

વકાદારી (નાટક)		સોવીટ રશીયા	
દેવનંતકુમાર નીલકંઠ	૧૧૩, ૧૮૨	દિવ્યપુષ્પ બે. દિવાનજી	૩૧૮
વસન્તાવતાર (કાવ્ય)	૨૬૦	સ્વૈરવિહાર	
વિદ્યામિત્રની ધ્વજપ્રાપ્તિ		સ્વૈરવિહારી	૫૬, ૧૩૪, ૨૦૩
વર્તમાન	૨૦૮		૨૮૪, ૩૫૦, ૪૨૧
વિસ્મૃત (નાટક)		હિન્દી સાહિત્યનો પરિચય	
સૈનિક	૩૩૦	ચન્દ્રલાલ જોશી	૧૨૫, ૧૯૧
વિહંગને સંબોધન (કાવ્ય)	૧૫૫	જ્ઞાનગોવર્ધી	
શકિતવાન પ્રજા		અમાનુષ મનુષ્ય પ્રદર્શન	૩૬૧
ડૉ. સુમન્ત મહેતા	૧૭૬	કાપડના ઉદ્યોગમાં દિંદ સાથે	
અનુ અખંડુલ લલિત		જાપાનની લરીકાઈ	૨૮૬
નારાયણદાસ મલકાની	૨૭૫	ચીનમાં લોકશિક્ષણનો પ્રચાર	૩૬૬
શિવસ્તોત્ર (કાવ્ય)	૨૫૯	ચીનની જાગૃતિ	૪૩૫
શિક્ષણ અને છાત્રાલય		દિલ્હી: રા.	૬૯
રામનારાયણ વિ પાઠક	૧૬૩	પરદેશી કાપડ	૩૬૫
શું કહ્યું? (કાવ્ય)	૪૧૨	પરાધીન દેશો અને વિમાનો	૩૫૬
		મિત્ર અને ખાદી	૩૬૦
		શાંગાઈ એટલે શું?	૨૪૪

પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૩

કાર્તિક ૧૯૮૩

અંક ૧

આશ્વિનની અમાવાસ્યા—

આશ્વિનની અમાવાસ્યા ! આજે વર્ષ પુરૂ થતું,
ભૂતમાં દૃષ્ટિ નાખીને, વર્તમાન વિચારતો,
અને ભાવી તણી પેલી, શુદ્ધ અભેદ જે રહી,
આંકર્ષે દૃષ્ટિ, દેખાડી આભાસોને યથારુચિ !

x x x

‘દીપાવલી સકલ લોકમહી’ વિરાજે
દીપો તણી કયમ મના કરી નાથ આજે !
શબ્દો સ્વે મધુર મંજુલભાષિણીના
ને મૂક બાળ પુછતો નયનોથી સુગ્ધ.

નિરખી માતને બાળ, નીસાસો દિલથી છુટે
પણ હૈયાં તણાં ઘોર, અંધારે દીપ ના બળે !
‘આશ્વિનની અમાવાસ્યા, નલોમંડળ જે સખિ !
કાળી કે રાક્ષસી બણે ! જંગલી ભૂષણપ્રિયા !
અંધારે વામતી એ જે ! નિરાકાર કરી બધું,
હસતી એ તમોહાર્યે, દીપકો લોકના બધા.’

અવગણો કયમ ઉત્સવ લોકનો
પ્રકટ દીપની માલમહી ચતો ;
તંમસને હણવા જન ના મથે
હૃદય ઉત્સવ નાથ ! વિરાજતો.’

‘હૃદયે-ઉત્સવો’ ઢેરી વાત શું કરવી ઘટે ?
લોકમાં અજ ને વંશ વિહોણું જન જ્યાં ભમે !
દીપકો પ્રગટાવીને અંધારું અજવાળવા
મથતા આજ લોકો સૌ, કેટલું અજવાળશે ?
અમાવાસ્યાથી જો ઘોર, ભૂખ આ દેશમાં ભમે
ઉત્સવો ધનિકોના શું દારિદ્ર્ય અજવાળશે ?’

x x x
કરે ઉપાડી અમ જાળને સખી
ચુમી લઈ અશ્રુ ભરી વદે મૃદુઃ
‘ખરૂં કહો છે તુજ તાત, બાળ ! કહો
શરો પદે આસુર નૃત્ય કો કરે !’

માતાનાં અશ્રુને જોઈ, અપરાધી ગણી મને,
રોપથી જોઈને જાળ, માતાને વળગી પડ્યો,
હૃદયો હું ને હસી માતા, નિરખી જાળમુશ્કતા
હૃદય શું પ્રેમથી જાળ ચાંપી એ સુનતા સરી.

x x x x
જ્યોત્સ્ના પ્રેમમયી મારી સરતાં ફરી એ દમે
અંધારૂં ઘોર રાત્રિનું ઉરકેરી ચિત્તવૃત્તિને.

x x x x
‘રાષ્ટ્રમાં ઘોર અંધારૂં અમાવાસ્યાથી ઘોર છે,
કહો એ કોણ ને ક્યારે કેટલું અજવાળશે ?
દીપકો તો પ્રકાશે છે, સ્વસ્થાનો જ ઉજળતા,
રાષ્ટ્ર તણો તમોરાશિ, દીપકો લેઈ ના શકે !’

x x x x
અંધારૂં જોળતાં મૂળે અંધારા વિણ શું મળે ?
અંધારૂં વર્તમાને તો અંધારૂં ભૂતમાં જડે.

x x x x
અમારો ભૂતનો ગર્વ હજી એ પ્રભુ ! નાશમે,
આકસ્મિક તમઃપુંજ માર્ગે વર્તમાનનો.
અમારાં સરખાં પાપ, પ્રભુ ! અન્યે નથી કર્યાં,
અમારી શાન્ત રીતિથી ઠંડાં પાપ અમે કર્યાં !
માનવીના અમે વર્ગો પશુવૃત્તિ સમા કરી,
એકને શીર્ષ કદખીને, રગદોળ્યો રજો ખીજે !

માનવપુત્રને ઈશ ! અસ્પૃશ્ય ગર્જાએ અમે,
 ધર્મમાં એ મહા ધર્મ, વ્યવહારે ન બ્રહ્મ સૌ !
 અભડાઉં રખે હું તો વટલાઉં ન વા રખે,
 ધર્મચિન્તા અમારી એ પાપથી બચવા તણી.
 દયાના પાઠ તો કોકે અમને શીખવ્યા બહુ,
 જુ માંકણ કોડીમાં તો, માનવી વિસરી ગયા.
 'શ્રી સંસારતું' બીજ, સંસાર દુઃખથી ભર્યો,
 ધિક્કારેને અરે ! શ્રીને નારી નરક ખાણુ છે.
 વખાણી લોગને કાળે ફસાવી નિજ પાશમાં,
 ભોગના પાપથી દાઝ્યા શ્રીને અગ્નિ સમી ગણી,
 નાસતાં આમ ને તેમ સૂણી વૈરાગ્ય ઘોષણા,
 'નધરા ઘર છોડીને' મુમુક્ષુઓ અમે બન્યા.
 અમારે દેશની ચિન્તા, શા કાળે કરવી પડે !
 પરદેશી ભલે આવી સંભાળે અમ દેશને,
 અમારા દેહને રક્ષે, અમારા ધનમાલને,
 અમારા સંપ્રદાયોને રક્ષે, ઉણપ શું રહી !
 અમે તો જગમાં શ્રેષ્ઠ, અમારો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે,
 દેવભૂમિ અમારી આ, વૃથા ખટપટો બધી.

વિચારનો ચાક ધુમી ધુમી ફરે,
 તથાપિ ના કે ઘટ નિર્મી તે શકે;
 સરે નિશા ને ન કળાય કાંઈ એ
 નિશા સમી નીંદ છવાય આંખમાં.

મૃદુલ કરના સ્પર્શે મારાં સચેતન અંગ છે
 નયન ઉઘટે ! પ્રાચીમાં તો 'દિવોદહિતા' લસે !
 પ્રિયમુખ દીહું, હાસ્યે શોભે ઉષા શું પ્રકાશતું.
 જગતમહીં કે, એથી જિંચું, દિહું નહિ મંગલ !
 નમન કરીએ ભદ્રે ! આપો ભ્રમામય લક્ષ્મીને !
 દ્યુતિમય ધરી, કણે માળા, શુભાબની નાચતી,
 ચરણ ઉપડે, જીડે જોને શુભાબ દિશે દિશે;
 કુમકુમ સમા, હાસ્યે દેવી, કલાધર રાજતી !
 નમસ્કાર મહાદેવિ ! મંગલ મુખ આપનું,
 પૂરજો પ્રાણ ને શ્રદ્ધા, આપ ને આપનાં સમાં !

મૂલસિકાર

અમારો જાપાનનો પ્રવાસ

(વ્યાખ્યાન ૨ ભું)

જાપાનીઝોની ધર્મસાવના

જાપાન સંબંધી અમારી ધારણા એવી હતી, કે તે પશ્ચિમના અનુકરણથી રંગાયેલું દશે પણ એના હૃદયની અંદર પ્રવેશ કરતાં માત્રમ પડ્યું કે- જાપાનનું જીવન તો એના પ્રાચીન સંસ્કારોથી જ પરિપૂર્ણ છે. જાપાનમાં સૌથી વધારે આદરણીય ત્યાંનાં મંદિરો છે. મંદિરોમાં લાખો રૂપિયાનાં-અહુ મૂલ્યવાન-ચિત્રોનું અને પ્રાચીન વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન કરી રાખે છે. જાપાની ઘરમાં ચિત્ર ગોઠવવાની વ્યવસ્થા અહુ જ સુંદર છે; ચિત્ર રાખવાની જગ્યાને 'કાકીએનો' કહે છે. તેમાં રોજ નવાં નવાં ચિત્રો મૂકવામાં આવે છે. જો કોઈ ગંભીર ભાવવાહી ચિત્ર હોય તો તે સાત આઠ દિવસ સુધી, પણ રાખવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં ચિત્રને એક જ નિશ્ચિત જગ્યાએ લાંબા વખત સુધી રાખી મૂકવાની જડ વ્યવસ્થાથી તે આકર્ષણ કરતું નથી. તે વખતે તંત્રપુરાણ આદિ સાધનના શાસ્ત્રોમાંની એક વાત યાદ આવી, કે એક આસનમાં બે દેવતાની પ્રતિષ્ઠા કરવાથી પ્યાનમાં વિક્ષેપ પડે છે. જાપાનનું એક એક મંદિર લાખો રૂપિયા ખર્ચથી લોકો બંધાવે છે, અને પોતાને હાથે જ અહુ કામ કરી તેની આસપાસ બાગ વગેરે બનાવી પોતાનું મંદિર છે એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે. તેનીકરો નામના સંપ્રદાયના ચંચાલથી નામે તીર્થમાં ગયા ત્યાં તેના પ્રાકૃત્યમાં ૫૦ દળર માણસ સમાય એટલી જગ્યા હતી. પણ લોકોની ઈચ્છા તો એક લાખ માણસ માય તેવું મંદિર અને એટલી જ સગવડાળી ધર્મેશાળા બાંધવાની હતી. ચંચાલથી રોશનથી શહેરમાં જતાં જોવામાં આવ્યું, કે ત્યાંનાં કેલેન્ડરમાં ભણનાં સોનાનાં ચરમાંવાળાં કુલીન યુવક યુવતીઓ ગાડામાં મારી પથર ભરીને મંદિર. બાંધવા માટે જતે જ ઠેકીને લઈ જતાં હતાં. મેં એક જણને ઉભા રાખીને પૂછ્યું: 'આ શેની તૈયારી ચાલે છે?' ત્યારે જવાબ મળ્યો: 'મંદિરની'. મેં પૂછ્યું: 'તમે પૈસા આપી મજૂરો પાસે કેમ કામ કરાવતા નથી?' તેમણે કહ્યું: 'માતા પોતાના સંતાનોનું પોપણ ધાવ રાખી કરાવી શકે એમ હોવા છતાં તે જોમ પોતે જ કરે છે તેમ અમે મંદિરની વ્યવસ્થા પૈસાથી ન કરતાં અમારી જાત મહેનતથી કરીએ છીએ.'

શરીરે સુકુમાર એવી એક સુંદર કન્યાને મેં પૂછ્યું: 'તું અનિ સુકામળ છે અને થાકી જાય છે તો ફંડમાં પૈસા ભરી કેમ કામ નથી કરાવતી?' તેણે કહ્યું: 'હું પરણીશ અને સંસારમાં પ્રવેશ કરીશ ત્યારે મારા પતિની સેવા કોઈ ચાકરદારા થવાની છે? તો પછી જગત્તા સ્વામીની સેવા નોકરદારા શા માટે કરાવવી?' ચંચાલિયામાં ગયા, ત્યારે પુરોહિતને પૂછ્યું: 'મંદિરોનાં બાંધકામની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરે છે?' તેણે કહ્યું: 'મંદિરોના પૈન અને કરી આપીએ અને ભક્તો પોતાનું ખાવાનું વગેરે લઈને કામ કરવા આવે છે. માત્ર મુખ્ય મિસ્ત્રીઓ (વિદ્યાધકો) હોય તે તેમને અમુક મૂલ્યનાઓ આપે છે. જો એથી ગોઠવણ ન હોય તો એ લોકો ગમેતેમ બાંધકામ કરી જાય.' મંદિરને માટે ત્યાંના લોકોને કેટલું સન્માન છે તે એક વાત પરથી જણાયો. કિયોટોના મોટા તીર્થના બે

લાગ છે. તેમાંના એક લાગના મુખ્ય ધર્માધિકારી જાપાનના સમ્રાટની ખેનની સાથે લગ્ન કરે એવો નિયમ છે. અત્યાર સુધી કોઈ પણ મિકાડોએ એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. બીજાં એવાં પણ મંદિરો છે, કે જેમાં સંન્મારીઓ ધર્માધિકારી છે. તેઓ લગ્ન કરતા નથી, પણ તેમનું ચારિત્ર, નિર્મળતા અને જ્ઞાન બેઠાં અમો બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા. એ ઇસ્ટ હોંગવાનજીમાં અમો ગયા તેના કેટલાક દિવસ પહેલાં જાપાનનાં મદારાણીજી પધાર્યા હતાં અને લોકો સાથે એ જ મંદિરની ધર્મશાળામાં રોકે અને રાચના બેઠ વગર ઉતર્યા હતાં. અમે પણ તે જ ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો હતો. જાપાનના મંદિરોમાં જે યાત્રાળુ જાય તેમની પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારનું દ્રવ્ય લેવામાં આવતું નથી. પરંતુ મંદિરો આગળ જુદી જુદી જાતની દાનધર્મની પેટીઓ વિધવા, અનાથ, વૃદ્ધ, અપંગ અને નિઃશર્મા આદિનાં પોપણ રક્ષણ અને શિક્ષણ માટે મૂકલી હોય છે તેમાં ઇચ્છા પ્રમાણે જે કંઈ નાખવું હોય તે નાખે.

મંદિરોમાં જ્ઞાનની ઉપાસના

ભારતમાં પણ તીર્થ-પુરોહિતનું નામ પંડ્યા હોય છે, અને પંડ્યાનો અર્થ જ્ઞાનદાતા થાય છે; નહિ કે મંદિરોમાં પૈસા માગનાર. જાપાને આ વાત ખરી પાડી છે. ત્યાં મંદિરને લગતી જે જમીન કે ગામો હોય તે ગામોમાં જ્ઞાન ફેલાવવાનો અધિકારી તે મંદિરનો અધિકારી હોય છે. જ્યાં જ્યાં પ્રાચીન ચીનની સંસ્કૃતિ જળવાઈ રહી છે ત્યાં ત્યાં આધુનિક ચીનમાં પણ એમ જ છે. જો એ લાગમાં કદાપિ કોઈ અભણ કે નિરાધાર રહી જાય તો બધા લોક એમ જ પૂછે, કે અહીંના મંદિરના ધર્માચાર્ય કોણ છે? જાપાનમાં બૌદ્ધના ચૌદ જુદા જુદા પ્રધાન ધર્મ સંપ્રદાયો છે. એમની ઉપાસના અને ધર્મસાધનાની વિધિમાં બેઠ ભલે હોય, પણ જ્ઞાન દેવાની તત્પરતામાં સઘળા સરખા ઉત્સાહી હોય છે. ચીનમાં પણ તેમ જ છે. ત્યાં જે જે ગામમાં જુદા જુદા મતનાં મંદિરો હોય ત્યાં સૌથી જૂનામાં જૂના ગુરુ હોય તેમની પાસે જઈ બધા કહે, કે ‘જ્ઞાનની વ્યવસ્થા આપ કરો.’ તે જુદા જુદા વિષયો જુદા જુદા માણસોને આપીને સર્વ વ્યવસ્થા કરે. આવી રીતે જ્યાં ઘણાં મંદિરો હોય ત્યાં વિશ્વવિદ્યાલયની વ્યવસ્થા થાય છે. જાપાનમાં પણ આ પ્રકારની વ્યવસ્થા જાપાને ચીન પાસેથી અદલ્ય કરી છે. જાપાનમાં પણ ક્રિઓટોમાં ઇસ્ટ હોંગવાનજીમાં એક ઓતાની વિશ્વવિદ્યાલય છે. એમાં એવું એક મોટું ફંડ છે કે તેમાંથી દર વર્ષે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસ માટે દેશ વિદેશ મોકલી આપે છે, અને પુસ્તકોના સંગ્રહ માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે. મધ્ય એશિયામાં પૂર્વ તુર્કસ્તાનનાં રણની નીચે પ્રાચીન ભારતીય સમ્બતાં દોઢ હજાર વર્ષ પૂર્વે દટાએલી હતી. નગરો અને આશ્રમો એમાં દટાઈ ગયાં હતાં એવી જ્યારે ખંખર પડી-ત્યારે ત્રણ સ્થળેથી શોધખોળ માટે માણસો મોકલવામાં આવ્યાં. રુશિયાએ ચેરોવેસ્કની આગેવાની હેઠળ એક મંડળ મોકલી આપ્યું. તે પછી ઇસ્ટ હોંગવાનજીમાંથી લાખો રૂપિયા ખર્ચે વિદ્વાનેને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા. એ દટાએલી ભારતની પ્રાચીન સમ્બતાના પરિચયને માટે બીજા દેશો જ્યારે પ્રયત્ન કરતા હોય ત્યારે હિન્દની સરકાર કંઈ ન કરે એ શરમભરેલું ગણાય. એમ ધારી આપણી સરકારે પણ એક મંડળ મોકલ્યું. અને એ દ્વારા જે પ્રાચીન લેખો, પુસ્તકો, હસ્તલિખિત પ્રતો વગેરે મળ્યું તે તેના સંગ્રહકર્તા બાવરના નામથી (Bavar Manuscript) ‘બાવર મેન્સક્રીપ્ટ.’ પ્રસિદ્ધ થયું. એમણે જે ગ્રંથસંગ્રહ કર્યો તે ઈમ્પીરીઅલ મ્યુઝીઅમમાં રાખવામાં આવ્યો છે. તે ત્રણેના સંગ્રહ પરથી જણાય છે કે પ્રથમ સમ્બતા કેવી હતી.

એ ઓત્તાની વિશ્વવિદ્યાલયમાં બંગાળી પુસ્તકોથી એક મોટો ખંડ ભરેલો છે. તે જોતાં એવો વિચાર આવ્યો, કે ૨૦૦ વર્ષ પછી અહીંના વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં જઈને અભ્યાસ કરવો પડશે. એમાં આયુર્વેદનાં અહીં ભારતવર્ષમાં જોવામાં નથી આવતાં એવાં ત્રણસો ચારસો પુસ્તકો છે.

૧

પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા

પુસ્તકાલયો કેમ ચાલે છે એ વાત જાણવા જેવી છે. ચીનમાં પહેલાં એ જોયું કે પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો ખરીદીને લાવવામાં આવતાં નથી. વિદ્વાન માણસો એકેક વિષયનો અભ્યાસ કરે તેમ પુસ્તકો ભેગાં થતાં જાય. દરેક ગામમાં યુવકોનું એક મંડળ હોય છે, તેમાં અભ્યાસી મંડળની એવી વ્યવસ્થા હોય છે કે દરેકને દેશવાર-કોઈને ભારતવર્ષ કોઈને ઇટાલી એમ-વિભાગ કરીને અને તેમાં પણ કોઈને પ્રથમ યુગ, કોઈને મધ્યયુગ, કોઈને અર્ધચીનયુગ એમ વિભાગ કરીને આખી દુનિયાની માહિતી મેળવવા પુસ્તકોની વહેંચણી કરી અભ્યાસ કરવાનું સોંપવામાં આવે છે. બધા જ પહેલેથી વિદ્વાન નથી હોતા, પણ આવી રીતે અભ્યાસ અને ચર્ચા કરી પ્રવીણ થાય છે. જુદા જુદા વિષયો પણ જુદા જુદા માણસોને સોંપ્યા હોય છે. જો એક માણસ એક દેશ અને તેમાં એક વિષય માટે અભ્યાસ કરે, તો તેનું મન તેમાં ચોંટી જાય છે. અને એ ઉપરાંત એકેક દિવસ અમુક દેશ માટે કે તેના અમુક વિશિષ્ટ વિષય માટે દરાવેલો હોય છે, તે વખતે વિવિધ પ્રશ્નો પૂછી લોકો તે તે જ્ઞાન મેળવે. ભિન્ન ભિન્ન દેશોનાં માસિકોમાંથી વાતચીત અને લેખની મોંઘ લે, અને તેનો પણ ઉપયોગ કરે. વળી એકેક જગ્યાના હાથ નીચે ત્રણ ચાર આજકાલ વિદ્યા મેળવતા હોય છે, તેથી તેના સ્વર્ગવાસ પછી પણ તે વિદ્યા સચવાઈ રહે છે.

ગરીબ ચીનાઓની અદ્ભુત જ્ઞાનપીપાસા

ચીનદેશની એક નાની પુસ્તકશાળા વિશે કહું છું. ચીનદેશ અન્ધાલયોનો રાજ્ય છે. તેમાં બધી જાતનાં અને દુનિયાનાં પુસ્તકો ભરેલાં છે.

શેન્સી પ્રાંતના તાઇયાનપુ નામે નગરમાં 'ચીયુઝુ' અથવા 'નીલધારા' નામે મંદિરના પુરોહિત સાથે અમારે વાત થઈ હતી. 'નીલધારા'નું ચીની નામ ચીયુઝુ છે. 'નીલધારા' નામ પડવાનું કારણ એ કે ત્યાં એક નીલ પત્થરમાંથી ઝરો નીકળે છે. એમને અમે પૂછ્યું: 'આ મંદિર પાસેના કોઈ છેક જ નાના ગામડામાંની પુસ્તકશાળા ખતાવશો?' તેમણે કહ્યું: 'ત્રણ માઈલ દૂર કાગળ બનાવનારા લોકોનું એક છેક નાનું ગામડું છે. ત્યાંની જમીન રસકસ વગરની છે તેથી ત્યાં અનાજ પાકતું નથી, પણ ત્યાં જે પહાડી ધાસ થાય છે, તેને ફરીને લોઢા કાગળ બનાવે છે. તે કાગળો લખવાના કામમાં આવે એવા તો થતા નથી પણ પેર્કોંગ માટે વપરાય એવા હોય છે. એ લોકો એટલા બધા ગરીબ છે કે પૈસા ખરચીને પુસ્તકો ખરીદી શકે એમ નથી. તેથી દૂર જઈને થોડા દિવસ માટે પુસ્તકો ઉઢીનાં લાવે છે અથવા હાથે લખી રાખે છે. જે મંદિરમાં પુષ્કળ પુસ્તકો હોય, અને જેમાં એક જ પુસ્તકની ઘણી નકલો હોય તેમાંથી તે ગામને પુસ્તકો આપવામાં આવે છે.' અમને એ જોવાની ઈચ્છા હતી. કે એ લોકો પુસ્તકોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે અમે ત્યાં જઈને જોયું, કે પુસ્તકો તો અતિ ગંભીર વિષયનાં હતાં અને આ લોકો તો કાગળ બનાવનારા હતા. અમે પુરોહિતને પૂછ્યું: 'આ તો વાતોનાં નહિ પણ ગંભીર રાજનાં પુસ્તકો છે, તો એ લોકો એનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે?' પુરોહિતે અત્યુત્તર

આપ્તો: ‘આપ તેમની સાથે વાતચીત કરીને જાણી લ્યો કે એનો ઉપયોગ તેઓ કેવી રીતે કરે છે.’

અમે જોયું, કે ભારતને લગતાં સોએક પુસ્તકો હતાં. તેમાં પ્રાચીન દર્શન ગ્રંથોના અનુવાદ હતા. તર્પણ કરતી વખતના જે મંત્ર છે તેમાં જે પંચશિખ વિગેરેનાં નામ આવે છે તે તેમાં હતા. પંચશિખનો ઉલ્લેખ હુઆંગસોંગમાં (Huang Tsang) પણ છે. તાંગ ક્વાંગ (Tang Kuang) એ અવતંસક ટીકા કરી છે તેના તેરમાં પ્રકરણમાં પંચશિખ વિષે જાણવા જેવી ઘણી વાતો છે. આ ટીકા સાતમા સૈકામાં લખાયેલી હતી. આ પુસ્તકાલયમાં નીચેના ગ્રંથકર્તાઓના ગ્રંથો જોવામાં આવે છે. ૧ પરમાર્થ, ૨ બોધિર્ચિ, ૩ ગુણવર્મન, ૪ સંઘદેવ, ૫ બુદ્ધયશસ, ૬ અમોઘવજ્ર, ૭ નરેન્દ્રયશસ, ૮ બોધિવર્ચ; એ સંગ્રહમાં ધ્યાન સંપ્રદાયના ઘણા ગ્રંથો છે. પાંચમા સૈકાના હરિવંશમાંના સર્વસિદ્ધશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર વિષે તેમ જ યોગાચાર અને મહાયાન ધર્મ સંબંધે પણ એવા અનેક ગ્રંથો છે કે જેનો અભ્યાસ કરવા માટે હિન્દના વિદ્વાનોએ લાંબા કાળ સુધી ચિનના ગ્રંથ સંગ્રહો સેવવા પડશે. યોગાચાર વગેરે શાસ્ત્રોમાં શૂન્યવાદ જે રીતે આલેખાયેલો છે તેને સારી રીતે સમજવા માટે મધ્યકાળના સાધકો-કબીર, દાદુ, ગોરખનાથ તેમ જ મયનામતીનાં ગાન, ગોપીચંદનાં ગાન, બાહિર અને જુદા જુદા મતના આહિર, દરવેશ વગેરેને જાણવા જેટલા જરૂરી છે તેટલા જ આ ગ્રંથોને જાણવા પણ જરૂરી છે. ન્યાય પ્રવેશ માટે તો ચિનના અનુવાદોની આલોચના શરૂ થઈ જ ગઈ છે. નાગાર્જુનનું ન્યાયહૃદય, અને દિડનાગકૃત ન્યાયશાસ્ત્ર પણ ત્યાં છે. એ પુસ્તકો વિના ભારતવાસીનું ન્યાયનું જ્ઞાન અપૂર્ણ જ ગણાય.

અમે એ કાગળ બનાવનારાઓને પૂછ્યું: ‘તમે આ બધાં પુસ્તકો સમજી શકો છો?’ તેમાંના એક જણે કહ્યું: ‘અમે અતિ ગરીબ છીએ, અમે પૈસા ખર્ચી પુસ્તકો લાવી શકતા નથી. બીજાં પુસ્તકોનાં અભાવે આ પુસ્તકોનું જ અમે પરિપૂર્ણ અધ્યયન કરી રહ્યા છીએ. કેટલાંક પુસ્તકો મેં ત્રીસ ચાલીસ વખત આવર્તન કર્યા હશે. પહેલા અભ્યાસ વખતે એકસો પચાસ પ્રશ્નોની એક યાદી કરેલી. તેમાંથી કેટલાકનું નિરાકરણ વાંચતાં વાંચતાં થયા છતાં પંદર વર્ષના અભ્યાસ પછી પણ ૫૦-૬૦ પ્રશ્નનું તો આજદિન સુધી નિરાકરણ થયું નથી. એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા જુદા જુદા મંદિરોના આચાર્યો પાસેથી એ પ્રશ્નના ઉત્તરો મેળવી પુસ્તકાકારે એમાં મૂકેલા છે. જે હું આ નશ્વર દેહ તથા જાતે તો મારી પછીના અભ્યાસકે આ જે પચાસ સાઠ પ્રશ્નો રહ્યા છે, તેનું નિરાકરણ કરીને એ પુસ્તક પૂરું કરશે.’ અમને ભારતવાસી જાણી એ પ્રશ્નો પૂછ્યા. એકેક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં અમને તો પરસેવો છૂટતો હતો. ન્યારે કાગળ બનાવનારા પણ આવો ગંભીર અભ્યાસ કરે છે ત્યારે તો એમને અમારે માથું નમાવવું જોઈએ. અમારા ઉત્તરોથી એમનું થોડું સમાધાન થયું પરંતુ જે અમારું જ્ઞાન વંધારે હોત તો એમની વધારે સેવા કરી શકત.

આ તો સામાન્ય વાતચીત થઈ. પણ એ લોકો દરરોજ સાંજે ભેગા મળે છે ત્યારે પોતાના વંધારોજગારની કોઈ વાત કરે તો તેનો દંડ કરે છે અને તે દંડમાંથી પુસ્તકો ખરીદે છે. જે વૈદ્ય, ખેડુત, વકીલ હોય તે દવા, ખેતી, મુકદ્દમા વગેરેની વાતચીત એ સભામાં કરી શકે જ નહિ: એ સભાની આગી પવિત્ર વ્યવસ્થા જોઈ અમને બહુ સુખ, શાન્તિ અને આનંદનો શિક્ષણપ્રદ અનુભવ થયો.

જાપાનમાં પણ એ જ પ્રકારની છે. પ્રાચીન મંડળી, પુસ્તકાલયો વગેરેની વ્યવસ્થા છે. એવી એક પણ પુસ્તકશાળા જાપાનમાં નહિ હોય, કે જેની સાથે આવી જાતના જીવંત અભ્યાસક-મંડળની વ્યવસ્થા નહિ હોય. મેં પૂછ્યું: ‘આટલા બધા પરિશ્રમથી આ અભ્યાસક મંડળ કેમ ઉભું કરો છો?’ ત્યારે તેમણે કહ્યું: ‘સંધનારની વ્યવસ્થા ન હોય તો ભર્યા ભંગારથી ભૂખ લાગે ખરી?’

જાપાની સ્ત્રીઓની ધર્મભાવના

જાપાનમાં શ્રીગુરુદેવ ત્યારે ટોટ્ટીઓ ગયા ત્યારે એમની પાસે રમ લાઇને અને ઓતાનનું ઇસ્ટ હોંગવાનજી મંદિર જોવા ગયા. જાપાનમાં બધાં મંદિરોના નામ પાછળ ‘જી’ હોય છે. એંશી વર્ષ પહેલાં ત્યાં પચાસ લાખ રૂપિયા ખર્ચીને એક મંદિર બાંધેલું તે બગી ગયું. ત્યાર પછી ત્રીસ વર્ષ સુધી તે ફરીથી બાંધવામાં આવ્યું નહોતું. ત્યાર પછી એ કેવી રીતે બાંધ્યું તે જાણવા જોવું છે. ત્યારે એ બગી ગયું ત્યારે રાત્રીએ પૈસા આપી બંધાવવાનો વિચાર જાહેર કર્યો. પણ જુદાં જુદાં લક્ષ્યમંડળોએ કહ્યું, કે અમે જો એ મંદિર અમારા પૈસાથી જ ન બંધાવીએ તો અમારી લક્ષિત વ્યર્થ જાય. ત્યાર પછી ત્રીસ વર્ષ સુધી અર્થસંચય કર્યો અને તે પછી તેને માટે સ્ત્રીપુરુષો કામ કરવા આવ્યાં. ત્યાં મોટા પથરો ઉચકવા દોરડાં જોઇએ તે માટે ગ્રામના રેસાથી તૈયાર થયેલાં દોરડાં વાપરવાની સૂચના થઈ પણ સ્ત્રીઓએ વિચાર કર્યો કે આ મંદિર ઉદ્ધિગનું નથી પણ મનુષ્યનું થવાનું છે; તેથી દરેક સ્ત્રીએ પોતાના લાંબા મુંદર કેશ કાપી તેનાં દોરડાં વણ્યાં. જાપાની સ્ત્રીઓના જોવા સુદીર્ઘ કેશ, અને તેને માટેના વિવિધ ગ્રેમ્સ અન્ય દેશોમાં થોડો જ હોય છે. એ દોરડાં એટલાં લાંબાં હતાં કે તેનું એકેક ગુંચળું માણસપૂર ઉંચું થતું હતું અને આ મંડપથી એવડો મંડપ થાય (૫૦+૫૦ ફુટ) એટલી જગ્યા રોકે એમ હતું. આ પરથી કેટલા વાળ કપાયા હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. પૃથ્વી પરની કોઇ પણ સ્ત્રી અહીં આવીને જુએ તો તે આશ્ચર્યચકિત જ થઇ જાય. એ કેશને સ્પર્શ કરતાં અમને લાગ્યું કે અમે પણ પવિત્ર થયા. આવી એમની મંદિર માટેની લક્ષિત છે. આપણે એમ સમજવાનું નથી કે ભારતવર્ષમાં જ ધર્મ માટેની લક્ષિત વધારે છે.

જાપાનનું કાશી

કોયાસાન સર્વથી મોટું અને પવિત્ર તીર્થ છે, જાપાનનું તે કાશી છે. ત્યાં દશ લગ્નર મંદિરો છે, અને એક લગ્નર સંન્યાસીઓ આચાર્ય છે. ત્યાંના આચાર્યોએ જે ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ બનાવ્યું છે તે જાપાનની શહેનશાહી યુનિવર્સિટીનું સમાન પદ ભોગવે છે અને ત્યાંથી જે પ્રમાણપત્ર મળે તે દુનિયામાં બધે વધાવી લેવામાં આવે છે. ત્યાં ઔપધ્યાય છે તેમાં જંતુવિદ્યા વિભાગમાં કેટલા લાખ રૂપિયા ખર્ચાય છે, તે જોઇને આપણને આશ્ચર્ય થાય. કારણ જાપાનના એ પ્રકારની ચિકિત્સાવિદ્યાના અધ્યાપક કીતાસાટો દુનિયાના એ વિદ્યાના મુખ્ય શાસ્ત્રીઓમાંના એક અને સારી ખ્યાતિ પામેલા છે. ધનુરધાય તે માટે અને બીજા પચાસ વ્યાધિઓ માટે એમણે દવા શોધી કાઢી છે.

અમે કોયાસાનનું તીર્થ જોવાને માટે ગયા ત્યારે અમને કંઈ કહેવા માટે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી નિમંત્રણ થયું. ચીનમાં લિન લિન વિશ્વવિદ્યાલયોમાં વ્યાખ્યાનો આપેલાં તે પ્રસિદ્ધ થયેલાં તે પરથી કોયાસાનની યુનિવર્સિટીએ પણ વ્યાખ્યાન આપવા નિમંત્રણ કર્યું.

અતિથિસેવા

કોયાસાન પાંચ છઠ્ઠાનર ડુટ ઉચો પર્વત છે. તે પર્વતની તળેટીમાં સીધા નામની જગ્યા છે, ત્યાં ત્રણ ચાર અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓનું ટાળું લઈ સત્કાર માટે આવ્યા હતા. જે લોકોથી ચલાય એમ ન હોય તેમને ડોળામાં લઈ જવામાં આવતા. અમને પૂછ્યું: 'તમે ડોળામાં આવશો?' મેં કહ્યું: 'મારા જેવા બડા મનુષ્યને ઉચકશો તો યાદી જશે.' અમે પગે ચાલીને જવાનો નિશ્ચય કર્યો. દુકાનદારોએ પચાસ સાંઠ લુદી લાકડીઓનો કરેલો ઢગલો અમારાં જોવામાં આવ્યો. અમે લાકડીની કિંમત પૂછતાં કહ્યું: 'ભારતવર્ષમાંથી આવેલા તીર્થયાત્રી પાસેથી પૈસા લેવાય ખરા?' અમારા જવા પહેલાં લોકોને ખબર પડી ગયેલી તેથી ઘણાખરા ગૃહસ્થને આંગણે ખાદ્ય, ચા, વિગેરે આતિથ્ય કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. અમે રસ્તે એક જણને પૂછ્યું, કે આ બધી દુકાનો છે? તેમણે કહ્યું કે આ સર્વ ગૃહસ્થોનાં ઘર છે. રસ્તો અધરા તેથી પરિશ્રમ થાય અને ભૂખ તરસ ક્યારે લાગે તે નક્કી નહિ એટલે ઘણાખરે રથને આવી ગોઠવણ રાખી છે. અમને વિલંબ થાય માટે એ લોકોમાંથી કોઈએ એમ ન કહ્યું કે તમે ઉપયોગ કરો; માત્ર વ્યવસ્થા કરી રાખેલી.

કામિયા નામની જગ્યાએ એક જણ સાથે અમે વાત કરી. તે ખડું વિકાન હતા. તેમને પૂછ્યું કે આ બધી સન્માનની ગોઠવણ કરી તેનો અર્થ શો? અમે તો એને માટે ખરેખર લાયક નથી. તેમણે કહ્યું કે પત્થરની નાની નાની ફાટમાં જેમ એક નાનું નાનું બીજ પડે અને વૃક્ષ પ્રકૃષ્ટિ થાય અને ધીમે ધીમે એ જીવન જેમ પત્થર અને જડતા ઉપર વિજય મેળવે છે તેમ સંસારના કામ કરીને અમારાં હૃદય પત્થર જેવાં થાય ખરાં, પણ કોઈ કોઈવાર તમારા જેવા કોઈ અતિથિ અથવા ધર્મોર્થી આવે તેમની સેવાદારા એ પત્થર ભાગીને પ્રાણનો પીલો ધીમે ધીમે ખદાર નીકળે.

કામિયામાં પણ બીજાં વિદ્યાર્થીઓનાં દસ આવેલાં હતાં. તદ્દન લોથ ચઢને અમે આજ વખતે (સાંજના છ વાગ્યે) પર્વત પર પહોંચ્યા. ત્યાં જોયું તો એક ગરમ પાણીનો કુંડ હતો. ત્યાં એક કલાક આરામ લઈ સ્નાન કરી ચાક ઉતાર્યો. રેગેઇન (મહાપદ્મમંદિર) નામના મંદિરમાં રહેવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. તે મંદિરમાં બધા વિદ્યાર્થીઓ સાંજનું ભોજન મૂકી ઘુંટણીએ પડ્યા. તેમાં કેટલાક એન્જ્યુએટ અને કેટલાક અન્ડર એન્જ્યુએટ હતા. તે પછી મોટાં મંદિરોના આચાર્યો આવીને બેઠા. બધા આવેલા નહિ, કારણ કે રખેને અમારા વિદ્યાર્થીમાં ખસેલ પહોંચે. બધી તૈયારી તો પુષ્કળ પ્રેમથી કરેલી પણ ભાવે એવી વાની નહોતી. ચાનું પાણી અને ભાત અમે પ્રાપ્ત. અમને એમ થયું કે જાણે અમે એમના પ્રેમભાવનું પાન કરીએ છીએ. એ વખતે સાંજની આરતી થઈ ગઈ હતી.

સંતકોબોદાધીસી

એ તીર્થની સ્થાપના કરનારનું નામ કોબોદાધીસી હતું. તે સિદ્ધ પુરુષ અગિઆરસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયા. પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવવા એમણે ભારત-વર્ષમાં આવી અભ્યાસ કર્યો, અને ધર્મમાં જે મલિનતા હતી તે દૂર કરી. એમને તો એવી ઇચ્છા હતી કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરીને સાધના કરવી. કોઈને જ્ઞાન આપવાનો એમનો વિચાર નહોતો. પરંતુ જ્યારે ભારતવર્ષમાં આવ્યા ત્યારે એમના હૃદયમાં એમ થયું કે જ્ઞાન

આપવાની પણ જરૂર છે. કારણ કે એમણે અહીં એક સાધુ સંબંધી વાત સાંભળી:—
 “એક ગૃહસ્થ અતિ સન્ન્યસ હતા, એમનો એક પુત્ર ગુરુને ઘેર વિદ્યા મેળવવા ગયો. જ્યારે
 પોતાની વિદ્યા પૂરી કરી, સમાવર્તન કરી, ઘેર આવ્યો અને પિતાને પ્રણામ કરવા ગયો.
 ત્યારે ૧૨ વર્ષ પછી આવેલા પુત્રને પિતા ઓળખી શક્યો નહિ. તેણે પૂછ્યું: ‘તું કોણ છે?’
 તેણે જવાબ આપ્યો: ‘હું આપનો પુત્ર વિદ્યા પૂરી કરી આપને પ્રણામ કરવા આવ્યો છું.’ આ
 સાંભળી પિતાએ કહ્યું: ‘હોએ રહે, હું તારા પ્રણામ સ્વીકારવા માટે યોગ્ય છું કે નહિ તેનો
 વિચાર કરવા દે.’ શાસ્ત્રમાં એમ લખેલું છે, કે ‘જે વસ્તુ જેને માટે યોગ્ય નથી તેનો તે સ્વીકાર
 કરે તો તેનું માયું ઉઠી જાય, અર્થાત્ અયોગ્ય વસ્તુ ગ્રહણ કરે તેથી મૃત્યુ થાય.’ કપી
 રીતે હું તારા પ્રણામને યોગ્ય છું? કારણ મારા સંસારવિલાસમાંથી તારો જન્મ થયો. તારું
 લાલન પાલન કર્યું તે પણ મારા આનંદ માટે. મારી એવી તે કયી સાધના છે કે જેથી
 હું તારા પ્રણામને યોગ્ય થયો? શું તારે માટે મેં મારા જીવનમાંથી અસત્યને દૂર કર્યું છે? શું
 તારે માટે કોઈ મોટો આદર્શ મેં મારી સમક્ષ રાખ્યો છે? માટે હું લાલ! તું ધરમાં
 રહે અને હું તપશ્ચર્યા કરી તારા પ્રણામ માટે યોગ્યતા મેળવું: કારણ કે હજી મારા જીવનમાં
 જે નીચતા, ક્ષુદ્રતા છે તે દૂર કર્યા સિવાય જો હું તારા પ્રણામ સ્વીકારું તો તો
 મારા અપરાધની સીમા ન રહે!”

આમ કહી પિતાથી તપ કરવા નિર્જનમાં ગયા. ત્રણ વર્ષ પછી તપશ્ચર્યા કરી તે
 પાછા આવ્યા, ત્યારે પુત્રે કહ્યું: ‘હવે હું પ્રણામ કરું?’ તેમણે કહ્યું: ‘જે સ્વાર્થ-
 ભુદ્ધિ તારા કલ્યાણમાં વિઘ્નકર્તા નીવડે એમ હતી તેને તારા કલ્યાણ માટે, હું દૂર
 કરીને આવ્યો છું, જે કાંઈ તારા જીવનને અધોગતિએ લઇ જાય એમ હતું તે સર્વને મેં
 આત્મસંયત કરી દુઃખ સહન કરી દૂર કર્યું છે; માટે હવે તારા પ્રણામ સ્વીકારવાનો મને
 અધિકાર મળ્યો છે.’”

આ વાત સાંભળીને કેળોદાસીસીના મનમાં વિચાર આવ્યો: ‘મેં મારા દેશ માટે
 એવું તે શું કર્યું છે, કે જેથી હું દેશજનના પ્રણામ સ્વીકારી શકું? મારા આત્મકલ્યાણ
 માટે સાધના કરી છે, પણ અન્યના કલ્યાણ માટે પણ કંઈક તો કરવું જોઈએ.’

ખીન એક સાધુ સાથે તેમને મેળાપ થયો અને તે સંતે પોતાનું આત્મચરિત્ર
 કેળોદાસીસીને કહ્યું. તે સાધુએ કહ્યું: “મેં પણ આત્મકલ્યાણ માટે નિર્જન અરણ્યમાં
 જઈ તપ કર્યું હતું. એક વખત એક માતા બાળકને લઇને મરુભૂમિમાં યઇને જતી હતી.
 મધ્યોહન થયો હતો, રેતી તપેલી હતી. ચાલ્યું જાય એમ ન હતું. માતાએ જોયું, કે
 તે બાળકનું રક્ષણ થઇ શકે એમ નથી; એટલે માતાએ પોતાના શરીરને તપેલી
 રેતીમાં નાખ્યું અને સ્ત્રીઓની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ લગ્નજીતો ત્યાગ કરી બાળકને પોતાનું
 વસ્ત્ર ઓઢાડી બાળકનું રક્ષણ કરતાં કરતાં માતા પંચત્વ પામી! તે વખતે હું પોતે એ
 મરુભૂમિમાંથી પસાર થતો હતો. બાળકનું રક્ત સાંભળી હું ત્યાં ગયો અને જોયું,
 તો નમ્ર માતાની છાતી પર બાળક રોતું હતું. એ બાળકને મેં છાતી સરસું દાખી મૃત
 માતાને પ્રણામ કરી કહ્યું: ‘ઓ મા! તું જ મારો ગુરુ! કારણ કે વર્તમાનકાળમાં તે
 જાતે ભોગ આપી ભવિષ્યના બાળકને શી રીતે સાચવવું તેનો તે ઉપદેશ આપ્યો છે!
 એવી રીતે આજના ત્યાગદ્વારા ભવિષ્યનું નિર્માણ કરવું જોઈએ. ત્યારપછી મેં એ બાળકને

ઉછેરી જ્ઞાન-દાન આપવાની શરૂઆત કરી, અને મ જે સ્વાર્થ માટે એકદંડે ડરેલું તે સર્વ તે બાળકને આપવા માંડ્યું !”

આ બે વાતો સાંભળી કેમોદાયીસી પોતાના દેશમાં પાછા ફર્યા અને જ્ઞાન-દાન આપવાનું શરૂ કર્યું. તે એટલા બધા વિદ્વાન હતાં કે ચીન, કોરીઆ, સૈબીરીઆ વગેરે દેશોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવી તેમની પાસે અભ્યાસ કરતા.

સંતાના આદેશનો સાચો અર્થ

પરંતુ એમણે એક ભૂલ એ કરી હતી, કે એમના મંદિરમાં સ્ત્રીઓને પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર રાખ્યો નહોતો. એથી એમના મૃત્યુ પછી સ્ત્રીઓ મંદિરની પ્રવેશિણી કરતી પણ એમાં પ્રવેશ કરતી નહિ કારણકે કેમોદાયીસીએ મંદિરમાં પ્રવેશ માટે સ્ત્રીઓને અનધિકારી ગણી હતી. એક વખત સ્ત્રીઓની મંડળી વિચાર કરવા લાગી કે કેમોદાયીસીએ અમારું સ્ત્રીઓનું અસન્માન શા માટે કર્યું છે ? આ વખતે કોઇ એક તપસ્વી છવતા હતા તેમણે કહ્યું : ‘તમે સ્ત્રીઓ છો એટલા માટે નથી કર્યું; તમે માતાના રૂપે પ્રવેશ કરો તો અવશ્ય મંદિરમાં આવી શકો છો; તમે તમારી બાહ્ય રૂપરૂઢિને અને બાહ્ય સૌન્દર્યરૂપિણિને દૂર કરી સેવાશુદ્ધિથી જ પ્રવેશ કરો એના જેવું બીજું કશું શું હોય ? આ ઉદ્દગારાથી એ સ્ત્રીઓમાં એટલી બધી પ્રબળ સેવાભાવનાનો ઉદય થયો કે પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાં ત્રણ વાગે મંદિરનાં દશ દબાર બંધકાર સ્વયં ખુલી ગયાં હતાં એવી દંતકથા છે. તપસ્વીએ જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી જોએલું, કે માતાઓએ પ્રવેશ ન કરવો એવો કેમોદાયીસીનો હિંદેશ હોય જ નહિ.

એ દરેક કાયાસાનના મંદિરમાં સો સો વિદ્યાર્થીઓ હતા. એમને આચાર્યો જ્ઞાન-દાન દેતા અને માતાઓ એ વિદ્યાર્થીઓનું સંતાન સમ પાલન કરતી. અમે જે મહાપદ્ય મંદિરમાં ગયા તેમાં પણ એવી રીતે સ્ત્રીઓ વિદ્યાર્થીઓની સેવા ઉદાપતી અને દૂર શું શું અને છે તે વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા જાણી લેવા આવતુર રહેતી. આ નારીઓની સેવા સંબંધી તો ચીન વિષે આપણે કાશીપુરામાં જ્યારે વાત કરીશું ત્યારે કહીશ.

આચાર્ય આડીઝુંડી

જ્યારે અમે કામથી પરવાર્યા અને સૂવાનો વખત થયો ત્યારે જે સૌથી વૃદ્ધ અને જ્ઞાની આચાર્ય હતા તે અમારી પાસે આવ્યા અને કહ્યું : ‘મને એકાન્ત પ્રિય છે તેથી હું પુરાતન નાના મંદિરમાં રહું છું પણ આ રાત્રે તમારી સાથે રહીશ ત્યાંની વિશ્વવિદ્યાલયના તે વિદ્યાતીર્થાધિકારી અથવા કુલપતિ હતા. તે, અમે ત્રણ અને અમારી સાથે બે બીજા આચાર્ય હતા તે બધા ત્યાં સુતા. એમણે મને સૂધ જવાનું કહ્યું અને આડીઝુંડી (જેનો આપણી લાપામાં શરચંદ્ર એવો અર્થ થાય છે) પોતે ત્યાં બેસી જઈ કરવા મંડ્યા. મધ્ય રાત્રિએ લાગ્યું કે કોઇ અમારા શરીરને અડકે છે. જોયું તો માણસ પડ્યું કે એ આચાર્ય મોઢી રાત્રે જગતા રહી અમારી ખસી ગયેલી ચાદર અમને બરાબર એકાદાંતો હતાં. અમે કહ્યું : ‘આપ તો વયમાં જ્ઞાનમાં તપમાં ભક્તિમાં વૃદ્ધ છો, અને આ શું કરો છો !’ તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે તમારી માતા અહીં નથી તેથી આટલી દંડીમાં ચાદર ખસી જાય તો મા વગરનાને હું ન એકાદી શકું ? આખું નગર એક ખોળા સમાન હોય અને જે કોઇ તેમાં આવે તેની સેવા હું કરું એવી મારી તો પ્રબળ ઇચ્છા છે. તમારી સેવા દ્વારા મને વસંત

માતાના આનંદના જેવા આનંદનો સુન્દર અનુભવ થાય છે એટલે તમારે એ સંબંધી વાંધો લેવાનો નથી. મને એ સુખદ અનુભવનો પ્રસંગ પ્રભુએ આપ્યો છે. તો આટલી સેવા કરવા દ્યો !

જાપાનીઓની પ્રાર્થના

બીજે દિવસે સવારમાં સાડાચાર વાગે શેગેઈન મંદિરમાં પ્રાર્થના થતી હતી તે કરવા અમને કહ્યું. અમે કહ્યું : ‘ આપના સંપ્રદાયની પ્રાર્થનાપદ્ધતિની અમને ખબર નથી. ’ તેમણે કહ્યું : ‘ સકલ સંપ્રદાયની પાર જે પરમ સત્ય છે તેને તમારા હૃદયમાં આમંત્રણ કરશો. તે અમને પણ પહોંચશે. સંપ્રદાય કે પ્રાર્થનાપદ્ધતિ એ મહત્વની વસ્તુ નથી : હૃદયની ભાવનાની વાત મહત્વની છે. તમારા હૃદયમાં સત્ય હોય અને અસત્ય ન હોય તો આ મંદિર ધન્ય થશે, સવારે રનાન કરી પરવારીને અમે ત્યાં જઈને જોયું તો સેંકડો સંન્યાસીઓ આમારી જ રાહ જોઈ રહ્યા હતા ! મેં વારંવાર નમ્રતાથી કહ્યું : ‘ મને પ્રાર્થનાનું કર્તવ્ય સોંપો નહિ. ’ તેમણે કહ્યું : ‘ અમે સૌ આપની રાહ જોઈ ઉભા છીએ. ’ પછી મેં મને પ્રિય મંત્રાનું ઉચ્ચારણ કર્યું. એ સેંકડોએ સંતોએ સાથે મળીને “ સ્વસ્તિ વાયન-ભદ્રમંત્રધ્વનિ ” નો ઉચ્ચાર કર્યો. કેટલાક દીવા લઈને પરમાત્માની આરતી ઉતારવા લાગ્યા, કેટલાક ધૂપ લઈને ફેરવવા મંડ્યા, અને કેટલાક અગરુચંદનનો લેપ કરવા મંડ્યા. ભદ્રમંત્રના-કલ્યાણ મંત્રના ધ્વનિ સેંકડો કંઠમાંથી ઉઠતા હતા.

સંન્યાસીઓની ઉદારતા

બીજે દિવસે સર્વથી મોટા મંદિરે નિમંત્રણ થયું. એક ગૃહસ્થ તે મંદિરમાં એક હમર સંન્યાસીઓને ભોજન કરાવવાના હતા અને તે માટે નિયમ પ્રમાણે દ્રવ્ય અર્પણ કર્યું હતું. એમાંથી સંન્યાસીઓએ હિતકર કામોમાં ધણું દ્રવ્ય આપી દીધું અને જે થોડું બાકી રહ્યું તેમાંથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવ્યો. ત્યાંના સંન્યાસીઓ સાદામાં સાદું જીવન ગુજારે છે. અમે તેમને પુછ્યું : ‘ જેમણે તમને જમાડ્યા તેમણે ભોજનની આવી સાદી વ્યવસ્થા કરી છે ? ’ આજીઝુકીએ ઉત્તર આપ્યો : ‘ ના, તે ગૃહસ્થે તો ઘણી મુશ્કેલી આપી હતી પણ અમે તેમાંથી થોડીએક રાખીને બાકીની સત્કાર્યોમાં વાંપરી દીધી છે. જ્યારે કોઈ ગૃહસ્થ પોતાનું દક્ષિણ-ઔદાર્ય દાખવે ત્યારે અમે સંન્યાસીઓ કેમ ઉદારતા ન બતાવીએ ? જો અમે ભોજનમાં લુબ્ધ થઈએ તો આમારી સાધના શેની ? આમારે પણ એમની સાથે ભોજન કરવાનું હતું. કાશીમાં દંડી સંન્યાસીઓના ભોજન જેવી વ્યવસ્થા હતી. જ્યારે ભોજન પૂરું થયું ત્યારે પાત્રમાં ભાતનો એકેય દાણો પણ રહે નહિ માટે સંન્યાસીઓ આના પાણીથી પાત્ર ધોઈને પી ગયા ! અમે કહ્યું : ‘ જાપાન તો ધનવાન છે. આ ચાર પાંચ દાણા માટે ધોઈને તમે બધા કેમ પીઓ છો ? ’ તેમણે કહ્યું : ‘ તમારા પૂર્વ પુરુષોએ આમારા પૂર્વ પુરુષોને શિક્ષણ આપ્યું છે, કે એક દાણો પણ નકામો જવા દેવા ન જોઈએ. એવો ધનિક કોઈ ન જ હોય કે જે કોઈ ચીજને વ્યર્થ નષ્ટ થવા દે. આ દરેક દાણો ‘ ભોક્ષાત્મ-બોધિસત્વ ’ છે. આ ઝાંગર પોતાની જે પ્રાણુધારા વિસર્જન કરે છે, તે પરના પ્રાણુ માટે જ કરે છે. તે જો ઝાંગર હોત તો પોતે ઉત્પન્ન થઈ પોતાનું જીવન ભોગવત. પણ જોતરામાંથી બહાર આવી પોતાનું જીવન વિસર્જન કરી બીજાનું હિત સાધે છે. જે અમે એક પણ કણ વ્યર્થ જવા દઈએ તો એ બોધિસત્વનો અમે નાશ કરીએ, અને

તેની સેવા અર્થે કરેલું સ્વાર્પણ વ્યર્થ જાય. ખીજું કારણ એ છે, કે એ એક દાણા માટે લાખો માણસની સેવાનો પરંપરાથી ઉપયોગ થયો છે. હજી ખનાવનાર સુધાર, લુહાર વગેરે માણસો એ એક દાણો ઉત્પન્ન કરવામાં રોકાએલા છે. એ લાખો માણસોની સેવાનું અસન્માન થાય. વળી એ ઉપરાંત આજના જગતમાં કરોડો ભૂખે મરે છે તેમને એક દાણો આપીએ તો એક દાણાના પ્રમાણમાં તેમની ક્ષુધાનું નિવારણ થાય છે એટલે એક પણ દાણો ને નકામો જવા દઇએ તો કેટિ કેટિ ભૂખ્યાના પાસે અમે એક દાણાના પ્રમાણમાં અપરાધી રહીએ. એ જ્યાં કારણોને લીધે અમે એક દાણો પણ નકામો નથી જવા દેતા. આ રીતે અમે કંઈ પણ વ્યર્થ જવા નથી દેતા એનું કારણ અમારા મનની કૃપણતા નથી, પણ અમારી ઉદારતા છે; કારણ કે અમે સૌથી ઓછું રાખી ખીજને સૌથી વધારે આપીએ છીએ. આ પ્રસંગે મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો, કે ભારતવર્ષમાં જ્ઞાતિભોજન અને એવા ખીજ અનેકાનેક પ્રસંગે અન્નનો કેટલો બધો બગાડ થાય છે ! અને કેટલું અન્ન નષ્ટ થાય છે ! આમ છતાં અન્ન વગર મરનારની સંખ્યા અન્ય દેશોના કરતાં ભારતવર્ષમાં જ વધારે છે !

નિયમનો ભંગ

તે પછી બપોરે મ્યુઝીઅમ જોવા ગયા. બપોર પછી ચાર વાગે એ બંધ થાય છે. અમે બહુ ઝડપથી અર્ધો કલાક પહેલાં ત્યાં ગયા. મ્યુઝીઅમના અધિપતિએ કહ્યું : 'તમે મારે ઘેર થોડી ક્ષણ માટે પણ પધારો.' અર્ધો જ કલાક બાકી રહેલો અને ને ત્યાં જઈએ તો મ્યુઝીઅમ જોવાનો વખત નહિ મળે. છતાં સ્નેહભર્યાં આમન્ત્રણોના આદર કરી અમે ત્યાં ગયા. ત્યાં સ્લાયડોમાં ચારના ટકોરા થયા એટલે લાગ્યું, કે મ્યુઝીઅમ જોવાનો વખત નહિ મળે. તેમણે જરા વારે કહ્યું : 'ચાલો હવે મ્યુઝીઅમ જોવા જઈએ.' સારે મેં કહ્યું : 'નિયમ વખત તો થઈ ગયો છે તો હવે શી રીતે મ્યુઝીઅમ જોવા જઈશું ?' એમણે કહ્યું : 'આપની સાથે એવો નિયમ હોય ? આપે એમ પૂછ્યું, કે 'નિયમ કેવો છે ?' ત્યારે મને અપમાન જેવું લાગ્યું. આપ અમારે ત્યાં આટલે દૂરથી આવો અને અમારાથી આટલા નિયમનું ઉલ્લંઘન પણ ન થઈ શકે ? સન્તાન લોકલોકાન્તરમાં થઈને આ દુનિયામાં આવે છે ત્યારે માતા, કંઈ વખતના નિયમની, - ઓફિસના નિયમની - નાહ જુએ છે ? માતા, સૂતેલી હોય કે ખાતી હોય, તો પણ જે વખતે વિદ્યાતાએ નિર્મ્યુ હોય તે વખતે તે જન્મ આપે છે. ન્યારે વિદ્યાતા કહે કે આને માટે દ્વારા ખોલવાં પડશે ત્યારે સૃષ્ટિના બધા નિયમો વેગળા મૂકવા પડે છે. તેથી જ આપને અર્ધો કલાક ખેસાડીને - નિયમનો ભંગ કરીને - આપને હું લઈ જાઉં છું.

વૃદ્ધ તપસ્વી-વિદ્યાર્થીની સેવાસાધના

ત્યાંથી અમે મળરકે પાંચ વાગે ને રવાના થઈએ તો જરાબર વખતે ગાડીએ પહોંચી શકાય, સ્નાનાદિ કરીને જઈ શકાય એમ ન લાગ્યું. ત્યાંથી થંખાઈની જવાનું હતું એટલે વિચાર કર્યો કે ત્યાં ને થાય તે ખરૂં. અધ્યાપક આકીગુંકી માતાની માફક અમારી સંભાળ લેવાને સાથે ને સાથે હતા. સવારના ચાર વાગે એમણે અમને ઉઠાડ્યા, અને કહ્યું : 'સ્નાન માટે ગરમ પાણી તૈયાર છે.' અમે કહ્યું : 'શા માટે આપે વિદ્યાર્થીઓને તકલીફ આપી ?' એમણે કહ્યું : 'ખીજ વિદ્યાર્થીઓએ નહિ, પણ આ વૃદ્ધ વિદ્યાર્થીએ પાણી ગરમ કર્યું છે.' અમે કહ્યું : 'આપ તો વૃદ્ધ છો, વળી તપસ્વી છો, અને આપે આ

તકલીફ શા માટે લીધી ?' તેમણે કહ્યું : ' પૃથ્વીમાં થોડા દિવસ મારે સેવાના રહ્યા છે, તે નકામા જવા દેવા નથી. જેમ બંધુજનો પાસે વિદાય લેતી વખતે આલિંગન દઈ વિદાય લેવાય છે, તેમ છેલ્લી વિદાય લેતી વખતે સેવાદારા પૃથ્વીને આલિંગન દેવા ઇચ્છું છું. જેમ શેરડી પોતામાંથી રસનું દીપેડીયું બહાર કાઢે તેમ મારા જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ સેવાભાવે ગાળતી ઇચ્છું છું, તો આપને માટે થોડું પાણી ગરમ કર્યું તેમાં મેં વધારે શું કર્યું ?'

સ્નાન કરીને પરવાર્યા ત્યાં ખખર પડી કે લાત તૈયાર હતો. એમણે કહ્યું : ' આપને ત્રણ ચાર વાગે બોજન મળશે, માટે આ તૈયાર કર્યું છે. ' તેઓશ્રીની સ્નેહભરેલી સેવાને વશ થઈ નિયમનો ભંગ કરી અમે જમ્યા. વિદાય લેતી વેળાએ અમે વિનંતી કરી : ' આપ વૃદ્ધ છો એટલે આ મંદિર આગળથી જ વિદાય દો. ' તેઓશ્રીએ કહ્યું : ' મને તો ભારતવર્ષમાં જવાની ઇચ્છા થાય છે : તમારે ત્યાં જે પંડાઓ-તીર્થગુરુઓ છે તેમના ચરણતલે એસીને વિદ્યા મેળવવાની મારી ઇચ્છા છે. ' અમે કહ્યું : ' અમારા પંડાઓ આજ તો કંઈ આપી શકે એવા નથી રહ્યા; હા, લાડુ જમી છે અને દક્ષિણા લે છે. ' તેમણે કહ્યું : ' આપના ભારતવર્ષની છેક એવી દુર્દશા થાય એ વાતનો મને વિશ્વાસ એસતો નથી. મારા જેવા વયોવૃદ્ધને પ્રવાસમાં કષ્ટ થશે એવું ધારી આપ મને નિરુત્સાહિત કરો છો. ' ભારતવર્ષ માટેની એ નપસ્વી વૃદ્ધ વિદ્વાનની ઉચ્ચ ભાવના જોઈને અમને તો આંસુ આવી ગયાં. આવી ઉચ્ચ આશાઓ માટે ભારતવર્ષે ગર્વિત થવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ શરમનું માર્યું માયું નીચું ધાલવું પડ્યું. એઓશ્રીને વારંવાર પાછા ફરવાનું અમે કહ્યું પણ તેમણે તે માન્યું નહિ અને અમારી સાથે સાથે એક પછી એક મંદિરો વટાવના આગળ ચાલ્યા. છેલ્લું મંદિર વટાવતાં અમે કહ્યું : ' હવે જો આપ આવશો તો અમે આગળ એક ડાંગણું પણ ભરીશું નહિ. ' અમને ઉત્તર મળ્યો : ' હવે કંઈ આ જીવનમાં મને ફરી આપનો મેળાપ થવાનો નથી. આપ કદી અહીં ફરી પધારો તો કોઈને પૂછજો, કે આ વૃદ્ધ જીવે છે કે નહિ ? અને જો જીવતો હોઈ તો મને જરૂર મળજો. ' એ સંન્યાસીની વત્સલ આંખમાંથી ટપટપ આંસુ પડતાં હતાં. મને વિચાર આવ્યો કે માત્ર ત્રણ ચાર દિવસના જ સ્નેહથી એમને આટલું બધું લાગે છે, તો શા માટે સંસારત્યાગ કર્યો હશે ? એમણે વિદાય લેતી વખતે આલિંગન કર્યું ત્યારે અમને લાગ્યું કે અશ્રુજલથી જાણે સર્વ તીર્થજલનો અમને અભિષેક થયો ! જ્યારે પ્રણામ કરી અમે આગળ ચાલ્યા અને થોડે દૂર જઈ પાછા ફરી જોયું, તો વિદાયનું દુઃખ દૂર કરવા, કે અમારા કલ્યાણ માટે મંજુથી દેવતાની પ્રાર્થનામાં એઓશ્રી લીન થઈ ગયા હતા ! પર્વતની ટેકરીઓ ઉપર ચઢતાં ચઢતાં વારંવાર પાણું વાળી જોતા ગયા તો એ ધ્યાન-યોગી યારે પણ પ્રાર્થના કરતા દેખાતા હતા. તે કોઈ કોઈ વાર દેખાતા અને કોઈ કોઈ વાર વૃક્ષો અને ટેકરીઓની આડે લીધે ન પણ દેખાતા. દોઢ કલાક પછી પાછા વળી જોયું, તો તે વખતે પણ પ્રાર્થનાપરાયણ આકીર્ણ પ્રાર્થનામાં જ લીન હતા ! થોડેક દૂર ગયા પછી વળી એ ભકતનાં દર્શનની ઇચ્છાથી પાછા ફરીને જોયું પણ હવે તે દેખાય તેમ ન હતું. પછી એ ઘેર ગયા હશે પણ જગતના કલ્યાણ માટે પ્રાર્થના કરતું એ ચિત્ર હજી પણ સ્મૃતિ-પટ પર અંકિત છે.

એ પછી બીજાં મોટાં મોટાં તીર્થો જોયાં. ગોકુરાકુજ માટે તેમ જ આખા જાપાનમાં બાળકોની સેવા માટે જે વ્યવસ્થા થાય છે તે કાશીપુરામાં કે અહીં વખત મળતાં કેહીશ.

બાપુ ક્ષિતિમોહન સેન

[વિશેષ રસમય ભાગ આવતા અંકમાં]

મીઠા કનિચો*

[સ્થળ-આશ્રમના એક ઘરનો ઓરડો. એક ખૂણામાં રેડીઓ, બીજે ખૂણે સિતાર, મધ્યમાં એક નાનકડી છુક-કેસ. આગલા ખંડમાંથી મોટીબેન પ્રવેશ કરે છે.]

મોટી બેન:—આ તે ભોગ જ ને ? સૌને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો અધિકાર એટલે હાથનું અને વેંતનું સૌ સ્વતંત્ર વિચાર કરે. પેલી છોકરીઓને ન્યારે પરણાવવી નથી, ત્યારે મક્કતની એની સાથે ચર્ચા બાપુએ શા સાર કરી હશે ? અને આ વખતે તો બાપુ પાસે આટઆટલું સાંભળી આવ્યા છતાં હજી કંઈ બાકી રહ્યું હોય તેમ બને બેનોને વાતમાંથી છટીની પુરસદ નથી. કાલે હજી પચું લાગતું નથી, એટલે આજે પાછી કરારે વાતો કરવા બેઠી છે. એમની તકલી ચાલતી નય અને સાથે સાથે જીભે ચાલતી નય. તકલી થાકે તો જીભ થાકે. અને કાંતે એટલે તો બાણે ગમે તેવી વાતો કરવાનો અધિકાર મળી ગયો. એમને કશી શરમ લાગે એમ તો નથી જ છતાં તેઓ વાતમાં મશગુલ બેઠી છે એટલે અહીં રહ્યાં રહ્યાં સાંભળાવે. (અંદરના ઓરડામાં રાધા અને લક્ષ્મી તકલી ચલાવતી વાતો કરતી દેખાય છે.)

વિદ્યાવતી:—હું તને નહોતી કહેતી કે બાપુ આપણને પૂછ્યા વિના રહેવાના નથી. મેં તો કાલે મારી સાથેની વાતો તને કહી; આજે હવે તું સંભળાવ.

પ્રેમવતી:—શું સંભળાવે ? આ વખતે તો બાપુએ હદ કરી છે. એમનો સ્વભાવ એવો છે કે કંઈ બાબતની બંને બાજુ પોતે સરસ રીતે સમજાવે, જે બાજુના ઉપર ખાસ ભાર દેવો હોય તે ઉપર ભાર દે, પોતાનો મત પણ જણાવે, અને પછી કહે: “પણ આ તો મારો મત છે. જો ! તમે તો તમને જે લાગે તે કહેજો, અને કરજો.” આ વેળા બાપુએ રીત બદલી લાગે છે. મને કહ્યું: “તમે મોટી થઈ; તમારા મનને દબાવવા નથી માગતો; તમે જે સ્વતંત્ર વિચાર ઉપર આવો તે જણાવો. પછી મારે જે કહેવું હશે તે કહીશ.”

પ્રેમ:—એટલે શું તારી સાથે કશી ચર્ચા જ ન કરી ?

વિં:—ના; મને તો મુખ્ય વાત આટલી જ કરી કે તમારાં મન ચગડાળે ચડેલાં છે તે હું જાણું છું, તમે સ્વતંત્ર વિચાર કરતી થઈ જાઓ. તમે માંહેમાંહે ચર્ચા કરો અને પછી તમારા વિચાર જણાવો. (લક્ષ્મી ખડખડ હસે છે.) તારા પેટમાં નક્કી કંઈ પાપ છે તે મને તારી વાત પૂરી નથી કહી, કાલે; મને સાચેસાચું કહે, આખરે તને બાપુએ શું કહ્યું ?

પ્રેમ:—આખરે કશું નહિ. બાપુ તો આંખના પલકારામાં આપણી વાત સમજી લે છે. અને આપણી વાત સમજી ગયા છે એટલે જ તેઓ આપણા સ્વતંત્ર વિચાર જણવા માગે છે.

વિં:—હારે તો તું તારો વિચાર તેમને જણાવી આવી છે એમ જ કહે ને ?

* સત્યાગ્રહાશ્રમમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના વાર્ષિક ઉત્સવ નિમિત્તે શાળાની બાળાઓએ લખેલો સંવાદ.

પ્રેમ:— ના, ના; પણ બાપુ બાણી ગયા છે.

વિન:— એટલે શું મારો વિચાર પણ બાણી ગયા છે ?

પ્રેમ:— હા, હા ! મારો ને તારો બન્નેનો. એમને એમ લાગે છે કે આ છોકરીઓ પરણ્યા વગર રહેવાની નથી.

વિન:— હે ! એટલે તેં તો નિશ્ચય પણ કરી લીધો કેમ ? મારી સાફ ના છે. હું બાપુને કહી દઇશ કે તમે એવું માની લીધું હોય તો મને અન્યાય કર્યો છે. તેં શું જોયું નિશ્ચય કર્યો એ તો બાણું ? તારે માટે તો બાણે કોઇ વરની તપાસ કરી રાખી હોય એમ તું હંમેશાં પેટે વાત કરી રહી છે.

પ્રેમ:— તારે તું જે સાફ સાફ કહેતી કે તને કોઈ યોગ્ય વર ન મળે એવા લયને લીધે તું ના પાડે છે ? માફ કર્યાં એમ કહેવું છે કે ગમે ત્યાં ઝંપલાવવું ? આખો જન્મ-મારો જેની સાથે ગાળવાનો છે તેના પૂરેપૂરા વિચાર વિના ન આપણે પરણીએ, ન આપણને કોઇ પરણાવે.

વિન:— એ તો ઠીક; પણ મળવા ન મળવા ઉપર મારો વિચાર અવલંબેલો નથી. માફ મન તો કહે છે કે મળે તો જે ન પરણવું.

પ્રેમ:— એટલે તેં ક્યાં સુધી કુંવારા રહેવાનો વિચાર રાખ્યો છે ?

વિન:— રહેવાય ત્યાં સુધી-અને ઇશ્વર કરે તો જીવું-ત્યાં સુધી—

પ્રેમ:— એટલે તને તો પરણવાની ભૂખ કદી જ ન જણાય એમ તેં નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે. શાસ્ત્રકારોએ માખાપના ઉપર દીકરીને કુંવારી ન રાખવાની ફરજ નાંખી એ કાંઈ સમજીને નાંખી દશે ને ? કન્યાદાન દેવું એ એક ધર્મ-ઝણ ગણ્યું અને એ ઝણમાંથી મુક્ત ન થનાર પિતાનો જીવ સદાય ઉઘો રહે છે, તે શા સાફ ?

વિન:— તું શાસ્ત્રકારોની વાત જ જવા દે ને ! શાસ્ત્રોમાં શું લખ્યું છે અને શું લખ્યું નથી એ બાણવાનાં આજે ઓછાં સાધન છે. શાસ્ત્રે તો ૧૨-૧૩ વર્ષની કન્યા માતા થાય એવી પણ પેરની કરી રાખી છે ને ?

પ્રેમ:— એ તો તું વિવાહ કરવાની વય ઉપર ઉતરી પડી. વયનો સવાલ નથી. તારે જોઈએ તો તું ૩૦ વર્ષ સુધી બેસી રહેજેની. પણ મુખ્ય વાત એ છે કે સ્ત્રીનું શરીર જ ઇશ્વરે એવું ઘડ્યું છે કે તેને યથાકાળે વિવાહના બંધનમાં મૂકવું જ સાફ. શાસ્ત્ર-કારોએ સ્ત્રીની રક્ષા માટે એ આજ્ઞા મૂકેલી લાગે છે.

વિન:— સ્ત્રીની રક્ષા ? આપણા શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓને માટે શાસ્ત્ર કરવાનો એક હથેલી ઇન્કારો લીધો હતો, એટલે તેમણે તો પોતાની રક્ષા કીધી છે, સ્ત્રીની આપહીની રક્ષા તો હું ક્યાં જોતી નથી. ‘ ન સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ’ લખી જનારો પણ તેઓ જ ના ?

પ્રેમ:— એમ તેમની અવગણના ન કર. કોઈ કાળે શુદ્ધ શાસ્ત્રોમાં પ્રાચીનોએ પોતાના સ્વાર્થ પ્રેરણ કંઈક શ્લોકો ધુસાડ્યા હશે, પણ નારીપૂજનનું ગૌરવ પણ તેમણે જ ગાળ્યું છે. સ્ત્રી ગ્રહલક્ષ્મી છે એ ભાવ તો તમને ત્યાં ત્યાં મળશે. અને શાસ્ત્રકારોએ પુરુષો હોઈ પોતાની રક્ષા કરી છે એમ કહેવામાં પણ અનુદારતા રહેલી છે. આપણા

શાસ્ત્રકરોએ સંયમ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્ય ઉપર જોટ્યો ભાર મૂક્યો છે તેટલો ભાર ખીજા કોઈએ ન મૂક્યો હોય. તેમણે બ્રહ્મચર્યનો ઉત્તમવલ આદર્શ વિદ્યાર્થી આગળ મૂક્યો ત્યારે તેમની આગળ પુરુષનો જ ખ્યાલ વધારે હતો. અનેક બ્રહ્મચારી તપસ્વીઓનાં નામ સાંભળીએ છીએ, પણ બ્રહ્મચારિણીનું—એકે કુમારિકા. બ્રહ્મચારિણીનું—નામ નથી જાણું. સ્ત્રીની મનોરચના, સ્ત્રીનું શરીર, સ્ત્રીનું હૃદય એ બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરીને જ સ્ત્રીને માટે વિવાહ એ ધર્મ મનાયો. પુરુષને માટે વિવાહ ધર્મ નથી મનાયો.

વિઃ— વાહરે ગૃહલક્ષ્મી ! તારો તો શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ભારે ઉઠેડો લાગે છે. શાસ્ત્રકરોએ ભલે દાવકાં સૂત્રો લખ્યાં હોય, તેમનો અંતિમ ઉદ્દેશ તો સ્ત્રીઓને આધીન રાખવાનો જ મને તો લાગે છે. પુરુષને માટે બ્રહ્મચર્ય અને સ્ત્રીને માટે શા સાર નહિ ? પુરુષનાં શરીરમાં શી વિજળી ભરી છે કે તે તેને સુરક્ષિત રાખે છે, અને સ્ત્રીને નથી રાખતી ? પુરુષને સાર સંસારવાસના છત્તવી સહેલી અને સ્ત્રીને સાર નહિ ?

પ્રેઃ— વિજળી તો પુરુષના નહિ. પણ સ્ત્રીના શરીરમાં ભરેલી છે, ગાંડી ! માટે જ સ્ત્રીને તે જાળવી રાખવી કઠણ છે. સુંદર શ્લેષલગ્નમાં તે જોડાય તો તે વિષુદ્ધકિતનાં પરિણામ અદ્ભુત આવે છે. આપણા મહાબ્રહ્મચારીઓ અને વીરો એવાં જોડાનાં સંતાનો હતા. અને એ શક્તિ અથવા વાસના અવળે માર્ગે જાય તો સ્ત્રીને સીધું નરકનું દાર બનાવે છે. એક ભૂલ સ્ત્રીના કપાળે કાયમનો ડામ લગાડે છે; બીજા પુરુષને તેમ નથી.

વિઃ— એ તો કીક કનું ! એટલે સ્ત્રીની એક બૂલ ઈશ્વર માફ નથી કરતો પણ પુરુષની માફ કરે છે એમ ? તો તો ઈશ્વર પણ કોક પુરુષ ઈશ્વર હોવો જોઈએ !

પ્રેઃ— તેને તો હમણાં પ્રમાણશાસ્ત્રના અભ્યાસને લીધે દલીલની કીક ટેવ પડી છે. ઈશ્વરને પણ તું ન જોડે.

વિઃ— તું મને ન સમજી. ઈશ્વર ઉપર હું આજ નથી ચડાવતી, તું નાહકની ઈશ્વરને વગોવી રહી છે એમ કહું છું. ઈશ્વરે સ્ત્રીની એક બૂલ પણ માફ ન કરવામાં જ સ્ત્રીનું ગૌરવ બતાવી દીધું છે. સ્ત્રીની એક પણ બૂલ માફ ન થાય એ એને માટે કુશળ જ છે. પુરુષની એક બૂલ, કદાચ છૂપી રહી શકતી હોય તો તે તેને માટે બ્રહ્મચારનો માર્ગ સદા મોકળો કરે છે. એક પણ બૂલ છુપી રહે એમ આપણે શા સાર ઇચ્છીએ ? હું તો બૂલની અને પાપની સગ્ન તત્કાળ યાય એ જ માગું; કરેલાં પાપ બીજે જન્મે શા સાર ભોગવવાનાં હોય ? આ જ જન્મમાં સ્વર્ગ કે નરક. તરત જાને મહાપુણ્ય.

પ્રેઃ— એટલે હવે તારો કટાક્ષ પુનર્જન્મ ઉપર આવ્યો. તારી તો ઈશ્વરની રચનાને બ્રહ્મચર્યાની ઈચ્છા લાગે છે. બેન, માંસ એ ગળું નથી. મારી તો એક વાત છે. સ્ત્રીની પતિ વિના ગતિ નથી. પતિરેષ ગતિઃ સ્ત્રીણામ્ લખવામાં શાસ્ત્રકરોનો સ્માર્થ નહોતો કે સ્ત્રીને આધીન રાખવાની ઈચ્છા નહોતી, સ્ત્રીને સુરક્ષિત કરી મૂકવાનો જ ઉદ્દેશ હતો.

વિઃ— ઇશ્વર અને શાસ્ત્રકારો બન્નેની સાથે તારે સીધા સંબંધ લાગે છે ! પણ કોઈક વિચારે તો કર. પતિરેવ ગતિઃ સ્વોળામ્ પુરુષ શાસ્ત્રકારોએ જે લખ્યું. કોઈ સ્ત્રી શાસ્ત્રકાર હોત તો લખત 'સ્ત્રીરેવ ગતિઃ પતોનામ્. કોઈ પુરુષ કોઈ સ્ત્રીની કે કોઈ સ્ત્રી કોઈ પુરુષની ગતિ નથી-ઉદ્ધાર કરનાર નથી. પ્રભુ એક ગતિ છે. પતિરેવ ગતિઃ નહિ પણ હરિરેવગતિઃ. સ્ત્રી કે પુરુષ બન્ને માટે હરિ સિવાય બીજી ગતિ નથી.

પ્રેઃ— હરિ તો ગતિ છે જ સ્ત્રી. પણ સ્ત્રીની ઉપર ઇશ્વરની કૃપા અધિક છે. પુરુષોએ તો ઇશ્વરને ખોળવો રહ્યો, જ્યારે સ્ત્રીને માટે તે હાજરાહજૂર છે. પતિ જેવા પ્રભુ ઘરમાં હોય પછી બીજા પ્રભુને ક્યાં શોધવા બેઠાએ ? પતિમાં સ્ત્રી પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરે એટલે તેનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. અનેક સતીઓનાં નામ લઈ આપણે પાવન થઈએ છીએ તે પણ શું બતાવે છે ? સતીઓ સતી કહેવાઈ તે તેમની પતિપરાયણતાને લીધે, અને આજે પણ જે સ્ત્રી તેમને માર્ગે જશે તેને મુક્તિ હસ્તામલકવત છે. કોઈ કુંવારીનું નામ આપણે પ્રાતઃકાળે લઈએ છીએ ખરા કે ?

વિઃ— એનો જવાબ તો હું આગળ આપી ગઈ. એક પ્રથા પાડી, એક ચીલો ચલાવ્યો અને તેને એટલો તો જાડો કરી મૂક્યો કે તેમાંથી બહાર નિકળાય જ નહિ. આંખી રચના-સતીઓનાં દૃષ્ટાંતો સુદ્ધ-એકપક્ષી લાગે છે. તો યે બૂલેચૂકે ગાર્ગી જેવીનું નામ તો ઉપનિષદકારથી લેવાઈ ગયું છે. અને હજી આગળ જમને કહું ? તું પાછી ચીકારો ?

પ્રેઃ— હા, હા, કહેતી ! મારે બરેબર સમજી લેવું છે, તારું કહેવાનું.

વિઃ— ત્યારે કહું, એ બધી સતીઓ ભલે સાચી. પણ એ સતીઓનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો, તેઓ મુક્ત મેળવી ગઈ એ પણ શાસ્ત્રકારોની જ સાક્ષી ના ? આપણે એ માનવું જ રહ્યું ના ? હું કશુંક કહું છું કે તેમણે પોતાની પતિપરાયણતાને લીધે પોતાના ગૃહ-સંસારને શોભાવ્યા, પોતાની એક નિષ્ઠાને લીધે સંસાર શોભાવ્યો, પણ પછી શું ? મુક્તિ તો મેળવી ચીરાંબાઈએ-જેનું 'મન મોહન સું માન્યું.' અને મીરાં તો બાળકુંવારાં હતાં એમ જ કહેવાય ને ? એ પરણ્યાં ન પરણ્યાં સરખાં હતાં.

પ્રેઃ— મીરાંબાઈએ ભજન બનાવ્યાં એટલે તેમને મુક્તિ મળી, અને પેલી સતીઓએ ભજન ન બનાવ્યાં એટલે તે મુક્ત નહોતી ? સતીઓના કાળથી આપણે એટલાં હજારો વર્ષ દૂર પડ્યાં છીએ કે આજે તેમને વિષે તેમના સતીત્વની મીઠી સુવાસ સિવાય બીજી એક વસ્તુ આપણી પાસે રહી નથી. અને, તને એક વાત પૂછું ?-મને તારો પાસ લાગ્યો છે, તું ઉઘડું પૂછે છે ત્યારે હું જે જરા ઉઘડું પૂછું-મીરાંબાઈ તો બાપડાં રંડાયાં, અને રંડાપાને તાપ ટાળવા તેમણે ગિરધારીલાક્ષ્મી પતિ બનાવ્યા. પણ ધારો કે મીરાંબાઈને રંડાપો ન આવ્યો હોત તો શું તે સંસાર છોડીને ભાગત કે ? તે પણ બારે પતિપરાયણ હોત અને સતીઓમાં ગણાઈ જત, એ વિષે મને શંકા લાગતી જ નથી. હા, કદાચ તારા જેવી માટે 'મોહન તારા મુખડાની માયા લાગીરે' જેવાં ભજન બનાવવાની તેને ધ્રુવસદ ન મળી હોત. પતિપરાયણ સ્ત્રીને પોતાની પતિસેવા અને કુટુંબસેવામાંથી ભજન બનાવવાની ધ્રુવસદ ન રહે. બાપુએ તો એકે ભજન નથી બનાવ્યું ! જમાનાઓ પછી બાપુને ભજનને લીધે લોકો યાદ કરશે કે તેમના કામ માટે-સેવા દ્વારા મેળવેલી મુક્તિ માટે યાદ કરશે ?

વિઃ— ઓ હો ! આપુને સતીઓની સાથે સરખાવીને; તેં તો ફીક્ક વાત કરી દીધી—સેવા દ્વારા મુક્તિ. હું જે સમજાવવાને મથી રહી છું. તેં તેં એક જ વાક્યમાં મને કહી દીધું. બેન ! મને તો એ સેવા દ્વારા મુક્તિ જોઈએ. અને સેવા દ્વારા મુક્તિ મેળવનારી બેનોના દાખલા તને જોઈએ છે ? જૈન આર્જવો પોતાનું જીવન સમાજ પ્રીત્યે જ અર્પણ કરે છે ના ? રામન કેથોલિક સંપ્રદાયમાં સેક્ટો અને હજારો સાધ્વી સેવિકાઓ પડેલી છે. તેમનાં જીવન શેને અર્પણ થયેલાં છે ? પેલાં કૃષ્ણાને આપરેશન કરાવ્યું ત્યારે તેમની સેવા કરનાર એક કેથોલિક નર્સ હતી તે તને યાદ છે ? શી તેની સેવા ! તે સાચે જ દયાની મૂર્તિ હતી. તેના તો પગ ઘોષ્ટને પૂજ્યાનું મન થાય. અને નિવેદિતાને બૂલી ગઈ કે ? ફ્લોરેન્સ નાઇટિંગલનું જીવનચરિત્ર તો તું પેસે જ દિવસે વાંચતી હતી ! એમિલી હોબ્સલેસની વાત આપુ પાસે સાંભળી હતી ના ? અને આપણાં ગીરાંખાઈ અહીં શા સારુ આવ્યાં છે ?

પ્રેઃ— બધા વિદ્યાવતી દાખલા. એ તો બધી નવા જમાનાની વાતો છે. આપણે જૂની આખે નવા તમાશા જોવા નથી.

વિઃ— અરે વાહરે ધરડી ! તને તો પળાયું આવ્યાં લાગે છે ! વાર, બૌદ્ધ લિંકુણીઓ તો આ જમાનાની નહિને ! જમાનાની વાત જવા દે, આપણે નવો જમાનો ઘડવો છે.

પ્રેઃ— ના, ના; એ તો હું હસું છું, પણ તારી સમાજસેવાની વાત તો જાણે સમજ્યાં ! તેં ગણાવી તેમાં સાધ્વી સેવિકા કેટલી હશે તે રામ જાણે ! તું કોઈ સેવિકાને મળી આવ અને તેનો લગ્ન કરવા વિષે અભિપ્રાય પૂછી આવ તો ખજાર પડે. પણ આપણા જૂના જમાનાનો એક દાખલો લઉં ?

વિઃ— લે બેન લે; મને દલીલનો શોખ છે એમ તું કહે છે, તને દાખલાનો શોખ લાગે છે.

પ્રેઃ— તારી સેવિકાઓએ રાગીઓની સેવા કર્યાંના તે દાખલા આપ્યા પણ તેમણે કોઈ મરેલા જીવાડ્યાના દાખલા તું આપી શકે છે ? તને તો નાઇટિંગલની આગળ સાવિત્રીની શેની કદર હોય ? સાવિત્રીએ તો પતિભક્તિથી પતિને ય જીવ્યા અને યમરાજને ય જીવ્યા. એણે મરેલા પતિને કેવળ ભક્તિ વડે પાછા મેળવ્યા. અને તેમ કરી સહેજે ધર્મશ્રવે ય મેળવ્યા. તારી કુંવારીઓ બોયેલા પ્રજાને મેળવી શકતી હોય તો યે ભારે કષ્ટ મેળવે.

અને તું આ મોટીમોટી વાતો કરે છે, પણ એ તો વાતો છે. જાડે જાડે કુંવારીઓ બધાં બંધનોમાંથી છુટવાની આરી શોધે છે. આ જમાનાએ એવી અનેક આરીઓની તજવીજ પણ કરી મૂકી જ છે. પણ તેની વાત જવા દઉં. હું તો તને એટલું પૂછું છું કે તું સ્વતંત્ર થવાની વાત કર્યા કરે છે તેમાં કેવળ સ્વાર્થ નથી ? આ નવા જમાનાનો વા તને ય ફીક વાવો લાગે છે. સૌ નફિરં યજ્ઞને કરવા માટે કુંવારા રહેવા ઇચ્છે છે. તેમને નથી સંસારની સાથે લેવા દેવા કે નથી સેવાની સાથે. સેવા કહીને તે લલે મન મનાવતાં હોય, તેમને તો સેવાનો સ્વચ્છંદ બનાવવો છે. અને કુંવારાંઓનો મિજાજ ! ઘડીએ ઘડીએ તો તેમનો પિત્તો વસકે. તેમનામાં ઉદારતાનું નામ ન મળે. બેડા બેડા મુક્તિની વાત કરે, મુક્તિ કાંઈ એમ સંસારમાંથી આધા ખસી બેડે મળતી નથી.

પણ પેલી બે માગણુ બેનો મુંદર ભજન ગાય છે. જો, તેની જુદી એક ભજન ગવડાવું, એટલે તારૂં તપેલું મગજ જરા શાન્ત થાય.

વિઠ્ઠલ—તપેલું મગજ માંડ કે તારૂં, તે તો કેઈ સાંભળતું હોય તે કહે. બહારી ભજનવાળાને બોલાવ, મને એકતારો જુદું ગમે છે.

પ્રેમ—(ભજનવાળાં તરફ જોઈને) આવો બેનો આવો.
(બે ભજનવાળાઓ એકતારો મંથરાં સથે પ્રવેશ કરે છે.)

પાંદેલી માગણુ—ભગવાન તમારૂં ભણું કરે જાન, તમ જેવાં વન્યા અમારાં ભજનિયાં કુણું સાંભળે ?

પ્રેમ—આવો બેસો, બેનો. કાંઈક મુંદર ગાઓ.

બીજી માગણુ—બોલો જોડણ તોળાવનું ગાણું ?

પાંદેલી માગણુ—ના, ના; કાસળા કાસળીનું ભજન જુદું રૂંદું. દીનોનાથ ચારે કોર આ મેં વરદાની રિયો સે ને કાસળા કાસળીને ય છળે જ અથોક મેં મોઢલીને ઉગારી લીધાંનાં ને ?

વિઠ્ઠલ—એ તો બધાં તમને ગમનાં. આજે તો તમે તે દદારે પેલું રામનું નામવાળું ગાયેલું તે જ ગાઓ. એના સુર દજી જે મારા કાનમાંથી નિકળતા નથી.

બંને માગણુ—(પરસ્પર સામું જોઈ) ઈ કયું ?

પ્રેમ—ખમો, હું યાદ કરી દઉં. કંઈ જોગીની અને ત્રાજવાની વાત આવતી હતી ને !

હા, હા, પેલું એક ત્રાજવે સૌ સંસારી અને બીજે ત્રાજવે જોગીવાળું.

પાંદેલી માગણુ—ભલે જાન ભલે. “એક ત્રાજવે સૌ સંસારી બીજે જોગી આવો” ઈજના ?

વિઠ્ઠલ—હા હા એ જ.

(માગણો ભજન ગાય છે.)

નિશ્ચે કરો રામનું નામ, નથી જોગી યદને જનનું;
નથી કરવાં ભગવાં કાંય, નથી બેજું કરીને ખાલું—નિશ્ચે
જો ગમે તો ભગવાં કરજો, મમે તો ઉજળાં રાખો;
નથી દુભવો સામા જીવને, સુખ સામાનું તારો—નિશ્ચે
એક ત્રાજવે સૌ સંસારી, બીજે જોગી આવો;
ક્રીયા જોગીને રામ મળ્યા, એવો તો એક અનાવો—નિશ્ચે
મહેતો, મીરાં ને પ્રદલાદ, એનો નાપીક નાતી;
ધનો પીપો રેલીદાસ કુમો, ઝોરો કુંભારની જાતિ—નિશ્ચે
બોગણો જાતે રજપૂત, ગંગાખાઇ હતી નારી;
દાસ યદને જો રજાં તો, ઘેર આપ્યા ગિરિધારી—નિશ્ચે
રૂંદા વંદા સર્વજો કસાઈ, બન્યા રાત ને દદારો;
ક્રીયા જોગીને રામ મળ્યા, એવો તો એક દેખારો—નિશ્ચે
નથી રામ વિશ્વનિ ચોળ્યે, નથી ઉધે સિર ઝોળ્યે;
નથી નારી તજને વન જાનાં, જ્યાં લગી આપ ન ખોલે—નિશ્ચે
જંગલમાં મંગલ કરી જાણે, મંગલ જંગલ જેને;
કંઈ મીઠું, મીઠું કંઈ, રામજી છે વચ તેને—નિશ્ચે

પયને ઓથે ઘૂત રહ્યું છે, તલ ઓથે જેમ તેલ;
કહે નરસો રઘુવર છે સધળે, એવો એનો ખેલ—નિશ્ચે.

પ્રેઃ—અહુ સરસ ગાયું.

વિઃ—ધીર ! ધીર ! જાને આ એનેને આપવા ખીચરીના દાળ ચોખા લઈ આવ તો.
(ધીર લાવે છે, રાધા માગણીની ઝાંખી ભરી દે છે.)

પહેલી માગણી—(જતાં જતાં) હું એનું અમારી કોરની ડોશીઉં તો જાણે રેંટિયા ફેરવે,
પણ તમ જેવાં ભાગશાળી એ શા હાટુ ફેરવે ?

પ્રેઃ—તમારા અમારામાં બેન ફેર નથી. અમે ય કાંતીએ અને તમે ય કાંતો. આવું સાઈ વગારી જાણો છો તો કાંતી જાણતાં શી વાર લાગે ? સહેજે આવડે.

બીજી માગણી—આવડે ! પણ એકતારામાંથી તો ભાઈશાખ દનિયાનો અડધો મહે, ધમાંથી કાંઈ મહે ?

વિઃ—એમાંથી યે મહે, બીજા માગીને આઠ આના મહે તેના કરતાં મહેનત કરીને ચાર આના મહે તો તમને ન મહે ?

પહેલી માગણી—શા હાટુ નો મહે, બેન ? ગમે; પણ એકતારામાં ય મેં નત્ય તો સે જ ના ? અન વળી રામનામે ય લેવાય.

પ્રેઃ—અમે ય તમને એકતારો આપશું. આ અમારો એકતારો (હીને કામદાપિંજણ લાવે છે, અને બતાવે છે) વાગે, રામનામે લેવાય, અને ઉજળું દૂધ જેવું ર છુટું પડતું જાય, તેમાંથી કપડાં થાય. અને આ એકતારો ય તમને આઠ આના રૂપિયો તો અપાવે.

વિઃ—આવશો કાલે ? મારા ભાઈ તમને રેંટિયો અપાવશે, અમારો એકતારો ય અપાવશે, અને ખાવાનું આપશે અને તમારો બીજા માગવાનો અવતાર મટશે.

બીજી માગણી—ભાઈશાખ, અમારા ઘરવાળાને પૂર્યા વન્યા ચ્યમ કેંવાય ?

વિઃ-પ્રેઃ—વાર-વાર-જાઓ, આવજો.

(માગણી જાય છે.)

વિઃ—જેયો કેવો ત્રાસ છે ! બીજા માગવાનું પણ ઘરવાળાને પૂછ્યા વગર ન છોડાય, મરદ વિના એક ડગલું આગળ ન ભરાય ! તોળા, પ્રણુ તોળા !

પ્રેઃ—તને એ ત્રાસ લાગે છે, કારણ તારે માથે ભાઈ બેઠો છે. તને શી ચિંતા છે ? એને બિચારીને ભરણપોષણનો આધાર મરદના ઉપર રહેલો. તારી જેમ સ્વતંત્ર થઈને એ ક્યાં જાય ?

વિઃ—મરદના ઉપર આધાર શેનો ? બીજા તો બિચારી એ માગે છે. પેલો તો બેઠો ખાતો હશે.

પ્રેઃ—તું જોઈ આવી હશે ! તારી આગળ મરદ માત્રની કમળાન્તી છે.

વિઃ—તને હજી અનુભવ થવાનો છે. થશે ત્યારે તું મને યાદ કરશે. શા સાઈ કોઈની યુક્તિ સ્વીકારવી ? એક પેટનો ખાડો પૂરવા મારે ? આપણે ત્યાંની પેઢી વણકર વિધવાઓ પુરુષો કરતાં પણ વધારે કમાય છે. પણ તારે તો સંસારી થવું છે ! એટલે તું મારી શિખામણ શેની માને ? ' એક ત્રાજવે સૌ સંસારી, બીજે જોગી લાવો ' ! એ ભજન તે કેમ ગવડાવ્યું તે હું સમજું છું હો. એમાં કહેલી વાતની

કોણ ના પાડે છે ? હું જે સેવાની વાત કરી ગઈ તેવી સેવા કરનારાઓમાં એ 'નેગી' નહિ આવે. એમાં તો રીતો ટપકો કરનારા અને રાખોરી ચોળનારા બગલગતની નિંદા છે. બાકી સંસારમાં સરસા રહીને સેવા કરવાની વાત કરે છે તો તો ખાંડ ખાઓ છો ! સંસારમાં સરસા રહેવું એટલે ભરણપોષણ માટે કોઈના ઉપર આધાર રાખવો, અને તે ખાતર તેના તાબેદાર રહેવું, અને માયામજૂરી કરી જન્મારો પૂરા કરવો. એ અનુભવ વિનાઆમરે આશું.

પ્રેમ:—એ અનુભવ વિના તમારી સેવાની કશી કિંમત રહેવાની નથી. તમે બીજાનું દુઃખ શું સમજો, બીજાનાં દુઃખમાં ભાગ શી રીતે ભરો ?

વિઃ—તારા સંસારી બીજાના દુઃખમાં ભાગ કેટલો લે છે તે હું જાણું છું. પેલાં સુભદ્રા બેનને ઓળખે છે ? તેને તેનાં અચ્ચાંકચ્ચાંમાંથી સવારથી રાત સુધી પરવાર નથી મળતી તો તે બીજાનો વિચાર શું કરવાનાં હતાં ?

પ્રેમ:—વિચાર ન કરે કે કરે તે તો તેના હૃદય ઉપર આધાર રાખે છે. તે જ બીજાનું દુઃખ સમજી શકે એ તો હું ચોક્કસ માનું છું. જે મા હોય કે બાપ હોય તે પારકાં માં અને બાપનાં દુઃખ સમજો. કુંવારાં શું સમજવાનાં હતાં ? કુંવારાં પારકાંનાં છોકરાંને કદી પોતાનાં કરી શકવાનાં હતાં ? યશોદા માતા માતા હતાં તો શ્રીકૃષ્ણનાં પણ માતા ચર્ધ શક્યાં.

પ્રેમ:—વાદ ! કુંવારાં પણ પારકાંના છોકરાંને પોતાના ગણી શકે છે સ્ત્રી. આ લેની તું જ. તું બચુબેનના છોકરાંને પ્રેમથી રમાડે છે, નયરાવે ધોવરાવે છે, વાળ ઓળે છે, મંદિા પડે ત્યારે ઉજગરા કરવામાં ભાગ લે છે. તે તો તું કુંવારી છે છતાં ! પણ, હું ભૂલી ! તું તો ભવિષ્યની માતા છે ને !

વિઃ—(ચીડાઈને) સ્ત્રીમાત્ર ભવિષ્યની માતા છે.

પ્રેમ:—ચીડાય છે શા સાર ? તું કહે છે તે સાચું. આપો જન્મારો કુંવારા રહીને પણ માતાના ગુણ કેળવી શકાય છે. સ્ત્રી એટલે જ માતા. પારકાનાં દુઃખ સમજવા માતા થવું એ તો કોઈને ધા વાગ્યો હોય તેની સારવાર કરવા પહેલાં પોતાના શરીર ઉપર ધા કરી જોવા જેવું છે.

પ્રેમ:—ધા કરવો એમ નહિ, પણ ધાને અનુભવ હોવાની જરૂર છે.

વિઃ—એ અનુભવ તને મુખારક. એ અનુભવના આંટામાં જે પડ્યાં તે નીકળવા પામતાં નથી. જે અજાણાં રત્નાં તેટલાં સારાં, સાકરનો સ્વાદ આખીને તો પાણું ચાખવાનું મન થાય. ન આપે તેને શું ? આ બાળવિધવાઓની બાપુ વાત કરે છે, મને તો તેમને કહેવાનું મન ચર્ધ જાય છે, કે જેમને સંસારનો લેપ લાગ્યો નથી તેવી વિધવાઓને શા સાર પરણાવવાનું ઉત્તેજન આપો છો ? લેપાયલીઓને ભસે આપો, પણ પેલીનું તો ભગવાને ભણું કર્યું છે, આપણે શા સાર શું કરવા જઈએ ?

પ્રેમ:—રંડાઈ તેનું ભણું થયું ! ઓ મા ! આ શું બોલે છે ? તો તે સતીઓ પણ શા સાર સતી રહી ? તેમણે પણ વિધવા થવાનું માગી લેવું જોઈતું હતું ?

વિઃ—હું ભાઈ બેટી ! ત્યાં જોઈએ ત્યાં સતી ! અરે સાવિત્રી એક ચર્ધ ગઈ, સીતા

દમવંતી એક થઈ ગઈ, જનક રાજ જેવા સંસારી પણ એક થઈ ગયા તે તું ભુલે છે.

પ્રેઃ— એમાં તે શું નવું કહ્યું ? ગાર્ગી પણ એક જ થઈ ગઈને ? સારાં માણસોનાં કાંઈ ખુંડ રખડતાં હશે ? મારી વાત તો એ છે કે તું સેવાની વાત કરે છે તે પણ એકલાં ન થઈ શકે. સ્ત્રી ગમે તેવી તોપણ અપંગ છે, અનાથ છે, તે સનાથ હોય ત્યારે જ તેની સેવા સંપૂર્ણ થાય, શોભે. મિસ નાઇટગિસ કે હોળાહાઉસની તો મને ખબર નથી. પણ મેંડમ બેલ્વેટ્ટસ્કી લો. ભલભલા પુરુષને હંફાવે એવી પ્રૌઢ એ સ્ત્રીને કર્નલ આર્કાઇટ જેવાની આથ શોધવી પડી હતી. એ ભડ સ્ત્રીને પણ પોતાની અપંગતા લાગી હશે તો ના ? એમને મુખી ગૃહસંસાર હોત તો એમની સેવા હતી તેથીએ ભારે થાત. જેમ મિ. અને મિસિસ વેગ સજોડીલાં સેવા કરી રહ્યાં છે તેમ તેઓ પણ કરત.

વિઃ— વાહ ! હવે તો તને પણ આ જમાનાના અને પશ્ચિમના દાખલા જડયા પરા ! મેંડમ બેલ્વેટ્ટસ્કી જેવી બીજી સ્ત્રીઓએ પણ અનેક ભાષ્યોનો આશ્રય શોધ્યો હતો એ મને કબૂલ છે. પણ એમાં હું કશી અડચણ નથી જોતી. એવા ભાષ્યો તો સૌ બેનોને મળજો. એમને એવા ભાષ્યો મળી રહે છે, તે પણ એમના પ્રભાવનો અને અભ્યર્થનો પ્રતાપ છે. સ્ત્રી કે પુરુષ એકલાં સેવા કરી શકવાનું અભિમાન ધરે તો, મિથ્યા છે. પણ જન્મે ભાષ્યને રહીને અવશ્ય સેવા કરી શકે છે, પતિપત્ની-થવાની કશી જરૂર નથી. સિડની વેગ અને તેની સ્ત્રીને વિવાહિત ઇવન ગાળવાની કેટલી ટુરસદ મળે છે તે તો તેમને પૂછવું જોઈએ. એણે સેવા એ ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો છે, જેણે પોતાના ચોવીસે કલાક પોતાનાં કરોડો નાગાં બૂખ્યાં સંક ભાષ્યોનો વિચાર માટે આપેલા છે, જેને પોતાની કરોડો રીખાતી વિધવા બેનોની સેવા કરવી છે, તેને સંસાર માંડવાનો અને ધડીયે ધડીયે પતિની મરજી સાચવવાનો અવકાશ ન મળે. તેવા આદર્શવાળા સ્ત્રી ભૂલેચૂકે પણ પરણે તો તે કાં તો સેવામાં સામેલ ન થનારા પતિને નમસ્કાર કરે, અથવા તો સેવામાં ભાગ ભરનારા પતિને ગૃહસ્થાશ્રમપરાયણ બનાવવાને બદલે સેવાપરાયણ કરે. સેવાપરાયણ પુરુષની પણ એ જ દશા સમજવી.

પ્રેઃ— ત્યારે સેવાપરાયણ પતિ મળે તો—

વિઃ— અરે જરા ધીરી થા ! સ્ત્રી કે પુરુષ જન્મેને એમ સેવાપરાયણ રહેવું અને પતિ-પત્ની થવાના રહ્યા લેવા સહેલા નથી. માટે જ સેવકસેવિકાઓના સંઘ યોગ્ય છે. હું તો પુરુષ સ્ત્રી જન્મેને જેણે પોતાને સેવા માટે અર્પણ કર્યા હોય તેને આ બંધનમાંથી મુક્ત રહેલા જ ઇચ્છું. પશ્ચિમના સમાજમાં આજે પણ કાંઈ કંઈ રહ્યો હોય, કાંઈ દટાર ઉભા રહેવાની શક્તિ રહી હોય તો તે આવાં સેવાપરાયણ સ્ત્રી-પુરુષો તે સંસારની પીઠમાં કરોડસમાં રહેલાં છે તેને આભારી છે. આપણે ત્યાં અભ્યારીઓનાં દલ સાથે અભ્યારિણીઓનાં દલ બાંધવાની પણ પાટી પ્રયા પડી હોત તો આજે આપણે સંસાર જે છિન્નભિન્ન દશામાં જોઈએ છીએ તે ન જોત.

પ્રે૦:— બેન, તારા ભાપણથી હવે હું થાકી. એ તારા નવો સમાજ કેવોકે ઘડાય છે એ તો જ્ઞેવાનું રહ્યું પણ આજે કાંઈ મને ભારે આશા પડતી નથી. તું ચિત્રકળા શીખે છે, પેલાં ભારે ભારે ચિત્રો દોરે છે—ઈસુ અને તેની માતાના ચિત્રનું તારું સુંદર અનુકરણ અને શંકૃતલા અને ભરતનું તારું સ્વતંત્ર ચિત્ર! ઓહો! તે તો આખે ઉડીને વળગે એવાં છે. વળી તું પ્રભાતની ઉડીને તારી સિતારના તાર મેળવે છે અને અનેક રાગ રાગણી કાઢે છે તે બધા એ નવો સમાજ રચવાના માળા ન હોય, બેન. એ તો કોઈ સદ્ભાગીનું મૃદુ શોભાવવાનાં ચિન્હ લાગે છે.

વિ૦:— આ તો તારા હંધાના ઉદ્દગાર હોઈ આવે છે. ઝાકી એ બન્ને કલાનું માફે સેવન તું કહે છે તેવા સંકુચિત ભાવે જ થતું હોય તો મને એ કલા કદી ન લાગે એમ ઈશ્વર પાસે માગું. મારે તો એ કલા ઈશ્વરને જ અર્પણ કરવી, સેવાયે જ અર્પણ કરવી છે. તુલસીદાસ અથવા સૂરદાસે શું કોઈને રીઝવવા સાર લગ્યો રમ્યાં હતાં કે? સૂરદાસ કાંઈ કમાણી કરવા સેંકડો અને હમરોને પોતાની ભક્તિના રસમાં તરડીન કરતા હતા? મીરાંબાઈને મોહનવર સિવાય બીજા કયા પતિને રીઝવવા હતા? અને વળી પાછો પશ્ચિમનો દાખલો લઈને કહું તો વૉટ્સ જેવા ચિત્રકારે પોતાની ચિત્રકલાની સાધના કોઈના અનુરંજનાયે કરી હતી કે? તેણે તો પોતાનું એકે ચિત્ર ન વેચતાં પોતાનો આખો કલાભંડાર દેશને ચરણે ધર્યો હતો.

૦:— હવે તું પાછી તપવા લાગી! પણ એમ તપે તે ન ચાલે. કબૂલ છે એ તારી બધી સાધના પ્રભુપ્રીત્યે છે. પણ જોજો હો! હિમાની પણ બધી સાધના, બધી તપ-શ્રયા, પ્રભુપ્રીત્યે જ હતી જો!

પ્રે૦:—હું એ પણ હવે તને સમજાવવાને તૈયાર છું પણ—

મોટીબેન:—(સ્વગત) આ હવે લડવાનાં.

(તેમના તરફ જાય છે)

વિ૦-પ્રે૦:—ઓહો! મોટીબેન ચોરીથી બધું સાંભળતાં હતાં કે?

મોટીબેન:—કોઈ સાંભળે ન સાંભળે એની તમને શી પરવા છે? (પ્રેમવતી તરફ વળીને) પરણવામાં શું દુઃખ છે તેની નથી તને ખબર; (વિદ્યાવતી તરફ વળીને) કે કુંવારા રહેવામાં કેટલી વિટંબણા છે તેની તને ખબર! આજે બન્ને નાનાં છે. ઇવનુંતો ઉદ્ધાસ તમારામાં તરવરી રહ્યો છે. એટલે પેલી ભાદરવાની સાળરમતીની જેમ ભારે ધુધવાટા કરી રહી છે. પણ જો જો ભર ઉનાળો આવતાં બન્ને સૂકાઈ શાન્ત થઈ જવાની છે. અને પછી તમારી દાખલા દલીલ મનની મનમાં જ સમાઈ જવાની છે.

વિ૦-પ્રે૦:—તે વેળા ઈશ્વરને યાદ કરશું, પેલી લિખારણ ગાઈ ગઈ તેમ નિશ્ચે રામ-નામ જપશું, જે નિશ્ચય કરાવશે તે તે નિશ્ચય પાળવાનું બધું પણ આપશે.

મોટીબેન:—વાર પાળજો, પાળજો.

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

અર્વાચીન સ્વૈચ્છાદનો * આદ્યેષ્ટ

માઈકલ બાકુનિન

ભૂતકાળનાં પડખો જ્યાં સૂધી આપણી દષ્ટિ ઉઠેલી શકે ત્યાં સૂધી સ્થળે સ્થળે કેટલાક મહાન આત્માઓને, મહાન ક્રિસ્તુદે, કવિઓ, આદર્શ દેષ્ટાઓ કે પયગમ્બરોને, જગતની દુઃખેદ પરિસ્થિતિથી વ્યાકૂળ બનતા, જગતના અન્યાય, ધર્મી અને જુલ્મો સહાને અહોનિશ ઝંઝુમતા, અને યુગપરિવર્તન કરી જગત

ઉપરિચિત કરવામાં જાય તેને કાંઈ એવું આનંદ થતો હોય એમ માલમ પડે છે. એનું એક કારણ તો એ છે કે એ આદર્શવાદીઓ અને સામાન્ય જનતાની સૃષ્ટિઓ લિંગ છે. એકનું જીવન કેવળ આદર્શ ઉપર નિર્ભર છે, જ્યારે બીજાની દષ્ટિ પોતાનાં સંકુચિત અને સ્થૂળ વર્તુળથી બહાર નથી જઈ શકતી. અને

ઉપર નંદનવન ઉતારવાના ગમ્ય મનોરથો રૂનતા આપણે જોઈએ છીએ. આવા આદર્શવાદીઓના ઉરમાં સમગ્ર માનવસમૂહ માટે ઉઠેલા આદર હોય છે, જરૂર પડ્યે જગતમાં રહેલાં બધાં ઝેરનું પાન કરીને પોતાનાં સર્વ અંગત મુખ્ય, મનોરથો અને રમ્ય

આથી આદર્શ દેષ્ટાના કોઈ પણ પ્રયત્ન તરફ તે વિશ્વાસની નજરથી ભાગ્યે જ જોઈ શકે છે.

આ પરિસ્થિતિનો ખુલાસો બે પ્રકારે થાય છે. કેટલાક આદર્શવાદીઓ એમ માને છે કે આ પરિસ્થિતિ જનસમાજના માનસનું પરિણામ છે અને તેટલા માટે

સ્વમાંઓનો જોગ આપીને જગતમાં સદાને માટે મુખ્ય અને શાન્તિ, પ્રેમ અને ઐશ્વર્યનું સામાન્ય સ્થાપવાની તેમને તીવ્ર ધગશ હોય છે. પણ આવા લોકોને જગત બહુ જોઈ સમજી શકે છે. એટલું જ નહિ પણ તેમનાં જીવન દરમ્યાન તેમનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં વિમો

તેમ સમાજના માનસને ઉત્તર કરવા ધોર છે. તેમના ઉપાયો સાસ્ત્રિક, અદિક્ષક અને જોડે આપણે આધ્યાત્મિક કહીએ તેવા હોય છે. બીજા એક પ્રકાર એથી ઉલટું જ માને છે. તેઓ આ માનસને બાહ્ય સામાજિક પરિસ્થિતિનું પરિણામ માને છે. એ પરિસ્થિતિ નહિ

બદલાય ત્યાં મુધી એ માનસ બદલાવાનું જ નથી એવો તેમને વિશ્વાસ હોય છે અને તેથી તેઓ એ બાજુ પરિસ્થિતિને ગમે તે ભેગો બદલાવવાના મતના હોય છે. પહેલો પ્રકાર દર્દી સમાજને વધારે ઉન્નત વાતાવરણમાં લાવીને ચેતનવન્ત કરવાના પક્ષનો છે; બીજો પ્રકાર એટલા અંગ ઉપર વાટકાપ કરીને બાકીના શરીરને તંદુરસ્ત કરાવવાના પક્ષનો છે.

માધકલ બાકુનિન આમાંના બીજા પ્રકારનો આદર્શદષ્ટા હતો. નેપોલિયનના પ્રયંસ વ્યક્તિત્વના તોફાની પડ્યા સમસ્ત યુરોપનાં જીવનને છેલ્લી વાર જ્યારે કમ્પાવી રહ્યા હતા ત્યારે-નેપોલિયનના પ્રથમ પરાભવ પછી થોડાક અન્તરે, સૈકાઓથી ગુલામીની આંધીથી ગુંગળાએલાં, ઝારશાહીની અંગારાભરેલી આંખથી પ્રતિક્ષણ ધ્રુજી ઉઠતાં, ભયગ્રસ્ત, કુઝ-પીડિત રશિયામાં તેનો જન્મ એક મોટા જમીનદારને ત્યાં ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં થયો. અમીર કુટુબમાં જન્મ્યો હોઈ તે ઐશ્વર્યને પારણે જૂંચ્યો હતો; અને ન્હાનપણથી જ ઝારના રાજ્યતંત્રમાં કોઇ મોટા અધિકારી થવાનો આદર્શ તેની સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે કોણે ધાર્યું હતું કે જે વર્ગની રાટલાની લૂંટ ઉપર પોતે જે ઐશ્વર્યમાં ઝુલતો હતો, જે વર્ગને સદાને માટે પગ તળે કચરેલો રાખવામાં તેના જેવા યુવાનો અને તેનું આશુ કુટુમ્બ ગૌરવ ધરાવતાં હતાં, તે ગૌરવ અને તે ઐશ્વર્યમાં રહેલાં આમુરી અટ્ટહાર્યનું તેને એકાએક ભાન થશે અને પોતાનાં સર્વ મુખેને સાપની કાંચળીની જેમ દૂર ફેંકી દઇ તે દીનદીન વર્ગમાં નવો પ્રાણ પૂરી તેમને જગતની સર્વ સત્તા રહામે ઝુમવા તે ગ્રેરી રાકશે! પણ ઇતિહાસ તો આવી અનેક ઘટનાથી ભરેલો છે. જુલ્મીઓની સત્તાઓને ટકાવી રાખવામાં હમેશાં ધનિક અને અમીર વર્ગ મોટે ભાગે જવાબદાર હોય છે. પણ ઘણી વાર કુદરત એ જુલમના કારખાનામાંથી જ એ જુલમને નાશ કરવાનાં હથિયારો ધરી આપે છે. જુલમના પરિણામે ભેગી થયેલી સર્વ સંપત્તિ પછી આ નવા આદર્શને પુષ્ટ કરે છે. બીજી રિયતિમાં ન હોય એટલો આદર્શ પછવાડે વિચાર કરવાનો અવકાશ આ નવા માણસને મળે છે. સામાન્ય રિયતિનાં માણસોને પોતાના કુટુમ્બ પ્રત્યેની ફરજને, નિર્બાદની ચિન્તાઓ વગેરેની જે સત્તાવણી હોય છે તે આવા અમીરોને હોતી જ નથી.

ઇઝાબેલા ચાર્લ્સ ખેલ્સા રુઢાનેના યુદ્ધમાં પ્રજાપક્ષને મદદ કરનાર અમીર અનેક હતા. જુઓન વંશને ઉચલાવી નાખનારાઓમાં અમીરોનો હીરસો જેવો તેવો ન હતો. રોલેસ્પીચર પણ એ અમીર કુટુમ્બમાં જ જન્મ્યો હતો. રવીડનના ગરટેવસ ત્રીજાના મોતનું કાવતું રચવામાં અમીરોની સહાય ઓછી ન હતી, તેમ સ્વૈરવાદનો બીજો મંદાન દષ્ટા પ્રિન્સ ક્રોપો-ટકિન સોનાને પારણે જૂંચ્યો હતો; અને આપણે ત્યાં ય આજના આપણા નેતાઓમાંથી અનેકને લક્ષ્મીએ ઐશ્વર્યને પારણે હીરની દોરીએ હોંચક્યા છે. બાકુનિન પણ આવા જ એક લક્ષ્મીપુત્ર હતો.

મોટા અધિકારી થવાની ઉર્મિ સાથે ન્હાનપણથી તે સેન્ટ પિટર્સબર્ગની કેડેટ સ્કૂલમાં દાખલ થયો. ત્યાં યુદ્ધકળાની તાલીમ લઇ રહેનશાહી સૈન્યમાં એક સાધારણ અમલદાર તરીકે જોડાયો. આ ખેલ્સા થોડા વખત ઉપર જ પોલ લોકોના બળવાને બહુ નિર્ભયતાથી કચરી નાંખવામાં આવ્યો હતો. ભયગ્રસ્ત પોલાન્ડનું દરય ભેદને આ જુવાન અમલદારના હૃદયમાં રાજ્યકર્તાઓ રહામે ધિક્કારની પ્રયજ્ઞ જ્વાળા ભગુપ્તી ઉઠી. ધરીભર પણ એની સત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે રહેવું એને માટે વસમું થઇ પડ્યું; અને એ વર્ગના તુમુલ મન્યન પછી એણે સરકરી અધિકારને સદાને માટે તિલાંજલિ આપી. ઈ. સ. ૧૮૩૩માં એ મૉરેકો ગયો, અને ત્યાં ૭ વર્ષ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં ગાળ્યાં. તે જમાનામાં તત્ત્વજ્ઞાનના બધા

વિદ્યાર્થીઓની જેમ હેગલનો એને ભારે શોખ લાગ્યો, અને ક્રિસ્તીના અધ્યાપક થવાની ઇચ્છાથી વધુ અભ્યાસ માટે ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં તે બર્લિન ગયો. પણ આ પછી તેના વિચારોમાં ભારે પરિવર્તન થવા માંડ્યું. ‘જે છે તે બધું ઉપપન્ન (Rational) છે’ એ હેગલનાં મૂત્રને સ્વીકારવા સ્લામે તેની બુદ્ધિએ બંડ કર્યું. આથી ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં તે ફ્રેડન ગયો; અને ત્યાં ‘ડોયચે ચારબુત્ચર’ (Deutch Tahrbutcher) ના પ્રકાશક આનોંડ રચન સાથે જોડાયો. આ વખતે તે પૂરેપૂરા ક્રાન્તિવાદી બન્યો હતો અને આથી બીજા વર્ષે સેક્ષન સરકારનો શોખ તેને વહોરવો પડ્યો; ત્યાંથી ભાગી તે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ગયો, અને ત્યાં જર્મન સામ્યવાદીઓના સંસ્પર્શમાં આવ્યો, પણ જર્મન પોલિસ તેની પાછળ પડવાથી, અને રુશિયન સરકારે તેને સ્વદેશ જવાની આજ્ઞા ફરમાવવાથી તે પારિસ ગયો. ત્યાં “ઇડિયાના”ની પ્રખ્યાત લેખિકા જ્યોર્જ સાં, અને સ્વૈરવાદના આઘ સમર્થિમાંના પ્રુથોં (Proudhon) આદિ અનેક આદર્શવાદી સ્ત્રીપુરુષોના સમ્બન્ધમાં તે આવ્યો. પારિસમાંનાં આ ઇ. સ. ૧૮૪૩ થી ‘૪૭ સૂધીનાં વર્ષો એના જીવનમાં અતિ મહત્વનાં છે. એ દરમ્યાન એના વિચારોએ દૃઢ સ્વરૂપ લીધું. અહીં જ માર્ક્સ અને એંગલ્સનો પણ તેને મેટો થયો.

પણ કેઈ પણ એક જગ્યાએ દરીને ખેસવાનું તેના ભાગ્યમાં લખ્યું જ ન હતું. જ્યાં જ્યાં ત્યાં પોલિસ તો એની પાછળ હોય જ. રુશિયન સરકારે લાગ્યું કે બાકુનિન ભયંકર સિદ્ધાન્તોનો ઉપાસક બનતો જાય છે, એટલે એને ઠેકણે લાવવા માટે તેણે. તેને રુશિયા ખેલાવ્યો. બાકુનિને આ આજ્ઞાનો લંગ કર્યો એટલે તરત જ તેની મિલકત જપ્ત કરવામાં આવી. પણ તેને ઠેકણે લાવવાને આ ખરો માર્ગ ન હતો. આથી તો તે તેના વિચારોમાં મક્કમ બનતો ગયો; અને ‘લા રિકોર્મ’માં ઝતુની લેખો લખવા ઉપરાંત પારિસમાં આવી વસેલા પોલ લોકો આગળ લુગસાલર્યા લાપણો કરી તેમને રુશિયાના ક્રાન્તિવાદીઓ સાથે ભળી જઈ રુશિયા વિરુદ્ધ ઉરેકર્યો. આ લાપણુને લીધે તેને ચોવીસ કલાકમાં પારિસ છોડવું પડ્યું. આમ એક પછી એક યુરોપની અત્યેક સરકાર સાથે વેર બાંધતો પ્રતિપળ અનેક ડિટેક્ટીવોની નજરમાંથી છટકી જતો તે બેચેન બન્યો. ત્યાં એણે અનેક શિષ્યોનું એક બંજવાન વૃન્દ ઉભું કર્યું. ત્યાંથી એક નવી તક મળવાથી તે પાછો ફર્યો.

૧૮૪૮ના ફેબ્રુઆરીમાં ફ્રાંસમાં રાજ્યપરિવર્તન થવાથી એના અનેક મિત્રો ઉચા અધિકાર ઉપર આવ્યા હતા, અને એ તકનો લાભ લઈ ફરીથી એણે ફ્રાંસમાંથી ચળવળો શરૂ કરી. ત્યાંથી એ જર્મની ગયો, અને સ્લાવ લોકોને એક સંદેશો બહાર પાડી રુશિયા, ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયાની લુભી સરકારો સ્લામે ઝાબવા તેમને નિમન્ન્યા. અનેક જગ્યાએ રાજકર્તાઓ સ્લામે થતાં બંડોમાં તેણે આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો. ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં બળવાખોરો ફ્રેડનનો થોડો વખત સૂધી કબજો મેળવી શક્યા; અને એક નવી સરકાર સ્થાપી. આ બળવાનો આત્મા બાકુનિન હતો; પણ પ્રશિયાનાં સૈન્ય સ્લામે બળવાખોરો લાંબા વખત ટકી શક્યા નહિ અને હાથબાજ અને પ્રખ્યાત સંગીતશાસ્ત્રી રિચાર્ડ વેન્ગર સાથે નાસી જતાં બાકુનિન કેદ પકડાયો.

અહીંથી ઇતિહાસમાં વિરલ એવી બાકુનિનના જીવનની અદ્ભુત કથા શરૂ થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૫૦ ના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખે એને હેલાંદનની સજા ફરમાવવામાં આવી, પણ પાંચ મહિના પછી તે સજામાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો. પણ તરત જ ઑસ્ટ્રિયાની સરકાર ધુરંદી ઉઠી. એણે તેની સ્લામે યે બંડ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો ન હતો શું ? આથી ઑસ્ટ્રિયા-

* એ સમર્થિઓ ગોડવિન, પ્રુથોં, સ્ટર્નર, બાકુનિન, કોપાલકિન, ટકર અને ટાલ્સ્ટોય હતા.

કોર્ટમાં ફરીથી એની ઉપર કામ શરૂ થયું. ઑસ્ટ્રિયન સરકારે ય તેને દેહાંતદંડની સજા ફરમાવી, પણ પાછળથી થટાડી તે, જીવનભર કેદની કરી. અહીં જેલમાં તેના હાથપગમાં બેડી નાંખી કોઈ દિસકે પ્રાણીને જેમ બાંધી રાખવામાં આવે તેમ દિવાલ સાથે બાંધવામાં આવ્યો. પણ આટલેથી પતે એમ ન હતું. એણે રશિયા સદામે રાજદ્રોહનો પ્રચાર કર્યો ન હતો ? રશિયન સરકારે ઑસ્ટ્રિયા પાસેથી તેની માગણી કરી. ફરીથી એકવાર રશિયાએ દેહાંતદંડની સજા ફરમાવી. જેલમાં તેને સ્કર્વિફ (Scary) યમ; અને તેના બધા દાંત પડી ગયા. અસહ્ય દુઃખ તેને વેઠવું પડ્યું. તેની તબિયત તદ્દન લથરી ગઈ પણ આ બધી સજાઓથી એનો આત્મા જરાયે કચરાયો ન હતો. તેને ભય લાગતો હતો કે તે ધિક્કારતો અટકી જશે—તેનામાં શારીરિક વ્યથાને લીધે માનસિક નબળાઈ આવી જશે. પણ પછીથી જ્યારે તે જેલમાંથી બહાર આવ્યો ત્યારે તેનો આત્મા પહેલાં જેટલો જ ઝટ્ટો હતો, પહેલાં જેટલો જ તેના શબ્દોમાં ધિક્કારની લાગણી અને કટુતા હતી.

ઝાર નિકોલસના મૃત્યુ પછી બધા રાજદારી કેદીઓને મુક્તિ આપવામાં આવી પણ તે બધા કેદીઓના નામમાંથી બાકુનિનનું નામ ઍલેક્ઝાંડર બીજાએ સ્વહસ્તે છેકી નાખ્યું; અને જ્યારે બાકુનિનની માતા અનેક પ્રયત્નો પછી ઝારને મળી શકી ત્યારે તેણે તેને ખુશા શબ્દોમાં જણાવી દીધું: “શીમતિ, આપનો પુત્ર જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી એક ધરીભર પણ છૂટો રહી શકશે નહિ એ આપ ખાત્રીથી માનજો.” આમ આઠ વર્ષ રશિયાની જેલમાં સજાયા પછી તેને સાઇબિરિયા કાઢવામાં આવ્યો. સાઇબિરિયાથી—જ્યાંથી હલુ સુધી ભાગ્યે જ કોઈ કેદી છટકી શક્યો હતો—કોણ જાણે કેવી રીતે તે ભાગી જાપાન ગયો અને જાપાનથી કૅલિફોર્નિયા ગયો.

આવી રીતે એક પછી એક અનેક આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ, અનેક અકસ્મ્ય દુઃખો, આશા અને નિરાશાનાં અનેક પ્રયંત્ર મોઝાંની બાકુનિન જેવી પ્રકૃતિવાળા પુરુષના મન ઉપર શી અસર થઈ હશે એ માનસશાસ્ત્રીઓ માટે અભ્યાસનો એક બહુ સારો વિષય છે. સમાજની આખી વ્યવસ્થા સદામે એનો પ્રાણ અવર્ણનીય ધિક્કારની લાગણીથી છુરછી ઉઠ્યો. કોઈપણ જાતનાં બંધનો સ્વીકારવા એના મને સ્પષ્ટ ના પાડી; પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીની પ્રત્યેક સરકારને ઉધી વાળવાની એણે બીપણ ગર્જના કરી. તેનું માનસ યુરોપની તે વખતની પરિસ્થિતિ તરફ સહેજ દષ્ટિ કરવાથી બહુ સારી રીતે સમજી શક્યો.

તે વખતે મલુરવર્ગની રિયતિ અસહ્ય હતી. કારખાનામાં કલાકોના કલાકો કામ કરતાં કરતાં કુમળી વયનાં બાળકો અસહાય માનવિનાની નજર આગળ બેસતાં થઈ જતાં—અસહ્ય પામતાં અને ખૂતી કારખાનાવાળાઓને કોઈ કંઈ પછી પણ નહિ શકતું. આ ગરીબ લોકોને કોઈપણ જાતના સામાજિક કે રાજનૈતિક દક્ષો નહિ જેવા હતા. ૧૮૪૮ના રાજપરિવર્તન પછી ફરીથી પાછો યુરોપમાં લુશ્મીઓની સત્તાનો યુગ શરૂ થયો હતો. રશિયામાં ઍલેક્ઝાંડર બીજાએ દુશ્મનોએને ગુલામીમાંથી મુક્ત કર્યા ન હતા. પોલાંડ હલુ કચરાયણું જ હતું. ઑસ્ટ્રિયાની પ્રજા પણ સારી રીતે કચરાયણી હતી. યુશિયામાં લશ્કરી જોર ભારે હતું. આફ્રીના જર્મનીમાં નાના નાના ડયુકો નિરંકુશપણે પ્રજાને દમ્નકતા હતા. ઇંગ્લાંડમાં મલુરવર્ગની રિયતિ નહિ વર્ણની સકાય એવી હતી. ઉત્તર ઇટાલીનો મોટો ભાગ હલુ ઑસ્ટ્રિયાના કબજામાં હતો. ગેરિબાલ્ડીની મદાકયા હલુ બલિષ્ઠના ગર્ભમાં હતી. આમ

અધા જ દેશોમાં પ્રજાઓ માટે જીવન, દુઃખ અને ગરીબાઈ સિવાય કંઈ નહતું. આ બધું જોઈને બાકુનિન જોવાનો આત્મા આટલા વેગથી, આટલા બધા ધિછારથી દરેક જાતનાં બંધનો સ્લામે ભથ્થુ કરી ઉઠે એમાં શું આશ્ચર્ય ? તેમ પાદરીઓનો જીવન પણ કંઈ ઓછો નહતો. રાજકર્તાઓના તો તેઓ મહાન એજન્ટ હતા, એટલે બાકુનિન તેમની સામે પણ ધુરંધરો. અને આ બધાંને પરિણામે તેણે ગર્જના કરી: “ ન જોઈએ ધર્મ, ન જોઈએ રાજ્ય ” અને આ સૂત્ર મેં ત્યાં સુધી તેણે જીભ ઉપરથી ધડીભર પણ દૂર થવા દીધું નથી.

અમેરિકાથી તે લંડન આવ્યો. ત્યાંથી એણે પોતાના આ સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. કેટલાંક વર્ષ ઇટાલિમાં એ રહ્યો અને ૧૮૬૪માં ત્યાં આંતરરાષ્ટ્રીય બંધુસંઘ સ્થાપ્યો. આ સંઘમાં અનેક દેશના લોકો જોડાયા. ૧૮૬૭માં તે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ગયો અને ત્યાં સામ્યવાદનો આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રજાસંઘ (International Alliance of Socialist Democracy) સ્થાપવામાં એણે ખૂબ મદદ કરી. આ સંઘનો કાર્યક્રમ એણે જ ઘડ્યો; તેમાંનો નીચેનો ભાગ તેના વિચારોનો બહુ સારો પડ્યો પાડે છે.

“ આ સંઘ ધર્મ અને અસ્તિત્વનો ઈન્કાર કરે છે. એ સમાજમાં રહેલાં ધનિક અને નિર્ધન, જીવ અને નીચ આદિ સઘળાં તત્ત્વોને સદાને માટે સમૂળાં દૂર કરી બધાં સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચે સામાજિક અને રાજનૈતિક સમાનતા સ્થાપવા ઈચ્છે છે. એ ઈચ્છે છે કે મહેનત અને મજૂરીનાં સાધનરૂપ જમીન ખીજ બધી મિલકતની જેમ, સમાજની સામાન્ય મિલકત બને, અને ખેડુત અને ઔદ્યોગિક મંડળના કામદારો સિવાય અન્ય કોઈ પણ લોક તેનો ઉપયોગ નહિ કરી શકે. એ સ્વીકારે છે કે અસારનાં બધાં રાજ્યો ધીમે ધીમે પોતાની બધી સત્તા ગુમાવી કેવળ જાહેર સેવા અને વ્યવસ્થાનાં કામનો અધિકાર મેળવી છેવટે સ્વતંત્ર આંતર-રાષ્ટ્રીય ઔદ્યોગિક અને કૃષિ મંડળોમાં પરિવર્તન પામશે. ”

આ ઉતારા ઉપરથી બાકુનિનના વિચારો બહુ સ્પષ્ટ રીતે સ્પષ્ટ શકાય એમ છે. એના સ્વતંત્ર આત્માને એક વ્યક્તિ ખીજ વ્યક્તિ ઉપર અમલ ચલાવે એ રિયલિટી અસહ્ય લાગતી; અને એને પરિણામે એની આખી જીવન દરમિયાન એણે સ્વૈરવાદ સિવાય ખીજ કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કર્યો નથી. એ લગ્ય આદર્શની ખાતર એણે એના જીવનનું સર્વસ્વ અર્પ્યું. વખતે દુનિયાના ડાહ્યાને એ અવ્યવહાર અને ગાંડોય લાગે અને જેમ દરેક આદર્શમાં વ્યવહાર દષ્ટિવાળાને કંઈ ને કંઈ અસંભવિત તત્ત્વ લાગ્યા વિના રહે નહિ તેમ એમાંય અનેક અસંભવિત અને અશક્ય વસ્તુઓ તેઓ દર્શાવી શકે; પણ તર્કની એ લીલા કરતાં જે પુરુષે એ આદર્શ સિદ્ધ કરવા ખાતર પોતાની જીવન અર્પી દીધી, જેણે જગતની પ્રત્યેક સરકાર સ્લામે નિર્ભયતાથી પડકાર કર્યો, જેણે મૃત્યુને પોતાની મુઠીમાં રમાડ્યા કર્યું, અને જેણે જગતમાં પોતે એક ધડીભર પણ સુરક્ષિત રહી શકે એવી એક તમ્મ પણ જગ્યા રહેવા ન દીધી તેનો આદર્શ, તેની શ્રદ્ધા અને તેના પ્રયત્નો વધુ સાચા, વધુ વન્દનીય અને વધુ ભવ્ય છે. અને ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં પંચજીતમાં મળેલા બાકુનિનના દેહમાંનો પ્રજા આત્મા અનેક વીર બાકુનિનોમાં નવો પ્રાણ પૂરી કોષક દિવસ એ બધી વ્યવહાર ગણુનરીને ખોટી ઠેરવી, અશક્ય વસ્તુઓને શક્ય કરી બતાવી, જગત ઉપર તેનાં ભવ્ય સ્વપ્નાંઓ સિદ્ધ કરી બતાવવા અવસ્ય શક્તિમાન થઈ શકશે.

કાવ્ય વિષે કેટલુંક જૂનું અને નવું

લેખક: ૨

કાવ્યના અને જીવનના સંબંધ વિશે તેમ જ જીવન કાવ્યમાં કેમ ઉતરે છે તે સંબંધી એક લેખમાં* મેં ચર્ચા કરી હતી એ વિષયની, ખીજી દૃષ્ટિઓથી, આ લેખમાં ચર્ચા કરવા પ્રયત્ન કરું છું.

૧

કવિને જોનાના કાર્ય માટે જે આવશ્યક તૈયારીઓ કરવાની હોય છે તેમાં 'લોકવૃત્ત'નું અવેશણ પણ એક છે. 'લોક' અને 'વૃત્ત' બન્ને શબ્દો વિસ્તૃત અર્થમાં-કલ્પના કરી શકે તેટલા વિસ્તૃત અર્થમાં-લેવાના છે. પણ લોકનું અવેશણ વૈજ્ઞાનિક-અમુક વિષયની ચર્ચા કરતો વૈજ્ઞાનિક કે જ્ઞાનમાત્રની વ્યવસ્થા કરતો વૈજ્ઞાનિક પણ-કરે છે. પણ બન્નેની દૃષ્ટિમાં ભેદ હોય છે, અને તેથી તેમના માર્ગ જૂદા પડે છે; જો કે બન્નેનાં અન્તિમ ધ્યેયમાં ભેદ હોવો આવશ્યક નથી. વૈજ્ઞાનિક વિષયમાત્રનો-ખાલ્ય અને આન્તર સકલ વિષયનો-જ્ઞાનના સંબંધની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે, તેમાં વ્યવસ્થા, સમગ્રતા, સંવાદ લાવવા, પ્રકટ કરવા, અથવા સમજવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તત્ત્વજ્ઞ જ્ઞાન-એકતાનતા-યોગ-આનંદ અનુભવે છે. બીજો વિષયમાત્રનો-ખાલ્ય અને આન્તર સકલ વિષયનો-'ભાવ' અથવા ભાવનાના સંબંધની દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થા, સમગ્રતા, અને સંવાદ અનુભવવા અને પ્રકટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તત્ત્વજ્ઞ રસ-એકતાનતા-યોગ-આનંદ અનુભવે છે. પણ આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે કાવ્ય અને કલ્પનાની જેમ 'જ્ઞાન' અને 'ભાવ' ભિન્ન રહેલા પદાર્થો છે, અને તેથી એકની ઉપેક્ષા બીજીથી થઈ શકે. તે માણસના સમગ્ર ચૈતન્ય જીવનના એક બીજામાં જોતજોત અંશો છે, અને તેથી પ્રત્યેકની વ્યવસ્થાને જો જીવન સાથે તાદાત્મ્ય સામ્યની વાસ્તવિકતાની ભૂમિકા ઉપર રહેવું હોય તો પરસ્પર અવિરોધ સાધીને જ રહેવું જોઈએ. જ્ઞાનની વાસ્તવિક વ્યવસ્થા 'ભાવ'ના અવિરોધથી જ શક્ય થાય અને ભાવની વ્યવસ્થા (એટલે કે કલા) જ્ઞાન ઉપર અત્યાચાર કરી જીવી ન શકે. આ બંનેનું સંપૂર્ણ અને સરખું સમાધાન તો આપણા ધ્યેયના મૂર્ત સ્વરૂપ પરમ પુરુષમાં શક્ય છે, અને તેને માટે બે દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થા નથી. તે તો સકલનો સકલનાથી અનુભવ કરે છે. પણ વ્યવહારમાં એક અથવા ખીજી દૃષ્ટિનું પ્રધાનપદ હોય છે ત્યારે પણ સંબંધ પ્રધાન અને ગૌણનો છે; પરસ્પર વિરુદ્ધ તત્ત્વોનો નહિ. જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ થએલી વ્યવસ્થા 'ભાવ'ને ઉપાદાન કેટિમાં રાખી શકે પણ તે વ્યવસ્થા ભાવના સ્વરૂપની ધાતક હોય તો તે ટકી ન શકે; તેમ જ જ્ઞાનના સ્વરૂપની

*જુઓ યુગધર્મ' પૃ. ૫. ૫. ૨૪૧. આ લેખમાળા દરે યુગધર્મ' નામરેખ મળે, આ માસિકમાં આપવા છાદો છે.

ધાતક ભાવવ્યવસ્થા પણ ટકી ન શકે. તેથી ઉપરનાં વિધાનથી અનેનો માર્ગ ભેદ જ સમજવાનો છે.

કવિ લોકવૃત્તના અવેક્ષણમાં તે તે વસ્તુનો ભાવ સંબંધ સમજી તેનો પોતાની કૃતિમાં રસનિષ્પત્તિ માટે ઉપયોગ કરે છે; આ રસનિષ્પત્તિ ‘અહોઆ આ ભાવ છે’ ! પેલા ભાવ છે’ છતાંદિ વિધાનો કરવાથી થતી નથી; અને તેથી વૈજ્ઞાનિકની જેમ તે કેવળ વિધાનો કરી પોતાનું કાર્ય કરી શકતો નથી. તેને પોતાના અનુભવોનું અનુકરણ કરવું પડે છે, પોતાની કૃતિને સાક્ષાત્ જીવનની જાણ અર્પવી પડે છે; અને આમ કરી વસ્તુ અને ભાવ વચ્ચે રહેલા જનકજન્ય સંબંધનો ઉપયોગ જનકને (વસ્તુને) ખતાવી જન્યનો (ભાવનો) અનુભવ કરવા કરાવવામાં કરે છે; અને એ રીતે કવિ પોતે કરેલું જીવન-દર્શન આપણને કરાવે છે. કવિનું અન્તિમ ધ્યેય તો રસનિષ્પત્તિ દ્વારા આનન્દનો જ અનુભવ કરવા કરાવવાનો છે, પણ એ ધ્યેય તે જીવન ખતાવ્યા વિના, જીવનનું અનુકરણ કર્યા વિના, પોતાની દષ્ટિ અને શક્તિ પ્રમાણે જીવનનું પુનઃ સર્જન કર્યા વિના, સાધી શકતો નથી; અને તેથી કાવ્યમાં રહેલા જીવન સાથેના સ્વભાવગત સંબંધને લક્ષને જ આપણે કાવ્ય અને જીવનના સંબંધ વિષે ઉપેક્ષા કરી શકતા જ નથી; અને આથી કવિ પોતે ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે તો પણ રસનિષ્પત્તિ માટે તેણે રજુ કરેલી જીવનની કલ્પના પણ ચર્ચાનો વિષય બને છે, અને એ દષ્ટિએ તેનું સ્થાન પણ નક્કી કરવામાં આવે છે. આ જીવનકલ્પન કાવ્ય અને બીજી કલાઓ પોતપોતાના ઉપાદાન દ્વારા કરે છે.

૨

આ પ્રમાણે જેમ કાવ્ય જીવન ખતાવી રસનિષ્પત્તિ કરે છે, તેમ બીજી કલાઓ પણ કરે છે. કલાઓનો ભેદ પોતે જે સાધનનો-ઉપાદાનનો ઉપયોગ કરે છે તેથી થાય છે; અને આ ઉપાદાનના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રત્યેક કલાના વિષયોનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત થાય છે.

આ મર્યાદા પદાર્થ અને તેને ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિયના સંબંધમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલીક કલાઓ પોતાના ઉપાદાનના કારણથી દષ્ટિનો વિષય બને છે, કેટલીક શ્રવણનો વિષય બને છે. ગંધ, સ્પર્શ અને આસ્વાદ્યો ઉપર થતી અનુકૂળ પ્રતિકૂલ વેદનાનું સંકલન, ચિત્ત કલાને આવશ્યક રીતે કરી શકતું નથી, એટલે કે ચિત્ત આ વિષયોમાં વ્યક્તિગત ભોગની મર્યાદાથી અતીત થઈ શકતું નથી, અને તેથી અંગત મુખદુઃખના અનુભવની મર્યાદાથી બદ્ધ રહે છે, કલાને આવશ્યક મુક્તતા પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. આથી દષ્ટિના અને શ્રવણના વિષયોમાં જ કલાસ્વરૂપ સંભવિત થાય છે જો કે ગંધ, રસ સ્પર્શ અભિનયથી ખતાવી શકાતા હોવાથી તેને દગ્ગોચર કલાના વિષય બનાવી શકાય છે. આ રીતે વિચારીએ તો ચિત્ર, મૂર્તિવિધાન, સ્થાપત્ય, અંગવિક્ષેપ એ દગ્ગોચર કલાઓ બને છે, ગીત, વાદ્ય, સાહિત્ય એ અવગ્ગોચર કલાઓ બને છે. લખવાની અને જાપવાની ઉપાધિના લીધે સાહિત્ય દગ્ગોચર બને છે, પણ ચિત્ર ઉપર તો સંકેતના બળથી અક્ષરો ઉચ્ચારના જ સંસ્કારો પાડે છે.

૧ એરીસ્ટોટલે કાવ્યને અંગે ‘મિમેસીસ’ શબ્દ વાપરે છે. જેને માટે ઇંગ્લીશમાં ‘ઇમિટેશન’ શબ્દ વપરાયો છે અને જેને માટે આપણે અનુકરણ શબ્દ વાપરી શકીએ-તેના તાત્પર્ય વિશે ખૂબ ચર્ચા થયેલી છે. એનો એક અર્થ ઉપર જણાવ્યો તે પણ સંભવ છે. આ ચર્ચા બહુવાની જેને ઇચ્છા હોય તેને એરીસ્ટોટલના પોયેટીક્સના અનુવાદમાં પ્રા. ચરના અનુવાદ પછીનું અંધર્વ બીનું પ્રકરણ વાંચવા ખાસ લભામણ છે.

આ ઉપરથી એમ ક્ષણિત થાય છે કે રૂપ-એટલે કે જે કંઈ ચક્ષુથી ગ્રાહ્ય છે, તે-અને નાદ કલાના વિષયો બને છે.^૨

૨ આ વિધાનને વધારે સ્પષ્ટ અને મર્યાદિત કરવાની જરૂર છે. આ વિધાનનો અર્થ એવો છે કે આત્માર મુખી આપણે જે જે વસ્તુઓને કલાનું નામ આપ્યું છે તે કાં તો શ્રવણનો વિષય બની છે કે દષ્ટિનો વિષય બની છે. રસનાનો વિષય બનતી પાકક્રિયાનો કલામાં સમાવેશ કરવામાં આવે તો રસ, ધ્રાણનો વિષય બનતી અત્તરવાળાની ક્રિયાનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો ગંધ, અને પંપોળનું, મર્દન કરવું અને સ્પર્શમૂલક કામશાસ્ત્રની ક્રિયાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો સ્પર્શને પણ કલાના વિષયો ગણવા જોઈએ. પણ આમ કરવામાં આવતું નથી, અને તેનું કારણ અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ આ ક્રિયાઓઃચિત્ત ઉપર પોતાના પરિણામદ્વારા કલાક્રિયાએ પ્લેઝ્યૂર શકતી નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે રસ, ગંધ, સ્પર્શ, ચિત્તના ભાવો તરીકે કલાના ઉપાદાન બનતા નથી. ચિત્રકળા કે અભિનયકળા આ ભાવો ઉત્પન્ન કરી પોતાનું પ્રયોજન સાધે છે એ ઉપર કહ્યું છે. વેવક્ષિત એટલું જ છે કે નાક, જીભ કે આમરી ઉપર અસર કરતી ક્રિયાઓ કલાક્રિયાની વર્ણાઈ નથી.

આજના યુરોપના એક અગ્રણી શ્રીલ્લુક અને કલામીમાંસક ફોસ (Benedetto Croce) કહે છે કે આ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયોના વિભાગ કરવા ખોટા છે. આવા વિભાગોને ફેરફારી તે કહે છે: " To this we must at once reply, that all impressions can enter into aesthetic expressions or formations, but that none are bound to do so of necessity. " અને પછી ડાન્ટેમાંથી અને ચિત્રમાંથી, રસ, સ્પર્શઆદિના ઉદાહરણ આપે છે. આના જવાબમાં એટલું જ કહેવાનું કે આ દાખલાઓમાં ખાખ કે કાને જે કંઈ ગ્રહણ કર્યું છે તેના સંબંધથી આ ભાવો પેદા થાય છે; કાવ્ય કે ચિત્રમાં નાક કે જીભદ્વારા આ ભાવો અનુભવાતા નથી. તેઓ આગળ જઈને જે લોકો કેવળ રૂપ અને નાદને કલાવિષય ગણે છે તેનું ખંડન કરે છે. (Aesthetic P. 18) પણ અહીંઆ જે વિધાનો મેં કર્યા છે તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે જે કે રૂપ, શબ્દ, ગંધ, સ્પર્શ અને રસ મનોભાવ તરીકે કલાનું ઉપાદાન બને છે તો પણ કલાકૃતિઓ તો દષ્ટિ અને શ્રવણનો જ વિષય બની શકી છે.

બીજી પણ એક જાગૃતમાં ઉપર ફોસના વિધાનોમાં અને ફોસના વિચારોમાં વિરોધ જણાશે-ફોસ કલાઓના કોઈ પણ જાનના વર્ગીકરણમાં માનતો નથી. એક દષ્ટિએ આ વાત સાચી છે. પ્રત્યેક કલાકૃતિ સ્વપર્યાપ્ત છે અને તે બીજી કલાકૃતિ સાથે સરખાવાય નહિ; અને જ્યાં સરખામણી શક્ય નથી ત્યાં વર્ગીકરણ કેવું? કલામીમાંસાની પારમાર્થિક દષ્ટિએ-અહીંઆ પણ જ્ઞાનમીમાંસાની જેમ પારમાર્થિક અને વ્યવહારિક દષ્ટિઓ રાખવાની જરૂર છે, જ્યારે ફોસ કેવળ પારમાર્થિક દષ્ટિએ લખતો હોવાથી બીજી દષ્ટિએ ઉપયોગી ઘણી જાગૃતો નકામી ગણી ફેંકી દે છે-આ વાત સાચી છે. પણ વ્યવહારમાં જે બેદો સ્પષ્ટતા પામ્યા હોય તે સર્વથા નિર્મૂલક છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. વ્યવહાર કલાઓના ભિન્નભિન્ન નામો આપે છે તેનું પણ કંઈક કારણ હોવું જોઈએ, અમુક કૃતિઓ ચિત્ર થા માટે કહેવાય

ચિત્તની પરિણામ-પરંપરાને ‘અર્થ’ એવી સંગ્રા આપીએ તો એમ કહી શકાય કે રૂપ અને નાદની કલાવાળી રચનાઓ પોતાને અનુકૂળ ‘અર્થો’ ચિત્તમાં પેદા કરે છે; આ અર્થો કલાની શક્તિ અને ચિત્તની વૃત્તિ એટલે કે પૂર્વ સંસ્કારોના સ્વભાવ પ્રમાણે ચિત્તમાં એક એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે જેને આપણે આનંદની સંગ્રા આપી છે. પ્રત્યેક કલાની આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ અમર્યાદિત છે, પણ પ્રત્યેક કલા ચિત્તમાં જે અર્થો પેદા કરે છે તેમાં તે, પોતે જે ઇન્દ્રિયનો વિષય છે તેનાથી, મર્યાદિત થાય છે. અને આ અર્થો ખતાવવાની મર્યાદામાં તે કલાની જીવન ખતાવવાની મર્યાદા પણ આવી જાય છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ જણાય છે કે પ્રત્યેક કલાને પોતાનું ધ્યેય સાધવાનો માર્ગ મુક્ત છે, પણ પ્રત્યેક કલા જીવનના અનુભવો ખતાવવામાં મર્યાદિત થઈ જાય છે. ઉ. ત. ચિત્રકળા રંગ, રેખા આદિમાં જેટલું જીવન ખતાવી શકાય તેટલું ખતાવે; સ્મૃતિકાર પત્ર, માટી, કે ધાતુદારા જેટલા ભાવો ખતાવી શકાય તેટલા ખતાવે. સંગીત અને વાદ્ય અને સ્થાપત્ય સ્વર અને સમૂહોની વિશિષ્ટ રચનાઓદારા જે ભાવો ખતાવી શકાય તે ખતાવે. અંગવિક્ષેપ શરીરને શક્ય વિક્ષેપોમાંથી અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવતા વિક્ષેપોદારા જેટલું ખતાવાય તેટલું ખતાવે. આ કલાઓની અર્થ દર્શવાની શક્તિની સરખામણી કરતાં પ્રત્યેકની મર્યાદા સમજાય છે. આ મર્યાદાનો આધાર પ્રત્યેક કલાના પોતાના ઉપાદાનથી ઉત્પન્ન થતા આકાર અને તેનાથી સૂચિત થવાના અર્થના સંબંધ ઉપર એટલે કે ‘સંકેત’ ઉપર છે. કલાના ઉપાદાનની સંકેતશક્તિ જેમ વિશાળ તેમ તેની અર્થ સૂચવવાની શક્તિ વિશાળ.

આ સંકેતના તત્ત્વને વધારે સ્પુટતાથી સમજીએ. અર્થ અને તેના સૂચકના સંબંધ માટે આપણે સંકેત શબ્દ વાપર્યો. હવે વિચારીએ કે અર્થના સૂચક સાધનોમાં કયું વધારેમાં વધારે શક્તિવાળું છે? સ્હેજ વિચારતાં જણાય છે કે અર્થનું જે સહજ-તેની સાથે જન્મેલું-નિકટવર્તી સાધન છે તેની અર્થ ખતાવવાની વધારેમાં વધારે શક્તિ હોય. આ સાધન તે વાણી છે, શબ્દ છે, ભાષા છે. આ સાધન સહજ કેમ છે તે જોઈએ.

ચિત્તને સમગ્ર વ્યક્ત વ્યાપાર જેને આપણે ‘વિચાર’ની સંગ્રા આપીએ તે માટે ભાગે વાણીથી અંકિત હોય છે. વાણીથી ‘અવ્યાકૃત’ એવા પણ ચિત્તના ભાવો છે, અને

છે, અમુક સંગીત શા માટે કહેવાય છે, અમુક કાવ્ય શા માટે કહેવાય છે? કોસ કદાપિ એવો ઉત્તર આપે કે આ જાતના વ્યવહારને કલાવૃત્તિ સાથે કાંઈ નિસ્પર્શ નથી. અને આ વાત પણ સાચી છે. વર્ગીકરણ કરવું એ કલાનું કામ નથી, વિજ્ઞાનનું છે. પણ વ્યવહાર જે જીવન છે એ પોતાની સગવડ ખાતર કલાના અનુભવોને વ્યવસ્થિત કરવા વિજ્ઞાનની મદદ લે તો તેમાં કાંઈ અનુચિત નથી. એટલે વાસ્તવિક રીતે જોતાં કોસની કલાવૃત્તિની કલ્પના સાથે વિરોધ નથી; અને કોસ પોતે પણ આનું ખણન કરે છે તેનું કારણ એ જણાય છે કે આ બધી બાબતોના કલાસ્વરૂપ સાથે જોડાળો કરવામાં આવે છે. (Aesthetic of B. Croce. translated by Douglas Ainslie. Mac. Co. Ltd. 2nd Edition 1922. Pp. 114-15.)

વાણીથી 'અપ્રતિપાદ્ય' એવાં પદ્ય લાવે હોય છે. તો પદ્ય પોતાના ચિત્તનું રહેજે પદ્ય નિરીક્ષણ કરનાર કદી શકશે કે ચિત્તનો વ્યાપાર મોટે ભાગે વાણીથી અંકિત છે.^૩ આ 'સહજતા'થી વાણી અને અર્થ વચ્ચેનો સંબંધ એટલે કે સંકેત બીજા કોઈ પદ્ય ઉપાદાનના સંકેત કરતાં વિવિધ અને વિશાળ છે. એ વાત સાચી છે કે કેટલાક સંકેતો એવા છે કે જે વાણીને શક્ય નથી, અને જે પાથર કે રંગને શક્ય છે. પદ્ય જીવન વ્યવહારમાં અર્થ દર્શાવવાનું આપણું મુલભ, સરભ, વિવિધ અને વિશાળ સાધન તો ભાપા છે.

પદ્ય જે સમાજમાં કાવ્યકલા અને બીજી કલાઓનો વિકાસ થએલો હોય છે તેમાં બીજા પદાર્થોના પદ્ય સંકેત વ્યવહાર વિશાળ થએલો હોય છે. આવો વ્યવહાર વિશાળ થએલો હોય ત્યારે જ બધી કલાઓને એક દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય અને ત્યારે જ કલામીમાંસા, રસમીમાંસા કે આનંદમીમાંસા શક્ય થાય. બધી કલાઓમાં આવી એકતા નેવાનો પ્રયાસ આપણાં પ્રાચીન શિલ્પગ્રંથોમાં જણાય છે. 'શબ્દાર્થ' જે રસો નિબ્ધન કરી શકે છે તેની અર્થો જેમ કાવ્યશાસ્ત્રમાં હોય છે તેમ ચિત્ર (મૂર્તિવિધાનનો પ્રાચીનો ચિત્રમાં સમાવેશ કરે છે) અને સંગીત પદ્ય તે જ રસો નિબ્ધન કરી શકે છે એમ સૂચવતી તે રસોની અર્થો પદ્ય તે ગ્રંથોમાં કરેલી છે.^૪ આ રીતે જેમ કલાઓનો વિકાસ વધે તેમ તેમનો સંકેત વ્યવહાર પદ્ય વધે અને તેથી તેમની અર્થો અતાવવાની શક્તિ વધે અને તે પ્રમાણે જીવનને વધારે વિવિધતાથી અને વિશાળતાથી તેઓ અતાવી શકે. પદ્ય આથી એમની સ્વભાવગત મર્યાદા સદૃશ નષ્ટ થતી નથી, અને તેથી જીવન અતાવવામાં વાણીની જેટલી સંકેતશક્તિ છે તેટલી બીજા પદાર્થોને સાધ્ય થવી શક્ય નથી અને તેથી જ વાણીને ઉપાદાન તરીકે વાપરતી કાવ્યકલાની જેટલી જીવન અતાવવાની શક્તિ છે તેટલી બીજી કલાઓની નથી.^૫

૩ સરખાવો. "That thought cannot exist without speech, is a truth generally admitted."

It may or may not be true that certain concepts may be thought without phonetic manifestations. (Aesthetic. p. 23.)

૪ બુદ્ધો ભોજસમરંગણ સુત વૌલ્ક્યમ ૨. પ્ર. ૮૨ જેમાં 'ચિત્રશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ' અગીઆર રસોડું વર્ણન છે; તથા વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણના તૃતીય અહરના અધ્યાય ૪૩ માં 'નય ચિત્ર-રસોડું' વર્ણન છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરના આ ભાગનો અંગ્રેજી અનુવાદ Stella Kramrisz નો કરેલો છે.

૫ આ વિચારોનું બીજા રોડીના Defence of Poetry નામના કાવ્યમીમાંસાના લેખના નીચેના ક્રમમાં જણાયે. p. 10-11. (D. C. Heath and Companyએ પ્રસિદ્ધ કરેલી L. Winstanleyએ સંપાદિત કરેલી આવૃત્તિ.)

"But poetry in a more restricted sense expresses those arrangements of language, and wholly metrical language, which are created by that special faculty,

પણ આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે સાહિત્ય અથવા કાવ્ય જીવનના અનુભવોનો સમગ્રતાથી પ્રયાસ આપે છે. એમાં એ ઉણપ રહે છે. આપણો જીવન-અનુભવ કેવલ

whose throne is curtained within the invisible nature of man. And this springs from the nature itself of language, which is a more direct representation of the actions and passions of our internal being, and is susceptible of more various and delicate combinations, than colour, form, or motion, and is more plastic and obedient to the control of that faculty of which it is the creation. For language is arbitrarily produced by the imagination, and has relation to thoughts alone; but all other materials, instruments, and conditions of art have relations among each other, which limit and interpose between conception and expression. The former is as a mirror which reflects, the latter as a cloud which enfeebles, the light of which both are mediums of communication. Hence the fame of sculptors, painters, and musicians, although the intrinsic powers of these great masters of these arts may yield in no degree to that of those who have employed language as the hieroglyphic of their thoughts, has never equalled that of poets in the restricted sense of the term; as two performers of equal skill will produce unequal effects from a guitar and a harp.

શેરીના આ વિચારો ઉપર પ્રો. બેડલીએ નીચે પ્રમાણે ટીકા કરી છે:—

“He forgets...that the media of other arts have, on their side, certain advantages over language, and that these perhaps counter-balance the inferiority which he notices. He would also have found it difficult to show that language, on its physical side, is any more a product of imagination than stone or pigments. And his idea that the medium in other arts is an obstacle intervening between conception and expression is, to say the least, one sided. A sculptor, painter, or musician, would probably reply that it is only the qualities of his medium that enable him to express at all; that what he expresses is inseparable from the vehicle of expression; and that he has no conception which are not from the beginning sculptural, pictorial, or musical. It is true, no doubt, that his medium is an obstacle as well as a medium; but

શ્રવણગમ્ય વાણીનો અને વાણીપ્રતિપાદ્ય અર્થોનો અનેસો નથી. તેમાં રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શને પણ ગોઠું સ્થાન છે; અને જીવનના અનુભવની સમગ્રતા સાધવા માટે આ બધાની કાવ્યમાં ઉણપ રહે છે. આ ઉણપ નાટકમાં પૂરાય છે.

(અપૂર્ણ)

this is also true of language. (Oxford Lectures on Poetry-Mac. Millan & Co. Ltd. 1919. pp. 157-58).

પ્રો. એક્લીની આ રીકા ધ્યાનમાં લઇને ઉપર વિધાનો કર્યા છે. બીજી કળાઓ પોતાપોતાના ઉપાદાનો દ્વારા કાવ્ય જેટલા જ આનંદનો અનુભવ કરાવવા સમર્થ છે એ વિષે શંકા નથી. પણ જીવનને વિવિધતાથી અને વિશાળતાથી ખતાવવાનું સાધન ભાષા છે એના પુરાવા તરીકે જનસમાજે પોતાના પરસ્પર વ્યવહાર માટે ભાષા સ્વીકારી છે, નદિ કે પથર, રંગ, કે સૂર, એ હકીકત રજુ કરી શકાય. ભાષા, તેના નિશ્ચેતન સ્વરૂપમાં બીજા ભૌતિક પદાર્થો સાથે સમાન હશે, અને તે કલાવૃત્તિ-imaginations-જન્ય નહિ હોય, પણ ભાષા જે રીતે ચિત્તની સૃષ્ટિ છે તે રીતે પથર કે રંગ નથી એ કોઈ પણ ભાષા-શાસ્ત્રનો અભ્યાસી કહી શકશે. બીજા ઉપાદાનોની કેટેલીક વિશેષતાઓ ભાષામાં નથી, જેમકે ઉચ્ચાઈ અથવા સ્થૂણતા પથર, લાકડું કે ધાતુ ખતાવી શકે, ભાષા ન ખતાવી શકે-જે કે કુશળ કવિ શબ્દોને એવી રીતે ગોઠવે કે જેથી તેના ઉચ્ચારથી આનું કંઈક ભાન કરાવી શકાય.

આ વિષય ઉપર કોસના વિચારો મોંઘવા યોગ્ય છે. તેણે પોતાના ગ્રંથનું બીજું નામ 'આવિષ્કારનું વિજ્ઞાન' અને 'વ્યાકરણ' (Science of Expression and General Linguistic) રાખ્યું છે. "Every true intuition or representation is also expression;" (કોસ આને જ 'કલા-આધાર' કહે છે. પૃ. ૮-૯) અને તેથી તે પોતાના 'કલાશાસ્ત્રનું' બીજું નામ 'વ્યાકરણ'શાસ્ત્ર એવું આપે છે. ચિત્તના ભાવો, સાકાર હોય છે-અને આ સાકારતા શબ્દમય હોય અથવા અશબ્દમય હોય-જેમ કે રેખા, રંગ, અવાજ ઇત્યાદિ. પણ બધા આકારોમાં કોસ શબ્દને મુખ્ય ગણે છે, એ છેવટના એટલે કે ૧૮ મા પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યાં એ ભાષાના પ્રશ્નોને જ પ્રધાનપદ આપે છે, જે કે દરેક સ્થાને ભાષાથી બીજા આકારોનો અતિદેશ કરે છે. કોસ કહે છે: 'Philosophy of language and philosophy of art are the same thing.' (જુઓ પૃ. ૧૪૨ અને આગળ.)

દેશી રાજ્યોની પ્રજા

આપણા દેશમાં જે સર્વદેશીય પ્રયંસ પુનઃરચના થઇ રહી છે તેમાં દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નનો સમાવેશ થાય છે. દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન ઘણો જ વિચિત્ર અને ગુંચવાયેલો છે. નિઝામના હૈદરાબાદનું રાજ્ય યૂરોપના ઘણાં દેશોના કરતાં મોટું છે અને કેટલાંક સંસ્થાનો અત્યંત નાનાં છે. મેવાડના રાજધિરાજની ગાદી સ્થપાયેલાં ઘણી સદીઓ વહી ગઇ છે. ત્યારે બીજી બાજુએ ઘણાં રાજ્યો મુગલ પાદશાહીની પડતી દશા વખતે લૂંટફાટથી સ્થપાયેલાં હતાં. અધાં રાજ્યોને પરદેશી સરકાર તથા બીજાં હિંદી રાજ્યો સાથે કાલકરાર કે મસલત કરવાની સત્તા નથી, પણ તે સિવાયની અધી સત્તા મોટાં રાજ્યો ભોગવે છે ત્યારે કેટલાંક રાજ્યો માત્ર જમીનદાર જેવા જ સત્તાહિન છે. વળી અંગ્રેજ સરકાર સાથે જે કાલકરારો થયેલા તેની શરતોમાં હજાર પ્રકારના ફેરફાર થયા છે. એટલે દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન જોડેલો ગુંચવાયેલો અને અટપટો છે તેટલો જ મહત્વનો છે. નાનાં મોટાં અધાં રાજ્યો ગણ્યાં હોય તો તેની સંખ્યા આશરે ૭૦૦ થાય. આખા હિંદ દેશના વિસ્તારનો ત્રીજો ભાગ દેશી રાજ્યોને હસ્તક છે અને ૩૨ કરોડની વસ્તીમાંથી ૭ કરોડ દેશી રાજ્યોની પ્રજા છે. આ બંને હકીકત ઉપરથી જણાશે કે દેશી રાજ્યો અને તેમની પ્રજાનો પ્રશ્ન ઘણો જ મહત્વનો છે.

હિંદુગુણીનો સંબંધ

આ રાજ્યો ખાલસા હિંદુસ્તાનની અંદર કેકેકાણે વેરાયેલાં છે, તેમાં પણ હૈદરાબાદ અથવા મૈસુર જેવાં રાજ્યો તો એક જગ્યામાં છે પણ બીજાં ઘણાં રાજ્યોનાં ગામ ગામમાં તુટકે તુટકે હવાઇ રહ્યાં છે, અને આપણા ગૂંચરાતમાં વડોદરાનું મોટું રાજ્ય છે તેનાં ગામડાં અને ખાલસાનાં ગામડાં એવાં ગુંથાઈ ગયાં છે કે ક્યાં આગળ દેશી રાજ્ય છે અને ક્યાં ખાલસા તે જાણવું મુશ્કેલ થઈ પડે. મુશ્કેલી વેહેંચણી આ પ્રમાણેની હોવાને લીધે ક્યો હિંદી સંસ્થાનની પ્રજા છે તેનો નિર્ણય કરવો સહેલો નથી. રાજ્યોની હદ પાસે રહેનારા હજારો ખેડુતો ખાલસાના તેમ જ સંસ્થાનના ખેડુત થઈ શકે છે. એકનું એક કુટુંબ, એકની એક ન્યાત બંને પ્રદેશમાં રહે છે. જે જન-મંસ્થાન ઉપરથી જ નિર્ણય કરવાનો હોય તો લાખો લોકોની સ્થિતિ કદંગી થઈ જાય. ખરૂં જોતાં આખું હિંદુસ્તાન ખાલસા છે એમ માની લેવું જોઈએ. આગાહી ટપાલ અને તારની વ્યવસ્થા ઘણે મોટે ભાગે હિંદી સરકારના હાથમાં છે. હિંદી નાણાંનું ચલણ, થોડાં અપવાદ સિવાય, આખા દેશમાં ચાલે છે. હિંદી સરકારની રાજ્યનીતિથી જકાન, કર, વગેરેની અસર આખા દેશ પર થાય છે. આખા દેશનું રક્ષણ લશ્કર તથા નૌકા મારફત હિંદી સરકાર કરે છે. ખાલસામાં આવેલી સાર્વજનિક સંસ્થાઓ, દવાખાનાં, શાળાઓ વિગેરેના લાભ સંસ્થાનોની પ્રજાને મળે છે અને ખાલસાની પ્રજા રાજ્યોમાં આવેલી સંસ્થાઓ છુટથી વાપરે છે. એટલે ખરૂં જોતાં આખા દેશમાં એક જ પ્રજા છે અને વાસ્તવિક રીતે જોતાં એક જ સત્તા છે, પણ આજે

તો જો સાતસો સત્તાઓનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે છે, અને આ કઠંગી, કઠોરી, અસહ્ય અને અસાધ્ય સ્થિતિ શી રીતે સુધારવી એ મહાન પ્રશ્ન આપણી આગળ રજુ થયો છે.

દેશી રાજ્યોના અમલ

દેશી રાજ્ય એટલે અંધર એમ કહેવામાં જરાયે અચકાવાનું કારણ નથી. આજના સારામાં સારાં દેશી રાજ્યોના કારભાર ખાલસાના કરતાં ઉતરતી પંક્તિનો છે. ખાલસાનો કોઈ પણ વતની રાજીખુશીથી દેશી રાજ્યનો વતની થાય નહિ. લગભગ બધા રાજ્યો સ્વાર્થી અને સ્વચ્છંદી જીવન ગાળે છે. તેમને ખરાબ પ્રકારની કળવણી, લક્ષકા સંસ્કરણ, અને ખુશામતીઆ સોળતને લીધે ઉચ્ચ ભાવના હોતી નથી. જો તેમનામાં અક્ષય હોય છે તો તેનો દુરુપયોગ થાય છે. સ્વતંત્ર મીઠમળના સાચા અમલદારો તેમને ત્યાં ટકી જ શકે નહિ. રાજ્યોના ખરા તેમ જ ખોટા બધા ખર્ચો રાજ્યની નીજેરીમાં પડે છે, અને છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી રાજ્યોને ઘેરોપાદિ દેશોમાં જઈને મોજમગ્નહ મારવાનો છંદ લાગ્યો છે તેનો અદ્યક્ષ ખર્ચ બિચારી ગરીબ હુંદાયલી અધબૂખી પ્રજા આપે છે. માનનિય શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી કહે છે કે રાજ્યોમાં વ્યક્તિના રાજ્યને બદલે કાયદાનું રાજ્ય હોવું જોઈએ, પણ તેવી વ્યવસ્થા આજે એક પણ રાજ્યમાં નથી. સ્વચ્છંદ, જોડુકમી, આપ-ખુદી, સ્વેચ્છાચારનું સામ્રાજ્ય ઘણુંખરાં દેશીરાજ્યોમાં જોવાશે. પ્રજાના હિતનો વિચાર થોડે અંશે થાય છે, લોકલાજને લીધે મહાજનોના અભિપ્રાયને કોઈ વખતે માન આપવું પડે છે, પણ પ્રજાને સ્વાશ્રયી બનાવવા તરફ સખત વિરોધ જોવામાં આવે છે. જ્યારે ખાલસાની પ્રજા સ્વરાજ્યને પંથે ચાલવા માંડી છે ત્યારે સંસ્થાનોની પ્રજાને થોડા પંચાયતો, શહેર સુધારાઓ, ધારાસભાઓ પણ મળતી નથી. બોલવા, લખવા, જાપવા, મળવાની છુટ ઉપર કાયદેસર અને બિનકાયદેસર અંકુશ એવા સખત હોય છે કે માત્ર કેસરીયાં કર્યા હોય તે જ પ્રજાનો આજેવાન થઈ શકે. ઘણાં રાજ્યો એવાં છે કે જો તેમની પ્રજા સ્વસુધારણા માટે એકઠી થાય તો તેવા માણસોના ઘર વેચાઈ જાય. આ ૧૯૨૬ ની સાતી સ્થિતિનું વર્ણન છે. દરેક રાજ્ય કાયદાની અવગણના કરે છે એવું નથી, પણ રાજ્યની ઘરજા આગળ કાયદા લુપ્ત થઈ જાય છે.

સંસ્થાનોની પ્રજા

સંસ્થાનોના રાજા અને પ્રજા એ બન્ને એકમતના નથી, એ બન્નેની આશા આકાંક્ષા સરખી નથી, ઉલટી અંરસપરસ વિરોધી છે. દિંદી પ્રજાને સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ અને જવાબદાર રાજતંત્ર મળ્યું છે ત્યારે દેશી પ્રજાને શા માટે નહિ? ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે એ બન્ને પ્રજા એક જ માખાપના છોકરાં છે. એ બન્નેએ કોંગ્રેસ વિગેરેની લડતમાં ભાગ લીધો છે, અસહકારની તેમ જ બીજી બધી લડતોમાં અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં બન્ને સાથે રહ્યા છે, લડાઈ વખતે બન્નેએ પેસા અને જીન આપ્યાં છે, ત્યારે એક પ્રજા ગંદા પાણીના ખાડામાં શા માટે પડી રહે? અને જો તે ખાડામાં હોય તો તેનો ભાઈ તેને શા માટે બંધાર કાઢે નહિ? પણ આપણી મહાસભા દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નથી નાસતી રહે છે. અંગ્રેજ સરકારને તો અસ્પષ્ટ સત્તા તથા મતભેદનો લાભ લેવો છે. આપણા

રાજ્યોને કોઈ દિવસ સમજાવી શકીશું એ દલીલ તદ્દન ખોટી નથી. રાજ્યો હમેશાં હિંદી પ્રગ્નની વિરૂદ્ધ અથવા પ્રતિકૂળ રહેશે એમ હું માનતો નથી, પણ દેશી પ્રગ્ન શા માટે અવ્યવસ્થા અને અન્યાય આજે સહન કરી લે ? દેશી રાજ્યોને છેડવામાં કાપડો નથી એવી દલીલ માત્ર આપણી નબળાઈ ખતાવે છે. એ જૂતિમાં સત્ય તરફ ખેંચી જણાય છે, તેમાં કાયરતા છે, ખોટી લાક્ષણિકતા છે. આપણી સાચી માગણીઓ, સાચી આશાઓ રજુ કરી દેવી જોઈએ. જો હિંદી પ્રગ્નને સ્વરાજ્ય અને આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતો પ્રિય છે તો દેશી પ્રગ્નને પણ તે તેટલા જ પ્રિય છે. અંગ્રેજ સરકાર એવો ડોળ કરે છે કે તેમને રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થામાં દખલગીરી કરવાનો અધિકાર નથી તે છતાં નાભા, ઈન્દોર વિગેરે રાજ્યોમાં હાથ નાંખવો પડ્યો છે ! એમ પણ કહેવાય છે કે જ્યારે રાજ્યમાં ભારે ગેરવ્યવસ્થા અને અશાંતિ થાય ત્યારે સરકાર વચમાં પડે. ત્યારે શું દેશી પ્રગ્ન દરેક કેકાણે હુલ્લુ કરે તો જ રાજ્યમાં સુધારો થાય ? હિંદી પ્રગ્ન એ તેમ જ રાજ્યોએ આ આખતનો ઊંડો વિચાર કરવો ઘટે છે.

ત્યારે કરવું શું ?

દેશી પ્રગ્નને માટે હાથ તો એક જ માર્ગ છે, સંપ અને સંગઠનથી પોતાનું બળ-સંઘબળ-વધારવું, અને પ્રગ્નમત કેળવવો. જ્યાં ત્યાં રચનાત્મક કાર્ય કરીને પ્રગ્નને સ્વાશ્રયી બનાવવી, સત્યને માટે આગ્રહ કરવાની તાલીમ આપવી, પ્રગ્નને જોડતી કરવી, જુલમ થતો હોય તો તેને પ્રગટ કરવો, જુલમોની સામે લડવાનું શીખવવું, અને નિર-તાના પાઠ લાણવવા; પણ સાથે રાજ્યો, વાઈસરોય, હિંદી ધારાસભાઓ, મહાસભા, પાર્લમેન્ટ અને રાષ્ટ્રસંઘ એ સર્વ સંસ્થાઓ પાસે પોકાર કરવો. દેશના આગેવાનોએ દેશી-રાજ્યોની પ્રગ્નનો હાથ ઝાકીને મદદ કરવી અને ધીમે ધીમે બધાં રાજ્યોમાં પ્રગ્નને જવાબ-દાર રાજતંત્ર દાખલ કરાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો. રાજ્યની પ્રગ્નમાં જાગૃતિ આવી છે. આપણા કમનસીબ ગૂજરાતમાં ત્રણસોથી પણ વધારે રાજ્યો છે અને તેમની પ્રગ્નમાં જ્યાં સુધી સ્વતંત્રતા અને નિરંતરતાનું જોર નહિ આવે ત્યાં સુધી ગૂજરાતી પ્રગ્ન નબળા અને નિર્મોલ્ય રહેશે.

“નિરાશ નાવિક”ની ટીકા: એક પત્ર

પૃથ્વી

અનન્ત જલવીચિ ને મહિં તરંત યે નાવલી,
અગાધ પડ વ્યોમનું, રજનિ કાળોં કે ઊજળી,
ઇંહોત્તર સુખક્ષણો, હૃદયહીનતા એકની,
તૃષા પ્રણયની સુકોમલ ખીંચારોં બાલાતણી;
ખીંચું પણ સખે ત્હમારોં શુચિ વાણોં દેખાડતી,
—અને સહજ કલ્પના મુજ રચે દિનો તાપના:
બળે ગગન મસ્તકે, જલ અને દિશા અળાળે,
ન કેમ કદિ ચે ત્યહાં ઉભય નાવ ધૈર્યે ડગે !

“ ન હોય સુખનાવને કદર બંદરોની, ” સુણી
વિશંકુ, સલિલે ન નાવયુગ્મલે પુગાડયો કદી
અવાજ અનુરાગલિલુ કરુણાપિપાસાસુકો
કઠોર પણ કોરતો જિગર આદમીજાતનો ?
તજ્યાં ઉડુપ ફેરવી સકલ જે જનસ્થાનને
ન કોઈ તણું વર્તમાન ઠરિયું લલે લોચને,
પરંતુ નહિં ગદ્ગદ ધ્વનિ શું સાંભળ્યો ભૂતનો ?
અનાથ લજતો દીઠો પ્રસવ દેહના ભાવિનો ?

અરે મૃદુ ખરેખર્ હૃદય હોત જો યુગ્મનું
મિથઃ પ્રણયથી ન થાત પરિણામ આ એમનું:
કરે પ્રણય ભાવના મૃદુ, હરે તિરસ્કારને,
ભરે મન દયા, પુરે કરણમાંદા ઉત્સાહને;
ઝરે પ્રણયનનથી સુભગ સર્વ કરતી સુધા,
ક્ષમા, સુજનતા, સહિષ્ણુ મમતા, નરી આર્દ્રતા.
લસે પ્રણયરશિમ જ્યાં નવવયસ્ક રત્નો વિશે,
રહસ્ય જિગરોતણાં સરલ ઊકલે આદિશે;
જગજગડ વિશે અનન્ય રસલહેર રૂટેતી દ્રવી,
ખલાથકોં કુટે પરો, વહત રક્ત વેલા નવી.

નિહાળો નભ મ્હાલતા અનિલ છંદ છંદે વહી
વિહંગ,—હગ નાવિક ક્યમ વળી ન માળા ગમી ?
હતો હૃદયહીન તે સ્મૃતિવિહીન સુદાં હતો,
ન માત, ભાગિની, ન વા જનનભૂમિ સંભારતો:
કલાધુન ! કલાપ્રવાહ ! બસ એ જ નાદે મર્યો,
કંઈક નિજ શક્તિ,—તે ટિકી ટિકી થતો ગંડુ શો !

૩૨

મનોહર શરીર, કંઠ મધુરો, છટા વાણીની,
કથા સરસ, ગાન રમ્ય,—ખલિહારિ નક્ષત્રની !
ખોંચારો મહિલા ખની જ વશ ખોંહા સંપત્તિથી,
સુકોમલ કલેન્દ્ર હૃષિત થયું જરા સ્પર્શથી !
તયો ક્ષણ જ વર્તમાન મહોં, માત્ર સ્વાર્થે વહ્યો,
સુખી વિરલ કિસ્મતે સહચરી થકી ચે ગયો.
અકાલ ગદ્ય એ, અને રઝળતો રહ્યો એકલો,
—સ્મૃતિ, પ્રણય, માનવી હૃદય, ગોતરે એકલો !

૪૦

બલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

ટિપ્પણ

જુઓ પૂર્વાલાપમાં ‘પ્રમાદી નાવિક’ જે મૂલ રૂપમાં લખાઈ હતી ૧૮૯૩ના અંતમાં. એ મૂલ રૂપ મદને કાગળ સાથે મળતાં મેં તેની ટીકા લેખે ઉપલો પદ્યપત્ર મોકલ્યો. એ ટીકા ઉપરથી કર્તાએ કેટલાક ફેરફાર કર્યા, નામ પણ ફેરવી નાખ્યું, અને કૃતિને આપણે પૂર્વાલાપમાં ‘પ્રમાદી નાવિક’ ને નામે જોધ્યે છિયે તે રૂપ આપ્યું. મૂલમાં

“ન હોય સુખનાવને કદર બંદરોની”

હવે, વિદ્યાર્થી વિશે પંક્તિઓ હતી; “ગણી હિમય અર્ધ સર્વ,” “કૃતાર્થ સદચારથી પ્રણયથી દમેશાં થતો,” એ લાવ ‘નિરાશ નાવિક’માં ન હતા. અને આ ટીકાપત્ર મોકલતાં મેં ઉમેર્યું હતું,—Tennyson: Palace of Art પણ જોજો.

૧૬-પ્રસવ ભજતો, પ્રાર્થતો: પોતે જાતે અનાથ, આપણો સહચાર સહકાર પામે તે પ્રનાણેનો જ પ્રસવ જે મેળવી શકે.

૧૯-૨૬ મહિલામાં આ પંક્તિઓને mere rhetoric કહેતા; મ્હારા જવાબ એ હતો કે આ કવિતા નથી, માત્ર ચર્ચાત્મક કાગળ છે.

૨૦ કર્ણુ, કર્ણેન્દ્રિયા. ૨૩ રત્નો, નેત્રા. ૨૬ લોહીમાં નવી ભરતી વહી રહે.

૩૪ નક્ષત્રની, કેવલ નક્ષત્રની.

‘પ્રમાદી નાવિક’ મૂલના ‘નિરાશ નાવિક’નું સુધારેલું રૂપ છે; તે સુધારેલા રૂપમાં પણ ખારીકીથી જોનારને કેટલાક અંશ વિસંવાદી અને ‘નિરાશ નાવિક’ના રહી ગયેલા જણાયા વગર નહીં રહે.

ખ.

બોલ્શેવિક રુશિયામાં કેળવણીનો પ્રચાર

યુરોપીયન વિગ્રહ દરમ્યાન ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં રુશિયામાં બળવો થયો તેને પરિણામે પ્રગતીય રાજ્યની સ્થાપના થઈ. આ તંત્ર સોવિયેટ યુનિયનને નામે ઓળખાય છે, પણ આપણા રાજ્યકર્તાઓ, એને બોલ્શેવિક નામથી સંબોધે છે. આથી સોવિયેટને બદલે બોલ્શેવિક શબ્દ આપણા કર્ણને વધારે પરિચિત થઈ પડ્યો છે; એથી મેં 'સોવિયેટ'ને બદલે 'બોલ્શેવિક રુશિયા' એવું આ વિષયનું મથાળું કહ્યું છે.

'બોલ્શેવિક' શબ્દની આસપાસ આપણા રાજ્યકર્તાઓએ મોટી જળ શુંથી છે. 'બોલ્શેવિક' એટલે વચનતા જૂદા, ચોર, બદમાસ, ખૂની, વ્યભિચારી, જગતમાં કોઈ એવું નિઘ કૃત્ય નથી જેનું આરોપણ એમણે 'બોલ્શેવિક' ને માથે કર્યું નથી! આપણામાંના ઘણા-આ જળમાં ફસાયેલા છે અને એથી 'બોલ્શેવિક' પ્રતિ ધૂણાનો ભાવ ધણાના હૃદયમાં ર થયેલો આપણે નોંધવો છીએ.

પણ જેણે આ જળો બેદીને નિષ્પક્ષ, તટસ્થ વિચારકની આંખે આ પ્રગતીય તંત્રનું લોકોનું કયું છે તેને બોલ્શેવિકો, આપણા રાજ્યકર્તાઓએ ચિત્તયો છે એવા કુર કે કર દેખાવાને બદલે, કાંઈ જૂદા જ ગુણવાળા જણાયા છે. અંગ્રેજોની જ કહેવત છે કે પાંડો વિચારો. કરતાં અધોળા હકીકતનું મૂલ્ય વધારે છે." આથી હું બોલ્શેવિકોએ કેળવણી દિશામાં કરેલી પ્રગતિની હકીકત સરકારી રિપોર્ટમાંથી રજૂ કરી, તેમને વિષે અભિ-
... ૧. બાંધવાનું કામ જેમની આંખો કમળા વિનાની, નિર્મળ છે એવા વાચકોને જ સોંપું છું.

બળવા પહેલાં રુશિયામાં કેળવણીનો પ્રચાર બહુ જ ઓછો હતો. કેળવણીના કોષ્ટકમાં જગતના સૌ દેશોમાં રુશિયા અને હિંદુસ્તાનનાં નામ સૌથી છેડે આવે છે એ ઉપલક્ષ નજરે આંકકા જેનારને પણ યાદ હશે. પણ ૧૯૨૦ માં સાહવાખ માણસોને લખતાં વાંચતાં શીખવી રુશિયાએ જે હનુમાન કૂદકો માર્યો છે એથી એની અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે જેજનોનું અંતર પડી ગયું છે. સોવિયેટ સરકારે ઘડેલા કાર્યક્રમ મુજબ આવતી સાલના નવેમ્બર માસમાં યુરોપીય રુશિયામાંથી નિરક્ષરતાને દેશવટો દેવાશે, એટલે કે એક કરોડ સીતેર લાખ નિરક્ષર સ્ત્રી પુરુષો લખતાં વાંચતાં શીખી ગયાં હશે. સ્વરાજ્ય! તારી બાંધારી કાંઈ ચોર જ છે!

ખેડૂત અને મજૂરની દૃષ્ટિએ કેળવણીનું નવનિર્માણ કરવા માટે 'પ્રગતીય કેળવણી મંડળ' ની સ્થાપના થઈ છે અને તે મંડળે પોતાનું કાર્ય ઈ. સ. ૧૯૨૨ થી શરૂ કરી કેળવણીના નૂતન આદર્શનું બીજરોપણ કર્યું છે. આથી કેટલાંક જૂનાં ખખ થઈ ગયેલાં રસહીન અને સંકોર્ષ ગયેલાં વૃક્ષોને જડમૂળથી ઉખેડી ઉખેડીને ફેંકી દેવાં પડ્યાં છે, પણ આને લીધે તાગન રોપેલા રોપાઓને જે વિપુલતાથી સિંચન અને પોપણ મળશે એથી નવો કાચ સંવર્ગ સુંદર અને જલદી ઉતરશે એ નિઃસંશય છે.

પાઞ્ચાં-ચોડાં વરસોમાં રુશિયાએ કેળવણીમાં કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી જણાશે:—

વર્ષ	શાળાઓ	વિદ્યાર્થીઓ
૧૯૧૧	૪૭,૮૫૫	૩૦,૬૦,૪૦૦
૧૯૧૯	૬૩,૩૧૭	૪૭,૯૬,૨૮૪
૧૯૨૧	૯૧,૫૦૦	૭૨,૦૦,૦૦૦
૧૯૨૩	૫૯,૦૦૦	૪૪,૨૨,૫૦૦

આ આંકડાઓ પરથી જણાશે કે સોવિયેટ સરકારના હાથમાં રાજકારભાર આવ્યા પછી શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ધૂમ વધવા માંડી અને ૧૯૨૧ માં તે તેટલે પહોંચી. પણ તે પછી કેળવણીનું નવનિર્માણ થયું, નિદામણ શરૂ થયું, કેવળ ખૌદિક કેળવણી આપનારી શાળાઓનો ખંચ થયો અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૭૨ લાખથી ઘટી ૪૪ લાખ થઇ ગઇ.

પણ તે પછી પ્રગતિની રેખા ઉર્ધ્વગામી થઇ છે અને શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જ નય છે.

સાંતી શાળાઓના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય:—

- (૧) ૫ થી ૮ વર્ષની વયનાં બાળકો માટેની કિન્ડર્ગાર્ટન શાળાઓ;
- (૨) ૮ થી ૧૨ વર્ષની વયનાં બાળકો માટેની પ્રાથમિક શાળાઓ; અને
- (૩) ૧૨ થી ૧૭ વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીઓ માટેની માધ્યમિક શાળાઓ.

કિન્ડર્ગાર્ટન શાળાઓની સંખ્યા મર્યાદિત છે. બાળકોના ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા પણ શાળા તરફથી જ થાય છે. આ શાળાઓમાં પોતાનાં બાળકોને દાખલ કરવાની માગણી ન પહોંચી શકાય એટલી થાય છે. આથી ગરીબ ખેડૂતો, મજૂરો અને લોકરેમાં કામ કરતા સિંપાઇઓનાં બાળકોને પ્રથમ ક્ષેત્રમાં આવે છે અને તે પછી જગ્યાઓ ખાલી હોય તો ખીમ્નેઓને દાખલ કરવામાં આવે છે. એટલે માત્ર બે ટકા બાળકો જ આ જાતની કેળવણીનો લાભ લઇ શકે છે.

દરેક શાળાને રાજ્ય તરફથી બાળક દીઠ લાલ લીટીની અડધો વીધો જમીન આપવામાં આવે છે. આ જમીનના ઉત્પન્નમાંથી શાળાનું ધણુંખણું ખર્ચ ચાલે છે. રાજ્યોમાં બાળકોને શિક્ષકો આસપાસના વન જંગલોમાં ફેરવી જૂઠી જૂઠી વનસ્પતિઓનું જાન આપે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં આવી શાળાઓની સંખ્યા ૩૮૭ હતી, તે ૧૯૨૩ માં વધીને ૧,૭૯૯ થઇ છે, અને હજુ દિન ઉગ્યે એમાં વધારો થતો જ નય છે. આ શાળાનો મુખ્યાધિકારી પ્રત્યક્ષ કેળવણી મંડળ સ્થાનિક મજૂર મંડળની લલામણ પરથી નીમે છે અને એના હાથમાં જ શાળાનો તમામ વહિવટ સોંપી દેવામાં આવે છે.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં ૮ વર્ષથી મોટી ૧૭ વર્ષની વય સુધીનાં કુમાર-કુમારિકાઓને બેગું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય હોય છે. શાળાનો મુખ્યાધિકારી અધ્યાપક મંડળની સલાય વડે જ

શાળાનો વહિવટ ચલાવે છે. આ અધ્યાપક મંડળમાં શાળાના અધ્યાપકો જ સલાસદો હોય છે એમ નહિ પણ શાળામાં કામ કરના નોકરવર્ગનો એક પ્રતિનિધિ. અને ૧૨ વર્ષથી વધારે વયના વિદ્યાર્થીઓનો એક પ્રતિનિધિ પણ આ મંડળમાં બેસે છે. રચાઈ મજૂર મંડળ, સ્ત્રી મંડળ, ખેડૂત મંડળ, યુવાન મંડળ એવાં જે જે કોઈ વ્યવસ્થિત મંડળો હોય તે તે તમામનો એક એક પ્રતિનિધિ આ અધ્યાપક મંડળનો સલાસદ હોય છે. શાળાને અંગે જે ડૉક્ટર હોય છે તે પણ આ મંડળનો સલાસદ ગણાય છે. આથી આ મંડળને અધ્યાપક મંડળને બદલે શાળાસમિતિ (School Soviet) એવું અર્થસૂચક નામ સોવિયેટ સરકારે આપ્યું છે.

આ શાળાસમિતિ દર મહિને મળે છે અને અભ્યાસક્રમ, સમયપત્રક, અધ્યાપકો વગેરે કામની વહેંચણી, શીખવવાની પદ્ધતિ વગેરે નક્કી કરે છે અને કોને શાળામાં કામ કરવા અને કોને ન કરવા તે પણ આ સમિતિ જ નક્કી કરે છે.

શાળા શહેરમાં હોય તો શહેરમાં ચાલતા કોઈ ઉદ્યોગનું શિક્ષણ શાળામાં ફરજિયાત રાખવામાં આવે છે અને ગામડામાં ખેતીવારીનું શિક્ષણ ફરજિયાત હોય છે. શિક્ષણને તમામ જોડે અંગમહેત તરફ હોય છે. વિદ્યાર્થીઓને સારા ખેડૂનો અને કામદાર કેમ બનાવવા, તેમનામાં કામદારોનું સંઘર્ષણ કેમ ખીસવનું, મૂલીવાદની સામે સામ્યવાદ ટકાવે ઝીંકે તે તે તેમનામાં સામ્યવાદનું ન્દાનપણથી જ ખીજરોપણ કેમ કરવું એ તરફ જ શિક્ષણ આપીએનું લક્ષ હોય છે. માત્ર શુદ્ધિને જ વિકસાવે તેવી કેળવણી તરફ દુર્લક્ષ અપાય છે. શરીરના અંગેઅંગને વિકસાવે, સ્નાયુઓને દૃઢ અને મજબુત બનાવે, હાથની અંદર રહેલી શરીરની બહાર લાવે અને શરીરશ્રમ માટે માન અને આદર પેદા કરે એવી આ કેળવણી છે. એમાં જાતિનો બેદ નથી. ગરીબ તવંગરનો બેદ નથી. સૌને માટે એનાં દાર ખુલાં છે.

વિદ્યાર્થી ૧૫ વર્ષનો થયે એને કોઈ પણ ઉદ્યોગની વિશિષ્ટ તાલીમ આપવામાં આવે છે અને જ્યારે તે ૧૭ વર્ષની વય પહોંચે છે ત્યારે પોતાનો જીવનવ્યવહાર સુખેથી ચલાવી શકે એટલી શક્તિ લઈને જ તે શાળાના ઉજર બદલ પગ ચૂકે છે. તેને પછી સરકારી નોકરી માટે કોઈ મારવાનાં રહેતાં નથી, સારાં સર્ટિફિકેટ કે પ્રમાણપત્રોની તેને જરૂર પડતી નથી, મુખ્ય શિક્ષક કે આચાર્યની ભલામણની પણ તેને ગરજ હોતી નથી. તેનું કામ જ તેનું સર્ટિફિકેટ અને છે; તેની આવડત જ તેની ભલામણ કરે છે.

ક્રાન્તિ થઈ તે પહેલાં કેવળ શુદ્ધિની જ કેળવણી આપનારા 'જિમનેસિયમો' હતાં અને એમાં અમીર ઉમરાવોના નખીરાઓ લે તેવી કેળવણી અપાતી. ૧૯૧૪ની સાલમાં આવાં ૮૦૦ જિમનેસિયમો હતાં. સોવિયેટ સરકારે એ તમામને તાળાં વારમાં અને આવી નવી સંકલિત મજૂર શાળાઓ ખોલી. આથી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ ક્રાન્તિ બેસી છે અને દર વર્સે નવો જ કાલ બદલ પડે છે. આથી રસિયાનું ભાવિ તો પલટાશે જ પણ જગતનું ભાવિ પણ પલટાશે એ નિર્વિવાદ છે. કારણ કે જગતનું ચાલુ વહેણ પલટનારી આ ક્રાન્તિ છે, ભાવિ જગતની પુનર્રચના કરનારી આ ક્રાન્તિ છે. તેના પ્રવાહને ધરણિગિરિ કે કળો સમુદ્ર પણ રોકી શકે તેમ નથી. જોત જોતામાં તે પ્રગળવા પૂરની માફક આપી દુનિયા

પર ફરી વળશે, ખેડૂનો અને મજૂરનો દિગ્વિવિધ જાહેર કરતી એની ધ્વજ દેશદેશ અને મામેગામ રોપાશે, મૂડીવાદનાં બળ-છિન્નભિન્ન થશે અને જે સમસ્યાની જગતની પ્રજા વિરહાતુર હૃદયે રાહ જુએ છે એની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા મંકારશે. અજાન અંધકારનાં આવરણોને બેદીને એનાં તેજોમય કિરણો ધૂટવા માંડ્યાં છે અને આગામી લલકરી ઉપાની પ્રતિદારી બની એની નેત્રી પોકારે છે: 'જગો! એ પ્રવેદ્યો નરભોજ જગતના માનવીઓ! એ ઉપાનો તમારા પ્રવેદ્યબિદ્ધુઓથી અભિષેક કરો!'

*

*

*

*

૧૭ વર્ષની વય પછી જેને આગળ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા રહે છે તેને વિશ્વવિદ્યાલયમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આવાં વિશ્વવિદ્યાલય ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં ૯૫ હતાં તેમાં ૧૨,૧૫૫ અધ્યાપકો છે અને ૧,૩૩,૮૭૨ વિદ્યાર્થીઓ છે. આ ૯૫ વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી ૨૭ ખેતીવાડીનું વિશિષ્ટ શિક્ષણ આપે છે; ૨૪ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપે છે; ૧૩ શિક્ષણશાસ્ત્રનું અને ૧૦ લલિતકલાઓનું શિક્ષણ આપે છે. અહીંની જેમ બધાં જ્ઞાનનો ખીચકો કરનારાં ૧૭ વિદ્યાલયો છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પણ ખેડૂત અને મજૂરનાં બાળકોને અને વાસ કરીને રહેલા સામ્યવાદના પ્રચારકોનાં બાળકોને પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવે છે. રૂશિયન સામ્યવાદના આદિ શુરુ કાર્ય માર્ક્સના સિદ્ધાંતોની ગળથુથી તો માધ્યમિક શાળામાંથી જ પાવામાં આવે છે, પણ સામ્યવાદના ખાસ ૭ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં એ વાદના પ્રખર પંડિતો તૈયાર થાય છે અને તેઓ આગળ જતાં મોટા પ્રચારકો બને છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયોનાં નામો મુદાન સામ્યવાદીઓના નામ પરથી જ પડેલાં હોય છે.

આ ઉપરાંત મજૂરોનાં વિદ્યાલયો હોય છે. તેમાં દિવસે કામ કરતા ખેડૂતો અને મજૂરોને રાત્રિના સમયમાં તેમના વિષયોનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા હોય છે. આ વિદ્યાલયોનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી કોઈ પણ વિશ્વવિદ્યાલયમાં એ મજૂર કે ખેડૂત દાખલ થઈ શકે છે અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ડિગ્રી મેળવી શકે છે.

શિક્ષણ ફરજિયાત છે પણ મફત નથી. માબાપ પાસેથી તેમની કમાણીનો ત્રીસમો ભાગ તેમનાં બાળકોની કેળવણી માટે લેવામાં આવે છે. જેઓ સરકારી પેન્શનરો હોય છે, લશ્કરમાં કે કેળવણી ખાનામાં નોકર હોય છે અથવા તો જેમની કમાણી ઘણી જ ઓછી-પેટ-પૂરતી હોય છે તેમને આ કરમાંથી મુક્તિ મળે છે. આ કરનો ભોજો જરૂરમીનવાળા પેસાદાર માણસો અને વેપારીઓને માથે વધારે પડે અને ખેડૂતો અને મજૂરોને તેનો ભાર ઓછો લાગે એવી તેની ખુશીદાર, સમપ્રમાણ વહેંચણી છે. માબાપ આ કર ન ભરે તો બાળકોને શાળામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવતાં નથી પણ માબાપને કોર્ટમાં રજુ કરી સજા કરવામાં આવે છે. કારણ કે સોવિયેટ ધારા મુજબ બાળકો એ માબાપની મિલકત નથી પણ રાજ્યની મિલકત છે અને રાજ્ય પોતાની મિલકતનું રક્ષણ કરવા બંધાયેલું છે.

ક્રાન્તિ વખતે મદદ કરનાર માબાપોનાં બાળકોને શિષ્યવ્રતિઓ આપવામાં આવે છે, અને શાળામાં જે બોધા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ વગર શીએ ભરો છે તેમાંના ઘણાખરાં રાજ્યની સેવા કરી હોય એવા સિપાહીઓનાં અને મજૂરોનાં જ બાળકો હોય છે.

આ ઉપરાંત એક લોકશિક્ષણનું ખાતું હોય છે. તે પ્રજાકીય મંડળથી અલગ છે અને ખાસ કરીને નિરક્ષર લોકોને લખતાં વાંચતાં શીખવવાનું કામ કરે છે. તે ગામડાંઓમાં વાંચનાલયો, ફરતાં પુસ્તકાલયો, સિનેમાઓ, નાટકો, સામ્યવાદનાં મંડળો, પ્રદર્શનો વગેરે અનેક સાધનો દ્વારા સામાન્ય માનવો પ્રચાર કરે છે, લોકોને સોવિયેટ સરકારના સિદ્ધાંતોની સમજ આપે છે અને નિરક્ષરતાનો નાશ કરે છે.

તમામ થીએટરો અને સિનેમાઓ પર વ્યક્તિની ખાનગી માલિકી નહિ પણ રાજ્યની જ માલિકી હોય છે અને રાજ્યના સેન્સરો પાસ કરે તે જ ખેલો કે શીક્ષણ પ્રજા આગળ રજુ થાય છે આ તપાસ આપણે અહીંઆ છે તેમ કાતરનું જ કામ કરતી નથી-બિલ્તસ કે રાજકીય એવાં કેઈ અનિષ્ટ તત્વોને જ ઉચ્છેદ કરતી નથી, પણ પ્રજાની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ કેમ વધે, તેમની ક્ષારસિકતા કેમ ખીસે, અને તેમનામાં રહેલ દેશ પ્રત્યેની અને સામ્યવાદ પ્રત્યેની પ્રીતિનું કેમ પોપણ થાય એ દષ્ટિએ આ તપાસ થાય છે. મુખ્ય વિદ્યાધિકારી લુનાચર્સ્કી પોતે જ એક અદ્વિતીય નાટ્યકાર છે અને તેનાં લખેલાં બે નાટક 'ફાસ્ટ' અને 'ઓલિવર ક્રોમવેલ્ડ' એ પ્રજા આગળ અનેકવાર ભજવાયાં છે. આથી પ્રજાનું કેવળ મનોરંજન જ થતું નથી પણ નાટ્યકલા દ્વારા ક્રાન્તિકારક વિચારોની જે પિચકારી અપાય છે તેનો રસ પ્રજાની રંગરંગમાં ફરી વળે છે અને પ્રજા સમસ્ત સામ્યવાદની પરમ ભક્ત બને છે. મોસ્કોમાં આવું એક પ્રસિદ્ધ થીએટર છે તે 'ક્રાન્તિ થીએટર' ના નામથી ઓળખાય છે આ ઉપરાંત કેવળ બાળકો માટેનું પણ એક થીએટર છે અને તેમાં બાળકોના માનસને અનુરૂપ ખેલો અને પ્રદર્શનો ભજવાય છે. તે સિવાય સિનેમાની શીલ્પો, પુસ્તકો, ચોપાનિયાં વગેરેની ખાસ 'ટૂંકનો' હોય છે અને તે ગામેગામે ફરી લોકશિક્ષણનો પ્રચાર કરે છે.

આ તો બોલ્શેવિક રુશિયાની કેળવણીની દિશામાં કરેલી પ્રગતિનો સાર માત્ર છે. એમાં રુશિયા જેવા જ ખેતીપ્રધાન અને કર્મપ્રધાન આપણા દેશને અનુકરણીય અને અપનાવી લેવા જેવું ઘણું છે. માત્ર આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ આ દિશા તરફ નજર ટોડાંવે. 'ઔદિક કેળવણીને બદલે સોવિયેટ સરકારના જેવી કાર્યકર કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન કરે, નિરક્ષરતાનો નાશ કરે, લોકશિક્ષણનો પ્રચાર કરે અને ગરીબોને માથે કરેલો જે અસહ્ય બોલે છે તેને ઓછો કરી માલદારો પર તે વહેંચી નાંખે તો આપણા દેશમાં પણ એ ઉપાનો પનોતાં પગલાં મંડાય, આલસ્ય દૂર થાય, અસંતોષ અદસ્ય થાય અને સેકડો વર્ગપરના એ રામ રાજ્યનાં ફરીથી દર્શન થાય. પ્રજા એ સુદિન ક્યારે દેખાડશે ?

નંદલાલ મણિલાલ શાહ.

આબુનાં મંદિરો અને અનુપમાદેવી*

ગૂજરાતના સ્થાપત્યમાં આબુનાં મંદિરો સૌથી વધારે આકર્ષક છે. ભારતવર્ષના સ્થાપત્યમાં તાજબદાલ અને વસ્તુપાલનાં મંદિરો પરદેશીઓનું સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. તાજબદાલ એક પ્રેમી સમ્રાટનો મૂર્ત ચએલો પ્રેમ છે; એક શહેનશાહનો ખગ્લનો એની પછવાડે ખરચ થએલો છે. આબુનાં મંદિર એ પોરવાડ ભાઈઓએ બંધાવેલાં છે. એમાં તીર્થંકરની 'શુકલધ્યાન'ની ભાવના મૂર્ત કરવા અદ્ભુત ધન ખરચાયું છે. પણ એની કારીગરી, લોકો કહે છે, અદ્ભુત ધન ખર્ચે પણ સિદ્ધ થાય એવી નથી. કલા અને કલાકારોનો પ્રેમ જ એવી કારીગરી સિદ્ધ કરાવી શકે. આ ઉદારતા અને આ કલાપ્રેમનો પાઠ શીખવનાર એક દેવી હતી. તેનું નામ એ કુશળ પ્રધાનો જેટલું પ્રસિદ્ધ નથી. એ દેવીનું નામ-અનુપમાદેવી. અતે તે તેજપાલની ધર્મપત્ની હતી.

૧

ગૂજરાતના મન્ત્રીઓ થયા એ પહેલાં, અદ્ભુત ધનના દાતા થયા એ પહેલાં, એક-વાર બન્ને ભાઈઓ કુટુંબ સાથે સોરઠ તરફ તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા; ઘરમાં જે કાંઈ ધન હતું તે બધું સાથે લઈ લીધું. રસ્તામાં હડાળા ગામ આગળ મુકામ કર્યો. ત્યાં માહુમ પડ્યું કે સોરઠમાં જ્નેઘએ એવી શાન્તિ નથી. સાંજે તે વાણીઆઓએ વિચાર્યું કે બધું ધન સાથે લઈ જવું ઠીક નથી. લવિષ્ય માટે થોડુંક ધન ક્યાંક દાદીને જઈએ તો ઠીક. બન્ને ભાઈઓ લક્ષ્મી ગણવા બેઠા. ત્રણ લાખ દામ થયા. તેમાંથી એક લાખ લઈ રાતે દાટવા નીકળ્યા. 'ઝાડ નીચે ધન દાટવા જમીન ખોદતા હતા ત્યાં નીચેથી સોનાનો ભરેલો એક ઘડો પ્રકટ થયો.' ધન દાટવા જતાં કેકેનું દાટેલું ધન હાથમાં આવ્યું એટલે બન્ને ભાઈઓ વિચારમાં પડી ગયા કે હવે શું કરવું? તેઓએ નાનાભાઈ તેજપાલની પત્નીની સલાહ લેવા વિચાર કર્યો.

સરસ્વતીમયોદારસારયુદ્ધિપ્રદાયિનીમ્ ।

પૃચ્છતઃ સ્મ સદા માન્યાં દેવોમનુપમાસિધામ્ ॥

સરસ્વતીના જેવી, ઉદાર અને તાત્વિક શુદ્ધિ આપનારી સદા માન્ય અનુપમા નામની દેવીને પૂછવા લાગ્યા.

બધો વૃત્તાન્ત જણાવ્યો, અને પૂછ્યું:

આચાર્યાં નિધિનાડનેન કિં કર્તવ્યમતઃપરમ્ ।

મનસ્વિનિ મતિં બ્રૂહિ પરિણામ ગુણાવદામ્ ॥

હવે અમારે આ ધનનું શું કરવું હે મનસ્વિનિ! પરિણામમાં ગુણવાળા સલાહ આપ. અનુપમાદેવીએ વાણીઆઓને માર્મિક વચન કહ્યું:

દ્રવ્યોપાર્જનસંજાતરજોભારાદિવાંગિનઃ ।

અથઃ ક્ષિપંતિ સર્વસ્થં ગન્તુકામા અધોગતિમ્ ॥

* આ વૃત્તાન્ત શ્રી જિનહર્ષવલ્લિદ્વૈત વસ્તુપાલ ચરિતમાંથી લીધો છે.

દ્રવ્ય ઉપાર્જનથી થએલા રજોભારથી બળે (રજના ભારથી અને પાપના ભારથી) અધોગતિને પામવાની ઇચ્છાવાળા પોતાનું બધું નીચે નાખે છે-જમીનમાં દારે છે.

આ વચનથી બન્ને ભાઈ પોતે જે કરવા ગયા હતા તે કામ કેવું કરું તે બરાબર સમજી ગયા હશે. પછી દેવી આદેશ આપે છે:

અતો ગરીયસિ સ્થાને સ્થાપનોયં નિજં ધનમ્ ।

જગદ્ગમોચરે પ્રોઞ્ચૈઃ પદર્શી સ્પૃહયાલુભિઃ ॥

માટે જગતની દૃષ્ટિમાં ઉચ્ચ પદવીની સ્પૃહા હોય તેવાઓએ તો ઉચ્ચ સ્થાને જ પોતાના ધનને સ્થાપવું જોઈએ.

અનુપમાએ ઉચ્ચવનો પાક આપ્યો. બન્ને ભાઈઓએ એ સ્વીકાર્યો-જીવનભર એનું પાલન કર્યું. તાત્કાલિક પરિણામ શત્રુંજય અને ગિરિનાર ઉપર મંદિરોમાં આવ્યું.

૨

બન્ને ભાઈઓ જૂજરાતના મહામન્ત્રીઓ બની ગયા છે. પોતાની શુદ્ધિ અને પોતાના શૌર્યથી આખા જૂજરાતને એક તન્ત્ર નીચે આણ્યું છે. અકુષિત ઉદારતાથી સર્વ સંપ્રદાયોના વિરોધ કલહ દૂર કરાવ્યા છે. પોતે 'દાદીવાળા સરસ્વતી'નું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સરસ્વતીના પુત્રાને અપ્રતિમ ઉદારતાથી પોષ્યા છે. સર્વ પ્રકારની લૌકિક ઋદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી છે; અનુપમાની આરાજનું પાલન સર્વથા સફળ થયું છે. આ સ્થિતિમાં એકવાર નાગેન્દ્ર ગચ્છના મુરિએ આવી અર્જુદગિરિનું માહાત્મ્ય ગાયું: " આ ગિરિરાજથી જૈનશાસનમાં અને શૈવશાસનમાં વિશેષતઃ પ્રખ્યાત છે; અને વિવિધ ઋષિઓએ એ સેવ્યો છે. " ઇત્યાદિ. છેવટે નાગેન્દ્રમુનિ કહે છે: " રૈવતાચક્ર જેવું આ ગિરિ ઉપર નિર્માણ કરેલું ચૈત્ય સ્થિરાતલ ઉપર એટલે પૃથ્વીતલ ઉપર સ્થિરરચાયેલ થશે. " વસ્તુપાલે મનમાં વિચાર્યું: " અમે ચાર ભાઈ હતા. તેમાંથી એ તો નાનપણમાં જ દેવલોક પામ્યા. તેમાં મહાદેવનાં શ્રેય અર્થે તો શત્રુંજયગિરિ ઉપર અષ્ટાપદ સરખું અષ્ટાપદ મંદિર બંધાવ્યું છે. પણ લલિતનાં શ્રેય માટે કાંઈ 'કીર્તન' કરાવ્યું નથી. " આણું ઉપર મંદિર બંધાવવાનો વસ્તુપાલ વિચાર કરે છે. નાના ભાઈ તેજપાલ મન્ત્રીને બોલાવ્યો, અને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. તેજપાલે અનુમોદન આપ્યું અને નેમિનાથનું ચૈત્ય બંધાવવાનો બન્ને ભાઈઓએ હરાવ કર્યો. તેજપાલ સંપ્રદાયોના રાજા પાસે સાહાય્ય ભાગવા તુરંત જ ઉપડ્યો.

૩

મંદિર બંધાવવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું છે, કારીગરો ઉપર દેખરેખ રાખવા જિદ્દા નામના વાણીઆને નીમ્યો છે. સર્વ વૃત્તાન્ત તેજપાલે આવી વસ્તુપાલને જણાવ્યો. વસ્તુપાલે કસોટીના પત્થરની નેમિનાથની મૂર્તિ બનાવી તેજપાલ સાથે આણું મોકલી. ઘણા દિવસોથી કામ ચાલતું હતું પણ હજી ફક્ત ગર્ભમંડપ જ તૈયાર થયો હતો. તેનું કારણ જિદ્દાને પૂછ્યું. જિદ્દાએ કહ્યું: " દેવ આ મૂર્તિધારીને હું તો અનેકવાર પ્રેર્યો કરું છું. પણ થોડીક વારમાં બધા યાત્રી જાય છે અને કામમાં જરાએ ઉતાવળ કરતા નથી; અને હાથથી આગળથી પૈસા લઈ દામને વેચી નાખે છે. " 'દામને વેચી નાખે છે' એ 'શ્રુતિકદુ' શબ્દો સાંભળી સચિવે કહ્યું:

લોકાનામુપકારાય ચૈત્યકૃત્યાધિકારિણામ્ ।

આગચ્છન્તો વ્રજન્ત્યેતે મૃશમક્ષોજકોશતામ્ ॥

ચૈત્ય કરવા માટે નીમેલા લોકોના ઉપકારમાં આવતાં દામ અનેક ધણાં વધે છે.' માટે

પ્રમ્માઃ સૂત્રમૃતાં દેયાસ્તદમીપાં યથારુચિ ।

યદુદારાશયૈર્મોઘ્યં ધર્મકાર્યે વિવેકિમિઃ ॥

આ સ્થપતિએને યથારુચિ દામ આપવાં; કેમકે વિવેકીઓએ ધર્મકાર્યમાં ઉદાર શક્તિવાળા રહેવું જોઈએ.' 'લક્ષ્મી તો દીપ શીખાની' જેમ સ્નેહ (સ્નેહ—અને તેલ), દશાશુ (દશાના શુણુ-દીવેટ) સર્વનો નાશ કરી ફક્ત મેંશ રહેવા દઇ નાશ પામે છે.'

પણ કામ જલદી થાય એનો ઉપાય તો કરવાનો હતો. એ ઉપાય અનુપમાદેવીએ કર્યો; એકવાર—તેજપાલ પૂજની તૈયારીમાં હતો તે સમયે 'અતુરાઈમાં સરસ્વતી સમી' અનુપમાએ કારીગરોની કામમાં મંદતા જોઇ મુખ્ય સ્થપતિ 'શિશ્પીઓના અંગ્રેસર' શોભનને બોલાવી કહ્યું: "જો આ એક સ્તંભ ઉઠે કરતાં તમને આંટલો વિલંબ થયો તો આ પર્વત ઉપર ચૈત્ય ક્યારે તૈયાર થશે? ધર્મની તો, પ્રાણો, ત્વરિત ગતિ કહે છે. અને દેહધારીઓની ભાવી ફાણુ કેવી છે તે કાણુ જાણે છે? લક્ષ્મી અને આણુખ બંને ચંચલ છે. માટે વિવેકીએ પુણ્યકાર્ય, સ્વજન્મ સફળ કરવા, વિના વિલંબે કરવું જોઈએ; અને અધિકારીએ તો ખાસ કરીને." શોભને જવાબ આપ્યો: "સ્વામિનિ! આ પર્વત દેવાને ચઢતાં પણ કઠિન પડે એવો છે. અહીંઆ જે ઉઘ શીત પડે છે તેથી સવારનું કામ અટકી જાય છે; અને હિમથી શીતલવાયુ મર્મ વિધી નાખે છે. બપોરે બધા સ્થપતિઓ પેટ ભરવા માટે શંઘવાના કામમાં પડી જાય છે. જમ્યા પછી ન્યાં કામ શરૂ કરીએ છીએ કે ત્યાં સાંજે વિઘ્નરૂપ ઠંડી પડવા માટે છે. વળી ખોરાકમાં શાક અને દૂધ મળના નથી એટલે શરીરમાં શક્તિ પણ જોઈએ તેવી રહેતી નથી. આથી આ પર્વત ઉપર થોડું થોડું કામ થાય છે. સામગ્રી સિવાય ધનથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી."

આ બંનેમાં આમ વાત ચાલતી હતી ત્યાં તેજપાણ આવી પહોંચ્યો અને શોભનને પૂછ્યું: "ભાગ્યશાળી અનુપમાદેવી તમને શું કહે છે?" તેજપાણે બધી હકીકત જણાવી અને પત્નીની સલાહ માગી. અનુપમાએ મુદિત ચર્ચા કહ્યું: "દિવસે અને રાતે જુદા જુદા સ્થપતિઓ નીમે. બધા શિશ્પીઓને અમૃતસમાં સર્વદા યથારુચિ ભોજન જમાડે. તેઓને ન્હાવાઘેવા અને આરામ લેવાની સગવડ કરવા જુદા જુદા માણસોની ગોઠવણ કરે. ફુની-આમાં આ રીતે જ ધર્મકૃત્યો થાય છે; સર્વ: સંતોષમાયાતઃ સૌત્સાહઃ ક્ષ્યાત્ ક્રિયાસુ-યત્ । સૌથી જે સર્વ સંતોષ મળતાં કામમાં ઉત્સાહવાળા થાય છે."

'કાન્તાનો કાન્ત ઉપદેશ' સાંભળી મન્ત્રીએ તે પ્રમાણે બધી વ્યવસ્થા કરી.

આણુના મંદિરો કોણે બંધાવ્યાં ?

આણુના મંદિરો અનુપમાદેવીએ બંધાવ્યાં. આણુના મંદિરોમાં અનુપમાદેવીની મહાનુભાવના મૂર્તિ થાય છે. ઉદારતાનો—ધન ખર્ચવાનો—પ્રથમ પાઠ અનુપમાએ એ ભાઈઓને શીખવ્યો. શિશ્પીઓને સંતોષી કામ લેવાનો પાઠ પણ અનુપમાએ આપ્યો. જે ગુર્જર દેશમાં આવી સ્ત્રીઓ હોય ત્યાં ધર્મ અને કલા કેમ વૃદ્ધિ ન પામે ? +

૨. છે. ૫.

એ કલાપ્રદર્શનો

દિવાળીએ દિવાળીએ ગૂજરાત પોતાનાં સામયિકોના ખાસ અંકો દ્વારા પોતાનું ચિત્ર-કલા પ્રદર્શન દેશને ધરે છે. આ વખતે એણે આ ખાસ અંકો ઉપરાંત સૂરત મુકામે ગૂજરાત કલાપ્રદર્શન ભરીને ગૂજરાતની સમગ્ર કલાઓ ખતાવી આપી છે. ખાસ અંકો દ્વારા ગૂજરાત ભાગ્યે જ પોતાની રસરુચિની ઉચ્ચતા સાબીત કરી શકે છે.

“ગુજરાત”ના ચિત્રોમાં આ વખતે મુનશીજીના પૌરાણીક નાટકને ચિત્રકારે જરાય શોભાવ્યું નથી. ક્યાં એ નાટકની ભાવના અને ક્યાં એ ચિત્રો? ચિત્રકાર દરેક પ્રકારે પોતાની ચિત્રની સામગ્રી વિલાયતી જ રાખે છે જનમદગ્નેયાસ્ત્ર નામે ચિત્રમાં આર્વંતી ઉભા રહેવાની છટા તો જુઓ! એ પછી ૯૬ મા પૃષ્ઠની સામેનો વીતહવ્ય જુઓ, વીતહવ્યની અછડતા મોરમાંય પેસી ગયેલી છે!! કદાચ મોર લાકડાનો હશે!!!

રૂપાં અને દાદુમાં “હું રૂપાં”માં ચિત્રકારની ફતેહ છે, શેરઝાદીના ચિત્રકારે આ વખતે કંઈ અજબ મુધારા કરી દીધા છે. એમનાં પાછલાં ચિત્રોમાં રહેલી ચ્હેરાઓ પરની મૂર્ખતા અને શરીરની અછડતા એકદમ જ કંધક વાત્રી ગઈ છે—ધણાં મુધાર્યા કે પછી મુધારાવ્યાં હોય તેમ લાગે છે.

કસોટીનાં ચિત્રો, મુનશીજીના નાટકના જ ચિત્રકારને હાથે થયેલ હોઈ, વધુ કાંઈ ન કહેવાય, પણ ૧૩૬ મા પાનાની સામેનાં ચિત્રમાં ચોખ્ખી મદમડી બેસાડી દીધી છે.

એ પછી “ગુજરાત”નું ચિત્રોનું પ્રદર્શન એના લેખોનાં પ્રદર્શનની પેઠે જ “ગુજરાત”ને અરધે રસ્તેથી જ બંધ પડી જાય છે અને પછી “વધુ માટે” કશું જોવાનું મળતું નથી.

કેમ જાણે “ગુજરાત”ને ટક્કર મારવી હોય તેમ “નવચેતન” આ વખતે ખૂબ ભભકો મારે છે. પણ એનો એ ભભકો ગૂજરાતના નાટકોની જેમ સીનસીનેરીનો છે. ઉત્તરદિશનાં અને દક્ષિણનાં નાટકોને મુકાબલે ગૂજરાતનાં નાટકોની સીનસીનેરી ખુબ ભભકાભરી ગણાય છે, આ સીનસીનેરીમાં ઘણું ભાગે વિલાસ અને ખોટો ભભકો જ હોય છે. નવચેતન પોતાના પૂંઠાં પર જ આળસ મરડતી કેઈ સ્ત્રીને અર્ધ ઉઘાડી દશામાં ખતાવી પ્રેક્ષકને આકર્ષવાનો હલકો પ્રયાસ કરે છે. એમનું પછીનું પ્રથમ ચિત્ર “મુરલીમુગ્ધ” એના સ્વર્ગસ્થ ચિત્રકારની મનોરુચિને તાજ કરે છે.

“ધૌવના” મૂકવાનો હેતુ પણ પૂંઠાં પરના ચિત્રના જેવો જ હશે. “કુદરતની કૃતિ” દ્વારા ચિત્રકાર શું એમ કહેવા માગે છે, કે ‘નમ્ર સ્ત્રી જ કુદરતની કૃતિ છે’? મહુમદારને આળખાવનાર તંત્રી સાહેબને જ અમે એ પ્રશ્ન પછીએ છીએ. એ કઈ રીતે “વિશ્વના મૃદ સૌન્દર્યની પેલે પારનું દરખ જોવાની શક્તિ ધરાવે છે” અને “મૃદ સૌન્દર્યને વ્યક્ત કરી મનુષ્ય હૃદયની લાગણીજન્ય બૂખ મટાડે છે?” આ વાક્યથી લેખકે કદાચ નહિ ટરપેલું સત્ય વ્યક્ત થઈ જાય છે. અને એ કઈ રીતે “આપણી અને પરમાત્માની વચ્ચે આજખાણ કરાવનાર દુષ્પ્રાપ્તિ તરીકે” છે? આત્મી તંત્રીજીએ આપેલો રા. મહુમદારનો પરિચય ઘણી મુંઝ

છટાથી આપો છે. ફ.ખ માત્ર એ છે કે એની એમનાં ચિત્રો સાથે એકવાક્યતા નથી. કદાચ એમ દશે કે એમણે બતાવેલા મનુષ્યદારનાં ચિત્રોના ત્રણ વર્ગમાંના (૧) “અલંકારી” વર્ગનાં ચિત્રો જ આપવા ધાર્યા હશે! પણ તેનાથી “વિશ્વનાં ગૂઢ સૌન્દર્યની પેલે પારનું દરય શી રીતે જોવાય?” ગમે તેમ પણ પૂંઠાં પરનું ચિત્ર મૂકવામાં લોકોને આકર્ષવાનો હેતુ સર્વો છે. આ આખા અંકમાં જે ભાવ મુખપૃષ્ઠથી શરૂ કરી બતાવવાનો પ્રયત્ન દેખાય છે તેમાં વિસંવાદીકાં મનુષ્યદારનું “નિદ્રાને ખોળે” નું મુંદર ચિત્ર ઘૂસી જવા પામ્યું છે, તે માટે તંત્રીને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

આ પછી “ગુજરાતી”નો ખાસ અંક મારા જોવામાં આવ્યો. કાંઈ ઈંગ્લીશ નર્તકીને દેવદાસી તરીકે રજુ કરવા ચિત્રની ભેં (back ground)માં ગમે તેમ દહેરાંઓ ખમ્મી દીધેલાં છે. એ “સુરલોકની રંભા અને મેનકા, ઉર્વશી”ની આરુત્તિ આ ચિત્રમાંથી ઉપ-જનવી કાઢી એ તો એક ખરેખરા ભક્ત હૃદયનું જ કામ મને લાગે છે. કે પરિચય આપ-નારાએ ચિત્રકારને એ બધા ભાવો પહેલાં કલા નહિ હોય; જે કલા દશે તો ચિત્રકાર એને ઉતારી શક્યા નથી અને ન ઉતારી શક્યા હોય તો પછી તેમાંથી સુરલોકની મેનકા રંભા ઉપજનવી કાઢવાની હિંમત પરિચયકારે કરી છે અને એ જ પ્રમાણે ચિત્રની બોર્ડર-માંથી એમણે સ્થાપત્યકલા ઉપજનવી કાઢી છે તે માટે એમને ધન્યવાદ ઘટે છે. આ ચિત્રના પ્રશંસકોએ આ ચિત્ર પરથી દેવદાસી શોધવા પહેલાં આ જાતનાં પ્રાચીન ચિત્રો અને મૂર્તિઓનો વિશેષ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. અને ભારે જ, અને તે પછી જ ચિત્રોનું અને ભાષાનું તાદાત્મ્ય તેઓ સાધી શકશે.

ગૂજરાતનું ત્રીજું અગ્રગણ્ય સચિત્ર માસિક “શારદા” પણ પ્રાહલોકને લોભાવવા જ એક સ્ત્રીનું ચિત્ર પૂંઠાં પર મૂકે છે. મને લાગે છે કે એમની પ્રથમ પૃષ્ઠ પરની અપ્સરા “ગુજરાતી”ની દેવદાસી કરતાં સારી છે. પણ પાછી એ જ ચિત્રકારની “પૂનાદે ચારણીવાણી” અને “મીડી મોરલીવાળો” ધણું જ દલકું કામ છે. શારદામાં આ વખતે ધુરંધર પણ કુદી પડ્યા છે. એમની પરભુજાતિની કલમમાંથી બીજી જાતિ નીકળતી જ નથી. એના કરતાં ખાદીમાં કલા બતાવતા જાહેરખખરી ચિત્રમાં રા. રાવલ ગૂજરાતની આ જમાનાની એ મુઘડ સ્ત્રીઓ બહુ અચ્છી રીતે બતાવી આપે છે. શારદા સીનસીનેરીમાં નવચેતનથી ચઢે નહિ. ગૂજરાતના આ ખાસ અગ્રગણ્ય અંકો ગણાય, બાકીના અંકો ચિત્રોના ભલકામાં એટલા તેજસ્વી નથી, એમાંનાં ઘણાંઓએ તો માત્ર ફોટોચિત્રોથી જ સંતોષ માન્યો એ ફીકે કર્યું છે.

“કુમાર” વિશે તો અમારે કંઈ લીકા કરવાની જ નથી. એમણે આ વખતે સ્વ. રામરાવનાં ચિત્રો આપી ગૂજરાતના ઉગતા ચિત્રકારો આગળ એક આદર્શ ખડો કરી આપ્યો છે. એવા એવા આદર્શો જ તેઓ કુમારો પાસે મૂક્યા કરે, અને સરસ સરસ વાનગી પ્રગળે આપ્યા કરે એવી અમારી નવા વર્ષની આશા છે.

આટલું વિવેચન આ ખાસ અંકો માટે બસ ધારી આપણે સૂરતનું કલાપ્રદર્શન સંધ્યાગ જોઈએ.

ગૂજરાત કલાપ્રદર્શન નામ વડે તો સાધારણ રીતે નીચેના અર્થો નીકળે: (૧) માત્ર ગૂજરાતની જ કલા બતાવનારું પ્રદર્શન; (૨) માત્ર ગૂજરાતીઓએ જ સર્જેલી કાલ

અનાવનાઈ પ્રદર્શન. વળી એ પણ સ્પષ્ટ હોતું જોઇએ કે પ્રદર્શન આધુનિક કે પ્રાચીન કલા અંતાવવા સાટે છે ? આ વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિ પ્રદર્શન ભરનારાઓના ખ્યાલમાં સ્પષ્ટ હોય તેમ ન જણાયું. કદાચ એમ પણ હોય કે એમને સ્પષ્ટ હોય ને તે પ્રમાણે કરવા જોતો વખત અને અનુકૂળતા ન હોય. પ્રદર્શનમાં બધી ચીજો હતી: જૂની અને નવી, ગૂજરાતની અને બહારની, ગૂજરાતીઓએ સર્જેલી અને બહારનાઓએ સર્જેલી.

કલાનું ક્ષેત્ર બહુ વિસ્તૃત છે. એ નાનામાં નાની કૃતિથી તે મોટામાં મોટી સ્થાપત્ય કલા સુધીનું રૂપ લઇ શકે છે; એટલા માટે પાશ્ચાત્યોએ કલાના એ વિભાગો પાડ્યા છે: (૧) ફાર્નિ આર્ટ્સ (લલિતકલાઓ) અને (૨) ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ આર્ટ્સ. અંગ્રેજીની નજરે આ વિભાગો બહુ તિક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ હોય છે. હિંદુ મન તો બહુ એક રીતે જ જુલે છે. બહુ બહુ તો એને “ કલા કૌશલ ” કહી દે છે. કલાના આ (૨) જ વર્ગની ઉદ્દેશનાનો આધાર (૧) થા વર્ગ પર હમેશાં હોય છે, એટલે પહેલાં આપણે લલિતકલા અંતાવતું પ્રદર્શન જોઇએ.

આ પ્રદર્શનમાં આ વખતે સ્થાપત્યનાં આલેખનો પણ હતાં, એમાં ખાસ કરીને મુંબઈની રફલ ઑફ આર્ટસના તાજા જ શિક્ષિતોનાં અનાવેલાં આપણાં પુરાણાં સ્થાપત્યનાં મિતાલેખનો, અને કેટલીક કાર્પનિક સંયોજનાઓ ધણું ધ્યાન ખેંચે તેવાં હતાં. આ કાર્પનિક સંયોજનો હિંદી કાળમાં હતાં, પણ જોતલે અંશે શિક્ષિતો અંગ્રેજોની હેઠળ તાલીમ પામે છે તેટલે અંશે એ યોજનાઓ બધી અંગ્રેજી રીતિની હોય છે. અંગ્રેજી રીતિથી થએલું ચિત્ર તો કદાચ નભાવી લેવાય, પણ અંગ્રેજી રીતિએ થએલા મકાનમાં હિંદુજીવન હિંદી રીતે ગાળી ન શકાય. દા. ત. એ સંયોજનામાં એક “ સ્વર્ભોગ ખાસ ” (કીડાસર) હતું. આપણાં કીડાસરને કાંઈ મકાનની આવશ્યકતા નથી. એમને ત્યાં સ્વર્ભોગ ખાસ માટે અઘાયદા મકાનની આવશ્યકતા હોય છે. હિંદીની આમોહવાને જ જે જરૂરનું નથી એની કલ્પના કરી એને હિંદુ સ્થાપત્યશૈલીમાં ઘટાવવું એ બહુ નિરર્થક લાગે છે: આવાં તો ઘણાં આલેખનો હતાં, પણ ? એ બધાંને અત્રે નનરવાનો આશય નથી, પણ એના પરથી જાકતો સાચો વિચાર તો અત્રે કહેવો જ થયે. એ જ પ્રમાણે એક “ સમર પેલેસ ” (ગ્રીકમ ભવન) નો નકશો પણ આપણી કાંદજરીના કીડાસરના વર્ણન પરથી નીપજતા લાવને બંધાયેલો ન નીવડે. આવાં સંયોજનોનાં વર્ણનો આપણા જ શિલ્પકળાઓમાંથી કે કાળોમાંથી ખજા શકે. અંગ્રેજો આપણને એ ન આપી શકે. સ્થાપત્યના વર્ગમાં આ શિક્ષિતોનાં કામો પછીની જગા આ લેખકનાં કામોએ રોડી હતી. એનો આશય સ્થાપત્યને નકશાઓ દ્વારા લોકોને સમજાવવાનો હતો; એટલે દરેક નકશા ઉપર, એમાં શું શું જોવાનું છે, અને એ શા મુદ્દાથી થયો છે એ ગૂજરાતી ભાષામાં લખીને ચોટ્યું હતું. પ્રદર્શનની દરેક ચીજ પર, અને તેમાં પણ જે ચીજોને ધનામો અપાય તેના પર તો એને શા ગુણો માટે ધનામો અપાયાં, તે લખીને ચોટવાં જોઇએ.

ખાસ હિંદુકલાની સમગ્ર દૃષ્ટિએ આ વિભાગની સફળતા ન કહી શકાય પણ નકશા ચિત્રવાલી વિદ્યામાં તો આ વિભાગે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે હિંદવાનોને જો કેળવવામાં આવે તો આ ખાતમાં એ અંગ્રેજોથી કાંઈ પણ રીતે ઉતરે તેમ નથી.

આ પછી ચિત્ર વિભાગમાં ખાસ કરીને અમદાવાદમાંથી ચિત્રકાર રાવળના સંધે ચોકલેલો ભાગ ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો. એમના સંપના ઉગતા નવયુવાન: ચિત્રકારો ખાપ-

કામ માટેનાં ચિત્રો કરવામાં જ ન રોકાઇ રહેતાં ચિત્રાની ખાતર જ ચિત્રો કરવામાં રોકાય અને કેળવાય એ વધુ ધ્યેય છે. તે જ આપણે પાછા બીજા રાવળ મેળવી સફીયું. ચિત્રોમાં જે કે એક રા. અદિવાસીનું “ગાંધર્વ ગાન”નું ચિત્ર રૌપ્યપદક મેળવી જાય છે પણ, કનુ દેસાઈની “ભીરાંબાઈ” કે.ઇ રીતે ઉતરતી નથી—ઉતરી એના કરતાં ઘણી જ સ્ત્રી-આતી હતી. ચિત્રોમાં એક દક્ષિણી ચિત્રકાર રાવ સુવર્ણપદક લઈ જાય છે. શ્રી રાવળના “પોસ રિશોર” રૌપ્યપદક મેળવે છે. હિંદી ચિત્રસૈલીમાં પણ ગૂજરાત ઘણું જ રંક છે, અને તેનું કારણ પણ એના શિક્ષિતો અંગ્રેજીની છાયામાં રહે છે તે છે.

શિષ્યકામમાં સુપ્રસિદ્ધ રા. મ્હાતરેના ૧૨-૧૪ વર્ષના પુત્રની “પનીઆરી”નું પુતળું ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું હતું. એ જીવંત માપનું જ હતું. એ ઘણાંને મોદક લાગતું હતું. એના સર્જકની ઉંમર જ એના વિષે ચમત્કાર પેદા કરે, પણ એનામાં કલાના ગુણો વિશે ઘણી જ ખામી હતી. કલાના ગુણો વિશે આપણું જ્ઞાન એટલું બધું હમણાં રંક છે કે આપણે ગમે તે ચાંચને કલામાં. કોઈ બેસાડીએ છીએ. તેમાં પણ કોઈ પરદેશી આપણને જે સમજાવે તે તો શિર પર જ લઈ નાખીએ. આ પૂતળા દ્વારા એનો સર્જક કશો જ ખ્યાલ ચોકખો આપતો નથી. એ પુતળામાં અંગની સુવદ્ધતા સાથે જૈણ લાઘવ ઓળખું હતું. ચહેરા શ્રીમંતાં મરદનાં પૂતળાંને વધુ મળતો હતો એ ક્યા દેશની છે એ શોધી શકાય તેમ ન હતું. કેમકે એનું માથું દક્ષિણીની પેઠે ખુલ્લું ઓળેલું હતું, પણ એને લેસ બાંધેલી હતી, ચોળી દક્ષિણી, અને ઘાઘરો ગૂજરાતી હતો. પાછું માથા પર ધડો લીધેલો હતો, ઉઘાટું માથું રાખનારાં દક્ષિણી બૈરાંઓ કંઈ માથે ધડો નથી લેતાં. ધડો માટીનો હતો, એટલે કદાચ ગામડાની કહેવાય. એ પરણેલી કે કુંવારી તે ઓળખી શકાય તેમ ન હતું. આટલી અરપજતા છતાં એને “સુવર્ણપદક” મળે છે. એનું કારણ એ છે કે પ્રદર્શિત થએલાં પુતળાકામોમાં એ સર્વોત્તમ હતું. વિમ્બલીમાં તો એ વખણાય પણ હિંદવાસીઓ વચ્ચે આટલા વિરોધો છતાં એ આદર્શભૂત મનાય એ આપણી એક અજ્ઞાનાંધતા છે. છતાં એના સર્જકની ઉંમર વિચારાઈને એને અનેક ધન્યવાદ ઘટે છે. શિષ્યકામમાં આ પૂતળા-કામથી બીજાં સર્વ ઉતરતાં હતાં.

પુતળાકામમાં પ્રદર્શનની બદાર મીણનાં દાસતાં ચાલતાં પૂતળાંઓ પણ ગણાવી શકાય. આ પુતળાં કરનારાંઓ આ મૃત્યુલોકનાં માનવીઓનાં જ પુતળાં કરે તો સાદું, પણ પાછાં એ માનવીના લેખાસમાં દેવોને કરી દેખાડે છે ત્યારે તો આપણી દેવો વિષેની તથા કલાની ભાવનાની પામરતા જ દેખાય છે. એ પુતળાંઓમાં રાધારમણનાં પૂતળાંની બારી પર નામ ચોદયું ન હતું, એટલે મેં એના સર્જકને પૂછ્યું કે એ ક્યા નાટકનાં નટી અને સૂત્રધાર છે? ત્યારે એમને એને “રાધારમણ” નામથી ઓળખાવવાં પડ્યાં. મેં એમને એ નામને બદલે નટી અને સૂત્રધારનાં નામો જ લખવાની સલાહ આપેલી!! એમણે એ માની દોષ તો એમણે કંઈક સાચું કર્યું કહેવાય.

આ ત્રણેય વિભાગમાં ગૂજરાતનાં જૂદાં જૂદાં શહેરોની શાળાઓએ ઘણો ભાગ લીધો હતો. સામાન્ય રીતે શાળામાં ચાલુ જે કામો જોવાય છે તે જ અત્રે આવ્યાં હતાં, પણ પ્રદર્શન-ચિત્રા એ અર્ધાં કાંઈ એકસામટાં જોઈ શકાય?

ઉપર ફલી ગયા તે પ્રમાણે જ્યારે લલિતકલામાં દેશ આટલો રૂંદ છે ત્યારે, એની અસર ખીજી આધુનિક કારીગરીમાં પણ આવે તેમાં નવાઈ નથી. કારીગરી અને ઘડતરમાં લલિત-કલાના સિદ્ધાંતો જ હોતરે છે. સ્થાપત્યકલા કર્નાચર અને ધરણીમાં પ્રતિબિંબિત થાય. ચિત્રકામ વાસણો અને વણાટકામમાં આવે—ગાલીચામાં પણ ચિત્ર જ વણવાનું છે—એ રીતે એ ચાર ટેકનીકલ મૂલ્યોનાં થોડાં અપવાદરૂપ વણાટકામ અને કર્નાચરો, તથા વડોદરા કલાભવનના મિસ્ત્રી મૂળજીભાઈની લાકડા પર કેરેલી જખીઓ સિવાય ખીજું કંઈ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવું હતું નહિ. ટેકનીકલ મૂલ્યો પાછળ કરેરો રૂપીઆ ખર્ચોવા છતાં પાટણનાં પટેળાં તથા અસલી ઝીંકામની તોલે ભેસે તેવું કામ થતું નથી. ખરેખરી તાલીમ અને કદર વિના સૂરતમાં હજુ પણ થતું ઝીંકામ તથા સંખેડાળહાદુરપરનાં લાકડકાંભોનો નાશ થતો આવે છે. મને કહેવામાં આવ્યું કે જો ચાર વર્ષ પાછું પ્રદર્શન ભરાય તો આ જ ચીજો પાછી જોવા મળશે કે કદાચ તેનાથી હલકી.

જૂનાં કામોમાં ચિત્રો, નાની કારીગરીઓ, પિત્તળકામ, કાંસાનાં કામો, વણાટ, ઝીંકામ અને લાકડકામો હતાં. આ સામાનો મેળવવા પ્રદર્શનના આત્મારૂપ રા. કનૈયાલાલ વકીલે અપૂર્વ મહેનત કરી હતી. લોકોના ઘરમાં જઈ જઈને એમણે આ સામાનો પટારામાંથી કઢાવ્યા હતા. અને એ જ્યારે કઢાવ્યા ત્યારે જ એના સંગ્રાહકોને એની કિંમત વસી. ઘણાંઓને તો એમ ખબર જ નહિ કે પોતાના ઘરમાં આવી કોઈ ચીજો છે. એ જ પ્રમાણે ભાવનગરમાંથી ગંગા ઓઝાના ઘરમાંથી અજંટાનાં ચિત્રકામોનાં મોઢાં ટીપ-ણાંનાં ટીપણાં કઢાવેલાં કે જે ગંગા ઓઝાનાં માણસોએ એમાં શું હશે એમ ધારી 'એક તરફ કાઢી નાંખેલાં! આ ચિત્રોથી એમ ખુશીથી કહી શકાય કે હાલમાં આપણે સાંથી શ્રી. રાવળ અજંટા ગયા તે પૂર્વે કાશિયાવાડનો કોઈ કળારસિક જરૂર ત્યાં પહોંચ્યો હોવો જોઈએ—જો કે શ્રી. રાવળ હજુ આ હકીકતને સંદેહાત્મક માને છે.

પ્રદર્શનમાં એક મોટું ઘોડિયું હતું. માત્ર મોટું કહેવાથી એના કદનો ખ્યાલ નહિ આવે. મારે એને રાક્ષસી કહવું કહેવું જોઈએ કેમકે પારણાને બદલે એમાં એક દેહીઓ બુલતો હતો. એના પરનું ચિતરણ ગૂંજરાતનું ન હતું, ઉત્તર હિંદનું હતું. મને એ સિંધી કહેવામાં આવ્યું હતું. જો કે ઘોડિયાં ઉત્તર હિંદમાં થયાં જ નથી—ગમે ત્યાંનું હોય પણ એ જ્યાંનું હોય ત્યાંના લોકોની વિશ્વાસિતા સિદ્ધ કરી આપે છે. કલા વિશ્વાસિતાને પેરે છે એવો વિચાર કોઈ કોઈને પેડો છે તે આવી ચીજો પરથી પેડો છે. અને, ખરેખર કલાનું અધઃપતન એને વિશ્વાસની ચીજ તરીકે ગણ્યા પછી જ થાય છે—પછી ભલેને એવું પારણું દેવને ઝૂલાવવા માટે કર્યું હોય તો પણ એ દેવ વિષેની માનુષી ભાવનામાં વિશ્વાસ છે. એટલે આવી દૃષ્ટિએ હું એ પારણાને રાક્ષસી કલાના નમૂના તરીકે ગણું.

જૂની ચીજોમાં વડોદરા મ્યુંઝીઅમની ચીજો પણ આવી હતી. એ વિભાગ એક તરફથી આગલી જૂની કલાસિકતા પ્રતાવતો હતો. સારે ખીજી તરફથી હંમણાંની રંકાવસ્થા સિદ્ધ કરતો હતો.

એક વિભાગને ગૂંજરાતગૃહ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો, એમાં આપણા ઘરની સામગ્રી જોટલી હોંધ શકે, તે અને જોટલી મળી શકે તે, લાવીને ગોઠવી હતી. એક નાટક ક્યાં જોવું એ હતું. અંગ્રેજ પ્રેક્ષકને તે ઘણું 'interesting' લાગ્યું. એમના 'ઈટરેસ્ટીંગ' ઉદ્દગારની આપણે બહુ વધારે પડતી કિંમત આપી નાંખીએ છીએ. જ્યારે એમને મન એ શબ્દ

વડે તેઓ અપરિચિતતા જ વ્યક્ત કરે છે. આપણી નજરે આ ગૂજરાતગૃહ ઘણું જ અધુરું લાગે-પૂરેપૂરો અને ખરો ખ્યાલ આપનાંડું ન લાગે.

જૂની ચીજો પ્રદર્શનમાં એટલી બધી હતી કે એ પ્રદર્શન કહેવા કરતાં સંગ્રહસ્થાન કહેવાય. સાંડું નરસું એટલું બધું હતું ને એ બધું સ્થળ અને કાળસંક્રાંતિને લીધે એવી રીતે ભરાયેલું કે એમાંથી સાંડું નરસું વીણતાં જાડું મુશ્કેલી પડે. કોઈપણ ચોક્કસ છાપ ન પડે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે પ્રદર્શન ભરનારા પાસે સ્પષ્ટ હેતુઓ નથી. પ્રદર્શનની સમીક્ષા કરતાં શરૂઆતમાં મેં ગૂજરાત કલાપ્રદર્શનના જે અર્થો બતાવ્યા તેમાંના કોઈ-પછી એક કે બે પણ-સ્પષ્ટ રીતે ભરનારાના ખ્યાલમાં હોવા જોઈએ. એ જો હોય તો જ આપણે ઇનામોની વહેંચણી પણ વ્યાજબી રીતે કરી શકીએ. ઇનામો આપવાનો પણ મુદ્દો હોવો જોઈએ. ગૂજરાત કલાપ્રદર્શન ગૂજરાતની જ કલાને ઉત્તેજન આપવા માટે હોય તો ગૂજરાતીને જ ઇનામો આપવાં જોઈએ. જે ઇતર પ્રાંતમાંથી કામો આવ્યાં હોય તો ગૂણોના મુકાબલે જે ચઢીઆતાં હોય એને ચઢીઆતાં ગણવીને પણ ઇનામો તો ગૂજરાતીને જ આપવાં જોઈએ. પણ આ બધી વાતની સ્પષ્ટતા ધીરે ધીરે આવે. એક વાર તો રા. મેઘાણી કૃત લોકંગીતોના સંગ્રહોની પેઠે ગમે તેવી કળાઓને બેગી થવા દે-પછી એમાંથી જ વીણામણ નીકળશે. પ્રદર્શનમાં મી. ડબ્લ્યુ. એચ. શાર્પનો ગ્રંથસંગ્રહ પણ હતો. એમાં એમણે ઘણુંખડું તો ન્યૂસપેપરનાં કટીંગો એકઠાં કર્યાં હતાં, પણ એ સંગ્રહ એટલો મોટો હતો કે કોઈ અભ્યાસીને ઉપયોગી નીવડે આ લેખકે પણ આપણા ચારેક શિષ્ય ગ્રંથો અને ચારેક આ જ વિષયનાં આધુનિક અંગ્રેજી માસિકો મૂક્યાં હતાં. આ ઉપરાંત ગૂજરાતનાં કલાકૌશલ અને હુન્નર બતાવતા નકશાઓ ચીતરીને રાખ્યા હતા.

પ્રદર્શનની ગોઠવણ ઘણે ભાગે ત્યાંના એક ચિત્ર શિક્ષક રા. રાજેન્દ્રલાલ મુરકાયાએ જ કરી હતી. એમણે પ્રદર્શનમાં ગેસવાનો પ્રવેશમંડપ તથા એને લગતા કંડોમાં ગૂજરાત સ્થાપત્યની જ બજાઓ મૂકી હતી. આવું આવું કરીને એમણે પોતાની ચિત્રવિદ્યાને ખરેખરી વ્યાપક સ્વરૂપમાં ખીલવી બતાવી છે.

આ પ્રદર્શનની બીજી વિશિષ્ટતા એ હતી કે એને અંગે કલાના વિષય પર જ એક વ્યાખ્યાનમાળા ગોઠવી હતી. એમાં મુંબઈના સ્થપતિમંડળના પ્રમુખ મી. ડીચર્ચને ગૂજરાતના સ્થાપત્ય પર લાપણુ આપ્યું હતું. આ લેખકે સ્થાપત્યનાં મૂળતત્ત્વો પર આપ્યું હતું. એક ચંદુલાલ મુથારે ગૂજરાતની શિલ્પ સમૃદ્ધિ પર આપ્યું હતું અને તકુપરાંત વ્યાખ્યાનો શરૂ થયા પહેલાં ધરમપૂરના નામદાર મહારાજશ્રીએ કલા બાબત એક લાપણુ આપ્યું હતું. આ બધાં લાપણો મનનીય હતાં અને દેશની કલા મુદ્ધારવાના ઉપાયોમાં લગભગ સર્વ એકમત હતાં. એ બધાની અગ્રે નોંધ લેવા કરતાં એટલું જ કહેવું ખસ ગણાશે કે વાચકોએ એ, મુરતાના “ગુજરાતમિત્ર” પ્રદર્શનનો અહેવાલ પુસ્તક આકારે બહાર પાડ્યો છે તેમાંથી જરૂર વાંચી લેવાં. પાછાં આ લાપણો અંગ્રેજી-ન્યુસપેપરમાં પણ છપાયાં છે.

પ્રદર્શનના કાર્ય માટે એક અભિપ્રાયપોથી પણ રાખવામાં આવી હતી. એ અને અહેવાલ ભવિષ્યના પ્રદર્શનના કાર્યકર્તાઓને જરૂર માર્ગદર્શક નીવડશે. આવી રીતે આ પ્રદર્શને સ્થાયી પ્રયાસ કરવાની શરૂઆત કરી કહેવાય ને તેને માટે એના કાર્યકર્તાઓને ધણા જ ધન્યવાદ ધરે છે.

ગુજરાતમાં પ્રવાસ

મીઠેરા

ત્રિગિયામણીશુભરાત એવાનિગ એવો અણુને?

એ દલપતરામના પંક્તિ લાણેલા, ગોખેલી, છતાં આ સત્ય પ્રત્યક્ષ તો હમણાં થયું.

ગાયા દીવાળીના તહેવારો. ઘેર એસી પ્રકારે પ્રકારે કાઢવા કરેતાં શુભરાતમાં હાજરી અમને તપ્ત અપ્પાપકો અને એ વિદ્યાર્થીઓ, સગાં-બાંધુ, મિત્રોને, ધરણી, યમ. એમિનું જ જવાનું નક્કી કર્યું. ટિકીટ, કાપ બહુચરાણ ગાયા.

જમીન ઉપર ફરનારે સ્વસ્થાંતર એકદમ જણાતું. નથી છતાં કહેવાય એવે તરીકે બહુચરાણ તરફ દેતાતાં શુભરાતની સ્ત્રીલીંગમ જમીન સુકાતી ગામ, મોટા પાનજોડો-અંબ, પીપર, વડ, મહુડો-વિરલ થવા લાગ્યાં અને નાનાં, ફળદીન રસદીને અંકો, પીલુડી, ગામ, પીપરડો, વરખડો દેખાવા લાગ્યાં. જમીન સૂકી, હવા પાણુ સૂકી, પાણી કંઈક ભાંગ્યું, એમ વાગાડતી શુષ્કતા જણાવા લાગી.

અંબેરે બહુચરાણ પહોંચ્યા. માત્રાનું ધામ હોવાથી ત્યાં તળાવો દુડો અર્ધગણે જોડો વગેરે હોય આતપાસના વેરાન પ્રદેશથી ભૂમિ કંઈક વધારે લીલી દેખાય છે. મંદિરો, મંદિર આધુનિક છે-પ્રાચીન ન કહી શકાય-સામાન્ય રીતે હિંદુ મંદિરોમાં મંદરો હોય છે એવો અહીં નહોતો. અંદર બહાર ચોખ્ખું હતું.

મંદિર આકારમાં પણ સુંદર છે, તેનાં અંગો સપ્રમાણ દેખાય છે. સ્થાપત્ય જાણે હું ખાસ અગ્યાસી નથી પણ ચાર તરફથી ફરતાં મંદિર અમને સુંદર દેખાયું. ચોખ્ખું સિત્ત પર ઝોકાર ગયેલા પણ તેનું મંદિર આકારમાં ફરથી કે નહીંકથી એવું નહોતું લાગ્યું. જન સ્થળ તરીકે એટલું મહત્ત્વનું છતાં એ મંદિરની શૈલી કંઈક ખીચકા જેવી, અરધું હિં મંદિર અરધું તામુત જેવું, અને કંઈકનાનો પ્રયત્ન કરીએ તો પણ કાઈ રીતે પ્રાચીન એવું નહોતું જણીને પણ સંતોષ ન માની શકાય એવું એ લાગેલું. દ્રાવિડ મિશ્રણ મદત્તા ભવ્યતા એમાં નથી જ જણાતી. પણ બહુચરાણનું મંદિર બધી રીતે સપ્રમાણ છે સ્થાપત્યનું સૌંદર્ય, અંગોની બાહરેખા આખા કામની બાહરેખા અને અંગી અને અંગની સપ્રમાણના ઉપર જ સુખ્ય આધાર રાખે છે. એ રીતે આ મંદિર અમને સું લાગ્યું. પણ રંગ લગાડીને, અને રંગ પણ સર્વત્ર, અંદર બહાર, ડાયા જેવો કરીને એ કંઈક એટલું આકર્ષક કર્યું છે એમ લાગ્યું. દેડિયાદમાં રંગ આવેલો ન હોવાથી વારું સુંદર લાગે.

શોભા છે. દરેક ગામે નાનું સરખું તળાવ હોય જ. અને કદિ દેવાલયો, ધોટા, વડો ચોરા વગેરેથી તે વધારે સુખપ્રદ અને સુશોભિત થયેલાં જ હોય. ડોકારનું તળાવ ઘણું સુંદર છે. યાત્રાળુઓએ ધર્મલુદ્ધિથી પુષ્ટ કરેલા કાચખા માંછલાં વગેરે તેને વધારે વિનોદકારક બનાવે છે, ઉમરેટનું તળાવ, તેના ઘાટ તેના આકાર વગેરે ઘણું જ સુંદર છે. જો કે ગામના દુર્લભથી તેમાં ગંદકીનો પાર નથી. બહુચરાજનું તળાવ પણ સુંદર છે, હિંદુ છે અને આ વખતે તો મેઘરાત્નની મહેરથી પાણી પુષ્કળ, નદાવાની અમલત્યાવે એટલું બહુજનું અને ચોખ્ખું છે. નહિતર યાત્રાને સ્થળે, માંછુસો આંતર મેલ છોડવા આવે છે. તે તો ફૂટતો હોય કે નહિ, પણ બાલ મેલ તો પુષ્કળ બેગો થાય છે. તેમાં સદેહ નથી.

સાંજે સંખલપુર ગયા. બહુચરાજની પ્રાચીન જગા ગણાય છે. બહુચરાજના ગરબામાં છે તેમ અમને પણ.

સંખલપુરની ચેરીઆ-રે

મને જોવાની ખાત જો

યમ. ત્યાં ગામની બહાર એક વાડી જેતું છે ત્યાં એ જગા આવેલી છે. જગામાં ખાસ કર્યું જોવા જેતું ન લાગ્યું. વાડીમાં પીલુડી અને વરખડા સિવાય લાગ્યે જ બીજાં કાંડો છે. માત્ર એક ગણપતિની મૂર્તિ વિચિત્ર લાગી. ગણપતિ બિભેલા છે અને ઉપર દક્ષિણી ચક્રી પાઘડી છે. તેના ફોટા અધ્યાપક મલકાનીએ પાડી લીધા, પણ બહુ સારો આવ્યો નથી.

ઉતાવળથી ગયેલા એટલે મોઢેરા કેવી રીતે જવું એ સંબંધી માહિતી પહેલેથી મેળવી લીધેલી નહિ. મોઢેરાનો રોશન બહુચરાજ પછી આવે છે એટલી ખબર, પણ ત્યાં જતાં માલુમ પડ્યું કે એ રોશનથી મોઢેરા ચાર ગાહિ અને બહુચરાજથી પાંચ ગાહિ એટલે જ દુરક છે એટલે પગે ચાંલતાં જવાનો વિચાર કરી બીજે દિવસે સવારે નીકળ્યા.

પહેલું એક ગાહિ ઉપર કાલેરી ગામ આનું. જમીન સપાટ, રેતીવાળા, સદેહ, કાંડાં વિરલ પણ દેવરાડા પછી ઉચી નીચી જમીન અને વાંધાં આવવાં લાગ્યાં. અમને લાગ્યું કે કોઈ નદી આવશે અને નદી આવી પણ ખરી નામ પૂછતાં ઘણું સુંદર, રેપેલું એ એવા સૂકા પ્રદેશમાં આટલી પાતળા સરખી પણ નદી જોઈ અમે બહુ ખુશ થયા, તે પેલા અને થોડેલા પગને થંડા પાણીનો સ્વર્ગ બહુ સુખકર લાગ્યો પણ ચાખી નેચું તો પાણી ખાઈ બપોરે દૂરથી ટેકરા ઉપર મોઢેરા દેખાવા માંડ્યું.

ગામ નજીક ગયા ત્યાં કાખા હાથ પર કાળાં; ઉપર ઘાસ ઉગેલાં ખંડેરા દેખાયાં કોઈ પણ પ્રાચીન જગા જોવા ગયા હોઈ એ તો તેની આસપાસની મહત્ત્વની ન લાગે એવી જગાઓ પણ જોઈ લેવી જોઈએ. ગામમાં જઈ પછી સૂર્ય મંદિર જોવા જઈએ તો કંદાર્ય આ ખંડેરા જોવાં રહી જાય માટે માર્ગમાં આવેલ એને જોવાનું કામ પહેલું ઉઠેલી લેવું ધારી, એ ખંડેરા તરફ ગયા ત્યાં જઈને નેચું તો સુંદર કુંડા અને એ જ સૂર્ય મંદિર કુંડા દરે જ અમારું હૃદય દરી લીધું. અંદર લીધું પણ સ્વચ્છ પાણી હતું. આસપાસ ચારે બાજુ ઘાટ હતો. દરેક ખૂણે અને મધ્યમાં પણ ટેરીઆ હતી. મંદિર સુંદર અને આસપાસ વિવિધ પ્રકારની મૂર્તિઓ હતી, એક બાજુ સુંદર થાંભલા અને થાંભલા વચ્ચે મંદિરમાં જવાનો માર્ગ અને આખું મંદિર તેના સુંદર થાંભલા સુંદર દોરણો એ દેખાવ અચાનક જ નજરે પડ્યો. અમે સુખ થઈ ચોરીવાર જોતાં જોતાં જ રહ્યા.

આશ્ચર્ય એ જિનાસાનું ઉત્પાદક કારણ છે જ્યાં આશ્ચર્ય પ્રથમ તો જિનાસાને અને આખા ચિત્તને સ્તબ્ધ કરી દે છે. આશ્ચર્યની એ ક્ષણો પૂરી થયા પછી અમે એ જોઈ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, જો કે એમ મોડું થવાથી ગામમાં જન્મવાની સગવડ કરતાં અમને જરા આપદા પડી.

કુંડની ચારેય બાજુ દહેરીઓમાં મૂર્તિઓ હતી. ઘણી ખરી જોળખાય નહિ એટલી ખવાઈ ગયેલી હતી પણ દરેક મુંદર અને સાદ ઘડતરવાળી જણાતી હતી. સામે એક બહુ જ પ્રખલ અંગવિન્યાસવાળી મૂર્તિ હતી તે કાલતૈરવની લાગી. બગમાં હું તેને નટરાજ સાથે સરખાવું. તેની પાસે એક બીજી મૂર્તિ એટલી જ પ્રખળ હતી. તેમાં એક પુરુષે આકાશ સુધી પગ ઉંચો કરેલો હતો અને આકાશમાં રહેલા ડોકાને સ્પર્શ કરતો તે બનાવેલો હતો. વામને એક પગે આકાશ માધી લીધું એ તો ન હોય ?

ઉપર જઈ ધીમે ધીમે અમે થાંભલા પર ટેકાવેલો મંડપ જોયો. મંદિર ઘણું લાંબી ગયું છે. આસપાસ પ્રવેશદ્વારો અને થાંભલાઓ હોવા જોઈએ જ્યાં અત્યારે પથરા પડેલા છે. એ થાંભલા મુંદર ખારિક સુરેખ કોતરણીવાળા ઊભા છે તેના પર પહેલાં તોરણો દશે અને કોતરણીનું વર્ણન હું કઈ રીતે કરું ? તે તો માત્ર ચિત્રથી જ બતાવી શકાય-અથવા ચિત્રથી પણ નહિ. તેની સપ્રમાણતા અને કદની અસર ચિત્ર પણ ન કરી શકે, તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જ તેનો ખ્યાલ આપી શકે.

આખા મંદિરનું કોતરકામ, તેના અંકારો, પુતળાં, આદૃતિઓ ઘણી જ બારીક અને હજી પણ સુરેખ છે. જ્યાં ત્યાં લાંબી ગયેલી મૂર્તિઓ જૂનકાલના અત્યાચારની સાક્ષી આપે છે. ઉપરના ધુમ્રમટની મુંદર કોતરણી આજુનાં દહેરાંની કોતરણી સાથે સરખાવાય એવી છે. કોતરણી, વચમાંથી વહેલી છે. મુંદર માનવ મૂર્તિઓ એક કે બીજા અંગમાં ખંડિત થયેલી છે. ગર્ભગૃહમાં તો ઊંડો ખાડો અંદર ઉતારવાની નીસરણી અને લાંગેલા પથરા માત્ર છે. અંદરની મૂર્તિ કેવી દશે તેનો ખ્યાલ થઇ શકે તેમ નથી. પાસેની લાંબા આમઘાના જોડા પહેરેલી ખંડિત મૂર્તિઓ પ્રાચીન ઇરાની શૈલીની યાદ આપે છે. પણ એ પ્રાચીન અત્યાચાર કરતાં પણ વધારે ભયંકર આજણું વીસમી સદીનું દુર્લભ છે. ઉપર પાસ ઊંચી ગયેલું છે, અંદર વાંદરાંઓ યથેચ્છ વિદરે છે, અને ખજાણા ગયેલા લોગોને વધારે નળળા બનાવે છે. પક્ષીઓ નીચે ચિત્રામણ ચીતરે છે. ધજો ભાગ પડું પડું ધઈ રહ્યો છે. બચાવવાને માટે, મકાન ફરતી, રેણવે દદ સાચવવા બી. બી. સી. આર્મી માં છે તેવી સોદાના તારની વાડ, અને અંદર આખા મકાનને ઝગ્ગવે તેવા સોદાના લાંબા પાટાના ટેકા, એટલું જ સાફસુદ તો પવન અને તડકો કરી શે તેટલી જ. બોપાળનું ઇસ્લામી રાજ્ય શુદ્ધતા રૂપો વગેરે અવશેષો સાચવવા સાંચી આગળ જે ખરચ કરે છે તેનો એક અંશ પણ વડોદરા રાજ્ય આના પર ખરચનું નથી !

અને પ્રાચીન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આનું મદત્ત જેવું તેવું નથી. આજુનાં અપ્રતિમ મંદિરો જે અત્યારે ચૂંચરાતની શોભા અને અભિમાન છે તેનો અસ્રલ નમૂનો કદાચ આ મૂર્ચ મંદિર છે. આજુનાં દેશ કદમાં નાનાં છે, પરંતુ ઉપર એટલે ઊંચે વધારે ઊંચાં દેશો ગઈ ન શકે અને એ કુંભરમાં વારંવાર ધરતીકંપ થાય છે એ ત્યારના સ્થપતિઓને ખબર હતી માટે એ દેશમાં ઊંચાઈ કે વિશાલતાથી ભર્યાના આખી શકાય એમ નહોતું. પણ મનમ

આકારનું સૌજ્ય, વિશાલતા, સપ્રમાણતા, નીચેનો પ્લાન તેમ જ ઉપરનો ઉઠાવ, આકાશમાં પડતી બાહ્ય રેખા અને જુદા જુદા દિગ્દિગ્ધિથી ખડું થતું દૃશ્ય એ સર્વમાં આ સૂર્યમંદિર સ્થાપત્ય કલાનો એક અપ્રતિમ નમૂનો છે. પાસેનો કુંડ, તેમાં પડતો મંદિરનો પડછાયો, થોડે દૂર વાંકે લઈ આ સ્થળની બે બાજુ ફરીને વહેતી પાતળી રૂપેણ નદીની જલરેખા એ સર્વથી આ દૃશ્ય ધણું જ આહ્વાદક અને હૃદયંગમ બને છે.

અને તેમાં પુતળાંની સુરૂપતા, અંગવિન્યાસ સપ્રમાણતા, મુખની સૌમ્યતા, એનું વર્ણન હું નથી કરી શકતો. આપણાં ચિત્રોમાં લાંબી આંખ, અતિ પાતળા કેડ વગેરે અવયવોના પ્રમાણમાં કરેલી અતિશયોક્તિથી જેમ ઘણીવાર સુરુચિનો ભંગ થાય છે તેમ પુતળાંમાં પણ થાય છે. કેવળ અશક્ય એવા અંગવિન્યાસો પુતળામાં કરેલા ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. અહીં આમાંનું કશું નહોતું. મૂર્તિની બેદક, અંગવિન્યાસ ને અવયવસંસ્થાન (pose) સ્વાભાવિક અને ઘણું જ આકર્ષક હતાં. બહાર મંદિરની આસપાસની મૂર્તિઓ પણ ખંડિત છે પણ ઘણી હોવાથી મૂર્તિવિધાનનો ખ્યાલ ઘણો સારો આવે છે. ઘણાંખરાંનાં મુખો જોઈ શકાય છે. તે બધી મૂર્તિઓનાં મુખ મને બહુ જ સૌમ્ય અને સુસંસ્કૃત લાગ્યાં. એવું જ મુખસૌજ્ય કાલાંની ગુફાની મૂર્તિઓમાં જોયું છેઃ કાલાંની મૂર્તિઓ કદમાં માણસથી ઘણી મોટી છે છતાં ઘણી સૌમ્ય જણાય છે. આ મૂર્તિઓ પણ એવી જ સૌમ્ય હતી. મૂર્તિના પર્યટો પણ જુદા જુદા રંગના જણાતા હતા.

આ બધી મૂર્તિઓનાં બરાબર ચિત્રા તૈયાર થઈ જવાં જોઈએ. તે ઉપરથી તે સમયના ઇતિહાસ અને ખાસ કરીને સમાજની સ્થિતિ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડશે. તે સમયનાં સ્ત્રી પુરુષોના અલંકારો, વસ્ત્રો, કેશરચના, નૃત્યો વગેરે જાણવાને માટે સૌથી વધારે ઉપકારક સાધન ચિત્રા અને મૂર્તિઓ જ છે.

એ અપ્રતિમ સૌંદર્યસંપન્ન દૃશ્ય લાપાથી પ્રગટ કરવા અસમર્થ હોઈ અહીં જ વિરમું છું. માત્ર એટલું જ કહેવા માગું છું કે આવું સૌંદર્ય જોવું એ જીવનની કોઈ વિરલ સમૃદ્ધિવાળા પળો છે. એની સ્મૃતિઓ પણ જીવનને ધન્ય કરે છે.

સાંજે પાંજા ફરતાં ફરી એકવાર આ દૃશ્ય જોઈ અંધારે મુકામે પહોંચ્યા. દર અમોસે માતાની મૂર્તિ અને સોનાનો કુકડો બહુચરાશમાં મુકાય છે તે જોયું, અને બીજે દિવસે ઘેર આવ્યા.

પણ સૂર્ય મંદિર વિશે એક નવી વાત અહીં આવ્યા પછી કાકા સાહેબ પાસેથી જાણી. એ સૂર્ય મંદિરના કુંડના પાણીનો રંગ ઋતુએ ઋતુએ બદલાય છે એમ કાકા સાહેબે મોઢેરા ગામમાં સાંભળેલું. તેઓ ગયા ત્યારે તેમણે પાણી રાતું જોયેલું; અમે લીલું જોયેલું.

આખું ગામ મોટા ટેકરા ઉપર છે. એ ટેકરા પછી કદાચ દટાયેલા શહેરનો હોય.

આપણે બધા વારંવાર ખેડના આભાસથી કહીએ છીએ કે આપણા પૂર્વજોમાં ઇતિહાસ જીદિ નહોતી, કેમ જાણે આપણામાં તો હોય. હું ધાડું છું આપણામાં તે હજી નથી. નહિ તો આટલી સમૃદ્ધ સામગ્રી છતાં રાજ્ય અને પ્રજા બન્ને હાથ જોડીને બેસી રહે!

ચર્ચા પત્ર

શુદ્ધ ગુજરાતી અથવા સુધારક ભાઈ, પ્રથમ ભતોજ સુધરશે કે ?

૧. “પાટણનું સહસ્રલિંગ, ખાનસરોવર, વડનગર, વિસનગર, કે : કડીનાં તળાવ...” આ વાક્યને રા. રા. ભરતરામ મહેતા સુધારીને આ પ્રમાણે લખવા કહે છે:—“પાટણનું સહસ્રલિંગ તળાવ, ખાનસરોવર, વડનગરનું કે વિસનગરનું અથવા કડીનું તળાવ...” પણ આ સુધારેલા વાક્યમાંથી કે કમી કરવે જોઈયે; અથવા શબ્દને પણ છેદી નાખી ત્યાં કે સુકવામાં આવે તો વળી વધારે સારું. આ દાખલો રા. ભરતરામ ‘મુંબઈ સમાચાર’ દૈનિકના દીવાળી અંકમાં “કેમ ન લખવું ?” એ નિબંધ લખ્યો છે, તેમાંથી લીધો છે. એ નિબંધમાં એમણે દર્શાવેલા બીજા કેટલાક દાખલા પણ જોવા જેવા છે. આ ચર્ચાપત્રમાં મોટે ભાગે એ નિબંધનાં કેટલાંક છિદ્રો અતાવવામાં આવશે, પણ તે ઉપરાંત એ નિબંધમાં ઘણું છે તે વિશે કશું જ કહેવામાં નહીં આવે. અને નિબંધના એ છેાડી દેવાતા ભાગો વિશે અહીં મૌન પાળવામાં આવશે તે ઉપરથી રા. ભરતરામના એ અભિપ્રાયો વિશે મદારાં મત અનુકૂલ છે કે પ્રતિકૂલ એવા કશા તર્ક વાંચનારે કરવા નહીં, એટલી વિનંતિ સાથે આગળ ચાલું છું.

૨. પ્રત્યયો આદિના અધ્યાદાર વિશે રા. ભરતરામ જેનો શુદ્ધિને નામે આગ્રહ કરે છે; તે એમણે નાહું જ પકડેલું જણાય છે. “આત્મા ધમ્મરુ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય” એ રચના ખરી જણાવી “આત્માનું ધમ્મરુ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય” એ પ્રમાણે લખવા ભલામણ કરે, તેવા સુધારકને કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે સંસ્કૃત ભાષાની સમાસરચનાનું લાઘવ આપણી ભાષામાં આ રૂપે ઉતરી આવેલું છે તેને અશુદ્ધ કહેનારની સામે પ્રેમાનંદ આદિ ગુજરાતી કવિઓની પંક્તિઓમાંથી અસંખ્ય શુદ્ધ ગુજરાતીના નમૂના લેખે ખડી છે. બેશક, “પ્રેક્ષાગૃહ કિંવા નાટકશાલાઓ થઈ” એ અશુદ્ધ છે, રા. ભરતરામ સચવે છે. તેમ “પ્રેક્ષાગૃહો કિંવા નાટકશાલાઓ થયાં” એમ લખવું જોઈએ. અને વળી “પ્રેક્ષાગૃહ” શબ્દ શુદ્ધ તો કયા અર્થમાં જ શુદ્ધ, એ સવાલ તો જુદો અને ખાતુએ રહી જાય છે. સંસ્કૃત સમાસચક્રથી રા. ભરતરામ છેક અળણુ નથી તેનો પુરાવો એમના આ નિબંધમાં જ મળી આવે છે, — “ત્યારબાદ સભાવિસર્જન થયું,” વગેરે એમણે આપેલા દાખલાઓમાં. પરંતુ એઓ પાછા ‘યોગ્યતાયોગ્યતા’ ન લખતાં ‘યોગ્યતાયોગ્યતા’ લખે છે એ સૂચક છે.

૩. “એ આપણા કોધને નહીં પણ અનુકંપાને પાત્ર છે,” એ વાક્યને સુધારીને રા. ભરતરામ લખે છે, “એ આપણા કોધને પાત્ર નથી, પણ આપણી અનુકંપાને પાત્ર છે.” અહીં મૂલમાં અનુકંપા પૂર્વે આપણી શબ્દ ઉમેરતાં પૂરેપૂરી રાષ્ટ્રતા થઈ જાય છે અને સાથે મૂલના લાઘવમાં જે બલ છે તે પણ સચવાય છે. એથી વિશેષ એ વાક્યને ફેરવવું હોય તો ભલે. પણ એવી ક્ષિપ્ર માત્ર શુદ્ધિકરણ કહેવાય નહીં. વળી રચયે રચયે યોગ્યતા પ્રમાણે ‘આપણો-આપણી-આપણું’ અગર જે જોઈયે તે વિકારી વિશેષણો આવવાં જ જોઈયે એવો રા. ભરતરામ જે આગ્રહ કરે છે તે પણ દુરાગ્રહ કહેવો પડે એવો છે. સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતરેલી એક રૂઢિની વાત આવી ગઈ. પણ ઇંગ્રેજ લશ્કરોથી પણ હાલનું ગુજરાતી લખાણ ધગતું આવે છે. ઇંગ્રેજ અવિકારી વિશેષણો વાપરવાની ટેવ ખડી ગઈ હોય એવો લેખક કે વક્તા પોતાના વક્તવ્યના વેગમાં, ગુજરાતી વિકારી વિશેષણોમાંનાં પણ ધણાંને અવિકારી હોય એમ અગર અવિકારી બનાવી લખે. વાપરે છે. હાલની ગુજરાતીમાં આ વક્ત્રણ વધી ગયું છે. આવા પ્રયોગ દરેક વખતે શુદ્ધ ગણાતા જોઈયે એવો સામો દુરાગ્રહ નહીં કરું; પરંતુ એવા દરેક પ્રયોગને દરેક વખતે

અશુદ્ધ ગણવાનો આગ્રહ પોતે દુરાગ્રહ જ છે. રા. ભરતરામનાં પોતાનાં લખાણમાં અને વળી આ નિબંધમાં ‘હત્યાદિ પ્રત્યય લાગેલ છે’ એમ લખેલું જોવામાં આવે છે. લાગેલા એમ નરભતિ બદલવનનો પ્રત્યય એમણે અહીં કેમ નહીં લખ્યો હોય વારુ ? કે એ તો છાપની ભૂલ જ છે ? ‘પશ્ચિમના અને પૂર્વના મુદ્રારાની ભાવનાઓ અને તેનું સ્વરૂપ પરસ્પર ભિન્ન હતાં.’ વાહ, રે મુદ્રારક બંધુ, વાહ ! ‘તેમનાં સ્વરૂપ’ જોઈયે.

૪ “‘લાપામાં વ્યાકરણ કરતાં શ્દિ વધારે માનીતી ગણાય છે,’ એ વાક્ય જોઈું છે. ‘‘લાપામાં વ્યાકરણ માનીતું ગણાય છે,’ તેના કરતાં ‘શ્દિ વધારે માનીતી ગણાય છે,’ એ વાક્ય જ ખરું છે.’’ આ અભિપ્રાય રા. ભરતરામના ચોખ્ખાવાવેડાનો સારો નમૂનો છે. અને હું ધારું છું કે “તેના કરતાં” જે કોઈએ ઘણા આગે “તે કરતાં” લખે છે, તેના ઇંગ્રેજ પ્રયોગથી પણ રા. ભરતરામ તો અલગાય બેસકે, આવા બધા પ્રયોગ મંજૂર રાખવા જોવા નથી લાગતા. “હર્ષ સૈન્ય સાથે ચડયો,” અને “હર્ષ સૈન્યની સાથે ચડયો,” એ બેમાં બીજી રચના અત્યારે વધારે સારી ગણાવી સંભવિત છે. ઇંગ્રેજ લક્ષણો શુદ્ધતામાં વધારે પેસશે તો પહેલી પણ વધારે ને વધારે વપરાશે; અને એમ બનશે તો તેના લાભવને લીધે હું ધારું છું કે એ બીજી ભતની-રચનાને હઠાવી દેશે. મતલબ કે આવું ઘણું હતું થિત્ય છે, અને તેને માટે ‘શુદ્ધ કે અશુદ્ધ’ એ શિવાય ત્રીજો બેની વચ્ચેનો માર્ગ ન જુલે, તેની નિષ્ક્રિય મર્યાદા નથી.

૫. રા. ભરતરામ “લેખકોના હાથે,” “તેના પ્રસંગે,” વગેરે લખે છે: લેખકોને હાથે, તેવે પ્રસંગે, આદિ પ્રયોગોને અશુદ્ધ ગણવા જણાય છે. પણ પોતાની શુદ્ધિની માન્યતાને ત્રણગી-ચીપી ચીપીને નથી લખતા એવા ઘણાખરા લેખકો બીજી ભતની રચનાઓ જ કરતા જોવામાં આવે છે. ‘હાથ’ અને ‘પ્રસંગ’ને એ પ્રત્યય લાગતાં ‘લેખકોના’ અને ‘તેના’ અથવા ‘તેના’ ફરી જાતને ‘લેખકોને’ અને ‘તેવે’ થાય, એ ફેરફારમાં ‘મેળ’ અથવા યુફોની (Euphony) નો નિયમ પ્રવર્તે છે, જે ઘણી ભાષાઓમાં વત્તીઓછા સ્વીકારાયેલા જોવામાં આવે છે. વ્યાકરણ-શુદ્ધિમાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ઘણા નિયમોનો સમાવેશ થાય છે અને સૂક્ષ્મ નિયમને અવગણી સ્થૂલને વળગતા લેખકો શુદ્ધિને ત્રણગિયે છિયે એવા હતાવડે તે કુદરતી હોવા છતાં પોષક કે ઉપલક્ષિયા ગણવાના છે.

૬. આ નિબંધના પહેલા પેરગ્રાફમાં તોપણ, પણ, જ, તો, વળી, ખાલીશ વાર આવે છે. આગળ આકત્તાં “આગ્ર શ્દીક આપ્તો જ,” “હરગસર બધા જ,” “ફરી-ફરીને પણ વાપરવાં જ જોઈયે,” વગેરે જોવામાં આવે છે. મુરતી બોલી અમદાવાદીથી પોચી, અને અમદાવાદી કાઠિયાવાદી બોલીથી પોચી, એમ ઘણા માને છે, તે ખરું હોય તો, જ પણ તો આદિ ભારવાચક ઉમેરણો મુરતી લેખકોમાં વિશેષ દેખાય, તેને એ મતનું આડકતરું સમર્થન ગણવું ઘટે. એ રૂબે તેમ હો, પણ જ આદિના અતિઉપયોગ એક ભતની અશુદ્ધિ નહીં તો કંટેવ છે, જેનાથી દરેક લેખકે ચેતતા રહેવાનું છે.

૭. રા. ભરતરામ એનો એ, તેની તે, આનું આ, ન લખતાં બધે ને વાપરી એ ને એ, તે ને તે, આ ને આ, એ પ્રમાણે લખે છે; તથા ન્યાં જોઈયે છિયે અશુદ્ધ હોય, ત્યાં જોઈયે છે લખે છે; આ ઉપરાંત બીજી પણ એમની ઝીણવટને માટે એમને ધન્યવાદ આપીને વિરમું છું. ભાષાશુદ્ધિનો આગ્રહ ઘણા લેખકો રાખશે અને પોતાની ભાવના સિદ્ધ કરવા માટે આપણાં વ્યાકરણ શ્દિ વાક્યરચના આદિનું ઐતિહાસિક અને સંગીન જ્ઞાન મેળવતા ઘરો, તો જ વર્તમાનપત્રો આદિમાં અજાન તરારને લીધે વધારે વધારે પોચી અને વેવચી બનતી આપણી ભાષા પોતાના કહેવરની સંગીનતા રક્ષી શકશે.

લો ક ચ ર્યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૂઝરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવા યોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. ત'ત્રી]

મારો પંતળનો પ્રવાસ

૩

રેલ્વેના અનુભવ

પ્રવાસ વખતે ખદકવી પડતી જુદી જુદી ટ્રેનોમાં મને જેવો અનુભવ થયો તેવો અનુભવ 'પ્રસ્થાન'ના વાચકોને લાગ્યે જ નહિ થયો હોય છતાં તે અનુભવ અહીં હુંકમાં આપું છું તે એવા હેતુથી કે પરિચિત વસ્તુના વર્ણનમાંથી માણસ ધારે તો ઘણી વાર વધારે અને સ્પષ્ટ બોધ મેળવી શકે.

રેલ્વેની મુસાફરીમાં સૌથી પહેલું દર્શન સ્ટેશનનું. સ્ટેશન એટલે વિવિધરંગી મેદની અથવા પોલિસ, મજૂર, અને સ્ટેશન માસ્તરોની સ્વતંત્ર રાજધાની. તેથી પણ વધારે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરવી હોય તો એમ કહી શકાય કે સ્ટેશન એટલે સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતાનું મિશ્રિત સ્થાન. જેને લાગવગ, પૈસા અને જ્ઞાન હોય તે ત્યાં તેટલે અંશે સ્વતંત્ર, અને જેને તેમાંનું કંઈ નહિ હોય તે ત્યાં કાં તો પરતંત્ર કાં તો પશુ.

અમદાવાદથી ગુજરાતનાવાળા સુધીની સગંગ ટીકીટ સ્ટેશન માસ્તરે જાણે મોટી મહેરબાની કરી હોય તે રીતે આપી તો ખરી, પણ નોટમાંથી ટીકીટના પૈસા કાપતાં વધારાના પૈસા પાછા આપતાં એક રૂપિયો એાછો આપ્યો. મારા સહચારી શિક્ષિત હતા તેથી પૈસા ગણી બેઠાં ત્યારે એક રૂપિયો એાછો થયો ત્યારે તરત જ એ ગીરદીમાં રૂપિયો પાછો મેળવવા દોડ્યા. તેમણે પૂછ્યું: "માસ્તર સાહેબ, એક રૂપિયો એાછો કેમ આપ્યો?" જવાબમાં તેઓએ કહ્યું: "આવડી લાંબી ટીકટ અહીંથી મળી ગઈ તે શું ભૂલી ગયા?" સાથીએ કહ્યું: "તેમાં શું ને તો નમારી ફરજ છે." માસ્તર સમજી ગયા કે આ કોઈ જોટ નથી એટલે ખદારથી પ્રસન્ન પણ અંદરથી ઉદાસીન રહે રૂપિયો પાછો ફેરવ્યો. સ્ટેશન માસ્તરે ઘણા ટીકીટ લેનારાઓને ધોખો આપે છે એ વાત જાણીતી છે. પેસેન્જર અલણ હોય અગર ગાદીનો ટાઈમ ભરાઈ ગયો હોય અગર નિર્ભય ન હોય ત્યારે સ્ટેશન માસ્તરોને ઘીકળાં. ઘણીવાર વધારે પૈસા લઈ લીધા ખદક થઈ કે તરજુ સ્ત્રીપુરુષો રેલ્વેમાં માસ્તરોને ઉમ આશીર્વાદ આપના કેળી નગરે નહિ ચડ્યા હોય?

ખંધા પેસેન્જરો

પેસેન્જરોમાં પણ એક વર્ગ એવો હોય છે જે ટીકીટ લેવાની પરવા નથી રાખતો. આ વર્ગમાં હિંદુ બાવાબાવીઓ કે મુસ્લમાન ફકીરોનો જ માત્ર સમાવેશ નથી થતો, પણ તેમાં કેટલાક

ખંધાઓ પણ આવે છે. તે ખંધાઓ ગમે તે રીતે ટ્રેનમાં દાખલ થઈ જાય છે અને ટીકીટ કલેક્ટર આવવાની જ્યાં જ્યાં સંભાવના હોય ત્યાં ત્યાં તેઓ કાકચંકારદિથી તરતજ સીટ ઉપરથી ઉઠી જાય છે. પણ આવે વખતે દુનિયામાં જે ત્યાજ્ય સ્થાન તે જ તેઓનું શરણુધામ બને છે. ડબ્બામાં છુપાવાનું સ્થાન પાપખાનું. જેટલી વાર ગાડી ઉભી રહે તેટલી વાર પાપખાનું બંધ કરી તેમાં ભરાઈ રહેલું એ તેવાઓની સુક્તિ. આ રીતિતે ગાડીમાં પહેલી જ અનુભવાઈ.

એક યજુચી સ્ત્રી અને પુરુષ. બન્ને વગર ટીકીટ બેઠેલાં. લયનો વખત આવે કે પેલી બાઈ પાપખાનામાં ધુસે. પણ આ પાપ ક્યાં સુધી જાનું રહે ? કારણ બાઈ પાપખાનામાં જાય ત્યારે ભાઈ બહાર રહી જાય, અને ભાઈ છુપાય ત્યારે બાઈ છૂટા પડી જાય ! એક ને એક તો પકડાઈ જ જાય. આજીજી કે ટીકીટ કલેક્ટરની દિંદુ નતિ સુલભ દયાળી કદાચ મોક્ષ મેળવે તો પેસેન્જરોની કીકીઆરીનું બંધન તેઓને શિર ઉભું જ હોય. પાપખાનામાં છુપાયેલ માણસ ત્યાં વધારે વખત લે તેને નલાવી લેવાની ક્ષમા. કંઈ બધા પેસેન્જરોમાં થોડી હોય ? કોઈ કહે : 'આટલી બધી વાર કેમ ?' કોઈ કહે : 'આ તો બિમાર છે, રખે પાપખાનામાં મૂકી આવી હોય.' કોઈ કહે : 'ના ના એ તો ટીકીટ વિના જ બેઠેલ છે.' કેટલાક કુતુહલીઓ વિચંચ મહન ન કરી શકવાથી પાપખાનાને ધક્કા મારે. અને જો તેમાં પેલી બાઈ હોય તો કેટલાક મરકરાઓ બહારથી બેરોઓને કહે કે જાઓ તમે ઉઘડાઓ. આ રીતે ટીકીટ ખતાવવાના લયમાંથી સુક્તિ મેળવવા ધમ્મજનાર પેલી યજુચી બાઈ કે ભાઈ ઉઠ્યાં કેટલાં સતાવાતાં અને કેટલી ગાળાઓ ખાતાં એ દ્રશ્ય જોવામાં અને મનુષ્ય પ્રકૃતિની વિવિધતાનું અંતર વિચારવામાં રેલનો ઘણો જે માર્ગ કપાઈ ગયો. વધારે આકર્ષક તો એ હતું કે જ્યારે પેલા બન્ને બહાર હોય અને અચાનક ચાલતી ગાડીએ ટીકીટ કલેક્ટર આવે ત્યારે કોઈ કોઈની ભાષા જ ન સમજે ! ટીકીટ કલેક્ટર બોલે હિંદી કે અંગ્રેજીમાં, ત્યારે તેઓ બોલે યજુચી ભાષામાં ! કાણ કેને શું કહે છે એ જોવાના તમાશામાં જ પેસેન્જરોના ખાસ કરીને મારા-પૈસા વસુલ થઈ જતા, અને સિનેમા નહિ જોવાનો ખેદ આમ શમી જતો. જો કોઈ ટીકીટ કલેક્ટર પાકાં બેળનો આવતો તો જ આંવા-છુપા બેરોને ઉતારતો. નહિ તો એક બે ધમકી આપી ફરી આવું ન કરવાની મિથ્યા ચેતવણી આપી ફરી આવું કરવાની જ કૃતિથી તાલીમ આપી જતો. શું યજુચીઓ કે શું પડાણો જરા જખરા અને ખંધા તે રેલ્વેમાં સ્વતંત્ર.

આવા મફતીઆ વર્ગમાં જે બાવા ફકીરોનો વર્ગ હોય છે તેઓ તો પરમેશ્વરના ધામમાં જ જવા રેલ્વેના બધા કપ્ટો સહન કરતા હોય છે એટલે એ સહિષ્ણુતા એ જ તેઓનો ટીકીટ ચાર્જ. દેશનો કોઈ એવો ખુણો છે કે જ્યાં તીર્થસ્થાન નહિ હોય ? અને કોઈ એવું તીર્થસ્થાન છે કે જ્યાં જવા રેલ્વે ન હોય ? એટલે ગમે તે રેલ્વેમાં બેસો તો ત્યાં આવા તીર્થસ્પર્શી યાત્રીઓ મળવાના જ. અને તેમને નલાવી લેવા જેટલી સાધુભક્તિ હજી આટલા વધી ગયેલ નાસ્તિક શિક્ષકના વાતાવરણમાં પણ રેશન માસ્ટરોમાં રહી ગયેલી બહુધા નજરે પડે છે.

ઉચ્ચ ચંડીઓ અને રુદ્રો

રેલ્વેનો અદ્યુન અને કિમતી તમાશો મનુષ્યવના ઉચ્ચ અને પ્રચંડ સ્વરૂપનો છે. મનુષ્યના હૃદયમાં ચંડી અને રુદ્ર ન વસતાં હોત તો તેઓએ દેવકોટિમાં કદિ સ્થાન ન મેળવ્યું હોત. ગાડીમાં ખાસ કરી રેશને રેશને અનેક જંગમ ચંડીઓ અને જંગમ રુદ્રોનો પરિચય થાય છે. બે નવાં પેસેન્જરો આવવાનાં હોય કે અંદરના મુસાફરો 'જગ્યા નથી' 'ક્યાં બેસશે' 'આગળ જાઓ' 'શું એક જ જગ્યા છે' વગેરે વગેરેથી તેઓનું

આતિથ્ય કરે છે. આંતર પેસેન્જરો જે નખળા હોય તો 'લાઈ આવવા ઘાં ઉભા રહીશું' 'તમને આગળ નહિ આવે' 'વખત થઈ ગયો છે' વગેરે વગેરે દયાજનક શબ્દોથી અંદરના પેસેન્જરોનું હૃદય પીગળાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ જે નવા આગતુંકે પેસેન્જરો ઉપર હોય તો પછી દૃશ્ય જોવા જેવું અને જો કોઈ ખારણાને બહાર તરફ અને કોઈ અંદર તરફ ખેંચે છે, વિસ્ત્રાવ થવા લાગે છે અને 'તેં પૈસા આપ્યા છે શું મેં નથી આપ્યા ?' એ સમાનતાનો ઉપદેશ પૂરા વેગથી શરૂ થાય છે. લાયકારીથી કે બજારોનીથી અંદર દાખલ થયા પછી પેસેન્જરો પેસેન્જરો વચ્ચે વળી એકક માટે હુંસાતુંસી, મારામારી કે મારામારીનો દળીયુગ શરૂ થાય છે. દાખલ થવા અને થયા પછીના આ કળીયુગમાં દિદુધર્મનું વેરાગ્યસાત્ત એ એક જ ત્યાં માત્ર આશ્વાસન રૂપે દેખા દે છે. કોઈ જાહેન કહે : 'અરે ભાઈ, શા માટે લડો છો ? કેટલો વખત રહેલું છે ? પંખીનો મેળો છે, હમણાં છૂટા પડી જઈશું.' આવો તાત્વિક ઉપદેશ પછી ઘણું મેટિથી સાંભળવામાં આવે છે પણ તેટલામાં તો એ ઉપદેશને ન ગણકારે તેવા મહિમાસૂરો કાં તો એકક માટે, કાં તો એક બીજાને દળી જવા માટે, કાં તો આધોપાદો સામાન મૂકાવવા માટે લડવા ઉભા થાય છે. ગૂંચરાતના ભાગમાંથી. રેલ પસાર થતી હોય ત્યારે આવી લડાઈમાં બહુધા ગાળોનું જ નેવેશ હોય છે પણ પૂર્ણગ જેવા ભાગમાં તો મારામારીની મીઠાઈ જ નજરે પડે છે. એક વિદ્વાન મિત્ર રેલ્વેની આ રિયતિનું એક સુંદર ઉપમાદાર રખડીકરણ કરેલું. તેઓએ કહેલું કે પેસેન્જરો અને શ્વાનોની રિયતિ એક જેવી છે. નવો કુતરો આવે તો લુનાઓ તેને પોતાની હદમાં આવવા ન જ દે. આવનાર કુતરો નિર્બળ હોય તો જમીન ઉપર અજેડી નળ અને લુનાઓની મહંદર મેળવે. બજવાન હોય તે લડીઝઘડીને હદમાં દાખલ થાય. એટલું પછી લુના નવા બુધા એક જ વળી આ બધા કુતરા પોતાની હદમાં પાછા બીજા નવા આવનાર કુતરા સામે તે જ રીતે થવાનો અને તેઓ વચ્ચે પછી સમાધાની થવાની. નવા ચડનાર અને ચડી એટલા પેસેન્જરો વચ્ચે આ જ શ્વાનરિયતિ અનુક્રમણ છે, અને એ જ મનુષ્ય હૃદયની વારતવિક રિયતિનું ચિત્ર છે. જે દાની હોય છે, જે રોજ પૂર્ણપાક કરનારો હોય છે, જે ઈશ્વરની બંદગીને માત્ર દબે કરવા બૂઝતો નથી, રેલમાં પણ નમાજ પઢવા મૂકતો નથી, જે સમગ્ર જીવજીવિને એક જ પ્રસન્નતા અંશે માને છે, જે અદિસા અને દયામાં પોતાના ધર્મને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે તે બધાનું ધાર્મિક હૃદય મેટા ભાગે રેલ્વેમાં યથાર્થ રૂપમાં જોવા મળે છે. કોણ ઈશ્વરની કેટલો નજીક છે અને કોણ કેટલો દૂર છે એનું જ્ઞાન આપણને ત્યાં જ થાય છે, હું તો એમ પણ કહું કે શાંત અને ક્ષમામૃતિ ગણ્યતા સર્વ સંપ્રદાયના ધર્મશુરુઓને જો આવા પ્રસંગમાંથી પસાર થવું પડે તો જ તેઓની શાંતતા અને ક્ષમાશીલતા યથાર્થ રૂપે કસોટીએ ચડે. અમર.

ખાનપાન

રેલ્વેમાં બીજી બાબત ખાનપાનની છે. કેટલાકો તો મુસાફરી દરમ્યાન ખાના નથી એટલું જ નહિ પણ ચાલતી રેલે પાણી પણ પીતા નથી, વધારે વખત જોડી થાય એવે રેલ્વેને તેઓ નીચે જિતરી પાણી પી લે છે; એટલે નળનું પાણી ન પીનાર સંપ્રદાયનો તદ્દન નાશ કરવામાં કદાચ રેલ્વે સફળ નથી થઈ. પણ આવા કદર માખાપોની જ સંતતિ તો તેટલી જિદાર થઈ જ ગઈ છે. ગમે ત્યાં ગમે તે ચાલે, પૈસા હોય અને નવું આશ્ન એટલે ખરીદવું નથી સ્વચ્છતાનો વિચાર, નથી આરામ્યની દૃષ્ટિ કે નથી પેટની પડવા. તેઓ એમ કહે છે કે રેલ્વેમાં અહીં પચી નળ. મુસા દવાપાણીમાં કાંઈ બંધન રાખવું એ બેવકૂફી છે. કદાચ આ જ ખાનપાનની જિદારતા અને સમભાવશીલતાને લીધે વેચનાર વર્ગ પણ જિદાર અને સમભાવશીલ થઈ ગયો. દરેક વાસી પરીઓને અદમાગરમ કહે, નેસની ચીજને ઘીની કરી કહે, કાચાપાકા વચ્ચે ભેદ નહિ, દૂધ અને પાણીની મિત્રતાનો ભગ વેચનારોઓ કેમ જ

કરાવે ? ખાનારના દાંત અને પેટની પરીક્ષા માટે કાંકરા અને ધૂળ કાઢવાનું તેઓ યોગ્ય જ ન લેખે; અને સૌથી વધારે તો એ કે ભાવ દરેક ચીજના લેખએ તે કરતાં દોઢા અને ખમણા. આ રીતે પેસાની પુષ્ટિ અરજાદી છતાં રેલ્વેમાં ખાવાનું કાંઈ જ સુખ નહિ એ દુઃખદ સ્થિતિની જવાબદારી આપણી અજાનના ઉપર જેટલે અંશે છે તે કરતાં વધારે અંશે રેલ્વે ટીપાર્કમેન્ટ ઉપર છે. તેના કુર્ચ્ચારીઓને લેખનું મળે એટલે ગમે તે વેચનારા ગમે તેવું ગમે તે ભાવે વેચી શકે. એક મીઠાઈવાળો આવ્યો. તેના ખુંમચામાંથી રોશન માસ્તરે મીઠાઈ લઈ અગ્નિદેવને તર્પણ કર્યું અને ખુંમચાનાળો 'સાદળ, સાદળ, યદ લીજ્યે, યદ ક્ષાકન્દ તાગ દં' એમ કહી જાણે ભક્તિપૂર્વક તે જ પ્રસારી ધરવા મંડી ગયો. જે ખાનામાં લગભગ આવી સ્થિતિ હોય તે ખાનાના અમલદારોની અધી સુખસગવડ અને આરામનજાળી એ પેસેન્જરોની અગવડાને જ આભારી છે.

દવા વેચનારાઓ

પણ રેલ્વેમાં જેમ ગિમારીનાં સાધન ધણાં છે તેમ આરોગ્યના ઉપાયો પણ ઓછા નથી. ખુણાં અને વિવિધ દવાપાણી, વદવાડ અને કસરત ઉપરાંત જે અદ્યર્ણ રહ્યું હોય તો દવાઓ તૈયાર છે. નોટીસો વહેંચાય છે. એક દવામાંથી તેના ફાયદાઓનું મોટું ચિત્ર સાંભળવા મળે છે. સ્વર્ગનું કસ્પટક્ષ દવાની શક્તિઓમાં નજરે પડે છે. કોઈ કોઈ નોટીસ આપને એવા હોશિયાર અને વાચાળ હોય છે કે તે જ વક્તાનું કામ કરતા હોય તો લોકોને ખૂબ આકર્ષી શકે. એક ખાસ દવા વેચનારની વાત કરું. આ માણસ દિલ્હી અને બેંગલોર વચ્ચેની રેલમાં આવ્યો. તેણે ઉર્દુમાં ભાષણ શરૂ કર્યું. તેની પદ્ધતિ, તેની ભાષા, તેની દલીલબાજી, તેની સ્ફુર્તિ લેખ મને ખરેખર એમ થયું કે આ માણસ ધારસલામાં જાય તો અજળ પ્રભાવ પાડે. એક જોડે તેને કહ્યું: "તે જે દવા મને આપી હતી તેથી આંખ ઉઘડી જમરી. માટે શરત પ્રમાણે મારા પૈસા પાછા આપો." આણે હાજરજવાબીથી કહ્યું: "તે હું નહિ. તમે બીજા કોઈ પાસેથી જ દવા લીધી હશે. હું આર વર્ષ સયાં દવા ગતે બનાવું અને વેચું છું. એક પણ કેસ અગરો નથી. તમને તુકશાન સાથે જ કેમ ? આ બધા પેસેન્જરોને પૂછો કે કોઈને મારી દવાથી તુકશાન થયું છે ? વધારે ખાત્રી માટે આજ મારી દવા ખરીદો. મારા જેવાં કપડાં પહેરી બીજા ધણા આવે છે." આ વેચનારની સિદ્ધ ઉર્દુ ભાષા અને નમ્રતામાં પેલો વાંધો લેનાર જાત તો પીગળી જ ગયો.

જમનો સાક્ષાત્કાર

'મોરના ભાઈ ઘંટીચોર' એ કહેવત પ્રમાણે રોશન માસ્તરોના ખરા સાથીઓ ત્યાંના મજુરો છે. જમને ન ભાળ્યાની તૃષ્ણા જેઓને હોય તેઓ દિલ્હી જેવા રોશનના મજુરોથી એ તૃષ્ણા સમાવી શકે. ડાખમાંથી ઉતર્યા ન ઉતર્યા કે પહેલાં જ સામાન ઉપર મજુરોનો હાથ પડે. મજુરી છ આઠ ગણથી ઓછી ન કહે, અને 'અજ ટાઇમ તુલિ દં,' 'રેલ્વે સિટી દે રહી દે,' 'દેર હોગી તો રહ જાઇએગા,' 'પૂલ ઉતરના પડેગા,' 'ગરદી બહુત દે,' વગેરે વગેરે છેવટના ભયોથી પેસેન્જરોને ગંભીરાવી મૂકે. સામાન વધારે હોય કે મુસાફરીની માલિતી ન હોય અગર સ્ત્રી કે બાળપણનાં સાથે હોય તો મજુરોની આંધા પૂરી ફળવંતી. મારે દિલ્હી રોશને એક મજુરનો પ્રસંગ પડ્યો તે ખૂબ આકર્ષક છે. મજુરે કહ્યું: "દેદ રૂપયા મજુરી હોગી." મેં કહ્યું: "તુમ જાઓ. દમ ખુદ ઉઠા લેજો." તે મજુર ન જાય અને ન બીજાને આવવા દે. મેં અને મારા સાથીએ નક્કી કર્યું કે હાથે જ સામાન ઉપાડવો. ક્યાં એ ત્રણ આનાની મજુરી અને ક્યાં દોઢ રૂપિયો. અમે ઓછું પણ કેટલું

કહીએ ? એટલે મૌન રહી સામાન ઉઠાવવાનો ચલ કયો. એક એક નંગ ઉપાડી આંખે દેખી શકાય એટલે દૂર મૂકી, બીજાં નંગ લઈ જવા અને વળી ત્યાંથી વધારે આવે એ જ રીતે નંગો પહોંચાડવા ચલ કયો. આ રીતે દિલ્હીના લાંબા પ્લેટફોર્મ ઉપર પોણા કલાકથી વધારે વખત અમારો ઘણાં અને વજનદાર નંગોએ લીધો. આટલા વખતમાં કેટલાએ મળુરો આન્યા અને ગયા પણ એ બધાનું સંગઠન આદરુન હતું. પ્રથમ મળુરે દોઢ રૂપિયાથી ઉતરી પાર આના કહેલા તે બીજા બધા મળુરોની જાણમાં એટલે તે બધા આવી એમ જ કહે: “પારદ આવે જતે નહીં દે, કેઈ ઇસે કમમે ન આવેગા, અન્યા આપ કમ કયા ફેગે, કુછ તો-બોલીએ. કયા જ્યાન નહીં દે ?” એમ એ બધા વખત દરમ્યાન અમારી સાથે મળુરોએ રકતક કરી. પ્લેટફોર્મ પરથી બહાર નીકળવાનો દરવાજો પાસે આવ્યો ત્યારે શરૂઆતથી અત્યાર સુધી લાગર રહેલો પહેલો મળુર આવી બોલ્યો: “અરજા, મુઝે એક બી કોડી દરમ દે. કુછ બી નહીં ચાહીએ. યોં હી સામાન રખ દેના દે.” એમ ગુસ્સા અને તાડના સાથે કહી અમારો સામાન લાથમાંથી ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ અમે કહ્યું: “લાઈ, હમ તો અજ દરવાજા તક આ ગયે, અજનક તુંને મળુરી ક્યોં નહીં ધટાઈ. હમ તો અધિક ખર્ચ નહીં કર શકતે. તું ચલા જા. હમરી કસરત બી હો ગઈ ચૌર પેસે બી ગય ગયે.” તેણે કહ્યું: “સજ પડે લીએ બેઘમાન હોતે દે. ગાંધી ટોપી ચૌર ખાદી પદન કર તુમ સજ લોગોને મળુરોં કા પેશા માર દીઆ.” એમ કહી અનેક ગાળોની અમૃતવર્ષા વરસાવતો તે નિરાશ થઈ ચાલ્યો ગયો.

સંતોષી ગ્રામમળુર

પણ આથી ઉઠી રિયતિ તદ્દન નાના રેશનના મળુરોની હોય છે. ત્યાં ગ્રામચુલ્લ સરસનાં અને સંતોષ દેખાય છે. તેનું એક અજળ ઉદાહરણ હું ક્યારેય નહિ જુલું. ગડોદ રેશનથી ગામ લગભગ માથેકે દૂર દશે. બધા સામાન સાત પૈસામાં સંતોષી મળુરે ઉઠાવ્યો. રસ્તામાં વાન ચાલી. તે છોકરો ઝુલાહો હતો. તેના કુટુંબનું કામ કપડાં વણવાનું છે. મેં તેને પૂછ્યું: “ગાડી ઉપર ન આવે અગર મળુરી ન મળે ત્યારે શું કરે છે ?” તેણે કહ્યું: “માથાપ સાથે વણવાનું અને ક્યારેક બીજું કામ.” છોકરાના કંઠ દરતાં સામાન વધારે હતો. રંગો લાંબો. તે પોતાની અશક્તિ કે અણગમે જરૂરે પ્રગટ ન કરે. જ્યારે ખૂબ થાકે ત્યારે કહે: “જાણુછ, થોડી દેર સામાન નીચે ઉતારીએ.” અમે બોલ્યું આ છોકરો કેટલો પ્રમાણિક અને કેટલો પુરુષાર્થી છે. બીજા અનેક પ્રતિસ્પર્ધી મળુરોના છોકરાઓએ આ છોકરાને થોડા પૈસામાં અમારો સામાન લઈ જવા બદલ ગાળો દેવા માંડેલી. મારવાનો બધ પાણુ જતાવેલો પણ આ છોકરો એકનિશાથી ચાલી રહ્યો હતો. માફ મન સાધુસંન પ્રભે આકર્ષીય તેથી મેં વધારે આકર્ષાયું. પેલા પ્રતિસ્પર્ધી છોકરાઓને ખૂબ ધમકાવી દૂર કર્યા અને મેં તથા મારા સાથીએ તેની પાસેથી કેટલોક સામાન ઉપાડી લઈ તેનો બોજો તદ્દન નહિવત્ કર્યો પણ અમારી આ જિતિ તે છોકરાથી સદન જ ન થાય. તે કહે: “જાણુછ, આપ ક્યોં ઉઠાવે દે. મેં ધીરે ધીરે સજ સામાન એકલા લી પડુચા ફુગા.” ખરેખર એ છોકરાના ઉદ્ગારો તે વખતે હૃદયને હચમચાવતા. ઉપરે ગામમાં પહોંચ્યા અને જ્યારે ત્યાં પણ ઘાનું કામ લીધા પછી અમે એ જ પૈસા વધારે આપ્યા ત્યારે તેના સંતોષનો પાર ન રહ્યો. ક્યાં દિલ્હીનો જન્મ જેવો મળુર અને ક્યાં ગડોદનો સરળ સંતોષી મળુર! જે રિયતિ મળુરોમાં છે તે જ બધા વર્ગના માણસોમાં આઉવતે અંશે વેરફ શકાય છે.

ચલિત મુખલાલજી

[ઉલ્લેખ દાખો ‘ઉપસંદાર’ આવતા અંકમાં]

જા ન ગો ચ રી

‘શ્રી નેશન એન્ડ એથેનીયમ’ના શનિવાર ના. ૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકમાં પૃ. ૬૨૮ ઉપર ‘પૂર્વનો પ્રવાસ’ એ મથાળા નીચે આદ્યસ દક્ષત્રીનો પંદરમો પત્રાંક પ્રગટ થયો છે. તેમાં એ વિચક્ષણ પરદેશીએ આપણા ઇત્તન ઉપર કેટલીએક અગત્યની રીકા કરી છે.

દિલ્હી

રોપના વિગ્રદને હોમર મળી રહ્યો. પણ ખીજ કેટલાક મોટા શહેરોના ખનાવો દર પ્રગટ થયા વિના જ રહી ગયા છે. હું દિલ્હીમાં હતો ત્યારે મને એ જ વિચાર આવ્યા કરતો કે દિલ્હીને માટે એક મહાકવિની ખોટ છે. આ આદ્યશાહી શહેરમાં પામર આપ-વગાઈ, દોંગ, પૂર્વપ્રદો, દેવ, કંપોનો કાંઈ પાર નથી. તેમાં દાસ્યરસની પુષ્કળ સામગ્રી છે, પણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ દાસ્યરસ કરણુરસની ખડુ જ નિકટ આવેલો હોય છે. દિલ્હી અને નવા દિલ્હી દાસ્યરસ ખડુ જ વિનોદકારક છે, પણ તેમાં કરણુતા સભર ભરી છે. કોમેડીકોમોના ગ્રથકા, વર્ણના દેવ, એક પ્રગ્નની ખીજ પ્રગ્ન નીચેની પરનંતતા, એ જેટલાં દાસ્યકારક તેટલાં જ દયાજનક છે.

દિલ્હીમાં અદારથી સાધારણ અને નિર્દોષ દેખાતા શબ્દો અને દશ્યોમાં પણ મહાકવિની પૃતિમાં અમર થાય એવું મને ઘણું દેખાયું. એક યુરોપિયન હોટલમાં એક દિલ્હી ઉનાડની સ્થિતિ મને ખડુ દયાજનક લાગી. યુરોપિયન મેનેજર એવો દિવાજ રાખ્યો હતો કે તે ખાણના ખંડમાં ખાણ દરમ્યાન મહેમાનો સાથે વાતો કરતો આંટા માર્યો કરતો અને કાંઈ પણ ઉનાડ અદાર જતા હિં ત્યારે પોને બારણું ઉઘાડી આપી માન આપતો. આ દિલ્હી મુદરથને અદાર જતું હતું, પણ મેનેજર કદાચ તેના સંબંધમાં અપવાદ કરે અને બારણું ન ઉઘાડી આપી તેનું અપમાન કરે એ ડરથી મેનેજર દર હતો એ લાગે તોય પોતે પોતાની મેલે બારણું ઉઘાડી ચાલ્યો ગયો.

દિલ્હીની એક ખીજ મિત્રજસમાં હું હાજર હતો. યજમાન એક દિલ્હી રાજદારી પુરુષ હતો. મહેમાનોમાં એ ખીજ રાજદારી પુરુષો, એક હંચા-હોદ્દાનો અંગ્રેજ અધિકારી અને અમે દત્તા સાંજ ખુશનુમા હતી. હામરકરીમાં દિલ્હીઓએ અસહકારની ચળવળ દરમ્યાન તેમણે જેલમાં ગાળેલા સમય સંબંધી વાતો કરતા મંદી. તેમનો અનુભવ તેમને વસમો લાગ્યો ન હતો, પણ દાસ્યજનક લાગ્યો હતો. તેઓ સારી સ્થિતિના માણસો હતા અને જેલમાં પણ સ્વાભાવિક રીતે તેમનું માન સચવાયું હતું. તેમાંના વડા રાજદારી પુરુષે મોગલ આદ્યશાહના શબ્દોમાં કહ્યું: “હું અને ગવર્નર સર—વચ્ચે ‘શરમેષ્ઠ’ની નદીઓ વહી છે.” હું માનું છું કે નદીઓ નદિ તો નાના ગદા તો જેલમાં પણ વળા દશે.” આખી વાતચીત ખુશમિત્તજમાં ચાલતી હતી અને અદ્યદાસ્ય તેમાં વાદવાર ચમકારા કરતું હતું. પણ અંગ્રેજ અમલદારને આ કાવતું ન હતું. મને તેમ-તો પણ જેલમાં મોકલનાર કરોબારી મંથળતો તે સંભ્ય હતો. અને ‘સરકાર’ માથાપ વિષેની આ દિલ્હીઓની રીકાઓ દસતાં દસતાં ચતી હતી છતાં કાંઈ એકી બેઠક ન હતી. અંગ્રેજ અમલદારની સ્થિતિ કદોહી થઈ પડી હતી: એક, તો તે મહેમાન હતો; ખીજ, મોન્ટફર્ડ સુધારાને લીધે દિલ્હીઓ તરફ તેને આદર બતાવવો પડતો હતો.

ધારાસભાનું કામ વાંધાવચ્ચા સિવાય સારી રીતે ચાલે એની સંભાળ રાખવાનું કામ તેના અધિકારમાં હતું. દિંદી રાજદ્વારી પુરુષો સામે ખાતગી કે જાહેરમાં બોલવું તેને મારે અશક્ય હતું. તેમ જ સિદ્ધિશ અધિકારી તરીકે આ ચાલતી દુકામરકરીમાં તે જરાકે સંભતિ દેશીવી શકે એમ ન હતું. આ સ્થિતિમાં તેને મારે એક જ રસ્તો હતો: વાંત જાણે થતી જ તથી એમ બેસી રહેવું. એ એણે બરાબર પાર પાડ્યું. એટલું સારી રીતે કહ્યું કે તે ક્યારે અદરશ થઈ ગયો તેની કોઇને ખબર પડી નહિ. ઇંગ્લિશ સિવિલ સર્વિસના અધિકારીઓની દશા સ્પષ્ટલીય તો નથી જ.

અને હવે આખ્યા મદારાજાઓ. એ અહલુન નરેન્દ્ર મેંડળ જેમાં દર વરસે દેશી-રામજોતી સંખ્યા થતી જાય છે તેની સલાઓ તે વખતે ચાલતી હતી. તે દરમ્યાન રસ્તા પર ફાંદ કરતાં રાક્ષસોવત્તિ વધારે દેખાતી હતી. દોરડો આ લુલ્લમગારો અને તેના વજીરોથી ભરે થતી હતી. વાઈસરોયની મિજલસોમાં એવડા મોટા દીરા દેખાતા હતા કે નાટકનો વહેમ પડતો હતો. તેમની માળાઓમાં દેખાતાં મોતીઓ અધાં માંજીવીમાંથી નીકળ્યાં હોય એ શક્ય લાગતું ન હતું. જન્મનું અભિમાન, અકથ્ય પેસો, નિર્મયોદ સત્તા, વિચક્ષણતા, તર્કો, અને જાહેર મતના લયનો અભાવ જે વીસમી સદીમાં બીજો ક્યોયે ન મળે તે ત્યાં પ્રત્યક્ષ થતું હતું. અને આ અધા સાથે અંગ્રેજો તરફની તેમની પામર ઉપહસનીય લાંગૂલચાલનશક્તિ એ સર્વ કોષ મદા ઉપહાસકવિની સામગ્રી હતી.

કેટલીક નજીવી જાગતો પણ મને સાંભરે છે. એક જુવાન માણસ તરફ અંગે સબ્બ-તાથી વર્તતા હતા પણ તે અમારી સાથે ખાણું લેવાને નાખુશ હતો; કારણ કે એને ડર હતો કે ક્યાંક પોતે યાવચ્ચંદિવાકરો અંગ્રેજી રીતે ખાણું લે અને તેથી તેની અપ-ક્રાંતિ થઈ જાય. કેટલાક દિંદીઓ યુરોપિયનો સાથેની સમાનતાની ધોરણ પાડીને વાતો કરે છે પણ હજી એ તેમનામાં આવેલી હોતી નથી. ધારાસભામાં કેટલાક દિંદી વક્તાઓ બોલતા હતા ત્યારે અંગ્રેજ અધિકારીઓની સ્ત્રીઓ ગેલેરીમાં હવ ઉપર આવીને ટીકા કરતી હતી એ સાંભળી ઇંગ્લાંડમાં કોલસાની હજારો વખતે મધ્યમ વર્ગના લોકો મજુરો વિશે બોલતા હતા તે યાદ આવ્યું. જે માણસોની સરસાઈ શંકિત અને અસ્થિર હોય તેઓ જ નીચેથી સામા જતા માણસ તરફ અત્યંત દ્રેષ બતાવે છે.

તેમ જ ખાણાના પહેલવેશની જાગત મારે બુઝવી ન જોઈએ. વાઈસરોયથી તે ક્લાક સુધીનો દરેક અધિકારી બહુ જ ગંભીરતાથી પોશાક પહેરે છે, જાણે કે સિદ્ધિશ શરેન્દ્રશાહતનો બધો આધાર કાળાં જાડીટ અને કાળાં ખમીરા ઉપર રહેલો હોય ! ડાક જંગલમાં, રીમર ઉપર, શિકાર કરતાં, દરેક જગ્યાએ સાંજે અંગ્રેજ પ્રતિષ્ઠાનો આ પોશાક દરખમાન થાય છે. સ્ત્રીઓ પણ હવેની ફ્રેન્ચ રાજનો પોશાક પહેરે છે જે કે તેમના ખુંખા હાથને મચ્છર કરી આવે છે.

યુરોપીય પ્રતિષ્ઠા સાચવવાને મારે અનિબજાળનો શિવાજ પણ એટલો જ સાચવવામાં આવે છે. હમેશનાં માંચ ખાણું તો ખરાં જ. મોટાં શહેરોમાં નામની મિજલસોમાં વળી એક વધે. દિંદી વધારેમાં વધારે બે ખાણું લે છે, ઘણીવાર એક જ લે છે અને ઘણીવાર તો બીજકુલ લેતો નથી; તેને આ ખાણુંની જાગતમાં નામેદની સાથે દાર કબુલ કરવી પડે છે. ગંધીજી આત્મકથામાં ઘણીવાર માંસાદારની વાત કરે છે. તેમના એક નિશાળાઆ મિત્ર તેમને સમગ્રવ્યું કે અંગ્રેજની સરસાઈ માંસાદારને લીધે છે, ને દિંદીઓ પણ એમના

જેટલું જ હાંસીને ખાય તે હમણાં અંગ્રેજોને માંસમાં ભરના પડે. માંધીએ આ દલીલ સ્વી-
કારી. તેમણે માંસ ખાધું. કદાચ એટલા જ માટે અંગ્રેજોને લગભગ કાઠી મુકવા જેટલી
સ્થિતિ તેઓ કરી શક્યા. એ ગમે તેમ હોય પણ અમારી લક્ષણ-ચક્રિયો વિદિઓ છક
યઇ ગયા છે. બ્રિટીશ શહેનશાહતની ખાતર ખરેખરા દેશપ્રેમી મુસાફર ખૂબ ખાતું
જોઇએ, પછી ભલે ભવિષ્યમાં એપોષ્ટેસી થાય કે આંતરમાં કેન્સર પડે. મુંડાદિમાં
રક્તો એટલીવાર મેં પણ અનતી દેશપ્રક્રિય કરી, પણ કાષ-કાષ વાર અમારી પ્રતિષ્ઠાને
ભોગે, બ્રિટીશ શહેનશાહત પાયમાલ થઇ ગય અને ભોગે પણ મુંડા એકાદ ટકે એવી
કાદતો. આત્મા તત્પર છે પણ આફસોસ! આ જડ દેહ નિર્જન છે.

૨૦.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

“યમલે” કર્તા અને પ્રકાશક: ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા. બીરોડવાડી, દિકારકાર, મુંબઈ.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૪-૦

આ નાની કાવ્યની ચોપડીને અમે આવકાર આપીએ છીએ. તેમાં ૧૪ પંક્તિના
સંનેટોમાં ૧૪ કાવ્યો છે. આ કાવ્યોમાં એક નિર્દોષ ભાઈ બહેનની બેલડીનો આછો ઇતિ-
હાસ કેટલાક કાવ્યોચિત પ્રસંગોથી લખેલો છે. સરસ ઉત્સાહ અને કૌતુકવાળું તેમ જ
નિર્દોષ આનંદ અને ક્ષણિક લગાષોનાં કૌશલ્ય ઓળંગી અને નિરાશામાં અને છે. પછી
કિશોર વયની ઉર્મિઓ ભાઈને ઘડી ઉત્કૃષ્ટ કરે છે, જીવનમાં નિરાશા લુપ્ત છે, નિરા-
શામાં તૃપ્તિ મૂક અને છે ત્યાં બહેનનો જીવનદીપ હોવાવાની તૈયારી થાય છે. ભાઈ નિરાશ
અની વિવશ કરે છે, ઘડી બહેને બનાવેલી આશાઓને જોઈ શકે છે પણ વિવશી
લય છે અને બહેનભાઈ અને એક સાથે જ આ લોક તથા ગય છે. વસ્તુમાં લાગણીનો
અતિરેક, અમને જણાય છે; કાવ્યનો કરુણ અન્ત એટલો રહસ્યવાળો લાગતો નથી પણ
લેખકની પહેલી કૃતિનાં એ લક્ષણો લુપ્ત લેખકને મુક્તિ ગણવામાં જોઈએ. નિરપલ
પદ્ધતિમાં પ્રો. દિકારના લલકારમાં આપેલ એક દંપતી જીવનના ઇતિહાસની આમાં ઇષ્ટ
જણાશે. બન્નેમાં સંનેટો છે, બન્નેમાં જીવનના પ્રસંગો જ છે, બન્નેમાં પુરુષ કાંઈક ઉન્મત્ત
અને છે, સંધિ કરી પ્રાર્થના કરે છે, બન્નેમાં કરુણ અન્ત છે. પણ એક લેખકની આવી અસર
બીજા પર થવી સ્વાભાવિક છે. તેમાં પણ પ્રો. દિકારનાં કાવ્યો લેખકને પ્રેરક બન્યાં છે અને
પ્રો. દિકાર તેમના સંસાદકાર મિત્ર છે ત્યારે આમ અને જ. આને અમે જોઈને જોઈને કરેલું
અનુકરણ નથી કહેતા પણ સ્વાભાવિક રીતે થતી અસર કેહીએ છીએ. અને કાંઈ પણ
કલાની કૃતિ, જેમ ભાનપૂર્વક કરેલા અનુકરણથી તેમ જ ઇષ્ટ પણ ન પડે એવી અંતિ
ચીવંતથી બગડવા સંભવ છે. જોવાનું માત્ર એ છે કે આ બધી ઇષ્ટો અનુકરણો જે
કંઈ બાહ્ય આત્મા છે તે આવવા દહને લેખક પોતાનું કાંઈ સ્વતંત્ર નવીન આપી શક્યા છે ?

૧. માથે લોહી ચઢ્યોથી મરણ થઈ તે.

આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં અને કાવ્યો જોતાં પ્રા. દાકારની અસર બહારની છે—કવિતાના શરીરની છે. આંતર રહસ્યમાં કર્તાનું વિશિષ્ટત્વ સંપૂર્ણ રીતે જણાય છે. અમે આ કાવ્યને આવકાર આપીએ છીએ તે તેની આશાજનક નવીનતાને લીધે. અત્યારે આપણાં વાઙ્મય સર્જનો માત્ર દંપતી સ્નેહનાં જ—ચણીવાર તો હીન અપકૃષ્ટ પ્રકારના દાંપત્યમાં જ લીન થઈ ગયું લાગે છે, તેમાંથી કર્તા તેને લઈને બીજા તાગ બુદ્ધિ ઉત્તર પવનવાળા પ્રદેશમાં મૂકે છે, તે પ્રદેશ તે ભાઈ બહેનના સ્નેહનો. ભાઈ બહેનનો સ્નેહ દાંપત્ય પ્રેમ જેવો ઉન્મત્ત નથી, ઘન નથી, સ્થૂલ નથી, પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે, તેમાં સ્નેહની ઘેલછા નથી પણ સ્નેહની સુગન્ધ છે. પ્રેમ સાથે ગાંભીર્ય નિર્દોષતાને તેમાં વધારે અવકાશ છે.

લેખકે આ પ્રેમને અનુકૂળ પડે એવી જ પદ્યરચના અંગ્રેજી સૌનેટને મળતી લીધી છે. અંગ્રેજી પદ્યરચના ગૂજરાતીમાં ઉતારવી તો અશક્ય છે. પણ અંગ્રેજીમાં જે પ્રવાહી ગાંભીર્યવાદક સૌનેટો લખાય છે તેને મળતું વૃત્ત ગૂજરાતીમાં અત્યારમુધી પૃથ્વી જણાયું છે. પૃથ્વીમાં મતિસ્વાતંત્ર્ય છે, ગેયતાનો અંશ અડપ છે, પ્રાસરહિત છતાં તે શોભે છે, વગેરે જોતાં તેનું ભવિષ્ય ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અમને બહોળું લાગે છે.

લેખકની પૃથ્વી જંદ ઉપરની પ્રભુતા સારી છે. આવાસ વિના રચના અર્થને અવલંબીને જોઈએ ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રાસ પકડી લે છે. સૌનેટમાં વિચારની વંકવોળામણીથી જે વૈચિત્ર્ય આવે છે તે આમાં સુંદર લાગે છે.

કવ્યમાંથી દાખલો આપવા પહેલાં અર્પણનો જ દાખલો લઈએ:—

ઠંડાલી માતા ! શિશુ સમયમાં બોલતો કાઢું કાઢું—
આંદા પોણી-વિવિધ રમતે દીધે દહાણી અનેરી—
અંકે પોલી ખસલ કરતો નાંદ હું અર્ધધેરી.
એવાં મીઠાં સ્મરણ મહિંયે ન્યાળતો એક ઠંડાડું
રૂંદું આંકયું મુજ હૃદયનમાં પોત ત્હાંકે નિસાણું:
ને જાતની સ્મૃતિ મહિં રૂંદે ફેંકે ત્હારા મુનેરી
સંસ્કારોનાં, મૃદુલ સંપિતા ! બીજા ત્હેં નિત્ય વેરી
પાન્યાં પોષ્યાં ! અર નશુલો, એ ઋણી કેમ વાણું ?
મોંઘી માડી ! હૃદય ભરતી આટમાં તું જ ધન્દુ:
ત્હારી આંખે મુજ તર મદરે લતરે ભિમિં સિન્ધુ.
ત્હારે માટે સદય જનની ! આંસુડાં કેંકે સાર્યાં,
ત્હારે માટે સુખ દુઃખ વળી ત્હેં ક્યાં ના વિસાવાં !
માડી ત્હાંકે સુભગ હસલું ક્યાંય બીજે ન ભાણું:—
મૂકું હું આ ચરણ રંગમાં, લે સહી કૃત્ય ત્હાંકે.

અર્પણીન કાવ્યમાં પ્રારંભમાં દક્ષપત્રારામે, પછી નવસરામે, પછી ન્દાનાચાલે માતાની સ્તુતિ કરી છે. નવા જમાનામાં પણ એ સંનાતન માનુસાવના વીસરાઈ નથી. અને કાવ્ય કેટલું સ્વાભાવિક છે ! કાવ્ય જોતાં જણાયો કે પ્રા. દાકારની આમાં અસર નથી. ત્રણ ત્રણ ચચ્ચાર પંક્તિઓમાં અર્થપ્રવાહ રહે છે અને છતાં ક્યાંય સ્ખલન નથી થતું. પંક્તિએ પંક્તિમાં પ્રસન્ન સાત્ત્વિક માનુસને નોંગળે છે.

દરેક પ્રસંગ આ જ રીતે સ્મરણમાં ગળાઈ શુદ્ધ થઈ સૂક્ષ્મ રસરૂપે નીતરે છે. એક જ બીજો દાખલો લઉં:—

સમરે છે પ્રિય બહેનડી ! સમય, દુલવારી થકી
લઈ કલમ પાટી બે રસજતા તિરાણે જતાં
ગુલાબ બટમોગરે બકુલ માલતી ગહેકતાં
ચુંદી દુલકળી, નમાવી મૃદુ હાખળીઓ બધી,
કદીક લુજ પાલવે મુજ રમાલમાં યે કદી,
મહી સકળ ગુચ્છ એ પ્રભુપદે ધરાવી બધાં
મૂંઝી હલત ભેર રૈા, પઠન પુસ્તકે દાખતાં
નિદાણ ! અગિની ! પવિત્ર દુલ પાંદડી એ મૂંઝી.

પૃથ્વી છે પ્રા. ઠાકોર વાપરે છે તે જ છે, વસ્તુને મૂર્ત કરવાની રીત, ઇન્દ્રિયગમ્ય, દગ્ગોચર કરવાની રીતિ-ડાળીઓને નમાવીને દુલ ચૂંટતાં એ દૃશ્ય આપવાની રીતિ-પ્રા. ઠાકોરની છે, પણ વસ્તુ કર્તાનું જ છે અને એ વસ્તુને ઉચિત કલાત્મક આકારની શોધ કર્તાની પોતાની છે. આકરણ શુદ્ધિ, વાક્યનો સરલ અન્વય, પ્રસન્ન અર્થ એ સર્વ કર્તાનાં પોતાનાં છે. એટલું કર્તાનું હોય તો કૃતિ સ્વતંત્ર જ ગણાય, બાકી રીતિ તો એક રીતે કેવલ સ્વતંત્ર કદી હોઈ જ ન શકે.

કર્તાને અમે અભિનન્દન આપીએ છીએ અને આવી જ સંયમી પણ વિશેષ વૈવિધ્ય-વાળાં વિશાલ કૃતિઓ ગૂજરાતને અપે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

આશા છે કે કાવ્યરસિક વર્ગ આ ન્દાનાં પુસ્તકને ઉત્તેજન આપવાનું નહિ ચૂકે.
રા.

શશિકલા અને ચૌર પંચાશિકા: અનુવાદક: નાગરદાસ, ઇ. પટેલ; પ્રકાશક: વર્ધમાન. એન્ડ સન્સ, પાપધુની, મુંબઈ નં. ૩. કિમત રૂપિયા બે.

શશિકલા એટલે ચૌરપંચાશિકાની જન્મકથા. આ કથાના વસ્તુમાં જોટલો ચમત્કાર અને મોહિની છે તે બેતાં ભાઈ નાગરદાસ તેને પૂરતો ન્યાય કરી શક્યા છે એમ કહેતાં અમે ખંચાઈએ છીએ; પણ તેમ છતાં પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં લખાયેલાં બે કાવ્યોમાંથી એમણે ઉતારા પોતાની કથામાં ગૂંથ્યા છે તે માટે તો અમે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ, અને એમને એ કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવા સૂચના કરવાની પણ રમ લખએ છીએ.

ચૌર પંચાશિકાનો આ સમરસોડી અનુવાદ છે. આ અનુવાદ સફળ થયો છે એમ અમે માનતા નથી. કોઈ જગ્યાએ લેખકે ઉમેરા કર્યો છે તો કોઈ જગ્યાએ ન સમજવાને લીધે કોઈ ભળતું જ લખી માર્યું છે. ગૂજરાતી ગદ્યમાં આપેલી સમજૂતીમાં ઘણી ગેરસમજૂત રહી ગયેલી નજરે ચડે છે. આને માટે અમે રસોડો ૮, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૨૦, ... (પણ આમ તે ક્યાં સુધી ચલાવીએ) તરફ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

આનોઈકનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપવામાં અનુવાદકે ડહાપણ વાપર્યું છે અને તે માટે પણ અમારે તેમને ધન્યવાદ આપેા ઘટે છે. પણ સંસ્કૃત રસોડો છપાવવામાં એટલી બધી છાંપની ભૂલો રહી જ્યાં પામી છે કે આ સુંદર રીતે છપાયેલું સુંદર કાગળોવાળું આ પુસ્તક તૈયાર કરવા પાછળ કરેલો વ્યય નકામો ગયો છે એવું થઈ જાય છે. વળી ચિત્રોએ તો પુસ્તકની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરવાને બદલે તેને બગાડ્યું છે. આપણા લોકો નકામો ગંદાં ચિત્રો આપતા ક્યારે અટકશે ? સૌ પાનાનાં પુસ્તકને માટે આ કિંમત જરા અમને વધુ લાગે છે.

નહિ એટલો ખર્ચ કરીને સારા પાક ઉતાર્યો હોય કે શાકભાજી અને ફળાદિમાં મુધારો કર્યો હોય તો ખેડુતનાં પ્રશ્નો તેમાં શંકાનું નિર્વારણ કરી શકે એવાં માણસોની વ્યવસ્થા અવગચ્છ કરવી જોઈએ. આવા પ્રદર્શનમાંથી કાંઈ કાંઈ બાણીવાનું તો જરૂર મળે અને જો આવતે વર્ષે આલું પ્રદર્શન અમદાવાદ કે ગૂજરાતના કોઈ સમજે-ભરાયા તો તેને ખૂબ ઉપયોગી કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.

આપણા રાજ્યો તથા મોટા જમીનદારો ખજાદ, ગાય, ભેંસ, ઘોડા વગેરેની ઓલાદ મુધારવામાં ઘણી મદદ કરી શકે, અને જુદી જુદી જાતની સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવામાં પહેલ કરી શકે. દક્ષિણના રાજ્યોએ આ કામ ઉપાડી લીધું છે અને સાવંતવાડીના સર દેસાઈએ મેલેરીયા નાબૂદ કરવા માટે જે પ્રયાસ કર્યો છે તે પ્રશંસાપાત્ર છે. ગૂજરાત કાઠીઆ-પ્રાંતના રાજ્યો વધારે સમૃદ્ધિવાન છે તેમજે આવાં પ્રગ્લહિતતાં કર્યો ઉપાડી લેવાં જોઈએ.

* * *

ધોળે દિવસે હૂટ

મુંબઈના દરીઆને પુરવાની યોજનામાં કેરોડો રૂપીઆ ખરચાઈ ચયા અને જ્યારે પ્રજાએ ખૂસરાણું કરી મુકી ત્યારે તોફાન શંભવી દેવાને માટે એક કમિશન નીમાયું. આ કમિશનની તપાસણીથી પ્રજાને શો ફાયદો થશે? એક એ પુરવાની યોજના હતી તેમાંથી કેટલોક ભાગ પડતો મુકવામાં આવશે અને જે કેરોડો રૂપીઆનું નુકશાન થયું છે તેને માટે પ્રજાને પોતે મુકવાની છૂટ છે. પણ પોતે મુકવાની સાથે આપણે જરા વિચાર કરીએ કે આ યોજના શા માટે ઉપાડી લેવામાં આવી હતી. મુંબઈ શહેરમાં વસતી ઘણી ગીચ છે એ હકીકત તો સાચી છે. દરીઆ પુરવાથી જેટલી છૂટ મળત તેને બદલે જો તેટલા જ પૈસા મુંબઈની ઉત્તરે આવેલાં પરાની જમીન મુધારવા માટે

ખર્ચો હોત તો મો ઘણી વધારે છૂટ થાત; પણ તે પ્રકારની મુધારણીને માટે ઇંગ્લાંડથી સોમાન બંદુ થોડા પ્રમાણમાં મંગાવવા પડતો જ્યારે એક બેની યોજના થઈ ત્યારે તે બંધ અરસામાં સફરની ખીલવણી માટે પ્રચંડ યોજના થઈ અને તેને અંગે પણ કેરોડો રૂપીઆનો માત્ર ચૂરોપથી મંગાવવા પડ્યો. મુંબઈથી એક બાજુએ કુરલા અને ખીજ તરફથી વાંદરાં સુધી વીજળીની આગગાડીઓ થઈ, મુંબઈમાં સેકેડો લોખંડી પૂલ બંધાયા અને કેલાખામાં ફનાં ગો ડાઉન હતાં તે સીવરીમાં ખસેડાયાં. આપણી રેલ્વેમાં લાકડાંના પાયા (સ્લીપર) ઉપર રેલ મુકવામાં આવે છે તે બદલેને ઇંગ્લાંડથી લોખંડનાં સ્લીપર મુકવામાં આવ્યાં છે. લાકડાંની યીજાં તો આ દેશમાં ઘણાં છે તેને નાકાલી નાખીને કેરોડો સ્લીપર ચૂરોપથી આવ્યાં. બનદી નાળાં ઉપર પુતો છે તે નળાં માલુમ, પ્રયા એટલે ત્યાં નવા મુકવાની યોજના થઈ. જરા પણ વિચાર કરીએ તો સદજા સમજા શકાય કે ઇંગ્લાંડમાં સખત બેકારી હતી, જ્યારે તેમના કારીગરોને વધારે સંખ્યામાં રોકી શકાય તેટલા માટે કામ જોઈતું હતું, એ કામ અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાન દેશમાંથી મેળવી લીધું. દેશી રાજ્યોના ઉપર પણ દબાણ થયું હતું એવું અતુમાન કરી શકાય છે. જો આ બધું અતુમાન ખરું હોય તો લોડ લોખંડને શો ફાયદો મળશે તેનો વિચાર કરી લો! લોડ લોખંડને શાસન થવાને બદલે તેમની સેવાની કદર થઈ છે અને તેમને ઇજાતનું રાજ સોંપાયું છે.

એમ કહેવાય છે કે જો રૂપીઆનો ભાવ એક શિલિંગ અને જો પેન્સ દરારવામાં આવશે તો આપણા દેશને કેરોડો રૂપીઆનું વૌર્ષિક નુકશાન થશે. આ બાબતમાં મતભેદ છે તે ખરું પણ નાણાંની બાબતમાં જ્યારે જ્યારે હાથ ચાલાકી થાય છે ત્યારે ઇંગ્લાંડને ફાયદો અને હિંદુસ્તાનને નુકશાન થાય તેમાં નવાઈ જેવું

જ્યારે અસહકારનો સ્વરૂપ પ્રકાશ ત્યારે સરકાર, અસહકારવાદીઓ અને સહકારવાદીઓ - ખાસ કરીને લીબરલો એમ ત્રણ પક્ષ હતા. તેમાં અસહકારવાદીઓએ તો ચુંટણીનો બહિષ્કાર કરેલો હોવાથી સરકાર અને સહકારવાદીઓ એમ બે જ પક્ષ ધારાસભા માટે તો હતા. એ ચુંટણીમાં નજીવા મત મેળવી તેઓ ધારાસભામાં ગયા અને પોતાને સૂત્રધર તેમ કરે કે તેમાં કામ કર્યું.

બીજી ચુંટણી વખતે સ્વરાજવાદીઓ, સહકારવાદીઓ અને સરકાર એમ ત્રણ પક્ષ ધારાસભા માટે થયા. આ ચુંટણીમાં સરકારવાદીઓ લગભગ ઉડી ગયા અને પરિણામે ધારાસભામાં સરકારની સામે એક પગે લડી શકે તેવા તો સ્વરાજવાદીઓ જ રહ્યા; જે કે થોડા ધણા સ્વતંત્ર મતવાદીઓ અને લીબરલો પણ હતા. પણ તેમનો પક્ષ તરીકે કંઈ હિસાબ જ હતો.

આ વખતે તો મહાસભાએ પોતે જ ચુંટણીમાં ભાગ લેવાનો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી અને અમુક શરતો પાળવાની કસુલાત આપનારાને જ પોતાના ઉમેદવારો તરીકે સ્વીકારવાનું નહીં કરવાથી પ્રતિસહકારવાદીઓ કે જેમનો કાર્યક્રમ સ્વરાજવાદીઓના કરતાં સહકાર તરફ એક આગળ પગલું છે, તેઓ જુદા પડ્યા; અને પોતાના કાર્યક્રમ પ્રમાણે ચુંટણીમાં ભાગ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચાલુ વર્ષમાં લગભગ ચાર મહિના બાકી હશે ત્યારે લાલા લજપતરાયની આગેવાની હેઠળ મહાસભામાં એક બીજું તડ પડ્યું અને તે પક્ષ પણ સ્વતંત્ર મહાસભાવાદી તરીકે જુદા પડ્યો. આ પક્ષ અને પ્રતિસહકારવાદીઓનો કાર્યક્રમ એક જ છે ફક્ત નામ જ જુદાં છે. આ વખતે એક વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ કે આખા દેશમાં જોઈએ તો કોઈ છુટાછવાયા થોડા માણસો સિવાય લીબરલ પક્ષના કોઈ ઉમેદવારો ઉભા

થયા નથી. આ વસ્તુ સાબીત કરી શકે કે તેમના દિવસો વધી ગયા છે અને જલ્દી દહાડે તે પક્ષનું અસ્તિત્વ નાશુદ થવાનું.

ઉપર જણાવ્યા તે રાજકીય પ્રશ્નો ઉપરાંત કેમી પક્ષો પણ ધણા છે. જેમકે બ્રાહ્મણો અને અબ્રાહ્મણો, હિંદુ મહાસભાના અને મુસ્લીમ પક્ષના વ. આ કેમી ભેદોએ તો દેશની તદ્દન દુર્દશા કરી જ છે તેમાં વળી આ ચુંટણીએ વધારો કર્યો. એટલે આ ચુંટણીમાં પુષ્કળ પક્ષો હોવાને લીધે પુષ્કળ રસાકસી જામી છે અને પરિણામે મતદારોને પણ પોતાને મત આપવાનો છે એમ લાગ્યું છે તેમ જ પોતાના મતની કિંમત સમજતા થયા છે.

આ પક્ષાપક્ષીની અસર જે કે મુંબઈ ઇલાકામાં બીલકુલ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. ફક્ત મુંબઈ શહેરમાં જ મહાસભાએ પોતાના ઉમેદવારો ચુંટાવવા માટે પુષ્કળ ઉદાપોહ કરેલો. બાકી ગૂજરાત નાકેરવાદીઓની બહુમતિવાળો પ્રાંત હોવાથી તેમ જ મહારાષ્ટ્રમાં મહાસભાવાદીઓના હાથમાં પ્રાંતિક સમિતિની સત્તા નહિ હોવાથી કંઈ ખાસ હીલચાલ નહોતી થઈ એમ કહેવાય. આ જ કારણને લીધે મુંબઈ ઇલાકામાં કુલ મત આપનારા ફક્ત ત્રીજા ભાગે પોતાનો મતાધિકાર બોગવ્યો છે, જ્યારે મદ્રાસ કે જ્યાં મહાસભાએ પોતાના ઉમેદવારો માટે સજડ ચળવળ ચલાવેલી ત્યાં લગભગ કુલ મતના પાંસઠથી સિતેર ટકા મત અપાયા છે. અને નાગપુર કે જ્યાં સ્વરાજપક્ષ અને પ્રતિસહકાર પક્ષ વચ્ચે સખત દરિદ્રાઈ હતી ત્યાં લગભગ નેવું ટકા મતદારોએ મત આપ્યા છે. આવી જ ચળવળ બંગાળમાં છે અને ત્યાં પણ તેટલા જ જોરથી ઉમેદવારો અને પત્રો ઉઢાપોહ કરતા હોવાથી મતદારોની બહુ મોટી સંખ્યા મન આપશે એમ લાગે છે.

મુંબઈ ઇલાકામાં ચુંટણીનાં પરિણામ બદાર પડવાને દશ વાર છે પરંતુ મુંબઈ

શહેરની બેઠકા માટેનું પરિણામ બહાર પડ્યું છે. તે જણાવે છે કે મદાસલાનું જોર હજી નરમ પડ્યું નથી. મદાસલાના કુલ ચાર ઉમેદવારોમાંથી ત્રણ ઉમેદવારો ફતેહમંદ થયા છે અને તેમાંના બે તો પહેલા આગ્રા છે; પણ મુંબઈ જેવા શહેરમાં જે ફક્ત ત્રીજા ભાગના મતદારોએ મનાધિકારનો અમલ કર્યો છે. આનું કારણ મન કેવી રીતે આપવા તેનું લોકોનું અજ્ઞાન એ પણ હોઈ શકે અને તેટલે દરજ્જે નગરિતિ ઓછી છે એમ ગણાય. વળી મુંબઈ ઇલાકા એ એક બીજાના તદ્દન વિરોધી ગણીએ તેવા પ્રાંતોનો એક દગલો જ કદી શકાય. કણૌટકનો પ્રાદ્યુલ, સિંધના કોષ પણ સબ્ય રાથે બીજકુલ મળી ન શકે. તેનું જ યૂજરૂપ ને કણૌટકનું, સિંધ અને મદારાષ્ટ્રનું. અને લીધે પણ કોષ પક્ષ સિંધથી કણૌટક સુધી પોતાના જ ઉમેદવારો સુટાય તેને માટે ચળવળ ચલાવી શકે નહિ. ફક્ત મદાસલા કાંઈ કરી શકે પરંતુ તે તો આપણે આગળ જોયું તેમ ઘણે સ્થળે બેરકાર રહી છે.

મદાસમાં મદાસભાએ સખ્ત ચળવળ ચલાવી છે અને પરિણામે અત્યાર સુધી ૭૮ જગાનાં બહાર પડેલાં પરિણામમાં તેણે ૩૮ જગાઓ મેળવી છે. આ તેની લોકપ્રિયતાની પુરેપુરી સાબીતી છે. અને મદાસ જેવા શહેરમાંથી પણ ચારે જગાઓ સ્વરાજ પક્ષના ઉમેદવારો જ મેળવે અને તે પણ સ્વરાજ પક્ષના છેલા અને જરૂરી પક્ષના પડેલા ઉમેદવાર વચ્ચે આરસો મેતનો તક્ષત રાખીને વળી મદાસ શહેર તરફથી વડી ધારાસભા માટે આવતી મદાસભાના સુટાયલા પ્રમુખ શ્રીનિવાસ 'આવંગરને' સુડી કદાહી. ત્યાંના મતદારોએ પોતાની મદાસભા પ્રત્યેની અગ્ર ભક્તિ બતાવી છે.

બંગાળ પણ આ બાબતમાં પછાત નથી. ત્યાંના રાજશાહી વિભાગે બંગાળના કાયદાના બોગ થઈ પડેલા શ્રી સત્યેન્દ્રચન્દ્ર મિત્રને વડી

ધારાસભા માટે બીનદરીફ સુડી કદાહી પોતા પોતાની મદાસભા પ્રત્યેની વફાદારી બતાવી છે અને નોકરશાહીને સન્નિદ પડકાર આપ્યો છે. તેવી જ ક્ષત ત્યાં ઉત્તર કલકત્તામાં બાણ સુવાસ બોઝ માટે છે. તે પણ જેલમાં સંડોવાયેલ અગ્ર મદાસભાવાદી છે. તેમને ફતેહમંદ કરવી માટે ત્યાંના મદાસભાવાદીઓ સખ્ત પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યા છે. પરિણામ બહાર પડે એવું સમજાયે.

એકંદરે એમ કહેવું જોઈએ કે આ વખતની સુટણીએ દેશમાં નગરિતિ તો આણી છે જ, જો કે મુંબઈ જેવા ઇલાકામાં બીજા પ્રાંતોના પ્રમાણમાં ઓછી. પરંતુ એક વિચાર આ સ્થળે કરવો જોઈએ કે આ બધું શાના બેગે? દેશમાં કલહ વધ્યો છે કે ઘટયો? મદાસભામાં કેટલાં તડ પડી ગયાં? અને હવે દેશ નોકરશાહી સમક્ષ પોતાનો એકત્ર અવાજ રલુ કરી શકે તેમ છે? આ બધાના જવાબો નિરાશાજનક મળશે અને તેથી અમને તો લાગે છે કે ધડી બરને માટે 'ઉજળું એટલું દુધ' લાગશે પરંતુ તેમાં વવાયલાં કલહનાં બીજ દેશને ઘણાં ભારે થઈ પડશે.

ચિટનનું 'વાલીપણું'

હાલમાં લુહાણનું સતત પ્રતિપાદન કરવાથી તે સત્ય જેવું બાસે છે એમ માનનારા અનેક લોકો પણ છે. ચિટનના મુત્સદ્દીઓમાંના ધણખરા આ કાઠિમાં રહેલાછથી. આવી શકે છે. થોડા જ વખત ઉપર ગિરહાલમાં હોઈ બર્કન-હેડે એક ભાષણમાં દિન્દુસ્તાન ઉપરનાં ચિટનના કહેવાતા વાલીપણાને દાવો રલુ કર્યો હતો. ચિટનના મુત્સદ્દાઓની હમેશની રીત મુજબ તેણે ઝટાદાર ભાષામાં જણાવ્યું હતું: "અમે તો દિન્દુસ્તાનના દુશ્મી છીએ. જો કાંઈ અમે દિન્દુસ્તાનમાંથી ચાલ્યા જઈએ તો ત્યાં સર્વત્ર અરાગ્ધતા પ્રવર્તશે. આ વસ્તુ આજ હોઈ બર્કનહેડે નથી કદી. દિન્દુસ્તાનના વાલીપણાને દાવો હંધ

વૌથી અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ કરી રહ્યા છે. આ દાવામાં કેટલું સત્ય છે એથી ખિટન અને હિન્દુસ્તાનમાં આજે કોઈ પણ અનુભવું નથી. આ વાંકીપણાના દાવામાં ઐતિહાસિક કે ન્યાયનું તત્ત્વ ઘડીભર દૂર મૂકીએ તોય એ દાવો ટકી શકે એમ નથી. વાંકીપણું સગીરના હિંત મોટે હોય છે, વાલીના નહિ—ન્યારે ખિટનના કહેવાતા 'વાલીપણા' માં ઉલટો જ ક્રમ યોજાયો છે. 'લોઈ બર્કનહેડ' પણ સારી રીતે જાણે છે કે હિન્દુસ્તાન ઉપરના ખિટનના અમલે પારાવાર નુકસાન કર્યું છે. પ્રજા પાયમાલ, સત્ત્વહીન અને રૂઝુડાની રહી છે, કોમી વિખવાદ ન હોય ત્યાંથી ઉભા થયા છે. હિન્દુસ્તાનની, લોઈ બર્કનહેડના શબ્દોમાં, 'ગૌરવભરી સંસ્કૃતિ' તેના જડમૂળમાંથી ડગમગી રહી છે, લાખો દીન દીન ગરીબ લોકોને પેટપુરતું ખાવાનું પણ નથી રાંજતું, અને નોકરશાહીની અંગારા ભરેલી આંખથી પ્રજા ત્રાસી રહી છે. આ બધાં ખિટનનાં વાલીપણાનાં મીઠાં ફળ છે!

“જો કાલે અમે હિન્દુસ્તાનમાંથી ચાલ્યા જઈએ તો ત્યાં અરાજકતા—અંધાધુંધી પ્રવર્તશે” એમ બર્કનહેડ સાહેબનું કહેવું છે. પણ આ અરાજકતા આ અંધાધુંધીનો અનુભવ હિન્દુસ્તાનને થવો હલુ બાકી છે? જ્યાં લોકો ઉપર જલિયાવાળા જેવા અત્યાચાર થઈ રહ્યા હોય, જ્યાં લોકોને પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવામાં ડગલેને પગલે વિદ્યો નડતાં હોય, જ્યાં સ્ત્રીઓને પોતાનાં શિયળનું રક્ષણ કરવા માટે આપઘાત કરવા પડતા હોય ત્યાં વિશેષ અંધાધુંધી બીજી કંઈ હોઈ શકે? અને “અમે જતા રહીશું તો અંધાધુંધી પ્રવર્તશે” એવી ધમકી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે ક્યાં નથી છે? જ્યારે ઓસ્ટ્રિયા ઇટાલીને કચરી રહ્યું હતું ત્યારે તે પણ એવી જ ધમકી આપતું ન હતું શું? પણ જ્યારે ઇટાલી અને ઓસ્ટ્રિયાનો ઇટાલીમાંથી હાંકી કાઢ્યા ત્યારે આંતર કલહ અને અરાજકતાનો ભોગ થઈ પડ્યાને

બદલે ઇટાલી વધુ બળવાન થયું, વધુ વીરશાળી બની અડધી સદીમાં જંગતને મોખરે વિરાજતાં મહારાજ્યોમાં દાખલ થયું અને આજે તેનો એક પ્રધાન આખા યુરોપને ધ્રુમવી રહ્યો છે. અમેરિકાને પોતાના અમલ હેઠળ રાખવા માટે ય આજે જેમ હિન્દુસ્તાન વિશે ખિટન કહી રહ્યું છે તેમ કેવળ પરાપકાર દષ્ટિનો જ દાવો ઇંગ્લાંડ કરી રહ્યું હતું, અને અમેરિકાનો ધમકી આપી રહ્યું હતું કે ઇંગ્લાંડને અમેરિકાનું રક્ષણ કરવાનું છોડી દે તો અમેરિકામાં નીચો લોકોનું સર્વોપરિપણું થશે અને ગોરા લોકોનો અમેરિકામાંથી જડમૂળ નીકળી જશે. આ ધમકીને અવગણી અમેરિકા સ્વતંત્ર થયું અને આજે તે જંગતનાં સૌથી 'સમૃદ્ધ' અને બળવાન રાષ્ટ્રોમાંનું એક છે; જ્યારે બ્રિટીશ અમલનું ફળ કેનેડાને 'કંઈ' મળ્યું હોય તો તે એ છે કે તેનો વિકાસ કુટિત થયો છે. આમ જ્યારે ઇટાલી અને અમેરિકા તેમના વાલીઓ સામે બળવો કરી મહારાજ્યો બની શક્યાં ત્યારે હિન્દુસ્તાન જે લોઈ બર્કનહેડના શબ્દોમાં 'ગૌરવભરી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ' નું વારસ છે તે ખિટનની સહાય વિના બેડાલ બની જશે એમ માનવાને લેશ માત્ર પણ અવકાશ નથી.

પણ આ દલીલોની જરૂર પણ નથી રહેતી. બર્કનહેડ સાહેબ પોતે જ તેમનાં એ લાપણુમાં ભારપૂર્વક એલ્યા હતા કે હિન્દુસ્તાનના લશ્કરથી તો આખા બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની સહિ-સલામતી જળવાઈ રહી છે. તે જણાવે છે: “ખિટનમાંના મારાં છેલ્લાં બાર વર્ષ દરમિયાન સામ્રાજ્યને પાંચ કોટકટીના પ્રસંગો સમક્ષ ઉભાં રહેવું પડ્યું હતું, અને તે દરેક પ્રસંગે હિન્દુસ્તાનનાં લશ્કરે ભારે સહાય કરી હતી.” અરી વાત તો એ છે કે ખિટન હિન્દુસ્તાનનું રક્ષણ કરે છે એમ કહેવા કરતાં હિન્દુસ્તાનનાં લશ્કરથી બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનું રક્ષણ થાય છે એમ કહેવું વધુ યોગ્ય અને સાચું છે. બેર લોકોને કચરી નાખવામાં

હિન્દુસ્તાનના લોકોને જ ઈંગ્લાંડને મદદ કરી હતી, તેણે જ ચીનમાં પણ ખ્રિસ્તના દિતનું સંરક્ષણ કર્યું હતું, અને હિન્દી લોકોને ન હોત તો અમેરિકાની ગમે તેવી મદદ છતાં ગયા મહાયુદ્ધનું પરિણામ જુદું જ આવ્યું હોત. તો પછી “અમે હિન્દુસ્તાન છોડી જઈશું તો હિન્દુસ્તાનમાં અરાજકતા પ્રવર્તશે” એમ કહ્યા કરતાં હિન્દુસ્તાનને છૂટું પડશે તો ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્ય હતું ન હતું થઈ જશે એમ કહેવું વધુ વ્યાજબી નથી ?

આ વાલીપણાના દાવા સાથે એક લાલચ પણ તેમણે હિન્દુસ્તાન સમક્ષ ધરી છે. “સુધારાને કૃષ્ણભૂત બનાવવાની હિન્દુસ્તાનના લોકોની ઈચ્છાઓને સંતોષે પુરાવો અને મળશે તો તેનો યોગ્ય બદલો આપવામાં ઈંગ્લાંડ પાછું નહિ પડે-છઠ્ઠાંડ તેમની ઉદારતાનો અચુક પુરાવો આપશે.”-આવો તેમના કહેવાનો આશય છે. આમાં અમે તો બેઢનીતિ સિવાય બીજું કંઈ પણ જોઈ શકતા નથી. પ્રતિસદ્ધકારવાદી અને સ્વરાજ્યરોડો વચ્ચે વિખવાદનાં બીજા વાવવાતી જ આમાં અલિધાવા છે. બાકી પ્રતિદાસમાંથી દણ સૂઝી કંઈ પૂરાવો નથી મળતો કે કેઈ પરાધીન પ્રજા તેના

લુપ્તમગાર સાથે સહકાર કરીને સ્વતંત્ર થઈ શકી હોય.

આ પછી ઈંગ્લાંડના વડા પ્રધાન મિ. બાલ્ફોરને પણ એક અગત્યનું સત્ત્વ જગતને સંભળાવ્યું હતું કે “અસહકાર મરણ પામ્યો છે, અને હવે હિન્દુસ્તાન માટે સુદિનની કંઈક આશા બંધાય છે.” આ ભાષણમાં પણ ઉપરની નીતિનો જ પડ્યો છે. જગતમાં જે જે વિપ્લવની અળવળો થઈ છે તે બધીને એકદમ વિજય લાગ્યે જ મળ્યો છે, અને તેમાં આવેલી કાણુભરની મન્દતાથી મિ. બાલ્ફોરને જેવાને લાગે કે “હાથ, હવે તો અળવળ મરણ પામી છે” તો તેવાને એ અળવળ ફરીથી સજીવન થઈ થાપટ લગાવી ટેકાણે આણે છે. એ આખા જગતના ઇતિહાસની સામાન્ય કથાથી મિ. બાલ્ફોરને લાગ્યે જ અગત્યના હોય. ભલે આને ઉપરથી જોનારને લાગતું હોય કે અસહકાર મરણ પામ્યો છે; પણ અસહકારને પરિણામે પ્રત્યક્ષપણે આવેલું નવું ચેતન્ય, નવું બળ, અને નવી અસ્મિતા જે જોઈ શકે છે તે તો માને છે કે અસહકાર જીવે છે, જીવશે અને હિન્દુસ્તાનને પરદેશી ધુસરીમાંથી મુક્ત કરશે.

શુદ્ધિ

ગયા દીપોત્સવી અંકના પૃ. ૪૩૬ ઉપરના કાવ્ય ‘ગમે તો સ્ત્રીકારો-’ ની ૨૩ મી-લીટીમાંનેછેલ્લે

... .. રિયર અળક જેવી ધ્રુવ સમી

એમ જોઈએ.

આ અંકમાં

અગ્રદુ

પૃ. ૧૫	લીટી ૧૨	રાધા અને લક્ષ્મી
”	લીટી ૧૩	વિદ્યાવતી:—
”	લીટી ૧૫	પ્રેમવતી:—
”	લીટી ૨૫	લક્ષ્મી
પૃ. ૩૧	લીટી નવિંધી ૨	પ્રે. ચર

શુદ્ધિ

વિદ્યાવતી અને પ્રેમવતી
પ્રેમવતી:—
વિદ્યાવતી:—
પ્રેમવતી
પ્રે. ખૂચર

પુતળી છોડીને અરીસા તરફ વળી. ‘અરીસો ફોડીને હજી બીજા પાટા બંધાવવા છે!’ હું એકલીથી હું ધરાઈ. જેને ધણું દશે તે બિચારી શું કરતી દશે’ કહીને બીજાને રામને દૂર ખસેડી. રામએ તાબું જ પરાક્રમ ન કરેલું હોત તો કદાચ એકાદ ધબ્બો પણ પડત, પણ આજે તો માત્ર દૂર જ પણ રામ હારે એમ નહોતું. રામ પાછી આવી અને અરીસામાં પોતાનું પાટો બાંધેલું મ્હોં જોયું ત્યારે જ તેને શાંતિ વળી. અરીસામાં જોઈને ‘બા, બીજ નામુ બીજ નામુ, નામુ વાગ્યું, નામુ વાગ્યું’ કહીને હસવા લાગી. બાનેયે હસવું આવ્યું, પણ પાછી ખસેડીને તેની સામે આકરા ડોળા કાઢ્યા. આ અનુભવ રામને નવો હોય તેમ, અને કોઈને પ્રેમથી છતવાનો પાક આજથી જ શીખતી હોય તેમ માની છેક અડાઅડ મ્હોં લઈ જઈ તેણેયે સામા ડોળા કાઢ્યા. માની આંખની કીકીમાં પોતાના મ્હોંનું પ્રતિબિંબ જોઈ, ‘બા, બીજ નામુ, બા બીજ નામુ’ કહીને હરખેલી નાચવા લાગી. એક અરીસો લઈ લીધો તે માની કીકીમાં તેને બીજો અરીસો મળી રહ્યો. માતાનાએ હરખનો પાર ન રહ્યો. સુલગા ખડખડાટ હસી પડી, પણ તુરંત જ તેની આંખમાં ડીબો ભરાયો. ‘આ દીકરી તે શાં નસીબ લઈને આવી દશે? એકવાર માંદી પડી ત્યારે મરતી મરતી બચી, આજે આંખ ફટતી બચી! આંખની કીકીનો અરીસો કયો! આવાં ચંચળ અને વિચક્ષણ છોકરાં છવતાં નથી એમ ધરડાંએ કહે છે તે સાચું જ પડવાનું દશે? આગલાં બે ગયાં તેમ તુંયે જવાની દશે? તારા બાપ તો આવીને ચીડાશે પણ તને સંભાળવી પડતી હોય તો બાણે. તારા ઉત્પાતની મને ખબર, એમને શેની હોય? એમને એમની ચોપડી લઈ અને કાલેજ લઈ.’ આવા વિચાર કરતી, અને ‘રામુ’ બધું સમજતી હોય તેમ એમાંના કેટલાક ઉદ્ગાર કાઢતી સુલગાએ જેમ તેમ ચાટસો વાળ્યો.

પોથી શકાય, એ તો ક્ષુદ્રિના સંસ્કારથી પોપાય. તને તારા પિતાને ઘેર 'સરસ્વતીચંદ્ર' હાથ અડ્યો લાગે છે, એટલે તે મને 'સૌભાગ્યચંદ્ર' કહીને સંબોધન કર્યું. એમ પુસ્તકીઆ ભાષા વાપરીએ તો પ્રેમ નહીં થાય. મને તો તું 'પ્રિય ઇન્દુ, લખે તો ગમે.' ઇન્દુ ઇન્દુ આ પહેલા કાગળના ભાષણથી મુલગા તો ગિચારી આભી જ ખની ગઈ હતી. ઘણા દલાડા કાગળ લખ્યો જ નહિ એટલે ઇન્દુભાઈ અકળાયા. તેણે પાછો કાગળ લખીને મુલગાને કાગળ લખવાની આગ્રહપૂર્વક માગણી કરી, વિનંતિ કરી કહીએ તો ખોટું નથી, કારણ તેને તો હવે કાગળનો સ્વાદ લાગ્યો હતો. 'મેં કાગળ લખવાની તો તને ના કહી જ નથી. કાગળ લખીને જ આપણે આપણો પ્રેમ વધારી શકીએ એમ મને ચોક્કસ લાગે છે. હું તારા કાગળ મુધારીને પાછા મોકલતો જમણ, મૂચના પણ કરતો જમણ, તને શીખવવાનો તો વખત આવે ત્યારે ખરો, પણ પત્રદારા તો જેટલું શિક્ષણ આપાય તેટલું સાફ. હા; એક શરત આપણે પાળવી જોઈએ. આપણે એવા કાગળ લખવા કે આપણા માતૃપિતાના હાથમાં એ આવે તો યે તેમને વાંચનાં સંકેત ન થાય, તેમને એમ ન લાગે કે આ લેખકો તો વહી ગયાં છે.'

આ પછી પત્રોની સંકળ ચાલી. મુલગાના કાગળ આવનાં દાર લાગે તો ઇન્દુભાઈ અધીરા થઈ જાય, વાંચવામાં ચિત્ત ન લાગે, તાર કરવાનું મન થઈ જાય, પણ રખેને વેવલામાં ખપશું એ લયથી સમસમીને બેસી રહે. મુલગાના કાગળ આવે ત્યારે તે એક વખત વાંચે, અનેક વખત વાંચે. મુલગાએ કાગળોમાં સંબોધન કરવાનું જ છોડી દીધું હતું. ઇન્દુભાઈ 'શુવન સખિ' 'પ્રિય શિષ્યા' 'પ્રાણાધિકે' એવાં સંબોધન વાપરવામાં હવે અડચણ જોતા નહોતા, અને મુલગાને લખતા : 'તું તો તારી ચીડ કાઢવા બેસી છે. 'સૌભાગ્યચંદ્ર'ની મેં એકવાર મરકરી કરી એટલે હવે તું તારા પ્રેમથી ટપકતા પત્ર પણ સંબોધન વિનાના લખે છે. તે તો અધૂરા લાગે છે. તારી ઇચ્છા થાય એ લખ. હવે તો 'સૌભાગ્યચંદ્ર' લખવાનો પણ તે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. તારો પ્રેમ હવે થોડો કૃત્રિમ છે. તે લખવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે કૃત્રિમ હતો. હવે તો એ 'નિત નિત નવી દીપ્તિ જ સજે' એવો થયો છે. તારું ગમે તે સંબોધન મને ગમશે.'

ઇન્દુભાઈની પરીક્ષા આવતી જતી હતી, અને બીજા બાલુએ તેની વિદ્યુત્તના વધતી જતી હતી. મુલગાના કાગળો આવે ન આવે તેણે તેના તો લખાયા જ જતા હતા. મુલગાને થયું કે નપાસ થયા તો બંનેની ફજોતી છે, ઘરમાં સૌ કહેશે 'હવે તો કાગળ લખતાં થયાં ને!' ખૂબ વિચારીને એક દિવસ કાગળ લખ્યો. સંબોધન તો મનમાં હમેશાં રળી જ રહેલું હતું, પણ કદિ કાગળ ઉપર પાડ્યું નહોતું તે આજે વાપર્યું. 'મહારા બાલા; મેં કયા નમ્રતમાં તમને કાગળ લખવાના રાઝ કર્યો તે ખજર નથી. પણ મને લાગે છે કે મારી ભૂલ યદ્ય છે. તમે પાસ થઈને ઘેર આવત ત્યાં મુઘીમાં શું ખાદુંભાણું થઈ જવાનું હતું? તમે તો કાગળ લખતાં મને પહેલા જ કાગળમાં વારેલી, અને હવે તમે રોજ મને કાગળ લખવામાં વધારે ને વધારે વખત આપતા જાઓ છો. તમારી પરીક્ષા આવી. તમારા વાંચવામાં હું વિધ્નરૂપ થાઉં છું એમ મને લાગે છે, અને તમે કદિ નપાસ નથી થયા અને આ વેળા યાઓ તો માફ તો આવી જ બન્યું છે જો! તમારા સ્વાર્થમાં મારો સ્વાર્થ તો છે જ, પણ આજે તો મારા જ સ્વાર્થની ખાતર માનું છું કે તમારે હાસ મને

કાગળ ન લખવા, હું મેં તમને ન લખું. પાસ થયા પછી ધરાઈને લખશું. એણું ન આપજો.' આવો રીથો, સ્વનંત્ર કાગળ સુભગા લખશે, આટલા દલાસ સંધરી રાખેલું સાફ સ્વનંત્ર સંબોધન આમ ટાંકણે વાપરશે એવું ઇન્દુભાઈએ કદિ ધાર્યું નહોતું. ઇન્દુભાઈનું આદર્શણ તો ઉલટું એવડાં, પ્રથમના કરતાં પણ લાંબો કાગળ લખ્યો, અને નપાસ ન થવાની ખાત્રી આપી. સુભગાએ ઢાલી કરણ કરી આની પહેલેય પણ ન ચીકારી.

૩

ઇન્દુભાઈ પાસ થઇ ગયા, સરસ રીતે પાસ થયા. આમ કાગળ આગળથી શું થાય, આપણો ને કાંઇ થેલો પ્રેમ દશે, કાગળ લખનાં લખનાં ભણના પણ અટકી જાય એવા તો કોઇ મૂર્ખાઓ જ દશે, વિગેરે વિગેરે બાળતો સુભગાને લખી, અને કાગળો લખવાનું ચાલુ કરવાનું ફરમાવ્યું. સુભગાએ કાગળ લખ્યો તેમાં પતિની શક્તિનો અવિશ્વાસ કરવા બદલ માફ માગી અને ભાવી જીવનનાં અનેક સુખસ્વપ્નો ચીતર્યા.

પતિપત્ની દલે મળતાં થયાં. પતિએ પહેલે જ દિવસે પત્નીને થોડો ઉપદેશ સંભળાવ્યો. 'મારા એક ગ્રેફિસર છે. ૫૦ વર્ષની ઉંમરના છતાં ફુંવારા છે. ફુંવારા એટલા જ ખાતર રહ્યા છે કે પોતાનાં વૃદ્ધ પિતા માતાની સેવા કરી શકે. પિતા માતાની સેવા તો અહીં રહીને શું કરના દશે? કારણ એ અહીં રહ્યા, પિતા માતા રહ્યાં વિલાપનમાં. પણ એમના બોલવા ઉપરથી એવું લાગ્યું કે માનપિતાના પ્રેમની વચમાં પત્નીના પ્રેમને આવવા ન દેવો, ત્યાં સુધી માનપિતા જીવે છે ત્યાં સુધી તેમનાં બાળક રહેવું એ સાફ, વિલાદમાં જોડાઇ પિતા બનવામાં મર્યાદાનો ભગ છે. અને એક નિશાથી એ એક આદર્શને પોષી રહ્યાં છે. મને લાગે છે કે એ ભવ્ય આદર્શ છે. તારા પ્રેમથી પિતામાતા પ્રત્યેના પ્રેમમાં જરાય ન્યતતા નથી થવાની એ હું જાણું છું, પણ પિતામાતાના છતાં પોતે પિતા બનવું એ તો ભૂંડું લાગે છે. સુભગા દસી. 'સેવા તો પિતામાતાની એક કરતાં દતા તેને બદલે બે દરશું. તમારા પિતા ને મારા પણ પિતા જ ને? અને દલે મારે તો એઓ જ પિતા રહ્યા છે. બાકી વૃદ્ધ માનપિતાના મોટાં થયેલાં છોકરાંઓને છોકરાં હોય તેમાં ભૂંડું હું કશું જ નથી જોતી. માનપિતા તો બાળકોના બાળકોને બાળામાં રમાડ્યા હંમેશાં તકસે છે. પણ મારી તો એ સંસારી દષ્ટિ રહી. તમારી ઇચ્છા હોય એમ વર્તે. હું કેઈ વાતમા તમને વિશ્વરૂપ થવા આગતી નથી' આ તો તેમની અનેક વાતોમાંથી એક વાત આપી છે. સુભગા પતિની સાથે સંબંધમાં આવી ત્યારથી તેના આદર્શોથી કંપતી. આ નવા આદર્શથી તેની ધધરાડી વધી. બંને રોજ મળતાં. કાંઈક વાંચે, વાતો કરે, મુઠ જાય. વાતો છતાં સુભગાનો સંકોચ તો ચાલુ જ હતો.

વિચિત્ર વાનથી થયેલો સંકોચ બાંગવાનો ઇન્દુભાઈએ બીજી વિચિત્ર વાન કરીને ઉપાય લીધો. સુભગાને ટોલ્ટોલપનો પરિચય કરાવ્યો. જગન કરતી વેળા ટોલ્ટોલપે પોતાની પત્ની આગળ કરેલી પોતાના શુન્દાની કૃત્તવિનોતી વાન કરી, અને કહ્યું: 'આપણે પણ એક બાળના પૂર્વજીવનના એકરાર કરીએ તો કેવું સાફ. પરંતુ પહેલાં તો એ પ્રસંગ નોંધો. પણ આજે કરીએ તો?' શુન્દા શું, એકરાર શું-એ અધુ સુભગાને મારે વિચિત્ર હતું. સુભગા સ્તબ્ધ થઈને બેસી રહી. ઇન્દુભાઈને થે કોઈ મોટા શુન્દાના એકરાર કરવાના ન્હોના, પણ અવારનવાર અનેક બંદોબી સાથે લીધેલી વાનગીનમાં છટ, અને વધારે પડતા પરિચયની

વાતો કરવા માંડી. સુલગા કહે: 'માફ કરો, ભાઈ સાહેબ. મારે એ વાતો નથી સાંભળવી. થઈ ગયું તે બૂલી જવું.' 'વાર, પણ તું કંઈ નહિ સંભળાવે? મારી માફી લઈને જ તું ચૂપ રહેવા માગે છે?' 'તમે માફીની વાત ન કરો. હું પાપમાં પડું છું. માફી શેની? અને મારે શેની વાત કરવાની હોય? તમે સેંકડો કેડાણે કરો, સેંકડોના પ્રસંગમાં આવો તે બૂલે થઈ જાય. અમને શું? અમે તો સદાય ધરમાને ધરમાં.' 'ના; પણ હું તારા જીવનમાં આવે એકે અનુભવ ન મળે?' 'તમે તો નકામી આ વાત યોજી રહ્યા છો. મારો તો એકે અનુભવ એવો નથી. હા; તદ્દન બાળપણમાં 'ધરધર' તો અનેક છોકરા છોકરીઓ સાથે રમ્યા હતા. તેમાંનાં કોઈ છોકરાને આજે નજરે લેથે પણ ન યોજાવું. છોકરીઓમાંની બિચારી એક પેલે જ દિવસે રૂંધાઈ, અને એકને આટલી ઉંમરમાં જ ત્રણ છોકરાં છે. છોકરી સુખી થશે એમ સમજીને માથાપ બીજ વર શોધે છે, ત્યારે ઉઘડી આ નવી ઉપાધિ બોલે છે.' એમ કહીને સુલગાએ વિષય બદલ્યો.

આમ દિવસો જતા હતા, ત્યાં ઇન્દુભાઈને એક કોલેજમાં 'લેક્ચરરશિપ' મળી. માન પિતા અને પત્નીની રજા લઈને ઇન્દુભાઈ નોકરીએ બેઠાયા.

૪

ઇન્દુભાઈએ સ્વતંત્ર ઘર માંડ્યું. વડુને મૂકવાને માટે ઇન્દુભાઈના માતા ખાસ આવ્યાં. અને વડુને અનુભવ વિના ઘર ચલાવવાને અડચણ પડે તે માટે એક મહિના દીકરાને ઘેર રહ્યાં. માતૃપિતાની સેવાની વાત તો કોઈ પુરાણી સ્વભાવી જેમ ઇન્દુભાઈના મગજના ક્યા ખૂણામાં ભાગી ગઈ હતી તે તે જાણે. પણ બા લાગે વખત રહેશે તો સુલગાની કેળવણી માટે પોતાનાથી કંઈ નહિ થઈ શકે એ તેને મોટી ફિકર થઈ પડી. હસતાં હસતાં માતાને એક દિવસ કહ્યું: 'બા, તમને આવ્યે કેટલા દિવસ થયા? બાપુ બિચારા એકલાને! તેમને અડચણ પડશે. અમને હવે કશી અડચણ ન પડે. જુઓની હવે તો એ મુંદર રસોઈ પણ કરતી થઈ ગઈ છે ને! કેલ્ચિયર માંડો પરીશ તો તમને જરૂર બોલાવીશ.' માતા તો સાનમાં સમજી ગઈ. 'ભાડ, સુખી થાઓ અને માંદા શા સાડ પડે? રગ્નમાં તો આવશો ને? હું આજે રાતની ગાડીમાં જઈશ. તારે મૂકવા આવવાની થે જરૂર નથી. વડુ બિચારી એકલી પડે ને!' ઇન્દુભાઈએ આનાકાની વિના માતાના નિશ્ચયને વધાવી લીધો.

પોતાના પ્રોફેસરના બ્રહ્મચર્યની સુલગાને કરેલી વાન તો સૂર્યના તાપમાં ખરક પીગળે એમ સુલગાના પ્રેમમાં પીગળી ગઈ. ઇન્દુભાઈ ગૃહસ્થ થયા.

સુલગાને જરાય આશ્ચર્ય ન થયું. તે હવે ઇન્દુભાઈના મનને સંપૂર્ણપણે સમજી ગઈ હતી. ઇન્દુભાઈએ નવા વર્તનનો અચાવ નવા સિદ્ધાન્તોથી કરવા માંડ્યો. 'મારા પ્રોફેસર આખરે પશ્ચિમના દેશના ખરા ના! એમના અને આપણા આદર્શો જૂદા, સુલગા તું કહેતી હતી તે ખરોખર છે. શરીરસંબંધ વિના પ્રેમ પણ શરીર વિનાનો રહે છે. જે શરીરસંબંધની જરૂર ન હોય તો લગ્ન જ શા સાડ? ભાઈજીનેના પ્રેમથી ન ચાલે? પણ પતિપત્નીનો પ્રેમ બીજા અથવા પ્રેમના કરતાં ચઢીઆતો છે. 'અદ્વિત સુખદુઃખયોઃ' વાળો શ્લોક મેં તને આપણે ઘર દતાં ત્યારે સમજાવ્યો હતો ના? એમાં આત્માનું અદ્વિત તો રહેલું છે જ, પણ શરીરના અદ્વિત વિના એ આત્માનું અદ્વિત કેવળ કલ્પનાનું જ અદ્વિત છે. એક કવિએ પ્રેમ અને કામને એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ કહી છે એ ખરોખર જ છે,

સુભગાને બિચારીને આ બધી જ નવી વાતો હતી. તેના પિતા સ્વામીનારાયણ પંથના હતા, ભગવદ્ભક્ત હતા. તેણે સુભગાને જેટલો કેળવણીનો સંસ્કાર અપાય તેટલો આપીને પછી સંપ્રદાયના સાહિત્યનાં પુસ્તકો તેની આગળ મૂક્યાં હતાં. પોતે મુક્તાનંદ નિષ્કુળાનંદનાં ભજન ગાતા, અને એકની એક દીકરીને પણ એ ભજનો ગવરાવતા. સુભગાને પરણાવીને એકાદ વર્ષમાં તે સ્વર્ગવાસી થયા હતા, અને હવે તો પેલાં ભજનો જ પિતાની મીઠી સ્મૃતિ રૂપે સુભગાએ સાચવી રાખ્યાં હતાં. પોતે કોઈ વાર રસોઈ કરતાં કરતાં આ ભજનોની કડી ગળગળ્યા કરતી. ઇન્દુભાઈ કોઈ વાર બહુ આગ્રહ કરે તો તેને પણ સંભળાવે. પણ રસભૂખ્યા ઇન્દુભાઈ કેવળ એ ગવરાવના ખાતર ગાતા, કોઈ વાર સ્વામીનારાયણના સાધુઓની મળક પણ કરતા. સુભગાને દુઃખ થતું. ઇન્દુભાઈ તેને પાછા રમાડના રીઝવના અને અનેક પ્રેમ પ્રેષાઓમાં ક્ષણિક દુઃખ ભૂતાર્થ જતું.

ઇન્દુભાઈએ ભજનોને બદલે દયારામની ગરબીઓ અને ‘ ન્હાના ન્હાના રાસ ’ના સંસ્કાર સુભગાને પાડવા માંડ્યા. ઇન્દુભાઈ સરસ ગાતા. સુભગાને પણ નવો રંગ હીક લાગવા માંડ્યો. ‘ ચાલ બેઠેલી અલબેલિ પ્યારી રાધે ’ એ તો સુભગાને ઘેલી કરી મૂકી અને અનેક વાર આ જ ગરીબના તાનમાં ને તાનમાં તેમની આંખો મળી જતી. ભજનોને બદલે સુભગા હવે કામ કરતાં ને હરતાં હરતાં ‘ રયામ રંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ થકી રયામ રંગ સમીપે ન જાવું ’ લલકારતી.

પશ્ચિમમાં પશ્ચિમના પાવવ પાથરી
પંખી પોઠયાં બીડીને પાંખશું પાંખજે,
ચિલ્લે આજ જગત સૌ રસના અંકમાં
અજળ ચિલ્લસતી અલબેલી તુજ આંખજે

તાં ગાતાં અનેક રાત રસના અંકમાં જૂલતાં જૂલતાં વીતાડતાં. અનેક ઉત્તગરા થતા, ધીરે ધીરે દિવસ થાક જણાતો, કશા કામમાં મન પરાવાતું નહિ, ઇન્દુભાઈને પોતાનાં આખવવાનાં પુસ્તકોને અંગે વાંચવાનું તો રહેતું જ. આ નશામાં તેને મારે તેને શેનો વખત રહે. કોઈ વાર ખુરશી પર પણ ડોલાં ખાવાનું બનતું અને ઘણી વાર માથું ચડતું. માથામાં તેજ ઘસતી ઘસતી સુભગા તેને ઉઘારી દે. પણ તેના હાથનો સુખસ્પર્શ જ બંનેને અંતે દુઃખદાયી થઈ પડતો હોતો.

એકાદ વર્ષ આમ વીત્યું. રજામાં ઘેર જવાનું તો થાય જ શેનું? લાંબા કાગળો લખીને લાંબા ખુલાસા પિતાને લખી એકલવામાં આવે, અને પિતા બિચારા ‘ તમે બંને મુખી છો એટલે અમે યે મુખી છીએ ’ કહીને આનંદ માને એક વાર ઇન્દુભાઈ માંદા પડ્યા. રહેજ જ તાવડી આવી ગઇ, પણ અશક્તિ ધણા દહાડા રહી. સુભગા એક દિવસ કહે: ‘ મને થોડા દિવસ ઘેર જઈ આવવા દે. આપણને બહુ ઉત્તગરા થાય છે, તમારું શરીર ભુજોની મુકાવા લાગ્યું છે. એ મારાથી નથી ખમાતું. હું જઈશ એટલે તેટલા દિવસ તમને આરામ રહેશે. ’ એ વાત ઇન્દુભાઈને માથાના ધા સમી લાગી. ‘ તું તો સુભગા ગાંડી છે. આરામ લેવા જતું હોય તો આપણે બંને નહિ જઈએ? તું શેના ઉત્તગરા કરાવે છે? આપણે બંને ઉત્તગરા કરીએ છીએ. પણ મારે ઉઘીએ છીએ પણ ખરાં ને. મને જરા આજકામ કામ વધારે રહે છે તેથી આ તાવ આવી ગયો ખાકી કશું જ નથી.

આ કાળ પાછો નથી આવવાનો. આ કાળના સુખના અનુભવ ભાવી સુખના પાપા છે. રામચંદ્રજી અને સીતા જેવાં શો ને ! તને તો ઉત્તરરામચરિત હું વંચાવી ગયો છું.

અરોઅર કપોલ લાગી રહેલ,
મંદ અતિ મંદ મંદ ધુનિ હેલિ,
નહિ પૂર્વાપર કાંઈ ગણેલ,
મુખે કાંઈ એમ લવંતાં ગેલ.

આલિંગન અશિથિલથી લપટી કર અકેઠ
રમત ગમતમાં એમ ન જાણ્યો પ્રહર જતો નિરા એક
છેક નિરા થાકી વિરામી નય.

એ મનોહર ચિત્ર પાર્વતી પરમેશ્વર જેવાં રામચંદ્રજી અને સીતા વિષે સાચું તો આપણે સાર શા માટે નહિ ? તું એ પાવકપુનિત સંબંધને દોષ ન દે. માફ શરીર તો એકાદ દિવસમાં હતું તેવું થઈ જશે.

૫

પણ એ દિવસોમાં પણ લંગ આવ્યો, મુલગાની મુલાવડ આવી. આખર દિવસ મુખી રાખવાનું મન હતું, પણ ઘરના આગ્રહને લીધે વહેલી ઘેર મોકલવી પડી. થોડા દિવસમાં તો કસૂવાવડ થયાના સમાચાર આવ્યા. ઇન્દુભાઈ થોડા દિવસની રજા લઇને ઘેર દોડી ગયા, જેટલી સારવાર થઈ શકે તેટલી કરી. મહિના એકમાં તો વધારે સારા ડાક્ટરોની સારવાર કરાવવાને બદલે તેને લઈને ઇન્દુભાઈ પાછા આવ્યા. મહિના એ મહિના સારવાર ચાલી, દરમ્યાન મુલગાને આરામને માટે એક રસોઇઓ રાખી લીધા હતા. જ્યાં સારા થતાં વેંત મુલગાએ પાછો ઘરનો ભાર લેવાની માગણી કરી, અને ઘરમાં બદલના માણસને ન છૂટકે સાંખતા ઇન્દુભાઈએ ખુશીથી રસોઇઆને રજા આપી.

ઘરની જ સારવાર અંગે ઇન્દુભાઈએ મુલગા માટે અનેક ગરમ કપડાં કરાવ્યાં, ગરમ પાણીની ઝેંગ લાવ્યા, ઘરમાં દરનાં ફરતાં કંતાનના જેડા પહેરવાની મુલગાને ફરજ પાડી. ધડીવાર તે મનમાં મનમાં મુંઝાવણી રહેતી હતી એટલે બદલ સિનેમા વગેરેમાં લઈ જવા લાગ્યા, અને ઘરમાં ગૂંજારાતીના બંડાર હવે ખૂટ્યો હતો, એટલે બીજી ભાષાઓમાંથી અનેક વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ લાવે અને તેનો સાર સંભળાવે. આવી અનેકવિધ માવજત છતાં જ માવજતની મુલગાને ખાસ જરૂર જેમણે તે તો નહોતી જ મળતી. મુલગાને બીજી મુલાવડ આવી ! આ વેળા ઘેર મોકલવાને બદલે શહેરની હસ્પિતાલમાં જ મુલાવડ કરવાની ગોઠવણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, જેથી આખર દલામ મુખી સાથે રહેવાય, અને રોગચાળા નબીધનની ખબર રખાય. આ અરસામાં ઇન્દુભાઈના હાથમાં ટોમસ હાર્ડિનાં કાવ્યોનું એક તાત્ત્વ પ્રસિદ્ધ થયેલું પુસ્તક આવ્યું. એમાંના ઘણાં કેટલાં કાવ્યોના ભાવ મુલગાને નેણે સમજાવ્યા, અને એકનો ભાવ તો વિસ્તારથી ગૂંજારાતીમાં ઉતાર્યો રાજકોટીના સોરઠાથી મુલગા પરિચિત હતી. 'The Blinded Bird' કાવ્યના ભાવાનુવાદના સોરઠા પંજી તેના મનમાં મુંઝવણ

સહાય મીઠાં, ગાન ગાવામાં ગુલતાન તું
 તોયે રાં અપમાન તું પર મીઠા પંખિડા !
 પાંખો આવી ત્યાંય અધારો કેલું દિધો
 કૂંળા આંખો માંય તાતાં તીરો ભોલિને ?
 કોણ થયું રે કૂર તુજ પર પ્રશુતા રાજમાં
 જેના મીઠા સૂર કાને પડતા હર ધરી.
 એવા અત્યાચાર ધરીએ ના ગણકારતું
 કદિ ના આત્મપુકાર પૂરાયા તુજ ગાનમાં.
 નિરાશિન ધન અધાર ભોગવતું તું પંખિડા,
 તો યે એ અધાર ઉતર્યા ના તુજ ગાનમાં.
 કઠોર કારાગાર માંહે તુજને પરિહ
 પણ એ કારગાર કંઠ્યા ન તુજને પંખિડા.
 પૃથ્વી પર જીવતોડ મહેનત કરતાં ના જડી
 તારા પ્રેમની જેડ, પ્રેમમૂર્તિ ! એ પંખિડા !
 જીવન ભરના ત્રાસ વિધિયે લખિયા તવ શિરે
 તો યે પ્રેમ સુવાસ પ્રગટતી તુ જ શ્વાસમાં.
 આરાનો અવકાશ, તુજ જીવનમાં નવ દિસે
 તોય અનેરી આશ, તુજ ગાનોમાં ગુંજતી
 જીવનના અભિલાષ પિંજરની તુજ કક્ષમાં
 અમી ભર્યા તુજ આંખ, આંખ વિહોળા પંખિડા.
 કુખ દાવાનળ માંય સૌની ધીરજ ખૂટી
 તારા હૈયા માંય ધીરજની સીમા નથી.
 હેર નથી તલભાર. વેરે હર આણમાં નહો
 ધન્ય ! ધન્ય ! શતવાર, અનતરાતુ પંખિડા.
 ચિર પ્રસન્ન રવયમેવ, ગાનોમાં ગુલતાન તું
 દેવો શેના દેર ? દેવ તું રે પંખિડા.

અનેકવાર આ સોરઠા પતિની પાસે ગવરાવ્યા, અને અનેકવાર આંખો આંસુએ ભીંજવી.
 ઇસ્પતાલમાં જવાનું આવ્યું તે દિવસે પોતાના હાથે એની નકલ કરી લઈગળવામાં નાંખી
 ગઈ. ઇસ્પતાલમાં પણ એ વાંચીને રેતી. લગભગ છેલ્લે દિવસે ઇન્દુભાઈ તેને જેવા ગયા
 ત્યારે નસોં કહ્યું : ભાઈ, આ ખેનને કાંઈ કુખ છે ? રોજ એક કાગળ કાઢી વાંચે છે અને
 રૂએ છે. ' ઇન્દુભાઈને આશ્રય થયું. મુલગાના મુખ ઉપર કરમાયલું સ્મિત ઝળકી રહ્યું.
 ' મને કશું કુખ નથી. એ તો ખેલું ' આંખ વિહોળા પંખિડા ' તું ગાન હું મારા ઘેરથી
 મારી સાથે લાવી છું, અને ન ગમે ત્યારે કાઢીને વાંચું છું. એ વાંચતાં અનાપાસે આંખમાં
 પાણી ભરાય તેથી એ ખેનને લાગે છે કે મને કાંઈ હડે હડે કુખ છે. હું એને શી રીતે
 સમજાવું ? ' પણ મુલગા, તું એમ રોજ એ વાંચીને રૂએ તેમાં તારા શરીર ઉપર કેવી
 અસર થાય છે તેની તને ખબર નથી. તું પાછો આ વેળા પહેલાંની જેમ કરવા લાગે છે ?
 ' ના, ના, તમે એાણું ન આણુશો ? મને કશું નથી. હું રેતી નથી, આંખમાંથી પાણી
 ટપકે છે. ' આ કહેતાં કહેતાં આંસું રોકતી જરા અટકી ગઈ, અને ઇન્દુભાઈ ઉદાસતા
 તેનો કાઠ ઝાલીને કહે : ' હું સાચું કહીશી ? અમે સ્ત્રીઓ એવાં આંખ વિહોળાં પંખિડાં

નથી ?' કાંઈ અઘટિત કહેવાઈ ગયું હોય તેમ જરા જીલ કરીને, કૃત્રિમ દાસ્ય લાવી બોલી : 'ના, ના, જાઓ તમે. એ તો મને જરા લાગી આવ્યું. મારી આંખોમાં થોડાં કાંઈએ શૂળ બોક્ષાં છે ? તમે તો મને આંખની કાકીની જેમ રાખો છે. આંખું ના આજુશો, હો ! મારા મનની સ્થિતિ નજાણી છે, એટલે ગમે તેમ બધી જવાય છે. અમે આંખવિહોણાં હૃદયું તોયે અમારી આંખ અમે ફાટી છે, અને તેથી જ અમને જીવનમાં પેલા પંખીની જેમ પ્રકાશ, ઉલ્લાસ અને પ્રેમ લાગતા નથી. પણ તમે જાઓ.' કહીને રોંધ દીધું. ઇન્દુભાઈએ કાગળ માગી લીધો. મુલગાએ મુખે કાગળ આપ્યો, અને વળી મધુરા સ્મિતથી વિદાય દેતી બોલી : 'તમે લઈ જશો એટલે એ મારી સ્મૃતિમાંથી પણ લઈ જવાનાં હો, કેમ ? મારી ચિંતા ન કરશો. મારી ચિંતાએ તમે શરીર તાવશો તો પછી શું થશે ?'

૬

પહેલી વખતની જેમ તો ન થયું. પૂરે દિવસે બાળક જનમ્યો. માતૃપિતાના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પણ મુલગાને બિલકુલ દૂધ ન ઉતરવાને લીધે અને ગાયનું દૂધ ન પચવાને લીધે બાળક મહિનામાં મરણ પામ્યો. ઇન્દુભાઈનાં માતા આવ્યાં, અને આ વેળા તો જ મહિના પગ બાંધીને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ અંરસામાં ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ આવ્યો, દેશનાં તમામ શહેરો અને ગામડાં અપૂર્વ ઉત્સાહથી ગાજી ઉઠ્યાં. જીકી એપ્રિલના ઉપવાસ મુલગા અને તેની સાસુ બંનેએ કર્યો. નીચલે મેડે એક વકીલ રહેવા આવ્યા હતા. રાજકાજમાં ઉત્સાહ ધરાવતા હતા, અને તેની સ્ત્રી પણ હોંસીલાં હતાં. આની સાથે મુલગાએ સારી ગાંઠ બાંધી અને પરિણામે તેનામાં નવું ચેતન આવ્યું. 'સવિનય લંગ' 'સવિનય લંગ'ની જામે ચેમ્બર સંભળાઈ અને પાછી સંભળાતી બંધ થઈ. પણ તેના લણકાર જ્યાં જ્યાં પ્રસાર્યો હતા ત્યાં રહી ગયા. વકીલ 'હિંદસ્તરાજ' ગેરકાયદેસર વેચાતું હતું ત્યાંથી બેચાર નકલ લઈ આવેલા તેમાંથી એક નકલ મુલગાને પણ મળી, અને બંને જહેનપણીએ તે સાથે વાંચવા લાગી. આ પછી 'નવજીવન' આવ્યું. મુલગાએ પતિને આગ્રહ કરીને પોતાને શિરનામે 'નવજીવન' મંગાવવાની રજા મેળવી. 'નવજીવન' અને પેલી જહેનપણી મળી એટલે, સાસુજી જ માસને બેઠલે વર્ષ દિવસથીયે વધારે સાથે રહ્યાં એટલે મુલગાને પતિની સાથે બહુ સમય નહેતો મળતો, પણ તેના જીવનમાં નવી જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતી જતી હતી. એમ કરતાં કરતાં ત્રીજી સુવાવડ આવી. સાસુ આગ્રહ કરીને આ વેળા તેને ઇસ્પતાનમાં નહિ કે પીચરમાં નહિ પણ પોતાને ઘેર જ સુવાવડ કરવાનું નક્કી કરી પોતાની સાથે તેડી ગઈ. આ વખતે એક બીજો બાળક જન્મ્યો. ઇન્દુભાઈ પત્ની અને બાળકને બોલાવવા ઉતાવળા થયા, પણ જ મહિના માતાએ તેમને ઘેર રોકી રાખ્યાં. પાછાં પોતાને લાંબાં વય તે પહેલાં થોડા દિવસ મુલગા પીચર રહી આવવા મારે ગયાં. ફુલોગ્યે શીતળાનો લખંડર ઉપદ્રવ ગામડાંઓમાં ફાટી નીકળ્યો હતો. મુલગાને ન્હાને બાળક એમાં થોડા જ દિવસમાં ઝડપાઈ ગયો. પતિપત્ની બંનેનાં હૃદયોં દલે આવી જાતનાં દુઃખ બેગબીને કાંજુ થઈ ગયાં હતાં. મુલગાને તો પ્રગતિનું નવું ક્ષેત્ર દાય લાગ્યું હતું. ગાંધીજી એક વર્ષ થયાં જેસમાં હતા. જેસમાં ગાંધીજી ગયા તે દિવસે મુલગા ખૂબ રોંધ હતી અને અને ત્યાં સુધી ખાદી પહેરવાનો

નિશ્ચય કરીને પોતાના પતિને પણ તેવા નિશ્ચય કરવાનો કાગળ લખી ચૂકી હતી. ખોદી પહેરેલી સુલગાને લઈને ઇન્દુભાઈ ઘર આવ્યા તે દિવસથી સુલગા અને તેમની વચ્ચે ઠીક ઠીક ચર્ચા થવા લાગી. વચ્ચે વચ્ચે પેલા વકીલનાં પત્ની પણ ભળે. 'સોકા ગાંધીજીનું કહેલું કે જે તો રમિરજીય આવે એમાં શંકા નથી; પણ કાણ કેરે? ઇશુ પણ સાતિ અને અપ્રતિકારનો ઉપદેશ દઈ ગયા હતા જ તો; પણ આ બધું હજાર વર્ષ થયાં એ ઉપદેશ ક્યાં હશે બધો છે? તમારા પતિએ વકીલાત ક્યાં છોડી? તમે વકીલાત છોડો તોયે લોકોના ઠગચાં ઘર મેળે. પતાવીને તમે કેમાંધ શોકા અમારી કાલેજના મિશનરી સહિયો મને ખાહી પહેરીને કાલેજમાં ઉભો રહેવા દે ખરો કે? અને ન ઉભો રહેવા દે તો મારે ક્યાં જવું? આટલે વર્ષે નવો ધંધો શોધવો?' આવી આવી ચર્ચા ચાલ્યા કરતી. સુલગાને, ઇચ્છા અનિચ્છાએ, ચોથી સુવાવડ આવી. સુલગાએ પોતાનું કેટલુંક દુઃખ, પોતાનો કંટાળો, બહેનપણીની આગળ ફાલગ્યો હતો. બહેનપણીએ આ વેળા સુલગાની સાથે જાતે ઇસ્પતાલમાં જવાની ભાગણી કરી. ઇસ્પતાલમાં જ ગાંધીજીના છુટવાના ખબર સુલગાને મળ્યા. જેલમાં જઈને માંદા પડ્યા, અને ઓપરેશન કરાવવાં પડ્યાં. ભગવાન એનું રક્ષણ કરજો. આપણે તો આમ હાથે કરીને ઓપરેશન બોરીને બેઠાં છીએ. આપણી ક્યાં સદ્ગતિ થશે?' કહીને બહેનપણી આગળ સુલગાએ હર્ષ અને શોક મિશ્રિત આંસુનાં બે રીપાં પાડ્યાં. આ વેળા પુંછ છોકરી અવતરી. સુલગાનું શરીર પણ સાંડે હતું. 'ઓરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન' પુસ્તક વકીલને ત્યાં હતું તે બહેનપણી પાસે મંગાવીને સુલગાએ ફરી ફરીને તે ઇસ્પતાલમાં જ વાંચ્યું. નિબુલાનંદ મુક્તાનંદનાં બજનો પાઠાં ભાંગાતૂટાં યાદ આવવા લાગ્યાં. દીકરીને જાતી સરસી ચાંપી. એકવાર ભગવાનને પ્રાર્થના કરતી બોલી: 'તને નથી જવા દેવાની! હવે તારા પછી મારે એકે બચ્ચું જોઈતું નથી. ભગવાન આટલીને જવાડ એટલે તારો પાડ છે. મારાથી જો હવે દોષ થાય તો, ભગવાન, તું મને ઓંકરી સંજ દેજો. મારા અપરાધની સજા માટે તું આ મ્હાંસે રતન લઈ લે તો હું તને દોષ નહિ દઉં.'

૭

આ મોંઘા મૂલની પુત્રી તે આપણે ઓળખાણ કરી ગયા છીએ તે રામકુંવર. રામનામની માને ધૂન લાગી હતી અને રામની પ્રસાદી એને માનતી હતી એટલે એનું નામ રામકુંવર રાખ્યું હતું.

સુલગાએ પોતાના નિશ્ચયને સરસ રીતે અમલમાં મૂકવા માંડ્યો. રામકુંવરની સંધે પોતે અલગ ઓરડો રાખ્યો, પતિ અલગ ઓરડામાં સૂતા. પતિની સાથે ખંડુ વાચન ન ચાલતું. ઘણા સમય તો રામકુંમારીમાં જતો. પાત્રો કવિતામાં તેને રસ બેઠોતો રહ્યો, પણ પતિએ બંધ કરેલું 'નવજીવન' કે એવું જ કાંઈક સાહિત્ય પેલી બહેનપણી પાસે જોળવીને વાંચે. એકવાર 'ઓરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન' પોતાને વાંચવાની, અને તો સાથે વાંચવાની વિનંતી કરી. ઇન્દુભાઈ કહે: 'ગાંધીજી 'પૅસિટિક્સ' ચર્ચે તે ખરૂં, ઢોડાને વિષે લખે છે તે સો ટકા સાચું; રેડીયા વિષે લખે લખે, પણ દાકતરોના કામમાં પણ તેમનું લાગે વળગે? તું જાણે છે? ગાંધીજી એક વાતને વળગી રહેવાને બદલે આમ બધાં ક્ષેત્રમાં માથું મારે છે એટલે એમનું એકે કામ અંજનું નથી થતું. અને તમારા જેવાં તેમને શિષ્યો મળ્યાં

એટલે થઇ રહ્યું. જેણે સાંભળવું જોઇએ તે સાંભળતા નથી. અને તમારા લોકો જેવાં રડ્યાંખડ્યાં ખાદી પહેરે, અને ઘરમાંથી ધારીને રજા આપી વાસણ, લૂગડાં ધોવાનું બધું હાથે કરે. તેથી સ્વરાજ આવવાનું હતું કે ?' મુલગા ચીડાઇ. ઘણી ખૂરી લડાઇ અત્યાર મુધી મુલગાના તરફથી વકીલનાં જી કરતાં હતાં. આજે જ તેને એકલીને ઝુઝવાનો પ્રસંગ આવ્યો. હતો: 'ગાંધીજી તો એક વાત કહે છે: સત્ય અને અહિંસા પાળો. એમનાં રાજકાજ, એમનાં સમાજ મુદ્દારો: એમની ગરીબ સેવા અને અંત્યજન સેવા એ બધા મુશ્કેલી સત્ય અને અહિંસાના બેવડા સૂત્રમાં પેરાવાયલા છે. તમે એક વાત કરો છો ? એકમાંથી અનેક થશે. સાહેબ તમને શું કરે ? ખાદી પહેરવામાં પણ તમને શેનો ડર ? ત્રીણી પણ મળે છે. ધોનારી હું બેસી છું. એ ધોવા કરવાનું બધું હું તો આરોગ્ય વિધેના પુસ્તકમાંથી શીખી છું, અને આપણે દેશના બધા લોકો એક આરોગ્ય મેળવીને જ બેસી જઈએ તો સ્વરાજ નહિ પણ રામરાજ્ય આવે. આજે તો બધે રોગ નજરે પડે છે. અને ગાંધીજીના રસ્તા એવા છે કે સોએ કયાં તો સોને ફળે, એકે કયાં તો એકને ફળે. આપણે રોગને કાઢીને બેસીએ એટલે થયું. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પણ રોગી દશા આપણી હશે તો તે સ્વરાજ્ય નહીં પણ કુરાજ્ય હશે. પણ, એાહું ના લાવશો, મારાથી તપીને બોલાય છે તે. હું તમારા ઉપર નથી તપતી મારા ઉપર તપું છું. અત્યાર મુધીમાં આપણે જે ખમ્યું છે તેનો દોષ તમારા ઉપર શેનો કાઢું, મારો પણ તેમાં પૂરેપૂરો ભાગ હતોને. હવે ચેતીને ચાલશું.' ઇન્દુભાઈ ધીરા પડ્યા: 'લ્યો ચાલો ત્યારે આજે તમને તમારું માનીતું પ્રકરણ વાંચો.' તમે આમ ગંભીર થઇને ન વાંચવાના હો તો એ પ્રકરણ ભલે માંડ મારી પાસે રહ્યું. મને તો આપણી ઘેલછાનો આખો ઇતિહાસ એ પ્રકરણમાં ઉતારેલો લાગે છે, તમે ગાતા

ઓ રસ તરસ્યાં બાળ રસની રીત ન ભૂલશો
પ્રભુએ બાંધી પાળ રસસાગરની પ્રેમથી

અને હું રાજ થતી-જાણે રસ લેનારાં પ્રેમ કરે અને તેમને પટ્ટો મળી ગયો. હું તો એ સોરઠાનું બીજું ચરણ આમ વાંચું:

પ્રભુએ બાંધી પાળ રસસાગરની સંયમે.

આપણે તો હંદગીતે બરબાદ કરી છે. પેલું 'શુભ પ્રકરણ' શીખવે છે કે આપણે ચેતવું હોય તો પૃથક્ શય્યા પ્રથમ શિક્ષા, અને સંયમ એ રસની પ્રથમ દીક્ષા. પણ હું બોલું છું. મને ક્ષમા કરો. હમણાં હવે આપણે છૂટાં પડીએ એ જ સૂરસ છે.

૮

આ પ્રસંગ પછી ઘણે દલાડે ઇન્દુભાઈએ અમર્યાદ રીતે મુલગાની પ્રતિષ્ઠા તોડી હતી. બીજે દિવસે છોકરીને ખૂબ તાવ ચડ્યો. મુલગાએ ઇન્દુભાઈને પગે પડીને કાલાંવાલા કથો: તમે મારી આટલી વિનાતિ ન સ્વીકારો. આ પણ ચાલી જવાની છે એમ માનજો. હો !' 'મુલગા, મુલગા, તું આટલી આકરી કયાંથી થઈ ? તું મારી નળગાઇ તરફ ન જુએ ? ને, હે, સાચે સાચું કહે, ચીડાઇને નહિ, તારા મનમાં હંડે ઉતરીને મને જવાબ આપ. તારા મનોવિકાર બધા શમી ગયા છે ? તને આટલી દીકરીથી સંતોષ છે ?' 'નહિ ચીડાઈ, તમે ગંભીર થઇને પૂછશો તો હું શા સાંડે ચીડાઈ ? એ અવગુણ પણ કાઢવાનો પ્રયત્ન

કરી રહી છું, પણ કોકવાર તપી જવાય છે, શું કહું? તમને સાચું કહું આ દીકરી જીવે અને એ સદ્ગુણી થાય અને એને આપણે આંખવિહોળું પંખીકું ન કરીએ તો બસ. દીકરા આપણી અખત્યારની વાત છે? તો તો. પેલા બે શાને પ્રભુએ ખેંચી લીધા? અને નળગાધની તમે વાત કરીને મને શરમાવો છો. મારી નળગાધ તમે નથી જાણતા? તમારા કરતાં હું સોગણી ઘેલી હતી. મારી નળગાધને લીધે તો તમે નળગા બન્યા છો. અને નળગા છીએ એમ ક્યાં સુધી કહ્યા કરશું? એકવાર સખળા ખની જઈએ કે પછી પ્રભુ સાથે છે..'

૯

રામુને વાગ્યું તે દિવસે ત્રેદિસર જરા મોડા આવ્યા હતા. બધી વાત જાણી લઈને કહેવા લાગ્યા: 'કેમ ગઈ વખતે તો જાણે મારા ગુનહાથી છોકરી માંદી પડી હતી. આજે આ વાગ્યું તે પણ મારો ગુનહો કે? આપણે ન્હાનાં બચ્ચાંવાળાંને એમ રેંડીઆ સાથે ખેલ કરવા ન ફાવે.' 'એક તરફથી છોકરી ત્રાસ આપે અને બીજી તરફથી તમે આપો: એ છોકરીને વાગ્યું તેમાં રેંડીઆનો દોષ! તમને એ સવાલ આજે ઉઠ્યો છે એમાં જ હું વિપત્તિ આવતી દેખી રહી છું. આપણા મનમાં થતા વિચારની પણ અસર પ્રગટ અપ્રગટ રીતે થયા જ કરે છે.' 'એટલે તારો દોષ તો હોય જ નહિ? તારી છોકરી માંદી પડે તે મારા વિચારની અસર. સુભગા, સુભગા, તારા નવા વાચને તારી વિચારશક્તિની ઉપર પણ અસર થઈ છે. આમ લાંબુ નહીં ચાલે.' સુભગા ચૂપ રહી, દીન બનીને રોવા લાગી, રોતી રોતી પતિને ચરણે પડી. પતિએ તેને ઊપાડી છાતી સરસી દાખી અને આજે ઘણે ઘણે દહાડે પાછાં એકબીજાને આશ્વાસન દેતાં, એકબીજાને માફ કરતાં 'પક્ષવમાં પક્ષવના પાલવ પાથરી પંખી પોઠ્યાં બીડીને પાંખ શું પાંખજે!'

મોઢી મોઢી ઉંઘ તો આવી હશે કે ન આવી, બંને ચૂપચાપ પડી રહ્યાં હતાં. 'રામુ' નિરાંતે નાનકડી ઢોલકા ઉપર પોઢેલી હતી. એક વાગ્યાનો સુમાર હશે. પતિના પુરાતન સંસ્કાર જાગૃત થયા, પત્ની ઝખઝખને જાગી, અને સિંહણની જેમ ગર્જી ઉઠી: 'બાળહત્યા! બાળહત્યા! કેમ દોડો! બચાવો!'

આ કારમી મર્જના મોહોહાના લોકોએ સાંભળ્યા હશે, વક્રીલ અને વક્રીલની સ્ત્રીએ તો સાંભળ્યા જ. તેઓ હાંફળાં દોડી આવ્યાં. બારણું ઠોક્યું. ઇન્દુભાઈએ બારણું ઉઘાડ્યું. સુભગાની આંખમાં અપૂર્વ તેજ ચમકી રહ્યું હતું. બહેનપણી તરફ જોઈને ખાંધી નીચું જોઈ ગઈ. ઇન્દુભાઈ ચૂપ હતા, વક્રીલ અને વક્રીલની પત્નીને એકે સવાલ પૂછવાની હિંમત ન આવી. નિઃસ્તબ્ધ શાંતિ પથરાઈ રહી હતી. માત્ર વક્રીલનો કૂતરો ચોર આવ્યા હશે અને માલિક પકડવા દોડ્યા છે એમ માની બસતો બસતો ઉપર આવ્યો તેના અવાજથી જ શાંતિનો ભંગ થતો હતો. ઘડીક પછી કૂતરો પણ આ ચાર નીરવ માનવો વચ્ચે કરુણ મુખમુદ્રા કરીને બેસી ગયો.

ઘડીક રાહ જોઈ, કાંઈ ન જ મળે એમ માની, સવારના બધી હકીકત પૂછવાનો નિશ્ચય કરી ત્રણે જાગ્યાં પોતાને મેડે ઉતરી ગયાં. સુભગાની આંખમાંથી હવે આંસુની ધાર ચાલી. ઇન્દુભાઈ ત્યાં ન બેસી શકાયું, ન સાંત્વન દેવાની હિંમત ચાલી. ઉઠીને પોતાના ઝોરડામાં ગયો, અને પોતે પણ શેષો. એમને એમ પ્રભાત થયું. ઇન્દુભાઈ આગલે જ દિવસે આઘ-

બહુના વર્ગમાં વંચાયેલા ફક્તે ગણગણ્યા: ' But many that are first shall be last; and the last shall be first. '.....

સવાર થયું. કાઠ કાઠની સાથે બેઠવું નથી. રામું-‘નામું’-ને બિચારીને આજે બાપુ એ નથી બોલાવતા, બાપે તરછોડે છે. સુભગાએ રાંધ્યું, પીરસીને બેસી રહી. ઇન્દુભાઈ જમીને ગયા. સુભગા તો બૂખી જ રહી, નીચેથી. ‘જેનપણીના ઘાટીને બોલાવીને બધી રસોઈ આપી દીધી. ‘જેનપણીએ વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ મિથ્યા. સાંજે પ્રેક્ટિસર આવ્યા ત્યારે. ‘જેનપણીએ ઘાટીને શીખવીને. મોકલ્યો: ‘ જાને દેવ સાહેબને પૂછી આવ કે શેફાણી. ખાતાં કેમ નથી. કહેજે ને કે બધી રસોઈ મને આપી દીધી. ’ ઘાટીએ પૂછ્યું: દેવ સાહેબ સમજી ગયા. રાત્રે પોતે પણ ન ખાધું. બીજો દિવસ પણ એમ ગયો. ત્રીજો દિવસે રાત્રે ઇન્દુભાઈ કરુણતાની ભૂતિ બની સુભગાના ઓરડામાં જઈને બેઠા. સુભગા કાંઈ ન બોલી. પોત પોતાને સ્થાને પડી રહ્યાં, ઉંઘતાં જાગતાં, જાગતાં-ઉંઘતાં રાત વીતી. પ્રભાતે ઇન્દુભાઈ ઉભા થઈને સુભગા પાસે ગયા, અને પગે પડવા બોલે છે તેવી. સુભગા ઉઠ્યા. ઇન્દુભાઈ બોલ્યા: ‘ બસ થયું, સુભગા, બસ થયું ! હજી સજા નથી પૂરી થઈ ? કહેતી હોય તો વકીલભાઈને ત્યાં જઈને તેમની આગળ ગુન્હો કબૂલ કરી આવું, બીજી કાંઈ સજા હોય તો તે ખમું. પણ હવે બસ થયું. ’ તેનો અવાજ ગદગદ થયો: ‘ તું કહેતી હોય તો ગાંધીજીની આગળ જઈને તારી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરું. તને મેં બહુ દુઃખ આપ્યું છે. પણ ‘ અમીભર્યા તુજ આંખ આંખવિહાણું પંખિડા. ’ મેં જ તને આંખવિહાણી કરી હતી. તે તો તારી અંતર્દષ્ટિ મેળવીને પ્રસન્નતા મેળવી છે. હું ક્યાં જઈશ ? ’

‘ બસ થયું ! વધુ ન શરમાવો ! ઉપવાસ વિનાની પ્રતિજ્ઞા ફળતી નથી. આપણે અનાયાસે ત્રણ ઉપવાસ થયા. ગાંધીજી આગળ જવાનું આપણું શું ગળું ? આપણો તેમના ઉપર શો દાવો છે ? પ્રતિજ્ઞા આલોની કરીએ આ દેવસમા બાળકની આગળ. તમે કહેતાને કે બાળકો તો પ્રભુની ભૂતિ છે ! ’

‘ અને શાંત મીઠી નિદ્રા લેતી રાત્રીના ચરણ આગળ પડ્યાં અને પ્રતિજ્ઞા લીધી.

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ

જાપાનનો પ્રવાસ

[વ્યાખ્યાન ૩ જી.]

મેં ધાર્યું હતું કે જાપાનની કયા કાસે પૂરી કરી આજ યીનની કયા-સાર કરીશ. પણ જાપાનની વાત પૂરી ન થઈ અને જાળકોની વાત પણ હજી બાકી છે તેથી આજે તે વાત કરીશ.

ચંબાપચી તીર્થમાં પહેલાં એક સ્ત્રીને શ્રી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. એની પ્રાણી લેકોએ હારે શ્રમ લઈને એક મંડળ ઉભું કર્યું હતું. આજે તેમાં પંદર-વીસ લાખ માણસો છે. આખા જાપાનમાં એ મંડળનો વિસ્તાર છે; અને એ મંડળ તરફથી લગભગ બે હજાર વિદ્યાર્થીઓ અને આઈસોથી એક હજાર આરોગ્યશાળાઓ સ્થાપનામાં આવ્યાં છે.

બાળકોનું લાલનપાલન

એ ચંબાપચી તીર્થમાં જ અમે પહેલાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓને મંદિરને માટે ગાંધીમાં પ્રથમ માટી વગેરે લઈ જતાં જોએલાં એ વાત તો કાસે થઈ ગઈ. એ લોકોની સેવાપરાયણતા અને વિશ્વાસની ગંભીરતા વિશે વિસ્તારથી કહેવાનો સમય નથી, પણ એ લોકોની ધર્મશ્રદ્ધા વિશે કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. કોંપોસાનના વૃદ્ધ આકીચુટી સાથે વાતચીત થઈ હતી. તેમાં તેમણે કહ્યું હતું કે, ભારતવર્ષે જ અમને શીખવ્યું છે કે માતાએ પોતાના મૃતપુત્રનું માત્ર લાલનપાલન કરીને એના દેહનું જ રક્ષણ કરવાનું નથી પણ માતાપિતાએ પ્રેતા આત્માનો વિકાસ પણ કરવાનો છે. જન્મ જન્માન્તરની સાર્થકતા સિદ્ધ કરવાને વિધાતાએ દરેક ઘરમાં બાળકો મોકલ્યાં છે અને તેથી બાળકોના માત્ર દેહનું જ લાલનપાલન કરવામાં આવે તો ભગવાન સામે વિકૃતિ કર્યો કહેવાય; અને એ નાસ્તિકતા જ ગણાય. એ બાળક આપણાં પોતાનાં જ નથી પણ ભગવાનનાં છે, અને એના સાક્ષાત્કાર માટે આપણાં એ, માટે આપણે જો તેઓનું અતિશય લાલનપાલન કરીને તેઓને ધર્મસ્ત્રી વિમુખ રાખીએ, તો એ પાપ આપણે માથે છે.

બાલસમ્રાહ

એક જણે કહ્યું કે અમારા પ્રત્યેક ગામના બજારમાં જો સોદા થાય તે ઉપર અને ખેતરના પાક ઉપર દાણ રાખેલું છે. વિવાહ, શ્રાદ્ધ, વગેરે પ્રસંગો ઉપર પણ થોડું થોડું દ્રવ્ય લેવામાં આવે છે. કેટલીક વાર શાંતિભોજન માટે ખર્ચ થવાનો હોય તો શાંતિના માણસો ભવિષ્યનાં બાળકોના કલ્યાણ માટે પૈસા ખર્ચવાના છીએ એમ કહી, તે ખર્ચ કરવાને ના પાડે છે. પાંચ સાત ગામો મળીને એક મંડળ થાય છે. તે મંડળ તરફથી દર વર્ષે એક સમ્રાહ ઉજવવામાં આવે છે. તે સમ્રાહમાં સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, વગેરે કળાઓમાં પ્રવીણ માણસોને નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે. તેમને જો કે માત્ર જતાં

આવતાંનું ખર્ચ આપણું પડે છે, તેના પછી ખીજા આજીવાજીના જે લોકો આવે છે તેમનું ખાધાખર્ચ ગામની વસ્તીના પ્રમાણમાં આઠ-દશ હજારથી પચાસ-સાઠ હજારનું થાય છે. વળી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ યંત્રોના પ્રયોગો કરી શિક્ષણ આપે તેનો ખર્ચ પણ એ પૈસામાંથી અપાય છે. એ ખર્ચ કરવામાં એ લોકોની એવી લાવના હોય છે કે ભવિષ્યના લાભ માટે વર્તમાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ભવિષ્યમાં પાક મળે તે માટે અનાજ વાવવાની જરૂર છે, અને જો તેમ નહિ કરતાં ખીજનો આજે જ ઉપયોગ કરી નાખીએ તો ભવિષ્યમાં જે ફળ મળવાનાં હોય તે ન મળે; અને આપણે એક રીતે આત્મહત્યા કરી કહેવાય; કારણ કે આજે જ અહીં વાવરી નાખવાથી ભવિષ્ય માટે કશું રહેતું નથી.

આ જાતનું મેંડળ જોવાની અમારી તીવ્ર ઇચ્છા હતી. એ પહેલાં કિયોટામાં અને યોસો-કોમાં એવાં એ સંપ્રદાયો ઉત્પન્ન થતાં. તેમાં મને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. ટોક્યો, વાએદો યોગેરે મુનિવૈરોટીમાંથી મારો પરિચિત અધ્યાપકો પણ ત્યાં આવ્યા હતા. પછી તે વખતે હું એટલો અંધો રોકાયેલો હતો કે એ હું ઘણું જ ઓછું જોઈ શક્યો, પણ એ અધ્યાપકો મને મેંડળા માટે કોઈ આશ્વાસ દેતા પછી કાંમ જરો ઓછું થયું એવામાં ગોકુરોહીની પાસે એક મંદિરમાં એવું સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થતું હતું ત્યાં જવાનું નિમંત્રણ આવ્યું. ત્યાં બાળકોના આલિન મંથને દિવસે ખાસ કરીને હું ગયો હતો. દેશના સર્વ અધ્યાપકો પ્રાચીન નાટકો ભજવીને બાળકોને શ્રીતાવતા હતા. ત્યાં એક જગત શિશુમેંડળ હતું. તેમાં એ ગાંભીર્યથી જોઈને બાળકો; બહારથી આવેલાં દેશ હજાર બાળકો અને ખીજા મોટેરાઓ મળી બારે હજારની સંખ્યા હતી ! તેમાં આ એક વિદેશી બાળક પણ ભળી ગયું. કેટલા અંધ પરિશ્રમથી અને પ્રેમથી વિશ્વવિદ્યાલયેના સર્વશ્રેષ્ઠ અધ્યાપકો અને નેટા ઇન્સ્ટ્રુક્ટર શક્તિઓ અને પોતાનાં વિશાળ અનુભવોના ઉપયોગ કરી આશ્ચર્યકારક અભિનયથી બાલગ્રેહકોની આંગળે નાટકો ભજવી બનેલાં હતા. ત્યાંના અભિનય કરનાર આપણી નાટક મંડળીના એક્ટરો જેવાં હોતો નથી. ત્યાંના એક્ટરોનું મોત અધ્યાપકોના જેટલું જ હોય છે. એ લોકો અંધ્યાસ કરીને તૈયાર થાય છે, અને આંખ કાઢે વડે જાન આપવાનું કામ કરે છે. હંમેશાં યુરોપિયન અન ઇન્ડિયન જે નાટક મંડળી થઈ છે તેના એક્ટરોનું એટલું અંધ મોત નથી, પણ લોકોની આંગળે પ્રાચીન સંખ્યતા રજૂ કરનાર આવી નાટકકારો, પુરોહિતો અને અધ્યાપકો તરફ બેઠું માન હોય છે. એ લોકો પોતાની દષ્ટિ આંગળે એમુક ચોક્કસ આદર્શ રાખે છે; અને આપણા પુરાણી વ્યાસના કરતાં ઘણાં ઉંચા પ્રકારનું કામ તેઓ કરે છે. દિન પ્રતિ-દિન પ્રાચીન ધર્મચુરનાં હવે, સાધના અને પ્રાચીન ઇતિહાસ લોકોની આંખ આંગળે તેઓ તાદરસ રજૂ કરતા હતા. ઉપરાંત ત્યાંના વીર પુરુષોની કીર્તિ અને લોકકથાઓ કરનારમાં હવેનચરિત્ર બાળકોની આંખ આંગળે પ્રત્યક્ષ કરેતાં હતાં. વિજ્ઞાનમંદિરમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એટલી મનોહર રીતે વિજ્ઞાનના પ્રયોગો કરતા હતા, કે મારો વિષય વિજ્ઞાનનો જ હોવા છતાં મને વિજ્ઞાન શીખવાનું મન થઈ ગયું. મોટા મોટા ચિત્રકારો સૌથી ઉત્તમ ચિત્રોનું અને અમૂલ્ય કૃતિઓનું પ્રદર્શન કરીને બાળકોના ટેલેન્ટોને બતાવતા હતા, અને તે યુરોપના મ્યુઝિયમમાં મોકલતો નહોતા પણ બાળકોના ઉપયોગ માટે જ રાખી મૂકતા હતા. મોટા સંશ્રીતશાસ્ત્રીઓ પોતાનું ઉત્તમોત્તમ સંગીત બાળકોને સંભળાવતા હતા. એ અંધ પછુ જોના નહોતા કે બાળકો એ સંગીત બરાબર સમજતા હતા કે નહિ.

બાળગોપાળની સેવા

એક રાત્રે વિદ્વાનનું મેડળ ખેંદ હતું તેમાં મેં પ્રશ્ન ક્યો: ‘આપ બાળકો માટે આટલો પરિશ્રમ શ્યો છે. છતાં તમને શ્રમ લાગતો જણાતો નથી એનું શું કારણ?’ તેમણે કહ્યું: ‘ખેંદત ખેતરમાં ડાંગરનું તરૂં ઉગાડે છે, અને તેને ત્યાંથી ઉપાડી બીજો રાપે છે. ત્યાં પાણીનું છેલ્લામાં છેલ્લું ટીપું પણ વાપરે છે. જો તે એમ ન કરે તો બધુંય અનાજ બગડી જાય. તે જ પ્રમાણે આ બાળકો અમારું પ્રજનન ખેતર છે. એમાં અમે અમારી સર્વ શક્તિનો વ્યય ન કરીએ તો ભવિષ્યની પ્રજા જગતમાં શ્રેષ્ઠ કેવી રીતે થાય?’ મેં પૂછ્યું: ‘બાળકો કેટલી ઉંમરનાં થાય ત્યારે આવી સેવાને યોગ્ય ગણાય?’ તેમણે જવાબ આપ્યો: ‘આજ સુધીની વ્યવસ્થા પ્રમાણે ત્રણ વર્ષનું બાળક આવી સેવા માટે યોગ્ય ગણાય. પરંતુ એથી નાની વયનાં બાળકો માટે પણ સેવાની વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે. જાપાનમાં બાળક એક વર્ષ સુધી ધાવે છે, તે પછી ધાવણ છોડાવી અન્નપ્રાશન કરાવે છે, અને નામ પાડે છે; ત્યારથી તે સમાજનું બાળક થયું એમ ગણવામાં આવે છે: કારણ કે તે અન્ન કાંઈ માતાની સૃષ્ટિ નથી, પણ સમાજની સૃષ્ટિ છે. એ અન્ન અને નામ આપવામાં આવે ત્યારથી આ સેવા એમને પહોંચે એ ઉચિત છે. પરંતુ હજી ત્રણ વર્ષ પહેલાંનાં બાળક માટે કંઈ યોજનાઓ કરી શક્યા નથી એ કહેતાં શરમ આવે છે. તમારે ત્યાં તો એક વર્ષના બાળકની આવી સેવા થતી હશે, કારણ કે તમારા દેશમાં તો બાળકોને ‘બાળ-ગોપાળ’ કહેવામાં આવે છે. દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશે બાળકને એવી રીતે સંબોધવાની ક્ષમતા કરી નથી. આ ઉદ્યોગો સંબંધિતાં મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને મનમાં ને મનમાં અશ્રુપાત સાથે વિચાર આવ્યો કે અમારા ‘બાળગોપાળના દેશમાં’ તે બાળગોપાળની કેટલી બધી દુર્દશા છે તે આ લોકો જાણતા નથી માટે જ આમ કહે છે. શાન્તિનિકેતન આશ્રમથી બે માઈલ પર બોલપુર નામે કસબો છે, એવા નાના કસબાના આઠ દશ વિભાગ હોય છે, અને તેમાંથી આઠ દશ હજાર રૂપિયા બેગા કરવામાં આવે છે: કારણ કે બોલપુર ચોખાનું બજાર છે અને દર વર્ષે કેટલાય લાખ રૂપિયાના ચોખા બદારગામ જાય છે. એ દશબાર હજાર રૂપિયા એક એક વિભાગમાં આતશબાજી, ગાનતાન, જલસા વગેરે બીજા ઉપયોગી બોજશોખની બાજતોમાં નષ્ટ થાય છે, અને બાળકને માટે કોઈ પ્રકારના આનંદની કે શિક્ષણની વ્યવસ્થા થતી નથી. બાળકોની સેવા કરવાની ફરજ એ ગૃહસ્થોની છે તેનો તેમને ખ્યાલ નથી, પણ બાળકોની સેવાલક્ષિત સ્વીકારવાનો એમને હક્ક છે એમ તેઓ માને છે; તેથી બાળકોને પણ એવો ખ્યાલ રહેતો નથી કે સેવા કરવી એ પોતાનું કર્તવ્ય છે. આવી અવસ્થામાં આપણા બાળકોની કેવી દશા થાય છે તે રહેજો સમજી શકારો. એક વાર્તા માદ આવે છે: અમો એકવાર નાનપણમાં ઉગ્તણીએ ગયા હતા. ત્યાં ટોપડીમાં દાળચોખા બેગાં કરેલાં હતાં, તેની ખીચડી પકાવીને ખાઈશું એવો વિચાર હતો. છાંસાઓ રમતમાં હતા. બે ત્રણ કેસાકે પછી ખીચડી થઈ છે કે નહિ તે જોવા ગયા તો તપેડીમાં પોણાભાગનું પાણી બગાડી ગયું હતું. એક જણે કહ્યું કે પાણી બગાડી ગયું પણ ખીચડી કેમ થતી નથી? પણ દાળચોખા નાખ્યા હોય તો થાયને! તે તો ટોપડીમાં પડી રજાં હતાં. બધા ટોપડી પર ચુસે થયા. તેવી રીતે બાળકોની સેવા આપણે કરતા નથી પણ ત્યારે બાળકો સેવાપરાયણ ન નીવડે ત્યારે તેમના પર ગુસ્સો કરીએ છીએ.

આપણી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ (activities) કદાચ આવી હશે. અને એ પ્રવૃત્તિદ્વારા જ આપણે પ્રતિદિન પોતાનો જ નાશ કરી રહ્યા હઈશું—પાણી નકામું જળી જતું હતું તેમ. પરંતુ એ પ્રવૃત્તિમાં જ્યાં સુધી આપણે જાળકાને યોગ્ય સ્થાન નહિ આપીએ ત્યાંસુધી એ જાળકો કેવી રીતે વિકસશે ? અને કેવી રીતે આપણું જાતીય જીવન પણ વિકસશે ?

આપણે એટલો પણ વિચાર કરતા નથી કે આપણું શિક્ષણ પાણી ગરમ કરવા જેવું છે. આપણે અક્ષરજ્ઞાન આપીએ છીએ તે એકલું પાણી ગરમ કર્યા બરાબર છે. પણ ગ્રેમથી સાચું શિક્ષણ આપતા નથી તો ખીચડી કેવી રીતે થાય ?—તેઓ માણસ કેવી રીતે થાય ?

વિકાસ: વાંસથી કે વાંસળીથી ?

એ સપ્તાહને છેલ્લે દિવસે જ્યાં જાળકો આનંદ પામે માટે વાર્તા કહેવાનું રાખ્યું હતું. તે વખતે એકત્રીસ આનંદપ્રદ વાર્તાઓ અભિનય સાથે ભજવી ખતાવવામાં આવી હતી. તે જ દિવસે ગોકુરાકુજીના મંદિરમાં ભરતજી, શ્રીરામચન્દ્રની પાસે જાય છે તે પ્રસંગને લગતો વાસ્ત્વિક રામાયણમાંથી સંસ્કૃતભાષામાં અભિનય થવાનો હતો, તેને માટે અમને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. એ યોજના મારા પ્રમુખપણા નીચે થવાની હતી, તેથી વાર્તા સાંભળવાનું ન મળ્યું. એ યોજના વાજદા યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકે કરી હતી. અમે એવાં એ ત્રણ નાટકો જોયાં. એ એટલાં આનંદપૂર્ણ અને હાસ્યજનક હતાં કે આપણાં દેશનાં જાળકો માટે આણું કશું જ થતું નથી એ માટે અમને દુઃખ થયું. વૃક્ષને માટે પ્રધાન વસ્તુ ખીજ છે: કેમકે એ ખીજમાંથી જ નવું વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ એ ખીજ માટે મુમધુર ફળની પણ આવશ્યકતા છે અને એ ફળને માટે જુદા જુદા રંગ, ગંધ અને મધુથી ભરેલાં ફુલની પણ જરૂર છે. તેમ મનુષ્યજીવનના ખીજ માટે પુત્ર અને કનિ જોવાં જાળકો છે. વિધાતાની પદ્ધતિ એવી છે કે ફુલને મુંદર અને મધુથી ભરેલું કરવું, પણ આપણી પદ્ધતિ એથી ઉલટી છે. આપણે એ ફુલને પ્રથમથી જ ખીજની માફક કાઢી અને નીરસ જતાવાંએ છીએ. આપણે આંકના પાડા, ભૂગોળ, વ્યાકરણના નિયમના શુષ્ક પાકો વગેરેથી જાળ-જીવનને એટલું નીરસ કરી મૂકીએ છીએ, કે પ્રાતઃકાળના મુકોમન પ્રકાશને બેપોરનો તાપ કરી મૂકીએ છીએ, જેથી જાળકનું જીવન દગ્ધ થઈ જાય છે, પણ તેનો વિકાસ થતો નથી. ભવિષ્યનો વંશ વધારવાને બદલે વાંસની લાટડી લઈ જાળકોનો વંશ (વાંસો) વધારીએ છીએ. ભગવાન પોતે જાળક થઈ જાળકો સાથે વૃન્દાવનમાં ખેડવા આવ્યા હતા, ત્યારે વાંસ નહિ પણ વાંસળી લઈને આવ્યા હતા પણ આપણે તો ભગવાનના કરતાં પણ પોતાને વધારે ભુદિમાન માનીએ છીએ એટલે વાંસળીને બદલે વાંસથી જાળકો સાથે ખેડીએ છીએ ! તેનું પરિણામ પણ એવું જ આવ્યું છે.

એ એ ત્રણ વાત સાંભળી એક વાત જાળકોને કહેવા ઈચ્છું છું. એ જાળકોને માટે છે એટલે મોટાઓએ કાન ધંધ કરવા. આ વાત જેને સ્મરણશક્તિ હોતી નથી તેને શી શી વિપત્તિઓ પડે છે તે વિશે છે.

ભૂલકણા વિદ્યાર્થીની વાર્તા

એક માણસ હતો. તે પ્રથમ ખીજ વિદ્યાર્થીઓ માફક ગુરુને ઘેર ભણવા ગયો. તેને જે કંઈ કહેવામાં આવતું તે તે બૂઝી જતો. તેનું નામ શું તે તેને વાંદેદાર કહેવામાં આવે

તો પણ એક કલાકમાં તે પાછો બૂલી જતો. તેને તેની માતાએ ખુબ સાચી ખવરાવી પીવરાવી હટપુટ કર્યો હતો. તેની માએ જ્ઞેયું કે એનાથી નામ પણ યાદ રખાતું નથી, ત્યારે તેની માથે નામ કહેવાને માટે એક નોકર મોકલી આપ્યો. એને નોકરની મદદથી મોટા કરેલો હતો. એને જ્ઞાન નહોતું પણ શરીર માફ અને મન નિર્મળ હતું. તેની મા મરી ગઈ. તેને સંસારમાં ક્યાંય આશ્રય ન રહ્યો તેથી તે કોઈ ગુરુને ઘેર ગયો. તેણે સંન્યાસી થવાનો વિચાર કર્યો હતો. ગુરુએ પૂછ્યું: 'તાફ નામ શું?' ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો: 'મારા ગામમાં જઈ પૂછી આવું.' ગામ જઈ નામ પૂછી તો સાચો પણ માર્ગમાં આવતાં આવતાં વિસરી ગયો. તેથી ગુરુને કહ્યું: 'તમારે માફ નામ જે રાખવું હોય તે રાખો; મને તો માફ નામ યાદ રહેતું નથી.' એટલે બીજા વિદ્યાર્થીઓએ એનું નામ 'તળીઆ વગરનું ઝાસ' પાડ્યું. જે જ્ઞાન એમાં ભરવામાં આવે તે જતું રહે. ગુરુએ જ્ઞેયું કે કામઘેતુને ટોપડીમાં દોડીએ તો જેમ દૂધ ન રહે તેમ તેનામાં જ્ઞાન રહેતું નથી. તેથી તેને કહ્યું: 'તીર્થક્ષેત્રમાં જ. ત્યાં કરવાથી જ્ઞાન કેમકે રહેશે.' જાપાનમાં તીર્થયાત્રીના ખેસના છેડા પર તેનું નામ. ગામ, મંદિર અને તીર્થ લખવાનો રિવાજ છે, અને દરેક તીર્થમાં એવી છાપ ખેસ પર મારવામાં આવે છે. એણે કહ્યું: 'મને માફ નામ યાદ રહેતું નથી માટે મને જે નામ આપો કે જેથી એક ખોવાય તો બીજું કામ આવે.' એટલે ગુરુજીએ તેને જે નામ આપ્યું: એક તો 'કુતાયા' એનો અર્થ 'બહુ થયું', 'પુરતું છે' એવો થાય છે, અને બીજું 'શિયોયા' જેનો અર્થ 'વધારેની શી જરૂર' એવો થાય છે. તેણે કહ્યું: 'મારા ખેસની જે બાબુએ તે નામ લખી આપો.' રસ્તે કે ક્ષેત્રમાં પણ રખેને જે નામો બૂલી જવાય માટે સાર મધ્યાહન અને સંધ્યાની આરતી વેળાએ પણ તે 'કુતાયા-શિયોયા'નું રટણ કરતો. (આનો અભિનય કરનાર એક મોટા અધ્યાપક હતા, અને તે એવી આશ્ચર્યજનક રીતે અભિનય કરના કે એમના મુખ પરથી જાણે તે પોતે જ 'કુતાયા-શિયોયા' કહેનાર હોય એમ લાગતું હતું.) જતાં જતાં મોટા, પવન દોળે અને આશ્ચર્ય થાય તો આશ્ચર્ય જણાવવા પણ 'કુતાયા શિયોયા' બોલતો. જંગલમાં જંગલી પ્રાણી જોઈ બીકે લાગે ત્યારે પણ 'કુતાયા-શિયોયા' બોલવા લાગે. એક જગ્યાએ મોઢાઈ વહેંચાની હતી તે જોઈ આનંદમાં આવી જઈ 'કુતાયા-શિયોયા' કરવા લાગ્યો. ખાતાં ખાતાં પણ એ નામ ન છોડે.

એ રીતે ચાલતાં ચાલતાં સામે નદી આવી. જાપાનમાં નદીનું નામ, પાર કરવાની જગ્યા, પાણી કેટલું છે વગેરે માહિતી પાટિયા પર લખીને નદી કિનારે રાખવાનો નિયમ છે. એ જોઈને એણે વિચાર્યું કે કમરપુર પાણી હશે; પણ વખોડ થયેલો એટલે પરી રીતે પાણી બે માથાપૂર હતું. તેથી 'કુતાયા-શિયોયા' કરતો કરતો ધીમે ધીમે વ્યાગળ વધવા લાગ્યો. પણ એકદમ ખોટા આવ્યો તેથી કુખમાં ખાવા લાગ્યો, અને ગમે તેમ કરી નરકડનો નરકડનો નદી એળંગી બદાર આવ્યો. પણ આ ધમાકમાં તે પેટું નામ બૂલી ગયો. એથી ખેસ પર નામ જોવા ગયો, ત્યાં તો લખેલું પાણીમાં ધોવાઈ ગયું હતું એટલે બોલી ઉઠ્યા: 'અરે! ઓ નદી! તું જ માફ નામ ચોરી લીધું છે. તું તે એને ક્યાં મંતાયો? એ તો હું લખ્યાં શોધી કાઢું છું.' એના માથા પર પ્રાચીન પદ્ધતિની ટાંસની 'મીપોની' ટોપી હતી. ઘુરંધુ મુઠી પાણીમાં ઉભા રહી પાણી ઉઘેચવા લાગ્યો અને વિચાર

કરવા લાગ્યો, કે આવી રીતે પહેલાં અધું પાણી કાઢી નાખીશ અને પછી છેવટે નામ રહી જશે તે લક્ષ્ય.

એ નદીમાં મોતી પાકતાં ફળો તે ઘણી વખત ચોરાઈ જતાં હોવાથી ત્યાંના ઇશ્વરદાસો માથુસ ચોરી કરવા માટે પર્વત પર ચઢેલા હતા. તેણે દૂરથી જોયું, કે આ કાંઈ મોતી ચોરવા આગ્યો છે. તેથી તેણે છૂપાઈને આવીને એકદમ તેને પકડ્યો અને કહ્યું: 'તું કાણ છે? અમારી નદીમાં તું શું કરે છે?' તેણે સામું પૂછ્યું: 'શું કહ્યું? તારી નદી?' પેલાએ કહ્યું: 'હા, મારી નદી.' એટલે તેણે સમજણ પડી ગઈ હોય એમ કહ્યું: 'ત્યારે હવે નહીં થયું કે તે જ માફ નામ ચોરી લીધું છે. જ્યારે માફ નામ સુધાં ચોર્યું છે તો બીજા કેટલાયનું શું શું નહિ ચોર્યું હોય! તું મારાં એ નામ આપી દે. નામ આપીશ તો જ તને જવા દઈશ.' એમ કહી તેનું ગળું એકદમ જોરથી એવું પકડ્યું કે પેલો નદીનો રક્ષક તો મરવા જેવો થઈ ગયો અને તેનાથી 'પ્રતાપા-શિયોપા' (અડુ થયું, વધારેની જરૂર નથી) બોલાર્થ જવાયું. 'પ્રતાપા-શિયોપા' એ શબ્દો સાંભળતાં જ પેલાએ તેનું ગળું છોડી દીધું અને કહ્યું: 'હા! હવે કેવાં નામ આપ્યાં?' પછી આનંદથી 'પ્રતાપા-શિયોપા' બોલતો બોલતો તે આગળ ચાલ્યો ગયો.

એ અસિનય એવા સ્વાભાવિક અને સુંદર હતા કે અધાં બાળકો અડુ જ આનંદમાં આવી ગયાં હતાં. એકવીશ વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપકોએ એવાં એકવીશ નાટક ભજવ્યાં હતાં. એ જોઈને મને વિચાર થયો કે અરે! મારા દેશમાં તો અધ્યાપકો વાંસની લાકડી વડે બાળકોની પીડ પર અસિનય કરવા સિવાય બીજી કોઈ વ્યવસ્થા કરી શક્યા નથી. બાળકોને સમજણ પડે તેવી રીતે આપણાં દર્શનશાસ્ત્રમાંના કોઈ વિષય સંબંધી કહેવાનું મને કહ્યું. એ દર્શન સંબંધી વાત સાંભળનાર છ થી દશ વર્ષ મુશ્કેલી પડેલા હતા. એ મહાપંડિતો આગળ વૈજ્ઞેયિક સાંખ્યનાં મૂળતત્ત્વો એમને આનંદ પડે તેવી રીતે વ્યાસક્રિત કર્યાં.

બીજી એક મૂર્ખ વાર્તા

જાપાનની બીજી એક વાત કહું. એક સંન્યાસી હતા. પહેલી વાતમાંના જેવો તે મૂર્ખ નહોતો, પણ જાની હતા. નાની ઉંમરમાં જ પોતાનો દેશ છોડી તપ કરવા માટે તે પર્વત ઉપર ગયો. ૨૫-૩૦ વર્ષ વીતી ગયાં પછી તેને પોતાનું વનન જોવાની ઇચ્છા થઈ. જ્યારે તે પોતાને જન્મસ્થાને આવી પહોંચ્યો ત્યારે નદી વગેરે બાલાવસ્થાનાં રમતનાં સ્થળો જોઈને તે વૈરાગીને પણ આનંદ થયો. (આ સંન્યાસીનો પાંડે ભજવનાર ત્યાંના વિદ્યાલયના એક અધ્યાપક હતા. તેમનો અસિનય આશ્ચર્યપૂર્ણ હતા. તે જોઈને, જાણે કેલાસ પરનાં હિમાચ્છાદિત ગંભીર શિખરો તેમની ઉપર ઉપાના ઝગઝગતા સોનેરી પ્રકાશથી ઝળહળા ન રહ્યાં હોય એમ લાગ્યું.) સંન્યાસીની આંખમાં પણ બાલકાળનો આનંદ તરવરતો હતો. જે નદીમાં તે બાલકાળમાં નહાતો અને પાણી ઉડાડવાની રમતો કરતો તે જ નદીમાં તે જ જુની રમતો રમતાં બીજાં બાળકોને તે વખતે જોઈને તેને જે લાગણી થઈ તે ઉલ્લસ સ્થિતિ વચ્ચેનાં દંડ જેવી હતી, તડકા જાંબડાની રમત જેવી હતી. થોડે દૂર જતાં તેણે વડના વૃક્ષે દોરડેથી આંધેસો લીંચકો ઝુલતાં બાળકોને જોયાં. તે જોઈને પણ એવો જ બાલકાવ અને બાલાવસ્થાનાં રમણુ ઉત્પન્ન થયાં. એવી રીતે ગામનાં પ્રત્યેક સ્થળે બાલકાળનાં અધાં રમણુસ્થાનો પસાર કરી તે પોતાના ઘરની પાસે આગ્યો, ત્યારે ત્યાં ઘર નહોતું પણ જંગલ જેવું થઈ

કહ્યું હતું. ત્યાં કાંઈ નીચે પત્થર પડ્યા હતા. ખૂબ શ્રમિત થઈ ગયેલા તેથી તે પત્થર પર લાંબો થઈને મૂર્છા ગયો. તેવામાં એક મૂર્ખ શેઠ પોતાના એક મૂર્ખ નોકર સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. શેઠ પાસે જભીન અને પૈસા પુષ્કળ હતા પણ જાન જ નહોતું. તેનો નોકર પણ તેજો જ હતો. તે શેઠના કાકાને કાંઈ વ્યાધિ થયેલા હતા. વેંઘે તેને કહ્યું હતું કે ગોઠજ-ગાયના શંખની બૂટ્ટી ખાસ તો તે વ્યાધિ મરે. આથી તે શોધવા માટે તે આવ્યો હતો. તેણે વેંઘને પૂછ્યું હતું કે ગોઠજગાય કેવી હોય ? ત્યારે વેંઘે કહ્યું હતું કે પીંડ કાઠણ હોય. માથા આગળ બે શીંગડાં હોય, અને પત્થર સાથે વળગેલી હોય તે ગોઠજગાય. આટલી ઓળખાણ મેળવી શેઠ ઘેર ગયો અને નોકરને કહ્યું કે તું એક ખાણુ ત્રા, હું ખીંછ ખાણુ ત્રાક. ‘અરે ગોઠજગાય ! તું ક્યાં છે’ એમ બોલતો બોલતો શેઠ ગતો હતો. ખીંછ તરફ નોકર ચાલતાં ચાલતાં પેલા સંન્યાસી સૂતો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે પેલા સંન્યાસીને સૂતેલો જોયો. સંન્યાસીના માથા આગળ બે જટા હતી, શરીર ઉપર સખન કામળી હતી, અને પત્થર પર તે સૂતો હતો.

સ્વપાનમાં ગોઠજગાયનું નામ દેનમોચી છે. ત્યાં જઈને ‘દેનમોચી’ કહીને તેણે તેને લગાવ્યો. સંન્યાસીએ કહ્યું : ‘હું દેનમોચી નથી, હું તો સંન્યાસી છું.’ નોકરે કહ્યું : ‘ના, તું દેનમોચી જ છે, તારે માથે શીંગડાં છે, તું પત્થર પર વળગી રહ્યો છે માટે વેંઘે કહ્યું છે તે પ્રમાણે, તું જ દેનમોચી છે.’ કુતુહલથી સંન્યાસીને ઘણો આનંદ થયો. તે ‘દેનમોચી’ ‘દેનમોચી’ ‘દેનમોચી’ બોલતો બોલતો ઉભો થઈ નાચવા લાગ્યો. તે જોઈ નોકર પણ તેની સાથે નાચવા લાગ્યો. એટલામાં શેઠ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે નોકરને પૂછ્યું : ‘આ શું કરે છે ?’ ત્યારે નોકરે કહ્યું : ‘આ રહી ‘દેનમોચી’. એટલે શેઠે સંન્યાસીને પૂછ્યું : ‘તું દેનમોચી છે તો તારે માથે શીંગડાં ક્યાં છે ?’ સંન્યાસીએ જટા ખનાવી. ‘તારે પીંડનું કાઠણ પડ ક્યાં છે ?’ એટલે તેણે કાઠણ કામળો ખનાવ્યો. પછી ત્રણે જણ નાચતા નાચતા ‘દેનમોચી, દેનમોચી, ઇસી કાવા કાવામો મોચી’ બોલતા બોલતા ચાલ્યા ગયા.

આ બધું તમારી આગળ અભિનય કરી કહી ખતાવવું મુશ્કેલ છે : કારણ કે ગાયનનો પરિચય ગાવાથી તેમ એનો પરિચય અભિનયથી થાય. ખાવાની મજાનો અનુભવ ખાવાની સીજના વર્ણનથી નહિ પણ ખાવાથી જ થાય. આ સર્વ જોઈતું ત્યારે આટીમુદ્રીએ જે કહેલું કે એ જોયા મિત્રાય ન જોશો, તેનું કારણ સમજાયું.

પાલસાહિત્યનો અભાવ

ત્યારે કાન્સથી અધ્યાપક સિદ્ધન ક્ષેત્રી શાન્તિનિકેતનમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે પ્રથમ પૂછ્યું કે આજકાલ માટે તમે શું કરો છો ? યુરોપ અને અમેરિકામાં શિક્ષણ માટે નહિ પણ આનંદ માટે જાગ, ગળીયા, પુસ્તકાલય વગેરે જે વ્યવસ્થા છે તે સાંભળી આપણે કાંઈ નથી કર્યું તેથી અમને શરમ આવી, અને મનમાં થયું, કે ભારતવર્ષનો ક્યારે ઉદય થશે ? અર્નો ભારતવર્ષમાં આજકાલ માટે કામ કરનાર એક કલકત્તાવાસી સુકુમાર દાસ હતા. તેમણે ટેમ્પ્લીન વિશ્વવિદ્યાલયમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હતો. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રકાશ સંબંધી એમણે જે શોધખાળ કરી છે તેથી તે ક્ષેત્રમાં તેમનું નામ ચિરમરણીય રહેશે. વાતચાળથી જ તેમનામાં આજકાલ માટે પ્રેમ અને સેવાવૃત્તિ જગ્યાં હતાં. યુરોપથી પાછાં કર્યા પછી, પ્રખ્યાત યવતી મદનકાંક્ષાનો ત્યાગ કરી કેવળ

આત્મમાદિત્ય અને આત્મસેવા તરફ પોને વળ્યા પણ દુર્ભાગ્યવશાત્ ઘણી જ નાની હંમરમાં તેમનું મૃત્યું થયું. આળકોનું જે સાહિત્ય તે મૂકી ગયા છે તે કદાપી પણ બૂઝાય એવું નથી. ક્રાન્સમાં તેઓ મરણ પધારીએ હત્યા ત્યારે તેમની પાસે અધ્યાપક સિત્તન લેવી ગયા, અને વાંન કરી ત્યારે ભારતવર્ષમાં એ સંબંધી કેટલું કરવાનું છે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો.

દેશમાતા

ચીનમાં જ્યાં જાત્રાનાં સ્થળો છે ત્યાં આળકોનું રક્ષણ કરવા સ્ત્રીમંડળ ઉભાં કરેલાં હોય છે અને તે પ્રત્યેક સ્થળે આળકોના રક્ષણ માટે, બોજન માટે, રમતગમત અને આનંદ માટે એવી સારી વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે કે આપણને આશ્ચર્ય થાય. યાત્રામાં માતાઓ પોતાનાં આળકો આ મંડળને સોંપે છે. સીતાનડુમાં એવા એક સ્ત્રીમંડળનું કામ જોવા અમને નિમંત્રણ થયું. ત્યાં પારકાં આળકોને પોતાનાં આળકથી વધારે પ્રેમ અને સંભાળપૂર્વક આનંદમાં રાખવાની વ્યવસ્થાથી સાતનંદાશ્ચર્ય પામીને અમે એક જણને પૂછ્યું: 'આ આળકોને આનંદમાં રાખવાનો જાદુઈ બેદ તમે ક્યાંથી શીખ્યા?' અમને ઉત્તર મળ્યો: 'આપના દેશમાંથી. આપના દેશમાં દરેક માતા ગુરુને ઘેર અભ્યાસ કરવા પોતાના આળકોને મોકલી આપે; અને ત્યાંની સ્ત્રીઓ માતાના જેવી સંભાળ રાખે એ સુપ્રસિદ્ધ જનાં આપ ભારતવાસી થઈને આ પ્રશ્ન કેમ કરો છો? દેશની સર્વ માતાઓ આખા દેશના સકલ સંતાનોની માતાઓ છે, અને એ આળકોની જવાબદારી બધી સ્ત્રીઓ પર રહેલી છે. સંસારની સ્વાર્થભુદ્ધિ દૂર કરવા બ્રહ્મચર્યશ્રમની વ્યવસ્થા આપને ત્યાં કરવામાં આવી છે, છતાં આપ આવો પ્રશ્ન કેમ કરો છો? આપના દેશમાં જાઓ અને ત્યાં માતાઓ સંતાનોની સંભાળ કેવી રીતે લે છે તે જુઓ.' આ વખતે મને વિચાર થયો કે અરે દુર્ભાગી દેશ! અમારી આજની માતાઓ તો ચોરીછુપીથી પોતાના આળકોને લાડવા આપી 'જનોમાનો ખા' એમ કહે છે.

બધા સ્ત્રી મંડળની એક વૃદ્ધા અધિષ્ઠાત્રીએ કહ્યું હતું: 'ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ પોતાનાં આળકોને કેવું શિક્ષણ આપે છે તે જોવાની મને ઇચ્છા છે. તમારા દેશના જે પ્રાચીન મંત્રોનો અમે જાપ જાપીએ છીએ, તે મંત્રોનું રહસ્ય જાણવા અને નવો પ્રાણ મેળવવા અમે ત્યાં આવીશું. એટલા માટે જ ચીનદેશની માતાઓ ભારતવર્ષની માતાઓના ચરણે બેસી એ શિક્ષણ મેળવે એવા અમારી ઇચ્છા છે.' જાપાનમાં પણ માતાઓએ એવી ઇચ્છા દર્શાવેલી. કાલે ચીન સંબંધી કહેવાનું શરૂ કરીશ.

આપ્તુ ક્ષિતિગોહન સેન

ગૂજરાતની એ બહેનો

આજનો જમાનો જાહેરાત અને બજારમાં ઝૂંકવાનો છે. શ્રમ દાન અને શ્રમ કામની કિંમત ગણાતી નથી. આઝિતમાં લખ્યું છે: “જમણા હાથે જે દીધું હોય તેની ગણા હાથને ખજાર કરશે નહિ.” એ ઉપદેશ વીસમી સદીને ઉપયોગી થશે નહિ એવી લોકોની માન્યતા છે. દરેક જાહેર સંસ્થાને કાર્મિક નફાદારથી પ્રજાની સમક્ષ ઉભા રહેવું પડે છે.

તેમાં વળી દેશદેશની અને પ્રાંતિક અદેખાદેને લીધે પોતાપોતાનાં અથવા સ્વદેશી સ્વજનોનાં વખાણ કરવાની પ્રથા પણ પડી છે. યુરોપમાં વિજ્ઞાનના વિષયોમાં અથવા વૈદ્યકની અંદર જે નવી શોધ થાય તે તેના માનને માટે પડાપડી થઈ રહેતી હતી અને સામાન્ય રીતે અંગ્રેજો અંગ્રેજ શોધકને માન આપતા અને જર્મન પ્રજા જર્મનને માન આપતી. આપણા દેશમાં બંગાળી તથા મહારાષ્ટ્રી પ્રજામાં આ પ્રકારનો પક્ષપાત છે એવું મનાય છે. બંગાળી લોકો ‘સોનાનાં બંગાળ’ની વાતો કરે છે ત્યારે તેમાં નાનકડા દિલ્લેશનો સમાવેશ કરી દે છે; અને ‘મહારાષ્ટ્ર’ની પ્રજાની ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે બ્રહ્માએ ઉત્તમોત્તમ માણસ બનાવીને તેને પૂનાના બ્રાહ્મણ તરીકે ગોઠવી દીધો છે. જ્યારે દેશ અથવા પ્રાંતમાં દેશીય અગર પ્રાંતિક અસ્મિતા ખીસે છે ત્યારે પોતાને માટે માન તથા અભિમાનના ચિહ્નો દેખાય છે. આ નિયમ વ્યક્તિને પણ લાગુ પડે છે, અને જેમ જેમ વ્યક્તિ અને સમાજમાં ઉદારતાનો વિકાસ થઈને વિવેકબુદ્ધિ આવે છે તેમ તેમ સ્વમાનની સાથે ગાંભીર્ય આવે છે અને અભિમાન ગળી જાય છે.

પ્રાંતિક અસ્મિતાની દૃષ્ટિએ જેતાં ગૂજરાત હજી યુવાવસ્થામાં આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી, હજી કિશોર અવસ્થામાંથી યુવાવસ્થામાં પેસવાની શરૂઆત કરતું હોય એવી સ્થિતિ છે. દરેક વ્યક્તિ માત્ર પોતાના વિકાસની ધુનમાં ધુમી રહી છે, હજી તેને સમાજ તથા સંઘજનનો પૂરો વિચાર આવતો નથી. આદર્શના પ્રદેશમાંથી વ્યવહારના પ્રદેશમાં ઉતરતાં તેનું મન અચકાય છે. ગૂજરાતમાં પ્રાંતિક અસ્મિતાની ખરાબ ખીલવણી થઈ નથી. પ્રાંતિક અસ્મિતાને લીધે દેશીય અસ્મિતા તથા સાર્વજનિક બ્રાતૃભાવમાં વાંધો આવશે એવું માનીને માત્ર સ્વાર્થમાં રમ્યાં કરે છે. વ્યક્તિનો તથા સમાજનો વિકાસ પગલે પગલે થાય છે, એક પગથીયું ચડ્યા પછી બીજા ઉપર ચડાય છે, તે છતાં પહેલું પગથીયું નકાર્યું છે એમ કોઈ કહેતું નથી, પણ આદર્શના આકાશમાં ઉડતા યુવાનને એ નીચલાં પગથીયાં ગમતાં નથી.

જ્યાં સંઘજન જન્મ્યું નથી ત્યાં દરેક માણસને બીજા માણસોના આચાર વિચાર ખુબે એ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે વ્યક્તિઓની વ્યવસ્થિત ગોઠવણ થઈ જાય છે ત્યારે તેમાંથી ન્યાત, રાષ્ટ્ર કે સમાજ બને છે. આપણાં શરીર કરોડો અગર અસંખ્ય કોષથી બનેલાં છે. એ ગોળ કોષ એવાં ગોઠવાઈ ગયાં છે કે પરસ્પર દબાવેને લીધે જીવુણીયાં (પટ્ટકોણી) થઈ ગયાં હોય છે. એ દબાવે અને ખુણા ખમવાની શક્તિ ખીસે ત્યારે સમાજ ઉપજ

થાય છે, પણ જ્યાં સુધી એ ગોઠવાયાં નથી ત્યાં સુધી એકમેકને ખુંચે છે અને નરે છે. ગૂજરાતમાં એ પ્રકારની મુશ્કેલીવાળી હજી સુધી થઈ નથી. લોકોમાં માંહેમાંહે થોડાંબધો અભુવિશ્વાસ છે. સામે માણસ રમેને મારા પગ ઉપર પગ મુકશે એવી દહેશત જણાય છે. જ્યાં મુશ્કેલીવાળી હોય ત્યાં દરેક માણસ પોતાનું કામ ક્યેં જાય અને ખીજનું વખાણી શકે, પણ એ સ્થિતિ આવી નથી ત્યાં સુધી ખીજ બધાને વખોડી કાઢીને પોતાની જગ્યા ઉપી કરવાનો ખોટો, ખરાબ પ્રયત્ન થાય છે. ખીજ વ્યક્તિઓની ખોડખાંપણ બારીકાઈથી શોધી કાઢીને તેને મોટું સ્વરૂપ આપીને પ્રતિષ્ઠા તોડી પડાય છે, એટલે પરિણામે કોઈ ઉચે ચડતું નથી, કોઈની પ્રતિષ્ઠા જનમતી નથી, કોઈ નીચે પણ પડતું નથી, સંઘર્ષ વધતું નથી અને આસપાસના પરબ્રાન્તીય પ્રેક્ષકોને નવાઈ લાગે છે કે વ્યક્તિઓમાં શક્તિ હોવા છતાં તે શા માટે શોભા દેતી નથી ?

આ લાંબી પ્રસ્તાવના ઘણી જ જરૂરની છે. ગૂજરાતના હીરા, માણેક, મોતી ઉપર ઝગકાટ જણાતો નથી. ગૂજરાતી ઝવેરાતની ખરી કિંમત અંકાતી નથી. પૂનાના સેવાસદનમાં બહુ સુંદર કામ થઈ રહ્યું છે અને તે સંસ્થાના આત્મારૂપ સ્વ. શ્રી. રમાબાઈ શનડે અને શ્રી. દેવધરના દર્શન કરવાને તથા તેમની પાસેથી પ્રેરણા લેવા માટે આપણા ગૂજરાતી લાઇઓ સારી સંખ્યામાં જાય છે.

મુંબઈના સેવાસદનની સ્થાપના મી. મલબારી તથા શ્રી. દયારામ ગીદુમલે સને ૧૯૦૮ માં કરી હતી, અને પૂનાની સંસ્થા ત્યાર પછી એક વર્ષે નીકળી; પણ સુરતનું 'વનિતાવિશ્રામ' આ બન્ને સંસ્થા કરતાં વહેલું કાઢવામાં આવ્યું હતું. સ્વ. બાળબહેન મુનશી અને શ્રીમતી નાનીબહેન ગર્ભર એ બન્ને ગૂજરાતી બહેનોએ ૧૯૦૭ ની સાલમાં વનિતાવિશ્રામની સંસ્થા કાઢી. આજે સુરત, મુંબઈ અને રાજકોટમાં તેમનાં આશ્રમો સ્થપાયાં છે અને માત્ર પૈસાની વ્યવસ્થાને લીધે ભાવનગરનું વનિતાવિશ્રામ થાપા તરીકે ગણાતું નથી. આ સંસ્થાઓનો વાર્ષિક ખર્ચ (હાલમાં) રૂ. ૮૦,૦૦૦ થાય છે અને જોઈતો ખર્ચ આ બન્ને બહેનોએ ઓગણીસ વર્ષ સુધી મેળવી લીધો છે. ત્રણે શહેરોમાં પુરતી સગવડવાળાં મકાનો બંધાયાં છે, અને તેમાં આશરે ૨૪૦ બહેનો લાલ લઈ રહ્યાં છે. સંસ્થાઓમાં પ્રાથમિક કેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી, ઘરવ્યવસ્થા, ચિત્રકામ, સંગીત, શીવણ તથા ભરતકામ શીખવવાની વ્યવસ્થા થઈ છે, અને મુંબઈમાં અંગ્રેજી શાળા તથા શિક્ષક તરીકે ટ્રેઈન થવાના વર્ગો પણ કાઢ્યા છે. પૂના સેવાસદનમાં નર્સિસ, દાખણો, દાકતરો વગેરેનો અભ્યાસ કરતી સ્ત્રીઓ માટે વર્સિટીહોલ સ્થપાયાં છે પણ ગૂજરાતમાં એ પ્રકારના શિક્ષણને માટે શોકમન કેળવણી નહોતો. છેલ્લાં ચાર વર્ષથી શ્રીમતી મુસોયના બહેન નેશંકરના અચાક પ્રયાસને લીધે સારા કુટુંબની સ્ત્રીઓ નર્સિંગ વગેરેનું કામ શીખતી થઈ છે અને આજે તેમના વંડાદરાના આશ્રમમાં બધાં ઉમેદવારોને દાખલ કરી શકાતાં નથી. વનિતાવિશ્રામની સંસ્થા સાથે આ બન્ને બહેનોના નામ જોડાઈ ગયાં છે અને એ નામથી કે ખીજ નામથી એ જાતની સંસ્થાઓ ગૂજરાતમાં (કાલીઆવાડનો સમાવેશ કર્યો છે.) અનેક જગ્યાએ ઉઘાડવામાં આવી છે. અમદાવાદમાં શ્રીમતી મુસોયના બહેન દેસાઈએ વનિતાવિશ્રામ તથા તેની સાથે આખી હાઈસ્કૂલ કાઢી છે.

આ બન્ને બહેનોએ નવું વાતાવરણ પેદા કર્યું છે, વિધવા સ્ત્રીઓના જીવનમાં રસ

રહેશે છે. જુના વિચારની અભણ સ્ત્રીઓને જ્ઞાનનું દાન આપ્યું છે. વનિતાવિશ્રામમાં શીખેલી જુદો ન્યારે ઠેકઠેકાણે આશ્રમે સ્થાપશે ત્યારે ગૂજરાતમાં કેટલી અધી વનગતિ આવશે? આજે અણુવપરાયથી શક્તિ કેવા સારા માર્ગે ઉપયોગી થઈ પડશે? શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નેતા ઉત્પન્ન કરવાનો છે. અક્ષરજ્ઞાન થોડું જરૂર પુરતું હોય, પણ જો સાક્ષ-શક્તિ ખીલી હોય તો કેવાં મહાન કાર્યો થઈ શકે છે તે આ જો જુદોના હૃદયથી સ્પષ્ટ થાય છે. એમનાં ધાર્મિક ભાવનાથી ભરપૂર અને પવિત્ર ચારિત્રને લીધે પ્રગ્નમાં એમની સંસ્થાઓ વિશે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે. શ્રી. આજુજુદેન નથા રા. મનવાસ ગજ્જરના અવસાનથી શ્રી. નાનીજુદેનને ભારે નુકસાન થયું છે. એ ફટકો ગૂજરાતે ત્રીલી લેવાનો હોય. ગૂજરાતના કાર્યકર્તાઓની પવિત્ર ફરજ છે કે વનિતાવિશ્રામનું કામ સંપૂર્ણ રીતે શોભી નીકળે.

ગૂજરાતી કાર્યકર્તાઓને જાહેરાતનો અણુમો છે અને પ્રગ્ન હજી કદર કરવાનું શીખી નથી, તે છતાં આ જુદોના નામ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે છપાઈ ગયું છે એમ હું માનું છું.

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

આસામ અને ગૌહટિ

આવતી મહાસભાનું અધિવેશન સ્થાન

મણિપુર સંસ્થાન સાથે આસામનું ક્ષેત્રફળ ૬૧,૬૮૨ ચો. માઈલ છે. આસામ નામ ...કૃત 'અસમ' ઉપરથી નીકળ્યું હોય એમ કેટલાકનો મત છે. ખીજો મત એવો છે કે આહોમ લોકોના નામ ઉપરથી એ નામ પડ્યું.

આ પ્રાંતના સ્વાભાવિક ત્રણ ભાગ છે. (૧) મુરમા અથવા બરાક નદીની ખીણ, (૨) બ્રહ્મપુત્રા નદીની ખીણ અને મૂળ આસામ તથા (૩) મધ્યનો કુંગરાળ પ્રદેશ.

ત્યાંની હવા ફેંદી અને શરદીવાળી છે. માર્ચ અને મેની વચ્ચેમાં ત્યાં ઘણો વરસાદ પડે છે. ત્યાં શિયાળો અને ચોમાસું એવી એ જ ઋતુઓ છે એમ કહી શકાય. નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી મુધી હવા ફેંદી હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં વધારેમાં વધારે વરસાદ આસામમાં ચેરા-પુંછમાં પડે છે. આંતર્રષ્ટ્રિય થવાથી ખેતીને નુકસાન પહોંચે છે અને ઘણી વેળા લીસો દુકાળ પણ પડે છે.

આસામમાં વારેવારે ધરતીકંપ થાય છે. ૧૮૯૭ માં એક ભારે ધરતીકંપ થયો હતો અને એમાં અડધાકે માત્ર અને અનેક જાનની ખુવારી થઈ હતી.

મુરમા નદીની ખીણોના રહેવાસી દ્રાવિડ જાતના છે. પરંતુ આસામની મોટા ભાગની વસ્તીનું મૂળ મેગિસલિયન જાતમાં છે. આસામનો ઉલ્લેખ ક્યાંક ક્યાંક પુરાણોમાં અને નંદા-ભારતમાં મળે છે. કાલિકા પુરાણ અથવા યોગિનીતંત્ર નામના ગ્રંથમાં દાનવોની ઉપાધિ ધારણ કરનાર રાખઓનાં નામ આપ્યાં છે. એમાંનો નરક નામનો રાખ પ્રખ્યાત છે. એણે પ્રાચી-

ન્યોતિપુર એટલે ક્ષાત્રનું ગૌહટ્ટિ સ્થાપ્યું. આસામ એ જ પુરાણું કામરૂપ-આપણી વારતા-એનો 'કામરૂ' દેશ. કામરૂપ નામ ક્ષાત્ર તો આસામના એક જિલ્લાને જ અપાય છે.

મણિપુર સંસ્થાન મુદ્દાન આસામની વસ્તી ૧૯૨૩ માં ૭૬,૦૬,૨૩૦ હતી. ત્યાં મેંકે ૪૮ ટકા લોકો બંગાળી ભાષા બોલે છે, ૨૨ ટકા આસામી અને બીજા ખાસી, નાગા, ગારો, મણિપુરી, દિહી, મુંડારી અને ઉરિયા ભાષાઓ બોલે છે.

લોકસંખ્યાનો મોટો ભાગ વૈષ્ણવોનો છે. શૈવોનું જોર નહિ જેવું છે, પણ શાકત સંપ્રદાય પૂર જોમમાં છે. વસ્તીના ૨૫ ટકા મુસલમાનો છે. ૧૦ ટકા લોકો હળુ ત્યાંના જુના વહેમી ધર્મ ઉપર આસ્થા રાખે છે. પરંતુ હવે ધીરે ધીરે તેમાંથી કેટલાક હિંદુ અને ઈસાઈ ધર્મમાં દાખલ થતા જાય છે.

ખેતીમાં સ્ત્રીઓ પણ ઘણી મદદ કરે છે. ખેતીમાં મુખ્યત્વે પાક ડાંગરનો થાય છે. યૂરોપિયનો ચાલના બગીચા ઉછેરાવે છે. ત્યાંનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. લગભગ બધા લોકો માંસાહારી છે. પ્રતિષ્ઠિત બ્રહ્મણો પણ માંસ ખાવામાં બાધ ગણુતા નથી.

ત્યાંના લોકોમાં પૈસાદાર લોકોનાં શબ્દ કેટલાક માસ મુધી રાખી મૂકવાનો વિચિત્ર ચાલ છે.

હિંદુઓના સામાન્ય ઉત્સવો ઉપરાંત સર્પદેવી બિશારીનો ઉત્સવ થાય છે. એ સિવાય માધ્વચૂડ અને વૈશાખચૂડ ઉત્સવો થાય છે વૈશાખચૂડ સાપ્તાહિક છે.

આસામમાં મુખ્ય શહેરો ગૌહટ્ટિ, ડિબ્રુગઢ, સિલહટ, સિલચર, બારપેટા અને શિલોંગ છે. શિલોંગ આસામની રાજધાની છે. ૧૮૭૯ માં એને રાજનગર નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. ધીરૂજ મણિપુરની રાજધાની છે.

આસામમાં કામરૂપ જિલ્લામાં ગૌહટ્ટિ તાલુકો છે. એનું મુખ્ય શહેર ગૌહટ્ટિ.

આ વર્ષે મહાસક્તા ત્યાં ઉરાવાની છે. એ શહેર બ્રહ્મપુત્રને બંને કાંઠે આવેલું છે. પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય બહુ મનમોહક છે. દક્ષિણમાં ઘાટી ગાડીવાળી ચંદ્રાકારમાં ગોહવાયેલી પર્વત-રાજ અને તેની સન્મુખ મહાનદ બ્રહ્મપુત્ર-બ્રહ્મપુત્રના વહેણમાં ખરાબાવાળો મુંદર ખેટ છે. વળી કિનારેકિનારે તાડનાં ગાડો છે, અને ઉત્તરમાં પાછા પર્વતો શરૂ થાય છે. આવી રળિયામણી જગા હોવા છતાં ત્યાંની આબોહવા તંદુરસ્ત નથી.

સરકારી મકાનો સિવાય ત્યાં એક ટાઉનહોલ છે, એક સરકારી દવાખાનું અને જોલ છે. ગૌહટ્ટિમાં અનેક દેવાલયો છે, તેમાં કામરૂપાનું મંદિર મુખ્યસિદ્ધ છે. ત્યાં દેશના દરેક ભાગમાંથી લોકો જનરાએ જાય છે.

ગૌહટ્ટિમાં ૧૮૮૭ માં મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના થઈ હતી. બ્રહ્મપુત્રમાંથી નળ પાટે આખા શહેરને પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે.

ગૌહટ્ટિ આસામમાં વેપારનું એક મહત્ત્વનું સ્થળ છે. ત્યાંના વેપારીઓમાં મોટો ભાગ મારવાડીઓનો છે. ત્યાંની આયાત મીઠું, કપાસ, કઠોળ, તથા કેરોસિન વગેરે છે. મુખ્ય નિકાસ રેશમ, કાપડ, લાખ, તેલીબીઓ, ચોખા, ચા ઇત્યાદિ છે.

ગૌહટ્ટિથી શિલોંગ અને છેક ચેરાપુંજી સુધી એક સડક છે. ત્યાં મુસાહરી માટે ઘોડા-ગાડી (ટાંગા) મળી શકે છે.

ગૌહટ્ટિમાં દેવાલયો ઉપરાંત સ્વામી નિગમાનંદ પરમહંસનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પણ જોવા-જોવો છે. સ્વામી પોતે એક સાત્ત્વિક સાધુપુરુષ છે અને તે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પોતાને યોગ્ય લાગતી દૈવ્ય, દેશોદ્ધાર માટે કરી રહ્યા છે.

આ બે 'જ્ઞાનેન્દ્રિયો' જેમ એક બીજાને મદદ કરી સમગ્રતા સાધે છે તેમ નાટકમાં પણ બીજી કલાઓમાં અધૂરી રહેતી સમગ્રતા સધાય છે. દ્રશ્ય-શ્રવ્ય ક્ષીણીયક માગવામાં દેવોની અભિલાષા આવી સમગ્રતા અનુભવવાની જ દશે ?

આ ઉપાદાનને મુખ્ય રાખી નાટક બીજી કલાઓને પણ અવકાશ આપે છે. માણસનો વ્યાપાર સ્થલ અને કાલમાં થાય છે; અને આ સ્થલ અને કાલ સૂચવવા ચિત્ર, સ્થાપત્ય, તેજ આદિનો ઉપયોગ નાટક કરે છે. પણ આ બધાનું સ્થાન ગૌણ છે. માણસના જીવનવ્યવહારમાં હમેશાં સ્થલ અને કાલનું બંધન હોય છે, પણ તે આપણું હમેશાં ધ્યાન નથી ખેંચતો; ધ્યાન તો માણસની પ્રવૃત્તિ જ ખેંચે છે: સ્થલ અને કાલ જ્યારે તેની પ્રવૃત્તિનું (વિસ્તૃત અર્થમાં) નિમિત્ત બને છે ત્યારે જ ધ્યાન ખેંચે છે. સારા નાટકોમાં પણ આવી જ અપેક્ષા રહે છે. નાટકમાં ચિત્ર સ્થાપત્ય આદિની અથવા આજે જેને 'સીનસીનેરી' કહે છે તેની ગૌણતાનું બીજું પણ એક કારણ છે. જીવનમાં જે જનના વ્યાપારો માણસ કરે છે તેની અનુકૃતિ માણસને વાપરી નાટક બરાબર કરી શકે છે, એમ કરવું શક્ય છે; જ્યારે માણસના જીવનમાં જે સ્થલ-કાલ હોય છે તેનું અનુકરણ નાટક કરી શકતું નથી; નાટકમાં સૂર્ય કે ચંદ્ર આબેહૂય ઉગાડી શકાતો નથી, જ્યારે શૃંગારી કે દુઃખી માણસોના ભાવો આબેહૂય લાવી શકાય છે. પ્રેક્ષક આ અશક્તિ જાણે છે મારે આ બાબતમાં સ્થલ-કાલનો સ્વીકાર કરીને જ તે ચાલે છે; એ જાણે છે રંગભૂમિના-વન કે મહેલ કપડાં, કાગળ કે દેવદારના લાકડામાંથી ઉદ્ભવેલાં છે. સાચી વાત તો એ છે કે આ બાબતમાં જેનું મન રોકાય છે તે પ્રેક્ષક નાટકનો યોગ્ય ભાવક જ નથી, અધિકારી જ નથી. પણ અભિનયમાં એ ગમે તેમ ન ચલાવી લે; કારણ કે એમાં ભાવોને આબેહૂય લાવવા શક્ય છે, અને નટ તે ન લાવી શકે તો એ એની કામ કરવાની નાલાયકી સૂચવે છે. સીનસીનેરીનો ઉપયોગ પ્રેક્ષકના સ્થલ-કાલના સ્વીકારને સરજ અને આગ્રયત્વગમ્ય કરવા પૂરતો જ છે.^૧

બીજી કલાઓની અપેક્ષાએ નાટકની આ એક વિશેષતા યથા.

૪

અહીંઆ નાટકનું એક સ્વતંત્ર કલા તરીકે વર્ણન કર્યું છે, તેથી કાવ્યના ઇતિહાસ અને શાસ્ત્ર જાણનારને પ્રશ્ન થશે કે નાટક એ શું સ્વતંત્ર કલા છે ? આપણા પ્રાચીન નેમ જ બીજા દેશોના પ્રાચીન, અર્વાચીન કાવ્યમીમાંસકોએ નાટકને કાવ્યના પ્રકાર તરીકે ગણાવ્યું છે. ભામદ અને દણ્ડી-પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રીઓમાં કાલની દૃષ્ટિએ પ્રથમ-નાટકને કાવ્યપ્રકાર તરીકે ગણાવે છે. ભામદ 'સંગદાર્થ'-કાવ્યના સર્ગબંધાદ પાંચ પ્રકારોમાં 'અભિનેયાર્થ' નાટકને સમાવે છે; દણ્ડી કાવ્યશરીરના પદ્ય, ગદ્ય અને મિશ્ર એવા ત્રણ વિભાગ કરી નાટકને મિશ્ર તરીકે જણાવે છે. ગૂઝરાતી કાવ્યમીમાંસક હેમચંદ્ર પણ કાવ્યના પ્રેક્ષ્ય અને શ્રવ્ય એવા

૧ વળી બીજી એક દૃષ્ટિએ પણ બીજી કલાઓને નાટકમાં અવકાશ છે. માણસના જીવનમાં એ કલાઓ જે માર્ગ કરે છે તે નાટકમાં જીવન અનુકૃતિના એક અંગ તરીકે પણ કાંઈ કરે છે. પણ આમાં એનું સ્થાન જીવનના બીજા અંશો સાથે સમાન છે, એટલે કે નાટકના વસ્તુનો જ તે એક અંશ થાય છે.

એ ભેદ કરી પ્રેક્ષ્યતા પાડ્ય અને ગેય એવા એ ભેદો કરી નાટકને પ્રેક્ષ્ય-પાઠ્ય પ્રકાર તરીકે જાણાવે છે. ૭

આ રીતે કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ નાટકને પોતાના શાસ્ત્રમાં ગણાવ્યું છે. આ અભિપ્રાયના ઔચિત્યની ચર્ચા હમણાં આગુ ઉપર મૂકી, એ વિચારીએ કે કયા કારણથી નાટક એ કાવ્યના પ્રકાર તરીકે ગણાયું છે ?

પ્રત્યેક કલામાં જે અર્થ મૂર્ત થાય છે તે અર્થ કલાકારે પોતે જ કલ્પેલો હોય છે, સામગ્રી ગમે ત્યાંથી લીધી હોય પણ કલાથી વિશિષ્ટ થયેલો અર્થ તો કલાકારનો પોતાનો જ કલ્પેલો હોય છે. આ અર્થને મૂર્ત કરવા માટે ઉપદાન ઉપર કરવી પડતી ક્રિયા પણ કલાકાર પોતે કરે છે: આથી દરેક કલામાં વૈશિષ્ટ્ય આવે છે, શરીર અને આત્માનું ઐક્ય આવે છે, કારણ કે બન્નેનું પ્રલવસ્થાન-મૂલ-એક જ છે. આવી કલાઓનો પ્રાદુર્ભાવ વ્યક્તિ ઉપર અવલમ્બેલો હોય છે. પણ કેટલીક કલાઓ એવી હોય છે જેનો પ્રાદુર્ભાવ બહુજનસાધ્ય હોય છે. આવી કલાઓમાં ઐક્ય, વૈશિષ્ટ્ય, વ્યક્તિત્વ કયાથી આવે છે? કોઈ એક અર્થકલ્પનાને અનુસરવાથી જ આવે છે: અને આવી એક કલ્પનાનો ઉત્પાદક બહુજન સંઘ સંભવનો નથી. કોઈ એક વ્યક્તિએ ઉત્પન્ન કરેલી કલ્પનાને અનુકૂળ થઈ, પ્રતિકૂળ થઈ એમાં ફેરફારો બીજાઓ કરે અને આવા અનેક હાથોની ક્રિયા પછી વૈશિષ્ટ્યવાળી કલાકૃતિઓ પણ પેદા થાય છે. ઉ. ત. હોમરનું ઇલીયડ, અથવા ભલભલા કવિઓનું પણ શુભાન ઉતારે એવાં કેટલાંક લોકગીતો. પણ આ દરેકમાં મૂલ કલ્પના તો-બીજા નાખનાર કલ્પના તો-કોઈ એક ગાત કે અજ્ઞાત વ્યક્તિને જ આભારા હશે એમ માનવું પડે છે. તાત્પર્ય કે બહુજનસાધ્ય કલાઓમાં પણ અર્થનો કલ્પક કોઈ એક વ્યક્તિ હોય છે. આ હકીકત, આવી એ મુખ્ય કલાઓનો, નાટ્ય અને સ્થાપત્યનો, વિચાર કરવાથી સમજનરો. સ્થાપત્યમાં સ્થપતિ મકાનની કોઈ એક કલ્પના થડે પણ તે કલ્પનાને તે એકલો-પોતે જન્મે કહીએ કે સુધાર થાય તો પણ-મૂર્ત પ્રાદુર્ભાવ આપી શકતો નથી. અનેક માણસો તેની કલ્પના પ્રમાણે કામ કરી તે કલ્પનાને ઓછા વધના પ્રમાણમાં પ્રદટ કરે છે. નાટક પણ એવી જ કલા છે; તે પણ બહુજન-સાધ્ય છે. એક માણસને અભિનયોદ્ધારા અમુક એક વ્યક્તિના ભાવો અનાવવા શક્ય છે, પણ આ ભાવો બરાબર વ્યક્ત થાય તે માટે તે આજુબાજુના સંબંધની અપેક્ષા રાખે છે. આ અપેક્ષા એક માણસ એકી સમયે પૂરી શકતો નથી. યુરોપીય મોનો ડ્રામા કે સંસ્કૃત ભાણુમાં એક જ વ્યક્તિ હોય છે, પણ તેમાંએ કાલે તો અનેકસાધ્ય છે, અને બીજાઓનું કામ એક જ વ્યક્તિ તે તે ભિન્ન ભિન્ન પાત્રના અભિનયો પોતે કરો, કરી બતાવે છે, જેમ ભાણુમાં બને છે, અથવા શ્રોતાને પોતાને નાયક બીજી વ્યક્તિઓ વિષે જે ઉલ્લેખો કરે તે ઉપરથી

૭ એરીસ્ટોટલ પન ટ્રેગેડી અને કોમેડીનો કાવ્યમાં સમાવેશ કરે છે; તેની પછીના યુરોપીય કાવ્યશાસ્ત્રીઓ કાવ્યના પ્રકારોની બાબતમાં એરીસ્ટોટલને જ અનુસર્યા છે; અને યુરોપીય સાહિત્યમાં પરિચિત કાવ્યના ત્રણ વિભાગ એપિક, લીરીક અને ડ્રામેટિક-એરીસ્ટોટલનો જ અનુસાર છે; મહાકાવ્ય શેલી જેનો 'ડીકેન્સ ઓફ પોયેટ્રી' નામનો અધૂરો નિર્મળ કાવ્યમીમાંનાનું અમૂલ્ય રત્ન છે તેણે પણ પોતાની ચર્ચામાં નાટકનો સમાવેશ કર્યો જ. પ્રો. મુન્ડાન 'ધ મોડર્ન ટેટી ઓફ લીટરેચર' નામના નેમતા શાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં પણ 'માર્કેટના ધાર મુખ્ય બિન્દુ ના-વર્ક' અને દર્શન ગદ્ય અને પદ્ય' ગણાવી નાટકને દર્શનપ્રધાન જણાવે છે. (પુ. ૧. પ્ર. ૪. ૧૨ થી આગળ)

તે વ્યક્તિઓની કલ્પના કરી પેલી પડે છે—જેમ મોનોડ્રામામાં અને છે. એટલે કે નાટકનું મહત્ત્વ સ્વરૂપ તો બહુજનસાધ્ય છે.

નાટકનું સ્વરૂપ કેમ આવું છે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તો તે એવું જ છે એટલું જ કહી શકાય. એ રીતે જ નાટક ઉત્પન્ન થયું છે. તેની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આપવાનો આ પ્રસંગ નથી, પણ તેના અહેવાલો ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે તે વૃત્તાન્તો—ખનાવો (દિવ્ય કે માનુષ) ખનાવવા માટે ઉત્પન્ન થયું છે. ભરતે પોતાના જ્ઞાનનો જે પહેલો પ્રયોગ કર્યો તે ઈન્દ્રધ્વજ મહોત્સવ પ્રસંગે કર્યો અને એમાં તદન્તેડનુકૃતિર્વદ્ધા યથા દૈત્યાઃ સુરૈઃ જિતાઃ નાન્દી પછી જે રીતે દૈત્યો સુરોથી જીતાયા તેની અનુકૃતિ રચી.' કાર્ત્તિદાસે વિક્રમેર્વશીય લખી ઉર્વશી અપ્સરનો અને પુરુરવા રાગનો પ્રેમવૃત્તાન્ત દર્શાવ્યો એનું મૂળ અગ્વેદમાં છે, અને ત્યાં પણ 'કુરાપના વાત રૂપાદમસ્મિ પવનની જેમ હું દુઃપ્રાપ છું' એમ કહેતી ઉર્વશી, અને 'બુડી ! ઉની તો રહે—આપણે વાત કરીએ,' અને પછી 'તારા વિના ' મરી જઈશિ' એમ કહેતા વિરહાતુર પુરુરવા વચ્ચે સંવાદ રૂપે છે. એટલે કે નાટક વૃત્તાન્તો ખતાવવા ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી અને વૃત્તાન્તો બહુધા બહુજનસાધ્ય હોવાથી તે તેના સ્વરૂપનું એક અંગ છે એમ સ્વીકારી લેવું બેઠકએ.

નાટક શબ્દ સૂચવે છે તે પ્રમાણે એ નટોની ક્રિયા છે. પણ નટોને પોતાની ક્રિયા માટે વસ્તુની જરૂર પડે છે; અને આ વસ્તુ નટો પોતે ભેગા થઈ ઉત્પન્ન કરતા નથી. તેઓ તો કોઈ તૈયાર વસ્તુને લઈ પોતાના સંઘટિત પ્રયત્નદ્વારા તે ખતાવે છે. નાટકની પ્રાથમિક દશામાં આવું વસ્તુ ધાર્મિક કે લૌકિક આખ્યાનોમાંથી મળતું હશે. આવા આખ્યાનોની કે તેના પ્રસંગોની માહિતી જેમ જનસમુદાયના અન્ય ભાગને હોય તેમ નટોને પણ—આ નટો ધંધાધારી હોય કે ગામના અભિનયરસિક આણંસો જ હોય—હોય. પણ જેમ જેમ સંસ્કારિતાનો અને તત્ત્વજન્ય કલાઓનો વિકાસ થયો તેમ તેમ આ 'વસ્તુ ગુંથવાની' કળા પણ વૈશિષ્ટ્ય મેળવી વ્યક્તિત્વ પામી. સહજ રીતે આ કામ કાવ્યોના વસ્તુ ગુંથનારાઓએ એટલે કવિઓએ જ કર્યું, અને જેમ મહાકાવ્ય કે મુક્તક કે કથા લખવી એ કવિનું કામ ગણાવા લાગ્યું તેમ નટો માટે વસ્તુ ગુંથવી એ પણ કવિઓનું જ કામ ગણાવા લાગ્યું, અને અન્ય 'કવિકર્મ' કે કાવ્યોમાં 'નટો માટે વસ્તુ ગુંથવાની કળાને' પણ કાવ્ય તરીકે સ્થાન મળ્યું. કવિની આ પ્રવૃત્તિ દૃઢરૂપ થતાં, અને કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ પણ પોતાની ચર્ચામાં તેનો સમાવેશ કરતાં નાટકનું કાવ્ય—પ્રકાર તરીકે સ્થાન યોજ્યસ થઈ ગયું, અને પછી તો નટોની અપેક્ષા વિના પણ અન્ય કાવ્યપ્રકારોની જેમ નાટકને પણ કવિઓ રચવા લાગ્યા. કોઈ પણ દેશના સાહિત્યમાં આવી અનેક કૃતિઓ મળી આવવાનો સંભવ છે, અને આજે પણ નાટકો એ રીતે લખાય છે. અને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં તો બહુધા નાટકો આવા જ રચાય છે.

આ રીતે નટમંડળીઓ માટે વસ્તુ ગુંથનાર તરીકે કવિએ આ વિષય લેધમાં લીધો અને ધીમે ધીમે પોતાનો કર્યો; રઘુવંશ અને મેઘદૂતનો લખનાર નટો માટે શાકુન્તલ કે

૮ અર્દ્ધઆ નાટકની કે કાવ્યના અન્ય પ્રકારોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આપવાનો પ્રયાસ નથી. આખ્યાનો, મહાકાવ્યો વગેરે પહેલાં હતાં અને પછી અભિનય સાથે મળતાં નાટક હૃદય પાગમું એવો અભિપ્રાય આપવાનો પણ હેતુ નથી. સંભવ છે કે નાટક જ પહેલું હોય અને તેના પ્રયોગમાં હૃદયગમ લાગેલા અંશોની સ્વતંત્ર રીતે—નટોની અગ્રેક્ષા વિના—રચના કરવાનું સ્થાન મળ્યું હોય. આ સ્થળે તો જે કથા સાક્ષાત્ નટોની કૃતિ છે તે કાવ્ય તરીકે કેમ ગણી શકાય તેની કલ્પના આપવાનો પ્રયાસ છે.

વિકર્મોર્વશીય સખે એટલે આ કલા સાહિત્ય તરીકે ઉત્કર્ષ પામે એમાં નવાઈ નહિ. પણ સાચા નાટકકાર કવિઓ કદી ભૂલ્યા નથી કે તેમની રચના પ્રયોગ માટે છે; અને પોતે તે કાળે વસ્તુ ગુંથનારા છે. શાકુન્તલકાર પ્રતાપનામાં પોતા વિષે આવો જ ઉલ્લેખ કરે છે. સૂત્રધાર કહે છે: 'અથ ચલુ કાલિદાસપ્રચિતવસ્તુના નવેન નાટકેનોપસ્થાતઙ્ગ-મસ્માભિઃ આગ્રે આપણે કાલિદાસે જેનું વસ્તુ ગુંથું છે, એવા નવીન નાટકથી' ઇત્યાદિ.

૫

બીજી કળાઓ સાથે અમુક અમુક અંશોમાં સમાનતા હોવા છતાં નાટકમાં એટલું બધું વૈશિષ્ટ્ય છે કે તેને સ્વતન્ત્ર કળા માનવી જોઈએ. ઉપર જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી કેટલાક બેદો તુરત જણાઈ આવશે. પ્રથમ તો તેનું ઉપાદાન-માણસના અભિનયો-જૂદું છે; બીજું, કેટલીક કલાઓ આંખને તપે છે, અને કેટલીક કાનને તપે છે; ત્યારે નાટક બન્નેને તપે છે. ભાવો જનાવવામાં સાહિત્ય અથવા કાવ્ય નાટકની નજીક આવે છે, પણ કાવ્યપ્રેક્ષ્ય નથી; સાહિત્યનો સાધન તરીકે નાટક ઉપયોગ કરી તેની શક્તિ પોતામાં સમાવી દે છે. ત્રીજું બીજી કલાઓ વ્યક્તિસાધ્ય છે જ્યારે નાટક (સ્થાપત્ય પણ) સંઘસાધ્ય છે; જો કે આમાં એ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, કલ્પના પૂરી પાડનાર કોઈ એક વ્યક્તિ જ હોય છે; પછી બન્નેને તે કોઈ નદ જ હોય-જેમકે શેકસ્પીઅર. વળી બીજી કલાઓ વિષે ન કહી શકાય એ અર્થમાં નાટક “સાર્વવર્ણિક” લૌકિક છે. નાટક એ લોકોએ ઉત્પન્ન કરેલું લોકરંજનનું સાધન છે, અને તેની કૃતકૃત્યતા ‘લિખરુચિ’ લોકને તૃપ્તિ આપવામાં છે.

આ વિશિષ્ટતાઓથી જ નાટકમાં બીજી કોઈ પણ કલા કરતાં જીવન અતાવવાની શક્તિ અપેક્ષાએ વધારે છે.

૬

નાટકના શાસ્ત્રીય વર્ણનોમાં તેની વ્યાપકતા ઉપર ખાસ ભાર મુકવામાં આવ્યો હોય એમ દેખાય છે. દશરૂપકકાર ધનંજયનું લક્ષણ ‘અવસ્થાનુકૃતિનાટ્યમ્’-પ્રસિદ્ધ છે. ‘નિઠ’ ટીકામાં ‘અનુકૃતિ’નો ‘ચતુર્વિધ અભિનયથી તાદાત્મ્યાપત્તિ’ એવો અર્થ કરે છે. પણ આ વિષયનું પૂર્વ વર્ણન તો ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં મળે છે. અને તેમાં કરેલાં વેધાનો બીજા શાસ્ત્રીય વિધાનોની જેમ નાટકના પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને તે ઉપર કરેલા વેચારનું પરિણામ હોય એમ જણાય છે. શૈલી પૌરાણિક છે એટલે તેમાં દેવો અને અમુરોની વાત આવે તો ભડકવાની જરૂર નથી.

ઉપર જે ભરતમુનિના આઘ નાટ્યપ્રયોગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં અમુરોની હાંસી થવાથી તેઓ ચીડાયા, અને માયાથી ‘નાયનારાંનાં વાણી, એષ્ટા અને રમૂનિ સ્તંબ્ધ કરી નાખ્યાં.’ (નટને આવશ્યક ત્રણે તત્ત્વોનું વાણી, એષ્ટા અને રમૂતિનું-જે સ્પષ્ટ કથન કર્યું છે તે વાચકના ધ્યાનમાં આવશે.) આવી તોફાની વ્યક્તિઓથી બચવા માટે નાટ્યગૃહ તૈયાર કરવામાં આવ્યું અને દેવોએ તેના રક્ષણ માટે પણ તૈયારી કરી. પણ ઉત્તમ ઉપાય તો અમુરોને નાટકનું રદસ્થ સમગ્ગરી શાન્ત કરવા એ હતો; એટલે બ્રહ્માએ તેમને નાટકનું સ્વરૂપ સમગ્ગન્યું.

‘દૈત્યો! મુરસો કરવાની જરૂર નથી. વિષાદ ન પામશો. તમારા અને દેવોના શુભ અશુભ વિકલ્પો (વિચારો) જેમાં આવે એવો (અથવા પાકાન્તર પ્રમાણે શુભઅશુભ વિકલ્પોથી) અને કર્મ અને ભાવના અન્યથી (એટલે કે નિયત સંબંધની) અપેક્ષાવાળો નાટ્યવેદ મેં રચ્યો છે. આમાં કાંઈ ફક્ત તમારું કે દેવોનું જ અનુભાવન (અભિનયો દ્વારા

સ્વભાવદર્શન એટલે કે અનુકરણ) નથી; નાટ્ય તો આ સમગ્ર ત્રૈલોક્યનું ભાવાનુકીર્તન (ત્રણે લોકના ભાવોનું અનુકીર્તન-મૂળ વસ્તુ અનુસાર કીર્તન એટલે કથન) છે. (અ. ૧. શ્લો. ૭૨, ૭૩.)

આ હકીકત વળી બીજી રીતે બતાવે છે. 'વિવિધ ભાવોથી યુક્ત, વિવિધ અવસ્થાભેદ વાળું લોકકૃતનું અનુકરણ એનું નાટ્યમે રચ્યું છે.' વળી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે: 'લોકનો જે સુખ દુઃખ સમન્વિત સ્વભાવ (સુખ દુઃખ જેમાં રહેલાં છે એવો સ્વભાવ) છે તે અંગઆદિના અભિનયથી યુક્ત થતાં (તે દ્વારા જતાવવામાં આવે ભારે) નાટ્ય કહેવાય છે. (અ. ૧. શ્લો. ૭૮, ૮૫.)

આગળ ઓગણીશમાં અધ્યાયમાં નાટકમાં આવતા દત્તિવ્રતની રચના વિષે ચર્ચા કરી આ હકીકત, જાણે નાટકની વ્યાપકતાનું ભાન કરાવવું હોય તેમ, ભરત કૃત્રીથી કહે છે: 'સુખ-દુઃખમાંથી ઉદ્ભવ પામતી લોકની જે અવસ્થા છે, અને જેમાં વિવિધ પુરુષસંચાર (વિવિધ પુરુષોનું સંચરણ-સાથે મળીને વર્તન, પ્રવૃત્તિ) છે તે (અવસ્થા) આ નાટકમાં આવે' નાટકમાં કેવાં ચરિત્રો આવે છે તે પણ સ્પષ્ટ કરે છે: 'દેવોના, ઋષિઓના, રાજાઓનાં, અને લોકના પણ પૂર્વવ્રતનું અનુચરિત (અનુકરણ) જેમાં હોય તે નાટક કહેવાય છે.' આ કળા નાટક શાથી કહેવાય છે તે જણાવે છે: "શાથી જે સાંગોપાંગ ગતિક્રમોથી (અભિનયના સર્વ પ્રકારોથી) સંઘટિત કરી (સંઘટ્ય) સ્વભાવ પ્રયોગાય છે અને જાણાય છે તેથી (તે) નાટક કહેવાય છે.' નાટક II સર્વપ્રાદિતા આ રીતે જણાવે છે: "સર્વ ભાવો, સર્વ રસો, અને સર્વ કર્મ-પ્રવૃત્તિઓથી, વિવિધ અવસ્થાભેદોથી, યુક્ત નાટકનું સંવિધાન કરાય છે; 'અને છેવટે એનું કોઈ પણ જ્ઞાન નથી, શિષ્ય નથી, વિદ્યા નથી, કલા નથી, કર્મ નથી, યોગ નથી, જે નાટકમાં ન દેખાય.' (અ. ૧૯ શ્લો. ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૩.)"

આ ભરત મુનિની કે નાટ્યશાસ્ત્ર રચનારની નાટકની કલ્પના એમાં જે બાબતો ખાસ તરી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે: એક તો નાટક લોકકૃતનું અનુકરણ છે; આ

૬ નાટ્યશાસ્ત્ર સુલભ ન હોવાથી નીચે મૂળ શ્લોકો આપું છું.

અલં ઘો મન્યુના દૈત્યા ઘિપાદન્ત્યસ્યતામયમ્ ॥

ભયતાં દેયતાનાં ચ શુભાશુભચિકલ્પકૈઃ ।

પા. ભે.

શુભાશુભચિકલ્પકઃ ।

કર્મભાવાન્વયાપેક્ષી નાટ્યવેદો મયા કૃતઃ ॥

નૈકાન્તતોઽય મયનાં દેયાનાં ચાપિ ભાયનમ્ ।

ત્રૈલોક્યસ્યાસ્ય સર્વસ્ય નાટ્યં ભાવાનુકીર્તનમ્ ॥

× × × ×

નાનાભાવોપસંપન્નં નાનાચસ્યાન્તરાત્મકમ્ ।

લોકવૃત્તાનુકરણં નાટ્યમેતન્મયા કૃતમ્ ॥

× × × ×

યોઽયં સ્વભાવો લોકસ્ય સુખદુઃખસમન્વિતઃ ।

સૌઽજ્ઞાષમિનયોપેતો નાટ્યમિત્યભિધીયતે ॥

[અધ્યાય. ૧: શ્લો. ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૮, ૮૫.]

નવ્યા પછી કવિને માટે 'લોકકૃત્તનું' અવેશણ-જેનો ઉદ્દેશ આ લેખના પ્રારંભમાં કર્યો છે-શા માટે આવશ્યક છે તે તુરંત જ સમાવશે. બીજી બાબત એ કે લોક અને વૃત્ત અતિશય વ્યાપક અર્થમાં નાટકનો વિષય અને છે, એટલે કે નાટક વ્યાપક-સર્વગ્રાહી છે. ત્રીજી બાબત એ કે એ 'સ્વભાવનું અનુકીર્તન' છે, (અંગત રાગદ્વેષ પ્રકટ કરવાનું સાધન નથી; નાટકનો એ માટે ઉપયોગ થતો હશે પણ ભરતનું તાત્પર્ય તેના નિષેધમાં છે.) પણ સૌથી વધારે મહત્ત્વની બાબત એ છે કે તે કર્મ અને ભાવના અન્વયની એટલે કે નિયત સંબંધની અપેક્ષા રાખે છે; અને એક પાઠ પ્રમાણે શુભ અશુભ વિચારોથી કર્મ અને ભાવના અન્વયની અપેક્ષા રાખે છે એટલે કે વિચાર, કર્મ અને ભાવના નિયત સંબંધવાળું લોકકૃત્ત નાટક બનાવે છે નાટકમાં જે 'અવસ્થા' બતાવવામાં આવે છે તે વિવિધ પુરુષોના સંચારવાળી એટલે કે વિવિધ વ્યક્તિઓની સંપ્રદિત પ્રવૃત્તિથી નિબ્ધન થએલી હોય છે; તાત્પર્ય કે નાટકમાં અવસ્થાપટ બહુ તન્તુઓનું બનેલું હોય છે. અને છેવટે આ બધું બતાવવાનું-વસ્તુરૂપે અધિન થએલા લોકકૃત્તને બતાવવાનું-સાધન અંગાદિનાં અભિનયો છે.

આ નાટ્યશાસ્ત્રીની કલ્પના ધર્મ દેવે એક મહાકવિ અને નાટકકારની કલ્પના લાઇએ. કાલિદાસે માત્રવિકાસિમિત્રમાં નાટ્યાચાર્ય ગણદાસ દ્વારા નાટકનું સ્વરૂપ આપે છે. 'નાટક એ દેવેનો શાન્ત એટલે કે દિસારહિત ચાક્ષુષ યજ્ઞ છે.' એટલે કે એ એક ઉપાસનાનો પ્રકાર છે. 'ઉમાથી સંયુક્ત પોતાના અંગમાં રદ્ર આને બે પ્રકારે ત્રિલક્ષ્ય કર્યું છે.' કવિના ઇષ્ટ દેવતા વાણી અને અર્થ જેવા સંયુક્ત ઉમા મહેશના અંગમાં લાર્ય અને તાણવ રૂપે તે અભિનયકક્ષા વ્હેવાઇને રહેલી છે. "આમાં ત્રિશુભ-સર્વ, રજ્ઞસ્ અને તમસ્માંથી ઉદ્ભવ પામતું લોકચરિત વિવિધ (રસોવાળું અથવા વિવિધ રસ નિબ્ધન થાય એ રીતે) દેખાય છે. ભિન્ન રચિવાળા માણસોને બહુધા તૃપ્ત કરે એવું એક નાટક જ છે."

ત્રેગુણોદ્ભવમત્ર લોકચરિતં નાનારસં દશ્યતે ।

નાટયં મિત્રરુચેર્જનસ્ય વહુધાપ્યેકં સમારાધકમ ॥

૨.

અથથા યા હિ લોકસ્ય સુખદુઃખસમુદ્ભવા ।

નાનાપુરુષસંચારા નાટકે સામિધીયતે ॥

યોડયં સ્વભાવો લોકસ્ય નાનાથસ્યાનયાત્મકઃ ।

સોડક્ષાઘમિનયૈર્યુકો નાટકમં ત્વમિધીયતે ॥

દેવતાનાં ઋણોનાં ચ રાજાં લોકસ્ય ચૈવ હિ ।

પૂર્વવૃત્તાનુચરિતં નાટકં નામ તદ્ભવેત્ ॥

યસ્માત્ સ્વભાવઃ સદૃશ્ય માંદુનોપાક્ષગતિક્રમેઃ ।

પ્રયુજ્યતે જ્ઞાયતે ચ તસ્માદ યૈ નાટકં સ્મૃતમ્ ॥

સર્વભાવૈઃ સર્વરસૈઃ સર્વકર્મપ્રવૃત્તિભિઃ ।

નાનાથસ્યાન્તરોપેતં નાટકં સંધીયતે ॥

[અ. ૧૯. શ્લો. ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧.]

ન તજ્ઞાનં ન તચ્છિલ્પં ન સા વિદ્યા ન સા કલા ॥

ન તત્કર્મ ન યા યોગો નાટકે યત્ર દશ્યતે ॥

વ ફા દા રી

(એકાંકી નાટક)

પાત્રો

સુનીતિ દેવી: ચાળીસ વર્ષની મધ્યમ વર્ગની પણ ગરીબ વિધવા.

ગિરિધારિ: ત્રેવીસ વર્ષનો તેનો પુત્ર.

બાલા: ગિરિધારિની નવ વર્ષની બેન.

સર બાલકરામ: ગવર્નર જનરલની કારોબારી સભાના એક પ્રતિષ્ઠિત સભ્ય.

લેડી કમળાબાઈ: સર બાલકરામની પત્ની તથા ધી સોલ્જર્સ રીલીફ એસોસિએશનના ઓનરરી સેક્રેટરી.

સર હોવેસ બ્લેન્કીન્સ: એક ધનવાન અંગ્રેજ. મેસર્સ હારિસ ફ્રાંકસ એન્ડ કમ્પનીના મેનેજિંગ ડીરેક્ટર.

પ્રવેશ પહેલો

[સ્થળ: અમૃતસરના એક દૂરના પરામાં બે માળનું નાનું ઘર. આ ઘરની સુનીતિ દેવીએ બાડે રાખેલી બે ચોરડીમાંની બેસવાની ચોરડી.

એક સ્થેજ ફાટલી શેતરંજ ઉપર ગાદી પડી છે. સ્વચ્છ પણ બે ત્રણ ઠેકાણે સાંધાવાળા ચાદર તેના ઉપર પાયરેલી છે. એક ખુણામાં રંગ ઉપડી ગયેલું નાનું ટેબલ, અને રમ માગતી નેતરની ખુરશી પડ્યાં છે. ટેમલ ઉપર પાંચ દસ મિનિટનો ફેર બતાવતો એક ધડિ-આળનો ડબ્બો છે. એક દરે બૂતકાળની વધારે સારી સ્થિતિનાં અવશેષ સ્પષ્ટ દેખાય છે. સુનીતિ દેવી ગાદી ઉપર હાથમાં કંઈક સીવણનમ રાખી બેઠી છે. પાસે જ બાલા બેઠી છે.]

બાલા: ભાઈને એ નોકરી મળશે. બા ?

સુનીતિ: એ તો પ્રભુ જાણે, કેમ શું કામ પૂછે છે ?

બાલા: ભાઈને એ નોકરી મળે તો એ...વી મજા પડે ! પછી હું પે...લી...તે દિવસે જોઈ હતી તે ઢીંગલી લઈ અને તે દહાડે દુકાનમાં ટંગાડેલી ચોરણી—

સુનીતિ: એ તો આપણે જોઈ લઈશું હોં બેન ! પણ તે પેલો કુતરો ક્યાં ફેંકી દીધો ? (સ્વગત) અરે રામ ! બિચારીને ક્યાં ખખર છે કે નોકરી મળે તોપણ આપણું માંડ પૂરું થાય ?

બાલા: રસોડામાં છે.—મારી નિશાળની સરલાં એવી સરસ ચોરણી લેવાની છે !

સુનીતિ: તે એના બાપને ક્યાં નોકરી છે ?

બાલા: અને એ ચોરણી ઉપર કેવી કોર મૂકવશે તે પણ એણે મને કહ્યું. કસબી કોર મૂકાવવાની છે.

મુનીતિ: વાહ ! એ પણ નવાઈ !

બાલા: (એકાએક) હે બા, ભાઈને નોકરી મળશે તો (હાથના ચાળા સાથે) આટલા બધા રૂપિયા મળશે ?

મુનીતિ: હમણાં તો બહુ નહિ મળે.

બાલા: પેલી તરલા કેવાં સરસ કપડાં પહેરે છે ! એના બાપને બહુ પૈસા મળે છે નહિ, બા ?

મુનીતિ: હા, એને તો બહુ મળે છે.

બાલા: કેટલાકને બહુ રૂપિયા મળે ને બીજાને થોડા મળે એમ કેમ ?

મુનીતિ: એ તો કોણ જાણે ? કદાચ પેલા લોકો બહુ મોટું કામ કરતા હશે.

બાલા: ત્યારે ભાઈથી એનું મોટું કામ ન થાય ?

મુનીતિ: થાય—એને એવી નોકરી મળે તો. ગિરિધારિ છે તો એવો ચાલાક !

બાલા: એવી નોકરી ભાઈને કેમ ન મળે ?

મુનીતિ: એવી સારી નોકરી તો મોટા લોકોને જ મળે. આપણા જવાને એ ક્યાંથી મળે ? એવી નોકરી પાછળ તો બહુ લોક પડે છે.

બાલા: એવા મોટા લોક બહુ ન હોય તો કેવું સાફ ! બા, તને એમ નથી લાગતું ?

મુનીતિ: મને પણ એમ તો લાગે છે કે એક જ નોકરી માટે ઘણા મહેનત કરે છે.

બાલા: પરમ દહાડે માસ્તરે અમને કશું કે ઈશ્વર બધાને કામ આપે છે.

મુનીતિ: હા.

બાલા: ત્યારે ભાઈને પ્રભુ કામ ન આપે ?

મુનીતિ: આપે—આપશે. પણ આગકાલ દુનિયા કંઈ એવી ચઈ ગઈ છે !

(ગિરિધારિ દાબજ થાય છે. એાં વધા ચારીર ચાકેલું દેખાય છે. એકદમ ધજ દબને ખુરશી પર બેસી પડે છે.)

બાલા: કેમ ભાઈ, નોકરી મળ્યા ?

(ગિરિધારિ નિઃશ્વર બેસી રહે છે.)

બાલા: હે ભાઈ, કહેલો.

ગિરિધારિ: (ટેબલ પર રહેજ નેરથી હાથ પછાડીને) એક જ નોકરી પાછળ સેકડે હોય ત્યાં ક્યાંથી મળે ?

મુનીતિ: ત્યારે કેને મળ્યા ?

ગિરિધારિ: કોણ જાણે કેને મળ્યા ! કોઈ દશે વગવડીલાવાળા એક માણસ અમને એક પછી એક બેરકાવી વાત કરતો હતો. ચરમા ઉપરથી ડુંચા આંખ કરીને એ પૂછતો ‘કેમ આઠામાં આઠા કેટલા લેશો ?’ એની વેપારી યાત્રી નગર જોઈને જ ત્યાંથી નાસવાનું મન થાય. દયાનો છંદો ન દેખાય. મારા મનમાં તો કંઈનું કંઈ થઈ ગયું.

મુનીતિ: ચાલો દશે: આપણી પાસે દશે તેનાથી સ્વચ્છરીયું.

ગિરિધારિ: અરે શું સ્વચ્છરીયું ? આમ ને આમ પંદર મહિના તો ચલ ગયા.

મુનીતિ: હા, એ તો મને પણ ખબર છે. પણ શું કરીએ દિવસ બહુ વસત્રા છે.

ગિરિ: વસમા છે? અરે ધાતકી છે, રાક્ષસી છે, દૂર છે. ફતરાના હાથ છે અત્યારે તો. બહુ બહુ તો દોર તરીકે મળ્યાછે. પણ દોરને યે એનો શેઠ ખવડાવે. આમ જુઓ! આ મારે સવારના વહેલા ઉઠીને અમૃતસરમાં ફેંક સાંજ સુધી જે કાંઈ મળે તે લેવા આચડું પડે છે. આના કરતાં તો પેલા જંગલી કહેવાના આફ્રીકાના હબસી સુખી. એક પણ કામ કરવાની તક સુધાં મને આજ પંદર મહિનાથી મળી છે? ગમે તેમ પેટ ખાળીને ખી. એ. થયા, ને કેલેજમાંથી નીકળ્યા ત્યારથી જ આવી સ્થિતિ! દિવસમાં ખાવા શેર ધાન તો જોઈએ જ ને અને કામ ત્યારે સિખારી માફક લટકવાનું! મારા મનમાં આગ સળગે છે, વેર લબૂકે છે. આના કરતાં તો હંદગી ગમે તેમ પૂરી થઈ જાય તો સાફ. હા જમ મેં નક્કી કર્યું છે તે જ બરોબર છે.

સુનીતિ: શું? શું? કહે તો ખરે?

ગિરિ: મેં લશ્કરમાં સિપાઈની નોકરી લીધી છે.

સુનીતિ: શું તું સિપાઈ બનશે? લશ્કરમાં જશે? ગિરિધારિ આ તને શું સૂચ્યું? હાખલ થઈ પણ ગયો? હજી છુટાપ એમ નથી?

ગિરિ: શું કંઈ? મેં બેટુ વિચાર કર્યો; આખરે માફ સરીર મળ્યું છે એમ વિચારી લશ્કરમાં જોડાયો.

સુનીતિ: લશ્કરમાં! મારો ગિરિધારિ લશ્કરમાં!

ગિરિ: તમે જાણો છો તો ખરા કે એ મને ગમતું નથી. પણ ક્યાં સુધી તમારી છાતી ઉપર પથરો જેમ ભાર રૂપ થાઉં?

સુનીતિ: ખસ કર. આ...શું...બોલે છે? તું...મને...ભારે પડે? કેઈ દિવસ મનમાં સુધાં મને એવો વિચાર આવ્યો છે? વળી હજી તો પેલી 'એચ્યુમન્ટિ કે:શું' તેના પૈસામાંથી ચાલે છે ને?

ગિરિ: પણ એમ ક્યાં સુધી ચાલે?

સુનીતિ: કેમ ક્યાં સુધી? જ્યાં સુધી એ રૂપિયા હોય ત્યાં સુધી. થોડા તો થોડા સુકકે રોટલો ખાઈ ચલાવાયું. નહિ તો એકટાણું કરીશું. હું કોઈ દિવસ નારે માટે ખખડી છું?

ગિરિ: નહિ જ. પણ એથી તો આ તમારું દુ:ખ મારાથી જોવાનું નથી. તેવીસ વરસનો જુવાન લગ્નગે છાકરો—માને ખવડાવવાને બદલે માનું જ ચાટી જાય એ નથી ખમાતું. મને કેમ નોકરી મળતી નથી એ જ સમજાતું નથી. મારા જેવા હજારો યુવાનો આમ બેકાર થઈને રખડે એમાં કોનો વાંક? જો સરકારનો હોય તો એ સરકારને જોડી વહેલી તોડી નાખીએ તેમ સાફ.

સુનીતિ: પણ લશ્કરમાં જોડાવાથી એ સરકાર કેમ સુધરશે? જો સરકારનો વાંક હોય તો વળી એની નોકરી લેવા ક્યાં ચાલ્યો?

ગિરિ: ખબર નથી શું કામ ચાલ્યો તે. કદાચ માફ મળજી છટક્યું હશે. પણ હું કંઈ ઉપોગી કામ કંઈ છું એમ મારા મનને મનાવી તો શકું ને? એટલો રોંગ તો કરી શકું ને? વળી કંઈ કંઈ નવું જોવાનું મળજે. અહિં તો રોજ રખડપટ્ટી ને દરેક એપીસ-માંથી નિરાશા! હું તો થાક્યો.

મુનિતિ: ગિરિધારિ! લશ્કરમાં જોડાવું એટલે શું એની તને ખબર છે ?

ગિરિ: અં-હં! એ તો મેં ક્યારનો વિચાર કર્યો છે. હું કાઠનું ખૂન તો નહિ જ કરું.

મુનિતિ: પણ એમને-તારા આપને-શું લાગત એનો વિચાર કર્યો? એ જો જીવના હોત અને જાણત કે મારો દીકરો લશ્કરમાં જોડાયો છે તો એમને કેટલું દુઃખ થાત એ ખબર છે? કાનસથી આવેલો એમનો હક્કો કાગળ ખૂંચી ગયો? નહિ, ગિરિધારિ, લશ્કરમાં તો નહિ જ.

ગિરિ: હું તે વખતે બરાબર સમજણો નહોતો. એ શા માટે ગયા હતા? એમણે શું લખ્યું હતું ?

મુનિતિ: દેશની સેવાના વિચારથી ગયા હતા. મારું તે કંઈ માને? પણ જ્યાં લડાઈ શું છે, એની બીનરમાં શું સમાયું છે અને એની રાક્ષસી રીત જોઈ, ત્યારે એમણે પણ લીધું કે મારો દીકરો જૂએ મરે, પણ લશ્કરમાં જાય નહિ. દર વખતે લખતા ‘જો જો, આપણા ગિરિધારિને સારી કેજવણી આપજો. ખાસ ધ્યાન રાખજો કે બહાદુરીને નામે ખૂની થવાનું ન શીખે.’ એ ગિરિધારિ! તું સમજતો નથી, તારા આપની મરણ પહેલાંની છેલ્લી ઇચ્છા મેં ન પાળી. એમણે વિશ્વાસ રાખ્યો ને મેં વિશ્વાસઘાત કર્યો. હું જ મૂર્ખો કે મેં તને પહેલેથી કહ્યું નહિ. મારે પહેલેથી જ કહેવું જોઈતું હતું. ધૂળ પડી મારા જીવતરને!-

ગિરિ: આ, આ, આ શું? લાઇ જો અધું જ જાણે તો નમારો વાંક નહિ જ કાઢે. એ તો જોએએ આપણને રખડતા કરી મૂક્યા તેમનો જ વાંક કાઢે.

મુનિતિ: તો પ્રભુ એમને બચાવો! આખી દુનિયાના રાજ માટે પણ હું એવી દુઃખ દેનારી ન થાઉં. ખૂની થવા કરતાં મરવું સાઈ. પણ નહિ, નહિ, મારો જ વાંક; મારો જ વાંક, કે મેં તને કહ્યું નહિ. (એકદમ ઉઠે છે. ટેબલ ઉપરની નાની પેટી ઉઘાડી તેમાંથી કાગળો કાઢે છે.) જો, જો, શું લખ્યું છે તે? “અમારામાં માણસાઈ રહી જ નથી. અમે રાક્ષસ, યાનકી, ખૂની થવા છીએ, રાજ રાજ એ ખૂની કામો કરીએ છીએ તેથી અમારો અંતર્નાદ બહાર મારી ગયો છે. પ્રભુ અને આત્મા જેવું કંઈ છે એ જ અમે ખૂંચી જઈએ છીએ. ... એક કામ તને સોંપું છું. આપદાદાની પ્રાર્થના બોલો ખ્યાલ બૂધારી દઇ ગિરિધારિને શીખવજો કે લડાઈ એટલે બદાદુરી નહિ, પણ ખૂન. આ લડાઈ તો જીવતું જાગતું નરક છે. ગિરિધારિને એમાંથી બચાવજો, અને તું મારો આશીર્વાદ” હવે એ આશીર્વાદ નહિ પણ મરણનો ભયંકર શાપ મારે માથે પડવાનો! વિશ્વાસઘાત અને તે કોનો? હવે શું કરું ?

બાલા: આ, આ, એમ રડો નહિ. લાઇ તમે ન જતા. એ લડાઈનું મો જ બાળો. લાઇ, લાઇ, તમે અમને મુકીને ચાલ્યા જશો ?

[ગિરિધારિ સામે જોયા દરે છે. પડેલા પડે છે.]

પ્રવેશ બીજો

[સ્થળ: સર બાલકરામનું સંકેતસ્થાન. (ખાનખી ઓરડા) ઝાંખા લીલા રંગની બીંત ઉપર ચારે બાજુ કેટલાંક રજપૂત અને મોગલ શૈલીનાં તથા કેટલાંક હાલની શૈલીનાં ચિત્રો, પશ્ચિમ દિશાની બારીઓ, સોનેરી ફેમવાળો મોટો અરિસો, ખુણામાં એક નાનું નકશીદાર ટેબલ, તેના ઉપર ગુંથેલો ફમાલ પાથર્થો છે અને તેના ઉપર 'ઈન્ડિયન ક્યુરીઓઝ'. દિવાનખાનાની વચ્ચેનચ એક મોટું ગોળ ટેબલ, આસપાસ ખુરશી અને છત ઉપરથી લટકતો સુરોક્ષિત વિજળીનો દીવો. આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યા પડ્યા સર બાલકરામ વિચાર કરે છે.]

સર બાલકરામ: કંઈ જ સમજતું નથી શી ધાંધલ છે તે. પેલા સર હૈરિસ ખડો પહેંગેલોં માણસ છે. પણ ચિંતા કરવી નકામી છે. મારા હાથમાં વાત છે જ ક્યાં ? વળી એટલું તો ખર્ચ કે સાધારણ રીતે એ બાજી બગાડતો નથી. એમ કરે પણ શા માટે ? પેલા કેસમાં તો એણે ખરી મદદ કરી. નકામા લોકો મને સુંથી ખાત; પણ એણે એવી યુક્તિ કરી કે ખસ, બધા ચૂપ થઇ ગયા. અને પેલા શેરમાં પણ ફીક ફાયદો થયો. પણ આજે એ કેમ આવવાનો છે ? એ કમ્પનીના ડીરેક્ટરો કંઈ ગમ્મત માટે મુલાકાત લેવા નથી આવતા, અને હું જરા એવી વેપારી બામતોમાં હજી નવોસલો છું.

(પડાવાળો દાખલ થાય છે)

પડાવાળો: હૈરિસ સાહેબ આવ્યા છે.

બાલકરામ: કહે કે આવો.

(પીળાથ પડતો રેશમી સૂટ પહેરેલો હસતા ચહેરાવાળો નિખાલસ દેખાતો, સર હૈરિસ દાખલ થાય છે. હેટ ઉતારે છે એટલે તાલકાને લીધે ખૂબ વિશાળ દેખાતું કપાળ તથા ઘોળા વાળ રેશમી સૂટની શોભામાં વધારો કરે છે.

સર બાલકરામ હલા થઇ સર હૈરિસ સાથે 'શેકહેન્ડ' કરે છે અને બંને જણા ગોળ ટેબલ પાસેની ખુરશી પર બેસે છે.)

બાલકરામ: કેમ તમારા બજાર કેમ ચાલે છે ?

સર હૈરિસ: સરસ ! કેમ પેલા પિન્કેટ આજે કેટલા ચડી ગયા છે ? સાઈ થયું ને આપે લીધા તે ?

બાલકરામ: (સસ્મિત) ખરી વાત. થેન્કસ.....

હૈરિસ: મેં તો ધાર્યું કે એની મદદથી કંઈ સીમકા બીમકા ઉપડી ગયા હશે. પણ આજની વાત તો.....એથી થે ચઢે એવી છે.

બાલકરામ: હા, હા. તમારી પાસે હમેશાં એકએકથી ચઢે એવી જ વાત હોય. એ તો હું સમજ્યો જ હતો.

હૈરિસ: મરકરી નહિ, ખરી વાત. તદ્દન સાચી વાત. આજસુધી આવો ખાત્રીલયોં વેપાર મેં કર્યો જ નથી.

બાલકરામ: (ઉત્તેજિત થઇને) હે ! ખરેખર !

હૈરિસ: અરે જો સીધું સમું પાર ઉતરે તો થેર જ ટંકશાળ ! સોનાની ખાણ છે આ તો-સોનાની ખાણ.

બાલકરામ: સીધું સમું પાર ઉતરે એટલે ?

હૈરેસ: (ધીમેથી) જુઓ. ધાસતેજ માટે દુનિયામાં સારામાં સારો પ્રદેશ એ જ છે. પ.....ણ, આપણી માલિકી એ જમીન ઉપર હોવી જ નોંધએ-તો જ બેઠા પાર થાય.

ખાલકરામ: ખરેખર, માલિકી આપણી જ હોવી નોંધએ ? ત્યાંના લોકો સાથે આપણે સંધિ કરી વેપારી દર ન મેળવી શકીએ ?

હૈરેસ: નહિ, બિલકુલ નહિ. એ સંધિ બંધિને અને આપણા ધરાદાનો સ્થેન પણ અણસારો ખંડાર ગયો કે માની જ લેને કે સારામાં સારી જમીન આપણા હાથ. માંથી સરકી જશે.

ખાલકરામ: પણ એમ બીજાઓની જમીન લઇ લેવી એ તો બહુ ભારે વાન કહેવાય, અશક્ય જ કહેવાય. એક તો એ દેશ જીતવાને પછી વળી કબજે રાખવો. તેમાં આપણને કેટલું ખર્ચ ને કેટલા સિપાઇઓનું નુકશાન ! વળી રશિયા, ને ફ્રાન્સ જેવા બીજા યુરોપી દેશો બેઠે નકામી કચરાટ.

હૈરેસ: હવે એમ થોડાકે માણસો તો મરે જ ને ! થોડું ખર્ચ પણ થાય. પણ મુખ્ય મુશ્કેલી-બીજાં રાજ્યો સાથે તદનામાંની પંચાત-કચારનીએ પાર કરી છે એમ કહું તો ?

ખાલકરામ: હૈ ! શું કહો છો ? એમ હોય તો એક મોટી મુશ્કેલી ટળી જાય, પણ ખરેખર એ મુશ્કેલીઓમાંથી તમે પાર ઉતરી ગયા ?

હૈરેસ: (ધીમેથી) જુઓ, આજની સ્થિતિમાં મારાથી બધું ન કહી દેવાય. પણ વિશ્વાસ રાખો. હું ખાતરી કહું છું, વચન આપું છું, કે એ ઉપાધિ આપણને નહિ નહે.

ખાલકરામ: હ ! ત્યારે હવે શેની રાહ જુઓ છો ? પછી શું કરવું છે ?

હૈરેસ: અમે સર ખાલકરામની અને એવા બીજા બે વળીની રાહ નોંધએ છીએ. અરે ચાલો ચોકખું કહી દઉં, 'હા' કહો, રીપમાં નામ લખાવો, પચાસેક દમર રૂપિયા મૂકી દો અને પછી નોંધ લો કે સાન જ વરસમાં દસ લાખ રૂપિયા તમને મળે છે કે નહિ ?

ખાલકરામ: (હસતાં) નહિ, નહિ, સર હૈરેસ. એ તે કંઇ આગકના ખેત છે કે મારે એટલું મળે ?

હૈરેસ: હા. લાગે છે તો આગકની રમત જેટલું જ સહેલું, પણ દુનિયામાં કેટલીયે નવાઇઓ થાય છે, અને એ સાચી જ વાત છે કે હું ખરો પરીશ.

ખાલકરામ: પણ ત્યાંના વનનીઓ વિશે કેમ કંઇ બોલના નથી ? એ બિચારાઓને કંઇ જ કાયદો નહિ ?

હૈરેસ: કેમ નહિ ? આજની અંધાધૂંધીમાંથી એ બિચારા બંધી જશે. આપણે કબજે એ પ્રદેશ આવે પછી આપણે એવો સારો રાજકારભાર કરીશું. સુરાન્ય અને કાયદો અને વ્યવસ્થા એ શું ઓછા કાયદો છે ?

ખાલકરામ: એ વાત તો ખરી. વ્યવસ્થા અને શાન્તિ વગર ઉન્નતિ થઇ શકે જ નહિ.

હૃદયેસ: (સ્વમત) કીક ભમાવ્યા છે આપણે. (પ્રકાશ) વળા ધાસતેલનું એમને શું કામ ?

બાલકરામ: કેમ શું કામ ? એ લોકો પણ આપણી માફક વેચી શકે.

હૃદયેસ: હા, એ લોકોને એ ધાસતેલ કાઢતાં, ચોકળું કરતાં, ભરી રાખતાં અને દેશાવર ત્રાહવતાં આવડે ખરું ને ?

બાલકરામ: પણ એ બધું રીખતાં કંઈ વાર લાગે છે ? તેલ તો એમનું જ કહેવાય ને ? વળા આજ કાલ એશિયામાં બહુ ભગ્નતિ આવી છે.

હૃદયેસ: પણ એ દેશમાં આવે તે પહેલાં જ આપણે આપણું કામ કરી લઈએ.

બાલકરામ: કેટલી જમીન લેવા ધારો છો ?

હૃદયેસ: 'મેરી ગોલ્ડ લેન્ડ' નો ધણોખરો ભાગ. અને જ્યારે તમે પણ ટેકો આપો છો ત્યારે તો કામ સરસ થશે.

બાલકરામ: સર હૃદયેસ ! જુઓ, હું ખરેખર કહું છું. આ બાબતમાં મને બહુ શંકા રહે છે. આજ કાલ અમારા લોકો પણ આવી બાબતમાં બહુ ચીકણા થયા છે. દસ વરસ ઉપર, અરે, પાંચ વરસ ઉપર પણ એ સહેલું હતું.

હૃદયેસ: આ દેશનો પ્રથમ એટલા જ મોટો મોટો છે ને ? આપના જેવા કેટલાક શુદ્ધિશાળી માણસો આવ કરીએ તો ખીજ પોતાના લાભ ક્યાં છે તે જ સમજતા નથી. જેમાં એમના કારીગરોને રોજ મળી શકે એવી જમીન ક્યાં આવે તેની સામે પણ વિરોધ ! પણ સમજ્યા એ તો એમનો 'નગૃતિ' એ કેવી છે ? કેટલાક શહેરોમાં 'પ્રોટેસ્ટ મીટિંગ' ભરી, કેટલાક ચળવળખોરોએ અલણ લોકોને ઉત્કેષ્યો, એ ચાર રમખાણો થયાં, અને પોલીસને ગોળીચાર કરવાની ફરજ પડી એટલે પાછા ગ્રૂપ. આમ શરૂઆતથી તે અંત સુધી.

બાલકરામ: એમ હોય તો પણ નીતિનો પ્રથમ વિચારવો જોઈએ ને ?

હૃદયેસ: (ચીક્ટ સળગાવતાં કંઈક કંદાળાને) જોન મોર્સી જેવા સર્જન પણ દહી ગયા છે કે રાજપુરુષના જીવનને એ બાજુ હોય છે-એક ખાનગી અને બીજી જાહેર. વળા આજકાલ નીતિના સવાલ પણ વિકટ થઈ ગયા છે. એટલે એ બાજુએ જ રાખવા સારા. આ જુઓને, તમારી પે.....લી મેંય કંપનીની વાત લો.....

બાલકરામ: બરાબર, બરાબર. એ નીતિનો સવાલ અધરો તો ખરો. અમારી શીતામાં પણ લખ્યું છે કે કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કષયોવ્યગ્ર મોહિતા: ।

હૃદયેસ: જુઓ, મારી વાત માનો. તમારું નામ લખાવેલ બોક્ષો કેટલા હજાર મકુ ? વધારે મૂકશો તો કાપદો તમને જ છે.

બાલકરામ: એ ખરું, પણ બીજું કોણ કોણ છે તે મારે જાણવું જોઈએ.

(સર હૃદયેસ ઘનમાં કહે છે)

બાલકરામ: હે ! એ પણ છે કે ? ત્યારે તો બધું બરાબર હોવું જ જોઈએ ને ?

હૃદયેસ: બિલકુલ જોખમ મળી.

ખાલકરામ: એ બધાનો સૂત્રધાર કેણુ છે ?

હોરેસ: હું પોતે જ.

ખાલકરામ: ત્યારે તમને ખાતરી છે ને કે ઝાઝી પંચાત વિના આપણે એ પ્રાન્ત કબજે કરીશું ?

હોરેસ: હવે એમ તો બે ચાર ગોળાબાર થાય, પણ કંઈ ભારે વાત નથી.

ખાલકરામ: (ધીમેથી) પણ અહિં-હિંમાં—

હોરેસ: એ બદલ સરકાર તરફથી એક ગઢેર સમજુતિ બહાર પડાવીશું ?

ખાલકરામ: કીક. પેલા કે-ને તો વાંધો નથી ને ?

હોરેસ: જરાએ નહિ. એ તો તમારી જ રાહ જુએ છે. વાર, ત્યારે તમારું નામ લખું છું. રૂપિયા પંચોતેર લગ્ગર મૂકું છું. કેમ બરાબર છે ને ?

ખાલકરામ: એમ ? કરે ત્યારે.

હોરેસ: હવે મારે જવું જોઈએ. (ઉભો થઈ રોકાઈને કહે છે) તમે નામ લખાવ્યું તેથી ખરેખર ખુશ થયો. મને આવી ધાંધલ ગમે છે. પૈસાની વાત બાજુએ મુકીએ તોપણ વચ્ચેની અડચણો ખસેડવી, આનાકાની કરતાં લોકોને સમજવના, સીધું સમું પાર ઉતારવું-એ પણ એક 'રોમેન્સ' છે. ચાલો ત્યારે. 'ગુડબાય'.

ખાલકરામ: ઓહ રાઈટ. પણ જે જે કંઈ સાદસ ન કરી નાંખતા. હું તો હજી કંઈ છું એમની જોડે સંધિ કરી કામ લેજો.

હોરેસ: શીકર નહિ. એ તો સારો જ રસ્તો લઈશું.

(નય છે.)

ખાલકરામ: એ બધું પાકાં માણસ છે. એ લોકોની સાથે એક વાર બન્યા એટલે ગળ્યામાં જ મૂકાવું પડે છે, નહિ તો તદ્દન દૂર રહેવું. આ બધાનું શું પરિણામ આવશે ? એ બધું જ કરે એવો છે. લશ્કર મોકલે, લોકોને દબાવે અને સ્વતંત્રતાનો પોકાર કરે: બધું જ કરે. અને નીતિની વાત કાઢી ત્યારે મને કેવો ચૂપ કરી દીધો ! ખરાબ, ખરેખર ખરાબ એક વખત હું પચાસ રૂપિયામાં ચલાવતો અને હવે હું પ્રતિજ્ઞિત થયો છું. શું મેં જીવનમાં પ્રગતિ કરી તે આવી ? સમજાવું નથી હજી આગળ શું થશે ?

(પડદો પડે છે)

(અપૂર્ણ)

હુમનતકુમાર નીલકંઠ

(આગળ)

નરેશ માંવે પડી અ.

અને વ્યવસ્થા એ શું આ.

ખાલકરામ: એ વાત તે.

રાકે જ નહિ.

૧૯૨૪ના નવેમ્બરના અંકમાં આવેલા 'ધી ટ્રિબ્યુન' નામના

નોબેલ ઈનામ

નૂના વખતના ઇતિહાસ અને લોકકથાઓમાં રાજા ભોજ અને વિક્રમના દરબારમાં અનેક કવિઓ રહેતા હતા, અને તેમના કાવ્યો તથા શ્લોકો ઉપર ખુશ થઈને, તે રાજાઓ તેમને અદ્યત્ન દાન આપતા હતા, એમ આપણે વાંચીએ છીએ. એ સિવાય લોકસાહિત્યમાં કોઈ-કોઈવાર તો એક દોહરા કે ચોપાઈના બદલામાં રાજાઓએ હજારો રૂપિયા આપ્યા છે, એમ પણ આપણે સાંભળીએ છીએ. એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ જોઈએ શંકાની નજરે જોતા હોય, તેમને આફ્રિક નોબેલનું જીવન તે શંકા દૂર કરવામાં મદદગાર થઈ પડશે; એટલું જ નહિ પણ કલાપીની પેલી મુંદર લીટી

જે પોપતું તે મારતું એવો દિસે કમ કુદરતી

ના હદયંત રૂપ તે જીવન લાગશે; માત્ર તે લીટીના જે શબ્દો ફેરવીને આમ મુકવા પડશે:

જે મારતું તે પોપતું એવો દિસે કમ કુદરતી.

નોબેલ ઇનામ, અને તેની રકમ તથા કિંમતથી કેળવણિનો કોઈ પણ મનુષ્ય અજાણ નથી, પણ ન્યારે એ યોજના ઘડનારનું અંગત જીવન તથા એ ઇનામોને માટે તેણે અલગ મહેતુ ધન શી રીતે મેળવ્યું એ ઇતિહાસ વાંચીએ છીએ ત્યારે ઉપરની કવિતાની લીટી પરાખર માદ આવે છે.

આફ્રેડ બર્નેહાર્ડ નોબેલનો જન્મ સ્વીડનમાં, ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં થયો હતો. તેનો ૧૫ એક સાધારણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હતો, અને તે સંબંધી કેટલીક શોધો કરવામાં તેણે પોતાના મેક દીકરાનો જન પણ ગુમાવ્યો.

ઇમેન્યુઅલના લગભગ બધા ગુણો આફ્રેડમાં ઉતર્યા હતા; કેમકે પિતાની ખંત, વિજ્ઞાનો શોખ અને શોધખોળ કરવાની વૃત્તિ એ બધું તેનામાં હતું. તે ૧૭ વર્ષનો થયો ત્યારે ના પિતાએ જ તેને પોતાના એક ભાઈબંધની પાસે વિજ્ઞાન અને યંત્રશાસ્ત્રના વધુ અભ્યાસ માટે અમેરિકા મોકલ્યો. આફ્રેડે તે જ દેશને પોતાનો દેશ માન્યો, અને તેની વિધ્વની લગભગ બધી હંદગી અહીંઆંજ ગાળી. પિતાની માફક આફ્રેડે પણ ત્રણ ૧૨ વૈજ્ઞાનિક શોધો કરી છે, જેમાંની એક બહુ જ અગત્યની છે. એ શોધ તે “ગ્રાઇને-હટ” અથવા સુરંગો ફાટવાના દારૂગોળાની છે. એ દારૂગોળો “જોમ્બ” ખનાવવામાં થુ વપરાય છે, અને એ રીતે તેની એક મોટામાં મોટી શોધ મનુષ્યના વિનાશને અર્થે ભાઈ અને હજુ પણ વપરાય છે, અને એ દારૂગોળાની ખનાવટમાંથી જ તેણે ધન જતું. પણ આપણને વાંચીને નવાઇ લાગશે કે આફ્રેડ નોબેલની ત્રીજ કુચ્છા ‘ગ્રાઇને-હટ’ કરતાં એ એવો તો કાતીલ દારૂ ખનાવવાની હતી કે એક પગવારમાં હજારો જો મરી જાય! પણ તેમ કરવામાં તેનો હેતુ મનુષ્ય જનનો નાશ કરવાનો ન હતો. હું, તે એવું માનતો હતો કે જે એવો કાતીલ દારૂ ખનાવી શકાય, તો મનુષ્યના હૃદયમાં તી બીક પેરી જાય કે, પૃથ્વીમાંથી લગભગ અને વિગ્રહો! આપોઆપ બંધ થઈ જાય!

મરતાં સુધી તેની તીવ્ર ધૃત્તિ દુનિયામાં સુસેદ્ધાંતિ અને પ્રેમ તથા સૌંદર્યના આદર્શોને પ્રચાર થએલો જ નેવાની હતી. તેના 'વીણ' અને તેની અંદર તેણે લખેલી પાંચ પ્રકારના નોખેલ ધનામેળની દહીકત ઉપરથી આપણે તે આગત જરૂર માની સફરીએ. એક વિનાશકારક વસ્તુનો શોધક અને બનાવનાર એટલો આદર્શવાદી, દૃઢ આદર્શવાદી હતો. એની બીજી પક્ષ સામીતી આપણને તેના અંગત જીવનમાંથી મળે છે. પ્રેમના ઓલીઆ કલાપીએ જ ગાયું છે કે

નથી નથી મુજ તરવો વિશ્વથી મેળ લેતા,

જીવન મુજ ધડાયું અન્ય કો વિશ્વ માટે.

અને બધાએ ઓલીઆ અને આદર્શવાદીઓની એ સ્થિતિ હોય છે, પછી તે કવિ હોય કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી. એમને સારૂ આ સૃષ્ટિ અને તેની વસ્તુસ્થિતિમાં સંતોષ માની લખી જવું એ અશક્ય જ હોય છે, એટલે તેઓ એકાંતમાં એકલા રહ્યા રહ્યા ગુરે છે. મનુષ્ય પ્રાણીની અપૂર્ણતાઓ જોઈ તેનામાં વિશ્વાસ મુકતા તેઓ અચકાચ છે. આદર્શ નોખેલની માનસિક સ્થિતિ કાંઈક એવી જ હતી. તેને, પોતાના સગાંવહાલાં સુદ્ધાંત કોઇનામાં શ્રદ્ધા ન હતી. અને તેની એવી માન્યતા હતી કે ધનવાન લોકોએ પોતાનો પૈસો પોતાના પુત્ર કે વારસને આપી જવો નહિ; પણ જગતના લોકોને માટે તેને વાપરવો. એ પ્રમાણે જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૯૬માં તેનું અચાનક મૃત્યુ થયું ત્યારે તેના વીણની અંદર લખેલી ૫ ધનામેળની વિચિત્ર શરતો વાંચીને સૌ કોઇને આશ્ચર્ય થયું. તેના સગાં અને વારસોએ તેની વિશ્વ તકરાર ઉઠાવી, તેના પૈસો લજમ કરવાની હુકિતઓ રચવા માંડી. પણ સ્ત્રીજનના રાગએ ખાસ દરમાન કાઢવાથી એ લોકોનું કાંઈ વળ્યું નહિ, અને વીણની શરતો કાયમ રહી, જે નોખેલના પોતાના જ શબ્દોમાં નીચે આપવામાં આવી છે:

એ વીણમાં પોતાના સગાંમાંથી કોઇકોઇને અમુક રકમ આપવામાં આવી હતી. તે પછી જે સ્થાવર અને જંગમ મિલકત રહે તેની રોકડ કરવી અને તેની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરવી એવી ઈચ્છા દર્શાવી હતી. “એ રોકડ નાણાંને કોઇ સહાયમત દેકાણે વ્યાજે મુકવાં, અને તેના વ્યાજની રકમ, દુનિયાભરના જે પુરુષ (અથવા સ્ત્રીએ) આગલા વર્ષમાં, જગતનું લડું કરવામાં સૌથી વધારે પ્રયત્ન અને મહેનત કર્યા હોય, તેમને ધનામેળ આપવામાં વાપરવી. એ વ્યાજની રકમના પાંચ સરખા ભાગ કરવા અને તેમાંનો એક ભાગ, ભૌતિકશાસ્ત્ર (Physics) સંબંધી મોટામાં મોટી શોધખોળ કરી હોય તેને; ૨ નો ભાગ, જેણે રસાયનશાસ્ત્ર (Chemistry)માં સૌથી મોટામાં મોટી શોધ, કે સુધારણા કરી હોય તેને; ૩ નો ભાગ શારીરશાસ્ત્ર અને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં મોટામાં મોટી શોધખોળ કરી હોય તેને; ૪ થો ભાગ જેણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આદર્શલયુ અને સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક લખ્યું હોય તેને; અને છેલ્લો ને ૫ થો ભાગ જેણે પ્રગ્ન પ્રગ્ન વચ્ચે ભાંધ્યારો વધારવામાં, લશ્કરોને ઘટાડવામાં કે બંધ કરાવવામાં અને શાંતિની પરિવટો ઉભી કરવામાં ને તેમનો વિકાસ કરવામાં સૌથી વધારે ને સૌથી સારી રીતે પ્રયત્ન કર્યો હોય

એ પાંચ ઇનામોના ઉમેદવારોની પસંદગી સ્વીડનની તે તે વિષયની સભાઓ કરે છે, સિવાય કે સુવેદનું ઇનામ નોર્વેની એક સભામાંથી સુટેક્કા પાંચ સભા કરે છે. એ ઇનામ આપવા લેવાની વિધિ નીચે મુજબ છે. ઉમેદવાર પોતે પોતાનું નામ ઇનામને સાફ મોકલી શકે નહિ. પણ જે ક્ષેત્રનું ઇનામ હોય તે ક્ષેત્રમાં આગેવાન અને જાણીતા લેખાતો હોય તેવા એક પુરુષ પ્રસ્તુત. ઉમેદવારનું નામ દર વરસે ફેબ્રુઆરીની ૧ લી તારીખ પહેલાં મોકલી આપે. અથવા તો સ્વીડન કે ફ્રાંસની સાહિત્યસભા (academy) ના જેની પરદેશની સભાઓ પણ પોતાને લાયક જણાય તેવા ઉમેદવારનું નામ સૂચવી શકે. એવી રીતે સૂચવાયલા ઉમેદવારોનાં નામો અને કૃતિઓમાંથી જે એ સરખી કોટીના લાગે તો બસે જાણુ વચ્ચે એક ઇનામ સરખે લાગે વહેંચી શકાય. એ ઇનામની રકમ ૮,૦૦૦ પૌંડ, એટલે એક લાખ ઉપર ૧૦ થી ૨૦ હજાર રૂપિયા જેટલી છે. દર વરસે ૧૦ મી ડીસેમ્બરને દિવસે એ ઇનામ જેને આપવામાં આવ્યા હોય તેમનાં નામ જદાર પાડવામાં આવે છે. એ તારીખ એટલા માટે પસંદ કરવામાં આવી છે, કે તે દિવસે નોબેલની સંવત્સરી આવે છે. પાંચે ઇનામો મેળવનારાઓને ઉપરની રકમના એક અને તેની સાથે એક સોનાનો ચાંદ, તથા સર્ટીફિકેટ આપવામાં આવે છે. ચાંદના ઉપર, દાતા એટલે કે નોબેલની આદૃતિ અને યોગ્ય શબ્દો કોતરવામાં આવેલા હોય છે. જનતા મુધી એ વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાને ઉમેદવારે જાતે સ્વીડન આવવું પડે છે, અને તે વખતે, અથવા ઇનામ જાહેર થયા બાદ ૬ મહિના જેટલી મુદતમાં, જે પુસ્તક અથવા શોધખોળ સંબંધી તેને ઇનામ આપવામાં આવ્યું હોય, તેને વિશે અથવા તે જ વિષય ઉપર, સ્વીડનની રાજ્યધાની સ્ટોકહોલમમાં એક જાહેર લાપણુ આપવાનું ફરજિયાત છે. સુવેદનું ઇનામ મેળવનારને, નોર્વેની રાજ્યધાની ક્રીસ્ટીઆનિયામાં તેનું લાપણુ આપવું પડે છે. ઇનામોના ઉમેદવારોની પસંદગીમાં, જે જે સભાઓને સત્તા આપવામાં આવી છે તેમનો નિર્ણય છેવટનો જ ગણાય છે, અને તેમાં કોઈ પણ કારણસર ફેરફાર થઈ શકતો નથી.

આ પ્રમાણે એ ઇનામો આપવાની શરૂઆત, ઈ. સ. ૧૮૦૧ ની સાલથી કરવામાં આવી, એટલે ચાલુ સાલ મુધીમાં ૧૭૦ જેટલાં સ્ત્રી પુરુષોને એ ઇનામો મળ્યા મુક્યાં છે. એ વાર એ ઇનામ સ્ત્રીઓ જતી ગઈ છે: એક તો ફ્રેંચ બાઈ જોજે રેડીયમ સંબંધી અગત્યની શોધખોળ કરી છે તે, માદામ ક્યુરી: અને બીજી, સ્વીડનની આગેવાન લેખિકા સેલ્મા લાગેરલ્થોફ. દુનિયાની લગભગ ૧૨ પ્રજામાંથી, એ ઉમેદવારોને ચુંટી શકવામાં આવ્યા છે, તેમાં, ટાગોર સિવાય બધા, યુરોપ અને અમેરિકાના માત્ર સંયુક્ત સંસ્થાનોના જ રહેવાસીઓ છે. જાપાન કે ચીન અથવા રશિયામાંથી કોઈ પણ પુરુષ એ ઇનામને લાયક હજી મુધી ગણાયો નથી. ગયે વરસે કે તેને આગલે વરસે, મહાત્મા ગાંધીને સુવેદશાંતિનું ઇનામ મળશે એવી ખિનસત્તાવાર ખબર લાખાંઓમાં વાંચવામાં આવી હતી. અને જો કે તે સત્તાવાર થવાને દરેક રીતે લાયક હતી, છતાં તે કેમ ન થઈ તે વિચારવા જેવું છે. એ રીતે સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષપાતપણે એ ઇનામો અપાય છે એમ કોઈનાથી કહી શકાય નહિ. ઉલટું સુવેદશાંતિના ત્રણ ઇનામો અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં અપાયા છે. તે મેળવનારામાંના એ ત્યાંના પ્રમુખ-તુઝે વિંસન અને રૂઝવેલ્ટ-હતા. એમની ઇનામ મેળવવાની લાયકાત ઉપર શંકા રાખી શકાય તેવું છે; કેમકે વિંસન એક અન્યવશ

આદર્શવાદી અને કાગળી ઈન્દ્રિયશક્તિવાળો હતો, અને તેના જ અમલ દરમિયાન અમેરિકા લડાઈમાં દાખલ થયું હતું. જ્યારે ટુઝવેટ્ટે કોઈ લડાઈને સળગાવી નથી, પણ સરકાર અને સરકારી દોર (militarism)નો તે પૂરેપૂરો પૂજક તો હતો જ. પણ, બધું અને છે તેમ, આ ઈનામોના સંબંધમાં કેટલીક વાર ભોલે તેના જ બોર વેચાય છે. છતાં, લાયક સ્ત્રી પુરપૂરે નથી જ મળતાં એમ તો નહિ જ કહી શકાય. માદામ કુરીના સંબંધમાં તો એ ઈનામ એક ઈશ્વરની કૃપાદૃષ્ટિ રૂપે જ આવ્યું હતું. કેમકે, તે બાઈ ધરતી પેસાદાર ન હતી, તેથી એ ઈનામની રકમ તેની મદદ ન આવી હોત તો રેડીયમની શોધબોળ તે ન કરી શકી હોત, અને જગત એના વૈજ્ઞાનિક લાભો ન મેળવી શક્યું હોત. આત્મતેજ્ય ક્રૅસે અને બ્લૅન્ડે દ્વારા એ તો એ ઈનામનો રચીકાર કરીને પણ પોતાનો આદર્શવાદ સાબીત કરી આપ્યો છે. ક્રૅસે રશિયાના દુકાળ દંડમાં આપી જે રકમ આપી દીધી હતી, જ્યારે દ્વારા એ તો તે રકમનો જ અસ્વીકાર કર્યો છે. હુંકમાં, સાહિત્યના ઈનામ તો, એકાદ બે અપવાદ સિવાય, એવા જ લેખકોને આપવામાં આવ્યું છે કે જે સૌ રીતે તેને લાયક હોય; તો પણ, કેટલીક દિશામાંથી એવી દીકા કરવામાં આવે છે કે એ ઈનામ ઉગતા લેખકોને ઉત્તેજન તરિકે આપવાનું છે છતાં, સાધારણ રીતે અત્યાર સુધી જે લેખકોને તે મળ્યું છે તે તેની કીર્તિ ફેલાયા પછી જ. તેના ચોખ્ખા જવાબ એટલો જ આપી શકાય કે નોબેલના ‘વીસ’માં એવો ૨૫૯ ઉમેરો નથી કે ઉગતા લેખકોને જ આપવું. અને વળી, તેમ કરવાથી એમ પણ લાય રહે છે કે કદાચ ભવિષ્યમાં તેવો લેખક પૂરોપૂરો લાયક ન પણ નિવડે ! તેવે પ્રસંગે નોબેલ ઈનામ અને તેને આપનારાઓની હાંસી થાય, તેના કરતાં ટૂંક અને નેના પુરતકોએ તેની શ્રેષ્ઠતા સાબીત કરી હોય એવાને આપવું એ વધારે સાકં છે. કદાચ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, તેમ જ શરીરશાસ્ત્રના ઈનામો લઈ જનારામાંના કોઈની લાયકાત વિશે શંકા ઉઠાવી શકાય, પણ એકંદરે તો એ ઈનામો દરેક ક્ષેત્રમાં લાયક સ્ત્રી પુરપૂરોની વહેલી કે મોટી કદર કરીને જ આપાયાં છે એમ સૌ કોઈ કબુલ કરે છે.

આશુતોષ ગજપતરામ ઠાકોર

હિન્દી સાહિત્યનો પરિચય

હવે આ બાબત તો લગભગ નક્કી થઈ ગઈ છે કે હિન્દી ભાષાની ઉત્પત્તિ પ્રાકૃતમાંથી થઈ છે. જે કાળમાં અંગ્રેજી સાહિત્યના વિકાસનો પ્રારંભ થયો, એ જ વખતે હિન્દી સાહિત્યનો પ્રારંભ થયો. હિન્દીનો સૌથી પહેલો કવિ 'પુષ્પ' સં. ૭૭૦માં થયો, 'પુષ્પ'ની કવિતાઓ તો આજ નથી મળતી પણ તેનાં વર્ણનો મળે છે. એણે સંસ્કૃત અલંકારોને હિન્દી દોહરાઓમાં મૂક્યા. મિશ્ર બંધુઓએ હિન્દી સાહિત્ય કાળને આઠ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો છે અને અમને લાગે છે કે એ બરાબર છે. (૧) પૂર્વ પ્રારંભિક કાળ, (૨) ઉત્તર પ્રારંભિક કાળ, (૩) પૂર્વ માધ્યમિક કાળ, (૪) પ્રૌઢ માધ્યમિક કાળ, (૫) પૂર્વોચ્ચ કાળ, (૬) ઉત્તરાચ્ચ કાળ, (૭) પરિવર્તન કાળ અને (૮) વર્તમાન કાળ.

(૧) પૂર્વ પ્રારંભિક કાળ (સં. ૧૪૧૩ સુધી)

અંગ્રેજી સાહિત્યના ચૌસર (Chaucer)ની જેમ હિન્દીનો સૌથી પહેલો મહાકવિ ચંદ બરદાઇ છે. એનો કવનકાળ ૧૨૨૫થી લઈને ૧૨૮૯ સુધીનો મનાય છે. ચંદ લાંહોરનો વતની હતો અને અજમેરમાં આવીને પૃથ્વીરાજના દરબારમાં રહેવા લાગ્યો હતો. પછી જ્યારે પૃથ્વીરાજ દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે તેના ત્રણ પ્રધાનમંત્રીઓમાં ચંદને સ્થાન મળ્યું હતું. ચંદ પૃથ્વીરાજના દરબારનો રાજકવિ ગણાતો હતો. તેણે પૃથ્વીરાજના સંબંધમાં ૨૫૦૦ પાનનો દળદાર ગ્રંથ 'પૃથ્વીરાજ રાસા' લખ્યો છે. એ ગ્રંથની ભાષા હાલ બરાબર સમજાતી નથી પરંતુ તેનાં વર્ણનો વાંચીને ચંદની મહાન કવિત્વશક્તિનો ખ્યાલ આવે છે. ચંદ કદા કવિ જ નહોતો, એ એક વીર સેનાપતિ પણ હતો. તે વારંવાર લડાઈમાં જતો હતો. આખું લશ્કર તેની સરદારી નીચે મોકલવામાં આવતું હતું. ચંદનાં વખતમાં હિન્દી કાવ્યોનો ખડુ જ પ્રચાર હતો. લગભગ દરેક રાજદરબારમાં હિન્દી કવિઓનો આદર થતો. કવિઓનું કેટલું માન હતું એનો એક નાની વાતથી ખ્યાલ આવશે. જ્યારે પૃથ્વીરાજની બહેનના વિવાહ ઉદેપુરના રાણા સમરસિંહ સાથે થયો ત્યારે તે રાણા ચંદના પુત્ર જયદન કવિને ખૂબ હક કરીને પૃથ્વીરાજ પાસેથી માગીને લઈ ગયા. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે 'રાસા'નો પાછો ભાગ જયદન કવિનો લખેલો છે. ચંદની પહેલાંના કેટલાયે કવિઓનાં નામો મળ્યા આવે છે, પરંતુ તેમાંથી કેટલાયની કવિતા મળતી નથી. અને જેની મળે છે તેને ચંદની કવિતાની દારમાં મૂકી શકાય એવી નથી. ચંદનો સમકાલીન એક બીજો કવિ થયો છે. એનું નામ જગનિક હતું. તે મહોબાનો ભાટ હતો. 'આલ્હખંડ' એનું લખેલું મનાય છે. પરંતુ અત્યારે એનું 'આલ્હખંડ' મળતું નથી. હા, એની જ શૈલીથી લખાયેલાં બીજાં 'આલ્હખંડ' પ્રચલિત છે. આલ્હખંડમાં વીરભાષ્યો આલ્હા અને હિદનની લડાઈઓનાં વર્ણનો ખડુ જ તેજસ્વી છે. સંયુક્ત પ્રાંતનાં ગમગાંમાં એનો ખૂબ પ્રચાર છે. એ સાંભળીને ગ્રામવાસીઓ મસ્ત થઈને ડાલવા લાગે છે. એક દયા પ્રસિદ્ધ છે કે ક્યાંક 'આલ્હખંડ' ચાલતો હતો, અને શ્રોતાઓમાં બે ગ્રામવાસીઓ એવા બેસા દના કે જે એક બીજાના શત્રુ હતા.

‘આલ્દખંડ’ વાંચવાવાળાએ જેવું ગાયું કે ‘જા કો ચૈરી સમૂહૈ યેઠો ઘા કે જોયે કો ઘિઘ્કાર’ અર્થાત્ જેતો શત્રુ સામે બેઠો હોય તેના જીવનને ઘિઘ્કાર છે. તેવું જ એ બેમાંથી એક જણને એવું શૂર ચઢી આવ્યું કે કાંઈ પણ જોયા ક્યારે વગર સામા બેઠેલા શત્રુના માથા ઉપર કાંગ લગાવી દીધી. પેલો તો ત્યાં જ પૂરો અર્ધગયો. આ કથા કેટલે અંશે સાચી છે એ તો શી અખર પરંતુ એટલું અમે જાણીએ છીએ કે લડાઈના વખતમાં જ્યારે સરકારને સીપાહીઓ (Recruits) ની ખૂબ જરૂર હતી ત્યારે ગામડાંઓમાં ‘આલ્દખંડ’ ગાઈગાઈને લોકોને જોશ ચડાવવામાં આવતું અને લશ્કરમાં ભરતી કરવામાં આવતી. પછી જ્યારે અસહકારીઓને પણ પોતાનું લશ્કર જમાવવાનું હતું ત્યારે તેઓએ પણ અહિંસાત્મક અસહયોગ પર આલ્દખંડની શૈલીમાં કવિતાઓ લખી અને લોકોને સંભળાવીને ખૂબ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કર્યો. ચંદની કવિતા એ જ શૈલીની હતી.

હંસ હોત ગતિ મંગ મોર કટુ સવદ ઉચારૈ ।

રોવત ક્રૌંચ કુરંગ સુકપિ છટત આહારૈ ॥

મુઘા યમન કરંત નિકુલ કુર્કુટ મિઝાઈ ।

પેસે ચરિત કરંત જાનિ આગમ દિનાઈ ॥

એક વાત ખૂબ મહત્વની એ છે કે ચંદ પહેલાં જે આઠ કવિઓનાં નામ મળી આવે છે તેમાં ત્રણ મુસલમાનો હતા. પાછળથી હિન્દીમાં સારા કવિ થયા છે. પરંતુ આટલા જૂના સમયથી મુસલમાનો હિન્દી સાહિત્યના નિર્માણમાં પોતાનો હિસ્સો આપતા આવ્યા હતા, એ તે વખતના હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્યનું એક સરસ ઉદાહરણ છે.

(૨) ઉત્તર પ્રારબ્ધિક કાળ (સં. ૧૩૪૪ થી ૧૪૪૪)

ચંદ અને જરહન પછી હિન્દી ભાષા બદલાવા લાગી. હવે જે કવિઓ થયા, જેવા કે કુમારપાસ અન્હલવાડના રાગ્ન, નરપતિનાન્દ, નક્ષસિંહ, શારંગધર, મહાત્મા ગોરખનાથ વગેરે, તેમની ભાષા ચંદથી જુદી હતી.

જવ લગિ મહિયલ ડગ્ગડ સૂર ।

જવ લગિ ગંગ ચહદ્ જલ પૂર ॥

જવ લગિ પ્રીયમી નૈ જગનાથ ।

જાળી રાજા તિર દીધી હાથ ॥

(નરપતિ નાન્દ)

સિંહ ગમન મુપુરુષ વચન કદાલિ ફરે દક સાર ।

તિરિયા તેલ હમીર હઠ ચઢે ન દૂજી ચાર ॥

(શારંગધર)

અવધૂ રહિયા હાટે ઘાટે સુલ્લ ચિરવ્વ કી છાયા ।

તાજિવા કામ ક્રોધ લોભ મોહ સંસાર કી ભાયા ॥

(ગોરખનાથ)

મહાત્મા ગોરખનાથ સંસ્કૃતના કવિ હતા. પરંતુ એ એક પંથના પ્રવર્તક પણ હતા. કદાચ એટલા માટે જ એમણે હિન્દીમાં કવિતા લખવી શરૂ કરી હશે, જેથી બધા લોકો સમજી શકે. એમણે લગભગ ૪૦ ગ્રંથો લખ્યા છે. અને એમને લીધે જ હિન્દીનો પ્રભાવ પૂર્વની તરફ પણ ફેલાયો. ઉર્દૂ કવિતાના જન્મદાતા અમીર ખુસરોએ પણ આ જ વખતે હિન્દીમાં કવિતા કરવી શરૂ કરી, અને ખડી બોલીની કવિતાનો પાયો નાખ્યો. જે ભાષામાં અત્યારે ઘણીખરી કવિતાઓ લખાય છે, અને જેના કવિ અત્યારે શ્રી મૈથિલીશરણ ગુપ્તા જે ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે તે ભાષાનો જન્મદાતા મુસલમાન અમીર ખુસરો હતા. ખુસરોનું ફારસીમાં પણ સાદું સ્થાન છે. એણે મોટે ભાગે હિન્દીમાં વરતો જ (પહેલી *) લખ્યાં છે, અને નાની નાની વાતો પર કવિતાઓ લખી છે. એની ભાષા અત્યારે પણ સારી રીતે સમજી શકાય એવી છે. જેમકે—

આદિ કટે સે સવ કો પાલે । મધ્ય કટે સે સવ કો વાલે ॥

અન્ત કટે સે સવ કો મીઠા । સો હુસરો મૈં આંલોં દીઠા ॥

(અમીર ખુસરો)

આ ખુસરોના વરતોનો એક નમુનો છે. એનો અર્થ એ છે કે કાંઈ એક ચીજ એવી છે કે જેનો પહેલો અક્ષર કાઢી નાખવાથી જે વસ્તુનું નામ થાય છે એ વસ્તુ મળુને પાળે છે, અને વચ્ચેનો અક્ષર કાઢવાથી તે ચીજ બધાને મારે છે, અને છેલ્લો અક્ષર કાઢી નાખવાથી તે બધાને પ્રિય થઈ પડે છે. ખુસરો કહે છે કે એવી ચીજ મૈં મારી આંખે દીઠી છે. આ વસ્તુ તે આંખમાં આંજવાનું 'કાજળ' છે. ખુસરોએ આવી ઘણી પહેલીઓ લખી છે અને તે અત્યારે પણ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે.

(૩) પૂર્વ માધ્યમિક કાળ (સં. ૧૪૪૫ થી ૧૫૬૦)

સં. ૧૪૪૫ થી હિન્દીનો પૂર્વ માધ્યમિક કાળ આવે છે. આ વખતમાં ઘણા સારા કવિઓ થઈ ગયા છે જેવા કે વિદ્યાપતિ દાકર, મહાત્મા કબીર, બાબા નાનક, કુતબન શેખ અને સેન. કબીરજી હિન્દીના મહા કવિ ગણાય છે. પરંતુ એમણે બહુ જ ધરમશ્યુ એટલે કે ગામડિયા ભાષામાં કવિતાઓ લખી છે. તેમના વિચારો એટલા ઉચ્ચ કોટિના છે કે મોટા મોટા કવિઓ પણ તેને નથી પહોંચી શકતા. એમણે પરમાત્માના સખી અને સેવક બને ભાવથી ગુણ ગાયા છે. એ મુસલમાન વલુકરના ધરમાં જન્મ્યા હતા, પણ પોતાને રામાનન્દ સ્વામીના શિષ્ય માનતા હતા. એ નાતગત અને ધર્મના આડબરોના કદા વિરોધી હતા. એવી માન્યતા હતી અને છે કે કાશીમાં મરવાથી મોક્ષ મળે છે એટલા માટે, મરતી વખતે કબીરજીએ કાશી છોડી દીધું કારણકે જો કાશી તન તજે કવોરા રામે કૌન નિહોરા રે । અર્થાત્ જે કબીર કાશીમાં મરીને મોક્ષ મેળવી લેશે તો પછી રામનું ભજન કેણું કરશે ? એમનાં કેટલાંક ભજનો 'આશ્રમભજનનાવલી' માં છપાયાં છે. અમને લાગે છે કે વાંચકોએ તે જરૂર વાંચ્યાં હશે. વિદ્યાપતિ દાકર બિહારી હિન્દીમાં ઉચ્ચ કોટિની કવિતાઓ લખી છે, જતાં તેઓ હિન્દીના ઉચ્ચ કોટિના મહા કવિ નથી

* સં પ્રદેલિકા=ઉપાણું.

ગણાતા. તેમણે બંગાલીમાં પણ ઘણી કવિતાઓ લખી છે. અને એ બંને પ્રાન્તોમાં તે ખૂબ પ્રચલિત છે. બંગાળી સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન બહુ જ ઉચું છે. શીખ સંપ્રદાયના ગુરુ નાનકે સરળ ભાષામાં ધાર્મિક કવિતાઓ રચી. એ જ અરસામાં હિત સંપ્રદાયના અધિ. ભગવાને પણ હિન્દીમાં કવિતા કરી અને પ્રસિદ્ધ ભક્ત રૈદાસ પણ હિન્દીમાં કાવ્ય કરતા હતા. સેનકવિની ભાષા એ વખતના બધા કવિઓ કરતાં સારી છે, અને પ્રૌઢ માધ્યમિક કાળની ભાષા સાથે ઘણી રીતે મળતી છે.

(૪) પ્રૌઢ માધ્યમિક કાળ (સં. ૧૫૬૧ થી ૧૬૮૦)

આ કાળ હિન્દીનો સૌથી ગૌરવશાળી કાળ ગણાય છે. અંગ્રેજ ભાષાનો પણ સૌથી ગૌરવશાળી કાળ લગભગ આ જ છે. એનું પુનરુત્થાન (Renaissance) લગભગ ૧૫૩૫ થી શરૂ થયું. મહાપ્રભુ વડલાચાર્યના પ્રભાવથી ઘણાખરા લોકો ભક્તિમાર્ગ પર આવવા લાગ્યા અને એ વખતમાં ભક્તિનો કવિતાદ્વારા સ્રોત જ વહી રહ્યો હતો. હિન્દીના સૌથી મહાન કવિ તથા ભક્ત સૂરદાસજી તથા તુલસીદાસજી આ જ વખતમાં થયા. સૂરદાસજીની કવિતાના જેટલા વખાણ કરીએ તેટલાં ઘોડાં જ છે. એમની ભાષા એટલી શ્રુતિમધુર છે કે પદનો અર્થ ન સમજીએ તો પણ આનંદ આવે છે. સૂરદાસ પોતે ગવૈયા હતા. તેમણે બધાં પદો એવાં જ બનાવ્યાં કે જે ગાઇ શકાય; અથવા એમ કહો કે સૂરદાસે કવિતા લખી અથવા વાંચી નથી પણ ભક્તિમાં મસ્ત થઇને ગાઈ જ છે. કહે છે કે તેમણે સવા ભાગ પદો રચ્યાં છે, પરંતુ એ બધાં પદ હાથ નથી આવ્યાં. એમનું જીવન બહુ જ મનોરંજક અને શિક્ષાપ્રદ છે. પરંતુ એનો આ નાના લેખમાં સમાવેશ નહિ થઈ શકે. એ કૃષ્ણની ભક્તિમાં એટલા તત્ત્વીન હતા, કે અંધ હોવાથી એક વખત એક કુત્રામાં પડી ગયા, અને સાત દિવસ એમાં પડી રહ્યા. પછી જ્યારે કાંઈએ તેમને બહાર કાઢ્યા ત્યારે તેમને એમ થયું કે કૃષ્ણ ભગવાને પોતે મને બહાર કાઢ્યો. એમણે એ માણસનો હાથ પકડી લીધો અને જ્યારે પેણે માણસ હાથ છોડાવીને નાસી ગયો એટલે એમણે એક દોહો ગાયો:

વાંહ છોહાયે જાત હો નિવલ જાનિ કે મો હિ ।

હિરદૈસાં જવ જાઈહો મરદ બદાંગો તો હિ ॥

અર્થાત્—મને નિર્બલ જાણીને તમે હાથ છોડાવીને નાસી ગયા. પણ જો મારા હૃદયમાંથી નાસી છૂટો તો તમને મરદ કહું.

એમને પ્રસિદ્ધ ગવૈયા તાનસેન સાથે સારી મિત્રતા હતી. તાનસેન પણ હિન્દીમાં ઘોડીઘણી કવિતાઓ કરતો. એક વખત તાનસેને સૂરદાસને આ દોહો બનાવીને સંભળાવ્યો:

કિધૌં સૂર કો સર લગ્યો કિધૌં સૂર કી પીર ।

કિધૌં સૂર કો પદ લગ્યો તન મત ધુનત સરીર ॥

અર્થાત્—કવિ કાંઈ એક માણસને હાથપગ પછાડતો ક્રોધને બોલી ઉઠ્યાં કે કાં તો આને કાંઈ શૂરનું આણું વાગ્યું છે, કાં તો એને ઝૂળની પીડા છે, અથવા એણે સૂરદાસનું પદ સાંભળી લીધું છે.

ખરેખર સૂરદાસનાં પદ એવાં જ છે કે સમજવાવાળાનાં હૃદય બેદી નાખે છે. આ દોહાના ઉત્તરમાં મગદાએ તાનસેનની પ્રશંસામાં આ દોહો બનાવીને કહ્યો:

વિધના વદ જિવ જાનિ કે સેત હિ દિવે નં કાન ।

વગ મેઠ સય ડોલતો તાનસેન કો તાન ॥

અર્થોત્—બ્રહ્માએ એમ સમજીને જ શેવનાગને કાન નથી આપ્યા કે ક્યાંય શેવનાગના કાનમાં તાનસેનની તાન પડી તો આખી પૃથ્વી અને મેરૂ પર્વત ટોચના માંડશે. મૂરદાસનાં વર્ણનો અનિશ્ચય સચોટ અને સરસ હોય છે. ઉદવસંવાદ અને મધુરાગમનમાં તો મૂરદાસે ૬૬ જ કરી છે. વિરહ અને વિયોગ ઉપર એવી સુંદર કવિતા બીજે ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી. એમનાં ભજન પણ ‘આશ્રમભજનનાવલી’માં આપ્યાં છે.

એ સિવાય દિનહરિવંશ મલિક મોહમ્મદ નવપરી જેમણે પદ્યાવન નામની એક પ્રેમકથા બહુ જ ઉત્કૃષ્ટ કવિતામાં લખી તે પણ આ જ કાળમાં થઇ ગયા છે. મીરાંબાઈની કવિતા તો ગુજરાતમાં ખૂબ પ્રચલિત છે. એમના હૃદયમાંથી ભક્તિનો એક પવિત્ર ઝરે વધા જ કરતો હતો. જે મીરાંનું મેરું તો ગિરિધર ગોપાલ દૂસરા ન કોઈ ॥ આ એક જ પદ મળત તો પણ તેમની શ્રેષ્ઠ કવિઓમાં ગણવી થાત. ગંગનાં બહુ જ થોડાં પદો મળે છે. પરંતુ એટલાં જ પદો ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો તેમની ગુણસ્તીરાસ સાથે ગુજરાત કરે છે. નિરસંદેહ, એ પણ એક મહાન કવિ હતો. અબદુલ રહીમ ખાનખાના જેમણે રહીમના નામથી નીતિના બહુ જ સુંદર દોહાઓ લખ્યા છે, તેઓ અકબરના દર-બારમાં સેનાપતિ હતા. આદશાદ અકબર પોતે પણ હિન્દીમાં ઘોડીધણી કવિતાઓ કરતા હતા, અને તેના દરબારમાં તો ટોડરમલ્લ, તાનસેન, માનસિંહ, કૈંટ, અણુવંદજલ, નરહરિ, ગંગ, વગેરે હિન્દીમાં કવિતા કરનારા ઘણા કવિઓ હતા. બિહારીલાલ વગેરે એક એને બાદ કરતાં રહીમના દોહાઓ હિન્દીમાં અદ્વિતીય છે. કેવી રીતેની વાતો એણે કેવી સરસ ભાષામાં કહી દીધી છે:

અવ રહીમ મુઝિકલ પરી ગાર્દ દોઝ કામ ।

સાચે સે તો જગ નહીં મુઝે મિલે ન રામ ॥

અર્થોત્—રહીમ કહે છે કે બહુ જ મુશ્કેલીનું કામ છે. જે સાચું બોલીએ તો જગત આપણું નથી, અને ખોટું બોલીએ તો રામ આપણો નથી.

રસખાન ખૂબ જ રસિક હતા, અને પહેલાં એક પાણીખાના છોકરા પર એટલા આસક્ત હતા, કે તેની પાછળ ગાંઠ જેમ કર્યા કરતા હતા. પાછળથી તે કૃષ્ણભક્તિમાં લીન થઇ ગયા. એમની ભાષા બહુ જ સુંદર છે અને ભાવ પણ સુંદર રીતે જતામ્યા છે. કોઇ મોખી પાણી ભરવા જમુના પર ગઇ છે. ત્યાં કૃષ્ણ સાથે પ્રેમકેસિ થવા લાગી છે એનું વર્ણન રસખાન એક સખાના મુખથી કરાવે છે:

ચૂટી લોક લાજ રહ કાજ મન મોહની કો

મોહન કો મૂલિ ગવો મુરઘો વજાવયો ।

અવ રસલાનિ દિન દે મેં વાત ફોલિ જઈ

લજનો કરૂં, લૈં ચન્દ હાવન હુરવયો ॥

કાલ્હિ હા કાલન્દી તીર ચિત્તયે અચાનક હો
 દુહન કી ઓર દોઝ મુરિ મુત્તકાયવો ।
 દોઝ પૈરૈ પૈચૌ દોઝ લેત હૈ વલૈચૌ
 ઉઠૈ ભાલિ ગઈ ગૈચૌ ઇઠૈ ગાગરિ ડઠાયવો ॥

અર્થાત્-ગોપી ધરના કામમાંથી તથા લાજમાંથી છૂટી ગઇ છે, અને બેશરમ થઇને જમુના કિનારે અટકી ગઇ છે. અને કૃષ્ણ ગોપીને દેખીને બન્સરી વગાડી બૂલી ગયા છે. બે જ દિવસમાં બધી જગાએ આ ખગર ફેલાઇ જશે. ચંદ્ર ક્યાં મુઘી લાથોથી સંતાડી શકાય? સખી કહે છે કે મેં કાસે જ જમુનાને કિનારે દીડું કે કૃષ્ણ એકદમ તે ગોપી તરફ બેઠા છે, અને બન્ને એકબીજાને બેઠાને સ્મિત કરવા લાગ્યાં છે. બન્ને એક બીજાનાં પગમાં પડતાં હતાં અને વારી જતાં હતાં. કૃષ્ણ ગાયો ચરાવવી બૂલી ગયા અને ગોપી ગાગર માથે મૂકવી બૂલી ગઇ.

કેવું મુન્દર વર્ણવ છે ! ભાષાની મુન્દરતાનું તો શું જ કહેવું?

કેશવદાસ પણ હિન્દીમાં દસ મહાકવિઓમાંના એક છે. એ મહાન સિદ્ધહરત કવિ હતા. સાથે સાથે પંડિત અને આચાર્ય પણ હતા. અને તેને પોતાના પાંડિત્યનો ગર્વ પણ હતો. એ બહુ જ હાહમાધી રહેતા હતા અને એમણે પોતાની કવિતામાં પણ પાંડિત્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કોઇ કોઇ વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે બે કેશવદાસે પાંડિત્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો હોત તો તેની કવિતાઓ વધારે મુન્દર થાત. કહેવાય છે કે જેણે કેશવદાસના ગ્રંથ સમગ્ર લીધા તેને પછી હિન્દીમાં કોઇ પણ ગ્રંથ સમજવાની મુશ્કેલી નહિ પડે. તેઓ તુલસીદાસની જેમ રામતા ભક્ત હતા, પણ તેમણે રામની રાગ તરફ પ્રથંસા તથા ભક્તિ કરી છે. એમણે બધાં જાંદોમાં કવિતાઓ રચી છે અને તેમની લખેલી 'રામચંદ્રિકા'માં એક પછી એક જાંદોનો હારડો એવી રીતે મૂક્યો છે કે જાણે શિષ્યને જાંદોના હારડાઓ આપતા હોય.

તુલસીદાસની કવિતા વિંચ લખતાં તો ગ્રંથોના ગ્રંથો લરાય. એમણે પોતાની કવિતાથી સમાજમાં પ્રાણ રેડ્યો. ઉત્તર હિન્દમાં કોઈ પણ ગૃહસ્થ એવો નહિ હોય કે જેના ઘરમાં તુલસી રામાયણ નહોય. દર વર્ષે આસા મહિનામાં દરેક શહેરમાં રામલીલા ભજવાય છે, જેમાં રામાયણ વાંચવામાં તથા ભજવવામાં આવે છે. ઉત્તર ભારતમાં રામાયણ એ જ લોકોનો વેદ છે.

(અપૂર્ણ)

ચન્દ્રભાસ જૈનહરિ

ખેતીવાડીનું આદર્શાહી કમીશન

આ વર્ષના જન્યુઆરી માસમાં દિલ્હી ખાતે ધારાસભાની એક ખુલ્લી મુદતમાં હિન્દના તે વખતના વાઇસરોય લોર્ડ રીડીંગે ખેતીવાડીની સ્થિતિ તપાસવા તથા તેને લગતી બાબતો પર વિચાર કરી રિપોર્ટ કરવા એક કમીશન નીમવાનું જાહેર કરેલું. તે મુજબ માર્કેટીસ ઓફ લીનસીથગોના પ્રમુખપદ નીચે એક કમીશન અભ્યારે નીમાઈ ગયું છે. તે કમીશનમાં સર હેન્રી લોરેન્સ, સર જેમ્સ મેકકેના, સર થોમસ મીડલ્ટન, સર ટેલવર્ટ, પી. વી. એસ. કામટ, પ્રો. ગંધુલી, સર ગંગારામ અને પાર્લમેન્ટીના મહારાજ સમાવેલ છે. આ કમીશને પોતાનું કામ એક્ટોબર માસની ૧૧ મી તારીખથી શરૂ કર્યું છે અને તે લગભગ આવતા વર્ષના એપ્રિલ સુધી ચાલશે. તે પોતાની તપાસ દરમ્યાન ખેતીવાડી વિશે શોધજોગ, પ્રયોગો, પ્રદર્શન, ટેગવણી, આંકડા, પાક સુધારવાની રીત, દોરઉછેર, માલ લાવવા લઇ જવાનાં સાધનો, ખેડુને નાણાં મેળવવાની સગવડ, અને ખેડુતની આર્થિક સ્થિતિ તથા તે સુધારવાના ઉપાયો વિશે વિચાર ચલાવશે. તેના કાર્યપ્રદેશમાં હાલની મહેન્ટુ પદ્ધતિ આવી જતી નથી. આ કમીશને પોતાની એક સીમવા ખાતેથી શરૂ કરી છે.

કાર્યપ્રદેશ તરફ નજર કરતાં તે બહુ બહોળો છે તે જણાયા સિવાય રહેતું નથી. હિંદુસ્તાન ખેતીપ્રધાન દેશ છે. તેની વસ્તીના ૭૫ ટકા સીધી કે આડકરી રીતે ખેતી ઉપર નિભાવ કરનારા છે અને તેથી તેના વિશેની તપાસ તે આખા દેશની સ્થિતિ વિશેની જ તપાસ ગણી શકાય. આ કમીશને બહુ જ હંડાણમાં ઉતરીને તપાસ ચલાવવાની છે અને પુરેપુરો વિચાર કરી હિંદના ખેડુને નાજી દિનના દશિખિન્દુને ખ્યાનમાં રાખી પોતાની લગામભો રજુ કરવી જોઈશે. સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનને આવાં કમીશનો અને કમિટીઓ ઉપર વિશ્વાસ મોટો નથી. કેટલીક વખતે તો તે તદ્દન હંધી જ લગામભો કરે છે. કેટલીક વખતે સારી લગામભો કરે છે છતાં સરકાર તેમની લગામભોને અસરાર્થ એ જ મુદ્રી દે છે. તેથી પહેલાં તો આ કમીશન કેવી લગામભો કરશે અને જો તે લગામભો હિન્દને લાભદાયી દશે તો પણ સરકાર તેનો અમલ કરશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ વાત છે.

ખેતીવાડી દુનીયાને અતિશય જરૂરી વસ્તુ છે. એમ કહી શકીએ કે અધા પુનર ઉલ્લેખ ન હોય છતાં જો એકલી ખેતી હોય તો ચાલી શકે. અને ખાસ કરીને હિન્દને માટે તો તે જ વસ્તુસ્થિતિ છે. જે જે દેશો ખેતી છોડી દઇ ઉદ્યોગમાં પડ્યા હતા તેઓ પણ 'Back to the Land' એટલે 'ચાલો ખેતી સંભાળો' નો પોકાર કરી રહ્યા છે; કારણ કે મઘ લગામ વખતે પરદેશ પર આધાર રાખવામાં કેટલો ગેરલાભ છે તે સ્પષ્ટ જણાઇ ગયું છે. ખેતીવાડીની પ્રથમ જરૂરિયાત જમીન છે. જો જમીન ન હોય તો ખેતી ક્યાં થાય? એટલે કમીશન પાસે સૌથી પહેલો પ્રશ્ન ખેતીની જમીન કેવી રીતે સુધારવી તે છે. ઘણા વખતથી હિન્દમાં ખેતી ચાલતી હોવાથી તેની જમીનમાંથી કસ ઓછો થઇ ગયો હોય તે સંભવિત છે, અને તેનો કસ ટકાવી રાખવા માટે ખાતર એ જ ઉપાય હોઈ શકે. પણ હિન્દનો ખેડુન એટલો અધો પૈસાદાર નથી કે ખાતર માટે પૈસા ખર્ચી શકે. તેની ગરીબીનાં કારણો શું છે અને તેમાં સરકારની નીતિ કેટલે અંશે જવાબદાર છે તે તો જુદો પ્રશ્ન રહ્યો. પણ સારામાં સારું અને સરનામાં સરતું ખાતર ક્યાંથી મળી શકે અને સરકાર તેને શી મદદ આપે તે વિચારવાની બાબત છે. અભ્યારે તો ખેડુને પોતાની ગરી-

ખાઈને લીધે સોના જેવું જાણ પણ ખાતર તરીકે ન વાપરતાં જળનણ તરીકે વાપરવું છે. આ વસ્તુ તેની ગરીબાઈ બતાવવા માટે પુરતી છે. એ વાત સાચી છે કે હિન્દનો એ કેટલેક અંશે અતિ ધાર્મિક અને વહેમી હોવાથી હાલમાં વગેરેને ખાતર તરીકે વાપર અચકાય છે. પણ આમાં જે એક વાત તે રહેલી જ છે કે તેને માટે પણ પૈસા કે વાવવા? વળી આવાં ખાતર નદિ વાપરવાનું એક કારણ અજ્ઞાન પણ છે. હિન્દના ખેડુ લખતાં વાંચતાં બીજકુલ આવડતું જ નથી, અને ત્યાં સુધી તેનામાં જ્ઞાનનો સંચાર ન ત્યાં સુધી રાસાયણિક ખાતરો વાપરવા જેટલું જ્ઞાન તેનામાં ક્યાંથી આવી શકે અને સુધી પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ બનાવેલાં દુધિયારો અને જોત્તરો પણ રી રીને વાપરી શકે જો તેમને સારી અને ખેતીવાડીમાં મદદગાર થઈ પડે તેવી કેળવણી આપવામાં આવે જરૂર તેઓ પોતે પણ પોતાની ખરાબ સ્થિતિ સમજી શકે અને સુધારવા પ્રયત્ન એટલે આ બધી મુશ્કેલીઓનો કેળવણી એ એક જ ઉપાય છે એમ અમને લાગે છે : જો તેનો મોટા પાયા ઉપર પ્રચાર કરવામાં આવશે તો ખેડૂન કાંઈ સમજતો થશે : પોતાની જમીન સુધારવાના ઉપાયો સમજશે અને ચોગ્યશે. ત્યાં સુધી આમ નદિ વામાં આવે ત્યાં સુધી ગમે તેટલી ખેતીવાડીની નિશાળો કે કોલેજો કોટો કે પૃનાના રિ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી અંગ્રેજીમાં ગમે તેટલા અખતરાઓ પ્રગટ કરે તોપણ તેનું પરિણામ ન આવવાનું અને દેશના તેટલા પૈસાનું નિરર્થક પાણી જ થશે.

જમીન ઉપરાંત ખેતીની બીજી જરૂરિયાત પાણી છે. જો પાણી હોય તો જ ખેતી અને તે પાણીનો મોટામાં મોટો આધાર વરસાદ છે. જો વરસાદ નિયમિત પડતો હોય કાંઈ મુશ્કેલી રહેતી નથી. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે હોડાં કેટલાંક વર્ષોથી ને નિર્વા અને જોઈતા પ્રમાણમાં પડતો નથી, અને તેથી કૃત્રિમ રીતે પાણી આપવાની જરૂર પડે આ કૃત્રિમ પાણી કુવા તળાવો અને નહેરો વડે આપી શકાય. હિન્દમાં, અમલના વખત ત્યાં ત્યાં મોટી નદીઓ દતી ત્યાં ત્યાં નહેરો ખોદવામાં આવેલી અને તેને લીધે સંપ્રાંત, પંચાય વગેરે પ્રાંતો ખેતીવાડીમાં કેટલા આગળ છે તે આપણે જોઈ શકીએ છી પણ અત્યારની સરકારે તે તરફ બહુ ધ્યાન આપ્યું હોય તેમ જણાતું નથી. છતાં વખત મુજબ ગમેલી નહેરો ખોદવા તેમ જ કેટલીક નાની નવી નહેરો બંધાવવા સિવાય તેણે દિશામાં કાંઈ વધુ ધ્યાન આપ્યું નથી, જો કે એમ કહી શકાય કે દમણાં સ્થિતિમાં સંચેરનું કામ ઉપાડી લામ તેણે મોટું નહેર બાંધકામ લાયકમાં લીધું છે; પરંતુ તે પુરું : ત્યારે તેમાં ખર્ચેલી રકમના પ્રમાણમાં તેમાંથી કેટલો લાભ થશે અને તે લાભ હિન્દ આર્થિક સ્થિતિ સુધારવામાં કેટલો ઉપયોગી થશે તે જણાશે. આપણા ચૂંટણ પ્રાંત નહેરો બીજકુલ જ નથી એમ કહી શકીએ તેમ જ કુવા અને તળાવથી પણ પવ જમીન ઘણી જ ઓછી-નદિ જેવી જ છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં કુલ જમીનનો પા ભાગ અને ભરૂચમાં તો ૧૦૦મે. ભાગ પણ પવાની જમીન નથી. ભરૂચ કે ત્યાં ન જેવી મોટી નદી છે ત્યાં પણ નહેરો ન હોય તે અત્યવગ ધરા જેવી વાત છે.

ધાન્ય પેદા થવા પછી પણ સારમાં સારી કિંમતે ખેડૂન માત્ર વેચી શકે તેને બીજકુલ સમજ નથી. અમેરિકાનો ખેડૂન ઘેર ખેડો બેઠો લંડનના જાગરમાં શું ભાવ રજા તેની ખબર મેળવી શકે છે અને તેથી પોતાનો માત્ર વધુમાં વધુ દા. ૧ વધ વેચી શકે જ્યારે અહીંના ખેડૂનો જોહામાં ઓછી કિંમત ઉપજે છે એમ જ કહી શકાય. તેમ થવામાં જમીન મહેનુજની પદ્ધતિ પણ કેટલેક અંશે નિષ્ફળ છે. સામ

રીતે પાકની મોસમ નવેમ્બરથી જાન્યુઆરી હોય છે, તે વખતે ખેડૂતના હાથમાં કાંઈક પૈસા આવવાનો સંભવ હોય, પણ તે પૈસામાંથી તેણે શાદુકારનું ફેવું આપવાનું અને સરકારનું જમીન મહેસુલ ભરવાનું હોય છે. આથી તે પોતાને ખાવા માટે કાંઈ પણ અનાજ રાખી શકતો નથી અને તેને બધું વેચી દેવાની ફરજ પડે છે, અને તે પણ સસ્તામાં સસ્તા ભાવે. આ ઉપરથી ખેડૂતની ગરીબાઇનું માપ પણ નીકળી શકે તેમ છે.

આ બધા પ્રશ્નો ઉપરાંત માત્ર લાવવા લઈ જવાનાં સાધનોની પણ અહીં પુષ્ટિ જાગવડ છે. એક ગામથી બીજા ગામ જવા માટે પાક રસ્તા પણ હોતા નથી. રેલ્વેનું પ્રમાણ પણ નહતું છે અને જળ માર્ગ તો નથી જ એમ કહેવું જોઈએ.

ખેડૂતની સ્થિતિ સુધારવા માટે તેને જોઈતી નાણાસંબંધી વગેરે સગવડો ફરી આપવા માટે સરકારે સહકારી મંડળાઓ રચાવી છે. પણ આ મંડળાઓ ખેડૂતને કેટલે અંશે લાભદાયી છે તે ખેડૂત અજાન હોવાથી સમજી શકતો નથી. તેને તો આવી મંડળામાંથી પૈસા ઉઠીના કદ અમુક ચોક્કસ મુદતે ભરવા કરતાં શાદુકારને ત્યાંથી ઉઠીના કદ સવાઈ આપ્યા જ જવું એ વધારે સગવડવાળું લાગે છે અને તેનું કારણ અજાન જ છે; અને તે મટાડવાનો રામજાણુ ઉપાય કેળવણી જ હોઈ શકે.

ખેડૂતની ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ ઉપરાંત દોરની સ્થિતિ પણ કફારી છે. જો તે માંદું અથવા અર્ધજ થાય તો તેની દવા કરવા માટે પણ ખેડૂત શક્તિમાન હોતો નથી. સરકારે સ્થાપેલાં જનવરોનાં દવાખાનાં પ્રમાણમાં બધું જ ઓછું છે અને તે પણ શહેરોમાં હોય છે કે જ્યાં દોરને લઈ જવું એ પણ મુશ્કેલ વત છે. દોરની સંખ્યા પણ જોઈએ તેટલી નથી. કેટલાયે ખેડૂતોને જેતી વખતે દોર લાગે લાવવાં પડે છે, અને આ રીતે પોતાની નિપજામાંનો થોડો ભાગ દોરના માલીકને આપવો પડે છે.

આ કમીશન સમક્ષ પૂનામાં જુગાની આપનાં જેતીવાડી આતાના વડા ડૉ. દેશદેશ માને જણાવ્યું છે કે સરકારે તાલુકા દીક ખેડૂતોમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવા અને તેમને ઘટતી મદદો આપવા તાલુકા મંડળો નીચાં છે. જો આ મંડળો પોતાનું કામ ખરા દીકથી કરે તો જરૂર કાંઈક પરિણામ લાવી શકે, પરંતુ તે ડૉ. જ જણાવે છે કે દણુ એકનિષ્ઠાથી કામ કરનારા માણસો પુરતી સંખ્યામાં મળતા નથી. તેથી અમારું તો એવું માનવું છે કે પહેલાં તેમને કેળવવા પાછળ પુષ્ટિ પધાન આપો અને ખેડૂતને કેળવનાં ખેડૂતોમાંથી કેટલાક પુરુષો નીકળી આવશે જે પોતાનું દિન સમજશે અને તેને માટે ખતના પ્રયત્નો કરશે. અને ત્યારે જ તેમણે કંપેક્ષી Society of Servants' of Rural India કોઈ વ્યવહારૂ સ્વરૂપ પકડી શકશે.

ઉપર જણાવ્યું તે ઉપરાંત ખેડૂતો વર્ષમાં થયેલા વખત આજસુ ખેતી રહે છે તો તે નવરાશના વખતમાં શું કરી શકે તે પણ કમીશને વિચારવાનું છે. અને આ સ્થળે કાંતવાનું કામ વધારેમાં વધારે સહેલું અને અનુકૂળ છે એમ અમને લાગે છે. તે ઉપરાંત બીજી બાબતોનો પણ વિચાર કરી શકાય. અંતમાં અમે આશા રાખીએ છીએ કે કમીશન બંધી બાબતોનો પુરતો વિચાર કરી દિનને લાભદાયી સૂચનાઓ કરશે અને દેશના ખેડૂતોને પોતાની ખરાબ સ્થિતિમાંથી સુધારવાના ઉપાયો સૂચવશે.

સ્વૈ ર વિ હા ર

શ્રી મુનશીજીનું નવું દર્શનઃ ધર્મનીતિ વિ. કલા

“ મિયાં સાહેબ ! સવારમાં બાંગ કોણક બાહુ સરસ પોકારે છે. ”

“ હ, એ તો બંદા. ચોલીસ ઘંટા અહીં જ રહેના હું. ”

“ પણ મિયાં સાહેબ, આ ખુલ્લો કોણ ચૂંકીને બહુ બગાડે છે. ”

“ અહીં કિયા સાક્ષાત મેં જ લે. ”

x x x x

“ અહો ! આ કલાકૃતિ પણ ઉત્તમ સંસ્કારો પાડે છે ! ”

“ ત્યાં ત્યાં સરસતા હોય છે.....ત્યાં ભાવનાત્મક અપૂર્વતાની પૂર્ણ નિર્મલતા ને ઉચ્ચાશયો પોમે છે.....કલા ને સાદિત્યની સરસતાનો અભ્યાસ એ જ દેવી પદ પામવાનું મોટામાં મોટું સાધન છે. ” (રસાધિકાર ગુજરાત પુ. ૯. પૃ. ૬૪૯.)

“ પણ આ કેટલીક કૃતિઓ અનીતિને પોષનારી હોય છે. ”

“ કલાને અને નીતિને સંબંધ જ નથી. નીતિની દૃષ્ટિ એ કલાની વિષ કન્યા છે. ”
(સદર પૃ. ૬૪૮.)

x x x x

શ્રી મુનશીજી એક બ્રીફ તૈયાર કરતાં અસંગતિ હોય ન આવવા માટે કેટલી કાળજી રાખતા હશે-અમે સાંભળ્યું છે કે તેઓ ઘણા સમય ધારાશાસ્ત્રી છે-તેટલી પણ આ ‘ સકવર્તી ’ લેખ લખવામાં તેમણે રાખી નથી. એક બીજો આવો જ દાખલો : “ આચારનું -જેને નીતિ કહીએ છીએ તેનું-ફુંડે ૩૫ દેશ કાળે બદલાય છે; સરસના શાશ્વત છે. ”
(સદર પૃ. ૬૪૮.)

“ દરેકના રસાસ્વાદ સાહ્યુલિક હોય છે; તેની વૃત્તિઓ, કેળવણી, ભાવના, દેશ અને કાળથી ધરાય છે. કેટલાકને કાળિદાસ ગમે છે; કેટલાકને શંકર ગમે છે. (ત્યારે શંકર કલાકાર અરુ કેમ ! ?) મારા એક મિત્રને છુપી પોલીસની વાત વિના સરસતા બીજે ક્યાંય જરૂરી નથી; બીજા એક મિત્રને વાર્તા ને કવિનાના નામની શુભ છે. સામગ્રીનું સમયમાં જે ઉખાણું મોડે તેને મુંઝરીઓ વરમાળ પહેરાવતી. સોળમી સદી પહેલાંના ઇટાલીના ચિત્રકાર અને કલાકારોને વાંકા પગ ને કૃત્રિમ લટલું સિવાય ચેન નહોતું પડતું; જેના પર પ્રાચીન ગ્રીક અને અર્ચાઈન ફુનીઆ શીલ છે તે વીનમ ડી મોલો તેમને જરૂર નેથી સ્ત્રી લાગતી. અને જે વ્યવસ્થાની સાંદર્ય પર વ્યવસ્થાઓ કવિતા લખે છે તે જો આપણને સવાર સાંજ દેખાતું હોય તો ‘ દેવાકવો ’ કરવા પણ કેટલાક વન્ય તો નવાઈ નહીં. ” (સદર પૃ. ૬૪૨.)

હવે સરસતાનું આમાં ક્યાં શાશ્વત સ્વરૂપ રહ્યું. તેમાં દેશગત અને કાલગત બન્ને ભેદો છે એમ શ્રી મુનશી પોતે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં નથી કશું કરતા ? ઉત્કુંડ નીતિશાસ્ત્ર આના કરતાં હજાર દરજ્જે વધારે શાશ્વત છે. જેને સાત્ત્વિક રાજસ કે તામસ શુભો કહ્યા છે તે ક્રમ હજી પણ એનો એ જ છે. પછી શી ખબર બધાં નીતિશાસ્ત્રો શ્રી મુનશીજીના મને હાથ ફરી ગયાં હોય તો !

: x x x x

અને જ્યાં સરસતા છે ત્યાં ઉન્ન્યાશયો અવસ્ય છે જ એમ હજી સુધી સાબીત થયું નથી. અને તેથી ઉલટા દાખલા અનેક મળી આવે છે. ચાલુ કાળમાં એવા અનેક માણસો આપણા અનુભવમાં આવેલા છે. જેઓ કલાકાર છે અને જેમનું જીવન હીનમાં હીન છે. પણ મારા શબ્દ કરતાં યુરોપીય શબ્દને કદાચ શ્રી મુનશી વધારે માને.

“The most unpleasant fact still remains to be noticed. The wickedness of this man is not wickedness of ignorance. It is a wickedness of highly cultivated intelligence. The man is an artist, a judge of beauty, a connoisseur.....Some of the wickedest of the Italian princes were great poets, great artists, great scholars, and great patrons of learning...Malatesta of Rimini...wrote the most delicate and tender poetry, and he committed crimes so terrible that they cannot be named.”—Appreciations of Poetry by Lafcadio Hearn. pp. 186-87. અર્થાત્ જગતમાં જાડું અપ્રસન્ન કરે એવી હકીકત એ છે કે સંસ્કારી શુદ્ધિના માણસો પણ કલાકારો, સૌન્દર્યપરીક્ષકો અથવા શ્રી મુનશીજીના શબ્દોમાં રસાધિકારીઓ પણ પાખી હોય છે. કલાના ભંડારરૂપ હટાલીમાં આવા ઘણા દાખલા છે. એક નરપિશાચનો એવો દાખલો નોંધાયો છે કે તે કેતકિમાં કેતકિ કાચો લખતો અને કલાં ન જાય એવાં ભવંકર કુકર્મો કરતો. અને આ હકીકત કવિ બ્રાઉનિંગના એક કાવ્યના નાયકના સંબંધમાં આ દીકાકાર લખે છે. પછી શી ખબર કેહ નીતિની વિષકન્યાએ આ કવિ અને દીકાકાર બન્નેને વિષ આપ્યું હોય તો !

x x x x

અમદાવાદમાં પ્રો. બલરંતરાય ઠાકોર

ઊંઝ પણ રિથર જલનો એક ભરેલો કુંડ હોય, તેમાં ઘણું ઉચિથી કેહ ખૂસકો મારે, કુંડનાં પાણી પણ એટલાં કાચાં કાંડે, ચારે પાસથી વરસાદની માફક પાછાં-પડે, તેનાં ફેરામાં મેઘધનુષ્યના રંગો પૂરાય, એ શાંત જલમાં ખજભળાટ થઇ રહે, કાંડા સુધી લદરીઓ અને પ્રતિલદરીઓ આવે, તેમ પ્રો. ઠાકોરના અમદાવાદના આગમનથી અહીંના સાહિત્યકુંડમાં થયું. સાહિત્યને કુંડ સાથે સરખાવાય છે, કુંડ સાથે નથી સરખાવાતું. પણ મને તો આ જ ખડું લાગે છે. એ દિવસ રહી ગયા. પરંતુ દિવસ પ્રો. ગન્નેન્ડ્રસંકર પંડ્યાના ભાષણમાં પ્રમુખ થયા. પ્રે. પંડ્યાનું ભાષણ અપેક્ષાં હતું. તેમણે તે દૃઢતાને વાંચી લીધું. અને પછી પ્રમુખ-સ્થાનેથી તેમણે ત્રીસેક મીનીટ શો સપાટો મલાવ્યો છે !

પ્રો. હંકારને બોલના સાંભળાને મારા એક પરપ્રાન્તીય મિત્રે કહ્યું: “તેમનામાં અગ્નિ જળ છે. કેટલા બધા નિશ્ચયથી અને આત્મવ્રતદારી તેઓ બોલે છે! ભાણું કેટલું બધું જોર! એ કવિ છે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.” પ્રો. હંકાર કવિ છે એમ લાલનો જીવાન માંડ માંડ સ્વીકારે છે. લાલનો જીવાન કાવ્યવાંચક માત્ર માર્દવ માગે છે. માર્દવનો ઉપભોગ કરી શકે છે, માત્ર માર્દવ જ સમજી શકે છે. જગવંતરાયનાં જળ, પૌરુષ, વિચારભાર વરતુર્લભ એ સદન કરી શકના નથી. પણ જળની કદર કરનાર મારા તે મિત્રે આ સર્વની કદર કરી.

તેમના ગદ્યમાં અગ્નિ જોમ છે. એમનાં કાવ્યની પેઠે એમનું ગદ્ય પણ લાક્ષણિક છે. આપણે ત્યાં જે ધોડા જ રૂપદાર્થ ગદ્ય લેખકો છે તેમાં તેમની ગણતરી થતી જોઈએ. જો કે તેમાં પણ અટપટાં વિચારવમજો અને વિરામચિહ્નાં વાંચનારને ઘણીવાર મુંઝવે છે. આ કારણોને લીધે જ્યારે તેઓ ભાષણ વાંચે છે ત્યારે ઘણા ઓછાને તેમાં રસ પડે છે.

પણ તે દિવસે તેમણે વાંચ્યું નહોતું, ભાષણ જ કર્યું હતું. તેમના શબ્દો, વાક્યરચના, શબ્દ ઉપર મુકાનો ભાર, લાયમુખના અભિનયો એ દરેકની નીચે તેમના વિચારનું જળ નિર્લુપની સ્પષ્ટતા દેખાતાં હતાં. તેમના વિચારો વાંચનારને ગમે તેવા અટપટાં પ્રાગે પણ તેમને પોતાને તે ઘણા જ સ્પષ્ટ હોય છે. મેં એવા ઘણા માણસો જોયા છે જે પોતાને શું કહેવાનું છે તે પોતાને જ જાણતા હોતા નથી અને પછી ગમે તેમ ગમે તેમ બોલે જાય છે. પ્રો. હંકારના વિચારો નીતરા પાણી જેવા સ્વચ્છ હોય છે.

કરતાં થોડા પણ સદ્વિચારને આચારમાં મૂકવો એ જ ખરું કર્તવ્ય. આથી જેઓ આ નવા આચારપ્રધાન સામાજિક તરંગથી સ્પષ્ટ રીતે વેગળા રહ્યા, કંઈક વસ્તુસ્થિતિને બંધે, કંઈક નવા તરંગની ચંચલતાની અશક્તિથી, કંઈક જૂની ટેવથી, કંઈક અન્ય મતની શક્તિથી, તે બધામાં જે જે સાદું હતું તે પણ બધું અવગણ્યું. નવો ફેરફાર એવો મોટો થયો કે તેથી ભિન્ન થયેલાં માણસો એક બીજાને ઓળખતાં બંધ થયાં. અને અત્યારે અસહકારને જીવંતો ગણો કે મરેણો, પણ જેમને વિશે એમ એક વખત થઇ ગયું તે હવે અદ્વાય એમ નથી જણાતું.

આ ફેરફાર બંધ ગતાનુગતિક લોકોનો જ હું કહું છું. સમજને મત બાંધનારાઓ અને પક્ષે હતા અને તેઓમાં ગેરસમજ નથી થઇ, જે કે દૃષ્ટિકોણ બદલાયો છે. પણ જે લેખકને મોતાના લેખો લોકપ્રિય કરવા છે, તેઓ તો આ ગતાનુગતિક સમુદાયની રુચિને પિછાનીને જ આગળ ચાલવાનો. આપણું રેખાચિત્રોની વિષયપસંદગીનું આ એક કારણ.

પણ ત્યારે જેમનાં રેખાચિત્રો આવે છે તેઓ શું બધા નવા સિદ્ધાન્તથી ચૂંટાયેલા કાર્યકર્તાઓ જ છે? હા કેટલાક તો છે જ. કેટલાકની પસંદગી એ જ દૃષ્ટિએ થાય છે. અને એ નું બહુ આગળ જતાં સાહિત્ય અને રાજકારણ બન્નેને ઉપકારક થશે.

પણ તે સિવાય એક બીજું જ બહુ અત્યારે ચાલે છે. આને સમાજબંધ નહિ પણ સાહિત્યબંધ કહેવું બેઠકે. અને રેખાચિત્રો સાહિત્યપ્રવૃત્તિ હોવાથી એ બીજું બહુ અત્યારે કદાચ વધારે પ્રવર્તક હશે.

હાલના જુવાન લેખકોએ વિક્ટોરિયાયુગ પછીના સમર્થ અંગ્રેજ લેખકો, ટીકાકારો, નાટકકારો, વાર્તાકારો વાંચ્યા. તેમની વેગવાન, બળવાન, તીખી, માર્મિક શૈલીથી તેઓ આકર્ષાયા અને આ શૈલીમાં લખી લેકોને ચકિત કરવા તેમને અભિલાષા થઇ. શૈલીનું કંઈક અનુકરણ પણ તેઓ કરી શક્યા. પણ કેટલાંક હથિયારોની પેઠે, કેટલીક શૈલીઓ તેના ધણી જ વાપરી શકે. આ નવી શૈલીનાં ચાંચલ્ય, વિરોધાભાસ, મરકરી, સામ્રતા, ગંબીર વિષયોમાં લાવેલા જેટલું આ નવા વિગંધોમાં બહુ કે વિષયનું પ્રભુત્વ નથી. એટલે તેમણે ઘણું ભાગે પોતે ગ્રહણ કરી શકે તેવા છીછરા વિષયો પસંદ કર્યા કે ગંબીરનો ઉપહાર કરવા જતાં પોતે ઉપદ્રવનીય થયા. આ નવી શૈલીના એક પેશવા મી. જી. કે. ચેસ્ટર્ટન એક રથે કહે છે તેમ અર્થ પહેલાં શબ્દ હાથમાં આવી ગયો, અને કૃત્રિમ વેગ તો એટલો કે અર્થને ગ્રહણ કરવા જેટલું ધૈર્ય કે ધીરજ નહિ જ. કવિકુલચુર કાલિદાસે વાણી અને અર્થ બન્નેની પ્રાપ્તિ માગી છે, ત્યારે આ નવા લેખકોને અર્થની જરૂર નથી અને વાણી પેતાને મળી ગઇ સમજે છે. અંગ્રેજી વિચાર વિના, અંગ્રેજી વિચારનાં ચોક્કામાં તેઓ જકડાઇ ગયા છે. અને પોતે કેટલા શબ્દો લખ્યા, કેટલા નવા બનાવ્યા એ ઉપર પોતે જ મુગ્ધ થયા છે!

આની એક બીજી અસર થઇ છે. બર્નોડે શા વગેરે લેખકો લેકોને ગમત કરવા અત્યંત તીવ્ર કટાક્ષો વાપરે છે. કહો કે ઉદ્ધતા જનસમાજને ચેતન આપવા તેઓ વિજળીના ચક્રારા આપે છે. જૂખથી અતિ-નિર્બળ થઇ જોધી ગયેલાને જેમ કોઈ શેરડો મારી જગાડે તેમ તે સત્યનો ધા કરી સમાજને જગાડે છે, અને એને સસથી ચમકતો બોઈ એ લેખકો એક નિર્દોષ હાસ્ય હસે છે. આપણા વિગંધકને પણ લાગ્યું કે આ સમન

મળેની છે. પણ તેની પાસે સત્ય નહોતું, એટલે તેણે અસત્યના ધા કરવા માંડ્યા, તેની પાસે નીતિ નહોતી એટલે તેણે અનીતિના ધા કરવા માંડ્યા ! “ સમાજ ચમકે છે ના ! જુઓ પશ્ચિમમાં પણ સમાજને લેખકો ચમકાવે છે, તમે ખરી રમત સમજતા નથી માટે ચમકાવનારાને લાંડો છો.....

કાકા કહે છે: અનુકરણ એટલે કલાનું મરણ.

x x x x

અમદાવાદમાં યુવક સમાહ

અમદાવાદમાં યુવક સમાહ આ વરસે પણ ઉજવાઈ. અને ગયા વરસ કરતાં વિશેષ સફળતા મેળવવા તેણે રંગભૂમિ લાડે લઈ પોતાના ખેસો ખતાવ્યા. પણ એ બાજુ શરીર બદલાતાં આંતર રૂપ પણ બદલાયું. કહે છે કે કેટલાંક માંદલાંની છીપ બદલાવો એટલે તેના શરીરનો આકાર પણ તે બદલે છે. ખડમાંકડી લીલા ધાસમાં લીલી અને સૂકામાં સૂકાના રંગની થાય છે. તેમ આ નિર્દોષ યુવાનો—કેટલાંક નામોની આગળ અમુક અમુક વિશેષણો નિત્યસંબંધવાળાં ગણાય છે. બાળકો ગામડાં યુવાનો હમેશાં નિર્દોષ, છત્રીઓ ટુંકા હમેશાં ઉત્તમ જ, કાલેજિયનો હમેશાં સદ્ગૃહસ્થો, સજ્જનો જ.—પણ સ્થાનફેર થતાં જરા બદલાઈ ગયા. પોતાના જ કાર્યકર્તાઓએ નિમંત્રેલા મહેમાનો તરફ સામાન્ય ધીરજ રાખીને પણ તેઓ સહભાવ ન ખતાવી શક્યા. મહાદેવજીપણું લાપણુ પણ ન સાંભળી શક્યા.....

પણ મારો જીવ અત્યારે જરા ટીકાની નાડે ચાલે છે. અને યુવક સમાહ ઉપર ટીકા ઘણી થઈ ગઈ છે. કોઈએ કહ્યું કે યુવકોને માત્ર મોજ કરવી છે, શોખ માણવો છે, કશું કર્તવ્ય કરવું નથી, કર્તવ્ય બાળકનું નથી, વિચાર કરવો નથી. તો હવે હું ટીકા ન કરું. ઉપરની ટીકામાં સાચું કેટલું છે તે તેઓ પોતે જ બાણી શકશે. મારે તો એટલું જ કહેવું છે કે આજે મોજ માટે ભોગા થયા છે, તો કાલે કાર્ય માટે પણ થશે, આજે વાર્ષિક મેલાવડો કરે છે તો કાલે હમેશની કોઈ સંસ્થા કરશે અને પોતાને યોગ્ય કામ શોધી કાઢીને ઉઠાવી પણ લેશે. અસ્તુ.

‘ સ્વૈરવિહારી ’

લો ક ચ યા

[આ માસિકના વાંચકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સીપુકોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમસ્યાઓ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમને સહકાર આપે. એમાંથી જાણવાયોગ્ય અને ચોક્કસ હાથે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

-ત્રી]

મારો પંજાબનો પ્રવાસ

૪

ઉપસંહાર

વર્ણનનો ઉપસંહાર કરતાં મુસાફરી વખતે રાખેલા ત્રણ દર્શિર્ગદુઓથી પંજાબના અનુભવનું ટુંકમાં પૃથક્કરણ કરી લેવું એ યોગ્ય ગણાશે.

૧ પ્રાંતિક વિશેષતા:

(૧) શરીરનું કદાવરપણું: આ જાળન સર્વવિદિન છે. કોઇ પણ પ્રાંતનો અને કોઇ પણ જાતિનો ઉંચામાં ઉંચા અને મગજુત માણસ જોતાં જ લોકો તેને પંજાબી કહી ઓળખે છે. (૨) સરળતા: પ્રમાણમાં બીજા જગ્યા પ્રાંતો કરતાં પંજાબીની પ્રકૃતિમાં સરળતાનો વિશેષ ગુણ મને જણાયો છે. આનું કારણ કદાચ સુદ્ધિસ્થૂતના હોય. બંગાળા, દક્ષિણ, ગૂજરાત, કે સંયુક્તપ્રાંતના પ્રમાણમાં પંજાબીઓની સામાન્ય સુદ્ધિ કાંઇક સ્થૂત હોય છે. તેને નવી વસ્તુ લેતાં કે છોડતાં બહુ વાર નથી લાગતી. (૩) સંપત્તિ: પંજાબમાં ખાવાપીવાનું ખાસ દુઃખ હોય એવી ગરીબી નથી. પણ તાલેવાન વર્ગ બીજા પ્રાંત જેટલો મોટો નથી. (૪) વ્યાપારધંધો: ત્યાંની મુખ્ય પેદાશ અનાજની. ખાસ કરીને ઘઉં, અને નિકાશ પણ તેની જ છે. (૫) આચારવિચાર: ત્યાંનો આચારવિચાર સંયુક્તપ્રાંત કે મિહાર જેવો સાંકડો અને ચોકામદ નથી. મારવાડ કે ગૂજરાત પેઠે ઉચ્છેદ બોજન પણ નથી. છતાં ખાનપાન, રસોઇની સ્વચ્છતા, પહેરવેશ આદિમાં મુસલમાન લોકોનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ હોઇ જાતિબંધનની તેટલી કઠરતા નથી. (૬) સ્ત્રી: સ્ત્રીઓની પરાધીનતા હોવા છતાં સંયુક્તપ્રાંત જેવું પડતાં સખન બંધન નથી. સુંદરતા અને કિંમતી પહેરવેશમાં પંજાબીઓ ચંદે ખરા આર્યસમાજને ખાદ કરીએ તો કેળવણીમાં પંજાબ ગૂજરાત કરતાં ચંદે નહિ.

૨ આર્ય લોકોના પ્રથમ વસવાટ કરવાની યોગ્યતા:

આર્ય, ધરાની અને યુરોપીઅનો હિંદુસ્તાનમાં જગમગે આવ્યા. તે સિવાયની નથી જાતિઓ યદ, હણ, પડાણ, મુગલ વગેરે વાયવ્ય કોણને રસ્તે જ આ દેશમાં ખાવેલી. આર્ય લોકો મધ્ય એશિયા કે બીજા કોઈ ભાગમાંથી આ દેશમાં આવ્યાના મનો નીકારી લઇએ તો તેઓને વાયવ્ય કોણમાંથી જ આવેલા માનવા પડે છે. જે જે વાયવ્ય કોણમાંથી અજરજાદમાં યદ હિંદુસ્તાનની જમિમાં ઉતર્યા તે બધાની નજરે

પહેલું મેદાન પંચગમનું પડ્યું. જેમ આ મેદાન પહેલું તેમ તે ઘણી જાગૃતોમાં શ્રેષ્ઠ પણ તેનું જ. આભોલવા જુઓ તો પંચગમી વધારે સારી ક્યાંયની નહિ. જગતી પ્રચૂરના, સ્થગતી વિશાળતા અને વનસ્પતિની વિપુલતા એ પ્રાકૃતિક રમણીયતા બહારની આગંતુક જાતિઓને ત્યાં વસવાને લક્ષ્યાવવા જમ હતી. ત્યાંની ક્ષણદ્રુપતા પણ કાયમની વસવાટનું મુખ્ય પ્રસોબન થઈ પડ્યું. પંચગમની પાંચ મોટી નદીઓ અને તેની પ્રાચીન કાળમાં ચાલતી નહેરો જાણીતી છે. દૂર દૂરના અંતર ઉપર નહિ આવેલી આ વિશાળ નદીઓ ઉપર નભતી ખેતીને લાંબે પંચગ દેશને નદીમાત્રિક દેશ તરીકે કેરાતકાવ્યમાં યુધિષ્ઠિરના દૂત વનચરે (બીશે) ઓળખાવ્યો છે. પંચગ એ મારવાડ, કાઠિયાવાડ કે કચ્છ-વાગડ જેવો દેવમાત્રિક (વરસાદ ઉપર નભનાર) દેશ નથી. તે તો સતત પહેતી નદીઓ ઉપર નભે છે. એટલે જ્યારે ઢુંકાળો પડે ત્યારે પણ પંચગીઓ કદી વાગડ, મારવાડ કે ઝાઝાવાડના લોકોની પેઠે પોતાના ઘરખાર છોડી દેશાવરમાં ભટકતા નથી જણાતા. આ બધી પ્રાકૃતિક વિભૂતિ પંચગને એટલા બધા પ્રમાણમાં મળી છે કે ત્યાં વસવા માટે કોઈ પણ લક્ષ્યાલ જાય. એટલે માત્ર આર્થ-જાતિ જ નહિ પણ ઐતિહાસિક યુગની બહારથી આવેલી બધી જાતિ-ઓએ પંચગમાં રહેવું પસંદ કર્યું અને ત્યાં રહી તેઓએ શારીરિક વિકાસ પણ સાધ્યો. બહારથી આવનારી જાતિઓના જુદા જુદા રંગો કે કદો પંચગની પોષક ભૂમિમાં એકરંગી અને એક સરખાં બની ગયાં. આજે પંચગમાં વસતી અને કપારેક દૂરદૂરના ભાગથી આવેલી જાતિઓ લગભગ બધી પંચહથ્યુ કાઠું જ ધરાવે છે. જે ખેતરઘાટના વિકટ માર્ગમાંથી પસાર થઈ આવતી અને પરસેવે રખજમ થયેલી જાતિઓને પંચગનું પ્રાકૃતિક આશ્વાસન ન મળ્યું હોત અને મારવાડનાં વેરાતો જ સાંપડ્યાં હોત તો કદાચ હિંદુસ્તાનમાં આટલી વિદેશી જાતિઓનું મિશ્રણ જ ન થયું હોત.

૩ અસહકાર પહેલાંની અને પછીની સ્થિતિ:

અસહકાર પહેલાં પંચગમાં જે કટરતા, ધર્માધંતા હતી તે આજે કાંઈક ઓસરી છે. પાંચ વર્ષ પહેલાં પંચગમાં દાખલ થનાર કોઈને કહે કે ‘હું પંડિત છું’ તો એનું સાંભળનાર એમ જરૂર પૂછતો કે, તમે કયા સંપ્રદાયના છો અને કયાં શાસ્ત્રાર્થ માટે જાઓ છો. આજે એ સ્થિતિ મોળી પડી છે. હા, હજી એટલું અવશ્ય અને કદાચ વધારે પ્રમાણમાં છે કે જે હિંદુ પંડિત હોય તો તેને એમ પૂછે કે તમે હિંદુ સંઘકનમાં માને છો કે નહિ. પાંચ વર્ષ પહેલાં આર્યસમાજ, સનાતન, જૈન, શીખ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી પંથના લગ્ન પૂરતા જ વિદ્યા અને ધર્મના અખાડાઓ હતા. આજે એમાં દષ્ટિકાણ બદલાયો છે. અમુક વર્ષ સાંપ્રદાયિક કે ધાર્મિક કક્ષકમાં જરા પણ નથી માનતો. ઉદું એમ માને છે કે રાષ્ટ્ર કાર્ય સામે સંપ્રદાય, ધર્મ અને જાતિભેદોને અભરાઈ પર મૂકવા જોઈએ. આર્યસમાજની પહેલાં જેની પ્રચારક ઉત્પત્તિ નથી રહી. મુસલમાનો સાથે તેઓનું વૈમનસ્ય વધ્યું છે, પણ સનાતનીઓ સાથે ઘટ્યું છે. પહેલાં જે શિક્ષિત તરુણોનું અને ઘણું સ્થળે તો કોલેજીયન સુવકાનું ધ્યાન સાંપ્રદાયિક ભાવ તરફ હતું તે આજે માત્ર રાષ્ટ્રીય ભાવ તરફ વળ્યું છે. સાદા અને ખાદીનું તત્ત્વ પ્રમાણમાં થોડું જનાં મજબુત રીતે પંચગમાં પણ દાખલ થયું છે. કેટલાક શિક્ષિત યુવક થોડાંમાં થોડો પગાર લઈ ખાદીઉત્પત્તિ અને ખાદીપ્રચારનું કામ કરી રહેલા જોવામાં

આવે છે. ધાર્મિક કલહો પંચગાની પ્રકૃતિમાંથી મહેળે જૂસાવા કહાય છે, છતાં તેની પ્રતિષ્ઠા તો બહુ જ ઓછી થઈ ગઈ છે.

દરે સમાપ્તિમાં એ સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ કે હું કે વખતનાં સ્થૂલ અવશેષન કે નિરીક્ષણ ઉપરથી બાધેલા અભિપ્રાયો કાંઈ છેવટના જ હોય એમ ન કહી શકાય. વધારે અનુભવ અને વધારે માહિતી મળતાં ઘણું ઉઠતું પણ દેખાય. છતાં મારો સ્વસ્થ અનુભવ આગળ કાઠને આ દિશામાં પ્રેરવા સહાયક થશે તો આ કથન માત્ર પ્રવાપનું સ્થાન નહિ રહે.

પંચિત મુખસાલચ

મદ્રાસઃ બૃહદ્ ગૂજરાતનાં કેટલાંક દર્શયો

મદ્રાસ એક્સપ્રેસ, મદ્રાસ મેઇલ, નાગપુર મેઇલ, કલકત્તા મેઇલ વગેરે ટ્રેનમાં સંખ્યાબંધ ગૂજરાતીઓને પ્રવાસ કરતા જોઈને સાધારણ મનુષ્યને ખ્યાલ ન આવે કે આટલા બધા ગૂજરાતીઓ ક્યાં જઈ વસતા હશે. પણ જેમણે દક્ષિણમાં અને પૂર્વમાં મુસાફરી કરી હશે તેમને ગૂજરાતીઓની બહારગામ વસ્તીનો ખ્યાલ આવશે. પેટીનથી માંડીને ધરાનનો અખાત, અને ત્યાંથી કેપ ઓફ ગુડ હોપ સુધી આવેલાં મોટાં શહેરો તપાસો. એવું કોઈ સ્થળ નહિ હોય જ્યાં ગૂજરાતી નહિ હોય. બપાન, હાંગ્રાંગ, સીંગાપોર, રંચુન, બન્ગા, કલકત્તા, મદ્રાસ, મલબાર, કોચીન, એડન, અંબીયાર, નાતાલ વગેરે સ્થળોમાં ગૂજરાતીઓ જઈને વસેલા છે. એટલું જ નહિ પણ સિસિલીની નીચે આવેલા નાના ટાણુઓમાં પણ ગૂજરાતીઓ જઈ વસેલા છે એમ મને ખબર છે. બીજી છૂટી થોડી વસ્તી તો ખાદ કરીએ.

મદ્રાસની મુસાફરી ૩૬ કલાકની છે. ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરનારને સવારે ઉપડતી એક્સપ્રેસ ઘણી સવડવાળી થઈ પડે છે. સાધારણ રીતે એસ. એમ. આર. ના મોટા રોશનો ઉપર ટ્રેનો ચડીના કરતાં વધારે વખત ઉભી રહે છે, અને રોશનો ઉપર મદ્રાસીઓને ફાવે એવા રંધેલા ખોરાક લિંદુ હોટેલોમાં મળે છે. મદ્રાસીઓને બહાર ચાવવાની બહુ ટેવ હોય છે એટલે એમને માટે આવી સવડ ખાસ રાખવામાં આવી હશે એમ અનુમાન કરે છું. ગૂજરાતની મુસાફરી જેવી આ મુસાફરી રમણીય નથી હોતી. લીલાં ઝાડોની આસપાસ ઘટા, કુદરતી રમણીયતાનો અભાવ ખાસ લાગે છે. મદ્રાસમાં પણ મુંબાઈની માફક બે રોશનો છે: સેન્ટ્રલ અને એંગ્લો. એંગ્લોથી ગાડીઓ દક્ષિણ તરફ જાય છે. સેન્ટ્રલ રોશન ઉપરથી ઉતરતાં જ 'ગે' 'પે' સમૂહથી તામીલ ભાષામાં દીક્ષા લીધી. મલુરો અને રીક્ષાવાળા સારી સંખ્યામાં હાજર હોય છે અને એમનો દર મુંબાઈના પ્રમાણમાં ઘણો જ ઘટકો હોય છે. વળી મુખની વાત તો એ છે કે આપણી સાથે તેઓ સાધારણ અંગ્રેજીમાં વાતચીત પણ કરી શકે છે. એટલે ઘર પહોંચતા-શાઉકાર પેઠામાં જતાં-અડચણ નથી પડતી.

મદ્રાસમાં ગૂજરાતીઓની વસ્તી ઘણી સારી છે, અને બધા જ શાઉકાર પેઠા અને તેની આસપાસની શેરીઓમાં વસે છે. તેઓની વસ્તી આશરે ૫-૬ લાખ હશે. મુખ્ય વસ્તી ખેડવાળા બ્રાહ્મણ, તેમાં બે પ્રકાર છે: (૧) જુના વસેલા, જેમનો ગૂજરાત સાથે ખાસ સંબંધ જ નથી તેઓ; અને (૨) જેઓ કમાણીના અર્થે ત્યાં જઈ વસે છે પણ

જેમનાં ઘર વગેરે ગૂજરાતમાં છે. એ ઉપરાંત ભાટીઆ, અમદાવાદી વાણીઆ, અને જૈન જેમાંનાં ઘણાખરા તો કુટુંબ સહિત જ ત્યાં વસે છે.

શાહકાર પેઠે એ મદ્રાસનું નાકે કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. એકબા રસ્તા, એકબાં અને ઉત્તમ બાંધણીનાં મકાનો અને વેપારનું સ્થાન એ શાહકાર પેઠેનું લક્ષણ છે. મદ્રાસના લોકોનો મોટો ભાગ દેવાળીઓ હોય છે એટલે ધીરધારનો ધંધો ત્યાં સારો ચાલે છે. એ ધંધો કૃષ્ણદાથી હોવાને લીધે, અને વેપારમાં પણ સારો લાભ મળે એમ હોવાથી ગૂજરાતીઓ ત્યાં જઈ પહેલા વસેલા તેથી એ શાહકારોનું સ્થાન એ શાહકાર પેઠે.

ગૂજરાતીઓની વસ્તી ત્યાં થયાંને આજે ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે. મહમ્મદે સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરી તે વખતે ગૂજરાતીઓ અને કાઠિયાવાડીઓ નદાસતાં મદ્રાસ સુધી જઈ ચડ્યા હતા. અને પછી ત્યાં ધનની સારી પ્રાપ્તિ હોવાથી ગૂજરાતીઓનો પ્રવાસ ચાલ્યો જ આવ્યો છે. પહેલા આવ્યા સૌરાષ્ટ્રી અને પછીથી આવ્યા ખેડાવાળા બ્રાહ્મણો. પછીથી મારવાડી, ભાટીઆ વગેરે આવ્યા. અને છેલ્લા આવનાર અમદાવાદના વાણીઆ જેઓએ અમદાવાદની મીસોનાં ત્રીણાં ઘેતીયાં અને માન્ચેસ્ટરનું કાપડ ખતાવી મદ્રાસીઓની સાદાઈ અને દેશીય વૃત્તિ કંઈકે અંશે દરી લીધી છે. લદાઈમાં એ વાણીઆ ખડુ કમાયા; પણ લદાઈ બંધ પડ્યા પછી તેઓનો મોટો ભાગ-જેઓ સીધો વેપાર ખેડી શકતાં નહિ તે-મદ્રાસ છોડી ચાલી ગયો છે. પણ જેઓની રિયતિ સારી છે અને જે સીધા ધંધો કરી જાણે છે તેઓ હજી સુધી ટકી રહી સુતર, ખાંડ, બીઆં, શાહકારી અને શરાશીનો ધંધો કરી રહ્યા છે.

જેમનો ગૂજરાત જોડે નામનો જ સંબંધ છે એવા ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોના વેશ, ભાષા, સંસ્કાર અને રીતરિવાજોમાં ગૂજરાતની છાયા બીજકુલ નથી. વર્ષોથી મદ્રાસીઓના સહેવાસમાં ઉછરેલા હોવાથી તેમના આચારવિચાર મદ્રાસીઓ જેવા જ છે. તેમની ચામડીનો રંગ ઘડવણો હોવાથી તેઓ મદ્રાસીઓથી ફૂટા પડી શકે છે. તેઓ ઘરમાં તામીલ ભાષા જ વાપરે છે. ગૂજરાતીમાં બોલવાનો પ્રયત્ન કરે તો બોલી શકે ખરા પરંતુ નવા માણસને એકદમ સમજ ન પડે કારણ તેમના ઉચ્ચારોમાં તામીલના ઉચ્ચારોની ઘણી અસર જોવામાં આવે છે. પુરુષો મદ્રાસીઓના જેવા જ પોષાક પહેરે છે, સ્ત્રીઓ પણ મદ્રાસી સ્ત્રીઓની માફક જ લુગડાં પહેરે છે, એટલે ગૂજરાત સાથે તેમનો સંબંધ તૂટી જ ગયેલો છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. પણ નવા ખેડાવાળા સાથે હજી તેઓએ રોડી અને ખેડી વ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો છે. તેઓ દાકર તરીકે ઓળખાય છે અને હીરામોતી, સુતર વગેરેનો વેપાર કરે છે. દાકર એન્ડ કંપનીની હીરાની પેઢી દુનિયામાં જગમગેરે હતી; હાલમાં તેની દુકાન માઉન્ટ રોડ ઉપર આવેલી છે પણ પહેલાંની ખ્યાતિ રહી નથી. એકંદરે આ ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોની રિયતિ સારી ગણાય. પર્વતો, નદીનાળાં ઓળંગીને આટલે દૂર અનેક દાડમારી બોગવીને આવેલા તેના આ પ્રતાપ છે.

ખેડાવાળો બીજો મોટો પ્રવાહ ૧૯ મી સદીના અંતમાં આવ્યો હતો. તેમનો ગૂજરાત સાથે સંબંધ ચાલુ જ છે. જુના ખેડાવાળા બ્રાહ્મણો પૈસા ધીરવામાં ઘણું કમાય છે એમ જાણીને સાથે કંઈ પણ રાખ્યા વગર હિંમત કરીને મદ્રાસમાં વસવાટ કર્યો પણ એમનના ધડાકા સાંભળીને તેમાંના કેટલાકે તો બીજી જ રાત્રિએ ગૂજરાત તરફ વિદાય થયા. તેમને ન્યાય આપવાને

એટલું તો કહેવું પડશે કે તેઓની ધીરધારની રીત હાલના ખેડવાળા બ્રાહ્મણોના જેવી ફૂર-
-હોતી. તેઓની આખર અને કીર્તિ નવસંત હતાં અને દરેક મદારીને તેમને માટે માન હતું.
તેથી તેઓ ગૂજરાતનું નાક સાચવી રહ્યા હતા અને ગૂજરાતની પ્રતિષ્ઠા વધારી રહ્યા હતા.
હજી સુધી ગૂજરાતીઓનું બખ્તરમાં 'શહીદારી પ્રગ્ન' તરીકે બહુ માન છે. ફક્ત નામ
ઉપર જ પણ ઉદાર વસ્તુ મળ્યા શકે. એ બ્રાહ્મણો પૈસા વસુલ કરવા ગતા ત્યારે સરકારી
ઓફિસમાં પણ તેમનું માન સચવાતું. હાલમાં તો ખેડવાળા બ્રાહ્મણોનો કોઈ ભાવ સુદ્ધાં
પૂજનું નથી. કારણ એ ઉદાર વૃત્તિના માણસો ગયા.

ત્રીજો પ્રવાહ મોડો આવ્યો અને તે ચાલુ જ છે. મામા, માસી, ફેઈ, કાકાના
છોકરા પંદર-વીશ વર્ષના થાય એટલે 'શહીદારી' નું શિક્ષણ આપવા જેનો ધંધો ચાલતો
હોય તેઓ લેતા જ આવે. મનુષ્ય-સ્વભાવના અભ્યાસીને ખેડવાળા બ્રાહ્મણ રસમય રમકડું
છે. બધા શહીદાર પેટમાં રહે છે. જે કુટુંબીઓ હોય છે તે મુખામુજ જેની ચાલો ત્યાં બે ત્રણ
બંધાયેલાં છે તેમાં રહે છે. તેમાંની એક ચાલીનું નામ 'ભૂલેશ્વર' પાડ્યું છે, જેમાં લગભગ વીસ
કુટુંબો રહેતાં હશે. સાધારણ સારી સ્થિતિ હોવા છતાં સ્વભાવે કંજુસ હોવાથી તેમનાં
છવન જેતાં મનુષ્યની પામરતાનો ખ્યાલ આવે છે. 'ભૂલેશ્વર' માં ત્રણ ચોક છે અને
એક માળ-છે. દરેક ભાકુતને માટે બે ચોરડી હોય છે. ચોરડીનું માપ ૯"×૬" થી
વધારે નહિ હોય. અંદરની ચોરડીમાં આગળ ફક્ત બે જ બારી, આગળની ચોરડીમાં પડે
છે; પાંચળ બારી નથી હોતી. અને આગળની ચોરડીની આસપાસ સળીઆ જડી દીધેલા
હોય છે એટલે મર્યાદા ભળવવા ઢાંકણો કરવાં પડે. અંદરના ચોરડામાં સાધારણ રીતે રસોડું
હોય છે પણ પાણીનો માર્ગ સારો નથી હોતો. બાળ પણ નથી હોતી. રાત્રિના સમયે
અંદરની બારીઓ બંધ કરે તો કારાગર જ થઈ જાય. આ બે ચોરડીમાં ઘણી ઘણીઆણી
અને છોકરાંઓ કેવી રીતે રહેતા હશે, એ ખ્યાલ કરીએ ત્યારે દયા આવે. ગરીબાઈને
લીધે આવી સ્થિતિ થતી હોય તો જુદી વાત છે પણ સોજત્રાનું ગ્રામ-છવન છોડીને,
પૈસા જ ભેગા કરવાની ખાતર આટલે દૂર જઈ આવું છવન ગુજરાતના બ્રાહ્મણોને જેમને તેમની
પામરતા માટે અફસોસ જ થાય છે. આવા ઘરમાં ચોકખાઈ ક્યાંથી રહે? પવિત્રતા ક્યાંથી
સચવાય? છોકરાંઓ કેવી રીતે ઉછેર? પુરોષોને તો ભતની જ શીકર હોય છે. જૂન લાગે
ત્યારે પેટ ભરવા નેહંએ. બીજાને વિચાર જ નહિ. સ્ત્રી અને બાળકોની શી અવરથા
થાય છે તે તો જેણે ભલે નેહું હોય તે જ ભણે. પૈસા એકઠા કરવાના કામમાંથી મુક્ત
થાય ત્યારે જ સ્ત્રી બાળકનું હિત નેહં વિચાર કરે ને? સવારના પાા-૬ વાગે "હંડ શોમા,
આશામીને ત્યાં" કરતાં ઘરની બહાર ઉઘાડા પગે હાથમાં છત્રી લઈને નીકળી પડે. સવારના
પોરમાં દાંતણ કરતાં કોઘની ઉપર સમન બળવવાનો હોય, કે કોઘની જડતી લેવાની હોય,
કે કોઘની ગળચી પકડીને પૈસા મૂકાવવાના હોય-એ જ રામરમરણ. પછી જરા હાથનો ઉદાર
હોય તો નવ હોટલમાં, અને ત્યાં કાશી અને ઇટલી (આપણાં ઇટાલ) કે ઘોસાં (આપણાં
વડાં) પેટમાં નાખી ચાર પાંચ માઇલ આસામીનું ઘર દૂર હોય તો ચાલી નાંખે. નવ દરા
વાગે પૈસા મળ્યા હોય તો હોંશબેર અને ન મળ્યા હોય તો નિરાશ થઈ ઘર તરફ દૃષ્ટ
કરતા જાય. જામીને બપોરમાં હાઇકોર્ટમાં કેસ લડવા જાય. એમની ત્યાં તો પધરામણી દરરોજ
લગભગ હોય જ. સાંજે પાછો કોઈ આસામી બાકી રહ્યો હોય તો ત્યાં જઈ આવે. આ
એમની પ્રવૃત્તિ. વર્ષનું હોય તો પાનાં રમવા બેસે. આ ઉપરાંત કશામાં પણ તેમનું ચિન

લાગતું હોય. તો પ્રશ્ન જાણે. સાધારણ રીતે મહિનાનું પહેલું આડવાણિયું આસામીઓને પકડવામાં જાય. વીસમી તારીખ થાય એટલે મદ્રાસી લાઇના ગજવાં ખાલી થઈ જાય એટલે 'ભૂલેશ્વર'નો અતિથિ થાય.

તેમની પૈસા ધીરવાની રીત કૂર છે. ખેડવાળા બ્રાહ્મણોને અંગ્રેજી તો ક્યાંથી આવડે? પરંતુ જ્યારે 'I promise to pay on Demand...' બોલીને બેન્ક-લખાવી લેતાં જોઈએ ત્યારે તેમની અપખતાનો ખ્યાલ આવે. સાધારણ રીતે રૂ. ૭૦) આપી રૂ. ૧૦૦)નું બેન્ક લખાવી લેવાનો ત્યાં રિવાજ એ લોકોએ માલુમ કર્યો છે. સ્થિતિ કડક જણાતાં રૂ. ૫૦) આપી રૂ. ૧૦૦) નું બેન્ક લખાવતાં રહેજે પણ હૃદયમાં ડંખ ન લાગે. રૂ. ૧૦) ના હપતામાં રૂ. ૧૦૦) દશ મહિનામાં પૂરા થાય. પણ હંમેશના દેવાળીઆ રહેવાનું તો મદ્રાસીઓના નસીબમાં લખાયેલું જ છે એટલે દેવું પૂરું તો ન જ થાય. એ બહુ ખર્ચાળ પ્રજા છે અને તેનું કારણ સંયમનો અભાવ. કારકુનોથી માંડીને હાઇકોર્ટના જજને પણ દેવાળીઆ હોય છે. કોર્ટમાં સંખ્યાબંધ દાવાઓ ઉભા થાય છે, પણ શું રકમો અપાય છે તેના પૂરાવા હિસાબ તરીકે ખેડવાળા બ્રાહ્મણો ઉત્તાદ હોઇ રાખતા જ ન હોવાથી માંગવાળા કરવી જ પડે છે. ન્યાયાધીશો પણ આ શાકિકારોને ઓળખી ગયા છે એટલે ઘણી અન્યાયી માગણી સ્વીકારી શકતા નથી. ન્યાયાધીશો પણ એમનાથી ખીનીના જ ફરે છે, કારણ કે એમને પણ એ જ ખેડવાળીની જરૂર પડે છે. પણ જે છુના ખેડવાળોની આખર હતી તે તો ગઈ જ છે. સરકારી ઓફિસોમાં જ્યાં એમને પ્રતિબંધ છે. પહેલાના શાકિકારોનું માન પડતું કારણ કે તેમની રીતોમાં સીધી હતી. હવે તો એ સીધી રીતોમાં અને સાથે ધંધાની કમાણી પણ ગઇ, અને આખર પણ ગઇ. પૈસા એકઠા તો કરે છે પરંતુ અનેક રીતે તેમનાં કુટુંબો સુખી નથી. એમનાં કૌટુંબિક જીવન જોયાં હોય, એમનાં સ્ત્રી બાળકોની હાલત જોઈ હોય તેને તો ત્રાસ જ ઉપજે. શિયાળાની તાદ હોય તો પણ એમની સ્ત્રીઓ પુરુષો જાગે તે પહેલાં એક દોઢ પુટ ઉંચા નળ પાસે એક લોટો લઇ-ડાક તો હોય જ નહિ-એમ તેમ લોટા ઢોળી નાહી લે અને બાને જ કપડે ઓરડી તરફ ફેંચતાં દોડે. આ એમનું કૌટુંબિક જીવન. મારો એક સાહિત્યપ્રેમી રીખળી મિત્ર જે પોતે પણ ખેડવાળા છે-પરંતુ ખેડવાળા બ્રાહ્મણોનો અંશ એમનામાં નથી-જોતાની ન્યાનની આવી અવસ્થા જોઈ લક્ષ્યકારતા:-

પસડ પસડ ખાસડાં, માથે મોટા વાળ,
ભજન દર ભજવાનનું નહિ તો અવતરશે ખેડવાળા રે!

પણ જે ખેડવાળા બ્રાહ્મણો એકલા જ રહે છે તેમને મારે એ ઉતારા છે જેની વ્યવસ્થા પ્રશંસનીય છે. એ ઉતારા ખેડવાળા બ્રાહ્મણોની માલીકીના છે. ઉતારામાં નીચે મંદિર છે જ્યાં દશ અવતારની સરસ મૂર્તિઓ છે અને દેવની મૂર્તિ-પણ સુંદર છે. મંદિરમાં બે ગાયો પણ પાળી છે જે ચરીરે રૂપુજ છે. એ ઉતારામાં રહેનાર દરેક મહિને ફક્ત આઠ જ આના આપી રહે છે. પહેલે મળે લાંબી પહેળી લોખીમાં દરેકની, બહુ હોય તો એક પેડી અને એક ખિસ્તરો જગ્યા ઉપર પડી રહે છે. બીજું કેંઇ સામાનમાં હોય નહિ એટલે રાત્રે માથા પાસે પેડી મૂકી પથારી પાથરી નિશંતે સૂઇ જાય છે. ઉતારામાં એ લોકો હાથે વાસીદાં વાળી લે છે, અને પોતાનું કામ પોતે જ કરી લે છે. આ પ્રમાણે ઉતારો ચોક્કસ રહે છે અને પૈસાનો વ્યય થતો નથી. જમ્યા મારે ખેડવાળા બ્રાહ્મણની બે વીસીમાં એ

લોકો કય છે, જ્યાં ગૂજરાતનો સંપૂર્ણ ખોરાક મળે છે, પણ એ ખોરાક આંખ મીચીને ખાઈ લો તો જ પડવડે. ખોરાક માટે ઉત્તમ સ્થાન તો ચુનીલાલ નામે મારવાડી બ્રાહ્મણની વીંશી છે. ફક્ત રૂ. ૨૦) માં ઉત્તમ ખોરાક અને મનપસંદ વસ્તુ ત્યાં મળી શકે અને પોતે શુદ્ધ નૈતિક બ્રાહ્મણ હોઈ કોઈ પ્રકારની ગંદકી થવા નથી દેતો. એવી વીંશી મેં ક્યાંયે નથી જોઈ. શાકમાં પણ ઘીનો જ વધાર. અધી વસ્તુઓ ચોકખી અને સારી; સવારનું કંઈ પણ વધું હોય તે જનાવરના પેટમાં જાય, અને ચૂલા ઉપરથી ઉતરતી જ વસ્તુઓ મળે. એણે વીંશી ઉઘાડી વેપાર કરવાનો ઇરાદો નથી રાખ્યો. રોટલી, લાખરી, સાતપોડા, ખાટી, કઠી, દાળ, કંઈ, લચકોદાળ, ત્રણ શાક, ચંટણી, પાપડ, બાજરીના રોટલા વગેરે એક વખતે મળતા. ઘરની રસોઈ અને એ મારવાડીની રસોઈમાં ફેર તો માત્રમ જ ન પડે. ફક્ત એમના ચોકમાં બેસતાં કદાચ કેટલાકને સુગ મટે. એટલે ગૂજરાતીઓને જમવાની તો બીજકુલ પીઠા ન જ પડે. બાકી ખેડવાળા બ્રાહ્મણોની વીંશીઓ તો એમને જ મુખારક.

એ ઉતારામાં આવેલા મંદિરની શોભા નવરાત્રિમાં ખીલી નીકળે છે; અને તે વખતે શોભા થાય છે તે ખરેખર સુંદર છે. એ નવરાત્રિમાં આખું મંદાસ શાહિદાર પેક તરફ વૂટી પડે છે અને દર્શને આવતા દરેક ગૂજરાતીને એક પડિયો ભરી શુદ્ધ ઘીનો ઉત્તમ પ્રસાદ મળે છે. નવરાત્રિ તો બહુ આનંદની રાત્રિ છે. રાત્રે બાર એક સુધી શાહિદાર પેકમાં ઉત્સવ થઈ રહે છે. પણ વધારે આનંદની વાત તો એ છે. કે ઉતારાની સામે એક દીપમાળા ઉભો કરી નાના અને મોટા ખેડવાળા બ્રાહ્મણો મોટે સૂરે રાસડા ગાઈ આનંદ કરતા જોવામાં આવે છે. તેઓ આનંદમાં કુદે, ખરાડા પાડે, કોઈ વચ્ચે ભારેખમ શરીરનો હોય તો ધક્કા મારી બહાર કાઢે-એવી રીતે મજા કરે છે. પ્રેમાનંદનું મુદામાચરિત્ર, નરસિંહમહેતાનું મામેદં, વગેરે ગાંધી જીની સંસ્કારી ભાવનાને સતેજ રાખે છે. વળી “પાટણુ રે માંદે જીનું રે લોલ” જેવાં ગીતો ગાઈ સ્વદેશભાવના પણ પોષે છે. આ રાત્રિઓમાં શાહિદાર પેક ગૂજરાતનું કોઈ એક પરગણું હોય એવું જ લાગે છે. નવરાત્રિના આ આનંદના દિવસો છંદગી સુધી જુલાય નહિ એવાં છે. સુવાનોનો કોસાહલ, ટુલેલાં શરીરોની એ કુંડાળાંમાં થઈ જતી કંદગી રિયતિ, અને હંચા સાદ અને રસતદ્વીનતા એ આ રાત્રિના ખાસ ગુણ છે.

ખેડવાળાનું પ્રકરણ આટલેથી જ પતે એમ સાફ. ખાંભા ગૂજરાતીઓ ખાસ કરીને પરદેશી સુતરનો વેપાર કરે છે. કેટલાએક ખાંડ, બીઆં, શરાશી વગેરેનો ધંધો કરે છે અને તેમની રિયતિ એકંદરે ઘણી સારી છે. તેમના વેપારનો વખત કંડગો છે. સવારે ૯ થી ૧૨ સુધી સુતર બજાર ખુલ્લું રહે. બપોરે ખાસ કામકાજ કંઈ નહિ. પછી સાંજે ૬ વાગે બજાર ખુલે તે રાત્રે ૯ વાગે બંધ થાય. સુતરનું આખું બજાર લગલગ ગૂજરાતીઓના જ હાથમાં છે.

શાહિદાર પેકની ખુશી તો એર જ છે. આસપાસ આવેલાં મંદિરો, અને કુંડો તેની રમણીયતામાં વધારો કરે છે. ત્યાંના મંદિરો કલાના નમુના છે. વળી મંદિરોમાં એવો સ્વાગ આતુ છે કે દેવ કે દેવીની પ્રતિમાને પાલખીમાં દિવસમાં એક વાર ચઢી જતી. જ્યારે દેવ ફરવા નીકળે ત્યારે શાહિદાર પેક સંગીતમય થઈ રહે છે. મંદિરની જોડે દમોશાં કુંડ હોય છે અને તેની ચાર બાજુ એક પ્લેયો રસ્તો હોય છે અને તેની એક બાજુ ઉપર મકાનો હોય છે. તે રસ્તાનું નામ ‘અમહારમ’ જ્યાં બ્રાહ્મણો જ રહી શકે છે. ‘ભૂલેશ્વર’ અહીં

આવેલું છે. મંદિરના દેવોની યાત્રા અગ્રહારમની જ પ્રદક્ષિણા કરી પૂરી થાય છે. એ દેવ-યાત્રા, મધુર સંગીત વગાડતા બ્રાહ્મણો, અને ટેલવીઝ સતાર લઈને ફરતી લગ્નનમંડળી-આ રસિક દરયો ભૂલાય એવાં નથી. અગ્રહારમ ચોકખું રાખવાનો પૂરો પ્રયત્ન થાય છે છતાંયે આપણા લોકો ગંદકી કરતાં શરમાતા નથી. બ્રાહ્મણ જાતને કહેવડાવનાર મનુષ્યો મંદિરની જ દિવાલખાણુ છોકરાંઓને દિશાએ બેસાડે; ઘરમાં ખાળ હોય છતાંયે મંદિરની દિવાલ સામે ગંદકી કરતાં આપણા બ્રાહ્મણો શરમાતા નથી. મ્યુનિસિપાલિટીનો ગમ્મો સખ્ત છે પણ ખેડવાળા બ્રાહ્મણ એટલે શાહિકાર અને શાહિકારને કોણુ પળવે ? પરદેશમાં વસવાટ કરી સારા લક્ષ્યાંમાં પણ આપણે ગંદકી કરીએ તો પરદેશી મુધક પ્રજાની સાથે રહેવું કેમ પરવડે ? આ એક મોટા સવાલનું નિરાકરણ આપણે કરી શક્યા નથી અને તેથી પણ કાળા અને ઘોળા આમડીનો ભેદ વધતો જ ગય છે. પરદેશમાં સારાં નિવાસસ્થાન મળે છતાંયે આપણી ગંદી ટેવા ભૂલાતી જ નથી એ અસહ્ય છે. શાહિકાર પેટના અગ્રહારમ જેવા પવિત્ર રથળ આગળ જ થતી ગંદકી જોઈ પવિત્રતાનો કંઈ પણ અંશ જેનામાં હોય તેને તો એ સ્થિતિ અસહ્ય જ લાગે.

ગૂજરાતીઓની આવી સારી વસ્તી છતાં કેળવણીનો સવાલ ત્યાં ખીલકુલ ચર્ચાઓ જ નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કેળવણી જેવા મોટા વિષય ખાખત બેદરકારી એ કદાચ કંઈકેક જ ગણાય. બધા વેપારમાં જ તક્તીન રહે છે; નહિ તો પછી મોજમજામાં. છોકરાઓ માટે શાળા નથી, તેથી તેમના છોકરાઓ ક્યાં તો ગૂજરાતમાં અભ્યાસ કરે, ક્યાં તો ત્યાંની મદ્રાસી શાળામાં તાલીમ શાખીને અભ્યાસ કરે. કન્યાઓ માટે શાળા છે એ ગુલ પ્રયત્ન છે. રા. ગોવિન્દલાલ પરસોત્તમદાસે કન્યા કેળવણી અર્થે પોતાનું મકાન અર્પી દીધું છે જેમાં આ નિશાળ ચાલે છે. અહીં કન્યાની સંખ્યા સાધારણ સારી છે. સ્ત્રીશિક્ષક પણ છે. છોકરી બાર વર્ષની થાય એટલે અભ્યાસ સાધારણ રીતે પૂરો જ થાય એટલે આ શાળા તેટલે અંશે પૂર્ણ છે.

મદ્રાસમાં ગૂજરાતીઓનું માન ઘણું છે કારણ કે વેપાર તેમના હાથમાં છે. મદ્રાસમાં ગૂજરાતી તો રાજા છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. મદ્રાસમાં એને કોઈ પૂછનાર નથી. બેંક, હાઇકોર્ટ, ઓફિસો, સેક્રેટરીઅટ-ગમે ત્યાં જાઓ, ગૂજરાતીની પ્રતિભા પડે છે. યૂરોપિયનો ખાદ કરતાં મદ્રાસમાં ગૂજરાતીઓ તો રાજ્ય ભોગવે છે. કોતોની તરીકે મદ્રાસનું શાહિકાર પેટ સંપૂર્ણ સંસ્થાન છે. 'ત્યાં ત્યાં વસે એક ગૂજરાતી ત્યાં ત્યાં સદા કાળ ગૂજરાત !' એ રા. ખજરદારનું સૂત્ર સર્વાંશે સત્ય છે. દરેક પ્રકારનાં આપણાં જીવનના દરયો ત્યાં જેવામાં આવે. એટલે પરદેશ જેવું એકદમ તો ન જ લાગે. એ સ્થિતિ આનંદજનક છે અને પ્રમ્ત તરીકે આપણું માન વધારનારી છે. બૃહદ્ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એનું સ્થાન ઉચું છે ખરૂં, પરંતુ સાથે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે હજી સંસ્કારી અને રસિક જીવનનો ત્યાં ઘણો અભાવ જેવામાં આવે છે. આનું એક કારણ એ છે કે આપણા લોકો વેપારમાં જ તક્તીન રહે છે અને વેપારનો વખત કંઈગો છે. એટલે એ શિવાય ગૂજરાતીઓ એકદમ મળે અને માનસિક, નાગરિક, સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં લાગ લઈ શકે એવી એક પણ સંસ્થા નથી. કેળવણેલા મનુષ્યોને આ એક મોટી ખામી સાથે એવી જ છે. ગૂજરાતીઓ ત્યાં એકમાર્ગી જ જીવન ગાળે છે. પૂનાના બંધુસમાજ જેવી એક પણ સંસ્થા ત્યાં નથી, કારણ એ વિષયની અગત્યતા ધનના મુખને લીધે લાગતી દેવ એમ

નથી જણાવું. ત્યાં સુધી એ સંવાદનું નિરાકરણ નહિ કરી શકીએ ત્યાં સુધી આપણું કોશિની ત્યાં અપૂર્ણ જ છે. તેનું સુખ્ય કારણ એ જ છે કે ત્યાંનાં ગૂજરાતીઓની મહત્વાકાંક્ષા ફક્ત વેપારની જ છે.

જેમ જેમ આપણે સગાંબહાણાંથી દૂર રહીએ તેમ તેમ આપણે સંપ વધે એ મેંત સર્વાશે ખરું છે. ત્યાં ગૂજરાતીઓનો સંપ ઘણો જ સારો છે. રામેશ્વરની જગ્યા જનાર ગૂજરાતી મુસાફરને મદ્રાસમાં કોઈ દેકાણું ઓળખાણુ ન હોય તો પણ મુખેથી જનારા કરી શકે અને નિવારણના પણ મુખેથી મળે એવી ત્યાં સગવડ આપણા લોકો કરી આપે છે. મદ્રાસમાં ગૂજરાતીઓનાં ચાર પાંચ વર હશે પણ ત્યાં જો કોઈ ગૂજરાતી જઈ ચડે તો તરત જ ત્યાંના નિવાસી આવણી ખજાર કાઢવા નીકળી પડે અને જમવા બોલાવે, આતિથ્ય કરે, અને દરેક પ્રકારનું સુખ આપે. દૂર દેશમાં રહેનાર ગૂજરાતીને પોતાનો ગૂજરાતી બંધુ જેમ કેટલો હર્ષ થતો હશે તેનો ખ્યાલ કરી લે. ત્રિચીનોપટ્ટીમાં તો એક વદ્ધ ગૂજરાતી બાઈ પોતાના મત ધણીનો વેપાર ઘણા સુખથી ચલાવી રહી છે. તે તો પોતાના ખાસ માણસો જ રટેશન ઉપર રાખી મુકે છે કે જેથી કોઈ પણ ગૂજરાતી આવી ચડે તો તરત જ ધર તરફ લઈ જઈ શકે. ત્યાં દરેક પ્રકારનું આતિથ્ય થાય છે; કુટુંબ સહિત પણ ઘણાને ત્યાં સુખથી આગ્રહ સહિત રાખવામાં આવે છે. ત્યાંથી જવું એ મુશ્કેલ કામ થઈ પડે છે એટલી ભગી તે બાઈ છે. કેટલાં હુદયોનાં આશીર્વાદ એ બાઈને મળતાં હશે ? રામેશ્વરની જગ્યા એમ કરતાં મુખેથી થાય.

ગૂજરાતીનું પ્રકરણ એટલેથી જ પૂર્ણ કરું છું. હવે મદ્રાસ અને મદ્રાસી ઉપર કંઈક લખું તો વર્ણન સંપૂર્ણ ગણાય.

(અપૂર્ણ)

ઠાકોરલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર

[મદ્રાસીઓ સંબંધીની રસમય માહિતી આવતા અંકમાં]

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

દંપતિ વાર્તાલાપ:—લેખક અને પ્રકાશક: જીવજીવાલ કરસનજી દાદર, જમુલપુર, ટેકરશાની પોળ, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૦-૧૪-૦

લેખક જેને વાર્તા કહી છે એવી આ સંવાદમાળા પહેલાં અઢવાડિક હિંદુસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી હતી. પુસ્તકોની મદત્તા, દરકસર, મોજશોખ, અવ્યય, ત્રગ્ન વગેરે સામાન્ય વિષયો વિશે આમાં સામાન્ય ઉકાપોદ કરવામાં આવેલો છે. પુસ્તકને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને ઉપયોગી કરવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ જણાય છે. કેટલીક કદંબી ભાષાભૂષો રહી ગઈ છે છતાં પુસ્તક સારું છે.

બ્રહ્મવાદ પ્રતીપ વા નિર્ગુણ ભક્તિવાદ:—લેખક અને પ્રકાશક: સરૈયા મણિલાલ સોમચંદ, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦

શ્રીમદ્ભગવાદ્યે પ્રવર્તાવેલા નિર્ગુણ ભક્તિવાદના નત્ત્વોની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. આપણે ત્યાં આવી રીતે લખાયેલાં પુસ્તકોના સંખ્યા મોટી નથી લેખક પોને બહુશ્રુત છે એ તે પુસ્તક વાંચતાં જ જણાય છે. એમણે સ્વીકૃતિથી પ્રમાણુ દર્શાવવાની રીતો અમને આદર યોગ્ય લાગે છે.

માફું લુનાગઢ:—લેખક: પુરોત્તમ ઝીણારામ પાદક. પ્રકાશક: વેણીશંકર વદાલજી પઠીઆર, હિંમતવીલા, સાંતાક્રુઝ. કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦

‘કર્મભૂમિ’ અઢવાડિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી લેખમાળા ફરીવાર પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. લુનાગઢની હાલની સ્થિતિ સુધારવા માટે શું શું કરવું જોઈએ એ પ્રશ્નનો ઉકાસ કાઢવાનો લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણા રજવાડાઓમાં સુધારો થવાની જરૂર છે એ વાનનો કોઈ પણ અસ્વીકાર કરી શકે એમ નથી અને એ પ્રશ્નને આમ ગંભીરનાથી ચર્ચાતા જોઈએ એમ ખરેખર આનંદ પામ્યા છીએ. લેખકના બધા મનોનો સ્વીકાર અમો કરી શકીએ એમ નથી છતાં આ પુસ્તક લુનાગઢના પ્રશ્નમાં રસ લેનાર દરેક ભાઈ વાંચે એમ તેા અમે જરૂર ઇચ્છીએ.

દિલ્હીના મુગલ બાદશાહ બહાદુરશાહ “ઝફર”:—લેખક: સાદીક, પ્રકાશક: હરાક સાહિત્ય કાર્યોલય, પો. નં. ૫૦૨૬. મુંબાઈ નં. ૯ કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

સિંપાહના બળવાના અરસામાં હેલા મુગલ સામ્રાટ બહાદુરશાહ અને તેમનાં કુટુંબી-જનોની કઠણાગતક અવસ્થાનું ચિત્ર આમાં આપવામાં આવ્યું છે. જેઓએ ‘જુઝાનો દીપક’ વાંચ્યો હશે તેઓને આમાંથી બહુ નવું કદાચ ન મળે પણ પાંચમા ખંડમાં આપેલો પત્ર વ્યવહાર રસિક થઈ પડશે એમ અમને લાગે છે.

જીવનું જાગતું જૂજરાત

જૂજરાતી પ્રજાનો આત્મા જાગૃત થયો છે તેનાં ચિદ્ન લગભગ દરેક મોટાં ગામોમાં જણાઈ આવે છે. અમદાવાદમાં સંગીત પરિષદ, સ્ત્રી કેળવણી પરિષદ, યુવક સમાજ, સાહિત્ય સભાના સ્ત્રીવિભાગની પ્રવૃત્તિ વગેરે અનેક પ્રકારની ચળવળ ચાલી રહી છે. ગોધરામાં સમસ્ત જૂજરાત દારૂનિષેધ પરિષદની સભા મળી હતી, વડોદરામાં યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માટે યોજના થઈ રહી છે અને તેને અંગે ત્યાંના કળાલયનમાં મુંઝવણધારા થયે નય છે, હિંદવિજય જીમખાના તરફથી, ડેક્કન જીમખાનાની માફક, મોટા પાયા પર રમતગમતોના મેળાવાની તૈયારી થઈ રહી છે, આણંદની ચરોતર એન્ટરપ્રેન્સાઈઝ મેન્સાઈટી તરફથી વિદ્યાર્થીઓની કસરત તથા મેદાની રમતોની હરિફાઈને મેળાવડો હાલમાં જ થઈ ગયો, ભરૂચ જીલ્લાને ખીલવવા માટે સેવા-થમની સ્થાપના થઈ છે, મુરતમાં પછાત કોમોની ઉન્નતિને માટે સંસ્થા સ્થપાઈ છે, નવસારીમાં ગ્રામપ્રજામાં જાગૃતિ આણવા માટે ખેડૂત મંડળો અને શિક્ષણની સંસ્થાઓ કાઢવામાં આવે છે. આખા કાકીઆવાડમાં જાગૃતિ આવી છે. રાજકીય પરિપદનું કામ જણાઈ આવતું નથી પણ તેનાં મુંગાં કામથી, તથા “સૌરાષ્ટ્ર” પત્રની રચનાત્મક ટીકાથી ત્યાંનું વાતાવરણ બદલાતું નય છે. રાજકોટના દરબારે પ્રજામાં વિશ્વાસ રાખીને જે રાજકીય અખતરો કર્યો છે તેનાં મીઠાં ફળ થોડા સમય પછી જણાઈ આવશે. આ ઉપરાંત આપણા પ્રાંતના મહાન પુરુષોની જયંતિઓ દરેકરે ઉજવાય છે તેમાં સમાજને પ્રગતિને પંથે દેવવામાં ઉપયોગી થઈ

પડે એવી રચનાત્મક રચનાઓ થાય છે. દૈનિક, સાપ્તાહિક અને માસિક પત્રોદ્ધાર સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા છૂટથી થાય છે. આ બધી ચળવળ અને હિંદવાદથી અંતે પ્રજાને ફાયદો થવાનો છે. જે પ્રવૃત્તિથી પ્રજાને નુકસાન થાય એવું હશે તે થોડા વખતમાં બંધ થઈ જશે, જે પ્રજાને લાભદાયક છે તેની અભિવૃદ્ધિ થશે. જાગૃતિને લીધે ભારે ખેંચતાણ ચાલી રહી છે અને એ મંથનને પરિણામે અમત પણ મળશે અને વિપ પણ નીકળશે. એ બન્નેનો ઉપયોગ કરી સેવાની શક્તિ ધનુષ્ય જરૂર આપશે. જૂજરાતમાં આત્મશ્રદ્ધા ખીલતી નય છે. જૂજરાત મહાવિદ્યાલયના પદવીદાન સમારંભ વખતે મહા-ત્માજીએ કહ્યું હતું કે આત્મશ્રદ્ધાને લીધે આસરે ૨૫૦ કલેક્ટરો આખા હિંદુસ્તાનનો રાજવલિવટ કરી રહ્યા છે. જૂજરાતના પાંચ જિલ્લા માટે પાંચ, કાકીઆવાડ માટે ચાર અને વડોદરા માટે ત્રણ એમ બધા મળીને ખાર આગેવાનો આપણે મેળવી શકીએ તો સરકારથી અલગ રહીને અથવા માત્ર જરૂર પુરતો સહકાર કરીને એ દશે જિલ્લાની પ્રજાના બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપણે કરી શકીએ. તેમાં ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય એ સર્વ પ્રશ્નોના ઉકેલ થાય. સરકારે જે ખાતાઓનો વલિવટ આપણા હિંદીઓને સોંપ્યો છે તેની સાથે સહકાર કરી શકાય. જરૂર પડે ત્યારે લઠી શકાય છે અને અસહકાર પણ થઈ શકે છે, માત્ર આપણામાં સહકાર કરવાનું, લડવાનું અને અસહકાર કરવાનું કે સામે થવાનું આત્મ-જળ હોતું જોઈએ. આવા ખાર ખીન-સરકારી આગેવાનો અને તેમના મદદગારો, તથા તેમના આશ્રમે (કાર્યાલયો) અસ્તિત્વમાં આવનાં

નય છે. Coming events cast their shadows before-hand.

* * *

શ્રી કેળવણી પરિપદ

આખા હિંદુસ્તાનના દરેકદરેક પ્રાંતમાંથી શ્રી પ્રતિનિધિઓ પુનામાં એકઠાં થઈને શ્રી કેળવણીને વિશે ચર્ચા કરવાનાં છે અને ત્યાર બાદ એક જામીની કાર્યવાહક સમિતિની મારફત કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો ઇરિદો રાખે છે. પ્રાંત પ્રાંતે પરિપદો લઈને કેળવણીને લગતા વિષયોની ચર્ચા ચર્ચા રહી છે, અને અસહજતામાં આખા ગૂજરાત કાઠીઆવાડ તથા ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ તથા અન્ય યુગ્મેચ્છકોની સલામતી હતી. ગૂજરાત કાર્યકુશળ છે અને તેથી આ સલામત શ્રીઓની નહોતી પણ કેળવણીમાં રસ લેતા પુરુષો તથા સરકારી અમલદારોએ પણ તેમાં ભાગ લીધો હતો. પરિપદમાં જે દરારો કર્યા હતા તેની પ્રાથમિક ચર્ચા ક્રીક થઈ હતી, અને એ દરારો દરેક વ્યક્તિને પસંદ પડે એવી ખોટી આશા કેટલે રાખે નહિ પણ એકંદરે તે સારા હતા. એ દરારો ખૂબ અનુભવ અને વિચારને આધારે રચાયા હતા. સમસ્ત હિંદની પરિપદનાં મુખ્ય મંત્રીએ જણાવ્યું કે એ દરારો સારામાં સારા હતા અને એ દરારોને નમુના તરીકે રાખીને મોટી પરિપદના દરારો ઘડવામાં આવશે.

પરિપદમાં જે સ્ત્રીપુરુષો એકઠાં થયાં હતાં તે આ કહિન પ્રશ્નો ઉકેલ કેવી રીતે કરવો તેનો ગંભીરતાથી વિચાર કરીને ચર્ચા કરતાં હતાં. તમાશગીરની સંખ્યા જુજ હતી અને કેટલાક મુખ્ય આગેવાનો એમ પણ કહેતા હતા કે જે મોટી પરિપદનું કામ જોઈએ તેવું સાઈ નહિ થાય તો પણ ગૂજરાતે તો એક પગલું માગણ ભરવું જ જોઈએ. એ ઉત્સાહ કર્યા પુછી દીધો છે એ કહી ન શકાય છતાં ઈશ્વર ખોળે જળ આપે એવું અમે ઈચ્છીએ છીએ.

* * *

શ્રી કાર્યક્રમો

કન્યા કેળવણીનાં પ્રાથમિક ધોરણો ફરજિયાત કરવા માટે, બાળવયના પ્રતિબંધ કરવા માટે તથા સંમતિવય સોળ વર્ષ સુધી વધારવાને માટે સરકાર ઉપર દબાવુ કરવાના દરારો થયા હતા. ત્યાર પછી એક દબાવુ એવા મુદ્દાનો હતો કે કન્યા કેળવણીને સફળ કરવા માટે પ્રજામત કેળવવાની આવશ્યકતા છે અને તે કામ શ્રી ઉત્તરિમાં રસ લેતાં સ્ત્રીપુરુષોએ ઉપાડી લેવું, અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓએ આગળ પડવો ભાગ લેવો જોઈએ. આ બાબત વિવેચન કરતાં એક પુરુષ વક્તાએ ચેતવણી આપી હતી કે જે પ્રજામત કેળવવા સિવાય કામદાર કાનુનોના જોરથી મુકારો કરવાનો પ્રયાન થશે તો ગરીબ અને અગામ પ્રજાને ઘણું ભારે નુકસાન થશે. વડોદરા રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત છે તે છતાં પછાત કોમોની કન્યાઓમાં તેનો પ્રચાર બહુ વધ્યો નથી; ગરીબ માળાપો દંડાય છે; અને બાળવયના પ્રતિબંધ માટે કાયદો થયો છે તે છતાં તેની અસર સમાજ પર અછ હોય એવું જણાવું નથી, એટલે કાયદાની સજાઈ કરતાં પ્રચારકામ અને પ્રજાવર્ગને સમજાવવાની ઘણી જ જરૂર છે. વડોદરામાં બાળવયની વિરૂદ્ધ કાયદો થયો છે તે છતાં સમજાવવામાં તથા અમલદારો એવાં લોકોમાં જાય છે, અને જે જોઈને એ આ પરિપદમાં દરાર પસાર કર્યો છે તે પણ જ્યારે પોતાનાં સગાં-સંબંધીઓમાં બાળવય થશે ત્યારે તેમાં જરૂર એવી દહેશત રહે છે. આ દીકા યદ્ય એટલે એક જાણીતા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થે ત્યાં ત્યાં એક પરિપત્ર (સર્ક્યુલર) ફેરવ્યો કે જે જોઈને બાળવયમાં નહિ જાય તેમણે એ પત્ર પર સહી કરી. અમે સાંભળ્યું છે કે એ પરિપત્ર ત્રિમાસાઈ ફાલના જમણા લાયના વિભાગમાં રહી ગયો હતો તે છતાં તેનાં ઉપર ૩૭ સહી થઈ હતી. જે વ્યક્તિઓએ સહી કરી હતી તે સૌ આ નિર્ણ-

યુનું પાલન કરેશે નહીં, એની અમરી ખાત્રી થતી નથી, અને મેલાઓમાં જે પ્રતિવાઓ થવાય છે તેમાં અમને શ્રદ્ધા નથી; પણ આંગળી ઉઘી કરવી અને કાગળ ઉપર સહી કરવી એમાં તકાવત છે. આ બનાવ ગૂજરાતી પ્રજાની જાણ માટે પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

* * *

યુવકોનું જીવન

: જે દિવસે સ્ત્રી કેળવણી પરિપક્વની સહા મળી તે સોજે યુવક સમાહની શરૂઆત થઈ હતી. આજના યુવકોને માથે ભારે જવાબદારી આવી પડી છે. દેશનું બાવિ તેમને હાથે ધારશે. જે યુવકો દૃઢ સંકલ્પ કરે તો જાળવશ તથા કન્યા કેળવણીના પ્રશ્નોનો નિકાલ સપાટામાં થઈ ગય. દેશનો જુવાન વર્ગ જાણપણમાં પરજીવાની તથા અજાણ કન્યા જેડે વરવાની ના પાડે એટલે સુધારે થયા વિના રહે જ નહિ.

રશિયાના યુવકવર્ગે આત્મભોગ આપીને આખા દેશનું વાતાવરણ જાદવી નાખ્યું હતું પણ કેટલાંક વર્ગો સુધી યુનિવર્સિટીનાં મકાનો ઉજાગર થઈ રહ્યાં હતાં. કલાક્રમ નામના એક યુવાન કારકુને આપણા દેશમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. હિંદી યુવકોએ સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે કમર કસવી જોઈએ. આજે યુરોપના મિશનરીઓ આપણા દેશના દૂર દૂર રાની પ્રદેશોમાં જઈને કેળવણી તથા સામાજિક સેવાનાં કામ ઉઠાવી રહ્યા છે. રક્ષાપિતૃથી પીડાતા હિંદીઓની સારવાર આપણાં લોકો નથી કરતા પણ મુક્તિકાંજ (સાધ્વેશન આર્મિ) ના માણસો કરે છે. પતિત સ્ત્રીઓના ઉદ્ધાર માટે જે મુશ્કેલી કાઢવામાં આવે છે તેમાં સેવા કરનાર સત્તારી, (પગાર લઈને કે વગર પગાર) હિંદી પ્રજામાંથી મળતી નથી. આ બધી દમીકત જાણીને ક્યો હિંદી ઉચું મોં-રાખી શકે ?

યુવકોએ સાહસ ખેડવાનું હોય, અને આજે તો તેમને ક્ષેત્ર શોધવા જવું પડે એમ નથી.

આપણા ખેડુતો, મજૂરો, આપણા કારીગર વર્ગ: એમની ઉત્પત્તિ માટે સેકંડો જુવાનીઓની મદદ જોઈએ છે. ભીલ, કાળીપરજ, કોળી, દાકરડા, અંત્યજ, ધારાણનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પણ સેકંડો કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે. આપણે ત્યાં બધા જીજ્ઞાસામાં આશ્રયો છે પણ ત્યાં જોઈએ તેટલા માણસો નથી. પ્રજા પૈસા પણ આપે છે પણ યોગ્ય લાભકારીવાળા જુવાનીઓ એ કામ ઉપાડી લેતા નથી. જે જુવાનીઓ દેશોદ્ધારના પવિત્ર કામમાં ઉતરી પડે તો રાજકારભારની લગભગ આપણે જોતજોતામાં ખેંચી લઈએ.

દરેક જીજ્ઞાસામાં જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓને માટે એક મંડળ થતું જાય છે. આ બધું કામ ન્યારે વ્યવસ્થિત થશે ત્યારે આપણે લગભગ સ્વાસ્થ્ય થઈશું. હિંદી સેવક સમાજની માફક ગૂજરાત સેવક સમાજ થાય કે ન થાય પણ દરેક જીજ્ઞાસી જાહેર પ્રવૃત્તિમાં જોર અને રસ રેડે એવું એક મંડળ થાય તો જીજ્ઞાસાનું સ્વરૂપ બદલાઈ જશે.

* * *

બોરોમાં માથાં

સમાહનો મેળાવડો પુરો થયો એટલામાં જ એક અમેરિકન યુવક અમદાવાદ તથા વડોદરામાં યુવકોની સમિતિ સ્થાપવાને માટે આવી ગયો. આ યુવાનનું વય ૨૭-૨૮ નું હતું અને તેણે યુરોપની લડાઈમાં મરીન-ગન ચલાવી હતી. અમેરિકાના યુવકો તથા મોટી ઉંમરનાં સ્ત્રી પુરુષોની ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે પાશ્વલ દેશોના મૂલીદાર વેપારીઓ, પછાત કેમો તથા પ્રજાઓને સુસ્તી ખાનાર સામ્રાજ્યવાદીઓ અને એવા એવા રાક્ષસો પેતાનાં દિત સાધવા માટે પ્રજાઓને લગાવી મારશે, તેથી તેમની સામે યુવકોએ બંડ ઉઠાવવું અને જગતમાં શાંતિના પ્રસાર માટે પ્રજામત કેળવવો. એક લાપણમાં એમણે કહ્યું હતું કે તાલકીવાળાં માથાં હવે મુઠરે એવી આશા રાખવી ખોટી છે; માટે

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૩

પોપ ૧૯૮૩

અ'કે ૩

ઈશ્વર સ્તવન

[રાગ યમન, ત્રિતાલ]

નમન પ્રણા ! કલા તવ અકલા !
 પરમ કલાધર ! અમ શું કૃપાકર !
 દે અમને રસધન તે લાવન— નમન૦
 તવ લીલા પ્રભુ ! દીસે અહ્લુત
 ગાન મૌન ધરી કરે મન— નમન૦
 કરતી રાઈ તણા પરવત એ
 લાસતી નવલ પુરાતન— નમન૦
 કરતી લાસ્ય અને એ તાણુડવ
 વ્યાપતી જગભર વામન— નમન૦

વિહંગને સંબોધન

[રાગ ખમાય, ત્રિતાલ]

પાંખ જીડે તવ વેગે સરતી
 ચેતન નૂતન ક્યાં થકી ભરતી ?— પાંખ જીડે૦
 વિહંગ ! જીવે નભમાં કે રાહુ
 પ્રેમ લીની પંખીડી જૂરતી ?— પાંખ જીડે૦
 તરુ પર વા તવ માળે બેઠી કે
 હાલી જીવન માર્ગ સુઝવતી— પાંખ જીડે૦

ધંધર સ્તવન

[સંગ યમન, ત્રિતાલ]

પ ધ ગ ગ
 નિનિ (પ) મંગ પ - મંગ રી ગ ગ રી સા રી સા -
 નડ મ ન પ્ર | હોડ ડ ક | લોડ ત વ | અ ક લોડ |
 ૩ x ૨ ૦

નિ નિ મં ગ
 સાં રી ગ રી સા રી સા સા સા સા ગ ગરી ગ મં મં પ
 પ ર મ ક | લોડ ધ ર | અ મ શું કૂડ | પોડ ક ર |
 ૩ x ૨ ૦

મં ધ રી રી
 પ - પ પ મં - મં ગ ગ રી સારીગમં પ ગ રી નીરી સા
 દેડ અ મ | નેડ ર સ | ધ ન તેડડડડ | ડ લો વડ ન |
 ૩ ૨ ૦

અંતરો-૧

નિ નિ નિ ધ
 પગ પ ધપ સાં - સાં સાં સાં રીનિ રીં ગં સાં નિનિ (પ) -
 તવ હી ડડ | લોડ પ્ર ભુ | હી ડડ એડ | અ દૂડ ભુ ત |
 ૩ x ૨ ૦

મં મં ધ રી
 પ - પ પ મં - મં ગ ગ રી સારીગમં પ ગ રી નીરી સા
 ગાડ ન મૌ | ડડ ન ધ | રી ક રેડડડડ | ડડ મડ ન |
 ૩ x ૨ ૦

અંતરો-૨

નિ નિ નિ ધ
 પગ પ ધપ સાં - સાં સાં સાં રીનિ રીં ગં સાં નિનિ (પ) -
 ક ર તી ડડ | રોડ ધ ત | હોડ ડડ પ ર | વ ત એડ |
 ૩ x ૨ ૦

મં મં ધ રી
 પ - પ પ મં - મં ગ ગ રી સારીગમં પ ગ રી નીરી સા
 લોડ સ તી | ન વ લ પુ | રોડ ડડડડડડ | ડડ તડ ન |
 ૩ x ૨ ૦

આ ગીતો 'રાધનો પવંત' નાટક ભજવાયું તેમાંથી લીધાં છે. પ્રસંગોને અનુકૂળ શુદ્ધ સાગ્રીય રાહો પદ્ધિત વાદ્યવાદ્ય સિવાયે ચોક્કસ છે જેઓ પ્રસિદ્ધ સંગીત વિશારદ ભાતખંડેના પદ્ધિષ્ઠ છે. એ રાહ પ્રમાણે ચંપાવની ચોજના શ્રીયુત સંસ્કૃતિ છે. પરીષે કહેલી છે.

અંતરો-૩

પ ગ પ ધપ સાં - સાં સાં સાં શિનિ શિં ગં સાં નિનિ (પ) -
ક ર તી ડડ | ભા ડ રથ અ | ને ડડ એ ડ | તાં ડડ ડ વ |
૩ x ૨ ૦

મ મ ધ રી
પ - પ પ મ - મ ગ ગ રી સારીગમ પ ગ રી નીરી સા
બ્યા ડ પ તી ડ ડ જ ગ | ભ ર વા ડ | ડ ડ મડ ન |
૩ x ૨ ૦

વિહગને સંબોધન

[રાગ ખમાજ, ત્રિતાલ]

પ સાં (સાં)-નિનિ ધ પ ધ (મ) ગ ગ મ પ ધ સાં નિ સાં -
પા ડ ડખઉ | ડડ ડ ત વ | વે ડ ગે ડ | સ ર તી ડ |
૦ ૩ x ૨

નિ શિં શિં સાં
સાં - ગં મ ગ - નિ સાં - નિ સાં સાં નિસારી નિસાં નિ ધ
ડ એ ડ તન | ટૂ ડ ત ન | ડકયા થ કી | ભડડ રડ તી ડ |
૦ ૩ x ૨

અંતરો-૧

મ નિ શિં
ગ મ ધ નિ સા - નિ નિ સાં - સાં સાંનિ સાં નિ ધ
વિ હ ગ ભુ | વે ડ ન ભ | માં ડ ડ ફો | શા ડ હ શુ |
૦ ૩ x ૨

નિ શિં શિં સાં નિ ધ પ
સાં - ગં મ ગ - નિ સાં નિ સાં સાં સાં (સા) નિ ધ
એ ડ મ ભી | ની ડ પ ડ | ડખી કી | જુ ર | તી ડ |
૦ ૩ x ૨

કારણકે જરૂર પૂરતો અન્નસંગ્રહ ભારતવર્ષમાંથી જ મળી આવે એવું હતું. પરંતુ કોણ જાણે કયા કારણથી શ્રી ગુરુદેવની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલેલો અને તેમાં પેકીન યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક તરીકે જવાનું નિમંત્રણ આવેલું. તે વખતે તો મેં એનો અસ્વીકાર કરેલો, કારણકે ચીન માટે કાર્યક્ષેત્ર નહોતું. વળી ચીનીનો અભ્યાસ પ્રો. સિસ્તન લેવીની પાસે કરવાનું ફીક પડે એમ હતું. બે વર્ષ પછી જ્યારે શ્રી ગુરુદેવના પર ત્યાંના વિદ્વાનો તરફથી નિમંત્રણ આવ્યું, ત્યારે તેમાં એવી પણ વિનંતિ હતી, કે ભારતવર્ષના પંડિતોને પણ સાથે લાવજો. શ્રી ગુરુદેવને વિચાર થયો, કે વિદ્વાનોને કેવી રીતે લઈ જવા? પણ કલકત્તાના ખીરલા અધ્યક્ષે અર્થ આપવાનું માથે લીધું એટલે શ્રી ગુરુદેવે મને સાથે જવા કહ્યું. ત્યારે મેં કહ્યું કે મારા કરતાં વધારે યોગ્ય માણસો છે તેમને લઈ જાઓ તો સારું. એમ કહી હું નિશ્ચિત થયો. શ્રી ગુરુદેવ ચીન જવા નીકળવાના હતા તે પહેલાં ચાર પાંચ દિવસ અગાઉ તેમને મળવા માટે હું કલકત્તા ગયો ત્યારે સર્વ મને જોઈને હસવા લાગ્યા. બધાએ પૂછ્યું કે તમારો બધો સરસામાન બાંધી તૈયાર થયા છો કે? મને થયું, કે હું તો પારકાની જાનમાં આવેલો પણ આ તો મને જ પરણાવવાની વાત! મેં વિચાર્યું હતું કે શ્રી. નંદલાલ જેવા વિદ્વાન ચિત્રકાર ચીનમાં જાય એ જ વધારે યોગ્ય છે કારણકે એમના જવાથી ચીન અને ભારતવર્ષની ચિત્રકળાનો સુયોગ પણ થાય. મેં પૂછ્યું કે પાસપોર્ટ વગેરેની શી વ્યવસ્થા છે? ઉત્તર મળ્યો, કે બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે. ચાર પાંચ દિવસમાં બન્ધુબાન્ધવ અને જામાતાએ ઝખ્ખો ધોતીયું વગેરે કપડાંની વ્યવસ્થા કરી નાખી. મને તો ખબર નહિ કે મારી પાસે શો સામાન છે. મેં તો કેટલાંક પુસ્તકો ઝપ્પથી ભેગાં કરી લીધાં: કારણકે ચીન તો રહ્યો ગંભીર પંડિતોનો દેશ. તેમની સાથે બધી જ વાતચીત બહુ જ સાવધાનીથી કરવાની હોય છે. જહાજમાં જઈ સામાન જોયો તો કેટલીક ચીજો તો જ જણીને જોઈએ તેટલી હતી, જ્યારે કેટલીક મુદ્દલ જ ન હતી. વિચાર કર્યો કે તે ચીજો રંગુનથી લઈ જઈશું.

સુરકેલી એ હતી, કે ચીનનો પરિચય ચીની મોચી, સુંતાર વગેરે ઉપરથી થયો હતો. જેમ ભારતવર્ષમાંથી ધાણકા, કોળા વગેરે મળુરો પરદેશ જાય અને તે ઉપરથી ત્યાંના લોકો ભારતવર્ષની સભ્યતાનું અનુમાન કરે તેના જેવું ચીનના સંબંધમાં આપણે કરીએ છીએ. પ્રથમ રંગુન જઈ કેમેનડાઈનમાં જઈએ તો કેલેન્ડર જોઈ ત્યાં ચીનની સભ્યતા, પોંડિચ અને લદતાનો થોડો ઘણો પરિચય મેળવી મધ્ય દ્રીપકલ્પમાં ગયા. મધ્યમાંથી સ્ટ્રેઈટસેટલમેન્ટમાં ગયા. ત્યાં સવારમાં છ કલાક સુધી સ્ટીમર ચાલી હતી. અત્યાર સુધી સમુદ્રમાં મોટા તરંતો ઉઠાળતા નહિ એટલે આરામથી મુસાફરી કરેલી અને વિચાર આવેલો કે સમુદ્રયાત્રામાં કેવી સ્થિતિ છે! પરંતુ જ્યારે સ્ટ્રેઈટમાંથી ઉપડ્યા અને ભારતવર્ષની સભ્યતાવાળા બન્ને બાજુના દ્વિપકલ્પો વચ્ચે થઈને પાસિફીક મહાસાગરમાં પેહા, ત્યારે મોટા મોટા તરંગો આવવા લાગ્યા, અને ત્યારથી બધા આરામ ખુરશીમાં પડી રહેવા લાગ્યા. કાંઈ પણ કરવાની વૃત્તિ જ ન થાય.

હૃદય જીતવાની કળા

ચીનદેશના લોક તરફથી જે પહેલું અભિનંદન પત્ર મળ્યું તે હાથીઘાંતની પેટી ઉપર કોતરણી કરી બંગાલી અક્ષરમાં લખેલું હતું, અને તે પર શ્રી ગુરુદેવનું નામ બહુ

સુન્દર રીતે કાતરેલું હતું. કલકત્તાના ચીનના કોન્સલ પાસેથી અક્ષરનો ફેરો મંગાવી તે પરથી એમણે કાતરેલું હતું. આ ઉપરથી સમગ્રય છે કે મનુષ્યનું હૃદય કેવી રીતે છતી શકાય તે એ લોકો જાણે છે. જો કોઈ એાણી સમ્મતાવાળા દેશમાં ગયા હોત તો અથ પૂજાત કે બંગાળી સારી લાખા છે ? તે સહેલાઈથી લખી શકાય છે ? પણ આ લોકો તો જાણતા હતા, કે બંગાળી અમારી અંતરની લાખા છે, અને તે સારી રીતે લખી હોય તો અમે પ્રસન્ન થઈએ.

જ્યારે હોંગકોંગ પહોંચ્યા ત્યારે સનયાતસેન કોન્સલના સેક્રેટરીએ કેન્ટોનમાં જવાનું કહ્યું કારણકે દક્ષિણ ચીનનું તે મુખ્ય સ્થાન હતું. અમે કહ્યું: 'પણ અમે સાંગહાઈ સુધીની વ્યવસ્થા કરેલી છે, તે કેવી રીતે ફેરવી શકાય ?' તેમણે કહ્યું: 'એવી વ્યવસ્થા કરવી અઘરી નથી.' આ પરથી એમ ન જાણવું કે તે આપમુદ્દ હતા પણ તે લોકપ્રિય હતાં તેથી જ એમ કરવાને સમર્થ હતા. અમે કહ્યું: 'વૃક્ષના મૂળમાં જલસિંચન થાય તેવી રીતે ચીનની રાજધાની અને વિદ્યા તથા સંસ્કૃતિના મૂલસ્થાન પેકિનથી અમારી યાત્રાનો આરંભ થાય એ યોગ્ય છે અને થી. ગુરુદેવનું પહેલું જાહેર લાપણુ પણ પેકિનમાં જ થાય એ ઇચ્છ્યા યોગ્ય છે.' એટલે સનયાતસેનના સેક્રેટરીએ કહ્યું: 'આપની વાત યોગ્ય છે.'

આદર્શ અને વ્યવહાર

સનયાતસેનના કહેવાથી માલમ પડ્યું કે તેમનું રાજ્ય માત્ર એકલા વ્યવહાર પર નહિ પણ આદર્શ પર રચાયેલું છે. તેથી અમને તેમને માટે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયાં. સનયાતસેનના તરફ શ્રદ્ધાવાળા અનેક માણસોને અમે જોયા તેમાંના એકને અમે નમ્રતાપૂર્વક પૂછ્યું: 'આપની જાતિ તો બહુ ઉપયોગિતાવાદી છે તો તમારા રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા સર્વોચ્ચ આદર્શ ઉપર છે તે અમારા માનવામાં તો નથી આવતું.' તેમણે કહ્યું: 'વિશ્વશક્તિથી પ્રતિદૂલ થઇ કંઇ કરીએ તો વિશ્વશક્તિ આઘાતરૂપ થઇ પડે અને એ શક્તિને અનુદૂલ થઇ કામ કરીએ તો જે સ્વાભાવિક છુટે તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. આદર્શ એ સમસ્ત મનુષ્ય જાતની સ્વીકૃત વિશ્વસનીય સત્યની પ્રતિષ્ઠા-બુદ્ધિ છે. અમે તો નવીન શક્તિ મળે એવી ઘટનાઓ ઘટીએ છીએ, અને તે જો આદર્શ પર ન ઘટીએ તો કેવી રીતે ટકે ? નૂતન વસ્તુ પ્રથમથી જ સુપ્રતિષ્ઠિત હોવી જોઈએ, નહિ તો પ્રતિષ્ઠાહીન વસ્તુની માફક તે જ દિવસમાં ટૂટી પડે.' મને વિચાર આવ્યો, કે નવીન શક્તિનો સંચાર થતો હોય તે વખતે આદર્શ વગર પણ ચલાવી લેવાય, એવી માન્યતાવાળા જો આ રીતે વિચારે તો કેટલો લાભ થાય ? એમણે ચીનની વાસ્તવિક શક્તિ આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરી છે.

ત્યાંથી અમે સાંગહાઈ ગયા. ત્યાં અમેાએ જોયું, કે ચીનના લોકો હીંગણા નહોતા પણ દીર્ઘકાર, સુંદર, શ્રીમાન, પ્રતિભાશાળી અને નેત્રમાં વિદ્વત્તાના તેજ્જ્વાળા હતા. પહેલાં ત્યાંનું રાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય જોયું અને તેના અધ્યાપકો સાથે વાતચીત કરી. તેમાંના પ્રત્યેક એવા મંમીર પંગિત હતા કે તેમનો પરિચય આપવો કેવળ અશક્ય છે.

હોંગચાઉને રસ્તે

૧૫૦ માઈલ દૂર હોંગચાઉ મરેાવર ઉપરના હોંગચાઉ શહેરમાંથી શ્રીગુરુદેવને નિમંત્રણ આપ્યું હતું ત્યાં જવાનું નહોતું કહ્યું. અમારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે હોંગચાઉ

સરોવર માનસ સરોવરના જેવું છે, અને તેની આજુબાજુના માનસિક વાતાવરણમાં સભ્યતા, ઉન્નૃષ્ટતા અને વિદ્યાકળાનો વિસ્તાર છે. માર્કાપોલોએ પણ મધ્યયુગમાં તે સરોવરની આજુબાજુ ઘણો વખત ગાળ્યો હતો. પહેલાં ૪૦૦ વર્ષ ઉપર ભારતમાંથી સાધુપુરુષો ગએલા તે તિબેટમાં થઈને ચીનના પશ્ચિમ ભાગમાં ગએલા; અને પછીથી જે ગએલા તે હંગચાઉ ગએલા. ચોથીથી આઠમી સદી સુધી ભારત અને ચીનનો સંબંધ ગાઢ હતો. આ હંગચાઉમાં જવાનું થશે એમ સાંભળી અમને અત્યંત આનંદ થયો. સાંગહાઈથી ચાંચા. માગે નાની નાની નદીઓ અને મોટી મોટી નહેરો પણ આવતી હતી, તેમાં ગ્રેન્ડ કેનલના આદી અને મુખ્ય ભાગની લંબાઈ ૬૫૦ માઇલ છે અને તેમાંથી બીજી મોટી શાખાઓ કાઢેલી છે તે બધીની એકઠી કરેલી લંબાઈ ૧૫૦૦ માઇલ થાય. ગ્રેન્ડ કેનલ એરણ નદીના પહોળામાં પહોળા પટથી સોળ ગણી પહોળી હતી. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં તે બાંધવા માંડી હતી, અને બે હજાર વર્ષથી એ વપરાશમાં છે. એ મુખ્ય નહેર છે અને એમાંથી નીકળતી નાની નહેરો ઘણી છે. એની મારફત રણ અને ફળદ્રુપ નદિ એવી ભૂમિ પર વિજય મેળવ્યો છે. લાખો લોકોની રણ જેવી જમીન એની સહાયતાથી ફળદ્રુપ બનાવેલી છે.

[અત્યંતસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૯ થી ચાલુ]

છાત્રાલય વિશે ગાંધીજીનો પત્ર*

ભાઈ,

મને કોઈ પણ લખાણ મોકલવાને વખત છે જ નહિ. ઘણું કામ એમને એમ પડ્યું રહે છે. જોયો મારી દશા સમજે છે તેઓએ મારી ઉપર નવો બોલો ન મૂકવો તે તેમની ફરજ છે. તમને હું ના નથી પાડી શક્યો એટલે કેઈકે મોકલાવું છું. ભવિષ્યમાં બચાવજો. અને બીજાઓને મારી ઉપર બોલો મૂકતાં રોકજો. જેમાં મારી ખરેખરી જરૂર હોય તેમાં જ મને રોકવાથી મારી સારામાં સારી સેવા લઈ શકાય. એક દોકડાના કામમાં રૂપીઓ વાપરનારને આપણે શી ઉપમા આપીએ ? કેટલાંક કામમાં મારી કિમ્મત રૂપીઆની છે એમ હું માનું છું. એવાં કામો અત્યારે મારી પાસે પુછાજ છે તેમાં જ હું શુલ્કતાન રહું એ જરૂરનું છે.

મોતીહારી
કાર્તિક, અમાવાસ્યા
સં. ૧૯૭૨

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્.

* આ પત્ર શીશુત કલ્યાણજી વિકલભાઈ મહેતા ઉપર લખાયેલો.

વિદ્યાર્થી-આશ્રમ

વિદ્યાર્થીઓને સારૂ આશ્રમો ખોલવાં એ નાનીસુની જવાબદારી નથી. એમ છતાં એવું જોવામાં આવે છે કે જેની પાસે પૈસા હોય છે અને જેને આવાં આશ્રમો ખોલવાની ઈચ્છા થઈ જાય છે તે ગમે તે માણસને રાષ્ટ્રી આવાં આશ્રમો ખોલે છે. યુરોપમાં તેમ જ હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં આવાં આશ્રમો ચાલે છે, ત્યાં ત્યાં ધણીવાર અનીતિઓ થતી જોવામાં આવે છે. યુરોપમાં વખતોવખત તે વિશે ડાપાઓમાં ચર્ચા ચાલે છે. હિંદુસ્તાનમાં ડાપાઓનું ધ્યાન આ વિષય ઉપર ઓછું ખેંચવામાં આવે છે. જેઓને અનીતિનો અનુભવ થયો છે તેઓ ખદાર પડતાં ડરે છે. અધિપતિઓ પણ સંકોચાય છે અને અનીતિ ધીમે ધીમે ધર કરતી જાય છે. ઉપાયો ખતાવવા અને યોજવા એ રહેકું નથી, છતાં કેટલાક ઉપાયો જે મેં પોતે અમલમાં મૂક્યા છે તેની નોંધ નીચે કરી નાખું છું.

- (૧) ગમે તેવા પ્રયત્ન કરીને પણ વિદ્યાર્થીગૃહનો પતિ વિદ્વાન તેમ જ ચારિત્રવાન હોવો જોઈએ અને તેનો બધો વખત વિદ્યાર્થીઓના જ કામમાં રોકાવાની જરૂર છે. પ્રમાણિક મુખી તરત અનુભવશે કે બીજા કોઈ પણ કાર્યને સારૂ તેની પાસે વખત નથી. મુખીએ વિદ્યાર્થીના જીવનના દરેક વિભાગમાં તન-મય થવું જોઈએ.
- (૨) વિદ્યાર્થીઓને હમેશાં ધર્મશિક્ષણ મળવું જોઈએ. ધર્મશિક્ષણ મુખ્યત્વે એ મુખીના જીવનમાંથી જ લઈ શકશે.
- (૩) વિદ્યાર્થીને એકાંત મળવું એ આવશ્યક છે તેથી એક કોટરીમાં બધાને ગોંધવાને બદલે નાની પણ દરેકને સારૂ નોખી કોટરી હોય તો સહુ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિકાસ પામી શકશે; અને પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના ગુણદોષ, તેની પોતાની કોટરી રાખવાની ઢબ ઉપરથી જણાઈ આવશે.
- (૪) વિદ્યાર્થી શરીર અને નિર્ભય બને તે સારૂ તેને પોતાના દરેક કામમાં રોકવાની જરૂર છે, એટલે કે નોકરો પાસેથી તેનું બધું કામ કરાવી વિદ્યાર્થીને અપંગ બનાવવાને બદલે વિદ્યાર્થીની પાસે એવું કામ કરાવી તેને સ્વનંત્ર બનાવવો જોઈએ.
- (૫) વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર કસાયલાં નથી હોતાં. નિશાળમાં તે કેળવણી નથી હોતી, તેઓને વ્યાયામ અવશ્ય જોઈએ.
- (૬) વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરની દાકતરી તપાસ-બધા ભાગની દર માસે થવી જોઈએ.
- (૭) શાળાઓમાં ઉદ્યોગ કાંઈ શીખવવામાં નથી આવતો. કંઈક પણ ઉદ્યોગ વિદ્યાર્થી-આશ્રમોમાં દાખલ કરવો જોઈએ.
- (૮) શાળાઓમાં બીજી પણ જે ન્યૂનતા જોવામાં આવે તે આશ્રમોમાં અને તેટલે દરજ્જે દર કરાવી જોઈએ.
- (૯) વિદ્યાર્થીઓને એક બીજાની વચ્ચે કટી પણ અગ્રેષ્ઠ ખોલવાની ટેવ નહિ પડ્યા દેવી જોઈએ અને માનુભાવો ઉપર પ્રેમ હિતપત્ત કરાવવો જોઈએ.
- (૧૦) તેઓને સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, નિર્ભયતા, સ્વદેશી આદિ વ્રતો ગમે તે જોખમે પણ પળાવવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ. તે વિના મજેલ કેળવણી લગભગ વ્યર્થ છે.

મોહનદાસ ગાંધીના

વંદે માતરમ્

શિક્ષણ અને છાત્રાલય*

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

સન્નતો,

આપે નિર્દેશ કરેલું સ્થાન સ્વીકારતાં મને અનેક પ્રકારની લાગણીઓ થાય છે. આ માનપ્રદ સ્થાન આપ મને આપો છો તે માટે આભારની લાગણી તો થાય જ પણ તે ઉપરાંત પ્રસંગની ગંભીરતાથી મને જરા સંકોચ થાય છે. આ એક નવા જ સંમેલનનો આપણે ઉપક્રમ કરીએ છીએ. આપણી પાસે આવવાના પ્રશ્નો નવા જ હશે. તેની વસ્તુ પરિસ્થિતિ નવા જ પ્રકારની હશે. અને તેવા જ નવા પ્રકારનાં તેનાં સમાધાનો પણ આપણે શોધવાનાં છે. સામાન્ય રીતે રૂઢિ કે પૂર્વની પરંપરા કાર્યપદ્ધતિને નકી કરી આપે છે તે પણ આપણી પાછળ નથી. અને પ્રથમ જ સંમેલન હોવાથી સંમેલનના અસ્તિત્વનું મહત્ત્વ તેના પરિણામથી આપણે ગૂંજરાતને સાબીત કરી આપવાનું છે. આ સ્થિતિમાં મારી વ્યક્તિગત મર્યાદાઓનો વિચાર કરતાં મને કેટલીક આશંકાઓ થાય છે. પણ દરખાસ્ત મુકનાર શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ, જેઓ મારા ગુરુ હતા ત્યારથી વડિલમિત્ર થઈ રહ્યા છે, તેમના નિર્ણય ઉપર અને આપના સૌજન્ય ઉપર આસ્થા રાખી હું આ પદ સ્વીકારું છું. મને આશા છે કે આપ સર્વના ઉત્સાહ, કાર્યકુશળતા અને સહભાવથી આપણું કાર્ય આપણે સાંજોપાગ પાર ઉતારી શકીશું.

આપણા સંમેલનનો ચર્ચાવિષય છાત્રાલયો છે. તેનું નિમિત્ત તો મુખ્યત્વે બહારગામથી આવતા છાત્રોને રહેવાનું અને ખાવાનું પુરું પાડવાની સગવડ આપવી એટલું જ છે. પણ માણસ જડ જીવનના નિમિત્તની બહાર જઈ એ પ્રસંગનો પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોતાના ઉદ્દેશો પાર પાડવાને બને તેટલો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરે છે. વિકાસક્રમે જલ તો રસના છે, ખાવાનું સંકેરવાને અને રસ પેદા કરી તેને મુપામ્ય બનાવવાને નિમિત્તે પ્રાણીઓને મજેલ છે. પણ માણસ જાતે વિચારમ્બવદારની ભાષા બોલવામાં તેના કેઈ અદ્ભુત ઉપયોગ કર્યો છે. આપણા જીવનમાં છાત્રાલયોનો આપણે શો ઉપયોગ કરી શકીએ અને કઈ રીતે સારામાં સારો ઉપયોગ કરી શકીએ એ આપણા સંમેલનનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે.

આ મુખ્ય પ્રશ્ન શિક્ષણના વ્યાપક પ્રશ્ન સાથે સમ્બંધિત છે. એ પ્રશ્નથી તેને જુદો પાડી શકાય તેમ નથી. છાત્રાલયો કેવાં હોવાં જોઈએ એ પ્રશ્ન શિક્ષણ એટલે શું અને શિક્ષણ કેવું હોવું જોઈએ તેની સાથે જીવન સંબંધ રાખે છે. શિક્ષણ વિગે આપણને જેમ વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ, જેમ વધારે સ્પષ્ટ દર્શન, તેમ છાત્રાલયના પ્રશ્નોનો આપણે વધારે સારો નિવેડો કરી શકવાના.

અને જનાં શિક્ષણનો સમગ્ર પ્રશ્ન આપણે અહીં ચર્ચા શકીએ નહિ. સામાન્ય રૂપે શિક્ષણનો વિષય એટલો વિશાળ છે અને વિશિષ્ટ રૂપે તે એટલો સૂક્ષ્મ અને વિવિધ છે કે દિવસોના દિવસો બેસીએ તો પણ તેનો અંત આવે નહિ. હું પોતે તો તેને આત્માની બીજ

* પ્રયુગે છાત્રાલય સંમેલન, બાવનગર: તા. ૮-૧-૨૭, પ્રમુખપદેથી આપેલું લાખડું.

ચૈતન્યપ્રવૃત્તિ જેવો અનંત જ ગણું છું. જેમ માનવજાતિનો ઇતિહાસ કદી પૂરો થવાનો નથી, જેમ માનવજાતિની અનેક શાખાદ્વિપ શાસ્ત્રો કદી પૂર્ણ થવાનાં નહિ, જેમ માનવની કલાઓ, કાવ્ય, ચિત્ર, રચાપત્ર કદી ખૂટી જવાનાં નહિ, તેમ શિક્ષણ પણ કદી પુરું કે પૂર્ણ થવાનું નહિ. જેમ કવિ જન્મે છે, તેમ ખરે શિક્ષક પણ જન્મે છે. જેમ સાદિત્ય અને શાસ્ત્રજ્ઞાનથી કવિ કેળવાય છે સમૃદ્ધ થાય છે, તેમ શાસ્ત્રના સંસ્કારથી શિક્ષક પણ કેળવાય છે. શિક્ષણ માનવની અનન્ત શક્તિમાંથી પ્રગટ થતીતેની એક પ્રવૃત્તિ છે. અહીં માત્ર આપણા પ્રયોજન પુરતી જ તેની ચર્ચા કે ખાજુરખાનું અવલોકન કરી શકીએ.

પ્રાચીન કાલમાં કોઈપણ વિષય ઉપર ચર્ચા કરવાની એક સરલ અને ચોક્કસ પદ્ધતિ હતી. દરેક પ્રશ્નને પંડિતો એક મુખ્ય પ્રશ્નના સંબંધથી જ વિચારતા. તે મુખ્ય પ્રશ્ન એ કે માનવજીવનનો હેતુ શો છે ? પછી બે માનવજીવનનો હેતુ નક્કી થયો હોય, માનો કે તે મોક્ષ છે, તો પછી તેનાં સાધન નક્કી કરવાં અને જીવનના ખીમ સર્વ પ્રદેશો એ મુખ્ય ઉદ્દેશને અનુકૂલ કરવા. જીવનના બધા પ્રશ્નોનો નિવેડો એ એક મુખ્ય ધ્યેયના સંબંધથી કરવો. મોક્ષનાં સાધનો આપવાં, ખીલવવાં, એ જ શિક્ષણનો પણ હેતુ.

આ પદ્ધતિ ખોરી હતી કે બાલિશ હતી એમ હું કહેતો નથી. પણ એટલું જરૂર માનું છું કે આ પદ્ધતિ કોઈ વ્યક્તિને ગમે તેટલી ઉપકારક હોય, પણ સમાજને તે ઉપકારક થઈ શકે તેમ નથી. આપણો બહુરંગી સમાજ એમ કોઈ એક જ વસ્તુને જીવનનું ધ્યેય માનતો નથી. માને તો પણ તેનાં સાધનો વિષે એકમત નથી. એકમત હોય તો પણ સમાજના જીવનમાં એ હેતુ અત્યારે પ્રવર્તક નથી; અને એ એક જ કુંઝીથી જીવનનાં સર્વ તાળાં ઉઘડે એમ સર્વ માનતા નથી. હાલની દિલ્લમુરી પણ જીવનનું એક ધ્યેય આપવાનો દાવો કરતી નથી. હાલ તે જીવનને, જીવનની અનેક જ્ઞાન-શાખાઓને, જીવનના અનેક અનુભવોને એક કરીને બેઠા સમજવા માત્ર પ્રયત્ન કરે છે. પ્રવૃત્તિ તરફ દોરતો ધર્મ અને દિલ્લમુરીની વચ્ચે અત્યારે અંતર છે. દિલ્લમુરી દલ ધર્મ ખની શકે એટલી પરિપક્વ કે સર્વમાન્ય થઈ નથી. દરેક શાસ્ત્રની પેઠે તે પણ બને તેટલાનો ખુલાસો કરી પોતાનું અજ્ઞાન સ્વીકારી પ્રકાશની રાહ ભુલે છે. આપણો દિન્દ પણ આમાં અપવાદ નથી. વ્યક્તિને સંતોષ આપનાર ધર્મો છે. પણ સમાજ તેને સ્વીકારે તેવી. દિલ્લમુરી એ ધર્મજીવનમાં વ્યાપ્ત નથી. અત્યારે જીવનદર્શનમાં સર્વત્ર નેતિવાદ ચાલે છે.

પણ આવો સર્વમાન્ય ઉદ્દેશ ન હોય ત્યાં પણ જગત કોઈ ઉદ્દેશશૂન્ય થઈ નિષ્ક્રિય જાનતું નથી. મહાન સાર્વભૌમ ઉદ્દેશ મનાતો હોય છે ત્યારે પણ વ્યાવહારિક ઉદ્દેશો જ લોકમાં વધારે પ્રવર્તિત હોય છે, તો આવા ઉદ્દેશના અભાવે અનેક વિરૂદ્ધ ઉદ્દેશો જીવનમાં પ્રગટ થઈ એક પ્રકારની અનવસ્થાનું સામ્રાજ્ય ચાલે તેમાં શી નવાઈ ! અને અત્યારે આપણને એ જ અનુભવ છે: શું જીવનમાં કે શું શિક્ષણમાં.

અને જીવનના સંકુચિત દૃષ્ટિના ઉદ્દેશો શિક્ષણમાં વધારે સ્પષ્ટરૂપે દેખાતા રહે છે. જીવન વધારે વૃદ્ધિ છે, સંકુચ છે. અનેક પ્રયોજનોથી અને પદ્ધતિથીના વિરોધોથી અસ્પષ્ટ અને અન્યવચિત થયેલું છે, મારે માણસની ખરી માન્યતા તેમાં વ્યક્ત ન થયે ચાલે. પણ શિક્ષણ મોટી ઉમરના માણસના હાથમાં છે. તેની ક્રિયાનો વિષય જનના બાળકો તરફથી વિરોધ થવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે. માણસ છેતર પોતાની નિર્બળતાથી કે સ્વાર્થથી પણ

જે વસ્તુઓમાં પોતાની બાબતમાં મંદ હોય છે તેવીમાં પણ—અંદરના નિર્બળ મનુષ્યો તો ખાસ કરીને—બીજાને શિક્ષણ આપતી વખતે તે તે બાબતો ઉપર પૂરેપૂરો ભાર દે છે. તેથી જીવન કરતાં પણ કેટલીક બાબતોમાં શિક્ષણમાં પ્રજાના ઉદ્દેશો વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ રીતે જર્મન પ્રજાએ પોતાનું સમગ્ર શિક્ષણ, જર્મનીને મહાન સામ્રાજ્ય બનાવવાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને એકાગ્ર કર્યું. જર્મનદેશ સૌથી મોટો થાય, જર્મનદેશની સંસ્કૃતિ જગતમાં પ્રસારે, બીજી પ્રજાઓ ઉપર જર્મની રાજ્ય કરે, એ એક જ ભાવ આખી પ્રજામાં વિસ્તારવાનું કામ ત્યાંના શિક્ષણે કર્યું. અને શિક્ષણથી તે સિદ્ધ થઈ શકે તેટલું તે સિદ્ધ થયું. શિક્ષણ દ્વારા આ પ્રજાભાવનાની સ્વાર્થમયતામાંથી કોઈ સ્વતંત્ર દેશમાં મુક્ત નથી થયું. આપણને ઈંગ્લાંડના વિચારકો આમાંથી મુક્ત રહેવા ઘણીવાર કહે છે, પણ ત્યાં જ શું છે તે જુઓ. અંગ્રેજ ભાષામાં દમણું બહાર પડેલા મિ. બર્ની-ડ સેસેના પુસ્તકમાં ચાલુ શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે શું કહ્યું છે ?

Dr. Arnold's system, which has remained in force in English public schools to the present day, had another defect, namely that it was aristocratic. The aim was to train men for positions of authority and power, whether at home or in distant parts of the empire. An aristocracy, if it is to survive, needs certain virtues: these were to be imparted at school. The product was to be energetic, stoical, physically fit, possessed of certain unalterable beliefs, with high standards of rectitude, and convinced that it had an important mission in the world. To a surprising extent, these results were achieved. Intellect was sacrificed to them, because intellect might produce doubt. Sympathy was sacrificed, because it might interfere with governing inferior races or classes. Kindliness was sacrificed for the sake of toughness; imagination for the sake of firmness. In an unchanging world, the result might have been a permanent aristocracy, possessing the merits and defects of the Spartans. But aristocracy is out of date, and subject populations will no longer obey even the most wise and virtuous rulers. The rulers are driven into brutality and brutality further encourages revolt. The complexity of the modern world increasingly requires intelligence and Dr. Arnold sacrificed intelligence to "virtue." The battle of Waterloo may have been won on the playing fields of Eton, but the British Empire is being lost there. The modern world needs a different type, with more imaginative sympathy, more intellectual suppleness, less belief in bull-dog courage and more belief in technical knowledge. The administrator of the future must be servant of

free citizens, not the benevolent ruler of admiring subjects. The aristocratic tradition embedded in British higher education is its bane. Perhaps this tradition can be eliminated gradually; perhaps the older educational institutions will be found incapable of adapting themselves. As to that, I do not venture an opinion.

અર્થાત્ ઇંગ્લાંડમાં ચાલતી શિક્ષણપદ્ધતિને મુખ્ય ઉદ્દેશ દેશમાં કે સામાન્યના દૂરના ભાગોમાં સત્તા ચલાવનારા અધિકારીઓ તૈયાર કરવાનો હતો. સમર્થ, સદિપ્ત, શરીરે સશક્ત, અમુક અમુક માન્યતાઓને વળગી રહેનારો, અમુક અમુક વ્યાવહારિક સમ્બંધનાં ધોરણવાળો, અને દુનિયામાં ઇંગ્લાંડ કંઈક પેગમ આપવા આવેલું છે એવી આસ્થાવાળો વર્ગ તે પદ્ધતિ ધારી પ્રમાણે પેદા કરી શકી. પણ એમ કરતાં શુદ્ધિનો ભોગ આપવો પડ્યો કારણ કે શુદ્ધિથી કદાચ સંકેત થાય ! સદાનુભૂતિનો ભોગ આપવો પડ્યો કારણ કે તે કદાચ 'હલ્લી' જાતિઓ કે વર્ગો ઉપર રાજ્ય ચલાવનાં આડી આવે ! એ જ રીતે આયર્લેન્ડ પણ માટે માયાળુના અને દંડનાને માટે કંપનાશક્તિનો ભોગ આપવો પડ્યો. દુનિયાં રિથર અન્યથ હોત તો આમાંથી સ્પર્ધાતંત્રનાં બજાબજવાળો અંગ્રેજોનો એક નવો વર્ણ ઉત્પન્ન થાત પણ જન્મનો વર્ણોનો નથી. અને પરતંત્ર પ્રજાઓ ગમે તેવા ડાહ્યા અને સફળશી રાજ્યકર્તાઓને પણ માનવાની નથી. રાજ્યકર્તાઓને પાશવ લુભ્ભો કરવા પડે છે અને લુભ્ભોથી પાછો બળવો વધતો જાય છે. દુનિયાંની જટિલતા માટે વધારે શુદ્ધિમત્તાની જરૂર છે અને ડૉ. આર્નોલ્ડે પોતાના ઇષ્ટ સફળશી માટે તેનો ભોગ આપ્યો હતો. ઇટલિનાં કીંગ્મન્ટો ઉપર વૉટરનું સુદ્ધ તો જીતાયું હોય કે ન હોય પણ ખિટીશ રહેનશાહતની હારની બાજુ ત્યાં ખેડાય છે. આધુનિક જગતમાં વધારે કંપનાસંપન્ન સદાનુભૂતિની, વધારે સૂક્ષ્મ શુદ્ધિની, વધારે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જરૂર છે; પાડાબળની આસ્થા એડી થવાની જરૂર છે. ભવિષ્યનો વલિવટદાર સ્વતંત્ર પ્રજાજનનો સેવક હશે, આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ સ્તુતિ કરનારી પ્રજાનો દિનકર્તા શાસક નહિ. ખિટીશ ઉચ્ચ કેળવણીનંતમાં રહેલી આ ઉચ્ચ વર્ણની માન્યતા તેના શાપરૂપ છે. કદાચ આ પરંપરા ધીમે ધીમે નાશ પામશે. કદાચ જૂની સંસ્થાઓ આ નવા વિચારોનો સમન્વય કરવા અસમર્થ નીવડશે. એ સંબંધી હું અભિપ્રાય આપવાનું સાદસ કરતો નથી.

ત્યારે જ્યારે આપણી રાજ્યકર્તા પ્રજામાં આ પ્રમાણે હતું, ત્યારે આજ સુધી આપણા દેશમાં શું હતું? આપણે આદી જ્ઞાનગી સમાજથી નહતી પ્રાચીન શિક્ષણસંસ્થાઓ હતી. પણ અંગ્રેજ રાજ્યે વહીવટનું દરેક અંગ હાથમાં લીધું અને વ્યવસ્થિત કરવા માડ્યું, ત્યારથી જેમ આપણે આપણી બીજી સંસ્થાઓ છોડી દીધી તેમ તેને પણ છોડી દીધી. અત્યારે આપણે જે શિક્ષણપદ્ધતિનો વિચાર કરીએ છીએ તેમાં એ પ્રાચીન પરંપરા રહેલી નથી. આપણે આપણા શાસકોના માત્ર શાસ્ત્ર જ નહિ, શિષ્ય પણ થયા. એમણે જે શીખ્યું તે શીખ્યા.

અને તે વખતે આપણા સમાજે જીવનનો કે શિક્ષણનો કયો ઉદ્દેશ શિક્ષણમાં મૂકાવવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ, પણ આપણા રાજ્યકર્તા પાસે કાર્યક્રમ તૈયાર દેના. તેમાં વિન્દના જીવનનો અને શિક્ષણનો ઉદ્દેશ તેમણે નક્કી કરી રાખેલો હતો. આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ ઇંગ્લાંડના રાજ્યમાં રહેલું અને શિક્ષણનો ઉદ્દેશ રાજ્યશાસનમાં તેઓને વ્યર્થ એ તે મદ

દેવી. અને જેમ જર્મનના શિક્ષણે પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કર્યો અને આખું જર્મન વશ ન રાખી શકાય તેવું યુદ્ધકાંક્ષી થઈ ગયું, જેમ ડૉ. આર્નોલ્ડે શરૂ કરેલી શિક્ષણપદ્ધતિ અત્યારે હિન્દમાં સફળ થતી આપણે નજરે જોઈએ છીએ, તેમ આ હિન્દમાં અખત્યાર કરેલી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ એટલી સફળ થઈ કે આપણે રાજ્યના વહીવટ માટે હજારોની સંખ્યામાં હિન્દવાનોને પેદા કર્યો. હજી એથી વધારે કરતા જઈએ છીએ. અને ઈંગ્લાંડનું રક્ષણ તો આપણે માટે એટલું આવશ્યક થઈ પડ્યું કે ગયા યુરોપીય વિગ્રહમાં આપણું પોતાનું રક્ષણ કરવાને સૈન્ય જોઈતું હતું અને મદાતમાજી પોને ભરતી કરવાને લાપણો કરતા હતા ભારે પણ લશ્કરની ભરતી ન થઈ. પરાવર્તિતતા એટલી કે અંગ્રેજ રાજ્ય વિના રક્ષણ અને અંગ્રેજી ભાષા વિના શિક્ષણ અશક્ય છે એમ આપણે માનતા થઈ ગયા છીએ. શિક્ષણની સફળતા એથી શી વધારે હોય ? અને આમ થાય એ મારે મન માનવને માટે સ્વાભાવિક જ લાગે છે. તેમાં હું અંગ્રેજોની કાંઈ અતિ માનવ નિર્બંધતા જોતો નથી. વિશાળ ધોરણ પર આ જે પરિણામ આપ્યું તે જ પરિણામ વ્યક્તિજીવનમાં અને આપણા સમાજમાં આવે છે. છતાં આપણે તેની સંભાળ રાખતા નથી. બાપ દીકરાનું રક્ષણ કરવાની અતિ ચીવટ રાખ્યા જ કરે છે, પોતાના અનુભવથી દીકરાને દોષો જ કરે છે, પરિણામે દીકરાને પોતાને કશું નથી સુઝતું, પારકું સુઝાડ્યું જ કરે છે. બીજાનું રક્ષણ લઈ શકે છે, આભારી બની શકે છે, પણ પોતાનું કે કોઈનું રક્ષણ નથી કરી શકે તો.

દીકરાને દોરવા તેની છંદગી મુઠ્ઠી બાપ જીવી શકે તો નથી, જીવે ત્યાંમુઠ્ઠી પણ વસ્તુસ્થિતિ જોઈ શકે તેવી આંખ તેને રહેતી નથી. અને દીકરા હંમેશનો પરાવર્તી થાય છે. અર્થાત્ રક્ષણ કરવાના મોદમાં બાપ દીકરાને વધવા અને સ્વતંત્ર થવા દેતો નથી. આપણી સ્ત્રીગતિનું પણ આપણે એમ જ કયું છે. સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું, રક્ષણ કરવું, કરીને સ્ત્રીને એવી કરી મૂકી કે તે પોતાનું રક્ષણ કદી ન કરી શકે. પુરુષો તેમનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ પણ પોતા કરતાં તેને નળળી રાખી શક્યા. આખો હિન્દુસમાજ અત્યારે રક્ષણને નામે માત્ર શક્તિનો સંહાર કરે છે. સ્વતંત્ર વિકાસને અટકાવે છે. બીજાને મદદ કરવાને બદલે નિરર્થક હસ્તક્ષેપ કરે છે, ડબ્બક કરે છે, અને ફરજને બદલે પરતંત્રતાનું પાતાવરણ પેદા કરે છે.

અને આપણે ત્યાં ભણત્રાનો ખરો પ્રવર્તક હેતુ શો છે ? માઆપને પૂછો કે દીકરાને શા માટે ભણાવે છે ? ભણાવવાનું કારણ છોકરો કમાય, પેસેટકે મુખી થાય, કુટુંબવાળો થાય અને કુટુંબને મુખી કરે એ સિવાય કશું નથી. આની સાથે અંગ્રેજી ભાષાનો આગ્રહ છે. કારણ કે ભાષા પણ પૈસા પેકે પ્રતિષ્ઠાનું સાધન ગણાવા લાગી છે. દેશમાં આ પામર વસ્તુઓથી પર ગયેલી વ્યક્તિઓ છે. પણ સમાજમાં આ મુખ્ય હેતુ છે.

સારીની મુખાકારીથી વધારે મદદની કાંઈ બીજી વિદ્યાર્થીની કલ્પનામાં પ્રવેશ કરવા પામતી નથી. શિક્ષકો પણ થણે લાગે કમાવાના સાધન તરીકે જ આ ધંધો લે છે એટલે શિક્ષક મારફત જે કાંઈ વિદ્યાત્રનાના સંસ્કારો પડી શકે તે પણ નથી પડી શકતા. સમાજજીવન એટલું સંકુચિત છે કે તેમાંથી પણ ઉત્તમ સંસ્કારો બાળક ઝડપણ કરે તો નથી. અને રાજકારણ જેમાં વ્યાવહારિક હુનિયા એક ધર્મ શકે, લવિષ્યની મદદની કંઈક આશાઓ બંધાય તે તો સરકારી નિશાળમાં અગ્રણ્ય વિષય છે, અને શુદ્ધ શિક્ષણની બહારનો ગણાય છે.

ત્યારે અત્યારે કોઈ પણ ઉદ્દેશ જીવનમાં નથી ત્યારે શિક્ષણનો ઉદ્દેશ શો ? જીવનનો ઉદ્દેશ નહીં થાય ત્યાં મુખી શિક્ષણ બંધ રાખવું ? ના, અત્યારનું શિક્ષણશાસ્ત્ર જુદું જ કહે છે. જીવનમાં આવતા નેતિવાદનો જ એક રીતે તે અનુવાદ કરે છે.

શિક્ષણનો હેતુ કે ઉદ્દેશ કાંઈ નહિ. બાળકને આવો બનાવવો કે તેવો બનાવવો, સોફ્ટર બનાવવો કે ધર્મોપદેશ બનાવવો, ડોક્ટર બનાવવો વકીલ બનાવવો કે શિક્ષક બનાવવો, શૈવ વૈષ્ણવ કે જૈન, આર્યસમાજ કે ઇસ્લામી બનાવવો, વેદાંતી કે મુઝી બનાવવો એમ કાંઈ નહિ, તેની આંતર શક્તિઓને ખીલવવી અને એ રીતે તેને માણસ બનાવવો. બાળકનો જ વિકાસ એવો કરવો, અથવા એટલાં તટસ્થ રહી થવા દેવો કે તે પોતાની મેળે જ સન્માર્ગે ચાલી પોતાની શક્તિઓના યોગ્ય આવિર્ભાવ માટે રસ્તો નિર્માણ કરી લે. અર્થાત્ શિક્ષક એ બાળકના વિકાસનો દ્રષ્ટા અને માર્ગ સાધક કરનાર થાય, બાકી બાળક પોતાની મેળે જ પ્રગતિ કરે. જેમ રાજકારણમાં નવો મત કહે છે કે રાજ્યતંત્રનો ભેદનો ઉદ્દેશ અરાજકતા, રાજ્યતંત્ર એટલે પ્રજા ઉપર બહારની સત્તા ચલાવતો કોઈ શાસક નહિ પણ પ્રજામાં રહેલી જ શક્તિથી પ્રજા વહીવટ કરે તે, તેમ શિક્ષણ એટલે શિક્ષક બહારથી લખતે શિષ્યમાં જ્ઞાન નાખે એમ નહિ પણ શિષ્ય પોતે પોતાના સ્વભાવજસે જ જ્ઞાન લે તે. આમ કરવાથી જ શિક્ષકમાં રહેલી અપૂર્ણતા શિષ્યમાં ઓછામાં ઓછી આવવાની, અને શિષ્ય ઓછામાં ઓછો પરાવર્તનથી થવાનો.

આ શિક્ષણપદ્ધતિ દેખાય છે નાસ્તિવાદી, પણ તેમાં અસ્તિપક્ષે એક બે બહુ સખા સિદ્ધાન્તો રહેલા છે તે આપણે બરાબર સમજવા નોંધએ. એ સિદ્ધાન્ત વિના આ શિક્ષણપદ્ધતિ પૂરી સમગ્રજ જ નહિ. તે મહાનમાં મહાન સિદ્ધાન્ત તે મનુષ્ય સ્વભાવ ઉપરની શ્રદ્ધા. આ શિક્ષણપદ્ધતિના ગર્ભમાં એ શ્રદ્ધા છે કે બાળકને સ્વતંત્ર રીતે ચાલવા દઈશું તો તે યથાયોગ્ય માર્ગે જ જશે અને આ શિક્ષણપદ્ધતિ બોટી હોય તોપણ આ સિદ્ધાન્ત જીવન તેમજ શિક્ષણ ઉસયને માટે અતિ મહત્વનો છે. ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધાનું પણ વ્યાવહારિક સ્વરૂપ મને આ માનવશ્રદ્ધા જ લાગે છે. માણસની મહત્તા બીજા ઉપર વહેમ લાવવામાં નથી પણ બીજા ઉપર શ્રદ્ધા મૂકવામાં છે. પૂજ્ય ગાંધીજીની એક મહત્તા એ છે કે તે દરેક ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા મૂકે છે. કોઈ પણ જુદું જોતે છે એમ તેઓ ખાસ કારણ વિના માનતા નથી, અને તેથી જ, તેમના જેટલા બીજાના સંસર્ગમાં ધણા ઓછા જ માણસો આવતા દશે છતાં, તેમની પાસે ઓછામાં આણું જુદું જોવાય છે. વહેમ લયમાંથી આવે છે, શ્રદ્ધા આત્માની વિશાસનામાંથી પ્રગટે છે. શિક્ષકમાં જેટલે અંશે આ માનવ સ્વભાવ માટે શ્રદ્ધા દશે તેટલે અંશે તેના વિદ્યાર્થીઓ સન્માર્ગે ચાલશે.

પણ ત્યારે શું બાળકને ગમેતેમ કરવા દઈએ તો તેમનામાં ભય, ક્રોધ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, સ્વાર્થપૂર્ણ વગેરે નહિ જ આવે ? ના, આવે છે. કદાચ બધાં બાળકો આ વિકારોમાંથી પસાર થાય છે. નિર્દોષ બાળકોને હું તો માત્ર કવિની કલ્પનાનાં જ ગણું છું. પણ બાળકોનું રક્ષણ કરવાથી કે કોઈ ઉપદેશથી આ ગતિઓ અટકશે નહિ, કદાચ ઉત્તરી વંધારે વિદ્યુત મુદ્રમ રૂપ લેશે. ઉપરની શ્રદ્ધાનો અર્થ એ કે આ દરેક ગતિ જાનથી બાળકમાંથી ખસેડી શકાય છે એવી માન્યતા. જોરો ભય લાગતો હોય તો ભયનું ભિંયાત સમગ્રની ભય ટાળી શકાય છે. કોઈ ખરી આપત્તિનો ભય હોય ત્યાં પણ વસ્તુસ્થિતિના યથાર્થ જ્ઞાનથી

ભય ટાળી એ આપત્તિ તરફ. શાસ્ત્રીય દષ્ટિ કેળવી શકાય છે. સ્વાર્થતા, ઈર્ષ્યા, કોષ વગેરેને જ્ઞાનપૂર્વક ઉચ્ચતર વૃત્તિઓને ઉત્તેજ ખસેડી શકાય છે.

આ પદ્ધતિની પ્રથમ દૃષ્ટિએ થતી કેટલીક ગેરસમજણ નિવારવા કહેવું જોઈએ કે આત્માર મુધીના જગતના અનુભવથી સર્વમાન્ય રીતે જે સદ્ગુણો ગણાયા છે, જેવા કે ધૈર્ય અથવા અભય, સંસ્કારી જિજ્ઞાસા, પ્રેમ અને કંઠપનાશકિત તે ગુણો બાળકમાં નાનપણથી સ્વસ્થતાથી કેળવાય એ આ શિક્ષણપદ્ધતિને ઇષ્ટ છે, તેનું ધ્યેય પણ છે.

આ શિક્ષણપદ્ધતિ એ આજનો મારો વિષય નથી. તેનો જોડો અભ્યાસ ક્યો હોય અને તેનો પ્રયોગ પણ ક્યો હોય એવા તેના સમર્થ વિવેચકો આ સભામાં છે. આ વિષયને હું તો આપણા છાત્રાલયના પ્રશ્ન પૂરતો જ છું છું અને તેમાંથી જે મહાન સિદ્ધાન્ત તારવવા પ્રયત્ન કરું છું તે બે જ એક નાલસવભાવ ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને બીજો બાલસ્વાતન્ત્ર્ય.

આ ઉપરાંત આપણા વિચાર અને વર્તનમાં જાણે અજાણે એક વિચારદોષ આવી જાય છે તે ઉપર પણ આપણે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. જીવન એક છે. પૃથક્કરણ સુદ્ધિથી આપણે તેના અનેક દૃષ્ટિએ વિભાગ પાડી શકીએ: જેવા કે શરીર અને આત્મા, ખાનગી જીવન અને જાહેર જીવન, વગેરે. પણ તે સર્વ દૃષ્ટિબેદ છે, વસ્તુતાએ જીવન એક છે. તેમ જ માનવ આયુષ્યના આપણે ચાર આશ્રમો કહીએ છીએ જતાં માણસનું જીવન એક છે એ જ સત્ય છે. માણસના જીવનના વિદ્યાર્થીઅવસ્થા, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યસ્ત વગેરે વિભાગો કરવાથી એક વિચારદોષ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે બાળકને આપણે વિદ્યાર્થી ગણીએ છીએ, માણસ ગણતા નથી. જાણે માણસ થવા માટે તૈયાર થતું કાંઈ પ્રાણી તેને. ગણીએ છીએ અને તેને માણસ બનાવવા પ્રયત્નો કરીએ છીએ. એમ કરવા જતાં તેના તરફનું આપણું વર્તન કૃત્રિમ થઈ જાય છે. અને એ કૃત્રિમતાની અનેક વિષમ અસરો બાળક ઉપર થાય છે. આનો બહુ સરલ દાખલો લાપાનો છે. બાળકને માટે સહેલી ભાષા કરી આપવા કેટલાંક માળાપો કાઢી બોલે છે. આથી બાળક ખોટી ભાષા શીખે છે. સ્વાભાવિક રીતે બહુ ઓછાં છોકરાં કાઢી બોલે છે. અને જેમનામાં બોલીનો દોષ હોય છે તેઓ પણ, ભાષા સ્વાભાવિક રીતે બોલાતી રહે તો પોતાના દોષો મુધારી લે છે. આ કાલી ભાષા સામાન્ય ભાષા કરતાં દેખીતી રીતે ભિન્ન હોવાથી તરત દાખલો આપી તે સમજાવી શકાય છે. વર્તનની બીજી કૃત્રિમતા સમજાવી શકાય તેવી નથી. પણ બાળકને શીખવવા કે દાખલો બેસાડવા અમુક કરવું એવી જે જે સામાન્ય માન્યતાઓ છે તે દરેકમાં હું આ દોષ જોઉં છું. જેમ બાળક ભાષા પોતાની મેળે શીખે છે—કાંઈ માળાપને ખરે નહિ હોય કે પોતાનું બાળક અમુક શબ્દ ક્યારે કયા પ્રસંગે કેવી રીતે શીખ્યું; જેમ બાળક જીંધું પડતાં, બેસતાં, ભાંખોડિયાં ચાલતાં પોતાની મેળે શીખે છે—તેને શીખવવા આપણે તેની પાસે જીંધા પટી બતાવતા નથી, તેમ જ બીજી બધી બાબતોનું સમજવું. જેમ કાંઈ શીખવવાથી ભાષા બગડે છે, બાળકને કૃત્રિમ રીતે બેસાડવાથી તે નખળું રહે છે, કદાચ ખૂંધું થાય છે, તેમ જ બીજા સંસ્કારો પણ શીખવવા જતાં કંઈ વિષમ થઈને રહે છે. અને તેમાં પણ હૃદયના સંસ્કારો તો બાળક ઉપર પાડ્યા પડ્યા નથી. આપણે ન ધારીએ એવી રીતે બાળક સંસ્કાર છીવી લે છે. તમે હજારવાર બાળકને બદાદુર થવાની વાતો કરો, પણ એક જ વાર

ધરમાં વીંછી તીકળતાં ચીપીઓ લાવવા તમે બૂમ મારો તે અવાજ ઉપરથી જ જાણકના મન ઉપર વીંછી મારેના લયનો સંસ્કાર પડી જવાનો. તમે જરા પણ ગભરાયા વિના સ્વસ્થ રહી જો ચીપીઓ મગાવી તેને પકડે અને સમજાવો કે આનો અંખ લાગવાથી દુખે છે, તો જાળક એ અનિષ્ટ સમજશે, અને તે સાથે ખીંચે નહિ. આપણા વિકારોનો વારસો જાળકને આપણે કેવી અણુધારી રીતે આપીએ છીએ તેનો એક દાખલો મારા મિત્રે દમણાં આપ્યો તે કહું. દરેક જાળક એ ત્રણ વરસની ઉંમરે વસ્તુઓ લઈને પોતાની કરવાની લોહપત્તાવાળું થાય છે. આ મારા મિત્રે જાળકમાં આ ગુણ ન આવવા દેવા ઘણી સંભાળ લીધેલી. પણ તેમની સરત બહુર એકવાર જાળકને ખિસ્સાવાળો કોટ મળ્યો ત્યારથી એ જાળક અસહિષ્ણુ થયો. કાવ્યમાં વ્યંગ્યાર્થના સંસ્કાર ચિત્ત જે રીતે ઝીંસે છે તે જ રીતે આપણા વર્તનનું વ્યંગ્ય જાળક પર સંસ્કાર પાડે છે. માનવજાતિના પરિગ્રહનો સંસ્કાર એ ખિસ્સામાંથી જાળકે ગ્રહણ કર્યો. જ્યાં જાળકનું ચિત્ત આટલું સૂક્ષ્મ રીતે સંસ્કારગ્રાહક છે ત્યાં શીખવવા તરીકે કૃત્રિમ રીતે આપણે જે કંઈ કરીશું તેનાથી શું ફળ મળવાનું છે ? નહીં સમજવું જોઈએ કે જાળક સત્યને માટે જ જન્મ્યું છે અને તેના પર સત્ય વસ્તુના જ સંસ્કારો પડશે, સંસ્કાર પાડવા ખાતર આપણે તેની પાંસે જે વસ્તુ કૃત્રિમ રૂપમાં મૂકશું તેથી તેના પર ધારેલી સાચી વસ્તુના સંસ્કારો નહિ પડે અને કંઈ ઇર્ષ્યા યર્ષ્યાને ઊભું રહેશે—ખીજું કંઈ નહિ તો એટલું તો થશે જ કે તે પણ તમારી પોંડે કૃત્રિમ યર્ષ્યાને ખોલતાં શીખશે. માટે આપણે કેળવણીનો ગમે તે સિદ્ધાન્ત માનતા હોઈએ અને કેળવણીનું એ તે ધ્યેય માનતા હોઈએ, અને ગમે તે વસ્તુના સંસ્કાર પાડવા માગતા હોઈએ, સ્વદેશ-ત્વ, કે વિશાલ અર્થમાં ધર્મ, આચાર કે વિચાર, નીતિ કે સદ્ગુણ, ગમે તેના સંસ્કાર પાડવા માગતા હોઈએ, પણ દરેક જગ્યાએ ધ્યાનમાં રાખવું કે તે તે વસ્તુના આપણે પૂરા મધિકારી હોઈશું તો જ કંઈ પણ સંસ્કાર પડવાનો સંભવ છે. ખરો સંસ્કાર હોય છતાં સંસ્કાર સંક્રાન્ત ન થાય એમ બને—તેનું કારણ સામાન્ય માણસ ન જાણી શકે, ખરો શેક્ષક જાણી શકે, કદાચ તે પણ ન જાણી શકે, કારણ કે ઘણા માનવઆપારો હજી માપણને અગમ્ય છે. પણ ખોટાના સંસ્કાર કદી સાચા પડવાના નથી.

બુદ્ધિઓ, જરા વિચારો, આપણા જીવનમાં કેટલાં જુદાંજુદાં છે ? જન્મથી જુદાંજુદાં શરૂ થાય છે અને ખોટા ખરખરાદે તે મરણપર્યન્ત પહોંચે છે. જરા વિચારો, આપણા જીવનમાં કેટલી સંકુચિતતા, સંક્રાન્ત છે ! હિન્દુ મુસલમાન પારસી વગેરે કોમો, તેમાં નાતો, તેમાં ઘોળો, તેમાં ગોત્રો. તેમાં જીવંતીય ! જ્યાં જુદાં ત્યાં વાદાંબંધી જીવન ! જેમ જાળકને રમવાને મોકળાશ જોઈએ છીએ તેમ જીવનને વિકસવાને મુક્ત અવકાશ જોઈએ છીએ. ધર્મ છે તો મુક્ત વિશાલ વાતાવરણ પેદા કરવાનું, પણ તે ય આપણા જીવનમાં અર્થહીન બેદરિબેદ પાડે છે. આપણા જીવનમાં કેટલી પરતંત્રતા છે ! નાત, જાત, સગાં, સાગનાં, અંધ શ્રદ્ધાઓ, ખોટા વહેમો, એ સર્વેની પરતંત્રતા. ઘંઘો રોજગાર-લગ્ન જેવાં કાર્યો હોવાં તો જોઈએ માણસના ઉદ્ધાસનાં આવિષ્કારો, આપણે સર્વ ને ભયથી જ કરીએ છીએ. અને રાજકારણ, જેમાં વ્યાવહારિક જીવન વિશાલ થઈ શકે તે આપણે માટે અનેક લયરથાનોથી સંકુલ જીવજૂઝામણીની રમત થઈ પડ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં, દરેક શિક્ષક, તે ગમે તે કોમનો, ધર્મનો, સંપ્રદાયનો, સમાજનો કે મંડળનો અભિમાની હોય તો પણ આપણા

જોખનો ભાર જિયારા બાળક પર જેમ ઓછો લદાય તેમ સાફ, એમ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. તેને માટે જોખને ઓછો ન કરી શકીએ તો પણ શિક્ષણ અને સુધારાને નામે તેની પરતંત્રતા હરી ન લઈએ તો સાફ, મુક્ત વાતાવરણમાં ઉછરેલી પ્રજા મુક્ત જ ભાગશે, મુક્ત જ મેળવશે.

શિક્ષણનું યોગ્ય વાતાવરણ મળવવાને છાત્રાલય અને શાળા એક જ હોય તો આ દૃષ્ટિથી સાફ. અને જુદાં પડ્યાથી, નિશાળ એટલે લાણવું-એટલે જુદાં જાન કાંસવું એ જ પ્રધાન અને છે અને છાત્રાલય માત્ર તેની સગવડ આપનાર વીણી જેવું સાધન અને છે. બાળકનું જીવન સમગ્ર રહેતું નથી, વિભાજિત થાય છે, અને તેના એક જ વિભાગને પ્રાધાન્ય મળે છે. માળાપ સાથે બાળક રહે ત્યારે એમ થવા સંભવ નથી કારણ કે ઘરનું જીવન શાળા પહેલાનું હોવાથી એ મુખ્ય રહે છે, ભવિષ્ય રહે છે. માળાપથી છૂટાં પડ્યા પછી છાત્રાલય અને નિશાળ બેની વચ્ચે એમ રહેતું નથી. આનો એક જ ઉભાય છે-ગૃહપતિનો સર્વ બાળકો પ્રત્યેનો પ્રેમ. એ પ્રેમ હશે તો છાત્રોનો પણ તેના તરફ પ્રેમ થશે અને એનો જ પ્રેમ વિદ્યાર્થીઓમાં, એક દીવામાંથી અનેક પ્રગટે તેમ, પ્રગટશે. આ અંબધમાં એ પણ વિચારવા જેવું છે કે બાળકોને માળાપની દૃઢ નેહતી હોય તેવી કુમળી વ્યવસ્થામાં તેમનાથી વિખૂટાં કરવાં એ કીક છે? બાળકના ખરા વિકાસ માટે એ દૃઢની જરૂર છે. કેટલાંક સમજી માળાપો છાત્રાલયના આદર્શથી લોભાઈ રેતાં છાત્રોને છાત્રાલયોમાં મૂકી આવે છે એ મને કીક નથી લાગતું. આ લેખ લખી રહેવા આંખો એટલામાં તા. ૨-૧-૨૭ ના ‘નવજીવન’ના અંકમાં મહાત્માજીના જીવનમાંથી તેને સમર્થક દૃષ્ટિ મળે છે. તેઓ લખે છે: “મને તે વેળા પણ એમ લાગતું કે બાળક છોડવાં એ માળાપથી વિખૂટાં ન રહેવાં જોઈએ. જે કેળવણી બાળકો સુવ્યવસ્થિત ઘરમાં સહેજે પામે છે તે છાત્રાલયોમાં ન પામી શકે.” સંસ્કારી માળાપો જરૂર વિના માત્ર છાત્રાલયજીવનની ખાતર બાળકોને છૂટાં ન પાડે એ ઇચ્છે છે. કેટલાંક નાણુક પ્રકૃતિનાં અને ઘણી લાગણીવાળાં, તંગ જ્ઞાનતંતુવાળાં બાળકોને માળાપની દૃઢની વધારે વાર જરૂર રહે છે; સમાજનાં સંઘર્ષણો અને સંઘર્ષો માટે એવી પ્રકૃતિ મોટી યોગ્ય અને છે. પણ આપણું સામાજિક અંજાન જોતાં આવાં સંસ્કારી માળાપો ઘણાં ઓછાં નીકળે. ઘરનું વાતાવરણ પણ નામ ન દઈ શકીએ એટલા અને એવા દોષોવાળું હોય છે. છાત્રાલયમાં કોઈ વિદ્યાર્થીઓ નથી. બહોળી શીખતા હશે, પણ ઘણીવાર તો એવું પણ બને છે કે ઘરમાં શીખેલી બધી છાત્રાલયમાં ઉઘાડી પડે છે. ઘરમાં માળાપને ઓળખી પોતાના દુર્ગુણો છાત્રાલયમાં સફળ થયેલો છોડશે નવા સમાજમાં કુશલ શિક્ષકને હાથે તરત પકડાય છે. માળાપોનાં અતિશયથી અતિસંભાળથી અતિમમત્વથી બાળકો આપણે ધારીએ છીએ તે કરતાં ઘણાં વધારે બગડે છે. તેથી બાળકોમાં અપૂર્ણતા, પરવશતા આવે છે. બાળકના વિકાસ માટે તેને બાળકના સમાજની જરૂર છે. માણસ સમાજનું પ્રાણી છે, એનો અર્થ એ કે તેના વિકાસને માટે સમાજ જોઈએ. બાળકનો સમાજ તેના માળાપ કે વડિલો નથી. તેનો સમાજ તેની ઉમરનાં કે થોડાં વધારે મોટાં બાળકો છે. બાળકને યોગ્ય દરરૂર કરવાની રમવાની દુનિયાં તેને છાત્રાલયમાં વધારે સહેલાઈથી મળી રહે છે. આ બધું જોતાં છાત્રાલયમાં રહે અને છુટીમાં માળાપને મળે એ સામાન્ય વ્યવસ્થા સામાન્ય રીતે સંતોષકારક લાગે છે, અને

આપણા જીવનમાં તો છાત્રાલયનો ઉપયોગ થેર ભણવાની સગવડ ન હોય ત્યારે જ ધણે ભાગે થાય છે એટલે એ પ્રશ્નનું જાણ મહત્ત્વ નથી.

છાત્રાલય નિશાળથી અલગ હોય ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો અલગ વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય. ત્યાં સામાન્ય શિક્ષણની સર્વ ત્રુટિઓ, અપૂર્ણતાઓ પૂરી પાડવાનું કામ તેને માથે આવે. એવી સ્થિતિમાં છાત્રાલયનું જીવન અને તેટલું ઉત્સાહી ઉત્સાસવાળું અને ભર્તૃભર્યું કરવું નેહિએ. આખી છાત્રાલયની વ્યવસ્થા તેમની જ જવાબદારી ઉપર છોટી દેવાથી આ સર્વ જાણ સરલ રીતે સધાય છે. પશ્ચિમની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં ગુન્હેગારને સજા કરવાનું પણ, વિદ્યાર્થીઓમાંથી ચુંટાયેલા અધિકારીઓ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ જવાબદારી ભેતાં કેળવાય છે. ગમે તેવું સાધારણ કામ પણ પોતાની જવાબદારીથી આત્મશક્તિથી કર્યું છે એ ભાન જ માણસમાં ઉત્સાહ પૂરે છે. મારા છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની મેજે દર રવિવારે નજર સાફ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું. કેટલાક અધ્યાપકો પણ તેમાં ભાગ્યા હતા. અને રવિવારે સવારના પાંચ વાગે મોટા ઉત્સવની પેઠે વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહથી આ કામ કરતા. દક્ષિણામૂર્તિ સંમેલનોમાં આ ઉત્સાહ સર્વેએ ઘણીવાર જોયો છે. આવાં કાર્યોથી વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાનો વિશ્વાસ કરતાં, એકબીજાની શક્તિઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખતાં, પરસ્પર સહાય કરતાં, શીખે છે અને આમાંથી બંધાયેલી દોરતી કાઢવાર તો હંદગીબર ટકી જીવનને ધન્ય કરે છે. રમત ગમતો, પર્યટનો, નોકરો સિવાય કોઈ કોઈવાર સઘળું કામ હાથે જ કરવાના પ્રસંગો વિદ્યાર્થીઓને વારંવાર આપતાં રહેવા નેહિએ.

કેટલાક પ્રકારના શિક્ષણનું કામ છાત્રાલયો વધારે સાફ કરે. પાઠ્ય પુસ્તકો સિવાયનું સર્વ વાંચન છાત્રાલયો વધારે સારી રીતે પૂરું પાડી શકે. તે ઉપરાંત પ્રાણિકાલ્પ અને વનસ્પતિશાસ્ત્રના નકશાઓ, શરીરના અવયવોના નકશા કે પ્રતિકૃતિઓ, અનેક દષ્ટિબિન્દુથી તૈયાર કરેલા ભૂગોળના નકશા વગેરે જે જે હકીકત કે દષ્ટિબિન્દુ માત્ર દષ્ટિપાતથી સમજ શકાય, તેવાનાં દશ્ય સાધનો વારાફરતી ખુલાં મૂકાય, છવટે હરેશાં સુઝાય તો રહે જ, તો સાફ આપણા સરકારી શિક્ષણમાં ચાલુ રાજકારણને ખાતલ કરેલું હોય છે. માટે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી વિવચનો કરનારાં વર્તમાનપત્રો માસિકો વગેરેમાં વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ કરાવવાનું કામ પણ છાત્રાલયોએ જ કરવું નેહિએ. નિશાળનું ગમે તેમ હોય પણ છાત્રાલયનું વાતાવરણ શુદ્ધ ગૂંજરાતી ભાષાનું જ હોવું નેહિએ એવો મારો દૃઢ મત છે.

એક પ્રશ્ન અહીં આવ્યા વિના રહેતો નથી. ઘણીખરી શાળાઓ ધર્મમાં તટસ્થતા રાખે છે. ત્યારે ધર્મશિક્ષણ પણ છાત્રાલયના ઉપર આવતું નથી ? પણ ધર્મનો અર્થ આપણે શું કરીએ છીએ ? જો આપણે શીખવવા માગતા હોઈએ તો ધર્મથી બેદ વધતો હોય, માનવ ગ્રેમ મુક્ત ન થતાં મર્યાદિત થતો હોય, જીવન વિશાલ ન બનતાં સંકુચિત બનતું હોય, તો એ ધર્મ જ નથી. એવો ધર્મ આપ્યા કરતાં બાળકને ધર્મ શોધી લેવાનું કહીએ તો વધારે સાફ ? મારી પોતાની માન્યતા તો એ છે કે સ્વરાજપ્રાપ્તિ એ જ સર્વ દિન્દીઓનો નિકટતમ ધર્મ છે. એ ધર્મ અદા ન કરીએ ત્યાંસુધી આપણી માણસાઈ અપૂર્ણ રહે છે અને અપૂર્ણ માણસ બીજાને ધર્મ શું આપી શકે ! ગમે તેવા ઉચ્ચત ધર્મ પણ તેના હાથમાં ફુટ થાય. માફ કરજો બંધુઓ, મેં મારો વિચાર બહુ જ અરોચક સ્વરૂપમાં દેહ્ય કહ્યો હતો પણ મારો વિચાર પ્રમાણિકપણે મૂકું તો એ સિવાય બીજા રૂપમાં ન મૂકી શકું.

પણ હું ધર્મશિક્ષણની વિરૂદ્ધ નથી. ઉપર જણાવી તેવી સંકુચિતતા આપ્યા વિના ધર્મશિક્ષણ આપી શકાય. પણ તેમાં પણ હું ધણી મુશ્કેલીઓ જોઉં છું. દરેક વ્યક્તિને તેને યોગ્ય કોઈ આચાર જોઈએ છીએ તેમ ધર્મભાવનાને પણ જોઈએ છીએ. છતાં આપણાં ૩૬ ધર્મસંપ્રદાયોમાં બાહ્યાચાર બહુ વધી ગયો છે એમ હું માનું છું. એ બાહ્યાચારમાંથી ચેતન સરી ગયું છે. અને બાહ્યાચારનું માત્ર ચેતનહીન બોણું બાળક ઉપર લાદવાથી બાળકમાં ગુપ્ત રીતે તે તરફનો કંટાળો અને વિરોધ એકઠો થવા માંડે છે અને આગળ ઉપર તે ધર્મ સામેના બંડના રૂપમાં ફાટી નીકળે છે. માટે આ બાહ્યાચારથી ચેતનતાં રહેવું જોઈએ. તેથી ધર્મનો આચાર બહુ જ સાદો સ્વચ્છતાવાળો અને વ્યક્તિને ધણી છૂટ રહે એવો હોવો જોઈએ. સંઘપ્રાર્થના થાય તો સાહે—પણ તેમાં સંગીત જોઈએ. ધર્મશિક્ષણ સિવાય પણ દરેક જાત્રાલયમાં સંગીત જોઈએ. સંગીતથી આપણે સર્વ જેટલા એક થઈ શકીએ છીએ અને નિકટ આવી શકીએ છીએ તેવા ખીજા કથાથી નથી આવી શકતા. સંગીત વિના એકલા પ્રવચનરૂપે ધર્મશિક્ષણની બહુ અસર થાય એમ હું માનતો નથી. પ્રવચનમાં પણ જોને સાંપ્રદાયિક ચર્ચા કે શાસ્ત્રાર્થ કહીએ તે બહુ ન જોઈએ. ધાર્મિક પ્રવચન પારિભાષિક અર્થમાં ધાર્મિક ન થવું જોઈએ. તેમાં ચાલુ બનાવોના ધાર્મિક દષ્ટિએ સ્પર્શ કરી શકાય. ધર્મ એ ભાવના છે, હકીકત કે વસ્તુ નથી. ધર્મભાવના ગ્રહણ કરવા હૃદયને સંસ્કારી કરવાની જરૂર છે. એક તરફથી એ ભાવના ગ્રહણ કરી શકે એવી મૃદુતા હૃદયમાં જોઈએ અને બીજી તરફથી તેને કાર્યમાં વીર્યથી પાર ઉતારી શકે તેવી દૃઢતા પણ જોઈએ. બીજી ભાવનાઓ પેઢે તે પણ જુદપતિના જીવનમાંથી જ સૌથી વધારે તો આવશે. સમગ્ર શિક્ષણની કે જીવનની દષ્ટિ ધાર્મિક કરી શકાય તો એ સર્વથી ઉચ્ચ માર્ગ છે.

નિશાળ અને જાત્રાલય બન્ને હોય ત્યાં લણાવવા સિવાયની જીવનની સર્વ સંભાળ જાત્રાલયે જ લેવાની છે. જાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થીની વય—હું અહીં નહિ કુમાર કે નહિ જુવાન એવા માધ્યમિક શિક્ષણ લેતા જાત્રાનો જ મુખ્યત્વે વિચાર કરે છું—ઝટ સંસ્કાર પાડી શકાય તેવી હોય છે. આરોગ્યાવહ શારીરિક ટેવો ધણી સહેલાઈથી અને જરા પણ વિરોધ વિના તે સમયે પાડી શકાય છે. વહેલાં જાહેરું, સવારે શૌચઆદિ કરી સ્નાન કરી લેવું વગેરે ટેવો, સ્વાતંત્ર્યના નામે કે ધર્મના બાહ્યાચારની સૂચથી સમાજે છોડી દીધી છે, પણ આપણાં આબોહવામાં આ ટેવો બહુ જ હિતપ્રદ છે. આ ટેવવાળા માણસને એ ટેવો વિનાનો માણસ કદી નહિ પહેંચી શકે. ખાવાપીવાની ઊંઘવાની પણ ટેવો પાડવી જોઈએ. તે સાથે ટેવમાં બંધાઈ જાય એમ પણ ન થવું જોઈએ. સામાન્ય પર્યટનો વગેરેથી નિયમિતતા વિના પણ ચત્રાવી લેતાં શીખી લેવાય છે. સામાન્ય નિયમિતતામાં અવારનવાર આવ્યા ફેરફારો થવાથી જીવન વિચિત્ર, વિવિધ થઈ વધારે આનંદપ્રદ બને છે.

જુદપતિની સૌથી મોટી જવાબદારી તે કિશોર અવસ્થાને સાચવવાની છે. આ અવસ્થામાં વિદ્યાર્થી બાળકમાંથી ફૂટીને યુવાન થાય છે. આ અવસ્થાને હું ખીજા જન્મ જેવી ગણું છું. તે સમયની માણસની શક્તિનો વેગ, કૌતુક, નવીન અનુભવો લેવાની મુગ્ધ ઉત્સુકતા, સાહસિકતા, મનની તાણાવેલી, શરીરનો તનમનાટ એ સર્વ એક વરસની ઉંમરના બાળક સાથે જ સરખાવી શકાય એવાં હોય છે. બાળક જન્મે છે ત્યારે તે નથી જાણતું હોતું કે મારે શરીર છે, શરીરનું ભાન અને પરિચય તેને પહેલા વરસની આસપાસમાં થાય

છે. કિશોરાવસ્થામાં તેને એ જ રીતે સ્ત્રીપુરુષત્વના વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું ભાન ઉદય પામે છે. શરીરનો વિકાસ પણ આ અવસ્થામાં વેગથી થાય છે. તેમાં શરીરને ઘણા જ પોષણની જરૂર હોય છે. તેને રુચિકર થાય તેવું, શરીરને કસે તેવું અને ચકાવે તેટલું કામ મળવું જોઈએ. ખીંચ ખાણુ તેની કૌતુકવૃત્તિ પણ એકદમ સતેજ ચર્ધી હોય છે. તેના મુગ્ધ અનુભવોને તે ઓળખવા, સ્પષ્ટ કરવા અગ્રાત રીતે પ્રયત્નો કર્યા કરે છે. તેની આ વૃત્તિવૃદ્ધ થતી નથી. ખીંચ ખાણુ આ નવી વૃત્તિ કાંઈક ખાનગી છે, શુદ્ધ છે, સમાજમાં બહાર રીતે પૃષ્ઠીને સંતોષાય નહિ એવી છે એમ તે સમાજ પાસેથી શીખેલો હોય છે. હાલ પ્રગટ થતું ઘણુંખડું સાહિત્ય જાણે જ અપર્યપ રીતે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપ્યા વિના, તે વૃત્તિને ઉત્તેજે છે અને વિષયને વધારે મોહક બનાવે છે. આવી લાચાર સ્થિતિમાં બીજાની શીખવણીથી કે પોતાની મેળે માત્ર કૌતુકથી પ્રેરાઈને કોઈ એવી કુટેવોમાં પડી જાય છે જેથી શરીર અને મન બન્ને અંતે પાલમાલ થાય. માળાપો કે શિક્ષકો પોતાની નીતિના અને પોતાનાં બાળકની નીતિના અભિમાનથી આવી બધી પોતાનાં બાલકોમાં ન જ હોય એમ માની તપાસ રાખતા નથી, પણ આ વિષય ઉપર વિચાર કરનારાઓએ અને આંકડા મેળવનારાઓએ કહ્યું છે આ બધી ધારીએ તે કરતાં ઘણી વધારે છે, માટે કિશોરની દેખરેખ રાખનાર સર્વેએ આની ઘણી જ સંભાળ રાખવી જોઈએ. આ બધી પડખાય, તો પોતાના ઘરમાં કે સંસ્થામાં ‘આતું કલંક’ એમ માની આઘાત ન પામવો, તેમ જ એ આઘાતના વેગમાં બાળકનો તિરસ્કાર ન કરવો જોઈએ. તેને સન્ન ન કરવી જોઈએ, તેને ભવિષ્યમાં આભ તૂટી પડવાની બીતિ ન લગાડવી જોઈએ, પણ આપણે પોતે સ્વસ્થ રહી, એક લેખક લખે છે તેમ જરા પણ ખોટી ગંભીરતા ધારણ કર્યા વિના, ખેખારો ખાધા વિના, તેવું કૌતુક શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી વૃદ્ધ કરવું જોઈએ.

તંત્રમાં તેમ જ તેના ઉપરના અધિકાર તંત્રમાં તેની કેટલી સત્તા જોઈએ વગેરે બીજી દિશાના પ્રશ્નો પણ છે. આ સર્વ પ્રશ્નો ખરા છે, વ્યાવહારિક છે. પણ તે પ્રશ્નો સામાન્ય કરતાં વ્યક્તિગત ચર્ચાના વધારે છે. રૂબરૂ ચર્ચાથી જ તેના ઉપર વધારે પ્રકાશ પડી શકે. અને ચર્ચાને માટે પણ ગૃહપતિઓમાં ઋણુ મૈત્રી હોવી જોઈએ. આપણું સંમેલન બીજું કંઈ જ ન કરે અને માત્ર આવી દૃઢ મૈત્રીના પ્રસંગ આપ્યા કરે તો પણ આપણે કંઈક કંઈક એમ સંતોષ માની શકીએ. આપણે મૈત્રી બાંધી શકીશું તો જ આપણું છાત્રાલયો પણ એકબીજા સાથે સંબંધ બાંધી શકશે અને આપણા વાઙમંધી જીવનમાં કંઈક વિશાલતા અને શ્રદ્ધા આવશે.

બંધુઓ, આપણું સંમેલન નવું જ છે. આપણે કાર્યદારા તેનું મહત્ત્વ બતાવવું જોઈએ. આપણા પ્રશ્નો એવા વિવિધ અને બદલાતા છે કે વારંવાર મળ્યા વિના અને તેની બાંધછોડ ક્યાં વિના તેનાં વ્યાવહારિક કાર્યો આવી શકશે નહિ. માટે મારી સૂચના છે કે આ સંમેલનમાંથી કોઈ એવી કાયમી વ્યવસ્થા ઉભી કરવી જોઈએ કે જેથી આ પ્રશ્નો વિચારવાનો આપણને વારંવાર પ્રસંગ મળે: કેંગ્રેસ, સાહિત્ય પરિષદ વગેરે સંસ્થાઓ પ્રથમ કાયમી ન થતાં માત્ર વાર્ષિક મેલાવડાઓ કરતી પણ તે વ્યવસ્થા પૂરતી ન જણાયાથી તેમને છેવટે કાયમી બંધારણ કરવું પડ્યું છે તો તેમના અનુભવનો આપણે ધડો લઇએ તો સાફે. આપણું બંધારણ મહેતાજીઓનું છે એટલે સાફું અને ઓછા ખર્ચવાળું જ હશે. વળી પહેલેથી તેને જટિલ અને અસ્પષ્ટ આપણે નહિ કરી નાંખીએ તેમ જ આપણા ઉત્સાહને પારખીને જ તેને કાયમી રૂપ આપીશું. પણ જો કંઈ પણ બંધારણ વિના વાતો કરીને જોડી જઈશું તો અફળ ચર્ચાઓ કરીને જોડી જતાં અનેક સંમેલનોમાં આપણું નામ ગણાશે. વરસનો આ ભાગ સંમેલનોનો છે. કેંગ્રેસના અને તેના મંડપમાં ભરાતી અનેક સભાઓના અધિવેશનની નકલ કરીને કંઈ આપણે સંમેલન નથી ભર્યું. આપણે કામ કરવું છે અને તેને યોગ્ય આપણી પાસે બંધારણ પણ જોઈએ. આ સર્વનો આધાર આપણા ઉત્સાહ ઉપર છે.

બંધુઓ, અંતે હું એટલું જ કહું છું કે પ્રાચીન કાલના અધિકારી ઋષિઓ છાત્રને કહેતાં આચાર્ય દેવો ભવ. પણ આપણી હાલની પામર સ્થિતિમાં આપણે છાત્રદેવ થવાની જરૂર છે. અને પહેલાંના ઋષિઓ કહેતા તે કરતાં વધારે દીનભાવથી કહેવાનું છે યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો દંતરોણિ. ધૃષ્ટિ આગળ મારીએ કે અમારી ખાતર નહિ, તો અમારા છાત્રાની ખાતર અમને સુચરિત કરે.

શક્તિવાન પ્રજા

ગૂજરાતમાં વ્યાયામનો પ્રચાર

કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસ પાંચ ૭ વર્ષ થયાં ચાલી રહી છે. આજ સુધી લગભગ ૧૧,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ તપાસાયા તેમાંથી ૭,૫૦૦ એટલે સેંકડે ૭૦ ટકા જેટલા વિદ્યાર્થીઓને એવી ખોડખાંપણ કે નાદુરસ્તી હતી કે જેમને વૈદ્યકીય મદદની જરૂર હોય. આ સંખ્યા ઘણી લયંકર જણાય છે, પણ એવાં ઘણાં નાનાં દર્દો હોય છે કે જેનો ઉપચાર તત્કાળ કરવામાં આવે તો તે મટી જાય. વડોદરા શહેરમાં આ પ્રકારની તપાસ મારી દેખરેખ નીચે વર્ષો સુધી ચાલતી હતી અને હું ખાતરી કહી શકું છું કે જે માળાપો પોતાનાં છોકરાંઓની સંભાળ લેતાં થઇ જાય અને જે કાંઈ ખોડખાંપણ હોય તેને માટે વખતસર ધ્યાન લેવા તત્પર થાય તો તેમને અનેક જાતની નુજાણામાંથી બચાવી શકે. પણ જ્યાં માળાપોને એની દરકાર હોતી નથી. મને સાંભરે છે કે એક દાકતરના છોકરાની આંખ જગમી હતી અને તેને ચરમાથી સુધારી શકાય એમ હતું. માળાપોને લેખી સૂચના કરવામાં આવ્યા પછી જે અમુક મુદતમાં કાંઈ ઈલાજ ન લેવાય તો શિક્ષક તેમને સમજાવવા માટે જાય છે. તેવી રીતે જ્યારે શિક્ષક ગયા ત્યારે તેમને જવાબ મળ્યો કે અમારાં છોકરાંને શું કરવું તે અમે સમજીએ છીએ અને તમારે ડહાપણ કરવાની જરૂર નથી. કેટલાંક માળાપ ગરીબાઇને લીધે ધ્યાન લઇ શકતાં નથી; તેવાં માળાપ લગભગસંગે દેવું કરતાં ગભરાય કે કેમ એ નક્કી કહેવાય નહિ.

વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર સુદૃઢ અને મજબૂત થાય તેટલા માટે દરેકને કસરત કરવાની ફરજ પાડવી જોઇએ એવો અભિપ્રાય કલકત્તા યુનિવર્સિટીનો થયો છે. શારીરિક રોગને લીધે કસરતમાંથી મુક્ત કરવા જેવા હોય તેમને માટે જરૂર છુટ મુકવામાં આવે. મદ્રાસ યુનિવર્સિટી પણ ફરજિયાત કસરત અને લરકરી તાલીમની તરફેણમાં છે, અને બીજી બધી યુનિવર્સિટીઓમાં આ પ્રશ્નને અગ્રસ્થાન મળ્યું છે. વડોદરા રાજ્યના પ્રજામંડળે શારીરિક કેળવણી તથા લરકરી તાલીમને માટે માગણી કરી છે.

શારીરિક કેળવણીની આવશ્યકતા વિષે લખવાની હવે જરૂર ન હોય. ગૂજરાતની પ્રજામાં વ્યાયામ તરફ એદરકરી છે, પણ દસ પંદર વર્ષ પહેલાં જે ખ્લીક હતી તે હવે જતી રહી છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને મહારાષ્ટ્રમાં કસરત તરફ સ્વાભાવિક વલણ છે તે આપણામાં નથી, પણ ધીમે ધીમે ગૂજરાતનું વાતાવરણ બદલાતું જાય છે. નાનાં છોકરાં, કન્યાઓ, શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ, અને ધંધારોજગારમાં પડેલા યુવકો વગેરેને કેવા પ્રકારની કસરત કરાવવી, કસરત માસ્તરો કેવા હોવા જોઇએ, ક્યાંથી મેળવવા, જે તેમને તૈયાર કરવા માટે વર્ગો ઉઘાડવાની જરૂર પડે તો તેની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી, ખર્ચ પુરો કરવા માટે કેવી વ્યવસ્થા કરવી, અળાડા તથા કસરતશાળા બાંધવા માટે કેટલો ખર્ચ થાય,

ક્યાંથી સાધન મેળવવાં એવા એવા વ્યાવહારિક પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાનો હવે વખત આવ્યો છે. ‘શરીરે સુખી તો સુખી સર્વ વાતે’ એના ઉપર લાંબાસમય લેખ અગર બાપણની હવે જરૂર રહી નથી, અને ગૂંજરાતી પ્રજાને નમાણી તથા ખાયણી કહેવાની પણ ધણી જરૂર નથી કારણ કે આપણે ત્યાં વાતાવરણ બદલાતું જાય છે અને થોડા સમયમાં દેખીતો ફેરફાર થઇ જશે એવી આશા રહે છે.

કસરતના પ્રકાર

શારીરિક કેળવણીને માટે કેવી કસરત દાખલ કરવી એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ આપી શકાય એમ છે. કસરતના પ્રચારને માટે મરદોની કુસ્તી, લેખકની સાંકળ તોડવાના પ્રયોગ, છાતી ઉપરથી ગાંડું ચલાવી જવાના ખેલો વગેરે આશ્ચર્યજનક તમાસા કરવામાં જરાયે અર્થ નથી. આપણો ઉદ્દેશ દરેક જુવાનને શક્તિવાન અને તન્દુરસ્ત બનાવવાનો છે. આપણે ભીમસેન અથવા સેન્ડો ઉત્પન્ન કરવાની લાલસા કે ઇચ્છા ન રાખીએ. જુના જમાનામાં ૫૦૦ કે ૧૦૦૦ ફૂટ કાઢવામાં મોટાઇ મનાતી હતી, આજે આપણે એવી ભીમસેનીઆ કસરત માટે દરકાર કરતા નથી. કેાઇ એક વિદ્યાર્થી દોડવા કુદવામાં સર્વોત્તમ નીવડે તેના કરતાં દરેક વિદ્યાર્થી દિન પર દિન શરીર સુધારતો જાય એવો આપણો ઉદ્દેશ છે. જે રમતો ટોળીબંધ રમાય છે તેમાં ડીક્સીપ્લીન જળવાય, બરાબર આગેવાની લેવાય, સૌ આનંદથી રમે અને હરીફાઇમાંથી બધા હસતે મુખે છુટા થાય એવી મનોદશા ખીલવવી જોઇએ. ખેલાડીનો હેતુ જીત નહિ પણ સારી પ્રમાણિક રમત ખેલવાનો હોય છે એ શીખવવાનું છે.

અમેરિકામાં એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે કે દરેક વર્ષે દરેક વિદ્યાર્થીની શક્તિનું માપ લેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે (૧) ઉંચું કુદવાનું માપ, (૨) લાંબું કુદવાનું માપ, (૩) અમુક લંબાણ દોડવાનો વખત અને (૪) સળંગ આ ઉપર શરીર ખેંચીને હડપચી લગાડી શકવાની સંખ્યા. આ પ્રમાણે કરવાથી દરેક વિદ્યાર્થી ખીજા વિદ્યાર્થીની સાથે હરીફાઇ નહિ કરતાં પોતાના ગયા-વર્ષના પરિણામથી વધારે સાફ પરિણામ ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. હરીફાઇ એ અનિષ્ટ યીજાન નથી, પણ હરીફાઇ કરવામાં કસરતનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભૂલી જવાય નહિ એટલું સંભાળવાનું રહે છે.

આખાડાની કસરતમાં શરીર બહુ સાફ કસાય છે. મક્કખાંભની જેવી કસરત આખા શરીરને મજબુત અને ચપળ બનાવે છે. કુસ્તીમાં દાવપેચ સિવાય ચપળતા, હરીફની શક્તિ માપી લેવાની કળા, ખડતલપણું વગેરે કેળવાય છે. મેદાની રમતગમતોમાં કસરત સાથે આનંદ, આગેવાની, હારનો વખત આવ્યો હોય તો પણ ધીરજથી રમીને જીતવાની શક્તિ વગેરે શુભો કેળવાય છે. દોડવાની ટેવ, લાંબી મુસાફરીઓ વગેરેથી કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ, પરસ્પર મદદ કરવાની વૃત્તિ અને હિંમત વધે છે. મરદાની રમતોમાં લંકડી, ફ્રેન્સીંગ, લાદી, ઘોડેસ્વારી, તરવાનું અને લશ્કરી તાલીમનો સમાવેશ થાય છે. આ દરેક પ્રકારની કસરત અને તાલીમનો સામાન્ય અનુભવ દરેક યુવકને મળે અને અનુકૂળતા તથા સાધનના પ્રમાણમાં થોડી બાબતોમાં પ્રવૃત્તિનું મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઇએ.

આપણે બ્રહ્મચર્ય વિશે ઘણું સાંભળીએ છીએ. સત્સંગ સિવાય બ્રહ્મચર્ય અશક્ય છે. પીર્વરક્ષણ અને બ્રહ્મચર્યને માટે ખુદી હવામાં કસરત તથા રમતગમતોના જેવો સારો ધ્વજ

એકે નથી. કસરતથી સંયમશક્તિ વધે છે એ સૌ જાણે છે. જ્યારે આપણા આર્યકુમારો આશ્રમોમાં તથા તપોવનોમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે સત્સંગ, સાદાઈ અને વ્યાયામને લીધે જ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતા. શારીરિક શક્તિ વિષય તરફ ન દોરાય એટલા માટે તેને ખીજે સારે માર્ગે વાપરવાની જરૂર છે. તે રોકવાના ઉપદેશથી રોકાતી નથી પણ શારીરિક બંધારણના ઉપયોગી માર્ગે ખર્ચી નાખવી જોઈએ.

આખાંડાઓનું વાતાવરણ સ્વચ્છ અને પવિત્ર હોવું જોઈએ, અને ત્યાં કોઈની ચાલી-ચુગલી, નિંદા ન થાય એ સંભાળવાનું હોય છે. એટલે રમતગમતો, કસરત વગેરે શીખવવા માટે તેમ જ દરેક બાળકમાં વિદ્યાર્થીગણને સારે માર્ગે દોરે એવા શિક્ષકની જરૂર હોય છે. એવા શિક્ષકો સહેલાઈથી મળી શકશે નહિ. તેમનો અભ્યાસ સારો હોય તો જ તેમનાથી ખરી બાળેવાની લઈ શકાય, પણ શિક્ષણ કરતાં વધારે મહત્વનો પ્રશ્ન તેમના ચારિત્ર્યનો છે. સારા જણેલા યુવાનોને ખાસ કેળવીને તૈયાર કરવા પડશે અને તેટલા માટે વર્ગો કાઢવાની આવશ્યકતા છે. મદ્રાસમાં આવો વર્ગ ચંગમેન ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશન તરફથી કાઢવામાં આવ્યો છે તેમાં ત્રણ જાતના અભ્યાસક્રમ રાખ્યા છે: (૧) એક વર્ષનો (૨) છ મહિનાનો અને (૩) બે મહિનાનો ક્રમ. આ છેલ્લો અભ્યાસક્રમ શાળાના કસરત-માસ્તરોને માટે રાખ્યો છે. આખા વર્ષનો અભ્યાસક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:-

- (૧) ક્રીડા, શાળાઓમાં કેવી કેવી રમતો રમાડવી તે, ટોળીબંધ રમતો, હવાયત, ડંખેક્સ, મગદળ, લકડી, વાંસ, દેશી રમતો અને કસરતો, કુસ્તી, ધોળી અનેક રમતો, પુટ્ટંગોલ, દોડી શીખવવાની કળા વગેરે.
- (૨) શરીર અને કસરત વિષે જ્ઞાન—શરીરવિજ્ઞાન, શ્રીઝીઓલોજી અને કસરતથી થતા ફેરફાર.
- (૩) શારીરિક કેળવણી—એમાં શેનો સમાવેશ થાય છે, તેનો ઉદ્દેશ અને ખ્યેષ, તેની જરૂરી-આત, ફામદાકારક અને ખીનફામદાકારક કસરતો, શિક્ષકે શું કરવાનું હોય, રનાયુને તથા ખીજા અવધવાને કેળવવાના માર્ગો, રચુર્તિ વધારવાના માર્ગો, રમતગમતનો નીતિધર્મ, શારીરિક કેળવણીનાં સિદ્ધાંતો તથા જુદી જુદી પદ્ધતિઓ.
- (૪) ક્રીડા, કસરત, રમતો, વગેરે શીખવવાની પદ્ધતિ, વ્યક્તિગત કસરતો શીખવવામાં સલાહ કેવી રીતે આપવી, વર્ગો કેવી રીતે કાઢવા અને ચલાવવા, જુદી જુદી વયના માણસોને યોગ્ય કસરત, કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓ માટે કસરત, મોટા મેળાવડા, દંગલો, કેવી રીતે વ્યવસ્થિત કરવાં, ટોળીઓની હરીફાઈ, નિશાળો ગામડાં વગેરેને કેવી રીતે દાખલ કરવાં, સામાજિક સેવા માટે કેવી રીતે તૈયાર કરવાં.
- (૫) છોકરાઓનું માનસશાસ્ત્ર—ટુંકામાં સુવર્ણને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા.
- (૬) વ્યવસ્થા કરવાની રીત વિષે.
- (૭) રમતગમતોના નિયમો, છોકરાઓને શરતો માટે તૈયાર કરવાની રીત, ખોરાક વગેરે.
- (૮) શારીરિક કેળવણીને લગતાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ.
- (૯) માપવાની કળા, શારીરિક તપાસની રીત, નકશા વગેરે બનાવવાની રીત.
- (૧૦) શારીરિક કેળવણીને લગતા વર્ગો, સુધારાવધારા કરવાના માર્ગો વગેરે. અન્ય-દેશોમાં થતા પ્રયાસ વિષે જ્ઞાન.

- (૧૧) મૈદાનની રમતોના ફાયદા, તે માટે સગવડો, તેની વ્યવસ્થા.
- (૧૨) તાત્કાલિક મદદ અને માલીશ કરવાની રીત.
- (૧૩) આરોગ્યશાસ્ત્ર, અંગત સ્વચ્છતા, જાહેર આરોગ્ય, શાળાની સ્વચ્છતા.
- (૧૪) ધાર્મિક જ્ઞાન.
- (૧૫) નૈતિક જ્ઞાન.
- (૧૬) સ્કાઉટીંગ, લાંબી મુસાફરી, હરીફાઈ.
- (૧૭) વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ.

આવા શિક્ષકોને ઠીક પગાર આપવો પડે એ સ્વાભાવિક છે, પણ જેવી રીતે દાકતરી કામ માટે કેળવણીના દાકતરની મદદ લેવી પડે છે અથવા મોટેસોરીનું બાળશિક્ષણ તેનાં અભ્યાસીઓ જ શીખવી શકે તેમ ગમતગમતોને માટે ખાસ તૈયાર કરેલા શિક્ષકોને શીખવાની જરૂર રહે છે, અને ગમે તેવા મક્કના અખાડામાં માત્ર શરીર કેળવેલા શિક્ષકો આપણા ઉપયોગમાં આવે નહિ. ગૂંજરાતના ઉપયોગને માટે મુશિક્ષિન અને ચારિત્રવાન યુવકોને ખાસ શિક્ષણ આપીને તૈયાર કરવા માટે એક સંસ્થા ઉઘાડવી પડશે.

ભાઈ પુરાણી જણાવે છે કે નાના અખાડાને માટે જાંપરાંથી દંકાયેલી ૪૦ શીટ લાંબી અને ૨૫ શીટ પહોળા જગ્યાની જરૂર છે. કસરતને માટે આવશ્યક સાધનોનો ખર્ચ રૂ. ૨૦૦ થાય. આટલો ખર્ચ તો નાનું ગામ પણ ઉપાડી શકે. સાદાં મકાનને માટે રૂ. ૧,૫૦૦નો ખર્ચ પુરતો છે, અને જેમ જેમ અખાડાનું કામ સુધરતું જાય તેમ તેને વધારાની મદદ મળ્યા વિના રહે નહિ.

શારીરિક કેળવણીની યોજના

ચરોતર એલ્યુકેશન સોસાયટી તરફથી ચરોતરમાં આવેલી અંગ્રેજી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓનો મેળાવડો વર્ષો થયાં ભરાય છે, અને ચરોતરમાં આશરે ૧૪ હાઈસ્કૂલો છે અને મોટાં ગામોમાં અખાડા પણ રચાયા છે. સામાન્ય રીતે હાઈસ્કૂલોમાં કસરતશાળા એટલે જીમ્નાસીયમ હોય છે તેમાં અખાડાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી નથી, પણ હવે કુસ્તી વગેરેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે એવી આશા રાખી શકાય. શારીરિક કેળવણીની યોજનામાં હવે માત્ર હાઈસ્કૂલો નહિ લેતાં બધી શાળાઓનો સમાવેશ કરવાની જરૂર છે. દરેક શાળાને અથવા ગામને એકમ (unit) તરીકે ગણીને આખા જિલ્લામાં રમતોની હરીફાઈ ગોઠવવી જોઈએ. આવી હરીફાઈનો જ્યારે રસ જામશે ત્યારે યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને હરીફાઈમાં ઉતારવા માટે આખા વર્ષ દરમ્યાન રમતો રમાશે, અને તેની સાથે સાથે દરેક દરેક વિદ્યાર્થીને અમુક કસરત શીખવવાની અને શરીર કેસવાની યોજના ચાલુ થશે. જે દિશામાં આજે આપણું લક્ષ્ય નથી તે દોરાશે એટલે નવા માર્ગે પ્રગતિ થયા વિના રહેશે નહિ.

પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવા તરફ દેશના બધા હિતેન્દુઓનું લક્ષ્ય દોરાયું છે તે પ્રમાણે શારીરિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાની જરૂર છે, અને તેને માટે ખર્ચ પુરો પાડવાની સગવડ પણ થવી જોઈએ. વડોદરા રાજ્યમાં અખાડાઓને મદદ કરવા માટે એવું ધોરણ દરાવવામાં આવ્યું છે કે દરેક અખાડાને મકાન બાંધવા માટે રૂ. ૫૦૦ મુધીની મદદ, સાધન માટે રૂ. ૫૦ અને શિક્ષકના પગાર માટે રૂ. ૨૦ માસિકની મદદ કરી શકાય.

જે વડોદરાના આગેવાનોમાં જરા પણ ઉત્સાહ હોય તો દર વર્ષે બજેટમાં નક્કી કરેલી રકમ ખર્ચી નાખવી જોઈએ. નવા અખાડા કાઢીને એટલી માગણીઓ થવી જોઈએ કે દર વર્ષે મદદ કરવાની રકમમાં વધારો કરવો પડે. પણ આપણા બ્રિટીશ ગૂજરાતમાં લોકલબોર્ડ તથા મ્યુનિસિપાલિટીની મદદથી અખાડા કાઢવાની પ્રવૃત્તિ હાથમાં લેવી જોઈએ. જે એવી સંસ્થાઓ તરફથી ૩૦ થી ૫૦ ટકા એટલી મદદ મળે તો અખાડા કાઢવામાં થોડી જ મુશ્કેલી ને.

કાઠીઆવાડમાં આ પ્રશ્નનો નિકાલ વધારે સુલભથી થાય એમ છે, કારણ કે ત્યાં ઘણું દેશી રાજ્યો છે. દેશી રાજ્યો વડોદરાની યોજના કરી શકે. એક સંસ્થા યોગ્ય લાયકાતવાળા શિક્ષકોને ટૂંકન કરવા માટે કાઢવી પડે, અને તે કાઠીઆવાડના ગમે તે મોટા ગામમાં રાખી શકાય.

અખાડા અને કસરતી તાલીમને લીધે પ્રજા પોતાનું રક્ષણ કરતાં શીખે છે. હાલમાં ગામડાંઓની પરાધીનતા ઘણી વધી પડી છે. કોઈપણ બે દરમિયાનમાં આરખાંચ હમરની વસ્તીવાળા ગામને લુંટી શકે છે કારણકે પ્રજા નબળી કરપોક અને સ્વાર્થી થઈ ગઈ છે. પણ આજના નવા યુગમાં સ્થિતિ બદલાઈ જશે: સ્વરક્ષણને માટે તૈયારી ન હોય ત્યાં મુખી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત નહિ થાય. સ્વરાજ્યમાં એવું ન બને કે ગૂજરાતના રક્ષણને માટે મરાઠા અગર ધંજળી પ્રજાના લશ્કર અથવા પોલીસની વ્યવસ્થા કરવી પડે. સ્વરાજ્યની વ્યવસ્થામાં ગૂજરાતીઓ જ ગૂજરાતને કામ લાગવા જોઈએ. તે છતાં થોડા વખત ઉપર ન્યારે હિંદી લશ્કરમાં ગૂજરાતીઓને લેવામાં આવતા નથી એવી હકીકત પ્રગટ થઈ ત્યારે ગૂજરાતે એ બાબતમાં લડત શરૂ કરી નહોતી. આપણું દેશી રાજ્યો લશ્કરી તાલીમ આપીને યુવકમંડળને તૈયાર કરે તો પગારદાર અને કાયમના લશ્કરનો બોજો ઘણો ઓછો થાય. સ્વરાજ્યની યોજનામાં આવી બાબતોનો નિર્ણય ક્યાં વિના છુટકો નથી. અંગ્રેજ સરકારે જે લશ્કર રાખ્યું છે તે ઘણે મોટે ભાગે પોતાના, (એટલે ત્રણ લાખ ગોરાઓના) રક્ષણ માટે તથા સામાન્યના રક્ષણ માટે છે. તેના નિભાવને માટે દેશની આવકનો મોટો હિસ્સો ખર્ચી નાખવો પડે છે પણ ન્યારે સ્વયંસેવકો લશ્કરી તાલીમ લઈને નાગરિક લશ્કર (citizen Army) ઉત્તું કરશે ત્યારે લશ્કરી ખર્ચમાં ઘણો ઘટાડો થઈ શકશે.

શારીરિક નબળાઈનાં કારણો અનેક છે: ગરીબાઈ અને તેને લીધે પૌષ્ટિક ખોરાકની ખામી એ ઘણું મહત્વનું કારણ છે, પણ તેથી જો એમ કહેવામાં આવે કે ન્યારે સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે શરીર સુધારવા તરફ પ્રયાસ કરીશું તો એવી દલીલમાં કાંઈ વલ્લુદ નથી. બાળ-લગ્ન, છોકરાંઓના ઉછેરની બાબતમાં અજ્ઞાન, પરીક્ષાઓનો અસહ્ય બોજો, ખરાબ સંગત વગેરે અનેક કારણોને લીધે પ્રજા નબળી થઈ છે. આવાં કારણોનો પરસ્પર સંબંધ હોય છે તેથી એ વિષય ચક્રને ન્યાં ફાવે ત્યાં ફટકો મારીને તોડી નાખવાની જરૂર છે.

સ્વયંસેવક મંડળ

જેની રીતે માનસિક કેળવણીને માટે સ્વયંસેવકોના મંડળો સ્થપાયાં છે તેનું એક મંડળ સ્થાપતું પડશે, અને તેના આજીવન સભ્યો એકએક છતાં સંભાળી લે એવી વ્યવસ્થા થઈ શકે. એમ પણ થઈ શકે કે કોઈ એન્યુકેશન સોસાયટી અથવા કેળવણી મંડળ પોતાના

અધ્યાપક કે શિક્ષક સંઝળમાં એક સંસ્થાપક (Director) નો નિભાવ કરી લે, પણ એવી ગોઠવણ થાય ત્યાં સુધી કામ અટકી ન પડે. એટલા માટે દરેક જિલ્લાએ ત્રણ વર્ષ સુધી એક યોગ્ય કેળવણી શિક્ષકને માટે રૂ. ૬,૦૦૦ની સગવડ કરવી જોઈએ. વાર્ષિક રૂ. ૨,૦૦૦ માં પગાર, રેલ્વે ભાડું તથા પ્રચારકામનો સમાવેશ થઈ શકશે. ચરોતરને માટે આવ્યા એક ભાષ હાલમાં મદ્રાસમાં ટ્રેઈનિંગ લઈ રહ્યા છે. જે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોને માટે અમદાવાદમાં એક ટ્રેઈનિંગ ક્લાસ કાઢવામાં આવે તો તેમને અનુકૂળ કામ તથા નિર્વાહને માટે યોગ્ય સાધન મળી રહે.

વડોદરામાં ખંડેરાવ મહારાજના વખતમાં વ્યાયામને ઘણું ઉત્તેજન મળતું હતું અને ત્યારપછી પણ અખાડાઓને સાફ ઉત્તેજન મળતું. રાજ્યાશ્રયને લીધે સારા સારા કુસ્તીખાનને વડોદરામાં આવીને વસતા હતા. તેને પરિણામે આજે પણ વડોદરામાં સારા અખાડા છે. અને તેમાં નવા યુગના ફેરફારો થયેલા હોવાથી તે અખાડામાં તાલીમ લીધેલા મોંઘુસો ગૂજરાત વગેરે દેશોમાં સારો પ્રચાર કરી રહ્યા છે. તેમાં પ્રેરિસર માલિકરાવનો ભુમ્માદાદાનો અખાડો ઘણો મશહૂર અને પ્રતિષ્ઠિત છે. આ અખાડામાં કસરતના તથા લડાઈના સાધનોનું ઘણું સાફ સંગ્રહસ્થાન છે, અને લાંબી વગેરે ટોળીબંધ રમતોને માટે આ અખાડો ખૂબ વખણાય છે. સરદાર મંજુભટ્ટે પણ વ્યાયામના પ્રચાર માટે અખાડા કાઢ્યા છે અને તરતાં શીખવાને માટે વ્યવસ્થા કરી છે. એમનાં ધર્મપત્નીને વ્યાયામ તેમ જ તરવાનો શોખ હોવાને લીધે સ્ત્રીઓને કસરત શીખવવાની યોજના થઈ શકી છે અને પ્રેરિ. માલિકરાવના અખાડામાં પણ સ્ત્રીઓ માટે ખાસ વર્ગ કાઢવામાં આવ્યો છે. આ અખાડામાં શીખેલા શાગીદો ન્યાં ત્યાં અખાડા કાઢીને યુરુદ્ધણ અદા કરે છે. પુરાણી ભાઈઓનો મૂળ અખાડો વડોદરામાં રથપાયો હતો અને હવે તેમની પ્રવૃત્તિ ભરૂચમાં હોવાને લીધે વ્યાયામપ્રચારનું કેન્દ્રસ્થાન ભરૂચમાં સ્થપાય એવી એમની ઉમેદ છે. એમણે થોડાં વર્ષ ઉપર એક યોજના પ્રગટ કરી હતી.

રાજદારી ખાખતોમાં જુદા જુદા મતવાળા કાર્યકર્તાઓ એકઠા થઈને આ વિષયના પ્રચારને માટે સાથે કામ કરે તેટલા માટે એક યોજના બહાર પાડીને કામ શરૂ કરી દેવામાં આવ્યું છે અને તેને અંગે એક ટ્રેનિંગ એટ કસરતી ભાઈને રમતગમતોની મુખ્યવસ્થા શીખવા માટે મદ્રાસ મોકલ્યા છે. આ કામચલાઉ સંઝળના મંત્રી પુનાની ખેતીવાડી કોલેજના વાઇસ-પ્રીન્સીપાલ, પ્રેરિ. ભાઈલાલ પટેલ છે અને આપણે આશા રાખીશું કે ગૂજરાતના બધા કાર્યકર્તાઓ ખરા ખેલાડીને શોભે. તેવી રીતે આ મહત્વનું કાર્ય ઉપાડી લેશે.

ડૉ. મુમન્ત મહેતા

વફા દારી

[એકાંત્રી નાટક]

પ્રવેશ ત્રીજો

(બે મહિના પછી)

[સ્થળ: રસ્તા.]

છાપું વેચનાર ઓકરો:—પંખળ કા નૂર-બેદી ખૂન-મુન્સીપાલ્ડીમાં તકરાર-મેરીલેનમાં સરકારની છત-સાતને ભોગે સીતેર-પંખળ કા નૂર !

(લેડી કમલાબાઈ પ્રવેશ કરે છે)

લેડી કમલાબાઈ: એ ઓકરો ! લાવ જોઈએ, શું છે ?

ઓકરો: પંખળ કા નૂર-બેદી ખૂન-મુન્સીપાલ્ડીમાં તકરાર-સરકારની છત-સાત ને ભોગે સીતેર !

(લેડી કમલાબાઈ પેપર વેચાણ લે છે.)

કમલાબાઈ: ઓહો ! મેરી ગોલ્ડલેન્ડમાં આપણી છત થઈ ! અરે ! આમાં મરનારનાં નામ પંચ છે ! કેણુ કેણુ મરી ગયું ? ગિરિધારિ મહેતાજીસિંગ હં ! એ તો પેલી સુનીતિદેવીનો ઓકરો-હું પેન્શન આપું છું તે. લાવ બિચારીને મળી આવું.

(નય છે)

(ઓકરો પાણુ ખૂન પાડતો પાડતો ચાલી નય છે.)

પ્રવેશ ચોથો.

[સ્થળ: સુનીતિદેવીનું ઘર.]

(સુનીતિદેવી પોતાના આગલા ઓરડામાં ગાદી ઉપર બેઠી છે. તકીઆ ઉપર ડાબો હાથ છે અને હાથ ઉપર માથું ટેકવું છે. ચહેરા ઉપર ગમગિની સ્પષ્ટ છે. વચ્ચે વચ્ચે પોતાના પાલન વડે આંસુ લૂછે છે. લેડી કમલાદેવી આવે છે, ને સુનીતિદેવી પાસે બેસે છે.)

સુનીતિદેવી: બેસો.

લેડી કમલાદેવી: તમને ક્યારે ખબર પડી ?

સુનીતિ: મને ? હમણું જ. કલાક ઉપર. એક પાડોશીએ વંચાવ્યું.

લેડી કમલાદેવી: ખરેખર, ખહુ જોડું થયું. ફરજનો પંથ ઘણી વાર ભૂલકર છે. આતો, હરો. પ્રભુને ગમ્યું તે ખરું. એની ઇચ્છા કોઈથી કેળવ્ય છે ખરી ?

સુનીતિ: પણ ગિરિધારિની ફરજ કોઈને મારી નાંખવાની હતી એમ હું કદી નહિ માનું. અને એમ પંચ નહિ માનું કે ઇશ્વરની ઇચ્છા એને લાકરમાં દાખલ કરવાની હતી.

લેડી કમલાદેવી: (કંઈક દિલાસો આપવા માટે) હા, ખરી વાત છે. લોકો લશ્કરમાં જોડાઈ લડાઈ કરે એ પણ દુઃખની વાત છે. પણ પૃથ્વી કંઈ સ્વર્ગ છે ? અહીં તો લશ્કરની જરૂર રહેવાની જ.

મુનીતિ: જરાએ નહિ. જે લોકો પાસે શસ્ત્ર હશે તો વાપરશે. અને જેની પાસે વધારે શસ્ત્ર હશે તે વધારે ઉદ્ધત થશે. પણ કોઈની જ પાસે હથિયાર ન હોય તો લોકો એની મેળે જ સમજે કે શાન્તિનો ઉપાય એક જ છે અને તે એ કે સમજી થવું, સમાધાન કરવું. મેરી ગોલ્ડમેન્ડ જેવા દૂર દૂરના દેશમાં, અખણ લોકો વચ્ચે, આ ગિરિધારિ જેવા જુવાનીઓને તોપની સાથે શું કામ હતું ? તે લોકોને ત્યાં જવાની જરૂર જ શી હતી ? ત્યાં ગયા જ શું કરવા ?

લેડી કમલાદેવી: એ લોકો આપણા સાંપ્રાન્યનું રક્ષણ કરવાને ગયા હતા. તમને ખબર નહિ હોય, પણ ત્યાં ઘણા સરસ ધાસતેલના ફૂવા છે.

મુનીતિ: હા. ત્યાં ધાસતેલના ઘણા ફૂવા છે એટલે એ જમીન તમારી સરકારની જ હોવી જોઈએ એમ ને ?

કમલાદેવી: નહિ, નહિ. એમ તો નહિ. પણ હું ધાંડું છું કે તે ઉપર આપણા સાંપ્રાન્યનો હક્ક હતો.

મુનીતિ: અરે, આપણી સરકાર એ જમીન ચોરતી હતી એમ મને તો લાગે છે. પેલા રામખિનોદ-તમને એને ઓળખો છો ને ?-એ રામખિનોદ કહે છે કે એ વાત સાબીત કરવાને તે તૈયાર છે. કેટલાંક છાપાં એ મને વાંચવા આપવાનો છે. એ કંઈક સભામાં કે એવા કસામાં જોડાયો છે અને એ લોકો આ બધી બાતમાં લાવે છે.

કમલા: એવા લોકો કહે તે એકદમ માની ન લેવું. એ લોકો બહુ જુઠાણાં ચલાવે છે.

મુનીતિ: મને નથી લાગતું. રામખિનોદ કેટલીક વાર સાચો પડ્યો છે એ તો મને ખબર છે. મહા લડાઈમાં દાખલ થવાની એ વિરુદ્ધ હતો અને એમની અને રામખિનોદની વચ્ચે રોજ તકરાર ઝામતી. છેવટે એમણે જ કબૂલ કર્યું કે રામખિનોદ સાચો છે. બીજાની મિલકત પચાવી પાડવાનો આપણને શો હક્ક છે ?

કમલા: અરે, તમને ખબર નથી. ત્યાંના વતનીઓ તો એવા ધાતકી, જંગલી અને ખારાલા હોય છે !

મુનીતિ: હોયસ્તો. એમાં નવાઈ શી ? પોતાની જમીન પચાવી પાડવા પરાયો આવે ત્યારે પ્રાણુવાન માણસ એવા ધાપ તો નવાઈ નહિ. એ તો આપણો દેશ જ એવા દત્તભાગી છે કે નિર્જીવ થઈને હાથ જોડીને બેસી રહે અથવા માંદોમાંદો લડાઈ કરે. ગિરિધારિના મરણ માટે હું કંઈ એ લોકોનો વાંક કાઢતી નથી. હું તો જેઓએ એને મોકલ્યો તેમનો વાંક કાઢું છું.

કમલા: બહેન ! એ કંઈ નાના સંવાદ નથી. એમાં તો એવી ગુંથવણી છે કે આપણે ઐતિહાસિક તે શું સમજીએ ?

મુનીતિ: (કંઈક અકળાઈને) એટલે ? તમે એમ કહેા છો ને કે આપણે અન્યથા કહેવાઈએ માટે આપણા બહાલા છોકરાઓને કંઈના હુકમથી તોપને ગોળે ચડવા દેવા ? કારણ સુદાં પૂછવું નહિ ? સરકાર શા હેતુથી આપણા પેટના દીકરાઓનો ભોગ માગે છે તે જાણવાનો આપણને અધિકાર નહિ ? આ સરકાર-તે કંઈ એવી નવી દેવી વંગી-છે કે એનું માનવું જ પડે ? નહિ તો કુંડ પાડી દુઃખ દે ? મને લાગે છે કે મારા છોકરાનું ખૂન થયું છે અને એનાં ખૂન અટકાવવાની મારી ફરજ છે. આજથી મેં પણ લીધું કે રાજ્યે માન્ય કરેલાં લશ્કરને, એટલે વ્યવસ્થિત ખૂની મંડળને તોડવાનો પ્રયાસ કરવો. ચોરશી મિલકત પચાવવા માટે કરેલા પાપી યજ્ઞનું નિર્દોષ ખલિદાન મારો પુત્ર થયો છે. એ જમીન કેાની માલિકીની કે આમ આપણે ત્યાં જઈ તોપના ગોળા છોડીએ ?

કમલા: ખરેખર, મને ખબર નથી. હું કંઈ જ વિગત જાણતી નથી.

મુનીતિ: અરે, હવે પણ એ જમીન આ હિંદની સરકારની યશ એમ તમે માનો છો ? નહિ, નહિ, પુત્રના મરણના દુઃખે મારી આંખ ઉઘાડી છે. એ તેલના કૂવા તો જેમની પાસે પૈસા, ઇલાજ, વગવડીલાવાળા, મિત્રા અને સગાંઓ છે, એવા બડા લોકના છે અને તેમાંથી આપણા હિંદીઓ તો થોડા જ. તેમને તો દુકડો જ મળવાનો એ વાતની મને ખાત્રી જ છે. અને હજી મારે વધારે તપાસ કરવી છે કે મારા છોકરાનું ખૂન કેનાથી ને શા કારણથી થયું.

કમલા: ધીમાં પડો, એમ અકળાવ નહિ. કદાચ તમારી ભૂલ હોય. ગુસ્સે થશો તો તમને વેર લેવાનું મન થશે.

મુનીતિ: વેર ! વેર મારે લેવું જ નથી. વેર હવે મને સુખ નહિ આપે. હું પોતે પણ ખુતી થઈને મારા પતિની અને પુત્રની કીર્તિને કલંક નહિ લગાડું. પણ એમની તરફ મારો પ્રેમ નિર્મળ છે માટે જ જે સંસ્થાને લીધે આવાં નિર્દોષ ખલિદાનો આપવાં પડે છે તે સંસ્થાનો સદંતર નાશ કરવા મથીશ. મારો પતિ મોટી લડાઈમાં મરી ગયો અને એથી કેને ફાયદો થયો ? પૈસાદાર અને 'મોટા' લોકોને. અને તે પણ આપણા દેશનાં તો નહિ. અને હવે મારા છોકરાનું ખૂન થયું. તે કેને માટે ? પેલા 'સુધરેલા' તેલના માલિકોને માટે. આપ દેશભક્તિને નામે છેતરાયા અને તેથી ઘસડાયા, અને છોકરો બેકારીને લીધે તણુયો. આપે ચોક્કસ કહી નાખ્યું હતું કે ગિરિધારિને કદી લશ્કરમાં નેડાવા ન દેવો. પણ મેં અભાગણીએ પાણી પહેલાં પાળ ન બાંધી અને છોકરો મને પૂછ્યાગાંછ્યા વિના માંને ભારે પડવાની બાંકે એ કતલખાનામાં ગયો. બાપના ભોગનું પરિણામ છોકરાની ગરીબાઈ, બેકારી અને હવે ખલિદાન. અને આ બધો વખત પેલા પૈસાદારો મોજ માટે છે અને તકીઆ ઉપર નિરાંતે પોટે છે.

(બાલા દાંખેલ થાય છે)

બાલા-હૈ બા ! ભાઈ ખરેખર.....

(માનું અચ્ચબીનું કોંધયુક્ત વદન નેહ સૂપ થઈ જાય છે. માં પુત્રીને એકદમ પાસે બેસી લે છે, ભેટે છે અને આંસુ સારે છે.)

બાલા: બા ! ભાઈ ખરેખર મરી જ ગયા ?

મુનીતિ: હા, બેન.

બાલા: ક્યાં ? કેવી રીતે ?

કમલા: એક લગાઇ થઇ અને તેમાં ગિરિધારિ મરી ગયો.

બાલા: એટલે ? શું એ પાછા નહિ આવે ? આપણને નહિ મળે ?

મુનીતિ: ના. એ મરી નથી ગયો. હિંદુસ્તાનને અથવા હિંદના રાજ્યતંત્રે એનું ખૂન કર્યું છે.

બાલા: હિંદુસ્તાને એટલે કાણે ?

મુનીતિ: તે હું તને કોઈ દિવસ સમજાવીશ. હિંદુસ્તાને એટલે હિંદના સોડોએ, આપણે. નિર્બળતાથી અથવા થોડી સત્તા માટે પોતાના આત્મા કે પૈસા માટે પોતાના બાળકો વેચી દે છે એવા આપણા હિંદના સોડોએ. પણ એથી કેવાં ભયંકર પરિણામ ઉપજે છે તે જોમ મેં આજે જોયું તેમ બીજા સમગ્રતા યશે ત્યારે સરાક્ત, સ્વમાની, શુદ્ધ ઉત્ત્વજ હિંદ પ્રગટશે. એ દિવસ લાવવા માટે જ હવે હું છવીશ.

કમલા: પ્રજા તમને મદદ કરે. મને લાગે છે કે આપણે હજી અંધારામાં જ છીએ. આપણને હજી ઘણું શીખવાનું છે. પણ હવે આ પેન્શનનું ફોર્મ તમે ભરશો ?

મુનીતિ: જોન ! બળાપાથી હું વધારે પડતું બોલી ગઇ અને તેથી તમને બોલું લાગ્યું હોય તો મને માફ કરજો. તમે કેવાં મલ્યાણ છો ! આટલી તરદી લાઇને મને મળવા આવ્યાં ! પણ હવે એ હત્યાક પેન્શન, મારે જોઇતું નથી.

કમલા: નહિ, નહિ. એમ તો નહિ. આ તો આપણું પોતાનું સદાયક મેંડળ છે. સો હું જ ભરું છું.

(સ્ત્રી કમલાદેવી લખે છે.)

બાલા: બા ! લાઇ પાછા નહિ જ આવે ?

મુનીતિ: ના, બેન. (બાલાને છાતી સરસી ચાંપે છે.)

પ્રવેશ પાંચમો

[સ્થળ: સર બાલકરામનું દિવાનખાનું.]

[સમય: કેટલાક દિવસ પછી.]

(સર બાલકરામ તથા સર દોરેસ રસમરી વાવચીતમાં)

સર દોરેસ: ખરું પડે તો બ...હું એટલી સરસ રીતે પાર ઉતરું છે !

સર બાલકરામ: તમારી કુશળતાની ચોકા જ મને નહોતી.

સર દોરેસ: એમ હોય, પણ આ આખા કામમાં તમારા વાંધાવચકા પુષ્કળ હતા. બોલું ન લગાડશો. મારે તમને દરેક વખતે ધસડવા પડ્યા છે.

સર બાલકરામ: હા, એટલું તો ખરું કે મારા મનમાં વ્હેમ રહી જતો. હજી પણ આપણે પાર ઉતર્યા છીએ એવી મને ખાત્રી નથી થતી.

સર હોરિસ: હજીયે પાર નથી ઉતર્યા ! અરે, વાહ ! હવે બાકી જે શું રહ્યું છે ! જો કે થોડાક દિવસ ઉપર જરા ચિંતા થતી હતી પણ હવે તો આપણે સહીસલામત કિનારે ઉતર્યા છીએ. લોકોમાં ભાગ્યે જ વિશે ચર્ચાએ થઈ હોય. ધારાસભામાં આજ સુધી તો કોઈએ પ્રશ્ન સરખો નથી કર્યો. કારણ, આપણે એવી સફાઈથી કામ લીધું ! પરિણામે-આજનું પેપર વાંચ્યું ને ?-ખીજા ૮૦ રૂપિયાનો ફૂંકો માર્યો છે. આજે શેરના ભાવ ૯૩૦ છે. સોના શેરના ૯૩૦ થાય એ કંઈ ખલુ ઝોણા તો ન જ કહેવાય. એ દિસાએ આજે જ તમારી પેટીમાં જો લાખ રૂપિયા પડ્યા. કેમ ખર્ચ કે નહિ ? હવે મજા ઉડાવો મજા. કંઈ મિજબાની આપો.

સર બાલકરામ: એમાં તો ના ન કહેવાય. એ બધું તમારું જ પરાક્રમ. તમારી દિમત અને આત્મવિશ્વાસ માટે તો મને ખૂબ જ માન છે. હું તમારો ઉપકાર કેમ બૂઠું ?

સર હોરિસ: બસ, બસ. બાકી મને તો એવાં કામો માથે લેવાં બહુ ગમે છે. એક ચાંપ દાખીએ ને આખા ઓરડામાં અગ્રગાદ ચર્ચ જાય તેમ નાની નાની સુક્તિ-ઝોથી મહાભારત કામ પાર પાડવાં અને છતાં આપણે તો પડદા પાછળની દોરી જ ખેંચતા હોઈએ એમ કરવું ! એમાં એ કંઈ ઓર મજા છે. કોઈકને મળવું, કોઈને સમજાવવા, આના કાનમાં મંત્ર ફૂંકવો, પેલાને જરા ચાંપી જોવો-એ બધુંએ શીખવા જેવું છે. જેમ આજના ગંગાવર કારખાનામાં વરાળની ને હવે તો વીજળાની જરૂર છે તેમ રાજનીતિમાં પૈસો એ જ બધાની ચારી છે. તમે લોકો કહો છો તેમ 'જર ચાહે સો કરે.' આખી દુનિયાનું ચક્ર એ પૈસાની ધરી ઉપર ફરે છે-પણ આમ કેમ, સર બાલકરામ ? અમે અંગ્રેજો તો આવા ખુશાલીના વખતે નાગીએ ત્યારે તમારું તો મોં પણ મલકાતું નથી ! તમને થયું છે શું ? તમે લોકો શું સુખી ન જ થઈ શકો ?

સર બાલકરામ: તમે પણ મારી પાછળ જ લાગ્યા છો તો ! હું હમ્મ કે ન હમ્મ તેમાં તમારે શું ? સાચું કહું તો હજી મારા મનમાં 'પણ' રહી ગયું છે. ધારો કે વાત ફરી:-

સર હોરિસ: અંદ ! તમે તો જલ્દા માણસ છો ! કંઈ ચમત્કાર અને તો જ આપણી વાત ફરે.

સર બાલકરામ: કમનસીએ કેટલીક વાર આજુધારું થાય છે અને ચમત્કાર અને છે. અને આ બાબતમાં એવું થયું તો ?

સર હોરિસ: પણ તમને શેનું દુઃખ લાગે છે તે તો કહો.

સર બાલકરામ: આ કામની કિંમત મને ખૂંચ્યા કરે છે.

સર હોરિસ: કિંમત ! પાણીના મૂલે કામ થયું છે. આવા કામમાં પાંચ-સાન લાખ રૂપિયા તો થાય જ તો.

સર બાલકરામ: અંદ ! રૂપિયાને કોણ રટે છે ! મને તો પેલા ખિચારા મરી ગયા તે લાગ્યા કરે છે.

સર હોરિસ: પેલા સીતેર દંખસીઓ ?

સર બાલકરામ: એટલે ? દંખસીઓ મારે માણસ મરી ગયા ? વળા અમારામાંના પણ કેટલાક ગયા ને ?

સર હોરેસ: ફક્ત સાત.

સર બાલકરામ: પણ સાતે તો ખરાને. કોઈનાં માથાંપ બૂખે મરશે તો કોઈનાં બાળખત્યાં.

સર હોરેસ: હવે એમ તો મહેનત વિના કશું નહિ ને બોલ વિના સિદ્ધિ નહિ. અને કાલ કેટલો બધો થયો? વળા એમને કેણે જોરજુલમથી લશ્કરમાં ધકેલ્યા? રાજપુત્રાથી આવ્યા. તેમાં આપણો શો વાંકે?

સર બાલકરામ: રાજપુત્રાથી તો ખરા. પણ આપણા સ્વાર્થને મદદ કરવાના વિચારથી તો નહોતા જ જોડાયેલાં? અને થયું છે એવું કે આપણે માટે એમણે હંદગી ખોઈ.

સર હોરેસ: પછતર જમીનનો ઉપયોગ કરાવવામાં અને એ રીતે દુનિયાને એક પગલું આગળ મૂકાવવામાં એમણે મદદ કરી!

સર બાલકરામ: તમારી વકીલાત રહેવા દો. ખરી વાત એ હતી કે આપણને ડિવિડન્ડની જ ગરજ હતી. જમીન મુધારવી હોત તો ત્યાંના વતનીઓની મદદ લઈને પણ ચાત.

સર હોરેસ: પણ હવે એ દટાયેલી વાત પાછી ઉમેડવામાં શો ફાયદો છે? નકામી પંચાત મૂકે ને.

સર બાલકરામ: ખરે! મને દિલ્લગીરી થાય છે-એ વાત મારા મનમાં ખટક્યા જ કરે છે. હમણાં હમણાંનો હું અસ્વસ્થ થયો છું. હું તમારા લોકોને ઘણે મુશી સાથે દબાવું, પણ અમુક હદ એવી છે કે જેની પેલી પાર મારાથી.....

(પટાવાળો આવે છે.)

પટાવાળો: સાહેબ, કોઈ બાઈ આવ્યાં છે.

સર બાલકરામ: (સર હોરેસને) હશે કંઈ સહીયદી કરવાનું. (પટાવાળાને) બોલાવ અંદર.

(સુનીતિદેવી દાખલ થાય છે.)

સર બાલકરામ: કેમ, શું કામ છે?

સુનીતિદેવી: આ પેન્શનના ફોર્મ ઉપર આપની સહી લેવી છે.

સર બાલકરામ: જોહો, એમાં શું? લો કરી આપું બેસો.

(સુનીતિદેવી એક ખુશી ઉપર બેસે છે.)

(ફોર્મ તરફ જોતો) હ! તમારો છોકરો લશ્કરમાં હતો કેમ? પછી શું થયું? મરી તો નથી ગયો ને?

સુનીતિદેવી: ના, મરી નથી ગયો. એનું ખૂન થયું છે.

સર બાલકરામ: (કંઈક ચમકીને) ખૂન થયું? ખરેખર? (આગળ વાંચે છે) મરી ગોડ સેન્ડ (સર બાલકરામનો ચહેરો શીઘ્રો થાય છે) ત્યાં.....યાં ગયો હતો? ત્યાં એનું ખૂન થયું?

સુનીતિદેવી: હા.

સર બાલકરામ: (સર હોરેસ ખાનથી સાંભળે છે) ત્યાંના વતનીઓએ એનું ખૂન કર્યું?

મુનીતિદેવી: ત્યાંના વનનીઓએ નહિ, પણ હિંદે કે હિંદની સરકારે. સાંભળ્યા પ્રમાણે ધાસતેલના વેપારીઓની સોનેરી ટોળા માટે જમીન ચોરવામાં સરકારે એને કામે લગાડ્યો, અને એનો જન લીધો.

સર ખાલકરામ: (ખીજવાળને) સંભાળજો. જરા વિચારીને બોલો. ગમે તેમ ન બોલાય. તમે સરકારને બેવફા થાવ છો. એ તો ફીક છે કે હું છું, નહિ તો પરિણામ ભયંકર આવે.

મુનીતિદેવી: વફાદારીનો સ્વંદ જેણે પૂરેપૂરો ચાખ્યો હોય તેને પરિણામની શી દરકાર હોય? સરકાર મારા પતિને મહાપુરુષમાં લઈ ગઈ; એઓ પાછા આવ્યા જ નહિ. પછી મારા એકના એક દીકરારને લઈ ગઈ, એ પણ પાછો નહિ આવે. શા માટે? જમીન પચાવવામાં મદદ કરવા માટે. પરિણામ શું આવ્યું? કેટલાંયે હૃદય ભાંગ્યા તે કેટલાંયે ઘેર તાળાં દેવાયાં. નિરાશા અને ગમગીની ફરી વળ્યાં. આજકાલની લડાઈમાં ગરીબના ભોગ છે, જ્યારે તવંગર તે ઉપર તાગડધીના કરે છે.

(સર હોરેસ હે છે, અને પોતાનું ઝોન ન દેખાવ એવી રીતે હાંપડાવાળા ભાગમાં બેસે છે.)

સર ખાલકરામ: ઉદ્દેશીને લીધે તમે વધારે પડતું બોલો છો, પણ ખરેખર આ લડાઈમાં તો કંઈક ખરું છે. લડાઈ એ ખૂબી ચીજ છે. પણ કોણ જાણે કેમ લડાઈ વિના દુનિયાને ચાલતું જ નથી. આપણે કોઈ રસ્તો શોધવો જ પડશે કે જેથી આપાં કામ થતાં બચે.

મુનીતિદેવી: લોકોને એક એવો માર્ગ જણ્યો છે કે જે અસરકારક થાય. માત્ર નિશ્ચયી માણસો જ જોઈએ છે.

સર ખાલકરામ: હું? કયો રસ્તો છે?

મુનીતિદેવી: અનિતિમય કામોમાં લાગ લેવાની જ ના પાડવી. જેમકે લડાઈની વાત આવે ત્યારે લડવાની ધસીને ના કહેવી.

સર ખાલકરામ: આપણે લડવાની જ ના પાડીએ, સરકારને એવે વખતે મદદ દેવાની ના પાડીએ, તો આપણા ઉપર ભારે અપત્તિ જ આવી પડે.

મુનીતિદેવી: ભારે આપદા! મારા જેવા ઉપર આજે જ ભારે આપદા નથી આવી પડી! થોડા થોડા કચરાયા કરવું તેના કરતાં એક સામટા કચરાઈએ તો શું ખોટું? અને મેરી ગોલ્ડ લેન્ડ ઉપર વિના કારણ ચડાઈ લઈ જઈને આપણે લડાઈને નોતરી નથી? (સર ખાલકરામ અને સર હોરેસની નજર એકાએક ખરાબર આ વખતે જ મળે છે.) કોઈ પણ દેશમાં જુઓ. શાન્તિમાં કે લડાઈમાં ગરીબ બિચારી જનતાના જ ભોગ! મેરી ગોલ્ડ લેન્ડના સીત્તર યુવાનોની માતાઓ તથા સ્ત્રીઓ સાથે મારો સંબંધ વધારે નિકટ છે કે દરકોઈ બદલે તેમના કૃવાઓ જેને પચાવવા છે એવા તવંગર વેપારીઓ સાથે? એ લોકો તો પોતાનું તળાવું ટાંકું કરીને બેઠા છે અને ધન સોંચ્યા કરશે; પણ પેલી બિચારી ખેતોએ તો આંખની કીકી સમાન વ્હાણા પુત્રોને કે પતિને ખાંચાળા એવા મંડળને જે કોઈ સંસ્થા ટેકા આપે તેની તરફ પ્રેમ કેમ ઉભરાઈ જાય?

સર ખાલકરામ: તમારું કહેવું કેટલેક અંશે ખરું છે. મારી આંખ આજે જ તમે ઉધારી આપણે શું કરીએ છીએ તેનું ઘણીવાર આપણને ભાન જ નથી હોતું.

મુનીતિદેવી: (જાણે મનમાં બોલતી હોય તેમ કાઈને ઉદ્દેશ્યા વિના કંઈક ધીમેથી) કાંઈ ગરીબ માણસ ચોરે છે તો કેદમાં પકડાય છે, પૈસા માટે બીજાનું ખૂન કરે છે તો ફાંસી દેવાય છે. ધનવાન અને સત્તાવાન ચોરે તો હોશિયાર ગણાય, લકાઈઓ જગાવી ખૂનની વ્યવસ્થા કરે અથવા લોકોને નીચોવે તો મહાન રાજનીતિજ્ઞ ગણાય અને એની આખરે વધે. ગરીબના પેટ ઉપર પણ મૂઠી પોતે કમાય તો માનવ્યોદ્ધ અને ઈર્ષકાળ મળે પણ ! ઓ હિંદ ! તારી શી અધોગતિ ! (પળવાર શાન્તિ; પછી દૂર દૂર નગર નાંખતી હોય તેમ, સ્વપ્ન જોતી હોય એમ મોટેથી બોલે છે.) પણ એક નવું હિંદ ઉદ્ભવશે. નિર્દોષ ગરીબના કેદને લીધે, તેમની ખાંધ ઉપર તે ઉંચું થશે. સત્યથી તે તેજોમય બનશે, અને સ્વમાનથી તે ઉદાત્ત થશે. પ્રેમ એને પાવન કરશે અને જનસેવાથી એની કીર્તિ અગ્રિમ ફેલાશે. પૈસા પાછાનું ગાંડપણ, જનતા ઉપરનો લુલ્લભ, માનસિક પરાધીનતા, બીજાની અંધ દેખાદેખી-એ બધું તે વખતે હુમ થશે. સ્વતંત્રતાના અનુભવને લીધે તેજસ્વી, સેવાને લીધે પ્રભુમય, જગતમાં ખરો પ્રેમ પ્રગટાવનાર તરીકે માનનીય, એવા પુરો હિંદને સાંપડશે. હા, જરૂર, એ ઉજ્જળા ઉપા સત્વર ઉગશે. "

હેમંતકુમાર નીલકંઠ

(સ્નાતક)

રાષ્ટ્રવૃક્ષનાં ખરાં મૂળ

રાષ્ટ્રનાં મૂળ-શ્રીઓ, બાળકો તથા ગરીબ લોકો કે જે રાષ્ટ્ર(દેશ)રૂપી મેઢા વૃક્ષનાં મૂળ તરીકે છે, અને જેમની ઉત્તમતા ઉપર જ હરકોઈ દેશનો ખરો આધાર રહેલો હોય છે, તેમના શિક્ષણ તથા ઉન્નતિ તરફ તો હિંદુસ્થાનમાં કેાઈ-લક્ષ જગ્યાપણું નથી !

ઉચ્ચ ગણાતો વર્ગ કે જે વિશેષ કરીને આ રાષ્ટ્રવૃક્ષનાં ફળરૂપે કંઠી-સંકાય, તે ફળ ઉપયોગમાં ન આવતાં માત્ર શોભાની વસ્તુ દાખલ ઝાડની ઉપર જ લટકેલાં રહે તેમ કરવા પાછળ જ આપણે સર્વ સમય ગુમાવેલાં જોઈએ નહિ; નહિ તો હિંદુ મૂળીઆં પોપણના અભાવે છેક જ શુષ્ક થઈ જતાં પરિણમે આખું રાષ્ટ્રવૃક્ષ જ સૂકાઈ નષ્ટ થઈ જશે ! અને એ ફળ પણ એમનાં એમ જ સૂકાઈ ખરી પડીને સરી જશે !

ધ્યાનમાં રાખો કે, એ શોભાતાં ફળો કરનાં આ મેલાંધેલાં મૂળીઆંરૂપી ગરીબ, શેડો, શ્રીઓ અને બાળકો વડે જ રાષ્ટ્રની ખરી ઉન્નતિ થનાર છે.

[સ્વામી સમતીયનાં લખાણ પરથી]

હિન્દી સાહિત્યનો પરિચય.

૨

(૫) પૂર્વાલંકૃત કાળ (સં. ૧૯૮૧ થી ૧૭૬૦)

પ્રોટ માધ્યમિક કાળમાં સુર, તુલસી અને કેશવ ત્રણ મહાકવિઓ થઈ ગયા. એમના પછી લાંબા વધારે અલંકૃત થવા લાગી અને પૂર્વાલંકૃત કાળ શરૂ થયો. આ કાળમાં લાંબા અને લાંબા બનેલી ખૂબ ઉત્તરિ થઈ આ પછી હિન્દીનો ખડુ જ ગૌરવશાળી કાળ છે. એમાં ચાર મહાકવિ તથા બીજા પછી ઉચી પંક્તિના કવિઓ થયા. આ જ વખતમાં હિન્દુઓએ મરાઠાના નેતૃત્વ નીચે જાતીય વિમુક્તિ શરૂ કર્યો. જાતીયતાના તરંગો ઉઠવા લાગ્યા અને વીરરસની કવિતાઓ થવા લાગી. હિન્દીના સૌથી ઉત્તમ વીરરસના મહાકવિ બૂપતિ આ જ વખતમાં થયા. એમણે શિવાજીની પ્રશંસામાં આવન કવિતાની વીરરસની ભરપૂર 'શિવાજીવની' રચી છે. એણે શિવાજી તથા હુદેલખંડના છત્રસાથ મદારાજ સિવાય બીજા કોઈના ગુણ ગાયા નથી. શિવાજીએ બૂપતિ પાસેથી એ ૧૮ વખત સાંભળીને ૧૮ લાખ મુદ્રા અને ૧૮ ગામ બમ્મીસમાં આપ્યા હતા એમ કહેવાય છે. તે કવિત આ રહ્યું:-

इन्द्र जिमि जंभ पर वाडव सुभंम पर रावण सदंम पर रघुकुल राज है
पौन वारिवाह पर शंभु रतिनाह पर ज्यो सहस्रवाह पर राम द्विजराज है
दावा हूमरंड पर चीता, मृगमुंड पर भूपन-वितुंड पर जैसे मृगराज है
तेज तमअंश पर कान्हू जिमि कंस पर त्यों मलेच्छ, वंश पर शेर सिंहराज है

અર્થાત્—જેવી રીતે જંગલ રાક્ષસ ઉપર ઇન્દ્ર, પાણી ઉપર વાઘવામિ, ગર્વિષ્ઠ રાવાણ ઉપર રામ, વાદળો ઉપર પવન, કામદેવ ઉપર શંભુ, સહસ્રવાહ ઉપર પરશુરામ, જાડના ઝુંડ ઉપર અમિ, મૃગસાંઓ ઉપર સિંહ, અંધારા ઉપર તેજ, અને કંસ ઉપર કૃષ્ણ છે તેમ મલેચ્છના વંશ ઉપર શિવાજી છે.

બૂપતિના લાંબા મતિશમ બીજા મહાકવિ, પછી આ જ કાળમાં થઈ ગયા. પરંતુ તે ગુંગાર રસની જ કવિતા કરતા હતા. એમની લાંબા ખડુ જ મુન્દર અને મધુર. એમણે લાંબાની ખડુ જ ઉત્તરિ કરી એટલું જ નહિ પણ એમના લાંબા પછી એટલા જ ઉચા. પાછળના કવિઓ પર પછી એની લાંબાની ઘણી અસર છે. મહાકવિ દેવદત્ત સિવાય બીજા કોઈ એના જેવી લાંબા નથી લખી શક્યા. કોઈ એક મુન્દરીનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે:-

संजन है निकसै रनित नैननि भंजन के अति अंग सेंवारे ।

रूप गुमानमरी मगमें पगहीके अंगूठा अनौट सुफारे ।

जोषनके मदलों मतिराम भई मतवारिनी लोग निहारें ।

जात चली यह भांति गली विगुरी जलकें अचय न हमारे ।

અર્થાત્-દરરોજ એ સુન્દરી આંખમાં અંગન આંછને નીકળે છે. મુખ ઘોઈને અંગને સ્વસ્થ બનાવે છે. પોતાના સૌન્દર્યના મધ્યી ગર્વિષ્ઠ યજ્ઞને લોકોની તરફ તથા પગના અંગુ-
લીની આશુચ્છ તરફ જોતી જોતી તે ચાલી જાય છે. કેટલા આવી આંખોને મોઢા ઉપર ફેલાઈ
જાય છે અને અંચળો પોતાની જગ્યાએ ન રહેતાં ઉડ્યા કરે છે. આ રીતે તે ગલીમાં
ચાલી જાય છે,

આ વખતના ત્રીજા મંહાકવિ દેવદત્ત યદ્ધ ગયા છે. એ ઇલાવા જ્ઞાના રહેવાસી હતા.
એ ખૂબ હાંમાથી રહેનારા તથા પંડિત અને શૃંગારરસના કવિ હતા. ભાષામાં તો એની
જોડનો બીજો કવિ હિન્દીમાં છે જ નહિ. એમની ભાષામાં અનુપ્રાસ તથા ધમક
ખૂબ છે. લગભગ એક જ પ્રકારના કેટલાય શબ્દપ્રયોગ તે કરે છે. છતાં શબ્દોના
આ પ્રયોગથી ભાષામાં ક્યાંય તુટી નથી આવતી. એમણે ઘણાએક ગ્રંથો લખ્યા છે.
તેમણે મુસાફરી, પણ ખૂબ કરી હતી. ત્યાં તે ગયા ત્યાંની સ્ત્રીઓનું તેમણે બહુ જ
મુક્ત અવલોકન કર્યું હતું. એમણે એક ગ્રંથમાં કેવલ લુહા લુહા પ્રાન્તની સ્ત્રીઓનું બહુ જ
અવલોકનપૂર્ણ અને સુન્દર વર્ણન કર્યું છે. લોકો એના આવા વ્યવહારથી તેની ચાલચલગત
ઉપર પણ શંકા લાવતા હતા. કવિતામાં તો તે પૂર્ણ સિદ્ધસ્ત કવિ હતા. કેમ ગોપીકા જે
કૃષ્ણના પ્રેમમાં ઉન્મત્ત થયેલી છે તથા જેને સખીઓ સમજાવે છે, તેના મુખથી કવિ
કહેવાવે છે:-

કોઝ કહો કુલટા કુલીન, અકુલીન કહો
કોઝ કહો રંકિનિ કર્લંકિનિ કુંનારોં હૈ
કૈસો નરલોકિ પરલોકિ, વર લોકનમેં
હીન્દી મૈં અલોક લોક લોકન તેં ન્યારી, હૈ
તન જાઝ મનજાઝ 'દેવ' ગુરંજન જાઝ
પ્રાન કિન જાઝ ટેક ટરતે ન ટારિ હૈ
ચંદાવનવારી ચનવારી કીં સુકુન્દ વારી
પતિ પટવારી વદ મુરતિ પૈ વારિ હૈ ।
ચોરચોં-ચમુ-ચિરદમેં ચોરીં મદ્દ-ચરજતિં
મેરે ચાર-ચાર ઘેર કો ડપાસ ચૈઠોં જનિં
સિગરી સમાની તુમ વિગરી અકેલી હૌહાં
ગોહનમેં છોહો મોસોં મૌહનિં ડમૈઠોજનિં
કુલટા કર્લંકિની હૌં કાયર કુમતિ કુર
કાહુકે ન કામકી નિકામ યાતે ઇઠોં જનિં
“દેવ” તહૌં ચૈતિપ્રત્ત, જહૌં બુદ્ધિ, વદ્દ, હો તો
ચૈઠી હૌ, ચિકલ કોઝ મોહિં મિલિ ચૈઠોં જનિં ॥

અર્થાત્-મને ગમે; તો, કુલટા, કહો. અથવા કુલીન, કહો, મને તો અકુલીન કહો
અથવા લીખારણ કહો, મને તો કર્લંકિની કહો અથવા કુલટા કહો, મેં તો લોક પરલોકનો

આસરો જ છોડી દીધો છે, અને સંસારના રસ્તાઓથી જુદો (પ્રેમનો) માર્ગ લીધો છે. ભણે મારી કાયા છૂટી જાય, માઈ મન મરી જાય, ચુરુજન મને છોડી દે, પ્રાણ પણ નીકળી જાય, છતાંયે આ પ્રેમની ટેક ટળવાની નથી. હું તો વૃંદાવનવાસી, પિતાંજરધારી કૃષ્ણની મૂર્તિ પર આસક્ત થઈ ગઈ છું. મેં મારી બાજુ છોડી દીધી છે. હું ગાંડી થઈ ગઈ છું. મારા દરવાજા ઉપર વીરોની ચોટી છે. હું ના પાડું છું કે મારી પાસે કોઈ ન બેસે. તમે બધા ચતુર છો, હું જ એક પાગલ છું. મારે ગોધન નથી જોઈતું. તમે મારા પર મોહ ન પામે. હું કુલદા કંઈકની કાયર કુમતિ અને કૂર બધુંય છું. હું કોઈના કામની નથી. મારી પાસે કોઈ ન આવે. જ્યાં બેસવાથી કંઈક લાભ અથવા શિક્ષા મળે ત્યાં જ બેસતું જોઈએ. મારી પાસે ન આવે. હું તો વ્યાકુલ થઈને બેઠી છું.

આ વખતના ચોથા મહાકવિ રસિક શિરોમણી જિહારીલાલ હતા. એ પણ 'દેવ'ની જોડના કવિ છે પરંતુ એમનામાં વિશેષતા એ છે કે એમણે ફક્ત દોઢા જ લખ્યા છે, અને એક એક દોઢા જોડશા નાના છંદમાં ખૂબ કહી નાખ્યું છે: તેઓ ટીપામાં સાગરના દર્શન કરાવે છે. એમની કવિતાનો સ્વાદ લેવા માટે તો જુદા લેખની જરૂર છે. એટલે કેવળ બે ચાર દોઢા ઉદાહરણ તરીકે આપી સંતોષ માનીશ. મહારાજ જયસિંહે એને દરેક દોઢા માટે એક મહોર આપી હતી અને એ રીતે તેણે ૭૦૦ દોઢાની એક સતસઈ રચી છે. કોઈ વિરહિણી કહે છે:—

हैं हीं बोरी विरह—वस के बोरी, सब गाम ।

कहा जानिये कहत हैं ससिहि सीतकर नाम ॥

અર્થાત્—કાં તો હું ગાંડી છું અથવા આખું ગામ ગાંડું છે. આ બધા ગામવાળા ચંદ્રમાને શીતળ કેમ કહે છે? મને તો એ બાળી રહ્યો છે.

વિરહિણીની તદ્દલીનતાનું આ બહુ જ સુંદર વર્ણન છે. કોઈ એક સુંદરી જે પોતાના સૌન્દર્યથી મત્ત થઈને લયડતી ચાલે ચાલે છે તેને જિહારી કહે છે:—

भूपन भार सँभारि है क्यों यह तनु सुकुमार ।

मुझे पाँव न घर परते सोभा ही के भार ॥

અર્થાત્—તાઈ આ કેમજી શરીર આબૂપણોનો ભાર કેમ ઉઠાવી શકશે. સૌન્દર્યના ભારથી તો તારા પગ પણ ખરાખર પડતા નથી.

अनियारे हीरन दगति कितीन तरुणी समान ।

यह चित्तवन और कहतु जिहि वस होत सुजान ॥

અર્થાત્—તીકણ અને સુંદર નેત્રની સ્ત્રીઓ તો ખૂબ જોઈ. પણ એ ચતુરતા જ કોઈ એવ જાતની છે કે જે લોકોના ચિત્ત દરી લે છે.

આ વખતના બીજા મોટા કવિઓ કવિ સેનાપતિ, કાલિદાસ, વન્દ, શ્રી કવીન્દલાલ, ધન આનન્દ, નાગરીદાસ વગેરે થયા છે. સેનાપતિએ ૭ કાવ્યના સરસ વર્ણન કર્યા છે. એની રચના બહુ જ સુંદર છે. એમણે પોતાના લખેલા જન્દો ચોરાઈ જવાના ભયથી બધા જન્દોમાં પોતાનું નામ લખ્યું છે. સર્વમાં એનું નામ નહોતું આવતું એટલા માટે એમણે કંઈ 'ધનાશરી'ઓ લખ્યા છે.

(૬) ઉત્તરાલકૃત કાળ (સં. ૧૭૯૧ થી ૧૮૮૬)

આ કાળમાં દાસ, ગિરિધર કવિરાય, હાકુર, સૂદન, પદ્માકર વગેરે મોટા મોટા કવિઓ ઉપરાંત વૃન્દાવનદાસજી, રાજા ગુરુદત્તસિંહ, દુલ્લહ, બેની, પ્રબીન, વગેરે બીજા પાંચ કેટલાક કવિઓ થઇ ગયા છે. હાકુરની કવિતા બહુ જ ચોટી મળી આવે છે; છતાં એટલાથી પણ તેની ગણતરી સારા કવિઓમાં થાય છે. લોકો માને છે કે તેની બધી કૃતિઓ મળી જાય તો કદાચ તેની ગણતરી મહાકવિઓમાં થાય. દાસે પણ ઘણી જ મનોહર કવિતાઓ લખી છે. ગિરિધર કવિરાયની 'કુંડલીયા' તો ખૂબ જ પ્રચલિત છે. સૂદન હિન્દીના ગણ્ય ગાંધ્યા વીરસના કવિઓમાંનો એક છે. પદ્માકરે બહુ જ સારા કવિ હતા. એમણે કેટલાંય ગ્રંથો લખ્યા છે. લોકો એને એટલે જ નવલકથાકાર વોલ્ટર સ્કૉટ સાથે સરખાવે છે; કારણકે એની ભાષા સ્કૉટની ભાષા જેવી જ છે. આ કાળમાં હાકુર, પદ્માકર વગેરે એકાદ બેને બાદ કરતાં કોઇ એવા કવિ નથી થયા કે જેણે બહુ જ ઉંચા ભાવની કવિતા કરી હોય; પરંતુ કવિતાનું પતન તો નહોતું જ થયું, જરા શિથિલતા આવી હતી ખરી. ભાષા તરફ લોકોનું ચિત્ત વધારે ખેંચાયું; અને ભાવ તરફથી ઓછું થતું ગયું. એટલા માટે આ વખતમાં કોઇ ધુરન્ધર મહાકવિ નથી થયો. એ વખતમાં એક ખાસ વાત એ બની કે હિન્દી ગદ્યની શરૂઆત થવા લાગી. હિન્દી ગદ્યના જન્મદાતા લલ્લુલાલજી આ વખતમાં થયા.

(૭) પરિવર્તન કાળ (સં. ૧૮૮૬ થી ૧૯૨૫)

આના પછી સં. ૧૮૮૬ થી ૧૯૨૫ સુધીનો હિન્દો પરિવર્તન કાળ આવે છે. આ સમયમાં ગદ્યની ખૂબ ઉન્નતિ થઇ. એટલું જ નહિ પણ ગણેશપ્રસાદ, રાજા માનસિંહ અને રાજા લક્ષ્મણસિંહ વગેરે સારા કવિઓ પણ થયા. ગદ્યના લેખકોમાં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી તથા રાજા લક્ષ્મણસિંહનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

(૮) વર્તમાન કાળ (સં. ૧૯૨૬ થી)

હિન્દીનો વર્તમાનકાળ સં. ૧૯૨૬ થી શરૂ થાય છે. એના સૌથી પહેલા મહાકવિ ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્ર થયા. એ ત્રીસ વર્ષની અવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામ્યા, પરંતુ એમણે હિન્દીની ખૂબ સેવા કરી. એમની કલમ ક્યારેય અટકી નહોતી. આ નાની અવસ્થામાં પણ તેમણે લગભગ ૧૭૫ ગ્રંથો લખી નાખ્યા. એમની કવિતા એટલી સુંદર છે કે એની ગણતરી દસ મહાકવિઓમાં થાય છે. સો વરસને અંતરે હિન્દીમાં છેલ્લા મહાકવિ એ જ થયા. વર્તમાન ગદ્યના જન્મદાતા પણ એ જ મનાય છે. એમણે ૧૯ વર્ષના પ્રયત્ને હિન્દીની જે ઉન્નતિ કરી છે એ પાછળના સો વર્ષોમાં પણ નથી થઇ.

એમના પછી પ્રતાપનારાયણ, દેવીપ્રસાદપૂર્ણ, મહાવીરપ્રસાદ, દિવેદી, શ્રીધર પાંદક, અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય, રતનાકર, મૈથિલીશરણ ગુપ્તા, લોચનપ્રસાદ પાંડેય, સંકર, ત્રિશૂલ રામનરેશ ત્રિપાઠી વગેરે સારા સારા કવિઓ આવતા જવલંત લલિત્યની આગાહી કરાવે છે. પરંતુ એ અર્વાચીન કવિઓનો ઐતિહાસિક દિગ્દર્શનમાં સમાવેશ કરી શકાએ નહિ.

અણુવીંધ્યાં મોતી

હરણને શીંગડે આંસુ !

દાંપત્યની મર્મવેદના દાખવતી એક આખ્યાયિકા સેતરી ગામડાંમાં પ્રચલિત છે. ચેરામાં ભદ્ર રામાયણ વાંચે છે. વાંચનાં સીતાવિરહનો પ્રસંગ આવે છે. ભદ્રશ્રી બોલી જવાયું : “રામચંદ્ર એવા રડ્યા, એવા રડ્યા કે જાણે ‘હરણને શીંગડે આંસુમાં ઉતર્યા’ !”

સાંભળીને એક શ્રોતા હસી પડ્યો.

“હાં લાખ ! કેમ દાંત આવ્યા ?”

“દાંત તો એમ આવ્યા કે તમે સાંભેલું રડવું !” ગાય લેસને શીંગડે આંસુ ઉતરવાની વાત કરી હોત તો એ કંઈક બનવાનું જ ગણત. પણ હરણનાં શીંગડાં સીધાં આલ-દાળાં : ઉમાં લાવાં સરખાં : ત્યાં આંસુમાં ઉતરવા શી રીતે ગયાં ? આમ ડીંગડીંગ હાંકે હાં રાખો મહારાજ ?”

ભદ્રજીએ મ્હોં મલકાવીને વાત માંડી : “એક હરણ-હરણીનું જોડલું હતું. એકબીજાને જળ-મીનની પ્રીત લાગેલી. એમાં માદા મરી ગઈ, ને નર એકસો યાદ પડ્યો. બૂખ્યા ને તરસ્યા ભાન જૂહીને ભટક્યા કરે. અને રાત ઢિ’ આંખોમાંથી તો આંસુમાં જળ દાવ્યાં. એય આંખે પ્રવાહ બંધાઈ ગયો છે. એક વખત મધરાત ભાંગી ને હરણ એક નદીને કિડે ઉભો છે. ત્યાં બે કણબી લેસેને પહર છોડીને પાણી પાવા આવ્યા. એમાંથી એક જણે પૂછ્યું : “એકા રાત કેટલીક રહી હશે ?”

બીજાએ જવાબ દીધો : “લાઈ હરણું માથે ત્રાવી છે.” [અર્થાત-“હરણી”નું નક્ષત્ર આકાશની વચોવચ ચડ્યું છે.]

વિલાપ કરતાં કરતાં હરણે આ વાત સાંભળી. ચમક્યો. “હરણું માથે આંતી છે” એટલું સાંભળતાં એને થયું : “મારી હરણી શું માથે આવી છે ?” એમ કિંમત્કારાં એનાંથી. ઉંચે આલમાં જોવાઈ ગયું, શીંગ ધરતીદાળાં યંબાં, અને આંખમાંથી આવી જતી આંસુ-ડાંતી ધાર શીંગડે ઉતરી ! દડ ! દડ ! દડ ! દડ ! દીપાં શીંગની અણીએથી દડવા મેડ્યાં.”

સાંભળીને આંખી પ્રખદા શ્વાસ લઈ ગઈ.

તું પી ! તું પી !

“જળ યોડો, પ્રીતું પણી, હુઈ છે તાણાવાણ ;

“તું પી ! તું પી ! કરી કરી દોનું હડે પ્રાણ.”

આ દુદાને આધારે પશુ-જીવનની એક પ્રેમઘટના આવે છે : રાજા શિકાર-નીકળ્યો છે. સાક્ષતાં સાક્ષતાં રણવગડામાં નીકળી ગયો છે. બાર બાર ગાઉ ફરતું ક્યાંય પાણી ન

મળે. એવે એક વીરડાં જોયો: વીરડાંમાં બે ચાર ખોખા પાણી, ને કંડે બે હરણું મરેલાં પડ્યાં છે: એક નર ને બીજી માદા ! રાત્રીએ ચારણને આ સમસ્યાનું રહસ્ય પૂછ્યું છે. ચારણે અતુમાન કર્યું છે કે, નર માદા બંનેનાં તરસે પ્રાણુ જતા હશે. ભાભી ભાભીને આ વીરડાં કંડે આપ્યાં હશે. પણ પાણી તો બેમાંથી એક જ જણીને ગયાવ થાય તેટલું થોડું જ જોયું હશે. નરને થયું હશે કે એજ જાણું પીને બને મરીએ, તે કરતાં માદા એકલી પીને જીવે તો સાફ: અને માદાએ ધાર્યું હશે કે મારો સ્વામી ઉગરે તો કીક ! બંને પોતાની ટુંગી પ્રેમ-વાણીમાં પરસ્પરને સમન્વૃત્તાં, ક્રોધવાતતાં, મનાવતાં ઉભાં થઇ રહ્યાં હશે અને બેમાંથી એકબીની પ્રીત ઓછી અટકી ન હોવાથી બંનેએ પ્રાણુ ત્યાગ્યા હશે !

આ જ અર્થને એક સંસ્કૃત શ્લોક છે:—

મધ્યાહને દવર્વાહનનોપ્પત્તમયે દંદહામ્નાન્નિરે:

કૃષ્ણાન્નિર્ગતમુત્તપ જલમયો વીંધ્યૈકરક્ષાક્ષમમ્ ।

પ્રેમ્ણા જીવયિતું મિય: પિવ પિવેત્યુચ્ચાય મિપ્પ્યા પિવન્

નિર્મદાસ્યમર્પીતવારિ હરિણદ્વન્દ્વ વિપન્નં વને ॥

* * *

શીતળા માતા

પચીસ વર્ષ પૂર્વે જેમ નાનાં ગામડાંને કાઠી ગરસીઓ પોતાની વસ્તીમાંથી કાઢી માર્યાંસને પોતાના જેવાં ઓડીયાં એળેતો, આંખમાં સૂરમો આંજતો, નાડીએ ટુંકકાં મેલતો, ગ્રોસની સુરવાળે પહેરતો કે ઘોડે ચડીને બજારમાં નીકળતો ભોળાંને સહેન નહોતો કરી શકતો, તેમ આજે પણ લોકસાહિત્યમાંથી કાઢી આપણા ઉચ્ચ સાહિત્યની બરોબરી કરનાર તત્ત્વ જ્ઞતાવંશમાં આવે તો રખેને કંદાચે શિષ્ટ જનતા સૂગાય એવી બીતિ રહે છે. ઘણી-વાર આપણા અનોદાર્પને કારણે જ આપણે લોકસાહિત્યની કેટલીએક રમણીયતાને પણ ગ્રામ્ય ભાષા અથવા ગ્રામ્ય રીતિમાં મૂકાતી દેખીને તિરસ્કાર દષ્ટ બેસતા હોઈશું: ઉદાહરણ તરીકે લોક-પ્રતો પૈકી શીતળા-સાતમની ત્રતકથા. પ્રતની અધિષ્ઠાત્રી દેવી શીતળા આપણને સૂગ ઉપજાવે છે. એને વ્હેમ ગણી ક્રમાવી દેતાં વાર ન લાગે. પણ લગાર ઊંડાં ઉતરીએ તો ? આર્ય ફિલસુફીમાં એકેશ્વરવાદનો સમય આવતા પહેલાં તો વેદ-તત્ત્વજ્ઞાન ઘણી ઘણી ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થયું છે. વેદકાલીન આર્યો વિશ્વનાં પંથ મહાભૂતો ઉપર નિરનિરાળા અધિષ્ઠાતા દેવ દેવીઓ-ઉષા, વરુણ, ઇન્દ્ર, મૃદેન ઇત્યાદિ-નું આધિપત્ય કંઈ તેની પ્રતાપ-પૂર્ણ યશગોથાઓ માતા ગ્રીક માઈથોલોજી પણ વનદેવીઓ, જલદેવતાં ઇત્યાદિનું મનોહર જૂવન સરજે છે. Spirit of the mountains; ઇસાદિની દરખતાથી પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય રામુદ છે. એ જ રીતે શીતળાને શાની અધિષ્ઠાત્રી સ્થાપીને લોક-સમુદાયે પોતાના સાહિત્યની અંદર ઉતારી ? ઘડીભર એનો સૂગાજો લોકેશબ્દ: 'શીતળા' રદ કરીને શુદ્ધ સંસ્કૃત 'શીતલા' એનું નામ દષ્ટએ તો ? કેવો શાંતિમય ભાવ ઉડે છે ! લોકોએ એને શીતલતાની spirit કરી સ્થાપી. વર્ષમાં એક દિવસ ધરધરતા અગ્નિ પેટાવવાનો નિષેધ કરી, આખા વાતાવરણને મુશીતક. પરમાણુઓથી ભરી દેવાનું ગોઠવ્યું: જેમ સંયુક્ત પ્રાર્થનાનાં, તેમ સંયુક્ત

શીતલતાનો પણ પ્રભાવ દીકરા અને એની ચોક્કી માટે સૌમ્ય સુંદર શીતલા દેવી કદખાંડેલાં શીતલ પુદ્ગલોની બનેલી એ કાયા હશે ! કેટલી મુકામલ ને સાતિદર ! વર્ષોથી આવીને આવણુ વદિ સાતમની બેલી પ્રભાતે દેવી સર્વ ધરના ચૂલામાં આજોડે. રાખ પણ ગરમ ન હોવી બેઠેલ એ. નહિ તો ? નહિ તો એની પરમ શીતલ કાયા દાઝે ને એ “નિરાપે નાખે !” સમાજના નિયમ પળાવવા માટે તો કંઠેર દંડ પણ ધટે. એટલે એ નિઃશ્વાસ નખાતાની સાથે જ ધરનું નહાતું બાળક “ભડ્યું થઈ ગય.”

પણ એ દેવી કેવાં સૌમ્ય અને કરુણાળુ છે ! વાંચો એની વ્રતકથા. મરેલા બાળકને ઉપાડીને ગ્રામ્ય જન્મેતા શીતલાની શોધે ચડે છે. માતાજીને “એક બોરડીના આળામાં લોચતા” ભુલે છે. કારણ કે એની કાયા દાઝેલી હતી ખરી ને ! અજ્ઞાણાં બનીને માતા આ ગ્રામ્ય જનનીની શુદ્ધ શરણાગતિ નિરખે છે. પોતાનું સંતત્પ માથું જોવા બેસારે છે, ને એના બાળકના મૃતદેહને પોતાના બોળામાં લે છે. જેમ જેમ પોતાનું માથું ઠરતું ગયું તેમ તેમ બાળકનું શરીર પણ ચેતના પામતું ગયું. આખરમાં આશ્ચર્યોદ્ભવે કે “બાઈ તારાં પેટ ઠરને ! લે આ છોકરાને ધવરાવ !”

વ્રતકથાઓમાં એકેએક દેવીઓની લોક-કલ્પના આવી જ વાતસંસ્ક્રમ્ય, કરુણામય, નિર્દોષ ને નિરાડખરી છે. જાણે લોકપ્રાણુ યુગે છે કે “મુજલાં, મુદલાં, મલય જ શીતલાં.”

* * *

વ્રતકથાઓનું સમાજશાસ્ત્ર

રાજનું સ્થાન એ નિર્ધારિત નારી-સાહિત્યમાં એકાદ બે સ્થળે ભારી ધીરોદાત સ્વરૂપે દીપી ઉઠે છે. એ વસ્ત-શુવસ્તની કથા તપાસીએઃ બ્રાહ્મણીનાં બે બાળકોને જન્મ દિવસે જ ન્યારે દેવીઓ ઝડપી ગઈ, ત્યારે ગામના રાજાને જાણ થઈ. લોક-વાણીમાં જ ઉતારીએઃ—

“રાજા કહેઃ ‘આ ફેરે તો હું પંડે જ ચોક્કી દેવા આવું છું. ભાર શા છે કે બાળકોને દીકરો ભરખાય ?’

ફળાઆમાં માચી, માલીપા દીકરો, અને ફરતી સાતથરી ચોક્કી મેલી છે. રાજા-પંડે ઉધાડી તરવારે માચી આગળ ખેડો છે.”

હવે જોઈએ ‘આવણીઆ સોમવાર’ની વ્રતકથામાં—

“કુંભારણુના દીકરાને તો એની શોધે નીંભાડાનાં કાયા માટલામાં નાખી નીંભાડો સળગાવી મેલ્યા છે. રાજા તો આવીને કહે છેઃ ‘બાઈ તારો નીંભાડો ઉખેળવા દે.’

બાઈ કહેઃ ‘મારો તો સવા લાખનો નીંભાડોઃ હું કેમ ઉખેળવા દઈ ?’

રાજાએ તો પોતાની આંગળાએથી હીરે જડેલી વીંટી કાઢી છે. વીંટી બાઈના હાથમાં મેલીને કહ્યું છેઃ ‘લે બાઈ આ અઢી લાખની વીંટી, અને મને નીંભાડો ઉખેળવા દે.’

પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીને આ વસ્તુનું મૂલ મૂલ્યવાતી દૃષ્ટિ હોય તો ? ન બૂલીએ કે આ વ્રતકથાઓ નથી કોઈ દક્ષિણાસીની પુરોહિતની બેઠેલી, કે નથી લાખ પસાવના કામી ચારણની કૃતિ. આ તો લોક-પ્રાણુનું નિષ્કામ યુગ્મન છે.

અને એ કથાઓ જ્યાં જ્યાં બોધક બની છે ત્યાં ત્યાં પણ એણે ગ્રામ્ય સમાજ-શુવનનો પરમ ધર્મ કેને ગણ્યો છે ? પોદોશી ધર્મને. શીતલા-સાતમની કથામાં ફરી પ્રવેશીએ. માતાને

શોધવા જતી એ સ્ત્રીને માર્ગે બે સેજલ તલાવડીઓ મળે—એ તલાવડીઓનો એ જ સંતાપ કે “અમારાં મોતી જેવાં નીરને કોઈ પીતું કેમ નથી ?” આંખો મળે—એના અંતરની પણ એ જ વ્યથા કે “મારાં તાળીએર જેવાં ફળ કોઈ ચાખતું હાં નથી ?” ગાયને અને સાંઠડીને એમ જ ચાથ કે “અમારો કોઈ ધણીધારી કાં ન મળે ?” રહસ્ય એ છે કે સહુ પોતાની સમૃદ્ધિને પરાયે અણખપની દેખી દુઃખ પામે છે. સહુને સમાજધર્મમાંથી ન્યુત થયાની મનોવેદના છે. એ એક તત્ત્વ અને હવે લોકદ્રષ્ટિએ ક્યાં ક્યાં આચરણો પાપરૂપ છે, તેની કેવી કેવી અનુરૂપ સજા છે, ને એનું કેવું સરલ નિવારણ છે, તે આખી સમસ્યાનું સાંદર્ય જોઈએ. તમામ સંદેશાઓના ખુલાસા દેતાં દેવી કહે છે કે:—

૧. “તળાવડીયું એણે ભવ દેરાણી-જેઠાણી હતી. ઘેરે દુઝાણું-વાઝાણું હતાં. પણ પાડોશીને ખાટી-મોળા છાશ બેળા કરીને આપતી. એટલે મરીને સરજી છે તળાવડીયું. સેજળ ભરી છે, પણ કોઈ એનાં પાણી પીતાં નથી. આનું પાણી આમાં જમ છે ને આનું પાણી આમાં જાય છે.”

૨. “મગરમચ્છ એણે ભવ હતો વેદવાન બ્રાહ્મણ: ચારે વેદ મોઢે ક્યોંતાં. પણ કોઈને સંભળાવ્યા નહિ. તેથી મરીને સરજ્યો મગરમચ્છ. વિદ્યા કોઠામાં જ સમાઈ ને સડસડી રહી છે. એટલે પડ્યો પડ્યો લોચે છે.”

૩. “આંખો હતો એણે ભવ વાંઝીઓ. ગાંઠે અદળક ધન હતું. પણ કોઈને દીધું નહિ. એટલે આ ભવ એનાં ફળ કોઈ ચાખતું નથી.”

૪. “સાંઠડી હતી એણે ભવ એક અસ્ત્રી. ઘેરે હતી ધંટી પણ કોઈને દળવા ન દે. એટલે સરજી સાંઠણી, ને ગળે બંધાણું છે ધંટીનું પડ.”

૫. “પાડા વઢે છે ઈ હતા ગામના બે પટલ. સામસામા કજીઆ જ કરતા. મરીને સરજ્યા છે પાડા, તે બાધ્યા જ કરે છે.”

પટલાઈ, ધંટી, શાસ્ત્રશ્રવણ કરાવવાની બ્રાહ્મણની ફરજ, તાજી સ્વચ્છ છાશ, વગેરેનું મહત્ત્વ ગ્રામ્યજીવનમાં પૂર્વે કેટલું હતું તે સમજનાર સમાજશાસ્ત્રી આ કથાનું જોર સમજી જશે.

લોક-વાણીની નિર્વ્યાજ કલામાં વ્યક્ત થયેલી આવી તમામ કથાઓમાં ઉચ્ચ સાહિત્યનાં અંગો વિદ્યસે છે. એનું અમૃત પીવાય તેટલું પી શકાય છે: જેનો પીનારો.

અવેરચંદ મેઘાણી

ત્રિસ્તની મીનાક્ષિ

હું મહુરા હતો ત્યારે દેવી મીનાક્ષિની એક નવી કથા સાંભળી. આપણે ત્યાં જેવી વાર્તા ચિત્રાંગદા વિષે પ્રચલિત છે તેવી જ જીવનવાર્તા મીનાક્ષિની છે. સતી સીતા જેમ હજી ખેડતાં જમીનમાંથી મળી આવી અને જનક રાજને તેને પુત્રીપદે સ્થાપી તેમ દેવી મીનાક્ષિ હાલ જ્યાં મહુરાનું મુખ્ય મંદિર છે ત્યાં આગળ આવેલા કોઇ જળાશયમાંથી અદ્ભુત રીતે મળી આવેલી અને તેને ત્યાંના પાંડવ રાજાએ પુત્રીસમ પાળીને મોટી કરી. મીનાક્ષિ શરીરે સ્યામવર્ણી હતી પણ તેની કાન્તિ અવર્ણનીય હતી. તે સ્ત્રી જનિતિ હોવા છતાં તેને મનોરથ પુરુષતા હતા. તે શસ્ત્રકળામાં કુશળ હતી; યુદ્ધ તેનો જીવનવ્યાસંગ હતો. તે સતીનો અવતાર હતી; અનેક દિવ્યશક્તિઓનું તે ધામ હતી. પોતાની અતુલ્ય મેય યુદ્ધકળાથી તેણે દેશપરદેશ, સર, ક્ષત્રી અને ધીમે ધીમે સમસ્ત જીવજોત ઉપર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપિત કર્યું. ઇન્દ્રનાં આસન કંપાયમાન થવા લાગ્યાં અને દેવોને ચિંતા થઇ પડી. મીનાક્ષિએ અત્યેયપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને આ જગતમાં જીતવા, યોગ્ય તેને કર્યું અવશેષ ન રહ્યું.

તેણે આજયમાંથી યુવાનવયમાં પ્રવેશ કર્યો. આવી તેજસ્વી શક્તિને દેવો પણ વરવા ચક્રાવ, પણ એ કાંઈ એમ સુલભવરા નહોતી. તેણે એક અભિમુદ્ધ લીધો હતો. સામાન્ય સ્ત્રીઓને એ રતન હોય છે; તેને ત્રણ સ્તન હતાં. પણ લોકોત્તર તૃતીય સ્તનની એ વિશિષ્ટતા હતી કે તે સામાન્ય જનચક્ષુને સદા અજોચર જ રહેતું. આ ત્રીજું સ્તન જે કોઇ જોઇ શકે તેવા ભોગ્યનવાળા પુરુષને જ વરવાનો તેને અભિમુદ્ધ હતો. આવો પુરુષ તે ક્યાં મળે ?

મીનાક્ષિ દેવીનો સત્તાપ્રભાવ સમસ્ત લોકમાં નિરંતર વધતો જોઇને જગતની સ્થિતિ વિશે દેવો ચિન્તાગ્રસ્ત બન્યા અને જગત્સુષ્ટા બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ તેમને વિષ્ણુ પાસે મોકલ્યા; વિષ્ણુએ તેમને ભગવાન શંકર પાસે મોકલ્યા. ભગવાન શંકરે દેવોની પ્રાર્થના સ્વીકારી અને મીનાક્ષિ સામે લડવાને સજ્જ થયા. શંકર મીનાક્ષિ સમીપ આવ્યા અને તેની અનન્ત તેજોમયના જોઇને વિસ્મિત બન્યા. આ તે કઇ શક્તિ તેમ આશ્ચર્યપૂર્વક વિચારી તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ નિહાળવા તેમણે પોતાનું ત્રીજું લોચન ઉઘાડી જોયું. મીનાક્ષિનું તૃતીય સ્તન તેમને નયનગોચર થયું એટલે આ તો જગજગનની, શક્તિસ્વરૂપિણી જગદંબાને અવતાર છે એવી તેમને જ્ઞાનપ્રતીત થઇ. ભગવાન શંકરે મીનાક્ષિ સમક્ષ આવી તેને 'ત્રિસ્તની' વિશેષણથી સંબોધી. આવા અશ્રુનપૂર્વ સંબોધનથી મીનાક્ષિ ચમકી, પોતાનો અભિમુદ્ધ પુરો થયો જાણી હર્ષપુદ્ગલિત બની, અને ભગવાન શંકરને પોતાનું પાણિમુદ્ગલ કરવા પ્રાર્થના કરી. ભગવાન શંકરે તેને સ્વીકારી અને જેવી રીતે મહાનદ ગંગા મહાસાગરમાં મળી નાથ અને વિપુલા પૃથ્વી અનન્ત આકાશમાં લીન બની જાય તેવી રીતે તેની અમાય આત્મજ્યોતિ તે અનન્ત જ્યોતિઃપુજમાં એકરૂપ બની ગઇ.

આ કથાની લાત અનેક પુરાણકથાઓ જેવી લાસે છે, પણ તે ઉપર વધારે ઉઠી વિચાર કરતાં મને એક નવી કલ્પના ઝુઝી. મીનાક્ષિનું ત્રીજું સ્તન તે શું હતો ! તે શું

ખરેખર સ્થૂલ ત્રીજું સ્તન હશે કે કોઈ અન્ય કલ્પના હશે ? આપણી પુરાણ વાર્તાઓમાં એ હોય ત્યાં ત્રણની કલ્પના કાંઈ નવીન નથી. ગંગા અને યમુના સંગમ પામે છે ત્યાં નીચે વહેતી સરસ્વતીની કલ્પના જાણીતી છે. આવી કોઈ સરસ્વતી નામની નદી વસ્તુતઃ નીચે વહેતી નથી. ગંગા અને યમુના જ્યાં જ્યાં વહી અને જ્યાં સંગમ પામી ત્યાં જ આપણી આર્યસંસ્કૃતિનો જન્મ થયો છે અને તે સંસ્કૃતિનાં વહેણ વણાં છે. તે ઐતિહાસિક સત્યનું ઉક્ત ત્રિવેણી સંગમની કલ્પનામાં રૂપક ભાસે છે. વળી શંકરના ત્રીજા લોચનની કથા તો સૌ કોઈને સુવિદિત છે. તે કથામાં ત્રીજું લોચન જ્ઞાનલોચન છે અને જ્ઞાનજન્યુતિ ધાય તો અને ત્યારે જ કામનો નાશ થઈ શકે છે એ સામાન્ય સત્યનું જ તે કથામાં રૂપક આપવામાં આવ્યું છે.

સામાન્યતઃ પુરુષ તેમ જ સ્ત્રીઓમાં અનેક શક્તિઓ તેમ જ લાંગણીઓ ભરેલી હોય છે. પુરુષમાં અમુક જ શક્તિ કે લાંગણીઓ હોય અને સ્ત્રીમાં અમુક જ હોય છે એમ કદિ એકાન્તે કહી શકાતું નથી. એમ છતાં સામાન્ય કલ્પના પ્રમાણે પુરુષ જ્ઞાનપ્રધાન ગણાય છે, જ્યારે સ્ત્રી પ્રેમપ્રધાન ગણાય છે. જ્ઞાન અને પ્રેમ ઉભય મનુષ્ય જાતિનાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો છે. ઉપર્યુક્ત કલ્પનાભેદનો આશય એટલો જ કે પુરુષમાં સાધારણ રીતે પ્રેમ કરતાં જ્ઞાનનો વિકાસ વધારે જોવામાં આવે છે અને સ્ત્રીમાં તેથી અન્ય પ્રકારે હોય છે.

વળી પુરુષની આંખોને સામાન્ય રીતે અંદર રહેલી જ્ઞાનશક્તિના ઘોતક ચિહ્ન તરીકે લેખવામાં આવે છે. આંખો વિનાનો માણસ આંધળો ગણાય છે અને આંખોની મદદથી જ જગતના સર્વ પદાર્થો વિશેષે કરીને જુદાં અવગત અને છે તેથી આન્તર જ્ઞાનના ઘોતક ચિહ્ન તરીકે આંખની કલ્પના સમીચીન છે.

આવી જ રીતે પ્રેમના ઘોતક ચિહ્ન તરીકે સ્ત્રીના સ્તનની કલ્પના કરીએ તો જ્ઞાને અવાસ્તવિક ન લેખાય. પ્રેમ હૃદયનો ગુણ છે. હૃદયસૂચક બાહ્ય અવયવ સ્ત્રીનું સ્તન છે. સ્ત્રી જગજગતની છે અને જગતની પ્રજાને પોતાના સ્તનપાનથી પોષે છે. એ જ સ્તનપાનમાં સ્ત્રીના અમાષ નિર્માજ માતૃપ્રેમનો મર્મ રહેલો છે. આ પ્રમાણે પુરુષની અમુક એમ આન્તરજ્ઞાનની ઘોતક અને છે તેમ જ સ્ત્રીનાં સ્તન આન્તરપ્રેમના ઘોતક બનવાને સર્વ પ્રકારે સમર્થ છે.

આ કલ્પનાસરણિના આધારે ઉપર જણાવેલો દેવી મીનાક્ષિનો સંકલ્પ વિચારીએ તો તેમાંથી આપણને એક અદ્ભુત રૂપક મળી શકે તેમ છે. જેમ શંકરનું ત્રીજું લોચન એટલે ચિત્રકરો ચિત્ર છે તેવું એ આંખોની ઉપર કપાળના મધ્ય ભાગમાં આવેલું કોઈ ત્રીજું સ્થૂલ-લોચન નહિ પણ દિક્ષાલાઘનચ્છિન્ન અનન્ત જ્ઞાનની દૃષ્ટિ તેથી જ રીતે દેવી મીનાક્ષિનું ત્રીજું સ્તન તે એવું કોઈ સ્થૂલ અવયવ નહિ પણ તથા પ્રકારે દિક્ષાલાઘનચ્છિન્ન અનન્ત વિશ્વવ્યાપી પ્રેમને ધારણ કરતું પવિત્ર જનનીહૃદય આવા તૃતીય સ્તનને કોણ જોઈ શકે ? જેને ઉપર જણાવેલું ત્રીજું લોચન પ્રાપ્ત થયું છે તે જ આવા વિશ્વવ્યાપી અનન્ત પ્રેમને કોણ પરખી શકે ? જેનામાં ચરાચર સર્વ પદાર્થોને જાણવાની અનન્ત જ્ઞાનશક્તિ જન્યુત યદ છે તે આવી રીતે પ્રેમ અને જ્ઞાન પરસ્પર ભિન્ન શક્તિઓ હોવા છતાં એકમેકની પોષક, પ્રેરક તેમ જ સંસાધક શક્તિઓ છે. એ તત્ત્વશાસ્ત્રના ગદન સત્યનું સુંદર રૂપક ઉપર્યુક્ત દેવી મીનાક્ષિની કથામાંથી આપણને સુપ્રાપ્ય અને છે.

રાઈનો પર્વત

નાટકો અનેક લખાયાં છે, લખાય છે, અને લખાશે. જે લખાયાં છે અને લખાય છે, તેમાં રાઈનો પર્વતનો 'રાઈ' જેટલો ફાલો છતાં તેણે પર્વત જેવડું મહત્ત્વરિમાણુ વ્યાપ્ત કર્યું છે. શિષ્ટ સાહિત્યનાં અંગીભૂત આ અવયવે વિનીત માનસો પર સંપૂર્ણ અસર કરી છે. પરિણામે સાક્ષરોનો સહકાર ઈચ્છતા મુંબઈ યુવરાત્રી નાટક કંપનીના માધીક રા. બાપુલાલ નાયકે આ નાટક રંગભૂમિ પર મૂકવાની મૂચના વધાવી લીધી. એમણે મણિલાલ નબુલાઈનું 'કાન્તા' અને સ્વ. રણછોડભાઈનું 'લલિતાદુઃખદર્શક' (તેમ જ તેમનાં બીજાં નાટકો) અને સ્વ. વિભાકરનાં ત્રણ ચાર નાટકો રંગભૂમિ પર લગ્નવી બતાવ્યાં છે, એટલે આ નાટક લગ્નવાની યોગ્યતા વિશે કોઈએ શંકા રાખતી યોગ્ય નથી.

મૂળ નાટકમાં કેટલાક ફેરફાર કરવા પડ્યા છે. વસ્તુ સંકેતનામાં નસિ, પણ રંગભૂમિની અસર જાળવવા માટે કેટલાક પ્રવેશો (દરયો) નવા ઉમેર્યા છે, કેટલાક કુંકાવ્યા છે, કેટલાક બેગા કરવા પડ્યા છે. શિષ્ટ સાહિત્યના અંગ તરીકે જે જે નાટકો લખાયાં છે તે તે વાચ્ય નાટક તરીકે ઘણું જ પ્રિય થઈ પડે છે અને અસરકારક નીવડે છે; પણ રંગભૂમિ પર તે ગ્રાણાં પડે છે. આવાં નાટકોને રંગભૂમિ પર મૂકતાં પૂર્વે તેમાં પ્રસંગો, લાપ્સ અને શક્તિની મીઠાવટ રંગભૂમિને યોગ્ય થવી જોઈએ. એ મૂચને અનુસરી રા. બાપુલાલભાઈએ સર રમણભાઈની અનુમતિથી શ્રીયુતશ્રી રસિકલાલ પરીખ તથા શ્રીયુતશ્રી રામનારાયણ પાંડેની પાસે આ નાટકની રંગભૂમિને અનુકૂળ સંયોજના કરાવી. એમ કરવામાં નાટકનો મૂળ મુદ્દો જરા પણ બગડ્યો નથી. મૂળ નાટક વાંચનાં કંઈ બીજુપો રહી જાય છે તે પૂરતા પ્રયાસ થયો છે.

સામાન્ય જનરચિને અનુસરતાં નાટકો જોતાં જે વાતાવરણ ઉત્તુ-યામ છે તેનાથી વૃદ્ધ જે વાતાવરણ આ નાટકથી ઉત્તુ થાય છે. મૂળ નાટકમાં લેખની ગંભીરતા અને શાંતિનું જેટલું લાન થાય છે તેટલું અને તેવું ગંભીર અને શાંત વાતાવરણ આ નાટક જોતાં પ્રસરે છે. એ વાતાવરણમાં સમાજ પર થતા કટાક્ષને અંગે સર રમણભાઈના લઈલદની લેખિનીના ચમકારાનું આણું આણું લાન થાય છે. જે કે વંજુલના પાત્રથી ઉત્પન્ન થતું મર્મિક હાસ્ય રંગભૂમિને અનુકૂળ ન હોવાથી તેમ જ વંજુલનું પાત્ર નાટકના મૂળ હેતુને પોતાં ન હોવાથી ઉગતી દેવામાં આવ્યું છે, છતાં પણ જે જે સામાજિક પ્રશ્નો સદન આવી જાય છે તેની અસર લેખકના ધારવા મુજબ થાય છે.

સાહિત્યકાર અને કલાકારનો સહકાર જેટલે અંશે થઈ સહે, લોકરચિને આદર્શ પ્રતિ વાગતા, ઉચિત કરવા, કેવા અને કેટલા પ્રયાસની જરૂર છે એ આ નાટક પરથી જણાય છે. પ્રસ્તાવનામાં જ આ નાટકની ગંભીરતા અને શાંતિ વિશે શ્રીયુત પરીખ અને શ્રીયુત પાંડે સ્પષ્ટતા કરી છે. પ્રસ્તાવનામાં સુવધાર અને નડીનાં પાત્રમાં રા. બાપુલાલ તથા રા. જયશંકર કામ કરે છે. મૂળ સંસ્કૃત નાટકોની પદ્ધતિનો ખ્યાલ આપી સંદર્ભમાં આવે છે. નાટક આ પ્રકારનું હોવાથી બનુંકાના ધડાકા, તરવારની પટાખાટ, દલકા અસિનયોને

રાઈના પર્વત

પોપતા પ્રવેશ તથા ગ્રામ્ય ઉપદક્ષિણા. જોવાની જોમની. વૃત્તિ હોય તો પુરસ્કાર કે પાટલી પર એવી મુવિનીત પ્રેક્ષકોને વિનંતી થઈ ન પડતાં મારવી અને પોતાની વૃત્તિને પોપતું નાટક ખદાર પડે ત્યારે જોવા પધારવું. શ્રીકૃષ્ણ

મૂળ નાટકના પ્રવેશો તો જોમણે નાટક વાંચ્યું છે તેમને જોધીતા હશે જ. સહકારીઓએ જે નવા પ્રવેશો ઉમેર્યા છે તેમાં પ્રથમ અંકમાંના છઠ્ઠો પ્રવેશ ધણો સંલખાયો છે. એ પ્રવેશથી સાહિત્યકારે જનસમુદાયને કેટલે અંશે આકર્ષી શકે છે તે સંદેહ સમગ્ર છે. સાક્ષરી શ્લેષિની જરા પણ નિર્ભય નથી છતાં સામાન્ય લોકને પણ આ પ્રસંગિકર થાય છે. પ્રેમનો વિષય અને પ્રેમના અભિનયો પણ આકર્ષણનું કારણ છે. સાક્ષરી લખાવટ રંગભૂમિને કેટલી અનુકૂળ કરી શકાય તેનું આ યોગ્ય નિર્દેશન છે.

મૂળ નાટકમાંના ઘણા પ્રવેશોમાં મૂળના કેટલાંક વાક્યો ઉઘાડી દેવાં પડ્યાં છે. અવિચારની પરંપરા જળવવા કેટલાંક નવાં વાક્યો ઉમેરાયાં છે. મૂળનો ભાગ સંવાદમાં વધારા હોય તો પહેલા અંકમાં પાંચમા પ્રવેશમાં કલ્યાણકામની કચેરીમાં લીલાવતીને સંદેશ અને પુરવાસીઓના લગ્નકલહનો ભાગ. તેવો જ વીણાવતીને લેખાનો પ્રસંગ તેના પુનર્વિવાહનો ઉલ્લેખ છે તે ભાગ. બાકી જલકાનીયું છે કે પૂર્વતરા કાવળી દોલપુત્ર પોજના, શેરડીના રસનું વેંચાણ, વીણાવતીના નાનું રહે છે. આ ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરવાનું માંદગીના પ્રસંગો જળવાયા છે. નાદ જે છે. એટલે એક રીતે અસહકાર ઉત્પન્ન કરેલ પ્રવેશ પર વિશેષ રહે છે. એ ધાર માર્ગ શોધે છે એમ હું માનું છું. અને લીલાવતીનું પ્રથમ મીલન આંધીજી આવડા મોટા પુરુષ પણ હમેશાં આંગળા ચીંધીને આવ્યો છે. તેવી જ રીતે ત્રીજી કાર્ય તેમણે પૂર્ણ કર્યું નહિ. કેટલાક માણસો અમુક તથા રાઈના રાજ્યારોહણના જ્ઞાનશાસ્ત્રી લીલો રંગ દેખી શકતો નહિ. તેમ કેટલાક માણસો સમક્ષ જ થાય છે. પ્રથમ મોટાં મકાનો કે ઘોડાગાડી મોટર બતાવે તો દેખી શકે પણ અકસ્માત મુકવામાં આવ્યે દેખી શકતા નથી. ઉપર કહ્યા તેવા ટીકાકારો મને તેવા સહસ્રતા મેળવી શકાતી ગાંધીજીની એક પણ સંસ્થા કદાચ ન બનાવી શકાય-અત્યારે આ રાઈના રાઈના શકાય એમ છે-પણ તેમની ખરી અસર સમસ્ત સમાજના માનસ ઉપર છે તે જોવી જોઈએ. આપણા રાજકારણના શાસ્ત્રીઓએ કહ્યું છે કે જનદુર્ગ, રાઈ, વનદુર્ગ એ બધા કિલ્લાઓ કરતાં નરદુર્ગ સૌથી મજબૂત કિલ્લો છે. આ પ્રગ જ વધારા હોય તો તે સૌથી મોટો કિલ્લો છે. તેમ માણસનાં આત્મમાં, ગમે તે સંસ્થા કે મકાન કરતાં સમાજ એ જ સૌથી મોટું સ્મારક છે. આ પછી સંસ્થા ગાંધીજી ન કરે, જતાં સમાજ ઉપરની તેમની અસર, આખા સમાજના માનસને ફેરફાર, નવું દૃષ્ટિબિંદુ એ જ ગાંધીજીનું ખરું સ્મારક રહેશે.

x x x

સંજેલનમાં મને પ્રિય વિષય ઉઘાડો હતો. તે એ કે ખાવું શું? કવિ ગાઈ ગયા છે. પકડું શું નિત થર કરે ભોજન કરનારી? હરે તેનો જવાબ રાટલી છે. પણ રાટલી તો ઘર માટે જ કરી શકાય. જ્યાં રૂપ, રંગ કે પાંચ મોટી સંખ્યા હોય ત્યાં રસોયો શ્રદ્ધાપૂર્વક સારી રાટલી બનાવે એ અશક્ય છે, પાંચ મ. ૭

ખનાવે તો પણ તેને આપણા ચૂસા પાસે એટલો વખત એસી રહેવું પડે એ સાફ નથી. સંઘને માટે કોઈ જુદાં પ્રકારનું અન્ન આપણે શોધી કાઢવું જોઈએ, જે પચ્ય હોય અને પૌષ્ટિક હોય અંગ્રેજો તો અનેક જાતની વાનીઓના પ્રયોગો કર્યા કરે છે; આપણે આપણી આટલી જરૂરિયાત પણ સમજતા નથી, તેને માટે કંઈ કરતા નથી.

એક પ્રકારનો નિવેડો આપણા સમાજે આણ્યો છે તે ખોટો નથી. મોટી, સંખ્યાને એકદમ જમાડવા આપણે કંસાર કે ખીચડી કરીએ છીએ તે ખોટી નથી. પણ જીવનમાં ખોટો વૈભવ અને વિશ્વાસ વધારવા આપણે એવી વાનીઓ કરી છે કે જેવી સંઘની જરૂરિયાતો આપણે પૂરી પાડી શકીએ નહિ. હાલનાં ખાણું અનેક નોકરો હોય તો જ પૂરાં પાડી શકીએ.

આપણી બધી ટેવો અને રિવાજોતે આપણે સુધારવા જોઈએ. પીરસવાનાં વાસણો કેવાં હોવાં જોઈએ એ ઉપર શા માટે આપણે વિચાર ન કરીએ ? પીરસતાં ઢંચે નહિ એવા આકારો આપણે નથી યોજી શકતા. યોગ્યે તો પણ આપણા રદિખદ્દ કંસારા એ નવાં આકારો કરી જ નહિ આપે, કરે તો યમણી મજુરી માગે. આપણે ક્યારે આ જડતા છોડશું ? બીજી બાજુ આપણાં વાસણોના આકારોમાં જે ઘાટ છે, તેનું સૌજન્ય અને ઉપયોગીપણું આપણે સમજતા નથી, અને પશ્ચિમનું અંધ અનુકરણ કરી પશ્ચિમના ઘાટો લઇએ છીએ. પશ્ચિમના કેટલાક ઘાટો આપણી રહેણીકરણીમાં અંધ એસે એવા નથી એ આપણે જાણતા જ નથી.

છાત્રાશ્રયો આવા પ્રકારના પ્રયોગો ન કરી શકે ?

સંમેલનમાં પરિચય માટે ખાસ થોડો વખત રાખ્યો હતો. પોતાના આદર્શ માટે ઘણું વેદ્યું હોય એવા અનેક માણસોનાં ત્યાં ઓળખાણ થયાં. ઘણા તો કામઘંધો છોડી, દેવું કરીને માત્ર આદર્શ ખાતર છાત્રાશ્રયો અશાવે' છે.

આપણે વારંવાર કહીએ છીએ, હું તો માનું જ છું, કે અમદાવાદ ચૂજરાતની મંદકૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન છે. એ ખરૂં છે. એક બીજી વાત વીસરવી જોઈતી નથી. જેમ એક જ સંસ્કૃતિનાં માણસોમાં વિશિષ્ટતા હોય છે તેમ શહેરોમાં પણ છે. કેટલાંક શહેરો માત્ર અમદાવાદની જ નકલો છે. તમે આ બાજુ મોડાસા જાઓ, બીજી બાજુ વીરમગામ જાઓ, જાણે દરેક શહેર કે ગામ નાનું અમદાવાદ જ. દરેક બાબતમાં ત્યાં તમને અમદાવાદની છાયા દેખાય. પણ ચૂજરાતમાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વવાળાં શહેરો ઘણાં છે. મહેમદાવાદ નહિ, પણ નડીઆદ સ્વતંત્ર છે. સુરત ભરૂચ સ્વતંત્ર છે. એવી રીતે વડોદરા સ્વતંત્ર છે પણ તેનો પ્રભાવ બીજાં કોઈ શહેરો ઉપર નથી. દેશી રાજ્ય તરીકે વડોદરા રેટનાં બીજાં શહેરોમાં ખુશામત, ખટપટ વગેરે હોય તે જ. પણ તેવી અસર બાદ કરતાં, પાટણ પાછું અમદાવાદને વધારે મળતું. એ જ રીતે ભાવનગર, રાજકોટ એ બધાં સ્વતંત્ર શહેરો છે, નાનાં દેશી રાજ્યોને લીધે એમ કદાચ હશે, પણ એમ છે ખરૂં. અસહકારે એવા વ્યક્તિત્વની આરપાર ઉતરીને પોતાની અસર એક સરખી બધે વિસ્તારી છે.

આ અસરનું કારણ કદાચ વહેવાર પણ હોય. અમદાવાદ સાથે વહેપારી સંબંધ ધરાવતાં શહેરો સ્વાભાવિક રીતે જ અમદાવાદ જેવાં થવા પ્રવૃત્ત કરે. ભાવનગરને અમદાવાદ જોડે સંબંધ નથી; મુંબઈ જોડે છે પણ મુંબઈ વ્યક્તિત્વ વિનાનું શહેર છે. એટલે ભાવનગરનું વ્યક્તિત્વ જળવાઈ રહે. દેશી રાજ્ય એ પણ કારણ ખરૂં.

દેશી રાજ્યનું વાતાવરણ જરા સંકુચિત હોય છે ખરૂં. રાજ્ય નાનું, ખટપટ નાની, હિત નાનાં, સ્વાર્થ નાનાં, ત્યાં મન પણ નાનું થઈ જાય જ. પણ ભાવનગરમાં એવું લાગતું નથી. ભાવનગરની બાપામાં જેમ પ્રાંતિકતા ઘણી ઓછી છે—જરા નાકમાંથી બોલવાનો ઉચ્ચાર થાય છે તે સિવાય કશો નથી — તેમ તેમાં બીજી પ્રાંતિકતા પણ કશી નથી. મારા એક મિત્ર જેમણે પહેલાં ભાવનગર જોયેલું નહિ તેઓ મારી સાથે ગણેશ વ્યાપાર મંડળના વાર્ષિક અખાડા ઉત્સવમાં મારી સાથે હતા. તેમણે આખી સભાનો કાર્યક્રમ બાપણો વ્યવસ્થા વગેરે જોઈ કહ્યું કે અમદાવાદમાં અને અહીં જરા પણ ફરક નથી. અમદાવાદમાં રહેતા બીજા જે મિત્રો સંમેલનમાં હાજર હતા તેમણે પણ કહ્યું કે શ્રીતાવર્ગ અમદાવાદ જેવો જ કેળવાયેલો અને વિવેકી હતા.

આવી સ્થિતિ આખા કાઠિયાવાડમાં તો નથી જ પણ ભાવનગરમાં "આમ હોવાનું કારણ શું ? ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોતાં કદાચ એ કારણ હોય કે ભાવનગરની કારોબારી પદ્ધતિ થોડાં વરસ ઉપર જ અંગ્રેજ સરકારે ચાલુ કરેલી; ભાવનગરને દૃઢમત મોડી મળી છે. પછી એ પદ્ધતિ ડાહ્યા દિવાનો અને ઉદાર રાજકર્તાઓને લીધે ચાલુ રહી છે. સંમેલનમાં ત્રણેય દિવસ સર પટ્ટણીએ સામાન્ય શ્રોતાની પેઠે જ હાજરી આપી, અર્થમાં રસમય ભાગ લીધો, એક પંક્તિએ જોસીને જમ્યા, એ દશ્ય બીજા કોઈ રોટમાં મને સંભવિત લાગતું નથી. સંમેલનને માટે તેમણે રેલવે કનસેશન પણ આપ્યું. દેશી રાજ્યના ઘણા ગેરકાયદા છે, તો એમણે અનન્ય કાયદો પણ આપ્યો.

પરગામથી આવેલા એક અનુભવી મિત્રને મેં ખબર આપી કે 'રાહનો પર્વત' અમદાવાદમાં ભજવાયું. વાતચીત ચાલતાં તેમણે એ જ કંપનીએ અને એ જ મુખ્ય નોંધે એટલે કે મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીએ ભજવેલા 'અજબકુમારી' નાટકની વાત કરી. એકવાર થીયુત. આનંદશંકરભાઈ, સદગત ગોવર્ધનરામભાઈ વગેરે સાક્ષરો એ નાટક જોવા ગયેલા. જાનેએ રોજ ઉપર જઈ બાપણ કર્યું હતું. ગોવર્ધનરામભાઈએ કહેલું કે હું નાટક ન જોવું એવી પ્રતિજ્ઞાવાળો છું પણ આ નાટકથી અતિ પ્રસન્ન થયો છું વગેરે. હાલિસ ત્યારે માત્ર પોણેસો રૂપિયાનું !! અત્યારે એ ખેડ પડતો નથી. 'રાહનો પર્વત' પંચાથી સમાજની રસરુચિ આટલે વરસે કાંઈ કેળવાઈ છે કે નહિ એ જોવાનો પ્રસંગ મળશે.

કેવળ અશિક્ષિત વર્ગને આગાં મળ જ નથી આવતી. તેને તો જવા દઇએ. સારો શિક્ષિત વર્ગ એનું વખાણ છે પણ તે પૈસા ખર્ચાને જોવા જાય તેવો નથી. સામાન્ય શિક્ષિત પૈસાદાર વર્ગ ઉપર આવા પ્રયત્નોનો આધાર છે. જોવા ગયેલા કહે છે કે આ વર્ગ વનસ્ત્રોત વગેરેથી પોતાનો હર્ષ જતાવતો નથી પણ વિદ્યેષ કર્યા વિના ગંભીરતાથી સાંભળે છે. હું માનું છું કે એ જ નાટકની સફળતા છે. એ વર્ગ એને જરૂર સમજશે, કદર કરશે અને ઉત્તેજન પણ આપશે.

અને વનસ્ત્રોત નાટકમાંથી નીકળી જ જાય તો શું ખોટું ? બીજું કાંઈ નહિ તો આમાં નાટકમાં પહેલેથી જ જાહેર કરવું જોઈએ કે વનસ્ત્રોત આપવામાં આવશે નહિ. રંગભૂમિ સુધારવાનું મને આ શુંલ પગરણ લાગે છે.

“સ્વૈરવિહારી”

* સાંભળ્યું છે કે સદગત ગોવર્ધનરામભાઈએ જોમ કહેલું કે ભાવનગરની બાપા સીધી વધારે કુંદ છે.

ચર્ચાપત્રો

૧

૩. “પ્રસ્થાન”ના તંત્રી સાહેબ,

ગૂજરાતના જુદા જુદા માસિકો ને વર્તમાનપત્રોમાં અપહરણનું જે પ્રકરણ ઉઘડ્યું છે, અને મોટામાં મોટા કવિથી માંડીને સાધારણ લેખક સુધીના ગૂજરાતના કેટલાક લેખકોએ જે તકડયી ચલાવી છે, તેની વિગતો બહાર આવે છે તેથી આપ અગાળુ કે ઉદાસ તો નહિ જ હો. હું માનું છું કે એ ચોરીપ્રકરણ ઉઘડ્યું છે તે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ‘સરસ્વ-તીચંદ્ર-સરખા જગત કાદમ્બરીની પ્રસિદ્ધિના જેટલો જ અગત્યનો ને આનંદનો વખત છે; કેમકે એથી આપણા સાહિત્યની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ અને તેથી અંતે લાભ જ થશે. દરેક માસિકના તંત્રી અને દરેક સ્ત્રી પુરુષ જેને ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને માટે કંઈ પણ લાગણી હોય, તેણે એ શુદ્ધિમાં મદદ કરવી એને પોતાની ફરજ માનવી જોઈએ. જેટલા અપહરણના દાખલા અત્યાર સુધી બહાર આવ્યા છે, તેટલા જ અથવા કદાચ તેથી થે વધારે હજુ લોકમાં પડ્યા છે. સૌથી વધારે ચોરીઓ તો ટૂંકી વાર્તાઓમાં થયેલી હોવી જોઈએ એમ આ લેખકનું માન છે. કારણકે છેલ્લાં પાંચ સાત વરસમાં તે પ્રકારનું સાહિત્ય માસિકોમાં ઉભરાઈ જાય છે, એ શું એમ ખતાવે છે કે ટૂંકી વાર્તાના લેખકો ગૂજરાતમાં એકદમ જન્મ પામ્યા છે? એ દિશામાં ચોરી પકડવી બહુ જ મુશ્કેલ છે, કારણકે ઇંગ્રેજ માસિકો ને વર્તમાનપત્રોમાં હજારોની સંખ્યામાં ટૂંકી વાર્તાઓ લખાય છે, તેને તપાસીને ચોરાઈથી વાર્તાનું મૂળ શોધવાનું કામ લાંબે જ કાઈ હાથમાં લઈ શકે. ખાસ કરીને આજથી આર કે પંદર વરસ ઉપરનાં ‘લંડન મેગેઝીન’ કે ‘રેન્ડ મેગેઝીન’ અથવા એવા જ કોઈ વાર્તાના માસિકના અંકમાંથી એકાદ ટૂંકી વાર્તા કોઈ ગૂજરાતી લેખક તકડાવે તો જરૂર તે પોતાને નામે બહાર પાડી શકે. એવા એક દાખલો મારી પાસે મોજુદ છે. પણ તેને અત્યારે બાબુએ રાખી એક અતિ ધણા તિરસ્કારને પાત્ર અપહરણનો દાખલો હું આપની આગળ રજુ કરવા માગું છું. અને તેના કર્તા શ્રી. મંજુલાલ જમનારામ દવે છે. એઓશ્રીએ ગઈ સાત, મુંબઈ વિદ્યાપીઠના બી. એ. ના વિદ્યાર્થીએને સાર એચ. જી. વેલ્સના ઉપર એક માત્ર આઠ પાનાની ગ્રંથિકા, ફક્ત ચાર પાનાની કિંમતે રાજારામ કેલેજના સ્ટોર તરફથી બહાર પાડી છે. તેનો હું લાગ, કાંઈ લેખ કે પુસ્તકનું લાપાંતર નથી, સારદોહન નથી, પણ ઇ. સ. ૧૯૨૩ના ‘મોર્ન રીવ્યુ’ના એપ્રિલ ને મેના અંકમાં, શ્રી. મેક્લવેલે લખેલો લેખ જ શબ્દેશબ્દ શ્રી દવેએ પોતાની સહીથી છપાવી માર્યો છે! શ્રી. દવેનો કીર્તિલેખ એટલો બધો હોય એમ લાગે છે કે એ પુસ્તકની અંદર તેમણે બળબેવાર સહી કરી છે, જાણે વિદ્યાર્થી આલમને તેઓ કહેવા માગવા ન હોય કે આ લેખ મારો છે અને બીજા કોઈનો નહિ. એ લેખના આઠ પાનામાંથી સાડાપાંચ પાનાં મી. મેક્લવેલે લખેલાં છે, કે જેને શ્રી. દવે બળબેવાર સહી કરી પોતાને નામે અપાવવા માગે છે. અને આ લેખની ખરી ખૂબી તો એ છે કે, શ્રી. મેક્લવેલે પણ પોતાના લેખનો પહેલો પેરેગ્રાફ એટલે લગભગ નવ-દશ લીટીઓ મી. ડાકેના પુસ્તકમાંથી શબ્દેશબ્દ ઉતારી લીધો છે; અને મને ‘વહેમ જાય છે કે’માંથીના ‘(એ લેખકોનાં કહેવા એ અને સંમજણ

પડતી ન હોવાથી ?) લેખ, પણ મી. ડકિના કે બીજા કોઈ પુસ્તકનું જ સારદોહન છે. પણ મી. મેક્લેલેન્ડને આપણે જતા કરી રહીએ. ન્યારે શ્રી. દવેએ મી. મેક્લેલેન્ડનું લખાણ રાખેરાખે ઉપાડી લઈને પોતાની બબ્બેવાર સંહીની ઉપર છંપાવ્યું, તેમને આપણે શું કરવું ?

શ્રી. દવેની સહીવાળી ગ્રંથિકાના બાકીના અઢી પાનાનું મૂળ હજી સુધી મને મળ્યું નથી. પણ એનું મૂળ કોઈ ઈંગ્રેજ પુસ્તક કે લેખમાં હશે એમ ધારવામાં, તંત્રી સાહેબ, તમે અને તમારા વાંચકો, મારી સાથે જોડાશો એવી મને ખાત્રી છે. એનું એક મજબૂત કારણ એટલું જ હું આપવા માગું છું કે, પોતાને નામે ચકાવેલ એ લખાણનું મિથાણું પણ મી. મેક્લેલેન્ડનું જ છે; એ મિથાણું પણ બદલવા જેટલી સ્વતંત્રતા શ્રી. દવે ખતાવી ચકયા નથી.

દિ. સેવક,

બાબુરાવ ગાંધીકાર

૨

એક પ્રશ્ન

શ્રીમાન તંત્રી, 'પ્રસ્થાન' જોગ

મહારાજ,

આટલું અર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કરી આભારી કરશેજી.

સાહિત્ય સેવકગણની યોજનાને રા. વિજયરાય વૈદે પોતાની તરિકે જાણખાવી એટલે રા. કનૈયાલાલ મુન્શીએ પણ તેને પોતાની તરિકે પ્રસિદ્ધ કરી; અને આમ બે પક્ષો ઉભા થયા એટલે બંનેને પ્રમાણો પણ રજુ કરવાં પડ્યાં. રા. મુન્શીએ રજુ કરેલા પુરાવાઓનો જવાબ રા. વૈદે સત્યયુગને ઉચિત એવી અસિંધરીક્ષાથી આપવાની ઉત્સુકતા દર્શાવી પણ આ કળિકાળમાં કોણ તેની કદર કરે ? લોકમત ધીમે ધીમે રા. મુન્શીને શૂન્યકળ થતો જતો હતો અને આ પ્રશ્નનો ઉકેલ હવે આવી જશે એમ સહુને લાગતું હતું ત્યાં તો સંભળાય છે કે રા. બટુભાઈ ઉમરવાડીઆ પણ આ યોજનાને પોતાની પુરવાર કરવા બહાર પડે છે. આમાં ખેડ કોણ ?

આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરતા અમો કેટલાક મિત્રો બેઠા હતા તે દરેકના મનમાં એવી શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે કદાચ હું પોતે જ આ યોજનાનો જનક કેમ ન હોઉં ! પણ એટલામાં તો એક જણ કહે,—"વીણા"ના નવા અંકમાં આવેલી રા. 'દિરેક્ટ'ની 'એક પ્રશ્ન' નામની વાર્તા વાંચો એટલે સમજશે.

વાર્તા વાંચી. પણ વાર્તા વાંચ્યા પછી તો 'પ્રશ્ન' એ જોયો થયો કે રા. 'દિરેક્ટ'ની વાર્તાને સાચી પાડવાને આ ત્રણ ગૃહસ્થોએ આ ચર્ચા ઉપાડી કે આ ચર્ચા જોઈને રા. 'દિરેક્ટ' આ વાર્તા લખી ? અને તો બીજાને વિકલ્પ જ વધુ સંભવિત લાગે છે-જે કે મારા કેટલાક મિત્રો હજી પહેલાને જ વળગી રહે છે.

રા. 'દિરેક્ટ'ને 'પ્રસ્થાન' સાથે કંઈક સંબંધ હોય એમ લાગે છે-આમ છતાં આપ આ અર્ચાપત્રને સ્થાન આપશો એવી આશા છે.

દિ. સેવક,

પ્રશ્ન-ચર્ચા-સેવક-ગ્રંથ.

વિદ્યામિત્રની બ્રહ્મપ્રાપ્તિ

[એક બાજુ કલા કરેલા મોર ઉપર દેવીની મૂર્તિ છે તેની સામે વિદ્યામિત્ર હાથ જોડી બેસે છે.]

વિદ્યામિત્ર—દેવી, પ્રસન્ન થા. (થોડી વાર રહીને) દેવી, પ્રસન્ન થા. (જરા વિચાર કરીને) મને તપ કરવું પસંદ નથી. મારી પ્રકૃતિને તે અનુકૂળ નથી પણ મારી મહાન સુંદર આકાંક્ષાની ખાતર મારા પર પ્રસન્ન થા.

દેવી—(મનુષ્યવાચાથી) વત્સ હું પ્રસન્ન છું. તપોદેષીના ઉપર હમેશાં તુષ્ટમાન છું. માગ માગ.

વિદ્યામિત્ર—મને બ્રાહ્મણ બનાવ.

દેવી—કલીયુગમાં બ્રાહ્મણ! વત્સ તું શું કહે છે? તારે શું જોઈએ છીએ?

વિદ્યામિત્ર—કોઈને ઉપકારક થયા વિના હું વિશ્વવન્ધ બનું એવી મારી મહાન આકાંક્ષા છે.

દેવી—અસ્તુ, અસ્તુ, તથાસ્તુ. મારી ઉપાસના કર. તને મનવાંછિત ફળ મળશે.

વિદ્યામિત્ર—પણ દેવી! આપનું પિછાન? અન્ય કોઈ હાજર નહિ હોવાથી આપનું જાન મેળવી શક્યો નથી.

દેવી—મારું નામ કલા છે. હું જ વર્તમાનયુગ-અધિષ્ઠાતા છું.

વિદ્યામિત્ર—વર્તમાન યુગ? કલિનાં અધિષ્ઠાત્રી?

દેવી—હા. હું પોતે જ કલી. વેલાંટી* ઉડી જવાથી કલા થઈ છું.

વિદ્યામિત્ર (ઘણો વિચાર કરી)—પણ દેવી! ક્ષમા કરશો. ‘કલિ’માં તો ‘લિ’ હ્રસ્વ છે તેમાંથી વેલાંટી ઉડવાથી ‘કલા’ કેવી રીતે થાય.

દેવી—મૂર્ખ! તારી જીહ્વિ આમ કેમ સંસ્કૃતગ્રસિત થઈ ગઈ છે? ‘કલિ’ હ્રસ્વનું કાંઈ કારણ?

વિદ્યામિત્ર—‘કલિ’ એટલા દીર્ઘ એ તો તદ્દલવનો નિયમ. ‘કલિ’ તો તત્સમ છે.

દેવી—સમજ. નદીમાં પૂર આવે છે ત્યારે તેના કાંઠા વૂટે છે. તમે પણ બંધનો તોડશો તો તમારામાં પણ પ્રેરણાનાં પૂર આવશે. સમજ, જમાનો સમાનતાનો છે, સ્વતંત્રતાનો છે. જ્ઞાન-અજ્ઞાન, નીતિ-અનીતિ એ કરાનો મારી પાસે ભેદ નથી તો હ્રસ્વ દીર્ઘનો શા માટે? હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ પદમાં છે તે ગદ્યમાં લેશો તો ગદ્ય પણ કોપ્યમય થશે.

* વેલાંટી એટલે હ્રસ્વ [િ] કે દીર્ઘ [િ] ઉદારના બીજાનો ઉપરનો ચન્દ્રાકાર લાગ, જે ધણીવાર જોવામાં હોય નય છે.

વિદ્યામિત્ર—પણ દેવી, મને ક્યા કરતાં નહિ આવડે તો ?

દેવી—કલાને નામે તું ગમે તે કરી શકીશ. છેવટ કાંઈ ન કરી શકે તો મારા મૂળ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરજો. ગમે તેવાની સાથે કલહ કરજો. મોટા નાનો, શત્રુ મિત્ર—

વિદ્યામિત્ર—દેવી, મારે મિત્ર તો નથી. હું તો વિશ્વનો અમિત્ર છું.

દેવી—મિત્ર એટલે મહાન આકાંક્ષાને માટે કદપેક્ષા મિત્ર—જાની અજાની કોઈને ગપંધા વિના કલહ કરજો.

વિદ્યામિત્ર—મને કલહમાં વાગી જાય તો ? મારી પ્રકૃતિ જરા—

દેવી—નિર્ભય રહે વત્સ ! આ કવચ તને આપું છું તેથી અસત્ય કે સત્ય કશાની તને અસર થશે નહિ.

વિદ્યામિત્ર—આમીન ! આધીન !! આદરીન !!!

વર્તમાન

[ગુઓ અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૨ થી ચાલુ]

મીશનરીઓ

લેંગચાઉ શહેરમાં ગયા, ત્યારે ખ્રીસ્તી પાદરીઓનું એક મંડળ ત્યાં ઉંબું હતું. તેમનામાંના એક જાણુ તો કલકત્તામાં આવી ગયેલા હતા. તેમણે સત્કાર કરી અમને અતિથિ થવાનું નિમંત્રણ કર્યું, પણ અમને એમ લાગ્યું, કે એથી કરીને અમે ચીનનો યોગ્ય પરિચય મેળવી શકશું નહિ; કારણ કે મીશનરીઓ ઘણુંખરું દેશનો આત્મામાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. એથી જ ભારતવર્ષનો પરિચય ચીનમાં તેમણે વિફલ ભાવે આપ્યો છે, અને ચીનનો પરિચય અમને અત્યાર સુધી વિફલ ભાવે મળ્યો છે. એથી અમે એ સઘળું સ્વચ્છુએ જોવાની ઈચ્છા દર્શાવી અને એમને ધન્યવાદ આપી અમે ચીનવાસીઓનું જ આતિથ્ય ગ્રહણ કર્યું. તેઓ મહાપુરુષ ભક્ત ખ્રીસ્તના જે સત્યને વહન કરે છે તેના કરતાં તેઓ જાતીય અને રાષ્ટ્રીય ભુદ્ધિને વધારે માને છે.

એ સાચા ખ્રીસ્તીઓ

સાચા ખ્રીસ્તીઓને અમોએ ત્યાં ન દીઠા એમ માફ કહેવાનું નથી. ત્યાં ગીલ્બર્ટ રીડ જેવા સાચા ખ્રીસ્તી પણ છે. જ્યારે યુરોપનું મહાયુદ્ધ જાગ્યું ત્યારે તેમણે તેની વિરુદ્ધ ચળવળ કરેલી તેથી યુરોપનાં રાષ્ટ્રોએ ૮૦ વર્ષના આ યુદ્ધને કારાગારમાં પૂરી બહુ દુઃખ આપેલું. ચીન સંબંધી તેમણે જે પુસ્તકો લખ્યાં છે તે સહુ કોઈ ગ્રંથ સાથે વાંચે છે. વળી એક ડૉ. જૉન્સને પાંચુ ત્યાંના માધુઓ પાસે દીઠા લઈ સંન્યાસી થઈને ધર્મજાવનામાં જીવન અપેલું છે. અસારે ચીનનાં સમ્રાટે પોતાના શિક્ષણને માટે તેમને રોકેલા છે. તેઓ સમ્રાટના રાજમહેલમાં રહેવા છતાં સંન્યાસી જેવું જીવન ગાળે છે. તેમણે ચીનની ભાષા

અને પ્રવાસ વિશે જે પુસ્તકો લખ્યાં છે તે પ્રમાણભૂત ગણાય છે. તેમજો ધર્મ વિશે પણ બહુ સુંદર ગ્રંથો લખ્યા છે. આવા બે સાચા ખ્રીસ્તીઓ હોવા છતાં બીજા મીશનરીઓ જે ચળવળ ચલાવે છે તે જોઈને ખ્રીસ્તને પોતાને પણ દુઃખ થતું હતું.

દેંગયાઉમાં એક એવા માણસ મળ્યો કે જે હિંદુસ્તાનના માણસ જેવો લાગતો હતો. તે મીશનરી હતો. એણે અમને બંગાળીમાં પૂછ્યું: 'તમે મારે ત્યાં નહિ આવો?' અમે કહ્યું: 'અમે ચીનના અતિથિ થઈને આવ્યા છીએ એટલે ત્યાં આવીએ તે શોભે ખરું?' સરોવર તીરે પેલેસ હોટેલ નામે એક નૂતન પ્રસાદની વ્યવસ્થા હતી, તેમાં અમારે રહેવાની યોજના થઈ.

ચીનનું વારાણસી:

દેંગયાઉ સરોવર આસપાસ કાશીની માફક પુષ્કળ મંદિરો છે અને અગણિત તીર્થ-યાત્રી દરરોજ ત્યાં આવે છે. ત્યાં અનેક સાધુ, સંન્યાસીઓ મન્ત્ર જપતાં હતા. તે પરથી લાગતું હતું કે તે તીર્થબુમિ છે. ત્યાંના એક મંદિરનું નામ વજ્રકૂટ છે. એ મંદિર ભારતના શિલ્પીઓએ તૈયાર કરેલું અને ભારતના સાધુઓએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું છે. તે ભારતના મંદિર જેવું છે. તે દિવસે બંગાળી વર્ષનો પહેલો દિવસ હતો. તે મંદિર જોઈને જાણે ભારતની સાથે હૃદયનો યોગ થયો હોય એમ લાગ્યું. સરોવરમાં નાના નાના દ્વીપ છે અને તે પર નાનાં નાનાં મંદિરો છે. અહીંથી વિવિધ પંડિત મંડળો સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો આરંભ થયો.

કવિ મીલન.

આ સ્થળેથી ખસી જણસો માર્ગેલ અંદરના લાગમાં એક મોટા કવિ રહેતા હતા. શ્રીગુરુદેવને મળવાને માટે તે રાત્રે આવી પહોંચ્યા. તેમણે શ્રીગુરુદેવને કહ્યું: 'કે આપનાં દર્શન કરવા હું આવ્યો છું. આટલો લાંબો પ્રવાસ કરી જાણે એક તીર્થતી યાત્રાએ આવ્યો હોઉં, એમ લાગે છે. હું તો અસ્તગામી સૂર્ય છું પણ જે અરુણોદયનો સૂર્ય, ઉગે છે તેને માફ બધું તેજ અર્પિતે હવે વિદાય લઉં એવી ઇચ્છા છે. શ્રીગુરુદેવનાં કર્તાં તેમની ઉમ્મર વાંસેક વર્ષ વધારે હતી. ભારતવર્ષ સાથે ચીનનો સંગ્રંથ રહે એમ વિચારી પોતાના પુત્રને જર્મનીમાં સંસ્કૃત શાખા મોકલ્યો હતો. તેમણે એ કલાક શ્રીગુરુદેવ સાથે વાત કરી, તે પરથી એમ લાગતું હતું કે જ હજાર વર્ષની ચીનની સભ્યતા કાવ્ય રૂપે એમના મુખથી જાણે રહી છે; જેમ સમસ્ત સ્વર્ગની પવિત્ર સુધાધારા ગોમુખથી ગંગા રૂપે વહે છે, તેમ ચીનના પ્રેમની ધારા કવિમુખમાંથી નીકળી વાર્તાલાપમાં વહી રહી છે એમ લાગ્યું. અને ભારતવર્ષના કવિ શ્રીગુરુદેવે જે ઉત્તર આપ્યો તે પણ ચીનની પ્રાચીન સભ્યતાને અનુરૂપ જ હતો. મારું કામ તે ધન્ય ક્ષણોએ માત્ર ચોરી કરી એ ઉદ્દેશો નોંધી લેવાનું હતું, જેમ કોઈ નવીન પરિણીત દમ્પતીની વાતચીત કોઈ જાનુંમાનું સાંભળી લે અને સક્રિય થાય તેવો સંકેત મને થતો હતો. સાહિત્ય અને ધર્મ સંબંધી ઘણું લખ્યું છે. પણ જે આ બે ક્ષણમાં લખ્યું તે આખા જીવનમાં નથી લખ્યું. રાત્રિના પાર વાગ્યે કવિશ્રીએ કહ્યું: 'હવે મને વિદાય; ઘો. મારા સમસ્ત જીવનમાં સંચિત કરેલો અર્ધ આપને ચરણે અર્પિત. આશીર્વાદ લઈને જાઉં.' અમે કહ્યું: 'આપને માટે પથારી તૈયાર કરી છે તો અહીં જ સૂઈ રહો.' તેમણે કહ્યું: 'હવે તો

આ મારો સાધનાનો સમય છે, તેથી હું જનપંથમાં રહેતો નથી. આજની આખી રાત્રિ જાગે કાલનો આખો દિવસ પ્રવાસ કરી મારા આશ્રમમાં પહોંચી જઈશ. મને લાગ્યું, કે જો હું આપનો દર્શન ન આવું તો ચીનની કાવ્ય-દેવીએ ભારતની કાવ્યકક્ષાનો અપરાધ કર્યો ગણાય! તેથી એકસો વર્ષની ઉંમર હોત છતાં પણ અહીં આવ્યો હોત. માફ કામ મેં અહીં આવી પૂરું કર્યું છે; અને જીવનના જે થોડા દિવસ રહ્યા છે તે મારા આશ્રમમાં જઈ વીતાવું. મારે હવે મને જીવને વિદાય આપો.

સરોવરની સહેલ

સાંગહાઈ નેશનલ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક પ્રો. ચુ જેટલા વિદ્વાન હતા, તેટલા જ મસ્ત હતા. પ્રાચીન સાહિત્યમાં, યુરોપના સાહિત્યમાં અને કળાના વિષયમાં તેમનું જ્ઞાન ઘણું જાણુ હતું. આ ગંભીર માની જન બાળકો સાથે રમતગમતમાં એવો તો રસ લેતા, કે જાણે બંગાળના દાકરદાદા. તેમણે પૂછ્યું: 'રાતના આપ ઉંઘવાના ખરા કે?' અમે કહ્યું: 'હા.' તેમણે કહ્યું: 'આવા સુંદર સરોવર પર કૌમુદી વિસ્તરી હોય ત્યારે ઉંઘે તે શું માણસ કહેવાય?' આ સાંભળી વિદ્યાર્થીઓ નિશાળમાંથી નાસી જાય તેમ શ્રી ચુરુદેવની પાસે સૂવાની રજા લઈ અમે તે આખી રાત્રિ નૌકામાં ગાળી અને વાગોળની માફક ચાર વાગે આવી સુઈ ગયા; આખી રાત્રિ જુદા જુદા ટાપુના મંદિરોમાં ફરી પ્રો. ચુ પ્રાચીન ચીની કાવ્યો સુમધુર કંઠે ગાતા તે અમે સાંભળના અને પ્રોફેસર સાહેબ પાછા ગાંભીર છોડી વિનંદ અને તોફાન કરતા. એમ રાત્રિ પછી રાત્રિ એમ ઘણી રાત્રિઓ પસાર કરી.

આવાં જંગરોમાંથી દિવસે જ્યારે અમારી આંખ તંદ્રાથી ઘેરાઈ જતી ત્યારે શ્રી ચુ દેવ પૂછતા: 'તમને નિદ્રા કેમ છોડતી નથી?' અમે જવાબ આપતા: 'આ સરોવરે આવીને અમારી નિદ્રા વધી ગઈ છે.'

સંન્યાસીનું આતિથ્ય

એક વર્ષનું રાત્રિએ હોડીમાં ફરતા ફરતા એક દ્વીપ આગળ ગયા. એટલામાં એક વૃદ્ધ સંન્યાસી દીવો લઈ બહાર આવ્યા અને બોલ્યા: 'આપ અહીં જરા ઉતરશો?' અમે કહ્યું: 'નૌકા લઈ ફરવા નીકળ્યા છીએ તો આવી રીતે ઉતરવું એ યોગ્ય છે?' સંન્યાસીએ કહ્યું: 'આ નિર્જન ટાપુમાં હું એકસો એકાન્તમાં રહું છું. અને જો કોઈ આતિથ્ય આવે તો તેની સેવા કરવાને બહુ આતુર છું. આપને બોક્ષતા સાંભળી, આ પ્રવાસીઓને તરસ લાગી હશે એમ અનુમાન કરી, ત્રણ તૃપાર કરીને આપને તેડવા આવ્યો છું.' આ એકાન્ત પ્રિય વૃદ્ધ સંન્યાસીની માતાના જેવી વત્સલતાથી અને અમારી સેવા કરવાની તેમની પ્રજ્ઞા મનમાં માન આપી અમારી ઈચ્છા નહોતી છતાં નૌકામાંથી નીચે ઉતર્યા. તેમના ઘરમાં ગયા ભારે દીવાના પ્રકાશમાં અમને જોઈને તેઓ બોલ્યા: 'આપ તો વિદેશી દેખાઓ છો?' અંમોએ ઉતર આપ્યો: 'હા; ભારતવર્ષમાંથી અમે આવીએ છીએ.' વૃદ્ધ સંન્યાસીએ પૂછ્યું: 'લગવાન જુદે જે દેશમાંથી સત્ત્વ પોતે તમે દેશના લોક?' તે સંન્યાસી પ્રેમભાવે અમને બેટલા અને કહ્યું: 'મત્સ્ય પહેલાં લગવાન જુદના દેશના માણસની સાથે આમ ચંદન-શીતલ જેવો સ્પર્શ કરવાને હું લાગ્યશાળી થઈશ; એવી મને તો સ્વપ્નેય પણ કल्पના નહોતી.'

લૅંગ્વિન વિહાર

એવી રીતે કેટલાક દિન ત્યાં ગાળ્યા. ત્યારપછી અમે સાંભળ્યું, કે લૅંગ્વિન નામનો એક મોટો વિહાર હૅંગ્ર્યાઉની બાજુમાં જ હતો અને ભારતના સાધુઓ ત્યાં જતા અને રહેતા હતા; હુધી (ચીનના લોકોએ નામ આપ્યું હતું)એ જમીને ત્યાં વિહાર સ્થાપન કર્યો હતો. શ્રીગુરુદેવને લીધા સિવાય અમે ત્રણ જણ ત્યાં ગયા. ત્યાં જતાં રસ્તે કાશીની માફક મંદિરોનો સમૂહ વધતો જતો હતો ત્યાં એક મોટો ગ્રોટો હતો કે જેમાં જુદી જુદી ગુફાઓનો જથ્થો હતો. એ સ્થળ સાંગલાઈથી આટલું સમીપ હતું તેની અમને ખબર નહોતી. એ ગુફાનાં ચિત્રોમા કાશીના મોટા આચાર્યો જેવા દસ બાર જણ ત્યાં બેસા હતાં. શિષ્યોઓએ એમને પોશાકમાં એક ઘોતીયું અને એક અખો પહેરાવ્યાં હતાં. તેમના ચહેરાં દાંત વિનાના વૃદ્ધ પડિતો સંસ્કૃત બોલતા હોય તેવા હતા. ગાલ પણ મોટા મજબૂત અને જોતાં બીક લાગે એવા હતા. આ ગુફાનાં ચિત્રો કાશીમાં મેં જે વૃદ્ધ પડિતોની પાસે અભ્યાસ કરેલો તેમને બરાબર મળતાં આવતાં હતાં. એ ચહેરા ભારતવર્ષના લોકોના જેવાં જ હતાં. પણ આશ્ચર્યની વાત એ હતી, કે ત્યાં જે ચિત્રો હતાં તેમાં ચીનનાં લોકો તેમને માટે ભોજનની સામગ્રી વગેરે લઈ જતા હોય એવાં હતાં. છબિ પાડી લેવાય તેટલો પ્રકાશ એ ગુફામાં નહોતો. અને અમારી પાસે કેસ કાગળો નહતા તેથી શ્રી નન્દલાલે અમારી પાસે જે એક બાજુએ લખેલા કાગળ હતા તેમાં રહેલ લેવા માંડ્યા. એલમહર્ષે સાહેબના ગજવમાં બેંકનોટ હતી. તેની પાછલી બાજુએ પણ ચિત્રો દોરવા માંડ્યાં. (ધેર ગયા પછી એ નોટ પરથી સારા કાગળો ઉપર નકલો કરી લીધેલી.) એ બેંકનોટ જેના હાથમાં જશે તે પણ વિચારશે કે ક્યા મરને આ સુંદર ચિત્રો કાઢ્યાં હશે? અમારા એક સાથીનું થોડા વખત પછી લગ્ન થવાનો સંભવ હતો. તેમની પ્રણયિનીની સાથે જે પત્રવ્યવહાર થયેલો તેમાંના કેટલાક પત્રો ખીસામાં હતા તેમાંથી એક બાજુએ લખાયેલા પત્રો પણ બીજી બાજુએ ચિત્રોથી ભરાઈ ગયા! એલમહર્ષે સાહેબના પત્રોની પણ એવી જ અવદશા થઈ! સફલાગ્યે મારા પરના પત્રો બંનેય બાજુએ લખેલા હતા એટલે એ પત્રો તો અન્યજની માફક અસ્પૃશ્ય જ રહ્યા! એવી રીતે બધાં ચિત્રો દોરાઈ રહ્યાં એટલે અમે બહાર આવ્યા.

૬૦ વર્ષ પહેલાં ટાઈપીંગ વિન્દહિમાં એક મંડળે ખ્રીસ્તી યર્ષ ધર્મ ઝનુની બની એ બધા વિહારોનો નાશ કરેલો. ચીનમાં એ મંડળદ્વારા રિપબ્લિક સ્થાપવામાં આવશે એવી ધારણાથી ઘણા લોકો એમાં જોડાયા હતા, અને એ મંડળે સૈન્ય ઉભું કરી લૂંટફાટ, મારફાટ અને મોદેરોનો નાશ કરવાની શરૂઆત કરી. મધ્ય ચીનમાં પુરાણી વસ્તુઓનું નામનિશાન પણ રહેવા દીધું નથી. એકેક શહેરમાં આઠ આઠ દસ દસ લાખ માણસોનો એ મંડળે સંહાર કરેલો. એ વખતે હૅંગ્ર્યાઉને તીરે રહેનારા લોકોએ એ અસહ્ય ક્રૂરતામાંથી બચી જવાને આ સરોવરમાં પડી આપઘાત કરેલો. તેથી તે સરોવર મડાંથી ભરાઈ ગયેલું અને આત્મ-હત્યા માટે જગ્યા ન રહી ત્યારે ખૂબ લંચી દિવાલ પરથી પડતું મૂકીને તથા નહેરમાં પડીને આ ત્રાસ પામેલા લોકો મરવા લાગ્યા હતા અને મડાંના ઢગલે ઢગલા થયા હતા. યુરોપિયન ખ્રીસ્તીઓએ આ બળવાનાં જે પુસ્તકો લખ્યાં છે તે ઉપરથી ત્યાંની કુદરતનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે.

પુરાપિયન લોકો કહે છે કે મુસદ્દામાનોએ ધર્મોપચાર કરતા ચલાવેલી, પણ નિષ્કૃષ્ટતા માત્ર મુસદ્દામાનો એકલામાં જ નથી. તેમના કરતાં ખ્રીસ્તીઓએ કંઈ ઓછી કરતા નથી ચલાવી. જ્યાં ધર્મોપચાર હોય ત્યાં એવું ઝનુન અને કરતા યત્નામાં જ. જે વિધાતા ભારતવર્ષને નવજીવન દે તો પણ ધર્મોપચાર દાખલ ન થાય એવું તે વખતે અમે ઇચ્છીએ.

રાજગૃહ વિહાર

ત્યાંથી એક પુરાતન મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેનું નામ 'રાજગૃહ-વિહાર' હતું. તે સ્થળે ભારતવર્ષના રાજગૃહના સાધુ ચીન ગયા હતા. તેનું ચીની ભાષામાં વાઈસી નામ રાખ્યું છે. ત્યાં રાજગૃહના જેવી નદી અને પહાડ જોઈને તેમને લાગ્યું, કે આ ભારતવર્ષના જેવું જ સ્થાન છે. તેમણે જે પર્વત પર નિવાસ કરેલો તે ગૃધ્રકૂટ જેવો હતો, તેથી તેના પર તેમણે વિહાર સ્થાપ્યો. ચીનમાં ગૃધ્રપક્ષી નથી તેથી એનું નામ એમણે પક્ષીકૂટ આપ્યું અને કહ્યું: 'આ પર્વત મારા દેશનો જ છે. મેં અહીં ફરીથી તેને જોયો.' આ ઉપરથી એવી વાત ફેલાઈ, કે ભારતવર્ષમાંથી એક પર્વત પક્ષીની માફક ઉડીને આવ્યો છે. આ દલીલ તો હું પ્રથમથી જાણતો હતો, પણ ત્યાં જઈને જોયું તો એ પર્વત ઉડતો હોય તેમ તેની પાંખ પક્ષીની માફક ફેલાયેલી હતી. ત્યાં જોયું તો ત્રણસો ચારસો સંન્યાસીઓ લજ્જન ગાતા અને કાંસી, શરણાઈ, ઢોલ, ધંટ આદિ વાદ્યો પ્રગાડતા હતા.

એ અગ્નિ આપને સોંપી અમે નિશ્ચિત થવા ઇચ્છીએ છીએ.' અમે કહ્યું: 'અમે કંઈ આ અતિ પવિત્ર કર્તવ્યની જવાબદારી લેવાને આવ્યા નથી, પણ હવે ધીમે ધીમે આવવાની શરૂઆત થાય છે. પરંતુ કહીશું, કે આપના જેટલી શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને તપસ્યાથી અમારા લોક અગ્નિ પ્રજ્વલિત નહિ રાખી શકે.' ભારે દુઃખની વાત એ છે, કે ભારતવર્ષ-માંથી સૈનિકો, થોડા વેપારીઓ, જનસુસે, અને કોન્સ્ટેબલો જન્મને ચીનમાં ભારતવર્ષનો પરિચય આપે છે અને તેથી ચીના લોકો તો એમ જ ધારે છે કે અંગ્રેજ લોકોએ ઉત્પન્ન કરેલા નંકલી ભારતના લોકો અહીં આવે છે, અને અસલી ભારત તો હજી પણ પૂર્વે જેવું હતું તેવું ને તેવું જ છે. એ વૃદ્ધે પૂછ્યું: 'ભારતવર્ષનાં લોક કંઈ અસત્ય બોલે? કોથ કરે? એમના મનમાં નીચતા અને સ્વાર્થભુદ્ધિ હોય? ત્યાંના જ્ઞાતાણુમાંથી કોઈ પણ અસત્ય હોય?' અમે કહ્યું: 'અમારા દેશની અત્યારે ભારે દુર્દશા છે.' ત્યારે તેમણે કહ્યું: 'આપ તો નકલી ભારતની વાત કરો છે, પણ અસલી સત્ય ભારતવર્ષની વાત સંભળાવો.'

ક્યાં ગઈ તે મહત્તા?

તેમણે બધાં તીર્થસ્થાન અગારી સાથે ફરી ફરીને અમને બતાવ્યાં. સાંજને વખતે તેમણે કહ્યું: 'અમારાં સમગ્ર કાર જ્યારે જ્યારે આપ અહીં પધારશો ત્યારે ત્યારે ખુશાં છે. ખરેખર આ તો આપનું જ ઘર છે. આપ અહીં નથી તેથી જ, અમે તેને સંભાળીએ છીએ; આપ અત્રે પધારો એટલે આ ગૃહ ખાલી કરી જવા અમે તૈયાર છીએ. અમારી શક્તિ અતિ અદ્ય છે, પણ સૂર્ય આવે નહિ ત્યાં સુધી નક્ષત્રની પેઠે સેવા કરીએ છીએ. નવીન સૂર્યોદયની જ્યોતિ મધ્યે, નક્ષત્ર સમાન દુઃખી મારી, આપના આગમનની સ્તુતિનું ગાન ગાઈ, સર્વ ભાર (જવાબદારીને) આપના કરકમક્ષમાં સોંપી વિદાય લેવાનું બહુ મન છે. ચીનના લોક કેટલા ભદ્ર, કેવી સર્વોપરિ સમ્મતા અને સંસ્કૃતિવાળા છે એ જોઈને તમા વિશુદ્ધ હૃદયોએ કરેલા સત્કાર જોઈને લગ્નને લીધે માયું નીચું નમી જાય છે. ભારત પ્રત્યેની આ નમ્રતા એ ભારતની મહત્તાને લીધે નહિ પણ ચીનની મહત્તાને લીધે છે એમ સમજવાનું છે.

એજોશ્રીએ કહ્યું: 'આપના જે આચાર્ય અહીં આવેલા તેમને પાછા લેવાને ભારત-વર્ષમાંથી વહણો આવેલાં ત્યારે તેમણે પાછા જવાની ના પાડતાં કહેલું, કે જે દેશ મારું કાર્યક્ષેત્ર છે તેની સેવા માટે મરણ પૂર્વત રહી તેને જ મારી મરણ સમાધિ બનાવીશ. જે સ્થળે તેમનો દેહ પડેલો તે સ્થળે સુન્દર અને લવ્ય સમાધિસ્થાન કરીને ચીનના આત્માનું તેઓએ સંરક્ષણ કર્યું છે.

આ વાત ઇતિહાસમાં વાંચેલી ખરી. અમે ત્યાં દર્શનાર્થે ગયા અને એ પવિત્ર ભૂમિનો સ્પર્શ કરી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી ત્યાંની રજ હૃદય અને માંથે ચડાવી. એ સ્થળમાંથી કેટલાક પથર સ્મૃતિચિહ્ન તરિકે સાથે આવ્યા છે; પણ એ પથર કે ધૂળ તો કંઈ જ નથી. જીવનમાં સેવાત્રત આચરીને એ સ્મૃતિચિહ્નની રક્ષા કરવી જોઈએ માત્ર એ પથરા લાવી રાખીને સ્મૃતિચિહ્ન જળવતું એ તો અમેરિકનોની જગ રીત છે. એમની વિદાય લઈ મુકામે આવી સરોવરમાં સ્નાન કર્યું. ચીનના ગવર્નર અને શહેનશાહ સાથેની વાતચીત કાગે કહીશ. તેનાં બાળકોના આનંદની વાતો પણ કાગે.

બાપુ. ક્ષિતિજોહન સેન

લોકસર્ચ

[આ માસિકના વાંચકોને અને ચૂંજરાતના જીવનમાં રસ ડેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અગ્રે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સુદ્ધાર આવે. એમાંથી બહુવા યોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

મદ્રાસઃ બૃહદ ચૂંજરાતનાં કેટલાંક દરયો

૨

મદ્રાસની મુખ્ય વસ્તી આયર-આયંગર અને આઝાદજોની છે. આયર અને આયંગર એ બ્રાહ્મણો છે. આયર શિવપંથી અને ધાન્નાદારી, ત્યારે આયંગર વૈષ્ણવપંથી અને માંસાદારી છે. આયંગર પોતાના ચંદનના U આવા ટીલાંથી ઝોળખાઈ આવે છે. આયર અને આયંગર માનસિક કેળવણીમાં બહુ આગળ વધ્યા છે. કૌલેજોમાં અભ્યાસ કરનારની સંખ્યા ત્યાં તો ઘણી જ છે. આયર અને આયંગર કદાચ માનસિક અગતિઓમાં હિંદુસ્થાનમાં અગ્રસ્થાન ભોગવતા હશે પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિએ તો તેમનું સ્થાન નીચું જ છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ તો હિંદુસ્થાનના આયર અને આયંગરોનું સ્થાન બ્રાહ્મણોમાં નીચું છે જે આગળ જણાવીશ. બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણના અગમ હિંદુસ્થાનમાં જગજાહેર છે; એટલું જ નહિ પરંતુ આયર-આયંગરના અગમ પણ તેટલા જ તીવ્ર છે, તેનું કારણ તેમનું પતિત નીતિબળ જ છે. ઠાસી આઠણ સ્વભાવે ઉગ્ર છે; એની મગજશક્તિ સખળ હોવાથી અને નૈતિકબળ એટલું ઊંચું નહિ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે માનસિક બળ ઉધી જ રીતે વપરાય. તેથી મદ્રાસી બ્રાહ્મણોનો વિશ્વાસ પડતો જ નથી. કયે દિવસે ગયું કાપે એ જ શંકા રહે છે. હુદયનો ટેલો ખારીસો હોય છે કે પોતાનું ઘર વાળવા ગમે તેવા ઉપાયો અજમાવતાં ખીંટુક આપ નહિ. હુકમાં દરેક દુર્ગુણે તે સંપૂર્ણ હોય છે. હિંદુસ્થાનના બ્રાહ્મણોમાં મદ્રાસી બ્રાહ્મણની ઠી મગજી મુરેક છે. આયર અને આયંગર એક બીજાનું ગયું કાપે, તો પછી બીજા ને છોડે? આશીસોમાં આયર અને આયંગર વચ્ચે "I will boot you" "I will be you" એવાં વાગ્યુદ મારી દૃષ્ટિએ જોયાં છે, એટલું જ નહિ પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિએ ને જ્ઞેષ્ઠએ ત્યારે વધારે શોક થાય છે. મદ્રાસી બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ સ્વભાવે એટલી મુસ્ત છે કે પોતાના પતિ બદલ પાણી પીએ તો પલ્લુ અલગાઈ જાય; તેથી તે આશીસ બપ રે પાણીના ફુગ પણ સ્નાયે ભરી આપે. ત્યારે એમના જ પતિ તરફ દૃષ્ટિ નાંખીએ કે કંઈ જ નહીં જ સ્વરૂપ દેખાય છે. આયર અને આયંગર સ્ત્રીઓ સ્વરૂપમાન અને નવાળા હોય છે જતાં ચે મદ્રાસી બ્રાહ્મણને શુદ્ધજનમાં સંતોષ ત્રીથી થતો. તેને તો હુમાં છટકી સાને ઘોસાં ખાવાં જ જ્ઞેષ્ઠએ; પોતાનું પશુલ પોપવાને બધું જ્ઞેષ્ઠએ. એમનાં આગમો ઘરમાં ભાત અને આમલીના પાણીથી જ સંતોષ માને ત્યારે એ તો બદલ

મજા કરતો હોય. મદ્રાસમાં વ્યભિચાર પુષ્કળ છે. વેશ્યાને ગમે ત્યાં રહેવાની છૂટ છે. માજ ઉપર આપણે રહેતા હોઈએ તો નીચે એ મુખેથી રહે. મદ્રાસીને એનો બાધ નથી હોતો. શાહકાર પેદમાં એ સ્થિતિ નથી એ આપણે માન લેવા જેવું છે. પરદેશીઓ આપણા દેશમાં એકલા આવી નીતિબ્રષ્ટ થાય છે પણ આપણે આપણું નીતિબળ આપા વ્યભિચારી મુલકમાં જળવની રહ્યા છીએ એ સંતોષજનક છે. એ દેશમાં તો સાધારણ રીતે એક રખાન તો હોય જ અને તેમાં એમનો મોજો ગણાય છે. ગૃહસ્થના પણ ઘરમાં આવી વેશ્યા મુખેથી વાતચીત કરી શકે; એટલું જ નહિ પરંતુ લગ્નના વરવોડામાં-બ્રાહ્મણોના પણ-વેશ્યાઓ આગળ નાચતી જોવામાં આવે છે. વળી દરેક મંદિર ખાજી દેવદાસીઓ હોય છે જે પણ એ જ કોડીની ગણાય. તેમને કથા કહેવાનો અધિકાર છે, અને જ્યારે તે કથા કહે છે ત્યારે સંખ્યાબંધ લોકો સાંભળવા આવે છે. મદ્રાસીઓના વ્યભિચારીપણાને લીધે જ દેવાળાઆપણું વધી ગયું છે. તેઓનાં ગૃહસ્થવન તુળાં જ રહે છે.

મદ્રાસ એ હિંદુસ્તાનની અસત્ત સંસ્કૃતિનું ધામ છે એમ ઘણા દાખલા ઉપરથી સાબીત થઈ શકે. તેમની તામીલ અને તેલુગુ ભાષાને સંસ્કૃત જોડે કરી પણ સંબંધ જ નથી. તેમની લીપીને પણ દેવનાગરી લીપી સાથે બીડ્ડુલ સરખાપણું નથી. સામાન, સમાચાર, ઇષ્ટમ્, અદ્, કષ્ટમ્-એવા ભાગ્યે જ સાત આઠ શબ્દો હશે જે આપણી કે સંસ્કૃત સાથે કંઈ પણ સંબંધ રાખતા હોય. બીજું, એમને ત્યાં સંખ્યાની લીપી જ નથી. એક, બે, ત્રણ સંખ્યામાં લખવું હોય તો અંગ્રેજ અક્ષરોમાં જ લખે છે. વળી T. S. Thakkar લખવું હોય તો T. S. અંગ્રેજીમાં લખશે અને ઠાકોર શબ્દ એમની લીપીમાં લખશે. એટલે આ હુંકા અક્ષરો પણ તેમની લાપીમાં નથી. એનો અર્થ એ જ કે તેમની ભાષા જુનામાં જુની ભાષા હશે અને ત્યાંની પ્રજા હિંદુસ્તાનની અસત્ત પુરાણી દ્રાવીડીઅન કુળની હશે. વળી તેમનાં શરીર અને તેમનાં દાંત, આકૃતિ અને તેમના વાળ, કેટલાએક દાખલામાં તો વાનરોથી જુદાં નથી પડતાં. આર્ય લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પહેલાં જે અસત્ત પ્રજા હિંદુસ્તાનમાં વસતી હતી તે આ પ્રજા હશે એમ આ બધા દાખલા ઉપરથી માલમ પડી આવશે. આર્ય સંસ્કૃતિની છાપ શહેરોમાં માલમ પડે પણ ત્યાંનાં આસપાસનાં ગામડાંમાં જઈએ તો અનાર્ય લોકોની અસત્ત સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે, અને હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈનો પણ ખ્યાલ આવે.

મદ્રાસનો દરિયા કાંઠો પણ એક જોવા લાયક સ્થળ છે. એમ કહેવાય છે કે મદ્રાસનો બીચ (દરિયાકાંઠો) દુનિયામાં બીજું સ્થાન ધરાવે છે. એવો જ મુંદર બીચ ઇટલીમાં મીલાનમાં આવેલો છે. પચીસથી ત્રીસ ફૂટ પહોળો ડમરનો ધોરી રસ્તો લગભગ ચાર પાંચ માઇલ સુધી દોડે છે. દરિયા કાંઠે લવ્ય મકાનો આવેલાં છે. એક નાકા ઉપર મદ્રાસની લાઈકાર્ટ અને બીજા નાકા ઉપર અઘાર આવેલું છે. વચ્ચે સેક્રેટરીઅટ, પ્રેસીડેન્સી કોલેજ, લેડીઝ કોલેજ, અને ફાઈ આવેલાં છે. લેડીઝ કોલેજ પણ ત્યાં અદ્વિતીય છે. પ્રીન્સીપાલ યૂરોપીઅન બાઈ છે અને એમના હાથ નીચે સુશિક્ષિત મદ્રાસની સ્ત્રીઓ પ્રોફેસર તરીકે કામ કરે છે. મકાનનું સ્થળ, અને તેની બાંધણી અસત્ત પણ લવ્ય છે. શ્વેનરંગ તેની લવ્યતામાં વધારો કરે છે. સાથે હોસ્ટલ પણ છે જ્યાં વિદ્યાર્થીનીઓ રહે છે. અભ્યાસ કરનારની મોટી સંખ્યા હોસ્ટલમાં જ રહે છે. આસપાસ મોટો બાગ છે અને દેખરેખ પણ સારી રીતે રખાય છે.

હાઇકોર્ટનું મકાન પણ સુંદર છે. લાલ પથ્થરનું. ખાંધેલું છે અને તેની ખાંધણી જોઈ દિલ્હી, આગ્રા અને ફતેહપુર સીક્રીમાં જોવામાં આવતી મોગજોતી ધમારતો યાદ આવે છે. હાઇકોર્ટનો મિનારો દીવાદાંડીનું કામ કરે છે અને તેની સર્વસાધક હંમેશ ચાલુ રહે છે. મદાસના બારામાં આવી પહેલો બોંબ એ દીવાદાંડી ઉપર નાંખવાનો પ્રયત્ન થયો હતો, પણ બોંબ ત્યાં ન પડતાં બાજુમાં વાગ્યો અને થોડી ઈંટો ભાંગી ગઈ. તેની નિશાની તરીકે નીચે આરસપહાણનો શિલાલેખ પણ જડી દીધો છે.

બીચ ઉપર ત્રીજું જોવા લાયક સ્થળ એકવેરીયમ છે જ્યાં અનેક પ્રકારની માછલીઓ પ્રદર્શન તરીકે રાખવામાં આવે છે. દુનિયાની લિન લિન પ્રકારની, અનેક ચિત્રચિત્ર અને આકર્ષિત રંગોમાં વિરાજતી આ માછલીઓ સુશોભિત દેખાવ કરે છે, અને કુદરતની લીલાનો કંઈ ખ્યાલ આપે છે. માનવજાતિથી અગમ્ય ધામોમાં પણ કેવું યુગ સૌંદર્ય રહ્યું છે તેનો વિચાર દંઇક આવે છે.

અઘાર એ મીસીસ એની બીસેન્ટનું ધામ છે. સાઇકલ કે મોટરમાં બેસીને જનારને ખરેખર આનંદ જ આવે. મદાસથી થયેલૂર આવેલું છે અને દરિયા કાંઠા ઉપર જ આવેલું છે. સ્થળ એકાંત અને સુંદર છે. એ ધામના બાગનો ઘેરાવો ચાર માઇલ હશે અને એ બાગની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ સંપૂર્ણ રીતે અને આધુનિક રીતે પ્રમાણે વિરાનના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને રાખવામાં આવે છે એટલે એ બાગ એક રીતે સુંદર પણ છે અને બીજી રીતે એક પ્રકારની દોલત પણ છે. બાગમાં અનેક વસ્તુઓ ઉગાડવામાં વિરાનના સિદ્ધાન્તો અમલમાં મૂકાય છે જેથી જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને વનસ્પતિ સારી ઉગે છે. બાગની મધ્યમાં એક મોટો વડ છે જેને એવી સરસ રીતે ઉગાડવામાં આવ્યો છે કે તેની ઘટામાં બેસનાર ૨૦૦૦ માણસની સંખ્યાને તાપ તો લાગે જ નહિ. ઉલટું શીતળ વાયુ વાયા જ કરે છે. આ વડ નીચે લાપણો થાય છે, મોટીંગો લરાય છે, થીઓસોશીસ્ટો બેસીને ચર્ચા કરે છે. બાગના એક ખુણા ઉપર દરિયા કાંઠા ઉપર એવરશ્રીન જાડોની સરસ રચના કરવામાં આવી છે. ત્રણ ચાર ફુટ પહોળો રસ્તો મૂકી હિલી લાઇનમાં આસપાસ આ જાડો રોપવામાં આવ્યાં છે. આ એક પ્રકારની ઝુવ કહીએ તો ચાલે. ગ્રીમ્મ ઝતુમાં એ ઝુવમાં બેસવું કે ફરવું એ એક આહ્વાદજનક પ્રસંગ છે. બાગની અંદર થીઓસોશીસ્ટને રહેવાના મકાનો છે અને ત્યાં કુટુંબો રહે છે. પણ વધારે આકર્ષક તો ત્યાંની લાયબ્રેરી છે. લાયબ્રેરી બહુ મોટી નથી પરંતુ તેમાં જુનામાં જુના સંસ્કૃત પુસ્તકો ઘણી જ સફાઇ અને સાવચેતીથી સંરક્ષવામાં આવ્યાં છે જે અત્યારે કોઈ સ્થળે મળી શકે એમ નથી. એ પુસ્તકોની અત્યારે તો એવી અવસ્થા છે કે જરા બેઠકારીથી ઉઘડવામાં આવે તો હાથમાં જ ફાગળોના કદાચ યદ જાય. એ ઉપરાંત બીજાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ પણ સારો છે અને અસલ કારીગરીના નમુના પણ સારા છે. ખાસ કરીને પ્રખ્યાત રુશીઅન કેમીસ્ટ મેન્ડેલીફ (Mendelief) નો Elements Atomic Periodic Tr. o એ આ લાયબ્રેરીનું ખાસ આકર્ષણ છે. લાયબ્રેરીનું પ્રવેશદ્વાર સુંદર છે. ફળ્ગની સુંદર મૂર્તિ, મેડમ બ્લેવેટસ્કી અને કર્નલ એલ્ફોર્ડની પ્રતિમા સુંદર આરસપહાણમાં ભીંતમાં કેતરાયલી છે. ત્યાંનું વાતાવરણ અતિશય શાંત અને સંસ્કારી લાગે છે. થીઓસોશીસ્ટો જેને ગંધ આવતી હોય અને પ્યુરીટન રીતિ જ નીનિપોષક છે એમ માનનાર કદાચ આ વાતાવરણ જોઈ રીકા કરવા બેસી જાય એ

સ્વાભાવિક છે; પણ જેની દૃષ્ટિ નિર્દોષ છે અને જેને કંઈક સાહે જે જોવું છે તેને તો ત્યાં ઘણું શીખવાનું મળે છે. યુરીટનને ગ્રિય એવી સાંદાઈ ત્યાં કદાચ જોવામાં ન આવે, પરંતુ ત્યાંનું વાતાવરણ રસિકતાની સાથે સાંત્વિક વૃત્તિને પોષે એવું છે એમ કહીએ તો અંતિશયોક્તિ ન કહેવાય. ઊણપો તો બધે છે-મનુષ્યસ્વભાવની ખાંગી તો બધી સંસ્થામાં માત્રમ પડી આવે છે તેમ અહીં પણ મળી આવે, પણ આ વાતાવરણને જુદું જે સ્વરૂપ આપવું એ અન્યાય છે. ત્યાં શાંતિનિકેતનની મોક્ષ પંચરંગી ગ્રન્થ વેસે છે અને બધા હળીમળીને કામ કરે છે. વિશ્વભારતી મોક્ષ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ ત્યાં જોવામાં આવે છે.

એકંદરે મદ્રાસમાં શહેરી અને ગ્રામ જીવન મળે. મુંબાઈની મોક્ષ કામરના ધોરી રસ્તા; મોટર-ગાડીની ધમાધ વંગેરે મોટા શહેરની મોક્ષ જોવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. પણ શહેરનો વિચાર કરતાં મુંબાઈ જેવું ગીચ વસ્તીવાળું અને ગટરોની વાસ મારતું મદ્રાસ નથી. મ્યુનિસિપાલિટીનો કાયદો છે કે ૩૫ ફુટથી ઊંચું ઘર રહેવા માટે બંધાય જ નહિ. ઘર ઊંચું કરવું હોય તો અગાસી ઉપર નાંખી શકાય. સાધારણ રીતે દરેક ઘરને અગાસી તો હોય જ, સાંજે એ અગાસીમાં દરિયાના પવનની હોરો ખાવાની મજા પડે છે. દરેક ઘરને ચોક પ્રણ હોય જ છે, કારણ કે અતિશય તાપવાળો પ્રદેશ હોવાથી મુંબાઈની વહીવટ એ રચના છે. ઘરની આવી રચના હોવાને લીધે અને ખુદી ગટરની પદ્ધતિ હોવાને લીધે મુંબાઈમાં જોવામાં આવતી ગંદકી ત્યાં નથી હોતી. ઉપરાંત ઘરને માળી ઉપર માળ ન હોવાથી પવનની છૂટ રહે છે અને રહેનાર મુખેથી એક ઘરમાં રહી શકે છે. મુંબાઈની મોક્ષ હતી બારીએ બારી બંધ ન રાખવી પડે, કે દિવસે દીવા ઘરમાં ન કરવા પડે. મદ્રાસ અત્યંત મોટું હોવા છતાં એની આ રચના પ્રશંસનીય છે, અને ત્યાં રહેનાર શહેરમાં ઘણો વખત રહેવા છતાં ત્રાસી જતો નથી. શહેરથી બે ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા રામપુરમાં જઈએ તો સોરામાં સારી રહેવાની છૂટી જગ્યા મળે, અને બાલુમાં જ દરિયા છે. રહેવા માટે મદ્રાસ એકંદરે મુંબાઈ કરતાં ઘણું સાફ સ્થાન છે, અને મુંબાઈ જેવી મોંઘવારી ત્યાં નડતી નથી. થોડા પૈસા ખર્ચતાં કુદરતી લાભો ઘણા જ મળી શકે છે.

શ્રી. ખંબરદાર

૧/૬ જગતની કૃત્રિમ રચના અને સ્વરૂપોમાંથી દૂર રહી કંઈ જુદી જ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બૃહદ્ ગૂંજરાતની આકર્ષક વ્યક્તિ મદ્રાસમાં અરેશર ફરિંગી ખંબરદાર છે. ઇશ્વરે એ પ્રભાવશાલી અને સંસ્કારી વ્યક્તિને મદ્રાસ જેવી દૂર શહેરમાં રહેવાને કેમ સંરંધ હશે એ કુદરતનો અંગમ્ય ભેદ છે. પ્રચંડ શરીર, મોટું કપાળ, દિવ્ય તેજસ્વી આંખો, નિખાલસ સ્વભાવ, નિખાલસ અંદાસ, પ્રભાવશાલી વ્યક્તિત્વ-ખંબરદાર તો નામને દિપાવે એવા જ છે. ખંબરદાર દમોળના રહેવાસી છે. વીસ વર્ષ પહેલાં પોતાના સાળા સાથે વેપાર અર્થે મદ્રાસમાં જઈ ચંદેલા, ત્યાં સોમકલ મોટરની દુકાન એમના સાળા મી. રતનજીએ કાઢેલી પેણુ મી. રતનજીને વેપારમાં ફાલિદ ન આવી, એટલે એ દુકાન રા. ખંબરદારે લઈ દીધી અને પેણુ એમનાં હૃદય અને વેપાર-નિપૂણતાથી ઘણી જ આગળ વધારી લીધી પેણુ તો આર. પટેલ એન્ડ કંપની એક નાનકડી દુકાન હતી. હાલ તો વંધીને આર. પટેલ એન્ડ કંપની મદ્રાસમાં અગ્રેજ કંપનીની સાથે ટક્કર મારી રહી છે અને મદ્રાસ

ધ્વાકામાં પ્રખ્યાત છે અને લાખોનો વેપાર ચલાવે છે. એકની બે મોટી દુકાનો એમણે કરી અને બેંગલોર અને સીકંદરાબાદમાં શાખા ઉઘાડી. રા. ખખરદાર વેપારમાં એકલા છે. વેપારી જગતમાં એમનું સ્થાન અનેક છે અને આખર અખંડ છે. કવિહૃદય આટલી સફળ રીતે વ્યવહારી થઈ શકે એનું આ અદ્વિતીય દૃષ્ટાંત છે. એમની વેપારી-નીતિ પણ પ્રશંસનીય છે, અને તેને લીધે કીર્તિના સુખ ઉપરાંત ધનનું સુખ પણ સાઈ છે. આપણા સાહિત્યકારોમાં પૈસે ટકે સારામાં સારી સ્થિતિ રા. ખખરદારની છે એમ કહેવું અતિશયોકિતભર્યું નથી. એનું મૂળ કારણ એમની શુદ્ધિ અને ખીજું એ કે કસ્થિત પ્રદેશોમાં હૃદયન કરનારાઓના એ ઉપાસક નથી. વ્યવહારિત્વ એ એમનો જીવનસ્તંભ છે.

અધું સુખ તો કોઈને મળ્યું નથી. જે શક્તિએ એમને કવિત્વ અર્પ્યું છે તે જ શક્તિએ એમની શરીર-સુખાકારી હરી લીધી છે. એમનું શરીર રોગે વશ કરી લીધું છે, અને એ રોગ એવો છે કે ત્યાંની હોસ્પિટલના સારામાં સારા ડાક્ટરો પણ તેની પરીક્ષા છ મહિનાના સતત અભ્યાસ પછી પણ કરી શક્યા નહિ. એમના રોગનું બાહ્ય સ્વરૂપ માથાનો તીવ્ર દુખાવો અને શરીરે ફેફસા, આજે માથે ફેફસા થાય તો ખીજે દિવસે ખભા ઉપર, વળી ત્રીજે દિવસે પગ ઉપર, એ રોગની પીઠા અસહ્ય છે. એ તો જેને ઉપાય વગર સહન કરવાનું હોય તે જ બાણ. પણ એ જ પીઠા-કાળ કવિતાકાળ છે એ કુદરતનો કવિહૃદયને દિવાસો છે. સારામાં સારાં કાવ્યો એવે જ કાળે સંભવે. નહિ તો જીવનનો ઉન્નાસ ક્યાંથી હોય ?

ખખરદારને યુવાનોનો સલાવ બહુ ગમે છે અને દરેકનો જીવનપંથ સરળ કરી આપવા યત્ન કરે છે, પ્રેરણાદાન આપે છે. કલાકોના કલાકો એમની સાથે વાર્તાલાપમાં ચાલ્યા જાય અને કાળ બેહોતા જાય છે તેની ખખર જ ન પડે. રા. ખખરદાર એકલા કવિ જ નથી. અધાં ક્ષેત્રો એમણે હેઠ્યાં છે અને તેમાં કાવ્યક્ષેત્ર વધારે એટલે કવિત્વ વધારે પ્રદીપ્ત થયું. પણ વાર્તાલાપમાં તો અનેક વિષયો ચર્ચાય અને દરેક વિષય ઉપર કંઈક તો એમની પાસે બાણવાનું મળે જ. એમણે યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ નથી કર્યો પણ જીવનના પ્રશ્નોએ ધરી ધરીને સંસ્કારના ખીજ જીવનમાં ઝાતપ્રાત કર્યા છે અને સાથે સાહિત્યનું સૌંચન કર્યું છે. અંગ્રેજીનું ગાન પણ ગૂજરાતી નેટલું બાંધું અને સંગીત છે. એમણે અંગ્રેજીમાં કવિતા પણ લખી છે. તેનું નામ *Silkem Tassel* રાખ્યું છે અને ડૉ. જેમ્સ ક્રીન્સે પ્રસ્તાવના લખી છે.

ખખરદાર ન્યોતિજ્ઞાત્રમાં પણ ઘણા પ્રવીણ છે. મદ્રાસ જઈ ચઢેલા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેનાર મનુષ્યને સ્વાભાવિક એમની પાસે હાથ જોડાવવાની લાલસા થાય છે.

રા. ખખરદારની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી કહેવાય. તેઓ કુટુંબે પણ સુખી છે. એમને બે છોકરા અને ત્રણ છોકરીઓ છે. મોટા છોકરો નાની દુકાન સંભાળે છે નાનો છોકરો મેટ્રીકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. પુત્રીઓ રા. ખખરદારનું કુળ દિપાવે એવી છે. સદાચાર અને સંસ્કારનાં પરિણામ એવાં જ હોય ને ?

બૃહદ્ ગૂજરાતનું નામ જ સાંભળીને રાચવાનું નથી. આપણે ગૂજરાતીઓ સાહસિક છીએ, વાણિજ્ય-નિપુણ છીએ, મદ્રાસ કલકત્તામાં બગરને દારીએ છીએ, એવો ખોટો પ્રમાદ ન કરતાં આપણા ગૂજરાતીઓની બૃહદ્ ગૂજરાતમાં સામાજિક સ્થિતિ કેવી છે તેનો મોટો વિચાર કરવાનો છે. વ્યાપારાર્થે અત્રે આવનાર સુરોપીઓને અહીં આવી

નીતિબ્રહ્મ યાય છે એવા આપણે નીતિબ્રહ્મ પરદેશમાં થયા નથી એ સંતોષની વાત છે ખરી, પણ હજી બૃહદ્ ગૂજરાતમાં થણી પરતુઓની ખોટ છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. બૃહદ્ ગૂજરાત કે ગરવી ગૂજરાતના ખોટા પ્રમાદમાં ન તણાતાં આપણાં જીવનમાં વધારે સંશોધન કરી વધારે સંસ્કારને પોષી શકીશું ત્યારે જ આપણું બૃહદ્ ગૂજરાત નામને દીપશે. ધનના લોભમાં જ ન તણાતાં જીવનનાં અનેક ધ્યેય ધ્યાનમાં રાખી વધારે નીતિ-બળ પોષી, આપણા નીતિબળના સંગીન તંતુની સંગીનતાથી કેળવાયેલા કહેવડાનીશું ત્યારે જ જગતમાં આપણી કીર્તિ વધશે, ત્યારે જ આપણે સર્વ-કાર્ય-નિપુણ દલાવી શકીશું. નહિ તો પછી પરદેશગમન મિથ્યા છે.

હાકોરલાલ શ્રીપતરાય હાકોર

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

શાહજહાન:-મૂળ લેખક: દિનેન્દ્રલાલ રાય; અનુવાદક: ઝવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક: આમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ. મૂલ્ય ૦-૧૦-૦

૨. મેઘાણીનું નામ બંગાળીના એક સિદ્ધસ્ત અનુવાદક તરિકે ને જાણીતું છે. એમ હાથે સ્વ. શ્રી. દિનેન્દ્રલાલની આ સર્વોત્તમ કૃતિને પૂરતો ન્યાય મળ્યો છે એમ નિઃસંકાય-પણે જણાવનાં અમને લર્પ થાય છે. આ અનુવાદ એટલો તો સફળ થયો છે કે હરકોઈ વાંચકને પોતે સ્વતંત્ર ગૂજરાતી કૃતિ જ વાંચે છે એવો અનુભવ થાય તો તેમાં જરાય આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

૨. મેઘાણી ભવિષ્યમાં વધુ રસસાગરી રજુ કરી અમને જાગૃત કરેલી પિપાસાને શાંત કરશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ અને એટલા માટે જ કેટલીક વાનો આ તકે સ્નેહલાલે જણાવવાની રત્ન લઈએ છીએ. આ એમનો અનુવાદ બહુ જ સફળ થયો છે એમ તો અમે ઉપર જણાવી જ ગયા છીએ, પણ અમારે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે અનુવાદ કે મુળ નાટકમાંથી કેટલાક પ્રવેશો કાઢી નાખ્યા છે અને તેનો જરા ઉલ્લેખ સરખો પણ કર્યો નથી એ યોગ્ય નથી. આમ પ્રવેશો કાઢી નાખવામાં અનુવાદકનો ઉદ્દેશ કદાચ નાટકને હંકારવાનો હોય પણ એટલા બે પ્રવેશો રવા હોત તો નાટક બહુ લાંબું થઈ ગત એમ અમને લાગતું નથી. વળી બીજે એક સ્થાને એમણે એકાદ પાના જેટલું વસ્તુ છોડી દીધું છે-જે કે આ વસ્તુ કાંઈ અગત્યનું નથી પણ તેનો નિર્દેશ કર્યો હોત તો હીક થાત. વળી આ હંકારવાના લોભમાં જ અનુવાદકે ગૂજરાતને એક અતિ મુંદર વૈષ્ણવ ગીતથી વંચિત રાખ્યું છે. આ ઉપરાંત અનુવાદમાં કેટલીક ભૂલો રહી જવા પામી છે તે બીજી આવૃત્તિ વખતે મુદ્રાની શકાય એ માટે અમે તેનો નિર્દેશ કરવો આવશ્યક માનીએ છીએ.

- પા. ૧૫. 'ખોડંગતાં ખોડંગતાં ચાલવું' નહિ પણ ખુંધા થઈને ચાલવું.
 પા. ૧૬. 'અખાંગ'નો અર્થ 'આંખ' નહિ પણ 'કટાક્ષ'.
 પા. ૩૯. 'તોપના ગોળાની માફક' નહિ પણ 'હવાઈ અથવા આતશખાજની માફક.'
 પા. ૪૧. 'પગ પછાડી બનાવ્યા છે' એ વાક્યમાં 'પગ'ને બદલે 'પૂછડું' જોઈએ.
 પા. ૪૪. 'પાચાટા'નો ભાવ 'પેટભરા'માં નથી આવી શકતો. 'પાંઉચ્છી' કે એવો કોઈ બીજો શબ્દ જોઈએ. 'હામાં હા કરી બાણું' નહિ પણ 'બગામું ખાઈ બાણું'.
 પા. ૬૦. 'પેચે બસે'નો ભાવ 'ગાળી જ નાખે'માં નથી આવતો, 'ચુડેલની જેમ વળગે' જેવું કંઈક જોઈએ.
 પા. ૭૮. 'તુમિ વિપમ એક ઝુચે'નો અનુવાદ 'તું ભારે જાણી છે' એમ થઈ શકે.
 પા. ૮૩. 'અનુચોમ'નો અર્થ 'પ્યાર' નહિ પણ 'તિરસ્કાર' 'ટપકો' 'દોષારોપ' થઈ શકે. 'નાકિચુરા' એટલે 'નાકમાંથી કાઢેલો ચુર'.
 પા. ૧૦૫. 'પાંચિય ટપકે છે' નો અર્થ 'ભોંત કુદરા છે' થાય.
 પા. ૧૦૬. 'તરકીબમાં પડી ગયા છો' નહિ પણ 'તરકીબ કરી છે.'
 પા. ૧૧૫. 'પાંખો ફફડાવી રહ્યો છે' નહિ પણ 'પાખ બંધ કરી બેઠો છે.'
 પા. ૧૪૮. 'ભારે મઝા પડે તેવી' નહિ પણ 'દુઃખભાવાળી'.
 પા. ૧૪૯. 'કોઈનું ફટકી ગયું' નહિ પણ 'કોઈ વંદી ગયો.'

આ ઉપરાંત કોઈ કોઈ સ્થાને સામાન્ય નજરચૂક થયેલી જોવામાં આવે છે પણ તેથી અર્થને બાધ ન પહોંચતો હોવાથી અમોએ તેને નિર્દોષ કયો નથી.

નાટકમાં આવતાં ગીતોનો અનુવાદ કરવામાં એમણે ભાષા કરતાં ભાવને વધુ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે એ યોગ્ય જ થયું છે. ગીતોમાં ભાવને અનુરૂપ શરીર મળવું જ જોઈએ અને રા. મેઘાણીએ દરેક ગીતના ભાવને અનુકૂળ એવા હંદ કે રાગોને પસંદ કરવામાં ખરેખરી રસજ્ઞતા બતાવી છે. ચારણી બાળાઓનાં ગીતને માટે એમણે પસંદ કરેલો ઢાળ બહુ જ સફળ નીવડ્યો છે. અને એટલી જ સફળતા 'વનધાન્ય પુષ્પે ભરા' એ ગીતના અનુવાદમાં એમને મળ્યા છે. આ બંને ગીતોમાંથી થોડી થોડી પંક્તિઓ અમો ઉતારીએ છીએ:

દુરમન કેસાં નોતસાં બેની બય ભરી મળવા કાજ,
 રક્ત ફેસરનાં છાંટણાં છંટાયો બેલાયો ખાંડાના સસરે-
 કહે પેરી આંતરડાંની માળ.

x x x

અંતરની કાળી ઝાળો જોલવવા કાળજમાંને ધાટ,
 નણુદત્તવીર એ નીરમાં નહાતા ત્યાં સામાસામી દે થપાટરે
 ગાંડાદર જેવા ગજરાજ.

x x x

અહીં તરે તરે કુલ હાથે
 વન વન પાંખીડાં ગાય
 અહીં મહાસર મધુકર શુંલે
 પુંલે પુંલે હોરાય

મધુ પી પુષ્પો પર ઢળી પોદતા અન્ય ક્ષણે એ હોય,
સહ દેશ તણી મહારાણી મુજ માહિમિ તુલ્ય કો ન્દોય.

આ પંક્તિઓ અનુવાદ છે એમ લાગે છે ખરું ?

ગૂજરાતમાં દ્વિજેન્દ્રો અવતરે એવી અનુવાદકની આશા ફળવાની આશા સાથે અમે
આ અનુવાદને બહોળો પ્રચાર અને યોગ્ય આવકાર ગૂજરાતમાં મળે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

ન.

કૌશિકાખ્યાન—લેખક : જીગતરામ દવે, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.
પ્રાદેશિક ૦-૩-૦ છુટક ૦-૩-૦

પરલક્ષી કાવ્યોના દુષ્કાળમાં આ પદ્યબદ્ધ આખ્યાયિકાને અમે આવકાર આપીએ છીએ.

આપણા પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન કવિઓને કાવ્યવસ્તુના ભંડારરૂપ મહાભારતના
વનપર્વમાંથી આનું વસ્તુ લીધું છે. વસ્તુ સાદું છે અને તેને અનુકૂળ જ મરાઠી ઓપીને
મળતો છંદ લેખકે સ્વીકાર્યો છે અને સફળતાથી વાપર્યો છે. થોડા દાખલા નોંધએ.

જય ગજપતિ !
જય સરસ્વતી !
કરો મારી મતિ
કૌશિક મય.

x x
દદ કરી મન
સચર્યો છે વન,
રહોને રહન
કરતાં જ મેલી.

આખું સંગીત, સાદા પ્રસો, ટૂંકી કડી, તથા પ્રાસવાળી અને એક પ્રાસ વિનાની હોષ
વૈવિધ્યવાળી, ટૂંકી અને મોટે જ અલંકારના આર્ણવર વિનાની પંક્તિઓ, મુરજ પાત્રી-
પ્રવાહ સર્વ આ બાદસાહિત્યના સાક્ષરને હાથે ઔચિત્યથી વહ્યાં જાય છે. પ્રાચીન સાહિત્યના
મહાવરાથી તેમને સાદી ભાષામાં અને પ્રાસસમૃદ્ધિમાં ક્યાંય ખોટ નથી પડતી. વર્ણન
આખ્યાનની દગ્ગનું સાદું અને જનાવો સાદા સ્મરકારવાળા છે છતાં, કાવ્ય નાના ઝરાની
પેટે સ્વચ્છ, પ્રસન્ન, તાઝગી આપનારું કિતકિત કરતું વચું જાય છે. આ જમાનામાં કંઈક
ઉપેક્ષા પામેલો માનપિતા માટેનો પ્રેમ સર્વત્ર અંતર્ગત રહી છેવટ કાવ્યને ઉચ્ચિત અંતમાં
રજુટ થાપ છે:

કૌશિકને નામે
હયા ગાઈ આ ગ્રે,
માતાને સ્વધામે
હરે સમર્પણ.

આપણા બાદસાહિત્યમાં આ અમૂલ્ય વધારો છે.

આપ્તવેન્હો ભા. ૧-૨:—મૂળ લેખક: સર વોલ્ટર મેકોટ; ભાષાંતર કર્તા: સૌ. વિમળાગવરી મોતીલાલ સેતલવાડ. પ્રકાશક: ગૂજરાત વર્તીકયુક્ત સોસાયટી. દિ. ૧-૮-૦

એક વખત એવા હતા કે ગૂજરાતીઓને એવું લાગતું હતું કે તેમના પોતાના સાહિત્યમાં કંઈ દમ છે જ નહિ. માટે ઇંગ્રેજ સાહિત્યમાંથી ભાષાંતર કરી કરીને એ સાહિત્યમાં વધારો કરવો. એ વખતના માનસવાળાં પુરુષો ગૂજરાતમાં હલુચે હયાત છે. અને એવા જ કામને સાફ સ્થપાએલી સંસ્થા પણ, ગૂજરાતમાં સ્વતંત્રતાનો પવન વાયા પછી એ પોતાની જૂની પ્રણાલિકાઓને જ વળગી રહેલી છે. તાત્ત્વિક દષ્ટિથી પરભાષામાંથી ભાષાંતર કરીને પોતાની માતૃભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવું તેની સામે અમારે કશો વાંધો છે જ નહિ. ઉત્તરું, ઇંગ્રેજ, ફ્રેંચ, જર્મન જેવા સમૃદ્ધ સાહિત્યમાં પણ જગતભરની ભાષાઓમાંથી આજે પણ ભાષાંતરો થાય છે. પણ જ્યારે, જે પુસ્તકની સમાવેશના કરવાનો બોલો અમારે આજે લેવો પડ્યો છે તેવાં ભાષાંતરો થાય, ત્યારે પોકાર ઉઠાવવો એને અમે અમારી ફરજ માનીએ છીએ. મૂળ ઇંગ્રેજ પુસ્તક એક શિષ્ટ ઐતિહાસિક નવલકથા ગણાય છે. અને એની શ્રેષ્ઠતા એના ઐતિહાસિક તત્ત્વમાં રહેલી છે. પ્રસ્તુત ભાષાંતરમાં જ ભાષાંતર કર્તાએ ખતાવ્યું છે તેમ, “આખી વાર્તામાં જમીનદારોની વાર્તાનું ઝળહળતું વર્ણન છે. જંગલમાં વસતા બહારવટીઓ, નોર્મન ઉમરાવો, ક્રીડાધુર, રંગભૂમિ આ સર્વ રાત એવા તો રસથી ને ઉત્સાહથી વર્ણવી છે કે આપણે અજબ થઈ જઈએ છીએ.” હુંકામાં, જે સમયનું ચિત્ર એ નવલકથા છે તે, સમયના યુરોપીય સમાજ, અને તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ, chivalry (કે જેને ભાષાંતરકર ‘સી-સન્માન’ એવા ખોટા ભાષાંતરથી યોજાયા છે) તેનું સંગ્રહ ચિત્ર આપણને તેમાં જડે છે. ખર્કના શબ્દોમાં, શિવલીનો દિવસો ગયા છે; અને, અત્યારના હિંદુસ્તાનના લોકોને વૈદિક કાળનું જીવન સમજવું નેટલું અઘરું છે તેટલું જ બડે તેથી વધારે અઘરું અત્યારના યુરોપના લોકોને શિવલીનો યુગ સમજવો એ છે. પછી, ગૂજરાતીઓ, અને આ પુસ્તક તો સ્ત્રીઉપયોગી છે, એમ આપણને પ્રકાશક સંસ્થા કહે છે, તો ગૂજરાતીઓને શિવલીનો યુગ સમજવો, એ અસંભવિત જ હોવો નેમએ. છતાં આ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી. રૂ. ૧૦૦૦) જેવી સારી રકમનું પાણી પ્રકાશક સંસ્થાએ કર્યું છે, કે જેનો ઉપયોગ સારી દિશામાં થઈ શકે.

હવે પ્રસ્તુત ભાષાંતર. કેવા પ્રકારનું થયું છે તે જરા વિચારીએ. એ ભાષાંતરમાં હોવા નેમતા ગુણો એકે નહિ, અને ન હોવા નેમએ તેવા દોષો ઘણા છે.

છાપખાનાની ભૂલો તો દરેક ગૂજરાતી પુસ્તકનું આવશ્યક અંગ થઈ પડ્યું છે, એટલે એ સંબંધી અમારે કંઈ કહેવાનું નથી. પણ, ખીજા દોષો અક્ષમ્ય ગણાવા નેમએ. સૌથી મોટો તો ભાષાંતરમાં ઇંગ્રેજ વાક્યરચનાઓ કાયમ રાખવામાં આવી છે તે છે.

પા. ૧૧૧ “તમારામાં કંઈ કલ્પના કરી શકો છો કે આ બહાદુર ને ગર્વિષ્ટ થોડો કાણુ હશે ?”

પા. ૨૪૧ “દરેક ખીજા કિશાની પેઠે આ કિશાના દરવાજા પર મોટો ગઢ હતો.”

એ ઉપરાંત, ખીજા ઘણા દાખલા છે. ઇંગ્રેજ વાક્ય પ્રયોગોનાથી જ ઉતરતો ખીજો દોષ ઇંગ્રેજ શબ્દોના ખોટા ભાષાંતરનો છે.

પા. ૧૧૧ By the light of our Lady's brow=આપણી દેવીના સમ ખાલને...

Knight=વીરનર.

Chivalry=સૃષ્ટિ-માન.

Hag=ડાકણ.

Ransom=ખંડણી.

Squire=અંગરક્ષક.

Listo=રંગભૂમિ.

Red grave=સાક્ષ્યોગ કબર.

અને વધારે આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે જ્યાં ઇંગ્લેન્ડ શબ્દનું ગૂઢરાતી કરી સકાય ત્યાં ભાષાંતરકર્તાએ તેમ નથી કર્યું. 'જ્યુ'ને વાસ્તે ગૂઢરાતી શબ્દ 'યાહુદી' છે, જ્યાં 'જ્યુ' શબ્દ વાપર્યો છે. કિશો અને પવિત્ર ભૂમિ ન વાપરતાં, અતુકમે કાસ્ટલ (castle) અને હોલી લેન્ડ શબ્દો રાખ્યા છે.

ખોટા અને કટંગા ગૂઢરાતી વાક્યપ્રયોગો પણ સારી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે:

“ટમ્સને ગર્વથી કહ્યું: ના, વીરનર દાસી જોડે ખ્યાર કઈ એવો હું નથી.” [પા. ૨૩૯]

“જને મને ગમે છે.” [પા. ૨૪૦]

“સત્ય જોટલું વલુદવાળું છે તેટલું જ એ પણ સાચું છે.” [પા. ૪૨૫]

“હા, પણ સમજવું સહેલું છે કે-ચક્રચક્રની આંખો, કાળા વાળ, અને ધર્મચર્યા ખાતે કાળા કાચ પાડે તે પહેલાં દેખાતા કાગળ જેવી સફેદ અને સુંવાળી ચામડી-સાતમે પાતાળેથી અવાજ આવે તો આ જગ્યાએથી પાડેલી ચીસ બહાર સંભળાય એવા આ ઝોરડામાં એને લાવવાનું કારણ સમજવું મુશ્કેલ નથી.” [પા. ૨૬૮]

આ હેતુ વાક્યનો પ્રયોગ દુનિયાની કદ ભાષાનો છે એ કોઈ સમજવશે?

છેવટે, આ પુસ્તકની એક ઉણપ જણાવવાનું અમને થોડાં લાગે છે. ઉપોદ્ધાનમાં પ્રકાશક લખે છે કે સ્વ. ગુણાત્માજીના સ્મરણાર્થે (?) મળેલી રૂ. ૩૫૦૦ની રકમના વ્યાજમાંથી સ્ત્રી ઉપયોગી સામાન્ય જ્ઞાન, નીતિ અને ધર્મનાં પુસ્તકો લખાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે. આપવે-હોનું પુસ્તક લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં નથી આવ્યું. એ બાબત આપણે જાતી કરીએ તો જે એની અંદર સ્ત્રી ઉપયોગી સામાન્ય જ્ઞાન, નીતિ અને ધર્મનું કોઈ પણ તત્ત્વ આ લેખકને તો જાણ્યું નથી. કદાચ પ્રકાશક સંસ્થાએ ભાષાંતરકર્તા પાસે એ લખાવીને અંદર ઉપાખ્યું હોય તો ગૂઢરાતની સ્ત્રીઓને આ ભાષાંતર જરૂર ઉપયોગી થાય.

નહિ. ઇતિદાસ જોશે તો જાણશે કે હિંદુ મુસલમાનના સંપ સમયે જ હિંદુ સૌથી વધારે ખજવાન હતું.

હિંદુઓની ફરજ

હિંદુઓએ આ કૃત્ય ગમે તેટલાં માણસો તેમાં હોય તોપણ વ્યક્તિઓનું જ ગણવું જોઈએ. આ કૃત્યને માટે આખી મુસલમાન કોમને જવાબદાર ગણવી, તે અંતરની નિર્બંધતા જ છે. સરકાર મુસલમાનોને દાખમાં ન રાખતી હોય એમ ખતનું હોય, હેટલાક મુસલમાનો નાહકની સિરજોરી ખતાવતા હોય એમ પણ હોય, પણ તે કશાનો ખરો ઉપાય તેમને હોય દેવામાં નથી. આ સર્વનું ખર્ચે કારણ એકથનો અભાવ, હિંદુઓની અંદર અંદરની વિભક્તતા અને નિર્બંધતા છે. નિર્બંધ માણસ પોતે પામર રહી અન્યને સિરજોરી કરવાને લજ્યાવે છે. સરકાર રક્ષણ આપે તોપણ એમ પારકે શ્વાસે ક્યાં સુધી છતી ચકાવાનું હતું. આવા ચોંકાવનારા ખનાવો એક જ ખાખત હિંદુઓને કહે છે: “હિંદુઓ એક થાઓ સખજ થાઓ.”

અંત્યજોદારને માટે ઉપરાણું શરૂ થયું છે એ સ્વામીજીનું ઉચિત સ્મારક છે. અંત્યજો માટેના પ્રયત્નો એ સ્વામીજીની મોટામાં મોટી સેવા છે અને તેમનું ઉચિત સ્મારક પણ આ જ હોય શકે. અરપૂરના એ હિંદુ સમાજની અને આખા દેશની મૂર્તિમંત વિભક્તતા-નિર્બંધતા છે. અને તેને નાશ કરવાથી જ ખરા અનિષ્ટની સામે આપણે સીધું યુદ્ધ કરી શકીએ.

ઉપર જણાવી તે તબક્કાગતી લીજ્યાલની સામે અને સ્વામીજીના ખૂનના ખનાવથી ઉરકેરાઈ શુદ્ધિની લીજ્યાલને ઉત્તેજન આપવા વિચાર થયો છે તે અમને ડહાપણ ભરેલો લાગતો નથી. એક ખાણ હિંદુઓમાંથી ત્યાં મુસલમાનો અને ખ્રીસ્તી કરવાનું ચાલુ છે ત્યાં નવા હિંદુ કરવા કરતાં હિંદુઓને ધર્મોન્નત કરતા અટકાવવા એ ખર્ચે કામ છે. હિંદુ મદા-

સભાએ પણ ને કાંઈ ખાસ કામ કરવાનું હોય તો એ છે કે હિંદુઓ શા માટે વટસે છે તેનાં કારણો શોધી કાઢવાં જોઈએ અને તે કારણો અટકાવવાં જોઈએ. આપણા મૂળસ્થાનમાં જ કેટલીય ખ્રીસ્તી અને ખોમ ખનાવવાની સંસ્થાઓ કામ કરે છે. તે બધી ક્યા વર્ગોમાંથી પોતાના અનુયાયીઓ મેળવે છે, કેવા ઉપાયો વાપરે છે, હિંદુઓના ક્યા દોષોનો લાભ લે છે તે તપાસવું જોઈએ અને એ રીતે હિંદુઓમાં અંદરની વ્યવસ્થા સારી કરવી જોઈએ અને એ રીતે હિંદુઓમાં થતો અપવ્યય બંધ કરવો જોઈએ.

મદાસભા

આપણી રાષ્ટ્રીય મદાસભાની ૪૧ મી બેઠકની શરૂઆત ઘણા દુઃખદ વાતાવરણમાં થઈ. બે દિવસ પહેલાં જ સૌને ખબર મળી ચૂકી હતી કે પોતાનું આખું જીવન દેશસેવામાં ગાળનાર અને અમાપ ભક્તિ તથા નિઃશંકાથી અંત્યજો તથા નીચ ગણાતા વર્ગનું કલ્યાણ કરી હિંદુધર્મમાં પેઢેલા સગાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર સ્વામી શ્રદાનંદનું એમની માંદગીના બિઠાના ઉપર કોઈ ઝનુની મુસલમાને ખૂન કર્યું હતું. આ ખનાવથી હિંદુ-મુસલમાન વિખવાદના ભવંકર સ્વરૂપનું લાન સૌને થયું અને મદાસભામાં દાગ્દર થએલા દેશના પ્રતિનિધિઓની નજર આગળ આ પ્રશ્ન બહુ જ સ્પષ્ટ-પણે નિરાકરણને માટે આવી ઉભે. મદાસભાએ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ શી રીતે કર્યો? મદાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ આ વિખવાદ દૂર થાય એવા ઉપાયો મુચવતા એવી મનઝબોનો દર્શાવ પસાર કરીને. અમે માનીએ છીએ કે કાર્યવાહક સમિતિને આ કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું તે વ્યાજ્ઞી જ છે કારણ કે એ પ્રશ્ન એટલો ખારીક છે કે પંદરસો પ્રતિનિધિઓની દાગ્દરી વચ્ચે ખુસી બેઠકમાં અને સ્વામીજીના ખૂનથી થએલા દુઃખ અને નિ-

સ્કારના વાનાવરણમાં એની ચર્ચા કરવામાં આવે તો કદાચ પરિસ્થિતિ વધારે વિષમ થઈ પડે. વળી મુસ્લીમ લીગની એક આ જ અસામાન્ય દિલ્લીમાં મળેલી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ મુસલમાન નેતાઓ આ વખતે દિલ્લીમાં ભેગા થયેલા હતા. અને અને કોમોની સાથે સંબંધ ધરાવતા આ વિષયની ચર્ચા મુસલમાન નેતાઓની ગેરહાજરીમાં કરવામાં આવે એ નિર્ણયક હતું તેથી કાર્યવાહક સમિતિને આ કામ બાળખી રીતે જ સોંપાયું છે; પરંતુ સાથે સાથે એટલું પણ જણાવવું જોઈએ કે આ વિષયને અંગે મદાસભાએ પોતાની સામાન્ય નીતિ તો જાહેર કરી જોઈતી હતી. ત્રણ વરસથી આ સવાલ અતિ ઉગ્ર સ્વરૂપમાં એક કે બીજી રીતે આપણી આગળ છે છતાં એને વિષે મદાસભાએ પોતાનો ચોક્કસ વિચાર જાહેર કર્યો નથી. અને આ વખતે આટલા ભયંકર સ્વરૂપમાં એ વિષય આવે છે ત્યારે પણ કાર્યવાહક સમિતિ ઉપર બધો ભાર નાંખી મદાસભા પોતાને કૃતાર્થ માને એથી અમને આશ્ચર્ય થાય છે. કાર્યવાહક સમિતિ પણ જે ઉપાયો સૂચવશે તે બધાને માન્ય તો નહિ જ હોય. ધર્માન્ધ દિલ્હીમાં કે ધર્માન્ધ મુસલમાનોને તો કેઈ પણ જાનની સમાધાની જોઈતી જ નથી. ઇર્ષ્યા, તિરસ્કાર, લડાઈ એમાં જ એમને આનંદ છે. પરંતુ અને કોમના વિચાર-શીલ માણસોના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે એવું સમાધાન લાવવાની જરૂર છે અને તે સમાધાની પણ ન્યાયના સિદ્ધાંત ઉપર ચંચળી હોવી જોઈએ. વધારે ઝડપથી કોમના તરફથી થતા ઉપદ્રવોને મટાડવાને તેને રાજ રાખવા માટે લઘુમતિના રક્ષણના બહાના હેઠળ તેની માગણીઓ સ્વીકારી લેવી એ લાગ્યસ્થ મનો-દશાનું પરિણામ છે અને મદાસભાના અભાર મુધીના અસ્પષ્ટપણામાં પણ કંઈ આવી મનો-દશા હશે ખરી ? અમે માનીએ છીએ કે કોમી પ્રતિનિધિત્વ, કોમી મતદારમંડળ, શુદ્ધિ તથા

સંગઠન એ વિષયો ઉપર મદાસભાએ પોતાના સ્પષ્ટ વિચારો ન્યાયના ધોરણ ઉપર રહીને આપવા જોઈતા હતા.

મદાસભાની આગળ ખીજો પ્રશ્ન ધારા-સભામાંના કાર્યક્રમ વિષેનો હતો. આ સંબંધમાં મદાસભાએ નીચેનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે:—

મદાસભાએ પોતાની સુટ્રણીને લગતી ચાલીમાં જે કાર્યનીતિ જાહેર કરી હતી તેને અનુસરીને મદાસભા ફરી ઠરાવ કરે છે કે, વડી અને જુદી જુદી ધારાસભાઓમાં કેમ્પેસ-મેનોની સામાન્ય નીતિ જે સઘળી પ્રવૃત્તિઓ સંગીતપણે આગળ વધારનારી હોય તેમાં સ્વા-શ્રયની અને સરકારી કે બીજી જ કેઈ પ્રવૃત્તિ સ્વરાજ્ય પ્રતિની રાષ્ટ્રની પ્રગતિને રોકે તેનો દૃઢ વિરોધ કરનારી રહે. ખાસ કરીને જે કોયેસમેનો ધારાસભામાં જાય તેમણે:—(૧) સરકારે પ્રમુખીય માગણીઓનો સંતોષકારક જવાબ વાળ્યો છે એવું મદાસભા કે તેની મદાસમિતિને જણાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રધાનપદ કે સરકાર જે ઓહાની નવાજેશ કરે તે સ્વીકારવાની ના પાડવી, અને ખીજા પક્ષેને ઓહાઓ લેવા દેવા નહિ. (૨) સરકાર યોગ્ય જવાબ વાળે નહિ કે ઓહા-ઇડિયા વર્કીંગ કમિટી ફરમાવે નહિ ત્યાં સુધી નીચલી ચોથી કક્ષમને અધીન ખર્ચની બહાલી ન આપવી તથા બજેટ ઉરાડી મૂકવું. (૩) જે સઘળા કાયદાઓ વડે, નોડરશાહી પોતાની સત્તા જમાવવા ચાહતી હોય તે સંબંધી સઘળા દરખાસ્તો ઉરાડી મૂકવી. (૪) રાષ્ટ્રીય જીવનની સંગીન વૃદ્ધિ માટે તેમ આર્થિક, ખેતી વિષયક, ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી દિત જળવલની દૃષ્ટિએ દેશના લાભોને આગળ વધારવા માટેના જરૂરી ઠરાવો તથા કાયદાના ખરડા આપવા અને તેને ટેકા આપવો. (૫) ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારા માટે કાયમી જમાબંધી કરવાનાં અને ખીજા લાભો જળવલનાં ખમડાં લેવાં અને તેવાં પગલાંને ટેકા આપવો. (૬) ખેતી અને

ઉદ્ભવમાં લાગેલા મંત્રીઓના દક્ષા સામાન્ય રીતે સંસ્કાર તથા જગીનદારો અને ખેડૂનો, ચાપલુદારો અને મંત્રીઓ વચ્ચેનો સંબંધ સુધારવો.

આ દરમિયાન ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે એકધારા અને સત્તન અવરોધની નીતિ પદ્ધતિ મૂકાઈ છે અને તેને રદીને શરતી અસદકારની નીતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. આ દરમિયાન પ્રતિ-સદકારી પક્ષ પોતાની નીતિનો વિનય થયો હોય એવાં ચિદ્રી લુએ છે. વસ્તુતઃ એવું કાંઈ છે જ નહિ. સરકારના સંતોષકારક જવાબ ઉપર રાષ્ટ્ર પક્ષના સરકાર સાથેના સદકારનો આધાર રહેશે છે એટલે કે જ્યારે મદાસભાની સમિતિને લાગશે કે સરકારે પ્રગતી માગણીનો સંતોષકારક જવાબ વાળ્યો છે ત્યારે જ પ્રગતી સરકાર સાથે મદકાર કરશે. જ્યારે પ્રતિસદકારી પક્ષને તો એવા જવાબની પરવા નથી. આજે જ એ પક્ષ સરકાર સાથે બિનશરતી સદકાર કરવાને તૈયાર છે. પક્ષનું નામ “પ્રતિયોગી સદકાર” છે છતાં એની નીતિ સદકારની જ છે એ નવાઈ જેવું છે. એ પક્ષનું સાચું નામ “સદકારપક્ષ” હોવું જોઈએ. અને જીજી નવાઈની વાત એ પણ છે કે અસદકારની શરૂઆત સરકારનાં અમુક કામોને લીધે થઈ હતી તથા સરકારનો હુકમપત્રો થયેથી પ્રગતી સદકાર કરશે એમ અનેકવાર મદાસભાએ કહ્યા છતાં મદાસભાની નીતિને અસદકારની નીતિ ગણવામાં આવી છે. અમારા મન પ્રમાણે તો મદાસભાની નીતિ પહેલેથી આજ મુખી સરકાર તોડેના સંબંધમાં પ્રતિ સદકારની જ રહેલી છે. પરંતુ જીજી રાજદારી પુરો કરતાં એમની વિશેષતા એ છે કે સરકાર તોડેના સંબંધને માટે જેટલું ખાત અપાય તેના કરતાં અનેક-ગણું વિશેષ ખાત પ્રગતી વચ્ચે રહી પ્રગતી કાર્યક્રમ કેળવવામાં આપવું જોઈએ એવી એમની મતદશમાં રહેલી છે.

ધારાસભાના કાર્યક્રમના દરમિયાન જીજી એક વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે અને તે એ કે સ્વરાજ્યપક્ષે પ્રધાનપદ સ્વીકારવું નહિ એટલું જ નહિ પણ જો કોઈ જીજીને પણ પ્રધાનમંત્રી બનાવે તો તેનું કાર્ય અચકચ બનાવી મૂકી “દિશાદી”નો અંત આણવે. આથી ઉભી થતી પરિસ્થિતિનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. મદાસભાની બેઠક પહેલાં જ મદાસભાં સ્વરાજ પક્ષના ટેકાથી જ સ્વનંત પક્ષના તથા આગેવાનો પ્રધાન થઈ શક્યા. મદાસભા ધારાસભામાં સ્વરાજ સભ્યોની સંખ્યા એટલી મોટી છે કે એનો વિરોધ હોય તો કોઈ પણ પક્ષ પ્રધાનપદ સ્વીકારી શકે નહિ અને મદાસભામાં સોંપેલા ખાતાં પાછાં ખેંચી લઈ સરકારને પોતાને એ ખાતાનો વહીવટ કરવો પડે. દવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે સ્વરાજ્યપક્ષના ટેકાથી થએલા પ્રધાનમંત્રીને સ્વરાજ્યપક્ષે મદાસભાના દરમિયાન મુજબ ઉઠાડી દેશે કે કેમ? આનો જવાબ મદાસભા ધારાસભાના એક સ્વરાજ આગેવાન મી. સત્યમર્તિએ એવો આપ્યો છે કે એને ઉઠાડી દેવાના વખત તથા પદ્ધતિનો આધાર મદાસભા ધારાસભાના સ્વરાજ સભ્યોના નિર્ણય ઉપર રહેશે. અમને લાગે છે કે આ જવાબ ગેરવ્યાજગી છે. વખત નક્કી કરવા-પાછું મદાસભાએ રાખેલું જ નથી. ધારાસભાની બેઠક મળે ત્યારે પહેલી જ તકે પ્રધાનોને દાર આપી તેઓ રાજનામાં આપે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરવી એવો મદાસભાના દરમિયાન રજૂ અર્થ છે. એમનો પણ નામંજુર કંપો, એમની તરફથી આવતા દરમિયાન વિરોધ મન આપવો એ જ પદ્ધતિ પ્રધાનપદ અચકચ બનાવવા માટે હોઈ શકે. જીજી કોઈ પદ્ધતિ કે જીજીને કોઈ વખત નક્કી કરવાનું હોઈ શકે જ નહિ. અને મી. સત્યમર્તિનો જવાબ મદાસભાના દરમિયાન અર્થ વિનાનો બનતો દે એવો છે. મોંપેલાં ખાતાનો વહીવટ સરકાર નવાં તે કદાચ છે કે જીજી કોઈ પણ પ્રગતી

પક્ષ તરફથી અંકાવાય તે ઘટ છે એ વિષય ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરીએ તો પણ મહાસભાના દરાવનો અર્થ સ્પષ્ટ હોઇ તે પ્રમાણે જ સ્વરાજ સભ્યોએ વર્તવું જોઇએ એવો અમારો અભિપ્રાય છે.

ગ્રીએ મહત્વનો દરાવ ખાદી વિગે કરવામાં આવ્યો છે. હવેથી જોએા દમશેાં ખાદી પહેરતા હોય તેઓ જ મહાસભાના કામમાં લાગ લઇ શકશે. આ દરાવ સંબંધી એવી ટીકા કરવામાં આવી છે કે મહાસભામાં રાજદારી પક્ષોની એકતાને અશક્ય બનાવી મૂકનારો આ દરાવ છે અને એ દરાવને લીધે મહાસભા આખા રાષ્ટ્રની સંસ્થા મટીને એક નાનકડા પક્ષની સંસ્થા બની જાય છે. ઉપર ઉપરથી વિચાર કરનારને આ ટીકા સાચી લાગે છે પરંતુ જરાકે ડાઘ ઉતરતાં એ ટીકા પાયા વગરની છે એમ દેખાયા સિવાય નહિ રહે. મહાસભા રાષ્ટ્રની સંસ્થા છે કે કેમ એ તો દેશના જન-સમૂહ ઉપર એ કેટલો પ્રભાવ પાડી શકે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. ધારાસભાની ગઇ ચૂંટણીમાં ખીન્ન કોઇ પણ પક્ષના કરતાં મહાસભાવાદીઓએ એક પક્ષ તરીકે પ્રગ્નમાં પેતાનો પ્રભાવ વધારે છે એમ સાબીત કરી આપ્યું છે. મહાસભામાં કેટલાં માણસો સભ્ય તરીકે જોડાયાં છે તે ઉપરથી નહિ પરંતુ એના કામકાજની અસર ઉપરથી એની મહત્તા માપવાની છે. વળી પક્ષોની એકતા મહાસભામાં હોવી જ જોઇએ એ માન્યતા પણ ભૂલ ભરેલી છે. કોઇ પણ સંસ્થા બળવાન તથા કાર્ય કરનારી ત્યારે જ હોઇ શકે ત્યારે એના સભ્યોની મનોદશા એકસરખી હોય. જુદા જુદા વિચારનાં માણસોનો સમૂહ એકો થઇને જે સંસ્થા બને છે તે કોઇ પણ કાર્ય સાધવાને નિષ્ફળ નીવડે છે અને સંસ્થામાં દરેક પક્ષ પેતાપોતાના વિચારના માણસોની જાદુમતિ થાય એવા પ્રયત્નમાં જ પોતાની શક્તિ ખરચી

નાંખે છે. જુદાં જુદાં સાધનથી કાર્ય કરનાર માણસો અલગ અલગ બંધારણ મારફતે જ કામ કરે એ ઘટ છે. તેમ થવાથી દરેક પોતાનું કાર્ય વેગથી અને દૃઢતાથી કરી શકશે તથા પોતાનાં સાધન સાચાં છે એવી પ્રતીતિ વિરોધીઓને પોતાનાં કાર્યનાં પરિણામથી કરી બતાવશે, મર્યામાં ઉતરીને નહિ. ખાદી નહિ પહેરનારા એમ કહે છે કે ખાદીને લગતા આ દરાવથી એકતા અશક્ય બને છે, પ્રતિસહકારીઓ કહે છે કે પ્રધાનપણું નહિ સ્વીકારવાના દરાવથી એકતા સંભવિત નથી, ક્ષીબરલો કહે છે કે મહાસભાના ધ્યેયમાં “ બંધારણપૂર્વકના ઉપાયોથી સ્વરાજ મેળવવું ” એવા શબ્દો નહિ ઉમેરવામાં આવે ત્યાંમુધી એકતા નહિ આવે. આમ પરંપરા ચાલ્યા જ કરે અને આખરે જ્યારે મહાસભા પહેલાંની માફક આટલું કરીને ક્ષિતીશ મરકાર પાસે દાઢ લંબાવતી બને એટલે કે કુટુંબ કાર્ય કરતી બંધ થઇ જાય ત્યારે જ એકતા થઇ શકે. આજની એકતાની ખૂમ અર્થ વિનાની છે. જો બધા નેતાઓની મનોદશા એક થાય એ એકતાનો અર્થ હોય તો તે સુલ છે પરંતુ એ અશક્ય પણ છે એમ અમારે કહેવું જોઇએ. બધા પક્ષોની એકતા સાધવાના પ્રયત્ન કરવા કરતાં દરેક પક્ષ પોતાના રાજકારણને આજના કરતાં વધારે ઉંચી ભૂમિકા ઉપર રાખે એ દિશામાં દરેક આગેવાન પ્રયત્ન કરે એની વધારે જરૂરીઆત છે. એક આગેવાન ખીન્ન આગેવાનની વિરુદ્ધ, એક પક્ષના સભ્યો ખીન્ન પક્ષના સભ્યોની વિરુદ્ધ કડવાશ તથા દુશ્મનાવટ ભરેલી વર્તણુક ચલાવે અને એક ખીન્નના ઉપર આક્ષેપો મૂકે એ રીતિ અસહ્ય છે, અને એ દૂર કરવાનો પ્રમાણિક પ્રયત્ન દરેક પક્ષના આગેવાન તરફથી થાય એ જ પૂરતું છે. મહાસભા જોવા પવિત્ર પુરુષ હિંદના રાજકારણમાં આદર્શ તરીકે હોય તેવે વખતે હિંદનું રાજકારણ ઉંચી ભૂમિકા ઉપર રહેવું જ જોઇએ. મહાસભામાં સર્વ પક્ષોની એકતા સાધવાના મિથ્યા પ્રયત્નને

ખાલુએ મુઝી રાજકારણની પવિત્રતા જળવાય
એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાની આગેવાનોની ફરજ છે.

*

* *

મુસ્લીમ લીગ

આ વરસે મુસ્લીમ લીગની બેઠક દિલ્હીમાં
ભરવામાં આવી હતી. સ્વામી શ્રદાનંદના ખૂન
પછી તરત જ દિલ્હીમાં મુસ્લીમ લીગની બેઠક
ચર્ચ હતી છતાં તેના તરફથી સ્વામીજીના ખૂનને
માટે દિલ્લીરી દર્શાવનારા દરાવ ઉપરાંત બીજું
કશું કરવામાં આવ્યું નથી એથી આશ્ચર્ય ઉપજે
છે. હિંદુ-મુસલમાન ઝઘડાને અંત લાવવા માટેનો
વિચાર સરખો પણ મુસ્લીમ લીગ તરફથી નથી
કરવામાં આવ્યો એટલું જ નહિ પરંતુ જે દરાવો
લીગે પસાર કર્યો છે તે ઉપરથી ચોકખું જણાય
છે કે મુસલમાન આગેવાનોની નેમ કોમીવાદનાં
મૂળ દેશમાં વધારે ને વધારે ઊંડાં નાંખવાની
છે. હિંદુસ્તાનના રાજબંધારણમાં ફેરફાર કરવા
જેમ અને તેમ જલદી આદેશાહી કમીશન
નીમવાની બ્રિટીશ સરકારને ભલામણ કરતાં
જણાવવામાં આવ્યું છે કે એ ફેરફાર એવી
રીતે થવો જોઈએ કે જેથી પંજાબ, બંગાળ
તથા સરહદનાં વાયવ્ય પ્રાંતો જ્યાં મુસલમાનોની
વસ્તી બહુમતિમાં છે ત્યાં મુસલમાનોનું પ્રતિ-
નિધિત્વ પણ બહુમતિમાં રહે અને એ પ્રાંત-
નિધિઓની ચુંટણી કોમી મતદાર મંડળ મારફતે
જ થાય. લીગના પ્રમુખના લાખણમાં પણ
આ જ મુદ્દા પર સાર મૂકવામાં આવ્યો છે.
૧૯૧૬માં લખનૌમાં મહાસભા તથા મુસ્લીમ
લીગ વચ્ચે થયેલા કરાર મુજબ પંજાબ તથા
બંગાળમાં મુસલમાનોની વસ્તી બહુમતિમાં હોવા
છતાં તેમનું પ્રતિનિધિત્વ બહુમતિમાં ન રહે
એમ દરાવવામાં આવ્યું હતું અને તે એ શરતે
કે બીજા પ્રાંતોમાં જ્યાં મુસલમાનોની સંખ્યા
ઘણી નાની છે ત્યાં વસ્તીના પ્રમાણ કરતાં
વધારે પ્રતિનિધિત્વ મુસલમાનોને આપવું. દરા

વરસ પછી આજે મુસ્લીમ લીગ લખનૌ કરારમાં
ફેરફાર કરવા માગે છે અને તે ફેરફાર એ
કરારની માફી અસરને ઘટાડવાને બદલે વધારે
એવો છે. કોમી મતદાર મંડળના અસ્તિત્વને
લીધે લખનૌ કરારમાંની સમજૂતીએ અનિષ્ટ
પરિણામ નીપજવ્યાં છે અને આજે બહુમતિને
દરેક પ્રાંતમાં નહીવી બનાવી મૂકવાના લીગના
દરાવને લીધે તેમનો અસંતોષ દિનપ્રતિદિન
વધતો રહી બહુમતિ અને બહુમતિ વચ્ચેના
ઝઘડાનાં કારણો ઘટવાને બદલે વધતાં જ જશે
એમ અમે માનીએ છીએ. ત્રણ વરસથી મુસ્લીમ
લીગે પોતાની બેઠક મહાસભાના કરતાં છુદ્દ જ
સ્થળે રાખવા માંડી છે અને ત્યારથી જ લીગે
રાષ્ટ્રભાવનાને ત્યજી કોમી ભાવનાનો અંગીકાર
કરેલો છે. પહેલાં મહાસભાની બેઠક ભરાય તે જ
સ્થળે મુસ્લીમ લીગ પણ ભરવામાં આવતી
હતી. મુસ્લીમ નેતાઓ મહાસભામાં હાજરી
આપી શકતા તેમ જ મહાસભાના અને મુસ્લીમ
લીગના આગેવાનો વચ્ચે વિચારની આપણે ચર્ચ
શકતી અને તેથી ઉદાર દૃષ્ટિબિંદુને લીગની
બેઠકમાં સ્થાન રહેતું. આજે તેમ રહ્યું નથી.
મુસ્લીમ આગેવાનોએ સમગ્રવું જોઈએ કે
આજની સંકુચિત દૃષ્ટિનો સાગ નહિ કરવામાં
આવે અને કોમી હિતનો જ આદર્શ તેઓ
પોતાની નજર આગળ રાખશે ત્યાં સુધી સ્વ-
રાજની આશા રાખવી વ્યર્થ છે, કારણકે એથી
એક વખત એક કોમને તો બીજી વખત બીજી
કોમને રાજ રાખી સ્વરાજની અગવળને દૂર
હેલવાનું નોંદરશાહીને બહુ યુગમ ચર્ચ પડે છે.

*

* *

ઔદ્યોગિક તથા લેપારી મહાસભા

હિંદુસ્તાનનું રાજ્યનંત્ર વાઇસરોય તથા
હિંદી પ્રધાનના હાથમાં છે એ દૃષ્ટાંત આપણે
સૌ જાણીએ છીએ પરંતુ હિંદી સરકારની
નીનિની લગામ કંઠકત્તાની કલાદય સ્ત્રીટનાં

તે પરિણામ છે. જો તમે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની વર્તણૂક-જેથી હિંદનો વણાટનો ઉદ્યોગ નષ્ટ થયો અને નીકાશ કરતા દેશને બદલે હિંદ દર વર્ષે રૂ. ૬૦ કરોડનું કાષડ આયાત કરતું લોકેશાયરનું માત્ર ગુલામ બની રહ્યું-ની બાબતમાં, અથવા હિંદી કાંપડના ઉદ્યોગને રોકવા માટે લેવાયેલાં પગલાંની બાબતમાં, અથવા હિંદને ખેતાનાં કાયદેસર સોનાનાં ચક્રણથી વંચિત રાખવાનાં પગલાંની બાબતમાં વિચાર કરશે તો તમને માલુમ પડશે કે આ બધા એક જ ખોટીચી ચીતરવામાં આવ્યા છે. તે બધાની અંદર એક જ વિશિષ્ટતા છે-હિંદના ભોગે ઇચ્છાકે નફો કરવો."

આ ઉપરાંત ખેતી, રેલ્વેનર તથા ઔદ્યોગિક પ્રગતિને અંગે ટીકા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ હિંદના વેપારી વહાણવટાને અંગે કરેલું તેમનું વ્યાખ્યાન અતિશય મર્મભેદક તથા અસરકારક હતું. સ્થળસંક્રામને લીધે અમે આ વિષયને લગતો ભાગ આપી શકતા નથી પરંતુ દરેક હિંદીને અમે આ આખું ભાષણ વાંચવા તથા વિચારવા આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરીએ છીએ.

આપી મહાસભામાં ત્રણ વ્યક્તિઓ આંખ આગળ તરી આવતી હતી. સર દીનશા પીટીટ, સર પુરૂષોત્તમદાસ દાદુરદાસ તથા શ્રી. ખીરલા. આ ત્રણેની આગળ ખીજા બધા પ્રતિનિધિઓ ગોંખા પડી જતા અથવા દબાઈ જતા. મહાસભાનો આખો કાર્યક્રમ સફળતાથી પાર ઉતારવામાં આ ત્રણેનો હિસ્સો હતો.

મહાસભા આગળ અનેક દરાવો આવેલા અને તેમાંથી લગભગ ૩૧ દરાવો વિષયવિચારીશ્રી સમિતિએ મંજૂર કરેલા અને તે મહાસભામાં ચર્ચાયેલા પરંતુ સૌથી અગત્યનો દરાવ તે હુડીયામણને લગતો હતો. હુડીયામણનો ભાવ ૧૮ પેન્સને બદલે ૧૬ પેન્સ રાખવો તથા હિંદમાં સોનાનું ચક્રણ સ્થાપવું એ દરાવનો નિષ્કર્ષ હતો. પરંતુ કમલાખે આ વિષય ઉપર

પણ મતભેદ હતો અને બંગાળી વેપારી મંડળના એક પ્રતિનિધિ શ્રી. જહુનાથ રાય તથા દિલ્હી આયાત કરનારા વેપારીઓના મંડળના પ્રતિનિધિ તરફથી દરાવનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો. આ વિરોધમાં હુંકી દષ્ટિ તથા સ્વાર્થ સિવાય ખીન્નું કંઈ ન હતું. આપણા વેપારીઓમાં દેશની દષ્ટિ તો છે જ નહિ. દરેક વેપારી ખેતાના સ્વાર્થનો જ વિચાર કરે છે અને તેથી અમુક વસ્તુથી આખા દેશ ઉપર શી અસર થશે તેનો તે વિચાર જ કરતો નથી. આ હકીકત બંગાળી વેપારી મંડળ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલ દરાવો ઉપરથી પણ જણાઈ આવતી હતી.

ખીજો અગત્યનો દરાવ મહાસભાના બંધારણને લગતો હતો. ગઈ મહાસભા વખતે બંધારણ ઘડવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી અને તે સમિતિએ થોડું બંધારણ દરાવ રૂપે રજુ કરવામાં આવ્યું હતું. આ દરાવથી મહાસભાનું નામ "હિંદી વેપારી મંડળોનો સંઘ" (Federation of Indian Chambers of Commerce) એવું રાખવામાં આવ્યું હતું અને તેની બેઠક દર વર્ષે ભરવી એમ દરાવવામાં આવ્યું હતું.

ત્રીજો અગત્યનો સવાલ વહાણવટાને લગતો હતો અને તે બાબતમાં સરકારે નીમેશી સમિતિની ભલામણો અનુસાર પગલાં લેવા સરકારને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.

આ ઉપરાંત, બેન્ડોંગ, દીવાસજીનો ઉદ્યોગ, કાલસાની ખાણોનો ઉદ્યોગ, રેલ્વે નૂર તથા ભાડું, વેપારી કેળવણી, નહેરો વગેરે અન્ય વેપારને લગતી બાબતો ઉપર દરાવો પસાર થયા હતા.

આ દરાવો તો થયા પણ આખરે પ્રથમ થાય છે કે તે દરાવો અમલમાં આવશે ખરા? કે તેમને સરકારી કાર્યાલયોની કચરાપેટીમાં સ્થાન મળશે! એનો જવાબ તે દરાવો પાછળ રહેલા બધા ઉપર આધાર રાખે છે, એવારે તો

તેની પાછળ નહિ જેવું જ બળ છે. વેપારીઓ પોતાના સ્વાર્થ સાફ જ સંકુચિત દૃષ્ટિથી એકઠા થાય છે અને એક બીજાને મદદ કરવાની તથા આખા દેશની આબાદીનો વિચાર કરવાની વૃત્તિ તેમનામાં દેખાતી નથી. જ્યાં મુધી આ વૃત્તિ રહેશે ત્યાં મુધી આપણા ઠરાવો આપણી નિર્જનતાને લીધે હાસ્યાર્પદ જ રહેવાના છે.

ચરોતરમાં શારીરિક કેળવણી

ચરોતર એન્જુકેશન સોસાયટી તરફથી અંગ્રેજી શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની રમતગમત તથા મરદાની ખેતની હરીફાઇ ઘણાં વર્ષો થયા ચાલે છે. રાજકીય મતભેદ એક બાલુએ મુકીને ખેડા શુદ્ધાની, વડોદરા રાજ્યની તથા ખંભાત દરબારની શાળાઓ સાથે રમે છે. એકંદર ૧૪ હાઇસ્કૂલોમાંથી આ વર્ષે ૧૦ હાઇસ્કૂલો હરીફાઇમાં ઉતરી હતી. રમતગમત તથા ખેત્રોની હરીફાઇમાં વિશ્વાસપાત્ર અને પ્રમાણિક નિર્ણય કરનારા ન્યાયાધિશોની આવરપકતા હોય છે, અને સારા નિર્ણયકર્તા (અંખાયર) મેળવી શકાય નહિ તો જરૂર ટટાફિસાદ થવાનો સંભવ રહે છે. ધર્મજ મુકામે જે મેળાવડો થયો તેમાં ન્યાયી અને ખંતીલા નિર્ણયકર્તા મળ્યા હતા એ મદતનું શુભ ચિહ્ન ગણાય, અને હરીફાએ તેમના નિર્ણયને હમેશાં માત આપ્યું તે ખતાવી આપે છે કે આપણી જુવાન પ્રજામાં ડીસીપ્લીન તથા ખેત્રાડીપણાં (sportsmanship) નું જોર જામનું જાય છે. દોરડાં ખેંચવાની હરીફાઇમાં સંઘસમિત અથવા ટોળાખંધ સદકાર્ય કરવાની શક્તિ ઠીક ખીલેલી માન્યમ પડતી હતી. જે વિદ્યાર્થીઓ કુસ્તી વગેરેમાં ઉતર્યા હતા તેમનાં શરીર સારાં કેળવાયલાં હતાં. આખાગતી સંખ્યા વધતી જાય છે. ધર્મજનો

આખાટો લગભગ દશ હજાર રૂપિયાના ખર્ચે બંધાયો છે, અને ચરોતરની પ્રજા શિક્ષિત, યોગ્ય લાયકાતવાળા અને ચારિત્રવાન શિક્ષકને રાખવાના ફાયદા સમજે છે. ઉપર જણાવેલી ચોગ્યતા ન હોય તેવા કસરત શિક્ષકો ચારિત્ર ઘટી શકે નહિ. આજના અખાડા શારીરિક કેળવણી ઉપરાંત સંપ, સંઘબળ, ભાનુભાવ, દયા, દેશદાઝ, સેવાવૃત્તિ વગેરે અનેક ગુણો કેળવવાનું સ્થાન છે. મુસલમાન તથા હિંદુ, પાટીદાર કે બ્રાહ્મણ અને વાણીઆ એ સૌ કોઇ પણ જાનના ભેદભાવ વિના રમતા હતા. હાથ મીલાવીને હરીફાઇમાં ઉતરવું અને હાથ મીલાવીને છુટા પડવું, દાર અને છત બન્નેને સમજાવવી સ્વીકારી લેવાં, સામા પક્ષના માણસનું કામ ઉત્તમ નિવડે તો નિઃપક્ષપાન આનંદ પ્રદર્શિત કરવો એવી તાલીમ આખાગમાંથી અને ખેત્રોના મૈદાનમાં શીખાય છે. આવી તાલીમ લીધેલા નવા યુગના જુવાનીઆ સંકુચિત મનના નહિ થાય, ગામના કંકાસ, ભેદભાવ, ધર્મ અને ખોટી મોટાઇમાં નહિ પડે એવી આશા આપણે રાખીએ.

ધર્મજના મેળાવડામાં ખોબીશ્લુ તથા આટાપાટા જેવી ટોળાખંધ રમતો રમાઈ નહોતી કારણ કે એ રમતોમાં ઘણાં નિર્ણયકર્તાની જરૂર પડે. એવા ગૃહસ્થોની સંખ્યા આપણે વધારવી પડશે. પહેરવેશમાં દરેક વિદ્યાર્થીએ લંગોટ પહેરવો જ જોઈએ એવી ફરજ પાડવાની જરૂર છે. વૈધકીય દૃષ્ટિથી એ આચરપક છે, અને તેના ઉપર તંગીઓ અથવા ટુંકાં-પાટણન પહેરવાનું અનુકૂળ થઇ પડશે. દોડતી વખતે એક હાથે ધોતીયું પકડવું પડે એ હરકતરૂપ છે અને ઉંચા કુદવામાં તે નડ્યા વિના રહે જ નહિ. જરાયે વિલંબ વિના આવા મુધારા કરી નાખવા જોઈએ.

વખતે આ તો કોઈ વખતે પેલે એમ બને કિનારે જહાજ જતાં હતાં. કિનારા પર પર્વતની બુમિ હતી અને તે પર મોટાં સુંદર વૃક્ષો હતાં. ૪ નામનો શહેનશાહ અહીં રાજ્ય કરતો હતો એની પહેલાંના વખતમાં ઈ. સ. પૂ. ૧૨૦૦ વર્ષ પહેલાં હોઆંગહો નદીના કિનારાનાં જંગલોનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારથી તે નદીનાં પૂરથી ચીનને વારંવાર નુકસાન થતું આવ્યું છે. તે નદીને બને કિનારે જે રણ થઈ ગયું છે તેની મહા પ્રવાસે પણ પાછી ઉત્તમ કૃષ્ણ જમીન થતી નથી. અને એ રણ પર જ્ય મેળવવા માટે જ કાલે કહી હતી તે ટ્રેન્ડેનલ કરી છે. આવી બીજી પણ ઘણી નાની મોટી નહેરો તૈયાર કરીને નુકસાન થતું અટકાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે, છતાં હોઆંગહો નદી વખતોવખત ભારે નુકસાન કરે છે. અત્યારે એને લીધે જમીન રસકસ વગરની થઈ છે. ગમે તેટલા પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ તેમાં ઝાડ ઉગતાં નથી. યાંગસેક્યાંગ નદી પરની જમીન કૃષ્ણ અને ખડું સુંદર છે. મોટાં મોટાં વૃક્ષ પર્વત પરથી પણ ઊપા ઢાળતાં હતાં અને તે સ્તિગ્ધ જામામાં થઇને અમારું જહાજ પસાર થતું હતું. વૃક્ષોની જાયામાં બાંધેલી નૌકાઓમાં બાળકો કસોલ કરતાં હતાં. દરથી એ નૌકાઓ અને સુકુમાર શિશુઓને ઉદ્ધાસવાળાં બેઠાં મને માંડે વતન પૂર્વ અંગાળ અને શૈશવ યાદ આવતાં હતાં.

સૌથી સુંદર તો પર્વતો અને તેના સુકુટમણિ સમાન તે પરનાં મંદિરો હતાં. ચીનના એક સંન્યાસીએ કહ્યું હતું, કે અમે ચીનના બધાય પર્વતો ઉપર મંદિરોના સુકુટ પહેરાવ્યા હોય એવું કહ્યું છે. એ પર્વતો વનસ્પતિના લીલાપીળા અબ્જા વડે મંદિરરૂપી સુકુટ ધારી બાદશાહ જેવા જણાતા હતા, અને વૃક્ષો પરનાં મુખો, અબ્જા પર છુટા પાડ્યા હોય એવાં લાગતાં હતાં. એવી રીતે ત્રણ દિવસ સુધી આવા સુંદર પ્રદેશમાં નૌકા દ્વારા પ્રવાસ કર્યો. વચ્ચે વચ્ચે બંદરો આવતાં અને લોકો આવીને શ્રીગુરુદેવને માન આપતા તે જોનાં જોતા અમે નાનકીન પહોંચ્યા.

વિજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાન

અમારો ત્યાં પહોંચવાનો સમય સવારના આઠનો હતો પણ અમે પાંચ વાગ્યે પહોંચ્યા. ત્રણ કલાક વહેલા પહોંચ્યા તેથી કોઈ અમને લેવા આવ્યું નહોતું પણ સ્ત્રીમૈત્રી સીસોટી વગાડી એટલે અહાં કલાકમાં તો સાકરના કકડા પાછળ જેમ છીડીઓ ઉભરાય તેમ વાદન તૈયાર કરી સંખ્યાબંધ માણસો ઉતાવળાં ઉતાવળાં આવી પહોંચ્યાં. અમારે સ્ત્રીમૈત્રીમાં સાંગહાઈથી શ્રીગુરુદેવની સાથે જે ચીનવાસી અને ભારતવાસી લોકો આવેલ હતા તે બધાની વ્યવસ્થા ચીનના લોકોએ કરી હતી. તેમાં એક પારસી ગૃહસ્થ પણ હતા તેમણે શ્રીગુરુદેવને પૂછ્યું કે વિજ્ઞાનથી જગતનું કલ્યાણ થશે એવી શ્રદ્ધા આપને છે નહિ ? ગુરુદેવે ઉત્તર આપ્યો, કે વિજ્ઞાનથી જગતનું કામ ચાલે પણ પ્રજ્ઞાનનું સ્થાપન પ્રધાન છે; વિજ્ઞાનનું સ્થાન તો ગૌણ છે. પારસી ભાષ્યએ પૂછ્યું: 'આટલી મોટી ઉપોગ વસ્તુ જે વિજ્ઞાન, તેનું આપ અસ-માન કેમ કરો છો ?' શ્રીગુરુદેવે કહ્યું, 'નોકરનું નોક તરીકે સન્માન થાય, સ્વામી તરીકે નહિ. દાસ ભણે રાણીબની ઉત્તમ સેવા કરે, તેણે તેનું સ્થાન તો નોકરનું જ છે, તેને કાંઈ રાખને સ્થાને ન બેસાડાય. આપણો જીવાત્મા જે વિજ્ઞાનને ભગવાનનું સ્થાન આપી દે તો પોતાનું પાતિવ્રત્ય ગૂમાની બેસે.'

નાનકીનના વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપકો આવીને અમને વિદ્યાલયમાં લઇ જતા હતા પણ રસ્તામાં પરદેશખાતાના પ્રધાન અને તેમનાં પત્નીએ અમને કહ્યું, કે અમારા અર્ધનો સ્વીકાર કર્યા વિના આપ અન્ય સ્થળે ન જઇ શકો. તેથી અમે એમને ઘેર દશ મિનિટ બેઠા.

નાનકીન વિશ્વવિદ્યાલય

પછી નાનકીન વિશ્વવિદ્યાલય જેવા ગયા. ત્યાં જઇ જોયું તો ત્યાં સુંદર નાનાં મોટાં મકાનો હતાં અને તેમાં પુસ્તકાલય, સંગ્રહસ્થાન અને બે લેબોરેટરીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. નેટહું મોટું વિશ્વવિદ્યાલયનું નામ સાંભળેલું તેટલાં મકાન ત્યાં નહોતાં. અમે પૂછ્યું, કે તમારા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપો છો તે સ્થળ ક્યાં છે ? ડૉ. ચીલીંગર્ન નામના શિક્ષણશાસ્ત્રી (Professor of Education) અમારી સાથે હતા તેમણે ઉત્તર આપ્યો, 'અમે વિદ્યાને જીવંત વસ્તુ માનીએ છીએ તેથી પથ્થર માટીના મૃતધરમાં બેસી રહી વિદ્યાનું દાન કરવું ઇષ્ટ ગણતા નથી.' પછી તેઓ અમને શિક્ષણસ્થાને લઇ ગયા. ત્યાં એક વિશાળ બાગમાં મનોહર મોટાં મોટાં વૃક્ષો, અને વિવિધ રંગવાળાં પુષ્પોથી લગ્મી પડતી લતાઓ જોઇ અમારા પ્રાણમાં નવચેતના આવી. અહીં પુષ્પ સમૃદ્ધિ એટલી બધી હતી, કે તે આખો બાગ કેવળ દુલોનો લંડાર હોય એમ લાગ્યું.

અહીં એક એક કુંજમાં ખસો ત્રણસો વિદ્યાર્થીઓ બેસી શકે એવું હતું. તે વખતે ઋતુ વસંત હતી અને ચીનનાં વસંતનાં ખાસ દુલો પણ પુષ્કળ ખીલાં હતાં. એ પુષ્પમંડપ નીચે ગયા તો પાનના વિતાન જાણે ગભીર રાત્રિ જેવા લાગ્યા અને પુષ્પો અગણિત નક્ષત્ર જેવાં લાગ્યાં. મંડપમાં મધુમક્ષિકા, પક્ષીઓનાં ટોળાં, ખીરકોલીઓ વગેરે આવજા કરતાં હતાં. એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું : 'અમારા સહાધ્યાયી મિત્રો (class friend) ને જોયા ?' અમે કહ્યું : 'વાહ ! આપના મિત્રો તો બહુ જ ઉત્તમ છે પણ તેઓ નિશાળના પાઠ તૈયાર કરે છે કે નહિ ?' તેણે ઉત્તર આપ્યો : 'ગુરુજીએ આપેલો અમારો પાઠ પણ દોડદોડી કરતાં કરતાં જ તૈયાર થઈ જાય છે.'

સૌન્દર્ય અને શક્તિ

આ સમયે ત્યાંના ગવર્નર ચેંગસોલીન તરફથી ખબર આવી : 'અમે કવિની પધરા-મણીની રાહ જોઈએ છીએ. આપ ક્યારે આવશો ?' એમણે ત્યાંની ચિત્રશાળાનાં આશ્ચર્ય-કારક ચિત્રો જોવા જવાનું પહેલેથી દરારેલું હતું. પોતાના વાસગૃહને જ તેમણે ચિત્રશાળા ખતાવી હતી. અમે એક પંડિતને પૂછ્યું : 'આપના ગવર્નરના નિવાસ-સ્થાનની ચિત્રશાળા કેમ ખતાવી છે ?' સારે તેમણે કહ્યું : 'જીવન ચિત્રવત્ સુંદર રહે અને વિસંવાદી (out of time) ન થવાય તે માટે તેમણે વાતાવરણ જ ચિત્રમય ખતાવ્યું છે.' મેં પૂછ્યું : 'આવા મહાન સમર-વ્યવસાયી ચોદાનું હૃદય પણ શું સૌન્દર્યનું પૂજક છે ?' તે પંડિત ભારતવર્ષનાં પુરાણોની કથા જાણતા હતા તેથી તેમણે કહ્યું : 'આપના દેશના દેવસેનાપતિ કાર્તિકેય જો સુંદરતાના અધિપતિ હોઇ શકે તો આ કેમ ન હોય ? જગતમાં અગ્નિ, વાયુ, જલ વગેરે વસ્તુઓ નેટથી સુંદર છે તેટલી જ શક્તિશાળી છે. શક્તિશાળી હોય તે સુંદર ન હોય એમ કંઈ નથી.

બધાં અંગે સુધરિત હતાં. તેનું મુખ ઉર્જિત અને કાન્તિમાન હતું અને આંખો તેજસ્વી હતી. અમને લેવા આવેલા હજારો લોકોમાંથી તેનું વિરલમુખ ધ્યાન ખેંચતું હતું. તેના તરફ હું ધ્યાનથી જોઈ રહેતો હતો. તેથી જો કે તેને શરમ લાગતી હતી તોપણ હું એ ચહેરાનો અભ્યાસ કરતો હતો. તે યુવકને પણ જરા સંકેત લાગ્યો. તેણે ધીમેથી પૂછ્યું: 'મેં કંઈ વાંક કયો છે કે તમે મને તાણી તાકીને લુઓ છો?' મેં કહ્યું: 'વાંક તો નહિ પણ આપનું નિર્દોષ સુંદર વદન જોઈને મને અવર્ણ્ય આનંદ થાય છે. આપ કોણ છો?' મને ઉત્તર મળ્યો: 'અહીંના નારીમંડળનાં જે પ્રમુખ છે તેમની હું માતાની માફક લક્ષિ કંઈ છું અને તે મંડળ તરફથી મને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યો છે.' પહેલાંની સ્ત્રીઓએ ઘણાં વખતથી પ્રતિષ્ઠિત કરેલા એક પુરાતન વિહાર છે તેનાં તે અધિષ્ઠાત્રી છે અને તે બહુ જ વિદ્વાન અને પરમસાધવી છે. તે યુવકે ઉત્તરે: 'તેમણે શ્રી ગુરુદેવ અને આપ સર્વને આવવા કહ્યું છે અને જો શ્રી ગુરુદેવ શ્રમિત હોય તો આપ ત્રણે જણ ત્યાં પધારો.' એ માતાનું નામ 'ઉત્તરીએત સીઆન' અને એ યુવકનું નામ 'ડીસીયુ' હતું.

દોઢ હાથની દાદીવાળા વિદ્યાર્થી

પછી એક પ્રાચીન સંસ્કૃત ગામડી શાળા જોવા ગયા. ત્યાં એક મોટું પુસ્તકાલય અને અભ્યાસી પંડિતોને જોઈને એમ થયું, કે એમનાથી પૃથ્વીનું કોઈ મોટું વિશ્વવિદ્યાલય પણ ગર્વ માને. એમાં એક દોઢ હાથ લાંબી ઘોળા દાદીવાળો નાનો વિદ્યાર્થી હતો. અમે પૂછ્યું: 'તમે ક્યારથી અભ્યાસ કરો છો?' તેણે કહ્યું: 'અહીંથી ૨૨-૨૩ વર્ષની ઉંમરે લણીને ગરીબાઈને લીધે બાહ્ય જગતમાં ગયો હતો. હવે સરકાર તરફથી પેન્શન મળ્યું છે અને જે જણવાળો છે તે જણ્યા સિવાય જો મારું તો ભગવાન મુક્તિ ન આપે, તેથી પૌત્રોને સાથે લઈને ફરીથી ભણવા આવ્યો છું.' પોતાના બે પૌત્રોને બતાવીને તેમણે કહ્યું: 'એ અને હું સર્વ સાથે લણીએ છીએ.' એ વૃદ્ધ પંડિત છે, અને ગંભીર ગંભીર શાસ્ત્ર ભણ્યા છે, તો પણ પોતાનું શિક્ષણ પૂરું થયું નથી એમ માને છે.

વિદુષી ઉત્તરીએત સીઆન

ત્યાં થોડી વાતચીત કરી મંદિરો જોઈ નારીમંડળમાં ગયા. ત્યાં બગીચો હતો અને તેમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો હતાં. અમે ત્યાં બેઠા અને પેલો યુવક અંદર ગયો અને ઉત્તરીએત સીઆનને બહાર બોલાવી લાવ્યો. તેમનો ચહેરો ભારતની તપસ્વિની આર્થા જેવો હતો. તે આવતાં હતાં ત્યારે શ્રી નંદલાલે તેમની છાત્રી લઈ લીધી. એ બાઈએ વાંસના ડોલામાં પાણી ભરી તેનાથી અમારા પગ ધોયા. એ આઈ એવી વિદ્વાન છે, કે તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા પ્રાચીન ગ્રંથોથી એક કબાટ ભરાઈ જાય. યોગશાસ્ત્ર સંબંધી તેમનાં પુસ્તકો પ્રમાણભૂત ગણાય છે, અને યુરોપીઅન વિદ્વાનોં સુધાં તેને પ્રમાણભૂત માને છે. પહેલાં એ બાઈ અને તેમના સ્વામી બન્ને મળી કામ કરતાં, હવે તે વિધવા છે અને એકલાં કામ કરે છે. પુસ્તક સંપાદન કરવા માટે સો સ્ત્રીઓને તેમણે તૈયાર કરી છે અને તે સર્વની સહાયથી તે કામ કરી રહ્યાં છે. પુસ્તકની અનુક્રમણિકા, સાર, પાઠાન્તર વગેરે સરસ રીતે કરેલાં છે. એ વૃદ્ધ માતાએ આવીને ત્યારે અમારા પગ ધોવા માંડ્યા ત્યારે અમે કહ્યું: 'આપ આ કામ ન કરો.' તેમણે ઉત્તર આપ્યો: 'યુવક વૃદ્ધને ઉપદેશ આપે એવો નિયમ શું આપના ભારતવર્ષમાં છે? અતિથિનો સત્કાર કેવી રીતે કરવો તે હું નહિ બતાવું તો

પણ ચીનનો દુરપયોગ થવા દેતો નથી. માત્ર ખોરાક જુદો તેથી આપણને ભાવે નહિ. અહીં જે બેનો બેઠેલી છે તેમને કહું છું કે એ રસોધ્યા એવાં પ્રવીણ છે, કે આપણે ત્યાંની વસ્તુ એમને બતાવીએ તો એ એટલી સરસ બનાવે છે, કે તે જોઈને બેનેને પણ શરમ આવે. આનું કારણ એ, કે તે રસોધ્યા પાકશાસ્ત્ર બરાબર જાણે છે. પેકીનમાં એક હિંદી ૪૩ વર્ષથી રહે છે. તેને ત્યાં એક ચીની રસોધયો છે. તે હિંદીને એક વખત જલેબી ખાવાની ઇચ્છા થઇ: ખાળપણમાં પોતાની મા જલેબી કરતાં હતાં તે યાદ આવ્યું અને રસોધ્યાને તે પ્રમાણે બતાવ્યું પણ જલેબી બરાબર થઇ નહિ અને પુડા જેવી થઇ ગઇ. એણે અમને કહ્યું: 'તમે તો પંડિત લોકો છો એટલે જલેબી કેમ બનાવવી તે તો જાણતા જ હશે.' મેં કહ્યું: 'ભાઈ! હું તો ખાવામાં પંડિત છું, બનાવવામાં નહિ! જે મને એ આવડે તો 'મારી પત્નીનું અપમાન થાય: કારણ કે મારાં પત્નીને નહિ આવડતું હોય તો જ મારે કરવું પડે.' એ રસોધ્યાએ બધી ક્રિયા જોઈને કહ્યું: 'જે દિવસમાં હું બનાવી આપીશ.' અમે પૂછ્યું: 'આજે જ કેમ નહિ?' તેણે જવાબ આપ્યો: 'તમે જે વસ્તુ કરવા માગો છો તેમાં ખમીર જોઈએ અને તે બે દિવસ રાખી મૂકવું જોઈએ. મા ખમીર કરતાં હશે તેની તમને ખબર તહીં હોય.' બે દિવસ પછી તેણે ત્રણ પ્રકારની જલેબી બનાવી દીધી કે જે ઢાકો, સૂરત અને ઉત્તરભારત જેવી બહારથી ફૂશ અને અંદરથી કેમળ હતી. ખીચડી બતાવતાં વેંત જ આપણા કરતાં સારી રીતે બનાવી. શ્રીખંડ, પૂરી, માલપુઆ પણ તેણે ઉત્તમ બનાવેલાં. એમનું રાંધવાનું શાસ્ત્રીય (scientific) હોય છે પણ પદ્ધતિમાં ફેરફાર હોય છે. તાજું ફળ એ લોકો આપતા નથી અને માને છે કે જૂનું આપીએ તો વધારે સન્માન આપ્યું ગણાય. તાજું ફળ તો ગરીબ ખાય. વિશ્વવિદ્યાલયમાં અમને આપેલાં ફળ પગે ગળામાં નાંખ એટલે રીટર્ન દીટીટ લીધેલા મુસાફરો જેમ પાછા ફરે તેમ કરી બહાર નીકળવા પ્રયત્ન કરે. જેમ તેમ કરી, એકાદશી જેવું કરી દૂધ અને ખાંડ વિનાનું ચાનું પાણી લઈ શાસ્ત્રાવાપ કરવા બેસા. તેમાં ભોજનનું દુ:ખ તો દૂર થઈ ગયું, પરંતુ જે કંઈ થોડું પણ ખાનું પડેલું તેથી અમને ત્રણને તાવ આવ્યો. શ્રી ગુરુદેવે કહ્યું: 'આટલું પણ શા માટે ખાધું?' અમે કહ્યું: 'આપ પણ ખાતા હતા, તો આપને કેમ તાવ નથી?' ત્યારે તેઓ અમને ઝોરડામાં લઇ ગયા, અને રમાલ બતાવ્યો અને એમણે દાઢી દ્વારા બધું તેમાં નીચે સેરવી દીધેલું તે બતાવ્યું, અને કહ્યું: 'આ ખાઈ તો મંરી જ જાઉં. મારાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં એ શી રીતે સહન થાય? જે ગંધવાળું હતું તે રમાલમાં જતું અને તાજું તાજું મોંમાં જતું. જે ખાવાને બહાને નહતું ખાધું તે ટેબલ નીચે રમાલમાં પડેલું છે. આકર લઇ જશે.' ઘોષા પછી પણ તેમના રમાલમાં ચિકટ પગેરેના ડાઘા રહેલા. અમારો તો ઇલાજ નહોતો. આ દાઢી રૂપી ઝાડી દૂર કરેલી એટલે સૈન્યને નાસવાનો રસ્તો નહોતો.

સૌન્દર્યપાન

નાનકીનથી સ્ટીમર છોડી ટ્રેનમાં બેસી સીનાનકુ નામની સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર સરખી જગ્યા છે ત્યાં ગયા. 'નાન' એટલે 'દક્ષિણ' અને 'કુ' એટલે 'જુદ.' 'સીનાનકુ' એટલે 'દક્ષિણના જુદ.' સીનાનકુ પહોંચ્યા ત્યારે અમને લેવા આવેલા લોકોના ટોળામાં ચોવીસ પચીસ વર્ષના અસાધારણ સૌન્દર્યવાળા એક યુવકને અમે જોયો. તેનાં

બધાં અંગે સુધટિત હતાં. તેનું મુખ ઉજ્જ્વલ અને કાન્તિમાન હતું અને આંખો તેજસ્વી હતી. અમને લેવા આવેલા હજારો લોકોમાંથી તેનું વિરલમુખ ધ્યાન ખેંચતું હતું. તેના તરફ હું ધ્યાનથી જોઈ રહેતો હતો. તેથી જો કે તેને શરમ લાગતી હતી તોપણ હું એ ચહેરાનો અભ્યાસ કરતો હતો. તે યુવકને પણ જરા સંકેત લાગ્યો. તેણે ધીમેથી પૂછ્યું: 'મેં કંઈ વાંક ક્યો છે કે તમે મને તાકી તાકીને જુઓ છો?' મેં કહ્યું: 'વાંક તો નહિ પણ આપનું નિર્દોષ સુંદર વદન જોઈને મને અવર્ય આનંદ થાય છે. આપ કોણ છો?' મને ઉત્તર મળ્યો: 'અહીંના નારીમંડળનાં જે પ્રમુખ છે તેમની હું માતાની માફક લક્ષિ કઈ છું અને તે મંડળ તરફથી મને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યો છે.' પહેલાંની સ્ત્રીઓએ ઘણું વખતથી પ્રતિષ્ઠિત કરેલા એક પુરાતન વિહાર છે તેનાં તે અધિષ્ઠાત્રી છે અને તે બહુ જ વિદ્વાન અને પરમસાધ્વી છે. તે યુવકે ઉમેર્યું: 'તેમણે શ્રી ગુરુદેવ અને આપ સર્વને આવવા કહ્યું છે અને જો શ્રી ગુરુદેવ શ્રમિત હોય તો આપ ત્રણે જણ ત્યાં પધારો.' એ માતાનું નામ 'ઉત્તરીએન સીઆન' અને એ યુવકનું નામ 'ડીસીયુ' હતું.

દોઢ હાથની દાઢીવાળા વિદ્યાર્થી

પછી એક પ્રાચીન સંસ્કૃત ગામડી શાળા જોવા ગયા. ત્યાં એક મોટું પુસ્તકાલય અને અભ્યાસી પંડિતોને જોઈને એમ થયું, કે એમનાથી પૃથ્વીનું કોઈ મોટું વિશ્વવિદ્યાલય પણ ગર્વ માને. એમાં એક દોઢ હાથ લાંબી ધોળા દાઢીવાળો નાનો વિદ્યાર્થી હતો. અમે પૂછ્યું: 'તમે ક્યારથી અભ્યાસ કરો છો?' તેણે કહ્યું: 'અહીંથી ૨૨-૨૩ વર્ષની ઉંમરે લાણીને ગરીબાઇને લીધે બાહ્ય જગતમાં ગયો હતો. હવે સરકાર તરફથી પેન્શન મળ્યું છે અને જે બાળુવાળો છે તે બાળ્યા સિવાય જો મારું તો ભગવાન મુક્તિ ન આપે, તેથી પૌત્રોને સાથે લઇને ફરીથી લાણુવા આવ્યો છું.' પોતાના બે પૌત્રોને બતાવીને તેમણે કહ્યું: 'એ અને હું સર્વ સાથે લાણુએ છીએ.' એ વૃદ્ધ પંડિત છે, અને ગંભીર ગંભીર શાસ્ત્ર ભણ્યા છે, તો પણ પોતાનું શિક્ષણ પૂરું થયું નથી એમ માને છે.

વિદુષી ઉત્તરીએન સીઆન

ત્યાં થોડી વાતચીત કરી મંદિરો જોઈ નારીમંડળમાં ગયા. ત્યાં બગીચો હતો અને તેમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો હતાં. અમે ત્યાં બેઠા અને પેલો યુવક અંદર ગયો અને ઉત્તરીએન સીઆનને બહાર બોલાવી લાવ્યો. તેમનો ચહેરો ભારતની તપસ્વિની આશો જેવો હતો. તે આવતાં હતાં ત્યારે શ્રી નંદલાલે તેમની છબિ લઈ લીધી. એ બાઇએ વાંસના ડોપામાં પાણી ભરી તેનાથી અમારા પગ ધોયા. એ બાઈ એવી વિદ્વાન છે, કે તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા પ્રાચીન ગ્રંથોથી એક કપાટ ભરાય જાય. યોગશાસ્ત્ર સંબંધી તેમનાં પુસ્તકો પ્રમાણભૂત ગણાય છે, અને યુરોપીઅન વિદ્વાનોં સુધ્ધાં તેને પ્રમાણભૂત માને છે. પહેલાં એ બાઇ અને તેમના સ્વામી બન્ને મળી કામ કરતાં, હવે તે વિધવા છે અને એકલાં કામ કરે છે. પુસ્તક સંપાદન કરવા માટે સો સ્ત્રીઓને તેમણે તૈયાર કરી છે અને તે સર્વની મદાયથી તે કામ કરી રહ્યાં છે. પુસ્તકની અનુક્રમણિકા, સાર, પાઠાન્તર વગેરે સરસ રીતે કરેલાં છે. એ વૃદ્ધ માતાએ આવીને જ્યારે અમારા પગ ધોવા માંડ્યા ત્યારે અમે કહ્યું: 'આપ આ કામ ન કરો.' તેમણે ઉત્તર આપ્યો: 'યુવક વૃદ્ધને ઉપદેશ આપે એવો નિયમ શું આપના ભારતવર્ષમાં છે? અતિથિનો સત્કાર કેવી રીતે કરવો તે હું નહિ બતાવું તો

કોણ ખતાવશે ? હું તો સ્ત્રી એટલે માતા જેવી ! અને બાળકનું નાનામાં નાણું કામ-ભંભીના જેવી સેવા-કર્ક તો પણ આપને સંકોચ થવો ન જોઈએ. આ જે પાઘ, અર્ધ્ય વગેરે આણું છું તે તો ભારતવર્ષના રિવાજ પ્રમાણે કરું છું. પછી માટીમાં પત્થર અથવા ચોંટાડેલા હતા તે પર થઇને બેઠક પર ગયા. બેઠક પર મંડપ હતો. ત્યાં ખાદ્ય અને અર્ધ્ય આપ્યાં. અર્ધ્ય ગ્રહણ કરી ખાદ્ય પણ લીધું. તેમણે આપેલા ખાદ્યમાં તાજાં ફળ અને મધ હતાં, અને કમંડળમાં તાજી ચહા ભરેલી હતી.

તે લોકોમાંથી કોઇ કોઇ દંડી ચહા પીએ છે. એ લોકો માત્ર ચહા જ પીએ છે, પાણી તો પીતા જ નથી. અમે પણ ચહા જ પીતા. પ્રાણુ તો પાણી માટે જંબે, પણ પાણી માગીએ એટલે તો ચહા જ આપવામાં આવતી. માત્ર એક દિવસ ચીનની દિવાલ જોવા ગયા ત્યારે પાણી પીધું અને ચીનના લોકને પાણી કેવી રીતે પીવું તે પણ શીખવ્યું.

પુસ્તકે બનાવતા જઈશું.' જ્યારે જ્યારે વખત મળે ત્યારે એક ધાતુ કે એક શબ્દ, એક વાક્ય કે રૂપો બોલીને શીખવતો. આખો દિવસ આમ તેમ નિરીક્ષણો કરી થાકી જવાનું તેથી રાત્રે પથારીમાં લોચા જેવા પડતા. શ્રી કાળિદાસ નાગ અને શ્રી નંદલાલ પથારીમાં પડતાં સુષેથી વાત કરવી બંધ કરી નાકથી શરૂ કરતા. પણ મારે નસીબે કામ બાકી રહેતું; કારણ કે તે યુવક મને તે વખતે પૂછતો કે 'હરિ' નું 'હરયે' તો શી પછુ 'વિષ્ણુ' નું 'વિષ્ણવે' કેવી રીતે થયું? તેથી ગુણવૃદ્ધિના નિયમથી કેવી રીતે ફેરફાર થાય તે સમજાવવું પડતું. મારે તો વિરામ નહોતો. આખો દિવસ કામ કરી થાકી પાકીને ખેડુત ઘેર આવે, ત્યારે તેની સ્ત્રી રાત્રે દાગીના સંબંધી વાત કરી તેને પીડે તેમ મારે થતું. રાત્રે અઢીથી ત્રણ કલાક એના સંસ્કૃત શિક્ષણનું કામ ચાલતું, પરંતુ એનું પરિણામ એ આવ્યું, કે પંદર વીસ દિવસમાં સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરતાં એ શીખી ગયો. એને અભ્યાસ માટે એટલી આતુરતા હતી, કે રાત્રે ત્રણ વાગ્યા સુધી એ સૂતો નહિ, અને જે કંઈ લખવાનું હોય તે પણ લખીને તૈયાર રાખતો. મધ્યાહને એ લખેલું હું સુધારતો એટલે તેને જમવા માટે ઘેર જવાનું બનતું નહિ, તેથી રસ્તામાં ઉભો ઉભો પત્રાવલીમાં ફેરીઆની માફક ખાઈ લેતો. એ કુલીન કુટુંબનો હતો, પણ મંજુરની માફક સાદામાં સાદો ખોરાક ખાતો. એક માસ લણ્યા પછી 'મહાભારત' નું 'નળદમયંતી' ઉપાખ્યાન શરૂ તે થયું. સંસ્કૃતમાં વિનોદ પણ કરતો, કે 'મમ ગુરુઃ ગુરુઃ તસ્માદગુરુઃ દોયતે' મારા ગુરુ ગુરુ એટલે ભારે છે, તેથી તેમને અગુરુની ગંધ આપું છું. ચીનની ભાષા બહુ જ ભિન્ન અને છતાં એક માસમાં સંસ્કૃત બોલતાં શીખે એ કેટલો ભારે પ્રયત્ન? તે કહેતો, 'મારા ગુરુ હિંદમાં જવાના છે તેથી હું પણ ત્યાં જઈશ,' અને તેથી તેણે શિષ્યવૃત્તિ ફેરવવા માટે વિનંતી કરેલી. તે કમિટી ઑફ એજ્યુકેશન-ટેળિગણી મંડળમાં કેટલાક અંગ્રેજ અને અમેરિકન સભ્ય હતા તેમણે વિરુદ્ધ મત આપીને, ચીના સભ્યોને પણ ફેરવીને, શિષ્યવૃત્તિ ભારતવર્ષ માટે ન જ આપી! આથી તેણે માસિક ૨૫૦-૩૦૦ રૂપીઆની શિષ્યવૃત્તિનો ભારતવર્ષ ન જવા દેવા માટે જ અસ્વીકાર કર્યો.

જૂના સહાધ્યાયી

ત્યાંથી અમે પેકીન ગયા. ત્યાંના સંસ્કૃતના રુશીઅન અધ્યાપક ઝેરન વૉનસ્ટેલ હોલ સ્ટોપન જ્યારે કાશીમાં હતા ત્યારે મારાથી ત્રણ વર્ષ પાછળ હતા. તેઓ એકદમ રેલ્વે સ્ટેશન પર આવી મને સમ્મલવારી કહી જોરથી ભેટ્યા. તે બહુ ઉંચા અને પાતળા હતા તેથી માફ જેટલું શરીર તેમના હાથમાં આવ્યું તેટલાંને જ તેઓ ભેટ્યા. તેમણે કહ્યું: 'આજથી મેં લાણુવવાનું બંધ કર્યું છે કારણ કે જ્યાં મોટા ભાઈ હોય ત્યાં તે કામ તેનું જ ગણાય.' એટલે મારે એમની જગ્યાએ ખુરશીમાં બેસી લાણુવવું પડતું. સપ્તાહમાં બે દિવસ સંસ્કૃત લાણુવવાનું કામ ચાલતું. તે હરિભદ્રે બનાવેલી ન્યાયપ્રવેશની 'ટીકા' અને ચીન અને સંસ્કૃતમાં લખેલી રત્નકૃટ નામની ગ્રંથમાળા પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. તેમાં ઘણું પુસ્તકો જ્યોતિષને લગતાં હતાં તે ખૂબ મહેનત કરી મારે વાંચવાં પડતાં. પેકીનમાં જે જે થયું તે વાત બપોર પછી કહીશ.

ખાણુ ક્ષિતિભાદ્રન સેન

કલા અને નીતિ*

કલાની વિશાળમાં વિશાળ વ્યાખ્યા એવી અપાય કે જીવનમાં અને પ્રકૃતિમાં રહેલી સ્વયંભૂ સુંદરતા અને આનંદનો માનવહૃદયમાં પડતો એ પડવો છે. જો જીવનને આપણે મંગલમય ગણીએ તો તેમાં આનંદ હોવો જ જોઈએ અને કલાકારનું કામ તે આનંદને પોતે અનુભવીને સાક્ષાત્ કરી બતાવવો એ ગણાય. જો જીવન દુઃખમય હોય તો કલાકાર તેના રહસ્યમાં ઊંડો ઉતરે છે અને અનિષ્ટ વસ્તુઓમાં મંગળતાનું તત્ત્વ, ભુગુપ્તકારક વસ્તુઓમાં આનંદનું તત્ત્વ શોધી કાઢે છે અને યોગ્ય સ્વરૂપમાં બીજાઓને તે સાક્ષાત્ કરી આપે છે. માનવહૃદયમાં કલાશુદ્ધિ જૂઝી નાંખવી અશક્ય છે. ઇ. સ. પૂર્વે સાગપાંચ સૈકાઓ પહેલાં ગૌતમ ભુદે હિંદુસ્તાનમાં ઉપદેશ આપ્યો કે જીવન મિથ્યા છે, શરીર ઉપાધિ છે, તૃષ્ણા પાપ છે અને શૂન્યમાં જ નિર્વાણ છે. આવા નિરાશાવાદ છતાં એ વિચિત્ર છે કે બૌદ્ધપંથમાંથી જ કેટલાંએક વરસો પછી હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્થાપતિઓ નીકળ્યા. હવે જીવન-જો ખરેખર માયારૂપ હોય તો બૌદ્ધ સ્થપતિઓએ પથરને અસંકૃત કરવાની શા માટે તરફી લીધી? મધ્યયુગમાં ખ્રિસ્તી યથે બૌદ્ધતા જેવા જ સિદ્ધાંતોનો બોધ કર્યો. તેણે પ્રતિપાદન કર્યું કે હૃદયગી એક ખરેખર અનિષ્ટ છે અને સૌંદર્ય જીવલેણ માયા છે; પણ એ સુગનો અંત આવ્યો તે પહેલાં યુરોપના કેટલાંએક ઉત્તમોત્તમ મૂર્તિકારો અને ચિત્રકારો રોમન કંથોલીક ધર્મના ઉદ્ભવસ્થાન ઇટાલીમાં જ ઉદય પામ્યા. છતાં સૈકામાં પોપ, ગ્રેગરી પહેલાંએ, કાકર ગ્રંથકારોના એક પુસ્તકાલયનો નાશ કર્યો. આથી સાહિત્યને ધક્કો પહોંચ્યો પણ આવા બલાત્કારથી કલા નિર્મૂલ થઈ શકી નહિ. જીવનમાં એતપ્રોત થઈ રહેલા સૌંદર્યનું પ્રતિબિંબ પડ્યું એ સ્વાભાવિક છે, અને સૌંદર્યનું આ પ્રતિબિંબ એ જ કલા.

(આપણને કલા સર્વત્ર નગરે પડે છે. જીવન પોતે પણ એક કલા જ છે; જો કે હરીફાઈ અને સુધરેલા સ્વાર્થીપણાના આપણા વર્તમાન વિચારોએ તેને ધંધા અને વેકનું હીન સ્વરૂપ આપેલું છે. પ્રકૃતિ એ ઈશ્વરની કલા છે અને માણસ પોતાની અપૂર્ણ રીતે તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કલાને ઉત્કૃષ્ટ અને નિઠૂંટ એવાં બન્ને પાસાં છે. જુદું બોલવાની, ખિસ્સાં કાતૂરવાની અને ડ કરી-સી કહે છે તેમ ખૂન કરવાની પણ કલા ધણી જ લોકપ્રિય થયેલી છે. ડૉન્ટ્રીએ ‘ડીવાઇન કોમેડી’માં ઈશ્વરના આનંદ સ્વરૂપની લાવના કરી છે; હિંદુઓ ઈશ્વરને સન્નિવિદાનંદ ગણે છે; માટે જો આપણે ઈશ્વરનો પરમ સૌંદર્ય કે પરમ આનંદ એવો અર્થ કરીએ તો એમ કહિત થાય, કે જો પરમાનંદથી વિશેષ સૌંદર્ય અને આનંદ અનર્થ છે, તે આનંદનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર યોગ એ જ પરમ કલા છે. યોગ-ધર્મનું અંગ છે, અથવા પૂર્વ કાળના અને હાલના સંન્યાસીઓના આચારની વિદ્યા છે, અથવા પાતંજલ યોગસૂત્રમાં આવતી દ્વિસુશી છે એમ પ્રતિવાદ કરી શકાય; પણ જો કલાનો અર્થ સૌંદર્યનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોય તો યોગ પણ એક રીતે કલા જ છે. કારણ કે તેની શક્તિથી યોગી પરમ સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.)

• તા. ૯-૧-૨૭ના રોજ અમદાવાદમાં લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠના પ્રમુખપદ નીચે અંગ્રેજીમાં આપેલા વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ.

(માણસ કાં તો કલાનું સર્જન કરે છે અથવા તો કલાની ભાવના ઝીંચે છે; એ કાં તો પોતે ગાય છે અથવા ગીત ગવાતું સાંભળીને તેની કંદર કરે છે; તે કાં તો કાવ્ય રચે છે અથવા કાવ્યના શ્રવણ સમયે તેના રસનું પાન કરેવા હૃદય ઉન્મુખ કરે છે. બે એમાંથી એકેય તે ન કરી શકે તો 'સાહિત્ય સંગીત કલા વિહીન: સાક્ષાત્ પશુ: પુન્નહિવાણ હીન:' એ સંસ્કૃત ઉક્તિને પાત્ર બને છે.)

(પણ હવે આગળના વિષય એટલે કલા અને નીતિના સંબંધ તરફ વળીએ. પશ્ચિમમાં એક મત એવો છે કે કલાને નીતિ અનીતિ સાથે લેણ પણ સંબંધ નથી. તેઓ માને છે કે કોઈ પણ પુસ્તકની રચના કુશલ કે અકુશલ હોઈ શકે પણ પુસ્તક નીતિવાળું કે અનીતિવાળું ન હોઈ શકે. તેઓ માને છે કે કલા માત્ર સંગત કે અસંગત હોઈ શકે, પણ નીતિમય કે અનીતિમય ન હોઈ શકે. તેઓ આપણને કહે છે કે પુષ્પ, કૌમુદી, સંખ્યા, પ્રાકૃતિક દૃશ્ય વગેરેનો ઉપભોગ કરો, પણ આ વસ્તુઓનું કંઈ પ્રયોજન છે કે નહિ તેની પંચાત ન કરો. આ ટીકાકારો નિર્દેશ કરે છે કે કલા એક યાદચ્છિક આપત્તિ છે. એક લયંકર તોફાન, જ્વાળામુખીનું રફોટન, પૂરની હોનારત, માત્ર આપત્તિઓ છે. આપણે તેને બંધ કરી શકીએ નહિ તેમ જ તે આપત્તિઓ પોતે અન્યથા થઈ શકે નહિ. અસ્વીક 'ડી કેમ્બ્રિજ'ના કર્તૌ છુકેશિયો અને રેસ્ટોરેશન યુગના અંગ્રેજ સાહિત્યના અમર નાટકકારો આ ટીકાકારોના મતે અનીતિવાળા કહી શકાય નહિ; કારણ કે તેમણે જે લખ્યું તે માત્ર એક યાદચ્છિક આપત્તિ હતી. આ ટીકાકારો કહે છે કે કલાકારોને માત્ર એક જ પ્રયોજન હોય છે: તે એ કે પોતાનો ભાવ પ્રગટ કરવો. તેઓ માને છે કે કલાની કૃતિ એક સ્વતંત્ર અને સ્વપર્ણીય વિશ્વ છે; અને કૌમુદી અથવા કુદરતી તોફાનના કરતાં કલાકારને વિશેષ જ્વાળામુખી નથી.

તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે કે કલાને ધર્મથી વિશિષ્ટ કરવી જોઈએ; નહિ તો ધર્મ વિશે લખાયેલી દરેક કવિતાને મહાન કહેવી પડશે. તેઓ ધારે છે કે કલાને નીતિથી વિભિન્ન ગણવી જોઈએ; નહિ તો બાઈરન જેવા કવિને તે નીતિવાળો નથી એટલા ઉપરથી જ બહુ નીચો મૂકવો પડશે. તેઓ માને છે કે કલાને ઉપદેશ સાથે કંઈ સંબંધ નથી; કારણ કે એ બેની વચ્ચે સંબંધ હોય તો માર્ટિન આર્મસ્ટ્રોંગનું 'The art of preserving health' (શરીર સુખાકારી જાળવવાની કળા) જેવું અધ્યયન કાવ્ય, તે ઉપદેશાત્મક છે એટલા કારણથી જ પ્રથમ વર્ગનું ગણાઈ જાય. આ કારણથી તેઓ કહે છે કે કલાનો હેતુ ધર્મ, નીતિ કે ઉપદેશ નથી પણ કલાનો હેતુ માત્ર કલા જ છે. તેઓ કહે છે કે પોપ, એઝાક વૉલ્ટસના કરતાં મોટા કવિ છે માટે પોપનું લખેલું કોઈ જગત કટાક્ષકાવ્ય પણ વૉલ્ટસના ધાર્મિક ભાગન કરતાં ઉત્તમ ગણાય છે; માટે વિષયની નીતિ કે અનીતિ અપ્રસ્તુત છે. આપણે ખરેખર જેવાનું છે તે માત્ર રીતિ છે, એટલે કલાને સાક્ષાત્ કરવાની રીતિ. એક કલાકાર અને એક પ્રાકૃત જન ચિત્રસંગ્રહ જેવા જાણ તો પ્રાકૃત માણસ દરેક ચિત્રના વિષયની જિજ્ઞાસા બનાવશે એટલે કે અમુક પડદા ઉપરનું ચિત્ર કાઢાઈતું છે કે કૃષ્ણનું છે કે શુદ્ધનું છે એનો વિચાર કરશે. કલાકાર પોતાની સમસ્યાનું ચિત્ર ફિરસ્તાનું છે કે રાજાનાનું છે તેની દરકાર નહિ કરે, કારણ કે તે યથાદર્શનના નિમજ્જા, ચિત્રની બાહ્યરેખા, તેનાં તેજ અને છાયા, ટુંકામાં ચિત્રને સાક્ષાત્ કરવાની કળા તરફ જ ધ્યાન આપશે.

આ મત થોડો સમય માત્ર પશ્ચિમમાં જ રહ્યો હતો; પણ પશ્ચિમના તોફાની પવને તેને હિંદુસ્તાનમાં આપ્યો છે અને આપણા એક અતિ તેજસ્વી ગૂંજરાતી સાક્ષરને તેની અસર થઈ છે. થોડા માસ ઉપર મુંબઈમાં સાહિત્યસંસદ સમયે આપેલા 'રસાસ્વાદનો

અધિકાર' એ નામના વ્યાખ્યાનમાં રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી કહે છે કે ધર્મનો હેતુ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. નીતિનો હેતુ લોકસંગ્રહના નિયમો ધરાવના છે અને વિદ્યાનું ધ્યેય સત્ય સમજવાનું છે. તેઓ ધારે છે કે આમાંથી કોઈને કલા સાથે સંબંધ નથી. કલામાં આપણે માત્ર આનંદ અને સૌંદર્ય સાથે સંબંધ છે. તેઓ કહે છે કે “કલા અને સાહિત્યમાં સરસતા જ પરબ્રહ્મ છે.” જે દીકાકારે કલા અને નીતિને ભેગાં કરવા માગે છે તેમને તે ‘વિપ્લવ’ કહે છે. આવા મતથી તો કલા અને નીતિનો યથોચિત સંબંધ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય.

આપણે પ્રતિપક્ષીઓના મતને આપણે અને તેટલો ન્યાય આપીએ. આ મતના ઉદાહરણ તરીકે જયદેવનું ‘ગીતગોવિંદ’ આપણે નહિ લઈએ. આપણા પ્રતિપક્ષીઓ એમ કહેશે કે તે કાવ્ય સુંગરથી, તેના યથાયોગ્ય સ્વરૂપથી અને પદ્યબંધના રચનાકૌશલથી ઉત્તમ છે. આપણે આ ગુણો કબૂલ કર્યા પછી પણ કહીશું કે તેની કેટલીક ઉત્કૃષ્ટતા, રાધાકૃષ્ણમાં ગૂઢ રહેલા પ્રકૃતિપુરુષના રૂપથી નિષ્પન્ન થાય છે. આ વિરોધી અભિપ્રાયોનું અહીં સમાધાન કરવું અશક્ય છે. હાદિજનાં કાવ્યો વિશે દલીલ કરવી પણ એટલી જ અશક્ય છે; કારણ કે આપણા પ્રતિપક્ષીઓ કહેશે કે અત્યંત વિદ્વાસિતાને લીધે એનું કાવ્ય મહાન બન્યું છે; અને આપણે કહીશું કે સુશી દિલસુશીને લીધે એમ થયું છે, પણ પ્રતિપક્ષીઓના મતને સંપૂર્ણ સમર્થન આપે એવા દાખલા આપણે લઈએ.

જ્યોત્સના સૈકામાં ગ્રીક કવિ એનેસ્થિઓનું ગ્રેમ અને મદિરા ઉપર ગીતો લખ્યાં અને તેમાં નીતિનો લેશ પણ ઉલ્લેખ નથી, છતાં આ ગીતોએ જગતને ખજાણાવારી મૂક્યું છે. સત્તરમા સૈકામાં રોબર્ટ હેરિકે અંગ્રેજ સાહિત્યમાં એ જ પરાપૂર્વતા “ગ્રેમ, યૌવન, કુસુમ, અને માણિક્ય જેવા રક્ત મદિરા”ના વિષય ઉપર બહુ જ ખુશી અને નિઃસંકોચ રીતે લખ્યું; અને તે ગીતોના મોડક કેમળ સંગીતની મનોહરતાની ના પાડવી અશક્ય છે. એકવર્ણ દિદમરડે એમર આચાર્યની રજાપતોનો અનુવાદ આપ્યો; જે ઈશ્વરને તરંગી સિતમગર માનતો, જે માણસને નિર્દય કિરમતના હાથનાં પુતળાં માનતો, જે મૃત્યુ સિવાય આ દુનિયામાં માણસ કંઈ જ જાણી ન શકે એમ માનતો અને જે એટલા માટે આપણને વિદ્યાસી અને મદિરાસક્ત બનવાનું કહેતો. આવી પામર દિલસુશી છતાં તે ચોપડી સુવર્ણથી બંધાય છે અને એક વખત અંગ્રેજ સાહિત્ય ઉપર તેની પ્રખળ અસર થઈ હતી. એવી જ રીતે શેલી ઉપર પણ કેટલાંએ વાંધાવાળાં કાવ્યોની વિરુદ્ધ દીકા થયેલી છે. જે. સી. શાર્પ કહે છે કે શેલી નાસ્તિક છે; નીતિ અનીતિ તરફ ઉઠાસીત છે; તેનામાં નીતિ અનીતિની બુદ્ધિ નથી; તેની દિલસુશી વિષમય અને નિરાશાજનક છે. તેનું કાવ્ય મૃગજળ જેવું મિથ્યા છે. અને તે માત્ર જીવોને જ આકર્ષી શકશે પણ સર્વ કાળ રહેશે નહિ. છતાં શેલી અંગ્રેજ સાહિત્યની ટોચે ઉભેલો છે અને તેના કાવ્યની સરસતાથી જ એ પુરુષ દીકાકારે ઉપર પણ સત્તા ચલાવે છે; જે કે તેનું કાવ્ય સ્વપ્ન જેવા અવાસ્તવિક ઉપાદાનનું બનેલું છે. આવા વિદેહ વિકલ્પો આપણી સમક્ષ આવીને ઉભા રહે છે: જે આપણે એમ ધારીએ કે અનીતિમય કાવ્ય પણ જીવતું રહેવાને યોગ્ય છે તો આપણે આપણી દાર કબૂલ કરીએ છીએ; બીજી તરફ જોતાં આવા ઉત્તમ કાવ્યની આપણે કદર ન કરી શકીએ તો શીંગડા પૂંછડા વિનાના પશુ ગણાવાનો પ્રસંગ આવે છે.

દરેક વસ્તુનું મહત્ત્વ તેનાથી સિદ્ધ થતા પ્રયોજન ઉપરથી અંકાય છે. વસ્ત્રો સુંદર હોય તોપણ શરીરને મોઢાં કે નાનાં પડતાં હોય તો તે ફેંકી દેવાં પડે; અર્થાત્ વસ્ત્રનો હેતુ વસ્ત્ર નથી પણ શરીર પહેરવાનો છે. તેવી જ રીતે શરીર પણ તે ગણગારવા માટે આપ્યું નથી; પણ તે દ્વારા જીવ મેક્ષ મેળવે એટલા માટે આપ્યું છે. જીવ પણ જીવને માટે આપ્યો નથી, પણ કર્તા સાથેના તેનો અભેદ અનુભવવા માટે આપ્યો છે. ત્યારે કલા માત્ર કલાના હેતુ માટે જ; કદપનાના વિહારોથી, રંગબેરંગી ધીંગાંથી ક્ષણજીવી પરપોટા જેવી સત્ત્વગુણ, હળવી, નથર; અને રંગબેરંગી સુંદરતાથી માણસને રાજ કરવાને આપી હોય એ કેમ બને! કલા, જીવનને માટે, પ્રેમને માટે, નીતિને માટે, ટૂંકમાં કલા કરતાં કોઈ પણ ઉચ્ચતર વસ્તુને માટે આપવી જોઈએ: સર ટેક્સર કહે છે તેમ:—

“ કલા, નક્કલ કે વિરંબનાના બોધ માટે નથી,
પણ આપણાં જીવનમાંથી ઉચ્ચતર જીવન ધરવાને.”

કલાનો હીન અને સ્વાર્થી વસ્તુઓ સાથે જોડવામાં આવે છે ત્યારે તે પોતે હીન બને છે. એટલું જ નહિ, પણ તે વ્યર્થ જાય છે. સર્વ રૂપાણું પ્રાણી છે પણ એ ઝેરી પ્રાણીનું રૂપ થયા છે, કારણ કે તેને જીવતાને કે મરવાને કોઈ લાકડીથી પણ અડે નહિ. દૂધ પ્યાલામાં હોય ત્યાંસુધી તેની કિંમત છે; તેને ગટરમાં રેડી દઈએ ત્યારે પણ તે દૂધ જ રહે છે પણ ખરાબ વસ્તુના સંગથી તેની કિંમત નાશ પામે છે) બાહરને ‘ડોન જુવાન’ નામનું અનીતિમય કાવ્ય લખીને પોતાની કવિત્વ શક્તિ વ્યર્થ ગુમાવી છે. કારણ કે કોઈપણ તેને પુસ્તકાલયમાં રાખતાં પણ અંદેશો ખાય. (મનુષ્યની હલકી કુર્તિઓની પુરામત કરવા આવી ઇશ્વરદત્ત શક્તિઓનો ઉપયોગ થાય તે આત્મ શોચનીય અપવ્યય છે. નીતિ વિનાની કલા શેક્સપીયરની ‘ઓફેલિયા’ જેવી છે: સુંદર પણ ગાંડી; નીતિ વિનાની કલા બાઈબલના ‘સેમ્સન ઓગોનિસ્ટિસ’ જેવી છે: મહાકાય પણ આંધળા. ઓફેલિયા અને સેમ્સન બન્ને પોતાનું ઐદિક જીવન આત્મઘાતથી પૂરું કરે છે અને નીતિ વિનાની કલા એ કલાનો આત્મઘાત છે. નીતિ વિનાની કલા એ કલાની સ્વાર્થમયતા છે, કલાની પાપમયતા છે. નીતિ વિનાની કલા એ કલાનો વ્યભિચાર છે, કલાનું વંધ્યત્વ છે, જે જે જીવનપ્રદ તત્ત્વો કલાના પોષણ માટે કલામાં હોવાં જોઈએ તે સર્વની વંચના છે.)

તેમ છતાં કલા એ માત્ર નીતિ નથી. જ્ઞાન કે ઉપદેશ આપવો એ તેનું કામ નથી. કલાનું કામ સૌંદર્ય અને આનંદ પ્રસક્ષ કરી ખીમ્બોને પ્રસક્ષ કરાવવાનું છે. પણ શારીરિક સૌંદર્ય, કેવળ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોને આનંદ આપતું સૌંદર્ય, પ્લેટો કહે છે તેમ, સૌંદર્યનો હીનમાં હીન પ્રકાર છે; તેનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાર ચેતસિક છે, આધ્યાત્મિક છે, અને મહાન કલાકાર એ તરફ પોતાની દષ્ટિ વાળવી જોઈએ. કોઈ પણ કૃતિમાં નીતિ ન હોય તો પણ તે કલાત્મક હોઈ શકે પણ તેમાં આનંદ અને સૌંદર્ય ન હોય તો તે કલા જ ન ગણાય. પણ નીતિ કલામાં પોષક રીતે અને અગાત રીતે પ્રવેશે છે, તે સૌંદર્ય અને આનંદદારા વ્યક્ત થાય છે પણ તેને હાનિ કરતી નથી. ૬ ક્વીન્સી કહે છે કે સમુદ્રો અને પર્વતો આપણને શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય આપે છે તેમ કલા પણ હાથાણમાં વ્યંજનાથી બળ પોષી નીતિની ગ્રેરણા કરે છે. સર્વ મહાન કલામાં નીતિના ભંડાર ભરેલા હોય છે, બાહ-

બલમાં આખ્યાયિકા સાંભળીએ છીએ કે એક મૂર્ખે, તદીની રેતી ઉપર નિસંતે એક સુંદર ધર બાંધ્યું; પણ પૂર આવ્યું અને આખું ધર, તેના ધડનાર મૂર્ખે માણસ ઉપર પડ્યું. પીછ બાળુ એક ડાહ્યો માણસ હતો તેણે ધણી જ મહેનત કરીને પર્વતના શિખર ઉપર ધર બાંધ્યું; અનેક વાર પૂર આવી આવીને ચાલ્યાં ગયાં પણ ધરને ઇત્ત ધર્ષ નહિ. મહાન કલા નીતિના સંગીન કુંગરા ઉપર બાંધેલો પ્રાસાદ છે અને રીકાના પૂરની સામે તે સદાકાળ ટકી રહે છે.

અમે ધારીએ છીએ કે ધર્મ, નીતિ, કલા વગેરેને નોખાં નોખાં ખાનાંમાં સજ્જ પૂરી રાખવાં એ ભૂલ છે; કારણ કે જીવનમાં તે બધાં ખરેખર ભેગાં હોય છે. માથાને જે ધડથી જુદું કરીએ તો બને નિર્જીવ થાય છે અને બહુ બહુ તો તે માત્ર મરણોત્તર તપાસના કામમાં આવી શકે. ફક્ત માથાને ધડ ઉપર રહેવા દો એટલે તમારી સંમક્ષ તે માણસ થઈને ઉભો રહેશે જેને ધર્મને પોતાની આકૃતિ અનુસાર બનાવ્યો છે અને જે આજન્મુધી અસિદ્ધ રહેલી ભવિષ્યની સર્વ દેવી સંપત્તિનો વારસદાર છે. ફક્ત માથાને ધડથી જુદું ન કરો પણ કુદરતમાં જેમ બને તેમ એને રહેવા દો એટલે તમે માણસનો સમગ્ર સંસ્કારકાર કરી શકશો જે બનવા કાળ હોય તો કાઈ પ્યેટો, હોમર કે જસસ કાંઈટ નીવડી જાય. કલાને નીતિની જેડે મૂકીએ ત્યારે જ તેના ગર્ભમાં રહેલું સત્ત્વ આંખે બોળખી શકીએ. કેટલાએક માને છે કે કલાને નીતિથી વિભક્ત કરવાથી તે ફાલે છે. અમને લાગે છે કે એમ કરવાથી કલાનું પતન માત્ર વહેલું થશે કારણ કે કલાના વૃક્ષનાં નીતિનાં મૂળ કાપી નાંખીએ ત્યારે કલા તરંગી અને નાજુક બને છે અને તેનું પૂર્ણ સત્ત્વ અતિ લાલિયમાં શુભ થઈ જાય છે. રામાયણમાં અહલ્યાને કુપિત થયેલા તેના પતિ ઋષિ ગૌતમે શાપીને શિલા બનાવી દીધી હતી; પણ રામચંદ્રના પાદસ્પર્શથી તે તુર્ત મજબબ થઈ બધી નીતિ વિનાની કલા શિલા છે; કદાચ સંગેમરમર જેવી ઘણી જ સુંદર; પણ નિર્જીવ તે નિર્જીવ જ. પણ આ શિલાની અહલ્યા કરવા માટે, આ શિલાની પ્રતિમામાં જીવ લાવવા, દેવી રસાયણની જરૂર છે અને તે નીતિમાંથી મળે છે; તેના વિના કલાની મહાન કૃતિઓનો વિચાર કરવા મિથ્યા છે.

આપણે હિંદીઓએ કલામાં હંમેશાં એક ઉચ્ચ ધ્યેયનું અનુકરણ કર્યું છે; તેથી આપણી કલાનાં કૌશલ્યને હોનિ થઈ છે છતાં, આપણે કલાકાર ઉચ્ચ ધ્યેયને પોતાની આંખ સામે હંમેશાં રાખે છે અને દરેક ક્ષણે તેને ભાવનામાં સિદ્ધ કરવા તકસે છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેનું ચારિત્ર્ય પણ ઉત્તર થાય છે. હિંદીઓ હંમેશાં કલાનું ગૌરવ સ્વીકારતા. ડૉ. આનંદકુમારે સ્વામી કહે છે કે હિંદી શિલ્પકાર પ્રથમ અર્ધ આપેલો, ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતો, પોતાનો અલંકાર દૂર કરીને એકાગ્રતાથી લાંબો કાળ ધ્યાન કરતો અને ત્યારે જ જે આદર્શને તે પરચરમાં સાકાર કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો તે આદર્શનું દર્શન કરવા પામતો. હિંદીઓને મન કલા એક ધર્મની આબત છે. (કદ વરતું હિંદીઓને મન ધર્મ નથી ?) હિંદીઓને મન કલા પવિત્ર છે અને ઉચ્ચ ચિંતનમાંથી તે ઉદ્ભવે છે. તેમની ગમે તેવી નિરંકુશ કલ્પનામાં પણ કલા, નીતિથી વિલુપ્ત થઈ શકે એમ તેઓ વિચારી શક્યાં નથી. એટલું જ નહિ પણ હિંદીઓએ ત્રિશ્વ કાદિની ભૂલ કરેલી છે. લોન્યનસ કહેતો કે ભંડ્યતા એ ભંડ્ય આત્માનો પડઘો છે; તેમ હિંદીઓ પણ કહે છે કે શુદ્ધ ચારિત્રવાન કલાકાર જ

શુદ્ધ કલાને સરજી શકે. (ગટે પણ માને છે કે નીતિને કલામાં મર્તિમન્ત કરવાની સૌથી સારી રીત એ છે કે કલાકાર પોતે મહાનુભાવ પ્રકૃતિનો હોવો જોઈએ, તેનું અવનાર્દન હીન, પ્રાકૃત કે અન્યાયી ન હોવું જોઈએ. અશુદ્ધ, અશુદ્ધ ચારિત્રના લોકોએ મદાન કલાની કૃતિઓ ક્યોના દાખલાઓ છે પણ એ દાખલાઓને માટે શોક થતો છે; તેનું અનુકરણ કે સ્તુતિ ઘટતી નથી. હિંદીઓનો મન કદાચ સર્વ પ્રસંગે યથાર્થ નહિ હોય (કારણ કે તેના અપવાદો છે અને યથા જ કરશે) અને જતાં એ સૌ એ સૌ ટકા ઉદાત્ત અને ઉન્નત છે. (સ્વીન્ડનાથ પોતાના વસન્તોત્સવ (Cycle of Spring) માં કહે છે: “અને કવિઓ મનુષ્યોને વાસનાથી મુક્ત કરીએ છીએ” અર્થાત્ કલાકારો આ પરિમિત સંસારનાં બંધનો વીસરાવે છે અને સનાતન સત્ય સાથે જે અદૃશ્ય સંબંધોથી આપણે જોડાયેલા છીએ તે પ્રગટ કરીને અનંતની સાથે આપણને એકતાર કરે છે.) મુખ્યમાં હેલ્સી ગૂરુરાત સાહિત્ય પરિષદમાં ‘લક્ષિતકલા’ ઉપર આપેલા વ્યાખ્યાનમાં (સર મનુમાઈ નંદશંકર મહેતાએ ‘સમ્યદાનંદ’ એ એક જ શબ્દમાં હિંદી કલાની ભાવનાનું રહસ્ય કહ્યું હતું. (કલા કેવળ સત્ એટલે સત્ય નથી, પણ એ સત્નું કલાદ્વારા દર્શન થવું જોઈએ, સુંદર ચેતન (ચિત્) થી તે શ્રુત્યમાણ થવું જોઈએ. અને એ સત્ અને ચેતનના યોગથી આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ આનંદનો અનુભવ કરાવવો એ હિંદીઓની કલાભાવના છે. કોઈ કોઈવાર મહાભારતનો એક મહારૂપક તરીકે અર્થ કરવામાં આવે છે. પાંચ પાંડવો પાંચ સદૃશ્યો હતા. તેમાં યુધિષ્ઠિર સત્ય, બીમ શારીરિક બળ, અર્જુન મનુષ્યની શક્તિ, સહદેવ દૂરદર્શિતા, અને નકુલ કળાનું સ્વરૂપ મનાય છે. તેમાં યુધિષ્ઠિર પાંચે ભાઈઓને આત્મા કરતો હંમેશાં જણાય છે. નકુલ એટલે કળાએ યુધિષ્ઠિર એટલે સત્યની સત્તાનો ધનકાર કે અનાદર કર્યો હોય એવો એક પણ પ્રસંગ મને યાદ નથી. એટલે જે મહાભારત મહારૂપક હોય તો તેનું વક્તવ્ય એવું છે કે (નીતિ એ કલા તેમ જ બીજી બધી શક્તિઓનો શિરોમણિ છે;) અને મહાભારતનો નિર્ણય તે હિંદુસ્તાનનો નિર્ણય છે.

પશ્ચિમમાં પણ પ્રાચીન કવિઓ દ્વિત્વમુદો પણ હતા. તેમણે ઉપદેશ પ્રત્યક્ષ આપ્યો નથી પણ પોતાના દર્શનની ગદનતા, શુચિતા અને વિશાળતાથી આપ્યો છે. એરિસ્ટોટલના કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસ ઉપરથી પ્રોફેસર બુચર તર્ક કરે છે કે એરિસ્ટોટલનો અભિપ્રાય નીતિ અને કલાનો ભેદ કરવાનો અને કલાનું પ્રયોજન, આનંદનો અનુભવ, નિરૂપવાનો હતો. પણ પ્રોફેસર જી. સી. કાલીન્સ ‘કાવ્યના યથાર્થ ધર્મો’ના નિબંધમાં પ્રોફેસર બુચરનું ખંડન કરે છે અને કહે છે કે ‘કાવ્યનું પ્રયોજન માત્ર આનંદ નહિ પણ ઉચિત આનંદ છે’ એમ એરિસ્ટોટલે પ્રતિપાદન કર્યું હતું. અને એવો આનંદ નીતિથી વિસંવાદી હોય શકે નહિ. હોરેસને, ક્રિસિપસ કરતાં, કવિ હોમર વધારે મોટો દ્વિત્વમુદ જણાયો અને મિલ્ટનને સ્કોટસ અને એકિવનાસ શાસ્ત્રકારો કરતાં રોમન વધારે મોટો ઉપદેશક લાગ્યો એ સમજવા જેવું છે. પ્રો. કાલીન્સ એરિસ્ટોટલિનસનું વચન અવતારે છે કે બાળકોને શિખવવાને શિક્ષકો હોય છે અને મોટાના શિક્ષકો કવિઓ છે. વર્ડઝવર્થ કહેતો કે ‘મને કહેવો હોય તો કવિ કહે, નહિ તો કશું નહિ.’ બ્રાઉનિંગ કહેતો કે ‘કવિએ માણસો માટે જાણવું

ન જોઈએ પણ અનંત જ્ઞાન તરફ-જે લાવના તરફ તે પોતે જવાબદાર છે, તેના તરફ-દષ્ટિ રાખીને લખવું જોઈએ. ' ગાયક ' (The singers) નામના મનોહર કાવ્યમાં લોમકેશો કહે છે:—

“ પ્રયુએ પોતાના ગાયકો પૃથ્વી પર મોકલ્યા.
ગમી અને આનંદનાં કાવ્યો સાથે;
એટલા માટે કે તેઓ મનુષ્યોનાં હૃદયોને સ્પર્શ કરે,
અને ફરીથી તેમને સ્વર્ગમાં લાવે. ”

નીતિ વિનાની કલાના મનને પશ્ચિમના આ સર્વ લેખકો સ્પષ્ટ રીતે જુડી પાડે છે.

(મનુષ્યહૃદયમાં સૌંદર્યનો પડોયો તે કલા, એવી આપણે કલાની વ્યાખ્યા આપીએ છીએ. એ અવ્યાખ્યેય શબ્દની અનેક વ્યાખ્યાઓમાંથી એક અહીં ખાસ કરીને લાગુ પડે છે. ' લગ્નતા અને સૌંદર્ય 'ના નિબંધમાં બર્ડ કહે છે કે, ' સૌંદર્ય એટલે સાક્ષાત્ પ્રેમની પ્રેરણા કરનારો ધર્મ. ' શુદ્ધિ નિર્ણય કરે એટલી વાર સૌંદર્યને ગ્રહણ થતાં રોકાવું પડતું નથી; પણ જેમ બરફ કે અગ્નિ સાક્ષાત્ ઉષ્ણ કે શીત લાગે છે તેમ તે પણ તત્ક્ષણ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. કાલિદાસના ' કુમારસંભવ 'માં પાર્વતી પોતાના સૌંદર્યથી શિવના હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને નિષ્ફળ જાય છે પણ કામદેવ ધ્યાનમગ્ન શિવ ઉપર શર-સંધાન કરે છે ત્યારે જ શિવમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કાલિદાસ પાર્વતી પાસે કહેવ-રાવે છે કે માફ સૌંદર્ય અપૂર્ણ હોવું જોઈએ, નહિતર સંપૂર્ણ સૌંદર્યથી શિવના હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ.) પૃથ્વી ઉપર કદરૂપા પાપનો ભાર અત્યારે એટલો બધો વધી ગયો છે કે ખરી સુંદરતા માટે તે પોષાકર કરે છે. પૃથ્વી એટલી બધી ખૂનથી ખરડાયેલી છે કે તે છતેજરીથી પ્રેમને માટે તકસે છે. કલા તેને સુંદરતા અને પ્રેમ અને આપી શકે. સર્વદેશીય પ્રેમને માટે રાજકારણમાં પ્રજામંડળ મારફત, અને સમાજમાં સામ્યવાદના અનેક પ્રકારના પ્રચાર દ્વારા, દુનિયાં પ્રયત્ન કરે છે; તથા તુલનાત્મક ધર્મના અવ્યોસથી અને અનેક પ્રકારની મંડળીઓથી પૂર્વ અને પશ્ચિમના માણસોને નિકટ સહવાસમાં લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આ મહાન હિલચાલમાં કલા પોતાનો ભાગ આપશે કે પ્રયોજનહીન સુંદરતામાં મચી રહેશે ? કલાધરો, પૈગંબરો, ફિલસૂફો કે રાજદારી પુરુષો જેટલા મહાન ન હોય છતાં તેઓ પોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં એક વાતું કરી શકે: સમસ્ત દુનિયામાં સુંદરતા શોધવાનો પ્રયત્ન કરતાં, સુંદરતા પ્રેમથી અવિયોજ્ય છે એમ સમજતાં તેઓ સ્વાભાવિક રીતે આખા વિશ્વ તરફ પોતાનો પ્રેમ વિસ્તારવા તરફ વળશે. કલાકારો પોતાના હૃદયમાં આકર્ષકના ઉદાત્ત ઉદ્ગારો સાંભળશે:—

“ સર્વ સૌંદર્યમય છે, અને એ જ પ્રેમ છે, અને પ્રેમ એ જ ધર્મ છે, એમ સમજતાં. ”
દુનિયામાં સર્વત્ર સૌંદર્ય પ્રત્યક્ષ કરવું એ જ જે કલાકારોનો ધર્મ હોય તો તેમનાં હૃદયો સ્વાભાવિક રીતે જ દુનિયાનો પ્રેમ ગ્રીવશે અને એ રીતે દુનિયામાં માધુર્ય અને પ્રકાશ વિસ્તારશે. તેમણે પોતાની નજર આગળ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાતલાવવું અને વસુધૈવ કુટુંબકમ્નું ધ્યેય રાખવું જોઈએ. શુદ્ધ અને કાષ્ટરૂપના લગ્ન પેલાઓ હજી દુનિયામાં સિદ્ધ કરવાના છે એમ યાદ રાખવું જોઈએ. પોતાના ઉમદા પ્રયોજનમાં તેણે શ્રદ્ધાપૂર્વક પગલાં ભરવાં જોઈએ અને આખી દુનિયાં આનંદ, સૌંદર્ય અને પ્રેમથી ભરાઈ જાય નહિ ત્યાં સુધી તેમણે પોતાનું ટાંકણું, પાંદળ કે કલમ હેઠે મુકવી ન જોઈએ.

દિશેષ કા. દાવર

બાવીસમી સદીનું પ્રભાત: બે દશ્યો.

૧

એલીસબિજ ટાઉનના એક મુંદર મકાનમાં, રાત્રિના લગભગ બાર વાગે ત્રણ ગૃહસ્થો બેસીને વાતચીત કરી રહ્યા હતા: ત્રણમાંથી એક પ્રૌઢ વયનો, કાંધકિ ગંભીર લાગતો પુરુષ હતો: બ્યારે બીજા બે લગભગ સરખી વયના ઉછરતા જુવાનીઆ હતા.

‘બાપુજી ! વાંચ્યું કે ?—’ બેમાંના એકે કહ્યું.

પ્રૌઢ માણસે કાંધક ખિન્નતાથી ઉત્તર વાળ્યો: ‘હા ! હવે સ્ત્રીસહી છેલ્લી સંસ્કૃતિ વિનાશ પામી ગઈ.’

બન્ને જુવાન એક બીજા સામે જોષ હસ્યા: પ્રૌઢ પુરુષે તે જોયું, પણ ન જોયું કરીને બોલ્યા:

‘એવું છે રામલાઇ ! આજે તમને, આ ધારાથી, ભારે આનંદ થાય છે. એનું પરિણામ જોશો ત્યારે ખિન્ન થશો.’

‘પણ બાપુજી ! તમને એમ લાગતું નથી કે,’ સ્ત્રીકેળવણી માટે એ પગલું અત્યંત આવશ્યક હતું: આપણે સ્ત્રીઓને ચુલામાં ને ચુલામાં જ રાખવા માગીએ છીએ એ વાત ક્યાં મુઠ્ઠી નભે ?’

વૃદ્ધે એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો: કાંધ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ તે જુવાનના જવાબથી અસંતોષ પામ્યો હતો.

‘રિપોર્ટ બીજું શું કહે છે ?’

‘બીજું કાંઈ જ નહિ: લગ્નને કરાર રૂપે એક વરસના અજમાયશ તરીકે, ગમે તે માતિનાં અવિવાહિત સ્ત્રીપુરુષ વાપરી શકે: માત્ર એવી અજમાયશ લેનાર તરુણ સ્ત્રીપુરુષે સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત બરાબર જાળવવો જ જોઈએ: કેમકે સારા, ‘ગવર્નમેન્ટ સર્ટીફિકેટ’ ડોક્ટરની મદદથી એ નિયમ જાળવી શકવાની ખાત્રી આપવી જોઈએ. બીજું, જે જે કુટુંબમાં, સ્ત્રીપુરુષ લગ્નવિધિથી જોડાય કે તરત જ તેમણે જૂઠું રહેવું જોઈએ; અને ત્રીજું, કેમકે પણ સ્ત્રી ગવર્નમેન્ટને ચરજ આપીને, રસોઇના કામમાંથી પોતાને મુક્ત કરવાની ધણીને ફરજ પાડી શકે. એવા મુશિક્ષિત કુટુંબના તરુણ સ્ત્રીપુરુષ ‘ગવર્નમેન્ટ સર્ટીફિકેટ’ હોટેલમાં અમુક લાડાથી રહી, ને ખાઇ પી શકશે. આજે ‘અમદાવાદી હોટેલ’માં નવાં પચાસ કુટુંબો એ રીતે રહેવા આત્યાં !’

‘આપણું સત્યાનાશ જશે !’ વૃદ્ધે પોકાર કર્યો.

‘આપણે, એક જ સપાટે ખૂબ પ્રગતિ કરી દીધી એમ મને લાગે છે. એમાં આપણી સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ જ છે: પુરુષોનું તો છે જ: સંસ્કૃત કુટુંબની ધરડમાં હમરો સ્ત્રીઓ આપણાત કરી રહી હતી. એ બધી વાત એક જ સપાટે ઊભાબિન્ન થઈ જશે.’

‘અને હું—’ બીજો જુવાન જે અત્યાર સુધી ચૂપ હતો તે બોલ્યો. પ્રોટે તેની સામે સંકાધી જોયું:

‘અને શું તું ?—શંકરભાઈ !—’

શંકરભાઈ રામભાઈથી નાનો હતો. બંને ભાઈઓ, પિતાને જૂના સિદ્ધાંતના માનીને મનમાં ને મનમાં ખૂબ ખીજતા, તે આજે આ તક જોઈ, પોતપોતાના વિચારો વેગથી દર્શાવી રહ્યા હતા.

‘અને હું’ શંકર બોલ્યો: ‘આજે જ એ ધારાનો લાલ લેવા માગું છું !’

‘એટલે ?—’ પિતાએ અત્યંત દયાથી પોતાના પુત્ર તરફ જોયું. તેણે નજર ચૂકાવી.

એ જ વખતે, ‘સાહેબજી ! આપ છો નાં ?—સારું થયું, નહિતર શોધવા પડત.’ કરતો ક ને પોલીસ ઇન્સપેક્ટર ત્રંબકલાલ, ને એક બીજા વકીલ જેવા જણાતા ગૃહસ્થે પ્રવેશ કર્યો.

‘ઓ—હો—!’ વૃદ્ધ આશ્ચર્યથી ખિન્નતા બૂલીને તેને આવકાર આપ્યો: ‘તમે ક્યાંથી ત્રંબકલાલ ?—કાંઈ કામ ?’

‘જી. હા જુઓ’ કહીને ત્રંબકલાલે કેટલાક કાગળ કાઢ્યા: ‘અરજદાર શંકર મનહરલાલ દીક્ષિત—એ કોણ ?’

શંકર આગળ વધ્યો: ‘હું પોતે !—’

આપ આજો બનીને શું થાય છે એ જોઈ રહ્યો.

‘તમે આ વકીલ હર્ષવદનના પુત્રી સુલક્ષણને પરણ્યા છો કાં ?’

‘હા.’

‘સુલક્ષણાની અરજી પરથી, ગવર્નમેન્ટ તેને સુલાના કામમાંથી મુક્ત કરવા માગે છે. અને ‘અમદાવાદી હોટલ’માં રૂમ નં. ૧૩૧૭માં, તેને અને તમારે માટે રહેવાની ગોઠવણ થઈ છે.’ વૃદ્ધ પિતાએ, આશ્ચર્યથી શંકર તરફ જોયું. શંકરે, પોતાની સ્ત્રી માર્ફ્ટ નવા ધારાનો લાલ સૌથી પહેલાં જ લીધો હતો તે હમણાં જ કહી ગયો, તે વાત તેના પિતાને ખૂબી રહી !—

‘ખરાબર છે’ શંકરે હર્ષભેર જવાબ વાળ્યો.

‘અને સાહેબ, આપ !—’ પોલીસ ઇન્સપેક્ટર, શંકરના પિતા તરફ ફર્યો: ‘આપની મોહકતનું તમામ ‘લીસ્ટ’ આજે જ રજુ કરો. આપ, જૂના મતના હો, ને તેથી, તમારા મતથી વિરુદ્ધ ચાલનારને, મોહકતમાંથી બાતલ કરો કે બીજી રીતે મોહકતનો વિનાશ કરો, તે ગવર્નમેન્ટ કાયદેસર રીતે અટકાવી શકે છે.’

દીક્ષિત મૂઠ બનીને સાંભળી રહ્યા: ‘શંકર !’ તે ગળગળા થઈને બોલ્યા: ‘આંહી આપણે સૌ સાથે શું ખોટા હતા બેટા ! તું મને પાળતો, હું તને જાળવતો: તારી વહુ પણ સારાં હતાં. આવું ન કર્યું હોત તો ?’

‘પ્રગતિ અને વિકાસ, પિતાજી ! અટકાવી શકાતાં નથી !’ શંકરે બેદરકાર ઉત્તર વાળ્યો.

દીક્ષિતે બીજા પુત્ર તરફ જોયું: ‘બેટા ! તું ?’

‘હું ?—’ રામભાઈએ ઉત્તર વાળ્યો: ‘હું પછાત કેમ રહી શકું ?—મેં ‘અમદાવાદી હોટેલ’માં તમારા નામ પર, અમુક રકમ જમા મૂકી છે. તમે સુખેથી, રૂમ નં. ૧૩માં રહેજો ને ખાતે પીજો. બાકી, હું ધારું છું કે, હવે વધારે વખત, ઘર આંગણે ચૂલા રાખી,

હું પંચાત વર્ગમાં ખપવા-માગતો નથી. દુનિયા ખૂબ આગળ વધી છે, ને હું ઘણો પાછળ છું. મારે ઝડપથી તેને પકડી પાડવી રહી. ચા-લો સાહેબજી !'

‘અરે ! રામ ! લાઇ !—’

‘અમદાવાદી હોટેલ. રૂમ નં. ૧૩. તમે ત્યાં જાઓ, બધી સગવડ મળશે.’

‘એને તું ?—’

‘હું ત્યાં જ રૂમ નં. ૧૫૩ માં છું.’

‘અરેરે ! આ ઘર ?’

‘આ ઘર વેચીને, સાઈ ફર્નચર મંગાવવાની ગોઠવણ પણ થઇ ગઇ છે !’

‘હું !—’

‘એ તો એમ જ થાય, પિતાજી ! જૂનો જમાનો નવાને ન જ આજખી શકે. ચાલો હું જાઉંઃ શ્રીમતી મોંઝી રાહ જોતી હશે. આપણે ઘણીવાર સાંજે તો મળવાના જ હોં કે ?—હ-હલો-સાહેબજી.’

*
* *

૨

એલીસબિથ પાસે આવેલી ગંજવર ‘અમદાવાદી હોટેલ’ના, નવમા મળલા પર, સત્તાવીશમા રૂમમાં, બે ત્રણ જુવાન માણસો ભેગા થયા હતા. એ રૂમના હમેશાના રહેવાસી હિરણ્યકુમારના લગ્નોત્સવની તિથિ હોવાથી, આ મિત્રો આજે વિનોદ કરવા આવ્યા હતા. રૂમની બેરોબર વસ્ત્રોવસ્ત્ર એક ગોળ ટેબલ હતું, અને તેની આસપાસ ગોઠવાઈને એક સ્ત્રી અને ચાર જુવાન માણસો બેસા હતા. પાસે એક ખુણામાં બીજા ટેબલ પર, વિજળીના ચાર દીવા બેળા રહ્યા હતાઃ ઉપરથી પંખાનો ધીમે ચપ્પાજ પણ આવતો હતોઃ અને સાંમેની ભોંતમાં ગોઠવેલા, વિજળીના યંત્રના પ્રતાપથી, આખી રૂમ હુંફ ભરેલી લાગતી હતી.

બહાર માત્ર ત્રણ પ્રકારના અવાજો આવતા હતાઃ મોટરના, મોટરસાઈકલના અને ગંગનમાં ચાંદનીમાં ખેલવા નીકળેલા કેટલાક વિમાનના.

‘આજે તમારા લગ્ને એક વર્ષ પૂરું થાય છે નાં ?...’

એક જુવાન, જેણે અમેરીકન ટાઇપના ક્રાટ પાટલુન ને હેટ ચડાવ્યાં હતાં, તેણે પેલી સ્ત્રી સામે જોઈને પૂછ્યું.

સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યોઃ ‘હા !’

‘અને પરિણામ ?’

બધાએ આતુરતાથી સ્ત્રી સામે જોયુંઃ તેણે પોતાની ડોક એક તરફ જરા નમાવી, થોડું હસી ને પ્રશ્ન ઉત્તર વાળ્યોઃ

‘મને લાગે છે, ડૉક્ટર ! કે તમારી મદદની જરૂર પડશે. હિરણ્યકુમારનો સ્વભાવ મને અનુકૂલ નહિ પડે.’

‘ડૉક્ટર શેફથી હિરણ્યકુમાર સામે જોઈ રહ્યોઃ હિરણ્યકુમારે તેની નજર ચૂકાવી.

‘અવળો ! તે બેરોબર વિચાર કરી છે ?—’ હિરણ્યકુમારે સંવર્ણી તરફ ફરીને કહ્યું.

‘હા’ સ્ત્રીએ ટૂંકા પથુ દદ જવાબ વાળ્યો.

‘સૂવણી ! ખરાબર વિચાર કરજો હો બેન !-’

‘તમારા કરતાં હું મારું હિત વધારે સમજું છું ભાઈ !’

‘બસ, સારે પ્રત્યું. એ આગ્રહનો વિષય જ ન હોઈ શકે.’ ડૉક્ટરે, પોતાના ખીસામાંથી થંદીઆળ કાઢી તેમાં બેતાં બેતાં કેલું: ‘નવ ને પાંચીસ’ !

‘હું ! ચાલો સારે, સૂવણી બેન, તું આવે છે કે ?’

‘હાસ્તો !-’

સૂવણી બેડી યઇ, તેના ભાઇએ હિરણ્યકુમાર સાથે હસ્તધુનન કરી લીધી, અને ડૉક્ટર પથુ હાથ મીલાવીને ચાલતા ચવાની તૈયારીમાં હતા, તેટલામાં અચાનક સાંભળું હોય તેમ તેણે પોતાના પાટલુનના ખીસામાં હાથ નાખ્યો, એક કાગળ ખેંચી કાઢ્યો, ને તે ટેબલ પર હિરણ્યકુમાર સામે ધર્યો.

‘આ આપનો કરારલેખ સાહેબ !’

‘ઑહ !’

‘અને—’ ડૉક્ટરે બીજા ખીસામાં હાથ નાખ્યો—‘આ આપનું ‘ખીલ’ સાહેબ !’

‘ચે-સ-કેટલું છે ?-શાનું છે ?’

‘કેટલું છે તે કહું ને શાનું છે તે આપ જાણો છો: પંદરસો સાહ, તેર આના, નવ પાઇ, સાહેબ !’

‘ખરાબર, સારું—’ હિરણ્યકુમાર ખુરશી પરથી બેડો યઇ, સૌની સાથે ચાલ્યો.

‘અને—’ ડૉક્ટરે પાછા ફરતાં કહ્યું: ‘છેલ્લી પરીક્ષાનું ખીલ—હવે આવશે.’

‘છેલ્લી પરીક્ષા ?-’

ડૉક્ટરે પાટલુનના બન્ને ખીસામાં હાથ નાખ્યા, બીજા આગલા ભાગ પર ઉભા રહી શરીર લંબાવ્યું ને ભાપલુકતાની ઢબે બોલ્યા:

‘આપ જાણો છો સાહેબ !-કે આવા વાર્ષિક કરારથી ચંચલાં લગ્નને, ગંધર્વમેન્ટના કાયદા પ્રમાણે, હમેશાં સંતતિનિયમનની દવા લેવાની હોય છે કે જ્યો, વરસને અંતે, એક બીજાને અનુકૂલ ન પડે, ને આપ છૂટા થાઓ છો તેમ છૂટા થાય તો, તેમનાં સંતાનોની કોઇ જાતની ચિંતા-અનાથાશ્રમ, સરકાર કે સંમાજ કોઇ પર ન રહે. તે પ્રમાણે હું હમેશાં એક વર્ષ સુધી સૂવણીને તપાસી ગયો છું તે આપને વિદિત છે. કેમ સૂવણી ?’

સૂવણીએ હસતાં ડોકું ધૂણાવ્યું.

‘જે તપાસને પરિણામે આજે તમે બન્ને નચિત છૂટા યઇ શકો છો.’

‘ખરાબર, એનું આ ખીલ તમે આપ્યું તે ?’

‘હા હા.’

‘પછી-બીજા ખીસાની શી વાત છે ? છેલ્લી પરીક્ષા—’

‘એવું છે, સાહેબ, કે સૂવણીને છેલ્લી વખત તપાસી-લેવી પડશે, તારવંકી જ, તે બીજા વાર્ષિક લગ્નકરારમાં જોડાઈ શકશે.’

‘ઑહ !-’

‘ત્રણે જણાં ચાલતા ચવા. હિરણ્યકુમાર ખારણા પાસે જ ઉભો.

‘સાહેબજી !’

‘જી હા. સાહેબજી !’

‘સૂવણી આવજો !’

‘હા. આવજો !’

છેલ્લા શબ્દની પાછળ બારણું ખીડાયું ને હિરણ્યકુમાર, ઉતાવળે ઉતાવળે ટબલ પાસે પહોંચ્યો. બીલ જોવા મંડ્યો. ‘ચંદરસો સાઠ, તેર આના, નવ પાઈ.’ ઘણું કહેવાયઃ ચાલો પત્યું કરીને, તે ખાટલા પર પડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેટલામાં જ તેના બારણા પર ટકોરા પડ્યા.

હિરણ્યકુમાર સફળો બેઠો થયો. પાછા ફર્યા કે શું એવી કુતુહલવૃત્તિથી તેણે ઉતાવળે બારણું ખોલ્યું. સામે ત્રેવીસ ચોવીસ વર્ષની એક સ્ત્રી ઉભેલી માલમ પડી.

‘સૂવણી બેન આવ્યાં છે કે ?-’

‘ના. એ તો ગયાં.’

‘કેમ ?’

‘તેમને સ્વભાવ અતુકલ ન આવ્યો.’

‘એમ ?-’

‘તમે કોણ ?’

‘હું. લક્ષ્મી. સૂવણીની નાની બેન છું.’

‘હા. હા. તમે તો મુકુન્દરાય સાથે, લગ્નવિધિથી જોડાયેલાં હતાં કાં ?’

‘હા. પણ આજે જ અમારો કરાર પૂરો થયો છે. એમનો સ્વભાવ ઉગ્ર છે. અને ઉગ્ર સ્વભાવ એટલે રોગ.’

‘બરાબર છે.’

‘તમને સૂવણી સાથે કેમ ન જાણ્યું ?’

‘મને, એનો સ્વભાવ બહુ ઠંડો લાગ્યો. મને જરા ઉગ્ર પ્રકૃતિ પર મોહ છે.’

‘એમ, ત્યારે તો હું ઉગ્ર પ્રકૃતિ...’

‘તમને શવે તો-’

‘મને વાંધો નથી, તમે બીજો વચનથી બંધાયા ન હો તો.’

‘ના. ના-’ હિરણ્યકુમારે ટોકરી પર જ હાથ લગાવ્યો.

‘હલો, કોણ ?-રામો,’

‘હા’

‘ડોક્ટર સાહેબ દરવાજેથી નીકળી ગયા કે ?’

‘જી ના.’

‘જરા નીકળે તો પાછા મોકલજો.’

‘કેમ ?-’ લક્ષ્મીએ પૂછ્યું.

‘તમારે છેલ્લી પરીક્ષા આપવી પડશે નાં ?-’

‘હા. હા.’

એશિયાનું ભાવિ

૧૮મી અને ૧૯મી સદીમાં એશિયા પર ગોરાઓની પ્રભુતા હતી, પણ એ પ્રભુતા કાંઈ સદા કાળને માટે તો ઓછી જ ટકે એમ છે ? આજે એ પ્રભુતા આથમતી હોય એવાં ચિન્હો જણાવા માંડ્યાં છે. રશિયા અને જાપાનનું યુદ્ધ એ આથમવાનું પહેલું ચિહ્ન. છેલ્લા મહાભારત યુદ્ધે યુરોપને સખળડખળ કરી નાખ્યું; હવે પછીનાં યુદ્ધો એશિયાની શૂંખલા તોડશે-એશિયા સ્વતંત્ર બનશે.

છેલ્લા મહાભારત યુદ્ધથી યુરોપને શીખામણ મળી હોય એમ દેખાતું નથી. ઉલટું યુરોપના જૂદા જૂદા દેશોએ પોતાનું ખુશ્કી અને દરીઆઈ લશ્કર વધારવા માંડ્યું છે. જર્મનીનો ઘાટ ઉતાર્યો પછી ઈંગ્લાંડ અને રશિયા એક બીજાની સામે પહેલાંની જ માફક ધુરંદરા માંડ્યા છે અને બોલ્શેવિકમના બંધાના હેઠળ બંને દેશો એશિયામાં એક બીજાની ઉપર આક્રમણ કર્યે જાય છે. આજે રશિયાની લડાયક શક્તિ પહેલાંના કરતાં ઓછી થઈ છે એટલે એ શસ્ત્રોને બદલે પત્રોનો મારો ચલાવે છે. ચીનમાં તો આ પત્રોના મારાથી નવી જ ભગ્નતિનું શું પરિણામ આવશે એ કહી શકાય એમ નથી. સાથે સાથે એ પણ ચોક્કસ છે કે શાંગ્હાઈ જેવા કાયા સોનાના બંદરને ગોરાઓ એમને એમ, યુદ્ધ કર્યા સિવાય છોડી દે એ બને એમ નથી. ચીનાઓએ બૅંકોકાંટના શસ્ત્રથી હોંગકોંગના બંદરને ધૂળધાળી કર્યું છે. એ જ શસ્ત્રથી તેઓ બીજાં બંદરો પર પણ કાગડા ઉડાડે તો નવાઈ જેવું નથી. આજે જે રીતે ગોરાઓ જાપાનમાં રહે છે તે જ રીતે વીસ વરસની અંદર તેઓ ચીનમાં રહેતા થઈ જશે, પણ એ સ્થિતિ આવનાં પહેલાં ભારે કડવાસ અને ખૂનરેણ થવાની.

હિંદુસ્તાન

હિંદુસ્તાનમાં ઐટલિટનનું રાજ્ય વધારે ને વધારે ડાલતું જાય છે. ઐટલિટનને બીજા કોઈ મોટા યુદ્ધમાં રોકાવાનો પ્રસંગ આવ્યો કે તરત જ એ રાજ્ય ઢળી પડનાર છે. ઐટલિટનની પરદેશ સાથેની રાજનીતિના મુદ્દા ત્રણ છે: (૧) યુરોપની સામે પોતાનું રક્ષણ કરવું; (૨) એશિયાની શહેનશાહતનું રક્ષણ કરવું; અને (૩) અમેરિકા તથા હુમિનિયનોને રાજી રાખવા. આ મુદ્દાઓ ઘણીવાર અંદર અંદર લડી પડે છે. દાખલા તરીકે, યુરોપની અંદર પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે ઐટલિટનને જર્મની સામે વેર બાંધવું પડ્યું અને એને જ માટે ૧૯૦૭માં રશિયા સાથે સંધિ કરવી પડી જેને પરિણામે એશિયા પરની હકુમતમાં ઘણી જ છૂટછાટ મૂકવાનો વખત આવ્યો. આ પહેલાં અને બીજા મુદ્દા વચ્ચેનો વિરોધ. એશિયામાં પોતાનો પગ મજબૂત કરવા કરવા માટે ઐટલિટને જાપાન સાથે સંધિ કરી. ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનમાં બળવો ભગે તો જાપાનની મદદ મળી શકે એવા આ સંધિનો હેતુ હતો પણ અમેરિકા અને હુમિનિયનોને આ સંધિ પસંદ પડી નહિ એટલે એ પડતી મૂકવી પડી. આ બીજા અને ત્રીજા મુદ્દા વચ્ચેનો વિરોધ. એશિયામાં લાલ રંગ (બ્રિટિશ શહેનશાહત) ફેલાય એ

વળી અમેરિકાને શાનું પસંદ હોય ? અને અમેરિકાને, ગઈ લગાધમાં આટલી બધી મદદ મળ્યા પછી, ખુશ રાખ્યા વિના છોડવાંડને છૂટકો ક્યાં છે ? આથી જ હિંદુસ્તાનની ચળવળને નિર્દય રીતે દાબી દેતાં છોડવાંડનો હાથ ધ્રુવે છે. આથી જ હિંદુસ્તાનની સાથે હિંદી સરકાર નરમી ગરમીથી કામ લઈ રહી છે.

આ કારણોને લીધે એમ લાગે છે કે ધરમાં આગ લાગતાં છોડે-ડ હિંદુસ્તાનને જરૂર જોઈ એસશે. આ આંદોલનમાંથી બચવાનો છોડેડને માટે એક ઉપાય છે: હિંદુસ્તાનની સાથે એ મોટા મનથી વર્તે અને એને હુમ્મિનિયન જેવું સ્વરાજ આપે. પણ આમ બનશે એમ મને લાગતું નથી. સંકટો વેડી વેડી બ્રિટિશોનું મન મોહું નહિ પણ હુંકુ થયું છે અને આવી પરિસ્થિતિને માટે જે દીર્ઘદષ્ટિ જોઈએ તો બ્રિટિશ રાજનીતિજ્ઞોમાં રહી નથી.

આજે જેઓ જીવન છે તેમની જ હયાતીમાં એશિયા યુરોપની ધૂંસરીમાંથી છૂટશે એમ મને યોક્તસ જણાય છે. એક અંગ્રેજ તરીકે મારા મનમાં ગમે તે ભાવો હોય પણ આઝાદીના આશક તરીકે મારે કહેવું જોઈએ કે આ ફેરફારથી સૌ સારાં વાંતાં જ થશે. મને ડર છે કે આ ફેરફાર આટલેથી જ નહિ અટકે. ઑસ્ટ્રેલિયા, સાઉથ આફ્રિકા વગેરે મુલકો આજે ગોરાઓના હાથમાં છે પણ તેમની આબોહવા ગોરાઓ કરતાં હિંદીઓ, ચીનાઓ અને જાપાનીઓને વધારે અનુકૂળ છે. જાપાન શક્તિસંપન્ન બનશે ત્યારે આ મુલકો મેળવવા જરૂર જંગ મચવશે અને એ વખતે એવું દારણ યુદ્ધ થશે કે યુરોપિયનોને પોતાનું રક્ષણ કરતાં નવ નેમ્ત ઉતરશે; પણ આવી ઘટનાને હજુ વાર છે, છતાં ઘટના જરૂર એક દિવસ બનવાની છે એ નિઃસંશય છે.

એશિયા-યુરોપનો આ વિગ્રહ જગજૂતો છે. આ ચીંચોડામાં એકવાર યુરોપ જાયે તો એકવાર એશિયા જાયે એમ ચાલ્યા કરે છે, પણ એથી માનવજાતની પ્રગતિ થતી નથી, અવગતિ થાય છે. મને આશા છે કે એક એવો દિવસ આવશે જ્યારે યુરોપ એશિયાને અને એશિયા યુરોપને પોતપોતાની રીતે જંબીને બેસવા દેશે, પણ એ દિવસ હજુ ધણો દૂર છે. પ્રજાસંઘ-લીંગ એક નેશન-સ-આ વિગ્રહને શમાવી શકે તેમ નથી, કારણ કે તેનાં કારણ ધણાં જોડાં છે. યુરોપમાં જીવનનું ધોરણ જાયું છે; એશિયામાં વસિત વધારે છે. અમેરિકા અને બ્રિટિશ હુમ્મિનિયનોમાં એશિયાવાસીઓની જે અટકાયત થાય છે તે લોકોના ટ્રેડ યુનિયનો અને મજૂરો તરફથી થાય છે. મૂડીદારો તો આવા સસ્તે દરે કામ કરનાર મજૂરોને પ્રલોભી વધાવે પણ ગોરા મજૂરોને એ પાલવે તેમ નથી. આથી એશિયામાં ચાલતાં ધણાંખરાં કારખાનાંમાં યુરોપની મૂડી રોકાઈ છે. ટ્રેડ યુનિયનોના મજૂરોને સીધા કરવા માટે એશિયાના ભૂખે મરતા મજૂરો યુરોપીય મૂડીદારોના હાથમાં જળી હથિયાર છે અને એ હથિયાર તેઓ વાપરે પણ છે. દિવસે દિવસે જેમ જેમ એશિયાનો હુનરઉદ્યોગ ખીલતો જાય છે તેમ તેમ તેની અને યુરોપ અમેરિકાના હુનરઉદ્યોગ વચ્ચે હરીફાઈ જામતી જાય છે. પણ પશ્ચિમના જે દેશોમાં મજૂરોની સત્તા છે તે દેશો પોતાની બનાવટની ચીજો જે મુલકમાં પ્રપતી હોય તે મુલકમાંથી, આજે સાઉથ આફ્રિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયા કરે છે તેમ, એશિયાની ચીજોને હાંપી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવાના અને આમાંથી વિગ્રહો સળગવાના આથી જ્યાં સુધી એશિયામાં જીવનનું ધોરણ યુરોપ જેટલું જાયું ન થાય અને મરણ પ્રમાણ યુરોપ જેટલું ઘટે નહિ ત્યાં સુધી પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મેળ નહિ ખાય તે નહિ જ ખાય.

ત્યાં સુધી પૂરોપીઠ મૂડીદારો એશિયાને ચૂસ્યા કરશે-અને પૂરોપના મગૂરો એશિયાના મગૂ-
રાથી બીન્યાં કરશે.

મૃત જીવનની જરૂરી પૂરાણી રીતોને વળગી રહે એશિયાને હવે માલે તેમ
નથી. માનવજીવનના પ્રારંભકાળમાં રખડતા ભ્રમતા મનુષ્યો એક જગ્યાએ દરીદ્રામ
રહી ખેતી કરતા મનુષ્યોનો ઉપહાસ કરતા, એમની નિંદા કરતા, એમને ધિક્કારતા, છતાં
આખરે તો ખેતીનો જ જય થયો. આજે એ ખેતીકારની સંસ્કૃતિના આદર્શો સાંચાકળાના
આદર્શોથી વિરુદ્ધ છે. પણુ છેવટે તો એ સાંચાકળાનો જ જય છે, કારણ કે સાંચાકળા
વિના સ્વદેશનું રક્ષણ કરવું અશક્ય છે. આથી જગતમાં એક નવું ઔદ્યોગિક એકીકરણ
રમપાશે જોવા બધાં ભેદો અને ઉપભેદો ભૂલાઈ જશે, ભૂંસાઈ જશે અને જગત એકરૂપ
બનશે. સાંચાકામ પર મનુષ્યનું પ્રભુત્વ થશે અને એ પ્રભુત્વથી મનુષ્ય સુખી થશે. *

બટ્રાન્ડ રસેલ

શિવ-સ્તોત્ર

[રાગ ભૂપાલિ, ત્રિતાલ] :

[આ ગીતો 'સાધનો પર્વત' નાટક ભજવાયું તેમાંથી લીધાં છે. પ્રસંગને અનુકૂલ શુદ્ધ
સામીય શબ્દો પંડિત બાલીલાલ શિવલાલે ચોજેલા છે, જેઓ પ્રસિદ્ધ સંગીત વિશારદ ભાવખંડેના
પદસિંધ છે. એ શબ્દ પ્રમાણે રાખ્દાય'ની ચોજના શ્રી. રસિકલાલ ડોડાલાલ પરીખે કરેલી છે.]

જય યતિવર શિવ સંહતાં, પુનિતા

અર્ધાંગ સદા ગિરિદુહિતા—જય ૦

જય તવ લોચન કામનું હાહકં

પાવક પ્રેમનું જય શિરસરિતા

વિવિધ રૂપથી વ્યાપ્ત જગતમાં

એક મહાદેવ તું હિ પિતા—જય ૦

* મદ્રાસના 'દિ'ડુ' પત્રના તારીખે: એકમાંથી હેતુત.

વસન્તાવતાર

[ગાગ દેશ, તાલ દીપ]

સખી ! આવે આ સોડમ શેની,

આ સોડમ શેની

કે આંખો મ્હોરીઓ રે લોલ. ૧

સખી ! વાયે આ વાયરા ક્યાંથી,

આ વાયરા ક્યાંથી

કે મલયવન હાલીઆં રે લોલ. ૨

(સાખી) *

કોનો ટહુકો આવતો ? કોયલ ગાન કરન્ત

કોનાં ચેતન ફેરતાં ? જામે માસ વસન્ત.

સખી ! હેયે આ થનગન શેની,

આ થનગન શેની

કે મન્મથ ડોલતો રે લોલ.

* અસલ આ સાખીને બદલે નીચે પ્રમાણે હતું : પણ રસના વૈવિધ્ય માટે સંગીતશાસ્ત્રીની સૂચનાથી સાખી મૂકી છે.

સખી ! આવે આ ટહુકો કોનો,

આ ટહુકો કોનો

કે કોયલ યોલતો રે લોલ. ૩

સખી ! ફેરે આ ચેતન કોનાં,

આ ચેતન કોનાં

કે મધુ માસ જામીઓ રે લોલ. ૪

शिव-स्तोत्र

[त्रय भूपाति, त्रिताल]

सां सां
ज य

ध प ग री सां ध सा री प ग ग - ध ग ग री
य ति व र | शि व सं ड | छ र ता ड | पु नि ता ड |

प सां सां सां
ग प ध सा ध प ग री गं री सां री. सां ध सां सां
म ड धा ड | ग स हा ड | गि रि दु छि | ता ड ज य |

अंतरे

प सा
ग ग ग ग प - ध ध सां - सां सां सां रीं सां सां
ज य त व | लो ड न न | को ड म नुं | हो ड छे क |

सां
सां ध ध ध सां - री री सां रीं गं री री सां ध प ग
पा ड व क | ग्रे ड म नुं | ज य शि र | स रि ता ड ड |

प ग
ग ग ग री ग ग ध प री - री सा सा री सा -
वि वि ध रू | ड प धी ड | व्या ड भत ज | गं त भां ड |

सां - गं रीं सां - प ध री सां ध प ग - सां सां
ओ ड क म | छो ड के ड | प छं छि पि | ता ड ज य |

ਅਸੰਤਾਪਤਾਰੇ

[ਸਾਗ ਦੇਸ, ਗਾਥਾ ਛਾਇ]

ਨਿਸਾ
ਸੰਘੀ

ਸਾ
ਨਿਸਾ ਰੀ ਰੀ - ਰੀ - ਰੀਮ ਪੁਨਿ ਧ ਪ ਪ ਧ
ਆਂਡ ਡ ਵੇ ਡ ਆ ਡ | ਸੋਂਡ ਡਡ ਡ ਡ ਮ ਡ |
x

ਪ
ਮ ਗ ਰੀ - ਰੀ - ਨਿ - ਧ ਪ ਪ ਧ
ਸੋ ਡ ਨੀ ਡ ਆ ਡ | ਸੋਂਡ ਡ ਡ ਡ ਮ ਡ |
x

ਪ
ਮ ਗ ਰੀ - ਰੀ - ਰੀ ਪ ਮ ਪ - -
ਸੋ ਡ ਨੀ ਡ ਡੇ ਡ | ਆਂਡ ਡ ਡ ਆ ਡ ਡ |
x

ਮ
- - ਰੀ ਪ ਮ ਗ ਰੀ ਗ ਰੀ ਨਿ - -
ਡ ਡ ਮੁੱਛੋ ਡ ਰੀ ਡ | ਆਂਡ ਡ ਡ ਡੇ ਡ ਡ |
x

ਨਿ
ਸਾ - - - - - - - - - - - ਨਿ ਨਿ
ਲੋ ਡ ਡ ਡ ਡ ਡ | ਡ ਡ ਡ ਡੇ ਸ ਘੀ |
x

ਸਾਂ
ਨਿ - ਸਾਂ - ਸਾਂ - ਨਿ ਸਾਂ ਰੀ ਨਿ ਧ ਨਿ
ਪਾ ਡ ਧੇ ਡ ਆ ਡ | ਪਾ ਡ ਡ ਧੇ ਰਾ ਡ |
x

ਪ
ਪ ਪ - ਮਗ ਰੀ ਮ ਪ ਸਾਂ ਨਿ ਧ ਨਿ
* ਅਸਥ ਆਂਡ ਆਂਡ ਡ | ਪਾ ਡ ਡ ਧੇ ਰਾ ਡ |
x

ਸੁਨਾਈ ਸਾਘੀ ਮੁਖੀ ਛੇ.

ਸਘੀ ! ਆਏ ਆ ਰੁਝੇ ਕੋਨੇ,

ਆ ਰੁਝੇ ਕੋਨੇ

ਕੇ ਕੋਧ ਘੋਰਤੋ ਦੇ ਲੋਧ. ੩

ਸਘੀ ! ਕੋਧੇ ਆ ਬੇਤਨ ਕੋਨੇ,

ਆ ਬੇਤਨ ਕੋਨੇ

ਕੇ ਮਧੁ ਮਾਸ ਨਮੀਐ ਦੇ ਲੋਧ. ੪

ભાવનગર છાત્રાલય સંમેલન

છાત્રાલય એ ગૂજરાતમાં પંદર વીસ વર્ષ જેટલી જૂની ચીજ થઈ, એટલે હમણું ભાવનગરમાં જે સંમેલન ભરાયું તે જરાયે વહેંકું નહોતું. આયું સંમેલન ભરવાનો વિચાર મોતીલાલ જેવાએ કેટલાંક વર્ષો સેન્ધો, જગજીવનદાસ જેવાએ પાંચ વર્ષ સેન્ધો, નાનાલાલ જેવાએ અઢી વર્ષ સેન્ધો અને અંતે સૌના સામટા સેવનથી પાર ઉતર્યો.

અથવા બધો જશ આટલા પુરસ્કર્તાઓને જ વહેંચી આપવો શા માટે? બોડિંગો આને જે દબે ચાલે છે તે જોતાં તો આવા સંમેલન માટે બોડિંગમાં વસનારા એકેએક જાગૃકની આંતરડી અચાત પણ રાત દહાડો ઝંખ્યાં કરી હશે? બિચારા શૂદ્રપતિઓની પ્રાર્થનાનો ફાળો પણ એાછો નહિ જ હોય. મારા જેવો બેદરકાર કેાઈક જ હશે કે જેણે પોતાનો નિબંધ પણ ચોથી કે પાંચમી નોટીસ પછી જ લખી મોકલ્યો! શૂદ્રપતિની અથવા જૂની ભાષામાં બોડિંગ-સુપરિન્ટેન્ડન્ટની દયાજનક રિયતિ જે જાણે તેને જ સમજાય કે સંમેલન માટે એની પ્રાર્થના કેટલી તીવ્ર હશે. એવી રિયતિ તો એક એ જાણે, બીજો જાણે જગતરૂપી છાત્રાલયનો મહાન શૂદ્રપતિ પરમાત્મા, કંઈ એક જાણે એને પગવવામાં આનંદ માણુનારા છોકરાઓ, પણ વધારેમાં વધારે તો સમજે કેાઈ સાવધી માતા જ, જેને નરોએ પરાધની ટોચું-એક બેનાં સંભાળવાનું આવી પડ્યું છે.

આટલી આટલી પ્રાર્થનાઓનું બળ એકું થયું છતાં ત્રણ વખત તારીખો નક્કી થઈ અને ત્રણ વખત ફરી ત્યારે છેવટે સંમેલન હેઠાણે આવ્યું. કેાણ જાણે કેાનાં આદિત્વનો એને નકયાં હશે ?

°

*

*

*

પણ પોતાના પોપણ માટે પોતાના સ્વનંત્ર પુરુષાર્થ ઉપર જ આધાર રાખવા માગે છે. તેથી ક્યાંક શિક્ષકોને પોતાનાં સંમેલનો ભરતા નોંધએ છીએ, શિક્ષકોમાંથી જે વળા બાલશિક્ષકોને જૂદા બેસીને ક્યાંક મૅટ્રીસોરી સંમેલન ભરતા નોંધએ છીએ, અને હવે મૃદપતિઓ પણ શા માટે બાકી રહી જાય ? તેમણે પણ પોતાનું સંમેલન ભરી લીધું, અને મૃદપતિઓમાંથી જે ભાવનગરમાં લુહાણા મૃદપતિઓએ પોતાનું અલગ સંમેલન ભર્યું.

એમ અલગ અલગ પડીને જીવનની બધી પ્રવૃત્તિઓ પોતપોતાનાં પોપણ મેળવવા ધાય તો જીવન વધે કે ઘટે અથવા ટકે જ કે કેમ એનો વિચાર વિચારકો કરે. ઉપમાઓ દર્શનાં જ સાંગોપાંગ મળતી નથી હોતી, છતાં જે માણસના શરીરની સાથે તેના સમગ્ર જીવનને સરખાવીએ તો, શરીર તો એ રીતે વર્તવા જતાં નાશ જ પામે. પણ ચોવીસે કલાક ઉપમા રૂપે શરીર સાથે જ રહેતું હોવા છતાં જીવનના કાપદામાં આપણે અથ્રદાણુ બનીએ છીએ, અને ઘણું અસંભવિત હોય છે એવા પર અંધઅદાણુ બનીએ છીએ. બાદથી દેશના ગરીબો સાથે ન સંધાઈએ તો પણ આપણે ખરી કેળવણી આપી શકીશું એમ આપણે માનીએ છીએ. આપણે જે આખું વર્ષ દેશભક્તિના પાઠો લણાવીએ તો વર્ષ આખરે દેશદ્રોહી સરકારને એક સલામ ખોટે મને ભરી લઈએ એમાં દેશભક્તિને કંઈ આંચ નહિ પહોંચે. એમ પણ આપણે માની લઈએ છીએ. જાત્રાલયોવાળા માની લે છે કે એક તરફથી ગેરિઆહી અને મેઝિનીનાં જીવન મોટેથી શીખનીશું તો બાળકોમાં પરદેશી કપડાં પહેરીને પણ દેશભક્તિ આવી જશે. કોમી જાત્રાલયો માની લે છે કે પોતાનાં છોકરાંને જૂદા વાડામાં વિદ્યાર્થીદેશમાં રાખવા છતાં તેઓ દેશને એક સમજનારા નહિવશે !

ત્યાં કોણ કોણ હતાં ?

આ પ્રમાણે જીવન અને કેળવણી એક છે એ સિદ્ધાન્તની અથ્રદાને પ્રતાપે તેમ જ લોકોનાં ને પધરા ને ખીલા ને ચીથરાં ને એવું એવું બધું ચિત્ર વિચિત્ર ટાળું સંપ્રસિદ્ધ કરવાથી તેમાંથી હુંદર જીવતું જાડ બનાવી શકાશે એ અસંભવિત ઉપરની અંધઅદાને પ્રતાપે જાત્રાલય સંમેલન પચરંગી બન્યું હતું. એ અનેક રીતે પચરંગી હતું: જેમ બહારનાં વસ્ત્રોમાં પચરંગી હતું, તેમ વિચારોમાં પણ પચરંગી હતું. ટૂંકી આવકમાં થોડો વધારો કરવાના હેતુથી ધંધો કરનારાઓ તેમાં હતા, વૈજ્ઞાનિક રીતે જાત્રાલયો અધ્યાવનારાઓ તેમાં હતા, દેશભક્તિના અખાડા તરીકે અધ્યાવનારાઓ હતા, જ્ઞાતજ્ઞાતની ધાર્મિક ક્રિયાઓ શીખવી દહને ધર્મનું ભાણું અધ્યાવનારાઓ પણ હતા, અને જૂતાં આશ્રમજીવનનાં પુસ્તકગન વર્ણુનેતે સાચાં કરવા મથનારાઓ પણ હતા. એમાં લા લા કરીને સાંભળનારાઓ પણ હતા, હું હું કરીને બોલનારાઓ પણ હતા અને એક માઈ ઉઠું કહેનારા અમમદારો પણ હતા. એકવાર સર્કસમાં ગણુ સિંદ, લેસ અને બકરીને સાથે પાણી પીતા જોયાં હતાં !

સંમેલનને અન્તે કેટલાક અસંતોષ બનાવતા હતા કે આ સંમેલન નકામું મધું, કંઈ સ્થાયી લાભ તેનાથી ન થઈ શક્યો. ન દરેક જાત્રાલયને માટે એક સરખો જીવનક્રમ બાંધી શકાયો, ન દરેકને માટે મૃદપતિની લાયકાતની નિશ્ચિત રેખા દોરી શકાય, ન જાત્રાલયોના બોરકને નિશ્ચિત ધોરણ પર મૂકી શકાયો કે ન મૃદપતિના પેટિયાનું નિશ્ચિત ધોરણ મુશ્કેલી શકાયું: મેજો થયો ને વીખાઈ ગયો. જેમ તેમ કરીને એક અનિયતકાલિક 'જાત્રાલય પત્રિકા' કાઢવાનું અને કોઈ બોલાવે તે જાત્રાલયોની મુલાકાત લઈને તેમની સ્થિતિ તપાસી સુએ તે સલાહ આપવાનું-એટલું જ આવડા મોટા સંમેલનનું ફળ કાઢી શકાયું. અસંતોષ

માનનારાઓ માને છે કે મેળાવાડાની સંખ્યા ધણી જામરી થઇ ગઇ તેથી સંગીન કામ ઓછું થયું. સાચી વાત એમ નહિ હોય કે સંમેલન પચરંગી હતું તેથી જ સંગીન કામ ન થઇ શક્યું ? એકરંગી સંમેલનો આના કરતાં અનેક ગણાં મોટાં થયાં છે અને સંગીન કાર્ય કરી ગયાં છે.

*

*

*

૬

પ્રતિનિધિઓ

કાઠિયાવાડનાં કેટલાંક રાજ્યોએ આ સંમેલનમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા હતા એ નોંધ લેવા જેવી વાત ગણુરી જોઇએ. પહેલાં આપણે ત્યાં રાજ્યો પ્રગ્મની પ્રજ્ઞસિઓમાં લાગ લેવામાં મગરૂરી માનતાં, હમણાં હમણાં પરદેશી અંગ્રેજને વાદે ચડીને તેઓ અવગ્રહ રહેતાં શીખી ગયાં છે. રાજમહેલમાંથી ઉતરીને શેરીમાં આવવામાં પોતાની માનદાનિ સમજતાં થયાં છે. પણ એ ખોટા અનુકરણમાંથી ઉગરીને લાવનગર, લોંબડી, ધાંગધ્રા, પાલીતાણાનાં રાજ્યો તરફથી અહીં પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. લાવનગરમાંથી પટ્ટણી સાહેબ તો રાજકાજને બાળુએ રાખી સંમેલનની જૂમિ ઉપર આવીને રહ્યા હતા. શ્રી. મોતીભાઈ અમીન તો પીયર અને સાસરું-જનનેના સગપણથી આવેલા હતા ! ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીનો એ પિયરનો નાતો અને ગાયકવાડ રાજ્યનો તે સાસરીનો. અંગ્રેજ રાજ્યના પ્રતિનિધિ હોય એવી આશા તો કેમ જ રાખી શકાય ? તેમને માટે વિલાપતનાં જામરાં જામરાં મોડિંગોનાં દષ્ટાન્તો ખૂટે ત્યારે આ દેશની પ્રગ્મના સંમેલનમાંથી કંઈક જોવાનું સુઝે. પણ સૂકાની સાથે કેટલુંક લીધું જગી ગયું. બીજોનાં, કાળીપરજનાં, અંત્યજનોનાં મોડિંગોના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો, જેઓ સરકારની નોકરીમાં હોવા છતાં એ નોકરી પોતાની પછાત કેમનાં બાળકોની લાગણીથી કરી રહ્યા છે તેમને અહીં આવવાની તક મળવી જોઈતી હતી એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

વડોદરાના શ્રી. મોતીભાઈએ પોતાના જે અનુભવો વર્ણવ્યા અને જે સલાહો આપી તે તો આ સંમેલનનું નવનીત જ નિવચ્યું. લાવનગરના વિદ્યાધિકારી ચિત્રલક્ષ્મણભાઈએ શિક્ષણ-સાત્રનું અને માનસસાત્રનું બહેળું ગાન બતાવીને તો સંમેલનને આશ્ચર્યચકિત કર્યું એ ગાનની પાછળ વાચનનો મોટો શ્રમ હતો તે એક આશ્ચર્ય, અને એક રાજદરબારી અધિકારી આટલું ગાન સંગ્રહીત કરવાની તકલીફમાં ઉતરે એ બીજું આશ્ચર્ય.

*

૬

૬

*

મસલત સમિતિ

સંમેલનનું જાહેર કામકાજ સરળ થઈ પડે એટલા માટે પહેલે દિવસે મસલત સમિતિ જેવું ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. કોઈને કશું લેવું દેવું તો હતું જ નહિ, એટલે મસલત સમિતિનાં બારણાં બંધ રાખવાનું અથવા તેની સંખ્યા મર્યાદિત કરવાનું પણ ન જ હોય આખા સંમેલને આ સમિતિમાં લાગ લીધો કહીએ તો લગભગ સત્ય ગણાય.

આ મસલત સમિતિએ જૂદા જૂદા ગૃહપતિઓનું અહીં એકત્રિત થવામાં શું શું દષ્ટિબિન્દુ હતું તે ફીક ફીક જણાવી આપ્યું. નરદરિભાઈએ શરૂઆત કરી. હાજરબની જરૂર જ નથી એવો અણખાયો પ્રશ્ન તેમણે ઉભો કર્યો. સમિતિમાં હાલકાર મચી મપો. ગૃહપતિઓએ પોતાનાં કલ્પનાનેત્રોથી જાણે પોતાનાં ગૃહોનાં બારણાં દેવાઈ જતાં હતાં.

અને છાત્રાલયોમાં શું સુધારા કરી શકાય એની મસલત કરવા મળ્યા હીએ, છાત્રાલયો બંધ કરાવવા નહિ, એવા લાવના અગાળે થવા લાગ્યા. નરહરિભાઈએ પોતાનાં કારણો જણાવ્યાં, તેમણે છાત્રાલયના ગતિઅનુભવ પરથી જોયું હતું કે હાં બાળકો માણાપના પ્રેમ વગર દીનરાય છે, તેમના ઉપર હલકા સંસ્કારો પડે છે, તેઓ રોટકીના દિસાબ ગણતાં, શીખે છે અને વધારે તો કુછંદી છોકરાઓના સંગમાં ગંદી ટેવો, શીખી પોતાનાં શરીર અને મનને લાસ કરે છે. છાત્રાલયના આ દોષો ખરા છે કે કેમ, તે દૂર થાય કે કેમ, એની ચર્ચા કરવાની ધીરજ કોઈએ બતાવી નહિ. જે ચર્ચાને અન્તે કંદાય છાત્રાલય બંધ કરવાના જ નિર્ણય પર આવવું પડે તેને કોઈ કેમ અપાય ?

મને પણ લાગે છે કે છાત્રાલયો જરૂરી છે કે નથી એ નક્કી કરવા અહીં બંધા ગૃહપતિઓ આવેલા હતા જ નહિ. એ પ્રશ્નને તેઓ નક્કો કરી શકે જ નહિ: કેટલાકોને તેનો અતિશય મોહ રહ્યો તેથી અને કેટલાકોને તેની સાથે પોતાની રાજીનો સંબંધ રહ્યો તેથી. પરંતુ આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા માટે ગૃહપતિઓને બદલે જે છાત્રાનું સંમેલન થયું હોય તો ધણું અગવડાળું પડે. ગૃહપતિઓ જે કંઈ શકે તો તેઓ પોતાની છાત્રાને એકલા મળાને ચર્ચા કરતા કંઈ. તેઓ છાત્રાલયને બંધ કરવાનો ઠરાવ કરે કે નહિ તે સમજાવું નથી, પણ ગૃહપતિને તરતોતરત રવાના કરી દેવાનો તો જરૂર નિર્ણય કરે.

આખરે આ પ્રશ્નમાંથી છૂટીને વહેવાર પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાની હાકલ પડી. ચર્ચામાં દાખલ કરવા માટે કેટલાકની પાસે તૈયાર મુદ્દા હતા, અને કેટલાકે તાત્કાલિક તૈયાર કરી લીધા.

• ચર્ચા

એ વિષયો અનેક અને અનંત. ધાર્મિક શિક્ષણથી માંડીને ગૃહપતિના પગાર સુધીના વિષયો તેમાં સમાઈ જતા હતા. કયાંથી શરૂ કરવું ને ક્યાં અટકવું એનો કેમ નિર્ણય થઈ શકે ? દુનિયાની વ્યવહાર-કુશળતાનો આશરો લઈ ધાર્મિક શિક્ષણથી શરૂઆત થઈ: છાત્રાલયમાં ધાર્મિક શિક્ષણની જરૂર છે. હા લાઈ જરૂર છે. ના કોણ પાડી શકે ? ધર્મ શું અને ધાર્મિક શિક્ષણ શું એ મુદ્દા આગ્યો કે તેજમાં માખી ફૂળી. અમે એકવાર સમુદ્રસ્નાન કરવા ગયા હતા. કિનારાની નજીકમાં જ રહીને અમે તરતા હતા. તરતા તો હતા, પણ અનંત જળરાશીનો ગભરાટ મનમાંથી કેમે કયો ખસે જ નહિ. દૂર દૂર જહાજો નિર્ભયપણે ચાલ્યાં જતાં હતાં. ગૃહપતિઓએ પણ અહીં કાંઈ કાંઈ જ નહાયાં કીધું. ગણેશ ધર્મશિક્ષણને નામે મંડાયા એટલે હવે બાઈ મોકળું થઈ ગયું. કોઈ લલા માણસ જેવા દેખાતા. લાઈ કહે કે છાત્રાલયમાં સગ ન કરવી જોઈએ, કોઈ મહેતાજી જેવા દેખાતા લાઈ કહે કે સગ કરવી જોઈએ, કોઈ પહેલવાન જેવા દેખાતા લાઈ વળી પ્રેમ કે લાડની મરકરી કરી કહે કે સગ વગર બાળકો સખત કેમ થાય ! કોણ નિર્ણય કરે ? બીજા ખુલામાંથી બીજો પ્રશ્ન ઉપડ્યો. કોઈ શિક્ષક લણાવવાનો ધંધો કરતો હોય તેણે એ ધંધાની સાથે ગૃહપતિનો પણ ધંધો મળે તો કરવો કે કેમ ? કોણ જવાબ દે ? વળી બીજા ભાગમાંથી કોઈ જલ પુરુષે જરા ગંભીર જણાવે સવાલ ઉપડ્યો: છાત્રાલયમાં ગૃહપતિઓ તરફથી કંઈ પણ હોય બનવા ન પામે. એટલા માટે ગૃહપતિ ૪૦ વર્ષની ઉંમરનો જ રાખવો, જે દુનિયાને જોઈ બોગવીને ધરાઈ ગયેલા હોય. બીજો છેડેથી કોઈ ઉત્સાહભરેલા લાઈએ સામે પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે એમ નહિ, ૪૦ વર્ષની અંદરનો માણસ જ ગૃહપતિ થઈ શકે. જલ મનવાળો, તેને હસે કે દુનિયાની જુરામનો આપડાને અનુભવ નથી. જુવાન મનવાળો જલ પર બીજાનું કે આ

વૃદ્ધો નવા લોહીને ધીનથી દેશે. આનો યે નિવેડો કોણ આપે ? એ પ્રશ્ન હતો હવામાં જ હતો ત્યાં કોઈ અનુભવીએ કહ્યું કે શૂદ્રપતિ ધરમારનાથો શૂદ્રરથ જ હોવો જોઈએ; તરત સામે પ્રશ્ન થયો કે ધરમાર વગરનો કક્કડ જ હોવો જોઈએ; ત્રીજાએ પરજોડા અને વગર પરજોડા એ બંને માટે વડીલાત કરવાની પોતાની તૈયારી તૈયાર કરી સમિતિને હસાવી દીધી અને કીક થયું કે આખો પ્રશ્ન એ હસવામાં ઘસડાઇ ગયો.

જ્ઞાતિ હાત્રાસયો ન જોઈએ ?

આં બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા વખતે ગરમાગરમી કીક જમી પણ તે પ્રશ્નોના પોતાના મદત્તને અંગે હતી તેના કરતાં નવા નવા પ્રશ્નો પોતાને માટે અવકાશ મેળવવા કંઈક અધીર જાની જતા તેની હતી. ખરી ગરમાગરમી હળનકાલ જોવીએ ઉપજતી. તેઓ કહે કે કોમી હાત્રાસયો હોવાં જ ન જોઈએ. ખરી રીતે તેમનો પ્રશ્ન હિન્દુસ્તાનના એક વિશાળ પ્રશ્નનો પેટા પ્રશ્ન જ હતો. જ્ઞાતિઓ આ દેશમાં હોવી જોઈએ કે નહિ, જ્ઞાતિઓ પોતા પોતાની તોખી તોખી ટોળાઓમાં એસીને જેમ નાતવરાઓ ઉગાવે છે તેમ પોતાની ઉન્નતિના વિચારો કરે કે નહિ. કેટલાક જોવીછ જોવાઓ માને છે કે જ્ઞાતિઓ હવે નહિવંત સંસ્થાઓ બની ગઇ છે, તેની પ્રવૃત્તિ નાતવરાથી આગળ જઈ શકે જ નહિ, તે દેશની દૃષ્ટિએ, મોટા સમાજની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શકે જ નહિ—માટે તે પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે નહિ. પણ આ સંમેલનમાં મોટો ભાગ કોમી હાત્રાસયના શૂદ્રપતિઓનો હતો: કોઈ કપોળ, કોઈ જંન, કોઈ હુલાણા, કોઈ બ્રાહ્મદ્વિયા, કોઈ શીમાળી, કોઈ રંગપૂત. તેમનામાં ઋષિમુનિઓએ સ્થાપન કરેલી પોતપોતાની પ્રાચીન જ્ઞાતિઓ માટે આવા વિચારો સાંભળી ખજલખાટ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. ખજલખાટ વધારે તો એટલા માટે કે એ જ્ઞાતિઓ આજે કંઈ નહિ તો પોતાના બાળકો માટે હાત્રાસયો ખોલવા જેવી પ્રગતિ-મુચક પ્રવૃત્તિ તો કરે છે જ. પણ જોવીછ જોવા એક બ્રાહ્મણની આંખમાં પળ એ પ્રગતિ તો આવતી જ નથી. તે તો તેને પ્રગતિને બદલે પડતીની જ મુચક સમજે છે. એ કહે છે કે આવાં જૂઠાં હાત્રાસયો એ બાળકોના કિશોર મગજમાં ઉઠશે બેટભાવ ઉમેા કરે છે, અને દેશની એકતાને તેડવી છેડી કાઢે છે. કોમી શૂદ્રપતિઓ આખી ઇંછેડાઇ ઉઠે એ દેખીતું છે. નાતના કોઈ સખી શૂદ્રરથોએ માંડ માંડ કરીને પૈસા કાઢ્યા હોય અને નાત જમાવવાનો કીર્તિદાયક રસ્તો મૂકીને હાત્રાસય ખોલ્યું હોય તોપણ તેને ઉત્તેજનમાં જોવી જોવાની દરખાસ્ત ! એ તો વળી કોમી હાત્રાસયને નાતવરાની દારમાં જ મૂકી દે છે !! એ કહે છે કે નાતમાં મોટાઈ મેળવવા માટે જ લોકો આવી જ્ઞાતિસંસ્થાઓ કાઢે છે. કીર્તિ માટે ન હોય તો ગમે તે કામના ગરીબોને માટે પોતાનું ધન કેમ ન વાપરે ?

અરધું શૂદ્રપતિઓના ઉજાટથી અને અરધું બીજા પ્રશ્નો આ બાળમના પ્રશ્નને ખસેડી પોતાનો માર્ગ કરવાને જોર કરના હતા તેથી આ પ્રશ્નોનો અન્ત કાલ્યા વગર જ આગળ ચાલ્યું પડ્યું; પણ મસક્ત સમિતિ આગળ ચાલી ઘડી હતી તેના કરતાં ધડિપાળો કારો અતિ ધણી ઝડપથી આગળ ધરી ગયો હતો. કેટલાકાએ તો મસક્ત સમિતિને શુકાત વગરના વડાણની માફક જ્યાં કાવે ત્યાં ઘસડાવી જોઈ તેની પાસેથી કોઈ ચોક્કસ કાર્યની આજ્ઞા છોડી દીધી અને હાનામાના ઉઠીને જવાર ચાલી ગયા. વખતેવખત એ સમિતિમાંથી જ કોઈ કોઈ ભાષણો ઉઠે અને કંઈ ચોક્કસ કાર્ય થયા વગર વખત વળી જાય છે એવી

ચેતવણી આપે. અન્તે મોડે મોડે પ્રમુખ વચ્ચે પડ્યા અને પોતે શ્રી. નાનાભાઈની સાથે મળીને મહત્વના દશ મુદ્દાઓ તારવી કાઢ્યા. અલખત એ મુદ્દાઓ કાઢવામાં તેમને અસહન સમિતિનું આડાઅવળા ચાલેલું કામકાજ પણ ઘણું જ દિશાદર્શક નિવડેલું હતું.

મસહત સમિતિ: સૌથી મહત્વનું અને રસિક કાર્ય

કેટલાકનો અભિપ્રાય એવો સાંભળ્યો છે કે આ મસહત સમિતિ કેવળ ફારસ જ નીવડ્યું. ખીજનો એવો છે કે સમિતિને પોતાનું કામ કરતાં જ ન આવડ્યું. ત્રીજનો અભિપ્રાય વળી એવો છે કે પ્રમુખ આદિક આગળ બેસનારાઓએ સમિતિને સરખી દોરવી નહિ. ચોથાનો વળી એવો છે કે સમિતિમાં ભાગ્યે જ કોઈ પોતાનો મત પાંધીને આવેલું હતું; ઘણા બોલવા ખાતર જ બોલવાને ઉભા થતા હતા. પણ એક વર્ગ એવું માનનારાઓનો પણ હતો, અને આ લખનાર પણ તેમાં જ સામેલ છે, કે આ મસહત સમિતિ એ જ આખા છાત્રાલય સંમેલનનું સૌથી મહત્વનું અને સૌથી રસિક કાર્ય હતું. ત્યાંથી જ નોંધ શકાયું કે છાત્રાલયનાં અને તેમના ચાલકોના પ્રશ્નો કયા છે; ત્યાંથી જ નોંધ શકાયું કે હાલના ગૃહપતિઓ કેટલે સુધી જઈ શકે એમ છે; ત્યાંથી જ નોંધ શકાયું કે છાત્રાલયો અને ગૃહપતિઓને વખતોવખત મળનારું એકાદ મંડળ હોય તો તેઓ તેને વધારે વધારી લે; ત્યાંથી જ નોંધ શકાયું કે આ સંમેલનની અને આવાં સંમેલનોની કિંમત એક મેળો તરીકે, પાતાવરણ ઉભું કરનાર એક સાધન તરીકે મોટી છે; અને ત્યાંથી જ નોંધ શકાયું કે અનૈક-વિધ વર્ગોનું અનેક અનેકવિધ મતો ધરાવનારું આ સંમેલન કોઈ સામાન્ય દરોવા કરીને તેનો એક સરખો અમલ કરી શકે નહિ.

* * * *

કેટલીક વ્યક્તિઓ કે જેમની છાપ આ સંમેલન ઉપર વિશેષરૂપે પડતી હતી તેમનાં રૂખચિત્રો દોરવાનો પ્રયત્ન કરું.

રૂખચિત્રો: પ્રમુખશ્રી

સૌથી પહેલાં વિવેક ખાતર પણ પ્રમુખને જ ગણાવવા નોંધ્યો, જે કે અહીં તો ગુણે પણ એમ કંઈ વિના છુટકો નથી. તેમના વ્યાખ્યાનનું દોહન કરવાની ફરજમાંથી હું છુટી જાઉં છું, કારણ કે પોતાના માસિકમાં પોતાનું વ્યાખ્યાન આપ્યા વગર તે ઓછો જ રહેવાના છે? એમના ગુરુજનોની સમક્ષ હવે આસન ઉપર બેઠેલા તે બહુ શોભતા હતા. શરૂઆતમાં હવે ચરીને બેસવાનો ક્રમ ક્ષોભ જણાતો હતો, પણ તરત જ આત્મવિશ્વાસ એકઠો કરી લીધો અને મોટામાં મોટાં ગુરુજીને માટે પણ પ્રમુખની ઘેટી ચોણસંપણે વગાડતા રહ્યા. દરેક ચર્ચાને અન્તે ચર્ચાનો સાર તેઓ તારવી જતાં. પ્રમુખ તરફથી સંમેલનને મળેલા ફાળામાં તેમનું ભાગ્ય ચડે કે તેમનું આ સારદોહન ચડે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. સારદોહનમાં તેમની હસદીર વિવેકશક્તિ ખ્યાન ખેંચનારી હતી. જે ભાષણો તેમાં રહેલા પદાતકા તરફને કારણે અથવા અરસિકતાને કારણે શ્રોતાવર્ગમાં અગ્રિય ચર્ચા પડતાં અને જેને વગર પ્રસંગે તાળીઓના ગડગડટથી વધારી લેવામાં આવતાં તેવાં ભાષણોમાંથી પણ સારદોહન વખતે પ્રમુખ સાહેબ ખસસ કરીને કોઈ કોઈ મુદ્દાઓનો ઉપયોગ કરી લેતા. પોતે બધું સાંભળીને યાદ રાખી લીધું છે એમ જનાવવા હોય, કે પંછી પોતાનાં શ્રોતાવર્ગ તરફથી અપમાનિત ભાષણકર્તાઓના અપમાનનો આ રીતના ઉત્તેજનથી કંઈક બદલો

વાળી આપવા ખાતર હોય; અગર તેમણે એ પક્ષેની સમતોડના જાળવવાની જે એક શક્તિ ખીલવેલી છે તેને લીધે હોય, પણ તેમની આ ચતુરાઈ અદ્ભુત હતી. કોઈ કહેના હતા કે. રામનારાયણ પાદક પોતાની વિદ્વતા અને અનુભવને કારણે પ્રમુખસ્થાનને યોગ્ય તો ખરા જ, પણ એ તો દલીલ પણ ગુણ લુએ અને દ્વંધના પણ લુએ-એમને તે ક્યાં પ્રમુખસ્થાને બેસાડ્યા. આ યે સાફ ને આ યે સાફ-એમ કહેવાનો જ જેનો સ્વભાવ તે એક ચોક્કસ રસ્તે શું દોરવે ? પરંતુ કોઈ પણ પ્રમુખ માટે એ ગુણ જ અગત્યનો ગણાય, અને પાદકે પોતાના સ્થાનને શોભાવ્યું તે એ ગુણને લીધે. તેઓ કોનીચે બેસા દોત અને એઓમાં એક કે બીજે પક્ષ લેવામાં હોત તો જ ઉલટું તે મહા ઉપાધિમાં આવી પડ્યા હોત!

નાનાભાઈ

જાત્રાલય સંમેલનનું મધ્યમિન્દુ તો નાનાભાઈ જ. દક્ષિણામૂર્તિ જાત્રાલય જે પંચમે આગળ વધતું ગયું તે જ પગલે તેઓ પોતે પણ આગળ વધતા રહ્યા છે; અથવા વધારે ખડું વર્ણન તો એ કે પોતે જેમ જેમ આગળ વધ્યા તેમ તેમ તેમણે જાત્રાલયને પણ પોતાની સાથે જ રાખ્યા કીધું. સંખ્યા પૂર્ણમાં સમાપ્ત થતા બ્રાહ્મણ ધર્મથી તેઓએ અને તેમના જાત્રાલયે શરૂઆત કરી અને આજે સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજ્ય એ જેનાં મુખ્ય લક્ષણો છે એવા ધર્મમાં ખસે આવી પહોંચ્યાં છે. તેઓ જ્યારે ઉભા થતા ત્યારે તેમની પાછળ વર્ષોની ચડતીપડતીના અનુભવનો મજબૂત ટેકો રહેતો. તેઓ એક એક શબ્દ ચીપીને બોલે છે તે કેવળ તેમની પ્રત્યેના પદ્ધતિનું જ દર્શક નથી રહ્યું, પણ અનુભવોથી મુદ્દત થઈ ગયેલા નિશ્ચયનું સૂચક છે. તેમના એકનિષ્ઠ કાર્યને, જો તેમણે પરસ્પર વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિ-એને એકસરખી વશ કરી છે. તેઓ શ્રેષ્ઠ અધ્યાપક છે તો શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થાપક પણ છે. તેઓ એક તરફથી વિદ્યાપીઠના કુલનાયક છે તો બીજી તરફથી દેશી રાજ્યોમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત છે. એક તરફથી ગાંધીજી જેવાને પોતાના મોવડી માને છે, તો બીજી તરફથી એકાદ ધર્મગુરુને માટે પણ હૃદયમાં સ્થાન સાચવી મૂકે છે. એક તરફથી કાકાસાહેબ જેવાની સાથે મિત્રાચારી બાંધી શકે છે તો બીજી તરફથી બ્રાહ્મણધર્મ અને કુળના અભિમાની સુરખીઓની સાથે પણ મિત્રાચારી સાચવી શકે છે. એક તરફથી ગાંધિને પી જનારાઓ સાથે લગીતા દેખાય છે તો બીજી તરફથી કેમી જાત્રાલયોના ચાલકોને વિશ્વાસ અને પ્રેમ આપી શકે છે, અને નાતજાત સગાંસંબંધીનાં મન પણ રીઝવી જાણે છે. એક તરફથી સંમેલનમાં ખાદીનાં ટોળાંએને નોતરી લાવે છે તો બીજી તરફથી ખાદીની સૂચક ધરોવના રંગોને પણ ખેંચી આણી શકે છે. જાત્રાલય સંમેલન જે તેની સંખ્યાથી, તેણે ફેલાવેલા મુંદરે અદાલતથી શોભી ઉઠ્યું તે નાનાભાઈના પ્રતાપે જ.

મોતીભાઈ ગમીન

મોતીભાઈનું વર્ણન ભાઈથી જગજગનદાસે જાત્રાલય પ્રવૃત્તિના પિતા તરીકે આપ્યું છે. તેનાથી વધારે મુંદર બીજું ન હોઈ શકે. જાત્રાલયો ઘણાઓએ કાઢ્યાં અને ચત્રાચ્યાં. પોતપોતાની સમજાયુ પ્રમાણે જાત્રાને ઉત્તમ સંસ્કારો અને ટેવો આપવાના ઘણાએ પ્રયત્ન કર્યો હશે. પણ જાત્રાલયનું જીવન પૂરું કરીને જગતમાં સમાવર્તન પામ્યા પછી જાત્રા સાથે કેટલા શુદ્ધપતિઓ મોતીભાઈના જેવો સંબંધ સાચવી શક્યા છે ? એ બાબતમાં મોતીભાઈ એક જ નહિ તો ધૃત્વે નગરે તો અવશ્ય આવે. હું કેટલાક એવા શુદ્ધપતિઓને જાણું છું

કે જેમની છાત્રાલયો ચલાવવાની રીતોને હું મોતીલાલની રીત કરતાં વધારે પસંદ કરું છું, જેઓનો છાત્રો તરફનો પ્રેમ મોતીલાલથી ઓછો નહિ જાહેર, જતાં છાત્રો સાથે જે સંબંધોનું બંધ બાંધવવા મોતીલાલ ભાગ્યશાળી છે તેનાથી એઓ વધારે છે. છાત્રાલયમાંથી મીઠાં ફરી કે તરત તેમને અને તેમના પ્રેમલયો છાત્રાલયને એ છાત્રા ખડુ જાહેરાતો આપે છે. રીતે જુદી જવાના જૂતકાળના ભંડારમાં ફેંકી દે છે.

મોતીલાલ વિશે બીજાઓ કહે છે અને તેઓ પોતે પણ કહે છે કે જાહેરમાં ભાષણ ન કરવા એ તેમનું લગભગ ગત છે. છાત્રાલય સંમેલનમાં તેમણે એ ગત જતું કર્યું. તેમનામાં વિનય અને સંકેત્ય જોઈતા પ્રમાણમાં છે અને તેથી તેઓ ખર્ચાં સુધી શ્રોતાઓના ટેળાની મધ્યમાં પોતાનું સ્થાન રાખવું હમેશાં પસંદ કરતા; કદાચ જાહેરમાં ખડુ ન બોલવું એ કંઈક અંશે એ વિનયને આભારી પણ હોય. પરંતુ આ છાત્રાલયમાં ને તેઓ પોતાનાં અનુભવ અને સલાહ ન આપે તો પોતે ખોટા વિનય સેવ્યો, ગણ્યો એમ તેમણે સમજ લીધું જણાવું હતું. જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ હાય આવ્યો ત્યારે ત્યારે તેઓ અદબથી માર્ગ કરી આપતા લોકોની વચમાં થઈને ભાષણકારના ટેબલ પાસે આવતા અને પોતાને કહેવાનું ઘણી જ (બિઝનેસ-લાઇક) સીધી સાદી વહેવારી વાણીમાં સંભળાવી જતા. આ સંમેલનને તેમણે એક જાહેર સભા નહિ ગણતાં ધંધાના ધંધાદારીઓનું ખાતંગી મંડળ ગણી પોતાનાં વિશ્વાસમાં લીધું. મૂંગા માણસ પણ પોતાના જીવનકાર્ય વિશે કંઈ કહેવા માગે ત્યારે તેની જલ છૂટી થઈ જાય, અને જલ સંપ્દશઃ છૂટે નહિ તો પણ તેની આંખોમાં ને હાથના આંગળામાં અને આંખો અંગમાં પોતાનો ભાવ મુકવાની અજબ શક્તિ આવે જ, તો પછી મોતીલાલ પણ પોતાના જીવનકાર્ય વિશે એ જ કાર્યને વરસા એક મંડળની પાસે બોલવા ઉઠે ત્યારે પોતાના મુનિવ્રતને આજુએ મુકવા તૈયાર થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

આ સંમેલનમાંથી કેટલાક જ્ઞાન લઈને ગયા, કેટલાક સંતોષ લઈને, કેટલાક આશા અને ઉત્સાહ લઈને પણ ગયા. મોતીલાલ આપી તો ઘણું ગયા, પણ લઈને તો મારા માનવા પ્રમાણે કંઈક અસંતોષ જ ગયા. એ સંગીત કામ કરનારા અને સંગીત કામમાં જ માનનારા છે. સંમેલન તેવું કામ તેની સંખ્યા અને વિવિધતાને લીધે ન ખતાવી શક્યું, પણ મોતીલાલના અસંતોષનું એક બીજું નિદાન કરવાની ઘૂષ્ટતા કરું ? તેમને લોકસેવાનાં કામો થાડુ ઓછા છે. તેમના મગજનું મૃદ્યુકરણ કેઈ રસાયનશાસ્ત્રી કરી શકે તો તે જીવંતજીવની લોકસેવાની યોજનાઓનું જ બનેલું માણસ ખડે ! પણ એ બધી યોજનાઓનો અમલ કરવાને તેઓ રાજ્યવર્તનને ઉપયોગ કરવાને દેવાયેલા છે. એ તંત્રનો શુભ એ છે કે ધારેલું કામ દૂકામાં દૂકા માર્ગે પેલી શકે. લોકને સાથે લઈને જે સેવાઓ કે સુધારાઓ કરવાના હોય છે તેની ગતિ ધીમાં અને માર્ગ લાંબો રહે છે. આ સંમેલન પણ એક લોકપ્રવૃત્તિ હતી. લોકો તો એમ જ એકઠા થઈ શકે, લોકો તો હસતા રમતા અને લડતા અગતતા જ પોતાનું કામ ચલાવી શકે; આમ દિશાહીન ચર્ચાઓમાંથી જ કાચે ફરીને નિશ્ચિત દિશાએ વળી શકે. રાજ્યતંત્ર તાકાલિક પારણામ આ રીતના કરતાં જાહેર ખતાવી શકે, પણ એ ફરિયાદોનું જ હોય છે એમ મોતીલાલ પોતે પણ સ્વીકારશે.

હરભાઈ

આ બી યાદીમાં બેસનાં હરભાઈ કદાચ સરભાણે, પણ એમણે એમનો વિષય ચર્ચનાં ને સરમ રાખી નથી તો એટલા જ બેસરમ બનીને આહોં પોતાનું સ્થાન લઈ લેવું બેઠાં. કિશોર ઉમરના છાત્રોની સાથે કામ લેવું એ કેટલું અઘરું છે એનો ખ્યાલ આ સંમેલનમાં હરભાઈએ જ આપ્યો. કિશોર વયની અંદર જે જાતિ-જ્ઞાન જાગૃત થાય છે તેનાથી અલુ-જાણુ રહેનારના હાથમાં છાત્રાલય જેવી સંસ્થા રહે એ બેખમકારક છે. સેક્સ, જાતિ એ બે શબ્દોથી તેમણે સંમેલનનું વાતાવરણ ભરી દીધું એમ કહીએ તો ચાલે. તેમનું જાહેર ભાષણ એ તો અલ્પ અંશ જ હતો, મુખ્ય અંશ અંગત વાતચીતોમાં સમાયેલો હતો. તેમણે બંધાના ક્ષેત્ર વચ્ચે જાહેર કર્યું કે જાતિ-જ્ઞાન આપણે કબૂલ કરીએ છીએ તેના કરનાં ઘણું જ વધારે ફેલાઈ ગયેલું હોય છે, અને કિશોરોમાંના ૮૦ ટકા જાતિવિકારોના બોગ થઈ પડેલાં હોય છે. આ ૮૦ ટકાએ તો ખગલળાટ મચાવી દીધો. દસ વીસ ટકા મુખી માનવાને તો ઘણાની તૈયારી જણાતી હતી; પણ હરભાઈને મને એમાં માનવા ન માનવાનો પ્રશ્ન જ નથી. જે છે તેને પ્રમાણિકપણે કબૂલ કરવાનો જ પ્રશ્ન છે. હરભાઈના પ્રશ્નને આગળ ચલાવીએ તો ને કિશોરોને વિષે ૮૦ ટકા મૂકાય તો અત્યારના હિન્દુ સંસાર-માંના યુવકો અને તેથી આગળ વધેલાઓને વિષે તો સોમાં એક ટકા ઓછો કેમ જ મૂકી શકાય? એટલે ને કે હરભાઈએ પોતાના વિકારોના જાહેર એકરાર કરવાને કોઈને સીધું આમંત્રણ કર્યું નથી છતાં તેમણે મૂકેલો ચોક્કાવનારો આંકડો એવું આમંત્રણ અવરજ કરે છે. હરભાઈએ ફેલાવેલું આ આન્દોલન સીધે જ મુખે વહે એની સંભાળ રાખવાની જવાબદારી તેમના ઉપર આવી પડે છે. કારણ કે સંમેલનમાંથી જે સંખ્યાબંધ ગૃહપતિઓ એમના આંકડાથી ભડકાને છુટા પડ્યા છે તેઓ એકદમ ચોટીપહોરો શરૂ કરી દેશે. ચોટીપહોરો પોતાની જાન ઉપર શરૂ કરવો બેઠાં, પણ એ પ્રથમની વાત માણસ દમેશાં સૌથી છેડી કરે છે. બહુ જ લાગણીભરી કિશોર પ્રકૃતિને આવી ચોટી કેટલી નુકશાનકર્તા થઈ પડે એનો ખ્યાલ હરભાઈએ આપવાનો હતો ખાટી જ રહી ગયો છે. તેમનો ભડકાવનારો આંકડો ખરો હોય તો પણ તે હુજતાનો નહિ પણ મુઝતાનો જ નિર્દેશક છે એના ઉપર ઘણો વધારે ભાર હરભાઈને મુકવાનો રહેશે.

હરભાઈનું નામ આ સંમેલનને અંગે ભૂલી નહિ જ શકાય. એક મિત્રે તો તેમને સાક્ષાત્ 'જાતિ-સેક્સની-પ્રતિમા જ કલા હતા.

પટ્ટણીશુ

પટ્ટણીશુથી તો ભાવનગર આખું જ ભરેલું રહ્યું, એટલે આ સંમેલન પણ તેમનાથી લરાયેલું જણાય તો આશ્ચર્ય જેવું નથી. તેમાં તેઓ તો સંમેલનના મહેમાનોમાંના જ એક બનીને રહ્યા હતા. તેમણે મોન્ડીસારી સંમેલનના બાક શિક્ષકોમાં ખેંટીને રૂપી બાળકોના શિક્ષક તરીકે પોતાનું સ્થાન માગી લીધું હતું, તેમ છાત્રાલય સંમેલનના ગૃહપતિઓમાં થે રાજ્યાલયરૂપી વિશાળ છાત્રાલયના ગૃહપતિ તરીકે પોતાનું સ્થાન માગી લીધું. તેમણે સંમેલનની કાર્યવાહીમાં અખંડ લાગ લઈને દશિણામૂર્તિ પ્રત્યેની તેમ જ એકંદરે કેળવણીની પ્રગતિ પ્રત્યેની પોતાની મંમતા સક્રિયરૂપ પ્રગટ કરી. આખી કાર્યવાહીને પૂરેપૂરી એકાગ્રતાપૂર્વક અનુસરનારાઓમાં એક પ્રમુખ અને બીજા પટ્ટણીશુ: એ બેને મોખરે મુક્યા બેઠાં. અમૃતસાગર ફૂલર તાત્કાલ તાત્કાલ જ એમને મળી ગયા હતા અને ભાવનગરના મંદિર સાક્ષના

પ્રગ્નમંડળના પ્રમુખ તરીકે તેમની પાસે એ મંડળની માગણીઓ રજુ કરી આવ્યા હતા. એ મુદ્દાકાતથી ઉપજેલી નિરાશાએ હકકર સાહેબને ઘણા દિવસ મુશ્કેલી ગમગીન બનાવી મેલ્યાનું સાંભળ્યું છે. પદ્મણીજી જે રીતે સંમેલનના કામમાં પોતાનો રસ પ્રગટ કરી રહ્યા હતા તે જોતાં હકકર સાહેબની ગમગીની કેમ ઉપજી હશે એનું અનુમાન કરવું જે મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

પદ્મણીજીનો એક સપાટો જેટલો તેમના હાથ નીચેના અમલદારોએ તેટલો જ આપકો સાથે કામ પાડનારા સઘળાઓએ અને તેટલો જ અશક્તો સાથે કામ પાડનારા બધા જ સશક્તોએ સંવરી રાખવો થયે છે. પોતાના લાપલુખમાં પદ્મણીજીએ શિક્ષાનો યોગ્ય પ્રમાણમાં પક્ષ કરનારાઓને શિક્ષાનો નવો પ્રકાર સૂચવ્યો: જેના વંક માટે તમને ગુરસો ચડે તેના જ હાથમાં લાકડી આપો અને તમારો વાંસો તેની સામે ધરો! શુદ્ધપતિઓને તેમણે આ રીત પોતાના છાત્રો સાથે અજમાવવાની લક્ષ્મણ કરી છે અને પોતાને પણ અમલદારો સાથે એ જ દળે કામ લેવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે એમ કહ્યું. એવી જ દળ અજમાવવાની ઇચ્છા દરેક અમલદારને, દરેક સત્તાધારીને, દરેક જખરાને, દીન દીન અને દુબળા પ્રગ્ન સાથેના વર્તનમાં જો પ્રગટે, તો જગતનું રાજકારણ કેટલું સરળ બની જાય!

જગજીવનદાસ

સંમેલને જો કંઈ ઉપકાર કર્યો હોય તો તેના જશના ભાગીદાર અમરેલીવાળા જગજીવનદાસ જ છે. સંમેલનમાં જેટલી મહેનત તે તેમની જ. બધાને સમજાવીને એકલા કરવાની જે તેમની જ મહેનત. સંમેલન ભરાયા પછી ચર્ચા મસક્કને ઉત્તેજન આપવાની તેમની જ મહેનત. અને કોઈ અતિ ઉત્સાહી સભ્ય લોકો ઝીંઝી શકે તેના કરતાં જે આકરી વાત કાઢે ત્યારે તેને ખાનગીમાં ઐયન આરજી કરવાની જે તેમની જ મહેનત. સંમેલનના કાર્યનો રસાસ્વાદ જેટલો તેમને લાગ્યો હશે તેટલો બીજાને લાગ્યો જ લાગી શકે, કારણ કે સ્વાદનો ઉપભોગ તો મહેનત કરનારના જ નસીબમાં હોય છે. જગજીવનદાસને સ્વાદ ખરાખર લાગ્યો અને તેમણે તો બીજાનું સંમેલન પણ પોતાના મથક અમરેલીમાં નોતર્યું.

* * * *

સંમેલનની જાહેર પરિવંદો વિશે વધારે કંઈ લખવાપણું રહેતું નથી. નિયંધો સભાની ધીરજ ખમી શકે એટલા જ વંચાયા એ બહુ ઉચિત થયું. છાત્રાલયોની જરૂર, શિક્ષા, કોમી છાત્રાલયો, ધર્મશિક્ષણ એવી કેટલીક ચર્ચાસ્પદ બાબતો ઉપર જૂઠાં જૂઠાં દષ્ટિબિન્દુથી વ્યાખ્યાનો થયાં.

સંમેલને એક કાર્યવાહક મંડળ નીમીને પોતાના કામનું કાલખી ફળ મૂક્યું છે. એ મંડળ પત્રિકાથી અને પૃષ્ઠામાં આવશે ત્યાં સલાહથી છાત્રાલયોને મદદ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. કુદરતી રીતે આ કાર્યનો મુખ્ય બોળે નાનાભાઈ, દરભાઈ અને જગજીવનદાસના માથા ઉપર જ આવ્યો છે.

* * * *

સંમેલનની સરસરા વિશે કેટલુંક કૃતજનાપૂર્વક લખવું જ જોઈએ. શૈલ્ય કુરોની વ્યવસ્થા એક શાસ્ત્રીય અધ્યાપકની દેખરેખ નીચે માટી પદ્ધતિથી કરવામાં આવી હતી. ગયા નેરા જ દરેકના હાથમાં સ્વચ્છતા સંબંધી નિયમોની પાઠી પકડાવી દેવામાં આવી. રસોડામાં વિલા-

થાંઓ પીરસનારા અને ગૃહપતિઓ ભજનનારા—પછી કહેવાપણું શું હોય? નાસ્તામાં ચડા અને ભોજનમાં મિષ્ટાન્ન ન રાખ્યાં હોત તો પણ કોઈ જગજીવનભાઈનું પાંડું ન ભોજન મોની ભાઈએ તેમની ખજાર લીધી છે એ પરથી હવે ખાત્રી થઈ ગઈ હશે, ન થઈ હોય તો આવને વર્ષો અમરેલીમાં સાદું ભોજન અજમાવી જોવું અને ખાત્રી કરી લેવી!

સૌથી કાન્યમય તો વહેણા ઉડાડવાની રીત. જેને એ મુગી હશે તેને ધન્ય છે. વિદ્યાર્થી, તુલસીદાસના “દીતન દુઃખ દરન દેવ સંનન દ્વિતકારી” ની અધુર, કાવ્યમાં ઉધનું મેન લખ પામે એ કેટલું જાણું સુંદર!

દક્ષિણમૂર્તિના વિદ્યાર્થીઓએ સ્વયંસેવા તો કરી જ, પણ પ્રધારામાં કસરત, રાસ અને નાટકના પ્રયોગો પણ ખતાવ્યા. ઉપકારની સાથે જ નીકા પણ કરી લઈ તો કહું કે નાટકના પાત્રો પોતે જોવા નક્કી આરંગજેય અને નક્કી દુર્ગોદાસ તરીકે વરવા, લાગના હતા તેવા જ તેમનો વિચારની પોશાક પણ વરવા એર દેખાતો હતો. સાચું થયું કે રાસમાં તેમને એવો કંઈ નક્કી પોશાક પહેરવાનું સુઝયું નહોતું, નહિ તો તેમની એ સુંદર દલક, સુંદર અંગમરેઝ બધું વરયું બની ગયું હોત. સાથે સાથે સંમેલનની શોભા કરનારાઓને પણ ઝાંટા ઉડાડી લેવા દો. એમણે પેલા મોટા મોટા ધન્યગરા ચારે કોર ખાંધ્યા હતા તે ન ખાંધ્યા હોત તો આપણું સંમેલન જરાયે ખોટું દેખાયું ન હોત. આપણે જો ધન્યગરા ખાંધીએ તો આપણાપણાની જેમાં કંઈક છાપ હોય એવા જ ખાંધેલા શોભે. નહિ તો ગરીબ ગૃહપતિઓના મેળાવડામાં પણ જો એવા દરખારી ધન્યગરા ઉડાડવામાં આવશે તો ભાવનગર રાજ્યમાં કંઈક રંગરાગ ઉજવેલા હશે ત્યારે તો કોણ જાણે પટ્ટણીજીને પારીમની ખજાર ફેરીને ધન્યપતાકાનાં કપડાં શોધી લાવવાં પડશે.

*

*

*

*

નાટ્ય પ્રયોગોમાં દરિદરભાઈના પેલા પ્રસિદ્ધ અરજણિયો અને કરદણિયો આપ્તા એ ઘણું યોગ્ય થયું. પહેલાં દોર ચારવા મૂકીને તે બે ભાઈબંધ માતર થયા—

દાસની માહતર થાઈ કરદણિયા

દાસની માહતર થાઈ.

ત્યારપછી મોન્ડીસોરીનું સહેલું ખાતું સાંભળીને એ તેમાં દોડ્યા—

કાદને મોણુતી હોરી અરજણિયા

કાદને મોણુતી હોરી.

હવે તો એનાથી થે મુખને બંધા એમને મળા ગયા—

દાસની ધરપતિ થાઈ અરજણિયા,

દાસની ધરપતિ થાઈ.

આ ગીતે એતાઓને પેટ પકડીને દસાવ્યા અને દસવા દસવામાં જે પ્રદારો થઈ ગયા તે માત્રમ પણ પડ્યા નહિ. તે વખતે તો માત્રમ પડ્યા નહિ, પણ સંમેલનના આખા કાર્ય પછી એ ગીત તો છેવટની પીંછી મારવા જેવું જ હતું, એટલે તેની એકેએક કડી હવે સોંસરી ઉતરી ગઈ.

સિંધનો સુફી કવિ શાહ અબ્દુલ લતીફ

સિંધમાં જે કવિ થઈ ગયા છે તેમાં શાહ અબ્દુલ લતીફ જેવો પ્રખ્યાત કવિ બીજો કોઈ નથી. સિંધી સાહિત્યમાં શાહનો 'રસાલો' પ્રધાનપદ ભોગવે છે. હિન્દુ તેમ જ મુસલમાનો આ 'રસાલો' ઘણા શોખથી વાંચે છે અને ભણેલા અભણ, નાના મોટા, તેમાંથી સારી સારી ખેતો મુઠીને કંઈસ્થ કરી લે છે.

સિંધી ભાષાનું જોસ બીજા કવિઓએ પણ બતાવેલું છે પરંતુ સિંધી ભાષાની મધુરતા અને માર્દવ આ કવિએ બતાવ્યાં છે તેટલાં બીજા કોઈએ બતાવ્યાં નથી. 'રસાલા'માંથી કેટલીક ખેતો ને વાક્યો સિંધી ભાષામાં કહેવતનું સ્થાન ભોગવે છે.

પણ શાહનો 'રસાલો' ફક્ત સાહિત્ય નથી પણ કેટલાક સિંધીઓ મારે ધર્મ-ગ્રન્થ જેવો છે. શાહ અબ્દુલ લતીફ સિંધના સાધુઓમાંનો મોટો ઓલિયો ગણાય છે. હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્ને તેના મુરીદો (શિષ્યો) હતા અને અત્યારે પણ છે.

શાહ સાહેબ પોતાને મુશી કહેવડાવતા અને તેમનો રસાલો 'ઇસ્મે તસવુફ' * થી ભરપૂર છે. રસાલામાંથી હિંદુઓ અદ્વૈતરસનું પાન કરે છે અને શાહનો રસાલો હિંદુઓને વધારે પ્રિય છે કે મુસલમાનોને તે કોણ કહી શકે ? કદાચ આખા દેશમાં એવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી જે સાહિત્ય અને ધર્મની દૃષ્ટિએ હિંદુ અથવા મુસલમાનોને આટલો પ્રિય હોય. આ રસાલો હિંદુ મુસલમાનો બેઠે દૂર કર્યો છે અને બન્નેનાં હૃદય એક કર્યો છે. પણ આ કવિના રસાલાની મુગંધ આ તરફ હજી સૂધી પહોંચી નથી. આ લેખમાં હું શાહ સાહેબના જીવનનો ઇતિહાસ હુંકો અહેવાલ આપવા પ્રયત્ન કરીશ. શાહ અબ્દુલ લતીફના મૃત્યુને સો વર્સ હજી પ્યાં નથી, તો પણ તેમના જીવનનો કોઈ પ્રમાણિક અહેવાલ મળી શકે એમ નથી. થોડાક પેઢાનોએ હાલમાં શાહના મુરીદો પાસેથી અને જુદી જુદી જગ્યાએથી એમના જીવન બંધી કેટલીક વાતો સાંભળીને જાણી છે, પણ આ જીવનવાર્તાનો મોટો ભાગ દંતકથાઓ જેવો છે; પરંતુ તેના વિના શાહના જીવનનો કિરસો નજીવો અને નીરસ લાગે છે આ જગ્યાએ તેમાંથી જ ખાસ વૃત્તાન્તો તમારી આગળ રજુ કરું છું.

શાહના પરીક્ષો સૈયદ એટલે પેગંબરના વંશના હતા, અને અસલમાં હેરાતના રહીશ તો. સન ૧૩૬૮માં બ્યારે અમીર તૈમૂર ગોરગાને હેરાત ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે એક યદ મીર અલીએ તેમને ઘણી મદદ કરી હતી. અમીર તૈમૂરે રાજ થઈને તેમના છ પુત્રોને રાજ અને પંખબમાં જુદા જુદા ઇલાકા ઉપર હકિમ નીમ્યા. જુદા પુત્ર મીર દૈદર શાહને પોનો હાલ્લા નામે ઇલાકો આપવામાં આવ્યો. શાહ અબ્દુલ લતીફ તેમના કુટુંબનો છે. શાહ અબ્દુલ લતીફના પિતાનું નામ સૈયદ હબીબ અલ્લાહ. તેમનો જન્મ લગભગ સન ૧૬૬૦માં આ ગામમાં થયો હતો. કહેવામાં આવે છે કે શાહ હબીબને સંતાન થતાં નહોતાં. છેવટે જો કોઈ મહાપુરુષ પાસેથી આશીર્વાદ માગ્યો. તે પુરુષે ખાત્રી આપી કે 'તમને એક

‘જાહન આંશુરે સૈયદ હયમે’
તહિંએ લહિર ન લોડો. ! ! !

અર્થાત—જેની આંગળી સૈયદના હાથમાં છે તેને હરકત હેલો નથી.

આ વચનો સાંભળીને મિરિઝાં ને તેનાં બીજાં સગાં તપી ગયાં. છોકરાને તે વખતે કાંઈ કહ્યું નહિ, પણ પછી સૈયદોને તેમણે સતાવવા માંડ્યા, તેથી તેઓ કોટડી છોડીને ઘોડે છેટે નવી જગા વસાવી ત્યાં રહેવા ગયા.

શાહ તે વખતે પૂર જુવાનીમાં હતો. તેની ઉંમર ૨૦ વરસની હશે. મરકની જવાબદારી તેના હૃદયમાં અહલુત અશાન્તિ પેદા કરી હતી. સંભવ છે કે તે વેળા ઇશકના બેસમાં તે પહેલવહેલો કવિતાઓ રચવા માંડ્યો. નાનપણથી તે એકાંતપ્રિય હતો. પણ હવે તો મસ્તીમાં દિવસોના દિવસો મજનું માંદક રણમાં રખડવા માંડ્યો. કિસ્સો છે કે તે એકવાર પ્રેમની મરતીમાં આવી ગયો, ને ત્રણ દિવસ એ અવસ્થામાં રહ્યો. બેભાન અવસ્થામાં પંટોળથી ઉડતા રેતીના પેકરા નીચે તે દટાઈ ગયો. તેના પિતા તેને શોધતા શોધતા ત્યાં આવી ચડ્યા અને જુવે તો શાહનું આખું શરીર રેતી અંદર છે નીચે ફક્ત એની આંદરનો છેડો બહાર ફવામાં ફરકી રહ્યો છે. ત્યારે તે પુકારવા મંડ્યો :

લગે, લગે, લગે વ્યા અંશુરા લરિછ

અર્થાત—પવન વાંચ છે ને જ્યાં અંગો દટાઈ ગયાં છે.
તેથી શાહ ચમક્યો ને જવાબ આપ્યો :

થેઠ ખણે પસાહુ પસણ કાણુ પિર્તોઅજે.

અર્થાત્ માથુકના દર્શન માટે હજી ત્યાસ લે છે.

એક દિવસ અચાનક જંગલ તરફ ચાલવા મંડ્યો. રસ્તામાં તેને એક જોગીઓનું ટોળું મળ્યું, જેની સાથે તેણે ખુબ મુસાફરી કરી. લખેપત ગિરનાર જેસલમીર, ને થર ત્રેયાં. સિંધની સરહદની ટેકરીઓમાં પ્રવાસ કરતાં લાહુત ને હિંગવાજ, ને સંભવ છે કે કાશુવ કદદાર પણ જોધ આવ્યો. એવી રીતે ત્રણ વરસ સુધી મુસાફરી કરીને ફુનિયાનો ઘણો અનુભવ લીધો. સાધુઓ અને ફકીરો સાથે સંગત કરી અને ભાતભાતના મનુષ્યો સાથે મેળાપ કર્યો. એથી કરીને તેના હૃદયમાંથી દૂધ નીકળી ગઈ અને મનુષ્યજાતિ માટે પ્રીતિ વધા તેનામાં હવે અનન્ય પ્રિક્ક^૧ મગીને હકીકી પ્રિક્ક^૨ થયો.

તેમના મુરીદાની જમાત વધવા માંડી ને આખો દિવસ લિટ ઉપર શાહનાં રચેલાં અથવા બીજાં ગીતોની રમઝટ ચાલવા લાગી. સંગીત તો તેના શ્વાસના પ્રાણ હતા અને તેનો દેહ પણ સંગીત ગાતાં ને સાંભળતાં પડ્યો. તે કહેતા હતા: ‘મારા હૃદયમાં ઇશ્વરી ગ્રેમનું એક આડ છે, જે સંગીત વિના સુકાઇ જાય છે.’

શાહ ઇસ્લામના બધા આચારનું પાલન કરતો. દરરોજ નિમાજ પડતો ને કુરાને શરીફનો પાઠ કરતો. આ રીતે શાહ ધર્મશાસ્ત્રનું બંધન સ્વીકારતો તોપણ ધાર્મિક વાતોમાં તદ્દન સ્વતંત્ર વિચારવાળો હતો. એક વાર કોઇ શખસે પૂછ્યું: ‘શાહસાંઈ તમે કેવા છો ! સુન્ની કે શીઆ ?’ જવાબ આપ્યો: ‘બાપુ ! હું તો બન્નેના વચમાં છું.’ ત્યારે તેણે કહ્યું: ‘આ બન્નેના વચમાં તો બીજું કશું નથી’ શાહે જવાબ આપ્યો: ‘હું પણ કશું નથી.’ એક વાર શાહસાંઈ મટારન નામે ગામ પાસેથી જતો હતો, ત્યાં અંદરથી શેરખંદાર સાંભળ્યો. આગળ વધી જુએ છે તો દેટલાક મુસલમાનો એક વાણીયાની મુતત કરતા હતા, અને વાણીઓ જૂઓ પાડતો હતો. શાહ સાહેબે તેને બચાવીને બહાર કાઢ્યો ને મુસલમાન લાઇએને ઇપકા આપ્યો: ‘ભાઈ ! કોઇ દિવસ બળભેરીથી કોઇએ દીન બદલાવ્યું છે ?’

એકવાર શાહે હજ કરવા મક્કા મદીના જવાનો ઇરિદો કર્યો. ચાલતાં ચાલતાં એક ખાઇ પાસે ઝાડની ડાયામાં તે વિશ્રાન્તિ લેવા બેઠો. એટલામાં એક બકરીનું ટોળું પાણી પીવા માટે દોડતું આવતું જોયું. પાણી પી રહીને બકરીઓ પૃંક ફેરવીને એ જ પાણીમાં મલમૂતનો ત્યાગ કરવા લાગી. ત્યારે શાહને આશ્ચર્ય થયું ને કહ્યું:—

દોરયાં દોરયાં મ લહાં—શાલમ મિલાં હોત.

જીઅ અંદર જા લોઅ—મહુણ મિલણસે માડી થિએ.

અર્થાત—“દોડતાં દોડતાં હું ન મેળવું, મને એ ભલે ન જ મળે.

રખેને તેથી મારા હૃદયની અંદર વસ્તુકતા મોળી પડી જાય.”

આમ બોલીને તે હજ કર્યા વિના પાછો ચાલ્યો ગયો.

સન ૧૭૫૨ માં ૬૩ વરસની ઉંમરે તે ફરી કરબલાની ઝંખારત કરવા માટે તૈયાર થયો. ચાલતાં ચાલતાં એક શિષ્ય મળ્યો. શાહને જોઈ તેણે વિનંતી કરી: ‘સાહેબ આ શું ! તમે લોકોને કહેતા રહો છો કે તમારું દક્ષન લિટની ઉપર થશે, ને હવે ધરડી અવસ્થામાં એક લાંબી મુસાફરી કરવા નીકળ્યા છો !’ આ શબ્દોની શાહ ઉપર છાપ પડી ને તરત જ લિટ તરફ તે પાછો ફર્યો. પહોંચ્યા પછી પૂરા ૨૧ દિવસ એકાંતમાં ગાળ્યા ને એટલા લાંબા અરસામાં માત્ર બે વાર તેણે ખાણું ખાધું. છેવટે બહાર આવીને તુમ્બૂ કરી ચાહર ઓઢીને આસન પર બેઠો. મુરીદોએ ગાવાનું શરૂ કર્યું. આખા નાણુ દિવસ સુધી ધૂન મચી રહી. આખરે સંગીત બંધ થયું ને ફફારીએ જોયું તો માત્ર દેહ પડેલો હતો.

પછી થોડા સમયમાં મીયાં ગુલામશાહ કલ્હોરે એમની કબર ઉપર એક આલીશાન મુકબરો બંધાવ્યો, જેને પછીના હકીમેએ સુધાર્યો છે.

હજરો હિંદુ મુસલમાનો આત્યારે તેના મુકબરે યાત્રાએ જાય છે. પૂનમે પૂનમે ત્યાં યાત્રાનો મેળો ભરાય છે અને ભજનની ધૂન મચે છે.

કેલડેરોન*

કેલડેરોન એ રપેઇન દેશનો ૧૬ મી સદીની આખરનો મહાન કવિ થઈ ગયો. રોબર્ટ. પી. ડાઉન્સ, ‘અમર છવે સાથે બે ઘડી સત્સંગ’ (Hours with the immortals) એ નામની ગ્રંથમાળાના પરદેશી કવિઓ (Foreign Poets) નામના પુસ્તકમાં એને વિશે લખે છે કે:—

“એકટરના-નટના-કાર્યને શોભાવનાર કેલડેરોનને ધન્ય છે. નાટકો માટે એ ઉચ્ચ કથાઓ અને બોધ લાવ્યો. મનુષ્યજીવે માટે પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખવાનો અને ધર્મવીર બનવાનો એણે સંદેશો આપ્યો. સંસારની મલીન વાસનાઓ અને મનોવિકારને, રાગ અને દ્વેષને, એણે પવિત્ર કર્યા. હલકી વાતો એણે સુધારી નાખી અને ઈશ્વરી આદેશથી ભરી.”

આધુનિક યુગમાં નાટકોને સુધારવા કરતાં બીજું કંઈ પણ કાર્ય વધારે મહત્ત્વનું હોય એમ મને નથી લાગતું.

નીતિ સુધારકો કે ધર્મ સુધારકો રંગભૂમિ તરફ દુર્લભ નહિ કરી શકે. મનુષ્યની ભાવનાઓ આજકાલ નાટકોથી ધડાય છે અને એ ભાવનાઓથી યુગ ધડાય છે. ભાવનાઓ તમે સારે માર્ગે વાળી શકો પણ દબાવી તો નહિ જ શકાય.

નાટકો આજકાલનાં નથી પણ આ જમાનામાં એ જેટલાં લોકપ્રિય થયાં છે એટલાં પહેલાં કદી નહોતાં થયાં. આથી નાટકો ગમે તેવી ખરાબ અસર ઉપજાવતાં હશે, તોપણ તમે એમને રોકી તો નથી જ શકવાના. તેથી મને કે કમને, નાટકો સુધારવાનું કામ વિદ્વાનોએ હાથ ધરવું જોઈએ.

યોગ્ય માર્ગે વાળી શકાય તો અભિનયકળા જનસમાજને કેળવવાનું અને ઉન્નત બનાવવાનું કાર્ય કરી શકે.

નાટકોમાં વિચારો જડ નહિ પણ જીવતા હોય છે. જાપેલાં પુસ્તકોની માફક નાટકોમાં વિચારો ગુપ્તગુપ્ત પડી રહેલા નથી હોતા પણ ચેતનપૂર્ણ અને ઉજળતા હોય છે.

રંગભૂમિનો ચેતનરૂપી અગ્નિ જ્વલંત હોય છે. એનાં ગાન દેવતાઈ બની શકે છે ત્યાં પ્રાણ ઉછળી રહે છે અને જ્વાળાઓ અહ્ભુત રંગ ધારણ કરે છે. આખો દિવસ વૈતર કરતા અને દુઃખ ભોગવતા મનુષ્યબંધુઓની ચિંતાઓ ધડીભર નાટકો વિસારે પાડે છે. હૃદયના ભાર જરા હળવા થાય છે, સ્તનદષ્ટિ વિશાળ થાય છે. નાટકો દુનિયાનું દર્પણ છે. નાટકો જોનાર આત્મપરીક્ષા સારી કરી શકે છે. લય અને કરુણાના દેખાવોથી પ્રેક્ષકનું હૃદય આર્દ્ર બને છે. ઉચ્ચ આદર્શોવાળાં અને મહાન પાત્રો જોઈને પ્રેક્ષકોને પણ ઉચ્ચ આદર્શોવાળાં અને મહાન થવાની પ્રેરણા થાય છે.

* “સાદનો પર્વત” લખવા માટે અભિનંદન આપવા ગુજરાતી નાટક મંડળીના માલિક શ્રીયુત બાપુલાલ નાયક તથા શ્રીયુત જયરાજર (સુંદરી) વગેરેને ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ બોલાવેલા તે દિવસે એટલે તા. ૨૮-૧-૨૭ ને રાત્ર પ્રમુખસ્થાનેથી વાંચ્યો નિબંધ.

શેક્સપિયરની આ સંસારને એક નાટક ગણવાની કલ્પના આપણે બાણીએ છીએ. એ સ્ત્રી પુરુષોને નટ અને નટીઓ કહે છે. કેલ્ડોરોને પણ, ‘સંસારની વિશાળ રંગભૂમિ’ નામનું એક નાટક લખ્યું છે. મનુષ્યોનાં લાગ્યનો વિદ્વાતા અમર સિંદાસન પરથી એમાં બોલે છે:—

“મારી મહત્તા દર્શાવવા માટે જ આ નાટક મેં રચ્યું છે. તો અહીં જ બેસીને, જેનો કદી અંત નથી એવા આજના દિવસે હું મારી નટમંડળીનું અવલોકન કરું.”

મૃત્યુલોકનાં માનવી આવે છે. ઘોડિયું એટલે પહેલો પ્રવેશ: સ્મરણ એટલે છેલ્લો પ્રવેશ. ‘જે જે વેપ મેં તમને આપ્યા છે તે તે મહેનત લખને જરાજર ભજવો: હું તમારા મૃત્યુધાર અહીં બેઠો બેઠો તમને જોયા કરું છું’ એમ ભગવાન બોલે છે.

નાટક આગળ ચાલે છે. એક નટ દુરિયાદ કરે છે કે મને રાગનો વેપ આપવાને બદલે બીખારીનો વેપ કેમ આપો છો? એને કહેવામાં આવે છે કે સંસારના યુલ્લ અને પવિત્ર પ્રદેશમાં વેપ કીયો મળ્યો એ વાત મહત્ત્વની નથી પણ જે વેપ મળ્યો તે કેમ ભજવવામાં આવે છે એ સુદ્ધાની વાત છે. રાગનું કામ કરનાર પાત્ર કરતાં બીખારીનું કામ કરનાર પાત્ર જે પોતાનું કામ જરાજર કરે તો એ મોટો છે. પોતાનો વેપ એ ઉત્તમ રીતે ભજવી ખતાવે તો એ નટ માનને પાત્ર છે.

આપણી સંસારરૂપી નાટક મંડળીના માલીકને મન, રાગ કે બીખારી, બધા સરખા છે. લજ્જા કે ગૌરવ કોઈ નામ કે રૂપમાં નથી. જે જે કર્તવ્યો આપણે બજાવવાનાં છે તે કેટલી ચીવટ અને વકાદારીથી આપણે બજાવીએ છીએ તે જ એ જુવે છે.

“જે વેપ, ભજવો છો તમે, તેહની પ્રસંસા પામરો;
યદિ ચાહુરી ને ખેતથી, બીખારી યહ દર્શાવશે.
કદી રાજ મોટા ભૂપતિ, બની કાઠથી બળકી રહ્યા;
તે તુચ્છ છે મારી નજરમાં, નિયમ કર્મ બૂલી ગયા.

અહંકાર અને પ્રભુ

કેલ્ડોરોનનું એક બીજું નાટક છે એનું નામ ‘અહંકાર અને પ્રભુ’. તેમાં પણ ઉપરના જેવો જ બોધ છે.

મનુષ્યે દિવ્યતા અને સદાચાર મેળવવાં જોઈએ એવો એમાં સાર છે. અને ધર્મર આપણને ગમે તે સ્થિતિમાં મૂકે તો પણ એકનિશ્ચયી, પ્રાપ્ત ધર્મ બજાવી આપણે આપણું ચારિત્ર્ય ખોટવડું જોઈએ એવી એમાં શીખામણ આપવામાં આવી છે. એમાં નીચે પ્રમાણે પાત્રો આવે છે:—

૧ પાવડા સાથે મજૂર

૪ પુસ્તક સાથે વિદ્યાર્થી

૨ તખ્તામાં જોતી સુન્દરી

૫ લાકડીને આધારે ચાલતો બીખારી

૩ તરવાર સાથે યોદ્ધા

૬ ગાદી ઉપર બેઠેલો રાજા

આ બધાં આડે રસ્તે ચડ્યાં છે. પરમેશ્વરની આપેલી વસ્તુઓ પોતે જાતે મેળવી છે એવું માને છે, અને પોતાની સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચાલ્યાં જાય છે. સત્યને બદલે અસત્યમાં એ પડે છે. માર્ગમાં જતાં વિદ્યાર્થી એક ટકા પરથી કોસ પડતો જુવે છે. કોસ એટલે ધર્મ.

વિદ્યાર્થી એ ધર્મ બીજાઓને બતાવે છે. પણ કેઈ ધર્મની દરકાર કરતું નથી. ધર્મરાજ પોતે એમને કહે છે કે તમે આજે અદબુ કર્યો તો તમારો સંસાર રૂપી શ્રમ મીટો જની જશે, ગરીબાઈમાં ખાનદાની આવશે, અભ્યાસનો ફટાળો ઉડી જશે અને જ્ઞાન રૂપી યજ્ઞ કરતા હો એવો આનંદ આવશે. આ સુન્દરી પાપ રૂપી લક્ષ્મીના હાથમાંથી જતી જશે અને રાજની સત્તામાં શોભા અને મહત્તા આવશે.

પણ ધર્મરાજના આટલા આગ્રહ છતાં કેઈ ધર્મને પોતાનો કરતું નથી. પુણ્યનો તિરસ્કાર કરે છે અને પાપને અદબુ કરે છે.

સુન્દરી કહે છે: 'ધરતી ચંદ્રશ ત્યારે ધર્મને માટે વિચાર કરીશ. હજી ઘણા મે દહાડા છે.' રાજ કહે છે: 'મારું કામ હમણું યોદ્ધા સાથે અને વિદ્યાર્થી સાથે. (લશ્કર અને શાળાઓ કબજે રાખવાથી રાજ સલામત રહી શકે છે એનો ઉદ્દેશ છે.) અને મારો આનંદ તો આ સુન્દરીના બોળામાં પડ્યો છે. (કંચન અને કામિનીમાં સંસારનું મુખ રહ્યું મનાય છે એનો ઉદ્દેશ છે.)'

તરવાર અને ઝરબો પણ એવું જ બેસે છે અને મગ્ગૂરી અને ગરીબાઈ પણ પ્રભુનો માર્ગ મૂકી અધર્મને માર્ગ ચૂકે છે.

પછી દેખાવ બદલાય છે. સુંદર બગીચામાં રાજ સુન્દરીના પગ પાસે બેઠો છે. મગ્ગૂરી, રૂબો અને પુરો એવી-સેવામાં હાજર કરે છે. યોદ્ધો, લશ્કરની હુટામાંથી મેળવેલી વસ્તુઓ લાવ્યો છે. વિદ્યાર્થી પુરામતની મદદાર પેલી સુન્દરીને પાઈ રહ્યો છે.

દેખાવ બદલાય છે. પૃથ્વી ફાટે છે. સુન્દરી જામીનમાં ઉતરી પડે છે. અને પછી આવે છે ત્યારે બદમુરત હાડધિજીર જની ગર્ભ હોય છે. એના એક હાથમાં રાજનો રાજદંડ છે અને બીજા હાથમાં પેલા યોદ્ધાની તરવાર છે.

આ દેખાવ બેઠને, અધર્મ માર્ગે ચડેલાં પેલાં બધાં પાત્રો કૂચ ઉડે છે. એમનાં પડળ ખુલી જાય છે અને જ્ઞાન થાય છે. પણ હવે બહુ મોડું થયું છે.

રાજ પોતાની મૂર્ખતા સમજી ગયો છે. મગ્ગૂર કે બીખારી થવાથી પણ શાન્તિ વળતી હોય તો મગ્ગૂર કે બીખારી થવા હવે એ તૈયાર છે. પણ મગ્ગૂર કે બીખારી બેમાંથી એક પણ હવે પોતાના રચાનની રાજ સાથે અદલાબદલી કરવા ના પાડે છે. 'અમારો નાનો ભાર ઉંચકવો મુશ્કેલ છે તો મોટા રાજ્યનો ભાર ક્યાં ઉપાડીએ?' એમ મગ્ગૂર ને બીખારી રાજને કહી રહ્યા છે.

પેલો તિરસ્કાર પામેલો અને ધૂંકેલી મૂંઝાયેલો કોસ-ધર્મ-એ જ હવે માત્ર આવશ્યક અને એમ સૌને લાગે છે. બધાં ક્ષુબ્ધ કરે છે: "સારા માણસને માટે કોઈ પણ સ્થિતિ અશુભ નથી, અને ખરાબ માણસને માટે ગમે તેવી સારી સ્થિતિ હશે તો પણ એ એનું શુભ નથી કરી શકવાની.

અહંકાર માણસનો ખરો શત્રુ છે. પ્રભુનું શરણ માણસ માત્રને મુખ આપનારું અને મોક્ષદાયક છે.

આ જ્ઞાનના ઉદય પછી નાટક પુરું થાય છે.

આપણા દેશમાં ધર્મ, સંસાર, રાજ્ય, ઇલાદિ વિષયો પરત્વે દિન્દયાસીઓના જે સુગર્ભ છે તે બનાવવા આપણાં નાટકો સમર્થ થાવ!

જેવી દેશની કળા હશે એવું એવું લવિષ્ય થવાનું. આપણી નાટ્યકળા આજે તો અધમ છે એ જોતાં તો લવિષ્યને માટે કંપારી છુટે છે. દેશની દશા મુદારવા ત્રિશકો, વડીલો, સરકારી નોકરો, વિદ્યાર્થીઓ, તમામને પૈસાનો વિચાર છોડી સ્વાર્થત્યાગ કરવાનું જેમ કહીએ છીએ તેમ, નાટક મંડળીઓના માલીકોને પણ અમારી વિનંતી છે કે પૈસેટકે નુકસાન વેડીને પણ તમે સારાં નાટકો લખજો. અધર્મને બદલે પ્રભુનો જ માર્ગ તમારું શ્રેષ્ઠ કરશે.

૩૦. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

સ્વૈ ર વિ હાર

સર ચિમનલાલ સેતલવાડનો ઉપદેશ

કોઈકે કહ્યું કે સર ચિમનલાલ સેતલવાડે ગૂજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ચરખા વિરુદ્ધ લાપણુ કર્યું ! મને આશ્ચર્ય થયું. સર સેતલવાડ રેડીઆનું રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિમાં યોગ્ય સ્થાન સમજી શકે છે એવી કોઈ દિવસ-મારી માન્યતા ન હતી. પણ સર ચિમન-લાલની ઔચિત્ય-શુદ્ધિ વિષે તો દરેક ગૂજરાતીને સારો અભિપ્રાય હોય છે. આથી મને આશ્ચર્ય થયું અને એ કથનની વાસ્તવિકતા વિષે સંદેહ થયો. પણ સોમવાર તારીખ ૧૫ આચારી ૭ ના 'ટાઈમ્સ'ના મોટા અક્ષરો- 'ચરખામાં મુક્તિ નથી' (No Salvation in Charka)-એ મારા સંદેહને દૂર કર્યો.

સર ચિમનલાલને બાળે યુનીવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર તરીકે શું એવો બ્લેમ આવ્યો ? નો કે ગૂજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો સમય રેડીઆમાં બગાડે છે ? કે જેમ પેલા ક્વીક્સોએ પવનચક્કી ઉપર આક્રમણ કરી રાક્ષસ મારવાનો પ્રયત્ન કરી રાત્રી નાહટને પણ જ્યાં કોઈ રેડીઓ કાંતતું નથી ત્યાં રેડીયા ઉપર તે મારવાનો અખતરો કરવાનો મનસૂબો થઈ આવ્યો ? કે સરકારને પોતાની એક પણ પ્રસંગ કેમ જવા દેવો એનો લોભ થઈ આવ્યો ?

કેન્સેડેશનનું એક બીજું માતે જે સરકારના નાહટ છે તેને પણ સરકારણ કેળવણીમાં જોવા જ બોધ છે.

મનુષ્યે દિવ્યતા અને સદાચાર મેળવવાં જોઈએ એવના સરકારી કોલેજ વિષે કેમ થઈ આપણને ગમે તે સ્થિતિમાં મૂકે તો પણ એકનિશાથી, પ્રાપ્ત ધદદ થાય, એમની સંસ્કૃતિની ચારિત્ર્ય ખીલવવું જોઈએ એવી એમાં શીખામણ આપવામાં આવી. સરસ રીતે કે મરનારને પ્રમાણે પાત્રો આવે છે:—

૧ પાવડા સાથે મળૂર

૨ તખ્તામાં જોતી મુન્દરી

૩ તરવાર સાથે ચોદા

૪ પુસ્તક સાથે વિદ્યાર્થી

૫ લાકડીને આધારે ચાલતો બીખારી

૬ ગાદી કિપર બેડેલો રાજા

૭ પાપા દલાવે

૮ રાજકારણની

૯ કહેવાય,

૧૦ મંજે જે

આ બધાં આડે રસ્તે ચડ્યાં છે. પરમેશ્વરની આપેલી વસ્તુઓ પોતે જાતે મેળનારા-એવું માને છે, અને પોતાની સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચાલ્યાં જાય છે. સત્યને બદલે, અસત્યમાં ખસ પડે છે. માર્ગમાં જતાં વિદ્યાર્થી એક જણ પરથી કોસ પડતો જુવે છે. કોસ એટલે ધર્મ

લોકચર્યા

[આ માસિકના વાંચકોને અને ગૃહસ્થતાના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમગ્રમાણે માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નજીવા યોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

ગામડાંમાં જન્મો ?

આ કમનસીબ દેશની પુનર્ધટનાના પ્રકાર પણ મને અટપટા જ લાગે છે. ગંધા દેશનાથકા ખૂંસો મારે છે: ‘ગામડાંમાં જન્મને કામ કરો. ગામડાંના ઉદ્ધારમાં જ હિંમતો ઉદ્ધાર છે. હિંદુસ્તાન એ ગામડાંનો જ બનેલો છે.’ પણ હું માનું છું કે કોઈ દેશનાથકે ગામડાંમાં એકાદ બે વર્ષ વસીને ગ્રામજીવનનો તલસ્પર્શ અભ્યાસ જ નથી કર્યો.

ગામડાંની આજની સ્થિતિ

અત્યારનાં આપણાં ગામડાં એટલે જડતાના થર જ. ગામડાંમાં સાદાઈ, પવિત્રતા, નીતિ વગેરે છે એમ જે કહે છે તે ગામડાંમાં રહ્યા પછી કહે તો સાઈ. હું પાંચ છ વર્ષથી ગામડાંમાં આવીને પડ્યો છું. ગામડાંમાં ફરવાનો, તેનું લોકોના પરિચયમાં આવવાનો પણ મને શોખ છે. આટલા વર્ષના અંતે હું કહું છું કે ગામડાંમાં નીતિ જેવું ઘણું એણું છે. ૧૫ ધરના નાના ગામમાં પણ પરમીયો (ગેનોરીયા), ટાંકા, ચાંદી (સીરીલિસ) ના રાજો બેવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓનું ભોજનપણ એટલી લઘુ સુધીનું છે કે ગમે તે દુષ્ટ માણસ તેનો સહેલાઈથી લાલ લાઈ શકે છે. કેટલાંયે સ્ત્રીઓ ખિચારી ગુમ દરદાથી પીડાય છે. ચાંદીને લીધે કેટલાંયે કુટુંબો વાંઝીયાં જળાય છે.

સાદાઈ છે પણ તે ગરીબાઈને લીધે છે. પૈસો પાસે આવે છે ત્યારે તો ગામડાંના લોકો પણ જીવનનો વિલાસ માણી શકે છે.

ગામડાંમાં જન્મને કરવું શું ? નથી કોઈને વાંચવું કે તથી કોઈને સાંભળવું. નાનાં પુરતકો મક્ત વહેંચો તો પણ જે વાંચી શકે એવા થોડા ઘણા હોય છે તે પણ નથી વાંચતા. સારામાં સારો માણસ ગામડાંમાં ભાપણુ કરતા આવે તો તેને સાંભળવાનું તેમને કુતુહલ પણ નથી થતું; સાથે કોઈ એજાબીતો માણસ ન હોય તો તેનો ભાવ પણ કોઈ ન પૂછે.

ખોટી અહંતા, અંદર અંદર દેવ, ધર્મ અને નિદા, ખોટાં ખર્ચો, અગાતના ઈત્યાદિ આજના ગામડાંના મુખ્ય દોષો છે. એક પણ ગામ (લઙ્કા જીવ્યાની આ વાત છે) એવું ભાગ્યે મળશે કે જ્યાં એક કરતાં વધુ પક્ષો ન હોય. આ પક્ષોમાં સામસામા કેસો તો ચાલતા જ રહે. એક પક્ષ કોઈનું ઘાસ સળગાવી મૂકે તો બીજા પક્ષવાળા તેનો તૈયાર થયેલો કપાસ જ રાત્રે ને રાત્રે કાપી નાંખે. આ પક્ષવાળાઓને ત્યાં આપણા જેવો તટસ્થ માણસ જાય તો બીજા પક્ષવાળો આપણને પણ એનાં પક્ષનો ધારી લે છે.

આ પક્ષના કુસંપને લીધે કેટલાક બદમાસો બુદ્ધામતથી એકાદ પક્ષમાં ધૂસે છે અને થોડાં વર્ષો પછી તેઓ ગામમાં સખત ત્રાસ વર્તીવી શકે છે. એક પક્ષે મુસલમાનને રાખ્યો એટલે બીજા પક્ષવાળો પણ રાખે જ. એટલે બન્ને પક્ષના સંરક્ષકો મુસલમાન ગુંડાઓ અને છે. આ ગુંડાઓ પ્રજાની નબળાઇને પુરતો લાલ ઉઠાવે છે અને જોતજોતામાં ગામડાંના તાજા લગરના ધણી જેવા તે થઇ બેસે છે.

આવા એક બે બદમાસોથી આખાં ગામને ગામ ઢ્રજે છે. દુબળાઓને મરણતોલ માર મારીને તેમની પાસેથી ફાવે તેવાં કામો તેઓ કરાવી શકે છે, ગમે તેવા કુલવાન માણસને પણ આ લોકો 'મગ્ગો ચચ્ચો' સંભળાવી શકે છે; ગામમાંથી એક પુરાવો સરખો મળતો નથી. સોમાંથી પોણાસો ગામડાંની આ વાસ્તવિક સ્થિતિ છે.

બાળકને તો ગામડાંમાં હદ વાળો છે. કોળી, કુંભાર, મોચી, લુહાર અને ઠંઠા બ્રાહ્મણો સુધી બધી જ કામોમાં બાળકનું પ્રચલિત છે. કોળી લોકો કન્યાને ૮-૧૦ વર્ષથી લાગ્યે જ મોટી કરી શકે છે. મોટી કરે તો વાતો થાય ! પરિણામે વેંતીયાં, માથકાંગલાં સંતાનોથી દેશ ઉભરાય છે. ગરીબાઇને લીધે દુધ ઘી જેવાં પોષણકારક ખાદ્યો આપણને મળતાં નથી અને એમાં વળી આ બાળકનું !

પશ્ચિમમાં તો અત્યારે મુદ્રજનન શાસ્ત્ર (Science of Eugenics) નેસબેર ગતિ કરી રહ્યું છે. આપણે અહિંયાં તો પ્રજા થવી એ કેવળ અકસ્માત અને દૈવની જ ગતિનો વિષય છે ! નાલાયકનાં લગ્નો બંધ શી રીતે કરવાં ?

નડતી મુશ્કેલીઓ

હીક, એ વિષયને જવા દો. ગામડાંમાં જાડને વસનાર યુવાનોના લગણુપોષણનું શું ? બધાને 'ભિક્ષા' માગવાનું દેશનાયકો કહેશે ? ભિક્ષાથી પણ તેમનાં ઔરોં છોકરાંનું પોષણ તે કરી શકશે ? ગામડાંમાં રહેનાર યુવાનો કાં તો ખેતી અથવા વૈવક શીખેલા હોય તો જ સ્વાવલંબી રહી શકે. ગૂજરાતનાં ગામડાંમાં ખાદીને—હાથવણાટ અને કંતામણીને—યોગ્ય સ્થાન નથી. અને ખાદીમાંથી એક સ્વયંસેવક માસિક ૩૦-૩૫ રૂપિયા મેળવી શકશે ખરો ?

અત્યારનું ગામડું એટલે જ્યાં કોઇ પણ જાતની સગવડ નહિ એવું સ્થાન. ન મળે પોસ્ટ, ન મળે રેલ્વે, ન મળે સડકો, ન મળે પુસ્તકાલય, ન મળે સારી સંગતિ, ન મળે વૈવકીય મદદ, ન મળે સાઈ રહેવાજોગ મકાન—અર્થાત્ દરેક જાતની અગવડો ભોગવવા જે જીવાન તૈયાર હોય તે જ ગામડાંમાં વસી શકે. ત્યાં રહીને સાહિત્યનો શોખ કે સાહિત્યની સેવા ન પાલવે કે ન કરી શકાય.

અને જીવાનની પત્નીનું શું ? યુવાન તો ૧૦-૧૨ વર્ષની કેળવણી અને વાંચનના પ્રતાપે દેશસેવા, ત્યાગ, સાદાઇ એ સમજતો થયો છે પણ તેને પાલવે પડેલી તેની પત્નીનો બિચારીનો શો વાંક કે તે પણ આવું દુઃખ ભોગવે ? ઘરેણાંમાં ઉપરથી તેનું ચિત્ત હજી ઉડ્યું નથી. મારા બીજા મિત્રો જે શહેરમાં રહીને વ્યાસકિત સેવા કરી રહ્યા છે તેમની પત્નીઓને જોઈને પણ તે ઉલટું 'મુંદર રીતે રહેવાનું' શાખી આવે છે. ધનસન્નિપાતના આ જમાનામાં સર્વત્ર ધનની પૂજા થઈ રહી છે. શુણ્ઠ નહિ પણ ધન જ માનને પાવ મનાય છે. ગામડાંમાં અને શહેરમાં સર્વત્ર ધનવાળો જ પંડિત, વક્તા અને પ્રીતિપાત્ર મનાય છે.

મારા એક મિત્રની પત્ની મને કહે છે: “...ન્યારે તમારે બધાને ગામડાંમાં જ રહેવું હતું ત્યારે તમારે પરણવું જોઈતું નહતું. આ બે ત્રણ છોકરાં થયાં છે તેની કેળવણીનું તમો શું કરશો? તમારે વધારે તો કમાવું નથી. તમારી સેવાના બોગે આ બિચારાં બચ્ચાંની કેળવણીનો તમો શું બોગ આપશો? શહેરમાં મોકલીએ તો માસિક રૂ. ૧૫-૨૦ જોઈએ. ગુરુકુળમાં મોકલીએ તો ત્યાં પણ પૈસા જોઈએ. અને ન્યારે ઘડપણમાં ટાંગા નહિ ચાલે ત્યારે દેશનાયકો તમારા પોપણુ માટે પૈસા આપશે કે? તમારે બચાવવું તો છે જ નહિ ને? અને ૩૦ રૂપૈયામાં તમો બચાવો પણ શું?.....અને આ તમારી ખાદીની સાડીઓ! પ્રભુ તોખાહ. એક તો ખારાં પાણી, બીજું ગામડાની ધૂળ અને ત્રીજું સાડીનો ભાર: અમારાથી તો ધોવાતીય નથી અને ધોઈએ છીએ તો પણ કાળી ને કાળી જ રહે છે. જેના બોગ લાગ્યા હોય તે ગામડામાં રહે!.....”

સાદાર્થ કેને કહેવી?

બધા સાદાર્થનો ઉપદેશ કરે છે પણ સાદાર્થ કેને કહેવી તેની વ્યાખ્યા કેમ બાંધશે? સ્ત્રીપુરુષ અને એક સંતાનને માસિક ઘી દુધના કેટલા પૈસા જોઈએ? દરેક વ્યક્તિએ દિવસભરમાં પાંચ તોલા ચરબી (fat) ખાવી જોઈએ. પાંચ તોલાને બદલે દરેક માણસ અઘોળ જ ઘી તેલ ખાય તો પણ ત્રણ માણસના કુટુંબ માટે માસિક છ રૂપીઆનું ઘી જોઈએ. (બચ્ચાં માટે કાંઈ ખાસ બનાવવું હોય તો જને બદલે આઠ રૂપીઆ જોઈએ.) દૂધ, શાક-ભાજી, ઘઉં, ચોખા, દાળ, ઘરભાટું, લુગડાં, પુસ્તકો, મુસાફરી-આ બધામાં માણસ બહુ સાદો રહે તોપણ આ જમાનામાં આ મોંઘવારી જોતાં રૂ. ૫૦)થી કદીએ ઓછા રૂપીઆથી તેનું ન નભે. હા, પછી પેટે પાટા બાંધીને સેવા કરે, બચ્ચાંને ભૂખે મારે, તેના પોતાનામાં અને તેની પત્નીમાં રહેલી રસવૃત્તિને પણ તે સૂકવી નાખવા જેટલો ફર થઈ શકે તેમ હોય તો ભલે.

ગામડાંમાં રહેનાર યુવાનો પાસેથી સંયમની આશા મુરબ્બીઓ ભલે રાખે, પણ તે નૈમિક બ્રહ્મચારી રહે એમ તો નહિ ઇચ્છે ને? પણ બચ્ચાંમાંથી જ લગ્ન થઈ ગયેલું હોય છે તેનું શું કરવું? આ સ્થિતિમાં તે બિચારો સેવા શું કરી શકે? આવેશમાં જે ગામડામાં આવી આવેલો હોય છે તે એકાદ વર્ષના અંતે આ બધા અનુભવો લઈને શહેરમાં પાછો સિધાવે છે!

કુટુંબલક્ષિતિ વિ. દેશલક્ષિતિ

મારા એક મિત્ર લગભગ ૭-૮ વર્ષથી ગામડામાં રહીને સેવાવત ધારણ કરી રહ્યા છે. તે હજી પરણ્યા નથી. ખેડુત છે અને ખેડુતને તો પત્ની સિવાય ચાલે જ નહિ, છતાંયે તે ભાઈ નિભાવે રાખે છે. પણ હવે તેમનાં માતાપિતા વૃદ્ધ થયાં છે. ઘરની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે. લાણવી ગણાવીને જે દીકરાને તેઓએ મોટો કર્યો છે તે દીકરો હવે તેમના ઘડપણમાં તેમને શાંતિ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ એટલા પૈસા ક્યાંથી લાવે? પિતાને માસિક રૂ. ૪૦-૪૫ નું ખર્ચ છે. એનો વગેરે માતાપિતાને ત્યાં જીવવાય કરે, પરિણામે બચરતણ એટલે ખર્ચ પણ આવે. હવે આ પિતૃલક્ષિ ભાઈ ડગ્યા છે-મુંઝાયા છે: એક તરફ પિતૃલક્ષિ અને બીજી તરફ દેશલક્ષિ. પણ માતાપિતાને તરછોડી “...જેટલી અત્યારે દેશલક્ષિ ઉભરાઈ જતી નથી એટલે હવે તે મુંઝાય છે.

મને લાગે છે કે આપણી વર્ણ વ્યવસ્થામાં ઘણું ઊંડું રહસ્ય સમાયેલું છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ તો પોતાનાં પાતળવસ્ત્રો અને કુટુંબનું ભરણપોષણ કરતું જ નોંધ્યું. ગૃહસ્થાશ્રમ એ પોતે જ ઘણી સેવાઓનો આશ્રમ છે તો પછી બધાર સેવા કરવાનું માંડી વાળી તેઓએ તો જગત રહીને જોટલું અને તેટલું પ્રસંગોપાત આપી છુટી, સંયમી જીવન ગાળીને કુટુંબને સુખી બનાવતું જ નોંધ્યું. તેમનાં બચ્ચાંને યોગ્ય ઉચ્ચ કેળવણી પણ આપવી જ નોંધ્યું.

વાન્પ્રસ્થાશ્રમનો જો વૃદ્ધો સ્વીકાર કરે અને બાકીની અવસ્થા ગામડાંમાં રહીને પૂરી કરે તો ઉત્તમ વાત છે. તેમનો બહોળો અનુભવ, ગૃહસ્થાશ્રમીઓની લાડમારીનો ખ્યાલ, સાંત મનોવૃત્તિ અને સંયમી સાદું જીવન—ખરેખર ગામડાંની સેવા માટે વધારે યોગ્ય અણુાય.

x

x

x

x

ત્યાગ કરો !

... અને આ ગામડાંની પ્રત્નને વળી કેટલાક ત્યાગની વાતો સંભળાવે છે ! બિચારાઓ પાસે ત્યાગવાનું છે જ શું ? આખા વર્ષની મહેનત શેઠશાહુકારો, ફકીરો, સાધુઓ, અને દારૂના પીકાવળાઓ પડાવી નાખે છે. હું તો આ લોકોને ત્યાગ કરવાની નહિ પણ ભોજ ભોગવવાની સલાહ આપું છું. પોતે ગાય લેસ ઘર આગળ રાખે છતાં દુધ તેઓ ભાગ્યે ખાય છે, ઘી પણ વેચી નાખે છે, છાશ પણ વેચે છે. તેઓ ખાય, પીએ, મોજ મારે એ સ્થિતિ જોવા હું ઉત્સુક છું. આવી બુખરી ખારસ જેવી સ્થિતિમાં તેમની આગળ ત્યાગની વાતો કરવી એ લેસ આગળ લાગવત જેવું છે.

ખેતીની દુર્દશા, દારૂઉછેર તરફ આશ્ચર્યકારક બેપરવાહ, શેઠ શાહુકારોનો અને દલે તો સિંધી કાણુલીઓનો પણ ત્રાસ, આરોગ્ય માટે મોડું મીઠું, કેળવણીનો તદ્દન અભાવ—આ બધા પ્રશ્નોનો ગામડાંમાં જાળીને રહેનારે સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો નોંધ્યો.

અમારા મંડળનું અહીં એક કાર્મ છે, સાત વર્ષમાં બે વર્ષે જ કંઈ નફો મળ્યો હતો, બાકીનાં બધાં વર્ષોમાં ખોટ છે. બીજા પ્રતિષ્ઠિત મોટા ખેડૂતોની પણ એ જ દશા છે. મૂડી ખેડૂતો રોકે છે તે ઉપરનું વ્યાજ તેમજ રીતસરનો બીજો હિસાબ ખેડૂતો રાખતા હોય તો ખેડૂતો ખેતી કરે જ નહિ એવી ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે અને થતી વ્યવ છે.

મજુરોનો પ્રશ્ન પણ અટપટે છે.

ત્યાં મનુષ્યઉછેરનું ઠેકાણું નથી ત્યાં દારૂઉછેરનું તો પૂજાનું જ શું હોય ?

x

x

x

x

શહેરો સુધી પિતાં ગામડાંઓ સુધરશે ખરાં ? અત્યારે ગામડાંમાં જનનાર નોંધ રોકે છે કે શહેરનું અને શહેરના લોકોનું ગામડીઆઓ સંપૂર્ણ અનુકરણ કરે છે. કેટલાક ભરવાડો અને ટેકાઓ સુધી આ બીટી ઘૂસી છે. હોટલો વગેરે દલે ગામડાંમાં ધૂંસવા લાગી છે. શહેરમાં જાળીને ગામડાંનાં લોકો પાનપટ્ટી, નાટક, રીતેમા વગેરે જોતા થઈ ગયા છે. ગામડાંમાં પણ એકાંત બેળ વિનાનું દુધ બાગ્યે જ મળે છે. મહેમાનગીરી માટે પંકાયેલા ગૃહસ્થાનાં ગામડાંમાંથી મહેમાનગીરી પણ દિનપ્રતિદિન અદસ્ય થતી વ્યવ છે. ગામડાંની સારી સ્થિતિની જ્ઞેનોમાં પોષકાં અને બીજા પોષકો, ધરણમાંનાં વગેરે દાખલ થઈ છે.

બંધાની આશા ભંગ કરીને ચાલ્યા જાયો. આથી તેઓ જવાની વાત ઉડતા જ નથી અને કાળ પોતાનું કામ કરશે એવી આશા બાંધી ચૂપ બેસી રહે છે. મને કોઈ તરફથી પ્રોત્સાહન મળ્યું નહિ, માત્ર મારા વિદ્યાર્થીઓ તરફથી કંઈક પ્રોત્સાહન મળ્યું પણ તે મૂક નતનું. એક આગેવાનને તો એમ લાગ્યું કે પોતે બેઠા છે છતાં હું ગુરુ રોધવા પૂના કેમ જઈ છું ? બીજાએ મને સ્મરણ કરાવ્યું કે ૩૭ વર્ષે વાનપ્રસ્થ થવાનું આપણા સાક્ષમાં કયાંય લખ્યું નથી. ત્રીજાએ મને શીખામણ આપી કે જે માણસ પોતાના મોઝા ફેટાવે બિચાર ન કરે એ દેશની શી સેવા કરવાનો હતા ? વળી એક જણે મને એમ કહ્યું : 'શિક્ષકના ધંધા શું દેશસેવા નથી ? તમારી આટલી બધી શક્તિ છે છતાં તમે આટલો જીજ્ઞાસુ પગાર લો છો એ કાંઈ જેવા તેવો આપભોગ છે ? તમારે કીર્તિ નેઈતી હશે તો એ તો આ શિક્ષકના ધંધામાંથી પણ મળી શકશે.' બીજાઓએ ભવિષ્યનો વિચાર કરવા કહ્યું : 'કદાચ સોસાયટી બંધ પડી જાય કે લયમાં આવી પડે તો તમારે શું થાય ? તમારા બાળબચ્ચાનું શું થાય ?' વગેરે અનેક દર્શિત બંધો મારી આગળ ખડા કર્યા. કોઈએ મારી પીઠ યાળડી હોય કે મારા વિચાર સાથે સહાનુભૂતિ બતાવી હોય એવું આજે પણ મને યાદ નથી. કોઈને મનમાં સહાનુભૂતિ હશે, કોઈને મારો વિચાર પસંદ હશે, તો એ સહાનુભૂતિ કે પસંદગીની બાજુ મને થવા દીધી નથી. મારા મિત્ર શ્રીમુત કૃષ્ણસ્વામી આચર આ પંક્તિના હતા. એમને મારો વિચાર ખૂબ જ પસંદ પડ્યો હતો અને એમણે પોતાની એ પસંદગી પોતાની પત્નીને જણાવી હતી, પણ એમની પત્નીને એ વિચાર પસંદ નહોતો અને એથી એ પતિ પત્ની વચ્ચે કલહ જાણેલો. ચરચાની ગરમા-ગરમીમાં એમની પત્નીએ એમને સંભળાવેલું કે પોતામાં બાવા થવાની શક્તિ નથી અને બીજાને બાવા કરવા તૈયાર થયા છે ! કૃષ્ણસ્વામી નિરૂત્તર થઈ ગયા. એમની પત્નીએ બીજે દિવસે કહ્યું : 'શ્રીનિવાસ તમારું કહ્યું માનશે અને તમે એમને સમજાવો. એમના આખા કુટુંબનો આશીર્વાદ મળશે.' 'એ મારાથી નહિ બની શકે. કોઈ સારું કામ થતું હોય ત્યારે 'શાખાશ' ન કહેવું એ જ અર્થ છે; એ કામ કરનારને રોકવો એ તો પાપ છે. મારાથી એ પાપ નહિ થાય.'

કોઈએ વાત ઉઠાવી કે ગોખલેએ તો મને ક્યારેના ચે બોલાવ્યા હતા પણ મારી ગરીબાઈને લીધે હું દહાડા ભાંગતો હતો અને જ્યારે કૃષ્ણસ્વામી આચરે દરા હાલર રૂપિયા ખાતગી મેળે મને આપવા કબૂલ્યું ત્યારે જ મેં સોસાયટીમાં જોડાવા હા પાડી. આ વાત મદ્રાસમાં ફેલાઈ અને કેટલાકોએ તે સાચી પણ માની. વર્તમાનપત્રોમાં આ વાત બનાવટી અને નસાવાર જુદી છે એમ મગઈ થયું, પણ એથી એ ગપ ફેલાવનાર ઓછા સાંત પડે તેમ હતો ? એણે કહ્યું : 'અરે આસ્તે, જરા આસ્તે. જે થાય તે જોયા કરો. મિ. કે. નાં વિલમાં એ રકમ લખેલી છે.' ૧૯૨૧ માં હું ઇમ્પીરિયલ કોન્ફરન્સ માટે લંડન જવા નીકળ્યો ત્યારે કૃષ્ણસ્વામીના મૃત્યુને દરા વર્ષ વીતી ગયાં. હતાં છતાં આ દુર્ભાઈ ગયેલી વાત કોઈએ ફરીથી ઉઘેડી અને વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરી. આ વાતનો તરત જ ઇન્દાર કયેથી તે શમી જાય તેમ હોય તો પણ હું તેનો ઇન્કાર કરવાની તરફી લઉં નહિ. આજે આટલા સમય પછી હું જણાવું છું કે અમારા ત્રણ જણની મિત્રતાને કલંક લગાડવા માટે ઉઠાવેલા આ બુકાને માની લેવા આટલા બધા માણસો તરફ છે એથી મને આશ્ચર્ય અને કંઈક ખેદ થાય છે.

મને જણાવતાં મગઈરી થાય છે કે મારી માતાએ કે મારી પત્નીએ મારી વિદાય વખતે કોઈ પણ જાતનો 'સીન' કે દેખાવ કર્યો નહિ. મારો વિયોગ તેમણે અનિવાર્ય ગણી સહી લીધો. તેઓ જણતા હતા કે મારો નિશ્ચય અડગ હતો, અને તે ફરી શકે તેમ નહોતું. તેમને મોઝામાં મોટો ભય તો એ હતો કે હું સંન્યાસી થઈ જવાનો છું અને કુટુંબ સાથેના સંબંધ માત્ર છોડી દેવાનો છું. તેમનો આ ભય બોટો છે એની પ્રતીતિ કરાવવા મેં મારી પત્નીને મારી સાથે પૂના લઈ જવા કહ્યું અને તેની સાથે જ રહેવા જણાવ્યું. આથી તેમનું વિયોગદુઃખ બહુ જ ઘણું થઈ ગયું.

મારી શાળાની નિદાય માટે માટે ધરૂં જ વસમી થઇ પડી. મારા પ્રિય શિષ્યો અને સ્નેહી સાથીઓને છોડતાં માટે હૃદય વસોવાઈ ગયું. મારા રાખ્દો તૂટક તૂટક નીકળ્યા. મેં જણાવ્યું: ‘મને દેશાનુરાગનો રોગ થયો છે.’ હું આગળ ન બોલી શક્યો-મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. થોડો સમય વીત્યા પછી મેં મારા રાજકીય સંન્યાસનો અને આપણા દેશમાં એની નવીનતાનો અને એમાં રહેલા દુઃખો અને વિપત્તિઓનો નિર્દેશ કર્યો. મેં જણાવ્યું: ‘આ દુઃખો અને વિપત્તિઓની સામે આ મારા નવીન કાર્યમાં રહેલો મારી મદદ જ મારી ઠાક છે, અને માતા કોરાલ્યાએ લગચાન રામચંદ્રજીને વનવાસ જતી વખતે જે આશીર્વાદ આપ્યો હતો એ મને અત્યારે યાદ આવે છે.

यम् पालयसि धर्मं त्वम् धृत्या च नियमेन च ।

स वै राक्षसादूर्ध्व धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥*

આ શ્લોક ત્યારબાદ મારા જીવનના ઘણા પ્રસંગોએ મેં યાદ કર્યો છે અને એથી મારા આત્માને શાંતિ મળી છે. જ્યારે જગત આર્થુ વિમુખ થઇ બેસે છે અને રીંકા દૃઢયને ધરે છે ત્યારે આપણી અંદર રહેલા અંતરના નાદ તરફ આપણે વળીએ છીએ અને એ અંતરના નાદને જે આપણે જીવનમાં ચૂસ્ત રીતે અનુભવ્યા હોઈએ છીએ તો આપણું હૃદય એથી પરમ શાન્તિ અનુભવે છે.

૧૯૦૬માં દાદાભાઈ નવરોજજીના પ્રમુખપદ નીચે કલકત્તામાં મળનારી મહાસભામાં હાજર રહેવા મને ગોખલેએ સૂચવ્યું અને મેં એ સૂચના તત્કાળ વધાવી લીધી. ગોખલેએ દાદાભાઈ સાથે સર્ગેન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીના બીબ સભ્યો સાથે મારું પણ ઓળખાણ કરાવ્યું. અને મહાસભા પૂરી થયા બાદ તા. ૧૫ મી નવેમ્બરે હું સોસાયટીના રીતસરનો સભાસદ થયો. બેલીંગ્મનના રૉલેન્ડ રોડ પર આવેલા મહાનના ઉપલા માળ પર આ પ્રવેશવિધિ થઈ. પ્રમાતનો સમય હતો, હું નાહીને તૈયાર થઈ ગયો હતો, મારા હૃદય પર પવિત્રતાની છાયા ઢળી હતી. ગોખલે બહુ જ સચિત અને જંભીર મુખમુદ્રાથી બેઠા હતા. આની પછી મારા મન પર ખૂબ અસર થઈ. તેમની પછી પ્રતિજ્ઞાના વાક્યો જેમ જેમ હું બોલતો ગયો તેમ તેમ એ પ્રતિજ્ઞાઓ મારાથી પૂરેપૂરી પળાશે કે કેમ એ વિષે મારા મનમાં અનેક શંકાઓ થવા માંડી. આથી હું મૂજ હડયો પણ થોડી જ વારમાં એ વિધિ પૂરો થયો, મારી પ્રાંતરી ઓછી થઈ અને થોડા દિવસમાં તો હું જેવો હતો તેવો થઈ રહ્યો. પ્રમુદ્ધતાએ મારી કસોટી પૂરી થઈ અને હું તેમાંથી પાર ઉતર્યો.”

શાંગાઈ એટલે શું ?

આજે ચીનની સાથે જે યુદ્ધની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે તેમાં શાંગાઈ પણ કારણ છે. એ શાંગાઈ વિષે ચીનનું કઠાવિસ્તાનનું જર્નલ લખે છે:

“જે લોકો ચીનમાં રહેલા નથી તેમને મન તો બધાં ગામે અને શહેરો સરખાં છે. પેકિંગ, શાંગાઈ, કેન્ટોન બહુ જ મોટી વસ્તિવાળાં શહેરો છે પણ ચીનમાં બધાંયે શહેરો મોટી વસ્તિવાળાં છે. એટલે મોટી વસ્તિ હોય એથી જ શહેરનું મહત્ત્વ વધતું નથી. પેકિંગ ચીનનું પાટનગર છે અને શાંગાઈ ચીનનું બંદર છે. પણ ઘણા ઓછા માણસોને ખબર છે કે શાંગાઈ કેવળ ચીનનું નહિ પણ સમગ્ર જગતનું મોટું અગત્યનું બંદર છે. ૮૦ વરસ ઉપર ચીનમાં શાંગાઈ જેના સેંકડો શહેરો હતાં. આજે તે મારસેલ અને સિંગાપોર કરતાં યે ચડી નય છે અને હેંગઝો, ફોરશામ અને એન્ટવર્પ જેવા જગવિખ્યાત બંદરોની બરાબરી કરે છે. આનું કારણ દેખીતું છે. પાંગડી નદી એ જગતનો મહાનદ છે. એના મુખથી ૧૨૦૦ માઈલ મુશી આગબેટો આવે છે અને એના

* જે ધર્મને તમે ધૈર્ય તથા સંયમપૂર્વક પાળો છો તે ધર્મ, હે રાધવ સાદૃશ ! તમારું રક્ષણ કરે.

ખત્રે દિનારા પરના ૫,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ પરના વિસ્તારમાં વસતા ચીનાઓનો આયાત નિકાસનો માલ આ આગખોટામાં યથા સાંગાઈ બંદરે આવે છે. અને આ ચીનાઓની વસ્તિ કેટલી ? જગતની વસ્તિનો દશમો ભાગ ૧૬ કરોડથી થે વધારે ચીનાઓ ગરીબ છે એથી માણસ દીઠ સરેરાશ આયાત નિકાસ બહુ જ ઓછી આવે છે; પણ સંખ્યા બહુ જ મોટી હોવાથી એમની આયાત નિકાસનો કુલ સરવાળો બહુ જ મોટો યથા જાય છે. ૧૯૨૫ની સાલમાં સાંગાઈ બંદરમાં ૩ અબજ રૂપિયાનો માલ આયાત થયો; આમાં અબજ રૂપિયાનો માલ પરદેશી હતો. ૨૫ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૦૦માં ૧૨ કરોડ રૂપિયાનો માલ આયાત થયેલો અને તે પહેલાં ૧૮૭૫માં ૨૫ કરોડ રૂપિયાનો માલ આયાત થયેલો. ૧૮૭૫માં ૩૦ લાખ ટનનાં વહાણો એ બંદરે આવેલાં ત્યારે ૧૯૨૫માં ૩ કરોડ ટનનાં વહાણો જગતભરમાંથી એ બંદરે લાંગર્યા. આવો અનુપમ આ બંદરની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ છે. !

૧૮૪૩ માં આ બંદર ચીનનું ત્રીજા વર્ગનું શહેર હતું, આજે એ પ્રથમ વર્ગનું શહેર છે. ૧૨ ચોરસમાઈલ તેનો વિસ્તાર છે અને ૭૫ કરોડ રૂપિયાનાં પરદેશીઓનાં મકાનો તેના પર બંધાયેલાં છે. ૨૫૦ માઈલ સુધીની પાટી સડકો તેની આસપાસ પથરાઈ છે અને યાંગઝીના બંને દિનારા પર પંદર-પંદર માઈલ સુધી તેની આલેશાન ધમારતો ચણાઈ છે. ચીનાઓ અને જાપાનીઓના સોંકડો કારખાનાંઓનાં ભૂગળાં યાંગઝીનદીમાં લાંગરેલી વીસ-વીસ હજાર ટનની પાસિફિક મહાસાગરની આગખોટાનાં ભૂગળાં આગળ, મગરમચ્છની આગળ નાનકડી માછલી હોય એનાં લાગે છે. ઓછામાં ઓછા ત્રીસ કુટ હાડાં જળમાં જ રહી શકે એવી આ ચિરાળકાય જળચર જેવી આગખોટાં માટિ શહેરની બંને બાજુ યાંગઝી નદીમાં મોટા મોટા ડક્કા અને ઓવારા છે અને તેઓ શહેરની અધવચ આવી લાંગરે છે. કારખાનાંઓને પાવર આપવા માટે દોઢ લાખ હોર્સપાવરનું પાવર સ્ટેશન છે અને એ વિજળીનું નહિ પણ કોલસાનું છે. આ કોલસો બધો ચીનમાં જ પેદા થાય છે.

આ બધા રૂઢા પ્રતાપ વાંગ્ચ બોર્ડના છે. સન ૧૯૦૫ ની સાલમાં એણે નદીનો કારભાર હાથમાં લીધો અને એવા સુંદર બંદોબસ્ત કર્યો કે મોટામાં મોટી આગખોટા પણ આજે એ નદીમાં લાંગરે છે. યુનિસિપાલિટીનો વહિવટ પણ ખૂબ જ વધી ગયો છે અને જેમ જેમ પરદેશ સાથેનો વેપાર વધતો જાય છે તેમ તેમ યુનિસિપાલિટીનું કામ પણ વધતું જ જાય છે.

જેમ વેપારની દૃષ્ટિએ તેમ કળા અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ સાંગાઈ ખીલતું જ જાય છે; છતાં જે ઝડપથી વેપાર હોય વધે છે તે ઝડપથી કળાવિજ્ઞાન નથી વધતાં. આજે કળાવિજ્ઞાનના વિષયમાં ચીનમાં જ ખીલવણી થઈ છે એમાં સાંગાઈનો મોટો હિસ્સો છે. એના હુન્નર ઉદ્યોગ વધતાં જ જાય છે, એની શિક્ષણસંસ્થાઓ વધતી જ જાય છે, એની બાંધકામની-ઇન્જનેરી પ્રવૃત્તિ વધતી જ જાય છે. ચીનની કળાની કૃતિઓ પરદેશ આ બંદરથી જ ચડે છે. પેકિંગ ચીનની કળાનું ધામ છે તો સાંગાઈ એનું પ્રદર્શનસ્થાન છે. કળાના શોખીનો કળાની બેનમૂન ચીને ખરીદવા અને તપાસવા સાંગાઈના જ બજારોમાં ધુમે છે, અને સાંગાઈના કળાકારો એમની એ કળા તરસી આંખોને બેનમૂન કળાની ચીજોથી ઠારી દે છે. "

સાથે જ ભાવિ પ્રભુને હાથ છે. ચીન ઉપર બ્રિટિશસિંહે પોતાનો પંજો કેમ ઉકાળ્યો છે અને ' સાંગાઈમાં વસતા બ્રિટિશો અને હિંદીઓની હંફગી કેમ ભયમાં આવી છે ' એનું કારણ સાંગાઈનું આ વર્ણન વાંચ્યા પછી મંદમાં મંદ બુદ્ધિવાળાને પણ આંખના પલકારામાં સમજાઈ જાય છે. યાંગઝી નદીનાં જળની સાથે ચીનની સમૃદ્ધિ પણ સાંગાઈ બંદરે જ વહી આવે છે. છતાં આ વર્ણન વાંચી કોઈ કળાના પ્રેક્ષક એમ માને કે ચીનની કળાનું રક્ષણ કરવા માટે જ બ્રિટિશોએ ચીન પર ચડાઈ કરી છે તો પણ એ ના પાડી શકીએ તેમ નથી.

કાપડના ઉદ્યોગમાં હિંદ સાથે જાપાનની હરીફાઈ

‘લિવિંગ એઝન્ડ’ નામના પત્રમાં હિંદુસ્તાન સાથેની હરીફાઈમાં જાપાન કેમ કાન્યું એનાં કારણો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે:

“હિંદુસ્તાનમાં કપાસ પુષ્કળ થાય છે અને જાપાનમાં તે થતો નથી છતાં સુતર કાપડની હરીફાઈમાં જાપાન હિંદુસ્તાનને શિક્ષત આપે છે અને ઘરાની અખાતમાંથી હિંદુ અને પારસી મિલમાલિકાનાં કાપડથી ભરેલાં વડાણો જાપાની વડાણોને એક પાછાં ફરે છે, અરે, ખુદ મુંબાઈના જ બારામાં જાપાની માથ પેસવા માંડ્યો છે. આનું કારણ શું? કારણ કે જાપાની માથ સસ્તો છે. જાપાની માથ સસ્તો છે કારણ કે જાપાની મનુરો સસ્તો છે, જાપાની મનુરો વધારે સમય કામ કરે છે, જાપાની મિલમાલિકો વધારે કાળે છે, વધારે કીલ્લવટવાળા છે, અને વધારે પ્રમાણિક છે. ‘વોસીરા ઝીટ્ઝ’ માં એક જર્મન લેખે મુંબઈ અને એસાકાની મિલોનું બારીકાથી નિરીક્ષણ કર્યું છે તે લખે છે:

“યુક, લીટ અને ખાનના રસથી રંગાયેલી હિંદુ મનુરોની લાંબી લાંબી ‘શેડો’ કરતાં જાપાની મિલો વધારે સ્વચ્છ અને વધારે આરોગ્યદાયક છે. જાપાનમાં દરેક મિલની સાથે રેસ્ટોરાં કે હોટલ હોય છે, જ્યાં દરેક મનુરને દિવસમાં ત્રણ વાર ગરમાગરમ અને બાવતો ખોરાક ખાવું જ નુજ દામે મળી રાકે છે. ધણીખરી મિલોને તો પોતાની જ ઇસ્પીતાલ હોય છે અને તે માત્ર નામની નહિ પણ દરેક સામગ્રીથી સંપૂર્ણ અપ-ટુ-ડેટ હોય છે. કુંવારા મનુરોના હવા અજવા-રાવાળાં મોટાં ભવનો અને પારણેલા મનુરોનાં નાનકડાં મદો એવાં સ્વચ્છ અને સુખદ હોય છે કે બીજા જાપાનીઓને પણ તેમાં આવીને વસવાની ઇચ્છા થઈ આવે. મેનેજરો અને મનુરો વચ્ચેનો સંબંધ મીઠો અને મર્યાદાશીલ હોય છે. બન્ને એકબીજા સાથે સન્માનથી વર્તે છે. હિંદુસ્તાનમાં મનુરોની સાથે મેનેજરો જે તોછડો વર્તાવ રાખે છે એવો વર્તાવ જાપાની મનુર એક મિનીટ પણ સાંખે નહિ. હિંદી મનુર કરતાં જાપાની મનુરોને ચોપા ભાગની કે ત્રીજા ભાગની માનદરી એછી મળે છે અને હિંદી મનુર કરતાં તેણે દિવસમાં કલાક કે બે કલાક વધારે કામ કરવાનું હોય છે, છતાં હિંદુસ્તાનની મિલ કરતાં જાપાની મિલમાં કામ કરવાનું હું વિશેષ પસંદ કરું. ચીનની મિલ કરતાં તો જાપાની મિલમાં કામ કરવાનું હું એથીયે વિશેષ પસંદ કરું. જાપાનની ૬૦ લાખ સ્પીન્ડલો હિંદુસ્તાનની ૭૦ લાખ સ્પીન્ડલો સાથે બરાબર હરીફાઈ કરે છે. એનું કારણ જાપાની મનુરની મહેનત વધારે છે અને માનદરી એછી છે એ જ નથી પણ હિંદી મિલમાલિકો અપ્રમાણિક છે, હિંદી રૂઢવાણો કમ છે અને હિંદના કમિશન એજન્ટો ભારે લોભી છે. આથી હિંદનો માથ ખપાવવાને માટે ખૂબ જ કમિશન આપવું પડે છે અને એથી મુંબઈ કરતાં એસાકા ચડી જાય છે.”

આ તટસ્થ જર્મનના હૃદયનાં ઉદ્ગારો પર આપણા દેશના મિલમાલિકો, રૂઢવાણો અને કમિશન એજન્ટો જરા ધ્યાન આપે અને આત્મશુદ્ધિ કરે તો આપણા મિલઉદ્યોગ માટે પરદેશી સરકાર પાસે મદદ માગવાપણું રહે ખરૂં કે ?

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

કવિતા અને સાહિત્ય-વૌદ્યુમ ૧ હું—કર્તા: રા. બં. (હવે સર) રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ. પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી. કિંમત રૂ. એક.

સર રમણભાઈના આ વિષય ઉપરના લેખોનું એક મોટું પુસ્તક આ જ નામથી બહાર પડેલું હતું. તે આવૃત્તિ ખેંપી જવાથી તેની બીજી આવૃત્તિ શુ. વ. સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરવા માંડી છે અને કર્તાના કાવ્યચર્યા ઉપરના લેખોના સંગ્રહનો આ પહેલો ભાગ (વૌદ્યુમ ૧ હું) છે.

સર રમણભાઈના લેખોની આવી સુંદર આવૃત્તિ આવશ્યક હતી જ. વિષયની વહેંચણીથી અને આખા પુસ્તકના નાના નાના ચાર વિભાગોથી અભ્યાસીને ઘણી અનુકૂળતા પડશે. લેખકે આમાં દર્શાવેલા વિચારોને ઘણાં વરસો થઈ ગયાં છે. તે પછી કાવ્યશાસ્ત્ર અને રસભીમાંસાએ પુષ્કળ પ્રગતિ કરી છે. આપણું વિવેચન સાહિત્ય પણ બહોળું થયું છે અને કાવ્ય સામગ્રી તે પછી ઘણી વધી છે. કાવ્યચર્યાના વાદો અને મુદ્દાઓ પણ બદલાયા છે. તે સમયે પ્રાચીન અને નવીન મતો વચ્ચે જે વિવાદો ચાલતા તેની અસર નીચે આમાંનું ઘણું લખાયું છે. વિવાદની તીક્ષ્ણતા, અતિશયોક્તિ અને એક પક્ષીપણું આમાં ઘણી જગાએ દેખાય છે. ઘણાં લખાણોમાં સમયનો રંગ છે અને તે હાલના વાંચકને એટલું રસિક ન પણ લાગે. છતાં સર રમણભાઈની કાવ્યચર્યા એટલી વિદ્વતાપૂર્ણ છે, એટલી તાત્ત્વિક છે કે હાલના અભ્યાસીને તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે. આપણા વિવેચન સાહિત્યમાં કર્તાનું સ્થાન ઘણું જાણ્યું છે અને વિવેચન સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા તેમણે કરેલો પ્રયત્ન ખરેખર સમર્થ છે. તેમની શૈલી સ્પષ્ટ, ઋણુગામી, અકિંચ અને પ્રસન્ન છે અને હજી ભવિષ્યની કાવ્યચર્યાને તે માર્ગદર્શક થઈ શકે એવી છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આ પસંદગી માટે ધન્યવાદ ધટે છે. તેના બીજા ભાગો પણ સત્વર બહાર પડશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

બાળવાર્તાવલિ—સંપાદક તથા પ્રકાશક: રૌ. હંસા મહેતા બી. એ. મળવાનાં ટેકાણાં હરિલાલ રણછોડલાલ મહેતા, કમિશન એજન્ટ ૯૩-૧૦૭ બારભામા મહોલો, મુંબઈ-૩. તથા કુમાર કાર્યાલય: અમદાવાદ. કિંમત દોઢ રૂપિયો.

જેનાં પ્રાચીન કાળથી અનેક ભાષામાં ભાષાન્તરો થયાં છે તેવાં પંચતંત્ર જેવાં પુસ્તકો જે દેશમાં હોય તે દેશમાં ખરી રીતે બાળસાહિત્યની ખોટ હોવી ન જોઈએ છતાં અત્યારે આપણા સાહિત્યની તેવી સ્થિતિ છે. પણ હમણાં હમણાં લેખક અને વાંચક બન્ને વર્ગનું આ વિષય પર સાફ ધ્યાન ગયું છે. બાળકોને માટે અનેક જગાએથી સાહિત્ય પ્રગટ થાય છે અને માખાપો તે લે પણ છે. પ્રસ્તુત ચોપડી તેમાં સારો ઉમેરો કરે છે. આ પુસ્તકમાં બાર બાળવાર્તાઓ છે. તેમાંની કેટલીક આપણા દંડરથ સાહિત્યમાંની છે અને કેટલીક પંચતંત્રની છે. સામાન્ય રીતે ભાષા બાળકો સમજે તેવી છે, છતાં અમે ધારીએ છીએ કે શૈલી પણ વાર્તા કહેવાની અને પારિઆદો પણ તે પ્રમાણે રાખ્યા હોત તો બાળકોને વધારે સુગમ થાત. બાળવાર્તામાં પ્રાંતિકના અનિવાર્ય છે પણ પ્રાંતિક શબ્દોની છેવટે રીપ આપી હોત તો સાફ દાખલા તરીકે 'કહોડ'ની વાર્તામાં કહોડ-કોડ કાઢિયા-

વાડમાં ઢોર પૂરવાના ઘરને કહે છે. લાકડાના અર્થમાં 'જોડ' નાન્યેતર જાતિ છે, તેની ગેરસમજ થવા સંભવ છે.

બાળવાર્તાની ચોપડીમાં તેના અક્ષરો અને અદારનો દેખાવ વધારે મહત્ત્વનાં છે. આમાં અમારે શ્રીયુત્તર વિશેષકર રાવળને ધન્યવાદ આપવાનો છે. અક્ષરો બાળકો વાંચી શકે તેવા મોટા અને ચોખ્ખા છે. ચિત્રો સઘળાં સુંદર છે, રંગીત ચિત્રો વિશેષ આકર્ષક છે. પૂંકા ઉપરના ચિત્રમાં બકરી અને ગોળનું ગાડું બાળકો બોળખી શકે તેવું જ છે. બકરી સ્વાભાવિક ચિત્રમાં જોઈએ તે કરતાં મોટી છે તે વસ્તુના મહત્ત્વ પ્રમાણે પ્રમાણ આપવા કૃત્ય લાગે છે. બાળકો તેમાં બકરીનો રંગ જરાબર સમજી શકશે. આપણા સમાજને કિંમત ભારે પડશે, ખાસ મદદથી કિંમત સોંધી કરી શકાય તે સાફ.

કિશોર કથાઓ—લેખક: ગિજુભાઈ. પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન, ભાવનગર. કિં. આઠ આના.

બાલ સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ લેખક ગિજુભાઈનો આ નવો ફાળો છે. અસલ અંગ્રેજી વાર્તાઓ છે પણ ગિજુભાઈએ તેને સંપૂર્ણ ગૂજરાતી બનાવી છે. વાર્તા જે રીતે કાલિયા-વાડમાં કહેવાય છે તે જ રીતે તે લાપામાં અને તેવા જ પારિત્રાફોમાં કહેલી છે. વાર્તાઓ કેવળ કુમારો કરતાં કંઈકે મોટા કિશોર વિદ્યાર્થીઓ માટે છે. અથવા શબ્દોની છેલ્લે ટીપ છે.

આ સિદ્ધસ્ત લેખકને માટે વિશેષ શું લખવું ? તેમની ચોપડીને ગૂજરાતનાં બાળકો અને માબાપો વધાવી લેશે એમ માનીએ છીએ.

શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળા—ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ પુસ્તક ૩૦ મું. પ્રકાશક: ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ. કિંમત દસ આના.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી સં. ૧૯૮૧ માં વ્યાખ્યાનમાળાની યોજના થયેલી હતી તે પ્રમાણે દસ વ્યાખ્યાન અપાયેલાં હતાં તે અહીં પ્રગટ કર્યા છે. વ્યાખ્યાનોમાં શિક્ષણના અનેક વિષયો જેવા કે શિક્ષણમાં માનસશાસ્ત્રનો ઉપયોગ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, શાળામાં સ્વરાજ, આમશિક્ષક, પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ, મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ, બાલકવિતા વગેરેની નવીન દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરેલી છે. કેઈ પણ વ્યાખ્યાન માત્ર વાણી કે ભુદ્ધિના વિશ્વાસ માટે કરેલું નથી પણ કેળવણીની સંસ્થામાં પુષ્કળ અનુભવ લીધેલા શિક્ષકોના હૃદયોદ્ઘાર છે. આપણી કેળવણીના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કાઢવામાં આ નાનું પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થશે.

કુંજકોકિલ—પ્રકાશક: આચાર્યશ્રી રાષ્ટ્રીયશાળા, મુંબઈ, મૂલ્ય ચૌદ આના.

મુંબઈની રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓ આ નામનું હસ્તલિખિત માસિક ચલાવતા હતા તેના છેલ્લાં ૭ વરસના લેખોમાંથી ચૂંટણી કરી આ સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. થોડા જ અપવાદો સિવાય લેખો બધા વિદ્યાર્થીઓના છે.

અમારી પાસે અસાર મુદ્દીમાં વિદ્યાર્થીઓથી ચાલનાં આવાં ઘણાં નિષ્પત્કાલિકા અભિપ્રાય માટે આવી ગયાં છે. આ છપાએલું પુસ્તક આવતાં આ સંબંધી અમારા વિચારો પ્રગટ કરવાની તક લઈએ છીએ.

વિદ્યાર્થીઓના આવા પ્રયાસો ખરેખર અભિનન્દનીય છે: લખવાની મુદ્રતા, વિચારોની વ્યવસ્થા, લેખોની તુલના, લેખકોનો સહકાર વગેરે કેટલાક ગુણો તેથી સ્વાભાવિક રીતે કેળવાય છે, પણ આ બધી પ્રવૃત્તિમાં પોતે વિદ્યાર્થી છે તે તેમણે ભૂલવું ન જોઈએ.

પોતે જ મોટા લેખક કે મોટા તંત્રી થઈ ગયા ધારી તંત્રીનો આડંબર કરવા કે બીજાની શૈલીનાં અનુકરણો કરવા પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. અમને સૌથી સારો વિષય એ લાગે છે કે મનમાં જે વસ્તુ હોય તેને સાંદ્રમાં આદી રીતે લાપામાં મૂકવી. તેને કૃત્રિમ રીતે શણગારવા પ્રયત્ન કરવો નહિ. તેમ જ લેખમાં ગાંધીય લાવવા માટે જે પારકા વિચાર પોતાનો થઈ ગયો નહોત્ય તેને પોતાના તરીકે મૂકવો નહિ. વિદ્યાર્થીના લેખમાં કોઈ ઊંચા ગંભીર વિચારોની કે મહત્ત્વ કલ્પનાની અપેક્ષા રાખવું નથી, અને એ જતાવવા વિદ્યાર્થીએ અનુકરણો ન કરવાં. જે અનુકરણ અને કૃત્રિમતાની ટેવ અત્યારથી વિદ્યાર્થીમાં પડશે તો ભવિષ્યમાં તે સુધરશે નહિ અને વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર વિચાર કરતાં કે પોતાને અનુકૂલ નવી શૈલી ઘડતાં શીખશે જ નહિ.

વિદ્યાર્થીઓ પોતાના દસ્તલિખિત નિયતકાલિકને પણ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એક રીતે ઉચ્ચ બનાવી શકે. આવાં નિયતકાલિકમાં એક ખાસ અલગ અભ્યાસ-વિભાગ રાખવો જોઈએ અને તેમાં બીજું કોઈ જ નહિ પણ સારાં પુસ્તકો કે માસિકોનો અભ્યાસ કરી તેનો સારાંશ આપવો જોઈએ. આથી વિદ્યાર્થીઓ એક બીજાને પોતાના અભ્યાસનો લાભ આપી શકશે, સાર અહણ કરતાં શીખશે અને ઊંચા વિચારોની ખોટ પૂરી પડશે.

વિદ્યાર્થીઓએ કલ્પનાને કેળવવા માટે પણ સ્વતંત્ર વાર્તા કે કાવ્યો લખવા કરતાં પોતાના અનુભવોનાં દર્શો, પરિચયની વ્યક્તિઓ, પ્રવાસો, તમાશા વગેરેનાં વર્ણનદ્વારા, તથ્યના અહણદ્વારા, કલ્પનાને ઘડવી જોઈએ અને અનુભવને લાપામાં મૂકવાની કથોટી મેળવવી જોઈએ. કલ્પના પોકળ અનુભવ વિનાના વિચારોથી કેળવાતી નથી. પણ સત્ય જ્ઞાન અને હકીકત સાથે અનેક વાર કુસ્તી કરી તે પર વિજય મેળવવાથી જ કસાય છે, જળવાન થાય છે, પુષ્ટ થાય છે, અને કેળવાય છે.

છતાં કાવ્યો લખવાં હોય તો હૃદના નિયમો જરાખર સાચવીને પોતાને જે ખરો અનુભવ થયો હોય તેને જ લાપામાં મૂકવા પ્રયત્ન કરવો. પોતાને અનુભવ ન હોય. તેવું લખવું એ એક જાતની વિચારની અપ્રમાણિકતા છે. પોતાનો વિચાર બધાને સ્પષ્ટ કર અને સુંદર નહિ લાગે એ એક પ્રકારની બીતિ છે. પારકા વિચારો કે કલ્પના પોતાના તરીકે વાપરવાં તે એક પ્રકારની ચોરી છે.

અનેક કેળવણીની સંસ્થાઓમાં આવાં દસ્તલિખિત નિયતકાલિકો લખાય છે. આવી સંસ્થાઓ પરસ્પર એકબીજાને પોતાની કૃતિઓ જતાવે અને એ રીતે સંસ્થા સંસ્થા વચ્ચે સંબંધ થાય એ ઇષ્ટ છે.

દરેક સંસ્થાએ પોતાના લેખો છપાવવાનો આગ્રહ કે લોભ ન રાખવો જોઈએ. એ વસ્તુ દસ્તલિખિત જ રોબે છે અને સાદિત્યમાં તેને બીજું કોઈ સ્થાન હોવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ ન જોઈએ.

કિશોર—(નૈમાસિક). તંત્રીઓ: હર્ષદ પોપટલાલ મહેતા અને ભદ્ર અંબાલાલ યાજ્ઞિક. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨. તળીઆની પોળ, અમદાવાદ.

નામ પ્રમાણે કંઈક મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓનું આ સાદસ છે. માસિકમાં અંગ્રેજી અને મૂંડરાતી એવા બે વિભાગો છે. આવાં દુભાષિયાં સામયિકોનો સમાવ ગયો છે એમ અમે માનીએ છીએ.

ઉપર કુંજકોઠિલ વિશે વિસ્તારથી લખ્યું છે એટલે આને માટે જુદું લખવાનું ગ્રાંથ રહેતું નથી. શ્રીયુત જગદ કે એવા અન્ય પ્રસિદ્ધ લેખકોના લેખો આ અંકમાં લીધા છે તે તો પ્રથમ અંક છે માટે જ હશે. બાકી આવાં સામયિકોમાં અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જ મનોરથો, વિચારો, કલ્પનાઓ, ચર્ચાઓ કરે એમ ઇચ્છીએ છીએ. જે લેખકો અન્યત્ર લખે છે તેમના જ વિચારો આમાં જોવા એમાં કંઈ વિશેષ નથી, પણ સામાન્ય વાંચકથી અગ્રાત રહેલી વિદ્યાર્થી આલમના વિચારો તેઓ પોતે આમાં વ્યક્ત કરે એ જ આવાં સામયિકોની વિશેષતા હોવી જોઈએ.

લેખોમાં શ્રી બાપાલાલ વૈદ્યાના લેખ ઉપર અને સર્વ કિશોરોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. ગુજરાતમાં કેળવણીની અનેક સંસ્થાઓમાંથી હસ્તલિખિત સામયિકો નીકળે છે તે સર્વની વાતગી આમાં આવતી રહે તો કિશોર આવાં સર્વ સામયિકોના સહકારની ભૂમિ ખને, અને એ સામયિકોને પોતાના લેખો સ્વતંત્ર છપાવવાની જરૂર ન રહે. અન્ય વિદ્યાર્થી મંડળોએનો એટલો વિશ્વાસ કિશોરે મેળવવો જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓના સાહિત્યમાં અને ગંભીર લેખના પ્રયત્નો અનેક જોઈએ છીએ, પણ બાલમુલલ નિર્દોષ હાસ્ય કે ટીખળ કેમ ક્યાંઈ જણાતું નથી ? શું ગુજરાત હાસ્યવિહીન થઈ ગયો છે ?

વીણા—તંત્રી: યશવંત સવાઈલાલ પંડ્યા. પ્રકાશક: સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ, અમદાવાદ. છૂટક નકલ એક રૂપિયો.

વિદ્યાર્થીઓએ જ સ્થાપેલા અને તેમની મહેનતથી જ ગ્રાહ્યતા સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજે ગયા વર્ષથી જે વાર્ષિક વીણા કાઢવા માંડ્યું છે તેનો આ બીજો અંક છે. એ સમાજે એક વાંચનાલય કાઢીને અને બીજી ઘણી રીતે સારી સેવા કરી છે. પણ આજે તો માત્ર તેની સાદી જ નોંધ લઈ શકાય.

વીણા પણ વિદ્યાર્થીઓનું સામયિક છે એટલે અંશે ઉપરનાં છેલ્લાં બે વિવેચનો તેને પણ કેટલેક અંશે લાગુ પડે છે. આ વીણાના અંકમાં મોટા ભાગ પ્રસિદ્ધ લેખકોનો છે. થોડા લેખો એ સમાજના વિદ્યાર્થીઓના હશે, પણ કેટલા તે કહેવું મુશ્કેલ છે. હવેથી સમાજના લેખકોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવા અને એ લેખો વધારે સંખ્યામાં લેવા અમારી સૂચના છે.

ગયા વરસના અંક કરતાં આ અંક વધારે સારો છે. તેની સામગ્રી વધારે વિવિધ અને કંઈક વધારે જાંચા પ્રકારની છે. સદ્ગત કાન્તના પત્રો શ્રીયુત જગદંતરાય દાકોર પાસે તેનું સંપાદન કરાવી ચૂક્યા તે સારું કર્યું છે.

ચિત્રો આ અંકનું ખાસ આકર્ષક અંગ છે. પૂંદા ઉપરનું સરસ્વતીનું જાયાચિત્ર કંઈક નવી ધારીનું છે. સદ્ગત રામરાવનું ચિત્ર ‘પ્રતીક્ષા’ અપૂર્ણ છે પણ તેમાં રામરાવની પ્રતિભા અછતી રહેતી નથી. રા. કનુ દેસાઈનું ‘લગ્ન’ નવીન શૈલી છે. માત્ર પગ ઉપરથી પરણનાર દંપતીમાં સ્ત્રી પુરુષ જરાબર જોળખાઈ જાય છે. સૌથી સુંદર અમને અજન્તાની ચક્ષદંપતીની નકલ લાગે છે. તેના પર વિશેષ અહીં લખી શકાય તેમ નથી.

વીણાને સમાજ ઉત્તેજન આપશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

ગુલામીનું સ્મરણ

તારીખ ૨૪ મી જાન્યુઆરીએ વડી-ધારા-સભા આગળ લાપણ કરતાં લૉર્ડ ઇરવીને હિંદની પ્રગ્નના પ્રતિનિધિઓને તેમના દેશની ગુલામીનું સ્મરણ કરાવ્યું છે. ધારાસભામાં બેઠક મેળવી પોતાની જાતને દેશના નેતા માનનારા અને દેશની રાજસભામાં બેસનાર તરીકે પોતાની જાતને ધન્ય ગણનારા આ પ્રતિનિધિઓને તેમની પરવશતાનું ભાન વરસે વરસે ઇચ્છાએ પ્રતિનિધિ કરાવ્યા જ કરે છે અને તેમ છતાં ખ્રીષ્ટીય પ્રગ્નની લક્ષમનસાધ ઉપર વિશ્વાસ રાખી ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેંટ આગળ પોતાની હોશિયારીની પરીક્ષા આપી હિંદને સ્વરાજ મેળવી આપવાની એમની આશા કાયમ રહે છે એ જોઈને અમને આશ્ચર્ય ઉપજે છે.

લૉર્ડ ઇરવીન પોતાના લાપણમાં ત્રણ મદાન સત્યો રજુ કરે છે. પહેલું સત્ય એ છે કે ઇતિહાસે હિંદનું લાવિ ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેંટના કાયદામાં મૂક્યું છે, અને તેથી હિંદની સ્વરાજ માટેની લાપકાતની પરીક્ષા કરનાર ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેંટ જ હોઈ શકે. કેટલે વરસે કયા કમથી હિંદને સ્વરાજ મળે તેનો નિર્ણય ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેંટ જ કરી શકે. બીજું સત્ય એ છે કે હિંદને સ્વરાજ આપવાની બાબતમાં ખ્રીષ્ટીય પ્રગ્નની દાનન તદ્દન શુદ્ધ છે. અને લૉર્ડ ઇરવીન સાહેબ હિંદની પ્રગ્ન આગળ ત્રીજું સત્ય એ મૂકે છે કે ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેંટ હિંદી પ્રગ્નની ધમકીથી ડરી જઈને સ્વરાજ આપે એમ નથી માટે હિંદના આગેવાનોએ સ્વરાજ લેવું હોય તો ખ્રીષ્ટીય સરકાર સાથે સહકાર કરી તેણે જે સુધારા હિંદને અર્પ્યા છે તેનો ઉપયોગ કરવામાં પોતાની લાપકાત પૂરવાર કરી આપવી જોઈએ.

આ ત્રણ સત્યો લૉર્ડ ઇરવીને કંઈ ન લાગે તેટલા માટે નમ્રતાપૂર્વક સુંદર લાપામાં

લક્ષી નિષ્ઠા સાથે હિંદની આગળ ધરેલાં છે. ખેડુતોનું દુઃખ મટાડવાને આવેલા વાઈસરોય સાહેબ કોઈને ખોટું ન લાગી જાય એની બહુ સંભાળ રાખે છે અને તેથી પોતાના લાપણથી કોઈને ખોટું લાગ્યું હોય તો તેને માટે પોતે દીવગીરી દર્શાવવાનો વિવેક પણ કરે છે. લૉર્ડ ઇરવીન લક્ષા માણસ છે અને તેથી હિંદની ઉપર વહીવટ ચલાવતી ખ્રીષ્ટીય નોકરશાહીની જાળમાં જકડાઈ ગયેલા હોવાથી નોકરશાહીનો અવાજ રજુ કરતાં કરતાં પણ એની લક્ષમન-સાધનાં ચિહ્ન એની વિવેકભરેલી લાપામાં તરી આવે છે. લૉર્ડ ઇરવીનેની રીતભાતમાં અને એની પહેલાંના વાઈસરોય લૉર્ડ રીડિંગની રીતભાતમાં પણ ઘણો તફાવત છે. લૉર્ડ રીડિંગ આવા પ્રસંગોએ અતિશય અક્ષતતા તથા ભપકાનો દેખાવ કરતો, પોતાનું લાપણ સિદ્ધાસન ઉપર બેઠાં બેઠાં જ વાંચતો અને ખ્રીષ્ટીય સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિનો સ્વામ્ય બતાવી હિંદના પ્રતિનિધિઓને પોતાની સત્તાનું ભાન કરાવતો. લૉર્ડ ઇરવીન સરળ સ્વભાવનો હોઈ પોતાના વિવેકથી પ્રગ્નને વશ કરવા માગે છે અને તેથી જ સિદ્ધાસન ઉપર બેઠાં બેઠાં નહિ પરંતુ ઉભા થઈને પોતાનું લાપણ વાંચે છે અને કોઈને ખોટું લાગે તે માટે પહેલેથી દિવગીરી પણ દર્શાવે છે. આમ લૉર્ડ ઇરવીન લક્ષા જણાય છે ખરા છતાં એથી હિંદનું શું વળ્યું? વાઈસરોય તો આવે છે ને જાય છે, કોઈ વાર લક્ષા તો કોઈ વાર ભુંડા, પરંતુ જે યંત્ર હિંદુસ્તાનના માથા ઉપર એની ગુલામી દશાની નામોશીના ચિહ્ન રૂપે ફરે છે તે તો તેવું ને તેવું હિંદના જીવનને પીસતું અદોનિશ રૂપો જ કરે છે. લક્ષા વાઈસરોય લૉર્ડ ઇરવીન પણ એ મંત્રના એક દાંતરૂપ બની ગયા છે અને પોતાની પરવશ-

તાનો એકરાર કરતા હોય એમ જણાય છે; અને એ પરવશતામાં લૉર્ડ ઇરવીન ઇતિહાસનાં પાઠ પછી ભૂલી ગયા હોય એમ લાગે છે. એ નામદાર કહે છે કે ઇતિહાસે ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેન્ટના હાથમાં હિંદનું ભાવિ મૂક્યું છે; પરંતુ આમ બોલતી વખતે ઇરવીન સાહેબ ઇતિહાસનું પાછું પાનું ભૂલી ગયે છે. અમેરિકાનું ભવિષ્ય એક વખત ઇંગ્લાંડના ત્રીજા જ્યોર્જના હાથમાં ઇતિહાસે મૂકેલું હતું; આપણેનું ભાવિ પણ ઇતિહાસે ખ્રીષ્ટીયના હાથમાં સોંપેલું હતું અને છતાં એ જ અટપટા ઇતિહાસે અમેરિકાનું ભાવિ કાણ વારમાં ખ્રીષ્ટીયના હાથમાંથી ઝુંટવી લઇ અમેરિકાને સોંપી દીધું, આપણેનું ભાવિ આપણેની પ્રજાએ ઝુંટવી લીધું, અને ગઇ કાલ સુધી ચીનનું ભાવિ પણ ખ્રીષ્ટીયની હથેલીમાં હતું તે આજે ચીનની પ્રજાના ઇતિહાસે પોતાના હાથમાં લઈ લીધાના ભણકારા કાને આવે છે. હિંદુસ્તાનનું ભાવિ ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેન્ટના હાથમાં છે એમ કહેનાર ઇરવીન સાહેબે યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇતિહાસ તો દગાખોર છે અને સ્વતંત્રતાની લડત તો દાવાનળ જેવી છે. શાંત જેવા જણાતા વાતાવરણમાં પણ કયા ખૂણામાંથી અને કયારે એ દાવાનળ અગ્નિ ઉઠશે એનો ખ્યાલ આજે ક્યાંથી આવે ?

વડી ધારાસભાના ચૂંટાએલા સભ્ય સત્યેન્દ્ર ચંદ્ર મિત્ર જેમને હાલ વગર તપાસે કેદમાં પૂરવામાં આવેલા છે તેમને ધારાસભામાં લાગરી આપવાની છૂટ આપવી જોઈએ એવા દરાવ આગલે જ દિવસે વડી ધારાસભાએ પસાર કરેલો હોવા છતાં બીજે દિવસે ભાષણ આપતી વખતે ધારાસભાની સત્તા ઉપર તરાપ માનનારા પોતાની સરકારના આ કાર્ય વિષે જરા પણ ઉત્તેજ નહિ કરવામાં લૉર્ડ ઇરવીન ખ્રીષ્ટીય સરકારની સ્વરાજ આપવાની આજ્ઞામાં રહેલી પ્રમાણિક નિષ્ઠાનો કેટલો સખજ પૂરાવો આપે છે !

ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેન્ટ ધમકાથી નહિ પરંતુ હિંદીઓના સહકારથી જ સ્વરાજ આપવા પ્રેરાશે

એમ કહેતાં લૉર્ડ ઇરવીન એ વિચાર કરેલાં જોઈએ તો કે સહકાર માગનાર નોકરશાહીએ હિંદની પ્રજાને જોડે કેટલો સહકાર કર્યો છે ? ગયાં ૭ વર્ષમાં હિંદની ધારાસભાએ કરેલો એક પણ મહત્વનો દરાવ સરકારે સ્વીકાર્યો નથી. કરન્ડી કમિટીની ભલામણોને ધારાસભાનો વિચાર જાણ્યા સિવાય સહકાર ઇચ્છનાર સરકારે જાહેરી આપી દીધી હતી; તથા હિંદના પ્રતિનિધિઓની સાથે વાતચીત કર્યા સિવાય શુભામીમાંથી છૂટવા માગતી ચીનની પ્રજાને દયાથી દેવાને માટે હિંદી લોકર મોકલી આપવાનો નિર્ણય કરી એ વિષય ઉપર વડી ધારાસભામાં થનારી ચર્ચાને અટકાવનાર લૉર્ડ ઇરવીન કયે મોટે સહકારની માગણી કરી શક્યા હશે ?

ધમકાથી ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેન્ટ ડરી ગય તેમ નથી એમ લૉર્ડ ઇરવીન કહે છે ખરા પરંતુ તે પોતાના ડરને છુપાવવાને ખાતર કહેતા હોય એમ લાગે છે. ચીને પોતાનું જળ જનારું એટલે ખ્રીષ્ટીય સરકાર સમાન ધોરણ ઉપર રહીને ચીનના રાષ્ટ્ર પક્ષે જોડે મસજન ચલાવવા તૈયાર થઈ છે. એ જ પ્રસંગે જળથી ઇંગ્લાંડ ડરી ગય તેમ નથી એમ કહેવું એ પોતાના મનના ઉઠાણમાં પેટેલા ડરની સાક્ષી આપે છે. સાચી વાત એ છે કે ખ્રીષ્ટીય પ્રજા હમેશાં જળને જ નમેલી છે. એ જળ હથીઆરનું જ હોવું જોઈએ એમ નથી, સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતી પ્રજાનું આત્મજળ હથીઆર જળ કરતાં પણ વધારે અસર કરે છે. અને હિંદના આગેવાનોનું કામ ખ્રીષ્ટીય સરકારની લાલી નિશામાં શ્રદ્ધા રાખી, તેની સાથે સહકાર કરી પોતાની લાયકાતની પરીક્ષા આપવામાં સમાયેલી પરવશતા તથા નામોશી પ્લેરવાનું નથી પરંતુ હિંદની પ્રજા સ્વરાજ્ય માટેની લડાઈને માટે આત્મજળ મેળવી ધીરજનો નમાવે એવા પ્રયત્નો કરવામાં છે. દર વર્સે જળવા પડતા આનાં ભાષણોનાં ઘુંટણ આગેવાનોને પોતાની પરવશતાનું ભાન કાઢવાને પૂરતા નથી ?

બંગાળના રાજદ્વારી કેટીઓ

આજકાલ કરતાં લગભગ અઢી વર્ષથી બંગાળના કેટલાયે નવયુવાનો અને ધુરંધર આગેવાનો કોઈ પણ જાતની તપાસ સિવાય જેલમાં સળંગ છે. તે બંધાના ઉપર એવો આરોપ છે કે તેઓ કાવત્રાખોર ચળવળમાં ભાગ લેનાર છે. સરકાર જણાવે છે કે તેની પાસે તેમના ઉપર શક લાવવાની પૂરતી સાબીતી છે, પણ તેણે તેમનો ગુન્હો પુરવાર કરવાની હજી સુધી દરકાર લીધી નથી. આ ઉપરથી તેની પાસે સાબીતી છે કે કેમ તેના વિષે જ શંકા થાય છે.

આ પ્રમાણે દેશના નવયુવાનોને જેલમાં મોકલવાને લીધે આખો બંગાળ ખળભળી ઉઠ્યો, અને હિંદના ખીલ પ્રાંતોએ પણ પોતાના શર તેની સાથે મીલાવી જળજસ્ત પોકાર ઉઠાવ્યો. પણ કેણુ સાંભળે ! દેશના સખત વિરોધ છતાં તે બંગાળીઓ આજે જેલમાં સડે છે: કેટલાકને તો ભયંકર દર્દો પણ લાગુ પડ્યાં છે, પણ કેણુ છે દાદ કે ફરિયાદ સાંભળનાર !

એમ કહેવાય છે કે આ બંગાળીઓને વોરંટ ઉપર સહી થઈ તેના ત્રણ ચાર દિવસ અગાઉથી જ પકડવામાં આવેલા. પરંતુ આ દેશમાં 'કાયદો અને વ્યવસ્થા'ના બદાના હેઠળ બધી વસ્તુઓ થઈ શકે છે. કોઈ પણ દેશ પોતાના આગેવાનોને આવી રીતે જેલમાં સળંગ સહન ન જ કરી શકે. ગયા અઠવાડીયામાં આ વિષે વડી ધારાસભામાં સખત ચર્ચા ચાલી હતી અને બન્ને પક્ષ તરફથી સખત ભાષણો થયાં હતાં. પંડિત મોતીલાલ નહેરુએ તો ચોક્કસ ચોક્કસ જણાવી દીધું કે ત્યાં સુધી સરકાર આ બંગાળીઓને છોડશે નહિ ત્યાં સુધી અમે સદકાર અથવા તો બંધારણપૂર્વકની પ્રગતિ વિષે કોઈ પણ સાંભળવા માગતા નથી. તે ઉપરાંત ખીલ આગેવાનોએ પણ સખત ભાષણો કર્યા, અને મદા-સગાના પ્રમુખ શ્રી. શ્રીનિવાસ આયંગરે કહ્યું

કે બંગાળના તે નવયુવાનો જેલમાં જવા યોગ્ય નથી પણ આ સરકાર જ તે માટે યોગ્ય છે. બે સરકાર પ્રજાની આ ખૂસ નહિ સાંભળે તો પ્રજા તેને સળંગ કરશે. દરાવ ખડખડીએ પસાર થયો પરંતુ જેમ ધારાસભા ઉઘડવાને દિવસે જ વડી ધારાસભાના એક સભાસદ અને જેલમાં સળંગતા બંગાળી શ્રી. સત્યેન્દ્રનાથ મિત્રને ધારાસભામાં નહિ આવવા દેવાના સરકારના કાર્ય તરફ ધારાસભા મુલતવી રાખવાનો દરાવ પસાર કરી નાપસંદગી દર્શાવેલી અને તે તરફ સરકારે કોઈ પણ લક્ષ ન આપ્યું, તેમ આ દરાવનું પણ થવાનું અને બંગાળનાં આ રત્નો જેલમાં જ રહેવાનાં.

અમારે આ બાબતમાં સરકારને તો શું કહેવાનું હોય, પરંતુ પ્રજા અને તેના આગેવાનોને એટલું જ જણાવવાનું કે ત્યાં સુધી આ યુવાનો જેલમાં સળંગતા હોય ત્યાં સુધી આપણે ખીલકુલ નહિ જપતાં તેમના છુટકારા માટે સખત ચળવળ ચલાવે જવી અને સરકારની 'કાયદો અને વ્યવસ્થા'ના બંધાના હેઠળની આ લુલભી રાજનીતિ ખુશી પાડવી.

સરકાર કહે છે કે અમે તેમની ખુશી રીતે તપાસ ચલાવીએ તો સાક્ષીઓના જન નેખ-મમાં આવી પડે; પણ તેણે કયે દિવસે તેના અખતરો કરી નેંચેા કે તે આ પ્રમાણે વાત કરે છે ? શું આના કરતાં ભયંકર બાબતો માટે ખુશી કોર્ટમાં સાક્ષી નથી રળુ થતી ? એટલે આ તો તપાસ નહિ ચલાવવા માટેનું બદાનું છે એમ અમને તો લાગે છે.

વળી સરકાર એમ કહે છે કે બે તેઓ લવિષ્યમાં આવી ચળવળમાં ભાગ નહિ લેવાની કબુલાત આપે તો અમે તેમને છોડી મૂકીએ. જે 'ગુન્હેગારો'ની તપાસ કરતાં સાક્ષીઓના શવ નેખમમાં આવે તેવા 'ગુન્હેગારો'ને તેમની કબુલાત ઉપર આધાર રાખી સરકાર છોડી મૂકવા તૈયાર છે ! અમને તો સરકારની શંકા અને આરથા બન્ને અસૌકસિક લાગે છે.

અથવા એમ કેમ ન હોય કે ભવિષ્યમાં આવી ચળવળ ન કરવાના વચનની નીચે ભૂતમાં તેમણે તેવી ચળવળ કરી હતી તેની કબુલત જ સરકાર આ રીતે ખેળવવા પ્રયત્ન કરે છે ? ! આથી માત્ર એટલું જ સાબીત થાય છે કે સરકારની પાસે આ કેદીઓ સામે કશો પુરાવો નથી. પણ સરકારની આ સુક્તિ પ્રળ સર્વ અને એ આગેવાનો પણ સમજે છે અને અમને ખાત્રી છે કે તેમનો છુટકારો ન થાય ત્યાં સુધી પ્રળ કે આગેવાનો જાંપીને બેસવાના નથી.

* * *

લોખંડના ઉદ્યોગને સંરક્ષણ

હિંદુસ્તાનમાં સરકારના કાંધ પણ રક્ષણ સિવાય જે કાંધ ઉદ્યોગો રથપાયા છે તેમાંનો લોખંડનો ઉદ્યોગ એક છે. આ ઉદ્યોગનું મોટામાં મોટું કારખાનું તે તાતા કંપનીનું જમશેદપુર ખાતે આવેલું તાતા આયર્ન વર્ક્સ. લગાઈ દર-મ્યાન પરદેશી માલ અહીં આવતો બંધ થવાને લીધે આ ઉદ્યોગને લાલ થએલો, વળી સરકાર તેની પાસેથી ખરીદતી હોવાથી તેના માલનો ઉઠાવ પણ સારો થતો હતો, પરંતુ લગાઈ બંધ થતાં પરદેશી હરીફાઈ ચાલુ થઈ અને તે હરી-ફાઈ સામે તાતા કંપનીને ટકવું બહુ ભારે લાગ્યું. તેથી ધારાસભાના કેટલાક સભ્યોના સખત પ્રયત્નને પરિણામે ૧૯૨૪માં તે કંપનીને ૫૦ લાખ રૂપિયાની રકમ અનુગ્રહ તરીકે આપવા ધારાસભામાં ઠરાવ પસાર થયો. એ ઠરાવ ફક્ત બે જ વર્ષને માટે હતો. અને તેની મુદત ૧૯૨૭ નું વર્ષ શરૂ થતાં ખલાસ થતી હોવાથી સરકારે તે ઉદ્યોગ બાબત તપાસ ચલાવી હેવાલ રજુ કરવા માટે એક કમિટિ નીમી. તે કમિટિએ પોતાનો હેવાલ રજુ કર્યો છે. તેમાં તેના સભ્યોએ ભણામણ કરી છે કે હિંદના લોખંડના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાની જરૂર છે, પણ તે રક્ષણ કેવી રીતે આપવું તેને માટે અનુગ્રહની રીત નહિ સૂચવતાં બીજી રસ્તો સૂચવ્યો છે. તે રસ્તો તે સંરક્ષક જઠાતનો. આ બેમાં કઈ

પદ્ધતિ સારી તે તો કયા પ્રમાણમાં અનુગ્રહ આપવામાં આવે છે અથવા જઠાત નાખવામાં આવે છે તેના ઉપરથી નક્કી કરી શકાય. એમ સ્વીકારવામાં પણ આવે કે અનુગ્રહને બદલે આયાત જઠાતની પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવી. પરંતુ સમિતિ તેટલેથી અટકી નથી. તેણે આયાત જઠાતમાં પણ એક વસ્તુ એવી મૂકી છે કે દેશમાં આયાત થતા તમામ જાતના લોખંડ ઉપર અમુક નક્કી કરેલા દર પ્રમાણે જઠાત લેવી. આ જઠાત મારફતે લોખંડના ઉદ્યોગને સાત વર્ષ સુધી સંરક્ષણ આપવું. પરંતુ બ્રિટિશ મુલકમાંથી આવતા લોખંડ કરતાં બીજા મુલકો-માંથી આવતા લોખંડ ઉપર વધારે જઠાત લેવી. ભલે સમિતિના સભ્યો અથવા તે સરકાર એમ ન સ્વીકારતી હોય કે આમાં શાહી પસંદગીનો સિદ્ધાંત આવે છે, પણ હિંદુસ્તાન તેવી માન્ય-તાથી ભોળવાઈ જાય તેવું નથી. હિંદે શા માટે બ્રિટિશ અને બીન-બ્રિટિશ એવા બે વિભાગ પાડવા જોઈએ ? તેને તો પોતાના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવું છે અને તેટલા સાદા પરદેશી આવતા બધા માલ ઉપર જઠાત નાખવી જ જોઈએ; પછી ભલે તે ઇંગ્લાંડથી આવતો હોય કે જર્મનીથી. આ કારણને લીધે જેવો હેવાલ બહાર પડ્યો અને સરકારે તે ભલામણો કાય-દાના ખરડા રૂપે રજુ કરી કે ધારાસભાના ઘણા સભ્યો તેની વિરૂદ્ધ થયા અને ચોક્કસ ચોક્કસ જાણવી દીધું કે ભલે સરકાર ન માનતી હોય પણ અમને તો આમાં શાહી પસંદગીની ગંધ આવે છે. આ ખરડો ત્યારે કમિટિને સોંપવામાં આવ્યો ત્યારે પણ કમિટિમાં તેના ઉપર બે મત પડ્યા: એક સરકારના મત મુજબ જુદા જુદા દર રાખવાનું પસંદ કરનાર અને બીજા તેમ નહિ પસંદ કરનાર. જુદા જુદા દર નહિ પસંદ કરનાર સભ્યોએ ચોક્કસ ચોક્કસ જાણવી દીધું છે કે હિંદ કોઈ પણ દિવસ જુદા દર સ્વીકારશે નહિ. વળી આપણને તપાસતાં માલમ પડશે કે હિંદમાં આયાત થતા લોખંડના

લગભગ ૬૮ ટકા ઇંગ્લાંડથી આવે છે. બ્યારે બીજા દેશોમાંથી ફક્ત ૨૨ ટકા જ માલ આવે છે. આથી જુદા દર રાખવામાં આવે તો હિંદને પુષ્કળ નુકસાન જવાનો સંભવ રહે છે. જો કે સરકાર તો ઈચ્છુ નહિ કરે છતાં આ પ્રમાણે જૂદા દર રાખવાનું કારણ એમ પણ માની શકાય કે યુરોપમાં ઇંગ્લાંડ સિવાયના લોખંડના ઉદ્યોગવાળા બીજા દેશોએ બેગા મળી એક ટ્રસ્ટ સ્થાપ્યું છે. આમ થવાથી તેમનો માલ સસ્તાં લાવે પડે અને ઇંગ્લાંડને તે માલ સામે હરીફાઈમાં ટકવું મુશ્કેલ પડે. પણ જો તેને માટે જઠાતનો દર ઓછો રાખ્યો હોય તો તે પોતાનો માલ સહેલાઈથી વેચી શકે.

એમ દલીલ કરવામાં આવે છે કે ઇંગ્લાંડનો માલ તો 'ફ્રેન્ડ્સ' રહ્યો એટલે તેની કિંમત મોંઘી પડે અને વળી જો જઠાત સરખી રાખવામાં આવે તો બીજા દેશોનો માલ સસ્તો વેચાય. આનો જવાબ એમ આપી શકાય કે શું ઇંગ્લાંડ એકલું જ 'ફ્રેન્ડ્સ' માલ બનાવે છે? અને ધારો કે અત્યારે બનાવતું હશે છતાં સાત વર્ષ સુધી પોતાના માલમાં કાંઈ પણ ફેરફાર નહિ કરે? વળી એવી પણ બીક રાખવામાં આવે છે કે ઇંગ્લાંડ બીજા દેશોમાંથી અર્ધો તૈયાર થયેલો માલ મંગારી તેને પોતાનાં કારખાનામાં પુરો કરી પોતાના સિંકા મારી રવાના કરે તેનું શું? આ બધા માટે કોણ ખાત્રી આપે છે? ઉપરનાં સંધર્ભો કારણોસર દિલ્લી પ્રત્યક્ષત તેમ જ દેશના બધા આગેવાનો આવી નતની જુદા જુદા દર રાખવાની પદ્ધતિની વિરૂદ્ધ છે. અને અમે પણ તેમની સાથે એમ માનીએ છીએ કે હિંદ જો પોતાનું હિત જોવું જ હોય તો બધા દેશોમાંથી આયાત થતા માલ ઉપર સરખા જ દરે જઠાત નાખવી જોઈએ. ઇંગ્લાંડને ખાસ ઉત્તેજન આપવાની જરૂર નથી લાગતી કારણ કે તેમ કરવામાં હિંદ ઇંગ્લાંડના માર્ગમાંથી બીજા દેશોની હરીફાઈથી કાંટા-દર કરી, ઇંગ્લાંડને પોતાનો માલ

આ દેશમાં ઘુસાડવાનો સરળ માર્ગ કરી આપે છે, અને પોતાના ઉદ્યોગને રક્ષણ નહિ આપતાં ઇંગ્લાંડના ઉદ્યોગને જ રક્ષણ આપે છે.

કેમીવાદ

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી દેશમાં એક જ વસ્તુએ હાહાકાર વર્તાવી મુક્યો છે અને તે કેમીવાદ. દેશના એક ખુણાથી બીજા ખુણા સુધી નજર નાખો તો જ્યાં જુઓ ત્યાં કેમીવાદ-કેમનું હિંત, કેમના લાલ વગેરેની જ વાતો થતી હશે અને તેને માટે જ સરકારને અરજ થતી હશે. એટલું જ નહિ પરંતુ એક કેમ કાંઈ પણ કાર્ય કરતી હશે તેને તોડી પાડવાને બીજી કેમ પોતાનું બળ વાપરતી હશે. અને આ રીતે હિંદની બે મહાન કેમો, હિંદુ અને મુસલમાન, પરસ્પર અવિશ્વાસ, ઝેર અને વેરની લાગણીથી દિનપ્રતિદિન ઝથડો ક્યે જ લગે છે. કાંઈ પણ પક્ષ નમતું આપવા તૈયાર નથી એમ અત્યારે તો લાગે છે અને આ બંનેની લડાઈમાં સરકારને તદ્દન શાંતિ મળી છે કારણ કે દેશ આઝાદીની અળગળમાંથી ખસી આપસઆપસમાં લડવાની પ્રવૃત્તિમાં રોકાઈ ગયો છે.

સ્વામી બ્રહ્મચર્યના ખૂનને લીધે દેશના હિંદુઓ અને ખાસ કરીને આર્ય સમાજીઓમાં પુષ્કળ રોષ વ્યાપ્યો હતો. પરંતુ તેમણે ખામોશ રાખી અને તે કટોકટીનો પ્રસંગ કાંઈ પણ ખરાબ દેખાવ સિવાય પસાર થયેલ. બધાને એમ લાગ્યું કે હવે આપણે અંદર અંદર લડી લડીને યાત્રા છીએ અને આપણે આપણી સ્વતંત્રતાના માર્ગે કાંઈ પણ કુચ કરવી જોઈએ પણ હિંદને એવો સારો દિવસ કયાંથી હોય!

મને કેમો અને કેમી આગેવાનો એક બીજા સાથે મળી કામ કરવા તૈયાર નથી તે બંગાળમાં બનેલા છેલ્લા દાયકા ઉપરથી અણી શકાય છે. ત્યાં, ત્રણ વર્ષથી દફનાવવામાં આવેલી દિરાજ પદ્ધતિનો ગયા જન-પુઆરી માસમાં ધારાસભામાં બહુમતિએ પસાર થયેલા દરા-

વધી પુનર્જન્મ થયો અને ત્યાંના ગવર્નરે બે પ્રધાનો એક હિંદુ અને એક મુસલમાન નીમવાનું જાહેર કર્યું. તે મુજબ મુસલમાન પ્રધાન તરીકે સર અબ્દુલ રહીમની પસંદગી થઈ, પણ તે તો કેમીવાદનો એક ચુસ્ત આગેવાન ગણાતો હોવાથી તેની સાથે કામ કરવાની હિંદુ આગેવાન સંખ્યાએ ના પાડી. પરિણામ એ આવ્યું કે આખી ધારાસભામાંથી સર અબ્દુલ રહીમની સાથે કામ કરનાર એક પણ હિંદુ સભ્ય મળ્યો નહિ, અને તેણે રાજીનામું આપ્યું. આથી સરકારે પ્રધાનો તરીકે મી. બી. ચક્રવર્તી અને મી. ગઝનવીની નીમણૂક કરી. આમ થતાં મુસલમાનો ચીડાયા અને મી. ગઝનવીએ મી. ચક્રવર્તી કે જેણે સર અબ્દુલ સાથે કામ કરવાની ના પાડી હતી તેની સાથે કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું હોવાથી તેના કાર્ય તરફ ધામ ધામ સભાઓ ભરી તિરસ્કાર દર્શાવવામાં આવ્યો. અત્યારે પણ આ ચળવળ શમી નથી અને એટલે સુધી ખચર આવી છે કે પરદાનશીન મુસલમાન સ્ત્રીઓએ પણ મી. ગઝનવી સામે નાપસંદગી દર્શાવી તેને રાજીનામું આપવા જણાવ્યું છે. આથી વધારે કેટલી હદ સુધી કેમીવાદના મૂળ ઊંડાં જઈ શકે! અત્યારે તો તે જ બધી પ્રવૃત્તિઓને લંબી વાળવાનું સાધન બની સરકારને પરાક્ષ રીતે મદદ આપી રહ્યો છે અને હજી પણ આપણા આગેવાનો સમજ્યા નથી તેમ જ આ કલહને દંડો પાડવાનો પ્રત્યન કરતા નથી.

આવી કેમી લાગણીનો બીજો બનાવ વડી ધારાસભામાં બન્યો છે. તેના એક સભાસદ મી. બી. દાસે શાહી કમીશન નીમવાના દરાવની ખચર આપી. તે દરાવ ચર્ચા માટે આવવાનો હતો તેના ઉપર એક મુસલમાન સભ્યે સુધારો મુકવાની ખચર આપી. આ સુધારો ગયા ડીસેમ્બરમાં દીલ્હીમાં મળેલી મુસ્લીમ લીગના દરાવ ઉપરથી ધોડેલો હતો. તેમાં અલગ પ્રતિનિધિત્વ અને એવી કેમી વસ્તુઓનો સમાવેશ

થતો હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે આવી કેમી ચર્ચા દૂર કરવા માટે મી. બી. દાસે પોતાનો દરાવ પાછો ખેંચી લીધો અને આ કેમીવાદના અંધડાને લીધે હિંદે તે દરાવ ઉપર ચર્ચા કરી, પોતાની કેમી લાગણી પ્રદર્શિત કરવાનો તેમ જ સરકારનું વધારું જાણવાનો અમૂલ્ય લાભ ગુમાવ્યો. આવી તો કેટલી ચે વસ્તુ ગુમાવવી પડશે અને જ્યાં સુધી દેશના આગેવાનો ભેગા મળ્યા આ અંધડાનો અંત નહિ લાવે ત્યાં સુધી દેશનું નાર સ્વરાજ પ્રાપ્તિને માર્ગે આગળ વધવાનું નથી; અને જેમ અંદર અંદરની લડાઈને લીધે યાદવો રાજ્ય તેમ જ જન ખોદા બેઠા તેવી રીતે હિંદ વર્ષો સુધી ગુલામીમાં સમ્પન્નવાનું અને સ્વરાજની વાતો આકાશકુસુમવત રહી જવાની.

* * *

ચીનનો પડકાર અને હિંદની નામોશી

દેશ વરસ પહેલાં ચીનના દક્ષિણ પ્રાંતોનો રાજકારભાર ચીનની પ્રજાનાં રાષ્ટ્ર પક્ષે પોતાના હાથમાં લીધો અને આખા ચીનને સ્વતંત્ર બનાવવાનો પોતાનો ઉદ્દેશ જાહેર કર્યો. આ પક્ષની સ્થાપના કરનાર તથા એની પ્રવૃત્તિઓનો માર્ગ નિર્માણ કરનાર ડૉ. સન યાદ્ સેનનો આદર્શ માંચુ શહેનશાહતનો અંત લાવી ચીનમાં પ્રજાસત્તાક સ્થાપી ચીનમાંથી પરદેશીઓની સત્તા દૂર કરીને ચીનને સ્વતંત્ર બનાવવાનો હતો. આમાંના પહેલા બે આદર્શો ડૉ. સન યાદ્ સેન પોતાના જીવન દરમિયાન સિદ્ધ કરી બતાવ્યા અને ત્રીજા આદર્શને સિદ્ધ કરવાનું કાર્ય પોતાના પક્ષને પોતાના વારસા તરીકે સોંપી ગયા. આ કાર્ય રાષ્ટ્ર પક્ષ સિદ્ધ કરશે એવાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો આજે દેખાય છે. આ રાષ્ટ્ર પક્ષની સરકારના અમલ નીચેના પાંચ પ્રાંતોની વસ્તી વીસ કરોડની છે. ધીમે ધીમે આખા ચીન ઉપર એક મજબુત સ્વતંત્ર સરકાર સ્થાપવાનો આ પક્ષનો આદર્શ છે. એ આદર્શ સાધવાને આજે કેન્ડોનની સરકાર

રનું લશ્કર કિતર તરફ ધસારો જાય, જઈ એક પછી એક પ્રાંત છતરું બન્યું છે. ચીનની કમ્યોન્ઝીના દિવસોમાં પરદેશીઓએ જે વેપારી દફતર તથા સત્તા કેટલાંકે બંદરોમાં જમાવેલા છે તેની સામે રાષ્ટ્ર પક્ષનો કટ્ટર વિરોધ છે, તેથી કેન્ટોન સરકારની સત્તા ફેલાય તેમાં ખિટીશો પોતાની દફતરમતના અંતના ચિહ્નો જુએ છે. ખિટીશ સરકારની નીતિ આજે ચીનના રાષ્ટ્ર પક્ષને દાખી દેવાની છે અને તેથી પોતાનું લશ્કર તથા મનવારો ચીન તરફ રવાના કરે છે. કેન્ટોન સરકારનું ખિટીશો વિરુદ્ધનું વક્ષણ રશિયન લાગવગને લીધે છે એવું કારણ ખિટીશો તરફથી આપવામાં આવે છે, પરંતુ રશિયન લાગવગ શાથી ચાલી શકે તેનું કારણ ખતાવવામાં આવતું નથી. ખિટીશ પ્રગ્નએ ચીન જોડે માનુષી વર્તન આજ સુધી ચલાવ્યું હોત તો રશિયન લાગવગ હોવા છતાં ચીન કદી ખિટીશોનો વિરોધ નહિ કરત. પરંતુ ખિટીશ સરકારે જે ભયંકર ગુન્દા ચીનની પ્રગ્નની સામે કર્યો છે તે જગતથી છૂપા નથી રહ્યા. ચીનની પ્રગ્નને અશીષનું વ્યસન લગાડી ચીનાઈ સરકારે સ્પષ્ટ કાયદાથી મના કરેલી હોવા છતાં લાખો રૂપિયાનું અશીષુ દર વરસે છૂપી ચોરીથી ચીનમાં પહોંચાડ્યું છે. આ અશીષુ ચીનમાં આવતું અટકાવવાનો પ્રયત્ન ચીનની સરકારના પ્રતિનિધિ તરફથી કરવામાં આવે ત્યારે લડાઈ કરી છત મેળવી બંદરો પડાવી લેવામાં આવ્યાં. દોઢ જ વરસ પહેલાં શાંગાઈમાં બેગાં ચયેલાં ચીનનાં વિધાયકોનાં ટોળાં ઉપર સરકારે ગોળાખાર કર્યો હતો. શાંગાઈના ખાગમાં 'કુતરા તથા ચીનાઓને બંદર આવવાની મના છે' એવાં પાટીયાં મારવામાં આવેલાં છે. આમ પોતાના દેશમાં આવી વનેણુંક પછી ખિટીશ પ્રગ્ન તરફ ચીનનું વક્ષણ મિત્રાચારી ભરેલું નથી રીને હોઈ શકે? અને જ્યાં ખિટીશ સરકાર કહે છે કે ચીનની સામે મોક્ષતામાં આવતું લશ્કર માત્ર રક્ષ-

બાતમક નીતિનું પરિણામ છે! પણ છેલ્લા કેટલાય સૈકાથી દરેક યુરોપીય પ્રગ્ન રક્ષણને માટે જ વિગ્રહો કરતી આવી છે!!!

આ બધામાં સૌથી ખરાબ તો એ છે કે ચીનની સામે જે લશ્કર મોકલાય છે તે હિંદી છે. આખા હિંદુસ્તાને એકે અવાજે બહાર કરેલું છે કે આ લશ્કર ન મોકલાવું. જોઈએ છતાં સરકાર તે મોકલે છે. અત્યારે ઇતિહાસ અવળ પંથે ચાલે છે. સૈકાઓ પહેલાં હિંદના સાધુઓ ચીનમાં શુદ્ધ લગવાનનો શાન્તિ અને અહિંસાનો પેગામ આપવા ગયા હતા; અત્યારે આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ ત્યાં આપણું જ સૈન્ય મોકલવામાં આવે છે. અત્યારે આપણને આપણી શુભામી દશા સામે છે તેટલી કદી સાક્ષી નહિ હોય. હિન્દ પોતે શુભામ છે તેટલું જ નહિ પણ ખીજને શુભામ કરવાના અને શુભામ રાખવાના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અને આ સત્ય માત્ર ચીન પુરતું જ નથી. જગતના રાજકારણમાં અંગ્રેજો જ્યાં જ્યાં પોતાની સત્તા ચલાવવા મથે છે ત્યાં સર્વત્ર તેમ કરવાનું કારણ હિંદનો કબજો મજબુત રાખવો એ જ છે. મીસર, ઇરાન, વગેરે સર્વ દેશોમાં અંગ્રેજ દોરનું કારણ હતલાન્ય હિન્દ છે. શુભામ દેશ પોતાના માટે જ પાપ નથી પણ તે જગતનેય પાપરૂપ છે.

જ્યાં એશિયાનો ઉજળો દિવસ પારો આવે છે તેમાં શંકા નથી. એશિયાનું પ્રમાણ પૂર્વતમ જગતમાં શરૂ થયું છે. મુસ્લિમ કમાલ પાશાએ આ વિશાળ મોઝાની પશ્ચિમ દર આંકી છે, અને ચીન આજ કાલ આજાદ થશે. ઇતિહાસમાં કોઈ પણ એક સંસ્કૃત પ્રગ્ન સદાને માટે ખીલ પ્રગ્નની પરંતંબતામાં રહી નથી અને રહેશે નહિ.

* * *

હિન્દમાં ભાઈ સહજાનવાલા.

આપણા હિંદના, મૂળરાતના, નાસારીના ખારમી ભાઈ સહજાનવાલા હિંદની મુલાકાતે

આવેલા છે. તેમને શ્રી. કે. મિસ્તર એવા કોઈ બિરુદ કરતાં ભાઈ કહીએ તે જ વધારે પસંદ પડે કારણ કે તેઓ ઈંગ્લંડમાં બેટરસીના કોમ્યુનિસ્ટ પ્રતિનિધિ તરીકે પાર્લામેન્ટમાં બેસે છે. હિંદી કોમ્યુનિસ્ટ સભ્ય તે એક જ છે. ઈંગ્લંડમાં જ લગ્ન કરી તેઓ ત્યાંના વતની થયા છે, છતાં પોતાના સ્વદેશને સંભારી આવ્યા છે તો તેમને હિન્દ પોતાનું સ્વભાવસુલભ આતિથ્ય કરે છે.

મુંબઈમાં પગ દેતાં જ તેમણે સહુગત લોક-માન્ય તિલકના અગ્રિસંસ્કારની ભૂમિની યાત્રા કરી. અમદાવાદ આવીને તરત આશ્રમની સૌથી પહેલી મુલાકાત લીધી. આમ હિંદમાં આવતાં જ તેમણે લોકોના મન ઉપર તાત્કાલિક અસર અને આકર્ષણ કર્યું છે.

અમદાવાદમાં તેમણે આવીને તરત સાંજે યૂજરાતીમાં ભાષણ આપ્યું. આપણા ઘણા યૂજરાતી ભાઈઓ એકાદ વરસ પરદેશ જઈ આવે છે કે તરત, પોતે યૂજરાતીમાં બોલી શકે શકે એમ કહેવામાં મદત્ત મારે છે. માર્ક્સ સંસ્કારવાદમાં એક અપારે દોષ દલાઈ મુઠી યૂજરાતીમાં ભાષણ આપ્યું. એક ભાઈએ કહ્યું: “આખા ભાષણમાં માત્ર ત્રણ અગ્રેજી શબ્દો હતા” અને ભાષાનો પ્રવાહ તો સાખરમતીના ગયા વરસના પૂર જેવો. અંદર બહુ કંઈક તણાઈ ગયું, અને ઓનાવર્ગ પણ એકવાર ધસડાય જ.

ભાઈ સંસ્કારવાદના ભાષણમાંથી એક વાત સિદ્ધ થઈ. લિપરલ-નરમ પક્ષને માટે હવે પ્રગળે કશું માન કશી આશા નથી રહી. અને નરમ પક્ષને માટે આશા નથી એનો અર્થ એ જ કે મરકારમાંથી પ્રગળે શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ છે. રાજકારણમાં કુમીનિયન રેટ્ટસ-સંસ્થાની સ્થિતિ માટે જે પક્ષ બહુ ગંભીરતાથી વાતો કરે છે તેને તેણે સમ્પત દસી દાદયો. ક્યાં

ઈંગ્લંડના જ માણસથી વસેલ ઈંગ્લંડના દાનગી વગેરે સંસ્થાનો અને ક્યાં જુદી જ સંસ્કૃતિ, જુદી જ ભાષા, જુદી જ પરંપરાવાળો હિંદુસ્તાન. એક રીતે એ ભાઈએ હોમરૂઝ બિલ્ડની પણ મશ્કરી કરી. અસહકાર અને ‘ગાંધીભાઈ’ મોટે તેમને માન છે છતાં ચરખામાં તેમને શ્રદ્ધા નથી.

ભાઈ સંસ્કારવાદના ભાષણોમાંથી અનેક પ્રશ્નો ઉપજી શક્યા છે. જેમકે હિંદ અત્યારે કોમ્યુનિસ્ટ થઈ શકે એમ છે? આપણે ત્યાં મૂલીવાદ અને મનુરવાદ એવા પક્ષબેદ છે? ન હોય તો પછી આપણે કરવો જોઈએ? કોમ્યુનિસ્ટ વાદ ચાલી શકે તેને માટે તરફ મનુરમાં અને દરેક બેકુતમાં જે એળામાં ઓછું જ્ઞાન જોઈએ તેટલું અત્યારે છે?

આ પ્રશ્નોનો આપણે ગમે તે ઉત્તર આપીએ તો પણ તેમના વ્યક્તિત્વ વિશે આપણને માન પેદા થાય છે. તેમની આંકર્ષકતા તેમની ભલમનસાધમાં છે. સરસ મેતાપ્રદ, બંધુબાદ, અને કોઈ અંદરથી સ્વાભાવિક ક્ષણતા એ એમના ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ અંકિત થયાં છે. તેમને જોઈને જ તેમની સાથે બોલવાનું મન થાય એવા તેઓ છે. તેમની ભાષણ કરવાની રીત, અભિનય સર્વ ઉપરની ઈંગ્લંડના કોમ્યુનિસ્ટ ક્ષ રીતે કામ કરતાં દર્શી તેનો ખ્યાલ આવે છે.

હિંદ તેમને મોટે ઓદર ધરાવે છે અને તેમને દર્પથી વધાવે છે.

કવિશ્રી નંદાનાસાહનની જયંતિ

કવિશ્રી નંદાનાસાહન પચાસ વરસ થશે તે પ્રસંગે તેમની જયંતિ ઉજવવાની સૂચના થઈ છે. અમે તે સૂચનાને કૃદ્યપૂર્વક આવકાર આપીએ છીએ.

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તકે ૩

ફાગણ ૧૯૮૩

અંક ૫

પ્રભાત

[આ ગીતો 'સંઘનો પર્વત' નાટક લજવાયું તેમાંથી લીધાં છે. પ્રસંગને અનુકૂળ શુદ્ધ સામ્રીય સહો પંડિત વાણીલાલ શિવલાલે યોજેલા છે, જેઓ પ્રસિદ્ધ સંગીત વિશારદ ભાતખંડેના પદસિધ્ધ છે. એ સહ પ્રમાણે સખ્તાયની યોજના શ્રી. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે કરેલી છે.]

[સગ ભેરવી, તાલ ત્રિપાલ]

આજ પ્રભા કંઈ ચોર ! સખી હો—આજ

મુક્ત બની મુજ ઉડતો આત્મા

સુણી પંખીના શોર ! સખી હો—આજ

ભર્ગ ભાનુનાં હૃદયે ધારે

પામું પ્રેરણા ચોર ! સખી હો—આજ

[બેરવી, ત્રિતાલ]

અંતરે-૧

सा सा ध ध प प ध पधसा नि म म ध प ग ग पप ध प म ग री सा
 षी ड पं । ड भी ना डड ड सा ड र ड । साभी छी ड ड ड ड ।

અંતરે-૨

५ नि सां सां सां - नि नि सां - सांसांसां सांसांसां - सांसांसां
 गी ला । ड ल ना ड । ह ह ये ड । धाड्डड ड्डड्ड ड्डड्डड्ड
 ३ ४ २

ध प - य ध पधसा नि प (ग) - य य निनिधप भगरीसा
मुं प्रे । ऽ र एा ऽऽऽ । ओ ऽ र ऽ । संपी होऽऽऽ ऽऽऽ ।

અમારો ચીનનો પ્રવાસ

ચેકીનમાં અમારે માટે યુરોપીઅન હોટેલમાં બાદશાહી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. પણ તેમાં અમારાથી તેમ જ શ્રીગુરુદેવથી જ્ઞાનનું કામ થઈ શકે તેમ ન લાગવાથી ચીનના પ્રગ્મંડળે ચેકીનની બહાર બગીચામાં શ્રીગુરુદેવને માટે રહેવાનું સ્થાન નક્કી કર્યું હતું; અને અમારે ત્રણેને મ્યુઝીઅમ, લાયબ્રેરી વગેરે જોવાનું હતું તેથી શહેરમાં એક બીજા મકાનમાં અમારે માટે વ્યવસ્થા કરી હતી. ચેકીનમાં મહાન પ્રાચીન પુસ્તકાલય હતું તેને ૪૦ વર્ષ પહેલાં યુરોપીઅનોએ બાળા નાખ્યું હતું. કાંઈ પણ કારણ સિવાય યુરોપીઅન સોલ્જરોએ આઠ દિવસ સુધી આવી આવી બધી અમૂલ્ય વસ્તુઓનો નાશ કર્યો હતો. સરીઆમ રસ્તા ઉપર માણસોના પગ તળે દુર્લભ વસ્તુઓ રગદોળાઈ ગઈ હતી. ચીનના લોકો યુદ્ધ માટે સૈન્ય હમોશાં તૈયાર રાખતા નહોતા તેથી તે તૈયાર કરી યુરોપીઅનોને હાંકી કાઢ્યા તે પહેલાં તે આ બધું નુકસાન કરી નાખ્યું. હમણાનો સંગ્રહ તો ત્યાંના રાજાએ શિયુલ નામના રાજમહેલમાંથી આપેલા પોતાનો સંગ્રહ છે. પુસ્તકાલય બાળ્યું તે વખતે પુસ્તકોનાં આઠ મોઢાં મકાનોનો નાશ થયો હતો; પરંતુ હાલ પણ જે સંગ્રહસ્થાન ઉભું કરવામાં આવ્યું છે તે એટલું મોટું છે કે એના જેવું એક પણ મ્યુઝીઅમ આખી દુનિયામાં દુર્લભ છે. જાપાનના મ્યુઝીઅમ જેટલાં ૨૦ મ્યુઝીઅમથી આનો એક લાગ થાય. આમાં માત્ર પ્રચુર સંગ્રહ જ નહોતો પણ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ પણ હતી અને તેની વ્યવસ્થા પણ અતિ મુંઝર હતી.

શારંદામંદિરો

જાપાનના ચુગા ચુકા વિભાગને જુદાં જુદાં વિદ્યાર્થીમંડળો વહેંચી લઈને તેમાં research શોધખોળનું કામ કરતાં હતાં, અને તે તે વિભાગની જોખમદારી પોતપોતાને માથે સ્વીકારી હતી. તે પુસ્તકાલયમાં પ્રાચીન રાજમહેલની પુસ્તકશાળા (Imperial Palaco Library) અને વિશ્વવિદ્યાલયની પુસ્તકશાળાનો સમાવેશ થતો હતો. તેમાંના એક પણ પુસ્તક સંબંધી પૃષ્ઠતાં વિદ્યાર્થીઓ બરાબર ઉત્તરો આપતા હતા તેથી અમારું કામ સરળ થઈ પડ્યું. ચીનમાં એવું એક પણ સ્થાન જોવામાં ન આવ્યું કે જ્યાં પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકો હોય અને તેમાં રસ લેનાર જીવન્ત અભ્યાસીમંડળ ન હોય. ચેકીનના સૌથી મોટા પંડિત ડૉ. હુમુએ કહ્યું, કે જો પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકો ભરેલાં હોય, અને જોનમાં રસ લેનાર અભ્યાસક ન હોય તો તે પૂનરી વિનાશ દેવાલય જેવું થાય. વિદ્યાર્થીની ઓળખ એથી અગત્યે કોઈ મોટો અપરાધ નથી. જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે આઠ દગ્ગર પુસ્તકો લેવાનો અગરો વિચાર હતો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે પુસ્તકોની પ્રત્યેક પંક્તિનો અભ્યાસ કરે તેવું મંડળ નહિ હોય તો માત્ર દેવાલય સ્થાપણા પણ તેમાં અર્થના માટે પૂનરીની પ્રોત્સાહ કરી નથી એમ કહેવાશે. એવી રીતે વિદ્યાર્થીનું અપમાન ન કરે.

બાકીનો પ્રગ્નમંડળને સોંપ્યો. તે યોથો ભાગ પણ એક આખા શહેર જેવો દેખાય છે. જે પોણો ભાગ પ્રગ્નને આપ્યો છે તેની રક્ષા અને વ્યવસ્થા પ્રગ્નમંડળ એવી રીતે કરે છે કે પ્રાચીન પ્રણાલિ ચાલુ રહે અને રાજની મર્યાદા પણ સચવાય. એક વખતે ચીનનું મોટું સામ્રાજ્ય હતું અને તેમાં નેપાળ, ભૂતાન, સીકીમ, ગઢવાલ, કાશ્મીર, બંગાળા, કુચબિહાર, આસામનો કેટલોક ભાગ, અને પોર્લેન્ડ પર્યન્ત રુશિયાનો કેટલોક ભાગ સમાઈ જતાં હતાં. એમના સૈન્યે પ્રાચીન સમયમાં રુશિયા અને પોર્લેન્ડને પણ ધ્રુવજ્યું હતું. અને આજે પણ રુશિયા તરફ પૂર્વ તુર્કસ્તાન સુધી તેની સીમા છે. પ્રગ્નસંખ્યા પણ ચીનમાં પૃથ્વીના કોઈ પણ રાજ્ય કરતાં વધારે છે અને શિલ્પકળામાં પણ ચીન ચઢે છે. આખા ક્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં પણ ચીન જેટલી વસ્તી નથી. સમ્રાટ મંચુ જાતિના છે, અને જ્યારે તેમણે પ્રગ્નને રાજ્યસત્તા આપી દીધી ત્યારે બે કરોડ મંચુએએ કહ્યું કે આપે ભલે ચીનની સત્તા સોંપી પણ આપણી જાતિના તો આપ જ રાજ્ય રહો. તેથી હાલ એમની પદવી 'મંચુના શહેનશાહ અને ચીનના માજી શહેનશાહ' એવી છે.

વિભૂતિદર્શન

મહેલનો જે પોણો ભાગ પ્રગ્નને સોંપેલો છે તેમાં પુસ્તકાલયનો વિભાગ છે. તેમાં ચીનના શહેનશાહને રહા લેવાનો ઓરડો છે. આઠસો વર્ષથી એવો રિવાજ ચાલતો આવેલો હતો, કે સમ્રાટ ત્યાં રહા લે અને પરદેશના ગણસો-ચારસો એકચીઓ સાથે વાતચીત કરે. એ ઓરડામાં અત્યારના પ્રગ્નસત્તાકર્તા પ્રતિનિધિઓ અને વિદ્વાનોએ અમને રહા માટે નિમંત્રણ આપ્યું. રહા પીવા ગયા ત્યારે એકી વખતે ચીનના બધા મહા-પુરુષો અને વિદ્વાનોની સાથે મેળાપ થયો. ડૉ. ગીલ્બર્ટ રીડ જે શસસ કાષ્ટરના પરમ ભક્ત છે તેમનો, તથા એક ચીનના મિત્ર વિદ્વાન ડૉ. વિલ્હેલ્મનો મેળાપ થયો. અને સમ્રાટના શિક્ષક ડૉ. જોન્સ્ટનને પણ ત્યાં જોયા. વળી જે છ જણે પ્રગ્નસત્તાકર્તા ઘોષણા કરી હતી તેમને ફાંસીની સજા કરેલી પણ તેમાંથી એક જણ-લીઆંગચીઆઉ-અચી ગએલા તેમને પણ પહેલવહેલા મળ્યા. જ્યારે પ્રગ્નસત્તાકર્તા સ્થાપના ચર્ચ ત્યારે પ્રગ્નએ તેમને રાજ્યસત્તા લેવાનું કહ્યું. એમણે કહ્યું કે હું સ્વાધીનતા માટે લડતો હતો પણ તેના પરિણામનો લાભ લેવા માટે નહિ. હું તો એકાન્તમાં રહી જ્ઞાન અને વિદ્યાની ઉપાસના કરીશ. આપ સર્વે રાજ્યવ્યવસ્થા કરો. તેમણે ભાષણમાં કયી કયી બાબતમાં ચીન ભારતવર્ષનું ઝાણી છે તે ગણાવીને કહ્યું, કે આજે એ જ કારણથી ચીન ભારતવર્ષને પોતાના હૃદયથી ભ્રમીયે છે. એ ભાષણની નોંધ અમે લીધી હતી અને તે 'વિશ્વભારત' ત્રિમાસિકમાં અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. શ્રીશરદેવે એમના ભાષણનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું, કે ચીન સંબંધમાં અમારા મનમાં એવો ખ્યાલ હતો, કે ચીન તો એક પરીઓના રાજ્ય જેવો દેશ છે. ઔરેબીઅન નાઈટિસમાં ચીનના શાહજાદા-શાહજાદીની વાત છે, અને કલિદાસના ગ્રંથોમાં 'ચીનાંશુક' શબ્દ આવે છે તે પરથી ચીનને પરીના દેશ જેવો માનેલો. હું બાળપણમાં ચીનના શાહજાદા શાહજાદીને સ્વપ્ન જેવાં ગણતો. એ દેશમાં મારે આવવાનું થશે એવો મને ખ્યાલ પણ નહતો. પછી જ્ઞાનની વાતો કરી.

પુસ્તકોની વેચાણ-વ્યવસ્થા

ડૉ. જોન્સ્ટન આ બધી વાત સમ્રાટને કહી. તેમનાથી બહાર અવાય એવું નહોતું કારણ કે એવી પ્રાચીન પ્રણાલિ છે; કે સમ્રાટ મહેલની બહાર ન જાય. ડૉ. જોન્સ્ટન

શ્રીગુરુદેવનાં પુસ્તકોનાં અભ્યાસ કર્યો છે. શ્રીગુરુદેવનાં સમસ્ત સાહિત્યનું ચીનીમાં ભાષાંતર થયું છે. પેકીનથી ૫૫૦૦ માઇલ દૂર અંદરનાં ભાગમાં જોયું, તો શ્રીગુરુદેવનાં પુસ્તકો વેચાતાં હતાં. ચીનમાં પુસ્તકો લેવાની એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે કે, ગરીબમાં ગરીબ પણ થોડે થોડે કરીને પુસ્તક સંગ્રહ કરી રાકે. બગરમાં, જમાં, શાકભાજી વેચાત્યાં જ પુસ્તકો પણ વેચાય. વ્યવસ્થા એવી હતી કે ૫૦ ફર્મીનું પુસ્તક હોય અને સામગ્રી કિંમત અપાય એવું ન હોય તો દરરોજ શાક લેતી વખતે એક એક ફર્મી ખરીદે અને એ રીતે આખું પુસ્તક ખરીદી લે. કેટલા ગરીબમાં ગરીબ ઘર પણ પુસ્તક વગરનું ન હોય. કોઈ પણ ઘેર પૂછો, કે દેવગૃહ ક્યાં ? અને ત્યાં જઈ જુઓ તો તે દેવગૃહ પાસે પુસ્તકોના સંગ્રહ હોય જ.

પરવાનગી મળી

ચીન ગયા ત્યારે અમારી જે છબિઓ લેવામાં આવેલી તે વર્તમાનપત્રોદ્વારા દરરોજ આમાં પણ પહોંચેલી. તેથી એકલા જાહેર તો પણ એમને એટલે દૂર પણ લોકો જોવાની લેતા. સમ્રાટ અંગ્રેજી જાણે છે એટલે તેમણે અંગ્રેજીમાં અને સમ્રાટનીએ ચીની અનુવાદદ્વારા શ્રીગુરુદેવનાં પુસ્તકોના અભ્યાસ કર્યો છે. ડૉ. જોન્સ્ટને જે વાત કહી તે સાંભળીને સમ્રાટનીએ સમ્રાટને કહ્યું કે આવા વૃદ્ધ કવિ ચીનનાં શાહમદા અને શાહમદાનાં સ્વપ્ન જોઈને જ રાત્રી માટે ફીક ? સાંચાં રાજરાણી કાં ન જોતા જાય ? હરદ્વ-સંસદતંત્રીને પૂછ્યું કે રાજ્ય સભામાં દેશદેશનાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ અને ધર્મગુરુઓ જ દાખલ થાય એવો નિયમ છે; પણ શ્રીગુરુદેવને કોઈ રીતે લાવી શકાય એવો નિયમ છે કે નહિ ? હરદ્વ ભોલો, કે એ એક મોટા ધર્મગુરુ છે અને એ રીતે એમને પ્રવેશ કરાવી શકાય.

નિમંત્રણ

આવી પરવાનગી મળી એટલે ડૉ. જોન્સ્ટને પૂછ્યું કે 'તે રાજ્ય તરફથી નિમંત્રણ આવે તો તે મહેલ કરવાને આપને કંઈ વાંધો છે ? અહીં એવો નિયમ છે, કે નિમંત્રણ મોકલતા પહેલાં જેને નિમંત્રણ કરવાનું હોય તેની અનુમતિ લેવી. બંગાળીમાં કહેવત છે, કે 'સંકર ! તું મીઠાઈ ખાશે ?' તો કહે કે 'પાત્ર ક્યાં છે ?' એના જેવી અમારી ઉલ્કા હતી. એ રાજમહેલમાં જેને નિમંત્રણ થતું તેની છતિહાસમાં નોંધ લેવાતી. તેમાં પૂરેપૂરું નામ, ગામ, જીલ્લો, દેશ અને સંદેશો હરદ્વ પક્ષના લોકો લખી લેતા. તે પ્રમાણે અમારા સંબંધી પણ એ બધું લખી લીધું. કારણકે અમે બધા રાજની માફક જન્મતા હતા. પછી સોનાના પત્ર પર નિમંત્રણ લખી રૂપાની પેટીમાં દરેક નામ લખીને નિમંત્રણ મોકલ્યાં. અમે દરારેલે દિવસે સાત વાગે રાજમહેલની બહાર પહોંચ્યા. તે જ સ્થળે રાજનો એઘડીકાંગ અને સેનાધિપતિ અમને લેવા આવ્યા. શ્રીગુરુદેવ વૃદ્ધ હતા તેથી ચલાવીને લઈ જવામાં અપરાધ ગણાય એટલે તેમને માટે પાલખી આણી હતી. નિયમ એવો હતો કે પહેલાં સમ્રાટનો પરિચય હરદ્વ કરાવે અને પ્રધી દરેક મહેમાનની જોખાણ કરાવે. પછી સમ્રાટ ઉઠીને દરેકને ચોખ્ય સ્થળે બેસાડે અને ઉપહાર આપે અને મહેમાન પણ ઉપહાર આપે. અહીંથી જતી વખતે સમ્રાટને એટલાં આપી શકાય એવી વસ્તુઓ લઈ ગયા નહોતા; મોટા મંદિરો માટે તો અનેક વસ્તુ લઈ ગયા હતા. ગમે તેવી જુદી-મહેમાન

પરતુ લઈ જઈએ તો પણ ચીનના સમ્રાટને સંતોષ અપાય એવું નહોતું. શ્રી ગુરુદેવને માટે તો સહેલું હતું. તેમણે પોતાના મંથે બંગાળી અક્ષરમાં નામકામ લખીને બેટ ક્યાં. શ્રી નંદલાલ ખસુએ ખુદ ભગવાનનું સુંદર ચિત્ર તૈયાર કરેલું. અમારો તો ઉપાયજ નહોતો. અમે તો અંદર ગયા હતા એટલું જ. હજી કંઈ સમ્રાટનો સાક્ષાત્કાર થયો નહોતો. અમારી પાસે શંખતી બે બંગડીઓ હતી. બંગાળમાં તે સૌભાગ્યચિહ્ન ગણાય છે તેની કિંમત તો માત્ર દશ આનાની હતી. તે બંગડીઓ શ્રી મહારાણીજીને આપવાની હતી. પણ બંગડીઓ મૂકવા માટે ધાતુપાત્ર જ ન હતું ત્યાં બહુ મૂલ્યવાન ધાતુપાત્રની તો વાત જ શી ? અને લાવવું પણ ક્યાંથી ? એટલે કમળપત્ર પર એક કાગળમાં શ્રી નંદલાલ ખસુએ ઊંચિ આંકેલી તે કાગળ અને તે પર બંગડીઓ મૂકી લઈ ગયા હતા. સમ્રાટે કહ્યું કે આપણો મેળાપ ડૉ. જોન્સ્ટનના મકાનમાં કરીશું કે જોથી નિયમવિધિ સાચવવાની જરૂર નહિ પડે. કારણ શિક્ષકને ત્યાં વધારે નિયમાદિની જરૂર નથી. ત્યાં જે બગીચો જોયો તે અવર્ણ્ય છે; કારણ કે યુરોપના શહેનશાહોએ એ બગીચા પરથી ૬૦૦ વર્ષ મુધી નકલો કરી છે, તે બગીચામાં નકલી ઓટો, નકલી પર્વતો, મોટાં વૃક્ષો અને તેની સાથે નાનાં નકલી વૃક્ષ-ખનવેશાં હતાં. વ્યવસ્થા એવી ચમત્કારી હતી કે એવું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. એટલામાં ડૉ. જોન્સ્ટન બોલ્યા, કે પેલાં મહારાણી જાય છે. અમને એવી શંકા હતી કે મેળાપમાં મહારાણી આવે કે નહિ તેથી દૂરથી શ્રી ગુરુદેવ સિવાય અમે બધાંએ જોઈ લીધાં.

મેળાપ

પહેલો શ્રી ગુરુદેવની સાથે અને પછી મારી સાથે મેળાપ થવાનો હતો. હું, શ્રી નંદલાલ ખસુ અને શ્રી કાલિદાસના કરતાં મોટો હતો, તેથી શ્રી ગુરુદેવનો મેળાપવિધિ થતો હતો તે ધક્કતી છાતીએ જોતો હતો. મારો વિધિ થઈ રહ્યો એટલે શ્રી કાલિદાસ અને નંદલાલ ખસુનો વિધિ આનંદથી જોયો. પહેલાં સમ્રાટનું નામ વગેરે મોટેથી બોલવામાં આવ્યાં, અને પછી હાથ મેળવવા હાથ લાંબો કયો અને હાથ મેળવ્યા એટલે એક મહારાજાની સાથે ઇવન્ટ-સ્પર્શ અમુલ્યો. ત્યાં બે સમ્રાણી હતાં, એક સમ્રાટનાં પત્ની અને બીજાં કાકી હતાં. એમની કાકીના ચહેરા ઉપર ગંભીર મહિમા અને જૂની જહોજ-લાક્ષી દૂર થઈ તેનો વિશાદ હતાં. સામે ચીનના સમ્રાટની ઉંમર ૨૬ વર્ષની અને મહારાણીની ઉંમર ૨૧ વર્ષની હોય એમ લાગ્યું. શ્રી ગુરુદેવ તો આખી દુનિયામાં ફરેલા એટલે કહ્યું, કે આના કરતાં વધારે સુંદર સ્ત્રી મેં બીજી જોઈ નથી. મને એવા ખ્યાલ હતો, કે ચીનના લોકોના જેવું એમનું નાક ચિથું હતો, પણ એમનું નાક તો અતિસુધટિત હતું, કારણ કે મંચુ જાતિ અતિ સુંદર હોય છે. સમ્રાટ સુંદર છે પણ એવા નંદિ. બંગડીઓ લઈ ગયા હતા તે લઈને શ્રી ગુરુદેવે કહ્યું કે ભારતની સ્ત્રી જાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે આ કથ્થાણ ચિહ્ન, સૌભાગ્ય ચિહ્ન તરીકે ચીનની નારીનાં પ્રતિનિધિ મહારાણીજીને બેટ આપું છું. પછી વૃદ્ધ કાકીજીએ એ દશ આનાની બંગડીઓ લઈને મહારાણીજીને પહેરાવી. રત્નો જોડે આવેલી એ દશ આનાની બંગડીથી પણ હાથ બહુ સુંદર લાગતો હતો. આવી રીતનો વિધિપૂર્વક મેળાપ પૂર્ણ થયા પછી સમ્રાટે કહ્યું, કે ચાલો, આપણે બાગ જોવા જઈએ, એટલે રાણીઓ વિદાય થઈ.

પરિદર્શન.

પછી ત્યાં બગીચામાં દેવાલયો, સુદલગવાનેનાં પ્રાચીન મંદિરો, સંસ્કૃત અને બંગાળી લિપિવાળી મૂર્તિઓ, ઘંટે વગેરે જોયાં. એ સર્વ અહિંના ખંડિયા રાજાઓએ ઉપહાર તરીકે મોકલેલાં; કારણ કે ચીનનું રાજ્ય અહિં સુધી હતું. આ જોતાં ત્રણ કલાક વીત્યા.

એ પછી પ્રાચીન સિંહાસન જોવા ગયા એ સિંહાસનના ઓરડાની અંદર રાજ્ય કરનારના વંશજ માત્ર જઈ શકતા, બીજા બધા એલચીઓ વગેરે બહાર ઉભા રહેતા. સુરોપના મોટા મોટા લોક પણ સમ્રાટના દર્શન પામતા નહોતા. પણ કવિ જેવા મહા પુરુષની સાથે જવાથી અમારાં સહભાગ્યનો ઉદય થયો હતો.

ઉપાહાર

ત્યાંથી વિદાય લેવાની વખતે સમ્રાટ અમને ઘરમાં લઈ ગયા. ત્યાં મહારાણીજી અને કાકીજી બેઠાં હતાં; અને ખાદ્ય દ્રવ્યના લિજ લિજ રાશિ હતાં. રત્નજીવિત આસન, અને સ્થાનાં પાત્ર પણ બહુ મૂલ્યવાન હતાં. હું અને મી. એલમહર્સ્ટ સાહેબ એક આગળ પડતી જગ્યા પર સમ્રાટ અને શ્રી ગુરુદેવની નજર પડે ત્યાં બેઠા અને શ્રી નંદલાલ બસુ અને શ્રી કાલિદાસ દૂર દેખાય નહિ તેવી જગ્યાએ બેઠા હતા. અહીં કેટલીક ખાવાની વસ્તુ ભારત-વર્ષ જેવી હતી. ડૉ. જોન્સ્ટનને પૂછ્યું, કે આ બધું ક્યાંથી? તેમણે કહ્યું કે નેપાલ અમારી સત્તા નીચે હતું, એટલે નેપાળી પ્રણાલિ અનુસાર શિક્ષિત રસોઈઆ છે તેમણે બધી વસ્તુઓ ખનાવી છે, તેમાં પાપડ પણ હતા. દુકાળમાંથી ગએલા હોય તેવી રીતે અમારી નજર એ બધી વસ્તુ પર પડી. ચીનનાં પેલાં પુરાણાં અથાણાં જોઈને અમારી દશા દયાજનક થઈ હતી, પણ એવી જગ્યાએ બેઠેલા કે બધા અમને જોઈ રહે તેથી ખવાય એવું નહોતું. શહેનશાહના વંશના રાજકુમારો વગેરે બેઠેલા ત્યાં કેવી રીતે ખવાય? પણ શ્રીકાલિદાસ અને શ્રીનંદલાલ બસુ તો સારી રીતે લેવા મંડ્યા. હું તો ભદ્રતા જળવવા જરા લઈ મોંમાં મૂકું અને મનમાં ને મનમાં વિનોદ કરું.

નારીની મહત્તા: અતિથિનું ગૌરવ

નારીની મહત્તા કેટલી છે અને નારીનો ધર્મ કેવો છે તે ત્યાં જોવામાં આવ્યું. જે ખાદ્ય આવે તેને મહારાણીજી સ્પર્શે અને પછી તે વહેંચાય. શ્રી ગુરુદેવને પહેલું ફળ આપ્યું તે સંપ્રાદે જાતે છોડાં કાઢીને આપ્યું; કારણકે અતિથિની આગળ યજમાન સેવક સમાન છે. શ્રી ગુરુદેવે પ્રથમ મોંમાં મૂક્યું, પછી સંપ્રાદે મૂક્યું. ત્યાં જે સ્થા હતી તે ચીનના જેવી ન હતી પણ આપણા જેવી જ હતી, કારણકે ડૉ. જોન્સ્ટને કહી રાખેલું હોવું જોઈએ. સ્થાનું અતિશય કિંમતી પાત્ર પડી જાય એ ભયથી હાથ ધૂંજતો હતો. આપણા નશીબમાં પત્રાળી તેને આવાં મૂલ્યવાન પાત્ર શા?

કલારસિક સમ્રાટ

સમ્રાટ અને ગુરુદેવની તે પ્રસંગની વાતચીત પરથી માલુમ પડ્યું, કે સમ્રાટ માત્ર સમ્રાટ નથી, પણ સાહિત્યરસિક અને કલાસૌન્દર્યનું રહસ્ય સમજનાર પણ છે. પછી પૌત્રિક પવિત્ર બગીચો, કે જેમાં દેવાલય હતું તે જોવા ગયા. ત્યાં શ્રીગુરુદેવ અને રાજકવિનો એમ

એ કવિનો મેળાપ થયો. અને તેમને બંનેને સાથે રાખી ફોટો લીધો. પછી સમ્રાટ સાથે અમારો ફોટો લેવામાં આવ્યો. પણ સમ્રાટ અને સમ્રાણીનો ફોટો બદલ જવાનો નહિ તેથી એ મહેલમાં જ રહ્યાં છે.

સમ્રાટનાં સ્મૃતિ ચિહ્નો

ત્યાં સમ્રાટે શ્રી ગુરુદેવને એક પ્રાચીન ગુંથણકામની શુદ્ધમૂર્તિ આપી. પ્રેમીનમાં તે વખતે રહેતા અમેરિકન ગુણગ્રાહી ચિત્રસંગ્રહકે એ વસ્તુને માટે ઘણા પૈસા આપવાનું કહ્યું, પણ એ સ્મરણચિહ્ન અને સમ્રાટના પ્રેમનું દાન હોવાથી અમારે એ વેચવાની વસ્તુ ન હતી. તે ઉપરાંત સમ્રાટે એક ઘણો જ કિંમતી રત્ન જડીત પ્યાલો આપ્યો હતો. આવી રીતે એટલી બધી કિંમતી વસ્તુઓ લઈને બદલામાં દશ આનાની બંગડીઓ, થોડાંક ચિત્ર અને પુસ્તકો આપી આવ્યા. શ્રીગુરુદેવે જે ગ્રંથ આપ્યા તે એક રીતે અમૂલ્ય પણ શુદ્ધ-સેવરોને ત્યાંથી મળે તે કિંમતના હતા. આમ એ દિવસે અમે કીક વેપાર કર્યો.

કવિરાજ અને રાજકવિ

તે વખતે સમ્રાટ અને રાજકવિ સાથે જે વાતચીત થઈ તે કહીને વખત લેતો નથી. રાજકવિએ કહ્યું, કે ચીનના સમ્રાટ આપનું આતિથ્ય કરે છે તે એમ ન માનવું, કે આપના ઉપર ઉપકાર કરે છે; કારણકે ચીનના સમ્રાટનું સામ્રાજ્ય તો વર્તમાનકાળનું છે અને આપનું તો શાશ્વત છે. એમનું સામ્રાજ્ય સીમાયુક્ત છે ન્યારે આપનું અસીમ છે. એ અમુક સ્થળના અને આપ સર્વકાળના અધિપતિ છો, તેથી સ્થાન હાથ જોડી સમયને નમસ્કાર કરે છે; એટલે સ્થળ મોટું કે સમય મોટો તે કહી શકાતું નથી. તેથી આપને નમસ્કાર કરી ચીનના સમ્રાટે પોતાની જાતને કૃતકૃતાર્થ કરી છે. અને આ રાજકવિ પણ એક એવું ગાન-ગાઇને લાગ્યશાળી થાય કે ‘સ્થાનના નમસ્કાર સમયને હો.’ આ રાજ છે તે લેકો પાસે દ્રવ્યશી ખંડણી લે છે પણ આપ તો કવિરાજ છો એટલે પ્રેમની ખંડણી સ્વીકારો છો. તેથી સ્થાન તો સમયને ચરણ હિસા રહેવાને પણ યોગ્ય નથી; અને તેથી સ્થળે સમયની કરેલી ઉપાસનાનો વિષય લઈ હંદમાં નથી જનનું કવિત્વ રાજગૃહમાં ગાઈશ. ત્યાં લગભગ ખાંચ કલાક ગાળી બાર વાગે વિદાય લીધા.

(અપૂર્ણ)

બાહ્ય ક્ષિતિઓહન સેન

સોવીટ રશિયા

મધ્ય યુગ પછી યુરોપ જગતે પ્રગતિને પંથે ચઢ્યો ત્યારે રશિયાના અંધકારનો વાદળ વીખરાયો ન હતો. રાષ્ટ્રીયતા અને ઔદ્યોગિક વિપ્લવના આમંત્રણ યુરોપના પશ્ચિમના પ્રદેશો સહજે ઝીલી લેતા હતા ત્યારે પૂર્વ યુરોપમાં રશિયા મધ્યયુગનાં આંતર મરુતું હતું. યુરોપના ઇતિહાસકારોને આ ધટના હેરાત પમાડતી અને તેના કારણે શોધવા તેઓ નીકળી પડતા. પરંતુ વિધાતાએ ભાવિમાં લેખ જુદા જ લખ્યા હતા.

આજે યુગયુગના અંધકારને વિખેરી નાંખી સોવીટ રશિયા પ્રગતિના પંથે તેજસ્વી પગલાંઓ મૂકી રહ્યું છે અને ઇતિહાસને પાને નહિ ચઢેલા અખતરાઓ તે સાહસથી, દૃઢતાથી કરી રહ્યું છે. મહાન વિગ્રહ પહેલાં એ ૧૯૧૭ના વિપ્લવની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. સર્વેત્ર જગતે પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પવન ટુંકાતા હતા ત્યારે રશિયાની ઝારશાહી મધ્ય કાલીન યુગના ખખડી ગયેલા સંપ્રદાયો પર નોકરશાહીના સ્વપ્નાઓમાં જ રાચતી. અસહ્ય ભયંકર ત્રાસદાયક જુલ્મોની પરંપરાઓ હેઠળ પ્રજા રિયાતી-કચરાતી અને તેથી મુક્તિ સાર તરફ હતી. આમ પ્રજાનાં આંસુનાં કરુણ સાગર ઉછળવા લાગ્યા અને વીર દેશભક્તોના લોહી વહેવાં લાગ્યાં એટલે તે દીન દેશ પર પ્રજાની કરુણા ઉતરી. યુરોપના મહાવિગ્રહના આચકા સાથે ખેડુત પ્રજા સફળતા જાગી ઉઠી અને જગતના ઇતિહાસકારોને ૧૯૧૭ નો પ્રયંડ વિપ્લવ અર્પણ કર્યો.

૧૯૧૭ના વિપ્લવાશિમાં ઝારશાહી તો ખાખ થઈ ગઈ પરંતુ તેના તંત્રીઓએ મુડીવાદને પણ સળગાવી મૂક્યો. રાજસત્તાક રાજ્યના જુલમથી મુક્ત થતી પ્રજા સામે ઉદ્યોગવાદ અને મુડીવાદના રાક્ષસો ધસી રહ્યા હતા એટલે રશિયાની પ્રજા સમગ્ર ગઈ અને ઝારશાહીના મરણથી સંતોષ ન પામતાં મુડીવાદ સામે પ્રયંડ ભયંકર જળવો જગાવ્યો. યુરોપ તો હજી એ મુડીવાદના ત્રાસમાંથી છૂટવા સામ્યવાદનાં સ્વપ્નભૂમિમાં જ વિહાર કરી રહ્યું હતું ત્યાં તો રશિયાએ તે મુડી રાક્ષસીના પંજમાંથી પ્રજાને છોડવા આક્રમમાં આક્રમે અખતરો શરૂ કરી દીધો. રશિયાનો એ અખતરો નવીન છે, ભયંકર છે, સાહસિક છે અને તેના પરિણામ ભાવિમાં શું લખાશે તેનું ભવિષ્ય ભાખતાં કુશળ મુત્સદીઓ પણ અચકાય છે.

૧૯૧૭ પછી છ સાત વર્ષો તો ખૂબ આક્રમ નીવડ્યાં. કંઈક દ્વેષથી કંઈક ઈર્ષ્યાથી યુરોપની સુધરેલી કહેવાતી પ્રજાએ રશિયાના નવા જન્મને ધૂતકારી કાઢ્યો, અને બાળકને પારણામાં જ કચરી નાંખવા તે પ્રજાઓ રણે ચઢી. વિપ્લવ પછીનું આંતરિક સંઘટન તો હજી શરૂ થયું હતું, માનવ જાતિએ નહિ કંપેલા અખતરોઓની વેધશાળા તો હજી પુરી ગોઠવાઈ ન હતી ત્યાં તો પરશુઓના રણશીંગા ટુંકાયા અને લેનીનને તેની પ્રિય યોજનાઓને ગૌણસ્થાન આપી સરદારનું કામ કિપાટી લેવું પડ્યું. લેનીનને એકલે હાથે લડવાનું

હતું. જર્મનીના પરાજયથી મહાન્મત્ત થયેલી પ્રજાના આક્રમણે તેને મુઝવતા અને તેથી હિંસામર્ગના લોહીતરસ્યા શસ્ત્રો તેણે પકડ્યાં. પરશુઓએ રશિયાનો ખોરાક હાંટી લીધે તેને-જૂખની ખીણોમાં ઉતારી દીધું. લેનીન વિશેષ ચીડાયો અને તેના પ્રખર જ્વલંત વિરોધો લેશ્ચેવીઝમને ભયંકર રૂપ અર્પી દીધું. જગતમાં આમ પ્રજાનો વાવટો ફરકાવનાર લેનીન સંલેગોને નડ્યો અને યુદ્ધમાંથી વિજય વાવટો ઉઘટી લઈ રશિયાને આંતરિક સંઘટન-શાંતિ આપવા તેણે સર્વ સત્તાધારી પદધારણુ કર્યું. જગતમાં ભુદાણુનો જ મુખ્યત્વે પ્રયત્ન કરનાર થોડકેબંધ વર્તમાનપત્રોએ એ સર્વ સત્તાધારી પદનો અનર્થ ક્યો અને સોવીટ રશિયાના સત્ય સ્વરૂપ પર ગેરસમજ અને અનર્થના પડા પડી ગયા. પ્રજાનો-ગરીબોનો દા લેનીન જગતમાં ભુદામી તરીકે ગવાયો.

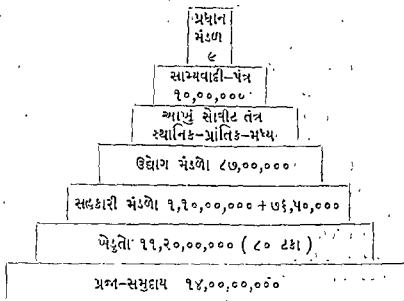
પરંતુ તેથી કંઈ સોવીટ રશિયાના અખતરા અટક્યા નહિ. અસાધારણ હિંમત તરફ ધુશળતાથી લેનીન પરાજયો સામે ઝુઝમ્યો અને સાથે સાથે સોવીટ રશિયાના પ્રગતિ-પડ્યા. ખટ્ટો-ડ રસેલ તે અરસામાં રશિયાને પ્રવાસે નીકળ્યો હતો અને તેના અવલોક પછી એવા અનુમાન પર આવ્યો કે જે પરાજયોના ભય ઓળા થશે અને સોવીટ રશિયાના દેખાતા ભુદમ એસરી જશે તો લેનીન સત્તાધારી નહિ રહે અને તે પ્રદેશમાં ખેડુતો-ઉત્પત્તિ માર્ગ સરળ થતા જશે. આજે પાંચ છ વર્ષ થઈ ગયાં છે, અને લેનીનના પ્રયત્ન આગળ પરાજયોને વંદન કરવાં પડ્યાં છે. અમેરિકા, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડ, તુર્કસ્તાન ઇત્યાદિ રાષ્ટ્રોએ સોવીટ સરકારને સ્થાપિત સરકાર તરીકે સ્વીકારી લીધી છે. આથી લેનીનને તેન પ્રિય યોજનાઓ પ્રતિ વળવાનો સમય મળી ગયો હતો.

જે કે એ આંતર સંઘટનના ઇતિહાસ લખવાનાં સહભાગ્ય લેનીનના નસીબમાં હતું, જતાં એ વીર પુરુષની જ્વલંત પ્રેરણાઓમાંથી અત્યારે નવું સોવીટ રશિયા ઉભું થા રહ્યું છે. જગતમાં મહાયુદ્ધ પછી ઠેર ઠેર અરાજકતા અને અંધાધુંધી પ્રવર્તી રહ્યા છે, મુદ્ધ રેલી કહેવાતી સરકારોના સિદ્ધાસન ટેલી રહ્યાં છે અને યુદ્ધ પછીના નવયુગની ઉપાધ અધિકાર ઇવાઇ રહ્યા છે-તે સમયે સોવીટ રશિયા જગતને અદિતીય અને અપૂર્વ પ્રજા અધારણુના અવનવા અખતરાઓ અર્પી રહ્યું છે. અમેરિકામાંથી 'શેરવૂડ કમીશન' ત્વ અવલોકન તથા અભ્યાસ સાથે ઉતરેલું અને તેના પર્યટન પછીના પ્રત્યક્ષ અનુભવ પર્યં તે જણાવે છે કે,

“યુરોપમાં સોવીટ સરકાર સૌથી વિશેષ સ્થિર સરકાર છે.”

સોવીટ સરકાર એ સ્થિરતા ક્યાંથી મેળવે છે? અંધાધુંધીના દાવાનજમાં એ સુન્યવ રથની શાંતિ કેવી રીતે પ્રસરાવે છે? દુષિલી પર-પ્રજાઓએ પાડેલા ગેરસમજ અને અનર્થના પડા પાછળ દૃષ્ટિપાન કરતાં એ પ્રજાનો ઉત્તર કંઈક મળી રહે છે. હજી સોવીટ સરકારમાં વિશુદ્ધ પ્રગતિનના પ્રાણ નથી પ્રસર્યા જતાં તે ખેડુતો અને મજુરોની સરકાર છે અને તેમની પેરાદા સંમતિ પર તે નભે છે. અત્યારની સરકાર કેન્દ્રવર્તી સરકાર છે જનાં તેના મૂળ તો વિશાળ છે. આટલા વિશાળ દેશમાં આટલી પ્રચંડ માનવ સમુદાયમાં પ્રજાપ્રીય તંત્રો ધડાનું કાર્ય સદેલું નથી જતાં લેનીનની રાજ્યકુશળતાએ તેની રચના કરી છે. સોવીટની કેન્દ્રવર્તી સરકારના મૂળ આખા દેશમાં કેવી રીતે પથરાયા છે તેની સમજૂતી નીચેની આકૃતિ આપી શકશે. સોવીટ સરકાર એક પીરામીડ છે અને તેના અનેક

પાલાગ એક પર એક ગોડવાઇ રહ્યા છે! પીરામીડની ભૂમિકા રશિયાની પ્રજા છે; અને તેનું શિખર સર્વ સત્તાધારી સોવીટનું પ્રધાનમંડળ છે. મધ્યના વિલાગેમાં એ શિખર તથા ભૂમિકાને જોડનારી વિધવિધ સાંકળો છે અને આવી રીતે યુરોપમાં તે સર્વથી વિશેષ સ્થિરતા મેળવી રહી છે.

“લેનીને કચેલી આ રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ શસ્ત્રજળમાંથી જ તેની સ્થિરતા નથી મેળવત પરંતુ પ્રજાના પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ સહકાર પર જ તે નભે છે. ૧૯૨૦માં જ્યારે યોમેર રશનુઓના વડે વોટળાયા હતા ત્યારે ભલે સોવીટ સરકાર પાછળ પ્રચંડ શસ્ત્રજળ હશે પરંતુ હવે તો તે શસ્ત્રજળ ઓસરી ગયું છે. “રેડઆર્મી”ની સંખ્યા ૧૯૨૦માં ૫૩,૦૦,૦૦૦ હતી, તે અત્યારે ધરીને ૫,૫૦,૦૦૦ મુધી પહોંચી ગઇ છે-અને તે પણ બહારના આક્રમણ સામે સંરક્ષક લશ્કર તરીકે જ ખાસ વપરાય છે. શસ્ત્રજળ નહોય છતાં સોવીટની અત્યારની સરકારમાં આખજુદી રાજ્યનાં કેટલાંક તત્ત્વો પડ્યા છે; પરંતુ ગરીબોનો બંધુ લેનીન સર્વ સત્તાધારી કદી થયો નથી. સંજોગોના પરિવર્તન પાછળ રાજ્યવ્યવસ્થાના સૂત્રો તે લઈ ગયો છે પરંતુ એકધારી સત્તા તો લેનીને નથી જ રાખી. આટલો આટલો વિપત્તિનાં વાદળ યોમેર વોટળાયાં હતાં અને મુશ્કેલીઓની અચિરત પરંપરાઓ તેમાંથી છૂટતી, છતાં સોવીટ સરકારે સમયના પ્રવાહમાં તેનું નાવ સ્થિરતાથી અને ડહાપણથી આગળ ચલાવ્યું છે.

“અત્યારની સરકાર ડહાપણથી રાજ્ય કરે છે. છેલ્લાં નવ વર્ષોમાં આટલી બધી ભૂલો કેમ સરકારે કરી નહિ હોય. એ ભૂલોને સ્વીકાર કરી સંજોગોને, અનુકૂળ થઇ પડતાં પરિવર્તનો પણ કાઢી જ કર્યા દર્શી. સરકારની તુટીઓ તથા નિષ્ફળતાને વખોડી કાઢવામાં લેનીન કસક હતો, પરંતુ રશિયામાં એકદમ સત્તા કદી રહી નથી.”

આર્થિક દૃષ્ટિએ તપાસતાં પણ સોવીટ રશિયાના અખતરાઓ આશ્ચર્યનક છે. ન્યારે આખા યુરોપમાં નાણાંની સ્થિરતા ઝગમગી ગઈ છે ત્યારે સોવીટ રશિયા અજ્ઞ સ્થિરતા જાળવી રહ્યું છે. તેના અંદાજપત્રોમાં પણ સમતોલપણ જળવાયું છે, અને ખેતી કરી શકાય એટલી જમીન કાપમ માટે ખેડુતોને વહેંચી દેવામાં આવી છે. છ વર્ષ પર ન્યારે બર્મીન્ગહમ પ્રવાસ કર્યો તે સમયે પણ ખેડુતો ઝારશાહીના રાજ્ય કરતાં વિશેષ સુખી હતા અને અત્યારે ત્યાં હજી ગરીબાઈ સદંતર નાશદ નથી થઈ. છતાં ખેડુતો વિશેષ સ્વતંત્ર, વિશેષ પ્રગતિમાન તો જરૂર થયા છે. સોવીટ રશિયામાં ચાલી રહેલા નવીન અખતરાઓનું રસ્ય હજી ખેડુતો સમગ્ર શક્તા નહિ હોય, તેમનામાં હજી પ્રાંતિક અને સ્થાનિક સંકોચિતપણું દૂર થયું નહિ હોય, પરંતુ તેમના જીવનમાં નવચેતનનો સંચાર થયો છે એ તો નિસ્સંક છે.

સોવીટ રશિયાના પ્રયોગોનું કેન્દ્રસ્થાન તો મુડીવાદનો વિનાશ છે. અને તેથી રશિયાની ઔદ્યોગિક સ્થિતિમાં તે અખતરાઓના પરિણામ નિહાળી શકાય છે. યુરોપના ઔદ્યોગિક વિશ્વને દેશના ઉદ્યોગની સર્વ દોરીઓ મુડીલર મુડીદારોને સોંપી અને મજુરો પર તેમની સત્તાને નિરંકુશ બનાવી. આથી મુડીનો સંચય અમુક વર્ગમાં થવા લાગ્યો અને ગરીબ મજુરો વિશેષ ગરીબ વિશેષ પરાધીન થતા ગયા. યંત્રયુગના ત્વરિત ચક્રે વસ્તુના દગલા કર્યો, મોજશોખ અને વૈભવની સામગ્રીના ભંડાર દાઢવા, પરંતુ એ સમૃદ્ધિ પાછળ ગરીબોના અપ્રકટ આંતુએ પણ વધતાં ગયાં. વિશેષ ઉત્પન્ન થતા માલનો લાભ ગરીબ મજુરોને ન જ મળ્યો. માલીક-મજુર વચ્ચે આથી કડકો જગ્યા અને એ ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિની પાછળ મજુરોની ગરીબાઈ વધતી ગઈ. આથી જ ન્યાં ન્યાં યંત્રયુગના સામાન્ય જવાબો ત્યાં ત્યાં મજુરો રીતપાથ અને તેમના આર્તનાદે સામ્યવાદ જગાડ્યો. રશિયામાં કંઈ યંત્રયુગના કારખાનાંઓ ખીજ દેશ કરતાં વિશેષ ન હતાં પરંતુ એના ત્રાસજનક આક્રમણો થોડે અંશે પણ સહન કરવા ત્યાંની પ્રજા તૈયાર ન હતી. આથી જ સામ્યવાદે ત્યાં સામાન્ય મર્યાદા તોડી અને બોલ્શેવિકમનું બીજુલ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મુડીવાદનો સંદંતર અને સર્વાશે નાશ એ જ બોલ્શેવિકમ અને બોલ્શેવિકમમાં એ દિશામાં અવનવા અખતરા એ જ સોવીટ રશિયાના નવયુગનો અંતરાશ. બર્મીન્ગહમ પ્રસંગ ન્યારે પ્રવાસે ગયા ત્યારે એની શરૂઆત હતી અને પરશુઓના લયને લીધે લેનીન તેમાં જોઈએ તેટલો વિજય ન જ મેળવી શક્યો, પરંતુ તે વખતે પણ યંત્રયુગના મજુરોને નસીમે ડખાયેલી અસહ્ય ગરીબાઈ તો દૂર થતી હતી. પરંતુ તેથી એમ તો ન જ માની લેવાય કે ગરીબાઈ તદ્દન નાશદ થઈ છે. જે પ્રગતિ વિધવિધ વર્ગના માસિક સરેરાશ આવકના આંકડા તપાસીશું તો અત્યારની સ્થિતિ પર કંઈક પ્રકાશ પડશે.

માસિક ડોલર

કારખાનામાં કામ કરતો મજુર	૨૭
સામાન્ય વર્ગનું ૫ માણસનું કુટુંબ	૬૩
સામાન્ય સરકારી નોકર	૮૬
એન્જનીયર	૭૫-૧૫૦

આવી રીતે રશિયાની પ્રગતિમાંથી ગરીબાઈનો ત્રાસ હજી દૂર નથી થયો. પરંતુ સંકેત એનો એટલો કાટ થોડો જ વર્ષોમાં દૂર થઈ જાય એ પણ અસંશયિત છે. સોવીટ રશિયા ગરીબોના કપાલ અર્થે જ સર્જાયેલું છે, અને મુડીવાદનો દવાઈ અને સંતાપદ તેનામાં

જવદેશે જ જાણાય એટલે પ્રગ્નના કલ્યાણ માર્ગ પર પ્રયાણ તો સર થઈ ગયું છે; યંત્રયુગે પાથરેલી મુડીવાદની જનજ એટલી વિશાળ છે કે તેમાંથી રાજ્ય-આશ્રિત કારખાનાંઓ, પ્રગટાવતાં ભારે મુસ્કેલીઓ નડવાની જ આમ છતાં ટ્રોસ્ટ્રીની ગણતરી પ્રમાણે અત્યારે રશિયાની ઉત્પત્તિનો કુલ ભાગ સોનીટ રશિયાના કબજામાં આવી ગયો છે. એ ઉત્પત્તિમાં રોકાયેલી મુડીના ૬૨ ટકા રાજ્ય પાસે આવી ગયા છે; અને રશિયાના ઉદ્યોગોમાં ૮૬ ટકા ઉદ્યોગો સરકારના સીધા અંકુશ નીચે આવે છે. આ બધા આંકડા એટલું તો સાબીત કરે છે કે ખાનગી માલિકી અને વ્યક્તિગત મુડીવાદના દિવસો રશિયામાંથી તો ચાલ્યા ગયા છે; અને રાજ્ય-અધિષ્ટિત ઉદ્યોગોના મહાન અખતરા ત્યાં ચાલી રહ્યાં છે. એ નવીન અખતરા એને પરિણામે ઉત્પત્તિમાં દર વર્ષે ૫૦ થી ૬૦ ટકા વૃદ્ધિ થઈ રહી છે. પરંતુ યંત્રયુગના અભયખી ભરેલા ઉત્પત્તિ-આંકડાની સરખામણીએ આ પ્રગતિ એટલી બધી સરસ નથી. સામ્યવાદના અખતરાઓ હજી શિશુવયમાં છે એટલે વયોવૃદ્ધ મુડીવાદની હરિદ્વાદમાં તે કિત્તરી શક્તા નથી. ટ્રોસ્ટ્રી પોતે જ લખે છે કે-

“ આજે પણ સામ્યવાદના ઉદ્યોગો કરતાં મુડીવાદના ઉદ્યોગો વિશેષ સૌંધો-વિશેષ સારો માલ ઉત્પન્ન કરે છે.”

પરંતુ સર્વથી વિશેષ સંતોષકારક અખતરાઓ અત્યારે સોવીટ રશિયામાં ચાલી રહ્યા છે તે તો જનકલ્યાણના વિધિવિધ ક્ષેત્રોમાં જ દષ્ટિગોચર થાય છે. લેનીન ગરીબોનો ખેતી હતો, નૌધારાનો આધાર હતો, અનાથનો પાલક હતો. સમસ્ત જનતાની ઉન્નતિ માટે તો એ ઝંખતો હતો. મુડીદારોના વૈભવો પાછળ કચરાતી જનતાના આંસુઓ જ્યાં સુધી નથી લૂંછતા ત્યાં સુધી લોકકલ્યાણની યોજનાઓ સ્વપ્નવત છે એ લેનીન સમજતો હતો અને તેથી જ સોનીટ રશિયા અત્યારે લોકકલ્યાણના સર્વ ક્ષેત્રોમાં તેના અખતરા પ્રસારી રહ્યું છે. અત્યારે આખા યુરોપમાં લોકકલ્યાણના જેટલા પ્રયાસો રશિયામાં થાય છે તેટલા ખીખ કોઈ દેશમાં ભાગ્યે જ થતા હશે. મજૂરો અને ખેડૂતોના જીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યારે જંખરજસ્ત પ્રયોગો થાય છે. પ્રથમ તો ૧૬ વર્ષની ઉંમરની નીચેના બાળકોને ફક્ત ચાર કલાક જ કામ કરવાનો નિયમ થયો છે અને તેની સાથે સોનીટ સરકારે એ બાળકોની કેળવણીની વ્યવસ્થા સારૂ પણ ગોઠવણ કરી છે. જ્યાં અન્ય દેશોમાં ૬ થી ૮ કલાકના નિયમો આકરા લાગે છે, અને જ્યારે ભારત દેશમાં ૧૦-૧૧ કલાક ચલાવી લેવાય છે, ત્યારે સોનીટ રશિયાએ ફક્ત ચાર કલાકનો નિયમ કરી મજૂરો પ્રત્યેની તેની કાળજી સિદ્ધ કરી આપી છે. યંત્રયુગના આક્રમણે કારખાનામાં જતા બાળકોની કેળવણી પર અવગણનાના પડા નાંખી દીધા હતા, અને તેથી જ તેના ત્રાસમાંથી છુટવાના પ્રયાસો કરતું સોનીટ રશિયા અત્યારે કારખાનામાં જતા બાળકોના શિક્ષણ પ્રતિ ખેદરકારી નથી દર્શાવતું. માતાઓની પણ લાં એટલી જ કાળજી રખાય છે. કારખાનામાં જતી માતાઓને માટે એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે કે તેમની સુવાવડ પહેલા અને પછીના આઠ અઢવાડિયાં સુધી એમને ચઢતે પગાર રજા મળવી જ જોઈએ. માતૃત્વનું સંરક્ષણ કરવાના આ પ્રયાસો અત્યંત સુલભ છે, અને સામાન્ય મજૂરો માટે પણ એ અઢવાડિયાંની રજાની વ્યવસ્થા થઈ છે. સોનીટ રશિયાની સરકાર ઉત્પત્તિ-વિકાસ પાછળ ગાંડી નથી, પરંતુ તેની સાથે મજૂરોની સ્થિતિની પણ પૂર્ણ દરકાર લેવા પ્રયાસો કરે છે. આ ઉપરાંત અત્યારે મજૂરોની

વૈદિક સારવાર-તેમના વિકાસસ્થાન અને આરામગૃહોની પાછળ સરકાર ૩૬,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂબલ દર વર્ષે ખર્ચી રહી છે. વીમાનો લાભ ૨,૧૦,૦૦૦ મેલ્બોરોને મળી રહ્યો છે અને ૨,૫૬,૦૦૦ અંશકર્તાને નિવૃત્તિ-વેતન (pension) મળી રહ્યું છે. આવી જ રીતે અગત્યના રક્ષણ સાર પણ સરકાર તનતોડ મહેનત કરી રહી છે.

કેળવણીના આખા ક્ષેત્રમાં તો સોવીટ સરકારના અખતરા ખૂબ જ પ્રશંસનીય છે. ઝારના સમયમાં કેળવણીનો ખર્ચ ત્રણ ટકા હતો, અત્યારે શાળામાં જઈ શકનાર બાળકોમાંથી ૧/૩ બાળકો સાર શિક્ષણની વ્યવસ્થા થઈ ચૂકી છે. શિક્ષણક્રમમાં પણ કેવળ શુદ્ધ વિકાસને જ સ્થાન નથી. રશિયાની પ્રજા એટલે ખેડૂતો અને મજૂરો-તેથી અભ્યાસના નવા શિક્ષણમાં ઔદ્યોગિક તથા વ્યવહાર શિક્ષણને પ્રધાન સ્થાન મળે છે. સ્વતંત્ર શિક્ષણના અખતરાઓ પણ અત્યારે સોવીટ સરકાર કરે છે અને શાળાનું આખું અંગ વિદ્યાર્થીઓને સોંપવામાં આવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ શાળા-મહાવિદ્યાલયના પુસ્તકાલય માનથી સંતોષ નથી પામતા પરંતુ લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં પ્રથમથી ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લે છે. મોસ્કોની પ્રથમ વિદ્યાપીઠમાં જ ૯,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે તેમાંથી ૭,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્થીમંડળો તેમ જ ઉદ્યોગ મંડળોના સભ્યો છે.

ઘણા એમ માનતા હશે કે જોશોવીઝમ એટલે અવ્યવસ્થા અને અંધાધુંધી, અરાજકતા અને અંધવૃત્તિ. પરંતુ જો એ માન્યતા સાચી હોય તો લોકકલ્યાણના આટલા પ્રયંસ પ્રયાસો અને આટલા વિશાળ પ્રયોગો ન જ થઈ શકે. જોશોવીઝમથી કંઈ લોકસમુદાયમાં અરાજકતા નથી વ્યાપી. રશિયાની પ્રજા અત્યારે કાયદાને પૂર્ણ રીતે માન આપે છે અને સ્વતંત્ર રશિયામાં ઝારશાહીના સમય કરતાં ખૂબ ચોરી છત્યાદિ ગુન્હાઓનું પ્રમાણ બહુ ઓછું છે. મોસ્કો અને લેનીનગ્રેડમાં જેટલાં ખૂનો અને ગુન્હા થાય છે તેથી વિશેષ ખૂનો અને ગુન્હાઓ અત્યારે ન્યુયૉર્ક અને ચિકાગોમાં થઈ રહ્યા છે. અમેરિકા જેવા સુધરેલા દેશોમાં પણ જો સમાનતા અને ઉદારતા સર્વ વર્ગો અને સર્વ કામ પ્રતિ નથી તે સોવીટ રશિયામાં છે. સર્વ કામ-સર્વ વર્ગોને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે અને તેમના તરફ ભુલમ નથી આદરમાં આવતો.

પરંતુ આ તેજસ્વી પ્રકરણમાં પણ કંઈક કાળા લીટીઓ છે. મુડીદારો તરફ સોવીટ સરકાર ખૂબ કેડક છે અને તેમના પર ભુલમનો વરસાદ વરસાવે છે. પરંતુ તેમની સંખ્યા બહુ જ ઓછી છે-પ્રજાનો ફક્ત ભાગ જ મુડીદારો છે. રશિયાની પ્રજાને જો મુડીદારો તરફથી અગાઉ ખૂબ ખમણું પડ્યું હશે છતાં એમના તરફ ધાતકી વર્તન હજી રાખવાથી પ્રજાને લાભ નથી. સોવીટ રશિયા પ્રજાના પુનરુત્થાન અને સંધિના આટલા બધાં તેજસ્વી પ્રકરણો લખે છે તો તેમાં આ ફલંકિત અક્ષરો ભૂતી નાંખવાની તેની પ્રથમ ફરજ છે. પરંતુ જોશોવીઝમના ખર્ચામાં હિસા જ હતી એટલે. અંધુપ્રેમ અને કામાના વીર ગુણો કીલતાં હજી જો હિસાગ્રેરિત સરકારને વાર લાગશે.

પરંતુ સોવીટ રશિયાની વર્તમાન પરિસ્થિતિના વિદગાવલોકન પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે સ્વતંત્ર રશિયાની પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યની ઉખા પ્રગટી છે અને સ્વમાન તથા સ્વદેશ-પ્રીતિના નવસંત ગુણો તે કચડાપેલી પ્રજામાં નવચેતન પ્રસરાવે છે. પ્રજા હજી ગરીબાઈમાંથી છૂટી નહિ હોય, સામ્યવાદના અખતરા હજી અધુરા હશે, પ્રજાકીય તંત્રનું રક્ષા હજી સર્વને શીતળ ઝાયા નહિ અર્પતું હોય, છતાં લોકકલ્યાણના આટલા આટલા પ્રયાસોને પરિણામે

અળ તેજસ્વી બની છે અને અગતિ પંથે તે સપાટાબંધ અગલાં વૃદ્ધી રહી છે. સુરોપ અભારે તેની અખડી ગયેલી સંસ્કૃતિમાં મેલુના ડચ્છીયાં ખાય છે અને અધોગતિનાં પ્રમળમાંથી નીકળવા ભયંકર પાછાડા મારે છે, ત્યારે સોવીટ રશિયા લોહીની નદીઓ અને ખૂનામરકીના ફૂર દિવસો પટાવી અગતે લોકકલ્યાણને માર્ગે રિથરતાથી-દ્રવતાથી દોરી રહી છે. સોવીટ રશિયા આત્મવિકાસ, આત્મદર્શન અને આત્મસિદ્ધિના માર્ગ અત્યારે મોકળા કરી રહ્યું છે એ જ ૧૯૧૭ ના વિધ્વનની સાર્થકતા અને બોદશેષીઅમતો તેજસ્વી પ્રકાશ.*

દિલ્હી ખુશા અ. દિવાનજી

ગૂજરાતમાં અવાસ

અડાલજની વાવ

ગયા ફેબ્રુઆરીના છેલ્લા રવિવારે મહાવિદ્યાલયના કેટલાક બૂના અને નવા વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો મળી આશરે વીસેકની મંડળી અડાલજની વાવ જોવા ગઈ. અડાલજ અમદાવાદથી ત્રણકે. જ છે. ચારહું ત્રણકે છતાં એ તીર્થની યાત્રાએ અમદાવાદના લોકો ઝાણું જતા નથી. આપણે હિન્દુઓ તેમ જ મુસલમાનો મુર્મેસ્થાનની યાત્રાએ જઈએ છીએ પણ સૈદ્ધંતનાં સ્થાનોની યાત્રાએ હજી જતા નથી. અમદાવાદના સેંકડો હિન્દુઓ ડાકોર-દર પૂનમે જાય છે. સેંકડો મુસલમાનો સરખેજની યાત્રાએ જાય છે. ખોડિયાર અને ખોરજ ગામોમાં માતાની જાળા છે, ખોરજમાં સો ઓડિયારની દરીશાખમાં ઘોડાનું સમઘથી એક છુવામાં માતા અમાવડા હાથમાં હોય એમ જણાય છે—ત્યાં પુતકામઃ સ્ત્રીપુરુષો તારવાર જાય છે. છતાં તેની ત્રણકેજ અડાલજમાં કેઈ જઈ નથી.

અડાલજ પહેલાં ઘણું મોટું ગામ હોતું જેઈએ એમ ધ્વાજ છે. અડાલજની અડક મશહર છે. હાલ તો નાનું ગામ છે. વધેલો એ અગૂજરાતની રાજગાદી ખોઈ તે પછી ત્યાં તેમની બગીર આલની હતી. ત્યાંથી પણ નીકળી તેમને છેવટે લીંબોદરા જવું પડ્યું. ત્યાં વધેલાની એ મુખ્ય શાખા હજી એ દકરાત બોગવે છે. સંવત ૧૬ માં સૈકામાં ત્યાં આ વાવ બંધાઈ છે. તેનો દસ્તાવેજ હજી એવો જ શુદ્ધ સચવાઈ રહ્યો છે.

વર્તિને ચારસો ઉપર વરસ થયાં છે પણ વાવ અને તેનું કોતરકામ હજી અણીશુદ્ધ છે. અસારસ્થાની દાદાદેરની ગણાતી વાવથી આ વાવ સહેજ મોટી છે અને વધારે સુંદર છે.

* > શ્રીરુદ્રકંઠમીસતના અલેખાવને આધારે (ભોગવ: ૧, સ્ત્રી, ૨૨૫)

અમદાવાદમાં હિંદુ મુસલમાન સ્થાપત્યનો સુલભ સમન્વય થયો છે એ આ વાવ તથા અમદાવાદનું સ્થાપત્ય સરખાવી જોતાં તરત સમન્વય તેમ છે. અમદાવાદની મસીદો ટોડા રાજા વગેરેમાં સામાન્ય રીતે જે રાતો કરકરીઓ પથ્થર (red sandstone) વપરાય છે તે જ અહીં પણ વાપરેલો છે. એ પથ્થરને અનુકૂળ ઝાડના આકારનું બળીકામ, જે અમદાવાદનું વિશિષ્ટ આભૂષણ છે, જે લગભગ દરેક મસીદમાં છે, અને જેનો ઉત્તમ નમૂનો લાલ દરવાજાની મળી છે, તે ભૂપણ વાવના ગોખામાં પણ કોતરેલું છે. ઉપસતું સહસ્રલઘ્ન કમલ જેમ મુસલમાની સ્થાપત્યે હિન્દુ સ્થાપત્યમાંથી લીધું તેમ દરેક કબર ઉપર, અને ઘણી મસીદોમાં પણ જે સાકળ અને ફૂળે મુસલમાની સ્થાપત્યમાં હોય છે તે આ વાવમાં હિંદુઓએ સ્વીકારેલો છે. વાવના ઝરખા પણ અમદાવાદની મસીદોના જેવા જ છે. વાવને ધર્માક્રેવાનું સ્થાપત્ય ન કહી શકાય; નહિતર જો કોઈ માત્ર વાવથી થતી સામાન્ય અસર ઉપરથી જ અભિપ્રાય બાંધે તો એમ જ કહે કે આ વાવ મુસલમાની સૈલીની જ છે. પણ ઉપરનાં અંગો ઉપરાંત હાથી છે, ગણપતિ છે, ગોમુખાકૃતિ છે, નવત્રદની પ્રતિમાઓ છે, તે હિન્દુ સ્થાપત્યની શાખા પૂરે છે. લગભગ બધી આકૃતિઓ સુરક્ષિત છે. નવત્રદને જરા ધળ થયેલી છે. નવત્રદોમાં ખુદનો ગ્રહ કાઢવાને બદલે શાક્ય ખુદની આકૃતિ કાઢી છે તે બતાવે છે કે શિલ્પીઓ એ બે ખુદને જુદા સમજતા નહોતા.

આખી વાવમાં મુસલમાની સ્થાપત્યની વિશાળતા અને સાદાઈ દેખાઈ આવતાં હતાં. ભીંતો સફાઈવાળી અને અલંકારો દૂર દૂર અને આછા હતા. વાવમાં ઉતરવાને એક લાખો સીધા પગથિયાંનો ઉતાર હોવા ઉપરાંત બે પડખેથી પણ બે હારમાં પગથિયાં ઉતરી નીચે પહોંચે તળાએ બેગાં થાય છે.

ગૂજરાતની વાવો એ ગૂજરાતની ખરેખરી શૈલી છે. દેશનાં હવાપાણીને અનુકૂળ અને લોકોની જરૂરિયાતોને માટે એટલું જ આવશ્યક એ ધર્મોદ્ધાર કામ છે. ગૂજરાતમાં ગમે તે ધોરી મળે જાઓ તો બે ત્રણ ગાઉએ એકાદ સારી મોટી વાવ આવવાની જ. હવે ગૂજરાતના ધોરી રસ્તાઓ બદલાયા છે, તેથી એ વાવો નકામી થઈ ગઈ છે, પણ એવી ખંડિયેર વાવો પણ ગૂજરાતની સમૃદ્ધિ અને જલદેર સેવાનાં યશોગાનો ગાય છે અને ઘણાં વરસો ગાયાં કરશે.

અંકલજની વાવનું પાણી ચોખ્ખું હતું. આખું ગામ તે જ પીએ છે. પાણી જાંડું પણ ઘણું હતું. પણ આખી વાવમાં કચરો હતો. ઉપર લંડલો હતો, તે ઉપરથી પાંદડાં અને પક્ષીઓની હથોળ વાવમાં જ પડતી હતી. જળાશયની પાસે મોટા ઝાડની જરૂર છે એ ખરું, મુસાફરો જાયે બેસી વિશ્રાન્તિ લઈ લાતું ખાઈ શકે, અને ઝાડ તો ગામની શૈલી છે. પણ જળાશય ઉપર ઝૂંબે, અંદર તડકો પડવા ન દે, એવાં ઝાડો ન થવા દેવા જોઈએ. વડ પીપળો અને લીલું ઝાડ આપણા લોકો કાપે નહિ એટલે આવાં ઝાડો પાણી બગાડે છે, ઘણીવાર તો વાવને પણ જાંડું મૂળથી તોડી નાંખે છે. પણ આપણી ધર્મભાવના જ કંઈ એવર છે. એક બાલુથી ઝાડનાં ઝાડ કાપી નાંખી જંગલો ઉગ્ર કરીએ, બીજાં બાલુથી નુકશાન કરતું ઝાડ પણ કાપીએ નહિ.

મહાવિદ્યાલયની એ મંડળાએ, વાવનું સુંદર દર્શન કરવાને વાવને વાળાને સાફ કરી. બે ઝાડ સાથે લઈ ગયા હતા. બીજાં સાવરણીઓ અને દોપટી. ગામમાંથી મગાવી અને

વીંધે સીંદ્રે કરી. હંતા પાણીની અંદર રહી ગયેલા ફૂટેલા ઘડા, પડેલા પાંદડાં એમ સીંદ્રે કરી શક્યા નહિ. ત્યાં નાસ્તો કરી, પાસેના તળાવની પાળ ઉપરના ઘડા ઉપર જઈ ચોડી વરે બેઠો, કોઈ રમેણી, કોઈએ ગાથું એવું ત્રણેક કલાકો ગાળીને ગામમાં ગયા. ચોરે લોકોને મેળ્યા, ત્યાં પછી ગાથું ગવરાવ્યું, લોકોને વાવ સાદ રાખવા કહ્યું અને સોળેની ગાડી લેવાં ઉપડ્યો.

ઝાંઝાણીમાંથી આ છેલ્લાં થોડાં વરસોમાં તો સંમાજભાવના ઘણી જ અડિત થઈ ગઈ છે. પહેલાં ગામડાંનાં લોકો પોતાનું ગામ સ્વચ્છ રાખતા, જાહેર જંગલોમાં સમરાવતાં, રસ્તાંઓ ચોમાસાં પછી ઉચડતાં સાદ કરતા. એમ કોઈ સાદ ન કરતું હોય તો આવા મોટી કામો કોઈ કરાવે જ નહિ. પણ અત્યારનો જમાનો આ બાજુ દુર્લભ કરે છે. ગામમાં તો ચેતન જ નથી અને શહેરનું ચેતન જુદું રસ્તે જ કામ કરે છે. ગામડું બગડતાં શહેર પહોં ઉંચે જઈ જતાં જ કારણ કે ઘણું ભાગે શહેર પછી નવા ચેતનનું ઉપાદાન ગામડામાંથી જ મેળવે છે.

જૂનરાતમી રફાઉટ, ખાત્રવીરોની ચળવળ કિશોરોમાં થવા લાગી છે. તો તેઓ ખીજે ફરવાને બદલે કોઈ વાર ગામડામાં જઈ ગામ સુધારાનું કામ કરે તો વધારે સાદ નહિ ?

રા:

અણુવીધ્યાં મોતી

હાંયાની ગાદીએ તે દિવસ ખીમાજ જોવાનાં રાજ અને આજવાડાં બોલો લાદિત નામંતો ચારણોનો સમય બનેલી સામસામી સુવાસ દેરે. ખીમાજની પ્રશસ્તિના એનેક દુહાઓ બોલો લાદિત રમે, અને ખીમ ચારણો એ દુહાઓ કહે કરી ખીમાજની પાસેથી બક્ષીસો પ્રાપ્ત કરી આવે. ખીમાજ વારંવાર એ દુહાઓ સાંભળીને દરખાર વંચોવંચ બોલતા કે આ દુહાનો રચનાર બોલો લાદિત જો એક વાર આંહી આવે તો લાખપસાવ કરે, એવું પ્રિય મને એનું કવિત્વ લાગે છે. બોલ લાદિતને આ વાતની જાણ થયેલી, પણ નીચી ઝુંઝીને જાણવાં જતાં એનું હૃદય અચકાતું હતું. એમ કરતાં બોલ લાદિતને માથે છુરી વળા આવી. ઝીંધરેહાલ યદ્ય ગયો-ધરમાંથી ચારણીએ સંભારી દીધું: “ચારણ ! ખીમાજ પાસે આપો ખાશો ?” ચારણ ગંરીખીનો માથો ગર્વ છોડીને ચાલ્યો. હાંયા ગામે પહોંચ્યો. ગામ ખંદેર પુલવાંડી હતી તેમાં એકાંતે એમી, અંગ સાદસુક કરી, ફરેલાં લંગડાં કાઢી નાંખી, બંગલમાં કપડાંની એક કોરી જોડ હતી તે પહેરી લીધી. દરબારમાં જઈને પડ્યા ખીમાજના દુહા બોલવા લાગ્યા. એક એકથી ચઢિયાતો દુહો કંઠમાંથી નીકળતો જાય તે કચેરી ડાલતો નીચ. દરબાર કહે: “ગદવા, નામં શું ?” જવાબ દીધો: “મારું નામ બોલો લાદિત.”

દરબાર ખંડ ! ખડ ! કાંત કાંદ્યા: “કાં બાપ ? ગદવી, તમે બોલ લાદિત ન હો.” “અરે

આપ, હું પોતે જ. ભોળો.” “ના ના કવિ; તમે કવિ સાચા, રહું કાવ્ય કરી જાણો છો, પણ ભોળા લાલિત તમે નહિ.” ચારણ સોળ કળાનો હતા, પણ સાંભળીને એક કળાનો ચર્ચ ગયો. દરબાર કહે: “કવિરાજ, ફિકર રાખો મા; તમને માગો તેટલું માતાજી અપાવશે, પણ તમે ભોળા લાલિત નહિ.” ચારણે હુલામને ઉત્તર દીધો: “દરબાર, હું ભોળો લાલિત હું એમ કબૂલ કરીને એક દોકડો દે તો મેં લાખ પાસા લેખીને માથે ચઢાવી લઉંશ, ખાત્રી ‘ભોળો લાલિત નહિ’ એમ કહી કરાડું દે તો પણ ગૌન્ટ છે!” હાંત કાઢીને ખીમાજીએ છેલ્લો ધા કર્યો: “ગઢવી, ચોવી ટુલવાડીમાં લગડાં જઢલાવીને ભોળા લાલિતનો વેશ કાઢતા હતા એ અમે આંહી બેઠાં-બેઠાં જોતા હતા હો કે! માટે માગો એટલું આપું: પણ ભોળા લાલિતનું નામ ન લ્યો.” હુલાયલાનું માથું ફાટવા લાગ્યું. એણે હાહા ઉપાડ્યા:

તું કોરડા મ કાઢ, તતખણ બેસીને તખત

આલપરે આપાઠ (કે દિ') ખરાડ્યું નો હોય ખીસરા

[એ ખીમાજી! તખત પર બેસીને તું આવા ચાખડો મને ન માર. આલપરા ડુંગર કદિ આપાઠ માસ અણવરચો ન જ રહે. જતાં તું આલપરાનો ઘણી ઉઠીને ઈન્કાર કરે છે?]

નીસરણી નજ આખર તણી, ચાહીં ચિત્રેવા

(પણ) ઉંચી આલપરા ભીંત તાહાળી લાણના;

[મારા અક્ષરે (કાવ્ય) રૂપી નીસરણી માંડીને તારી દિવાલ પર ચિત્રો ચીતરવાની ચાહના તો ઘણી છે. પણ હે લાણ જેઠવાના પુત્ર, હે આલપરા પ્રહાર (ના રવાળી)! તારી ભીંત તો અતિ ઉંચી થઈ પડી!]

ખીમા ખેંગ પખે અપખે ઓટેલું થીયું

આતપરે આવે ભારે પગ થયો લાણના!

[હે ખીમા! ઘોડા વગર અમારે નચકને પાછું વળવું પડે છે. આલપરા ડુંગર પર આવતાં અમારા ભારે પગ થઈ ગયા!]

ખીમા ખેત્ર ગને સાંઠે સાકર નીપજે

ભોં ભાલળી જકે (અમાણું આખર કોઈ ઉગું નહિ.

[હે ખીમાજી! ખેત્ર જો સારી જમીનવાળું હોય તો તો સાંઠાની અંદરથી પણ સાકર નીપજે પરંતુ જ્યાં ભોંય જ ખારી છે, ત્યાં અમારા અક્ષર (કાવ્ય) રૂપી ખીન શી રીતે ઉગી નીકળે?]

બાણી રહીઆ બાણ, નાખે નજ આખર તણાં

તો જવિયા પાખાણ લેદે તન કાંઈ લાણા ઉત

[ધનુર્ધરીઓ પોતાના અક્ષર (કાવ્ય) માં બાણ ચાહે તેટલા જોરથી દોકડા પરંતુ તારા જેમ પાખાણના અંગ કાંઈ ઘોડા લેવાય છે?]

સોયના તણ સખાજ સે ભજ સર લાણના

ભરશે ભૂપ ઘણા ખીમા તો રીસે ખીનો.

[આ મારી લુન હિપર (હાથમાં) તો સુવર્ણપાત્ર છે, અને તું રીસાઈ ગયો છે. તો એ કવિતાં રૂપી પાત્રને ભરી દેનારા અન્ય ઘણા ભૂપતિઓ નીકળી પડશે.]

એટલું કહીને મહામૂલ્યનું માથું ફાટવા લાગ્યું. એણે દુહા ઉપાડ્યા: 'દાનને પણ તરછાંડી ચારણ ચાલી નીકળ્યો.'

* સાંગડા નામના કોઈ સોરઠી રાગની મા મરી ગઈ. તમામ ખંડિયા દરબારો હતા તેઓએ જઈને રાજમાતાના શોક ખાતર મૂછો મુંડાવી. પરંતુ મુંગલદે નામનો એક ખંડિયો હતો તેણે મુંડન કરાવવાની ના પાડી. કોઈએ પૂછ્યું: "કેમ મુંગલદેભાઈ, તમે શું ખંડણી નથી ભરતા?" જવાબ દીધો: "હું ખંડિયો સાચો, પણ મૂછું નહિ મુંડાવું. કેમકે સાંગડાની માંતા કુંવારાં હતાં ત્યારે મારી વેરે એનું માથું નખાણું હતું!" વાત પહોંચી રાગની પાસે. રાગએ હુકમ દીધો કે મુંગલદેએ મૂછો મુંડાવવી જ પડશે. મુંગલદે કહે કે માથેથી માથું જાય તો પણ એ વાત નહિ જાને: સાંગડો ચડ્યો સૈન્ય લઈને. નાના એવા ગામડાનો ધણી મુંગલદે પોતાનો બચાવ કરી ન શક્યો. તકવાર ખેંચીને રણમાં ચડ્યો. આખરે લડી લડીને પડ્યો. પ્રાણ નીકળી ગયા હતા, પણ પ્રચંડ કાપા જાણે જીવતી હોય તેવી દેખાતી પડી છે. મૂછો તો બ્રોમાં ખૂતી ગઈ છે. ત્યાં સાંગડો આવ્યો. મુંગલદેના શય ઉપર ચડ્યો. તકવાર ખેંચી: "કાં, કહેતો'તો ને, કે મૂછો નહિ મુંડાવું?" એમ બોલી પોતે તકવારથી મુંગલદેની મૂઝ કાપવા મંડ્યો. તે વખતે ચારણે દુહો ફેંક્યો:—

જોતો કોઈ જડિયો નહિ, બાબર બીજ વાર,

સાંગ સમારણહાર, મૂછ તારી મુંગલદે!

[ઓ મુંગલદે! તું દગ્ગમ શોધતો હતો, પણ તને કોઈ મળ્યો નહોતો. પણ આજે તો જો, આ સાંગ પોતે ઉડીને દગ્ગમ બની તારી મૂછો સમારી રહ્યો છે!]

દુહો સાંભળીને સાંગડો ચંપ્યો: ખસીપાણો પડ્યો. એક બાજુની મૂઝ કાપી હતી: તેટલાથી જ ચટકી ગયો!

* લખુભાઈ ચારણ શિહોરને પાદર ઉઠા છે. એપને મંડવા ગામે પહોંચ્યું છે. પણ કેમ કરીને જવું? કાંઈ વાહન નથી. ત્યાં તો ભાવનગરનો બારવડીયો જોગીદાસ ખુમાણ નીડળ્યો. જોગીદાસે પૂછ્યું: "કેવા છો?"

"કણ્ણી છું."

"કાંઈ દીકરાં છે?"

"ચાર પાંચ જીવાન દીકરા છે."

"આસામી કેવીક છે?"

"તમારે પ્રતાપે ૫-૧૦ દગ્ગરની."

જોગીદાસે વિચાર્યું: આ પટેલ બાન પકડી જવા નેવો છે. એના દીકરા જરૂર દગ્ગર એ દગ્ગર લઈને આવશે: વિચારીને એણે નો ચારણને એનાડે (પોનાની પંજરાડે) ઘોડી ઉપર બેસારી લીધા. ફેટો હતો તે લઈને પોનાની સાથે બાંધી લીધા. ઘોડીને હાંકી મૂકી. બરાબર મોડવાને પાદર પહોંચ્યા એટલે ચારણે દુહો લલકાર્યો:—

હણકો નાર થીયે, (તાઈ) ચિત ખૂમા થયીયું નહિ

લાખર લીલડીએ, જડધર મોહ્યા જોગડા.

[હે ખૂમાણ, તારું ચિત્ત તો નારીઓના પગનાં હમકારથી પણ ન ચંપ્યું, એટલે બધો તું પવિત્ર છે; જ્યારે મહાન શંકર પણ એક બીજડીમાં મોહી પડ્યો હતા.]

કુહો સાંભળીને જોગીદાસે પછવાડે જોયું ! “કાણુ છે ? ચારણુ છું ! અરે અભાગીઆ, બોલવું તો ખરું ! નાહકની મેં તો મારી ઘોડી મારી નાખી !”

“પણુ બાપ ! આજ પાતો પોતું એમ નહોતું એટલે તમને જરાક છેતરવા જેવું થઇ ગયું ખરું ?”

જેવ જણા હસ્યા. ચારણુને ઉતારી મૂક્યો.

* * * *

જરાર નદીને કાંઠે ખરાબર જેઠ મહિનામાં લાખા પુલાણીની ફોજ નીકળી. એમાં અંચાનક સરવડું વરસ્યું. અમીર ઉમરાવોએ શાસકુશાસા અને હીરાગળ એટલાં એ બધાં પક્ષગી ગયાં. ઘોડા માથેથી સહુએ રકામ જાંડી તલખાવળાંનાં ઝાડ ઉભાં છે તે ઉપર પોતપોતાનાં રેટા, શાસકુશાસા સૂકવી દીધા. આથે ઉભો ઉભો રા' લાખો આ શોભા નિરખી રહ્યો છે: તખ્તરાનો (અરીણનાં અનેકરંગી પુલોનો) બાગ હોય એવી નદી શોભવા લાગી છે. તડકી નીકળી ને લૂગડાં સૂકાઇ ગયાં. સહુ પોતપોતાનાં લૂગડાં લેવા ચાલ્યા ત્યારે લાખાએ હાથ આડો કર્યો: “જીવાન્યો, લૂગડું કોઇ લેશે મા !”

“કાં બાપુ !”

“નદી બહુ રૂઢી લાગે છે. તમારા રેટા હું તમને નવા અપાવી દઇશ. પણ હવે નદીનાં ચીર ઉપાડશે મા !

લાખે વન ઓઢાડીયાં પીળી પાંતરીયાં.

* * * *

એ જ જરાર નદીને કાંઠે કેડ કેડ સમાણો ઝીઝવો ઉભો છે: ભાદરવા મહિનામાં લેમડીઓ ચરે છે. ચારણુના છોકરા વાંસગીઓ વગાડે છે. ખરાબર એ ટાણે ઉત્તરજી રાજા નીકળ્યો અને એણે આ જમાવટ નિહાળી. માનવી, પશુ અને કુદરત, ત્રણેનો આવો મેળ મળેલો દેખનાં ઉત્તરજીના પાસાબંધી અંગરખાની કસો તૂટવા માંડી. એણે કહી દીધું: “એલા માત્રદારીઓ ! જાઓ આ નદી-કાંઠાની જમીન તમને બક્ષીસ થઈ ગઈ. કરો હિલોળા !”

* * * *

એ જ જરાર નદીને કાંઠે હેમડડાઉ વણજારાની પાંચસો પોઠો નીકળી. પાંચસોમાંથી ત્રણસો તો સાચાં મોતીની પોઠો હતી. એક પોઠીઓ નદી ઓળંગતો હતો એમાં ખરાબર નદી વચ્ચે ગુચું-ઉતરડાઇ ગઇ અને ઝરરર ! મોતીનો ઢગલો નદીનાં નીરમાં ધાવાં લાગ્યો. ત્યાં તો માછલીઓ દોડીને ભેગી થઈ ગઇ. ચળકારા મારતી રંગબેરંગી માછલીઓ: એના મોંમાં સાચાં મોતીડાં: એ નદીનાં નિર્મળ પાણી: અને માથે સૂર્યનાં કિરણો: રંગેરંગ ગૂંથાઇ ગયા. ઝલેગાટ પથરાઇ ગયો. હેમડડાઉએ હુકમ કર્યો:

“મોતીની ગુણવાળા ત્રણસે ચે પોઠીઆ નદીમાં ફેલવી નાખો. નદી ભારે રૂઢી લાગે છે !”

અને નદીએ આવા ત્રણ જ નથી દીધા:

લાખા જેઠા લખ ગીયા ઉત્તર જેઠા સહુ

હેમડડાઉ હલ ગીયા વંછ ન. કેણી વદ

ખરેખર બહુરતના વસુંધરા છે !

અવેરચંદ મેઘાણી

વિ સ્મૃત

અસ્તાવના

[છુટાં છવાયાં છપાતાં નાટકો જોતાં ગૂઝરાતમાં એક વર્ષને નાટકની ઘેલછા લાગી છે. એકઅંકી અને અનેકઅંકી નાટકો-એવા વિચિત્ર વિભાગોની વચ્ચે નાટકો વેંચાય છે. પશ્ચિમના કાળને અનુરૂપ (Realistic) નાટકોનું અનુકરણ પણ થવા માંડ્યું છે. ઝાંતસર્વાઈ અને ખરનાર્ડ શૈલીના નાટકોનો ઉચો કસ કઢાયો છે અને એ કક્ષાએ પહોંચવાને કેટલાકને આકાંક્ષા પણ થઈ હશે. એવી વખતે સર્જનશક્તિ શિષ્ટ સાહિત્યની અવગણના ન કરતાં તેમાંના ચિરંજીવ અંશે પોતાના કરી સેવા કેષ્ઠ પણ પ્રાણી અભિમાયા જોઈએ. એક જ દિશા કરતાં સર્વ દિશાનાં સુંદર તરવો ભેગાં મળે તો જ સાહિત્ય ખરું સમૃદ્ધ થાય.

આવા કંઈક વિચરિ World classનાં વાંચતાં એક જાણતી નાટકનું ભાષાંતર પ્રયોગ ખાતર પણ કરી જોવા મન થયું. અંગ્રેજ પ્રાણએ તો આ નાટકને શિષ્ટ ગણ્યું છે, આપણા અભિપ્રાય આપનારો ભ્રાત્રી છે. મને તો આ નાટકમાં માનુષી તરવો ઉપરાંત માનવક્ષતિઓ અને સ્ત્રીકમણતા કંઈક અંશે દેખાય છે. હાસ્યમય કટાક્ષમાં મોડીવરૂંથી પાછું ન પડે એવું મને જણાય છે. એવી જ કંઈક સરખામણીમાંથી ગૂઝરાત માટે આ નાટક લૂંટવાનું મને મન થયું. મૂળ અંગ્રેજીમાં એમ્બરસેનના ભાષાંતર ઉપરથી આખું નાટક અનુસરણ છે, મહને લાગતી ક્ષતિઓ જોવીને તેવી રાખી, હું એનો સહા નથી એ સૂઝ્યા વિના દેશ અને કાળના ચિહ્નરૂપ સર્વ કંઈ રાખ્યું છે. આખું નાટક એકઅંકી છે, એટલું જ નહિ પણ ફારસ સરખું જે નથી, એ વિશિષ્ટતા છે. મંદારા મળે છીનમળે પણ આવાં નાટકો માપતા થાય તો કેટલાય આગના આપણા નાટકકારો ઉંઘી નિસરણી-એથી નીચે આવશે.]

- વિસ્મૃત -

(એક ભાષાની નાટક)

- પાત્રો -

પતિ

પત્ની

નાટક—તારકુવાઝહય

પ્રવેશ ૧ લો

સ્થળ: કીઆઉટો શહેરના એક ખાનગી ઘરની ઓરડી.

પતિ- હું પાટનગરના એક પરતો રહેવાસી છું. હમણાં જ પૂર્વ તરફ મુસાફરી કરી પાછો આવું છું. મુસાફરીમાં મીનો પ્રાંતના નોગામી ગામમાં મ્હાની હોટલમાં હના નામની છોકરી મળેલી. તે હું પાટનગરમાં પાછો આવવાની ખર્ચ પડતો જે મ્હારી પાછળ ચાલી આવી. આજ સંજના કોટા-શીરાખી તેના રહેવાસમાં મ્હારી વાટ જોશે એમ પત્રથી જણાવે છે. પણ મ્હારી કાંઈ જોવી જોઈ કંઈક વ્હેમાં છે. એને બોલાવી કંઈ ઉઠાવવાની એની વાત કરે કે હું છું.

અરે ! અરે ! તું છે કે ! બોલને ! તું ક્યાં છે ?

પત્ની- મને બોલાવી ? શું કામ પડ્યું ?

પતિ- જરા અંદર આવ તો !

પત્ની- જોવી આગા.

પતિ- મ્હેં તો તને એટલા જ સાફ બોલાવી કે હમણાં દરરોજ રાતના મ્હને અપશુકની-આળ સ્વપ્નો આવે છે. મ્હારો જીવ ઉઘો રહે છે. એ જ વાત કરવા મ્હેં તને બોલાવી.

પત્ની- શું જોઈ જોઈ બોલો છો ? સ્વપ્નો તે કંઈ સાચાં પડતાં હશે ! સ્વપ્નાં તો પ્રકૃતિ-દોષથી આવે. માટે નકામા માયું ત્રીકશો મેલિ.

પતિ- તું કહે છે તે તદ્દન ખરૂં. પ્રકૃતિદોષથી આવનાં સ્વપ્ન દેશમાંથી નવું વખત ખરો ન પડે. પણ એ નવથી મને તો એટલા અંધો જીવ ઉઘો થયો છે કે કંઈ જાણ કરી મ્હારું અને ત્હારું પુણ્ય કરું.

પત્ની- ક્યાં જશો ?

પતિ- આખા દેશમાં એક એક શાંતિાઈ અને ભુંદે મંદિરમાં પગે લીંગા આવું.

પત્ની- ના, ના, એક કંઈક પેણુ તંપને ઘર બહાર નહિ જવી દેઉં. તંપને કંઈ એવું જ સાગતું હોય તો ઘેર બેઠા થતું હોય એવું કંઈ કરો.

પતિ- ઘેર કરાય એનું ? એવું તે કયું પુણ્યનું કાર્ય ?

પત્ની- ધૂપદીપ કરો.

પતિ- કેટલી મૂર્ખ ! શું ! એ મ્હારે યોગ્ય છે !

પત્ની- ઘર ખદાર કરવાનું કોઈ પણ ધર્મકાર્ય હું કરવા દઈશ નહિ.

પતિ- વાર, જોઈશ, અનાપના ગમે તેમ જોશે છે. ખસ કર ! શું કરવું ? (વિચાર કરી)
આહા ! જડ્યું ! વિસ્મૃતિ કરતી.

પત્ની- વિસ્મૃતિ ! એટલે શું ?

પતિ- તને શું ખબર ! એ વ્રત તો તપસ્વિ ગણમાના વખતમાં થતું. એ કરવા માયા ઉપર “ વિસ્મૃતિની કેથા ” નાખી મોક્ષ માટે ભૂત અને ભવિષ્ય ભૂતવાનાં. એ વ્રત તો ઘણું જ કઠણ છે.

પત્ની- કેટલો વખત લાગે !

પતિ- લગભગ એક બે આઠવાડીઆં.

પત્ની- એટલા બધા દિવસ તો નહિ ચાલવા દઉં.

પતિ- ત્યારે કેટલો વખત બખડયા વગર ચાલવા દેશે ?

પત્ની- બહુ તો એક કલાક. પણ એક દિવસ ચાલે એમ હોય તો કરી જુઓ.

પતિ- કદી નહિ ! આ વ્રત કંઈ રહેલું નથી કે એક દિવસમાં પુરું થાય. એક દિવસ અને એક રાત આપવાની મહેરબાની કર.

પત્ની- એક દિવસ અને એક રાત ?

પતિ- હા.

પત્ની- હું તો ક્યવલું છું, પણ તમારે કરવું જ હોય તો એમ કરો.

પતિ- ખરેખર ?

પત્ની- હા, ખરે.

પતિ- હાથ, મને ગમ્યું. પણ આટલું સાંભળ. જો, વ્રત ચાલતું હોય ત્યાં કોઈ પણ સ્ત્રી આવે તો નહિ જ પણ નજર મુઠ્ઠાં કરે તો પુણ્ય નાશ પામે. માટે હું જેમું ત્યાં ન જ આવતું.

પત્ની- સાફ, હું નહિ આવું. પુરું કરો.

પતિ- હીક, ત્યારે આપણે પુરું થયા પછી જ મળીશું.

પત્ની- તે થઈ રહ્યા પછી જ હું તમને મળીશ.

પતિ અને પત્ની- આવજો, આવજો.

[પત્ની ચાલી નય છે]

પતિ- સાંભળ્યું ?

પત્ની- શું છે ?

પતિ- મ્હારા કલા પ્રમાણે કરજો. જુદનો શ્રાપ ઉતરે એમ ન કરતી. “ રસોડામાં ધમ્મા-ચક્રી ચાલે તો વિસ્મૃતિ ન થાય.” ગમે તેમ ચાય પણ મ્હારી પાસે તો ન જ આવતી.

પત્ની- નિમિત્ત રહો. નહિ આવું.

પતિ- ચાલ, ત્યારે ત ત થઈ રહેશે પછી મળીશું.

પત્ની- વાર.

પતિ અને પત્ની-આવજો, આવજો.

પતિ- (હસતો હસતો) સ્ત્રીની સુદ્ધિ જ પા'નીએ. એ બસાએ બધુંજ સાચું માન્યું.
(ચાકરને) તારકુવાઝહય ! ક્યાં છે ?

ચાકર- હાજી.

પતિ- ક્યાં છે ?

ચાકર- આપની સેવામાં.

પતિ- બહુ જલ્દી આવ્યો.

ચાકર- સાહેબ, કંઈક ખુશમીનગમમાં છો ?

પતિ- મહારા ખુશમીનગમનું કારણ છે. તને ખબર છે આજ સાંજના હનાને મળવાનું જવાનો છું. પણ મહારી ઘરડી વડુને તેની જરાતરા ખબર પડી છે. મહેતેને સમજાવ્યું છે કે હું વિસ્મૃતિ આદરવાનો છું. કેવું સરસ ! હનાને મળવાની સુકિત !

ચાકર- જનાબ, સુકિત તો ફક્ત.

પતિ- પણ તેમાં મને તહારી જરા મદદની જરૂર છે. આપશે ?

ચાકર- શી ?

પતિ- એટલી જ કે, એ ઘરડીને મહેતેનું છે કે મહારા ધર્મકાર્યમાં તેણે આડે ને આવવું. પણ હવે જાણે એવી તો ડાકણ છે કે ક્યારેય ડોકીલું કરે. અને કંઈ જ ધતિગ ન દેખે તો ખૂમાખૂસ પાડી મૂકે. જો કે તને અગવડ તો પડશે પણ હું પાછો આવું ત્યાં સુધી મહારી જગાએ ગોઠવાય તો બસ.

ચાકર- અરે, એમાં અગવડ તો કંઈ જ નથી. પણ પકડાઈ તો એવો આંપડી કહાડે કે- મને માફ કરો.

પતિ- શું બોલ્યો ? મહારી જગા સંભાળી ઉપકાર કરે, તને નહિ જ વડવા દઉં.

ચાકર- ખરું, સાહેબ, પણ આટલી વેળા માફ કરો.

પતિ- ના, ના, મહારી ખાતર આટલું કર, તને આંગળી પણ નહિ અરેકાડવા દઉં.

ચાકર- કૃપા કરી મને જવા દો.

પતિ- એહ પ્રયત્ન ! હુઆ, મહારી વડુનું સાંભળશે પણ મહાઈ નહિ ? તો શું મહારી સ્થામે જ થવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ?

(મારવા હાથ હથામે છે)

ચાકર- આપને તાબે છું.

પતિ- ના, ના, મહારી સ્થામે થવું છે ને ?

ચાકર- ના, જનાબ, આપનો સેવક છું.

પતિ- ખરેખર !

ચાકર- હા, ખરેખર.

પતિ- મહારો ગુસ્સો દેખાવનો દતો. તે ત્યારે મહારી જગા સંભાળ.

ચાકર- જોની આપની આગ.

પતિ- દરે ગમ્યું ઉભો રહે, હું વિરમ્ભતિની તૈયારી કરું.

ચાકર- આપનો દુકમ ગમે ઉતર્યો.

પતિ- અહીં લેસી જા.

ચાકર- અહો, કેટલું સન્માન ?

પતિ- દરે, તને અડચણ પડશે પણ આ " વિરમ્ભન કંથા " માથા ઉપર ઓડવાની મહેરબાની કર.

ચાકર- આપનું ફરમાન પડેલુંથી ગયું.

પતિ- હીક, જોજો, જો મ્હારી રૂદ વણુ આવે અને કહે તો પણ કંથા માથેથી કદાવતો નહિ. હું પાછો આવું ત્યાં મુંગી ઓટી જ રાખજો.

ચાકર- છેડાએ નહિ ખસવા દઉં. ગમરાશો નહિ.

પતિ- હું તરત પાછો આવીશ.

ચાકર- મહેરબાની કરી વ્હેણા આવજો.

પતિ- હીક, પાછું પતી ગયું. દના મ્હારી વાટ જોની દશે જલ્દી પડેલુંથી જાડ.

પત્ની- આ ધરના કારભાર મ્હારા લાઘમાં છે. મ્હારા પતિએ ધર્મકાર્ય માટે કશું તે સમજાયું તો ખરું પણ બે વખત " ન આવીશ " " ન આવીશ " કહેવાથી કાગમાં કંઈ કાશું દશે. ચાલ, માટે એક ખુણામાંથી છાતીખાની નગર કરું. (જુલે છે) આ શું ? મ્હારા ધારવા કરનાં આ તો વધારે દેહકષ્ટ લાગે છે. (અંદર આવી પાસે આવતાં) માફ. માફ કરેલ. આપે ના કહેવા છતાં જરા તમારી વધારે ચિંતા થવાથી આવી. આપ રહેજ " વિરમ્ભન કંથા " નહિ ઉપરો ? ફક્ત એક જ મ્હાનો ખાસો પીશે તો મન આનંદિત થશે.

(કામળા નયિની મુર્તિ માથું દબાવે છે.)

તમે ખરું કહ્યું. તમારું કહ્યું ન માનવાથી આપ ગુસ્સે થાવ એ સ્વાભાવિક છે પણ કૃપા કરી આપને માથેથી કંથા ખસેડી આરામ લો. (મુર્તિ ફરી માથું દબાવે છે) તમે મને તેટલી ના પાડશો પણ હું તો લઇ જ લઉં. સંભલો છો ? કામળો કદાહી નાંખો ! (કામળો વાળી લે એ અને વાકકચાકદચ છતો રહ જાય છે.) શું, મુઆ તું અંદિ ? મ્હારો જુદો ક્યાં ગયો ? હાલ દલાવશે કે નહિ ?

ચાકર- મને કંઈ જ ખબર નથી.

પત્ની- અરે ! હું કેટલી ચીડાઈ છું ? મ્હારો હવ નિકળો જાય છે ! પેલીને ત્યાં જ ગયેલો ! બોલ, બોલ, નહિ તો કદા જ કરી નાંખીશ !

ચાકર- ત્યારે તો કેમ છુપું રખાશે ? માંત્રિકે દેનાને મળવા ગયા છે.

પત્ની- શું, કૂંચરી દનાને મળવા ? કાગડા, કહે તો ખરો ? શું ખરેખર, દનાને મળતા ?

ચાકર- ખરેખર, ત્યાં જ ગયા છે.

પત્ની- દનાને ઘેર ગયાનું સંભળું છું ત્યારે હું ખગો મરું છું ! મ્હારો હવ જાય છે !

(રડતી વાત મૂકે છે)

ચાકર- તમારાં આંસુ અંતઃકરજનાં છે.

પત્ની- તે મને કહ્યું હોત તો તેને ન જ જવા દેત. જા, સાચું બોલવા માટે તને જવા દઉં છું. ઉભો થા.

ચાકર- આપની કૃપા.

પત્ની- તું અહિં કેવી રીતે બેઠો ?

ચાકર- માલિકે અહીં બેસવાને ફરમાવ્યું અને અનિચ્છાએ મ્હારે તેમ કરવું પડ્યું.

પત્ની- બહુ સારું, હવે મ્હારું એક કામ કર.

ચાકર- શું કરું ?

પત્ની- ફક્ત એટલું જ કે આ "કંથા" જેવી ત્હારા માથા ઉપર નાંખી હતી તેવી જ મ્હારા માથા ઉપર નાંખ.

ચાકર- આમ કહો છો તે બરાબર છે. પણ જો જાણવામાં આવે તો મ્હારા તો કુચો જ નિકળી જાય. માટે માફ કરો.

પત્ની- હું તને નહિ લાડવા દઉં. માટે ચાલ, ચૂક, બેઠાં બે.

ચાકર- આટલી વેળા જવા દો.

પત્ની- હું તને ઉત્તી આંચ પણ નહિ આવવા દઉં.

ચાકર- વાર, ત્યારે જો મને કંઈ થશે તો આપે છાડાવવો પડશે.

પત્ની- બરાબર, ચાલ ચોરાડ.

ચાકર- તો આવો, અહિં બેસી જાવ.

પત્ની- સારું.

ચાકર- તમને ગમશે તો નહિ પણ આની નીચે માથું ધરે.

પત્ની- એવી રીતે ચોરાડ કે મ્હારી ત્હારી વચ્ચે તફાવત

ચાકર- કદીયે નહિ જણે.

પત્ની- ખરે !

ચાકર- હા.

પત્ની- જા, ત્યારે મજા કરો.

ચાકર- જેથી આપની આરામ. (ચાલ્યો બેઠો)

પત્ની- ઉભો રહે, તારકુવાંચકા.

ચાકર- બા, શું છે ?

પત્ની- જોજો, જાણવતો નહિ કે હું બેઠી છું.

ચાકર- જરૂર નહિ.

પત્ની- હું તને મ્હારે હાથે ભરેલી કાંથા બેઠે આપીશ.

ચાકર- આપનો મહદ્ ઉપકાર.

પત્ની- જા, ચાલ્યો જા.

ચાકર- આ ચાલ્યો.

પતિ રસે ચાલતાં ગાતો રાગડો તાણતો આવે છે.

તેની બહારી હૃદયવિભૂતિ
સ્નેહની એ સરીતા,
તેની પાસે છબર પસડી
નય છે લેહ હાવાં.
આસિખાયું હૃદયપટમાં
ચિત્ર બહારી વર્ણ છે,
ને દૈવામાંથી છબર સંપણું
ત્યાંજ આવી વસ્યું છે”

(૪૬૪૧૦.)

અરે, સ્વપ્નમાં બખાતો હોઈ એમ લાગે છે. તારકુવાઝદય મ્હારી વાટ જોતો હશે. ચાલુ થેર જાડ. જરા ઉચો નીચો થઈ હું. ફિકર થાય છે શું એ થયું હશે. (પર આવે છે.)
એ, એ, તારકુવાઝદય ! હું પાછો આવ્યો છું. (ઘોરડામાં ઘાજબ યાચ છે) હમણાં જ આવ્યો. તારો તો વખત પણ નહિ જતો હોય ! (જેસી જઈને) ચાલ, તારી “કંથા” ખસેડી નાંખ. હનાએ શું કહ્યું તે સાંભળવું હોય તો સાંભળ. સાંભળે છે કે ? (મુર્તિ માધુ* હવાની ઢા પારે છે.) તને ગમશે ! તને ખબર જ કદું છું. મ્હેં ત્યાં જવાને ખડુએ ઉતાવળ કરી પણ જતાં જતાં સંખ્યાકાળ પડી ગઈ; અને હું તો હના મ્હારી વાટ જોતી હોયી હશે એવા વિચારમાં લીન* હતો. પછી તો મ્હેં જઈને દરવાજો ઠોક્યો. એટલે તેણે અંદરથી “કાણુ ! કાણુ !” કહી ખૂમ પાડી. તે વખતે ઝરમર વરસાદ વરસતો હોવાથી મ્હેં સંગીતમાં જવાગ આવ્યો.

“ઝરમર વરસતા વરસાદમાં પ્રિય હના તને કાણુ મળવા આવે ? શું તું કાંઈ બેગ્રિયને મળવા ઉત્સુક છે ?”

તેનો જવાબ હનાએ સંગીતમાં જ આપ્યો : “કેવી મજા ! પ્રેમી વિના આવી રાને બીજું કાણુ મળવા આવે ? પધારો.” આવું બોલીને તેણે ઝટપટ સાંકળ ખોલી, અને ઉપરની ટટીમાંથી મ્હારા ઉપર કુચનો વરસાદ પડતાં જ મ્હારી હના આવી-ખરી થઈ. પછી તો એક બીજાનો લાથ જાડી અમે અંદર ગયાં. હું તો વિચારમાં જ હતો કે વખતે હના બીજા વધારે પ્રેમીઓની વાટ જોતી હશે. પણ અરે ! મ્હારી મધુરી-હના ! મ્હારી પાસે ભાગી મ્હારો લાથ જાડી તેણે કહ્યું : “જો હું તમને ન ગમતી-હોઈ તો પહેલેથી જ કહેજો કે હું નથી ગમતી. પણ હું બોળાને ભરમારી છેતરશે ના.”

મ્હેં કહ્યું : “શું કામ ગુરસે થાય છે ? હું કંઈ છેતરતો નથી.” પછી તેણે હું તને તારકુવાઝદયને કેમ લઈ ન આવ્યો એમ પૂછ્યું. મ્હેં વાન કરી ત્યારે બોલી : “બીચારો કેવો એકલો સોરતો હતો ! એના જેવા મુંદર છાકરા થોડા હોય છે. તમે એની સંભાળ લેજો.” ત્યારે મારે હનાએ કેવી ભક્ષામણ કરી. મ્હારી મુઠ્ઠા, વહુ-તો-એક-સેકમાં પણ મળવું નામ મરી ન કંદે.

(કામળા ખૂબ દારે છે)

પછી તેણે અંદરના ઘોરડામાં જઈ આરામ લેવાનું કહ્યું : અમે, એક બીજાનો લાથ જાડી અંદર ગયાં. પછી તો તેણે મ્હારા અને મીઠાના આજ્ઞા : અમે તો એકબીજાને પાવા પીવા મંજૂલ પછી તો હસવા, મજામાં લાંબી રાત કહાડી.

છેવટે મોડી રાતે તેના કહેવાથી બીજી ઓરડીમાં થોડો આરામ લીધો. પછી તો વહાણું વાયું અને મહેં જવાની રજા માગી. ત્યારે હના બોલી: “મહારા બહાણા પ્રાણુ! મહારા અંતરનો બધો ઉમળકો ખાલી કરવો હતો. પણ રજાની વીતી ગઈ અને કેટલુંયે ખાકી રહી ગયું. થોડુંક થોભો.”

પણ મહેં ના પાટી ને જોતજોતામાં મંદિરોમાં મંગળાની આરતીના ઘંટ, વાગવા માંડ્યા. અક્ષતના દુરમનો અડધી રાતથી વગાડવા માંડે છે ને? પણ છેવટે મન્યાં હતાં તે છૂટા પડવાને જ ને.”

મહા મહેનતે છૂટા પડી ચાલ્યો ચાલ્યો. તે તો એક મીઠે મહારી પાછળ જોઈ જ રહી. છૂટા પડતાં મહારા જીવના કંકડા થયા. [તે રોવા માંડે છે] અને પછી હું ઘેર આવ્યો. [ફરી રહે છે] સાફ, મહારા આનંદથી મહારા હૈયાની વાત તો બળી ગઈ. ચાલ, વિસ્મૃતની કંથા ઉઘાડી નાંખ. ઉઘાડ! મહારે કંઈ જ કહેવાનું નથી. ઓ ખુદા! તું કેવો છે! ઉઘાડને? નહિ તો હું ખેંચી નાખીશ! સાંભળે છે! (કામચો ખેંચે છે અને બેરી કૂદી પડે છે).

પત્ની- અરે, કેટલી ચીડવાઈ છું, કેટલી ગુસ્સે થઈ છું? મને છેતરી હનાને ઘેર ચાલી જવું!

પતિ- અરે, ના, ના. જરાયે નહિ. હું હનાને ઘેર ગયો જ નથી. હું તો વિસ્મૃત થાઉં છું.

પત્ની- શું? મને આવીને એમ કહે છે કે હું વિસ્મૃત થાઉં છું! અને વળી ‘કાકણ આમ કરશે ને તેમ કરશે’ સંભળાવવું? કોધથી બળી મરું છું. ક્યાં ગયા હતા?

(પતિને ડાહીને ચક્રવર્તી લમચડી ખવડાવે છે).

પતિ- ના, ના. એવું નહિ. મહેં ક્યાં કહ્યું છે! માફ કર, માફ કર.

પત્ની- અરે, જીવ સગળી ગય છે! ગુસ્સો! ક્યાં ગયા હતાં! ક્યાં ટળ્યા હતાં!

પતિ- સાફ, ત્યારે ત્યારથી શું કામ છુપાવું! હું તો ટસુકુસીમાં દેવદર્શન ગયો હતો. મહારા અને ત્હમારા સુખ માટે પ્રાર્થના કરતો હતો.

પત્ની- કેટલી ગુસ્સે! કેટલી ગુસ્સે થઈ છું! તમે પ્રાણ મંદિરે ગય. એટલે ને...

પતિ- માફ કર, માફ કર.

પત્ની- કેટલી ગુસ્સે! હૃદયારોગી ગુસ્સો ચડ્યો છે! (પતિ નાસી બચે છે.)

...રડ્યો, ક્યાં ગયો! કાઈ છે કે! ડાહો, એને ડાહો! હું એને જવા દેવાની નથી! છટકવા નહિ દઉં!

સૈ નિ ક

ઢૌસિલનું ત્રિઅંકી નાટક

અંક પહેલો

નાનો ભાઈ—ભાઈ! મારે નદીએ જવું છે. મૌં જામ છે.

મોટો ભાઈ—[સ્વગત] માંડ લાગમાં આવ્યો છે. ક્યાંક તરીને સામે કાંઠે ચાલ્યો જામ તો. [પ્રકાશ] ને ભાઈ, તને તરતાં નથી આવડતું. તરતાં ન આવડે ત્યાં સુધી પાણીમાં ન જઈએ હો, ભાઈ! ક્યાંક ડૂબી જઈએ.

અંક બીજો

નાનો ભાઈ—ભાઈ, હવે તો મારે જવું જ છે, હા કહો કે ના કહો.

મોટો ભાઈ—[સ્વગત] હવે કંઈક તો કરવું પડશે, માને એમ નથી. [પ્રકાશ] ભલે, કાસે લઈ જઈશું હોં!

અંક ત્રીજો (પ્રાણ)

નાનો ભાઈ—ને ભાઈ, આ છીછરા પાણીમાં પહેલાં તરતાં શીખ્ય. પછી જાડા પાણીમાં લઈ જઈશ. (છાકરાને છીછરા પાણીમાં મૂકે છે. તેનું પેટ રેતીને અડે છે.)

મોટો ભાઈ—હવે હાથપગ પગાડ.

(છાકરા હાથપગ ખૂબ પગાડે છે, પણ એકે ઇચ, પછી આગળ જઈ ચાકતો નથી.)

નાનો ભાઈ—ભાઈ પણ અહીં તો રેતી છે:

મોટો ભાઈ [વંચ પાણીમાં ડૂબે ડૂબે]—ને ભાઈ! રેતી તો અહીં પણ છે.

[હજી મારી અંદરથી રેતી કાઢી બહારે છે. ઇકિતો સ્થિતિ થઈ જાય છે.]

વર્તમાન

સુધાર અને સુધારીકામ*

વિશ્વકર્માના વંશજો,

મારી ઘણા વખતથી આપણેકોને મળીને, આપનો જ બનીને, આ વિશ્વકર્મા દેવની સેવા કરવાની ઇચ્છા છે, એટલે આપે આ સમયે મને બોધવાની જે તક આપી છે તેને માટે હું આપનો ધણો જ આભાર માનું છું. હું ખોતે વિશ્વકર્માનો તમારી જેમ સીધો વારસ નથી, પણ જેટલે અંશે મેં એ દેવની એક અંશ માત્રની વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત કરી છે તેટલે અંશે હું પણ એક તમારામાંનો જ છું, અને હવે વધારે નિકટ સમાગમમાં આવવાની આશા રાખું છું.

આત્યારે આપણે શ્રી વિશ્વકર્મા દેવની જન્મન્તિ ઉજવવા બેઠા થયા છીએ. કોઇ પણ દેવની જન્મન્તિ સારામાં સારી રીતે તો ત્યારે જ ઉજવાય કે જ્યારે એ દેવના સ્વરૂપનું આપણને સારી રીતે જ્ઞાન હોય, અને આપણે એ દેવના જેવાં કાર્યો કરવાનો પ્રયત્ન કરી એમનું ઋણ પતવના હોઈએ તો. હું અહારે એટલા માટે મને ખબર છે, તે પ્રમાણે આ દેવના સ્વરૂપનો ઘોરો ખ્યાલ આપી, તમે એમનું સારામાં સારું ઋણ કેવી રીતે પતવી શકો તે જતાવીશ.

પહેલું તો આ વિશ્વકર્મા દેવ હેઠં વેદકાળના છે. હેઠં ઋગ્વેદમાં એનું વર્ણન છે: એમાં લખે છે કે “તે દ્યુલોક અને પૃથ્વીને અનાવવી વખતે પોતાના હાથ અને પાંખો વગેરે ધડે છે. એવો એક સર્વ જોનાર દેવ છે. તે પિતા, ઉત્પાદક અને રચનાર છે તે બધી કૃતિઓને જાણે છે.....વગેરે.” પછી મહાભારતમાં એમને “કળાનો પતિ, હનુરો હસ્તકળાના કરનાર અને દેવોના સુધાર-રથ કરનારા ગણ્યા છે. અને પછી બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં સુધારોને એમના સીધા વંશજ ગણ્યા છે. બીજી પણ એક સાખીતી મને ઉત્તર હિંદમાં મળી છે. ત્યાં સુધારને “બદ્ધ” કહે છે. એ બદ્ધ શબ્દ વિશ્વકર્મા માટે પણ વપરાયો છે.

વિશ્વકર્મા મહાભાગો જડો શિલ્પપ્રજાપતિ: ।

કર્તા શિલ્પસહસ્રાણાં ત્રિદશાનાં ચ વર્ધકિ: ॥

આ શ્લોકમાં વિશ્વકર્માને હનુરો શિલ્પ કર્તા-વર્ધક-એટલે સુધાર ગણ્યા છે. એ વર્ધકી ઉપરથી બદ્ધ શબ્દ આવ્યો છે.

આ ઉપરથી તમે સમજી શકશો કે કારીગરોમાં સુધારની પદવી હેઠં વેદકાળથી જ ઉચ્ચ ગણાઇ છે: વળી સુધાર માટે એક બીજો શબ્દ સૂત્રધાર છે. આ સૂત્રધારનો અર્થ ધણા સુધારો સૂત્ર એટલે જોનાઇ કરી જોનાઇ ધરવાવાળો કરે છે, અને પછી જોનાઇ ડોકમાં રાખી બ્રાહ્મણના જેવા ઉચ્ચ કહેવાયવામાં માન ગણે છે. પણ એનો અર્થ તો નીચે પ્રમાણે છે: સુધારી કામમાં લાકડું ધારિયાં મોપે પ્રમાણે બેઠેલા માટે સૂત્ર=સૂતર.

* આ બાબત અત્રેની સુધારવાળીમાં મહા સુદ ૧૩ વિશ્વકર્મા જન્મન્તિને દિવસે આપવા ધારેલું. પણ એ વખતની બેડક (મીટીંગ) આવા ગંભીર બાબતને માટે યોગ્ય નહિ લાગવાથી, આના કંઈક સાર-રૂપે થોડું કહેલું. એટલે અને આ અસહ્ય બાબત તેના અસહ્ય રૂપમાં રહી ચાલે છે.

ગેરવાણું કરી, એની જાંઠ પાડવામાં આવે છે. આ ક્રિયા ઉપરથી સૂતર ધરવા-વાળો તે સૂત્રધાર કહેવાયો. આવી જાતનું આંકન-આંકવાની વિગત માત્ર લાકડાને જોરવા પરતી જ નહિ હોતાં, ધોરના નકશા કરવાં સુધી વિકાસ પામેલી છે. આપણા દેવ વિશ્વકર્માને પણ પહેલાં દેવાના રથ કરનારા સુધાર કહી છેવટ હજારે શિલ્પના કર્તા કહ્યા છે. માફ એવું માનવું છે કે સુધારભાષા પણ વિશ્વકર્માના આ સ્વરૂપને પોતાનું ધ્યેય માની શકે. ખરેખર સુધાર, જરૂર સારો રથપતિ કે એ-છનીપર થઈ શકે. વિશ્વકર્મા દેવ એ મદાન રથપતિ-ગિણી-છે. આ શિળ્પી વિના પ્રમુખી સૃષ્ટિ રચાઈ નથી એવું આપણું માનવું છે, અને ખરેખર, રથપતિ-આર્કીટેક્ટ વિના આપણાં એનિલા-સિક ગામો રચાયાં નહીં. નાટકમાં જેમ સૂત્રધાર વિના અર્ધું અવ્યવસ્થિત થાય, અને નાટક જ કદાચ ન ભજવાય, તેમ જ અહીં પણ સૂત્રધાર-શિળ્પી-રથપતિ-વિના સારાં ગામો રચાયાં નથી.

૩૦ આનંદકુમાર કરીને એક સીંગોનાના વનની, 'આપણી હિંદી કળાના અને હુનરના મોટા અભ્યાસી છે. તેમણે હિંદના કારીગરો ઉપર એક નાનકડું પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં આપણાં જ શાસ્ત્રોના આધારે જણાવેલ છે, કે આપણે ત્યાં હમેશાં કોઈ નગર કે શહેરરચનામાં ચાર કારીગરોની ઘણી અગત્ય ગણાઈ છે: સુધાર, લુદાર, કુંભાર અને વણકર. એમાં સુધારને અગ્રગણ્ય ગણ્યા છે કેમકે એ જીવનને જરૂરીઆતની જે બે મુખ્ય ચીજો, ખાવાને માટે અન્ન-અને તેની વાવણી કરવાને માટેના જે હથેલી તે, તથા રહેવાને માટેનું ઘર-તે બનાવનાર સુધાર જ છે. હજી પણ નાનાં ગામડામાં સુધારોનો મોખ્ખો સારો ગણાય છે: એ પુસ્તકમાં કારીગરો તરફના ઇતર લોકોની જે માનભરી લામણી બતાવી છે એ અદ્ભૂત છે.

વળી દિંદુસ્થાનમાં સુધારને મોટો ગણ્યો એનું બીજું કારણ એ છે કે હિંદ દેશ વનરપતિજનક છે, એટલે આ દેશમાં સુધારીકામને જેટલો અવકાશ છે, એટલો અવકાશ શ્લોકાના ઉદ્યોગને નથી, અને ખરેખર સુધારકામ હિંદમાં એટલું અર્ધું વિકસેલું છે કે એની અસર બીજી હસ્તકળાઓ પર ઘણી જ પ્રત્યક્ષ છે. હિંદના સ્થાપત્યના શણગાર પર લાકડા-કામની જ અસર છે. અમદાવાદનાં પથરના મકાનોમાં જે બધો પથરનો શણગાર છે તે બધો લાકડાકામ પરથી જ થયો છે. અમદાવાદની પોળામાં જે ઘરો સુંદર જણાય છે તે બધાં તેનાં લાકડાકામને લીધે છે. એ લાકડાકામ કાઢી નાંખો, તો પછી એકલાં ભીંતડાં તમને ખાવા ધારો. રાજમહેલોના અંદરના શણગારો ધણે ભાગે લાકડાના જ છે. ઉપરની છત, ભીંત ઉપરની પાનેસો-તખ્તીઓ, સિંહાસનો, ગરબાઓ, ખેડકો એ બધાં જ લાકડાનાં છે. આ ઉપરથી આપ જોઈ શકશો કે હાથે ધડાતી મોટામાં મોટી કલાકૃતિ-સ્થાપત્ય-તેમાં મુખ્ય હાથ સુધારનો છે. અને સ્થાપત્ય વિના શહેરો બની શકે ?

આ જ કારણને લીધે અસહજના વખતમાં સુધારોનું માન પણ સમાજમાં બહુ સાદું હતું: ઘર બાંધવામાં સુધારી કામો માટે સારાં ઇનામો કઢાતાં. સુધારોને સંતોષ આપવા માટે ઘર બંધાવનાર બહુ જ ચીવટ રાખતો. એમને સવારે નાસ્તામાં ઘી ગોળ અપાતો, અને એમણે કોઈ સુંદર ગોળ, કે બારણું કે બારસાખ કર્યું હોય ત્યારે, જેમ વિવાહ વખતે બધાને બોલાવવામાં આવે છે તેમ ગામના સંભાવિત ગૃહસ્થોને બોલાવી એનો એ સુંદર નમૂનો બતાવવામાં આવતો, અને એની કદર થઈ એના ઘડનારને ઇનામો અપાતાં.

આવી પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે 'સુધારી કળા ખૂબ ખીસી બિડી હતી: સુધારાએ ગાઢ-માંથી રથો કર્યા, સીંગરાઓ કર્યા, જૂના ઘરોમાં એમણે કરેલી છતો, હવે કોઇ કરી શકતું નથી. બાજુમાંથી સારાં સિંદાસનો કર્યા છે. ઘરનાં લાકડાનાં દેવમંદિરો પણ કર્યા છે. ગાંડ-ખારીવાળા હોલાઓ કર્યા છે. આ હોલાને તો હતુ પણ અંત્રેને ભેદ વિરમય પામે છે. એ હોલાઓમાં એ ખૂબી છે કે તેમાં મનુષ્યને જવા આવવાની એક નાની ખારી ઉઘડે વસાય તેમ હોલાના બાજીના ભાગની તખ્તીએ! સાથે એવી તો બંધ બેસતી રાખેલી હોય છે કે હોલા બંધ હોય ત્યારે દૂરથી એમાં ખારી જેવું દેખાય જ નહિ. આવી જાનના કામ માટે અંત્રેનેમાં તો ઘણી જ પ્રયંસા થાય છે. આ બધા ઉપરથી આપને સિદ્ધ થશે કે સુધારની કિંમત આપણા દેશમાં બહુ મોટી હતી અને હુનરકળામાં એમના કામનું સ્થાન ઘણું મોટું હતું.

આ પ્રમાણે આપણું સુધારીકામ અંત્રેજ સત્તા આપણા પર આવી ત્યાં સૂધી ખીસતું જ ગયું છે. પણ એ સત્તા આપણા પછી આપણું ગાંડું અટક્યું છે.

એ સત્તા જ્યારે આપણે ત્યાં આવી ત્યારે એમને ત્યાં સુધારીકામ બહુ વિસ્તાર પામેલું હતું. એમને ત્યાં એ વખતે સુધારીકામમાં બે ભેદ ગણાતા હતા. એક સુધારી જાડું કામ, જેને એ લોકો “કાપેન્ડ્રી” કહે છે અને બીજે ત્રીજું કામ: જેને એ લોકો “જોઇનરી” કહે છે. કાપેન્ડ્રીમાં મકાનમાં કે કોઇ પણ જાગી રહેલી કૃતિમાં ટેકારપે જે વિલાગો આવે છે, તે બધા આવી જાય છે. દા.ત. ઘર ઉભું રહેવામાં એના ટેકારપે ચાંલકાઓ, મોઝો, ઘોડીઆટો વગેરે લાગે કાપેન્ડ્રીમાં આવે. ત્રીજા કામમાં, મકાનને શણગારેપ લાકડકામનો સમાવેશ થાય છે. આ શણગાર મકાન ઉંમું થઈ ગયા પછી એને ચોંટાડવામાં આવે છે. જેમકે ખારીખારણાં, છતો, અંદરનાં આળાઓએનો શણગાર દરસ વગેરે. ગરમી અને હંડીની અસર ન થાય, એટલા માટે આપણે ત્યાં દિવાલો ખૂબ જાડી કરવામાં આવતી: જૂનાં મકાનો ભેદયું તો આ વાત સમજશે. એમને ત્યાં રચનાશાસ્ત્ર ખીસ્યા પછી દિવાલો જેટલી ભેદએ તેટલી જ જાડી કરી પછી એને અંદરથી લાકડાની તખ્તીઓનું અસ્તર વડવાની રીત શોધાય. જેમ પહેરવાના કોટને અંદરથી અસ્તર હોય છે તેમ. આ અસ્તરને પણ એ લોકો લાઇનીંગ કહે છે. આ લાઇનીંગનું કામ પણ ત્રીજા કામ જોઇનરીમાં આવે. આપણે ત્યાં જે કે આવા બે સ્પષ્ટ ભેદો નથી, તો પણ રચનાનાં અંગો કરનાર, ધડનાર અને ત્રીજું કામ કરનાર-પેટી, પટારા, ઘોડીઆં, ટોલીઆં, -જૂદા જ છે. પણ પાછું એક-બીજાનું કામ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે. આપણે આથી આગળ વધ્યા નથી. આપણી રાજકર્તી પ્રભ, આ રચના અને ત્રીજા કામમાં ઘણી જ આગળ વધેલી છે. જ્યારે એ સત્તા આપણા પર આવી ત્યારે એમની માગણીઓને પહોંચી વળવા જેટલી આપણી શક્તિ નહોતી, અને આપણે સમય પણ એવા અંધાધૂંધીવાળો હતો કે આપણે એમની ચીત્તેના હેતુઓને કે એ આપણા જીવનને કેમ બંધબેસનાં કરવાં વગેરેનો કશો જ વિચાર કર્યો વિના આપણે એમની ચીત્તેને વધાવી જ લીધી.

એમના પોપાકમાં આપણે મદત્તા માની, એ પોપાકની ધડીએ ઇસ્કાત્રા અને ટૂંકો, કપાટો માગ્યા. દેવેની મુસાફરીએ આપણી જૂની ચીત્તે ફેંકાવી દીધી. ચોપડીઓની પેઢી-એને બદલે બંધાએલી ચોપડીઓએ ફેંકી જીવી જ વ્યવસ્થા માગી. કોટ પાટલને આપણી

ખેડેલા બદલી નાંખી. ગાદીતકીઆઓની જગ્યાએ ખુરશી ટેબલો થયાં. લખવાનાં સાધનો બદલાયાં, ચોપડાઓ બદલાયા, મુસાફરીને લીધે આપણાં સ્થાવર ધરોનાં જેવાં જ મગજનું રાચરચીલાં બદલાયાં. આ બધા ફેરફારો આપણે એવા તો આંધળાભીંત થઇને મગફરી સાથે સ્વીકારવા માંડ્યા કે એને માટેનાં જરૂરી લાકડકામેને માટે આપણે આપણી સર્જક શક્તિને બિલકુલ વાપરી નહિ, અને માત્ર નકલો કર્યા કરી ! તમે અત્યારે તો કદાચ મોટા મોટા અંગ્રેજો પણ ખુશ થાય તેવાં ફર્નીચરો કરતા હશે પણ મારે કહેવું જોઇએ કે એ બધાં તમે નકલ કરો છો. તમે એ બધાં અંગ્રેજ લોકોના કેટલગો પરથી કર્યા છે, કે બહુ બહુ તો નમૂનો જોઇને કર્યા છે. તમને કોઇ કંઈ નવીન બાબત કહે તો કરતાં આવડતી નથી. હું તમને આને માટેના એક સાદો જ દાખલો આપું. તમે હજુ આ અસહકારના વખતમાં નવો રેડીઓ કરી શક્યા નથી. આ વિગતના વખતમાં નવી ગતનું હજી કરી શક્યા નથી એ તો શું પણ ધરના છાપરાનો ઘોડીઆટ આપણે પોતે જ બદલીને કેચી નથી કરી, એ કેચી પણ આપણને એ પરદેશીઓએ આપી તે એમને એમ આપણે લઇ લીધી: ધરની કેટલીક લાકડકામની આપણી રચનાઓ ખોટી છે એવું આપણને લાગ નથી. અને કેટલીક એવી તો સારી છે કે જે પશ્ચિમમાં નથી. એક સાદો દાખલો જ કહું. આપણા ભણે ઘોડીઆટો હોય. પણ આપણી એ રચના વડે આપણે છાપરાનાં નેવાં જેટલાં બહાર ઝૂકાવી શકતા તેટલા અંગ્રેજી રીતે નથી ઝૂકાવાતાં. છતાં આપણે એમનાં છાપરાંએને જ વળગી રહી અત્યારે એવીસમીજની પેલી તરફ નવું ગામ વસાવી રહ્યા છીએ. પછી ત્યારે વાહંટ આવશે ત્યારે કહીશું કે નાંખો વાહંટીયાં.

હવે બીજી બાબત કહું. આપણે રથો કર્યાં ત્યાં સુધી વાત કરી છે. આ સત્તા આવી ત્યાર પછી રસ્તાઓની રચનામાં બધા અનેક સુધારા થયા, પણ આપણે આપણી મેજે રથોમાંથી ફેરીન ગાદી, વીક્ટોરીઆ, જનાના ગાદી, ન કર્યાં. એ તો પાછા કોઈ અંગ્રેજ બચ્ચાએ આપણી પાસે કરાવી ત્યારે કરી છે. રેલ્વેના ડબ્બાઓ આપણે કર્યાં કરીએ છીએ. અને એ જ રીતે આપણે સ્ટ્રીમરો નથી કરી શકતા. આવી બાબતમાં પશ્ચિમના દેશો ઘણા જ આગળ વધેલા છે: એમણે તો જેવી રીતે ચામડું કેળવવાનું શાસ્ત્ર છે તેવી રીતે લાકડું કેળવવાનું પણ શાસ્ત્ર શોધ્યું છે. એ વિદ્યા વડે તેઓ લાકડાની સાંધ એવી તો સગજ રીતે એસાડી આપે છે કે એ ઉનાળામાં પણ પહેળી થાય નહિ. મારે ત્યાં એક નકશા કરવાનું પાટીયું છે (Drawing board) એ કંઇક આઠ-દશેક પાટીઆનું છે પણ એ એવું સરસ જોડાએકું છે કે તેના સાંધા બોળખવા મુશ્કેલ થઇ પડે. આ જ વિદ્યા વડે તેઓ સીંગરનાં સંચાનાં ઢાંકણાં ગોળાકારે બનાવી શક્યા છે. અને એ જ શાસ્ત્ર વડે તેઓ નેતરની ખુરશીઓ, અને હાલમાં ખુરશી પર જડી દેવાનાં પાટીઆં બનાવે છે ને આપણને મોકલે છે અને તમે ખુરશી પર ઝટ ચોઢી આપી ખુરશી બનાવી દો છો. આવો તૈયાર માલ વાપરી વાપરીને જ આપણે આપણી સર્જનશક્તિ યુમાવી દીધી છે. આ શક્તિ યુમાવી દઇને તમે અત્યારે શું બની રહ્યા છો ? તમારામાં જેઓ સ્વતંત્ર કહેવાતા હશે તે આવાં ફર્નીચરો બનાવતા હશે અથવા તો કોન્ટ્રાક્ટરો થયા હશે. પણ તમારી પોતાની કળામાં જ નિપૂણતા મેળવી ઉપર આવેલા નથી. આર્કિટેક્ટોમાં કે મિલિટ એન્જનીયરોમાં મોટો ભાગ હોટકા પરનાતના છે. તમે એ પરનાતના લોકો નીચે કે કોન્ટ્રાક્ટરો નીચે મજૂરવત કામ કરી રહ્યા છો !

આ પરિસ્થિતિ સાથે તમે તમારી અગાઉની પરિસ્થિતિની સરખામણી કરશો તો તમને એનાં કારણો તપાસવાની મરજી થશે.

એનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે જેમ બધી જ બાબતમાં આપણે સરકારનું દીધેલું સ્વીકારી બેઠા છીએ, તેમ કેળવણી પણ સ્વીકારી આંખો વીંચીને લઇ જ લીધી છે. આ કેળવણીમાં દુનિવર ઉદ્યોગની વિદ્યા મળે તેવા કશો જ પ્રયંધ નથી અને જે કંઇ પ્રયંધ તમારે લાવકનો નોંધએ છે તે એટલે બધે દૂર રાખ્યો છે કે એને પહોંચવા જેટલો વખત અને દ્રવ્ય આપણી પાસે નથી હોતાં. એ પ્રયંધ એટલે એન્જનીઅરીંગ કે આર્કિટેક્ચરની કેળવણીનો. આ કેળવણી માણસ ન્યારે ઠેક મેટ્રીક સૂધી જાય ત્યારે પામી શકે તેમ છે. બીજું કારણ એ છે કે મેટ્રીક પહેલાંની કેળવણીમાં ક્યાંઈ હસ્તઉદ્યોગની કેળવણી છે નહિ. એટલે તમારા મનમાં એમ જ પેસી ગયેલું છે કે ભણીને શું કરવું. અથવા તો જે ભણે છે તે પોતાના બાપદાદાના ધંધાથી વિખુટા પડી જવાથી પોતે એ ધંધો જ છોડી દે છે, અને પછી નોકરી શોધે છે. નોકરી ન કરે તો કોન્ટ્રાક્ટર થાય છે. પેંચી તરફ ઈતર વર્ણના સાધનસંપત્તિ લોકો કેળવાઇ એન્જનીઅરો તો થાય છે, પણ તેઓ મૂળથી કારીગરીના સંસ્કાર વિનાના હોઇ, એ ધંધામાં કશું જ નવું કરી શકતા નથી. જેમ ડોક્ટરો, વિજ્ઞાયતી દવાઓ જ પછી આપી શકે છે તેમ જ આ લોકોને બધું વિજ્ઞાયતી જ મૂકે છે. એમની શહેરરચનામાં બધી વિજ્ઞાયતી ચીજો અને રચનાઓ, અને પાછા એ ન્યારે તમારી પાસેથી કામ લે ત્યારે, તમને પણ જે કંઈ બાપદાદાનું રહ્યુંખડ્યું યાદ હોય તેનો ઉપયોગ તમને ન કરવા દે. આ કેળવાએલા પેંચી પણ કોઇએ ચરખો, હજી કે કોસ શોધ્યો નથી! મને ખબર નથી કે સત્યાગ્રહાગ્રમનો કોસ આવા કોઇ કેળવાએલાએ કર્યો છે !

ન્યારે આવી જાતનું શિક્ષણ નહોતું ત્યારે મેં તમને આગળ કહ્યું તેમ તમે ઘેર બેઠાં તમારા ધંધામાં તાલીમ મેળવતા, અને બાકીની સામાન્ય કેળવણી તો તમને ચોરે બેઠેલા માણસદની કથાઓદ્વારા અને ઈતર વર્ણના સમાગમથી મળી રહેતી. અહીં તો તમે આ એન્જનીઅર સાથે કે તમારા સાહેબ સાથે હળામળા શકતા નથી, હળોમળો તો તમારા અને એના માનની આપ લે થાય અને હલુએ ય આપણે કંઇક સાઈ કરી સફાએ. પણ એ સાહેબ બિચારા અંગ્રેજી દબે કેળવાએલા હોઇ તમારા મનના ચોકડામાં ગોઠવાઇ શકતા નથી.

અત્યારે મળતી કેળવણીમાં જેમ દોષ છે તેમ અગાઉની પદ્ધતિમાં પણ એક દોષ હતો. તે એ કે ધંધાનું શિક્ષણ એક મોડેથી બીજે મોડે જતું એટલે કે સાંભળાને લેવાતું. કોઈ સુધાર બાગકનો બાપ જે મરી જાય તો એના બાપની વિદ્યા પણ એની સાથે જ જવાની હિંદુસ્તાનમાં આવી રીતે ઘણી વિદ્યાઓ નાશ પામી છે. વંદાના નુરકાઓ એમ ઘણી વાર ગૂમ થઇ ગયા છે. આપણી આ ભૂતમાં બીજી એક ભૂત ખરા વારસદાર માટેની આપણી ઝંખનાને લીધે આવી છે. 'મારી વિદ્યા જે મારે પુત્ર ન હોય તો હું બીજાને આપું જ નહિ.' આમ પણ આપણે ઘણું ગુમાવી બેઠા છીએ. આ પુત્રલાલસાએ હિંદુસ્તાનમાં ઘણા ગુન્દાઓ કર્યા છે. એ બધા જ અત્યારે કહેવાની જરૂર નથી. પણ એણે કલા અને કારીગરીમાં કેવડું મોટું નુકસાન કર્યું છે તે જ અત્રે વિચારવું બસ થશે.

આ મૌખિક કેળવણીને લીધે આપણી કેટલીય વિદ્યાઓમાં ખોટાં ખોટાં ઉમેરણો થયાં, વહેમો ભરાયા છે અને કેટલીયમાં ખગારો થતો ગયો છે. અત્યારે આ સમામાં જ એક માણસ બીજાને દસ શબ્દોનું વાક્ય કહે, ને એ બીજાને બે ત્રીજાને કહેશે તો બહુ પહેલાંએ કહેલા વાક્યમાં ફેર થશે. આ રીતે વેદમાં અત્યારે ઘણો જ ગોટાળો થયો છે. અને તેને લીધે એક સંદિગ્ધ વનસ્પતિની શોધખોળનું પ્રકરણ હાથમાં લેવા વૈદરાજને કોશિય કરી રહ્યા છે. આ મૌખિક વિદ્યાને લીખીત કરી નાંખવી જોઈએ. એટલે કે અક્ષરજ્ઞાન દરેક કારીગરને હોવું જોઈએ. અક્ષરજ્ઞાન જ્યાં સુધી કારીગરને નહિ હોય ત્યાં સુધી એને અક્ષરની કિંમત નહિ સમજાય. અને ત્યાં સુધી એના કામની વિદ્યા જગતમાં નહિ રહે. અને બીજાને વારસામાં નહિ મળે. આપણને અક્ષરની કિંમત નથી એટલે જ આપણમાં બૂનાં શાસ્ત્રોની જે કાંઈ પોથીઓ છે, તે પટારાને તળીએ સડે છે. અને હજુ પણ વારસાનો દહ્મ બોગવવાની લાકડેજ કેાઈ સંસ્થા માગે તો નથી આપતા. માટે પહેલું તો મારે એ કહેવાનું કે કારીગરોએ અક્ષરજ્ઞાન લેવા તરફ ખિલકુલ દુર્લક્ષ ન ધરવું.

તે કે એ ખરું છે કે હાલમાં મળતી સરકારી કેળવણી અનેક ખામીઓવાળી છે, તો પણ અક્ષરજ્ઞાન સંપાદન કરવા પૂરતી સારી છે. એ અક્ષરજ્ઞાન મેળવવા સાથે, મુયારી-કામની તાલીમ ઘેર લેવી જોઈએ, અને કારીગરીનો શાસ્ત્ર ઉપરનાં જે કોઈ ચોપડીઓ તમારી પાસે હોય તેનો અભ્યાસ ઘેર કરવો જોઈએ, અને પછી એનો સાચો અર્થ સ્પષ્ટ સ્વભાષામાં પ્રગટ કરવો જોઈએ. ખરું તો એમ હોવું જોઈએ છે કે સઘળા જાતની કારીગરીમાં હથેલી કેળવવા માટે મુયારીકામનું શિક્ષણ દરેક વર્ણ માટે નિશાળોમાં હોવું જોઈએ, અને જ્યાં એ પ્રમાણે ન હોય ત્યાં નિશાળોનો કામ કરવાનો વખત સવાર સાંજનો રાખવો જોઈએ, જેથી કરી કારીગરનો છોકરો પોતાના ધંધાની તાલીમ ઘેર લઈ શકે. પણ આમ જ્યાં સુધી ન અને ત્યાં સુધી તો તમારે તમારો નેમ, કાજલ વખતમાં તમારો દયીઆર ન છોડવાનો જ રાખવો જોઈએ. અત્યારે તો તમે કાં તો છોકરાને જ્યારે નિશાળે મોકલો છો ત્યારે ઓળખ છોડાવો છો, અને ઓળખ પકડાવો છો ત્યારે નિશાળ છોડાવો છો. એટલે પરિણામ એ આવે છે, કે નિશાળે લણેલો બાપના ધંધાને છોડી દે છે, અને નોકરી શોધે છે, કે કદાચ લણેલો કોન્ટ્રાક્ટર થાય છે; અને હથિઆર પકડાવવાથી, અણજુ રતી મજુરી કરે છે, અથવા બે તે સ્વતંત્ર થવા ધારતો હશે તો નકલીઆ ફર્નિચરની દુકાન કાઢી બેસશે, અને વિજ્ઞાનથી તૈયાર થઈ આવતાં ખુરશીઓનાં પાટીઆં જરી ખાશે. આમ જે મુયારોની મદત્તા વિશ્વકર્મોના જેવી જ છે તે મુયારોની દશા અત્યારે કેટલી પરાધીન થઈ છે તે સમજશે. એટલે એમને માટે લખ્યા ગિવાય બીજા રસ્તો નથી.

હાલની કેળવણી મને નેટલી ઉણપવાળી છે તો પણ મને ખાતરી છે કે જે મુયારો તેનો લાભ ઉઠાવે તો એ સારામાં સારા વૈજ્ઞાનિકો, એન્જીનીયરો, અને આર્કિટેક્ટો બની શકે. એમનામાં રચનાશાસ્ત્રનો બોધ જન્મથી જ છે. હું હિપર કદી ગયો છું કે તેઓ મુન-ધાર છે, એટલે એમનામાં અંકનવિદ્યા પણ જન્મસિદ્ધ છે, જેનાથી એ લોકો સારામાં સારા એન્જીનીયર કે આર્કિટેક્ટો બની શકે. આ પ્રદર્શનમાં જ આર્કિટેક્ટરનાં જે આલેખનો મૂકાર્યા છે તે એક મુયારમાઈનાં છે, અને તે મુંગધતી શાળામાં આર્કિટેક્ટની પરીક્ષામાં

ઉંચે નંબરે પાસ થયેલા છે. ગયા સુરત પ્રદર્શનમાં પણ આ ક્લામાં આંદો મેળવનાર બે ગવર્નર લાઇઓ જ છે. વળી એમનું ઘડતર પોતા પદાર્થોનું છે. લાકડું પથર કે ધાતુ કરતાં પોતું છે એટલે એમનો હાથ ગમે તેવા કામગ કામને માટે લાયક છે. તમારામાંથી સારા ચિતારા પણ પેદા થઇ શકે તેમ છે. તમારામાંથી વૈજ્ઞાનિકો પણ સારા પેદા થઇ શકે. સ્વ. પ્રો. ડી. કે. ગવર્નર સુધાર હતા. આ કેળવણીનું કહેવા સાથે હું જરૂર એમ કહું છું કે તમારે એ કેળવણી લેવા દરમીયાન તમારાં ઓળખેલાં હેઠાં મૂકી દેવાં નહિ. એ ઓળખેલા સાથે લીધેલી કેળવણી જરૂર વિશ્વકર્માઓ પેદા કરશે.

હવે છેવટ હું કેળવણી વિષે આપણે કેટલું હાલ કરી શકીએ એ કહેવા માગું છું. હાલમાં અપાતી કેળવણીથી આપણે છેલ્લા એક શતકથી એવા દેવાએલા છીએ કે એમાં એકદમ ફેરફાર થવા મુશ્કેલ છે: આ ગૂંચરાત વિઘાપીક જ લુઓ. એને પોતાની રીતે કામ કરતાં કેટલી મુશ્કેલી પડે છે. એ કશું જ નવું નથી કરી શકી એવા આક્ષેપો એના પર છે, એનું એ જ કારણ. નવું કરવું બહુ મુશ્કેલ છે તો પણ મને લાગે છે કે અત્રેની મ્યુનિસિપાલિટી પોતાની શાળાઓમાં ખુશીથી એક સુધારીકામનો વર્ગ ખોલી શકે. બીજું એ થઇ શકે કે નિશાળોનો વખત સવાર સાંજનો રાખે, અને સવારે અને સાંજે એક જ જાતનું શીખવવાનો ક્રમ રાખે, પછી જેને પોતાના ધંધાનું પરંપરાગત જ્ઞાન લેવું હોય તે સવારે કે સાંજે લઇ, બાકીના વખતમાં નિશાળોના લાલ લઇ શકે. આવી જાતની વ્યવસ્થા પશ્ચિમના દેશોમાં છે. ત્યાં કોઇને કમાવાની સાથે કે કંઇ બીજી તાલીમ લેવા સાથે કોઇ પણ જાતની કેળવણી લેવાની બારે સગવડતા છે. વળી સુધારીકામને ફરજિયાત જ રાખવું જોઇએ. એ જ કામ એવું છે કે જેના વડે હસ્ત કૌશલ-ભારે કે હળવું જેવું કેળવવું હોય તેવું કેળવાય અને એ કામ એવું છે જેનાથી ધના-કૃતિઓની રચના સમજાય. કોઇ એમ કહે કે માટીકામ એનાથી પણ પોતું છે. અજાત એનાથી પોતું ખરું પણ ધનાકૃતિની રચના એનાથી ન શીખાય. આ રચનાશાસ્ત્ર વડે જ સર્જકબુદ્ધિ ખીલે છે. માટે હું સુધારી શિક્ષણને ફરજિયાત થવા બાર મૂકું છું અને આવી વ્યવસ્થા કરવા સાથે ઉચ્ચતર શિક્ષણ ધીરે ધીરે સ્વભાષામાં જ કરી નાંખવાની કોશિષ કરવી જોઇએ. જ્યારે સ્વભાષામાં જ બધું શીખવાશે ત્યારે જ મનુષ્ય પોતાની માતાના બોળામાં જ ઉછરે છે, એમ તે અનુભવશે, અને ત્યારે જ તે સ્વતંત્ર વિચારક અને સર્જક બની શકશે. અને ત્યારે જ સુધારો પોતાને વિશ્વકર્માના ધંશજ હોવાનું સિદ્ધ કરી શકશે.

છેવટ, હું જે વિશ્વકર્મા દેવને—

મનુષ્યાશ્ચોપજીવન્તિ, यस્ય શિલ્પં મહાત્મનઃ ।

પૂજયન્તિ ચ યં નિર્લયં, વિશ્વકર્માણમવ્યયમ્ ॥

—જેના દુતરો પર મનુષ્યો છવે છે, અને જેમને મહાન દેવ તરીકે પૂજે છે, એવાને નમન કરી છવું છું કે એવા દેવો આપણે ત્યાં પેદા થાય. ઇતિ શમ્

આવી નિશા

(ગઝલ)

સખી ! આવી નિશામાં એકદા આસો માસે,
રમ્યા'તા કૃષ્ણ ગોપી ગોપની સાથે રાસે.
અમર મોહી રહ્યા'તા, રાત માસો લંબાણી,
કયો'તો ચન્દ્ર, જમનાનાં ય ચંદ્યાં'તાં પાણી.

સખી ! આવી નિશામાં એકદા સાથે સાથે,
જતાં'તાં માર્ગમાં લઇ એક ણીવનને હાથે;
અને પૃથ્વી અને તે પાર શશિ રેલાતો'તો,
ન મારે અંતરે કે પહાર હવે માનો'તો.
રમ્યાં ત્યાં રાસ જીવનરશ્મિ ગૂંથી; આચિંતી
સખી ! ક્યાંથી ! અરે તારી જ રશ્મિ ! શે તૂટી !

સખી ! આવી નિશામાં હાલ માર્ગે ખેસીને,
નિહાળું એ જ જ્યોત્સ્ના એકલો નયને લીને.
અને ખાલી બધો ખાલી સખી ! રસકેશે છે,
રમરણુ આવી નિશાનાં ઠંદક આત્મા પાપે છે.

શે ૫

ગૂજરાતી રંગભૂમિ અને તેની સુધારણા

સાહિત્યનું એક વિશિષ્ટ અને લોકોપભોગ્ય અંગ તે નાટક. તેમાં ગૂજરાતી સાહિત્ય અતિ કંગાલ છે, એ વાત સાક્ષરો તેમજ નિરક્ષરો, અને નાટક ભજવનારાઓ સુદ્ધાંત પણ સ્વીકારે છે. અને વીસમી સદી કે જે વ્યાપારની સદી છે, જેમાં સાહિત્ય અને કલાને પોંચુ વ્યાપારી ધોરણ ઉપર ચત્રાવવામાં આવે છે, તે યુગમાં એ જેમાંથી એકેનો ઉદ્ધાર દરવો અશક્ય જ લાગે. નાટક મંડળીવાળાઓ તો કોઈ દિવસ ખારે માસ તમને જ્યાજ્યંત કે ઇપ્સેન કે શૌના નાટકોનો જ સ્વાદ ચખાડશે નહિ જ. ખૂદ ઇપ્સેન અને શૌના દેશમાં પણ લોકપ્રિય [તેના ખરાબ અર્થમાં આ શબ્દ હું વાપરું છું] નાટકો ઢગલેબંધ લખાય છે, અને તેને ભજવનારાઓ અદ્વળક ધન કમાય છે. છતાં, ઇપ્સેન અને શૌ જેવા નાટકકારો પોતાનાં નાટકો લખે છે, ભજવાવે છે અને કમાય છે પણ ખરા. આજે એ સ્થિતિ છે, આજથી ત્રીસ વરસ ઉપર એ સ્થિતિ ન હતી. એ વખતે એ જ નાટકકારોનાં નાટકો મંડળીના માલેકો ભજવવાની ના પાડતા, અને કોઈ હિંમત કરીને ભજવે તો તેના ઉપર ગાળોતો વરસાદ વરસતો. ઇપ્સેનનું ‘દોંગલી’ હંડનમાં પહેલી વાર ભજવાયું, ત્યારે ત્યાંનાં છાપાઓમાં જે ગલીચ શબ્દો, લેખક અને નાટકને વાસ્તે વપરાયા છે તેને શૉએ એકઠાં કરીને પોતાના “ઇપ્સેન સારતત્ત્વ”માં આપ્યાં છે. અને શૌના નાટકોમાંના કોઈને ભજવવાની પરવાનગી પણ સરકારી અમલદારે નહોતી આપી. તે પરતુસ્થિતિના અનેક કારણોમાંનું એક એ હતું કે લોકોને અમુક પ્રકારનાં જ નાટકો ગમતાં, જેને વાસ્તે એક ખાસ શબ્દ ત્યાંની ભાષામાં છે: *well-made play*. એની વિગતોમાં આપણે નહિ ઉતરીએ. પણ આપણે ત્યાં પણ એવી જ સ્થિતિ નથી થું ? ફારસ વગરનું નાટક નિષ્ફળ જ નય છે. અને દરેક ફારસમાં એકાદ શબ્દ કે એકાદ કડી કે કડીનું અર્ધું ચરણ, ફારસિયો, ઘડીએ ઘડીએ, વખત બેવખત, કારણ અકારણ આગળ કરે છે. હાસ્યરસનું એક કારણ પુનરાવર્તન (*repetition*) છે, એથી પણ કેટલાંક નાટકોનો હાસ્યરસ લોકોને ગમે છે. વળી ગાયન તો જોઈએ જ. ગાયન વિનાનું નાટક તો સાક્ષરો સુદ્ધાંતની કલ્પનામાં ઉતરી શકતું નથી. એ પ્રધાને કેટલીવાર હાસ્યજનક હલ સૂધી લઇ જવામાં આવે છે, એ સૌ કોઇ જાણે છે. વળી લગભગ દરેક નાટકમાં જીવાન જોડું પ્રેમ કરે જ. અને ગૂજરાતના કોઈ પણ કુટુંબમાં ન જેવામાં આવતી છૂટ, એ જીવાન જોડું નાટકના તખ્તા ઉપર લઇ શકે; અને ખરી ખૂચી તો ત્યાં જ છે કે એ જીવાન જોડાંનાં પ્રેમનાં ગાયનેને શૂંગારી અભિનયમાં જ “વન્સ મોર” મળે છે. અને એ ‘વન્સ મોર’ની સંખ્યા ઉપરથી જ નાટક મંડળીના સાત્રકો તેની લોકપ્રિયતાનો આંક માંડે છે. નાટકનો અંત હમેશાં મુખમાં આપવો જોઈએ એવું પણ આપણા જૂના અને નવા નાટકકારો માની બેઠા છે. રાજદરબારમાં હમેશાં નાય થવો જોઈએ, અને એ નાયનારીઓ કનૈયા અને કનૈયાના પ્રેમનાં જ ગાયનો ઉર્દુ જ્યાનમાં જ ગાય. નાયિકા મોટે ભાગે કુંવારી હોય છે, અને તેમ હોય ત્યારે તેની સાહેલીઓને તેની સંગાથે લમ, જેમન અને પ્રેમ સિવાય વાતચીતનો બીજો વિષય જ નથી

મળતો. આ ઉપરાંત, અનેક જડ ધાતી એકેલા રૂઢ નિયમો (Conventions) આપણા નાટકોમાં જોવામાં આવે છે, અને એમાંના ઘણાખરા દરેક નાટકમાં આવે છે; કેમકે તો જ નાટક લોકપ્રિય થાય. એટલે મૂજરાનમાં પણ Well-made નાટક છે ખરું.

તેની સાથે, નાટકને આપણે મોજશોખનું એક સાધન ગણ્યું છે, ને ગણીએ છીએ. પ્રજાને જે વર્ગ રંગભૂમિનો રસિયો છે, તે તો ત્રણ ચાર કલાક મજા કરવા, અને પોતાને ગમતાં ગાયનો સાંભળવા, તથા અભિનય અને દ્રશ્યો જોવા જ જાય છે, અને તે એક કરતાં વધારે વાર. માત્ર એક જ પ્રવેશ જોવાની ખાતર, અથવા એક જ નટને જોવા ખાતર, કે કોઈ એકાદું ગાયન સાંભળવાને ખાતર, ઘણાએ “રસિયા” લોકો પાંચ પાંચ કે છ છ વાર એક જ નાટક પાછળ પૈસા ખર્ચાડે છે. મુંબાઈમાં તો એક નાટક સામરી ૧૦૧ રાત સુધી ભજવાયું હતું, તેનું કારણ એટલું જ આખી શકાય કે તે well-made play હતું, અને લોકને તેમાં મજા પડતી હતી. એ મજા આપવાને સાર જ નાટકમંડળીના માલિકો લુગચં, દરેકો અને નવાનવા નાચ ઉપનવી કાઢવા પાછળ અટળક ખરચ કરી નાખે છે. કુંકામાં કહીએ તો જોનાર અને જોવાવાનાર, જાને વર્ગ, નાટકને એક મોજશોખની વસ્તુ જ ગણે છે. અને એ વસ્તુસ્થિતિ સંબંધી એ મન હોય એમ હું માનતો નથી. અને જ્યાં સુધી એ વસ્તુસ્થિતિ દૂર થાય નહિ, અથવા તો એની વિરૂદ્ધની સ્થિતિ ઉપજ કરાય નહિ, ત્યાં સુધી આપણા નાટકોની મુદારણા અશક્ય છે. વેપારના આ જમાનામાં પૈસાં well-made નાટકો લખાશે ને ભજવાશે. અત્યારે યુરોપના દેશોમાં પણ એવાં નાટકો એટલાં ને એટલાં જ લખાય છે, પણ સાથે ઉચ્ચ કોટિના નાટકો પણ લખાય છે અને ભજવાય છે, અને તેની અસર ત્યાંના દેશોમાં પૈસા નાટકો ઉપર પણ થવા માંડી છે.

ત્યારે આપણું પહેલું કર્તવ્ય નાટકસાહિત્યનું ધ્યેય નહીં કરવાનું છે. થીએટરને આપણે મોજશોખના સ્વર્ગ તરીકે ગણવાં છે, કે નાટકોને ઉચ્ચ જીવન અને નીતિના પોષક માનવાં છે ? કહે છે કે જેસુવર્ધના જસ્ટીસ (Justico) નામના નાટકથી, ઇંગ્લાંડના કેદખાનાઓમાંથી એકાંત કેદની સજા લગભગ નીકળી ગઈ. ઈજિપ્તની ટોંગ્રી નોરા અને જૂડરમાનના હોલમેટ (Holmet) નાટકની નાયિકા મારગ્રાએ યુરોપની સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા અને સ્ત્રીજીવનનો માર્ગ મૂકાડ્યો. ફ્રેંચ નાટકકાર બ્રીય (Brienn)એ રોગીષ્ટ સ્ત્રી પુરુષોને લગ્ન કરતાં અટકાવવાને, નાટકના તખ્તા ઉપરથી સચોટ ઉપદેશ કર્યો. મૂજરાતના કયા નાટકે અથવા નાટકકારે કોઈ પણ દિશામાં ધૃષ્ટિ બોધ કર્યો છે ? મારે, સૌથી પહેલી વસ્તુ નાટકના લખનારે, લખાવનારે, ભજવનારે ને જોનારે નહીં કરવાની છે તે એ કે નાટકો માત્ર મજા મેળવવાને વાસ્તે નથી, પણ જીવનમાં માર્ગદર્શી થવાને વાસ્તે છે. સત્યાગ્રહાશ્રમમાં આવેલાં શ્રીમ લીસ્ટરે મને કહ્યું હતું કે બર્નાડ શૉનું સેંટ જોન (St. Joan) લંડનમાં લાગણાગટ ત્રણસો રાત્રિ સુધી ભજવાયું હતું. અને એ દરેક વખતે લોકોનો દરોડો એટલો ને એટલો જ રહેતો હતો. અને થીએટરની અંદર એ નાટક ભજવાતું હતું ત્યારે તેની અંદર રહેલા ગદન ઉપદેશને લીધે લોકોની આંખમાં આંસુ સુદાંત આવી જતાં. એટલે પશ્ચિમના દેશોમાં રંગભૂમિ માત્ર લોકોની સારી નરસી વાસનાઓને તૃપ્ત કરવાના સાધન તરીકે જ વાપરવામાં નથી આવતી, પણ જીવનના વિધિવિધ પ્રશ્નોનો ઉકેલ, કલાની મદદથી કરેલો એ નાટકોનો ઉદ્દેશ છે એમ ત્યાં મનાઈ ચૂક્યું છે. અને એ ઉદ્દેશ અનુસાર, આજે યુરોપ અમેરિકામાં સેંકડો નાટકો

લખાય છે. આપણા દેશમાં પણ જ્યાં સુધી નાટક સાહિત્યનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટપણે નક્કી કરવામાં નથી આવ્યો ત્યાં સુધી લોકને જોઈતાં-ને પસંદ પડતાં નાટકો જ લખાશે અને ભજવાશે.

એ ઉદ્દેશ નક્કી થાય એટલે આપણને બીજું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે એ જ કે ઉદ્દેશને સફળ કરનારા નાટકો લખાવાં જોઈએ, કે જેથી આજના કહેવાતા સફળ-
well-made નાટકોને સખત ફટકો લાગે. Well-made નાટકોના જે રૂઠું નિયમો (conventions) છે, અને જેમાંના કેટલાક ઉપર બતાવવામાં આવ્યા છે, તેનાથી વિરુદ્ધ જઈને, કે તેની થેકડી કરીને લખનાર નાટકકારો ગૂજરાતમાં ઉભા થવાની અત્યારે ઘણી જરૂર છે. અસખત, એવા નાટકોને, અત્યારની નાટકમંડળી કદી નહિ જ સ્વીકારે. ગાયન કે દ્રારસ વગરનું નાટક પહેલાં તો ભજવાશે જ નહિ, અને ભજવાય તો અસોદગ્રિય થવાનું. પણ જ્યારે માર્ગ ભૂલેલી રંગભૂમિને ખરી દિશામાં જ વાળવી છે, તો પછી ગમે તેમ કરીને એ ખરી દિશામાં ગયે જ છૂટકો, પછી તે અસારના નટ અને નાટકમંડળીઓની મદદથી કે તેમની મદદ સિવાય. પહેલો રસ્તો અશક્ય છે, અને તેનું કારણ ઉઘાડું જ છે. એટલે આપણે વાસ્તે બીજો જ માર્ગ ખુલ્લો છે. બીજા દેશોનાં નાટકોના ઇતિહાસ તપાસીએ છીએ તો તેમણે પણ તેમની રંગભૂમિની સુધારણા એ જ માર્ગે કરી છે.

આજથી આસરે પચાસ વરસ ઉપર પારીસની એક ગેસ કંપનીમાં નોકરી કરતા એક કારકુન એન્ડ્રે એન્ટોઈન (Andre Antoine) ને એવી સ્ટુણી ઘઈ કે તે વખતનાં નાટકો, આપણી જેમ પડતી દશામાં છે. તેમને સુધારવાને અર્થે તેણે સ્વતંત્ર રંગભૂમિ-Theatre Libre ની સ્થાપના કરી, પોતાના ઉપક્રમથી, અનેક નવા નાટકકારોને નવી દિશામાં જ નાટકો લખવાની આજ્ઞા કરી પોતાના જ થીએટરમાં ભજવ્યાં. એ નાટકકારો અને એ રીતે સ્વતંત્ર રંગભૂમિ ઉપર ભજવાયલાં કેટલાંક નાટકો, અત્યારે આખા યુરોપમાં વખણાય છે-અને જો કે સ્વતંત્ર રંગભૂમિ માત્ર સાત વરસની હયાતી પછી મરણ પામી, છતાં ફ્રેંચ નાટકોના ઉપર એણે ભારે અસર કરી છે, એમ સૌ કબૂલ કરે છે. ફ્રાંસમાં સ્વતંત્ર રંગભૂમિ સ્થપાયા પછી એ વરસે બર્લિનમાં, અને ચાર વરસે લંડનમાં પણ એવી જ સંસ્થા સ્થાપન થઈ. એ ત્રણ સંસ્થાઓ સ્વંયંન્ટો (amateur actors) ની મદદથી ખાસ નવાં લખાયલાં નાટકો ભજવતી. એ નાટકોમાં પેલા well-made નાટકોના રૂઠું નિયમો જરા પણ દેખાતા નહિ. પણ, લંગલંગ બધાંએ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં નાટકના સાચા ઉદ્દેશને પાર પાડનારાં હતાં. એની સાબીતી જોઈતી હોય તો એ સ્વતંત્ર રંગભૂમિ તરફથી જે નાટકકારોની કૃતિઓ ભજવાઈ છે તેનાં નામ જ જાણવા બસ થશે. એ નામોમાં શૈા, ઇયુસેન, હૌપ્ટમાન, જૂડરમાન આદિ આવી ગય છે. એક બાજત સ્વતંત્ર રંગભૂમિ સંબંધી ખાસ લખવા જેવી છે: અને તે એ કે પરદેશી નાટકકારોનાં નાટકોથી તેના ચાલકો અથડાઈ જતા નહિ, પણ તેનાં ભાષાંતર કરીને પણ ભજવના. પારીસ, બર્લિન અને લંડનમાં ૪૦-૪૫ વરસ ઉપર શરૂ થયેલી રંગભૂમિની સુધારણાની વિગતવાર હકીકત, ગૂજરાતમાં પણ જેમને એ વિષયમાં રસ હોય તેમણે જાણવા જેવી છે, કેમકે ગૂજરાતની રંગભૂમિની સુધારણા પણ એ જ માર્ગે થશે એમ આ લેખકનું માનવું છે.

ઈતિહાસસંશોધક રાજવાડે

જે માણસના ઝવત્તાં એને વિષે વ્યવસ્થાની દૃઢતાઓ લોકોમાં પ્રચલિત થાય છે તે માણસમાં કાંઈક અસાધારણતા તો હોવી જ જોઈએ. વિમુક્તાઈ રાજવાડે એવી એક વ્યક્તિ હતા. નાનપણથી એમને વિષે વ્યવસ્થાની મગ્ની વાતો સાંભળીએ. જેને ત્યાં મહેમાન ગય તેને ત્યાં પોતાની જોડકાઓ ચલાવે. જેઓ મદદ કરે તેમની ઝાટકણી કાઢે. ઇન્સાફની આવી લાગણીને લીધે જેની તેની સાથે આધરી પડે. શુદ્ધ રહેણીમાં અશુદ્ધ વાણીનો ભેગ કરવામાં બહાદુરી માને. સરકારી પેન્શન કે ઇલેક્ટ્રીક ધારણ કરનાર લોકોનું પક્ષપાત વગર જાહેર રીતે અપમાન કરવામાં પોતાની સ્વાતંત્ર્યવૃત્તિ પોષાય છે એમ સમજે. એના એવા તાત્પર્યના કટલાકે કિસ્સાઓ વખતોવખત એમના પરિચયમાં આવેલા લોકો પાસેથી સાંભળવા મળતા.

વિમુક્તાઈ જોડે સહકાર કરવો એ તો પવનચક્કી ચલાવવા જેવું કંઈક કામ હતું. જ્યાં એ વિદિષ્ઠ અમરંગી માણસે મરાઠી સાહિત્યની, મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસની અને સામાજિક ઉન્નતિની મીમાંસાનું જેટલું કામ કયું તેટલું કરનાર લોકો ગણ્યાગાંઠ્યા જ કહેવાય. પાસે કોડી નથી, કોઈની મદદ નથી, મધુર વાણી પણ નથી, લાગવગ સામે તો જાણે દાસવેર, એવી રિયનિમાં આ દુર્વોસાએ એકાદ ભારે ભય સંસ્થા જેટલું કામ કરી યુનાયનું છે.

અંગ્રેજ સાહિત્યનો—શિષ્ટ કે ક્ષણિન સાહિત્યનો નહિ, પણ ઉપયુક્ત અને શાસ્ત્રીય સાહિત્યનો જોડો અને અવનન અભ્યાસ કરી વિમુક્તાઈએ સમાજનીમાંસાની પોતાની દૃષ્ટિ તીવ્ર કરી હતી. અને એની સાથે અંગ્રેજમાં એક પણ લીટી ન લખવાનું વ્રત ધારણ કરી સ્વભાષાની નિષ્ઠા કેવી હોય એનો આત્મીયતક દાખલો બેસાડ્યો હતો. ઇતિહાસ એટલે કંઈ ધૌરણિક કથા નથી, એ તો સમાજશાસ્ત્રની પ્રજ્ઞાન ન્યાયાધીશે કાઢવાનાં ચોક્કસ પૂરાવા ઉપરનાં ચોક્કસ અનુમાનો છે, એમ રાજવાડે માનતા. અને તેથી જરાકાર ઇતિહાસ લખવાનાં સહેલાં પણ ઇતિહાસી પ્રવાસમાં ન ઉતરતાં ઇતિહાસનાં સાધનો ભેગાં કરવામાં જ એમણે પોતાની ઝવનકમ પૂરા કર્યો. સ્વરાજની લડત જાનનાર સત્યાગ્રહી વીર દેશનીતૈયારી નથી એમ જોઈ એમ એકેએકથી—તકલી, ત્રાક, પુણીથી ચર્યાગ કરે તેમ આ સમાજ-સંસ્કારનું ઇતિહાસસાધન જાણે એનું સાધનઅંશે પ્રગટ કર્યોમાં પોતાના જ્ઞાનચર્ચની તમામ શક્તિ ખર્ચે કરી. દરેક એક જોડે લખેલી વિરૂદ્ધ અને માર્મિક પ્રેરતાવતા એ જ વિમુક્તાઈનો મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસને અંગે આપેલા ફાળો છે.

ઇતિહાસનાં સાધનોનું સંશોધન કરનાં જે સાહિત્ય હાય આવે તેનો આ સર્વશક્તિ ધૃષ્ટિ ઉઠું અધ્યયન કરે તો તેમ કરનાં એની ગતિ જુલિતિદાસ, ઉપર પડી. મરાઠી સાહિત્યના અધ્યયન, ગણી. ચક્રાવ એની. 'સાહેબરી'ની પ્રાચીન પોથી હાય આવતાં જ એમણે 'સાહેબરી'નું આકરણ લખી કાઢ્યું. એમાંથી જોડા ઉતરતાં પચીસ હજાર પાત્રોનો એક જૂદા મરાઠી હાય એમણે તૈયાર કર્યો. એ હજી છપાયો નથી. દરેક શબ્દની ઉચ્ચ તપાસ કરી એની પાસેથી એનો ઇતિહાસ કઢાવવાનો રાજવાડેને ભારે શોખ હતો. ગામડાંનાં

નામોમાંથી પણ એમણે કેટલોક કિંમતી ઇતિહાસ તારવી કાઢ્યો છે. (ગૂર્જરાતના ભાષા-શાસ્ત્રીઓ જો એવી જ મહેનત કરી ગૂર્જરાતનાં તમામ ગામડાંની યાદી તૈયાર કરે અને તેમનાં નામ, પ્રત્યય વગેરેની તપાસ કરે તો તેમાંથી કિંમતી ઐતિહાસિક સુવર્ણ નીકળ્યા વગર રહે નહિ. માત્ર એમાં પ્રતિભા અને વૈતંદ્ય બંનેનો સંગમ હોવો જોઈએ.)

લોકોત્તર શુદ્ધિશાળી લોકોનું ભેદનું સહેજ ચસકેલું હોય છે એમ વ્યવહારજ્ઞ લોકો કહે છે. વિસુભાઉનું એવું જ હતું. ન્યાયસિદ્ધ અનુમાન પર જ ઇતિહાસની ઇમારત રચાવી જોઈએ એમ માનનાર વિસુભાઉ જળદસ્ત પૂર્વગ્રહને આધીન રહેતા. પણ જો કોઈ એવું દુઃખ માને કે એને દોષ ગણે તો એ ભૂલ કરે છે. સમર્થ વ્યક્તિના શુભ અને દોષ ઘણીવાર એક જ વસ્તુના બે પાસા હોય છે. પોતાના દોષો બાળી શુભોનું કુંદન તૈયાર કરનાર તપસ્વીઓ મનુષ્યસમાજમાં દહી ઓછા જ છે.

વિસુભાઉ રાજદ્વારી હીલચાલમાં ઝાઝા પડતા નહિ. લોકમાન્ય પ્રત્યે એમનામાં શુદ્ધ ભક્તિ હતી. અસહકાર, અથવા એમની સંસ્કૃત ભાષામાં કહીએ તો ‘અંબઘટવાંઝન’ એ જ નિઃશસ્ત્ર લોકો માટે સ્વરાજ્ય મેળવવાનો રામચાણુ ઉપાય છે એમ તેઓ માનતા. સંમાજશાસ્ત્રનું સર્વાંગીણ અધ્યયન કરી, સંસ્કૃતિઓનું તોલન કરી, હિંદુ લોકોનો આર્યધર્મ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એ સિદ્ધાંત પર તેઓ આન્યા હતા. માત્ર યુરોપીયન લોકોની ભૌતિકશાસ્ત્ર-નિષ્ઠા અને વ્યવસ્થા શક્તિનું અનુકરણ જ ન કરીએ તો આર્યભૂતિ નામશેષ થવાની છે એમ એમને હમેશાં લાગતું.

થોડાં વરસ પર ગદારાષ્ટ્રના સાહિત્યકારોનું એક શારદા સંમેલન પૂનામાં ભરાયું હતું. તેના અધ્યક્ષ તરીકે વિસુભાઉએ જે ભાષણ કરેલું તે દેશી ભાષાના દરેક દિમાયતીએ વાંચવા જેવું છે. આપણે સ્વભાષાને બેવડા નીચડા છીએ, ભાષાની ઉન્નતિનો સાચો માર્ગ આપણે જાણના નથી. પાંચપચાસ ગ્રંથોનો ઉમેરો કરવાથી કે ચટકદાર નવલકથાઓ લખવાથી ભાષાની સેવા થતી નથી. દાસીને ઘરેણાં પહેરાવવાથી તે રાણી થતી નથી. સ્વભાષાને ન્યારે જીવનનું રાત્રીપદ આપીશું, અને ભાષાનાં બાળકો ન્યારે પુરુષાર્થો અને ગૌરવશાળી યશો ત્યારે જ ભાષાનું ગૌરવ વધવાનું છે એમ તેમણે આગ્રહપૂર્વક સૂચવ્યું છે. એ આખો નિબંધ મનનીય છે. એમાં મહારાષ્ટ્રના વિગારશીલ સૌ અગ્રણીઓનો સ્વભાષા પ્રત્યેનો ઓછોવત્તો દોષ પણ ઉઘાડો પાડ્યો છે.

ગરીબાઈ એ એક રસાયણ છે. તે જેને સદશે તે દિવ્યકાવ્ય યશે, જેને નહિ સદે તે બધી રીતે ભાંગી પડવાનો છે. ગરીબાઈને લીધે તેજસ્વી બનેલા મહારાષ્ટ્રીઓમાં રાજવાડેનું સ્થાન જાયું છે. દારિદ્ર્યવીરોની સંખ્યા મહારાષ્ટ્રમાં પહેલાં જેટલી નથી એ સંકાપી દુઃખ થાય છે. અને તેથી જ રાજવાડે જેવાનું સ્મરણ વધારે કિંમતી લાગે છે.

લોકચર્યા

[આ માસિકના વાંચકોને અને ચલચલના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવાયોગ્ય અને મોટાકા લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તથા]

આત્યારે જ્યાં જુઓ ત્યાં પાયોરીયા, * પાયોરીયા જ જોવામાં આવે છે. ડૉક્ટરો પણ હવે દાંત જોતા ઘઈ ગયા છે. કેટલાક તો પાયોરીયા શું છે તે જાણ્યા વિના પણ સ્ટેજ પર જોવું લાગે એટલે પાયોરીયા ઠેકા મારે છે. અને આ રોગની દવા તો કંઈ જાણે હોય જ નહિ કેમ એમ જોવામાં આવે છે ! દાંતના ડૉક્ટર એવા દાંત પડાવી નાંખવાની સલાહ આપે છે !!

હિંદુસ્તાન જેવા વનરપતિભક્ષક દેશમાં આ દાંતનો રોગ આટલો બધો વ્યાપક કેમ ? થોડાં વર્ષો ઉપર તો આ રોગનું કોઈ નામ પણ જાણતું ન હતું. આ બે ત્રણ વર્ષમાં તો તે સર્વવ્યાપી થઈ ગયો જણાય છે.

આયુર્વેદમાં દિનચર્યાનો વિષય ઘણી જ સરસ રીતે વર્ણવાયેલો છે. એ પ્રમાણે જો આપણી ચર્યા થયા કરે તો માઈ માનવું છે કે લાગ્યે જ આપણે મોંઘા પડીએ. પણ અત્યારમુધી આપણા સાહિત્યરસિકોને આવા વિષયો અર્ચવાની કે બીજા પાસે લખાવવાની ગરજ જ કાં હતી ?—હજી ક્યાં છે ? સ્વાસ્થ્યને સાહિત્ય સાથે સંબંધ ખરો ? એ પણ આપણા સાહિત્યકોને મન મુંઝવનારો પ્રશ્ન છે !

આપણા અધિઓએ દાંતણુ કરી રહ્યા પછી હમેશાં તેજનો ગંડૂપ (મોંઘો ફાગળો) રાખવાનો કલ્પો છે. આ તેજના ગંડૂપથી શા શા ફાયદા થાય છે તે મહાપિ ચરકના નીચેના શ્લોકો ઉપરથી જણાશે:—

હ્રન્વોઃ ચલં સ્વચલં વદનોપચયઃ પરઃ ।

મ્યાત્પરં ચ રસજ્ઞાનં અન્ને ચ રુચિરુત્તમા ॥

ન યાસ્ય કળ્દશોપઃ સ્યાનૌષ્ઠયોઃ સ્ફુટનાદ્રયમ્ ।

ન ચ દન્તાઃ ક્ષયં યાન્તિ દૃઢનૂલા ભવન્તિ ચ ॥

ન શૂમ્યન્તે ન ચાન્લેન હૃપ્યન્તે મક્ષયન્તિ ચ ।

પરાનપિ સ્વરાન્મક્ષ્યાન્તૈલ્લમષ્ટ્રૂપ સેવનાત્ ॥

ચરકસંહિતા-સૂત્રસ્થાનમ્ અ. ૬

શ્લોક. ૭૨, ૭૩, ૭૪

અર્થાત્ તેજગંડૂપના સેવનથી હતું (ઘટપથી) મજબુત થાય છે, સ્વર મુંઝર થાય છે, વદનનો ઉપચય (ભરાવો), રસનું જ્ઞાન, અને ખાવામાં ઉત્તમ રુચિ થાય છે. એ માણસને કદાપિ દંડમાં શોષ ન પડે, હેઠ ન ફાટે, દાંતનો નાશ ન થાય, દાંત પડે નહિ અર્થાત્

* પાયોરીયા નું ગૃજ્ઞાતી નામ આપણે ‘ટ્રિનિટાસ’ રાખી રાખીએ. મુશ્કેતે પણ દાંતના ફાગળામાં આ નામનો રોગ જણાવ્યો છે પણ તે આ છે કે નહિ તેની મને શંકા છે.

ઉચ્ચતાં દાંતનાં મૂળ વધારે દૃઢ થાય, દાંતમાં કદાપિ કળતર ન થાય, ખટાસથી અંખાઈ નળય નહિ, અને કાચા ચણા જેવા કઠિનમાં કઠિન ખોરાક તે ખાઈ શકશે.

દાંતાનું કયાં પછીથી આવે કોગળો હમેશાં ભરવો. કોગળો તણના તેણનો જ ભરવાનો છે. કોગળો ભરીને નીચું ધાલીને દશેક મિનીટ બેસી રહેવું. આંખ પણ સારી થશે. દાંતમાં સડો નહિ થાય અને દાંતના ડૉક્ટર પાસે તે પડાવવા પણ નહિ પડે. હવે તો ડૉક્ટર ચંદુલાલ પણ દરદીઓને આની ભલામણ કરે છે. કોઈ પ્યાન પર લેશે ?

આપણા પેટમાં રહેલી બાદીનું જ પાયોરીયા એ પ્રદર્શન છે. પેટમાં ગમે તે નાખનારા આ જમાનાનાં શોખીનો આટલું બળે તો કેવું સાફ ?

આપણાં વાસણો માટે પણ કંઈ લખવું આવશ્યક લાગે છે કેટલાક લોકોનાં મ્હોં એટલાં તો સાંકડાં હોય છે કે તેમાં ભાગ્યે જ હાય નળય છે. પરિણામે આપણી ખેડેનો વડનો ફૂલો કરીને તેનાથી ઘસે છે. આથી સારી રીતે લોટો અંદરથી સાફ નથી થતો. આવાં સાંકડાં મ્હોં શાથી રાખ્યાં હશે ?

આપણા પિત્તજના પ્યાલાની ધાર વાળેલી આવે છે. રાખથી કે માટીથી આપણે તે વીંછળાએ છીએ અને તે માટી ધારમાં ભરાઈ રહે છે. ધણાએ આ જોયું પણ હશે. છતાં પણ એવા પ્યાલા હજી આપણે વાપરતા જ આવ્યા છીએ.

હમેશાં વાપરવાનાં વાસણો ઉપર કળા શા કામની હશે ? લોટાઓ ઉપર દશાવતારનાં ચિત્રો અને બીજી મુંઢર કોતરણી હોય છે. પણ આ કોતરણીમાં ધૂળ ભરાઈ રહે છે તે તરફ આપણું લક્ષ નળય છે ખરું ? વાપરવાનાં વાસણો ઉપર આવીં કળા ન હોય તો શું નળય ? કળાની શ્રેયછા તો આ નહિ હોય ?

અને આ વાસણ વીંછળવાની રીતમાં પણ આપણે હવે આ જમાનામાં જરાએ સુધારેં નહિ કરીએ ? રસ્તાની ધૂળ વડે આપણે આ સાફ કરીએ છીએ રસ્તામાં મળ, મૂત્ર, લીંટ, કફના ગળકા વગેરે નાખતાં આપણે જરા પણ ખંચાતા નથી. આ જ ધૂળથી આપણાં વાસણો સાફ થતાં દેખી મનમાં કંઈને કંઈ ચઇ નળય છે. જેમાં ને તેમાં આપણે આપણી ગરીબાઈને આગળ ધરીએ છીએ, પણ આમાં તો આપણી અચાનકતા જ નથી શું ?

અત્યારે ઠેકઠેર એથ્યુમીનીયમનાં તલકાં અને સસ્તાં વાસણો વપરાવા લાગ્યાં છે. પ્રો. જરવીનને રાંધવાના કામમાં વપરાતાં લુદી લુદી ધાતુનાં લુદાં લુદાં વાસણોમાં રાંધી જોઈને કયાં ધાતુનાં વાસણોમાં ધાતુ ઑગળાને ખોરાકમાં ભળે છે એ સિદ્ધ કરેલું છે. લોખંડ, ત્રાંચુ, નીકલ, કલ્ક, એથ્યુમીનીયમ, એનેમલ, પિત્તળ, વગેરે ધાતુઓનાં વાસણોમાં રાંધીને તે વિદ્વાન ડૉક્ટર જણાવે છે કે “ સૌથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ વાસણ પિત્તળ છે.” ખરાબમાં ખરાબ વાસણ એનેમલનું ગણાવે છે. આ છતાં પણ આપણે પરાપૂર્વથી ચાલતાં આવેલાં પિત્તળનાં વાસણોને જાહેરે હવે એથ્યુમીનીયમ અને એનેમલનાં વાસણો ખરીદતા થયા છીએ. કેવું અચાન ! શિવેકાશ્વરોને કેવો ભયંકર વિનિપાત ! બધું જ પશ્ચિમ ભાગ્યવશે ત્યારે જ આપણે ભણીશું શું ?

આપણાં ખાવાનું લાંછી રાખવાનાં અને મૂકવાનાં ભંડારીયાં તમે જોયાં છે ? તેમાં ઘણી વખત વંદા, મોકોળને ફરતા તમે નથી જોયા ? ભંડારીયું જાણીને ખોરાક પણ ઘણે ઠેકાણે

ખુદ્ધો જ રાખી મૂકવામાં આવે છે. બંડારીયામાં આકાં હોય છે તેમાં આ વંદાઓ ભરાઈ રહે છે. વંદા ખૂબી અપળ મન છે. બંડારીયું ઉઘાડતાં વેન જ તે અંદર ખાકામાં ભરાઈ જાય છે અને બંધ કરતાં વેન જ પાછા બહાર નીકળીને ખોરાક ઉપર દરવા મંડી જાય છે. કીડી, મોઝા તે ગળપણુ ઉપર જ દરે છે પણ આ તો ગમે તેવા ખોરાકને પણ મૂકના નથી. વિતાન જણાવે છે કે આ વંદા (Cockroach) થી કેન્સર (Cancer) ફેલાય છે. સાન્ક્રાન્કિ એકત્રામીનર (may 10, 1935) માં “How cancer is spread by the dirty little Cockroach” નામનો એક લાંબો લેખ છપાયો છે.

હિંદુસ્તાનમાં દરે કેન્સરના ઘણા કેસો થાય છે. એકસરે, રેડીયમ, વાયોલેટરેજ, વગેરેથી તેના ઉપચાર પણ દરે આપણે અધ્યાં થાય છે. પણ આ થવાનાં કારણો આપણા ડોક્ટરો જણાવશે? પશ્ચિમના લોકોને તો માંસભણ્યુને લીધે થાય છે, આપણા હિંદુઓને શાથી થતા દરે? આવા વંદા જેવા બંદાઓ તો તેને માટે જવાબદાર નહિ હોય?

x

x

x

x

પશ્ચિમના વિદ્વાનો દરે આજકાલ Vitamin ઉપર ખાધપીને મંડ્યા છે. આપણો પહિન વર્ગ પણ દરે તે નામ જાણુને થયો છે. આ Vitamin એ શું છે તે જાણુ ઓછા જાણુ છે. “આ વિટામીન ફક્ત છોડવા જ બનાવી શકે છે-જંગમ પ્રાણીઓ બનાવતાં નથી. પ્રાણીઓના શરીરમાં તો તે જાણુ જ જુગ પ્રમાણમાં સંચરી રાખવામાં આવે છે. એટલે કે જીવનશક્તિ (Vitality) મેળવવા માટે તો અંતે પ્રાણી માત્રને વનરખનિ પાસે જ જવું પડે છે.”

સૂર્યમાંથી આવેલી શક્તિ (energy) ક્લોરોફિલ (chlorophyl) લીલા રંગરૂપે પાંદડાંમાં બેગી થાય છે. આ ક્લોરોફિલ ધીમે ધીમે સ્ટાર્ચ (starch)માં પરિવૃત્ત થાય છે. આથી જ તે પોષણ આપનારી છે. પ્રાણી મરી જતાં સૂર્યના પ્રતાપે જ સડી જઈને તે શક્તિ પાછી ઝાડપાડાને મળે છે અને ઝાડપાનમાંથી તે પાછી પ્રાણીઓ મેળવે છે.

જાણુને રુકવાન (Rickets) થાય છે તે આ વિટામીનના અભાવથી, અશક્તિના ઘણાખરા રોગો થાય છે તે પણ આ વિટામીનના અભાવથી-આમ આધુનિક વિદ્વાનો પોષક છે. આપણા સાધવામાં (સજી) વિટામીન-સ સાથે બીજાં બધાં જ તત્ત્વો આવે છે. આયુર્વેદના સિદ્ધ ધૂનોમાં (આલીધૂન, જીવન્ત્યાદિ ધૂન ઈલાદિમાં) પણ આ વિટામીન-સ સચવાઈ રહેલાં હોય છે. આ છતાં પણ પરદેશથી આવતાં વાસી જાટકાંમાં જાણુ વિટામીન-સ ન હોય એમ આપણા હિંદના ડોક્ટરો દરદીઓને અટપટાં નામોવાળી પેટ્ટ દવાઓ જ બતાવે છે !

હિંદુસ્તાનને વિટામીનનું શિક્ષણ આ લોકો પાસેથી લેવું પડે છે તે પણ આપણા દુભોગ્યની બહિદારી જ ને ?

x

x

x

x

આવામાં પણ દરે તે ફક્ત ધૂસી છે. ખટાટા વગેરેનાં શાક નપાં તેલમાં આપણે બનાવીને ખાઈએ છીએ. શાક સ્વાદ માટે નહિ પણ પોષણ માટે-વિટામીન માટે-આવામાં છે. શાકોમાં ફાઈફરસ, ગંધક, સુનો, લોહ, સ્ટાર્ચ વગેરે રહેલું છે માટે આપણે તે પોષણ

૧ Vitamin ઉપર નિયમિત જાણનાર વિશ્વવિખ્યાત ડૉ. એ. ડી. એમેશના આ સળેદો છે.

માટે ખાઈએ છીએ. એનો સ્વાદ પણ સુંદર અને એ તજવાળ પણ જરૂર રાખવી જાય છે. નેંધએ, ગમે તેવું ગ્રાહકારી હોય અને સ્વાદ ના હોય તો તે કેણુ માર્યું? મુવાદનો નેંધએ જ. પણ આપણી સ્વાદની માન્યતા કેણુ જાણે તેલ મરચાંમાં જ ન સમાઈ જતી હોય એમ તમને નથી લાગતું? તેલમાં દદળતાં સાક, મરચાં અને મસાલાનો તો પાર જ નહિ?

શાકને પાણીમાં સારી પેકે બાંધી નાખવાં. બફાઈ રહ્યા પછીથી ઉપરથી તેલ, મીઠું, મસાલા યોગ્ય પ્રમાણમાં લેવાય તો પોપણુ અને સ્વાદ બન્ને પ્રાપ્ત થાય. પણ પછી ટીંડોરાં, રીંગણાં, લીંડા, કારેલાં એ શાકનું શું થાય? ટીંડોરાં તો જુદા બ્રહ્મ કરનાર છે એમ સ્વ. પં. લંગવાનલાલલાઈ કહેતા. રીંગણાંનું ભરત કરાય. કારેલાંની કડવાશ દાટવા માટે ઉપાયો છે. પુષ્પશ્લોક નળ રાગએ 'પાકશાસ્ત્ર' લખ્યું છે તેમાં કડવાં શાકને મીઠાં કરવાનાં યોગ્ય પ્રયોગો જણાવેલા છે.

Hystericus તખલ્લુસધારી કેઈ ૧૯૨૬ માર્ચની ૨૩ મીના ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં 'Beef and spirituality in India' વિષય ઉપર એક લેખ લખે છે. ડૉ. મુંજે વગેરે હિંદુજાતિને શક્તિ મેળવવા માટે માંસ ખાવાની સલાહ આપે છે. રા. હીસ્ટીરીકસ પણ જણાવે છે કે ન્યારથી હિંદુઓએ Beef-eating મૂકી દીધું છે ત્યારથી જ તેમની આધ્યાત્મિકતા અને વીરતા અસ્ત થઈ છે. હિંદુઓ નબળા પોયા છે એટલે માંસ ખાવાથી તેજિલા થઈ જશે? માંસ લક્ષણને અને આધ્યાત્મિકતાને શો સંબંધ હશે? હિંદુસ્તાનમાં માંસ ખાતી જાતિઓમાં શીર્ષ કેમ જણાતું નથી?

હા, આપણા ખોરાકમાં માંસ જેવાં પોપણુકારક તત્ત્વો ન હોય તો તે સંબંધી વિચારવાનું રહ્યું. પણ આમ લોકોને ચોકાવવામાં શો લાભ?

Dr. E. V. McCollum લખે છે કે—“Although we pity the orientals with their diet of rice, say beans, sweet potatoes and bamboo sprouts, they are succeeding far better than Americans or Europeans in the scientific completeness of their food.” અર્થાત્ ડૉ. ઇ. વી. મેક કોલમ કહે છે કે ભલે આપણે; પૂર્વના લોકો જે ભાત, કઢોળ, બટાટા, સકરીયાં અને વાંસના કુમળા ફળાનું અથાણું ખાય છે તેમની દયા ખાઈએ, પણ અમેરિકનો અને યુરોપિયનો કરતાં તેમના ખોરાકની શાસ્ત્રીય પૂર્ણતામાં તેઓ ઘણા આગળ છે.

પશ્ચિમનો નાભોકિત ડૉક્ટર જે ખોરાકને વખાણે છે તેને હવે આપણે પોતે જ વસોડતા ચલા છીએ.

આપણા ખોરાકમાં હવે સુધારા વધારા થવાની જરૂર છે. ભાતને પહેલાં સારી રીતે ઘોઈ નાખો. થોડું ઘણું તત્ત્વ તે ઘોવામાં ચાલ્યું જાય છે. આ ઘોવણુ પીને પણ માણસો જીવી શકે છે એટલી તેનામાં તાકાત છે. પછી તેમાંથી વધારા પડતું એસામણું કાઢી નાખવામાં આવે છે. કારણ કે ભાત તેથી જુદો થાય. ભાત લચકો અને સારી રીતે ચડેલા હોવા નેંધએ. ભાતને હમેશાં ખેડો જ કરવો. કદાપિ એસામણુ કાઢતું નહિ. ઘોવામાં અને એસામણુમાં બધાં જ ઉપયોગી તત્ત્વો ચાલ્યાં જાય તો પછી જે જુદો ભાત આપણે ખાઈએ છીએ તેમાં તત્ત્વ પણ શું રહે?

પાટીદારોમાં તો વળી જન્માર્ધ સાસરે ગયો હોય ત્યારે ભાતને એકદમ ઉગળો ખનાવવા-માટે ભાનમાં થોડીક જાસ નાખવાનો આવ છે. ખટાશને લીધે ચોખાનો મેથ કપાઈ જાય એટલે વધારે ઉગળા લાગે જ. એસામણ નિતારી નાખવામાં આવે છે એટલે ખટાશ પણ સાથે સાથે બદાર નીકળી જાય છે. આવો ભાન પચવામાં મુશ્કેલ પડે છે, પોષણ મળતું નથી અને પેટમાં ખટાશ (acidity) થાય છે.

અને આપણા ગૂંચરાતીઓની દાળ તો સાવ પાણી જેવી જ હોય છે. આપણા ખોરાકમાં પોષણનાં અગત્યનાં તરત્વે દાળમાં હોય છે. કોળ (nitrogenous foods) શક્તિપ્રદ છે, શરીરને માટે ઉપયોગી છે, પણ ગૂંચરાતીઓ તો સાવ દીસી દાળના ખાનારા! કેવળ પાણી જ પીએ છે. પંચમહાત્મ્ય તરફના ધારાળા આથી જ ત્યાંની ઉગ્રગિયાન કોમેને “દીસી દાળ ખાનારા તમે શું કરી શકો?” એમ વ્યંગ્યમાં કહે છે. દાળ સારી રીતે ઓંગળા ગયેલી અને ઘાટી ખાવી જોઈએ. કામ ‘મિત્રચર્ચિ લોકઃ’ એ મને સંભળાવે તો મ્હારે નિરંતર જ રહેતું પડે ! !

“વૈદ્યરાજ! આપણે હમેશાં છપે રસ ખાવા કે નહિ? કેટલા ટંક ખાવું જોઈએ?”-આવા પ્રશ્નો સાધારણ છે. મહર્ષિ ચરક જણાવે છે કે “સર્વ રસો ખાવાથી જન્મ આવે છે, અમુક એક રસના સેવનથી શરીરમાં અશક્તિ આવે છે.”^૧ દરેક રસો ખાવા સારા છે. એનો સમયોગ સાચવવો. અતિયોગ અને હીનયોગ ત્યાજ્ય છે. આંગડી, હિંગ, મસાલા, હળદર દરેકની પાછળ શાસ્ત્રીય સત્ય રહેલું છે.

આપણા અત્યારના બેઠાખાઉ માણસો માટે જે માણસોને શારીરિક કામ કરવાનું નથી હોતું તેવાઓ માટે-એક જ ટંક ખાવું ઉત્તમ છે. મહર્ષિ ચરક કહે છે: *एकाशनमोजनं सुखपरिणामकरणाम्* શારીરિક મહેનત કરનારાઓ માટે આ નિયમ નથી. આ નિયમમાં અપવાદ હોઈ શકે. મુંખાઈના ઘણાખરા માણસો એક ટંક ખાઈને રહે તો આટઆટલા સંગ્રહણીના કેસો થાય ખરા?

न रागान्नाप्यविज्ञानादाहारमुपयोजयेत् ।

પરીક્ષ્ય હિતમશ્રીયાદેહો હ્યાહારસંમવઃ ॥૪૫॥

ચરકસંહિતા-સૂ. સ્વા. ૨૮

“જીભને વશ ધમ્મને રખે ખાતા. ગુણદોષ જાણ્યા વિના, હિતઅહિતની પરીક્ષા કર્યા વિના રખે ખાતા. આહારથી જ આ દેહ અનેસો છે.”

જતાં આદાર સંબંધી એકાદ અપવાદ સિવાય આપણા સાહિત્યમાં સારા પુસ્તકો કેટલાં છે?

વૈદ્ય બાપાલાલ ગ. શાહ

૧ સર્વરસમ્યાસો ચલકરાણામ્ । एक रसाम्यासो दीर्घत्वकराणाम् ॥ ચરકસંહિતા-

જ્ઞાનગોચરી

૧) પરાધીન દેશો અને વિમાનો

વિમાનોના શોધખોળથી આપણે અધા આનંદ પામીએ છીએ પણ હિંદુસ્તાન જેવા પરાધીન દેશ પર એની શી અસર થશે એ વિશે લાક્ષા લગ્નપતરાય ૬ ટી કેમ્બ્રીજીના 'પીપલ'ના અંકમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

અહા બુધવારે એસેમ્બલીના વીસેક સભ્યો સ્ટ્રિટના વાયુખાતાના પ્રધાન સર સેમ્યુઅલ હોરને મળ્યા અને તેમને મુખેથી વાયુયાનની પ્રગતિ અને ભાવિની વાતો સાંભળી. સર સેમ્યુઅલ બાપણ કરતા હતા તે દરમ્યાન મારા મનમાં એક જ વિચાર ઘોળાયા કરતા હતા કે વિજ્ઞાનની જે જે શોધોથી દેશ દેશ વચ્ચેનું અંતર ઓછું થાય છે અને આંતરદેશીય વ્યવહાર વધે છે તે તે શોધો ગરીબ, અજ્ઞાન અને પરાધીન કોમોના પગ પર પરદેશી મૂઝાદારો અને રાજ્યકર્તાઓએ જડેલી બેડીઓ ચોર મનખૂત કરે છે.

સર સેમ્યુઅલ કહ્યું કે વાયુયાનની પ્રગતિ આપણને હિંમૂઢ બનાવે એવી ત્વચ્છથી યદ રહી છે. વાયુયાનનો ઉપયોગ પ્રથમ ફ્રેન્ચોએ કર્યો. હત્તર આફ્રિકાની વસાહતોમાં ટપાલ વાયુયાન દ્વારા પ્રથમ તેમણે મોકલી. પહેલે વરસે તો માત્ર ૯૦૦૦ પત્રો જ તેમણે મોકલ્યા, પણ આજે એ જ વિમાનો દ્વારા તેઓ ૨૫ લાખ પત્રો મોકલે છે. અમેરિકામાં ન્યૂયોર્કથી શિકાગો અને શિકાગોથી સાન-ફ્રાન્સીસ્કો જેવા ૩૦૦૦-૩૦૦૦ માઈલ દૂરના સ્થળોએ દરરોજ વિમાનોથી પત્રો મોકલાય છે.

સર સેમ્યુઅલ કહે છે કે વિવાદાસ્પદ હિંદુસ્તાનમાં પણ દ્વે એક અઠવાડિયામાં પત્રો આવશે. કેસ અને કાંચી વચ્ચેની તમામ તૈયારી યદ ચૂકી છે અને થોડા જ સમયમાં વિમાનો ઉડવા માંડશે. વરસની અંદર સો-સો મુસાફરો એકેક વિમાનમાં બેસીને કાંચીથી કેસ જશે અને કેસથી કાંચી આવશે અને દરિયો ખેડતી કોઈ પણ સ્ટીમર નેટલી સગરડ મુસાફરોને વિમાનમાં મળશે. સ્ટીમરની માફક ભોજનગૃહો, ધૂમ્રપાનગૃહો, હરવાફરવાનાં મેદાનો, ન્હરી ન્હરી કેબિનો વગેરે તમામ સુખસાધનની સામગ્રીઓ વિમાનમાં પણ ચોળશે અને મુસાફરોને જે જે અનુકૂળતાઓ ભેઠશે તે તમામ તેમને વિમાનમાં પણ મળે એવી વ્યવસ્થા થશે. સર સેમ્યુઅલ બપોરે બિહારનેમાં બિહારનેના મહારાજ સાથે જમ્યા અને સાંજે પાંચ વાગે દિલ્હીમાં આવી તેમણે ચા પીધી. કલકત્તા અને રંચુન વચ્ચે ૮૦૦ માઈલનું અંતર છે. આજે જહાજ રસ્તે કલકત્તાથી રંચુન જતાં ૨૫૧ કલાક થાય છે. સર સેમ્યુઅલ કહે છે કે વિમાન રસ્તે જતાં ૯ કલાકથી વધારે નહિ થાય. સર સેમ્યુઅલ કહે છે કે વિમાનો માટે હિંદુસ્તાન સૌથી યોગ્ય છે, કારણ કે આ દેશની આબોહવા વધારે સ્થિર છે અને એથી વિમાનો માટે અતિશય અનુકૂળ છે. આ દેશમાં ન્હાં ન્હાં રાહદોરો વચ્ચે અંતર પણ ખૂબ છે અને એને લીધે પણ વિમાનો ફાવે તેમ છે.

યુરોપમાં તો નિયમિત રીતે એક દેશથી બીજા દેશ વિમાનો ઉડવા લાગ્યાં છે. લંડનથી જર્મની વિમાન રસ્તે, રેલ્વેગાદી કે સ્ટીમર નેટલો જ ખર્ચ લાગે છે, પણ સમયમાં ખૂબ ફેર પડે છે. વિમાન રસ્તે રેલ્વેગાદી કરતાં પમા લાગ નેટલો જ સમય લાગે છે. સર સેમ્યુઅલ બપોરે છે કે લંડન અને કાંચી વચ્ચે વિમાનો ઉડશે ત્યારે પી. એન્ડ એ. ની સ્ટીમરના પહેલા વર્ગ નેટલો જ ખર્ચ વિમાન રસ્તે મુસાફરને લાગશે અને સમયમાં ઘણો જ બચાવ થશે. વિમાનમાં ધાયાં સમય

પ્રમાણે જ પહેાંચી રાકાય છે. પાંચ મિનીટનો પણ ફેર પડતો નથી. હવાનો અભ્યાસ ક્યાંથી તોફાનોમાંથી બધી રાકાય અને વિમાનને ફાવે તે સુગમ માર્ગે હઈ જઈ રાકાય.

જે પ્રલયો યુદ્ધમાં વિમાનોનો ઉપયોગ કરે છે તે પ્રલયો જગતની પછાત પ્રલયો પર પોતાની સત્તા વધારે ને વધારે જમાવે છે. એમની હોશિયારી અને બુદ્ધિ પોતાને કેમ એાણું જોખમ આવે અને સામાને કેમ વધારે નુકસાન થાય એવા વિમાનો યોજવામાં જ ખયાઈ રહી છે. આજે નવાન સિવાય એરિયા સમસ્તમાં વિમાનો નથી. આ વિમાનોથી મૂડીદારો અને રાજકર્તાઓના હાથ સળગ થયા છે. જગતમાં આજે જે યુદ્ધનીતિનું ધોરણ પ્રવર્તે છે તે બેતાં હવેનાં યુદ્ધમાં વિમાનોનો ઉપયોગ વિશેષ અને વિશેષ થતો જશે. ગામોનાં ગામો અને દેશોનાં દેશો તારાંજ થશે, નિઃશસ્ત્ર પ્રત્યેનો—શ્રી, પુરુષ અને બાળકોનો વિનાશ થશે અને પરાધીન પ્રત્યેનો સ્વાધીન વર્ણનો પ્રયત્ન અતિરાય ચિકટ અને કઠણ બનશે. આ શોધોમાં માનવબુદ્ધિનો વિજય ઠંકાર કરે છે પણ સાથે સાથે અણુધ માનવો પર બુદ્ધિશાળી માનવોની સત્તાનો દોર પણ બેસાડે છે. વિજ્ઞાન એ તો બેધારી તરવાર છે; તેને જેમ વાપરે તેમ વપરાય. એને કાણુ વાપરે છે અને શા હેતુથી વાપરે છે એના ઉપર એના સારાસારનો આધાર છે. માનવ કલ્યાણ માટે વપરાય તો તે ફાયદો કરે, પરંપુન વૃદ્ધિ અથવા વપરાય તો તે નુકસાન કરે; અને આથી વિજ્ઞાન એ આશીર્વાદસમ છે અને સાપક્ષ પણ છે. વિમાનની પણ એ જ હાલત છે. હાલ તો વિમાન આપણી પરતગતાની જાણના આંકડા મંજૂર કરે છે અને આપણા રાજકર્તાઓ અને બીજા પ્રત્યેનો મન આપણને નીચાવવાનો અને ચૂસવાનો માથું સરળ કરે છે.

આપણા હિંદુસ્તાનના યુવાનો જગશે અને આ વિમાનોની કળા, શીખનાનો પ્રયત્ન કરશે? કે 'અમારા રામાયણમાં રામચંદ્રજી લંકાથી અયોધ્યા વિમાનમાં બેસીને આગ્યા હતા અને અમારા બાપદાદા આ બધી કળા જાણતા હતા' એમ કહીને જ સંતોષ માનશે?

(૨) મિલ અને ખાદી

'સાહિત્ય'ના માર્ચ માસના આંકમાં સાહિત્યના તંત્રીએ આ વિષય સંબંધી એ અનુભવતંત્ર્ય ઉદ્ઘાર કાઢ્યા છે તે વિચારણીય. હોવાથી અમારા વાચકોને બેદ-ધરીએ છીએ:—

કાલ પણ દેશના દુનનર ઉદ્દોગને ત્યાં સુધી રાજ્યવત્ર સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તેજન ન આપે; ત્યાં સુધી તે નશી રોકે નહિ. જે દેશમાં રાજ્યવત્ર પ્રજાના હાથમાં ન હોય, તે દેશમાં-હિંદ એવા દેશમાં એથી કહીને પ્રજાના ઉપર ભારે જવાબદારી આવી પડે. જે ઉત્તેજન-શબ્દે આપણું જોઈએ તે પ્રત્યે આપણું રક્ષુ. એટલા માટે સ્વદેશીજનના પ્રચારની જરૂર.

પણ સ્વદેશીનો પ્રચાર આખી પ્રજામાં પ્રાણરૂપે સંચરવો જોઈએ. એવું ન થયું. જોઈએ કે એક વર્ષ એને સત્કારે ને બીજે વર્ષે સ્વચ્છે વર્તે; એમ ન બનયું જોઈએ, કે ગાલ વાપરનાર સ્વદેશી શોભેને વળમો રહે, અને માત્ર બનાવનાર પોતે પરદેશી શોભે વાપર્યાં કરે. મિલોવાળોને પ્રત્યે તરફ રક્ષણ લઈડું હોય તો એમણે પોતે સૌથી પહેલાં સ્વદેશી શોભેનો પ્રચાર કરવો જોઈએ; અને પ્રજા તરફના ટેકા વિના મિલોનું સંરક્ષણ અશક્ય છે.

આખા દેસ સધળ ઠોપ, તો તેથી માત્ર બનાવનારને કુદરતી રક્ષણ મળી રહે. આપણી મિલો અમેરિકાથી રૂ મંગાવે. તો તેથી સ્વદેશીનો પ્રચાર કેમ થાય? આપણું કાપડ અમેરિકામાં એડતો વાપરવાનો નથી; આપણા એડતો વાપરશે; તો પછી આપણું દેશનું રૂ ખરીદી આપણું એડતને પૂર નાહું. મોકલવાનો ઉપાયો ફાયદો કેમ જોતો કરવો?

દેશીઓ અને ખાદી એ પણ એવી રીતે મિલેના લાગતી વાતો સમજવી. મહાત્મા ગાંધીએ એ હીલચાલ કપાસી લઈને દેશને લાભ કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ મિલેને કાલમનુ રક્ષણ મળે એના માટે થોડાં છે. દેશીઓ મિલેને વડેલાં છે એ વાત સાચી નથી. પહેલાં તો હાથવણીથી દેશની સમૃદ્ધિમાં-માલની પેદાશથી-વધારો થાય; અને તેટલે દરબે દરેક માણસની ખરીદવાની શક્તિ વધે. બીજી ખાતું, ખાદી વસ્ત્રના પ્રેમને લીધે સ્વદેશીનો પ્રચાર સ્વાભાવિક રીતે થાય; અને જે સીલે હાથથી ન જની શકે, તે સીલે મિલે જતાવી શકે. માણસ નવે યોજાઈ હોય છે, અને તે યોજ પહે કંપાને તેને કાઢ હોય; એટલે ખાદી પહેરનારાં પણ બીજી ભાત કે તરાર વાપરે. મિલે એ યોજાને સતોમે અને પાંચે.

આજ સહકારવાળાને આ ખાદીની હીલચાલ પસંદ ન પડી; સર સીમનલાલે અમદાવાદમાં આપણ કરતાં એની અવગણના કરી. તેઓ એ એવું માનતા જણાય છે, કે આ સાંચાના યુગમાં હાથકંતા-મણીની વાતો કરવી એ પાછા ઢંઢવા જેવું એટલે મિલે છે. એ બંને ભાડાઓ પશ્ચિમનું અર્થશાસ્ત્ર શીખેલા છે, એટલે એઓ આ નવી તરેહની હીલચાલથી અસહ્ય જાય. પરંતુ દેશની પરિસ્થિતિનો અને દુનિયાના ઇતિહાસનો એમણે પૂરેપૂરો વિચાર કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. આપણા હાથે જનાવેલા કાપડ સામે ઇંગ્લંડની મિલેનું કાપડ પરદેશમાં ન ટકી શકે, ત્યારે ઇંગ્લંડે શા કપાસ લીધા તે ઇતિહાસ જુનો થઈ ગયો નથી. ખુદ ઇંગ્લંડમાં દંડ જનની મિલે સાથે ગાંધ કાપડનો હાથ ઉઘોળ જવતો જાયતો છે. દિગ્દર્શમાં કે અંધાનીસ્તાનમાં મિલે ક્યાં છે ?

પરંતુ મિલે અને દેશીઓની દરીદ્રાઈનો આ પ્રશ્ન નથી. પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રમાં આવી દરીદ્રાઈ હોઈ શકે. આપણા દેશમાં દરીદ્રાઈની જગાએ સહકાર હોય છે; એકની અપૂર્ણતા ટાળવાનું કામ બીજે કરે. આ સંપૂર્ણ સાંચાના જમાનામાં પૂણું દંડ એવું કેટલુંક કાર્ય છે કે જે હાથે જ થઈ શકે; વળી મિલેમાં કાચા પદાર્થની યતી નકામી બરબાદીનો વિચાર કરીએ, તો દરીદ્રાઈમાં પણ દેશીઓ ટકી શકે એ વાત સ્પષ્ટ છે. વીજળિક દેશની આખા ગામમાં હોય ને સાંચો બજાર, તો આખા ગામમાં અંધારે થાય. રીલેલના ડોરીઆ ઘર ઘરહોય તો એમ થાય ? ગામનાં વોટરવંકસની, ભડીઆરખાનાની, ટોન્ડીની, રેહરીની એવી જ મુશ્કેલી સમજવી. આ બધું કામ આપણા દેશમાં આપણે ધીરે દરી સ્વતંત્ર રેહીએ છીએ, તો દેશીઓની સ્વતંત્રતા ન મળે ?

આપણા દેશમાં અનુભવ મનુષ્યબળ છે. દિગ્દર્શીને રોજ માટે પરદેશ રખડી દેશનું જીવન જાગરું પડે છે. એ બાળમરે મિલે દરી ન દિવારી શકે. જ્યાં મોટી વસ્તી ને કાજલ વખત હોય ત્યાં કાંઈ પણ હાથ-ઉઘોળ ફૂટેલમંદ થઈ શકે.

ખાદીના પ્રચારથી સ્વદેશી પ્રતિષ્ઠા ચાલે: ખાદીથી રોજ વધે; રોજ સાથે ખરીદવાનો સચિત્ત આવે; તે સાથે યોજ વિકસે: આ બધાથી મિલેને રક્ષણ ન મળે, તો શાથી મળે ? મિલેનું કંતવ્ય છે, કે એમણે ખાદીપ્રચાર અને સ્વદેશીત્વની હીલચાલને પોતાની કરી લેવી. જે રક્ષણ જલાત સમિતિઓ નહિ આપી શકે, તે રક્ષણ એથી મળી રહેશે. અને કદાચ એવા વખત આવે, કે દરેક માણસ સ્વાસ્થ્યથી બને, અને હાથે જનાવેલું કાપડ વાપરતો થાય, તો તે વિવસ મિલેના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષર લખાશે. એ સ્વપ્ન બલે સાચું કરે; પણ એ સ્વપ્નને સાંસારિક થાય, ત્યાં સુધીની પ્રવૃત્તિમાં મિલેનું પોવાનું બલિયષ્ કેટલું બધું ઉજ્જવળ થઈ રહેશે ?

(૩) અમીતુપ મનુષ્ય પ્રદર્શન

(પ્રસ્થાન) પુસ્તક બીજીના પાંચમા અંકમાં આ મધ્યાગા નીચે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. એ વિષય ઉપર જ કેટલીક વધુ માહિતી હમણાં તા. ૨૦ માર્ચ ૧૯૨૭ ના 'પીપલ'માં એપ્રનસ રજીસ્ટ્રી તરફથી બહાર આવી છે જે અંગ્રેજી નીચે રજુ કરીએ છીએ.

સાહેબ,

પે મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬ ના 'પીપલમાં' મારો લખેલો 'Indians in European Zoological gardens' નામનો લેખ આપે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. મી. જોન હેનનબેક માને છે કે આથી દિન્દિમાં તેમની દીતિને ઢાની પહેંચી છે, અને તેથી કેટલાક સુધારા કરવાને મને કહે છે. બે દિન્દિઓ સાથે આ બાબત પરતો વિચાર કર્યા પછી નીચેના સુધારા કરવાનું મેં સ્વીકાર્યું છે. મી. હેનનબેકના પ્રદર્શનમાંના દિન્દિઓને વીસથી ત્રીસ નહિ પણ વીસથી પચાસ રૂપિયા રહેવા ખાવાની સગવડ ઉપરાંત માસિક આપવામાં આવતા. આ ભૂલ હું કબુલ કરું છું. પાસનાં છુપડાંમાં નહિ પણ પ્યેટરોમાં નીચે બાંધેલી ઓરડીઓમાં તેઓ સુતા હતા. વળી હેનનબેક એ પણ પુરવાર કરી આપ્યું છે કે "પ્રાણી પ્રદર્શનમાં દિન્દિ" એવા ભાવાર્થવાળાં પોસ્ટર્સ માટે તેઓ જોખમદાર ન હતા. પણ આ તો તેના ડીરેક્ટરની ભૂલ હતી. પાછળથી તે પોસ્ટર્સમાં એવા સુધારા કરવામાં આવેલા કે "પ્રાણી પ્રદર્શનની પાસ દિન્દિ." પ્રાણી પ્રદર્શનના મુખ્ય પ્રવેશદારમાંથી લોકોને આ પ્રદર્શનમાં આવવા દેવા સામે એમણે પહેલેથી જ વાંધો લીધો હતો. તેને માટે જુદું જ પ્રવેશદાર હતું. અને આ પ્રદર્શનને ઓડીઆખાના સાથે કંઈ સંબંધ ન હતો.

કોઈ પણ પ્રાણીપ્રદર્શનના કોઈ પણ ભાગમાં દિન્દિઓનું પ્રદર્શન કરવાની ભૂલ તેઓ નહિ કરે એવું નક્કર કરવા મને કહ્યું છે. દિન્દિઓ પોતે જ તેમના તરફ જેવું વર્તન દિન્દિમાં રાખે છે તેવા કરતાં હું વધારે સારું વર્તન રાખતો એમ મી. હેનનબેક કહે છે. યુરોપનાં બીજાં આવાં પ્રદર્શનોમાંના દિન્દિઓના કરતાં આ દિન્દિઓની સ્થિતિ સારી હતી એમ તેમણે દાખલાદલીથી પુરવાર કરી આપ્યું છે. આની ચર્ચા ઢાંબી યવાથી નૂરો લેખ લખવાની જરૂર જણાય છે.

૧

ઉપરના પત્રમાં મારા આગળ લેખમાં રહેલી કેટલીક ભૂલો સુધારવામાં આવી છે. મારા પહેલા લેખનો હેતુ એકલા મી. હેનનબેક ઉપર નહિ પરંતુ બે દિન્દિઓ આને માટે જવાબદાર છે તે દરેક ઉપર ટીકા કરવાનો હતો. એમની બધી વાત ધ્યાનમાં લેવા છતાં પણ અમારા તાત્વિક વિરોધ તો કાયમ જ રહે છે.

મી. હેનનબેકને એમ લાગ્યું કે મારા લેખથી તેમની આબરૂ અને ધંધાને જબરો ફટકો લાગ્યો છે અને તેથી તેમણે ગયા ડીસેમ્બરમાં મારી સામે બદનક્ષીને દાવો નોંધાવ્યો. મી. વીરેન્દ્ર ચંદ્ર પાઠ્યાય અને એ. સી. નરબીયર મારા વકીલ હતા. આ મામલાને જમીન વિરૂદ્ધનો ન લેવામાં આવે તે હેતુથી દાવો થોડા વખત માટે પાછો ખેંચી લેવામાં આવેલો. પરંતુ અંટો આગળ ચાલ્યો અને ફેબ્રુઆરીમાં મી. હેનનબેકના વકીલ તરફથી ચોવીસ કલાકમાં સહી કરવા માટે પત્ર મળ્યો જેમાં લખેલું હતું કે "મેં એક જુઠાણાભર્યો લેખ લખ્યો છે તે હું રાજીપૂરીથી પાછો ખેંચી લઉં છું અને મી. હેનનબેકને કરેલા નુકશાન માટે માફી માગું છું." લેખને મથાળે છાપેલા પત્રથી તેઓને સંતોષ થયો ન હતો. અને તેથી તેમણે મને જણાવેલું કે બે હું સહી નહિ કરું તો મારી સામે વીસ હજાર માફ અર્થાત્ એક હજાર પાઉન્ડનો બદનક્ષીનો દાવો માંડવામાં આવશે. મેં મી. હેનનબેકને લખી જણાવ્યું કે મારો હેતુ તેમનું અપમાન કરવાનો ન હતો. મારે કાર્ય માંગત નહિ પણ સંપ્રીય દૃષ્ટિથી પ્રેરાયું હતું.

૨

વધુ વિગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી કારણ કે કેસ પડતો મૂકવામાં આવ્યો હતો અને હેનનબેકે અમને ખાતી આપી હતી કે તેઓ કોઈ પણ "પ્રાણીપ્રદર્શન" સંબંધમાં ફરીથી દિન્દિઓનું પ્રદર્શન કરશે નહિ. પણ આ સંબંધમાં એક બીજો બનાવ માનવદષ્ટિએ મદન્યનો છે તે ઉપર હું હવે આપું છું.

... કેસની મુનાવણી પહેલાં બે દિવસ ઉપર જોન હેનનબેકની પુત્રવધુ મીસીસ જુડીઃ હેનનબેક

મને મળવા આવી હતી. તેણે મને કહ્યું તે પ્રમાણે કરવું અશક્ય છે પણ તેના વિચારો આપણે જાણવા જેવા છે. તેણે કહ્યું કે મારા લેખથી હિન્દુસ્તાન 'ફ્રેન્ડ' કરવાના તેને સાતસો માફ ખર્ચ થયું, અને ધંધાને પણ ખોટ લાગી. લાગણ્યમાં એક કાલે દેવનગર આવું સરકસ રાખે છે અને એ બધાનું પાપ મારા સસરા ઉપર પડ્યું. એના સસરા જોન સીડોનમાં અઢાવીસ વર્ષ રહ્યો છે. લડાઈની શરૂઆતમાં સીડોનમાંથી તેને કપડાંભર નાસવું પડ્યું હતું. તે પછી તે માંડ ધંધામાં પગ ભરે થતો હતો ત્યાં હિન્દીઓએ તેના ઉપર હુમલો કરવા માંડ્યા. હિન્દના વર્તમાનપત્રોએ તેને જર્મન ફક્ષ કહી માંડ્યો. સરકસના માણસો તરફ તેનો સસરા માયાળુપણે વર્તતો. તેમની હુમલેએ ખાવે-પીવે અને દવાદારમાં સારી સંભાળ રાખે છે અને તેમને નાટક સીનેમા પણ દેખાડે છે. આ બધી વાત કહેતાં તે બહુ લાગણીથી જોતો હતો અને વચમાં વચમાં આંસુ પણ પડતો હતો.

૩

મારો જવાબ મેં નીચે પ્રમાણે આપ્યો અને અત્યારે પણ મારો એ જ જવાબ છે. મારો કંઈ દેવનગરને નુકસાન કરવાનો ઇરાદો ન હતો. હિન્દની પ્રતિષ્ઠાની ખાતર મેં લેખ લખ્યો હતો. 'પ્રાણીદયા'ની હદમાં હિન્દ' એ મધ્યાગની સામે અમારો વધો હતો. ખોરાક કે પૈસાનો વધો અમારો મૂખ વધો ન હતો. મજૂરીની બાબતમાં મેં ભૂલ કરી હતી, પણ આંકડો મને સરકસના એક માણસ તરફથી મળ્યો હતો. અને સરકસના ધણીને પૂછવા જવાય એવો સંબંધ એમણે રાખ્યો નહોતો. આવા તમારાને માટે પ્રાણી પદર્થનખાઈ પસંદ કર્યું તેથી અમે ગુસ્સે થયા. એ બાઈ આ જગાએ જોલી હડી કે આ પસંદગીમાં ભૂલ થઈ હતી. પણ તેમાં હિન્દને અપમાન કરવાનો ઇરાદો ન હતો. તેના સસરાને ધણી ખોટ ગઈ તે બાબતમાં હું એટલું જ કહી શક્યો કે હિન્દે માત્ર પૈસા નહિ પણ સ્વાતંત્રતા પણ ખોટ છે. હવે હિન્દ પાસે પોતાની બેઠાએ સિવાય કશું જોવાનું રહ્યું નથી. તેના સસરાને અંગત હાનિ પહોંચી છે પણ હિન્દની તો આખી પ્રજાને હાનિ પહોંચી છે. મારા લેખથી તેની અંગત બદનકી થઈ તે ત્રણે છે પણ એના તમાસાની પાસે રાખી સરખાવી જોતાં હિન્દને થયેલી બદનકી આગળ એ કશી ત્રિમાતમાં નથી તેમને જર્મન ફક્ષ કહેવાની બાબતમાં મને શંકા આવે છે કે કોઈ હિન્દી એટલો અજ્ઞાન, મૂર્ખ કે અન્યાયી નહિ હોય. એવો જો કોઈ હિન્દી હોય તો એણે થયો! અન્યાય કર્યો કહેવાય. દારણ કે ઇગ્ત્રાંડે અને અમેરિકાએ જર્મનીને ભાંડવા માટે એ જુડાણું લડાઈ વખતે ઉઘું કર્યું હતું. દુનીયાના પટ ઉપર અત્યારે કોઈ ફક્ષ હોય તો તે જર્મન પ્રજામાં તો નથી જ.

મેં તેને વિનંતિ કરી કે તમે યુરોપની સી ઊં અને આ વિવાદમાં તમારે અંગત દિલ છે એ પરીશર વીસરી નહોતો અને એક પરત્વર દેશના એટલે હિન્દના હો એવા ખ્યાલ કરો એક દેશ કે જે પરદેશી પુસરી નીચે આવેલો છે અને દારિદ્ર અને અજ્ઞાનની નીચે પગની પેટે કચડાઈ રહ્યો છે, જેને સ્વતંત્રતા માટે ભયંકર શત્રુઓ સામે ટકવાનું છે. તમે એવી એક હિન્દની સ્ત્રી પરદેશમાં આવી ચડ્યાં હો, ત્યાં કાયરો કે પ્રતિનિધિનું તમને સરણ નથી, અને ત્યાં તમારા બચાવમાં તમે માત્ર છપ્પ વાંપરી રાખો છો તમે એવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હો અને એક દિવસ રાઉરમાં એકાએક 'પ્રાણી મદદ'માં હિન્દ' એવાં ચોરટરો વાંચો. તમે મને કહો કે આવે વખતે તમે શું કરો ! તેણે કહ્યું તો ! હિન્દીઓએ કર્યું તેમ જ હું કરું.

૪

આ હમીકત મારે હિન્દી લોકો પાસે રહી કરવાની છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આ બાઈ આપણા દરતાં જુદી જ દુનીયાની હતી. તેનું કુટુંબ રાજકારણમાં રસ લેતું ન હતું અને હિન્દની પ્રબળીય હીલચાલ તેના સ્વભાવમાં ન હતી. અમે રા માટે વિરોધ દર્શાવતા હતા એ તેઓ સમજી શકતા ન હતા. આ વિવાદમાં એમને માત્ર અંગત સ્વાર્થ હતો. અને ખોરાકી પોપાકો આપ્યા પછી

તેમાં કાંઈ કરવાનું રહેલું ન હોય એમ તેઓ સમજતા હતાં. તેમની વિદ્યની હીલચાલથી તેઓ પુષ્કળ શીકારી હતાં. આ બુદ્ધિયુક્તતા તે આપણે પણ સમજી શક્યાં અને સમજ્યાં તે જ. સાંજે તેણે બહુનફીનો મુકદ્દમા પાડ્યો. એથી હીલો. આ કેવળ વિદ્યથી દુનીયાની હાકલતને સમજવાની અને તે સમજણ પ્રમાણે કામ કરવાની, અને એ કામ કરતાં પૈસાનું તુકડાનું થાય તે પણ સહી લેવાની શક્તિ તે ખરેખર બુદ્ધિની પ્રમાણિકતા છે, અને આધ્યાત્મિક સમ્પાદિ છે. મારી બલ થતી હશે પણ હું માનું છું કે આ જર્મનીનું લક્ષણ છે. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાનાં માણસોમાં એ નથી. ત્યાં કેટલેક વ્યક્તિઓમાં એ હશે, પણ જર્મનીમાં તે એ બધામાં છે. અમેરિકામાં રાજકારણ પ્રમાણે ધર્મ, નીતિ, રંગ, કે અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારા વર્ગો થાય છે, પણ જર્મનીમાં તમે કાળા, આસમાની, કે પીળા વર્ણના સીની, હિન્દી, હબસી કે અંગ્રેજ ગમે તે હો, ગમે તે ઇશ્વરને માનતા હો. પણ જર્મન તમારી વાત સાંભળશે અને બને ત્યાં સુધી શીખશે. અંગ્રેજની ઘેલીને અહીં એટલે એના આત્માને અડચત્તો લેલું લાગે છે કારણ કે અંગ્રેજે વેપારી નીતિ છે, અને વેપાર એ એમની બુદ્ધિ છે. તેમના વેપારનું એથી રક્ષણ થાય તે પવિત્ર. તેમના વેપારમાં અને નફામાં અડચણ કરે તે અનાતિવાજી અને રાજદ્રોહી મુડીવાદને શોધીને તેનો અર્ક કાઢ્યો હોય તેવા તે છે; ગાંધીને શિક્ષી કરનાર ન્યાયીએ જોયું તેમ કેટલીક વ્યક્તિઓ સત્યને જોઈ શકે પણ એ સત્યથી તેમની સત્તા અને નફાનો કલ્પિત નાદિ આવવા દે. સર્વે સત્ય અને ન્યાય હપર સર્વોપરિ સત્તા ચલાવનાર પરમેશ્વર તે તેમનો આકર્ષક છે.

જર્મનો એવા નથી. તેમનામાં બહો છે પણ કલ્ચર (culture) સંસ્કાર એ જર્મનો મારેનો ખરો શબ્દ છે. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાએ લાલચ વખતે આની મશ્કરી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કારણ કે તેમને મન વેપાર, હેટિંગ, વ્યવહારલક્ષતા અને વહીવટીએ પવિત્ર શબ્દો છે; પણ જર્મન સમ્પત્તિ-સંસ્કારમાં સત્યની ખરેખરી તુષા રહેલી છે. ગમે તે કહો પણ તેમના અભ્યાસીઓ આપણા પ્રાચીન હિન્દુ અને આર્ય લોકોને સાચી જુદાઈ મળતા આવે છે-અલબત્ત અધ્યાત્મના આપણા માણસો કરતાં પણ વધારે.

૫

દિન્દની પ્રતિષ્ઠાની ખાતર આટલું તો કરવું જ નહોત્યે.

(૧) કોઈ પણ દિન્દની પ્રાણીપ્રદર્શનમાં કે તેને લગતા જાગમાં ખતાવી શકાય નહિ.

(૨) દિન્દની મુદ્દો આ બાબત આવે તેમણે નોકરીઆત ચઢાવે ન આવવું પણ ખુદી સારતાએ એ ધંધાના છીન પડોષીઓને કરવા હોય તેમ રહેવું.

(૩) પગાર પૂરોપીઅનના જેટલા લેવા.

(૪) રહેણીકરણી ધરોપીઅનના જેવી જાખવી.

(૫) જે દિન્દનીઓ પોતાની સંભાળ ન લઈ શકે એટલા અજ્ઞાન હોય તેમણે અદાબમાં આવીને દિન્દની પ્રતિષ્ઠા ખોલી નહિ.

એશિયા અને આફ્રિકાના દરેકે આ રીતે બજવાય એ આપણે મટિ હીલું છે. આપણે આવી બજવાળી સામે સખ્ત વાંધો દર્શાવેલા નેહ્યે. આપણાં પોતાનાં સગાંબંધાં આમ કરતાં હોય તો આપણને કેટલું ખોટું લાગે તે વિચારો છું. બધું છું કે આ દષ્ટિબિંદુ બધા ન સ્વીકારે કારણ કે જ્યાં અસ્પૃશ્યતા, ખાળવમ, પડોડો, કૌટુંબિક દાસત્વ જેવા રિવાજો દયાત હોય ત્યાં માનવતાને માટે ખોલવું તે અશક્ય રહિત છે. એમની સાથે સરખાવતાં પ્રાણીપ્રદર્શનમાં રહેવું એ પણ આશ્ચર્યકાર છે.

(૪) પરદેશી કાપડ

૧૯૨૬ ના છેલ્લા નવ માસમાં લેન્કેશાયર અને જાપાનથી હિંદુસ્તાનમાં કેટલું કાપડ આયાન થયું એના આંકડા 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. અત્યારસુધી એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે જાપાની માત્ર વિદ્યાર્થી માત્ર કરતાં આપણા દેશમાં વધારે પેસવા માંડ્યો છે. ચીનના આંતર વિગ્રહને લીધે જાપાની માત્રનો ચીનમાં વધારે હિંદાવ થાય છે એને લીધે હો કે કેઈ બીજા કારણને લીધે હો, પણ છેલ્લા નવ માસના આંકડા તો લેન્કેશાયરની ચઢતી કળાનો જ નિદેશ કરે છે. આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

છેલ્લા ડીસેમ્બર માસમાં લેન્કેશાયરે ૧ કરોડ અને ૧૦ લાખ વાર ધોણેલું કાપડ હિંદુસ્તાનમાં ટાપવું કર્યું, જ્યારે જાપાને માંડ ૩ લાખ વાર મોકલ્યું હતું. આગલી સાલમાં જાપાને લગભગ ૭ લાખ વાર ધોણેલું કાપડ હિંદુસ્તાનમાં આયાત કર્યું હતું એ જોતાં અને લેન્કેશાયરના આગલી સાલના આંકડા પર નજર કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે જાપાન લેન્કેશાયરની હરીફાઈમાં પાછું હસતું જાય છે.

રંગીન કાપડની આયાતમાં પણ તેમ જ છે. લેન્કેશાયરની આયાત જ્યારે ૫૩૦૦ વાર વધી છે ત્યારે જાપાનની આયાત ૩૧૦૦૦ વાર ઘટી છે. એટલે કે લેન્કેશાયરના ટંકાઉ માલની સાથે જાપાન હરીફાઈ કરી શકતું નથી.

૧૯૨૬ના છેલ્લા નવ માસમાં બધું મળીને ૧ અબજ અને ૩૦ કરોડ વાર કાપડ હિંદુસ્તાનમાં પરદેશોમાંથી આયાત થયું. આમાંથી ૧ અબજ અને નવ કરોડ વાર કાપડ લેન્કેશાયરે જ મોકલ્યું. ૧૯૨૫ કરતાં ૧૯૨૬માં ૨૨ કરોડ વાર કાપડ હિંદુસ્તાને વધારે ખરીદ્યું. અને લેન્કેશાયરે ૧૯૨૫ના કરતાં ૧૯૨૬માં ૧૯ કરોડ વાર કાપડ હિંદુસ્તાનમાં વધારે વેચ્યું; એટલે કે જાપાન અને બીજા દેશો માત્ર ૩ કરોડ વાર કાપડ જ વધારી શક્યા. ૧૯૨૬માં જાપાને કુલ ૧૭ કરોડ વાર કાપડ હિંદુસ્તાનમાં આયાન કર્યું અને જાપાનની એ આયાત એટલું કાપડ તો લેન્કેશાયરે વધારામાં (૧૯ કરોડ) મોકલ્યું; એટલે લેન્કેશાયર જ કાપડ બજારમાં રાજ કરે છે એ નિર્વિવાદ છે.

જાપાનના ઘટાડાનું એક કારણ એ પણ છે કે પહેલાં જાપાનને જે સસ્તા રૂનો લાવ મળતો હતો તે હવે મળતો નથી. અમેરિકન રૂનો લાવ ગડગ્યો છે અને સક્કર બેરેજની યોજનાથી લેન્કેશાયરની મિથે માટે બેઠકનું રૂ ઉગારી લેવાની યોજના બ્રિટિશ મૂલીદારોએ ધરીને તૈયાર કરી છે એટલે લવિબમાં રૂની આયાતમાં બ્રિટિશ સ્વાધીન બનશે અને જાપાનને રૂના લાવમાં જે થોડાંધણો 'માઈન' રહેતો હતો તે ચોલ્યો જશે. જાપાનના હુડીઆમણનો લાવ પણ હવે તેજ થયો છે અને એથી નિકાસ કરવામાં એને હુડીઆમણથી જે લાભ મળતો હતો તે ગયો છે. આથી લેન્કેશાયરનો સિતારો આજે ચડતો દેખાય છે અને હિંદુસ્તાનીઓ જો એતશે નહિ તો હિંદુસ્તાનનો રૂનો બજાર અને કાપડનો બજાર બન્ને લેન્કેશાયરને હસ્તક જશે અને હિંદુસ્તાનનું વ્યવસાય પણ વધારે ને વધારે વેગથી લેન્કેશાયર કબ્જે જશે. પરદેશી કાપડના બહિષ્કારની હાકલ આજે કલંકતા સિવાય આખા દેશમાં બંધ પડી છે અને કલંકતામાં પણ બંગાળી પરદેશગારો (Detenates) ને છોડવા પૂરતી જ હાકલ ઉઠી છે. બાકી કે પરદેશગારો છૂટે ત્યારે પરદેશી કાપડના

અધિકારની જરૂર જ ન રહેતી હોય ! આપણા દેશનેનાઓ ક્યારે સમજશે કે આ પરદેશી કાપડનો અધિકાર એ સરકાર સામે 'ગોડીસ' કરવાનું સાધન નથી, પણ એ તો એક અમોઘ શસ્ત્ર છે જેના ઉપયોગથી હિંદુસ્તાનની-આઝાદી હાંસલ થવાની છે ?

(૫) ચીનમાં લોકશિક્ષણનો પ્રચાર

કેળવણીના વિષયમાં રશિયા, હિંદુસ્તાન અને ચીન જગતના દેશોમાં સૌથી છેલ્લા આવે છે. રશિયામાં સોવિયેટ સરકારની સ્થાપના પછી લોકશિક્ષણના વિષયમાં કેવી આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ થઈ છે એ આ માસિકના એક વેબમાં અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. દસ વર્ષ પહેલાં રશિયામાં ભણેલાઓનું પ્રમાણ સેંકડે ૨૮ નું હતું, હિંદુસ્તાનમાં સેંકડે ૬ નું હતું અને ચીનમાં ૨ નું હતું. આજે રશિયામાં ભણેલાઓનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધી ગયું છે; આજે તો એ દેશમાં અભણ માણસો શોધ્યા જડે એમ નથી એવી ત્યાંની પ્રગતિય સરકારે પ્રગતિ કરી છે. હિંદુસ્તાનમાં સેંકડે માંડ એક-બે વધારે માણસો ભણતા માંડ્યા છે, જ્યારે ચીનમાં છેલ્લા દસ વર્ષમાં સેંકડે બે માણસોને બદલે ૧૨ માણસો-૮૮ લાખને બદલે ૫ કરોડ અને ૨૮ લાખ માણસો-ભણેલાની યાદીમાં નોંધાયા છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો છેલ્લા દસ વર્ષમાં ૪ કરોડ અને ૪૦ લાખ માણસો ચીનમાં લખતાં વાંચતાં શીખ્યા છે.

અને આ શીખવનાર કેણે ? હાલના નવયુવકો જેઓ દિવસે રાષ્ટ્રીય વિનયમંદિરો અને મહાવિદ્યાલયોમાં ભણે છે અને રાત્રે રાત્રિશાળાઓમાં પોતાના અભણ ભાઈજેનોને લખતાં વાંચતાં શીખવે છે. આ શીખવવા માટે તેઓ પૈસા લેતા નથી. તેઓ જણે છે કે તેમનો દેશ ગરીબ છે; તેમની સરકાર ગરીબ છે; તે પૈસા આપી શકે એમ નથી. આથી તેઓ મહેનત મજૂરી કરીને પોતાનું પેટ ભરે છે પણ ગરીબ પ્રજા આગળ પોતાનો હાથ લંબાવતા નથી. પોતે ભણે અને પોતાના ભાઈજેનો અજ્ઞાનમાં સળંગે એ એમનાથી સર્વજનું નથી. આથી એ રાષ્ટ્રીય નવયુવકોએ ગામેગામ અને શહેરશહેર-જ્યાં જ્યાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયો છે ત્યાં ત્યાં રાત્રિશાળાઓ સ્થાપી છે. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોને એકેએક વિદ્યાર્થી એક એક રાત્રિશાળા બન્યો છે અને પોતાનામાં ગુરુએ પ્રગટાવેલું જ્ઞાનનું કિરણ લઈ આસપાસના અંધકારનો એ નાશ કરે છે. અને મોટી વસ્તિવાળા, ગરીબ દેશમાં બીજું શર્ષ પગ શું શકે ? ચોખરડમ દેલાયત્તા અજ્ઞાન અંધકારનો નાશ કરવાની કુચી દેશના શિક્ષિત યુવકોના હાથમાં છે. ચીનના યુવકોએ એ કુચી વાપરવા માંડી છે. હિંદુસ્તાનના યુવકો એ ક્યારે વાપરશે ?

આપણે અહીંયા ભાષા શીખવાની બાબતમાં જે સરલતા છે તે ચીનમાં નથી. ચીનમાં તો અનેક પ્રકારની ભાષાઓ છે; લખવાની ભાષા જુદી તેમ જ બોલવાની ભાષા પણ જુદી. ભાષાના મૂળાસરે પણ અસંખ્ય છે. આપણા ગૂંચરાતી સાક્ષરોની માફક નેઝેંદી જેવી નાનકડી જગ્યામાં જ ફસાઈ પડે એવા ચીની વિદ્વાનો નથી. એમણે તો આવી અટપટી બુદ્ધજ્ઞામણીમાંથી પણ રસ્તો કાઢ્યો છે અને 'પીડુઆ' નામની લોકભાષા યોગ્ય છે. આ ભાષા ૭૦ થી ૮૦ ટકા લોકો બોલે છે. અને મંદારીન પણ કહે છે. આજે આ 'પીડુઆ'ને એમણે રાષ્ટ્રીય ભાષાના પદે સ્થાપી છે. અધું શિક્ષણ આ રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા જ તેઓ

આપે છે. એક જ મતના મૂળાદારો-સગભગ ૧૦૦૦ જેટલા-તેઓ શીખવે છે અને ચાર મહિનાની અંદર ખેડૂનો અને મજૂરો આ અક્ષરો શીખી જાય છે. તે પછી તો તેઓ આ રાષ્ટ્રભાષામાં જ લખાવેલા મજૂરો અને ખેડૂતોના વર્તમાનપત્રો વાંચે છે, રાજકીય અને ઔદ્યોગિક પ્રશ્નોનો વિચાર કરતાં થઈ જાય છે અને બહારની દુનિયામાં શું શું બની રહ્યું છે તેનું પણ જ્ઞાન મેળવે છે.

યાંગસી નદીના કાંઠા પરના ગામો માટે ખેડૂત શિક્ષણ મંડળની રેઝનના થઈ છે અને એ મંડળ ખેડૂત સ્ત્રી પુરુષોને લખનાં વાંચનાં શીખવે છે એટલું જ નહિ પણ ખેતીવાડી અને ગૃહઉદ્યોગની પણ માહિતી આપે છે; ખેડૂતો માટે રાત્રિશાળા ઉપરાંત ખાસ વર્ગો ચલાવે છે અને દેશભક્ત સન યાદુ સેને જે ત્રણ સિદ્ધાંતો તારવ્યા છે અને જે સાનખીયને નામે ઓળખાય છે તે વિષે વિસ્તારથી સમજણ આપે છે. એ ત્રણ સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧ પરદેશી સત્તાને કાઢી નાંખો;

૨ પ્રમુખકીય સ્વતંત્રતા મેળવો; અને

૩ કામદારો અને ખેડૂતો માટે આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવો.

હિંદુસ્તાનમાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક જેમ સ્વર્ગ મળશે, બહિસ્તન મળશે, મોક્ષ મળશે એ શબ્દો કોઈ સાધુ કે કપીરના મુખમાંથી પડનાં વેન જ સમજી જાય છે તેમ દરેક સ્ત્રીની સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક સન યાદુ સેનના આ ત્રણ સિદ્ધાંતો સમજી જાય છે. પરદેશીઓ -પંડી ભણે તે ક્ષિત્રિય હો કે જપાનીસ હો-ની સત્તા ચીન હવે સડન નથી કરી શકતું એનું કારણ આ લોકશિક્ષણ છે. સ્ત્રીમાં હવે નૂનન સાધુઓનો યુગ આવ્યો છે. તેઓ સ્વર્ગ અને બહિસ્તન, મોક્ષ અને નિર્વાણની વાતો નથી કરતા; આ જન્મના જ મોક્ષની વાતો તેઓ લોકોને કાને નાંખે છે અને તે મોક્ષ-સ્વતંત્રતા મેળવવા લોકોને તૈયાર કરે છે. સાધુઓના આ નવો સંપ્રદાય છે. આ સંપ્રદાયે છેલ્લાં ૫ વરસમાં ૩૫ થી ૫૦ હજાર પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થાપી છે. તેમણે સ્થાપેલી રાત્રિશાળાઓની સંખ્યા તો દિનપ્રતિદિન એટલી ઝડપથી વધતી જાય છે કે એનો સુમાર થઈ શકે તેમ નથી. પાંચ કરોડ માણસોને આ સંપ્રદાયે પશુમાંથી માણસ બનાવ્યા, ક્ષિત્રિયોનાં જહાજો અને વિમાનો આ સંપ્રદાયે જ સ્ત્રીમાંથી પાછાં લકાણ્યાં, જપાનને માટે ચીનની ભોંય આ સંપ્રદાયે જ ભારે કરી અને ચીનની મરદાનગી માટે નામદ હિંદુસ્તાનીઓના મુખમાંથી પણ વાદવાંહના મુખન આ સંપ્રદાયે જ કલાઓ, ધન્ય છે આ સંપ્રદાયને! નમન છે એ નવયુરોને! પ્રભુ! એ દિન હિંદુસ્તાનને ક્યારે દેખાડશે? મોક્ષ અને બહિસ્તન આઠા નીચે ગુલકંકસ દેવાવનાર સાધુઓ અને મુક્ષાંએને બદલે આવા ઘેર ઘેર જ્ઞાનદીપ પ્રગટાવનાર નૂનન સાધુસંપ્રદાય હિંદુસ્તાનમાં ક્યારે સ્થપાશે? ઓ નાથ! અમારા નવયુરો ક્યારે અમારા અસદાય બંધુઓની બાંધ પકડશે?

બલિષ્ઠકારની જરૂર જ ન રહેતી હોય ! આપણા દેશનેતાઓ ક્યારે સમજશે કે આ પરદેશી કાયડો બલિષ્ઠકાર એ સરકાર સામે 'ગોડીશ' કરવાનું સાધન નથી, પણ એ તો એક અમોઘ શત્રુ છે જેના ઉપયોગથી હિંદુસ્તાનની-આઝાદી હાંસલ થવાની છે ?

(૫) ચીનમાં લોકશિક્ષણનો પ્રચાર

કેળવણીના વિષયમાં રશિયા, હિંદુસ્તાન અને ચીન જગતના દેશોમાં સૌથી છેલ્લા આવે છે. રશિયામાં સોવિયેટ સરકારની સ્થાપના પછી લોકશિક્ષણના વિષયમાં કેવી આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ થઈ છે એ આ માસિકના એક વેબમાં અગાઉ અમે જણાવી ગયા છીએ. દશ વર્ષ પહેલાં રશિયામાં ભણેલાઓનું પ્રમાણ સેંકડે ૨૮ નું હતું, હિંદુસ્તાનમાં સેંકડે ૬ નું હતું અને ચીનમાં ૨ નું હતું. આજે રશિયામાં ભણેલાઓનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધી ગયું છે; આજે તો એ દેશમાં ભણેલાઓનો શોધ્યા જડે એમ નથી એવી ત્યાંની પ્રમુખીય સરકારે પ્રગતિ કરી છે. હિંદુસ્તાનમાં સેંકડે માંડ એક-બે વધારે માણસો ભણ્યા માંડ્યા છે, જ્યારે ચીનમાં છેલ્લા દસ વર્ષમાં સેંકડે બે માણસોને બદલે ૧૨ માણસો-૮૮ લાખને બદલે ૫ કરોડ અને ૨૮ લાખ માણસો-ભણેલાની યાદીમાં નોંધાયા છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો છેલ્લા દશ વર્ષમાં ૪ કરોડ અને ૪૦ લાખ માણસો ચીનમાં લખતાં વાંચતાં શીખ્યા છે.

આપે છે. એક જ જાતના મૂળાક્ષરો-લગભગ ૧૦૦૦ જેટલા-તેઓ શીખવે છે અને ચાર મહિનાની અંદર ખેડૂનો અને મજૂરો આ અક્ષરો શીખી જાય છે. તે પછી તો તેઓ આ રાષ્ટ્રભાષામાં જ લખાવેલા મજૂરો અને ખેડૂતોના વર્તમાનપત્રો વાંચે છે, રાજકીય અને ઔદ્યોગિક પ્રશ્નોનો વિચાર કરતાં થઈ જાય છે અને બહારની દુનિયામાં શું શું બની રહ્યું છે તેનું પણ જ્ઞાન મેળવે છે.

યાંગસી નદીના કાંઠા પરના ગામો માટે ખેડૂત શિક્ષણ મંડળની યોજના થઈ છે અને એ મંડળ ખેડૂત સ્ત્રી પુરુષોને લખનાં વાંચનાં શીખવે છે એટલું જ નહિ પણ ખેતીવાડી અને ગૃહઉદ્યોગની પણ માહિતી આપે છે; ખેડૂતો માટે રાત્રિશાળા ઉપરાંત ખાસ વર્ગો ચલાવે છે અને દેશભ્રમ સન વાહુ સેને જે ત્રણ સિક્કાંતો તારવ્યા છે એ સાનમીનને નામે ઓળખાય છે તે ત્રિગે વિસ્તારથી સમજાવે આપે છે. એ ત્રણ મિત્ર પ્રમાણે છે:-

આપણા સમાજમાં આ વ્રતોની એક બીજી પણ અસર થતી. વ્રતોને નિમિત્તે સર્વ સ્ત્રીઓ એક જ ઉદ્દેશથી ભેગી થતી અને જીવનમાં એકતા અનુભવતી. એક જ કોડ એક જ ઉદ્દેશ અને એક જ સાધન એ જ વાસ્તવિક રીતે જીવનની એકતા અનુભવવાનો ખરેખરો માર્ગ છે. સામાન્ય રીતે ઘરમાં ગોંધાધ રહેલી સ્ત્રીને આ જીવનમાં મોકળાશ મળતી અને માળાપથી છૂટાં પડી સાસરાનાં પરાયાં લોકોમાં વસતી સ્ત્રીને અહીં પોતાનું લાગતું. વળી સમાજે પુરુષોને માટે હમેશના કામથી મુક્ત થવા રમના દિવસે આપ્યા છે, સ્ત્રીને ધરના કામથી મુક્ત થવાને માત્ર આ વ્રતો જ હતી. એમ અનેક રીતે આ વ્રતો સ્ત્રીજીવનમાં ઉપકારક અને પ્રાણપ્રદ થતાં.

આ વ્રતો કયા ધર્મમાંથી જીતની આવ્યાં હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. તેને માટે પ્રમાણો મળ્યાં દુર્લભ છે. પણ જેમ વેદકાળની મહાસંસ્કૃત સાથે જ પ્રાકૃત લાપાઓનો પ્રવાહ પણ ગંગાચુના પેડે ભેગો તો પણ અલગ ચાલ્યો જતો હતો અને એક લાપાએ બીજી પર અસર કરેલી છે તેમ જ વેદકાળના આર્યધર્મની સાથે જ આ કોઈ લોકધર્મ સાથે સાથે જ ચાલ્યો જતો હશે, આર્યધર્મથી તે સંસ્કાર પામતો હશે અને પોતાના મતો આર્ય-ધર્મને આપતો હશે. જાણે ધર્મો લિજ છતાં પણ અલિજ જેવા જ હશે, પરસ્પર દ્વેષી હશે એમ અવશ્ય માનવાની અમને જરૂર લાગતી નથી. અને આ પણ છેવટ તર્ક જ છે.

આ જ્યાં વ્રતો માત્ર સ્ત્રીઓમાં જ રહ્યાં છે. પુરુષો માટે વ્રતો હશે કે નહિ ? હશે તો તેમનામાંથી કેમ હુમ થયાં અને સ્ત્રીઓમાં કેમ સચવાઈ રહ્યાં ? પહેલા પ્રશ્નો જવાબ બે હકારમાં હોય તો હેલાને જવાબ તો સ્પષ્ટ એ જ છે કે સ્ત્રીઓનું જીવન આપણામાં વધારે સ્થિતિજન્ય રહ્યું છે, જાહારના આધારો-ફરકારોએ સ્ત્રીજીવન ઉપર ઘણી ઓછી અસર કરી છે.

અને આ જમાનામાં હવે આ વ્રતો સ્ત્રીજીવનમાંથી પણ ચાલ્યાં જ જવાનાં છે, ચાલ્યાં ગયાં છે, એમાં અમને શંકા નથી, તેમાં અમને અનિષ્ટ પણ નથી લાગતું. આવા સંગ્રહો થવા લાગ્યા છે તેનો અર્થ પણ એ જ છે કે એ ભૂતકાળની વિગતો અત્યારે હુમ થાય છે તેને સંઘરી રાખવી. પણ એ વ્રતોમાં રહેલું મંગલતાનું વાતાવરણ, કુદરતનો સંપર્ક, જીવનની ઉદારતા, નિર્દોષ કોડ એ સર્વ જીવનકાવ્ય સાથે સાથે હુમ ન થાય એ જ અમે ઇચ્છીએ છીએ. આવા સંગ્રહો, પુરાતન વસ્તુઓ તરીકે જોવાનાં છતાં પણ, તેનું કાવ્ય જીવનના તે તે અંશો પૂરશે અને જીવન દાખશે એમ અમને આશ્વાસ છે.

વૈદ્યજીવન—ગુણ સાથે સમશ્લોકી લાપાન્તરકર્તા: પ્રાણજ્ઞાન જળદેવજી મુનશી. પ્રગટ કર્તા: “ગુજરાતી” પત્રની ઑફિસ, કાળા ઘોડા પાસે, બેક હાઉસ લેન, કોટ, મુંબઈ. કિમન રૂ. ૧-૦-૦. વેદકનાં પુસ્તકોમાં આ લોહિયરાજની કૃતિ ટૂંકાણ, શ્લોકો શ્રુતિમધુર, અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ અપ્રસ્તુત મુંબારની જાંટને માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ પુસ્તકમાં તેનો સમશ્લોકી અનુવાદ આપેલો છે. આવા અનુવાદમાં બહુ કાવ્યવતી અપેક્ષા તો ન રાખી શકાય પણ શ્લોકો સ્મરણને સદાય કરે તેવા હોવાથી આ પુસ્તક ઉપયોગી છે. જપાઈ વગેરે મુદ્રક છે. પુસ્તકની ચર્યાખાનમાં લોહિયરાજનું ટૂંકું જ્ઞાતાં આપેલું છે અને ઔપચારી જનાવટ અને વપરાશ સંબંધી સૂચનાઓ કરી છે. દરેક શ્લોક નીચે પદ લાપાન્તર સાથે તેની ગદ્ય સમજણ અને વિશેષ સૂચના પણ આપી છે. પુસ્તક વેચીને ઉપયોગી થશે.

રાસસંગ્રહ બીજો ભાગ:-સંગ્રહક અને પ્રકાશક: ચંદુલાલ પુરોહિતમ મહેતા. ફિ. આઠ આના. આ રાસસંગ્રહમાં ખાસ કન્યાએને ગાવાલાયક ગીતોનો સંગ્રહ કર્યો છે. વિવાદિતાને ગાવા લાયક ગીતોનો સંગ્રહ આ પછીના 'મહિલા ખડ' માં પ્રસિદ્ધ થશે. સંગ્રહકે આ પહેલાં પણ એક રાસસંગ્રહ જાહેર પાડેલો હતો. સ્ત્રીએને ગાવાની આમાં હીક સામગ્રી મળશે. કર્તાઓ તરફથી વખતપર ગીતો નહિ મળવાથી સંગ્રહક કંઈ વર્ગીકરણ કરી શક્યા નથી. નહિ તો દાંડિયાના રાસ, મંચરાં સાથે ગાવાના રાસ, લોટા લઈ ગવાય તેવા રાસ અને ગોપ ગુંવામાં ગાઈ શકાય તેવા રાસ એવા ક્રમ રાખવાનો હતો. કર્તાવાર રાસો ગોઠવેલા છે એ પણ એક પ્રકારની વ્યવસ્થા છે અને હીક છે પણ સંગ્રહક એ હકીકત પુસ્તકને છેડે કાવ્યવાર મૂકી શકત. બીજી આકૃતિમાં અને આવતા બીજા ખંડોમાં એટલી ઉપયોગી હકીકત સંગ્રહક મૂકશે એમ આશા રાખીએ છીએ. અગે ગયા સંગ્રહ માટે સંગ્રહકને મૂલ્યના કરી હતી કે કેટલાંક ગીતોને રાસ ન ગણી શકાય તેવાં સંગ્રહમાં આવી ગયાં છે. આ સંગ્રહમાં પણ 'કોઈ કહે એ આંદોલીઆને' એ ગીત, શ્રી ન્હાનાલાલ કર્વિના 'કોઈ કહે એ કોયલડીને' ઉપરથી આવેલું, તે મૂળ 'કોઈ કહે એ સાંવરીઆને આન્યા કરે' એ ઉસ્તાદી ગાયનની દખલ છે તેને રાસ ન ગણી શકાય એમ અમારું માનવું છે. આ વિષય ઉપર કોઈ સંગીત તરફથી વિશેષ પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે. એમ નહિ થાય ત્યાં સુધી સંગ્રહમાં આ અવ્યવસ્થા રહેશે. રા.

ઝંગાર ત્રિવેણી:-અનુવાદક તથા પ્રકાશક: તનમનીશંકર લા. શિવ, દામોદર વાડી, કાલ્યાણેરી રોડ-મુંબઈ. ર. મૂલ્ય ૦-૧૨-૦.

મુંદર કાગળ ઉપર સ્વચ્છ અને સુવ્યક્ત રીતે જાપાયલાં આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિમાં દાખલેલી સુરુચી માટે અમો પ્રકાશકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. નેતરંગન એ પણ પુસ્તકોનું એક લક્ષણ છે એ વાત ગૂજરાત ધીમે ધીમે સમજે છે એ જોઈને આનંદ થાય છે. પુસ્તકનું પૂર્વ જરા વધુ મજબૂત રાખ્યું હોત તો પુસ્તક સર્વાંગ મુંદર ચંદ્ર શકત.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ઝંગારતિલક, પુષ્પાણીવિજ્ઞાપ, અને ચૌરખંચાશિકાનો સમન્વેષી અનુવાદ આપવામાં આવેલો છે. અનુવાદકની હથોટી હીક ખેડેલી છે. કેટલાક અનુવાદો તો સંસ્કૃત અને ગૂજરાતીનો ખીચડો કર્યો હોય તેવા જ લાગે છે, પણ પ્રસ્તુત પુસ્તકને વિશે તેવું નથી થવા પામ્યું નથી. આપણે ગૂજરાતી જ વાંચીએ છીએ એમ લાગે છે. ભાષાનું વ્હન એકધારે રહી શક્યું છે અને કિલ્લતા પ્રવેશ પામી નથી. ચૌરખંચાશિકાને શ્લોકોની સરખાત 'અઘાપિ' થી કરી શકાઈ હોત તો અનુવાદની સફળતામાં વધારો થાત. થોડા વખત ઉપર અવલોકાયેલા ચૌરખંચાશિકાના અનુવાદ કરનાં આ અનુવાદ અદિઆતો છે એમ કહેવાની જરૂર પડે એમ નથી કારણ તફાવત તરત જ નજરે ચડે એવો છે. આ અનુવાદમાં સમજબૂજ કે બીજા ગોટાળા રહેવા પામ્યા નથી. અને સમજાનું માટે ખપ પૂરતી ટીકા પણ આપવામાં આવી છે.

પ્રસ્તાવનામાં ચિત્રલુ વિશેની માહિતી અને તે સંબંધે શ્રી. કેશવલાલભાઈનો પત્ર ખાસ ખાન ખેંચે છે.

ચિત્ર ન આપવામાં આવ્યું હોત તો જ સાઈ થાત. અગે તેવાં ચિત્રોથી પુસ્તકને રાજ્યવારવાનાં મોદનો આપણે ક્યારે લાગ કરીશું? શંકા ચિત્રો પુસ્તકને વિષય કરવામાં જ માત્ર મદદ કરે છે.

જગદ્ગુરુ:—લેખક: શંભુપ્રસાદ મણિશંકર ઇનામદાર. કિંમત ૦-૮-૦

શારદાપીકના ડૈ. વા. શંકરાચાર્ય શ્રી શાંત્યાનંદજી મદરાસનો આજો પરિચય આપવાનો આ પ્રયાન છે. લેખક વિષયને પૂરતો ન્યાય આપી નથી શક્યા. પુસ્તકમાં મદરાસનાં એક વ્યાખ્યાનનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. વિધવા વિવાહ, અંત્યજો વગેરે બાળતોમાં તેમની સાથે સહુ કોઈ આ જમાનામાં સંમત થાય એમ રહ્યું નથી.

પુસ્તકમાં જોડણીની ભૂલોનો પાર નથી. પ્રસ્તાવનામાં મારી માગી એટલે પત્યું એમ ન માનનાં કેમકે પાસે સુધારાવીને પુસ્તક પ્રકટ કરવું એજ યોગ્ય છે. ભાષા ઉપર અત્યાચાર ન જ કરવો જોઈએ.

Gujarat College Magazine, February 1927 પ્રકાશક અને સદ્ તંત્રીઓ: પ્રો. કેરિયા એક્ષેન્સો અને મિ. જી. એલ. ભટ્ટ. અમદાવાદ.

અંગ્રેજ અને ગૂજરાતી તથા સંસ્કૃત એમ બે વિભાગોમાં આ સામયિક વિભક્ત થયેલું છે. અંગ્રેજ વિભાગમાં સર ચિમનરાવ અને પ્રિ. શાહનાં ભાષણો મહેન્ટે દષ્ટિ આકર્ષે છે. ગૂજરાતી વિભાગમાં રાધના પર્વતની સમાલોચનામાં ઉદ્ધવેલો કાળગણનાનો પ્રશ્ન ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે.

આખો અંક સારી રીતે છપાયેલો અને ચિત્ર તથા ફોટોથી શણગારાયેલો છે.

આપણી કોલેજોનાં સામયિકોનું તંત્ર સાધારણ રીતે અધ્યાપકોનાજ હાથમાં સીધી કે આડકતરી રીતે હોય છે. આ સ્થિતિમાં વિદ્યાર્થીઓને વિકાસનો, અને અનુભવ મેળવવાનો પૂરતો અવકાશ મળતો નથી એમ અમને લાગે છે. લખાણો પણ મૂખ્યત્વે કરીને વિદ્યાર્થીઓનાં પોતાનાં જ હોય અને પોતપોતાના અભ્યાસના પરિણામે ઉદ્ભવેલાં હોય એ જ ધ્વજવાજો છે અંગ્રેજ અને સંસ્કૃતમાં કવિતા લખવાની પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન એકાએક સમજ શકાય એમ નથી.

સ્વતંત્રતાનો દાવો:—લેખક: સી. એલ. એન્ડ્રુઝ, અનુવાદક: પ્રાણશંકર સોમેશ્વર વેંશી, પ્રગટકર્તા: સી. જમનાદાસની કંપની, બુક્સેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. કિંમત ૦-૮-૦

મિ. એન્ડ્રુઝનાં The Claim for Independence નામની પુસ્તિકાનો આ અનુવાદ છે. મિ. એન્ડ્રુઝ જેવી વ્યક્તિએ કરેલી ચર્ચા વાંચવા જેવી હોય જ.

અનુવાદની ભાષામાં સુધારાને હજી ઘણો અવકાશ છે.

બાળકલ્યાણ: ભાષણકર્તા: ડૉ. હરિપ્રસાદ વજરાય દેસાઈ, એલ. સી. પી. એન્ડ એસ. પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ બી. એ. કિંમત અડધી આંતો.

બાળકોર અને બાળકોગવણી વિષે આપણે ત્યાં હજી ભારે અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે તે દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી આ પુસ્તિકા લખાઈ છે. એમાં જાણવા જેવું ઘણું છે. સૈદ્ધિ પણ સહુ કોઈ સમજ શકે એવી હોઈ ઉદ્દેશ સફળ થશે એવી આશા રાખી શકાય છે.

શ્રી ગલીઆરાએ આપેલ પારિતોષિક વિશે નિચેનો પત્ર અમને પ્રસિદ્ધ થવા મળ્યો છે:

મુલુદ (જ. થાણા)

તા. ૨૧-૨-૨૭

સાક્ષર શ્રી મોતીચંદભાઈ ગિ. કાપડીઆ.

બી. એ. એલ. એલ. બી. સોશીસીટર

અમનગી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ-મુંબઈ.

મહાશય,

પરિપક્વતા પ્રમુખ સર રમણભાઈ મહેશ્વરના તા. ૩૧-૧-૨૭ના પત્રમાં કરાયેલા સૂચન અનુસાર એ પત્રનો પ્રત્યુત્તર આપના પ્રત્યે લખું છું.

‘નગ્ન સત્ય’ અને ‘સમયના પ્રવાહમાં’ ઉભયની પસંદગી કરવામાં આનંદનાર શ્રી ગલીઆરા તથા એ પસંદગી વ્યક્ત થયેલી જોઇ આનંદનાર મદારા વડીલ બન્ધુશ્રી રમણભાઈ બન્નેના આનંદમાં મદારી સહાનુભૂતિ દર્શાવતાં મને આનંદ થાય છે. એટલા માટે કે ‘નગ્ન સત્ય’ (Being) શ્રી મહાવીર (Superman)નું છે અને ‘સમયના પ્રવાહમાં’ (Becoming) Supermanનો વિન્યાસિત વાવેટો ફરકાવનાર સુલટ અને ભાટ ફેડ રિકે નિર્ધારનું છે. એમાં મદાઈ કાંઈ પણ હોય તો તે માત્ર એમની ગ્રેરણને સ્વેચ્છાપૂર્વક તોએ થવા રૂપે ‘મૌન’ જ છે, કે જે મૌન અઘાપિપર્યંત અપક્વ હોઇ એ શક્તિઓને જરૂરનાં શરીરે મળી શક્યાં નથી.

શ્રી ગલીઆરાનું હમણાંનું પથંદું મને એ અપક્વતાનો ધ્યાનજ શોધવા શ્રી વાસ્તીકિ અને વ્યાસનો આશ્રય લેવાની મુંગી સલાહરૂપ દેખાય છે.

હજારની રકમ તો એ પરમ શક્તિઓ પર થતી પુષ્પવૃદ્ધિ હોઇ અને એ શક્તિઓ પોતે તો પુષ્પની પણ પરવા વગરની હોઈ જાહેમને હજી સુગંધનો ‘શીખ’ છે અને સુગંધ પીછાંનનાઈ ‘નાઈ’ છે તેવા સહધર્મીઓ માટે ‘નગ્ન સત્ય’ના પુનર્જન્મમાં એ રકમની યોજના કરવાની મ્હારે શિર ફરજ નખાયથી માનું છું; અને તેથી એ રકમનો કબજો એવી શરતથી સ્વીકારું છું કે, છેલ્લા એક દાયકામાં છૂટકે છૂટકે લખાણમાં નગ્નસત્યો એકે અંતરૂપે જાણવામાં એ રકમનો ઉપયોગ કરી તથા તેમ કરવામાં ખૂટતી રકમ પદરથી ઉમેરી અઢી રૂપિયા મૂલ્યાંકાણી એ હજાર પ્રતોના વેચાણની આખી આવક મને સંબંધ ન હોય એવા પ્રકારની દરેકાઈ સાહિત્ય સેવામાં અર્પણ કરવી.

જે દીવ એ શક્તિઓના સ્પર્શથી ઉભરાવા પામ્યું હતું તેનો પડો પાડવામાં વિવંચ થયો હોય તો તે માટે દીવગીર છું.

ભવદીપ

વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ

જે સાહિત્યે પોતાના જીવન ઉપર શુભ અસર કરી તેની કદર કરી ધનામ આપવા માટે શ્રીયુત ગલીઆરાને ધન્યવાદ ધરે છે; અને તે ધનામનો સ્વીકાર ન કરતાં તેનો સાહિત્ય પ્રીત્યર્થ વિનિયોગ કરવા માટે શ્રીયુત વાડીલાલ શાહને ધન્યવાદ ધરે છે.

તંત્રી.

નોંધ

પ્રગ્મમતની છેલ્લી હાર

પ્રગ્મમતને કોઈ સરકારની પોતાનું ધાર્યું કરી લેવાની દિન્દી સરકારની નીતિ જુદી અને જાણીતી છે. તે નીતિ અનુસાર, નાણાચંદ્ર ગ વિશે સરકાર ધાર્યું કરશે, સોનાનું ચંદ્ર ગદાખત નહિ કરે અને રૂપિયાનો ૧ શિ. ૬ પે. નો દર નક્કી કરશે એ આખન ભાગ્યે જ કોઈને શંકા હતી. પણ સૌ કોઈને આશા હતી કે વડી ધારાસભા જાહેરની પ્રગ્મમત રજુ કર્યા વિના રહેશે નહિ અને પ્રગ્મમતની વિરુદ્ધ જાહેર જ સરકારને ૧ શિ. ૬ પે. નો દર કાયમ કરવો પડશે. પરંતુ આ આશા ફોગટ થઈ છે. વડી ધારાસભાએ ૬૮ વિ. ૬૫ મતથી ૧ શિ. ૬ પે. નો દર સ્વીકાર્યો છે.

પ્રગ્મમતની આ એક મોટી દાર યથ છે. ૧ શિ. ૬ પે. નો દર ટકાવી રાખવા જ્યાંથી સરકારે કૃત્રિમ નાણાબીડ ઉભી કરવાની નીતિ અખત્યાર કરી ત્યારથી દેશમાં ચારે તરફ એનો વિરોધ થતો આવ્યો છે. ચંદ્રગ્ની કમીશનનો હેવાલ બહાર પડ્યો તે પછી પણ એ દર સામે દેશમાં ભારે વિરોધની લાગણી પ્રગટ થઈ છે. તે ઉપરથી સરકારની દાર થવી જોઈતી હતી, પરંતુ કમનસીબની વાત છે કે પોતાના જ પ્રતિનિધિઓ મારફત પ્રગ્મમતની દાર યથ છે.

આ ઉપરથી ધારાસભાના કાર્યની નિષ્ફળતા જોખમી જણાઈ આવે છે. પ્રગ્મમત સંબંધે ધારાસભામાં જાહેર પ્રગ્મમતનું કોઈ કામ કરી શકે છે કે નહિ તે શંકાની વાત છે, પરંતુ સરકારને મનમનું કરાવી આપવામાં પોતે સદાયજૂત થાય છે તે તો દેખીતું જ છે.

ત્રણ સંબંધોની નજીવી જાહેરની આ દરાર પમાર થયો તે ઉપરથી. જાહેરની તંત્રની એક ભયંકર ઉચ્ચ નગર આગમ તરી આવે છે. જે નાણાચંદ્રના સવાલ ઉપર દિન્દના કરોડોના આર્થિક જીવનનો આધાર છે, જેના ઉપર દેશના વેપાર ઉદ્યોગનો આધાર છે, કુંડમાં જેના ઉપર દેશના આર્થિક ભવિષ્યનો કેટલેક અંશે આધાર છે તે સવાલનો નિર્ણય ક્રમ ત્રણ માણસોના વધુ મનને આધાર થાય તે કેટલું બેદરદુ છે તે દરકોઈ સમજી શકશે.

આ નિર્ણય ઉપરથી સરકારની કુટિલ નીતિનું એક વધુ પ્રદર્શન થાય છે. સરકાર પક્ષમાં પત આપનારા ૬૮ સંબંધોમાં, ગોરા સંબંધો ઉપરાંત, મોટા ભાગના મુસલમાનો હતા; તેમ જ એકાદ મજૂરપક્ષના હિમાયતી હતા. દિન્દુ-મુસલમાન મધ્યકાળનો લાલ લાંબો, કોઈને માન ઇસ્લામની લાલચો આપીને, સરકારે મુસલમાન સંબંધોને પોતાના પક્ષમાં ભેગવી લીધા. તેમ જ મજૂરોને તુકશાન થશે એવો દાઉ ઉભો કરીને એકાદ મજૂરોના હિમાયતીનો મત મેળવી લીધો આ રીતે 'કજ્યા કરાવીને રાજ્ય ચલાવવા'ની ચાલતી આવેલી નીતિનો એક વધુ પુરાવો આપજીને મળે છે.

સર બાસીસ બેંકેટના ભાવજીમાં પણ સરકારની એ જ નીતિનો પડ્યો પડે છે. તે વિચારણા નાણાચંદ્રીએ, પોતાના ભાવજીમાં કેટલાંય કુદાળાં-વાળ્યાં છે. તે દરેકની, ગયા વર દરમિયાન, હાપાંઓમાં અને જાહેર સભાઓમાં એટલી વિગતવાર ચર્ચા થયેલી છે કે તેનો વિચાર કરવો અહીં અસ્થાને છે. તેનો એક કાખલો અહીં ખસ થશે.

સર આસીએ જણાવ્યું છે કે વસ્તુઓની કિંમત ૧ શિ. ૬ પે. ના દર મુજબ ઠેકાણે આવી ગઈ છે. કે નહિ તે હવે વિચારવાનું રહેતું નથી. કારણ કમીશને તે સંબંધમાં રજુ કરેલી દલીલો કોઈ ખોટી પાડી શક્યું નથી. એના સમર્થનમાં તેઓ સાહેબે કહ્યું છે કે:-

“ મી. વકીલ અને મી. મુરાજનના હમણાં બહાર પડેલા પુસ્તકમાં ૧ શિ. ૪ પે. ના દરનું ભારે સમર્થન કરેલું છે તેથી તેમના મત હિન્દી ચલણ મંડળને માન્ય હશે. તે પુસ્તકના લેખકોએ નવા દર સાથેની કિંમતોની અનુકૂળતાના સંબંધમાં (ચલણી કમીશનના હેવાલની) મતભેદની નોંધમાં રજુ કરવામાં આવેલી દલીલનો સદંતર અસ્વીકાર કરેલો છે અને ચોખ્ખી રીતે તેમણે, આંતરિક તેમજ બાહ્ય કિંમતની સ્થિરતા ટકાવી રાખવાની સરકારની નીતિની સફળતા કબુલ કરી છે. ”

આમાં કેટલું જુદાણું છે તે પ્રો. વકીલે હમણાં બહાર પડેલા નીચેના બુલાસા ઉપરથી જણાશે:-

“.....હું દિલ્લીગીર છું કે સર આસીએ મારી ટીકામાંથી પોતાને અનુકૂળ અર્થ કાઢે છે...વસ્તુઓની કિંમતની અનુકૂળતા કે પ્રતિ-કૂળતાના સંબંધમાં મારી દલીલ એવી છે કે તે સવાલ ઉઠા જ નહિ કરવો જોઈએ કારણ કે મોંઝા પુસ્તકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે અંપરસ્તુત છે. આ રીતે મતભેદની નોંધની દલીલ કરતાં, હું બહુમતિનો દલીલનો વિશેષ વિરોધ કંઈ છું.”

આ પ્રમાણે વકીલની દ્વારા અને જુદાણાં ઉભાં કરીને સરકારે પ્રગ્નપક્ષને હાર ખવડાવી છે. પ્રગ્નપક્ષ સભ્યોની આગેસ એ પણ હારનું એક કારણ છે. કહેવાય છે કે સરકાર પક્ષના એક ફેરીયાએ સરકાર માટે મત મેળવવા એટલી બધી મહેનત કરેલી કે તેને, બરે સલામાં મૂર્છા આવેલી! ત્યારે પ્રગ્નપક્ષના સભ્યોએ એટલી તનતોડ મહેનત કરેલી નહિ. આ બનાવ પંક્તી પ્રગ્નપક્ષ સભ્યો જાણ્યા છે. તેઓ આ પરિ-

ણામથી બહુ ખિન્ન થયા છે અને સરકારને વળતો જવાબ આપવાની પેરવી કરે છે એમ વાંચવામાં આવ્યું છે. જો સભ્યો ખરે જ પોતાની શરમ ભૂંસી નાખવા માગતા હોય તો તેને માટે એક રસ્તો છે. તેઓ સરકાર તરફથી રજુ થનાર નાણાચલણના બીજાને નામંજુર કરીને, કમસર સોનાનું ચલણ દાખલ કરવાનો દરોવ પસાર કરી શકે છે. પરંતુ સભ્યો એટલી હિંમત કરશે? સર પુરુષોત્તમદાસ અને તેમના સાથીઓ સંમત થશે?

*
* *

રેલ્વે વહીવટ

કંપની સરકારનો લશ્કરી દોર જમાવવા અને તે દ્વારા હિંદના જુદા જુદા ભાગોનું સંધાણ કરવા, બ્રિટિશ મુદી હિંદમાં રોકવા, મેન્-ચેસ્ટર અને લેંકેશાયરને રૂ મોકલવા, હિંદને ખૂલે ખૂલે બ્રિટિશ માલ પહોંચાડવા, તેમ જ તેવા બીજા ઉદ્દેશોથી આ દેશમાં રેલ્વે નંખાયેલી. અને તે હેતુઓ શરૂઆતથી આજ સુધી સફળ થયા છે તે તો તે સમયથી આજ સુધીના હિંદના વેપારના તેમ જ આયાત નિકાસના આંકડા તપાસીશું તો માલમ પડશે. હિંદની રેલ્વેઓની ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસના ધણા વિભાગ પાડી શકાય. સૌથી પહેલાં ઇંગ્લાંડના મુદીદારોએ પોતાના ખાનગી સાહસ તરીકે આ કામ ઉપાડ્યું પરંતુ તેમ કરવામાં ઇંગ્લાંડમાં મુદી નહિ મળતી હોવાથી હિંદી સરકારે તેમને ખોળાધરી આપેલી અને સરકારની આ જામીનગીરીના આધારે જ રેલ્વે માટે મુદી મળેલી. ધીમે ધીમે સરકારને પણ પોતાને માટે રેલ્વેની ઉપયોગિતા સમજાઈ અને તેણે પોતા પાલુ તેમાં રસ લઈ નવી સ્થપાતી કંપનીઓ સાથેની શરતોમાં થોડા ફેરફાર કર્યો. આગળ ચાલતાં સરકારે પોતા જ પોતાને ખર્ચ રેલ્વે નાખવાનું વિચાર્યું અને તેના અમલ પણ કર્યો. વળી જેમ જેમ જૂની

કંપનીઓની સાથેના કરારની મુદત પૂરી થતી ગઈ તેમ તેમ નવા કરારમાં સરકાર હેરાન તે કંપનીઓની મીલકત અમુક ચરોતરે ખરીદી શકે તેમ નહીં કર્યું. સરકાર જ આ રહેવાનો વહીવટ કરે અને ખાનગી કંપનીઓને ન સોંપે એવો દેશમાં સૌક્યમત થવાને લીધે સરકારનું વલણ તે તરફ વળ્યું અને અત્યારે ધીમે ધીમે દિલ્લી સરકારની પ્રત્યક્ષ દેખરેખ નીચે મોટા ખાનગી રેલ્વેઓનો વહીવટ ચાલે છે. સરકારની દુકુમન નીચે લાલ છે કે ખાનગી કંપનીઓની દુકુમન નીચે લાલ છે તે તો સરકારના આવક ખર્ચના આંકડા ઉપરથી જ નક્કી થકારો.

૧૯૦૦ની સાલ સુધી એટલે રેલ્વે સ્થાપનાથી લગભગ ૫૦ વર્ષ સુધી તો સરકારને પોતે કરેલી ચરોતર મુજબ ખાનગી કંપનીઓને ખોટની રકમ ભરી આપવી પડતી હતી. પરંતુ ૧૯૦૦ની સાલ પછી વલણ સંતોષ લાલ તરફ થયું અને ૧૯૦૮ સુધી સરેરાશ વાર્ષિક નફો કરોડ રૂપિયા થતો હતો. ૧૯૦૮માં સખત કાળને લીધે ખોટ આવેલી પરંતુ પછીના વર્ષોમાં ધીમે ધીમે નફાની રકમ વધતી ગઈ અને પરિણામે ૧૯૨૪ની સાલમાં ૧૩ કરોડ રૂપિયા નફો થયો. આ સમય સુધી રેલ્વેના અંદાજોનો સમાવેશ દિલ્લી સરકારના કુલ આવક તેમ જ ખર્ચના અંદાજપત્રકમાં થતો હતો અને તેથી રેલ્વેઓના નફા કે ખોટની રકમ જુદી નક્કી થકારતી નહતી. પરંતુ ૧૯૨૫ ની સાલથી તેનું અંદાજપત્રક સામાન્ય અંદાજપત્રકથી જુદું પાડી નાખવામાં આવ્યું અને છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોથી તે પ્રથા અમલમાં છે.

તે મુજબ ૧૯૨૭-૨૮ માટેનું અંદાજપત્રક રેલ્વેખાતા નંદરથી ગયા માસમાં દિલ્લી ધારાસભા સમક્ષ રજુ કરવામાં આવેલું. અંદાજપત્રક રજુ કરેલી વખતે ત્રણ વર્ષના આંકડા આપવામાં આવે છે. તે મુજબ આ વર્ષ ૧૯૨૭-૨૮ના આવક તેમજ ખર્ચના અંદાજના ૧૯૨૬-૨૭ના હાયા દિસાખના અને ૧૯૨૫-

૨૬ના પાકા દિસાખના આંકડા રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૨૫-૨૬નો પાકો દિસાખ બેતાં જણાશે કે તે વર્ષ રેલ્વેને લાલકારક હતું. તે વર્ષે ૮૭૭ લાખનો ચોક્કસ નફો થયો હતો એટલે કે મુદી ઉપર ૫-૩૧ ટકાનો ખર્ચો મળેલો, જે કે ૧૯૨૪-૨૫ના ૫-૮૫ ટકાના પ્રમાણમાં તો આ ઓછો જ ગણાય. ૧૯૨૬-૨૭ના વર્ષમાં ૮૭૧ લાખનો નફો અંદાજવામાં આવેલો પરંતુ હાયા દિસાખમાં જણાવ્યા મુજબ ૫૯૪ લાખનો નફો મળ્યો છે. આનું કારણ દેશમાં આવેલી રેલો, તેમજ ઝાતુની પ્રતિકૂળતા જણાવવામાં આવે છે. નવા વર્ષને માટેના એટલે કે ૧૯૨૭-૨૮ના અંદાજપત્રકમાં ૭૧૦ કરોડનો નફો ધારવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત રૂ. ૨૫ કરોડનું મુદીનું ખર્ચ એટલે કે નવી રેલ્વેઓ નાખવા માટે, આ ખરીદવાનું વગેરે ખર્ચ તો જુદું થશે. દિલ્લીમાં અત્યારે સરકારની માલેકીની તેમ જ કંપનીઓના વહીવટ નીચે ચાલતી રેલ્વેની લંબાઈ આશરે ૮૦ દગર માલક છે, જે બીજા દેશોના પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી છે. નવા વર્ષમાં લગભગ દગર માલકની રેલ્વે વ્યવહાર માટે ખુદી મૂકશે પરંતુ ૬૭ સુધી, ધરોપ તેમ જ અમેરિકાની જેમ, દેશને ખૂણે ખૂણે રેલ્વે પહોંચી ગઈ નથી જ તો પછી જુદી જુદી કંપનીઓ વચ્ચે દરીદાહની વાત તો ક્યાંથી જ હોય? અને જ્યાંસુધી રેલ્વેઓ ઓછામાં ઓછા ખર્ચે તેમ જ લેડોને વધુમાં વધુ કાપડો થાય તે સિદ્ધાંત પર નહિ ચલાવવામાં આવે ત્યાંસુધી દિલ્લી ખેતીવાડી અથવા દિલ્લી ગરીબ પ્રગળે તેમાંથી પ્રત્યક્ષ લાલ કાઢ જ ન મળે એમ માનવું જોઈએ. નવા વર્ષમાં સરકાર ખેતીવાડીના પ્રદેશો એટલે કે ગામડાંઓમાં પહોંચે રેલ્વે લઈ જવાનું જણાયું છે પરંતુ તે કામ ક્યારે હાથ ધરવામાં આવશે તેની તો કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. ૬૭ લાખના જ જાઓ રૂપિયાના ખર્ચે દિલ્લી

રેષતનું હિત વિચારવાની પોતાની ફરજ સમજે છે, અને તેને કેળવણીની તેમ જ બીજી સગવડો કરી આપી તેનું સ્થાન આગળ લાવવાની જરૂર સમજે છે. પરંતુ આ બધા માટે હિંદીઓએ પણ પોતાના જીવનનું ધોરણ બધી મુશ્કેલી ગણાતી પ્રગ્નઓનું એટલે પાશ્ચાત્ય ધોરણ સ્વીકારવું જોઈએ. અને તે બાબત આરોગ્ય, ગૃહવ્યવસ્થા વગેરેને લગતી તપાસ કરવા તેમ જ તેના માટે યોગ્ય ઉપાયો સૂચવવા નાતાલની સરકારને સત્તા આપવામાં આવી છે. સમાધાનની આ શરત હાલના સંજોગો પુરતી તો ઠીક છે કારણ કે સમાધાન થયાના થોડા વખત પહેલાં જ દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રગ્ન એમ જ કહેતી કે 'તેમને ગમે તેમ કરીને પણ હાંકી કાઢો.' આવા વાનાવરણમાં બ્યારે સરકાર એમ કહે કે હિંદીઓનું રક્ષણ કરવું તે પણ અમારી ફરજ છે ત્યારે આપણને એમ લાગે કે આ સમાધાન હૃદયપક્ષો ખતાવે છે, તે દાલિલ નથી. પણ અમને લાગે છે કે પાશ્ચાત્ય ધોરણ એટલે શું તે નક્કી થવું જોઈએ કારણ કે અત્યારે પણ આફ્રિકામાં કેટલાએ લોકો પાશ્ચાત્ય ઢબે તો રહે છે જ અને તે માટે જ તે ધોરણની વ્યાખ્યા ઓછસ યવાની જરૂર તો છે જ. ખાસી હૃદયપક્ષો તો કેટલે અંશે યથો છે તે તો નાતાલની સરકાર કેવા ઉપાયો લે છે તેના ઉપરથી જ જાણી શકાશે.

બીજી કક્ષમ જેઓ પાશ્ચાત્ય ધોરણ પ્રમાણે ત્યાં વસી ન શકતા હોય તેમણે શું કરવું તેને લગતી છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ત્યાંની સરકારે તેવા લોકોને આ સમાધાનમાં નક્કી થએલી 'એસીસ્ટેડ એમીગ્રેશન'ના યોજના ધરી છે. તે મુજબ જેમને પોતાને દેશ -હિંદુસ્તાન-અથવા તો જે દેશમાં પાશ્ચાત્ય રીત પ્રમાણે જીવનના ધોરણની જરૂર નથી ત્યાં તેમને સરકાર પોતાના ખર્ચે મોકલી આપે,

તે ઉપરાંત તેમને અમુક રકમ પણ આપે. પહેલાં જે સરકાર હિંદીઓને ફક્ત હાંકી કાઢવા માગતી હતી તેણે આ યોજના ધરી છે તેને પણ હૃદયપક્ષો કહી તો શકાય ને? વળી જેઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી ગયા પછી એમ લાગે કે તેઓ પાશ્ચાત્ય ધોરણ પ્રમાણે રહી શકે તેમ છે તો તેઓ સરકારને ત્રણ વર્ષમાં પોતે ત્યાં પાછા ફરવા માગે છે તેવી અરજી કરશે, તેમ જ પોતાને મળેલી રકમ તેમ જ સરકારે તેને આપેલું લાડું એ બધી રકમો પાછી આપશે, તો સરકાર તેમના વિષેની પોતાની ખાતરી થયે દાખલ થવા દેશે. પણ ત્રણ વર્ષમાં એ રીતે પાછા નહિ ફરનારો હક રહેશે નહિ.

ત્રીજી કક્ષમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી સરકારને એક પ્રતિનિધિ નીમવા બાબત છે. આ પ્રતિનિધિ બન્ને સરકારો વચ્ચે સમાધાન થયાની તેમ જ ટકાવી રાખવાની ખાતરી રૂપે નીમવામાં આવે છે તેમ જણાવવામાં આવે છે. આ પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને માટે હૃદયપક્ષો છે.

છેલ્લી કક્ષમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રમાણેનું સમાધાન થએલું હોવાથી દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર પોતે પસાર કરવા ધારેલા રેગ્યુલેશન, અલગ વસાહત તેમ જ નોંધણીના કાયદાના ખુરડા પાછા ખેંચી લે છે.

આ સમાધાન હિંદીઓને પુરેપુરો ન્યાય આપનાર નથી એમ તો કહેવું જોઈએ કારણ કે જેવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને કોઈ પણ જાતની અડચણ સિવાય આવવાની તેમ જ રહેવાની છુટ છે તેવી રીતે હિંદીઓ માટે આફ્રિકામાં હોવું જોઈએ. પરંતુ તે જાતે દેશોની સ્થિતિમાં તફાવત છે. હિંદુ તો હજી પોતે જ પરત્વે હોઈ ગુલામીમાં સળગ્યા કરે છે તો પછી પોતાનાં માણસો પરદેશમાં પુરેપુરી સ્વતંત્રતાથી રહે તેને માટે શી રીતે

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૩

ચૈત્ર ૧૯૮૩

અંક ૬

અમારો ચીનનો પ્રવાસ

ભારતવર્ષનો ચીનમાં પ્રથમ વિહાર

પેકિન વિશે તો ઘણી વાતો કહેવાય એવી છે પણ તે કહેવા કરતાં બીજી જગ્યાની વાતો કહીશ. પેકિનમાં શ્રી ગુરુદેવનાં ભાષણ સારૂ થયાં એટલે પછી યાત્રી જેવાથી દશ દિવસ આરામ લેવાનું કરાવ્યું, અને મોટા પ્રોગ્રામ અટકાવ્યો. ત્યાંથી પચીસ સાંજે પર વેસ્ટહિલ પર્વત પર આરામ લેવા શ્રી. ગુરુદેવ આડ્યા ગયા. અમે ત્રણ પેકિનનાં દેવાલયો જોવા માટે ફરવા લાગ્યા. એકેક દેવાલયનું વર્ણન કરતાં-ઓછામાં ઓછા બે દિવસ લાગે માટે તે વર્ણનની વાત છોડી દઉં છું. એ દશ દિવસ કંઈ પ્રોગ્રામ નહોતો તેથી પેકિન બહારનો પ્રદેશ જોવાનું નક્કી કર્યું. ભારતવર્ષમાંથી કશ્યપમાતંગે પહેલવહેલું પશ્ચિમ ચીનમાં હોનાન પ્રાંતમાં લોઘ્યાંગ નામનાં સ્થાનને પોતાનું સ્થાન બનાવ્યું. કશ્યપમાતંગ મોટા સિદ્ધ પુરુષ હતા અને આપણા સાહિત્યમાં તેમને માતંગમુનિ કહે છે. કશ્યપમાતંગ પહેલાં કાશ્મીરમાં રહેતા. કાશ્મીરને ચીની ભાષામાં કીપીન કહે છે. કશ્યપમાતંગને એક રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું, કે પોતે આહાર કરે છે અને બીજા આજુબાજુ ટળવળે છે છતાં પોતે જાગે છે. બીજે દિવસે એમણે વિચાર કર્યો કે આટઆટલી સાધના હું કરું છું છતાં આવું સ્વપ્ન કેમ આવ્યું! બીજી રાત્રે વળી પાછું સ્વપ્ન આવ્યું કે ને જે ધર્મસાધના-જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી છે તે બીજા અસાનીઓને આપતો નથી તે બૂખ્યાના આગળ અહાર લેવા જેવું ફરે છે. ત્યારે તેમણે પૂછ્યું : 'હે ભગવાન! હું શું કરું?' ઉત્તર મળ્યો : 'જે દેશમાં ધર્મની જરૂર છે ત્યાં જા અને ઉપદેશ કર.' કાશ્મીરમાં ચીનના મોટા વેપારીઓ આવેલા તેમની વાતચીતથી જાણી લીધું, કે ચીનમાં સભ્યતા છે, સંસ્કૃતિ છે, પણ પારમાધિક વાત નથી, આંતર બહુ જ શુષ્ક છે તેથી ત્યાં જઈ ઉપદેશ કરવાની ભગવાનની આજ્ઞા છે એમ માન્યું. પોતાની પાસે અનેક ગ્રંથ હતા તે થોડા થોડા વેપારીઓનાં પશુ ઉપર લાદીને પોતે દંડ લઈ પગ રસ્તે આડ્યા. એક વર્ષની મુસાફરી પછી પૂર્વ તુર્કસ્તાન છોડીને તેઓ જના હતા ત્યારે ચીનના રાજાને સ્વપ્ન આવ્યું, કે સોનાતી કાંતિવાળો અને સૂર્ય જેવી જ્યોતિર્વાળો

અનેક જગ્યાઓ ત્યાં આવે જાય છે, એવું એ એક મોટું પવિત્ર તીર્થ છે. એ સ્થાને બધી સુધાઓમાંથી ખાદાર આવી સમસ્ત સં-વાસીઓનો સત્કાર કર્યો. આ સ્થળે ઘણું મૂલ્યવાન પુસ્તકો અને ચિત્રોનો સંગ્રહ હતો.

પેઇમાસુ

ત્યાંથી પેઇમાસુ ગયા. ત્યાંના મુખ્ય પુરાલિતે તો તીર્થયાત્રાએ ગયા હતા, પણ ખીજા પુરાલિત પણ મહાન વિદ્વાન હતા. વળી ખીજા ઘણા પંડિત અને વિદ્યાર્થીઓ હતા. અમે ભારતવર્ષથી આવેલા છીએ એ ખબર એ સૌકો પહેલાંથી જાણવા પામેલા તેથી બધી ચાંચીઓ થાળામાં ભેગી કરીને લાંબા અને કઠું, કે આ મંદિર આપના ભારતવર્ષના સાધુઓએ કરેલા છે-તે આપના જ મંદિર છે. ૧૯૦૦ વર્ષ સુધી આપના પૂર્વ પુરુષોએ આપેલા ભાર અમે વહન કર્યો! હવે તે લેશો કે નહિ? જે જ્ઞાનાત્મિ આપે ચેતઓ તે આજ સુધી અમે ચલાવ્યો. હવે કેમાં સુધી ચલાવીએ? ફેમાં છે. અમારામાં તે શક્તિ? આપના પૂર્વ પુરુષોમાંથી કેટલાય ઉત્સાહી વિદ્વાનો અને યુરંગોએ આવી આ કાર્યને પ્રચાર કર્યો હતો. હવે તે ઉત્સાહ કયાં ગયો? હું એમને સમજતી ન શક્યો, કે અમારા દેશમાં હાલ વિદ્યા નથી અને યુરંગો વૃદ્ધ થઈને જ જન્મે છે! પ્રકૃતિનો નિયમ એ છે, કે પહેલાં કળા પછી કૃષ્ણ, પછી દેશ અને છેવટે ખીજા થાય પણ અમારે ત્યાં તો હાલ મુકુવ પહેલાં જ ખીજા જન્મે છે. મને વિચાર આવ્યો કે આ લોકની આપણા ભારતવર્ષ માટેની વ્યાકુળતા અમારા ઝંઘા, ઉપયોગિતાવાદી દેશમાં કેવી રીતે સમજતી શકીશ? અમે સાથે નારના માટે થોડું બાયું બાંધી ગયા હતા તે તેમણે જોયું. તે અમારા ભારતવર્ષનું ખાલ નહોતું પણ લોચેગના અંતિચિત્રદમાંથી જે કંઈ મળ્યું હતું તે હતું. એમાં ચીનની પાંઉરોટી હતી, તેની ગંધ જૂના પારસેપ જેવી હતી. ચીનની પાંઉરોટી ખાતાં ખાતાં એમ થતું, કે અમારી શિરાઓનો બધોય મેલ ધોવાઈ જશે! આ બધા દિવસ અનાહાર જેવા ગયા હતા પણ તે દિવસે થોડું ખાવાનું લાગ્ય-પ્રાપ્ત થયું હતું. પુરાલિતે અમારું ભાયાનું પોટલું જોઈને પૂછ્યું: 'આ શું?' અમે કહ્યું: 'થોડું ભાયું છે.' તેણે ટકોર કરી કહ્યું: 'આપના પૂર્વ પુરુષ-કસ્યપ ભાયાનું પોટલું લઈને આવ્યા હતાં? અમે આપનું આતિથ્ય કરી શકીશું એવી શું આપને શ્રદ્ધા નથી?' અમે લંબાં પાંખ્યા; અમારા મનની વ્યથા તે સમજી ગયા અને તેમને ક્યાં આવી. તેથી તેમણે ગામવાસી લગભર સૌકો જે આવેલા તેમને કહ્યું, કે આ ભારતવર્ષની આત્ર્યા છે તે પ્રસાદ લાંબા છે, તે તમે વહેંચી ખાઓ અને તમારા ઘરમાં જે હોય તે લાવીને તેમને આપો: તેઓએ એ 'પ્રસાદ' ચણા ચણા નેટલો વહેંચી લીધો. પછી થોડાં પોંકાં દેશ, મધ, ઉંખી જતના તલ, શેકેલા ખેટાટા અને બાંટી આપ્યા. તે વખતે ગરીબનું ભોજન મેળવીને થોડો આદાર કરવા લાંબાંશાળી થયા. ખેટાટા મધ સાથે ખાવાથી કેવા સરસ લાગે તે જોયું. શેકેલાં શકરીયાં પણ ખૂબ ખાધાં. ભોજનસામગ્રી આવી એટલે અમને કસ્યપમાતંગના ઓરડામાં લઈ ગયા, અને કહ્યું કે ૧૯૦૦ વર્ષ સુધી આ ઓરડામાં કોઈએ ભોજન લીધું નથી. આપ કસ્યપમાતંગ સ મે બેઠા છો એમ એમને પ્રશ્ન માતીને ખાંચો. ત્યાં જમવા બેઠા એટલે ચારમો વર્ષ સુધી ભારતવર્ષના જે સાધુઓ ગમેલા તે જાણે પાસે બેઠા હોય એમ લાગ્યું. જે કંઈ વસ્તુની

અમારે જરૂર હતી તે બધી બહુ વિનયથી સંન્યાસીઓએ આપી, પણ કહ્યું કે અમને છોડીને જશો નહિ, અમે સમજાવ્યું કે અમે બહુ વર્ષ આજસમાં રહ્યા પણ હવે આવવા માંડ્યું છે એટલે બહુ લોકો આવશે, છતાં ગુરુભાવે આપને ઉપદેશ દેવાનું સામર્થ્ય અમારામાં રહ્યું નથી.

લોજનની લાજગડ

ત્યાંથી પછી લોજાંગ શેરને ફરીથી પૂર્વના અતિથિગૃહમાં ગયા. સાત દિવસ સુધી કંઈ લોજન મળ્યું ન હતું. માત્ર ખાંડ અને દૂધ વિનાની રહ્યા મળતી. એ સ્થળે પૂછ્યું કે અહીં લાન મળશે? ઉત્તર મળ્યો, કે ઉત્તર લાગમાં લાન નથી પણ દક્ષિણ લાગમાં ખૂબ છે, કેવળ ભાત જ છે. આ તો વળી વધારે અંદરનો લાગ એટલે ભાત મળે જ નહિ કંઈક અવરધાવધળે ચોળ્યા ચૂનાયા તે વખતે પરમ આનંદ થયો, કે ‘આજે લાન મળ્યો.’ બે માસના વ્યાધિ પછી બાળકને ભાત મળે અને તેને જેવો આનંદ થાય તેવો આનંદ અમને થયો. ચીનમાં લોજન વખતે ભાત પીરસે તે પાત્રમાં ઢાંકીને પીરસે, તે ઢાંકણું ઉઘાડીને જમવાનું હોય છે. દરેક ચીન માટે બુદ્ધ પાત્ર હોય છે. અતુલવધી અમે જાણ્યું કે અમુક ગતના પાત્રમાં અમુક ચીજ હોય. ભાતનું પાત્ર ઢાંકણું હતું પણ બીજી ચીજો કશીયી તે અપાયા હતી. ભાતના પાત્રમાં જોયું તો ભાતનું માત્ર ઓસામણ જ હતું. અમે તેનું કારણ પૂછ્યું તો માત્રમ પડ્યું કે પૈસાદાર વર્ગ ભાતનો સાર-સવ ખાય છે અને કુંચા તો નોકરો જ ખાય છે. અમે પૂછ્યું કે કુંચા છે કે નહિ? હોય તો તે લાવો. રસોડામાં તપાસ કરતી તો તે નોકરો ખાધ ગયેલા, તેથી અમે પછી ઓસામણ પીધું. તો પણ ભાતની ગંધથી સંતોષ માન્યો, કે ભારતવર્ષના ભાતની ગંધ તો છે. ધરમાં જઈને શ્રી નંદલાલ બસુએ કહ્યું, કે શકરીયાં માગશું તો પે આ લોકો કંઈ આપવાના નથી. જો શકરીયાં મળે તો યજ્ઞભોજીમાંથી કોઈ ન જાણે એમ છુપી રીતે શેડીને ખાઈએ. પણ શકરીયાંનું ચીની નામ અમે કોઈ જાણના નહિ, તેથી શી રીતે મંગાવવાં તે પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. શ્રી નંદલાલ બસુએ કહ્યું કે હું ચિત્ર દોરી આપું છું. પછી પોંછી લઈને શકરીયાંનું ચિત્ર કલાકૃત્ય અને અભિનયથી દીવાસળી સળગાવી દેવતાથી શેડીને, ફેશીને ખવાય છે એમ નોકરને સમજાવ્યું. ચાકરે ગંભીર ભાવે સમજ્યો છું એમ કહ્યું અને ગયો. અત્યાર સુધી દુલાપિયા પ્રો. લી જેરલાનર હતા તે ચોડી વારે આવી પહોંચ્યા. તેમણે પૂછ્યું: ‘આપે શું કર્યું છે?’ અમે કહ્યું: ‘અમે કંઈ કર્યું નથી’ પછી ચાકરને બોલાવ્યો તો ચાકર ટોપડી ભરી પોચી સરોશાં કેળાં અક્ષિમાં શેડીને લાવ્યો હતો. પ્રો. લીએ નોકરને પૂછ્યું: ‘તે ફેરી રીતે બાણ્યું?’ તેણે કહ્યું: ‘ચિત્રથી.’ પ્રો. લીએ ચિત્ર બેઠું કહ્યું, કે આ તો સરોશાં કેળું છે. ખગરમાં કેળાં લેવા ગયો ત્યારે નોકરને દુકાનદારોએ પૂછ્યું: ‘સરોશાં કેળાં ફેરે માટે જોઈએ?’ તેણે કહ્યું: ‘હિન્દુસ્તાનથી આવેલા છે તેમને માટે.’ એક સ્થળેથી એવાં કેળાં મળે નહિ તેથી દરેક ઘોડી જગજગ ઉપરાતીને ૨૦-૨૫ કેળાં આણીને શેડીને લાવેલા. શ્રી નંદલાલ બસુને ચિત્રકળાનો ગર્વ હતો; પણ ત્યારે તેમણે જોયું, કે તેમના શકરીયાંના ચિત્ર પાછી ચાકરને સરોશાં કેળું સમજાયું ત્યારે તેમનું મોં પડી ગયું! પછી પ્રો. લીએ નોકરને કહ્યું કે શકરીયાં જેમણે હીએ. અર્થાં કલાકૃતમાં શકરીયાં આપ્યાં. આક દિવસ પછી આટલું ખાવા પામ્યા.

કોઈદ્રેગ

ત્યાંથી કોઈદ્રેગ ગયા. કોઈદ્રેગમાં પ્રકાશ પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય અને એક પ્રાચીન દેવાલય છે. એ વિશ્વવિદ્યાલયમાં અમારે ભપલુ આપવાનું હતું. અમે ત્યાં તે વિશ્વવિદ્યાલયના અતિથિ તરીકે ગયેલા. ત્યાંના ગવર્નર મોટા સૈન્ય સાથે અમને મળવા આવ્યા. એ ગવર્નરનો અતિથિ થવાને બદલે વિશ્વવિદ્યાલયના અતિથિ થયા. તેથી તેમને બહુ દુઃખ થયું, તો પણ બહુ સમ્મતાથી અમારું સન્માન કર્યું.

ધર્મચુરુ

હવે ત્યાંના મંદિરના ધર્મચુરુ પંચાની વાત કરું છું. તે ૮૨ વર્ષના હતા છતાં તેમનું શરીર બહુ સ્વચ્છ અને દીર્ઘાકાર હતું. સાંભળ્યું છે કે તે વિદ્યાના મહાસાગર જેવા છે. અમો જ્યારે ત્યાં ગયા ત્યારે તેમનું ટેળવ પુસ્તકોથી ભરેલું હતું. અમે પૂછ્યું: 'આટલી વૃદ્ધ વયે પણ આપ શા માટે અભ્યાસ કરો છો?' તેમણે કહ્યું: 'મારી યોગ્યતા છે તેના કરતાં લોકો મારે માટે વધારે શ્રદ્ધા રાખે છે. એ ઋણ વાળવા માટે બને તેટલો પ્રયત્ન કરું છું, લોકોની શ્રદ્ધાને બરાબર યોગ્ય તો નહિ જ થવાય, પણ બને તેટલો વધારે યોગ્ય થાઉં તેવો પ્રયત્ન કરું છું.' તેમના પુસ્તકાલયમાં ૫૦૬૦ ભારતવર્ષના અનુવાદ કરેલા ગ્રંથો છે. અને તેઓને દરેક ગ્રંથોનો ધણો જ સારો પરિચય છે. એ કેટલાંય દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસથી તેમણે સમૃદ્ધ જોટલું ગંભીર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. અમને જોઇને પિતા બાળક પર હાથ ફેરવે તેમ અમારી પર હાથ ફેરવવા લાગ્યા, અને કહ્યું: 'આપ બહુ મોટા આવ્યા. ભારતવર્ષમાં આવવાની મારી બહુ ઇચ્છા હતી પણ હવે હું વૃદ્ધ અને અશક્ત છું. શક્તિ હતી ત્યારે આપ આવ્યા હોત તો આપની સાથે હું ભારતવર્ષમાં આવત. તે વખતે મને રસ્તાની ખબર ન હતી. જ્ઞાનના ધણા રસ્તા જોયા છે પણ પૃથ્વીના રસ્તા નથી જોયા. હમણાં તો આ ઘરથી પેઢે ઘર જતાં પણ રસ્તો ભૂલું છું. મને હજી પણ એવી ઇચ્છા થાય છે, કે જાણે ભારતવર્ષનાં તીર્થ મંદિરોની યાત્રા કરી ને જીવનનાં શેષ પૂર્ણ કરું. આપના દેશમાં કેટલાયે દેવાલયોના પંચિતો તીર્થચુરુ (પંડ્યા)ઓ બ્રાહ્મણો છે તેઓમાંના એકના પણ ચરણ આગળ બેસી જીવનમાં જે શિક્ષણ અપૂર્ણ છે તે બહુ પૂર્ણ કરું અને તેમની સેવા કરીને ધન્ય થાઉં.' એમણે એમ કરીને જે ગૌરવ ભારતવર્ષને આપ્યું તેનો અનુભવ કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ હાલની ભારતની દીનદશાને છુપાવતું પણ યોગ્ય લાગ્યું નહિ. આવા સંધુ જ્ઞાની પાસે કાંઈ સત્ય છુપાવાય છે? મેં કહ્યું: 'ભારતની એવી દશા હાલ રહી નથી. આજે એક પણ ધર્મચુરુ એવો નથી કે જે આપને ઉપદેશ આપી શકે. પહેલાં તો આપને મંદિરમાં પરધર્મો પરદેશીને પ્રવેશનો અધિકાર નથી એમ કહી પ્રવેશ જ ન કરવા દે. આમ ન કરે તો તેમની આજ્ઞા જન્ય એમ છે કારણ કે વિચારનો જેટલો અમાર તરફથી આચારની પ્રખ્યાતતા હોય છે. જ્ઞાન જેટલું આજું તેટલો આડંબર વધારે. તેથી અમારામાં એવું કોઈનું સામર્થ્ય નથી, કે આપને ઉપદેશ આપે!' આ સાંભળીને એ વૃદ્ધ જન હસ્યા અને કહ્યું: 'મને બહુ આનંદ થયો.' અમે પૂછ્યું: 'આમ કેમ' બોલો છો? શાથી બહુ આનંદ થયો?' તેમણે હસીને કહ્યું: 'ભારતવર્ષમાં રહેને વિનયનો લોપ થયો હોય એવી બીક હતી પણ આપની વાત સાંભળી હજી પણ વિનય છે એ જાણી આનંદ થયો. આ વિદ્યાલયમાં ભારતવર્ષના ૫૦૬૦ ગ્રંથોમાં ગંભીર વાણી છે અને અદ્યતન જ્ઞાન

ભરેલું છે. ભારતવર્ષમાં જ્ઞાનનાં આભાવ નથી એ નિઃસંશય છે પણ મને ભય હતો કે રંગેને વિનય નહોતો! પહેલાં તો તેણે વિનય હતો તે અન્યથા ઉપરથી જણાય છે પણ ભારતવર્ષની વર્નમાન દુર્દશામાં પણ જ્ઞાન તો રહેલું જ છે; પણ રંગેને વિનય ન રહ્યો હોય એવો ભય હતો, પણ આજ પણ વિનય છે એ જોઇને એમ કાંઈ છે, કે ભગવાનની કૃપા ભારતવર્ષ ઉપર કાયમ છે.' અમે કહ્યું: 'બાપાં! આ સત્ય વાત છે, વિનય નથી.' તેમણે કહ્યું 'ભારતવર્ષમાં જ્ઞાન અને વિનય બન્ને છે અને તેથી પણ વધારે સત્ય છે.' આ સાંભળીને અમે મનમાં ને મનમાં અશ્રુપાન કર્યો. તેમણે કહ્યું: 'ભારતમાં તો હું જઈ રાહ એમ નથી પણ જે ધર્મગુરુ છે તેને નમસ્કાર કરી કહેજો, કે આપના ચરણ કમળે ભક્તવાની ઇચ્છા હતી પણ અવાય એમ નથી. પ્રત્યેક મંદિરનાં ધર્મગુરુને કહેજો કે તેમના દેવાલયનાં બારણાં ખુલ્લાં રાખ કે જેથી સંકટો દેશપરદેશના વિદ્યાર્થીઓ આવે અને જ્ઞાન મેળવે.' અમે કમ્પિત હૃદયે પાછા ફર્યા કારણ કે તેઓ જો આવે તો જ્ઞાન પણ શું આપતું એ અમને સૂઝતું ન હતું. જે આશાથી તે લોકો આવવા માગે છે તે આશા પૂરી કરવાની ભારતવર્ષની સાધના પણ ક્યાં રહી છે ?

બાણુ ક્ષિતિમાહન સેન

કવિત્રીનું સાહિત્યજીવન

માન્ય પ્રમુખત્રી અને સજ્જનો,

ગીતાનું વચન છે: યો વચ્છદ્વઃ સ યથ સ । જેની શ્રદ્ધા તેણે માણસ. જેની શ્રદ્ધા તેવું જીવન. તો કવિના જીવન સર્વથી તો આ સૂત્ર વધારે સાચું ગણાય. કારણ કે કવિની શ્રદ્ધા એ જ એમના કાવ્યની-કવિજીવનની ખરી પ્રેરણા છે.

સદ્ગત ગોવર્ધનરામભાઈએ 'દયારામનો અક્ષરદેહ' લખ્યો. તેમાં દયારામની કિલ્લસુરી શી છે તે ચર્ચા છે. કિલ્લસુરી એટલે શુષ્ક કેવળ તર્કવીજ્ઞા જ નહિ પણ જગત સંબંધી શુદ્ધહૃદયે-કહો કે આપણા સકલ એવને કરેલું દર્શન. અને જેવું દર્શન તેવું કવન. દર્શન ઉપરથી જ આદર્શ કે ધ્યેય પણ ઘડાય છે. દર્શનના હૃદયમાં પડેલા સંસ્કારથી તે ધ્યેયપ્રાપ્તિ તરફ પ્રેરતું જે આત્મજ્ઞ પ્રકટ થાય છે તેને હું શ્રદ્ધા કહું છું.

આપણા કવિ, કવિ-કિલ્લસુરને માને છે. આપણા કવિની કિલ્લસુરી કઈ? શ્રદ્ધા કઈ?

આ પ્રશ્નો જવાબ આપવો માટે અધરો નથી કારણ કે કવિએ પોતે તેનો જવાબ આપેલો છે. જેમ સદ્ગત નર્મદાશંકર કવિએ પોતાની શ્રદ્ધા પ્રગટ કરવાને પોતાનો મુદ્રાલેખ રાખેલો હતો, પ્રેમશૌર્ય, તેમ આપણા કવિએ પણ પોતાની શ્રદ્ધા જ પોતાના તખલ્લુસમાં પ્રગટ કરી છે. પ્રેમમંકિત એ તેમનું તખલ્લુસ છે અને તેમની મન્દમાત્રા પણ એ જ નામથી

* કવિશ્રી નંદાલાલના જન્મ સુવર્ણ મહોત્સવને માટે લખેલો લેખ. સમય ઓછો હોવાથી

ઓળખાય છે. કવિની પ્રેમબાંધિત વિશેની પર્વાશ્રાવ્યતા કરવાથી તેમના સાહિત્યજીવનની મુખ્ય પ્રેરણા આપણે યાદગર સંમત શકીશું.

પ્રેમ અનેક સ્વરૂપે જગતમાં પ્રગટ થાય છે. જોઈએ કવિ જ શું કહે છે એ વિશે:—
પણ તે પહેલાં એક વાતનો ખુલાસો કરી લઉં. આવી જ્યંતીનું એક અંગ કવિના જ કોઈ સારા કાવ્યનું પદન હોવું જોઈએ. તે થઈ શક્યું નથી પણ તેની ખોટ પૂરવા માટે મેં કવિનાં કાવ્યોમાંથી અને તેટલાં લાંબાં અવતરણો લીધાં છે. લાંબાં અવતરણોનો આ ખુલાસો છે.—હવે કવિ પોતે શું કહે છે તે જોઈએ:—

પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ.

માત પ્રેમ, તાત પ્રેમ, પુત્ર પ્રેમ, પુત્રી પ્રેમ;

દંપતીના દેવ પ્રેમ, પ્રેમ છે સંસાર સાર:

પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ.

પ્રેમનાં આવાં અનેક પ્રગટ સ્વરૂપો છે, પણ કાવ્યે અને કાવ્યશાસ્ત્રે બન્નેએ જેને રસદષ્ટિએ અદ્વિતીય પ્રેમ કહ્યો છે, તે તો દંપતીપ્રેમ જ છે. શૃંગાર એ જ આદિ રસ છે. માટે જ સંસારવિરક્ત હેમચન્દ્રસૂરિને પણ કાવ્યાનુશાસનમાં શૃંગારનાં દષ્ટાન્તો જ લેવાં પડ્યાં છે. અને એ દષ્ટિથી કવિની પ્રેમભીમાંસા શરૂ કરવી સગવડવાળી પણ છે.

કવિનું દાંપત્યપ્રેમ સંબંધી સાહિત્ય અત્યંત વિપુલ છે. વસંતોત્સવ પ્રેમકાવ્ય છે. ઇન્દુનો પ્રસિદ્ધ અંક તો લગ્ન જ છે. પ્રેમકુંજ, જ્યાં અને જ્યાં, ઉપા એ સર્વ એ જ રસનાં કાવ્યો છે. કોઈને યશો આટલું બધું પ્રેમ ઉપર સાહિત્ય શું? શું જગતમાં પ્રેમ સિવાય કશું છે જ નહિ? કવિને પોતાને આ પ્રશ્નની આશંકા થઈ છે. પ્રેમકુંજની પ્રસ્તાવનામાં કવિ પૂછે છે: “કોઈ વિચારક-કોઈ ઉપદાસક ફરી પોતાં પ્રશ્ન પૂછશે કે વળી વળીને આ પ્રેમધેલાંએની જ કથાની કથની?” કવિ તેનો જવાબ આપે છે કે સંસારનો તો શું, પણ મમરત સૃજનનો મહાપ્રશ્ન, ઊંડી પર્વેપણાનું મહાતત્ત્વ પ્રેમ જ છે. એ તો પરમ પ્રેમની વાત થઈ પણ વ્યાવહારિક દષ્ટિએ સમાજનું એકમ વ્યક્તિ નહિ પણ કુટુંબ છે અને કુટુંબને એક કેરનાર પ્રેમ જ છે. સમાજને સુધારવો હોય તો કુટુંબ સુધારવું જોઈએ અને કુટુંબ સુધારવા કુટુંબપ્રેમની ભાવના સુધારવી જોઈએ. અને અત્યારના આપણા સમાજમાં અધમમાં અધમ દશાએ શું કુટુંબ પહોંચેલું નથી લાગતું. આર્યભાવનાનું એક વિશિષ્ટત્વ કુટુંબભાવના છે પણ એ જ ભાવના શું અધમ બનતી નથી જતી. સદ્ગત ગોવર્ધનરાએ આપણા સમાજની એ જ ચિકિત્સા કરી છે. કવિ પણ એ જ કહે છે. આજનાં આપણાં લગ્ન વિશે, ઘરનાં વિરોધથી ઇછેડાયેલી કાનિન કહે છે:

આલકના જન્મ જોયા, ઉછેર દીકા.

બટકના બ્રહ્મચારી કરીએ.

ને બ્રહ્મચારીને બાળી મૂકીએ

લગ્નનામી અખંડ અગ્નિચિતામાં.

બધું નિરર્થક ને નિર્દય નથી તે ?

આવી સ્થિતિ આપણા સમાજની છે. સમાજ સર્વ સ્વાભાવિક રીતે લગ્નશુદ્ધિ માગે જ છે અને માટે જ કવિનાં કાવ્યો સમાજમાં અને ખાસ કરી લગ્ન સંબંધી કૌતુકવાળાં સુવાન વાંચકોમાં આટલાં લોકપ્રિય છે.

કવિ લખે માણસ માટે એક સ્વાભાવિક રોગ ગણે છે. માણસને જેમ પોતાના વિકાસને માટે અંતરમાંથી, હિંદીથી અપૂર્ણતા પૂરવા તાલાવેલી થાય છે, તેમ લખે માટે પણ હિંદીથી અદ્યમ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. મન્દાકીનીનું રૂપ ક્યારેલી કુમારિકા કહે છે:

એ વૈજયંતી માળ મહી મુજ

દેહ છપાવી છપાતી રહું:

કહે જગ: 'જાવ છપાવ કુમારી !'

એ વિનંતી જગ કર્યાં હું કહું ?

x x x

હૈયાની લક્ષ્મીની કાને વખાવું ?

દેહલતા રોગિયું કાને કરે ?

કાને સખિ ! વરમાળ ધરાવું હું ?

કાને પૂનવું મુખમાંની હરે ?

ગેતનું કિરણ નયને સમે

સખશે મનની આશ શું મનમો ?

રૂપ દીધું, રસ દીધ, રસિક ન દીધ,

વિધિ ! તુજ શી કૃતતા ? વિધો

દેહ અને દેહીના વિકાસમાં ક્રમપ્રાપ્ત કુટુંબ અને લક્ષ્મી ઇચ્છા કે કાન્તિ, જેને આ ઇચ્છા દમવી પડે છે તે તેને ઓળખે છે.

એકલાં તો આંધુ આવી જાય છે:

ઘડીલું ઘડીલું લાગે છે વગડા જેવું.

x x x

છવ આખો તો જાણે મહારે

'કુટુંબ' 'કુટુંબ' જલ્દે છે.

x x x

કોઇ સ્વમજાતવશો-સ્વમજાતવશો મહને

કે અન્તરની ઓછપો કર્યાંથી ઉતરે છે ?

ઇન્દુકુમાર

માટે જ કવિનાં પાત્રા પરણવા સંબંધી ખોટી શરમ કે લજ્જા રાખતાં નથી. પ્રેમાનન્દનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં દમવંતી વ્યંગ્યથી માતાને પોતાની ઇચ્છા સમજાવે છે અને સુભદ્રા તો અર્જુનને દરબુ કરવા પ્રેરે છે-પ્રેમાનન્દના સુભદ્રાદરબુમાં સુભદ્રા અર્જુનનું દરબુ કરે છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાય-તેમ કવિનાં સ્ત્રીપાત્રો પણ પોતાની ઇચ્છા શરમાવા વિના વ્યક્ત કરે છે.

પ્રમદા: લમ લેશો કે કૌમારવ્રત ?

કાન્તિ: અમસ્તાં આજ મા ચ્હડાવ, લાલી !

કુમારાને તો કરમાવાતું,

પછી હોય શું પુરુષ

કે શું સુન્દરીની વેલ.

લગ્ન પ્રાણવિકાસનું મત છે,

સ્વર્ગપન્થનું પગથીયું છે.

માનવ બાલનો ધર્મ્ય આર્ગ છે.

પરણું તે તો પ્રભુતામાં પગલાં માંડ્યાં.

અને ઉપા તો માળાપને છેતરીને મનગમતા વરને વરે છે! પણ સંસારમાં એમ સર્વ કરી શકતું નથી. દરેક ઉપાને પોતાનો મનગમતો વર નથી મળી શકતો. જગતના કુલાશ્રમેમાં સ્નેહી અને સગાંનો દૈત યાય છે—અને તેવાં અનેક પ્રકારના પ્રસંગોમાંથી નવલકથાકારો ભાત ભાતનાં પ્રસંગો ઉપગમી કાઢે છે અને સ્થૂલ પ્રેમ એક તરફ, સૂક્ષ્મ પ્રેમ બીજા તરફ અથવા એક સાથે અનેક તરફ પ્રેમ હોવાના મિથ્ય કવિ આ સર્વને માટે એક જ આદર્શ ધરે છે.

કાન્તિ: ને સ્નેહલગ્નનાં સમણાં ચે ન હોય તો

દેવ: તો સરસ્વતીએ કૌમારદીક્ષા સ્વીકારી

ને નારદજીએ બ્રહ્મચર્ય ને જોગ લીધાં

કંઠ: કંઠ એમ કૌમારને સેવશે, કુમારી

પણ લગ્નનો આદર્શ તો:

પતિએ પત્નીપ્રત લેવું,

ને પત્નીએ પતિપ્રત લેવું:

એવી પરસ્પરની પુણ્ય પ્રતિજ્ઞા તે લગ્ન

લગ્નના આ આદર્શમાં સ્થૂલ શરીર સંબંધને શું સ્થાન છે? કવિ કેવળ ગગન-વિહારી ભાવનાના કવિ ગણાય છે પણ તેઓ આ વિકટ પ્રશ્નભૂલી ગયા નથી. આ દિવ્ય ગણુતા સંબંધમાં સ્થૂલ શરીર સંબંધ છે અને તેનો અર્થ શોધ કરવો? તેને દિવ્ય પ્રેમની સાથે શો સંબંધ અને તેની પ્રાંછે તેનું શું સ્થાન? લગ્નપ્રેમમાં તેનો અંશ છે તે તો પ્રથમ સ્વીકારવું જોઈએ. પ્રેમના પોતાના આદર્શમાં નહીં ઉડ્યા કરતો ઉપાનો વડલલ ન્યારે નિરાશાજન્ય ચિંતનમાં પડે છે ત્યારે તે આ અંશ સ્વીકારે છે.

હવાકુમારીનું કૌમાર કોઈ અલગવશે? એ નિર્દોષતા, એ સ્વપરપતિતે ન થયેલ કુમારીત્વની કુમાર કોઈ હરમાવશે?.....એ અલગવશે અને લોલસાંઘતી, એ હરમાવશે અને લલુતા ઘતી... ..તે સહુ હું ભૂલી ગયા. કોઈકને રાક્ષસ કહો, કોઈકને રાવણ કહો, પણ મદારા ઉરની લંકામાં રાવણ જીવતો ઘતો તેને મેં નીરખ્યો નહીં, તેમજ નીરખ્યો નહીં.

અશરીર પ્રેમના આદર્શના જ્યાં ન્યન્ત નમદકમાં આપાત વધારે સ્ટુટ કરી છે.

શવતી: શું થઈ છે? શાજન?

કાશીરાજ: દેહ છે દેહનો ભૂખ્યો

આત્મા છે આત્માનો તરસ્યો

જ્યાં જ્યાં જાય છે જ્યાં જ્યાં જાય છે

જ્યાં જ્યાં જાય છે જ્યાં જ્યાં જાય છે

ત્યારે આ રમૂજ અને અપવિત્ર મનાતી દેહની વાસનાને દિવ્ય ગણાતા પ્રેમ સાથે સંબંધ જ શી રીતે ધરી શકે ? કવિ આનો ઉત્તર કાન્તિકારા આપે છે :

સંસાર સકલ મૂર્તિપૂજક છે,

ને હું, ય મૂર્તિ મારું છે.

મહારા માનસવાસી સ્વામીની.

૬૮૬૩માર

જાણે આનું જ ભાષ્ય ઉપામાં છે.

“પ્રમુખે મનુષ્યને જોયત દીધાં ત્વદારથી ત્હેને મૂર્તિપૂજક કીધો. પૃથ્વીવાસીઓ સહુ માત્ર ચેતન ન્યેત નથી કે દિવ્ય ચમુચનતાં નથી. સામાન્યતા માનવી સ્વપચેતન હમયનો ઉપાસક હોય તો ત્હેના આત્મ પાર્થવિક સંગરચનું જ તે શિક્ષણ ને પ્રતિકરણ છે. પ્રતિતા પટ ઉપર તેજગયાના રંગ પૂરી અક્ષાંડનું મહાકાવ્ય મૂર્તિ અક્ષરો વડે લખ્યું ત્વદારથી મનુષ્યમાં મૂર્તિપૂજન જન્મી, ને મનુષ્ય મૂર્તિપૂજક બન્યો. ન્યાંડાં સુધી ભાવપ્રદર્શન માટે રાખેલાં આચરણ છે, ને રાખેલાં આવાના દર્શન કાળે વર્ણમૂર્તિઓ આવરણ છે, ત્યાં સુધી મનુષ્ય મૂર્તિપૂજક રહેશે.

ઈન્દ્રિયો દેહ કાળે નથી વાંછતી, તેમ દેહ માત્રને યે નથી વાંછતી. ચિદુત્કર્મજની પાંખડીઓ સરખી પ્રગટતી ને પ્રમસ્તી પ્રિયજનની ઈન્દ્રિયો પ્રિયતમ આસપાસ હડતી ચેતન વીજળીને વાંઝે છે. રિવતમનાં વસ્ત્રાવકારની લાલસા રહે છે, તેમ પ્રિયતમના દેહની યે વાંછના છે. પણ વસ્ત્રાવકાર સાથે તે વસ્ત્રવાસી દેહની, તેમ દેહ સંગાથે તે દેહવાસી દેહીની યે પરમ વાંછના પ્રિયચેતનને લેય છે.” અર્થાત્ દેહની વાંછના તે દેહમાં રહેલા આત્મા તરફના આકર્ષણનું મૂર્ત રૂપ છે.

અને આમ કરવામાં જગતની યોજનામાં કંઈકે હેતુ રહેલો છે. આ યોજનાથી જ પત્નીમાંથી માતા મહેરે છે અને બાળકોને ઉછેરે છે. માતા પણ પત્નીનું જ મહિમાવાળું સ્વરૂપ છે.

કાન્તિ:— ક્ષમાં કરજે! ગુરુતાર્ક !

માતૃભાવને માટે તો કોઈ કહે છે

પશુતાના ખેલનધી પશુઓનો પ્રસવ.

દેવ:—

પશુઓનાં પશુ જન્મે,

ને મનુષ્યોનાં મનુષ્ય, કુમારી !

અક્ષાંડમાં લખ્યકર્મી સરજનહારી કો હોય

તો તે જનની કે જગજનનની.

શરીર સમર્પી શરીર ધડે,

આત્મા સમર્પી આત્મા સરજે,

હૈયાનાં અમૃત ઠાલવી ઠાલવી

અમરોને ઉછેરમાં ઉછેરે,

એ મહાતુલાવ માતાની ચોટપ.

દેહનાં કે દેહીનાં સૌન્દર્યસામર્થ્ય

કેવળ નિજના ઉપલોગાર્યે નથી,

માનવ વેલતા ફૂલને શોભત કાઢે છે,

એ ઉદારચરિત માતૃલવનનો સદ્બોધ.

પ્રતમાનને તીરે ઉલી લવિષ્ય રચતી

કવિશ્રીનું સાહિત્યજીવન

મન્યન્તરેને સાંકળતી-માતાઓ
સૃષ્ટિવિકાસની સહાયક મહાદેવીઓ છે.
પૂજ્ય છે, પવિત્ર છે, પાવનકારિણી છે,
સૃષ્ટા સરિખડી વન્દનીય છે,.....

ઇન્દુકુમાર

અને બાકક:-

પ્રભુવિહોણા જનકુલમાં
બાલક પ્રભુના પેગમ્બર છે,
જડ જેવાં પૃથ્વીને પાટલે
બાલક ચેતનના ફૂવારા છે:
જલસર નવરપાની વાદળીઓ છે:
મનુકુલના ભાગિ ભંડાર છે:
આશા છે, ઉત્સાહ છે, ઉન્નતિ છે.
બાલકોનો મહિમા મહાન છે,
તે એથી વે. મહાન છે મહિમા
માનવમંજરીએ મહોરતી માતૃલતાનો.

ઇન્દુકુમાર

ત્યારે લગ્નમાં રહેલો આ સ્થૂલ અંશ જગતની યોગ્યતાને છટ છે અને માટે સર્વથા
આદરણીય છે, એમ સમજવું?

જર્મન ફિલસૂફ કાન્ટ આખા જગતની મીમાંસા કરીને છેવટે કેટલાક વિરોધો કે
વિરોધાભાસોમાં પોતાના સમગ્ર દર્શનનો નિષ્કર્ષ આપે છે. દર્શનશાસ્ત્રમાં છેવટે આવા વિરોધો
આપ્યા વિના નથી રહેના. સત્ પણ નહિ, અસત્ પણ નહિ, સત્-અસત્ પણ નહિ પણ
અનિર્વચનીય એવી માયા એ વેદાન્તદર્શનના વિરોધોનો સંગ્રહ છે. આપણા કવિના દર્શનમાં
પણ આવા કોઈ વિરોધ છેવટે ફલિત થાય છે. લગ્ન પુણ્યવ્રત છે. બાળક પ્રભુના પદમંબર છે
અને છતાં એ સ્થૂલ સંબંધ સર્વથા શ્રેષ્ઠ નથી. શ્રેષ્ઠ તો છે અશરીર સંબંધ જેની કાંખી
ધોરોએ કરેલી હતી. આ અશરીર પ્રેમમીમાંસા માટે જ આખું જ્યા-જ્યાન્ત નાટક લખ્યું છે.

જરહાં જરહાં આત્મા, તરહાં તરહાં શરીર,
નથી એવું કાંઈ બ્રહ્માંડમીમાંસાનું ન્યાયસૂત્ર.

જ્યાં અને જ્યાન્ત

આ શ્રેષ્ઠ તો ખરૂં પણ-કનિ સાધવાન રહેવા મૂચને છે:-

ભાખો, ઓ જગતનાં કલ્યાણકર્તાઓ
પુકારો પૃથ્વીનાં પદમાં,
હાલ ભરો મનુષ્યના હૃદયમાં,
કે નથી સર્વને મારેનાં આ વ્રત,
પરમ ઇન્દ્રિયનિમ્મળી,
મહારથી આત્મવિન્નતા,

વિપુલ વૈરાગ્ય સંપન્ન જોગીરાજ

એ જ છે અધિકારી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનાં.

પણ આવા આત્મવિજયના અધિકારી ન હોય તેમને માટે પણ સં-

ઈન્દુ:—

આત્મા! ત્રતભંગ ન થાય.

સંન્યસ્તસાધુતાની ઓ આંખડીઓ!

તીરછે બાણે કોઇને મા વીધો,

ન લોભાવ દેહદર્શને.

x x x

ગુરુએ મહારો ગરુડ

સ્નેહદિશામાં ગિત્રાતો દીઠો,

ને એક વર્ષની અવધ બાંધી

કે પ્રાણપાંખો સમતોલ કરવી.

જગદ્યાત્રા બે પગે કરવાની

ને બે પગ સમબલવન્તા રાખવા:

પછી પ્રિયને પદ નમવું.

ધર્મ ને સ્નેહનાં બને નયન

અખંડ રાખી ન કૂટવા દેવાં.

ઈન્દુમાર

વળી:—

દેહલગ્નના તપોવનનાં તપસ્વીઓ

સંયમ સાધી, શીલ પાળી

આત્માને ઈન્દ્રિયામાં ન વહી જવા દે,

પણ ઈન્દ્રિયાને આત્મામાં પરોવી રાખે,

તે પુણ્યકર્મીઓ પ્રભુતામાં જ છે સદા.

ઈન્દુમાર

અને:—

સંયમન આત્મશક્તિને ઔર બહુલાવે છે.

ગુજરાતનો તપસ્વી

શાકુન્તલનો એ એ જ અર્થ સારવે છે:—

હરિતનાપુરને પાઠે રાજર્ષિ શુ તપસ્વિનો,

આમે ચન્દ્રકલા જેવી, સિદ્ધાસને વિરાજશે,

ચક્રવર્તીયશે ત્વદારે એડું પૂવે હનું વર.

શાકુન્તલાનાં સંલારણાં

લગ્નમાં સ્પૃહ અને સૂક્ષ્મ બને અંશે છે પણ તેમાં સ્પૃહ સૂક્ષ્મને પોષી છેવરે
અદૃશ્ય થવાનું છે.

હયા કહે છે કે પ્રિયજનને સંયોગ ને વિયોગ ઉભય પ્રિયવત્તાનાં સ્નેહયોગ જ છે. ને તે સાચું છે.....સંયોગ ને વિયોગ સ્નેહીઓના દેહ પરત્વેના શબ્દો છે, આત્મપરત્વેના નથી: અને તેટલે [જેટલે ?] અંશે ચેતનથી સ્પૃહ જાણુ છે. તેટલાં, રસશાસ્ત્રમાં—ઉપાતા રસશાસ્ત્રમાં તે જાણુ છે..... સ્પૃહદેહના સંયોગ-વિયોગને સ્નેહયોગીઓ ગણુકારતા નથી.....

ઉપાતું બાપ્ય સાચું છે. ને સ્કંધમનરો, પણ તે દેહથી પર વિચરનારને જોઈથી જાણાઈએ ચડે છેના પ્રમાણમાં દૃષ્ટિની વિશાલતા માનવીને લીધે છે.

જેટલે સ્પૃહ સંબંધ છે છતાં તેનું સમર્થન; તેનું અંતિમ ધ્યેય અને તેનું સંપૂર્ણ વિસર્જન સર્વમ સંબંધમાં જ છે. સ્પૃહથી લઈને ચેતનાં જનું એ જ ધ્યેય છે.

માટે જ કવિમાં આ વિરોધી દેખાતા બન્ને ભાવોનું તારતાર નિરૂપણ આવે છે એક તરફથી લગ્નના ઉલ્લાસને અવકાશ આપે છે અને બીજી તરફથી અશરીર સંબંધને જ પૂર્ણ આદર્શ લગ્ન માને છે.

જો લગ્ન અશરીર હોઈ શકે અને તે જ આદર્શ હોય તો સરસ્વતીચંદ્રે પહેલો પ્રશ્ન કરી પૂછવો પડે કે તો પુરુષો પુરુષો કેમ પરણતા નથી ? યજ્ઞાં વરસ પડેલાં 'વિશ્વકર્મમાં લગ્નસ્નેહનો હેતુ શો ?' એ પ્રશ્ન હવેર તેમનો એક લેખ જ્ઞાનતુષારમાં આવેલો તે મળી શકેલો ન હોવાથી અવતરણ ન આપતાં સ્મરણમાંથી લખાઈ. ટેનીસનના સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ વિરોધાં વાક્યો કતારી કવિ-શ્રીએ તેમાં લખેલું છે કે 'સ્ત્રી કંઈ અપૂર્ણ પુરુષ નથી પણ પુરુષથી ભિન્ન જ છે. અને સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ અન્યોન્યની ન્યૂનતા પૂરવા માટે વિશ્વનિયંતાએ યોજેલો છે. એ જ મત ઈન્દુમાં છે.

પતિએ પત્નીવ્રત લેવું;

ને પત્નીએ પતિવ્રત લેવું;

એવી પરસ્પરની પુણ્ય પ્રતિજ્ઞા તે લગ્ન.

મહા પ્રતાપી માર્તિદરાજ

ને મુધાભરી શરીલેખા સમી.

પુરુષ સુન્દરીની એ તેજકલાઓ

અન્યોન્યને શણગારે ને શોભાવે.

આત્માનાં ઓજસ અને શરીરનાં સૌન્દર્ય

વિલસાવે ને વિકસાવે:

અન્ધકારની ગુફાઓ અખંડ અંજનાઓ:

સંસારમાં સ્નેહનાં સ્વર્ગ સંસ્કૃતિ:

એકબીજાની સંલતા સંધાવે:

અને કલ્યાણપન્થની પ્રેરણાઓ સમી

પરસ્પરને પ્રભુતામાં પ્રેરે:

એ લગ્નવ્રતની મહાદીક્ષા:

ઈન્દુકેમ

ને આવશ્યક નથી.

કલાધરો તો હોય નિત્યકુંવારા:

એમના કલ્પના ભોગ સદાના ભૂખ્યા.

જન્મથી વરેલા છે કલાકન્યકાને:

નથી અવતરી દીડી માત
કે જે જન્માયે જગતકુંજેમાં
એમની કલ્પેલી સૌન્દર્યલક્ષ્મીઓ.

× × ×
પૃથ્વી પગથારે તો વણપૂયાં જ રહે છે
અદ્ભુતતાના એમના ઉરકેડ,
રસનાં દર્શન કે ઝાંખી
એમને આત્મમન્દિરે છે, જગમન્દિરે નથી.
જગતની રસતૃષા છીપાવે,
ત્હેમની જ વણછીપી રહે સદા
લોક લોકવિહારિણી પરમ રસભાવના

ત્રેમકુંજ

હજી એક પ્રશ્ન રહે છે. લગ્નનો આટલો મહિમા છે તો સમસ્ત જીવનમાં તેનું સ્થાન કયું, કેનું ? અન્ય આકર્ષણો, પ્રેમો, ફરજો, ધર્મો સાથે સરખાવતાં લગ્નપ્રેમનું મહત્ત્વ કેટલું ? લગ્નપ્રેમ ન્યારે પ્રથમ પ્રગટે છે ત્યારે તે એટલો બલવાન અને હિંમત યાજ છે કે જીવનના એકપણ ઊગ્ર ધર્મને અવકાશ રહેવા દેતો નથી. ઇન્દુ, કાન્તિ, સંજીવી વિચાર કરતાં હિંમત કાઢે છે :—

હવે જે આનંદે,

હવે જે શેષાનંદે,

હવે જે જે ગદાએ ત્રિવિધ જગતે રચ્યું સિદ્ધિ !
સ્ત્રીકાંસ અપેક્ષુ ગિયતમ ! રૂપાળા પ્રોત્તિપદે.

ઇન્દુકુમાર

પોતાનું સર્વસ્વ પ્રિયતમાના પદે તે સમર્પણ કરે છે. કાન્યકાં આ ભાવ ધણો પરિચિત છે. આપણા કવિ લગ્ન મિત્રાલનાં માણસનાં ઝલોનું ત્યાં જ સ્મરણ આપે છે.

જોગણુ :— આત્માએ કોને કોને કોલ દીધા છે
યુવરાજ ! એ યાદ છે ?
ભગિનીને, દેશ ભગિનીઓને,
બાન્ધવને, મનુ બાન્ધવને,
પ્રાણુદાતા માતા મંડલને,
પ્રાણુસમા મિત્રસમાજને,
પિતાને, પિતાઓના પરમપિતાને
સ્નેહીને, સંસારને, દેશને, માનવજાતિને
કોનું કોનું મહા મંજુ
કાલને ચોપડે ખડું છે ? યુવરાજ !
ડગલે ડગલે કોલ દીધા છે,
તે યાત્રા હજી લાંબી છે,
તીર્થ તો ફર છે, કુમાર !

ઇન્દુકુમાર

આ લક્ષ્યશ્રદ્ધાની પછવાડે તેના અધિષ્ઠાનભૂત : ઇશ્વરશ્રદ્ધા રહેલી છે. આ લક્ષ્યની યોગ્યતા પવિત્ર એટલા માટે છે કે તે ઇશ્વરે રચેલી છે. કવિ એક જગાએ કહે છે : 'સૂચન સર્વ સહેતુક છે' અને માટે આ લક્ષ્યની યોગ્યતા પણ ઇશ્વરે નિયત કરેલા હેતુ સફળ કરનારી છે માટે તે પવિત્ર છે. એટલે કવિની ઇશ્વર વિશેની માન્યતા શી છે તે અહીં જોવું જોઈએ. અને તે જ તેમની ભક્તિ. તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રેમ અને ભક્તિ અને એક સરખી રીતે પ્રેરણા અર્પનાર શ્રદ્ધા છે.

નડિયાદમાં મારે બોલવાનો પ્રસંગ હતો ત્યારે અને તે પહેલાં મારે એ નર્ક અને અબ્બાસનો વિષય હતો પણ હવે તો કવિએ પોને કશું છે કે તેમના ઉપર માટેનોની અસર છે. એ ગ્રંથકારનું કોઈ પણ લખાણ જોણે વાંચ્યું હશે તેને તે શ્રેષ્ઠકની સમ્માન, શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભક્તિ અસર કર્યા વિના રહી નહિ હોય અને કવિ ઉપર તેની અસર થાય તે સ્વાભાવિક છે. આપણા કેટલાક ખીજ સાક્ષરોના લેખોમાં પણ મેં એની અસર જોઈ છે.

અરવું : પણ આપણે તો કવિના જ શબ્દોથી તેમની દિલસુરી સમજવી જોઈએ. હું માનું છું, ઇશ્વર છે એ તેમની માન્યતા માટે તો અવગણ્યની જરૂર નથી પણ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેનો જગત અને મનુષ્ય સાથે કેવા સંબંધ છે તે મુખ્ય પ્રશ્નો છે અને તે આપણે હવે જોઈએ.

અહીં જ સમગ્ર લેવું અગત્યનું છે કે કવિ ઇશ્વર કોઈ તત્ત્વ છે એમ માનતા નથી પણ ઇશ્વર personal being, પુરુષવિદ્યોષ છે એમ માને છે. દૈત અદૈત બ્રહ્મ એ શબ્દો તેઓ ઘણી વાર વાપરે છે, પણ રાજ્યોગ શબ્દની પેઠે તેનો અર્થ પોતે પોતાને અનુકૂલ રીતે ઘટાવે છે. શંકરનું કેવલાદૈત તેમને માન્ય નથી. ઇશ્વર અને જીવ એ બન્ને ભિન્ન તો ખરા જ. તેમના મિત્ર મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ જેટલો જ તેમને આ મત તરફ દ્રષ્ટ નહિ તો કંટાળો તો ખરો જ. ઉપામાં એક જગાએ કહે છે :

“ને અપવાદોમાંથી સિદ્ધાન્તો સારવવાનો હબ્બો તો મૃગજળ ને સર્પરજ્જુશ્રમતાં સ્વમ્ભવમાં રમતા વેદાન્તાચાર્યોને કાળે જ રહેવા દો.”

બીજી જગાએ કહે છે :

“વેદાન્ત સાચું હો કે ખોટું હો : હું વેદાન્તકથા સમજવાવા બેઠો નથી પણ અહં બ્રહ્માસ્મિ ની સાથે જ તત્ત્વમસિદ્ધિ વાક્ય ચાંચાએકું જ છે; અને તે બેમાંથી સર્વે લલ્લિદં બ્રહ્મનું સર્વતોમુખ મહાવાક્ય પ્રગટે છે એમ વેદાન્તાચાર્યો વહે છે. રસની દિલસુદીમાં એ વેદાન્તવાદનાં પગથિયાં ગોઠવજો; એ સૂત્રોમાં સત્ય છે એટલું તને લાધશે, એ સૂત્રોમાં અસત્ય છે એટલું ત્હને અસત્ય લાધશે.”

કવિ વેદાન્ત કહેવા બેઠો નથી પણ વેદાન્તનો કેવલાદૈતનો મત તેમને સંમત નથી એટલું તો આમાંથી નિષ્પત્ત થાય છે. અન્યત્ર, વેદાન્તે શ્લોકાર્ધમાં કહેલો નિષ્કર્ષ

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैवमाप्तरः

સુધારી કવિ કહે છે :

ब्रह्म सत्यं जगत् सत्यं जीवो ब्रह्म सुहृदयम्

હવે એ જગત અને બ્રહ્મ કે ઇશ્વરનો સંબંધ જોઈએ.

પ્રભુ તો પૃથ્વીના એક પડ પાછળ છે.

બ્રહ્માનું કોટલું તે બ્રહ્માંડ :

વિશ્વ એ પરમાત્માનો વિભુ દેહ.

અને આ સૃષ્ટિનો હેતુ શો ?

સ્નેહનો સોહામણો મહેલ માંડવા

જગન્નાથ જગમન્દિર સરજ્યું :

માનવીઓએ રોપ્યો એના ચોટમાં

મહા વિકટ એક રણસંગ્રામ.

પ્રભુ પરાગવનું આ વિશ્વનું ઉપવન

હોવું તો જોઈએ સન્તોનું તીર્થ :

કોટી કોટી અક્ષોહિણીનું પણ

મંહી કુરુક્ષેત્ર રચાયું છે,

ને ત્યાં બન્ધુઓ પરસ્પરને કાપે છે.

રુધિરરંગી કુરુક્ષેત્ર તહોય ધર્મક્ષેત્ર છે :

દુનિયાના મહાભારતમાં યે, ભસા !

પાંડવોનો જ જયવાદ્ય વાગશે.

ધન્વકુમારે

સ્નેહ અને શ્રેય જ હોય તો જગતની યોજના એવી કેમ છે કે તેમાં
ભાગ કરી શકે ? કારણ એ છે. કે માણસને તેમ છતાં ઈચ્છારવાંતન્ય
માણસે પોતાના પુરુષાર્થથી જ ઉંચે ચઢવાનું છે. પોતે ન ચઢે તો તેમાં
નથી.

બ્રહ્માંડની ખડુરંગી વાડીમાં

પૂર્ણિમા ને અમાસ ખડાં છે.

મનુજ કે અમાસ લઈ ઓઢે

એ પણ પ્રભુને કલંક ?

અને પ્રભુભનો પૃથ પામી, પુત્રી !

માનવી નરકતમિસ્રાં વાસે

એમાં યે અવનીપતિને આળ ?

જગતને જમણે હાથ અમૃતકરોરી

ને કાપે હાથ વિપ્રથાળ છે :

માનવી વિપ્ર પ્રાર્થી મૃત્યુ પામે

એ પ્રભુનું પાપ ? બહેનાં !

તહોંય દેવકલ કર્મતાં નથી હો !

નારકીનો યે નારાયણ જન્મે છે.

પાપ ઘોળી પીતા મૃત્યુશાયીને યે

પ્રભુ તો અમૃત પાત્ર સજવન કરશે.

મુજન સ્વર્ગ વિસ્તરવા છે,
પ્રભુતા પાથરવા છે.

x x x

સૃષ્ટિનું મુજનસૂત્ર એક જ છે;
પુત્રી ! કાંઈ ચે નથી હેતી પાર:
નથી અધાર નરકે પણ.
અન્ધકાર અને અજવાળાં ઉભય.
બ્રહ્માંડચોકમાં મૂક્યાં છે પ્રભુએ:
પ્રાણપ્રેરણાનુસાર લોકસમાજ
અન્ધકારની અવનત શુદ્ધમાં,
કે અજવાળાંની અટારીએ જઈ એસે છે.
શીતલતલ નીતિપંથ પાડેલા છે
દયાસાગરએ સરજનદારે:
પ્રવાસી ભટકવા ઉતરે તો સ્વયંભાવથી
ને કાંઠા ભોકાય તો વિપથના દહાવથી.

ઈન્દુકુમાર

આ નીતિપંથ અને ઇશ્વરની કરુણા એ માણસ અને ઇશ્વર વચ્ચેનો સંબંધ છે. આ નીતિપંથ વડે માણસ ઇશ્વર સાથે સંકળાયેલો છે અને ઇશ્વર કરુણામય છે છતાં માનવમાં સ્વયંભાવ કે સ્વતંત્ર ઇચ્છા હોવાથી માણસે પોતે જ નીતિને પ્રેરે ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. એ સ્વતંત્ર ઇચ્છા એ જ નીતિનો પાયો છે. એ સ્વતંત્ર ઇચ્છાની વિરુદ્ધ ઇશ્વર કરુણા પણ ન કરી શકે.

નીતિના પાયા છેદવા

નીતિખલની સાચતા પ્રભુએ ન સ્વીકારી.

એક વ્યર્થ સાચતા (ફ્રેડલાંક કાવ્યો.)

આ સ્વયંભાવ કે સ્વતંત્રેચ્છા, free will, અને ઉપરના અવગણનામાં આશ્ચર્યનો મત ફિશ્ચન દિલ્લમુરીનો છે. હિન્દુધર્મમાં પુરુષાર્થને સર્વથા સ્થાતું છે, તેમાં સ્વતંત્રેચ્છા આવી જાય છે. એક સંસ્કૃત ગ્રંથમાં સ્વાતંત્ર્યશક્તિ ડરીકે આ જ free will ની સૂચી આપી પાછી છે. પણ આ દષ્ટિ અને આ મત અને એ સુદાનું આ મહત્ત્વ એ ફિશ્ચન દર્શનશાસ્ત્રમાંથી જ આપણા સાહિત્યમાં આવેલ છે.

છતાં કવિના ઇશ્વર સંબંધી સંસ્કૃત વિચારો પશ્ચિમના જ નથી. કવિનું માનસ હિન્દુ છે. અને તે ફિશ્ચન ધર્મના અન્ય મતો જોતાં તરત રક્ષુ થાય છે. ફિશ્ચન ધર્મની એવી માન્યતા છે કે આ માનવદેહ પાપમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, માતૃવંશગતિનાં આઘ માતૃપિતાએ કરેલ પાપ સમસ્ત માનવગતિને શિરે રહેલું છે, આ જગત એ પાપથી કલુષિત થયેલું છે, આ જગતનો મોહ છોડી જગતની પાર રહેલા સ્વર્ગ તરફ જ માણસે લક્ષ આપવું ઘટે અને જગતનું જીવન આઘ પાપનાં પશ્ચાત્તાપમાં જ મોજાવું જોઈએ. આપણા કવિ પણ જીવન-યોજનામાં પશ્ચાત્તાપનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. પણ માણસ જનમથી પાપી છે એમ માનતા નથી અને ફિશ્ચનોની પેઠે નરકને અનંત માનતા નથી.

પશ્ચાત્તાપનાં પ્રાયશ્ચિત્તથી
પાપ બળી પુણ્ય જન્મે છે.

જયા-જયન્ત

પુણ્યશાળીનો અક્ષયજન્મ તત્કાલ છે
મૃત્યુની અમૃતઅંગલિ પીધે:
પાપશાળીનો પશ્ચાત્તાપની પણ પછી છે.
નરકવાસ એટલે પશ્ચાત્તાપનું ચિત્તાસ્માન.
મનુ મહારાજના મહાભાગ વંશમાં
જન્મથી સૌ અક્ષયચંદ્રતી છે,
અક્ષપ્રાપ્તિનાં સરખાં અધિકારી છે.
સ્વયંસંસ્કારે આહ્વાણત્વ કેળવે તો
માનવજન્મ અક્ષયજન્મ પામવા છે.
બાલકનો મનુષ્ય ને મનુષ્યનો દેવ:
x x x
સૃજનમાં સર્વવાસી સર્વાધાર
નારાયણ નરકમાં યે છે.

x x x
સત્યરાચરમાં વિહરતો નાથ
અધાર અધાર નરકમાં પણ
પાપદાહક હુતાશભાવે,
પુણ્યપુનરુદ્ધારક પીઘપભાવે
શાભામુન્દર વિરાજે છે.

ઈન્દુકુમાર

બીજા ધર્મોના ઉપર ટીકા કરવા કહેતો નથી પણ હિન્દુધર્મમાં મને જે જણાય છે તે કહું છું, કે હિન્દુધર્મનું એક વિશેષ લક્ષણ એ છે કે તે ઈશ્વરને જગતની પાર તેમ જગતની અંદર પણ માને છે અને તેથી જગતને હમેશાં મંગલ માને છે. મંગલ એટલું જ નહિ પણ ભક્તિમાર્ગ તો આ જગતમાં ભક્તિ મળે તો મોક્ષ પણ મળતો નથી. આપણા કવિ પેણ જગતને મંગલમય માને છે. ઈશ્વરની યોજનાથી પુણ્ય પવિત્ર થયેલું માને છે અને તેથી જ કંઈ એક મહાન આશાવાદી છે. જગતમાં નારા દેખાય છે તે પણ ઉન્નાતને એ છે.

કાલોસ્મિ લોકોક્ષયકૃત્ત્વવૃદ્ધ:
પ્રભો! એ છે એકપક્ષી.
જગતમાં મૃત્યુના મહા ઓટ છે,
સૃજનની ભરતી એથી યે મહોટી છે.
ગાય, ગાય ફરી એક વેળા
માનવભૂતિની કલ્યાણગીતા, ઓ ના
સર્વત્ર (નગ્ન મહાસત્યની વેદમૃત્યા)
કાલોસ્મિ લોકોક્ષયકૃત્ત્વવૃદ્ધ.

કવિની દેશભાવનામાં પણ આ જ આશાવાદ છે:—

સમસ્ત દુનિયાના ઇતિહાસનું
મધ્યભિન્દુ એશિયા છે;
ને એશિયાના ઇતિહાસનું કેન્દ્ર
ભારતખંડની મહાકથા છે.
પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પક્ષાંની
ઢાંડી ભારત છે,
ને ઉભય ગોલાઈની દૈવી સંપત્તિ
નજીકના ભવિષ્યમાં તે તોળશે.

x x x

દુનિયાના ઇતિહાસની વિધાતા :
સંસારશાસ્ત્રના પ્રયોગોની પ્રયોગશાલા
ફિલસુફીની પાઠશાલા: ધર્મનું મંદિર :
દેવોના પ્રિયતમ વાસ:
નથી આવનીને તલ, સુન્દરીઓ !
ભારત સમે બીજે અધ્યાત્મખંડ.
જેવાં હોનાં શ્રદ્ધિતીય ગિરિશિખરો છે
પૃથ્વીધી પર ને નભામંડલની નજીક,
ઉત્તર, ને યુગયુગથી અખંડ યોગધારી,
હોવા છે હોના આદ્યતીય માનવમુગ્દો.
સુજન સર્વ સહેતુક છે,
ને હિન્દનું સુજને નિષ્કળ નથી.
આવનીના આધ્યાત્મિક ઉદ્ધારને અર્થે
જન્માવી છે ભારતમાતા જગન્નાથ,
ને જીવતી રાખી છે હજી યે.
જીવતી રહેશે, ને જીવશે:

સત્યમેવ જયતે નાનુતમ.

ત્યારે શું અત્યારે ભારત પૂર્ણ છે, તેમાં કોયો નથી ? સાંભળાએ.

અથરા છે જાણવા પોતાના અવગુણ,
અહીં અને બધે-ય તે,
આજ અને સદાસર્વદા,
પણ તેથી યે અથડે છે, દીકરીઓ !
પોતાના સાચા ગુણ જાણવા તે.

અને એ સાચું છે. ભારતનાં પાપો, અનિષ્ટો, જાણવાને માટે દરે કવિની જરૂર નથી.
લગભગ બધા વિચારકો તે જાણે છે. પણ ભારતને એ અનિષ્ટો ભરો આશંકાઓ બંધનો

તોડી નાંખવા નવા ચેતન અને ઉત્સાહની જરૂર છે. દોષોનો ઉન્નિષેદ કરવા તે જાણવા જોઈએ, તેના તરફ આંખીયાંમણાં કરવાથી આંખની જ શક્તિ ધટે, પણ છેવટ અનિષ્ટનો નાશ કરનાર તો આંતર ચેતન જ છે, શ્રદ્ધા છે; ઉત્સાહ છે; અને કેવળ અનિષ્ટનું જ્ઞાન એ પોતે શ્રદ્ધા નથી. અનિષ્ટના માત્ર જ્ઞાનથી તો વિષાદ થાય અને વિષાદને ભગવદ્દીક્ષાએ તામસ યુગ કહ્યો છે. માણસના સ્વભાવમાં જ્યાં ઉંડે શ્રદ્ધા વસતી હોય ત્યાં પ્રવેશ પામી તેને જાગૃત કરવી એ કવિનું ખરૂં કામ છે. બાકી કવિ પોતે ભારતનાં પાપથી અજાણ્યા નથી.

સાધુજન ! ધીરો થા.

કંઈ ભોગવવાનાં છે સૌએ,
પુરુષોએ તેમ જ પ્રજાઓએ.

પ્રાયશ્ચિત્તકાળ પૂરો થયો છે
ભારતનો કે ભારતવાસીઓનો ?

પ્રાયશ્ચિત્તયુગ સમાપ્ત થયું છે
શે ઉગશે સ્વર્ગનાં સ્લવાર
કોઈનાં, કે તારાં, કે અમારાં ?
સાંખ્યા ધર્મિહાસના પ્રૌઢા કર્મકોષ
ખળી ભસ્મ થઈ ગયા છે ?

—પ્રજાઓ ! પ્રીછજો આ પ્રાયશ્ચિત્ત યુગ
ભરતખંડની મહાપ્રજાનો,
ને સારવજો સદ્યોધ એ યુગનો.

અને છતાં તેમનો આશાવાદ અચળ છે. નવજીવનની શરૂઆતમાં પ્રજાજીવનનું સરવૈયું કાઢતાં કવિશ્રીને આપણી પ્રગતિ સંબંધી ઘણો વહેમ પડેલો હતો પણ ગયે વરસે વસન્તોત્સવમાં ફરી સરવૈયું કરતાં કહે છે.

અને સામટ સરવાળે આપણાં છઠ્ઠાં-પોણાં સો વર્ષ હારનાં નથી ગયાં, છતાં ગયાં છે; જોડનાં નથી ગયાં, ભરતીનાં ગયાં છે.

અને એ ભરતીનું માન એ યુજરાતની યુજરાતજીને આપે છે.

જગતની સર્વ યોજનામાં એ જ મંગલતા કવિ જુએ છે. જગતના દુઃખના અસ્વીકારથી નહિ પણ ક્રાન્તદષ્ટિએ તેની પાર સુખ જોઈને. જ્ઞાનમાં, પ્રેમમાં, તપમાં, દુઃખમાં, મૃત્યુમાં સર્વત્ર એ સુખ અને આનંદ જ જુએ છે.

જ્ઞાન કર્કશ હશે સું ?

દાંતને કર્કશ લાગે

તે ભોજન નહીં,

આત્માને કર્કશ લાગે

તે રત્ન નહીં.

આત્મા ઓળખે તે વર,
ને ન ઓળખે તે પર;

પણ સંસાર સારો સુખી છે ?
સુખદુઃખના ભેદના ભેદ ક્યાં શોધું
કે શીખવે મૃજનનાં એ વમળ તરતાં.

x x x

પણ દુઃખમાં ચે દિલાસા છે:
દુઃખમાં એ દેવનાં દર્શન છે:
દુઃખનાં ચે મૃજનવિકાસમાં સ્થાન છે.
મૃજનની ક્લાકાન્ત ત્હારી યોજનામાં
અહેતુક કાંઈ ચે નથી, મહારા નાથ !
આવો, દુઃખે પધારો,
ને અમં કઠોરને કુમળાં કરો.

x x x

દુઃખ દઢ દાસ દીધો પ્રભો !
સ્વાર્થ લૂંટી પરમાર્થ રહેરાવો, નાથ !
આંસુ પાછાં આંસુ દડોતાં શીખવ્યું,
એક બાલાનો પિતા મટાડી
અનેક બાલુડાંના પિતા સ્થાપ્યો.
સ્વામી ! ત્હારી દીક્ષા દીધી, સ્વીકારું છું.

ઈન્દુકુમાર

દુઃખ અને મૃત્યુથી આંસુ આવે છે છતાં તે તરફનો બાવ મંગલ છે: મૃત્યુ એ તો
અક્ષદીક્ષા છે:

સૂર્યરાજ આંખડીમાં આવી ઉભો છે:
વીરરાજ ! અમારાં અણુ એ સૂકવશે.
દેવનાં હુન્દુલી ગાળે છે—
ત્હમે પાછું વાળી મા જોશો—
અમારો સંસાર અને ત્હનાં સુખદુઃખ,
અમારે વાસ્તે જ તે રહેવા થો.

અક્ષદીક્ષા

ત્હાં થઈ કરજો મધુર પ્રયાણ જો
મીઠા પન્થ પ્રભુદરબારનારે.

ધર્મરાયના પાર્ષદને

એ જ આશાવાદથી જીવનના સર્વ પ્રદેશનાં તેમણે કાવ્યો રચ્યાં છે. માનાપિનાને અંજલિ આપી છે, જે કાવ્ય આપણા સાહિત્યમાં મને અદ્વિતીય લાગ્યું છે. પદ્યાર જેવા સૌરાષ્ટ્રના સાધુને કાવ્યો અર્પ્યા છે, ગાંધીજી જેવા મહાત્માનો પર્યાસ વર્ષોનો ઉત્સવ ઉગવ્યો છે, ગુરુદેવને નમસ્કાર કર્યા છે, લક્ષ્મી પવિત્રતા ઉચ્ચારી છે, ગાત્રકતો મહિમા ગાયો છે, મૃત્યુની મંગલનાનો પરિચય કરાવ્યો છે, ઇતિહાસમાં પ્રભુના દર્શન કર્યા છે, અને પ્રકૃતિમાં પણ જ્ઞાનન્દનો અનુભવ કર્યો છે. તેમનાં પ્રકૃતિકાવ્યો કેવળ પ્રકૃતિકાવ્યો નથી. મનુષ્ય અને કુદરત તેમને મન લિપ્ત નથી. તેમનાં કાવ્યોમાં

પૂરી અદૂરી, ઘેરી મધુરી,

વસન્ત વનમાં ને જનમાં યે

એસે છે. તેમનાં પાત્રો કૂવછોડ કે વેલીઓ સખાં છે, અને તેમની વેલીઓ અને ઝાડો માનવો જેવાં છે. તેમનાં માનવપાત્રો પ્રકૃતિ વિનાનાં નથી અને તેમની પ્રકૃતિ માનવભાવ વિનાની નથી. તેમની દ્વિવસુરીમાં જેમ સ્ત્રી અને પુરુષ, પુરુષ અને પ્રકૃતિનું અવિજ્ઞાન્ય યુગલ છે તેમ જ તેમનાં કાવ્યોમાં માનવ અને પ્રકૃતિની એકી સર્વત્ર વિદરે છે. એ જ રાજરાજેશ્વરની લીલા માનવ અને પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર કવિ પ્રત્યક્ષ કરે છે અને કરાવે છે. તેઓ રથૂવમાં સૂક્ષ્મનું દર્શન કરે છે, રથૂવસૂક્ષ્મ લલરી એક જ પૂરે વહેતી જુએ છે. જગનની મંગલનાના, આશાના એ કવિ છે અને માટે જ તેઓ વસન્તના કવિ છે, આપણા સાહિત્યના કેકિલ છે.

કવિ તરીકે તેમની એક ફોલ એ છે કે પરદેશી વિચરે. પણ તેમણે સાહિત્યદ્વારા આપણા કરી બતાવ્યા છે. સાહિત્ય આ રીતે અનેકધા વિજયી છે. ૧ પ્રથમ કહી ગયો કે તેમની ઇશ્વરભાવનામાં માટિનોની અસર છે, તેમની લગ્નભાવનામાં ટેનિસનની અસર છે. છતાં એ ભાવનાઓ એવી રીતે પ્રગટ થઈ છે કે કવિ પોતે ન કહે ત્યાં સુધી તે પારખી કાઢવી અઘરી પડે. તેનું કારણ એ છે કે કવિ પોતે હિન્દુ છે, ગૂજરાતી છે. આપણો દેશ, આપણો ધર્મ, આપણો સમાજ, આપણું સાહિત્ય એ સર્વ સાથે તેઓ એટલે પ્રેમ અને સમભાવ ધરાવે છે કે એ સર્વ પરદેશી તત્ત્વો આપણને અનુકૂળ રસરૂપ થઈ ગય છે. આમ થવામાં જેટલે અંશે તેમની કલા તેમને મદદ કરે છે તેટલે અગે તેમનો અભ્યાસ પણ મદદ કરે છે. તેમણે લોકગીતની કદર કરી તેની રીતિથી જેમ કેટલાક ભાવો ઉપર વિજય મેળવ્યો તેમ હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસથી પરદેશી દ્વિવસુરીના અંશે ઉપર વિજય મેળવ્યો તેમનું કાવ્ય જેમ દેશી રાગો અને ઢાળોથી મધુર બને છે તેમ હિન્દુધર્મની દ્વિવસુરીથી ગંભીર ગદન અને ગૌરવાન્વિત બને છે. ગીતાનું તો તેમણે ભાષાન્તર જ કર્યું છે પણ તેમનો ઉપનિષદો માટેનો આદર જુઓ :

અન્ધરી રવિએ જાણ રાખે હો અન્ધકારના,

બોલે છે હરમાં એવા રાખે હો ભૂતકાલના.

ડોલાવે આત્મની જ્યેષ્ઠ જ્ઞાનિણી સ્મૃતિ તણા,

પ્રચંડ મોતે હજી એ અવિરોધ થોપના.

અટીકા સિન્ધુની આવે ગર્જના કિતિને તરી,

એને છે પલ્લવે કો એવા અન્તર્ગાહા ભરી.

થોરે જોવા મહાથોરે થોરે તોડાનનો ક્વનિ,
સમસ્ત જીવન કરે થોરે એવો મહા ક્વનિ.
અને એ સ્મૃતિના જામિ પડ્યા બૂતકંજના,
ને બધા મંત્રને એવા બોલ ને મુઠ બાલ્યતા:
તે સૌમાં તરતો, જાણે ચન્દ્રમા. જ્યોતને જોવે,
સુર્યો આકાશવાળી રો શાન્તિનો શબ્દ એક રહે.
શમાવે પ્રભુના શબ્દો આ કોશહવ નિશ્ચનો,
એ શબ્દે એમ ગહારો જે શર્યો પોકાર કરતો.
વર્ષો માધુર્ય દેવોતું, અન્ધકાર ઉભળતો,
પુરાણા જે યુગોને એ જોળ્યા શબ્દ આવતો.
ન્યોત્પાની ધારમાં જોવા ભર્યો મન્ત્ર સુધામય,
એવો ગ્રેમી સુર્યો મન્ત્ર 'વિતૃદેવો મય' પ્રિય !

પિતૃતર્પણ

કવિનાં પ્રજુભક્તિનાં કાવ્યો જુઓ.

અસર્યો માલીથી પ્રજુ પરમ સત્યે હું લઈ જા
હડા અધારેથી પ્રજુ પરમ તેજે હું લઈ જા
મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે નાથ લઈ જા
હું હીણો હું હું તો હું જ દરસના દાન લઈ જા.

અસતો મા સદ્ ગમય ! તમસો મા જ્યોતિ ગમય ! મૃત્યો મૃદ્મૃતં ગમય !

નદી સુરજ, નદી ચન્દ્ર,
હો અબધૂત ! નદી વીજળી ચમકાર,
હો અબધૂત ! નદી વીજળી ચમકાર;
અગમ નિગમની ચ પાર, અપાર એ
બ્રહ્મતણા બંડાર;

પરમ ધન પ્રજુનાં લેજો લોક.

જ્યા-જ્યા-ત

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકં
નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોડયમગ્નિઃ ।

કાવ્યની ગહનતા અને ગૌરવ ક્યાંથી આવે છે તે વિચારો. સ્વામી રામતીર્થમાં એક દૃષ્ટાન્ત
વાંચેલું અત્યારે યાદ આવે છે. જાપાનના કોઈ દેવળમાં ચારસે ચારસે વરસનાં વૃક્ષો છે.
અને હજી એક બે ફૂટ જ ઊંચાં છે. તેને ઉપરથી કાપતા નથી પણ તેનાં મૂળને જાડાં
જતાં કાપ્યા જ કરે છે એટલે વૃક્ષો જીવતાં રહે છે પણ જાંચાં વધતાં નથી. સાહિત્યવૃક્ષ ઉન્નત
થવાને પણ તેનાં મૂળ દેશના જાન્ય પ્રાચીન સાહિત્યથી પોષાવાં જોઈએ. અંગ્રેજ
સાહિત્યકારો આ જાણે છે. દરેક વખત પ્રાચીન સાહિત્યના પોષણથી જ સાહિત્યમાં
નવો ફાલ આવ્યો છે. આપણે ત્યાં કેળવણી ધર્મની આખતમાં તટસ્થ છે.
જીવનમાંથી ધર્મ હુમ થતો ગય છે અને પ્રાચીન સાહિત્યને જોયા વિના તેને વંદવાની
કે નિન્દવાની ફેશન થઈ છે. પણ સાહિત્યને પુષ્ટ કરવાનો, ક્ષિતાવહ કરવાનો, અલિપ્ત કર-

વાનો, એ જ માર્ગ. એ માર્ગ કવિએ સ્વાભાવિક રીતે બ્રહ્મણ્ય ક્યો છે. આ હેતુમાં કામ કરવાની ઉમેદ રાખનારાઓએ કવિના સાહિત્યજીવનમાંથી આ શીખવાનું છે.

અને માફ વક્તવ્ય પૂરું થવા આવ્યું છે. કદાચ કોઈ એવી અપેક્ષા રાખે કે કવિના સાહિત્યજીવનમાં કવિની કલાત્મક વિકાસ, તેમની શૈલીનો વિકાસ, કવિનાની વધતી જતી વિશાલતા, તેમનાં નાટકાની રીતિ, તેમનાં પાત્રો વગેરે ઉપર પણ આ વિષયમાં કંઈક કહેવું જોઈએ. એ સર્વ ઉપર યથાશક્તિ મેં વિચાર ક્યો છે પણ આજના આનંદના સમયે એ રીકાની છરીથી કાપકૂપ કરવાની, કે તર્કશાસ્ત્રના ઓર્સિડમાં તેમનાં કાવ્યપુષ્પો નાંખી ઓગાળી તેનાં તરવાનું પૃથક્કરણ કરી આ તત્ત્વ અહીં ઓળું છે અને અહીં વખારે છે, કે જન્દનાં માપથી ખરાબર માપી આ આકાર અહીં ખોટો છે કે ખરો છે એવી પારિભાષિક ચર્ચા કરવાની મારી પ્રતિષ્ઠા નથી. તેને માટે મારે અન્યત્ર પુષ્કળ અવકાશ છે. તેમાં મારે કવિશ્રીની સાથે મૌલિક મતભેદ છે અને એ મતભેદ એઓ જાણે પણ છે. એ મતભેદમાં કાણુ સાચું જ છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ઘણા નિર્ણયો તો સમય જ કરી શકે. પણ ધારો કે આવા કોઈ મતભેદમાં, ન કરે નારાયણ, ને હું સાચો હું, અને કવિના કાવ્યમાં દોષ છે એમ દરે તો પણ એક વાત નક્કી છે કે એ દોષ પણ 'સાચી' કવિતાનો દોષ છે. તેથી એ કવિતા કવિતા મટી જતી નથી. ઘણીએ કવિતાનામી કવિતાઓ એવી જોઈએ છીએ કે તેમાંથી દોષ ન જડે પણ તે કવિતા જ ન હોય, તેમાં રસ જ ન હોય પણ કવિની કવિતામાં દોષ માલુમ પડે તો પણ તે કવિતા તો છે જ, અને દોષ વિનાની કવિતા એ તો હજી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ વિરલ વસ્તુ છે. કવિ કુલગુરુ કાલિદાસે કહ્યું છે કે

एकौ हि दोषो गुण संनिपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विव वांकः ॥

અને

ધાખ્યાં તો સૂર્યને ય છે,
તેથી ભાસ્કરનાં ભર્ગ મટી
ઊંડાં અન્ધકાર થયાં ?

સદગત મણિશંકર રતનજી ભટ્ટે કવિ વિશે પહેલી સાહિત્ય પરિષદમાં કહેવું કે આપણા સાહિત્યકાશમાં પણ

ઉગ્યો પ્રકૃષ્ઠ અમીવર્ષણ ચન્દ્રરાજ.

કવિશ્રીએ પોતે એ પ્રશંસામાં ભૂજ જોઈ છે પણ એટલું તો નક્કી કે આપણા સાહિત્યમાં પિતાની પછી પુત્ર એમ બે કવિઓની પેઢીનું વિરલ ઔસાગ્ય ગૂજરાતને પ્રાપ્ત થયું છે. અને તેમાં કવિશ્રી ન્દાનાકાલ, આપણાં સાહિત્યમાં જે પ્રેમભક્તિનું ગાન તેમણે ગાયું છે અને ગુંચું છે, કારણકે આપણા કવિ ગાય પણ છે અને ગુંચું પણ છે, તેને માટે તેઓ ચિરંજીવ રહેશે. નીતિશુદ્ધ ઉક્તાસવાળો પ્રેમ એ એમની પ્રેરણા છે. પ્રેમનાં અનેક સ્વરૂપો તેમણે ગાયાં છે. પુષ્પની પાંદડીઓ આપણે ગણવી હોય ત્યારે અમુકને પહેલી અને અમુકને બીજી કહીએ પણ પુષ્પને સર્વ પાંદડીઓ સરખી છે તેમ આ સર્વ પ્રેમની પાંદડીઓ

કવિમાનસને સરખી છે પણ છતાં કોઇને મદત્ત આપવું હોય તો હું કવિની પ્રશુભક્તિ અને દાંપત્યપ્રેમ એ બેને મદત્ત આપું. એ બેનું કવિને વિશિષ્ટ દર્શન છે અને કવિનાં કાવ્યોમાંથી એ પણ સમજવું જોઈએ કે દર્શન વિના કવન સંભવતું નથી.

આજે એ કવિના આયુષ્યની અર્ધી શતાબ્દી પૂરી થાય છે. આપણે ઇશ્વર આગળ માગીએ કે તેઓ પૂર્ણ પુરુષાયુષ્ય ભોગવે અને બાપીનાં વર્ષોમાં સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી ભોગવે અને આદર્શ પૂરાં કરે. ઇન્દુકુમારના બાપીના અંકેતી અમે એટલી જ ઉત્સુકતાથી રાહ જોઈએ છીએ અને મુગધવંશના સમ્રાટોના નાટકચક્રમાં કવિની પ્રતિભાને નવી જ રીતે ઉદ્ગમતી જોવાની અમે અપેક્ષા રાખીએ છીએ. અને તે સાથે, જેમનું નામ, કવિ-શ્રીએ કાવ્યનું પ્રથમ પુસ્તક બહાર પાડ્યું ત્યારે

આજે સુદિન તુજ નામની પૂર્ણિમાને

કહીને વ્યંગ્યથી કહું હતું, અને વાચ્યમાં તો ૨૩ વરસે વસન્તોત્સવના ગદ્યભાષણમાં માત્ર કહું છે, તે માણેકબાદને માટે, ઇશ્વર પાસે માગીએ, કે તેઓ, શબ્દ પાછળ વ્યંગ્યનમાંની પેડે, કવિનાં કાવ્યોની પ્રેરણાનું સૌભાગ્યસ્થાન ઘણું વર્ષો ભોગવે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

જંગલની પુષ્પ-ભેટ

“લાખો અવાહિરો જહાં તૂને ધરે”

“રાની કહે હું શુભ રજૂ થા ના સનમ !”

સમસ્ત ગુજરાતનાં સાહિત્યરસિકો આજે જે વેળા પોતાના લાઝકવાપા કવિને કે કે જનની પ્રશસ્તિઓનાં અવેશત અર્પી રહ્યાં છે, તે પડીએ, સોરઠી પ્રેમશૌર્યનાં સાહિત્ય-વેરાનોમાં ભમનારો એક રાની કૃત એ જંગલનાં પુલો વીણીને જ કવિને અર્ધ આપવા મન કરે છે. કેમકે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર કવિનું વિસિદ્ધ ઋણ સંભારતાં સોરઠી સાહિત્યના સર્વ સેવકોની ઇતી પુલે તેવું છે.

આજે તો ગુર્જર સાહિત્યમાં સૌરાષ્ટ્રનું મુખ ઉજ્જવત કરનારા કવિ ત્રિશુવન અને બાલસાહિત્યક મિત્રભાઈ દાગર ઉભા છે. કાઠીઆવાડી ભાષા અને ભાષાનું ખમીર પોતાની નવસિદ્ધિઓમાં સમર ભરી દેનાર ભાઈ ધૂમકેતુ જેવા પશુ સૌરાષ્ટ્ર વિશે ગુજરાતના અંતરમાં પડેલી આંડીઓને ધારે ધારે ઉકેલી રહ્યા છે. ‘પરંતુ આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતના સીમાકાળી બધાર જ હતો. અને સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસ પર, એના કંઠસ્થ સાહિત્ય પર, એની નિરાળા સંસ્કારિના પર કેવળ ‘જંગલીપણ’ની જ છાપ દેવાઈ હતી. તે વખતે ગુજરાત-કાઠીઆવાડો મુખ્યમ કરાવવા માટે અલુરિક હીરદોરીના બંધ લેનાર ખીલે કોઈ નહોતો-અદૃશ ગુજરાતનાં સ્વયં જોનાર કવિ ન્હાનાકાલ એક જ હતા.

એક બહુ િ એ વિનાય-ભવાએને આરાધની ને આલેખતી આંખ, ખીચ બાણ કાઠીઆવાડની માટીમાં પડેલા કવ-પરમાણુઓને પશુ શોધનાં શરમાતી નહોતી. કેવળ એક જ રાખેગાર-ચણકદેવડી અને એક જ સોન-દલામણુને ગોખ્યા કરનારાઓની વચ્ચે એ એક જ દ્રષ્ટા સૌરાષ્ટ્રને જાણે જાણે ને ડુંગરે ડુંગરે ધખકતી પ્રેમશૌર્યની કથાઓ જોઈ શકેલ અને ગાઈ શકેલ કે

જ્યાં સિહણ નિજ સંતાન ધવરાવે જાણે

જ્યાં સાગર ઉઠે નીર, મોલીની પાળે.

એક જ નરસિંહ, સુદામા કે દયાનંદના નામથી જ સૌરાષ્ટ્રનું ભક્તમંડળ સમૃદ્ધ નથી હતું. પણ સૌરાષ્ટ્રને તો ગામડે ગામડે અંતઃજ્વલન લાસ છવચ, ભેરવનો રમનારો દેવો વેશે. દોહા પંડિત અને હીરજીભાઈ જેવાં કવિ પાત્રાનાં પ્રશુપ્રેમીઓ પાસ્યાં છે તેમ આજીને એક ન્હાનાકાલ જ ગાઈ રહ્યા કે—

જ્યાં પ્રેમસંકિતનાં ગાન ભક્તજને ગાયાં,

જ્યાં રથજ રથજમાં ઇતિહાસ, શરના સોહાયા.

એ બધી પંક્તિઓ અખિત ગુજરાતને અર્પણ થઈ છે છતાં તેમાં 'એ અદ્ભુત દેશની બહેન' સૌરાષ્ટ્રણી ન વિપ્રસંગ-વેનાના મન અને કાવિત્વ સ્વરો દ્વિરાધ છે. અને

“ મહેરી મહેરી આંગલિયા કેરી ડાળ રે,

“ એ રત આવી ને રાજ ! આવજો. ”

x x x

“ ઉલી ઉલી જોઈ છું છું વાટ રે

“ એ રત આવી ને રાજ આવજો. ”

એવી કૈંક રાસ-પંક્તિઓમાં કેાઇ રાજકુળની વિનયોણ ગરાસણી અથવા કાઠીઆણી હતી એ પેતાના સીમ-મરના, ચડતા ઉતરતા, સાંચા લાગા આજીવ-સ્વરો રેણવતી સંભળાય છે. એ

“ ખમ્મા ! વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ ”

મહેશ ખમકારા : અને એ

“ હાં રે ધીમું ધીમું ઝૂલો નીંઝનારા

“ હાં રે બાપુ આવશે હમણાં તમારા !

“ હો બાલ જરી પોઢા ને !

“ હાં રે બાપુ આવશે તમારા અધીરા

“ હાં રે નમી ચૂમશે નિંદરતા વીરા

“ હો બાલ જરી પોઢા ને ! પોઢા ને ! ”

એ હાસરસ માટે વીરાને લગવેલા લાઝ કોઝ એ બધો રસ કવિએ સૌરાષ્ટ્રીય હાસરસ-માંથી અને સૌરાષ્ટ્રીય દેવોઓમાંથી નીચોવીને ગુર્જર દેશને પ્રત્યેક માનુ-હૃદયને દારે દારે રેણવી દીધો છે. સોરકી ઢાળ : સોરકી લાખા : ને સોરકી લાવ : ત્રણ ત્રણ રેસમી તાંતણાના બંધે કવિએ કાઠીઆણ-ગુજરાતને એકત્ર બાંધ્યા છે. પણ એવા રસભર્યો મુંવાળા રસાઓ પોતે ક્યાંથી ઉતારી લાગ્યા, તે વાત ગુજરાતને કવિએ તે દિવસ નહોતી કરી. કરી હોત તો કૈંક નાખોરાં પુલાવન.

સા માટે? એટલા માટે કે સૌરાષ્ટ્રની આખર તે દિવસ હીણી પડેલી હતી. આજ વાઘ ને વાઘે તોડી નાખવાની નાકસ પાળનારા યુગમાં પણ જો સૂઝાવાનો અંત નથી, તો તે દિવસની અસાધ્યજીવનની શી વાત કરવી ?

લોકોત્તરોને કવિ લોકજીવનના કીચમાં ઉતર્યો : કમળો વીણવા માટે : કેટલા ઉઝા કીચમાં ? એ વાત તો કમળો વીણનારાઓ ન જાણી શકે. પેતાના-એક પત્રમાં કવિએ લખેલું કે “ તું જ્યાં સુધી જૂનાગઢની ટેકરીઓ અને નમનગરની ખવાસણોના રામ્યા ન સંભળે, ત્યાં સુધી તને ઉત્તમ લોકગીતો મળી ન શકે. ” આ વાતનો મર્મ સમજાય છે. “ ન્દાના ન્દાના રાસ ” ના અસલ ઢાળ આપનારા રામ્યા સંભળવા કવિને ક્યાં ક્યાં જવું પડ્યું હતી તે અનુમાન થઈ શકે છે. એના સમોવડીયામાંથી કેટલાક પેતાનાં લોકોત્તર-મુજ-

નનાં ગગનવિહારી ઝરખાનાં પગથીયાં ઉતરી લોક-પ્રાણુની રસિકતા પારખવા માટે પગ સરખાવે બગડવા દીધા હશે ?

“ સંકેતી ઇન્દ્રિયો સૌ, શરદનું સર શો, ગુણગલીરો ખુશાલ
 “ પંથે ભૂટ્યા પ્રવાસી સમ ભવ ભમનો, નિંદ શો, પૂર્વ દેશી,
 “ વેદાન્તી, કમયોગી, કંઈક ભજનિકો, ભૂમિનો પુત્ર દેવો
 “ એવા અડબંગ ઉટે જંગલ ધૂમતા તરફાં મહામચ્છ જેવા. ”

એવાં માદાત્મ્યનાં દર્શન, ચોરવાડ જેવા ગામડાના કોઇ કોણા ખેડૂત, અગર દોઈ ચોરાના બાવા સાધુની અંદર બીજાઓ બહુ ઓછા જ કરે છે. “ નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મુને છાઇ રહે ” એવી ગગનતુલ્ય દષ્ટિનું દાન પ્રભુએ ન્હાનાલાલને કર્યું છે, તેથી જ એ ધૂળમાંથી પણ મહત્તાને ઢૂંઢી લે છે.

એણે પ્રગટપણે લલે સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યની અથવા ઇતિહાસની અખંડ સમાશ્રોત્યના લીધી નથી. અને પોતે ગમે તેમ તોયે લોકોત્તર કવિ હોવાને લીધે પ્રગટ દેખી શકાય તેવાં સોરડી ભાવને અનુસરતાં ભજનો કે ગીતો નથી સરજ્યાં, છતાં એનાં લખાણોએ સોરડી રંગને રસોને અને મુગંધોને સારી પેઠે ઘોળા ઘોળા પીધેલ છે. એના અનેક ગુંતરવની પાછળ સોરડી જીવન પુષ્પોના પરિમલ-પાનની ખુમારી બોલે છે. જીવનમાં એણે સોરડી આતિથ્ય-ભાવનાને અપનાવી : (રાજકેશનું પરા ગેશન કવિના ડેસાથી પચીસ જ કદમ, અને જમવા ટાણું એ જ ગાડીનું ટાણું, એટલે પાંચ દસ જળપ્યા વા અગ્નપ્યા કોઇ પણ અતિથિઓ આવતાં જ “ બાઇ ! દસ પાટલા ” ની કવિ બંગ પુકારે અને પેટે અવનાર લેવા જેવી એની મદયરી ટાણે કટાણે લોટના પીંડા બાંધી દિવસ બધો ગટલીઓ વણ્યા જ કરે : એકલા તો કવિને અન્ન ન ભાવે !) તે જ રીતે બીજા બાણુ કવિએ સોરડી સાહિત્ય-સંસ્કારને પણ પોતાના સાહિત્ય-સર્જનમાં અપનાવી સૌરાષ્ટ્રને નવાગેહું એ ગૌરવ-દાન આપ્યું કવિને સોરડી સાહિત્યના પુનરુદ્ધાર કાર્યમાં Pingreeની-આવ પ્રેરકની કક્ષાએ મૂકે છે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે સીમાડા બૂંસાય છે, તે બૂંસવામાં કવિનો હાથ પ્રથમ દરજ્જે રોકાયો હતો. એ એની આણુદી સેવા છે.

ગુજરાતનો એક મદાકવિ, આ લીલાવતા પ્રાંતની ધૂળમાં પડેલી રત્ન-કણિકાઓ પીણવા માટે નીચે ઉતરી શક્યો. અને મદાગુજરાતના કાવ્ય-મુગટમાં એ કણીએને જરી દષ્ટ સૌરાષ્ટ્રવાસીઓને ગુર્જર સંસ્કૃતિના મંડપમાં ગૌરવભરે દાખલ કરાવવામાં હાથ દષ્ટ શક્યો, એ બધું ઋણ આણુદી છે છતાં ઓણું નથી. સોરડી પ્રેમશીર્ષના યુગના આ જિન્ન જિન્ન દારે ઉભો રહીને દૃ અગ્ન પૂનરી, એ પ્રેમમકિતને આજે અંતરના અર્ધ આપી કૃતાર્થ થાકે હું.

અવેશ્યંદ મેઘાણી

શું કહું ?

[' મારા ઘર પછવાડે રે ચાંદિયુ ' એ ગડે]

મારા ઘર પછવાડે રે મોગરો,
એ તો ફૂલડે લગી લગી ખય રે;
સહીયર શું રે કહું, શું ના કહું !

મારે આંગણ મ્હોથો રે આંગણો,
એને લૂંમ લૂંમ

[હંરે] એને પાન પાન ભરના ભરાય રે, સહીયર૦

મારા ઘરને માથે રે અગાસીયું;
એમાં આંદની ભરી છત્રકાય રે,

[હંરે] એમાં આંદની છગછગ થાય રે, સહીયર૦

માના ઘરમાં નવરંગ રે વાંસળી,
એમાં ગેળી પ્રાણ પૂરાય રે;

[હંરે] એમાં ગેળી સૂર ગવાય રે, સહીયર૦

મારે હંથે જડેલો રે હીરલો,
એ તો અમથો હડ્ય હડ્ય થાય રે,

[હંરે] અમથો અમથો હડ્ય હડ્ય થાય રે, સહીયર૦

મારે તેલ પૂરેલી રે દીવિયું,
તેમાં એકમાં અનેક પ્રગટાય રે,

[હંરે] દીવા એકમાં અનેક પ્રગટાય રે, સહીયર૦

મારે હૈરે હાંફે રે વાતડી,
હાંડી હૈરે હાંફે રે વાતડી,

[કે] હું તો કહું કહું ને એક ન કહેવાય રે, સહીયર૦

ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન

ગણિત અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં જેમ નિયમો હોય છે તેમ સમાજવિદ્યાઓમાં પણ અમુક નિયમો હોય છે. સમાજવિદ્યાના નિયમો ગણિત અને વિજ્ઞાન જેવાં ચોક્કસ હોતા નથી પરંતુ અમુક પરિસ્થિતિમાં અનેલી ઘટના તેવી ને તેવી પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે અને એવા તે નિયમોનો અર્થ હોય છે. ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થયા કરે છે એ કથનનો પણ આ જ અર્થ છે. રાજ્યો યદિ ગયા હોય અથવા લડાઈઓ યદિ ગંધ હોય તેનું પુનરાવર્તન થતું નથી પરંતુ તે લડાઈઓ વગેરે જે સંજોગોને લીધે થઈ હોય તેવા સંજોગો ફરી આવી મળતાં લડાઈનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે. આ જ પ્રમાણે આપણા નાણાચલણના ઇતિહાસનું થયું છે. જ્યારે જ્યારે સરકારે રૂપિયાનો વિનિમય દર ઉંચો નક્કી કરવાની ધમાકા કરી છે ત્યારે ત્યારે સરકારે એક જ નીતિને અનુસરી કામ કર્યું છે. આપણા નેતાઓએ તેનો, ધારાસભાઓમાં રહીને એક જ રીતે વિરોધ કર્યો છે તેથી તેનું પરિણામ સ્વાભાવિક રીતે એક જ સરખું આવ્યું છે. દર વખતે સરકાર ઉંચો દર નક્કી કરવામાં ફાવી ગઈ છે. હમણાં જ સરકારે ૧ શિ. ૬ પે. નો દર, પ્રજાના પોકાર સામે યુક્તિપ્રયુક્તિથી નક્કી કર્યો તે સૌ કોઈને સુવિદિત છે.

સરકારે જે નીતિને આધારે કામ કર્યું છે તે નીતિ જુની અને જાણીતી છે—૧૮૯૩ માં જે હતી તેની તે આજે છે. ૧ શિ. ૪ પે. નો દર નક્કી કરતી વખતે હતી તેની તે આજે છે. ૨ શિ. નો દર નક્કી કરતી વખતે હતી તેની તે આજે છે. રાણી વિક્ટોરીયાનો દરેરો બહાર પડ્યો અને તે પછીના રાજ્યોએ પવિત્ર વચનો આપ્યાં તેથી એ નીતિ બદલાઈ નથી. ૧૯૧૯ ના સુધારા આપવામાં આવ્યા અને પ્રજાના વધારે પ્રતિનિધિઓને સરકારના કામને બહાલી આપવા ધારાસભાઓમાં બેઠાવવામાં આવ્યા તેથી પણ એ નીતિ બદલાઈ નથી. એકધારી અખંડિત નીતિ વર્ષો થયાં ચાલુ રહી છે.

આ નીતિ ત્રણ આખતો ઉપર રચાયેલી જણાય છે: (૧) ઇંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવું; (૨) ગોરા અમલદારોને પગાર વગેરેમાં સારી સગવડ કરી આપવી, અને (૩) લશ્કરી ખર્ચ વગેરે ઓછું ન કરતાં પ્રજા પાસેથી આડકતરી રીતે દર લેવો. આ ત્રિવિધ નીતિને આધારે મૂળથી સરકારનું વલણ રૂપિયાનો દર ઉંચો નક્કી કરવા તરફ રહ્યું છે. જ્યાં સુધી સરકારની એ નીતિ ન બદલાય ત્યાં સુધી એ સ્થિતિ પણ ન બદલાય એ સ્વાભાવિક છે. આથી ૧ શિ. ૬ પે. નો દર નક્કી કરવાની સરકારની તાલાવેલી એ જૂતકાળના નાણાચલણના ઇતિહાસનું માત્ર પુનરાવર્તન છે. અત્યાર સુધીમાં નીમાએલી જુદી જુદી કમિટીઓ અને કમીશનેનો આહેવાલો તપાસીશું તો દરેકમાં લગભગ એની એ દલીલો મળ્યા આવશે. અહીં તેમાંથી થોડા ઉતારા, એકબીજાની સાથે સરખાવી શકાય એ રીતે સામસામા આપ્યા છે તે ઉપરથી વાચકને ઉપરના કથનની ખાત્રી થશે:—

હર્ષદ કમિટી (૧૮૯૩) અને

ચેમ્બરલેન કમીશન (૧૯૧૪)**

- ૧ રૂપિયાનો કાંચમાં દર દરલવો એ દિન્દને માટે પાર્કુ ન આંગમનું છે. (૧૯૧૪)

બીજી ગ્રાન્ટ-સ્મીથ કમિટી (૧૯૧૯)

- ૧ રૂપિયાની કિંમત કરી રચાયેલા યાલ અને દિન્દી ચલણ સ્વાભાવિક યાલ એ પ્રત્યવયોગ્ય છે.

૧ અ રૂપિયાનો કાચની દર નક્કી કરવાનું મુલતવી રાખવાથી ભારે ટીકાને પાત્ર થવું પડશે અને સરકારી કાણુ ચાલુ રહેશે.

- ૨ અચિર દરથી વેપારને ગંભીર નુકસાન થાય છે. (૧૮૯૩)

૨ રૂપિયાનો દર ઉચો નક્કી કરવાથી દિન્દના વેપાર ઉલ્લોભને કાચમનું નુકસાન વેદવું પડશે નહિ અને ઉલ્લોભનો વિકાસ ખાસ આટલી પડશે નહિ.

- ૩ રૂપિયાના દરમાં ઘટાડો થવાથી વિલાસતનું ખર્ચ નોકસવામાં દિન્દી સરકારને ને સુરક્ષીયા વેદવી પડે છે તેમાં, અમલ-

* ૧૮૯૮ ની ફાર્માર કમિટીનો અહેવાલ તાત્કાલિક નહિ મળવાથી તેમાંથી ઉત્તમ આપ્યા નથી.

હીલ્ટન-યંગ કમીશન (૧૯૨૬)

- ૧ રૂપિયાનો દર રચાયેલ કરવા હવે પૂરો વખત ભરાઈ ગયો છે...રૂપિયાનો દર એકદમ રચાયેલ કરવો જોઈએ.

૧ અ રૂપિયાનો દર રચાયેલ કરવાનું મુલતવી રાખવાથી અસાધારણ ઉચલપાચલ થશે ને કે તેથી ૧ શિ. ૪ પે. નો દર નક્કી કરવા જોઈએ અનિષ્ટ અને દુઃખદાયક પરિણામ નહિ આવે. (સર બારીસ)

- ૨ ૧ શિ. ૬ પે. ના દરથી દેશના વેપારને એકદરે કંઈ થોડો પહોંચ્યો હોય એવું ચિન્હ જણાવું નથી... (ઉલ્લેખ) વિનિ-મયના દરમાં એકદમ ઘટાડો કરવાથી લાગતા જ લાવો ઉચલી પડશે અને પછીથી ભાવો બેસી જશે... વેપારને ઉત્તેજન નહિ મળે અને સામાન્ય રીતે વેપારને થોડો પહોંચ્યો તથા વેપાર બંધ કરવા જોઈએ.

- ૩ ૧ શિ. ૪ પે. નો દર દરલવાથી પ્રાંતિક અને માધ્યમિક સરકારના કરોમાં અચિત વધારો કરવો પડશે. આથી પ્રાંતિક

સરકાર, માધ્યમિક સરકારને જે રકમ આપે છે તે ઝાઝી કરવાનું થયું કરીને મુક્તવી રાખવું પડશે.

૪ ૧ શિ. ૪ પે. ના દરથી અનિવાર્ય મુકશાન એ યશો કે (જમ્માખચેની) તુટ વધારે કર નાખીને પૂરી કરવી પડશે..... પ્રતીમાં પ્રખ-ઉપયોગી કસોતે ઘેઝા પહોંચશે.

૪ ઉચો દર નહી કરવાથી સરકારને કેટલીક બચત થશે જેનો ઉપયોગ હિન્દો વિકાસ કરવામાં થઈ શકે આશવા કર ધટાડવામાં થઈ શકે...ઉચો દર નહી કરવાથી હિન્દો તિલ્લેરીની સ્થિતિ સારી પેઠે સુધરી હતી. તેમ ન થયું હોત તો વધારે કર નાખવા પડત.

૫ ૧ શિ. ૪ પે.ના દર નહી કરવાનો વખત, કેહ વખત ને આગ્યો હોય તો પણ તે હવે ગયો છે. હવે આખા હિન્દી દરિયા જરૂરી છે કે.....રૂપિયાનો દર સ્થાયી કરી દેવો.....૧ શિ. ૬ પે.ના દરમાં કેહ પણ ખતનો ફરકાર કરવામાં આવશે તો વળી પાછાં હિન્દમાં બગરસાવ અત્યવ-સ્થિત થઈ જશે અને પરિણામે આર્થિક અંધેર જાશે, જે લોકોનાં બહાની ખોતર ન થાય એ થયું જ મુશ્કવણોગ્ય છે.

૫ રૂપિયાના દરમાં વધારો થવાથી હિન્દમાં વસ્તુઓની કિંમત ઘટી છે તે એકદર દેશને ફાયદાકારક થયું છે.....હાલના સંજોગોમાં આર્થિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ ભેતાં રૂપિયાનો દર નીચો કરવો એ મુશ્કવણોગ્ય નથી.

૫ રૂપિયાની કિંમત ધટવાથી નિકાસને ઉત્તેજન મળવું હોય તો પણ તે પરિણામ હિન્દ આખાને ફાયદાકારક નથી. (૧૮૯૩)

(૧૮૯૩)

રૂપિયાનો દર ઘટી જવાને લીધે ખરચ ન થયું હોત તો કેટલાય કર વધારે ધટાડી શકાત અને જાહેર કસોતમાં વધારે ખરચ થઈ શકત...જો દેશનાં ચલણમાં કોઈ ફેરફાર કરવામાં નહિ આવે અને રૂપિયાના દરમાં એટલો ધટાડો નહિ થઈ શકે તો વધારાનું ખર્ચ પૂરું કરવા બારે કર નાખવા પડશે.

કરવાથી વધારો થયો છે...અમલદારોની ખરીદવાની શક્તિમાં બહુ જ ધટાડો થયો છે. (૧૮૯૩)

६ जे वस्तुज्योनी किंगत वधे ज्यो जने
पगारोमां पमो वधरो यशो तो पगारदार
भाजुसोनी आर्थिक स्थिति सतत भराण
थती ज्यो.....सरकार, गंभीर आसतेपु
इशान्वानो अय वडोनी विना पोताना
नोकरोनी मागणी तरफ आंण आउ कान
करी शकरो नदि. (१८५३)

૭ આંતરિક ચલણ માટે, સોનાના સિદ્ધાંત ઉત્તરના આપણું એ દિન્દને માટે લાભદાયી નથી. છેલ્લાં પંદર વરસનો દરિયાઈ જાતલો છે. દિન્દનાં સોનાના સિક્કા લાખસ કર્યા વિના સોનાનું ચલણ બરાબર ચાલે છે. દિન્દના સોનાને સિદ્ધાંતમાં લાંબા સમયની પ્રવૃત્તિ નથી, તેમ તેમને સોનાના સિક્કાની વ્યવસ્થા નથી, દિન્દના આંતરિક ચલણ માટે તેા ઉત્તરગોત્રમ ચલણ રૂપિયા અને નોટાનું છે. (૧૯૧૪)

८ सोमं चान्ने पांडुं पराशरं पुरंती शीते
अनामनं राष्ठीने शृण्विणो निमिषं द्र
सायनी राष्ठीने। नेपथ्ये ज्येष्ठं मुदनी
गतं ८।

૬ નીચે દર કરવાથી વસ્તુઓની કિંમત વધશે અને તેથી સામાજિક અને આર્થિક અસંતોષ થશે.

૭ આર્તચિદ્રં ચંચલુ માટે સોનાના સિક્કાને સક્રિય ઉત્તેજન આપવું એ દિન-દિને માટે લાભદાયી નથી.

૮ સરકારી ખજાનાઓમાં સોનું રાખતું એ વધારેમાં વધારે ફાયદાકારક છે, ત્યાંથી સોનું પરદેશ ગોકલવાના કામમાં આવે.

१८३. ४. ये. ना. इरथी. वस्तुओंनी
किमतमां १२५० रुकां. वधारी. यशो. अर्था
इरथार, वस्तुओं वापरनारजोने. अने
आस करीने. इकाका पगारना. लाजोसा
लोहोने. अहु सावशे. तेथी. भजुरोनी अरी
अधिकमां जोक नतने। स्वच्छंदी घटाडो।
यशो.....इरथारथी. आभा. देसमां. बार
तरफ. बार उधवपाशस यशो.

७ सोनाना सिक्का व्यवहारां दायद्वयं नदि-
 अन्तरे पश्य नदि अने (बावियमां) काष्ठ पश्य
 दण्ठे नदि.....सोनाना सिक्का मोटा प्रमा-
 णमां संधरी राखवामां आवे तो तेथी दिन्दते
 आदिक् तुक्कान थाप ते उपरांत काष्ठ
 पश्य--व्यवहारपद्धति तो अभय करवामां भारे
 सुरक्षित नसे.

૮ સંસ્કારી તિબ્બેરીનું સોનું ચકાવવાં બધું
રહે તો તેના ઉપરં શાખનું જે બંધારણ
રચી સકાય તે પ્રમાણમાં જોઈયં થઈ જાય.

૯ બીજી કોણ પણ સંચનાં એટલી વિરોધથી ૯ બીજી સંચનાંઓ કરતાં અને સચવેલા ૯ ૧ શિ. ૬ ચે. ના દરથી જોણમાં જોણી સુકત નથી કે હિન્દી સરકારની સચનાને ફેરફારો જોણમાં જોણ વિરોધને પાત્ર છે. એકંદરે જોણમાં જોણું નુકશાન થશે.

૧૦ નામજાર કરવાની અને સલાહ આપી શકીએ (૧૮૯૩)

સમિતિઓ અને કમીશનોઓ, આ પ્રમાણે ચોતાંગ પક્ષ રજુ કર્યો છે કે કમીશનર વખતે આપણને સમજાવવામાં આવે છે કે સોનાના સિદ્ધા ચલણમાં દાખલ કરવા હિન્દને માટે નુકશાતકારક છે. રૂપિયાનો દર ઉઠ્યો નક્કી કરવાની જરૂર છે. તેમ નહિ કરવામાં આવે તો દેશમાં આર્થિક અધિર જગશે, વેપાર ઉલોમ પડી જાયશે, સરકારના આવકખર્ચના આંકડા ઉધલી પડશે, ખર્ચ ઉપર ભારે કર નાખવા પડશે અને પ્રાંતપ્રગતિકારક કામો અટકી પડશે. આ બધી બુની પુરાણી દલીલો છે. તેના રદીઓ આપવા લઘુમતિના સંબોધને પણ દર વખતે જોતી-જો માંચાકુટ કરવી પડે છે. છેલ્લા બે અહેવાલોની લઘુમતિની નોંધો તપાસીયું તો તેની ખાત્રી થશે. આર્દ તેમાંથી થોડા ઉતારા થસ થશે:-

સંર ડી. એમ. દલાલ

(૧૯૧૯)

સંર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ

(૧૯૨૬)

- ૧ રૂપાની કિંમત ધડી જાય તો પણ ૧ શિ. ૪ ચે. થી ઉઠ્યો દર રાખવાનો સંકલ્પ થયેલો છે.
- ૨ રૂપિયાનો દર વધારી નાખીને ચલણનું મૂળ ધોરણ હિન્ન-નબિન્ન કરવામાં આવ્યું છે તે ધોરણ ટકાવી રાખવાની ખાસ જરૂર છે.
- ૩ રૂપિયાનો દર વધારવા માટે આપણમાં આવેલાં કારણો બીલકલ પુરતાં નથી. લાણ પૂરી થયા પછી રૂપાની નિકાશ ઉપરનો પ્રતિ-બંધ દર કરવામાં આવ્યો હોત તો રૂપાની કિંમત વધતી આવડ-કાવી શકાત.
- ૪ નવો ફેરફાર કરીને એક કલમના ગોદાથી દેવાદાર અને લેણદાર વચ્ચેનો સંબંધ અહલી નાખવામાં આવે છે.
- ૧ કમીશનની નીમણૂક થઈ તેના ઘણા વખત અંગ્રજીથી કરોળાંરી સલાહો ૧ શિ. ૬ ચે. નો દર ચલાવવાનો ચોતાંગ મતમાં નિશ્ચય કરી લીધો હતો.
- ૨ હિન્દના હાલના સંબોધોમાં જરૂરિયાત અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ જરૂરી છે કે હિન્દને અર્જુન કાયમતો દર જ ફરી શરૂ કરવો.
- ૩ ૧૯૨૪ના સપ્ટેમ્બરમાં જો સરકારે ધાર્યું હોત તો ઘણા વખતથી ચાલતો આવેલો ૧ શિ. ૪ ચે. નો દર ફરી ચાલુ કરી શકાત. હિન્દી સરકારે, બીજાં દેશોની જેમ વર્તવાને અદલે, લાણ પહેલાંનો દર સ્થાયી કરવાની જગ્યાએ ફળ આવી ત્યારે તે પણ ધરાદાપૂર્વક ગુમાવી.
- ૪ દરમાં ફેરફાર કરવાથી દેવાદાર અને લેણદારને અન્યાય થશે.

- ૫ રૂપિયાનો દર વપારવાથી હિન્દ-ના કાપડના માલની માગણી વધશે. ૫ ૧ સિ. ૬ જે. ના દરથી પરદેશના વેપારીને આકર્ષતરી પણ અસર-રકારક ૧૨૫ ટકાની મદદ મળશે.
- ૬ નાણાના દરજેના ધોરણની અગત્યતા ઉપર ભાર મૂકવામાં અતિ-શયોક્તિ મળ શકે તેમ નથી. આ ધોરણ બીજા કાપડની જેડે જોતેર મુકયાન કર્યા વિના અને ભારે અસંતોષ ફેલાવ્યા વિના ફેરવી ન શકાય કે ન તેમાં સુધારો થઈ શકે.
- ૭ નરી નાણાની વ્યવસ્થા ને ચાલુ રાખવામાં આવશે તો હિન્દ ઉપર અને તેના લોકો ઉપર તેનાં માહાં પરિણામ આવશે.

૭ મૂળ ધોરણમાં જે ફેરફાર કરવામાં આવશે તો તેની દિન્દમાં રાજકીય દૃષ્ટિએ ગંભીર અસર થશે. ગદામુ વિને અને દેશની નાણાવિષયક વ્યવસ્થા બાબત અસંતોષ ફેલાશે.....દિન્દના આર્થિક તંત્રમાં થોડાં વર્ષોમાં કોઈ ઉચ્ચવાપાત્ર થશે કે તેની અસર આંકતી સુરેકા છે. તેના પરિણામે દિન્દના આર્થિક વિકાસમાં અંતરાય નહીં એટલું જ નહિ પરન્તુ તેનાં પરિણામ માહાં આવશે.

આ રીતે ઘટમાળ ચાલે છે. સરકાર તરફથી ઉંચો દર રાખવાની ક્ષિપ્ત દર રાખવામાં આવે છે. ધારાસભાઓમાં પણ એનું જ પુનરાવર્તન થાય છે. સરકારી નાણાવાસ્તી સરકાર પણ રહ્યું કરે છે અને પ્રાથમીય સળો તેના રહીઓ આવે છે. સર બારીસ બંધેરે, બીજ રહ્યું કરતી વખતે કરેલું બાળ્ય તખાસીયું તો તેમાં પણ એનું એ પિટપેલન અને કુલિની રમત નજરે પડશે. તેમજે પોતાનું આપું બાળ્ય કલકતાના હિન્દી વેપારી મંડળે જે અગીઆર મુફઝો રહ્યું કર્યા હતા તે ઉપર રમ્યું હતું. તે ભાગનુંના મુખ્ય મુફઝો આ પ્રમાણે છે: (૧) બે વરસથી વિનિમયના દરની સ્થિતતા જળવાઈ રહી છે અને પરમુઓના બાપ ૧ સિ. ૬ જે. ના દર મુજબ ફેકલે આવી ગયા છે, તેથી ૧. સિ. ૬ જે. નો ચાલતો દર કાયમ કરવો જોઈએ; (૨) ૧ સિ. ૪ નો દર સ્વાભાવિક નથી તેથી જરૂર પડે તેમાં ફેરફાર થઈ શકે; (૩) રૂપિયાનો અમુક દર દિન્દને હંમેશાં લાભદાયક થશે અને અમુક દર સહાને માટે મુકયાનકારક થશે જે બનવાનું નથી; (૪) ૧ સિ. ૪ જે. નો દર કરાવવાથી તે દર ટકાવી રાખવા સરકારને એ તેટલી દદ સુધી ચલણમાં વધારો કરવો પડશે; (૫) ૧ સિ. ૪ જે. નો દર કરવાથી વેપાર ઉતોચમાં ચારે તરફ અન્યવસ્થા અને નાણા વિષયક અંદર જ્યાંના જેનું થશે. દેશના મજુરોમાં અસંતોષ થશે તથા સામાજિક અને આર્થિક અસંતોષ ફેલાશે.

આ દલીલોનો હો વિસ્તારથી વિચાર કરવાનું રહ્યું નથી. થતાનું હતું તે મળ ગયું છે, તેથી તેનો લંબાજી વિચાર નહિ કરનાં, દલીલોમાં ૧૨૫ વચ્ચે છે તે જોવાની ખાતર આપણે તેનાં મુકાં વિચાર કરીશું.

(૧) ૧૯૨૫ ના જુનથી ખરી રીતે ૧ શિ. ૬ પે. નો દર સરકારે ટકાવી રાખ્યો છે. તેટલા ટુંકા સમયમાં વસ્તુઓની કિંમત તે દર મુજબ વ્યવસ્થિત થઈ જાય તે સંભવિત નથી. મી. જે. એમ. કીન્સ જેવા વિશ્વવિખ્યાત નાણા-શાસ્ત્રી પણ ઇંગ્લન્ડને વિષે એમ કહે છે કે તે દેશમાં જે નાણાચક્રણની કિંમત ૧૦ ટકા વધારી નાખવામાં આવે તો ઘણા નુકશાન પડી વહેલામાં વહેલા જે વરસમાં વસ્તુઓની કિંમત વ્યવસ્થિત થઈ જાય. ઇંગ્લન્ડનો આંતરિક વેપાર પરદેશના વેપાર કરતાં ઘણો ઓછો છે, ત્યારે આપણો આંતરિક વેપાર ઇંગ્લન્ડના પરદેશના વેપાર કરતાં ૧૫ ઘણો વધારે છે. એટલે સર પુરુષોત્તમદાસના શબ્દોમાં કહીએ તો “ હિન્દમાં વસ્તુઓની કિંમત ઠેકાણે આવતાં ઓછામાં ઓછાં દસ વરસ તો લાગે જ. ” છેક ૧૯૨૬ ના રીસેમ્બરમાં પણ કાનપુરમાં ભાષણ આપતાં સર ખાસીરે એમ જણાવેલું કે વસ્તુઓની કિંમત વ્યવસ્થિત થવાના સંબંધમાં ‘ છેક હમણાં સુધી હું ચોખ્ખો ચોખ્ખો જવાબ આપતાં અચકાતો હતો. ’ તો એકદમ બહુ ક્ષેમકુશળ ક્યાંથી થઈ ગયું ?

(૨) ૧ શિ ૪ પે. નો દર સ્વાભાવિક નથી તે જ પ્રમાણે ૧૨ ઇંચનો એક ફૂટ થાય કે ૪૦ રૂપિયાભારનો એક શેર થાય તે પણ સ્વાભાવિક નથી; છતાં ફૂટનાં અને શેરનાં માપ એક વખત નક્કી કર્યા હોય તે ફેરવવામાં આવે તો કેટલી ઉચ્ચપાયાક થાય ? જરૂર પડે ફેરફાર થઈ શકે એ વાત ખરી છે પણ જરૂર તે સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય હોવી જોઈએ, નહિ કે કૃત્રિમ.

(૩) રૂપિયાની ચાંદીની કિંમત ૧૬ આના જેટલી નથી એટલે ૧ શિ. ૪ પે. નો દર સ્વેચ્છાએ દરાવેલો છે એ સાચું છે પરંતુ તે દર ઘણા વખતથી ચાલે છે તેથી તે સ્વાભાવિક જેવો થઈ ગયો છે, તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો દેશના આર્થિક તંત્રમાં જરૂર ઉચ્ચપાયાક થાય: દા. ત. માણસને પોતાના ખર્ચ માટે કેટલું જોઈએ એ ચોક્કસ હોતું નથી. સમાજની ચાલતી આવેલી રહેણીકરણી અનુસાર દરેક માણસનું જીવન અમુક રીતે ટેવાયેલું હોય છે અને તે મુજબ દરેક માણસ ખર્ચ કરે છે; છતાં ચાલતા આવેલા ધોરણમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો દરેકને કેટલું વેડવું પડે ? ભણે શોડાં વર્ષોમાં નવી રહેણી અનુસાર જીવન ટેવાઈ જાય પરંતુ તે દરમ્યાનના ગાળામાં જે હાડમારી વેડવી પડે અને જીવનકંઠક થાય તેનું શું ?

(૪) ૧ શિ. ૪ પે. નો દર ટકાવી રાખવા નાણાચક્રણમાં વધારો કરવો પડે તો તેમાં ખોટું શું છે ? દેવાદાર લેણદારને લીધેલા પૈસા પાછા આપે તેમાં નવાઈ છે ? છેલ્લાં છ સાત વરસથી ચક્રણમાં સામાન્ય રીતે જે વધારો થવો જોઈએ તે થયો નથી તે હવે કરવામાં આવે તો તદ્દન સ્વાભાવિક થશે. વેપાર ઉદ્યોગની માંગણી અનુસાર ચક્રણમાં વધારો થવો જ જોઈએ. લગાઈ પહેલાં હિન્દમાં દર વરસે ચક્રણમાં સરેરાશ વધારો ૨૨ કરોડ રૂપિયાનો થતો હતો અને લગાઈ દરમ્યાન ૪૯ કરોડનો થતો હતો તેને બદલે ૧૯૨૦-૨૧થી ૧૯૨૨-૨૩ સુધીમાં ૩૮ કરોડ રૂપિયા * ચક્રણમાંથી પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા છે અને ગયા વરસમાં ૩૫ કરોડ પાછા ખેંચી

* ૧૯૨૦માં હિન્દમાં ૨૬૦ કરોડ રૂપિયા અને ૧૩૮ કરોડની નોટો ચક્રણમાં હતી. આ ઉપરથી કેટલા ટકા ચક્રણમાં ધરાડો થયો છે તેનો ખ્યાલ આવી શકશે.

લેવામાં આવ્યા છે. તે રૂપિયા ચલણમાં વેપાર રાજગારની માગણી અનુસાર પાછા આપવામાં આવે તો લીધેલી રકમ પાછી આપ્યા જેવું થશે. તેમાં અણુધટું શું થવાનું છે ?

(૫) ૧ શિ. ૪ પે. ના દરનાં પરિણામો. વર્ણવવામાં સર' ખારીદ, કમીશન કરતાં પણ બે ડગલાં આગળ ગયા છે. તેમના આખા લાભણમાં કમીશનનો અહેવાલ કરતાં લાભાની છટા અને નેશ વધારે જણાય છે. ધારાસભાના સભ્યોના મન મેળવવા હોય એટલે તેમને વફાત્વકગાની બધી ચાવીઓનો ઉપયોગ કરવો પડે, પણ તેથી દલીલોનું જોર વધતું નથી.

હવે દર કરવાથી કાયમી પગારના અમલદારોને અને ખાસ કરીને જેમને પરદેશ નાણું મોકલવું હોય તેમને લાભ થશે એ સ્પષ્ટ છે, પણ તેથી વેપાર ઉદ્યોગને કેવી રીતે લાભ થવાનો ? જ્યારથી હવે દર ટકાવી રાખવાની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી છે ત્યારથી આપણા આયાન અને નિકાશના વેપાર ઉપર અસર શરૂ થઈ ચૂકી છે. ૧૯૨૬માં આપણે નિકાશનો વેપાર ૧૯૨૫ કરતાં ૫૦ કરોડ અને ૧૯૨૪ કરતાં ૬૦ કરોડ રૂપિયાનો ઓછો થયો હતો. તે જ વરસમાં પરદેશ સાથેના કુલ વેપારમાં ઘટાડો થયો હતો, અને આયાનના વેપારમાં થોડો વધારો થયો હતો. આની અસર દેશના વેપાર ઉદ્યોગ ઉપર થયા વગર રહે નહિ. વેપાર ઉદ્યોગને આ રીતે હાનિ પહોંચે તેને લીધે દેશમાં ઔદ્યોગિક અવ્યવસ્થા થશે કે ૧ શિ. ૪ પે. ના દરથી, તે વેપારીઓ અને કારખાના વાળાઓ દેવામાં કાઢશે ત્યારે જણાશે. હડતાળો પણ 'કંઈ સ્થિતિમાં વધારે પડશે તે અનુભવ ઉપરથી જણાશે. મળુરોના આપિ સંબંધમાં તો "કુચમાં નહિ હોય તો હવાડામાં આંધી આવશે" એ સાદી કહેવતની આપણા નાણાશાસ્ત્રીઓને સમજણ પાડવી ઘટે છે પણ સમજવાની પડી છે કેને ?

આ ઉપરથી જણાશે કે દલીલોમાં કેટલું વજુદ છે. મુખ્ય વાત સરકારના દર્શિબિંદુની છે. એ દર્શિબિંદુ અનુસાર સરકારની નીતિ ધડાવાની-હિન્દી પ્રગનું ભડે ગમે તે ચાઓ. પ્રજા ઉપર આ કાયદાની શી અસર થવાની છે તેનાં ધણા માણસોએ આપણી આગળ જુદાં જુદાં ચિત્રો રજુ કર્યા છે. તેમાંનાં કેટલાંકમાં અતિશયોક્તિ હશે એમ ધારી આપણે બધાંને ન સ્વીકારીએ તો પણ પ્રો. જેવન્સ* જેવા અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી પણ આ સંબંધમાં શું ધારે છે તે આપણે જોઈએ. તેમના અભિપ્રાય મુજબ હવે દરની હિન્દ ઉપર નીચે મુજબ અસર થશે:-

- (૧) બધી વસ્તુઓની કિંમતમાં મોટો ઘટાડો થશે.
- (૨) લાખો ખેડુતોની પાલમણી થશે અને તેમને ભારે હાડખારીઓ વેંડી પડશે.
- (૩) હિન્દના વેપાર ઉદ્યોગમાં વર્ષો મુઠી મંદી રહેશે.
- (૪) સરકાર અને બીજા દેવાદારો ઉપર અસાધારણ બોજા આવી પડશે.
- (૫) સરકારનું જાખવું અસ્તવ્યસ્ત થઈ જશે.

* "The Future of Exchange and the Indian Currency" By H. Stanley Jevons (Professor of Economics in the University of Allahabad.) 1922.

આ ઉપરાંત પરદેશી માલને ઉત્તેજન મળશે. ઉંચો દર ટકાવી રાખવા નાણાબીડ ચાલુ રાખવી પડશે અને વખત આવે સોનાનો સંગ્રહ ખાલી કરવો પડશે વગેરે ખીજાં પરિણામોની આપણે નોંધ ન લઈએ તો પણ ઉપર જણાવેલું પરિણામ પણ દેશને થયરાવી નાખે તેવું છે. એ પરિણામ ચોક્કસ આવશે કે કેમ તે વખત જતાં ખબર પડશે. પરંતુ હિન્દના વેપાર ઉદ્યોગની આ ફેરફારથી માફી દશા થવાની છે તે દીવા જેવું છે. જેમ સરકારની નીતિ ન બદલાય તો તેનું ધોરણ ન બદલાય એ સ્વાભાવિક છે તે જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આ અન્યથો સામે પોકાર કરવાની આપણી નીતિ ન બદલાય ત્યાં સુધી આવાં પરિણામો આવ્યા કરે તે પણ સ્વાભાવિક છે. બંનેને એક જ નિયમ લાગુ પડે છે અને તે ઇતિહાસના પુનરાવર્તનનો. આપણી પ્રજા અને આપણા નેતાઓ આ વગર ક્યારે સમજશે ?

વિ.

પ્રેમ-ભક્તિનો જીવનસંદેશ

રા. ન્હાનાલાલનું આખુંજે સાહિત્ય તેમણે ખસંદ કરેલા તખલ્લુસ પ્રમાણે પ્રેમભક્તિનું છે; અને તે સહેતુક છે. ‘પ્રેમકુન્જ’ માં કવિ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે:—“પ્રેમની પુનઃસ્થાપનાની કવિતા જગત આજ માગે છે.” વળી ઉપામાં કવિ પૂછે છે: “કરવી સુણવી ગમે ન કેને, રસની કે રસિકાની વાતરી ?”

તેથી, આ સૌને જ ગમતી અને આત્યંત અગત્યની વાત, કવિએ કરી છે. પણ તે તો અનેક કવિઓ કરતા આવ્યા છે. રસરાજ સૂંગારનું સામ્રાજ્ય સાહિત્યસૃષ્ટિમાં સનાતન કાળથી ચાલુ આવે છે. તેમાં કવિ ન્હાનાલાલે નવું શું કર્યું એમ કોઇ પૂછશે. તેમને મારે જવાબ એ છે કે કવિસંપ્રદાયે સંયોગ અને વિપ્રલંભ સૂંગારનું વર્ણન કર્યું છે ત્યારે આપણા કવિશ્રીએ એ બન્નેમાંથી એકે નહિ પણ ત્રીજા જ પ્રકારના પ્રેમજીવનની કથા કહી છે.

સ્નેહલક્ષ

રા. ન્હાનાલાલનો પ્રેમસંદેશ એ વિભાગમાં વહેંચી શકાય: સ્નેહલક્ષ અને લગ્નસ્નેહ. સંસારસુધારાની હીલચાલે સ્નેહલક્ષનો પ્રશ્ન આપણા દેશમાં કેટલાક કાળથી ઉત્પન્ન થયો હતો. ‘રણછોડભાઇ ઉદયરામનું નાટક “જ્યકુસારી વિનય” આજ પ્રશ્ન પર લખાયું છે. રા. ન્હાનાલાલ તેમના મુખાધના લાપણમાં આ નાટકનો નિર્દેશ પોતાની ઘડંતર કથામાં કરે છે. (કવિ ન્હાનાલાલનાં લગભગ એકેએક પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય સ્નેહલક્ષ છે. ગોવર્ધનરામની કુમુદ કે કુમુમ બન્નેમાંથી કોઇનું ‘સ્નેહલક્ષ થયું ન હતું. રા. ન્હાનાલાલની જ્યાં ઉપા અને ખીજા સર્વ નામિકાઓ સ્નેહલક્ષથી જ વરે છે. કુમુદના જ સંબંધમાં ગોવર્ધનરામે સ્નેહલક્ષ અને સ્નેહલક્ષનો તદ્દાવત પ્રથમ અધ્યો, પણ તે પ્રશ્નને પોતાની

નાયિકા અને નાયકના હવનમાં આસોત્તીસિની માદક દવાભાવિક ગનાથી મુદ્દનાર નો કવિ ન્દાનાલાલ જ.)

સિવગુજરાત રોદલક્ષ માટે તલસતું હતું. ગુણના કલ્પેશની કથા પણ રોદલક્ષના પ્રથમ નાટકકાર રણછોડભાઈએ કરી હતી. પછી લલિતા અને નંદનના કરનાં પણ વધારે દુઃખદાયક કુમુદ અને પ્રમાદનું ગુણનું કલ્પેશ ગોવર્ધનરામે ચિતર્યું. આવી દુઃખદ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવા ગુજરાતનો યુવકવર્ગ તલસતો હતો, તેને કવિએ રોદલક્ષને મંત્ર આપ્યો. લુગને લુગથી બેટી મેળવવી હોય તો રોદલક્ષ સાધો. સંસારનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ કરવા માટે આ એક જ ઉપાય છે એમ કવિ પોકારી પોકારીને કહે છે. અને (પ્રેમચૂષ્યા નવગુજરાતે આ મંત્રને સાકાર્યો એમ કવિ ન્દાનાલાલની યુવકોમાં અત્યંત લોકપ્રિયતા સાક્ષી પૂરે છે)

રોદલક્ષ અને સંવનનને કાંઈ છટા પાડી શકાય? તે માટે રા. ન્દાનાલાલે પ્રાચીન આર્યાવર્તન અને અર્વાચીન યુરોપના સંવનનનું આખું જ હવન ગુજરાતને આપી દીધું. આપણા યુવકો સંવનન વિગે પૂર્વ પશ્ચિમના ગ્રંથકારોમાં વાંચતા હતા અને તેવું હવન હવવા માટે સ્વપ્ન રચના હતા. આવા (સ્વપ્નદષ્ટાઓના શિરોમણિ કવિ ન્દાનાલાલે સંવનન અને રોદલક્ષની પ્રથા ત્યાં સ્વાભાવિક છે એવા દ્રશ્યના પ્રદેશના મનોરમ રમણ રમણીઓનાં મુંદર ચિત્રો ગુજરાતને આપ્યાં છે.)

(અને અહિં આ જ રા. ન્દાનાલાલના લખાણોના આકર્ષણનું મધ્યાલિદુ છે. ખરેખર પ્રેમ તે નથી પરકીયાનો કે નથી સ્વકીયાનો. પણ છે કુમારિકાનો. ગોવર્ધનરામે કહ્યું છે: “ત્યાં સુધી પુરુષ અપરિણીત હોય છે ત્યાં સુધી તેને સ્ત્રી ઉપર મોહ જોવા શકે છે. એ કાલની પ્રીતિમાં નવીનતા છે. નવીનતા પૂરી થાય અને લગ્ન થાય તે પછી કાળક્રમે મોહ જાતે જ અંધ થાય છે એવો નિયમ છે.” વળી “પુરુષ લગ્ન થતાં સુધી રમણ (lover) હોય છે અને પછીથી સ્વામી થાય છે.” અને કવિ ‘પ્રેમકુંજ’માં કહે છે:

વસંત પ્રકટે છે પણ તે જોવાની આપણને ક્યાં અનુકૂળતા કે દુરસદ છે ? તે જ પ્રમાણે નવપૌવનવન્તા હૃદયમાં પ્રેમ પ્રકટે છે પણ તે દેખાય એવું આપણે ક્યાં રાખ્યું છે ? બાળક અને માઆપોથી ગોઠવાતાં દેહલગ્નમાં તેને વિકસવાનો અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો છે ? કેક વળોથી વસંત તો ભૂંસી પડી છે. આપણી જીવન-વાડી સદા તપંતી ગ્રીષ્મથી સુકાય છે. આવા સમયમાં જે વસંતોત્સવ આપણા જીવનમાં નથી તેની આંખી કવિએ આપણને કરાવી છે અને આપણા યુવક યુવતિઓની યુગયુગની પ્રેમપિપાસા કંપના પ્રદેશનું અમૃતપાન કરાવી છીયાની છે.

લગ્નસ્નેહ

સુધારકોએ આપણી આખા સમાજની જે વ્યાપક નિંદા કરી હતી તેમાંથી આપણે સ્ત્રીસમાજ પણ ગણવા પામ્યો નહતો, અને તેપોક્ષીઅનના વાક્ય પર ભરોસો મૂકી દેશને આપાદાન કરવા આપણા ઘણા ઘણા યુવકોએ પોતાનાં સંતાનોની માતાને મા, બૂ, પા, શીખરી રાત આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ખાતું, પીતું અને ખેલતું એ ત્રણનું જ જેને ભાન છે એવી તેમણે “હેવાન” માનેથી અંગણોમાં સામે નમંથી માંડીને તે ગોવર્ધનરામના આંગમરુ સુધીના સર્વ ઇચ્છકોએ પોકાર ઉઠાવ્યો. પણ જગોળ તે જગોળમાં રમતા ભાઈને ચિત્ત રાખી ચુલો ટુંકતી બાઈના ખગોળના સગળના ગોળા જેવા રક્ત વદન પર મુગ્ધ થવાનું સૂચન કરનાર ગોવર્ધનરામે સંમાધિસિનની નવા જ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો. સ્નેહમુદ્રાના કવિ, એ તો પૂનીપૂર્વનના પૂરેલા પૂગરી ભક્ષો ભુકા તો એ પતિ એમ અત્યાર મુખી પત્નીને સંકલ્પ અપોતી. ગોવર્ધનરામે પણ, તેથી જે, કુમુદ પાસે

“પ્રમોદધન મુજ સ્વામી સાચા

તે વિણ બૂહું અન્ય બીણું”

એ આત્મવંચક જનમંત્રપાંચ્યો છે. પણ તેની સાથે જ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સ્વદાર-સંતોષનો શુદ્ધિમંત્ર ઉચ્ચારાયો. અને પ્રાચીન આર્યત્વની કીર્તિ મૂર્તિ આર્યવંશીઓનું ગૌરવ યુગ્મતાતને સમજવા લાગ્યું. સ્નેહલક્ષ્મીના આપણા મદાન કવિ તે આ લગ્નસ્નેહના પણ મદતમ ઉપાસક છે. મુંબાઈના ભાણુમાં કવિશ્રીએ ટુચકો કહ્યો છે કે કોઇ વીરમગામી મદાજને સ્નેહ-લક્ષ્મી ભાવના ઉત્પન્ન કરી પોતાના પુત્રને વણસાડ્યા માટે તેમને દપકો આપ્યો. કવિશ્રી આને પ્રશંસા કહે છે તે તેમની વડાઈ છે, પણ કવિશ્રીને માત્ર સ્નેહલક્ષ્મીના જ ઉપાસક નરીકે જોવા તે અર્થસત્ય છે. દાઝની એક જ બાળુ જોનાર આ ગૃહસ્થને કવિશ્રી કહી શકના: “ભાઈ, દશપત દીધેલ મારી જીવનસખીનાં પાવન ચરણે અર્પણ કરેલી મારી કાળ-ચાંગવિ તમારા પુત્રને વંચાવો! એટલે તે મુઠરે અને તમે પણ વાંચો એટલે મારા પરનો દોષ બચ.”

લગ્નસ્નેહમાં કવિશ્રી સૌથી વધારે અગત્ય આપે છે વિશુદ્ધિને. તેમને પ્રેમ દેવી-આપ્ત-ભિક્ષ-છે. તે તેનું આત્મા પરનું સાત્તાત્વ વણે છે, દેહ પરનું નહિ. તે પ્રેમનું દૈહિક સ્વરૂપ કહી પણ વર્ણવેત નથી. આથી દેવી પ્રેમ વાર્ણવતા હોવાથી જ તેમણે સંવત્સર ગુપ્તતા પ્રેમનું જ વણન કર્યું છે. આ સંવત્સર આખી હંદગી લંબાવવું એમ બધા બધાંતમાં છે. સાશ્વત ઉપા, સદા વસંત, કવિને જોઈએ છીએ. આવી કંપના કરે તે જ કવિ. કવિની મુદ્રિ તો “નિયતિકૃતનિયમરહિતા.” નૈષ્ઠિક, બ્રહ્મચર્ય, સદા વસંત, અખંડ ઉપા નિયતિમાં

નથી, માટે જ તેની કલ્પના કવિ કરે. સુગંધિ કમલ બહા રમે, સુવર્ણ કમલ શિશી રમે,
પણ સુગંધિ સુવર્ણ કમલ તો કવિ જ રચી શકે.

કવિના એકેએક ગ્રંથમાં આ સુદ્ધપ્રેમની ભાવના આપી રહી છે. જ્યાં જ્યંતની
આત્મપ્રેમની ભાવનાનું ખીજ કવિના પ્રથમ ગ્રંથ વસંતોત્સવમાં પણ દેખાય છે.

“ સંસારનાં સુખદુઃખ
દેહના સ્પર્શોસ્પર્શનાં નથી,
પ્રાણના સ્પર્શોસ્પર્શનાં છે.
વિલસુને સૌભાગ્યચંદ્રના
પ્રાણને પ્રાણ ચુમ્બતા,
ને સચ્ચિદાનંદની ઝડી વરસતી.
પ્રાણપ્રાણની રસકથા તે રનેહ. ”

રનેહવ્રત અને લગ્નરનેહનો આ પાવનસંદેશ કવિ સ્વમુખે જ આ પ્રમાણે ઉચ્ચારે છે:

“ જો રનેહનાં હૃદય ઉત્તવલ પુત્ર પુત્રિ!
મા ભૂલશે કદી ત્હમે નિજ કુલધર્મ:
સંચુ ત્હમારું સહુ લાડ જ રનેહલગ્ને
ને લગ્નરનેહ મહિં દિવ્ય વિલાસ શોભા.

નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

ચ ચૌ પ ત્ર

સખ (?) કા

‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ના દેશુઆરીના અંકમાં લાલણનું ‘મામડી’ આખ્યાન પ્રગટ થયેલું છે તેના (પૃ. ૫૩) આડંબા કડવાની રકમી કડીનું પૂર્વોદ્ધ આ પ્રમાણે છપાએલું છે :

‘એહેવે.....સાર એક વેશ્યા આવી તણે હાર’

આ કડી ઉપર અપાએલી દીપમાં ‘એહેવે’ પછીના શૂન્યસ્થળનો પૂરો પાઠ આ પ્રમાણે નોંધાએલો છે :

‘એહેવે સખ (?) કા બેસી સાર’

આ શબ્દો બોતાં એ પાઠ સંકિત જણાતો નથી. એ પાઠના પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે :

એહેવે=એવામાં-એ વખતે.

સખકા=શિખિકા-પાલખી.

બેસી=બેસીને.

સાર=સારી રીતે.

આ ઉપરથી એનો સંગ્રહ અર્થ આ પ્રમાણે થાય—‘એ સમયે શિખિકા-પાલખી-માં સારી રીતે બેસીને કોઈ વેશ્યા ત્યાં આવી અને પાસે આવીને પાલખીમાંથી ઉતરી કીડા કરવા લાગી.

‘એહેવે સખકા બેસી સાર એક વેશ્યા આવી તણે હાર,

તે સમીધે આવી કોતરી કીડા કરવાને અનુસરી.’ રં.

આ પ્રમાણે આ આખી કડી શુદ્ધ જ જણાય છે. ‘સખકા’ એ સંસ્કૃત ‘શિખિકા’નું અપભ્રંશ રૂપ છે. ‘શિખિકા’નો ‘પાલખી’ અર્થ અપ્રસિદ્ધ પણ નથી.

“શિવિકા યાગ્ય યાનં સ્યાત્”-અમરકોશ બીજું કાંડ શ્લો. ૫૩.

“‘શિવિકા’ x x પુરુષવાદસ્ય યાનવિશેષસ્ય ‘પાલખી’ इति ख्यातस्य” ।
—અમરકોશની એ જ શ્લોકની દીકાં.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર
અમદાવાદ, કાગળ ૧૦ : ૬ ગુરુ

બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

સ્વૈર વિહાર

અનુમાન કે સરવાળો ?

આવોકની એક દલીલ છે:

જ્ઞાનવાદીઓ કર્મવાદીઓનું ખંડન કરે છે અને કર્મવાદીઓ જ્ઞાનવાદીઓનું ખંડન કરે છે. માટે જ્ઞાનવાદીઓ અને કર્મવાદીઓ બન્ને ખોટા. સાચો માત્ર જગતમાં હું. **इति सिद्धम्।** બુદ્ધો સર્વદર્શનસંગ્રહ.

x x x x

અ કહે છે કે **ચ** બદમાશ છે **ચ** કહે છે કે **ક** બદમાશ છે **ક** કહે છે કે **હ** બદમાશ છે **હ** કહે છે કે **અ** બદમાશ છે માટે **અ ચ ક હ** બધા બદમાશ.

બુદ્ધો ન્હાનાલાલ જન્મ સુવર્ણમહોત્સવ પ્રસંગે કવિ ન્હાનાલાલનું અમદાવાદનું લાપણુ.

x x x x

કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે કે બલવંતરાય કવિ નથી, બલવંતરાય કહે છે કે નરસિંહરાય કવિ નથી, કવિ ન્હાનાલાલ માને છે કે નરસિંહરાય ન્હાનાલાલને અકવિ કહે છે, કવિ ખજરદાર માને છે કે નરસિંહરાય ખજરદારને અકવિ કહે છે, માટે ન્હાનાલાલ બલવંતરાય નરસિંહરાય ખજરદાર કોઈ કવિ નથી.

મારા ઘરમાં બૂટીઓ ફૂતરો છે. તેને કોઈએ દણ અકવિ કહ્યો નથી, બદમાશ કહ્યો નથી માટે તે માત્ર કવિ છે, તે માત્ર સર્જન છે. સર્જન શબ્દ લાક્ષણિક અર્થમાં સમજવાનો.

x x x x

કલા કાન્તાની માફક ઉપદેશ આપનારી હોવી જોઈએ.....[પણ] મમ્મટે જ પહેલા ઉત્સાહમાં ધ્વનિકાવ્યનું જે દદાન્ત આપ્યું છે, તેમાં તો ઉપદેશને બદલે અનીતિનું ઉઘાડું મૂચન છે.

કૌમુદી ૩, ૨-૫. ૧૪.

માટે ઉપદેશ એ કાવ્યનું પ્રયોગન ન હોઈ શકે.

એક બીજો શ્લોક મમ્મટે આપ્યો છે તેના લખનારને યશ મળ્યો નથી માટે યશ એ કાવ્યનું પ્રયોગન ન હોઈ શકે.

એક બીજો શ્લોક મમ્મટે મૂકેલો છે તેના કવિને અર્ધલાલ થયો નથી માટે અર્ધ એ કાવ્યનું પ્રયોગન ન હોઈ શકે.

એક બીજો શ્લોક મમ્મટે મૂકેલો છે તેમાં કોઈ પણ અવહારજ્ઞાન થતું નથી માટે અવહારજ્ઞાન એ કાવ્યનું પ્રયોગન નથી.

એક બીજો શ્લોક છે તેના લખનારને તેથી પેટમાં દુખતું હતું તે મટ્યું નથી માટે અમંગલતા નાશ એ કાવ્યનું પ્રયોગન ન હોઈ શકે.....

માટે યશ-અર્ધલાલ-અવહારજ્ઞાન, અમંગલ નાશ...કાન્તાની પેઠે ઉપદેશ આપવો એમાંથી એક પણ કાવ્યનું પ્રયોગન કદી ન હોઈ શકે.

સ્વૈર વિહારી

[અનુસંધાન પૃ. ૪૩૭]

જ્ઞાનગોચરી

થેલીઓનું શું ?

સરકાર અંગ્રેજોનું નહિ પણ આ થેલીઓનું રક્ષણ કરવા માગે છે અને આ માટે એણે ૨૦,૦૦૦ ગરીબ માણસોને-સોલજરોને ધીન મોકલ્યા છે. જે અંગ્રેજ જનોનું રક્ષણ કરવાની આ તરફીય હોય તો તે વૃથા છે. મારી નજરે તો એક મૂઠીદારનો છવ અને એક સોલજરનો છવ અને બરોબર છે. અને આટલામાં જ સાઝાનવ લાખ પાઉંડનો ધૂમાડો થઈ ગયો છે. આ જ રકમ જે પ્રજાની તંદુરસ્તી પાછળ ખર્ચા હોત તો કેટલો બધો ફાયદો થાત ? આટલી રકમથી ૮,૦૦૦ નહિ પણ ૮૦,૦૦૦ જનો બચત.

વાત તો એવી છે કે આ સરકારને અંગ્રેજ જનોની જરા યે પડી નથી. આપણે શાંગદાઈ જઈએ ત્યારે જ આ સરકારને આપણા જનની કિંમત સમજાય છે. સરકાર પાસે આપણા જનની કિંમત કરાવવી હોય તો આપણે શાંગદાઈ જઈને રહેવું જોઈએ. સરકારને જનની પડી નથી, પૈસાની પડી છે. જનનું એ રક્ષણ નથી કરતી, પૈસાનું રક્ષણ કરવા માગે છે અને એ પૈસા કોના ? અંગ્રેજ વેપારીઓના ? નહિ, અંગ્રેજ મૂઠીદારોના જેઓ મજૂરસંઘની વિરુદ્ધ છે, જેઓ ફેક્ટરી એક્ટની વિરુદ્ધ છે, જેઓ મજૂરોનો નીચોવી નીચોવીને પસીનો ઉતારે છે એવા મૂઠીદારોના પૈસાનું સરકાર રક્ષણ કરવા માગે છે. મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. ચીનની સરકારે કારખાનાનો એક કાયદો ઘડ્યો એથી શરમાઈને શાંગદાઈની સરકારે મિલોમાં કામ કરતા બાળકો વિશે તપાસ કરવા એક કમિટી નીમી. આ તપાસને પરિણામે કમકમાટી ઉપજાવે એવી બાળકો પ્રસિદ્ધિમાં આવી અને એથી શાંગદાઈની મ્યુનિસિપાલિટીએ મિલોમાં કામ કરનાર બાળકો પર અંકુશ મૂકનારો ખરડો બોર્ડ આગળ રજુ કર્યો. બોર્ડની આ મીટીંગમાં હાજર થવા જેટલો અંગ્રેજ સભ્યોને સમય મળ્યો નહિ અને દરમિયાને અલાવે મીટીંગ મુક્તવી રહી ! આવી તો તેમની કાળજી છે ! હકીકત તો એ છે કે રાષ્ટ્રીય ચીનાઓ મજૂરોની હાલત સુધારે એ આ મૂઠીદારોથી સહન થતું નથી, કારણ કે એથી એમના ડીવીડન્ડો ઓછા થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજ કામદારોના પગારો પર કાપ મૂકવાને માટે તેઓ જે દબાણ લાવી શકે તે દબાણ પણ એણે યથા જાય છે.

જ્યાં સુધી આપણું લક્ષ્ય ચીનમાં છે ત્યાં સુધી એનો ઉપયોગ આ રાષ્ટ્રીય દેશભક્તો સામે જ થવાનો છે. જ્યારે જ્યારે લક્ષ્યની નવી ટુકડી ચીનની ભૂમિ પર ઉતરે છે ત્યારે ત્યારે આપણાં છાયાંઓ પ્રસિદ્ધ કરે છે કે ' પેલાં રાષ્ટ્રીય લોકો કેટલે દૂર છે ? ' એની જ આ ટુકડીના માણસો પહેલી તપાસ કરે છે. અને એમાં એમનો હોય નથી. એમને એમ જ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે રાષ્ટ્રીય લોકો સામે એમને લડવાનું છે અને ચીનાઓ પણ એમ જ માને છે. ત્યાં રહેલા આપણા માણસો યું કહે છે તે પરથી જ તેઓ ખ્યાલ બાંધે છે.

જ્યારે શાંગદાઈની મિલોમાં હડતાલ પડી ત્યારે નિરપરાધ હડતાલીઓનું લગરસ્તે જેમણે ખન કર્યું એવા નિષ્ઠુર બદમાશોને ટકાવી રાખવા ખાતર બ્રિટિશ શહેનશાહનની

સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ થવાનો હોય તો એનાથી ભૂંડું ખીન્નું શું હોઈ શકે એ હું કહી શકતો નથી. અને આજે મજૂરોનાં છાપાં સિવાય તમામ છાપાંઓ આવી જતનો ભળતો પ્રોપિજેન્ડા (પ્રચારકાર્ય) કરવા લાગ્યા છે. કેટલીક તાર મોકલનારી એજન્સીઓ પણ આ પ્રોપિજેન્ડામાં ભળી છે. હું આશાં રાખું છું કે જ્યારે ફરીથી મજૂર પક્ષ સત્તામાં આવશે ત્યારે તે આવી જતના મુત્સદ્દી માણસો દ્વારા નહિ પણ પોતાના જ ખાસ માણસો દ્વારા ચીન અને મેક્સિકોના ખજર મંગાવશે, કારણ કે એ દેશોમાં મૂડી-દારોનું એટલું બધું જોર છે અને એ મૂડીદારોના હાથ નીચે એ ખજરઅંતર મોકલનાર મુત્સદ્દીઓ એટલા દબાયેલા છે કે તેઓ ચાહે તો પણ સાચા ખજર તેઓ મોકલી શકે એમ નથી. લાંબા કાળની ખોટા ખજર મોકલવાની ટેવનો તેમના પર એવો અધિકાર જન્મ્યો છે કે તેઓ અવશ થઈ ગયા છે.

આ સરકાર હવે જવી જ જોઈએ. અતિશય દુષ્ટ, નીચ અને ભયંકર કૃત્યો એણે કરવા માંડ્યાં છે. જે સત્તા એણે જૂઠ્ઠી સહી કરીને મેળવી તે સત્તા આજે નિર્દોષોનું લોહી રેડવામાં એ વાપરી રહી છે. મજૂર પક્ષ એતશે નહિ તો ૧૯૧૪ માં તમારી જે દશા થઈ હતી તે ફરીથી થવાની છે. ”

આ વ્યાખ્યાન પછી ચીનમાં મોકલાયેલું લશ્કર પાછું બોલાવી લેવાના, એ લશ્કર માટે એક પાછ પણ મંજૂર નહિ કરવાના અને ચીની કામદારોનો પરદેશી મૂડીદારો પર વિજય થાય એવી શુભેચ્છાના દરાવો પસાર થયા હતા.

લો કચર્યા

[આ માસિકના વાંચકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નજીવાયોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

રાનીપરજ પરિવટ

ગૂજરાત, ખાનદેશ અને મહારાષ્ટ્ર એ ત્રણ પ્રાન્તોની વચ્ચેના ટાપુમાં રહેનારી, ત્રણ પ્રાન્તોની ભાષાઓની છાયાઓવાળી જૂદી જૂદી બોલીએ બોલનારી, આ રાનીપરજ કોમ અત્યારે ગૂજરાતનું અને કદાચ હિન્દુસ્તાનનું પણ ધ્યાન ખેંચી રહી છે. જે ભાવનાથી અને જે પદ્ધતિથી તે પોતાનો મુદારો છેલ્લાં છ સાત વર્ષથી સાંધે છે તે બન્ને અનોખાં અને આપણ સૌને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. માફે આવું માનવું હોવાથી એ લોકોએ હમણાં જ વ્યારા પાસે ખાનપુર ગામને પાદર, એક નાની નમણી નદીની ઉંચી બેખડ ઉપર અને ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે પોતાની પાંચમી પરિવટ ભરી હતી તેની જાહેરાત કરવામાં મને રસ આવે છે.

કાળીપરજ નહિ-પણ રાનીપરજ

કાળીપરજ એ નામ કોઈ પણ જગેલી પ્રજાને ન ગમે એ દેખીતું છે. ડૉ. સુમન્ત મહેતા, જેમની રાનીપરજ માટેની અને સામાન્ય રીતે બધી દક્ષિત કોમે માટેની લાગણી સર્વવિદિત છે, તેમણે તો એ તિરસ્કાર ભરેલું નામ બદલીને રાનીપરજ નામ કેટલાક વખતથી વાપરવાં પણ માંડ્યું હતું. મને પોતાને આ નવો પ્રયોગ બહુ રુચ્યો નહોતો. રાની એટલે જંગલી, અને 'જંગલી' શબ્દની વપરાશ આપણે તિરસ્કારના અર્થમાં જ કરતા રહ્યા છીએ. હું તો કાળીપરજ નામ જ માન ભરેલું બની 'જય' એવી આશા રાખતો હતો. આપણે ત્યાં સ્થાન સુદર તરીકે કાળા રંગની કંદર થયેલી છે અને જગતનાં આંદની ઉપરનાં બધાં જ ગીતોને અમાસના અંધકારનાં ગીતોથી કોઈક કવિ એક દિવસે આંખાં પાંડશે એવી આશા પણ હું હમેશાં રાખ્યાં કરું છું. વળી જે જમાનો ચાંચ્યો આવે છે તે કાળા લોકોના ઉદયનો છે, જે વખતે કાળું કહેવામાં માન ગણાશે અને ધોળું એનો અર્થ શીકુંકચ બની જશે. આવા વિચારોના પ્રવાહમાં મેં તો ગાયેલું પણ ખરું કે—

હાં રે અમે કાળાં, હાં રે અમે કાળાં;

હાં રે અમે કાળાં ને વહાલમને વહાલાં.—

હાં રે

હાં રે એક કાળા કપિલા ગાવડી,

હાં રે કાળા તોય દૂધ ધોળાં દેખાવડી.—

હાં રે

હાં રે એક કાળા શ્રી નંદજીના લાલા,

હાં રે કાળે કીધાં ગીતાનાં અજવાળાં.—

હાં રે

હાં રે એક કાળા શ્રી રામ રઘુનાથજી,

હાં રે એનું નામ હજી જીવનો સંધાયજી.—

હાં રે

પણ હવે તો મને શું રચે છે કે શું નથી રચતું એનો પ્રશ્ન જ રહ્યો નથી. રાની-પરજ નામ નામધારીઓએ પોતે મંજુર કર્યું છે અને ગાંધીજીએ તેમાં લઘ્ય અર્થનું આરોપણ કર્યું છે: “રાનમાં કોણ વસે? કાં તો સિદ્ધ અને કાં તો ઝાણિ મુનિ.”

સ્વાગત મંડળનો પરિશ્રમ

આ રાનીપરજ પરિષદે એકઠા મળીને શું કામ કર્યું તે અહીં લખવાનો મારો ઇરાદો નથી. એ બાણવા માટે ભાગ્યે જ કોઈએ ‘પ્રસ્થાન’ના એક સુધી સારું જોઈ હશે, અને જોઈ હોય તોયે તે વખતનાં વર્તમાનપત્રો પરથી, સુરત તરફનાં સાપ્તાહિક પત્રો પરથી અને ‘નવજીવન’ પરથી પોતાની જિજ્ઞાસા વૃદ્ધ કરી લેવી જોઈએ. હું તો અહીં આ લોકોએ પરિષદ ઉભી કેવી રીતે કરી એ જ કહેવા માંગું છું. સિદ્ધિ આગળ સાધનને અને આત્મા આગળ શરીરને તુચ્છ ગણવું જોઈએ, તેમ છતાં હું તો પરિષદના પરિશ્રમ કરતાં તેની તૈયારીની દોડધામ ઉપર જ વધારે ભાર આપવા ઇચ્છું છું.

જે જે ચાર ગામના લોકોએ પરિષદના સ્વાગત માટે રાત દહાડે મહેનત કરીને સંભાળમિની રચના કરી અને જે છ સાત હજાર લોકોએ દૂર દૂરથી આવીને પરિષદમાં ભાગ લીધો એ બંનેની તૈયારીઓની વાતો આપણે માટે કીમતી પાઠોથી ભરેલી છે.

શહેરોમાં તો સ્વાગત મંડળોનું કામ પ્રમાણમાં સહેલું હોય છે. તૈયાર હોલમાં જ કાં તો પરિષદ ગોઠવવાની હોય અથવા મંડપ વગેરે કરવું હોય તોયે સ્વાગત મંડળને તો માત્ર કોથળાની દોરી દીલી કરવાની જ તસ્દી, બાહરોનું બધું કૉન્ટ્રાક્ટર કરી આપે છે. રાનીપરજ લોકો પાસે કોથળા તો હોય જ ક્યાંથી? અને હોય તોયે તેઓ સ્વાગત કરવાની કુદરતી પ્રથાએ ચાલવું જ પસંદ કરનારા છે. જે સ્વાગત પૈસાના બગથી કે કૉન્ટ્રાક્ટરના મજૂરીની મજૂરીથી થાય તે અગત્યનું ચર્ચ શકે, પરંતુ હાર્દિક તો ન જ હોઈ શકે.

આ પરિષદ ખાનપુર ગામને પાદર મળી હતી. એ ગામના અને તેની આલુબાણનાં ૪-૫ ગામનાં લોકોએ એક અઠવાળિયા સુધી મહેનત કરવામાં બાપ્ટી રાખી નથી. પડતર જમીન હતી, અંદર આવગિયાં ઉગેલા એટલે કાંટાનો પાર ન હતો. કાંટાની એક લાંબી વાડ આ જમીનની મધ્યમાં પડેલી હતી. આ બધું બાળાને નિષ્કંટક કરી નાંખ્યું. જમીનના માલિક એક ઉમેંગી ટોસા દત્તા તેમણે તો કોરે કાચળે મનું મારી દીધું હતું કે કોઈ વાતમાં મને પૂછ્યા આવશે જ નહિ. ઝાડ કાપવાં હોય તો તેની પણ તમને રજા છે. માનવંતા મહેમનિને માટે ઇંચડાવાળો મંડપ કરવાનો હતો. સાગની વળાએ આલુબાણથી માગી લાવ્યા, જંગલમાંથી નાની નાની ચાંબલીઓ કાપી લાવ્યા, કાપીની દોરીથી બાંધીને માળખું તૈયાર કરી નાંખ્યું. વંદ્યુકાં જેવાં ઝાડના લીલાં સીંધાં ઝાળખાં બેઠક ઉપર અને છત ઉપર ખીચોખીચ ઇર્ષ દીધાં. બેઠક ઉપર પાછું ઝાળખાં ઉપર મુંદર મુંવાળું પરાળ બિલાવી દીધું અને તેના ઉપર માગી આણેલા આથરો અને જાગરો. બસ મંડપ તૈયાર. સાધનમાં દોહોની પોતાની મહેનત, તેમની કુદારીઓ, જંગલનાં ઝાળખાંતરો; પૈસામાં માત્ર કાથાની દોરલી. મંડપ પુરુષપૂર ઉંચો કરેલો હતો. ઉપર ચડવાનું સાધન? તે પણ આ જ સામગ્રીમાંથી તૈયાર કરી દીધું. ટેકેકાં લીલાં ચડિયામાં ઝાંખળાં બાંધેલાં પગથિયાંવાળા દાદરો તૈયાર કરી દીધા. ગાંધીજી જેવાને આખરી પહેરીને ચડવું હિતરવું જરા કઠણ પડે અડે, પણ તેઓએ પણ સંભળીને હિતરતાં હિતરતાં કર્યું કે તમે લોકોએ ક્યાં બધું આખરી પહેરનારાઓને માટે ગોઠવ્યું છે?

આજ પ્રમાણે અને આવાં જ સાધનોથી લાપણકર્તા માટેનું વ્યાસપીઠ સભાસ્થાનની વચમાં નીચાણવાળો ભાગ હતો ત્યાં ઉભું કરી દીધું. ખેતરમાં એ લોકો જેવા માળાં ખનાવે છે તેવા એક આ માળો જ હતો, ફેર એટલો જ કે કળાની ખાતર ચારને બદલે આ માળો છ થાંભલી ઉપર ચડાવ્યો હતો અને છત જરા વધારે ઉંચી ઉપાડી હતી.

પ્રદર્શન માટે, મહેમાનોને માટે એક ખાવાના પદાર્થોની દુકાન ગોઠવેલી તેને માટે, પણ આ દબના સાદા માંડવા કરી દીધા હતા.

હવે સભાની વ્યૂહ રચના. ગાડાંનાં ગાડાં ભરીને વાંસ આણુઆણુથી માગી લાંચ્યા. ટાય ઉપર રાષ્ટ્રીય ધ્વજો લગાડી લગાડીને વાંસ રોપી દીધા અને તેની સાથે કાથીની દોરી બાંધીને રસ્તાની હદો આંકી લીધી. એક પ્રેમી ભજનમંડળી આવી ચડી તેણે વળી રસ્તાની બે બાજુએ ચૂનાની લીટીઓ કરી આપી. આ જ વાંસેને લીલાં તોરણો બાંધી દીધાં; બાજુ ટાય ઉપર મોર પોતાનાં લાંબાં પીંછાં હવામાં ફરફરાવવા બેઠા હોય એવી નિરંગી રાષ્ટ્રીય ધ્વજો લાગતી હતી, અને નીચે હારબંધ લીલાં લીલાં પોપટ બેસી ગયા હોય એવી લીલાં પાનનાં તોરણોની શોભા લાગતી હતી.

અમારો અદના ભાગ

હું એક અડવાડિયા અગાઉથી અમારી અહીંની શાળાનાં નાનાં અને મોટાં વિદ્યાર્થીઓની સાથે ત્યાં જઈને રહ્યો હતો. ગયા હતા તો મોટી મદદ કરવા સાર, પણ અમારા જેવા પેમાલાઈઓ મદદ શું કરી શકે? અમારે ભાગે તો કામ કરવાનું હતું તેનાં કરતાં મજા ભોગવવાની જ વધારે હતી. નાના છોકરાઓ સભાસ્થાનને નિષ્કંટક કરવા વળગ્યા. કાંટાઓ જીવ પર આવીને તેમના આ દુશ્મનોની સામે થયા અને તેમના બિનઅનુભવનો લાભ લઈને એવા ભયોભય તેમના પગમાં પેસી ગયા કે બિચારા છોકરાઓ તો લગભગ હારી ગયા. છેવટે જ્યારે ખાનપુર અને રૂપવાડાની બહેનોની અને બાળકોની સેના કુમકે આવી પહોંચી ત્યારે કાંટાઓ સમજી ગયા કે હવે બેહુ દુશ્મનો આવ્યા, હવે બળા મરવા વિના આરો નથી. અમારા વિદ્યાર્થીઓનું ખીજું પણ એક જગડે પરાક્રમ અહીં નોંધવા જેવું છે. તેમને કોઇએ સમજાવ્યું કે નદીમાંથી બે દસ દસ શેરીઆ પથરાઓ લાંબીએ અને ચૂનાથી રંગીને સભાભૂમિમાં રસ્તાની બન્ને તરફ હારબંધ ગોઠવી દઈએ તો જારે શોભા યશે. નદીની નજીક જ સભા હતી એમ ધારી વાચક કહેશે, એમાં શું મોટું કરવાનું હતું. પણ નદીની બેબડ તો નાના સરખા ડુંગર જેવી હતી. ઉતરીને પથરા સાથે ચડે કે જાતી જ તોડી નાંખે. પરંતુ બહાદૂર છોકરાઓએ હજારેક પથરાઓ ચડાવી દીધા. કેટલાકોએ ખરે બપોરે પણ આ સેવા કરી. પરસેવાથી તો નહાઇ રહે. પરંતુ હાલ દેવ, કેટલા પ્રાણીઓના કામ તું આ રીતે અફળ કરી દેતો હોઇશ! છેલ્લે દિવસે રસ્તાઓ તૈયાર થઇ ગયા અને પથરાઓ ગોઠવવા ઉડ્યા. વ્યવસ્થાપકના કાર્યોલગમાંથી જગાળા આવ્યા કે ચૂનો તો થઈ રહ્યો છે, અને એટલા સાર અમારે વ્યારા આટો ખાવો એ કરતાં એટલી શોભા માંડી જ નાંખો! પથરા લાવતાં તો કપાળમાંથી જ પાણી નીત્યો હતો, પણ આ ખંખર સાંભળીને કોઇની આંખમાંથી પાણી નીત્યો હોય તો શી નવાઈ? એ બહાદૂર યૌતિયાં મૈનિકો હવે મારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને કોઇ દિવસ સાથે આવશે? પ્રસ્થાનના સહદય તરી અને વાચકોની સહાનુભૂતિ મળે અને તેઓનો કોઇ ઉત્તરે એવી આશાથી પ્રસ્થાનના વ્યવસ્થાપકને આ બધી લીટીઓ ઓપવાના ખર્ચમાં ઉતાઈ છે!

પરન્તુ આ બધી મહેનતનો થાક તો કંઈ બેસી નથી રહ્યો, જે આનંદ ત્યાં ભોગવ્યા એનાં સ્મરણો તો આખી હંદગી સુધી નહિ બૂંઝાય. નદીમાં દિવસમાં બપોંચે ને ત્રણત્રણ વાર નહાવાની મંજા. ઘણી વાર આ નહાવાના અને કામ કરવાના કલાકોનાં હિસાબો કાઢવા બેસીએ તો એમ જ લાગે કે અમે તે અહીં મંદદ કરવા આવ્યા છીએ કે માછલાંની જેમ પાણીમાં ઢબદબ કરવા ?

ખાનપુરનું સ્નાન તેવું જ ખાનપુરનું ભોજન. અમે લોકો પ્રવીણ રસોઈઆં રહ્યાં પણ ખાનપુરની જે અન્નપૂર્ણાઓએ રોજ આવીને અમારી રસોઈમાં જે અમૃત રેડ્યું છે તે તો એ રસોઈ જન્મનારા જ જાણે છે. જુવારના એટલા મીઠા રાટલા કોઈ દિવસ ચાખ્યા નહોતા, અને એ બહેનોનું ખનાવેલું ઢાયલું ! ઢાયલું એટલે જુવારના લોટનું લંડકું. ચંદોઉં છોકરાઓ દૂધપાક અને શ્રીખંડ જેવી વસ્તુઓ ખૂટાડે એ સમજી શકાય, પણ ખાનપુરમાં તો આ ઢાયલું ખૂટવાના દાખલા રોજ બન્યા !

એક તરફથી આ બધા આનંદો, અને બીજી તરફ ચાંદની રાતનાં ભજન અને પ્રાર્થનાઓ, મંજરાં ને ટોલકાં ને ઇ. ૪૦ ઇ. ૪૦, એ બધામાં અમે તો કામ કરવાનું જ બૂલી જતા ! અને થોડું ઘણું કરતા તે કરીએ છીએ એવું લાન પણ ન રહેલું !

અમારા વિદ્યાર્થીઓએ જનજીઓની થોડી પર્યુક્ટિઓ ખનાવી તે અહીં ન નોંધું તો પણ ચાલે. એમાં હતું તો કંઈ નહિ, પણ લીલાં પાંદડાંની લીંતો અને લીલાં પાંદડાંની છત-વાળા એ મદૂલીઓ ઘણી જ સોહામણી લાગતી હતી. ગાંધીજીને માટે ખનાવેલી ચોરડી નાંણી બેઢને જરા મોટી કરી હતી. તેઓથી ઇચ્છે તો તેમાં ચૂવાની પણ વ્યવસ્થા થઈ શકે એવી તે હતી. એ ચોરડીનું મુખ નદીની એક ઘણી જ મુંઢ ખીણ સામે રાખવામાં આવ્યું હતું. ગાંધીજીને એ બહુ ગમી ગઈ. તેઓને જેઓ જાણે છે તેમને ખબર છે કે સ્વચ્છતાનો તેમને મોટો શોખ છે. જન્મવાની, શૌચ જવાની, વાંચવા લખવાની અને સૂવા બેસવાની એ બધી જ ક્રિયાઓને માટે એક સરખા ઉપયોગમાં લઈ શકાય તે સ્થાનને તેઓ આદર્શ સ્વચ્છ માને છે. કુદરતી કળાના પણ તેઓ મોટા વખાણુનાર છે. તેમણે મુક્ત કંઠે આ છાપરીઓની સ્તુતિ કરીઃ એના ખનાવનાર વિદ્યાર્થીઓનો શ્રમ ખરેખર આવી ગયોઃ તેઓ ધન્ય થઈ ગયા. શ્રમના પ્રમાણમાં તેમને ઘણું વધારે મળી ગયું. ગાંધીજીની સ્તુતિ તો જ્યારે આવે ત્યારે મેધના જેવી ઉદાર ખનીને આવે છે. પણ શ્રી વક્ષભલાઈ, કે જેઓ ખાંડીમીઠી મમ્મક કરવામાં નિપૂણ ગણાયા છે પરન્તુ કળાના ચાતા તરીકે કોઈ દિવસ બહાર પડેલા સાંભળ્યા નથી તેઓ પણ આ પર્યુક્ટિ બેઢને એટલા પ્રસન્ન થયા કે એ બેઢ ત્યારથી પોતાના મિત્રોને હાથ ખેંચી ખેંચીને એ બેઢા તેડી લાવવા લાગ્યા.

લોકોની તૈયારી

આ બધી વાત તો સ્વાગત કરનારાઓની. પણ રાત્રીપરજ લાઇ બહેનોએ આ પરિપદમાં આવવા માટે કેટલી તૈયારી કરી હતી તે બેઢું બેઢાં. પરિપદને એ લોકોએ એક ખાલી મેળાવડો ગણ્યો નથી. પરિપદના નામ નીચે તેમણે દેડિયા ખાદીની પ્રતિષ્ઠિત એટલા ચર્ચાથી ચર્ચાવી કે કોઈને પણ તેમને વિષે આદર થયા વગર રહે નહિ. એ વેગ એક સરખો ચાર મહિના સુધી ચાલ્યો. પરિપદની તૈયારી માટે દરેક છાપરીમાં શું. શું થયું એની ને નોંધ આપણી પાસે આવી શકે તો તેટલી રસિક ખાદીવાતીઓ આપણને મંગાળ જન્ય જે દેડિયાવાળા હશે તેમણે ધરમાં કાંચું હશે અને ખેતર ગયા હશે ત્યાં પાંચું સાથે દેડિયો દેડિયો હશે. જેમની

પાસે રેંટિયો હજી મુઠી નહિ આવેલો હોય તેમણે તેમની ભોળી ગામડિયા રીતે વિચારી ક્યાં હશે, મંસલતો કરી હશે કે ક્યાંથી રેંટિયો મળે. આઠ દસ પંદર અને કેટલાક દાખલામાં તો વીસ વીસ માઈલથી લોકો આવતા રેંટિયો લેવા પહોંચી ગયા છે. કંતેલું સૂતર વણાવવા પણ પાંછો એટલો જ શ્રમ લઈને પહોંચી જાય. કેટલાયે સરાફત જુવાનીઓએ પરિપદ પ્રીત્યે પરસેવો ઉતારીને પોતાના સ્નેહી ભાઈ બહેનોને પીંછ આપ્યું હશે. કેટલા ઉદ્યોગી માણસો રેંટિયો ક્યાંથી લાવવો, પીંજણ ક્યાંથી લાવવી, એના સંતોષકારક ખુલાસા પોતાના મનમાંથી નહિ મેળવી શક્યા હોય તેમણે વળી લાકડાંમાંથી કે વાંસમાંથી પોતાની મેળે જ આવક્યાં તેવાં રેંટિયા પીંજણ ધરી લીધાં હશે.

મેં 'હશે હશે' એમ બધે લખ્યું છે, પણ એમાંનું બધું જ બન્યું છે. ૧૧૦૦ સ્ત્રી પુરુષોએ પરિપદમાં પોતાના જ ધરના જ સૂતરની પાટીમાં સજ્જ થઈને આવ્યાં હતાં. વેડછી આગ્રમવાળા શ્રી. યુનીભાઈ મહેતા જેમની વ્યવસ્થાશક્તિ રાનીપરજના એકેએક સૂતરના તાંતણામાં નેવામાં આવે છે, તેમણે આંકડાઓ તૈયાર કરવાની કળા હસ્તગત કરી લીધી છે. એ આંકડાનો અર્થ મગજમાં ઉતારવાની તરફી લેનારને તેમાંથી કાવ્યના ઘૂંટણ મળી રહેશે. પરિપદની તૈયારીના ચાર માસનું કામ કેટલા વેગથી થયું હતું તેનું માપ દર્શાવનાર આંકડાઓ યુનીભાઈએ તૈયાર કર્યા છે તે નીચે આપું છું:-

૧૯૮૦—૮૧ ના ૧૨ માસમાં ૫૫૦ રતલ કંતાયું હતું

૧૯૮૧—૮૨ ના ૧૨ માસમાં ૨૭૩૬ રતલ કંતાયું હતું

૧૯૮૩ના ફેબ્રુ ૪ જ માસમાં ૨૪૬૦ રતલ કંતાયું.

વળી એક બીજી સરખામણી નેહએ:

૧૯૮૦—૮૧ ના ૧૨ માસમાં ૩૮૮ રેંટિયા વેચાયા હતા,

૧૯૮૧—૮૨ ના ૧૨ માસમાં ૭૦ રેંટિયા વેચાયા હતા,

૧૯૮૩ના ફેબ્રુ ૪ જ માસમાં ૩૬૦ રેંટિયા વેચાયા.

જેમની નજર આ આંકડાઓમાં રહેલું રહસ્ય દેખી શકશે તેમને એ આંકડાઓનો દેશ નેવાનું અવસ્થ મન થશે. અને કેટલાકને જે પોતાની આસપાસ આવા જ કે આથી પણ આશાભર્યા આંકડાઓ રચવાનું સૂઝે તો કેવું સાદું ?

કોમી છતાં સર્વદેશીય

આઠણોની, અનાવિલોની, જૈનોની, ભાટિયાઓની એમ જૂદી જૂદી કોમોની સભાઓ અને પરિપદોનાં વર્ણનો છાપામાં મોટે અક્ષરે અપાયેલાં ઘણીવાર નેવામાં આવે છે. એક રીતે આ રાનીપરજ પરિપદ પણ કોમી પરિપદ કહેવાય. પણ પેલી સભાઓથી આ સભા કોમી હોવા છતાં જૂદી તરી આવે છે, કારણ કે એની બધી પ્રવૃત્તિઓ કોમી ન હોતાં સર્વદેશીય છે. રેંટિયાની પ્રવૃત્તિમાં જે એક મોટો ગુણ હોય તો તે એ છે કે તેમાં કોમીપણું ટકી શકે જ નહિ. ઉપમાની ભાષામાં બોલીએ તો પેલી બધી કોમો, કે જે આ દેશરૂપી શરીરનાં જૂઠાં જૂઠાં અવયવો છે, તે પોતપોતાને માટે શણગાર સજવાના અર્વનવા તરીકેઓ શોધે છે, ન્યારે આ કોમ પોતાનો રોગ દૂર કરીને જવું પોપણ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બીજી કોમો કદાચ પોપણ માટે પ્રયત્ન કરતી હશે, તો પણ તેઓ પોતા પૂરતું જ પોપણ ઇન્જેક્શન લેવા ઇલાજથી શરીરની બહારથી જ મેળવી લેવાની તેમની ઇચ્છા જણાય છે.

ખીંછી બધી કેમી હીલચાલોમાં કેમી સ્વાર્થની હીલચાલો હોય છે, ત્યારે આ કેમમાં માણસ તરીકે સુધરવાની હીલચાલ ચાલી રહી છે. અજાનને જીતવાની, હિંમત કેળવવાની, મંયમની ભાવનાથી મઘ ત્યાગની, અહિંસાની ભાવનાથી માંસ ત્યાગની, નીતિધર્મની ભાવનાથી ભગ્નમંડળીની, અને સ્વાશ્રય અને સ્વદેશીની ભાવનાથી ખાદીની હીલચાલો તેઓ શાન્તપણે ચલાવી રહ્યા છે.

ભાવનાનું પૂર

સંકા કરનાર સંકા ભલે કરે કે ઉપર મેં કહી તેવી હીલચાલ તો ચાલતી હશે, પણ મેં કહી તેવી ભાવના એ તો મારા મનની જ કલ્પના હશે. જે કાંટવાળિયા ડોસાડોસી હમણું જ કાંતતાં થયાં છે અને કાંતતાં થયાં છે ત્યારથી કહે છે કે હવેથી અમારાંથી દારૂ તાડી ન જ પીવાય, એનો ત્યારે શો ખુલાસો ? એક જુવાનિયો એનાં બધાં પડોશીઓને ઉત્સાહભરે ખીંછીને પૂછીઓ પૂરી પાડે છે, કંઈ પૈસા કેમ ન લો એમ આપણે પૂછીએ તો હસતો હસતો કહે છે કે પૈસાને શું કરે ? હું તો અમારા કુળિયાનો પાંખરો ! એના એ વચનનો ત્યારે શો ખુલાસો ? જે તરુણ યુવક અને યુવતીએ પોતાની કેમની બધી રૂઢીઓને બાલુએ મૂકીને હમણું જ એક પાછના પણ ખર્ચ વગર, કોઈ પણ જાતના આડખર વગર અત્યંત સાદી ધાર્મિક વિધિથી ગાંધીજીની સમક્ષ લગ્ન કર્યું એનો પણ ત્યારે શો ખુલાસો ? બેડોળ છતાં સૌભાગ્યનાં ચિન્હ ગણાતાં હાથપગનાં ચાંદી પીત્તળનાં ઢોળરાં ઉતારવાની વિનંતિ ગાંધીજીએ કરી ત્યારે બીચી કેમની સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ કરે તેવું એ કામ અનેક બહેનોએ હસતે ચહેરે કર્યું તેનો પણ શો ખુલાસો ? જે અનેક સ્ત્રીપુરુષો ખજારમાંથી કપડું ખરીદી લાવી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે તેઓ પણ રાતના ઉઠી ઉઠીને કાંતવાનો રંગ બતાવે છે એનો શો ખુલાસો ? સરકારી સહકારી મંડળીના સંકાશીલ લાભને બદલે કેટલીક મંડળીઓ પોતાની જ સમજણે અને પોતાના જ આશ્રયથી નાની નાની સહકારી પ્રવૃત્તિઓ કરવાને રસ્તે ચડેલી જોવામાં આવે છે એનો પણ શો ખુલાસો ? જેઓ શુદ્ધિને આ સંવાગી માર્ગે ચડેલા છે તેમની સાથે પહેલાંની જ રીતે કામ લેવું હવે શાહુકારોને અને અમલદારોને અશક્ય થઈ પડ્યું છે એનો પણ શો ખુલાસો ?

ધોળા તડકામાં તે દહાડે ભેગો મળેલો એ મોટો ધોળો સમુદાય એ એકથી ધોળો ખાદીનો જ નહોતો, પરંતુ એ ખાદીની નીચે ઢંકાયેલા અતિ ઘણા વધારે ધોળા ભાવોનો પણ હતો. તે દહાડે એ પરિષદના રસ્તા ઉપરના માંડવા નીચે અને ઝાડ નીચે જે અનેક છોકરા છોકરીઓ, ડોસા ડોસીઓ, યુવક યુવતીઓ, રેંટિયા ચલાવતા હતા, તેઓ એકલા જ રેંટિયા જ નહોતા ચલાવતા, અનેકવિધ આત્મશુદ્ધિનું ચક્ર તેમના દરેકના હૃદયની અંદર સાથે જ ચાલતું હતું.

ખાનપુરની રાતીપરજ પરિષદ એ પાલી મેળાવડો ન હતો, એ તો એક દલિત કેમના વાર્ષિક શ્રમનું માપનાર એક યંત્ર આપણે માટે ગોઠવાયેલું હતું. એ યંત્ર ઉત્તરોત્તર ચડતાં જ માપ બતાવ્યાં છે.

ખજર એમનું માપ ચડાવ્યાં જ કરે. આપણને સૌને અભિમાન છોડીને આપણા દાસત્વમાં આજ સુધી જૂતાએડી એ કેમનું અનુકરણ કરવા નેટલી નમ્રતા આપે અને એમના સૂર્યની આડા જ્યાં આપણે રાહ થતા હોઈએ ત્યાંથી આપણા ઉપર કૃપા કરીને તે જ આપણને ખસેડી લે.

સ્વરાજ આશ્રમ
ખારોલી

લુગતરામ દવે

પરદેશી ગુન્હેગારોનો ન્યાય ચીની અદાલતોં નહિ પણ એ પરદેશીઓ કરે છે અને તે ન્યાય ચીનના કાયદાકાવન પ્રમાણે નહિ પણ પોતાના જ દેશના કાયદાકાવન પ્રમાણે કરે છે.

આજે ચીનમાં પશ્ચિમની કેળવણી લીધેલો યુવકસમાજ ઉભો થયો છે. એણે રાષ્ટ્રીય ચળવળ ઉપાડી છે. અલણ ચીનાઓને એણે કેળવવા માંડ્યા છે. જ્યાં જ્યાં મજૂરસંઘો નથી ત્યાં ત્યાં એણે મજૂરસંઘો સ્થાપવા માંડ્યા છે. આથી ચીનાઓની મજૂરીના ભાવ વધ્યા છે અને તે આ પરદેશીઓને પસંદ પડતું નથી; અને પસંદ પડે પણ કેવી રીતે?

મિલમાલેકોનું સ્વર્ગ !

શાંગહાઇમાં અંગ્રેજો અને અમેરિકનોની કાપડની મિલો છે. એમાં ચીની મજૂરો ખૂબ ઓછા પગારે કામ કરે છે. એમ કહેવાય છે કે શાંગહાઇ મિલમાલેકોનું સ્વર્ગ છે. અને શા માટે સ્વર્ગ ન હોય ? મજૂરોનું તો એ નર્ક થઇ પડ્યું છેને !

આજે શાંગહાઇમાં આઠ લાખ ચીનાઓ છે અને અંગ્રેજો આઠ હજાર છે, છતાં શાંગહાઇનો તમામ રાજવહીવટ એ આઠ હજાર અંગ્રેજોના હાથમાં છે. ચીનાઓના તેમાં જરાયે અવાજ નથી. આજે શાંગહાઇમાં ફેક્ટરી એક્ટ જેવું કશુંયે નથી; મજૂરસંઘ સ્થાપવા એ તો ત્યાં ગેરકાયદેસર મનાય છે ! શાંગહાઇ મિલમાલેક માટે સ્વર્ગ કેમ ન બને ?

ચીનમાં જે અંગ્રેજો છે એ બધાએ મૂડીદારો છે. ચીની 'કુલી' સાથે હરીદાઇ કરવા ક્યો અંગ્રેજ જાય તેમ છે ? જ્યારે જ્યારે આ મૂડીદારો અને આ મજૂરો વચ્ચે તકરારનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે ત્યારે ત્યારે આ મૂડીદારો આ મજૂરોની છાતી સામે બંદૂકો ધરે છે, બ્રિટિશ સોલ્જરોનો ડર બતાવે છે અને મને તવાઇ તો એ લાગે છે કે જે લોકરને બ્રિટિશ આમ પ્રજા પોષે છે એ લોકરનો એ પ્રજાની વિરુદ્ધ ઉપયોગ થાય છે; છતાં બ્રિટિશ પ્રજાવાદીઓ ચેતતા નથી. શહેનશાહતના તમામ ભાગોમાં આ રીતે જ લોકરનો ઉપયોગ થાય છે છતાં આપણી આંખો ઉઘડતી નથી. આજે શાંગહાઇમાં મિલોની સંખ્યા ઓછી છે પણ એ ઉદ્યોગ દિનપ્રતિદિન વધતો જ જાય છે. અંગ્રેજ મૂડીદારોને શાંગહાઇમાં જોઇએ તેટલું સસ્તા ભાવનું ર મળે અને સોંધામાં સોંધી-મફતના ભાવની મજૂરી મળે તો પછી લેન્કેશાયરમાં એ મિલો શું કામ ચલાવે ? અંગ્રેજ કામદારોને મોંઘા મૂલની મજૂરી એ શા માટે આપે ? આ રસ્તે તેઓ ઈંગ્લાન્ડની હીલચાલને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

અને મારા આ વિચારને હેક્ષા દાયકાના આંકડાઓથી સમર્થન મળે છે. આજે ચીન સાથેના બ્રિટિશ વેપારના રક્ષણ માટે બ્રિટિશ લોકરનો ઉપયોગ નથી થતો-શાંગહાઇમાં ધામો નાંખી પડેલા બ્રિટિશ મૂડીદારોના સ્વાર્થ માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે. યુરોપીય લઘાઇ શરૂ થઇ ત્યારે, ૧૯૧૫ માં, ચીનનો ૫૦ ટકા વેપાર અંગ્રેજો સાથે હતો. ૧૯૨૪ માં તે ઘટીને ૪૦ ટકા થયો અને ૧૯૨૫ માં ૨૬½ ટકા થયો. એક વરસમાં આવડા મોટા ઘટાડાનું કારણ શું ? આનું કારણ મને પોતાને તો શાંગહાઇમાં બિનહથિયાર ચીનાઓની અંગ્રેજો કરેલી કતલ લાગે છે. આ કતલને પરિણામે ચીનાઓએ બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કર્યો અને એને પરિણામે વેપાર ઘટી ગયો.

[ત્યારે જલીઆનવાલાબાગ એકલા હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ, ચીનમાં પણ થયેલો બંધાવ છે. હિંદુસ્તાનીઓએ બહિષ્કારનું શસ્ત્ર ઉગામ્યું ને છોડી દીધું. ચીનાઓએ તે વાપરી જનશૂં અને ૧૯૦૫ માં જેમ જપાને પૂર્વનો રંગ રાખ્યો તેમ આજે ચીને રાખ્યો છે.]

લૂંટારાના મદદગાર અંગ્રેજો

આથી અંગ્રેજો ચીનની રાષ્ટ્રીય ચળવળની શરૂઆતથી સામે પડ્યા છે. અંગ્રેજો આપણો ચળવળના ઉપાદેશને ખૂબ પસંદ છે અને ઉત્તર ચીનના સરદારો જેઓ રખડતા ભટકતા માણસોને હથિયારો આપી નિર્દોષ પ્રગ્ને લૂંટ છે અને રંગડે છે તેમનો પક્ષ કરે છે. ચીની પ્રગ્ન આ લૂંટારાઓ અને તેમના સરદારોની વિરુદ્ધ છે. અંગ્રેજો અને બ્રિટિશ પરદેશીઓ વચ્ચે પડ્યા ન હોત તો આ લૂંટારાઓનો તેણે ક્યારેનો પે ખોડો કાઢી નાંખ્યો હોત. પણ અંગ્રેજો આ લૂંટારાઓની દાસરૂપ બન્યા છે, ચીની પ્રગ્ન પરદેશીભક્તિ અને સંપદેશાવનાર રાષ્ટ્રીય ચળવળને ચાહે છે, કારણ કે એના હેઠળ સુસેદશાંતિ અને સહીસલામતી છે.

બપાન ખસી ગયું.

યુરોપીય લગાઈ દરમ્યાન બપાન પણ આ લૂંટારાઓની ટોળામાં સામેલ હતું. પણ વોશિંગ્ટન કોન્ફરન્સ પછી બપાનની આંખ ઉઘરી. અંગ્રેજો સાથેની મિત્રાચારી વૃદ્ધી એથી એણે ચીન સાથે સારા સંબંધ બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને એથી એ આ ટોળામાંથી ખસી ગયું. ત્યારપછી તો અંગ્રેજોએ આટો આંક વાળ્યો છે; પહેલાં કરનાં પે એમની વર્તણૂક બદલતર ચંઈ છે. ત્યાં મુઘી આ રિથનિમાં મુઘારો નહિ થાય અને આપણી નીતિ બદલાશે નહિ ત્યાંમુઘી એસ્ટિન એમ્બરસેનનાં ગમે તેવાં વચનોથી ફેરફાર થવાનો નથી એમ માઈ મન સાક્ષી પૂરે છે.

હાલ તો ચીનાઓ આ વચનોને બદલે જે સોલ્ડરો એમને ત્યાં મોકલવામાં આવે છે એમનો વધારે વિચાર કરે છે. ચીનાઓ પરદેશીઓની સામે નથી. ૧૯૦૦માં જે બોક્ષરનો બળવો થયો હતો તેને અને આગતી ચળવળને કાંઈ સંબંધ નથી. બોક્ષરનો બળવો તો પશ્ચિમના મુઘારાની સામે થનાર અજ્ઞાન, આમ વર્ગનો હતો. આ ચળવળ તો પશ્ચિમના મુઘારાને પસંદ કરનાર માણસોની છે અને તેઓ જગતના દેશોમાં પોતાનો દેશ સુસેદશાંતિથી ઊંચું માંડી રાખીને રહે એવી આદર્શવાળા છે. રશિયાને તેઓ ચાહે છે કારણ કે રશિયાને પોતાની બેજે પોતાના હક્કશાળા છોડી દઈ ચીનનાં અંદરો ખાલી કર્યા છે. ને અંગ્રેજો આને રશિયાનોની માફક દોઢતી દાખવે તો આવતી કાલે તેઓ રશિયાનો જેટલા જ માતૃગર થઈ જાય. પણ આપણે તો એમ કરવાને બદલે ચીનાઓને જોગીથી વીધીએ છીએ, અને પછી કહીએ છીએ કે 'આ કેવા નિમકદરામ માણસ છે કે આપણને ચાહતા નથી!' આપણું પરદેશખાતું જરા મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ કરે તો સાહે.

મિ. બાલ્ડવિન કહે છે કે શાંઘદાઈમાં અંગ્રેજોનાં ખૂન થઈ જાય તો તેને માટે મનુષ્યપત્ર નવાર છે. શાંઘદાઈમાં ૮૦૦૦ અંગ્રેજો છે અને થોડી જ મિનિટમાં તેઓ બીન-તંબોને રૂઝીયો અને કહાતેમા નહીં સડે તીવ્ર છે. પણ આમ તેઓ અંધ જાય તો તેમની શેરીઓ પાછળ સ્ત્રી ગાય તેનું શું ?

[અનુલંબાન ૨. ૪૨૬]

આપણે એટલી ચિનુએ અને કરીમખાને

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીક

માલાદેવી અને બીજાં નાટકો:--કર્તા: જટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા. પ્રકાશક: કૌમુદી કાર્યાલય, અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

કર્તાનાં એકાંકી નાટકોનો આ બીજો સંગ્રહ છે. આમાંના અશુદ્ધ આદર્શો, કૃપાલ, રક્ષા, સતી જુદાં જુદાં સામયિકોમાં બહાર પડી ચુક્યાં છે અને છેલ્લું માલાદેવી નેવું છે. ગૂજરાતીમાં એકાંકી નાટકો સૌથી પ્રથમ આ લેખકે જ લખ્યાં છે અને તેમની, સૃષ્ટિની સ્ત્રીઓ જેવી ઝળકારા કરતી અને પ્રગલ્ભ શૈલીથી વાંચકોમાં તે ફીક આકર્ષક થયાં છે.

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનારૂપે લેખકે પોતે થોડું લખ્યું છે. તેમાં દરેક નાટકમાં કથો ભાવ વ્યક્ત કરવાનો પોતાનો ઉદ્દેશ છે તે તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે. ઉદ્દેશો ઉપરથી જણાય છે કે માણસનાં સામાન્ય મનોભાવો કરતાં માનસમાં રહેલા વિવેકાણુ મનોભાવો પ્રગટ કરવા તરફ સાહિત્યમાં પ્રાચીન કાલથી ચાલતા આવેલા કરતાં કંઈક નવીન મનોભાવો તરફ લેખકને પક્ષપાત છે. ઉદ્દેશો સ્પષ્ટ કરેલા હોવાથી આ ઉદ્દેશો પોતે રસોત્પાદક ધર્મ શકે તેવા સુશ્લિષ્ટ કલાપાત્ર છે કે નહિ અને તે જરાબર વ્યક્ત થયા છે કે નહિ એ મુખ્યત્વે જોવાનું રહે છે.

લેખકનું જાણબદ્ધ જ્ઞેવાને 'કૃપાલ' પહેલું વિચારી જોવું વધારે ફીક. પરંતુ. તેમાં માણસમાં ગૂઢ રહેલો એક મનોઆધાર પ્રગટ કરવાનો અભિપ્રાય છે. નવીનચંદ્ર કવિએ કૃપાલ નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે. કાવ્યમાં કંઈ વિશેષ નથી. ઘણુંખડું વર્ણન અંગ્રેજી કાવ્યને આધારે કરેલું છે. તેમાં એક પુરુષપાત્ર કૃપાલ એક સ્ત્રીપાત્ર ચિત્રા આશળથી છૂટાં પડતાં કંઈક અયોગ્ય વિલંબ કરે છે એમ નારાયણને લાગે છે, તે તેને ભયંકર કહે છે. તનસુખ રમાકાંત જ્યથી વગેરે સાંભળનાર વર્ગ લગભગ બેદરકાર જ રહે છે, પણ એ વાત નવીનચંદ્રને કાને પડે છે અને તે તેથી ખરેખર ભયંકર અને અનીતિમાન ધર્મ જન્ય છે. આ નાટકનું વસ્તુ છે.

માનસશાસ્ત્રના વિવેકાણુ જનાવોમાં આવા દાખલા ઘણા નોંધાયા છે. પ્રેમ રાજ્યકાંતિ સમયમાં દોષિરૂપીઅર કરીને એકે માણસ થઈ ગયો. તે પહેલાં માછરૂદેટ હતો ત્યારે એક માણસને દેહાંતની સજ્જ કરતાં તેને આંખમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં અને રાજ્યકાંતિના સમયમાં તે જ માણસે થંડા પેટ દગ્ગરોને દેહાંતની શિક્ષા કરી હતી.

પણ શાસ્ત્રની સાચી હકીકત કહેવી અને તેને કલામાં પ્રગટ કરવી એ બે ભિન્ન વસ્તુ છે. અમે ઉપર દોષિરૂપીઅરની હકીકત લખી તેથી એટલો નાનો ફકરો ટૂંકી વાર્તા ન કહી શકાય. તે તો માત્ર માનસશાસ્ત્રના એક તત્ત્વનું સામાન્ય નિરૂપણ જ છે. તેમાં વિશેષ નામ આવે છે પણ હકીકત તત્ત્વરૂપે જ સમજાય છે. માનસચક્ષુ આગળ એ તત્ત્વ ત્યારે સ્પર્શ-વિશિષ્ટરૂપે પ્રગટ થાય ત્યારે જ તે કલામાં પ્રગટ થયું જણાય. ઉપરની

હકીકત જેમ મૂકી છે તેમ મૂકવાને બદલે પ્રથમ એક દશ્યમાં હરકોઈ બે માણસો આવીને હાંબિરખીઅરે આંસુ ઢાળતાં દેહાંતની સન્ન કરી એટલું કહી જાય અને બીજા દશ્યમાં કોઈ માણસો આવીને હાંબિરખીઅરે હમરોને દેહાંતની સન્ન કરી એ હકીકત કહી જાય તો તેટલાથી પણ નાટક ન બની શકે. પછી ભલે તેમાં સંવાદની છટા હોય, પાત્રોની હરકર હોય અને પાત્રો પોતે ખૂબ અભિનયપૂર્વક એ હકીકત કહેતાં હોય. એ નાટક ન બને, કારણ કે એમાં જે મૂળ ભાવ વ્યક્ત કરવાનો છે તે છેલ્લે સુધી તત્ત્વરૂપે જ, પરાક્ષ જ રહે છે. કવિ શેક્સપીઅરના મેકમેથમાં તત્ત્વ આવું જ છે. મેકમેથ શરૂમાં સામાન્ય માણસ છે, પછી રાજ્યલોભી થાય છે, પછી ધીમે ધીમે બગડતો બગડતો છે. છેલ્લે ખૂની અને રાજ્યચોર બને છે. એ આખું પરિવર્તન આખા આગળ થવાથી એ માત્ર માનસશાસ્ત્રીય તત્ત્વ ન રહેતાં કલાની કૃતિ બને છે.

કૃપાલમાં એમ બને છે? કૃપાલમાં પણ પ્રવેશ છે. પહેલામાં તો નારાયણ માત્ર એટલું જ કહે છે કે કવિ નવીનચંદ્ર ભયંકર છે. અને તે પણ એવાં પાત્રો આગળ કે જે એ જરા પણ માનતા નથી. કવિને ખુદને તો તે ભયંકર કહેતો નથી. માત્ર એટલું બતાવે છે કે અમુક બે લીટીઓમાં અદ્વિતિ વિલંબ થાય છે. નવીનચંદ્ર ત્યાં તો માત્ર આભો બની જાય છે. છેલ્લો ત્રીજો પ્રવેશ વર્ષો પછી બને છે ત્યારે નવીનચંદ્ર ખરેખરો અધમ બની ગયેલો હોય છે એમ બીજાં પાત્રોની વાતચીત પરથી આપણે જાણીએ છીએ. એટલે આ પરિવર્તનનો બનાવ પહેલા અને ત્રીજા પ્રવેશમાં તો માત્ર બાદબાકી કરીને એટલે કે છુદ્ધિવાપારથી જ સમજવાનો છે. એ માત્ર તત્ત્વરૂપે જ રહે છે. તે મૂર્ત થવાને નાટકમાં માત્ર બીજો પ્રવેશ છે. ભયંકર શબ્દ પોતાને માટે બોલાયો છે એમ નવીનચંદ્ર આ બીજા પ્રવેશમાં જાણે છે અને તાત્કાલિક બહુ બહુ તો એટલું જોવાય છે કે કવિ ભયંકરતાના મોહમાં પડે છે અને પોતાની ભાભી તરફ લોહુપતાથી જોઈ રહે છે. આટલા બે બનાવ પણ અમને તો અસ્વાભાવિક ઉતાવળમાં આપેલા જણાય છે. એમ એક શબ્દ એટલી ઝડપથી અસર નથી કરી શકતો. કર્તાની મુશ્કેલી એ છે કે જે બનાવને માટે વર્ષો જોઈએ તે બનાવ કર્તાને બે જ દશ્યોમાં પતાવવાનો છે; બે દશ્યો વચ્ચે વર્ષોનો ગાળો ન જ આવી શકે એમ અમારું કહેવું નથી. પણ જે માનસપરિવર્તનને વર્ષો જોઈએ એમ કર્તા પોતે માને છે, અને જે બતાવવું એ જ આ નાટકનો પ્રધાન હેતુ છે, તે પરિવર્તન એક જ દશ્યનાં બે ચાર વાક્યોથી કરવું એ કલાત્મક નિષ્પણ નથી. ખરી રીતે જ્યારે કર્તા ભાવનિષ્પણ માટે એકાંકી નાટક જ પસંદ કરે છે ત્યારે તેમણે ભાવ પણ એ રૂપને અનુકૂળ જ લેવો જોઈએ. લાંબો સમય જોને લાગે તેવાં પરિવર્તનો બનાવવાને ઇચ્છેન પણ એકાંકી નાટક નથી લાઇ શકતો અને એવાં નાટકોની શરૂઆત તે પરિવર્તનના અંત આગળથી કરે છે. નાટકના બધા બનાવો નાટક શરૂ થવાના સમય પહેલાં વરસો પહેલાં બની ગયેલા હોય છે.

આ પ્રમાણે મૂળ પ્રધાન ભાવ પરાક્ષ-તખ્તાબદાર રહી જવાથી નાટકનાં સર્વ પાત્રો માત્ર ગોણ પાત્રો જ હોય છે. એ પાત્રો સામાન્ય અને લગભગ એક સરખા સ્વભાવનાં હોય છે. આ પાત્રોમાં માત્ર નારાયણ કંઈક વિશિષ્ટ સ્વભાવનો છે-અરૂં તો નાટકમાં નવીન-ચંદ્ર કરતાં તે જ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે-આક્રીનાં લક્ષણહીન, સામાન્ય છે. રમાદાંત બદલે

રમા વાંચો તો થોડા વ્યાકરણના ફેરફારો કરવા પડે બાકી નાટકને કશો વાંધો ન આવે. આમાં સામાન્ય ગૌણ પાત્રોથી પણ જે કંઈક આકર્ષણ રહે છે તે સંવાદની છટાનું છે, પાત્રોની રીતભાવથી નવીનતાનું છે પણ કોઈ જાંઠા માનવસ્વભાવના દર્શનનું નથી.

અને જે માનવસ્વભાવ પરિવર્તનનું તેમને નિરૂપણ કરવું છે તે પણ પૂરું યથાયોગ્ય થયું જણાતું નથી. માનસશાસ્ત્રનું સત્ય કતો એવું માને છે કે એકાદ આકસ્મિક બોલેલું વાક્ય માણસના સ્વભાવમાં ભયંકર પરિવર્તન કરી નાંખે છે. પણ તેમના નાટકમાંથી એની પ્રતીતિ થાય છે કે માણસમાં ઉત્તમ અને અધમ ધર્મોનાં બીજ અવ્યક્તરૂપે રહેલાં જ હોય છે, અને નિમિત્ત મળતાં તે જીગી નીકળે છે. નારાયણ કહે છે: “એનામાં એ ભયંકર તત્ત્વ છુપાઈ જ રહ્યું હતું.” એની એને પોતાને ખબર ન હોય. કવિતા લખતાં લખતાં પેલું ભયંકર તત્ત્વ ખદાર આવતું ગયું. કૃપાક જ્યારે ચિત્રા પાસે આવે છે તે જ વખતે એ તત્ત્વ બરાબર પ્રગટ થયું હોય. અને પછી એની એ વાતો ક્યો કરવાથી એ તત્ત્વ પૂરેપૂરું બહાર આવ્યું. આ ખડું હોય તો પછી “આપણે એક શબ્દ બોલીએ તેટલામાં પણ સામા માણસમાં સારાં નરસાં અનેક બીજ રોપી દબાવે છીએ” એમ ન કહેવાય. બીજ તો બહેલેથી જ હતું. નિમિત્ત બહારથી મળે છે એ જ માનસશાસ્ત્રનું સત્ય ગણાય. અસ્તુ.

આ નાટકની અપૂર્ણતા ‘સતી’માં પણ છે. તેની નાવિદ્ય એક સુધારની સ્ત્રી છે. નીચ પુરુષના સ્વાર્થની બાજીની એ એક સોગડી બને છે. તેનો ધણી તેને ખુશાલ કાર-ભારીને વેચે છે. એ ખુશાલ એનું સ્ત્રીત્વ હુંડાવે છે. તે રાજાને ત્યાં રાધારાણી થઇને રહે છે. રાજાનો વિશ્વાસ મેળવે છે. પણ રાજા મરતાં પોતે કુમારની રાજમાતા થાય છે ત્યારે તે ફસાવનાર ખુશાલને સજા કરે છે, અને પોતાને વેચનાર પતિને દેહાન્તની સજા કરાવી પછી તેના શય સાથે સતી થાય છે. આમાં પણ રાધાનું માનસ એ જ ચમત્કારક છે. પણ એ બધા ચમત્કારો બન્યા કેવી રીતે? પતિ વેચે છે ત્યારે આ સ્ત્રી કશી પણ આંનાકાની ક્યો વિના ખુશાલ પછવાડે જાય છે તે તો મનની નિર્બળતા સમજાવે, પણ પછીથી તો તેને પોતાને રાજાને મોહવશ કરવાની ઇચ્છા થઇ હતી એમ જણાય છે.

“શ્રી રાજ તરફ એક આંહી નજર કરે છે અને રામાતી હોય તેમ મ્હોં નીચું કરે દષ મ્હોં પર આંધે આંહી ઝડપભર જતી રહે છે.”

એ સ્ત્રીને રાણી થવાની ઇચ્છા ન થઇ હોય તો તે આમ કરે નહિ. અને રાણીપદ પામ્યા પછી તેણે પોતાની સત્તા અને સ્થિતિનો પૂરો ઉપયોગ ક્યો લાગે છે કારણ કે રાજા તેને પોતાના કુંવરની રાજમાતા નીમે છે. અને કુંવરની સગી મા ‘મ્હોટાંબાના હૃદયમાંથી’ તેને ‘લીધે દયા’ને પ્રેમ જતાં રહ્યાં છે. ‘તે કાષ્ટવત્ થઇ ગયાં છે’. આવી રાજ્યલોભી સ્ત્રી, આવી ઝાત વેચીને રાણી થયેલી સ્ત્રીને પ્રગ્ત ઉપરના જીવમથી ખરેખર થાય, શોધ્યતા કુંવર ઉપર મમત્વ થાય એ કેમ સંભવે! માનવસ્વભાવમાં એ પરિવર્તન અશક્ય છે એમ નથી. પણ અહીં પણ ‘કૃપાક’ની પેડે મુખ્ય પરિવર્તન પરાક્ષ્ રહે છે. પરિવર્તન થયા પછી પણ તેણે રાજા સાથે રાણી તરીકેનો સંબંધ રાખ્યો જણાય છે તે અસંભવ લાગે છે. તેને પોતાના સ્ત્રીત્વ માટે જે કંઈ દર્દ હતું, જેને લીધે તેણે પતિનો ધાન કરાવ્યો અને પોતે બળી મરી, તે કંઈ પણ ક્યો વિના રાજાના મરણ મુખી રાણી તરીકે

રહ્યા કરે એ અશક્ય લાગે છે. પછી જે રીતે તરવરતી વીંછણની પેઠે તે વેર લે છે તે આકર્ષક છે, ખુશાલનો એક બે વાક્યમાં હૃદયવેધક નિરરકાર કરે છે તે આકર્ષક છે પણ મૂળ પરિવર્તન જ દૃષ્ટિ બદલાર રહે છે.

‘માલાદેવી’ વાંચતાં અમને ફેન્ય નાટકકાર ક્યુનું મિથ્યા દેવતા (False Gods) યાદ આવે છે. આપણા કર્તાએ ‘મિથ્યા દેવતા’ વાંચ્યું છે કે નહિ તે અમે જાણતા નથી પણ બન્ને નાટકોની સરખામણી કરવાથી માલાદેવીની પરીક્ષા વધારે સારી થશે. એક દેશમાં માલાદેવ જેવી જ મિથ્યા દેવતાની પૂજા થતી હતી. માલાદેવી જેવી જ તેના પૂજારીઓની રાજ્યમાં સત્તા હતી. ત્યાં પણ દેવને માટે કોઈ માણસનો ભોગ અપાતો હતો અને જેનો ભોગ અપાય તે પોતાને ધન્ય માનતું. અને દેવની પ્રતિષ્ઠા પૂજારીવર્ગ અનેક બુદ્ધાણ્થી સાચવી રાખતો. આ દેશનો એક માણસ થોડાં વરસો પરદેશ રહી આવે છે, ત્યાંના ઉચ્ચતર સંસ્કાર પામે છે અને સ્વદેશ પાછો આવી આ દેવતાપૂજનું મિથ્યાત્વ લોકોને સમજાવે છે. પરિણામે લોકોને મિથ્યા દેવતામાંથી શ્રદ્ધા ઉડી જાય છે પણ તેથી લોકોના મનમાં અને સમાજમાં જે અવ્યવસ્થા થાય છે તેથી ઉચ્ચરાઈ લોકો તેનો નાશ કરે છે. ક્યુના નાટકનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે એમ જ બતાવવાનો છે કે સત્યથી વ્યવસ્થા બગડે તે કરતાં અસત્ય અને વહેમની વ્યવસ્થામાં રહેવું પ્રદૂત લોકો વધારે પસંદ કરે છે અને તેથી સત્યના પ્રથમ દૃષ્ટાંતે દમેશાં શહીદ થવું પડે છે. અને એ સત્ય ક્યુએ અહમુન કૌશલથી બતાવ્યું છે.

માલાદેવીના બતાવેા અમુક ભૂમિકા સૂધી ઉપર પ્રમાણે જ ચાલે છે તે વાંચનાર તરત સમજી શકશે. પણ ‘મિથ્યા દેવતા’ના નાયકની પેઠે, પોતાને સત્ય સમજાય છે ત્યારે માલાદેવી લોકો આગળ તેને પ્રગટ કરતી નથી. સત્યના મહિમાની તેને અસર નથી, નિર્દોષ સ્ત્રીઓના મૃત્યુની તેને અસર નથી, દયાથી કે ન્યાયવૃત્તિથી તે સત્ય પ્રગટ કરવા પ્રેરાતી નથી, લોકનિર્વાહની દાંભિક દલીલથી પોતાની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠાના આધાર રૂપ મિથ્યાચાર નિભાવી રાખે છે. અને એક કલાકાર, જેને માટે તે થેલી થઈ છે, તેને એ મિથ્યાચારમાં સંપાદવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે, તે સત્યને બદલાર પ્રગટ કરે છે. તેને માટે પોતાનું જીવન ખુએ છે.

કર્તા આ નાટકનો ઉદ્દેશ એવો બતાવે કે એક કલાકારની કિંમત અનેક પ્રાકૃત જનો કરતાં ઘણી વિશેષ છે અને તેને માટે તેની નાધિકા આત્મભોગ આપે છે. પ્રસ્તાવનામાં કર્તા લખે છે કે લોકસત્તાના આ યુગમાં આ કલાપૂજનો આદર્શ સર્વમાન્ય નહિ થાય પણ પ્રજાને આ કલા-આહ્વાનુત્વ જ વિશેષ ઉપકારક છે એમ કર્તાને શ્રદ્ધા છે.

અમારે આ કલાપૂજના આદર્શ સામે વાંધો નથી, અને તેના મહત્વની અમે ના નથી પાડતા; પણ કર્તાએ આ નાટકમાં જે વિપરીત રીતે તે મૂકી છે તેથી કલાને હાનિ થાય છે એમ અમારું કહેવું છે. આ વિપરીતતાનું કારણ કર્તાની પોતાની પ્રાતિજન્ય માન્યતાઓ છે. તેમને નીતિની સામાન્ય વ્યવસ્થા માટે દેવ હોય એમ લાગે છે અને તે દેવથી તે પોતાની કલા બગાડે છે. જેમ નીતિપૂજકોની નીતિના દુરાગ્રહથી કાન્ય ઉપદેશાત્મક યદ્દ રસહીન બને છે તેમ વિવક્ષણની નિના દુરાગ્રહથી પણ અને તેનો આ અંશબર લાખલો છે. માલાદેવીમાં કર્તાનું વિપરીત નીતિદર્શન વસ્તુના સ્વાભાવિક વિકાસમાં અંતરાયરૂપ

થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે માલાદેવીને જ્યારે ખરે પરી કે માલાપ્રભુની પૂર્વ ખોટી છે ત્યારે, સત્યની ખાતર, નિર્દોષ સ્ત્રીઓની દયાની ખાતર, ન્યાયની ખાતર, સત્ય હકીકત ને બદાર મૂકી શકી હોત; તેમ કરવામાં પણ અંધ લોકશ્રદ્ધા અને લોકસત્તાનો અનાદર જ થાત અને જતાં નાટક એકલક્ષી સુંદર બનતી પણ આ સ્વાભાવિક વસ્તુવિકાસ આપણા નાટકકાર અટકાવી દે છે. કારણ કે તેમની નીતિભાવનામાં સત્ય અને ન્યાયને આદર નથી, આદર છે માત્ર એક વ્યક્તિને ગમી ગઇ હોય એવી કોઇ કલાને. અને તેને લીધે તેમની નાયિકા સત્ય કે દયા કે ન્યાયના પ્રસંગે પ્રવૃત્તિ નથી કરતી અને માત્ર પોતાને ગમી તે કલાને જ આદર આપે છે. આમ કરવા, કરીને ત્રિલોકનાથની અલગ-ઉપકથા મૂળ માલા-પ્રભુની કથા સાથે સાંધવી પડે છે. જન્મે કથા એકરસ નથી થઇ શકતી, મૂળ વસ્તુને અનુદ્ધા જે નૈસર્ગિક માર્ગ હતો તે છોડી દેવાથી, આખા નાટકની સમગ્રતા ખંડિત થાય છે, નાટક વ્યવ્રતાદુષ્ટ થાય છે. લોકસત્તાની અવગણનાથી નાટકના રસને દાનિ નથી થતી, કારણ કે સત્ય અને ન્યાયથી પ્રેરાઈને પણ લોકસત્તા વિરુદ્ધ જ કામ કરવું પડત, પણ એક વિશ્વજ્ઞાણુ માન્યતાના પક્ષપાતથી અને તે પક્ષપાત કલામાં ઘુસાડવાથી રસને દાનિ થાય છે.

કલા માટે પણ માલાદેવીને ખરો આદર જણાતો નથી. ખરો આદર હોય તો લોકને તેડાવે શા માટે? ત્રિલોક જવા ઇચ્છે છતાં પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરી તેને બધી આજુથી રોકે શા માટે? અમને તો માલાદેવીમાં એક અલંકારમૂલક ઘેસઝા મિશ્રિત આત્મમૃત્તિની લાલસા જ દેખાય છે. કલાના નામ નીચે આ શક્તિ ઘણીવાર પ્રવર્તમાન થાય છે અને સમાજ અને સાહિત્ય બંનેને બગાડે છે.

‘રક્ષા’ના નાટકમાં રક્ષા ધાર્મિક આકર્ષક પાત્ર છે. તેની રપ્તિ, કાર્યદક્ષતા સર્વ કર્તાની કલાનાં લાક્ષણિક નિર્માણ છે. પણ કેટલીક સંકાના જવાબો મળતા નથી. રક્ષાને પ્રધુમ્ન માટે આટલો બધો પ્રેમ હતો ત્યારે લગ્ન પછી તેને મિલના કામમાં આટલો બધો રસ શી રીતે પડ્યો? તેનું સમાધાન કરી લઇએ પણ રક્ષા જેવી ચુરસા ચૈતન્યવાળા સ્ત્રીને પ્રધુમ્ન જેવા થંડા પુરુષ માટે પ્રેમ થવો સંભવે? રક્ષા ઉપર ધ્યાન આપતાં પ્રધુમ્ન ઉપર નિર્મોહતા પૂરતું ધ્યાન આપી શક્યા લાગતા નથી.

ઉપર કૃપાલમાં જે નાટકની અપૂર્ણતા બતાવી તેથી ‘અશક્ય આદર્શો’ તદ્દન મુક્ત છે. આદર્શ સાથી અશક્ય છે, તે પૂરેપૂરું પાત્રોના પરસ્પર વ્યવહારોમાં વ્યક્ત થાય છે. નાટકનો ઉદ્દેશ તત્ત્વરૂપે નહિ પણ મૂર્તરૂપે વ્યક્ત થાય છે. પશ્ચિમના આટલા ઊંડા સંસ્કારવાળો, સરકારી નોકરીની સખ્ત તાલીમવાળો, સરકારી નોકરીની જવાબદારી સમજનારો, અંગ્રેજ અમલદારોને અનેક વાર મળેલો પ્રતાપ, નોકરના હાલેવાથી સ્ત્રીને ઉપાડી જવાનું આદસ કરવાનો વિચાર સરખો પણ કરે, વંદો કૃદી હરપાળની હદમાં જાય એ કદપતું મુશ્કેલ છે. એ ‘આદર્શ’ એટલો બધો ‘અશક્ય’ છે કે પ્રતાપ જેવો માણસ તેનો વિચાર જ ન કરે એમ અને માનીએ છીએ, જતાં પ્રતાપ એમ કરે એમ માનીએ તો પછી નાટક યોગ્ય રીતે આગળ ચાલે છે. દુર્ગો અને વિજયા એ બહેનો જેટલી બદાદુર છે તેટલી જ તેજસ્વી સાદસિદ્ધ પ્રત્યુપનમતિ છે. પરિણામ વિજયાનો આપઘાત આવે એ સ્વાભાવિક છે અને કલાની દૃષ્ટિએ ઉચિત છે. પણ જે આદર્શ અત્યારે અશક્ય હોવાથી કોઇ તે પ્રમાણે ચાલતું નથી, અને જે

સ્થિતિનો માણસ તે પ્રમાણે કદી ચાલવાનો નથી તેવો માણસ તેવો આદર્શ સિદ્ધ કરવા
નય તો કરણ નિષ્ફળતા જ પરિણમે એમ બતાવવાથી બહુ નિષ્પન્ન થતું અમને લાગતું નથી.

લેખકના ગુણો તરફ અમે દુર્લક્ષ કરવા માંગતા નથી. સંવાદની ત્વરિત હવન્ત ગતિ
એ તેમનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગુણ છે. તેમનાં પાત્રો એક જ રીતથી વાતચીત કરે છે,
પાત્રાનું વૈવિધ્ય ઝાઝું નથી એ ખરું, પણ તેમનાં કેટલાંક પાત્રો, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ,
થણાં જ આકર્ષક છે. તેમનાં સ્ત્રીપાત્રો પરવશ થઈ નિષ્પ્રાણ થઈ ગયેલાં નથી પણ આત્મ-
શ્રદ્ધાવાળાં અને સ્વતંત્ર રીતે અને નિઃશરણે ચાલુ અભિપ્રાયોની પરીક્ષા કરવાને સદા-તત્પર
છે. છતાં નીતિ-સંબંધી કેટલીક વિપરીત ભાવનાથી, અને એ ભાવનાને કૃત્રિમ રીતે કલામાં
ધુસારવાથી તેમની કલા સમગ્રતા ખુએ છે અને માનવ-સ્વભાવનાં ગંભીર ઊંડાણો સુધી જઈ
શક્તી નથી. પશ્ચિમના કેટલાક આધુનિક વિચારકો અને લેખકો જેવા કે નિચે, સોના
વિચારો અને ભાવનાઓ તેઓ પોતે સ્વતંત્ર પરીક્ષા વિના પકડી લઈ કલામાં ઉતારે છે પણ
તે પર પૂરું પ્રભુત્વ નહિ હોવાથી કલામાં તે ભાવનાઓ સુશ્લિષ્ટ રૂપ પામતી નથી. આંક-
પણ માત્ર બાહ્ય શૈલીનું, સંવાદની છટાનું, પાત્રોનાં નવીન નામોનું, અને તેમની નવીન
રીતભાવોનું રહે છે. કર્તા ત્યારે પશ્ચિમના વિચારોનો સંપૂર્ણ સમન્વય કરશે, પોતા સાથે
એક કરશે, એકાંકી નાટકને અનુરૂપ જ ભાવ પસંદ કરશે, ત્યારે જ તેમની કલા શબ્દ
અને અર્થ બન્નેના સૌન્દર્યવાળી થશે. કર્તા જે ઉત્સાહથી અને શોખથી સાહિત્યની સેવા
અત્યારે કરે છે તે વડે વિશેષ પ્રભુત્વ મેળવવામાં પણ સફળ થશે એમ અમે આશા
રાખીએ છીએ.

કર્તાએ આ પુસ્તક કૌમુદી સંવકગણનું બંદોગ વધારવાના હેતુથી કૌમુદીતંત્રને
સોંપ્યું છે એ અભિનંદનવાચ્ય છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે વાંગનાર વર્ગ આ
પુસ્તક ખરીદી લેખક પ્રકાશક બન્નેને ઉત્તમ આર્થિક સાહિત્ય તરફનો તેમનો
આદર જનાવશે.

નોંધ

કવિ ન્દાનાલાલ જન્મસુવર્ણ મહોત્સવ

મઠ ચેત્ર શુદ્ધ ૧મે કવિશ્રી ન્દાનાલાલને ૫૧ મું વર્ષ ખેડું તેનો સુવર્ણમહોત્સવ સમસ્ત ગૂજરાતે ઉજવ્યો તે યોગ્ય અને ઉચિત થયું છે. તેમના પિતા દલપતરામે જીવતાં સુધી સાહિત્યસેવા અને તે દ્વારા જનસેવા કરી હતી અને કવિ ન્દાનાલાલે પણ એ જ જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રાખી છે. કવિ ન્દાનાલાલ વીસમી સદીના ગૂજરાતના માનીતા કવિ છે. ૧૯૦૩ માં તેમનાં કાવ્યોનો પ્રથમ સંગ્રહ બહાર પડ્યો ત્યારથી તેમણે એક પછી એક કાવ્યો શુર્જર ભારતીને ચરણે ધર્યાં કર્યાં છે. લાંબાં કાવ્યો ઘણે સમયે ગૂજરાતને તેમણે જ આપ્યાં છે. તેમની પ્રેમભાવના શુદ્ધ ઉત્સાહસભ્ય આનંદી રમતિયાળ અને બધનમુક્ત હોઈ ગૂજરાતના જીવાન વર્ગને તેમણે એક વીશી ઉપરાંત મંત્ર-મુગ્ધ કરી રાખ્યો છે. તેમના પિતાની પેઠે તેમને ગૂજરાતની સર્વ કામો અને ગૂજરાતના સર્વ ધર્માનુયાયીઓ માંડ સદાનુભૂતિ છે. દેશની નવી દીક્ષાસી, દેશના મહાન પુરુષો વગેરે તરફ પણ તેમણે વારંવાર આદર બતાવ્યો છે. આવા એક કવિનાં પચાસ વર્ષ પૂરા થયાં એ પ્રસંગે ઉદાર ગૂજરાત ઉત્સવ બિગ્લે એ રવાનાયિક છે અને ગૂજરાતને શોભાપ્રદ છે.

પણ અમારે નસબદ જાણવું પડે છે કે છેલ્લાં કેટલાંક વરસોથી કવિગંધ પાતાની વિચાર-સૃષ્ટિમાં બે કહુતા કેળવવા માંડી છે તેનાથી આ સંગ્રહ પ્રસંગ પણ મુક્ત રહી શક્યો નથી. એક સામાન્ય માણસ પણ સમયોચિત સીદ્ધાન્ત અને સદ્ભાવ એક વિવેક તરીકે રાખી શકે તેટલું પણ કવિશ્રી રાખી શક્યા નથી. મુંજા

વગેરે અને અમદાવાદના ઉત્સવ પ્રસંગોના આવા બનાવ એક પછી એક બહાર પડતા જાય છે. મહાત્માજીએ મુંજાના પ્રસંગે જે સંદેશો મમતાપૂર્વક મોકલ્યો તે સામે કવિશ્રીએ વાંધો લીધો અને તે ન વંચાવ્યો. સલામાં તેમની જ ઈચ્છાથી કેટલાક સાક્ષરોને આમંત્રણ નહિ મળેલું એમ પણ સાંભળવામાં આવે છે. શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈ દાગર હતા છતાં કવિએ તેમના પર અને શ્રીયુત રમણભાઈ તથા શ્રીયુત આનંદશંકરભાઈ ઉપર અવિવેકનો આરોપ મૂક્યો. તેમાંથી શ્રી નરસિંહરાવભાઈનો પ્રત્યુત્તર અમને સંતોષકારક જણાય છે અને બીજા એ શુદ્ધરથી જવાબ ન આપે તો તે પણ અમને ઉચિત લાગે છે. વગેરેમાં સાહિત્યસલા તરફથી શ્રીયુત મટુભાઈ કાંટાવાળાને હાથે માનપત્ર લેવા ના પાડી અને હાં કરીને શ્રીયુત ગ્રંથક, જેમણે તેમનાં કાવ્યો કદી વાંચ્યાં નહિ હોય, તેમને હાથે માનપત્ર લીધું. અમદાવાદમાં તો તેમનો હાં અને દુરાગ્રહ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા. ઉત્સવને પહેલે દિવસે શ્રી ચંદ્રશંકરે, ડોળુજી શા માટે, કવિશ્રીને શાન્ત રહેવા અને જીમ વશ રાખવા બહેરમાં શિખામણ આપી. તેનો પ્રત્યુત્તર કવિશ્રીએ એવો વાળ્યો કે એમની કહુતા એ પાંચ હજાર, મીઠાની ખારાશ જેવી પાંચર અને નસગિંદ હતી, અને ધિનાશાય ચ કુલક્રતામ અને ષષ્ઠાદયિ કટોર્ગાજિ મૃદુનિ કુસુમાદયિ એ વાક્યોથી તેને સમ-ધન મળતું હતું. પહેલું વાક્ય તો ઇશ્વરના અવતારને જ શોભે, પણ છતિદાસમાં ધર્મનાં વાક્યોથી જ હમેશાં અન્યાય અને લુભો થયાં છે તો સાહિત્યમાં પણ થઈ શકે, અને બીજા

વાક્યમાં પરાપર સંબંધ જોતાં વળતો અર્થ ધાનક નથી પણ સદનશીલ છે એ કવિશ્રીને કોણ સમજાવે ?

ખીજે દિવસે તો કવિશ્રી ઔચિત્યની છેલ્લી રીંખા પગ વટાવી ગયા. અમદાવાદે આપેલા માનના જવાબમાં તેઓ અમદાવાદનો ઇતિહાસ આપવા લાગ્યા. અમદાવાદના મદાન રાજકર્તાઓ ગણાવ્યા, કવિઓ ગણાવ્યા, ધાર્મિક નેતાઓ ગણાવ્યા અને એ શ્રેણીમાં છેલ્લું મોક્ષમંદિરના સ્થાપકનું નામ પણ આપ્યું. સૌ સલાએ ધાર્યું કે હવે કટુતાનો પ્રસંગ ખતી ગયો. ત્યાં કવિશ્રીએ મદામાહતા આગમનની વાત કરી, તેથી અમદાવાદને લાભાલાભ ખતે થયા છે એમ જણાવતાં અમદાવાદના અને અસહકારના કેટલાક અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તાઓને 'બદમાશ' કહ્યા. કવિના આ વિચારો મશહૂર છે અને તેથી આવું અધટિલ ઉચ્ચારણ ન કરવાને કવિ અને આ ઉત્સવના એક મંત્રીને ખાનગી સમજૂતી પણ થઈ હતી. કવિએ એ વિચારો પોતાના ભાષણમાં લખ્યા પણ નહોતા છતાં બોલતી વખતે તેઓએ નામ દઇ કેટલાક સંદૃશ્યો ઉપર આક્ષેપો કર્યા અને પોતાના જ ઉત્સવને દિવસે 'શેમ શેમ' શબ્દોની વધામણી મેળવી. અમને ખાત્રી છે કે કવિ આ ક્ષોભ થયા છતાં બે પોતાના દુરાગ્રહમાં આગળ જાત તો સલાને હાથે વધારે ગંભીર સ્વરૂપનું અપમાન પામતાં.

અમને સૌથી ખરાબ તો એ લાગે છે કે જે ગાંધીજીને સમસ્ત ગૂજરાત અને આખું જગત એક સરખું માન આપે છે તેમને વિશે પણ વધારે પડતું બોલતાં તે અચકાયા નહિ. તેમનાં બધાં વચનો જેટલાં અવિચારી હતાં તેટલાં અગ્રાસંગિક અને અનુચિત હતાં. અમદાવાદે તેમને માન આપવા બોલાવ્યા હતા, કોઈ ગૂજરાતના કાર્યકર્તાઓ ઉપર આક્ષેપો કરવા બોલાવ્યા નહોતા. અને જેમ કવિની

લાગણી દરેક જાગૃતમાં સચવાતી હતી, તેમ તેમણે પણ અમદાવાદની-ગૂજરાતની પૂજ્ય અને માન્ય વ્યક્તિઓ મારેની શ્રોતાઓની લાગણીને માન આપવું જોઈતું હતું. કવિ શ્રી નરસિંહરાવબાઈની 'રિટર્ન વિઝિટ'ને માટે એટલું લગાડે છે તો કવિના યજ્ઞમાનોની લાગણીનો તેમણે જરા પણ વિચાર કરવો ઘટતો હતો કે નહિ ? અને કવિશ્રીએ સમજવું જોઈએ કે ગૂજરાતે તેમને કવિ જ ગણ્યા છે, ગૂજરાતના પૂજ્ય ગાંધીજી ઉપર ન્યાયાસને બેસી ચુકાદો આપવાના અધિકારી ગણ્યા નથી; અને કવિશ્રી છે તે કરતાં અનેકગણા સારા કવિ હોય તો પણ, જે નાગરિકતા, ઔચિત્ય, વિવેક, સૌજન્યનો અભાવ તેમણે બતાવ્યો છે તે લેશ પણ હોય ત્યાં સુધી, એ અધિકાર તેમને કદી મળવાતો પણ નથી.

આ પ્રસંગે અમને કવિના પિતા દલપતરામ કવિ યાદ આવે છે. દલપતરામભાઈ સમ્રાજ્ઞક હતા, હમેશાં મીઠાશ રાખતા, માણસની ખોડ પણ સૌમ્ય રીતે હસીને દર્શાવતા. કવિશ્રીમાં દલપતરામભાઈનો સ્નેહભીનો દંશરહિત હાસ્યરસ નથી તે સાથે તેમનો વિવેક, ઔચિત્યશુદ્ધિ, મીઠાશ, પણ નથી.

કવિશ્રી જે દુરાગ્રહથી પોતાના કંથનને વળગી રહ્યા છે તે જોતાં તેમને કોઈ કહેવામાં અમને સાર લાગતો નથી. માત્ર ઇશ્વર પાસે સચિન્ત માગીએ કે કવિને આ માનસિક વિલક્ષણતાથી સત્વર મુક્ત કરે.

સર રમણભાઈને માનપત્ર

ગૂજરાત પોતાના સપ્તોત્તની કદર કરી બંધે છે. ગઇ તા. ૧૯ એપ્રિલને રોજ સર રમણભાઈએ કરેલી સાહિત્યસેવા અને જનસેવાને માટે અમદાવાદના સંભાવિત ગૃહસ્થોએ તેમને માનપત્ર આપ્યું છે. સર રમણભાઈના કુટુંબની સમાજસેવા મશહૂર છે. તેમના સદગત પિતા મદીપતરામભાઈએ જેમ

સમાજસુધારામાં નિરૂપણ લરીને અને સાહિત્યદ્વારા જનસેવા કરી હતી તેમ સર રમણભાઈએ પણ ઘણી નાની વયથી પોતાની પ્રતિભાદ્વારા સાહિત્યની અને સમાજની સેવા કરી છે. અમદાવાદની કોઈક જગત્કેર સંસ્થા એવી હશે ત્યાં સર રમણભાઈએ જવાબદારીવાળો અધિકાર નહિ સ્વીકાર્યો હોય. અને અમદાવાદ યુનિવર્સિટીમાં તો તેમણે સતત યોગીસર સેવા કરી છે. તેમની સાહિત્યની સેવા તો તેમનાં પુસ્તકોમાં અને અનેક લેખોમાં સ્પર્શિત છે. તે સાથે તેમની શીતલ સુજનતાથી તેઓ સર્વ વર્ગમાં પ્રિય અને આદરણીય થઈ રહ્યા છે.

આ પ્રસંગ લેડી વિદ્યાગૌરીને પણ ધન્યવાદ આપવાનો છે. તેમણે સર રમણભાઈના ઉચ્ચ આશયો પાર પાડવામાં સદ્ધર્મચાર કરેલો છે. પોતાની વિદ્વત્તા અને સંસ્કારિતાથી જીવનના સર્વ પ્રદેશોમાં જનસેવા કરી છે. આપણા મૂળરાત્રમાં સંસ્કારી દંપતીમાં ઉચ્ચ સ્થાન યોગવનાં સર અને લેડી નીલકંઠ ચિરકાળ મૂળરાત્રની પ્રગતિ તંદુરસ્તીમાં નિહાળે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

શાહીદ મુલાય બેઝ

“મિ. મોજરલીના એકેએક વાક્યનું મેં મનન કર્યું છે. મને એમની શરતમાં માણસાઈ નથી દેખાતી. એ અન્યાયી છે, અસ્વીકાર્ય છે. મારી જન્મભૂમિને સદાકાળને માટે છોડી દેવી એના કરતાં જેલમાં સડી સડીને મરવું મને વધારે પ્રિય લાગે છે. આવા મોતથી હું બીતો નથી, કારણ કે કીર્તિનાં કાટમાં મૃત્યુની સમાધિ પર ચણાય છે.”

બંગાળી વીર મુલાય બેઝે એમના બંધુને લખેલા પત્રમાંના આ શબ્દો છે. સરકારે તેમને મૃત્યુ અને દેશત્યાગની વચ્ચે પસંદગી કરવા આજ્ઞાન કર્યું છે. એમણે દેશત્યાગ કરતાં મૃત્યુને વધારું ગંધ્યું છે અને જણાવ્યું છે કે:

“આજે મારા આત્માને પરમ સંતોષ છે. પ્રભુએ મારી જે કસોટી કરવા ધારી છે એમાંથી હું પાર ઉતરીશ એમ મને લાગે છે. આપણા દેશનાં પાપો માટે પ્રાયશ્ચિત કરવા પ્રભુએ મને પસંદ કર્યો હોય એમ મને લાગે છે. હું મારાથી બની શકે તેટલું પ્રાયશ્ચિત કરી કૃતાર્થ થઈશ અને દેશઝલ્મમાંથી મુક્ત થઈશ.”

સરકાર તેમના દેહને હણી શકશે પણ તેમનો આત્મા તો અમર છે એ ભાવને એ દેશવીર નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે:

“અમે મરીશું પણ અમારા વિચારો નહિ મરે. અમારા વિચારો પ્રજાના સ્મૃતિપટ પરથી નહિ બૂંસાય અને ભાવિ પ્રજા અમારા સેવેલાં સ્વપ્નોની ઉત્તરાધિકારી બનશે એ આશાએ અને એ શ્રદ્ધાએ આટલાંકાં દુઃખો સહવા છતાં અમારા દેહને ટકાવી રાખ્યાં છે, અને સદાએ ટકાવી રાખશે.”

વાય અને સર્પ, ક્ષય અને જ્વરાદિના મહાન ઉપદ્રવોથી પીડાતા, મૃત્યુને કંઈ ઉમેલા આ પરહુંજારોનો આધાર તેમની અવિચળ શ્રદ્ધા છે. જીવન કરતાં સ્વદેશ તેમને વધારે વધારો છે અને એક સુધરેલી (?) સરકાર કેટલી હદ સુધી નિષ્કૂર અને અન્યાયી થઈ શકે છે તે સિદ્ધ કરવાને માટે જ જાણે તેમનાં કાષ્ટવત્ કાષ્ટપિંજર ટકી રહ્યાં હોય એમ લાગે છે. એ કાષ્ટપિંજરમાં પ્રજાના આત્માનો વાસ છે, ભારતવર્ષના પુરાણપ્રસિદ્ધ સૌર્યનો અને ક્ષાત્રવટનો વાસ છે, પરાધીન ભારતને બંધન-મુક્ત કરનાર ગ્રેજીનો વાસ છે. બંધુઓ, તમારા દેહનો મોહ કરી બંગાળ પ્રાંતિક પરિપાદના પ્રતિનિધિઓએ તમને સરકારની શરત સ્વીકારવાની સલાહ આપી છે, પણ તમે તો ભારતવર્ષને માટે જેમ જીવી જાણ્યું તેમ મરવા પણ તૈયાર બેઠા છો. બંગાળ બહારના વસુંધરા છે. બંગાળે જગતને શ્રેષ્ઠ કવિવર

આપ્યા, શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આપ્યા અને શ્રેષ્ઠ શહીદ પણ અંગાળના જ ઉદરમાંથી પાકશે એમ જણાય છે. તમ સરખા શહીદોના શોધીથી ભારતનું મુક્તિમંદિર ચણવાનું છે. પ્રભુ તમને એ મંદિરનો પાયો નાંખવાનો યશ આપે !

* * *

સંયુક્ત મતદાર મંડળો

હિંદને હાલની પરંતંવ્રતાની બેડીમાં જકડી રાખનાર ઘણી વસ્તુઓમાંની એક જુદાં જુદાં મતદાર મંડળની યોજના છે. આ યોજનાથી સરકાર ગમે તે વખતે એક પક્ષને લાલચ ખતાવી પોતાની તરફ ખેંચી શકે છે અને આ રીતે જુદાં રાખીને રાજ્ય ચલાવવાની નીતિ કુરાળનાથી અમલમાં મુકી પોતાના લાચ મજબુત રાખે છે.

જુદાં જુદાં મતદાર મંડળની યોજના મૂળમાંથી જ ખરાબ છે, પણ હિંદની હાલની દશામાં તેને નસાવવું પડે તેમ જ હતું. એટલે જ્યાં પક્ષના આગેવાનો તે નબી રહે છતાં પણ જે પક્ષો પચ્ચે કેવી રીતે સલાહ રહે તે માટે પ્રયત્નો કર્યા જ કરતા, અને પરિણામે ૧૯૧૬ ની લખનૌની મહાસભામાં હિંદુ મુસલમાનો પચ્ચે કરાર થયો અને થોડો વખત જ્યાં લાગ્યું કે હવે હિંદુ અને મુસલમાનો બેગા મળી સ્વરાજ્ય મેળવવાના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થશે. પણ તે આશા નિષ્ફળ નીવડી અને વખત જતાં મુસલમાનોએ વધારે પ્રતિનિધિત્વની માગણી કરી. એટલામાં અસહકાર આગ્યો અને ખીલાફતના કારણને લીધે મુસલમાનો તેમાં જોડાયા અને થોડો વખત તો એ પૂર્ણ હિંદુમુસ્લીમ ઐક્ય થયું હોય તેમ દેખાયું. પણ થોડા જ વખતમાં ખીલાફતના પ્રશ્નનો નિર્ણય થઈ ગયો અને મુસલમાનોએ પોતાની માગણી શરૂ કરી. દેશબંધુ દાસે મુસ-

લમાનેને પોતાના પક્ષમાં લેવા અંગાળા માટે કરાર કર્યો અને તેમાં મુસલમાનોને વધુ હક આપવાનું કહ્યું. પણ તેની જે ધારેલી અસર ન થઈ અને વખત જતાં મુસલમાનો મુસ્લીમ લીગ મારફતે પોતાની માગણી વધારે ને વધારે બેરમાં કરવા લાગ્યા અને તે બાબતનો દરાવ ગયા હીસેમ્બરની બેઠકમાં પણ થયેલો.

પરંતુ આ જ્યાં વર્તી દરમ્યાન સ્થળે સ્થળે થયેલાં દુલ્લોડો અને કોમી ગેરની લાગણીથી કેટલાક આગેવાનોનાં મન ઐક્ય કરવા તરફ વળેલાં અને તે મુજબ ગયા માર્ચ માસમાં આગેવાન મુસલમાનો દિલ્હીમાં બેગા મંળ્યા અને હિંદુ મુસ્લીમ ઐક્યની યોજના ઘડી. આ યોજનામાં એક વસ્તુ જે ઘટ હતી તે તો થઈ અને તે જુદાં જુદાં મતદાર મંડળને બદલે સંયુક્ત મતદાર મંડળનું ધોરણ સ્વીકારવાની. પણ મુસલમાનો આ વસ્તુ સ્વીકારે તે પહેલાં તેમણે હિંદુઓ પાસે અમુક માગણીઓ રજુ કરી અને તે તે માગણીઓના સ્વીકાર થાય તો જ તેઓ સંયુક્ત મતદારનું ધોરણ સ્વીકારે એમ જાહેર કર્યું. આ માગણીમાં સિધ્ધને એક જુદો પ્રાંત બનાવવો તેમ જ વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતને સંપૂર્ણ સુધારા જણવા તે બાંખતો હતો. વળી અંગાળા તેમ જ પંજાબમાં પ્રતિનિધિત્વનું ધોરણ વસ્તી પ્રમાણે રાખવું અને સિધ્ધ તેમ જ વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો કે જેમાં મુસલમાનોની જગરી બહુમતિ છે, તેમાં હિંદુઓના પ્રતિનિધિત્વનું પ્રમાણ હિંદુ બહુમતિવાળા પ્રાંતોમાં મુસલમાનોને જે મળે તે રાખવું. આ પ્રમાણે શરતો હતી અને તે પણ જે અગાઉ જણાવેલી શરતોનો સ્વીકાર થાય તો જ.

કોઈ પણ જે પક્ષ પચ્ચે એકતા ત્યારે જ થઈ શકે કે બંધારે જનને બેગા થવાની ખરા દીકની ધગશ હોય અને તે માટે તોડનું કરવા તૈયાર હોય. આ બાંખતમાં પણ એમ કહેવામાં આવે છે કે મુસલમાનો ખરા હુલ્લુથી

એકતા કરવા તૈયાર છે, કારણ કે ગયા ડીસે-
મ્બરમાં તેમણે જુદાં મતદાર મંડળ જ હોવાં
નેહએ એમ દાવેલું અને ત્રણ માસ પછી
સંયુક્ત મતદાર મંડળની તરફેણ કરે તે હૃદય-
પક્ષે સૂચવે છે. પણ જે હૃદયપક્ષે હોય તો
મુસલમાનો કદી એમ ન કહે કે અમારી
ઉપરની શરતો સ્વીકારો તો જ અમે સંયુક્ત
મતદાર મંડળનું ધોરણ સ્વીકારીએ, અને જે
ન સ્વીકારે તો નહિ. સંયુક્ત મતદાર
મંડળને અને સિધ્ધ તેમ જ વાચન્ય પ્રાંતને
જુદા પાડવાની યાજ્ઞતને શું સંબંધ છે
તે સમજાય તેમ નથી, અને તેની શરત ભલે
હોય તો પણ તેમાં છુટછાટ મુકવા તેઓ તૈયાર
હોવા નેહએ; પરંતુ જ્યારે એમ કહેવામાં આવે
કે અમારી શરતો સ્વીકારો અથવા તો સલાહ
કરવાનું માંડી વાળો-એ તો જેવી રીતે મીનને
એમ કહેવામાં આવેલું કે અરીણુ લો અથવા
તો લડાઈ સ્વીકારો તેના જેવી વાત થઇ. આ
કાંઈ સલાહ કરવાની ધમકા પુરવાર કરનાર
વસ્તુ નથી. વળી ધારો કે સિન્ધને જુદો પ્રાંત
પાડવામાં આવે તો પણ ત્યાં હિન્દુ લઘુમતિનું
રક્ષણ થશે તેની શી ખાત્રી? હમણું જ લાર-
ખાનામાં થએલું દુરલ્લભ તે બાબતમાં શંકા
ઉત્પન્ન કરે છે. આ સામે એમ દલીલ કરવામાં
આવે છે કે હિન્દુ બહુમતિવાળા મુસલમાન
મુસલમાન લઘુમતિના રક્ષણનું શું? પણ જે
પાછલો ઇતિહાસ તપાસશો તો જણાશે કે
હિન્દુ-મુસલમાન કલહનું મૂળ પેન્થન છે કે જે
પ્રાંતમાં મુસલમાન બહુમતિ છે. બીજે નંબરે
બંગાળા આવે કે જ્યાં પણ પેન્થન જેવી જ
સ્થિતિ છે. જ્યારે મદ્રાસ કે જ્યાં હિન્દુઓની
જળ્પરી બહુમતિ છે ત્યાં કોઈ પણ બતના
દુરલ્લભનું નામ નથી. તો પછી સિન્ધને પણ
પેન્થન તેમ જ બંગાળાની હારે મુકીને હિન્દુ-
ઓએ શા માટે સંકટ સ્વીકારવું?

માટે એકબીની બાબતમાં આના સવાલો

બાબતે મુકવા નેહએ અને સંયુક્ત મતદાર
મંડળનો જ તેના શુભદાય પ્રમાણે વિચાર કરવો
નેહએ. પ્રતિનિધિત્વની બાબતમાં કયું
ધોરણ સ્વીકારવું તે બાબત સંપૂર્ણ ચર્ચા કરવી
નેહએ, બન્ને પક્ષોને હિતકર હોય તેવા
નિર્ણય પર આવવું નેહએ એમ અમારો
મત છે. પણ આમ કરે તો જ સલાહ કરીએ એ
વાત ઐક્ય કરવાની ઇચ્છાનાં ચિહ્ન નથી
બતાવતી, પણ સામા પક્ષને પોતાની શરતો
સ્વીકારવા ફરજ પાડવા સમાન છે. તેથી દેશ-
નેતાઓએ સંપૂર્ણ વિચાર કરી બન્ને પક્ષો
વચ્ચે સંપૂર્ણ અને કાયમનું ઐક્ય કરવાના
પ્રયત્નો કરવા નેહએ.

* * *

હિન્દુ મહાસભા

હિંદમાં અત્યારે જેટલી ન્યાતો અને ધર્મો
પ્રવર્તે છે તેટલી બધકે તેથી પણ વધારે તે
ન્યાતો અને ધર્મને લગતી સંસ્થાઓ ચાલી
રહી છે. આ સંસ્થાઓમાંની લગભગ ઘણી તો
પોતાનું ધ્યેય પણ જાણતી હોતી નથી. કેટ-
લીકનાં ધ્યેય સામસામી અથગતાં હોય છે
જ્યારે કેટલીક વિરોધી ધ્યેયવાળા હોય છે.
આખા હિંદને માટે પણ બધા જેને માનતા
હોય તેવી એક પણ સંસ્થા નથી કે જે આખા
હિંદનો અવાજ રજૂ કરે છે એમ કહી શકાય.
જે કે અત્યારે તો આખા હિંદનું વાહન હિંદી
મહાસભા જ હોવી નેહએ અને છે એમ પણ
કહી શકીએ, છતાં કેટલાંકા તેને પોતાની
માનવા દેશ પણ તૈયાર નથી એ હિંદનું
કમલાગ્ય સૂચવે છે. હિંદને લગના વિચાર કરવા
માટે અને તેની પ્રગતિના માર્ગોનો નિર્ણય
કરવા માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભા જ હોવી નેહએ,
પરંતુ અત્યારે ધાર્મિક જીવન ચોમેર પ્રવર્તી રહ્યું
છે અને છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષથી કોમી સંસ્થાઓ
આગળ આવી ગઈ છે અને સર્વ બાબતોનો
કોમી દષ્ટિએ જ વિચાર કરવો નેહએ એ

મતનું પ્રતિપાદન કરી રહી છે, જેને પરિણામે રાષ્ટ્રીય મહાસભા મારફતે સમગ્ર હિંદના હિત અને પ્રગતિનો વિચાર ટોચે જ મુકાયો છે એમ કબુલ કરવું પડશે.

ખીલાફતનો પ્રશ્ન બંધ થયા પછી મુસલમાનો મુસ્લીમ લીગ તરફ વળ્યા છે અને શુદ્ધિનો પ્રશ્ન ઉભો થયા પછી હિંદુઓ હિંદુ-મહાસભા તરફ વળ્યા છે. અત્યારે આ બંને સંસ્થાઓ પોતાપોતાની કેમ માટેના દ્વારપાળની જેમ કામ કરે છે અને પરિણામે એકબીજાના આગેવાનો વચ્ચે તેમ જ કેમો વચ્ચે કડવાશ અને વહેમની લાગણી પ્રવર્તે છે. આ બંને સંસ્થાઓ, તેમની પ્રગતિ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા વાતાવરણને લીધે રાષ્ટ્રીય મહાસભા પોતાનો માર્ગ સરળ કરી શકતી નથી કારણ કે મહાસભામાં બંને સંસ્થાઓના આગેવાનો પણ છે.

આ બંને સંસ્થાઓમાંથી કોણ હાલની પરિસ્થિતિ માટે જવાબદાર છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે પરંતુ તે બંને માટે એક વસ્તુ તો કહી જ શકાય કે તેમણે સમગ્ર હિંદનો વિચાર બાજુએ મુક્યો છે અને એક રીતે દેશમાં પ્રવર્તતી એકતાની ભાવના તોડી છે અને તેનો પ્રચાર અટકાવ્યો છે.

આ સંસ્થાઓ ધાર્મિક અથવા કેમી બાબતોનો વિચાર કરતી હોય તો તો કીક, પરંતુ તેમણે તો રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું-રાજકીય પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવાનું કામ પણ પોતાનું માની લીધું છે અને તે પ્રશ્નનો પણ કેમી-દષ્ટિએ વિચાર ચલાવવો નોંધ્યો એમ જાહેર કયું છે. અને બંને સંસ્થામાં એવા પણ માણસો મળ્યા આવે છે જેઓ એટલે મુઘી જાહેર કરે છે કે મહાસભાને તે બાબત વિચાર કરવાની જરૂર નથી અને જો તે કંઈ કરશે તો અમારે મંજૂર નથી. આવી લાગણી હિંદુઓ કરનાં મુસલમાનોમાં વધુ પ્રવર્તે છે એમ અમારે

સખેદ કબુલ કરવું પડશે કારણ કે મુસલમાન આગેવાનો અને ધર્મગુરુઓ મુસ્લીમ લીગની સભામાં જોડાઈ હાજરી આપે છે અથવા રસ લે છે તેવા રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બાબતમાં લેતા નથી; અને વળી કેટલેક સ્થળેથી એવી પણ દલીલ થાય છે કે હિંદુ મહાસભાએ જુદું અસ્તિત્વ ધરાવવાની જરૂર નથી કારણ કે રાષ્ટ્રીય મહાસભા એ હિંદુ સભા છે બ્યારે મુસલમાનોના હિતનો વિચાર કરવા મુસ્લીમ લીગ હોવી જ નોંધ્યો. અમને તો એમ જ લાગે છે કે બંને સંસ્થાઓ ન હોવી નોંધ્યો અને બંનેના આગેવાનોએ મહાસભાના છત્ર નીચે બધી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવી નોંધ્યો. અને જો ઉપરની સંસ્થાઓ રહેવાની હોય તો તેમણે ધાર્મિક અથવા તો પોતાની કેમને લગતા પ્રશ્નો જ ચર્ચવા નોંધ્યો.

ગયા માસમાં હિંદુ મહાસભાની બેઠક બિહારના પાટનગર પટણા ખાતે મળી હતી. એ સભામાં ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક સવળા પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આવ્યા હતા. પ્રમુખસ્થાને ડા.મુંગે હતા. તેમણે તેમના ભાષણમાં અસ્પૃશ્યતા ઉપર પુષ્કળ ભાર મુક્યો હતો અને તેથી પણ વધુ ભાર હિંદુ-મુસલમાન અંકુષ ઉપર મુક્યો હતો. આ પ્રશ્નને અંગે તેમણે દિલ્લી મજેલી મુસલમાન આગેવાનોની સભાનાં નિર્ણય વિષે કયું હતું અને જણાવ્યું હતું કે આજની પરિસ્થિતિમાં અથવા તો જે વક્તવ્ય મુસલમાન આગેવાનોએ તે નિર્ણય બાબત અખત્યાર કરી છે તે જોતાં હિંદુઓએ તે બાબત વિચાર ચલાવવાની જરૂર નથી. આ નિર્ણય બાબત અમે જુદી નોંધમાં વિચાર ચલાવ્યો છે. પરંતુ અમારો દૃઢ મત છે કે આ પ્રશ્નનો નિવેડો હિંદુ મહાસભા અથવા તો મુસ્લીમ લીગ આણી શકે તેમ નથી. તેનો નિર્ણય તો રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ઉપક્રમથી હિંદુમુસલમાન આગેવાનોની સંયુક્ત સભામાં જ થવું શકે.

પ્રમુખના ભાષણમાં જે રીતે વિષય ચર્ચ્યો છે તેથી જ મનુષ્યનો મદાસભાએ દર્શાવે કયો છે. અમને લાગે છે કે, તે દર્શાવે હિંદુઓની ખરી સ્થિતિ રજુ કરનાર છે તો ખરો જ પરંતુ તે દર્શાવે હિંદુ મદાસભાએ કયો છે તેથી આગેવાનો અને કોમ તેની સામે લજુકી ઉઠાવના અને હિંદુ-મુસલ્લીમ અંતરનો સવાલ ટાંચે મુકાવના. જે રાષ્ટ્રીય મદાસભા મારફતે તેનો વિચાર થયો હોત તો તેને કોમી સ્વરૂપ ન મળત અને જરૂર તેનો સમાધાનીભર્યો નિવેદો આવત. હમણું તરતમાં મળનાર હિંદી મદાસભા સમિતિની બેઠક મુંબાઈમાં મળવાની છે અને તેમાં પણ આ પ્રશ્ન ચર્ચાવાનો છે અને અમને આશા છે કે જાનને પક્ષના આગેવાનો કોમી લાગણીથી દોરવાઈ ન જતાં જાનને કોમો વચ્ચે ખરા હૃદયનું અંકુષ થાય તે માટે પ્રયત્ન કરશે.

પ્રમુખ સાહેબે પોતાના ભાષણમાં અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન ચર્ચનાં જણાવ્યું છે કે શાસ્ત્રમાં તેનું કોઈ છે જ નહિ-એ તો સમજાને ખાતર જ ઉઠી કહેલી વસ્તુ છે. તેમણે કહ્યું કે અસ્પૃશ્યતા સામાજિક કાયદાનો ભંગ કરવા માટે સગ તરીકે, આર્થ અને અનાર્થ વચ્ચેનો બેઠ બનાવવા, આ કોંકા મેક્ષા પ્રધેા કરતા હતા તે માટે અને ફરી ચાલતી આવેલી દોવાથી અગ્નિતત્વમાં આવી છે. તેને કોઈ ધર્મ-શાસ્ત્રેનો આધાર નથી. અમે તો અસ્પૃશ્યતામાં જીવકુલ માનતા જ નથી પરંતુ શાસ્ત્રના ગદાના દેહગ દલીલ કરતી વ્યક્તિઓ જરૂર આમાંથી કોઈ પાઠ ગ્રાહ્ય છે. આ જાળનન યગેના દર્શાવે પણ સભાએ કયો છે.

આ ઉપરાંત સભાએ ખંડગ ગદાદુરની ગદા-દુરી માટે અગ્નિનેદન આપનારો, નખાના મદારા અને ન્યાય જણવાની હિંદી સરકાર પાસે માગણી કરનારો, પદ્મચાખત્રી સત્યાગ્રહને લમતો, ચીન તરફ દિલમાંથી દર્શાવનારો, નવેરે દર્શાવે કયો

છે. આ સિવાય પંડિત માલવીયા, સાલા લંબપતરાય વગેરેએ હિંદુત્વ ઉપર હૃદયપૂર્વક ભાષણ આપ્યાં હતાં.

આ સભા વિષે અમે અમારા વિચારો ઉપર દર્શાવ્યા છે જેથી અમે એટલું જ કહીશું કે હિંદના નેતાઓએ સમગ્ર હિંદનો વિચાર કરીને જ સર્વ જાળનોની ચર્ચા કરવી જોઈએ. કોમી લાગણીથી વિચાર કરવાથી ખીલ કોમોમાં વહેમની લાગણી ફેલાય છે અને પરિણામે સમાધાનીનો માર્ગ ચિકટ અને છે.

અંતમાં આશા રાખીશું કે મુંબાઈમાં મેની પાંચમી તારીખે મળનારી હિંદ મદાસભા સમિતિની બેઠકમાં સર્વ આગેવાનો ખુલ્લું મન રાખી ચર્ચા તેમ જ વિચાર કરે અને હિંદુ-મુસલમાનના ચિકટ પ્રશ્નોનો સમાધાનીભર્યો નિવેદો લાગે.

* * *

મહામહોપાધ્યાય સ્વ. ટી ગણુપત શાસ્ત્રી

ગણુપત શાસ્ત્રીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૭માં થયો હતો. સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યાપન અને અધ્યાપન માટે તેમના કુટુંબની ખ્યાતિ હતી. ત્રિવેન્દ્રી હોટાના તરવઈ ગામના રામ સુબ-ટાળના તે તનુજ દત્તા. સંસ્કૃત સાહિત્યની અત્યંત વિદ્ય અને અનન્ય સેવા કરનાર અધ્યાપ-દિક્ષિતના તેઓ વંશજ દત્તા. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અધ્યાપ દિક્ષિતનું નામ ચિરોત્ત્તમ અમર છે. 'કૃતસ્યાનંદ', 'પ્રલસ્ય ભાષ્ય પર 'પરિમત' નામની ટીકા. 'વાદ નક્ષત્ર માલા' 'સિવ ગીર્માંસાખ્યેન' આદિ ગ્રંથોમાં અધ્યાપ દિક્ષિ-તની પ્રખર વિદ્યા જણાઈ આવે છે. ગણુપત શાસ્ત્રીએ સોગ વડે સુધી પોતાના ગામમાં જ અભ્યાસ કર્યો. સોગમે વળે તેઓ ત્રિવેન્દ્રમમાં આવ્યા. અહીં તેમના ગામના કમળ સુભમ-જ શાસ્ત્રી જેઓ રાજ્યના ધર્મોપદેશકારી દત્તા તેમના અને મુખ દિક્ષિતના હાથ નીચે

અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. એટલી નાની ઉંમરે તેમણે ઊંડા અભ્યાસ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી તેમના ગુરુને આશ્ચર્ય પમાડ્યા. સત્તર વર્ષની વયે તેમણે ‘ માધ્વી-વસન્તમ ’ નામનો કાવ્ય-ગ્રંથ રચ્યો જેને માટે કુમાર વિશાખ તિરનાલે એક હીરાની મુદ્રિકા ભેટ આપી હતી. તે સમયે તેમણે બીજા કેટલાક ગ્રંથો પણ લખ્યા હતા, જે પ્રસિદ્ધ થયાં નથી. આમાં અલંકાર પર ‘ અર્થ ચિત્ર મીમાંસા ’ જેમાં ઉદાહરણ રૂપે પોતે પોતાનાં કાવ્ય આખ્યાં છે તે, ‘ સેતુયાત્રાવર્ણન ’, તે ઉપરાંત સંસ્કૃત ગદ્યમાં એક ગ્રંથ અને Merchant of Veniceનું સંસ્કૃત ભાષાંતર છે. એટલી નાની વયે પણ તેઓ આધુનિક અને પ્રાચીન શૈલીએ શ્રીધ્રકાવ્ય રચના કરી શકતા હતા.

જ્યારે તેમનું વય અઠાર વર્ષનું થયું ત્યારે તેમના ગુરુ શ્રુત દિક્ષિતે તેમને ત્રાવણકોરની દાઇકોર્ટમાં જગા આપાવી. પરંતુ જ્યારે યુવરાજ વિશાખ તિરનાલે મહારાજપદ ધારણ કર્યું ત્યારે તેમણે ગણપત શાસ્ત્રીને રાજભવનની સંસ્કૃત લાયબ્રેરી તેમને સોંપી. અહીં તે સમયના બાણીતા વિદ્વાનો-કેરલવર્મા, બી. કે. તામપુર, રામસ્વામી આદિના સંસર્ગમાં આવ્યા અને જૂનાં દસ્તલિખિત પુસ્તકોને વિગ્રહવાની. સમય નિર્મોણ કરવાની આધુનિક તુલનાત્મક પદ્ધતિથી તેઓ અવગત થયા. ઇ. સ. ૧૮૮૯ માં ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત કોલેજની સ્થાપના થઇ તે સમયે તેમને ત્યાંના હેડમાસ્ટર નીમવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૯૬માં તેઓ તેના પ્રિન્સિપાલ થયા. આ કાર્ય કરવા ઉપરાંત રાજપ્રાસાદની લાયબ્રેરી તો તેમને હસ્તક હતી અને તેઓ તેનું કામ કરતા હતા. એ સમયે તેમણે ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝ (Trivendram Sanskrit series) નામની ગ્રંથમાળાની શોજના કરી કેટલાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા. આ સિવાય તેમણે કેટલાંક સ્તોત્રો રચી પ્રસિદ્ધ કર્યા, તથા

શાળોપયોગી સંસ્કૃત પુસ્તકોની રચના કરી. ડૉ. સીસ્વિયન લેવીના કહેવાથી હિંદની સંસ્કૃતિ પરત્વે ‘ ભારતાતુર્વર્ણનમ ’ નામે સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૦૯માં ત્રાવણકોર રાજ્યે જૂનાં દસ્તલિખિત અને દુષપ્રાપ્ય પુસ્તકો સંશોધન કરી છપાવવાને માટે એક ખાતું ઉઘાડ્યું. આપણા ઘણા મૃત્યુવાન દસ્તલિખિત ગ્રંથો વિદેશમાં ચાલી જાય છે, વિદેશીઓની હાથે બચાવવા અને આપણા ગ્રંથરત્નોને જાળવી રાખવા ત્રાવણકોર રાજ્યનું આ સ્વતંત્ર પગલું હતું એમ કોણ નહિ કહે ? પ્રકાશન પૂર્વે ગ્રંથો મેળવવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. રાજ્યમાં પ્રવાસ કરીને તેમણે ૧૪૦૦ ગ્રંથો એકઠા કર્યા. આમાંના કેટલાક તો તાડપત્ર પર લખેલા હતા. એમાંથી ૮૭ ગ્રંથો ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝમાં છપાયા છે.

પુસ્તકોની શોધ કરતાં તેમને ભાસનાં નાટકો મળ્યાં આવ્યાં, જે ઘણાં સમયથી હુમ થયેલાં મનાતાં હતાં. ભાસનાં નાટકો વાંચતાં ભવિનવ્ય તાનો ખ્યાલ વાંચનારને સારી રીતે આવે છે. એ નાટકોને સંશોધન કરી, પ્રસિદ્ધ કરવામાં શાસ્ત્રીએ સમસ્ત દેશ પર મદાન ઉપકાર કર્યો છે. જો કે આ નાટકો ભાસનાં છે કે નહિ તે સંબંધી વિવાદ હજી ઉપસ્થિત છે, છતાં એ પુસ્તકોએ દેશમાં એક પ્રકારની જાગૃતિ આણી છે અને તેને અંગે થયેલી ચર્ચા ઘણી લાભદાયક નીવડી છે. એમાંનાં કેટલાંક તો કોલેજોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયાં છે.

ગણપત શાસ્ત્રીની ખ્યાતિ સમસ્ત દેશમાં જ નહિ પણ દેક થ્રોપ સુધી પ્રસરી. પૌરત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તેમની કદર કરવા લાગ્યા. વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તેમનાં પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે સ્વીકારાયાં. અખીલ ભારતવર્ષીય સંસ્કૃત પરિષદના અઢાલોખાનમાં મળેલા ગ્રીન અધિવેષનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢાયા હતા.

ઈ. સ. ૧૬૨૦માં પુરાતત્વવિદોની એક સભા પેરીસમાં મળી હતી અને યુરોપના ત્રણ જૂદા દેશના એ વિદ્વાનોની સંયુક્ત પરિષદે તેમને માનપત્ર અર્પણ કર્યું હતું. તેમને રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના માનદ સભ્ય નીમવામાં આવ્યા હતા. આ જ અરસામાં જર્મનીના ટ્યુબિંગન (Tubingen) વિશ્વવિદ્યાલયે તેમને પી. એચ. ડી. ની ઉપાધિ અર્પી હતી, અને હિદુસ્તાનની સરકારે મદામદેવપાધ્યાયની પદવીથી તેમને વિશિષ્ટિત કર્યા હતા.

આના સન્માનથી ઘણા માણસોના મન ગર્વથી ટુલાઈ બન્યું છે; પરંતુ ગણપતશાસ્ત્રીના સંબંધમાં તેમ બન્યું નહિ. આ મૌલિક સન્માનથી તેમની કાર્ય કરવાની હેંશ તીવ્ર બની. તેમણે અર્થશાસ્ત્ર પર ડીકા લખી અને ' રમરાંગણ ' નામના જોજના સ્થાપત્ય ગ્રંથ પર વિદ્વાતાપૂર્ણ ડીકા લખી પ્રસિદ્ધ કરી. અર્થશાસ્ત્ર પરની તેમની ડીકા ઘણી જ વિદ્વાતાપૂર્ણ છે અને તેમના સઘળા ગ્રંથોમાં તેમની કીર્તિને અમર રાખવા એ એક જ ગ્રંથ બસ છે. રાજકીય વિષયની પરિભાષા ઘણાના સમજવામાં આવતી

ન હતી. એમની ડીકાએ એવા જનોનો માર્ગ સુલભ કરી આપ્યો છે. આ ડીકા લખવામાં તેમને ત્રણ વર્ષનો સતત પરિશ્રમ કરવો પડ્યો હતો. આ શ્રમથી તેમના શરીરમાં નિર્મળતા આવી અને તેઓ વ્યાધિગ્રસ્ત થયા, એવામાં તેમના આશ્રયદાતા મદારાજન મુલમ તિરનાલનું અવસાન થયું. આનો સખ્ત આઘાત તેમના હૃદયને લાગ્યો. તેમને પોતાના પ્રિય કાર્યમાંથી નિવૃત્તિ લેવી પડી. આ મોટી-માંથી તેઓ ફરીથી સામાન્ય થયા ખદિ અને ઇ. સ. ૧૬૨૬ની એપ્રિલ માસની ત્રીજી તારીખે તેઓએ પોતાના નશ્વર દેહનો ત્યાગ કર્યો.

મરતાં પૂર્વે તેમણે **બાલચરિતમ્** પર ડીકા લખી પૂર્ણ કરી છે જે ત્રોવેન્દ્રમ શ્રેણીમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે. ત્રાવણકોર રાજ્યે તેમના કાર્યની કદર કરી આર્થિક સહાય આપવી જાહેર કરી હતી. સહભાગ્યે એ જાણી તેઓ પરમ ધામમાં પહોંચ્યા. શાસ્ત્રીજીને કે જાણ પામ્યા છે પરંતુ તેમનું કાર્ય તેમની યશઃમાને અમર રાખશે.

卐 પ્રથાન 卐

પુસ્તક ૪

વૈશાખ ૧૯૮૩

અંક ૧

રોમીઓ અને જૂલિયટ*

અંક ૩, દશ્ય પ.૧

રોમીઓ અને જૂલિયટ મેડાની બારીએ દેખાય છે. [સમય પહોંચે છે]
જૂલિયટ: બહેન તું? નાથ સચુર! હજી દિન આઘો રે
આ તો નહોતે ચંદુલર સૂર, હજી દિન આઘો રે
એ તો બુલબુલ કેડે ગાન, હજી દિન આઘો રે
તારાં ભેદે જહીકણ કાન, હજી દિન આઘો રે

૧ આ નાટક શેક્સપીયરે ૧૫૯૬ ના અરસામાં લખ્યું છે. તેનું વસ્તુ એવું છે કે
ઇટલીના વેરોના શહેરમાં મોરિંગ અને કેપ્યુલેટ કરીને બે ખાનદાન કુટુંબો હતાં. તેમને એક
બીજા સાથે પેઢી દર પેઢીથી ચાલ્યું આવતું જૂનું વેર હતું. ઇશ્વરને કરવું, તે કેપ્યુલેટોની
એક મીજલસમાં મોરિંગ રોમીઓ જુરખો પહેરીને જાય છે અને ત્યાં કેપ્યુલેટ જૂલિયટ સાથે
ગ્રેમમાં પડે છે, તે જ રાત્રે બાગની વંદી ટોળીને જૂલિયટનાં આવસિ નીચે જાય છે, અને
એવા જ પ્રથમ મિશનના ગ્રેમમાં પહેલી જૂલિયટનાં ગ્રેમવચનો જાનો સાંભળી લઈ પછી તેની
સાથે નીચે રહ્યો રહ્યો વાતચીત કરે છે. અને ત્યાં જ પરજીવાનો વિચાર કરે છે. એક
ભલો સાધુ, આથી બન્ને કુટુંબોનો મેળ થશે એવી આશાથી, તેમને પરજીવી આપે છે. પણ
વિધિનું નિર્માણ જુદું હતું. વેર ઘટાડવાને સાધુ કાંઈ કરી શકે તે પહેલાં બન્ને કુટુંબોનાં
માથુસોમાં અપાજપી થાય છે અને પોતાના મિત્રનું વેર લેવા રોમીઓ જૂલિયટના એક
મગાને મારે છે. જૂલિયટનો સ્નેહ તો એવો જ રહે છે પણ આ ખૂન મારે રોમીઓને
દેશપારની સેના મેળે છે. દેશપાર નતાં પહેલાં રોમીઓ જૂલિયટને જાનો મળે છે તે રાત્રિ
પૂરી થવાના સમયનું આ દેશ્ય છે.

૨. ૩. બુલબુલ રાત્રે ગાય છે અને ચંદુલ સવારે ગાય છે એવા અંગ્રેજી સાહિત્યમાં
કવિસમય છે.

પેલી દાડમડીથી ઝીત, હજી દિન આઘો રે
ગાયે રજનીલર એ નીત, હજી દિન આઘો રે
બહાલા હું કહું એ તું માન, હજી દિન આઘો રે
હતું બુલબુલનું એ ગાન, હજી દિન આઘો રે

રેખીઓ: ચડાળ એ રવિની નેકોં પુકારતોં તો, ઝં
બહાલી ! ન બુલબુલ, બુઓ તહોં પૂર્વ કેવા;
અંકાય અપ્ર ઉડતા ધૃતિની છટાથી,
ને ઓલવાય નિશદીપક તારલા ને.

અને ઉઠાસતો દી'એ, ડોકિયું કરતો તહોં,
ઘેરલા ધુમસે પેલા, ગિરિના શિખરે ચક્રી.
માટે કાન્તે! હવે મારે, કહે શું કરવું ઘટે ?
જમને જીવવું કાં તો, રહીને મરવું સખી !

બલિયટ: પેલી પ્રભા ન દિનની, નથોં, એ હું બાણું;
એ તો દિસે રવિની કોઇ પુ'કેલ ઉલ્કા,
ધારી મશાલ કરમાં રજની વિષે તે,
ભામળશે પથ મુસાફરીનો અધીરા !

રેખીઓ: ભલે પકડીને મને વશ ભલે કરે મૃત્યુને,
મને મુખ સખી, કદી મરજી એવી નેતા હરી.
તહોં દિસતું ને ભુરે, ન રવિચક્ષુ એ હું તહું;
ખરે જ શશિની^૪ તણી ફોફો લલાટ છાંયો જ એ.
અને ગગન ગણડલે, શિર પડે, સ્વરો ને ઉડે,
ન ચંડુલમુરો, ન તે.

સખી ! પ્રવાણ ઈચ્છા ચક્રી,
મને અધિક તો ગમે તુજ કને રહેવું સદા.

૪. રવિએ ખેંચી લીધેલા દ્રવ્યમાંથી ઉત્કા એટલે ખરતા તારા નીકળે છે એમ તે સમયની માન્યતા હતી.

૫. મૂળમાં Cynthia એટલે ચંદ્ર એવો અર્થ છે. પણ તે દેવી હોવાથી અહીં 'શશિની' એવું અભિગમ રૂપ યોજ્યું છે. રેખીઓ કહે છે કે બલિયટની એમ જ ઇચ્છા હોય તો આ પ્રકારે સવારનો નહિ પણ ચંદ્રનો મંત્રના તે સંદર્ભ છે.

જૂલિયટ:

આવ મૃત્યુ ! ભલે આવ ! જૂલિયટ એમ ઇચ્છતી.
કેમ છે ? પ્રાણ ! બોલોને ! હજી છે દિન ના ઉચ્ચે.
દિન એ ! દિન એ ! જા તું ! અહીંથી દૂર દોડી જા,
એ તો ચડોળ ગાયે છે, બેસૂં ખેતીને ગયું;
ફહાડે કકશતા કોડી, અને ચીસો તિણી કંદુ.
કહે છે, મધુરો, લોક ચડોળ સ્વરચોગને;
આનો એવો ન ભાસે છે, શાંતી જે વિષુટાં કરે.

કહે છે બદલે આંખો, ચડોળ, દેડકો ભુટો,
અહો હું ઇચ્છું અત્યારે, દેવ એ યોગ્ય થાત તો.
તેઓએ બદલ્યા હોત સૂરને પણ સાથ જો.
આપણને છુટા પાડે સર એ કર લગને,
અને પ્રલાતના ગીતે ફહાડે દૂર તને સખે !

હવે જો નાથ ચાલ્યો જા, પ્રકાશ અધિકો વધે !

રોમીઓ:

‘ પ્રકાશ અધિકો ’ થાએ, અધારાં હુખનાં વધે.
(આંખો પ્રવેશ કરે છે)

આયા:

બહેન !

જૂલિયટ:

આમા ?

આયા:

તમારાં માણ તમારા ખંડમાં આવે છે, ખૂંડો ફાટ્યો છે.
સાવધાન રહેજો. આજીબાજી નજર રાખજો.
(જાય છે.)

જૂલિયટ:

તો અંદર પ્રલા આવે ! ને પ્રાણ ખંડાર, બારી, જો !

રોમીઓ:

સલામ ! એક દે જોસો ! જિતરે છું ! સલામ છે.
(જિતરે છે.)

જૂલિયટ:

આમ શું ચાલ્યો તું તો, બહાલા-નાથ ! સખા-પતિ !
ગર્જી કલાક તણા દિન હે સખે !
ખખર મોકલજે હરદોજ તું.

૧. મૂળમાં અહીં શ્લેષમૂલક વિરોધાભાસ છે અને તે અનુવાદમાં પણ ઉતર્યો છે.
ચંડોળનો સ્વરચોગ પણ વિયોગ કરાવે છે, વિષુટા પાડે છે.

૭. અહીં એક બીજા કવિસમયનો ઉલ્લેખ છે. ચંડોળની ખરાબ આંખો પહેલા
દેડકાની હતી અને દેડકાની સુંદર દેખાતી આંખો પહેલાં ચંડોળની હતી એવી પહેલાં માન્યતા
હતી. જૂલિયટ કહે છે કે તેમણે આંખો બદલી તેમ સૂર પણ બદલ્યા હોત તો સાફ કારણ
કે તે વિયોગ કરાવે છે.

શાથી જે ક્ષણમાં એક, દિન હોય અનેક છે.
અરે ! જે ગણું આ રીતે, તો તો હું કરી નીરખું
રોમીઓ મુજ તે ખેલા, વધું વરસમાં ઘણી !

રોમીઓ : સલામ !

ચુક્રીશ હું ન સંદેશો મોકલવા પ્રિયે કદી !

જૂલિયટ : અરે ધારે શું તું કે દી આપણે મળશું કરી ?

રોમીઓ : મને તેની ન શંકા કે;

અને આ દુઃખ આપણું

વિષયો મીઠો વાતોના લાવીમાં ખનશે પ્રિયે !

જૂલિયટ : અરે ! અનિદ્રનો શંકી, આત્મા છે પ્રભુ ! માહરો !
મને તો એમ લાગે છે, તું જે નીચે ઉભો રહ્યો,
મરેલો હોય એવો કે, કપ્પના તળિયા પરે !
મને તું લાગતો ફિક્કો, અથવા દોષ આપનો.

રોમીઓ : અને તું એ મને બહાલી, એવી જ લાસતી ખરે !
તરસ્યો શોક પીએ છે, આપણા લોહીને પ્રિયે !
સલામ ! જાઉં છું કાન્તે !

સ્વરાજ્યની તાલીમ

મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસમાં આપણે સેકંડાવાર જોયું છે કે પ્રજાની લાયકાત અને તાર્કિકતા પ્રમાણમાં તેને રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વરાજ્ય મેળવવું હોય તો તેને માટે યોગ્ય લાયકાત પણ જોઈએ. રાજ્યવ્યવસ્થા એ મોટો અને ગહન વિષય છે પણ એક નાના મુના પ્રજાના આરોગ્યના વિષયમાં આપણે જોઈએ છીએ કે પ્રજાને ચોખ્ખાઈ માટે ત્રીજા ઇન્દ્રિય જે પ્રમાણમાં હોય છે તેટલી જ સ્વચ્છતા સાચવી શકાય છે, અને નિયમો તથા કાયદાથી ચોખ્ખાઈનો અમલ કરાવવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડે છે. સ્વરાજ્યનો લાડુ એક વર્ષમાં મળી શકશે એવી આશા જેમણે ૧૯૨૦ માં રાખી હતી તેમની ભ્રમણા ભયંકર કહેવાય. ૧૯૨૦ની સાલમાં આપણી વ્યક્તિગત અને રાષ્ટ્રીય લાયકાત એવી નહોતી કે આપણે સ્વરાજ્ય જીતી શકીએ. બત્રીસ કરોડ માણસની વસ્તીવાળા વિશાળ પ્રદેશમાં સ્વરાજ્યને માટે આપણે નાલાયક હતા અને છીએ એમ માન્ય નથી પણ એક ગામડામાં પણ સ્વરાજ્ય કરવા માટે નાલાયક છીએ. આપણે તેને માટે જોઈતા ગુણો કેળવ્યા નથી, અને ગાંધીજીએ તો દમ્ભ વખત કહ્યું હતું કે જો એમને લીધે સ્વરાજ મળી શકે એમ હોય તો તે સ્વરાજ્ય નહીં પણ ગાંધીરાજ્ય કહેવું જોઈએ. આત્મશ્રદ્ધા કેળવવાની તથા વધારવાની ઘણી આવશ્યકતા છે પણ તેની સાથે આપણે આપણા અવગુણો અને જાણપો તરફ આંખ મીચા-મણાં કરીએ તેમાં તો કેવળ મૂર્ખાઈ જ છે. આપણી નજાણા વિષે વિચાર કરીશું તો આત્મશ્રદ્ધા ઓછી થશે એ દલીલ પણ ખોટી છે. આપણી જેટલી નજાણા હોય તેના શાંતિ તથા ધીરજથી વિચાર કરીને તેને દૂર કરવાના ઉપાયો યોજવા એ ગણ માણસનું કર્તવ્ય છે.

સ્વરાજ્યની ચળવળ અને સ્વદેશાભિમાનના જોરમાં એક એવી માન્યતા ફેલાઈ રહી છે કે યુરોપની સંસ્કૃતિ માત્ર જડવાદી અને રાક્ષસી છે અને આપણી સંસ્કૃતિમાં જ ગદ્ય સાદું, સરળ, શાંત, પ્રેમમય, સાચું અને નીતિમય છે. આપણી પ્રજા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે પ્રયાસ કેવો જાય છે અને પાશ્વત્ય પ્રજા પૈસા, વૈભવ અને વિદ્યાસ પાછળ ગાંડી થઈને ભમે છે. આવી જુદી કે અર્ધ-સત્ય માન્યતાથી કોઈ પણ પ્રજાનું ભલું થાય નહિ, આત્મશ્રદ્ધા કે સ્વમાનમાં વધારો થાય નહિ, ઉલટું, તેનાથી નુકસાન થઈ રહ્યું છે.

જે જે કારણોને લીધે આપણે રાજસત્તા ખોઈ, જે કારણોને લીધે આપણે શારીરિક માનસિક આધ્યાત્મિક નજાણાઈમાં આવી પડ્યા હતા તેનાં કારણોને શોધી કાઢી તેમને જડમૂળમાંથી કાઢી નાખવાં એ આજના યુગનો ધર્મ છે. આપણા ધાર્મિક સુધારકોએ ધર્મની દિશામાં સુધારા કરવાના માર્ગો સૂચવ્યા છે. ધર્મની બાળતમાં જે અસત્ય, જડતા, ઉદાસીનતા આવી ગયાં હતાં તે કાઢી નાંખીને ધાર્મિક લાલના સતેજ કરવી અને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાંથી વહેમ અગર જડતા દૂર કરવી એટલો એમનો ઉપદેશ છે. આપણી મહાસ-ભાષાએ રાજકીય સ્થિતિનું ભાન કરાવીને સંપ તથા સંઘર્ષ કેળવવાનો પ્રયત્ન ચાલીસ ઉપરાંત

વર્ગોથી કચે છે. હાલમાં છેલ્લાં દશ વર્ષની અંદર ગાંધીજીએ આત્મશુદ્ધિનો ઇલાજ અને માર્ગ બતાવ્યો છે. જ્યાં સુધી દરેક વ્યક્તિ આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે નહિ અને રાષ્ટ્રીય ભાવના ખીસવીને એકમતથી, અથવા મોટી બહુમતીથી, પ્રગ્નેને અમુક દિશામાં દોરી જાય નહિ ત્યાં સુધી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવી શકીએ પણ નહીં, અને જો કોઈ અણુધાર્મી પ્રસંગોને લઈને સ્વતંત્રતા મેળવીએ તો સ્વરાજ્ય હરવી શકીએ નહીં. દુકામાં આપણે રીસીપ્લીન કેળવવાની જરૂર છે, આપણામાં નથી વ્યક્તિગત રીસીપ્લીન, અને નથી સામૂહિક રીસીપ્લીન. આપણે યુવાગી દશામાં પડ્યા છીએ તેનાં સખળ કારણો છે, અને પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નની સત્તા આખી દુનિયામાં ફેલાઈ રહી છે તેનાં પણ સખળ કારણ છે; ઇશ્વરના રાજ્યમાં અન્યાય ફેલાઈ રહ્યો છે એવું માનવાને કાંઈ પણ કારણ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય તે વખતે “સારી જગતે અંજા દિદોસ્તાં હમારા” એવો ગર્વ રાખીને દેડકાની માફક ડુલાઈ રહેવામાં જરાયે ફાયદો નથી.

આપણે ત્યાં રીસીપ્લીન નથી તેનાં દર્શન પગલે પ્રગલ્ભ દરરોજ થાય છે, પણ સારામાં સારો દાખલો દીક્રીટ ઑફીસ આગળ મળી શકે છે. પોલીસનો સીપાઈ બિલો હોય તે જ્યાં લાઇનબંધ બેઠાં રહેવાય નહિ, પછવાડેથી આવેલા માણસો ગમે તે બદાને આગળ ધુસી જવાનો પ્રયત્ન કરે, આગળના માણસોને પોતાની દીક્રીટ લેવા માટે વિનંતી કરે, તે વિનંતી સ્વીકારાય, આના બે આના આપીને સીપાઈ પોતે કે કોઈ મજૂર દીક્રીટ લઈ આવે એ યુરોપમાં કોઈ કાળે બને નહિ. પાછળથી આવેલો માણસ આગળ જાય નહિ, તે આગળ જઈને કોઈને દીક્રીટ લેવાની વિનંતી કરવાની હિંમત જ કરી શકે નહિ, તેવી માગણીનો સ્વીકાર થાય નહિ, અને થાય તો કોઈનું માથું પુટી જાય. અન્યાયને સહન ન કરવો એ પણ નાગરિક ધર્મનું એક મૂલ છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જે સામુદાયિક સંપ, જે વ્યવસ્થા શક્તિ, અને સંયમ છે તે જાપાનમાં જોઈ શકાય છે. એ શક્તિ ધીમે ધીમે કેળવાય છે. અસહકારની લડતમાં એ જોવામાં આવતી હતી. સામાજિક હિતને માટે વ્યક્તિ પોતાનો ભોગ આપવા તૈયાર હોવી જોઈએ. વ્યવસ્થા સાચવવા માટે ખોટો લાલ લઈ લેવાના સ્વાર્થી લોભનો ત્યાગ કરવો પડે છે. આવી તાલીમ અખાડા અને લશ્કરમાં મળે છે. ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય ભાવના અથવા એવા કોઈ ઉચ્ચ આશયોને લીધે જ એવી તાલીમ આવે છે. પણ તે કેળવવાના માર્ગ તરીકે મંદિર, અખાડા, લશ્કર, મંડળો વગેરેની જરૂર હોય છે.

યુરોપના નકશામાં જે ભારે ફેરફાર થયો છે તેમાં ઑસ્ટ્રીયા દેશમાં બોહીમીઆ નામના પ્રાંતનું પાટનગર ‘પ્રાગ’ એ એક નવા સંસ્થાન ચેકોસ્લોવાકીઆનું પાટનગર બની રહ્યું છે, અને ઇંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત માસિક રિવ્યુ ઑફ રિવ્યુઝનાં તંત્રીએ નવા દેશનો આદર્શો વિશે લેખ લખ્યો છે તેમા એક “સોક્રાલ” નામની મોટી સંસ્થાનું બહુ સુંદર અને ચિત્રમય વર્ણન કર્યું છે. સોક્રાલની સંસ્થા શારીરિક ખીસવણીના મંડળોની બનેલી છે, પણ તેમાં શારીરિક બળ ખીસવવા ઉપરાંત, તાલમય, કલામય શારીરિક કસરત, વ્યવસ્થા શક્તિ ખીસવવાની લિક્ષમત, સુંદર રમતગમતો, સંગીત, સ્વસુધારણા (આત્મિક) વગેરે ખીસવીને દરેક વ્યક્તિ સામાજિક સુધારણા તથા ઉચ્ચ નાગરિકત્વની તાલીમ લે તેવા એના ઉદ્દેશ છે.

જળ વધે એવો કાર્યક્રમ રચવામાં આવ્યો છે. આ નવા દેશની વસ્તી માત્ર ૧ કરોડની છે. તેમાં ૭ લાખ સ્ત્રી-પુરુષો, આઘેડ વયનાં કે જુવાન, સભાસદ બની રહ્યાં છે. હિંદુસ્તાનની સેવાદળ કે એવી કોઈ સંસ્થાનો આપણે સ્વીકાર કરીએ તો આપણી ૩૨ કરોડની વસ્તીમાંથી આ હિસાબે લગભગ અઠી કરોડ સભાસદ થવા જોઈએ. આ દેશની વસ્તુ-સ્થિતિ લગભગ આપણા જેવી જ હતી. ધાર્મિક તથા રાજકીય સ્વતંત્રતા માટે સેંકડો વર્ષથી આ બહાદુર પ્રગ્ન લડી રહી હતી. આજ સુધી ઑસ્ટ્રીયા જેવા સત્તાવાન સામ્રાજ્યની શુક્રામી સ્વીકારવી પડી હતી. પ્રેટેસ્ટન્ટ ધર્મીઓને લગ્નરોની સંખ્યામાં કતલ કરીને તેમના પર વિધર્મનો, સ્વીકાર કરાવવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. તેના કવિ, શીલ્પક, લેખકો, સૈનિકોને દેશપાર નાસી જવું પડ્યું હતું, એમની સ્વભાષા બોલવાની સખત મનાઈ થઈ હતી, આખા દેશની જમીન જપ્ત થઈ હતી અને ધાર્મિક, રાજકીય જરા પણ સંશય પડે એવાં પુસ્તકો લાખોની સંખ્યામાં બાળા મુકવામાં આવ્યાં હતાં, પણ આત્મશ્રદ્ધા અને પોતાના દેશને ઉગારવાની અચળ ધગશને લીધે બરાબર ત્રણસો વર્ષ પછી એ દેશ સ્વતંત્ર થઈ રહ્યો છે.

તે છતાં શરૂઆતમાં કહી દેવાની જરૂર છે કે આ સોડાલની અળવળ રાજકીય લડતને માટે નથી પણ દરેક વ્યક્તિમાં વ્યક્તિગત તથા સામાજિક સંયમ (ડીસીપ્લીન) કેળવાય, તે સાંચાવ નહિ પણ સંગીતના જેવો તાલબદ્ધ હોય, તેમાં સ્વદેશભિમાન પોષાય તે છતાં તે અહિંસાત્મક ન હોય, આત્મબળ કેળવે પણ આત્મપ્રશંસા કે ખોટાં જાતિ-અભિમાનને તેમાં સ્થાન ન હોય, એવો તેને આશય છે. અહિંસાત્મક છે, દુનિયામાં પ્રેમ અને સહકાર્યનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન છે, માટે કાંઈ જરૂર પડે ત્યારે એ પ્રગ્ન લડે નહિ એવું નથી.

આ સોડાલની સ્થાપના એક મિશરલાવ દર્શ નામના ગૃહસ્થે ૬૫ વર્ષ પહેલાં કરી હતી. શુક્રામી ભોગવતી પ્રગ્નની શારીરિક શક્તિ તથા આત્મબળ ખીલવવા માટે એણે પહેલું મંડળ (અખાડો) ૧૮૬૨ માં સ્થાપ્યું. સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે જે ક્ષાયકાત, ડીસીપ્લીન, કેળવવી જોઈએ તેને માટે આ પ્રયાસ હતો. પ્રગ્નમાં બ્રાનુભાવ વધે, સંપ અને એક્ય સાધવાનું, સહેલું થાય, સંઘબળ જામે, અને દરેક વ્યક્તિ શુદ્ધ અને મુન્દર નાગરિક બને એ તેનો હેતુ હતો. એનો મુદ્રાલેખ બહુ જણાવા જેવો હતો.

Unless all the people know,
No one knows;
What the whole people cannot do,
None can do;
What the people have not wrought,
None has wrought.

જ્યાં સુધી સમસ્ત પ્રગ્નમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાયો નથી ત્યાં સુધી જ્ઞાન નકામું છે; જે કોઈ સમસ્ત પ્રગ્ન કરવાને તૈયાર ન હોય તે કોઈ નહિ કરે.

જે કાર્યસિદ્ધિ આખી પ્રગ્નએ નથી મેળવી તે અમુક વ્યક્તિ નહિ મેળવી આવે.

હુંકામાં, વ્યક્તિની આત્મશુદ્ધિ વિના પ્રગ્નમાં આત્મબળ નહિ આવે, કુસંપને લીધે પ્રગ્નમાં બળ ખીલશે નહિ. જે સાંકળની એક કડી નબળી છે તેની કિંમત બધી કડીઓ

નળળી હોય તેટલી જ ઝંકાય છે. નળળી પ્રગ્નમાં સત્યનો આગ્રહ, અસત્યની સામે ચંપાનું જળ, અહિંસાને માટે ઉભારતો પ્રેમભાવ, અંતરાત્મા દરમાવે તે પ્રમાણે વર્તવાની શક્તિ, અને પ્રગતિમય જીવન એ શી રીતે હોય ? અસહકારનું રહસ્ય ગાંધીજીએ વારંવાર સમગ્રમન્યું છે, પણ અસહકારને માટે જોઈતું આત્મજળ, શારીરિક જળ અને તાલીમ એ શીખવવાનું બાકી રહ્યું હતું તેથી અસહકારની ચળવળ તૂટી પડી. અસહકારના જમાના પહેલાં એવું જળ આપણા દબરો હિંદીઓમાં નહોતું એમ કોઈ કહેશે નહિ, પણ એ જળ આખી પ્રગ્નમાં ખીસવવાનું છે. એની તાલીમ ગાંધીજીએ અપાય તેટલી આપી. એ યુગમાં પ્રગ્નનું જળ ઘણું ખીસ્યું, પણ જેમ દરેક મદાન ધાર્મિક શિક્ષકની જોડે વ્યવસ્થાપકો હોય છે તેમ સત્યાગ્રહ તથા અહિંસાના ધર્મગુરુનો ઉપદેશ કર કરોડ માણસોને પહોંચે, તેનાથી આગળ વધીને હિંદુસ્તાનની બહાર પણ જાય, ત્યારે હિંદી પ્રગ્ન સ્વરાજ્ય મેળવી શકશે. એક વર્ષમાં તૈયાર થતા લાડુથી નહિ, દશ દશ વર્ષના કમિશનેથી નહિ, પણ પ્રગ્નની બધી શક્તિઓ ખીસવવા માટે પ્રેરકો અને વ્યવસ્થાપકોના અધિક પરિશ્રમને અંતે આપણે સ્વરાજ્ય માટે લાયક થઈશું. લાયકાતના પ્રમાણમાં સ્વરાજ બોગવીશું. લશ્કર અને ટેરિટોરીઅલ ફોર્સમાં આ જાતની તાલીમ આજે નહિ પણ ભવિષ્યમાં મળી શકે. બૌદ્ધ-સ્કાઉટમાં આજે સુધારો કરી શકાય-જેવી રીતે મ્યુનિસિપાલિટીઓ સરકારના હાથમાંથી આપણે લઈ લેવાનું શરૂ કર્યું છે તે પ્રમાણે આખું બૌદ્ધ-સ્કાઉટનું લશ્કર આપણે હાથમાં લેવું જોઈએ. એ સંસ્થામાં સરકારનો હાથ છે માટે અમે તેમાં રસ નહિ લઈએ એવી ચંદીચંદની દલીલમાં વંચુદ નથી. હિંદુસ્તાની સેવાદળ એ પુરેપુરી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે. ન્યાતનાં સ્વયંસેવક મંડળોમાં સારી કવાયત અને ઉચ્ચ આદર્શ દાખલ થાય તો એ મંડળો પણ ચૂનિટ તરીકે કામ લાગે અને અખાડાનાં મંડળોમાંથી ઈર્ષા, અભિમાન તથા સંકુચિત દષ્ટિ નીકળી જાય અને દેહ-કેકાણે-દરેક ગામગામડે-આવી સંસ્થાઓ નીકળે ત્યારે હિંદી પ્રગ્નમાં સ્વરાજ્ય બોગવવા માટે શારીરિક તથા આત્મિક ચોગ્યતા આવશે.

જેસમજીત ન આપ એટલા માટે ફરી ફરીને કહેવાની જરૂર છે કે 'શારીરિક બળ વિના આત્મિક જળ સંભવે છે, આત્મિક જળ વિનાનું પશુજળ બહુ ઉપયોગી નથી.' માત્ર અખાડા કે લશ્કરી તાલીમથી સ્વરાજ્યને માટે જોઈતી વ્યવસ્થાશક્તિ મળશે નહિ. સેકોલર એ પણ આખી પ્રગ્નની વ્યવસ્થાશક્તિને એકઠી કરવાનો, સંઘળળ કેળવવાનો, ઉચ્ચ ભાવનાઓ કેળવવાનો એક માર્ગ છે. આપણી પણ છુટક છુટક રખડતી શક્તિને એકઠી કરીને એક નિશ્ચિત દિશામાં દોરવા માટે અને અડગ ધૈર્યથી તે માર્ગે કૃત્ય કરવા માટે આ પ્રકારના સંગઠનની જરૂર છે. નવા યુગના નૌજીવાનો, ખાસ કરીને હાલમાં જન્મી ગયેલા યૂજીવાની ભાઈઓ આવી પ્રવૃત્તિ હાથમાં લેશે ?

‘નરસિંહ મહેતાના કોયડા’નો વિચાર

“ગુજરાતી સાહિત્ય” એક પાના આઠમા વિભાગમાં રા. રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશીએ લક્ષિત અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર જે નિબંધ લખ્યો છે તે ઘણા વિચારણીય મુદ્દાઓ ઉભા કરે છે. લક્ષિતવૃત્તિનું જે માનસશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ જેવું એમની અનનુકરણીય મોહક શૈલીમાં મુનશીએ કર્યું છે તે સંદોષાળ્ય નથી. પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્રે પાશવ ચિત્ત-વૃત્તિઓનું ઘણું પૃથક્કરણ કર્યું છે, પણ હજી માનુષવૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ ઘણી રીતે અપૂર્ણ છે. વળા પ્રેમ, લક્ષિત જેની મુક્ત માનુષવૃત્તિઓ વિશે આધુનિક માનસશાસ્ત્રના ચે છેલ્લા વિચારો પ્રસ્તુત નિબંધમાં આપ્યા હોય એમ લાગતું નથી. પણ આ માનસશાસ્ત્રનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને લક્ષિત જેવી વૃત્તિનું માનસશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ તો સ્વંત્ર પ્રસ્તુતિ કરેલે લખાવા યોગ્ય છે એટલે એનો વિચાર અહીં નથી કર્યો. પણ આ વિષયના ઐતિહાસિક પૃથક્કરણનો એક જ પ્રશ્ન અહીં ચર્ચવાની ધોરણ છે.

રા. રા. મુનશીએ “લક્ષિત અને ગુજરાતી સાહિત્ય”ના એક પ્રકરણ તરીકે ગુજરાતના શ્રાવણ ૧૯૮૨ના અંકમાં ‘નરસિંહ મહેતાના કોયડા’ લખ્યો છે. તેમાં “નરસિંહ મહેતા પરેખર ચૈતન્ય (ઇ. સ. ૧૪૮૫ થી ૧૫૩૩) પહેલાં યમા કે પછી ? એમ પ્રશ્ન પૂછી ‘ચૈતન્ય પહેલાં થાય નહીં’ એમ કહી ચૈતન્ય પછી મુકવા માટે કુલ ૧૬ દલીલો આપી છે. પણ અહીં કહેવું જોઈએ કે આ બધી દલીલો સરખી જોરદાર નથી. કેટલીક દલીલો દલીલોની સંખ્યાના ભાર વધારવા માટે જ મુકાઈ હોય એવી છે અને તેમાંની ૧૩ દલીલોનું પ્રમાણપુરસ્કર વિવેચન રા. રા. અંબાલાલ બુ. બાનીએ કૌમુદીના કાર્તિક ૧૯૮૩ના અંકમાં કર્યું છે. પણ મુનશીના આખા કોયડાનું મધ્યબિંદુ ૧૪ મી દલીલ જ છે. આ દલીલમાં જે કાંઈ તત્ત્વ છે તે તો આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ક્રુવે બાવીશ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૬૧ના શ્રાવણ ભાદરવાના વસંતના અંકોમાં રચે રહ્યું કર્યું છે. જેમાં મુખ્ય વાત એટલી જ છે કે “મહેતાજીને ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથે સંબંધ થયો હોય” એમ ચૈતન્યના શિષ્યોનાં રૂપગોસ્વામી અને જીવગોસ્વામીના ઉદ્ભવ નીલમણિ, વિદ્યુત માધવ અને તેની ટીકાઓ વગેરે ગ્રંથો જોતાં “શંકા જાય છે.” પૂન્ય શ્રી આનંદશંકરભાઈના આટલા શબ્દોમાં જ ‘મુનશીની આખી વાતનું તત્ત્વ આવી જાય છે. બાકી તો બધી એ કળાકારની વાકજીટા છે.

કોઈ પણ જાતના પૂર્વગ્રહ વગર, આપણા લક્ષિતમાર્ગના ઇતિહાસના અભ્યાસી તરીકે મેં નરસિંહ મહેતા ઉપર ચૈતન્યની અસર ક્યાં છે ? એ જોવા માટે એ કવિનો કાવ્યસંગ્રહ લાગવત, ગીતગોવિંદ, ઉદ્ભવ નીલમણિ વગેરે સાથે સરખાવી વાંચી વિચારી જોયો અને જે મને દેખાયું તે અહીં વાંચનાર સમક્ષ રહ્યું કર્યું છે.

રા. મુનશી કહે છે કે “નરસિંહ કૃતિમાં લાગવતની કે હરિલીલામૃત (હરિલીલામૃત તો હરિલીલાપોડપ કલાને બદલે ઉતાવળથી લખાઈ ગયું હશે) ની પૌરાણિક જાંપ નથી તેમ

બ્રહ્મવૈવર્ત કે પદ્મપુરાણ એના પહેલાં થયાં હોય નો તેની પણ જાપ નથી" (ગુજરાત ૧૯૮૨ આયણ પા. ૫૪૬)

ભાગવતની અસર નરસિંહ મહેતા ઉપર હોવાનું રા. મુનશી ખોલે જ 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય'ના ૧૧મા ખંડ કચુલ રાણે છે, અને અહીં ભાગવતની જાપ નથી એમ કહે છે એનો શો અર્થ? વળી પદ્મપુરાણની જાપ નથી એવું સાહસથી કહ્યું છે તો પંચાવન દળદરના શ્લોકના એ પુરાણની નરસિંહનાં કાવ્યો સાથે ક્યારે અને કોણે સરખામણી કરી? મેં તો સરખામણી નથી કરી જોધ અને બ્રહ્મવૈવર્ત વિષે આગળ કહ્યું છે. આવી અત્યુક્તિઓની ઉપેક્ષા કરીએ, પણ 'ભાગવતની જાપ નથી' એ શબ્દો વાંચીને તો આશ્ચર્ય જ થાય છે. નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો ભાગવતમય છે એમ મને લાગે છે. નરસિંહની ભક્તિનો વિચાર ક્યાં પહેલાં એનાં પદોના શબ્દાર્થનું મૂળ જોવાથી રા. મુનશીની દલીલોની મૂર્ધાનાની ઠીક પરીક્ષા થશે.

નરસિંહ ઉપર સૌથી વધારે અસર ભાગવતની છે માટે પહેલાં એની અસરનો જ વિચાર કરીએ.

ભાગવત અને નરસિંહ મહેતા

નરસિંહના ગોવિંદગમનથી શરૂઆત કરીએ.

ગોવિંદ ગમન અક્ષર રામ અને કૃષ્ણને મધુરા તેડી જ્યાં વનમાં આવે છે અને એક રાત રહીને તેડી જાય છે, એ પ્રસંગ શ્રી ભાગવત (મા-૧૦ અ-૩૮-૩૯) માં કહ્યો છે. ભાગવતકારે આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં કૃષ્ણની જવાની વાત સાંભળી તથા કૃષ્ણને જતા જોધને ગોપીઓને થયેલા દુઃખનું તથા ગોપીઓએ ભગવાનને રોકવા કરેલાં નિષ્ફળ પ્રયત્નનું હુંકામાં લગભગ પચ્ચીસ શ્લોકોમાં કથન કર્યું છે, અને તે વર્ણનમાં બ્રહ્મવૈવર્તકારે થોડો ઉમેરો કર્યો છે. આ મૂળનો નરસિંહ મહેતાએ પોતાની રીતે કથનનાથી ખૂબ વિસ્તાર કર્યો છે. ગોવિંદગમનતાં પહેલાં ત્રણ પદ તો ઉપોદ્ધાત જેવાં છે અને તેમાં ૩૮ માં અધ્યાયની તથા ૩૯ માં અધ્યાયના આર શ્લોકોની વાત હુંકામાં કહી દીધી છે. ૧૩ માં શ્લોકમાં ભાગવતકાર કહે છે:—

ગોપ્યસ્તાસ્તદુપશ્રુત્ય વમુવુર્વ્યથિતા મુશમ્ ।

રામકૃષ્ણૌ પુરીં નેતુમકૂરં વ્રજમાગતમ્ ॥*

આ વચનનો અનુવાદ કરી નરસિંહ મહેતા કહે છે:—

કૃષ્ણ જવાનું સાંભળ્યું ગોપિયોએ ન્યારેણ,

વાઘ દેખી અજા જેવી, તેમ થઈ સ્ત્રિયો ત્યારેણ.

(નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ પા. ૫૭)

ભગવાનના વિયોગના વિચારે પીડાતી ગોપીઓ જે પરસ્પર વાતો કરે છે તે ભાગવતકારે ૧૮ થી ૩૦ શ્લોકોમાં કહેલ છે; નરસિંહ મહેતાએ પદ ૬ થી ૯ માં એ જ પ્રસંગનું જુદા શબ્દોમાં અને રાધા, ચંદ્રભાગા એમ નામ લઈને વર્ણન કર્યું છે.

તેમાં ૨૭ માં શ્લોકમાં ગોપીઓ વિચાર કરે છે કે:—

* રામકૃષ્ણને વ્રજ થઈ જવા અક્ષર આજ્યા છે એમ સાંભળી તે ગોપીઓ અતિરાંધ દુઃખી થયે.

નિવારયામઃ સમુપેત્ય માધવમ્ ।

“ સાથે મળીને આપણે કૃષ્ણને રાખીએ. ” બસ, ભાગવતકારના, ખરી રીતે તો, આટલા જ શબ્દો ઉપરથી આખું ગોવિંદગમન કાવ્ય લખાયું છે.

ભાગવતમાં તો ગોપીઓનો આટલો વિચાર જ બતાવ્યો છે પણ તેનું કંઈ પરિણામ બતાવ્યું નથી. સંવાર પડતાં અફર રથ જોડાવે છે અને તેની પછવાડે નન્દાદિ ગોવાળીઆ પણ ગાડાં જોડી તૈયાર થાય છે. એ વખતે ગોપીઓનું કૃષ્ણ જોઈને ભગવાન ‘ હું ફરી મળીશ ’ વગેરે પ્રેમયુક્ત શબ્દોથી આશ્વાસન આપી રથમાં ચાલી નીકળે છે. અને ગોપીઓ રથની ધ્વજ દેખાય અને તેની રજા ઉડતી દેખાય ત્યાં સુધી જોયા કરે છે, અને પછી નિરાશ થઈ પાછી ફરે છે. (અ. ૩૯ શ્લો. ૩૭ સુધી) આટલી જ વાત ભાગવતમાં છે. પણ બ્રહ્મવૈવર્તકારે આમાં થોડો વધારો કર્યો છે. બ્રહ્મવૈવર્તમાં ગોપીઓ રામકૃષ્ણની જવાની વાત સાંભળી તથા એ જોયને રથમાં જોડેલા જોઈને કુપિત થઈ ગઈ એટલે કૃષ્ણે એને વારી પણ રાધાની પ્રેરણાથી ગોપીઓએ કૃષ્ણનો રથ ભાંગી નાખ્યો. અને કેટલીક ગોપીઓએ અફરને કપડાંથી બાંધ્યા, કેટલીકે પોતાના હાથથી કે કંકણથી માર્યા અને અફરનાં કપડાં લઈ એને વચ્ચરહિત કરી દીધા. અફરની આસ્થિતિ જોઈને ભગવાને રાધાને સમગ્નવ્યાં. (કૃષ્ણ જન્મ ખંડ અ-૬૦ શ્લો-૭૮ થી ૮૪).

નરસિંહ મહેતાએ પણ ગોપીઓએ રથનું ચક્ર કાઢી નાખ્યાની તથા અફરને રથ સાથે બાંધ્યાની વાત લખી છે:—

મારો બાંધો શબ્દ કરતી પાંચ સાત ગોપી ધાઇ,

રથની ઉધે રાશે બાંધ્યા વસુદેવના જે ભાઇ.

(એજન પા. ૬૬).

હું પોછો આવીશ વગેરે કૃષ્ણનું આશ્વાસન (પા. ૭૦) અને છેવટે કૃષ્ણનો રથ જતાં ગોપીઓ રથની ધ્વજ અને રજા જુએ છે એ વર્ણન નરસિંહે બરાબર ભાગવતને અનુસરીને કર્યું છે, માત્ર ત્રાડ ઉપર ગડીને જોવાનું અને છેવટે રાધા તાડ ઉપરથી પડી જવાનું પોતાની કલ્પનાથી ઉમેર્યું છે. (પા-૭૩) ગોપીઓ અફરને કૃષ્ણ ધારી પકડે છે. એ કલ્પના પણ મહેતાની પોતાની જ છે.

ઉપસંહારમાં ‘ પરીક્ષિત રાયે પૂછિયું શુકદેવને તેણી વાર ’ (એજન પા-૭૩) એમ કહીને નરસિંહ મહેતા આ વસ્તુ ભાગવતમાંથી જ લીધી છે એમ દર્શાવવા ઇચ્છે છે.

રાસસહસ્રપદી—નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોમાં આ પદોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. જો કે સહસ્રપદ કહેવાય છે તે બરાબર સહસ્ર રચાયેલાં હશે કે કેમ એ સંકેત પડતી વાત છે. નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહમાં ‘ રાસસહસ્રપદી ’ નામથી ૧૮૬ અને શૃંગારમાળા નામથી ૫૪૧ સંગ્રહાયાં છે અને બીજાં ઘણાં ન છપાયેલાં લોકો. પાસે લખેલાં કે મોટે હોવાનો સંભવ છે. પણ એ સર્વેનો સરવાળો જે પૂરો હજાર થવો કેાણું જાણે ? વળી આ છપાયેલાંમાં જે બધાં એક જ કર્તાની કૃતિ નથી લાગતાં. ‘ પુનરુક્તિ ’ ઘણી છે. રાસ સિવાયની કૃષ્ણ ગોપીના પ્રેમની અને વિહારની વાતોનાં પદો પણ અંદર છે. શૃંગારમાળામાં પાછલા પ્રકાર જ મુખ્ય છે. એ બધું જોતાં નરસિંહ મહેતાનાં રાસ સિવાયનાં તથા બીજાં કર્તાઓનાં પણ સમાન ભાવનાં પદો આ સંગ્રહમાં મળી ગયાં હોવાનો સંભવ છે.

રાસની વાત તો હરિવંશમાં (હરીષ્ક નામથી) અને વિષ્ણુપુરાણમાં પણ છે, પણ ભાગવતકરે એને જે સ્થાન આપ્યું છે તે હરિવંશ, વિષ્ણુ પુરાણમાં નથી. અને પાછળના લેખકોએ ભાગવતના આધારે જ ગોપીઓ સાથેની કૃષ્ણની ક્રીડાને ભક્તિપોષક તરીકે ગાઈ છે.

નરસિંહ મહેતાએ ભાગવતના કથમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી રાસ પંચાધ્યાયોનો અનુવાદ કર્યો નથી; પહેલા ચાર (મા. ૧૦ અ. ૨૧ થી ૩૨) અધ્યાયોની થોડી થોડી વાતો કરી છે અને પાંચમા-૩૩ મા અધ્યાયમાં વર્ણવેલ રાસક્રીડાનો ભાવ સંસ્કૃત મુક્તકોને અનુસરતાં છુટક પદોદ્ધારા પોતાની વાણીમાં અતિ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. વળી નરસિંહ મહેતાનાં રાસસહસ્રપદીનાં પદો પરસ્પર સંબંધ વગરનાં છે. દરેક પદ જાતે સંપૂર્ણ છે. એક જ ભાવ વારંવાર એના એ અથવા જરા બુદ્ધ શબ્દોમાં ફરી ફરી કલ્પો છે. દા-ત-ભાગવતના ૩૩ મા અધ્યાયના પહેલા ત્રણ ચાર શ્લોકોના શબ્દોનો જ ભાવ કેટલાં બધાં પદોમાં કલ્પો છે?

તત્રારમત ગોવિન્દો રાસક્રીડામનુવ્રતૈ : ।

હીરત્તૈરવિન્તઃ પ્રીતૈરન્યોન્યાવદ્ધવાહુભિઃ ॥

રાસોત્સવઃ સંપ્રવૃત્તો ગોપીમण्डलमण्डितः ।

યોગેશ્વરેણ કૃષ્ણેન તાસાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયોઃ ॥

પ્રવિષ્ટેન ગૃહીતાનાં કળે સ્થાનિકં સ્ત્રિયઃ ॥૩૥

લીલા માંહે રમતો, કૃષ્ણ કામનીને સંગે;

વંદાવન માંહે મલાવતો, વાંધ્યો મહારસ રંગે. પદ ૩-૧

વંદાવનમાં માનની, મધ્યે મોહન રાજે;

કંઠે પરસ્પર બાહુલકી, ધૂન નેપુર વાજે. પદ ૨-૧

રાસમંડળ મધ્યે મહાવલ્લ, અળકે સુગટ અપાર;

એક એકને કંઠે બાહુડી, નાચે નેહલરી નાર. પદ ૪-૨

થેઇ થેઇ કરે અગણિત અંગના, ગોપી ગોપી પ્રત્યે શોરે કાન; પદ ૭૨-૧

વૃન્દાવનમાં રમત માંડી ગોપી ગોવિંદ સાથે રે;

એક એક ગોપી બીચ બીચ માધવ આનંદ વાંધ્યો અપાર રે. પદ ૭૮-૧

વૃન્દાવનમાં માનની, મધ્યે મોહન રાજે;

કંઠે પરસ્પર બાહુડી ધૂન નેપુર વાજે. પદ ૮૬-૧

‘કંઠે પરસ્પર બાહુડી,’ ‘એક એકને કંઠે બાહુડી,’ વગેરે શબ્દો

અન્યોન્યાવદ્ધવાહુભિઃ ના ગોપીઓ અનુવાદ છે.

યં મન્યેરજસસ્તાત્રદ્વિમાનશતસંકુલમ્ ।

દિવૌકસાં સદારાણામૌત્સુક્યાપહતાત્મનામ્ ॥

તતો દુન્દુભયોનેદુર્નિપેતુઃ પ્રુપ્પવૃષ્ઠયઃ ।

જગુર્ગન્ધર્વપતયઃ સંગ્રીકાસ્ત દયશોડમદમ્ ॥ મા. ૧૦-૩૩-૪-૧

બ્રહ્મ શારદ આદે થઇ દેવો જોવે છે રંગ. ન. કા. સં. ૧-૭

જે જે શબ્દ સુરી નર કરે વરસે કુસુમ અપાર ન. કા. સં. ૩-૫

ધન કૃષ્ણ લીલાસ પ્રગટયો, પુષ્પવૃષ્ટિ ત્યાં થાયરે;

અમર આશીષ દે ઉપરથી ચરણ રેણુને જાયરે;

નાત લોત વિલાસ જોધને મનમાંહે અતિ રાયેરે એજન. ૭૮-૪, ૫

હરખ્યા સુરનર દેવ મુનીશ્વર, પુષ્પવૃષ્ટિ કરી ચરણે નમે. એજન ૮૧-૪

અનિહારે સુરપતિ મોહી મોહી રહ્યા ભક્તિ થઈ રહ્યાં દેવવિમાન,

અમર કોટિ તેત્રીશ ઉભા ત્યાં બ્રહ્મા ઇંદ્ર સંઘાતરે;

જય જયકાર કરીને પુષ્પવૃષ્ટિ કરે ખાંતરે.

એજન ૧૨૬-૪

વલયાનાં નૂપુરાણાં કિકિળીનાં ચ યોપિતામ્ ।

સ પ્રિયાણામમૂચ્છન્દસ્તુમુલો રાસમણ્ડલે ॥

મા. ૧૦ ૩૩-૬

તાળી દેતાં તારણી અંજરનો અમકાર

કટિ કિંકણી રણછણે ધુધરીના ધમકાર

ન-કા-સં. ૨-૭

અંજરીયાં અમકતે લટકતે ખાહુડી લોડેરે.

એજન-૮-૧

અંજર અમકે ને અમકે ચુડી વહાલા શું રમતાંરે

એજન-૧૦-૧

અંજરીયાંને અમકેરે ઠમકે નેપૂરીયાં વાજેરે

એજન-૧૩-૧

અંજરીયાં અમકાર કરે રે વીજુડા વાગે વાદેરે

ખાહુડી કેરાં કંકણુ ખલકે બોલંતી ભર નાદેરે.

એજન-૧૮-૧

એજ રીતે ૫૬ ૮, ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩ વગેરેની માત જુઓ.

તત્રાતિશુશુમે તામિર્ભગવાન્દેવકીસુતઃ ।

મધ્યે મળીનાં હૈમાનાં મહામારકતો યથા ॥

મા. ૧૦-૩૩-૭

સુંદર ગોપી કંથનમાળા વચ્ચે મરકતમણિ ગોવિંદ

એજન-૭૭-૨

ઉચ્ચૈર્જગુર્નૃત્યમાના રક્તકણ્ઠયો રતિપ્રિયાઃ ।

મા-૧૦-૩૩-૯

નાચંતાં નાચંતાં નારને વધ્યો હૃદય અપાર રે

મંડળ માંહે માનની ગાયે મધુરી મધુરી વાણુરે
બાજન પદોમાં પણ આ અર્થનાં વચનો છે. જુઓ ૪, ૫, ૬, ૮ વગેરે.

ગૃહીત કણ્ઠયસ્તદોર્મ્યાગાયન્ત્યસ્તં વિજહિરે ॥

મા-૧૦-૩૩-૧૫

કંઠે વળગી કામની અંતર કાંઈ ન રાયેરે.

એજન-૬-૪

एवं परिप्लवं कराभिमर्शस्निग्धेषणोद्दोम विलासहासैः ।

રમે રમેશો વ્રજમુન્દરીભિર્ધ્યાર્બકઃ સ્વ પ્રાતિવિમ્બવિમ્રમઃ ॥

મા-૧૭-૩૩-૧૭

તથા ભુઓ

વાહુપ્રસારપારિસ્મકરાલકોરુ

નીવીસ્તનાલમનનર્મનવાગ્રપાતૈઃ

મા ૧૦-૨૯-૪૬

આલિંગન, ચુંબન, પરિભ્રમણ વાધ્યો રતિ રસ રંગરે (એજન ૭૫-૨)

દર્પણ પ્રતિબિંબમાં બાળક જેમ રમે, તેમ રમે ગોવિંદ સાથે ગોપી

ન-કા-સં-યા-૫૪૦

પણી

કાચિત્ સમં મુકુન્દેન

કાચિત્ રાસ પરિશ્રાન્તા

વગેરે એક એક ગોપીની સ્થિતિ વર્ણવતા ૧૦ માં શ્લોકથી આગળનાં ત્રણ શ્લોકોનો ભાવ નરસિંહ મહેતાએ

એક એક આગે આલાપતી એક નાચતી રંગે

એક મધુરે સ્વર ગાઈને તાળી તાળનું રંગે

એક આલિંગન લઈ ઉર ધરી ભીડે ભામિની ભાવે. એજન ૮૬-૨-૩

જેવા પદમાં તથા બીજાં અનેક પદોમાં પોતાના શબ્દોમાં વર્ણુઓ છે.

૨૩ થી ૨૫ શ્લોકોમાં ભાગવતકારે જળક્રીડાનું વર્ણુ કર્યું છે. આ જળક્રીડાના વર્ણનનાં પદો નરસિંહ મહેતાના સંગ્રહમાં દેખાતાં નથી માત્ર કોઈક પદમાં નીચેના જેવા છુટક ઉલ્લેખ છે:—

રમતાં રમતાં મહારસ વાધ્યો પ્રેમદા છાંટે પાણીરે પદ ૧૦૭-૩

દશમસ્કંધના ૩૩મા અધ્યાયના ૨૬ શ્લોકોમાંથી ઉપર નોંધેલા શ્લોકોનો ભાવ મુખ્યત્વે લઈને તથા એ જ ધોરણને અનુસરતા કૃષ્ણગોપીની રતિક્રીડાનું નરસિંહ મહેતાએ રાસનાં તથા શૃંગારમાળાનાં પદોમાં વર્ણન કર્યું છે.

રાસપંચાધ્યાયીના ૩૩મા સિવાયના અધ્યાયોની વાત પણ કોઈ કોઈ પદોમાં આવે છે. દા. તા.

૨૬મા અધ્યાયના પહેલા જ શ્લોકનો ભાવ તો અનેક પદોમાં કલ્પો છે:—

શરદ સોહામણો આંહલો

ન. કં. સં. ૫. ૧

સુંદર રાત શરદ પુનમની, સુંદર ઉદિયો નભમે ચંદ્ર એજન ૭૭ ૨

પછી

જગૌ કલં વામદૃશાં મનોહરમ્ મા. ૧૦-૨૯-૩

નો ભાવ નીચેના જેવાં કોઈ કોઈ પદોમાં છે:—

વૃંદારે વનમાં વેણુ વળડી ગોપી વિવેલ કીધાં રે

વર આપ્યો તે વચન પાળવા ચિત્ત હરિને લીધાં રે એજન ૧૧૭-૧

ભાગવતના જ

મયેમા રંસ્યથ ક્ષપાઃ ૧૦-૨૨-૨૭

એ વચનના તથા એ અધ્યાયના જ ૨-૨૭ શ્લોકના આધારે નરસિંહ વર આપ્યો તે વચન પાળવા એ શબ્દો લખ્યા છે.

દુહન્ત્યોઽભિયયુઃ કાશ્ચિદોહં હિત્વા સમુત્સુકાઃ ।

પયોધિશિત્ય સંગાંવમનુદ્વાસ્યાપરાયયુઃ ॥

પરિવેપયન્ત્યસ્તાદ્ધિત્વા પાયયન્ત્યઃ શિશૂન્ પયઃ ।

શુશ્રૂપન્ત્યઃ પતીન્કાશ્ચિદશ્વત્યો વાસ્ય મોજનમ્ ॥

લિપન્ત્યઃ પ્રમૃજન્ત્યેન્યા અજ્ઞન્ત્યઃ કાશ્વલોચનં ।

વ્યત્યસ્તવસ્ત્રાભરણાઃ કાશ્ચિત્કૃષ્ણાન્તિકંયયુઃ ॥

મા. ૨૦-૨૯ શ્લો. ૧ થી ૭.

એક તો અન્ન મુકીને ઉભણી બીજી માંગ સિંદુરે

જૂવતીનાં જૂથ મળીને આલી સાહેર નદી પૂર રે. ન. કા. સં ૧૧૭-૨

નાદની મોહી ગોપિકા તેણે રાતાં મેઢ્યાં બાળ

એક અંજન કરતી આલી રે વસન કર્યાં પરિધાન એજન. ૧૦૪. ૧

વ્યત્સસ્તવસ્ત્રાભરણાઃ શબ્દોનો વિસ્તાર કરીને

અવળાં તે અંબર પહેરીયાં, નેપુરીયાં ધાધ્યાં કાન એજન. ૧૦૪. ૨

ગોપીજન સુતપતિ સહુ છાંડી, જોવાને ધાધ રે હરિ વેણુ વાધરે,

હાં હાં રે નેપુર કાન ધર્યાં, દુઝાળ પહેર્યાં પાયે

સેથે કાજળ નયને સિંદુર, એવા વિપ્રીત વેપે ધાયાં રે એજન. ૧૫૪. ૧૨.

ગોપીઓ વનમાં આવ્યા પછી ભગવાન જે ઉપદેશ આપે છે અને ગોપીઓ એને

જવાબ આપે છે એનો પોતાની રીતે અનુવાદ શૃંગારમાળાના પદ ૫૦૦માં (પા. ૪૧૧)

રસિહ મહેતાએ કર્યો છે. ગોપીઆના જવાબના (શ્લોક. ૩૧થી ૪૧)

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाःस्वआत्मानित्यप्रिये पतिसुतादिभिरोत्तिदैः किं ।

તત્ત્વઃ પ્રસીદ પરમેશ્વર માસ્મ છિદ્યા આશાં મૃતાં ત્વયિ ચિરાદરાવન્દિનેષ્વ ॥

ચિતં મુલેન મવતાપહતં ગૃહેષુ યન્નિર્વિશત્યુત કરાવપિ ગૃહ્યકૃત્યે ।

પાદૌ પદં ન ચલતસ્તવ પાદમૂલાદ્યામઃ કથં વ્રજમયો કરવામર્કિવા ॥

મા. ૧૦-૨૯-૩૩-૩૪

આ શ્લોકોનો કેટલોક

‘ મંદિર માંહે મેં ન રહેવાયે કેમ કરી જોવા જાઉં રે ’ (૧૪૭. ૧)

આ શબ્દોમાં તથા અન્ય પણ (જુઓ શૃંગારમાળાનું પદ ૫૦૦) કાંઈક સ્થૂળ રીતે રસિહ મહેતાએ ઉતાર્યો છે.

ભાગવતના ૧૦. ૨૯ શ્લો. ૪૨થી ૪૬નો ભાવ તો રાસનાં પહેલાં ઉદાહરણમાં પદોમાં તથા બીજાં

છાં રાસનાં તથા-શૃંગારમાળાનાં પદોમાં આવ્યો જ છે પછી ગોપીઓને માન થયેલું જોઈને

પણ અંતર્યાન થાય છે.

તાસાં તત્સૌમંગમદં વીક્ષ્યમાનં ચ કેશવઃ । પ્રશમાય પ્રસાદાય તત્રૈવાન્તર્યાયત ॥

મા. ૧૦-૨૯-૪૮

હાં હાં રે માનિની ને માન ઘણું આણ્યો મન અહંકાર
અંતર્યામી હવા હરિ તરણુ શ્રીવૃંદાવન મોહાર રે. એજન ૧૫૪-૪
રમતાં રમતાં મહારસ વાધ્યો, કીધું અંતર ધ્યાનરે.
બ્યાકુળ થઈ અમે કાંઈ નવ સૂઝે, રહી નહીં સુદ્ધ પુદ્ધ સાનરે
અનેક ઉપાય કરી ઠરી થાકાં, નાથ ન દીઠો નયણેરે
અમે અળખાળ કાંઈ નવ ચાલે, કાઢાન કાઢાન કંઈ વચણેરે
પૂરણ પ્રીત ધરી મનમાંહે, આબ્યા અંતરયામીરે
નરસૈયાના સ્વામી રસપૂરણ જીવતી પ્રાણને પામીરે ૫૬ ૭૦. ૨થી ૪
ઉપરના પદમાં તો ભાગવતના ત્રણ (૩૦, ૩૧, ૩૨) અધ્યાયની વાંત એકેદમ કહી
દીધી છે. (એ જ પ્રમાણે જુઓ ૫૬ ૧૬૦) પણ બીજાં પદોમાં વિસ્તાર મળે છે.
અધ્યાય ત્રીશના પહેલા શ્લોકનો ભાવ ઉપરના પદમાં આવી ગયો. ૫છી ભાગવતકાર
કહે છે કે:--

ગત્યાનુરાગસ્મિતવિભ્રમેક્ષિતૈ

ર્મનોરમાલાપવિહારવિભ્રમૈઃ

આક્ષિપ્તચિતાપ્રમદારમાંપતે

સ્તાસ્તા વિચેષ્ટા જગદ્દુસ્તાત્મિકાઃ

મા. ૧૦. ૩૦, ૨

અને ૫છી

ગાયન્ત્ય ઉચ્ચૈરમુમેવ સંહતા વિચિકયુરુન્મત્તકવદ્વનાદ્વનમ્ ।

પ્રપ્રચ્છુ રોકાશવદન્તરં બહિર્ભૂતેષુ સન્તં પુરુષં વનસ્પતીન્ ॥

મા. ૧૦. ૩૦. ૪

અને ૫છી તુલસી, પૃથ્વી, માલતિ વગેરેને કૃષ્ણનાં ખંખરે ગોપીઓ પૂછે છે (જુઓ
એજન શ્લો. ૫થી ૧૩) નરસિંહ મહેતા ગાય છે કે:—

પંથડો નિહાળતી રે જોતી પીતાંબર પગલાં

મદનરસ ઘેલહી રે ભરતી લડસડતાં ડગલાં

ચતુરા ચાલતી રે, જાણે વન ત્રાહી હરણી

શુદ્ધ શુદ્ધ વીસરી રે વંહાલાં તે તારી કરણી

પુછીયું દુમને રે કયાંઈ મારા નાથ તણો ઉપદેશ

અમ તણ ગયો રે ધુરંત ધાંબળીઆળો વેશ

સરોવર પુછ્યું રે કાંઈ નટ નાગર કેરી ભાળ એજન. ૫૬ ૫૪

પૂછે હું જ લતાદુમવેલી કયાંઈ દીઠો નંદકુમાર એજન. ૫૭-૪

આગળ આલતાં ભાગવતકાર કહે છે કે:—

इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणतत्पराः ।

लीलाभगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥

મા. ૧૦-૩૦. ૧૪

અને પછી પૂતના સ્તનપાન શકટભંગ કાલીપદમન ગોવિંદનોદરણુ વગેરે કૃષ્ણસીમા-
ઓનું ગોપીઓ પોને જ પૂતના શકટકૃષ્ણ વગેરે ખીનીને અનુકરણ કરે છે. (અ. ૩૦
શ્લો. ૧૪ થી ૨૩)

નરસિંહ મહેતા આ ભાગનો ભાવ ટુંકમાં નીચે પ્રમાણે ગાય છે:—

મેહની વિધાણી ગોપી મળી ટોળે ટોળે રે

કૃષ્ણ હું, કૃષ્ણ હું, કૃષ્ણ તન્મય થઈ ગોલે રે

કોઇ ઉભી વાંસળી વાંચે ગાઈ ગાઈ ડોલે રે

કો કહે મેં કાળી નાગ નાથ્યો પર્વતને તોલે રે

પદ. ૯૬-૨, ૩ તથા પદ ૧૦૯માં જુઓ

નરસિંહ મહેતાએ ગોવિંદગમનમાં રાધા કાલીરૂપ અને છે એમ જે કલ્પના કરી
છે તે ભાગવતના આ ભાગ ઉપરથી લીધી હોવાનો સંભવ છે.

આગળ આલતાં ભાગવતકાર કહે છે કે “વળી ગોપીઓ જનદાવનનાં લતાતરુઓને
પૂછતાં ભગવાનનાં પદચિહ્નોને જોતાં ભગવાનનાં પગલાં સાથે એક ગોપીનાં પગલાંને અને
એ ગોપી સાથે ભગવાને કરેલી ક્રીડાનાં ચિહ્નોને જુએ છે; અને પછી આગળ આલે છે,
ત્યાં એક ઠેકાણે તે ગોપીને યે અભિમાન આવવાથી ભગવાને તજ દીધેલી અને રાતી જુએ
છે. (અં ૩૦ શ્લો ૨૪ થી ૩૯)

નરસિંહ મહેતા ગાય છે કે:—

આ જોની આ કેનું પગલું પગલે પદતણું એઢાણુ

પગલાં પાસે બીજું પગલું તે રે સોહાગણુ નૌતમ જાણુ

પૂરણુ ભાગ્ય તે જીવતી કેરે, જે ગઈ વહાલાને સંગે

એકલડી અધરરસ પીશે રંજની તે રમશે રંગે

નયણે નીર ને પંથ નીકાળે કાન કાન મુખે બોલે બાળ

ચાલી ચતુરાં સંરવ મળીને વનમાં જોળે નંદનો લાલ

જોતાં જોતાં વનમાં આખ્યાં દીડી એક સાહેલી

ધૂતારાનાં લંકણુ જોની ગયો એકલડો મેલી પદ. પં. ૩ પં. ૬.

વળી પદ ૧૧૯માં પણ આ જ વાત ખીજ શબ્દોમાં કહી છે. પછી એકલી ગોપી
ખોતાની હકીકત કહે છે:—

तथा कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ।

अवमानं च दौरात्स्माद्विस्मयं परमं ययुः ॥

મા. ૧૦-૩૦-૪૧

નરસિંહ મહેતા કહે છે:—

કંઈ અડાવનકે કહ્યો તાતે તણ ગયેલુ મોરાર

x

x

x

x

મેં તો માન કીયો મેરી બાઈ તાતે તણ ગીયો કનાઈ ૧૧૯,૩-૪

આ સખીને સાથે લગ્ન ગોપીઓ પાછી કાચિન્દીને કાકે આવે છે. વળી કૃષ્ણલીલા ગાય છે અને હેવટ દીન સુંદર વાણીમાં કૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે. ભાગવનકારે અ. ૩૧ માં ગોપીગીત રૂપે આ સ્તુતિનું રમણીય કાવ્ય રચ્યું છે. નરસિંહ મહેતાએ આ ગોપીકા ગીતનો અનુવાદ કર્યો જણાવી નથી, કદાચ એ રચના જ અનુકરણીય ગ્રામી હશે. માત્ર બે ચાર શબ્દોમાં જ નરસિંહ મહેતાએ ગોપીકા ગીત (અ. ૨૧)નું વક્તવ્ય પતાવી દીધું છે.

હરિ હરિ કરતી નયણે જળ ભરતી, કોણે દીઠો નંદજનો લાલ રે

ટળવળની વિનતા દેખીને આવીઆ અંતરબામી રે

ભલે મળ્યો નરસૈયાનો સ્વામી ગોપી આનંદ પામી રે ૫૬ ૧૦૮. ૬. ૭

તં વિલોક્યાગનં પ્રેષ્ટં પ્રીતુત્કલ્પદશોડશઃ ।

उत्तस्युर्युगपत्सर्वा स्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥

મા. ૧૦. ૩૨. ૩

પૂરણ પ્રીત ધરી મન માંહે આબ્યા અંતરબામી રે

નરસૈયાના સ્વામી રસપૂરણ જીવતી પ્રાણને પામી રે એજન. ૭૦. ૪

‘જીવતી પ્રાણને પામીરે’ એ શબ્દો તત્ત્વઃ પાણચિવાગતમ્નો ચોખ્ખો અનુવાદ છે.

આ પછી ભાગવનકારે અધ્યાય ૩૧માં કૃષ્ણને ભેદ ગોપીઓ શું શું કરવા મંદી એનું અને ૩૨માં અધ્યાયમાં રાસનું વર્ણન કર્યું છે. નરસિંહ મહેતાએ એ બે વર્ણનને જુદાં ન પાડના રાસનાં પદોમાં જ બધું સમાવી દીધું છે. વળી નરસિંહનાં સુંગરમાળાનાં પદોમાં તથા બીજાં પદોમાં પણ રાસકીડાનો ભાગ મળે છે.

કૃષ્ણની લીલાઓમાં રાસલીલાને ભક્તિમાર્ગીઓ મુકુટમણિરૂપ ગણે છે, એટલે એનું જરા વિસ્તારથી અવલોકન કર્યું છે; જો કે આટલા બધાં પદોના શબ્દો શબ્દોનું મૂળ ખતાવવા જતાં મોટો ગ્રંથ થાય તેમ શબ્દો શબ્દોનું મૂળ મળે પણ નહિ કારણકે ભાગવતને આદર્શ નરીકે રાખી બીજા કવિઓ પેઠે નરસિંહે પોતપોતાના દેશકાળને અનુરૂપ વધારા ઘટાડા પોતાની કલ્પનાથી કરી આ રચના કરી છે. છતાં અહીં અંગ્રેજિનિર્દેશ કર્યો છે એ રીતે ભાગવત સાથે નરસિંહનાં પદોને સરખાવવામાં આવે તો ઘણાં વચનોનું મૂળ ભાગવતમાં ક્યાંક ને ક્યાંક મળી આવે એમ મને તો બેય સાથે વાંચતાં લાગ્યું છે.

[અપૂર્ણ]

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

સુધારો: પૃ. ૧૬ ની છેલ્લી લીટીમાં ‘હું જ’ને બદલે ‘કુંજ’ વાંચવું.

છે તે અને વિગતવાર જનારી, અવિધ્ય માટે કેવી જનના પ્રયત્નો કરવા સલાહકારક ગણાય એ વિષય સારી રીતે ચર્ચો છે. દાક્ષના રાજકારણના અભ્યાસક્રમે પુસ્તકનો આ વિભાગ આત્મિક રાસક અને મદતરનો કાગરો એ નિર્દેશાય છે. આપણે એ ઇતિહાસ ઉપર જરા ઉપર ઉપરનો દ્રષ્ટિપાત કરી પછી જુદી જુદી જાણતોની ચર્ચા ઉપર નજર નાખીએ.

નવા સુધારાનું સર્વથી વધુ અગત્યનું અંગ તે ડાવાઈ. આ નામથી જવાબદાર રાજ્ય-તંત્રનો પ્રયોગ જે પ્રાન્તો માટે દાખલ કરવામાં આવ્યો છે તે ઉદ્દિષ્ટ થાય છે. પાર્લમેન્ટવાળા સંસ્થાઓની કામ કરવાની પદ્ધતિનો મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રજાકીય કામ કરનારા એ પ્રજાનો વિશ્વાસ ધરાવનાર પુરોહો હોવા જોઈએ; એટલે જોઈએ માથે જવાબદારીનો જોગ આવે છે, તેઓને દરેક સવાલનું નિરાકરણ શોધનાં મુખ્ય વિચાર એ કરવા પડે છે કે આપણું કામ પ્રજાને પસંદ પડશે કે નહિ. જો પ્રજાને એ કામ પસંદ ન પડે તો એનો અર્થ એ થાય કે પ્રજાનું મન આપણે જાણી શકતા નથી અને તેથી પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે આપણે નાકાવક હરીએ છીએ. એ સ્થિતિ આવે ત્યારે એ પ્રતિનિધિઓ પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપે અને પ્રજાને અનુકૂળ બીજા કામ કરનાર પ્રધાનપદ પર આવે. એવી રીતે બધાં પ્રતિનિધિ મંડળોમાં ઓછામાં ઓછા એ પક્ષ હોય છે; જેમાંનો એક પક્ષ પ્રધાનપદ પર હોય છે અને તેથી વિરુદ્ધ પક્ષ એ (opposition) વિરુદ્ધ પક્ષ ગણાય છે; આ બીજા પક્ષનો નિરંતરનો પ્રવાસ પ્રધાનોના કામકાજ ઉપર જારી નજર રાખી તેની ખોટ-ખાંપણ જાણી આપી પ્રજાકીય કામકાજ કરવામાં તેમની અણુઆવડત ઉઘાડી પાડી પ્રજાની મરજી પોતા તરફ વાળવાનો હોય છે; અને ત્યારે એ પ્રવાસમાં તે પક્ષ સફળ થાય છે ત્યારે પ્રજાકીય પસંદગી સામા પક્ષ ઉપરથી ઉતારી પોતાની ઉપર વાળવામાં તે દત્તદ પામે છે; પક્ષ એ પ્રવાસની પાછળ એક મુત્ત હમેશ ગર્ભિત હોય છે તે એ કે “The government of the country must go on.” દેશના રાજ્યહીનપણનું કામ કદી પણ અટકી શકે નહિ. એટલા માટે જે પક્ષ મરકારી પક્ષને વખોડી તેના સામે ઠપકાની દરખાસ્ત પસાર કરાવી શકે તેને મધ્ય ને જ સમયે એટલી ફરજ રહેલ છે કે દેશના અમલનું કામ તેણે પોતાના ઉપર લઈ લેવાનું છે; તે જાણનાં જાનાકાની ચાવી શકે નહિ. એટલે જે વર્ગ સરકારી પ્રધાનોના કામ ઉપર ટીકા કરે તેઓ હમેશાં યાદ રાખે છે કે જો અમે તેઓ સામે ઠપકાની દરખાસ્ત પસાર કરશું તો તે પ્રધાનો પોતાની જગ્યાનાં રાજીનામાં આપશે અને તે વખતે પ્રધાનપદ સ્વીકારી રાજ્યઅમલની જવાબદારી પેઠ ઉપર લેવાની ફરજ પ્રાપ્ત થશે. એટલે બધી ટીકા કરતાં એ જવાબદારીની ભાવના હમેશ તેમના મનમાં હાજર હોય છે; અને એ ભાવનાથી તેઓની ટીકામાં વ્યવહારપણાનો અંશ કાયમ હોય છે. હિંદમાં આજ સુધી સરકારી અમલદારો એક તરફ અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ બીજા તરફ અંતે તેમાં ગમે તેવા ઠપકાને પાત્ર થયા છતાં સરકારી અમલદારો પોતાનાં સ્થાનેથી ફેરવી શકાય નહિ એવી સ્થિતિને લીધે તેઓની સ્થિતિ બેજવાબદાર અને તેને પરિણામે તુર્મોખી ગ્રંથાવ. એ પ્રમાણે એક તરફ એ સ્થિતિને પરિણામે irremovable ex-officio સ્થાનપ્રદ ને થઈ શકે એવા પ્રધાનો હોય છે. બીજા તરફથી પ્રજાના નેતાઓ માંત્રે ટીકાકારની સ્થિતિમાં હોવાથી તથા પોતાની ટીકાના વાસ્તવિકપણની પરીક્ષા કરવા માટે રાજ્યઅમલમાં ભાગ લેવાની તક તેમને મળતી ન હોવાથી તેઓ પીકામાં

જવાબદારીની લાવનાને અંગે આવતી વ્યવહારની ખામી આરોપાય છે—અને તે દોષને irresponsible criticism નામ અપાય છે. એટલે હિંદી ધારાસભાએ ખરી પાર્લિમેન્ટરી સભાઓના મુખ્ય આધિકારથી વંચત હતી; આ સ્થિતિ સુધારવાને નવા સુધારામાં ડમાર્ટમેન્ટે બંધારણ રચનામાં આવ્યું છે અને તેમાં સંપૂર્ણપણે તેના નાહ પણ અમુક અંશે જવાબદારીનું અંગ દાખલ કરવામાં આવેલ છે. તે એવી રીતે કે રાજ્ય અમલનાં બધાં અંગોના વિભાગ કરી કેટલાંક ખાતાઓ પ્રગટીય જવાબદારી નીચે મૂકવામાં આવ્યા છે અને તે ખાતાનો અમલ ધારાસભાનો વિશ્વાસ ધરાવનાર પ્રધાનોને સોંપવામાં આવ્યો છે. આ યોગ્યતાનો હેતુ પ્રધાનોમાં અને ધારાસભાના સભ્યોમાં જવાબદારીની લાવના કેળવવાનો છે પણ એ લાવના કેળવવી એ સમય અને તેનો અમલ જે રીતે થાય તેના ઉપર આધાર રાખે છે. દોઢસો વર્ષથી જે પદ્ધતિથી સરકારી કામકાજ ચાલતું હતું તે પદ્ધતિ માત્ર એક પાર્લિમેન્ટે પસાર કરેલા નવા કાયદાથી બંધ ન પડે; અને તેને સ્થાને નવીન લાવના, નવીન કાય્દેપદ્ધતિ, દાખલ થઈ ન જાય; અને એવી આશા રાખનાર પોતે ઇતિહાસથી અને મનુષ્ય સ્વભાવથી અજાન હોવાનો આરોપ પોતા તરફ ખેંચી લે છે. ડમાર્ટમેન્ટની કૃતેદમાં આવરણરૂપ એક તરફથી આ પ્રમાણે આપણી પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયેલ અકારણ અધીરાર્થ એ કારણ છે, ત્યારે બીજી તરફથી નવા સુધારાએ દાખલ કરેલ સંજોગો અને કેટલીક વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓ એટલી જ જવાબદાર છે. એ સંજોગોમાં સર્વથી મહત્ત્વનો એ હતો કે નવા સુધારા એટલા જ બધા ખચાળ નીવડ્યા કે શરૂઆતનાં વર્ષોમાં હિંદના બધા પ્રાંતોમાં અને ખુદ વડી સરકારના બજેટમાં પણ ખોટ ખોટ અને ખોટ દેખાવા માંડી; આથી નવા કર નાખી એ ખોટ પૂરવાની ફરજ પ્રાપ્ત થઈ અને કોઈ પણ પ્રગટીય સંસ્થા કર નાખી પોતાની લોકપ્રિયતા નીભારી શકે નહિ. એટલે પ્રાંતોમાં પ્રધાનોના હાથમાં ખાતાં આવ્યાં ત્યારે એ ખાતામાં સુધારા વધારા દાખલ કરવા માટે જોઈતી નાણાંની સગવડને અભાવે પ્રધાનો કંઈપણ મહત્ત્વનું કામ કરવા અશક્ત નીવડ્યા અને તેથી તેમને પોતાનું બંદ કામ—કે ધારાસભાની પાસે પોતાપોતાનાં ખાતાઓ માટે ૨૫૯ રાજ્યનીતિ પસંદ કરાવી તે મુજબ કામ લેવું, એ પડતું મૂકી માત્ર એ ખાતાના નિયામક અમલદાર (Head of a department) ની સ્થિતિમાં રહેવું પડ્યું અને તેથી એ પ્રધાનોની માનસિક સ્થિતિ પણ કદાચ એ સ્થિતિને અનુકૂલ થઈ પડી મુંગાઈની ધારાસભામાં મી (હાલ સર) ચુનીલાલ મહેતા પ્રધાનપદે હતા ત્યાંથી તેઓએ એક્ટ્રીક્યુટિવ કાઉન્સિલની જગ્યા પસંદ કરી એ આ જાતની માનસિક વૃત્તિ સિવાય સમજી શકાય તેમ નથી. સરકાર ગમે તેટલો મોટો હોંદો આપે તોપણ તે કરતાં પોતાના દેશની પ્રજાના નેતા તરીકેનું પદ વધારે મહત્ત્વનું, વધારે માનપ્રદ અને વધારે મોટી જવાબદારીનું છે એ લાવના આપણા દેશમાં સર્વજન થશે ત્યારે જ ખરો પ્રગટીય સુસ્થો (democratic spirit) આપણી પ્રજામાં આવેલો ગણી શકાશે.

બીજી મુશ્કેલી ધારાસભામાં પડી ગયેલા પક્ષો એટલા બધા અને જુદી જુદી મનોવૃત્તિના પરિણામરૂપ હતા કે તેમાંથી પ્રધાનોની જવાબદારીની લાવના શુરી શકી નહિ એટલે પરિણામ એ થયું કે પ્રધાનોની નીમણુંક તેઓ આગુક પક્ષની બહુમતિ ધરાવે છે એ દરિબંધથી થયેલી હોવા છતાં, પ્રધાનપદ વિષે આવ્યા ખચી એઓને પોતાનું કામ કરવામાં

ઘણે-લાગે-સરકારી ચક્ષુના મતેનો આધાર રાખવો પડ્યો. આથી પ્રધાનોની ભેગી જવાબદારી (cabinet responsibility) ની ભાવના વૃદ્ધિ પામી નથી.

ત્રીજી, વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓ મુદ્દારાને અંગે સર્વોપરિ સ્થાન ઉપર રહેલી જુદી-જુદી વ્યક્તિઓના સ્વભાવ અથવા કામ કરવાની આવડન અનાવડતને લઇને ઉત્પન્ન થયેલી હતી; ઉદાહરણ તરીકે નવા મુદ્દારાને અંગે બધા ગવર્નરે ઉપર ખાસ આગ્રહ મૂકવામાં આવી હતી કે તેમણે પ્રધાનો અને કાર્યકારિણી સભાના સભ્યો (executive councillors) ની આગળ બધા મહત્વના સવાલોની એક બેઠકમાં ચર્ચા ચલાવવાના અને છેવટે નિર્ણય લાવવાના પ્રસંગે લાવવા અને એવી રીતે ભેગી જવાબદારીની ભાવના કેળવાય તથા તે સાથે પ્રધાનો અને કાર્યકારિણી સભાના સભ્યો એકબીજાને પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવનો લાભ આપી શકે. છતાં આ સૂચનાનો અમલ મુંબાઈ ઇત્રાકમાં વાસ્તવિક રીતે કરવામાં નહોતો આવ્યો અને તે માટે મુંબાઈના ગવર્નર લૉર્ડ લૉમ્બડના ઉપર આશ્રય મૂકવામાં આવ્યો હતો. બીજી તરફથી કેટલેક સ્થળે પ્રધાનો પોતાની જવાબદારી અથવા શક્તિનો વાસ્તવિક ખ્યાલ ધરાવતા નહોતા એવો અનુભવ પણ થયો હતો. અમુક પ્રધાને ફરિયાદ કરી કે તેની રાજ્યનીતિ અમલમાં મૂકવામાં અંતરાય આવતા હતા. ત્યારે સર એ મુદ્દિમે સવાલ પૂછ્યો કે તો પછી તમે રાજનામું શા માટે ન આપ્યું ? પણ તેનો સંતોષકારક જવાબ મળ્યો નહિ. તેમ જ યુ. પી. માં પંડિત જગતનારાયણ તથા મી. ચિન્તામણીએ અમુક સવાલમાં ગવર્નર સાથે મતભેદ થવાથી રાજનામું આપ્યાં ત્યારે તેમને સ્થાને ગવર્નરે બીજા પ્રધાનો નીમ્યા અને દેખીતી રીતે ધારાસભાએ એ પ્રધાનોને પણ સ્વીકાર્યા. કારણ પ્રધાનોની નીમણુક બે કે ગવર્નર કરે પણ તેનો સ્વીકાર કરવો કે નહિ તે ધારાસભા ઉપર આધાર રાખે છે અને એ સત્તાનો ઉપયોગ હજી ધારાસભાએ-અંગણ તથા મધ્ય પ્રાન્તમાં પ્રધાનપદની પદ્ધતિ જ નામંજુર કરવા સિવાય-બીજી રીતે કર્યો નથી. એ પ્રમાણે કેટલીક બાબતમાં ખરી સત્તા ક્યાં છે તે ન સમજવાથી ખોટી જગ્યાએ દેખતું મિથ્યારોપણ કરવામાં આવે છે.

આ ચર્ચા કરી પછી છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં જે કાંઈ બન્યું છે તેની ટૂંકા નોંધ કરી ઉપસંહારમાં પ્રો. હાકોર કહે છે: ત્યારે હવે આપણે એ સવાલ પૂછીએ કે આ “ડાયર્ક્ટ” જે છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી વધુ વખતથી અમલમાં મૂકવામાં આવી છે તે ફક્તમંદ થઈ છે કે નહિ ? મારા માનવા પ્રમાણે તો ‘ડાયર્ક્ટ’ ફક્તમંદ નીવડી છે કે નહિ ? એવો સામાન્ય પ્રશ્ન તો અર્થરહિત છે. આપણું અંતિમ લક્ષ્ય પાર્લમેન્ટરી નમૂનાનું સ્વરાજ્ય અથવા જવાબદાર રાજ્યતંત્ર છે; અને તે તરફ દૃષ્ટ કરવાના સાધન તરીકે ‘ડાયર્ક્ટ’ દાખલ કરવામાં આવી છે; એટલે જ્યાં મુખી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાય અથવા તો સ્વરાજ્ય એ આપણું ધ્યેય મરી બાક એ બેમાંથી એક પરિણામ આવે ત્યાં મુખી ઉપરના સવાલને અવકાશ નથી. અને બીજા હાથ પર, જ્યારે એ બેમાંથી એક પરિણામ આવે ત્યારે તો સવાલ એટલો જ રહેતો કે હવે પછી બીજું પગલું શું લેવું ? ડાયર્ક્ટને અમલમાં મૂકવામાં મુશ્કેલીઓ નડે છે એ તો સહેલાઈથી સમજાય તેવું છે. કોઈ પણ ધર્મશાળા કે મુસાફરખાનું એ કાયમના ધરના જેટલી સંગવડ ધરાવી ન જ શકે. એવા મકાનની ઘણી અગવડો આપણે ચકાવી લઈએ છીએ કારણ આપણે જાણીએ છીએ કે એ સ્થાનની અંદર આપણો નિવાસ માત્ર જોડા નખાતને ગાંઠે જ લે; અને આપણને તો આપણા કાયમના સ્થાન વિષય પહોંચવાની

ઉત્તરથી હોવાથી આપણે રસ્તામાં બીનજરૂરી વખત ગાળવા માગતા નથી છતાં એટલી વાત તો નિર્વિવાદ છે કે હિંદી વિચારવંત વર્ગમાંના ઉપરના સિદ્ધાંતવાદીઓ ખરે અચૂત પ્રસંગે જોઇએ એવું દાક્ષિણ્ય આપવી શક્યા નથી અને તેને પરિણામે હિંદી રાજકીય પ્રગતિના નેતાનું પદ સુખાવી બેઠા છે. વિગિન પક્ષ, સ્વનંત્ર પક્ષ, રાષ્ટ્રીય પક્ષ, ઉત્કાંક્ષિત વાદી, આંગ્રજ-મિત્ર આ વર્ગના નેતાઓને પહેલી ચૂંટણીને વખતે સોનેરી નક પ્રાપ્ત થઇ હતી. કારણ આંગ્રજ શત્રુઓ, અસહકારીઓ, ઉદામ પક્ષવાળાઓ, મહાત્મા ગાંધી અને મદ-મદગતી શૌકનગરીના અનુયાયીઓએ અધાએ કાઉન્સીલોના અધિકાર કરવાની ગંભીર ભૂલ કરી હતી અને તેને પરિણામે પહેલી કાઉન્સિલોનું કામ પ્રથમ મણીવેલા પક્ષવાળાના હાથમાં આપોઆપ આવી-પડ્યું હતું, અને જો કે તેઓ પોતાની રાજ્યનીતિ નિયુક્તના મધ્યસ્થ વૃત્તિ, રાજ્ય વહીવટનો અનુભવ, અને રાજકીય બંધારણસરની ચળવળ જ્ઞાનનો મોટો ફકો ધરાવતા હતા છતાં આ પ્રસંગે એ ગુણોનો ઉપયોગ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા. અંગ્રેજ પ્રજાના ડોઈ પણ વિભાગને આવી સંધિ મળી હોત તો તેવે પ્રસંગે તેઓએ પોતાના બધા ગમે તેવા ગંભીર મતમનાંતર બાબુએ મૂકી સરકાર સામે પ્રજાકીય પક્ષ ઉભો કરી ધારાસભામાં બહુમતિ સ્થાપી હોત, પોતાની પસંદગીના પ્રધાનો નીમવાની ફરજ પાડી હોત અને એ પ્રધાનો દ્વારા સેવકાચક્ષાં ખાતાં વિગે મતદાર મંડલ સમગ્ર શક્ય એવી સાદી રાજ્યનીતિ અખતીઆર કરી સરકારને નમતું આપવાની ફરજ પાડી હોત તે વખતે પંજાબનો અત્યાચાર એટલો બધો તાજો હતો, હિંદી મુસલમાનની મનોવૃત્તિ એવી જનની હતી કે લોઈ રેડીંગ અને તેની હાથ નીચેના અમલદારોને એ મંડળ સામે નખીને ચાલ્યા વગર છૂટકો નહોતો. તેઓની રાજ્યનીતિનું સૂત્ર એક જ હતું કે ગમે તેમ કરી આ જુરસો જે અત્યારે પ્રજામાં ઉમરાણ ઉઠ્યો છે તેને શાંત પડવા દો. તે માટે વખત મેળવો અને વખત પોતાનું કામ એની મેળે કયું જશે. સરકારને તો એ જ ખતાવવું હતું કે પ્રજાકીય નેતાઓ પણ કાંઈ ઉકાળો શકે તેમ નથી, અને ખાલી ભાપણ કરવામાં જ પોતાની પ્રવૃત્તિની ઈષ્ટતા સમજે છે. પણ જો ખરા પ્રજાકીય નેતા તે વખતે આગળ આવ્યા હોત અને તેઓએ ધારાસભામાં સચળ પક્ષ ઉભો કરી, નાના નાના સવાલો બાબુએ મૂકી માત્ર મહત્વના સવાલો ઉપર જ સરકાર સામે બાથ લીટી હોત અને એ સવાલોમાં સરકાર મચક ન આપે તો પ્રધાનોએ રાજનામાં આપી ધારાસભા ખરખાસ્ત કરવાની ફરજ પાડી હોત તો તેઓ પોતાના મતદાર મંડલો પાસે જઈ ફરી ચૂંટણીમાં ઉભા રહી, તેમાં ચૂંટાઈ, સરકારને પોતાની રાજ્યનીતિ સ્વીકારવાની ફરજ પાડી શકત. ખરી બંધારણપૂર્વક કામ લડવાની એ બાજુ હતી: પણ આપણે તો ધારાસભાના સભ્યો પોતાના મતદારો પાસે જતાં, અરે ડોઈ પણ જનની જાહેરસભા ભરનાં જ અચકાતા હતા. ત્યાં તેઓથી બીજું શું થઈ શકે? આ પ્રમાણે ડોઈ પણ દેશમાં ભાગ્યે જ મળી શકે છે એવો પ્રસંગ આ પ્રમાણે ગુમાવવામાં આવ્યો અને ત્રણ મહત્વનાં વર્ગો ખોલાયાં: બીજી ચૂંટણી વખતે તો આપણા અસહકારી ભાઈઓએ પહેલી ચૂંટણી વખતે કરેલી ભૂલ જોઈ અને તેઓ એટલી મોટી સંખ્યામાં આગળ આવ્યા અને ચૂંટાવામાં ફત્તેહ પામ્યા, અને ચૂંટાયા પછી તેઓએ એ જનતની બાજુ રચી કે જેનાથી રાજકીય પ્રગતિ થઈ શકે તેમ નહતું. બીજી તરફથી અમલદાર વર્ગને જોઈતો અવકાશ મળવાથી તેઓ પોતાનાં પક્ષના સમર્થનમાં મજબૂત થયા અને આ પ્રમાણે મળેલી સંધિ ગઈ તે ગઈ જ.

બીજી ચૂંટણી પછી અસહકારી સંઘોએ જોયું કે શુદ્ધ અસહકાર ચાલી શકશે નહીં અને તેથી તેને જાહેર પ્રતિયોગી સહકાર યોજવાની ફરજ પડી. ધારાસભાના સભ્યો અને તેમને ચૂંટનાર મંડળો બંને આ પ્રમાણે શીખ્યાં કે જ્યાં સુધી સરકાર સામે પ્રજાપક્ષ એકમુખી સખળ બાજુ ઉભી કરી શકે નહિ ત્યાં સુધી પાર્લમેન્ટરી રાજ્યસંસ્થામાં ધાર્યુ કામ થઈ શકશે નહિ. આત્યારે જે અનેક પક્ષો બંધાયા છે તે બંધા પોતપોતાના નાના નાના વિસ્તેષો દૂર કરી જ્યારે એક સખળ બહુમતિવાળો પક્ષ ઉપજાવશે ત્યારે એ પક્ષના નેતાઓ પ્રજાકીય રાજ્યનીતિ પ્રજા આગળ મૂકી શકશે અને પ્રજાએ પસંદ કરેલી રાજ્યનીતિ સ્વીકારવાની ગવર્નરને-સરકારને-ફરજ પાડશે અને ત્યારે જ સ્વરાજ્યના સૂર્યનાં કિરણો દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં આવશે.

આ પ્રમાણે હાથાર્કીના વિષયની ચર્ચા કરી કર્તા હિન્દ સરકાર અને તેની કાર્ય-પદ્ધતિ તપાસે છે તથા તેના મહત્ત્વના સવાલો ચર્ચે છે; એ ચર્ચા સમાપ્ત કરતાં તે કહે છે કે આપણે જાતાવી ગયા તે પ્રમાણે એક તરફ બીજાજવાબદાર ધારાસભા અને બીજી તરફ ન ફેરવી શકાય તેવું વહીવટી મંડળ એ બંને મળીને હિંદનું રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે અને એ બંને ચર્ચેના ધર્મણુથી રાજ્યતંત્રનું ગારું અટકી પડતું નથી તેનું કારણ એટલું જ છે કે હિંદી ધારાસભા એ સમાનમત્તા ભોગવનાર અંગ નથી પણ એાછી સત્તા ધરાવનાર ભાગીયાની સ્થિતિમાં છે. તેમ જ પ્રાંતોમાં પ્રધાનો એ પ્રજાકીય પક્ષના નેતાઓ કરતાં પોતપોતાના ખાનાના ઉપરી અને સરકારી અમલદાર તરીકે સત્તા ભોગવે છે. દંડમાં, આપણા નેતાઓ, વિચારકો અને વિવેચકો રાજ્યબંધારણના અંકુશો ઉપર હદ કરતાં વધુ વજન મૂકે છે અને આપણો દેશ રાજ્યનીતિની પાઠશાળામાં હજી એકડા ઘૂટે છે એનું સૌથી સખળ પ્રમાણ એ જ છે કે આ ખોડખાંપણ ઉપર આપણે અધટિત વિશેષ ભાર મૂકીએ છીએ અને ખરા મહત્ત્વના અને ગંભીર ચિંતનના વિષયો ઉપર જોઈએ તેટલું ધ્યાન આવતા નથી.

આ મહત્ત્વના વિષયોમાંથી ખાસ ચાર સવાલો ઉપર કર્તા પોતાના વિચાર લંબાણથી દર્શાવે છે તે સવાલો નીચે પ્રમાણે છે:- (૧) દેશી રાજ્યો (૨) દેશી વિખવાદ (૩) હિન્દી સૈન્યમાં હિન્દી તત્ત્વ (૪) રાજ્યબંધારણની ચળવળ. આ દરેક સવાલ ઉપર કર્તા વિગતમાં ઉતરી પિવેચન કરે છે અને હિન્દી રાજ્યકારણના અભ્યાસીને આત્યારે આત્યંત મહત્ત્વના સવાલ હોઈ તેના વાસ્તવિક નિરાકરણ ઉપર દેશની રાજકીય પ્રગતિનો મુખ્ય આધાર છે એટલે એ સવાલોની વિગતવાર ચર્ચા આવશ્યક છે.

હરિલાલ આધવજી ભટ્ટ

કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો આધુનિક કાવ્યસાહિત્યમાં ફાળો

(આપણાં સાહિત્યનો અર્વાચીન યુગ દલપત નર્મદથી શરૂ થતો સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે. આ માન્યતા અનેક દૃષ્ટિબિન્દુ ઉપર રચાયેલી છે તેમાંનું એક દૃષ્ટિબિન્દુ એ છે કે નર્મદ દલપત પૂર્વે જે કાવ્યો લખાતાં તે બધામાં / સુખ્યત્વે કરીને સામ્પ્રદાયિક તત્ત્વ વિશેષ હતું, અને આથી તે કાવ્યો 'સમન્વયને' માટે તે તે સમ્પ્રદાયોનાં થોડાં ઘણા ગાનની ભૂમિકાની આપરણ્યતા રહેતી આ વસ્તુસ્થિતિમાં દલપત નર્મદનાં આગમનથી ફેર પડ્યો, કાવ્ય સામ્પ્રદાયિક ચીજામાંથી નીકળી નહીં વધારે વિશાળ સૃષ્ટિમાં વિહરવા માંડ્યું; અને પરિણામે જીવનની પ્રજ્વલિત એ જેમ અનેકવિધ છે, તેમ કાવ્યની ગતિ પણ અનેક ક્ષેત્રોમાં થવા લાગી. આ બધાં પરિણામે આપણાં કાવ્યસાહિત્ય પ્રતિ દૃષ્ટિ માત્ર કરવાથી આપણે જોઈ શકીશું કે આપણું કવિઓએ પ્રભુભક્તિ, રાષ્ટ્રભક્તિ, પ્રકૃતિ, શૃંગાર, વિરહ, ઇતિહાસ, બંધુભાવ, ગુરુભાવ, પ્રવાસ, આત્મભોગ, આદિ અનેક ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરવા માંડ્યો છે. આ બધાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કોઈને કોઈ કવિએ વધતો જાય છે. આથી છે: જેમકે દેવાને લલમલાવી નાખતે કરુણ (Tragic) સ્વં કાન્તે, વીરરસથી જીવકાતાં કાવ્યો સ્વં હરિ હર્ષદ મુવે, ઇતિહાસ ખેતી અને આર્થ સંસ્કૃતિ જેવા વિષયો ઉપરનાં કાવ્યો શ્રી. બળવંતરાય કોકિરે, કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્ય પ્રાપ્તિ માટે દિવનાં જાડ દર્દ અને સુશીઓના જેવી મસ્તીવાળાં કાવ્યો સ્વં બાલાશંકર કંચારીઆએ, પ્રકૃતિ વિષયક કાવ્યો શ્રી નરસિંહરાવે અને બીજા અનેક કવિઓએ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં ચોતપોતાની શક્તિ અનુસાર ફાળો આપ્યો છે; પરંતુ કોઈ એક જ કવિનાં કાવ્યોએ એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં ગતિ કરી હોય એ શોધવું હોય તો જરા મુશ્કેલી પડે. એનું કારણ એક દૃષ્ટિથી એ આપી શકાય કે યાત્રિક સંસ્કૃતિના યુગમાં 'specialization' એકદેશીય વિકાસ ઉપર વધુ ભાર મુકાય છે અને તેના જાંટા સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ ઉડ્યા હોય છે. આપણા કવિઓની દૃષ્ટિ જોડે ભોગે પૃથક્કરણ કરનારી જ (analytic) બની ગઈ હોય છે એ જોતાં આ માન્યતા સાચી લાગશે. અને તેથી આપણા અર્વાચીન કવિઓ કનેથી આપણે કદિ પણ કોઈ મહાકાવ્યની આશા નથી રાખતા. આમ જતાં આપણા કાવ્યસાહિત્યનું જો કોઈ સૂક્ષ્મ અંવલોકન કરે તો તેને અવશ્ય માલમ પડશે કે ગૂંજરાતે જોઈમાં જોઈ એક કવિ તો એવો આપ્યો છે જેનો કાવ્યસ્રોત જીવનનાં ઘણાં ખરાં ક્ષેત્રોમાં વહી રહ્યો છે. સર્વ કોઈ સ્થેજે સ્વીકારશે કે શ્રી. ન્હાનાલાલ આવા એક કવિ છે. આ નોનકડા નિબંધમાં આ દૃષ્ટિથી શ્રી ન્હાનાલાલે કાવ્યદેવીને ચરણે ધરેલા અર્ધનો જોઈ આસ્વાદ કરાવવાનો નમ્ર પ્રયોગ છે.

પ્રથમ પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો તપાસીશું. આ વિષય પહેલો લેવામાં અનેક દૃષ્ટિથી ઔચિત્ય રહેલું છે. સાધારણ રીતે જે કોઈ કાવ્ય લખવાની શરૂઆત કરે છે તે સર્વ કાં

તો પ્રભુભક્તિ કે રાષ્ટ્રભક્તિથી શરૂઆત કરે છે. એનું કારણ એ છે કે આ વિષયો એકદમ સુલભ છે, અને સાથે તેટલા જ અસ્પષ્ટ—vague—છે, પણ આ કારણોને લઈને જ એ વિષય એટલા મુશ્કેલ પણ છે, અને તેમાં ડૂબકી મારનારા સાચા જવાહીરને જગત સમક્ષ બહુ જવલો ધરી શકે છે. પરમાત્માની ભવ્ય વિભૂતિને સંમેલનો વિના, તેની સાથે એકતા સાધ્યા વિના અને તેનો અગાધ રહસ્યમાં ડૂબકી માર્યા વિના ઈશ્વરવિષયક કાવ્યો ઉચ્ચ પ્રતિનાં કાવ્યોની હારમાં લાગ્યે જ શોભી શકે. ઉપનિષદ અને વેદના ઋષિઓમાં એ દૃષ્ટિ હતી, અને તેથી જ જુગ જુગ થઈ જવા છતાં ય આજે તે ઋચ્યા, તે મંત્રો, અને તે શ્લોકોમાં તેવી ને તેવી જ તાજગી છે; આજે સંસ્કારી આત્માને તે તેવી ને તેવી જ પ્રેરણા આપી શકે છે; આવી જ દૃષ્ટિ કંઈક અંશે આપણા પ્રાચીન કવિઓમાં પણ હતી, ખાસ કરીને મીરાં અને નરસિંહ આ દૃષ્ટિને પરિણામે જ અમર રહ્યાં છે. આજે ય મીરાંનું “ચાકર રાખો છ” આખાલ વૃદ્ધ, અભણ કે વિદ્વાન સર્વ કોઈને ભક્તિ-રસમાં તરબોળ કરી દે છે, એટલું જ નહિ પણ અનેક કવિઓને પ્રેરણા આપી શકે છે. આવાં પ્રેરણાજનક પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો આપણા અવીચીન કાવ્યસાહિત્યમાં ને શોધીએ તો બહુ ઓછાં જ મળશે—જે કે પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો તો જે કોઈને કવિનામની ખરી ખોટી ઉપાધિ લાગી હશે તે સર્વેએ લખ્યાં છે. આમ છતાં આપણને છેક નિરાશ થવું પડે એમ તો નથી જ. બોળાનાથ સારાભાઈ, કેશવલાલ હરિલાલ, મણિલાલ દિવેદી, નરસિંહરાવ આદિ અનેક કવિઓના કાવ્યભંડારમાંથી આપણને કોઈને કોઈ જગ્યાએ તો રત્ન મળ્યા વિના ન જ રહે. ઇચ્છાની દૃષ્ટિએ બોળાનાથ સારાભાઈ અને કેશવલાલ મોખરે આવે છે, પરંતુ સ્વ. બોળાનાથનાં કાવ્યો ઉપર પ્રાર્થના સમાજની ઓપ હોઇ તે જૂલવા લાગ્યાં છે, ન્યારે સ્વ. કેશવલાલનાં કાવ્યોમાં ગેયતા પ્રધાનપદે હોવાથી, અને ગાંધીજીની અનેકવિધ પ્રજ્ઞાઓમાં સંગીતનું પુનરુજ્જવન પણ હોવાથી આજે તે કાવ્યો ઠેરઠેર હોંસથી ગવાવા લાગ્યાં છે. ખાસ કરીને તેમનું “દીનનાથ દયાળ નટવર, હાથ મ્હારો મૂકશો મા” એ બંગેસરી રાગમાં ગવાતું કાવ્ય તો દક્ષિણીઓમાં પણ પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂક્યું છે. આમ છતાં તેમનાં કાવ્યોમાં કળાની દૃષ્ટિએ ઉજુપ લાગે છે. તેમની પ્રેરણા બળવાન હોય છે; પણ કવન Execution નબળું થઈ જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, “તૂટ્યો મ્હારો તંબુરાનો તાર રે, ભજન અધુરું રહ્યું ભગવાનનું” આ એમનાં એક કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિ કવિત્વથી અલકાય છે, અને આપણે એ ભાવને વધુ ભવ્ય રીતે વિકાસ પામેલો જોવાની ઇ પંક્તિઓ તરફ જ્યાં દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યાં એકદમ નિરાશ થવું પડે છે—કવિની પ્રેરણા મોળી પડી જાય છે, અને કાવ્યનો આત્મા શીકો થઈ જાય છે. આ દોષ એમનાં ઘણાં ખરા કાવ્યોને લાગુ પડે છે. સ્વ. મણિલાલ દિવેદીએ પણ સુંદર પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો લખ્યાં છે, પણ તેમનાં ય કોઈ કોઈ કાવ્યોમાં ઉપર જણાવ્યો તે દોષ આવી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે “ગગને આ જ પ્રેમની ઝલક છાંરે” એ પંક્તિ વાંચતાં જે ભવ્ય કાવ્યની આપણે આશા રાખીએ છીએ તે પાછળની પંક્તિઓ વાંચતાં નિષ્ફળ તીવડે છે. પણ તેમનાં કેટલાંક કાવ્યો તો ખરેખર સુંદર છે. તેમનું “કંઈ લાખો નિરાશમાં અમર આશા છુપાઈ છે” એ કાવ્ય તો આપણા સાહિત્યમાં અમર રહેશે જ. પણ તેમનાં કાવ્યોમાં તેમણે તત્ત્વજ્ઞાન ઉતારવા પ્રયત્નો કર્યા છે; અને તેથી ઘણી વખત તે યાં કાવ્યો કાવ્યસ્થિતિમાંથી નીકળી જઈ તત્ત્વ-

સાલ અને વેદાન્તની દુનિયામાં આવ્યાં બન્ય છે, અને આથી મોટે ભાગે શુદ્ધ બની બન્ય છે. આવા અને એથી વે વધુ ખીજા અનેક દોષો આપણા ધણાખરા કવિઓનાં કાવ્યોમાં માલમ પડે છે; પણ શ્રી નરસિંહરાવ કે ન્હાનાલાલ જેવાં કવિઓનાં કાવ્યો આવા દોષો-માંથી મુક્ત છે. શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાંનાં કેટલાંક તો ખરેખર અમૂલ્ય છે; અને જે તેમનાં કાવ્યોમાં એક ક્ષતિ આવી જતી ન હોત તો તેમનાં કાવ્યો જિંદામાં ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકત. આ ક્ષતિ તેમનાં કાવ્યોનું ઉદ્ભવસ્થાન મોટે ભાગે હૃદય કરતાં શુદ્ધિ વધુ હોવામાં છે. અને એમનાં જે જે કાવ્યો આ ક્ષતિમાંથી ઉગરી શક્યાં છે તે અમર રહેવાને સર્વશ્રેષ્ઠ છે, અને તેમનું મૂલ્ય આંકવું અતિ મુશ્કેલ કાર્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે તેમનાં “મંગળ મંદિર ખોલો” કાવ્યમાં જે સરળતા, જે ભાવભીની ભક્તિથી જગકાતું હૃદય આપણે જોઈએ છીએ તેણે કોના હૃદયમાં ભક્તિની છાંયો નથી ઉગળી? તેમ “Lead kindly light” એ કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થનાના ભાવવાહી અને સરળ ભાષાન્તરની લોકપ્રિયતા આજે કોનાથી અગણી છે? ભાષાન્તર હોવા છતાં શ્રી નરસિંહરાવનું વ્યક્તિત્વ એમાં આવ્યું જ છે, અને તેથી એક મૌલિક કાવ્ય તરીકે આપણે એને જરૂર સ્વીકારી શકીએ. આ ઉપરાંત જે કાવ્યોમાં શુદ્ધિ અને હૃદયનું સુભગ મિશ્રણ થયું હોય એવાં તેમનાં કાવ્યો મનોહર હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે પ્રિયમની નીચેની પદ્યિકા કદી પ્રભુ બુલાય ખરી?

કદી ઘેરે દિશી હૃદય વિપદોની ધનઘટા,
મયાલી અંધારે નયન થકિ લોપે પથ, તદા;
કૃપાર્સ્મિ પ્રેરે, ધનદળ વિખેરી દષ ધણા,
ખેલો! નૌકા પ્રેરે સુસરલ ધથે રાખિ કરુણા.

✱ ✱ ✱ ✱

અને અન્તે પેલા સ્મિતમય કિનારા જહિ પડ્યા,
લયો, અનિદોએ અનુપમ સુખો રે! જહિ જડ્યાં;
તેહીં દે ઉતારી સરલ ગતિથી એ સુસરણા,
પ્રભો! નૌકા મારી ચલવિ અવુલા ધારિ કરુણા.

પણ શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં આવાં કાવ્યો બહુ ઓછાં છે, અને ખીજાં ધણાં-ખરામાં ઉપર દર્શાવેલી એમનાં કાવ્યોની સામાન્ય ક્ષતિ આવી બન્ય છે. શ્રી ન્હાનાલાલનાં પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો આ ક્ષતિમાંથી મુક્ત હોઈ મન ઉપર વધુ ઊંડી છાપ પાડે છે. તેમણે “પ્રેમભક્તિ ભજનમાળા” નામનો એક આખો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. તેમાંનાં બધાં જ ભજનો અમર રહેવા સરજનશ્રેષ્ઠ છે, એમ તો નથી જ; પરંતુ કેટલાંક કાવ્યો એટલા બધાં સુંદર છે, એટલા બધાં મૌલિક છે કે તેમને કાળની અસર કદિ પ્રભુ લાગશે નહિ. તેમનું “તરિનાં દ્વાન” સર્વ કાળે લોકોના હૃદયના તારો અણખણ્યા વિના નહિ રહે.

નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મહેને છાઈ રહે;
નાથ વાયુની પેડે રે, સદા મહેને ઉરમાં રહે.

✱ ✱ ✱ ✱

સ્વામી સાગર સરિખા રે, નજરમાં ન માય કદી;
જીભ થાકીને વિરમે રે, વિરાટ વિરાટ વદી.
પેલાં દિવ્ય લોચનિયાં રે, પ્રભુ ક્યારે ઉઘડશે ?
આવાં ધોર અંધારાં રે, પ્રભુ ક્યારે ઉતરશે ?

આ પંક્તિઓ એક વાર સાંભળ્યા પછી કદિ પણ ભૂલાય ખરી ? તેમ ઉપનિષદોની લબ્ધતાની આંખી કરાવતું “ પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક ” એ કાવ્યનાં જેવું બીજું આપણું હાલનાં સાહિત્યમાંથી મળી શકશે ?

હર થકી પણ હર,
હો અબધૂત ! પ્રાણ થકી પણ પાસ,
હો અબધૂત ! પ્રાણ થકી પણ પાસ.
ઉગે તપે કે આયમતાં યે
એ ધન છે અવિનાશ !

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !

આ પંક્તિઓની લબ્ધતા તો અવર્ણનીય છે. તેમ “ હરિ ઝઙ્ઙ ! હરિ ઝઙ્ઙ ! ” “ સ્તુતિનું અષ્ટક ” “ પારકાં કેમ કીધાં ? ” “ બ્રહ્મ બંસરી ” આદિ તેમનાં અનેક કાવ્યો તેમની જાડી દષ્ટિની સાક્ષી પૂરે છે. હુંકમાં આપણું અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રભુ-ભક્તિનાં કાવ્યોની સમાલોચના કરતાં શ્રી ન્હાનાલાલનું રચાન ઘણું ઊંચું-વખતે સર્વશ્રેષ્ઠ આવી શકે; છતાં હજી તેમનાં ઘણાંખરાં કાવ્યોમાં કંઈકે જીણપ સાથે છે, અને તે જેમ મીરાં, નરસિંહ આદિનાં કાવ્યો જનતાના હૃદયને હલમલાવી મૂકે છે તેમ શ્રી ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો સામાન્ય જનમૂલકનાં હૃદય સૂધી નથી પહોંચી શક્યાં એ છે. આ જીણપથી કવિ પોતે પણ પરિચિત છે, અને તે તેમને સાથે છે. તેમનું માનવું એવું છે કે હજી તેઓ સામાન્ય જોડે પૂરેપૂરો સમભાવ સાધી શક્યા નથી, અને તેથી તેમનાં કાવ્યો મીરાં નરસિંહની જેમ હજી સર્વમાન્ય થયાં નથી. કવિની આ માન્યતા સાચી હશે પણ સાથે એક વાત પણ ખરી છે કે તેમનો લોકસાહિત્યનો અને લોકહૃદયનો અભ્યાસ એટલો ઊંડો છે કે જૂનાં ભજનોની આંખી હલકવાળાં, અને ગવાતાંની સાથે આપણું વાતાવરણ ભક્તિરસથી ભરી દેનારાં ભજનોની આપણે તેમની કનેથી જરૂર આશા રાખીએ જ.

અથવા

જય હે ! જય હે ! ભારત ભાગ્યવિધાતા

કે “વંદેમાતરમ્” “અયિ ભુવન મનોમોહિની” “ખાકિ હિન્દ” કે “સરફરોશી” જેવાં કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં કેટલાં ? સ્વં નર્મદાશંકર અને હરિલાલ દ્રુવનો રાષ્ટ્રગીતોનો ફાળો અમૂલ્ય છે. તેમ સ્વં મલબારીએ પણ એવા કેટલાક પ્રયત્નો કર્યા હતા. એવા પ્રયત્નોમાં તેમનું “ગુજરાતનું ભાવી ગૌરવ” એ ખૂબ સફળ કાવ્ય છે. આપણા જીવંત કવિઓમાં શ્રી ખજરદારે રાષ્ટ્રપૂજનાં અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે; પણ તે કાવ્યોમાં હજી જેવું જોષએ તેવું બળ અને પ્રતિભા નથી—અન્ય પ્રાન્તોનાં એ ક્ષેત્રના ઉચ્ચ પ્રતિનાં સાહિત્યની તુલનામાં એ મોળાં પડી જતાં લાગે છે. પ્રખ્યાત બંગાળી કવિ સ્વ. દ્વિજેન્દ્રલાલ રાયનાં જેવાં કાવ્યો બ્યારે તેઓ આપણી સમક્ષ ધરે ત્યારે જ આપણી ભુખ લાગે. બીજા આપણા કવિઓમાં શ્રી નરસિંહરાવે તો એ ક્ષેત્ર તરફ દૃષ્ટિ જ નથી કરી. શ્રી બલવંતરાયનું “અસલનેરનાં નૂર” સુંદર કાવ્ય છે. તેમ સ્વ. કાન્તનું “ઉતારોજી અમ દેશે ઇશ્વર આશીર્વાદ” હૃદયને હલમલાવી નાંખે એવું કાવ્ય છે. આ ઉપરાંત શ્રી ન્હાનાલાલે પણ ઠીક ફાળો આપ્યો છે. જે કે પ્રભુલક્ષિતાનાં આપણાં કાવ્યોમાં એમનાં “પરમ ધન પ્રભુનાં લેળે લોક” કાવ્યને જેમ પ્રમુખસ્થાન આપી શકીએ તેમ તેમના રાષ્ટ્રપૂજના કાવ્યોમાંથી આપણું રાષ્ટ્રગીત થવા હજી કોઇ કાવ્ય સર્ગયું નથી. રાષ્ટ્રગીત થવા લખાએલાં કાવ્યોમાં એ ત્રણ વિશિષ્ટતા અનિવાર્ય છે. તે હુંકું, ભાવપૂર્ણ અને તરત સમગ્રાય એવું હોવું જોઇએ. તેમાં ભૂત ગૌરવ વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને ભાવિની આશા હોવી જોઇએ. આ દૃષ્ટિથી સ્વં નર્મદાશંકરનું “જય જય ગરવી ગુજરાત” અજોડ છે, અને ગૂજરાતનું રાષ્ટ્રગીત થવા માટે જે કોઇ પણ કાવ્ય સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય હોય તો એ જ છે. પણ શ્રી ન્હાનાલાલનો ફાળો અમૂલ્ય છે. તેમનું “ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ !” અતિ યોગ્ય રીતે લોકપ્રિય થયું છે. તેમનું “શુકનની ધડીઓ” અસહકારને અંગે લખાયું હતું છતાં તેમાં સર્વકાળને અનુકૂળ થવાનાં તરવો છે.

સિંહનો બાલથી ખેલતો-ખેલતો,
એ ભરતગોવર્ધનાં ગોવર્ધને છા:
સિંહને સજ્જ શાં ? વીરને મૃત્યુ શાં ?
મૃત્યુનાં અમૃતને જોળખો છે.

આ પંક્તિઓ પાંછળ રહેલી લવ્ય ગ્રેરણા એ કાવ્ય વાંચ્યા પછી લાંબાં વખત સુધી મનમાં રમ્યા કરે છે. આ ઉપરાંત તેમનું “વીરને વિદાય” કાવ્ય આપણા વીરરસ સાહિત્યમાં અદ્વિતીય છે. તેનાં અનેક અનુકરણો થયાં છે, અને તે બધાં આશ્રય નીવડ્યાં છે; એ તેની મહત્તાનો અચૂક પૂરાવો છે.

ખૂબને માંડવ ખેલવાં,
અહારે રણ લીલાનાં કાઠં
અહારે દેસરબીના કંથ હો !

અને

આવતાં ઝાલીશ બાણને, હો !

ઢાલે વાળીશ ધાવ :

ઢાલ કૂટેય મહારા ઉરમાં, રાજ !

ઝીલીશ દુરમન-દાવ :

તેમ

એક વાટ રણુવાસની રે,

બીજી સિંહાસન વાટ :

ત્રીજી વાટ શોણિનની સરિતે,

હો સૂરના રત્નનનો ધાટ.

આ પંક્તિઓ કદિ પણ મનમાંથી ખસે ખરી ? કુંકમાં શ્રી ન્દાનાલાલે રાષ્ટ્રલેખિત અને વીરરસના ક્ષેત્રમાં જે જે લખ્યું છે તે બધું મૌલિક છે, અને તેનું મૂલ્ય આંકવા બેસવું એ અતિ સાદસ છે; પણ રાષ્ટ્રગીતનાં ક્ષેત્રનો એક મોટો અને મહત્વનો ભાગ તેમણે વંણખેડેલો જ રાખ્યો છે—અને તે રાષ્ટ્રની કરુણસ્થિતિનું ચિત્ર. આ ક્ષેત્રમાં શ્રી ખજરદારે સારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. તેમનું “ભરખર મ્હાફે ખપ્પર લેયાં, એ ભારતના વાસી !” એ કરુણ અને વીરરસથી છલકાતું કાવ્ય અનેક હૈયાને હલમગ્નિવાને પૂરતું છે. શ્રી ન્દાનાલાલે કાવ્યનાં અન્ય સર્વ ક્ષેત્રોમાં મેળવેલી સફળતા જોતાં આ ક્ષેત્રમાં પણ તેઓ તેવી જ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે એ નિઃસંદેહ છે. આપણે જો તેમની કતેથી એવાં અનેક કાવ્યોની આશા રાખીએ તો તે વધુ પડતું ન જ ગણાશે.

પ્રકૃતિ કાવ્યો પણ આપણાં અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે. શ્રી ન્દાનાલાલે આ ક્ષેત્રમાં આગેવા દાખાની બહુ ઓછી કદર થઈ છે. અત્રે પ્રકૃતિકાવ્ય વિશે કોઈ પણ જાતની ચર્ચામાં ન ઉતરતાં એક બે વસ્તુ તપાસી લઈએ તો પૂરતું છે. આપણાં સાહિત્યમાં જે જે પ્રકૃતિકાવ્યો લખાયાં છે તેની પાછળનું માનસ-તપાસીયું તો બે પ્રકારના સ્પષ્ટ પ્રવાહો આપણે જોઈ શકીયું: (૧) માનવ સમાજ સાથે સંવાદી નહિ રહી શકાવાથી થતું પ્રકૃતિ પ્રતિનું આકર્ષણ, અને (૨) પ્રકૃતિમાં માનવ આત્મા જોડે સમસાલ અને સમાનતા જોઈ તેનાં સુન્દર અંગો માટે ઉજળતા પ્રેમ. શ્રી ન્દાનાલાલનાં કાવ્યો આ બીજા પ્રકારનાં પ્રકૃતિકાવ્યોમાં આવે છે. તેમને માન પ્રકૃતિ કેટલી જીવંત વસ્તુ છે તે તેમની નીચેની સુન્દર પંક્તિઓ ઉપરથી બહુ સહેલાઈથી સમજાશે:

જો ! જો ! પ્રકાશ કેરે મોપયે ઉધારી મીટ :

સૂર્યે ઉપાની વેણરી નીચે ઉધારી મીટ.

તેમનાં “આશા નિરાશાનો ચંદ્રમા” “સરદ પુનમ” આદિ અનેક સુન્દર કાવ્યો આપણાં અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રકૃતિ વિષયક ઉત્તમમાં ઉત્તમ કાવ્યોની દારમાં શોભે એવાં છે—અત્યંત અનેક છે.”

* આ વિષય ઉપર વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા લેખ “સુવર્ણમાળા”ના અંકમાં “પ્રકૃતિ કવિ તરીકે શ્રી નરસિંહરાવ અને ન્દાનાલાલ” નામના લેખમાં કરી છે તે વધુ ચર્ચા માટે વાચકે જો લેખા દૃષ્ટ કરવી.

આ ઉપરાંત શ્રી ન્હાનાલાલે અનેક ક્ષેત્રોમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે, પણ સ્થળ સંકોચને લઇને અત્રે તે સર્વની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા નથી કરી શકતો; અને તેથી બીજાં એક બે મહત્વનાં ક્ષેત્રો તપાસી સંતોષ માનીશું.

આપણું સાહિત્યમાં માતા પિતા પ્રત્યેનાં કે ગુરુ કે લોકનેતાઓ કે ભાઈ બહેનના પ્રેમનાં બહુ ઓછાં કાવ્યો છે. પણ શ્રી ન્હાનાલાલે એ ક્ષેત્રોમાં બહુ અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે—અને તે આપણા સાહિત્યમાં તો સર્વ શ્રેષ્ઠ છે જ, પણ વિશ્વસાહિત્યમાં પણ અતિ ગૌરવથી શોભી શકે એમ છે. તેમનાં શ્રી ભગવદ્ગીતાના ભાષાન્તરના અર્પણ તરીકે લખાએલા “પિતૃનર્પણ” કાવ્યનું મહત્વ અવર્ણનીય છે. કહેવાતું રંક ચૂર્ચર સાહિત્ય જગતના કોઇ પણ દેશના સાહિત્ય સમક્ષ એ કાવ્ય હાથમાં લઈ અભિમાનથી ઉભું રહી શકે એમ છે. જો કોઇ ઉત્સાહી સાહિત્યરસિક એ કોટિનાં માતાપિતા પ્રત્યેનાં પ્રેમ અને ભક્તિનાં બીજાં કાવ્યો શોધવા નીકળે અને સારા જગતનું સાહિત્ય ઉચવાવી વળે તો ય. તે સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે કે કેમ એ એક શંકાસ્પદ વિષય છે. આ કાવ્ય આટલું બહુ ભવ્ય હોવાથી એની ગમે તેવી સરસ સમાલોચના તેને ન્યાય ન જ કરી શકે, પણ એ કાવ્યની ભવ્યતા નીહાળવા માટે થોડીક પંક્તિઓનું અવલોકન આ નિર્બંધમાં અસ્થાને નથી જ.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગીતાના અર્પણ તરીકે એ લખાયું છે. જેટલો ગીતાનો વિષય અને રસ ગંભીર છે તેટલી જ ગંભીરતા આ કાવ્યમાં ય આવી છે. જેટલું ગીતામાં શબ્દ અને ભાવનું હિંદુ ઔચ્ચ છે તેટલું જ આ કાવ્યમાં ય છે, અને ગીતા જેટલી લાવ અને વિચારમાં ગંભીર છે તેટલું જ આ કાવ્ય પણ છે; અને આખા કાવ્યનું અવલોકન કરવા માટે તો, એક સ્વતંત્ર નિર્બંધ જ લેખકે તેથી થોડીક પંક્તિઓ લેઈ લઈ સંતોષ માનીશું.

કાવ્યની શરૂઆત પોતાના પિતાને દેવલોક થયે બાર વર્ષ થયાં એ વસ્તુસ્થિતિનો નિદેશ કરતી કવિ કહે છે. એ બાર વર્ષની રાત્રિ કવિ માટે કેવી નીવડી તે દર્શાવતાં કવિ કહે છે:

બાર બાર ગયાં વર્ષો રાત્રિઓ પડતાં મૂની,
બાર બાર વહ્યાં વર્ષો વાદળી વરસી બીની:
બાર વર્ષો થયાં તાત! મૃત્યુના પડદા નમ્મે,
દહ્યે એ અક્ષુમાં લહ્યે પ્રવેશ પૂર્વના રમે.

અને પછી

વસન્તે ને વસન્તે જ બોલે છે બોલ કોકિલા,
આત્મામાં એમ બોલે છે વસન્તે આપની લીલા.

x x x x

આંખાની ઢાળ મ્હોરી ને આત્મા યે મુંજ મ્હોરિયો;
ગાય છે સાધુ ને સન્તો હરિની રસમ્હોરીઓ.
હું ય તે લઈ આ વીણા સ્મરું છું ગુણ આપના;
પુણ્યલોક પિતા મન્ત્રો જુઓ છું પિતૃભજના.

અને એ પિતાના ગુણનું સ્તવન કરતાં

જાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમા,
દેવોના ધામના જેવું હૈકું જાણે હિમાલય.

x x x x

શ્વેત પંજરા સદા ધાર્યા પ્રાણની શ્વેત પાંખડ્યાં;
તેજ વાધા સજી જાણે ફિરિસ્તો કે મનુષ્યમાં.

x x x x

આઘ દ્રષ્ટા આ યુગના, કવિ છો સૂત્રકાર છો;
ને નવજીવન કેસ ક્રપિ છો સ્મૃતિકાર છો.

x x x x

ભભૂકી અગ્નિ શા આપે વનો ભસ્મ નથી કીધાં,
ત્હમે વર્ષો સમા વર્ષ્યાં, ચન્દ્ર જેમ સીંચી સુધા.

ગુણ કવતાં કવતાં કવિને પોતાની વાણી હાર પામતી લાગે છે:

શું શું સંભાઈ? ને શી શી પૂલું પુણ્યવિભૂતિ મે,

પુણ્યાત્માનાં જીડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે.

કવિને પોતાનાં બાળપણનાં તોફાનો યાદ આવે છે, પણ હવે

ગયો તે યુગ મસ્તીનો, ઝંઝાવાતો ગયા બધા;

આપના મૃત્યુએ તાત! આજાં નીર, જીડાં કીધાં.

અને આ પછી કેટલીક પંક્તિઓ એટલી બધી ભવ્ય આવે છે કે જેને અહીં ઉતારી લેવાની ઇચ્છા લંબાણોનો ભય હોવા છતાં પણ ખાળી શકાતી નથી. “ન જોશો માટીને, દેવો! માનજો પંક પંકજો” એમ પોતાની સદુ અળવીતરાંની ક્ષમા પિતા કને યાચી કવિ આખું વાતાવરણ અત્યંત જીંદી ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને પૂજ્ય પ્રેમથી ભરી દે છે, અને એથીય વધારે ગંભીર વાતાવરણ માટે ભૂમિકા તૈયાર કરે છે.

કાવ્ય ધીમે ધીમે એટલું ભવ્ય અને ગંભીર થાય છે કે કવિના હૃદયના ભાવને આપણી હૃદયના અહીં નથી શકતી, પણ આપણે ભાવ અને ભક્તિના અગાધ અને ભવ્ય સાગરમાં ગરક થવા માંડીએ છીએ અને અહીં જ કવિની ખરેખરી પ્રતિભા ઝળહળી ઉઠે છે. લુપ્ત

અંધારી રાત્રિએ જીડા શબ્દ હો અન્ધકારના,

બોલે છે ઉરમાં એવા શબ્દ કે ભૂત કાલના.

x x x x

અદીકા સિન્ધુની આવે ગર્જના ક્ષિતિજે તંત્રી,

ગર્જ છે પડજન્દા કે એવા અન્તર્ગુહાં ભંરી.

ધોરે જેવો મહાધોરે ધોરે તોફાનનો ધ્વનિ,

સમસ્ત જીવન કેસ ધોરે એવા મહાધ્વનિ.

x x x x

તે સૌમાં તરતો, જાણે ચંદ્રમા વ્યોમને જલે,

મુણ્યો, આકાશવાણી શો શાન્તનો શબ્દ એક મ્હે.

x x x x

ન્યોત્તરનાની ધારમાં જેવો ભયો મંત્ર સુધામય,
એવો ગેળી સુષ્ણો મંત્ર, પિતૃદેવો મવ પ્રિય.

આ પંક્તિઓની જેમ સ્થળ કાલ અને ભાવની અનન્તતા આપણી અંતરસૃષ્ટિ સમક્ષ ખડી કરતી આપણાં સાહિત્યમાં બીજી કેટલી બધી ઓછી પંક્તિઓ છે !

કવિને પિતૃદેવો મવ પ્રિય । મંત્ર અધુરો લાગે છે અને કહે છે

અધૂરી દો ! અધૂરી છે એટલી એકલી ઝગ્યા,
એકે લે ધરતી માતા, ભલે માતૃ હો હયા;
નથી આરા વિના આયુ, નથી ડાળી વિના ફલ,
નથી પૃથ્વી વિના પાચો, નથી માતા વિના કુળ.

આ પછી એમણે એમની માતાને અર્પણે અર્ધ તો દેવાને હવમશાથી નાંખી હૃદયને છલકાવે એવો છે. નિરુપાયે એ બધી પંક્તિઓ અત્રે છોડી દેવી પડે છે. માતાને આપણે અર્ધ પૂરો કરતાં કવિ કહે છે:

ઓ અભિજાત આર્થાઓ ! ઓ આર્થો સહુ ભોમના !
સુષ્ણો આ વેદની ગાથા, મન્ત્ર આ પુર નોમના:
પિતૃદેવો મવ, ગ્રાહ ! માતૃદેવો મવ, પ્રિય !
સર્વે કુલાશ્રમો નિત્યે હજો એ ભાવનામય.

આ પછી ફરીથી કવિ લવ્ય વાતાવરણ ખડું કરી ઊંડા ભાવોથી છલકાતા હૃદયે પોતાનાં માતાપિતાને ચરણે પોતાની કૃતિ ધરે છે. એ પંક્તિઓમાં કવિ જણાવે છે કે વિશાળ દુનિયાને વીંટી ગર્જતો સિન્ધુ ધુમે છે તે સિન્ધુનાં ઊંડા નીરમાં મુક્તાપુંજ વિરાળ છે અને એ સિન્ધુ અને પૃથ્વીની પાળોને ઘેરીને આલની ઘટા પડી છે, તેમાં અહોરાત્ર “તેજના ગોલની છટા” તપે છે, ને તેજના ગોલની છટામાં પુણ્યશાળી પ્રકાશે છે. અને

પામીને તે અહમ્મયોતિ અહનાં તેજ ઝીલતાં,
ખીસે છે પુણ્યને પુષ્પે માહરાં માત ને પિતા.

આ “ખીસે છે પુણ્યને પુષ્પે માહરાં માત ને પિતા” બોલતાં, ક્યાં પિતૃભક્ત સન્તાનોનાં મ્હોં અને હૃદય ભરાઈ નહિ જાય ? અને એ મુણ્ણતાં ક્યાં માળાપોનાં હૃદયમાંથી વાતસલ્યના ઝંઝા નહિ ઝરે ? આમ એક અત્યંત લવ્ય ચિત્ર ખડું કરી સહુ ઉપનિષદોના સાર જેવી ગીતા, સહુ ઉપનિષદોના ભાવ જેવી પવિત્ર અને નિર્મળ છંદગીવાળાં તેમનાં માત પિતાને ચરણે અર્પણ કરી આપણને તેમનાં પિતૃતર્પણમાં નિમગ્ન છે.

શ્રી ન્હાનાલાલનું “ગુરુદેવને” કાવ્ય પણ આપણાં સાહિત્યમાં એ વિષયનાં સાહિત્યમાં એક અને અદ્વિતીય છે તેમ તેમનું “ગુજરાતનો તપસ્વી” આજે ક્યા ગૂંજરાતીથી અગમ્ય છે ? આ ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક ક્ષેત્રો બાકી રહે છે, અને તે સર્વમાં શ્રી ન્હાનાલાલે કંઈને-કંઈ ફાળો આપ્યો છે, પ્રણુ અત્રે સ્થળસંકેપને લઇ એ બધાંનું નિરૂપણ થઇ શકે એમ નહિ હોવાથી મૃત્યુવિષયક કાવ્યોનું એક અતિ મહત્ત્વનું ક્ષેત્ર તપાસી આ નિબંધ પૂરો કરીશું.

મૃત્યુ એ જીવનનો ભારમાં ભાર અને મોટામાં મોટો પ્રસંગ છે. કવિઓ જેમ મૃત્યુની શરૂઆતથી પુખ્તતા સુધી ગાતા આવ્યા છે, અને જતાં તે ખૂટયા નથી તેમ, મૃત્યુનો વિષય પણ એટલા જ આખૂટ કાવ્યોથી ભરેલો છે. પણ એ વિષય ઉપર સર્વ કાષ્ઠ લખી શકે નહિ. સાધારણ રીતે સામાન્ય લોકો તો એ પ્રસંગ જોતાં કરી જઈ જઈ જેના યદ જય અને પરિણામે વિચારશૂન્ય બને, આંદોલોલોલો મૃત્યુની પાછળ રહેલી ભવ્ય દિલ્સુરીના કહી વિચાર સરખા મે નથી આવતા. આ કોટિમાં જનસમૂહનો મોટો ભાગ આવે છે. આથી ઉચી કોટિના અમુક થોડાં લોકો હોય છે જેઓનો આત્મા એ જનાવ જોતાં હલમલી ઉઠે છે. પણ થોડા વખતમાં તેઓ એ જનાવ ભૂલી જાય છે અને સામાન્ય માનવસમુદાયમાં ભળી જાય છે. પણ જેઓ એ જનાવની ભૂલ્યાતા જોઈ શકે છે, તેના અગાધ જોડાણમાં રૂબરૂ મારી તેની સાથે એકતા સાધી શકે છે એવા તો જડુ વિરલ પુરુષો હોય છે આવાજ લોકોએ સાચી કાવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી હોય છે. રેનિસન કે ટાગોરનાં કાવ્યોમાં આપણે આ દષ્ટિ જોઈ શકીએ છીએ. કવિ ટાગોરનો પુત્ર મરણ પથારીએ પડ્યો છે-મૃત્યુનાં પગલાં નજીક આવનાં સંભળાય છે, અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે ભક્તિથી જલકાતા હૃદયે કવિ મૃત્યુજીતને પોતાનો હૃદયદીપક ધરી પોતાના મંદિરમાં આસન આપે છે અને તેને ચરણે પોતાનું હૃદયધન ધરી તેનો અતિથિસત્કાર કરે છે-આવું મૃત્યુનાં અગાધ જોડાણમાં રૂબરૂ મારી તેની ભવ્યતા જોનાર દિલ્સુદ ભક્ત કવિ કરી શકે. કવિ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે મૃત્યુને સંબોધન કરે છે:

Death, thy Servant, is at my door. He has crossed the unknown sea and brought thy call to my home.

The night is dark and my heart is fearful-yet I will take up the lamp, open my gates and bow to him my welcome. It is thy messenger who stands at my door.

I will worship him with folded hands, and with tears. I will worship him placing at his feet the treasure of my heart.

He will go back with his errand done, leaving a dark shadow on my morning; and in my desolate home only my forlorn self will remain as my last offering to thee.

—Gitanjali : p. 79.

આ પંક્તિનાં કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં જડુ એવાં છે-પણ તેમાં યશી ન્હાના લાક્ષણો અતિ સહનતા છે. તેમનાં ભાષિના અવસાન ઉપર લખાયેલું તેમનું "અલ્લ-દીક્ષા" એક ભક્ત કવિના હૃદયનો મૃત્યુને ભવ્ય અર્ધ્ય છે. મૃત્યુને કવિ પ્રભુનો રાજમાર્ગ લેખે છે. કવિ કહે છે:

એ જ માર્ગ, અન્ધુ ! એ જ માર્ગ :

નેત્રકમળ મીઝી બિચરો છો,

પણ એ જ પ્રભુનો રાજમાર્ગ.

x x x

અને

ત્હમે પણ અખંડ નિદ્રા લીધી, બન્ધુ !
સદન્તરની : રહેલ વાળી સૂતા
પ્રવૃત્તિસંસારને : વીધી નજરે
એજ માર્ગ, બન્ધુ ! એજ માર્ગ.

વિદાય લેશો, વીર !
દુનિયાનો અન્ત વિદાય જ છે,
આદિ ભલે અન્યથા હો.
પણ એક વેળાં તો આંખ ઉઘાડો,
એક છેલ્લી મીટથી તો જંગતને જોઈ લ્યો.
શું જગત બહુ જોયું ?
ભલે, ત્હમને, ગમ્યું તે અમને ગમશે જ.

x x x
શતશિખ અગ્નિદેવની પાંખ્ય હિપર
વિહરે અનન્તતાની ટુંબેમાં.

x x x
વર્ણિરાજ વાહનમાં ભલૂકે છે,
ભલૂકે અજીવિહારી ત્હમે પણ
વાદળ ફોટી પિલુ વિરાટપદમાં.

x x x
સૂર્યરાજ આંખડીમાં આવી ઉભો છે;
વીરરાજ ! અમારાં અથ્રુ એ મુકવશે
દેવનાં હુંદુભી ગાજે છે—

ત્હમે પાછું વાળી મા જોશો—
અમારો સંસાર અને ત્હનાં સુખદુઃખ,
ત્હનાં વિદાસ અને ત્હનાં વિવાપો,
ત્હવે ત્હમને બાધા કરતાં નથી :
અમારે મારતે જ તે રહેવા ઘો.

x x x
એજ મંગળકારી માર્ગ, ભાઈ !
ધરે ભડકાનો ભેખ,
અને લઈ લ્યો અલ્પદીક્ષા, બન્ધુ !

જંગલ ઉતારી દીધ કર દેવને રે
સાચવળે એ પ્રાણુ વિરામળે !
ભીંજે દાન સમય અમ આંખડી રે,
નથી અપશુકન, ઘડી અભિરામ ને
લ્યો, ને કરળે જતન અધિકકુંડે.

x x x
એક પાંખે લખ્યાં ઉચાં ઉચાં રે,
એક પાંખે લીધ ધર્મનો હાર ને!
એક કરમાં ધર્યો અમૃત દીવડો રે,
મુદ્રા મંહી જગઉદ્ધાર ને!
અહ્મુત દર્શનથી દરી આંખડી રે.

x x x
ખાંધી-ખાંધી દિશાઓ સરી જતી રે
પન્થ અજવાળે સશિયર ભાણુ ને!
ઢાળે તેજની અંબલિઓ તારલા રે,
ત્યાં થઇ કરળે મધુર પ્રયાણુ ને

મીઠડા પન્થ પ્રભુ દરબારના રે
એક દિન પ્રભુશ આણું વાળશે રે,
છારો અમ પર પુણ્યની છાંય ને!
વીર હો! ત્યારે મળવા આવશું રે,
પ્રેમળ દેવોમાં પ્રભુરાય ને!
સંચરશું ત્યારે સંગાયમાં રે.

x x x
મૃત્યુને આટલા આદરપૂર્વક જાડી દૃષ્ટિવાળા શિશુક અને ભક્તકવિ સિવાય કેણુ
સત્કાર કરી શકે?

આ ઉપરાંત આપણા સાહિત્યમાં સદાને માટે અમર રહેશે એવા તેમના રાસ અને
ખીજન કેટલાંક કાવ્યોનું અવલોકન તો ખાકી જ રહે છે; પણ આ નિબંધના વિષય માટે
ઉપરની વસ્તુઓ પૂરતી છે. ભક્તિ, વીર, કરુણ, એ સર્વ પ્રસંગોને અનુકૂળી એમણે સુન્દર
કાવ્યો લખ્યાં છે, અને તે બધામાં સારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. આજે એ બધા ઉપરથી
તેમનું આપણાં અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં સ્થાન નક્કી કરવા માટે એક રીતે જોતાં પૂરતી
સામગ્રી છે એમ લેખી શકાય, પણ એવો પ્રયત્ન આજે કરવા બેસવું એ વખતે એક દૃષ્ટિથી
અતિ સાદસ ગણાય. ઇતિહાસ દૃષ્ટિથી અવલોકવા જેટલી તટસ્થતા વખતે આપણામાં ન
રહી શકે, પણ એક વસ્તુ તો સર્વને સ્વીકારવી પડશે કે શ્રી ન્હાનાલાલે ગૂજરાતનો આત્મા
સારી રીતે ઓળખ્યો છે. અને તેથી એમનાં કાવ્યો ગૂજરાત અને ગૂજરાતીઓના હૃદયમાં
રમી રહ્યાં છે. શબ્દમાધુર્ય, ભાવોની વિમુખ્તતા, વિચારોનું પ્રવાહીપણું, રમતીઆળ કામના
મર્મોદ્દશીલ મીઠા ટુંગાર, મનોરમ વ્યંગ્ય અને સાથે અર્થની ગંભીરતા એમને જેટલાં સફળ
છે તેટલાં અર્વાચીન કવિઓમાં ખીજ થોડાને તથા અને એ સર્વ કાવ્યશુભોને માટે આપણા
સાહિત્યમાં તેમનું નામ ગિરજપ રહેશે.

અભિજિત

વૈશાખની વાદળી

૪૩૯

વૈશાખની હું વાદળી, વરસાદ ના વરસાવતી,
ના ભૂમિએ જળ સીંચતી, પણ આલમાં ઉંચે જતી.

વૈશાખની હું વાદળી: ક્યાં ચે જરા ના ઉલતી,
ના છાંય કેને આપતી પણ આલમાં ઉંચે જતી.

વૈશાખની હું વાદળી, સંધ્યા કેદી ના ઝીલતી,
ના સિંતિજને દીપાવતી, પણ આલમાં ઉંચે જતી.

વૈશાખની હું વાદળી, ના ઠામ કેને આપતી,
એજે છવન વીતાડતી, પણ આલમાં ઉંચે જતી.

વૈશાખની હું વાદળી, જે આલમાં જન્મી હતી,
તે આલમાં લય પામતી, આવી હતી તેવી જતી.

નવો જન્મ

આખા ગામમાં સર્વત્ર હાહાકાર થઈ ગયો હતો. ગામની વસ્તી માત્ર એ જ જગાએ હતી. પુરુષો સર્વ સ્થાને ભેગા થયા હતા અને સ્ત્રીઓ સર્વ ઝમકુકાડીને આંગણે ફટતી હતી. ગામમાંથી રૂપચંદની લાસ કાઢી લાંચે ખરે બેપોરે પણ ગામમાં પુરુષોની પોકનો પડ્યો પડ્યો હતો. દરેક મહોલે છોકરાં લઈ અને કુતુહલથી ચક્રિત નયને આ દ્રશ્ય જોઈ રહ્યાં હતાં. મહોલાનાં કૃતરાં આ લયંકર અમંગળ અવાજમાં પોતાનો અવાજ પૂરતાં હતાં. સ્થાનમાં બીજા કોઈ મરણમાં તો માણસો ગામની વાતો કરે, કે મરણોની નિંદા કરે, કે ભૂત ભવિષ્ય ઉખાળાને બેસે, સ્થાન એ નાતનું કે ગામનું એક સ્વાભાવિક સભાસ્થાન છે—પણ આજે તો વૃદ્ધો ચિતા સામું જોઈ અવાક બેઠાં હતા, અને કેટલાક યુવાનો સુરદું બાળવાના કામમાં અત્યંત વ્યાપૃત હતા તે સિવાય બીજાઓ માત્ર ઝમકુકાડીની, રૂપચંદની અને તેમના ઘરની જ વાતો કરતા હતા. ઝમકુકાડીના પતિ મૂળચંદ શેઠની જાહેરાતો, તેની ઘરાબા, તેની ઉંદારતા, કંઈક વાણીઆઓને બીડના વખતમાં તેણે બચાવી લીધેલા, કંઈક બ્રાહ્મણોની દીકરીઓ પરણાવી આપેલી, અભ્યાગત તો તેમને ઘેરથી કદી પાછો ફરે જ નહિ; ઘેર ત્રણ દીકરા મોટા લયંચંદ્ર સંસારવાળા, એ તો ઘોડીઓ, અને મોસમમાં ઘોડેથી, છન કદી ઉતરે નહિ; ફરતાં ચાળીસ ગામનો વહીવટ મૂળચંદ શેઠને ઘેર. મૂળચંદ શેઠ લાલ કરે તે થાય, અને પંચમાં પૂજાય. પછી દહાડો ફર્યો. મૂળચંદ શેઠ ઉમર થયે ગૂંજરી ગયા. છોકરાઓએ રૂઢી ચોકડી કરી ફરતાં ગામ જમાડ્યાં. એનો સામાન લાવતાં વચેટ કસળચંદ ઘોડીઓથી પડ્યો, તે ફરી બોલો થયો નહિ. મહિનાનો ખાટલો ભોગવી આપની પાછળ ગયો.

આજુ કુટુંબ એક હોય ત્યારે રૂંડુ ગોકળિયું લાગે. છોકરાનાં છોકરાં રમતાં હોય અને ઝમકુકાડી રેશમી મગિયું પહેરી વહુવરને કામ ચીંધતાં હોય. પણ કુટુંબ દાંતના માળખા જેવું છે. બત્રીસીમાંથી એક પડતાં આસપાસના બધા હલવા લાગે અને એક પછી એક પડી જાય તેમ કુટુંબમાંથી એક જતાં બધાં ખસવા લાગે છે. પહેલો પ્લેગ થયો તેમાં મોટા દીકરા અને નાનો તથા નાનાની વહુ મરી ગયાં. પછી જન્મ્યા ગયાં ત્યાં રાત્રે એક ઘરમાં ઉતારો કર્યો હતો તે ઘર પડ્યું અને મોટાની વિધવા તેની એકની એક દીકરી અને નાનાનાં બે છોકરાં દટાઈ મૂક્યાં. છેવટ વચેટની વહુ પણ નાના રૂપચંદને મૂકી મરી ગઈ. વરસ એક બીજાને ખાતાં આવે તેમાં ઘણી આસામીઓ તૂટી, છોકરાંની નાનમ પડી, ઘરમાં કોઈ કરનાર નહિ, અને ઝમકુકાડી ઘરની રહી સહી સમૃદ્ધિ સાચવી, માત્ર આ એક કુળદીવા ઉપર નજર રાખી હવનની એધારી રાત કાઢતી હતી.

કુખમાં પણ ઝમકુકાડીએ ધીરજ ઘણી રાખી. ઘરનું કોઈ દિવસ તેણે ખોડું દેખાવા દીધું નથી. કમાનાર નહિ, અને વેપાર બંધ થયો એટલે પહેલાં જેટલા મહેમાન તો હશે. શેના આવે પણ ઘરની પ્રતિષ્ઠા તેણે સાચવી રાખી. મહેમાનગતિ તેની તેવી ને તેવી જ હતી; ઘરમાં ક્યાંથી આવે છે તે ગામના કોઈ માણસને તેણે કદી જણાવ્યા દીધું ન હોતું.

ધરની પ્રતિષ્ઠા અને ડોશીની સાલસાઈથી રૂપચંદની સગાઈ પણ પંદર વરસે થઈ. રૂપચંદ જૂના ચોપડા બેતો થયો હતો, નજર પ્રમાણે વેપાર કરતો હતો, ધીમે ધીમે તેના ધરની અસહ જગા બહાર લેતો હતો. માત્ર ૧૬ મે વરસે 'પાલીતાણુની' યાત્રાને નિમિત્તે જ તેના વિવાહ બાકી રહેલો; ૧૬ વરસ પૂરો થયો, યાત્રા કરીને ડોશીને દીકરો પાછો આવ્યો, અને લગન લેવાની વાતો થાય છે, ત્યાં રૂપચંદને તાવ આવ્યો; પડખામાં, સૂળ ચાડ્યું, અને વૈદ્યો સંનિપાત ફેલો. ૨૧ દિવસની લાંબણે તેને મળતું પાણી પાંચું ફરીથી અમકુકાકીનું મોં બિજળું થયું. પણ રૂપચંદનું શરીર વળ્યું નહિ, ઝીણો તાવ લાગ્યો પડ્યો, અને તેમાંથી ક્ષય રોગ થયો. લોકોએ ધરનું નામ રાખવા દીકરાને પરણાવી નાંખવા સલાહ આપી પણ અમકુકાકીએ કંઈું કે મારો દીકરો સાંજે થશે ત્યારે જ પરણાવીશ. ધણીએ માનતાઓ કરી, દવાઓ કરી, બકરીના દૂધ ઉપર રાખ્યો, ખાટલા આસપાસ બકરાં બાંધ્યાં, પણ શરીર ધસાતું જ ગયું અને છેવટે અમકુકાકીની અનેક આશાઓનો એ એક તંતુ પણ તૂટી ગયો.

સાંજે સ્મરણનેથી પાછા ફર્યા. રસ્તામાં સ્ત્રીઓ ફટતી હતી તે જોવા હું અવશ થઈ બોમો રહ્યો. એ ભય, નિરાશા, કલપનાત, મૃત્યુ, અમંગળતાની એવી જાડી વિકરાલ છાપ મારા મનમાં પડી કે તે હજી ગઈ નથી.

ગામમાં અમકુકાકીના ઘરથી બીજે નંબરે અમારું ઘર-ગામની રીત મુજબ અમકુકાકીને અમે અમારે ઘેર ભડકું ખાવા લઈ આવ્યા. સાંજે તો તેમણે તો થું પણ અમે પણ કોઈએ ખાધું નહિ. બચ્ચાંઓ પણ આ બનાવથી ચૂપ થઈ આખા દિવસના થાકથી ખાવાનું માગ્યા વિના બેઠી ગયાં. ચોક્કસ પાંચરી અમે સર્વ રાત ગળવા સૂતા, બેઠ્યા પણ એ બેઠ નહોતી મૃત્યુની પાંખ જાણે હતી. બેઠમાં પણ એક ચીત્કાર જાણે સતત લાગતો. હોય એમ લાગતું હતું. પડખેના ઓરડામાંથી અમકુકાકીના લાંબા નીસાસા અને વચમાં નામરમરણો, વળી રૂપચંદને આશ્વાસનનાં વચનો, તેને પરણાવવાના કોડો, એવું અસંખ્ય આવ્યા કરતું હતું. બેઠમાં ત્રણવાર તેમણે રડવાનું ફસકું મૂક્યું, એટલું લાંબું કે અમને ભય થયો કે ડોશીનો શ્વાસ વળશે નહિ અને ફસકામાં જ ક્યાંક મરી જશે. પણ પહેલાનું શરીર, ખાટલા હુમ્મ સામે પણ, અનિચ્છાએ પણ, વૈરીની ગરજ સારતું, ટકી રહ્યું હતું.

બીજે દિવસે ભડકું કપું. ડોશીને ખાવાનો આગ્રહ કર્યો. આપણું જીવન ભલે રૂઢિ-ગ્રંથ હોય પણ કેટલીક રૂઢિઓમાં રહસ્ય છે, અર્થ છે. અમકુકાકીને અમે જમાડવા લઈ ન ગયા હોત તો પોતાને ઘેર પોતાની મેળે તે કાણ જાણે ક્યારે ખાત. મારાં માં અને પત્નીનાં આગ્રહથી અને ખાસ કરીને તો ધાવણા બચ્ચાંને ધાવણ નહિ આવે એ લાગણીથી ભડકું ખાવાં બેઠાં પણ જીવ જાણે ખાવાની સામે એક અડગ વિરોધ કરતો હતો. તેમણે ખરાં થઈ કોળિયો મોંમાં તો મૂક્યો, પણ તે ગળે ન ઉતર્યો, મોંમાંથી થૂંક જ નીકળ્યું; અને કોળિયો ગળામાં બાઝી રહ્યો, ડોશીનો શ્વાસ અટક્યો, ડોશી ખેંચાવા લાગ્યાં. મારી બાએ મને બોલાવ્યો, ડોશીનું મોં નીચું કરી ઉપરથી ભાર દઈ મેં કોળિયો કાઢી નંખાવ્યો, ત્યારે ડોશીએ શ્વાસ લીધો. ખાવાનું પડ્યું મૂક્યું. મેં વેદા પીવાની સૂચના કરી પણ મારી બાએ મને સમજાવ્યો કે તેમાં ખાંડ આવે માટે તે ન લેવાય. એ દિવસ આખો ડોશીએ ખાધા વિના કાઢ્યો. માત્ર બહારથી માણસો આવે તેની સાથે ફરે તે સિવાય ડોશીમાં જીવનની કશી નિશાની રહી નહોતી.

ડોશીને ઉપવાસનો ત્રીજો દિવસ થયો. જૂખ્યાં પેટમાં વાધુ થયો, ઓડકાર આવવા લાગ્યા, અને ગોળો ચઢવા જેવું થઈ ડોશી પડી ગયાં. અમે બધાં ચિન્તામાં પડ્યાં. મારી પત્નીને માટે ઘેર સોડા બનાવવાની ટીકડીઓ હું લાવેલો હતો. તેમાં થોડું જીર નાંખી મેં ડોશીને પાચું. ડોશીને શાંતિ વળી. હાથ કરીને બેઠાં થયાં. તે દિવસે તેમણે થોડું ખાધું.

ચોથે દિવસે ડોશીએ ઘેર જવા ઇચ્છા બતાવી. હું કુંચીઓ લઈ આગળ થયો, ધીમે રહી તાળું ઉઘાડ્યું, મોટાં ભારે વેણીબંધ કમાડ ધીમે પણ ગંભીરતાથી અવાજ કરતાં ઉઘડ્યાં. તેથી જાણે મૃત્યુની નીરવતા ભગૃત થઈ. રૂપચંદનો ખાટલો અને ઘરની એકેએક ચીજ મૃત્યુને જ તાળું કરી આપતી હતી. હું જાણે મૃત્યુની જ સમક્ષ આભો. થઈ બિભો રહ્યો. ડોશી તો ત્યાં આવતાં જ બારણા આગળ ઢગલો થઈ પડ્યાં. ઘરમાંથી એમેનિયમ મગાવી મેં સંધ્યાડયું અને ઘેરથી ગરમ મસાલાનો ચ્હા કરી પાચે. રાત્રે ડોશીએ, ખીચડી કરી. પણ એકલા ઘરમાં ભાવી નહિ, ફતરોને નીરી દીધી.

બીજો દિવસે સવારે હું જ ઘરથી ચ્હા લઈ ગયો. ડોશીએ પીધી અને બંપોરે પાછો ખીચડી લઈ ગયો. ખીચડીમાં ઘેરથી ઘી નાંખીને લઈ ગયો હતો. આજ પાંચમે દિવસે ડોશીએ ‘આંધળાં આંતર’ લખ્યા. જમી રહ્યા પછી ડોશીએ કહ્યું કે પેટમાં ભાર બહુ થઈ ગયો છે, મને લાગ્યું કે આજે દિવસે પેટ ભરીને જમ્યાં છે તે ક્યાંક પચશે નહિ. મેં કરી જીર પાચું અને માંજે ગરમ ચ્હા પાષ.

હમેશાં સવારે અમે ચ્હા મોકલવા માંડી. ડોશી હમેશ બંપોરે આવી અમારા ઘેર બેસે ત્યારે તેને કંઈક સાંત્વન વળે, ઘેર ડોશીને ભાવે જ નહિ. અમે છાની રીતે તેમને જમાડવા લાગ્યાં. દિવસો વીતવા લાગ્યા દુઃખ કંઈક વીસારે પડવા લાગ્યું.

એક દિવસ ડોશીએ સોડા બનાવવાની ટીકડીઓ શેતી બને છે એ પૂછ્યું. મારી બાએ તે બનાવી આપવા કહ્યું પણ ડોશીના મ્હેંમાંથી સ્વાભાવિક રીતે ના જ નીકળી પડી. અમે પણ તેમને ખરાબ લાગે ધારી વધારે આગ્રહ કર્યો નહિ પણ કલાક પછી ડોશીને ગોળો ચડવા જેવું થયું અને તેમને જીર પાવું પડ્યું, પીવું પડ્યું.

મને લાગ્યું કે ડોશીને આટલે વરસે ચ્હાની અને જીરની ટેવ પડશે, પણ જે ડોશીના હાથથી નાનપણમાં મેં મીઠાઈ ખાધેલી, જેણે મને વારંવાર અનેકવાર લાગ આપેલો, ઘણા જ વ્હાલથી મને ઘેર બેસાવી અનેક પ્રસંગે જમાડેલો, તેમને વિશે આવી કષ્ટના કરવી એ એક તરફથી અન્યાય અને બીજી તરફથી મારા માટે બહુ હીન લાગ્યું.

દોઢ બે માસ નીકળ્યા ગયા. ડોશીનો જીવનતંતુ એ દુઃખમાં પણ આગળ ચાલવા લાગ્યો. મારે મુંબઈની પેટીએ જવાનો સમય થયો. હું માઆપને પગે લાગી ચાલી નીકળ્યો.

વરસ થયે હું પાછો આવ્યો. અમારા ઘરનો નિયમ એવો હતો કે વારાફરતી ભાઈ-બાઈએ પિતાજીએ મુંબઈની પેટીમાં રહેલું, બધાં બેરોને દેશમાં જ રાખવાં. છોકરાંને ખારેક વરસ સુધી ગામડામાં જ કેળવવાં. છોકરાંના આંક અને શરીર ગામડામાં સારાં થાય એમ પિતા કહેતા અને મુસલમાનો રંચનમાં કમાય છે અને વરસ બે વરસે અહીં માસ બે

માસ ગાળાં જાય છે તેને! દાખલો દેતા. છતાં કહેતા 'કે આ નિયમ મારો સવાઈસાઈ અંગ્રેજી ભણે છે તે નહિ માને'. મેં કહેલું કે 'ત્યારે ભણાવો છો શા માટે?' ત્યારે કહે: 'દેશ-કાળ પ્રમાણે ભણાવવા તો પડે' અને એ નિયમ મેં તોડ્યો પણ ખરો. બી. એ. થઈ ગયા પછી હું અધીરો થઈ ગયો. પત્નીની સાથે મુંગઈમાં ફરવાનો, તેને નવીં દુનિયાં દેખાડવાનો, સંસ્થાઓમાં બીજી સ્ત્રીઓ સાથે હજીતી મળતી ફરવાનો મને શોખ હતો. તેથી મારી પત્નીને લઈ ગયો હતો, પણ સીમન્ત આવતાં તેને પિતાજીના વચનને માન આપી દેશમાં મોકલેલી. અત્યારે ત્રણ વરસે પત્ની અને પુત્રને સાથે લઈ મુંગઈ તેડી જવાના ઇરાદાથી હું આવ્યો હતો.

સાંજે ગામ પહોંચ્યો. રાત્રે લઈ જવા સંબંધી સૌ. કમલાને વાત કરી. તેણે કહ્યું અમકુકાકીને સાથે લઈ જવાં એ ફીક છે. અનુભવી માણસ માંડે સાંજે કામ આવે, અને છોકરાંની દોરી ખેંચે. તેઓ સાથે આવશે કે કેમ તે સંબંધી મેં શ્રદ્ધા ખતાવી પણ કમલાએ કહ્યું કે હું પૂંછીશ તો આવવા હા પાડશે.

સવારે ચ્હા પી કરીને જમવા વખતને થોડીવાર હતી ત્યારે ન્હાવા બેઠો. અમકુકાકી આવેલાં, ઘરમાં ફરતાં હતાં પણ માંડે ધ્યાન નહિ. મેં માથે લગાડવાને છાશ માગી. અમારા ગામના પાણીમાં સાચુથી વાળ ચીકણા થઈ જાય છે. અમકુકાકીએ 'લાવું' કરી પેટી ઉઘારી, હું જોતો હતો. મને લાગ્યું કે કાકીને કંઈ વાર વધારે થઈ, તેઓ છાશ લઈને આવ્યાં. હું તેમના મ્હોં સામું જ જોઈ રહ્યો. જાણે એ અમકુકાકી જ નહિ. તેમના સામું જોતાં મને વહેમ પડ્યો કે પેટીમાં મ્હોં નીચું ધાલીને છાશ કાઢતાં તેમણે માંખણ ખાધું હશે. અમારા ઘરમાં તાજું માખણ છાશમાં સાચવી રાખવાનો રિવાજ છે. મેં જઈને જોયું તો કોઈએ આંગળાથી લીધેલું લાગ્યું. મેં તપાસ કરવા તરત 'બા' કહી બસ મારી, પણ મારી બા આવે તે પહેલાં કમલા આવી. માત્ર તેની મોટી અર્થવાદક આંખોથી કંઈ ન કરવા તેણે મને ક્યૂંક્યું, મને હુકમ કર્યો. અને એ આંખોનો હુકમ હું કદી તોડી શક્યો નથી. થોડીવારે મારી બા આવી. તેણે પુછ્યું કેમ શું છે? મેં કહ્યું: "બા, બા માખણ સરસ છે જરા ચાખું?" "હાં, બાપુ! તું અને તારા પિન્દુ સાથે જ છે. ગમે તેટલું ખાને. ઘણું જ છે." હું જૂઠું બોલ્યો. પણ એ આંખોની ખાતર જે મેં કર્યું છે તેને માટે મને કદી પરતાવો થયો નથી.

અમકુકાકીને જેમ જેમ જોતો ગયો તેમ તેમ મને ઘણો જ વિચાર થવા માંડ્યો. અમકુકાકી બદલાયાં કેમ લાગતાં હતાં તે મને સમજાયું. તેમના મુખ પર સખત કંદોર, લયંકર, અમંગલ રેખાઓ થઈ હતી. અસહની ઉદારતા, મૃદુતા, સૌજન્ય, સમભાવને બદલે ખાઉધરપણું અને આપણને સોંસરા શારી નાંખે એવી નજર થઈ હતી. માણસનો સ્વભાવ બદલાય તે સાથે તેના ચહેરાની આકૃતિ પણ બદલાય છે એ હું સ્પષ્ટ સમજી શક્યો. દંત-કથાઓની ડાકણ જેવું બ્હીઆમણું તેમનું મ્હોં થઈ ગયું હતું. એક દીકરાને સંભારતાં તે સિવાય તેમનામાં મેં માનવભાવ જોયો નથી. મૃત્યુ જ જાણે માનવ જીવન અને તેમની વચ્ચેની એક કડી હતી.

મેં કમલાને કહ્યું: "તે મને ના પાડી પણ ડોશીએ માખણ ચોરીને ખાધું હતું."

"હું જાણતી હતી. તેમણે ખાધું અને તમે એ જોઈ ગયા તે પણ મેં જોયું."

“તે કેમ જાણ્યું કે હું એટલા સાફ જ આને જોવાનું હું ?”

“તમે કેમ જાણ્યું કે હું તમને જોવાવવાની ના પાડું છું ?”

મેં કહ્યું: “હીક લે, પણ આવી ખાઉંધર ડોશીને તું લપ્ત જલને સું કરીશ ?”

“તમને એની દયા એ નથી આવતી ?”

મેં કહ્યું: “દયા તો આવે. પણ આનું ખાઉંધરપાનું શાથી થવું હશે ?”

“ચમળામાં કોઈ કોઈને થાય” કમલાને આમાં કશી નવાહ સાગતી જ નહોતી.

“પણ આટલું ?”

“લુઓ. નમે ભાવડા કેટલીક વાત સમજે નહિ. સૌને ખાવાનું મન થાય. તમને અને મને મળી રહે. આપનાર પીરસનાર હોય એટલે દેખાય નહિ. અને જેને ન મળે તેનું દેખાઈ આવે. તમે મહિનામાં કેટલીવાર વારપરળ, મહેમાન એમાન કે કોઈને કોઈ અદાનાથી ખાઓ છો તેનો દિસાય કર્યો છે ?”

હું વિચારમાં પડી ગયો. કદાચ એ સાચું હશે. તે દિવસ તો એ વાત એટલેથી રહી.

દિવસો જતા ગયા પણ મારા મનની ગૂંચ ઉઠતી નહિ. છેવટે પિતાજી સાથે વાન કરવાનો દિવસ પાસે આવ્યો. એકવાર કમળા સાથે એ વાન કરી નાંખવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. રાત્રે મેં કહ્યું.

“કમલા ! તું ડોશીમામાં આ ફેરફાર શાથી થયો તે જાણતી નથી. જ્યાં સુધી કુટુંબમાં કોઈ પણ હતું ત્યાં સુધી તેને છવનથી પર, છવનનું એક ધ્યેય હતું. કુટુંબ નાશ પામનાં, તેનામાંથી ધ્યેય ને આદર્શ અને ઉડી ગયા. હવે તે કેવલ પશુ થતી જાય છે. આટલી ઉંમરે બીજે કોઈ આદર્શ તેનામાં આવી શકે નહિ. અને પશુતાની કાંઈ સીમા નથી. એ આપણી સાથે ખોસાય જ નહિ. તેનાથી આપણું સુખ પણ નહિ ખમાય.”

કમલાએ વણાં જ ગંબીર થઈ જવાય આખો: “લુઓ હું સીમન્ત ઉપર અહીં આવી. ખાએ તો કશો કમીનો રાખ્યો નહોતો. પણ મને ભાવ-અભાવ થાય તે હું તેમની પાસે કદી શકતી નહિ. એક દિવસ મને પડા ખાવાનું મન થયું. ઝમકુદાજીનો રૂપચંદ એ વખતે મોઢો હતો. ઝમકુદાજીએ પૂછ કર્યો. તમે જાણો છો કે ગામમાં એમના જેવી રસોઈ કોઈ કરી શકતું નથી. મને કાદ મિઠે ઘરમાં જોવાતી. ઘીથી ટપકના પૂડા મને ખવરાવ્યા અને એક અટકું પણ ડોશીએ મોંમાં મૂક્યું નથી. વધું એટલું છોકરાંને જોવાતી ખવડાવી દીધું. એ ગુણુ મારાથી ન જુસાય. અને લુઓ ડોશીને મોગ મૂકવા જવાનું દેકાણું પણ નથી. બે દિવસ ક્યાંક જમ આવે તો પણ તેના છવને શાંતિ વળે. મુંઝવણ લપ્ત થાય. હામપાટલાથી ડોશી આરાં થઈ જશે. અને નાનું છોકરું હોય ત્યારે ઘરમાં ડોશી હોય તો સાફ.” તેના શબ્દ શબ્દે દયા ઝરતી હતી, મારાથી ના પડાઈ નહિ. હું વિચારમાં પડી ગયો, મને વિશેષ કુતૂહલ થયું. મેં પૂછ્યું: પણ તે ઝમકુદાજીને શી રીતે કહ્યું ? “એ તો એમ થયું કે અમે બપોરે બધાં એમાં હતાં. ખાએ કહ્યું કે વડુએ બહુ જ સરસ પૂડા કર્યા હતા પણ બિચારીથી જરૂરે ખવાયું નહિ. મેં તો ફક્ત ખાપુછ જોટલા જ કર્યા હતા. એમણે બહુ જ વખાણીને ખાધા હતા. મારાથી જોવાઈ જવાયું. મેં કહ્યું. ના બા, એ તો તમે અમથાં વખાણો છો. ઝમકુદાજીના જેવા કોઈથી ન થાય. તે દિવસ ખાધા હતા તે મોંમાં સ્વાદ રહી ગયો છે. એ ઝાકુદાજી સમજી ગયાં.”

મને થયું કે સ્ત્રીઓને જે કેટલાક ગદન અનુભવો થાય છે તેના ખ્યાલ પણ પુરુષને થવો અસંભવ છે.

૩

ગિન્દુને ઓકેન્ડુમોનિયાનો આક્રમો દિવસ હતો. ત્રણ દિવસથી મેં પેટીએ જલું બંધ કર્યું હતું. તાવને લીધે છોકરો તડકડો હતો. હું જોઈ શકતો હતો કે એટલું નાનું શરીર પણ મરતુ સામે મહાભારત યુદ્ધ મચાવતું હતું. બેભાનમાં પણ એ માફ કર્યું કરતો એટલો મુંઝવેમાં ગિન્દુ મને લગી ગયો હતો. ગિન્દુ ક્વા પીવા કે દૂધ લેવા ના પાડે અથવા તેનું ટ્રેપરેચર વધ્યું હોય ત્યારે કમલા અને પથારી પાસે બોલાવી જતી, તે સિવાય અધી સેવા કમલા અને ડોશી જ કરતાં. ડોશી ગૂતા જમાનાનાં, પણ ડોક્ટરે કહ્યા પ્રમાણે બરાબર માવજત કરતાં હતાં. ફરીવાર બાળે પોતાના દીકરાની માવજત કરવા માંડ્યાં હોય તેમ પોતાનું ખાવા પીવાનું પણ વીસારે નાંખી પથારી પાસે બેસી રહેતાં અને ઘરનું કામકાજ કરવાને અને કાષવાને કમલાને વખત આપતાં. ડોશીમાં આટલો બધો ગાલકપ્રેમ ક્યાંથી આવ્યોતો આવ્યો તેનો હું વિચાર કરતો હતો એટલામાં કમલા આવી. મને ભય લાગ્યો કે કદાચ ગિન્દુને વધારે દર્શો. પણ કમલા કંઈક કહેવા આવી હતી તે હું જોઈ શક્યો. કમલા મારી છેક નજીકે આવી ને ધીમે સાદે બોલી: “ તમે જરા ડોશી પાસે જાઓ. અત્યારે ડોશી મારી પાસે ઘૂંકે ને ઘૂંકે રાયાં. એમને એમ થાય છે કે એમના હાથ જ અપશુકનીયા છે, એમને લીધે છોકરો મારો પડ્યો. દેશમાં આવાં જવાની વાત કરે છે. તમે એમને સમજાવો. ” હું તરત બેઠો થયો. ડોશી એવાર આંસુએ રડતાં હતાં. મેં મારા હાથે તેમનાં આંસુ લૂછ્યાં. તેમને સ્પર્શ કરતાં, મને ખરરાવતાં રમાડતાં તે ઝમકાટી પાછાં યાદ આવ્યાં. મેં કહ્યું: “ કાઠી તમે અમમાં વહેમાઓ છો. ડોક્ટરે કહ્યું છે કે તેને આ બે દિવસો ભારે છે. શહેરમાં બધે આ રોગના વાપરા છે. ગિન્દુને જરા વધારે સખત નાવ છે. ડોક્ટરે તો કહે છે કે સારી માવજત છે માટે જ છોકરો છવે છે, નહિ તો અત્યાર મુઠા જન્મે નહિ. હવે એકાદ બે દિવસમાં એને વળતાં પાણી થશે. અને તમારે હાથ જ જરા છે. એમાં ગભરાઓ છો શું. તમારે તો ઉઠતાં અમે ગભરાતાં હોયએ તો અમને પણ ધીરજ આપવી જોઈએ. ” મેં પાણી પાડ્યું. એક ગાળકની પેઠે મારી વાત માની, પાણી પી. ડોશી પાછાં પથારી પાસે ગયાં. કમલાને સ્કા કરવા ઉઠાડી. તે દિવસે અમે બધાંએ પથારી પાસે એક જ કુટુંબનાં માણસા તરીકે એટલી ચિન્તામાં પણ નવા જ સાન્નિધ્ય સ્કા પાળી. એક બે દિવસમાં ગિન્દુને તાવ ઉતર્યો. ઘોડા જ દિવસમાં ગિન્દુની માવજત કરવા પણ તેને જાતે સાચવવાનું કામ વધારે આડું થઈ પડ્યું.

ગિન્દુ મારો હતો એટલા દિવસ કમલા સેવિકાનંડળમાં જઈ શકતી નહોતી. ગિન્દુ તદ્દન સાબ્જે થયો. અન્નવાળાંદ યાત્રતું હતું એ યોગ જોઈ કમલાએ- માંદનીમાં બેગાં થવા મંડળનાં બધાં સભ્યોને આમન્ત્રણ આપ્યું. સાંજ પડી ત્યારથી અમારા બંગલામાં મુંબઈનો અધ્યક્ષે સ્ત્રીસમાજ ઉભરાવા લાગ્યો. જાત જાતનાં વસ્ત્રો, જાત જાતનાં રંગો, જાતજાતની રીતમાલો અને વાદ્યજાતી અમારો ચોક્કસ તરવરવા લાગ્યો. અર્ધ દેશી, અર્ધ અંગ્રેજી, અર્ધ સ્વાભાવિક, અર્ધ કૃત્રિમ રીતે સ્ત્રીઓએ કમલાને અને ગિન્દુને યથાયોગ્ય અભિનંદન આપ્યાં,

રમાડ્યાં, મુખ મનવો કર્યો... એક પારસણ આઈએ જિન્દુના હાથમાં બે રૂપીઆ મૂક્યા. કમલાએ આ વખતે જિન્દુ બચ્ચાનો જશ ડોશીનો છે એમ કહી માનપુરસર ડોશીની ઓળખાણ કરાવી. થોડી વારે ચાંદની નીકળી એટલે સ્ત્રીઓએ રાસ લેવા શરૂ કર્યો. ડોશી દૂર હતાં તેમને કમલા અને બીજી સ્ત્રીઓ આગ્રહ કરીને કુંડાળાની વચમાં લઈ આવ્યાં. ત્યાં તે બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓની સાથે જિન્દુને લઈને બેઠાં. જિન્દુ સાંજે થયો ત્યારથી ડોશીને બહુ હળી ગયો હતો.

બધાંએ આગ્રહ કરીને કમલાને ગીત ઉપાડવાનું કહ્યું. કમલાએ ધીમેથી:—

હરિ વેણુ વાય છે રે હો વનમાં

ગીત ઉપાડ્યું. કમલા ગામડામાં ઉછરેલી છે એટલે તેના કંઠમાં શુદ્ધ લોકગીતની મીઠી હલક છે. સૌ સ્ત્રીઓથી તેની હલક જુદી પડતી હતી. ડોશી કુંડાળામાં જિન્દુને રમાડતાં રમાડતાં એ જ ગીત ગાતાં હતાં. પાસે વિજ્યા બેઠી હતી તે ધ્યાન દઈને સાંભળતી હતી. ગીત પૂરું થયું એટલે વિજ્યાએ સૌના સાંભળનાં કહ્યું: “કમલા જલેન, હું તો ધારતી હતી કે તમે જ સુંદર ગાઓ છો. પણ માછનો કંઠ તો તમારા કરતાંએ વધારે મીઠો છે.”

કમલાએ જવાબ આપ્યો: “હારતો. હું એ શીખેલી એમની પાસેથી તો!”

ડોશીએ કહ્યું: “ના બા, એવું જૂઠું ન બોલીશ. ગામડામાં તો સૌને આવડે. કાલુ કાની પાસે શીખે?”

કમલા: “માછ તમે ભૂલી જાઓ પણ હું કેમ ભૂલું. જગન્નાથજીનો ગરબો હું તમારી પાસે શીખી છું. હમણ તમારી પાસેથી વેણુ લઈ જતી સાંભરે છે?”

ડોશીએ જવાબ આપ્યો: “હા, હા. મને સાંભર્યું. તું અને હીરાવડુ સાથે જ શીખતાં ખરું?” ડોશીની સરસતાથી બધી સ્ત્રીઓ હસી પડી. અને બે ચારે ડોશી આગળ લાઃ કરતાં કહ્યું: “માછ એ ગરબો અમને ગવરાવો.”

ડોશીએ કહ્યું: “આપુ, એ ફરતાં ગવાય એવો નથી. એ તો ધંટીએ ગાવાનું ગીત છે.”

“ત્યારે બીજું કંઈ ગવરાવો” બે ચાર અવાજે આવ્યા. કમલાએ એક બાદ તરફ જોઈ જિન્દુ તરફ નિશાની કરી. તેણે જિન્દુને શીખવાડ્યું એટલે જિન્દુ ડોશી પાસે જઈને બોલ્યો. “માછ તમે ગાઓ.” બધાં ફરી હસી પડ્યાં. વિજ્યાએ કહ્યું: “માછ, જિન્દુને તમે સાંજે કર્યો. આજ તો જિન્દુનો મેળાવડો કહેવાય, તેમાં તમારે ગાવું જોઈએ.” માછ કહે: “હું ગાઇશ પણ તમારી સાથે ફરીશ નહિ. અને તમારા જેવું બીજું ગાતાં મને નહિ આવડે. મારા જેટલું ઉતાવળું ગાઓ તો ગવરાવું.” બધી સ્ત્રીઓએ હા કહી. તરત રાસ ભેગો થયો. ડોશી જિન્દુને તેડીને ઊભાં રહ્યાં અને ઉપાડ્યું.

સુંદર વેણુ વાગી, વેણુ વાગી,

હું તો મૂતી નીંદરમાંથી જાગી

રે સુંદર વેણુ વાગી વેણુ વાગી.

આટલાં ઘરડા થયા છે પણ ડોશીના અવાજ અને તેનું માધુર્ય એવું ને એવું જ છે. તે એકલાં જ ગવરાવનાં હતાં પણ બે સ્ત્રીઓ સાથે ગાતી હોય એવો એમનો સુવંદ અવાજ હતો. રાસ ખૂબ ચડ્યો. રાસ પુરો થઈ ફરીવાર સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ ત્યારે વિજ્યાએ કહ્યું: “માછ, બહુ સરસ ગાઓ છો, મેઘાણી ભાઈ કરતાં પણ સરસ ગાઓ છો. પણ તમારી સાથે ગાનાં તો યાદી જઈએ.”

ડોશીએ કહ્યું: “પણ મારાથી ધામું ગવાય નહિ તે કેમ કહું. અમારે આટલું ધામું ગવાતું હોય તો અમે યાકી જઈએ.”

પછી થોડી વાતચીત ચાલી. અને નવેક વાગે મોકે મોં કરીને સમાજ વિખરાવા લાગ્યો. જતી વખતે બધી સ્ત્રીઓએ માથાને મંડળમાં આવવાનો ખાસ આગ્રહ કર્યો.

૪

“આ ગીત ગાંદીજીને માટે જ ગનાવ્યું છે કે ?”

પહેરવેશમાં, વાળમાં, મૂઝમાં, ચરમામાં ક્યાંઈ પણ જરા પણ ખોડ ન ડાઢી સડો એવો ત્રીસ પોત્રીસેક વરસનો એક પારસી જંબીર થઇને મારી પાસે બેઠો હતો તેણે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

મેં કહ્યું: “ના”..

ગાંધીજી છૂટ્યા તે નિમિત્તે મંડળનો ઉત્સવ હતો અને તેમાં

આજની ઘડી તે રળીઆમણી.

જહોરા જહોરા આગ્યાની વધામણી હો છ રે.

વધામણી હો છ રે,

આજની ઘડી તે રળીઆમણી.

એ ગીત ગવાતું હતું.

ગીત ઝમકુટાકી બધાં સાથે ફરતા ફરતાં ગવરાવતા હતાં. સમાજ બંદુરગી હતો. અંદર કોઈ પારસી બાતુ અને કોઈ દક્ષિણી બાઈઆ પણ હતી. રાસડો બેનાં મને સમગ્રયું કે રાસમાં ગૂજરાતી સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ જેવો શોભતો હતા તેવો દક્ષિણીઓનો શોભતો ન હોતો. આપણા પહેરવેશો અને આપણા રીનરીવાજોને કેટલાં માર્મિક સંગ્રંથ છે !

આપણા કણુખીઓ વગેરે પહેલાં જે ફરતી ચાળવાળી ટુંકી આંગડી પહેરતા તે પણ નૃત્યને માટે જ. કાઠિયાવાડની રાસમંડળીમાં એ આંગડી ગોળ ફરતાં કેટલી અંદર દેખાય છે !

હું વિચાર કરતો હતો ત્યાં ફરી પ્રશ્ન આગ્યા.

“ત્યારે આ ગીત કોનું ગનાવેલું છે ?”

મેં જવાબ આપી દીધો: “લોકગીત છે.”

હું ફરી વિચારે ચડ્યો. ગૂજરાતનો રાસ આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રસારશે. દક્ષિણી સ્ત્રીઓ જે ગૂજરાતમાં આવે છે તે ગૂજરાતી રાસડા ગાય છે. પણ ઉત્તરહિંદ, બંગાળ, દક્ષિણ સર્વ તેના ઉપર. મુગ્ધ થઇ ગયા છે.

“ત્યારે કોને માટે ગનાવ્યું છે ?”

મને લાગ્યું કે કેટલાક માણસો જંબીર દેખાય છે તે વિચારને લીધે નહિ પણ વિચારશૂન્યતાને લીધે. મેં જવાબ આપ્યો: “કૃષ્ણને માટે.”

“તે એવન ક્યાંથી આવેલા હતા તેને માટે આ ગનાવેલું ?”

આ પ્રશ્નને ડાહ્યાં ગણો કે-ગાંડો ગણો, કે મને ડાહ્યાં ગણો કે ગાંડો ગણો, પણ જવાબ આપવો ઘણો જ અઘરો છે. કોઈ હિન્દુને આ પ્રશ્ન ઉડે જ નહિ. મેં જવાબ આપ્યો: “કોઈ ગોપીને ત્યાં કૃષ્ણ ગયેલા તે પ્રસંગનું છે.”

એ ગૃહસ્થ દરી વિચારમાં પડ્યા. મને લય લાગ્યો કે ગોપી કોણ, કૃષ્ણ એને શું થાય, કૃષ્ણ શા માટે ગયા કે એવા કોઇ પ્રશ્નો આવશે તો મારા શા હાલ થશે. એ ગૃહસ્થે દરી મારા સામું જોયું, પણ આ વખતે પ્રશ્ન નહોતો, સૂચના હતી.

“તે તમે લોકો ગાંધીજીને કહીને એક ગૂઢરાત્રી કલાસિકલ ટિકિનેરી કાંચ નહિ કરાવતા?”

ગાંધીજી જે કામો કરે છે તેમાંના એકને માટે પણ તેઓ લાયક નથી એવી જેમ એક ખાણુ માન્યતા છે; તેમ દુનિયાનાં જેટલાં કામો છે તે ગદ્યાં તેમણે જ કરવાં જોઈએ એવી એક બીજી તરફથી માન્યતા છે. મેં ધીરે રહી પતાવ્યું: “હા બનાવવી જોઈએ.” મેં ધાર્યું કે પ્રશ્નથી ઉત્તરે ૩૫ સૂચનાનું છે એટલે હવે કોઈ નવો વાર્તાલાપ નહિ થાય. ત્યાં તેમણે ઝમકુકાડી તરફ જોઈ દરી પૂછ્યું.

“તે પેલાં ગવરાવે છે તે ડોસી મેનેજર છે કે?” મેં કહ્યું: “એ આ મેંડળનાં અધ્યક્ષ છે. અને એમને સાફ ગવરાવતાં આવડે છે એટલે ગવરાવે છે.”

અને આજે ઝમકુકાડી અધ્યક્ષ તરીકે કેવાં શોભતાં હતાં ! હું નાનો હતો ત્યારે, નાત-જનના કોઈ મોટે અવસરે માણસોની વ્યવસ્થા કરતાં, કામ કરાવતાં, હુકમો આપતાં, બલકાબર કરતાં ને જેવાં દેખાતાં, તેવાં જ આજે પણ દેખાતાં હતાં. માત્ર ફેર એટલો કે ગામમાં મેં તેમને રેરામી ઝુગડાંમાં જોયેલાં અને અહીં સાદી સફેદ ખાદીમાં જોયાં. પણ એ ખાદીમાં પણ તેમનો પ્રભાવ અછતો રહેતો નહોતો. હું ઝમકુકાડીના જ વિચારે અલ્પો. પ્રથમ તો, બિન્દુ કમળા સાથે આશ્રમમાં જવા હડ કરે તે માટે તેઓ આશ્રમમાં જવા લાગ્યાં. ત્યાં તેમને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે ઓળખાણ થઈ-ખાસ કરીને તો તેમને સાફ ગવરાવતાં આવડે છે માટે. તેમાંથી તેમને આશ્રમના કામનો શોખ લાગ્યો. ખંચાંની માવજત તો એમના જેવી કોઈક જ કરી શકે. અને પંડોપંડ છડાં એટલે ખુશીથી બધે જઈ પહોંચી શકે.

અને થોડા સમયમાં બધી સ્ત્રીસંસ્થામાં તે કેવાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં ! તેમાં એક કારણ ગીતાનું, તેવું બીજું કાંતવાનું પણ ખરું. ગાંધીજી અસહકારની શરૂઆતમાં આવ્યા. તેમણે સ્ત્રીઓની ગંભીર સલામાં બધાંને કાંતવાનું કહ્યું. બધી સ્ત્રીઓએ તે વખતે તો આવેશમાં આવી કાંતવા ઇચ્છા જતાવી અને કાંતવાનું શીખવનાર કોઈ માણસ માગ્યો. મહાત્માજીએ કહ્યું કે મારી સાથે વીણા બંદેન છે. તેમણે જ મને પણ કાંતતાં શીખવ્યું છે. તમારામાંથી પાંચ જણને કાંતતાં શીખવે અને પછી તે પાંચ જણ જુદા જુદા સમાજમાં વહેંચાઈ બધાંને કાંતતાં શીખવે. પ્રથમ તો બધા સમાજોમાં કાંતવાની દરીદ્રાઈ ચાલી. તેમાં ઝમકુકાડીને લીધે સેવિકામંડળ સૌથી આગળ પડ્યું. પછી ઉત્સાહ મંદ થઈ ગયો પણ ઝમકુકાડીને માટે થયેલું માન પછીથી ઓટું થયું નહિ. આજે પણ દરેક જગ્યાએ મહાત્માજીની છબીને પહેરાવવાના હારનું સૂતર સેવિકામંડળમાંથી બધા લઈ જાય. અને ઝમકુકાડીનો સ્વભાવ પણ એવો નિરહંકારી કે બધાને એ ગમી ગયો.

હું વિચાર કરતો હતો અને સાથે સાથે ગીતો, લાપણો, બધા તરફ ધ્યાન રાખતો હતો. એટલામાં પેલા પારસી ગૃહસ્થને દરી પ્રશ્નપ્રેરણા થઈ આવી.

“તે પેલાં બાલાં તેવન કેન છે?”

મેં કહ્યું: “કન્યાશાળાનાં સંગીત શિક્ષિકા વિજ્યાબાઈ.”

હું ફરી વિચારે ચડ્યો. થોડાં વરસોમાં ઝમકુકાડીમાં કેવો ફેરફાર થઈ ગયો ! જાણે નવો જન્મ !

“ અને પેલાં બીજાં તેમની પાસે બહાઉત પહેરીને જામાં છે તે બેન કોન ? ” પ્રશ્ન આગળ ન ચાલે માટે મેં કહ્યું “ હું નથી જાણતો. ”

ગીતો, ભાષણો, હવે પૂરાં થયાં હતાં અને ઔપચારિક કામ સારૂં થતાં હતાં પણ હું તો માફ અંધુડું રહેલું વિચારમય આગળ ચલાવવા માંડ્યો.

ઝમકુકાડી અને બીજી અનેક સ્ત્રીઓ આવાં કામમાં જોડાઈ છે તેમાં આત્મમહિમા એ મૂળ કારણ નહિ હોય ? પણ આત્મમહિમા શેમાં નથી હોતો ? ઝમકુકાડી નાતજાતમાં ફરતાં ત્યારે તેમનામાં જેવો ઉત્સાહ હતો તેવો અહીં પણ છે. માત્ર ભાવના ફરી ગઈ.

આપણે ભાવનાની વાત કરીએ છીએ પણ એ પણ જિજ્ઞાસાનું એક રૂપ નહિ હોય ? કોઈ માણસ જેમ જીવવા ખાતર દોરડાને વળગી રહે તેમ આ જીવવાની ઇચ્છાથી માણસ ભાવનાને વળગી રહે છે એમ ન હોય ? ના, ના. ભાવના એ કોઈ બાહ્ય વસ્તુ નથી. જીવનમાં અન્યક્ત રહેલી કોઈ ચીજ છે. તેને વળગવું, એટલે તેની ખાતર જીવવું એનો જ અર્થ આત્મસાધના-આત્મામાં અસિદ્ધ રહેલી વસ્તુને સિદ્ધ કરવી તે.

ત્યારે શું આમ કાંતવાથી કે બીજાં ગમે તે કામ કરવાથી દેશભાવના સિદ્ધ થઈ જતી હશે ?

ત્યારે મારી પેઠે કશું કયાં વગર માત્ર વિચારે કયાં કરવાથી અને વેપાર કરવાથી ભાવના સિદ્ધ થઈ જતી હશે ?

કોઈ પણ ભાવના સિદ્ધ કરવાને માટે તે ભાવનાના અંગનું કંઈક કામ પણ કરવું જોઈએ. પછી તે ભાવના ભડે ગમે તેવી ઉત્તન હોય અને આપણે કરી શક્તા હોઈએ તે કામ ભડે ગમે તેટલું દીન અને સ્થૂલ હોય. કોઈ ભાવના માટે આપણે કરી શક્તા હોઈએ તેમાંનું કશું ન કરીએ તો ભાવના હોય તો પણ જીવનના પોષણ વિના મુકાબને ખરી પડે.

“ ત્યારે હોસીની આય બાલુ જામાં તેવન કોન ? ”

મેં કહ્યું : “ પેલાં આસમાની મારી પહેરેલી છે તે ? તેમનું નામ ભદ્રાબાઈ. ”

“ અરે નહિ કે, કહું છું, પેલાં ખારી પહેરેલાં બધું જ ટેક્ટીવાળાં, એસપ્રસર. માફ છે તે ? ”

“ એ તો આ સલાનાં સેક્રેટરી છે. ”

“ એવનનું નામ શું ? ”

“ કમલા ”.

“ એવનના ધનીનું શું નામ ? હું તમે લોકોની સોસાયટીમાં મક્કયા માગું છું તેથી ફરીને કહું છું. ”

“ સવાઈલાલ ઉજ્જમશી, ધારશી વેત્તશીની પેદીવાળા. ”

“ આ આભારપ્રદરસનમાં નામ આપ્યું તે ? તેવન અહીં આવેલા : છ ? ”

“ હા. ”

“ અને જરા ઇન્ડ્રોયુસ કરી આપસો ? ”

૧. એટલે રસવ્રતિ ૨. લાવળયગય ૩. સમાજ ૪. “ બોજખાણુ કરાવી આપસો ? ”

“ એ તો હું પોતે. ”

મારા પાટોટી મને અનંત પ્રશ્નો પૂછી રહે એવા લાગતા હતા; પણ પોતાની મેળે જ તેઓ અંતિમ જિન્દુએ આવી ગયા. હવે તેમણે મારી સામે જોવું પણ બંધ કર્યું. પણ મારા વિચારની દિશા કમલા તરફ વળી ગઈ.

કમકુકાટીને નવી લાવના તરફ વાળનાર તો કમલા જ. તે પોતે તે નહોતી જાણતી. નહું. જીવન પ્રગટ કરવાને જીવિતી જરૂર નથી હોતી પણ પ્રેમની જરૂર હોય છે. બાળકથી માંડીને ઘરમાં સુધી સર્વને પ્રેમની જરૂર હોય છે.

કમકુકાટી જેવાં ઘણાંય જિવિતાં પ્રેમને અભાવે તથા જીવન માળતાં હશે.

“ બાપુજી ! ”

હું ચમકીને જાગ્યો. સભાજનો આલવા મોઝાં હતાં. કમલા, કમકુકાટી અને જિન્દુ, જીવનની ત્રણ મુનિઓ મારી સમક્ષ હાજી હતી.

ક્રિ ૩૬

પુસ્તકપરિચય

આંધળાનું ગાદું—(નાનકડું નાટક) લેખક: જીગનનાથ દવે, આચાર્ય કાળીપરજી વિદ્યાલય અને સ્વાસ્થ્ય આશ્રમશાળા, પારડોલી. કિંમત ૦-૧-૨.

સાહિત્યમાં રસ લેનાર દરેક જનનું આ નાનકડું નાટક તરફ અગ્રે ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. માત્ર વિદ્યુદ્ભોગ્ય હોય તે સાહિત્ય નહિ સાફ, અથવા એવા સાહિત્યની જરૂર નથી, એવો મન અગ્રે ખોટો ગણીએ છીએ. પણ તે સાથે એમ માનીએ છીએ કે ભણેલ અબજ સર્વ જેમાં રસ લઈ શકે એવા સાહિત્યના પ્રકારો છે અને તેમાં આપણા સાહિત્યમાં ઘણી ન્યૂનતા છે. આ નાનકડું નાટક એ ન્યૂનતા પૂરવા તરફનો નોંધવાયોગ્ય પ્રયત્ન છે.

અત્યારે આપણા નાટક સાહિત્યની ઘણી જ અવદશા છે તેમાં તો સર્વ સંમત છે. નાટકમાં મુખ્ય અભિનયકલા જોઈએ તેને બદલે હાલ નાટક સીનસીનેરી અને જંદુ-ગરીનો તમાશો બની ગયું છે. એક નાટક પાંચાડે એટલું ખરચ થાય છે કે શુદ્ધ સાહિત્યનું નાટક ભજવવું એ એક આર્થિક સાદસ થઈ ગયું છે અને નાટક કંપનીઓ નાટક લેનારા મોટા વર્ગની હલકી રસપ્રતિષ્ઠાને પોષે એવા ખેતો જ બજાવે છે. આ સ્થિતિમાં ઉપાય ડૉ. સ્વીન્ડનાથ દાકરે કહે છે તે જ છે કે સીનસીનેરી વિના જ નાટક ભજવવાં.

ઉપર બતાવ્યું તેમ ‘આંધળાનું ગાદું’ એક બાલુથી લોકોપબોધ સાહિત્યનો અને બીજી બાલુથી સીનસીનેરી વિનાના નાટકનો પ્રયોગ છે. આવા પ્રયોગનો એક નમનો

ગૂજરાતમાં પ્રાચીન કાળથી છે અને તે લવાઈ. સુધારાનો પ્રથમ પવન રચનાત્મક કરતાં ઉચ્છેદક વધારે હતો. એ સુધારાના પ્રથમ ધસારામાં આપણે હોળી બંધ કરી હોળીને નવું રૂપ ન આપ્યું, તેમ લવાઈ પણ બંધ કરી લવાઈને નવું રૂપ ન આપ્યું. અત્યારે આપણે હોળીને નવું રૂપ આપ્યું છે તેમ જ લવાઈને પણ શુદ્ધ કરી નવું રૂપ આપવાની જરૂર છે. ખુલામાં બેજવી શકાય, સર્વે સમજી શકે એ પ્રકારનું નાટક તેમાંથી જ ઉપજવી શકાય.

આ નાટકના લેખકે લવાઈનો નમૂના તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે કે નહિ તે અમે જાણતા નથી પણ લવાઈના સર્વ સાકલ્યપ્રદ ગુણો તેમાં છે. લવાઈમાં સર્વ પાત્રો પોતે પોતાનું સ્થાન કરતાં ગાતાં ગાતાં અને નાચતાં નાચતાં આવે છે. આ નાટકમાં પણ સર્વ પાત્રો પોતાની ઓળખાણનું જીત ગાતાં ગાતાં આવે છે અને તે દરેકે જીત નૃત્યાનુકૂલ નાચપ્રધાન છે. થોડા નમૂના જોઈએ :

મળ મળ રે મળ

અહો ભાઈ આજ અમારે મળ,

છચ્છ હહાડા સળ અમ્યા ત્યારે

માંડ મળી છે રળ

અહો ભાઈ આજ અમારે મળ.

x . x x

રાજ રાજ રાજ

ભાઈ આજ અમે બધા બહુ રાજ

છચ્છ હહાડા મહેતાજ ત્યારે

આજ હવા છે તાજ

ભાઈ અમે બધા બહુ રાજ.

માફ નામ વહનો ભુવો રે

માફ નામ વહનો ભુવો.

મારી મૂઠથી બચે એવો

કોણ જગતમાં હુવો—માફ ન

નાટકનું રૂપ આ રીતે પ્રાચીન અને લૌકિક હોવા છતાં કર્તાને હાથે આધુનિક વિચારો દર્શાવવાને તે સફળ વાદન નીવડ્યું છે. આખું નાટક એક રૂપક છે. નાયકનો અધારો એ રાનીપરજનું અજાન છે અને ભુવો, શેઠ, જમાદાર અને દાડવાળો પારસી એ પણ પોતપોતાના વર્ગના પ્રતિનિધિ છે. આખા નાટકમાં એ અજાન રહેલી કેમતી સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. તે કેમતે મદદ કરવાની જેમની દરજ ગણાય તે વર્ગ જ, ભુવો, શેઠ, જમાદાર અને વધારામાં શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓ એ જ તેમની અવસા કરે છે. વિદ્યાર્થીઓની ઉક્તિઓમાં હાલના શિક્ષણ ઉપર તીક્ષ્ણ કટાક્ષ છે તે ઉપરનાં અવતરણમાં જણાય છે.

જતાં નવીન જ પ્રકાર હોવાથી 'કામ' કાલ જગાએ અમને કયાશ રહી મન જગાએ છે. પહેલા પ્રવેશમાં એટલે સંસ્કૃતમાં જેને પ્રસ્તાવના કહીએ તેમાં, પહેલા શિષ્ય નેપથ્ય તરફ જોઈને 'આરરર, રામ રામ રામ' કહે છે અને પછી ગળેટું માંડુ દેખાડે છે. તેને ગદ્યે, બીજા દૃશ્યમાં આવતી ગાડાવાળાની પ્રથમ ઉક્તિ સંસ્કૃત નાટકની પેઠે જ નેપથ્યમાંથી બોલાવી દેત, અને એ રીતે વસ્તુમૂલ્યન કરી તરત જ દૃશ્ય શરૂ થયું હોત તો વધારે અમતકારક લાગત પ્રથમ દૃશ્યમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસે માંડુ સરખું ન કરાવ્યું હોત તો આવત તેમ જ છેલ્લા દૃશ્યમાં પાછાં પ્રસ્તાવનાનાં પાત્રો આવી નાટકનો સાર ગંભીર રીતે મૂકે છે, એ પણ અચુક છે. કારણ કે તેથી નાટકની અંદર જ નાટકનું રૂપ ફરી બન્ય છે. અસૂચન અંધારો એ અજ્ઞાન છે અને માંડુ એ રાત્રીપરજનો સ્વરસાર-સંસાર છે પણ તે તો વ્યંગ્યમાં રહેલું જોઈએ, તખ્તા ઉપર તો ખરેખર માંડુ જ આવવાનું છે; પણ પાછળની સર્ગીથી વ્યંગ્ય વાચ્યમાં આવવા માંડે છે અને ત્યાં રસદાન થાય છે. છેલ્લું સૂતર વિશેનું શીત પણ નાટકના વસ્તુ સાથે સમરસ થઈ શક્યું નથી.

આવી કેટલીક ક્ષતિઓ જતાં અમે આ નાટકને સફળ ગણીએ છીએ. રસિક પ્રેક્ષકને પણ તેમાંથી રસ મળશે અને અજ્ઞાન રાત્રીપરજ પણ તે સમજશે. તેનો પ્રકાર પ્રાચીન છે અને જતાં તેમાં નવામાં નવા વિચારો મૂકે થયા છે. તેમાં રંગભૂમિની ખટપટ નથી જતાં નાટક તરીકે તે સફળ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે અન્ય લેખકો પણ આનો દાખલો લઈ આપણા ચાલુ પ્રશ્નો ઉપર આ સૌથી લોકપ્રિય અને સાથે સૌથી વધારે કાર્યસાધક સાહિત્યદ્વારા પોતાના વિચારો પ્રગટ કરી આપણી પ્રજામાં જોતન પૂરવા પ્રયત્ન કરશે. આ પ્રયત્ન નો સફળ થઈ ગયો છે એટલે અમારે માત્ર કંતોને અભિનન્દન આપી આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવાનું જ કહેવાનું રહે છે.

વિદલ્લભ દ્વલ—જર્મન કવિ શિલ્પરના નાટકનો મૂળ ઉપરથી અનુવાદ, ભૂમિકા, નોંધો તથા પરિશિષ્ટો સમેત; અનુવાદક તથા પ્રકાશક: નરસિંહભાઈ દેવરભાઈ પટેલ. પાટીદાર મંદિર, આણંદ. મૂલ્ય: રૂ. ૨.

જર્મનમાંથી અનુવાદ આપણી ભાષામાં આ પહેલા જ થાય છે. જર્મનનો અમને બોધ નથી એટલે અનુવાદની પ્રામાણિકતા વિશે કહેવા અમને અધિકાર નથી, પણ કર્તાનું જર્મન ભાષાનું જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે. મૂળ નાટક પદ્યમાં છે પણ અનુવાદકે તેનું ગદ્યમાં જ ભાષાન્તર કર્યું છે. જતાં મૂળનું કવિત્વ અનુવાદમાં પણ પ્રતીત થાય છે.

પુસ્તકમાં બીની ચક્રે તેટલા દૃષ્ટિગિન્દુથી રીકાઓ નોંધો વગેરે કરેલ છે, સંસ્કૃત નાટકનું દૃષ્ટિગિન્દુ પણ વીસરાયું નથી. અનુવાદકની ખેત, ધૈર્ય, વિક્રાંત, ગીવટ અને મહેનત શબ્દે-શબ્દે દેખાય છે ઇતિહાસ ભૂગોળ સર્વ ઉપર જોઈએ તેટલી નોંધો આપી છે.

ટૂંકનું વસ્તુ તો સામાન્ય રીતે ચૂજવતમાં પ્રજા મશહૂર છે. ગુજાની ટોપીને સલામ ન ભરવાં જાણ તેને પોતાના પુત્રના માથા ઉપરથી સીર મારીને લોહી ઉગાડવાનો હુકમ થયો હતો તે સર્વને વિદિત છે. આ પ્રસંગ પહેલાં તે ઘેરથી નીકળે છે ત્યારે તેને પત્ની અને પુત્ર સાથે વાન થાય છે, તે જ માત્ર નાટક અને અનુવાદની સફળતા બતાવવા નીચે ઉનાંરીયું.

વાદરે: મારી પણ છૂટકી મછ, ચટાવી આપો, આપુ.

દેસ: ના, સાચો શિકારી બીજની મદદ શોધે ના.

[બાળકો આક્રમક બન્યા છે.]

હિડવિક: બાળકો વેળાસર તાકતાં શીખવા લાગ્યા છે.

દેસ: કુશળ થવું હોય તેણે તો વહેલું શીખવા માંડવું ઘટે.

હિડવિક: આહ! વિદ્યાતાએ એમને ન શીખવ્યું હોત તો સાફ!

દેસ: પણ એ તો શીખવાના જ. જેણે જીવનમાં પોતાનો માર્ગ સ્વાધીનભાવે કરી લેવો છે, તેણે તો જમપરાજમને માટે તૈયાર થવું ઘટે.

હિડવિક: અરે! પણ પછી તો એકેય ઘરમાં ટકશે નહિ.

દેસ: મારાથી પણ ના ટકાય. મારો સ્વભાવ ગોવાળ થવાને સરખાયો જ નથી. હું તો ચંચળ છવ, કંઈ ને કંઈ દોડધામ કરવાની હોય તો જ ગમે. રોજ ને રોજ? કંઈ કંઈ નવું કરવાનું હોય તો જીવનમાં કંઈક રસ પણ આવે.

હિડવિક: અને ત્યારે તમારી ઘરણીને તમારી વાટ જોતાં કેટલી ચિંતાએ બેસી રહેવું પડે એની તો તમને પરવા નથી! ચાકરો તમારા સાહસની વાતો કરે છે, એથી મારો તો છવ ફફડી ઉઠે છે!.....જે ધંધામાં માથે મોત લેધને ફરવું પડે એ ધંધો તે શા કામનો?

દેસ: જે ચારે તરફ ધ્યાન રાખીને સદા ચંત્રતો ફરે છે અને ભગવાન ત્યાં પોતાની ચંચળ શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને ચાલે છે, તે બધા ભયને મારી દાડવી મારે નીકળે છે; પરંતોમાં જ જે જાન્યો છે તે પરંતોથી ડરતો નથી. (કામ પુરું થઈ રહે છે ને તેથી આગળ ઠેકાણે મુજા દે છે) હવે મને લાગે છે કે આ બારણે તો બહુ દહાડા ખાધા, ધરતો વાંસલો એટલે મુથારને બહુ લાગે નહિ.

[ટાપી હાથમાં લે છે.]

હિડવિક: ક્યાં જાઓ છો?

દેસ: આડોઈ, આપુ કે જો.

હિડવિક: કંઈ ભયંકર યોજના તો ઘડાતી નથી ને? સાચું કહે.

દેસ: હું કેમ સમજી?

હિડવિક: મુખાઓની સામે કંઈક રચાય છે-સાંભળ્યું છે કે રૂઢિલામાં બધા એકઠા થયા હતા ને તમે પણ એ મંડળમાં જોડાયા છે.

દેસ: હું ત્યાં ગયો તો નહોતો, પણ દેશનો સાદ આવે ત્યારે હું દૂર રહેવાનો નહિ.

હિડવિક: ત્યાં જોખમ હશે ત્યાં તમને ધકેલશે, અને સદા ય ચતુ આપ્યું છે એમ સાંધી વધારે ભાર તમારે ખેંચવો પડશે.

દેસ: સાચું પોતપોતાના ગળા પ્રમાણે કરવું ઘટે.

૧. જે સ્વાધીનતા ને જીવન ઉપર રોજરોજ વિચાર મેળો તે જ સમનો સાચો અધિધારી એવા બ્રહ્મદેવી કૌટુંબના ખંડ બીજમાં આવેલી પક્તિઓ માથે આને સરખાવાય.

૨. દૈનિક લોકોમાં એવા રિવાજ છે કે ઘરનાં અને ઘરોળામાં આવેલા માણસો એકબીજાને-પિતા મુજને, પુત્ર પિતાને, પતિ પત્નીને, પત્ની પતિને-તુ મારો કરીને બોલાવે છે; પણ અહીં ભારતસરના ધર્મને અનુસરીને મનનાચક તરફ વળે રાખેલા બ્યવહાર કર્યો છે. અતિ પત્નીને ત્યાં અતિ અહીં તુ મારો કરી શકે છે, તેથી તે કાયમ રાખ્યું છે.

હેડવિકઃ પેલા ઉદરવાદનવાળાને તમે તોફાનમાંથી સરેવર ખપર નિનારી લાવ્યા હતા. એ તો ભગવાનનો ચમત્કાર કે તમે નિકળી આવ્યા ! ઐરીછાંકરોનો જરાય વિચાર તમને એ વેળાએ ના આવ્યો ?

દેસઃ પ્રિય નારી, તે વખતે મને તમારો વિચાર આવ્યો જ હતો, અને તેથી તો મેં બાળકોના એ પિતાને ઊગાર્યો.

હેડવિકઃ તોફાની સરેવરમાં કંપવાળીને ? એ તે પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો કહેવાય ? એ તો પ્રભુનું પરીક્ષણ કર્યું કહેવાય !

દેસઃ જે વિચાર કર-કર કરે છે, તે કામ બહુ ચોક્કસ કરી શકે છે.

હેડવિકઃ હા, તમે ભક્ત છો, પરબલુ છો, બધાની સેવા કરો છો; પ્રભુ જ્યારે તમે સંકટામણીમાં આવી પડશો ત્યારે કોઈ પાસે નહિ આવે.

દેસઃ મને મદદની જરૂર પડે એવો દહાડો જ પ્રભુ ના દેખાડે !

[દાસમાં તીરઃ ધનુષ્ય લે છે.]

હેડવિકઃ તીરધનુષ શા માટે લઈ જાઓ છો ? ઘેર સુકતા જાઓ.

દેસઃ તથિયાર વિનાના હાથ કામના શા ?

[બાળકો ખાઈ આવે છે.]

વાલ્ટરઃ બાપુ, ક્યાં જાઓ છો ?

દેસઃ આગટાઈ, ખચ્યા, દાદા કને; આવવું છે તારે ?

વાલ્ટરઃ હા હા, આવવું છે.

હેડવિકઃ ત્યાં તો મુખો છે; ના, ત્યાં જતા ના.

દેસઃ એ તો આજ જ જાય છે.

હેડવિકઃ ત્યારે એને પહેલો જવા દો, એની ભેળા નથી થવું; તમે જાઓ છો કે એને આપણા ઉપર વેર છે.

દેસઃ એની બધી ખુદિ મને કંઈ કરી શકવાની નથી; હું સત્ય આચરીશ. કોઈ પણ શત્રુથી ડરીશ નહિ.

હેડવિકઃ જે સત્ય આચરે છે તેને જ એ સૌથી વધારે ધિક્કારે છે.

દેસઃ કારણકે તેને આંગળી આડવાની એની શક્તિ નથી; હું માનું છું કે તીરધનુષ માફ નામ તો નહિ જ દે.

હેડવિકઃ કેમ સાથી જાવ્યું ?

દેસઃ ચોક્કસ વખત ઉપર એવનટાણનાં કમંડોના નિર્જન પ્રદેશમાં હું સંકેત કરતો આવ્યો....ત્યાં મુખો મારી સામે આવી ઉભો; એ એકલો હતો, હું પણ એકલો-માનવીની સામે માનવી અને પાસે જ ઉઠી અંધારી ખો...ભયંકર તથિયાર સાથે મને આવ્યો

૧. આગેનગાર્દનને. અ. ૧ પ્ર. ૧૨, ૧૩. ૧૪-૧૬ જોશો.

૨. દેસનો ચમત્કાર આગટાઈવાળો વાલ્ટર કહેશે.

૩. આ પ્રસંગ કવિએ હેડવિકની કાચી મે; તે એટલું અભાવવાનું કે મુખો એકલો દેસ ઉપર ધરતો છે, પણ દેસ એ એવા બાલસંનિહી જે એકલો રહેતો એટલું મને દિવસે સંજોગે મને નિશ્ચય તોરે પુછ દા. ૧૪. ૧૫-૧૬ જોશો.

૪. ધનુષ્યવાળું.

આવતો. જોયો કે તરત જ એકદમ એ શિક્ષા પડી ગયો, એના પગ લાગી ગયા;...તે વારે એની મને દયા આવી. હું સમ્યક્તાથી એની પાસે ગયો અને, જોયો: 'એ તો હું. મુળા સાહેબ.' પણ એના મોંમાંથી તો શબ્દ સુઢાં નિકળી શક્યો નહિ-માત્ર હાથપડે ગુપ્તગુપ્ત નીશાની કરી ચાલતા થયા જણાવ્યું: હું ચાલતો થયો ને એના અનુચરોને મેં એની પાસે મોકલી દીધા.

કચ્છની રસધાર (પ્રથમ ભાગ)—લેખક: જયરામદાસ જેઠાભાઈ નેગાંધી, અંબર. (કચ્છ.) સૌલ એજન્ટ: ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ. કિંમત ૪ આના.

કચ્છ અને કાઠિયાવાડ ઇતિહાસથી અનેક રીતે જોડાયેલા છે. બન્નેમાં ગ્રેમરીયની અનેક વાર્તાની ખાણ છે. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર બહાર પડ્યા લાગી તે જ પ્રમાણે કચ્છની રસધાર પણ બહાર પડે તે ઇચ્છ છે. આ નાના પુસ્તકમાં એવી તેર વાર્તાની સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. વાર્તાઓ હુકમી અને સાદી રીતે કહેલી છે. કર્તાને કચ્છના જૂદા ઇતિહાસનો અભ્યાસ છે એટલે આ રસધાર પણ પ્રામાણિક થશે એવી આશા છે. ગૂજરાતમાં કચ્છની ભૂગોળની માહિતી સામાન્ય રીતે ન હોવાથી હવેના ભાગમાં કચ્છની ભૂગોળનો નકશો આપવા અમે સૂચના કરીએ છીએ. દરેક વાર્તાને અંગે જો દુહા કે એવું કંઈ પણ સાહિત્ય હોય તો તે અસહ્યમાં મૂકી તેનું ભાષાન્તર આપવાથી વસ્તુ વધારે રસિક થશે અને ભાષા સંસ્કૃત શબ્દોથી શિષ્ટ કરવાના કરતાં કચ્છી અને ગૂજરાતી ભાષાના સામાન્ય શબ્દો અને ગૂજરાતી ભાષા ખમી શકે તેટલા કચ્છી શબ્દો વાપરવાની અમે કર્તાને લલાંમણુ કરીએ છીએ, કારણ કે તેથી વસ્તુઓ વાતાવરણુ ઉત્પન્ન થશે. ભાષાની મુશ્કેલી ઇવંટ શબ્દકોશ આપવાથી ટળા જશે. આ ઉત્સાહી કર્તા બીજા ભાગો પણ પ્રગટ કરશે એવી આશા છે.

છાત્રાલય—(નવું માસિક) નંબરી: નૃસિંહપ્રસાદ દાલિદાસ ભટ્ટ, લાવનગર. વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપીઓ.

આ નવું માસિક છાત્રાલય મંડળ તરફથી દર અંગ્રેજી માસની ત્રીજી તારીખે બહાર પડશે. છાત્રાલય એક કેળવણીની સંસ્થા તરીકે સજ્ઞ થાય અને તેની મુશ્કેલીઓ અને તેના પ્રશ્નોની ચર્ચા થઈ નિદાન થાય એ આ માસિકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આપણામાં ન્યાયથી છાત્રાલયો અનિવાર્ય થયાં ત્યારથી તેના અનેક પ્રશ્નો પણ ઉત્પન્ન થયા છે, પણ શૈક્ષણિક મંડળ કે સાહિત્યના અભાવે તેના તરફ દુર્લક્ષ થતું હતું. હવે તે કામ ગૂજરાતના એક આદર્શ છાત્રાલયના વ્યવસ્થાપક શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ જેવા અનુભવી કાર્યદક્ષ અને મીમાંસકના હાથમાં આવવાથી આ પ્રશ્નોની સમજ રીતે ચર્ચા થશે એમ આશા રહે છે. અને આ પહેલાં એકથી એ આશા સજ્ઞ થશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ અંકમાં છાત્રાલયના ખરા વ્યવહાર પ્રશ્નોની સિદ્ધાન્તપૂર્વક ચર્ચા થઈ છે તે દરકોઈને વાંચવાથી ખાતર થશે. દરેક છાત્રાલય અને કેળવણીમાં રસ લેનાર તથા છાત્રાલય સાથે સંબંધ ધરાવનાર માણપ તથા નાનો આનો ઉપયોગ કરશે એમ આશા છે.

નામદાર જામસાહેબને ચરણુ:—મુદ્રક અને પ્રકાશક: અમલલાલ દ. શેઠ. રોણપુર. નામદાર જામસાહેબના છેલ્લા રાજ્યગારહણુનો ઉત્સર્ગન એમ આ નાનું પુસ્તક સંપાદિત કર્યું છે. તેમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ના. જામસાહેબ સંબંધી આવી જોવા લેખોના સંગ્રહ છે. આદિમા ના. જામસાહેબનું શબ્દચિત્ર છે અને પુસ્તકમાં આંકડા અનાવીને જામસાહેબની રાજનીતિની ચર્ચા કરી કેટલીક સૂચના કરી છે.

ઉમર ખર્યામની રૂપાધ્યાત:—લાંબાંતર કરનાર: બુધરદાસ ગણેશજી દુબલ:
પ્રકાશક: ધી જંગલસિંહ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, લીમ્બી. (કાઠિયાવાડ) મૂલ્ય: રૂ. ૩-૦-૦

ધરિનનો આ ખજોળવેતા અને નરવત કવિ અગિયારમી સદીના મધ્યભાગમાં થઈ ગયો હતો છતાં છેક ઓગણીસમી સદીના મધ્યભાગ સુધી તે જગતથી અચૂત રહ્યો હતો. સને ૧૮૫૧માં ફ્રિડ્રાઈડ જ્યારે ઉમરની કેટલીક રૂપાધ્યાતોનો ભાવાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારે આખું યુરોપ તેના ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયું અને પછી ઉમર વિષે શોધખોળ કરવાને કેટલાય વિદ્વાનો મંદી પડ્યા. આજે તો માત્ર અંગ્રેજી ભાષામાં જ ઉમરની રૂપાધ્યાતોના અનુવાદોની સંખ્યા ડઝનોથી ગણાય એટલી થઈ ગઈ છે. આમ છતાં આજ સુધી આપણે ત્યાં એ રૂપાધ્યાતોનો અનુવાદ ગ્રંથાકારે પ્રસિદ્ધ થયો ન હતો એ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના છે. આમ છતાં જ્યારે ગૂજરાતી અનુવાદ આજે બહાર પડ્યો છે ત્યારે તે આટલી સરસ રીતે શણગારાઈને બહાર પડ્યો છે એ એટલી જ સંતોષજનક વાત છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં એકદરે ૩૩૦ રૂપાધ્યાત આપવામાં આવી છે. અનુવાદ કે ભાવના બાદ નરકિ સામાન્ય ગઝલનું શુભ્રચલિત રૂપ જ સ્વીકાર્યું છે. અને એ જાંદની સંસ્કૃતિને લઈને જ અનુવાદમાં ભાષાના વહેનમાં એકધારે પ્રવાહ તો રહ્યો જ છે. અનુવાદમાં ક્લીષ્ટતા પણ આવી નથી, તેમ અસ્પષ્ટતા પણ નથી. આ ગુણો હોવા છતાં અમને આ અનુવાદથી સંતોષ થયો નથી. અનુવાદનું કામ મૂળના ભાષા વાચકોના હૃદયમાં જગાડવાનું છે.

પ્રસ્તુત અનુવાદ દ્વારા આ કામ સધાતું નથી. એમાં વાણીની સચોટતા અને ઉન્માદકતા હોવાં જોઈએ તેના કરતાં બહુ જ ઓછાં આવ્યાં છે—ખરેક નથી જ આવ્યાં. વળી એનું ધરાની વાતાવરણ કાવ્ય વાંચતાં મન સામે ખટું થતું જોઈએ તે પણ થતું નથી. આમાં અનુવાદકે શબ્દપસંદગીમાં ભૂલ કરી હોય એમ લાગે છે. એમણે ખનતાં સુધી સંસ્કૃત શબ્દો જ વાપરવાનો આગ્રહ રાખ્યો છે, પણ તેમ ન કરતાં નહીં શકે એવા ઉર્દુ શબ્દોથી જે કામ લીધું હોત તો મૂળનું વાતાવરણ અને લીઝેન અનુવાદમાં થોડે અંશે પણ આવી શકત. ખીજ વાત એ છે કે ઘણીવાર મૂળના ભાવને રહેજ લંગાણથી મૂકવાથી તે તદ્દન શિથિલ થઈ ગયો છે અને પરિણામે તેની થયેલી જોઈએ એવી અસર થતી નથી. ભાષાની શિથિલતાનો અને સચોટતાના અભાવનો ખ્યાલ નીચેની દુકા પરથી જ આવી શકશે.

* અહીં આ ઝાડની નીચે, પ્રિયે ! સુખમાં જશે સાંઘ્યા;
કંઠુ દિને જીવનના જે હશે તારા અને મારા.

● સરખાવો:

Here with a Loaf of Bread beneath the Bough,
A Flask of Wine, a Book of Verse—and thou
Beside me, singing in the Wilderness—
And Wilderness is Paradise now.

નજીક જે પાત્ર સુરાનું, જમણમાં ફેટલો બટકું;
અને મધુ છંદની કવિતા, ન હોયે છે ભલે બીલું!
તું મારી પાસ બેસીને મધુર ગાન જે ગાયે;
મરૂભૂમિ ય રસોડું ! રૂડે ર્વર્ગ થઈ જાયે !

* * *
* ઉગ્યાં કેમળ તૃણો જે આ રસંતા તીર સરિતાને;
સુતી છે તો ભલે સુતી નીલા એ છોડને અંદે !
પરંતુ બહાલી ! ના દેતી જરાયે ભાર તું વપુને !
સુરા-પ્રેમી તણા મુગથી ક્વચિત્ ફૂટેલ એ છોટો !

પુસ્તક બહુ જ મુંદર રીતે રૂપાયલું છે. આખો ઉદાય મુષ્ટ અને નજરને ગમે એવો છે. આટલાં સો પાનાંનાં પુસ્તકમાં ત્રીસેક તો ચિત્રો છે. આ પુસ્તકનાં ચિત્રો કવિતાના ભાવને અનુકૂળ છે અને અમને તો એટલે મધી કહેવાનું મન થઈ જાય છે કે ભાષાદાર થયેલા અનુવાદ કરતાં આ ચિત્રોદાર થયેલા અનુવાદ વધુ સફળ નીવડ્યો છે. ખેદ માત્ર એટલો જ રહે છે કે અમો ચિત્રકારનું નામ જાણી શક્યા નથી. આટલી મુશ્કેલી આપણે ત્યાં બહુ જ ઓછાં પુસ્તકો બહાર પડે છે. આવાં મુંદર ક્ષેત્રમાં આત્મા જે એટલો મુંદર હોત તો એની કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ છે. તે પણ વધુ ન લાગત.

અદ્ભુત યોગિની:—લેખક: સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા; પ્રકાશક: સી. એમ. જાનીની કંપની તરફથી સ્ત્રીમનલાલ મગનલાલ પઠારી, રતનપોળ, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

ગૂઢરાતના સામાન્ય લોકસમૂહમાં પ્રિય થઈ પડેલા લેખકની કૃતિ છે. એ ઉપરથી આપણને ખ્યાલ આવી શકે કે ગૂઢરાતની સ્ત્રીવૃત્તિ આજે કેવી છે. અસ્તુત પુસ્તકમાં કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા અથવા કળા નજરે પડતી નથી. ‘મારી અજણ બહાર નથી’ એ પ્રયોગ તફાત ખોલે છે એમ લેખક બહુતા લાગતા નથી. ચિત્રો તો આપણાં એ કોટિનાં પુસ્તકમાં હોય છે એવાં જ છે.

પ્રસૂતિમાં સંભાળ તથા બાળકની માવજત—લેખક: શ્રીયુત ડૉ. વરછવનદાસ દામોદરદાસ મરચન્ટ એસ. એમ. એસ.

શ્રી મોરબી સમાજસેવક મંડળ તરફથી બહાર પડેલી આ પાંચમી પત્રિકા છે. આરોગ્યના જેવી અગત્યની બાબત વિશે આપણા લોકોમાં જ્ઞાનપ્રચારને પુષ્ટક અવકાશ છે અને તે કામ કરવાની આવશ્યકતા પણ છે. આને માટે સદુ કોઈ સમગ્ર શકે એવી સરલ ભાષામાં જાણાયેલી પત્રિકાઓ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ અમો માનીએ છીએ અને એ દૃષ્ટિએ

* And this delightful Herb whose tender Green,
Fledges the River's Lip on which we lean
Ah, lean upon it lightly! for who knows
From what once Lovely Lip it springs unseen!

—Fitzgerald.

આ પ્રયાસને અમે આદરમાં જણીએ ત્રીએ. પ્રસ્તુત પત્રિકાની ભાષા દરેક જોઈએ કરી શકાઈ હોત તો સાઈ

સ્વતંત્રતાનો દાવો—લેખક: સી. એફ. એન્ડ્રુઝ; અનુવાદક: પ્રાણસંકર મોમેશ્વર લેશી. પ્રગટકર્તા: સી. જમનાદાસની કંપની: પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. કિંમત: આઠ આના.

દીનબંધુ સી. એફ. એન્ડ્રુઝના The claim for independence નામના પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે. હિંદની સ્થિતિ સારી કરવા સંબંધી કેટલાક રાજદારી પ્રશ્નો સ્વતંત્ર રીતે નથીત રીતે અને સ્પષ્ટ રીતે અહીં ચર્ચા છે. દરેક વાંચવા લાયક છે.

દક્ષિણામસ્મરણમ્—પ્રકાશક: અમૃતલાલ નાથાભાઈ ગોદી, મોદીમાંથ ગડિયાદ. ઘણી જ સરસ સંસ્કૃત ભાષામાં શ્રી દત્તચરણે યોગ્ય છે. ભાવિકર્મને માત્ર પોરતી અરથા આનાની ટીકાટ બીડવાથી મળી શકશે.

કૌમારભૂત્ય—લેખક: વૈદ્યરાજ બાપાજી ગ. શાદ. દાંસોટ. પ્રકાશક: દિમતલાલ ગરખાદાસ ચુમ, સળમોલી. કિંમત ૦-૧-૦.

આ નિબંધને વૈદ્ય સંમેલનમાં ગુવર્ણપદક મળેલું છે. ગર્ભવસ્ત્રાથી પાળકના પાંચ વર્ષના ઉછેર મુદ્દીનો વિષય આમાં ચર્ચવામાં આવેલો છે. પુસ્તક નાનું છે પણ નાના પુસ્તકમાં પણ ગ્રંથકર્તાએ વિષયનું પ્રબુત્વ બતાવી આપ્યું છે. વિષયની અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચા કરી તેને શાસ્ત્રીય અને સામાન્ય જનને પણ ઉપયોગી બતાવ્યો છે. નિરૂપણ સૂત્રરૂપે દોવા છતાં પણ સર્વ સમજી શકે તેવું છે. દરેક ઘરમાં રાખવાયોગ્ય અને શ્રદ્ધાપૂર્વક તે પ્રમાણે આચરણ કરવાયોગ્ય પુસ્તક છે.

બાળ-કંડ્યાણુ—ભાષણકર્તા: ડૉ. હરિપ્રસાદ વજ્રદાય દેસાઈ એલ. સી. પી. એન્ડ એમ. રા. જી. રણછોડલાલ જોડાલાલ દ્વિતીય ભાષણ નં. ૨૦. કિંમત અઘો આનો. આ નાના બાળાનીઆમાં ઘણી જ રસિક ભાષામાં સર્વને સમજાવ્યું પડે તેવી રીતે આ વિષય ચર્ચો છે. આશા છે કે માળાપો આ વાંચશે અને તે પ્રમાણે આચરશે.

શ્રી વરુનગર શેઠ ભોગીલાલ ચકુલાલ વિદ્યાવર્ધક લાયબ્રેરીનો વૃત્તાન્ત, સને ૧૯૨૧-૨૨ થી ૧૯૨૫-૨૬ નેચાર કરનાર: મયાભાઈ મણિલાલ મહેતા, માનદમંત્રી.

લારેલ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો સને ૧૯૨૫-૨૬ નો વાર્ષિક હેવાલ: પ્રકાશક: લારેલ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય.

નોંધ

હિંદના એકચી

ગયા દેશુઆરી માસમાં હિંદી સરકાર અને દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર વચ્ચે સર હબીબુલ્લાના પ્રમુખપણા હેઠળ ગયેલા ડેપુટીશન મારફત સમાધાન થયેલું. આ સમાધાનની વિગતો અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ. એ સમાધાનમાં એક એવી શરત હતી કે હિંદનો એક એકચી હિંદી સરકાર તરફથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીમાય અને તે આ સમાધાનનો અમલ બરાબર થાય છે કે નહિ તેની તપાસ રાખે.

આ એકચી તરીકે કોની નીમણુક કરવી તેની વાટાઘાટ ઘણા વખત મુધી ચાલી. જે કે હિંદનો પ્રગમત તે સ્થાને નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીની નીમણુક થાય તે મતનો હતો અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓમાં પણ તેમને માટે સંતોષ હતો, છતાં આ નીમણુકની જાહેરાત કરવામાં પુષ્કળ ઢીલ થતી હતી અને તેમ તેમ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓમાં સંશયની લાગણી જન્મ પામતી હતી. આખરે સરકારે પોતાના એકચી તરીકે તેમની નીમણુક બહાર પાડી છે અને થોડા વખતમાં તેઓ ત્યાં જવા માટે ઉપડી જનાર છે.

અત્યાર મુધી લુલ્લાં લુલ્લાં કાર્ય માટે હિંદી સરકાર તરફનાં કેાઇ પણ પ્રતિનિધિની નીમણુકથી હિંદી પ્રગમમાં વધારેમાં વધારે સંતોષ ફેલાયો હોય તો તે નામદાર શાસ્ત્રી જ છે. લીગ ઓફ નેશન્સ અથવા તો તેવી બીજી સંસ્થાઓ માટે સરકાર હિંદને નામે પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલતી, પરંતુ તેની મારફત હિંદી પ્રગમે લાભ થાય તેવી

આશાઓ સામાન્ય રીતે નિષ્ફળ જતી. પરંતુ નામદાર શાસ્ત્રી તો પ્રગમના જ એક માણસ છે એમ કહી શકાય. આજ મુધી તેમણે પ્રગમની સાથે રહીને અનેક હડતો ચલાવી છે. 'સર્વન્ટસ ઓફ ઇડિયા' જેવી સંસ્થાના પોતે પ્રમુખ છે અને દેશના એકેએક ખુલામાં તેમની નીમણુકથી સંતોષની લાગણી પ્રગટી ઉઠી છે. સર હબીબુલ્લાના ડેપુટીશનમાં જે દુક સમય માટે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યા તેટલામાં તેમણે ત્યાંના ગોરાઓમાં પણ પોતાને માટે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરી. આવી એક વ્યક્તિ જરૂર હિંદી પ્રગમનો ખરો પ્રતિનિધિ બનશે. એક હિંદી પંક્તિમાં જણાવ્યું છે કે:

રાજા ઓર પ્રજા દોનોકો જિસકો મુલ દર્પણ હૈ ।
તેવી જ રીતે નામદાર શાસ્ત્રી દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ અને હિંદીઓ માટે દર્પણ સમાન બનશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. બન્ને નિર્ણય માટે તેમની તરફ જોશે અને અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે નામદાર શાસ્ત્રી દર્પણની જેમ સ્પષ્ટ નિર્ણય આપશે.

મુઆઇની મહાસમિતિ

આ માસમાં મંગલોર મુઆઇની મહાસમિતિ સમક્ષ ઘણાએ પ્રગમ ઉદ્ધેશ માટે રજૂ થનાર છે. સવાર થાય કે દેશના અમે તે લાગમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે દુરુદ થવાના સમાચાર સંભળાય છે. દેશનો કેાઇ પણ ભાગ —અને ખાસ કરીને ઉત્તરનો— આ કોમી દુરુદથી વંચિત રહ્યો નથી. પંજાબમાં કે ત્યાં મૌયા

પહેલાં આ અગ્નિ સળગ્યો હતો ત્યાં ૮૭
તે પૂરજોરથી સળગી રહ્યો છે. બંગાળામાં
પણ તે જ દશા છે, સિધનું પણ તેમ જ. સંયુક્ત
પ્રતિ અને બિદાર પણ આનાથી મુક્ત નથી,
અને વળી અત્યાર સુધી ખાજી રહેલા મૂળ-
સતમાં પણ શિવાજી મહોત્સવ વખતે તેણે
ઘર ધાડ્યું છે. આ બધાનું મૂળ કારણ સમા-
જની અગત્યતા અને નેતાઓની બેપરવાહ
જ અમને તો લાગે છે. તો આ વખતની સમિતિ
આ કસેદનાં મૂળ તપાસી, નેતાઓમાં સમા-
ધાનીભર્યો સંબંધ રહે તે માટે યોગ્ય ઉપાયો
યોજશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

બીજી પ્રશ્ન રાજકીય એકતાનો છે. આ
ખાત પણ કેમી એકતા બેટલી જ કાણ અને
જરૂરી છે. દેશના જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચેની
મતફેરી અને કડવાશને લીધે સરકાર ફાવી
જાય છે અને તેનું પરિણામ તો વડી ધારાસભાની
ગદ બેઠકમાં પ્રગતીય પ્રમાણે જે નિષ્ફળતા
મળી તેથી અભવ્યું નથી. ધારાસભામાં જવાની
રાજનીતિ સાથે અમે સંમત નથી તે તો વણી
વખત અમે જણાવ્યું છે અને અત્યારે પણ
તેમાં ગમેત્યાં માલમ પડ્યું છે કે તેમાં ગયાથી
દેશમાં કલહનું મૂળ છાંડી ગયું છે અને તેથી
દેશને લાભ થવાને બદલે ગેરલાભ થયો છે.
આથી આ બેઠકમાં એવા દરાવ પણ રજુ થવાના
છે કે ધારાસભાની નીતિમાંથી મહાસભાએ
અલગ થઈ જવું. અમે ઇચ્છીશું કે હાજર
રહેલા સર્વે સભ્યો આ બાબત ઉપર પૂરતો
વિચાર કરશે.

તે ઉપરાંત બંગાળના રાજદારી કેદીઓના
છુટકારાનો પ્રશ્ન તો આજે અડી વર્ષ થયાં
ઉભા જ છે. મુઆસ બાણ જેવા દેશભક્તની
તળીપત જેલમાં લયરી ગઈ હોવા છતાં તેને
વગર તપાસે આ સરકાર જ પૂરી રાખે અને
દિંદની પ્રજા જ મુગે મોઢે લાચારીથી તે મરન
કરે. તેમના છુટકારા માટે નાગપુરમાં દધિધારના
કાપદાનો ભંગ કરવાની ચળવળ ચાલે છે અને

તે બાબત પણ સમિતિમાં રજુ થવાની છે.
અમે ઇચ્છીશું કે સમિતિના સભ્યો ગમે તે
ભોગે દેશના આ વગર તપાસે જેલમાં સજાના
યુવાનોને છોડાવવા ચળવળ ચલાવશે અને
તેમનો છુટકારો ન થાય ત્યાં સુધી જંપશે નહિ.

આ ઉપરાંત પ્રમુખ તરફની 'કન્વેન્શન
પાર્લામેન્ટ'ની મૂચના ઉપર પણ વિચાર
થવાનો છે, તેમ જ બીજા ઉપયોગી પ્રશ્નો વિચાર-
રાશે. અમારા અભિપ્રાય મુકળ દિંદુ મુસ્લીમ
ઐક્ય, સર્વ પક્ષોનું ઐક્ય અને બંધાનના
યુવાનોને છુટકારો એ ત્રણ પ્રશ્નો ઉપર જ
મુખાબમાં મળેલા દેશના આગેવાનો ખરા દીકરી
વિચાર ચલાવે તો પાનું બસ થશે કારણ કે
હાલના જરૂરી પ્રશ્નો તે જ છે અને ખાજીના
બધા પ્રશ્નોનો આંખોઆંખ નીવેડો આવી જશે.

* * *

પોલાદી ચોકડું

દિંદમાં ચારે બાણ જુઓ તો સ્વરાજ્યની
જ વાતો અને વિચાર ચાલી રહ્યાં છે. હોશી
જેમ અને તેમ વધુ અને વધુ મુધારા-સ્વતંત્રતા
મળે તે માટે મારાણી ફરી રહ્યા છે. પરંતુ
સરકારને તેથી કાંઈ અસર થઈ હોય તેમ
લાગતું નથી. અને તાજેતરમાં જ સંયુક્ત પ્રતિ
અને જાલદેશના ગવર્નરશ્રી ખાજી પહેલી
જગાએ સર એલેક્ઝાન્ડર મુટીમેન અને સર
ચાર્લ્સ ઇન્સની વ્યવસ્થા થયેલી નીમણક ઉપરથી
સાબીત થઈ શકે છે. બને વ્યક્તિઓ ઇન્ડિયન
સિવિલ સર્વિસના અમલદારો છે અને સરકારના
પોલાદી ચોકડાને વધારે ને વધારે મજબુત કરવામાં
તેમનો ફાળો કાંઈ નાનોમુનો નથી. અને આ
નીમણક ફરીને નોકરશાહીએ તે ચોકડું વધુ
મજબુત બનાવ્યું છે.

આ બંને સામે વ્યક્તિ તરીકે અમારે કાંઈ
કહેવાનું નથી. અમારા તો આખી પ્રજા સામે
જ વિરોધ છે. મુઆસ, બંગાળ અને મહાસની

ખીજ પ્રતિના ગવર્નર તરીકે સરકારી જુના
અધિકારો નહિ પરંતુ નામાંકિત વ્યક્તિઓની
મજૂર થવી જોઈએ અને તેમાં પણ લાયક
પ્રતિઓની નીમણુક તેવાં સ્થાનો ઉપર જેમ
તેમ વહેલી તકે થવી જોઈએ પરંતુ તે
શા રાખવી ફાકટ છે. લોર્ડ સિંહાના રાજ-
ના પછી કોઈ પણ હિંદીની ગવર્નર તરીકે
મજૂર નથી. થઈ અને છતાં હજી પણ ઉમ-
ની સંભામાં હિંદી વજર લોર્ડ બર્નહેડ
ના આપે છે કે જગ્યાઓ ખાલી પડતાં
કાર લાયક હિંદીઓને નીમવાની ખાખત
ર વિચાર ચલાવશે. હિંદીઓને મારે આવાં
જો કાંઈ નવાં નથી. હજી સુધી ઈંગ્લાંડના
અધિકારીઓની દૃષ્ટિએ હિંદ તેમ જ
દિઓ લાયક થયા નથી અને સરકારે કશો
ધાર ચલાવ્યો નથી. તે દિવસ ક્યારે આવશે
તો કોઈ નહિ કહી શકે. પરંતુ ત્યાં સુધી
દે તો આ પોલાદી ચોક્કામાં વધારે ને વધારે
કડાતા રહેવાનું જ છે.

* *

અલિખાગનો સંત્યાગ્રહ

ગૂર્જરાતની પ્રજાને અને થોડે ઘણે અંશે
સ્ત હિંદુસ્તાનને બોરસદમાં સંત્યાગ્રહની
સ્મૃતિ તો નહિ જ થઈ હોય. બોરસદમાં
જુના જાહનો હેઠળ વધારાની પ્રોવીસનો
નાખવામાં આવેલો અને તેમાં બોરસદની
જાઓ સરકાર સામે બહાદુરીથી લડત ચલાવી
છતાં મેળવી તેનું પ્રિસ્મરણ કરી પશુ ત્યાં
નથી. તેવી જ જાતની બીજી લખત મુંબાઈ
કેરતી દક્ષિણે આવેલા અલિખાગ જાહમાં
જ થઈ છે. ત્યાંના મહેસુલી અધિકારીએ નવી
કેણી વખતે મહેસુલની રકમમાં ૩૩ થી ૩૬
ગતો વધારો કરી દીધો આ પ્રસુ ત્યાંના
હોતો અસહ યાગી અને પરિણામે ધારા
નિર્ણય સમિતિની સ્થાપના થઈ તે
મિતિએ આ વધારો સામે લડત ઉપાડી સીધી

છે અને ખેડુતોએ સંત્યાગ્રહ શરૂ પણ કરી
દીધો છે.

ખેડુતોની સ્થિતિ અત્યારે જ ઘણી કફારી
છે તેને સાદુકારનું દેવું ભરવાનું હોય, જમીન
મહેસુલ ભરવાનું હોય, પોતાનું અને કુટુંબનું
પોષણ કરવાનું હોય, ઘેર પાલવવાનાં હોય
અને તેટલો બોળે સરકારને જોહો લાગતો
હોય તેમ આ વધારોનો કર નાખ્યો છે. પણ
પ્રગ્ત મજમ છે અને પોતાની જમીન લઈ
લેવામાં આવે તો પણ તે સહન કરવા તૈયાર છે.
ત્યાંના એક મોટા જમીનદારને ત્યાં જમી આવી,
પણ પંચનામું જ ન થઈ શક્યું કારણ કે
પંચમાં રહેવાની સૌએ ના પાડી. જમીનદારે
તો પોતાનો કોષાર સોંપી દીધો પણ તલાકીને
માલ ભરવા એકે કાચબો ન મળ્યો, તેમ જ
માલ ઉમાડવા કોઈ મળુર ન મળ્યો અને
પરિણામે તેમને ખાલી હાથે પાછા જવું પડ્યું.
સરકાર તો પોતે લોકોને કર ભરવા પુષ્કળ
સમજાવે છે પરંતુ સમિતિ આ જાખતે સાવધ
રહી છે અને લોકોને મજમ રહેવા સમજાવે
છે. અસહકાર મરી ગયો છે તેવું માનનારને
પણ ધરીભર તે જણતો છે તેમ આ લડત
જોઈને લાગશે. મહાસભાના પ્રમુખ પણ ત્યાં
તપાસ કરી આત્મા છે અને તે લડતને
પોતાનો ટેકો આપ્યો છે. અમને સંયુક્ત ખાત્રી
છે કે અલિખાગની પ્રમા છે કે સુધી મજમ
રહી સરકારને હંકારશે. અતે સર્વિન પલાંગનું
એક નમ્ર સ્વરૂપ ક્ષેત્રમાં સીતે પાર ઉતારશે.

* *

કાઠિયાવાડનાં બંદરો

હિંદુસ્તાન એક એકો કુદરતી વિભાગ છે
કે જેની ત્રણ ખાલુએ પાણી છે અને એક જ
ખાલુ જમીન છે. આમ હોવાથી તેને દરિયા
કિનારે આવેલાં બંધોં સહેલા બંદરો બની શકે
અને દેશના પ્રદેશ સાથેના તેમ જ અંદરના ખાસ
કિનારા ઉપરના વેપાર સારી રીતે ખીસવી શકાય.

બીજા દેદીઓ

પણ સુખારા બોલે છૂટયા તે દૈવને બળે છૂટયા છે. આપણે બળે છૂટયા નથી તેમ સરકારે પણ દેશના સંખ્યાબંધ પ્રથમ પંક્તિનાં સપુત્રોને કોઈ પણ જાતની તપાસ વગર કે કામ અણખ્યા વગર આમ વરસેલાં વરસ ડાગી મુકવાની જે વજનીતિ રીટી બેશરમીથી સ્વીકારી છે તેમાં કશું નમતું આપ્યું નથી એમ કહ્યા વગર ચાલે તેવું નથી થી. સુખાશખાણુને બંધનમુક્ત થયા પછીનો જે પહેલો સંદેશો છાંપાં-ઓમાં પ્રગટ થયો છે તેમાં તેઓએ જણાવ્યું છે કે તેમને પોતાના છૂટકારાથી સુખ થતું નથી, “મારી આંખ સામે જે સંખ્યાબંધ દિદીઓ સરકારના કાર્યાલયમાં હલુએ સખરી રહ્યા છે તે જ ત્યાં કરે છે. એમનું સ્મરણ મને પ્રતિક્ષણ સાથાં કરે છે અને એમની જેલમાંની સ્ત્રિયો દૈ બૂલી જ શકતો નથી” વગર ગુન્હે

જેલોમાં રીમે રીપે કરીને હાથ ગાળનારા દિદીઓ આ અનેક પતેતા પુત્રો દેશનું ખમીર છે. આવા લોકોને તેમના પર કંકશા આરોપો ચોક્કસ કરેલો જ્યારે પુરોનાં વર્ષ જેલોમાં ગોંધી પાંચાખનાર અને કાલદાને નામે તેનો ઉજ્જવે માંથે ખચાવ કરતા માગનારી સરકાર પોતાને ફુનિયોમાં કંઈ રીતે સુધરેલ કહેવડવતી હશે એ આશ્ચર્યનો વિષય છે. પણ આશ્ચર્ય શું? આજની સુધરેલી ફુનિયા એટલે પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોની થીંધ; અને રંગીન પ્રજાઓને લગતા વહેવરોમાં એ આખા સમુદાયની નીતિ એમને ત્યાંના રહ્યાખડ્યા સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી વિચારકો કે લેખકો અગર તો આપણા પૂર્વના મુલકો તો ખિચારા દસાંદુ દક્ષતરમાં જ નહિ ત્યાં એ બધા સુધરેલ બેશરમપણાને સાર કાણ આમનો હાથ ખાલે એમ છે? :

સ્ક્રાજ શિવાય આનો છલાંગ નથી.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૪

જ્યેષ્ઠ ૧૯૮૩

અંક ૨

“વસન્ત વિજય”

(એનું સ્વલ્પ રસવિવેચન)

ગૂજરાત વિવેચનનું ભૂખું છે પણ તે કરતાં વધુ રસ્યું હોય તો વધાં સાદું નહિ?—એમ કેટલીક વાર લાગે છે. અમુક કાવ્ય કેમ ગમે છે એનો જાતે વિચાર કરીએ અને સામાને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો ન પડે તો કેવું સાદું! મણિશંકરનાં સઘન કાવ્યોમાં “વસન્ત વિજય,” “મત મયૂર,” અને “સાગર અને શશી” મને મૂળથી ગમ્યાં છે. વિચાર કરતાં મને એમનાં બીજાં ઘણાં કાવ્યો એટલાં જ સારાં, અને કોઈ કોઈ વધારે સારાં પણ જણાયાં છે, પણ ગમી ગયાં છે ઉપર કહ્યાં તે જ, વિશેષે કરીને પહેલું અને ત્રીજું. જે ગમી જાય તેનું વિવેચન ન કરવું પડે તે જ ફીક. પણ એક વખત પ્રસંગ એવો બન્યો કે એક રસજ્ઞ જૂના વિદ્યાર્થી મિત્રે મને પૂછ્યું: “આપે ‘વસન્ત વિજય’ એક ઠેકાણે સર્વાંગસુંદર કાવ્ય કહ્યું છે તે શી રીતે?” મને એ સુંદરતાને વિવેચનથી ચુંચવી ન ગમી, તથાપિ મેં ઉત્તર આપ્યો: “મદારી રચિતું કારણ એને સર્વાંગસુંદર કહેવામાં જ મેં આખી દીધું નથી? જે કોઈ કાવ્યનાં અંગ બાજુ છે, અને તમે તો બાજુ છો જ, તેને તે તે અંગ સાદ્યભર્યું છે કે કેમ એટલું જાતે જ જોઈ લેવાનું રહે છે. કાવ્યનું સુપ્રસિદ્ધ અંગ ત્રણ : શબ્દ, અર્થ અને રસ. શબ્દમાં એના માધુર્ય પ્રસાદ એજ સ્ વગેરે ગુણો, અને એ ગુણોથી બંધાએલી શૈલી, તેમ જ વૃત્તની રચના પસંદગી વગેરે આવી જાય. અર્થમાં એની અલંકૃતિ, એની ઉદાત્તતા, એનું ગૌરવ, એનું સૌક્યમાર્ય વગેરે આવે; અને રસમાં તદંગભૂત વિવિધ ભાવ ઉપરાંત વિભાત-અનુભાવનું આલેખન આવે. એટલું જ નહિ. પણ સર્વાંગસુંદર શરીરમાં પ્રત્યેક અંગના સૌન્દર્ય ઉપરાંત તે તે અંગનું સ્થાનમાં એનો સુંદર નિવેશ-પણ આવશ્યક છે, તેમ જ અંગોનું પરસ્પર મેળ એ પણ જરૂરનો છે. આ ગુણ થોડા મંદ હોવાને જોઈએ. એનો કરુણરસ આવી જાય છે એમ કહીએ તો ચાલે. છતાં એમ કહેવું, એનું મરણ થયું એમાં? એ તો

એક સાધારણ દષ્ટિ છે. મને લાગે છે કે ઉગ્ર રાજધર્મની ત્યાગાત્મા સુકુમાર પ્રેમની આદુતિ એ જોમ રામચન્દ્રજીના મુખ્ય કરુણરસનું તત્ત્વ છે, તેમ અહીં ઉગ્ર વાનપ્રસ્થધર્મમાં ગૃહસ્થાશ્રમની આદુતિ આપવી પડી એ પાંડુરાજાના જીવનનું કારણ છે, અને અન્તે સૌન્દર્યભોગના યત્નમાં વાનપ્રસ્થધર્મની આદુતિ યદ્ય એ એના મરણનું કારણ છે. આમ દ્વિવિધ કરુણરસ, અને તે પણ જીવનની એક ખીજથી વિરુદ્ધ લાવનામાંથી નીકળતો, આ કાવ્યમાંથી ઝરે છે.

વાચક જોશે કે ‘વસન્તવિજય’ના કરુણરસની આ સમગ્રજી લાઘ્ય રામનારાયણની સમગ્રજીથી કાંઈક જુદી છે. મહારી સમગ્રજી પ્રમાણે આ કાવ્યનો કરુણરસ ‘અન્ધ ચેતનહીન અર્થહીન પ્રકૃતિના જળ’ આગળ પાંડુની નિર્જનતામાં જ સમાએલો નથી. પણ એના નવીન આશ્રમધર્મના દેખીતા શાન્તમાં જે ત્યાગ રહેલો છે એ ત્યાગમાં જ એક મહાન્ કરુણ વસેલો છે.

અહીં આપણી સામે રસારવાદનો એક ઝીણો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે. આ કાવ્યનું તત્ત્વ શું? પાંડુની હાર અને વસન્તનો વિજય? કે મૃત્યુ ઉપર સૌન્દર્યનો વિજય? “સૌન્દર્ય શું? જગત્ શું? તપ એ જ સાથી” એ નિશ્ચય “ધણા દિવસનું પેલું યોગાન્ધત્વ” નહિ? “સૃષ્ટિસૌન્દર્યને જોતાં એ “યોગાન્ધત્વ ગયું.”—એ યોગી કે તાપસની દષ્ટિએ ભલે વિનિપાત હો, પણ કવિની દષ્ટિએ તો એ યોગ્ય જ થયું એમ નહિ? કવિની દષ્ટિએ મનુષ્ય દેવ થાય એ સુંદર કે મનુષ્ય મનુષ્ય રહે એ સુંદર? ભલે મહાદેવ મદનને ભરમાવશેય કરે, પણ મનુજ પાંડુ તાપસ રહીને હજારો વર્ષ જીવ્યો હોત એ સાદું યાત કે મૃત્યુથી ન જીતાં સૌન્દર્યવશ થયો એ સાદું થયું? ખરો કરુણરસ ક્યાં? આદિમાં કે અન્તમાં? મહાભારતકારની દષ્ટિએ આનો ઉત્તર—“અન્તમાં જ.” મહાભારત-કારે કિંદમઋષિના આખ્યાનથી ગ્રાણીમાં કામવાસના કેવી પ્રજ્વળ છે એ બતાવ્યું. તે સાથે, ઋષિને મૃગ બનાવીને, એ વાસનાની તૃપ્તિ એ પશુધર્મ છે એમ પણ સૂચવ્યું. પાંડુ રાજાએ વાનપ્રસ્થ ધર્મ સ્વીકાર્યો તે મરણથી જીતીને નહિ. માત્ર આ પ્રસંગથી એની આંખો ઉઘડી ગઈ, અને જીવનની પ્રગતિમાં એક પગલું ઊંચું ભરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો, અને નવું જીવન શરૂ કર્યું. એ નવા જીવનના સ્વીકારમાં કરુણા નથી, પણ જ્ઞાનવીર છે. મનુષ્યપ્રગતિ માટે નિર્માયો છે—મનુષ્યે મનુષ્યમાંથી દેવ થવાનું છે. કવિએ મનુષ્યની નિર્જનતા ઉપર એમની પ્રતિભાનો પ્રકાશ નાંખે છે એ એ નિર્જનતાઓને કાયમ કરવા માટે કે એની પ્રશંસા કરવા માટે નહિ, પણ એ નિર્જનતાનું પુરેપુરું ભાન કરાવી સજ્જતાને માર્ગે મૂકવા માટે. એક આશ્રમમાંથી ખીજ આશ્રમમાં જવું—ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસમાં—એ સાધારણ રીતે આત્માને એ ઉચ્ચ જીવન માટે કમેકમે કેળવવાથી જ બની શકે છે. આપણા શાસ્ત્રોની વાણીમાં, એ અધિકાર ધીમે ધીમે જ પ્રાપ્ત થાય છે. તપમાં મચેલા કિંદમ ઋષિને એ પ્રાપ્ત થએલો ન હતો, તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં તાજા પ્રવેશેલા પાંડુ રાજાને શેનો જ હોય? જતાં ઉદાત્ત ભાવનાવાળા એ રાજાએ વાનપ્રસ્થનું ઉચ્ચ જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ ‘યોગાન્ધત્વ’ ન હતું, પણ ઉચ્ચ જીવનનો પ્રકાશ હતો. આવો ઉચ્ચ અભિલાષ હોવા છતાં, રાજા પોતાને પૂરેપૂરો જાણતો ન હતો. જગત્માં જામી ભાવનાવાળા, ભાવના જામી છતાં, આધ્યાત્મિક જળ એણું હોવાથી આ ભાવના પૂરેપૂરી સિદ્ધ કરી શકતા નથી, અને પડે છે. તેમ પાંડુ રાજા પણ પડ્યો. મરણ એ એનું પ્રાથમિક થયું. આ આ આખ્યાનનો કરુણરસ.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુવ

સ્વ. રા. મણિશંકર ભટ્ટ

(તેમના વિશે કાંઇક)

સ્વ. રા. મણિશંકરને સ્વ. પ્રો. ગવર્નર જેવા મનુષ્ય રત્નોના ઝવેરીએ પરખીને વડોદરા રાજ્યના કલાલવનમાં શિક્ષણકલાના અધ્યાપક તરીકે નીમ્યા ત્યારથી અમારા ઘરમાં આવવા જવાનો પ્રસંગ થયો. અમદાવાદમાં તેમના વડીલ ભાઈ રહેતા હોવાથી હુંટી રજાઓમાં અમદાવાદ જ તેઓ આવતા અને લાંબી રજાઓમાં દેશમાં જતા આવતાં અમદાવાદ ઉતર્યા વિના ભાગ્યે જ જતા. અમદાવાદમાં હોય ત્યારે હમેશા અમારે ત્યાં આવે અને સાહિત્ય, દ્વિસુશી, સમાજશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ વગેરે અનેકાનેક વિષયો પર જે ગંભીર છતાં lively (શુદ્ધ કે નીરસ નહીં) ચર્ચાઓ પોતે ચલાવતા તે પરથી લાગે છે કે અમદાવાદ આવવામાં આ ચર્ચાઓ અને વિનોદો એક વડીલોના સમાગમ ઉપરાંતનું જખંડે આકર્ષણ હતું. આ વર્ષો એટલે વડોદરાની નોકરીનાં વર્ષો રા. મણિશંકરના જીવનનાં અતિ ઉદ્ધાસમય, કાર્યસાધક અને ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્તમ કૃતિઓનો ફાલ આપનારાં હતાં.

એ સમયનાં કાંઇક આઠાં સ્મરણો છે જે અંગત હોવા છતાં મણિશંકરને લગતાં હોઈ જણવાજેવાં છે. એમની વાતો સાંભળતાં પ્રથમ પ્રતીતિ એ થતી કે તેઓનું જ્ઞાન અત્યંત વિશાળ હતું. તેમનું વાંચન સર્વદેશીય હોવા છતાં ઊંડા વિચારપૂર્વક કરેલું હતું. જેને અંગ્રેજીમાં colossal કહી શકાય તેવું તેમના જેવું મગજ બહુ જવડે જોવામાં આવે છે. તે સાથે જ કવિની કેમળ લાગણીઓથી ભરપૂર એમનું હૃદય એમના પરિચયમાં આવનારને જણાયા વિના રહેતું નહિ. શુદ્ધિ અને લાગણીઓનો અપૂર્વ સંયોગ મણિશંકરમાં અનુભવતાં કેઈ પ્રતિભાશાળી અસાધારણ વ્યક્તિનો સાક્ષાત્કાર થતો. વિપુલ, તેજસ્વી મનશક્તિ અને મુદામળ લાવભર્યું રસાર્દ હૃદય એ જોનેતો આદર ક્યાં ન થાય ?

અમારે ત્યાં અનેક વખતે આવતા જતા પણ અમારે સંબંધ સાહિત્યરસિક મિત્રોનો જ હતો અને મણિશંકરને મણિભાઈ કહેવા જેટલા વિશેષ નિકટના સંબંધમાં પણ અમે આવેલાં નહીં. અર્થાત્ એઓ અમારા પરમ મિત્ર છતાં કુટુંબ જીવનમાં ઝાઝા ભેળાએલા નહીં. ઉપર કહી તે ચર્ચાઓમાં સ્વ. રા. મણિશંકર નજીભાઈ, એની ખીસેન્ટ, રા. નરસિંહરાવ, પ્રો. આનંદશંકર કુવ, સ્વ. પ્રો. કાશીરામ દવે તથા તે સિવાયના તે સમયના આગેવાન લેખકો અને વિચારકો સંબંધે અનેકાનેક વાતોલાપ થતા. 'વસન્તવિજય' લખાણે વંચાયો. તેની દીકા લખાઈ : એ જઘાં સંબંધે પણ આ મુલાકાતો દરમિયાન થયું જણવાનું મળેલું અને એક શીખાઉ વિદ્યાર્થી તરીકે મને તેનો ખેહલ લાભ મળ્યો છે એ વાત સ્વીકારું છું. વડોદરાની કલાલવન લાયબ્રેરીમાંથી પોતે વાંચેલાં અનેક ઉત્તમ પુસ્તકો તેઓ અમારે માટે લાવતા અને તે પછીની મુલાકાતમાં તે પુસ્તકો સંબંધી ચર્ચા ચલાવતા. રૂસો, પેસ્તેલોત્રી વગેરે લેખકોનો પરિચય તેમના દ્વારા જ થયેલો અને Wreath & the Ring (માલા અને મુદ્રિકા) નામનું પુસ્તક પણ તેમણે જ વાંચવા માટે આપેલું. એ પુસ્તકો માત્ર વાંચી જવાથી નહોતું ચાલતું તે સંબંધમાં વિચાર કરી પરીક્ષા માટે તૈયાર થવું પડતું. યથાશક્તિ તે કાર્યમાં ભાગ લેવા હું ઉત્સુક રહેતી. ત્યારે ચર્ચાઓના વિષયમાં મારો અભ્યાસ અત્યંત છતાં તેમનું ઉત્તેજન સ્પષ્ટ હતું. કેટલાક નાના નાના લેખો પણ તેમની ઘેરચાથી વળેલા છે. ખી. એ. ના અભ્યાસ-

ક્રમમાં અંચિત્તક વિષયો ' ક્ષાણિક અને મોરલ શીલોસોશી ' લેવાનો તેમણે મને અત્યંત આગ્રહ કરેલો. સામાન્ય રીતે સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓને ભાષા અને સાહિત્ય લેવાનો એક જાણે રીવાજ પડી ગયો હતો. અમદાવાદમાં એ વિષયોનો વર્ગ ન હોવા છતાં અમારા નિશ્ચયને માન આપી સ્વ. પ્રો. કાશીરામ દવે અને પ્રો. આનંદસંકર દ્રુવે એ યોજના અમલમાં મૂકી. એ વિષયો શીખવવાનો વર્ગ કેટલાંક વર્ષો ચાલ્યો. રા. મણિસંકરના પોતાના એ અંચિત્તક વિષયો હોઇ તે પર તેમની અથાગ પ્રીતિ હતી.

મણિસંકર અમદાવાદ આવવાના હોય તે પ્રસંગો પર જગાઓ લેવા જવાનું, નાની નાની ઉગ્રણીઓ કરવાનું અને એવું આનંદનું કાંઈને કાંઈ યોગ્યનું. એ સ્વર્ગસ્થ ભાઈ સર્વના આનંદમાં ભાગ લેતા તથા ઉમેરો કરતા.

નાની ઉંમરથી જ જાણે તેઓ અત્યંત ગંભીર મુખાકૃતિવાળા તેમ જ ગંભીરતાભર્યા માનસવાળા હતા. તે સાથે જ એક નિર્દોષ બાળક જેવા સરલ સ્વભાવના હતા એ એમને એળખાનાર સદુ કોઈ જાણે હો.

પોતાની રચેલી અનેક નવી કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં અમારે ત્યાં મોકલતા અને તેના પર પણ પુષ્કળ ચર્ચાઓ ચાલતી.

વડોદરેથી ભાવનગર જવા પછી એમની મુલાકાતો ઓછી થઇ ગઇ અને છેવટે લગભગ બંધ પડી. સ્વીડનબોર્ગનો અભ્યાસ કરતા ત્યારે કવચિત કવચિત પત્રવ્યવહાર કરતા પણ મળવાના પ્રસંગો ઘણા જ જુગ થઇ ગયા. કોઇવાર અમદાવાદ આવે ત્યારે મળવા આવે પરંતુ તેમનો જીવનક્રમ બદલાઈ ગયો અને પોતાની પાછલી દૃષ્ટિઓ સંબંધે સહેજસાજ વાતો કરતા પરંતુ પ્રથમનો જુસ્સો ચાલ્યો ગયો હતો.

સને ૧૯૧૯ ના ડીસેમ્બર માસમાં કે ૧૯૨૦ ના જાન્યુઆરીમાં તેઓ આજી જઈને અમદાવાદ આવ્યા હતા. મારી યાદદાસ્ત પ્રમાણે એ એમની અમારે ત્યાંની છેલ્લી મુલાકાત હતી. અમારી મોટી પુત્રી આજી હતી તેને મળીને તેઓ આવેલા અને તેથી તેમના ચિત્તને અતિ પ્રસન્નતા થએલી તે દર્શાવવા ખાસ મળવા આવ્યા હતા. સંગીતનો તેમને ભારે શોખ હતો. પોતાની રચેલી ' મને સાંભરે આપણી રાત સખી ' એ એમણે આજીમાં અમારી પુત્રી (જ્યોત્સ્ના) પાસે ગવડાવેલી તેથી એમને ઘણો જ આનંદ થએલો. અમારે ત્યાં પોતે તે ગાઈ સંભળાવી અને સમજાવી. પોતે નિખાલસ દિલના હોઇ સામાને તેવા જ માનતા અને જે જે જાહેનાના પ્રસંગમાં તે આવેલા તેમને દેવીઓ જ કહ્યતા. આ પ્રસંગે પોતાની પુત્રવધૂ, જ્યોત્સ્ના, રમીબાઈ કામદાર, ડૉ. પોપટભાઈનાં પત્ની એ સર્વને તેમણે ઉપર કહી તે ઉપમા આપી હતી. આ તો માત્ર તેમના હૃદયના શુભ અંશોનું બાહ્ય પ્રદર્શન હતું. આટલાં વર્ષોનો વચ્ચે ગાળો ગયા છતાં એ ભાઈ એ વાતે એવા બાળક સરખા શુદ્ધ હૃદયના જ રહ્યા હતા એ તે પ્રસંગે જણાયું. આ મુલાકાત દરમિયાન તેમણે કુટુંબની પોતા પર પડેલી અનેક વીતકોની અને વિવિધ વાતો ઘણી ઘણી કરી. એમને ખ્યાલ પણ નહોતો કે એ ભાઈની આ અમારે ત્યાં છેલ્લી મુલાકાત છે. તે પછીનાં વર્ષોમાં અમારે ત્યાં આવવાનું તેમને ખતું નહોતું અને પાંચ વર્ષ પછી દૂર કાળે અતિ ખેદજનક પ્રકારથી એમનો અંત આણ્યો અને શુદ્ધરાતનું એ આજીનો રંગ કાળના અગાધ સાગરમાં વિદુષ્ઠ થયું.

સો. વિદ્યાબહેન રમણભાઈ નીલકંઠ

મણિભાઈ સંબંધે

તેમના જીવન અને કવન સંબંધે-ઘણું લખી શકાય તેમ છે. જો કે તેમનું જીવન મોટે ભાગે કાઠીઆવાડના એક ખુણામાં આવેલ દેશી રાજ્યમાં પુરું થયું હતું. વળી તેઓ સ્વભાવથી જ બહાર આવવાની આકાંક્ષાવાળા નહોતા. પરંતુ તેમનું મિત્રમંડળ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થિતિ પ્રતિષ્ઠા પામેલા ગૃહસ્થોનું બનેલું હતું. રા. રમણભાઈ, નરસિંહરાવ, બ. કે. દાકર, ન્હાનાલાલ, કેશવલાલ દ્રુવ, મણિલાલ નટુભાઈ, બાલાચંદર, ગજનંદ સાહેબ, રમણનરામ વગેરેમાંથી કોઈક સાથે ઘણો વધારે તો કોઈક સાથે સામાન્ય પરિચય હતો અને હતો જ. મુખ્યત્વે ઉપર લખેલા ગૃહસ્થોમાંથી જેઓ હયાત છે તેમાંથી ન્હાનાલાલ અને કેશવલાલ દ્રુવ સિવાય સૌએ મણિભાઈ સંબંધે કંઈ અને કંઈ લખી પ્રકટ કરેલ છે.

આ મિત્રમંડળ ઉપરાંત એમના નિકટ પરિચયમાં આવનાર ઘણા માણસો હતા. તેમાં કોઈક ઉપર પક્ષપાત તો કોઈક ઉપર અણુરાગ પણ થતો ખરો. એ સંખ્યા એટલી મોટી છે કે જેનાં પુરેપુરાં નામ ગણાવવાં મુશ્કેલ છે. તેમના સગાં સંબંધીઓમાંથી તો એ કે ત્રણ માણસો તો એવા બતાવી શકાય તેમ છે કે જેમનું જીવન મણિભાઈને જ આભારી છે. અને એ સિવાય માત્ર પરાંપકાર કરવા અર્થે જ-પોતાનો કંઈ જ સ્વાર્થ ન હોય અને સદાય કરી નીચેથી ઉંચે આપ્યા હોય એવા પણ બાર પંદર માણસો તો મારા જાણવામાં છે. એ માણસોને મન મણિભાઈ એટલે એક શિક્ષક, કવિ કે ધર્મના અભ્યાસી નહિ પણ પરગણુ અમલદાર. મણિભાઈ સંબંધે સાહિત્યની દુનિયામાં શું લખાય છે કે બોલાય છે તે વાંચવાનું કે જાણવાનું તેમને મળે તેમ નથી, પરંતુ તે દયાળુ, નિષ્કપટી, અતિ સ્નેહાળુ અમલદારનો આભા જ્યાં હો ત્યાં અખંડ શાન્તિ પામે એવી આશા બતાવતાં તો મેં તેમને પોતે સાંભળ્યા છે.

અને જીવનની સાર્થકતા પણ આમાં જ છે એમ મને તો દેખાય છે. સાહિત્યની દુનિયામાં એક વ્યક્તિનાં વખાણ થાય કે નિંદા થાય તે એટલો મહત્વનો સત્તાલ નથી દેખાતો. જેણે પોતાનું જીવન માનભેર વીતાવ્યું છે અને પરિચયમાં આવનાર હરકોઈ વ્યક્તિની ઉન્નતિ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે એના જ જીવનની સફળતા મને લાગે છે અને એ ધોરણે માપનાં મણિભાઈનું જીવન સફળ હતું. તેમાં અસ્થિરતા હતી-ભાઈ ચન્દ્રસેનર કહે છે કે ઇન્દુલાલ જેવી-પણ નહિ, મારો અભિપ્રાય જરા ભુલો અને મણિભાઈના વિશેષ પરિચયથી બંધાયેલો છે. સાહિત્ય અથવા ધર્મના વિષયોમાં માન્યતાની અસ્થિરતા હોવા છતાં બીજાને સદાય કરવાનો, પોતાની ઉપર આધાર રાખનારને નિશાની રાખવાનો એમનો સ્વભાવ તો નિશ્ચય જ હતો, એમ હું જાણું છું. પોતે અધિકાર ઉપર હતા ત્યારે અને ત્યારપછી પણ બીજાઓ મારે કરવામાં તેમણે કદી કચાશ રાખી નથી. દાખલાઓ છે પણ તોંથી શકાય તેમ નથી.

અને મણિભાઈના જીવનની આ સફળતા વિશે તો મારે એક વખત યાદુભાઈ સાથે પણ ચર્ચા થઈ હતી. મારી દૃષ્ટિએ મણિભાઈનું જીવન સફળ દેખાતું—તે કે તેઓ એમ. એ. અથવા એલ. એલ. બી. થયા નહોતા, જેમ યવાની તેમને જરૂર હતી. કોલેજ લાઈનમાં પરી પ્રોફેસર પણ થયા નહોતા—બહુ થોડી મુદત ભાવનગરમાં ફેટલાક ફેરફારને અંગે કામ કરવું પડેલું તે ખાદ કરતાં. સરકારી નોકરી સ્વીકારી આમ. ઇ. એસ. માં આવી શક્યા નહોતા. આવી જીવનની તુટીઓ હોવા છતાં જે સંયોગોમાં તે મુકાયા હતા તેમાં તો તેમણે બીજાઓ માટે જે કર્યું છે તે ઘણું છે અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉપકૃત માણસો તે દશેશાં યાદ રાખશે.

મણિભાઈનાં સ્વભાવ અને રહેણીકરણી સામાન્ય માણસોથી જુદાં પડે તેવાં હતાં. કાંચું કદાવર શરીર, ગોળ ભરાવદાર ચહેરો, તીક્ષ્ણ તેજસ્વી આંખો અને ભરેલો મધુરો અવાજ એથી ગમે તે મંડળમાં તે જતા ત્યાં સૌ આધા ખસી તેમને સ્થાન આપતા. ઉપરથી અતઙ દેખાય પણ પરિચય વધતાં અતિ સ્નેહાળ, પરગણુ, ક્ષમાવાળા અને ઉદાર હતા. છતાં ઘણા માણસોના મન ઉપર આથી વિપરીત પણ છાપ પડી હોય એમ હું જાણું છું. એમના જીવનની ઘણી બાબતો અત્યારે પ્રકટ કરાય તેવી નથી, તેવી જરૂર પણ નથી—પરંતુ તેમનાં કોઈ કોઈ વચનો અને પ્રસંગો મારા મન ઉપર છપાયેલા છે તે આજે આપવા ધારું છું. કોઈક સ્થળે પુનરુક્તિ પણ થતી હશે.

અમે દાહરકુલમાં ભણના; નજીવા કારણસર અને નજીવું પણ કારણ હતું કે નદિ તે યાદ નથી, પણ લાઇ ક. ને એક શિક્ષક તમારો માર્યો. તેમણે ઘેર આવી મણિભાઈને વાત કરી; તરત જ કપડાં પહેરી દાયમાં દંડે લઈ મણિભાઈ દાહરકુલમાં પહોંચી ગયા. એ વખતે તેઓ હેડમાસ્ટર નહોતા પણ કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર હતા. દાહરકુલમાં કોઇ દિવસ નદિ અને મણિભાઈ આમ અચાનક દેખાયા એ વાતથી ઘણાને આશ્ચર્ય થયું. સેક્ટ્રલ હોલમાં જ્યાં બધા શિક્ષકો હાજર હતા ત્યાં માસ્ટર એ. ના સૌ દેખતાં ઉધડા લીધા અને સવાલ પૂછ્યો કે “શિક્ષણને ઇતિહાસ વાંચ્યો છે?” ફરીથી એ માસ્ટરે અમને દાય તો આગળનો નદિ તેમ શીખવ્યું પણ નદિ. તે દિવસથી દંડનો ઉપયોગ ન થયો તેથી ઘણાઓએ છૂટકારોનો દમ ખેંચ્યો.

એક દિવસ છાપામાં છપાઈને આવ્યું કે મુંબઈના ફલાણા ફલાણાભાઈ બારીસ્ટરની પરીક્ષામાં પાસ થયા. મણિભાઈએ એ વાત અને તેનો ગર્મ એવી રીતે કહ્યો કે તે હું દલ બૂધ્યો નથી. એમની પેટંટ શૈલીમાં “ઉવેલ (W-B-1-1), સાંભળ્યું કે આ આપણા અજ્ઞને (તેમનો નોકર) હવે વિદાયત મોકલ્યો હોય તો તે પણ બારીસ્ટરની પરીક્ષા પાસ કરીને આવે.” બોળાં ભાબી વાત જરાજરા સમજ્યાં નદિ તેથી ગૃદરથનું નામ આપી કહ્યું કે ફલાણાભાઈ બારીસ્ટર થયા.

મુંબઈમાં બીજી સાદિત્ય પરિવટ વખતે મણિભાઈ આવેલા હતા. કેસવલાલ ધ્રુવનું તે પ્રસંગનું ભાષણ ઘણું ઉચ્ચ પ્રતિનું હતું. વળી મણિભાઈને કેસવલાલભાઈ માટે માન અને સ્નેહ હતાં; તેથી ભાષણ સંબંધે મણિભાઈ જમવા બેસા હતા ત્યાં ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે

કોઈકે એ બાપણને જરા સાધારણ છે—એમાં નવું શું છે? એવું કંઈક કહ્યું એટલે મણિલાલ ઉસ્કેરાઈને કહે છે: “you are a wicked boy to say so.”

સ્વ. હરગોવિંદભાઈ માસ્તર મણિલાલ સંબંધે એક વાત કહેતા. તેઓ તથા સ્વ. વિશ્વનાથ સદાશિવ પાંડક મણિલાલ પાસે ખ્રીસ્તી ધર્મ સંબંધે ચર્ચા કરવા ગયેલા. વાદમાં કે ચર્ચામાં કોઈ કોઈથી ઉતરે એવું નહોતું કારણકે આ બે સનાતની ભાઈઓ પણ દંડ હતા. એકાદ દલીલ કરતાં મણિલાલ કહે: “તમે અંધારામાં રહેલા લોકો એ પ્રકાશની વાત શી રીતે જાણો?” વિશ્વનાથભાઈએ તાણો માર્યો: “સાહેબ, વસ્તુસ્થિતિ જુદી હોય છે. પ્રકાશમાં ઉભેલો માણસ અંધારામાં ઉભેલાને જોઈ શકતો નથી. અંધારામાં ઉભો રહેલો જ બીજાને દેખી શકે છે.”

મણિલાલના ઘેર પુત્રીનો પ્રસવ થયો તે વખતે તેઓ સ્વ. કુતેહસિંહરાવ ગાયકવાડનાં લગ્ન ઉપર વડોદરા ગયા હતા. બે ચાર દિવસે ઘેર આવ્યા અને પછી પુત્રીનું નામ પાડવાની વિધિ થઇ. સૌ કંઈ કંઈ નામ સૂચવતાં હતાં. કોઈકે સૌભાગ્યદેવી કે લક્ષ્મી એવું નામ કહ્યું એટલે મણિલાલ કહે: “કોઈનાં પાંડેલાં નામ હું પાડતો નથી. મારે તો તદ્દન નવીન જ નેમ્સ” અને પુત્રીનું નામ “હૃદય” પાડ્યું. અત્યારે તો હવે નવીન નામે જ ન્યાં હોય ત્યાં દેખાય છે. એક બે સ્થળે તો કોય પણ ઉચિત્તાવવામાં આવ્યાનું સાંભળ્યું છે.

એ જ હૃદય સાત આઠ વરસની હતી. અને અમેરિકન પાદરી જીવાનહોલ મણિલાલને મળ્યા. ભાવનગર આવેલા. તેમને ગુજરાતી નામ શી રીતે યાદ રહે? પછી મણિલાલ પોતાના હૃદય ભણી દૃષ્ટિ કરે અને સાહેબ તરન “હૃદય” Heart Heart એમ ઉચ્ચાર કરે.

અને એ હૃદયના અવસાનથી જ મણિલાલના જીવન ઉપર ઘણી વિપમ અસર થઇ. સ્વ. ભાભી ગુજરી ગયા પછી એ જહેને ઘરકામ માથે ઉપાડી લીધું હતું. અતિશયમાળ, સમજી અને કાર્યદક્ષ એ દીકરી હોવાથી મણિલાલ વ્યવહાર સંબંધે કાંઈક નિશ્ચિત રહેતા. તેમાં અચાનક તે સ્વર્ગવાસી થઇ તેથી અગાઉનું દુઃખ બધું ફરી તાજું થયું. હું તે પ્રસંગે મળ્યો ત્યારે ઘણા જગજગા થઇ ગયા અને મને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે મણિલાલ આજ સુધી જે હિમ્મત રાખી રહ્યા છે તે હવે તેમનાથી રહે તેમ નથી અને તેમના દેહની પણ શી ગતિ થવાની? ઉન્હાણાનો સમય હતો અને સાંજ પછી તપી ગયેલ અગાશીને હંડી કરવા પાણી છાંટી ઉઘાડે શરીરે એ અગાશીમાં જ પથ્થર ઉપર લાંબા થતા. શરીરમાં મેદ હોવાથી એમનાથી ગરમી તો સદન જ ન થતી. મને આ પ્રમાણે તે સુતા તે ફીક ન લાગ્યું અને તેથી જેમ અગાઉ કોઇ વાર બટક બોલીમાં બોલતો તેમ કહ્યું: “આમ તો તમે ગુજરી જશો.” મારા શબ્દો સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા અને કહે છે: “હા, હવે અમારા જ વારો આવ્યો છે” અને ખરેખર એમનો જ વારો આવ્યો હતો: એ પ્રસંગ પછી વરસ સવા વરસે જ તેઓ અવસાન પામ્યા.

મણિલાલમાં આદરણીય કેટલી બધી હતી તે તો જોણે તેમને તેમનાથી મોટા સાથે વર્તતાં જોયા હશે તે જ કહી શકશે. પોતાનાથી નાનાઓ પ્રત્યે પણ તેઓ ઘણો વિનય

રાખના. તેમની ભાષામાં એક વચનનો પ્રયોગ ગમ્મતમાં પણ મેં સાંભળ્યો નથી. બધાને તમે શબ્દથી જ સંબોધે. નોકર ચાકરને પણ ત્યાં પોતાને બોલાવવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં એક નામે તોહાઇથી નહિ પણ આપ્પા નામથી જ બોલાવે. એમના એક સ્વર્ગવાસી મિત્ર એવ. ના પુત્ર હાઇસ્કુલમાં ભણતા. એ મણિભાઈને ઘેર મળવા આવ્યા. ત્યારે મણિભાઈએ તેને પોતાની સામે આરામ ચેરમાં બેસારી—તે પુત્રને ઘણો ક્ષોભ થતો હતો છતાં—એવા રોદ અને વાતસત્વથી વાત કરી કે એમ જ દેખાય કે એ પુત્રમાં મણિભાઈ પોતાના મૃત સ્નેહીની જ છબી ભુએ છે.

આપણા ઘણા ભણેલા માણસો જેમને બહાર પરાણે વિનય રાખવો પડે છે તેઓ પછી એ વિનય રાખવાથી અકળાયા હોય તેમ ઘરમાં સ્ત્રીવર્ગ અને બાળકોને તું તાં કરવા માંડે છે, એમ મણિભાઈને કરતાં મેં કદી જોયા નથી. ઉલટું વરસો વીતતાં ગયાં તેમ તેમ તેમનો પત્ની અને બાળકો પ્રત્યેનો આદર વધતો ગયો હતો.

અને એમના ઘરની મર્યાદા પણ એવી હતી. દીવાનખાનામાં પંદર વીસ માણસો બેઠા હોય, આ પાણી ચાલતું હોય, વાતો ગપાટા ગમે તે ચાલતું હોય, પણ કોઈથી ઉંચે અવાજે બોલાય નહિ કે અયોગ્ય શબ્દ ઉચ્ચારાય નહિ. આના અપવાદ સ્વ. મસ્તકવિ-ત્રિશુવન કવિનું વર્તન યાદ આવે છે. એમને ધાંટા પાડી બોલવાની કે બીજા ગમે તે બેઠા હોય ત્યારે લાંબા ચમ્પ સુવાની અને મણિભાઈને એક વચનથી સંબોધવાની છૂટ હતી. પણ તે તો આખી હતા.

મણિભાઈનું ગુજરાતી અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનું પ્રજ્ઞત્વ અસાધારણ હતું. પ્રાકૃત જૂની ગુજરાતીનો અભ્યાસ તેમનો નહિ જેવો જ હતો. અંગ્રેજીમાંથી એટલી ત્વરાથી એ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાન્તર કરી શકતા કે સાંભળનાર સમજી ન શકે કે આ અંગ્રેજી લેખ છે તેનું આ ભાષાન્તર વંચાય છે. સ્વ. સત્યેન્દ્ર ભીમરાવ એક વખત મહેમાન થયેલા અને આ પ્રમાણે વાંચન સાંભળતાં તેઓ તો જક જ ચર્ચિ ગયા હતા.

સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકના શ્લોકો તેમને ઘણા યાદ રહેતા. બી. એ. થયા પછી એક વખત એમણે ભાગવતની સખ્તાઈ વાંચી હતી એમ મેં સાંભળ્યું છે. એ ભાગવત ઉપરની પ્રીતિ એમણે પૂર્વોક્તાપ ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં પ્રસિદ્ધ કરવા તૈયાર કર્યો ત્યારે દેખાઇ હતી. સરસ્વાતમાં જ ગોપિકા ગીતના પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાંથી

ન સ્વલ્પ ગોપિકાનન્દનો ભવાન
અશિલ દેહિનામન્તરાત્મદક્ષ ।

વગેરે અવનરણ મુક્યું હતું.

હાઇસ્કુલમાં ભણાવતાં એક વખત Only શબ્દનો પર્યાય પૂછ્યો. વિદ્યાર્થીએ જવાબ આપ્યો: “માત્ર” “ફક્ત” “એક જ.” મણિભાઈ કહે: “કેવલ.” જેમ Only માં કેમજી લક્ષર આવે છે તેમ તેના પર્યાયમાં પાણુ આવવો જોઇએ અને પછી લાલિત્ય, લાવણ્ય, કેમજી, કમત્ર વગેરે શબ્દો ઉપર અને તેના અર્થની ગદનતા ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા માંડ્યા.

સંસ્કૃત શબ્દોની ગુજરાતી કાવતામાં પણ શુદ્ધ જોડણી રહવા જોઈએ એવા તેમનો દૃઢ આગ્રહ હતો. હું ધારું છું એ બાબતમાં તેમણે કદી દોષ ક્યો નથી જ. ઉચ્ચતા બીજા દોષ કરતા તો તેમને યોગ્ય ચડતી. મેં એક વાર રમુજમાં એક લોંટી સંભળાવી:

“આવો રસિક મમ રાસભ મિત્ર રત્ન !”

મણિભાઈ પાન આવતા આવતા મોટું ડોકું ધુણાવતા કહે છે: “હું હું” જરા સુધારો કરો: રસિક શબ્દમાં દ્રુત્વ ‘સિ’ બોલાય તે રીતે ગોડવો અને તરત જ પોતે સુધારી આપું:

“આવો તમે રસિક રાસભ મિત્ર રત્ન !”

કોઇ બીજો પ્રસંગે, ન્હાનાલાલ કવિની કે કોઈ બીજાની એ કવિતા છે તે મને ધ્યાન નથી, પણ તેમાં “ગીતાના ગાનાર” એમ શબ્દો છે તેમાં ગીતાનો “ગી” દ્રુત્વ બોલવો પડે છે, તે કવિતા કોઈ સંભળાવતું હતું. મણિભાઈ એવા ચીડાયા કે “આ શું? ગીતામાં “ગી” દ્રુત્વ?” એમને સંસદ્દતી જોડણીની એ જમાનામાં કદપના આવી નહિ હોય તેથી આવો બેદ તેમને ખુંચતો હશે. દમણું તો “પરિત્રાણાય સાધુનામ” ને બદલે “સાધુનામ” એવી શુદ્ધ (?) જોડણી સ્વીકારાય છે ત્યાં મણિભાઈનો આગ્રહ અસ્થાને જ છે ના ?

મારા એક સ્નેહી ભાઇ ક. નાં હું વખાણ કરતો તે મુંગે મોઢે મણિભાઈ સાંભળી રહેતા. મારા કહેવાનો એ સ્વીકાર કરતા નથી એમ મને વહેમ તો રહેતો પણ એક વખત અચાનક મને કહે છે: “શું ભાઈ ક. નાં તું વખાણ કરે છે? કવિતા લખે છે, લેખો લખે છે અને ભારે મોટા વિદ્વાન છે. એક સાચો શુદ્ધ શ્લોક તો આવડતો નથી. તે જ દિવસે યસ્વાધોરચ્ચિકરનિકુરઃ કર્ણપૂતો મયૂરઃ વાળો શ્લોક ભાઇ ક. બોલતા હતા અને તેમાં બૂલ પડેલ કે અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરેલ એટલે મણિભાઈએ આ રીતે કાંકરો કાઢી નાખ્યો.

પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ભરાઈ ત્યારે તેમાં વાંચવા માટે “આપણું નવિન કાવ્યસાહિત્ય” એ નામનો નિબંધ મણિભાઈ તૈયાર કરતા હતા. એ નિબંધ મિત્રમંડળ એકઠું થાય ત્યારે જેમ જેમ લખાતો જતો તેમ તેમ તેઓ વાંચી સંભળાવતા. બે વણ વખત અભિપ્રાયના, અવતરણોના વગેરે સુધારા વધારા કર્યા હતા. કવિ દલપતરામ માટે વખાણના શબ્દો તેમાં સારી પેઢે છે તે સાંભળી મણિભાઈના જુના પરિચયવાળાઓ કહેવા લાગ્યા કે આ પ્રતાપ તો ન્હાનાલાલ કવિના સંબંધનો. મણિભાઈએ દલપતરામની ઉપર ટીકાકૃપે અગાઉ કોઇ લેખ લખ્યો જાણ્યો નથી પણ તે શૈલી માટે તેમને પ્રેમ કે મોહ તો ન હતાં જ. આ વખતમાં તેઓ “રામ લક્ષ્મણ વનમાં સીધાવતાં સતી સીતાને આવતાં સાચ કહે રઘુનાથ, પધારો પીયર ભણી” એ ઘોળ અતિ મધુર કંઠથી વારે વારે ગાઇ સંભળાવતા.

ઉપલા લેખમાં કલાપીની એક કવિતા “કુટી ગચેલ ઘટની ઘટમાળ જેવાં; મારાં રૂપી વરસ ઝવનબાગ સૂક્યો.” વગેરેમાંથી તેઓ લીટીઓ ટાંકવા માગતા હતા. અને કેકારવ તે માટે તપાસતા હતા. ત્યાં ભાઇ બ. બેઠા હતા તેમણે કહ્યું: “કેકારવની રી જરૂર છે? આ એક ને એ કવિતા મોઢે છે” અને મારી સામે જરા રિમત કરી કહે: “એમ? બોલો.” હું આખી કવિતા અટક્યા સિવાય, હોભ પામ્યા સિવાય બોલી ગયો. મણિભાઈ પ્રસન્ન થયા હોય એમ લાગ્યું. લાંબાં લાંબાં ડગલાં ભરતા દોષાનખનામાં જઈ કપાટમાંથી તદ્દન તવિન

કેકારવની એક નકલ લાવી “ પ્રિય ભાઈ લા. ને ભેટ.” એમ લખી મારા હાથમાં મુકી. મારાથી મારા મોટા ભાઈઓ એમના “ પ્રિય ભાઈઓ ” હતા, હું તો ત્યારે છઠ્ઠા ધોરણમાં વિદ્યાર્થી હતા. મારા ઘરમાં બે નકલો એ વખતે ભેટ અપાયેલ હતી જ પરંતુ મને આમ બુદ્ધિ પાડીને મારી કદર કરી, એ વાતથી મને ઘણું સાફ લાગ્યું અને અભિમાન પણ થયું. એ નકલ આજ મારી પાસે નથી. મણિભાઈનાં સ્મરણો લખતાં આર્દ્ર ચિત્ત થાય છે તેવું જ તે નકલનો ઇતિહાસ સંભારતાં પણ થાય છે. એક સ્નેહી આપઘાત કરી ગુજરી ગયા. તેમને વાંચવા આપેલ તે તેમની લાયબ્રેરીમાં જ રહી.

મણિભાઈની લાપામાં તળપદા પ્રયોગો ખીલકુલ આવતા નથી. સંસ્કૃત શબ્દો એવા એમને હાથ બેસી ગયા હતા કે જ્યાં એ ન શોભે અને ખરેખર પ્રાન્તિક શબ્દની જરૂર હોય ત્યાં પણ તે સંસ્કૃત શબ્દો મુકતા. “ રામન સ્વરાજ ” ઘણું વરસો અગાઉ તેઓ લખતા ત્યારે એક વખત તેમાં “ શાપિત શેરી ” “ શાપિત શેરી ” એવો પ્રયોગ કરેલો સાંભળેલો. ભાઈ દી. પાસે એકા હતા તે કહે: “ આ શાપિત શેરી શું ? આપણે તો “ ગોઝારી શેરી ” કહીએ છીએ. ” મણિભાઈએ જરા હસી ડોક ધુણાવી શાપિત શબ્દ બુંસી ‘ ગોઝારી ’ દાખલ કર્યો.

મણિભાઈ એક વખત મારા પિતાને મળ્યા. હું ત્યારે લાણુતો નહોતો. કોઈ પરીક્ષા પાસ કરી નહિ તે બાબત લક્ષમાં આણી મારા પિતાએ મારા માટે ફરીઆદ કરી કે “ છોકરો કાંઈ ભણ્યો નહિ; તમારી વાદે ચઢી કવિતા વાંચતાં શીખ્યો. ખીતું કાંઈ આવડ્યું નહિ. ” મણિભાઈએ જવાબ તો ગમે તે આપ્યો હશે. મારા બચાવ તો ન જ કર્યો હોય પણ કહે છે: “ ગદ્યાઓ પણ ગ્રેન્ડુએટ હોય છે ” અને એ વખતમાં એમનો એવો અનુભવ હતો ખરો.

કલાપીનો કેકારવ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે ઘણા માણસો વાતચિતમાં એમ કહેતા કે તેમાં સુદ્ધિપત્રક કેમ છાપ્યું નથી ? પ્રસ્તાવના અને ઉપોદ્ધાત માંદક એ પણ એક આવશ્યક ભાગ હોવો જોઈએ તેમ માનીને. રા. વ. ભાઈ એક વખત બેસવા આવ્યા તેમણે રૂબરૂમાં આ વાત કહી. મણિભાઈએ જવાબ આપ્યો: “ ભૂલો કેટલી છે એમ કોઈ કહેશે ? હું ઘાઈ છું છાપની ભૂલ એક પણ નથી. ” અને ખરેખર નહોતી જ. એક સ્થળે માત્ર “ દીસે ત્હારા જેવાં નયન ” એમાં ‘ તારા ’ ને બદલે ‘ ત્હારા ’ અશુદ્ધ છપાયેલ હતું. એ સિવાય કોઈ જ ભૂલ આખા એવડા મોટા પુસ્તકમાં નહોતી જ.

અત્યારે મણિભાઈની લાખેત્રી બે લવિષ્યતાણીઓ ખરી પડેલી દેખાય છે તે જાણી હવે થાય છે. કલાપીનો કેકારવ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે અમુક વર્ષમાં તે પુસ્તક બહુ વગોવાયું હતું—“ કેલી સ્મરણ ” જેવી કવિતા તથા “ હૃદય-ત્રિપુટી ” ના અમુક ભાગો માટે. અને એક ચારણ કવિએ તો કલાપીના જે કરુણ ભાવને માટે આજે લલિતજી તેને અશુકલિ તરીકે ઓળખાવે છે તે ભાવ માટે કહેલું પણ ખરું કે આ તે “ કલાપીનો કેકારો ” છે કે ‘ કેકારો ’ છે ? પણ મણિભાઈ કહેતા કે આ કવિતાઓની કદર દસ પંદર વર્ષ પછી ખરેખરી થશે અને ગુજરાતમાં અત્યારે કલાપીની કવિતા પ્રત્યે આદરના વચ્ચતી જ નય છે.

કેકારવની પ્રસ્તાવનામાં જ ગુજરાતને એક નવિન મહાકવિનું દર્શન થવાની પણ આગાહી છે. એ આગાહી કવિ ન્હાનાલાલ માટે જ લખાયેલ તેમ મણિલાલના રનેહી-સંબંધીઓ સૌ જાણતા. એ લખાયા પછી આજ ચોવીસ પચીસ વરસે "ગુજરાતે તો ન્હાનાલાલને પોતાના શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે સત્કાર્યા છે. અને શિક્ષિત વર્ગમાં ન્હાનાલાલને માનભર્યું સ્થાન અપાવવાનો જોરો યશ રા. બલુભાઈ, ન. ભો. દી. ને આપે છે તેટલો જ અથવા થોડો વધારે મણિલાલને પણ થટે છે. ન્હાનાલાલની સ્તુતિ કરવા ખાતર નદીઆદ મેંડળ તરફથી મણિલાલને ઘણી કડવી ટીકાઓ સાંભળવી પડી હતી; જો કે આજ તો કવિ ન્હાનાલાલના સમારંભમાં અને "વિજય પ્રસ્થાન"માં સિદ્ધિશુદ્ધિ માફક બે પ્રમુખ નદીઆદી કાર્યકર્તાઓ જ દેખાયા છે.

મણિલાલએ ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે તેમના વ્યાવહારિક સુખી જીવનનો અંત આવ્યો. એમની એ વંખતની અતિ કરુણ અવસ્થા જેમણે જેમણે જોયેલી તેમને અતિ લાગણી થઈ આવતી.—સગાં રનેહી સંબંધી સૌએ એમનો ત્યાગ કર્યો હતો. એમનાં પત્નીને પણ જુદાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. મણિલાલ એકલા જ એક વૃદ્ધ ખવાસ નોકરને પાસે રાખી રહેતા. કવિતાનો પ્રવાહ "બૂખે જે લાખર ના ભાવ્યો" ની દિશામાં વળી ગયો હતો તોપણ કુટુંબ સુખ સંભારી કોઈ વખત ઘણી લાગણીવાળી કવિતાઓ પણ લખતા:—

ધર જેવું મીઠું નહિં અવનિમાં કે સ્થાન,
ધર પત્ની, ધર બાળકો, છતાં નહીં: ધર રાન.

x x

ક્યાં એ મધુરી મેનકા! ક્યાં નાનો મુનિરાજ!
ક્યાં પ્રાણપ્રિય નર્મદા! વૃથા સતાવો આજ!

(કેમ સતાવો કે શીઠ સતાવો એવો પ્રયોગ પણ યાદ છે.)

ત્યાર પછી થોડા કાળે એમણે આર્યસમાજમાં દાખલ થઈ ઉપવીત ધારણ કર્યું હતું. અને સૌ. ભાભી વગેરેને જે સંબંધીઓએ દૂર કર્યા હતાં તેમણે જ સાથે મેળવ્યાં. રેટનની નોકરીમાં પણ ચાલુ જ રહ્યા.

કુરાન અને ગીતાનો આ વખતમાં તેમણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો. મૂકં કરોતિ વાચાલં વાળા શ્લોકનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે કર્યો હતો:—

મૂક વિમલ વાણી પદે, ગિરિ લંધે ગતિમંદ;
કેશવ નેહ કૃપાવડે, નમું માધવ પરમાનંદ!

ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં મણિલાલ કેળવણી ખાતામાંથી રાજ્યના ખાનગી ખાતામાં ફર્યા. ત્યાર પછી તેઓએ બહાર દરવા કરવા જવાનું છોટી દીધું હતું, ધરની બહાર કોઈએ ભાગ્યે જ તેમને જોયા હશે. જ્યારે તખીયત ખરાખર ન રહેવા લાગી અને થોડી કસરતની જરૂર છે એમ લાગ્યું ત્યારે વળી થોડે દૂર ફરવા જવાની ટેવ ચાલુ કરી. આવે એક પ્રસંગે હું તેમને દક્ષિણમૂર્તિમાં તેડી ગયો. તેમણે ભાઈ નૃસિંહપ્રસાદ સાથે ઘણી વાતો શિક્ષણસાસ્ત્ર અને બ્રાહ્મણત્વ તથા શીલમુરીની કરી અને તેમની ગતિનિ હતી તે દૂર યશે તેમ મને

શ્રીમાન કાન્તની કાવ્યભાવના

સ્વર્ગસ્થ શ્રીમાન કાન્તનાં હરકોઇ કાવ્યનું અવલોકન કરતાં તેની સરલતા, કોમલતા અને મીઠાશ તો પ્રથમ દષ્ટિએ જ તરી આવે છે. કાવ્યને માટે વિશ્વનાથે સાહિત્ય દર્પણમાં કુંકી પણ સંપૂર્ણ અર્થને સૂચવતી વ્યાખ્યા સૂત્રરૂપે આપી છે કે—“વાક્વં રસાત્મકં કાવ્યમ્” એ સૂત્ર શ્રીમાન કાન્તના દરેક કાવ્યને સહેલાઈથી લાગુ પડે છે. ઉપરાંત ઝીણી દષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવાથી તેમનાં કાવ્યોમાં કવચિદ્ કવચિદ્ ઝળકતી કલ્પનાની મનોહર ભવ્યતા જ્યાં જ્યાં ભાસમાન થાય છે ત્યાં ત્યાં એ સરલ, કોમલ, મધુર કાવ્યોમાં કેઈ ઓર જાદુ લાગે છે. દાખલા તરીકે ભુવો—“લંબાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માંહે તરે છે:—” વગેરે આખી કડી જે “દેવયાની”ના કાવ્યમાં છે તે એક જ દષ્ટાન્ત અપૂર્વ અને સુંદર કલ્પના માટે બસ થાય તેવું છે.

એમની ભવ્ય, ગંભીર, તેજસ્વી આશૃતિમાં સરલ, કોમળ, અને સ્નેહાળ હૃદયનો અલૌકિક યોગ જેમ પરિચિતોને સદાય અનુભવાતો તેમ જ તેમની ભવ્ય, ગંભીર, પ્રતાપી કલ્પનાઓ સાથે તેમનાં બધાં કાવ્યોમાં સરલતા, કોમલતા અને મધુર સ્નિગ્ધતાનો અલૌકિક મેળ એવો તો જામે છે કે તેની અમૃતમય મિઠાશનો આસ્વાદ તે કાવ્ય ગાયતાં વાર મળ્યા વગર રહેતો નથી.

એકલી કલ્પનાને કે એકલી સ્નિગ્ધતાને તેઓ કવિતા તરીકે પસંદગી આપતા નથી. તેઓ ઇચ્છેજ કવિ શેલીના અભિપ્રાયને મળતા થઈ “કલાપીના કેકારવ”ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે: “કવિ વિચારના પ્રકાશમાં છુપાયેલો, દુનિયાની અવગણના પામેલી આશાઓ અને ભીતિઓની અનુકરણમાં સ્તોત્રો ઉપર સ્તોત્રો વરસાવતો રહે છે.” એટલે તેઓ માને છે કે—કવિમાં કલા, કલ્પના અને લાગણી બધું એક રસરૂપે જોઈએ. એકલી લાગણીના ભુરસાવાળા “કલાપી” ને તેઓ તેટલા જ માટે કવિ નહિ પણ સ્નેહી કહે છે.

વિચાર અને લાગણી અભિન્ન થઈ જઈને જે કાવ્યનું કલાયુક્ત દર્શન થાય તેને જ તેઓ ખરી કવિતા કહે છે. તેઓ ઘણીવાર કહેતા: “કવિ તો તે જ કહેવાય કે જેના નિરંતર જીવનમાં કવિતાની ધૂન કે કવિતાની મસ્તી અખંડ સ્ફૂરી રહેતી હોય.” અને વળી તેઓ એમ પણ કહેતા:—“કવિ એ કલાકાર છે ખરો, પણ તેની કલા પરવશ છે. કવિ તો જાગ્યેથી ઉતરતી કવિતાદેવીનો વિધેય છે, અને જેટલે દરજ્જે અને જેટલા દીર્ઘકાળ લગી તે વિધેયાધાન કરી શકે તેટલા પ્રમાણમાં અને તેટલા સમય સુધી તે કવિતાનો આવેશ ઝીલી શકે, અને તેટલો તે તેનો આદક બની કાવ્યનું ગ્રહણ ધારણ કરી શકે. મહાન કવિઓમાં એ આધ્યાત્મિક વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે.”

આ તેમણે ઘણીવાર ઉચ્ચારેલા જ શબ્દો હું ટાંકું છું. તેમનો “પૂર્વાલાપ” જેની ખીંટ આશૃતિ હમણાં જ પ્રકટ થઇ છે, અને જેની પ્રસિદ્ધિ તેઓશ્રીને જોવાનું પણ અન્યું નથી, તેમાંનાં

નવા દેવાલયનો એક શહીદ

[New Church Magazine માં આવેલા મિ. એચ. એન. મોરિસના લેખનો આ અનુવાદ છે. કાન્તના જીવન ઉપર રવીડનગોર્ગના સંપ્રદાયની ધણી ગંભીર બસર છે. તેા એ સંપ્રદાયમાં તેમના જીવનનું કેહું મહત્ત્વ ગણાયું છે તે તથા તેમના જીવનના કેટલાક બનાવો જણાવવા આ લેખ મૂક્યો છે. તાંત્રી.]

આશરે બારેક વર્ષ ઉપર પૂનાની પ્રસિદ્ધ ફરગ્યુસન કોલેજની મુલાકાત લેવાનો પ્રસંગ મને મળેલો. પ્રિન્સિપાલ મિ. આર. પી. પરાંજપે, જેઓ પોતાના સમયમાં કોઈ બીજા સાથે કેમ્બ્રીજના સિનિયર રેન્ડર તરીકે બહાર પડ્યા હતા, તેમણે આધુનિક કેળવણીના આ પ્રયોગ, એટલે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં મહાવિદ્યાલયની ઘણી હિલચાલો વિશે વિવેચન કર્યો પછી મને એક વિદ્યાર્થીની સોંપી દીધો અને તે મને જુદા જુદા મકાનોમાં ફરવા લાઇ ગયો. વિદ્યાર્થીઓને મુલાકાત અને અભ્યાસને માટે ઓરડીઓ આપવામાં આવેલી હતી અને તેના સાલમાં ચોપરીઓ મૂકવાની એક અભરામ માત્ર હતી.

મને ફરવા લાઇ જનાર વિદ્યાર્થીની ચોપરીઓ જોવાનું મને મન થયું, અને તેમાં એક કાવ્યનું પુસ્તક જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું. એ પુસ્તકને તે બીજા બધામાં શ્રેષ્ઠ ગણતો હતો. તેમાં મણિશંકર ર. ભટ્ટનાં કાવ્યો હતાં. આ મણિશંકરે જનોઇ કાઢી નાખીને ખ્રીસ્તી ધર્મ પાળવાનું જાહેર કરવાને લીધે જૂજરાતમાં થોડા સમયથી તેમને વિશે ભારે ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો. થોડાં અકવાશિયાં પહેલાં પ્રો. ભટ્ટને હું મુંબાઈમાં મળ્યો હતો તેથી તેમના અગાઉના વિદ્યાર્થીઓ તેમને માટે જે આદર ધરાવતા હતા તે તરફ મારું ધ્યાન ગયું. પણ જ્યારે મને ખબર મળ્યા કે આ ચોપરીમાંનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો ભજન હતાં ત્યારે મારે સંતોષ અને આશ્ચર્ય વધી પડ્યાં. આ ભજનોમાં, મિ. ભટ્ટના પ્રશંસકોએ ઘણીવાર ગાઇ ખતાવેલું નીચેનું તેમના વદાલા ગીતનું ભાવાત્મક જૂજરાતી ભાષાન્તર હતું:-

To Jesus Christ be glory given.*

થયા. આ બંધાએ દત્તા તે દરમ્યાન તેમના જીવનનો મદાન ફેરફાર થયો. તેમણે મને તેનું વર્ણન કર્યું છે. એક દિવસ મુંઝાણ વર્તા, એક બહેર પુસ્તકાલયના સ્તરીપત્રમાં તેમણે સ્વીડનબોર્ગનું નામ લેયું. સ્વીડનબોર્ગ કાણ હતો અને તેણે શું કર્યું છે તે સંબંધી કૌતુક યથાથી તેમણે પુસ્તકાલયમાંથી સ્વીડનબોર્ગનું જીવનચરિત્ર વાંચવા લીધું. સ્વીડનબોર્ગના મથાળા નીચે એ એક જ ચોપડી ત્યાં હતી. આમાં એમને એટલો જણા રસ પડ્યો કે તેમણે લંડનનો સ્વીડનબોર્ગ સોસાયટીમાંથી 'સ્વર્ગ અને નરક' 'લગ્નરોદ' 'ખરો કિમિયન ધર્મ' અને બીજાં પુસ્તકો મંગાવ્યાં. એ વાંચતા ગયા તેમ તેમ તેમનો રસ, આગ્રહ અને કૌતુક વધતાં ગયાં.

થોડા સમયમાં તેમણે 'સ્વર્ગ અને નરક'નું ગૂજરાતી ભાષાન્તર કર્યું અને તેમાંના ફકરાનું એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું અને તે પછી 'લગ્નરોદ'નું એવું જ પુસ્તક બહાર પાડ્યું. આ પછી શું થયું તે હું તેમના જ શબ્દોમાં કહું:-

"ત્યારે મને સ્વીડનબોર્ગનો પહેલો પરિચય થયો ત્યારે હું વડોદરામાં ગૂજરાતી શિક્ષકોની ટ્રેનીંગ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ હતો. 'સ્વર્ગ અને નરક'નું ભાષાન્તર મેં મારા આગલા વિદ્યાર્થીઓને મોકલ્યું અને તેમાંના બેએ, તેનું સત્ય, આનંદ અને પ્રકાશના આગમન સાથે સ્વીકાર્યું.

"જીસસ ક્રાઇસ્ટની દિવ્યતામાં મને આરથા બેઠી કે તરત જ તેની નિરૂપિત દયા મારે તેની સ્તુતિ કરવામાં, મારી સાથે બેઠાવા મેં સૌ મિત્રોને આમન્ત્રણ કર્યું. તે સમયે પણ કાચો અને ઐતિહાસિક પુસ્તકોના લેખક તરીકે આખા ગૂજરાતમાં હું પ્રખ્યાત હતો. ઇજીપ્તનો ઇતિહાસ, શિક્ષણશાસ્ત્રનો મોટો ઇતિહાસ, પ્રેસિડન્ટ લિંકનનું જીવનચરિત્ર અને ગઅથનું વિશ્લેષ મિસ્તરના જૂઠા પુસ્તકનું ભાષાન્તર ઉપરાંત અનેક સામયિકોમાં મેં પણ લેખો બહાર પાડ્યા હતા.

"મેં એક બહિરપત્ર લખ્યો અને ખુલ્લી રીતે ક્રાઇસ્ટનો અંગીકાર કર્યો. યેહિદ યજ્ઞોપવીત મેં ફર કર્યું.

"વર્તમાનપત્રોએ મારે વિશે ધોંધવ મચાવ્યું. કેટલાએક માણસોએ એવો પણ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે મને ચિત્તગ્રમ થયો છે. આ ફરિયાદ વડોદરાના નામદાર મદારાજ ગાયકવાડ પાસે મળી. તે સમયના વડોદરાના કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટરે ટ્રેનીંગ કોલેજ બંધ કરવા દરખાસ્ત મૂકી, સત્ય વડોદરા રોડમાં વધારે ટૂંક સમયે શિક્ષકોની જરૂર ન હતી ! એ દરખાસ્ત મંજૂર થઈ. ટ્રેનીંગ કોલેજ બંધ કરી અને મારી નોકરીની જાદવી કરવાને કશો દરખાસ્ત કરવામાં આવ્યો નહિ.

"મિ. અને દાસ સર પી. ડી. પટ્ટણી તે વખતે ભાવનગરના મદારાજના પ્રાધવેટ સેક્રેટરી હતા. તેમણે નામદાર મદારાજ પાસે મારી ભલામણ કરી અને ભાવનગર રોડના એલ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે મારી નીમણૂક થઈ. ૧૯૦૫-૦૬ માં ભાવનગર સામગ્રાસ કોલેજમાં મેં અંગ્રેજી સાદિલના પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું અને ૧૯૦૬માં મને કેળવણી ખાતાનો ડીરેક્ટર કર્યો.* ૧૯૧૦થી રોડની ડાયામાં ડાચી ઓફિસમાં સેક્રેટરી તરીકે મારો સંબંધ રહ્યો છે અને મને સોંપવામાં આવેલા કામો સંપાદનમાં આવી દતી.

* પોતાના મામિંક અભિપ્રાયને લીધે તેમને આ જગ્યા પરથી હટાડવામાં આવી હતી.

“મારે અહીંયાં કહેવું જોઈએ કે મહારાજ મારા તરફ ઘણા માયાળુ છે. ધાર્મિક માન્યતાની બાબતમાં હું ખોટા રસ્તે દોરવાયો છું એમ તેઓ માને છે કારણ કે તેમના મુખ્ય દિવાન જે કેટલીક વાર ઈસ્લામ જઈ આવ્યા છે અને ક્રિશ્ચિયન થયા નથી, તે એવી ખબર આપે છે કે ઈસ્લામમાં પણ સમતુલ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો બાઈબલની કપોળકલ્પિત વાતો માનતા નથી. પણ મહારાજ મને સીધો સાદો અને પ્રમાણિક માણસ ગણે છે. અને પોતાના ઓફિસરોના આક્ષેપો સામે તેમણે ઘણી વાર મારો પક્ષ કર્યો છે.”

અહીં આપણને તેમના ઉપરના જીવનની શરૂઆતની વાતો તેમના પોતાના શબ્દોમાં સાદી રીતે કહેલી મળી આવે છે. એ જીવન અંત સુધી તેમના ઉપર થયા કર્યો હતો.

x

x

x

અને તેમના પુત્ર કહે છે કે આ ધર્મોન્તરથી તેમને હૃદયગીભર અનેક દુઃખોની લાંબી પરંપરા સહન કરવી પડી. તે એક શહીદ હતા અને અસહિષ્ણુ હિંદુ સમાજ તરફથી તેમને ઘણું સહન કરવું પડ્યું. તેમના નિકટ સહવાસમાં આવ્યા ન હોય તેવાં, તેમના દુઃખ અને સંતાપો લાગ્યે જ સમજી શકે. તેમણે ધર્મને માટે જે સહન કર્યું છે, તેવું સહન કરનાર બીજા ગૂંજરાતી થોડાં વર્ષ સુધી આપણને મળશે નહિ.

ક્રિશ્ચિયનોની અંદર અંદર કેવા ભેદો હોય છે તે ન જાણવાથી અને ‘ખરો ચર્ચ રીલીજિયન’ માં બાપ્ટીઝમના મહત્ત્વ વિષે વાંચેલું હોવાથી મી. ભટ્ટે ‘સ્કૅટિશ પ્રેસ્બીટેરીયન ચર્ચ’ના પાઠરી પાસે બાપ્ટીઝમ લીધું. આને પરિણામે, તેમનાં પત્નીને તેમનાથી દૂર રહેવા સમજાવવામાં આવ્યાં અને ભાવનગર રાજ્યની ડીરેક્ટર ઓફ એજ્યુકેશનની તોફારીનું રાજીનામું આપવા તેમને કહેવામાં આવ્યું.

હવે તે ઘણી ચિંતાજનક સ્થિતિમાં આવી પડ્યા અને પોતાના પહેલાંના લગભગ સર્વ મિત્રો અને સગાંથી ત્યજાએલા તેઓ અમદાવાદ ગયા અને દેશી ક્રિશ્ચિયનો સાથે રહ્યા. પણ તેમના સમાજમાં તેમને સાન્નત્ય મળ્યું નહિ. પોતાના બ્રાહ્મણ મિત્રોના કરતાં તેમના ધાર્મિક અભિપ્રાયો તેમને વધારે પ્રતિકૂળ લાગ્યા અને તેઓ થોડા જ માસ ત્યાં રહી શક્યા.

પત્ની અને છોકરાંના ફરજિયાત વિયોગથી તેઓ ઘણા દુઃખી થઈ ગયા. બીજા ઘણી મુશ્કેલીઓથી તે પરેશાન થઈ ગયા. છેવટે ક્રિશ્ચિયનો સાથે નહિ લગવાનું તેમણે સગાંઓને વચન આપ્યું અને તે પછી થોડે સમયે તેમની પત્ની તેમની સાથે રહેવા લાગ્યાં. છતાં તે શાંતિની બહાર જ રહ્યા અને બ્રાહ્મણવનમાં બ્રાહ્મણનું જીવન ગાળતા, જે કે તેઓ હૃદયમાં ક્રિશ્ચિયન છે તે દરેક જાણતા.

તેમણે એક વાર મને લખ્યું હતું: “નવા દેવળની સામે લોકોને કાંઈ ખાસ વાંધો નથી. જે વાંધો છે તે ખ્રીસ્તીધર્મ સામે છે: જૂના દેવળના ઘણા પાઠરીઓ હિંદુસ્તાનમાં કામ કરે છે. તેઓ કેળવણીના વર્ગ ઉપર અસર કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે, કારણ કે તેમના સિદ્ધાંતો ખોટા અને વિસંવાદી છે.”

એક બીજા પત્રમાં તેમણે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે જે કે ક્રિશ્ચિયન મિશનો હિંદુસ્તાનને ક્રિશ્ચિયન કરવામાં નિષ્ફળ ગયાં છે, પણ તેમણે ‘સત્ય’નો માર્ગ સરખ કરી આપ્યો છે.

એ સ્વાભાવિક છે કે તેમના શિષ્યો અને અનુયાયીઓ, ગુરુ ઉપર પડતો ભુક્ષ્મ જોષને અને નિકટના સંબંધીઓને દુઃખ દેતાં સંકોચ થવાથી, નવું ધાર્મિક મંડળ સ્થાપવાને ઉત્સુક ન થયા. ક્રિશ્ચિયનો અને ખાસ કરીને દેશી ક્રિશ્ચિયનો આખા દેશમાં તિરસ્કારપાત્ર ગણાતા. આથી નવા ધાર્મિક મંડળની સ્થાપના તેમની સંખ્યા વધે ત્યાં સુધી મુલતવી રાખવા વિચાર્યું. તેમણે પ્રથમ સ્વીડનબોર્ગ સોસાયટી રચવાનું અને નવા દેવળના સાહિત્યના પ્રચાર માટે એક વાચનાલય સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું. મિ. લટ્ટ ઉત્સાહી અભ્યાસી, ઉતાવળા વાંચનાર અને ગ્રાહક સ્મરણ શક્તિવાળા હતા. નવા દેવળના સંપ્રદાયના માત્ર સામાન્ય સિદ્ધાન્ત જ નહિ પણ વિશેષ વિગતોમાં જે જોડી દૃષ્ટિ તે ખતાવતા તેથી હું ઘણીવાર ચકિત થયો છું. પણ તેમના આકર્ષણની ખરી વસ્તુ તે આ સિદ્ધાન્તોને જીવનમાં ઉતારવા એ હતી. આ કારણથી જ તેમણે ‘સ્વર્ગ અને તરક’ ના અને ‘લગ્નરોધ’ ના જે ભાગો લોકોના જીવનના નિયમનને માટે સૌથી વધારે વ્યવહાર મહત્વના હતા તે ભાગો ભાષાન્તર કરી પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તે પછી તેમણે ‘ત્રેમસિદ્ધાન્ત’ અને ‘જીવન-સિદ્ધાન્ત’નું ભાષાન્તર કર્યું. ઇંગ્લાંડનું દેવળ તેમના કામની કદર કરે, અને સ્વીડનબોર્ગના ગ્રંથોનું ગૂજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવાને મદદ આપે એવી આશાથી તેમણે દિવ્ય-શબ્દોનો પ્રારંભ કર્યો.

પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તની તેમની સાથે એકવાર ચર્ચા કર્યાનું મને સ્મરણ છે. તે વખતે તેમણે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે નવા દેવળ માટે ગૂજરાતીમાં ‘શબ્દ’ ના નવા ભાષાન્તરની જરૂર છે. હાલ જે ભાષાન્તરો મોલુદ છે તે પ્રામાણિક નથી. આમાં ભાષાન્તરો જે પરદેશી-ઓએ કરેલાં છે તેમને ગૂજરાતીનું પૂરું જ્ઞાન ન હતું અને ગૂજરાતીઓએ કરેલાં છે તેમને જે શબ્દોનું ભાષાન્તર તેઓ કરતા હતા તેની સમજ કે તેને માટે આદર ન હતો. નવા દેવળ પાસે જે જે દરખાસ્તો છે તેમાં ‘શબ્દ’ ના નવા ભાષાન્તરની આ દરખાસ્ત તરફ ગંભીર ધ્યાન આપવું ઘટે છે.

૧૯૧૪ માં હિંદુસ્તાનમાં નવા દેવળનું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે અને વહેંચવાને માટે મુંબાઈમાં હિંદી સ્વીડનબોર્ગ સોસાયટી રચવામાં આવી. મિ. લટ્ટ એના પહેલા અધ્યક્ષ હતા અને મરણપર્યંત એ જગ્યાએ રહ્યા.

આ નવા મંડળના ઉપક્રમથી ભરાયેલી પહેલી જાહેરસભામાં હાજર હોવાનું મને ખરાબર સ્મરણ છે. તે વખતે મિ. લટ્ટ આશરે બસો કેળવાયેલા હિંદીઓ સમક્ષ ઇંગ્રેજીમાં ‘વેદના શબ્દ’ ઉપર એક સમર્થ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

આ વ્યાખ્યાન દરમ્યાન તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે વેદમાં દિવ્ય જ્ઞાન છે? પ્રાચીનોને આપેલો ઇશ્વરનો શબ્દ એ જ વેદ છે? આ બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન છે કારણ કે સ્વીડનબોર્ગે પ્રાચીન શબ્દ સંબંધી કહ્યું છે કે તે પૂર્વની પ્રજાઓ પાસે છે, અને ખાસ કરીને તે હિંદના લોકોને અનુલક્ષીને કહેલું છે.

એક વખત મિ. લટ્ટ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે સ્વીડનબોર્ગે ઉલ્લેખ કરેલો પ્રાચીન શબ્દ એ જ ઋગ્વેદ છે. પણ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં—જે આખેઆખું ન્યૂ ચર્ચ મેગેઝીન (જુન ૧૯૧૪, પૃ. ૨૬૭)માં આવેલું છે, તેમાં—તે માત્ર એટલી જ સૂચના કરે છે કે વેદમાં પ્રાચીનતર દિવ્ય જ્ઞાનના ફક્ત આપેલા છે, જે કંઈક અંશે ઉત્પાદનના પહેલા પ્રકરણને મળતા આવે છે.

તુલનાશાસ્ત્રના નિયમો આ અગમ્ય ઉક્તિઓને લાગુ કરીને તેઓ ખતાવે છે કે વેદો અને સ્વીડનબોર્ગ એક બીજાનું સમર્થન કરે છે, “આત્માના અમૃતત્વ વિષે, સ્વર્ગ અને નરક વિષે, સ્વર્ગના સવિતા વિષે અને એ સવિતામાં મનુષ્ય રૂપે વસતા સ્વામી વિષે વેદોમાં મહત્વનાં વચનો છે.” તેઓ કહે છે કે “આ બધા વિષયો ઉપર સ્વીડનબોર્ગ પુષ્કળ પ્રકાશ નાખે છે. તુલનાશાસ્ત્રને આધારે બધા વેદોના અર્થ કરવાનું હજી બાકી રહ્યું છે પણ તે થશે, અને થશે ત્યારે આપણને, સર્વને ખાત્રી થશે કે વેદનો સવિતા એ બીજો કોઈ નહિ પણ સર્વશક્તિમાન સ્વામી છે: જે હતા, છે અને આવશે.”

નવી બનેલી સોસાયટીએ તરત જ એક દુકાન લીધી અને થોડા મહિનામાં ‘ધ હાર્ટ ઓફ ઈન્ડિયા’ નામે એક ત્રૈમાસિક નીકળવા માંડ્યું, જેના તંત્રી મિ. ભટ્ટ હતા. તેના ચાર જ અંકો નીકળ્યા અર્થાત્ તે એક જ વર્ષ ચાલ્યું.

અને એટલામાં લગાધને લીધે ઉભી થતી વસ્તુસ્થિતિમાં એ સાહસ બંધ કરવું પડ્યું.

x

x

x

ડીસેમ્બર ૧૯૧૫ સુધી તેની પહેલી સભા થઇ શકી નહિ. આ પહેલી સભામાં મિ. ભટ્ટ અધ્યક્ષસ્થાનેથી એક ખરેખર અદ્ભુત વ્યાખ્યાન આપ્યું. તે વ્યાખ્યાન આખું ન્યૂ ચર્ચ મેગેઝીન (એપ્રિલ ૧૯૧૬, પૃ. ૧૫૭)માં પ્રસિદ્ધ થયું છે તેથી હું તેમાંના એક બે મહત્વના ઉલ્લેખો જ ટાંકીશ.

“જો કે આપણી સભા સંખ્યામાં નજીવી છે અને દેખાય છે, અને બહારનો આડંબર કરી શકે એવી ઘટના નથી, તો પણ આપણે જે કામ ભક્તિપૂર્વક કરીએ છીએ તેની હિંદુસ્તાનના ભાવિ ઉપર ગંભીર અને શ્રવંત અસર થયા વગર રહેશે નહિ. કારણ એવું છે કે સ્વીડનબોર્ગના ગ્રન્થો પ્લેટો કે એરિસ્ટોટલના ગ્રન્થો જેવા નથી—રીપબ્લીક અથવા નીતિશાસ્ત્રમાં તેમના કર્તાના વિચારો આવે છે, પણ સ્વીડનબોર્ગના ગ્રન્થોમાં જનતાના હિતને માટે સ્વામી તરફથી સત્યો ઉતરેલાં છે જેનું ઊંડાણ અકલ્પ્ય છે અને મૂલ્ય નિઃશીમ છે. સ્વામીનો અર્થ દુધિર થાય છે. સ્વીડનબોર્ગના ઉપદેશોની પરીક્ષા કરવી ઘટે છે. અને તે આપણી શુદ્ધિને સંતોષ આપે છે.

જેઓ બાઇબલને ઈશ્વરના શબ્દ તરીકે માને છે અને જીસસ ક્રીસ્ટની દિવ્યતા સ્વીકારે છે, તેમને માટે દ્વિતીય અવતારનો શબ્દ સ્વીકારવો એ સરલ થઈ પડે પરંતુ અનુભવથી એમ દેખાય છે કે હાલના ક્રિશ્ચિયન દેવળોમાં જે સગવડો મળે છે તેથી એક એવો અંધારો આવે છે કે જેથી નવા જેસુસાલેમનાં સત્યો તેમનાથી જોઈ શકાતાં નથી.

૧૯૧૬ માં લંડોનની મુસ્કેલીઓ છતાં ન્યૂ ચર્ચ કોન્ફરન્સે દરાર કચેરી કે એક પાદરીએ હિંદુસ્તાન તરફ જવું. મિ. ભટ્ટને સ્વર્ગીય સિદ્ધાન્તનું ભાષાન્તર કરવાની વિનંતિ કરી. એ વખતસર થાઇને પ્રસિદ્ધ થયું. મિ. ભટ્ટે તે રેવ. એસ. જે. સી. ગોલ્ડસેકને અર્પણ કર્યું, જેઓ ૧૯૧૬ ના નવેમ્બરમાં નીકળ્યા. હિંદુસ્તાનનું પહેલું નવા દેવળનું મિશન સ્થાપ્યું અને એપ્રિલ ૧૯૧૭ માં પાછા ફર્યા. આથી મિ. ભટ્ટ અને તેમના મિત્રોને થયું ઉત્તેજન મળ્યું. ...

મિ. ભટ્ટના એક નિકટના મિત્ર કાઠિયાવાડના નાના સ્ટેટના હાકાર હતા. તેમના અવસાન બાદ તેમના કાગળોમાં નવા દેવળના પ્રસિદ્ધ લેખક મિ. જેમ્સરપેર્સોનના ‘ધ રીધ એન્ડ ધ રિંગ’નું ભાષાન્તર (શાલા અને મુદ્રિકા) મળી આવ્યું હતું. મને ખબર મળી

છે કે મિ. ભટ્ટે આ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું અને એક કરોડથી વધારે માણસોથી બોલાતી ગૂજરાતીમાં તે બહુ જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે.

x

x

x

તેમણે પોતે જે ભોગ આપ્યો હતો તેવો ભોગ આપવાની ઇચ્છાવાળા તેમના દેશ-બંધુઓ સંખ્યાબંધ આગળ પડ્યા નહિ, એ જોતાં ક્રિશ્ચિયાનિટી માટે તેમણે ઉઠાવેલી જાહેરન નિબંધ ગદ્ય એમ કોષ કોષ વાર લાગે, એટલું જ નહિ પણ તેમના જીવનનાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોના કૌટુંબિક જીવનમાં પણ તેમના ઉપર ખૂબ વિપત્તિ પડી. આઠમાંથી ત્રણ જ બાળકોને મૂકીને તેમનાં પત્ની અને મોટી ઉમરની એક દીકરી સ્વર્ગવાસ પામ્યાં. મહારાજાએ તેમની કારકીર્દીમાં રસ લેવા માંડ્યો હતો અને તેમને વધારે સારી જગ્યા આપવાનું વચન આપેલું હતું તેમનું પણ અવસાન થયું. અને તેમના પાટવીકુંવર નાની ઉમરના હોવાથી રાજકારભાર એક કમિટીને સોંપાયો. આ બધા બનાવોથી એમને ઘણો સંતાપ થયો અને તેથી તેમની તંદુરસ્તીને ઘણો ધક્કો લાગ્યો.

ગયા વર્ષના જીવનમાં તેઓ કાસ્મીરની લાંબી મુસાફરીથી પાછા આવતા હતા ત્યાં દિલ્હી અને લાહોર વચ્ચે રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતાં ઉધમમાં જ તેમનો આત્મા શાન્તિપૂર્વક આ લોક છોડી ગયો. હૃદય બંધ થયું એ જ કારણ હોવું જોઈએ, પણ કદાચ લગન હૃદય ન હોય ?

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ અને દેશી વર્તમાનપત્રોએ કલા, સાહિત્ય, ધર્મ, નીતિ અને રાજકારણમાં તેમની અનેક પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કરી તેમના સ્મરણને માન આપ્યું. એક ઉત્તમ શિક્ષક, મહાન શિક્ષણશાસ્ત્રી, ઉત્તમ પ્રતિભા કવિ અને ગૂજરાતીમાં સંગીત પ્રધાન ઉર્મિકાવ્યો લખનાર તરીકે તેમની પ્રશંસા થઈ છે. તેમના મૃત્યુ સમયે તેમનાં કાવ્યોનો એક સંગ્રહ છપાતો હતો તે હવે બહાર પડ્યો છે. પ્લેટોના શીડ્સનું પણ લાપાન્તર બહાર પડ્યું છે. તેમણે ત્રણ નાટકો અને બે ટુંકી નવલકથાઓ લખી હતી. આ બધા ગ્રન્થો તેમણે ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો તે પહેલાં લખાયા હતા. ખ્રીસ્તી ધર્મનો અંગીકાર એ તેમના જીવનનો કટોકટીનો પ્રસંગ હતો. તે પછી સ્વીડનબોર્ગના લેખોથી તેમના હૃદયને અત્યાનંદ થયો હતો; તે લેખોમાં તેમને જે મહાન સાત્ય જણાયું તેનું લાપાન્તર કરવામાં, તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં કે એક કે બીજી રીતે તેનો પ્રચાર કરવામાં તેમનો બધો અવકાશ શેકાયો લાગે છે.

કાકાનો પત્ર

ૐ

રતનબાગ, બોરસી

જેઠ સુદ ૧, મંગળ

પ્રિય રામનારાયણભાઈ,

તમને કાગળ લખવાનો હતો જ. એટલામાં તમારો કાગળ આવ્યો.

x

x

x

હવે તમારો કાગળ: સ્વ. કાન્ત માટે મને આદર છે. ધર્મોત્તર કર્યા પછી પણ માણસ પોતાના સમાજમાં જ રહી શકે છે અને પોતાનો વારસો સાચવી રાખે છે એ એમણે પોતાના જીવનમાં ઉત્તમ રીતે બતાવ્યું. હું એમના પ્રસંગમાં એક જ વાર આવ્યો એમ કહી શકાય. અને તે વખતે હું તો વિદ્યાપીઠમય હતો, એટલે સંભાષણમાં જોડવાનો ઇન્કારો મેં જ લીધો હતો. તેઓ તો મુરખીને જાજે એવી પ્રસન્નતાથી અને કૌતુકથી મારી વાતો સાંભળતા હતા. એ વખતે મેં તો એમનું માત્ર ‘વસંતવિજય’ જ વાંચેલું, એટલે થોડી ધૃષ્ટતા કરી એ કાવ્ય વિષેનો મારો અભિપ્રાય એમની આગળ મેં રજુ કર્યો. “વસંતવિજય” એ સમર્થ કૃતિ છે; એમાં શૂજરાતી ભાષાની શક્તિ અને મનુષ્ય હૃદયની અશક્તિની લગભગ પરાકાષ્ઠા બતાવી છે.” એમ મેં કહ્યું.

એ વખતે તેઓ વૈદિક સાહિત્ય વાંચતા હશે. એમણે મને પૂછ્યું: “વૈદિક સાહિત્યનો કંઈ અભ્યાસ કર્યો છે?” મારા અલ્પ જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરવાને બદલે એમની પાસેથી જ કંઈક કઢાવવાની દાનતથી મેં એમને એક બે સવાલો પૂછ્યા. પણ તેઓ પોતે અજ્ઞ બોલવાની વૃત્તિમાં દેખાયા નહિ. વર્ણત સંધ્યાનો હતો. પ્રકાશ અને અંધકાર વચ્ચેની ગંભીર સ્થિતિમાં કવિનું અંતર્મુખી મૌન બહુ જ અસરકારક જણાયું. તેમના આશીર્વાદ લઈ હું પાછો ફર્યો.

બીજો વખતે તેઓ સભામાં આવેલા. અસહકારની હીલચાલ તેમને બહુ પ્રિય હતી એવી મારો પર છાપ પડી.

બસ, આટલાં જ મારાં સંસ્મરણો.

લિ. સ્નેહાધીન

કાકાના સપ્તેમ

વંદેમાતરમ્^૧

૧ શ્રી હાલેલકરને સંસ્મરણો મોકલવા વિનંતી કરેલી તેના જવાબમાં તેમણે એ પત્ર મોકલ્યો છે તેમાંથી જ સંસ્મરણો બહાર કાઢી અહીં મુક્યાં છે.

કાન્તનાં સ્મરણે

૨૪. કાન્ત વિષેનું સર્વથી પહેલું સ્મરણ ૧૯૧૦ કે ૧૯૧૧ નું છે. એ વખતમાં એઓ મુંબઈમાં આવેલા. મુંબઈની સાહિત્યસભાએ એમને કંઈક ભાવવાને ન્હોતરેલા. એમને ભાવતા સાંભળવા એ કંઈ નાનુંસુંતું કામ ન લેખાતું. ઘણા તરફથી ઘણા પ્રયત્ને એમણે ભાવવાનું કષ્ટરૂં હતું. એમણે વિષય રાખેલો ઘણેભાગે “ ભગવદ્ગીતાનો યોગ.” આખા ભાષણની અસર મારા પર ઘણી જ સારી થઈ, પણ એમાંનું એક કથન મેં એમના જ શબ્દોમાં હતું યાદ છે. પોતાને સ્થાનેથી ધીમે રહીને જાંઘા, અને શ્રોતાઓ તરફ એમની પ્રતાપી, અને કોઈ કોઈ વાર થતી મારકણી આંખે એ ઘડી તાકીને જોઈ રહ્યા બાદ બોલ્યા:

“ મારા ભાષણમાં “ સાલો ” શબ્દ આવશે. પરંતુ આ અપશબ્દ અત્રેના સુરતીઓ અને ભરૂચીઓનો ખાસ છે, અને તમે બધાઓ એમના પરિચિત છો, એટલે, હું માની લઈ છું કે, એ શબ્દ જ્યારે હું વાપરીશ ત્યારે ત્યારે તમને કોઈને માફ નહીં લાગે.” આ પ્રસ્તાવ કરીને એમણે ભાષણ કરેલું: ભાષણ તો ગીતા વિષે હતું પણ એ શબ્દ ભાષણમાં આવ્યો રહ્યો. પણ એમની વાણી એટલી મીઠી હતી, કે એ શબ્દ કોઈને પણ કઠોર લાગ્યો નહોતો. આખું ભાષણ ઘણું જ સરસ હતું. એ એવું માનતા કે મનુષ્ય નવું એકાદી જીવન ગાળી ન શકે, એના કોઈની સાથે પણ યોગ થવો જોઈએ. આ ભાષણમાં એમણે કહ્યું કે જો સ્ત્રી સાથે લગ્ન ન થયું હોય તો કોઈ વિષય સાથે કે પ્રભુની ભક્તિમાં માણસે યોગ સાધવો જ જોઈએ, યોગ સાધનાથી જ માણસ પોતાનું અહંત્વ ભૂલે છે, અને જેટલે અંશે તે અહંત્વ ભૂલે છે, તેટલે અંશે તે મોક્ષ મેળવે છે-છ. ઇ.

×

×

×

મારા અને એમનો અંગત પરિચય પ્રથમ કરાવી આપનાર એમના પુત્ર ભાઈ મુનિકુમાર. ઘણેભાગે ૧૯૧૬ માં એ ભાઈ વડોદરામાં મારે ત્યાં આવેલા, અને એ ભાવનગર ગયા, ત્યારે એમણે અમારે વિષે કાન્તને કંઈ વાતો કરી હશે ત્યારથી કાન્ત અમને જાણવા લાગ્યા. જાણખવા લાગ્યા એટલું જ નહિ પણ મારા તરફ એમનો ‘ આહ ’ થયો.

×

×

×

વડોદરામાં એક ભાલચંદ્ર કરીને ગવૈયા છે. એ મારે ત્યાં આવતા. ઉદર નિમિત્તે એમણે ભાવનગર પ્રયાસ કરવા ધારેલું. એમના ઘણેભાગે પ્રપિતા ભાવનગર રાજ્યમાં પ્રખ્યાત ગવૈયા હતા, અને એ સગપણનો લાભ જિહાવીને એમને ભાવનગરમાં ક્યાંક જગા મળે એવી એમને આશા બંધાએલી. એ પ્રપિતાને અને મણિભાઈને સારા સંબંધ હતા. એટલે મને એમણે મણિભાઈ ઉપર પત્ર લખવા કહ્યું. મેં પત્ર લખ્યો, એના જવાબમાંનું એક વાક્ય મને બરાબર યાદ છે.

“અમારા મહારાજ એટલા ઉદાર નથી કે પોતાના આશ્રિતોના ફરજોને પાળવા તૈયાર થાય.” કાળજનો બાકીનો બધો ભાગ મારા તરફ અતિ સ્નેહભર્યો હતો.

x

x

x

પછી એ વડોદરા આવેલા. અમદાવાદી પોળમાં શ્રી ભીમભાઈને ત્યાં ઉતરેલા. એમના આન્યાના ખખર મને સાંજે મળ્યા. જે ભાઈએ મને એ ખખર આપેલા તેમણે કહ્યું કે “તમને આન્યા ત્યારથી યાદ કરે છે, અને સાથે ભાલચંદ્રને લાવવા કહે છે.” હું ભાલચંદ્ર ગંધ્યાને લઈ ગયેલો. અતિ આદરપૂર્વક એ ગરીબ સ્થિતિમાં આવી પડેલા ગંધ્યાને એમણે સાંભળ્યો. મને કહે: “મારે તારે ઘેર આવવું છે.” મેં કહ્યું: “ક્યારે આવો છો?” મને કહે: “અત્યારે જ.” અમે ઉપડ્યા. વડોદરામાં કલાભવન સ્થપાયું ત્યારે શરૂઆતના સ્ટાફમાં એ હતા. વડોદરામાં કાંઈ એમની બહુ લાંબી કારકીર્દિ ન ગણાય છતાં એટલા અરસામાં એમણે પોતાની આસપાસનાઓ તરફ ખૂબ આકર્ષણ કરેલું. મને યાદ છે કે એ જ્યારે જ્યારે વડોદરા આવેલા ત્યારે એમના એ જૂના મિત્રો અને પ્રસંગિકોનું એક ટોળું તેઓ જ્યાં ફરે ત્યાં એમની સાથે ફરતું જ હોય, પોતે આગળ ચાલતા હોય, અને ઝુંડ પાછળ હોય જ. એ જ પ્રમાણે મારા ઘર તરફ આવવા અમે ઉપડ્યા ત્યારે ઝુંડ સાથે ચાલવા લાગ્યું. થોડેક દૂર આન્યા પછી પોતે દળવે રહીને બોલ્યા: “હું એ ... ને ત્યાં જઈ છું તમે પણ તમારે ઘેર જાઓ.” બધા છૂટા પડી ચાલી ગયા.

મારે ત્યાં આન્યા. મેં કપડાની આરામ ખુરસી બેસવા આપી, પોતે બેઠા. મને કહે દેવે મને તારાં કુટુંબીઓને ઝોળખાવ. મેં મારી સ્ત્રીને બોલાવી, મારી સ્ત્રીને પોતે નમસ્કાર કર્યાં. એ શું લણી છે વગેરે પૂછ્યું. એટલામાં નીચે રહેતા દળમનો પાંચેક વરસનો છોકરો ઉપર આવી એમના બોળામાં જઈને ઉભો. એ ગંદો હતો એટલે મેં એને ત્યાંથી નીકળા જવા કહ્યું ત્યારે કહે: “રહેવા દે એને મારા બોળામાં. કાઠસ્ટ કહે છે: “let the child come and sit in thy lap.” એના માથા પર પછી હાથ ફેરવ્યો.

x

x

x

વડોદરા છોડતી વખતે હું એમને ઉતારે ગયો. એમને વોળાવતી વખતે એમના યજમાન ભીમભાઈએ પોતાનાં પત્નીને બૂમ પાડી ત્યારે મહિબાઈએ કહ્યું: “એ તો અંદર સૂતાં છે અને હું એમને પ્રણામ કરીને જ બહાર નીકળ્યો છું.” હું સમજી શક્યો કે એમને સ્ત્રીઓ તરફ અને બચ્ચાંઓ તરફ તથા કુદરત-પુષ્પો-તરફ અતિ આદર હતો.

x

x

x

ઘણે ભાગે ૧૯૧૭ કે ૧૮: વડોદરામાં પ્લેગ ચાલતો અને હું ભાવનગર હતો. એ દિવસોમાં મને એમના પરિચયનો ઘણો જ લાભ થયો.

એમનો પોતાનો બેસવાનો ઝોરડો અંદર, અને દાદરાવાળો બહારનો ઝોરડો બહારથી મળવા આવનારા માટે હતો. એ ઝોરડામાં પાનસોપારી પડ્યાં જ રહે. જેટલા આવે તેટલા ઝોરડામાં બેસી પાન ખાય, અરસપરસ વાતો કરે, અને જાણે કે આટલામાં જ એમનું મિલન સમાપ્ત થતું હોય તેમ કેટલાક તો પાનના રૂઆ મારી ચાલતી પકડે. પોતે તો અમુક વખતે જ બહાર આવે. પાછા અંદર જઈ વાંચતા હોય કે કામમાં હોય. આવનારાઓ પૈકી મને તો જણાયું કે મસ્તકવિ સાથે જ એઓ ખીલતા. ઘરના શણગારને માટેની એમની જાણીઓ

પરથી એમની રુચિ સમજી શકાય. પણ ચાર જખીઓ તો માત્ર દુલોનાં વાંટર, કલરનાં ચિત્રોની હતી અને એક ક્રિશ્ચીયન ધર્મનું Last supperનું ચિત્ર હતું. એમને એ બહુ ગમતું. હિંદી ટખનાં ચિત્રો અને સ્થાપત્ય વિષે એમને ખાસ આકર્ષણ નહિ. મારી સાથેની વાતચીતમાં એમણે ખાસ કહેલું કે “હિંદુસ્થાપત્ય તો મુસલમાનોએ જ સુધારેલું.” મુગલ સ્થાપત્યને જ એ મુંદર ગણતા. શાહજહાંન અને તાજમહેલ પર મુગલ હતા. સ્થાપત્ય વિષે એમણે એનસાયકલોપીડીઆમાંથી બોધ લીધેલો. હાલેલ બાલેલને એ માનતા નહિ. ફર્ગ્યુસનને એક રસિક લેખક તરીકે ગણતા અને રસ્કીનને ખૂબ માનતા. મોડર્ન પેઇન્ટર્સ, એમણે વાંચેલું. રસ્કીન ‘ગોથીક આર્કિટેક્ચર’ મધ્યકાલીન સ્થાપત્યને વખાણનાર છે. અને એ સ્થાપત્ય આપણા સ્થાપત્યની પેઠે ધાર્મિક પ્રતીકેથી જ શણગારેલું છે, એટલે મણિલાઈ ગોથિક આર્કિટેક્ચરને વખાણતા. એ વખત પર મેં “સ્થાપત્ય એટલે શું” એ નામનો એક લેખ ‘વીસમી સદી’માં પ્રગટ કરેલો, એ મેં એમની પાસે વાંચેલો ત્યારે એમણે તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મારી વિચારસરણીમાં કેટલીક ભૂલો બતાવી હતી. એ વખતે અમારે સ્થાપત્ય શબ્દ માટે પણ ચર્ચા થએલી. એ કહે કે “લલિતકલા માટેનું નામ પણ બહુ જ લલિતવાણું હોવું જોઈએ, તમારો સ્થાપત્ય શબ્દ ઘણો જ ભારે છે.” મેં કહ્યું કે અંગ્રેજી Architecture શબ્દ પણ એટલો જ ભારે છે. છતાં આપણા સ્થાપત્ય શબ્દમાંથી એ કલાનો જે એક ગુણ સ્થિર ભલાં રહેવાનો છે, તે જેવો વ્યક્ત થાય છે તેવો અંગ્રેજી શબ્દમાંથી નથી થતો. માટે એ જ શબ્દ ઉચિત છે. એ દલિલ એમને સારી લાગી.

x

x

x

મને એકવાર જમવા નહોતર્યો: તે દિવસે મારે હજમતનો વારો ન હતો. જરા જરા દાદી ઉગેલી. એમણે કહ્યું: “તે હજમત કેમ નથી કરી!” મેં કહ્યું: “આજે વારો નથી.” ત્યાં તો એમણે પોતાના પટાવાળા પૈકી એક હજમ પટાવાળાને બોલાવી ફરમાવ્યું: “લાઇની હજમત કર.” જરા આનાકાની પછી મારે એમના હુકમને તાબે થવું પડ્યું. એ પછી મને નહાવા કહ્યું. હું નહાઇને ઉઠ્યો અને કેટલીમાંથી બહાર આવ્યો ત્યાં મારે માથે પુષ્પો નાખ્યાં. હું તો ઘણોજ શરમીદો થઇ ગયો: “કાંઈ સંકોચ ધરવાનું કારણ નથી” મને કહ્યું. પછી મને ખૂબ આગ્રહથી જમાડ્યો.

x

x

x

એમની નીડરતા અને સચ્ચાઇનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે.

ભાવનગરના એક ઉગ્રા હોદ્દાના અમલદાર વિષે કંઇક વાત નીકળી. મને કહે: “સાલો દંભી છે દંભી. મને કહે હું શેક્સપીયરનો અભ્યાસી છું: મેં એક વાક્યનો અર્થ પૂછ્યો તો એને આવડ્યો જ નહિ. મારી પાસેથી એક પુસ્તક વાંચવા લઇ ગયેલા, જ્યારે જ્યારે મળેલા ત્યારે જણાવેલું કે પુસ્તક વાંચે છે. પણ જ્યારે પુસ્તક પાછું આવ્યું ત્યારે સાલાએ પુસ્તકનાં પાનાં પણ નહિ ફાડેલાં. સાલાને એટલું પણ ભાન નહિ કે જ્યારે પોતે તે પુસ્તક વાંચે છે એમ કહેલ છે ત્યારે પાનાં તો ફાડેલાં દેખાડવાં. હું તો બધું એને મોઢે જ કહું. મારાથી ખ્હીતો ફરે, પાછો મને અત્યંત ચહાવાનો દંભ કરે, જ્યારે હું એને બીવકુલ ચહાતો ન હોઉં xxx મેં એને મારા ઘરમાં આવવાની ના કહેલી-છતાં મારો છોકરો ઘણો જ બીમાર હતો ત્યારે એણે આવવાની બૃષ્ટતા કરી, એ તે દિવસે મરતો હતો, મેં

તો બારીએથી જ એને કહ્યું કે એ તો મરે છે અને તમે એને મુખેથી મરવા જ દો, તમારે ઉપર આવવાની કંઈ જરૂર નથી.”

હજી પણ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં એમને કેવોક અતુરાગ છે, એ જોવા સારૂ ખ્રીસ્તાળના બેસતા વર્ષે રહવારમાં હું એમની પાસે નૂતન વર્ષોલિનંદન નિમિત્તે ગએલા. પોતે સૂતેલા જ હતા. મેં અલિનંદન કર્યું તેના જવાબમાં પોતે “ પ્રભુ તારકની સહ કીર્તિ કરો ” એ ગાયું.

એક વખત વાતોમાં મને કહે: “ આપણે હિંદુઓ તો બેવકુફ છીએ.” મેં કહ્યું: “ એમ કેમ ? ” મને કહે: “ શબ્દોની તો કિંમત જ નથી. ‘ મહાત્મા ’ શબ્દ ગમે તેને લગાડે. વિદ્યામાં મેળવેલી પ્રવીણતાથી પણ મહાત્માની ઉપાધિ આપણા લોકો મેળવે છે. ફલાણા ધણો જ વ્યભિચારી છે છતાં મહાત્મા કહેવાયો છે. એક પણ રાત એને બૈરી વિના ચાલ્યું નથી. તે જ પ્રમાણે સતી શબ્દનો પણ ગેરઉપયોગ થયો છે. “ જે મીરાંએ પોતાનો પતિ તજ્યો એને આપણે સતી કહી છે. એ મીરાંના દાખલાએ આપણા સમાજ પર ઘણી ખરાબ અસર કરી છે.” તેઓ એમ માનતા કે સ્ત્રીઓ કુંવારી રહીને જ પ્રભુપરાયણ થઈ શકે અથવા તો એને માટે પરિણિત પતિ જ એનો પ્રભુ છે. સ્ત્રીઓને માટે અતિશય આદર છતાં તેઓ સ્ત્રીને સેવક અને પુરુષને સેવ્ય માનતા, એમ મને એમની ઘણી વાતો પરથી સમજાયું છે.

હવે આવે છે અંતિમ સ્મરણ.

૧૯૨૩ નો મે માસ. હું દિલ્લીમાં. અમે રાતે વાળુ કરીને બેઠા હતા. નવ વાગ્યા હશે. ત્યાં કોઈએ કહ્યું કે ગળુભાઈ તમારા મણિસંકર રતનજી ભટ્ટ આવ્યા છે. મેં ચમકીને કહ્યું: “ હે !! સાચી વાત ! ” ત્યારે કહે: “ હા.” મેં પૂછ્યું: “ ક્યાં ભિતર્યાં છે ? ” જવાબ મળ્યો: “ સ્ટેશન પર. સેકન્ડ ક્લાસ વેષ્ટર્ટીંગ રૂમમાં.” હું તે જ વખતે તૈયાર થઈને સ્ટેશન પર ગયો. ત્યાં વેષ્ટર્ટીંગ રૂમમાં ગયો, ત્યાં પોતે નહિ, સામાન પડેલો, વચ્ચેના ટેબલ પર ન્યૂસપેપર, બાલુમાં બીસ્તરો, એક ટૂંક, પેટીને તાળું નહિ. ટૂંક પરના નામથી જાણ્યું કે એ એમનો જ સામાન. આખા હોલમાં બીજું કોઈ નહિ, બીજા કોઈનો સામાન નહિ. વેષ્ટરને પૂછ્યું તો કહે: “ ખ્હોત દેરીસેં ગયા હય, હમકુ કુછ કહા નહિ હય.” દસ તો વાગવા આવ્યા. એમને મળવાની મારી આતુરતા વધવા લાગી. છેવટે પડેલાં ન્યૂસપેપર પર મોટે અક્ષરે, હું આવ્યો છું, ને તમને સવારે મારે ત્યાં લઈ જવા આવીશ એમ લખવા માંડ્યો, ત્યાં આવ્યા. ખાલીનું ટૂંકું પોતાં, અને માત્ર પહેરણ પહેરેલું: મને કાળા પટ્ટી ગએલા લાગ્યા, અને પહેલાં કોઈ દિવસ એવા પોષાકમાં જોએલા નહિ એટલે તુરત ઝોળખી ન શક્યો. ક્યાં વડોદરામાં ડોકો લઈ સંપૂર્ણ પોષાકમાં છટાથી ફરનારાં અને ક્યાં અત્યારે અસહકારના અર્ધ ઉધાડા પોષાકમાં !! તો પણ એ પોષાકમાં બિચા કાળા અને જડા પંખળી જેવા એ શોભતા હતા. મને કહે: “ કોણ ગમ્મનન.” મેં કહ્યું: “ હા. મામા ! ”

એમણે કહ્યું: “ મેં તો તારી તપાસ આગ્રા કરેલી.”

મેં કહ્યું: “ જી ના, હું તો અહિં છું. તમે મને જણાવ્યું હોત તો સારું. હવે મારે ત્યાં ચાલો.”

મને કહે: “ તારું ઘર આ હોલ કરતાં સારું ન હોઈ શકે. અહીં કેવો મજાનો પંખો

ઉપર ફરે છે, કેવા વિજળાના દીવા છે ? ગરમીમાંથી ખચવાનાં તારે ત્યાં શાં શાં સાધનાં છે ? ” હું ચૂપ રહ્યો.

મેં કહ્યું: “ ક્યાં જવું છે ? ”

એમણે કહ્યું: “ હવે ઉતર તરફ જવું છે.”

મેં પૂછ્યું: “ અત્યાર સુધી ક્યાં હતા ? ” ત્યારે કહ્યું: “ જમનામૈયામાં.”

મેં કહ્યું: “ કહો ત્યારે હું તમારું શું કામ કરું ? ” ત્યારે કહે: “ અહીંનું લેમન પી. અહીંનું લેમન બહુ સરસ છે.” મેં કહ્યું: “ અત્યારે હવે અગીઆર વાગવા આવીયા છે ને ક્યાં લેમન પીવું.” તો કહે: “ બસ પી જ.” તુરત વેઇટરને ઓર્ડર આપ્યો. બે ગ્લાસ લેમન આપસ આપ્યું. પીતાં પીતાં બધી અનેક વાંતો કરી. નાતની વાંતો પર આવતાં કહ્યું: “ લેકો ઘણા જ બેવકુફ છે : હું તો નાતને હવે રાજનામું આપું છું, જનોઇ ફેકી દીધી છે. સાલાઓ બીડી પુંકવાની મનાઈ કરે, અને તમાકુ ખાય ખરા, તમાકુ સૂંઘે, એમ સીધી તમાકુ મોઢામાં અને નાકમાં લે, પણ હુકા દારા એનો ધુંવાડો લેવામાં પાપ ગણે; પાછા અરીણ ખાય, બીજાં વ્યસનો અને દુરાચારો કરે એનું કંઈ નહીં, આવા સમૂહમાં તેકેમ જીવન પીતાડાવે” આમ પ્રસ્તાવ કરી પાધરી જ એમણે હોકલી કહાડી, સાથે, વિદાયતી કોલસાની પેટીઓ મળે છે તે હતી, તેમાંથી થોડા કોલસા કાઢી હોકલી સળગાવી. અને મને કહે: “ આ હું આગ્રામાંથી શીખ્યો છું. આગ્રામાં બે બાબત કરી: એક આ, અને બીજી મારાં કાવ્યોનો એક સંગ્રહ લખી કાઢી છપાવા મોકલી પણ દીધો. x આ હોજાની શોધ કરનારને સાબાશી ઘટે છે. તું જો તો ખરો-જરા પી તો જો.” મેં નમ્રતાથી ના પાડી.

પછી લગલગ બારેક વાગે મેં જવાની રજા માગી ત્યારે એમણે કહ્યું: “ વળતાં તારે ત્યાં આવીશ.”

x

x

x

થોડા દહાડા પીત્યા બાદ એમના ભત્રીજા એમના બપોર કાઢવા આવ્યા; ત્યારે મેં એમને હરદાર જવા કહ્યું: એ ત્યાં જઈ આવ્યાં અને મને બપોર આપ્યા, કે “ કાકા તો કાગી કામળીવાળાની ધર્મશાળામાં રહે છે, રોજ ગંગાસ્નાન ઘણા જ કલાક સુધી કરે છે, અને હમેશાં દહિને રોટલી જમે છે, અને ભગવદ્ગીતા પર પ્રવચન કરે છે. એ પ્રવચન સાંભળનારાઓ પણ એમને મળી રજા છે, અને તેમના ઉપર તેમનો ખૂબ પ્રભાવ પડે છે.

x

x

x

હું તો એમની આવવાની રાહ જોયા કરતો હતો. બે એક માસ થયા હશે. ત્યાં અમારા એક ઓળખીતાએ ઓચિંતા આવીને કહ્યું કે ગજુભાઈ, તમારા કાન્ત તો રાવલપોંડીથી દિલ્હી આવતાં લાહોર રોડને જ એકાએક મૃત્યુવશ થયા. એમની મ્હેમાની મારા ભાગમાં નહિ હોય ! એમના આટલા પ્રસંગોનું સ્મરણ મને હજુ પણ એમનું સાન્નિધ્ય ભોગવાવે છે. એમનું શરીર, એમની હાથી જેવી શાંત પણ ઉતાવળી ચાલ, એમની પ્રતાપી અને મારકણી આંખો, છતાં અતિ સ્નેહાળુ હૃદય મારી સામે એવું ને એવું ખડું ઘાય છે અને હું મારું હું કે છંદગીભર એ મૂર્તિ ભૂલાશે નહિ.

ગજનન વિ. પાઠક

x એ જ એમનો “ પૂર્વાભાષ ”.

સંસ્મરણો :

લાવનગરના વિખ્યાત ડૉ. શિવનાથના પુત્ર સ્વ. નરહરિનાથને લીધે કાન્તનું ધી યનિયન ડીએટીંગ સોસાયટી તરફ આકર્ષણ થયેલું. એ સંસ્થાના એક વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે આશીર્વચનનું એક કાવ્ય આપવા તેમણે માગણી કરી અને એક રાતે તેઓ પોતાની સાથે એક સંગીતર મિત્રને લઈને આવ્યા. તે મિત્રે “ જતાવું હું કંઈ રીતે આજ અહો આનંદ ” એ બાગેસરી રાગ શરૂ કર્યો. એકવાર ગાઈ રહ્યા ફરી ગાવાનું શરૂ કર્યું. અને જેમ જેમ એક એક પંક્તિ ગવાતી ગઈ તેમ તેમ “ ઉતારો છુ અમ દેશે ઇશ્વર આશીર્વાદ ” એ ગાયનની એક એક પંક્તિ લખાતી ગઈ. એટલી સરલતાથી એ આખું ગાયન લખાયું કે જ્યાં સુધી એ ગાયન તેમના હાથમાં ન આવ્યું ત્યાં સુધી ગાયન જ લખાવું હતું એવો ખ્યાલ સુધ્ધાં તેમને આવેલો નહોતો.

*

*

*

*

એક વખત તેમની સમક્ષ નિરીશ્વરવાદની ખૂબ અસરથી ભરેલું લખાણ એક યુવક વાંચતો હતો. તે સાંભળાને તેમણે કહ્યું: “ તમે બધા યુવાનો આ પ્રકારના વિચારો ધરાવો તે કુદરતી છે છતાં એમ ન હોવું જોઈએ. હું ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં હતો ત્યારે ત્યાંની લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકો વાંચી મેં ચિહ્નો કરેલાં તે ઉપરથી ટીકા પણ જોઈ શકે કે હું તે વખતે ઇશ્વરમાં માનતો ન હતો. પણ આજે હું માનું છું. જેમ અત્યંત ન્હાની વસ્તુઓ મેત્રાથી જોઈ શકાતી નથી, તે માટે સૂક્ષ્મદર્શક કાચની જરૂર પડે છે તે પ્રમાણે કેવળ શુદ્ધિનાં નયનોથી ન જ દેખાય એવા વિષયો હોય છે. તે જોવાને બીજાં મેત્રાની જરૂર પડે છે. તે મેત્રા એ આસ્પષ્ટપી મેત્રા છે.

*

*

*

*

પિતૃસંસ્મરણ એકવાર—ની હિપર ખૂબ ટીકાઓ ચતી હતી. તેમાંની ચોટીએક તેમને કાને પડી. તેમણે આવી કડક ટીકા કરવાનું કારણ પૂછ્યું. જવાબ અપાયો કે જેમ સાહિત્યમાં તેમ જ સમાજમાં અગ્રણી કૃત્યો કે વ્યક્તિઓની કડકમાં કડક ટીકાઓ જ થવી જોઈએ; આદર્શો જ્યારે ઊંચા હોય ત્યારે ટીકાઓ કડક બને, અને સાઈ વિવેચન અતિસૂક્ષ્મ પણ હોવું જોઈએ. તેઓ હસ્યા અને એક વાક્ય કહીને ચાલ્યા ગયા કે “ હાઇપરક્રિટિકલ^૧ થવામાં મોટો ભય એ રહેલો છે કે તેમાંથી માણસ હીપોક્રિટિકલ^૨ થઈ જાય છે.

સં.

—૭૫૭—

ત્રણ સ્મરણો

કાન્તની કૃતિઓ ઉપરથી અને બીજા મિત્રોએ તેઓથીના કરાવેલ પરિચય ઉપરથી મારા ઉપર જે છાપ પડી છે તે આ સ્થળે હું નથી જણાવતો. અહિં તો તેઓ સાથે થએલ સાક્ષાત્ સમાગમો અને તેના પરિણામે તે વખતે તથા પાછળથી થએલ મારા ઉપરની અસરો બહુ જ હુંકમાં જણાવવા ઇચ્છું છું.

હું કાન્તના સમાગમમાં ત્રણ વાર આવ્યો છું અને ત્રણ વાર ભાવનગરમાં. એમાંના એક પણ સમાગમ માટે મેં કે કાન્તથીએ પ્રયત્ન નહિ કરેલો. એ સમાગમો માત્ર કેટલાકે મધ્યવર્તી સહૃદય વિદ્યાવિલાસીઓના પ્રયત્નોના પરિણામે જ ગણાય. લગભગ તેર વર્ષ પહેલાં ગ્રીષ્મ ઋતુમાં હું પહેલવહેલો ભાવનગર ગયો ત્યારે આત્માનંદ જૈન સભામાં 'કાન્ત'ની મુલાકાત માટે એક નાનકડું મિત્રમંડલ એકઠું થયેલું. બીજી વાર અસહયોગના જમાના-ઈ. સ. ૧૯૨૧-૨૨માં સાંજે ફરવા જતાં રસ્તામાં મળ્યું થયું. ત્રીજી વાર ઇ. સ. ૧૯૨૨-૨૩માં ગાંધીજીના ૧૮મી તારીખના જેલદિવસ નિમિત્તે ભરાયેલી સાર્વજનિક સભામાં અને બીજી મળ્યા.

પહેલી વાર મળ્યા ત્યારે કાન્ત પરીક્ષક અથવા પ્રશ્નકર્તા તરીકે મારી સામે હતા. કદાચ તે વખતે મિત્રોએ ઉપસ્થિત કરેલા એ સમાગમનો હેતુ જ હું ન જાણું તેવી રીતે કાન્ત મારફત મારી પરીક્ષા કરવાનો હોય એવી સાચી કે ખોટી છાપ મારા મન ઉપર પાછળથી પડેલી. ગમે તેમ હો, પણ તે વખતના પરીક્ષક કાન્ત સામે હું દાક્ષીણતી પંડિતની જેમ પરીક્ષ્ય સ્થાન લઈ આદરપૂર્વક બેઠેલો હતો. કાન્તે મળતાં વેત જ મને 'પ્રામાણ્ય' વિષે શાસ્ત્રીય પ્રશ્નો કર્યાં, જેનું કાંઈક વિસ્તૃત વર્ણન કાન્તમાલા નામના પુસ્તકમાં આપ્યું છે.

બીજી વાર અગાળપણે રસ્તે ચાલ્યા જતાં કોઈ મિત્ર ધ્યાન ખેંચવાથી કાન્તે મને ઉભો રાખ્યો અને કુશલ પ્રશ્ન બાદ થોડા વાક્યોમાં ફરી મળવાની ઇચ્છા જણાવી બુદ્ધિ પડ્યા. ત્રીજીવાર એક સાર્વજનિક સભામાં મને વ્યાખ્યાન આપવા બોલાવ્યો. બોલાવવામાં કાન્તનો જ હાથ હતો કારણ તેઓ તે પ્રવૃત્તિના મંત્રી હતા એમ મને પાછળથી માલૂમ પડ્યું.

પ્રથમ સમાગમ વખતે કાન્તનો પરીક્ષક રૂપે કડક છતાં સ્નેહાળ સ્વભાવ હોય એવું મને લાન થયું. પણ કદી નહિ સાંભળેલા અને નહિ વાંચેલા એ કાન્તના બહુશ્રુતપણા વિષે અને જાણ મનન વિષે મારા મનમાં આદર ઉભરાયો. મને થયું કે વ્યાપારપ્રધાન અને ઇચ્છેપ્રધાન ગૂંજરાતમાં પણ શાસ્ત્રની વિવિધ શાખાઓનું જાડું પરિશીલન કરનાર કોઈકોઈ મસ્ત ક્યાંક ક્યાંક ખૂણેખોયરે પડ્યા છે ખરા. કાન્તમાં બહુશ્રુતપણું અને એલીર મનન ઉપરાંત છતાંસા તેમ જ પરીક્ષક દષ્ટિ દેતાં એ મને પ્રથમ સમાગમને પરિણામે ક્રમે ક્રમે વધારે સ્પષ્ટ થયું.

બીજા સમાગમને પરિણામે મને એમ લાન થયું કે આ કોઈ મનનશીલ અવજાગરો છે. વાંતે કરતાં અને બોલતાં પણ તેમનું ચિંતનશીલત્વ સામા ઉપર અસર પાડે છે એ મને વધારે સ્પષ્ટ થયું. ત્રીજીવાર મારે મુખ્ય વક્તા રૂપે ધર્મ અને વ્યવહારના સંબંધ વિષે બોલવાનું હતું. સંભાષિત એક મુંદર સ્વભાવી વિદ્વાન મૌલવી હતા. સભાના ઉપસંહારમાં મંત્રી તરીકે કાન્ત જ્યારે બોલવા ઉભા થયા ત્યારે તેઓના પૂરી પ્રાંચ મિનિટ પણ નહિ એવા

ડુંકામાં ડુંકા ભાવણ વખતે હું ખરેખર સમાધિનિમગ્ન થઇ ગયો. એક પણ વાક્ય વધારે કે ઓછું નહિ. ભાષામાં અને વિચારમાં જરાયે અસંબદ્ધતા નહિ. કથનનો એક પણ અંશ અપ્રસ્તુત કે અસ્પષ્ટ નહિ. ઉચ્ચાર કે ધ્વનિમાં કૃત્રિમતા નહિ, ભક્તિ કે સંપ્રદાયનો મિથ્યા મોહ નહિ. સત્ય કથનમાં સંકોચ કે ભય નહિ. આ તેઓની વિશેષતા અને તે વખતે અને પાછળનાં સ્મરણોથી ક્રમેક્રમે વધારે સ્પષ્ટ થઈ અને મને એમ પણ લાગે છે કે મેં જેટલા ગૂંજરાતી વક્તાઓને સાંભળ્યા છે તેમાં કાન્તનું સ્થાન કાંઈક નિરાશું જ છે.

આ બધા ઉપરાંત છેલ્લા બે સમાગમોએ મારા ઉપર જે વધારે જીરી છાપ પાડી તે તેઓની રાષ્ટ્રીયતા વિશેની. જો કે તેઓ હતા કવિ, લેખક, મનનશીલ સાહિત્યસેવી અને પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિ પારના તત્ત્વના ગવેષક, છતાં તેઓમાં શુણ્ણતા, સમયગતા અને નમ્રતા વિશ્લેષણ રીતે એકત્ર મળેલાં હતાં. તેઓ ગાંધીજીની અહિંસાધોષણ અને રાષ્ટ્રસંદેશમાં વિચાર-પૂર્વક મુગ્ધ થયેલા એમ મને સ્પષ્ટ જણાયું. ખાટી તેઓને મન કિનખાખ, અતલસ કે ક્રીડથી પણ વધારે પ્રાણપ્રદ તેમ જ મહત્ત્વની વસ્તુ હતી એ એક જ વાત તેઓની સમયગતા સમજવા મારે બસ છે.

પંડિત મુખસાલજી

સંસ્મરણો

સ્વ. મણિચંદર રતનજી લટ્ટને અમારું આખું મિત્રમંડળ તેમના પુત્રો સાથેના સહવાસને લીધે બાપુજીના ગૌરવભર્યા સંબોધનથી બોલાવતું હતું.

બાપુજી સાથે મ્હારે પ્રથમ પરિચય અને સહવાસ થયો ત્યારે મ્હારી ઉંમર ઘણી ન્હાની હતી. હું તેમની તદ્દન નજીક રહેતો એથી કરીને તેમનાં છેલ્લાં વરસોમાં તેમના સહવાસમાં મ્હેં ઘણા કલાકો ગાળ્યા છે અને તે અત્યારે મ્હને મ્હારા જીવનના સૌથી મૂલ્યવાન કલાકો લાગે છે. અમારા સમયનો મ્હોટો ભાગ પુસ્તકોની ચર્ચામાં વ્યતીત થતો અને સહવાસની શરૂઆત પણ પુસ્તકથી જ થયેલી. હું અંગ્રેજ ચોથા ધોરણમાં ભણતો હતો ત્યારે તેમણે મ્હને હેન્સ ક્રિશ્ચિયન એન્ડરસનની “ફેરી ટેઇલ્સ” વાંચવાની ભલામણ કરી હતી. આ તેમનાં પ્રિય પુસ્તકોમાંનું એક હતું અને ઘણીવાર ન્હાનાં બાલકોને વાર્તા કહેવાને બદલે તેઓ એ પુસ્તક લઈને બેસતા અને જાણે ગૂંજરાતી જ વાંચતા હોય તે પ્રમાણે એન્ડરસનની ધણીકે વાર્તાઓ બોલી જતા.

પણ તેમના વ્યક્તિત્વની અને તેમની વિચિત્રતાની મ્હારા ઉપર છાપ પડી રહેલી હોય તેવી અસર તો મ્હારા જ્યેષ્ઠ બન્ધુના અવસાન કાલે થયેલી. એ અતિ ખેદકારક બનાવ પછી અમારે ઘેર અનેક મ્હોટા-વધે અને પટ્ટીએ મ્હોટા માણસો આવતા. પણ

વિવેકપુરસ્સરનાં સાંત્વન, વ્યાવહારિક શબ્દો એ સિવાય દિવાસો મેળની શકાય એવી મુલાકાત કોઈની નહોતી. મહારા સ્વ. લાઈ તેમના પ્રિય શિષ્ય હતા. એટલે એકવાર તે પ્રસંગે આપુછ અમારે ત્યાં આવ્યા. એકાન્ત શોધવા માટે એઓ ખાસ કરીને રાતના મોટીથી આવેલા. થોડીવાર સુધી કોઈ જ કંઈ બોલ્યું નહોતું. પછી તેમણે કહ્યું કે તમે મનુભાઈને મુલાકાત છે એમ માનશો નહોતો; મનુભાઈ હજી આપણી સાથે જ છે. તમને જે કંઈ ગંભીરતા કે મંજાતા હો તે મને જરૂર કહેશો. પછી થોડીવાર મૌન રાખી તેમણે એક રૂ. ૧૦૦ ની નોટ કાઢીને અમને આપવા માંડી. આ ન્હાની મુલાકાતથી અમને જે બધું જે સાંત્વન જે શાન્તિ મળ્યાં તે મોટા મોટાઓનાં ભાષણોથી કે તેમના વિવેકાચારોથી મળ્યાં નહોતાં. પ્રસંગ ન્હાનો છે પણ તે, જેને અમે અત્યંત માનથી જોઈએ છીએ, તેની મહત્તા દર્શાવે છે.

ખીજે એટલો જ વિરલ પ્રસંગ તેમનાં પ્રિય પુત્રી સ્વ. હૃદયબહેનનાં અવસાન કાલે બનેલો. સૌ હૃદય બહેન માત્ર બે રાત લાવનગરમાં ગાળી શકેલાં; પણ તેઓ ટ્રેનમાંથી ઉતરી ત્યારે જ તે ઘણું જીવશે નહોતું એમ અમને તો લાગ્યું જ હતું. આવ્યાં ત્યારે દરદની વેદના તેમનાથી સહન નહોતી થતી એટલે એ ઘણું અસ્વસ્થ હતાં. પણ આપુછએ તેમની સારવાર પોતાના હાથમાં લીધી ત્યારપછીથી તે છેક તેમના અવસાન સુધી તેઓ પીડાતાં હતાં છતાં ખૂબ શાન્ત બની ગયાં હતાં. અવસાન તરતનું થયું હોય અને જનારની ગેરહાજરી ધરના ખૂણેખૂણામાં દેખાતી હોય એ દશા ઘણી વિપમ છે. એવે કાલે હું હાજર હતો. એકદમ તેમની શાંતિના ગૃહસ્થ ખરખરે આવ્યા તેમને આપુછએ તરત જ વિદાય કરી દીધા. પણ ત્યારપછી તેમનું કેમળ હૃદય વધારે સદન કરી ન શક્યું. તેમણે કહ્યું: “ખરેખર મેં એ દીકરીને ‘હૃદય’ નામ આપ્યું હતું અને તે મહાં હૃદય જ હતી. એ ગઈ તેની સાથે મહાં હૃદય જ લઈ ગયેલ છે.” અને તે પછી તેઓ ન્હાનાં બાલકની જેમ રડ્યા. મેં તેમને ઘણાં દુઃખદ પ્રસંગોમાં જોયા છે પણ આ પ્રમાણે રડતા મેં પ્રથમ જ જોયેલા.

પણ તેમનું હૃદય જ નહોતું, તેમનું આખું જીવન ન્હાના બાલકના જેવું મુકુમારતાના ભાવોથી ભરેલું હતું અને છેક સુધી તેવું જ રહેલું; અને તેમણે ‘વસન્તવિજય’ કે એવાં અપ્રતિમ કાવ્યો ન લખ્યાં હોત તોપણ એમના સ્વભાવની આ વિશ્લેષણતાને લીધે હું તેમને મોટા કવિ ગણ્યા જ કરત; એટલી બધી વિરલ એ એમની શક્તિ મને લાગે છે.

એક વાર અમે તેમની સાથે જોડીયાર ગયેલા. હું ‘જયા જયન્તની’ એક ગરજ ગાતો તે ઉપરથી તેમણે “શરદ પૂનમની રઢીયાગી સદા મને સાંભરે આપણી રાત સખી” એ મનોહર ગીત શરદપૂનમની રાતે બે વાગે જોડીયારમાં લખીને મહારી પાસે ગવરાવ્યું હતું. અમારી સાથે મિત્રમંડળ બહોળું અને રસિક હતું. શ્રી મગનલાલ કોઠારી લાવનગરના અગ્રણી ગાનાર, યુવાન વયે થોડાં જ સુંદર કાવ્યો લખી વિદેહ યનાર જૂતાગદના કવિ ગિરધર, સંગીતના કાનરસિયા શેઠ ગિરધર બોરા અને મહારા મિત્ર જયંતકુમાર એટલા સાથે હતા. આપુછને ખાવા ખવરાવવાનો ધણો જ શોખ હતો અને ખૂબ સુંદર ભોજનની બધી તૈયારીઓ લાવનગરથી સાથે લીધેલી. રાતના ભોજન પછી આશરે અગીયાર બાર વાગે અમે સડું ધરામાં ન્હાવા પડ્યા. તે વખતે આપુછ લાવનગરથી મુમ્મરનો વધારે પડેલ પોરેલો કાચનો ટુકડો સાથે લેતા આવ્યા હતા. અને પાણીમાં તદ્દન ચત્તા તરવાની મુરોચ

કલા જે તેમને સાધ્ય હતી તે રીતે તરતાં તરતાં તેમણે કેટલાય વખત સુધી એ પદ્યમાંથી ચન્દને જોયા જ કરેલો. અને ખોડીવારની આસપાસની ટેકરીઓ જોઈને તેઓ શેલીનું Lines written among the Euganean Hills નામનું મોટું કાવ્ય આપું જોવા ગયેલા. આવા અનેક અનુભવો મળે ચયેલા. કુદરતનાં વિરલ દૃશ્યો જોતાં તેમને તેમનાં પ્રિય કાવ્યો યાદ આવ્યા વિના રહેતાં જ નહીં. અને તેઓ આ રીતે જે કાવ્યો જોડતા તેમાંના મોટા ભાગ વર્ડઝવર્થનાં કાવ્યોનો હતો. એ કવિ તરફ તેમનો ઘણો પક્ષપાત હતો.

આવા ઘણા અનુભવો ઉપરથી મેં જોયેલું કે તેમની સ્મરણશક્તિ ઘણી જ ઉત્તમ હતી. અને એક વાર એક ભાષણની અંદર કાઉપરના Taskમાંથી કેટલીક પંક્તિઓ જોયા પછી તેમણે કહેલું કે શાળાના અભ્યાસ વખતે વાંચેલી લીટીઓ ત્યાર પછી છેક તે દિવસે જ યાદ કરવાનો પ્રસંગ આવેલો.

હું જેટલો વખત ભાવનગર રહેતો તેટલા વખત સુધી મ્હારું એક કર્તવ્ય બાપુજી માટે લાયબ્રેરીમાંથી પુસ્તકો શોધી લાવવાનું હતું. અને એ વ્યવસાયને અંગે તેમના કેટલાક અભિપ્રાયો મળે જાણવા મળતા. બાપુજીની હાસ્યની શક્તિ બહુ સરસ હતી અને તેમની સ્મૃત્તેનાં ગણતાં પાર ન આવે તેટલાં દૃષ્ટાંતો છે. પણ હાસ્યરસ માટે તેમનો મંત મેં જાણેલો. તેમને જેરામ કે. જેરામ અને એવાના હાસ્યલેખો ગમતા નહીં. તેઓ કહેતા કે લીકન્સ ભલે જૂનો ને જાણીતો થયેલ હોય પણ હાસ્યરસ તો તેનો જ સુન્દર છે. આધુનિક ગ્રંથકારોમાં હાસ્યની સુન્દર શક્તિ હાર્ડિમાં દેખાય છે. હાર્ડિનો હાસ્યરસ તો તેમને જેટલો પસંદ હતો કે તેમણે અહીંના એક હાસ્યાર્પદ માણસને 'પુઅર ગ્રાસ' નું અભિધાન આપેલું. 'ફાર ક્રોમ ધ મેડિંગ કાઉડ'માંનો પુઅર ગ્રાસ અને 'અંડર ધ ગ્રીન્વૂડ ટ્રી'માંનો ટોમસ લીફ એ બે પાત્રોને તેઓ વારંવાર યાદ કરતા અને જ્યારે જ્યારે યાદ કરતા ત્યારે ત્યારે તેઓ ખૂબ હસતા.

તેમનું સ્થાયી વલણ libelous ગ્રંથકારો તરફ વધારે હતું. અને અંગ્રેજ ગ્રંથકારો કરતાં યૂરોપીયન ગ્રંથકારો વાંચવાની તેઓ હમેશાં આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરતા. રશીયન લેખકો તેમને ખૂબ પસંદ હતા. તેમના પ્રિય ગ્રંથકારોમાંથી મ્હં સા. ઓન્ડીનાં તેમને ખૂબ વખાણ કરતા જોયા છે. ડી. હૉલ કેન તેમનો માનીતો લેખક નહીં છતાં 'માસ્ટર ઓફ મેન' વાંચીને તેમણે કહેલું કે ટોલ્સ્ટોયનાં 'રીસરેક્શન'નો અને એ પુસ્તકનાં મુર્દો એક જ છતાં 'રીસરેક્શન' કરતાં 'માસ્ટર ઓફ મેન'નું વિધાન વધારે ઇચ્છવાયોગ્ય અને સાફ હતું.

વાઈલ્ડનું 'પિક્ચર ઓફ ડોરીયન ગ્રે' તેમણે વાંચીને ફેંટી દીધું હતું. અને તેના ખુલાસામાં તેમણે કહ્યું હતું કે જેમ કોઈક વિષયી બાળા તરફ માણસ પ્રથમ તો મોહિત થાય છે પણ નિકટ પરિચય થતાં તેને ઘૂણા ઉપજે છે કારણ કે એવી સ્ત્રીમાં આત્મા હોતો નથી; તે જ પ્રમાણે વાઈલ્ડનાં પુસ્તકો થોડીવાર આકર્ષણ કરી શકે છતાં તે આત્મા વિહીન હોઈ શાશ્વત આનંદ આપી શકે નહીં.

એ મહારા અનુભવમાંનાં કેટલાંક લાક્ષણિક સ્મરણો છે. મ્હારે મન એ અમૂલ્ય છે. એ બધાં સ્મરણોની મહારા આખા જીવન ઉપર જે પ્રવણ અસર થયેલી છે તે આ જન્મે તો જુલાય તેવી છે જ નહીં.

મણિભાઈનાં સંસ્મરણો

[સર પ્રભાશંકર પટણીએ લખાવેલાં]

સદગત મણિભાઈએ પહેલાં ચાર ધોરણોનો અભ્યાસ મોરબીમાં પોપટ ગોવિંદરામને ઘેર રહી કરેલો ત્યાં મને તેમનો પહેલો પરિચય થયો. તે પછી રાજકોટમાં તેઓ લખુતા ત્યારે પણ એક જ હાઈસ્કૂલમાં ભેગા હતા. અગે અને એક જ ધોરણમાં નહિ પણ હું તેમની કંઈક આગળ હમીશ એમ સ્મરણ છે.

આ વખતના સ્મરણો ખડુ સ્પષ્ટ નથી. પણ એટલું યાદ છે કે રાજકોટમાં મણિભાઈ હાથે રાંધતા. તે સમયે પણ કવિતાઓ કરતા. એમની એક વિચિત્ર ટેવ પણ યાદ છે. તેઓ ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે જાંઘી જઈ શકતા. બેઠાં બેઠાં પણ જાંઘી જતા. સ્વભાવમાં તે વખતે પણ વેગ ધણો હતો એમ અત્યારે સમજાય છે.

તે પછી ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં અમે બે વરસ સાથે રહેલા. તે વખતે બોર્ડિંગમાં અમે ત્રણ પ્રશ્નોર હતા: હું, મણિભાઈ, અને મોરબીના હરીલાલ ઝીણાભાઈ-અને ત્રણેય સાથે જુદું રાંધી ખાતા. મને રાંધતાં ન આવડે-એક વાર તો ચોમાસામાં માઠો થવાથી ગીડાઈને મેં ચૂસો ખોદી નાંખેલો-એટલે રાંધવાનું મણિભાઈ અને હરીલાલ કરતા. મણિભાઈને રાંધતાં સરસ આવડતું.

હું મેડિકલ કૉલેજમાં લખુતો અને મણિભાઈ એડિટિંગ-રુટન કૉલેજમાં લખુતા. બન્નેના રોયો જુદા એટલે તેમના અભ્યાસ વિશે હું ખાસ જાણુતો નહિ. પણ સામાન્ય રીતે ભોરાઓમાં જે આગસ રહેલી છે તે મને તેમનામાં પણ જણાતી. વાંચવામાં કે અભ્યાસ સ્વભાવમાં તેઓ નિયમિત નહોતા. પણ જ્યારે શ્રુતિમાં વેગ આવે ત્યારે ઘણું વાંચી નાખતા. વાંચવામાં ઘણું ઉતાવળું વાંચના અને લાઝ લીટીથી પુસ્તકમાં નિશાની કરતા એમ યાદ છે. મનુ સરીર સ્વાભાવિક રીતે સાફ હતું પણ તેઓ કદી કસરત કરતા નહિ તેમ રમતોમાં પણ ભગતા નહિ.

અહીં પણ તેઓ કવિતાઓ કરતા. સ્વભાવ ધણો જ લાગણીપ્રધાન અને વેગવાળો: હૃદયની સાથે ઘડીમાં લટી પડે એવો, પણ લટી લીધા પછી તેનું ઝેર મનમાં ન રહે. એવો સરલ પણ ખરો. એક વાર અમારે બન્નેને બોર્ડિંગના કોઠારી સાથે લગાઈ થઈ હતી તે યાદ છે.

મારી તબીબત જમવાથી હું અભ્યાસ પડ્યો મૂકી બોર્ડિંગ છોડી ગયો. ત્યારથી આ સંબંધ અંધ થયો. વચમાં તેઓ વડોદરા કક્ષાભુવનમાં હતા ત્યારે એકાદ દિવસ તેમની સાથે મળવા હું તેમને ઘેર હિતરેલો. પણ ત્યાં અગે અને લટી પડેલા અને એ લગાઈ એની અખત હતી કે તે પછી દસેક વરસ અમારી વચ્ચે પત્રવ્યવહાર સુદાં નહોતો રલો અને બન્ને અમારે ઓળખાણ જ ન હોય એમ સાહેલું.

તે પછી અમારે પત્રથી ઓચિંતો સંબંધ શરૂ થયો. તે પત્રની તારીખ મને યાદ છે. તરખ કે કોઈ અકસ્માનથી અગે અને એ એક જ તારીખે એકબીજાને કાગળો લખ્યા હતા.

મેં લાવનગરથી તા. ૨૬ મી એપ્રિલે તેમના પર વડોદરા કાગળ લખ્યો કે લાવનગરમાં એન્જીકેશનના ઈન્સ્ટ્રુક્ટરની જગા ખાલી છે અને તે જ દિવસે તેમણે મુંબઈથી નોકરીની ખાખત મારા પર પત્ર લખ્યો. તે વખતે તેઓ વડોદરાથી કંટાળેલા હતા.

તે પછી તેઓ ડિરેક્ટર ઍન્ડ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શનની જગાએ લાવનગર આવ્યા. આવ્યા ત્યારે ક્રિશ્ચન ધર્મ તરફ વલણ હતું ખરું પણ આવ્યા પછી વેગ વધ્યો. ક્રિશ્ચન ધર્મ વિશે વાતો કરવા તેઓ લાવનગરના એક વખતના ઍડમિનિસ્ટ્રેટર પર્સિવલ સાહેબ જે તે વખતે સ્ટેટના મેમાન હતા તેને મળવા જતા. ઇ. સ. ૧૯૦૦ના વરસમાં તેમણે જાહેર રીતે ક્રિશ્ચન ધર્મ સ્વીકાર્યો. ધાર્મિક વૃત્તિવાળા મહારાજ સાહેબને કાને આ વાત આવી અને તે તેમને રૂચું નહિ. હું તે વખતે મહારાજ સાહેબનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતો. મહારાજ વારંવાર આ વિશે વાત કરતા. તેથી મેં મણિલાલને ચિટ્ઠી મોકલી કે ક્રિશ્ચન ધર્મ અને આ કેળવણી ખાતાની નોકરી બન્ને સાથે રહી શકશે નહિ. મણિલાલએ જવાબમાં તરત જ રાજીનામું મોકલી આપ્યું. ઘણું સમજાવ્યા છતાં તે તેમણે પાછું ખેંચી લીધું નહિ. આ પ્રસંગ પછી જ તેમને મહારાજ સાહેબને વારંવાર મળવાનું થયું. અને તેથી મહારાજના મન પર પણ મણિલાલની શક્તિ નિખાલસતા શુદ્ધ હૃદયની ઘણી સારી છાપ પડી. મહારાજ અને મણિલાલના બીજા સ્નેહી તથા હિતસ્વીઓને એમ જ લાગ્યું કે તેમને નોકરી છોડી જવા દેવા એ જ તે વખતને માટે યોગ્ય હતું.

મણિલાલ તે પછી ઘણી જ મુશ્કેલીઓમાં આવી પડ્યા. મને મળ્યા. તેમના મનનો વેગ તે વખતે કંઈક ઘટ્યો હતો એમ મને લાગ્યું. મહારાજ સાહેબ સમજશે માટે તેમને મળીને ખુલાસો કરવા મેં મણિલાલને આગ્રહ કર્યો. તેઓ મળ્યા અને ફરી નોકરીમાં રહ્યા. મહારાજ સાહેબને આ મુલાકાતોમાં મણિલાલ માટે ઘણી સારી છાપ પડી અને સારો સંબંધ બંધાયો જે અંત સુધી એવો ને એવો રહ્યો.

તે પછી લાવનગરની લાંબી નોકરી દરમિયાન મણિલાલ મારે ત્યાં ઘણીવાર આવતા. તેમને જાણ પીવાનો શોખ હતો અને મારે ત્યાં આવી ઘણીવાર જાણ પીતા.

મહારાજ સાહેબના અવસાન પછી ઍડમિનિસ્ટ્રેશનમાં તે કાઉન્સિલના પ્રેસીડેન્ટના એક સેક્રેટરી તરીકે વાર્ષિક રીપોર્ટ લખવાનું અને બીજાં સાક્ષરને યોગ્ય લખાણોનું કામ કરતા.

અમલદાર તરીકે મને તેઓ કંઈક અતડા જણાતા. પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવવામાં તેઓ ઘણા જ નિડર હતા છતાં કંઈક શરમથી જાણે સંકોચાતા હોય એમ મને જણાતું. પોતાના સમાન હોદ્દાના અમલદારોમાં હળતા મળતા મેં તેમને જોયા નથી. ટાળામાં અતડા પડી જતા. પણ તાળાના માણસો સાથે ઘણા માયાળુ હતા અને ખાસ મિત્રોની મંડળીમાં તો તેઓ બહુ જ મળતાવડા હતા.

એક રીતે મનભેદની અસહિષ્ણુતા તેમનામાં હતી. પોતાથી વિરુદ્ધનો અભિપ્રાય તેઓ સહન કરી શકતા નહિ.

તેમનો સ્વભાવ મને અત્યંત વેગીશે જણાયો હતો. જે વૃત્તિમાં આવે તેના વેગમાં તે તણાય અને તેને સંયમમાં રાખી શકે નહિ. સામાન્ય રીતે શિયાળામાં તેમનું મન વધારે વેગવાળું થતું. ગુસ્સે થાય ત્યારે ઉન્માદ જેવું લાગે અને પીંગળે ત્યારે બાલકની સરલતાથી

પાંગળે. એ સ્વભાવ નાનપણથી હતો અને છંદ મુધી વધતો ગયો. તેમને રાજ્યપરચમાં રાખવાનું એક કારણ આ પણ હતું.

ધૃષ્ટિરે તેમને અનેક બક્ષિસો આપેલી હતી. તેમની વિદ્વતા પ્રભાવશાળી હતી. છતાં જે વાતાવરણમાં તેમને કામ કરવાનું હતું તે તેમની શક્તિઓને પ્રતિકૂળ હતું. મહારાજનો સમાગમ, પરિચય અને તેમની કૃપા પણ કાવ્ય દિગ્ગુણી તત્ત્વચિંતનને અનુકૂળ તો ન જ ગણાય.

ચોઠાં સંસ્મરણો

મને પણ પાંચ છ દિવસ મહિલાઈની મહેમાનગતિનો લાલ મગેડો છે. એ એક જ પ્રસંગથી મારા પર તેમને વિશે જે છાપ પડી તેને અહીં નોંધવા પ્રયત્ન કરું છું.

મહેમાનગતિથી શરૂ કરું છું તો પહેલાં જન્મવાની વાત કરું તો ખોટું નહિ. એમને ભયેં લાભે જન્મવાનો શોખ હતો. અચાણનો પણ શોખ હતો. એક વાર જન્મતાં જન્મતાં પોતાના કાલેજના દિવસોમાં યાદ રાખેલી વર્ડઝવર્થની ચાળીસ સાદ લીટીઓ બોલી ગયા હતા. હું તરતનો ઐન્યુએટ હતો તેથી કદાચ મને જોઈને બોલ્યા હશે. તેમની સ્મરણ-શક્તિ તીવ્ર હતી.

પણ પાછળથી એમના મન્યનમાં તથા જીવનમાં કેટલાંક દુઃખો ખમ્યા જાદ, એ એમને જોયા ત્યારે, એમનું વિશાળ વાચન ચાલુ હતું છતાં કોઈ પણ પુસ્તક પૂરું કર્યો પછી, એમના ચિત્તે જે એક વિશ્રામસ્થાન શોધી કાઢ્યું હતું ત્યાં જઈ એ વસતા હોય એમ લાગતું. આથી જ કદાચ સાધારણ રીતે એ થોડાજોડા હતા, અને જ્યારે કોઈ વાર કંઈ બોલતા ત્યારે આપણને એમ લાગ્યા વગર નહોતું રહેતું, કે સાધારણ માણસની દુનિયાથી કોઈ જુદી જ દુનિયામાં એ વસે છે.

એમની સૃષ્ટિમાંનું એકલવાયાપણું એમને સાલતું. રાતે ઉંઘમાં એમને નિશ્વાસ નાંખવાની ટેવ હતી; અને જગી જતા તો બહાર પોતાના ઘરમાં જે અગાસીનો કકડો છે, ત્યાં જઈ આખા આકાશમાં દૃષ્ટિ નાંખી પાછા આવતા.

એમને કૃષ્ણ અત્યંત વડાલાં હતાં. પણ કુદરત તરફનો એમનો શોખ મનુષ્ય તરફની ધતરાજના પરિણામરૂપ નહોતો. કુદરતનાં વૈવિધ્યને એ જોતા ત્યારે તેની વિચિત્ર તરફ એમની દૃષ્ટિ ઝોલી જ જતી. કુદરતમાંથી વિગતો વીણી વીણીને જોવા કરતાં, એના કોઈ પ્રધાન અંગ તરફ લક્ષ આપી, પોતે પોતાના મન્યનનું નિરાકરણ જોડાણથી કર્યું હતું તેટલે ઊંઘેથી, એ અંગને નીકળાણે એને પોતાનું કરી લેતા.

આથી એમની દૃષ્ટિમાં કોઈ વાર પદાપાત લાગતો, કોઈ વાર અન્યાય લાગતો. બધાં જાણનાં નામોની એમને ખબર નહોતી, અને કદરૂપાં જાણતા જાણ તરફ એમનું દુર્લેખ જ

રહેતું. પણ આપણા આ સ્થાવર વિશ્વની ચીજો કરતાં પાણી તરફ એમને ભારે પક્ષપાત હતો. એક વખત તો રા. કરુણાસંકરભાઈ કહે છે કે સ્વ. કાન્ત નહાવા ગયા હતા ત્યાંથી સવારના ચાર વાગ્યે ખાજા ર્યો.

આપણી માતા પૃથ્વીથી જલ કોઈ પરાયું જ તત્ત્વ છે; અને એક જીવન તત્ત્વ તરીકે એનો સ્વીકાર કરીને તેઓ નહાવા પડતા. આથી બીજાઓને જ્યાં ભય લાગે ત્યાં પણ એ નહાતા. એમની પ્રચંડ કાયા કોઈને પણ પૌરુષથી ભરેલી લાગે જ; અને હાલના કુદ, ક્ષણોપજીવી, સાહિત્યકારો કે સાંદર્યોપાસકોથી તેઓ એકદમ નિરાળા પડતા. ખરી વસ્તુસ્થિતિનું ગિલકુલ ભાન ન હોય, અને કોઈ માણસ જંગમહાદુર થાય, અને જીવન ખોઈ બેસે એને આપણે અવિચારી કહીએ. પણ વસ્તુતાએ એમ છે કે ખરી વસ્તુસ્થિતિ શી છે, એની અજમાયશ ન કરીએ ત્યાં સુધી એ વસ્તુસ્થિતિનું ખરું ભાન પણ મનુષ્યને થાય નહિ. આવી જ નિર્ભયતાથી અનન્યા નીરમાં એ ઝંપલાવતા.

એમની બોલવાની છટા, એમના ગદ્યનું સમતોલપણું, ભાષાનું ગૌરવ અને ડોલન, એમની ચાલવાની દૃઢ, અને એમની તરવાની રીત, એ બધામાં આપણને એક જ પુરુષનું ભાન થતું. આ દૃષ્ટિએ જોતાં એ પોતાનું ભાન ભાગ્યે જ ભૂલતા. આપણા આધુનિક જીવનમાં ગોટાળો વધી ગયો છે. ગોટાળાથી વ્યભિચાર વધે છે, અને સરલતા નાશ પામે છે. સ્વ. કાન્તમાં સ્વભાવથી જ અત્યંત સરલતા હતી. એટલે કે જે આદર્શ પોતાની સમક્ષ રાખી જીવન ગાળવાનો એમણે પહેલેથી નિશ્ચય કરેલો, તેને કદી દૃષ્ટિથી દૂર થવા નહિ દેતા. એ નિશ્ચય બી. એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી તરત જ એમણે કરેલો. મેં એમને ત્યાં થોડા દિવસો ગાળ્યા હતા, તે દરમિયાન એમણે જર્મન કવિ ગેઈટેનું ‘દાડિસ્ટ’ મને વાંચવા આપ્યું હતું. તે બેટનું પુસ્તક હતું એમ લાગે છે, કારણ તેના પહેલા જ કેરા પૃષ્ઠ fly leaf પર એમના એક મિત્રનો કાગળ હતો. તેમાંથી એટલું સ્પષ્ટ થતું હતું કે એમણે સાહિત્ય અને ખાસ કરીને કવિતાની સેવામાં પોતાના જીવનને અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, કારણ એમના મિત્રે એમ લખેલું—શબ્દો મને વાદ નથી. “ I cannot decide as you have done, but should like to tarry on the outskirts of your domain for a little while—”

હું તેમને ત્યાં પાંચ છ દિવસ રહ્યો તે દરમિયાન હંગેરીઅન લેખક મૉરસ થોડાઇનું The yellow rose, અને The Eyes like the Sea વંચાવેલાં. એન્સાઇક્લોપીડીઆ એમણે એ વખતે ખરીદેલી, અને Poetry પરનો નિબંધ પણ મને વંચાવેલો. સંગીત એમને પ્રિય હતું. એ વખતે સંગીત તરફ મને ખાસ પ્રીતિ નહોતી, ગાવાથી આપણા મનમાં નળળાઇ ધર કરી બેસે છે એવી મારી માન્યતા જોઇને તેઓ થોડી ચર્ચામાં ઉતરેલા. પણ ચર્ચા કરવી એ ખાસ એમને પ્રિય નહોતું. જર્મન ફિલસૂફ નીશને મેં પૂરે-પૂરો વાંચ્યો હતો, તે તેઓ જાણતા હતા, અને એથી જ-એક પુસ્તક મને વાંચવા આપતાં તેઓ બોલ્યા હતા કે-“ પણ નિશના અભ્યાસીને આ સ્વચ્છે ખરું કે ? ” મેં કહ્યું: “ એ તો લુની વાત છે—A man grows. ”

ભાવનગર નજીક ખોડીચાર માતાનું સ્થાન છે, ત્યાં એક પાણીનું ઝરણું છે, અને એ

ઝરણના પ્રવાહમાં એ જગ્યાએ એટલો ઊંડો ધરો પડ્યો છે કે કોઈ એનો તાગ લાવી શકતું નથી. સ્વ. કાન્ત, એમના પુત્ર ચિ. જયન્ત, એક બે બીજા ભાઈ, તથા હું એટલા ત્યાં ગયેલા. બપોરે ત્યાં એટલું ન્હાએલા કે અમારી ચામડી તડકા ને પાણીની વિરાધી અસરથી કાળા થઈ ગઈ. સ્વ. કાન્ત ત્યાં ન્હાઈને વાડીમાં ગયા, અને અમે બહાર ફરવા ગયા. અમે પાછા ફર્યા ત્યારે એમની-‘આપણી રાત’ લખેલી તૈયાર હતી. * અમારામાંના એકને ગાતાં આવડતું હતું, એમની પાસે એ ગઝલ ગવરાવી.

અમે ઘેર આવ્યા ખાત્ર કેટલાએક લોકો એમને મળવા આવ્યા. પ્રસંગવશાત્ એમનાં સ્વ. પત્નીની વાત નીકળી. કેઈની ટીકાની પરવા કર્યો વગર આપણા અંતરના મનોભાવ કંઈ પણ sophistication સિવાય બહાર બતાવવા માટે માણસમાં નિર્દોષ વિશાલતાની જરૂર છે. સ્વ. કાન્તે એક જખી લઈ એમનું વર્ણન કરવા માંડ્યું. વેગ રોકી ન શકાય એટલો ઉત્સાહ એમના જીવનની સિદ્ધિનું અને એમની કેટલીક દુનિયાદારીની દૃષ્ટિએ લાગતી નિષ્ફળતાનું કારણ હતું. ખોટીઆર જતાં પણ તેઓ એટલા ઉત્સાહમાં હતા કે એક માણસે મને બાલુ પર લઈ જઈ પૂછ્યું કે-ગાંધી થયા છે કે શું ?

એમના સાધારણ જીવનમાં પણ ઉત્કટ ઉત્સાહ કેઈવાર દેખાતો. જાણું થઈ ગયેલા શરીરની માફક જૂના વિચારોને પણ જીવન ફેંકી દે છે, તે વખતે શરીર વગરનો જીવ જેમ ભટક્યા કરે તેમ વિચારશન્ય મન ફાલી ભટક્યા કરે છે. એવે વખતે માણસ પોતામાં બે ઉત્સાહ હોય, તો જ નવા વિચાર સાથે લગ્ન કરી ફરી પોતાનું જીવન જીવે છે. આવો ઉત્સાહ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધામાંથી જ ઉદ્ભવી શકે.

સાધારણ માણસ પોતાનું કૌટુંબિક જીવન શ્રદ્ધાની આપસમાં જ ગાળે છે. શ્રદ્ધામય જીવનને બે આપણે ધાર્મિક કદીએ તો માણસ કુટુંબમાં જ-ખાસ કરીને પોતાની સ્ત્રીની સાથે શ્રદ્ધાથી જ રહે છે. આ ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેની શ્રદ્ધા-કે વિશ્વાસ એ બે જુદી કેટિનાં છે, પણ ગતે એક છે. લગ્નના વિષય પરના એમના વિચારોમાં આ બંનેનો વિશ્વાસ પ્રધાનપણે હોતો.

હું અનેક માણસોના સંસર્ગમાં આવ્યો છું. કેઈનું પણ જીવન એમના જેટલું કવિત્વમય મેં જોયું નથી. તેમને મળ્યા આવ્યા પછી મારા એક મિત્રે કહેલું કે “કાદીને જતાં એમ લાગતું હતું કે કોઈ ખરા કવિને મળીને જાણે જઈ છે.”

વા.

* સ્વ. કાન્ત એ વખતે અતિથય ગંભીર લાગતા હતા, અને એમનું મન pre-occupied બન્યું હતું.

ન મેં દાં

એક પ્રેમકથા*

લખનાર

મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ,

ભાવનગર.

[સદ્ગત કાન્તે તેમના અતિમ પ્રવાસમાં ફરતાં આ લેખ કડકે કડકે મોકલેલો. હે ઉતાવળમાં લખાયેલો છે, કદાચ માંદગીમાં લખેલો હશે. કેટલોક ભાગ શુભ પણ થયો હોય ભાગો વાંચી શકાયા નથી. એટલા ખરા મળ્યા છે તે ઉપરથી ખેંચેલો કમ સમજી શકો લેખક પોતે આખા લેખને ફરી વાર સુધારી તેમાં વધારા કરવાના હતા. (જુઓ કાન્તના છેલ્લો પત્ર) લેખ વૂટક છે જ અને તેમાંથી કેટલોક અંગત ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય ન હોય કાઢી લીધો છે એટલે વધારે વૂટક લાગશે. છતાં જેવો છે તેવો તેમના પ્રજાવયુક્ત ગદ્યનો સુંદર છે અને એટલો પણ તેમનું માનસ સમજવામાં ધણો ઉપકારક થાય તેવો છે. આશા છે કે આ 'અપૂર્ણ' લેખ એના લેખકને યોગ્ય શ્રદ્ધા અને આદરથી વાંચશે.

અર્પણ પત્ર

આયુષ્મતી બહેન ડોહર,

ડાક્ટર પોપટ પ્રભુરામ વૈદ્ય એમને ત્યાં

અનંતવાડી બુલેથર, મુંબઈ.

ત્રણાલી ડોહર,

તારી બાને તું અતિશય પ્યારી હતી. નિર્માણ એવું હતું, કે એ વત્સલ મુખ તને પૂરાં ત્રણ વરસ પણ ન મળે. જેણે તેની કેક ગરજ સારી હોત, તે બહેન હૃદયવદ્ધમી પણ જોતજોતામાં ઉડી ગઈ. છતાં પરમ દયાળુ પ્રભુની પ્રેરણાથી ડાક્ટર સાહેબે અને અ. સૌ. બહેને તને જરાપણ ઓછું આવવા દીધું નથી. હું એ દંપતીનો હમેશાંને માટે. ઝાણી છું, અને નર્મદાની આત્મકથામાં તારા નામની સાથે મુળારક નામ જોડી કૃતાર્થ થાઉં છું. પ્રભુ તેમને અને તને અને તારાં લાંબાં જીવનને સલામત તથા મુખી રાખે અને સૌને નિજ બનાવી લે ! તથાસ્તુ !

ચિ. તારિ બ

મણિ

એક તેવી ગોઠવણ છે. પણ અન્યત્ર પાણી છીછડું છે. એ ગામની વચ્ચે તો વરસના પણા ભાગમાં સિદ્ધ એક ધોરીના જેટલો પ્રવાહ ચાલે છે. ગામનું પાદર આવનાં પાણી પૃથ્વીમાં લુપ્ત થાય છે. જાણે કે સાવર અને કુંડલાની સેવા અર્થે જ એ નદીનો આવનાર હોય એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. મૂળ સતેક માઈલ દૂર છે. પાણી મધુર, સ્વચ્છ અને બદ્ધ છે. દાત્ર પણ આરોગ્યવર્ધક સ્થાનોમાં કુંડલાની ગણના છે. ગામમાં એક ગુજરાતી નિશાળ, એક કન્યાશાળા, એક સંસ્કૃત પાઠશાળા, તથા એક મિડલ સ્કૂલ છે. પ્રગ્નમાં પારેખ કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે દની. અને આલ્લોમાં પ્રશ્નોરા સર્વોપરિ છે.

+ + + +

અમારી જાતિમાં મૂળાણી કુટુંબની જ્યેષ્ઠ શાખાના નિવાસને લીધે મોરબીનું સ્થાન પ્રથમ ગણાય છે. પણ કુંડલા એ જ કક્ષામાં મુકાય છે. વસ્તુતઃ એ મોરબીના સ્વર્ગવાસી જ્નેશી મારાં નાનાં ક્ષત્રિ શાખાના પતિ પોપટ ગોવિંદરામે કે તેના ભાઈ ચક્ર ગોવિંદરામે ક્ષત્ર એક વાર કુંડલામાં તેમણે સિંહનાદ કરેલો તે મને અઘાપિ સંભરે છે. તેમ એ જ કુટુંબના પણ અમરેલીનિવાસી બચુભાઈના પિતા અને મારાં ક્ષત્ર અમૃતજાના પતિ રઘુનાથજી ભટ્ટે પણ કદાપિ પોતાની પટલાઈ નથી દર્શાવી. * પટલાઈ કુંડલાના મયારામ ભટ્ટે દર્શાવેલી. એ મયારામ ભટ્ટ કલાપીના યુરુ સ્વર્ગસ્થ વૈદ્યશાસ્ત્રી પ્રભુલાલ પ્રભાશંકરના દાદા થાય. મારાં માતૃથી સાંખ્યાયન ગોત્રનાં પુત્રી, તથા મયારામ ભટ્ટનાં પિયરથી સંબંધી હોવાને લીધે, તેને બાઈ કહેતાં. વૈદ્યરાજ જટાશંકર કેવળરામ એ મયારામ ભટ્ટના જ કુટુંબી થાય. એ સૌ સાંખ્યાયન ગોત્રના તથા યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાના અનુયાયી છે.

+ + + +

કથાકાર અને વંશની ટૂંતિ હોવાને લીધે પ્રશ્નોરાઓમાં સંસ્કૃત વિદ્વાનોની સંખ્યા ખીજી સર્વ જાતિઓને મુકાળલે વધારે છે. રાજકોટના મરદુમ શાસ્ત્રી જીવનરામ મહીધર, મોરબીના મદામહેાપાધ્યાય શંકરલાલ માહેશ્વર, જૂનાગઢના દરિદત્ત...ગોંડલના કેવળરામ લીલાધર, ગમનગરના મહીધર શાસ્ત્રી તથા (છેલી ?) કેશવલાલ, કુંડલાના પ્રજ્ઞરામ અમરજી, પછેગામના વ્યાકરણાચાર્ય નર્મદાશંકર ધ્રુવજી, ભાવનગરના મણિશંકર શાસ્ત્રી વગેરે પ્રસિદ્ધ પંડિતો પ્રશ્નોરા દતા. ઉપરાંત જટાશંકર વિદ્યજી અને પ્રજ્ઞરામ વ્યાસ અને ઝંડુ વિદ્યજી જેવા વંશો, આદિતરામ જેવા સંગીતશાસ્ત્રીઓ, વ્યાસ જયદુખ્ત જીવનરામ, ભટ્ટ જટાશંકર કેવળરામ તથા ભટ્ટ મૌરીશંકર રતનજી જેવા કથાકારો એ ન્દાની જાનિએ સૌરાષ્ટ્રને આપ્યા છે. ભાવનગરના કથાજી ભટ્ટ, લક્ષ્મીરામ ભટ્ટ તથા પુરુષોત્તમ ભટ્ટ પણ સારા વ્યુત્પન્ન અને આજ્ઞા દરજ્જાના આદમી થઈ ગયા. સદ્મન ભાઈશંકર ભટ્ટ જતાં એ જૂના નવા જમાનાનો છેલ્લો કુલીન ઉમદા અને સ્નેહશીલ પ્રતિનિધિ ગયો. દાત્ર રહેલામાં સંસ્કૃત જાળુનારા પ્રમાણમાં ઓછા અને હિન્દના છે. જનાં નારાયણસરવાળા મળશંકર શાસ્ત્રી, ઝંડુ કાર્મણીવાળા દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી વગેરે સારા વ્યુત્પન્ન છે.

માફ પોતાનું સૌથી વધારે આકર્ષણ પ્રભુલાલ શાસ્ત્રીના જ્યેષ્ઠ ભાઈ ઉમીયાશંકર કાંઈજરીની વાતો કરીને કરેલું. એ ઉમીયાશંકર અમરેલીમાં દયારામ ભટ્ટની પૌત્રીને પરણ્યા

તે આરથાથી, અને કેવલ આરથાથી, બેરીએ છીએ
અને જ્યાં અમે સિદ્ધ કરી શકતા નથી, ત્યાં ખાનીએ છીએ." ટનિસન

અદ્વૈતં સુલલુઃસયોરનુગુણં સર્વાસ્થિવસ્થાસુ યદ્
વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસા યસ્મિન્નદાર્યો રસઃ ।
કાલેનાવરણાત્યયાત્પરિણતં યત્સ્નેહસારે સ્થિતં
મદ્રં પ્રેમ સુમાનુષસ્ય કયમપ્યેકં દિ તત્પ્રાપ્યતે ॥

+ + +
ફર્ય ગેદે લક્ષ્મીરિયમમૃતવર્તિર્નયનયો
રસૌ અસ્યાઃ સ્પર્શો વપુષિ વહુલઘ્નદનરસઃ

+ + +
કિમસ્યા ન પ્રેયો યદિ પરમસદ્દાસ્તુ વિરહઃ

મયમૂર્તિ

"જે સુખદુઃખમાં સમાન છે, જે બધી સ્થિતિમાં અનુગુણ છે, જ્યાં હૃદયનો વિશ્રામ
, જેમાં વૃદ્ધાવસ્થાથી રસ કમી થતો નથી, વખત જતાં આવરણો દૂર થઈને જે સ્નેહસાર
ની જાય છે, તે ભદ્ર પ્રેમ એક જ સુમાનુષને કોણુજાણે કેમ પ્રાપ્ત થાય છે."

ઉત્તરામચરિત, ભવમૂર્તિ

"ધરમાં આ લક્ષ્મી છે, આંખમાં અમૃતની યાદ છે, શરીર પર આ તેનો રસ ધટ
દિનરસ સરખો છે.

તેનું શું પ્રિય નથી ? + + + હા !—જો પણ વિરહ તો અસભ્ય જ છે."

ઉત્તરામચરિત, ભવમૂર્તિ

"આકાશે એની એ તારાઃ
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ
તરુણ નિશા એની એ
દારા ક્યાં છે એની એ ?"

શું એ દાવાં નદિ જોવાની ?
આંખડી એ નદિ જોવાની ?
ત્યાંએ ત્યારે શું રેવાની ?

દારા એની એ ?

+ +
છે જ્યાં છે સ્વામીની તારા
સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારા
નદિ જ નિશા જ્યાં આવે

દારા છે ત્યાં એની એ.

છે એ ત્યારે ત્યાં જોવાની
આંખડી એ ત્યાં જોવાની
સ્વામી સાથે નદિ રેવાની

દારા એની એ.

નર્મદા

પ્રકરણ ૧ લું

પ્રથમ દર્શન

દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને
અહા મૂર્તિ મનોહર માશુકની
નવરંગ પ્રફુલ્લ ગુલાબ સમી મૃદુ
મૂર્તિ મનોહર માશુકની!

નયને કંઈ નર નહું ચલકે
વદને નવી વતસલતા ઝલકે
સખિ! એક જ તું ગમતી ખલકે
મને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની!

શિરકેરા મુકોમલ સોહી રહ્યા
રિમત જોધને તારક મોહી રહ્યા
કામધેતુ શી ખાલક દોહી રહ્યા
તને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની!

હૃદયે શુભ ઉન્નયલ ભાવ ભરે
પ્રણયામૃતની પ્રિય ધાર ધરે
સહચાર મહી ભવપાર તરે
સખિ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની.

જે નર્મદાની પ્રેમકથા લખવાની શરૂઆત થાય છે, તેની પૂરી પિછાન માટે એક બીજી પણ સ્વર્ગસ્થ નર્મદા સંબંધી થોડું કહેવું આવશ્યક છે. એ નર્મદા તે કુંડલાના સ્વર્ગવાસી વૈદ્ય જટાશંકર કેવળરામની મોટી દીકરી અને મારી પહેલી પત્ની. અમારા કુટુંબને નર્મદા પાસે સાઈ લેણું દેખાય છે. મારા સ્વર્ગવાસી માધવજીલાઈનાં પત્ની અને જૂતાગદના પ્રે. હરિલાલ ભટ્ટનાં માતૃશ્રીનું નામ પણ નર્મદા છે અને તે એક વિરલ સ્નેહની મૂર્તિ સરખાં છે. બીજી નર્મદા શરીરે તથા પ્રાણમાં મસ્ત અને આલા દરજ્જે તન્દુરસ્ત હતી, પાણીની મોટી હેલ ઊપાડી રમતી રમતી ચાલતી, અને શુદ્ધ ગૌરવર્ણની હતી. ઘરનાં તેને 'નદી' કહીને બોલાવતાં. ન્હાની નર્મદાની માફક તે શરમાળ અને ભીરુ નહોતી. તે તો માતા અને ભાભીને ગમે તે સમગ્રવી સ્વચ્છંદ પણ શુદ્ધ નિયમભંગો, નિર્ભયતાથી કરતી..... પ્રાણુલાલને ન્હાનો મૂકી તે સ્વર્ગવાસી યજ્ઞ એટલે તરુણ હોવાથી બીજવાર લગ્ન કરવાની મને ઈચ્છા થયા વગર રહી નહીં.

+

+

+

+

મોટાભાઈ ઉપર એક સંબંધીનો કાગળ આવ્યો, કે જામનગરના માસ્તર શ્રીકરવાલ જેઠાભાઈ પોતાની બીજી દીકરી મારી સાથે વરાવવા તત્પર છે. કુંડલાના વિવાહોમાં એ માસ્તર સાહેબ પણ હાજર હતા. એ વખતે તે જામનગરની કન્યાશાળાના મહેતાજી અને ઘણા લોકપ્રિય હતા. જનની અંદર તે સુવાંગ ગાડામાં પોતાના કુટુંબ સાથે મુસાફરી કરતા, કન્યાશાળાના નોકરને સાથે ફેરવતા અને રાજ્યેય કરતા.

ભાઈ જગવંતરાય કલ્યાણરાય હાકોરની સાથે^૧ થોડા દિવસ રાજકોટ રહીને હું જામનગર જવા ઉપડ્યો. ત્યાંથી ખંભાળિયે જવાનું હતું. ઈ. સ. ૧૮૯૧ નો ડીસેમ્બર ચાલતો હતો. શાળાનું મકાન વિશાળ, બે માળનું અને ઘણા ખંડવાળું હતું. તમામ ઉપર આલીસાન અગાસી હતી. બીજા માળ ઉપર અગાસીને લગતું એક મુન્દર અને સ્વચ્છ દિવાનખાનું હતું. ત્યાં નવા મહેમાનનો ઉતારો થયો.

પહેલ્યા ત્યારે શાળા ચાલતી હતી.

+ + + +

વિવાહ થયો. લગ્ન ઉન્હાળામાં કરવાનું હતું.

મારા પહેલા શિક્ષક, મોટાભાઈ, અને કુટુંબના સૌથી બાહોશ આદમી માધવજીભાઈ હતા. એ વખતે તે સોમનાથ પાટણમાં મહેતાજી હતા; અને હું વડોદરાના કલાલવનમાં ટ્રેનિંગ કોલેજનો હેડમાસ્તર હતો. જન પાટણથી સાબરી યથા મિત્રોમાંથી ભાઈ જગવંતરાય કલ્યાણરાય હાકોર અને સદ્ગત ડો. લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ^૨ સાથે હતા. ખંભાળીઆમાં કોલેરા ચાલતો હોવાથી લગનચોરી ઝટ આટોપી નવવધૂને સાથે લઈ જામ જામજોધપૂર તરફ પાછી વળી. માર્ગમાં મારા ન્હાના ભત્રીજા કલ્યાણરાય ગૌરીશંકરને કોલેરા થયો. અને અમારી સૌની રૂબરૂ થોડા કલાકમાં એ બાલક સ્વર્ગવાસી થયો. નવી વધુનાં પગલાં પર ટીકાઓ યથા હશે. ભાઈ જગવંતરાયે એ વખતે નર્મદાની પાસે રહીને જે આશ્વાસન આપેલું, એ તે વારંવાર કૃતજ્ઞતાથી યાદ કરતી.

જન પાટણ આવી; અને ત્યાંથી અમે સૌ વડોદરા ગયાં.

+ + + +

^૧ શંકર કૃત પદ્માખ્યાનના કર્તા. એ સુસ્ત વેપ્પુવ અને ભૂતી દબના હવિ હતા.

^૨ આ રાજકોટ નિવાસનું સવિસ્તર વર્ણન પ્રો. હાકોરે તેમના “મલ્લિકાદની હવિતા વિશે ફટલીક અંગત માહિતી” બ્યાખ્યાનમાં આપેલું છે. ભુવો યુગધર્મ પુ. ૪ પૃ. ૨૦૫.

^૩ આ રહેરેષ ઉપરના દબ્બના પત્રો ‘લીલા’ના ઉક્ત્ય અંકમાં પ્રગટ થયા છે.

મહિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

કાન્તના તખલ્લુસથી વિરલ ગુજરાતી કવિતાઓ લખનાર મહિશંકર રત્નજી ભટ્ટનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૨૪ના ક્રાંતક વદી આઠમને રોજ પ્રાતઃકાલમાં ચાવંડ ગામમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ રત્નજી અને માતાનું નામ મોતી. ઈશ્વરકૃપાથી લગભગ સો વરસ સુધી પહેાંચેલાં મોતીબા અઘાપિ હવાત છે. મહિશંકર અગિયાર વરસનો થયો, ત્યાં તેના પિતાના શરીર પડવા તથા દામોદર કુંડ પર અગ્નિદાહ થવાના સમાચાર આવ્યા. ત્રિદશીમાં આ પહેલો ધા.

+

+

+

+

પૂર્વજો અમરેલીથી ઉતરીને લાઠી નિવાસ કરતા. ત્યાં સતી અમરબાઈની દેરી કોષક કાળે હતી, તે વખત જતાં લુપ્ત થઈ છે, પણ એ સતીના ઢાંચની પ્રતિષ્ઠા અઘાપિ પ્રસિદ્ધ ઝાકટર સંકરલાલ કુંવરજી વેઘના મોટાભાઈ, અને “પીયૂષ” ના તખલ્લુસથી ગ્રાસાદિક કવિતા લખનાર ભાઈ અમૃતલાલના ઘરમાં છે. નવ પરિણીત જોડાનો સતીનાં પાવન દર્શન કરવાનો અઘાપિ પ્રથમ ધુર્મ ગણાય છે. માતૃકુળમાં પણ મોતીબાનાં પિતામહી સતી થયેલાં. જન્મે કુળ આ પ્રમાણે સ્ત્રીગૌરવથી ઉજ્જવલ છે.

ચાવંડ ગામ સુમરે ૧૮૦૦ ની વસ્તીવાળું અને સુંદર છે. ગામ વચ્ચે એક ટેકરી છે અને તે પર ચામુંડા માતાનું મંદિર છે. મંદિર નીચે પૂર્વ તરફ આહિરો વસે છે. ટેકરી ઉતરતાં એક બાજુ ખૂણામાં સુકુંદ ભટ્ટના પુત્રોનાં મકાનો તથા કુંવરજીભાઈનો ‘બંગલો’ છે. બહાર નીકળતાં ગણપતિ અને તેનો એટો આવે છે, જરાક આગળ ચાલતાં ચોરો છે, અને ત્યાંથી મુખ્ય બજાર શરૂ થાય છે. ગામમાં સારા સારા વેપારીઓ, સોનીઓ, સુતારો, દરજીઓ, મોચીઓ ઢાંચીઓ તથા બીજા કુશળ કારીગરો છે. બ્રાહ્મણો મોટે ભાગે ઉદ્યોગ અને અશરાફ છે. ખેડુતો ઉદ્યોગી છે. ‘બાર્બરો’ પણ હુશીયાર છે.

માતાની ટેકરી પરથી પાંચેક માઇલ સર્વ દિશામાં દેખાય છે. એક તરફ ‘ઠોડ’ નામે લગભગ ઉદ્દિસિર્જીહીન ડુંગર છે. ચારણ સતી બનકીબાઈની દેરીએ જતાં એ ‘ઠોડ’ માર્ગમાં આવે છે. પણ બીજી બધી બાજુ તરફ રળિયામણાં દરેયો છે. એક ન્હાની નદી, ઘણા સરસ કુવાઓ તથા વાવો છે. પાણી નિર્મલ અને જલગ્રહ છે. આસપાસ ખાવળો, પીપળા, લીમડા, વડ વગેરે મોટાં અને રમણીય ઝાડ ઘણાં છે. બજાર પૂરી થતાં ભાવનગરથી રાજકોટ જતી જૂની સડક છે. સડક પાસે નદી સપોકારે ચાલે છે. રેતી નિર્મલ છે, અને સાંઝે ફરવા જવાનું એક આલાસઘાન છે. નદી પાસે પીવાવો છે. તેમાંથી તમામ વસ્તી-પાસેની-પાણી ભરે છે. નિશાળ પહેલાં ચોરામાં બેસતી. હાલ તો દરબાર ઉતારાઓ અને રાષ્ટ્રીસોની પાસે એક ખાસ મકાનમાં બેસે છે. નિશાળને લગતી ચોરટ આપીસ છે, અને મહેતાજી તે કામ કરે છે. કેટલાક કુવા ઘણા જાડા અને નિર્મળ તથા તરવાને કામિય છે. + + +

મૂવાનું તો કાણુ જાણે ક્યારથી ' મોટાકાકા ' ની સાથે તેના મોટા દેહીયામાં થતું. રાત્રે પાણીનો એક મોટો લોટો દેહીયા નીચે મુકાતો. કારણ કે રતનજી ભટ્ટ ખૂબ પાણી પીતા.

ખાંચ વરસનો થયો હઠકા તેની પણ પહેલાં નીચેનો ગીતામાહાત્મ્યનો સરહસ્ય શ્લોક પિતાએ શીખવ્યો હતો.

મૂકં કરોતિ યાચાલં પુંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપાતમહં ઘન્ટે પરમાનન્દમાધવમ્ ॥

પણ સંસ્કૃત શુદ્ધ શ્લોકો અનાયાસે આપવાના બીજા સંયોગ હતા. રહપારના ચાર વાગતાં મોટાકાકા,^૧ છકાકા^૨ અને ન્હાનાકાકા^૩, મારા દાદા અને પ્રાસાદિક કવિ તથા દયાળુ અને પ્રખ્યાત થી મુકુન્દ ભટ્ટનાં શ્લોકો ભજનો ગાવા લાગતા અને પછી સંસ્કૃત શ્લોકો પણ ગવાતા. ન્હાનાકાકા સંસ્કૃત ભણેલા નહોં પણ છકાકા બોલતા તે હજી સ્પષ્ટ છે.

કાં તો

ધ્યેયં સદા પરિભવ ધિ મમોષ્ઠદોહં (?) ।

સીર્યાસ્પદં શિષ્યવિરંચિ નતં શરણ્યમ્ ॥

મૃત્યુર્તિદ્વન્વ્રણતપાલભવાધિપોતં ।

ઘન્ટે મહાપુરુષ તે ચરણારવિન્દમ્ ॥

અથવા ભીષ્મસ્તુતિમાંથી

इतिमतिरुपकल्पिता वितृष्णा ।

भगवति सार्वतपुंगवे विमूर्ध्नि ॥

અથવા

अक्षण्यतां फलमिदं न परं विधेमः ।

वक्त्रं व्रजेश सुतयो रजुवेषु जुष्टं (?) ॥

અથવા દાદાનાં પદ

ભજને ગોવિંદા અળ મન ભજ ગોવિન્દા

જેણે કરી મટે ભવના ઈંદા—અળ મન

કે

ધનરથામ ગિરધર રે નિરધનિયાનું નાણું

અખુટ ધન સંયું રે બીજું નગરે નાણું

ખરચું ન ખરે, ચોર ન લૂટે નાવે ખજાને ખોટ

જાન શુભરીમાં આગત અમારી લાવોને પ્રેમની પોક

વિવેક વસાણું રે:—

એવાં કેં કેં પદો શુદ્ધ ઉચ્ચારમાં સંભળાનાં. હું જાગી જતો ત્યારે સાંભળતો અને વાદ યજ્ઞ જતાં.

નંદાનાકાકા બહુ જ માયાળુ હતા. રાત્રે મજલિસોમાં તબક્કાં બગવતા અને સાફ ગાતા. રેણુ ધરમાં એક રસોઇની ઓરડી હતી. પછી દેવસ્થાન. એક બાલુ એક મુંદર કોઠલો મારાં બાનો બનાવેલો—અને તેની પાસે પટારો રહેતો. એક મેડો પણ હતો, જે પર જઇને હું બેસતો. તથા મોટાભાઇ ક્યાંકથી બિચોરના વાઇનગ્રાસ લાવ્યા હશે તે અને બીજો કાચનો ખજાનો જોઈ હેરત થતો. મેડા પરથી પાછળ ચોકમાં દષ્ટિ પડતી.

બાજરાની પાકી નંદાની બારી નંદાનપણમાં બહુ ભાવતી. બા હમેશાં ગરમાગરમ બનાવી આપતાં.

ભેંસ અને એક બે ગાયનું દૂગાણું રહેતું. પશુઓ માટે અમારા ભાગમાં એક ખાસ “કોઠ” હતી.

કોઠ પહેલાં નંદાનાકાકાનું બીજું મકાન આવતું. ઓટલા ઉપર ઘણાં વરસ મુધી એક સરગનું ઝાડ હતું.

બાલુમાં કુંવરજીભાઈનાં વધારેનાં મકાન આવતાં કોઠની સામે કુંવરજીભાઈનો વાડો હતો અને ઉપર જતાં અમારો. વાડામાં હજી તે આંબીલી, લીમડો અને મોરગલ છે. એક બાવળ પણ હતો અને હજી છે.

રત્નજી ભક્ત મારા પિતાના જેવા પ્રતાપી, સરલ, ધૈર્ય અને નિર્મળ પુરુષ મેં જિંદગીમાં પછી જોયા નથી. બખ્તરમાંથી આવતાં ખોંખારો મારે કે સર્વ શાન્ત થઈ જતાં. “કુંવરજી !” કહેતાં એ સાહસિક ભાઈને પણ ચૂપ રહેવું પડતું. તે વખતે તે બંગાલામાં રહેતા.

કુંવરજીભાઈ ગૌરીશંકરના કરતાં ધૈર્ય, તેજસ્વી તથા શુદ્ધિમાન હતા. વેઇ તરીકે તેનો અનુભવ વિરલ હતો. ગાવાનો પણ શોખ ખરો. મોટાભાઈ (ગૌરીશંકર) અને તેની વચ્ચે હરીકાઈ ચાલતી. પણ મને તો એ ભાઈ તરફ આકર્ષિત હતો. વારંવાર ભાબીના બંગલામાં જઈને ઉપર નંદાની બારી પાસે બેસતો. તેમની એકાદ અકસીર અને સારી દવા મેં હજારોને બતાવી છે, અને તમામને ફાયદો થયો છે.

આ ત્યારે નંદાનપણનું માફ ગામ અને ઠામ અને વાતાવરણ.

+

+

+

+

દયાબહેનનાં લગનની સાથે સંધ્યા શીખવી જોઈએ દીધી. ગામમાં તે વખતે નિશાળ નહોતી, એટલે માધવજીભાઈ માંગરોળ નિશાળમાં પોતે હેડમાસ્ટર હતા ત્યાં મને સાથે લઈ ગયા.

મુસાફરી ગાડાની હતી. અમરેલી, બગસરા, બીલખા, માણેકવાડા, જૂનાગઢ વગેરે ગામ રસ્તામાં આવેલાં, તે રપટ સાંભરે છે.

એક જગ્યાએ પહાડ, પાસે ચાળાશેક કદમ દૂર ભોંતે જેવા લાંબા હતા તેને જઈને આંગળી અડાડવા દોડેલો પણ તરત થાકેલો.

માંગરોળ પહોંચ્યા. શહેર બગીચા મુંદર મકાનો બદામનાં ઝાડ રેડ વગેરેથી મોહિત થયેલો. + + +

નાનપણથી નાણુક હોવાથી મને સોબતીઓ સાથે રમવાની તાકત નહોતી. ભાઈની ખાસી પર એક ભાંગેલી આરમાની ચીની રકાબીના દુકાડા પડ્યા હતા. એ પ્રકાશિત અને મહા ખજાનો રમવા માટે બસ હતો. + + +

શહેરમાં સરકારી નિશાળ નથી અને પહેલી જ ઉચ્ચતી હોવાથી એ કામ મારે શહેરના દરવાજાની પાસે જ એક જંગી દિવાલવાળો વિશાળ મુંદર ખગીચો શ્રી દરબાર તરફથી એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. + + +

ચોથી અને 'પાંચમી ચોપડી રમતાં રમતાં શીખાઈ. છઠી ચોપડી શરૂ થતાં નર્મદા-ભાભી આવ્યાં અને ભાઈનું સુખી ઘર શરૂ થયું. + + +

'ભાદરવા વદ આજ એકદશમી ઇશે કરી મહેર રે' એ એક પંક્તિ અત્યારે યાદ છે. માધવજીભાઈ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પિંગળ શીખેલા એટલે, અને નિસર્ગથી પ્રાસાદિક કવિ દત્તા.

નિશાળની લાયબ્રેરીમાં કોઇ પારસીએ તરજુમો કરેલ મોટા પાનાની સુચિત્ર 'અરે-બીયન નાઇટસ' હતી. હું વાંચતો તથા હેરત થતો. તેમાં "અય કમખખત ઉક, કે મારી સમશેરથી તને ઝબેદ કરું" એવા એક ચિત્ર નીચે આલેખ હતો તે હજી બૂઝાયો નથી. અને શહેરાઝાદો અને જીન અને પરી અને બોલતી માછલી, મુલેમાન અને કેસંદર અને સિદ્દાહ વગેરેની અદ્ભુત વાતો તથા ખડીફ દારૂન અલ રશીદ.

+

+

+

+

પ્રાણકુંવર બહેનનાં લગ્ન હું ધણોજ ન્દાનો હોઇશ ત્યારે થયાં હશે. તેના પતિ બીલખા પાસે ઉમરાળા ગામના બે પ્રશોરા ઘરમાંના એકના વડા ગિરજશંકર ભટ્ટ હતા. ગિરજશંકર ભટ્ટ મારા પર હમેશાં પ્રીતિ બતાવતા કારણકે તેમના સહયુગ્મીની હું કદર કરતો. માણસાઇ !!! કાંઇ વિદ્વાનો ચંદનભાર:—

યયા સ્વચ્છન્દનમારવાદી

મારસ્ય વૈત્તા ન તુ ચન્દનસ્ય ।

સ્મૃતિ લાદવાથી આવતી નથી. સોમાં ૯૯ ગ્રેન્ડયુએટો કરતાં ગિરજશંકર ભટ્ટ વધારે જીદિમાન, તેજસ્વી, વિચક્ષણ અને ભલા હતા. ઉમરાળામાં ચિ.—નાં લગ્ન પ્રસંગે સ્વર્ગસ્થ નર્મદા ઉર્ફે નદીની સાથે દાગર હતો.....બહેને મદને એક વિશાળ અલગ ઓરડો સુવા બેસવા સારૂ આપ્યો હતો. એ ઓરડામાં ગાલેસી રાત્રિઓ મારા અને નદીના રનેહજીવન વસંતની ધન્ય લયલાઓ હતી. તે દિ નો વિયસા: સ્થિતા: ।

ઉમરાળા ગામ હુદ્દ છે પણ પાદરે આવેલી નદીને લીધે પરમ 'રમણીય બની જાય છે. મૂખોએને ગમે તે લાગે પણ મને તો એ નદીના પાણીમાં, પટમાં, રેતીમાં, બેખડોમાં કંઈ કંઈ દિવ્ય દર્શનો થતાં. પ્રખ્યાત ઈંગ્લિશ કવિ ટેનીસનના ચરિત્રમાં એક વાત છે કે પાંચેક મિનિટ કોઇ ઝરણાનાં પાણીનું અવલોકન કર્યો પછી કવિ પુકારી ઉઠેલ, કે What an imagination God must have ! એ વાત સમજનાર મારી વાત પણ સમજી શકશે. + + +

—એ તે પહેલાં કેટલાંક વરસ પર ગિરજશંકર ભટ્ટજીને માંગરોળમાં કન્યાશાળાના શિક્ષક નીમ્યાયા દત્તા. બહેન એક ન્દાના ઘરમાં ગરીબી કાઠથી રહેતાં. બેદ મધાંદશીલ હોવાથી મોટાં બહેનનો પોતાના પતિ તરફનો રનેદ ખુલ્લો પડતો નહોતો. પણ ગિરજશંકર ભટ્ટ રસિક અને દક્ષ હતા એટલે ઈગિતોથી મેં જોયેલું કે બહેન બનેલીનો રનેદસંબંધ વિરલ અને જોડો અને સાચો અને દૃઢ છે. ખરે

મત્રં પ્રેમ સુમાનુષસ્ય કથમપ્યેકં હિ તત્પ્રાપ્યતે । + + +

જાને અત્યારે સ્વર્ગમાં છે.-અને ચિ-નું કલ્યાણ ચિત્તથી તેને એવો રસ્તો વધારે સિદ્ધ કરતાં જાઓ છે.

અહા ! સાચા વડવાળા ગિરભશંકર ભટ્ટ ! તમને આ જૂના આશકના નમસ્કાર હો ! + + +

“ ઉન્મત્ત પ્રણામ ” ! ગધેડો વાંચનાર બોલી બેઠે છે. શું કોઈ પણ ગધેડો વાંચનાર કે કોઈ પણ વાંચનાર ગધેડો હોઈ શકે ?

હા હોય શકે.

સ્વર્ગવત્સી કલાપીના પરમ મિત્ર “ કલાપીનો ચિરદ ” નામે અહલુન કાવ્યના કર્તા ભાવનગરના પ્રખ્યાત મસ્તકવિ એક સમજના જેવી વાર્તા કહે છે.

“ કોઈકે ગામમાં કોઈકે કાલે એક જાવાની ધુની હતી. જાવાજીને ત્યાં થણા શ્રીમાન માણસો આવતા, કારણકે જાવાજી ભજનનો આગર હતા. પણ કોઈને તે પોતાનો દુહો આવતા આનાકાની કરતા. માત્ર બધા જાય ત્યારે વીરસિંહ કરીને એક રાજપુતને પાછો બોલાવી દુહો પાચ, તથા ખજર અંતર પૂછે.

વીરસિંહ નમ્ર આદમી હતો. એકવાર પૂછવા લાગ્યો:—

“ જાવાજી, આપ બીજા કોઈ માણસને કદાપિ દુહો પાના નથી. માત્ર મારા પર કૃપા કરો છો. કારણ સમજાવશો ? ”

જાવાજી બોલ્યા: “ માણસ ? કોણ માણસ ? ”

વીરસિંહે જવાબ દીધો: “ આ સારા સારા વાદ્યો આવે છે તે. ” જાવાજી બોલ્યા: “ આજ રાતે બધી મજલિસ જમા થાય ત્યારે મારી પાસે આવજો. હું તને મારી રોપી પહેરવા આપીશ. જે દેખાય તે પછી કહેજો. ”

રાતે મજલિસ મળી. વીરસિંહે જાવાની રોપી પહેરી જેવા માંડ્યું.

પેલા તલાટી સાહેબ, માણસ છે ? મુદ્દમ જેતાં મોઢું ફૂતરા જેવું દેખાય છે.

પેલો વેપારી શેઠ, માણસ છે ? મુદ્દમ જેતાં મોંદડા જેવો લાસે છે.

પેલો કારકુન, માણસ છે ? મુદ્દમ જેતાં ઉદરમામાની આકૃતિ લાગે છે.

અને પેલો ગરાસીયો, માણસ છે ? મુદ્દમ જેતાં વાથ પ્રકટ થાય છે.

બીજા વર જેવા અને શિયાળ જેવા અને લોકડી જેવા તથા વાંદરા જેવા દેખાયા.

મજલિસ ખતમ થઈ. જાવાજીએ વીરસિંહને પૂછ્યું:

“ કાં ? શું જોયું ? ”

“ ફૂતરા, મોંદડા, ઉદર, વાથ, વર, શિયાળ, લોકડી અને વાંદરા દેખાયા. ”

“ કોઈ માણસ દેખાયો ? ”

“ નાજી ”

“ તો હું કેને દુહો પાડ ? જે બીતરથી પશુ છે, તેને દુહો કેમ અપાય સિદ્ધ, હું માણસ છે. ”

ગાયનાં ધણુ એ ગાયની સ્થૂલ દોષત માત્ર નથી પણ સુખ અને આરોગ્યના જીવતા ખજાના છે. તે વર્તમાન સાયન્સ સમજે તેવી વાત નથી. માણસ કહેવાતા માણસોમાં થોડાંને જ પશુઓ તરફ પ્રીતિ છે. પંડિતમન્યો એટલું વિચારી શકતા નથી, કે માનવ માતા જ્યારે ત્રણ જ વરસ અને એક કે બે બાળકને જ પોષણ આપે છે, ત્યારે ગાયમાતા પોતાનાં તેમ જ માનવોનાં વત્સોને જીવિતપર્યંત અમૃત આપે છે. મેં તો ગાયોને ઘણીવાર લાકડા પવરાવ્યા છે અને તેમની આંખોમાં સંતોષનું નૂર દીકું છે. વળી માનવમાતાઓ ઘણી વાર દૂર, કંઠાર, બેવડું જાતી રહે છે, જ્યારે ગાયોનો વત્સલ સ્વભાવ કદાપિ વિદૂત થતો નથી. અવિદૂત સ્વભાવની મૂર્તિ હોઇને ગાય માતાજી શાશ્વત પ્રેમમૂર્તિ છે. ઓરતો તો જેમ પદ્મણી તેમ શંખણી પણ હોઈ શકે છે, ગાયમાતાનાં કાઈ પણ કુળોમાં શંખણી પેદા થતી નથી.

“ વિષયાંતર ” પંડિતમન્યો જોલે છે.

“ સાચું ! ” મારે નિરુત્તર થવું પડે છે.

પંડિતમન્યોનો વિજય છે.

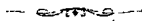
+

+

+

+

[અપૂર્ણ]

દિનચર્યા

(દિવસ શી રીતે ગાળવો)

દિવસ એ એક ન્હાનું જીવન છે, જેમ જીવન પોતે એક મોટા દિવસ છે તેમ દિવસ તે એકમ છે, કે જેનું મોટામાં મોટું જીવન બનેલું છે. આટલા માટે, આખું બાળોનું બનેલું છે, અને આખાનો શુભ ભાગોના શુભથી નિર્ભૂત થાય છે, એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ‘ દિવસ શી રીતે ગાળવો ’ એ પ્રશ્નનો આપણે ગાંભીર્યથી વિચાર કરવો ઘટે છે. જે જીવનના એક દિવસને અનુશાસનાર સૂત્ર આપણે પ્રાપ્ત કરીએ, જે તેની અંદર આપણા વર્તનને નિયમનાર સિદ્ધાન્તો આપણે સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ આગળ રાખીએ, તો આપણને માત્ર દિવસનો નિયમ નહીં પણ જીવનનો નિયમ મુદ્દાં મળે છે. ‘ અમારા દિવસો અમને એવી રીતે ગાળતાં શિખવ, કે જેથી અમે અમારા હૃદયને જ્ઞાનમાં જોડીએ. ’

અને તેમ કરવાને માટે જ્યારે દિવસ શરૂ થાય, ત્યારે આપણે જ્ઞાનના સચિતા તરફ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ, અને તેની અન્દર એવું કંઈ ન થવા દેવું જોઈએ કે જે પ્રભુની પાસે

જતાં આપણને અટકાવે, અથવા જે દિવસ પૂરો થાય, ત્યારે તેના તરફ ફરી આપણા વિચારો અને પ્રાર્થનાઓને દોરતી વેળાએ આપણને શરમાવે.

બધું ખરું મુખ ધર્મની સાથે સમ્બંધ છે, કારણ કે જે આનંદ જીવન ઉપર રસ નાખે છે તે ધર્મને બાધક નથી. જીવનને સંશોક કરવાનો આપણને કશો હક્ક નથી. અહીંના જીવનના માર્ગમાં પુષ્કળ પરીક્ષણો અને પ્રસોભનો છે. એટલે અનાવશ્યક શોક મુજબાનું પ્રયોજન નથી. નિર્દોષ અને ધર્મોભિરૂદ્ધ આનંદ સાધારણ રીતે ધરાય છે તે કરતાં આપણને અને બીજાઓને પણ વધારે મદદ આપે છે. તો આપણી વાતચિત આનંદી થવા દો. આપણાં મનુષ્યજન્યુઓ એવાં પુસ્તકો છે, કે જેમાં આપણે રસ અનુભવવો નોંધ્યો. અને તે રસ અનુભવવા માટે આપણે પણ સારી વસ્તુઓનો આપણો હિસ્સો જમણવારમાં લાવવો ઘટે છે, જે શુદ્ધિની વાતચિતથી હંમેશાં થશે.

આવહારિક જીવન આપણુ બધાને ખાસ કરીને કસે છે. એ આપણા ગુણને બહાર લાવે છે. એ દુનિયામાં સફળ પ્રવૃત્તિ માટે સજ્જ કરનારી બાહ્ય ટેવો માત્રને રૂપતૂં નથી, એ આનંદ ગુણને મુક્તિ પ્રકટ કરે છે, કે જેનો જો આપણે લાભ લઈએ તો દૈવી જીવનને માટે પણ સજ્જ થઈએ; વસ્તુતઃ પૃથ્વીનું જીવન અને સ્વર્ગનું જીવન પરસ્પર એવાં સમ્બંધ છે, કે પૃથ્વીના જીવનનો ઉદ્દેશ સ્વર્ગના જીવન માટે યોગ્યતા આપવાનો છે. અને જો આપણે તેનો જરાબર ઉપયોગ કરીએ, તો તે પ્રમાણે થાય.

બીજાઓને માટે લાગણી આપણામાં અવશ્ય હોતી નોંધ્યો. આપણને જે કોઈ મળે તેનામાં-ભૂલતામાં પણ-આપણે પોતાનો, જે મનુષ્યત્વમાં આપણો સાથે લાગ છે તેને, જોવાનો યત્ન કરવો નોંધ્યો. દર્શન અને સ્વરમાં પ્રકટ થતી લાગણી બધાં હૃદયોનું આપણી તરફ વલણ કરશે. દયા શ્રેષ્ઠ પ્રકારે આમ ખતાવાય છે; દાગ્લિક દાનદક્ષિણામાં નહીં. બીજાઓને આપણે કંઈ હિત કરી શકીએ, તે સારૂ તેમને માટે સમભાવની અનિય પ્રથમ દૃઢ થવી નોંધ્યો. એ દૃઢ થાય એટલે માણસ પોતે જોને સર્વોપરિ અને પ્રિયતમ માનતો હોય તે બીજાઓની આગળ પરીક્ષા સારૂ મૂકવાને તેને લગ્ય પ્રસંગો મળે છે, અને તે તેમની સ્વતંત્રતા તથા શુદ્ધિને કશો બાધ કર્યા સિવાય.

એવા બનાવો બનવાના, કે જેની અંદર આપણામાં જેઓ સારામાં સારા હોય તેમના સ્વભાવ પણ કસોટીમાં આવે; જ્યાં આપણે ક્રોધ, કે જે, ‘અદ્ય હિ-માદ’ કહેવાય છે, તેને અધીન થવું નોંધ્યો નહીં. જો આપણો સ્વભાવ બધી કસોટીઓ ખમી શકે નહીં, તો એમ સમજવું કે તેને નિરોધ અને અધીનતામાં લાવવા માટે ઉપર પહેરો રાખવાની ખાસ જરૂર છે. માણસના મિત્રજ કે સ્વભાવમાં નિશ્ચય ન હોય તેવું બીજા કશું તેને અવિશ્વસ્ય કરનારું નથી. અને આપણે ખાતરીથી સમજવું, કે દિવન મનુષ્ય શાંતિ અને સ્વસ્થતાની એવી ઉચ્ચ કેટિઓએ પહોંચેલો હોય છે, કે જે ગમે તેવા પ્રતિકૂલ બાહ્ય બનાવો કે સંજોગોથી ડગે નહીં.

સુખો બધાને નોંધ્યો, અને તેની મના નથી. દરેકને પોતાનું વડાલું મુખ હોય છે. સંગીત, રમત, ચિત્રચાત્ર, પુસ્તક, સમરણીયુ, ઇત્યાદિ બધાના પ્રસંગો છે. તેણે આપણો એટલો વખન શકેલો નોંધ્યો નહીં, કે જેથી નપારે કર્તવ્યના યોજાવવાથી જરૂર પડે ત્યારે આપણે

તેને તદ્દ ન શકીએ. તેને અનુસરનાં પણ આપણે સમગ્રવું જોઈએ, કે તે પૃથ્વી પરના અને સ્વર્ગ માટેના બન્ને જીવનની ઉચ્ચતર પ્રવૃત્તિઓને અધીન છે. પણ કર્તવ્ય કર્મ પછી જેમ આપણે નિર્દોષ સુખાનુભવ વધારે કરીએ, તેમ આપણી અન્દરનું બાહ્ય વધારે સુરક્ષિત રહેશે, આપણી અન્દરની વસન્ત, ગ્રીષ્મ અને શરદની સાથે વધારે જોડાશે. અને આપણી ખરી દેવી રિશ્તિ વધારે પૂર્ણતાથી પ્રસ્ફુટિત થવા લાગશે.

વખતો વખત પ્રજાભનો આપણા ઉપર હમણાં કરવાનાં, જેને આકર્ષવામાં કે દૂર કરવામાં બાહ્ય સ્થિતિઓનું કશું કાર્ય નથી. જેની અન્દર તે વખતને માટે દુનિયાનાં સુખોમાં આપણને કશો સ્વાદ લાગતો નથી. આમાંથી માત્ર સ્વર્ગમાં આપણને આશ્રય મળી શકે; માત્ર પ્રભુ તરફ વિશ્વાસ અને પ્રાર્થનામાં દૃષ્ટિ કરવાથી મદદ મળી શકે; તેનાં વચનેને વળગી રહીશું, તો તે વખતે આપણી આસપાસ ગમે તેટલો અન્ધકાર સંચિત થશે, તો પણ આપણે દેખાવ બદલતો જોઈશું, વાદળોમાં વિખરાશે, તોફાન નરમ પડશે, સ્વર્ગનું વદન અને નીતિનો સૂર્ય ફરી દેખાશે, અને આત્મા ઉપર સ્વાસ્થ્ય તથા શાન્તિ ઉતરશે. આ અનુભવ દરોજનો નથી, પણ જે માણસ સ્વર્ગના માર્ગને અનુસરવા યત્ન કરતો હશે તેને તે કોઈક દિવસ મળ્યા વગર રહેશે નહીં.

સ્વપરીક્ષા આપણે માટે આવશ્યક છે; જે હમેશાં નહીં, તો વેપારીની માલમેળવણીની શરૂઆત હકેતે હકેતે પણ. ચાલો આપણે માત્ર આવતા દિવસની અંદર આપણું વર્તન સર્વોપરિ સેદ્ધાન્તોને આગ્રહથી અનુરૂપ કરવાનો નિશ્ચય કરીએ; અને આપણું પરિચિત પાપોમાં પડી ન જવાય તે માટે ચોક્કસ રાખીએ. જે આપણે ધૃષ્ટિરી મદદ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ, અને તેના ઉપર આધાર રાખીએ, તો એ પ્રમાણે યથાયોગ્ય બની શકે. દિવસને અન્તે ફરી એ પ્રમાણે કરવાનો ચાલો આપણે નિશ્ચય કરીએ. જેમ જેમ આપણે અકર્મથી વિમુખ થઈએ, અને કર્તવ્ય કર્મ કરીએ, તેમ તેમ ફરી તે જ કરવાનું આપણને વલણ થાય છે. રેક કાર્ય ટેવ પાડવામાં મદદ કરે છે; અને નિશ્ચિત ટેવ એ લક્ષણ છે. અને જે લક્ષણ આપણે આપણા માટે બનાવીએ, તેથી આપણી શાશ્વત રિશ્તિ નિર્ણીત, અને જે ઉદ્દેશને માટે આપણે સૂઝાએલા છીએ તે સફળ થાય છે.

“ મથતાં હજી હારી જતો હતો, તે પેલી મુશ્કેલીઓને જોવાને
 “ વળ્યો, કે જે ઓળંગીને કોઈ જીવ્યો નથી. માફ આનંત શરીર
 “ થોડા વિરામથી પુનરાશ્વાસિત થતાં, ફરી હું.
 “ તે એકાન્ત ચડાવ ઉપર આગળ ચાલવા લાગ્યો,
 “ પાછલા પગને નિરંતર દઢતર રાખીને. ચડાવ હમણા જ
 “ શરૂ થાય છે, ત્યાં જીવ્યો ! એક ચિત્તો,^૧ અપલ, તરલ,
 “ ચિત્ર વિચિત્ર, ત્વચાથી આચ્છાદિત નગરે પડ્યો;
 “ મને જોઈને તે અદૃશ્ય પણ ન થયો; ઉલટો મારી
 “ ઊર્ધ્વગતિ રોકવાને યત્ન કરવા લાગ્યો, એવો કે
 “ વારંવાર પાછાં પગલાં કરવાના ઉદ્દેશથી હું વળેલો.
 “ કલાકે પ્રભાતનો પહેલો હતો અને પોતાને માંગે
 “ સૂર્ય તે તારાઓની સાથે ઉઘે ચડ્યો,
 “ કે જે જ્યારે સ્નેહે એ પોતાની મુન્દર સૃષ્ટિઓ
 “ પહેલી ચલાવી, ત્યારે સાથે ચડેલાઃ આ પ્રમાણે બધી વસ્તુઓ વડે
 “ હું સોશ્વાસ આશાથી ભરાવા લાગ્યો, તે તરતથી પશુની
 “ ચિત્રિતત્વચા તે પ્રાતઃકાલીન પ્રભાત; અને તે,
 “ મધુર ઋતુથી; તરત જ એ ઉદ્ધાસ ઉડી ગયો.
 “ અને નવી ભીતિ દાખલ થઈ, જ્યારે દષ્ટિપૃથ્થમાં
 “ એક સિંહ * મારી સામે આવતો દેખાયો.
 “ માથું ઉંચું રાખેલું ને એવો ક્રુધાથી ઉન્મત્ત,
 “ કે હવાને પણ ભીતિ લાગી ગઈ. તેની પાછળ એક વૃક્ષ *
 “ ચાલતી હતી, જે પોતાની દુર્બલતામાં બધી ભૂખોથી
 “ ભરેલી લાગતી અને, અત્યાર પહેલાં ઘણા ઘણા દેશો તેણે
 “ પાયમાલ કીધા છે. તેને જોઈને ત્રાસ પામેલા મને તેણે
 “ એવા બધા ભયમાં ડુબાડી દીધો
 “ કે ઉન્નતિની આશા કશી ન રહી.

કાન્તનાં અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો

આવાહન ગીત

તારક તાત પધારો ! દયા કરી
 તારક તાત પધારો !
 કંઈનો વર્ધ વધારો ! દયા કરી
 તારક તાત પધારો !
 હૃદય નહીં નિર્મલ હજી :
 પણ બનતાં પ્રભુધામ,
 નિસ્સંશય સુવિમલ બને :
 એવો આપ કેલામ !
 તારક તાત પધારો ! દયા કરી
 તારક તાત પધારો !
 કંઈનો વર્ધ વધારો ! દયા કરી
 તારક તાત પધારો !

સાધક પ્રાર્થના

વીર બનાવોને સાચા ! એ નાથજી !
 વીર બનાવોને સાચા !
 સાધક સૌ અમે કાચા ! એ નાથજી !
 વીર બનાવોને સાચા !
 વીર વિશારદ દેવ બનાવો
 શુદ્ધ કરો શિવ, વાચા ! એ નાથજી !
 વીર બનાવોને સાચા !
 સાધક સૌ અમે કાચા ! એ નાથજી !
 વીર બનાવોને સાચા !
 વીર બનાવોને સાચા ! એ નાથજી !
 વીર બનાવોને સાચા !

ગૌરક્ષણ પ્રાર્થના

આ રહતી શી આ ગાવલી માવલી : ઓ ગુરુ ગોરખનાથ બચાવો !
 ઓ ગુરુ ગોરખનાથ બચાવો છ : ઓ ગુરુ ગોરખનાથ, બચાવો !

દાવાનલની જવાલમાં

આશ્રમ આ તવ ન્હાય :

ગાય સુકોમલ નાથછ !

સહી શકે નહિ લ્હાય !

ઓ ગુરુ ગોરખનાથ બચાવોછ : ઓ ગુરુ ગોરખનાથ બચાવો !
 આ રહતી શી આ ગાવલી માવલી : ઓ ગુરુ ગોરખનાથ બચાવો !

મંદાકિન્તા

જો ! જો આવે, કંઈ બબડતો, ચાલતો મંદમંદ,
 સંચા પેઠે ચરણ ઉપડે, ને વળી વૃક્ષ વૃન્દ
 જોવા માટે ઘડીઘડી પછી એહ ઉલો રહે છે,
 શા માટે એ નથી બખર કે દુઃખ આવું સહે છે.

થોડું ચાલી અટકી જમને એ કરે છે વિચાર,
 જોતો જોતો સ્થિર નજરથી ચાંદનીની બહાર,
 રાખ્યા છે એ કર લટકતા છે નહીં કાંઈ ભાન,
 લાગેલું છે નથી બખર કે શા મહીં તેનું ધ્યાન.
 વારે વારે શિર કર ધરી એહ નિશ્વાસ નાજે,
 ધીમે ધીમે કંઈક મુખથી વાણી અરુપદ ભાજે,
 ક્યાં ચાલે છે નથી કંઈ નિશા ઠાકરો તેથી ખાચે,
 શું છે તેને દરદ દિલનું કાંઈ એ ના જણાયે.

જાતાં જાતાં નદી તટ પરે એહ આવી ચડે છે,
 ઓચિંતો તે શિતજલ વિશે એ બિચારો પડે છે,
 તો ચે તેને ગમગિનિ કંઈ એ તણી તો ન થાય,
 આવો વ્યાધિ અજબ જખરો તેહનો શો ઉપાય.

ચિંતામાંહીં નિજ વધુ તણા નૂરને એ ગુમાવે,
 ભાવે ને કે વળી રજનિમાં લેશ નિદ્રા ન આવે,
 કોઈ સાથે વચન મુખથી બોલતો એ નથી જ,
 લાગે છે કે હૃદય મહિં દે છે ખરું તેનું બીજ.

મહિભાઈની પત્રધારા

૧ *

વડોદરા, ૧૬ : ૬ : ૯૭

ભાઈ,

માણસ માત્ર લોભી છે; અને તેટલા માટે સુખ ધુંડે છે. કિસ્મત પ્રમાણે જે સુખ મળે તેથી સંતોષ ન માનવાને લીધે ઘણા હાથે કરી વિપાદ વહોરી લે છે.

બેશક સુખના પણ પ્રકાર છે. દ્રવ્યનું સુખ સર્વથી ઉત્તરતું છે. સ્નેહનું સુખ એથી ઘણું અડિયાતું છે. જ્ઞાનનું-કર્તવ્યનું-આત્મોન્નતિનું સ્વાભાવિક સુખ ઉત્તમ છે. પણ તે સુખ શોધવાથી મળતું નથી. નિરપેક્ષ-નિસ્વાર્થી રહી-અને તેટલો આત્માને શુદ્ધ કરવાથી એ સુખ સહજ પ્રાપ્ત થાય છે.

કીર્તિની ઇચ્છા, પરમાર્થ કરવાનો આવેશ એ પણ અભિમાન છે. પોતાની સ્થિતિ અને શક્તિ પ્રમાણે વધારેમાં વધારે યોગ્ય રીતે જો બની શકે તેટલો ઉદ્યોગ થતો હોય અને એકાદ વિદ્વાનો વ્યાસંગ હોય તો અસન્તોષ અને તૃષ્ણા ધીમે ધીમે દૂર થઈ શકે છે.

તમારી પાસે યોગસૂત્રનું ભાષાન્તર છે. તેનું ધ્યાનથી અધ્યયન કરવાની ભલામણ કરું છું. તત્ત્વ સ્થિતૌ યત્નઃ અભ્યાસઃ એ વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં રાખશો. ગીતા પણ યોગસૂત્ર સમજવામાં સારી મદદ આપશે.

જે લોકો ટકાધર્મ સમ્બન્ધી બોલતા નથી તેવા ઘણા એ ધર્મના વધારે ભક્ત છે-તમારા કરતાં ઘણા વધારે. તમે ખરા લોભી નથી. ખરા લોભી માત્ર મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ પ્રસંગ આવે સારે સુદમાં ખર્ચ કરતા નથી.

ભવિષ્યમાં સ્નેહ-સગવડ-વગેરે મળવાં ન મળવાં એ આપણા હાથમાં નથી. હજી મને કુદુમ્બનાં નસીબ સારાં દેખાય છે. પણ કેણુ જાણે ? આત્મેવ જ્ઞાત્મનો બન્ધુઃ એ ધ્યાનમાં રહે તો એકાન્તવાસ પણ ન લાગે. ધ્યાન એકાગ્ર કરી જોડા ઉતરી અધ્યયન થાય એટલો કાળ જ્ઞાતિજાણને તો પરમ સુખનો જ છે. શુદ્ધ ગંભીર જ્ઞાનમાં આનન્દ છે. સાધારણુ કુસ્તકોળનો આનન્દ રૂણુ સાદારણુ જ નીવડે છે.

લખવાની ઇચ્છા હોય તો તે સારી વાત છે. માત્ર લખવા લાયક અનુભવ જોઈએ. વિશેષ અનુભવ વગર ભેદક લેખ લખાતા નથી.

સહાય આપવા તત્પર છું. શું લખવા ધારે છે તે જણાવશો. હું પોતે ઘણું વાંચ્યા પછી થોડું જ લખી શકું છું.

અનન્તના અનુભવ પછી પોતાની ભૂમિએ ક્ષુદ્ર લાગે છે. વાંચું છું ખરે; અને વખત આવશે તો કેટલુંએક સાંભળવા જેવું સંભળાવીશ.

દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય જૂઠું હોય છે એ તમારો નિર્ણય ખરો છે; અને તે થોડા જ માણસો સમજે છે.

x

x

x

મહિશંકર

* આવી નિશાની દરેક પત્રો નક્ક હપરથી લીધા છે એમ સમજહું.

પ્ર. ૮

My Dear Friend,

Strangely enough, the poem * I have the honour to send you, was composed in the last vacation; it has no distinct-peculiar features to recommend itself. Yet I flatter myself that the simplicity of its tone, the picturesqueness of the situation described and the gradual development of the conception and execution will interest you. You will also mark that this differs from the rest of my poems in the variety of metres introduced and the artistic movement of the verse. Moreover it shall be seen that I have tried to secure moderation of sentiment even at the risk of passionate expression and poetic perfection.

(You will think that I imitate English Critics. Perhaps so. Nothing is borrowed however.)

[ભારા બહાલા મિત્ર,

કોણુ બહુ કેમ, હું તમને મોકલું છું તે કાવ્ય * ગઈ છૂટીમાં લખાયું હતું. તમારું ધ્યાન ખેંચે એવાં તેમાં ખાસ કોઈ લક્ષણો નથી. છતાં હું મનમાં ખૂંશી થાઉં છું કે તેના સ્વરોની સરસતા, વિષયભૂત દૃશ્યની મનોહરતા, મૂળ કસ્થિત વસ્તુના ક્રમશઃ વિકાસ અને તેના વિધાનમાં તમને રસ પડશે. તમે એ પણ જોશો કે વૃત્તોના વૈવિધ્યમાં અને પદની લલિત ગતિમાં તે ભારાં ખીન્ન કાવ્યોથી જુદું પડે છે. વળી એ પણ જોશો કે ઉક્તિની આવેશ-મયતાને અને કાવ્યની સર્વાંગ સંપૂર્ણતાને હાનિ પહોંચે તે નહીં ગણકારતાં મેં લાવને સંયત રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

(તમને કદાચ એમ થશે કે હું અંગ્રેજી દીક્ષારોનું અનુકરણ કરું છું. કદાચ એમ દશે. છતાં હું કશું ખીન્નમાંથી લઈને લખતો નથી.)]

૩

લાહી, ૩૧ : ૧ : ૧૯૦૦

ખન્ધુ કરુણારાંકર,

હાલ તો મારે ભાવનગર છોડવું પડ્યું છે. આગળ ઉપર શું થાય છે તે જોઈશું. એકાદ માસ અહીં જ રહેવાનો વિચાર છે માટે પત્રો અહીં લખશે. કશી ચિન્તા કરશે નહીં. સ્વામીની દયાથી કશી હરકત આવશે નહીં !

કેટલાએક જૂના સંબંધીઓ અહીં આવ્યા છે. તાસ નથી.

x

x

x

સ્નેહાધીન

મણિરાંકરના પ્રણામ.

* સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી મન હપર થતી અન્નર. હાગમમાં તારીખ નથી.

લાડીના
સીકો

૪

૮ : ૨ : ૧૯૦૦

મનુ કરુણાશંકર,

x

x

x

આગલા પત્રમાં લખ્યું છે કે હું પવિત્ર ભોજન લઇશ તે પછી નર્મદા પણ મારાથી વેચુકત થશે એવું દેખાય છે. થોડી મુદત તો એ પ્રમાણે થશે : પણ હમેશાંને માટે એ મારાથી વેચુકત રહેશે એવી મને ધારતી નથી. મને આશા છે કે સ્વામી તેને મારી પાસે મેંથી લાવશે.

x

x

x

સ્નેહાધીન

મહિલાશંકરના આા

૫

લાડી, ૮ : ૩ : ૧૯૦૦

મનુ કરુણાશંકર,

x

x

x

‘ચન્દ્ર’ના તંત્રીએ વેદમાંથી સ્વીડનબોર્ગનાં સત્યોને ઉપકારક ધણી વસ્તુઓ શોધી છે, જે પરથી વેદ વાંચવાની મને પણ પ્રબલ ઇચ્છા થઇ છે. ‘ચન્દ્ર’ની એક નકલ પ્રસિદ્ધ થયેથી મને મોક્ષાવીશ. પુરુષસૂક્ત સંબંધી મેં તમને કહેલું છે તે સ્મરણમાં હશે. પણ હાલ એ સંબંધી વિસ્તાર કરતો નથી.

તમારો સ્નેહાધીન

મહિલાશંકર

૬

લાવનગર, ૭ : ૫ : ૧૯૦૦

મનુ.....

તમારો વિસ્તીર્ણ પત્ર મળ્યો.

તમે જ્યારે બોલાવશો ત્યારે હું ધર્મજ કે લખશો ત્યાં આવી શકીશ. મઘ તારીખ પહેલીથી હું આ રાજ્યને સેવક નથી : સ્વામીનો છું. અધિકારીઓએ રાજનામું આપવાની ફરજ પાડી : અને મેં આપ્યું. કશી ચિન્તા નથી. જે કંઈ દુઃખો આવશે તે સ્વામીની રાજ્યથી જ આવી શકશે. અને પરિણામે બેશક સ્વામીનો જય છે. આ વિચારથી હું સ્વસ્થ છું.

x

x

x

... ... લખશે. જરા પણ કરશે નહીં. માફે થર હમેશાં તમારું છે. પૈસાની જરૂર હોય તો પણ વિના સંકોચે લખશે. હું કરજવાર અને હાલ તો બિલકુલ આવક વિનાનો છું, તો પણ તમને જરૂર હશે તે મોકલી શકીશ.

x

x

x

સ્નેહાધીન

મણિશંકરના આઠ

૭

અમદાવાદ, ૧૩ : ૮ : ૧૯૦૦

પ્રિય ભાઈ,

હું ગઈ કાલે અહીં આવ્યો છું. સુજરાતી વાંચ્યું હશે. પાછા ફરવાનો નિર્જલ વિચાર બળારકારે કાઢી નાખ્યો છે. પણ ઘણાં દારણોને લીધે અતિશય અશક્ત છું. શિવાભાઈ તરફથી કાગળ નહોતો અને નથી. અહીં બોલાવી શકતો નથી કારણ કે ક્યાં ઉતારું? પણ તમારી મેળે ગમે ત્યાં ઉતરવાનો બટોબસ્ટ કરી શકો તો મળવાથી મને સાફ લાગશે. હું મિશન હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ મિ. લોપને ત્યાં હાલ રહેલ છું, તેમનું ઘર લાલ દરવાજા પાસે છે. હાલ તો એજ. રુબરૂ મળીશું ત્યારે જ વધારે કહેવાશે. ટૂંકામાં એટલું જ કે ધૈર્યમાં અને આવેશની સ્થિતિમાં મેં એવું કીધું કે તેનાં ફલ મારે કાણ બાંહેધર ક્યાં સૂધી બોલાવવાં પડશે. પવિત્ર ક્રિશ્ચિયન ધર્મને મારાથી હાનિ થઈ!

તમારો

મણિશંકર

૮

ભાવનગર, ૧૬ : ૧૦ : ૧૯૦૦

૫ ભાઈ,

x

x

x

ગઈ કાલથી પહેલાંની નોકરીમાં દાખલ થયો છું. પણ આંતર સ્થિતિ શી જણાવું? અતિશય વેદના ભોગવું છું. અમદાવાદમાં મેં તમને બહુ જણાવ્યું છે.....

x

x

x

અમદાવાદમાં તમને વિનંતી કીધેલી તે આ સ્થિતિ અટકાવવા માટે. આત્માને સમાધાન થતું નથી. કુટુંબનો વિયોગ, પરિચિતોની ટાકણી, વગેરે બધાં દુઃખોથી માફે અંગેઅંગ જખમી થયેલું છે. જીવનના શબ્દથી પણ દિલાસો મળતો નથી. કારણ કે જાણું છું કે તેને અનુસરવાનો માર્ગ જૂદો છે. પાછલા સંબંધને લીધે તમને લાગણી રહી હોય અને મને કંઈક આશ્વાસન અથવા સમાધાન આપી શકો તેમ હો, તો પ્રયત્ન કરશો.

હાલ એજ

શુ. મણિશંકરના આઠ

૯

ભાવનગર, ૧૩ : ૪ : ૧૯૦૧

બન્ધુ કરુણાશંકર,

તમારો પત્ર મળ્યો છે.

માતો કે મને કલેશ નથી. હું સુખી છું. સન્તુષ્ટ છું-પરમ દયાળુ પિતાની નિસ્સીમ દયા છે. નીચેના નવીન ગીતમાં તમે નવીન આશાની ઝાંખા કરી શકશો.

પ્રાર્થના

કરોઃ કરોઃ કરોઃ પિતા ! દયા કરીઃ કરો !
દયા કરીઃ કરોઃ પિતાજી ! પાપને હરો !
કરો

ક્યાં એ મધુરી મેનકા !
ક્યાં ન્હાનો મુનિરાજ !
ક્યાં પ્રાણપ્રિય નર્મદા :
પિતા ! દયા કર આજ !

તને ખાંદ્ર પ્રહાની છે લાજ ! મહારાજ !

પિતા દયા કર આજ !

x

x

x

શુ. મહિશંકરના આઠ

૧૦

તળાજ, ૮ : ૫ : ૦૧

પ્રિય ભાઈ કરુણાશંકર,

મહર્ષિ સ્વામી દયાનન્દજીએ ધણું કર્યું છેઃ પણ એટલું નહીં કે ખીમજીને કરવાનું ન રહે.
સમગ્ર ઋગ્વેદનું ભાષાન્તર આદરવાની મારી પ્રજા અભિલાષા છે. ધન્યરેખા હશે
તો સફલ થશે.

સાંભળોઃ—

“ આયુ યજ્ઞેન કલ્પતાં પ્રાણો યજ્ઞેન કલ્પતાં ચક્ષુ યજ્ઞેન કલ્પતાં ”

“ યજ્ઞો યે વિષ્ણુઃ ” શ્લોક ૧ : ૨ : ૧૩ “ વેવેષ્ટિ વ્યાપ્રોતિ સર્વે જગત્ સ વિષ્ણુરીશ્વરઃ ”

(આપણું) આયુ પ્રભુને સમર્પિત હો !
પ્રાણ પ્રભુને સમર્પિત હો !
ચક્ષુ પ્રભુને સમર્પિત હો !

હરિભાઈને આ.

હાલ તો એનું

શુ. મહિશંકરના આઠ

૧૧

ભાવનગર, ૧૧ : ૭ : ૦૧

પ્રિય ભાઈ કરુણાશંકર,

હેવટે માતૃશ્રી અને બહેન અને અ. સૌ. નર્મદા અને મુનિરાજ મારી પાસે આવ્યાં છે. ઘણા વખતના તપેલાને વરસાદની સાથે એ શાન્તિ પણ મળી છે. પરમ દયાવાદુ પરમેશ્વરની દયા નિરસીમ છે.

x

x

x

સ્નેહાધીન

મહિશંકર

પ્રિય ભાઈ,

જાતિના દુરાગ્રહને લીધે ફરી અ. સૌ. નર્મદા વગેરેને અહીંથી જવું પડ્યું છે. આ પ્રકારના અનુભવો મને ઘણા વખતથી થયા કરે છે: અને જો કે સહી શકાય છે, તોપણ ગંભીર વિવાદ અન્તરમાં રહ્યા કરે છે. પ્રભુશાન્તિ આપશે એવી આશ્યા અને આશા છે: તો પણ વર્તમાન વખત મુશ્કેલીથી વીતે છે.

x

x

x

શુ. મણિશંકરના આ૦

૧૩

શિહોર, ૫: ૧૨: ૦૧

ચિ. મુનિરાજ વગેરે ભાવનગર આવ્યાં છે; પણ હું સાથે રહી શકતો નથી.

૧૪

૫:૨:૦૩

...તમે જોયું હશે કે મને પ્રાર્થનાસમાજીઓ અને બ્રાહ્મોનો માર્ગ ખોટો લાગે છે. હું આર્યસમાજની પ્રતિનિધિ દિશા પસન્દ કરું છું. આપણા ધર્મનો-પ્રાચીન વેદના ધર્મનો-ઉદ્ધાર થવાની જરૂર છે. નવીન દેવાસથને સમજવાનો એ જ માર્ગ છે.

૧૫

ભાવનગર, ૧૮:૮:૦૩

મારાં ઘણાં ખર્ચાં પુરતકો મારી જિભારીમાં મારા ખોટાભાઈ ઉપાડી ગયા છે. વારંવાર વિનવવા છતાં હજી આપતા નથી.

૧૬

ભાવનગર, ૨૨:૮:૦૩

“ મોહો હું દગથી ” એ પંક્તિઓ પ્રે. બસવંતરાય ઠાકોર માટે લખેલી. એ ક્યાં અને ક્યારે છપાઈ છે ?

૧૭

ભાવનગર, ૩: ૧: ૦૪

પ્રિય ભાઈ,

રિક્ત રિયૂ=ખાલી કરવું એ ઉપરથી ભૂત કૃદન્તનું રૂપ છે.

કેકારવ ક્ષાપીનો પણ સ્વર્ગીય રહસ્યો સ્વામીનાં છે એ કીક સમજ્યા હો. સુરતા=દેવના=દેવના ગુણો. સખી તે ક્ષાપીની હૃદયદેવતા. “ હેન દયાનાં ” ઇ. લીટી કવિના ઈન્દુમાથી જરા ફેરફાર સાથે લીધી છે. છેલ્લી બે લીટીઓ આગળ ઉપર સમજશો.

કુસલ હશે. હાલ એ જ.

આગળના બે પત્રો પણ મળ્યા છે.

શુ. મણિશંકરના આ૦

* ધર્મજન્યુઓ ઉપરના ઘણા પત્રોમાં પાનની સરખાતમાં આડું કાપટનું નિરાન છે. આ શી કસ્ટોમર ઉપરનું પોસ્ટકાર્ડ છે.

૧૮

લાવનગર, ૧૯ : ૮ : ૦૪

સિતારાનો પ્રાણલાય ગયા પછી ત્યાગ જ કર્યો છે. હૃદયને માટે પણ તે હાથમાં લેવાની હાલ તો ધ્યાન થતી નથી.

૧૯

ગૂંદર ચાટી ગયો છે.

૨૮ : ૮ : ૦૫

ખન્દુ કરુણાશંકર,

કવિ ન્હાનાલાલ કુશલ છે. રાજયુવરાજને સત્કારનો એક લેખ હમણાં મોકલ્યો છે, તે આ સાથે મોકલું છું. મને એ વિષયમાં કંઈક કૃત્રિમતા, કંઈક હિન્દની અને બ્રિટાનીઆની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિનું વિસ્મરણ, કંઈક દૂરતા અને અતિશયોક્તિ લાગ્યા વગર રહેતાં નથી. સૂચના માગવાથી મેં ઉપરની મતલબની ટીકા મોકલી છે.

શબ્દનો અભ્યાસ દીર્ઘકાલ, નિરન્તર અને સત્કારસેવિત રાખવાનો આગ્રહ રહેશે, તો તે દૃઢભૂમિ થયા વિના રહેશે નહીં.

શુ. મણિશંકરના આ૦

૨૦

મુમબાઈ, ૫ : ૧૧ : ૦૫

પ્રિય ભાઈ કરુણાશંકર,

પ્રો. ગજજરને પ્રભુકૃપાથી આરામ થતો જાય છે. ચિન્તા ન કરશો.

પ્રો. ગજજરે મિ. ત્રિપાઠીના કેટલાએક મહત્વના લેખો સુપ્રત કીધા છે તેમાં જોઈ જૂં. વાંચન પણ ચાલે છે.

“તેના પગલામાં” એ નામનું એક અમેરિકન માસિક વાંચ્યું, જેમાં કેટલાએક મનુષ્યોએ એવો નિશ્ચય કર્યોની વાત વાંચી કે દરેક પ્રસંગે જીસસ શું કરે તે પ્રશ્નની ચર્ચા કરી કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો. અમેરિકામાં એ પ્રકારનાં મંડળો હાલ છે.

રશિયાનો ચાલતો ઇતિહાસ પેપરોમાંથી કોઈ અંશે જોતા હશે. કે વર્તમાનપત્રો વાંચતા જ નથી ?

લખ્યા કરશો. આજે મહાપ્યાર હિંદની ઝુલતી વાડી જોઈ હૃદયને અને જયન્તને અને મુનિને અને સૌ. નર્મદાને અને મને સારો આનન્દ થયો.

શુ. મણિશંકરના આ૦

૨૧

લાવનગર, ૨૮ : ૧૨ : ૦૫

પ્રિય ભાઈ કરુણાશંકર,

તમે જાણીને પ્રસન્ન થશો, કે પ્રભુએ મને મારાં ગયેલાં વહાલાં પુસ્તકો ફરી પ્રાપ્ત

કરાવ્યાં છે. ડા. વિલ્કિન્સનનાં અમૂલ્ય પુસ્તકો, અને બીજાં બધાં. ડા. ઠાકેલના પ્રભુની પ્રાર્થના ઉપરના ઉપદેશો દમણાં વાંચું છું. કમે કમે તમને કંઈ કંઈ મોકલી શકીશ.

x

x

x

શુ. મણિશંકરના આઠ

૨૨

ભાવનગર, ૭ : ૧ : ૦૬

તમે જાણીને પ્રસન્ન થશો કે ભાઈ અમૃતલાલને ગઈર સાહેબે હાલ તરત ત્રણ વર્ષ સુધી રૂ. ૫૦નો પગાર કરી આપ્યો છે. પુસ્તકો પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ગમે ત્યાં રહીને લખશે. હાલ પ્રયાગમાં મેળો ભરાય છે, તે તરફ જવાના છે.

૨૩

ભાવનગર, તા. ૧૦ : ૧ : ૦૬

પ્રિય ભાઈ.....,

તમારો તા. ૮મીનો પત્ર મળ્યો. ગયા વખતના કરતાં પણ વધારે આનંદ થયો.

કોલેજ ચાલે છે. મિસ્ટન સ્પેન્સર વગેરે શિષ્યવર્તા આનંદ થાય છે, જે કે ગ્રાહકો બરાબર સંતોષ આપે તેવા નથી.

x

x

x

બહેનો મળવો એ તો કર્મનો મહાનિયમ છે. બહેનો એ માત્ર સ્વાભાવિક પરિણામ અથવા ફલ છે. દોષારોપ કરનારને “તત્ત્વજ્ઞાની” કહેવા એ મને ઉચિત લાગતું નથી.

પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ સ્વતઃ ખોટી નથી : પ્રકટ એક અને ગુપ્ત બીજું કરવાની વૃત્તિ ખોટી છે. ગુપ્ત પ્રાર્થનાના આદેશમાં પ્રકટનો નિષેધ સમજવાનો નથી.

બાલ દેવાલયોની સ્થાપનાનું કારણ તો આન્તરનાં દ્વાર બંધ થયેલાં, તે છે.

“ગુપ્તમાં જોનાર” એ ઇશ્વરી નામની તમારી મીમાંસા સારી અને સાચી છે.

મનુષ્યના મોક્ષને પણ હીક સમજો છો. પોતાની એટલે પોતાપણની બધી વૃત્તિઓથી છૂટવું એટલે મોક્ષમાં પ્રભુ તરફ વળી શકાવું. પછીની મોક્ષની નિસરણી ઉત્તરોત્તર ઉન્નત અને અનન્ત છે.

શુ. મણિશંકરના આઠ

૨૪

ભાવનગર, ૨૪ : ૧ : ૦૬

બન્ધુ કરુણાશંકર,

x

x

x

તમે શું એમ ધારો છે કે જેરીઆહીના જીવન માટે લખવાને હું શક્ય છતાં થત કરતો નથી ? ઓ બન્ધુ ! માનશો કે હું હૃદયમાં અને બુદ્ધિમાં ખરેખર બીમાર છું. એક સાધારણ પત્ર લખવામાં પણ મને શ્રમનો અનુભવ થાય છે. વખત જતાં સાંઝે થવાની આશા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે, અને દિનપ્રતિદિન સાંઝે પણ થતું જાય છે, એમ હું થોડે થોડે અંતરે જોઉં છું છતાં હજી મહિનાઓ વીતશે. બધા વ્યવસાયોમાંથી મુક્ત થઈ કોઈ શાન્ત જગ્યામાં-ઉદાહરણ, તમારી પાસે રહું-તો વહેલું સાંઝે થાય, પણ કુટુંબને એકલું રાખવાની બરાબર સમજ નથી અને બીજાં કેટલાંક કારણથી અહીં રહીને ચલાવવું પડે છે;

પૃથ્વી પર નહીં પણ સ્વર્ગમાં ખળના સંચિન કરવાની આજ્ઞા છતાં મેં પ્રાણુની પૃથ્વી પર સંચય કરી સંતોષ માનેલો. એમ હાલ બેકે ડું. છતાં, બેશક સ્વામીની દયા નિરસ્ત્રીમ છે અને વર્તમાન વિશોધનનું પરિણામ સાફ જ આવશે.

ભવિષ્યના વિચાર હાલ તો દૂર જ રાખવા યોગ્ય ગણું છું.

તમને હું દુઃખી કહું છું ? અફસોસ ! આ હૃદય હાલ ન્યાં ઉઘડે છે, ત્યાં અન્દરની સ્થિતિ જ પ્રકટ થાય છે.

આગકો ફરજ છે.

શુ. મણિશંકરના આગ

૨૫

ભાવનગર, ૬ : ૩ : ૦૬

તમે બંભુની પ્રસન્ન થશે કે પ્રે. મદ્રિ આપણા ત્રિભુવન કવિને પણ ૩. ૧૦૧ પેન્શન શરૂ કરી આપ્યું છે. બહારથી ૧૫ રૂ. નું પેન્શન તો તેને મળે છે; પણ સુરસિદ્ધાના સ્વર્ગવાસ પછી આ રકમ બન્ધ થઈ હતી. ભવિષ્યમાં તે વધી પણ શકશે.

૨૬

ભાવનગર, ૨૫ : ૯ : ૦૬

બન્ધુ કરુણાશંકર,

તમારા તા. ૨૦ તથા ૨૪ મીના માયાળૂ પત્રો મળ્યા. આનંદ થયો. સૌ. નર્મદાની તબીયત ઇશ્વરકૃપાએ ઘણી સુધરી છે.

શબ્દના તમારા અભ્યાસથી મને તો સન્તોષ છે. બોટાદમાં ગઈ તા. ૯ ની વિગ્રામ વારની રાત્રિએ કવિની સાથે એક ઘણી લાંબી વાતચીત થઈ. પણ કવિ આવેશમાં સ્વરને ઉતારી શકતા ન હતા. “ગુજરાતને કાંઈકરનું નામ ગમતું નથી. પ્રભુના નામથી જે બોલવું હોય તે બોલો : તમે જાતે બલે કાંઈકરને માનો : પણ અમે એ ન માનીએ તેમાં અમારો દોષ ન કાઢો : અમે કાંઈકરથી વિરુદ્ધ છીએ પણ પ્રભુના સેવક છીએ : પ્રભુ કરતાં કાંઈકર માટે વધારે આગ્રહ ! અવતાર કહો, તો રામ-કૃષ્ણ કાં નહીં ? બધા મનુષ્યો કાં નહીં ? તમે કાંઈકરનું નામ ગુપ્ત રાખીને કહેવા ચાહશો તો ઘણું ઉપયોગી કહી શકશો. આ તો તમારું જીવન વૃથા વીતે છે. ઇડિયા કદાપિ કાંઈકરને સ્વીકારશે નહીં.” વગેરે ઘણા પ્રશ્નો અને અભિપ્રાયો કવિએ આવેશથી આપ્યા.

x

x

x

તમારો

શુ. મણિશંકર

૨૭

દસા, ૨૬ : ૧૧ : ૬

બન્ધુ,

કુંડલેથી લખેલો મારો દુઃખદાયક પત્ર મળ્યો હશે. મળ્યો છે કે નહીં, તે તમારા તા. ૧૮ મીના પત્રથી સ્પષ્ટ થતું નથી. પણ ધારું છું કે મળ્યો હશે. તમારા કેમળ હૃદયને તેથી કેટલો બધો આઘાત થશે, એ કલ્પના છતાં તમારી પાસે બધું નિવેદન કરવાની મને ફરજ લાગી અને મેં લખ્યું.

હવે-આટલે વખતે-દુઃખ તો ઘણું કમી થઈ ગયું છે, દશેક દિવસથી તો કવિ પણ સાથે છે. મારી તબીયત નરમ બંભુની આન્યા હતી. આવતી કાલે રાજકોટ જશે. મારી અશક્તિ તેમણે જોઈ, તેમને મુખ્ય કારણ એ લાગે છે કે હું વિચારો પ્રમાણે કર્યું

કરી શકતો નથી તેથી આ સ્થિતિ છે. તમારા પ્રયત્નોની સફળતા જાણી આનન્દમાં છું અને પ્રભુનો ઉપકાર માનું છું.

x

x

x

કોઈ વાર લાગે છે કે પ્રકાશનો ઉપયોગ ન થવાથી પ્રભુએ તે લઈ લીધો છે, કોઈ વાર લાગે છે કે હવે ખૂંટાયેલો અગ્નિ ફરી પ્રજ્વલિત થશે જ નહીં, પણ વળી સ્મરણ આવે છે કે વિયોગનું દુઃખ થાય છે એ સંયોગનું સૂચક ચિન્હ છે અને વિશુદ્ધિ થયા પછી ફરી જીવન પ્રકટવા લાગશે. તમે પ્રાર્થના કરશો કે પિતા મારા પર દયા કરે. હાલ એજ

શુ. મહિશંકરના આં

૨૮

ભાવનગર, તા. ૬ : ૭ : ૦૭

ખન્ધુ કરુણાશંકર,

x

x

x

કોઈ પણ સારા પાયા ઉપર દેશહિતની તૈયારીઓ થતી હોય એમ હું માનતો નથી. એ બહાને પ્રપંચી લોકો અમુક ઠગાઈઓ કરતા હોય એ સમ્ભવ છે.

x

x

x

શુ. મહિશંકરના આં

૨૯

ભાવનગર, તા. ૧૬ : ૭ : ૦૭

પ્રિય કરુણાશંકર,

x

x

x

સારા માણસો પાસે પણ અને સારા કામની ખાતર સુધાં પૈસા માગવાનું મને તો એટલું જ દુઃખદાયક લાગ્યું છે, કે ભવિષ્યમાં ઉદયને ચાહનારી બધી પ્રવૃત્તિઓ જેમ નાણાં ઉપર ઓછો આધાર રાખે તેમ સાફ, એવું લાગ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓમાંથી જ અમુક અમુક રસોઈનું કામ, અમુક અમુક વાળવાનું કામ વગેરે કરી ખરેખરા સ્વાશ્રયી અને થોડા પૈસામાં સ્વાધીન થઈ શકે તો ઘણું સાફ.

શુ. મહિશંકરના આં

૩૦

ભાવનગર, પ. ૮ : ૦૭

પ્રિય ભાઈ,

x

x

x

કવિ મુંબાઈથી પાછા આવ્યા. રણજીતરામ ધશ્વરને નથી માનતા, તેની સાથે ચર્ચામાં દોડો ચલાવ્યો જણાયો. ગજનંદ સાહેબ પણ નથી માનતા. છતાં તેની સાથે વાતચીતમાં રસ પડ્યો એમ જોક્તા હતા.

શુ. મહિશંકરના આં

૩૧

ભાવનગર, ૨૯ : ૧૦ : ૦૭

ખન્ધુ કરુણાશંકર,

મહેમાનો છે ત્યાં સૂધી મને પૂરતો અવકાશ મળતો નથી. હમેશાં મધ્ય રાત્રિ સૂધી બધા જગીએ છીએ. સહવાર સાંજનો વખત પણ ચર્ચામાં કે વાંચવામાં જ ગય છે. તેઓ જશે તો પછી નિયમસર લાખી શકીશ.

કવિને મુખેથી મામેરૂં પણ સાંભળ્યું, પ્રેમાનંદનાં પુસ્તકો મેં તો પૂરેપૂરાં અત્યાર સુધી વાંચ્યાં જ ન હતાં : કવિએ રસ લગાડ્યો છે.

નરસિંહભાઈનો પત્ર વાંચ્યો. તે અને શિવાભાઈ યાત્રા કરી આવ્યા. શિવાભાઈ આવતે રવિવારે આવવા લખે છે, ભોગીલાલ પણ ભાઈ દેવચંદ સાથે આવશે. કવિરાજ કદાચ ત્યાં સુધી રોકાશે.

કવિરાજની વાંચવાની ઢબ આકર્ષક છે. પ્રસંગોપાત્ત ટીકાઓ પણ બહુ સારી કરે છે. ભાવનગરની સમસ્ત પ્રજા એ બે બન્ધુઓથી પ્રસન્ન થઇ છે.

x x x

સુદામાચરિત્રના કેટલાક ભાગ મને બહુ ગમ્યા. મામેરૂં કાંઈ ઉતરતું લાગ્યું; છતાં તેમાં સુદાં અમુક અમુક પ્રસંગોમાં કવિ બહુ જ સફળ થયેલા છે.

x x x

તમારો
શુ. મણિશંકર.

૩૨

બુધેલ, તા. ૩ : ૧૨ : ૦૭

“ દાદાજીની દેવદિવાળી જોવા મૈનાં એક, બહેનાં !

જૂનેગઢથી ઉતરી આવી મ્હારે મન્દિર છેક, બહેનાં !

૩૩

મહુવા, ૨૩ : ૫ : ૦૯

ટરકીના રાજ્યવિધવની વાતો પેપરોમાં વાંચી હશે. મને આશા છે કે રોમંટી વાતો બાણી 'ગુજરાત કંઠ વધારે સશક્ત થશે.

૩૪

તળાબ, પ્રજાનો દિવસ, ૬ : ૬ : ૦૬

બન્ધુ.....,

હું ગયે ગુરુવારે સાંજે અહીં આવી પહોંચ્યો છું. તળાબથી મુમારે બે માઈલ પશ્ચિમે શોભાવડ કરીને ન્હાતું ગામ છે, ત્યાં નદીને કાંઠે શિવાલય છે, તેમાં ઉતર્યો છું. રહવારે, બપોરે, સાંજે, રાત્રિએ-જ્યારે ઈચ્છા થાય છે ત્યારે ન્હાવા જઈ છું. બધાં બાલકો પણ વારંવાર ન્હાય છે. સ્થાન ઘણું રમણીય છે. હજી અહીં બે ચાર દિવસ રહીશ.

ગઘ લેખોનો સંગ્રહ પણ થશે છતાં તે કવિતાની સાથે મૂકવાની જરૂર નથી.

x x x

કેકારવની સાથે હમીરકાવ્ય છપાશે. બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં હું વધારે કહેવાનો છું. ઉપોદ્ધાતમાં પણ વધારો લખવાનો છું.

ચિ. કુસુમને યાદ કરું છું. ઉપર શાખામાં જુલજુલ જોણે છે. તમે જુલજુલ જોયું છે ? એ દેશમાં જુલજુલો છે ?

x x x

હાથ મનસુખરામને સલામ સાથે કહેશે કે હું તેલાવનો હુંગર જોવા ઝખ્ખામ સુધી જરૂર આવીશ.

હાલ તો એજ.

શુ. મણિશંકરના આઠ

૩૫

જખલપોર, ૧ : ૮ : ૦૯

ખન્ધુ.....,

નર્મદાનાં નીર અદ્ભુત છે. અંદર આરસપહાણના ખડક છે. હું હોરીમાં ખેરી કેટલાક માઇલ ફરી આવ્યો છું. પ્રભુનું કાર્ય ઘણી અમરકારિક પ્રણાલીઓ દ્વારા ચાલી રહ્યું છે. આજે અહીં ચર્ચ ઓફ ઇન્ડિયન લન્ડ હેવાલય જોયું; અને પ્રભુ તરફથી પવિત્ર ભોજનનો પ્રસાદ મળ્યો. પણ વિશેષો એટલા બધા છે કે વિસ્તારથી અસારે લખી શકતો નથી. અહીંથી એક બે રાજમાં બનારસ જઈશ. ત્યાં પણ પોસ્ટ ઓફિસ મારફત પત્રો મળશે. To await arrival એટલું ઉમેરવાથી ઓફિસ એવા પત્રો રાખી મૂકે છે. સકુટુમ્પ કુશલ હશે. ચિ. કુસુમ અને કાશી કુશલ હશે. હાલ એજ

શુ. મણિશંકર

૩૬

BHAVNAGAR, ૧૭ : ૮ : ૧૯૦૯

ખન્ધુ.....,

હું બનારસથી ફરી નર્મદાતીર ચઢને ગઈ તા. ૧૪ મીએ અહીં કુશલતાથી પહોંચ્યો છું. અહીં સર્વ કુશલ છે.

જખલપુરથી બાર માઇલ દૂર નર્મદાતીરે ભૃગુક્ષેત્ર કરીને તીર્થ છે, જે હાલ બેડાધાટ કરીને કહેવાય છે. ત્યાં નદીમાં સંગેમરમરના ખડક છે. આસપાસની કુદરત એટલી રમણીય અને ભવ્ય છે, કે મને તો એ બધા દેખાવ હજી કોઈ વિરલ સ્વપ્નની માફક નજરે તર્યા કરે છે. ખુદ ગંગામાં પણ એ સૌન્દર્ય મેં જોયું નથી, પણ એ સમ્બન્ધી વિશેષ કોઈ પ્રસંગે જ કહી શકીશ.

બનારસમાં હું નાગા બાવાઓના અંખાડામાં ઉતર્યો હતો. એ વર્ગમાં કેટલાએક ઘણા સારા સાધુઓની પિંચન યદ્ય છે-બનારસ જતાં બે અને ત્યાંથી આવતાં ચાર સાધુઓ મારી સાથે હતા. એમના સમ્બન્ધી પણ નવું જાણવા જેવું ઘણું છે. જે કે તે સુદાં કોઈ પ્રસંગે જ જણાવી શકીશ.

x

x

x

સૌ. નર્મદાને અને ઘણાંને અહીં એવી ધાસ્તી હતી કે હું કલકત્તે અને હરદ્વાર ગયા વગર પાછો ફરીશ નહીં. સૌને મારા આવવાથી સન્તોષ થયો છે.....

x

x

x

તમારો

શુ. મણિશંકર

૩૬

મહુવાઃ ૧૬ : ૧૨ : ૦૯

વહાલા ભાઈ,

x

x

x

ત્યારે એક તરફથી હું તનમનમાં નિર્ભય થયેલો છું, ત્યારે બીજી તરફથી મને મારી હાથની જગ્યાએથી બદલવાની ભાવનગરમાં હીલચાલ થાય છે. કારણમાં મારી અવારનવાર થઈ આવતી અશક્તિ અને પોલીસ ગેઝેટ હશે એમ અનુમાન છે; કારણ કે રખડ કોઈ કરૂં કારણ જણાવતા નથી. જે રાજની મેં એટલી સેવા ઉઠાવી છે તે આ પ્રમાણે મને હાનિ કરવા સજ્જ થયેલ છે. હું કાલે ભાવનગર જાઉં છું. મને શી જગ્યા આપશે તે હજી ચોક્કસ નથી, કદાચ કોલેજમાં પાછા જવું પડશે. અને મારી જગ્યા ભાઈ...એ સ્વીકારી છે. એ ભાઈ ...થી કાપર થયેલા છે; અને મને ન ખસેડવાને આગ્રહ કરી શક્યા નથી. ખેર.

એક ખાતાના ઉપરીની જગ્યાએથી આ પ્રમાણે ઉતરવાનો પ્રસંગ આવતાં મારા જેવા માણસને કેટલું લાગતું હશે તે તમે કલ્પી શકશો. મનમાં ખીજાં ધણાં કંઈ છે પણ અત્યારે એ સંબંધી લખતો નથી. ભાવનગર ગયા પછી કાંઈક ચોક્કસ થશે ત્યારે વધારે લખીશ.

શુ. મણિશંકરના આ૦

૩૮

ભાવનગર, ૨૮ : ૧૨ : ૦૯

ખન્ધુ કરુણાશંકર,

x

x

x

દયાના મહાસાગરની ખંધી યોજનાઓ આપણા હંમેશના હિતને માટે જ હોય છે એ નિસ્સંશય છે. અને તો પણ દુઃખના પ્રસંગોમાં દુઃખ ન થાય એમ બનતું નથી, એ ખન્ધુ, પ્રતિષ્ઠાની હાનિ કે દ્રવ્યની હાનિ એ જ એક અત્યારે મારી વેદનાનું કારણ નથી. ખીજાં ધણાં કારણો એકઠાં થયાં છે.

કવિને આવતાં હજી વાર લાગશે એમ દેખાય છે. જાન્યુઆરીની આખરમાં કદાચ આવી શકશે. અને પોતાને ક્યાં મૂકશે એ હજી ચોક્કસ નથી. કોલેજમાં નહીં પણ ખીજે જ કોઈ ટેકાણે તગ્દરીજ થશે એમ મને લાગે છે. દરમીયાન અનિશ્ચયની સ્થિતિમાં હું કરૂં જ કરી શકતો નથી. તન અને મન બન્ને નિર્ભય છે.

x

x

x

શુ. મણિશંકરના આ૦

૩૯

ભાવનગર, તા. ૪ : ૧ : ૧૦

મિત્ર ખન્ધુ શિવાભાઈ,

હું ધીરજથી સહન કરું છું અને કરીશ.

હું તનમનથી નિર્ભય થયેલો છું એ ખરી વાત છે. નહીં તો એ પ્રમાણે દુઃલખું જ

* કાન્તમાતા પત્ર ૯૫ જુઓ.

નહીં. પણ મને આશા છે કે એ નિર્બંધના બહુ વાર ટકશે નહીં. પાછું સાફ થશે-થવા લાગ્યું છે.

મહારાજના કાર્યથી જ મારી આ સ્થિતિ થઇ નથી, એ સ્થિતિ પહેલાંથી હતી જ. માત્ર ફેરફારીના પ્રસંગથી તે વધારે દુઃખદ થઇ પડી છે, અને વધારે વાર ચાલી છે, તથા હજી ચાલશે.

મુનિરાજના ઉપનયનનો સવાત્ર હજી મુકતવી જ રહ્યા કરે છે. હજી કોઇ નવીન માર્ગ કે મંડળની કશી તૈયારી નથી. તેવા કોઇ માર્ગ કે મંડળ માટે હું મારા કુટુંબને -પત્નીને તૈયાર કરી શક્યો નથી. એમનું વક્ષણ ગાતિ તરફ છે. તેમાં શી સ્થિતિ થશે એ અનિશ્ચિત છે. બીજી તરફ લાઈ કરુણાશંકર અને તમે શું ધારો છો એ પણ હું પૂછી શક્યો નથી. યોગ્ય કાસે પરમાત્મા બધું મૂકાડશે એવી કંઇક આગમ્ આશામાં મેં કશો નિર્ભય ક્યો નથી, અને અત્યારે મને એમ પણ લાગે છે કે જાણે મેં જીવિત ગૂમાવ્યું છે; અને હવે કશું જ થશે નહીં-થઇ શકશે નહીં.

મારી આસ્થા? એ ચલિત તો થઈ નથી, પણ હાલની માનસિક નિર્બંધતાની સ્થિતિમાં એ પ્રશ્નો મને વારંવાર આવે છે કે “મેં ભૂલ તો નથી કરી? શું મેં માત્રી લીધેલી વાતો ખરી છે? શું જીસસ એ એક જ પ્રભુનો સાચો અવતાર છે? અને શું સ્ત્રી-મનુષ્યો સ્વર્ગ અને નરક સંબંધી લખે છે એ ખરો અનુભવ છે?” આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ મારા દિલમાં છે, અને તે હું પૂછનારને આપું છું; અને તો પણ એના એ પ્રશ્નો મને વારંવાર સતાવે છે. આવી પરીક્ષણની સ્થિતિનો તમને અનુભવ છે? હું મારા મગજને વ્યાધિગ્રસ્ત માનું છું; તે એક તો આવા પ્રશ્નો માટે અને બીજાં એટલા માટે કે મને કશામાં રસ લાગતો નથી, પણ શન્યવત્ એસી રહું છું. વચ્ચે તો આવી સ્થિતિ જરૂરી રહેતાં. જરૂરતા કે ઉન્માદ સુધી વાત જશે એવી ભાવિ હતી. પણ હવે તે દૂર થઇ છે. અને હું ધીમે ધીમે પણ સ્પષ્ટ સમજા શકો છું. x x x સૌ. નર્મદા મારી વર્તમાન સ્થિતિથી ખિન્ન રહે છે.

શુ. મહિષાસૂરના આઠ

૪૦

લાવનગર, ૨૭ : ૧૦ : ૧૦

બન્ધુ.....

x

x

x

તમે પેટલાદમાં જે કામ કરો છો તે માટે એટલી બધી દિશામાંથી અને એટલાં બધાં મનુષ્યોનાં ઉત્તેજન મળતું જોઈએ એમ હું ધારતો હતો અને ધારું છું, કે મારા એકના એકા વ્યવહારથી પ્રોત્સાહનમાં ન્યૂતના લાગવાના સમ્ભવની મને કલ્પના આવેલી નહીં. અને હું તો કંઈક અત્પ્રજ્ઞાવિતના સ્વભાવથી જ અને કંઈક પરમાત્માએ આપેલી સ્થિતિના પ્રભાવથી બહુ બોલી કે લખી શકતો નથી, એ તમે જાણો છો.

“પૂર્વાચાપ” છપાવના માટે તૈયાર કરવા ચાલું છું. તેની એકેય આખી નકલ તમારી પાસે છે?.....

“ ઇન્દુકુમાર ” ભાઈ રણજીતરામ અને હું, હમણાં ફરીને વાંચી ગયા. અમને લાગે છે કે વર્તમાન યુજરાતની સાંસારિક અને ધર્મ જીવનની મુશ્કેલીઓ ઉપર કવિ હજી થોડા જ પ્રકાશ નાખે છે. ચિત્રો ઘણાં ઉચ્ચ અને સુંદર આલેખે છે. જીવન સમ્યક્ પણ ઘણાં ગમ્ભીર સત્યો આપે છે, અને તો પણ વર્તમાન સમાજને દુઃખ ક્યાં છે, મુશ્કેલી ક્યાં આવે છે, વિરોધો કેવા ઉભા થાય છે, વગેરે નજદીક રહીને તેમણે જોયેલ નથી, અને તેટલા માટે ખરી મુશ્કેલીઓ ઉપર કંઈ અજવાળું પાડતા નથી. નવી કાલ્પનિક સૃષ્ટિ બહુ સુંદર ખડી થાય છે; પણ તેમાં હાલના વખતના આપણા જીવનની સાથે સમભાવનું દર્શન થોડું છે. યુજરાતના હૃદયને જેવો કલાપીએ સ્પર્શ કર્યો છે તેવો કવિ હજી કરી શક્યા નથી. તમને કેમ લાગે છે ?

x

x

x

શુ. મહિલાધરના આઠ

૪૧

મુંબાઈ, ૧૭ : ૧ : ૧૧

પ્રિય ભાઈ,

ચિ. મુનિને શીળા નીકળી હતી. હવે આરામ છે. પ્રો. ગજજરને મળ્યો. ખત્રેનો ઉદ્દગાર નીકળ્યો કે “ મને તમારા જેવો મનુષ્ય પાછળથી મળ્યો નથી. ” યોગ ગાઢ થતો જાય છે. અન્યત્ર પણ સત્યનો વિજય ત્વરાથી ચાલે છે. નવો ખેતર આવતી તા. ૨ જીએ બહાર પડશે. હું ઘણું ફરીને ત્યાંસુધી અહીં જ રહીશ. ‘પૂર્વીસાપ’ પણ સ્મૃતિમાંથી ત્વરિત લખાવા લાગ્યો છે. ચિ. કુસુમ અને ચન્દ્રકાન્ત સાથે કુશળ હશે. હાલ જો જ.

શુ. મહિલાધરના આઠ

૪૨

લાવનગર, ૨૫ : ૭ : ૧૧

પ્રિય ભાઈ...અને...

તમારા બધા પત્રો મળ્યા. હકીકત જાણી.

બાલકાને આરામ થયો જાણી સન્તોષ થયો.

“ કેટલીકે પ્રાર્થના ” ની માદી વાંચી. તેમાં સમાવેલી નીચેની કવિતાઓ પ્રાર્થનાઓ નથી:-

(૧) કુસુમને સમ્બોધન.

(૨) વસન્તને પ્રાર્થના. આમાં પ્રાર્થના શબ્દ છે : પણ એ પ્રભુપ્રાર્થનાની સાથે ન જોઈએ.

(૩) વ્હાલાંએને ઉપદેશ. માત્ર અંતમાં પ્રાર્થના થાય છે.

(૪) કલાપીને સમ્બોધન.

(૫) મહેમાનેને પ્રાર્થના. (૨) પ્રમાણે.

(૬) રોનાઈ બીતરમાં રોતું.

(૭-૮) સ્નેહગીત. પોકાઈ બેસી. વ્હાલાં આવો.

* અલિપ્ત દુલિયા.

(૯) શુક્રદેવને સમ્બોધન.

આ સિવાય કેટલીક દાખલ કરવા જેવી નથી. પણ તે છેવટ ગિરિ આવશે ત્યારે બતાવીશ. અહીં છપાવવાનો આગ્રહ રાખવા કરતાં જે ખાસ સારી અને ઉપયોગી લાગતી દેખે તે માટે આગ્રહ રાખવો એ સાફ.

ગૌરશણુ પ્રાર્થના સમજાવી વિચારો વાંચી આનન્દ થયો. બાલકો કુસલ છે. કેટલાક વિશેષોથી દુઃખોતે દાસ પ્રસન્ન રહી શકતો નથી. સ્થાન છોડવાના સંકલ્પ આવે છે. બને તે અફે. દાસ એ બ.

શુ. મણિશંકરના આગ

૪૩

ભાવનગર, ૧૭ : ૮ : ૧૧

અનુ ,

નમરો તા. ૧૩ મીનો માયાળુ પત્ર મળ્યો. અગાઉનો તા. ૧ લીનો પણ. આનન્દ થયો.

પ્રાર્થનાના સમજાવમાં દુઃખોતે હું કે મેં પોતે આટલાં અધાં વર્ષો યધી ગયાં, તોપણ પિતાની સાથે પરિચય વધાર્યો નથી. અન્તરે ઉધડેલાં હું અનુભવતો નથી. પ્રાયશઃ પૃથ્વી ઉપર ક્યંત એકદુ કહેલું હોવાને લીધે એટલે કે સત્ય માત્ર બાળ સ્મૃતિમાં રાખેલું હોવાને લીધે “ક્રીડા તથા કાટ નાશ કરે છે, અને ચોરો ખાતર પાડીને ચોરે છે.” “એક દેવીના આત્મચત્તાન્ત” માં એ વિષય ઉપર એટલું અધૂં લખાયેલું છતાં મારી અન્દર દુઃખોતે બે વિકાસ લેડે હું, અને તો પણ બેશક નિરાશ થતો નથી; કારણ કે એમ લખ્યું છે કે “જે મારી પાસે આવે છે, તેને દુઃખ કોઈ રીતે બદલે કાઢી મૂકીશ નહીં.”

x

x

x

આપણો પત્રવ્યવહાર દાસ અગાઉના જેટલો સફળ નથી તેનું કારણ મુખ્ય અંશે દુઃખ મારા પોતાનામાં સમજૂ હું. મારી પોતાની ગતિ સન્તન અને અવિચ્છન્ન રહી નથી. દુનિયાને પણ દહાડું સુધી બરાબર પિછાનતો થયો નથી, ઈ. ઈ. અસ્તુ. દવે પછી પણ વધારે નિશ્ચિન પગલાં બરાબર તો ગતે ન જોએ.

શાબ્દ તરફ તમારો ભાવ વધવા લાગ્યો છે, એ જાણી નવી આશાઓ રજૂ છે. ખાસ કરીને જીવસત્તાનાં પોતાનાં વચ્ચે વારંવાર વિચારવાથી ધણો નવો પ્રકાશ મળશે.

જૂના સમજાવો અને રેડીઓનો મને દમણાં દમણાં બહુ કડવો અનુભવ થઈ ગયો. જાનિ અને આચારના દમ્બને દુઃખણાં વર્ગોથી સદતો આવ્યો હું. પણ છેલ્લો મુંબઈમાં દતો તે અરસામાં એ દમ્બના દિમાયનીઓને મેં ચોખ્ખી વાતો સમજાવાની દીધી એટલે દાસ થોડા મદિનાથી દુઃખણાં નજીકના સમજાવોથી પણ દૂરો થયો હું.

વૃદ્ધાવસ્થા દવે પાસે આવી લાગે છે. જૂના સમજાવો નવું થતા જાય છે. નવામાં દહાડો કમી થતો નથી. પત્નીને દહાડો પણ જૂનાને માટે આગ્રહ રજો છે. દુઃખનીન ક્યંત સ્પષ્ટ દેખાડી શકતો નથી, તોપણ વિશ્વાસના લેડેથી અમુક્ય હું. દુઃખ અમુક્ય હું, તોપણ પત્નીની ચિન્તા દહાડો દર કરી શકતો નથી. મુનિ જ્યન્ત અને અજિત દેવા નિશ્ચયે અને જુઠું કરશે, તે તો પ્રજા જાણે. તેની કડવો દરાઓ ! તેનું રાજ્ય આવે !

બને લાગે છે કે અમુક દાસ પછી પણ કોઈક સ્થાનમાં આપણે સર્વ સાથે રહીએ,

અને નવ મન્દિરના પાયા નાખીએ. તો જ ભવિષ્યમાં સન્તતિને મુખ થઈ શકે. વિદ્વાં ધણાં લાગે છે, પણ એ પ્રવૃત્તિ આવશ્યક દેખાય છે. હવે માત્ર વાચન લેખનથી સન્તોષ થતો નથી. કંઈક જીવનની અને જીવનમાં સંદેશરની તૃપ્તિ લાગી છે. વિચારશો, અને જે સ્ફુરે ને જણાવશો. ચિ... .., વગેરેને આ.

શુ. મણિશંકરના આ૦

૪૪

લાવનગર, ૨૫ : ૪ : ૧૨

પ્રિય ભાઈ,

શાળાને ખંદે ધાસનો વેપાર ચાલે છે એ પણ કંઈ કંઈ અનુભવ આપતો દશે. કદ કદાચ એથી જ થતું દશે.

દ્રવ્ય માટે ચોખ્ખા ઇચ્છા રહે એ કંઈ જોઈ નથી. ધણાં વર્ષ બેઠરકાર રહ્યા પછી મને તો હવે એ આવશ્યક અને ઉપયોગી લાગે છે.

મણિશંકર

૪૫

લાવનગર, ૨૬ : ૫ : ૧૨

ખાન્ધુ,

તમારા બધા પત્રો મળ્યા છે. વચ્ચે ધણા ખનાવો ખની ગયા. ચિ. ભગવાનલાલ અને ખચુભાઈ સકુટુમ્બ આવી એક સપ્તાહ રહી ગયા, અને તે પછી ભાઈ દેવચન્દ, કરસનદાસ ચીતલિયા અને ભાઈ રણછોડલાલ ચાર પાંચ દિવસ રહી ગયા.

રાજ્યનો એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટ હમણાં જ પૂરો લખી રહ્યો; અને કવિ ન્હાનાલાલ સુરત છે તેને એક પત્ર લખીને આ તમને લખવા બેઠો છું.

મૌન રખાવનાર પણ સ્વામી છે; અને તેની ઇચ્છા થશે કે તરત તે વાચાલ કરશે. 'માલા અને મુદ્રિકા' જાણાય છે. એરીસ્ટોટલનાં પણ ૮૦ પૃષ્ઠ તૈયાર થવાની તૈયારી છે. ભાઈ રણજીતરામ જોવા લાઇ ગયા છે. મોકલીશ.

"જીવનનું જલ" એક સ્થલે જ ભરેલું છે. શબ્દ સિવાય અન્યત્ર તે નથી.

હા, 'માલા અને મુદ્રિકા' ની મૂળ નકલ અને મૂળ પુસ્તક મોકલી આપશો.

પુસ્તકો મોકલવાનું હજી અમલમાં લાવી શક્યો નથી. લાંબીશ.

કવિ ન્હાનાલાલ અહીં પન્દરેક દિવસ રહી ગયા. એઓ ધારે છે કે કલાપીના દોષો ગુજરાતની આગળ ન મૂકતાં હું અને બીજાઓ તેની સ્તેષી તરીકે તારીફ કરીએ છીએ, તેથી ગુજરાતને ખરાય દાખલો મળે છે. કલાપીના જીવનમાં કવિને તો નિર્બીજતા અને મોહ જ દેખાય છે. ચાર દિવસ મુધી આ વિષય પર વિવાદ ચાલ્યો હતો.

'માલા અને મુદ્રિકા' ની પ્રસ્તાવનામાં હું તે સમ્બન્ધી થોડું લખવા ધારું છું.

મોટો કાગળ તો લીધો છે, પણ હું તમારી માફક વિસ્તારથી લખી શકતો નથી. માટે હાલ તો એ જ.

તમારો સદૈવ શ્રેદાધીન

મણિશંકર

૪૬

ભાવનગર, ૨૩ : ૮ : ૧૨

પ્રિય ભાઈ,

રોહી સમ્બન્ધીઓ ગલરાય નહીં તે માટે થોડી વાર સૂતનો પડો જારી રાખવાને દરકત નથી. સૌ. નર્મદા એક રાત અને અર્ધો દિવસ રોહ તે પછી મેં એ પડો હાલ રાખી લીધો છે.

શુ. મણિશંકરના આ૦

૪૭

૫ : ૯ : ૧૨

પ્રિય ભાઈ.....,

એરિસ્ટોટલનું આ આગળનું ભાષાન્તર મેં ડિક્ટેશનથી લખાવ્યું છે. અનુક્રેષ્ઠકો સૌ. નર્મદા અને ચિ. મુનિકુમાર છે. મેં સુધારેલ નથી. તમને જે જોડણીની નિઃશંક જૂલો લાગે તે સુધારશો અને 'પ્રેસકોપી' કરાવી મને મોકલશો.

કાગળ લખાશે.

તમારો

શુ. મણિશંકર

૪૮

ભાવનગર, ૭ : ૯ : ૧૨

ખન્ધુ.....,

તમે જાણો છો કે માફ પડેલું કામ આપણી ઉપાસના પદ્ધતિ તૈયાર કરવાનું છે. દલ સુધી ખીન્ન નિયોગોમાંથી પૂરતો અવકાશ મળ્યો નથી. પણ ધણા દિવસથી પ્રેક્ષી પ્રાર્થનામાં અમુક ફેરફારો આવશ્યક લાગ્યા કરે છે. અહીં તે ઉનાઈ જુ—

“ પિતા અમારા, તું સ્વર્ગોમાંના,

તાઈ નામ પાવન થાઓ !

તાઈ રાત્ર્ય આપો !

તારી ઈચ્છા કરાઓ, લેમ સ્વર્ગમાં,

તેમ પૃથ્વી ઉપર પણ !

આપ અમને આજ અમારો રોટલો, આવશ્યક :

અને માફ કર અમને અમારાં કરજો,

લેમ અમે પણ અમારા કરજદારોને ?

અને અમને પાપપ્રવાહમાં ન દોર :

બીજો બીજો !

પણ પાપીથી અમને મુક્ત કર !

કારણકે યુગોમાં તારાં રાજ્ય અને શક્તિ અને દીપ્તિ છે !

મારા ઉપર જે અદ્ભુત શાન્તિ ઉતરી રહી છે તેનું વર્ણન કરવાની મને ઇચ્છા થતી નથી. તમે' કર્મમાં જોશો. આમેન !

આંસુ થોડાં પડે તેથી મને દુઃખ થતું નથી તેનું રાજ્ય આવે: પછી ભલે સાથે સાથે આંસુની નદીઓ પણ આવે ! હું કેટલીક બાબતોમાં કંઠાર છું.

x

x

x

x

તમારા

શુ. મણિશંકર

૪૯

લાવનગર ૪ : ૬ : ૧૩

બન્ધુ કરુણાશંકર,

x

x

x

પ્રમુત્તી સેવામાં પણ આપણી વિચાર શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. x x હિન્દુસમાજની બહાર ટકી શકવાને વધારે સંખ્યા આવશ્યક છે. x x x પણ આટલા દિવસના મન્યન પછી મને હવે એમ જ લાગે છે કે હજી આપણે મંડળ સ્થાપવાને યોગ્ય સ્થિતિમાં આવ્યા નથી.

આ સ્થિતિને માટે હું પોતે જવાબદાર ધણે અંશે છું. મેં વારંવાર પ્રમાદ કીધો છે. કર્તવ્ય કેટલું મોટું છે તે વિચારી સાવધાન અને ઉલોચી રહ્યો નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે સત્યનો વધારે પ્રચાર ઘણા વખતથી તમારા દ્વારા જ ચાલે છે. હું પોતે એક પણ નવીન માણસનું આકર્ષણ કરી શક્યો નથી.

અસ્તુ. હવે તો બરાબર જાણત છું જે કે હવે શું કરી શકારો તે બીલકુલ કલ્પી શકતો નથી. ઘણી આશાઓ નષ્ટ થઈ છે. ઘણું ગૂમાવ્યું એમ લાગ્યા કરે છે. હવે પ્રભુ બરાબર સશક્ત કરે અને દશા મોકાચ કે રત્નેહ વગર આપણે કંઈ કરી શકીએ તે પહેલાં હું બોલીશ નહીં.

કુટુમ્બની સ્થિતિ તમને જણાવી છે. એ પણ આગળ પગલું ભરતાં અટકાવે છે. મોસિસ અને તેના સહચારો કેનાનમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહોતા. તેમનાં બાલકો જ એ ભૂમિ પ્રાપ્ત કરી શકેલાં: આપણે માટે પણ કદાચ એવું નિર્માણ હશે.

x

x

x

શુ. મણિશંકરના આા

૫૦

લાવનગર ૧૮ : ૬ : ૧૩

બન્ધુ કરુણાશંકર,

x

x

x

હાલ તરત આપણે મંડળ સ્થાપવાની યોગ્ય સ્થિતિમાં નથી એમ મેં તમને લખ્યું, પણ આત્માને શાન્તિ થતી નથી.

એમ લાગ્યા કરે છે કે જાણે નીમેડપસની માફક આપણે રાત્રિએ છસસને મળીએ છીએ. જેને આપણી શ્રદ્ધિ પ્રભુ તરીકે સ્વીકાર્યો વગર રહી શકતી નથી, જેણે પોને કૃપા કરીને

આપણને પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખાવ્યું છે; તેને જાહેર રીતે કબૂલ કરવાની આપણી છાતી ચાલતી નથી. એમ કરવું મરણના જેવું દુઃખદાયક લાગે છે.

જેશક જે દુઃખદાયક લાગે છે તે સ્વગતના સ્નેહને લીધે લાગે છે, મારી પોતાની સ્થિતિ એ આજતમા સૌથી વધારે વિષમ છે ને હું છૂટો થાઉં તો મુનિ, બાબર અને હૃદયને મારે પરાણે સાથે લેવાં કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. પણ એ પ્રશ્ન જ વ્યથા કરે છે. કુટુંબને એ રીતે ઊંઘાવવાની કરી નાખવાનું ઇષ્ટ કે શક્ય લાગતું નથી.

x

x

x

શુ. મહિશંકરના આ૦

૫૧

દિવાન ઑરિસ, ભાવનગર, ૨૦ : ૧૧ : ૧૩

પ્રિય ભાઈ શિવાભાઈ,

x

x

x

ઈન્ડિયાન મિ. સ્લાઈડનો પત્ર આવ્યો છે. તે લખે છે: “જે કુટુંબમાં મતભેદ હોય તો નવા ચર્ચની શરૂઆત કરવાનો પ્રયત્ન વખત હજી આવ્યો નથી એમ સમજવું. સ્વીડનનો પોતે માત્ર પુસ્તકો લખવાની અને બહાર પાડવાની સેવા કરેલી તમે એ પ્રમાણે કરી શકો.”

એટલે જુદા જુદા ત્રણ માણસોનો એમ જ મત થાય છે કે આપણાં છે તેની લાગણીને માન આપીને આગળ ચાલવાનું છે. વળી તે લખે છે કે પ્રભુની સાથે રાહ જોવામાં પણ મોટું માન છે, ઇત્યાદિ. હવે મિ. મોરિસ આવે છે ત્યારે રૂબરૂ શું કહે છે તે જોશું.

શુ. મહિશંકરના આ૦

૫૨

ભાવનગર, તા. ૧૨ : ૧ : ૧૪

ભાઈશ્રી કરુણાશંકર,

x

x

x

હું થોડો વખત ગાંધીના અને સમ્બન્ધીઓના સહવાસમાં રહી આવ્યો. અનુભવ એવો થયો કે નજીકના સમ્બન્ધીઓની સાથે પણ મારું હૃદય ભળતું નથી. ગાંધીની સંસ્થામાં અધિકાર અસત્યને છે, અને સત્ય જો તેમાં રહેવા ચાહે તો અસત્યના ઉપર આધાર રાખવાની તેને જરૂર પડે છે. કરાંચીવાળા આપણા મિત્ર મિ. — એ ગાંધીનો ત્યાગ કર્યો છે. અને તેમાં પત્નીનું તેને અનુમોદન છે. આપણે ત્યાં — એ વ્યવહારમાં ગાંધીને ગણી નથી, પણ ભવિષ્યમાં તે તેનો આશ્રય લે છે કે કેમ એ જોવાનું રહ્યું છે. આપણો હજી કશો નિશ્ચય થયો નથી તેનાં પ્રયત્ન અને વાસ્તવિક કારણો છે. છતાં એ પ્રશ્નનું જ્યાં સુધી કોઈક રીતે સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી તે વારંવાર વચ્ચે આવીને અસ્વસ્થ કરે છે એવો મને અનુભવ છે. તમને છે ?

x

x

x

શુ. મહિશંકર

વડોદરા, ૧૭ : ૬ : ૯૭

સાહેબ,

કેટલાએક માસ પહેલાં મને “ પ્રેમભક્તિ ” તરફથી એક કાવ્ય મળેલું. તે વાંચતાં એ કાવ્ય અને જે વૃત્તિના એ ઉદ્ગાર રૂપ હતું તે વૃત્તિ સંબંધી “ પ્રેમભક્તિ ” ને કંઈક લખવા મને ઈચ્છા થઈ આવેલી. એટલા જ માટે મેં રાનસુધામાં એક જાહેરખબર પણ આપેલી.

એ જાહેરખબર લખાતી વખતે “ પ્રેમભક્તિ ” કાણુ છે, એ હકીકતની મને અનાયાસે ખબર પડી ચૂકી હતી. કાવ્યની બીજી નકલ પાસે હશે એમ ધારીને મૂળ મોકલતો નથી. બિલકુલ ન લખવાથી ગમે તે સંદેહ આવે એવા સંદેહથી એકવાર પડદો ઉઘાડવાનું સાહસ કરું છું.

લિ. તમારો ઇ.

મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ

૫૪ *

ભાવનગર, ૧૨ : ૮ : ૦૨

પ્રિયદર્શન ન્હાતૂભાઈ,

તમારો ગદ્યકાલનો પત્ર મળ્યો. મેં, સૌ. નર્મદા અને સૌ. માણિકે વાંચ્યો.

સૌ. માણિકે માટે એ શબ્દ તમને લખવાનો યત્ન કરું ? “ મિનિસ્ટરિંગ એન્જલ ” ના જેવું એમનું માધુર્ય આપણા કમનશીય દેશમાં હં તેનામાં જ જોઈ છું. ઈશ્વરકૃપાથી હું ઘણી સારી સ્ત્રીઓને ઓળખું છું. પણ આમનાથી સંતૌષ થાય છે તેવો આજ સુધી અનુભવવામાં આવ્યો નથી. પણ હં જાણું છું કે આ શબ્દો ઘણું થોડું કહે છે. તમે નિભાવી લેશો.

તમારો

મણિશંકર

૫૫ *

ભાવનગર, ૧૨ : ૮ : ૦૩

કવિરાજ,

મીરાંબાઈનો લેખ “ પ્રગ્નમન્ધુ ” માં જણાયો તેટલો વાંચ્યો. સાચે ઘણો સારો છે.

x

x

x

“ વસન્તોત્સવ ” ના અર્પણ માટે ઉપકાર. સૌ. નર્મદા પૂછે છે, કે અર્પણપત્ર કેને છે ? મારે શો જવાબ આપવો ? મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે એ લીટીઓમાંથી હું કંઈક આશ્ચર્ય પામ્યો છું.

‘ કેલાપીનો કેકારવ ’ જણાઈ ગયો છે. હાલ ઉપોદ્ધાત લખું છું. એકાદ મહિનામાં તૈયાર થઈ જશે. સકુટુમ્બ કુશલ હશે. અત્યારે જાણે કે તમને જોઈ શકાય છે; અને પેલી સાધારણ ગીતની લીટીઓ સાંભરે છે.

“ ખુદાને જે સનમકી નૂરકી સુરત બનાઈ દેય ! ”

સલામ !

મીરાંબાઈનું પ્રવેશક વાક્ય મને ખૂબ ગમ્યું. સલામ ઉપરથી એટલું ઉમેરવાનું યાદ આવ્યું.

તમારો

મણિશંકર

ભાવનગર, ૫ : ૧ : ૦૪

કવિરાજ,

તમને તમારૂં ભાષાન્તર ધણું વધારે poetic^૨ લાગે છે, એ હું માનું છું. પણ મને તો બધાં શ્રેષ્ઠસ્થાનોમાં ગદ્યલાક્ષણા ભાષાન્તરથી જ સન્તોષ થયો છે. વિષય સ્વિસ્તર ચર્ચાને જ યોગ્ય છે, એ તમારૂં માનવું જરાજાર છે.

વાચનમાળાના રચના યોગ્ય પાઠોની ટીપ હું પણ તૈયાર કરી મોકલીશ. પણ હાલ વ્યવસાય વધારે છે, તેથી સમયની અવધી જાણુવા ઇચ્છા છે. કોલ્ડર્નટન સાહેબનો જવાબ આવે તે જણાવશે.

સાથે કોઈ પણ પુસ્તક મળ્યું નથી.

“ધાર્મિક સન્તોનાં જીવનવૃત્તાન્તોની માલા” નો વિચાર તમારૂં પુસ્તક બોધા પડી. દરમિયાન એટલું મારે જાણવું બોધ્યે કે સેન્ટ બેનના ગોરખેશનું ભાષાન્તર મારી પાસે તૈયાર છે; અને હું જીવનનું મુખ્ય લેખન સ્વીડનબોર્ગનું અવતારણુ માનું છું.

“કાંઈ એવું કરવા માંડશે!” કાંઈ એવું તો નહિ પણ એ જ ઉદ્દેશની સિદ્ધિને માટે હું યથાશક્તિ શ્રમ કરી રહું છું. જાણપિત્રમાંથી ઉત્પાદનના પુસ્તકનું ભાષાન્તર સટીક આદ્યું છે. એ પ્રકારના લેખો હું તમને મોકલતો નથી; કારણકે હજી તમે જાણપિત્ર વાંચ્યું નથી.

તમારો

મણિશંકર

૫૭ *

ભાવનગર, ૧૦ : ૧ : ૦૪

“હાથે હાથે તે નાથ મદિયાં વણાવજો.” એ તો મારૂં ફેવરિટ^૧ ગીત છે.

૫૮ *

ભાવનગર, ૮ : ૪ : ૦૪

નવ્ય કવિરાજ,

તમારો તા. ૪નો પત્ર કેણુ જાણે કેમ આપે મળ્યો. વસ્તુઓના નવા-અસ્વાભાવિક અને તેટલા માટે અસુ-દર-રંગ કલ્પનાનો તમને શોખ હશે, પણ તે શોખ સારો નથી.

“સક્ષાંત” શબ્દ તમે શમે તેમ જનાવો અને શમે તેમ વાપરો, પણ એ શબ્દ ખીચતો સ્વીકારશે નહીં.

સ્વર અને અંગન સમ્બંધી તમારા વિચારો વિચિત્ર છે. “સંયમ સંચાતાની પુન-રક્તિ-લેશર ભરાતા”માં નથી. “વિલીન્ધો” છત્યાદિ શબ્દો કાનને જ દોષર લાગે છે. તમે બેલાયક એવા પ્રયોગો વાપરો. શુદ્ધતાના કવિની એ ન્દાની વિચિત્રતાઓને હું તો મદત્વની સમજતો નથી.

હાલ એજ.

મણિશંકરના પ્રણામ

૫૬ *

મહુવા, ૧૫ : ૧ : ૦૭

કવિરાજ,

જન્દ અને કવિતા રણજિતરામને મોકલી આપેલ છે. સન્તોષ નથી થયો. આન્દોલન અને પ્રમાણ અને કલાના નિયમમાં.....નો નિર્ણય અનિશ્ચિત રહે છે. પણ હાલ એ સમ્બન્ધી વિસ્તારથી લખી શકું તેમ નથી.

ગુરુવારે અહીંથી ચાલી શનિવારે ભાવનગર પહોંચીશ. છોટાભાઈ ગયે વખતે પણ મળ્યા હતા. આ વખતે પણ મળશે. સર્વ ખુશીમાં છે.

ગોવર્ધનરામભાઈ ગયા. તે સમ્બન્ધમાં લખવાનું આનંદશંકરનું આમન્ત્રણ સ્વીકાર્યું છે? આપણું વર્ષ કેટલાં બાકી? તમે એ દરખા કરો તે યોગ્ય છે. જીવંત છો. મને તો હજી હમણાં જ જીવનની આશા ઉગવા માંડી છે. કમે કમે પણ જે જીવનમાં આવી શકાય તો વર્ષની ગણના કરવાની જરૂર નહીં રહે.

સકુટુમ્બ કુશલ દરો. હાલ એ જ

તમારો

મહિશંકર

૬૦ *

ભાવનગર, ૨૩ : ૨ : ૦૭

જનોઈ શા માટે દેવી જોધએ, એ સવાલનો નિર્ણય કરવાને ઘણાં જૂનાં પુસ્તકોમાં શોધન કરવું જોઈએ. તમે તે પ્રમાણે કર્યું છે? સંસ્કારોની હાલ અધોગતિ થયેલી છે એ ખરું : પણ તમે ધારો તો તેની ઉન્નતિ કરી શકો. અર્થ વિનાની વાત છેક છોડવા કરતાં તેમાં કોઈ પણ કાલે અર્થ હતો કે નહીં તે તપાસીએ. હું હાલ એ અભ્યાસમાં જ છું. પરિણામ તમને જણાવીશ.

૬૧ *

રિયર ન્હાનૂભાઈ તથા સો. બહેન માણેક,

સ્ટિરચના ઉપર ટીકા કરવી એ સજ્જનાર ઉપર ટીકા કરવાની જરાબર છે. બ્રહ્મ તટસ્થ નથી : બ્રહ્મ તો અન્તરસ્થ છે.

“પચાસ વર્ષ સુધી બકમાં કરવાને બદલે પચાસ વર્ષ ઉપર સુધારાવાળાઓએ પચાસ સારાં લમો કરાવ્યાં હોત તો અત્યારે કેટલો લાભ થાત એ કહી શકાતું નથી.” આ આરોપ ઘટે તે કરતાં વધારે કઠોર છે. સુધારાવાળાઓ કોણ? એ બિચારાઓ એટલાં બધાં સારાં લમો કયાંથી કરાવી શક્યા હોત? કુટુમ્બના વ્યક્તિત્વ માટે તમે લખો છો તે ખરું છે. મેવાડ અને જોધપુરની તમારી સરખામણી જરાબર નથી : સંકોચનો દોષ જોધપુરમાં વધારે છે.

સન્તોષ-ખરો સન્તોષ-વિકાસનો વિરોધી નથી. આજસ અને નિર્માણતાની મુરચનાને સન્તોષનું મોટું નામ આપવાથી હાનિ છે.

તમારો રમેશાધીન

મહિશંકર

પૃ. ૧

ધિ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : અમદાવાદ

“ ૩ ભવાટવી, આત્મકલી, સુદિન, બ્રહ્મી, વાંછા, આશિષ,

“ ૫ “ આત્મવત્સર્વભૂતેષુમાં સમદષ્ટિનો ઉપદેશ છે.

પ્રસ્તાવનાના શરૂઆતના વાક્યને તેથી મદદ મળતી નથી.

મનુષ્યજીવનના શોક મોહ રોદનના પ્રસંગો તત્ત્વતઃ એકરંગી હોય છે ? ધાત આઘાત એટલે ? આઘાત પ્રત્યાઘાત એટલે તો action & reaction; પણ ધાતાઘાતનો કશો અર્થ નથી; અને જન્મ, લગ્ન, મૃત્યુના ધાતાઘાત બહુધા સરખા હોય છે ? સરખા હોય તો નિર્થકતાનો બાધ કાં ન નડે ? સ્વાતુલ્ય અને સર્વાતુલ્યમાં ભેદ નથી. માટે ? બાધ અને બાધનો પરિહાર બને કલ્પિત છે. “કેટલાંક કાવ્યો”ની પ્રસ્તાવનાની આ શરૂઆત તો મને ઠીક નથી લાગતી.

બેશક હું નવું સૂચવવા અસમર્થ છું. પણ તમારે વધારે વિચાર કરીને લખવું જોઈએ. ઉતાવળની જરૂર છે ?

“ પિંગલ ઋષિએ ઘડેલાં છન્દનાં ઝાંઝર ” આપણી નવયૌવના કવિતાને ન રુચ્યાં, એ શું ખરી વાત છે ? બેશક હમેશાં એ ઝાંઝર પહેરવાની ફરજ કે જરૂર નથી. પણ તમારી કવિતાને સુઝાં એ ઝાંઝરો રુચ્યાં નથી એમ નથી બન્યું; અને ખીજીઓ તો બહુધા એ જ પહેરે છે. ગુણાકાર, ભાગાકાર, સરવાળા, બાદબાકીની સરખામણી prosaic^૧ છે. અને એકંદરે આ ન્હાની પ્રસ્તાવનામાં પણ તંમારીથી controversial^૨ થયા વગર રહેવાતું નથી ? તમે ક્યાં છે તેવા ફેરફારો બોલ્યા વગર થયા કરે છે. મને તો તમારી એ ગચ્ચાં આવશ્યક નથી લાગતી.

“ જોડણીમાં અવ્યવસ્થા એ શું આપણું નિર્માણ હશે ? ” આ વાક્યનું પ્રયોજન ? દોગો રહી ગયા છે તે માટે બે રસ્તા છે:- (૧) મૌન, અને (૨) ક્ષમાની માગણી. “ બહુ સંભાળ રાખ્યા છતાં પણ ” એમ લખવામાં વ્યર્થ આત્મસ્થાપના થાય છે. વ્યર્થ એટલા માટે કે “ લેખનશુદ્ધિ સચવાઈ નથી ”. “ અનુક્રમ ” નહીં પણ “ અનુક્રમ ” બતાવનારી “ અનુક્રમણિકા. ”

ભાવનગર, ૭ : ૧૧ : ૦૭

સ્વસ્તિ શ્રી રાજકોટ મહાશુભરથાને પૂજ્યરાધે સર્વ ઉપમાયોગ્ય બાવાજી શ્રી, બાવાજી અમૃતકાશ મુન્દરજી તથા એલાજી શ્રી ૫ એલાજી ન્હાનાલાલ દલપતરામ તથા સાથ સમસ્તની સેવામાં.

એતાન શ્રી ભાવનગર બંદરથી સિ. ભટ્ટ મંલિશંકર રતનજીના જયગોપાલ વાંચસો. બીજાં લખવા કારણ એ છે જે ગુરુએલાને વળાવ્યા પછી પહોંચ્યો પત્ર નથી તો તે લખજો. બીજાં બહેન માણેકબાઈની તબિયત કેવી ચાલે છે.....તે લખજો. બીજાં આપ પદાર્થો તેને બીજે દિવસે અહીં જબીરાના મહેતાજી કરુણાશંકર તથા વડનગરના મહેતાજી શિવાભાઈ જેઠાભાઈ તથા ધારીના ઇન્સ્પેક્ટર દેવચન્દ રામજી તથા ચલાળાના

મહેતાજી શિવાભાઈ ઉમેદભાઈ તથા દહેગામના મહેતાજી ભોગીલાલ મયુરભાઈ આવ્યા છે. સર્વ ખુશીમાં છીએ. અલ્લાનો નૂર “દેવ! મન્દિર દો!” એ ઉતારતાં બૂલી ગયો છે તો ઉતારી મોકલાવશે. નવલ વિશેષ લખશે. મનુ અનુ વિનુ આનન્દમાં હશે. બાઈને પ્રણામ. તમને શુભેચ્છાને દોડ પ્રણામ.

૬૪

Saturday night

MY DEAR MUNI,

I think one of mss in the packet I sent contains the continuation of this part of your mother's પ્રેમકથા. It is only the first draft. I would make it much more bright and interesting in the revision. Your judgment and criticism would be welcome at Bombay. I told you that I hope to be in Bombay about the 19th of June.

From here to Rawalpindi--thence to Lahore thence to Multan or direct to Karachi and then by steamer to Bombay.

Ask Jayant to receive me there. For I wish to be his guest in the Hostel of my Alma Mater. Let him reach Bombay on 18th June or even 19th. I shall try to reach Bombay about the same time.

I shall run down to Bhavnagar after passing a week at the Elphinstone College. I wish to read a paper or two under the chairmanship of the Principal.

Yours
Manishanker

શનિવાર રાત્રે

[મારા બહાલા મુનિ,

મેં તમને જે પાટી મોકલ્યું છે તેમાં હું ઘાંઘું છું, તમારાં માતૃશ્રીની પ્રેમકથાના આ ભાગનું અનુસંધાન છે. તે હજી તો માત્ર પહેલી જ વાર લખેલો છે. તેને ફરીવાર લખતાં હું વધારે તેજસ્વી અને રસમય કરીશ. મુંબઈમાં તમારો અભિપ્રાય અને ટીકા આવકારપાત્ર થશે. મેં તમને કહ્યું છે કે ૧૯મી જુન લગભગ હું મુંબઈ ઉતરવા આશા રાખું છું.

અહીંથી રાવલપોંડી, ત્યાંથી લાહોર, ત્યાંથી મુલતાન યઈને અથવા પરભાયો કરાંચી અને પછી સ્ટીમર રસ્તે મુંબઈ.

જ્યનતને કહેશે કે મને લેવા સ્થાપ્તા આવે. મુંબઈમાં મારી કોલેજની હોસ્ટેલમાં હું તેનો

મહેમાન થવા ઇચ્છું છું. મુંબઈ ૧૮ મીએ કે છેવટ ૧૯ મીએ તે પહોંચી જાય. હું તે જ અરસામાં મુંબઈ પહોંચવા પ્રયત્ન કરીશ.

એલિફન્ટા કંલેજમાં એક અડવાડીઈ રહી હું લાવનગર આવી પહોંચીશ. પ્રિન્સિપાલના અધ્યક્ષપણા નીચે હું એક બે વ્યાખ્યાન વાંચવા ધારું છું.

તમારો
મણિશંકર]

વિચાર કલિકા

Baroda, 23 : 6 : 97

To me it is a rare pleasure to see all serious endeavours after poetry—particularly because I know I myself have failed after long and serious endeavour to be able to *make* good poetry in Gujarati. It is a very difficult art and perhaps requires a high level of Society in general to take root.

વરોદરા, તા. ૨૩ : ૬ : ૯૭]

[કવિતા પઞ્ચાદે કરેલો કોઇ પણ પ્રકારનો ગંભીર પ્રયત્ન જોવો એ મારે માટે વિરલ આનંદનો પ્રસંગ છે—ખાસ કરીને એટલા માટે કે, જ્યાં સમય સુધી ગંભીર પ્રયત્ન કર્યો પણ ગુજરાતીમાં સારી કવિતા રચવામાં હું નિષ્ફળ ગયો છું. એ ઘણી જ કઠિન કલા છે અને કદાચ તેને મૂળ ધાલવાને માટે સામાન્ય રીતે જાતી ભૂમિકાનો સમાજ આવશ્યક છે.]

*

*

*

લાવનગર, ૧૧ : ૮ : ૦૧

જેઓ જાણે છે તેમનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ પોતાનું મન બીજા પાસે કબજ કરાવવાને તો શૂં, પણ પ્રકટ કરવાને સુધ્ધાં આગ્રહ રાખતા નથી. તેઓ બધાને પોતા-પોતાના શ્રેયના માર્ગમાં ઉત્તેજન જ આપે છે. વિશાલ પાત્રતાનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ ઘણાની વાત સમજી શકે છે અને ઘણાની સાથે સમભાવ બાંધી શકે છે.

*

*

*

લાવનગર, ૧૬ : ૧ : ૦૨

.....પણ તમે ક્યાં છો તે ન જૂલો. ઉદ્દેશ ઉપર દૃષ્ટિ રાખો : પણ માર્ગ કઠણ અને ચડવ જોયો હોવાથી ધીમા અને શાન્તિથી ચાલો. એમ નથી કરતા હારે આપણી પ્રયત્ન ધિગાઓ જ આપણને થકવે છે. અને વધારે ચડવાની ઉત્સુકતામાં આપણે જિવકુલ ચડી શકતા નથી.

*

*

*

સણોસરા, ૧૬ : ૨ : ૦૨

રામદાસ સ્વામીનો 'દાસબોધ' ધ્યાનથી વાંચજો. રામદાસ ઘણા અનુભવી મદાત્મા થઇ ગયા છે. મેં તો એમની ઘણી થોડી સાંભળી છે : પણ જે સાંભળી છે તે પરથી મારું છે કે તમને એ ઘણું શિખવશે.

રામદાસની વાણીમાંથી તમને જે મળશે તે કદાચ ચિદ્ધનાનન્દની દીકામાંથી નહીં મળે. જે અનુભવ થાય તે જણાવશો

*

*

*

ગઢડા, તા. ૧૩ : ૩ : ૦૨

બેશક કેટલાએક માંસાહારીઓ આપણામાંના ઘણા કરતાં ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ સારા હોઈ શકે. પણ વનરપતિના કરતાં માંસનો ખોરાક ઉતરતો છે એ તો તમને સ્વતઃસિદ્ધ લાગવું જોઈએ.

*

*

*

ગઢડા, ૨૮ : ૩ : ૨

જીવ અને જલ એક જ છે, તેનો અર્થ એ જ કે જીવ જલ વડે છે. જલ અથવા પરમાત્મા પર્યંત જીવ કદાપિ ઉત્તત થઈ શકે નહીં. સાધુન્ય મુક્તિ કેવી હોઈ શકે એ સવાલ ક્યાં પહેલાં તમારે મુક્તિ એટલે શું તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ક્રિયાભેદથી માની લીધેલી વસ્તુઓ છે. મન અથવા આત્મા એક જ વસ્તુ છે. આ પ્રશ્ન માનસશાસ્ત્રનો છે. તકરારી છે.

*

*

*

મણાર, ૨૮ : ૫ : ૦૨

ઈશ્વર જેથી નાખુશ થાય તે પાપ, એ વ્યાખ્યા સારી નથી. ઈશ્વરની નાખુશી એ પાપનું પરિણામ છે. પણ વ્યાખ્યામાં પાપનું કારણ આવવું જોઈએ. પડોશી અથવા પ્રભુના સ્નેહની વિરુદ્ધ કેવલ પોતાના સ્નેહથી દોશીબને જે કરવામાં આવે તે પાપ, એ વ્યાખ્યા વધારે મર્મદર્શક થઈ પડશે.

*

*

*

ભાવનગર, ૨૯ : ૧ : ૦૩

પુરુષવર્ગને ઉત્તતિમાં સ્ત્રીવર્ગ તરફથી અટકાવ થાય છે, એ વાત-સ્ત્રીવર્ગને ઉત્તતિમાં પુરુષવર્ગ તરફથી અટકાવ થાય છે, એ વાતના જેટલી ખરી છે.

...“ લગ્ન ” આપણું કે કોઈનું “ અપવિત્ર ” હોઈ શકે ? બેશક એ હકીકત છે કે આપણે લગભગ ખંધા લગ્નની ખવિતતા જાણતા નથી : પણ અપવિત્રતા આપણામાં જ છે, આપણા સગ્ગન્ધમાં નથી.

*

*

*

ભાવનગર, ૭ : ૨ : ૦૩

મને લાગે છે કે આપણુ બધાની એ ફરજ છે કે, પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં જે સાફ હોય તે સ્વીકારવું જોઈએ. ગાયત્રી મન્ત્ર એ પ્રાર્થનાથી જે શરૂઆત થાય છે તે ભવ્ય છે... આપણા બન્ધુઓને ત્યજવાની જરૂર નથી, ઉદ્ધારવાની છે.

*

*

*

ઘોળા, ૨૪ : ૩ : ૦૩

કેળવણી શાસ્ત્ર નથી, કલા છે. ઇંગ્લેન્ડ બજેટા તમારા મિત્રોને હજી શાસ્ત્ર અને કલાનો બેઠા શીખવાનો છે.

*

*

*

ટાણા, ૨૬ : ૩ : ૦૩

હકીકત એ છે, કે તમે, હું, આપણુ સર્વ મનુષ્યો સ્વતઃ નકારા જ છીએ. જતાં પ્રભુ છે: અને હિતરૂપ-સત્યરૂપ-છે; અને આપણે સ્વતઃ નકારા હોવા છતાં હિત અને સત્યનું રૂપ પ્રાપ્ત કરવાને અને પોતાના તરીકે વાપરવાને સશક્ત છીએ-સ્વામીની દયાથી.

*

*

*

લાવનગર, ૨ : ૪ : ૦૩

...વ્યક્તિઓની સરખામણી કે તારીફ ઘણીવાર નિષ્ફળ અને કોણવાર હાનિકારક નીવડે છે. વસ્તુતાએ વ્યક્તિ નહીં પણ વ્યક્તિમાં અવતરેલા સત્ય કે હિતને જ તારીફ ધટે છે: માટે સામાન્યતઃ સત્ય કે હિતની જ ચર્ચા થવી જોઈએ.

*

*

*

લાવનગર, ૪ : ૪ : ૦૩

પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે. એશક તે સર્વ જાણી શકે. મનુષ્યેચ્છા સ્વતન્ત્ર છે, એથી તમને શંકા રહેતી હોય, તો સમાધાન એ છે કે મનુષ્યેચ્છાની સ્વતન્ત્રતા એ પરમાત્માનો નિયમ છે : અને પોતાના નિયમનાં બધાં પરિણામો-ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય-તેને વિદિત છે.

*

*

*

તળાજા, ૧૦ : ૫ : ૦૩

હાલના શિક્ષણ માટે વિસ્તારથી શું જણાવવું ? શુષ્ક ભણતર જ હોય તોપણ ઠીક. પણ મન વચન અને કર્મથી અનીતિનું જ શિક્ષણ ધણે અંશે ચાહે છે. આખો દેશ વ્યાધિ-ગ્રસ્ત છે. થોડાને જ વ્યાધિની ખબર છે : અને ઉપાયની કોઈને નથી.

*

*

*

શિહોર, ૨ : ૧૨ : ૦૩

નવલકથા વર્તમાન સાહિત્યનું સર્વથી વધારે ફલપ્રદ રૂપ છે.

*

*

*

લાવનગર, ૧૨ : ૪ : ૦૪

“ પ્રેમથી તું શું કરે ? ” એ ઉપર નિબંધ લખી ‘ચન્દ્ર’ને મોકલશે, તો પ્રસિદ્ધ થશે. મને તો એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક લાગતો નથી, અને ગઝલની પંક્તિઓનો ઉપદેશ અસ્પષ્ટ અને કંઈ અંશે અંધકારવાળો લાગે છે. એશક “ આ શુષ્ક લૂખી આલમે અપકારીઓના રાહને થઈ ધાસ કર રસભર ” એમ કહેવામાં ઔદાર્ય છે, પણ તે કેવળ કાલ્પનિક હોઈને માર્ગોપદેશક નથી. “ જો આખી મીચી ચાલશે, ” ઇ. પણ યોગ્યરૂપમાં ઉતરેલ નથી. “ ન્હાસી જતી મૃગીને ” એ અતિશય વેદનાના અનુભવ પછી લખાયેલી કવિતા છે.

*

*

*

લાવનગર, ૨૦ : ૫ : ૦૪

કવિમાં કલાપીની સરલતા નથી : કલાપીનો પ્રસાદ પણ નથી. પણ કવિમાં કંઈ બીજું છે જે ગુજરાતમાં વિરલ છે. ઇન્દુમાં વારંવાર ઇન્દુકિરણના જેવાં જ પ્રકાશક અને ભેદક વાક્યો તમે જોતા હશે.

::

*

*

લાવનગર, તા. ૧ : ૬ : ૦૪

• તાતિએ રાખવો એ જો પાપ હોય, તો સમગ્ર પ્રગમાંથી તે શી રીતે દૂર થાય એ પ્રશ્ન આવશ્યક નથી. જે માણસ તેને પાપ ગણે તે જો પોતે મુક્ત થાય તો ખસ છે. એ રીતે છૂટા છૂટા માણસો મુક્ત થયા પછી જ બીજાઓ મુક્ત થયા ચાહશે. તમને એમ નથી લાગતું ?

કોઇ પણ એક માણસ બંધન તોડે તેને બીજાઓ દુઃખ દેશે એ ખરું; પણ એ દુઃખ તમે ધારો છો તેવું વિષમ થઇ પડે એવો આ જમાનો નથી. પ્રગનો સમ્બંધ કોની સાથે કરવા જવો, એ પ્રશ્ન પહેલેથી પૂછનારને જવાબ મળી શકે નહીં. જેઓ એવાં કામ કરે છે તેઓ હમેશાં પોતાના જેવા કોઇકનું આકર્ષણ કરી શકે છે. પરમેશ્વર પણ તેમને અનુકૂળતા કેરી આપે છે. આસ્થા વગર એવાં કામ થતાં નથી. વર્તમાનમાં તેવી સંખ્યા વધવાનાં ચિહ્ન ક્યાંથી જણાય ? ગુજરાતમાં તો હજી શરૂઆત છે. પણ મને આશા છે કે દશેક વર્ષમાં તમે જે જેવા ચાહો છો તે કંઈ અંશે જોશો.

આપણે આપણા દેશની આ જીવનમાં જે સેવા બગવી શકીએ તે સિવાય ફરી આપણને પ્રસંગ મળવાનો નથી. આપણા આત્માની ઉન્નતિ માટે વર્તમાનમાં જ કાર્ય કરવાનું છે. સુખદુઃખ તો પ્રભુના હાથમાં છે; તે આવવા દેશે તે જ આવશે. તમને એમ નથી લાગતું ?

માલિયા, હાટીના, ૧૪ : ૫ : ૦૫

દલપતકાવ્ય આખું જ ફરી જોઇ જશો તો ધણું ઉપયોગી મળશે.

લાવનગર, ૨ : ૬ : ૦૬

બાલાશંકરને કહેશો કે રસોઇ એ એક રસિક કલા છે, એમ હું અનુભવથી જાણું છું. થોડાં વર્ષોથી મને અભ્યાસ નથી, પણ હજી કરવી પડે, તો ખરાબ લાગે નહીં.

લાવનગર, ૨૭ : ૩ : ૦૯

ન્હાનાં બાળકોને કુટુંબથી છેક વિયુક્ત કરી દેવામાં તેમનાં હૃદયને હાનિ થવી જ જોઇએ, એમ મને લાગ્યા કરતું હતું. તમારા લખવા ઉપરથી જણાય છે કે એ હાનિ થાય જ છે.

લાવનગર, ૧૮ : ૫ : ૧૩

જે રક્ષણ કરનાર અને બધા આપનાર છે તેના પર આધાર રાખીને આપણે રણ-સંગ્રામમાં જઈએ નહીં ત્યાં સુધી તે પોતાની રક્ષણશક્તિ શી રીતે બનાવી શકે ?

આ અંક વિષે કંઈક

રસ વિવેચન

ગદ્ય તા. ૧૬ મી જુન સહસ્ત્ર કાન્તની પુણ્યતિથિ હતી એ આ અંક કાઢવાનું ખાસ નિમિત્ત છે. સહસ્ત્ર કાન્તનાં કાવ્યોમાં એટલી ગદ્યનતા અને ગંભીરતા છે કે હજી અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી તેમનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ કરી શકાય. તેમનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ અને તેનું રસવિવેચન એ સહસ્ત્રતે એક સર્વથોચિત શ્રદ્ધાંજલિ છે. આ વિષયમાં સહસ્ત્રના એક અતિ ઉત્તમ કાવ્ય 'વસન્ત વિજય' ઉપર શ્રી આનંદશંકરભાઈનો અતિ મનનીય લેખ છે. 'પૂર્વોક્તા'ની બીજી આવૃત્તિ ઉપર વિવેચન આ અંકમાં આપવાનો વિચાર હતો પણ સ્થલસંકેદાયને લીધે તે આમાં આપી શકાયું નથી.

સંસ્મરણો

કાન્ત જેવા કવિના જીવન વિશે, વાંચનારને જિજ્ઞાસા થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ જિજ્ઞાસા માત્ર કાવ્યનો અર્થ સમજવા પૂરતી અથવા કાવ્યને તેમના જીવન સાથે શો સંબંધ હતો કે તેને તેમના જીવનમાં શું સ્થાન હતું, એટલું જાણવા પૂરતી જ નહિ પણ, તેમના સમસ્ત જીવન ઉપર વ્યાપ્ત થાય: સ્થિરધો: કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ એમ અર્જુનને યદ્ય હતી તેવી જીવનના સર્વ પ્રદેશો વિશેની. એ સર્વ પ્રદેશોમાં પ્રગટ થતી સર્વ પ્રવૃત્તિમાંથી એક પુરુષની પ્રતીતિ થાય ત્યારે એ જીવનચરિત્ર બરાબર લખાયું કહેવાય. પણ એવું કામ કોઈ માસિક સ્વીકારી શકે નહિ, એ કામ તો કવિ સંબંધી બધી મોટી નાની હકીકત જાણનાર અને તે સાથે તેમના તરફ ખરી ભક્તિવાળો કોઈ લેખક માથે લે ત્યારે થાય. એ ન થાય ત્યાં સુધી માસિક તો માત્ર સંસ્મરણો જ બેગાં કરી શકે. સંસ્મરણો બેગાં થઈ જાય તો પછી જીવનચરિત્ર મોટું લખાય તો પણ વાંધો નહિ. કદાચ મોટું લખાય તો તે ઇષ્ટ પણ ખરું. સામગ્રી પૂરતી હોય તો સમયના થોડા અંતરેથી દર્શન વધારે સમ્યક્ અને યથાર્થ બને.

આ સંબંધમાં ગૂજરાતમાં એક પ્રચલિત માન્યતા વિશે એ બોલ કહેવા અંશરૂપ નહિ ગણાય. આપણા 'વિદ્વાનોમાં' એક એવી માન્યતા છે કે સાક્ષરના અક્ષરેહ વિશે લખવું હોય તેટલું લખવું પણ તેના વ્યાવહારિક જીવનમાં કંઈ દોષ જેવું જણાય તો તેની ઉપેક્ષા કરવી. તેના જીવનમાં જે ઉત્તમ હોય તેનો વારસો પછીની પ્રગતને મળે એટલું બસ છે, સાક્ષરજીવન ઉપર તેના દોષોનો એછાંચો પાડવો નહિ. આ મતમાં ઉદારતા રહેલી છે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેવી છે. વળી સાક્ષરનાં નિકટનાં સગાં સંબંધી હયાત હોય. તેમની લાગણી નં દુભાય એ જોવાનું પણ રહે છે. જે દોષો દરેક માણસમાં છે, કદાચ સાક્ષરો કરતાં બીજામાં વધારે હીનતર રૂપમાં છે, તે દોષો પણ માણસના મૃત્યુ બાદ આપણે ભૂલવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને મૈત્ર્યના સંબંધીઓની લાગણી ખાતર બદાર બોલતા નથી, તેવા

દોષો, મૈયત સાક્ષર હતા એ જ કારણથી તેમના સંબંધીઓને જાહેરમાં સાંભળવા પડે એ તેમના ઉપર અન્યાય છે. છતાં કબુલ કરવું જોઈએ કે સાક્ષર તરીકે જે ચીરંજીવ થાય છે તેનું સમસ્ત જીવન તેના અક્ષરદેહ જેટલું જ લોકોને બોધપ્રદ હોય છે. સમાજ જે તેના મહાન પુરુષોનાં જીવન નહિ જાણે તો કોનાં જાણશે? અને સાક્ષરનું સાહિત્ય જાણવું એટલું બસ નથી, પણ એ સાહિત્યનું નવનીત કથા મંથનમાંથી આવ્યું, એ સાહિત્ય કથા માનસમાંથી પ્રગટ થયું, એ સાહિત્યને એ સાક્ષરના આખા જીવનમાં કયું કેવું સ્થાન હતું, એ પણ ખરા મહત્વના પ્રશ્નો છે. સાહિત્ય જે માત્ર શુદ્ધિ કે કદંબનાના વિહાર માટે જ ન હોય, પણ સમાજજીવનના ઘડતર માટે પણ હોય તો તો આ પ્રશ્નો કેવળ સાહિત્ય કરતાં પણ વધારે ગંભીર છે. એટલું જ નહિ પણ જીવનની યોજનામાં સાહિત્યને શું સ્થાન હોવું જોઈએ એનો નિર્ણય કરવામાં ઉપકારક છે. સાક્ષર પોતાના સમાજનાં બલાબલને અન્ય પ્રાકૃતજન કરતાં વિશેષ પ્રગટ કરે છે. એ રીતે સમાજજીવન ઉપર પણ સાક્ષરનું જીવન વધારે પ્રકાશ પાડે. દોષદર્શનથી સાક્ષરજીવનનું ખરૂં રહસ્ય લોકદષ્ટિને ઝાંખું દેખાય એ ભય ખરા હોય તોપણ, એવાં અનેક વ્યક્તિઓનાં જીવન પ્રગટ કરવાં એ જ એ મિથ્યાદષ્ટિ ટાળવાનો ખરા ઉપાય છે.

આ વિભાગમાં સૌથી વધારે અગત્યનો લેખ તો “નર્મદાની પ્રેમકથા” છે. એ લેખના મુખ્ય વિષયને સ્પર્શ કરવા જેટલો પણ લેખ આગળ વધી શક્યો નથી પણ તેમાં મણિ-ભાઈના બચપણના સંસ્કરો તથા તેમના કુટુંબનું વાતાવરણ આગેહૂથ આલેખાયું છે. એવી રીતે એ લેખ મણિભાઈની આત્મકથાની પ્રસ્તાવના જેવો થઈ ગયો છે. એ અપૂર્ણ લેખને પ્રગટ કરવા આપવા માટે શ્રી મુનિકુમારના અંગે અત્યંત આભારી છીએ.

કાન્તના પત્રો

કાન્તને સમજવાને તેમના પત્રો એટલા જ ઉપયોગી છે. કાન્તના પત્રો પણ એક તેમની વિશિષ્ટતા ગણાવી ધટે છે. જેમ તેમનાં ભાષણોમાં એક એક શબ્દ અણીશુદ્ધ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારતો, કોઈ જગ્યાએ વાક્યરચનાનું કે ઉચ્ચારનું સ્ખલન થતું નહિ, તેમ જ તેમના પત્રોમાં તેમનો લેખિનીપ્રવાહ પણ એવો અસ્ખલિત વહે છે. આ અંકને માટે તેમના લગભગ ૬૦૦ જેટલા પત્રો જેવામાં આવ્યા. કેટલાક તો લાંબા લેખો જેવા છે, કેટલાક પોસ્ટકાર્ડ માત્ર છે, કેટલાક શાન્તિમાં લખેલા છે, કેટલાક હૃદયના અત્યંત ઉદ્વેગમાં લખેલા છે, પણ એટલા પત્રોમાં માંડ વીસેક શબ્દો છેકાયલા દશે. વિચારને વાણીમાં સંકાન્ત થતાં તેમને જરા પણ ક્લેશ નહિ થતો હોય એમ જણાય છે. અને લખવાની કલા પણ તેમને એટલી જ સિદ્ધ થઈ ગઈ હતી. પત્રમાં બધી એક સરખી સીધી લીટીઓ આવે છે. વિરામચિહ્નો, ઉદ્વેગચિહ્નો, અક્ષર મોટાં કરવાનાં ચિહ્નો, પારિચાદો બધું જાણે છાપવા આપવાની પ્રત માટે તૈયાર કરેલું હોય તેવું સ્પષ્ટ અને ચોખ્ખું છે. અક્ષરો સર્વત્ર એક સરખા મોતીના દાણા જેવા છે. છેક નાનપણના પત્રો, જેમાંથી મંદાકાન્તા તેમનાં અપ્રસિદ્ધ કાવ્યમાં મૂક્યો છે, તેના અક્ષરો જરા અપકવ લાગે છે. તે સિવાય બધું યથાયોગ્ય છે. એવા પત્રો લખનાર ગૂજરાતમાં ઘણા થોડા દશે.

તેમના પત્રોની કેટલીક ખાસિયત પણ ધ્યાન ખેંચે છે. આટલી કાળજીથી લખવાની રેવ હતી છતાં કોઈ શબ્દ લીટીને અંતે અપૂર્ણ રહે તો તેઓ ત્યાં અધૂરો રહ્યાની નિશાની કરતા નહિ. આપણી વાંચનમાળાએ કોઈ જાણે શા કારણથી ઉ એટલા હૃદય રાખ્યા છે,

તો કાન્ત પોતાનાં સર્વ લખાણોમાં ઉ એટલા દીર્ઘ કરે છે. આ આખત તેમને એકવાર રૂબરૂ પૂછતાં તેમણે કહેલું કે પછીનાં લખાણોમાં તેમણે એ દેવ છોડી દીધી છે. અક્ષર છોડી પત્રની વસ્તુ તરફ ધ્યાન આપતાં, પહેલું એ જણાય છે કે ધર્મજન્મુઓને લખેલા ધણાખરા પત્રોમાં તેમના ચિત્તનું દર્દ અને ઉદ્વેગ બહુ સ્પષ્ટ દેખાય છે. લાંબે અંતરે ઉત્સાહનો કોઈ પત્ર મળે છે પણ તે સિવાય તો નિરાશા પશ્ચાત્તાપ વગેરે જ છે. લગભગ દરેક પત્રમાં પોતાના કુટુંબની કુશળતાના સમાચાર પણ છે અને એ જ રીતે સામાનાના પણ પૂછેલા છે. કોઈના કુટુંબમાં બિમારી હોય તો અચૂક કોઈ દવા ખતાવેલી જ હોય, છેવટ કાંઈક સૂચના તો કરેલી જ હોય. અને મગાવવાની ચીજોમાં શાક અને દાણ કે આંખળાં કે એવું કાંઈક હોય.

તેમણે રાજકારણ ઉપર ખાસ લખ્યું નથી પણ વર્તમાનપત્રો વાંચતા અને પોર્ટુગાલ, ટર્કી, વગેરે દેશોના ખનાવો ઉપરના વિચારો કોઈ કોઈ પત્રમાં છે. અસહકાર વિશે પણ વિચારો છે. પણ તે ઉપર લાંબું લખાણ નથી.

પત્રો સમજવાને માટે તેમના જીવનના જે જે પ્રસંગો જાણવાની જરૂર હોય તે તે પ્રસંગો અન્યત્ર નિર્દેશાદ્ય જાય છે એટલે રીપ રૂપે કશું આપેલું નથી.

પત્રોમાં વર્તમાન સાહિત્ય ઉપરના તેમના વિચારો પણ મેં ઉતારેલા છે. કાન્તનાં અમુક અભિપ્રાયો વિશે થોડા સમય પહેલાં ચર્ચા થયેલી હતી તેથી કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે અમુક વ્યક્તિ કે કૃતિ સંબંધી અમુક અભિપ્રાય પ્રખલિત કરવાનો અહીં અભિપ્રાય નથી. માત્ર મહત્વના વિષયો ઉપર કાન્તે શું વિચાર્યું છે તે ખતાવવાનો જ છે. એ અભિપ્રાયોનું મહત્ત્વ તો તેની પછલાડે જે મનન જણાય તે ઉપરથી જ આંકવાનું છે.

આટલું બહોળું પત્રસાહિત્ય કોઈ બીજા સાક્ષરનું ભાગ્યે જ સચવાયું હશે. અહીં સચવાયું છે તેનું કારણ પણ કાન્તના શિષ્યો અને પછી ધર્મજન્મુઓ શ્રી કરુણાશંકર અને શ્રી શિવાભાઈની કાન્ત તરફની ભક્તિ છે. કાન્તના તેમના ઉપરના પત્રો તો તેમણે સાચવ્યા જ છે, એક એક પોસ્ટકાર્ડ પણ-પણ કાન્તે બીજા મિત્રોને લખેલા પત્રો પણ મેળવીને સંધરવાનો અને સંધરી ન શકાય ત્યાં નકલ કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. શ્રી ન્હાનાલાલ કવિ ઉપરના અહીં ઉતારેલા પત્રો (પૃ ૩ થી ૬૩) આ રીતે મળેલા છે.

આ પત્રો પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપવાને માટે અમે શ્રી કરુણાશંકર, શ્રી શિવાભાઈ, શ્રી મુનિકુમાર અને શ્રી ન્હાનાલાલ કવિ સર્વના આભારી છીએ.

તે સિવાય પણ આ અંકમાં જે જે ગૃહસ્થોએ ફાળો આપેલો છે તે સર્વના પણ અમે આભારી છીએ.

કાન્તનું આવા પ્રકારનું બીજું સાહિત્ય હજી ઉપલબ્ધ હોય તે મેળવવા અમારો પ્રયત્ન હજી બરી છે. તેવું સાહિત્ય મોકલવાને અમે કાન્તના સર્વ રત્નેશ્વરીઓને અને પ્રશંસકોને વિનંતી કરીએ છીએ અને તેઓ જે કાંઈ મોકલશે તેને માટે હૃદયપૂર્વક આભારી થઈશું.

રા. વિ. પા.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૪

આપાઠ : ૧૮૮૩

શ્યામમયતા

અથવા

પ્રેમભક્તિનો વિજય

આષાઢી મેઘલી રાતે, ગોકુલે ગોપ ગોપિકા,
પોઢેલાં સ્નેહ શય્યામાં, અણુકે કોક તારિકા.

ધીમે ધીમે ઝમઝમ ઝમે મેહુલો મેઘમાંથી,
ઝીણો ઝીણો રવ સમસમે શૂન્યના ગર્ભમાંથી,
ઘેરૂં ઘેરૂં ઘન ગરજતું આલ ભાંગણમાંથી,
મીઠી મીઠી રણુક ઉઠતી ઘેતુના જૂથમાંથી.

સૂતેલાં સ્નેહશ્રદ્ધામાં રસગોઠ કરી કરી,
હેતની હૂંફમાં ઉઘે, જાગે વ્યથ વિભાવરી.

વધે જતી એમ ઉદાસ યામિની,
પદે પદે દાખતી પંથ દામિની,
નિસર્ગમાં ભીષણુ જોમ જમતું,
પડું પડું થાય પ્રથંડ માવઠું.

પાછલી રાતનાં સર્વે જીવજન્તુ જંપી ગયાં,
પ્રકૃતિનાં મહા તસ્વો ભિંચે શ્વાસે ઉભાં રહ્યાં.

એવામાં આલ ચીરી, ઝળહળી વિજળી, અંધકારે સમાય,
 ઘોરલી ઘોર નાદે, ઘરર કરતી, વ્યોમથી વૃષ્ટિ થાય,
 ઘોરી ધારા ધકેલી, દશ દિશ ધુમતો, નેરથી વાયુ વાય,
 માયાની રૌદ્ર લીલા, નીરખી મનુજનો, ઓસરી ગર્વ જાય.

મેઘના ગર્જને જાગી, ગોપ કમ્પ અનુભવે,
 દીવાના હાલતા તેજે, ગોપિકા પાંચું ફેરવે.

યુવક અંચલ દીપદશા જુએ,
 પ્રકૃતિનું પરિવર્તન ચિંતવે,
 યુવતીના સ્વર સ્વપ્ન થકી સ્વે,
 શ્રુતિમનોહર મંજુલતા દ્રવે.

“ મોહન મીટ માંડીને, આમ શું નિરખી રહ્યા ?
 માર્ગમાં મહી માગીને પીવાનું વિસરી ગયા ? ”

એસે ઉઠી શયનમાં સૂણી “ શબ્દ ગોપ,
 ગોપી મુખે સુભગ લાવ રમે અનોપ,
 શંકા મહિં યુવક અંતર ઝોક ખાય,
 રોષે ભરાઈ ગૃહદીપ અલોપ થાય.

અંધારે સ્વપ્નની શાંતિ, ગોપને અકળાવતી,
 અરુણામાં જર્ઘ જૂએ, પ્રકૃતિ સ્વાસ્થ્ય ધારતી.

ઘેરાયલી ઘનઘટા વિખરાઈ જાય,
 વાયુ ઝીણી ઝરમરે લહરાઈ વાય;
 ભૂલી પડી તડિત કેા તિમિરે ભરાય,
 ને દૂર દૂર દૂષતો સ્વન સંભળાય.

નાથના નેહને ઝીલી સાર્થ ગંધવતી જને,
 પ્રાચીમાં પ્રકટે જોવા, અંદ્ર એ ધન્ય દૃશ્યને.

સાહી નીલાંબર જુએ મુખ યામિનીનું,
 હેતાંજ ઇન્દુ મનવે મન માનિનીનું;
 પામી શશીપ્રણયને રજની મનાય,
 રેલાય નિર્મળ ઉભસ દિગંતમાં.

શ્યામમયતા અથવા પ્રેમલક્ષિતનો વિજય

પ્રેમનાં પૂરશાં બહેતાં, નીકનાં નીર ઉછળે,
માનુનીનો મહાશ્વશાં, નેવાં રહી રહી, ઢળે.

કિરણ નૃત્ય કરે જલબહેનમાં,
યુવક દૃશ્ય ઝીલે ઉરનેનમાં,
શયનમાં અણકાર સુણી રહે,
કનકવેલ લણી ડગલાં ભરે.

ઝોઢીને કોમુદી બાણે, નીંદરે નવચાવના,
અબાણે ગોપ હૈયામાં, હિંદોલે રસલાવના.

અલકની લટ એક સુખે પડી,
લસતી લાલ સુહાગન બિંદડી;
રતુમડા અધરે નયની અડી,
અગતી કર્ણવિશોભન પાંદડી.

આછેરી ચુંદડી સોહિ ગૌર અંગે કસુંબલ,
કંચુકીમાં સમાયે ના, મદમાતું બિરુચલ.

મરંકતી મધુરું મનમેહના,
અધુકડી કલ્પી શી પ્રિયદર્શના;
ઉમળકે નમતું સુખ ગોપતું,
કરતું પાન અમીમય ચોષ્ટનું.

સ્નેહસંદેહમાં વૃત્તિ ગોપની હીંચતી હતી,
સોણલે સ્યામને જોતી ગોપિકા રાચતી હતી.

વિદોષીને બોલે શશિચર વિકાસે કુમુદિની,
વધૂટે ધારાઓ વિધુ ભણી ઉરેથી રસલીની;
સમુદ્ધાસે જેવી રસનિધિહૃદે ભાવ ભરતી,
ઉરે ઊર્મિ તેવી નિરખી ઉલટે માધુમુરતી.

ઉપાની આરુણી રમ્ય, સરે બોમ સરોવરે,
કુમુંખી કલ્પના બાણે લહેરે કાવ્ય કલેવરે.

ત્યાં તો ઝગે તડિત ભાસ્કર તેજ લવ્ય,
પ્રત્યક્ષ થાય મનમોહન રૂપ દિવ્ય;
પ્રહ્લાંડમાં મધુરતા ભરી વેણુ વાય,
જે નાદમાં નિખિલ વિન્ધ વિલીન થાય.

નાગ નાથ્યો, ગિરિ તોજ્યો, વહાલમાં, કરપલ્લવે,
જાગીને ગોપિકા જાણે, ઝુકિત આપો ભવેભવે.”

શંકા સરી યુવકને ઉર યૌંય શાન્તિ,
ગોવિંદની નિરખીને કમનીય કાન્તિ;
કે કે ઉધા ઉગી શમી રસવેણુ વાજ્યે,
જેના મીઠા સ્મરણથી મૃદુલાવ જાગે.

આશ લેદી રવિરશ્મિ, સ્પષ્ટાના સર્જને ઉગે,
શંકા છેદી પ્રભુજ્યોતિ, પ્રેમીના જીવને ઝગે.

ભાષાની ભીડ

કોઇ પણ ભાષા ભાષાંતરો ઉપર પોતાનું ગુજરાન ન જ ચલાવી શકે. ભાષાંતરોથી નભાવવું એ પડોશીને ત્યાંથી ચાળા મંગાવીને જમવા જેવું છે. સ્વતંત્ર સાહિત્ય એ તે તે ભાષાની શક્તિ અને સમૃદ્ધિ સૂચવે છે, અને તે ભાષા બોલનાર સમાજ કેટલો સંસ્કારી છે, કેવા વિચાર ઝીલી શકે છે, અને વિચારસૃષ્ટિમાં કેટલી કિંમતનો ફાળો આપી શકે છે, એનો ખ્યાલ આપે છે. ભાષાંતરોમાં ઉછીનાં ઘરેણાં પહેરીને જ પ્રસંગ શોભાવવાનો હોય છે. તેથી મૂળ દારિદ્ર જ વધારે સાલવા લાગે છે. ભાષાંતર એ ભારે મહેનતનું કામ છે, છતાં એ યશસ્કર કામ નથી જ. ‘અમુક વસ્તુ સમાજને આપે જ છૂટકો; તે વસ્તુ આપણી પાસે નથી; ભાષાંતરના રૂપમાં તે આપીએ તો સમાજ એ ઝીલી શકે એવો સંભવ છે; અને અસારે બીજું કંઇ થઇ ન શકે;’ એવું જ્યારે માણસને લાગે ત્યારે જ શુદ્ધ પરોપકાર-શુદ્ધિથી માણસ એ વૈતર્ક કરી શકે છે.

છતાં ભાષાંતરના ક્ષેત્રમાં વિજય મેળવવાને અવકાશ નથી એમ નથી. માણસમાં શુદ્ધિશક્તિ, સાહિત્યપ્રભુતા અને ઉચ્ચ અભિરચિ હોય તો મૂળ કરતાં પણ ભાષાંતર ચઢિયાતું થઇ જાય, અને સાહિત્યમાં અભિજાત વાદ્યમયની કેટિએ પહેલી શકે. છતાં ભાષાંતર એ ભાષાંતર જ. બાહોશ અને પ્રગલ્ભિતથી દીવાન પણ જેમ પરરાજ્યમાં નિષ્પ્રભ દેખાય છે તેવી જ ભાષાંતરકારની સ્થિતિ હોય છે. ભાષાંતર એ ન્યાત જ ઉતરતા દરજ્જાની છે; એનો ધ્રુવાજ કોણ કરી શકે? સાહિત્યસેવીઓ ભાષાંતરની આ સ્થિતિ નજીકના છતાં જ્યારે ભાષાંતર કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેમના એ સ્વાર્થત્યાગની અને સમાજહિતની ધગશની કદર કરવી જ જોઇએ.

પણ સ્વતંત્ર કૃતિ નિર્માણ કરવાની શક્તિ હોવા છતાં તે શક્તિ આવી રીતે ભાષાંતર પાછળ ખર્ચનાર લોકો ગણ્યાગણ્યા જ હોય છે. ગરબુ સમાજને અમુક જાતના સહિત્યની ગરૂર હોય છે. ભાષાંતરથી જ એ ગરજ ઝટ સારી શકાય એમ હોય છે. તેથી સમાજ એવાં ભાષાંતરો માગે છે. જ્યાં સમાજ ગરબુ હોય ત્યાં માગ અને ઉપજના ન્યાયે વૈતર્ક કરનાર લોકોની ટોળા હાજર હોય જ.

બીજો એક વર્ગ છે જે સ્વાભાવિકપણે ભાષાંતરમાં ઉતરી શકે છે. પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિષયમાં અમુક હદ સુધી નિષ્ણાત થયા પછી પોતાના વિષયમાં સ્વતંત્ર કલમ અજમાવવા પહેલાં ઉમેદવારી નરીકે પોતાના વિષય પરનું એકાદ સરસ પુસ્તક ભાષાંતર માટે હાથમાં લે એ સ્વાભાવિક અને યોગ્ય છે. પોતાના વિષયનું સંગીન ગાન અને બંને ભાષા પરનો પોતાનો કાણુ સિદ્ધ કરવાની આ તક છે. અને એ મારફતે સમાજ પોતાની શક્તિ વિશેના પહેલવહેલો, અને માટે જ લગભગ કાયમનો અભિપ્રાય બાંધનાર છે એ ખ્યાલથી આવા પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીઓ પોતાની બધી શક્તિ આવા પ્રથમ કાર્ય પાછળ ખરચે છે, અથવા ખરચી નોખે. એના લોકોની કૃતિમાં શૈલીક કચાશ લાગે રહી હોય, પણ સર-

વાળે સંતોષ ન મળે છે. એવા તેજ વિદ્યાર્થીઓ પણ ગણ્યામાંના ન હોય છે. બાકી ભાષાંતરનું કામ બીજા વર્ગના 'દૂતરે જના: 'ને હાથે ન થયેલું હોય છે.

ન્યાં માણસ ભાષાંતરનું કામ પોતાને જોખમે કરે છે ત્યાં એને નફ્ટકે પૂરેપૂરી મહેનત કરવી પડે છે. મદારાષ્ટ્રમાં કેટલીયે ભાષાંતરની ચોપડીઓ ભાષાંતરકારોએ પોતાને જોખમે તૈયાર કરી છે. ભાષાંતર સરસ નીવડે તો નાનુંમોટું પારિતોષિક તેમને મળે એ વાત જુદી, પણ મોટે ભાગે છવનકકલની કસોટીમાંથી ન પસાર થવું પડે છે. હિંદીમાં અને ગૂજરાતીમાં સાહિત્યની સેવા કરનાર દરતાં સાહિત્યની કદર કરનાર લોકોનો વર્ગ સારો છે. સમાજને એ જૂથશુદ્ધ છે. પણ સરવાળે એથી સાહિત્યને શુદ્ધ લાભ ન થયો છે એમ કહી શકાત તો કેવું સાફ ! ગૂજરાતીમાં કેટલીક ભાષાંતરની ચોપડીઓ બહુ ન સરસ થઈ છે એ વિશે સંકા નથી. તેમનો નામનિર્દેશ અહીં કરવાની જરૂર નથી. સમાજે એવી ચોપડીઓની કદર તરતોતરત કરી ન છે.

નવલકથાઓ અથવા એવી ન મનોરંજનની ચોપડીઓમાં ભાષાંતર કેવું થયું છે એ જોવાની ટેવ વાચકોને ઝાઝી નથી હોતી. વાર્તાનો રસ મળ્યો એટલે વાચક વગર તકરારે તણાઈ જવા તૈયાર હોય છે. અને ન્યાં ન આવડતું હોય ત્યાં એટલો ભાગ આપાદ છોડી દેવાની કળા ભાષાંતરકારોએ ક્યાં નથી કેળવી ?

ગંબીર સાહિત્યની વાત એથી જુદી હોય છે. આમાં ન્યાં ન્યાં ભાષાંતર નિષ્ફળ નીવડ્યું છે ત્યાં ત્યાં તેમાં બે જુદા જુદા પ્રકારે દેખાઈ આવે છે. મૂળ ચોપડી સર્વમાન્ય છે એમ જોઈ ગમે તેવો ભાષાંતરકાર મળે તેવું મહેનતાણું લઈ ગમે તેવું ભાષાંતર તૈયાર કરી આપે છે. મૂળ ચોપડીની કાળિ નિર્વિવાદ, એટલે ભાષાંતર ખપી તો જવાનું, અને ઉત્તમોત્તમ ચોપડીના શૈલિયાળ ભાષાંતરમાં પણ વાચકો બહુ ચોક્કસ અને આગ્રહી ન હોય તો તેમને કંઈક ને કંઈક સાફ મળવાનું, ને તેટલાથી ન તેજો સન્તોષ માનવાના.

બીજા પ્રકાર સાહિત્યના ઉત્તેજનને અર્થે સરકાર અથવા પ્રમત્તરીય ફંડો મારફતે તૈયાર કરાવેલાં ભાષાંતરોનો છે. એમાં કેટલીક ચોપડીઓ બહુ સરસ થાય છે, અને ત્યાં મહેનતાણું પૂરતું નહિ તો સાફ તો મળે ન છે. પણ આવાં ભાષાંતરોમાં કેટલાંયે સાવ અસંતોષકારક હોય છે. ભાષાંતર માટેની ચોપડીઓ ભાષાંતરકારને સોંપતા પહેલાં નમૂનાનું એકાદ પ્રકરણ મંગાવી પછી પસંદગી કરવાનો રિવાજ સર્વત્ર છે. પસંદગી લાગવગથી થાય છે એ આરોપ આપણે નહિ સ્વીકારીએ. પણ નમૂનાનાં પ્રકરણો જોઈ ભાષાંતરો સોંપવાની પ્રથા છતાંયે અસંતોષકારક છે એમ કહેવું ન પડે છે. ભાષાંતર કરવાનું કામ માથે લે એમાં જેમણે સાચે ન કંઈ અનુગ્રહ કર્યો છે એવા શ્રેષ્ઠ ભાષાંતરકારોની વાત જુદી. એમની પાસેથી નમૂનાનાં પ્રકરણો મંગાવવાની પળ જરૂર નથી રહેતી. લોકોનાં ભાષાંતરો મંજૂર નામંજૂર કરવાની જેમની શક્તિ, તેમના નમૂના ડાણ નપાસવા બેસે ? તેમનું નામ ન સારા કામનો સિદ્ધાંત છે. પણ આપણે તો સામાન્ય ભાષાંતરકારોની વાત કરીએ છીએ. ભાષાંતરનું કામ પોતાને મળે એ આશાએ નમૂનાનું પ્રકરણ સરસ કર્યો પછી આખું કામ એ ન ચીવટથી કરવાનો ઉત્સાદ ધણા લોકોમાં નથી રહેતો. મેં એવાં ભાષાંતરો જોયાં છે કે જેનો અર્થ સમજવા માટે મૂળ ચોપડી ન મારે મંગાવવી પડી છે. અને મૂળ વાંચ્યા પછી ભાષાંતરનો અર્થ તોજેલાં નથી સમજતો એમ નથી. પણ ડોકવારે મૂળ જોયા પછી બગર પડે છે કે ભાષાંતર ત્રિધું ન થયું છે. ટાકેટાક વાર ભાષાંતરનું આખું પ્રકરણ વાંચી ગયા પછી પણ એમાં શું

કહેલું છે એનો સ્પષ્ટ બોધ થતો જ નથી. કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ એનાં દરેક વાક્ય ચૂગરાતી હોય છે ખરું; પણ કેવળ ચૂગરાતી બાજુનાર વાચકોને થણીવાર શંકા પડે કે આ કઈ ભાષામાં લખેલી ચોપડી છે ?

પણ યધો જ દોષ ભાષાંતરકારોના હોય છે એમ નથી. ભાષાંતર માટે પસંદ કરેલી ચોપડી, એનો વિષય, એની શૈલી, અને એનું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રગ્ન ગ્રીક્ષી શકે એમ છે કે નહિ એ તપાસ્યા વગર ભાષાંતર કરાવ્યું હોય તો તે સફળ શી રીતે થાય ? જગદીશચંદ્ર વસુની વૈજ્ઞાનિક ચોપડીઓનું સીધું ભાષાંતર કરાવ્યું હોય તો તે કોણ સમજે ? ‘ ખંડનખંડખાલ ’ અથવા ‘ ચિત્સુખી ’નો શબ્દેશબ્દ અનુવાદ કરાવ્યો હોય તો કેટલા સોડા એનો આસ્વાદ લઈ શકે ?

મુખ્ય વાત એ છે કે ભાષાંતરકારનો બંને ભાષા ઉપર પૂરતો કાણુ હોવો જોઈએ. એથીયે મહત્વની વાત એ છે કે ભાષાંતરની ચોપડીનો વિષય અને તે ચોપડીનું વિવેચન એણે અચૂત સમજેલાં હોવાં જોઈએ. આ શરત એટલી સ્વાભાવિક છે કે તે રજુ કરવી પણ હાસ્યાસ્પદ લાગે. ચોપડી જાણ્યા વગર માણસ શી રીતે ભાષાંતર કરે ? વાત સાચી છે; પણ કળાજુગતો મહિમા જ એવો છે કે સમજ્યા વગર પણ ભાષાંતરો કરાય છે.

માણસમાત્ર સ્મરણશીલ છે. સમર્થ સાક્ષરો પણ જૂલો કરે એ સંભવે છે. મોટા કામમાં ગ્રીણી ગ્રીણી કેટલીયે જૂલો રહી જાય છે. એ બધું ચકાવ્યા વગર છૂટકો જ નથી હોતો. પણ કેટલીયે વાર ડગલે ને જગલે અર્થનો અનર્થ થયેલો જોઈ એમ જ કહેવું પડે છે કે ભાષાંતરકાર મૂળ ગ્રંથનું હાર્દ સમજ્યો જ નથી, અથવા એણે સમજવાની દરકાર રાખી નથી. પહેલા કરતાં બીજો અપરાધ વધારે મોટો છે. દરેક વાક્યનો યથાર્થ અર્થ અને એની ખૂબીઓ ધ્યાનમાં એની મેળે નથી આવતી. ‘ ચોકમાઈની ટેવ જ પાડની જોઈએ. પણ આજકાલનું જીવન જ એટલું બીજું છે કે માણસ ઉતાવળમાં ગમે તેવો અર્થ લઈને ભાગવા જ માંડે છે. સભામાં જવાની ઉતાવળમાં એક ભાઈએ ઘોતિયાને બદલે સાળું પહેરી લીધાનો એક સાચો અનેલો દાખલો સાંભળ્યો છે. અર્થ કરવામાં આપણા ભાષાંતરકારો કેટલીકવાર આવા રમુજ દાખલા પૂરા પાડે છે.

નમૂનાનાં પ્રકરણો મંગાવવાની પ્રથા સાવ કાઢી નાખવા જેવી છે. સમર્થ તદ્દવિદાને અને કસાયેલા ભાષાંતરકારોને બાદ કરતાં બાકીના ભાષાંતરકારોની મૂળ પુસ્તકમાં પરીક્ષા જ લેવી જોઈએ. મૂળ ગ્રંથનો વિષય, એની શૈલી, એની આંદોલની, એમાં આવેલા સંદર્ભો, અને શાસ્ત્રાર્થો—એ દરેક વસ્તુ સાથે ઉમેદવાર ભાષાંતરકાર પૂર્ણ પરિચિત છે એની ખાતરી કરી લેવા જેટલા સવાલોનું પ્રશ્નપત્ર ભાષાંતરકાર પર મોકલી એના જવાબો પોતાનાથી બનતા ઉત્તમ અને વિશદ ચૂગરાતીમાં લખી મોકલવાનું એમને મૂલ્યવંતું જોઈએ. ઉમેદવારો ઘેર બેઠાં અમુક દિવસની અંદર જવાબો લખી મોકલે. આવી પરીક્ષામાંથી વિષયની આકલન-શક્તિ અને તે શુદ્ધ રીતે આપવાની વિવેચનશક્તિ જેનામાં સરસ દેખાય એવાને જ ભાષાંતર માટે પસંદ કરવો જોઈએ. એવી પસંદગી કર્યા પછી મહેનતાણું આજે અપાય છે એના કરતાં બમણું અપાય તોયે તે જોડું ન ગણાય. ભાષામાં નમાડી પ્રગ્ન વધે તેના કરતાં થોડી પણ નીરાગી અને સેવાક્ષમ પ્રગ્ન તૈયાર થાય એ બધી રીતે ઘટ છે. આવી પરીક્ષા લેવાનું કામ અધર્મ ખરું, પણ માનુષ્યાનું અભિમાન ધરાવનાર પીઠ સાક્ષરોએ ઉત્સાદપૂર્વક સેવાભાવે અને મદન તે કરવું જોઈએ. જે વિદ્યાએ એમને સંસ્કારિતા, સંપન્નતા અને

પ્રતિષ્ઠા આપી તેની કાંઈકે તો નિષ્કામ સેવા તેમને હાથે થવી જ જોઈએ. આની પ્રથાથી સંગીન અધ્યયન વધશે, ભાષાગ્રેમ વધશે, અને શુદ્ધ સાહિત્યમાં પણ પ્રથમ ધીમે ધીમે પણ સરવાળે બહુ જ મોટો વધારો થશે. ભાષાંતરનો અને સાહિત્યસેવાનો આદર્શ દહાડે દહાડે ઊંચો થવાથી ભાષાંતરકારોનો એક કાળેસ વર્ગ જ તૈયાર થશે, અને સાહિત્ય સુધરવાથી સામાજિક બુદ્ધિમત્તા અને સંસ્કારિતા પણ વધશે. દરેક રાજ્યે, સાહિત્યસંસ્થાએ અને શિક્ષણસંસ્થાએ આ દિશાની પોતાની ફરજ હવે તો ઝાળખવી જોઈએ.

ભાષાંતર શબ્દશબ્દ હોય, છૂટું હોય, કે ફક્ત ભાવાનુવાદ જ મળે તો બસ છે, એ ચર્ચા સનાતન છે. વિષય પરત્વે, ગ્રંથ પરત્વે, ભાષાંતરકાર પરત્વે, અને આપણી ગરજ પરત્વે આનો જાળાજી બુદ્ધોબુદ્ધો મળે એમ છે. કેટલાક વિષયોનું પ્રાથમિક જ્ઞાન જ પ્રગ્ન ગ્રીલી શકે. કેટલીક ચોપડીઓનો સારાંશ જ આપવાથી કામ સરી જાય છે. બીજી કેટલીક ચોપડીઓમાં મહત્ત્વના સો પચાસ ફકરાઓનું સંપૂર્ણ ભાષાંતર આપી વચલા ભાગનો એક-દમ સંક્ષેપ કર્યો હોય તો જ તે સરસ નીવડે. કેટલીક ચોપડીઓમાં એક જ પ્રકરણ મૌલિક હોય છે. તેટલાનું જ ભાષાંતર કરાવી આગળપાછળ પ્રાસ્તાવિક અને ઉપસંહારાત્મક એ સ્વનંત્ર પ્રકરણો બેઠી દીધાં એટલે ચોપડી તૈયાર થઈ ગઈ. કેટલીક ચોપડીઓમાંથી આપણી મતલબ પૂરતો ભાગ લઈએ તોપણ બસ થાય છે. અને કેટલીક ચોપડીઓનો પ્રથમ સારાંશ આપી ઘણું વરસ પછી તે આખી ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરવાથી પ્રગ્ન તેનો લાભ લઈ શકે છે.

ભાવાનુવાદ (Adaptation) નો સવાલ જરા સ્પષ્ટપટો છે. ભાવાનુવાદ આપનારે મૂળ ગ્રંથકારનું હાર્દ, એની વિવેચનશૈલી, એની લાગણી, એનો હિસાબ, એણે દાખલ કરેલી આંદોલની, અને મર્મપ્રસંગો અનુવાદમાં બરાબર, પ્રામાણિકતાથી આપે એ વિષે ખાસ ચીવટ રાખવી જોઈએ. અનુવાદકારે 'મૂળ ગ્રંથકારને અન્યાય ન થાય એની પૂરી કાળજી રાખવી જોઈએ. કોકવાર એમ બને છે કે અનુવાદકાર સંક્ષેપ કરવામાં મૂળ ગ્રંથકાર વિવેચનમાં જે તારતમ્ય રાખેલું હોય છે તે બગાડી ભુટી જ છાપ પાડે છે. આને તો શુંહો જ ગણવેા જોઈએ. ભાવાનુવાદમાં પોતાનું ધુસારી દેવાનો લોભ પણ કેટલાક રોકી શકતા નથી.

મૂળ ગ્રંથકાર પ્રત્યે વફાદારી જેટલી મહત્ત્વની છે તેટલી જ ભાવાનુવાદમાં વાચકો પ્રત્યેની નિષ્ઠા પણ મહત્ત્વની છે. વાચકોને શું આપવાની જરૂર છે, તેમને કેટલું આપીએ તો બસ છે, કંઈ વસ્તુ તરફ વાચકોની ઝિજ્ઞાસા વધારે હોઈ શકે, એ વસ્તુનો પણ એણે ખ્યાલ રાખવો જોઈએ.

ભાષાંતરકારની મહત્ત્વની ફરજ તે ભાષાનિષ્ઠા છે. ભાષાંતર એ ભાષા પર અસાચાર તો ન જ થવો જોઈએ. મૂળ ભાષાના કેટલાક પ્રયોગો, અલંકારો અને મર્મો સ્વભાષામાં આપી શકાય એમ હોય અને તે ભાષામાં દૂરથી નહિ પણ ભૂખણરૂપ થતા હોય તો જરૂર તેમ કરવું જોઈએ. જેટલું બની શકે તેટલું મૂળ ચોપડીનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ ભાષાંતરમાં આણવાનો એનો પ્રયાસ હોવો જોઈએ. દેવીની પૂજામાં ભૂજ થાય તો જેમ હમેશા રાખની બીક રહે છે તેમ સ્વભાષાની સેવામાં અસેવા થાય તો એ જનનીનો શાપ લાગશે એ બીક મનમાં રાખીને જ ભાષાંતરકારે પ્રજ્ઞ થવું જોઈએ.

ગ્રેમબદ્ધિ હોય તો બધી ચીવટ અને આવડત એની મેળે આવી જાય છે.

નરસિંહ મહેતાના કોયડા 'નો વિચાર

[અનુસંધાન પૃ. ૧૮]

૨

જયદેવ અને નરસિંહ મહેતા

આ ઉપરાંત રાધા સાથેના તથા એક એક ગોપી સાથેના વિહારનું જે વર્ણન નરસિંહ મહેતાએ કર્યું છે તેનું મૂળ જયદેવનું ગીતગોવિંદ છે, પણ નરસિંહે ગીતગોવિંદનો સીધો અનુવાદ નથી કર્યો, કેટલાક પ્રસંગો લીધા છે ખરા, જુઓ ચાતુરી ૧૭ (નં. કા. સં. પા. ૧૨૮):-

સાંભળ વહાલા વીનતિ મારીજ જૂઠું જોડ્યાની ટેવ તમારીજ
એ ન ધટે વ્રજવિહારીજ.

વ્રજવિહારી સાંભળો સાગી કહું એક વાત,
મુજ સંગાથે દષ્ટ કરીને, આવીઆ પ્રભાત;
રજની મુખ માને ગર્ભાં, જોઈ રહી છું વાટ,
મુજ વચન દીધું વીકલા કોઈશું કીધો ઠાક.

વળી જુઓ ચાતુરી ૨૫મી (એજન પા. ૧૩૨)

ઓરા આવોને મારા નાથ, નિશાએ ક્યાં ભાવ્યાજી,
એવી કુણ સોહાગણ નાર, જોજો લગવ્યાજી.

... ...
કેમ નવલ નારનો નેહ મેક્ષીને આવ્યાજી,
તારે મહાવર લાગ્યું છે ભાલ, ચિહ્ન ચરણ તણુંજી;
એવાં અંજન મધુર રસાળ, અધિક શોભે ઘણુંજી,
એવા મુંદર સુભગ કપોલ, ડંખ દીસે ઘણાજી.

ગીતગોવિંદનો મધ્ય પ્રસંગ આ રીતે જ છે. કૃષ્ણ લતાકુંજે રાધાને મળવા જવા નીકળે છે ત્યાં માર્ગમાં કોઈ ગોપી મળી જાય છે. ભગવાન તેના સંગમાં રાત્રિ ગાળે છે, અને પ્રભાત થતાં વિપ્રલબ્ધ રાધાની ખપ્પર લેવા લતાકુંજમાં આવે છે. ત્યાં પ્રિયતમાને મનાવવા જાય છે. પણ પ્રતિનાયિકાનાં ચિહ્નો ભગવાનના શરીર ઉપર જોઈને રાધા ગુસ્સે થઈ કૃષ્ણનો તિરસ્કાર કરે છે. (જુઓ 'ગીતગોવિંદ' સર્ગ ૮ કેશવ હર્ષદ ક્રુવનું ભાષાંતર):-

હરિ હરિ ! જાઓ હરિજી જાઓ, જાવ્યા જૂઠું જવા દો,
જે થકી રાઓ, તેથી જ જાઓ મહેર મુકી શકવાદો;
નયનામૃતનું પાન કરતાં અંજન રંજીત આજે,
સ્થામ અધર મણિ, તે તમ તનમાં ભળતો ભારે રાજે. હરિ હરિ

ચરણ તણા અળતાના રસથી સૌંધારી હરિ હાવે
નવતર રાગ તણા અંકુર ઉર પાંગરતા દરસાવે. હરિ હરિ
દંતે અધર થવાયો નમને મમ અંતર ચીરાયે

(ગીતગોવિંદનું ભાષાંતર પા. ૧૧૧)

ઉપરનાં નરસિંહ મહેતાનાં વચનોમાં ગીતગોવિંદના આ શબ્દોનો પડથો સ્પષ્ટ સંભળાય છે. વળી ચાતુરી રજમાં રાધા સખીને ભગવાન સાથે પોતાનો મેળાપ કરાવવા કહે છે:—

વહાલાને વ્રેહે થઈ હું ઘેલીછ મળવા ધૃષ્ટિ મોહનને પેહેલીછ
મેળવ મુજને સુણુ સાહેલીછ, ચદ તું વાહરે વહેલી વહેલીછ

(એજન પા. ૧૩૨)

સરખાવો ગીતગોવિંદ

સહી ! એ શ્યામ પર જઈ વારી

મુજને એ રસીઆ શું સવેળે મેળવ જહેની મહારી ધ્રુવ

(કે. હ. ધ્રુવનું ગીતગોવિંદનું ભાષાંતર સર્ગ ૨ પા. ૩૬)

વળી ગીતગોવિંદના સર્ગ ત્રણ, ચાર, પાંચ તથા દશ, અગીઆર, બારના પ્રસંગો ચાતુરી-પોઝશીમાં નરસિંહ મહેતાએ પોતાની રીતે ગુંથ્યા છે. દ્વીતીનું નામ જ્યદેવે નથી આપ્યું પણ નરસિંહે લલિતા નામ આપ્યું છે. આ પદોમાં પણ ઘણે ઠેકાણે ગીતગોવિંદના શબ્દો ગોખ્યા દેખાય છે. આ ઉપરાંત શૃંગારમાળાનાં પદોમાં ઘણે ઠેકાણે ગીતગોવિંદનાં ભાવો અને કેટલેક ઠેકાણે શબ્દો મળે છે. (જુઓ શૃંગારમાળાનાં પદ ૩૭૧, ૩૭૨માં રાધા અને તીનો સંવાદ છે.) નરસિંહ મહેતા ગીતગોવિંદમાંથી વસ્તુ કેવી રીતે લે છે અને તેનો વેસ્તાર કેવી રીતે કરે છે તે જોવા માટે નીચેનો દાખલો પણ જોવા જોવો છે.

ગીતગોવિંદના છેલ્લા સર્ગ ૧૨ના અંતમાં આશીર્વાદનો નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:—

શ્યામે અંબર શ્યામનું પટ પીળું પ્હેર્યું હતું વ્હાલીએ,

પેખી કૌતુક બેર તેહ હસતી વ્હાણે સહી ભાળીને,

રાધાના નમણા મુખાંશુજ લણી લજ્જાળવાં લોચને,

જેતાં મ્હો મલકાવી મેળુ રસીઆ આનંદ દો વિશ્વને.

(કે. હ. ધ્રુવનું ગીતગોવિંદ પા. ૧૬૨)

આ શ્લોકમાંથી વસ્તુ લઈને નરસિંહ મહેતાએ ચાતુરી પોઝશીનું પદ ૧૦મું રચ્યું છે, જેમાં લલિતા સંભોગાન્તે રાધાની સ્થિતિનું વિગતવાર વર્ણન કરે છે, જે વર્ણનમાં ગીતગોવિંદની ઉપલી પીતાંબર સાથે નીલાંબર બદલાયાની વાત પણ આવી જાય છે.

પીતાંબર કહાં પલટયું નીલાંબર તહાં નહોયે

(એજન પા. ૧૪૭)

વળી વધારે ખુબી તો એ છે કે કૌસ્તુભભણિ જેવું સ્થિર ચિહ્ન પણ બદલાઈ ગયાનું નરસિંહ વર્ણનવિસ્તારના વેગમાં કહી દે છે.

કૌસ્તુભભણિ તું કેનિ લાવી નહિ એકાવલ દાર

પાલરી આવી પ્રેમદા, મુજને કહેને વિચાર.

(એજન પા. ૧૪૭)

ગીતગોવિંદનું નરસિંહ ઉપર સાક્ષાત્ ઋણ જોવા માટે આવેલું બસ છે, બાકી તો નરસિંહે જે રીતે કૃષ્ણ ગોપીની કીડાનું વર્ણન કર્યું છે તે રીત જ જ્યદેવે ચલાવેલી છે.

લક્તસંયોગોનું નકલ

નરસિંહ મહેતા મુખ્યત્વે ભાગવતના અને જ્યદેવના ઋણી છે અને તે ઋણ પોતે મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે, પણ આ ઉપરાંત અનેક લક્તસંતોનું ઋણ એના ઉપર છે. ભક્તિ-માર્ગ, આ દેશમાં જૂના કાળથી-છેકે રામાનુજ પ્હેલાંના કાળથી બે પ્રવાહમાં વહે છે: એક લક્તસંતોના પ્રવાહ અને બીજો આચાર્યોના પ્રવાહ. શ્રી રામાનુજ, શ્રી મધ્વ, શ્રી વલ્લભાચાર્ય વગેરે આચાર્યો ઉપર પણ આ લક્તસંતોનું પુષ્કળ ઋણ છે. આચાર્યો ભક્તિનાં તત્ત્વો સંતો પાસેથી ગ્રહણ કરે છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રજ્ઞાથી પોતે તૈયાર કરે છે. રામાનુજ પ્હેલાંના આ સંતભક્તો અથવા આલવારો અને તેમના પ્રબંધો પ્રસિદ્ધ છે. આ સંતોએ કેટલીક વાર પોતાની ભક્તિના ઉદ્ગારો લોકભાષામાં, અને કેટલીક વાર સંસ્કૃતમાં ઉતાર્યા છે. રામાનુજ પછીના સંતોના ઉદ્ગારોનો મોટો ભાગ હુમ્મ ચંપ ગયો છે, પણ કોઇ કોઇ છુટકે કટકાઓ મુક્તકંઠે રૂપે ભોજના સરસ્વતીકંઠાભરણ, હેમચંદ્રના કાવ્યાનુશાસન, સોમેશ્વરના મુરચીતસવ, શાર્દૂલધરના શાર્દૂલધરપદ્ધતિ તથા કોઇ અગ્રાત સંગ્રહકના પદાવલી જેવા ગ્રંથોમાં સંગ્રહાઈ જળવાઈ રહ્યા છે, જેનાં ઉદાહરણો રા. રા. કેશવ હર્ષદ દ્રુવે બીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી કરેલા ભાષણમાં તથા રા. મુનશીએ ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ ૫ ના વિભાગ ૮ માં ઉતારેલાં છે. આ ઉપરાંત કેટલાક લક્તસંતોએ કોઇ જાતની કાવ્યરચના નહિ કરી હોય પણ ભક્તિને પોષે એવી વાતો-કૃષ્ણલીલાની પોતે કર્યેલી વાતો તથા ભક્તોના પરચાઓની વાતો સંતમંડળોમાં કરી હશે, આવી વાતો પરંપરાથી સંતોમાં ચાલતી હશે. શ્રીમદ્ ભાગવત પછી સંતભક્તોએ ચલાવેલી આવી વાતોનો કેટલોક સંગ્રહ એ વખતે રચાતાં જતાં પુરાણોમાં મળે છે. અને કેટલાકને ઉદ્દેશ્ય શ્રી વલ્લભસંપ્રદાયના તથા ચૈતન્યસંપ્રદાયના લેખકો કરે છે. અને આ સંપ્રદાયના આચાર્યો આ સંતોનું ઋણ પણ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે. ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં અને વલ્લભસંપ્રદાયમાં એ બન્ને આચાર્યોની પૂર્વે ચંપ ગયેલા બિલ્વમંગળને ગુરુપરંપરામાં ગણે છે. બિલ્વમંગળના બે ઋણ શ્લોકો શાર્દૂલપદ્ધતિમાં ઉતાર્યા છે. (જુઓ શ્લોક ૭૨, ૭૩ અને ૧૧૫) એ ઉપરથી બિલ્વમંગળ ઇ. સ. ૧૪ માં શતક પ્હેલાં ચંપ ગયા છે એમ નક્કી થાય છે. હવે ભાગવતોક્ત કૃષ્ણલીલા કરતાં નરસિંહે ગાયેલી કૃષ્ણલીલામાં જે વધારો જોવામાં આવે છે તે આ લક્તસંતો પાસેથી મળેલો વારસો છે.* રાધા-ભાગવતકારે કોઈ ગોપીનું નામ આપ્યું નથી પણ રાસલીલાના વર્ણનમાં એક ગોપીને, ભગવાન અંતર્યામી થતી વખતે પોતાની સાથે લઇ ગયા અને બાકીની ગોપીઓને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓએ પરસ્પર કહ્યું કે “ બાધ, આ ગોપીએ તો ભગવાન હરિ ઇશ્વરને પૂરા આરાધ્યા કારણ કે ગોવિન્દ. આપણને છોડીને એને પ્રીતિથી એકાન્તમાં સાથે લઇ ગયા. ”

મા. ૧૦-૩૦-૨૮.

* કવિ જ્યદેવ પણ બિલ્વમંગળ જેવા ભક્તસંત છે પણ એની કવિતાએ એને ચિરંજીવ ક્યાં છે. ચૈતન્ય અને વલ્લભસંપ્રદાયો પણ જ્યદેવને પ્રથમ મહાનુભાવ ભક્ત ગણે છે અને એની પાસેથી કૃષ્ણલીલા કીર્તનની ખાખતમાં પ્રેરણા ગ્રહણ કરે છે.

આ રીતે વર્ણન કર્યું છે. ભાગવતના આ શ્લોકમાં અન્યારાધિતઃ એ રીતે શબ્દો છે આ ઉપરથી ભાગવતને અનુસરી કૃષ્ણલીલા ગાનારા ભક્તોએ આ ખાસ માનીતી ગોપીનામ રાધા પાડ્યું હોય એમ અનુમાન થાય છે. રાધા નામની આ વ્યુત્પત્તિ સાંપ્રદાયિક જ છે. ભાગવત પછી તરત જ રાધાનું નામ પાડ્યું લાગે છે. નિર્ણાયક* (ઈ. સ. ૧૨ મું શતક) હજારો સખીઓથી વીંટાયેલી રાધા જેના ડાબા અંગમાં ગિરાજમાન છે એવા કૃષ્ણને ભજે છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૦૮-૧૦૯). પણ નિર્ણાયક અને જયદેવની જે પહેલાં રાધાની પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ હતી. માળવાના પૃથ્વીવલ્લભ મુંગના વિ. સં. ૧૦૩૧ તથા વિ. સં. ૧૦૩૬ (ઈ. સ. ૯૮૦)ના લેખોના મંગળાચરણમાં તદ્રાધાવિરહાનું મુરખિવેદ્યદ્રુપઃ પાતુ વઃ ।

(Indian Antiquary Vol. 6 p. 50, Vol. 14 p. 616.)

એ રીતે રાધાના વિરહથી પીડાતા કૃષ્ણનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી દશમી શતકમ જ રાધાકૃષ્ણના વિહારની અને વિરહની વાતો સંતમંડળીઓમાં પ્રચલિત થઈ જણાય છે. રાધાની સખીઓનાં નામો તથા એની ૧૬ હજારની સંખ્યા- સોળ સહસ્ર ગોપીને માધવ (ન. કા. સં. પા. ૧૮૪) વગેરે ઉમેશઓ, નરસિંહે આ સંતભક્તોની ભગવદ્દાર્તામાંથી જ લીધા જણાય છે. પુરાણોમાં પણ ક્યાંક પોંડશૈવસહસ્રાણિ ગોપ્યસ્તત્ર સમાગતાઃ (સ્કં. પ્રવંડ ગોપ્યાદિત્યમાહાત્મ્ય) એ રીતે સોળ હજારનો ઉલ્લેખ છે પણ મૂળ તો કૃષ્ણને રાષ્ટ્રીએ સોળ હજાર હોવાથી ભક્તોએ ગોપીઓની સંખ્યા સોળ હજારની ગણી. આ કલ્પના તદ્દન સ્વાભાવિક છે. નરસિંહ મહેતા આ જુની પરંપરાને અનુસરે છે. બ્રહ્મવૈવર્તમાં આથી આગળ આલી રાધા સાથે સોળ હજાર ગોપીઓ, માધવી સાથે અગીઆર હજાર, કુન્તી સાથે દશ હજાર, ગાહવી સાથે નવ હજાર, દુર્ગા સાથે સોળ હજાર એ રીતે વર્ણન છે. (જુઓ કૃષ્ણજન્મખંડ અ. ૨૮) જ્યારે ચૈતન્યના સમકાલીન અને મુખ્ય શિષ્ય રૂપગોસ્વામી ગોપીઓનાં સેંકડો યુથ હોવાની તથા દરેક યુથમાં લાખ લાખ ગોપીઓ હોવાની વાત કરે છે. (જુઓ ઉજ્જવલનીલમણિ પા. ૫૮) વળી આ ગોપીઓનાં નામો બ્રહ્મવૈવર્ત, ભવિષ્યોત્તર, સ્કન્દપુરાણ પ્રભાસખંડ, પદ્મપુરાણ વગેરેમાં મળે છે. રૂપગોસ્વામી તો સ્પષ્ટ રીતે ગોપીઓનાં કેટલાંક નામો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ અને કેટલાંક લોકપ્રસિદ્ધ (અર્થાત્ પુરાણોમાં ન મળતાં) હોવાનું કહે છે, અને ભેષ પ્રકારનાં કેટલાંક પોતે ગણાવે છે. પણ આ બાબતમાં જે નરસિંહ મહેતા કોઈ પુરાણને કે રૂપગોસ્વામી વગેરેને અનુસરતા નથી, માત્ર ભક્તમંડળીઓમાં પ્રચલિત નામોમાંથી થોડાં ઉપાડી લે છે.

આ રીતે જ રાસલીલા, વલ્લહરણ લીલા વગેરે ભાગવતોક્ત લીલાના અનુકરણમાં ભક્ત સંતોએ ચૌર્યલીલા, દાણુલીલા, વત્સરાધન (રસ્તો રોકવાની) લીલા, ઘતક્રીડા, યમુનાજલકેલિ વગેરે લીલાઓની કલ્પના કરી દશે. રૂપગોસ્વામી આ કૃષ્ણલીલાઓની ઉદાહરણો સાથે ગણત્રી કરે છે. (જુઓ ઉજ્જવલ નીલમણિ પા. ૪૮૬) પણ નરસિંહ મહેતા રૂપગોસ્વામીને અનુસરીને નહિ તેમ તેણે ગણાવેલી બધી નહિ પણ દાણુલીલા, રસ્તો રોકવાની લીલા એમ

* નિર્ણાયકને પણ કેટલાક આચાર્ય નહિ પણ ભક્ત ગણે છે. (જુઓ કવિ દયારામકૃત સંપ્રદાયસાર) અને નિર્ણાયક રાધાકૃષ્ણની ભક્તિની પ્રેરણા પણ ભક્તસંતો પાસેથી મેળવી હોવાનો સંભવ છે. અને પાછળના ભક્તોને પ્રેરણા આપનાર આ નિર્ણાયકમંડીય વૈષ્ણવભક્તો.

એક એ પોતાની રીતે ગાય છે અને રાધાની નયરી ખોવાવાની વગેરે લીલા પોતાની કલ્પનાથી ઉમેરે છે.

આ સિવાય સુરત સંગ્રામ અને શૃંગારમાળાનાં કેટલાંક પદો ગીતગોવિંદના ધોરણે નરસિંહની કલ્પના છે. સુદામાચરિત્ર ભાગવતમાંથી છે એ કહેવાની જરૂર જ નથી. વસંતનાં અને હડિમાળાનાં પદો શૃંગારમાળાનાં પદો જેવાં જ છે. પણ ભાગવતે શરદ ઋતુ પસંદ કરી છે, ત્યારે જ્યેષ્ઠે વસંત ઋતુ પસંદ કરી છે. એટલે નરસિંહે બેયનાં પદો ગાયાં છે. બાળ-લીલાનાં પદો તો ભાગવતના દશમ પૂર્વાર્ધની ટુંકી અનુક્રમણિકા છે. શ્રી કૃષ્ણજન્મ સમાનાં પદો પણ ભાગવતને અનુસરી એ પ્રસંગનું વર્ણન કરે છે. કૃષ્ણ જન્મની તિથિ આવણ કૃષ્ણાષ્ટમી ભાગવતમાં નથી પણ બ્રહ્મવૈવર્તમાં અને બીજાં પુરાણોમાં છે.

શામળદાસનો વિવાહ, હારમાળા જેવા પોતાના જીવનના પરચાના પ્રસંગો ભક્ત સંતોની શૈલીને અનુસરી નરસિંહે ગાયા છે.

નરસિંહની ભક્તિ

ભક્તિજ્ઞાનનાં ધણાં પદો એના સંગ્રહમાં છપાયાં છે એમાં જે ભક્તિની વાત છે તે માત્ર ભાગવતને અનુસરતી જ છે.

‘ધ્યાન ધર ધ્યાન ધર નેત્રમાં નાથ છે’ (પદ ૨૬ પા. ૪૭૯)

‘અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ’ (પદ ૪૦)

‘નીરખને ગગનમાં કોણ ધુમી રહ્યો’ (પદ ૩૯)

‘જગીને જોડે તો જગત દીસે નહીં ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે’ (પદ ૪૨)

‘જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચીન્મે નહીં ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂડી’ (પદ ૪૩)

‘આઘ તું, મધ્ય તું, અંત્ય તું ત્રીકમા, એક તું, એક તું એક પોતે’

‘જીવાનીને દહાડે રે હરિને જાણ્યા નહિ રે મોહ્યું પર દારા સાથે મન’ (પદ ૫૧)

વગેરે અનેક પદોમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સાથે ભક્તિનો યોગ તથા અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર એ સંયોગ શ્રી ભાગવત સિવાય બીજે નથી એટલે એ બાબતમાં તો નરસિંહ કેવળ ભાગવતને જ અનુસરે છે. આ ઉપરાંત નરસિંહનાં ભક્તિ જ્ઞાનનાં પદોમાં નરસિંહને ઈષ્ટ રૂપે જે ભક્તિનું વર્ણન છે તે શ્રવણ, કીર્તન વગેરે નવધા ભક્તિથી પર પ્રેમવક્ષણનું વર્ણન છે. (જુઓ ન. કા. સં. પા. ૪૭૭) અને નરસિંહ મહેતાને આ પ્રેમવક્ષણભક્તિ જ નેષ્ટ એ છે, મુક્તિ નહિ. (એજન પા. ૪૭૭) આ સિદ્ધાંત તો ભાગવતનો જ છે. (જુઓ મા. ૧૧-૧૧-૧૪) રા. મુનશીની શુદ્ધ ભક્તિ આ પ્રેમવક્ષણભક્તિ હોય તો તો એનું મૂળ ભાગવત જ છે. મધુસૂદનસરસ્વતી જેવા પ્રખર શાંકર વેદાંતી પ્રેમવક્ષણભક્તિનું સ્વરૂપ ભાગવતમાંથી જ ઉકેલે છે. (જુઓ એનું ભક્તિરસાયન) એ પ્રેમવક્ષણભક્તિ કાંઈ ચૈતન્યે ચલાવી નથી. એના સમકાલીન શ્રી વલ્લભાચાર્ય પણ એ જ પ્રકારની ભક્તિનો ઉપદેશ કરે છે. આ પ્રકારની ભક્તિનું મૂળ ભાગવત જ છે.

કૃષ્ણલીલાનાં કીર્તનો વૈકુંઠપ્રાપ્તિ માટે ગાવા સાંભળવાનું નરસિંહ મહેતા કહે છે:—

સીએ ગાયને સાંભળે રે હરિ રાધાનો રાસ

તે નર વૈકુંઠ પામશે એમ કહે નરસૈનો દાસ

(એજન પદ ૧૦૪)

આનું મૂળ પણ ભાગવતમાં જ છે. રાસપંચાધ્યાયી સ્વતંત્ર ગ્રંથ હોય તેમ એનો ઉપસંહાર કરતાં ભાગવતકાર કહે છે:—

વિક્રીડિતં વ્રજવધૂભિરિદં ચ વિષ્ણોઃ

શ્રદ્ધાન્વિતોઽનુશ્રુણુયાદય વર્ણયેઘઃ ।

મર્તિ પરાં મગવતિ પ્રતિલમ્ય કામમ્

હદ્રોગમાશ્વપહિનોત્વચિરેણવોરઃ ॥

મા. ૧૦-૩૩-૪૦.

“વ્રજવધૂઓ સાથે ભગવાનની આ રાસક્રીડાનું જે શ્રદ્ધાથી શ્રવણ કરે તથા વર્ણન કરે તે ભગવાનમાં પરમ ભક્તિ મેળવીને હૃદોગનો નાશ કરે.” એ ભાગવતકારના શબ્દોએ પાછળના ભક્તો ઉપર વીજળી જેવી અસર કરી છે, અને કેવી રીતે ક્રીડાનું વર્ણન કરવું તે જ્યદેવે ખતાવ્યું, એટલે નરસિંહ મહેતા જેવાને પૂરી ગ્રેરણા મળી ગઈ.

વળી ભાગવતકારે રાસક્રીડાનું તથા બીજી કૃષ્ણક્રીડાઓનું અમુક પ્રકારના સંકાયથી સંયમ-પૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. ભાગવતકાર ગોપીઓને વ્યભિચારદુષ્ટ કહી દે છે, ભગવાનને જનશુદ્ધિથી ભજતી એમ પણ કહે છે. અને મુખ્યત્વે એની કહેવાની મતલબ એવી જણાય છે કે જેમ રાવણાદિ અસુરો ભગવાનને દેવશુદ્ધિથી ભજ્યા છતાં ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા તે રીતે ગોપીઓ જનશુદ્ધિથી ભજતી હોવા છતાં એની તીવ્ર પ્રીતિના બળથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ. (બુઓ મા. ૧૦, ૨૧-સો. ૧૩, ૧૪.) પણ ભાગવતકારે જ કોઈકોઈ ઠેકાણે ગોપીઓના પ્રેમની પ્રશંસાના આવેશમાં એ ભક્તિને અત્યુચ્ચ પદ આપ્યું છે. દા. ત. જે ઉદ્ધવ એકાદશ સ્કંધમાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં સંગમરૂપ અતિ ઉંચી કાટિના ઉપદેશના અધિકારી બને છે તે ઉદ્ધવ પાસે, ભાગવનકાર

“સર્વના આત્મારૂપ ગોવિન્દ ભગવાનમાં જેનો ભાવ રુઢ છે” તે ગોપીઓની ભક્તિની પ્રશંસા કરના બોલાવે છે કે:—

આસામહો ચરણેણુપામહં સ્યાં

વૃંદાવને કિમપિગુલ્મલતૌપધીનામ્ ।

યા દુસ્ત્યજં સ્વજનમાર્ચયં ચ હિત્વા

મેઝુર્મુકુન્દપદવીં શ્રુતિભિર્વિમૃગ્યામ્ ॥

મા. ૧૦. ૪૭. ૧૨

ભાગવતનાં આ અને આ પ્રકારનાં વચનો ઉપર જધો ભાર મુકીને ભાગવતના દશમ સ્કંધને સ્વતંત્ર ગ્રંથ ગણીને પાછળના ભક્તોએ ભાગવતકારનો સંકાય અને સંયમ ત્યજ દીધો અને ભાગવતનાં ભક્તિનાં અંગરૂપ જ્ઞાનવૈરાગ્યને છોડી દષ્ટને કેવળ ગોપીઓ જેવી પ્રેમભક્તિને સર્વસ્વ આર્પી દીધું તથા ભાગવનકારના ઉપદેશને અનુસરી એ કૃષ્ણક્રીડાના કીર્તન, શ્રવણને જ એ પ્રેમભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન માન્યું. નરસિંહ મહેતા ૨૫૮ કહે છે કે:—

પ્રેમની પાત તે પરીક્ષિત પ્રીત્યો નહીં શુદ્ધએ સમજ રસ સંતાપ્યો,
જ્ઞાન વૈરાગ્ય કરી ગ્રંથ પૂરો થયો મુક્તિનો મારગ મુઘો દેખાડ્યો.

(ન. કા. સં. પા. ૪૭૮)

‘આ રીતે શુકદેવજીએ જે રસ સંતાડેલા તે આ જ્યદેવાદિ ભક્ત કવિઓએ તથા સંતભક્તોએ ઉઘાડે કરીને ગાયો, સાંભળ્યો. નરસિંહની ભક્ત-શુદ્ધભક્તિ-વૃદ્ધાવનભક્તિ જે કહે તેનો જોધો ખુલાસો આટલામાં આવી ગય છે.’

કુદમાં નરસિંહ મહેતા ઉપર મને તો ત્રણ અસર દેખાય છે: (૧) મુખ્ય અસર તો ભાગવતની જ, (૨) જ્યદેવની, (૩) અઘાત સંતભક્તોની. રા. મુનશી પણ આ ત્રણ અસરનો સ્વીકાર કરે છે પણ એ ઉપરાંત મહાયાન ધૌદના સદૃશ્યા પંથની અસર વૈષ્ણવભક્તિમાર્ગ ઉપર થઈ હોવાનું સેનનાં પુસ્તકો ઉપરથી દર્શાવે છે. અંગાળાની વૈષ્ણવભક્તિ ઉપર સદૃશ્યા-પંથની તથા શાકતભક્તિની અસર હોવાનો સંભવ છે, પણ એની નરસિંહ મહેતા ઉપર અસર કયે દેંકાણે છે એ મને દેખાતું નથી.

નરસિંહ મહેતાનાં નામનાં જે કવનો અત્યાર મળે છે (જેમાંથી કેટલાંક એનાં પોતાનાં ખરેખર નહિ હોય) તેમાં ઉપર કરેલાં ત્રણ મૂળની બહારનું જે દેખાય તે એની પોતાની કલ્પના છે. નરસિંહ મહેતા ભાગવતકાર જેવા સર્વદેશી વિદ્વાન કે પ્રતિભાશાળી સ્પષ્ટ નહિ હોય, તેમ જ્યદેવ જેવા કળાકાર નહિ હોય, પણ એને મળેલા ઉપર કહેલા વારસાનો વિગતો ભરીને સુંદર શબ્દોમાં વિસ્તાર કરી શકે એટલી કલ્પનાશક્તિવાળા તો દર્શે જ અને જોય જેવા ભક્ત તો ખરા જ.

નરસિંહ મહેતાના ઉદ્દેશો

ઉપર જે ત્રણ અસર ગણાવી એ ત્રણેનો નરસિંહ મહેતાએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એક કરતાં વધારે વાર કર્યો છે. શુક અને પરીક્ષિતનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે, એજ રીતે જ્યદેવના શબ્દો ઉતારનાર નરસિંહ જ્યદેવનું ત્રણ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે:—

એક જાણે છો ત્રજની ગોપી, કે રસ જપદેવે પીધો રે;

ઉગતો રસ અવની દળતો, નરસૈયે તાણી લીધો રે.

(ન. કા. સં. પા. ૨૬૬)

સુરતસંગ્રામમાં પણ કૃષ્ણપક્ષમાં રસમય જ્યદેવને રાખે છે અને રાધાના પક્ષમાં પોતે રહે છે.

(એજન પા. ૧૦૧, ૧૦૨.)

આ બે ઉપરાંત નામ વંગરના સંતોનું ત્રણ પાણું નરસિંહ મહેતા સ્વીકારે છે:—

એ રસને શુકદેવજી જાણે, કાઈ વિસ્વા સંત લહે

(એજન પા. ૪૭૪).

આ ઉપરાંત એક બે સ્થળે નામદેવનો ઉલ્લેખ છે. (એજન પા. ૫૫૬) એક સ્થળે નામો ને રામો (પા. ૧૦૪) સાથે ગણ્યા છે. તે નામદેવ અને રામાનંદ હોવાનો સંભવ છે. આ જોય ભક્તો ઈ. સ. ૧૪૦૦ પહેલાં થયા છે. એક પદમાં મીરાંબાઈનું નામ પણ છે. (એજન પા. ૪૭૨) ‘મીરાંબાઈનાં વિષ અમૃત કીધાં’. બીજી તરફથી મીરાંબાઈએ નરસિંહ કા માલરા લખ્યું છે એમ ગણાય છે. મીરાંબાઈવાળું નરસિંહનું પદ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો સંભવ છે. એ જ રીતે એક પદમાં શ્રી વક્ષભ અને શ્રી વિદુલનાં નામો છે, (જુઓ એજન પા. ૫૩૪) પણ ન. કા. સં. ના સંપાદક એ પદને નરસિંહનું ગણતા નથી, અને નરસિંહનાં કાવ્યોમાં પુષ્પિભક્તિની અસર નેતા નથી. (જુઓ એ પદ ઉપરની નીચ) અને રા. મુનશી પણ એ પદને કૃત્રિમ ગણે છે. (‘શુજરાત’ ગ્રાવણ ૧૯૮૨ પા. ૫૪૬)

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોમાં આવેલા ઉલ્લેખો નેતાં પણ ઉપર ગણાવી તે ત્રણ જ

અસર સાબીત થાય છે. નરસિંહે ચૈતન્યનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી કર્યો, ચૈતન્યના શિષ્યો રૂપગોસ્વામી વગેરે પોતાના ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે છે અને નરસિંહ જેવાં જ પદો ગાનારા સૂરદાસ વગેરે શ્રી વલ્લભાચાર્યના શિષ્યો શ્રી વલ્લભનો ઉલ્લેખ કરે છે, એ જોતાં નરસિંહે ભાગવત વક્તા શુકનો, અને જ્યદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ચૈતન્યનો કે રૂપ કે જીવ ગોસ્વામીનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એ એક જ દલીલત ચૈતન્યની અસર નથી એમ સિદ્ધ કરવા પૂરતી છે.

ચૈતન્ય અને નરસિંહ

ચૈતન્ય અને નરસિંહ મહેતાનું ભક્ત તરીકે જીવન પણ એક સરખું નથી દેખાતું. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના વર્ણન પ્રમાણે, કૃષ્ણના વિરહ દુઃખને લીધે જે રીતે રાધાંજી વારંવાર મૂર્છા ખાઈ જાય છે તે રીતે ચૈતન્ય પણ વારંવાર મૂર્છા ખાઈ જાય છે. ચૈતન્યને આ પ્રકારની પ્રેરણા બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી મળી જણાય છે. (જુઓ ક. જ. સં. અ. ૧૩) પણ નરસિંહ મહેતાના જે જીવનપ્રસંગો તેણે પોતે તથા વિશ્વનાથ જનની, પ્રેમાનંદ વગેરેએ વર્ણવ્યા છે તેમાં આ મૂર્છાની વાત આવતી નથી પણ વારંવાર પરચાની વાત આવે છે. ભક્તની સ્તુતિથી ભગવાન જાતે આવીને સહાય કરે એ જાતની પરચાની વાતો તો-દા. ત. દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ, પ્રહલાદચરિત વગેરે-મહાભારત અને વિંધ્યપુરાણ જેટલી કે કદાચ જુદે રૂપે વેઃ જેટલી જૂની છે.

વળી નરસિંહ મહેતાની કેટલીક માન્યતાઓ ચૈતન્યમતીય માન્યતાઓથી તદ્દન જુદી પડે છે. દા. ત. રાધાનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં રૂપગોસ્વામી રાધાને લ્હાદિની મહાશક્તિના સાર ભાવરૂપ ગણે છે; જ્યારે નરસિંહ મહેતા, સાદી રીતે રાધાને ભક્તિ કહે છે:—

અમર આહીર, અર્ધાંગ ગોપાંગના વૃક્ષવેલી સર્વ ઋષિરાણી;

ભક્તિ તે રાધિકા, મુક્તિ જશોમતી, યજ્ઞવૈકુંઠ તે વેદવાણી.

(ન. કા. સં. પા. ૪૮૩)

વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી પણ મને તો ચૈતન્ય મતની ખાસ પરિભાષા નરસિંહનાં પદોમાં દેખાતી નથી. ખરી વાત એમ લાગે છે કે જૂનાગઢ (ગુજરાત)ના નરસિંહ મહેતા, આન્ધ્રના શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને નદીઆના શ્રી ચૈતન્ય ત્રણેય પોતપોતાની રીતે શ્રી ભાગવતોક્ત ગોપીજનોની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો જ્યદેવ અને 'વિલ્વમંગળ' જેવા ભક્તોના સંપ્રદાયને અનુસરી વિસ્તાર કરે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય સાથે ચૈતન્યના સિદ્ધાન્તોનું કેટલું બધું સામ્ય છે એ જોવાથી ત્રણેય સ્વતંત્ર રીતે એક જ મૂળમાંથી જીવન મદલું કરે છે એ સ્પષ્ટ દેખાશે.

હવે મુનશીની ૧૪ મી દલીલના મુદ્દાઓ ટુંકામાં જોઈ જઈએ.

૧૪ (અ) 'મુનસંગ્રામ, ગોવિંદગમન જેવાં કૃષ્ણલીલાનાં પદો છે, તેમાં રાધા વિદ્યાખ્યા અને લલિતા સખીઓ આવે છે એટલું જ નહિ પણ રસમાં સ્થૂલ વિલાસ છે.'

રસમાં સ્થૂલ વિલાસ તો ભાગવતની રાસ પંચાધ્યાયીમાં પણ છે, (જુઓ મેં ઉપર ઉતારેલા કેટલાક શ્લોકો તથા બીજા પણ) અને જ્યદેવમાં પણ છે.

સખીઓનાં નામો ભાગવતમાં નથી અને જ્યદેવે પણ નથી આપ્યાં એ વાત ઉપર આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈએ પણ ભાર મુક્યો છે. એ નામો સંતોનાં કંપેલાં છે એ ઉપર દર્શાવ્યું છે. વળી રાધાનું નામ પણ જ્યદેવે કંપેલું નથી. જે ભક્તોએ રાધાનું નામ

પાડ્યું તે જ ભકતોએ (કદાચ નિમ્બાર્ક ભતના ભકતોએ) સખીઓનાં નામ પાડ્યાં. એ નામો શ્રી ચૈતન્યનાં પાડેલાં નથી. કારણ કે તે પહેલાં વિદ્યાપતિની કૃતિમાં મળે છે, અને બ્રહ્મવૈવર્ત, રક્ત, ભવિષ્યોત્તર વગેરે અનેક પુરાણોમાં મળે છે. અને ચૈતન્યના શિષ્યો તથા શ્રી વલ્લભાચાર્યના શિષ્યો એક સરખી રીતે એક કાળે વાપરે છે. મતદ્રવ્ય કે નરસિંહે વિદ્યાપતિ પાસેથી કે ‘પુરાણના એક ખુણા’માંથી ન મેળવ્યાં હોય, તો સંત ભકતો પાસેથી મેળવ્યાં હોય અને આ ભકતો ૧૩મા, ૧૪મા, ૧૫મા શતકોમાં આખા દેશનું ધન હતા. ”

(આ) “ એમાં ગોપી થઇ સખીભાવ કેળવવાનો તત્ત્વસાટ છે અને રાસલીલામાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા છે. ” (એજન)

પોતે સખી હોવાની વાત કોઇ કોઇ પદોમાં નરસિંહ મહેતા કરે છે, એ ખરી વાત. દા. ત. ‘સખીરૂપે તે નરસૈયે પીધો’ (ન. કા. સં. પા. ૪૮૯), પણ અહીં જેમ બ્રહ્માત્મિક્ય જ્ઞાનથી જીવપણું ગળી જવાની માન્યતા વેદાંતીઓમાં છે, તે રીતે ભકિતના આવેશથી પુરુષપણું તે કાળે ગળી જાય એવી માન્યતા ભકતોમાં હોય એમ લાગે છે. મધ્યયુગના કીશ્વીઅન ભકતોને ક્રોસના ખીલા વાગ્યાના અનુભવો પ્રસિદ્ધ છે. વળી નરસિંહ મહેતાના પદોના મોટા ભાગમાં પોતે ગોપી બનવાની વાત નથી પણ ગોપીઓના પ્રેમ ગાવાની અને તે કીર્તનદ્વારા પોતામાં અને બીજામાં કૃષ્ણભકિત જગાડવાની વાત છે.

(ઇ) “ એમાં ઉપાસના બહુ ઝોટી છે. ” (એજન) શ્રી વલ્લભસંપ્રદાયમાં ઉપાસના કેટલી છે ? અને ‘ધ્યાન ધર ધ્યાન ધર’ જેવાં પદોમાં ઉપાસના નથી તો શું છે ?

“સખીભાવ કેળવવાની ભકિત પહેલીયાર ચૈતન્યે આખા હિંદમાં પ્રસારી ” (એજન) એના પુરાવા ક્યાં છે ? ચૈતન્યની અસર બંગાળાની બહાર ક્યા માર્ગમાં ક્યે ઠેકાણે દેખાય છે ? આ માન્યતાના કાંઈ પુરાવા દાખલાઓ સાથે રા. મુનશીએ આપ્યા નથી એટલે એ પ્રશ્નની ચર્ચા બાબુ ઉપર રાખીએ પણ નરસિંહ મહેતામાં સખીભાવની ભકિત મુખ્ય નથી એ તો પદો વાંચતાં એકબે દેખાય છે, અને વલ્લભમતમાંયે સખીભાવની ભાવના છે.

રા. મુનશી (એજન પા. ૫૪૬ના છેલ્લા પેરામાં) કલાસેવી કવિઓને અને ભકતોને કાંઈક કૃત્રિમ રીતે જુદા પાડે છે, પણ શ્રી ચૈતન્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયો તો જયદેવને અને બિલ્વમંગળને પરમ ભકત જ ગણે છે.

૧૫ મી દલીલમાં કાંઈ નવું નથી. ૧૪માં કહેલી વાત જુદા શબ્દોમાં કહી છે. (અ) ચૂજરાતની વ્યાવહારિકતાની દલીલ વાંચી યુરોપીઓનો ‘હિંદીઓએ સંસારને તેઓ માયામય માનતા હોવાથી વિરાન ખેડ્યું ન જ હોય’ એ દલીલ યાદ આવે છે. એના કાંઈ અર્થ જ નથી. શું હકીકત છે એ જોવું જોઈએ. આમ હોવું જોઈએ એમ ઇતિહાસની બાબતમાં કહેવાનો કશો અર્થ જ નથી.

આચાર્યશ્રી આનંદચંદ્રભાઈ મહાદેવજીએ નરસિંહને રાસલીલા દેખાડી અને

* બ્રહ્મવૈવર્ત વગેરે પુરાણો પણ જુના કવિઓને જાણીતાં ન હતાં એમ માનવાનું કારણ નથી. ભાલણ વગેરે કવિઓએ કેટલાં અર્ધાં પુરાણોમાંથી વસ્તુ લીધેલ છે એ જુઓ. અને બ્રહ્મવૈવર્ત તથા ભવિષ્યોત્તરના સમયનો વિચાર અત્યંત કર્ષો છે. પણ અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે ભવિષ્યોત્તરમાંથી યાજ્ઞવલ્કયના ટીકાકાર અપરાધિયે (ભારતી શતક) પુષ્કળ ઉદાહરણ કર્યાં છે અને બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી મધ્વાચાર્યે ઉદાહરણ કર્યાં છે તથા જયદેવના પહેલાં શ્લોકનું મૂળ બ્રહ્મવૈવર્તમાં છે એમ બંધીમયદ્ર અને મજમુદાર જેવા બંગાળી પંડિતો કહે છે એટલે એ બેય પુરાણો ૧૧મા શતકથી અર્વાચીન ન હોવાં જોઈએ.

રૂપગોસ્વામીના વિદગ્ધ માધવમાં પણ શંકરે નાટક ભજવવાની આજ્ઞા કરી અને જો મહા-દેવનું નામ ટીકાકાર ગોપીશ્વર આપે છે એ સરખાપણા ઉપર ખાસ ભાર મુકે છે. જો નરસિંહ ઉપર ચૈતન્યની અસર ખીજી રીતે દેખાતી હોય તો આ સરખાપણું સૂચક છે ખરું, પણ એકલી એ જ વાત કાંઈ સાબીત ન કરી શકે. છેક ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને કૃમ્ લિંગ, શિવ વગેરેના સમયથી, વૈષ્ણવો શિવને પરમ વિષ્ણુભક્ત અને શૈવો કૃષ્ણને-વિષ્ણુને પરમ શિવભક્ત ગણે છે. (દાખલાઓ આ પુરાણોમાં પુષ્કળ મળે છે) આ સંપ્રદાયની અસર નીચે રૂપગોસ્વામીએ તથા નરસિંહે એક ખીજની અસર વગર શિવને વચ્ચે આપ્યા હોય એ સંભવિત છે.

તુલસી, છાપા, તિલક વગેરે વૈષ્ણવ ચિહ્નોનો નરસિંહ ઉલ્લેખ કરે છે પણ આ ચિહ્નો રામાનન્દના અથવા તે પહેલાંના સમયથી આલ્યાં આવે છે. વૈષ્ણવોની સેવા, સ્ત્રીઓનો તથા હલકા વર્ણનો અધિકારસ્વીકાર, વર્ણધર્મની ગૌણતા, એ તો સંતોનું ખાસ લક્ષણ રામાનુજ પહેલાંના વખતથી છે. નરસિંહ મહેતાની પહેલાં અને પછી ગૂજરાતમાં શુદ્ધ ભક્તિ નથી દેખાતી એમ રા. મુનશી કહે છે. નરસિંહ મહેતાની પહેલાંનું તો જૈનેતર ગૂજરાતી સાહિત્ય આપણી પાસે શું છે કે શુદ્ધ ભક્તિ અથવા કોઈ પણ જાતની ભક્તિ દેખાય ? અને નરસિંહ મહેતાની પછી તો એ પ્રકારની ભક્તિનો સંપ્રદાય-પુષ્ટિસંપ્રદાય એટલા જોરથી ગૂજરાતમાં આલ્યો છે કે એ પ્રકારનાં જે ભક્તહૃદયો થયાં હશે તે એ સંપ્રદાયનાં અનુયાયી થયાં. તેમ સાહિત્યમાં કાંઈક મુઠી જવા માટે ભક્તિ સાથે વાણી ઉપર પ્રભુતા જોઈએ. એ કાંઈ સામાન્ય નથી. વેદાંતી કવિ અજો એક જ કેમ થયો ? ભક્ત કવિઓ નરસિંહ, મીરાં, અને દયારામ ત્રણ જ કેમ થયા ? વિશ્વવિજિગિષુ અલોકકાંડર અને નેપોલીઅન બે જ કેમ થયા ? એવા પ્રશ્નોનો જવાબ ઇતિહાસ કેમ આપી શકે ?

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં મને તો નરસિંહ મહેતા ઉપર શ્રી વલ્લભની કે શ્રી ચૈતન્યની અસર દેખાતી નથી. અવગત નરસિંહનાં ગણુતાં બધાં પદો એનાં પોતાનાં ન હોવાનો સંભવ બધા વિચારકો સ્વીકારે છે અને આ જાતનાં પાછળનાં પ્રક્ષિપ્ત પદોમાં શ્રી ચૈતન્યની તો ભાગ્યે જ પણ શ્રી વલ્લભની અસર દેખાય તો નવાઈ નહિ.*

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

* ચૈતન્યની અસર નીચે આણુવા માટે રા. મુનશી નરસિંહ મહેતાને ૧૬ મા સતકમાં ખેંચી આણે છે. મને એમ ખેંચવાની જરૂર દેખાતી નથી. એટલે નરસિંહ મહેતાના કાળનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો રહે છે. રા. મુનશીની ૧૨મી દલીલથી નરસિંહ ૧૬મા સતકથી અર્વાચીન નથી એટલું સિદ્ધ થાય છે. એથી આગળ બધો આધાર નરસિંહ મહેતાના વંશજોના આંખાઓ વગેરે ઉપર તથા હારમાળા ઉપર છે. મુખ્યત્વે હારમાળામાં વારંવાર આવતા રા. મંડલિકના ઉલ્લેખ અને તેમાં આપેલી તારીખ ઉપરથી, અત્યાર મુઠી મનાતો આવેલો સમય નક્કી થયો છે.

તારીખ જુદી જુદી પ્રતોમાં જુદી જુદી મળે છે એ જોતાં મંડલિકના ઉલ્લેખને વધારે બળવાન પ્રમાણ માનવું જોઈએ. કદાચ સંવત્ ૧૫૧૨ સાચો હોય અને માસ, તિથિ, વારનો ગોટાળો થયો હોય. સંવત્-૧૫૧૨ ચૈત્ર સુદ ૭ સોમવાર એ તિથિ જોડી છે એમ રા. મુનશીએ ટાંકેલા રા. જગજીવન નરભોરામ બધેકા કહે છે; પણ રા. મણિલાલ શામળમાઈ દિવેદી એ તિથિ ખરી છે એમ કહે છે. (જુઓ છટ્ટી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ પા. ૮૬) પણ હારમાળા વિષે રા. રા. અંબાલાલ છુલાખીરામ બની જેવા તજજ્ઞ સ્વતંત્ર રીતે વિસ્તારથી લખવાના છે એમ સાંભળું છે.

જ્યારે યુગ બદલાશે ત્યારે

જ્યાં હિમાલયના પહાડો ધીમે ધીમે પોતાની શરૂઆત કરે છે, ત્યાં કાલકાનું નાનું પણ સુંદર શહેર ઉભું છે: કેલાખાથી શરૂ થયેલ 'મેઘલ' આ કાલકા પાસે થોભે છે: અને કાલકાથી, પહાડની નાના માપની રેલ્વે શરૂ થાય છે.

કાલકાનું દૃશ્ય ઘણું સુંદર છે. હિમાલયના પ્રખેન જેવા નાના સરખા ડુંગરાઓની દાર એક તરફ શરૂ થાય છે: બીજી તરફ નાખી નજર ન પહોંચે તેવાં વિશાળ મેદાન પથરાયેલાં છે. એક તરફ વૃક્ષોની પરંપરા જામી રહી છે: બીજી તરફ છુટાંજવાયોં ઝાડોની વચ્ચે ધરોતી દાર આવી રહી છે.

જ્યારે યુગ બદલવાનું સુદર્ત આવશે, ત્યારે આવા કોઈ સ્થળે, ખંડેર ને ભગમંદિરોના શોખીન, ખરેખરા વિદ્વાનો ભેગા થશે, ને તે વખતના માપથી, જૂના જમાનાનું તોલ કાઢવા પ્રયત્ન કરતા હશે.

*

*

*

*

ઇ. સ. ૨૨૩૧માં, કાલકામંદિરોના વિશાળ યોગાનમાં ત્રણ વિદ્વાન ગૃહસ્થો ભેગા થયા હતા: તેમની આસપાસ કેટલાક જૂના શિલાલેખો, થોડાક જર્જરિત કાગળના થોડકા, કાટ ખાઈ ગયેલા સિક્કાઓ, ભાંગેલા વાસણો, ને તુટલપુટલ કારીગરીની ચીજોના જૂદા જૂદા નમૂના પડ્યા હતા.

તેમાંના એક વિદ્વાન-જે સૌના કરતાં વૃદ્ધ હતા, તે એક હાથથી પોતાનો એક ચરમો પકડી રાખીને, સૌ સામે જોઈ રહ્યા: બીજા હાથમાં પકડેલ તદ્દન રફી ને જર્જરિત હાલતનો કાગળ પવનમાં ફૂંજતો હતો. તેને કાંઈ કહેવાનું છે, એમ ધારીને બીજા ગૃહસ્થોએ તેના સામે જોયું.

“કેમ છે કાંઈ ?”

“આહાહા !... ” પેલા વૃદ્ધે જવાબ આપ્યો, “જેમ જેમ આ લિપિ ઉકેલાતી જાય છે, તેમ તેમ, આ સૌથી, ભાષા, અલંકાર, અને તેમાં આવેલી હકીકત જોઈને, થોડાંજ જવાબ છે, કે કહો ન કહો, પણ તે જમાનામાં મનુષ્યો અત્યંત દિવ્યશક્તિ ધરાવતાં હતાં.”

“હેં ! હેં !... એવું શું છે ?”

વૃદ્ધ જરા હસ્યો, એક આંખ પર ચરમો ચડાવ્યો, ને કાગળ પર દૃષ્ટિ સ્થિર કરી.

“એવું લાગે છે કે, તે વખતનું રાજ્યતંત્ર અત્યંત સુંદર હશે. કોઈ સુખાની એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે બદલી થઈ છે, ત્યારે, આખી પ્રજાએ ભેગા થઈને, સુખાને માનપત્ર આપ્યું છે. એ માનપત્ર બતાવે છે કે સુખો બહુ જ લોકપ્રિય હતો. એક જગ્યાએ એવો ઉલ્લેખ છે કે લોકોએ સુખાના નામથી રસ્તા બંધાવ્યા. બીજી જગ્યાએ તેણે રાજકેદીઓને છોડી મૂક્યાની વાત આવે છે. સુખાનું નામ ભૂંસાઈ ગયું છે, પણ—જે વીસ

પચીસ અક્ષરો પછીથી આવ્યા છે, તે તેણે લગાઇમાં મેળવેલા વિજયના સ્પષ્ટ ચિહ્ન જેવા લાગે છે ! એક જગ્યાએ તો તેનો અર્થ પણ આપ્યો છે. અને તે ઉપરથી જણાય છે કે આ સૂત્રો, પોતાનાં પ્રિયજન અને ધરખાર છોડીને, આ દેશના લોકો સુધરે માટે પાંચ વર્ષ સુધી લાગલાગટ એક જ જગ્યાએ રહી હતો !”

“ અઢાઢા ! ખરેખર, એ વખતનું તંત્ર અત્યંત સુંદર હશે. ”

“ પણ એ છે શેમાં ? ”

“ કેમ શેમાં ?-આ જૂઓને તે વખતનું પત્ર-એની લિપિ પણ જૂની છે. એ લેખની નીચે ઇ. સ. ૧૯૧૫ની સાલનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. માસ ને દિવસ નથી આપ્યાં, પણ-ખીજ જગ્યાએ, આ સુખાનું ભાષણ જણાય છે, તેમાં ત્રીજ ફેબ્રુઆરી છે. એ જગ્યા વચ્ચેનું ઓછામાં ઓછું અંતર ત્રણસો માઈલ માનીએ, અને તે વખતનાં વાહન, સાઠ માઈલની ઝડપે જતાં ગણીએ, તો સુભો એક જગ્યા છોડ્યા પછી ખીજ જગ્યાએ ઓછામાં ઓછા પાંચ કલાકમાં ગયેલ હશે. એટલે તેણે ત્રીજ ફેબ્રુઆરી ઇ. સ. ૧૯૧૫ની સાલમાં આ માનપત્ર સ્વીકાર્યું લાગે છે. ”

આ શોધથી સૌ આનંદ પામ્યા હોય તેમ પેલો જર્જરિત કાગળ ફેરવવા લાગ્યા. તે લગભગ નાશ થવાની અણી પર હતો. વૃદ્ધે બહુ જ સાચવીને-તરતના જન્મેલા છોકરાને સાચવે તેવી સંભાળથી તેને રેશમી કાપડ જડેલી લાકડાની પેટીમાં મૂક્યો.

“ તમને કાંઈ મળ્યું છે-? ” તેણે પોતાના બે મિત્રોમાં જે સૌથી નાનો હતો તેની સામે જોયું.

“ તે વખતે કોઈ મોટો જળજળસ્ત પર્વત પડ્યાનો, કે મજબૂતમાં મજબૂત કિલ્લો તૂટ્યાનો, અથવા અત્યંત ભયંકર ક્રાન્તિ થયાનો, જેમાંથી ધ્વનિ નીકળે છે તેવો એક અગત્યનો શબ્દ મને અચાનક હાથ લાગ્યો છે. ”

વૃદ્ધે સહાનુભૂતિદર્શક આશ્ચર્ય દેખાડ્યું. જીવાન આગળ વધ્યો :

“ એ શબ્દ ‘ ધૂનરો ’ છે. માર જુદે જુદે સ્થળેથી જુદી જુદી તારીખે નીકળતાં પત્રોએ એ શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે એ શબ્દ અત્યંત પરિચિત લાગે છે. વળી એ શબ્દ જે કાંઈ દર્શાવવા માગે છે, તે વાત, એક બે દિવસમાં પતી ગઇ હોય તેમ પણ જણાતું નથી. એટલે પર્વત પડવાથી કોઇએ ધૂનરી અનુભવી હોય એ જાણે કે શક્ય નથી. બાકી બે વાત આપણી પાસે રહી : કાં તો જાણે કે કોઇ મજબૂત કિલ્લો ત્રોડવા માટે સૌએ સામટો હક્કો કર્યો હોય, ને તે સંબંધમાં ‘ ધૂનરો ’ શબ્દ વપરાયો હોય; અથવા તો પ્રજાએ મોટો બળવો કરવાથી તે સંબંધે ‘ ધૂનરો ’ વપરાયો હોય. હવે આ બીજું અનુમાન સાચું નથી લાગતું, કારણ કે આ ‘ ધૂનરો ’ થયા પછી જ, થોડા દિવસે, ધૂનરો કરનારા માણસો અમુક સ્ટેશનથી સાથે ઉપડ્યાનો દાખલો એક જગ્યાએ છે. એટલે બળવો હોય તો બળવાખોરોને એવી રીતે કોઇ જવા દે નહિ. વળી ‘ ધૂનરા ’ ની સાથે ‘ ધારાસભા ’ શબ્દ લગભગ દરેક વખતે આવે છે. ‘ ભા ’ ને બદલે ‘ તા ’ મૂકીએ : ને ‘ ધારાસભા ’ એટલે પાણીની ધારાની. શક્તિ એવો અર્થ લઇએ તો ‘ ધૂનરો ’ એટલે પ્રવાહને બંધ કરનાર ભીંત કે બંધ એવો અર્થ નીકળે છે !

“ મનુષ્ય કિંહી ત્રોડ્યા માટે ‘ ધૂમરો ’ ક્યો હોય તે અનુમાન પણ આશ્ન બધ છે. ધૂમરો કરનારા દર વખતે જુદા જુદા હોય છે, ને દર કલાકે, સામસામે થતા લાગે છે એટલે આ ‘ ધૂમરો ’ કિંહી ત્રોડ્યા માટે તો ક્યો નથી જ લાગતો.

“ પણ એ ગમે તેમ હોય, તે વખતની પ્રગ્ન ધૂમરો કરી શકે તેટલું સામર્થ્ય ધરાવતી, અને જે તેમ હોય તો, આવી બળવાન પ્રગ્નના સંસ્કારનો ઉલ્લેખ પણ હોવો જ જોઈએ.”

વૃદ્ધે ડોકું હલાવીને જવાબ વાળ્યો : “ સંસ્કારનો ઉલ્લેખ તો મળે જ છે.”

“ શામાં ? ”

“ બહુ જૂના વખતનું-કોઇ અત્યંત વિશાળ કેળવણી ઓશીસનું એક સૂચીપત્ર મળ્યું છે. તેમાં લગભગ આ જ સાદ છે. તે પ્રમાણે કેળવણીના ક્ષેત્રની-શક્તિતાની-વગેરે ઘણી વાતો તેમાં સ્પષ્ટ જણાવી છે. એટલે તે વખતની પ્રગ્નએ, કેળવણી વિષે ઘણા વિચાર કરેલા તે વિષે તો શંકા જ નથી.”

“ વળી એને તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે બીજે પણ ટેકા છે.” અચાર મુઠ્ઠી મૌન સેવતા, પ્રૌઢ પુરુષે વચ્ચે મૂક્યું માર્ગ.

“ શા ? ”

“ એમ કે એ પ્રગ્નને પ્રદર્શનનો શોખ હતો. એક વખત તેમણે પ્રદર્શન કરેલું. એ પ્રગ્નની ખરી વિકૃત્તા તો એ હતી કે દરેકે દરેક ચીજને તેમણે નામ આપ્યું હતું ! નામ વિનાની કોઈ પણ ચીજ જ મળે નહિ, અને જેનું વર્ણન ન આપી શકાય એવી કોઈ કારીગરી જ મળે નહિ. આ રીતે જોતાં, એ પ્રગ્ન ઘણી મહત્વાકાંક્ષી હશે. મહત્વાકાંક્ષા વિના પ્રદર્શન નથી લરાતું, એ તો જાણે કે જૂનો સિદ્ધાંત છે. પ્રદર્શન વિના પ્રગતિ ન થાય એ સૌ કોઈ જાણે તેવી વાત છે. ને પ્રગતિ વિના પ્રગતિ પણ અશક્ય. એ રીતે આ બળવાન પ્રગ્નમાં બધા જ ચુલ્લ જણાય છે !

“ પણ આ પ્રગ્નનો ખરો સંસ્કાર વિદ્યામંદિરની લગોલગ તેમણે એક નવી યોગના કરી કાઢેલી તેમાંથી દેખાઈ આવે છે. પેલા જૂના પત્થરના તંત્રમાં કોઈ કલ્યાણુરાય શેડે એક બોર્ડિંગ બાંધ્યાનો ઉલ્લેખ છે. લખ્યા સાત ઇ. સ. ૧૯૧૩ કે ૧૯૨૩ છે. એ બોર્ડિંગ ખુલી મુક્તી વખતે જે લાપણ અપાયું છે, તેમાંથી થોડા થોડા લાગ્યા ત્રુટ્યા શબ્દો મળીને કાંઈકે અર્થ ઉપગમી શકાય છે. ‘ ગમે તે ભોગે ’ પછી કેટલાક અક્ષર લુપ્ત થઈ ગયા છે. પણ તે પ્રગ્ન-ગમે તે ભોગ દેવા તૈયાર હતી, એ વાત તો આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યારપછી ‘ પરાધીનતા ’ શબ્દ આવે છે. એટલે આ બોર્ડિંગ-પરાધીનતાને ગમે તે ભોગે મિટાવી શીટાડનાર લુવાનોની હશે એ વિષે શંકા નથી. એક જગ્યાએ ‘ તરણમંદિર ’ એ શબ્દ આવે છે. તેમાં પણ લાપણ, પ્રદર્શન, માનપત્ર, વગેરે શબ્દો આવ્યા છે. એટલે આ સંસ્કારી પ્રગ્નને આવી દિવ્ય વસ્તુઓનો શોખ હશે. લાપણ ઉપરથી તે વખતની સંસ્કૃતિ ઉપર ઘણું અન્યાયું પડે છે. આ પ્રમાણે આપણને એક આખું છપાયેલું લાપણ મળી આવ્યું છે, એ ઉપરથી ત્રણ મુદ્દા તરી આવે છે : પહેલું તો લાપણ કરનાર સર્વજ્ઞની, સર્વસાગી, ને સર્વવક્ષી જણાય છે. તે વખતની પ્રગ્ન. ચારિત્ર અને નીતિભાવનાને પ્રથમ માન આપતી. તે વિષે લગભગ ત્રણસો પાંચસો લાપણમાં ઉલ્લેખ છે. વળી, તે પ્રગ્ન વિવૃત્તિપૂર્ણ બહુ સારી રીતે પિંજાવતી.

એક ભાઈએ પતંગીયું પકડ્યું ત્યારે આ સમસ્ત પ્રજાએ તેને માનપત્ર આપ્યું હતું. એ લોકો એવા સંસ્કારી હતા, કે ગમે તેવી નાની બાબતમાં પણ ‘કમીશન’ નીમતા. હવે આ ‘કમીશન’ શું છે તેનો હજી બરાબર શુદ્ધ અર્થ મળ્યો નથી, પણ સંભવિત છે કે તે નિયમસર કામ કરનારું કે કામનો માપ રાખનારું ચંચ હોય, કે પછી વખતે, ટોપણ જેવું કચરો રાખવાનું જાયા પગવાળું અને મોટા મોઢાવાળું વાસણ હોય ! ગમે તેમ એ પ્રજાએ કમીશનની શોધથી, ઘણા અગત્યના સવાલ સિદ્ધહસ્ત ક્યાં હતા. ઇ. સ. ૧૯૩૩ ના એક જૂના લેખમાં જણાવ્યું છે કે જ્યારે સ્ત્રીઓ બહુ બહાદુર થશે ત્યારે પુરુષોને ધિક્કારો ! શા માટે એ કારણ ત્યાં આપ્યું નથી, પણ એક બેનને બીજી બેન માનપત્ર આપતાં કહે છે કે તમે ખરૂં લખ્યાં છો, કારણ કે તમે પુરુષને ધિક્કારો છો. સારપટ્ટી, ઇ. સ. ૧૯૩૭-૩૮ માં પુરુષ નામના પ્રાણીના સંબંધમાં કંઇક લખાયેલું છે. એટલે એ ૭ સાત વર્ષના ગાળામાં, ગમે તે વૈજ્ઞાનિક શોધ થઈ હોય, પણ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓની જ સાથે, સ્ત્રીઓ જ માટે, સ્ત્રીઓના જ વાડામાં રહેતી હોય તેવું જણાય છે. પુરુષ આ પ્રમાણે સ્ત્રીવિહીન થતાં, ધીમે ધીમે પ્રાણીની અવસ્થા પામ્યો હશે, એટલે જ ‘પુરુષપ્રાણી’. એ શબ્દ યોગ્યથા લાગે છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઇ. સ. ૧૯૧૩ કરતાં ઇ. સ. ૧૯૩૩ માં સ્ત્રીઓ વધારે આગળ વધી છે.

“એ વખતની પ્રજા વેપારમાં ઘણી આગળ વધી હતી. એક વેપારીને કાચનાં વાસણો ભાંગવાથી ઇર્ષ થયેલી એવું તેના મોપડના રાજગેળમાંથી મળ્યું હતું. આ કાચનાં વાસણ, ઠાંડ, ને કાપડ, લોકો આનંદથી ખરીદે છે, ને સુખમાં મહોલે છે, એવું વીરમગામના એક પારીએ અમદાવાદના પોતાના ભાઈબંધને લખ્યું હતું. આવા વેપારીઓ ઘણા સાહસિક ૧૫ તે દેખીતું જ છે. તે વખતે અમદાવાદના લોકો ભદ્રકાળી દર્શન કરવા જતા : ને દિવસનાં રેલાં પાપ ત્યાં મૂકી આવતા.

“આ બધા જુદા જુદા ટૂંકડાઓનો સંબંધ બાંધીએ તો તે વખતની મહાપ્રજા માટે ૧૫જીને માન થાય તેવું છે. તેઓ નાટક જોતા, સીનેમા જોતા, આપણી જ પેઢે તેઓ પ્રશ્નકરી કરતા, ઝીણું સુંદર ખારીકે પરદેશી કાપડ પહેરતા, અને વારંવાર પરાધીનતા મટાડવાનાં ભાષણો પણ કરતા. તે વખતની પ્રજાનો તરણવર્ગ બહુ નાજુક રહેતો. સ્ત્રીઓ યંત્રકામમાં પ્રવીણ હતી. તે વખતની પ્રજા ખરેખર, અતિસંસ્કારી હશે. એક જગ્યાએ, સ્ત્રી પોતાના પતિને કહે છે કે ‘હે સુંદરસ્થામ ! હવે તમે બજારમાંથી બિસ્કીટ, માખણ, ને બટાટાનું તૈયાર શાક લાવો એટલે આપણે જમીએ. પછી તમે વક્રીલાત કરવા જાઓ, ને હું પોલીસકોર્ટમાં જાઉં.’ સ્ત્રી પોલીસકોર્ટમાં કલાર્ક હશે એમ લાગે છે.

“આવી સંસ્કારી પ્રજા કેવા કેવા ઉત્સવો પાળતી, શું ખાતી, શું પીતી, તેવી મોજ-મજાઓ શી હતી, એ વિષે બહુ લંબાણ વર્ણન કરતાં, તો થાકી જવાય તેવું છે. પણ તે વખતનો તરણ પુરુષ ઘણી સક્રિયજાનો હશે તે વિષે શંકા નથી. એક તરણ વિદ્યાર્થી વિનયપૂર્વક આચાર્યને કહે છે કે ‘હે ગુરો ! આજે હું ‘ટીઓમેટ્રી’ એટલા માટે નથી ફરી શક્યો કે મારે ત્યાં શ્રીમતી આવ્યાં છે તેને કાલે કુમકુમને પગલે રોશનથી પધરાવી લાવ્યો; તેમ જ હે ગુરો ! મારી માતા ને તેમની વચ્ચે મતભેદ થતાં, મેં મતભેદ એ તંદુરસ્ત જીવનની નિશાની છે તે વિષે લેખ લખ્યો, તેથી જરા મોઢું થયું ને ‘ટીઓમેટ્રી’

રહી ગઈ !' આ લખાણમાં સ્પષ્ટ જ્ઞાન છે કે તે વખતનો તરણ ધણું કામ એકી સાથે કરી શકતો-એટલે કે પ્રતિભાસંપન્ન હતો.

“વળી ‘સ્વાર્થત્યાગ’ ‘પ્રગતકલ્યાણ’ ‘લોકકલ્યાણ’ એ શબ્દો તે વખતની પ્રજામાં વેગળુ, ભાણ, મૂળાની પેઠે હમેશની વાપર જેવા બની ગયા હતા ! એટલે એ પણ એમ જ બતાવે છે કે ભાણમૂળાની પેઠે આ વસ્તુઓ પણ અત્યંત મુશ્કેલ હતી, અથવા તો પ્રજાનું નિત્ય જીવન પણ એટલી ઊંચી કક્ષાએથી જ જીવાતું ! તે વખતનાં કેટલાંક માસિકો ‘લોકકલ્યાણ’ કરવા નીકળેલાં, ન્યારે બીજાં કેટલાંક “માત્ર પ્રગતકલ્યાણ માટે જ” પ્રગટ થયેલાં. આવી રીતે એ પ્રજા સર્વદેશી વિકાસ અનુભવી રહી હતી. આવી મહાપ્રજાનો જેટલો પરિચય કરીએ તેટલો એાછો જ ગણાય. તે વખતે દેશી રાજાઓ નામે કિશરવર્ગ રહેતો હતો. તેમાંનાં કેામએ ૬૦ લાખનો મહેલ બંધાવ્યાનું જાણવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે વખતે પ્રજા કેટલી આબાદ હશે.

“એ પ્રજાએ મોટા અરીસા શોધી કાઢેલા. તેમાં દરેક વસ્તુ મોટી દેખાતી. નાનો માણસ છ સાડાછ ટુંટ ઊંચો લાગે. આવી આવી ઘણી શોધો પણ આ સમયમાં જ થઈ લાગે છે.”

ત્રણે વિદ્વાનો તે વખતે જરા થોભ્યા. એટલામાં તો રસોઈ તૈયાર થયાનો અવાજ આવતાં, સાં ઉપડ્યા, ને નવી શોધ શી રીતે કરવી, એ વિષે મદત્તની ચર્ચા કરતાં કરતાં, ભાત ને કઢી પર હાથ મારવા લાગ્યા.

૨

થોડે દિવસે ન્યારે બીજી સભા થઇ ત્યારે આ વિદ્વાનોએ પ્રાચીન યુગ વિષે ઘણી ઘણી માહિતી મેળવી હતી. પ્રાચીન યુગ એ એક નવલકથા યુગ હતો, તે વિષે એમને શંકા રહી ન હતી. પેલા વૃદ્ધ વિદ્વાને ‘જુંબેશ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સમજાવતાં કહ્યું :

“માત્ર આ એક જ શબ્દ તે વખતની પ્રજાનું સૌથી બતાવવા માટે પૂરતો છે. દરેક મનુષ્યમાં એટલું તેજ હતું કે તે ‘જુંબેશ’ ઉઠાવી શકતો. વર્તમાનપત્રોમાં તો આ શબ્દો વિષે ઘણી ઘણી વાતો છે, પણ, અમદાવાદી દરવાજા પાસે એક વખત, એક વેપારીએ પોતાની વખારમાંથી, મરેજ ઉદરટી કાઢીને રસ્તા પર ફેંધી હતી, તે વખતે પંદરસો માણસોએ તેના આ ‘કરણીય’ કૃત્યને ધિક્કારવા ‘જુંબેશ’ ઉઠાવી હતી ! રોગને તદ્દન નિર્મૂળ કરવા તે વખતના વિદ્વાન ડૉક્ટરોએ સભા ભરીને ‘જુંબેશ’ ચલાવેલી. ડૉક્ટરોએ આ જુંબેશ ચલાવીને સિદ્ધ કર્યું હતું કે, દેશી પેસાને પરદેશી દવામાં વાપરવા એ એક જ રસ્તો રોગને મટાડવાનો છે ! આ ડૉક્ટરો, વધીત્રો જેવા પરાપકારી હતા, અને તે વખતે નરસિંહ મહેતાનું ‘વંજીવ જન તો તેને કહીએ’ એ પદ ઘેરઘેર ગવાતું એટલે ‘પરાપકાર’ માટે જ માણસો બહાર નીકળતા, અને બહાર નીકળીને પરાપકાર જ કરતા ! એ વખતે ઊપખાનાં પ્રજાની ‘સેવા’ માટે નીકળતાં; માસિકો પ્રજાની ‘સેવા’ માટે છપાતાં; કલા ‘પ્રજાની સેવા’ માટે જ હતી. લેખકો ‘પ્રજાસેવાયે’ જ લખતા. એક બહુ જૂના તંત્રસાત્ત્વમાંથી નીકળ્યું છે કે તે વખતે લોકો પેટે ‘રખોડી’ ભૂંસી રાખના, એટલે કેાઇને ભૂખ જ ન લાગતી. અને આવી રીતે પેટનું દુઃખ નીકળી જતાથી, ‘પ્રગતકલ્યાણ’ નીકળી પડેલા માણસોની સંખ્યા તે વખતે ઘણી મોટી હતી.

દિલીપકુમાર રૉય

૧

કોઇ દેશની પ્રગતિ થાય છે કે એનું અસંદિગ્ધ ચિહ્ન એના યુવકો છે. જે દેશ જીવંત અને સચેતન હોય છે એની પ્રવૃત્તિ થોડા મહારથીઓ ઉપર આધાર નથી રાખતી અને એમના વિના અટકી નથી જતી. એવા દેશમાં યુવકો દેશકાર્ષિનો બોલો ઉપાડી લઇ કોઇ શુભ પ્રવૃત્તિમાં વિદ્યન-આવવા નથી દેતા અને નવા કાર્યકર્તાઓ એવા જ ઉત્સાહ અને ખંતથી દેશસેવામાં મગ્ન રહે છે. એવા દેશમાં એક મહાપુરુષના મરણથી સૃષ્ટિનો અન્ત આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી, કોઈ સમર્થ નેતા વિના ગેરવ્યવસ્થા અને અંધકાર વ્યાપી જતાં નથી. કારણ એકની ખોટ પૂરનાર અનેક વ્યક્તિઓ જ્યાં પ્રથમથી તૈયાર થયેલી હોઇ ખડી થઈ જાય છે, ત્યાં અસ્ખલિત સ્રોત પેડે દેશની પ્રવૃત્તિ વહે જાય છે. બંગાળ આજે કેટલીક રીતે આ દૃષ્ટિએ જીવંતો પ્રાન્ત છે. ત્યાં પણ શ્રીયુત દાસના મૃત્યુ પછી રાજકીય જીવન અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયું છે, પરંતુ બંગાળમાં પ્રભાવશાલી યુવકવર્ગ છે એથી બંગાળાનું ભવિષ્ય આશાજનક લાગે છે. સુભાષ બોઝ સરખો તેજસ્વી ને નિઃસ્વાર્થી યુવાન દેશભક્ત, હરિયુગ ચટ્ટોપાધ્યાય કે શિશિર ભાદુરી જેવા નાટ્યકર્તાનો પુનરુદ્ધાર કરવા મથતા યુવાન કલાકાર, સાહિત્ય અને ચિત્રકલામાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરેલા યુવાન લેખકો કે ચિત્રકારો, અને સુભાષના અદ્ભુત સ્વાર્થસાગ ને ઉજવણ દેશભક્તિથી પ્રેરાઈ એક કે બીજી રીતે દેશનું પુનર્જીવન ઘડવામાં જિંદગી અર્પણ કરી હોય એવા ઘણા જે યુવકો બંગાળના જ નહિ પરંતુ આખા હિન્દના નવા જીવનની સાક્ષીરૂપ છે. દિલીપકુમાર રૉય પણ આ પ્રાન્તમાં સંગીતના ક્ષેત્રમાં યુવક વર્ગને મોખરે છે.

વિખ્યાત બંગાળી નાટકકાર અને કવિ દિગ્ગેન્દ્રલાલ રૉયના એ એકના એક પુત્ર છે : એમને એક બહેન છે જેમનાં લગ્ન મુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના પુત્ર સાથે થયેલાં છે. દિગ્ગેન્દ્રલાલ રૉયના નામ અને એમની કૃતિઓથી હવે તો શ્રીયુત ઝવેરચંદ મેઘાણી દ્વારા ગૂજરાત સારી રીતે પરિચિત થઇ ગયું છે. “રાણા પ્રતાપ” કે “શાહજહાં” જેવાં બાર નાટકો અને “આમાર દેશ” કે “આમાર જન્મભૂમિ” જેવાં સ્વદેશગીતોના એ કર્તા માત્ર નાટકકાર જ નહિ પરંતુ બંગાળનાં કટાક્ષમય સાહિત્યના પિતા તથા હાસ્યરસિક ગીતોના પ્રથમ રચનાર હતા. વિલાયત જઇ આવીને યુરોપના પહેરવેશ ને વર્તનનું અનુકરણ કરતા બંગાળી વિશેનું એમનું અંગ્રેજીમાં લખેલું કાવ્ય દિલીપકુમાર પાસેથી સાંભળતાં ગમ્મત પડે છે. દિગ્ગેન્દ્રલાલનો હાસ્યરસ શુદ્ધ અને વિશિષ્ટ હતો અને એ હાસ્યરસનો વારસો એમના પુત્રને પણ મળ્યો છે. વાર્તાલાપમાં દિલીપકુમાર જેડે સમય ગાળવો અને એમની જેડે હસવું કે એમને નિર્દોષ બાલકની પેઠે હસતા જેવા એ એક અપૂર્વ આનન્દ છે. હાસ્યરસનાં પુસ્તકોનો અને ન્હાની ન્હાની રમુજોનો દિલીપકુમારને પુષ્કળ શોખ છે અને એમના સદવાસમાં આવેલા કોઇને પણ એમની હાસ્યપ્રિયતાનો અનુભવ તરત જ થાય છે. આ ઉપરાંત એમના

પિતા તરફથી વારસામાં બીજું જે દિલીપકુમારને મળ્યું છે એ એમની સંગીત પ્રત્યેની પ્રીતિ અને કુશલતા દિગ્ગેન્દ્રલાલ ધણું સારું ગાતા અને ગીતો રચવામાં તો અત્યંત પ્રવીણ હતા. દિલીપકુમારને આ પ્રવીણતા સુલભ હતી એટલું જ નહિ પરંતુ સંગીતનું પ્રથમ શિક્ષણ એમણે એમના પિતા આગળથી લીધેલું. દિગ્ગેન્દ્રલાલ સ્વદેશપ્રેમી અને અત્યંત સ્વતંત્ર વિચારના હતા. સરકારી નોકરીમાં હતા છતાં આવાં સ્વદેશગીતો અને દેશાભિમાન પ્રકટાવે એવાં નાટકો એમણે લખ્યાં જે એમને નોકરીમાં વિશ્વરૂપ નિવડ્યાં. આ સ્વદેશ પ્રેમ અને સ્વતંત્ર વિચારો દિલીપકુમારમાં ઉતર્યા છે.

દિલીપકુમારનો જન્મ ૧૮૯૭ની ૨૨ મી જાન્યુઆરીએ થયો હતો. એમનાં માતા એમને છ વર્ષનો મૂકીને ગુજરી ગયાં અને ૧૯૧૩ માં જ્યારે દિલીપકુમાર ૧૬ વર્ષના

હતા ત્યારે એમના પિતા દિગ્ગેન્દ્રલાલ ગુજરી ગયા. આથી યુવાવસ્થામાં દિલીપકુમાર એમનાં નાની આગળ જ ઉછર્યા છે. ૧૯૧૮ માં દિલીપકુમાર ગણિતનો વિષય લઈ કલકત્તા યુનિવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં પસાર થયા. બીજે જ વર્ષે આગળ અભ્યાસ કરવા એ ઈંગ્લેન્ડ ગયા. એમના પરીવોની ઇચ્છા એમને ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ કે એલ. એલ. બી. થઈ બેરિસ્ટર કરવાનો અથવા આઇ. સી. એસ. બનાવવાનો હતો. આ કાન્તિમાન અને કલાનો શોખીન યુવક કંપનીઓનાં જન્મે ઉધાર પાસાં તપાસે કે કોર્ટમાં 'ગાહન' પ્લેડીને જૂઠા અસીલોને સાચા ઠરાવવા પ્રયાસ કરે, કે કોર્ટ સ્થળે ડેપુટી કલેક્ટરની ગાદી પરથી હુકમો કહાડે એ ચિત્ર દેવું કદંબ મે હાસ્યારપદ છે ! પરંતુ દિલીપકુમાર પાસે જે ધન

ઇતિહાસના અધ્યાપક હતા અને હિન્દના સંગીત વિશે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા બહુ ઉત્સુક હતા. શાન્તિ અને માનવ-અન્ધતાના આ ઉપાસકને યુરોપના યુદ્ધ સમયે ક્રાન્તિમાંથી નહારી બનું પડ્યું હતું. લોહીથી ખરડાયેલ, તિરસ્કારપૂર્ણ અને અન્યાયી સુલેહ પર ક્ષણભર રાજતા યુરોપથી નિરાશ થઇ ગયેલ રોલાંને ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ અને શાન્તિમય અસહકારના સિદ્ધાન્તોને લીધે માનવજાતિનાં ભવિષ્ય વાસ્તે નવી આશા સ્પુરી. દિલીપકુમાર પાસેથી રોલાંએ ગાંધીજી વિશે ઘણું જાણ્યું અને જે ત્રણ ચાર વ્યક્તિઓએ એ પ્રખર ફ્રેન્ચ કલાકાર અને ફિલસૂફની વૃત્તિ ગાંધીજી પ્રત્યે વાળી એમાં દિલીપકુમારની ગણતરી કરીએ તો એ અત્યુક્તિ ન કહેવાય.^૧ દિલીપકુમારને પણ આ પરિચયથી ઘણો લાભ થયો અને યુરોપના આવા એક સમર્થ વિચારકના સંબંધને લીધે એમને યુરોપના ઘણા સંસ્કારી સ્ત્રી પુરુષોનો મેળાપ થયો. દિલીપકુમારને મળ્યા પછી એક ફ્રેન્ચ પત્રમાં હિન્દના સંગીત વિશે લખી યુરોપને હિન્દના સંગીતથી રોલાં પરિચિત કરવા લાગ્યાં. એ જ પ્રમાણે ૧૯૨૧ અને ૧૯૨૨માં પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ફિલસૂફ મિ. બર્ટ્રાન્ડ રસેલ સાથે પણ દિલીપકુમારને ઓળખાણ થઈ. એમનો રોલાં સાથે હજી પત્રવ્યવહાર ચાલુ છે. અને હમણાં દિલીપકુમાર જે યુરોપ ગયા છે એ રોમાં રોલાં, બર્થોર્ડ કુહેમલ ઇત્યાદિના નિમંત્રણને લીધે જ. ઝેકા-સ્લોવેકીયાના રાજ્યના પ્રમુખ મેસેરિક સાથે પણ દિલીપકુમારને આ અરસામાં ઓળખાણ થઇ હતી અને પ્રાગની એની રાજ્યધાનીમાં ગાંધીજી અને સત્યાગ્રહ વિશે દિલીપકુમારને ઘણી ચર્ચા થઇ હતી. પ્રેસિડન્ટ મેસેરિક પહેલાં કોલેજમાં અધ્યાપક હતા અને ટ્રાન્સટ્રાંચના મિત્ર હતા. એમનો એક મત આદિ નોંધવા જેવો એ છે કે બાઇબલમાં અહિંસાનો પાઠ છે જ નહિ એમ એ કહેતા. “સુલેહ વાસ્તે નહિ પણ યુદ્ધ માટે આવું છું,” “હું કુટુંબીજનોને વિખુટાં પાડીશ” ઇત્યાદિ વચનો ઉપરથી એ એવી દલીલ કરતા કે જીસસને પણ અહિંસા પર શ્રદ્ધા હતી નહિ ને આરિષ્ટવામાં મુકર કરીને એક પત્રકારનો દિલીપકુમારને પરિચય થયો હતો. અને એથી ગાંધીજી તરફ આકર્ષાઈ એણે ત્રણેક વર્ષ ઉપર ગાંધીજી વિશે જર્મનમાં એક પુસ્તક લખ્યું હતું. આમ બર્લિન, વિયેના, પ્રાગ, બુદાપેસ્ટ, પેર્સિ જેમાં શહેરોમાં તેમ જ હોલેંડ, નોર્વે અને સ્વીડન ઇત્યાદિ દેશોમાં ફરીને દિલીપકુમારે ત્યાંના શિષ્ટ વર્ગોમાં હિન્દના સંગીત માટે રસ ઉત્પન્ન કરાવ્યો એટલું જ નહિ પરંતુ ગાંધીજીની ભાવનાઓ અને સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન યુરોપના સંસ્કારી પુરુષોને આપ્યું.

૧૯૨૧ની સાલમાં જ્યારે હું ઈંગ્લેંડ ગયો ત્યારે મેં સાંભળ્યું કે દિલીપકુમાર રાંધ અને હરિજન ચટ્ટોપાધ્યાય એ ઉત્તમ પ્રકારના ગાયક કેમ્બ્રિજમાં છે. શ્રીયુત હરિજનનાથ સાથે તો મારે એમનાં પત્નીદ્વારા તરત જ ઓળખાણ થઇ કારણ કે કમલાદેવી અને હું એક જ સ્ટીમરમાં વિલાયત ગયેલાં. પરંતુ દિલીપકુમારનું સંગીત સાંભળવાનો લાભ છેક ૧૯૨૨ના જુન સુધી મળ્યો નહિ. લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સમાં એક International Study Circle હતું એના તરફથી એક આન્તર-રાષ્ટ્રીય જલસો થયો હતો. એમાં ચીની સંગીત, જાપાનીઝ નાચ, રશિયન ને ઇટેલિયન ગાયન થયાં. એક દક્ષિણી ખેડેને સીતાર પણ વગાડ્યો, અને પછી દિલીપકુમારે “લયક લયક ચલત મોહન આવે”નું ગીત ગાયું.

૧. રોલાંને અંગ્રેજી નથી આવડતું પરંતુ દિલીપકુમારને જર્મન અને ફ્રેન્ચ સાફ આવડે છે અને મુશ્કેલીને પ્રસંગે રોલાંના ખંડેત જે હાલ સાજો યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક છે એ બહારે ખાતાં.

એમણે અંગ્રેજી પોપાક બેઠકારીથી પહેર્યો હતો અને પાટલુન પહેરવા છતાં પશ્ચાંદી મારીને ઊંચે આસને બેઠી ગયા હતા. એમના મુખની કાન્તિ અને લાવણ્ય તરત જ કોઈના પર પણ અસર કરે એવાં હતાં. સુરેખ મુખ, સીધું અભિયત્ર નાક, વિશાલ કપાળ, ચપળ અને છુદ્ધિશાળી આંખો, ગૌરવર્ણ અને મનોહર હેઠવાળા આ યુવાન ગાવાનો આરમ્ભ કર્યો. પહેલાં જ શ્રોતાનું મન દરણ કરી લે એવા છે. સંગીતમાં આ લેખકે કંઈ સમજતો નથી એ એકદમ સ્વીકારી લઈ એટલું જ ઉમેરીશ કે દિલીપકુમારના એ ગીતથી હું મુગ્ધ થઈ ગયો. અમે બીજું ગાયન ગવડાવવા બહુ તાળીઓ પાડી પરંતુ અંગ્રેજી શ્રોતાઓએ સ્વાભાવિક રીતે એ ઝીલી નહિ અને એ ગીત તો તૃષા તીવ્ર કરાવીને છીપાવ્યા વગર પૂર્ણ થઈ ગયું. રોમેં રોલાંએ દિલીપકુમારને એક વાર કહ્યું હતું કે “ ઇંગ્લેન્ડમાં તારું સંગીત અજમાવતો નહિ કારણ ત્યાં કોઈ એની કદર નહિ કરે.” દિલીપકુમારને પણ એ જ અનુભવ થયો. યુરોપમાં સંગીતની સૌથી ઓછી કદર અંગ્રેજ પ્રગતે છે અને સૌથી વધારે એક પ્રગતે છે એમ દિલીપકુમારનું કહેવું છે. દિલીપકુમારનું ગીત પૂરું થયા પછી મારા એક મિત્ર અને હું એમને મળ્યા. આવા કલાકારો-અથવા તો આથી યે નીચી કાટિના-ગર્વથી ભરેલા, પુષ્કળ આડમ્બરવાળા અને અતડા હોય છે. પરંતુ દિલીપકુમારમાં તો અહંકારનો એક છાંટો યે ન લાગ્યો. જે સરલતાથી અને નમ્રતાથી એમણે વાતો કરી એથી એમના વધુ નિકટ પરિચયમાં આવવાની ઉત્કંઠા થઈ. સુભાગ્યે એ ઇચ્છા ફળિભૂત થઈ અને ૧૯૨૨ના નવેમ્બરમાં એક જ સ્ટીમરમાં અમે હિન્દુસ્તાન પાછા ફર્યા. ઇટાલીથી મુંબઈ પહોંચતાં સ્ટીમરમાં બાર દિવસ ઘણા આનંદમાં અને વિવિધ વિષયની રસિક ચર્ચામાં દિલીપકુમાર સાથે ગાળ્યા. એ વખતે દિલીપકુમારની સાહિત્યપ્રિયતાનો અને વિશાલ વાચનનો ખ્યાલ આવ્યો, એમની સહૃદયતા અને નિર્દોષ બાલકના જેવા સ્વભાવનો અનુભવ થયો તથા એમનું સંગીત કરી કરી સાંભળવાનો લાલ મળ્યો. દિલીપકુમારને રશિયન સાહિત્યનો બહુ શોખ હતો અને ડાર્ટોવસ્કી તથા ટૉલ્સ્ટૉયનાં લગભગ સર્વ પુસ્તક એમણે વાંચ્યાં હતાં. રોલાંનું “ બ્રેન્ડોક્સ ” આ સદીનું ઉત્તમ પુસ્તક છે અને ડાર્ટોવસ્કીનું “ બ્રધર્સ ક્રેમોઝોવ ” (Brothers Karamazov) ગઈ સદીનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તક છે એમ એ હંમેશા કહેતા. વિખ્યાત નોવેલ્યન લેખક બૉન બોયરનું “ ધ ગ્રેટ હંગર ” (The Great Hunger) પણ એમનું પ્રિય પુસ્તક હતું. એ સ્વદેશ પ્રતિનો પ્રવાસ આનંદદાયક જ નહિ પણ ચાનયાત્રા હતી, અને વૃત્તન હિન્દની એક સરસ વ્યક્તિ સાથે ગાઢ સંબંધમાં આવવાનું સહુલાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું.

આ સમયે હિન્દમાં પાછા જઈ પ્રવૃત્તિ કરવી અને કેવી રીતે પોતાના મનોરથ સાધવા એ વિશે દિલીપકુમાર અનિશ્ચિત હતા. સુભાષ બોઝ જે રાષ્ટ્રીય કોલેજ કલંકત્તામાં ચલાવતા હતા એમાં સંગીતના અધ્યાપક થવાનો દિલીપકુમારને વિચાર હતો. પરંતુ એ કોલેજ લાંબો કાલ નહિ ટકે એ વિશે એમને સંદેહ નહોતો એટલે કલંકત્તાની યુનિવર્સિટીમાં સર અસુતોષ મુકરજી સંગીતની પદવી સ્થાપી એમને અધ્યાપક નીમશે એવો તર્ક પણ એ કરતા. પરંતુ ૧૯૨૦-૨૧ નું રાજકીય વાતાવરણ એવું હતું કે દિલીપકુમાર ઉપર એની અસર થયા વગર રહી નહિ. એ સંમત થઈ આકર્ષાઈ એમને સંશય થતો કે ન્યારે દેશ સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝૂઝે છે ત્યારે સંગીત જેવી કલા વાસ્તે જીવન અર્પણ કરવું એ એક દૃષ્ટિએ દેશપ્રેમ અને સ્વાર્થ ન લેખાય ? આ પ્રશ્ને એમને એટલા મૂંઝવ્યા કે એમણે આ સંશય મિ. બર્ટ્રાન્ડ રસેલને લખી જણાવ્યો. એનો એ સમર્થ વિચારકે આપેલો ઉત્તર અહિં ઉતારવા જેવો છે.

“ હવે બીજી દૃષ્ટિએ તમે આ વાતનું નિરીક્ષણ કરી શકો. ધારો કે થોડા સમયમાં હિન્દ સ્વતંત્ર થાય ત્યારે ચારૂ ને સુશ્વિષ્ટ સંસ્કૃતિ સરજી શકે એવા મનુષ્યો હિન્દમાં ઉત્પન્ન થાય એવી ઇચ્છા તો તમને હશે જ. પરંતુ એ દરમિયાન જે રાજકીય પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજા વિષયમાં નિપુણ હોય એમણે જો પોતાની શક્તિની ઉપેક્ષા કરી હશે તો આવી સંસ્કૃતિ નહિ ઘડી શકાય. લોકો પોતાના નૈસર્ગિક સ્વભાવનો અવરોધ કરે તો એ લાંબે કાળે તો સમાજને ઉપયોગી થઇ શકે જ નહિ એમ મને લાગે છે. મેં વારંવાર જોયું છે કે પોતાની પ્રજા અને મૌલિક વૃત્તિનો કોઈપણ પ્રયોજન વાસ્તે પરિત્યાગ કરવાથી લોકો ઉન્નત અને નિર્દય થઇ જાય છે અને અન્તે સમાજનું હિત સાધવાને બદલે હાનિ રૂપ નિવડે છે. આપણે આ બાબતમાં અપવાદ રૂપ નિવડીએ એ શક્ય છે પરંતુ એમ ધારવું એ સાહસ છે. આખરે તો તમારી પોતાની વૃત્તિના સામર્થ્યનો આ પ્રશ્ન છે.”

આવા અનેક સંશયોને દૂર કરી રાજકીય કેલાહલનો માર્ગ ત્યજી કલાની દેવીને પોતાનું જીવન દિલીપકુમારે અર્પણ કર્યું. હિન્દ પાછા આવ્યા પછી એકાદ વર્ષ પછી બંગાળના એક નેતાએ પ્રશ્ન કર્યો: “ દિલીપ, તું શું કરે છે ? ” દિલીપકુમારે કહ્યું: “ સંગીતનો અભ્યાસ અને પ્રચાર.” “ હા, હા, એ તો મારી જાણમાં છે,” પેલા વડીલે ઉત્તર દીધો, “ પણ કામ શું કરે છે એ હું તો પૂછું છું ! ” કલાની સેવા એ કાર્ય નહિ પણ કમાવું એ જ કાર્ય એ આ પ્રશ્નનો ગૂઢ ધ્વનિ આપણી જઠ બની ગયેલી વ્યાપારી ભાવનાઓના ચિહ્નરૂપ છે.

[અપૂર્ણ]

ગગનવિહારી લ. મહેતા

સોરઠી સાહિત્યનાં ઋતુ-ગીતો

વિરહી લોક-પ્રેમિકોએ પોતાની વિપ્રલંબવેદના ગાવાની અતિ કલામય અને નૈસર્ગિક રીતિ ઋતુ-ગીતોને રૂપે ઉત્પન્ન કરી છે. પ્રત્યેક ઋતુની શોભા નિહાળવી, પ્રકૃતિના સૌંદર્ય વચ્ચે માનવીને મહાલતાં નિરખવાં, અથવા તો કુદરતની અસુક ઋતુની કઠોરતા વચ્ચે પણ પ્રેમીજનોને પોતાના સંયોગસુખનું કામલ જગત સૂજતાં જોવાં: અને એ બધું જોઈને પોતાની એકલદશાનું દર્દભર્યું સ્મરણ થવું: એ વિયોગના ભાવો વ્યક્ત કરવાને માટે ઘણી અનુકૂલ તથા પ્રેરક સામગ્રી છે.

સોરઠી સાહિત્યમાં આવી સામગ્રી બે રીતે પેદા થઇ છે. એ એકની એક વિપ્રલંબ-વેદનાના બે પ્રવાહો બંધાયા છે: એક સ્ત્રીએને ગાવાના ‘ મહિના ’ નામથી ઝોળખાતા રાસડા: બીજા ચારણી સાહિત્યના રચનારાઓએ રચેલા ‘ બારમાસા ’ નામે ઝોળખાતા ઋતુ-વર્ણનના છંદો: બન્નેના પંથ નિરાળા છે. સ્ત્રીજનોના કંઠે શોભતા ‘ મહિના ’ માં મૃદુતા નીતરે છે. ચારણોના ‘ બારમાસા ’ માં પ્રતાપ અને ઝડઝમક ગાજે છે. ‘ મહિના ’ માં જાણે કે સ્વરો, શબ્દો અને ભાવોનાં પરસ્પર હળવાં યુગ્મનો સંભળાય છે, જ્યારે છંદબદ્ધ ચારણી ‘ બારમાસા ’ માં હળવાં યુગ્મનો નહિ પણ જાણે કે લાવ અને ભાપાનાં ગાદ આલિંગનો વિલસે છે.

બીજી એક તફાવત વધુ ખુબીદાર છે: ‘મહિના’માં ઋતુ-સંદર્ભ અથવા ઋતુ-પ્રકૃતિનું વર્ણન બહુ અસ્પષ્ટ છે. એમાં તો ઋતુના સ્વરૂપનો આછો આછો કેવળ આભાસ જ છે. એમાં પ્રધાનપદે તો ઢાળોની વિવિધતા, અને એ સૂરોમાંથી જ ટપકતી કોમલતા દેખાય છે. દષ્ટાંતથી જોઈએ:

“કારતકે મહિને મેલી આદ્યા કંથ રે વાલાજી !”

“આ પ્રીતલડી તોડીને આદ્યા પંથ મારા વાલાજી !”

“માગશર મહિને મંદિર ખાવા ધાય રે વાલાજી !”

“આ એકલડી દાસીના દિન કેમ જાય મારા વાલાજી !”

આમાં કાર્તિક કે માગશર મહિનાની ઋતુ ક્યાંય ન મળે. પણ એના સ્વરો ? સ્વરોમાંથી જ ઋતુ ખડી થાય. અકેકે કડી એટલે અકેકે જોડો નિઃશ્વાસ. કોઈ કોઈ સ્થળે વળા ઋતુ ક્યાંઈક ડોહીયું કરી જાય:—

“મા મહિનાની ટાઢયું સુજને વાય રે વાલાજી !”

“આ હિમાળો હલકયો ને કેમ રે વાય મારા વાલાજી !”

પણ એ તો એક જ રાસડો: હવે નિરનિરાળા ઢાળના ‘મહિના’ની અકેકે બબ્બે કડીઓ લઈ, આ નિર્જીવ શાહીના અક્ષરો પાછળ અણહીકે અને અપ્રાપ્ય એવી જે સૂરાવલિ ગુંજે છે, તેની કલ્પના જ કરીએ:—

માગશરે મારગડે રમતાં

લેળાં બેસી લોજનીયાં જમતાં

હવે હરિ કેમ નથી જમતાં !

આવો હરિ રાસ રમો વાલા !

* * *

શ્રાવણ તો સરવડિયે વરસે

નદીયુંમાં નીર ઘણાં ભરશે

વાલો મારો કેમ કરી ઉતરશે

આવો હરિ રાસ રમો વાલા !

ફાગણે ફગફગતી રે હોળી

છેયાં ભરે શુભાળની ઝોળી

વાલા વિના કોણ રમે હોળી

રમવા આવોને રે !

* * *

ભાદરવો ભલે ગાણ્યો ને ગાળ્યા વરસે મેહ

હું રે ભીંભડ ધર-આંગણે ને મારા પિયુ ભીંભાય પરદેશ

કે આણું મોકલને મોરાર !

“વાલા આસોનાં અંજવાળીયાં રે

“નાથ આવો તો મારે મંદિર માળીયાં રે.

માવા કેટલાયે દાગોમાં સ્ત્રીહૃદયની વિરલ-ભામણી વહેતી ગઈ છે. પ્રત્યેક
૧ પોતાની વિશિષ્ટતા વડે અંતરનાં ઊંડાણે જઈને સ્પર્શ કરે છે. ક્યો
મનોભાવની કળ દાખવાના પ્રયોજનથી સરળયો લશે, તે પણ કોઈ સંગીતકલા
ગામીને રસ પમાડે તેવો અભ્યાસનો ને સંશોધનનો વિષય છે.

હવે ચારણી ‘બારમાસા’ને તપાસીએ. આ ‘બારમાસા’ એ વિભાગમાં ૦

૧. રાધા-કૃષ્ણને નામે ઋતુ-વર્ણનમાં વિપ્રલંભ ગવાયો.

૨. કોઈ મરનાર મિત્રની અથવા આશ્રયદાતાની સ્મૃતિ અર્થે મરણીયા ગઈ
આપણે ‘Elegy-શોકગીત’ કહી શકીએ.

પ્રથમ રાધા-કૃષ્ણના ‘બારમાસા’ લઈએ : ‘મહિના’ના રાસડા ‘કાંત’
થાય છે, જ્યારે ચારણી ‘બારમાસા’ ‘આવાહ’થી હિપડે છે. વિપ્રલંભની તીવ્ર
વવામાં વર્ષો-ઋતુની પ્રથમ પસંદગી યદ્ય એ સાચી રસમતાનું સૂચક લેખાય. પ્રત
મોડતાં એ હંદો આરંભ આ રીતે થાય:—

ધર આવાહ ધડકીયા

મોરે ક્રિયા મલાર

રાધા માધા સંભરે

જહુપતિ જગ-ભંડાર.

ખળહળ વાદળીમાં વણે

વીજળીયાં મળકંત

રાધા માધા કંથ વણ

ખણ નવ રીયણ ખસંત.

એ ગજગતિ છંદ : એટલે હાથીની ચાલે પગલાં માંડતો છંદ :

મજ વહીં આવણું છ...

કે રાસ રમાવણું.

ધરતીમાં આપાઠ ઘડક્યો : મોરે મક્કાર ગાયા : રાધાને માધવ સાંભર્યો : વાદળોનાં ધમસાણુ વચ્ચે વીજળી ઝખ્ખી : અને એ જોઇ રાધાજી માધવ વગર ક્ષણભર નથી રહી શકતાં. માટે હે વક્ત્રલ ! મજમાં આવો : વાંસળી બજાવો : ખાસ છુઝાવો : રાસ રમાડો : છ જે ઋતુના રંગીલા રાસો રમાડવા આવો : આપાટનાં ઝરણાં આકાશમાંથી ઝરે છે : તર-ણીઓનાં તન તપે છે : વિરહિણીઓનાં નયનોમાંથી વારિ વહે છે : માટે રાધાજી કહાવે છે કે હે નેહે બંધાવલા માધવ ! મજમાં આવો, એ છ ! મજમાં આવો !

એ આ પ્રથમ માસના ઋતુ-ગીતનો અર્થ છે. પણ હજુ આંહી ઋતુનાં લક્ષણો ઝીણવટથી નથી વર્ણવાયાં. એ ઝીણવટ તે પછીના મહિનાઓનાં વર્ણનમાં સુરેખ રીતે આલેખાઈ ગઇ છે:—

અંબા મોરીયા છ

કે કેસુ કેરીયાં

ચિત્ત ચકોરીયાં છ

કે કાગણુ ફોરીયા.

ફોરીયા કાગણુ, પવન ફરફર, મહું અંબા મોરીયા
ઘણુ રાગ ગાવે, કાગં ઘર ઘર, ઝંટે પવન જોરીયા
ગલાલ ઝોળી, રમત હોળી, રંગ ગોપ રમાવણુ
આખત રાધા, નેહ બાધા, મજ્જ માધા આવણું
છય મજ્જ માધા આવણું.

અંબા મોર્યો : કેસુઝાં કોળ્યાં : ચિત્તઝાં ચકાર બન્યાં : એવો કાગણુ ફોર્યો : પવન ફરક્યા : ઘેર ઘેર કાગ ગવાતા થયા : યુલાલની ઝોળીઓ ભરાઈ : હોળીની રમત મંડાઈ : માટે ગોપ-જનોને રંગે રમાડવા મજમાં આવો, છ આવો !

એમ પ્રત્યેક ઋતુ પરત્વે માનવી તેમ જ નિસર્ગ, બનેલાં આચરણોની સમગ્રમાણુ ચિંતાવટમાં લાધાની લલક પૂરાય છે.

પરંતુ Elogy-શૈક્ષીતનો પ્રદેશ તો આથીયે વધુ સુરમ્ય લાગે છે. વિદેહી મિત્ર વા આશ્રયદાતાનાં એ પ્રતિ માસમાંથી સ્પુરેલાં સ્મરણો ભારી કાતિલ છે. જ્યાં એ કાતિલ છે, તેવાં જ વેધક સ્વરે એ ગવાય છે. અને કુદરતની લીલા અતિ મસ્ત શબ્દો વાટે પ્રગટ-સજીવન ચર્ચ ઉભી રહે છે. દષ્ટાંત:—

કવિમિત્ર પોતાના પરલોકવાસી રનેહી અંજુભાઈ નંદુભાઈને માસે માસે સંભારે છે:—

રાગ ઝકોળા તાત રસ

તાળ ઠણકા તાલ

કાવા ખાવા કેસરા

ઘર આવો અજમાલ.

વધ વધ ખટરત વણ્ણવાં
 અવધ ઠર્યે દન આજ
 સેલ તણી પર સરળકે
 રંગભીનો નથરાજ.

ગાયેયા મુખ બોલીયા
 પિયુ ! પિયુ ! પેરેવેશ
 અણુ રત તું અજમાલરો
 સંભરીયો અલણેશ.

ગરદે મોર ઝંગિરીયા
 મહેલ ધરકકે માઠ
 વરખારી રત વણ્ણવાં
 આયો ઘઘુળી આપાઠ.

એટલા દુહાઃ આપાઠના આગમનનું સૂચન: અને “આયો ઘઘુળી આપાઠ” એ વાક્યની દોહય વાળીને કવિ-રસના એક નવીન, ઓજસ્વી ઢાળની અંદર મુલાકાત ખાપ છે:—

આપાઠ ઘઘુળીએ લુળીએ અંખર
 વઢદળ ઝેવળ ઝોવળીય
 મહોલાર મહેલીએ લાઠ મહેલીએ
 નીર છલે ન ઝલે નળીય.

અંદ્ર ગાજ અગાજ કરે ધર ઉપર
 અંખ નયાં સર ઉભરીયાં

અજમાલ નથુ તણુ કુંવર આલણ
 સોય તણી રત સંભરીયા

છય સોય તણી રત સંભરીયા !

એ જ મસ્તીભર્યા વેગમાં, ખારે મદિનાનાં સ્મરણો આંસ્યાં આવે છે. અને વંચે વચ્ચે
 રંગ ભાદ્રવ રયામ ઘટા રંગ રાતોય

રંગ નીલાંખર મેવંત રને

ફળ પુલ અગ્રજળ કમ્મળ ફેલીએ
 વેલીએ નેક અનેક વળે.

એવી રંગની રમતો પણ આતેખાતી આવે છે. અને

“ મછ છીપ તણી રત લમત મોતીએ

ઠીક અણુમ્મળ નંગ થીયા

એવાં આસો મદિનાનાં વિશિષ્ટ ઋતુ-વશણો પણ કવિતામાં ગુલાબને વ્યવહાર-વિગાનનું નાનું ઘું યાચ પૂરૂં પાડે છે.

એથી થે વધુ ઝીણવટની પ્રતીતિ આપતું એક બીજું ઋતુ-ગીત છે. જાંબુ નામે ગામડાના નિવાસી ચારણ માલો જન્મ મરી ગયો, તેના મરણીયા એક માગણ મિત્રે ગાયા. આવાટથી ઉપાડયા, અને શ્રાવણના ચિત્ર-દર્શનમાં, તો વિલક્ષણ ભાવ પૂરી દીધો :

શવ પૂજા ધસીયે ચંદણ

જપે જાપ ત્રપ જોય

કેસરરી આઠ લલાટ કર

શ્રાવણરા દન સોય.

શિવપૂજા કાળે ચંદન ધસાય છે : વિગ્રો જપ કરે છે : અને લલાટે કેસરની આડયો તાણીને શ્રાવણ માસને લોકો સોહાવી રહ્યા છે :

એટલું વ્યવહાર-દર્શન કરાવવા માટે દુહાની એક પીછી મારીને પછી કવિ જીવનના ખરા કાવ્ય ઉપર ઉતરે છે:—

છલત શ્રાવણ મલત સામા, વલત નીલી વેલડી
ખાપયા પ્રઘળા મોર બોલે, ધ્યાન રાખત ઢેલડી
પ્રસ નાર નાવત કરત પૂજા, ધ્યાન શંકર સેં ધરે
જસ લીયણ તણુ રત માલજમ, સતન-વીસળ સંલરે.

શ્રાવણ છલકાય છે : નીલી વેલડીઓ વળે છે : મોર બોલે છે, ને ઢેલડી એનું ધ્યાન રાખે છે : પુરુષ-સ્ત્રીઓ પૂજા કરીને શંકરનું ધ્યાન ધરે છે : તેવી ઋતુમાં, હે જશ લેનાર માલા જામ ! હે વીસળના પુત્ર ! તું મને સાંભરે છે :

આવી જ સંદર્ભ-વાટે આ મરણીયા ચાલ્યા જાય છે, પણ વચ્ચે વળી

ચોરસ દારૂ પુલ સરે

ગળે કસુંળા ગોસ

હેમંત-રત ટાઢી હવા

ત્રિયા ત્રિયા રંગ પોષ.

એવા 'દારૂ' અને 'ગોસ' સરખા ઉઘાડા શબ્દોથી અતિ પાંચવતામાં-કાંઈક હીન અભિરૂચિમાં કવિ ઉતરી જાય છે. ઉપભોગની પ્રયાઓ ઉપર વધુ જોર દેવા લાગે છે, પણ ફરી વારે વસંતના મહિનાઓ આવતાં

રોહણ જાંબુ રાવણાં

ધજ ખાંડું ગળા ધ્રાળ

પેટીરી મશરી પટે

શાખ ગળે વૈશાખ

વૈશાખ મહિને વાહ વાયા અંબ આયા અધ્ધળા
લેલુંબ દાડમ તસા લીંબુ પાનવાડી પ્રધળા
દો ખીજ આખાતીજરે દન અતગ જળ ધર ઉભરે
જસ લીયણ તણુ રત માલજમ સતન-વીસળ સંલરે.

એ રીતે કવિ કુદરતની સમૃદ્ધિ પર ખીલી ઉઠે છે. અંદર ઝડઝમક, પ્રકૃતિ-વર્ણન અને લાવ-દર્શન સંભળતો હોવા છતાં કવિ વ્યવહારની વાતોનો દોર ચૂકતો નથી તેથી જ,

તડ રૂંકે વસમાં તરે

વાળળાં ઘૂત વેઠ

વળે ફળે વન વેલડી

અથો વસમ્મો જેઠ.

એ જેઠ માસના વર્ણનમાં 'વાળળાં ઘૂત વેઠ' શબ્દોથી કવિ નોંધે છે કે જેઠ માસમાં ઘોડાને ઘી પાવાની પ્રથા ચાલતી.

આ આપણું કંદરથ ઝડુ-ગીતો : કંદરથ લોકસાહિત્યનું આ એક મધુર પ્રકરણ છે. જીવનમાં રસ કેમ ઝીંકાતો તેમ જ પોષાતો તેની ભુક્તિઓ છે. આ ઝડુ-ગીતોનાં રચનારાં પણ કેવા અમોલ ને નમ્ર ! 'મહિના' રમ્યા હશે કેાંઈ અજાણી સ્ત્રીઓએ અથવા તો પુરુષ-દેહધારી નારી-આત્માએ; અને ચારણ 'જારમાસ'ના રચનાર તો એથી યે અધિક ઉપેક્ષિત !

"ત્રજજ માધા આવણું"નો રચનાર અપ્રસિદ્ધ ચારણ જીવણ રોહડીયો.

"આપાઠ ધધુંખીએ"નો રચનાર માર્ગેયો મોતીસર.

"સતન-વીસળ સંભરે"નો રચનાર એક મીર, કે જેને પોતાની ચાળામાં કેાંઈ કેળ ખાવા પણ ન આપે ! એવી અધમ ગણાતી એ જાતિ.

આવા તો અનેક ઝડુ-ગીત રચનારા થઈ ગયા ને હજી થાય છે.

મોતીસરની તો કેામ જ કાવ્યપ્રસાદથી વિભૂષિત : સદાય એની કવિતા અમી ઝરેતી : એ આખી કેામની ઉત્પત્તિ જ કાવ્યને અંગે : એનાં ખીજ જ કાવ્યના ઇતિહાસમાં રોપામાં : કેાંઈ દેશમાં લાખા દુલાણીની એ વેળા : માવલ સાખાણી નામે એનો રાજ-કવિ : માવલે ઉદેપૂરના રાણાના યશનો કાવ્ય-ગ્રંથ રચ્યો : પોતે નિરક્ષર, એટલે જીવ્હાએ પોતે બોલતા જાય ને પોતાનો એક રજપૂત રનેહી લખતો જાય :

લખતાં લખતાં આખો કાવ્ય-ગ્રંથ રજપૂતને કંઈ ચડી ગયો : માવલને ઉદેપૂરથી રાણાનાં કહેણ આવે કે જો ગ્રંથ લખ વાંચવા આવો, તો હું લાખપસાવ કરું : પણ માવલ એટલે દૂર જવાના વિચારે સિધ્ધિ બની જતો :

રજપૂતનું દિલ બગડ્યું : માવલને વેશે ઉદેપૂર પહોંચી, કંદરથ ગ્રંથ સંભળાવી લાખ પાસા લીધા. ઘેર આવ્યો.

ધર ટૂટ્યે ધર જાય : કેાઈ સાર્થીએ ભેદ ફોડી નાખ્યો : રાવ લાખાએ રજપૂતને માથે કચારીમાં બે તહોમત મેથ્યાં : એક તો દગો કરવાનું, ને બીજું વાચક બનવાનું.

રાવે સળ ફરમાવી : સુંદર સળ : માવલ સાખાણીની પુત્રી સાથે પરણાવ્યો : તારાં વંશવારસો સદા ચારણની યશગાથા ગાન્તે, ને ચારણના અશ્રિત બની રહેજે, એવી પદવી દીધી : પોતાના કંઠ-હારમાંથી મોતીની એક સેર કાઢીને રજપૂતના ગળામાં નાખી : તારો વંશજ નહિ ચારણ, કે નહિ રજપૂત, પણ સદા 'મોતીસર' કહેવાજો !

આજ પણ મોતીસરનો દીકરો પ્રાસાદિક કાવ્ય-રચના કરતો ફરે છે.

અવેરચંદ મેઘાણી

અજ્ઞાન અને ભૂખમરો*

૧

શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળામાં શિક્ષણના વિષયોની કે શિક્ષણપદ્ધતિની ચર્ચા કરનારાં વ્યાખ્યાનો હોઈ શકે. ઉદ્યોગ વિનાનું શિક્ષણ પાંગડું છે; શરીરના ભોજે મળતું જ્ઞાન નકામું છે; વિજ્ઞાન વિનાનું ભણતર અક્ષતવ્ય છે; દેશની ખરી ખૂખીઓ કે સાચી એળોનું યથાર્થિત ભાન ન કરાવનાર ઇતિહાસ-ભૂગોળનું શિક્ષણ અપૂર્ણ છે; ભય કે લાલચનો ઉપયોગ ને શિક્ષણપદ્ધતિમાં થાય છે તે શિક્ષણ ભવંકર છે;—આવા પ્રકારના વિષયોની ચર્ચા શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળામાં હોઈ શકે.

પણ હું ઇરાદાપૂર્વક આ ચીજો છોડી જરાક આડો ફંટાઉં છું.

શિક્ષણની—લોકશિક્ષણની આપણે વાતો કરનારાઓએ, હિંદુસ્તાનના લોકોની ખરી સ્થિતિ આજે કેવી વર્તી રહી છે તેનો ટાકે પોટે કદી વિચાર કર્યો છે ખરો? ન્યારે ન્યારે આપણે શિક્ષણના વિષયો કે શિક્ષણપદ્ધતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે આપણું નિશાન શહેર કે કસબાઓ પર જ હોય છે. પણ આપણો બે હબ્બર માધ્યમ લાંબો અને પંદરસો માઈલ પહોળો દેશ શહેરોમાં નહિ, પણ ગામડાંઓમાં વસે છે એ આપણે જાણે બૂધી જમએ છીએ.

હિંદુસ્તાનમાં લાખ માણસની વસ્તીવાળાં શહેર માત્ર ૩૦ જ છે; પાંચ હબ્બરની વસ્તીવાળાં ગામ માત્ર ૨૩૧૬ છે. ટૂંકમાં હિંદુસ્તાનની ૩૧ કરોડની વસ્તીમાંથી ૨૯ કરોડ માણસો હિંદના ૭ લાખ ગામડાંઓમાં રહે છે; અગર સાદી રીતે કહીએ તો દસ હિંદીમાંથી નવ હિંદી ગામડાંમાં રહે છે. તમે જાણીને તાણુજ થશો કે દુનિયાની વસ્તીના છઠ્ઠો ભાગ હિંદનાં ગામડાંઓમાં વસે છે.

હિંદનાં આ સાત લાખ ગામડાંઓમાં કેટલું ઘોર અજ્ઞાન વ્યાપી રહ્યું છે, અને રક્તશોષક ભૂખમરો કેવો કાળો કે'ર વર્તોવી રહ્યો છે તેનો વિચાર આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ કદી કર્યો છે ખરો? આ ગામડાંઓને શિક્ષણ આપવાની યોજનાઓ તેમણે કદી ઘડી અને વિચારી છે ખરી?

અફસોસ, ગામડાંઓનો શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાનું પણ આપણાંમાંના ભણેલાઓને હજી સૂઝ્યું નથી; ન્યારે વીસમી સદીની શરૂઆતથી અગમચેતા એંગ્રેજ અધ્યાપકો અને ધર્મચૂસ્ત ખ્રિસ્તી મીશનરીઓએ આપણાં ગામડાંઓનો શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાનું શરૂ પણ કરી દીધું છે. ડૉ. મેને મહારાષ્ટ્રનાં ગામડાં વિષે, ડૉ. સ્વેટરે મદ્રાસ ઇલાકાનાં ગામડાં વિષે, પ્રો. જી. જે. બેંગાળનાં ગામડાં વિષે શાસ્ત્રીય પુસ્તકો લખી ભણેલા હિંદીઓનાં પડળે લખાડ્યાં છે. એટલું જ નહિ, પણ ખ્રિસ્તી મીશનો હિંદુસ્તાનની ગ્રામ્ય-શાળાઓનું નિરીક્ષણ કરવા ગ્રામ્ય કેળવણી કમીશનો નીમવા લાગ્યા છે. અને એ મીશનરીઓ મારફત હિંદના ગામડાંઓની દુઃખદ સ્થિતિ હિંદના શિક્ષિત સમાજ આગળ રજુ થાય છે!

* અયા ડિસેમ્બર માસમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બાવનમર મુકામે અપાયેલી શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળાનું એક વ્યાખ્યાન.

અસહકાર યુગની શરૂઆત પછી સમસ્ત હિંદનું લક્ષ ગામડાં તરફ ખેંચાયું છે. ગામડાંઓમાં જવાની અને ગ્રામ્ય સંગઠન કરવાની છેલ્લાં પાંચ વરસથી આપણે વાતો કરીએ છીએ; ભારે યુરોપ અમેરિકાથી શ્રીમંત અને શિક્ષિત ભાષ બહેનોએ અને આવી હિંદનાં ગામડાંઓનો અભ્યાસ કરવાનું ક્યારનું શરૂ પણ કરી દીધું છે. એટલું જ નહિ, પણ કેટલાંક ગોરાં ભાષબહેનો હિંદનાં ગામડાંઓમાં ચાતુર્માસ પણ કરવા લાગ્યાં છે.

ગયા વરસે ગાંધીજીએ આશ્રમમાં ક્ષેત્રસંન્યાસ લીધેલો હોવાથી, દર અડવાડિયે નિતનવાં ગોરાં ભાષબહેનો ગાંધીજીને મળવા આવ્યા કરતાં. આશ્રમથી ઉપડી શાંતિનિકેતન જોવા અને પછી ગામડાંઓમાં ફરવાનો પ્રેરામ તેઓ ધડતા હતા તે મેં નજરેનજર જોયું છે. વળી અમેરિકાથી પ્રસિદ્ધતા 'એશિયા' માસિકના સહતંત્રી એમર્સન બહેને ગંગા કિનારાના ગામડાંમાં એક વર્ષ માટે રહેવાનો નિશ્ચય કરીને ગયા મહિનામાં ત્યાં અડીંગા નાખ્યા છે.

પરિણામે, જેમ હિંદુ ફિલ્સુફી, વેદ ઉપનિષદ્દ યા યોગસૂત્રોના અર્થ અને રહસ્ય, આ જમાનામાં આપણે ભણેલો સમાજ ગોરા લેખકોનાં પુસ્તકો ઉપરથી સમજવા લાગ્યો છે, તેમ શું હિંદુસ્તાનનું ગામડાંનું અર્થશાસ્ત્ર અને ગ્રામ્યજીવન પણ આપણે પરદેશી ગોરાઓ પાસેથી શિખવું પડશે ?

હિંદુસ્તાનનાં ગામડાં એટલે સ્વયંપૂર્ણ એકમ, ગામડિયા એટલે નિર્દોષ નિષ્પાપ ભગવાનનાં માણસો, ગામડાંનું જીવન એટલે પ્રામાણિક અને શ્રમજીવી પવિત્ર સ્વર્ગીય જીવન : એવા કાવ્યમય ખ્યાલો આપણામાંના કેટલાક શિક્ષિત ભાષઓમાં હજી યે રહી ગયા છે.

પણ સાચી વાત એથી તદ્દન ઉલ્ટી છે. દુનિયામાં દુઃખીમાં દુઃખી, કંગાલમાં કંગાલ હાડપિંજરોનાં દર્શન આજે ગામડાંઓમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંઓમાં સાચે જ આજે અવાનતા, વહેમ, બીક અને ભૂખમરાનું નિષ્કંટક સાંક્રાન્ત્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે. એ બધાનો ચિતાર આપની સમક્ષ તાદશ ખડો કરવા કાવ્ય કે તર્કનો અને આશરો લેવાનો મારો ધરદો નથી. તમારામાંના ધણાખરા 'નવજીવન' વાંચનારા હો એટલે ગ્રામ જીવનની ઝંખી હું મર્મબેદી શબ્દોમાં નહિ કરાવું. પણ એ ગામડાંઓમાં કેળવણીના પ્રચારની કેટલી જરૂર છે, અને તે ખાતર કેટલા વેગથી ગ્રામકેળવણીનું કામ ઉપાડી લેવાની જરૂર છે, તે થોડાક આંકડાઓ તમારી આગળ રજુ કરી ખતાવવા ઇચ્છું છું.

એ તો આપને સુવિદિત છે કે બ્રિટીશ સરકારે મહા (!) પ્રયાત્ન કરી છેલ્લાં દોઢસો વરસમાં હિંદુસ્તાનના ૧૦૦ માણસોમાંથી ૮ માણસોને લખતાં વાંચતાં શીખવી દીધું છે !

પ્રાથમિક શિક્ષણ

ધ. સ. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ૫ થી ૧૫ વરસની ઉંમરના બ્રિટીશ હિંદના કુલ સાડાઆઠ કરોડ (૮,૪૮,૪૨,૦૦૦) બાળકોમાંથી ચોણાઆઠ કરોડ (૭,૭૫,૦૭,૦૦૦) બાળકોને કક્કો છુંટતાં યે આવડતો નથી. એ તાલુખીની વાત છે કે, બ્રિટીશ હિંદ

૧ આ લેખમાં જે ચોક્કસ આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે, તેમાંના ધણાખરા આંકડા શ્રી. આલ્ફ્રેડ ફ્રાંક 'Village Education in India' નામના પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવ્યા છે.

કરતાં દેશી રાજ્યોમાં કેળવણીની પ્રગતિ ઘણી વધારે થયેલી છે જે નીચેના આંકડાઓથી જણાઈ આવશે:—

પ્રાંત યા દેશીરાજ્ય	સેક્ટર કેટલા ટકાને લખતાં વાંચતા આવડે છે.
બર્મા	૩૧ ટકા
ત્રાવણકોર	૨૮ "
કોચીન	૨૧.૬ "
વડોદરા	૧૪.૫ "
બ્રિટીશ હિંદ (બર્મા સિવાય)	૬.૫ "
મધ્ય પ્રાંત	૪.૩ "

ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના સુધારા પછી, કેળવણીખાતું પ્રગતિ સોંપવામાં આવ્યાથી, લોકો ધારતા હતા કે કેળવણીનું કામ એકદમ આગળ ધપશે. પણ મધ્ય પ્રાંત કે ત્યાં લોકોની સંજ્ઞા બહુમતિ હતી ત્યાં પણ છેલ્લાં ૭ વરસમાં કેળવણીની બાબતમાં પ્રગતિ થવાને બદલે પડતી જ થઇ છે. ત્યાં પ્રાથમિક શાળામાં ૧૯૧૯ માં ૨ લાખ ૪૦ હજાર બાળકો ભણતા હતા ત્યારે ૧૯૨૩ માં ૨ લાખ ૩૧ હજાર બાળકો ભણતા હતા.

આપણો સુધરેલ અને સમૃદ્ધ મુંબાઇ ઇલાકો પણ કેળવણીમાં ઘણો જ પાછળ છે. આપણા મુંબાઇ ઇલાકાનાં કુલ છવીસ હજાર (૨૬,૨૫૮) શહેર અને ગામડાંમાંથી શોળ હજાર (૧૬,૨૭૯) ગામડાંમાં—એટલે ફર ટકા ગામડાંઓમાં શાળા જ ખોલવામાં આવેલી નથી. જે ગામમાં શાળા ન હોય તે ગામના કોઇ સમજી માળાપના રક્ષાખડયા છોકરા બાળુના ગામની નિશાળમાં જાય, પણ છોકરીઓને તો અલગ જ રહેવું પડે. એટલે હિંદુસ્તાનમાં સેક્ટર ૧ ટકા બહેનોને માંડ થોડુંધણું લાગ્યું વૃદ્ધ લખતાં વાંચતાં આવડે છે.

અક્ષરજ્ઞાન આપવા માટે નવા જમાનાના શિક્ષકોએ ગામડાંમાં ધામા નાખવાની જરૂર છે એમ કેટલાક સમજી લાઇઓનું માનવું છે. પણ ગામડાંમાં શાળાઓ ખોલાયલી હોવા છતાં ગરીબ ગામડિયા કેટલી કેળવણી લે છે તેની ખાતરી કરવા આ નકશા * પર નજર ફેરવો.

પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થી દીઠ થતું ખર્ચ

બ્રિટીશ હિંદમાં ૧ લાખ ૬૨ હજાર પ્રાથમિક શાળાઓ છે. આ શાળાઓનો ૫૮ લાખ છોકરાંઓ લાભ લે છે. આ શાળાઓ પાછળ અંગ્રેજ સરકાર દર વરસે સાડાચાર કરોડ (૪,૫૭,૦૦,૦૦૦) રૂપિયા ખર્ચે છે એટલે કે વિદ્યાર્થી દીઠ દર વરસે ૮ રૂપિયા ખર્ચે છે. આ આંકડાને યુરોપના રાજ્યોના ખર્ચોના આંકડા સાથે સરખાવો:—

દેશનું નામ	પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થી દીઠ થતું ખર્ચ
ઇંગ્લાંડ	રૂ. ૧૬૯
સ્કોટલેન્ડ	૧૫૦
આયર્લેન્ડ	૧૧૨

* વ્યાખ્યાન બરાબર સમજાય તે માટે જુદા જુદા આંકડાઓ બતાવતા નકશા તૈયાર કરી વ્યાખ્યાન દોરવી ભીત પર ચોંટવામાં આવ્યા હતા.

નોંધ	૧૫૦
ડેન્માર્ક	૧૫૮
ન્યૂ ઝીલાંડ	૧૫૪
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૬૬
બ્રિટીશ હિંદુસ્તાન	૮

ઉપર ગણાવેલ ૧ લાખ ૬૨ હજાર શાળામાંની ઘણીખરી તો શહેરો અને મોટા ગામોમાં ખોલાયતી હોય છે; અને ગામડાની શાળા એટલે એક માસ્તર અને ચાર ધોરણ-શાળાનું મકાન એટલે ધૂળિયું અને ઢાળિયું, જ્યાં હવા અજવાળા કે સ્વચ્છતાનું નામ નિશાને ન હોય એવું સ્થાન. શાળામાં શિક્ષણ-સામગ્રી કેટલી રહેતી હશે તે મી. માર્કેસ વેરરે લખેલ “અંગાળાની પ્રાથમિક કેળવણી” નામના પુસ્તકમાંના નીચેના ઉતારા પરથી આપ જોઈ શકશો:—

“અંગાળાની જે ૧૧૭ ગ્રામ્ય શાળાઓની જે મુલાકાત લીધી હતી, તેમાંની ૨૫ ટકા એટલે કે ચોથા ભાગની શાળામાં એક પણ નક્કો ન હતો, ૨૩ ટકા શાળામાં પાઠ્ય-પુસ્તકો જ ન હતાં, ૮ ટકા શાળામાં કાણું પાટિયું જ ન મળે, અને ૮ ટકા શાળામાં ચાચરચિકુ” યા શિક્ષણ-સામગ્રીનું એક પણ સાધન સમ ખાવા સજવામાં આવ્યું નહતું.”

શહેરની શાળાના મકાન કેવાં આવેશાન હોય છે, શહેરની શાળાઓમાં ચાચરચિકાં કેવાં સુંદર હોય છે એ તો આપને કહેવાનું ન હોય. ગ્રામ્ય શાળાનાં મકાન લગ્ન્ય હોવાં જોઈએ, અથવા શાળા શિક્ષણ-સામગ્રીથી ભરપૂર હોવી જ જોઈએ, એમ હું માનતો નથી. જો શિક્ષક પ્રાણવાન હોય, જો શિક્ષક કેળવણીની ખરેખરી દીક્ષા લીધી હોય, તો શાળાનું વાતાવરણ તૈયાર કરવા માટે લગ્ન્ય મકાન કે ભારે શિક્ષણ-સામગ્રીની તેને જરૂર પડતી નથી. ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં, વિદ્યાર્થીઓ પર સારા સંસ્કાર નાંખ્યા વિના તે જંપવાનો નથી.

પણ, અંગ્રેજી રાજ્યમાં જે રીતે કેળવણીખાતાઓમાં કેળવણી આપવાની પ્રથા અને પરંપરા ચાલી આવે છે તે જોતાં, ખાતાંઓની પરીક્ષા આપી તૈયાર થયેલ શિક્ષકને હુંકા પગાર આપી ગરીબજા ખનાવવા ઉપરાંત, શિક્ષણ-સામગ્રી વિનાના રાખી, અંધારિયા એક દાગિયામાં છોકરાંઓ સાથે છ છ કલાક ગોંધી ચૂકવામાં આવે એ ખરેખર અસહ્ય ગણાવું જોઈએ.

ગામડાં અને શહેરમાં કેળવણીનું પ્રમાણ

બ્રિટીશ રાજ્યમાં ગામડાંની કેળવણી કરતાં શહેરોની કેળવણી પાછળ વધારે લક્ષ અપાતું હોવાથી અને શહેરની કેળવણી પાછળ પ્રમાણમાં ઘણું જ વધારે ખર્ચ થતું હોવાથી શહેરમાં ભણેલાનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોય એ દેખીતું છે. લાખની ઉપરની વસ્તીવાળાં શહેરોમાં હિંદુસ્તાનના સરાસરી પ્રમાણ કરતાં, પુરુષો ત્રણ ગણા અને સ્ત્રીઓ છ ગણી વધારે ભણેલી હોય છે. આવાં શહેરોમાં ૩૭ ટકા પુરુષો અને ૧૪ ટકા સ્ત્રીઓ ભણેલી હોય છે.

આપણા મુંબાઇ પ્રદેશનાં પાંચ શહેરોમાં કોઈ પણ જાહેસ કરતાં બમણાંથી માંડીને છ ગણું ભણેલાનું પ્રમાણ આવે છે.

ગામડાંઓ કરતાં શહેરોમાં ઘણું જ વધારે કેળવણેલાં માણસો હોય, ગામડાંઓમાંથી ઉચ્ચશિક્ષા કરેા ગામડાં કરતાં શહેરોમાં વધારે ખર્ચાય એ સદજ (!) સ્થિતિ જોઈને આપણને જરાયે તાજુબી લાગતી નથી.

લણેલા અભણ થાય છે !

પણ ખેદ અને આશ્ચર્યની વાત તો હવે આવે છે કે સાંપ્રતિક ચલાવતાં કે તરતાં એક વાર શીખી લીધા પછી વરસોના મહાવરો ન હોય તોયે માણસ તરતાં કે સાંપ્રતિક ચલાવતાં ભૂલતો નથી; ન્યારે હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંઓની શાળાઓમાં પેટે પાંચે દાખલે શીખનારાં બાળકોમાંથી “ શાળા છોડ્યા પછી પાંચ વરસમાં ૩૯ ટકા બાળકો લખતાં વાંચતાં તદ્દન ભૂલી જાય છે. ” એમ બ્રિટીશ સરકારના કેળવણીખાતાના વડાએ જાહેર કરેલ છે. “ ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ગામડાંઓમાં લણેલાં બાળકોમાંથી ૮૦ ટકા બાળકો દશ વરસ પછી તદ્દન લખતાં વાંચતાં ભૂલી જાય છે. ” (Times Educational Supplement : March 1918.)

ગામડાંમાં શાળા ખોલો, શાળા ખોલો, એવી ખૂમ મારનારા ઉપરની બાબત ઉપર ખૂબ વિચાર કરતા થઈ જાય અને આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ લણેલા અભણ કેમ ન થાય એનું એસડ શોધી કાઢે તો કેવું સાફ ?

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તુલસીકૃત રામાયણ ગરીબમાં ગરીબ ઘરમાંયે જે સ્થાન ભોગવે છે, તે સ્થાન આપણા ગૂજરાતમાં કે દક્ષિણ હિંદમાં હજી કોઈ પણ ધર્મગ્રન્થે લીધું હોય એમ લાગતું નથી. અને તેથી જ દક્ષિણ હિંદમાં લખતાં વાંચતાં શિખેલ માણસો મહાવરાના અભાવે લખવા વાંચવાનું ભૂલી જાય છે.

મોરબાઈના પદ કે નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતીઆં કે ભોળ ભગતના આખખા ગામડે ગામડે ડાસાડાસીઓના મોઢે આપણે સાંભળીએ છીએ. પણ હજી એમના ગ્રન્થો સામાન્ય ગરીબ ગામડિયા વાપરી શકે એવા રૂપમાં હજી છપાયા જ નથી.

શાળાનું લણતર

હવે એક બીજી બાબત તપાસીએ. પ્રાથમિક શાળાઓમાં દાખલ થતા વિદ્યાર્થીઓ કેટલું અને કેવું લણે છે ? અફસોસની વાત છે કે ૧ લાખ ૬૨ હજાર પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી પૂરા ચાર ધોરણ લણનારા ૧૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓયે નીકળતા નથી. બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનમાં પહેલી ચોપડીમાં લણનારાની કુલ સંખ્યા ચાલીસ લાખમાંથી (૩૯,૮૬,૯૨૪) ચોથી ચોપડીમાં જતાં સાડા છ લાખ (૬,૪૬,૯૬૨) થઈ જાય છે. આ સ્થિતિને માટે વિદ્યાર્થીઓને દોષ દેવાય તેમ નથી. કારણ કે કક્કો અને ૧૦૦ સો સુધીના આંક શીખતાં વિદ્યાર્થીઓના સરેરાશ બે વરસ લાંબે છે. એટલે ગરીબ કુળના બાળાઓને આ મોંઘી અને છતાં નિષ્ફળ કેળવણી માટે ૩૦ વરસ કરતાં વધુ લખત છોકરાને શાળામાં રાખવું એ શી રીતે પાડવે ?

દુકમાં, પ્રાથમિક શાળામાં ત્રણ ચાર વરસ સુધી છોકરાઓ સંક્રાવતાં છતાં તેઓ ઠીક ઠીક લખતાં વાંચતાં પણ શીખી શકતા નથી, અને શીખેલા કેવું ઊંધું વાળે છે તે તો આપણે આગળ જોઈ ગયા. *

* ત્રણ ચાર વરસ શાળામાં ગાળ્યા છતાં પણ વિદ્યાર્થીઓને લખતાં વાંચતાં પણ આવડતું નથી; ત્યારે ચીનમાં વાઇ. સી. જેમ્સ યેને ૬૬ કલાકમાં ચીની ભાષા લખતાં વાંચતાં શીખવી દેવાની યુક્તિ શોધી કાઢી છે. ૬૨ વરસે ચીનની પદ્ધતિએ દશ લાખ માણસો લખતાં વાંચતાં શીખી જાય છે. ચીને પ્રસિદ્ધ કરેલાં ૩૦ લાખ પાઠ્ય-પુસ્તકો ખપી ગયાં છે. અને આ પુસ્તકોદ્ધારા સામાજિક, આર્થિક અને રાજકારણના વિષયો પણ શીખવી દેવામાં આવે છે.

અંગ્રેજી ભણતર માટે પકાવટી

તાલુખીની વાત તો એ છે કે પ્રાથમિક કેળવણીમાં હિંદ દુનિયામાં પછાત દેશ ગણાય છે ત્યારે બિચ કોલેજની કેળવણીમાં હિંદ દુનિયાના કોઈ પણ દેશની હારમાં બીજી શકે છે. “ઈંગ્લાંડમાં સાહિત્ય અને કલાનું બિચ શિક્ષણ લેવા જેટલા યુવકો વિદ્યાપીઠનો લાભ લે છે તે કરતાં ૧૦ ગણા પ્રમાણમાં બંગાળના યુવકો વિદ્યાપીઠનો લાભ લે છે.”- (કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમીશન.)

૧૯૧૭ થી ૧૯૨૨ સુધીમાં પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ૬ ટકા વધારો થયો છે ત્યારે મેટ્રિક અને સ્કૂલ ફાઇનલની પરીક્ષા દેનાર વિદ્યાર્થીઓમાં ૩૪.૨ ટકા વધારો થયો છે. ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ માં મદ્રાસ ઇલાકાની તામીલ, તેલુગુ, કે કાનડીમાં અક્ષરજ્ઞાન જાણનારની સંખ્યાના પ્રમાણમાં જે વધારો થયો તે કરતાં ત્રણ ગણો વધારો અંગ્રેજી ભાષા જાણનારનો થયો હતો !

ઉચ્ચ કેળવણીનો પક્ષપાત

અંગ્રેજ સરકાર મૂળે કેળવણી પાછળ ઓછું ખર્ચ કરે છે, અને જે ખર્ચ કરે છે તેનો મોટો ભાગ યુનિવર્સિટી અને કોલેજોને નીલાવવામાં જાય છે. ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકા જેવા ધનસંપન્ન દેશો કરતાં ચે પ્રમાણમાં વધુ ખર્ચ આપણી ઉચ્ચ કેળવણી પાછળ ખર્ચાય છે તે નીચેના આંકડાઓથી આપ જોઈ શકશો:—

દેશ	રકમ	વસ્તી
ગ્રેટબ્રિટન-૧૯૧૮-૧૯ માં	૭૯,૮૦ લાખ	૪,૬૦ લાખ
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ-૧૯૧૯-૨૦ માં	૩૯૨,૪૦ લાખ	૧૦,૬૦ ”
બ્રિટીશ હિંદ-૧૯૨૨-૨૩ માં	૧૯,૦૦ લાખ	૨૪,૭૦ ”

આ ખર્ચ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે ૧૯૧૯-૨૦ માં અને હિંદુસ્તાને ૧૯૨૨-૨૩ માં કેવી રીતે કર્યું તે જરા તપાસીએ.

	હિંદ	યુના. સ્ટેટ્સ
યુનિવર્સિટી-કોલેજો	૧૧.૭	૭.૯
માધ્યમિક શાળાઓ	૧૮.૪	૨૪.૧
નાની મોટી પ્રાથમિક શાળાઓ	૩૭.૨	૬૫.૪
ખાસ (અધ્યાપન સહિત) શાળાઓ	૭.૭	૨.૧
પરચુરણ ખર્ચ	૨૫.૦૦	૦.૫
	૧૦૦.	૧૦૦.

દુનિયામાં ધનવાનમાં ધનવાન યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પણ જે પગાર કોલેજોના અધ્યાપકોને આપી શકતું નથી, તે આપણા ગરીબ દેશમાં અપાય છે. પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થી પાછળ દર વર્સે સરકાર ન્યારે ૮ રૂપિયા ખર્ચ કરે છે, ત્યારે કોલેજના વિદ્યાર્થી પાછળ ૩૩૭ રૂપિયા ખર્ચ કરવામાં આવે છે. મહેતાજીનું વાર્ષિક ખર્ચ ૨૨૫ રૂપિયા આવે છે ત્યારે પ્રોફેસર સાહેબનું ખર્ચ ૫૦૦૦ રૂપિયા આવે છે. ઉચ્ચ કેળવણીના હિમાયતીઓને ભેટ.

અક્ષરજ્ઞાન ઘટતું જાય છે

વિક્ટોરિયા રાણીનું રાજ્ય હિંદમાં સ્થપાયું તે પહેલાં હિંદમાં જેટલો કેળવણીનો-અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર હતો, તે કરતાં આજે ઓછો છે. ખુદ કંપનીના વડાઓએ તપાસ કરીને ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં જાહેર કર્યું હતું કે હિંદમાં બાળકોમાંથી કે અને ઓછામાં ઓછા કે બાળકો અર્થે કેળવણીનો પ્રબંધ દોષ પણ રીતે થઈ રહેતો હતો. આજે એ સ્થિતિ રહી નથી.

આનો ઉપાય શો ?

હિંદુસ્તાનમાં ૨૯ કરોડ ને ૬૦ લાખ માણસોને મુદ્દલ લખતાં વાંચતાં આવડતું નથી, એવી ભયાનક સ્થિતિનો શો ઉપાય છે ? ગોખલેજી અને ગાયકવાડ સરકારે પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવાનો રસ્તો ખતાવ્યો હતો. વીસ વરસના અનુભવ પછી આજે ગાયકવાડ સરકારને ફરજિયાત કેળવણીની નીતિ દોષમય લાગવા માંડી છે. ગોખલેજીના કેટલાક અનુયાયીઓ પણ આજે કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં માનતા નથી. હમણાં હમણાં દેશનેતાઓ લોકલ બોર્ડો, જીલ્લા બોર્ડો, ગ્રામ અને જીલ્લા પંચાયતો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ હાથ કરવાનું આપણને સૂચવવા લાગ્યા છે. સ્વરાજવાદીઓ ઠોકી ઠોકીને કહ્યા જ કરે છે કે રાષ્ટ્રભાવનાવાળા દેશભિમાની ભાઈઓના હાથમાં તાલુકા કે જીલ્લા પંચાયતો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ આવી જશે તો ગામડાંનાં સર્વ દુઃખનો નાશ થશે, સર્વ દુઃખનો અન્ત નહિ તો અર્ધા દુઃખનો અન્ત તો જરૂર આવશે જ આવશે. મને લાગે છે કે આ પણ હવામાં ખાચકા ભરવા જેવી વાત છે.

રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા દેશનેતાઓએ, છેલ્લાં પાંચ વરસમાં લોકલ બોર્ડ, જીલ્લા બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓનો સંપૂર્ણ કબજો ધણાં સ્થળોએ મેળવ્યો છે. પણ અનુભવે રાજેન્દ્રપ્રાસુ અને ગંગાધરરાવ દેશપાંડે જેવા દેશભક્તોને ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે લોકલ બોર્ડ કે મ્યુનિસિપાલિટીના કામમાં ઓતગ્રેાત થયા એટલે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના રચનાત્મક કાર્યમાં દીલાશ આવવાની જ. આથી છેલ્લાં પાંચ વરસમાં દેશનેતાઓને મ્યુનિસિપાલિટીના કામમાંથી દારંગ થઈ રચનાત્મક કાર્યમાં પાછાં ફરતાં આપણે ક્યાં જોયા નથી ?

કેળવણીના ગુંચવાયલા કોડકાનો ખરો છેડો અસહકારવાદીઓએ ૧૯૨૧ માં પ્રજાને ખતાવી આપ્યો છે. તેઓ તો પાંચ પાંચ વર્ષથી પોકારી પોકારીને કહે છે કે અંગ્રેજી ભાષા અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારવાળા ઝેરી કેળવણી આપવા મથનાર અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી રાષ્ટ્રની પ્રાણુપોષક કેળવણીની આશા રાખવી ફેકટ છે. અંગ્રેજ રાજ્યમાં અપાતી નિઃપ્રાણુ કેળવણી લેવા કરતાં તો અલણુ રહેતું વધારે સાફ છે. સરકારી કેળવણી લીધેલા માણસોએ તો હિંદુસ્તાનની બેકારી વધારી મૂકી છે. આજના કેળવાયલા માણસોના હાથ લાંગી ગયા

* મુંબઈ મ્યુનિસિપલિટીના ૧૯૨૫-૨૬ ના પદવીદાન સમારંભ વખતે બાપજી કરતાં ડૉ. સર ત્રિજેન્દ્રનાથ સીંઘે જણાવ્યું હતું : “ સો વરસની અધ્યાપ્તિ અને અશાન્તિના કાળ પછી પણ આગળીસમી સદીના પહેલા હાથકામાં હિંદમાં અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર ઠીક-ઠીક થઈ રહ્યો હતો, એ ૧૮૧૫ ના વસતીવત્કના રિપોર્ટ, દેશી કેળવણી પર અનુભવે કહેલી નોંધ, તેમ જ પેથા સરકારની દક્ષિણ પદ્ધતિ પર એલ્ફીન્સ્ટને કહેલી નોંધ જોવાથી ખાત્રી થાય છે. ૫ થી ૧૦ વરસનાં છોકરાંની કુલ વસ્તીના ૩૦ ટકા બાળકો રાજામાં જતા હતા.”

હોય છે, પણ લુલા થઈ ગયા હોય છે અને મન મરી ગયાં હોય છે. અને તેથી જ તેઓ સમાજ પર એક જાતના ભારરૂપ થઈ પડ્યા છે.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ઉપાસના કરતાં કરતાં જ સાચી કેળવણીનો રાજમાર્ગ આપણને મળવાનો છે. પણ તેવી ઉપાસના ક્યાં સિવાય ગમે તેવી કેળવણી આપવા ગામડાંમાં દોડી જશો તો ગામડાનો મોટો ભાગ અક્ષરજ્ઞાનની કેળવણીને ધૂળ જેવી ગણવાનો છે; કારણ કે તેમના પેટમાં ભૂખનો મોટો ઊંડો ખાડો પડેલો છે, અને ભૂખ પેટે કેને એક પણ કામ મૂકે છે ?

[અપૂર્ણ]

છગનલાલ ન. જોષી

સ્વૈ ર વિ હા ર

એક ચચાં હલુ સુધી સાહિત્યમાં થઈ જાણી નથી: કદ ક્રિયામાં માણસ સૌથી વધારે બેવકૂફ દેખાય છે ? માણસ ખાય છે, પીએ છે, ઉઘે છે, બેસે છે, જાડે છે વગેરે અનેક ક્રિયાઓ કરે છે. તે બધીમાં કદ ક્રિયા કરતી વખતે તે બેવકૂફ દેખાય છે ?

મને બીજા લોકોની તો ખબર નથી. પણ હિન્દુઓમાં તો માણસ પરણે છે ત્યારે સૌથી વધારે બેવકૂફ દેખાય છે એમ હું માનું છું. પ્રથમ તો એ સવાલ છે કે હિન્દુઓમાં માણસ પોતે પરણે છે કે તેને બીજા પરણાવે છે ? બીજા પરણાવતા હોય તો તેઓ પોતાની ખાતર તેને પરણાવે છે કે પરણનારની ખાતર પરણાવે છે કે કોઈ બીજા પ્રયોજનથી, કે બીજકુલ પ્રયોજન વિના ? આ મૂળ ક્રિયાની બેવકૂફી તેનાં અંગપ્રત્યંગમાં અને તેના સંસર્ગમાં આવતાં બધાં માણસોમાં વ્યક્ત થાય છે.

આ બેવકૂફીનો ભોગ બીયારો વરરાજ થાય છે. તેને કહે કે બેસ, ત્યારે બેસે; જાઓ શા, ત્યારે તે જાઓ થાય; હાથ જોડવા, થોડે બેસવું, પાઘડી પહેરવી, ખેસ નાંખવો, જોડા પહેરવો: વગેરે સર્વ ક્રિયાઓ જે સામાન્ય રીતે માણસને કરવામાં છૂટ રહી છે, તે સર્વ અહીં દરજિયાત બીજા કરાવે તેમ જ કરવી પડે. તેમાં તેનો મત જ મહિ. એક નાનામાં નાનું છોકરું પોતાની મેળે 'મમ' કહેતાં શીખે છે, અને તે કહેવું હોય ત્યારે કહે છે, પણ વરરાજાએ ગોર કહેવરાવે ત્યારે મમ કહેવું. હાથ ઝાલવો, હસ્તમેળાપ કરવો, કન્યાને ગળા આસપાસ હાથ નાંખવો એ સર્વ ગોર કરાવે તેમ કરવું. આવી ઉપદ્રવનીય પરવશતા જગતમાં બીજા કોઈ પ્રાણીની મેં જોઈ નથી. કદાચ મદારી માંકડાને અને રતનખાઈને રમાડે ત્યારે એવી પરવશતા થતી દશે. હિન્દુઓ આ જાણે છે તેથી મદારી જેમ પોતાના ડાકલાથી મોરલીથી અને વિચિત્ર વેશથી ખેડની જાહેરાત કરે છે, તેમ હિન્દુઓ પણ લગનની જાહેરાત એવી રીતે જ કરે છે. વાળં વગડાવે છે અને તેમાં મદારી કરતાં પણ વધારે વિચિત્ર વેશવાળા વાળંવાળા, સાજન, ટૂરરાજ, વગેરેને રાખે છે.

ગાંડા માણસોને પહેલે લાગે ગાંડપણની ઝાતુ હોય છે. તેમ હિન્દુઓમાં પણ લગનની ઝાતુ આવે છે. જસ, તે વખતે નિશાળો, આંદિસો, બધું ખાતી થવાનું, અને કારંટોમાં પણ

લોકો કેસની મુદતો નંખાવીને આત્મા જ્વાના. જે સનાતન હિન્દુ રાજ્ય પાણું આવે તો આ. જીનાળાની કે શીઆળાની કે ચોમાસાની એમ કોઇ ઋતુની રમઝો હું ન રખાવું પણ વિવાહની ઋતુ અને સરાહીઆંની ઋતુ કે એવી રમઝો રખાવું. તે વખતે બસ બધા પરણ્યા અને પરણાવવા આત્મા જાય. પછી કેન્દુચ્ચ રમઝો માત્ર રહે મરવા સંબંધી. તેની એકે ઋતુ નહીં નથી. જે કે માંદગી માટે શરદ ઋતુ કંઈક નહીં થઇ છે. પણ મરવાની ઋતુ હિન્દુઓને ન પોસાય. બારે માસ મરવા માટે રાખે ત્યારે માંક તેમનું કામ પૂરું થાય.

પરદેશી લોકો કહે છે કે હિન્દુઓમાં કાલમાન છુદ્ધિ ઓછી છે. વખતની સમજણ તેમનામાં નથી. વખતસર તેમને કામ કરતાં આવડતું નથી. એ સર્વ ખોટું છે. તેમને બરાબર બબર છે કે લગનસરા ક્યારે આવે છે, ક્યારે પૂરી થાય છે, ન પરણવાનું વરસ ક્યારે આવે છે, લગનનું મુદ્દત ક્યારે છે, અને તે લગનનું મુદ્દત બરાબર પગાય છે. તદ્દન બાળક, પોતાની મેળે ખાઈ કે જાંઘી ન શકે એવડા વરરાજીથી તે તદ્દન ઘરડા, પોતાની મેળે ખાઈ કે જાંઘી ન શકે એવડા વરરાજી સુધીની જાતજાતની ઉંમરના વરો માટે મૂરત સચવાય છે તેમાં કદી ફેર થતો નથી. આવા દરેક પ્રકારના વરો હોય છે માટે જ કદાચ વરને માટે બધી ક્રિયા કોઈકે કરાવવાનું જ રાખ્યું હશે.

હાસ્યનો વિભાવ શો એ સંબંધી ઘણી ચર્ચા થાય છે. નવલ નર્મદ વચ્ચે તે સંબંધી મુદ્દ થયેલું. વરરાજીને જોતાં મને એ પ્રશ્નનો જવાબ આવડી જાય છે. જે ક્રિયા જે પ્રયોજનથી થવી જોઈએ તે ક્રિયા તે પ્રયોજન વિના થાય ત્યારે હાસ્યનિષ્પત્તિ થાય. માણસે પરણવું જોઈએ પોતાને માટે, અને પોતાની મેળે, તેને બદલે તે ક્રિયા બીજાઓ કરે છે. તમે કરી શકો અને તમારે કરવી જોઈએ એ ક્રિયા કંઈ પણ કારણ સિવાય બીજાઓ કરે ત્યારે તે હાસ્યનો વિભાવ બને.

* * *
ઘણા માણસો કહે છે કે હિન્દુઓએ સાયન્સમાં શોધખોળ કરી નથી. આપણે તેમને સમજાવીએ કે વ્યાસ જગવાનનાં પુસ્તકોમાં વિમાનો છે, એકમાંથી સહસ્ર યજ્ઞને ઉડે એવાં બાણો છે, અગ્ન્યસ્ત્ર, વાય્વસ્ત્ર, સર્પોસ્ત્ર વગેરે અનેક શસ્ત્રો છે, ત્યારે નવા લણેલા કહે છે કે એ તો કલ્પના છે. પણ અત્યારે પણ હિન્દુઓએ કેટલીક શોધો કરી છે તેની હજી ક્યાં કદર થાય છે. *

વિજ્ઞાની શોધ તો હજી આધુનિક છે. અમુક અમુક પદાર્થો વિદ્યુતના વાહક છે. અમુક સુંબકત્વના વાહક છે. ધાતુમાં વિદ્યુત વહીને તેનો પ્રવાહ ચાલી શકે છે. થાળા ઉપર સોય મૂકો અને નીચે લોહચુંબક ફેરવો તો સોય પણ તેનાથી ફરે છે. પણ કાચ વિદ્યુતનો વાહક નથી. પણ હિન્દુઓએ જે એક તત્ત્વ શોધી કહાડ્યું છે તેનો તો કાચ પણ એટલો જ વાહક છે. હજારો વરસ પહેલાં એ શોધ થયેલી તે શોધમાં પ્રગતિ થયા જ કરે છે. જે પદાર્થો વાહક નહોતા તે પણ હવે વાહક બન્યા છે. જે પદાર્થોમાં એ તત્ત્વ પહેલાં નહિ જણાયેલું તે તત્ત્વ નવા નવા પદાર્થોમાં પડીથી શોધાયું છે. અને વળી હિન્દુઓ શોધ તરફ ઉદાસીન પણ નથી. બધી હાંદગીની દ્વયવસ્થા એ તત્ત્વ ઉપર જ થાય છે. છતાં આપણા લોકો આપણી જ શોધ તરફ એટલા ઉદાસીન છે કે હું આટલું કદું છું છતાં કોઈ તે નહિ સમજે. અને કેટલાકને તો આ સમસ્યા જેવું લાગશે. તમે સમજો છો કે આ શું ?

લો ક ચ યાં

[આ માસિકના વાંચકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અને વિનવિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સદકાર આપે. એમાંથી નજીવાયોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

રંચુનનાં કેટલાંક દર્શનો

રંચુન ખર્મો પ્રાંતની રાજ્યધાની છે એ વાત એટલી બધી પ્રસિદ્ધ થઇ ગઇ છે કે અહિંના ગૂજરાતીઓને કાને પણ પહોંચી છે એમ અહિંના ગૂજરાતી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લેતાં જણાવ્યું. પરંતુ રંચુન ખર્મોનું મુખ્ય નગર છે જતાં એમાં ખર્મોના સૌથી ઓછા પ્રમાણમાં વસતા હોય એમ લાગે છે અને સૌથી ઓછા દૃષ્ટિએ પડે છે. રંચુનનો વ્યાપાર અંગ્રેજો, મારવાડીઓ, ગૂજરાતીઓ અને ચટ્ટીઓ (chotties-મદ્રાસના વૈશ્યો)ના હાથમાં છે. અહિંની નદીમાં “ સમ્પાનો ” નામના ન્હાના મજાઓ ચિતાગૌઝ (જેને અહિં ચટગાંવ કહે છે) બાળુના મુસલમાનો દંકારે છે અને ‘ રિક્કા ’ (rickshaw) જેને અહિં “ લંગો ” કહે છે એ કોકાનાડા બાળુના કુરંધી લોકો ખેંચે છે. આ શહેરમાં મુખ્યત્વે કરીને મજુરો મદ્રાસી, નૌકરિયાત વર્ગ અને દવા વેચનારા બંગાળી, વડીલો ઝાકરો ને દુકાનદારો વિવિધ પ્રાન્તના, દરવાનો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના અને ખદ્માઓ વર્ણસંકર હોય છે. ભિન્નભિન્ન પ્રાન્તના મુસલમાનો વાસ્તે સંબંધ દર્શાવતા વિવિધ શબ્દો વપરાય છે. આ રીતે મત્તજારના ગોષ્ઠા વાસ્તે “ કાકા ” ચિતાગૌઝના રહેવાસીઓને “ મામા ” મદ્રાસના ચોલિયા “ ન્હાના ” અને સુરતી મુસલમાનોને “ મ્હોટા ” એવા ઉપનામોથી સંબોધી રંચુન એક વિશાલ કુટુંબનો ખ્યાલ આપે છે. રંચુનમાં કેટલોક સમય ગાળ્યા પછી ત્યાં ખર્મોના વસો છે એની ખાતરી થાય છે. પચરંગી પ્રખનું આ નગર ખર્મોનું નહિ પણ હિન્દીઓનું શહેર છે. ખર્મન ભાષામાં તો ‘ ર ’ અક્ષર જ ન હોવાથી ખર્મોના આ શહેરના નામનો ઉચ્ચાર ‘ યેચુન ’ કરે છે એમ ખર્મન ભાષાથી અગાત એક ભાષાશાસ્ત્રીનું કહેવું હતું. ખર્મોના પોતાની ભાષા એટલી ત્વરથી બોલે છે (આ કુટેવ સર્વ પરદેશીઓને હોય છે) કે એમાં ‘ ર ’ અક્ષર છે કે નહિ એ સમગ્રી શકાતું નથી. ખર્મન ભાષા ચીની ભાષાની પેઠે ઉપરથી નીચે એમ બીની હીટીમાં લખાતી નથી. પણ આપણી લિપિની જેમ આડી લખાય છે. એ ભાષાના અક્ષરોના ફૂંડાગામાં ખર્મોનાના નાકના નેટલી એકરૂપના હોય છે અને મદ્રાસ તથા ખર્મો બંનેની ભાષા ન જાણનારને તામીલ લિપિનો ભાસ કરાવે છે.

*

*

*

પરંતુ ખર્મો કે ખર્મોના વિશે જ્ઞાન ધરાવતું એ ખાસ જુદા ગૂજરાતી (એટલે ધનમાં કે શરીરમાં જુદા નહિ પણ જુદા ગૂજરાતમાં વસના ગૂજરાતી)નું લક્ષણ કે કર્તવ્ય નથી એટલે ખર્મોના વિશે કંઈ પણ લખવું અરથાને છે. અહિંના ગૂજરાતીઓ ખર્મન પુરુષને “ ખર્મો ” અને ખર્મન સ્ત્રીને “ ખર્મી ” કહે છે. ખર્મોના આગમ, બોળા, મોહન અને

ઉઠાઈ હોય છે એ ગૂંજરાતીઓ સારી રીતે સંમતી ગયા છે અને આ જ્ઞાન વ્યાપારમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે. રંગુન ખંડારના પ્રદેશને ગૂંજરાતીઓ “બંગલ” કહે છે-પછી તે રંગુનથી બે માઇલ, બાવીસ માઇલ, બસો માઇલ કે બે હજાર માઇલ દૂર હોય. રંગુનથી બાર માઇલ દૂર ઇન્સીન કરીને રંગુનનું એક પરું છે તે પણ “બંગલ”, અને છેક ચીનની સરહદ ઉપરનો પ્રદેશ તે પણ “બંગલ”. આથી “એ ભાઈ તો બંગલમાં ગયા છે” એમ કહેવામાં આવે ત્યારે એ રંગુનની સરહદ ઓળંગી ગયા છે એટલું જ સમજી શકાય.

રંગુનના પરામાં આવેલા બંગલા કે માળાઓને “બગીચો” કહે છે. અને એ શબ્દના અદ્ભુત શબ્દાર્થકારથી આવા બંગલામાં થતી મિજબાનીના અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે. આવા “બગીચાઓ” પ્લેક્ષાં (એટલે કે પાંચ કે પચ્ચીસ વર્ષ ઉપર) ન્યારે વેપારમાં કસ હતો (આ વાક્યના અર્થ વાસ્તે નીચે જુઓ) ત્યારે લગભગ દર રવિવારે થતા અને પુષ્કળ લોકો પુષ્કળ પ્રમાણમાં મિથાન ઉડાવતા હવે આવા “બગીચાઓ” ઓછા થઈ ગયા છે. પરંતુ શહેરની મધ્યમાં મોટા ઘરમાં બારમાની ન્યાત થાય એને પણ હજી “બગીચો” જ કહેવામાં આવે છે; જો કે ત્યાં તુલસીનાં ડુંડાં સિવાય બગીચાનું ચિન્હ દરિએ પડતું નથી. આ પ્રમાણે શહેર ખંડાર બંગલાની વાડીમાં થતી મિજબાની વાસ્તેનો “બગીચો” શબ્દ મિજબાની વાસ્તે રૂઢ થઈ ગમે તે રથજે ભોજન વાસ્તે વપરાય છે.

રંગુનમાં હિન્દી લોકો આવતા ગયા એ પછી અથવા તો એને લીધે અહિંની ઋતુમાં મહાન પરિવર્તનો થઈ ગયાં છે એમ લાંબા સમયથી વસતા ગૂંજરાતીઓના કહેવા ઉપરથી જણાય છે. અહિંયા પ્લેક્ષાં (આ શબ્દની વ્યાખ્યા વાસ્તે ઉપર જુઓ) વરસાદ પુષ્કળ પડતો, તાપ કે ટાઢ હતાં જ નહિ અને કાગડાઓ પણ અદ્ભુત પ્રમાણમાં હતા. હિન્દીઓની વસ્તી વધતી ગઈ એમ વરસાદ ઓછો થઈ ગયો, અને તાપ તથા ટાઢ વધ્યાં. દર શિયાળે રંગુન નિવાસીઓ કહે છે કે આ વર્ષ જેવી ટાઢ આગળ અહિં કોઈ વાર પડી નથી અને પ્રત્યેક હિન્દાળે કહે છે કે આવો તાપ તો રંગુનના ઇતિહાસમાં કોઈ વર્ષ જાણ્યો નથી. એમની પોતાની (ઋતુ વિશેની) સ્મરણશક્તિ મંદ હોવાને લીધે કે આપણી (એમની પુનરુક્તિ વિશેની) સ્મરણશક્તિ મંદ હશે એમ ધારીને તેઓ આ કહે છે એ સમજવું કઠણ છે. અહિંયાં કેટલો વરસાદ પડે છે એનો યથાર્થ ખ્યાલ કોઈ આપી શકતું નથી. કેટલાક સો ઇંચ, કેટલાક સવાસો ઇંચ અને કેટલાક બસો ઇંચ વરસાદ પડે છે એમ કહે છે. મુસ્લીમમાં તો બસો અને અકયાબમાં ત્રણસો ઇંચ પાણી પડે છે એમ પણ એમની માન્યતા છે. ચિરાપુંછમાં હજાર દોઢ હજાર ઇંચ પડતો હશે એવી એમની ધારણા હશે ? ઇંચનું માપ હજી કદાચ અહિં રૂઢ નહિ થયું હોય.

*

*

આવી અસાધારણ અને પ્રતિ વર્ષ બદલાતી ઋતુને લીધે જ નવા આવનારને જૂના રહેવા-સીઓ ઘણી ચેતવણી અને ધણો ઉપદેશ આપે છે. “અહિંયાં બહુ સંભાળ રાખજો. અહિંની ઋતુ માફક આવી જાય તો હાથી જેવા રથૂળ શરીરના બની દેશમાં જશો, અને નહિ આવે તો થોડા દિવસમાં જ નહાસી જવું પડશે.” આ આપણો દોષ કહેવાય કે ઋતુનો ? છતાં આ બોધ આપણને મળે છે. સંભાળ શી અને કેવી રીતે લેવી એ કોઈ કહેતું નથી એટલે

નવો આવનાર તો શું કરવું એની ચિન્તામાં મૂંઝાઇ જાય છે અને કેટલાક તો એને લીધે વ્યાધિગ્રસ્ત થાય છે અને બર્મા છોડી જાય છે. મુંબાઇમાં નવેમ્બર-ડીસેમ્બર ભદિનામાં પડે છે એથી પણ એાછી ઠંડી અહિં ન્યારે પડે છે ત્યારે લોકો ટાઢથી ધુન્ને છે અને ગરમ કપડાં પહેરી સાલ એાઢીને બેસે છે. વરસાદ પડ્યાં પહેલાં કેરી ન ખવાય એવી માન્યતા પ્રાચીન કાલથી અહિં ચાલતી આવેલી હોવાથી ઉઠાળાના દિવસોમાં કેરીનો બહિષ્કાર કરીને, અને વરસાદમાં છત્રી રાખીને સંભાળ લે છે. પરંતુ અહિંની ઝતુનું એક શુભ લક્ષણ એવું અદ્વિતીય છે કે જગતના બીજા કેાઈ નગરમાં નહિ હોય. ઘણા બંધુઓ નવા આવનારને આશ્વાસન આપે છે કે “અહિંની ઝતુ બેરાંછોકરાં માટે બહુ સારી છે.” સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે અને ન્હાના મ્હોટા વચ્ચે ઝતુ આવો ભેદ કરે છે એ ખરેખર અદ્વિતીય છે. આ અન્યાય વિરુદ્ધ પુરુષો અને મ્હોટી ઉમ્મરનાઓ સખ્ત વાંધો ઉઠાવી ન શકે ? સ્ત્રી અને વય પ્રાપ્તે આ એક પ્રકારનો પક્ષપાત ન કહેવાય ? કેાઈ શહેરમાં ઝતુનો આવો અન્યાય-યુક્ત પક્ષપાત બાક્યો નથી.

*

*

*

સ્ત્રીઓ ઉપર અહિંની ઝતુની આવી અનન્ય કૃપા હોવાથી અહિંની ગૂંજરાતી સ્ત્રીને ખાસ દરવા દરવાની આવરયક્તા નથી હોતી. લક્ષાધિપતિ ગૂંજરાતીને ત્યાં પણ-એકાદ અપવાદ સિવાય-સ્ત્રી જ રાંધે છે. કારણ કે પુરુષ રસોઈયાનો પગાર બચાવવા સ્ત્રીની રસોઈની સ્તુતિ કરી કહે છે કે એવી રસોઈ નોકરથી કહી થાય નહિ, અહિં ગૂંજરાતી સ્ત્રી છૂટથી રસ્તામાં ફરે એ દશ્ય અસાધારણ છે. મોગલ સ્ટ્રીટ કરીને વ્યાપારીઓથી વસેલો એક લતો છે ત્યાં તો ગૂંજરાતી સ્ત્રી દહિએ પડવી જ ન લેઇએ એવી રુઢિ પ્રચલિત છે અને એનો ભંચ કરનારને શી શિક્ષા થાય એની પણ કોઇને ખબર નથી. ત્રણ ચાર મ્હોટી વયની સ્ત્રીઓ પણ એકલી-એટલે કે નોકર વગર-ભાંડાંની ગાડીમાં જાય તો સાહસ ગણાય. બેરાં છોકરાં વાસ્તે એક સામાન્ય નામ અગ્રેજ નહિ બજેલા પણ વાપરે છે એ ‘ફમિલી’ (Family) બાલક ન હોય તો પણ એકલી પત્નીને Family કહી શકાય. અને તે એટલી હદ સુધી કે પોતાની પત્નીને ઠીક ન હોય તો “મારું Family માંડું છે” અથવા તો “મારા Familyની આંખ દેખાડવા ગયો હતો” એવાં વાક્યો પણ સાંભળવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ કદાચ ખાસ રંગુનનો નહિ હોય પરંતુ રંગુનમાં એ બહુ પ્રચલિત છે એ તો નિઃસંશય.

*

*

*

ઝતુ સિવાય જે બીજી વસ્તુ વિશે રંગુનમાં સંભાળ રાખવાની એ ચોર. અહિં લગભગ દરેક ચોર ખૂની જ હોય અને ખૂની ચોરીની ખાતતમાં એદરકાર હોય છે. અહિંયાં આપણે પ્રથમ વાર આવીએ અને થોડો સમય રિથર થવાના હોઇએ ત્યારે આવી સલાહ અહિં રહેનારા આપે છે: “જે જે, ભાઈ સંભાળજો ! બર્મા બહુ ખરાબ દેશ છે. અહિંયાં ધીલે દિવસે પણ એકલા ફરવામાં લેખમ બહુ. અહિના અત્તે આપણા ચોરા વચ્ચે મ્હોરો ફરે એ કે આપણે ત્યાં તો પહેલા પેસા માગે અને ન આપીએ તો ઘા કરે, પણ અહિં તો પહેલાં જ પછાડીથી ઘા કરી હાર કરે અને પછી લુએ કે આપણી આગળ શું માલ છે !” આ વર્ણન પહેલી વાર આંતર્યું ત્યારે રસ પડ્યો, ખાસ ભય લાગ્યો નહિ, કારણ કે એક પણ ગૂંજરાતીનું એ પ્રમાણે રંગુનમાં ખુન થયું નહયું નથી. પરંતુ આ ભયંકર કથા હમેશ

ત્રણ ત્રણ વાર સાંભળવી પડતી. મહારા એક મિત્ર તો એ વાત દૃષ્ટાન્તો આપી કહેતા: “બસીનમાં એક વાર એવું બનેલું. પછી ખુનીએ ન્યારે મરનારનાં ખીસાં તપાસ્યાં ત્યારે એમાંથી એક જ પૈસો નિકળ્યો ત્યારે એ તિરસ્કારથી શખ પર ફેંકી એ નંદાસી ગયો.” એક મહિના પછી એ વાત આ પ્રમાણે એમણે ફરી કરી. “બસીનમાં આવો જ એક કીરસો થયેલો. પરંતુ મરનાર આગળ એક જ પૈસો હોવાથી ખુની લોહીથી શખના વસ્ત્ર પર તિરસ્કારનો શબ્દ (બર્મન લાપામાં) લખી પસાર થઇ ગયો.” ત્રીજો મહિને વાત કરી ત્યારે એમ કહ્યું: “એ પૈસો લઇ નંદાસી ગયો.” પરંતુ દૃષ્ટાંત વગર આ વાતની પુનરુક્તિથી કંટાળી જતાય છે. એક મહિનો રંચનમાં રહ્યા પછી કોઇ ગંભીર ચહેરે તમને કહેવાનો આરમ્ભ કરે કે “આપણા અને અહિંના ચોરોમાં એક મોટો તફાવત એ કે—” ત્યારે તમારે સપાટાખંધ ઉપરનાં તે પછીનાં વાક્યો બોલી જવાં અને અન્તે કહેવું કે “આ ફેર કંઇ જેવો તેવો નથી-શુવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનો ભેદ એના પરિણામમાં છે.” જેવી રીતે પૂનાં કે મદ્રાસમાં This is a city of distances (આ શહેર બહુ પથરાયેલું હોઇ એમાં અન્તર બહુ) એ વારંવાર સાંભળી જ્ઞાનને રચણે શોક થાય છે એમ જ રંચનના આ કૂર ને લોહીતરસ્યા ચોરથી (એટલે કે ચોરની કથાથી) ત્રાસ થાય છે. મને તો વીસમી વાર એ વાત કરી ત્યારે હું રડી પડ્યો-ફરી કહું છું કે ભયથી નહિ પણ કંટાળાથી. પરંતુ વાત કહેનારને એથી દયા ઉપજી નહિ અને અહિંના અને આપણા (ચોરાની બાબતમાં પણ સ્વદેશભક્તિ હોય છે ને!) ચોરો વચ્ચેનો ભેદ સંપૂર્ણ રીતે કઢી સંભળાવ્યો.

રંચનના ગૂજરાતીઓની ભાષા ઉપર બર્મનની નહિ પણ હિન્દુસ્તાનની પ્રખ્યાત અસર થઇ છે અને નવા આવનારને અપરિચિત શબ્દો ગૂંચવી નાંખે છે. આ પ્રકારનાં વાક્યો તો સામાન્ય થઇ ગયાં છે: “પચ્ચીસ નંગરની ગલીમાં હિન્દુ હોટેલ છે. એની બગલની સીડી પર ચોથે તલ્લે એક કમરો ખાલી છે એનું કીરાયું ૪૫ જ છે અને ત્હમરો તલપ ૧૨૫ હોવાથી મોઢો મળે તો એ લઇ લેજો.” અથવા તો, “અહિં રકમ રકમની ચીની મળે છે” કે “એ તો એવો લુચ્ચો માણસ છે કે ત્હમે એને શકે જ નહિ. એ તો કોઇ દગ હોય તો જ એ એને શકે અને પેલો આને શકે.”

‘કમરો’ શબ્દ ઘણા અર્થમાં વાપરી શકાય છે. રડીમરની કેબિન, રેલ્વે ટ્રેનનો કમ્પો, ઘરનો ખંડ કે આખું Flat કે ખેલોક સૌ કમરો તરીકે લેખી શકાય છે. ‘મોઢો’ તો તદ્દન સંદિગ્ધાર્થ છે અને મોઢો મળે તો જ સમજી શકાય. અવકાશ, અવસર, પ્રસંગ, તક ઇત્યાદિ વિવિધ અર્થમાં એ વાપરી શકાય છે. પંદર દિવસ પહેલાં જ કચ્છ કાઠિયાવાડથી સીધા આવેલાઓ પણ ‘કીરાયું’ અને ‘કીરાયા ગાડી’ શબ્દો ઉત્સાહથી ઉચ્ચારે છે. ‘ચીની’ ચીનાની સ્ત્રી તેમ જ સાકર બંને વારતે વપરાય છે. બટાટાને ‘આણું’ કહેવાથી પરદેશમાં વસીએ છીએ એનું ભાન થાય છે. અને આવા શબ્દો તો “રકમ રકમ”ના એટલે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના છે, પરંતુ સર્વથી ભાવયુક્ત તો ‘શકે’ શબ્દ છે. સુધાર કંઇ કામ કરી શકે તો કહે કે “હમ સકતા”, લોકો કોઇ ઉકાવગીરની પૈસાની માંગણીના ઇન્કાર કરી ન શકે તો “કોઇ એને શકે જ નહિ” અને એક દગ બીજાને પ્હોંચી વળે તો “એ એને શકે” એવી વાક્યરચનાઓથી સમજાશે કે ‘શકે’ શબ્દ કેટલો ઉપયોગી છે.

રંચુન શહેરની રચના કેટલીક રીતે ન્યુયોર્કના જેવી છે એમ ન્યુયોર્ક નહિ જન્મ આવેલા કેટલાક સત્જનોનું કહેવું છે. આમાં ખાસ સામ્ય રસ્તાઓનું છે. રસ્તાઓ સીધા અને સમાન્તર છે અને નામને જદાં આંકડાઓથી એ જોળખાય છે. આંકડાવાળી બે ગલી પછી એક જગ્યા મોટો માર્ગ નામવાળો હોય છે. આ માર્ગ યુધ્ધણીને લીધે ગલીના આંકડાનું અર્થ બદલ્યું છે અને એ મનુષ્યની જોળખાણનું ચિન્હ છે. મહિલાઓની અર્થ પુષ્કળ વસ્તી હોવાથી આપણે કોઈને પૂછીએ કે “ક્યાં જાઓ છો?” તો તરત ઉત્તર મળશે કે “રજવાળા મહિલાઓને ત્યાં”. કોઈને પૂછો કે “આપ કોણ છો?” તો ઉત્તર મળશે કે “હું ૩૨ ગલીમાં રહું છું.” ગલી અને મનુષ્ય વચ્ચેના આવા ગાઠ સંબંધને લીધે બંનેનું પરસ્પર મહત્વ વધે છે. ઉપરોક્ત મહિલાઓને ૨૬ કે ૨૮ નંબરની ગલીમાં રહેતા હોત તો એમને કોણ મળવા જત અને તો ૨૭ ગલી પણ કેવી અવધ સ્થિતિએ હોત? આ પ્રશ્નો વિચારવા જેવા છે.

*

*

*

મોગલ સ્ટ્રીટ આંકડા વગરનો નામવાળો માર્ગ છે, જ્યાં મોગલો સિવાય બીજી જાતના લોકો વસે છે. ચોખાના વ્યાપારીઓ, ઝવેરીઓ, ચટ્ટીઓ, દવા વેચનાર બંગાળીઓ તથા કશુતરો આ માર્ગે દૈનિક પડે છે. કેટલાક લોકો આખો દિવસ અને રાતે બાર વાગ્યા સુધી પણ મોગલ સ્ટ્રીટના ફૂટ-પાથ ઉપર ઉભેલા જોવામાં આવે છે. આવા લોકો ચોખાના દલાલો કહેવાય છે. થોડાં વર્ગો પર આપણી બાલુએ વીમા ફંપનીના એજન્ટ થયું જેટલું ગુલબ હતું અને આખાત-નિકાસની દુકાન ખોલવી એ મુંબઈમાં રમત વાત હતી અને યુદ્ધ પછીનાં બે વર્ગોમાં શેર દલાલનો ધંધો લોકપ્રિય થઈ પડ્યો હતો એમ અહિં અમુક નિશ્ચિત ઉદ્ભવ વિનાના મનુષ્યો ચોખાની દલાલી કરે છે. રંચુનમાં કલકત્તા કે મુંબઈના જેટલી મોટરો નહિ હોય કે મોગલ સ્ટ્રીટમાં નહિ આવતી હોય, નહિ તો ઘણા વધારે અકસ્માત થાય. લંડનમાં તો રસ્તા ઉપર આનાથી સોમાં ભાગના માણસો આથી સોમાં ભાગનો સમય હિસા રહે તો પોલીસ, એમને ચાલ્યા જવાની વિનંતિ કરે.

**

**

**

રંગુનનાં વર્તમાનપત્રો વાંચવા યોગ્ય હોય છે. અંગ્રેજી દૈનિક પત્રોમાં ચારેક ઔર્ગ્ગો-ઇડિયન માલિકીના અને એક હિન્દી માલિકીનું છે. 'રંગુન મેલ' કરીને એક રાષ્ટ્રીય પત્ર દર ત્રણ દિવસે પ્રકટ થાય છે જેના ત્રણ ચાર અધિપતિઓ કેદમાં રહેલા. એ સારું પત્ર છે પરંતુ એ હમેશા પ્રકટ નથી થતું. ગૂજરાતી પત્રોમાં 'બર્મા વર્તમાન' અને 'રંગુન સમાચાર' છે. દૈનિક પત્રો પોતાનું કામ બહુ કાર્યદક્ષતાથી કરે છે. કોઇ પણ સભાનો હેવાલ ત્રણ ચાર દિવસની અંદર એ પત્રોમાં વાંચવાનું પ્રાપ્ત થાય છે અને હિન્દના તારથી આવતા સમાચાર સાતેક દિવસમાં આપણે જાણી શકીએ છીએ. રંગુન કે બર્માના સમાચાર તો મુંબઈ, મદ્રાસ કે કલકત્તાથી પત્રો આવે સારે જણાય છે. અહિંનાં પત્રો એ સમાચાર કયે સ્થળે પ્રકટ કરે છે એ ધણા પ્રયાસ છતાં આ લેખક શોધી શક્યો નથી. કેટલાંક પત્રો મુખ્યત્વે જાહેર ખર્ચ વાસ્તે જ નીકળે છે અને "હેડાઇલ" તરીકે એ વહેંચાતાં હોય તો શા ગેરલાભ ?

*

*

*

બર્માના ક્ષેત્રોમાં મુખ્ય દુરિયાણુ અને મંગુસ્તાન છે. દુરિયાણુ ફણસની જાતનું અને ફણસના પાટ ને રંગનું જ ફળ છે, અને એની દુર્ગન્ધ ફણસના કરતાં સહસ્ત્ર ગણી વધારે તીવ્ર અને ખરાબ હોય છે. પરંતુ એકવાર એનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી માણસ (એની પાછળ) ઘેસો થઇ જાય છે એમ કહેવાય છે અને એ અસહ્ય ગંધ છતાં અદ્ભુત ઉત્સાહ અને આનંદથી એને ખાતાં ધણીને જોયાં છે. બર્મામાંથી બહાર લઇ જવાનો એને માટે પ્રતિબંધ છે અને સ્ટીમરમાં એની વાસ આવતાં સ્ટીમરના 'રટબડો' એને સમુદ્રમાં હોમી દેવાનો કે ખાઇ જવાનો આગ્રહ કરે છે. મંગુસ્તાન દુરિયાણુનો માર (antidote) છે અને જેટલું દુરિયાણુ ગરમ છે એટલું જ મંગુસ્તાન શીતલ છે. મંગુસ્તાન ખવાય એટલા વાસ્તે જ કદાચ કેટલાક દુરિયાણુ ખાતા હશે. અહિંની કેરી રસની છે કે કાપવાની એ વિષે હમેશા મતભેદને અવકાશ હોય છે અને એનો નિર્ણય ખાઇને પણ કરી શકાતો નથી. વરસાદ આવ્યા પછી જ એ ખવાય એવી સલાહ અહિંના રહેવાસીઓ આપણને આપે છે.

*

*

*

રંગુનના ધંધાદારીઓ ધણેભાગે હિન્દમાં બીજે કોઇ સ્થળે નહિ ફાવેલા હોવાથી અહિં આવે છે. ડાક્ટરો એના દષ્ટાન્તર્ય છે. કોઇ પણ મોટા શહેરમાં આવી નીચી કેટિના ડાક્ટરો નહિ હોય અને છતાં એમની શી અને દવાનો ભાવ અમદાવાદ કે મુંબઈ કરતાં ચાર કે પાંચગણો વધારે હોય છે. વળી અહિં કેટલાક ડાક્ટરોનો એવો મત છે કે રવિવારે કોઇએ બિમાર થયું ન જોઇએ એટલે રવિવારે દવાખાનું બંધ રાખે છે. સુભાગ્યે શહેરમાં સ્વચ્છતા હોવા છતાં પાણી એટલું અસ્વચ્છ હોય છે કે ડાક્ટરના ધંધાને હાનિ નથી પહોંચતી. મ્યુનિસિપાલિટી વનસ્પતિ કે દૂધ ઉપર ધ્યાન આપતી નથી એટલે દવાખાનામાં ટંકશાળ ચાલુ રહે છે.

*

*

*

પરંતુ હિન્દમાં વસનારાઓને રંગુનનો પુષ્કળ મોહ હોય છે. જે રીતે લગભગ દર મહિને દૃઢ ઉઘરાવવા કોઇને કોઇ આવી પહોંચે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે બર્મામાં પૈસાનાં ઝાડ ઉગતાં હોય એમ આપણી જાણના લોકોની માન્યતા છે. દેશબંધુ દાસ દૃઢથી

તે તળાવ આગળ ધર્મશાળાની ભીંત બંધાવવા વાસ્તેના ફંડ સુધી દરેક પ્રકારના ફાળા માટે આશાવાદીઓ અહિં આવે છે. લગભગ રોજ બજારમાં કોઇક પ્રયોજન વાસ્તેના ખરડો ફરતો જ હોય છે. અને રંગુનનિવાસીઓ એવા પરાંપકારી અને નિસ્વાર્થી છે કે તેઓ પોતાની સંસ્થાઓના ભોગે પણ સર્વ કોઇને સદાય કરે છે. શ્રીયુત પ્રકાશમ્ પોતાના 'સ્વરાજ્ય' પત્ર વાસ્તે હજારો રૂપિયા લઇ જાય પણ અહિંનું 'રંગુન મેલ' ધન વગર મૃતવત્ જીવન ગાળે: ભિન્નભિન્ન ગામડાંઓની રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચલાવવા પૈસા મળે પરંતુ અહિંની ગૂજરાતી નિશાળ સરમ ને શોક ઉપજાવે એવી સ્થિતિમાં આપ્યા કરે: ધર્મશાળાઓની ભીંતો સમારવા છેક અહિંથી નાણાં જાય પણ અહિં ગૂજરાતીઓની એક સભા ભરવા માટે સારો હોજ પણ ન હોય—આ સર્વ હકીકત રંગુનનિવાસીઓનો અદ્ભુત પરમાર્થ મૂકે છે. ઘણાં ફંડ તો એટલી ન્હાની રકમનાં હોય છે કે એટલી રકમ વાસ્તે આટલે દૂર માણસો શા સાર આવતા હશે અને ઉધરાવનારને જવા આવવાના ખર્ચ જેટલું પણ ફંડ એકઠું થતું હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન સદાજ થાય છે. સરકાર તો આ ફંડ ઉધરાવનારાઓનો પ્રતિબંધ ન કરી શકે પણ અહિંના વ્યાપારીઓએ ગૂજરાત, કાશ્મિરવાડ ને કન્ચના ગામે ગામ જાહેર વિનંતી કરવી કે “હવે રંગુન ફંડ વાસ્તે કોઇ કૃપા કરીને પધારશો નહિ. અમને હવે ફંડ ફંડ જેવું લાગે છે અને એની વિરુદ્ધ અમે બંડ ઉઠાવવાના છીએ. આપ ફંડ ઉધરાવવા સિવાય બીજા કોઇ કાર્ય વાસ્તે થોડો સમય પધારશો તો આપનો બહુ સત્કાર અને હૃદયપૂર્વક આતિથ્ય કરીશું.”

*

*

*

રંગુનમાં શોકજીવન નથી, રાજકીય, સામાજિક કે સાહિત્ય વિષયક કંઇ પ્રવૃત્તિ નથી, સ્થાનિક, પ્રાંતિક કે રાષ્ટ્રીય વિષયો બાબતમાં પ્રજામન નથી. જેને વ્યાપાર અને ધનસંચય સિવાય બીજું કોઈ વસ્તુમાં રસ ન હોય એમને વાસ્તે રંગુન દેશવટા ઉપરાંત રણવગડો છે.

રંગુન

ગગનચિહારી લલ્લુભાઇ મહેતા

જ્ઞાનગોચરી

(૧) ચીનમાં પરદેશીઓના ખાસ હકો

જુન ૧૯૨૭ના 'મોર્ન રિવ્યુ'માં 'ચીનનો રાષ્ટ્રવાદ અને પરદેશીઓ' વાળા સંત નિકાલસિંગના લેખના એકે લાગેના સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

ચીનમાં અંગ્રેજો અને અમેરિકનો ખાસ હકો ભોગવે છે. કાયદાની દૃષ્ટિએ, ચીનના કાયદા કે રીતરિવાજોની દરકાર ક્યાં સિવાય તેઓ કાયે તેમ વર્તી શકે—જ્યાં ચીનાઓ પોતાની નિર્જનતાને વશ થઈ એમ કરવા દે ત્યાં. “અસમાન સધિઓ”ને આધારે તેઓ ચીનના કાયદા કે કોર્ટની હકુમત નીચે આવતા નથી.

વળી તે પરદેશીઓ રથાનિક ક્ષેત્રમાંથી પણ છટકી જાય છે. તેમની બેંકો પોતાની સત્તાની રૂએ ચીનની સરકારની પરવાનગી કે નિરીક્ષણની દરકાર ક્યાં વિના નોટિ પાડી શકે; અને જો તે દેવાળું કાઢે તો ચીનાઓ માટે તો એ નોટ નકારી જાય થઈ પડે કેમકે પરદેશી સંસ્થા સાથેના સંબંધનમાં તેમને કરી રાહત મળતી નથી. તે જ પ્રમાણે પરદેશી વીમાકંપનીઓ ચીનની સત્તાના અમલથી પર રહીને કામ કરે છે.

પરદેશીઓ—વ્યક્તિઓ કે મંડળો—ચીનમાં સ્વૈરપણે વેપાર ચલાવે છે. દરકો થયાં નામની જગત ઉપરાંત આયાત તથા નિકાસ પર કર નાંખવાની સત્તા ચીનની સરકાર પાસેથી હીનવી લેવામાં આવી છે. પરંતુ હવે પરદેશીઓ પાસેથી એ બધા ખાસ હકો લઈ લેવાનો ચીનાઓએ નિશ્ચય કર્યો છે. એ માટેના ખાસ પાંચ કારણો ધ્યાનમાં રાખવા જેવાં છે:—

(૧) ચીનના પ્રદેશ અને સામ્રાજ્યસત્તા પર થતા પરદેશીઓના આક્રમણને લીધે ચીનાઓનું સ્વાભિમાન અને તેમની રાષ્ટ્રીય લાગણીઓ ધવાય છે. દુનિયાની નજરમાં આખી પ્રજાનું સ્થાન નીચું પડે છે. અત્યાર સુધી તેઓ બાન વિનાના, નિર્બળ થઈને પડી રહેલા હોવાથી આવું અપમાન મૂંઝે માટે સહા જતા હતા પણ હવે વધુ વખત એ સ્થિતિ ટકે એમ નથી.

(૨) પરદેશીઓના ખાસ હકોને લીધે ચીનને ઘણું આર્થિક નુકસાન ખમવું પડે છે. કર અને જગતમાંથી તેઓ મુક્ત હોવાથી તેમની સાથેના વેપારમાંથી ઉપજતા મોટા મહેસુલથી રાજ્ય વંચિત રહે છે.

(૩) જગત નાંખવાની બાબતમાં ચીન સ્વતંત્ર નથી એ વસ્તુસ્થિતિની ત્યાંના હિંમત પર બહુ માડી અસર થાય છે. બહારથી આવતા માલ પર જગત નાંખીને સરકાર દેશના નાના અને ખીલતા હિંમતોનું પરદેશ સાથેની હરીફાઈમાંથી રક્ષણ કરી શકતી નથી. વળી જે કાંચો માલ પોતાના દેશમાં જ વાપરીને વધારે કાયદો મેળવવાની તેને સવડ અને ઇચ્છા હોય તેની નિકાસ પણ તે અટકાવી શકતી નથી.

(૪) આમ તેની સત્તા કુટિત થયેલી હોવાથી દેશને નૈતિક હાનિ પણ ખૂબ થાય છે. જે વસ્તુઓ દેશને નુકસાનકર્તા હોય તેની આયાત અટકાવવાની સત્તા પણ સરકારના હાથમાં નથી.

(૫) પરદેશીઓ જે ખાસ હકો ભોગવે છે તેથી પ્રજામાંથી સરકાર પ્રત્યેનું માન બહુ ઓછું થાય છે. આ કારણ સૌથી વધારે મહત્વનું છે. જે સરકાર પોતાના કાયદા પરદેશી રહેવાસીઓ પાસે નથી પગાવી શકતી તે પોતાની પ્રજામાં મોલકો જળવવાની આરામ પણ ન રાખી શકે. *

૯૯

* રાજ્ય વિમાનફલમ્ । રાજ્ય કોનું નામ ? આજ્ઞા ફળે તેનું.

(૨) ચીનની વર્તમાન ક્રાન્તિ

‘ધ વર્લ્ડ ટુ-મોરો’ (The world To-morrow) લખે છે:—

ચીન આજે એક નહિ પણ અનેક જાતની ક્રાન્તિઓમાંથી પસાર થતું જાય છે: રાજકીય, કેળવણીવિષયક, આર્થિક, સામાજિક તથા ધાર્મિક. લોકશિક્ષણ વિશાળ પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે. દેશની ભાષામાં (નવું) સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું છે અને સમસ્ત જનતામાં બૌદ્ધિક નવજીવન (renaissance) નો પાયો બંધાય ગયો છે. ચીનના ચાહુ સમયના ઇતિહાસમાં આ બૌદ્ધિક ક્રાન્તિ સૌથી મહત્વની વસ્તુ છે. એનાથી તૈયાર થયેલા ક્ષેત્રમાં સન-ચાટ-સેને સ્થાપેલા ક્યોમિન-ટાંગ નામના રાજદારી પદ્ધતિ વાવેલાં બીજાં છેલ્લાં બે વર્ષોમાં ખૂબ ઝડપથી ફગી નીકળ્યાં છે. ૧૯૧૧ માં થયેલી ક્રાન્તિ કરતાં આ ક્રાન્તિ એ રીતે જીદી પડે છે કે એ જીવિતવાળા માણસોને અસર કરી રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ વેપારી વર્ગ, ઔદ્યોગિક કારીગરો અને ગામડાંના ખેડૂતોને પણ એણે સાથે લીધા છે. પોતાના આટલા લાંબા ઇતિહાસમાં ખરેખરી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ચીનમાં હમણાં જ જન્મે છે. એક દરકા પૂર્વે ‘ચીનાઓમાં રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાનનો અભાવ છે’ એમ કહેવામાં આવતું હતું. હવે એ બધું રહે છે કે રાષ્ટ્રીય આવેશ (emotions) એટલા બધા હમ બની જાય કે તે કદાચ હાથમાંથી પણ ચાલી જાય.

બીજા બધી રીતે મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે ચીનમાં હઠસવળી આ રાષ્ટ્રભાવનાના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે ગોરાઓના અમલનો ખૂબ જલદીથી અંત આવતો જાય છે. પરદેશી સત્તાનાં ચિન્હો થોડાં વર્ષો સુધી કદાચ ન જૈંસાય. થોડાં રાજ્યો કદાચ થોડો વખત સુધી લશ્કરી મથકો પરની સત્તા સાચવી રાખે અને જાપાને જેમ ‘એકવીસ માગણીઓ’ વડે હુકું હતું તેમ ચીનની સરકારને ડરાવે. પછેની તકતરો અથવા નેતાઓના અંગત વેરને લીધે રાષ્ટ્રની એકતામાં કદાચ વિલગ્ન થાય. પરંતુ ચીનાઓ પશ્ચિમના અમલમાંથી મુક્તિ મેળવવાના છે એ વસ્તુ વિષે તો અનિશ્ચિતપણું છે જ નહિ. પાંત્રિસ કરોડ લોકો, પોતાનામાં વધતી જતી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને લઈને મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ જરૂર ઓળી રાકે.

લશ્કર અને નૌકાસૈન્યને બંને ચીનમાં માથું મારવાની નીતિને ચાહુ રાખવાનો શ્રુતિ ધાતક જ નીવડે. સત્ય હકીકત તો એ છે કે સંજોગ અને તોપનૌકા વડે ચીનમાં પરદેશીઓનું રક્ષણ કરતું એ હવે વધુ વખત માટે શક્ય નથી. લશ્કર લઈને વચ્ચે પડવાથી તો આપણા (ગોરાઓના) મીરાનરીઓ અને વેપારીઓ પર વધારે સંકટ આવી પડશે. રાક્ષસી સામાજિક હઠાળના આવેશમાં આવી ગયેલા દેશમાં છંદગી અને મિલકતની સહિસલામતીની ખાત્રી માટે કોઈ માર્ગ નથી.

(૩) હિંદની સ્થિતિ વિશે ઇંગ્લાંડનો અભિપ્રાય

તા. ૧૭ મી જુનને દિવસે કોલોનિયલ મન્સ્ટ્રીટયૂટના ખાણમાં લૉર્ડ બર્કનહેડે કરેલા વખાણનો જવાબ આપતાં લૉર્ડ લીટને હિંદુસ્તાનની વર્તમાન સ્થિતિ વિષે બોલતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:—

“હિંદને હવે ‘નહિ બદલાતું દેશ’ (changeless east) તરીકે વર્ણવી શકાય એમ નથી. આટલા બધા વેગથી વિકાસ સાધતા દેશ વિષે કંઈ પણ અભિપ્રાય આપતાં હું ખંચાઉં છું. એ દેશ દિનપ્રતિદિન બદલાતો જાય છે અને ત્યાં જે ખરેખર રહેતા હોય તે જ માણસો. એને વિષે કંઈ પણ પ્રામાણિક માહિતી આપી શકે એમ મને લાગે છે. મને એ દેશ છોડવાને હજી વધુ જ મહિના થયા છે પણ એટલામાં મને લાગે છે કે હું પુરાણો યદ ગયો છું.”

(૪) હાલ યુરોપમાં લોકતંત્રો સલામત છે ?

મે ૨૧, ૧૯૨૭ ના ‘લિટરરિ ડાઇજેસ્ટ’માં “હાલ યુરોપમાં લોકતંત્રો સલામત છે ?” એ પ્રશ્નની ચર્ચા નીચે પ્રમાણે છે:—

જગતમાં લોકતંત્ર સ્થાપી થાય એ હેતુથી યુરોપનો મહાન વિશ્વ યયો. પરંતુ અત્યારે તો યુરોપના ધણાખરા દેશો એમાં લોકતંત્ર લયમાં આવી પડ્યું હોય એમ દેખાય છે.

આનું કારણ મુખ્ય એ છે કે અત્યારે દુનિયા સાંપત્તિક દૃષ્ટિએ એક થઈ છે અને હજી વધારે એક થતી જાય છે અને છતાં રાષ્ટ્રના ભૂત વિભાગો હજી કાયમ રહ્યા છે અને વધારે દૃઢ થતા જાય છે. ગત મહાન વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મનીના વ્યાપારને થયેલું નુકસાન આનો દાખલો છે. એટલું જ નહિ પણ જગતમાં રાજકીય એકતા ન હોવાથી સાંપત્તિક અનિષ્ટો એટલાં વધી જાય છે, કે જેવટે કોઈ માણસ સરમુખત્યારની સત્તા સાથે રાજકારણમાં પ્રવેશ કરે છે. લઘુમતી વધુમતી સાથે લડે છે અને વધુમતીની ખાતર પોતાના સિદ્ધાન્તો છોડવા તત્પર નથી હોતી એટલે લોકતંત્ર અસક્ય અને છે અને તેથી સરમુખત્યાર આવે છે.

મૂડીદારો અને મજૂરો વચ્ચેના વિશ્વયુદ્ધમાં મજૂરોને પોતાના મતો ઓછા પડે છે અને તેથી પણ લોકતંત્ર અટકી પડે છે.

લોકતંત્ર વિરુદ્ધ કામ કરતાં બંધોનો વિચાર કરતાં લે. કનલ કેનવર્થી કહે છે કે જ્યાં વિશ્વયુદ્ધનું પરિણામ એક રીતે એવું આવ્યું છે કે તેથી લોકતંત્રવિરોધી બંધો પેદા થયાં છે. ઉત્તર યુરોપનાં રાજ્યતંત્રો લોકતંત્રો જળવી રહ્યાં છે પણ તેમાં ઉત્તર દક્ષિણનો ભેદ કારણભૂત નથી. જર્મની તો અત્યારે પરાણે લોકતંત્ર થયું છે. લોકતંત્રની દૃષ્ટિએ એ એક જ્યાં વિશ્વયુદ્ધનો લાભ જણાય. પણ ઈટલી જેવું ભારે દબાણ ઇંગ્લંડ ઉપર આવત તો તેની પણ શી દશા થાત તે કહી શકાય નહિ !

પણ લોકતંત્ર પાછું ધીમે ધીમે અમલમાં આવતું જાય છે એમ લાગે છે. રશિયા જેમાં દસ વરસથી સરમુખત્યારીચાણું રહ્યું છે પણ ત્યાંના એકુતોને જે હડકો મળે છે તેને લીધે ત્યાં લોકતંત્ર અસ્તિત્વમાં આવશે. ઇટલીમાં ફાસિસ્ટની ચળવળ અત્યાર સુધી પૂરે જોરમાં ચાલી પણ ત્યાં પણ રાજાવાદનાં અનિષ્ટો અત્યારે બંધ પડતાં થયાં છે અને સામાન્ય વલણે લોકતંત્ર તરફ વળતું જાય છે.

અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ બંન્નાં લોકતંત્રો છે. ઇંગ્લંડમાં છેલ્લી હડતાલથી રાંધા ઉત્પન્ન થાય એવું બન્યું હતું પણ ત્યાં પણ બંધારણ મારફત હક મેળવવાનો મજૂરોનો વિશ્વાસ દૃઢતર થાય છે એટલે લોકતંત્ર જ જેવટે તો ખરા તંત્ર તરીકે પાછું સર્વત્ર વ્યાપશે.

૯૩

(૫) પરદેશથી આયાત કરેલો વિચાર

રશિયન મહાન લેખક ડોસ્તોવસ્કી 'ધી એપોક'ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે:—

પરદેશથી આયાત કરેલો વિચાર ગમે તેટલો કુશળ પડે પણ, વ્યવહાર અનુભવમાં જે જરૂરિયાતો સ્વીકારાઈ હોય તેવી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા સ્વાભાવિક રીતે અને વ્યવહાર રીતે, તે વિચાર આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાંથી સ્વાભાવિક રીતે અને બહારના દબાણ વિના જગા નીકળે તો જ એ વિચાર આપણે ત્યાં મૂળ ધાવે, વાતાવરણમાં અનુકૂળ થાય અને આપણને ખરે જરૂરથી નીવડે. આ જગત ઉપરની કોઈ પણ પ્રભુ, અમુક સ્થિતિવાળો કોઈ પણ સમાજ, પરદેશથી આજીવના કાર્યક્રમ પ્રમાણે હુકમ કરીને નેહએ તેવો બનાવી શકાય નહિ. *

* "No matter how fertile an idea imported from abroad, it can only strike root here; become acclimatized, and prove of genuine use to us if our national life, spontaneously and without pressure from without, made the idea grow up, naturally and practically, to meet its own needs—needs which have been recognized by practical experience. No nation on earth, no society with a certain measure of stability, has been developed to order, on the lines of a programme imported from abroad."

('Dostoevsky by Andre' Gide pp. 34-35.)

પુસ્તકપરિચય

કાન્તનો પૂર્વાસાપ:—સંપાદક: રામનારાયણ વિ. પાઠક. પ્રકાશક: મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ. મુખ્ય એજન્ટ: ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર, રીઝીરોડ, અમદાવાદ. આવૃત્તિ બીજી. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

કોઈ પણ ભાષાની શક્તિ અને વિશિષ્ટતા એટલે કે તેને વાપરનારનાં શક્તિ અને વિશિષ્ટતા. જ્યારે કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કે પ્રાન્ત વિશે એમ કહેવાય કે તેની ભાષા નમાલી, શક્તિ વગરની છે ત્યારે તેનો એ જ અર્થ થાય કે એ પ્રદેશના માણસો નમાલા, શક્તિ વગરના છે. આ વિધાનમાં ઘણાં લોકોને અપવાદ સુત્રી આવશે; ખાસ કરીને ગૂજરાતીઓને. ગૂજરાતી ભાષા નમાલી છે, એનામાં વિવિધ પ્રકારના ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ વિચારો દર્શાવવાની શક્તિ નથી એમ ગૂજરાતના અગ્રણી વિદ્વાનો અનેક વાર કહી ચૂક્યા છે—કેટલાક તો અભિમાનપૂર્વક. અને જતાં આ ગૃહસ્થો પોતાના હૃદયના ઉંડાણોમાં એમ માને છે કે પોતે શુદ્ધિ-શક્તિમાં કોઈથી ઉત્તરતા નથી. (વિનયની ખાતર પોતાને અત્યંત કહે છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ.) પણ આ દાવો ઉપહસનીય છે. માણસોમાં જે ‘સ્ફુરત ચૈતન્ય’ હોય તો ભાષા ન ખીલે તો ક્યાં જાય? આજસને અને સ્ફુરત ચૈતન્યને સંબંધ ન હોઈ શકે. ફક્ત એક જ કારણ એવું દેખાય છે કે જે માણસમાં સ્ફુરત ચૈતન્ય હોય જતાં તેને યોગ્ય સ્વભાષામાં પ્રગટ ન થવા દે; અને તે એ કે પર ભાષામાં પોતાના ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ વિચારો દર્શાવવાની ટેવ. પણ જેને આવી ટેવ હોય તેને તે રાષ્ટ્રનો કે પ્રાન્તનો કહેવામાં શો અર્થ છે? કારણ કે રાષ્ટ્રીયત્વનું એક આવશ્યક અંગ ભાષા છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં જેમણે પોતાના સ્ફુરત ચૈતન્યને ગૂજરાતી ભાષા દ્વારા પ્રકટ કરી તેનું ગૌરવ વધાર્યું હોય તે આદર યોગ્ય છે. કમનસીબે ગૂજરાતમાં એવા થોડા છે. આ થોડામાં કાન્તનું સ્થાન પ્રથમોમાં છે. ગૂજરાતી ભાષાનો વ્યવહાર જે જટિલી અને ગૌરવથી કાન્ત કરતા તેની સાક્ષી તેમના શ્રોતાઓ પૂરે છે. તેમનું પ્રવાહજ્વલ ગદ્ય તેમના થોડાક પણ સુંદર ગ્રંથોમાં તથા અનુપમ પત્રોમાં દેખાય છે; અને તેમના સુંદર અને સફાઈ-બંધ અક્ષરોની, થોડામાં થોડા છેકા સાથે—જેમને તેમનો પત્રસમૂહ જોવાની તક મળી છે તેઓ ખાત્રી આપશે. પણ આ બધાએ કરતાં તેમનો ઉત્તમ પ્રાદુર્ભાવ તો તેમના પદોમાં—કાવ્યોમાં ચંદ્રોદય છે. પશ્ચિમનું કેવળ અનુકરણ ન હોય, સુરીવાદ અને કારસી શબ્દોનું ધુમ્મસ ન હોય, અથવા સંસ્કૃત કાવ્યોનું નિસ્તેજ અનુકરણ ન હોય એવું એમનું કાવ્યપ્રસ્થાન છે. વિવિધ ભાવોને યોગ્ય વિવિધ જ્વોમાં પ્રકટ કરી કાવ્યની ધમારત રચવાની તેમની શૈલી કેટલી સહજ અને વર્તમાન યુગનું ભાવમન્યન દર્શાવવા માટે કેટલી અનુકૂળ છે તે તેનો અન્ય ગૂજરાતી કવિઓએ કરેલા સ્વીકારથી સમગ્રાય છે. અને કાન્તનું ચૈતન્ય એટલે કે સ્ફુરત ચૈતન્ય, ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ પરિણામો પામતું ચૈતન્ય; આ ચૈતન્ય તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રકટ થયું છે. કાન્તે થોડું નિર્મોહ

કર્ચુ છે-સમૂહમાં-તેનું કારણ તેમની સમ્યાઈ હતી. કાવ્યપ્રસવનું દર્દ ન હોય તો કોળ કરી કાવ્યાભાસનું નિર્માણ કરવું તેમને ગમતું નહિ. આથી 'પૂર્વાલાપ' કદમાં નહોતો છે-તેના સંપાદકે મોટી પ્રસ્તાવના લખી ગ્રંથને મોટો કર્યો છે એ બીજી બાબત છે-તો પણ સાચા કાવ્યોનો સમૂહ છે. અને તેથી તેની પ્રથમ આવૃત્તિને ખપતાં બે વરસ લાગ્યાં એ માટે 'ગૂજરાતને કંઈક ધન્યવાદ' ઘટે છે કે નહિ તે અમે જાણતા નથી-જો કે તેના સંપાદક ધન્યવાદ આપે છે.

આ બીજી આવૃત્તિમાં 'પ્રથમાવૃત્તિનો પૂર્વાલાપ એમને એમ રાખેલો છે' તે યોગ્ય થયું છે. તેથી તેના રચનારને જે ક્રમ ઈષ્ટ હતો તેનું લાન વાચકને રહે. સંપાદકે જે લાંબો ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે તેના વિષે અભિપ્રાય આપવો એ અનેક કારણોને લીધે અમારા માટે અનુચિત છે. એમણે કાવ્યસમુચ્ચયના બીજા ભાગની ભૂમિકામાં કહ્યું છે કે "વિદેહ સાક્ષરોમાં મણિસંકર અને બાહ્યસંકરનાં કાવ્યો વાંચનારને તદ્દીન કરી ચિત્ત ઉપર ચિર-સ્થાયી સંસ્કારો પાડે છે" પૃ. ૧૭. આ વિધાન તેમણે આ ઉપોદ્ધાતમાં મણિસંકર પૂરતું કાર્ય-કારણ અને પરિસ્થિતિના સંબંધની દૃષ્ટિએ સાબીત કરી બતાવ્યું છે.

આ આવૃત્તિની બીજી વિશેષતા એ તેનું ટિપ્પણ છે. કાન્તનાં કાવ્યો ઉપર પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ જે ટીકાઓ લખી છે તેનો આમાં સંદોહ છે. સંપાદકની પોતાની પણ ઔચિત્ય-યુક્ત ટીકાઓ અને ટીકા ઉપર ટીકાઓ તે તે સ્થળે છે. આ ટીકાઓ અર્થ અને ઉદ્દેશો સમજવામાં ઘણી મદદ કરે છે. કાવ્યોના તાત્પર્ય સમજવા અનેક વિદ્વાનોના તાત્પર્ય જે ઉતારવામાં આવ્યા છે તેના ઉપયોગ વિષે અમને સંદેહ છે. સંગ્રહની દૃષ્ટિએ તેનું ઔચિત્ય સમજી શકાય એવું છે. પણ વાચકને તે અનેકવાર ઉધે રસ્તે દોરે એવો પણ સંભવ છે. (માણસને ઉધે રસ્તે જવાનું નિર્માણ હોય તો પોતાની જાતે જ જાય એ કીક છે.) લખણ તરિકે 'વસન્તવિગ્ન' ઉપર સર રમણભાઈનું ટિપ્પણ. જ્યાં અર્થો અને ભાવો સમજાવ્યા છે ત્યાં તે ઘણું ઉપયોગી છે. પણ શ્લોક ૫૩. ચરણ ૧ ઉપર આખા કાવ્યનો તાત્પર્ય જે કહાડ્યો છે (પૃ. ૧૮૯-૯૨) તે અમને સર્વથા અનુચિત લાગે છે. પ્રથમ તો કાવ્યોમાંથી જ્ઞાનનો આવો નિષ્કર્ષ કહાડવાની પદ્ધતિના હાહાપણ વિષે અમને શંકા છે. અને 'વસન્ત વિગ્ન' માંથી તાત્પર્ય કહાડવાનું જ હોય તો તે અમને નીચેના શબ્દોમાં નથી લાગતું:—

"જ્ઞાન યથા પછી પણ સન્માર્ગે મરતન કરવાનું બળ જોઈએ તે મનુષ્યે કયાંથી લાવતું ? સદ્ગુણના આદર્શ (Model) જૂત ઇશ્વરમાં વિશ્વાસથી અને તે ઇશ્વરની ભક્તિથી. એ બળ વિના મનુષ્ય પોતાના પ્રયત્નથી હમેશા સદાચરણી થઈ શકતો નથી. શુદ્ધદેવે નીતિનો આદર્શ બ્રહ્મા જોયો રચાઈયો અને સદાચરણનો ઉદાર અને ઉત્તમ માર્ગ બતાવ્યો, પણ, એ સદાચરણ એ સુનીતિ પાળવાનું બળ કયાંથી લાવતું તે ન બતાવ્યું. જોઈ માર્ગમાં આ જ ગોટી ન્યૂનતા છે કે સુનીતિનો જવામાં જોયો આદર્શ, સુનીતિની પ્રેરણા કરનારા અને તદ્દનુસાર વર્તન કરવાનું બળ આપનારા જે ધર્મશ્રેષ્ઠ ગુણ-સંપન્ન ભગવાન તેનો એ માર્ગમાં સ્વીકાર નથી. એ ભગવાન વિના સદ્ગુણનો આદર્શ બોલે કોઈ નથી. એના વિના સન્મતિદાતા બીજો કોઈ નથી, સદ્વર્તન બલનિધિ બીજો નથી. તે ભગવાન સ્વેચ્છા બળે સ્વતંત્ર છે, તેનામાં 'સ્વ ઈચ્છાબલ સુકિયાની' શક્તિ પૂર્ણ છે, તે જ્ઞાન પ્રમાણે સદા સુક્રિયા માત્ર પોતાને બળે કરી શકે છે. શુદ્ધ સ્વતંત્ર સ્વેચ્છાબળવાળો પરમાત્મા માન્યો નહિ તેથી જ મનુષ્ય માટે કદેચા નીતિના નિયમ બદલીને થઈ પડયા; નીતિના આદર્શના (ભક્તિથી આવતા)

બળ વિના માત્ર પોતાના બળથી નિર્બળ મનુષ્ય ક્યાં લગણુ ટકે ? ભક્તિ વિના એકલા જ્ઞાનથી કેમ બસ થાય ? પામર કુલ્લક મનુષ્ય ઘણી વાર જ્ઞાન છતાં પાપ કરે છે, દીવો લઈ કુવામાં પડે છે. સદાચરણ અને સદ્ગુણથી ધર્મની પદવી પામેલા યુધિષ્ઠિરે પણ એક પ્રશ્નનો અસત્ય ઉત્તર દઈ સ્વાયંને જીતવાની પોતાની અશક્તિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. હનસીઓની શુભામગીરી, બારે જુલમી નિરંકુશ રાજઓની પ્રભુત્વ દાસત્વ, મનની આ અસ્વતંત્ર વિકાસધીનતા આગળ કંઈ નથી. આ અમૂલ્ય નીતિ-તત્ત્વનો ઉપદેશ આ કાવ્ય પરોક્ષ રીતે કરે છે.” (પૃ. ૧૬૧-૬૨).

આ ટીકા બહુ સચોટ શૈલીમાં લખાઈ છે. પણ શું વસન્તવિજય ‘આ નીતિ-તત્ત્વનો ઉપદેશ પરોક્ષ રીતે કરે છે’ ? અમને એમ નથી લાગતું. આ કાવ્યમાં ઈશ્વરની ભક્તિના અભાવથી પાણ્ડુ રાજ વિકારવશ થાય છે એ અર્થ કહાડવાનું કોઈ પણ મૂલ્ય નથી. પાણ્ડુ રાજ તપ કરતા હતા, અને પાણ્ડુરાજને ઔદ્ય માનવાનું કારણ ન હોવાથી તપનું એક અંગ ઈશ્વરપ્રણિધાન પણ તેઓ કરતા હશે એમ ઉલટું માનવું જોઈએ; એટલે તપ ક્યાં છતાં-ઈશ્વરની ભક્તિ ક્યાં છતાં-પાણ્ડુ રાજ વિકારવશ થાય છે. પણ આ જાતની ચર્ચા નકામી છે. આ કાવ્ય લખાયું તે સમયમાં મણિશંકર રમણભાઈની જેમ અથવા પોતે પાછળથી થયા તેમ ઈશ્વરભક્ત ન હતા. તે સમયના તેમના પત્રોમાં ઈશ્વર વિશેની અબ્રહ્મ તેમણે પ્રકટ કરેલી છે. આ ઉપરાંત આ સમયના બીજા કાવ્યોમાં પણ ઈશ્વરનું અનિષ્ટત્વ બહુ સચોટ રીતે દર્શાવેલું છે. ઉ. ત. ‘શૃગનૃણ્યા’ નામના કાવ્યમાં

“ દિસે છે કૂરતા કેવી કર્તાની કરણી મહાં !
ત્રાવા જો હોય, તો આની કેમ સંભાળ લે નહીં ? ”

અથવા આ જ કાવ્યના અન્તે

“ નથી ઈશ્વર દુઃખીનો : યતું જે જે હવું યતું :
દુનીયામાં હવે શાને અરેરે ! હાય જીવહું ? ”

આ કંવિનાં વચનો છે. ‘ચક્રવાકમિથુન’માં ચક્રવાક કહે છે :

“ આ એકથે’ પ્રણયસુખની હાય ! આશા જ કેવી ”

આમાં ઈશ્વરનો સ્વીકાર છે-પણ જીવમગાર ઈશ્વરનો; જે ઈશ્વરના અસ્વીકાર કરતાં જે ઈશ્વરવાદીને વધારે અનિષ્ટ હોય !

આમ છતાં કાન્ત વિશે સર્વસંગ્રહની દૃષ્ટિએ આ ટિપ્પણો અભ્યાસક્રમે ઘણાં ઉપયોગી થશે.

છેવટે અમે એટલું જ ઇચ્છીએ છીએ કે આ વિદ્વાન સંપાદકે જેમ કાન્તના સંગ્રહોને પોતાની વિદ્વત્તાથી મણિત કરી ખ્દાર પાડ્યો છે તેમ બાહ્યશંકરનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ પણ ખ્દાર પાડી પોતાના કાવ્યસમુચ્ચયના વિધાનને પૂરું કરશે. છેવટે સંપાદકને અને પ્રકાશકને કાન્તનાં કાવ્યોની બીજી આવૃત્તિ આટલી સરસ રીતે ખ્દાર પાડવા માટે ધન્યવાદ આપી યૂજ્જ્વાલને આ ગ્રંથની યોગ્ય કદર કરવાની વિનંતી કરીએ છીએ.

૨.

અંજલિ:—કર્તા: કેશવ હ. શેઠ. ક્રિ. સવા રૂપિયો.

પાંચેક વર્ષ ઉપર કર્તાએ પોતાનાં ગેય કાવ્યોના સંગ્રહનો ‘રાસ’ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. તે પછી આ પણ એવો જ ગેય કાવ્યોનો સંગ્રહ છે.

‘રાસ’ ઉપરના ઉપોદ્ધાતમાં કવિશ્રી ન્હાનાંવાલે લખ્યું હતું તે આ સંગ્રહને ઘણે અંશે હજી લાગુ પડે છે. ‘તેહો પણ હજી કલામાં ઉણપ છે. કલાવિધાયકના હાથમાં એ જાદુ સતત નથી આવ્યાં, જે-અવાદીનના દીવાની પેઠે-અન્ધારાં અજવાળે છે. આરસ શુદ્ધ છે, શીશ્મીની લાવનાએ ઉત્તર છે, હથોટી બરાબર બેસશે એટલે કવિતાની જમ્પુરી થીતઓ રચાશે” “...એમાં એ નથી કે જે હોવાથી શબ્દમાલા કવિતા બની શોભે ને ઝળહળે છે” એ ટીકા હજી ઘણાં કાવ્યોને લાગુ પડે છે. અને તેનું કારણ જે કવિશ્રીએ ખતાવ્યું છે તે જ હજી પણ છે. અને તે “કવિજનને સહેલી પણ આત્મઘાતક અનુકરણોના ભાષા-નિરોધના દાણે” ઉતરવાની ટેવ. આ કાવ્યસંગ્રહ ‘રાસ’ કરતાં મોટો છે. પણ તેમાંનાં ઘણાં ગીતોમાં બીજા કવિઓની અસર સ્પષ્ટ દેખાય છે. સ્વદેશગીતોમાં શ્રી ખખરદારની અસર છે અને બીજામાં કવિશ્રી ન્હાનાવાલની. સ્વદેશગીતોના રાગો માત્ર નહિ પણ ભાવના ધારી સર્વ ખખરદારમાંથી આવ્યાં છે-અક્ષયત વસ્તુ શ્રી કેશવ શેઠની પોતાની છે; તેમણે શુદ્ધિપૂર્વક અનુકરણ કર્યું છે એમ અમારું કહેવું નથી, અને એક કવિના સંસ્કાર બીજામાં ન આવે એમ પણ અમારું કહેવું નથી, પણ જે વડે કાવ્ય સ્વતંત્ર પ્રતિભાવનું બને છે તે આમાં જણાતું નથી.

તેમ છતાં આ મોટા સંગ્રહમાં સારાં કાવ્યો કે પંક્તિઓ નથી એમ નથી.

ને એવી હૈર લહરી વહી વારવારે,
સંસારભાર ભૂંસવે દરિયા કિનારે.

* * *

લેશું એવી વિસ્મય પથમાં શાન્તિ, એકાન્ત તીરે,
ને કેં ગાશું છવનકવિતા ગાજતા ઘોર નીરે.

કુમરને દરિયે.

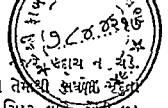
ધનઘોર ધણ નભ છાંય રહી,
અપળા અમકાર થયો ન થયો;
પીધી વાદળ વીજ છુપાઇ ગઇ,
દીડી ના દીડી ને ભણુકાર રહ્યો.

કદપના પંખી.

‘ભવાટવિ’ની પ્રશંસા તો થઇ ચુકી છે એટલે તેને વિશે આ સંબંધમાં વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

પણ શ્રી કેશવ શેઠ જેવા ગેય કાવ્યોમાં સફળ છે તેવા સંસ્કૃત વૃત્તોમાં નથી. સંસ્કૃત વૃત્તોમાં તેમને હસ્ત દીર્ઘની છૂટ ઘણી લેવી પડે છે, અને તે તે સ્થળે તે છૂટો શ્રુતિકટ્ટ લાગે છે. ગેય કાવ્યોમાં પણ આવી છૂટો છે પણ કંઇક ઓછો છે, અને કંઇક એમ પણ છે કે એકની એક છૂટ ગેય કાવ્યોમાં ન ખટકે તેવી સંસ્કૃતવૃત્તમાં ખટકે છે.

જેવું જેના પુલક પુલકે શુદ્ધ ઇસ્લામ શોભિત,
ને સર્વાંગે નૂર ભયુક્તું, નિર્મળું ને વૌશિત;
સિન્ધુ તીરે સર્ગીર લહરી, વાય મૃદુ મધુરી,
ધીરે તેવાં વચન વદતો, ચિત સંચી સમુદ્રી.

‘મધુર’ ને ‘મધૂરી’ લખ્યો છે એટલે તેમાં લેવાયલી છટ ને સિવાયની છટો ચિહ્નો ઉપરથી જોઈ શકાશે. ‘મૃદુ’ ને યુર કરી તેમથી ખેંચી લીધી છે. અને જરા પણ સંસ્કૃત જાણનારને ઘણી જ અચ્ચકિત લાગે એવી છટ પહેલી એ પંક્તિઓના છેલ્લા-વર્ણોને ખોડા કરવા પડે છે તે છે. ‘અંજલિ’ ના અર્પણમાં ‘પૂજ્ય’ શબ્દ ઉપર આવે જ અત્યાચાર થયેલો છે. ‘કુમસને દરિયે’ કાવ્ય ભાષાની પ્રવાહિતા વગેરે દૃષ્ટિબિદ્યથી સાફ છે તેમાં પણ

પ્રત્યક્ષ આજ અનુભવ યદ્ય એકતાર

એ પંક્તિમાં એક શ્રુતિ વધી જાય છે.

ઘણાં કાવ્યોમાં શબ્દબાહુલ્યથી અને લંબાણથી કાવ્યનો રસ આજો થઈ જાય છે. શ્રી કેશવ દ. શેઠે પોતાની મેળે થોડું વીળામણ કર્યું હોત તો સારાં કાવ્યોની વધારે સારી કદર થાત.

પુસ્તકમાં પ્રથમ વસ્તુનિર્દેશ આપ્યો છે. તેમાંની ઘણી દક્રીકત અપ્રસ્તુત અને ઘણી અનાવશ્યક પૂર્વપક્ષો લઈને કરી જણાય છે. શ્રી કેશવ દ. શેઠે જણાવે છે કે તેમને માતૃશ્રીના કંઠસ્થ સાહિત્યમાંથી પ્રથમ કાવ્યના સંસ્કારો પડ્યા પછી કહે છે:

“સંસ્કૃતિને વરેલા મિત્રો હસે, પણ દક્રીકત વદન સાચી છે, કે સંગીત શી વસ્તુ છે, તે આજના સિતાર-દિલ્લિયાએ નહિ, પણ ગદ્ય કાલનાં ધંદીગીતોએ સમજાવ્યું ને તેનાં વ્યસન પણ તેણે જ વળગાડ્યાં-એમ કહેવામાં નથી શરમાતો કે નથી સંકોચાતો.”

આમાં ‘સંસ્કૃતિને વરેલા મિત્રો’ હસશે એમ માની લેવાનું કાંઈ કારણ? અને માતૃશ્રી પાસેથી સંગીતના સંસ્કારો ઝીંકવામાં તેમને કોણ શરમાવાનું કહે છે કે નથી શરમાતા એમ ભારપૂર્વક કહેવું પડે? એવો મિથ્યા પૂર્વપક્ષ લઈ તેની સાથે ઝૂંઝવાનું કારણ જ નથી.

રાસનો પક્ષવાદ કરવામાં પણ કર્તા મર્યાદા એળંગી જાય છે. હાલ કેટલાક કવિઓ સ્ત્રીઓ સમજી શકે તેવું સાહિત્ય નથી લખી શકતા એ ખરું અને તેમને માટે સાહિત્ય લખાવું જોઈએ એ પણ ખરું. પણ એમ ન કરી શકતા હોય માટે “આજના કવિઓ વડુઓ વિહોણા તો નહિ હોય?” એવો તરંગ કરવો એ એક પ્રકારની લઘુતા બતાવે છે. બધા કવિઓને એમ માતૃશ્રી પાસેથી કંઠસ્થ સાહિત્યના સંસ્કારો ન મળ્યા હોય અને બધા કવિઓ કાંઈ અમુક લખી જ શકે એમ ન બને! ‘સંસ્કૃતિને વરેલા મિત્રો’ કંઠસ્થ સાહિત્ય તરફ દટાક્ષથી હસે એ જોટલું અજીવનું છે તેટલું જ આ સંસ્કૃત વૃત્તો કરનારા કવિઓને ‘વડુઓ વિહોણા’ કહેવા એ છે.

વસ્તુનિર્દેશમાં કેટલીક દક્રીકત લંબાણથી લખી છે તેને અહીં, ગરબી ગરબાનો અર્થ-ફેર, માત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે ચર્ચો હોત તો સાહિત્યમાં એક પ્રશ્ન ઉપર કંઈક પ્રકાશ પડત. કેટલાક મુદ્દાની ચર્ચામાં ઉપર બતાવ્યું તે રીતે વધારે પડતો ભાર મૂકાઈ ગયો છે. ‘રસજોયનો’ ‘રસ ખેલન’ જેવા શબ્દો કવિશ્રી ન્હાનાલાલ વારંવાર વાપરે છે પણ રસ-શબ્દનો એ અતિપ્રયોગ અર્થહીન અને અરોચક છે.

કાવ્યો પછવાડે ટીપ આપી છે. તેમાં ‘લવાટવિ’ કાવ્ય વિશે શ્રીયુત નરસિંહરાવે લખેલું તે સંબંધી કર્તા ખુલાસો કરી બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે એ કાવ્ય એટલા લાંબા અને સખ્ત મંદવાકમાં લખાયેલું હતું કે તે વખતે ‘પ્રેમજ્ઞ જ્યોતિ’નું લાન પણ ન હોઈ

શકે-નહોતું. અમે કબુલ કરીએ છીએ કે ‘ભવાટવિ’ અનુવાદ નથી અનુનાદ નથી, તેની કવિત્વવિભૂતિ નવીન જ છે એટલું સ્વીકાર્યો પછી, ‘પ્રેમસ જ્યોતિ’ ના ધ્વનિ સંધરીને આ કાવ્ય કર્તાએ લખ્યું હશે એવી કલ્પના કરી છે તેમાં ઝાંઝું રહસ્ય રહેતું નથી. પણ એ ટીકાનો જવાબ દેવાની જરૂર નહોતી. અને દીધો છે તે તેનો જવાબ પણ નથી. કારણ કે ગમે તેવા તાત્ત્વમાં પણ પૂર્વે સંધરાયણ સંસ્કારો કામ કર્યા વિના રહે નહિ.

કર્તાનાં કાવ્યોની સર્વત્ર પ્રશંસા થઈ છે છતાં કર્તાને આશુગમતું અમે ઘણું લખ્યું છે, તેનું કારણ એટલું જ છે કે કર્તા જે સંભાળ રાખે તે ઘણાંખરાં પ્રમાદસ્થાનો સુધારી શકે એમ છે. કવિ જેમ જેમ કાવ્યો લખે તેમ તેમ તેની રસવિવેચન શક્તિ વિકાસ પામતી જોઈએ, જેનાથી તે પોતાનાં કાવ્યોને પોતે જ સુધારી શકે છે, અથવા ન સુધરે તેને દબાવી રાખી શકે છે. શ્રીયુત શેઠ પણ રસદષ્ટિએ પોતાનાં કાવ્યોની કસોટી કરે અને તેમનાં કાવ્યો લોકપ્રિય છે તેવાં જ દોષરહિત થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

વિહારિણી:—કર્તા: જન્માર્દન ન્દાનાભાઈ પ્રભાસ્કર. કિં. બાર આના.

કર્તાનાં ગેય કાવ્યોનો આ પહેલો જ સંગ્રહ બહાર પડે છે. તેમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો જુદાં જુદાં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે અને કેટલાંક અંદર નવાં છે.

આ સંગ્રહનો પ્રવેશક શ્રીયુત ખચરદારે લખી આપ્યો છે. તેમાં કાવ્યોનાં ગુણોનું સાફ નિરૂપણ કર્યું છે. અને કર્તાએ કઈ કઈ બાબતમાં વધારે સંભાળ રાખવાની છે તે પણ જણાવ્યું છે એટલે અમારે વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. માત્ર અમે એટલું જ કહીશું કે જેમ વણુજમાં ઉગેલો છોડ ફાલી શકતો નથી, તેમ કેઈ જોટા કવિની પ્રતિભાની છાયામાં આવવાથી કવિતા સ્વતંત્ર વિકસી શકતી નથી. ઘણાં કાવ્યોમાં અમે આ જોઈએ છીએ. કાવ્યોની પહેલી લીટી કેઈ બીજા કવિના-ઘણે ભાગે કવિ ન્દાનાભાઈના-કેઈ ગીતની પહેલી લીટીમાં ફેરફાર કરીને લીધાનાં એટલા બધા દાખલા છે કે જમે ઉધારનો હિસાબ કરતાં ટીકાકાર કવિને ખાતે ખાટી ઘણું જોઈએ બતાવી શકે. એની એ લીટીમાં ફેર કરવાથી ભાવ બદલાઈ જાય છે એ ખરૂં, અને કવિતામાં ભાવ એ જ મુખ્ય છે, પણ આવા દાખલાઓનો એક જ અર્થ થાય કે કર્તાનાં અનુભવ અંતરરતેજથી પ્રદીપ્ત થઈ તેમાંથી કાવ્ય પ્રગટ નથી થતું પણ અન્ય કાવ્યના દીવાથી કવિ પોતાની પ્રતિભા પ્રગટાવે છે. આ રૂઝ સ્વતંત્ર વિકાસને દાનિકારક છે.

કર્તાનાં કાવ્યોને અત્યાર પહેલાં સારો આવકાર મળી ગયો છે તે માટે અમે કર્તાને અભિનેદન આપીએ છીએ અને તેથી પ્રેરાઈને તેઓ વધારે સારાં કાવ્યો આપશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

રા. વિ. પા.

નોંધ

હિંદનો મીલઉદ્યોગ અને ટરીફ બોર્ડના રીપોર્ટ

લગાઈ પછી હિંદના મીલઉદ્યોગમાં ભારે મંદી આવી છે તે સૌ કોણ જાણે છે. લગાઈ દરમિયાન અસાધારણ સંજોગોને લઈને મીલ ઉદ્યોગને ભારે કમાણી થવા પામી હતી, અને લગાઈ બંધ થયા પછી થોડી ઘણી મંદી આવે તે સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ પરદેશની આયાત ઉપર આપણો કાણુ ન હોવાથી હિંદુસ્તાનના મીલ ઉદ્યોગને ભારે અન્યાયને અર્ધીન થઈને પરદેશની સાથે દરીદ્રાઈમાં ઉભા રહેવું પડે છે.

જાપાનમાં હજી અહીંના જેવો ફેક્ટરી એક્ટ લાગુ કરવામાં આવ્યો નથી, અને ત્યાંની મીલો દિવસ રાત અંધાવવામાં આવે છે. અને આ રીતે તેમને માલ પેદા કરવાની કિંમત સસ્તી આવી રહે છે. આ ઉપરાંત શાઇને-સ મેખરે રૂપિયાનો ભાવ એક શીર્ષાંગ અને છ પેન્સ નક્કી કરવાથી આયાત થએલો માલ રૂપિયાની અસલ કિંમત કરતાં ૧૨.૫ ટકા સસ્તો મળે છે. રૂપિયાના આવા કૃત્રિમ દરને લઈને માત્ર મીલઉદ્યોગને જ માફી અસર થવા પામી છે એમ નથી, પરંતુ ગરીબ ખીચારા ખેડૂતને પણ શોષવું પડે છે.^૧

હિંદુસ્તાનની ઘણીખરી મૂડી મીલઉદ્યોગમાં રોકાઈ, અને રૂપિયાની આવી કૃત્રિમ આંક-ણીથી, તથા જાપાનની અન્યાયી દરીદ્રાઈથી હિંદુસ્તાનના મુખ્ય ઉદ્યોગને બહુ હાનિ પહોંચી, અને તેથી ઉદ્યોગના વડાઓએ સરકારને પોતાની પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યા. પણ સરકારને વખત ગાળવો હતો, તેથી મીલઉદ્યોગના કાર્યકર્તાઓએ ખાસ તૈયાર કરેલી વિગતો ઉપરાંત તેને વસ્તુ-સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા માટે એક કમીશન નીમવાની જરૂર જણાઈ, અને એમ કહેવામાં આવ્યું કે મીલઉદ્યોગના કાર્યકર્તાઓએ પોતાનો કેસ તેની પાસે રજુ કરી સાબીત કરી આપવો પડશે.

તે પ્રમાણે ટરીફ બોર્ડ નીમાયું. અમને પહેલેથી ખાતરી હતી કે ટરીફ બોર્ડ પાસે રજુ કરેલી તમામ ઉદ્યોગની અંદરની પરિસ્થિતિથી સરકાર વાકેફ થઈ તે પોતાના લાભાર્થે, એટલે કે મેન્ચેસ્ટર અને લીવરપુરના જ હિંતને માટે વાપરશે, અને આ ધારતી ટરીફ બોર્ડ સમક્ષ વિગતો રજુ કરનાર આગેવાનોમાંથી કેટલાકને લાગેલી એમ અમે માનીએ છીએ. પણ સરકારે

૧ દુનિયાના રૂનો બજાર પાઉન્ડ કે ડોલરમાં નક્કી થાય છે, એટલે હિંદુસ્તાનને રૂની નીકાસની બદલ પાઉન્ડ શીર્ષાંગમાં જ કિંમત મળે છે. હવે ધારો કે કૃત્રિમ રીતે રૂપિયાનો ૧૨.૫ ટકા કિંમત વધારે તો ખેડૂતને દર રૂ. ૧૦૦ના માલ પર ૧૨.૫ ટકાની ખોટ જાય; અને આથી લાભ્યે જ ખેડૂત ખેતી કરી શકે. ૧૦૦ પાઉન્ડની કિંમતના રૂનો નીકાસ કર્યાથી પહેલાં ખેડૂતને ૧૫૦૦) મળતા તે હવે માત્ર ૧૩૦૦) જ મળે છે, અને હિંદુસ્તાનમાં મજૂરી વગેરેની કિંમત એટલી જ છે, એથી ખેડૂતને રૂ. ૨૦૦)ની ચોખ્ખી ખોટ જાય છે, જે તે કદી ખેતીમાંથી ભરપાઈ કરી શકે નહિ. એથી જો કે બહુ સસ્તું થઈ જાય પણ હિંદુસ્તાનની હોશિયાર બધી જ હુંડાય જાય.

નીમેલા ટરીફ બોર્ડ સાથે મૂલીવાળાઓ અસહકાર ન કરી શકે તેથી, તેઓએ મીલઉદ્યોગ વિશેની તમામ વિગતો તે બોર્ડ સમક્ષ રજુ કરી, અને તે બોર્ડ પોતાનો રીપોર્ટ બહુમતીથી બહાર પાડ્યો. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું, કે હિંદનો મીલઉદ્યોગ બહુ ખારીક સમયમાંથી પસાર થાય છે, અને તેને રક્ષણની જરૂર છે.

રીપોર્ટમાં આપાત ઉપર કેટલાક કરો નાંખીને કે સરકાર તરફથી કોઇ રકમ (લોખંડના ઉદ્યોગને કર્યું છે તેમ) બક્ષીસ આપીને રક્ષણ આપવું તે વીશે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી, અને અમુક કરો નાંખવાની વ્યવહાર સૂચના પણ કરવામાં આવી હતી.

આ રીપોર્ટ જ્યારે હિંદની સરકાર સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યો, ત્યારે તેમાંની બધી લાભ-મણીને ફેક્ટી દેવામાં આવી, અને માત્ર મશીનરી પરથી જકાત કાઢી નાંખીને મીલઉદ્યોગને રક્ષણ (!) આપવા દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી. હાલ ઇંગ્લાંડમાં મશીનરીના બનાવનારાઓ કામ વગર બેઠા છે, અને કેટલાકને ત્યાં સ્ટોક ભરાઈ ગયા છે. તેમનામાં પણ લાવની બહુ કાપકૃપ ચાલે છે, અને લાવને એક જ રાખવા સીન્ડ્રિકેટ કરવાનો તેઓ વિચાર ચલાવે છે, તેવે વખતે મશીનરી પરથી જકાત કાઢી નાંખીને જ હિંદી સરકાર તેમને મદદ કરી શકે !

વળી મશીનરી પરથી જકાત કાઢી, તો બોબીનો તથા નેધ્રોલ ઉપર જકાત વધારવામાં આવી છે. આ બન્ને ચીજો મીલઉદ્યોગમાં ઘણી જ વપરાશમાં આવે છે. નેધ્રોલ જર્મની-માંથી આવે છે. બોબીનો વિશે સાચી વાત એ છે કે આપણે અહીં ઇન્ડીઅન બોબીન કંપની નીકળી હતી, પણ તે હવે કંઇ સંતોષ-કારક પરિણામ આપી શકતી નથી, અને એથી બોબીન પર જકાત વધારવામાં આવે તો પણ વીલાયતી માલ જ અપવાનો. બોબીન પર જકાત કમની કરવામાં આવેલી તે તો

આપણી બોબીન કંપનીને વીલાયતની સો સો વરસની જૂની બોબીન કંપની સાથે હરીફાઇની તક આપવા માટે જ !

ટરીફ બોર્ડની લઘામણીનું આવું પરિણામ આવ્યા બાદ મીલઉદ્યોગના કાર્યકર્તાઓને બહુ દારસ સમજાયું. વાઇસરોયે જ્યારે તેઓ મુંબાઇમાં આવ્યા ત્યારે મીલઉદ્યોગના ડેપુ-ટેશનને મળવા ના પાડી. પણ પાછળથી પ્રજ્ઞ-મતને માન આપતાં હિંદ સરકારના વેપારના મેમ્બર-સર જ્યોર્જ રેઇની મુંબાઇમાં આવી ગયા ! તેમની સાથે મસજત આલી પણ કંઇ પરિણામ આવ્યું નહિ. એટલે ખુદ વાઇસરોયને મળવા ગઈ તારીખ ત્રીજીએ મુંબાઇથી તાર કરવામાં આવ્યો.

તેના જવાબ અનુસાર મુંબઈ અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમાંથી કેટલાએક આગેવાનો એકઠા થઇને મી. એચ. પી. મોદીને આગળ કરીને ગયા. ગઈ તા. ૧૨મીએ તેમની મુલાકાત થઈ. આખું ડેપુટેશન સંતોષથી પાછું ફર્યું એમ કહેવામાં આવે છે. સંતોષ એટલે કે ના. વાઇસ-રોયની રીતભાતથી સંતોષ મેળવીને ! કંઈ જાણી જોઈ ન્યૂસપેપરોના ખબરપત્રીઓને માટે ખુદી નહોતી, છતાં મી. મોદી તરફથી એટલું કહેવામાં આવ્યું છે, કે ના. વાઇસરોયે તેમને સ્પષ્ટ કંઈ જવાબ આપ્યો નથી. બહુમાં બહુ ટરીફ બોર્ડનો રીપોર્ટ ફરીથી વિચાર કરવા માટે હિંદી સરકાર પાસે મૂકવામાં આવશે.

એમ કહેવાય છે કે ના. વાઇસરોયનો અંગત અભિપ્રાય ઇમ્પીરીઅલ પ્રેફરન્સ માટેનો છે, જેમાં બ્રિટિશ માલ સિવાયના બીજા બધા માલ પર જકાત નાંખવામાં આવશે. - આનો અર્થ કળવો બહુ મુશ્કેલ નથી. વર મરો કન્યા મરો પણ ગોરનું તરલાણું ભરો ! ડર નંબર સુતર સુધી ૨૦ ટકા જકાત, ૧૧ ટકા બ્રિટિશ માલ પર, ૧૫ કે ૨૦ ટકા પરદેશી માલ પર, અને નીચલા નંબરના સુતર માટે બ્રિટિશ મીલ આનર્સ હિંદની સાથે હરીફાઇમાં નહિ ઉતરે

એમ તેમના તરફથી ખાત્રી આપવામાં આવે, એવા મી. મોદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઇમ્પી-રીઅલ પ્રેક્ટર-સનો અર્થ થાય છે.

ના. વાઇસરોયનેા કેાઈ પણ ઉદ્યોગના વિકાસ વિશેનો અભિપ્રાય આપણે જાણીએ છીએ. લોર્ડ ઇરવીન યથા પહેલાં, મેજર એન. એડર્વિ વૂડ એમ. પી. તરીકે તેઓએ 'ધી ગ્રેટ એપોસ્ત્રોફી'—મોટી તક—એ વિશેના નાનાં પુસ્તકમાં પુનર્ઘટના—અર્થશાસ્ત્ર: Ro-Construction: Economics એ મથાળા નીચે પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે, અને તેમાં જણાવે છે કે

“સોજમા સેકામાં જેમ હેન્સીઆટીક લીગની વિરુદ્ધ પોતાના ઉદ્યોગના રક્ષણ માટે ઇજ્ઞા પગલાં લીધાં હતાં, અને તે કળાબૂત થયાં હતાં, તેમ હાલના એવા જ અસાધારણ સંજોગોમાં બહારના દેશોની દરીદ્રા સામે ઇજ્ઞા...સંગઠન કરવાની જરૂર છે. લશાઈના અનુભવ પરથી એક મુદ્દા વિશે તો બધા એકમત છે કે પરદેશની દરીદ્રાઈની સામે દેશના મુખ્ય ઉદ્યોગનું રક્ષણ સરકારે પોતે કરવું જોઈએ.”

આ એમનેા મત ઇંગ્લેન્ડ વિશેનો છે. લોર્ડ ઇરવીન યથા પછી એમના આ મતને તેઓ પોતે કેવુંકે માન આપે છે તે આપણે જોવાનું છે.

અમને તો ખાત્રી છે કે આ પરદેશી સરકાર આપણા કોઈ પણ ઉદ્યોગને તદ્દન પગલર તો નહિ જ થવા દે; માત્ર મીલઉદ્યોગ મુખ્ય ઉદ્યોગ હોવાને તેને એટલેા જીવંત રહેવા દેશે કે તેમાંથી તેઓ પોતે ચૂસાય તેટલું ધન હિંદમાંથી ચૂસે.

*

* *

કાઠિયાવાડનાં બંદરેા

કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ બંદરેાના અધિકારીઓ તથા વેપારીઓ વચ્ચે કાઠિયાવાડનાં બંદરેાને લગતી તકરારનેા હાલ તરત તો અંત આવ્યો હોય તેમ લાગે છે. આગળ અમે આ બાબતનેા ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને વસ્તુસ્થિતિ રજુ કરી હતી. હવે તે બાબતનેા નિર્ણય થઇ ચુક્યો છે અને વીરગમાન

તેમ જ બીજાં ચાર સ્થળોએ જઠાતનાં નાકાં સ્થપાઇ ગયાં છે. આ નાકાં સ્થપાયાં તે તો ગયા મસના છેલ્લા દિવસોમાં આશુ ખાતે મળેલી કાઠિયાવાડના દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ અધિકારીઓની પરિષદમાં કાંઇ સમજુતી ન થઇ શકી તેનું પરિણામ છે. તે પરિષદમાં સરકાર તરફથી જુદી જુદી જાતની માગણીઓ રજુ થઇ હતી. તેમાંની એક એ પણ હતી કે દેશી રાજ્યોએ બંદરેા બ્રિટિશ સરકારને સોંપી દેવાં અને તેના બદલામાં સરકાર તેમની આવક પેટે તેમજ બંદરેામાં ખીલવવામાં વપરાયેલી મુદી પેટે અમુક રકમ આપે. પણ આ સૂચના નામંજૂર થઈ; અને પરિણામે સરકારે પોતાની સરદાર ઉપર જઠાતનાં ચાણું સ્થાપી દીધાં છે અને જઠાત લેવાની શરૂ પણ થઇ ચુકી છે.

આ નાકાં સ્થાપીને જઠાત લેવી કે દેશી રાજ્યોનાં બંદરેા ઉપર જઠાત લેવી તે બે વચ્ચે કાંઇ ઝાઝો ફેર નથી. અને એમ પણ કહી શકાય કે વેપારીઓને જે જઠાત બંદર ઉપર આપવી પડતી હતી તે હવે નાકા ઉપર આપવી પડશે તેથી તેમને કેાઈ પણ જાતનું નુકશાન નથી. પણ આમાં એકલું આર્થિક નુકશાન છે કે નહિ તેનેા વિચાર કરવાંનેા નથી, પણ બીજા કેટલી વિગંજણાઓ નડવાની છે તેનેા પણ વિચાર કરવાનેા છે.

૧૯૧૭ ના કરાર મુજબ દેશી રાજ્યોને પોતાનાં બંદરેા ખીલવવાનેા હક્ક સરકારે આપેલા. તે મુજબ દરેક રાજ્યે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું અને જામનગર, ગાલકવાડ અને બાવનગરનાં રાજ્યોએ પોતપોતાનાં બંદરેાની સારી ખીલવણી કરી. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી જામનગરના બેરી બંદરનેા માત્ર મુંબાઇ ઉત્તરેા માલની સાથે દરીદ્રાઈ કરવા લાગ્યો અને તેથી જામનગરમાં કોઈ પણ જાતની અપ્રમાણિકતા આવે છે તેમ બધાના માનવામાં આવ્યું. આ અપ્રમાણિકતા છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા માટે સરકારે

લાઇનદોરી કરતાં બીજો કોઇ માર્ગ લીધો હોત તો હીક થાત; પણ એમ કહેવાય છે કે તે દરમ્યાન આ અપ્રમાણિકતા તો ચાલુ જ રહે અને બ્રિટિશ બંદરો તેમ જ ત્રિજેરીને ખોટી નુકસાની બોગવરી પડે, તેથી આ લાઇનદોરીનો ઉપાય લેવો પડ્યો છે. અમે આગળ જણાવ્યું તેમ આ લાઇનદોરીનો આર્થિક દૃષ્ટિએ અમે વિચાર કરતા નથી કારણ કે આર્થિક દૃષ્ટિએ તો વેપારીને કાંઇ લાભ ગેરલાભ નથી એમ કહી શકાય. પણ તે લાઇનદોરી ઉપર થતી કનડગત અને અનીતિ એ જ મોટા ઉપદ્રવો છે. ૧૯૧૭ પહેલાં જ્યારે વીરમગામનું નાકું હતું ત્યારે આની કનડગત અને અનીતિ એટલી હતી કે સરકાર જકાત કાઢી ન નાંખે તો તેની સામે જકાત ન આપવાનો સત્યાગ્રહ કરવાનું પણ નક્કી થઇ ગયું હતું. સદ્ભાગ્યે એ જકાત વખતસર નીકળી ગઇ.

એમ કહેવાય છે કે સરકારે ઉતાડ્યોને નદિ કનડગા અધિકારીઓને સૂચના આપી છે. પણ તે સૂચનાનો અમલ સંપૂર્ણ રીતે થાય છે કે નહિ તે આજન પણ ખ્યાન આપવાની જરૂર છે; નહિ તો કાઠિયાવાડની પ્રગતને નાદકની વિરંમણા પડશે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે સરકાર જરૂર તે માટે પ્રયત્ન કરશે. અંતમાં એટલું પણ જણાવીશું કે આ લાઇનદોરી હમણે માટે ન રહેવી જોઇએ. જે રાજ્યમાં અપ્રમાણિકતા ચાલતી હોય તે માટે પૂરતી તપાસ કરી તે અટકાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ અને તે કાર્ય પૂરું થતાં આખી લાઇનદોરી ઉઠાવી લેવી જોઇએ.

* *

એક જ વાત ?

અમે ઘણી વખત જણાવી ગયા છીએ કે આજે દેશમાં એક જ વસ્તુ તરફ બધાનું ધ્યાન ખેંચાઇ રહ્યું છે અને તે ભવિષ્યમાં નીમાનારાં રાજ્ય કમીશન તરફ. હિંદની પ્રગતિમાં સામાન્ય રીતે એવી ટુત્તિ છે કે તે પોતાની મહેનતથી ઝાઝુમી શકતી નથી. તેને બીજા ઉપર આધાર રાખવાની ટેવ પડી ગઇ છે અને તેને લીધે જ આજે તે રાજ્ય કમીશન ઉપર મોટી મોટી આશાઓ રાખી બેસી રહી છે. આજે કોઇ નવો કાર્યક્રમ ઘડે, નવી સૂચનાઓ રજુ કરે અને ભુદાં ભુદાં મંડળો-પટ્ટી તે રાજદ્વારી હોય કે ધાર્મિક-એક જ બાળન ઉપર ચર્ચાઓ તેમજ દરાવો કરે છે અને તે આવના રાજ્ય કમીશન સમક્ષ રજા

પ્રજા પાંગળી છે, તેને પોતાના ઉપર આધાર રાખવાનું સુઝતું નથી અને શક્તિ પણ નથી. જો કે ખરી સ્થિતિ આમ નથી.

કેટલાંએ વર્ષોથી હિંદના કેટલાક આગેવાનો પ્રજાને આ સુસ્તી છોડી દઇ સ્વાઝથી બનવાનો બોધ આપી રહ્યા છે. કેટલીક વખતે પ્રજાએ પોતાની જાગૃતિ બતાવેલી પણ છે. પણ એ સર્વ તરફ અંગ્રેજ અધિકારીઓ ઉપેક્ષા જ કરે છે.

ન્યારે સ્વરાજપક્ષ જોરમાં હતો ત્યારે પણ હિંદી પ્રધાન સહકારની માગણી કરતો હતો. આજે એમ કહી શકાય કે હિંદી પ્રજાએ પોતાનું વલણ સહકાર પ્રત્યેનું પૂરેપૂરું છે એમ બતાવ્યું છે, છતાં હિંદી પ્રધાન હજી પણ સહકારની માગણી કરી રહ્યો છે અને રાજ્ય કમીશન બાબત હિંદની પ્રજાને વાટ જોવડાવી રહ્યો છે. આ સહકાર એટલે શું તે નક્કી કરવાનું કામ હિંદી પ્રધાનનું છે. અને કદાચ હિંદી પ્રજા ગુલામી સ્વીકારવા તૈયાર થાય તો પણ તે સહકારની માગણી કરતો રહેવાનો—આપણો સહકાર અવગણવાનો અને કમીશનની આજ્ઞા બતાવ્યા જ કરવાનો.

આવી સ્થિતિમાં સ્વમાન કેળવવા, આત્મ-બળ મેળવવા, માત્ર પ્રાર્થનાનું જોર બતાવવા કરતાં ખરું એક્યબળ, બતાવવાને આપણા નેતાઓએ અને આપણે બીજાં કંઈ કરવાનું છે કે નહિ ? !

*
* *

આપણી નિર્બંધતા

હિંદનો મીઠાઉદ્યોગ તથા ટરીફ બોર્ડ વિશે અમે હુંકી નોંધ ઉપર આપી છે. અત્યારે દેશના મોટામાં મોટા ઉદ્યોગને જે સદાય અને રક્ષણની જરૂર છે, તેને માટે ટરીફ બોર્ડ (જકાત સમિતિ) જે થોડી ઘણી ભલામણો કરી હતી તે સરકારે

ફેક્ટી દીધી છે. મીલ-સ્ટોર અને સાંચા પરની જકાત ચાર વર્ષ માટે કાઢી નાંખવી, ૩૨ થી ઊંચા નંબરનું સુતર કાંતનારી મીલને તેની સુતરની પેદાશના ૧૫ ટકા પર રતલે એક આનો ચાર વર્ષ સુધી મદદ આપવી, અને આવતા ત્રણ વર્ષ માટે પરદેશી કાપડ પર ચાર ટકા જકાત વધારાની નાંખવી, અને ઉદ્યોગને મદદ આપવાનું ખર્ચ તેમાંથી કાઢવું—આવી સરકાર ભલામણોમાંથી વિશ્વાસતને કાપડો થાય તેવી પહેલી ભલામણ જ સરકાર સ્વીકારવાનો વિચાર કરે છે; આ દરમિયાન ચીનની નાજાડીનની સરકારે શાંગહાઇ બંદરમાં આવતા દરેક માલ પર વધારાની જકાત નાંખવાનો ઠરાવ કર્યો છે. તેના ખજાર હમણાં જ આવે છે. સાધારણ માલ પર વધારાના અઢી ટકા, મોજશોખની વસ્તુ પર પાંચ ટકા, તમાકુ પર પચાસ ટકા, અને અમેરિકાથી આવતા માલ પર દર ટને ૧ ડોલર અને ૮ સેન્ટ, અને બીજા બધા પરદેશી માલ પર ૧૨% ટકા, એ પ્રમાણેના નવા કરો નાંખ્યા છે. આપણે પરતંત્ર છીએ, અને એથી જ લેકેશાયરને કંઈ પણ હાનિ ન પહોંચે એવી જાતની બ્રિટિશ રાજ્યની પદ્ધતિ સામે કશું કરી શકતા નથી. તો આપણા મીલમાલિકો પોતાની જ મીલમાં બનેલો માલ અને તે નહિ તો હિંદુસ્તાનમાં બનેલો માલ જ વાપરે એવો નિશ્ચય કરશે ખરા ? મોટા ઉદ્યોગોનું ભવિષ્ય આખી દુનિયા પર પથરાયેલી આર્થિક સ્થિતિના વમળો ઉપર આધાર રાખે છે, અને દુનિયાની સાથે દરીદ્રાઈમાં ઉતરવા માટે કોઈ પણ દેશની પાસે જે સાધનો જોઈએ—આયાતનીકાસ પર કર નાંખવાની સત્તા, અને હુંડીઆમણના દર-તે આપણી પાસે નથી, તો ગમે તેટલો ભોગ આપીને મીલમાલિકો અમદાવાદ કે મુંબઈ એમ પોતાના જ કેન્દ્રનો નહિ, પણ સમસ્ત દેશના ઉદ્યોગના દિતનો વિચાર કરશે ? પોતાના સ્વાર્થની ખાતર પણ પરદેશી કાપડનો તેમણે

અને આખી પ્રગ્નએ મળીને બહિષ્કાર કરવો જ લેઈએ. શેઠ નરેન્દ્રભાઈ મોરારજી બધું કાપડ પોતાની મીઠનું જ વાપરે છે, એમનો દાખલો લઈ મીઠમાલેકો પોતે મનુરોમાં અને પ્રગ્નમાં દિંદના મીઠડોલોગ માટે લાગણી ઉત્પન્ન કરશે ખરા? આપણી દલ પળ આંખો નથી ઉઘડી એનવાદની વાત છે; બાપી સરકાર તરફથી કંઈ પણ આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

૦
૦ *

કન્ઝમાં વૃક્ષરોપક મંડળ

મનુષ્યના જીવનમાં વૃક્ષ કેટલું બધું ઉપયોગી છે, અને પ્રાચીન કાળમાં એનું કેટલું મહત્ત્વ હતું તે વિશે 'પ્રસ્થાન'ના વાંચકોને અમારે દેવે વધારે કહેવાની જરૂર લાગતી નથી. 'પ્રસ્થાન' પુ. ૧, પૃ. ૧૪૬ પર બાણ ક્ષિતિ-ભાદન સેને કોસિદામાં પાંચ વૃક્ષો દોઢ વરસ પહેલાં પોતાને હાથે રોપેલાં તે વખતનું પ્રવચન અને જાણું છે. તે ઉપરાંત વનસ્પતિશાસ્ત્રી જ્યૅક્યુષ્ટાન્ઝબાઇનો પરિચય પણ 'પ્રસ્થાન' પુ. ૨, પૃ. ૩૮૦ પર આપેલો છે. તેઓ પોતાની વૃદ્ધવરધામાં માંડવી (કન્ઝ)માં રોજ એક ગ્રામ વાડીને નમન કરે છે; પોતાની પરંપરા જે કોઈ માણસ ન સાચવે તોપણ વૃક્ષો તો સાચવશે જ એવી એમની આરથાને કંઈક મૂર્ત સ્વરૂપ તેઓ આખી સમ્પ્રદાય છે.

જૂન માસની ૩૦મી તારીખે માંડવી (કન્ઝ)માં બાડીઆ યજ્ઞશાળાના મંદિરમાં વૃક્ષરોપક મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી. જંગલ રાજ્યની દોલત છે તે દેવે સૌ કોઈ મનગળું થયું છે. પોરબંદર રાજ્યમાં એમના જ પ્રવચનથી જંગલો વધારવામાં આવ્યાં દનાં, અને તેમાંથી રૂ. ૪૦૦૦૦) જેટલી આવક તે

રાજ્યને દર વરસે મળી રહે છે. જંગલોની આ કિંમત હિંદુસ્તાનમાં પૂર્વે સંમજ્જામાં આવી હતી. તે ઉપરથી જ એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે "૧૦ કુવા બરોબર ૧ વાવ છે, ૧૦ વાવ બરોબર ૧ સરોવર છે, ૧૦ સરોવર બરોબર એક પુત્ર છે, અને ૧૦ પુત્ર બરોબર ૧ વૃક્ષ છે." પણ વૃક્ષની આ કિંમત આપણા જીવનમાંથી જેમ પ્રાણ ઓછોં યતો ગયો તેમ ઘટવા માંડી, અને જેવટ હિંદુસ્તાનનાં જંગલો ઘટવા માંડ્યાં. યુરોપમાં જંગલની કિંમત બહુ અંકાય છે. રશિયાની દોલત એના જંગલોમાં જ છે. જંગલથી વરસાદ પણ ખેંચાઈ આવે છે, અને એ રીતે ખેતીને પણ વૃક્ષો લાભદાયક નીવડે છે. જનમુખાકારી અને તંદુરસ્તી માટે પણ વૃક્ષોનો નિભાવ થવો જોઈએ. હમણું જ મીસીસ મારગ્રેટ ક્ઝીન્સે અમદાવાદમાં આપેલાં એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું* "કે શહેરની ખુદી જગ્યાઓ છે તે શહેરની તંદુરસ્તી છે, અને શહેરમાંની લીલી જગ્યાઓ તેની આંખો છે." પણ એને તો પોતાનું નીરાળું જીવન હોય છે, પણ વૃક્ષોનું જીવન તો સદા પારકાને માટે જ હોય છે; અને આધુનિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ સૂર્યની શક્તિમાંથી, અને પૃથ્વીની જડ જમીનમાંથી જે સીધી રીતે જીવનતત્ત્વ આપણને કોઈ આપતું હોય તો તે વૃક્ષો જ છે. જેવટ બધાં જ પ્રાણીઓ વૃક્ષોની ઉપર આધાર રાખી રહે છે.

કુમારશી વિજયરાય મદારાજે વૃક્ષરોપક મંડળને રૂ. ૨૦૦૧)ની મદદ આપી છે તે અહીં નોંધવા યોગ્ય છે. રા. જ્યૅક્યુષ્ટાન્ઝાઈની આશાઓ આવી રીતે નવાં વૃક્ષોના અંકુરમાં ફૂલીમૂત થાય છે, તે ખાતર અમને સંતોષ થાય છે.

* A city's open breathing spaces are its health and its patches of greens are its eyes.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૪

શ્રાવણ : ૧૯૮૩

અંક ૪

પ્રાર્થના

(૪૫૧)

પ્રભો ! તવ અનન્ત નીલ ગગને કદી રાત્રિએ
અસંખ્ય જગદીપ શા ઝળહળી રહ્યા તારકો;
અગાધ તમમાંથી એ તવ સહસ્ર નેત્રો સમા
નિરંતર, મિયોન્મિયે અમિત પ્રેમ વર્ષાવતા.
ગમે નૌરખવી પ્રભો ! મૃદુલ સુષ્ટિ એ તાહરી,
પરંતુ, ઉર માહરૂં તિમિર-ઝાઘમાં હૂણિયું
ઝહે પ્રળળ એક વીજ-ઝબકાર ને ગર્જના—
ઝને પૃથિવી અંતરિક્ષ દગ આંજતા તેજથી
પ્રદીપ પળમાં, અને કડકડાટ અંગે શય
વિરાટ જગ જાગતું પ્રળળ એક આઘાતથી—
ભલે, સ્વપ્ન મંહી પછી લય થઈ જતી વીજળી,
પરંતુ ન ઝને કદી જગત જાગ્યું ના—જાગ્યું એ.

રનેલરશિર

સમાજસુધારો અને સત્યાગ્રહ

સમાજસુધારો પ્રથમ કે રાજકીય સુધારો એ પ્રશ્ન ઘણા વર્ષોથી આપણા દેશમાં ચર્ચાનો એક વિષય છે. સમાજસુધારકો કહેતા કે જ્યાં સુધી આપણી સમાજનાં અનિષ્ટો દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અશક્ય છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં - ધુમના લોક-નાયકો ઉત્તર દેતા કે જેમની પાસે સામાજિક પરિવર્તન કરવાની સત્તા છે એમને સમાજિક સુધારણા પ્રત્યે અનાદર છે, જ્યારે જેમને એ વિશે તીવ્ર ઈચ્છા છે એમની આગળ સત્તા નથી એટલે રાજકીય હક્ક પ્રાપ્ત કર્યા વિના સમાજની પ્રગતિ થશે નહિ. જેઓ ખંને પક્ષનું સત્ય જોઈ એક પક્ષ લેતા નહિ એ સામાજિક અને રાજકીય સુધારા વચ્ચે આવેલો વિરોધ અરથાને ગણુતા અને એ ખંને માર્ગે એક સાથે જ પ્રગતિ થઈ શકે એમ માનતા. પરંતુ ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો તે પછી અને અસહકારના સંચયન પછી આપણે સમગ્રી શક્યા છીએ કે સામાજિક અને રાજકીય સુધારણા એ રાષ્ટ્રીય પુનર્વિદ્યનાના એ અંગો જ છે અને એક ઢાંચની બે ગાલુની પેડે એને વિભિન્ન કરી શકાતાં નથી. આથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રશ્ને અસહકાર જેવા એક રાજકીય પ્રયોજન વાસ્તેના શાન્તિમય બળવામાં રાષ્ટ્રીય નીતિ તરીકેનું મહત્ત્વ મળ્યું હતું તથા લિંગ લિંગ કોમો વચ્ચેનું એકંદ્ર, દારુનિષેધ ઈત્યાદિ સામાન્ય રીતે સામાજિક ગણુતા પ્રશ્નો પણ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય વાસ્તેના કૌશલના પ્રયાસોમાં ભળી જતા. આ સંયોગના લાભ અને ગેરલાભ તપાસવા એ અહિં અરથાને છે પરંતુ એટલું તો નિઃસંશય કે હવે સામાજિક સુધારો રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નના અંગરૂપ બની ગયો છે.

જે મહાન વ્યક્તિએ સામાજિક અને રાજકીય સુધારા વચ્ચે આવી સંગતિ સ્થાપી છે એમણે જ સમાજ સુધારવાનું એક નવું અને અદિતીય શસ્ત્ર હિન્દને અર્પ્યું છે. સામાજિક ક્ષેત્રમાં હિન્દનું જગનની સંસ્કૃતિને સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને અનુપમ અર્ધણુ કંઈ પણ હોય તો એ સત્યાગ્રહની ભાવના અને રીતિનું છે. આર્થિક ઉત્ક્રાન્તિને લીધે આ યુગ લેનિનનો લેખાશે તો નૈતિક પુનરુદ્ધારને લીધે ગાંધીજીનું નામ આ યુગને અમર બનાવશે. અત્યાર સુધી શારીરિક બલ મનુષ્ય સમાજની ઘટનાના પાષાણ ગણાતું આવ્યું છે. વ્યક્તિઓ, જાતિઓ કે દેશો વચ્ચેના મતભેદો કલહો અને સંગ્રામોનો નિર્ણય પશુગત વડે જ થયો છે. અહિંસા જે સત્યાગ્રહનો આત્મા છે એ આ શારીરિક બલના સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ કરે છે. અહિંસાની ભાવના કે એનો માર્ગ નવાં નથી. સોક્રેટીસ અને જિસસ ક્રાષ્ટ્રથી થોરો સુધી ઘણી અપૂર્વ વ્યક્તિઓ અને ક્વેકર્સ (Quakers) કે યુદ્ધનો શુદ્ધ અન્તઃકરણથી વિરોધ કરનારાઓ (conscientious objectors) જેવા છૂટાછવાયા વર્ગોએ લિંગ લિંગ સ્થળે અને સમયે સત્યાગ્રહ કર્યો છે. પરંતુ અસહકાર નામથી રાજકીયરૂપે વિખ્યાત થયેલા સત્યાગ્રહની નવીનતા એ નૈતિક પ્રયોગના ક્ષેત્રમાં તથા એ પ્રયોગના હેતુમાં રહેલી છે. એક રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નના નિઠાવ વાસ્તે સમસ્ત દેશ સત્યાગ્રહનો મિહાન્ત અમલમાં મૂકી એ

રીતે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવા મધ્યે એ સ્થિતિમાં ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની વિશિષ્ટતા રહેલી છે. સત્યાગ્રહ જેની એક વ્યક્તિગત લાવના ઉપર રાષ્ટ્રીય સંયત્ન ધરાવતો અને અહિંસા જેવા અલાવાત્મક સિદ્ધાન્ત વડે એક પ્રત્યક્ષ અને પ્રગત સામાજિક શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો આ પ્રયાસ અદ્ભુત છે. વળી ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ પરજીવનમાં લાભ પ્રાપ્ત કરવા નહિ પરંતુ સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક અન્યાય દૂર કરવા કે ઉચિત હક્ક મેળવવા ઉદ્દેશ્યો છે અને અસ્તિત્વ ભોગવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સંયત્નમાં જોયું ને ચમ્પારણના તથા રોલેટ એક્ટ વિરુદ્ધના સત્યાગ્રહમાં અને અસહકારમાં ગાંધીજીનો સિદ્ધાન્ત સામાજિક પણ તરીકે જ પ્રગટ થયો છે અને અમુક નિશ્ચિત પ્રકારના સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક પરિણામ વાસ્તે ઉપયોગમાં આવ્યો છે. સામાજિક પ્રયોગન વાસ્તે તથા સામાજિક શક્તિ તરીકે સત્યાગ્રહની રીતિનો ઉપયોગ કરવો એ ગાંધીજીએ જગતને એક નવીન પાઠ શીખવ્યો છે. લવિષ્યનો ઇતિહાસકાર સત્યાગ્રહ અને અસહકારને માત્ર રાજકીય સ્વાતંત્ર્યના એક શસ્ત્ર તરીકે જ નહિ પરંતુ સમાજના કંઠહો તથા અન્યાયોના સમાધાન વાસ્તેના એક નવા માર્ગની શોધ તરીકે લેખશે. ટાઈમ્સટ્રાઈપની ફિઝમુરી કે કાર્લ માર્ક્સના અર્થશાસ્ત્ર જેટલું જ મહત્વનું ગાંધીજીનું આ અર્પણ છે. જગદીશચન્દ્ર બોસ કે પ્રો. રામનની શોધ કરતાં સત્યાગ્રહનું આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં ઓછું મૂલ્ય નહિ અંકાય. ધર્મ અને નીતિના સચ્ચ સિદ્ધાન્તોના આન્તર-રાષ્ટ્રીય સંબંધના એક વિકટ પ્રશ્નમાં આ રીતે પ્રથમ વાર જ પ્રયોગ થયો છે.

સમાજસુધારાને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નનું અંગ બનાવનાર ગાંધીજીએ જ સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર દેશને અર્પણ કર્યું છે એ આકસ્મિક મથી. ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ સમાજસુધારો એટલે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું અનુકરણ નહિ પરંતુ જે સામાજિક અન્યાયો અને વિદ્વો વ્યક્તિના સંપૂર્ણ તથા સુશ્લિષ્ટ વિકાસને તથા મનુષ્યોના પરસ્પર નૈતિક સંબંધને નડતરરૂપ હોય એનો નાશ. આ લાવનામાં વ્યક્તિત્વ અને નીતિ સર્વથી મહત્વનાં છે. વિધવાવિવાહના પ્રતિબંધથી કે અસ્પૃશ્યતાના કૂર બંધનથી, સ્ત્રી ઉપરના પુરુષના ભુલમથી કે રાતિના કોઈ અન્યાયી નિયમથી વ્યક્તિના વિકાસને તથા સામાજિક નીતિને હાનિ થાય છે માટે જ એ સર્વે એનિષ્ટાં અને કુરિવાજોની વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવી સમાજની રચનામાં પરિવર્તન કરવા વ્યક્તિએ મથવું જોઈએ. ગાંધીજીના સમાજસુધારણાના આદર્શોમાં જેમ વ્યક્તિત્વ પ્રધાન છે, એમ જ સત્યાગ્રહનું ખીજ પણ, સામાજિક વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિના અન્તઃકરણને વિશિષ્ટ સ્થાન હોવું જોઈએ એ લાવનામાં રહેલું છે. મનુષ્ય-વ્યક્તિત્વના અને માનવ-અન્તઃકરણના ગૌરવના ભાન ઉપર જ અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત રચાયો છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ સાધન નહિ પણ સાધ્ય છે એ સૂત્ર સત્યાગ્રહી સ્વીકારતો હોવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય ઉપર હિંસા થાય એ સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિએ નૈતિક અપરાધ છે. જે સામાજિક વ્યવસ્થા અન્તરની સંમતિ કે અનુસા મેળવી શકતી નથી એની વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહી વિગ્રહ કરે છે: જે સંસ્થા કે શ્રદ્ધિ મનુષ્યની અદ્વિતીય અન્તર્ભૂત શક્તિની અધોગતિ થાય છે એ સર્વનો સાચો સત્યાગ્રહી વિરોધી થાય છે. અસ્પૃશ્યતા સરખો અમાનુષી રિવાજ, લોભ અને સ્વાર્થના પાયા ઉપર ટકી રહેલો મુદીવાદ, કે શારીરિક પણ ઉપર ઝમ્મનું સામાન્ય એ સર્વ સામાજિક ઘટનામાં મનુષ્યના અન્તઃકરણને અસ્થાને ગણી એનો અનાદર કરે છે અને રીજે છે. આ મત્ર સત્યના અનાદર સ્વાગે સત્યાગ્રહીનો સાચો વાંધો છે. કારણ કે મનુષ્યમાં જે સર્વથી વિશિષ્ટ, અપૂર્વ અને ઉચ્ચ છે એવા વ્યક્તિત્વનું અન્યાયી સમાજરચનામાં દમન થાય એ સત્યાગ્રહી નથી સાંખી શકતો.

દુકમાં, સત્યાગ્રહ રાજકીય હેતુ વાસ્તે જ યોજાવી કોઇ રીતિ નથી પરંતુ જ્યાં જ્યાં અસલ, અન્યાય કે અનિષ્ટ હોય ત્યાં ત્યાં એ સર્વને દૂર કરવામાં સહાયરૂપ થાય એવું એ નિઃશસ્ત્રોનું શસ્ત્ર છે. સત્યાગ્રહને માટે રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોનો ભેદ હોતો નથી.

આજે સમાજસુધારાના પ્રયાસમાં આ જૂનો છતાં નવો પ્રયોગ વિશેષ મહત્વનો છે. ગયા મહાન યુદ્ધ પછી યુરોપની સંસ્કૃતિનો મોઢ ઘણાખરા હિન્દીઓને ઉતરી ગયો છે. શારીરિક બળને બદલે કોઇ ન્યાય, બુદ્ધિસિદ્ધ (rational) અને શાન્તિમય માર્ગ મનુષ્યો કે રાષ્ટ્રોના મતભેદ ઉકેલવા અને કલહોનું સમાધાન કરવા હોવા જોઇએ એમ સર્વ દેશોના વિચારશીલ લોકોને લાગે છે. વળી સમાજસુધારાનું અંતિમ લક્ષ્ય મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ જ છે અને સામાજિક વિટંબણાઓ અને વિદ્વેનો નાશ વ્યક્તિના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે જ થવો જોઇએ એ વાત માન્ય થઈ ગઈ છે. પરંતુ આજે સમાજસુધારકો કોઇ સુધારા વાસ્તે શાસ્ત્રાત્મા કે પ્રમાણનું અવલંબન ન ટાંકતા બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ સામાજિક હિતને અનુકૂલ એ સુધારો છે એ તપાસે છે. વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા, ન્યાય અને માનવજન્મ્યુતાની જે નવી ભાવનાઓ રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રચલિત થઇ છે એણે; કમે કરીને, સામાજિક, અને ધાર્મિક જીવન ઉપર પણ અસર કરી છે અને સામાજિક નિયમો અને સૂત્રોમાં ઉત્ક્રાન્તિ કરી છે. સાચો સત્યાગ્રહી કોઈ મહાપુરુષના વચનનું કે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ આપતો નથી, દૈવી સત્તા કે ચમત્કારની શક્તિ પોતાની પાસે છે એવી મિથ્યા બ્રાહ્મ મારતો નથી, પરંતુ બુદ્ધિ ઉપર જ આધાર રાખે છે અને બુદ્ધિનું પ્રમાણ આપે છે. આ કારણને લીધે પણ સત્યાગ્રહ સમાજસુધારા વાસ્તે કિંમતી ઉપાય છે. આ ઉપરાંત સત્યાગ્રહની રીતિ બીજી એક દૃષ્ટિએ પણ લાભદાયક છે. કોઈ પણ સુધારો કાયદા અને નિયમો વગર થઇ શકતો નથી. પરંતુ કાયદો રચવા પ્રગ્નમત અને એનો હેતુ ફલીભૂત કરવા યોગ્ય વ્યક્તિઓ અને અનુકૂલ વાતાવરણ અગત્યનાં છે. આ પ્રગ્નમત અને આ વાતાવરણ સત્યાગ્રહકારા ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. વળી કાયદામાં જે પ્રકારનું ફરજિયાતપણું હોય છે અને એને અમલમાં મૂકવામાં દમન, લાંચ છલ્લાદિ દુષણોનો જે ભય રહે છે એથી સમાજસુધારાની આ રીતિ અનિવાર્ય હોવા છતાં સંતોષકારક નથી નિવડતી. સત્યાગ્રહી આ પ્રયાસ સમાજની બીજી સીમાએથી કરે છે: સામાજિક નિયમને છોડી નહિ પણ વ્યક્તિચારિત્ર્યના છોડેથી એ સુધારવા મથે છે. વૃત્તિ અને આચરણના સ્રોતને વિશુદ્ધ અને નિર્મલ કરવો તથા વ્યક્તિના નૈતિકબલ અને પવિત્રતામાં વૃદ્ધિ કરવી એ કાયદાના કૃત્રિમ બંધનોને નિયમો વડે પુનર્વ્યવસ્થા કરવા કરતાં વધુ ઉત્તમ છે. આવાં અનેક કારણોથી સત્યાગ્રહને સમાજસુધારામાં સ્થાન છે.

આ કેવળ કાલ્પનિક તર્ક નથી એ અસહકાર પછીના સામાજિક હેતુવાળાં સંચલનો પ્રતિપાદન કરે છે. અસહકારની પ્રવૃત્તિ મંદ પડી ત્યારે સત્યાગ્રહનો નાશ ન થયો. સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તની અસર રાષ્ટ્રીય જીવન ઉપર એટલી પ્રબલ અને જોડી થઈ હતી કે સામાજિક અન્યાયો વિરુદ્ધ એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ થયો. અકાલીઓએ ગુરદારોને પવિત્ર અને શુદ્ધ કરવા જે ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો એમાં એમને મહત્તની અને મન્દિરના માલિકોની જ નહિ પરંતુ એમના આશ્રયદાતા સરકારની રહામે પણ ઝૂમવું પડ્યું. જ્યાં કાયદા કરવાની સત્તા દેશના નાગરિકોના હાથમાં નથી અને જ્યાં સ્વાભાવિક રીતે જ સ્થાપિત વસ્તુઓની સહાયમાં કાયદો, પોલીસ અને લશ્કર હોય છે ત્યાં સામાજિક અન્યાયની વિરુદ્ધ થવામાં આપોઆપ કાયદાનો લંગ થઇ જાય છે. આમાં દોષ સરકાર કે સત્યાગ્રહી એકેને

નથી. અને આ રીતે જ ગુરુ-કા-આગમાં સામાજિક હેતુ વાસ્તે કાયદાનો સવિનય ભંગ કરી અકાલીઓએ નૈતિક વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. વર્ષોના કષ્ટ પછી શીખોના સત્યાગ્રહનો મુખ્ય હેતુ સફલ થયો અને ગુરુદ્વારની સુધારણા વાસ્તે કાયદો સુધારા ધડાયો. તારકેશ્વરનો સત્યાગ્રહ પણ કંઈક આવા જ પ્રકારનો હતો. એ પણ મન્દિરની શુદ્ધિ માટેનો પ્રયાસ હતો અને એનો અન્ત પણ મહાન્ત સાથેના સમાધાનદ્વારા આવ્યો. મન્દિરો સુધારવાનો પ્રશ્ન માત્ર ધાર્મિક નથી, એનું સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ બહુ મહત્વ છે, મન્દિરોના માસિકા કે પૂજારીઓના અનીતિમય, લોભી અને અશુદ્ધ જીવનથી મન્દિરો સમાજના સડા જેવાં ધણીવાર થઈ પડે છે અને એને વિશુદ્ધ કરવામાં સામાજિક હિત સધાય છે. વળી એ મન્દિરોની લાખો રૂપિયાની મિલકત અને ફંડનો ઉપયોગ પણ સમાજના લાભ માટે થાય એ આવશ્યક છે. સમાજસુધારા ઉપર સત્યાગ્રહની જે અસર થઈ છે એના બીજા દૃષ્ટાન્તરૂપ વાયકોમનો સત્યાગ્રહ છે. વાયકોમમાં અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધના બંડમાં ઘણા ઉચ્ચ વર્ગના લોકો પણ જે માર્ગ ઉપર અંત્યજનેને પ્રતિબંધ હતો ત્યાં કલાકો સૂધી બેઠા રહેતા અને ગુરુ-કા-આગના અકાલીઓ પેઠે ગમે તે કષ્ટ શાન્તિથી સહન કરતા. આ ધાર્મિક પ્રશ્ન નહોતો પણ સામાન્ય નાગરિક હક્કનો પ્રશ્ન હતો અને એમાં પણ ત્રાવણકોરના રાજ્યની વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહીઓને થવું પડ્યું હતું. અને અન્તે પણ સત્યાગ્રહનો વિજય થયો અને અંત્યજનો હક્ક સ્વીકારાયો. થોડા સમય ઉપર જ મહાડમાં પણ અંત્યજ પરિવાર વખતે પણ સત્યાગ્રહનો આવો જ એક પ્રસંગ બન્યો હતો.

પરંતુ સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર સરકાર કે ધાર્મિક અને સામાજિક સત્તા વિરુદ્ધ જ કે ઉચ્ચ ગણતરી કેમો રદામે જ વપરાય એવો કંઈ નિયમ નથી. ભિન્ન ભિન્ન નીતિઓના અંદેશ વાસ્તે સત્યાગ્રહ થઈ શકે, તો જેને એક કોમ સાચી કે ખોટી રીતે પોતાનો બ્યાજબી હક્ક ગણતરી હોય એને ખાતર પણ સત્યાગ્રહ કેમ ન હોઈ શકે ? મરજી આગળ વાગ્ન વગાડવાનો પ્રશ્ન આવો કલહનો સવાલ ગઈ પડ્યો છે. ત્રણેક વર્ષ ઉપર નાગપુરમાં આ કારણસર હિન્દુઓએ સત્યાગ્રહ કર્યો હતો અને હમણાં પણ પટ્ટખત્રામાં આવો જ પ્રકારનો સત્યાગ્રહ ચાલુ છે. કયા સંજોગોમાં અને કયા પ્રયોજનથી થયેલો સત્યાગ્રહ ઉચિત કહેવાય અને કયારે એ અદ્ભુત શસ્ત્રનો દુરુપયોગ થયો કહેવાય એ કહી શકાય, એટલે જે સંયત્નમાં સવિનય અને શાન્તિમય રીતે સામાજિક હેતુપુરસ્કર કાયદાનો ભંગ થાય એને સત્યાગ્રહ જ લેખવું રહ્યું. મરજી આગળ વાગ્ન વગાડવાનો હેતુ જે કે લેશ માત્ર ઉઠાત નથી પરંતુ એને વાસ્તે સહન કરનારા એને નાગરિક હક્ક માને છે એટલે એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો આ દૃષ્ટિએ એ સત્યાગ્રહ ગણાય.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે સત્યાગ્રહથી વ્યક્તિને પોતાના નિર્ણય પ્રમાણે વર્તન કરવાનો અને સ્થાપિત સત્તા વિરુદ્ધ થવાનો પણ જે હક્ક મળે છે એથી અરાજકતાનો ભય ખરો ? સમાજની વ્યવસ્થા અન્તે તો વ્યક્તિના વિકાસ વાસ્તે છે એ જે ધ્યાનમાં રાખીએ તો સમાજની વ્યવસ્થા અન્યાયી હોય ત્યારે વ્યક્તિ એનો વિરોધ કરી શકે એ

* નાગપુરમાં હથિયાર ઝાલવાના કાયદાનો ભંગ કરવાના સત્યાગ્રહ વિરોધે આવો જ મતભેદ બોલો થયો છે. ગાંધીજી એને નૈતિક દૃષ્ટિએ અયોગ્ય પણ છે જ્યારે સત્યાગ્રહનો શાન્તિમય વિરોધ (passive resistance) અર્થ કરતા ધણીઓ ઉચિત ગણે છે. કેટલાંકો પ્રત્યા પછી સત્યાગ્રહ વિરોધે પોતાના કેટલાક નિયમો સમજાવવાનું ગાંધીજીએ કહ્યું. હવે પરંતુ કશું સૂધી એ વિરોધ વિગતવાર કલેષણ એઓ કરી શક્યા નથી.

સત્યાગ્રહીનો મૂલ સિદ્ધાન્ત સમજવો કઠણ નથી. સમાજ નિઃશ્વસ કે નિશ્ચેતન થઇ ગય છે સત્તાનો દુરુપયોગ થાય એ કંઇ અરાજકતા કરતાં ઓછો હાનિકારક નથી અને એવી સ્થિતિનો લય સતત હોવા છતાં સૂદૃઢ હોવાથી અરાજકતા જેટલો વિકટ જણાતો નથી. ઘણી વે વાર એક દેશને પોતાને અનુકૂલ સમાજવ્યવસ્થા કે રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા અરાજકતાનું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. વળી પોતાની સત્તાનો વિરોધ થાય કે સત્તા ઓછી થાય એ સત્તાધારીએને તો હંમેશા અરાજકતા લાગે એ આશ્ચર્યકારક નથી. અન્ય કેમો સમાનતા મેળવે કે અસ્પૃશ્યતા દૂર થાય એ બ્રાહ્મણોને અથવા મન્દિરો ઉપર લોકશાસન સ્થપાય એ મન્દિરોના મહંતોને અરાજકતા જ લાગે. પરંતુ સત્યાગ્રહ એક એવા પ્રકારનો વિગ્રહ છે કે એનું રક્ષણ એના લક્ષણમાં જ રહેલું છે. અસાધારણ પ્રકારનું આ યુદ્ધ હોવાથી એની યોગ્યોપગમનનો નિર્ણય એને ઉદ્ભવવાનું કારણ, એનું લક્ષ્ય અને જે ચિંતવૃત્તિ અને સંયમથી એ લડત કરવામાં આવે એ સર્વ ઉપરથી થઇ શકે છે. અત્યંત સંગઠન કારણ સિવાય કે શરવીર મનુષ્યો વિના સત્યાગ્રહ સંભવતો નથી. રોપથી ઉરકેરાઇ ગયેલા મનુષ્યો સત્યાગ્રહ સિવાય બીજું કોઇ પણ પરાક્રમી રાજ્ય વાપરવાનું પસંદ કરશે. એક દૃષ્ટિએ તો રણમાં મરવા કરતાં પણ સત્યાગ્રહી તરીકે શાન્ત ચિત્તે અને સ્વસ્થતાથી સહન કરવામાં વધારે શૌર્ય અને સંયમ જોઇએ છીએ: એમ સહન કરનારામાં અંતિમ હેતુનું પૂર્ણ જ્ઞાન તથા નૈતિક શ્રેષ્ઠતા હોવાં જોઇએ. સત્યાગ્રહ વારતે એવો સહૃદય ત્યાગ અને એકનિષ્ઠ શ્રદ્ધા આવશ્યક છે કે ઘણા મનુષ્યો એ વિષય અને તીવ્ર કસોટીમાંથી પસાર થઇ શકતા નથી. રણક્ષેત્રમાં મારવાને તથા મરવાને માટે તો પશુસમાન લોહીતરસી વીરતા સહસા ઉદ્ભવે છે, પરંતુ સત્યાગ્રહી તરીકે મૃત્યુ રહાગે નિડરતાથી વિરોધી ઉપર પ્રહાર કર્યો વગર ધસી જવામાં જે પ્રકારની વિચારશીલતા ને નૈતિક દૃઢતા સંયમ અને કલ્પનાશક્તિ આવશ્યક છે એ ઉત્પન્ન કરવાં કે અન્ત સૂઝી ટકાવવાં કઠણ છે. છતાં સત્યાગ્રહીને મને આ સમર્પણ પરાજય નહિ પણ શાન્તિમય અને અવિચ્છિન્ન વિગ્રહ જ છે. સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિએ જન શારીરિક નહિ પણ માનસિક શક્તિ છે: શરીરના રનાયુઓમાં કે દારણુ હથિયારોમાં નહિ પરંતુ નિર્ભયતામાં અને સહનશીલતામાં સાચું શૌર્ય વસેલું છે એવી સત્યાગ્રહીની માન્યતા છે. આથી સત્યાગ્રહ દુઃસાધ્ય છે એટલું જ નહિ પણ એનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ આપોઆપ ઓછો થઇ ગય છે. કારણ કે જેઓ આ રાજ્ય વાપરે છે તેઓ એ વારતે સહન કરવા તૈયાર હોય છે અને આરાલંગ કરવા માટેની શિક્ષા જાતે જ બહારી લે છે.

પરંતુ સત્યાગ્રહ સમાજસુધારા વારતે અનુકૂલ રીતિ નથી એવી કેટલાક સુધારકોની માન્યતા છે. જેવી રીતે કાયદાથી સાચો સુધારો થઇ શકતો નથી પણ કાયદો લોકવૃત્તિને વાળી શકે છે કે એને અમુક માંગે જતાં પ્રતિબંધ કરી શકે છે એ પ્રમાણે જનથી પણ સાચો સુધારો અશક્ય છે એવી એમની દલીલ છે. સમાજમાં લાંબા કાલથી રૂઢ થઇ ગયેલા અનિષ્ટ રિવાજો લોકમન કેળવીને આદર્શીકૃત ગાળીને કમેકમે દૂર થાય એમ સુધારકોને લાગે છે. સત્યાગ્રહી પણ શિક્ષા કે કષ્ટ સહન કરીને લોકમનને કેળવવા મથે છે પરંતુ એમાં જે જનનું તત્ત્વ રહેલું છે એથી પ્રત્યાઘાત થવા સંભવ છે એમ વિનીત સુધારકોને લાગે છે. સત્યાગ્રહમાં જો કે શારીરિક આક્રમણ કે હિંસા (violence) નથી પરંતુ આધ્યાત્મિક જબ (force) છે એ નિર્વિવાદ છે. હિંસા અને જબ વચ્ચેનો આ સૂદૃઢ ભેદ તો સામાન્ય રીતે હિંસાના પક્ષકાર ગણાતા કેમ્બુનિસ્ટો પણ સ્વીકારે છે. અક્રિયોનું સંગઠન કરવાથી જે સામાજિક શક્તિ ઉત્પન્ન થાય અને સમાજવ્યવસ્થાને જે

ધરી શકે એ બધા એવી એની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે.* સત્યાગ્રહ કેવળ અસાધાર્મિક ભાવના નથી. એમ હોત તો એનું સામાજિક મદત્ત્વ કંઈ ન રહેત. કારણ અનિષ્ટનો અવિરોધ કરવો એ સત્તનું પરિણામ તો શ્રેષ્ઠ પરતુના ત્યાગમાં આવે, જેને અન્તે શુદ્ધ વૈરાગ્ય જ છે. સત્યાગ્રહ સંન્યાસીઓનો મન્ત્ર નથી પરંતુ અન્યાયનો વિરોધ કરવાનો અને સામાજિક પરિવર્તન સાધવાનો માર્ગ છે. પરંતુ સત્યાગ્રહમાં અવિરોધ (non-resistance) ની સિદ્ધાન્તથી અહિંસાત્મક વિરોધ (non-violent resistance) માં જે ક્રાન્તિ આમ થાય છે એનું પરિણામ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરવા જેવું છે. એક ખાસ વિરોધની કંડપના-પછી લક્ષ્યને એ અહિંસાત્મક ને શાન્તિમય હોય તો પણ એ કંડપના-એના અવિરોધના મૌલિક સિદ્ધાન્તથી વિપરીત લાગે છે. ખીજી દૃષ્ટિએ આવા વિરોધની અહિંસા અનિષ્ટના અસ્તિત્વથી ઉદ્ભવતી ક્રોધ, વેર ઇત્યાદિની આપણી લાગણીઓને સંતોષી શકતી નથી. આનું વ્યાવહારિક પરિણામ એ આવે છે કે સત્યાગ્રહનું જે અવિરોધનું લક્ષણ છે એથી એને નૈતિક ભીરુતા અને નામદાંધનો સિદ્ધાન્ત લેખી એમાં સ્કંધવાનો ઈન્કાર છે એમ ગણી કેટલાક અધીરા પુરુષો એનો ત્યાગ કરે છે, અથવા તો એનો જે શુદ્ધપ્રવૃત્તિ જેવો ભીષણ (militant) અંશ છે એ વિનાશકારક હિંસામાં પ્રગટી ઉઠે છે.

આ વિવેચન નિરર્થક નથી કારણ કે કેટલે અંશે સત્યાગ્રહમાં બંધનું તત્ત્વ રહેલું છે અને કેટલે અંશે એ મનુષ્યના વિચારોમાં સાચું પરિવર્તન કરી શકે છે એ ઉપર સમાજસુધારા વાસ્તેની એની ઉપયોગિતાનો આધાર છે. સત્યાગ્રહી કદ સદન કરીને સત્તાધારીઓને કે વિરોધીઓને છૂતી લેવા અને લોકમતને અન્યાયનું કે હક્કનું ભાન કરાવવા મથે છે. આવું કદ સત્યાગ્રહીએ પોતાને હાથે જ વહેરી લેવું કે ખીજ નાંખે ત્યારે શાન્તિથી સહન કરવું? ઉપવાસ કરીને કે ભૂખમરો સેવીને (hunger-strike) સહન કરવું એ પ્રથમ રીતિનાં દૃષ્ટાન્ત છે. ગાંધીજી આવા પ્રકારના સત્યાગ્રહની વિરુદ્ધ હોય એમ લાગે છે.+ આનું કારણ એ હોઈ શકે કે આમ પોતે હાથે કરીને જામી કરેલી વેદનામાં નિયંત્રણનો (Coercion) અંશ રપટ છે. આવા પ્રસંગે સત્યાગ્રહીની માગણી યોગ્ય છે એમ પ્રતિકારે કયાંથી નહિ પરંતુ પીઠા ખમનાર સત્યાગ્રહી મરી જાય એ ભયથી કે એની સ્થિતિ માટેની દયાને લીધે સત્તાધારી એ માંગણી સ્વીકારે એ સંભવિત છે. પરંતુ પ્રવર્તન (persuasion) અને નિયંત્રણ (Coercion) વચ્ચેનો ભેદ કોઈકે વાર અને ખાસ કરીને જનસમૂહના સંચયનમાં એટલો સૂક્ષ્મ હોય છે કે સત્યાગ્રહી પોતા ઉપર પડેલું કદ સહન કરે તો પણ એની માંગણીનો સ્વીકાર હમેશ સત્તાધારીના અભિપ્રાય કે નિર્ણયમાં શુદ્ધિપૂર્વક પરિવર્તન થવાથી નથી થતો. એવા પ્રકારના સત્યાગ્રહમાં પણ સત્યાગ્રહી પ્રત્યે કરુણા કે એની સહનશીલતા

* "Force is that social power derived from the organisation of individuals in such a manner as to enable them to enforce their will upon Society." A controversy on Violence: G. Gould and W. Paul - The Labour Monthly, February 1922.

+ ગાંધીજી મેક્સ્વિચનીના અને વાયકોમના સત્યાગ્રહીઓના ઉપવાસની વિરુદ્ધ હતા. કેટલાક પ્રસંગોમાં તેઓ પોતે ઉપવાસ કરે છે, જેમકે અમદાવાદની મિલમજુરોની હડતાળને સમયે કે દિલ્લીમાં હિન્દુ મુસ્લીમ રમખાણ વખતે. વિરોધીઓને પોતાના પક્ષમાં છૂતી લેવા આ હથાક ન લેવાય એવો એમનો અભિપ્રાય છે.

અભારે હિંદુ સમાજની શુદ્ધિ એ અતિ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. ક્યાં ક્યાં શુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે તેની યાદી હું નથી આપવા ઇચ્છતો. કેવળ એ બાબત તરફ જ ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું. હિંદુ ધર્મની અને હિંદુ સમાજની રક્ષા આપણે ઇચ્છતા હોઇએ તો આપણી ઉચ્ચતાના ખોટા અને દંભી ખ્યાલો છોડી દઇ પછાત જાતિઓ અને દલિત કેમોને આપણે અપનાવવી જ જોઇશે. મંદિરો, ધર્મશાળાઓ, પાઠશાળાઓ અને એવી કોઇ પણ જાહેર કે ખાનગી સંસ્થા હોય તો તે જોય કેમના હિંદુઓને માટે, એવું જે સંકુચિતપણું આપણામાં છે તે તજવું જ જોઇશે. સમાજને ખાવા અનાજ ઉગાડવાનો, પહેરવા કપડાં તૈયાર કરવાનો, સમાજને સ્વચ્છ રાખવાનો અને એવો અનેક પ્રકારનો મહેનત મજૂરીનો ખોળો અમુક વર્ગ ઉપર અને જોયી કેળવણી, ધાર્મિક જ્ઞાન, સંસ્કાર, મોજમજ એ બંધાનો ઇત્યાદિ વર્ગોને એવી જાતના વિચ્છેદથી હિંદુ સમાજ નિઃપ્રાણ થઇ ગયો છે. અસ્પૃશ્યતાનો મહાબાધિ તો હિંદુ સમાજના જીવનને કારી બાધ છે. આનું ભાન આપણી જાતિઓને છે પણ નહિ. ઉલટું એ મહાબાધિને તો જોયા ગણાતા હિંદુઓ મહા ધર્મ માની-બેઠા છે.

એવો જ બીજો મહાબાધિ આપણા સમાજમાં યતી વિધવાઓની દુર્દશાનો છે. ફરજિયાત વૈધવ્યથી સમાજમાં જે પાર વિનાના સડા દાખલ થયા છે તેથી ભાગ્યે જ કોઇ વિચારવાન માણસ અજણ્યો હશે. છતાં આપણી જાતિઓ આવા સડા ઉપર ઠંકપિછોડા કરવામાં પોતાનું બૂપણ માની બેઠી છે.

આવા બીજા અનેક સડા આપણા સમાજમાં ઘર કરી બેઠેલા છે. પણ આ એ મુખ્ય સડા-અસ્પૃશ્યતા અને ફરજિયાત વૈધવ્ય-એ તો એવા છે કે, એ સત્વર દૂર ન થાય તો હિંદુ સમાજની હસ્તી જોખમમાં છે.

આ સડા દૂર કરવામાં મોટામાં મોટું વિધ્નરૂપ કોણ છે? આપણી જોયી ગણાતી જાતિઓ જ. આજે એ ક્ષીણુસત્વ દશામાં છે. કોઇ જાતનો નવો વિચાર કરવાની તાકાત તેનામાં રહેલી જણાતી નથી. તેથી જ તે પોતાના જડ વહેમોને વળગી રહેલી છે.

હવે જાતિસુધારકો કે જાતિસેવકોને મારો પ્રશ્ન એ છે કે તમે તમારા કાર્યક્રમદ્વારા -કેળવણી મંડળો, માસિકો, મોર્ડિંગો, શિષ્યવૃત્તિઓ ઇત્યાદિ પ્રશ્નોને ક્યારે પહોંચી વળવા ઉમેદ રાખો છો? આવા પ્રશ્નોની બાબતમાં જોણે અમલી સુધારો કયો હોય, અથવા તેની વાત તો જવા દો પણ આવા પ્રશ્નો જે જાતિમાં ઉઠાવે તેને તમારી જાતિસુધારાની સંસ્થાઓમાં ઉભવા દઇ શકો એમ છો? ગૂજરાતમાં સંખ્યાબંધ જાતિમાસિકો નીકળે છે. કોઇમાં આ પ્રશ્નની ચર્ચા સરખી થઇ જાણી નથી.

એક નિઃસત્ત્વ સંસ્થા જેનામાં કશું ભદ્રું કરવાની તાકાત આજે રહી નથી તેની આવી આપબુદ સત્તાનો સક્રિય વિરોધ ક્યાં વિના, તેનાં જડ બંધનો તોડ્યા વિના સમાજસુધારામાં એક ડગલું પણ આગળ વધી શકો એમ તમને લાગે છે?

અચળેશ્વરી માતાની આરતી

જય અચળેશ્વરી માતા, અચળેશ્વરી માતા,

જય અચળેશ્વરી માતા,

મોટા મોટા પંડિત (૨) તુજ મંદિર ધાતા, અચળે૦

આ હુનિયામાં હડાપણુ ઠેર ઠેર ભરિયું, મા, ઠેર૦
પણુ તે સઘળું તુજને (૨) એકલીને વરિયું, અચળે૦

અન્ય જનોએ કેવળ 'જરવાદ' જ ભાખ્યો, મા, જર૦
'અધ્યાત્મ'નો ઇન્કારો (૨) તેં એકે રાખ્યો, અચળે૦

અન્ય તાણું વિજ્ઞાન, જ્ઞાન, કળા, કૈં જે, મા, જ્ઞાન૦
એ સઘળું અરપૂર્ય જ (૨); દૂર અમે રહીએ, અચળે૦

બહારથી અજવાળું ના આવે જરીએ, મા, ના૦
(માટે) તુજ મંદિર અંદરથી (૨) બંધ અમે કરીએ, અચળે૦

તારી સંસ્કૃતિ તો, મા, મોક્ષ તણી કુચી, મા, મોક્ષ૦
બીજી સંસ્કૃતિ વિપમય (૨); ટંગડી અમ ઊંચી, અચળે૦

તુજ દોષોત્તુ દર્શન કરાવતા જે જે, મા, કરાવતા૦
તેને શિર તુજ 'દ્રોહ'ની (૨) છાપ અમે ધરીએ, અચળે૦

અચળેશ્વરીની આરતી જે ભાવે ગાશે, મા, જે૦
પ્રભુની પૃથ્વીમાં તે (૨) નમ્ર બની રહેશે, અચળે૦

હરિહર મા. ભક્ત

પુરુષનો સડો

લાંબા વખત સુધી અજ્ઞાનમાં અથવા ભૂલ લેવા જ્ઞાનમાં રહેલા માણસને ન્યારે સત્ય વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે એ જ્ઞાન જો ભક્ષા પ્રકારનું હોય તો એને એવાં આનંદ અને આશ્ચર્ય થાય છે અને જો ખૂબ પ્રકારનું હોય તો એવો આઘાત પહોંચે છે કે જેનો સામાન્ય જનો, જેઓ મૂળથી જ એ જ્ઞાનમાં ઉછરેલા હોય, તેમને ખ્યાલ નથી થઈ શકતો.

મારે સહભાગ્યે હું એવાં કુટુંબમાં અને વાતાવરણમાં ઉછર્યો કે સમાજમાં અને કુટુંબની અંદર અંદર પ્રવર્તતા કેટલાક અપવિત્ર વ્યવહારોનો મને હજુ સુધી ખ્યાલ પણ આવ્યો નહોતો. અને એ અપવિત્રતા જેમ જેમ મારા જીવનમાં આવે છે તેમ તેમ હું કુટુંબના ત્રીજા આંગકા અનુભવું છું. પણ વળી હું ન્યારે એમ જાણું છું કે જે હકીકતના જ્ઞાનથી મને ત્રીજા આંગકા લાગે છે તે હકીકત તો લગભગ સામાન્ય જ્ઞાનનો વિષય છે, અને બીજાઓને એથી આઘાત પહોંચી શકતો નથી એટલું જ નહિ પણ એ જાગૃતમાં મને એટલી જાણી વધારે હકીકતો પૂરી પાડી શકે એમ છે, કે મારા આઘાતોમાં વૃદ્ધિ જ માત્ર થાય, ત્યારે મને અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે. તે સાથે જ મને એ વાતનું ચે આશ્ચર્ય થાય છે કે પોતે પવિત્ર વૃત્તિના માણસો હોવા છતાં, તેઓ પોતે એ અપવિત્રતાને કેમ શાંતપણે સહન કરી શકતા હશે ?

મને આશ્ચર્ય થતું કે શુદ્ધ જેવા સુદૃઢ વિચારકે દારૂ, માંસ, વ્યભિચાર અને ચોરી જેવી સર્વમાન્ય અને સાદી અનીતિ પર જ કેમ લાર મૂક્યો ? એટલું છોડનાર શુદ્ધનો શિષ્ય થવાને લાયક ગણાય. પણ એ વાતને ૨૪૦૦ વર્ષ થયા. ત્યારબાદ ૧૦૦ વર્ષ પર સહજનંદ સ્વામી આવ્યા. એમના ઉપર આક્ષેપ છે કે એમણે કાંઈ બહુ ભારે તત્ત્વવિચાર નથી આપ્યા, માત્ર દારૂ, માંસ, વ્યભિચાર અને ચોરી જેવી સાદી નીતિની જ વાતો કરી છે. આજે સો વર્ષ બાદ પછાત કેમોમાં કામ કરનારાને સાંભળીએ. છીએ ત્યારે તેઓ પણ દારૂ, માંસ છોડાવવાની જ વાતો કરી રહ્યા છે. વ્યભિચાર અને ચોરી જાગૃત તો તેઓ ખોલી ચે શકતા નથી.

રાનીપરજ સ્ત્રીઓ સાથે પારસી દારૂ-તાડી-વાળાઓના અનીતિમય વ્યવહારની વાતો ન્યારે મેં સાંભળી ત્યારે મને આઘાત થયો. પૂ. ગાંધીજીએ જાણી ત્યારે એમને ચે આઘાત પહોંચ્યો, અને એમણે મારી વાતને વધારે પ્રસિદ્ધ કરી. પારસી તંત્રીઓએ એનો નૈતિક આશય ન જાણ્યો, ન વિચાર્યો અને જાને ઉપર ઇંગ્લેન્ડ પડ્યા. એ લેખમાં અતિશયોક્તિ નહોતી જ એમ તે દિવસે પણ મારી ખાત્રી હતી. એમાં વધારે પડતો સંકોચ અને ન્યૂનોક્તિ હતાં એમ વધારે માહિતગાર લોકો મને કહે છે.

મારા લેખના સમર્થનમાં ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાનના પુરુષવર્ગ ઉપર આક્ષેપ કર્યો છે કે આપણને સ્ત્રી જાતિની આજરૂ માટે જાણી દરકાર જ નથી. એ આક્ષેપ અતિશય સાચો છે એમ હું જોઈ રહ્યો છું. શિષ્ય અને પતિવ્રતાના ધર્મોની શાસ્ત્રોમાં મોટી મોટી વાતો

જતાં પુરુષવર્ગને પોતાની સ્ત્રી સિવાય (અને ઘણેક ક્રેડાણે તેની જે નહિ) બીજી સ્ત્રીની આજ્ઞા ઇચ્છતને ધોડા પહોંચે તેથી ઝાઝો આધાત જ પહોંચતો નથી. એ એને કુચલીનો વિષય કરી શકે છે, દુઃખનો નહિ. પુરુષવર્ગનો લગ્ન પહેલાં સ્ત્રી માત્રથી અસ્પૃશ્ય રહેવાનો અને લગ્ન બાદ પરસ્પરીથી અસ્પૃશ્ય રહેવાનો આગ્રહ ઘણો મંદ છે એમ હું સાંભળવા અને જાણવા લાગ્યો છું.

કુચલીના માણસો વિષે મેં કદી સાંભળ્યું જ નહોતું એમ નહિ. પાછલો ઇતિહાસ યાદ કરતાં જણાય છે કે મારા જ કુટુંબમાંથી કેટલાક આશ્રિતોને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બેઅદ્વિતીનો પ્રયત્ન કરવા માટે ઘરમાંથી દૂર કરવા પડેલા. પણ આ હું અપવાદ રૂપ વ્યક્તિઓની કુચાલ સમજતો. પણ જરા ઊંડાં ઉતરતાં સમજાય છે કે આ પ્રમાણ એટલું બધું અદ્ય નથી કે છેક અપવાદમાં જ કાઢી શકાય. તેમ, એમ પણ નથી કે આ દુઃખાણ હલકા ગણાતા નોકર વર્ગમાં છે. મારી પાસે કેટલાક એવા દુઃખાદ દાખલા છે, જે પરથી એમ માત્રમ પડ્યું છે કે આપણાં કુટુંબમાં છેક નાની ઉંમરની બાળાઓને પણ એ કુટુંબમાં કે પાડોશમાં વસતા પુરુષોથી લયભીત રહેવું પડે છે.

આપણા સમાજે પુરુષની કુચાલનો બહુ તિરસ્કાર નથી કર્યો. પણ સ્ત્રી કે બાળા ઉપર બળાત્કાર થયો હોય તો જે સમાજ તેની એટલી કુચલી કરી શકે છે કે બાળાઓ ઉપર ગુન્દેલા અનેક બળાત્કારના પ્રસંગો તો ઘરનાં માણસો પણ જાણતા નથી હોતા. કોઇ વાર જાણે છે તો એવી કુચલીની બાંહે સર્વ જવાબદાર માણસો એ વાત દાખી દેવાનો સંપ કરે છે. ઘણું યામ છે, તો કોઇ બીજું નિમિત્ત કરી એ પુરુષનો પગ તે ઘરમાંથી કાઢવા પૂરતી પેરવી કરવામાં આવે છે, અથવા સ્ત્રી ઉપર વધારે જપ્તો રાખવામાં આવે છે. પરિણામે, સ્ત્રીને બળાત્કાર સામે જે રક્ષણ પોતાના આશ્રજનો તરફથી મળવું નોંધએ તે પણ મળતું નથી; લાગ્નની મારી પોતાની આપવીતી કોઇને સંભળાવવાની એની હિંમત થતી નથી, અને જીવન પર્વત એક ગ્રમતાનો ભાર સહન કરે છે; અને પેલો પુરુષ ઉઘાડે મુખે, સભ્ય ગણાતો અને સભ્ય તરીકે આદર મેળવતો સમાજમાં ફરે છે અને કદાચ બીજે પણ કુદૃષ્ટિ કરે છે.

એક વિધવાને હું જાણું છું. વિધવા થયા પછી એનો દિયર એનું ઘરેણું-ગાંઠું ઉપારી આવતો થયો. વિધવાને એક નાનો છોકરો ઉછેરવાનું અને પોતાનું પોષણ કરવાનું રહ્યું. એણે ગામમાં એક ન્યાતીલાને ત્યાં વાસણ-પાણીનું કામ રાખ્યું. એક દિવસ તે માણસે પોતાની વડુની ગેરહાજરીમાં પેલી બાઈ ઉપર બળાત્કાર કર્યો. એને દલાડા રહ્યા. એ બાઈએ ક્યાં રહેવું? ક્યાં પોતાનું મોઢું બતાવવું? એ બાઈને છોકરી થઈ. એ છોકરીને કોણે ઉછેરની? પેલો પુરુષ તો નિર્ભયપણે સમાજમાં ફરે છે. પણ, આ સ્ત્રીને? એને બે આત્મહત્યા કે બાળહત્યા ન કરી શકે તો પંદરપુરના કે એવા જ બીજા આશ્રયદાતા શોધવા રહ્યાને?

માની લો કે આ વ્યભિચારમાં એ બાઈની જે સંમતિ હશે; માની લો કે એ વરતુ ખ્યાલમાં રાખીને જ વિધવાને પુનાવવાહની છૂટ આપવી નોંધએ. પણ એ તો જુદી દૃષ્ટિના પ્રશ્નો થયા. મૂળ મુદ્દો એ છે કે સભ્ય ગણાતા કુટુંબમાં પણ સ્ત્રી નિર્ભય નથી. પુરુષની શાખ એવી નથી કે કોઇ સ્ત્રી એની ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકે.

અને પુરુષ વર્ગ આ વાતથી ક્યાં અજાણ્યો છે? સામાન્ય રીતે, આપણે જાણીએ છીએ કે સ્ત્રીઓ બહુ ઇર્ષ્યાળુ હોય છે; પતિના આગ્રિ ઉપર એમનો વિશ્વાસ ઓછો હોય

છે. પુરુષની શુદ્ધ રહેવાની શક્તિના અવિશ્વાસને લીધે અને પુરુષ સામે એનું સામાન્ય રીતે કથું કરવાનું ગળું ન હોવાને લીધે એ ઈર્ષ્યા કરે છે સ્વભાવિ ઉપર જ. પણ, એના મૂળમાં તો પુરુષની વફાદારી વિષે એનો અવિશ્વાસ છે.

આપણી નજરે રાજ જે નિશાનીઓ પર છે તે જોઈએ તો આ કાંઈ નિષ્કારણ છે. એમ નહિ લાગે. આપણા દેશની ગણોના પ્રકાર જુઓ, આપણી નહેર અને આગાહીની મોરીઓ પરનાં લખાણો અને ચીતરામણો જુઓ, કયાંઈ સ્ત્રીની આખર-ધન્યતા મોટે આદરવૃત્તિ દેખાય છે? અને એમ લાગતું હોય કે આ નીચલા વર્ગની સ્થિતિ છે, તો આપણી કચેરીઓમાં વકીલોના ઓરડામાં બેસી જે વાતો ચાલતી હોય છે તે સાંભળો. સ્ત્રી એ ખીલત્સ પ્રકારની મસ્કરીનો જ વિષય થાય છે.

શું પુરુષ કે શું સ્ત્રી, એનામાં વિકાર હોય એ સમજી શકાય છે. એ વિકારને નિમૂળ કરવાની શક્તિ ન હોય એ પણ સમજી શકાય એવું છે. વિષયોપભોગમાં પાપ નથી, પણ, ઉલટું, એ યોગ્ય કર્મ છે એવી એની ભાવના હોય એ પણ સમજી શકાય એવી વાત છે. પણ તેથી કોઈ પણ સ્ત્રીને જોતાં જ અને ગમે તે વખતે એના વિકારો જાણી ઉઠે, ગમે તેની સાથે બેઅલ્પી કરવાની હિંમત કરી શકે, વિશ્વાસ કે વફાદારીની સર્વ મર્યાદાઓ ભૂલી જઈ જે ઘરમાં પોતે રહેતા હોય તે ઘરની જ કન્યાઓ ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી શકે એ પુરુષની અત્યંત અધોગતિ ક્ષયવે છે. જે પ્રગતિ વિષયોપભોગમાં અધર્મભાવના ન હોય તેનામાં વફાદારીની ભાવના ઘણી ઊંડી હોવી જોઈએ.

પણ આ પ્રશ્ન માત્ર વફાદારીનો કે નીતિમત્તાનો નથી. આ તાલીમ (discipline)નો મે પ્રશ્ન છે. કોઈ માણસને વિકારો જાળ કરીને ઉઠે એ એક વસ્તુ છે, અને તેથી તે કોઈ સ્ત્રી પર હાથ નાંખે કે એની અલ્પ તોડે કે એને વિષે ખીલત્સ બોલે એ ખીજી વસ્તુ છે. પાટોશીને ત્યાં મિષ્ટાન્ન જોઈ મને એ ખાવાનું મન થાય એ એક વસ્તુ છે, અને ત્યાં જઈ હું તે ખાઈ આવું કે ચોરી લાવું એ ખીજી વસ્તુ છે. એવું ખાવાની ઇચ્છા હું ન ખાળી શકું, પણ પાટોશીને ત્યાંથી ખાવાનું કે ચોરવાનું કર્મ ન કરવા જેટલો સંયમ હું જરૂર પાળી શકું. તે જ પ્રમાણે કોઈથી નિર્વિકાર ન રહી શકાય એ એક વાત છે, અને તે સ્વસ્ત્રી સિવાય કોઈ ખીજી સ્ત્રીને શરીર કે વાણીથી દૂષિત કરે એ જુદી વસ્તુ છે. એટલી તાલીમ એનામાં હોવી જોઈએ, પ્રગતિએ તે શીખવવી જોઈએ અને એનું પાલન કરાવી લેવું જોઈએ.

અને આમ સ્ત્રીની અલ્પ નથી પળાતી તેમાં મને લાગે છે કે ઉચ્છૃંખત પુરુષો જેટલા જ નીતિમય જીવન ગાળનારા પુરુષો પણ જવાબદાર છે. ઉચ્છૃંખત પુરુષોની નીતિ મુધારથી અશક્ય હોય, પણ એ પોતાની અનીતિ આચારમાં ન મૂકી શકે, મૂકે તો નીતિમય પુરુષોનો આદર ન મેળવી શકે, એમના સમાજમાં સભ્ય પુરુષોની માફક ન લગી શકે—એટલું તો પ્રગતિના નીતિપરાયણ લાગેના મત જાળવાનું હોય તો થઈ શકે. યુરોપનો નીતિનો આદર્શ આપણા કરતાં હલકો છે એવી આપણા લોકોની સમજ છે. કદાચ એમ હશે. પણ કનડગતની બીક વિના સ્ત્રી જે પ્રમાણે ત્યાં અર્ધી રાત્રી ફરી શકે છે, તેવી રીતે અહીં દિવસે ધે નથી ફરી શકતી એ પણ વિચારના જેવી વાત છે. એનું કારણ કેવળ એના પ્રકારની તાલીમ જ છે.

આપણે ત્યાં કેટલીક અનીનિ નીતિપરાયણ પુરુષોની તેજેદુર્બળતાને લીધે થાય છે. કોઈ અધ્યાયક કોઈ વિદ્યાર્થીની સાથે અયોગ્ય સંબંધ રાખે; વિદ્યાર્થીઓમાં એની કુથલી થાય, અધ્યાયકો કરે; પણ એમાંથી કોઈ એ વિરેતી ચોખ્ખર કરવાની કે એ પ્રત્યે પોતાનો ન હૂંપાય એવો અણગમો પ્રગટ કરવાની હિંમત કરતું નથી. કોઈક પુરુષ યુરુપણાની કે બીજી કોઈ પ્રતિષ્ઠા મેળવતો રહે છે: એના સંબંધમાં આવનારા જાણી લે છે કે પોતાની વડુ-દીકરીઓ એની પાસે જવા આવવામાં મુશ્કિલ નથી. એમ જાણી જાય એ એની સાથેનો સંબંધ ઓછો કરે છે; પણ, એને ઉઘાડો પાડવાની વાત જાણ્યે રહી, એ જો નફરત ધર્ષ એને ત્યાં આવે તો એનો નિરાદર કરવાની એની હિંમત નથી હોતી. કોઈ પુરુષનું ચારિત્ર આપણને સાફ નથી લાગતું; પણ એ સમાજનો એક નેતા ગણાય છે. આપણે એના ચારિત્ર પ્રત્યે દુર્લ્લેષ કરી, એને આપણી સભામાં આમંત્રણ આપીએ છીએ, એને માન આપીએ છીએ અને એનો અનેક રીતે ગૌરવ કરીએ છીએ અને પ્રગળે પણ તેમ વર્નવા-શીખવીએ છીએ. ખાનગીમાં આપણે જે મન પ્રગટ કરીએ છીએ, તે કરતાં જાહેરમાં જુદી જાનના કરીએ છીએ. જાણે એટલો ગૌરવ ન કર્યો હોય તો દેશનું વડાણ દૂબી જવાનું હોય ની? જો નીતિપરાયણ પુરુષોની તેજેદુર્બળતા ઓછી હોય તો ઉચ્છૃંખણ પુરુષોને પોતાની ઉચ્છૃંખણતા ઉપર સંયમ મૂકવો જ પડે.

સમાજના વિચારશીલ લાગત્રે-અને આ જાગૃતમાં સ્ત્રીઓ પણ ગુન્હેગાર છે-ખીન્ને હોય તે અનીતિને કુથલીના વિષય જતાવવાનો છે. એક વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે કુથલી સારે જ થઈ શકે કે જ્યારે કુથલીના વિષયમાં આપણને અનીતિ લાગતી હોય, પણ તે સાથે આપણને એમાં રસ પડતો હોય. કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રી પોતાની મા-એન ઉપર ગૂંચવેલાં પ્રસંગની કુથલી નથી કરતાં, થતી હોય તો દુઃખ અને રોય વિના નથી સાંભળી શકતાં. એને તે વખતે દુઃખ કે રોય લાગે છે કારણ તેમના પ્રત્યે એમને આદર છે, પોતાનાં કુળનું જે અભિમાન છે, એ જ આદર અને અભિમાન આપણને પ્રત્યેક સ્ત્રીની આગ્રહ ધજગત મોટે હોય, તો કોઈનું પતન કે તે પર થયેલો અત્યાચાર દુઃખની જાગૃત થાય, કુથલીની નહિ. એની કુથલી કે અત્યાચાર કરનારના કાંત તોડી પાડવાની ઇચ્છા થાય એ સમજી શકાય; પણ એની રસમય ચર્ચા થાય એ ખેદજનક છે. આ જાગૃતમાં, ઉપર કહ્યું તેમ, સ્ત્રીઓ પણ ગુન્હેગાર છે, અને ખેદ સાથે કહેવું પડે છે, કે જેમ હંમર વધારે તેમ કુથલીનો રસ વધારે થતો જણાય છે.

બીજી જાતિઓ કરતાં હિંદુ જાતિમાં નીતિમત્તા વધારે છે, અને, મુસલમાન કરતાં, હિંદુ પુરુષ સ્ત્રીને ઓછો ભયને પાત્ર છે એમ કોઈ કહેશે એમ હું જાણું છું. પહેલી જાગૃતમાં નીતિમત્તા વધારે હશે એ કણુલ, પણ એ સંતોષકારક હદે ગઈ છે એમ નહિ કહી શકાય, અને એ નીતિમત્તા સ્ત્રીજાતિના આદરને લીધે થઈ છે એમ પણ નહિ કહી શકાય. બીજી જાગૃતમાં, એ દુઃખદ હકીકત છે ખરી; હિંદુ-મુસલમાન વૈમનસ્સનું એ એક કારણ જ છે; પણ હિંદુ સ્ત્રી હિંદુ સમાજમાં નિર્ભય છે અને કેવળ મુસલમાનોનો જ એને ભય છે એમ નહિ કહેવાય; તેમ જ ખાનદાન મુસલમાનના વિષયમાં આ વાત સાચી નથી.

આપણી સમાજ પર એક ઉડતી નજર.

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી હિંદવાસીઓને પોતાનું સમાજજીવન તપાસી તેને સોગય સ્વરૂપ આપવાની-to put one's house in order-મુશ્કેલી જન્મી. અમુક કાયદા ધારાધોરણો રચાય અને સમય પરિવર્તન થતાં તેમાંના કેટલાક નિરર્થક લાગે, કેટલાક અનિષ્ટ જણાય અને યુગે યુગે ફેરફારો કરવાની જરૂર મનુષ્યજાતિની પ્રગતિને અર્થે જણાય છે. એ મુજબ દરેક જમાનાના વિચારવંત પુરુષોને સમાજના રિવાજોનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર પડે છે અને મનુષ્યજાતિની સુધારણા-civilization-એ રીતે આગળ વધે છે. ફેરફાર એ પ્રત્યેક જીવંત વ્યક્તિનો સાદ્ગિક ધર્મ છે-તેમ ન હોય તો તે જડ-મૃત-જની રહે. સમાજ એ જીવંત વ્યક્તિઓનો અનેકો હોઇ organic whole છે અને તેમાં ઘણી વસ્તુઓ સ્વભાવતઃ બદલાયા જ કરવાની; બદલાય છે અને બદલાશે. મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ એનો પુરાવો આપે છે અને કોઇ પણ સુદ્ધિમાન મનુષ્ય એમ નહિ કહી શકે કે અમારી સમાજ જ્યાં હતી ત્યાં જ રહી છે અને રહેશે.

અનેક જરૂરીયાતોને લઈને હિંદુસમાજે સ્વરક્ષણ માટે યોજનાઓ રચી જણાવ્યું છે. જાતિઓની સંસ્થા અને જાળવણી એ એ પ્રકારની યોજનાનાં દૃષ્ટાંત છે. એ બંનેની ઉપયોગિતા કદાચ કોઇ કાળે હશે પરંતુ હવે તેનો ઉપયોગ નથી એટલું જ નહિ પરંતુ તે હિંદુસમાજની પ્રગતિને હાનિકારક છે એ વાત ધણા વિચારકો સ્વીકારે છે, જાળવણી છુટ્ટ છે ને તે રિવાજ રાખવો જોઈએ એવું કહેનાર ને માનનાર તો આ જમાનામાં હજારે એક પણ નહિ મળે. જાતિઓને માટે બચાવ કરનાર ધણા છે, તેમ જ તેટલા જ જોરથી જાતિબંધનને મૂળથી ઉખેડી નાખવાં જોઈએ એવા મત ધરાવનાર પણ છે. જાતિઓ કોઇ કાળે અમુક કાર્યસાધક હતી, પરંતુ એ કાર્યસાધકતા હવે તેમનામાં રહી નથી. અને દુનિયાની કોઇ પ્રગમમાં એ પ્રકારની સંસ્થા નથી. આપણે એમ પણ કહી શકીએ તેમ નથી કે જાતિબંધનને લીધે આપણા સમાજમાં સડો નથી, નીતિબ્રજના નથી, અગર એ બંધનને લીધે આપણે બીજી પ્રજાઓ કરતાં વિશેષ યુજીવાન છીએ. જાતિઓ પોતાનું બળ કોઇ સારે માર્ગે હવે નો વાપરી શકતી નથી. આજકાલ સમાજહિંસાઓ જાતિઓનો ઉપયોગ કોઇકોઇ કેસો કિસ્સાઓ અને એવાં ઉપયોગી કાર્યમાં કરવા પ્રયાસ કરે છે પરંતુ એ તત્ત્વો જાતિસંસ્થાનાં મૌલિક સ્વરૂપમાં નથી. ભોજનવ્યવહાર અને પરસ્પર લગ્નવ્યવહારની મીમાઓ બાંધવી એ જાતિઓનો મૂળગત હેતુ છે અને તે પછી એ પ્રકારના વાડા બંધાએલા. તેમણે પોતાપોતામાં કેટલાક નહિ મદત્તવના એવા રિવાજો ચાલુ કરીને અમુક નાતમાં આવો રિવાજ અને અમુકમાં આવો એમ દાખલ કર્યું છે. અને જેટલી દૃઢતાથી ભોજન અને લગ્નનાં બંધનો તરફ માનની વૃત્તિ હોય છે, તેટલા જ માનની વૃત્તિ તે જાતિઓનાં લોકની પોતાના નાના રિવાજો તરફ હોય છે અને પરિણામે નાનામાં નાનાં બંધનો સિધ્ધિ કરવાની દિશા કોઇમાં રહેતી નથી. તેમ જ પ્રત્યેક રિવાજબંધની શિક્ષા એક સરખી-નાત બદલ મરવાની-દેણ છે. આ આપણા સમાજની અવેગલિ મુશ્કેલી છે. જે મંસ્થા કોઇ

સમયે સારા હેતુથી રચાઈ હશે તેનો દુરુપયોગ થઈ નાની નાની ખાખતોમાં યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવા માતિસંસ્થા બની ગઈ છે. એટલું જ નહિ પણ સમાજ-સુધારણાના તમામ પ્રશ્ન એ સંસ્થાના અસ્તિત્વ પર આધાર રાખે છે. લગ્નની ઉંમર વધારવી હોય તો પણ માતિનો ડર રહે છે. કન્યાઓને શિક્ષણ આપવામાં પણ માતિ તે પર કેવી નજરે જુએ છે તે પર આધાર રાખવાનો. પરદેશગમનના પ્રશ્નમાં પણ માતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વિધવાઓનાં લગ્ન અથવા બેરીવ્યવહાર ત્યાં કન્યાવ્યવહાર કરવામાં, પરગામ એક જ માતિનાં છોકરી છોકરા પરજીવવામાં, લગ્નનાં ખર્ચે ગળ ઉપરાંત કરવાની ફરજ પાડવામાં, મરણ પાછળના જમણવારનાં ખર્ચના યોગ્ય લાઘવામાં, એ સર્વમાં માતિ જે ધારે તે જ પ્રમાણે કાપ છે અને સાંસારિક અનિષ્ટ રિવાજોમાંથી છૂટવાના ઉમંગી પ્રયાસોને ઠંડા પાડનાર માતિનું અતિ પ્રબળ શસ્ત્ર છે.

માતિઓની સંખ્યા અને સત્તા યુજરાતમાં સદૃશી વધારે હશે એમ જણાય છે. જતાં માતિબંધનના પ્રશ્નો ઉદ્દેશ કેમ આણ્યો એ ખાખત સંસારસુધારકોને મુંઝવી નાખે તેવી છે. ખંગાળામાં બ્રાહ્મધર્મીઓએ માતિબંધન તોડી નાખ્યાં અને એક પોતાની નવી કેમ બનાવી. એ કેમ અનેકવિધ આગેવાનીભરી બની પણ તેથી સમાજના બીજા ભાગને કાંઈ લાભ થયો નહિ. અન્યત્ર માતિબંધન તોડી કોઈકોઈ હિંમતવાન વ્યક્તિઓએ પોતાના દૃઢ મતને વળગી તે પ્રમાણે આચાર કરવામાં પગલાં લઈ્યાં છે. માતિબહિષ્કારનાં દુઃખો તેમણે સહન કરવાની શક્તિ ખતાવી છે એ ધન્યવાદને પાત્ર છે. પરંતુ તેવા એકલદોકલ દર્શતાથી માતિ સંસ્થાને કાંઈ જોઈએ તેવી અસર થવા પામી હોય એમ જણાતું નથી. વળી માતિ બહાર રહેતું એ સામાન્યતઃ સહેલું નથી. સંસારના તમામ વ્યવહાર, આડોશી પાડોશી સાથેના વ્યવહાર, કુટુંબી સાથેના સંબંધ એ સર્વ માતિ સાથેના સંબંધને આધારે ઘણું ભાગે રહ્યા હોય છે. અને માતિબહાર રહેવામાં જે અનેકાનેક મુશ્કેલીઓ પડે છે તે સર્વ કોઈ ખમી શકે તેવી નથી હોતી. એથી કરીને સમાજના અનિષ્ટ રિવાજોને એ એક જ મુશ્કેલીને લઈને ઘણા સમજી અને સમાજસુધારણાને ધમ્મજનાર માણસોને વળગી રહેવું પડે છે. આ ખરેખર શોચનીય દશા છે. સમજદાર જ નહિ પણ સમાજ સંબંધી જોમણે કાંઈ જ વિચાર ન કર્યો હોય તેવાં મનુષ્યોને પણ વારંવાર કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે આમારી નાત ખરાબ રહી એટલે અમુક વાત શી રીતે કરીએ. ઘણાંક જુદી જુદી માતિનાં માણસો પોતાની નાત સંબંધે વાત કરતાં હર વખત આમારી નહારી નાતમાં આવું તેવું વગેરે. મતઘણ કે નાતનું અન્યાયીપણું ડગલે ને પગલે સાલે છે પરંતુ એનો કોઈ રીતે નીકાલ નથી જણાતો. આપણા પૂર્વજો એ બંધન એવાં જકડીને બાંધી ગયા છે, આપણા સમાજનો તમામ આધાર એટલો બધો એને અવલંબીને રહ્યો છે કે સો પાંચસો કે હજાર વર્ષમાં માતિઓ જન્ય એમ જરા પણ દેખાતું નથી. આપણા લોહીમાં જાણે એ સંસ્થાનાં બીજ રહેલાં છે. કોઈ પણ પ્રશ્નનો વિચાર માતિ પરત્વે જ આપણે કરી શકીએ છીએ. ક્ષીલસુકૈ કહે છે કે દરેક અનુભવ (Experience) દેશ અને કાળ પરત્વે જ હોઈ શકે. દેશ અને કાળ time & place એ અનુભવનાં સાધન છે forms છે. તે જ મુજબ હિંદુઓના દરેક આચાર વિચાર માતિના idea ના બીજામાંથી ઢાળવામાં આવે છે. કોઈ માણસ ગમે ત્યાં મળે તો પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછાય કે તમે કઈ માતિના છો. તે પ્રશ્નના જવાબ પર બીજો બધો આધાર રહે છે. જ્યાં ખાવા પીવા કે દીકરી દેવા-લેવાનો

મોકલી એટલે શોધાશોધ કરી પણ તે ન જડ્યો. જોન એ વખતે ગુપ્ત રીતે એક લોખંડના વેપારીને ત્યાં ઓફિસ બોલ્ય તરિકે નોકરીએ રહ્યો હતો. પાંચ વરસની સખત મહેનત પછી એ વેપારીને ત્યાં જોન સેલ્સમેન થયો. તે વખતે તેણે માતૃપિતાને કાગળ લખ્યો એટલે તેની માતાએ તેને યુનિવર્સિટીમાં જોડાવા કહ્યું. જોન સ્કૉલરશિપ મેળવી યુનિવર્સિટીમાં જોડાયો; પરંતુ પોતાનાં માળાપ પાસેથી પોતાના ખર્ચ માટે એક પાઈ પણ સ્વીકારતો નથી. તે કહે છે કે “મારા કુટુંબ સાથેનો મારો સંબંધ ઘણો જ સરસ છે. મારો મુદ્દો એ છે કે માળાપેને પુત્રોએ ભારી ન જ થવું. એટલા માટે જ હું તેમની પાસેથી એક પાઈ પણ સ્વીકારતો નથી.” જોન સવારના કોલેજમાં જાય છે અને જપોરે છૂટે છે, જપોર પછી ખાઈને વાંચી રહ્યા બાદ તે ઊંઘી જાય છે, કારણ કે રાતના અગીઆરથી સવારના સાત મુધી તે દૉસ્તિપટલમાં નોકરી કરે છે. આ રીતે તે પોતાનો ખર્ચો ખર્ચ કરે છે. જોનની માતા છુટ્ટા બાપ ફાકફેલર આ છોકરા પર અજબ ખુશ છે અને કહે છે કે “છોકરો ઘણો જ સરસ છે. મરદમાં જે ખમીર જોઈએ તે બધું એનામાં ભર્યું છે. એ મહેનત કરે તેમાં કશું ખોટું નથી.”

આપણા દેશમાં-ગુજરાતમાં-આ પ્રકારની યોજના શક્ય છે ? હાલની કેળવણીએ વા હાલના સમાજે શારીરિક શ્રમને એટલું દલકું સ્વરૂપ આપી દીધું છે કે જે ધંધામાં વા કામમાં શારીરિક શ્રમ પડે તે ધંધો દલકો, તે કામ દલકું ગણાય છે. કામ કરનાર પણ તે કામને અને તે ધંધાને દલકું જ ગણે છે. આ રીતિમાં, અમેરિકામાં વિદ્યાર્થીઓ રજાઓના દિવસોમાં ખેડૂતનું, મુતારનું, પીરસનારનું, વા વાસણ ઉટકનારનું કામ કરીને રજાઓના દિવસોમાં પોતાનો નિર્વોદ કરી લે છે, અને પછીના વખત માટે પણ થોડુંક બચાવી શકે છે, તેનું સ્વપ્નું એ આપણા વિદ્યાર્થીઓને આવતું નથી; એટલે આપણા દેશમાં પહેલાં જેમ સદાચતો અને અમલોચો રથજે રથજે રથપાયાં હતાં તેમ આ યુગમાં અનાયાશ્રમો અને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મક્કત જમવાનું મળે તેવાં માતિનાં વિદ્યાર્થી-આશ્રમો રથપાયાં છે અને રથપાયાં જાય છે. પરિણામ એક જ આવે છે કે શારીરિક શ્રમ તરફ અભાવ સર્વત્ર કાયમ જ રહે છે. પરિણામે, આ સંસ્થાઓમાં તૈયાર થયેલો યુવક અને તેનું આખું કુટુંબ શારીરિક શ્રમ ન પડે તેવાં જ કામ શોધે છે, અને શારીરિક શ્રમ નહિ કરવામાં જ મદત્તા માની લે છે.

છતાં આસાનાં કિરણો કંઈક કંઈક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રયત્નો બહુ જ થોડા થયા છે અને થાય છે, ગતિ-પ્રગતિ ઘણી જ ધીમી છે, પણ તેની અત્રે નોંધ લઈએ તો દિશા-સૂચન જેટલો લાભ તો થઈ શકે.

૧. મુંબઈમાં પ્રવેશમાં પીટિટ (પારસી) ઑફિસ એક રીતે સુંદર કામ કરી રહ્યું છે. ઑફિસને અંગે હાઇસ્કૂલ છે, અને ઔદ્યોગિક વર્ગો પણ છે. ૨૦૦-૪૦૦ ગરીબ વા અનાથ પારસી વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ લે છે. છાપખાનાનો, સુતાર કામનો, શિવણનો, અને એ પ્રકારના બીજા ઉદ્યોગો તેમને શીખવવામાં આવે છે. વેપારી શિક્ષણના વર્ગો તો ખરા જ. દરેક વિદ્યાર્થી આ સંસ્થામાંથી બહાર નીકળે ત્યારે ઓછામાં ઓછા માસિક રૂ. ૫૦-૭૫ કમાઈ શકે છે, એમ તેના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે જણાવેલું. આ બધું મેં સને ૧૯૦૭માં જોયેલું. તે પછી મુંબાઈવાદારા થયા હશે જ. કારકુનગીરીને માટે તૈયાર કરનાર હાલની આપણી માધ્યમિક શાળાઓના કરતાં ધંધાઉદ્યોગની કેળવણીની શરૂઆત કરી છે, એ આ સંસ્થાની વિશેષતા. પારસી કોમ બીજી દિશામાં જેમ પ્રગતિ કરી રહી છે તેમ તે આ જ્ઞાનની દિશામાં પણ બીજી કોમોને માર્ગદર્શક થઈ છે, એ તે કોમને માટે ખરેખર માનપ્રદ છે.

૨. વડોદરા રાજ્યે રાતી(કાળી)પરજ માટે સોનગઢ, ત્યારા વગેરે સ્થળોએ વસતિગૃહો સ્થાપ્યાં ત્યારથી તેમાં ખેતીનું અને સુતારીકામ દાખલ કર્યું છે. પરિણામે, એ સંસ્થાઓમાંથી બહુ તૈયાર થયેલા યુવકો ખેતીના ધંધાના શત્રુ બન્યા નથી. સરકારી નોકરી મળે તો સ્વીકારે, પણ ન મળે તો બાપીકા ધંધા તરફ તેમને અભાવ નથી થતો. ગામમાં બીજાં કુટુંબીઓ સાથે નિવાસ કરી, તેમના મૂળના ધંધામાં-ખેતીમાં રમ્યાપર્યા રહી દાર વગેરેના વ્યસનોમાંથી મુક્ત રહી મુખી જીવન ગાળી શકે છે.

૩. પૂનામાં અનાથ વિદ્યાર્થીગૃહ પણ બાર પંદર વર્ષથી સુંદર કામ કરી રહ્યું છે. વિદ્યાર્થીગૃહના અંગનું સ્વોપચી માંડીને વાસણ સાફ કરવા સુધીનું, લેસ દોહવાથી વાસીદું વાળવા સુધીનું કોઈ કામ એવું નથી કે જે ત્યાંના વિદ્યાર્થી કરતો નથી. નોકર નામે એ સંસ્થામાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. શાળાના અંગની કોઈ પ્રગતિ ત્યાં નથી એમ નથી. સેવાના પાંડ વ્યવહાર રીતે એવા શીખવાય છે કે તે સંસ્થામાંથી તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓ ગરીબો માટે એક સ્વતંત્ર હાઇસ્કૂલ ચલાવે છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ફી લેવાતી નથી. સવારમાં ફક્ત ત્રણ ચાર કલાક શિક્ષણનું કામ ચાલે છે, અને બાકીના વખતમાં વિદ્યાર્થીઓ સુતારી, હુદારી, શિવણનું, છાપખાનાનું, વગેરે વગેરે કામ શીખવા કારખાનાંમાં જાય છે. આ વિદ્યાર્થીઓએ અહમદનગર અને બીજાં સ્થળોએ અનાથ વિદ્યાર્થીગૃહ અને સેવાધર્મની બીજી સંસ્થાઓ સ્થાપી છે. આ સંસ્થાઓમાં ગરીબમાં ગરીબ વિદ્યાર્થી દાખલ થઈ શકે છે, વિદ્યાભ્યાસ કરી શકે છે, ધંધાનું શિક્ષણ મેળવી શકે છે, સેવાધર્મના વ્યવહાર પાઠ ભણે છે, અને સ્વાશ્રયી જીવન જીવવાની પ્રેરણા અને શક્તિ બંને પ્રાપ્ત કરે છે. લોકમાન્ય તીલક, મહાત્મા ગાંધીજી, અને ડૉ. ટાગોરના આશીર્વાદ મેળવવા પૂનાની સંસ્થા ભાગ્યશાળી થઈ છે, એ આ સંસ્થા માટે ઉત્તમ પ્રમાણપત્ર ગણાય.

૪. હિંદમાં પહેલાંમાં પહેલું અને હજી સુધી તો એકનું એક હિંદુ મિશન-દાહોદનું બીજસેવા મંડળ-દાહોદ તાલુકામાં બીજા બાળકો માટે કેટલાક આશ્રમો ચલાવે છે. આ આશ્રમોમાં શારીરિક શ્રમને યોગ્ય મહત્ત્વનું સ્થાન અપાયું છે. મકાનોની, બાધાખોરાકની,

કપડાંસતાંની, અને બીજી જથ્થા પ્રકારની સાદાઈ અન્ય કોઈ પણ સંસ્થામાં એ આશ્રમોના જેટલી અને જેવી મળી શકશે નહિ. ધરમાં માખાપ સંભાળ ન લે તેટલી અને તેવી કાળજી હક્કરઆપા અને તેમના સ્વયંશિક્ષકો આ બાળકોની લે છે. ખેતી એ તેમનો સામાન્ય ઉદ્યોગ છે. સરકારની કોઈ પણ પ્રકારની મદદ વિનાની, છોકરા દીકરા ચાર પાંચ ફીચા માસિક ખર્ચથી નભતી, ફક્ત અક્ષરજ્ઞાન નહિ પણ સમગ્ર જીવનના બધા વિષયોમાં તાલીમ આપતી, અને શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ૨૪ કલાક ભેગા રહી કુટુંબની ભાવના પોષતી અને અનુભવતી આ પ્રકારની કોઈ સંસ્થા અન્યત્ર મેં નથી જોઈ. ગુજરાતની એક કરોડની વસ્તીમાંથી સ્વદેશસેવાયે જ પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પણ કરવાનું પ્રથમ સેવામત લેનાર અને હિંદુ સેવા સંઘમાં સૌથી પ્રથમ જોડાનાર ભાઈ અમૃતલાલ વિ. હક્કરની સીધી દેખરેખ નીચે ચાલતી સંસ્થાઓ આવું સુંદર કામ કરે એમાં અમૃતલાલભાઈના પરિચયમાં આવનારને બીજાકુલ આશ્ચર્ય નહિ લાગે. દ્રવ્યની મદદના અભાવે બીજા સેવા મંડળની પ્રગતિ ન અટકે, એ જોવાની દરેક ગુજરાતી પોતાની ફરજ વિચારે અને અદા કરે એ જ પ્રાર્થના.

૫. મદતમા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહાશ્રમની અને ડૉ. ટાગોરના શાન્તિનિકેતનની અસર ગુજરાતનાં કોઈ કોઈ વસ્તિશૃંગોમાં જોવામાં આવે છે. દેશની ઉપરની બે સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં વાસણ પોતે સાફ કરે છે. આખુંદ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીની સંસ્થામાં સ્વિચારે વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં વાસણ પોતે સાફ કરે છે અને માસમાં એકાદ વખત રસોઈ પણ વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ કરે છે. બાગકામ અને ખેતીનું કામ પણ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓ કરે છે જ. સારીરિક શ્રમને આ સંસ્થામાં દૃઢ જોઈએ તેવું મદત્ત જ ને કે નથી અપાયું તો પણ એ દિશા તરફ ગતિ થઈ છે, અને થોડાં વર્ષમાં ખેતીનું શિક્ષણ લાખડ થતાં ઘણા મદત્તના ફેરફારો થશે એમ આશા રખાય છે. ભાવનગરના શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનમાં તો વિદ્યાર્થીઓ જમી રહ્યા પછી દરરોજ પોતાનાં વાસણ પોતે જ ઉટકે છે; રસોઈઆને અમુક મુદતે એક વખત રમ્મ અપાય છે; અને રેડીઆ અને વણાટકામને શિક્ષણક્રમમાં અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ સંસ્થાએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો મોદ છોડ્યો છે; એટલે એના ચાલકો ધ્વજે તો શિક્ષણની દિશામાં મદત્તના ફેરફાર ઘણી સહેલાઈથી કરી શકે.

કરતાં વિશેષ સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરી શકાય, અને ભણી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓએ શું કરવું એનો નિકાલ આપોઆપ આવી જાય. આ પ્રયોગ સફળ થાય તો જે અમેરિકામાં અને છે તે આ દેશમાં ખત્યું કહેવાય; અને જે એક વસ્તિગૃહમાં શક્ય થાય તેનું બીજાં વસ્તિગૃહોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ અનુકરણ થાય.

ગેરસમજ ન થાય તે માટે અને જાણીતી દેવું જોઈએ કે આ યોજનામાં હુદ્દિશાળી વિદ્યાર્થીઓને મુગ્ધ યુનિવર્સિટીની કે ગૂઝરાન વિદ્યાપીઠમાં મળતી કેળવણી લેવાની તક મળશે જ. ફક્ત તેમણે પણ કેટલાક કલાક તો શારીરિક શ્રમવાળા કોઈ કામમાં કે ધંધામાં આપવા જોઈએ. તેવી જ રીતે ઔદ્યોગિક કેળવણી લેનાર વિદ્યાર્થીઓએ પણ ભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે ઉપયોગી વિષયોની કેળવણી લેવામાં સત્તરમાં થોડાક કલાક આગવાના છે જ. એક જ પ્રકારની અને એક સરખી કેળવણી બંધાને હાલ મળે છે તેમાં મોટા ફેરફાર થવો જોઈએ, એટલો જ ઉદ્દેશ આ લેખનો છે.

૭. બ્રિટિશ સરકારની 'બાયસ સ્કૂલ્સ'નો પ્રયોગ પણ કેળવણીની દિશા બદલવામાં એક પ્રકારે શુભ ચિન્હ છે, બાયસ સ્કૂલમાં ખેતીનું, સુતારી અને હુદારી કામ જે વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા ઇચ્છા હોય તેમને શીખવાય છે. બીજા વિદ્યાર્થીઓને સાત ધોરણ સુધીનું સામાન્ય જ્ઞાન બીજી શાળાઓની માફક અપાય છે. આ શાળામાં વધારાનો એક પણ શિક્ષક આપવામાં આવતો નથી. ફક્ત ટ્રેનિંગ કોલેજમાં એક બે વર્ષનો અભ્યાસ કરેલા એક શિક્ષકને ગોધરા ખેતીવાડી સ્કૂલમાં શીખવવા મોકલે છે, અને તે એક વર્ષમાં ત્રણે વિષયો-ખેતીનું, સુતારી અને હુદારી કામ શીખી લે છે; અને આ જ શિક્ષક શાળામાં ત્રણે વિષયો વિદ્યાર્થીઓને સારી રીતે શીખવે છે એમ મનાય છે તે ભૂતભરેલું છે. આ પ્રયોગ સફળ ઉતારવો હોય તો બાયસ સ્કૂલનું શિક્ષણ આખી શાળામાં કાં તો ફરજિયાત કરવું જોઈએ, વા વિશેષ શિક્ષકો ખાતાએ પૂરા પાડવા જોઈએ. ખર્ચની મુશ્કેલીઓ વચમાં લાગ્યા વિના આ વર્ગોની સંખ્યા વધારવામાં આવે, વધારે લાયક શિક્ષકો અને પૂરતાં સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવે તો ભણેલા માણસોનો ખેતી તરફનો અભાવ દૂર થશે, અને ખેતી અને ખેડૂતો પ્રત્યે દિલસોજીની સાંકળથી ભણેલા વર્ગ જોડાશે. આટલી મુશ્કેલીઓમાં પણ પારખી તાલુકાના વાઘજીવાનું ખેતીવાડીનું કામ અમને બહુ ઠીક લાગેલું; અને તે ઉપરથી જ આટલો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો જણાયો છે.

વ્યક્તિઓના જીવનમાં પણ સ્વાધ્યયના અંકુરો ખીલતા હોય એમ માલમ પડે છે. અગાઉ ન્યાં શિષ્યવૃત્તિઓ બીનશરતી બક્ષીસ તરીકે અપાતી, ત્યાં હવે કમાય ત્યારે પાછી આપે એ પ્રકારની, અને વિદ્યાર્થી-સહાયક સહકારી મંડળોમાં તો ચારંથી છ ટકાના વ્યાજે શિષ્યવૃત્તિઓ (લોન) અપાય છે; છતાં આ પ્રકારની માગણીઓ પણ એટલી બધી આવે છે કે તેને પણ પહોંચી વળવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એક રીતે આ સ્થિતિ આવકારદાયક ગણાય, કારણ કે થોડા ભંડોળથી પણ ઘણા વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપી શકાય છે.

શારીરિક મહેનતનું કામ કરીને ભરણપોષણ મેળવી વિદ્યાભ્યાસ કરનાર પણ કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થી નીકળી આવે છે. ગણદેવીના એક ભરવાડ કોમના વિદ્યાર્થીએ વડોદરામાં લાગલાગટ ચાર વર્ષ સુધી એક ખાનગી કુટુંબમાં નોકર તરીકે કામ કરી

વડોદરા કૉલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ. પૂરો કરી મુંગધ યુનિવર્સિટીમાં ઑનર્સ સાથે બી.એ. ની પરીક્ષા આ વર્ષે પાસ કરી. સરકાર તરફથી જે શિષ્યવૃત્તિ મળતી તે વડે એ લાઘવે કુટુંબનું ભરણપોષણ કર્યું અને દેવું દેડ્યું. આ પ્રકારનાં દૃષ્ટાંત વિરલ છે, પણ આવા વિદ્યાર્થીને કામ આપી પોતાણુ આપનાર કુટુંબો તો અતિ વિરલ છે, એ સ્વીકારવું જોઈએ. અમરેલીમાં રાજકોટ મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં સિનિયર થયેલા એક શિક્ષક સ્વાશ્રયના ધોરણે કામ કરી અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા ઇચ્છે છે; પણ અમરેલીમાં તેને પૂરતું કામ મળી શકતું નથી. દાસમાં તેને મદદ કરવાની ખાતર જ એક રાત્રિશાળા ચલાવવાનું કામ માસિક રૂ. ૧૦) આપવાના કરીને એક સત્તજને તેને મોંઘું છે. ગાંધિની કે ખાનગી શિષ્યવૃત્તિથી બીજા સ્વીકારવામાં શરમ છે, લોન લઇ કામ ચલાવી લેવામાં ભવિષ્યમાં ન ઉપાડી શકાય તેવો દેવાનો ભાર માથે લેવામાં જોખમ છે, આપના પૈસા લઇ વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં પણ સ્વાશ્રયના સિદ્ધાંતનો અભાવ છે; માટે અમેરિકામાં જેમ લક્ષ્યાધિપતિઓના છોકરાઓ પણ મજૂરી કરી વિદ્યાભ્યાસ કરે છે તેમ આપણા દેશમાં જે યુવકો સ્વાશ્રયનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી કોઇને પણ ખાસ અનિવાર્ય જરૂર હોય તે કરતાં વિશેષ ભોગવ્ય ન થતાં પોતાની મહેનતથી શુદ્ધરસનાં સાધનો મેળવી વિદ્યાભ્યાસ કરવો એમાં જ ખરૂં સ્વમાન, સાચી મહત્તા, ઉમદા ચારિત્ર, અને ઊંડી દેશદાઝ રહેલાં ભુએ એ ઇષ્ટ છે. આ વસ્તુ સામાન્ય લોકો પણ સમજતા થશે ત્યારે જ શારીરિક શ્રમને તેનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જ થોડા અર્થે કેળવણી મળવી સુવલ થશે, ત્યારે જ દેશમાંથી નિરક્ષરતા ટળશે અને સંસ્કારિતા આપશે. ધિર ! એ દિવસો વહેતા લાવો એ જ પ્રાર્થના !

માતીભાઈ ન. અમીન

હિંદુ મહા-સભા

સને ૧૯૨૧-૨૨ ની સાલમાં ધણા આશાવાદીઓને એમ લાગતું હતું કે આપણા દેશનો ઉદાર થવાની દવે નંવારી છે. સ્વરાજ્ય દવે હાથ-વેળમાં છે. દેશના ભવિષ્યને માટે આવી સારી આશાઓ ખાંધવાને તે સમયે સખજ કારણો હતાં. પૂર્વે કદી પણ જોવામાં નહિ આવેલી એવી અપૂર્વ દેશભક્તિ તે સમયે દેશમાં રથગે રથગે જોવામાં આવતી હતી. પ્રગતમાં આત્મ-મોરચ અને સ્વમાનનો વિકાસ થએલો રથગે રથગે દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. દેશભક્તિ અને સ્વાર્થત્યાગના અંકુરો સર્વત્ર ખીલી રહેલા જોવામાં આવતા હતા. દમ્ભરો યુવકો અને યુવતીઓએ અદ્વીનિય સ્વાર્થત્યાગ આદર્યો હતો, અને દેશના દમ્ભરો નવયુવાનો દેશદાઝની ધગધને સંનેપાવા કેડખાનું સેવી રહેલા હતા. અશક્ય મનાતું હિંદુ-મુસ્લમાનોનું એકપ મધ્યાર્ધ ગણેલું માનવામાં આવતું હતું. મુસલમાનોના જોટલા જ આવેશથી ઉરેરામ જતા હિંદુઓએ પણ ખીલાફતની દીવગાયમાં ગંધવાતી દીધું હતું અને

પ્રદ શંકરાચાર્ય પણ મુસલમાન મોઝલીઓ અને મૌલાનાઓની સાથે કરાંચીની અદાલતમાં ગુન્હેગારોના પાંજરામાં ઉમા રહેતા હતા. આટલી બધી જનશ્રુતિમાં આવેલા દેશની પ્રગતિ અટકાવવાનું હવે કેનું સામર્થ્ય છે ? સરકારના મજબુત કીલ્લાઓ હવે એક પછી એક જરૂર તુડી પડવાના, અને પ્રમુખીય સ્વરાજની વર્ષ આખરે દેશમાં જરૂર સ્થાપના થઇ જવાની એમ આશાવાદીઓને સ્પષ્ટ જણાતું હતું. પરંતુ આ બ્રમણ થોડા વખતમાં દૂર થઇ ગઇ. ચૌરીચોરાના અત્યાચારોથી ગભરાઇ જઈ મહાત્મા ગાંધીએ ખારડોલી મુકામેથી દેશને પાછા પગલાં ભરવાનું શાસન બહાર પાડ્યું અને થોડા સમય બુધી તો માત્ર રચનાત્મક કાર્યને વળગી રહેવાની દેશને સૂચના કરી. આ પાછા પગલાંથી ઉત્સાહી દેશભક્તોમાં નિરાશા વ્યાપી રહી. થોડા સમયમાં મહાત્મા ગાંધી કેદખાનાના નિવાસી થઇ ગયા એટલે દેશની સ્થિતિ ‘ધણી વગરના ઢોર સુના’ જેવી થઇ ગઇ. પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ, સી. આર. દાસ અને વિદ્યલભ પટેલને ફરી ધારાસભાનો મોહ લાગ્યો અને સિંહની ચુકામાં પેસી સિંહને હંકારવાનો પ્રયોગ કરવાનું તેમને મન થયું. પોતાની ચુકામાં સિંહ કેટલો બધો બળવાન છે તેનો ખ્યાલ તે વખતે તેમને લાગ્યો જ આવ્યો હશે. દેખાતું હિંદુ-મુસલમાન ઐક્ય એ ખરો હૃદયપલ્લો નથી પરંતુ માત્ર ઉપરચોટીયું ઐક્ય છે એવી બધાને ધીમે ધીમે હવે ખાતરી થવા લાગી. ડૉ. મુંજેના શબ્દોમાં કહીએ તો કેટલાક હલકી પંક્તિના મુસલમાનોના મનમાં એવો જ ખ્યાલ હતો કે સ્વરાજ એટલે ખીલાફતરાજ એટલે રીપુ-મુઘલતાન કે ઔરંગઝેબના સમયનું રાજ. કાંઈક આવી સમજથી દક્ષિણમાં મલખારમાં મોપલાઓએ હિંદુઓ ઉપર અત્યાચારો શુભરવા માંડ્યા; અને ઉત્તરમાં કોહાટના મુસલમાનોએ ત્યાંના હિંદુઓ ઉપર કરેલા અત્યાચારોએ તો જનરજ ડાયરના અત્યાચારને પણ બૂઝારી દીધા. હિંદુ-મુસલમાનોનું ઐક્ય સંગીન પાયા ઉપર ચણાવતી ધમારત નથી પરંતુ તે તો માત્ર રમવાના પત્તાનો બનાવેલો મહેલ છે એવું બધાને ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ સમજવા લાગ્યું. ટેકાણે ટેકાણે હિંદુ મુસલમાનોના હુલ્લેકો થવા લાગ્યા અને પ્રત્યેક ટેકાણે હિંદુઓને માર ખાવો પડ્યો અને તેમની માલમીલકતો હુટાઇ ગઇ.

આ હુલ્લેકોથી હિંદુ દેશનેતાઓની આંખો ઉઘડવા માંડી—તેકે હજુ તેમની આંખો પૂરેપૂરી ઉઘડી હોય, એમ જણાતું નથી. કોંગ્રેસ હજુ આ ઐક્યને માને છે અને મુસલમાનોને સંતોષવા હિંદુઓના અનેક હંકોનું ખસિદાન આપવા માગે છે. મુસલમાનોને સંતોષવા હિંદુ નેતાઓ તરફ તરેહવારના તકનામાં બહાર પાડે છે પરંતુ મુસલમાનો તો એમ જ સમજે છે કે આ તકનામાંથી હિંદુઓની નજાગાઇ છે અને તે નજાગાઇનો લેવાય તેટલો લાભ આપણે લેવો એવી સ્વાર્થી અને સંકુચિત વૃત્તિઓ તેમનામાં ધીમે ધીમે દાખલ થઇ ગઇ છે. પ્રદ મહંમદઅલિ જીન્હા જેવા હિન્દીપ્રજાત્વમાં માનનારા પણ કોમી હંકો અને કોમી લાભોની જ્યોત્ક માગણી કરે છે અને કહે છે કે મુસલમાનોમાં યોગ્યતા હોય કે ન હોય તોપણ સરકારી નોકરીઓમાં, શાળાઓમાં અને કૌલેજોમાં, ધારાસભાઓમાં અને સર્વત્ર અમુક પ્રમાણમાં તેમનું પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ.

દેશ સમસ્તના હિન્દો પ્રથમ તો અત્યારે ગૌણ થઈ પડ્યો છે અને કોમી લાભાલાભનો પ્રથમ પ્રધાનપદે આવી ઉભો રહ્યો છે. કેળવણિકા મુસલમાન નેતાઓ જ્યારે આમ આ કોમી હંકોની માગણી કરે છે ત્યારે હલકી પંક્તિના મુસલમાનો હિંદુઓ ઉપર અનેક

જનના અભ્યાસો કરી રહેલા જેવામાં આવે છે. સ્વામી શ્રદાનંદજીનું ખૂન, શિવાજી મહોત્સવ વખતે મુસલમાનોએ કરેલાં તોફાનો, એ દેશનો પવન કદ તરફ વહે છે એનાં પ્રસક્ત ચિદ્નો છે. આ ચિદ્નો હિન્દુકોમની આંખ ના ઉઘાડી શકે તો પછી હિન્દુકોમનું દુર્ભાગ્ય જ કહેવાય. હિન્દુ સ્ત્રીઓ ઉપર પણ દલકી પંક્તિના મુસલમાનો તકરથી અભ્યાસો થયે જાય છે-એ અભ્યાસો દિન પર દિન વધતા જાય છે. સિન્ધ અને ખાસ કરીને પૂર્વ બંગાળમાં આવી જનના અભ્યાસો એટલા બધા પ્રમાણમાં વધે જાય છે કે સરકાર તેમ હિન્દુકોમ એકત્ર થઈ તે અટકાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે તો હિન્દુ સ્ત્રીઓની ત્યાં કેવી આવશ્ય દશા થઈ પડશે તેની કલ્પના પણ થઈ શકે એમ નથી. પૂર્વ બંગાળમાં હિન્દુ સ્ત્રીઓ ઉપર મુસલમાન યુગ્મઓ તરફથી થતા અભ્યાસોના જે ચિતારો પ્રોફેસર રોમેશ્વર બેનર્જીએ લાહોરમાં પ્રગટ થતા વેદિક મેગેઝીનમાં અને શ્રીમતી સુરીતિ દેવીએ ફારવડ પત્રમાં હૃદય-બોદક લાપામાં આપ્યા છે તે વાંચી ગમે તે હિન્દુનું લોહી ઉકળી આવ્યા વગર રહે નહિ. આની વસ્તુસ્થિતિમાં પોતાની કોમના દિન તરફ બેઠકાર રહેવું અને હિન્દુ-મુસલમાન ઐક્યની સ્વમત્ત બ્રમણમાં ભમ્યા કરવું એ આત્મચાનક નીતિ છે. હિન્દુ કોમના મુલાખે કેટલાક હિન્દુ નેતાઓની આંખો હવે ઉઘડ્યા માંડી છે. પંડિત મદન મોહન માલવિયા, શાશા સજ્જપતરાય, શંકર નાયર અને ડૉ. મુંજે જેવા એક વખતના ચુરત કોંગ્રેસવાદીઓ અને હિન્દી પ્રજાત્વમાં અડગ શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓ પણ હવે કોંગ્રેસની આ નીતિ પસંદ કરતા નથી અને તેઓને પણ હિન્દુ મદાસલા જેવી કોમી દિલ્લચાત્રમાં જોડાવવું પડ્યું છે એ જનાવ પ્રત્યેક હિન્દુને વિચારવા જેવો છે.

સમસ્ત દેશના કલ્યાણ અર્થે હિન્દુ-મુસલમાન ઐક્ય આવશ્યક છે એ હું માનું છું. એ ઐક્ય સાધવા માટે હિન્દુઓએ કેટલોક ભોગ પણ આપવો જોઈએ એ પણ મારે કથુબ છે. મુસલમાનો આપણા નાના ભાઈઓ છે એથી તેમને ઉશા કરવામાં આપણે આપણા હાથનો ટેકો આપવો જોઈએ એ વાત પણ હું સ્વીકારું છું. પ્રમાણમાં હિન્દુઓ કરતાં ધારાસભામાં બે ચાર બેઠકો તેઓ વધારે લઈ જાય અને યોગ્યતા વગર પણ સરકારની નોકરીઓ પ્રમાણમાં તેમને વધારે મળે એ બહુ મદત્તની આખતો નથી; પરંતુ તેઓ સ્વામી શ્રદાનંદ જેવા મદાન ધર્મચુરુના ખૂન તરફ આંખ આડા કાન કરે, અને શિવાજી જેવા હિન્દુ ધીરના ઉત્સવમાં જાણી જોઈને બંગાળ પાટી તોફાનો કરે, આપણી સ્ત્રીઓ ઉપર અભ્યાસો કરે, અને આપણા પવિત્ર દેવમંદિરો અપવિત્ર કરે ત્યારે તો હિન્દુ-મુસલમાનના ઐક્યના પ્રશ્નને જાણુ પર મૂકીને પણ આપણે તેમને તેમ કરનાં બળ વાપરીને પણ અટકાવવા જોઈએ.

‘ રંગીલા રસુલ ’ની હિલચાલથી આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે મુસલમાન કોમ કેવી સંગીન અને એકત્ર છે. દેશના ખૂણેખૂણેથી સભાઓ ભરી મુસલમાનો ન્યાયમૂર્તિ દીક્ષીપસિદ્ધને નોકરી પરથી દૂર કરવાના પોકારો કરી રહ્યા છે. આવી જાતની સંગીનતા અને એકત્ર પ્રાપ્ત કરવાને માટે હિન્દુ કોમ તરફથી પ્રયાસો થવા જોઈએ. વીસમા સૈકામાં પણ આપણે સત્તર અને અઠારમા સૈકાના સંકુચિત આદર્શોને વળગી રહીશું, આપણી સમાજમાં દેશકાળને અનુસરીને સુધારા કરીશું નહિ, આપણી સ્ત્રીઓનો અને ખાસ કરીને આપણી વિધવાઓનો તથા આપણામાંના જેઓ અંત્યજને મનાય છે તેમનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયાસો કરશું નહિ, તો આખરે આપણી ખરેખરી ખૂરી દશા થશે. આપણી સમાજ, આપણો ધર્મ અને આપણી સંસ્કૃતિ અંત્યજે જેવા લયમાં છે તેવા લયમાં તેઓ પૂર્વે કદી પણ ન હોતાં. ખુદ મુસલમાની અમલમાં પણ આપણો સમાજ, આપણો ધર્મ અને આપણી સંસ્કૃતિ આવા લયમાં નહોતાં. કારણ કે તે સમયે આપણે અત્યારના જેવા શક્તિહીન અને નિર્મોહ્ય નહોતા. સ્વધર્મ અને સ્વસંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવાને તે વખતે આપણામાં શક્તિ હતી.

આ કટોકટીના સમયમાં જો હિન્દુ કોમ બેદરકારી બતાવી પોતાની કોમનું રક્ષણ કરવા બહાર નહિ પડે તો તે કોમની અધોગતિ નક્કી થવાની અને જીવંત પ્રગ્ન મરી તે માત્ર ઇતિહાસના પ્રદર્શનને શોભાવનારી એક શબ્દવત્ પ્રગ્ન બની રહેશે.

દિન પર દિન આપણી હિન્દુ કોમમાં ઘટાડો થતો જાય છે, દર વર્ષે અસંખ્ય હિન્દુઓ હિન્દુ સમાજમાં તેમનું સ્થાન સ્વમાન સચવાય એવું નહિ હોવાથી મુસલમાન ધર્મમાં કે ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલાઈ જાય છે. અનેક હિન્દુ વિધવાઓ હિન્દુ આચાર વિચાર પ્રમાણે વૈધવ્યનું દુઃખ નહિ સહન થઈ શકવાથી આડે રસ્તે ચઢી જવાથી મુસલમાનોના આશ્રય શોધી તેમની સાથે લગ્ન કરી મુસલમાન ધર્મ અંગીકાર કરે છે. હિન્દુ કોમના સંરક્ષણ માટે અંત્યજ અને વિધવાઓના પ્રશ્નો જમાનાને અનુસરીને તાકીદે નિકાલ કરવો આવશ્યક છે. છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયેલી હિન્દુ કોમને એકત્ર કરી તેનું સંગઠન કરવાની પણ એટલી જ આવશ્યકતા છે. અત્યંત દુઃખને લીધે કે ક્રોધને લીધે, આવેશમાં આવી જઈ ખ્રીસ્તી કે મુસલમાન ધર્મમાં વટલાઈ ગયા હોય અથવા તો જેમને જોરગૂલવથી મુસલમાન બનાવવામાં આવ્યા હોય તેવાઓને સમજાવી, પટાવી ફરી હિન્દુ ધર્મમાં લાવી તેમની શુદ્ધિ કરવાની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ હિન્દુ કોમના હંકોનું સંરક્ષણ કરવાની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે.

આ સઘળા ઉદ્દેશો પાર પાડવાના હેતુથી હિન્દુ મહાસભાની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ મહાસભાના કાર્ય પ્રત્યે ગુજરાતમાં અત્યંત બેદરકારી જોવામાં આવે છે. કારણ કે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન અને બંગાળાની માફક હિન્દુ મુસલમાનોના પ્રશ્ન તેના ગંભીર સ્વરૂપમાં ગુજરાતમાં આજે જણાતો નથી. પણ વડોદરા અને સુરતમાં જે બન્યું તે ગુજરાતમાં પ્રત્યેક સ્થળે બને એ સંભવિત છે. તેથી દરેક હિન્દુએ સાવધ રહેવું જોઈએ. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની કેટલીક હિન્દુ વિધવાઓ મુસલમાનોના હાથમાં ફસાઈ પડી હશે તેના પૂરેપૂરો ખ્યાલ હજી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના હિન્દુઓને આવ્યો નથી. આવા કારણોને લીધે હવે હિન્દુ મહાસભાની પ્રવૃત્તિ તરફ ગુજરાતના હિન્દુઓએ દુર્લભ રાખવું એ પાત્રને એમ

નથી. હિન્દુ મહાસલાની શુભરાતમાં સાખાઓ છે પરંતુ તે સાખાઓની આગેવાની પ્રતિષ્ઠિત નેતાઓ પાસે નથી અને તેથી કરીને એ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ તરફ પ્રગ્ન હજી રસ લેતી નથી. માટે પ્રતિષ્ઠિત નેતાઓએ આ પ્રવૃત્તિ પોતાને હાથ કરવી જોઈએ. હિન્દુ મહાસલા માત્ર આર્ય સમાજોની નથી પણ સમસ્ત હિન્દુ કોમની છે. તેથી આર્ય સમાજો ના હાથ એવા હિન્દુઓએ પણ આ સલામાં ભાગ લેવો જોઈએ. વળી આ હિલચાલ ધાર્મિક નથી પણ સામાજિક અને રાજકીય છે એ આપણા લક્ષ બહાર રહેવું જોઈએ નહિ. આ હિલચાલનો ઉદ્દેશ મુસલમાન કે ખ્રીષ્ટ કોઈ કોમનો વિરોધ કરવાનો નથી પણ તેમના હુમલાઓની સામે હિન્દુ ધર્મ, હિન્દુ સંસ્કૃતિ, હિન્દુ સમાજ અને હિન્દુઓના રાજકીય હકોનું સંરક્ષણ કરવાનો છે. જિનલિન થયેલી હિન્દુ કોમને એકત્ર કરી તેનું સંગઠન કરવું, પરધર્મમાં વટલાઈ ગયેલાઓને ફરીથી હિન્દુધર્મમાં લાવી તેમની શુદ્ધિ કરવી, અંત્યજનોને ઉદ્ધાર કરવો અને હિન્દુ વિધવાઓને પુનઃલગ્ન કરવાની છૂટ આપી તેમને પરધર્મીઓના હાથમાં ફસાતી અટકાવવી એ આ સલાના કાર્યપ્રદેશો છે.

પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ

આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે

: મંદાકાન્તા :

આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે વિન્ધનો સૂક્ષ્મ યાત્રી
સંસારે છે સ્મરણજનથી સદ્ગતા આત્મધાત્રી.
અંધારેલા ધનશકલ શો શીત પ્રારબ્ધખંડ,
સામે ભાવિ ભવજીવનનો અંકુશો અસિકુંડ.
એની વચ્ચે ધુંટણ નમતો એકલો એકદ્રષ્ટ,
ઉભે તારો પ્રિયજન જરા માનસી અર્થનાર્થ.
તેજે ન્હાઈ રમણજીતિની પાતળી બ્યોમ કન્યા
રંગે ઘેરી, સુભગ અપલા શી ઉગી ખીજલેણા !
કે વીતેલી સ્મૃતિભલકની ઉઘડી રંગ સંધ્યા,
વેધા એણે કમળદળ શા ભાવ મે કીધ અર્ચા.
કિંતુ ચાલી અમર ક્ષણ એ પ્રીતના પાન્યની ને
ઘેરાતા કે પ્રનતિભિરમાં આધમન્તી ગઈ એ.
આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે એ ય સંસાર ફેરે
હી' ગાળતો સ્મરણજનમાં પ્રાણનો રંગ વેરે.

દેશળાલ પરમાર

અજ્ઞાન અને ભૂખમરો

૨

ભૂખમરો

૨૫ વર્ષ પહેલાં વિવિધમ હંટરે લખ્યું હતું કે હિંદમાં ચાર કરોડને સાંજે વાળ કપાં વિના, પાણીથી ભૂખ મારીને જ સૂઈ જવું પડે છે.

હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજી અને રમેશચંદ્ર દત્તનાં પુસ્તકોને લખાયે આજે લગભગ ૨૦-૨૫ વરસો પીતી ગયાં અને તે દરમિયાન ભૂખમરો ઘટવાને બદલે બમણો થા ત્રણ ગણો વધી ગયો છે. છેલ્લી ગણતરી પ્રમાણે પ્રો. ખુશાલ તલકશી શહે સાખીત કર્યું છે કે હિંદમાં ઓછામાં ઓછા ૧૦ કરોડ માણસોને પેટ પૂરતું ખાવાનું મળતું નથી.

ઈ. સ. ૧૯૨૧-૨૨માં હિંદુસ્તાનમાં ઓખા, ઘઉં, બાજરા, તુવેર, જુવાર, બાટલો, ખંડી, મકાઈ વગેરે મળી કુલ ૭૬૦ લાખ ટન અનાજ પાક્યું હતું. આ જેટલું પાકે છે તેટલું બધું જ કાંઈ માણસના ખોરાક તરીકે રહેતું નથી. તેમાંથી કેટલું બાદ થાય છે તે જુઓ:

(૧) સડી જાય કે ઉંદર વગેરે ખાઈ જાય તેના ૧૦ ટકા એટલે ૭૬ લાખ ટન;
(૨) ખીયાં વગેરે માટે રખાય ૨૦ લાખ ટન; (૩) દોરના ખોરાક માટે ૧૨૨ લાખ ટન;
(૪) તે વરસે પરદેશ અથડું ૫૫ લાખ ટન. એટલે આ બધું મળી ૨૭૩ લાખ ટન અનાજ બાદ કરતાં માત્ર ૪૮૭ લાખ ટન અનાજ મનુષ્ય ખોરાક માટે ફાળવ રહે છે.

હવે આપણે વરસે કેટલું અનાજ જોઈએ તે જોઈશું. ગૃહસ્થના ઘરની ગણતરી પ્રમાણે તો કેમ જ ગણી શકાય? માટે જોડના કેદીઓને જે હિસાબે અનાજ મળે છે તે હિસાબે આપણે ગણતરી કરીશું:

રોજના ૨ પાકિંગના હિસાબે ૧૦ કરોડ પુરોતને ૩૩૩ લાખ ટન.

” ૧૧૧ ” ” ૯૧૧ કરોડ સ્ત્રીઓને ૨૭૦ ”

” ૧ ” ” ૧૨૧૧ કરોડ છોકરાંને ૨૦૭ ”

કુલ ૮૧૦ ”

એટલે ઓછામાં ઓછી ગણતરી પ્રમાણે—જોડના કેદીઓને મળે છે એ ખોરાકની ગણતરી પ્રમાણે—પણ હિંદને ૮૧૦ લાખ ટન અનાજની જરૂર છે. જ્યારે આપણી પાસે તો ફક્ત ૪૮૭ લાખ ટન અનાજ જ ફાળવ રહે છે. આ ઉપરથી આપ સહેજે સમજી શકશો કે હિંદમાં ૪૦ ટકા એટલે લગભગ ૧૨ કરોડ માણસો ભૂખ મરે છે.*

* કોઈક સંકા કહાવશે કે હિંદમાં નદી દરિયાની પાસેના પ્રદેશના માણસો મચ્છી અને માંસ પર નજરનારાં છે, તેથી જણ દીડ અનાજની જે ગણતરી કરી તારણ કાઢવામાં આવ્યું છે તે બતાવર નથી. આ સંકામાં કંઈ તથ્ય છે; પણ માંસ મચ્છી બહુ બહુ તો ૨ કરોડને પેટપૂરવું આપી શકે એમ માનીએ તો પણ ૧૦ કરોડને તો સત્તર પડે બૂખના કડાકા ભટકા પડતા હશે જ.

હિંદુસ્તાનના બૂખમરાનું માપ પ્રો. શાહે બીજી રીતે પણ કાઢી બતાવ્યું છે, તે પણ વિશેષ ખાત્રી કરવા અહીં જોઈએ.

ઈ. સ. ૧૯૦૨ થી ૧૯૨૨ સુધીનાં છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં હિંદુસ્તાનની સરાસરી વાવક પેદાશ નીચે પ્રમાણે થઈ હતી:-

જુદા જુદા અનાજની પેદાશ	૮૧૦	કરોડ રૂપિયા
શેરડી, ફૂલફળાદિ, શાકભાજી, મરાસા વગેરેની પેદાશ	૧૬૮.૩	"
તેલીબીયાંની પેદાશ	૬૫.૭	"
કપાસ, શણ, ગળી, ચઢા, કાંદી, તમાકુ, અરીસુની પેદાશ	૨૧૩.૧	"
એટલે ખેતીની કુલ પેદાશ	૧૨૫૭.૧	"
બીયાંનું ખર્ચ-આશરે ૨ ટકા પ્રમાણે	૨૫.	"
એકબી ખેતીની પેદાશ	૧૨૩૨.૧	કરોડ રૂપિયા
જંગલની પેદાશ	૧૪.	
માછલીની પેદાશ	૧.૯	
નાના મોટા ઉદ્યોગધંધાની આવક	૧૦૬.	
ખીણોની આવક	૧૪.	
ખાંધકામ કરનારની આવક	૧૨.	
હિંદુસ્તાનની કુલ આવક	૧૩૮૦	કરોડ રૂપિયા

હવે ૧૯૦૨ થી ૨૨માં હિંદુસ્તાનની સરાસરી વસ્તી ૩૧ કરોડ ગણાતી હતી. ૧૩૮૦ કરોડ રૂપિયા ૩૧ કરોડ મનુષ્યોમાં સરખે ભાગે વહેંચાય તો દરેકને રૂ. ૪૪-૮-૦ વરસે મળે. પણ દરેકને ભાગે સરખા થોડા જ આવે છે ? એમ હોય તો તો લક્ષ્યાધિપતિ અને ગરીબનો બેદ હોત જ નહિ. પણ આપણા પ્રો. શાહે એની પણ ગણતરી કરી છે. તેમણે સાબીત કર્યું છે કે દેશની કુલ આવકનો ત્રીજો ભાગ તો રાજમહારાજ, અમીર ઉમરાવ, શેઠ શાહુકારના ૫ ટકામાં વહેંચાઈ જાય છે; અને આવકના ૩૫ ટકા દેશના ખીમ-ત્રીમ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે એટલે વસ્તીના ૬૦ ટકાને નસીબે તો દેશની આવકનો ત્રીજો ભાગ જ રહે છે એટલે કે ૧૮ કરોડને નસીબે તો વરસે ૨૦ રૂપિયા પણ આવતા નથી. x ત્યાં જશેર ધાનના જ ચાર આના ભેસના હોય અને રોજના ૬ પૈસા પણ કરોડો માણસોને મળતા ન હોય ત્યાં લોકોના કેવા દાસ થના હશે એ આપ જ વિચારી લેશો.

આપણા કમલાચની વાત છે કે હિંદમાં ૧૦ કરોડ મનુષ્યો બૂખે મરે છે એ વાત દેશવચા સાર દુકાળખીડત ગરીબ કારિયાવાડને મારે આંકડાઓ આપવા પડે છે.

આપણે બધા રજા શિક્ષિત અને સુખી લોકો: આપણે આપણા ગામમાં કે ખીન્ને ક્યાંય ફરવા નીકળીએ તો ત્યાં પણ શિક્ષિત, સુધરેલ અને સુખી કુટુંબમાં જ આપણે ભણીએ છીએ, અને તે નિવાસ ખીન્ને ક્યાંય નજર જ ફેરવના નથી. કારિયાવાડના કેઈ પણ ગામડામાં જઈએ અને ત્યાં જઈએ કેઈને પણ પૂછો કે તમારા ગામમાં નફા બૂખે મરનાં

x હિંદની રેશમાં કેવી દાડ માવ ખાખખર્ચના દર વરસે ૯૦ રૂપિયા આવે છે તેની સાથે આ સરખાવો.

કોઈ કુટુંબો છે ? તરત જ તમને એવાં કેટલાં ગે કુટુંબો યનાવવામાં આવશે અને તેમની હાલત જોઈ ગમે તેવું પથર હૃદય પણ પીગળ્યા વિના નહિ રહે.

ગામડાંની આર્થિક સ્થિતિ

છેલ્લા પંખવાડિયામાં હું જાતે ઉત્તર ગૂજરાતનાં કેટલાક ગામડાંઓમાં ફર્યો છું. ગામના કોળી અને ગરાસિયા કોમના જુવાન આદિ વયના માણસો, બૂખના માથાં, ટૂંકડા રોટલાઓ મેળવવા આખો દિવસ પટેલિયાઓનું આંગણું ઝાંઝીને ઊંચરા ભાંગતા બેઠા હોય છે.

હવે વરસના ડોસા હાથ થયરતા હોય તો પણ ટૂંકાં કાપતા હોય, અને બાર કલાક કામ કરે ત્યારે માંડ પાંચ પૈસા મળે એ બધું અત્યારે મારી નજર આગળ તરી આવે છે.

આપણામાંથી કોઈ શિક્ષિત ભાઈએ ચોંગડાંવાળું પહેરણ કે ધોતિયું પહેર્યું હોય તો આપણને તેની ગૂંચાઈ માટે દયા ઉપજે છે. પણ આપણા જ ગામમાં ફાટેલાં ભાતીયાં ચોંગડાંના જ બનેલા ગાભા એટલાં રોજ બેરાઓને આપણે ક્યાં જોયેલ નથી ?

આપણા ગામમાં મધ્યમ વર્ગના માણસોને અનાજના અભાવે મંગળવાર શનિવારનાં એકઠાણાં કરવાં પડે છે તે શું સગી આંખે તમે જોયેલ નથી ? ગાજર, ચણા કે વાલપાપડી પર જ વરસના બે મહિના ગામડાંના કેટલા માણસો યુગરો કરે છે તે જરાક તમારા ગામમાં કે તમારી પાડોશના ગામમાં જોશો એટલે આંખનાં પડળ ઉઘડી જશે.

પશ્ચિમનું અર્ધશાસ્ત્ર શીખેલાઓ હમણાં હમણાં શહેરમાં રહેતા મજૂરોની અંધારી ગંધાતી માણસોથી ખદખદતી ઓરડીઓ જોવા નીકળે છે, પણ ગામમાં યે પૈસાના અભાવે યા જ્ઞાનના અભાવે એક જ ઓરડામાં માખાપ, દીકરા ને દીકરાની વહુ, બીજાં આઠ દસ છોકરાં, ભેંસ, પાઠી અને બળદ રાતના પૂરાય છે એનું ભાને હજી શિક્ષિતોને થયું નથી.

હાકરડા, કોળી, ભીલ, દુબળા, કે ભંગીના કૂખાઓમાં જોવા હજી કેળવાયેલા માણસો નીકળ્યા જ નથી. કૂખા એટલે સાંડીકડા સળીઓની ગોળ ભોંત અને સાંડીકડા સળીઓની છત. બે કે ત્રણ માણસ સૂઈ શકે એવડા નાના કૂખામાં એક ખૂણે રાખના ઢગલા ભરેલો ચૂલો અને એક કે બે હાંડલાં, તાડનું બનાવેલ પાણીઆરું, છતમાં ભરાવેલ બે ચાર ગાભા, ઘાટી કે એઢણાં સિવાય આખા કૂખામાં બીજું કંઈ તમને નજરે જ નહિ પડે. આવા કૂખાઓમાં હિંદુસ્તાનનાં કરોડો ભાઈ બહેનો રહે છે.

હિંદુસ્તાનની ૬ કરોડ અંત્યજ, ૧ કરોડ ૬૦ લાખ જંગલી કોમ, અને ૪૫ લાખ ધારાળા યા ભીલ જેવી કોમનાં સુખ દુઃખ યા તેમની રહેણી કરણી જોવાનું આપણામાંના કેટલા શિક્ષિતોને મન થાય છે ?

પાણીના સાંસા

આજે ભારતમાતાનાં કરોડો બાળકોને પેટપૂરતું અનાજ મળતું નથી. રેલિયાના અભાવે કરોડોને અધનાગા કરવું પડે છે અને ટાઢે થયરવું પડે છે. પણ આ ગરીબોનાં દુઃખ અહીં અટકતાં નથી. તેમને ખાવાના પહેરવાના સાંસા પડે છે એટલું જ નહિ પણ પીવાનું સ્વચ્છ પાણી પણ કરોડોને મળતું નથી. ગૂજરાત અંત્યજ સર્વસંપ્રદાના વાંચનારા બંધુ છે કે ગૂજરાતનાં કુડીબંધ ગામડાંઓમાં ભંગીઓને ખાઓચીઆનાં ગંધાતા પાણી પીવાં પડે છે. અને કેટલાંક ગામડાંઓમાં તો દેદ ભંગી જેવા જ બીજા ગામડીઆઓની સ્થિતિ

થઈ પડેલ છે. આંગણમાં એકત્ર કરી રાખેલ ખાતર, વરસાદમાં ધોવાંછને કૃપા સંગ્રાવની સરમાં ભળે છે, અને એવાં ગંદા પાણી પીવાથી સેંકડો ગામોમાં વાળાનું દરદ ફાટી નીકળે છે તે આપણાથી ક્યાં અગભુ છે ?

ધસાકાનાં મુખ્ય શહેરો મિવાયનાં નાના શહેરો કર્યાએને સ્વચ્છ પાણી પૂરું પાડવા માટે બ્રિટિશ સરકારે ઠા કરેલ ૩. ખર્ચો છે. અને એવાં નગરોમાં ગટરો કરવા પાછળ ખીન કરેલ રૂપિયા ખર્ચો છે. પણ આવા ખર્ચ, ગામડાંઓમાં કરવાનું હજી સરકારને આંજું મૂળેલ નથી.

ક્યાં કરેલો માણસો મરવાને અભાવે જીવતા હોય ત્યાં હિંદીની સરેરાશ ઉંમર ૨૪x વરસની હોય તેમાં શી નવાઈ છે ? ખરેખર દુનિયામાં ટૂંકામાં ટૂંકી આયુષ્યમર્યાદા હિંદીઓની છે.

દેશ	માણસની સરાસરી આયુષ્યમર્યાદા
નોર્વે	૫૫.૬ વરસ
હેલેન્ડ	૫૫.૧
ઇંગ્લેન્ડ	૫૧
જર્મની	૪૭.૪
ફ્રાન્સ	૪૮.૫
અમેરિકા (યુનાયટેડ સ્ટેટ્સ)	૫૮.૦
દક્ષિણ આફ્રિકા	૫૫.૬
વેપાન	૪૪.૩
હિંદુસ્તાન	૨૪.૭

દુકાળ

દુકાળ આવે કે રોગચાળો ફાટી નીકળે તો તેની સામે ટક્કર ઝીંકવાની ગામડાંઓમાં લગીર તાકાત રહેલી નથી.

કંપનીના વખતમાં દુકાળના પ્રસંગે એક વરસમાં કરેલ માણસ મરી જતા એ વાત જતા દષ્ટએ; પણ વીસમી સદીના આંકુરાના દુકાળ કે ઓરિસાના દુકાળની કહાણીઓ પણ આપણને ફેફસાની નાખે તેવી છે.

૧૮૬૦ થી ૧૯૧૦ ના અર્ધ સૈકામાં દુકાળને લીધે ૨ કરોડ ૮૦ લાખ માણસો હિંદમાં મરણ પામ્યા હતા.

હિંદની મુખાકાશી

અંગ્રેજ સરકારે ગામડીઆઓનાં મન સંસ્કારી કરવાના નજીવા પ્રયત્ન કર્યા છે, તેમ ગામડીઆઓનાં શરીર નીરોગી રાખવામાં યે અંગ્રેજ સરકારે કાંઈ ભારે તગવીજ કરી નથી. હિંદુસ્તાનમાં ૬૦ લાખ ચોરસ માઈલે એક દવાખાનું આવે, એમ ૪૨૧૮ સરકારી દૂધ

* મદાસ હવાસમાં એકું લાગેજ ગામડું દરે કે ક્યાં વાળાનો ભાત ગામડીઆઓ ખનતા નં દોષ. જંગાગમાં પણ લગભગ ૭૦ કલા ગામડાંઓમાં વાળાનો રોગ ગામાસામાં ફાટી નીકળે છે.

x મુંબઈ જેવા શહેરમાં તો માણસની સરાસરી જીંદગી ૬૮ વરસની જ ગણાય છે.

માંથી લગભગ ૨૦ કરોડ રૂપીઆ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી દારૂ વેચનારાઓનો નફો ગણવામાં આવે તો રહેજે ૩૦ કરોડ રૂપીઆ હિંદીઓના, અને ખાસ કરીને ગામડીઆઓના દારૂમાં તણાઈ જાય છે. જ્યાં બ્રાહ્મણો છવોક દારૂ પીતાં અચકાના નથી, ત્યાં ગામડાની ખેતી થકી દારૂના વ્યવસયમાં ફક્ત એમાં શી નવાઈ? બીડી તથા ચાદનો પ્રચાર ભૂખમરો હોવા છતાં ગામડામાં ખૂબ વધી ગયો છે.

સામાજિક વ્યવહારો

મરણ થા લગ્ન પાછળ શહેરીઓ ઓછા ખર્ચ કરવાની શરૂઆત કરે છે, ત્યારે ગામડીઆઓની તો વરસોની કમાણી, ખોરી પ્રતિષ્ઠા આપરતી ખાતર, પરખ અને મરણ પાછળ જ આવી જાય છે.

૩૦ લાખ બાળાઓ, બૂવા, મંત્રીઓ પણ ગામડાઓ પર જ ભાર બન્યા છે. શહેરોમાંથી બાળકગળ કે લાજ પડા-ધુમટાના રિવાજો ઓછા થતા જાય છે, પણ હજી ગામડાઓ એ રિવાજોના સંકળમાંથી નીકળ્યાં નથી. હિંદુસ્તાનમાં ૪ કરોડ બહેનોને ઓઝણ પડામાં રહેવું પડે છે. ઉત્તર હિંદમાં જ્યાં ત્યાં ફરતાં મ્યાનાં કે આખા શરીરે છુરખો નાખી છુરખામાંથી આંખ ફફડાવતી બહેનોને સૌ કોઈએ જોયેલ હશે. રજપૂતાનામાં તો કેટલેક રથો વડુઓને, જેઠાણી અને સામુઓની પણ લાજ કાઢવી પડે છે.

આપણા ગૂજરાત કાશિયાવાડમાં ગરાસિયા કુટુંબનાં ઘેરાં બધાર ન નીકળતાં હોવાથી તેમને ઘેર દહાડે દહાડે કેમ ગરીબી અને અજ્ઞાન વધતાં જાય છે એ હિંદી અભ્યાસીને માત્રમ પડ્યા વિના નહિ રહ્યું હોય.

હિંદુસ્તાનમાં ૨ કરોડ ૭૦ લાખ વિધવાઓમાંથી ૩ લાખ વિધવાઓ તો ૧૫ વરસથી નાની ઉમરની છે. + અને ૧૫ વરસથી પણ નાની ૮૫ લાખ બાળકન્યાઓને માનું ઘર છોડી સાસરે રહેવું પડે છે.

ખેડુતના હાલ

જે પહેલાં જગતનો તાત કહેવાતો એ હિંદુસ્તાનનો ખેડુત-હિંદની ૭૨ ટકા વસ્તી-આજે ભૂંડે દાઝ થઈ ગઈ છે. ખેડુતો પર વાણીઆઓનું લગભગ ૪૮૦ કરોડ રૂપિયા થઈ ગયું છે. દર વરસે તેના વ્યાજના જ ખેડુતોને ૪૦ કરોડ રૂપીઆ ભરવા પડે છે. અને દહાડે દહાડે વારસાઈના કારણે જમીનના ભાગલા વધુ ને વધુ પડી જતા હોવાથી જમીન ખેડવા માટે જમીનદારોની દયા પર તેમને નભવું પડે છે. આ બૂબે મરતા ખેડુતો મોટા ગરાસી-આઓને કે મોટા ખાતેદારોને દર વરસે ૧૦ કરોડ રૂપીઆ ભરે છે; વાણીઆ જમીનદારના બોજમાંથી મુક્ત થાય ત્યાં સરકારનો લાગો માથે ભટકાઈ જ પડે છે. તદ્દન નિર્વિવાઈ મથેલા ખેડુતો પાસેથી પરાણે સામ્રાજ્યની આણુ ફરકાવવા, લસકર તૈયારાવવા રૂપીઆ દહાવવામાં આવે છે. ૧૯૧૧ માં જેટલે કરોડ રૂપીઆ લસકરી ખર્ચ થયું હતું તે ૧૯૨૦-૨૧ માં ૯૪ કરોડ રૂપીઆ વધારી દેવામાં આવ્યું હતું. * જ્યાં ય દુઃખ હિંદમાતા ખમી રહે છે, પણ આ સુખામીની વંછર હિંદમાતાને અસહ્ય થઈ પડી છે.

+ આ ૩ લાખ વિધવાઓને શિક્ષણ તરિકે તૈયાર કરવામાં આવે તો ૭ લાખ ગામડાંઓને સહેલાઈથી પડેલો રાકાય; બાળ વિધવાઓ માટે સમાજે ફેંક ને ફેંક કાચકેત્ર ખુલ્લું મૂકવું જ પડશે.

* ૧૯૨૪-૨૫ માં લસકરી ખર્ચ પાંચ ઘડીને ૬૩ કરોડ રૂપીઆ થયું હતું. દેશની આપકનો તોલે બામ મુખ્યતઃ પારદેશી હથોટી નિર્માણમાં જાય, એ ગરીબ હિંદને નાનોગતો મોટો નથી.

ઉપસંહાર

ભાઈઓ, આ સર્વ ઉપરથી આપ જોઈ શકશો કે આપણી ભારતમાતા આજે “સુગંધાં, સુકલાં, મલયજ્વલાંતલાં કે સ્વપ્તમામલાં” રહેલી નથી. ‘સારે જગ્યાંસે અચ્છ હિન્દોસ્તાં હમારાં’ એવું અભિમાન પણ આપણે લઈ શકીએ એમ નથી. આજે તો ભારતમાતાનાં નેણ રોધ રોધને રાતાં થઈ ગયાં છે, તેના કેશ વીંખાઈ ગયા છે, તેનો ચહેરો ધૂળમાં રગદોળાઈ રગદોળાઈને મ્હાન થઈ ગયો છે. પ્યારા બંધુઓ, આપણી સર્વની દુઃખી માતાનું દુઃખ ઘટાડવા દેશને પ્રાણુથી પણ વધારે પ્યારો ગણી મેયાની સેવામાં આપણે જૂકાવશું તો જ ભારતમાતા પર જે દુઃખનાં વાદળો ઘેરાયલાં છે તેને આવરી શકીશું.

લોકશિક્ષણ કે ગામડાંઓની કેળવણીની અનેક યોજનાઓ અસાર મુઠી ધડાયેલી છે. એ ફરી ફરીને આપની પાસે મૂકવાની મને પ્રેરણા થતી જ નથી. કારણ કે આજે યોજનાઓ ધડવાનું, સંસ્થાઓ સ્થાપવાનું કે ચલાવવાનું કામ આપણા પર આવેલું નથી. હિંદમાતાના દરદનું નિદાન કરી યોગ્ય પરીકરી આપણને ધનવંતરીએ આપી દીધી છે. બધા ય દુઃખનો ઇલાજ સ્વદેશીધર્મના પાલનમાં સમાઈ જાય છે. પણ એ ધર્મના પાલન અને આચરણ માટે એ સ્વદેશીધર્મની ન્યોત સદંતર પ્રગ્ન આગળ ઝળકતી રાખવા માટે આજે આત્મભોગ આપનાર સંકેદો કેળવણીના શિક્ષિત નૌજુવાનોની જરૂર છે.

હમણાં હમણાં સ્નાતક સંઘ, મોન્ટેસોરી સંઘો સ્થપાવા લાગ્યા છે. શિક્ષક સંઘ સ્થપાવવાની વાતો ચાલતી હતી. પણ ગૂજરાતમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષકો કામ કરવાની શરૂઆત કરતા થાય તે પહેલાં તો રાષ્ટ્રીય શાળાઓ જ બંધ થઈ ગઈ અને શિક્ષકો યે આડા અવળા થઈ ગયા.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ઓટ ગૂજરાતમાં આજે નીચામાં નીચી આવી ગઈ છે; તે છતાં આજે હું ભેખ ધરનાર શિક્ષક સંઘની વાત અત્યારે શા માટે કરું છું? કારણ કે જે કોઈ, થોડા ઘણા, હવે આપણી ઓથમાં ઊભા છે, તે શ્રદ્ધાવાન અને ભાવના ભીના છે એમ હું માનું છું. જે કામ, ન્યારે કાર્ય ચડતીમાં હોય પૂર બહારમાં ભલકી જઈયું હોય ત્યારે નથી થતું તે, પડતીમાં આરંભી શકાય છે.

સ્વદેશી ધર્મ એ આ યુગનો રાષ્ટ્ર ધર્મ છે. રૅટિયાના અભાવથી આજે ૧૦ કરોડ માણસ ભૂખે મરે છે. આજે ખેતી પર મજૂરી કરનારા ૩ કરોડ ૮૦ લાખ, અને ખીજની જમીન ભાગે ખેડતા ૧ કરોડ મજૂરો, કામને અભાવે ભૂખે ટળવળે છે, અને હજી યે નહિ ચેતીએ તો આવતી કાલે તળપદ ખેડુતોને યે ભૂખે મરવાનો વારો આવશે.

ગૂજરાતના ધનવાન ખારડોલી તાલુકાના ખેડુતો ખેતીમાં ખોટ ખાય છે એ ‘નવછવન’ વાંચનારાની નજી બહાર નથી. અમેરિકા ને ઇંગ્લેન્ડથી ૪૦ હજાર રૂની ગાંસડીઓ આ વરસમાં જ હિંદમાં આયાત થઈ છે. જે સવેળા આપણે નહિ ચેતીએ તો પરદેશી કાપડની પેકે, પરદેશી કપાસ અને અનાજ પણ હિંદમાં દગધાઈ બેઝકારો, અને જેમ ખીસામાં સોનામહોર હોવા છતાં જંગલમાં કે રણમાં ભૂતો પડેલાં માણસ ભૂખે મરે છે, તેમ છતી સપ્તહિએ સ્વદેશી ધર્મના સાગથી હિંદુસ્તાનના પ્રાણ સોસાઈ જશે.

ધર્મના સંસ્થાપનાર પેર્ગ્યર આપણને સારે નસીબે મળી ગયા છે. પણ એ કામને વ્યવસ્થિત કરનાર આચાર્યની આજે તૂટી પડેલ છે. એક આચાર્ય ન મળી આવે, ત્યાં સુધી શિષ્ય મંડળોએ એકત્ર થઈને કામ ધપાવવું જ જોઈએ.

મોગલ સ્ત્રીઓને હિંદુઓમાં વહેંચી આપવામાં આવી હતી. પુરુષોને ક્ષૌર કરાવી તેમાંથી જે ઉચ્ચ દરજ્જાના હતા તેમને ચાવડા અને વાથેલા બનાવવામાં આવ્યા અને હલકા દરજ્જાના સીપાઇઓને કોળી તથા ખાંટ સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યા. આગળ જતાં જ્યારે વિજયી મુસલમાનોના ધર્મઝનુન સામે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું મુશ્કેલ લાગ્યું ત્યારે હિંદુસમાજનાં દાર પરદેશી પરધર્મીઓ સામે બંધ કરાવવામાં આવ્યાં, અને તેની અંદર પણ અનેક નાના નાના ફાંટાઓ પડી ગયા, જેમ અણહિલવાડનું મહારાજ્ય જ્યાં નાનાં નાનાં રજપૂત રાજ્યો થઈ ગયાં તેમ.

ગુજરાતમાં જેમ હિંદુધર્મના અનેક સંપ્રદાયો છે તે પ્રમાણે નાતો ભલે રહે, પણ તે નાતો વચ્ચે હાલમાં જે પરસ્પર અસહકાર છે તે દૂર થવો જોઈએ. પુત્ર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો, પિતા વેદાંતી અને માતા પુષ્ટીમાર્ગીય હોય એવાં કુટુંબો આપણામાં હાલમાં મળી આવશે. તેમની વચ્ચે સંપૂર્ણ સલાહસંપ હોય છે. તે જ પ્રમાણે જેને પિતા બ્રાહ્મણ, માતા વૈશ્ય અને પત્ની ક્ષત્રીય હોય એવા ગુજરાતી યુવાનો આપણામાં શા માટે ન હોઈ શકે? અનેક સંપ્રદાયો હોવા છતાં, અને સંપ્રદાય બદલવાની દરેકને સંપૂર્ણ છૂટ હોવા છતાં ગુજરાતમાં એકે સંપ્રદાય ઘટ્યો નથી અને હિંદુધર્મનો નાશ થયો નથી; તે જ પ્રમાણે જે શાંતિ પણ ધંધા અને માન્યતા પર રાખવામાં આવશે તો તેથી એકે શાંતિનો કે હિંદુસમાજનો નાશ થશે નહિ એ ચોક્કસ છે.

ગુજરાતના મુસલમાનોનો ઘણો મોટો ભાગ મૂળ હિંદુ હતો. કડવા કણબીના મટીયા, યુવાણના ખોખા, ભાટિયાના મેમણ, રજપુતના મોલેસલામ, બ્રાહ્મણના દાઉદી-હોરા એ પ્રમાણે જૂદી જૂદી હિંદુ નાતોમાંથી અત્યારની મુસલમાન જમાતો થઈ છે. આ સર્વમાંથી પણ જેમને જેમને ગુજરાતી હિંદુ સમાજમાં ભળવું હોય તે સર્વને તેમાં દાખલ થવા માટે સંપૂર્ણ સગવડ કરી આપવી જોઈએ. અને બીજા પણ સર્વ ગુજરાતીઓનો આ ગુજરાતી સમાજમાં પ્રવેશ થઈ શકે તેવું તેનું ઉદાર સ્વરૂપ ઘડવું જોઈએ.

આ મહાન સામાજિક સ્વપ્ન સિદ્ધ થવા માટે પ્રથમ જરૂરિયાત એકત્ર હિંદુસમાજની રચાપનાની છે. હાલમાં હિંદુસમાજ અનેક ફાંટાઓમાં વહેંચાયેલો છે તે એક થાય, તો તેનામાં એવું બલ આવશે કે બીજી ભગિની સમાજને તેની સાથે ચોક્કસ ભળા જશે, અને અન્યે એક અને અબેઘ ગુજરાતી સમાજ થશે. એટલે આપણી પાસે હાલ તરતને માટે એક જ વિરાટ સામાજિક પ્રશ્ન છે અને તે ગુર્જર હિંદુસમાજનું નિર્માણ.

નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

પ્રમાણે લગભગ ૧૦ ટકા વસિત બાદ જતાં બાકી જે હિંદુઓ રહ્યા તેના રાનીપરજ અને મેદાનીપરજ એવા એકબા ભાગ પાડી શકાય. બીજા, એધરા, દુબળા, નાયકડા વગેરે મળી લગભગ દસ લાખ ઉપરાંત એટલે હિંદુઓના લગભગ ૧૨ ટકા જેટલી અસલ વતની કેમો ગુજરાતમાં વસે છે. તેઓ માત્ર ધર્મની બાબતમાં જ મેદાની હિંદુઓની સાથે કેટલુંક સામ્ય ધરાવે છે. તેમની સામાજિક પરિસ્થિતિ તદ્દન જુદા જ પ્રકારની છે. બાળકને જેવા આપણી સમાજનો વિનાશ કરી નાખતા રિવાજો તેમનામાં નથી. તેઓ મોટી ઉંમરે અને પસંદગીથી પરણે છે. પણ તેમનામાં દારૂ, લસણધનની શિથિલતા વગેરે આપણાથી જુદા જ પ્રકારના સામાજિક સવાલો છે. આ રાનીપરજ બાદ કરતાં જે મેદાનીપરજ રહી તેના જડપછેડી અને ઉગ્રજિયાત કેમો એવા બે વિભાગો જણાઈતા છે જડપછેડીમાં કેળા, વાધરી, ભરવાડ, સયવારા, કણબી વગેરે સીમમાં કામ કરનાર અને લુહાર, મુયાર, દરજી, હજમ વગેરે ગામમાં કામ કરતા કારીગર વર્ગ એમ બે જથ્થા છે. તેમાં સૌથી મોટો વર્ગ કેળા છે. મુંવાળિયા, પાટણવાડિયા, તળપદા, ખાંટ વગેરે જુદી જુદી જાતના મળી ગુજરાતમાં લગભગ ૧૨ લાખ કેળા વસે છે, અને તે હિંદુ વસ્તિનો લગભગ સાતમો ભાગ થવા જાય છે.

આ પ્રમાણે અંલજ, રાનીપરજ અને જડપછેડી એવા ત્રણ મોટા વિભાગો બાદ કરતાં જે બાકીનો ઉગ્રજિયાત કેમોનો હિંદુસમાજ રહ્યો છે તેને જ આપણે ગુજરાતી સમાજ માની લીધો છે. પુનર્લય, બાળકમ, મરણપરણના ખરચ, વગેરે જે સામાજિક પ્રશ્નો પર આપણા મુદારાવાળાઓ પોણોસો વર્ષથી ભાષણો કરતા આવ્યા છે અને લેખો લખતા આવ્યા છે તે સર્વ પ્રશ્નો હિંદુસમાજના પાંચમા ભાગની આ ઉગ્રજિયાત કેમોના પ્રશ્નો છે.

ગુજરાતનો પ્રથમ અને સૌથી વધારે અગત્યનો સામાજિક પ્રશ્ન જે કોઈ હોય તો તે ગુજરાતી સમાજને અસ્તિત્વમાં લાવવો તે છે. જ્યાંસુધી ગુજરાતમાં એક સમાજ જ નથી ત્યાંસુધી તેમાં મુદારો કરવાનો પ્રયત્ન જ કેવી રીતે કરી શકાય ? અને જે ગુજરાતમાં એક સમાજ થશે તો પછી ઘણું કરીને તેને મહત્વના સામાજિક પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાનું રહેશે જ નહિ. તેના ઘણાખરા પ્રશ્નોનો નિવેડો આપોઆપ જ થઈ જશે.

ગુજરાતની જુદી જુદી નાતજાતો અને ધર્મમાં વહેંચાએલ પ્રજાને એક સમાજનું સ્વરૂપ આપવું તે કેટલાકને કદાચ આ સમયે દુરાશા જેવું લાગશે, પણ તેના જૂનો ઇતિહાસ તપાસતાં એમ માનવાનું કારણ રહેતું નથી. મુસલમાનોએ ગુજરાતમાં આવી ૧૫મી સદીથી ગુજરાતની સમાજમાં ધરલામ દાખલ કરી જુદી સમાજ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યાંસુધી ગુજરાતમાં બહારથી આવનાર સર્વ પરધર્મી અને પરદેશીઓને અપનાવી લેવામાં આવ્યા હતા. શક, હણ, બાકટિયન વગેરે પરધર્મી પરદેશીઓને ગુજરાતી બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રીઓએ પણ પોતાની અંદર દાખલ કર્યા હતા. શરૂઆતમાં મુસલમાનોને પણ તે જ પ્રમાણે હિંદુ સમાજે પોતાની અંદર ભેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૧૭૮માં શાહજુદ્દીન ઘોરીના લશ્કરનો મોટો ભાગ આશુની ખીણમાં સપડાઈ જઈ તાબે થયો ત્યારે ગુજરાતના રાજા બીજા મૂળરાજને (૧૧૭૭-૭૮) મુસલમાનોને હિંદુ બનાવવાની અસાધારણ તક મળી. 'તારીખે સોરઠ' લખે છે કે પકડાએલી અંધધાન, તુર્ક અને

મોગલ સ્ત્રીઓને હિંદુઓમાં વહેંચી આપવામાં આવી હતી. પુરુષોને ક્ષૌર કરાવી તેમાંથી જે ઉચ્ચ દરજ્જાના હતા તેમને આવડા અને વાઘેલા બનાવવામાં આવ્યા અને હલકા દરજ્જાના સીપાઇઓને કોળી તથા ખાંટ સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યા. આગળ જતાં ત્યારે વિજયી મુસલમાનોના ધર્મઝનુન સામે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું મુશ્કેલ લાગ્યું ત્યારે હિંદુસમાજનાં દ્વાર પરદેશી પરધર્મીઓ સામે બંધ કરાવવામાં આવ્યાં, અને તેની અંદર પણ અનેક નાના નાના ફાંટાઓ પડી ગયા, જેમ અણહિલવાડનું મહારાજ્ય જ્યાં નાનાં નાનાં રજપૂત રાજ્યો થઇ ગયાં તેમ.

ગુજરાતમાં જેમ હિંદુધર્મના અનેક સંપ્રદાયો છે તે પ્રમાણે નાતો ભલે રહે, પણ તે નાતો વચ્ચે હાલમાં જે પરસ્પર અસહકાર છે તે દૂર થવો જોઈએ. પુત્ર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો, પિતા વેદાંતી અને માતા પુણીમાર્ગીય હોય એવાં કુટુંબો આપણામાં હાલમાં મળ્યા આવશે. તેમની વચ્ચે સંપૂર્ણ સલાહસંપ હોય છે. તે જ પ્રમાણે જેને પિતા બ્રાહ્મણ, માતા વૈશ્ય અને પત્ની ક્ષત્રીય હોય એવા ગુજરાતી યુવાનો આપણામાં શા માટે ન હોઈ શકે? અનેક સંપ્રદાયો હોવા છતાં, અને સંપ્રદાય બદલવાની દરેકને સંપૂર્ણ છૂટ હોવા છતાં ગુજરાતમાં એક સંપ્રદાય ઘટ્યો નથી અને હિંદુધર્મનો નાશ થયો નથી; તે જ પ્રમાણે જે માતિ પણ ધંધા અને માન્યતા પર રાખવામાં આવશે તો તેથી એક માતિનો કે હિંદુસમાજનો નાશ થશે નહિ એ ચોક્કસ છે.

ગુજરાતના મુસલમાનોનો ઘણો મોટો ભાગ મૂળ હિંદુ હતો. કાવા કણબીના મરીયા, યુવાણાના ખોળ, ભાટિયાના મેમણ, રજપુતના મોલેસલામ, બ્રાહ્મણના દાઉદી-હેરા એ પ્રમાણે જૂદી જૂદી હિંદુ નાતોમાંથી અત્યારની મુસલમાન જમાતો થઈ છે. આ સર્વમાંથી પણ જેમને જેમને ગુજરાતી હિંદુ સમાજમાં ભળવું હોય તે સર્વને તેમાં દાખલ થવા માટે સંપૂર્ણ સગવડ કરી આપવી જોઈએ. અને ખીન પણ સર્વ ગુજરાતીઓનો આ ગુજરાતી સમાજમાં પ્રવેશ થઈ શકે તેવું ઉદાર સ્વરૂપ ધરાવું જોઈએ.

આ મદાન સામાજિક સ્વમ સિદ્ધ થવા માટે પ્રથમ જરૂરિયાત એક જ હિંદુસમાજની સ્થાપનાની છે. હાલમાં હિંદુસમાજ અનેક ફાંટાઓમાં વહેંચાયેલો છે તે એક થાય, તો તેનામાં એવું ગતિ આવશે કે ખીજી ભગિની સમાજને તેની સાથે ચોક્કસ ભળી જશે, અને અન્તે એક અને અબેલ ગુજરાતી સમાજ થશે. એટલે આપણી પાસે હાલ તરતને માટે એક જ ચિરાટ સામાજિક પ્રશ્ન છે અને તે ગુર્જર હિંદુસમાજનું નિર્માણ.

નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

એક ભાષણ

[અનાવિષ્ણ યુવક સંમેલનની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખશ્રીનેથી - આપેલું]

માનનીય મહેમાનો અને જુવાન મિત્રો,

તમને સૂચિતે આ સંમેલનમાં આવકાર આપતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે. આપણી ગાતિના તાજેતરના ઇતિહાસમાં જે સ્થળમાં રાગદોષના વધારેમાં વધારે ઉછળા થયા હતા તે જ નવસારી શહેરમાં અનાવિષ્ણ ગાતિનો યુવાન વર્ગ પોતાનું કાર્ય રનેલ અને સંપથી પકડે કરી નવસારીને ચોટેલું કલંક દૂર કરવાની શુભેચ્છાથી જ ગળે પોતાનું સંમેલન ભરતો ન હોય એવો ખ્યાલ સ્વાભાવિક રીતે જ થયા સિવાય રહેતો નથી. એ ખ્યાલને સાચો પાડવાની જવાબદારી અહીં ભેગા થએલા સૌ અંધુઓના ઉપર રહેલી છે એની સૂચના અસ્થાને નહિ લેખાય એમ માની લઉં છું.

યુવાનોની આવી જાતની પ્રવૃત્તિ આ પહેલી જ છે એમ માનવાની કોઈ બૂલ નહિ કરે તેટલા માટે એટલું જણાવી ક્ષમશ કે લગભગ પંદરેક વર્ષ પહેલાં ભાઈ ભટ્ટારકર મુખ્યત્વે પુનાના તેમ જ બીજાં સ્થળોનાં વિદ્યાર્થીઅંધુઓના સહકારથી “અનાવિષ્ણ યુવક મંડળ” દ્વારા યુવાનોની શક્તિને એકત્ર કરી તેનો ઉપયોગ ગાતિહિતના કાર્યોમાં કરતા હતા. પરંતુ તે વખતે યુવક મંડળમાં ભાગ લેનારા બધા ઇંગ્રેજ કેળવણી લેનાર અને તેમાં જે ખાસ કરીને કોલેજમાં ભણનાર વિદ્યાર્થીઓ જ હતા. વિદ્યાર્થીસમૂહ એ અસ્થાયિ સમૂહ હોવાને લીધે-આજે જે વિદ્યાર્થી હોય છે તે કાલે વિદ્યાર્થી મટી જતો હોવાને લીધે-યુવક મંડળનું બળ ઇન્નવિચ્છિન્ન થઈ ગયું અને જુદે જુદે સ્થળે વિખરાઈ ગએલા અંધુઓની સંકલના કરવાનું થયું મુશ્કેલ થઈ પડવાને લીધે યુવક મંડળની પ્રવૃત્તિ શિથિલ થઈ અને યુવક મંડળ સંસ્થાનું રૂપાંતર કરી ‘અનાવિષ્ણ મંડળ’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના થઈ, જે આજે ગાતિ સુધારાનું કાર્ય કરી રહી છે. એ સંસ્થાને અસ્તિત્વમાં આવ્યાને પણ આજે આઠેક વર્ષ થયાં છે છતાં પ્રગતિનાં ચિન્હ કેમ જણાતાં નથી એ પ્રશ્ન સદજ જ ઉઠે છે. આ પ્રશ્નનો જવાબ મારે આપવો જોઈએ કારણ કે એના જવાબમાં આપણાં સંમેલનનાં કાર્યનું દિશાસૂચન રહેલું છે. આને અંગે આપણે આપણી આત્મપરીક્ષા કરવી પડશે. જેને પોતાની ત્રુટિઓનું કે શક્તિઓનું ભાન નથી તે રિયર પડશે રહેવાનો, તેને માટે પ્રગતિનાં દારૂ બંધ છે. આપણે ગાતિના જુવાન વર્ગ પોતાની પરીક્ષા કરવી ઘટે છે. આજે જ્યારે યુવાનો પ્રવૃત્તિશીલ થયા પ્રેરાયા છે ત્યારે તમારા તરફથી હું આપણા આખા વર્ગની સ્થિતિ સંબંધી એકાદ વિચાર અહીં રજુ કરવાની રજા લઉં છું.

પહેલી જ નજરે આખા યુવાન વર્ગમાં જીવન અને જીવનને લગના પ્રશ્નો પ્રત્યે બેદરકારી જોવામાં આવે છે. ઇંદગી છે તેને જીવી નાખવી એ તત્ત્વ ઉપર જ જાણે યુવાનો જીવના ન હોય એમ દેખાય છે. મેં એક ભાષણે પૂછેલું કે કેમ આમ છેક પ્રગતિદીન જીવન ગાળો છો? એનાં કરતાં તો મોત ભરું. તેણે જવાબ આપ્યો કે મોત આવે ત્યાં

સુધી જીવનું તો પડે ને ! એક બીજા કેળવણીના યુવાન સુધારકને એક વખત એક ગૃહસ્થે કહ્યું કે આમ આખી રાત પતાં રમે છે તે શરીર નથી બગડતું ? પેલા યુવાન સુધારક ભાષ્યે પોતાનું પહેરણ ઉતારી પોતાનાં શરીરનાં હાડકાં પાંસળાં બતાવી કહ્યું કે આમાં બગડવાનું કંઈ બાકી શું રહેલું છે ? આ બે જવાબ એ માત્ર બે જ જવાબના છે એમ નહિ સમજશો. આ જવાબોમાં યુવક વર્ગની હંદગી પ્રત્યેની બેદરકારી રહેલી છે. એ બેદરકારી બે સમજપૂર્વકની હોય તો તો દુઃખ વેઠવાની અને આત્મસમર્પણ કરવાની તૈયારી રૂપે એ આપણા યુવક વર્ગને સાહસિક અને પરાક્રમી બનાવી દે એમ છે. પરંતુ આપણા દુર્ભાગ્યે એ બેદરકારી આપણા આત્માના દૌર્બલ્યની હોવાને લીધે આપણે અદ્ધર જીવન—સમાજનાં સુખદુઃખની તોડે સ્પર્શ પામ્યા સિવાયનું જીવન—ગુન્ગરી રહ્યા છીએ. આમાં દોષ આપણી કેળવણીની પ્રથાનો છે. હંદગીનાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ વરસો આપણે આપણા સામાજિક જીવન સાથે બિચક્રુક સંબંધ નહિ ધરાવતાં ભણતરમાં ગણના હોવાથી, ભણતર પૂરું થયાં પછીની હંદગી પણ આપણા સામાજિક જીવન તરફ બેદરકાર રહે તેમાં શી નવાઈ ? આ દોષ દૂર કરવો એ સહેલી વાત નથી. પરંતુ એ ભણતરની સાથે સાથે સમાજના પ્રશ્નોમાં વિદ્યાર્થી વર્ગ રસ લેતો થાય એવી પ્રવૃત્તિ આપણે હાથ ધરીએ તો તેથી કેટલેક અંશે આ દોષમાંથી આપણે મુક્ત થઈ શકીએ એમ માઈ માનવું છે. અને તેથી ગામડે ગામડે નાની સંસ્થાઓ સ્થાપી તે દ્વારા ગામનાં બાળકો તેમજ યુવાનો ગ્રામજીવનની તેમજ સાંતિજીવનની પ્રવૃત્તિમાં સમજણપૂર્વક ભાગ લેતો થાય એવી યોજના આપણે તૈયાર કરવી જોઈશે.

જીવન પ્રત્યેની બેદરકારી એ આપણા યુવાનોનો મુખ્ય દોષ છે અને એની સાથે સાથે આક્રમક આવના બીજા પણ અનેક દોષો છે, પરંતુ તે તરફ દૃષ્ટિ નાંખવાની જરૂર હું અત્યારે લેતો નથી. આપણા સહભાગ્યે મહાત્માજીની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓએ આપણા જીવન વર્ષ પૈકી કેટલાકને વિચાર કરતા બનાવી દીધા છે. જીવન છેક વૈશાખની વાદળી જેવું નથી એવો ખ્યાલ હમણાં હમણાં કેટલાક યુવાનો કરવા લાગ્યા છે અને એના પરિણામ રૂપે જ આજનું આપણું સંમેલન છે. જીવનના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાની વ્યક્તિગત આકાંક્ષા આખા દેશમાં પ્રગટેલા નવજીવનને પરિણામે આપણામાં પણ ઉત્પન્ન થઈ છે. એને મૂર્ત અને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવું એ આપણે બધાએ મળીને વિચારવાનું છે. મને ઉમેદ છે કે આજે આપણે એ શુભ કાર્યની શરૂઆત કરીશું.

આમ એક બાલુથી જીવાનો અત્યાર સુધી બેદરકાર રહ્યા છે ત્યારે મોટેરાઓમાંથી જેઓએ સાતિના પ્રશ્નો ઉપર ખ્યાલ આપ્યું છે તેઓની મનોવૃત્તિ આખા સમૂહને સાથે સાથે રાખીને આગવાની હોવાથી સુધારાની દિશામાં સાતિની પ્રગતિ નહિ જેવી જ રહી છે. આમાં હું મોટેરાઓનો દોષ લેતો નથી પરંતુ અનિવાર્ય વસ્તુસ્થિતિનું વર્ણન માત્ર કરું છું. મોટેરાઓની દૈનિક શુદ્ધિ, અનુભવજન્ય જ્ઞાન, તથા વ્યવહાર-કુશળતાનો અભાવ જીવાનોમાં દોષ તેથી કંઈ જેમ જીવાનોનો દોષ જુદાંથી કાઢી શકાય નહિ, તેવી જ રીતે જીવાનોનો આવેશ, તેમની અધીરાઈ, તેમની શક્તિ તથા બેદિસાખીપણું જુદાંમાં ન દોષ તો તેથી તેમનો પણ દોષ જીવાનોથી કાઢી શકાય નહિ. આજે તો વ્યવહારમાં એમ અને છે કે જીવાનો જે કોઈ ઉપ પત્રક બરે તો પોતાની જીવાનીમાં અનેક બાબતોમાં ઉચ્છ્રેષ્ઠ પત્ર વર્તનાર મોટેરાઓ જ હાલકે મોં રાખીને પોતાની આજની વર્તણૂકની શ્રેષ્ઠતા બતાવતા

ઉદ્ધાર કરે છે કે જીવાનીઆઓ ઉચ્છ્રંખલ થઈ ગયા છે ! જાણે જીવાનોને પણ પ્રજાની માફક વર્તોવવા માગતા હોયની ! ત્યારે બીજી બાબુથી જ્યારે મોટરાઓ સ્થિતિશીલ વૃત્તિ ધારણ કરી મંદગતિથી પ્રગતિ કરવાના ઠરાવો કરે ત્યારે જીવાનો અધીરા થઈને તેમને નકામા માણસો માની તેમની અવગણના કરે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ આપણા મનની સંકુચિત વૃત્તિ થતાવે છે. જીવાનોએ પ્રજાના અનુભવ તથા જ્ઞાનને પરિણામે આવેલી તેમની દરેક બુદ્ધિને પ્રજાના સહયુગ તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ, અને પ્રજાએ જીવાન વર્ગની શક્તિ, આવેશ, અધીરાઈને જીવાન વર્ગના સહયુગ તરીકે સ્વીકારી તેમની કિંમત સમજવી જોઈએ. જીવાનોની શક્તિ સિવાય સુધારાની પ્રવૃત્તિ શક્ય નથી, અને પ્રજાની દરેક બુદ્ધિ સિવાય થયેલા સુધારાનું રક્ષણ થવું શક્ય નથી. જાણે વર્ગો એકબીજામાં રહેલા વિરોધી ગુણોનો તિરસ્કાર કરવા કરતાં તેમની પોતપોતાને સ્થાને આવશ્યકતા સ્વીકારીને કામ લેવું ઘટે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ દરેક વર્ગ પોતાના સ્વધર્મને અનુકૂળ રહીને જ કામ કરવું જોઈએ. અને એથી જ આજે જ્યારે આપણે જીવાન વર્ગનું સંગઠન કરવા ભેગા થયા છીએ ત્યારે એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને તે એ કે મોટરાઓની ટીકાના ભોગ થઈ પડવાની બીજીથી ઉચ્છ્રંખલ ગણામ જવાના ભયથી-આપણે આપણા સ્વધર્મથી ચૂકવું નહિ. આમ કરશું તો આમ થશે-એવા ગણતરીબાજ થવાનું જીવાન વર્ગને આજે પાઠવે તેમ નથી. એ કામ મોટરાઓને માટે રહેવા દેજો. આપણે તો ચોખ્ખે ચોખ્ખું જે આપણા અંતરાત્મામાં હોય તે કહી નાંખીને તેનો અમલ કરવા તત્પર રહેવાનું છે. માત્ર ઠરાવો ખસાર કરીને અહીંથી ચાલ્યા જવાનું નથી પરંતુ વરસ દરમ્યાન તે ઠરાવોનો અમલ કરવા કરાવવાના સતત પ્રયાસમાં આપણી શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે. મિત્રો, મને કેટલાક ભાઈઓ તરફથી પૂછવામાં આવ્યું હતું કે તમે આવાં જ્ઞાતિનાં સંમેલનોમાં ભાગ લઈને Communal સાંપ્રદાયિક સંકુચિત વૃત્તિનું પોષણ શા માટે કરો છો ? આ પ્રશ્નની ચર્ચા આ સંમેલનમાં હું નહિ કરત પરંતુ આપણી જ્ઞાતિના અગ્રગણ્ય મુરખીથી ભુલાભાઈ સાહેબે પણ એક વખત વિદ્વંસન કોલેજમાં પોતાના વ્યાખ્યાનમાં આ પ્રશ્ન ચર્ચાને યુવક વર્ગને સલાહ આપી હતી કે તમે જ્ઞાતિભાવના તમારામાં કેળવતા નહિ, માત્ર રાષ્ટ્ર-ભાવનાને જ કેળવજો. હું કંઈ અહીં મુરખીથી ભુલાભાઈ સાહેબના કથનનો વિરોધ કરવા ખાતર આ પ્રશ્નની ચર્ચા નથી કરતો. પરંતુ આજે આ પ્રશ્ન સર્વત્ર જોઈતો જોવામાં આવે છે અને તેથી એના ઉપર ધ્યાન આપ્યા સિવાય આપણને ચાલે એમ નથી. આપણું સંમેલન સંકુચિત જ્ઞાતિભાવનાને પોષવા માટેનું નથી પરંતુ એવી ભાવનાનો નાશ કરી જ્ઞાતિમાં રહેલાં અનેક અનિષ્ટોને નાબૂદ કરવાના હેતુથી જ ભરવામાં આવેલું છે. અનેક જ્ઞાતિઓ અને એ જ્ઞાતિઓમાંની અનેક પેઢાજાતિઓ એ હિંદુ સમાજની નિર્બળતાનું એક ખાસ કારણ છે એમ આજે હિંદુ મહાસભા જેવી હિંદુધર્મની અર્થતંત્ર ધર્મચુસ્ત સંસ્થા તરફથી પણ આપણને કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાતિઓએ પોતાથી વિશાળ સમૂહમાં પોતાના અલગ અસ્તિત્વને સમાવી દેવું જોઈએ એવા દુનિયાના વિકાસક્રમનો નિષેધ છે. અને આપણા દેશમાં આજે એ સમય આવી પહોંચ્યો છે જ્યારે જ્ઞાતિઓએ પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ મટાડવું જોઈએ. પરંતુ જ્ઞાતિ એ કંઈ મનુષ્ય સમાજની બહારની વસ્તુ નથી-એ કંઈ ઝાડ કે લાકડું નથી-કે જેથી એને કુદાડાથી કાપી નાંખ્યું એટલે એનું અસ્તિત્વ મટી જાય. જ્ઞાતિઓ એ હિંદુ સમાજની રચનામાં માનવ વ્યવહારની સગવડ માટેનું એક અંગ છે. આજે જ્ઞાતિ-

ઓમાં અનેક અનિષ્ટ રીતરિવાજો દાખલ થએલા છે, તેમ જ નાતિ પરના વિચારો અને એક જ નાતિના પેટા વિભાગો વચ્ચે એક બીજી કાંચા હોવાનું જે મિથ્યાભિમાન પ્રવેશ છે તેને લીધે નાતિઓ હિંદુ સમાજના વિકાસમાં નડતરરૂપ થઈ પડી છે. હિંદુ સમાજને પ્રાણુવાન બનાવવા માટે નાતિઓમાં આક્રી રહેલા વિનાશક રીતરિવાજોને નાશ કરી, નાતિ-ઓથી પોષાતા મિથ્યાભિમાનને દૂર કરી આજની કંઈથી નાતિ સંસ્થાને વ્યવહારની સરખતાં મારેની હિંદુ સમાજની એક જીવંત સંસ્થામાં ફેરવી નાંખવી એ આજના યુવાનોની ફરજ છે. આ જાતની નાતિભાવનાને રાષ્ટ્રભાવના બેઠે ગિલકુલ વિરોધ નથી એમ માઈ દર માનવું છે. રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રની અંદરનો કોઈ પણ નાતિ જેવો જનસમૂહ એ બે પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ નથી. નાતિઓની અધમ સ્થિતિમાં રાષ્ટ્રની પણ અધમ સ્થિતિ રહેલી છે; નાતિ-ઓની વિશુદ્ધિમાં રાષ્ટ્રની પણ પ્રગતિ સમાયેલી છે. આજે તો અનેક દિશામાં યુવાન વર્ગે કાર્ય કરવાનું છે. જ્યાં જ્યાં અનિષ્ટ છે તે દૂર કરવાને યુવાનોએ દૃઢપ્રતિજ્ઞ થવું જોઈશે. સૌને પરિચિત છે કે કાંઈ પણ મંગળ કાર્ય કરવું હોય તે પહેલાં ઉપવાસ, હોમવન આદિથી આત્મશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. આત્મશુદ્ધિ કર્યા પછી જ મંગલ કાર્યનો આરંભ થાય. હિંદુસ્તાનના નવન જીવનને પ્રારંભે આત્મશુદ્ધિ કરવી પડશે. હિંદુસ્તાનને માટે આજનો જમાનો આત્મશુદ્ધિનો છે. જે દગલે દગલા કચરો આપણાં વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક જીવનમાં ભેગો થયો છે તેને દૂર કરવાનું કામ હાથમાં લીધા સિવાય આજે આલે તેમ નથી. ઘણીવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે આજકાલ જ્યાં ત્યાં વિનાશક પ્રવૃત્તિ જ કરવામાં આવે છે, જુની સંસ્થાઓને નાશ કરવામાં, જુના રીતરિવાજો દૂર કરવામાં જ શા માટે આટલી બધી શક્તિનો વ્યય કરવામાં આવે છે? આનો જવાબ એક જ છે કે સેકડો વરસ થયાં આપણા વ્યવહાર-જીવનમાં ભેગા થએલા કચરાનો—સમાજજીવનનાં સડી ગએલાં અંગોનો—નાશ કર્યા સિવાય નવું, તાજું જીવન સર્જન કરવું અશક્ય છે માટે. નાતિમાં ઉભી થતી સંસ્થાઓ દ્વારા નાતિનો મેલ ધોઈ તેને સ્વચ્છ બનાવવાના પ્રયાસ થાય તો તેવી સંસ્થાઓ communal હોવા જતાં રાષ્ટ્રની પ્રગતિમાં સદાયબૂત થાય એમ માઈ ચોક્કસ માનવું છે. અને તેથી જ હું એમ પણ માનું છું કે નાતિસુધારાની પ્રવૃત્તિમાં જ નાતિમાં જીભી થતી આવી સંસ્થાઓનાં અસ્તિત્વનું વ્યાજબીપણું રહેલું છે. નાતિસુધારા સિવાયની બીજી પ્રવૃત્તિઓ પ્રાદેશિક (territorial) સંસ્થાઓ મારફતે થવી જોઈએ.

નાતિસુધારામાંજ આવી સંસ્થાઓનું વ્યાજબીપણું રહેલું હોવાથી આપણે એ દિશામાં થું થું કરી શકીએ એનો વિચાર આ સંમેલનમાં આપણે કરવો જોઈશે. સૌથી મોટા પ્રશ્ન આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓનો છે. ત્યાંસુધી સ્ત્રીઓનો દરજ્જો સમાજમાં ઉચ્ચ નહિ થયો ત્યાંસુધી બીજા અથવા સુધારા એ માત્ર નામના જ રહેશે; કારણ કે ધર્મનું રક્ષણ કરનાર છે સ્ત્રીઓ, એટલે ગમે તેટલા સુધારાના પ્રયત્નો આપણે કરીશું જનાં એને સ્ત્રીઓ ગ્રહણ નહિ કરે ત્યાંસુધી તે દવામાં જ રહેવાના છે. આજે તો સ્ત્રીઓને પુરુષોના ઉપભોગનું એક સાધન માત્ર ગણવામાં આવતી હોવાથી તેમજ સ્ત્રી જનિ દલદી છે એમ ગણીને તેના તરફની પુરુષોની વર્તણૂક અંધારેલી હોવાથી, સ્ત્રીઓ સમાજસુધારાની તો થું પરંતુ પુરુષોની કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં જરાયે રસ કે ભાગ લઈ શકતી નથી. સ્ત્રીઓનું આખું જીવન સામાન્ય રીતે દુઃખથી કચરાયેલું જ રહે છે. પ્રાચીન ગ્રીસની સ્ત્રીઓની રિયનિનું વર્ણન કરનાં એક ગ્રીક

હજુ જ્ઞાતિમાં નહિ જોવી જ છે. લગ્નપ્રસંગની કાંઈ પણ જનતની લેવડ-દેવડમાં શરમ રહેલી છે એવો ખ્યાલ આપણે જ્ઞાતિમાં ફેલાવવો જોઈએ.

આ પછી બધાએ સ્વીકાર્યો જતાં હજુ જોને અમલ નથી થયો એવા સુધારા તરફ હું આવું છું અને તે મરણ પછીના અમાનુષી જ્ઞાતિભોજનને બંધ કરવાનો ઠરાવ. આ ઠરાવનો અમલ નહિ થવાનું મુખ્ય કારણ યુવાનોની એના તરફની બેદરકારી છે. જો દરેક ગામે યુવાન વર્ગ ભેગો થઈને નક્કી કરે કે એવાં ભોજનમાં ભાગ નહિ લેવો તથા તેઓ પોતાના દાદાપદથી પોતાનાં કુટુંબનાં માણસોને પણ ભાગ નહિ લેવા દે તો પછી આ રિવાજને બંધ થતાં કશી વાર લાગે એમ નથી. હું માનું છું કે અહીં એકઠા થયેલા યુવાનો આ પ્રવૃત્તિ જોસભર ઉપાડી લેશે અને જોને ત્યાં જ્ઞાતિભોજન બંધ થાય તેની પાસેથી દાનમાં અમુક રકમ ભરાવી તેનો ઉપયોગ પૈસાને અભાવે લવ્વા વિના રહી જતાં જ્ઞાતિનાં બાળકોની કેળવણી પાછળ કરશે.

આમ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ આપણે હાથ ધરવી જોઈશે. એ પ્રવૃત્તિમાં વિધ્નો પણ અનેક આવશે. આ પ્રવૃત્તિ આદરનાર વર્ગ જ્ઞાતિમાં એક લઘુમતિ જોવો થઈ પડશે. આ જુવાનોઆઓ તો વસ્તુસ્થિતિને જિલકુલ લક્ષમાં નહિ રાખનાર માત્ર આદર્શવાદીઓ છે એવાં વિશેષણો વ્યવહારવાદી મોરેરાઓ તરફથી આપણે માટે યોગ્યશે અને વપરાશે. તેમ જતાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખજો કે જનતની પ્રગતિ સાધનાર તો આદર્શવાદીઓ જ છે. આદર્શવાદીઓની નિંદા કરનારાઓ વહેલા મોડા પણ આદર્શવાદીઓની પાછળ પાછળ ઘસડાયા સિવાય રહ્યા નથી. આદર્શવાદીઓ અને તેમની ઠેકઠી કરનારાઓ વચ્ચે ફેર માન એટલો જ છે કે આદર્શવાદીઓ જે સત્યનું દર્શન આપે કરે છે તે સત્યનું દર્શન તેની નિંદા કરનાર વ્યવહારવાદીઓને કાલે થાય છે; આદર્શવાદીઓ સમગ્રપૂર્વક ઉલ્લાસથી આગળ ધપે છે, જ્યારે વ્યવહારવાદીઓને કચવાતે મને પણ આખરે તો આદર્શવાદીઓએ પાડેલે ચીકે જ ચાલવું પડે છે. યુવાન મિત્રા, પશ્ચંદગીનો માર્ગ તમારે માટે ખુલ્લો છે.

અંતમાં ફરી એકવાર હું તમને સૌને આનંદપૂર્વક આ સંગેલનમાં આવકાર આપું છું.

ટીકુભાઈ રતનજી કેસાઈ

સ્વૈર વિહાર

કોઇ પણ કામની સંસ્કૃતિનું માપ કાઢવાને કોઇ કહેશે તેમની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જોવી. કોઈ કહેશે તેમનામાં કલાની પ્રગતિ કેવી છે તે જોવી. કોઇ કહેશે તેમનાં બાળકો જોવાં કોઇ કહેશે તેમની જોડો જોવી વગેરે વગેરે. મેં જ જુદે જુદે વખતે આયું જુદું જુદું કહ્યું હશે અથવા હવે કહીશ. પણ સ્વૈરવિહારમાં શું કહ્યું એ હું યાદ રાખતો નથી. કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે વૃત્તિઓના અનનુસંધાનથી મોક્ષ મળે છે. તમારે પણ મોક્ષ મેળવવો હોય તો આયું કશું યાદ ન રાખતા. કદાચ અનનુસંધાન જેવો લાગે શબ્દ સમજતા નહિ હો પણ તમારે સમજવાનું કામ છે કે મોક્ષ મેળવવાનું કામ છે ?

જ્યાં કહે છે કે અંગ્રેજોની જુદી વ્યવહાર છે પણ ખરી વ્યવહાર જુદી તો આપણી છે. 'કામથી કામ. આપણે બીજી પંચાત શી !' આપણે કપડાં જેમજે છીએ ! તો ગામ-માંથી સોંધાં પડે, સારાં દેખાય, લાજ આપે વધે, મેલ ખાય ને બહુ ધોવાં ન પડે, ધોવાં સહેલાં પડે તેવાં કપડાં લઇ લેવાં. તેથી આપણને કે દેશને ફાયદો થાય છે કે કેમ તેનું આપણે શું કામ ? વિવાદ કરવો છે ! તો બસ છોકરાંને પરણાવી લેવાં. તેથી બન્નેને બનશે, છોકરાં યુગ્મી થશે, એવો વિચાર કરવાનું શું કામ ? પૈસા કમાવા છે ? તો બસ જ્યાં પૈસા મળતા હોય ત્યાં જવું, તેથી પોતાના સ્વમાનનું શું થાય છે, દેશનું શું થાય છે, તેનું આપણે શું કામ ? ધર્મ કરવો છે, તો પછી મંદિર જવું, ધર્મદોંગીને ગમે તેવાને પૈસા આપવા અને સ્વર્ગ કે વૈકુંઠમાં ચડી જવું, તે પૈસાનું શું થાય છે, તેથી કેટલાં કેટલાં પાપ થાય છે, દેશના ગરીબોને કાંઈ આપવું કે નહિ તે વિચાર કરવાનું આપણે શું કામ ? હિન્દુઓ તો એમ માને છે કે જેમ વેપાર કરવો, પ્રમાણિકપણે રહેવું, એ જ્યાં પૈસો કમાવાના સાચા રસ્તા હશે પણ ખરો રસ્તો તો એક કે બે દિવસ સદો કરી એકદમ પૈસાદાર થઈ જવું એ જ છે, તેમ સત્ય બોલવું, સર્વને સરખા ગણવા, લોકો તરફ દયા રાખવી એ બધું સ્વર્ગ મેળવવાના રસ્તા હશે, આપણે શા માટે કોઈને ખોટો કહીએ, પણ મંદિરમાં પાંચ લગ્ન એકદમ આપી દેવા, કે એક વાર લાખો રૂપીયા ખરચીને અદ્ભુત કરી નાંખવી, કે મોટો યજ્ઞ કરવો, એ રીતે સ્વર્ગમાં કોઈ પહોંચીને ખાનગી બારી છે લાંબી પેશી જવાય છે. અમદાવાદની મેળોમાં જેમ જાહેર મોટા રસ્તા લાંબા છે અને ખાનગી બારીનો માર્ગ ટુંકો છે એમ નીતિના માર્ગો જ્યાં લાંબા છે, અને આવા એકાદ વ્રતનો માર્ગ ટુંકો છે અને તેથી સીધું, કોઈ બીજાંમાંથી પસાર થયા વિના જ સ્વર્ગમાં પહોંચી જવાય છે. આ મહાત્માજી આખા દેશની વાતો કરે છે, દેટને આપવાનું કહે છે, અને પોતાના આત્માના કષ્ટાણને માટે કશું નથી કરતા તે એ નીચે રહી જશે, અને એકાદ વિશ્વલુપ્ત કરનાર કે અદ્ભુત કરનાર સીધો સ્વર્ગની બારીએથી અંદર જશે. દેશનું અને દેટનું આપણે શું કામ, આપણે આપણી મેળે મોક્ષ જ મેળવો ! કામથી કામ !

મને એક જ બીજી બાબત યાદ આવે છે. મારા ઘરમાં એક ખિલાડી છે. તેને જ્યારે રકાબીમાં દૂધ પાઈએ છીએ ત્યારે તે જરા પણ વિચાર નથી કરતી, કે આ રકાબી

કેમ થતી હશે અને અહીં શી રીતે આવી હશે, આ હ્રદ્ય કોણે દોહું હશે, અને તેને માટે શું શું કરવું પડ્યું હશે, અને તેને લીધે શું શું પરિણામ આવશે. આપણે પણ તેમ જ. આપણે આપણી મેળે યાત્રા કરી આવેલો, તેમાં ટ્રેન 'કેમ' આવે છે, ટ્રેનથી દેશને નુકશાન છે કે નહિ, આપણને ટ્રેન ચલાવનાં આવડે કે નહિ, ટ્રેનમાં જગજગ નથી, તેનું આપણે શું કામ ? આપણે આપણી મેળે મોક્ષ મેળવી લઇએ એટલે યસ !!!

જરા આડું જવાયું. વિદ્વાનોના શબ્દોમાં 'વિપયાન્તર' થયો. પણ વિપયાન્તર એટલે શું એ કદી વિચાર્યું છે ? તમારે મુંગધ કાપડ લેવા જવું હોય, રસ્તામાં આ સંકટ નિવારણનું કામ કરતા માણસો જોઈને તમને તેમની સાથે કામ કરવાનું મન થઇ જાય. તમે રસ્તામાં ઉતરી પડો અને એ દિવસ કામ કરીને પછી મુંગધ જાઓ. એ એ દિવસ ઉતરી પડ્યા એ વિપયાન્તર છે કે તમે મુંગધ જોઈને વેપાર કરશો એ વિપયાન્તર છે ? તમે પંસા બેગા કરવા માંડ્યા, તેમાંથી પાંચ રૂપીઆ સારા નિમિત્તે વાપરો એ વિપયાન્તર છે કે પંસા બેગા કરો છો એ વિપયાન્તર છે ?

મારે તો સ્વરચિદારમાં કશો વિષય નથી કશું વિપયાન્તર નથી. પણ મળ વાત પર તો આવ્યું પડશે.

કોઇ પણ સમાજ પારખવાને તેમની સ્ત્રીઓ જુઓ, તેમની કલા જુઓ, તેમની સાળા જુઓ કે તેમની જેઠા જુઓ એ વાક્યો છે તેવું આજ એક નવું જ વાક્ય કહેવા ધાડે છું. તે એ કે કોઇ પણ સમાજની તુલના કરવી હોય તો તેમના લિખારીઓ જોવા. જેવા તેમના લિખારીઓ તેવી તે કોમ. ઇંગ્લેન્ડમાં લિખારી પણ બીખ માણું છું એમ નહિ કહે, પણ કામ કરીને નિર્બોદ કરશે. કારણ કે તે કોમ, તે પ્રગતિકામ કરીને પેટ ભરનારી છે, બીખ માગનારી નથી. હિન્દુસ્તાનમાં બીખ માગવી એ ઘંઘો છે. તેમાં કશી નામોશી નથી, તો હિન્દની આખી પ્રગતિ પણ લિખારી છે, તેને સ્વમાન નથી, તે પોતે કામ કરીને કશું પ્રાપ્ત કરવા માગતી નથી, તેને સ્વરાજ્ય પણ બીખ માગીને મળે તો લેવું છે.

આવી સરખામણી તમને દૂર પડતી હશે કદાચ. તો જુઓ હિન્દની જ, ગુજરાતની જ વાત કરું. હિન્દુઓના લિખારીઓ જુઓ અને મુસલમાનોના લિખારીઓ જુઓ. હિન્દુઓમાં બીખ માગનારા રોશે, કઠણશે, પેટ ફૂટશે, મોઢામાં જોડો લેશે, તંભારી ધૂળ ચાટશે, તમારાં જોડાં વખાણ કરશે, ખોટે ખોડું ધધ્ધરણું નામ લેશે, હશે તે કરતાં અત્યંત દુઃખી ગરીબ દેખાશે અને હિન્દુઓમાં જ માગશે; મુસલમાન લિખારી જાણે તમારી પાસે લેણું લેવા આવ્યો હોય તેમ માગશે, તમને એકવચને જ ભણે હશે તો સંજોધશે, મુસલમાનોમાં માગશે તેમ જ હિન્દુઓમાં પણ માગશે, જરા પણ દીનતા યંતાવશે નહિ, ઉઘોડે અકકાઈ, જહીપણું, અકાણાપણું બનાવશે, અને જાણે ડરાવીને લેશે. આ જાનને કોમોની રીતભાતો પણ એવી જ છે. જાનને કોમોમાં શરીરો છેદ કરી બીખ માગનારા છે. જાનને કોમો અત્યારે આત્મચાત કરી પોતાનો નિર્બોદ કરે છે.

સ્ત્રી ૨ વિદ્યા રી

સમાજના દષ્ટિકોણમાં ફેરફાર

વાલીફળાઆ, મુરત

તા. ૨-૮-૨૭

ચિ. ભાઈ પુંડરીક,

ત્હારો પત્ર મળ્યો. ત્હાં આરોગ્ય ત્યાં સાફ રહે છે જાણી નિશ્ચિન્ત થયો. ત્હારા આ વખતના પત્રમાં બહુ વિચારણીય અને વાદગ્રસ્ત બાબતોની ચર્ચા છે તે બધીનો ઉત્તર તો આ પત્રમાં નહિ આપી શકું, પરંતુ જગજગતીસીએ ચરેલા પેલા ખાન-પનદિકર લગ્ન બાબતના ત્હારા વિચારો વિશે આજ લખું છું. ઑસ્ટ્રિય યુનિવર્સિટીમાં આટલો લાંબો સમય રહ્યા પછી, અને અંગ્રેજી જનસમાજમાં બેઠાયા પછી ત્હારા વિચાર ત્હે જણાવ્યા તેથી જુદા હોત તો જ નવાઈ જેવું લાગત. તું લખે છે તે સર્વાંશે ખરું છે કે “લગ્ન એ અંગત પ્રશ્ન છે. જનસમાજનાં સર્વ સ્વીકૃત નીતિના ઘોરણોને બાધક ન થાય તેવાં સર્વ લગ્નોમાં સમાજને લેવા દેવા ન હોવી જોઈએ. તેમ છતાં એક મુશિક્ષિત હિન્દુ યુવતીએ સ્વેચ્છાથી એક મુશિક્ષિત મુસ્લીમ યુવક સાથે લગ્ન કર્યાં ત્હેમાં આટલું ધાંત્ર શું? એ બંનેને કીક લાગ્યું તે ક્યું. સમાજને એ ચોગ્ય ન જણાય તો ત્હેમની સાથેનો સામાજિક અવદાર તોડી નાખે, પણ એ અટકાવવા સજાઓ શાની? વર્તમાનપત્રોમાં એ માટે આટલો બધો શોર-બકાર શાને માટે? અહિં તો અંગ્રેજ યુવતીઓ જર્મન, ઇટેલીઅન, રશીઅન કે હિન્દી યુવાનો સાથે લગ્ન કરે છે તો કોઈ તેની પરવા પણ કરતું નથી અને જનસમાજમાંથી તેને બહિષ્કાર પણ મળતો નથી. આપણા લોકો ક્યારે ઉદાર દિવના થશે?” ત્હાં લખ્યું તો બરાબર છે. એ લગ્નની ચોખ્ખોગ્યતા વિશે હું અભિપ્રાય જણાવવા ઈચ્છતો નથી પરંતુ આપણા જનસમાજના દષ્ટિકોણમાં જે ફેરફાર ધીમે ધીમે થતો આવે છે તે બાબત આજ જણાવું છું. તે વિષય ચર્ચતાં પહેલાં એક બે વાત જણાવી દઉં. “Every measure of reform provokes a reaction and the more drastic the reform the stronger the reaction.” એ મૂળ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. અશ્વત્થ, તેથી કાંઈ આગળ પગલું ભરવું જ નહિ એવું કહેવાનો હેતુ નથી. વળી બીજી બાબતથી જોતાં જનસમાજને આગળ વધારવા માટે ઘણીવાર આગળ કરવાની પણ જરૂર પડે છે એ પણ ખરું છે. મને એક વાત યાદ આવે છે. ઘણાં વર્ષો પર અંગાળામાં એક હિન્દી સિવિલિયન છાત્રાના એક ગામમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે થોડા પર બેસી રોજ કરવા જતા દત્તા. પોતે તેમ જ સ્ત્રી બંને યુરોપીઅન પોશાક પહેરતાં. અંગાળામાં પડાનો રિવાજ દાઢ પછી ઘણો પ્રચલિત છે, અને તે વખતે તો ઘણો જ સખત રિવાજ હતો. તેવા સંજોગોમાં અંગાળી હિન્દુ સ્ત્રી, અંગ્રેજી પોશાકમાં, પતિ સાથે, થોડેસ્વારી કરે એ દશ્ય ત્યાંના જનસમાજને અતિશય અચોગ્ય લાગ્યું. એ ડેપુટી કમિશનર સાહેબના એવા સ્વચ્છંદી (?) કાવ્ય માટે સૌ કોઈ એમનો નિરરકાર કરવા લાગ્યાં અને છાત્રામાં તે એટલા

અથા અગ્રિમ થઇ પડ્યા કે તેમની ત્યાંથી બહારી દરવા પડી. આઠ દસ વર્ષ પછી ત્યાં બીજા અંગાળી સિવિલિયન આવ્યા તે પોતે તો અંગ્રેજી દબનો પોશાક પહેરતા પણ હેમનાં પત્ની હિન્દી પોશાક ધારણ કરતાં અને બંને સ્ટાન્ડેન્ડે રોજ ગાડીમાં અગર ચાલતાં સાથે ફરવા જતાં. લોકોએ આ બાબતમાં ખાસ વાંધો લીધો નહિ અને પહેલાંના 'સિવિલિયન' સાથે આમના વર્તનની તુલના કરી આમના ઉદાપણુલ્ભ્યાં સુધારા (?) ની પ્રશંસા પણ કરવા લાગ્યા! મને લાગે છે કે પેલા ડેપુટી કમિશનર સાહેબે ઘોડેસ્વારીમાં સાથે પોતાની પત્નીને ફેરવી સમાજને આઘાત ન પહોંચાડયો હોત તો આ બીજા ગૃહસ્થનું કૃત્ય પણ નિંદાપાત્ર ગણાત. સમાજને આગળ વધારવાને ઘણી વાર એવા rude awakening-કંઠાર રીતે જાગૃતિ આણવાની-જરૂર પડે છે. આપણા જ પ્રાન્તનો દાખલો લે. ગુજરાતના વડનગરા નાગરોમાં ગૃહસ્થ અને બ્રાહ્મણ એવા વિભાગ છે એ તો તું જાણે છે. એમની વચ્ચે પરસ્પર લગ્નનો રિવાજ નથી. વડોદરાના ડૉ. સુમન્તે જ્યારે પોતાની બહેનનું નાગર બ્રાહ્મણ યુવાન સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે ઘણાને તે અયોગ્ય અને વધારે પડતું પગલું લાગ્યું હતું. ખુદ તેમનાં નજીકનાં કુટુંબી જનોને તે રુચું ન હતું. પરન્તુ થોડા વખત અગાઉ જ્યારે સર મનુભાઈનાં પુત્રી હંસા બહેનનું ડૉ. જીવરાજ સાથે લગ્ન થયું ત્યારે તેમના જાતિજનોમાં થયેલા આઘાતને પરિણામે ડૉ. સુમન્તનાં બહેનના લગ્નનું પગલું યોગ્ય ગણાયું! મને લાગે છે કે હવે નાગર ગૃહસ્થ અને બ્રાહ્મણ વચ્ચેનાં લગ્નો બહુ જ સામાન્ય બનાવ તરીકે ગણાશે. આ પ્રમાણે જનસમાજને થોડી પણ આગળ વધારાવા માટે, વધારે ઉદાર વૃત્તિ કેળવવા માટે, તેને આઘાત પહોંચાડવાની જરૂર પડે છે.

પરન્તુ હું જે આજ ખાસ મુદ્દો ચર્ચવા માણું છું તે સમાજના દષ્ટિકોણમાં કેવો મોટો ફેરફાર થયો જાય છે અને આજથી ચાળીસ પચાસ વર્ષ પૂર્વેના સુધારકોને કેવાં કેવાં કષ્ટ વેડવા પડ્યાં હતાં તે રજૂ કરવાનો છે. ખાવાપીવાની, પહેરવા બોદવાની, સ્ત્રી કેળવણીની, સ્ત્રીઓને વિના સંકેતે બહાર દરવા ફરવાની વગેરે અનેક બાબતની સ્વતંત્રતા. આપણે આજ અનુભવીએ છીએ હવેનો શતાંશ પણ આજથી ચાળીસ વર્ષ ઉપર ન હતો અને હવેની સરેજ પણ શરૂઆત કરનારની સમાજ સખત ખચર લેતો. અમદાવાદના સ્વ. ભોળાનાથભાઈનું નામ તો ત્વે સાંભળ્યું છે. એમણે અને એમના કુટુંબી જનોએ દાખલ કરેલા સુધારાનો ઇતિહાસ એ સમસ્ત ગુજરાતનાં છેલ્લાં ચાળીસ પચાસ વર્ષનો સામાજિક પ્રગતિનો ઇતિહાસ ગણી શકાય. એવો એક પણ સુધારો નહિ હોય કે જે પ્રથમ એમના કુટુંબમાંથી શરૂ નહિ થયો હોય. હાલનો જમાનો જે કાંઈ સામાજિક સ્વતંત્રતા અને અનુકૂળતા ભોગવે છે તેને માટે તેમનો ઋણી છે. અસ્તુ. પરન્તુ એમણે કેવાં અને કેટલાં કષ્ટ વેડ્યાં હવેનો ત્વમને જુવાનીઆઓને શો ખ્યાલ હોય? હાલ આપણે બહુ જ નજીવા અને સામાન્ય રીતે અધે પ્રસરેલા રિવાજના દાખલા લઈએ તો પણ જણાશે કે સમાજની વૃત્તિ તે સમયે કેવી સંકુચિત હતી. આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ પૂર્વે થી. સંત્યેન્નાથ ટાંગોર અમદાવાદમાં હતા ત્યારે ભોળાનાથભાઈને થેર ઘણી વાર જતા. એવે એક પ્રસંગે ભોળાનાથભાઈના કુટુંબની તેરઘોડ વર્ષની બાળાઓએ ભોળાનાથભાઈની પ્રાર્થનાબાળામાંથી ભજનો ગાયાં. ખસ થઈ ચૂક્યું! એમની નાગર જેવી સુધરેલી ગણાતી જાતિમાં આ બાબતની પુષ્કળ નિંદા થઈ. “છોકરીઓ અંગાળી બાણુની પાસે નાચી” એમ પણ કહેવાયું!

આજ એમની જ ન્યાતના તે વખતે આ બાબતની નિંદા કરનારાનાં કુટુંબની યુવતીઓ અમદાવાદમાં થીએટરોમાં જાહેર જગ્યામાં લોકોની મેદની સમક્ષ ગરબા વિના સંકોચે ગાય છે. આજથી ચાલીસ વર્ષ ઉપર સ્ત્રીઓ સપાટ કે સ્ત્રીપર પહેરતી નહિ. બોળાનાથભાઈનાં કુટુંબની સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીપર પહેરવા માંડ્યાં ત્યારે બેદર નિંદા થતી. આજ અમદાવાદ સુરતમાં સ્ત્રીપર કે અંપલ પહેર્યાં વગરની સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. બોળાનાથ-ભાઈનાં કુટુંબની સ્ત્રીઓ ગાડીમાં પડકા દાંકયા વિના અગર ચાલનાં જહાર જતાં તો લોકો બારીએ જોવા ઉભા રહેતા, અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરતા. આજ અમદાવાદ વગેરે મોટા શહેરોમાં પડકા અને ચક્રાળી ગાડીઓ ભાગ્યે જ નગર પડે છે અને સ્ત્રીઓ જાહેર મેળા-વડાઓમાં, નાટક સીનેમાં, ખજાર ચૌડામાં છૂટથી દરતી દરતી જોવામાં આવે છે. લગભગ ચાલીસ વર્ષ ઉપર અમદાવાદમાં સુરતના એક નાગર ગૃહસ્થ સરકારી અમલદાર હતા. તેઓ પોતાની સાથે ઉઘાડી ગાડીમાં પોતાનાં પત્નીને લઈને ફરવા જતા. તેમના મહેલાના લોકોથી આ નિર્વજનતા (!) ખમાઈ નહિ અને કેટલાક તોફાની છોકરાઓએ તેમને કાંકરા પણ માર્યાં. એ જ ખાડીઆનાં સ્ત્રી પુરુષો, એ કાંકરા મારનાર છોકરાઓ પોતે અને તેમનાં યુવાન પુત્રીઓ અને પુત્રવધૂઓ આજે વિના સંકોચે પુરુષો સાથે દરતાં ફરતાં જોવામાં આવે છે અને સમાજને તેનો જરા પણ વાંધો જણાતો નથી. ત્હને કદાચ હસવું આવશે પણ કેવી સંકુચિત મનોવૃત્તિમાંથી સમાજની આજની પ્રમાણમાં ઉદાર વૃત્તિ થવા પામી છે તેનાં દૃષ્ટાંત તરીકે બીજી કેટલીક હકીકત જણાવું છું. તું માનીશ ? બોળાનાથભાઈના કુટુંબના એક યુવાને દાદી રાખી હતી તેને માટે એમની ન્યાત એ ગૃહસ્થને ન્યાતજહાર મૂકવા, એ જમાનામાં, એકદી થઈ હતી ! જે નાગરો મુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને મુત્સદી ગણાય તેમની આવી મનોવૃત્તિ હતી તો આપણા જેવી અને બીજી કેળવણીમાં પછાત જાતિઓનું તો પૂછવું જ શું ?

સ્ત્રી કેળવણીની બાબતમાં એમના કુટુંબમાં પહેલ થઈ છે એ તો તું જાણે છે. પણ સૌ. વિદ્યાબહેન અને સૌ. શારદાબહેનને લાઇસ્કુલ અને કૉલેજનું શિક્ષણ લેતાં કેટલું વીત્યું છે, ત્હમનાં માતૃપિતાને કેટલું વેડવું પડ્યું છે ત્હનો ત્હને ખ્યાલ જ ન આવે. જાતિજનોમાં અમે સંબંધીઓમાં એમને ' પંડિત ' એવું નામ ઉપહાસમાં અપાતું. અમ્યાસને કારણે સગાંસંબંધીઓનાં ટાણાં વગેરે પ્રસંગે બીજાં જેટલો વખત ન ગણી શકવાને લીધે તેમનાં માતૃપિતાને અનેક કટાક્ષ વચ્ચે અને મહેણાં ટુંણાં માંલગવાં પડતાં. રસ્તામાં અને શાળા તથા કૉલેજમાં છોકરાઓનાં અનેક પ્રકારનાં અપમાનો સહન કરવાં પડતાં. આજ આ બધી રિયતિ કેટલી ખદલાઈ ગઈ છે ? કન્યાઓ માટે ઇલાહીદી શાળા હોવા છતાં, અમદાવાદમાં કેટલીક કન્યાઓ છોકરાઓની શાળામાં શિક્ષણ લે છે અને નિશાળે જતી છોકરીઓનું દરજ્જો એટલું સામાન્ય થઈ ગયું છે કે સમાજની કુવૃદ્ધવૃત્તિ જતી રહી છે.

એક બીજો પ્રસંગ કહું. ત્હને તે નવાઈ જોવા લાગશે. બોળાનાથભાઈને ત્યાં, આજથી લગભગ પીંતાગાસ વર્ષ ઉપર તેમની પૌત્રીનું લગ્ન હતું. અમદાવાદના કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોને તે લગ્ન પ્રસંગે નિમંત્રણ હતું. લગ્નનો વિધિ બ્રાહ્મણો કરાવના હતા એટલામાં તે અંગ્રેજ અમલદારો આવી પહોંચ્યા. તરત જ બ્રાહ્મણોએ મંત્રોચાર બંધ કર્યા ! મ્હેન્ટો

સમક્ષ વેદમંત્રોનો ઉચ્ચાર કેમ થાય ! બોળાનાથભાઈએ તત્કાળ જ્ઞાતિઓને રાષ્ટ્ર જલ્લાવી દીધું કે લક્ષ્મિવિધિ તું પોતે વેદોક્ત રીતે કરાવી લઇશ. જે જ્ઞાતિઓને વાંધો હોય તે ચાલ્યા જાય. દક્ષિણ બોવાના લયથી કચવાતે મને જ્ઞાતિઓએ પાછો મંત્રોચ્ચાર શરૂ કર્યો ! હવે હમી પ્રસંગે યુરોપિયન અને પારસી અમલદારોને હાજર રાખવામાં ફેતાર્યતા. ગળુણ છે, જ્ઞાતિઓ પિના સંકોચે મંત્રોચ્ચાર કરે છે અને કદાચ એ અમલદારો દક્ષિણ આપે તો એમને થેર પણ વેદમંત્રો લળુણ જાય.

રા. સા. મલીપનરામ જ્યારે વિદ્યાલયથી આવ્યા ત્યારે અમદાવાદમાં એમની ન્યાતના નાગરોના મહોક્ષામાં થોડો વખત એ રહેલા. ત્હેમને દીવો દેવના પણ આલુઆલુના પોડો-શીઓ ઝાનાઝપના આપના ! પરદેશગમનના પ્રશ્નનો નિકાલ હવે એ જાતિમાં માત્ર ગાળીસ પચાસ રૂપીઆ ખર્ચો નામનો પ્રાપ્તિવિધિ કરીને કરી શકાય છે અને ધણી જાતિઓમાં તો એ વિશે કાંઈ ખડપડ રહી જ નથી.

આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ અને ગૃહસ્થો મુંજાઇ પરીક્ષા આપવા અગર બીજા કોઈ કામને જતા ત્યારે મુંજાઇમાં કોને થેર મુકામ કરતા એ વાત ઘણી વખતે છુપાવવી પડતી. નાગરો નાગર સિવાય બીજાનું ખાવ નહિ, જ્ઞાતિઓ જ્ઞાતિઓ સિવાય બીજાનું ખાવ નહિ, એ કારણે ક્યાં ઉતર્યા, રસોઇનું શું કર્યું વગેરે અનેક પ્રકારની પંચેટાળી માતિ-જનો કરતા. અને પરિણામે અનેક પ્રકારનું જૂઠાણું ચાલતું. આજ કોણ ક્યાં રહે છે, ખાવા પીવાની શી ગોઠવણ કરે છે એ જળુવાની કે પૂજવાની કોઈ દરકાર કરતું નથી. આર્યન અધરદુડના પ્રીતિબોજનોમાં જન્મનાર ગૃહસ્થોને ન્યાતબદ્ધાર મૂક્યા અને કેટલાક દેહશુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરી પાછા ન્યાતમાં આવ્યા એ તો ત્હેને યાદ હશે. એ વાતને તો લગભગ દસ વર્ષ થયાં. એટલા દૂર સમયમાં પણ કેટલો બધો ફેરફાર થઇ ગયો છે ? ત્યારપછી ઘણાંએ પ્રીતિબોજનોમાં અંત્યજને સાથે જાહેર રીતે જન્મનારને કોઈ ન્યાતવાળાએ કનડગન કરી નથી, પૂજવાની પણ દરકાર કરી નથી.

અગાઉ, કેમકે ગળુવાની કોમેમાં બાર વર્ષે કન્યાઓ પરણાવવી જ પડતી. બાર વર્ષની થઇ ગયા છતાં યોગ્ય વર ન મળવાને લીધે, ગમે તેવા અભણ, વૃદ્ધ, વ્યસની કે નિર્ધન માણસોને કન્યાઓ પરણાવી દેવાના દાખલા નાગર, ક્ષત્રી જેવી કોમેમાં પણ જન્યા છે. આજ એ જાતિઓમાં આખી ડેમર કુમારીઝવન ગાળનારી સ્ત્રીઓ છે અને ૧૬ થી ૨૦ વર્ષ મુખીની કુંવારી કન્યાઓ સંખ્યાબંધ છે. સોળથી ન્દાની ઉંમરે પરણનાર અપવાદ રૂપ ગળુણ છે.

આપણા ઇલાકામાં પ્રથમ વિધવાવિવાહ મુંજાઇમાં શેઠ માધવદાસ રૂગતાયદાસે ધન-કેરઆઇ ભેડે, લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર ક્યો. ધનકેરઆઇ મુંજાઇના કમોળ જાતિના આવેવાન શેઠ વરઝવનદાસ માધવદાસ (મુંજાઇના સર જગમોદનદાસના પિતા) નાં કુટુંબનાં દતાં. એ લગ્ન માટે જન્મ જ સાવધાનીથી અને શ્રમ રીતે યોગ્યતા કરવી પડી હતી. લગ્ન વખતે રક્ષણ માટે દરબીઆલબંધ પોલીસ પાર્સી રાખવી પડી હતી. લગ્ન પછી વરકન્યાને થેર પહોંચાડવા મુંજાઇના પોલીસ હમિરનરને પોતાને જતું પડ્યું હતું અને કેટલાક વખત મુખી માધવદાસ શેઠના મકાન આજગ પોલીસની ચોખી રાખવી પડી હતી. અમદાવાદમાં

બાઈ ઇવકાર અને લઘુભાઈનું પહેલું પુનર્લગ્ન થયું ત્યારે પણ આવી જ બધી ચોક્કસાઈ અને ઉપાયો લેવા પડ્યાં હતાં. ત્યાર પછી તો ઘણાં પુનર્લગ્નો થયાં અને આજ એ પ્રશ્ન બાબત સમાજમાં મોટો મતભેદ છે, પણ પરણનાર જોડાંને અગાઉ જેવી વિપત્તિઓ ભોગવવી પડતી નથી. અમદાવાદમાં સર રમણભાઈની મારફત અને એમના મકાનમાં જ અનેક વિધવાવિવાહ થયા છે અને થાય છે. લોકો તે વખતે હાજરી આપે છે અને એક સામાન્ય બતાવ જેવા તે ગણાય છે. લગ્ન કરાવનાર બ્રાહ્મણોને અગાઉ ન્યાન બદાર મૂકતા આજ એ સ્થિતિ રહી નથી. પંચતબતી વિધવા વિવાહોત્તેજક સજા તરફથી દર વર્ષે સેંકડો વિધવા વિવાહ કરવામાં આવે છે; અને પરિણામે જનસમાજના મોટા ભાગનો મત બાળવિધવાને પુનર્વિવાહનો પ્રતિબંધ ન રાખવા તરફ થતો જાય છે. કરસનદાસ મૂળજીએ વિધવાવિવાહની પક્ષમાં નિબંધ લખ્યો તે માટે હેમને કુટુંબ બદાર અને છેવટે ન્યાત બદાર રહેલું પડ્યું એ પચાસ વર્ષની સ્થિતિમાં અને આજમાં કેટલો બધો ફેર છે ?

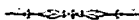
આ બધાં દષ્ટાન્તોથી ત્હને લાગશે કે સમાજસુધારણાના પ્રશ્નોનો ઉકેલ ધીમે ધીમે -ઘણો ધીમે-પણ થતો આવે છે જ. અલખન, બીજા દેશોના પ્રમાણમાં એ બાબતમાં આપણે ઘણા પાછળ છીએ, પણ હજારો વર્ષથી રૂઢ થયેલા રિવાજો સમાજ એકદમ દૂર ન કરે એ સ્વાભાવિક નથી ? અને એક રીતે વિચાર કરતાં સમાજમાં નવા રિવાજો બહુ વિચાર-પૂર્વક, ધીમે ધીમે અને અનેક પ્રયોગોનો અનુભવ કર્યા પછી દાખલ થાય એ સમાજના સમગ્ર અંધારણુ માટે ઇષ્ટ અને આવશ્યક પણ નથી ? જનસમાજના નેતાઓની ફરજ સમાજને આદર્શસ્થિતિ તરફ મક્કમપણે અને નિઃડરપણે તરારથી લઈ જવાની છે પરંતુ સમાજ પોતે તો બધે ધીમે જ આગળ વધવાનો.

જે લગ્ન બાબત સમાજના વિરોધને લીધે ત્હને સમાજ ઉપર ક્રોધ ચડે છે અને કંટાળો ઉપજે છે એ જાનનું લગ્ન આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર થયું હોત તો એ પરણનાર જોડાંના જનની સહામતી પણ રાક પડતી યાન એમ મ્હને લાગે છે. જે સ્થિતિએ પહોંચવાનું છે ત્હનો વિચાર કરતાં અધીરાઈ થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ કેવી સ્થિતિમાંથી આપણે આટલા પણ આગળ વધ્યા છીએ એ ક્ષણમાં રાખી ધીરજ રાખવી જરૂરી છે.

" Slowly the Bible of the race is writ,
And not on paper leaves or leaves of stone;
Each age, each kindred, adds a Verse to it,
Texts of despair or hope, of joy or moan.
While swings the sea, while mists the mountains shroud,
While thunders' surges burst on cliffs of cloud,
Still at the prophets' feet the nations sit. "

સિ. તદાર બાપાજીના

મુબાશીરીદ.

હિંદુ લગ્નપ્રથા

“ પરદેશી સભાજન હિંદુઓ ગાળે જ છવન કલેશમાં. ”

સ્વ. ગોવર્ધનરામ

કાંઈ પણ સમાજની લગ્નની રીત મને ખતાવે તો હું તમને કહી આપું કે તે સમાજ ખરેખર પ્રગતિમાન છે કે નહિ. લગ્નનો પ્રધાન હેતુ પ્રજોત્પત્તિ છે, અને તેથી જ લગ્નપ્રથાની યોગ્યયોગ્યતાને અંગે જ સમાજની સારી નરસી સ્થિતિનો આધાર છે. જે સમાજમાં લગ્નના એ પ્રધાન હેતુનું વિસ્મરણ થાય છે, તે સમાજ નીચે પડ્યા વગર રહેતો નથી. કેમકે તેથી ભવિષ્યની પ્રજા અને તેનું ભણું જળવાઈ શકતું નથી. ઉપરના સત્યનું ભાન દુનિયાના ઘણાખરા દેશોમાં થવા માંડ્યું છે, અને ત્યાંની જગત પ્રજાઓએ, કાયદાઓ ધરીને પણ, પરણનાર જોડને લગ્નનો મુખ્ય હેતુ ધ્યાનમાં રાખવાની ફરજ પાડી છે.

રશિયામાં ચાલુ વર્ષમાં જ, અવિવાહિત સ્ત્રીઓના બાળકોને પણ લગ્ન પછી થનાર બાળકોની જેમ ગણવાનો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો છે. સ્વીડન અને બીજા એક બે દેશોમાં, પરણતા પહેલાં, દરેક સ્ત્રી પુરુષને દાકતરી તપાસ કરાવવી પડે છે, અને એવી મતલબનું પ્રમાણપત્ર રજુ કરવું પડે છે કે તેઓ સુદૃઢ પ્રજના માખાપ થવાને લાયક છે. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાની પણ આપ આ સવાલ તરફ વળી છે, અને કાંઈક પગલાં એ દિશામાં નીચકના ભવિષ્યમાં લેવાય તો નવાઈ નહિ. પણ હિંદુસ્તાનમાં તો લગ્નના વિષયમાં જેટલી અંધાધુની ચાલે છે તેટલી બીજા કોઈ પણ વિષયમાં ચાલતી હશે કે કેમ, એ એક સવાલ છે. જે વખતે ધર્મ અને અર્થ. રાજકારણ અને નીતિ વગેરે વિષયોમાં વિચાર અને સુધારણા થવા માંડ્યાં છે, તે વખતે હિંદુ સમાજ લગ્ન જેવા સમાજના પાયા રૂપ વિષયમાં કોઈ વિચિત્ર ખ્યાલ અને રિવાજોનું અવલંબન કરી રહ્યો છે. લગ્ન પ્રસંગના કેટલાએક કદંગા રિવાજોને લીધે કરવા પડતાં ખર્ચ જેવા નીચવા સવાલથી માંડીને તે પરણનાર જોડની યોગ્યયોગ્યતા, જેવી જાડી બાબત વિશે વિચાર સરખો પણ કરવાને આપણને વખત નથી, અથવા કહો કે આપણે એટલા પ્રમાણે છીએ. જે કે દરેક સ્ત્રી પુરુષના મનમાં, અરે મનના એક છેવાડેના ખૂણામાં એક ઝાંખી, અતિ ઝાંખી માન્યતા છે કે લગ્ન કર્યા પછી બાળકોની જન્મદારી લેવી પડે છે; પણ એ માન્યતા એટલી નિર્બળ અને ઝાંખી છે કે એની અસર છવનમાં કર્તવ્ય રૂપે જતરી શકતી નથી. પુત્ર-પુત્રીના લગ્ન તરફ જે દષ્ટિથી માખાપો જુએ છે, તે પોતાના સ્વાર્થની કે સગવડની વધારે હોય છે; અને તે લગ્નના સત્ય હેતુ કે તેના પરિણામ તરફ બિંદુલ નહિ. “ લગ્નનો પ્રથમ હેતુ પ્રજોત્પત્તિ અને તે પ્રજા પોતાની સંભાળ લેવાને શક્તિમાન થાય ત્યાં સુધી તેની સંભાળ લેવી, તે છે. ”^૧ એ જ હેતુ આપણા માનવધર્મશાસ્ત્રીઓ સારી રીતે સમજતા હતા; કેમકે,

૧ The primary end of marriage is to beget and bear offspring, and rear them until they are able to take care of themselves.

—Havelock Ellis

આપણી લગ્નક્રિયામાં કન્યાનું દાન દેતી વેળાએ વરને કહેવામાં આવે છે કે “આ કન્યાનું પ્રત્નેત્પત્યથે તને દાન કરવામાં આવે છે.”

અને લગ્ન વિધેની એ જ ખરી સમજીત છે. લગ્નના એ મુખ્ય હેતુને અંગે બીજા હેતુઓ સાધી શકાય છે, જીવનને રસમય પણ બનાવી શકાય છે, કુદરતની કરકસરી આ ગોઠવણમાં લગ્નને સ્થાન છે, એ બધી જાગૃતોને ધ્યાનમાં રાખીને પણ આપણે સ્પષ્ટ રીતે દૃઢતાથી સમજવું જોઈએ કે એ સર્વે હેતુઓ ગૌણ અને એથી યે ગૌણ છે. અને સ્ત્રી પુરુષના લગ્ન સંબંધનો સત્ય અને વ્યવહાર આદર્શ પ્રત્નેત્પત્તિ જ છે. કેમકે બીજા હેતુઓ જે ઉપર ગણાવ્યા તે લગ્ન સિવાય બીજા જ પ્રબંધથી સંધાઈ શકે છે. જ્યારે લગ્ન સંબંધનું જે સ્વરૂપ અને તેને અંગે સમાજનો જે વ્યવહાર રચાયો છે તે તેના પ્રધાન હેતુની સાધનાને વાસ્તે જ છે. આજ સ્થળે કહી દેવું જોઈએ કે પ્રત્નેત્પત્તિ એટલે માત્ર કામવાસનાની તૃપ્તિ નહિ, પણ પતિ પત્નીની શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક સંપત્તિ જેટલાં જાળકોનો બોલો સહન કરી શકે, તેટલાં જ જાળકોને જન્મ આપવો, એ જ સફળ લગ્નનો હેતુ હોવો જોઈએ. એનો વિચાર, આ લેખમાં અસ્થાને તો નથી; પણ વિસ્તાર-લયથી એને છોડવા હું માગતો નથી. પણ જે જે વાક્યમાં, ઉપર અને હવે પછી, પ્રત્ને-ત્પત્તિ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં તેનો ખાસ અર્થ જે હમણું જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે, તે લેવાનો છે.

કે એવા જ બીજા કોઇ અનિષ્ટનું પરિણામ માનવાનું કારણ નથી, તેમ હિંદુસ્તાનમાં પણ લગ્નમાં થતા ફેરફારમાં દેશની પડતી કે “આર્યલગ્નની ભાવના”ની અવનતિ થતી માનવાની નથી.

કારણ કે લેખની શરૂઆતમાં જ જણાવાયું છે કે લગ્નનો હેતુ પ્રત્યેત્પત્તિ છે. માટે લગ્નનો કોઇ પણ આદર્શ એ હેતુનો પ્રક હોય તો જ તે સાચો છે, નહિ તો નહિ. અને ગમે તે વર્ણનાં કે ધર્મનાં સ્ત્રી પુરુષો લગ્નની ગાંઠથી જોડાય, પણ જો તેઓ લગ્નનો હેતુ સફળ કરતાં હોય અને સુખી જીવન ગાળતાં હોય, તો સમાજને કે માન્યતાને કોઇને તેમની આડે આવવાનો હક્ક નથી. આપણે તો આ લેખમાં હિંદુ લગ્નપ્રથાને કસોટી પર ચડાવવાની છે, અને એ કસોટીનો પથર કયો છે તે પણ ઉપર જણાવી દીધું છે. એટલે અત્યારની લગ્નપદ્ધતિ કે પદ્ધતિઓને તેના ઉપર ચઢાવીને તપાસવાની જ બાકી રહે છે.

અત્યારના હિંદુ સમાજનું એક વિશિષ્ટ અંગ તેની અનેક નાતો અને પેટા નાતો છે. એ સંસ્થાના લાભ તેમ જ ગેરલાભ બંને છે. લગ્નની એકલી જ દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો અત્યારની નાતો અનિષ્ટ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. એકાદ બે ઉત્તરિણિયાત કેમ સિવાય, બાકીની નાતોમાં જે લગ્નો થાય છે, તે એક અથવા બીજી રીતે અધૂરાં હોય છે. અને તેનું એક કારણ-અલગત બીજાં કારણો નથી એમ કહેવાનો આશય છે જ નહિ-એક જ નાતમાં લગ્ન થાય છે અથવા થઈ શકે તે છે. લગભગ દરેક નાતમાં થોડાં જોડાં એવાં જડી આવશે કે જે એક જ નાતમાં લગ્ન થઈ શકે એ નિયમનો ભોગ જ થઈ પડ્યાં હોય. બીજાં કેટલાંક જોડાં માનસિક કળેડાં હોય છે. વળી એવી પણ કેટલીક સંખ્યા હશે કે જે શારીરિક કળેડાંની કોટિમાં મૂકી શકાય. અને શારીરિક કળેડાં એટલે બંનેનું ઉમ્મરનું પ્રમાણ નહતું અથવા પતિ કરતાં પત્ની ઉમ્મરે મોટી હોય એટલો જ અર્થ નથી કરવાનો; પણ પ્રત્યેત્પત્તિની દૃષ્ટિથી, ઉમ્મરનો ભેદ ન હોવા છતાં પણ જે સ્ત્રી પુરુષ અમુક મુદતને અંતે બાળકને જન્મ આપી ન શકે એને પણ શારીરિક કળેડું અર્થે ગણવામાં આવે છે. કારણ કે વાંઝીઆ-પણાંમાં, આપણો હિંદુ સમાજ માને છે તેમ, માત્ર સ્ત્રીનો જ વાંક છે, અથવા ઇશ્વરની માયા કે ઇચ્છા છે એમ નહિ, પણ પતિ કે પત્ની બંનેમાંથી એકના અથવા બંને જ એાછી વાર, બંનેના શરીરના દોષને લીધે તેમને પ્રજા થતી નથી. આપણા દેશમાં એમ બંને છે કે નહિ તેની ખબર નથી, પણ અમેરિકામાં એવા દાખલા મોલુદ છે કે અમુક સ્ત્રી પુરુષને અમુક મુદત સુધી પ્રજા ન થવાથી, તેમણે છૂટાછેડા કર્યાં અને બંનેએ ફરીવાર લગ્ન કર્યા, તો કેટલીક વાર બંનેને અથવા બેમાંનાં એકને, નવા લગ્નથી પ્રજા થઈ છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાવું જોઈએ કે વાંઝીઆ-પણાંનું ખરું કારણ સ્ત્રી કે પુરુષની શારીરિક શક્તિમાં રહેલું છે. માટે જ વાંઝીઆ જોડાંને પણ શારીરિક કળેડું જ કહેવાનું વ્યાજબી ગણ્યું છે.

આ ઉપરાંત કેટલીક એવી નાતો છે કે જેમાં ધણુએ પુરુષો, માત્ર કન્યાની અછતને લીધે જ, અને પરનાતમાં લગ્ન કરવાની છૂટ ન હોવાથી, કુંવારા જ રહી જાય છે. બીજા બાજુએ, એવી પણ કેટલીક નાતો છે જેમાં વરની અછતને લીધે કન્યાઓ, કુંવારી તો નથી રહી જતી, કારણ કે આપણી માન્યતા એવી છે કે ડોસો કુંવારો રહે, ડોશી ન રહે, પણ ગમે તેવા અયોગ્ય વરને પણ આપી દેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે, સત્ય લગ્નની આડે, અત્યારની રાતિસંસ્થા આવે છે, પણ તે અનેક આડમાંની એક જ છે, એમ ફરીથી અર્થ

જણાવું છું. છતાં, એ આઠ એવી મોટી અને બારે છે કે લગ્નની સંસ્થાને મુધારતી હોય, અને અત્યારે થતાં કન્યેશં ઓછાં કરતાં હોય, તો લગ્નમાં જાનિતી ડખત ઓછી થતી જ લેખએ. હિંદુ લગ્નોમાં જે વસ્તુસ્થિતિ ઉપર જણાવી છે તેનાં બીજાં પણ કારણો છે, અને આખી યે લગ્નની સંસ્થા એવી તો મુચ્ચત્તાપદ્ધતિ કોડકાના જેવી છે, કે માત્ર નાતોની ડખત-ગીરી કે બંધનો ઓછાં થવાથી એકદમ મુધારો થતો નથી અને પરણનાર જોડાં સુખી થઈ જાય, એમ આશા રાખતી તે મૂરખનું કામ છે. કેમકે જે સમાજોમાં નાતોનાં બંધનો નથી ત્યાં જ્યાં લગ્નો સફળ થાય છે એમ નથી. લગ્નનો આખો યે પ્રશ્ન તેના મુળમાંથી વિચારવા જેવો છે; યુરોપ અમેરિકામાં તેનો વિચાર તે દૃષ્ટિથી થાય છે. અનેક વિચિત્ર ઉપાયો, જેવા કે કામચક્ષાઉ પતિ કે પત્નીઓ, એ કે ચાર કે છ વર્ષને માટે મુદતીયાં લગ્નો, અથવા તો લગ્નની ગ્રંથિથી લેખાયા સિવાય પ્રત્યેકપતિ કરી શકાય, વગેરે મૂચવવામાં આવે છે. પણ એ વિષયે છેવટનો નિર્ણય થવો મુશ્કેલ છે, કદાચ પ્રત્યેકલેખ મુખી ન પણ થાય ! એટલે ઉપર જે લખ્યું છે તેનો અર્થ એટલો જ છે કે બીજા સમાજોના કરતાં, હિંદુસમાજમાં જે લગ્નો થાય છે તે લગ્નના હેતુથી અને બીજી રીતે પણ તપાસનાં, વધારે નિષ્કળ જાય છે. અને તેનું એક કારણ જાતિઓ અને તેનાં બંધનો છે. પરનાતમાં લગ્નની છૂટની સાથે પરધર્મમાં લગ્નની છૂટ પણ આવશે. જે કે અત્યારે પણ હિંદુધર્મ કે નાતો તેવી છૂટ આપે છે કે નહિ તેની પરવા કર્યા સિવાય, અત્યંત જૂજ સંખ્યામાં, તેવાં લગ્નો થાય છે અને થશે : અને તેવાં લગ્નોથી જે વર્ણસંસ્કરતાનો લય હિંદુધર્મ કે હિંદુનાતીલાઓ ધારતા દતા તે નથી જ આખો એમ કહી શકાય. તો હવે શા માટે એ લોકોએ સમજીને એ દિશાનો માર્ગ વધારે મોકળો ન કરી આપવો લેખએ ?

બીજો એક સવાલ વિધવાવિવાહનો છે એ સંબંધે હું બહુ લખવા માગતો નથી, કારણ કે એ સવાલ બહુ જૂનો છે, તે સંબંધે ઘણું ઘણું લખાઈ ગયું છે. વિધવા પુનર્લગ્નની સંખ્યા પણ વધવા માંડી છે અને સમાજની અટકાવતો પણ દિવસે દિવસે નબળી પડતી જાય છે, છતાં આજ દિન મુખી હિંદુ સમાજે, સમાજ તરીકે વિધવાવિવાહને સ્વીકાર્યો નથી. એમાં કોઈ ખાસ કારણ કે ધાર્મિક વિરોધ કરતાં સમાજનો પ્રમાદ જ વધારે કારણભૂત છે. આ સવાલનાં બે અંગો છે : એકે તો નાની ઉંમરની અથવા પતિને થેર ન ગયેલી વિધવાનું લગ્ન અને બીજી મોટી ઉંમરની અને પતિની સાથે થોડા કે વધારે વખત રહેલી વિધવાનું. પહેલા પ્રકારની વિધવાના પુનર્લગ્ન સામે તો માત્ર મૂર્ખ અને અજ્ઞાન લોકો જ થાય છે. જે કાંઈ વિરોધ સખન રૂપે કરવામાં આવે છે કે આવે, તે બીજા પ્રકારની વિધવાના પુનર્લગ્ન સામે. એ સંબંધી હિંદુસમાજ, એક સમાજ તરીકે ઉદાસ રહે અને એનો નિર્ણય તે વિધવા ઉપર જ છોડે તે વધારે ઘટ છે, અને સમાજને તેમ જ વિધવાને બનેલે કાલકારી છે. કારણ કે નાની ઉંમરની વિધવાના પુનર્લગ્નનો સવાલ જેટલો સરળ અને સહેલો છે, તેટલો મોટી ઉંમરની વિધવાનો નથી. આ બીજા પ્રકારની વિધવાના પાછા પેટા પ્રકાર પાડી શકાય. એટલે કે, જે વિધવા મોટી ઉંમરની હોવા છતાં, પુત્રપુત્રી વગર જ રહી છે; અથવા તો પ્રગ્નવાળી છતાં, પોતાનું કે બચ્ચાનું પોષણ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી; અથવા તો ઉપરનાં બન્નેમાંના એકે પ્રકારની હોવા કે ન હોવા છતાં, જેને વિધવા-રાખવાથી અનીનિને માર્ગે ચડે તેવી માનસિક નિર્બળતાવાળી છે. વળી કેટલીક

સ્ત્રીઓના પતિ તેમનો ત્યાગ કરી ગયા હોય છે અને કદાચ બીજી સ્ત્રી કરી તેને રમજતી મૂકે છે. અથવા તો સ્ત્રીને એકલી મૂકી પરદેશ નાસી જાય છે અને પછી તેમની ભાગ્ય પણ નથી મળતી. એવી સ્ત્રીઓને પણ એક પ્રકારની વિધવા જ ગણવી પડશે. આ બધી વિધવાઓને હિંદુ સમાજ મદદ તો કરતો નથી, પણ ઉત્ક્રાંતિ આડે આવતીને તેમને બીજી રીતે સુખી થતી અટકાવે છે. પરિણામ: આ લેખને મધ્યે મુકેલા શબ્દો, જાણમાં વાંચવામાં આવતી ખખરા કે પોલીસને અમુક કેસાણેથી મળી આવેલી તરતના જન્મેલા જાળકતી શાશ, અને અનેક સ્ત્રીઓ કે જે હિંદુ સમાજનું નડતર ન હોય તો સુખી થાત તેમનાં જનાં પણ દુઃખી જીવન. એનો ઉપાય મેં ઉપર જ જણાવી દીધો છે કે સમાજે એ વિષય તરફ ઉદાસીનતા રાખવી, અને એવી વિધવાઓના ઉપર જ એનો નિર્ણય છોડવો. હું તો એટલી દૃઢ મુખી પણ નહીં છું કે લગ્નનો આગો પે સવાલ સ્ત્રીઓની એક સભાએ જ કરવો થોડો છે. પુરુષો એકલા, લગ્નના વ્યવહાર સ્વરૂપને જાણવાને તેમ જ ધડવાને અશક્ત છે. લગ્ન, કુટુંબ આદિ સ્ત્રીઓનું સમસ્ત જીવન છે, પુરુષોને તો એ જીવનના અનેક અંગોમાંનું એક છે.

વિધવાવિવાહની તરફેણમાં જે અનેક દલીલો અપાઈ છે અને અપાય છે, તેમાં એક આ લેખકને પણ આપવાની ઇચ્છા થાય છે. જે હિંદુસમાજ, શાસ્ત્રધારથી નહિ પણ રૂઢિના બળે કરીને ડોશી કુંવારી ન રહે પણ ડોસો કુંવારો રહે એમ માને છે, તે હિંદુ સમાજ વર્તનમાં કેવો અપૂર્ણ અને અસંબંધ છે? જે હિંદુઓ ખરેખર ડોશી કુંવારી ન જ રહે એમ માનતા હોય, તો શા માટે આટલી બધી લાજોની સંખ્યામાં ડોશીઓ (વિધવાઓ)ને કુંવારી રાખવામાં આવે છે? એનો જવાબ હિંદુ સમાજની આચારની અંધાધુની સિવાય બીજો કોઈ ન હોઈ શકે. એ સત્યને બીજી રીતે પણ સાબિતી મળી રહે છે. ડોશી કુંવારી ન રહે એવી માન્યતા જતાં આટલી મોટી સંખ્યામાં ડોશીઓને કુંવારી રાખવામાં આવે છે: તેવી જ અસંબંધ રીતે ડોસા કુંવારા રહે એમ માનવા જતાં મરવા સતેલા ડોસાઓને પણ આપણે જ સમાજ પરણવાની છૂટ આપે છે! કુંકામાં કહીએ તો વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપવામાં આપણે કોઈ નવો જ પ્રયોગ આદરીએ છીએ એવું છે જ નહિ. અને વ્યારે બીજા સમાજને અને ખુદ હિંદુ સમાજની કેટલીક શાંતિઓમાં તેવાં પુનર્લગ્ન થાય છે અને તેમાં કોઈ પણ લયંકર અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યાં નથી; તો એ વસ્તુને આપણા સમાજે મંજૂર રાખવી એ તો એક સમાજની પ્રગતિને વેગ આપવા બરાબર છે; અથવા જે રિવાજ મોટો વહેલો પણ સમાજમાં દાખલ તો જરૂર થઈ જવાનો છે, તેને આપણે રાજપુત્રીથી અત્યારે આશીએ છીએ. એતરફ નજર કરતાં કેને એમ કાગ્યા વિના રહે છે કે વિધવાવિવાહ આજથી ૧૦૦ વરસની અંદર હિંદુ સમાજમાં એક સામાન્ય વસ્તુ થઈ જશે?

આ સિવાય લગ્નનો વિષય અને ખાસ કરીને હિંદુ સમાજની દૃષ્ટિથી એને લગતા એટલા બધા પ્રશ્નો છે કે એને પૂરેપૂરો ન્યાય આપવો હોય તો આખું મેં એક માનવધર્મ-શાસ્ત્ર રચવું જોઈએ. એટલે અહિં તો માત્ર એમાંનાં બે જ આગળ પડતા પ્રશ્નોને છેડવામાં આવ્યા છે. લગ્નક્રિયા, કન્યા કે વરના બાપને કરવા પડતાં કેટલાએક નકામાં ખર્ચો એ પણ એક અંબાર સવાલ છે. પણ તેનો નિકાલ મને કે કમને થઈ જવા માંગ્યો છે. પહેરામણીઓ નાનો જમાડવી વગેરેમાં જે અદાક ખર્ચ આજથી ૨૦ કે ૩૦ વર્ષ ઉપર આપણા

લોકો કરતા તે હવે ઓછું થયું છે; જો કે ગામડાંઓ એનું જોર હજી થે નરમ પડ્યું નથી. પણ દેશની વધતી જતી ગરીબીમાં એ વસ્તુસ્થિતિ લાંબો વખત ટકી શકે તેમ નથી. આના કરતાં થે વધારે ગંભીર સવાલ બીજા છે અને તે પરણનાર જોડાને તેમની જવાબદારીઓનું જ્ઞાન આપના સંબંધીનાં છે. લગ્નને અંગે અને તેનો જે હેતુ ઉપર બતાવ્યો છે તે દૃષ્ટિથી, પુરુષની શી શી ફરજો છે અને સ્ત્રીને કેવી કેવી જવાબદારી ઉઠાવવાની છે, એના ખોટા કે અધિકચરા જ્ઞાનથી અને કન્યાઓ તો કેટલીક વાર બિલકુલ અજ્ઞાનથી લગ્નમાં હોમાય છે એ બિલકુલ ગેરવ્યાજબી છે. આપણી સ્ત્રીઓની પુરુષોની સાથે સરખાવતાં નજાણી શરીરસંપત્તિ અને કેટલીક વાર, તેમની વધારે મરણસંખ્યાનું એકલું તો નહિ પણ મુખ્ય કારણ, તેમનું પોતાના શરીર અને તેના ધર્મનું અજ્ઞાન જ છે. પુરુષો પણ પોતાના શરીર અને તેના કાર્યથી એટલા જ અજ્ઞાન છે, પણ તેમને સ્ત્રીઓના જેટલું સોસવું પડતું નથી. એ વિષયના જ્ઞાન વગરની કેળવણી અધૂરી જ છે એમ કંલ્યા સિવાય ચાલતું નથી. પણ સમાજમાં ફેલાયેલી એક જાનની ખોટી શરમને લીધે એ જ્ઞાન આપવાનું તો એક બાલુએ રહ્યું, પણ આપવું કે નહિ એ સવાલ પણ કોઈ ઉઠાવતું નથી. એની ગંભીરતા, વિશાળતા અને સમાજના વિચિત્ર વલણને લીધે આ લેખમાં એને આપણે છેડીશું નહિ. પણ, આજે નહિ તો આવતી કાલે લગ્નના ધર્મોનું જ્ઞાન* સ્ત્રી પુરુષોને આપવું કે નહિ, એ એકલા હિંદુસ્તાનને નહિ પણ આખી દુનિયાને નક્કી કરવું પડશે. આ લેખકના નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે, એ પ્રશ્નનો જવાબ હકારમાં જ અપાવો જોઈએ.

હિંદુ સમાજે તો નક્કી કરી નાંખ્યું છે કે ડોશી કુંવારી ન રહે. પણ શું એકે એક સ્ત્રીએ લગ્ન કરવું જ જોઈએ ? બીજા સમાજના અભ્યાસને અનુલભ આપણને કાંઈ જુદું જ શીખવે છે. કેમકે, શરીરથી માતા થવાને લાયક હોવા છતાં કેટલીક સ્ત્રીઓ મનથી બાળકોને જન્મ આપવાને કે ઉછેરવાને અશક્ત હોય છે. એટલે કે બાળકની સંભાળ લેવાને હૃદયના ને મનના જે શુણ્ણો જોઈએ તે તેમનામાં હોતા નથી. તેમનું માનસ એ વિષય તરફ વળી શકે જ નહિ; બાળકની ઉડવેક અને તેને અંગે લેવી પડતી તકલીફ એવી સ્ત્રીઓને નીરસ તો શું પણ તદ્દન કંટાળાભરી લાગે છે. પુરુષોમાં પણ આ પ્રકારનાં માનસવાળાં થોડી સંખ્યામાં હોય છે ખરા. એવાઓને સમાજે લગ્નની જંગળમાં ન પડવાનું કહેવું અને કોઈ બીજી રીતે સમાજને ઉપયોગી બની પોતાની શક્તિનો લાભ આપવાનું કહેવું જોઈએ. કહેવું જોઈએ એ શબ્દો ઉપર ભાર મુકવાની જરૂર છે કેમકે એક બાલુથી જે ફરજ અદા કરવાને તેઓ માનસિક રીતે અશક્ત છે, તે તેમને અદા કરવાની ફરજ પાડવાથી તેઓ દુઃખી જ થવાનાં. જ્યારે બીજી બાલુથી, પોતાની એ પ્રકારની અશક્તિનું જ્ઞાન તેમને પોતાને લાગ્યે જ થાય છે, અથવા થાય છે તો તે લગ્નમાં ફસાયા પછી. મોટે સમાજ તરફથી જ એવા પ્રકારની ઉઘાડી સમજૂત અને છૂટ હોવી જોઈએ કે સ્ત્રી પુરુષો પોતાનામાં લગ્નની સઘળી ફરજો અદા કરી શકે તો પરણે, નહિ તો કુંવારા રહે.

ઉપરના બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ ત્યારે જ બરાબર થઈ શકે, કે જ્યારે લગ્નનો, સંત્ય

હેતુ નજર આગળ રાખવામાં આવે. લગ્ન કેણે કર્યાં, કેણે ન કર્યાં : ક્યારે કર્યાં, કેમ કર્યાં : ક્યાં બાદ કેવી કેવી જવાબદારીઓ આવે છે, અને તેમને કેમ પૂરી કરવી : એ સવાલો દરેક સમાજની આગળ અત્યારે નિરુત્તર ખડા છે. તેમનો તાકીદે નિર્ણય કરવો જરૂરનો છે. પણ તે કાંઈ હવામાં ફિલા બાંધવાથી કે વસ્તુસ્થિતિ ઉપર આંખ મીચામણું કરવાથી કરી શકાય નહિ. વ્યવહાર, દરરોજના જીવનના દરેકે દરેક વ્યક્તિના સુખ દુઃખનો, અને પ્રગ્નના લવિષ્યનો એ સવાલ છે. તેને જેટલો ગંભીર ગણીએ તેટલો ઓછો. તેના ઉકેલને સારૂ વસ્તુસ્થિતિનો, શરીરશાસ્ત્રનો, માનસશાસ્ત્રનો તેમજ મનુષ્ય સ્વભાવનો ઊંડો અભ્યાસ કરવો પડે. અને એ અભ્યાસ પછી એ લગ્નનો ગેલો સત્ય હેતુ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો ઉપર જે સવાલો ગણાવ્યા છે તે, અને જે જે ન્ખીઝ નવા સવાલો ઉઠે તેનો નિર્ણય મુશ્કેલી સિવાય કરી શકાય.

બાલુરાવ ગ. ઠાકોર

સમાજની અવગતિ

"There is the moral of all human tales ;
'Tis but the same rehearsal of the past :
First freedom and then glory—when that fails,
Wealth, vice, corruption—barbarism at last.
And History with all her volumes vast,
Has but *one* page." *Byron.*

વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જીવનનું લક્ષણ ફેરફાર ફેર છે, કારણકે કુદરતમાં જે અહર્નિશ ક્રિયા ચાય છે તેને અનુરૂપ પ્રાણી માત્રને તેનું વર્તન ઘટાડવું પડે છે. જ્યારે કુદરતના લિન્ન લિન્ન જળની અસર સામે તે પ્રતિક્રિયા કરી શકતું નથી, ત્યારે તેના જીવનનો અંત આવે છે. આવી રીતે અંતરયૈતન્ય અને બાહ્ય કુદરત વચ્ચે ક્રિયા પ્રતિક્રિયારૂપ યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે અને તેમાં જે પ્રાણી તેની સામે ટક્કર ઝીલી રહે છે તે જીવી શકે છે, અને તેથી તે પોતાની જાતિનો નિલાવ કરી શકે છે. જે પ્રાણીની શારીરિક તથા માનસિક શક્તિ ઊંચા પ્રકારની હોય છે તે કુદરતની સાથેના આવા નિરંતર યુદ્ધમાં વિજયી

નીવડે છે, અને તેઓ તેમનાં અગ્ન્યાંને તેમની સારી શક્તિનો વારસો આપી શકે છે એ નિઃસંશય છે. આવી રીતે કુદરતની જે ક્રિયા વડે પ્રાણીનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થઈ તે ઉત્કર્ષ સ્થિતિએ પહોંચે છે તેને 'જીવનકલહ' કહે છે. જંતુથી માંડીને મનુષ્ય વર્ગ સુધીમાં આ મહા નિયમની સત્તા માલમ પડે છે, તેથી જેવી રીતે વ્યક્તિ આ નિયમને આધીન હોય છે તેવી રીતે સમાજને પણ તે નિયમ લાગુ પડે છે. વ્યક્તિ અને સમાજનો અંગાંગિ સંબંધ હોવાથી જેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિનો વિકાસ થયેલો હોય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં સમાજનો ઉત્કર્ષ સાધી શકાય છે. જ્યારે વ્યક્તિની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે સમાજનું અધઃપતન સ્વાભાવિક રીતે શરૂ થાય છે, અને પછી તેની ધટના અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે; એટલે સમાજની જીર્ણ અવસ્થાનું ખરૂં કારણ વ્યક્તિની શક્તિની નિર્બળતા છે. જે જનમંડળ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ફેરફાર નહિ કરવાથી નિર્મોલ્ય થઈ જાય છે તે જળવાન પ્રજાને ઝડ આધીન થઈ જાય છે. પછી બંને સંસ્કૃતિના સંસર્ગ અને સંઘર્ષને લીધે તેના જીવનમાં નવીન ચૈતન્ય સ્પુરે છે. તેને લીધે તેનું અધઃપતન અટકે છે એટલું જ નહિ પણ તેની જાવના અને પ્રજ્વલિતિનું નવીન સ્વરૂપ વિચારના મંથનને લીધે વધારે વેગવાળું થાય છે. ઇતિહાસના અભ્યાસ ઉપરથી એક બોધ સ્પષ્ટ રીતે એ દર્શિત થાય છે કે જે પ્રજા કુદરતની વૃદ્ધિના નિયમનો ભંગ કરે છે તેની સંસ્કૃતિ જડ થઈ જાય છે અને ધીમે ધીમે તેની શક્તિ ક્ષીણ થવાથી તે અન્ય વધારે વિકાસ પામેલી અને જળવાન પ્રજાને આધીન થઈ જાય છે. જે પ્રજાએ પોતાની સંસ્કૃતિના ગર્વને લીધે કે અન્ય કારણને લીધે આત્મ-સંતોષ ખતાવ્યો છે, તે પ્રજાનું ચૈતન્ય દિનપ્રતિદિન કમી થવાથી કાં તો તેનો નાશ થઈ ગયો છે કે તે નિર્મોલ્ય સ્થિતિમાં જડવત્ જીવન ગુમારે છે.

મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીમાં ખાસ તફાવત એ છે કે મનુષ્યનું જીવન કેવળ પ્રેરણા કે ટેવને આધીન નથી, પણ જેમ જેમ તેનો વિકાસ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેના અનુભવને ટેવના સ્વરૂપમાં બદલી તે નૈસર્ગિક કૃતિને માટે તેની માનસિક શક્તિને ફાળવવા પાડી શકે છે. આપણે હમેશાનાં કામ કંઈ પણ તરહી લીધા સિવાય યંત્રવત્ કરી શકીએ છીએ, તેથી નવીન સંજોગોને પહોંચી વળવા આપણું મન પ્રજ્વલિત થાય છે; પણ જ્યારે વ્યક્તિનું જીવન ટેવ અને રિવાજના જાળને લીધે જડવત્ થઈ જાય છે ત્યારે તેના જીવનનું ખરૂં રહસ્ય તે અનુભવી શકતો નથી એટલું જ નહિ પણ તે પ્રાણીની કોટિએ આવી પડે છે. જે મહાન વિચારક કે કર્મનિષ્ઠ વ્યક્તિઓ હોય છે તે પોતાનું નિત્ય જીવન એવું નિયમિત કરે છે કે તેમને નવીન વિચાર કે કર્મને માટે જોઈતો ઉત્સાહ અને અવકાશ મળે છે. આ કારણને લીધે તેમનું જીવન શુષ્ક અને નિર્મોલ્ય થઈ જતું નથી પણ તેઓ અદ્વનિશ જીવનનું ઊંડું રહસ્ય અનુભવી અનન્ય પ્રકારનો આનંદ મેળવે છે. વ્યક્તિના વિકાસનો આ નિયમ સમાજને પણ લાગુ પડી શકે છે. જે જનમંડળ કેટલાક સમય પછી કેવળ રૂઢિને વશ થઈ જાય છે તેની ક્રિયા જડવત્ થવાથી તેની પ્રગતિ થઈ શકતી નથી, અને ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે તેવી પ્રજાનું જીવન નિર્મોલ્ય અને અધમ થએલું જોવામાં આવે છે. જેમ વ્યક્તિને માટે ટેવનો સદુપયોગ તેને ફાયદાકારક નીવડે છે તેમ સમાજને પણ દેશકાળને અનુસરતાં રીતરિવાજ લાભકારક નીવડે છે. પણ જ્યારે મનુષ્ય કોઈ પણ ટેવનો ગુલામ થઈ જાય છે ત્યારે જેમ તેનું જીવન અધમ બને છે તેવી જ રીતે જ્યારે

સમાજમાં ફક્ત જૂના રિવાજને જ પ્રતિષ્ઠા મળે છે અને તેમાં પરિસ્થિતિને અનુકૂળ-યોગ્ય ફેરફાર કરવામાં આવતો નથી ત્યારે તે સમાજ કેવળ જડવત્ બની જાય છે અને તેનું જીવન નિર્મોલ્લ માલમ પડે છે.

આપણે કુદરતમાં સ્થિરતા અને પ્રગતિ એવા બે બળની ક્રિયા જોઈએ છીએ, પણ સ્થિરતા એ પ્રગતિના હિતાયે છે એમ આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. એકલી સ્થિરતા જડતા ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી પ્રગતિનો વિકાસ અટકી પડે છે. જેમ ખાણોડીઆનું પાણી તરત ગંધાઈ જાય છે તેમ જ્યારે વ્યક્તિ કે સમાજ ફક્ત સ્થિરતાને વશ થાય છે ત્યારે તેનામાં જડતા આવે છે અને તેનું જીવન અધમ થતું જાય છે. પણ જેમ વહેતું પાણી સ્વચ્છ અને સુખાકારી હોય છે તેમ જે વ્યક્તિનું જીવન દિનપ્રતિદિન શારીરિક, માનસિક કે નૈતિક વિકાસમાં આગળ વધતું જાય છે તે પ્રગતિને લીધે તેનું જીવન વધારે ઉત્કર્ષવાળું કરી શકે છે.

જે વ્યક્તિ ફક્ત આગળને આગળ વધ્યા કરે છે એટલે ગમે તેમ ફેરફાર કર્યે જાય છે તે પ્રગતિ કહી શકાય નહિ. પ્રગતિ એટલે કોઈ સાધ્ય વસ્તુ તેના અંતિમ હેતુ છે એમ સ્પષ્ટ જાણતું જોઈએ. ગમે તેમ મનસ્વી કે તરંગી ફેરફાર કર્યા જવા એ જીવન નથી પણ એ તો જીવનના ક્ષયનું એક સાધન છે. આકાશમાં વાદળો પવનને લીધે ગમે તેમ ફર્યા કરે છે તે પ્રગતિ નથી પણ વનસ્પતિ કે પ્રાણીના જીવનમાં જે ક્રમિક ફેરફાર થાય છે તે પ્રગતિ છે, કારણકે કોઈ અંતર્લૂત હેતુ તેને નિયમિત કરે છે. આ પ્રમાણે જેવી રીતે વ્યક્તિના સ્પષ્ટ હેતુપૂર્વક ફેરફારને આપણે જીવન કહીએ છીએ તેવી રીતે પ્રગતિ માટે કોઈ અંતિમ હેતુ હોવો જોઈએ. જ્યારે આપણે સ્પષ્ટ વિચારના અભાવે સમાજ અને વ્યક્તિનું જીવન ગુનારવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં માનસિક અસ્તવ્યસ્તતા અને નૈતિક ચારાજકતા ઉપસ્થિત હોય છે; તેથી જે પ્રગતિનું જીવન સ્પષ્ટ હેતુ-પૂર્વક નિયમવામાં આવ્યું હોય છે, તે વધારે સરળતાથી સારી પ્રગતિ કરી જીવનનો યોગ્ય વિકાસ કરી શકે છે. જેવી રીતે કેવળ સ્થિરતા જડતા ઉત્પન્ન કરે છે તેવી જ રીતે હેતુ વગરના મનસ્વી ફેરફારથી કંઈ પ્રગતિ સાધી શકાતી નથી; પણ ઘણી વખત તે જીવનના વિનાશનું કારણ થઈ પડે છે.

જ્યારે સ્થિરતા અને ફેરફારનો સુધોળ સાધી શકાય છે ત્યારે જ જીવનની ઉન્નતિ થઈ શકે છે. વ્યક્તિને જે કાંઈ અનુભવ કે જ્ઞાન થાય છે તે જો ટેવનું સ્વરૂપ પકડે નહિ તો તે અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે અને તેથી મનુષ્યના સુધારાને અવકાશ મળતો નથી. આવી રીતે સ્થિરતા અને પ્રગતિ બન્ને તત્ત્વો વ્યક્તિ તેમ જ સમાજની ઉત્ક્રાન્તિ માટે જરૂરનાં છે, પણ તે સાથે ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે પ્રગતિને માટે જ સ્થિરતાની જરૂર છે અને એકલી સ્થિરતા જ્યારે ફક્ત જડતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર કે સુધારો થઈ શકતો નથી, અને તેથી જીવનનું યથાર્થ સ્વસ્થ અનુભવી શકાતું નથી. વ્યક્તિ યા સમાજની જડતા તે કુદરતી નિયમ વિરુદ્ધ હોવાથી તેને દૂર કરવાને તે આપોઆપ પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે વ્યક્તિના આત્માને તેનું શરીર તેની ઉન્નતિને બાધકરૂપ નીવડે છે ત્યારે તે જેમ તેના લાય કરી બીજું શરીર ધારણ કરે છે, અને તેથી તેના ઉત્તરાત્તર વિકાસ કરી શકે છે, તેવી જ રીતે સમાજના ભિન્ન ભિન્ન અંગો જ્યારે શિથિલ કે મંદ થઈ જાય છે ત્યારે તેનો આત્મા તે દ્વારા સ્વરૂપાનુસંધાન કરી શકતો નથી. કેટલીક વખત સમાજની જડતા એટલી બધી સખત હોય છે કે તેનો આત્મા તેમાં-ગુગ-

ખાણ જન્ય છે અને તેનું જીવન લગભગ મૃતપ્રાય જેવું માલમ પડે છે. કુદરતે લિંગ લિંગ પ્રજા વચ્ચે કલહ ઉત્પન્ન કરી આવી જાતની સામાજિક જડતા દૂર કરી છે. જ્યારે પ્રજાઓમાં યુદ્ધ ચાલે છે ત્યારે જે પ્રજાની શક્તિ, કંવાયદ, પ્રાકૃતિક જ્ઞાન અને નૈતિક બળ ઊંચા પ્રકારનું હોય છે તે અન્ય પ્રજા ઉપર વિજય મેળવે છે અને તેથી ઉત્તરતી સંસ્કૃતિનાં જર્જરિત અંગોમાં ચૈતન્ય રેડવાથી તેનામાં જાગૃતિ આવે છે અને તે વધારે મુધારા કરવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે. મનુષ્ય જાતિના ઉત્કર્ષ માટે કુદરતે આવી રીતનું મુખ્યકારક સાધન યુદ્ધને ગણ્યું છે. પ્રાચીન કાળમાં મુધરેલી પ્રજાઓના વારસો અન્ય પ્રજાને લડાઈદ્વારા મળેલો માલમ પડે છે. જ્યારે કોઈ પ્રજાના વ્યક્તિત્વના વિકાસને અવકાશ મળતો નથી ત્યારે તે કાં તો જંડ થઈ ક્ષીણ થતી જાય છે અને આખરે તે અન્ય પ્રજાને આધીન થઈ તેમાં તે મળી જાય છે; અથવા જો તેનું વ્યક્તિત્વ જીવું રહે છે તે કેવળ નિર્માસ્ય જીવન યુગરે છે.

કુદરત કેવળ એકતા પસંદ પડતી નથી. લિંગતામાં એકતા એ એક તેનો નિયમ છે; તેથી જ્યારે કોઈ સંસ્કૃતિમાં અન્ય પ્રજાના વિચારની આપલે હોવાને બદલે ફક્ત તે પોતાના પ્રાપ્ત કરેલા વિચાર ઉપર જ નિર્બાહ કરે છે, ત્યારે તે ધીમે ધીમે સ્થિર થઈ જાય છે. જો આવા પ્રસંગે તેની આગળ પડતી વ્યક્તિઓ નૈસર્ગિક વિચાર ઉત્પન્ન કરી સમાજવ્યક્તને તેને અનુરૂપ થતાવે છે તો તેનું જીવન ઉત્કર્ષ પામે છે અને તેનું આયુષ્ય લંબાય છે, પણ જ્યારે આત્મસંતોષ કે ગર્વને લીધે પોતાની જ સંસ્કૃતિ સર્વોપરી છે એવું અભિમાન જન્ય થાય છે, ત્યારે તેને પ્રગતિ માટે અવકાશ રહેતો નથી અને તેથી તે સંસ્કૃતિ શિથિલ થઈ જાય છે. મંદતા કે જડતા એ કુદરતને અનુરૂપ નથી. તે કોઈ પણ પ્રકારે તેને દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. યુદ્ધને લીધે સંસ્કૃતિમાં ચૈતન્ય આવે છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તેવી જ રીતે પ્રવાસ, વેપાર, સાહસ વગેરે કારણથી સમાજના વિચાર તથા કૃતિમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે. જેમ આપણે આપણા શરીરમાં મરેલા જીવકોષને કોઈ પણ રીતે બહાર કાઢી નાખીએ છીએ ત્યારે આપણને સુખમય જીવનનો અનુભવ થાય છે, તેવી જ રીતે જો સમાજના ક્ષીણ થએલા વિચાર અને જીર્ણ આચાર જે કેવળ રિવાજરૂપ જોવામાં આવે છે તેને બદલી નાખી આપણે પરિસ્થિતિને અનુકૂલ ફેરફાર કરી શકતા નથી તો આપણે યથાર્થ મુખને અનુભવી શકતા નથી. આવી રીતે ચૈતન્ય યા સ્ફૂર્તિ એ કુદરતી આદેશ હોવાથી સુખ અને ઉન્નતિને માટે આપણને જીવનમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાની ખાસ જરૂર છે, અને તેથી જ સમાજ આવા કુદરતી નિયમનો તિરસ્કાર કરે છે તે મોટી કે વહેલી કુદરતી સ્વતઃશિક્ષાને પ્રાપ્ત થાય છે.

મનુષ્ય જાણક જન્મે છે ત્યારે તેનામાં અમુક પ્રકારની સ્વાભાવિક શક્તિ હોય છે. તેના વિકાસનો આધાર સામાજિક જ્ઞાનના લંઘર ઉપર હોય છે. જે જાણક જંગલી સ્થિતિમાં જન્મે છે તેની બુદ્ધિશક્તિ કાળિદાસ કે ન્યૂટન જેટલી પ્રજ્વળ હોય તો પણ તેની કુંદિત સ્થિતિમાં તેનો સારો વિકાસ થઈ શકતો નથી, પણ તે જ જાણકને સારી મુધરેલી પ્રજાના વાતાવરણમાં મૂકવાથી તે આપોઆપ તેના વિચાર ગ્રહણ કરી લે છે અને તેમાં મુધારા વધારા કરી તે તેને નવીન સ્વરૂપ આપે છે. આવી રીતે મુધરેલી પ્રજાની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિનો આધાર એ તત્ત્વો ઉપર છે: (૧) વ્યક્તિની સ્વાભાવિક શક્તિ અને (૨) સામાજિક સંસ્કૃતિ યા જ્ઞાનની પરંપરા, પછી તે પુસ્તકદ્વારા કે મુખદ્વારા હોય. આ બંને બળની ક્રિયા

પ્રતિક્રિયાની અસરથી બાળકનું જીવન ઘડાય છે. જો કે સાધારણ રીતે સામાજિક જ્ઞાનને લીધે વ્યક્તિની પ્રગતિ ઘણી સરળ થાય છે અને તેના પૂર્વજો કરતાં તેના જ્ઞાનનો સંગ્રહ વધારે માલમ પડે છે, તોપણ તેનો ખરો ઉપયોગ તેની કુદરતી શક્તિ ઉપર જ છે. જો વ્યક્તિની સ્વાભાવિક શક્તિ મંદ હોય તો ગમે તેવી જાંચી સંસ્કૃતિનો તે કંઈ પણ ઉપયોગ કરશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે તેનો અંત જલદીથી લાવી શકશે. ઉત્તમ સાક્ષર પણ તેનાં બાળકને તેની વિદ્વાતાનો લાભ શક્તિના અભાવે આપી શકતો નથી. કારણ કે તે ગ્રહણ કરવાની તેનામાં શક્તિ હોતી નથી, પણ તેની સાક્ષરતા તે સમાજ માટે વારસારૂપ મૂકી જાય છે. અનેક વિદ્વાન અને તત્વજ્ઞાનીઓએ સ્વપ્રયત્નથી જે જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હોય છે તે તેમના સમાજને વારસા તરીકે આપે છે અને આવી રીતે સામાજિક વિચારની કોટિ દિનપ્રતિદિન જાંચી થતી જાય છે. હાલમાં સુધરેલી પ્રજાનું બાળક સ્વતઃ આવી પરંપરાના સાધનને લીધે ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જો કે તેમની શુદ્ધિશક્તિ અસાધારણ હોતી નથી તો પણ પુસ્તકો અને કાર્યપરંપરાકારા જે જ્ઞાન તેને મળે છે તેથી તેમનો વિશેષ વિકાસ થાય છે અને બીજા અન્ય ઉતરતી પ્રજાની જોડે સહેલાઈથી તે હરિશ્ચંદ્ર કરી શકે છે. ઇતર પ્રાણી ઉપર મનુષ્યના સર્વોપરીપણાનું મુખ્ય કારણ તેનામાં વિચાર કરવાની જે શક્તિ છે તે છે, અને તેને લીધે તે ધર્મ, નીતિ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, દુનિવરક્ષણ, વડાકાનુન વગેરે બાબતોનું ઘણું જ્ઞાન સંપાદન કરી શકે છે અને તેથી મનુષ્યત્વના કાસને સારો અવકાશ મળે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિનો 'સામાજિક વારસો' ઘણો જાંચો હોય તો જો વ્યક્તિમાં તેનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ ન હોય તો તે જ્ઞાનનો ભંડાર તેને ગરૂ નીવડે છે, પણ જ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિ તેને ગ્રહણ કરી તેમાં વધારો કરી શકે ત્યારે તેને લીધે વ્યક્તિની તેમ જ સમાજની ઉન્નતિ વધે છે, અને તે સંસ્કૃતિ કળા વધે નીવડે છે.

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી જો મુખ્ય બાબત એ ફક્ત થાય છે કે જ્યારે જ્યારે વ્યક્તિની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે ત્યારે સમાજની પણ પડતી થાય છે અને તેની સ્કૃતિ ગમે તેટલી જાંચી કોટિની હોય છે તો પણ તેનું અધઃપતન અટકાવી શકાતું નથી. કોઈ પણ જ્ઞાન ઇતિહાસના અભ્યાસીને આ સત્ય સ્પષ્ટ થયા વગર રહેશે નહિ. જે જે પ્રજાએ આ સત્યનું અનુપાલન કર્યું છે, તે તે પ્રજાએ અન્ય દેશ ઉપર જતાં સામ્રાજ્ય જમાવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ તે લાંબા વખત સુધી તેમણે કાંઈ રાખ્યું નહોતું.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે કુદરતમાં પ્રાણીના ઉત્તરોત્તર વિકાસને માટે 'જીવનક્રમ' એ તેનું મુખ્ય પ્રેરક બળ છે. જે પ્રજામાં શરીર, શુદ્ધિ તથા નીતિ ઉત્તમ હોય તે આવા જીવ સંબ્રામમાં વિજેતા નીવડે છે અને અન્ય પ્રજાને તેને આધીન રાખી ના ઉપર તેનું સર્વોપરીપણું બોગવે છે. આ કારણને લીધે વ્યક્તિની મુદારણા એ

× " Though an empire has been built, a degenerate race cannot sustain it. If the living foundations of an empire fail no superstructure can stand. There is no wealth but life, and if the quality of the life fails, neither battleships nor battalions nor barries nor anything will save a nation. "

સમાજની ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો નોંધએ. લગ્નની ભાવના, કુટુંબની વ્યવસ્થા, કેળવણીનું સ્વરૂપ, ધર્મનો ઉદ્દેશ, નીતિનો આદર્શ, રાજ્યની ઘટના વગેરે જે સંસ્થાઓ હોય તેમનો અંતિમ હેતુ વ્યક્તિનો ઉત્તમ વિકાસ કરવો એ હોવો નોંધએ. જ્યારે વ્યક્તિનો યોગ્ય વિકાસ થાય છે ત્યારે સામાજિક સામર્થ્ય પણ કુદરતી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે. આવી રીતે અન્યોન્ય વિકાસથી સમાજ તેમ જ વ્યક્તિની ઉન્નતિ સાધી શકાય છે. જે સમાજ કેવળ શ્રદ્ધાને આધીન હોય છે, તેમાં વિચાર કે આચારની વિવિધતા હોતી નથી. આવી એકરૂપતાને લીધે કુદરતને પણ કંટાળો આવે છે અને તેથી તે વ્યક્તિનો વિકાસ અટકી પડે છે એટલે તેની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની શક્તિ નોંધએ તે પ્રમાણમાં કાર્યસાધક નીવડતી નથી. આનું પરિણામ એ આવે છે કે 'જીવનકલ્પ'માં તેવી વ્યક્તિને પરાધીનતા ભોગવવી પડે છે અને હલકું જીવન ગુમરવું પડે છે. આ સ્થિતિ સુધારવાને માટે વ્યક્તિનો વિકાસ જાંચા પ્રકારનો થવો નોંધએ એટલે તેનામાં જે કુદરતી શક્તિ અંતર્જાત હોય છે તેને યોગ્ય અવકાશ આપી વિકાસવની નોંધએ, તેથી તેવી વ્યક્તિ જાંચા પ્રકારનું મનુષ્યત્વ અનુભવી શકે છે અને તેની સંસારયાત્રા વધારે સફળ કરી શકે છે.

હવે જો વ્યક્તિની સુધારણા એ સર્વ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન હશે તો તેને માટે શું કરવું નોંધએ ? તેવું સાધ્ય શી રીતે સિદ્ધ કરવું એ એક સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે. મનુષ્યના વિકાસના બે મુખ્ય કારણ છે. એક આંતરશક્તિ અને બીજું બાહ્ય પરિસ્થિતિ. બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં સૃષ્ટિરચના અને સામાજિક સ્થિતિ એવા બે વિભાગ પડે છે. મનુષ્યની પ્રાચીન સ્થિતિમાં સૃષ્ટિરચના એ મુખ્ય બળ હોય છે, કારણ કે આબોહવા, જમીનતળ અને આસપાસની કુદરતી પરિસ્થિતિની મનુષ્યશરીર તથા મન ઉપર પ્રબળ અસર જોવામાં આવે છે. જેમ જેમ મનુષ્યનો કુદરત ઉપરનો કાબુ વધતો જાય છે તેમ તેમ સામાજિક પરિસ્થિતિ એ ઉપયોગી તત્ત્વ થઈ પડે છે. જેટલા પ્રમાણમાં સમાજની સ્થિતિ ઉન્નત હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિને તેનો લાભ મળે છે, તે બાબતનું નિરૂપણ આગળ થઈ ગયું છે. બાહ્ય પરિસ્થિતિના કરતાં વધારે બળવાન તત્ત્વ આંતરશક્તિ છે. દરેક વ્યક્તિ તેની સ્વાભાવિક શક્તિના પ્રમાણમાં બાહ્ય સ્થિતિનો ઉપયોગ કરી શકે છે અને તેને પોતાનું વ્યક્તિત્વ અર્પી શકે છે. આ કારણને લીધે વ્યક્તિની કેળવણીમાં મુખ્ય તત્ત્વ કુદરતી શક્તિ છે એમ આપણને સાધારણ દૃષ્ટિથી માલમ પડે છે. હાલની વિજ્ઞાનની શોધો પણ એ સત્યનું સમર્થન કરે છે. આજથી થોડા વર્ષ પૂર્વે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ બાહ્ય પરિસ્થિતિને વ્યક્તિના વિકાસમાં પરમ સ્થાન આપ્યું હતું અને તે વિચાર એટલો બધો પ્રચલિત થયો હતો કે જો મનુષ્યની આસપાસના સંજોગો જેવાં કે કેળવણી, કુટુંબની વ્યવસ્થા, રાજ્યની ઘટના વગેરે સંસ્થાઓમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો વ્યક્તિનું નોંધવું સ્વરૂપ આપણે ધરી શકીએ, પણ પાકા અનુભવ પછી અને જીવનશાસ્ત્રની પરંપરાને લગતી શોધો ઉપરથી વિજ્ઞાનવેત્તાઓ હાલમાં એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે બાહ્ય સ્થિતિની અસર બાળક ઉપર નહિ જેવી થાય છે. જે કારણથી તેનું ભાવિ ધડાય છે તે તેના માતાપિતા છે. જગત્વિખ્યાત જીવનશાસ્ત્રી આર્લસ ડાર્વિન તેના “જાતિની ઉત્પત્તિ”ના સિદ્ધાંતની પૂરવાર માટે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો હતો કે મનુષ્યના શરીરના દરેક અંગની ક્રિયારૂપ જીવનતત્ત્વ (Sperm) ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને લીધે બાળકને તેના માતાપિતાના ગુણધર્મોનો વારસો મળે છે. જો વ્યક્તિએ પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિ ભાવિ પ્રજાને વારસામાં મળે તો જ તેણે સંપાદન કરેલી સંપત્તિનો લાભ બાળકને મળી શકે; અને તેવી રીતે ઉત્તરોત્તર વિશેષ વિકાસ થઈ શકે.

આવે સર્વજનવાદનો (Pangenesis) વિચાર જેમ જેમ જીવનશાસ્ત્રની શોધ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેની નિર્મળતા માલમ પડતી ગઈ. જે માતાપિતા તેના બાળકને તેના ગુણદોષ અર્પી શકે એમ હોય તે આંધળા બાપનું બાળક આંધળું અવતરેલું જેવામાં આવવું જોઈએ તેમ જ લંગરી માતાનું બાળક લંગડું હોવું જોઈએ. પણ વસ્તુસ્થિતિ તેનાથી ઉલટી છે. આવી રીતે વ્યક્તિએ સંપાદન કરેલી શક્તિ યા યોગ્યતા માતાપિતા તેના બાળકને આપી શકતા નથી પણ તેનો અમુક જ અંશ તેને વારસામાં મળે છે. તેનું ખરું કારણ શું હશે? આ પ્રશ્નનું સંતોષકારક સમાધાન જર્મન જીવનશાસ્ત્રી વિઝમેનની જીવપદાર્થ (germplasm) ની કલ્પનાથી થઈ શકે છે. તેનો સિદ્ધાંત એવો છે કે દરેક પ્રાણીની જાતિનું જે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તે અમુક પ્રકારનું છે. વ્યક્તિના મૃત્યુ સાથે તે ચૈતન્યનો નાશ થતો નથી પણ તે તેના બાળકને તેની ઉત્પત્તિ સાથે લગભગ તેવી જ સ્થિતિમાં તેને આપે છે. જ્યારે માતાના ઉદરમાં તેનો પિંડ રચાય છે ત્યારે માતાપિતાના જીવપદાર્થના બે વિભાગ થાય છે, એક વિભાગ તેના પરંપરિત ચૈતન્યનો છે અને બીજા વિભાગ વડે તેના શરીરના સર્વ અંગ રચવામાં આવે છે. જીવ પદાર્થનો જે પ્રથમ વિભાગ જુદો પડે છે તે શરીરમાં સાચવી રાખવામાં આવે છે. તેનો જીવન ઇતિહાસ ધણો પ્રાચીન હોય છે. દરેક પ્રાણીની જાતિનું આવું ચૈતન્ય હોય છે. જ્યારે વ્યક્તિ યુવાવસ્થાએ પહોંચે છે ત્યારે તે મોડેને વશ થઈને તેની જાતિના નિભાવ માટે અન્ય જાતિ તરફ આકર્ષાય છે. કુદરતની ઈચ્છા ગમે તે પ્રકારે તેની જાતિની સંભાળ રાખવાની હોય છે તેથી વ્યક્તિ તેના સાધન તરીકે તેના શરીરમાં રહેલો જીવપદાર્થ બાળકને અર્પી દેવાનું થાય છે. આવી રીતે તે જીવપદાર્થની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે. તેનો બીજો ભાગ સમગ્ર શરીરનો નિર્વાહ કરે છે, અને તેની અસર જીવપદાર્થ ઉપર થતી નથી. દા. ત. લંગડા માણસનું બાળક લંગડું અવતરતું નથી તેનું કારણ એ છે કે જે પ્રાચીન જીવપદાર્થ દરેક જાતિની પરંપરાને માટે સાચવી રાખ્યો હોય છે. તેના ઉપર શરીરની ક્રિયાની તેમ જ બાહ્ય પરિસ્થિતિની અસર થતી નથી. જે મનુષ્યનો સ્વભાવ બદલેલો હોય અથવા તેની શક્તિમાં ફેરફાર કરેલો હોય તો મુખ્ય બાબત એ છે કે તેના જીવપદાર્થ ઉપર અસર થાય તો જ બાળકને તે શક્તિ વારસાદે પ્રાપ્ત થાય. જ્યાંમુઘી તે જીવતત્ત્વ ઉપર અસર થતી નથી ત્યાંમુઘી બાપ પ્રજાની શક્તિ ઉપર કંઈ અસર થઈ શકે એમ નથી.

જીવનના શાસ્ત્ર સંબંધી ઉપરના વિવેચન ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ગમે તેવા બાહ્ય સંજોગોની અસર માતાના ઉદરમાં રહેલા બાળક ઉપર થતી નથી. જે વ્યક્તિનો યોગ્ય વિકાસ કરવો હોય તો તેની ખાતર શક્તિ મુદારવી જોઈએ, અને તેને માટે માતા પિતાનાં જીવપદાર્થ ઉપર અસર થવી જોઈએ. આનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉત્તમ પ્રજા માટે-સારી પ્રજાઉત્પત્તિ માટેનાં-શરીર, બુદ્ધિ અને નીતિની સારી શક્તિવાળી વ્યક્તિઓનાં લગ્ન થવાં જોઈએ. તે દ્વારા જ વ્યક્તિની મુદારણુ થઈ શકે તેમ છે. બીજાં બધાં સાધનો

* "Why is this glorious creature to be found,
One only in ten thousand & what one is,
Why may not millions be? what bars are thrown,
By Nature in the way of such a hope"
—Wordsworth

ધણું ગોણું છે. વ્યક્તિના સારા વિકાસને માટે જીવનશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ એટલે જે માતૃપિતા તરીકે પોતાનું કર્તવ્ય જાળવવાને લાયક હોય તેવાંનાં લક્ષ્ય થવાં જોઈએ. હાલમાં હિંદુ જાતિમાં ન્યાતમનના ધણા વિભાગ થઈ જવાથી યોગ્ય વ્યક્તિના લક્ષ્ય માટે ઘણા થોડા અવકાશ મળે છે એટલું જ નહિ પણ કુદરતને જ વિવિધતા (variations) ની જરૂર છે તે દૃષ્ટી ન્યાતમાં મળી શકતી નથી તેથી પ્રજા દિનપ્રતિદિન નિર્માણ થતી જાય છે અને ન્યાતોનું દારિદ્ર્ય અને અધોગતિ વધવાં જાય છે એ સ્વાભાવિક છે. વ્યક્તિની મુધારણા એ પ્રજાની ઉત્થતિનું મુખ્ય કારણ છે. વ્યક્તિની મુધારણાનો આધાર તેની આંતરશક્તિ ઉપર રાખે છે તે આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન મુધારામાં જે ખાસ તફાવત માલમ પડે છે તે આધુનિક પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાન છે, પ્રાચીન મુધારામાં મુખ્યત્વે કષ્ટના-વિચાર લાગણી માલમ પડે છે. આધુનિક મુધારાનું પ્રધાનતત્ત્વ સિદ્ધાંત છે. જે પ્રજાનું દૃષ્ટિગિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક થશે એટલે વિજ્ઞાનની પદ્ધતિનો અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ સમાજની દરેક સંસ્થા ઉપર જોડતા પ્રમાણમાં થશે તો તે પ્રજા આગળ પડતી થશે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો હાલનો મુધારો વિજ્ઞાન ઉપર રચાયો છે, તેથી જેને સંસારધારામાં આગળ વધવું છે તેને તો વિજ્ઞાનની મદદ સિવાય કંઈ આશ્વે એમ નથી. આ કારણને લીધે આપણી સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ જીવનશાસ્ત્ર તેમ જ માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત મુજબ કરવું જોઈએ અને તે દૃષ્ટિથી જે દોષ હોય તે સત્તર દૂર કરવા જોઈએ, કારણ કે જડતા અથવા રિચરતા એ વ્યક્તિની અધમતાનું મૂળ કારણ છે. જો આપણે આપણી સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવી હોય અને આપણી જાતિનું ગૌરવ ટકાવી રાખવું હોય તો આપણે વ્યક્તિના વિકાસ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. જીવનકલ્પમાં જે પ્રજામાં ઉગ્ર કર્તવ્યનિષ્ઠા સિદ્ધ જ્ઞાન, સાહસ, સત્યાગ્રહ, આત્મભોગ, એકાગ્રતા, સમયસૂચકતા, તથા સંઘશક્તિ જેવા ગુણ હોય છે તે આગળ પડે છે. જો કે તેવી પ્રજાની સંખ્યા થોડી હોય છે પણ તેનું સમગ્ર જળ એટલું પ્રચંડ હોય છે કે તે વ્યક્તિગત સુખની દરકાર કર્યા વગર ભાવિ પ્રજાના હિત ખાતર તેના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે.

આપણે સમાજના અવનતિના કારણોમાં વ્યક્તિની દક્ષી શક્તિ એ મુખ્ય ગણ્યું છે. તેનું અધઃપતન અટકાવવાને માટે હાલનું જીવનશાસ્ત્ર શું કહે છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. અન્ય શાસ્ત્ર કરતાં આપણને જીવનશાસ્ત્રની શોધો વધારે ઉપયોગી છે. જેમ જેમ તે શાસ્ત્રની શોધનો ઉપયોગ સમાજશાસ્ત્ર માટે કરવામાં આવશે તેમ તેમ આગળ જતાવવામાં આવ્યું છે તેમ આપણી સમાજની અવનતિ આપણે અટકાવીને તેની પ્રગતિ કરી શકીશું, કારણ કે સમાજ એટલે વ્યક્તિનો સંઘ અને વ્યક્તિની મુધારણા એ સમાજની ઉત્થતિ છે.

મૂળજલાલ હીરાલાલ ચૌકસી

આપણા સામાજિક પ્રશ્નો

આપણે હમણાંક આપણા સામાજિક પ્રશ્નો વિશે કેમ કરી વિચાર નથી કરતા ? આગવસ, વિધવાવિવાહ, નાનિગન્ધન વગેરે પ્રશ્નોનો શું નિદાન આવી ગયો છે ? કે શું અસહકારે અનેક કાર્યક્ષેત્રો ઉપર માફી અમર કરી છે (એવો આક્ષેપ છે) તેમ આ ક્ષેત્ર પર પણ તેણે માફી અમર કરી છે ?

આવા સવાલો વારંવાર પૂછાય છે. આનો એક જવાબ તો એ કે આ સવાલો પૂછાય છે એ જ ખતાવે છે કે આ પ્રશ્નો બંધ નથી થયા તેમ જ તેની ચર્ચા પણ બંધ નથી થઈ. તેનાં ભાષણો આપનાં કદાચ બંધ થયાં છે એટલું જ. છતાં આ ઉપર બતાવ્યા તે સવાલોમાં કંઈક રહસ્ય છે અને તે આપણે જોવા પ્રયત્ન કરીએ.

સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા બંધ પડી એમ કહીએ છીએ ત્યારે સામાજિક પ્રશ્નોનો અર્થ વિધવાવિવાહ, સ્ત્રીકેળવણી, સ્ત્રીપુરુષ સમાન હક્ક, પરદેશગમન વગેરે જે સમાજ-સુધારાના પ્રશ્નો ગણાતા હતા તે પ્રશ્નો એમ થાય છે. આ પ્રશ્નો અત્યારે એ રીતે નથી ચર્ચાતા. તેનું કારણ મુખ્ય એ છે કે સમાજ અને સમાજના પ્રશ્નોની બાબતમાં આપણો દૃષ્ટિકોણ બદલાયો છે. અત્યારે આપણી દૃષ્ટિ સામે જે સમાજ છે તેના વિધવાવિવાહ, પરદેશગમન એ જ મુખ્ય પ્રશ્નો નથી. પ્રશ્નોમાં સૌથી મુખ્ય પ્રશ્ન અત્યારે આખા દિલ્લી સમાજની પામર દશા છે એ છે. દેશના મોટા ભાગને આવા નથી મળતું, પહેરવા કપડાં નથી મળતાં અને અધમમાં અધમ અપમાન સામે થવા જેટલી તેનામાં યેતના નથી. પરતંત્રતા એ દુઃખ છે અપમાન છે એટલું પણ તે સમજતો નથી. આ આપણો પ્રશ્ન છે એટલું પણ સામાન્ય સમાજને ભાત નથી. એ ભાત આખી પ્રગતે નવું હમણાં જ પ્રગટ થયું અથવા થવા લાગ્યું. એક અંગ્રેજ ઇન્સ્ટિટ્યુશનલ કહે છે તેમ પરતંત્રતા એકવાર આવી એટલે સમય જતો જાય તેમ તેમ સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા મંદ પડતી જાય છે. અને એ જ સ્થિતિ આપણા સમાજની થવા લાગી હતી. ત્યાં એક વિશાળ હૃદયમાં આખા સમાજ માટેનો પ્રેમ પ્રગટ્યો અને તેને લીધે બીજાં અનેક હૃદયોમાં એવી પ્રેમસ્પેશન પ્રગટ થઈ. પ્રગતમાં એનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે વિસ્તરવા લાગ્યો. એ નવા પ્રકાશને હૃદયચક્ર અનુકૂળ અને તેટલો વખત સમાજ મીન રાખતો હતો. તેટલો વખત, પશ્ચિમના સંસ્કારમાંથી ઉદ્ભવેલ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદના સિદ્ધાન્ત ઉપર ઘડાયેલ સમાજ-સુધારાના કાર્યક્રમોનો વિચાર કરવાને તેને સમય નહોતો, તેને ઇચ્છા નહતી. દરે સમાજ-સુધારા તરફનો દૃષ્ટિકોણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો નથી પણ સમાજદિનનો છે. પહેલાં પણ સમાજસુધારામાં સમાજદિનનું દૃષ્ટિબિંદુ નહોતું એમ અહીં વિવક્ષિત નથી પણ તેનો પ્રવર્તક હેતુ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય હતું.

સમાજસુધારાએ પોતાના સિદ્ધાન્તથી પ્રગટ થઈને પણ ધાતું કામ કર્યું હતું તે આપણે વીસરી જવું ન જોઈએ. તે કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓએ પણ ધાતું સડન કર્યું

છે; અને તેમની સૌથી મોટી સેવા તો એ છે કે સાહિલ્યદારા સુધારાનો કાર્યક્રમ એટલો પ્રચલિત કર્યો કે કોઈપણ નવા વિચાર સામે માત્ર નવીનતાને લીધે સખ્ત વિરોધ થાય છે તે અત્યારે ઘણો ઘટી ગયો છે. તેમના પ્રચારકામથી, કંઈક અંશે આર્થિક બોલેથી, વધારે સારી કેળવણીથી કેટલાક પ્રશ્નો જેવા કે બાળવિવાહ, સ્ત્રીકેળવણી, પરદેશગમન, વગેરેમાં ઘણા મોટા ભાગને હવે વિરોધ નથી રહ્યો.

વિરોધ નથી ત્યારે તે તે પ્રશ્નોની બાબતમાં આપણી પ્રગતિ થઈ છે? શું તે પ્રશ્નોનો નિકાલ આવી ગયો છે? ના. અને તેનું કારણ શું? આપણો સમાજ ઘણાં વરસોની અધમતાથી નિશ્ચેતન થઈ ગયો છે. સાફ જોયા છતાં પણ તે તરફ પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. બુદ્ધિથી સમજ્યા છતાં પણ તે શ્રદ્ધાબળથી કામ કરી શકતો નથી. તેને માટે તો શો ઉપાય હોય! એટલો જ કે તેનામાં નવું ચેતન પૂરાવું જોઈએ. અને અસહકારને લીધે બીજું કંઈ જ થયું નહોય, અસહકારના કાર્યક્રમમાં ગમે તેટલી ભૂલો ડાહ્યા અનુભવી પુરુષો કાઢે તોપણ તેમણે એટલું તો કયુલ કરવું પડ્યું કે અસહકારે જનતાના કેંદ્ર નીચામાં નીચેના થઈ સુધી ચેતન પૂર્યું છે. આ ચેતન હૃદયનું છે, શ્રદ્ધાનું છે, નીતિબળનું છે.

આહીં પ્રશ્ન થશે કે જો એમ જ હોય તો અત્યારે પાછા એ જ સમાજસુધારાના પ્રશ્નો શાથી ઉપર આવતા દેખાય છે? એક કારણ તો એ કે અસહકારમાં પણ સમાજને સુધારવાની દૃષ્ટિ કદી બંધ થયેલી નહોતી. સમાજ સુધાર્યા વિના સ્વતંત્ર શી રીતે થઈ શકે? અસહકાર એ બાહ્યસ્વરૂપે ભલે રાજકારણી હતો પણ અંતરમાં તે એક નીતિ અને શ્રદ્ધાની ભગવૃત્તિરૂપ છે અને તેનું આ અંતઃસ્વરૂપ, બાહ્યરૂપ ગયા પછી પણ, ટકી રહેશે એમાં સંદેહ નથી. અને નીતિ અને શ્રદ્ધા કર્મપર હોય છે તેથી એ અંતઃસ્વરૂપે, પોતાના સ્વાભાવિક વિસ્તારમાં, સ્ત્રીસંમાન, વિધવાવિવાહ, સહાયર્ય, સમ્યાદ વગેરે સર્વ પ્રશ્નોનો સમાવેશ કર્યો છે. સમાજસુધારાનું એક મોટામાં મોટું અંગ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એ અસહકારના કાર્યક્રમનું અંગ છે.

પણ આ પ્રશ્નો ફરી નજરે પડવાનું એક તાત્કાલિક કારણ પણ છે. સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે પ્રગમમાં એક જ જોઈએ. અર્થાત્ હિન્દુ-મુસલમાન એક જ જોઈએ. અસહકારે અમુક વસ્તુસ્થિતિનો ઉપયોગ કરી એ એક કરવા પ્રયત્ન કર્યો, અને બધાએ એમ માન્યું કે એ એક થઈ ગયું. પણ થોડા દિવસ જતાં સમજાયું કે એ કાચું એક હતું અને એક તરફના વેગના પ્રત્યાઘાત રૂપે બન્ને પ્રગમમાં, આપણા સ્મરણમાં નહિ થયેલો એવો વિરોધ થયો. તેમાં હિન્દુઓને, અંગ્રેજોને હાથે સહન કરવાં પડ્યાં હતાં તેવાં જ અપમાનો અને અન્યાયો મુસલમાનોના હાથે સહન કરવાં પડ્યાં. હિન્દુઓએ જોયું કે આનું એક કારણ હિન્દુ કોમની નિર્બળતા છે. એ નિર્બળતા ઘણીખરી બધી સામાજિક શક્તિઓને આભારી છે. તેથી એ શક્તિઓ તરફ આપણું ફરી લક્ષ દોરાયું. આ મુસલમાનોના અસાધ્યારો બીજું કંઈ નહિ પણ કોમના પ્રમાદનું ફળ છે, સળ છે. આ પ્રશ્નોની ચર્ચા હિન્દુ કોમની ભગવૃત્તિમાંથી-પોતે બળવાન થઈ મુસલમાનો સાથે સમાન થઈ એક થવાની ઇચ્છામાંથી પ્રગટેલી છે.

આપણા સર્વ પ્રશ્નોમાં અત્યારે ગાતિસંસ્થાએ, ગાતિબંધને આપણું સૌથી તથા લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે તેનું એ જ કારણ છે. હિન્દુ કેમ અનેક ગાતિઓમાં વહેંચાયેલી હોવાથી તે અતિ નિર્ભય થઈ ગઈ છે, તેનામાં એકીકરણનું કોઈ તત્ત્વ રહેલું નથી. બીજી રીતે જોતાં ગાતિબંધન આપણી સર્વ અન્ય પ્રગતિને પણ રોકનાર જાણીતું છે. ઘણાખરા કુરિવાજો કેળવણી અને અનુભવ તથા જ્ઞાનથી મટાડી શકાય છે. તેથી જ્ઞાનપ્રચાર પછી સામાન્ય રીતે એક પેઢીએ હરકોઈ ખરાબ રિવાજ બંધ થાય. આજીવિવાહનો રિવાજ ખરાબ છે એમ જણાય ત્યારે, જે બાળક અવસ્થામાં પરવડ્યા છે તેઓ પોતા માટે તો કંઈ ન કરી શકે પણ પોતાનાં બાળકોને મોટી હંમરનાં થવા દે એટલું કરી શકે, તેમને કેળવણી આપી શકે વગેરે. પણ ગાતિબંધનને લીધે વ્યક્તિ પોતાના નિર્ણય પ્રમાણે ચાલી શકતી નથી, પોતાની નાતને મોટો વર્ગ એ પ્રમાણે સમજી લેવા થાય ત્યાં સુધી તેને રાહ જોવી પડે છે. એમ રાહ ન જુએ તો ગાતિ બદલ મૂકવાની ભયંકરમાં ભયંકર સગવડ તેને ખમવી પડે. અને છેલ્લાં થોડાં વર્ષોના આર્થિક ફેરફારથી ગાતિમાં એક સંસ્થા તરીકે જે કંઈ અંક, કે કાર્યશક્તિ હતી તે હુમ થઈ છે, અથવા એથી એ ખરાબ એ છે કે ગાતિની કાર્યશક્તિ જાનિના બેઠાડુ પ્રમાદી અપ્રગતિશાલી માણસોના હાથમાં ગઈ છે. અને તેથી આ ગાતિબંધન પ્રગતિના લગભગ દરેક કાર્યમાં આડું આવે છે. ગયા જમાનાના સમાજસુધારકોએ પોતાની રીતે સુધારો કરવાના જે જે પ્રયત્નો કર્યો તેનો અનુભવ એવો છે કે એ ગાતિ તદ્દન નિર્ણય શિથિલ જેવી દેખાય છે છતાં તેમાં ઘણું જળ છે, જેવડ વ્યક્તિને કચરી નાંખવા જેટલું જળ તો છે જ. દરેક જમાનામાં વિચારકો કહેતા આવ્યા છે કે દરેક વસ્તુમાં ગાતિબંધન નારા પામશે અને ઘણું જ છે. આ હિન્દુ સુસલમાન વંશનરૂપ પછી, કેમો અસ્થિતા કંઈક વધતી હોય એમ જણાય છે. ગૂંચરાતની આ અતિદૃષ્ટિમાં ગૂંચરાતે જે અદ્ભુત જગતિ સેવાભાવ અને ઉદારતા બતાવ્યાં તેથી એક તરફથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે બીજી તરફથી આવા કામમાં કામનો આગ્રહ માણસમાંથી નથી જતો એ જોઈ બેદ થાય છે. આપણી કૌસિલની ચૂટણીઓમાં મન આપાય છે તેમાં પણ કેમ કેટલો ભાગ ભળ્યો છે તે જાણીતું છે.

હિન્દુ કેમ એક થવાનો પ્રયત્ન કરે છે છતાં ગાતિસંસ્થા કેમ બંધ તથા થઈ શકતી ? અમને લાગે છે કે આનું કારણ એ છે કે ગાતિ કેવી રીતે તોડવી તે સંબંધી બધા એકમત નથી થઈ શકતા. ગાતિ તોડવાનું સીધું પરિણામ એ કે પ્રગતિ પરણાવવાને વર કે કન્યા ન મળી શકે. હવે જે લોકો ગાતિ તોડવાના મતના છે તેઓની શહેણીકરણી, આચારવિચાર, માન્યતા, જીવનપદ્ધતિ, આ ગાતિબદ્ધ સમાજમાં એટલી બધી એક બીજીથી જુદી છે કે તેઓની પ્રગતિ અંદર અંદર ક્રમ સંબંધ બાંધી ન શકે અને બાંધે તો ઘણું ભાગે દુઃખી થાય. વળી આપણા સમાજમાં લગ્નો માથાપો જ કરે છે, અને આવી નવી જામી થતી પરિસ્થિતિમાં લગ્નો માથાપ પોતે કરી ન શકે, અને પ્રગતિ પોતાની મેળે પરણી લે એ બનવું ઘણું મુશ્કેલ છે. ત્યારે પ્રગતિ જીવન એક સરખું ધડાય અને આચારવિચાર કંઈક અંશે એક સરખા થાય અને કંઈક અંશે વ્યક્તિગત આચારવિચારના ફેરફારની છૂટ મૂકતાં સમાજ શીખે ત્યારે જ આ લગ્નની મુશ્કેલી ટળે. ત્યાં સુધી જુનો સમાજ ગમે નહિ અને નવો સમાજ મળે નહિ એવી સ્થિતિમાં લોકોએ મુંઝાવાનું છે.

સમાજ એક થવાનાં સાધનો એ જ છે. કેળવણી અને કાર્યમાં સહકાર. માત્ર એકાદ પ્રશ્ન ઉપર મરબો અભિપ્રાય થવાથી એક નથી થઈ જતું. પણ જીવનની નજીવી ગણાતી અનેક બાબતોમાં માણસો એક બીજાના સંપર્કમાં આવે ત્યારે જ એક થવાય અને ભેદને માટે ઉદારતા રખાય. પ્રગતને એક સરખી કેળવણી આપવાથી એક તરફથી આ બની શકે. બીજી તરફથી સામાન્ય હિતનાં કાર્યોથી આમ થાય. શહેર સુધરાઈ, અરુદ્રત્વ નિવારણ, સંકટ નિવારણ કૌશલ્યની લડત, વગેરે કાર્યોમાં માણસો એક બીજા સાથે હોય મળે, એક જ હિતનાં મરદાની સાદસો ખેડે, ત્યારે જ એક માનસ થાય, એક બીજાને સમજવાની તક મળે, એક બીજામાં શ્રદ્ધા આવે, અને નવો સમાજ ત્યારે જ રચાય.

જ્ઞાતિ તંત્ર રાખવાનું ખરૂં વડાણ અમને એ જ લાગે છે. જ્ઞાતિ તંત્ર રાગ પણ ન રાખવો અને તેના તંત્ર દ્રેષ પણ ન રાખવો પણ પોતાના વ્યવહારમાં જે ફર્તવ્ય પ્રાપ્ત હોય તે ઉત્સાહથી કરવું. સમાજના જે અનિષ્ટ સામે લડવાને પોતાનામાં શક્તિ હોય તે સામે લડવું. અમુક કામ જે સાફ હોય તે કરવાથી જ્ઞાતિબંધન દટનર થશે એ બીકથી એ કામ ન કરવું એમ નહિ, પણ જે કોઈ સાફ કામ હોય તે કરવા માંડવું. જે કામમાં શ્રદ્ધા હોય તે કરવા માંડવું. જ્ઞાતિસંસ્થા નાશદ થવાની હશે તે પણ એ રીતે નાશદ થશે. સુધરવાની હશે તેપણ એ રીતે સુધરશે. માત્ર વિચાર કંઈ એ કામ હવે આગળ વધવાનું નથી.

.

રા. વિ. પા.

માટે શક્ય કરી આપે છે, તે સરકારના રાજ્યમાં અર્થો ભૂખમરો નથી પણ પ્રગતિ અને આશાઓ છે એમ દુનિયાને મનાવવા માનવતા સભ્ય માગે છે !

“માનવતા સભ્ય આપણને આશ્વાસન આપે છે કે દુષ્કાળને લીધે ઘણાં મરણ નીપજતાં નથી. ના. કેટલાએક રોગો પહેલાં અકસ્માત ફાટી નીકળે છે; પછી હમેશનું ધર કરીને રહે છે. હિંદમાં દુષ્કાળ અમુક વરસે જ નથી આવતો—એ તો પ્રજાના નસીબમાં શામલો હોય છે.”

(૩) નાનાયક માળાપોની ભવંકર સંતતિ અટકાવવા માટે

મે ૨૧, ૧૯૨૭ ના ‘લિટરરિ ડાઇજેસ્ટ’માં “નાનાયક માળાપોની ભવંકર સંતતિ અટકાવવા માટે” એ મથાળા નીચે ત્યાંની વરિષ્ઠ કોર્ટ આપેલા ચુકાદા વિશે એક લેખ છે. છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી અમેરિકાના વરજિનિયા પરગણામાં એવો કાયદો થયો છે જેની રૂએ માનસિક રોગ કે નિર્બળતાવાળાં માળાપોને શસ્ત્રક્રિયાથી વંચી કરવામાં આવે છે જેથી તેમની અશક્તિઓ વારસામાં જીતરી સમાજને કલંકિત ન કરે. આવો એક કેસ ત્યાંની વરિષ્ઠ કોર્ટ સુધી ગયો, તેમાં એ કાયદા વિરુદ્ધ એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી હતી કે એવો કાયદો બાઈબલના ફરમાનની વિરુદ્ધ છે. પણ જસ્ટિસ હોમ્સે ઠરાવ્યું કે

“આવાં માળાપોની નિષ્કૃષ્ટ પ્રજા ગુનો કરે પણ તેને દેહાન્તની શિક્ષા કરવા સુધી તહ જોવી, તેના કરતાં જેઓ દેખીતી રીતે પ્રજાતંત્ર ચલાવવા નાલાયક હોય તેમની સંતતિ અટકાવવી એ દુનિયાને માટે વધારે લાભકારક છે.”

કોર્ટ પાસે જે બાઈબલો કેસ આવેલો હતો તે પોતે રોગિષ્ઠ મનની છે. તેની મા તેવી જ હતી અને તે બાઈબલે હમણાં કાયદેસર લગ્ન વિના એવી જ એક રોગિષ્ઠ બાઈબલને જન્મ આપ્યો છે. જસ્ટિસ હોમ્સે પોતાના ચુકાદામાં કહ્યું કે

“દુર્ગંભીની ત્રણ પેઢીઓ બસ છે.”

પ્રીસ્તી	
ન્યૂ-વર્ગે	
મેટ્રીક નપાસ	
” પાસ	૧૩૬૦
કોલેજમાં જઈ આવેલા	૪૫૯
ગ્રેજ્યુએટ	૭૦૨
ટાઇપિંગ બજાનારા	૫૭૮
શોર્ટહૅન્ડ બજાનારા	૧૭૩
બાકી રહેલાઓએ પોતાની ઉપાધિ બજાવી નહોતી	
૮૦ રા. થી નીચેના પગારદારો	૫૮૫૭
૮૦ રા. થી ૧૭૫ રા. સુધીના	૩૨૯૧
૩૧. ૧૭૫ થી ઉપરના પગારદારો	૭૪૩

* ૫૪૨ ટકાએ કથારથી ઘેર બેઠા છે તે બજાવ્યું નથી.

* ૦૩૨ ટકા જેટલાએ ત્રિધુર, પરભોજા કે અવિવાહિત બજાવ્યું નહોતું.

+ આમાંથી મોટાએ પોતાની ભત્રીજાની નથી.

પામતો. દિલ્હીના શાહી દરબારોની રચનાઓ પછી સર ગંગારામે પોતાના જ પ્રાંતમાં જાહેર મકાનો ખાંધ્યાં એટલું જ નહિ પણ અમર કરે એવું કીર્તિસ્મારક રૂપ જે કાર્ય કર્યું તે તો તેમની કૃપિયોજનાઓ હતી.

ચેનાખ નહેરને કઠિ થોડીક જમીન લઇ ખેતી કરવાના સર ગંગારામને અભિલાષો થયા: અર્વાચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કામ શરૂ કર્યું. દેશભરમાં એમના આદર્શ ખેતરો વખણાયાં. આ યોજનાઓમાં રહેલાં જોખમ તથા જવાબ-દારી સાધારણ ન હતાં છતાં સર ગંગારામની આ વીર ને તેજ ભાવનાએ લગાઇ વખતે સર માદકમ હેલીને મદદ કરી. પંતજના એ ગવર્નરે સુદ્ધ માટે પગાર કરી લોકોને તેમની સેવા બદલ જમીન ભેટ કરવા વચન આપ્યું. લગાઇ પૂરી થયે સર હેલી વિદગ્ધામાં આવી પડ્યો કે જમીન તો પૂરી આપી શકાય એમ છે નહિ.

સર ગંગારામને આ વાનની અજર પડી ને પંતજના ગવર્નરને આ વિકટ પ્રસંગમાંથી તેમણે જાણ્યો. સરકાર પાસેથી ૩ વર્ષને પટે જમીન લઇ પાછી વાળવાની સરતે સર ગંગારામે પોતાના, બુદ્ધિવૈભવથી ખેતી શરૂ કરી. સરકારી અધિકારીઓ ને ગવર્નર વિચારમાં પડ્યા કે ગંગારામ અર્વાચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ખેતી કરવા ચંત્રા લગાઇ વખતે ક્યાંથી લાવવાના છે? પણ ગંગારામની અવલોકન તથા અભ્યાસ શક્તિએ મુંબાઇમાં એકવાર પોર્ટ ટ્રસ્ટમાં જૂતા ચંત્રા જોઇ લીધાં. ગવર્નરની મદદે જતાં પહેલાં તેમણે તાર દ્વારા એ ચંત્રા ખરીદી લીધાં ને એ પુરાણાં કૃષિયંત્રોને કૌશલથી મમારી ખેતીમાં એવી સંકલના મેળવી કે પોતે કમાયા એટલું જ નહિ સરકારને પણ કરોડો રૂપિયા ઉપાર્જન કરી આપ્યા. આજે પણ ચેનાખને બેઠે તો ઉભેલા ખેતરો ને ખેડુતો તથા તેમનામાં થતું સુધારણા કાર્ય (welfare work) સર ગંગારામની અજળ શક્તિને ખ્યાલ આપે છે.

સર ગંગારામે આ કૃષિ વિષયમાં ગાંધીજી સાથે પણ ચર્ચા કરેલી. તેમણે ખેતી દ્વારા દેશની ગરીબી ટાળવા માર્ગ મુક્યો ને ગાંધીજીએ હમેશ મુજબ ચરખાની ફિદમૂરી સમ-જની. મરણ પર્વત બેઠે મહાન વ્યક્તિઓ પોતપોતાના જીવનમાં અનુભવેલા આદર્શો એક બીજાને સમજાવતા હતા પણ સર ગંગારામને માટે એ તક આવી જ નહિ ને તેમની વચ્ચે એક મીઠા મતભેદ રહી ગયો.

પણ સર ગંગારામ આટલું જ કરી બેઠા નહતા. 'વીરની માફક પૈસા કમાઇ તેણે સાધુની માફક તે ખર્ચ્યાં.' વિધવા સહાયક સભાઓ ખોલી, ધર્મોદ્ધવાખાનાં બંધાવ્યાં, ગરીબો માટે આશ્રમો ખાંધ્યા, શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપી, એટલું જ નહિ સમાજમાં સુધારણાના પ્રાણ ફૂંક્યા. આ બધી યે સંસ્થાઓનો નિર્વીર આજે ૩૦ લાખના ટ્રસ્ટના વ્યાજમાંથી ચાલે છે.

વિરક્તા જગતમાં જીવી જાણે છે. સર ગંગારામને તેમાંના એક ગણી શકાય. ને હિન્દ તેમને માટે માન લઇ શકે એમ છે. એમનું સાચું સ્મારક એ જ હોય કે એમના જેવા બીજા અનેક મહાનુભાવો હિન્દમાં જન્મે.

ઇંગ્લેન્ડ અને રશીયા

રશીયાની સોવીએટ સરકારની લંડનમાં આવેલી નેપારી પેઢી આરકાઇસ પર ઇંગ્લેન્ડની સરકાર તરફથી ઓચિંતો હુમલો થયો એ પુરા-પના કે આખી દુનિયાના રાજકરણ પર કંઇક નવો પ્રકાશ પાડે છે અથવા તેને વધારે ચૂંચવાડમાં નાંખે છે. પોતાના ખોવાયેલા કેટલાક બહુ મહત્વના દસ્તાવેજો (documents) શોધવા માટે આ જડતી લેવાઇ હતી (તા. ૧૩મીથી ૧૭મી મે સુધી) એમ પ્રિટનની સરકાર કહે છે. એ દસ્તાવેજો તો નહિ જડયા પણ સોવીએટ સરકારનાં કેટલાંક ખાનગી

કાગળીઆં મળ્યાં. સોવીએટ કહે છે કે એ forgery છે. ઇંગ્લેંડના આ કૃત્ય સામે રશીઆમાં ડેરડેર સહાયો ભરીને સખત વિરોધ દર્શાવવામાં આવે છે.

ઇંગ્લેંડ કહે છે કે આ પેટીદારા સોવીએટ પોતાના મતેનો ખાનગી રીતે પ્રચાર કરે છે, પ્રજામાં સરકાર વિરુદ્ધ લાગણી ફેલાવે છે, મુદીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ સામે લોકોને ઉશ્કેરે છે, ટુંકમાં બ્રાહ્મણીયમનો પ્રચાર કરે છે.

ઇંગ્લેંડ અને રશીઆ વચ્ચેના સંબંધમાં લાંબા વખતથી જ કટુતા શરૂ થઇ છે. બન્ને દેશોની નીતિ ભુદી છે, બન્નેનો સંબંધ વધુ વખત શાંતિભર્યો ટકી શકે એમ હતું જ નહિ; આ ખતાવ નિમિત્ત બન્યો છે અને ઘણા વખતથી તૂટતૂટ રહેશે તંત્ર એના આંચકાથી તૂટ્યો છે.

રીતે ચૂંચવાયેલી છે. સ્વિટનને, યુદ્ધ જગાંડીને પોતાની સ્થિતિ મજબુત કરી લેવી છે. યુદ્ધમાં મુખ્ય ભાગ પોતે ભગવશે અને આશીનો કચરો ઉપાડવાનું બીજાઓ કરશે. પણ આ ભય પ્રત્યે સોવીએટે તે શાંતિની જ વક્તવ્ય ચાલુ રાખી છે " ૧૯૨૧ પછીના સ્વિટનની સરકારના સોવીએટ સામેના બધા charges forged દસ્તાવેજો પર જ રચાયેલા છે. સ્વિટને રશીઆમાં પોતાના બહુસોની બાળ પાથરી દીધી છે. " " આરકેસ જેવી વેપારી પેટી પર આવી રીતે હુમલો કરવો અને તેનાં કામના કામઘો પણ ઉપાડી જવા એ તદ્દન અપૂર્વ કૃત્ય છે અને વિશ્વાસના અભાવ અને દુસ્મનાવટનું જ એ સૂચન છે. "

સ્વિટન આમ forgery કરે કે બીજાં

સમાનતા અને મિત્રાચારીની રીતે ત્યાં રહે છે, આફ્રિકાની તેની નીતિ નથી એટલે ચીનની સહાનુભૂતિ રશીયા તરફ ખૂબ છે. થોડા જ વખત થયાં પ્રજાસંઘની સાંપત્તિક પરિવર્ધમાં રશીયા દાખલ થયું છે એટલે તેમાં જિટનની એકલથ્ય સત્તાને ધક્કો પહોંચ્યો છે. ઈંગ્લેંડને ભય રહે છે કે રશીયા યુરોપના બધા દેશો પ્રત્યે સુલેહની નીતિ અપત્યાર કરવાનો પ્રયત્ન કરશે અને જો તેમાં તે સફળ થશે તો ઈંગ્લેંડને પડખે ઇટલિ સિવાય કોઈ ન ઉભું રહેશે.

આ પરતુસ્થિતિને ટાળવાને જિટન જીવ-તોડ પ્રયત્ન કરે છે. બ્રિટીશ રાજપુરુષોને આશા છે કે રશીયા સાથે આમ સંબંધ તોડી નાંખીને તે બીજા રાજ્યોને પણ તેમ કરવા દબાણ કરી શકશે. રશીયા સામે બીજા રાજ્યો તરફથી સાથ મેળવવા તે ખૂબ મહેનત કરે છે, જર્મનીને પણ યાચના કરે છે કે તે રશીયા સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખે અને જિટન સાથે જોડાય, પણ જર્મની એમ કરે એવું જણાતું નથી.

જાપાન માથે જિટનને સારો સંબંધ છે. ચીનમાં પોતાની સ્થિતિ સ્થિર રાખવા માટે બધા પરદેશીઓએ સહકારથી કામ કરવું જોઈએ એમ મનાય છે. જાપાનને ચીનમાં ધણું દિન છે પણ જાપાન રશીયાની વિરુદ્ધની નીતિ અપત્યાર કરે એમ લાગતું નથી. ઘણા બ્રિટીશ પત્રકારો અને બીજાઓ જાપાન સામેની લાગણી દુનિયામાં ફેલાવે છે. ભૂતકાળમાં જાપાન ઈંગ્લેંડ અને અમેરિકા પર જ આધાર રાખતું હતું, અને તેણે રશીયા સાથે યુદ્ધ કર્યું તેમાં પણ જાપાન ઉપરાંત ઈંગ્લેંડ અને અમેરિકાના લાભો રહેલા હતા. જાપાન હવે અલગ રીતે દુનિયાના રાજ-કારણમાં પોતાનું સ્થાન સાચવવા માગે છે. પોતાના પાડોશીઓ ચીન અને રશીયા સાથે તેણે મૈત્રીનો સંબંધ બાંધવા માંગે છે. જાપાન

જો રશીયા સામે વલણ રાખે તો Balance Power અમેરિકા અને ઈંગ્લેંડના લાભમાં નમે અને તેથી તેને નુકશાન જ થાય. એટલે તે યુદ્ધમાં જિટનને મદદ ન જ કરે. ઈંગ્લેંડ અમેરિકાને જો રશીયા સાથે કશું થાય તો તેમણે જ માહોમાહિ લડી રહેવાનું રહેશે, બીજા કોઈની મદદની આશા રખાય એમ નથી.

હિંદનું સ્થાન આમાં કયાં છે ? દુનિયાના રાજકારણની સ્થિતિ વિચારતાં માલમ પડે છે કે જિટન જરૂર હિંદ પાસેથી મોટો ભોગ માગશે. મુસલમાનો કદાચ રશીયાનો પક્ષ લેવાની ઇચ્છા બતાવે અને તેમ ન કરે તેના બદલામાં હિંદના રાજવહીવટમાં મોટો ફાળો માગે; અને મુસલમાનો પ્રત્યેનો સરકારનો પક્ષપાત આજે દેખીતો છે. જિટન અને રશીયા વચ્ચેનો આ અણીનો પ્રસંગ અટકાવી શકાય કે કેમ એ અત્યંત શંકાસ્પદ છે. અને એ પ્રસંગે પોતાના આખા સામ્રાજ્ય માટે જિટનને હિંદ પર આધાર રાખવો પડશે. હિન્દી રાજ-પુરુષોએ એનું પૂરું મૂલ્ય લેવું જોઈએ. આંતર રાષ્ટ્રિય રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ લઇને હિંદ પોતાનું કાર્ય સાધવું જોઈએ.

* * *

ગૂજરાતમાં અતિવૃદ્ધિ

સમાજ વિશેનો અંક છપાય તે દરમિયાન ગૂજરાતના આખા સમાજની કસોટી થાય એવો એક મહાન બનાવ અનેસો છે. આ તોંધ બદલ પડશે તે પહેલાં તો એ કસોટીનો સૌથી મુશ્કેલ ભાગ કદાચ પૂરો પણ થઈ ગયો હશે. એ બનાવ તે ગૂજરાતની અતિવૃદ્ધિ. જુલાઈની તા. ૨૬થી તા. ૨૯ સુધી અત્યારના કોઈ પણ ગૂજરાતીના સ્મરણમાં ન હોય તેટલો વરસાદ અપૂર્વ નેરથી લગભગ આખા ગૂજરાત કાદિ-યાવાડમાં પડ્યો છે. વૃદ્ધ માણસો ચોનીસાની રેલ સ્મરણમાં ધાવે છે પણ તે તો માત્ર રેલ

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૪

ભાદ્રપદ : ૧૯૮૩

અંક ૫

શાંકર વેદાંતમાં ભક્તિનું સ્થાન

શ્રી રામાનુજચાર્યથી આરંભીને ભક્તિસંપ્રદાયના આચાર્યોએ તથા બીજાં લેખકોએ શાંકર વેદાંત દર્શનનું જોરથી ખંડન કર્યું છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. શાંકરદર્શનને ભક્તિમાર્ગીઓએ પ્રચ્છન્ન^૧ બોદ્ધ કહીને નિહું છે. ભક્તિસંપ્રદાયના આચાર્યો શંકરાચાર્ય પછી થયા એટલે તેઓ શાંકરદર્શનનું ખંડન કરી શકે એ સમગ્ર્ય એવું છે. વળા ઈશ્વરના ઈશ્વરત્વને તથા જીવના જીવત્વને અવિદ્યાકલ્પિત માનનાર^૨ શાંકર વેદાંતીની જીવિની સ્વતંત્રતા, ભક્તની અધીનતા, પ્રપન્નતા, દીનતા વગેરે વૃત્તિઓને ખૂંચે એવી છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ભક્તિવાદીઓએ શાંકરદર્શનનું ખંડન કર્યું છે. પણ શાંકર વેદાંતીઓની ભક્તિમાર્ગ તરફ કેવી વૃત્તિ છે એ જોવા જેવું છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય એનાં પ્રસિદ્ધ ભાષ્યોમાં સાંખ્યવાદનું, કર્મવાદ (પૂર્વ મીમાંસાના)નું તથા કર્મજ્ઞાનસમુચ્ચયવાદનું ઘણું ખંડન કર્યું છે. પણ ક્યાંય ભક્તિવાદનું ખાસ ખંડન દેખાતું નથી. બ્રહ્મસૂત્રના બીજા અધ્યાયમાં બીજા મતોનું નિરાકરણ કરતાં પાશુપત સાથે પાંચરાત્રનું પણ ખંડન કર્યું છે (જુઓ અ-૨ પા-૨ સૂ. ૪૨ થી ૪૬). પણ એ સૂત્રો ઉપરનું શાંકરભાષ્ય જોનાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પાંચરાત્રની અમુક માન્યતાઓનું જ એમાં ખંડન છે. પણ મૂળ મુદ્દાની યાગ્યતામાં શંકરાચાર્યને ખાસ વાંધો નથી. “અવ્યક્તથી પર જે સર્વના આત્મારૂપ પરમાત્મા નારાયણ છે તે પોતાથી પોતાને અનેક વ્યુદ્ગરૂપે રાખીને રહ્યા છે એ માન્યતાનો...તથા તે ભગવાનનું અભિગમન વગેરે દ્વારા અનન્ય ચિત્તથી હમેશાં આરાધન કરવું જોઈએ એમ જે કહ્યું છે તેનો પણ નિષેધ કરવાનો નથી.”^૩

૧ માયાવાદમસત્ શાસ્ત્રં પ્રચ્છન્નં બોદ્ધમુચ્યતે ।

૨. અવિદ્યાત્મકોપાધિપરિચ્છેદાપેક્ષમેવેશ્વરસ્યેશ્વરત્વં વગેરે.

ઘ-સૂ-શાં-ભા. અ. ૨-૧-૧૪.

૩ જુઓ:—તન્ન યસ્યાવદુચ્યતે યોઽસૌ નારાયણઃ પરોઽવ્યક્તાત્પ્રસિદ્ધઃ પરમાત્મા સર્વોત્તમા સ આત્મનાત્માનમનેકધા વ્યૂદ્ગાવસ્થિતઃ તન્નનિરાકિયતે ।... યદપિ તસ્ય ભગવતોઽભિગમનાદિ લક્ષણમારાધનમજ્જમનન્યચિત્તતપાભિપ્રેયતે તદપિ ન પ્રતિપિચ્યતે ।

ઘ-સ-શાં-ભા-૨-૩-૪૨

ભગવદ્ગીતાની ટીકાના આરંભમાં પણ સંકરાચાર્ય “ ભગવાન નારાયણ ધર્મની આત્મિકતા અને અધર્મની વૃદ્ધિ થતાં જગતની સ્થિતિ ભગવી રાખવાની ઇચ્છાથી વાસુદેવ દેવ-ગીતાના પુત્ર રૂપે અંશથી ઉત્પન્ન થયા ” એ રીતે અવતારવાદનો અનુવાદ કરીને “ તે ભગવાન જાતે અજ, અવ્યય, નિત્યશુદ્ધ, નિત્યશુદ્ધ અને નિત્યશુદ્ધ સ્વભાવવાળા હોવા છતાં પોતાની સામાથી સરીરવાળા હોય એમ કહે છે ” (મ. ગી. ષાં. ટી. અ. ૧). એ રીતે પાછો અવતારવાદનો પોતાના અદ્વૈતદર્શન સાથે મેળ કરે છે. મતઝમ કે પોતાના અદ્વૈત દર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાન્તને બાધ ન આવે એ રીતે વ્યવહારમાં વિષ્ણુ ભગવાનના ઇશ્વરત્વ વિષે કે એના અવતાર વિષે સંકરાચાર્યને કંઈ વાંધા નથી. વળી ગીતામાં ભગવદ્ભક્તિની વધુ વાત આવે છે. પાછળના ટીકાકારો કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ રીતે ત્રણ પ્રકારના યોગનો ગીતામાં ઉપદેશ છે એમ માને છે,^૪ અને જેમ તિલક જેવા ટીકાકાર ગીતા કેવળ કર્મયોગોપદેશક ગ્રંથ છે એમ ગીતારહસ્યમાં પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ કેટલાક ભક્તિમાર્ગના ટીકાકારોએ ગીતા કેવળ ભક્તિયોગનો ઉપદેશ કરનાર ગ્રંથ છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં ભગવાન સંકરાચાર્ય ભક્તિયોગને જુદો ગણના જ નથી અને ગીતામાં કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા એની જ વાત હોય એમ માને છે; અને વૃત્તિકારના કર્મજ્ઞાનસમુચ્ચયવાદનું પારંપર ખંડન કરીને “ સર્વકર્મસંન્યાસપૂર્વક આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠાથી નિઃશ્રેયસપ્રાપ્તિ થાય છે;^૫ અને સ્વવર્ણાશ્રમધર્મપ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મના પાલનથી અભ્યુદય તો થાય જ છે પણ જે એ ધર્મનું પણ ઇશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી પાલન કરવામાં આવે તો સત્ત્વશુદ્ધિ થઈને તે દ્વારા જ્ઞાનોત્પત્તિ અને પરિણામે નિઃશ્રેયસ પણ થાય ” એનું ગીતાનું રહસ્ય, સંકરાચાર્ય દર્શાવે છે. (જુઓ ગીતાભ્યાસનો આરંભ)

મતઝમ કે સંકરાચાર્ય ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠાને કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠાથી જુદી પાડીને ગણતા નથી; પણ ભક્તિને જ્ઞાનનિષ્ઠા રૂપ જ ગણે છે. “ આત્મ, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની ” એ રીતે ચાર પ્રકારના ભક્તો ગણાવીને ભગવાન વાસુદેવ “ તેમાં નિત્યશુદ્ધ અનન્ય ભક્તિવાળો જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે ” એમ જે કહે છે તે વચ્ચે ઉપર ખૂબ ભાર દઈને “ જ્ઞાનનિષ્ઠાને જ ગીતામાં ચતુર્થી અથવા પરાભક્તિ કહી છે. ” એ રીતે સંકરાચાર્ય ભક્તિયોગને જુદો ન ગણવાનો ખુલાસો કરે છે. અને ક્ષેત્રજ્ઞ તથા પરમાત્માના એકત્વ.

૪ કર્મોપાસ્તિસ્તથા જ્ઞાનમિતિ કાણ્ડત્રયં ક્રમાત્ ।

તદ્ગુણાદ્દશાધ્યાયેર્ગીતા કાણ્ડત્રયાત્મિકા ॥

કર્મનિષ્ઠાજ્ઞાનનિષ્ઠે કથિતે પ્રથમાન્તરયયોઃ ।

ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા તુ મધ્યમે પરિકીર્તિતા ॥

ગીતાની મધુસૂદનની ટીકાનો આરંભ શ્લોક ૪ થી ૬.

૫ આ જમાનામાં કર્મયોગ રાખે આપણે જુદો અર્થમાં વાપરીએ છીએ, સંકરાચાર્ય વગેરે જે કર્મવાદનું ખંડન કરે છે તે વેદોક્ત પદ્ધતિ કર્મો યાવજીવ સર્વ મનુષ્યોએ અવશ્ય કર્તવ્ય છે એ ભતના પૂર્વ મીમાંસાવાદનું ખંડન છે. બીજી સ્વસ્ત્ર વર્ણાશ્રમપ્રાપ્ત સ્તંભકર્મો અવશ્ય કર્તવ્ય છે અને તેથી અભ્યુદય થાય છે એટલી વાત તો સંકરાચાર્યને પણ માન્ય છે. આ ઉપરાંત લોકસેવા રૂપ કર્મયોગનું કંઈક સચન ગીતામાંથી નીકળે છે પણ એનો આધુનિક વિસ્તાર તો આધુનિક જ છે. પરાપ્રકારથી કે લોકોપકારથી પ્રવૃત્તિ રાહ્ય છે અને કશું ન થાય છે એટલી વાતની પ્રાચીનોને ખબર હતી પણ એનો કે.ક વાદ પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત હોય એમ મારા જણવામાં નથી.

ગાનની અનુભવાત્મક નિશ્ચયરૂપ સ્થિતિને ગાનનિષ્ઠા કહે છે. ૧

• શંકરાચાર્યની ઉપર પ્રમાણે ભક્તિનિષ્ઠાને જુદી ન ગણવાની શ્રુતિ જોતાં એમ લાગે છે કે એમના પહેલાં કેવળ ભગવદ્ભક્તિથી મોક્ષનો આગ્રહ ધરનાર અને કર્મ તથા ગાનને ભક્તિનાં સાધન ગણનાર કોઈ ટીકાકાર થયો નહિ હોય. શંકરાચાર્ય પછી તો શ્રીમદ્ ભાગવતને લીધે કે રામાનુજ મધ્વાદિ આચાર્યોના પ્રયાસને લીધે ભક્તિનિષ્ઠાનું કર્મનિષ્ઠા અને ગાનનિષ્ઠા સાથે જુદું સ્થાન ગણવા માંડ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ કાયમ માટે કર્મનિષ્ઠાનું સાધનરૂપ ગૌણસ્થાન થઇને ભક્તિનિષ્ઠાનું ગાનનિષ્ઠા જેવું જ અથવા એથી પણ ઉપર સ્થાન ગયું છે. ભક્તિનિષ્ઠાને સર્વોચ્ચપદ આપનાર તો ભક્તિવાદીઓ જ હોય એ સમગ્ર અર્થ છે. પણ પાછળના કેટલાક વેદાન્તીઓ-શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓએ ભક્તિનિષ્ઠાને જે સ્થાન આપ્યું છે તે ઉપર હુંકમાં દર્શાવેલ ઇતિહાસના પ્રકાશમાં જોવા જેવું છે.

સુરેશ્વરાચાર્યોદિ ૭શંકરાચાર્યના નજીકના અનુયાયીઓ તો ચુરને પગલે જ ચાલે છે. પાછળના કેટલાક તો આ ખટપટમાં પડ્યા જ નથી. પણ બીજા કેટલાક પોતાને ભક્ત કહેવરાવવામાં ગર્વ લે છે. આ પ્રકારના વિખ્યુભક્ત વેદાન્તીઓમાં ભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધરસ્વામી અને ગીતાના ટીકાકાર મધુસૂદન સરસ્વતી મુખ્ય છે.

શંકર વેદાંતમાં ભક્તિએ શી રીતે પ્રવેશ કર્યો એ મધુસૂદનની ગીતા વ્યાખ્યા જોવાથી બરાબર સમગ્ર્ય છે.

મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે “કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ, અને ગાનકાંડ એ રીતે વેદના ત્રણ કાંડ છે, અને ગીતાના છ અધ્યાયોમાં એક એક કાંડ કહ્યો છે. તેમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ કર્મ અને ગાનનો સમુચ્ચય અશક્ય હોવાથી પહેલા છ અધ્યાયોમાં કર્મનિષ્ઠા અને છેલ્લા છમાં ગાનનિષ્ઠા કહી છે. અને બંધાં વિધીને દૂર કરનારી બેયમાં અનુગત એવી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા વચલા છ અધ્યાયોમાં કહી છે. ભક્તિનિષ્ઠા ત્રણ પ્રકારની છે : કર્મમિત્ર, શુદ્ધ અને ગાનમિત્ર.” પણ ગાન સાથે ભક્તિ મળે શી રીતે ? એ વિષે ખુલાસો કરે છે કે “તત્ત્વગાનથી અવિદ્યાની નવશ્રુતિ થતાં આવરણ ક્ષીણ થઇને બ્રમ અને સંશય ક્ષીણ થાય તથા અનારબ્ધ કર્મો નાશ પામે અને તત્ત્વગાનના પ્રભાવથી આગામિ ઉત્પત્ત ન થાય; પણ પ્રારબ્ધ કર્મના વિક્ષેપથી વાસના નાશ ન પામે. આ વાસના બળવાન સંયમથી જ શાન્ત થાય છે. પણ સંયમના મુખ્ય અંગરૂપ સમાધિ ધ્વિરના પ્રણિધાનથી તરત સિદ્ધ થાય છે, અને એથી મનોનાશ અને વાસનાક્ષય થતાં જીવન્મુક્તિ દદ થાય છે. આ જીવન્મુક્ત જ ગુણાતીત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, વિખ્યુભક્ત, અતિવર્ણશ્રમી કે આત્મરતિ કહેવાય છે.” (ગીતાની મધુસૂદનની ટીકાના આરંભના શ્લોકો)

આ વિષયમાં વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ગાનીની જીવન્મુક્ત દશા શંકરાચાર્ય સ્વીકારે છે પણ એ દશા બ્રહ્માત્મકનો અનુભવ થતાં એની મેળે જ થાય છે, એ માટે કાંઈ કરવાનું

૬ ક્ષેત્રજ્ઞપરમાત્મેકત્વ જ્ઞાનસ્ય કર્ત્તાદિકારકર્મદબુદ્ધિનિવ્રન્ધનસર્વકર્મ સંન્યાસસહિતસ્ય સ્વાત્માનુભવનિશ્ચયરૂપેણ યદવદ્ધ્યાનં સા પરા જ્ઞાનનિષ્ઠે-ત્યુચ્યતે । સેયં જ્ઞાનનિષ્ઠાર્તાદિ ભક્તિપ્રયાપેક્ષયા પરા ચતુર્થી ભક્તિરુક્તા ।

ભગવદ્ગીતાની શંકર ટીકા (અ. ૧૮ સ્તો. ૫૫)

૭. શંકરાચાર્યના નામથી કેટલાંક સ્તોત્રો પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્તોત્રોના આધારે કેટલાક વિખ્યુ ભક્તો શંકરાચાર્યને વૈષ્ણવ ગણે છે, શિવભક્તો શૈવ માને છે અને દેવી ભક્તો શંકરાચાર્યને શાક્ત કહે છે. વસ્તુતઃ શંકરાચાર્ય વિષ્ણુ, શિવ કે શક્તિ કોઈ ઉપર પક્ષપાત વગરના બ્રહ્માત્મકવાદી મૌપનિષદ (વેદાન્તી) છે; એમ એમના પ્રમાણુભૂત ભાષ્યઅંશો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

રહેતું નથી એમ માને છે. પણ પાછળથી આની જીવન-મુક્તિથી વેદાન્તીઓને સંતોષ થયો હોય એમ લાગતું નથી. જીવન-મુક્તિવિવેકમાં શ્રી વિદ્યારણ્ય મુનિ (ઇ. સ. ૧૪ મું શતક) જ્ઞાન થયા પછી પણ જીવન-મુક્તિના મુખમાં નડતા વાસનાગ્નિનો ક્ષય કરવા માટે યોગાભ્યાસની અવશ્યકર્તવ્યતા, યોગવાસિષ્ઠનો મુખ્યત્વે આધાર લઇને, દર્શાવે છે; અને જીવન-મુક્તિના પર્ચાય તરીકે ભગવદ્ભક્તિને મુકે છે.

હવે મધુસૂદન સરસ્વતી (ઇ. સ. ૧૬ મું શતક) આ જ વિચારક્રમમાં આગળ ચાલીને કહે છે કે “ભગવદ્ભક્તિ બધી અવસ્થાઓમાં ઉપયોગી છે. આગલી ભૂમિકામાં કરેલી ભક્તિ ઉપલી ભૂમિકા ઉપર ચડવામાં મદદ કરે છે. ભગવાનની ભક્તિ વગર આ પગથીઓ ચડવાં મુશ્કેલ છે. આ રીતે છેક જીવન-મુક્તિ સુધી ચડવામાં ભક્તિ મદદ કરે છે.” “જીવન-મુક્તિની સિદ્ધ દશામાં તો ભક્તિનું કાંઈ ફળ હોતું નથી પણ જીવન-મુક્તિ જ્ઞાનીને નિહંતુક ભક્તિ કરવાનો સ્વભાવ જ થઈ જાય છે,” એમ ભાગવતનું વચન ઉતારીને કહે છે. મધુસૂદન સરસ્વતી આ જીવન-મુક્તિ ભક્તિને જ ગીતામાં કહેલો જ્ઞાની ભક્ત ગણે છે અને પોતે એને ભાગવતની પરિભાષા વાપરી પ્રેમભક્ત કહે છે. (ગીતાની મધુસૂદનની ટીકાનો આરંભ શ્લોક ૨૮ થી ૩૬ નો સાર)

આ રીતે જીવન-મુક્તિના મુખના લોભને પરિણામે યોગાભ્યાસ સાથે ભક્તિ પણ વેદાંતમાં દાખલ થઈ ગઈ છે. આ વિશેષતાને ઉદ્દેશીને, શ્રીધર સ્વામીએ તથા મધુસૂદન સરસ્વતીએ ગીતાની ટીકાઓ લખી છે. જેમાં સામાન્ય રીતે શંકરાચાર્યને અનુસરતા હોવા છતાં ભક્તિની ખાખતમાં આ ટીકાકારો ભુલ પડે છે. દા. ત. ગીતા અ. ૧૮ ના ૬૬મા શ્લોકની ટીકા જુઓ. સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ । એ શબ્દોથી ભગવાને ‘સર્વધર્મસંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિશાનો ઉપસંહાર કર્યો છે એમ જો કે ભાખ્યકાર કહે છે પણ મને તો કર્મ અને જ્ઞાન બેયના સાધનરૂપ અને બેયના ફળરૂપ ભગવદ્ભક્તિનિશાનો ઉપસંહાર કર્યો છે એમ લાગે છે’ એ રીતે મધુસૂદન સરસ્વતીએ પોતાનો ભુલો મત સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો છે. વળી પોતાની વેદાન્તસંસ્કારી દષ્ટિથી ભક્તિનું વિવરણ કરવા માટે શ્રીધરે ભાગવતના વચનોનો જ આધાર લઇને શ્રી વક્ષભાચાર્ય, શ્રી ચૈતન્ય વગેરે સંપ્રદાયથી અસ્પૃષ્ટ રહીને એ સંપ્રદાયોના ઉદ્ભવકાળમાં જ, ભક્તિરસાયન નામનો સરસ ગ્રંથ લખ્યો છે.

મધુસૂદન સરસ્વતીના શબ્દોમાં કહીએ તો આ વેદાન્તી ભક્તોએ વેદાન્તે આપેલ સ્વતંત્રતા છોડી દઇને પોતાની ભેજે ભક્તિની બેરી સ્વીકારી છે:—

અદ્વૈતસામ્રાજ્યપદાધિરૂઢાઃ તિરસ્કૃતાલ્પલવૈભવાશ્ચ ।

શઠેન કેનાપિ વયં હઠેન દાસીકૃતાગોપવધુવિદેન ॥૮

દુર્ગાશંકર કેવળશમ શાસ્ત્રી

તા. ૬. અહીં જે વિચાર કર્યો છે તે વૈષ્ણવભક્તિવધ્વી છે. શૈવસંપ્રદાયોએ તો શાંકરવેદાંતના એવો વિશેષ જ કર્યો નથી. અને પાછળથી તો કૃષ્ણભક્ત, રામભક્ત અને શિવભક્ત (દા. ત. અપ્પય્યદીક્ષિત) વેદાન્તીઓએ પોતાના ઉપાસ્ય દેવને અજ્ઞાનું સગુણ સ્વરૂપ ગણીને નિર્વાહ કર્યો છે.

૮ આત્મારામાશ્ચ મુનયાં નિર્ઘન્યા અપ્યુદકમે । કુર્વન્ત્ય હૈતુર્કીં ભક્તિ મિત્યં મૃતગુણો હરિઃ ॥ ભાગવત

૯ અદ્વૈત સામ્રાજ્યની ગાદી ઉપર બેઠેલા (જ્ઞાની) હોવા છતાં અને હઠના વૈશ્વવર્તો પણ તિરસ્કાર કરેલો (વિરક્ત) હોવા છતાં અમને ગાપીઓના રાક વિટે (ફપ્પે) હાથી દાસ કરી લીધા છે.

પ્રેમાનન્દનો હાસ્યરસ

મુદ્રાભાવરિત્ર

સામાન્ય રીતે પ્રેમાનન્દ શૃંગાર કે કરુણરસ માટે વખણાય છે, પણ તેનો હાસ્યરસ પણ કાંઈ ન્યૂન નથી. કદાચ પ્રાચીન કવિઓમાં તેના જેવો મર્મોગો હાસ્યરસ કોઈનો નથી. પ્રાચીન કવિઓમાં મુખ્ય મુખ્ય લઘુ જોઈએ તો નરસિંહ મહેતામાં ભક્તિશૃંગાર મુખ્ય છે અને ખાસ કરી ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યો લખવાના વચ્ચળથી તેમાં હાસ્યને અવકાશ બહુ ઓછો છે. મીરાંમાં તે રસ નથી. શામળમાં જે કાંઈ રસ છે તે કથારસ છે-કથા-ચમત્કાર છે. અખો જ આ રસમાં આગળ મૂકી શકાય તેવો છે. પણ તેના રસને હાસ્ય-રસ કહેવા કરતાં કટાક્ષ કહેવો જોઈએ. પ્રેમાનન્દ અને અખાના માર્ગો જ ભિન્ન છે. અખો માણસના દંભ અને નિર્જળતા ઉપર કટાક્ષનાં લક્ષ્યવેધી આણો જાણે મારતો હોય તેમ લખે છે. તે જેને વાગે છે તે હસી શકવાનો નથી, અને તેનો વાંચનાર પણ હસી શકતો નથી. અખા આગળ વાંચનારે હસવું એ પણ જાણે છૂટ લેવા જેવું લાગે છે, માત્ર અખો એકલો મારતો જાય છે, હસતો જાય છે, અને મારીને કોઈની સામું પણ જોતો નહોતો એમ લાગે છે. પ્રેમાનન્દનો હાસ્ય એવો નથી. તે પોતે હસે છે, વાંચનારને સાથે હસાવે છે, અને જે સમાજ ઉપર તે ટીકા કરે છે તેને પણ સાથે સાથે હસાવે છે. તેના હાસ્યમાં અખા જેવો તિરસ્કાર નથી પણ માનવમાત્ર તરફ -જેની ટીકા કરે છે તેના તરફ પણ-પ્રેમ દેખાય છે. એ હાસ્ય જ વધારે મર્મોર્જી, વધારે પ્રેમવિશાસ, વધારે આકર્ષક, અને સાહિત્યમાં પણ વધારે ચિરંજીવ છે-જે કે છેલ્લા વિધાનમાં મતભેદ હોઈ શકે. ધીરો ભોજો એ દરેકને પોતપોતાનું હાસ્ય છે પણ તે કટાક્ષને વધારે મળતું. છેલ્લાં દયારામ નરસિંહ જેવો ઊર્મિપ્રધાન કવિ છે. તેમની અન્નેની શૃંગાર અને ભક્તિની ઊર્મિઓ સાથે હાસ્ય મેળ ખાઈ શકે તેમ નથી. વિશાળ, હૃદય આખાને અખડાવીને ખુટી હવાથી શુદ્ધ કરે, જીવન વધારે જગવાન અને નિર્દોષ બનાવે એવું હાસ્ય તો માત્ર પ્રેમાનન્દનું જ.

પ્રેમાનન્દે અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે તે અખાના હાસ્યનું નિરૂપણ કરવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી. તેમ જ તેનાં અખાં કાવ્યોમાં એવો ઉચો હાસ્યરસ છે પણ નહિ. ઘણી જગ્યાએ તો માત્ર ઓતાઓનું મનરંજન કરવા જ એ હાસ્ય લાવે છે. લાવે છે તે પ્રસંગ ઘણીવાર ઉચિત હોય છે કોઈવાર ઉચિત નથી પણ હોતો. થોડા દાખલાથી આ સ્પષ્ટ થશે. પ્રેમાનન્દના માન્યાતા આખ્યાનમાં યુવનાશ્વ રાખને ગર્ભ રહે છે તે પ્રસંગનું વર્ણન-થોડું જોઈએ.

રાણીઓએ વાન સાંભળી, ગર્ભ ધરી આન્યા નાય;

કોઈ કોઈનું માને નહિ, દસે કોઈ ધરી ધરી હાય.

કોઈકે કહે રાખને હું, હું તો મોદા મોદ;

નમે આવી વાન કરતાં રખે, જુદી ભુક્તિની જોડ.

કોઇક રાણી કહે કારમું, ખોટી છે એ વાત;
કાગનું પોંછ થયું હશે, જૂઠી કિંકરીની જાત.

પછી રાજા અંતઃપુરમાં આવે છે ત્યારે રાણીઓ કહે છે:

અવનવું અમે સાંભળ્યું, માનવામાં ન આવે;
ભૂંડું તદ્દપિ ભાવે ધણું, વદતાં વેણુ લગ્નવે.

x

x

x

ખીચ રાણી કહે હસો તમે, ડાખી ખીચનો હાથ.^૧

પછી ગામમાં વાત પસરે છે ત્યારે

કો કહે નૃપને નિહાળવા રે, કોઇ કહે છે મારે કામ;
કોઇ કહે રહેવું મારે ચાકરી રે, કોઇ કહે મારે જોઇએ દ્રામ.
કોઇ કહે રાજાએ જોલાવિયો રે, ગર્ભ પરીક્ષા હું જાણું;
વાર કરો કોઇ કહે રખે રે, પગરણ પૂરું પ્રમાણું.
કોઇ કહે વાત ખરી કહું રે, જોવા ગર્ભવંતાં રાય;
ધણા મળી ત્યાં જોલતા રે, અમે જાણું થવાનું થાય.^૨

આ હારથને ઉચિત પ્રસંગ નથી જ. છતાં કવિ તેને કૃત્યા પર કડવામાં લંબાવે જ નવ્ય છે. છેવટે

પટરાણી રાયે તેડાવી, તે આવી કે જોલ્યો રાય, રાણી !
કારમું કષ્ટ અતિશે મુજને, મહા મહા અંગે થાય, રાણી.
આ જો આ જો મારા ઉદરમાં, જાણું નીચું થાય, રાણી;
જોળા સરખું કંઈ ચડી આવે, જોત જોતાં તે જાય, રાણી.^૩

જમ, ધણું થયું. આ તો હાસ્ય નથી જુગુપ્સા થાય છે. આમાં નથી હાસ્ય કે નથી હાસ્યનું રસ્ય. જો માત્ર, રસની પરીક્ષાથી કદી ચકાતું હોય તો હું કહું કે આ કડવું પ્રેમાનંદનું ન હોય. આવાં જ, હાસ્યને નામે જુગુપ્સા કરનારાં વર્ણનો સ્વપ્નજગ્યાનમાં છે તેમાંથી ઉનારા આપવા જરૂરના ધારતો નથી.

દશે રમ્યજ લઘુએ. તેમાં કુંભકર્ણને જગાડવાનું વર્ણન હાસ્યજનક છે.

ગજો જગો રે ભાઈ ભાઈ પડી છે કરે વિનતિ રાવણ રાય;
નર વાનરે લંકાગઢ ઘેરો, તુને નિદ્રા ક્યમ સોદાય.

૧૮૬૫. ૧. ૧. સેવક તેડાવ્યા રાયે, કહ્યું જગાડો કુંભકર્ણ;
સ્વપ્ન ગળીને નિર્વોદ થયો છે. વજગી દોડાએ, જાણે શું પામ્યો મરણ.

૮ આમારામાઘ મુનયા નિધે જોઈ, તાપજાં શ્રીમાં જોઈર:
મૂનગુણો દરિ: ॥ માગયત

૯ અરે જાણાવ્યની માટી ઉપર જોડેલા (સાત
નિરસાર કહેશે (વિરમ) હોરા છતાં અંતરે જોખાવોના રૂં ૧૬. ૩ કડકે ૧૬.

ક્યાળ ઉપર હુંદળી વાજે, શરણાર્થ નદેરી દોડ;
કરોડ મેષ શબ્દે સાદ કરે, પણ રાણો ન આપે બોલ.
મૂંઢ મરી નાસિકામાં મૂક્યાં, અઝમો ચક્ષાઓ નાસા માંય;
પાછો શ્વાસ મૂક્યો નિદ્રામાંહાં, અઝમો આકાશ ઉડ્યો ત્ર્ય.
રૂઢ્યા ઉપર અશ્વ દોડાવ્યા, વરાડ્યા મહિષ માતંગ;
તો એ કુંભકરણુ સૂતો નવ જાગે, સાણસે ત્રેણાવ્યા અંગ.
નાનાવિધ ઓસડ અંજન કીધાં, ઉચગી પગડ્યો વાર એ ચાર;
પણ અધોરીની ઉંચ ન ઉડે, કીધા ઘુંટણીમાંના પ્રદાર.
વળી નાસિકા માંહે સર્પ ચક્ષાવ્યા, વાયુ ફેંધાવ્યો લંકારાષ,
કપોલ માંહે સર્પ અકગાયા, કાન માંહે નીસરી જાય.*

આમાં ખરેખર હાસ્યનો ઉચિત પ્રસંગ છે. એક તરફ લંકાનો રાજા રાવણ કુંભકરણુને જગાડવા ધાંધો થયો છે. તેને કુંભકરણુ વિના રાજ અને જનકી હારવાનો વારો આવ્યો છે. બીજી તરફ આ અધોરી ગમે તેટલું કરે પણ જીતે નથી. અને જીતે છે ત્યારે પણ

ઉડતાં અજ આરોગ્યું સરવે પછે પૂછ્યો સમાચાર;

હું કાચી નિદ્રાએ શિદ જગાડ્યો, આ શા વાનરના હોકાર.*

વાંચનારનો સમભાવ રામ સાથે છે,* એટલે એક તરફ રાવણની ગભરામણ, રથવાટ અને બીજી તરફ કુંભકરણુની જડતાથી તેને હસવું આવે છે. રાક્ષસી વિશ્વક્ષણુતાની અહીં સારી મસ્કરી છે. પણ તેથી તેમાં માનવહૃદયના કોષ બિંડા મર્મનું દર્શન થતું નથી. અદાર પંક્તિના આ વર્ણનમાં માનવહૃદયનું રહસ્ય સ્ફૂટ થાય છે તે કરતાં કુંભકરણુની સ્ત્રી જે જ લીલીઓ બોલે છે તેમાં વધારે થાય છે. રાવણ જ્યારે કોષ ઉપાયે કુંભકરણુને જગાડી નથી શકતો ત્યારે તે તેની સ્ત્રીને બોલાવે છે અને ઉપાય પૂછે છે. તે કહે છે:

કષ્ટ દીધે માદારો કંથ ન જાગે, એને વહાણા શ્રી ભગવાન;

જગાડું હું હેલામાત્રમાં, તમો કરાવો સંગીત ગાન.*

જે સૌમ્ય ઉપાય લાગે ન સૂઝ્યો તે પત્નીને સૂઝ્યો અને તેથી કુંભકરણુ જાગ્યો. આ બે જ પંક્તિઓમાં પતિ તરફની પત્નીની કામળતા-કુંભકરણુ જેવા માટેની પણ કામળતા-દેખાઈ આવે છે.

અહીં પ્રસંગનું ઔચિત્ય છે પણ હાસ્યને આખા કાવ્યના વ્યંગ સાથે કરી સંબંધ નથી. એવી જ રીતે ભાગવતમાં કૃષ્ણની બાલકીલામાં વાલ્મીકિ બ્રહ્મન સાથે પ્રસંગોચિત હાસ્ય છે; ઓખાદરણમાં બાણાસુરના વર્ણનમાં હાસ્યનો છંદો છે. અભિમન્યુ આખ્યાનમાં સુમદ્રાને તેની લાભીઓ ફેસાવાવે છે તેમાં હાસ્ય છે અને સ્ત્રીસ્વભાવને મામક રીતે વ્યક્ત કર્યો છે.* પણ આ બધા પ્રસંગોમાં હાસ્ય કાવ્યમાં વૈવિધ્ય આણુતા આણેલો છે. આખા કાવ્યના વ્યંગ સાથે માર્મિક સંબંધ રાખતો હોય, આખા કાવ્યમાં એતપ્રેાન હોય એવું તો માત્ર તેનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં જ છે. એ કાવ્યો માત્ર તેના હાસ્યને

લીધે ઉત્તમ થયાં છે એમ વિવક્ષા નથી. પણ એ ગોંધવા જેવું છે કે પ્રેમાનન્દનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં જ તેનો હાસ્ય પણ સૌથી વધારે માર્મિક છે. એવાં કાવ્યો હું સુદામાચરિત્ર, મામેરૂં અને નળાખ્યાન ત્રણને ગણું છું. પ્રેમાનન્દનાં બધાં કાવ્યો વાંચવાને પદ્ધતિ આ ત્રણનું પુનઃ પુનઃ પઠન કરે તો રસવૃત્તિએ અમ્બાસીને વિશેષ લાભ થાય. આ ત્રણ કાવ્યો જ એવાં છે કે જેમાં હાસ્યના દષ્ટિબિન્દુથી સમગ્રનું અવલોકન થઈ શકે.

ફોટોગ્રાફી એ કલા છે કે નહિ એવો એક પ્રશ્ન ચર્ચાયા છે. ફોટોગ્રાફીમાં, વિધાયકને બહુ કરવાનું હોતું નથી, વિજ્ઞાનના જડ નિયમોથી બધારની વસ્તુ હોય તેવી પડે તેમાં કલા શી ? પણ ફોટોગ્રાફીના વિધાનમાં એક જગાએ કલાને અવકાશ છે અને તે દષ્ટિબિન્દુની પસંદગીમાં. ફોટોગ્રાફરે વસ્તુ ઝોળખી શકાય તેટલી અને તે દેખાય તેટલી આખી સમગ્ર બતાવવાની છે પણ તે સાથે તેને જોવાને એવું દષ્ટિબિન્દુ પસંદ કરવું જોઈએ કે જેથી તે વસ્તુ સુંદરમાં સુંદર દેખાય. આમાં જ ફોટોગ્રાફરનું કૌશલ છે. આ નિબંધમાં હું પણ સમગ્ર કાવ્યનું અવલોકન કરવા ધારું છું અને તે હાસ્યના દષ્ટિબિન્દુથી. એની રીતે હાસ્યના દષ્ટિબિન્દુથી સમગ્ર કાવ્યને નિરખી શકાય એવાં આ ત્રણ જ કાવ્યો છે અને તેમાંથી સૌથી પહેલું સુદામાચરિત્ર લઈએ.

આ કાવ્ય સંબંધી વિવેચન કરવામાં એક વાત યાદ રાખવી જોઈએ. કવિનું કાવ્ય જ આપણે છે તેવું લઈ તેને સમગ્રવા પ્રથન કરવો જોઈએ. તેને ભાગવતકારના સુદામા સાથે સરખાવવાની જરૂર નથી. ભાગવતનો અભિપ્રાય એ જ પ્રેમાનન્દનો પણ અભિપ્રાય છે એ ખરું. પ્રેમાનન્દ ખીળ કવિઓનો કેટલો આભારી છે તે જાણવા માટે એ દષ્ટિથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એક કવિ પૂર્વના કવિઓની વસ્તુ વિચાર લઈને તેને કેવું રૂપાન્તર કરી દે છે એ દષ્ટિએ વિવેચન કરવાને પણ સરખામણી કરવી પડે. પ્રેમાનન્દ ઉપર પોતાના જમાનાની કેટલી અસર થઈ તે પણ તુલનાત્મક અભ્યાસથી જણાય. પણ અહીં એમાંની એક પણ દષ્ટિ કામ આવે નહિ. આ દષ્ટિ પરોક્ષ રીતે કોઈ સ્થલે ઉપકારક થાય એટલું જ. પણ રસવિવેચનમાં તો તે કાવ્ય હોય તેવું સમગ્ર રૂપે જોવું જોઈએ અને અહીં આપણે એમ કરીશું.

પ્રેમાનન્દના સુદામાચરિત્રનું હાસ્ય ભાગવતકારનું જ હાસ્ય છે. ઈશ્વર અને જીવ વચ્ચેનો પ્રેમભક્તિ સંબંધ એ એનો નિરૂપ્યમાણ વિષય છે. ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છતાં, પોતે સંપૂર્ણ છતાં, તેને જીવ સાથે પ્રેમ છે, તે ભક્તને વશ વર્તે છે. ઈશ્વરને કશાની ખોટ નથી છતાં ભક્તની આણેલી અર્પણ કરેલી નાની સરખી વસ્તુથી પણ તે પ્રસન્ન થાય છે. જીવને પોતાનું કશું નથી છતાં તેની પાસે જે કંઈ હોય તેમાંથી તે ઈશ્વરને અર્પણ કરે તે જ તેની ભક્તિનું ખરું ચિહ્ન છે. ઈશ્વર સર્વસ્વ આપનાર છે છતાં તેને ભક્તના સ્વાર્પણની અપેક્ષા છે. આ અનેક વિરોધાભાસવાળો જીવ ઈશ્વરનો સંબંધ એ જ ભાગવતકારનો વિષય છે અને પ્રેમાનન્દ એ જ વિરોધાભાસોમાંથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે. પણ પ્રેમાનન્દનું વિધાન સ્વનંતર છે. તેણે પોતાનાં પાત્રોને સ્વતંત્ર અકિત્ત્વ આપ્યું છે. અને એ વ્યકિત્ત્વ તેણે ગૂંજરાતના પોતાના હૃદયસ્પર્શી અનુભવમાંથી ધણું છે. પ્રેમાનન્દમાં ભલે લોકાત્તરતા ઝોળી છે, તેની કલ્પના ઐહિકને છોડીને બહુ જીવે બિડી નથી શકતી, પણ ગૂંજરાતના હૃદયને, મર્મને તેણે ઝોળખ્યું છે તેવું ખીળ કોઈ કવિએ ઝોળખ્યું નથી.

પ્રેમાનન્દનો મુદ્રામો અને તેની પત્ની ગૂજરાતી ગરીબ બ્રાહ્મણ છે. તેમની લાગણ્ય વિચારો કાર્યપદ્ધતિઓ શુદ્ધ ગૂજરાતી છે. મુદ્રામો હરિમાં શ્રદ્ધા રાખનારો છે. તેનું સંન્યાસી છે. તે અંતઃક્રમ વ્રત પાળે છે અને ઘેર પત્ની અને દસ છોકરાં છે. સંતોષ પણ તે સાથે નિષ્ક્રિય છે. આવો નિષ્ક્રિય સંતોષ આપણા હાલના ધ્યેય પ્રમાણે આ તામસ લાગે પણ ગૂજરાતના તે જમાનામાં તે જરા પણ નિન્દ્ય ગણાતો નહોતો, ભક્તિસંતોષનું ચિહ્ન ગણાતો. આવા ધરસંસારમાં, જેમ કોઈ કોઈવાર હોય છે પત્ની ધર ચલાવતી. કોઈનાં કપડાં ધોઈ, કોઈનું પાણી ભરી તે ધરનું પૂરું કરતી. નિષ્ક્રિય છે પણ આ બાઈ જમરી છે. તે હાથ જોડી બેસી રહેવાનું પસંદ નથી. ધરમાં છોકરાંને બે દિવસના કકાકા થયા, ગામમાંથી માગ્યું પણ અન્ન ન મળ્યું ત્યારે ઋષિની યાદ આપ્યું કે તમારે કૃષ્ણ સાથે બાળરનેહ છે તો તેની પાસે જાઓ અને મદદ લઇ આવો. આ પ્રસંગે કવિ સ્ત્રીના સુખમાં ધરની સ્થિતિનું આબેહુલ બ્યાન મું

હું વિનવું જોડી બે હાથ, અળખા કહે સાંભળીએ નાથ;
બાલક બૂખ્યાં કરે રૂંદન, નગરમાં નથી મળતું અન્ન.
ન મળે કંદ મૂળ કે ફળ, બે દિવસ થયાં લેખ રહે જળ;
સુખસેજ, બૂખણ, પટફળ, તે કાંઠાંથી હરિ નથી સાનુકૂળ.
બૂખ્યાં બાલક જુએ માનું મુખ, સ્ત્રી કહે સ્વામીને દુઃખ;
કહેતામાં ધાગીશ અળખામણી, સ્વામી જુએ આપણા ધરભણી.
ધાતુપાત્ર નહિ કર સાદાવા, સાજું વસ્ત્ર નથી સમ ખાવા;
જ્યમ જળવિણુ વાડી ઝાડુઆં, તમ અન્ન વિણુ બાળક બાડુઆં.
વાયે ટાઢ બાલકડાં રૂએ, ભસ્મમાંહે પેસીને સૂએ;
હું તે ધીરજ કેમ પેરે ધરું, છોકરાંનું દુઃખ દેખીને મરું.
નીચાં ધર ભીંતડીઓ પડી, શ્વાન માર્ગર આવે છે ચડી;
અતીત ફરીને નિરમુખ જાય, ગવાંતક નવ પામે ગાય.
કરો છો ગાર્હપત્યની સેવ, નૈવેદ્ય વિના પૂજે દેવ;
પૂન્ય પર્વણી કેા નવ જમે, જેવો ઉગે તેવો આયમે.

છેવટનું ચરણ 'જેવો ઉગે તેવો આયમે' ગાડુ જ અસરકારક છે. ધરની સ્થિતિ ઘણું દરિદ્ર છે. છતાં વાંચનાર જાણે છે કે છેવટે સૌ સારાં વાના થવાનાં છે એટલે કવિ આ વર્ણન તેના કાર્યની ભોંય તરીકે કરે છે. અને તેમાં હાસ્યની રેખાઓ પૂરતો છે. ધર ઉપર શ્વાન ચડવાં એ ગામડાંનું એક વિચિત્ર હાસ્યજનક દ્રશ્ય છે. અને આ સ્થિતિમાં પણ સ્ત્રીહૃદય છોકરાંના વિવાહની ચિંતા કરે છે.

આ બાળક પરણાવવાં પડશે, સકુલની કન્યા કાંઠાંથી જડશે;

x x x

ખીજે ત્રીજે પામેો છો આહાર, તે મુજને દહેછે અંગાર;
હું તો દરિદ્ર સમુદ્રમાં ખૂડી, હેવાતણમાં અકેકેની ચૂડી.
સોભાગના નથી શણગાર, નહિ કાળજી, કાઠીયાં દાર;
નહિ લણાટે દેવા કંકુ, અન્ન વિના શરીર રહ્યું ચક્રં.

અતિ આણુંદે ફૂલી કાય રે, હરિ દોડે ને આસે ભરાય રે.
 ઢળા પડે ને બેઠા થાય રે, એક પળ તે બુગ વહી જાય રે;
 સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભગવાન રે, પૂજા થાળ કરો સાવધાન રે.
 હું જે ભોગવું રાજ્યાસન રે, તે તો એ આજ્ઞાનું પુન્ય રે;
 જે નમશે એહનાં ચરણ આધી રે, તે નારી સહુપેં મુને વાહાલી રે.

કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને લાગે જ કે કૃષ્ણ જેને માટે આટઆટલું કરે છે, જેને માટે ગાંડા થઈ દોડે છે તે કોણુ જાણે કેવા ય મોટા હશે ! પણ કૃષ્ણ સુદામાને હાય આશીને લાન્ધા ત્યારે—

હસ્ત આધી હરખે મોરારિ રે, જોષ હાસ્ય કરે સહુ નારી રે;
 ઘણું વાંકળોલાં સતભામા રે, આવા કુટડા મિત્ર સુદામા રે.
 હરિ તેહને ઉડી શું ધાયા રે, ભલી નાહનપણાની માયા રે;
 ભલી જોવા સરખી જોડી રે, હરિને સોંધો એને રાખોડી રે.

કોઈ બાલક બહાર નિસરશે રે, તે તો જોઈ કાકાને જીજશે રે.^{૧૦}

આ કૃષ્ણસુદામાની જોડી, જાને વચ્ચેનો આસમાન જગીનનો ફરક, છતાં જાને વચ્ચે મૈત્રી, તે અહીં હાસ્યનો વિલાવ છે. આવી અસમાન મૈત્રી કોણુ માને ? કૃષ્ણની પત્નીઓ પણ ન માને ને ! સુદામાને પોતાને પણ એ સ્નેહ વધારા પડતો લાગે ને ! એ સુદામાના કૃષ્ણે પગ ઘોયા, પોતાની પામરીએ તેના પગ લોહ્યા, તેનું પાટોદક પીધું. સુદામા આ અતિ પ્રેમથી સંકોચાતો જતો હતો. કૃષ્ણના વૈભવ આગળ પોતે આણુંદા કોદરાની ગાંઠડી સંતાડતો જતો હતો. કૃષ્ણે આ બાહ્યોપચાર કરી રહ્યા પછી સુદામાનું મન ખીણે તેવા પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. પહેલાં તો કુશળક્ષેમ પૂછ્યું અને તે પણ મિત્રોની વિશ્રામ્ય રકરીની તરહથી

કે સુખ નથી સંતાનનું, કોહોજી કરમને દોષે;

(સુદામાને તો દસ છોકરાં હતાં)

ભાભી અમારાં વદકણાં, તે શું લોહીકું શોષે.

છેવટે સુદામાના મનની વાત પણ કૃષ્ણ આ વિવેકમરકરીના વિશ્રામ્યમાં કહી દે છે.

કે શું ઉદર ભરાતું નથી, તેણે સડી દેહી;

એ દુઃખમાં કીયું દુઃખ છે, માહરા પુરવ સનેહી.^{૧૧}

છતાં સુદામા કહી શકતો નથી. લૌકિક રીતે આટલી અટળક સમૃદ્ધિવાળાને પોતાના દોરિયનું દુઃખ કહેવું કેમ ફાવે ? અલૌકિક અર્થમાં જીવ ઈશ્વર પાસે આવીને, યાત્રી યાત્રીને પૈસો યાત્રે ? સુદામાએ કહ્યું કે મને તો માત્ર કૃષ્ણના વિરહનું જ દુઃખ છે. મિત્રને સમાનતા લાગે, દિલનો પડદો નીકળી જાય માટે કૃષ્ણ પોતે ભેગા રહ્યા હતા તે દિવસો યાદ કર્યા.

પછે શામળાથી જ બોલિયા, તુને સાંભરે રે;

હાજી નહાનપણાનો નેહ, મુને કેમ વીસરે રે.

આપણુ એ મહિના બેગા રહ્યા, તુને : હાથ સંદીપનના ધરમાંહે, મુને
આપણુ અન્ન ભીખ્યા કરી લાવતા, તુને : મળી જમતા ત્રણે બ્રાત, મુને
આપણુ સૂતા એક સાથે, તુને : સુખ દુઃખની કરતા વાત, મુને

x

x

x

કામ દીધું ગોરાણીએ, તુને : કહ્યું લઈ આવોને કાષ્ટ, મુને
શરીર આપણું ઉકળ્યું, તુને : હાથ માથે તથો અરીષ્ટ, મુને
ગોરાણીએ ખાતું બંધાવીયું, તુને : ચણા પોચા વળી સાર, મુને
તમે જાના આરોગીયા, તુને : તમે કહ્યો દરિદ્ર મહારાજ, મુને
ખાંધે કહોવાડા ધર્મી, તુને : ધણું દૂર ગયા રણુછોડ, મુને
આપણુ વાદ વદા ત્રણે બાંધવા, તુને : હાથ ફાડ્યું મોટું ખોડ, મુને
ભારા બાંધ્યા દોરડે, તુને : હાથ આવ્યા બારે મેહ, મુને
શીતળ સમિર વાયો ધણું, તુને : ટહોડે ચરચર ધુન્ને દેહ, મુને
નદી નાળે પૂર આવીયાં, તુને : ધન વરસ્યો મૂશળધાર, મુને
આકાશ અંધારે આવડ્યું, તુને : થયા વીજ તણા ચમકાર, મુને
ગરુડ બોળવા નીસર્યો, તુને : કહે સ્ત્રી તે કીધો કહેર, મુને
આપણુને રૂઢ્યાયું ચાંપીયા, તુને : ગર તેડી લાવ્યા ઘેર, મુને ૧૨

નાં સુદામાનો સંકોચ છૂટતો નથી. હવે, શ્રીકૃષ્ણે પોતે તાંદુલ લેવા પગરણ કવું. કૃષ્ણે કહ્યું:

મનવાંછિત ફળ આજ હું પામ્યો, મિત્ર મળવાને આવ્યા;
કાંઈ અતુર ભાભીએ ભેટ મોકલી, કોહો સખા શું લાવ્યા.
ચરણ તળે શું ચાંપી રહ્યા છો, મોહોટું મન કરી કહાડો;
અમ જોગ એ વસ્ત ન હોય તો, દૂર થકી દેખાડો.

જુની સ્ત્રીઓને પણ કૌતુક થયું. સુદામાનો સંકોચ વધ્યો. આ વિષમ સ્થિતિ આવવાનું
રણુ તેને પોતાની પત્ની લાગી. પોતે પત્નીનું કહ્યું કરી આવ્યો તેથી પરતાવા લાગ્યો.

સુદામાના મનની શોચના, શામળાએ સઘ જાણી;
હસતાં, ખસતાં પાસે આવ્યા, તાંદુલ લીધા તાણી.
હેઠળ હેમ તણી થાળી મેહેલી, વરતુ ધરવા જગદીશ;
છોડે જખીલોજ પાર ન આવે, છે ચીંથરાં દશવીશ.
પટરાણીઓ જોઈ અચરજ પામી, છે રૂખી પાસે મહોટું રતન;
અમરકણ કે સંજવનમણિ, એવડું કીધું છે જતન. ૧૩

દામાને મળવા કૃષ્ણ દોડ્યા સારે રાણીઓને કૃષ્ણના મિત્ર જોવાનું કૌતુક થયું હતું.
ને એટલી ગભરામણુ અને અધીરાધરી કૃષ્ણ લઈ આવ્યા, સારે એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણને.
તું જ કૌતુક રાણીઓને કરી થયું. એટલા જતનથી સાચવેલી વસ્તુ, તેને લેવા માટે
એ પોતે સોનાનો થાળ ધર્યો. રાણીઓને એમ કે કોણુ જાણે કેવીએ ચીજ મુનિ લાવ્યા
શે, અને નીકળ્યા ત્યારે કોદરા. પણ કૃષ્ણે એ કોદરા ખાધા અને તેમાં અદ્ભુત રવાદ

અતિ આણંદે ફૂલી કાંચ રે, હરિ દોડે ને આસે ભરાય રે.
 ઢળા પડે ને બેઠા થાય રે, એક પળ તે જુગ વહી જાય રે;
 સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભંગવાન રે, પૂજા થાળ કરે સાવધાન રે.
 હું જે ભોગવું રાજ્યાસન રે, તે તો એ બ્રાહ્મણનું પુન્ય રે;
 જે નમશે એહનાં ચરણ આશી રે, તે નારી સહુએ મુને વાહાલી રે.

કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને લાગે જ કે કૃષ્ણ જેને માટે આટઆટલું કરે છે, જેને માટે
 ગાંડા થઈ દોડે છે તે કાણ જાણે કેવો ય મોટો હશે ! પણ કૃષ્ણ સુદામાને હાથ આલીને
 લાન્થા ત્યારે—

હસ્ત આલી હરખે મોરારિ રે, જોઈ હાસ્ય કરે સહુ નારી રે;
 ધણું વાંકબોલાં સતભામા રે, આવા કુટંગ મિત્ર સુદામા રે.
 હરિ તેહને ઉડી શું ધાયા રે, ભલી નાહનપણાની માયા રે;
 ભલી જોવા સરખી જોડી રે, હરિને સોંધા એને રાખોડી રે.

કાંઈ બાલક બહાર નિસરશે રે, તે તો જોઈ કાકાને જાણશે રે.^{૧૦}

આ કૃષ્ણસુદામાની જોડી, બન્ને વચ્ચેનો આસમાન જગીનનો ફરક, છતાં બન્ને વચ્ચે
 મૈત્રી, તે અહીં હાસ્યનો વિભાવ છે. આવી અસમાન મૈત્રી કાણ માને ? કૃષ્ણની પત્નીઓ
 પણ ન માને ને ! સુદામાને પોતાને પણ એ સ્નેહ વધારા પડતો લાગે ને ! એ સુદામાના
 કૃષ્ણે પગ ધોયા, પોતાની પામરીએ તેના પગ લોલા, તેનું પાટોદક પીધું. સુદામા આ
 અતિ પ્રેમથી સંકોચાતો જતો હતો. કૃષ્ણના વૈભવ આગળ પોતે આણેલા કાદરાની ગાંડી
 સંતાડતો જતો હતો. કૃષ્ણે આ બાહ્યોપચાર કરી રહ્યા પછી સુદામાનું મન ખીણે તેવા
 પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. પહેલાં તો કુશળક્ષેમ પૂછ્યું અને તે પણ મિત્રોની વિશ્રાન્ધ
 કૃત્રીની તરહથી

કે સુખ નથી સંતાનનું, કાહોજી કરમને દોષે;

(સુદામાને તો દસ છોકરાં હતાં)

લાલી અમારાં વટકણાં, તે શું લોહીકું શોષે.

છેવટે સુદામાના મનની વાત પણ કૃષ્ણ આ વિવેકમરકરીના વિશ્રાણમાં કહી દે છે.

કે શું ઉદર ભરાતું નથી, તેણે સૂકી દેહી;

એ દુઃખમાં કીયું દુઃખ છે, માહરા પુરવ સનેહી.^{૧૧}

છતાં સુદામા કહી શકતો નથી. લૌકિક રીતે આટલી અદ્યત્ત સંમૃદ્ધિવાળાને પોતાના
 દરિયનું દુઃખ કહેવું કેમ શકે ? અલૌકિક અર્થમાં જીવ ઈશ્વર પાસે આવીને, યાત્રી
 યાત્રીને પૈસો યાત્રે ? સુદામાએ કહ્યું કે મને તો માત્ર કૃષ્ણના વિરહનું જ દુઃખ છે.
 મિત્રને સમાનતા લાગે, દિલનો પડદો નીકળી જાય માટે કૃષ્ણે પોતે ભેગા રહ્યા હતા તે
 દિવસો યાદ કર્યા.

પછે શામળાથી જ બોલિયા, મુને સાંભરે રે;

હાજી નહાનપણાનો નેહ, મુને કેમ વીસરે રે.

આપણુ જે મહિના ભેગા રહ્યા, તુને : હાથ સંદીપનના ધરમાંહે, મુને
આપણુ અન્ન ભીખ્યા કરી લાવતા, તુને : મળી જન્મતા ત્રણે બ્રાત, મુને
આપણુ સૂતા એક સાથરે, તુને : સુખ દુઃખની કરતા વાત, મુને

x

x

x

કામ દીધું ગોરાણીએ, તુને : કહ્યું લખ આવેને કાષ્ટ, મુને
શરીર આપણું ઉકળ્યું, તુને : હાથ માથે તપ્યો અરીષ્ટ, મુને
ગોરાણીએ ખાતું બંધાવીયું, તુને : ચણા પોચા વળા સાર, મુને
તમે છાના આરોગીયા, તુને : તમે કહ્યો દરિદ્ર મહારાજ, મુને
ખાધે કહોવાડા ધર્મી, તુને : ધણું દૂર ગયા રણુછોડ, મુને
આપણુ વાદ વદ્યા ત્રણે બાંધવા, તુને : હાથ ફાડ્યું મોડું ખોડ, મુને
ભારા બાંધ્યા દોરડે, તુને : હાથ આવ્યા ખારે મેહ, મુને
શીતળ સમિર વાયો ધણું, તુને : ટહોડે ચરચર ધુન્ને દેહ, મુને
નદી નાજે પૂર આવીયાં, તુને : ધન વરસ્યો મૂશળધાર, મુને
આકાશ અંધારે આવર્યું, તુને : થયા વીજ તણા ચમકાર, મુને
ગરુડ ખેળવા નીસર્થો, તુને : કહે સ્ત્રી તે કીધો કેહેર, મુને
આપણે રૂઢ્યાશું ચાંપીયા, તુને : ગર તેડી લાવ્યા ઘેર, મુને^{૧૨}

છતાં સુદામાનો સંકાય છૂટતો નથી. હવે, શ્રીકૃષ્ણે પોતે તાંદુલ લેવા પગરણુ કપ્યું. કૃષ્ણે કહ્યું:

મનવાંછિત ફળ આજ હું પામ્યો, મિત્ર મળવાને આવ્યા;
કાંઈ અતુર ભાભીએ બેઠ મોકલી, કોહો સખા શું લાવ્યા.
ચરણ તજે શું ચાંપી રહ્યા છો, મોહોડું મન કરી કહાડો;
અમ જ્નેષ એ વસ્ત્ર ન હોય તો, દૂર ચડી દેખાડો.

કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને પણ કૌતુક થયું. સુદામાનો સંકાય વધ્યો. આ વિષમ સ્થિતિ આવવાનું કારણ તેને પોતાની પત્ની લાગી. પોતે પત્નીનું કહ્યું કરી આવ્યો તેથી પસ્તાવા લાગ્યો.

સુદામાના મનની શોચના, શામળાયે સઘ જાણી;
હસતાં, ખસતાં પાસે આવ્યા, તાંદુલ લીધા તાણી.
હેઠળ હેમ તણી યાજી મેહેલી, વસ્ત્ર ધરવા જગદીશ;
છોડે જમીલોથ પાર ન આવે, છે ચોંચરાં દશવીશ.
પટરાણીઓ જ્નેષ અચરજ પામી, છે રૂખી પાસે મ્હોડું રતન;
અમરફળ કે સંજવનમણિ, એવડું કીધું છે જતન.^{૧૩}

સુદામાને મળવા કૃષ્ણ દોડ્યા ત્યારે રાણીઓને કૃષ્ણના મિત્ર બેવાનું કૌતુક થયું હતું. અને એટલી ગભરામણુ અને અધીરાધથી કૃષ્ણ લઈ આવ્યા, ત્યારે એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણુને. તેવું જ કૌતુક રાણીઓને ફરી થયું. એટલા જતનથી સાચવેલી વસ્ત્ર, તેને લેવા માટે કૃષ્ણે પોતે સોનાનો થાળ ધર્યો. રાણીઓને એમ કે કોણ જાણે કેવીએ ચીજ મુનિ લાવ્યા હશે, અને નીકળ્યા ત્યારે કોદરા. પણ કૃષ્ણે એ કોદરા ખાધા અને તેમાં અદ્ભુત સ્વાદ

મૂકયો. પોતે મૂકીએ મૂકીએ ખાવા લાગ્યા અને અંકેક મૂકીએ અટળક સમૃદ્ધિ સુદા આપી. પણ તે સુદામો જાણતો નથી.

રાત્રિ ગોષ્ઠીવિનોદમાં કાઢી. સવારે ઋષિએ ઘેર જવા વિદાય માગી. હરિએ પિ આપી. સામાન્ય રીતે કે દરબારમાં કેઈ માણસ આવે તો તે જન્ય ત્યારે તેને રાજ તર શીખ મળે. તેમાં પણ આ તો બ્રાહ્મણ છે. દીધા જોગ છે, ગરીબ છે, આશાએ આ છે; સામાન્ય રીતે સ્ત્રીનો જીવ નાનો હોય પણ કૃષ્ણની રાણી સત્યભામાને પણ લાગે કે કૃષ્ણ કેમ કૃપણ થાય છે? પણ કૃષ્ણ એવો ને એવો પ્રેમ જતાવતાં છતાં કશું આ નથી. એક તરફ તૃષ્ણાવાળો બ્રાહ્મણ છે બીજી તરફ સ્વયં ભગવાન છે. તે પ્રેમ જતાં છતાં કશું આપતા નથી. આ વિચિત્ર વિરોધ પાછો હાસ્યનો વિષય છે : કૃષ્ણનો વાદ પ્રગટ થતો પ્રેમ અને છતાં કાર્યમાં કશું દાન નહિ એ વિરોધને કવિ જાણે સામસ માનવામાં તોણી જતાવે છે :

હવે વિદાય આપો જુગજીવન, હરિ કહે પધારીયે સ્વામીન;
વળા કૃપા કરજો કે એક સમે, દાસે દાસે નરહરિ નમે.
પોણ લગી વળાવા જાયે, કોડી એક ન મુકી કર માંહે;
જેકડીએ વળગ્યા વિશ્વાધાર, સુદામે જતાં કયો વિચાર,
વૈભવ આગળ વળિયો છેક, મુજને ન આપી કોડી એક.

તૃષ્ણાવાળા જીવને છેલ્લી પામર આશા બંધાય છે કે સ્ત્રીએ ગયા પછી કંઈક આપશે હશે સ્ત્રીની ચોરી મનમાં ધરી, કાંઈક શુભ વાટમાં આપશે હરિ :
પાય લાગી નારી સહુ ગઈ, તોહે પણ કંઈ આપ્યું નહો.
કેસ એક વળાવા કેશવ ગયા, પછે સુદામોજી જીભા રહ્યા;
વિકુલજી હવે પાછા વળો, તવ ભેડી વળાયા સામજો.
વળ્યા કૃષ્ણ ફરી મળજો કહી, પણ કરમાં કંઈ મુક્યું નહિ;
જીવને તાંદુલ આપતાં સંકેત થતો હતો ત્યારે સુદામો પત્નીનો વાંક કાઢતો હો
મ તેણે ફરી પત્નીનો જ વાંક કાઢવા માંડ્યો. અને વિશેષમાં કૃષ્ણ ઉપર પણ તે
બલાવ થયો.

સ્ત્રીજીત નર તો પશુ સમાન, રંડાએ ઉપજાવ્યું અપમાન;

અજમયકી વ્રત મેં મેહેલ્યું આજ, ખોઈ લાખ ટકાની લાજ;
દામોદરે ઘણી કીધી દયા, મુળગા માહારા તાંદુલ ગયા.
કૃપણને ઘેર ધન હોય ગણું, માટે નગર છે સોના તણું;
બાંધી મુકીને મિત્રાચાર, મોહેરો નિરદે નંદકુમાર.
એહને આપતાં શું એાણું થાત, હું બ્રાહ્મણની લાવટ જાત;
હુંને સામા આવીને ભેટયા હરિ, પાગ પખાળાને પૂજ કરી,
આસન, પૂજન ભોજન મળ્યું, હું રાંકને કોણ કરે એટલું;
એ કપટ ધૂરતની સેવા, લટપટ કીધી તાંદુલ દેવા. ૧૪

પછી જ્ઞાન થાય છે. ઇશ્વર તો થોડું લાઇને ધણું આપનાર છે. પણ કર્મ કંટોર છે. ધન ન આપ્યું તે સાફ થયું. ધનથી મદ થાત. દુઃખમાં રામ સાંભરે છે. ઋષિ 'ગનાનં ઘોડે' બેઠા બેઠા ઘેર આવે છે. પણ પોતાને થાનકે આવે તો ઝૂંપડી ન મળે. તેની જગ્યાએ તો 'ત્રેડી અટારી' ઉભાં છે. વિપ્ર વિમાસવા લાગ્યો :

દામ ભૂંચ્યો પણ ગામ નિશ્ચે, ધામ કોઇ ધનવંતનાં;
એ જોવનમાં વસતા હશે, જેણે સેવ્યાં ચરણ ભગવંતનાં.
એમ વિચારીને વિપ્ર વળાયો, નગર અવિભોક્ત કરી,
એધાણી સરવ જોતો જોતો, મંદીર તે આગ્યો કરી કરી.

x

x

x

જોઇ સુદામે નિશ્વાસ મૂક્યો, કોઇ છત્રપતિનાં ઘર થયાં;
આશ્રમ ગયાનું દુઃખ નથી, પણ બાળક માદારાં કર્યાં ગયાં.

ઋષિને માટે આ કરુણ પ્રસંગ છે પણ શ્રોતાવર્ગ જાણે છે કે આ ભુવન ઋષિનાં પોતાનાં છે. ઋષિ પોતે, પોતાની થયેલી સમૃદ્ધિને જોળખી નથી સકતા એ દાસ્યનો વિભાવ છે. તેમાં વળા આટલી સમૃદ્ધિનો પતિ થયેલો ઋષિ બાળક સાથે

હોમશાળા રૂપાખાળા, પવિત્ર કુશની સાદરી;
ગઇ પીસણી સુ-માર્જની, વિપત્તિ ક્યમ સામરી પરી.

એ પણ સાંભરે છે. અત્યંત દુઃખી થઇ કરુણ સ્વરે કહે છે :

તૂટી સરખી ઝૂંપડી ને, લંટી સરખી સુંદરી;
સડ્યાં સરખાં છોકરાં, તે નવ મળ્યાં મુજને કરી.

ત્યાં તેની પત્ની તેને અરખામાંથી જોઇને સાહેલીઓ સાથે તેડવા જાય છે. અને દલે સુદામે પત્નીને પણ નથી જોળખતો ! પરપત્નીસ્પર્શના બીરુ ઋષિ મૂંઝાય છે. અને અકળાઇને કહે છે :

હું સહેજ જોઉં છું ધામ તમારાં, નથી કપટ વિચાર;
હું ત્રધને તું જોખના, છે કંઈલુ લોકાચાર.
ભોગાસક્ત હું નથી આગ્યો, મુને પરમેશ્વરની આજુ;
જવા દો મુને શોભા સાથે, તુંને દલ્લે કલ્યાણ.^{૧૫}

પામર જીવ ઇશ્વર પાસેથી સુખ માગે છે. એટલું જ નહિ પણ તે સુખ પણ ઇશ્વરની પાસેથી લાધોદાય માગે છે. ઇશ્વરની દાન આપવાની રીત પણ માણસને અકલ છે. તે ન સમજી શકવાથી જીવ અકળાઇ ઇશ્વરને દોષ દઇ પોતે જ ઉપદસનીય બને છે. અને ઇશ્વરનો પ્રસાદ વરસે છે ત્યારે, વરસાદથી જેમ ઘરા બદલાઇ જાય, તેમ સર્વ વસ્તુરિચતિ બદલાઇ જાય છે. માણસ તેને જોળખી પણ ન શકે એવી થઈ જાય છે.

કાવ્યનો વ્યંગ્ય એ છે કે માણસ મદત્તા અને લઘુતાનું કોઇ અદ્ભુત મિશ્રણ છે. તેનામાં ઇશ્વરાભિમુખ થવાની ઇચ્છા છે જનાં સંસારની ઇર્ષ્યાઓથી તે પર જઇ શકતો નથી. તેને ઇશ્વરના નિઃસ્ત્રીમ કદાપણનું, તેની શક્તિનું, તેના પ્રેમનું ભાન છે, જનાં તેનાથી માગ્યા વિના રહેવાનું નથી. ઇશ્વરની ઘટના અકલ છે એમ માણસ જાણે છે, જનાં ઇશ્વર

આમુક રીતે જ રામ કરે એમ અપેક્ષા રાજે છે, અને ઈશ્વરપ્રસાદ તેને મળે છે ત્યાં તે ઈશ્વરનો પ્રસાદ છે એટલું ઓળખવાની પણ તેને શક્તિ નથી.

આ વિશ્વક્ષણતાઓમાંથી પ્રેમાનન્દ હાસ્ય ઉપભવે છે અને માણસની લઘુતા ખરે ખર ઉપહસનીય નથી શું ? પ્રેમાનન્દના પાત્રલેખનમાં અહીં તહીં સ્ખલનો નજરે ચડે પણ આખા કાવ્યનો હાસ્યરસ, જીવના સ્વરૂપની વિશ્વક્ષણતા, તેની શક્તિ અને તેની સીમા, તેની મહત્તા અને તેની લઘુતા, તેની શ્રદ્ધા અને તેની શંકા, તેની શુદ્ધિ અને તેની વ્યાગ્રહ, અને જીવ અને ઈશ્વરના સંબંધની વિચિત્રતા, ઈશ્વરની સ્વપર્યાપ્તતા છતાં ભક્તો તરફ પ્રેમ, સર્વ શક્તિમત્તા છતાં ભક્તાધીનતા, એ જીવનના કહો, કે ધર્મના કહો, કે ફિલસુફીના કહો, કે કુદરતના કહો, એ સર્વ કાયડાને વ્યક્ત કરે છે. એ સનાતન સત્યને પ્રેમાનન્દ ગૂજરાતના હૃદયથી રસિક કરે છે તે માટે જ ગૂજરાતનો અમર કવિ છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠ

૪ ટુંકી વાર્તા

ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ પર દૃષ્ટિ ફેરવતાં જણાય છે કે સ્વતંત્ર ટુંકી વાર્તાઓનો આરંભ થયાને બહુ લાંબો સમય થયો નથી. ગોવર્ધનધુગં શરૂ થયો ત્યાર સુધે ખાસ જાણીતી ટુંકી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ નહોતી. આજથી લગભગ ત્રીસ વર્ષ ઉપજ્યારે ‘સુંદરી સુમેધ’ માસિક શરૂ થયું ત્યારે ખેલવહેલી ટુંકી વાર્તાઓ ચોપાનીય દ્વારા ખહાર પડી. પરંતુ એ વાર્તાઓ છેક નિર્મોહ્ય, નીરસ અને કંઈ પણ કલ્પનાશક્તિ વગરની હતી એમ કહીએ તો જરાએ અતિશયોક્તિ ન જણાય. સુંદર, રસભરી, ધારી ટુંકી વાર્તાઓ ખહાર પાડવામાં ‘વીસમી સદી’એ ખેલ કરી હતી. છેલ્લાં દસેક વર્ષમાં ટુંકી વાર્તાઓના સંપ્રદાય પુસ્તક સ્વરૂપમાં ખહાર પડ્યા છે.

ટુંકી વાર્તાની યોગ્ય વ્યાખ્યા આપવી કઠણ છે. રા. ધૂમકેતુએ “તણખા”ની પ્રસ્તાવનામાં ટુંકી વાર્તાની એક સરસ વ્યાખ્યા આપી છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—“જે વિજ્ઞાન ચમકારા પેઠે એક દલિખિન્દુ રત્ન કરતાં સોંસરવી નીકળી જાય, અને બીજી અર્ધ લપછપ વિના અંતુલી નિર્દેશ કરીને સુતેલી લાગણીઓ જગાડી વાંચનારની આસપાસ એ નવી જ કલ્પનાસૃષ્ટિ ધરી કાઢે, એ ટુંકી વાર્તા. નવસકથા જે કહેવાનું હોય છે તે કઈ નાંખે છે; ટુંકી વાર્તા કલ્પના અને લાગણીઓ જગાડીને જે કહેવાનું હોય તેનો માધ્યમ જ, તણખો જ મૂકે છે.” રા. ધૂમકેતુની વ્યાખ્યા ખોટી નથી છતાં એટલું કહે જોઈએ કે એમની વ્યાખ્યા દરેક પ્રકારની ટુંકી વાર્તા માટે યોગ્ય નથી. રા. ધૂમકેતુ

છે : “ હુંકી વાર્તા જે કહેવાનું હોય તેનો તબુઓ જ માત્ર મૂકે છે ’ તે તદ્દન સાચું નથી. પ્વનિપ્રધાન વાર્તાઓ માટે રા. ધૂમકેતુની વ્યાખ્યા બંધબેસતી છે પરંતુ લાવનાપ્રધાન તેમ જ હેતુપ્રધાન વાર્તાઓને ઉપરની વ્યાખ્યા લાગુ પડતી નથી.

જેવી રીતે નાટક કે કાવ્ય માટે અમૂક ચોક્કસ નિયમો ઘડેલા હોય છે તેવી રીતે હુંકી વાર્તા માટે ખાસ નિયમો હોના નથી. વિદ્વાનોએ નક્કી કરેલા અમૂક ચોક્કસમાં રહીને હુંકી વાર્તાના લેખકને પોતાનું કામ કરવાનું હોતું નથી. જેવી રીતે ઉત્તમ કોટીની પ્રત્યેક કલાની કૃતિ કોઈ નિયમને આધારે ઉત્પન્ન થતી નથી પરંતુ પોતાને માટે પોતે જ નવા નિયમો ઉપજાવે છે, તેવી રીતે દરેક ઉત્તમ હુંકી વાર્તા પોતાને માટે નવા નિયમો રચે છે. સામાન્ય રીતે હુંકી વાર્તામાં, નીચે જતાવેલાં પાંચ લક્ષણોમાંથી એકાદ તો હોતું જ જોઈએ : વાર્તામાં કાં તો એક સમગ્ર વ્યક્તિત્વવાળું પાત્ર—માત્ર દેખાવમાં અતિશય મુંદર નાયિકા હોય તો ના ચાહે—જોઈએ, કે કાં તો એક મુખ્ય વિશિષ્ટ પ્રસંગ જોઈએ; અથવા તો આખી વાર્તા બહુ જ મુંદર કંપનાથી ભરપૂર જોઈએ. કંઈ નહિ તો પછી વાર્તાનું વસ્તુ બહુ જ કલામય અને સરસ રીતે ચૂંચેલું હોતું જોઈએ. આ ચારે શીજોમાંથી એકે ના હોય તો પછી વાર્તાની ઘટના ઉત્તમ પ્રકારની હોવી જોઈએ. આપણા સાહિત્યની ઘણી ખરી વાર્તાઓમાં ઉપર જતાવેલાં વાર્તાનાં પાંચ લક્ષણોમાંથી એકે હોતાં નથી. આપણા હુંકી વાર્તાના લેખકો મનુષ્ય સ્વભાવનું જરાયે જાંઠું અવલોકન કર્યો વગર તેમજ કંપના શક્તિનો સ્પેજ પણ ઉપયોગ કર્યો વગર વાર્તાઓ લખે પછી એમની વાર્તાઓ શી રીતે રસમય લાગે ? વાર્તાનું વસ્તુ તો સોમાંથી પોણોસો વાર્તાનું એનું એજ હોય છે : એક યુવક અને યુવતી વાર્તાના આરંભમાં એક બીજાથી મોહિત થાય; પછી તેમના સ્નેહમાં કંઈક વિઘ્ન આવે અને અંતે એમનો જય થાય અને બંને જણ પરણી જાય. આ સિવાય વાર્તા માટે બીજું વસ્તુ આપણા લેખકોને ક્યારે સુઝશે ?

આર. એલ. સ્ટીવનસન. (R. L. Stevenson)ના કહેવા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની હુંકી વાર્તાઓ હોય છે : લેખકના મનમાં વાર્તાનું વસ્તુ આપોઆપ સ્ફુરી આવે અને પછી એ વસ્તુ માટે વિચાર કરીને લેખક પાત્રો સરળતીને વાર્તા તૈયાર કરે તે પ્રથમ જાતની વાર્તા. બીજા પ્રકારની વાર્તામાં લેખક પહેલાં અમૂક એક પાત્ર લખને વાર્તા લખવાનો આરંભ કરે છે; પછી એ પાત્રનું વ્યક્તિત્વ પરિપૂર્ણ રીતે વિકસાવવા માટે વિધિવિધ જાતના પ્રસંગો ચોંટ કઢાડે છે અને એ પ્રસંગો દ્વારા મુખ્ય પાત્રને પ્રકાશમાં લાવે છે. ત્રીજી જાતની વાર્તામાં લેખકને સહુથી પહેલી એવી ઇચ્છા થાય છે કે અમૂક પ્રકારનું વાતાવરણ ભારી વાર્તામાં ઉત્પન્ન કરું; ત્યારપછી એ વાતાવરણને કૃતાર્થ કરવા માટે યોગ્ય પાત્રો તથા પ્રસંગો ઉપજાવી કાઢે છે. સ્ટીવનસને કહેલા ત્રણ પ્રકારમાં દરેકે દરેક હુંકી વાર્તા બંધેલી શકાય એમ કહેવાનો હેતુ નથી; પરંતુ બહુ ઝીણવટથી ન જોઈએ તો એમ લાગશે કે સામાન્ય રીતે ઘણી ખરી વાર્તાઓનો સમાવેશ ઉપર જતાવેલા ત્રણ પ્રકારમાં થઈ જાય છે.

બ્યારે માણસ ન્દાની સરખી વાર્તા વાંચે છે ત્યારે એને એમ થાય છે કે “ એક વાર્તા લખવી એમાં મોટી શી હોશિયારી જોઈએ ! એ તો હું પણ લખી શકું. ” તે એમ ક્યારે છે કે હુંકી વાર્તા લખવામાં ન જોઈએ જાન કે અભ્યાસ કે ન જોઈએ અનુભવ કે

આવડત. ટુંકી વાર્તા વાંચતી જેટલી સરળ પડે છે તેટલી લખતી સરળ નથી એ વાત તે બૂલી જાય છે. ઘણા લેખકોને જ્યારે આ બૂલનું જ્ઞાન થશે ત્યારે ટુંકી વાર્તાનું સાહિત્ય સુધરશે. અજ્ઞાત અનુવાદ કરવો એ રહેલું છે પણ ઉત્તમ ટ્રાટિની સ્વતંત્ર ટુંકી વાર્તા લખવાની કળા ખડુ જ થોડા માણસોમાં હોય છે. સોમાંથી ભાગ્યે પાંચ માણસ ટુંકી વાર્તા લખવામાં સંપૂર્ણ રીતે સફળ થાય છે. એક રીતે જોતાં નવલકથા લખવા કરતાં નવલિકા અથવા ટુંકી વાર્તા લખતી વધારે અઘરી છે. કારણ કે નવલકથામાં લેખકને વિસ્તારથી લખવાનો અવકાશ મળે છે; એમાં એને કંઈ અધ્યાદાર રાખવાની ખાસ જરૂર પડતી નથી; વિના સંકેતે તે બધું વર્ણવી શકે છે ને સમજતી શકે છે; પરંતુ ટુંકી વાર્તાના લેખકને જેમ અને તેમ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં વાર્તા રચી કરવાની હોય છે. એટલે વાર્તા માટે જેટલું અતિ આવશ્યક હોય એટલું જ એને લખવાનું હોય છે. અને શું આવશ્યક છે કે શું નથી તેની તુલના કરતી તે આપણે ધારીએ તેટલું સહેલું નથી.

સાહિત્યના ખીન્ન કોઈપણ અંગ કરતાં ટુંકી વાર્તા વધારે લોકપ્રિય છે કે નહિ? આપણને કેટલાંક એવાં માણસો મળે છે કે જેમને નાટકો વાંચવાનો ખાસ શોખ ન હોય; કોઈક એવાં પણ મળી આવે છે કે જેમને કવિતામાં ખાસ રસ ન પડતો હોય; વળી કોઈકને સાહિત્યના ચુલ્લોય વિવેચનમાં (Criticism) નકામી ચુંચાચુંચ લાગે; કેટલાક લોકોમાં લાંબી નવલકથા વાંચવાની ધીરજ હોતી નથી તેથી નવલકથા વાંચતાં તેઓ કંટાળી જાય છે; એવા પણ લોકો હોય છે કે જેમને નિબંધો ગાજરા તેમજ ગાનનું પ્રદર્શન કરવા માટે લખ્યા હોય એવા લાગે છે. પરંતુ ભાગ્યે જ કોઈ સ્ત્રી, પુરુષ કે બાળક એવું મળી આવે છે કે જેને ટુંકી વાર્તા વાંચવાનો શોખ ન હોય. ત્યારે ટુંકી વાર્તાની આ સર્વત્ર લોકપ્રિયતાનું કારણ શું? માણસનો "સ્વાભાવ જ એવો છે કે એને પોતાના આડોશી પાડોશીનાં, પોતાનાં સગાંસંબંધીનાં, અને મિત્રોનાં સુખદુઃખમાં, આચાર વિચારમાં, રહેણીકરણીમાં ટુંકમાં જીવનમાં જેટલો રસ પડે છે તેટલો ખીન્ન કશામાં નથી પડતો. અને વાર્તામાં ખરાં નહિ પણ કલ્પિત માણસોનાં જીવનમાં ફેરફાર થતા રસમય રીતે વર્ણવ્યા હોય છે તેથી માણસને તે વાંચવામાં આનંદ પડે છે. કદાચ કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે નવલકથાનો વિષય (theme) નવલિકા જેવો જ છે તો પછી શા માટે એ આહર્ષ લોકપ્રિય હોતી જોઈએ? એનો ઉત્તર એ છે કે નવલકથામાં પાત્રોનાં આચરણ (whatever men do) ઉપરાંત ખીન્નું ધાણું હોય છે; એટલું જ નહિ પણ ધણીવાર નવલકથાકાર ફિલ્સુફી કે તત્ત્વજ્ઞાન અથવા તો નીતિનાં બંધારણ ઉપર ભાષણ લખી વાચકને કંટાળો આપે છે. ટુંકી વાર્તામાં આવી કોઈ જાનની પંચાન હોતી નથી. વળી ટુંકી વાર્તા તો સરસ સાહિત્ય (light literature) ગણાય એટલે એ વાંચવામાં મગજને ભારે શ્રમ પડતો નથી તેમજ એ સમજવા માટે ગાનતી કે ઊંડા અભ્યાસની જરૂર પડતી નથી, એ પણ એની લોકપ્રિયતાનાં કારણો છે.

* Hugh Walker. "Selected English Short Stories" ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે "Whatever men do", is a phrase which describes the theme of the story teller.... The most universal of human interest is the interest of man in his brother man.

હાલમાં ગૂજરાતી સાહિત્યમાં હુંકી વાર્તાનો રાફડો ફાટ્યો છે એમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે. સામાન્ય કેટિના દરેક માસિકના દરેક અંકમાં ત્રણ ચાર હુંકી વાર્તાઓ તો હોવાની જ. અલગત આમાંથી પંચાલુ ટકા જેટલી વાર્તાઓ તો છેક કચરા જેની અથવા તો જેને આપણે “પેમલા પેમલી”ની વાત કહીએ છીએ એવી જ હોય છે. બાકી રહેલા પાંચ ટકામાંથી ઉત્તમ જાતની વાર્તાઓ તો એકાદ ટકા જેટલી જ હોય છે. જરાક વાર્તા સારી લાગે કે એકદમ આપણને ખાતરી થઈ જાય છે કે વાર્તાને અંતે લખ્યું હશે કે “બંગાળી ઉપરથી” કે “અંગ્રેજી ઉપરથી”. અનુવાદ કરવામાં ગૂજરાતી લેખકો ઘણા છે (ઘણા તેટલા પ્રવીણ નથી) પરંતુ સ્વતંત્ર વાર્તા લખવા જેટલી કલ્પનાશક્તિ કોઈકનામાં જ હોય છે. હમણાં હમણાં ઘણા લેખકોને એવી કુટેવ પડી છે કે અનુવાદ કરવો જતાં કણુક ના કરવું અને પોતાની સ્વતંત્ર વાર્તા છે એમ ખીજાને ખતાવવું. આત્યારે ગૂજરાતી સાહિત્ય તરફ નજર ફેરવીશું તો સારી હુંકી વાર્તા લખનારા આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા જ મળી આવશે. રા. મુન્શી, રા. “ધૂમકેતુ”, રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, રા. “દ્વિરેક”, રા. બ. ક. દાકોર, રા. ઉમરવાડિયા એટલા જ પ્રથમ શ્રેણીમાં તો આવી શકે. રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ, રા. ધનસુખલાલ મહેતા, સૌ. જ્ઞેન સરોજિની મહેતા, સૌ. જ્ઞેન લીલાવતી મુન્શી, રા. જ્યન્તકુમાર ભટ્ટ, રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ, તથા રા. “મસ્તકર્કી” પણ વારંવાર વાર્તાઓ લખે છે પરંતુ એ સહુનો સમાવેશ બીજી શ્રેણીમાં જ થઈ શકે. રા. મેઘાણીએ હુંકી વાર્તાના સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે પરંતુ એમની વાર્તાઓ સ્વતંત્ર હોતી નથી તેથી તેમનું સ્થાન અલગ રાખવું પડે છે. રા. કનૈયાલાલ મુન્શી ઐતિહાસિક નવલકથાકાર તરીકે જેટલા નામાંકિત છે તેટલા હુંકી વાર્તાના લેખક તરીકે નથી, જતાં એમની “મારી કમલા અને બીજી વાર્તા” હુંકી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં સાફ સ્થાન ભોગવે છે. એ સંગ્રહમાંની “ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ” “કાકિલા” અને “સ્મરણ દેશની મુંઢરી” ખરેખર સ્તુત્ય વાર્તા છે. રા. “ધૂમકેતુ” જેટલી સંખ્યાબંધ મુંઢર વાર્તા બીજા કોઈ લેખકે નહિ લખી હોય. એમની “તણુખા” હુંકી વાર્તાના સંગ્રહોમાં અગ્રપદે આવી શકે એવી છે. “તણુખા”માં ઘણી ખરી વાર્તા નિઃસંશય શ્રેષ્ઠ પ્રકારની છે, પરંતુ એમાં લગભગ બધી જ વાર્તા કરુણરસથી ભરેલી અને કરુણઅંતવાળી છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. વાર્તા કરુણરસથી ભરેલી હોય એ કંઈ એનો દોષ ના ગણાય પરંતુ જ્યારે એક લેખક એક આખી વાર્તાના સંગ્રહમાં લગભગ બધી જ વાર્તાઓ કરુણઅંતવાળી લખે ત્યારે એ એક ખામી ગણી શકાય. રા. “ધૂમકેતુ”નો બીજો એક અલ્પ દોષ એ છે કે ઘણીખરી વાર્તાનો હેતુ શહેરી છંદગીને એકદમ ઉતારી પાડવાનો અને ગામડાની છંદગીના અતિશય વખાણ કરવાનો હોય એવું લાગે છે. કોઈ પણ વાર્તાનો હેતુ આવો હોવો જ નહિ જોઈએ એમ કહેવાનો આશંક નથી, પરંતુ જ્યારે એક જ ગ્રંથમાં બે ત્રણથી વધારે વાર્તા એક જ હેતુપુરસ્કર લખાઈ હોય ત્યારે વાચકને સહેજે કેટાળો આવે એ સ્વાભાવિક છે. હુંકી વાર્તાઓના બધા લેખકોમાં રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકની ભાષા સૌથી વધારે સારી હોય છે એ નિઃસંશય છે. એમની શૈલી સુમધુર અને સરળ, ઉજ્જવળ (lucid) અને સુસ્પષ્ટ છે. છેલ્લાં પાંચ જ વરસમાં આપણા સાહિત્યમાં, જે મુકોમજ અથવા મુકુમાર (effeminate), ભાષા પ્રચલિત થઈ છે તેનો અંશમાત્ર પણ રા. ઇન્દુલાલની ભાષામાં નથી. રા. ઇન્દુલાલનું

“કુમારનાં સ્ત્રીરત્નો” આ વર્ષમાં રચાયેલાં પુસ્તકોમાં ૧૩૨ પ્રથમ પંક્તિમાં આવે. નવા યુગની સ્વતંત્ર વિચારવાળી કુમારિકા, બહાલસોઇ અને કર્તવ્યપરાયણ પત્ની, આત્મચાગી અને સમાજસેવા કરવા તત્પર થયેલી વિધવા, સમજી ગૃહિણી અને આદર્શમય તેમ જ પ્રેમાળ માતા, અને કેળવાયેલી, વિચારશીલ ને છુદ્ધિશાળી યુવતીનાં રા. ઇન્દુલાલે કેવાં સુંદર અને સુરેખ ચિત્રો “કુમારનાં સ્ત્રીરત્નો”માં દોર્યા છે? રા. ઇન્દુલાલનાં સ્ત્રીપાત્રો એટલાં અદ્વિતીય (realistic) તથા સચ્ચ અને સચેતન છે કે આપણે હાલુબરે બૂકી જઈએ છીએ કે આ વાર્તાનાં પાત્રો છે અને આપણને એમ જ લાગે છે કે આ તો આપણી આત્મજાણુ હરતાં કરતાં આપણાં મિત્રો જ છે. રા. દિરેકે ‘હજી ઘણી થોડી વાર્તાઓ લખી છે છતાં એ વાર્તાઓ વાંચનાં આપણને ખાતરી થાય છે કે રા. દિરેકે ૧૩૨ આગળ જતાં ટુંકી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામશે. એમની વાર્તાઓ કંઈક નવીન પ્રકારની હોય છે. રા. જગવંતરાય હાકોર એક પ્રખર વિદ્વાન તરીકે નેટલા જાણીતા છે તેટલા ટુંકી વાર્તાના લેખક તરીકે પ્રખ્યાત નથી છતાં એમનું “દર્શનયુ” ટુંકી વાર્તાઓમાં સાદું સ્થાન ભોગવે છે. રા. બટુ ઉમરવાડિયાએ ટુંકી વાર્તાના લેખક કરતાં એકાંકી નાટકોના લેખક તરીકે વધારે ખ્યાતિ મેળવી છે તો પણ એમનું “વાતોનું વન” રસમય વાર્તાઓથી ભરપૂર છે એમ કહેવું જ નોંધએ. રા. ઉમરવાડિયાની વાર્તાસૃષ્ટિનાં સ્ત્રીપાત્રો સ્વયં વ્યક્તિત્વવાળાં, આકર્ષક અને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવતાં હોય છે. રા. ઉમરવાડિયાની ભાષા સુંદર છે અને એમનું લખાણ વિચારશીલ હોય છે. “વાતોના વનમાં” કેટલીક વાર્તાઓ સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર લખાયેલી છે પરંતુ તે રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈની કેટલીક સામાજિક પ્રશ્નો પરની વાર્તાઓ જેની નિસ્તેજ (flat) નથી લાગતી. રા. કેશવપ્રસાદની ઘણીખરી વાર્તાઓ એક જ ઉદ્દેશથી લખાયેલી હોય છે અને તે એ કે સ્ત્રીઓએ સમાજ સેવિકા થવાને તત્પર થવું નોંધએ. એમની “મારી ત્રીસ વાર્તાઓમાં” ત્રણ ચાર વાર્તાઓ ખરેખર સારી છે પરંતુ ઉત્તમ કોટિમાં આવી શકે એવી એમાં એક પણ વાર્તા નથી. રા. કેશવપ્રસાદનો મુખ્ય દોષ એ છે કે જે હેતુ માટે એ વાર્તા લખે છે તે હેતુ વાર્તામાં અતિશય આગળ પડતો જણાઈ આવે છે. સામાજિક પ્રશ્નો પર વાર્તાઓ લખવાની ૧૩૨ નથી એમ જરાએ કહેવાનો આશય નથી પરંતુ લેખકે કલા વડે ખૂબ સુંદર વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી હેતુને એવી સરસ રીતે ઢાંકી દેવો નોંધએ કે તે છેક સંતાઈ ના જાય છતાં એનાં વસ્ત્ર-લંકારો પુષ્કળ ચળકે. રા. કેશવપ્રસાદની વાર્તામાં હેતુ નમ્રાવસ્થામાં દેખાય છે અને તેથી કલાની દૃષ્ટિએ એમની વાર્તામાં ઉજાણ રહી જાય છે. રા. ધનસુખલાલની લગભગ બધી જ વાર્તા અનુવાદ અથવા અંશે પરથી સંચિત હોય છે. હાસ્યરસપ્રધાન વાર્તાઓનો અનુવાદ કરવામાં એ ઘણે અંશે સફળ થયા છે એ નિઃસંશય છે. એમની “હું સંસ્કાર અને મિત્રમંડળ” વાચકને નિર્દોષ આનંદ આપે છે એટલું જ નહિ પણ કોઈ કોઈ વારે તો ખૂબ હસાવે છે. રા. ધનસુખલાલની વાર્તામાં હાસ્યરસ દિનપ્રતિદિન ઝાઝો થતો જાય છે એ શોચનીય છે. ગૂજરાતનાં ગણમાં ગાદ્યાં સ્ત્રી લેખકોમાં સૌ. ખુદેન સરોજિનીનો ફાળો છેક થોડો નથી. એમની ઘણીખરી વાર્તા સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર લખાયેલી છે, અને એમાંથી પુરુષોના જીવન સદાએ સ્ત્રીઓએ કેવી રીતે જાળવે કરવે તે વિશે ઉપયોગી સૂચનાઓ કેટલીક વાર મળી આવે છે. સૌ. ખુદેન લીલાવતીએ થોડા સમયમાં વિધવિધ વિષય ઉપર

સારા લેખો લખ્યા છે અને સ્ત્રી લેખકોમાં સાદું સ્થાન ભોગવે છે પરંતુ એમની સ્વતંત્ર દુંડી વાર્તાઓ ખાસ પ્રશંસનીય ગણી શકાય નહિ. રા. જયન્તકુમાર ભટ્ટને સાહિત્યક્ષેત્રમાં ખૂબાર પડ્યાને હજી બહુ વખત થયો નથી એટલે એમની વાર્તાઓની તુલના કરવાને હજી થોડી વાર છે એમ કહી શકાય. “ગુજરાત”માં આવેલી “કસોટી”ના એમનો લખેલો ભાગ, એ વાર્તાના બીજા પાંચે લેખકોને પાછળ મૂકી દે એવો હતો; અને તે ઉપરથી કોઈક વાર એમ કાગે છે કે ભવિષ્યમાં એક સારા લેખક તરીકે એ નામના મેળવશે. એમની શૈલી જોઈએ તેટલી સુસ્પષ્ટ નથી હોતી તેને લીધે કોઈક વાર વાર્તા પણ અસ્પષ્ટ લાગે છે. રા. મુનિકુમાર ભટ્ટે લખેલો “કસોટી”ના ભાગ પણ ખરેખર સ્તુત્ય હોતો, પણ એની અને તે સિવાયની એમની લખેલી બીજી વાર્તાની વચ્ચે ઘણું અંતર રહી જાય છે. રા. “નારદે” આજ સુધીમાં અનેક દુંડી વાર્તા લખી નાખી છે પરંતુ એમાંથી સારી વાર્તા કહી શકાય એવી તો ત્રણ કે ચાર ભાગે હશે. એમની વાર્તાઓ બહુ જ ધરગથ્ય હોય છે. રા. જયકૃષ્ણ વર્માએ થોડા વખત ઉપર પોતાની વાર્તાઓનો એક સંગ્રહ “હાર પાડ્યો છે તેમ જ રા. રાયચુરાની “રસીલી વાર્તાઓ” પણ થોડા સમય પર પ્રગટ થઈ છે: આ બંને વાર્તાસંગ્રહ બહુ જ સામાન્ય કોટિના છે તેથી એની માત્ર આદિ નોંધ જ લખ્યું. ઉપરોક્ત લેખકો ઉપરાન્ત આજકાલ અનેક યુવક યુવતીઓ સંખ્યાબંધ વાર્તાઓ લખીને આપણાં માસિકપત્રો ભરી દે છે. પણ એ બધી એટલી બધી નિર્મોલ્ય, નીરસ અને કલ્પનાશક્તિ વગરની હોય છે કે એ વિશે શું લખવું તે પણ મુશ્કેલ નથી! આ યુવાન લેખકોને માત્ર એક જ વિનંતિ છે કે વાચકવર્ગ પર કંઈક દયા આણે!

આજકાલના લેખકોનું પ્રકરણ હવે સમાપ્ત કરીને, ગઈ કાલના લેખકો નરક જરાક નગર કરીએ. આજથી દસ પંદર વર્ષ ઉપર રા. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેડીયા, રા. શિવભાઈ, રા. ઝાલાભાઈ લક્ષમણ, રા. રામભોલનરાય તથા રા. શંકરરાય વગેરે “મુંદરી મુખોધ”માં વારંવાર દુંડી વાર્તાઓ લખતા હતા. એ લોકો જોઈએ તે કરતાં વધારે ધરગથ્ય (realistic) વાર્તા લખતા અને પરિણામે વાંચનારને તે રમ્ય કે આકર્ષક લાગતી નહિ. ગૃહજીવનની આબેદુગ્ય છંદગી જેવી (realistic) વાર્તા લખવામાં બંગાળી લેખકોએ અત્યંત કુશળતા મેળવી છે. દાખલા તરીકે શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની દુંડી વાર્તાઓ, શ્રી. બંદિમચંદ્રની વાર્તાઓ કે શ્રી. રાદળાણુની વાર્તાઓ કેટલી મુંદર, જીવનના આબેદુગ્ય ચિતારવાળી, કલામય, લાસિયથી ભરપૂર અને પાત્રોની વિવિધનારાળી હોય છે? આપણા ગૂજરાતી લેખકો આવી વાર્તા ક્યારે લખશે? રા. વિજયરાયે “મુંદરી મુખોધીયા” વાર્તાઓ માટે બહુ સચોટ ટીકા કરી છે તે આદિ ઉતાડું તો અરથાને નહિ ગણાય કારણ કે હમણાં પણ ઘણીબધી વાર્તાઓ એ જ પ્રકારની આવે છે:—“..... તેનો નાયક ઐન્સ્યુએટોની નાત-માંથી-લેવાતો, અને નાયિકા મેટ્રીક્સ્યુએટોમાંથી કે ઉચ્ચતર વર્ણની કેવળ સરખદર્શી, ખૂબ જ ભાવબીની, માંદી, અથવા જરા જરા સ્વનંત્ર મીનજી દુંવરીઓમાંથી લેવાતી. તેવી કથાનું ક્ષેત્ર મુંબાઈમાં કે ઉપક્ષેત્ર મુરન કે વડોદરામાં અને બહુ યાવ તો કોઈ દેશી રાજ્યની રાજધાનીમાં ગોઠવાતું. એ સખત સીમાબંધનોની ખૂબાર મગફળી શી કોઈની કે એક ભાવના-પણ સેવી શકે? નવત્રકથાકારનો આદેશ હતો-આદેશ જ નહિ, આચાર પણ હતો- કે એ ચાર ગૂજરાતી વસ્તીવાળાં શહેરો સિવાયની દુનિયા વેરાન વગડો છે. ત્યાં કાગણી-

કાંઈ મુકામ છુકામ આવે છે કે કેમ ? આવતો હોય તો ચિંતા ન કરશો, આપણે સાથે જીભા રહીશું.” મુખીએ કહ્યું: “ના, ના, પણ આ અરજમાં કોઈનું નામ છે તે ઓળખાતો નથી. તે નંબર બરાબર જોવા પડશે.” “લાવો જોખએ, શું છે ?” કહી કપિલરાયે અરજ વાંચી કહ્યું “તેની ફિકર ન કરશો. હું બધો ખુલાસો કરી આપીશ.” મુખી કહે: “ત્યારે કહી નાખોને.” “ના, ના, અત્યારે તો મારે ઘણું કામ છે. બધી ટપાલ લખવાની છે. અને સમગ્રવર્તાં વખત લાગે એમ છે.” કહી ચાલવા માંડ્યા. ચાલતાં ચાલતાં મારા સાથું જોયું. હું તેમના જવાબથી ચકિત થઈ આદરપૂર્વક જોઈ રહ્યો હતો. મને કહે: “ચાલોને મી. લઈ અહીં શું કરશો. મારી સાથે ચાલો ઘણું નવું જાણવાનું મળશે.” હું સાથે ગયો. અમે ઘેર મહોંચ્યા. માથા પર છાપડે અથડાય નહિ તેની સંભાળ રાખતા બંને મેડી ઉપર ગયા. કપિલરાયે બારી ઉઘાડી, પોતાના ખેસ વતી ઢાળીયો ઉપરની તથા ગાદી તકીઆ ઉપરની ધૂળ ખંખેરી નાંખી પોતે બેસી મને હાથ ઝાલી પાસે બેસાડ્યો. હું સંકોચાતો પાસે બેઠો. પેલી અરજ વિશે મને પૂછવાની ઈચ્છા થઈ પણ આવા કામદા માણસને કેમ પૂછાય કરી હું કૌતુકથી તેમની સાથું જોઈ રહ્યો અને સંકોચ પામનાં દિવાલો ઉપરના ફોટોગ્રાફો અને વર્તમાનપત્રોમાંથી કપિલરાયે ચિત્રો જોવા લાગ્યો. તેમનાં કપાટો મારે ઘેર હતાં તે કરતાં ઘણાં નાનાં હતાં પણ આ બધો વૈભવ કપિલરાયનો જ, અને તેમને ઘરના મુખ્ય માણસ તરીકે કપાટો વચ્ચે બેઠેલો જોઈ મને કોઈ નવીન જ આદર થતો અને કશું બોધાતું નહોતું.

મારી ગભરામણ મટાડવા જ જાણે કપિલરાય બોલ્યા: “પેલી અરજની વાત સંમંજ્યાં ?” મેં કહ્યું: “ના.”

કપિલરાયે મને બધી વાત સમજાવી. હું તો મોંઝલો શું એ પણ નહોતો સમજતો. પણ એક બરા શિક્ષક કે કદાચ પ્રેફેસરની પેઠે ભાષણ કરી મને સમજાવ્યું કે કપિલરાયના પિતા દોઢ વરસ ઉપર ગુજરી ગયા હતા. એ ખેતરો પોતાના નામ પર લેવાને પોતે અરજ કરેલી તેની તપાસ થઈ ગયેલી પણ હજી ખેતરો પોતાને નામે ચડ્યાના ખખર નહિ આવેલા એટલે આ બીજી અરજ કરી. પણ તેમાં ખૂબી એવી કરી કે આ બીજી અરજ ચલનરાય નિર્દોષીના નામથી કરી એટલે એ આસામી કોણ છે તેની તપાસ થવા અરજ મુખી ઉપર આવી.

મેં પૂછ્યું: “તપાસ તો થઈ ગઈ છે ને ફરી કેમ કરાતી ?”

“બસ એ જ છે ના. તમે હસો નહિ તો સરકારની મૂખોંધની વાત કહું. મેં પહેલી અરજ કરી તેમાં ચોખ્ખું લખેલું કે કપિલરાય ઉદ્દે ચલનરાય નિર્દોષી, ઉદ્દે ગજમલ દંડી, પણ અરજ વાંચે હ કોણ ? આ બીજી વખત ચલનરાયના નામથી અરજ કરી એટલે પાછી ફરી તપાસ કરવા મોકલી. એટલી અછત્ર નહિ કે આ તો એનો એ આસામી છે. હું ખરો તો હજી ત્રીજી વાર ત્રીજી જ નામની અરજ કહું. મરને અથડાતી અને તુમાર વધતો. સરકારી રાજનું પોણ તો ખુલ્લું થાય છે !”

મેં પૂછ્યું: “પણ તમે એટલાં બધાં નામ કેમ રાખો છો ?”

“ તે મને શું યાદ રહે કે મેં કયા નામથી પહેલી અરજી કરી હતી ? ઉનાવળમાં તે વખતે જે નામ યાદ આવે તે નામથી અરજી કરી નાંખું. મારે તો હમ્મર જગ્યાએ મિત્રાને માસિકોને લેખો લખવાના હોય. જુઓ મારે કેટલા માણસો સાથે સંબંધ છે તે બતાવું. જુઓ આટલાં તો દિવાળી ઉપર મારા ઉપર કાડો અને કવરો આવેલાં. જુઓ કેટલી છાપેલી અને કેટલી લખેલી કવિતા છે. મેં આથી પણ વંધારે માણસોને પત્રો લખેલાં. દરેકને જુલાં નામ. ” કપિશ્વરાએ ગંછપા જેવડો કાઠોનો થોકડો બતાવ્યો.

મેં કહ્યું: “ પણ સરકારને તમારાં બધાં નામો ક્યાંથી યાદ રહે ? ”

“ તે બીજા પક્ષકારો હોત તો યાદ રહેત કે નહિ ? ” હવે મને પૂછવા કરતાં સાંભળવું જ ફીક લાગ્યું: “ સરકાર આપણા સાહિત્યને નથી બીજવા દેતી. હું ખરો તો એકવાર સરકારને સાહિત્યથી સરખી કરી નાંખું. ”

મારે તો સાહિત્યનો જ ઉદ્ધાર કરવો છે. શું આપણા ગૂજરાતમાં નોબેલ પ્રાઇઝ ન મળી શકે એમ માનો છો ? ન કેમ મળે ? અત્યારથી ક્યાં ક્યાં તખ્તજુસોથી લખવું તે નક્કી કરી રાખ્યું છે. ક્યાં ક્યાં નોવેલો લખવાં તેનાં નામો નક્કી કરી રાખ્યાં છે. સાહિત્યને મારે જ કામ કરનાર એક મંડળી ઉભી કરવી છે. તેમને તથા બહારનાને જેને જેને તખ્તજુસો કે પુસ્તકોનાં નામો જોઈએ તેમને પૂરાં પાડવાની ગોઠવણ કરવી છે. જુઓ આ કાવ્ય જુઓ. ” એક માસિક ઉઘાડી મને બતાવ્યું. “ તેમાં તખ્તજુસ શું છે, જુઓ. ‘ કપિત્ય ’. તે કેણુ, ખજર છે ? સેવક પોતે. જુઓ આ બીજું. ‘ કાકિલ ’. લ્યો તમારે કાવ્યો વાંચવા જોઈનાં હોય તો લ્યો. આમાંથી ગમે તેટલાં આપી શકું છું. ” સાથે આલેસી ચોપરીઓ પણ હું વાંચતો નહોતો ત્યાં આ ક્યાં લઈ. પણ કપિશ્વરાયનો આગ્રહ જજારો હતો. તેમની નોંધવટીમાં માફ નામ કામ વગેરે બધું લખી ત્રણ માસિકો આપ્યાં. અને તેમાંથી તેમનો લેખ શોધી કાઢવાનું મને કહ્યું.

સાંજ પડ્યા આવી હતી એટલે મેં કહ્યું: “ હવે હું રત્ન લઈશ. ” મને કહે: “ લ્યો હું તમારી સાથે આવું. ”

મેં કહ્યું: “ તમારે કામ ઘણું દશે, તમે ક્યાં આવશો ? ”

“ અરે, ના ના. કામ તો કાલે થશે. એમાં શું ” કરી મારી સાથે ચાલ્યા.

મારી વાતનું એક પ્રકરણ અહીં પૂરું થતું હતું. એટલે મેં ડોક્ટરને “ કહ્યું: મારી દક્ષિ-કન તમને નક્કામી લાગતી હોય તો મને રોકજો. હું દક્ષિણ દૂંકાવીશ. ”

ડોક્ટરે કહ્યું: “ જામગની રમતો વગેરે મારે બહુ ઉપયોગી નથી. પણ તમે મારા દષ્ટિબિન્દુનો વિચાર કર્યો વિના તમને યાદ હોય તેટલું કહો. આટલી દક્ષિણતથી મને કેટલોક ખુશાસી થાય છે. દજ મુખ્ય પ્રશ્નો ખુશાસો નથી થતો. મને તમારી વાતમાં રસ આવે છે. ”

મેં કહ્યું: “ હાલનાં માસિકોની વાતોની પેઠે આ વાતનો વધારે રસિક ભાગ દજ હવે આવે છે. ”

ડોક્ટરે બરાબર, મેં આગળ ચલાવ્યું:

નિશાળ છોડ્યા પછી ચારેક વરસે અમે ફરી મળ્યા. હું એલફિન્સ્ટન કોલેજમાં ફર્સ્ટ બી. એ. માં હતો. કપિલરાય ઇન્ટર આટર્સમાં એકવાર નાપાસ થઇ મુંબઇ આવ્યા હતા. પરીક્ષકો મુંબઈની કોલેજમાંથી નીમાય છે માટે મુંબઈની નોટોનો લાભ લેવા મુંબઈ આવ્યું તેમણે પસંદ કર્યું હતું. તેમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ આટર્સ વરસોમાં ઘણી વધી ગઇ હતી. મને તેમને માટે હવે માન કરતાં ફટાળો અને ઘૂણા વધારે આવતાં. પણ તેઓ તો પોતાનાં કાવ્યો, વાર્તા આદિમાં મસ્ત રહેતા. જે વિષયમાં નાપાસ પડતા તેની કવિતા કરતા. એક વાર તેમાં તર્ક અને બર્કનો અનાયાસે ગ્રાસ મળી જતાં તેમના આનંદનો પાર રહ્યાં નહોતો.

એકવાર રમના દિવસોમાં કપિલરાય મને મળવા આવ્યા. અલગત હું પણ માસિકો વગેરે વાંચતો થયો હતો. પણ સાહિત્ય સંબંધી તેમની વાતોમાં રસ નહિ પડતાથી, અને તેમને ઝટ ઉઠવાની ટેવ નહિ હોવાથી, પાસેના મિત્રોને બોલાવી ચોપાટ રમવાનું શરૂ કર્યું. કપિલરાયને ચોપાટ રમવાનું પૂછ્યું ત્યારે કહે કે આવી નિર્દય રીતે સમયને મારવાનું પોતે પસંદ નથી કરતા. છતાં અમને સલાહ આપવા બેઠા. જે રમતા નથી, રમી શકતા નથી, તે હમેશાં સલાહ આપવાનું કામ કરે છે.

ચોપાટ જેની કોઇ લાંબી રમત નથી. હિન્દુસ્તાનમાં જ્યારે લોકો નવરા હશે અને વખત ખૂટતો નહિ હોય ત્યારે આ રમત શોધાઇ હશે. છતાં અમારી રમત સારી ચગી. તેનું કારણ અમારી રમવાની આવડત નહિ અણવડત પણ હતું. એ અણવડતનો અવકાશ અમે વાતોથી પૂરી લઇ મજા માણતા હતા. અમારી સાથેના ધીરુભાઈને તો સોગડી ચાલતાં જ ન આવડે. તેમને દા પુષ્કળ પડે પણ ઘણીવાર તો ત્રણ ત્રણ વાર પડીને બગી જતા. ઠેક સુધી તેમને તોડ ન થયો. સોગડીઓ પડમાં આવી આવડીને ખડી થઇ પાંછી ચાલી વળી ચોર્ણાશીના ફેરામાં પડે. અમે સર્વેએ એમની સોગડીઓનું નામ કપિલરાય પાડ્યું. કપિલરાય પણ આ મરકરી અરધી સમજી, અરધી ન સમજી અમારી સાથે હસવા લાગ્યા. અને ધીરુભાઈની સોગડીઓને કોઇ મારે છતાં તે પાછી આવીને પડમાં બેસતી તે ઉપરથી પોતે અભિમાન લેવા લાગ્યા. એક બીજા છત્રપતિ હતા. તેમને ચોપાટના બે જ નિયમો આવડતા: એક તો એ કે બીજાના પડમાં દાત્ર નાંખવાથી દાણા વધારે સારા આવે અને બીજો એ કે માંચે બેસવાથી સોગડી મરતી નથી. એટલે હાથ લંબાવીને પણ બીજાના પડમાં કોડીઓ નાંખતા; અને સોગડીઓ માટે માંચો શોધ્યા કરતા અને મળ્યા પછી બંને ત્યાં સુધી છોડતા નહિ. અમે તેમને આપણા સાહિત્યમાં એકવાર પ્રસિદ્ધ થયેલા ગણપતિ-શંકરનું નામ આપ્યું. તેમણે ૧૯૦૨ માં એક નિબંધ લખ્યો તે ઘણો વખણાયો, તેમને પ્રતિષ્ઠા મળી ગઈ અને પછી તેમણે બીજું કશું લખ્યું જ નહિ. માત્ર બીજા ક્ષેત્રોમાં કામ કરનારાઓને સલાહના સોજા માર્યા કર્યા. પણ તેમની સાવચેતીઓ બધી બરબાદ ગઈ. મંગુભાઈ રમવામાં ઉસ્તાદ હતા. રમત ચગાવતા તેમણે, એક સોગડી પાકતી હતી તેને ગાંડી કરી. સાધારણ સોગડી કરતાં ખાસ માંચાને મારવામાં જ તેમણે વધારે ધ્યાન આપ્યું. પરિણામે કેટલાક માંચા ખાલી થયા પણ એ ગાંડી સોગડી પાક્યા વગર મરો ગઇ. આ સોગડીનું નામ અમે મનહરલાલ પાડ્યું. મનહરલાલે સાહિત્યમાં થોડું સારું લખ્યું હતું પણ તે પછી તેમને કોણ જાણે એમ જ થયું કે બધા પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોની સામે જ લખવા માંડ્યું. એક બેની બોટી પ્રતિષ્ઠા હતી તે નષ્ટ થઇ પણ પછીથી મનહરલાલ પોતે કર્યું

અમારી હોસ્ટેલ પણ આ ચર્ચામાં રસ લેતી હતી. અમને પોતાને તો ખાત્રી હતી કે આ લેખ કપિલરાયે લખ્યો હોવો જોઈએ. અમે કપિલરાયને બોલાવ્યા અને તેમને આ તોફાન કરવા માટે સહયોગ અભિનંદન આપ્યું. પણ કપિલરાય તો એકદમ ગંભીર થઈ ગયા અને કહે કે એ લેખ એમનો ન હોય, એ પોતે તો આમ પકડાઈ જાય એવા નામથી લેખ લખે જ નહિ, અને પારખી કલ્પનાનો ઉપયોગ પણ ન કરે. અમે તેને માની જવાને માટે બહુ બહુ કહ્યું પણ તે એકનો બે થયો નહિ. તેનું રહસ્ય વીસ વરસ પછી બહાર પડશે એમ વદીને તે આરામથી છૂટા પડ્યા.

કપિલરાયની આ અગમ્ય વાણીથી અમને સર્વને રીસ ચડી. આનું કંઈક કરવું જોઈએ એમ અમને લાગ્યું અને તેના ઉપાય યોજવા માંડ્યા. ધીરલાઈએ એક યુક્તિ સૂઝાડી. આપણામાંથી અમુક એક એ લેખ લખ્યો છે એવાં એક સાથે ચર્ચાપત્રો લખવા માંડ્યા. એટલે ભાઈસાહેબ પોતાની મેળે બહાર આવશે. આ યુક્તિ સર્વને પસંદ પડી. અમારામાં એક જગનનાથ ચોપાટના સારા ખેલાડી હતા અને ચોપાટ ઉપર તેમણે પહેલાં એક લેખ લખ્યો હતો. તેમને અમે આ લેખના લખનાર તરીકે પસંદ કર્યા. અમારામાંથી ચાર પાંચે એક સાથે એ મતલબનાં ચર્ચાપત્રો આપવા માંડ્યાં. એકે લખ્યું કે હજી પ્રેમાનંદનાં નાટકોનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ છે ત્યાં આવા ખીજ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય તે સાહિત્યની અનવસ્થા દર્શાવે છે. સરસ્વતી પત્રિકાએ મૂળ લેખકની ખાત્રી કર્યા વિના લેખ સ્વીકાર્યો એ સાહિત્યનો અપરાધ કર્યો છે. આ લેખને જ નોખેલ પ્રાદ્યં મળે અને આપણે લેખકને ન શોધી શકીએ તો જગતમાં આપણું કેવું ખરાબ દેખાય! ખીજાએ લખ્યું કે આ લેખ અને થોડાંએક વર્ષો ઉપર ચોપાટ ઉપર લખાએલા લેખની વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે, અને લેખકને ચોપાટનો શોખ ન હોય તો આવો લેખ લખી ન શકે માટે એ જ લેખકનો આ લેખ હોવો જોઈએ. એ લેખ જૂની કાષ્ઠલેખમાંથી શોધીને તેના કર્તાનું નામ નક્કી કરી બહાર પાડવું જોઈએ. વળી ત્રીજાએ જગનનાથના એક ખીજ લેખમાં કોઈ સાક્ષર ઉપર ટીકા હતી તેની અને આ લેખની વચ્ચે સામ્ય બતાવી અનુમાન બાંધ્યું કે એ બન્નેનો એક જ લેખક હોવો જોઈએ. આ ચર્ચાપત્રો એકદમ વરસવા માંડ્યાં. તેના વિરુદ્ધ અમારામાંથી જ કોઈએ લખ્યું. તેના જવાબમાં અમે એક જણ પાસે લખાવ્યું, તેમાં પેલા વિરુદ્ધ ચર્ચાપત્રનું ખંડન કરી વિશેષમાં લખ્યું કે આ કાંઈ પ્રેમાનંદ જેવો પ્રશ્ન નથી. જગનનાથ હયાત છે અને અમે આજ્ઞાન કરીએ છીએ કે આ લેખ તેમણે લખ્યો નથી એમ તેઓ સાબીત કરી આપે! જગનનાથ પાસે અમે જવાબ લખાવ્યો અને તેમાં સ્પષ્ટ ઇનકાર કોઈ જગ્યાએ ન કરતાં એટલું જ લખાવ્યું કે એ લેખ મારો નથી એમ મારે શી રીતે સાબીત કરવું તે કોઈ બતાવશે? અને એ જવાબ પ્રસિદ્ધ થતાં જ અમારામાંથી બે જણે એક સાથે ચર્ચાપત્રો લખ્યાં કે એવા અસ્પષ્ટ જવાબો નહિ આવે. ચોખ્ખો ઇનકાર લખવો જોઈએ. તંત્રીએ પણ નીચે એવી જ મતલબની નોંધ લખી. અમારામાંથી વળી બે માણસોએ અમુક અમુક સાક્ષરોને ‘ગાંડી સોગડી’ અને ‘બુદ્ધિયાળ’ કહ્યાના આક્ષેપો સાચા કરી આપવા ભાઈ જગનનાથને ખુશ પત્રો લખ્યા. અને એક બે માસમાં તો જગનનાથ જ એ લેખનો લેખક છે એમ લગભગ દરેક તંત્રીએ માનવા માંડ્યું. અને જગનનાથને હવે ધર્મરાજ જેટલું વ લુકું બોલવાની જરૂર ન રહી. માત્ર મૌનથી નહિ ધારેલી ઝડપથી એ ગપ પ્રસરી ગયું.

ડૉક્ટર: “તમે સારી યુક્તિ શોધી કાઢી અને તે સફળ પણ થઇ ગઇ. અત્યારે એની વાત કરતાં પણ તમારા મોં પર હું હિસાહ જોઇ શકું છું.”

મેં કહ્યું: પણ જ્યાંસુધી કપિલરાય બહાર ન પડે ત્યાંસુધી અમારી યુક્તિ સફળ થઇ ન ગણાય. અમે માનેલું કે તેઓ જરૂર પોતાના કર્તૃત્વની સાબીતી લઇને કોઈ માસિકમાં ડોકિયું કરવાના, છેવટ ખીજું કાંઇ નહિ તો અમને મળવા તો આવવાના જ. એક માસ ગયો; બે માસ ગયા છતાં કપિલરાયના કાંઇ સમાચાર ન મળ્યા. છેવટે તેમની કૌલેજમાં જઈ ખબર કાઢવાનો મેં વિચાર કર્યો.

કૌલેજમાં તેમને સીધા ન મળવા જતાં, તેમને વિશે હકીકત જાણવા માટે, પહેલો હું તેમના નાતીલા એક મિ. પંડ્યાની ઓરડીએ ગયો. મેં પૂછ્યું: “કેમ નં. ૮૭ની ઓરડીના શા ખબર છે?” પણ તેના મોં પરની ગંભીરતા જોઇ હું આલો જ બની ગયો.

ડૉક્ટર: “કેમ એથી જ ગાંડા થઇ ગયા?”

મેં કહ્યું: “ના, ગાંડા થવાનું કારણ તો પછીના બનાવો હશે.”

પેલાએ મને કહ્યું કે બે દિવસથી ઓરડીને તાળું વાસ્યા વિના, સામાન એમને એમ મૂકી કોઇને કહ્યા વિના જતા રહ્યા છે. પોલિસ તપાસ કરે છે. પોલિસે બધી ઓરડી તપાસી હતી પણ તેમના કાગળોમાંથી કાંઇ જાણવા જેવું મળેલું નથી.

મેં કહ્યું કે એ કાગળો આપણે જોવા જોઇએ. અમે તેની ઓરડી નંબર ૮૭ ઉપર ગયા. ત્યાં એક સીંધી વિદ્યાર્થી રહેવા આવી ગયો હતો. ઓરડીમાં કપિલરાય કાગળો મૂકતા ગયા છે કે નહિ તે અમે પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે કાગળોનો કચરો તો ઘણો ય હતો તે બધો પોલિસના ગયા પછી સાફ કરાવી નાંખ્યો છે. મેં પૂછ્યું: “તેમાં શું લખ્યું હતું” તે કહે બધું ગૂંજરાતી હતું. માત્ર એક લીટી અંદર અંગ્રેજી હતી તે મને જાણી.

Fools rush in where angels fear to tread.*

એ લીટી બોલીને તેણે મસ્કરી કરી કે જુઓને એમ જ બને છે. મિ. કપિલરાય જ્યાં ન રહ્યા ત્યાં હું ધસી આવ્યો. અમે તેની રજા લઇ જુદા પડ્યા. મેં મિ. પંડ્યાને કહ્યું: “તમે એ કાગળો સાચવ્યા હોત તો સાફ થાત. એ કાગળો તેમના ગયા પછી કોઇ વાંચીને પ્રસિદ્ધ કરશે એવી આશાથી તેઓ જતા રહ્યા છે એમ હું માનું છું.”

“હા...હા. હવે તમે કહો છો ત્યારે સાચું લાગે છે.” તેઓ એકદમ બોલી જાયા: “જવા અગાઉની સાંજે તેમણે મને કહેલું કે પોતે એવું સાહિત્ય લખ્યું છે કે જેથી સાહિત્યના મહાન પ્રશ્નોનો ખુલાસો થઇ જાય. પણ તેમને પોતાને એ છપાવવાની ગરજ નથી. પણ હું શું સમજું? થયું. હવે તો ખીજું શું થાય!” મેં સાહેબજી કહ્યો.

કપિલરાય ઉપર અમારી ફતેહ ધાર્યો કરતાં વધારે થઇ ગઇ હતી. પણ એ ફતેહ થઇ તેની સાથે જ મને કપિલરાય માટે ઘણી ચિન્તા થવા લાગી. એ બેવફા કોણ જાણે શું નું શું ય કરી બેસશે એવો ભય મને લાગ્યો. આ તો હસતામાંથી ખસતું થઇ ગયું. અમારી મંડળીને મેં બોલાવી બધી વાત કરી. અમે નક્કી કર્યું કે જગતજાણે તરત જ એક ચર્ચાપત્ર લખવું તેમાં જાણાવવું કે એ લેખ પોતે લખેલો નથી પણ કપિલરાયનો છે.

* ફિરિસ્તાએ જ્યાં જતાં કરે છે ત્યાં મૂખાંબો ધસી જાય છે.

કપિલરાય જ્યાં હશે ત્યાં ચર્યાપત્રો તો વાંચતા જ હશે. છેવટે પોતે મૂઢી ગયેલા કાગળોમાંથી કંઈક છપાશે એવી આશાથી પણ વાંચતા હશે જ.

છગનલાલે ચર્યાપત્રમાં લેખ મોકલ્યો તે છપાયો. પણ તંત્રીને એવું સૂઝ્યું કે કુદડી મૂઢીને નીચે ટીપ કરી કે “ ઉપરનું ચર્યાપત્ર આવ્યું તે જાણ્યું છે પણ તે વિશ્વસનીય લાગતું નથી. કારણ કે આ લેખક આટલો બધો મોડો જવાબ શા સાફ આપે ? વળી કપિલરાયે લખ્યું હોય તો તેઓ પોતે જ કેમ એ બાબત પ્રસિદ્ધ ન કરે. ખાસ કરીને જ્યારે આ ઉપર આટલી બધી ચર્ચા ચાલી છે ત્યારે ! છગનલાલ જો કપિલરાયના મિત્ર હોય અને તેથી કપિલરાયને યશ આપવા માગતા હોય તો તેમનું ખોટું નામ આવ્યું કે તરત જ તેનો ઇન્કાર કરી ખૂંડે નામ કેમ ન આવ્યું ? જો શત્રુભાવે કપિલરાયનું નામ આપતા હોય તો તેમના કથન ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રાખવો એ વાંચનારે સમજી લેવાનું છે. ”

અમે તો ભયાશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા. ફરી વિચાર કરી ફરી ખુલાસાવાર લખ્યું. તેમાં અમે ચોપાટ ખેલતા હતા તે વાત-તેમાં સાહિત્યની ભાષા ચોપાટમાં લગાડવાની કસ્યનાનું સઘળું માન કપિલરાયને જ આવ્યું હતું-તે ઉપરથી તેમણે જ તે લખેલો હોવો જોઈએ, અને શરમાળ અને નાલુક પ્રકૃતિના હોવાથી જાહેર યશ ન લેવાની ઇચ્છાથી તખ્તપુસ જ આપતા, એ જ કારણથી છતાં ન થયા, પણ આવી ચર્ચાથી પોતાનો એક સારો લેખ બીજાને નામે ચડે એના આધારથી તેમને તથા સાહિત્યને કેઈ હમેશની હાનિ થવા સંભવ છે, માટે ખરી હકીકત બહાર પાડવાની ફરજ સમજી આ લખેલું છે એવી મતઘણનું ચર્યાપત્ર લખ્યું. એ સાથે તંત્રીને ખાનગી કાગળ લખ્યો તેમાં હોરટેલમાંથી ચાલ્યા જવાના ખખર આપ્યા અને તેઓ આપઘાત કરે એવી ભીતિ અમને છે એ પણ જણાવ્યું.

આ ચર્યાપત્ર પણ છપાયું પણ, તંત્રીની ટીપ વિના નહિ. આ વખતે તંત્રીએ વધારે બગાડ્યું હતું. “ આલો પ્રાણુવાન લેખ કપિલરાય જેવી નિર્બળ વ્યક્તિ લખે જ નહિ. કપિલરાયના રોગિષ્ઠ માનસને સાહિત્યયશને લેપ કરી તનદુરંત કરવા તેમના મિત્રોની આ કોશીશ છે. મિત્રોનો ધરાદો શુભ છે પણ સાહિત્યને માત્ર સત્ય સાથે જ સંબંધ છે. એક કપિલરાય શું પણ અનેક કપિલરાયને ગમે તેટલી હાનિ થાય તે કરતાં સાહિત્યના એક સત્યની કિંમત ઘણી વધારે છે. ”

અમારે અને કપિલરાયને નસીએ અમારી ક્ષેત્ર અમે પણ ન ફેરવી શકીએ એવી થઇ ગઇ હતી.

ગમ ખાઈ, ચુપ રહી અમે થોડા દિવસો રાહ જોવાનો નિશ્ચય કર્યો. થોડા માસ ‘ ચર્યાપત્ર ’ વાંચ્યું પણ ક્યાંય કપિલરાયની કલમ કે તખ્તપુસ દેખાયું નહિ. પછી તો ‘ ચર્યાપત્ર ’ પણ બંધ પડ્યું. અમે નિરાશ થઇ વિચારવું છોડી દીધું અને સર્વલાંક કાલ અને પરીક્ષાએ સ્મરણ પણ હુમ કર્યું.

ડૉક્ટરે કહ્યું : હવે મને બધું સમજાયું. મને ખાતરી થાય છે કે એ એ જ હોવા જોઈએ. તમે જાઓ હારે તેનું દેશનું શિરનામું મુકતા જાવ.

ડૉક્ટરે જણાવ્યું. મૂંઝાં મૂંઝાં જઇ તેમણે દરદીની તબીબી ઉપર લખ્યું “ કપિલરાય. ”
કપિલરાયે શૂન્ય અદ્દાસ્ય કર્યું.

શ્રી દિલીપકુમાર રાય

૨

યુરોપથી હિન્દ પાછા આવ્યા પછી દિલીપકુમાર સંગીતનો જોડો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. દેશના ભિન્નભિન્ન સ્થળોએ જઈ હરેક પ્રકારના ગવૈયાઓને તથા સંગીતશાસ્ત્રીઓને સાંભળ્યા અને મળ્યા. રાષ્ટ્રીય કોલેજ બંધ થયા પછી દિલીપકુમારને પંડિત માળવિયા તરફથી હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં સંગીતના અધ્યાપક તરીકે જવા નિમંત્રણ થયું હતું. પરંતુ દિલીપકુમારનો વિચાર પ્રથમ તો હિન્દના સંગીતની એક મહાશાળા (Academy of Indian music) સ્થાપવાનો હતો. એ વિચાર હજી અમલમાં મૂકાયો નથી કારણ કે એની શાલામાં શિક્ષણ આપવા જેટલું જ્ઞાન કે અનુભવ પોતામાં હોય એમ દિલીપકુમાર માનતા નથી. હાલ તરત તો વીસથી ત્રીસ સારા ગાયકો તૈયાર કરવા એ જ એમની આકાંક્ષા છે અને અત્યાર સૂધીમાં છ કે સાત તો એમણે તૈયાર કરી પણ દીધા છે. સૌ. સહાનહેવી બોસ આ શિષ્યોમાં પ્રથમ છે અને એમના ગીતથી લખનૌની સંગીત પરિષદમાં ભારે તોફાન થયું હતું : સહાનહેવીનાં તેમ જ દિલીપકુમારનાં કેટલાંક ગીત આમેરિશનની “રેકર્ડ”માં ઉતારેલાં છે પરંતુ દિલીપકુમારનાં ગીત તો તદ્દન નિરાશાજનક છે એમ સંગીતથી અજાત માણસને પણ લાગે. આમેરિશનના યોગ્ય અને પ્રખ્યાત અમેરિકન વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી ઇસિને પોતાની પ્રયોગશાલામાં નવા પ્રકારના આમેરિશનની-રેકર્ડમાં ગીત ઉતારવા દિલીપકુમારને નિમંત્રણ કર્યું છે અને આ એમના હાલના યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસનું એક મુખ્ય કારણ છે.

દિલીપકુમાર સંગીતના પ્રથમ પાઠ એમના પિતા પાસેથી શીખેલા પરંતુ એમણે બંગાળના ઉત્તમ ઉસ્તાદો આગળ પછીથી શિક્ષણ લીધું છે. ખામાચરણ બેનરજી જે ખ્યાલના વિખ્યાત ઉસ્તાદ હતા અને રાય બહાદુર સુરેન્દ્રનાથ મળુમદાર જે બંગાલના ‘એમેચ્ચાર’ ગાયકોમાં શ્રેષ્ઠ હતા એમની આગળ તાલીમ લીધી હતી. હિન્દને એક છેડેથી બીજે છેડે સૂધી પ્રવાસ કરી એમણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ગવૈયાઓને સાંભળ્યા છે અને ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પૂતાના અખુલ્ય કરીમ, દિલ્હીના ફૈઝખાન ને મુઝાફરખાન, જ્વાલિયરના હાફિઝ અલીખાન, લખનૌની અજીઝખાઈ, જયપુરના કુલજી ભટ્ટ, ભાવનગરની ચન્દ્રપ્રભા અને રહીમખાન તેમ જ માયસોર બાલુતા ઉત્તમ ગણના ગવૈયાઓનું સંગીત સાંભળી એમણે સંગીતનો અભ્યાસ પૂરો કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. મુંબઈના શ્રીયુત ભાતખંડેના વ્યક્તિત્વ અને કાર્યથી એમને વારસે દિલીપકુમારને ખુબ માન છે અને એમના પુસ્તકોમાંથી પોતે ઘણું શીખ્યા છે. ભાતખંડેની અને એમની ભાવનાઓ અને પદ્ધતિમાં ઘણું સામ્ય છે એમ દિલીપકુમાર કહે છે.

૧૯૨૩ના ડિસેમ્બરમાં દક્ષિણના પ્રવાસે જવા દિલીપકુમાર મુંબઈ આવ્યા ત્યારે ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીમાં અમદાવાદમાં ભરાયવાની સંગીત પરિષદ વિશે મ્દે એમને વાત કરી

ગૌણપદ મળે છે. અને પ્રધાનપદ તો ગાવાની કુશલતાને જ હોય છે. આથી ઉત્તરોત્તરું સંગીત લગભગ ભાવવિહીન થઇ કેવલ દક્ષતાનો જલસો બની જાય છે. સંગીત કેવલ શાસ્ત્ર જ નથી, કલા પણ છે અને કલાનો આત્મા રસ હોય સંગીત રસને પોતે એવું હોવું જોઈએ. જ્યાં માત્ર લાક્ષણિક ચાતુર્ય અને પ્રભાવ દર્શાવવાનો જ હેતુ છે અને રસનો અભાવ હોય છે ત્યાં સંગીત જીવંત નથી હોતું. દિલીપકુમારની બીજી ફરિયાદ છે તે એ છે કે આવા સંગીતમાં સહૃદયતા નથી હોતી પણ માત્ર અસર ઉપજાવવા અને “વાહ વાહ” બોલાવવા જ એ અસ્તિત્વ ભોગવે છે. આ સંગીતમાં નથી હોતો આત્મપ્રકાશ કે નથી હોતું વ્યક્તિત્વનું નિર્દર્શન; એ તો પ્રવીણતા ને કૌશલ્ય દેખાડવાનું પ્રદર્શન જ હોય છે. આ ઉપરાંત ગદ્યાઓ જે વાતાવરણમાં ઉછરે છે અને વસે છે એમાં એમની કલાના વિકાસને પોતે એવાં તત્ત્વો હોતાં નથી. ઈર્ષ્યા, દંભ, આગ્રસ અને વ્યસનોવાળાં એમનાં જીવનમાં સાચી કલા શી રીતે વિકસે ? વળા આ સંગીત જૂને ચાલે જ ચાલ્યા ફરે છે અને એના ઉપાસકોને નવા પ્રયોગો કે નવી શૈલી નાપસંદ હોય છે. આથી જ એના મહારથીઓને હુમરીનું સંગીત પણ રુચતું નથી કારણ કે એ ગાનારને વધારે સ્વાતંત્ર્ય હોય છે અને સૂર ઉત્પાદનમાં એ ગાતાં પરિવર્તન કરી શકાય છે.

“રોડન રિયુ”માં લગભગ છ સાત લેખોદારા આ સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવા દિલીપકુમાર મથ્યા છે. એમની અંગ્રેજ શૈલી વાચકને જરા મુંઝવે એવી છે. એમાંની લાંબી અને અટપટી વાક્યરચના કઠંગી અને સુરપષ્ટ નથી. છતાં એમની ટીકા અને સૂચના અંદરથી તારવી કઠારી વિચારવા લાયક છે એ તો નિઃસંશય.

એ લેખોની પરીક્ષા કરવાનું કાર્ય સંગીતનિપુણ અવલોકનકારને સોંપી કેવલ માનસ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દિલીપકુમારના મત વિશે એકાદ એ વિચાર નોંધિયે. દિલીપકુમાર પોતે પણ એ તો સ્વીકારે છે કે બુદ્ધિ (intellect) અને ભાવ (emotion) વચ્ચે વસ્તુતઃ વિસંવાદ નથી. પરંતુ એ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર એમના મતને મર્યાદારૂપ નિવડે એ એમના લક્ષ જ્ઞાર ગયું જણાય છે. બુદ્ધિવિહોણી કલા ભાવમય (emotional) નહિ પરંતુ છેક હૃદયક લાગણીવાળા (sentimental) થઇ જાય છે. ગુજરાતી, રંગભૂમિ ઉપર ચલાતાં શૃંગારી અને સંગીતના જાંટા વિનાનાં ગીત શ્રોતૃવર્ગના રસને ઉત્તેજિત કરે છે એથી એ કલા ન કહેવાય. એમ હોય તો અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન મનુષ્યની અસંસ્કૃત લાગણી પડે જ કલાનું મૂલ્ય અંકાય. કલાદારા બુદ્ધિ પણ હૃદયના ભાવને ઉત્પન્ન કરી શકે. કોઇ કવિનું સુંદર કાવ્ય વાંચતાં જે ભાવ કવિતાની સમગ્રવાળા મનુષ્યને થાય એ સ્વાભાવિક રીતે જ અજ્ઞાનને થઇ શકે નહિ પરંતુ તેથી એ કાવ્ય કલા નથી એમ ન કહેવાય. કોઈ પણ ઉત્તમ કવિ કે લેખકની કૃતિઓનો ઉપભોગ કરવા વાસ્તે બુદ્ધિની સહાય તો લેવી પડે છે જ અને ઘણીવાર બુદ્ધિ જ્યારે અર્થ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે જ ખરો રસ ઉદ્ભવે છે. પ્યોટર જેવા ક્રિસ્તીય પુસ્તક કે ગાંધીજીના કેટલાક લેખ વાંચિયે ત્યારે આપણને સમગ્રાય છે કે મહાપુરુષની મનોવૃત્તિમાં વિચાર અને લાગણીને અન્તર નથી; એ ક્યારે વિચાર કરીને લખે છે અને કયું લાગણીના જોશમાં તણાઇ લખે છે એનું પૃથક્કરણ કરવું પણ કઠણ થઇ પડે છે. કારણ કે એ બંને વચ્ચે એવી સુશ્લિષ્ટ સંગતિ હોય છે કે વિચાર

અને લાગણીને વિભિન્ન કરી શકાતાં નથી. વળી ઉઘટી દૃષ્ટિએ વિચાર કરિયે તો લાગણી કેળવી શકાય અને રસ સંસ્કારી બની શકે એ પણ સમગ્રી શકાય. દિલીપકુમારને કોઇ ઉસ્તાદના આઘાપથી થતાં આનન્દ કે ભાવ અને “હું તો ન્હાનકડી નાર” કે “ખૂને છગર”ના ગાયનથી નાટકના શ્રોતાજનોને થતા ભાવ વચ્ચે ઘણો ભેદ છે : દિલીપકુમારને થતો એ ભાવ સંગીતથી અગાત મનુષ્યને ન થઇ શકે, ટૂંકમાં રસનું તત્ત્વ સમજવું આવશ્યક છે અને તો જ સંગીતની કુશલતા અને ભાવનું પ્રાપ્ત્ય બંને આવે. દિલીપકુમારના બંડમાં જીણુપ હશે-અધા બંડમાં આલુકિત કે પ્રાયાધાત હોય છે, પરંતુ કેવલ છુદ્ધિમય કુસ્તીખાત્ત ખેલતા અને પ્રાચીન શૈલીમાં વગર વિચારે રમ્યા પમ્યા રહેતા સંગીતશાસ્ત્રીઓ અને ઉસ્તાદો વિરુદ્ધ ઉકાવેલું આ બંડ તદ્દન અયોગ્ય કે નિરર્થક છે એમ તો ન કહી શકાય.

પરંતુ દિલીપકુમાર નવા પ્રયોગો કરીને શાસ્ત્રીય સંગીતના સિદ્ધાન્તોનો ભંગ કરે છે એમ જ્યારે ઉસ્તાદોની દલીલ છે ત્યારે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને એમના અનુયાયીઓ માને છે કે દિલીપકુમાર હજી બહુધા જૂને ચીલે જ ચાલ્યા કરે છે. આ વિશે એક રસિક ચર્ચા સાંભળવાનો પ્રસંગ થોડા મહિના ઉપર કલકત્તામાં પ્રાપ્ત થયો હતો. બંગાળના સ્વરાન્ય પક્ષના સેક્રેટરી શ્રીયુત કિરણશંકર રેને ત્યાં દિલીપકુમારે ગાયું હતું અને જલસા પછી ટાગોર પક્ષના એક પ્રેક્ટિસર મુકરજી અને દિલીપકુમાર વચ્ચે વાદવિવાદ થયો હતો જેમાં શ્રીયુત સેન ગ્રુમ પણ ભાગ લેના. આ મતભેદનો સાર થોડા શબ્દોમાં જ કહેવાય એવો છે. ટાગોર કહે છે કે મ્હારાં ગીતો માટે જે રાગ કે ઢાળ હું પસંદ કરું એમાં કોઈથી લેશ-માત્ર પરિવર્તન કરાય નહિ. ગીતના શબ્દોને સંગીત સાથે ગાઢ સંબંધ છે અને રવીન્દ્રનાથ એમ દલીલ કરે છે કે જૂદી રીતે એ ગીત ગવાય તો ગીતનું કાવ્ય તરીકેનું સૌન્દર્ય નષ્ટ થાય. કવિ સંગીતકાર પણ છે અને ગીતનું જે રૂપ એ નિર્માણ કરે એ રૂપ ગાનારથી બદલાય નહિ. નહિ તો ગીત કાવ્ય મટી કેવલ સંગીત બને, એના શબ્દોની વિશિષ્ટતા જૂંસાઈ જાય અને કવિનું વ્યક્તિત્વ ગાનાર વિસરાયી દે. અલગ્યત ઉસ્તાદોનો આ દલીલનો ઉત્તર તો એક જ હોઇ શકે કે સંગીતમાં શબ્દનું કંઈ સ્થાન જ નથી. ગીત જો ગાવાનું જ હોય તો એમાં સંગીત જ પ્રાધાન્ય હોય અને કવિને સંગીતમાં કંઈ સ્થાન નથી. દિલીપકુમારનો મત આ બન્ને વચ્ચેનો મધ્યસ્થ છે. અરવિન્દ ઘોષે કહ્યું છે કે જીવનના સર્વ પ્રશ્નો અન્તે તો સંવાદના પ્રશ્નો છે. એ ન્યાયે દિલીપકુમારને મન આ પ્રશ્ન પણ ગીતના કવિત્વ અને રાગના સંગીત વચ્ચેની સંગતિનો પ્રશ્ન છે. ક્યારે સંગીત કાવ્યના સૌન્દર્યની અસર જૂંસી નાંખે છે કે ક્યારે ગાનારનું કૌશલ્ય કવિની ભાવનાને આવરણરૂપ થાય છે એ પ્રશ્ન ગીત અને કાવ્યના સુયોગનો પ્રશ્ન છે. ગીતના કાવ્યની વિશિષ્ટતા સંગીતથી નાશ ન પામે પરંતુ એથી વધુ સુસ્પષ્ટ અને ઉત્કૃષ્ટ બને એ ગાનાર ઉપર આધાર રાખે છે. રાગ હિન્દના સંગીતના આત્મા સમાન છે. તાન એ સંગીતમાં સંયમરૂપ કોઇ કલાની ચમત્કૃતિનું એક અપૂર્વ અંગ છે. ભજન આનું સરસ દૃષ્ટાંત છે એમ દિલીપકુમારનું કહેવું છે. તાન કે સુરમાં નવીનતા આણવાથી (improvisationથી) ભજનના અર્થને હાનિ પહોંચતી નથી પરંતુ એ વધુ વિશદ અને ઉત્કૃષ્ટ બાંધે છે. ટાગોરની સંગીત પદ્ધતિમાં ત્રણ મુખ્ય દોષો દિલીપકુમારને લાગે છે: પ્રથમ તો પોતાના સ્વેચ્છા ગીતના રાગ પોતે નિર્મિત કર્યા હોય એ જ રાખવા જોઈએ એમ ટાગોર કહે છે, એથી રાગ વિશેનું સ્વાતંત્ર્ય જે હિન્દના સંગીતનું વિશિષ્ટ

લક્ષણ છે એનો અનાદર થાય છે. આવી ઉચ્ચ સીમા બાંધવાથી ટાંગોરના ગીતો મધુર હોવા છતાં અશિથિલ, એકી ઢબના અને નીરસ થઈ જાય છે, એમ દિલીપકુમારને લાગે છે. દિલીપકુમાર કેટલાંક ગીતો ટાંગોરે નક્કી કરેલા રાગમાં અને પોતાને રુચિતા રાગમાં ગાઇ સંભળાવે છે અને કહે છે મહેને તો મહારા પસંદ કરેલા રાગમાં એ વધારે મનોહર અને અર્થગ્રાહી લાગે છે. પરંતુ અમુક રાગમાં ગીત વધારે મધુર લાગે છે કે નહિ એનો નિર્ણય ગીત રચનાર કરે કે એ ગીતને લોકસમક્ષ સંગીતદારા પ્રકાશમાં મૂકનાર ગાયક ? રાગ, સૂર અને તાન વિશેનું ગાનારનું સ્વાતંત્ર્ય એ ભારતના સંગીતનું મહત્વનું અંગ છે અને એનો પણ અનાદર ટાંગોરની સંગીત પદ્ધતિમાં થાય છે એમ દિલીપકુમારની દલીલ છે. ગીતના કવિત્વ અને રાગના સંગીત વચ્ચે સામ્ય કરવું એ કાર્ય માત્ર ગીત રચનારનું નથી પણ ગાનારનું પણ છે. પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં મૂળ રચનારે ગોઠવેલા રૂપની મર્યાદા કાઢી પણ ગાનાર કે વગાડનારથી ન ઓળંગાય. આથી સંગીતથી અત્યંત લોકોની જે માન્યતા છે કે પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં પરિવર્તનને પુષ્કળ અવકાશ હોય છે જ્યારે આપણા સંગીતમાં તો રાગની સીમામાં જ બંધાઈ રહેવું પડતું હોય નવીનતા શક્ય નથી. એથી વાસ્તવિક સ્થિતિ તદ્દન વિરુદ્ધ જ છે. આ વિષયમાં દિલીપકુમારના વિચારોને સમર્થન આપે એવો એક પ્રખ્યાત અંગ્રેજી લેખકનો મત અહિં દર્શાવવા જેવો છે. જો કે દિલીપકુમારને એ વંચાવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી. મિ. એલ્યુઅસ હક્સ્લી જે મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હક્સ્લીના પૌત્ર છે, એ એએક વર્ષ ઉપર હિન્દુસ્થાન આવ્યા હતા ત્યાર પછી ભારતના પ્રવાસનું વર્ણન દર અઠવાડિયે લેડનના “નેશન” પત્રમાં લખતા. એ લેખમાલામાં હિન્દના સંગીતના આકર્ષણ વિશેના એમના ઉદ્દેશ્યમાં એ નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

“હિન્દનું સંગીત સમૃદ્ધ અને વિવિધતાપૂર્ણ છે. એમાં કેટલી સમૃદ્ધિ અને કેવું વવિધ છે એ કેવલ ગાયક કે વગાડનાર ઉપર જ આધાર રાખે છે. કારણ કે હિન્દમાં સંગીત લેખિત કદા નથી હોતું પરંતુ શ્રદ્ધિ અને શ્રદ્ધિને કંઈક અંશે શમાવતી વ્યક્તિગત પ્રેરણા પર જ રચાયેલું છે એટલે સંગીતનું વિવરણ કરનારનું કાર્ય આપણા કરતાં ત્યાં વધુ મહત્વનું છે. યુરોપીય સંગીતનો કંઈક ખ્યાલ એક ખરાબ વગાડનાર કે ગાનાર પણ આપી શકે. અને જેમણે વિન્યાસ (score) વાંચવાની કલા પ્રાપ્ત કરી હોય એ તો માત્ર દૃષ્ટિની સહાયથી જ સંગીતનો આનંદ અનુભવી શકે, પરંતુ હિન્દમાં એમ નથી. ભારતીય સંગીતમાં તો ગાયક કે વાદક જ મુખ્ય પાત્ર છે એ સર્વસ્વ છે, એ માત્ર સંગીતનું વિવરણ કરનાર જ (interpreter) નહિ પરંતુ સંગીતનું નિધાન અને સંગીતનો પ્રકાશક પણ છે. પ્રાચીન સંપ્રદાયનો રક્ષક જ નહિ પણ પ્રેરણા વડે નવીન શૈલીનો સર્જક પણ છે. ખરાબ ગાયક કે વાદક હિન્દના સંગીતનું ઝાંખું ભાન પણ તદ્દમને કરાવી શકે નહિ.”

હિન્દના સંગીતનું આ લાક્ષણિક તત્ત્વ ટાંગોર વિસરી જાય છે એવી દિલીપકુમારની દલીલ છે. આપણા સંગીતમાં પાશ્ચાત્ય ઢબનું અનુકરણ કરવામાં લયનું કૌશલ્ય તથા તાનનું સૌન્દર્ય અદશ્ય થાય છે અને હિન્દના સંગીતની ખરી પ્રેરણારૂપ રાગને ટાંગોરની સંગીત પદ્ધતિમાં યોગ્ય સ્થાન નથી મળતું એમ દિલીપકુમાર કહે છે.

સંગીત સિવાય દિલીપકુમારને સાહિત્ય ઉપર બહુ પ્રીતિ છે અને એમણે યુરોપના-એટલે માત્ર ઇંગ્લાંડના જ નહિ પરંતુ સમસ્ત યુરોપના-સાહિત્યની કૃતિઓનો તેમ જ બંગાળી

સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે. એમનું વાચન વિશાલ ગુણગ્રાહી છે અને સાહિત્ય પ્રવેશની એમની રુચિ ઉત્તમ કોટિની છે. રચન લેખકોમાં ડોસ્તોવસ્કી અને ટોલ્સ્ટૉય, ફ્રેન્ચ લેખકોમાં રેમિ રોલાં અને આનાતોલ ફ્રાન્સ, અંગ્રેજી લેખકોમાં ડિકન્સ અને ગર્ડ્નાર્ડ રસેલ એમના પ્રિય લેખકો છે. યુરોપના બીજા દેશોના સાહિત્યના અભ્યાસથી અંગ્રેજી સાહિત્યના ગુણ અને મર્યાદાનો વધુ સારો ખ્યાલ આપણને આવી શકે એવી એમની માન્યતા છે અને તે તદ્દન સત્ય છે. મેરિ કેરેલી, હોમ કેન કે વિક્ટોરિયા ક્રોસ જેવા તૃતીય વર્ગના અંગ્રેજી લેખકો આપણે શિક્ષિત વર્ગ હોંશથી વાંચે છે અને આતોલ્ડ બેનેટ કે જેમ્સ બેરીને વખાણે છે કારણકે યુરોપીય સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં એનું કેટલું ગૌણ સ્થાન છે એ આપણે જાણતા નથી. જગતના શ્રેષ્ઠ કવિ અત્યારે રવીન્દ્રનાથ છે એમ દિલીપકુમાર માને છે, પરંતુ ટોમસ હાર્ડ અને ટગોરમાં કવિત્વ દૃષ્ટિએ કાણ શ્રેષ્ઠ એનો નિર્ણય તો અવલોકનકાર જ કરી શકે.

યુરોપના પ્રવાસમાં થયેલા અનુભવો વિશે એમણે “મનેર પરશ” નામનું એક પુસ્તક બંગાળીમાં લખ્યું છે. એમાં રવીન્દ્રજીવનના પ્રકૃતિ સૌન્દર્ય વિશે, ઇટેલીની કલા વિશે, કે બર્લિનના પ્રાણીસંગ્રહસ્થાનનાં રીંછો વિશે પુરાણા થઇ ગયેલાં વર્ણન નથી પરંતુ યુરોપના સંસ્કારી સ્ત્રી-પુરુષો જીવનના મહાન ને રસિક પ્રશ્નો વિશે થું વિચારે છે એનો ઉલ્લેખ છે. આથી જ આ પુસ્તક બંગાળના યુવકવર્ગમાં બહુ હોંશથી વંચાય છે. આ ઉપરાંત હિન્દના એમના બ્રમણ વિશે પણ એમણે “બ્રમ્યમાનેર દિનપંજિકા” નામક પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં હિન્દના ભિન્ન ભિન્ન સ્થલોમાં વસતા ઉરતાદો અને સંગીતશાસ્ત્રોનું વર્ણન, એમની શૈલીઓનું પૃથક્કરણ અને પરીક્ષા તથા પોતાની રચનાત્મક સૂચનાઓ છે. એ સિવાય ગયે વર્ષે એમના સ્વર્ગસ્થ પિતાની જેમ દિલીપકુમારે એક કારસનું હાસ્યરસિક નાટક પણ લખ્યું છે અને કદાચ શ્રીયુત શિશિર ખ્લાદુરી એ ભજવી ખતાવતા પણ હશે.

દિલીપકુમાર હજી તો અવિવાહીત છે અને કન્યાવાળા પ્રતિષ્ઠિત સન્નમનોમાં આશા અને કુતૂહલતા ઉત્પન્ન કરાવે છે. “સૌરાષ્ટ્ર”ની ભાષામાં કહિયે તો એ હજી સૂધી તો સંગીત દેવીને જ વર્ષો છે.

દિલીપકુમારની ભાવનાઓ અને કાર્યક્રમ હજી ઘડાય છે એટલે એમના કાર્યના ગુણ-દોષની પરીક્ષા કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. પરંતુ દિલીપકુમારના મુખ પરનાં તેજ અને ક્ષાન્તિ, એમનાં ન્હાના બાલક જેવાં હાસ્ય અને નિર્દોષતા, એમની સંસ્કારિતા અને કલાપ્રીતિ, એમની જિજ્ઞાસા અને નમ્રતા તથા કુટુંબીઓ અને મિત્રો પ્રત્યેની એમની રનેહાલતા એવાં છે કે જે એમના સંબંધમાં આવ્યાં હોય એમના સ્મૃતિપટમાંથી પ્રતિભા-શાળી વ્યક્તિનું સ્મરણ ખસી શકે નહિ.

રંચુન

ગગનવિહારી લ. મહેતા

લોકસાહિત્યની પ્રેમકથાઓ

અમદાવાદના યુવક બંધુઓ અને બહેનો,*

પ્રમુખશ્રીએ કહ્યું તે સાચું છે કે મ્હારે જૂનું જ બધું કહેવાનું હોય છે તેથી ઘણા એમ માની લે છે કે મ્હારે નવીનતા સાથે વિરોધ છે. એ દીકાનો ખુલાસો એમણે કરી દીધો છે. હું જો નવીનતાનો આરાધક ન હોત તો તમારી સમક્ષ ન આંગ્યો હોત. મારે જે વાતો કહેવાની છે તે એક-પ્રાન્તીય છે તેમ જ જૂની પણ છે. એમાંનાં વંરતુ, સમય, પાત્રો વગેરે જૂનાં છે. પણ એમાંની લાવનાઓ જૂની થે નથી તેમ પ્રાન્તીય પણ નથી. આજે પણ આપણે રામાયણ, મહાભારત વગેરે વાંચીએ છીએ ને તેમાંથી નાટકો લજવીએ છીએ; ગ્રીક માયથોલોજીની વાતો અત્યારે પણ આપણે રસથી વાંચીએ છીએ. એ બધું જૂના સમયનું છે છતાં આપણને ખટકતું નથી અને આપણા આધુનિક જીવનમાં બાધ લાવતું નથી. એનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે એ જૂની વાતોની પાછળ સ્થળ ને કાળની મર્યાદાને ન માને તેવી કેટલીક અમર લાવનાઓ ચાલી આવે છે. એવી જ અમર લાવનાઓનું દર્શન હું આપને કાઠિયાવાડના અણ્ણખ્યા પ્રાન્તીય સાહિત્યમાં કરાવવા માગું છું. સાથે સાથે આજે હું આપને ગ્રીક, સિન્ધી, બંગાળી વગેરે લોકસાહિત્યની પ્રેમકથાની વાનગી પણ આપીશ.

એક વાર વાતચીત દરમિયાન ભાઈશ્રી રવિશંકર રાવજે મ્હને ગ્રીક પ્રેમકથા કહી. ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાંની એ વાત છે. લીર્નૅન્ડર નામનો પ્રેમી હતો. ત્હેની પ્રિયતમાનું નામ હીરા. હેલીસ પોન્ડ નામની ગ્રીસની એક સાંકડી અને તોફાની સામુદ્રધુનીને દૂર દૂરને બે આરે બંનેનું નિવાસસ્થાન હતું. લીર્નૅન્ડર એશિયાઈ કિનારાનો નિવાસી, અને હીરા યુરોપી કિનારાની; હમેશાં એ તોફાની સામુદ્રધુનીનાં ઉછાળા મારતાં પાણી વીંધીને લીર્નૅન્ડર પોતાની પ્રિયતમાને મળવા જતો. એનો જવાનો સમય અધરાતનો હતો. હીરાને તેના રક્ષણહાર પુરોહિતોએ એ સામુદ્રધુનીના લયાનક કિનારા પર આવેલા એક નિર્જન જુરજ પર બંદીવાન બનાવી પૂરી રાખેલી. ત્યાં રોજ અધરાતે એ બંદિની નાનો દીવો પેટાવે, તેના ઝાંખા પ્રકાશને લક્ષમાં રાખીને એ પ્રેમી અંધારામાં આખી તોફાની સામુદ્રધુની તરી જાય અને હીરાને મળે. આખરે એકવાર ચોખાસાના ઘોર તોફાનમાં પણ હડીશે પ્રેમી પોતાની મિત્રન-રાત્રિને ન જ ચૂકાય તેવા નિશ્ચયથી ચાલી નીકળ્યો, અને ક્યા કહે છે કે પેલી વાટ જોધને બેઠેલી પ્રિયતમાએ અંધારી રાતે પોતાના જુરજ પાસેના કાંઠા પર પ્રિયતમનું શ્વેત શય બેયું: એટલે એણે પણ જુરજ પરથી કુદી પડીને પાણી સાથે પ્રાણ મિત્રાવ્યા. પુરાણો કાલ્પનિક છે એમ આપણે માનતા થયા છીએ. છતાં આ નાયક-નાયિકા આપણને આત્મ્યાં લાગે છે. આપને નથી લાગતું કે જાણે એ બંને અત્યારે આપણી સમક્ષ આવી

* અમદાવાદના શ્રી સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજના ઉપક્રમથી તા. ૨૬-૮-૨૭ રોમવારે શ્રી રામનારાયણ પાઠકના પ્રમુખપદ નીચે આપેલું ભાષણ.

એકાં છે? એ પ્રેમી જનોનાં પવિત્ર મનોવૃત્તિ, ઉગ્ર ખસિદાન ને સાહસ આજે પણ વાસ્તવિક હોય તેમ નથી જણાતું? આમાં જે પ્રેમનું સાહસ જણાય છે તે કેટલું હૃદયસ્પર્શી છે! આ ઘટના બન્યા પછી ત્રણ દિવસ વર્ષે એ જ સામુદ્રધુનીને તીરે બેસીને બાવરન કવિએ એ કથા પર કાવ્યો લખ્યાં.

પણ આ યુવાન કવિના રચના નહોતો જાણતો. ગમે ત્યાં તોફાની મોજાં ઉઠાનાં હોય, હિંસક પ્રાણીઓ ડરાવતાં હોય, કાળી ધનધોર રાત્રિ હોય તો પણ પોતાની પ્રિયતમાને મળવું એ જ એ સ્વપ્નજતો. એ વાર્તા ભણે કલ્પિત હોવા ન હો, પણ એમાંની ભાવના આજે યે આખરું હૃદયને સ્પર્શ કરી આનન્દ આપે છે. એટલું જ નહિ પણ એ ઘટનામાંથી જગત્સત પ્રેરણા લઇને રીચર્ડ હેલીગર્ટન નામના એક અંગ્રેજે હજુ દમણું જ પાંચ મૈત્રની એ કાળસ્વરૂપ સામુદ્રધુનીને જીવને જોખમે પાર કરી પેલાં ગ્રીક પ્રેમીકોની બર્મિનો અનુભવ લીધો.

હવે આ ગ્રીસ દેશની ત્રણ દિવસ વર્ષે પરની પ્રેમકથાની બાબતમાં હું સિંધ પ્રાંતની, ત્રણસો વર્ષ પછી એક પ્રેમકથા ધર્મ છું. કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને સિંધ એ ત્રણેની સંસ્કૃતિમાં થોડાંક એકતા છે. કાઠિઓ ને આહીરો ગ્રીક દત્તા એવી માન્યતા છે. તેથી એ કાઠિયાવાડમાં આગળ ત્યારે સિંધ અને કચ્છમાં પોતાની સંસ્કૃતિનાં પગલાં મૂકતા આગળ. આથી કેટલીક લોકવાર્તાઓ છે જે ત્રણે સ્થળે રસથી કહેવાય છે. આ સિંધી વાર્તાનું નામ ‘સુહિણી-મેહાર’ છે. સુહિણી ને મેહાર એ વાર્તાનાં નાયક નાયિકાનાં નામ છે. સુહિણી એટલે જેને આપણે સોહિની-સુન્દર કહીએ છીએ તે. અને મેહાર એટલે લેસોનો પાતળુ-દાર-ગોવાળ. શદાપુર ગામમાં એક તોસો કુંભાર રહે. સ્થિતિ ઘણી સારી. ઘેર પાંચ દસ લેસોની અને ચાલીસ પચાસ ગધેડાંની મિલકત હતી. ત્યારે મિલકતની ગણતરી પૈસામાં નહોતી થતી, પણ પશુઓથી થતી. એ કુંભારને એકની એક પુત્રી-સુહિણી. ગામમાં એક સ્થાને એ મુસાફર આવી ચડ્યા : સાથે માલ મિલકત હતી. ત્યારે ઉનારો કયો ને તોડા કુંભારને ઘેર વાસણ લેવા ગયા. એ મુસાફરમાંથી એક સુહિણીને જોઇ અને એ કન્યા એના હૃદયમાં પડી ગઇ. મિત્રે મનાવ્યો કે આપણે તો મુસાફર છીએ ને અહીં આ પ્રેમના ઉધામા ન કરાય. પણ યુવાને માન્યું જ નહિ ને ખુવાર થયો. એનાં જીવ ચોરાઇ ગયાં. મિલકત ચાલી ગઇ ત્યારે એ ત્યાં રહ્યો ને સુહિણીના દર્શનમાં આનન્દ લેવા માંડ્યો. અન્તે તોડાને ત્યાં મેહાર થઇને ગધેડાં ને લેસો ચારવા રહ્યો. સુહિણીની પ્રીતિ પણ એ મેહાર તરફ ઢળી. પિતાને ખબર પડી. અરરર! આ રજાગતો મેહાર મારી રતન જેવી દીકરીને પરણે! “મેહાર! તારો રસ્તો લે. અહીં હવે તારે રહેવું નહિ.” મેહારને કાઠી મૂક્યો. સિંધુને સ્નાને તીર ખૂંપડી બાંધી તે મેહાર રહેવા લાગ્યો. રોજ રોજ સિંધુનાં ઉજાનાં ને તોફાની પાણી વીંધીને આ પાર આવે છે ને સુહિણીને મળે છે. દેદરાબાદ પાસે સિંધુ કેટલી પહોળા છે ને જાડી છે એ તો આપ સહુ જાણનાં હશે. એવી સિંધુને એ પ્રેમી કાળી રાતે જ્યારે વાર તરી જતો. શા માટે? પ્રિયતમાને ફક્ત મળવા માટે જ. મેહાર રોજ એક સારી માછલી તળાવે ને સુહિણીને પ્રેમથી ખવરાવે. એક દિવસ મેહાર સુહિણીને જાંચી જાનની માછલી ખવરાવી રહ્યો છે. આજ તો માછલીનો સ્વાદ કાંઈ

અજ્ઞ છે. આજની એની મીઠાશ ઓર છે. “મેહાર! રોજ આવી જ માછલી લાવતો હો તો?” “સુદિણી! એમ રોજ જો લાવું તો લાવનાર જીવતો નહિ રહે.” સુદિણી સમજી ગઈ. તેણે મેહારને તપાસીને જોયો. કપડાં લોહીવાળાં હતાં. “અરે! મેહાર! આ શું? આ કપડાં લોહીવાળાં કાં? કોઈ જળચર સાથે ખાજવું પડ્યું કે શું?” “સુદિણી! આજ તો માછલી ન મળી.” “ત્યારે આ શું ખાધું?” મેહારે પોતાની બંધ ખતાવી. એ આજ પોતાની બંધમાંથી કટકો કાપીને લાવ્યો હતો. આજની મીઠાશ તે એના પોતાના જ શરીરની હતી. “મેહાર! મેહાર! હવેથી તું આવીશ માં. હું રોજ તને મળવા આવીશ. તારાથી હવે નહિ અવાય.” “તારાથી તે અવાય! તું તો અજ્ઞા કેવાય. તું આ કેમ તરી શકે.” સુદિણીને તરતાં આવડતું હતું. તેમ જતાં સુદિણી ગમે તેમ તો યે અજ્ઞા હતી. અજ્ઞવાળા તો યે રાત્રિ હતી. તેથી તેણે એક મોટીનો પાકો ઘડો ઘેરથી લીધો, ઘડાની ઉપર સુંદર ચિત્રકામ કરાવ્યું અને રોજ મધરાતે એ ઘડા વડે સિંધુનો પટ તરીને પોતે પેલે પાર જવા લાગી. સામેથી મેહાર રોજ વાંસળા બળવે તે ઉપરથી દિશાં બાંધીને સુદિણી તરી ગય અને પ્રિયતમને મળી મહોબ્બત કરે. સુદિણીનાં માખાપે વિચાર્યું કે હવે તો કુળની મર્યાદા લોપાય છે. આના કરતાં દીકરી મરે તો સાફ. તે દિવસ સુદિણીના સુંદર ઘડાની રોજની જગ્યાએ બાપે એક કાચો ઘડો મૂકી દીધો. અધરાતનો સમય થતાં જ મસ્તાન સુદિણી ઘડો લઇને ચાલી નીકળી. આજનો ઉદ્ધાસ ઓર હોય તેમ લાગે છે. આજ દરિયાનાં [સિંધમાં મોટી નદીને દરિયો કહે છે.] પાણી ધુધવાટા દે છે. અંદર પડીને તે તરવા મંડી. પાતાળની નાગપક્ષિણીઓની માફક મોજને એક પછી એક આવીને સુદિણીને આજે ભોળવે છે. સિંધુના હૈયા ઉપર સુદિણી આજ ઉદ્ધાસભરે ઉછળી રહી છે. ખમાં! ખમાં! કરતું પાણી આજ સુદિણીને હિલોળા ખવરાવે છે. આ જ તો એમ થાય છે કે જ્યાં જગતની ગિલા પહોંચી ન શકે એવી કોઈ ગેબી દુનિયામાં ખેંચાઈ જાય. મદારા મેહારને બોલાવીને જાને જણાં સાથે જ તણાતાં તણાતાં ચાલી નીકળીએ. એના સંકલ્પો કરતી કરતી, મેહારને તથસાવવા માટે ધરાદાપૂર્વક રોકાતી રોકાતી સુદિણી તયેં વળ્ય છે. પરંતુ અરથે રસ્તે પહોંચી નથી ત્યાં ત્યો ઘડાની માટી સરવા મંડી. “અરે! આ શું? મેં ટકરા મારી મારીને રૂપાળો પાકો ઘડો લીધો હતો ને આજ આ માટી કેમ સરે છે?” બહુ વખત નહોતો. માટી તો સરવાજ મંડી. અને સુદિણી થાકી ગઈ છે. વધુ તરી શકે તેવું જોર રહ્યું નથી. “મેહાર! મેહાર! આજ નહિ તરાય. આજ તને મળાશે નહિ.” એમ જાણે પાડી. સામે પાર ઉભેલા મેહારે સુદિણીના કારમા સાદ સાંભળતાં જ બંસી ક્યાવી દઈ પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. સુદિણીને શોધવા માટે એણે બેખડોમાં ને તળીયે પેરી વ્યર્થ પ્રયત્નો કર્યા. બીજે દિવસ નદીની રેતમાં બનેલાં મુઠાં લોકોએ પકેલાં જોયાં. આજે યે સુદિણીની કબર આપણે શદાપુરમાં જોઈ શકીએ છીએ.

આ ઘટના પોતે જ કાવ્યમય છે. હવે લોકકવિઓએ એને કેના ઉચ્ચ કાવ્યમાં ઉતારી લીધી છે તે જોઈએ. સુદિણી-મેહારના રોદ-બલિદાન પર સિંધી લોક-કવિએ રચેલા ત્રણ ત્રણ પંક્તિના દુહાઓ હું આપને વાંચી સંભળાવું છે. તેમાં આપ સહુ આધુનિક લાગે તેવી કલ્પનાઓનું ને કલાનું દર્શન કરશો :

બારે કુન્ન બનિય તડ, તડ તડ હેઠં ભદૂ
આધિય રાતજો ઉઠી (સે) સુહિણી કર સદૂ
છડે ખીર ખદૂ લૂડે લોહી વિચમે.

નદીના પટમાં બાર બાર વમળ : બત્રીસ ખડકો : પ્રત્યેક ખડક નીચે વીંછી ને સાપ :
છતાં યે સુહિણી અધરાતે ઉઠી, દોઢી, પિનાના ધરનાં મોઢાં દૂધ ને મુંવાળી સેજ છોડી,
એ પ્રવાહની લહરીઓ વચ્ચે ઝૂલતી જાય છે.

એના સ્નેહમાં રહેલી પ્રભુમયતા જુઓ :

અધા સુણ તું અલૈયા અલા સુણે અચાર
હિરડી ઘર ઘર ગિલા થીયે, પાડે પંધ પચાર
આંઉ લિખ્યો તી લોહિયાં, ખડક મિટેતી ખવાર

ઓ ભાઈ અલૈયા ! તું સાંભળ ! એક અડ્ડા જ મારું આચરાણું નેઈ રહ્યો છે.
પછી છો ને શરીમાં પાડોશમાં અથવા ઘેર ઘેર મારી ગિલા થતી : મારા તકદીરમાં લખ્યું
છે તે હું ભોગવું છું. તેમાં દુનિયા બિચારી શીદ ફેગટની ખુવાર થાય છે.

પ્રેમની કષ્ટીરી પરનો આ દુહો જુઓ :

બારાં કુન્ન બનિય તડ, તડ તડ હેઠં નાંગ
મહાણું મુલાળેં કરી, તિત મહોળત ને માંગ :
કેડો મુંહિને સાંગ, (જુડો) પાણીતાં પાછી વરાં !

સુહિણી પોતાના સલાહકારને કહે છે: હે ભાઈ ! આ બાર બાર વમળ, બત્રીસ
ટેકરા, અને ટેકરે ટેકરે સાપ વીંછી-એવો વિકટ મારો માર્ગ છે. પરંતુ એમાં શી નવાઈ
છે ! ખારનો તો માર્ગ જ એવો લયાનક છે કે અન્ય માનવીઓ ત્યાં જતાં અચકાય. પણ
એ માર્ગની વિકટતા દેખીને હું જો પાછી વળું, તો તો મારા આ પ્રેમના સ્વાંગની-આ
બેખની શોભા જ ક્યાં રહી !

અંતે સુહિણી ઈમે છે. તે વખતનું જે દૃશ્ય આંતરેખાયું છે તે જુઓ :

કિથે ઘંઠ વજન ? કિથે પિરીયું પાર ?
વીર વજનયતો વાંસલી સાહડ સણ રાત !
કલમેંણ તવાર લોહી સલે લંઘયુ !

ઓ ! આ પશુઓના ગળાની ટોકરીઓ હજુ કેટલેક દૂર જઈ છે ! મારા પ્રિય-
તમનો કિનારો હજુ કેટલો છોટો રહ્યો છે ! મારો બહાદૂર સાહડ મેહાર આખી રાત મારે
માટે વાંસળા બળવી, -કથાઓ ને કાશીઓ ગાઈ રહ્યો છે. તે સ્વરની દિશા સાંધીને મેં ઘણું
જોઈ જોઈ ગયાં.

પણ હવે કૌવત નથી રહ્યું. એ ઈમે છે, પણ એટલું કહેતી કહેતી ઈમે છે કે

“ વરજ સાહડ પાઉં ! તાકું તકી આહ્યાં ”

આ સાહડ ! પાછો વળજે ! મને હિંસક જળચરોએ ઘેરી લીધી છે.

આ રીતે આપણે આ લોકકથામાં મૂળ ઘટના, અને તેનું કાવ્ય: બન્ને અંગોની ખૂબી દીધી. હવે હું એની બાજુમાં એક સોરડી પ્રેમ-કથાને બેસાડું છું. આ કથાઓને હું જેવી છે તેવી આપની પાસે રજુ કરું છું. હું એની તુલના કરવા બેસતો નથી. એ કાર્ય હું પ્રમુખશ્રીની ઉપર છોડું છું. કેમકે એ તટસ્થ દષ્ટિવાળા મનુષ્ય છે; જ્યારે હું કદાચ આ કથાઓને અતિ ન્યાય કરી નાખું તેવું બને. તેમ છતાં હું સંક્ષેપમાં એ સહ કથાઓની Back ground સૂચવી દઉં.

પ્રથમ તો આ ઘટનાઓ આપણે જેઓને ઉતરતી જાતિઓ કહીએ છીએ, તેઓની અંદર ઘણું ખડું બનેલી છે. એ જાતિઓમાં નાતરાંતો તેમ જ છૂટાછેડાનો બન્ને રીવાજ હતા. એટલે કે તેઓની પસંદગીનું ક્ષેત્ર પહોળું હતું. છતાં પણ પ્રેમની વફાદારીનું બિંદુ ચિત્ર આપણી નજરે પડે છે. બીજું આપણે ઉચ્ચ વર્ણનાં મનુષ્યો તો અમુક ધાર્મિક અસર તળે જીવીએ છીએ. એ શાસ્ત્રોક્ત આદર્શોના વાતાવરણને લીધે આપણે પવિત્રતા જાળવીએ છીએ; ત્યારે આ ઉતરતી જાતિઓને ધર્મ અને શાસ્ત્રમાં નૈતિક બંધનો બહુ નહોતાં. તેમ છતાં પણ તેઓની આવી સાહસિકતા અને પ્રેમની પ્રગલ્ભતા આપણને સત્યવાન સાપિત્રીના શાસ્ત્રોક્ત આદર્શોને યાદ દેવારવે છે. એ વફાદાર અને સ્વાર્પણ શાસ્ત્રોક્ત નહોતાં પણ સ્વયંભૂ હતાં.

એ દષ્ટિએ આપ સોરઠની 'શેણી-વીજણુંદ'ની કથા તપાસો: પહેલો જ દુહો:

વીજણુંદ આડો વીંજણો ને શેણી આડી ભીંત
પડદેથી વાતું કરે બાલાપણની પ્રીત

વીજણુંદ એક માળાપ વગરનો રજીય ચારણ જુવાન હતો : પરાયાં દોર ચારી પેટ ભરતો : એકલવાયો પડી ગયેલો : એકવાર એણે પોતાનું સંગાથી શોધી લીધું : ગિરના જંગલમાંથી બે મોટાં તુંબાંડાં ને એક પોલા વાંસનો ટુકડો શોધી જંતર બનાવ્યું. જંતર એટલે આપણે જેને બીન કહીએ છીએ તે વાજંત : ઉપર મોરપિચ્છનો ગુચ્છો લગાવ્યો.

જંતર મોટે તુંબડે બત્રીસે ગમે
છત્રીસ લાવણ રમે, વીજણુંદને ટેરવે

એ રીતે એની આંગળાઓ એ જંતરના તારોને અડકી એટલે એનાં ટેરવાં પર જાણે છત્રીસ રાગણીઓ રમવા લાગી.

પાંચ ભેંસો હાંકતો ને જંતર બજાવતો એ યુવાન ગોરવીઆળા નામના ગામને પાદર આવ્યો. એક તરણ પતીઆરી કુવા પર પાણી ભરે છે: જુવાને પાણી પીવા બોલ્યો ધર્મી: પણ તરણી એનું કદરૂપ મ્હોં દેખીને લાડકી ચાલી ગઇ : યુવાન ગામમાં ગયો : એ તરણીના પિતા વેડા ગોરવીઆળા નામના માલધારી ચારણ પટેલને ઘેર જ ઉતારો કર્યો. રાતે વાગુ કરીને ફળાઆમાં એણે જંતર છેડ્યું.

જંતર લીધું હાથ લાંચવીએ લાંગતી રાતનું
સાથે લે સંગાથ વાઢયા સહ વીજણુંદ

ગંગતી રાતના એવા તો કાતિલ સ્વરો અગ્ન્યા કે સાંભળનારાઓના શરીરો બનશે ભર દરિયે ચીરાઈ ગયા. પેલી લાડકવાળી દીકરી શેણી પણ ભોંત આડે બેસીને સાંભળતી હતી. એની કદવનામાં તો વીળણુંદના કદરૂપ ચહેરા ઉપર સંગીતનું સૌંદર્ય પથરાઈ ગયું, એને તો દીવાની વાટય પર મોગરો જામી ગયો તે ખેરવા ઉઠવાની પણ હિમ્મત ન રહી. એ સંગીત અજતી વેળા તો શ્વાસ લેવાથી પણ અવાજ કરવા જેવું લાગ્યું. શેણી અંતરથી વીળણુંદને વરી ચૂકી: વીળણુંદ વારંવાર આવતો જતો થયો : આખરે વેદા ચારણે વીળણુંદ પર પ્રસન્ન થઈને ‘માગ: માગ:’ કહ્યું : વીળણુંદે પોતાની ભેંસો દોહનારી-શેણી માગી: વેદો આ પામર માનવીની ધૂષ્ટતા જોઈ કેપી ઉઠયો: વીળણુંદને રૂપસદ દીધી: પણ ‘વચન જાણ છે’ એવો લોકોનો દપકો સાંભળીને એણે વીળણુંદને પાછો બોલાવ્યો: શરત મેલી કે “ જો આજથી બરાબર બાર મહિનાની અવધિમાં એક સો ને એક નવ-ચંદરી ભેંસો લઈ આવે, તો જ શેણીનું કાંડું સોંપીશ. નહિ તો મ્હોં દેખાડતો નહિ.”

હિમ્મતભેર વીળણુંદ ચાલી નીકળ્યો. ભેંસો હતી તેને ગીરમાં વળાવી. જંતર અગ્ન-વવાની સિદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખીને નેસડે નેસડે લમવા લાગ્યો. માણસો મુગ્ધ બની માગ: માગ: કહે, ત્યારે વીળણુંદ નવચંદરી ભેંસો માગે: નવચંદરી ભેંસો ક્યાંથી નીકળે? શરીર પર નવ નવ સ્વેત ટીલાં હોય, એ નવચંદરી: એક પણ ટીલું ઓછું હોય તે ન ચાલે: વીળણુંદની ગણતરી ખોટી પડી: ભટકતો ભટકતો બહુ દૂર નીકળી ગયો: વર્ષ દિવસની અવધિ આવી રહી.

×વરસ વળ્યાં વાઢળ વળ્યાં, ધરતી લીલાણી
(એક) વીળણુંદને કારણે, શેણી સૂકાણી

પાદરના જળાશય પર જઈને શેણીએ પાણી ભરવાના નિમિત્તની ઓથે એ ‘જંતર-વાળા જીવાન’ની સાંજ સુધી રાહ જોઈ. પહે પહે એનાં પગલાં સાંભળવા તકસતી પ્રિયા હિમી રહી: હમણાં આવશે: આવે એટલે એને અને એની ભેંસોને, હાથે ખેડાં સીંચીને હું પાણી પીવાડું: તે દિવસ ના પાડી હતી તેનું આજે પ્રાયશ્ચિત્ત કરું: પણ શત પડી તોયે વીળણુંદ આગ્યો નહિ. રાત્રિયે એને નિદ્રા ન આવી: પ્રભાતે ઉઠીને એણે પિતા પાસે હાથ જોડી “ હેમાળે જગવા ” જવાની રજા લીધી. પિતાએ લમની વાત છોડતાં શેણીએ ઉત્તર દીધો કે

વીળણુંદની વરમાળ, બીજાંની ખાંધું નહિ
ચારણ હોય લખ ચાર (એને) ખાંધવ કહી બોલાવીએ

એમ કહી ચાલી નીકળી: માર્ગે વીળણુંદના સમાચાર પૂછતી, શોધતી, વલવલતી ચાલી જાય છે. * પણ જંતરવાળો જીવાન ક્યાંયે જડતો નથી. આખરે હિમાલયમાં પહોંચે છે. માનવીના નિવાસ વટાવીને અરુણા નિર્જન કુંડમાં જઈ બેસે છે: કાપા કેમળ છે છતાં ગંગતી નથી: અંતરિક્ષમાંથી અવાજ આવે છે કે “ તારા હૃદયમાં જેનો સંકલ્પ છે તેને

* આ સુંદર દુહો ભાઈશ્રી રામનારાયણ પાંકે પાસેથી મને નવો જ મળ્યો છે. મારી સંપ્રદેશી વાર્તા એ ઉત્કૃષ્ટ દુહા વિનાની છપાઈ ગઈ તેનો મને સંતાપ છે.

* આ બધી ઘટનાઓને વર્ણવતા દુહાઓ બ્યાખ્યાનકારે ગાઈ જતાં હતા. પ્રકાશક

પરણીને પછી જ એસઃ શેણી ઘાસનું પૂતણું બનાવી, તેમાં વીળણુંદનો સંકલ્પ આરોપી, એ પૂતળા બેઠે ચાર ફેરા ફરી બરફમાં બેસે છે, એટલે તૂર્ત ગળવા લાગે છે : ગોઠણ સુધી પગ ગળી ગયા ત્યાં શેણી ! શેણી ! શેણી ! એવા સાદ સંભળાયા : એ જ ચિર-પરિચિત અવાજ : વીળણુંદ આત્યેઃ અર્ધ અંધારા એ કુંડની ભેખડ પર ઓળા જેવો દેખાયો : ભેખડ પરથી એ બોલ્યો કે “ શેણી ! ચાલો ઘેરે. એક સો ને એક નવચંદરી ભેંસો તારા બાપને આંગણે આંધીને જ આવું છું. એક જ દિવસનું મને મોડું થઇ ગયું. ચાલો હવે.”

શેણી બોલે છે કે

હાડાં હેમાળે, ગળીયાં જે ગૂડા લાગે.

વીળણુંદ વળે ઘણમૂલા બને ઘરે

વીળણુંદ ઉત્તર આપે છે કે “ ફિકર નહિ શેણી ! ભલે પગ ગળી ગયા !

વળ વળ વેદાણી, (તું) પાંગળી હો તો ચે પાળશું

કાવડ કાંધે કરી, (તુને) બત્રા બધી ભુવારશું

પણ શેણી ન નીકળીઃ અને વીળણુંદ શેણીની સાથે બેસી જઇ જન્માન્તરનો સાથ કરવા પણ તૈયાર ન થયો : ભેખડ પર ઉભેલ ઓળા થોડુંક નીચે ઉતરીને પાછો ઉપર ચડી જતો હોય એવું શેણીએ એ અંધારા-અજવાળાંની વચ્ચે જોઇ લીધું : ફિકર નહિ વીળણુંદ ! મુખેથી પાછો બ : પણ એક જ વિનંતિ કરે છું : છેલ્લી વાર તારું જંતર સંભળાવતો બ !

વીળણુંદ જંતર વગાડ હેમાળો હલકું દીયે

મોહ્યા માછલમાર, માછલીયું ટોળે વળે

જંતર બજવા લાગ્યું. હિમાલય હેંકારા દઇ રહ્યો છે : મચ્છીમારો બળે હાથમાં લઇને સંગીતમુગ્ધ દશામાં ચંબી ગયા છે : રંગ બેરંગી માછલીઓ પાણી બહાર ડોકાં કાઢીને સ્વરો સાંભળી રહી છે : અંદરથી શેણી રામ ! રામ ! રામ ! એવા ઉચ્ચાર કરી તાલ દઈ રહી છે : એવી તન્મય દશામાં આવીતું

જંતર ભાંગ્યું ઝડ પડી, તૂટ્યો મોલી ત્રાગ

વેદાની શેણી હલ ગઇ, જંત્રી ન કાઢે રાગ

બીન પટકાઇને તૂટી ગયું અને બીજી બાજુ શેણી પણ શાંત બની પરલોક ચાલી ગઇ. પછી તો

ભૂખે ખાધું ભાત પેટ ભરી પામર છું

શેણી જેવો સાથ મેલીને વીળણુંદ વળ્યો

શેણી જેવો મુંઝ સંગાય મૂકીને વીળણુંદ પાછો દુનિયામાં ચાલી નીકળ્યો. પરંતુ એને જગતમાં સ્વાદ ન રહ્યો. ભૂખ લાગી ત્યારે ત્યારે પામર માનવીની પેઠે અન્ન ખાઈને પેટ ભર્યા કીધું.

એ રીતે કથા સમાપ્ત થાય છે.

એથી અધિક ઉગ્ર સાહસ અને એકનિશાની કથા માંગડા-પદ્માવતીની છે : ગાયોને ખચાવવા જતાં રણક્ષેત્રમાં પ્રાણ હારેલા એ ક્ષત્રિય પ્રેમિકના પ્રેતની સાથે પદ્મા નામની વણિક-કન્યા લયનાંક નિર્જનતામાં જીવન વીતાવી ગઈ હોવાનું કહેવાય છે. પ્રેમના પ્રભાવે એને પ્રેત-સૃષ્ટિમાં પણ લય નથી. એ કથાના દુહાઓ પણ પ્રેત-સૃષ્ટિનું આખું વાતાવરણ સરળ છે. અઘાપિ પર્યંત માંગડા પ્રેતદેહે જીવતો હોવાનું અને એણે એક મુસાફરને તાન્ત્ર-તર અફીણનો ગોટો આપ્યાનું પણ કહેવાય છે.

હવે આ કથાઓની સાથે 'મલૂવા' નામની એક બંગાળી લોક-કથાની તૂલના કરોઃ અખંડ લાંબાં લોક-કાવ્યોમાં સચવાઈ રહેલી બંગીય પ્રેમકથાઓનો જે સંગ્રહ તેના અંગ્રેજી અનુવાદ સમેત દળદાર પુસ્તકોને રૂપે કલકત્તા યુનિવર્સિટી તરફથી બહાર પડ્યો છે. તેમાં પણ ઉતરતી વંતિઓનાં જ નાયક નાયિકાઓએ પ્રેમનાં વકાઈ અને સ્વાર્પણ દાખવેલાં જણાય છે. ગરીબ યુવાન આંદવિનોદ એક અગ્નિપ્રયાગમાં પાદર એક તળાવડીને તીરે ચાકીને નિદ્રાવશ થયો છે. પોતાના શિકારી બાજનું પોંગર એને ઓશીકે જ પડેલું છે : સંધ્યા નમે છે : એવે ગામના પટેલની તરણ કન્યા મલૂવા ગાગર લઇને પાણી ભરવા આવે છે : પરદેશીને કસમયે અંતરિયાળ સૂતેલો નિહાળી એ કુમારિકાને દયા જાગે છે : દયાની પાછળ પ્રીતિ ટોકે છે : રાત પડી જશે તો આ પરદેશીને સાપ કરડશે એવી ચિંતા કરતી, પણ બીજી બાજુ પોતાની કુલિનતાનાં બંધનને લીધે- [નીચા વર્ણમાં પણ કુલિન-તા નો લાવ બલવાન હશે]-અવાજ કરી જગાડી ન શકતી એ યૌવનાને માટે લોક-કવિએ સુંદર કલ્પના કરી છે :

ઉઠ ઉઠ નાગર ! કન્યા ડાકે મને મને,
કિ જાતિ મનેર ડાક સેઉ નાયર શૂને.

કન્યા મનમાં મનમાં સાદ પાડે છે-આપણે ઘણીવાર સ્વપ્નમાં સાદ પાડીએ છીએ તે રીતે-કે હે નાગરિક ! તું ઉઠ ! મનમાં થાય છે કે મારા અંતરની બૂમો શું એ પરદેશી સાંભળતો હશે !

બીજી કલ્પના એથી વધુ મધૂર છે : શી રીતે જગાડું ? એ સમસ્યાનો તત્કાલ ધ્યાન સૂઝે છે : પોતાની પ્રિય સખી ગાગરને કહે છે કે

શૂન રે પિતલેર કલસી કઇયા ખૂઝાઇ નરે,
ડાક દિયા જાગાઉ તૂમિ ભિન્ન પુરૂષે રે.

સાંભળ ઓ પિતળની ગાગર ! તને સમજાવીને કહું છું. તું જ મારા વંતી સાદ કરીને આ પરદેશીને જગાડ !

એમ કહી તળાવડીના પાણીમાં ગાગરને ડૂબાવે છે : એથી ભટ ! ભટ ! ભટ ! ભટ ! અવાજ થાય છે. અને

જલ ભરનેર શબ્દે કૂડા ઘન ઘન ડાકે,
જાગિયા ના આંદ વિનોદ કોન કામ કરે !

પાણી ભરાવાના એ અવાજથી [એને વાદળાંનો ગગડાટ માની] બાજ પક્ષી ઘેરી ગીસો પાડી ઉડ્યું, અને તેથી આંદવિનોદ જાગી ઉઠ્યો.

એ લોક-કલ્પના. હવે એ કથાના અંતમાં શોભી રહેલી વધુ તીવ્ર કલ્પના તપાસીએ: આંદ અને મલૂવા પરબ્યાં: only the brave deserve the fair એ સૂત્ર અનુસાર જેમ અન્ય લોક-કથાઓમાં પણ પ્રેમિક-પ્રેમિકાને લગ્નને ખાતર મોટી જેલમતો ઉઠાવવી પડી છે તેમ આમાં પણ આંદને કરવું પડ્યું છે. આખરે એ પરગણાનો મુસલમાન દિવાન મલૂવાને પોતાના આવાસમાં ઉઠાવી ગયો: ત્યાં પોતાની કળ વકળથી ત્રણ માસનું પવિત્ર જીવન ગાળી, પોતાના સ્વામીને પણ મુક્તિ અપાવી, કામાંધ દિવાનને મૃત્યુશરણ કરાવી, મલૂવા ઘેરે આવે છે, પણ 'મુસલમાનના ઘરમાં રહેલી હોવાથી જાતિવ્રત થઇ હશે' એવું આજ મૂકી ન્યાતીલાઓ એને ન્યાત બહાર મૂકે છે: અસ્પૃશ્ય ઠરાવે છે: આંદ તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી જાતિમાં ભળે છે, ફરી પરણે છે, અને મલૂવા પતિના ઘરનાં બહારનાં કામકાજ કરતી પડી રહે છે. ફરી વાર પતિને બચાવ્યો, એટલે એને 'સતી બેદુલાનો અવતાર' કહી ભણા લોકોએ જાતિમાં લેવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો, પણ જાતિ નિર્દય જ રહી. ઉઘડું પોતાના પતિને પોતાને કારણે જગત તરફથી સંતાપ થતા જોઇ, મલૂવાએ સ્વામીનો માર્ગ નિષ્કંટક કરી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. [આંદી હું મલૂવાનો આદર્શ નથી મૂકતો. અર્વાચીન સ્ત્રીઓએ મલૂવા જેવા થવું કે ન થવું એ બોધ દેવા નથી બેસતો. હું ઉપદેશ દેવા નથી આવ્યો. ફક્ત લોક-સાહિત્યમાં જે છે તે કહી સંભળાવું છું. ખાસ કરીને એની અંદરનું કાવ્ય બતાવવા માગું છું.]

મલૂવા ગંગા તીરે ગઇ. ભાંગેલી નાવડી બાંધી હતી તેમાં બેઠી. દોરકું છોડી નાખ્યું. અને પછી એ દશ્યને લોક-કવિ કેવા શબ્દોમાં આલેખે છે ?

ઝલકે ઝલકે ઉઠે ભાંગા નાઉતે પાનિ

કત દૂરે પાતાલ પૂરી આમિ નાહિ જનિ

તૂટેલી નાવડીમાં ઝલકો ઉઠી ઉઠીને પાણી ભરાવા લાગ્યું. પ્રવાહમાં ખેંચાતી જતી મલૂવા વિચાર કરે છે કે પાતાલપૂરી કેટલી દૂર છે તે હું જાણતી નથી.

ઉઠુક ! ઉઠુક ! ઉઠુક પાનિ ! હૂણુક ભાંગા નાઉ

જન્મેર મત મલૂવારે એક વાર દેઇખ્યા જાઉ

જ્યાં ચડો ! હે પાણી, તમે નૌકામાં ભરાઈ જાઓ ! ભલે આ ભાંગેલી નૌકા ફૂંચી જાય ! ને હે સ્વર્ગનો ! તમે છેલ્લી વાર મલૂવાને નિહાળી લેજો !

નાવડી ફૂંચતી જાય છે. પાણી ચડતાં જાય છે. અને મલૂવાની નાહું, સાસુ, પતિ વગેરે એક પછી એક કિનારા પર દોડ્યાં આવી પોકાર કરે છે કે " પાછી વળ ! " પતિ કહે છે કે " તને ઘરમાં દાખલ કરી લઇશ. પાછી વળ. નહિ તો મને પણ સાથે લેતી જા ! "

મલૂવા તો એક જ ઉત્તર આપતી જાય છે કે

ઉઠુક ! ઉઠુક ! ઉઠુક પાનિ ! હૂણુક ભાંગા નાઉ

મલૂવારે રાઇખ્યા તોમરા આપન ઘરે જાઉ

ચડો ! પાણી ભલે ચડો ! છો ને નાવડી ફૂંચી જતી. ને તમે સહુ મલૂવાને જવા દઇ, તમારે ઘર જાઓ !

મલૂવા ફળે છે. કમ્બર સુધી, ળાતી સુધી ને ગરદન સુધી ફૂળી ગઈ છે.

પૂવેતે હઠિલ અડ ગર્જ્યા હઠે દેહવા

એઈ સાગરેર ફૂલ નાઈ, ઘાટે નાઈ એહવા

પૂર્વમાં વાવાઝાડું જાગે છે. વરસાદ ગાજી હોડે છે. સાગર [સમ બનેલી સરિતા] ને કિનારો નથી, ને ઘાટ પર નૌકા નથી. મલૂવાને તો એ વખતે પણ એક જ ધૂન લાગી છે કે

ડુબૂક ! ડુબૂક ! ડુબૂક ! નાહી ! આર વા કત દૂર

ફૂંછ્યા દેખિ કત દૂરે આછે પાતાલ પૂર

ફૂળી-ગળ હે નૌકા ! હવે માઈં મુકામ કેટલું દૂર છે ?

આખરે

પૂવેતે ગર્જિલ દેહવા ફૂટલ વિષમ વાહિ

કઈવા ગેલ મુંદર કન્યા મન પવનેર નાહિ

પૂર્વમાં મેઘ ગરજ્યા. તોફાની વાયરા વફૂટ્યા. અને ક્યાં ગઈ એ મુંદર કન્યા ! ક્યાં ગઈ એ મનપવનવેગી નૌકા !

કેઈએ ન જાણ્યું.

અવેરચંદ મેઘાણી

અમેરિકાના પત્રો

[પ્રસ્થાન મંડળના શ્રીયુત ત્રિકમલાલ શાહ ગયે વરસે અભ્યાસ કરવા અમેરિકા ગયા હતા તે પછી બરાબર એક વરસે શ્રીયુત નંદલાલ શાહ પણ એજ અભ્યાસ કરવા અમેરિકા ગયા છે. તેમણે નિયમિત પત્ર લખવાનું વચન આપ્યું છે તે મુજબ તેમના આવેલા પત્રોમાંથી કેટલાક નક્ષવા જેવા લાગે નીચે આપ્યા છે.

તત્રી]

પત્ર ૧ લો

P. & O. S. N. Co.

S. S., રાણાપુરા

તા. ૩-૮-૨૭ અધવાર

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

રવિવારે રાત્રે અમદાવાદ છોડ્યું, ત્યારે મારા રવત્રામાં પણ નહોતું કે ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડ પર જલપ્રલય ફરી વળશે અને મુંબાઈ સાથેનો એનો સંબંધ સાવ ઘૂરી જશે. આ જલપ્રલયના સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં વાંચી જવું કે ન જવું એનો નિર્ણય માઈં મન હેલા દિવસ સુધી ન કરી શક્યું. છેલ્લે દિવસે ત્યારે મેં 'ટાઈમ્સ'માં વાંચ્યું કે વરસાદ બંધ પડ્યો છે અને આકાશ ખુલ્યું છું ત્યારે મારા મનને અપૂર્વ શાન્તિ થઈ અને જાણે મને વિદાય દેવાનો આ ઈશ્વરી સંકેત ન હોય તેમ સમજી મેં બેસાઈ પીઅર પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું.

એલાં પીચર પર આવીને ખચર મળ્યા કે સ્ટીમર એક વાગ્યાને બદલે બીજે દિવસે સવારે ઉપડશે, અને મુસાફરોની દાકટરી તપાસ સાંજે ૭ વાગે થશે. સાંજે દાકટરે મારી નાંટીનો સ્પર્શ કર્યો અને હું સ્ટીમરમાં દાખલ થયો.

સાડા આઠ વાગે સ્ટીમરે બારામાંથી ખસવા માંડ્યું અને નવ વાગે દરિયામાં-મૂકાવ્યું. ત્યાંમુઘી મુખદર્શન થઈ શક્યું ત્યાંમુઘી અમે રૂમાલો લલાવ્યા કર્યા અને તે પછી તો તાજમહાલ હોટેલ અને રાગ્યાઈ ટાવરની મૂક વિદાયને અમે મૂક રીતે જ સત્કારી. લગભગ દસ વાગે અમે મુંબાઈની ખાલીમાંથી નીકળી ભર દરિયે આવ્યા અને અમારા મુખ પર દરિયાની મીઠી લહરનું જે સ્થિત ઝળકેતું હતું તે અદશ્ય થઈ ગયું.

x

x

x

છેલ્લા બે દિવસ મેં ભૂખ્યે પેટે મારી કેબિનમાં જ ગાળ્યા છે. દરિયો એટલો તોફાની છે કે આ સ્ટીમરની સામાન્ય ઝડપ જે કલાકમાં ૨૮ માઇલની છે તે ધરીને ૨૩ માઇલની થઈ ગઈ છે. અમે દરરોજ ૧૨૯ માઇલ જેટલું ઓછું અંતર કાપીએ છીએ. એકઠા બુધવારને બદલે ગુરુવારે રાત્રે ૮ વાગે પહોંચીશું. સ્ટીમર પર ઘણા પૂરેપીઅનો છે પંજુ તેમની સાથે અમારો સંબંધ નહિ જેવો છે. ૧૦-૧૨ લિંદીઓ છીએ તે બધા હળીએ મળીએ છીએ. x x x યુરોપીય મુસાફરોમાંથી અત્યાર સુધી માત્ર બે જ જણે મારી સાથે વાત કરવા હિમત કરી છે. એમનામાં ઘણીખરી તો બાઇઓ છે. એકલી બાળકો સાથે મુસાફરી કરે છે. દરિયો લાગે છે તો ડ્રોઇંગરુમના સોફામાં પડી રહે છે. અર્થવા તો ડેક પર જઈ 'ડેકચેર'માં આંખો બંધ કરી બેસે છે. બાળકો તો બધાં ડેક પર નસોની સાથે દોડાદોડ કરે છે, દડો ઉછાળે છે અને કિકિયારીઓ કરી મૂકે છે. છેલ્લા બે દિવસથી અહીંના 'વાર' ને સાચી કમાણી થવા માંડી છે. બધા યુરોપીઅનો-સ્ત્રીઓ અને પુરુષો-મધ્ય પીએ છે અને અમારા સ્ટુઅર્ડો દરિયાના ઉતાર તરીકે બ્રાન્ડી પીવાની જ વગર માગ્યી સલાહ આપે છે. એમાં એમને પણ લાલ હશે. મેં મારા સ્ટુઅર્ડને હંજર લાવવા કહ્યું. એણે પૂછ્યું: "હંજર ઑધલ કે હંજર બીચર?" મેં કહ્યું: "હંજર વૉટર-ધનજીસાનું." "ધનજીશા અહીં નહીં મિલેગા." "હસરા કાઇ હંજર લાઓ. દાર નહીં ચાહિયે." આ હંજર બહુ જ તીખી (strong) હોય છે અને તીખાસના પ્રમાણમાં દામ પણ વધારે બેસે છે. એક હંજર કે લેમેનિડના છ આનાં. પણ દાર કરતાં તો સસ્તી જ પડે છે. કેટલાક લિંદી બાઇઓ બ્રાન્ડીનો 'જંટો' લેતા થયા છે, પણ 'જંટો' લીધા પછી કેબિનની બહાર દેખાયા નથી. કેબિનમાં એમની શી દશા થઈ હશે એ તો તેમનો કેબિનનો સાથી અને સ્ટુઅર્ડ જાણે, હું તે પર અભિપ્રાય આપી શકું તેમ નથી. જતાં બીજે દિવસે એમની 'સુસ્ત' જરા બેવા જેવી થાય છે ખરી.

સ્ટીમરમાં સવારે ૭ વાગે આ ને નારંગી; સાડા આઠ વાગે નાસ્તો. નાસ્તામાં ઘણી વાનીઓ મળે છે. બપોરે એક વાગે લંચ-લંચમાં દાળ, ભાત, શાક, પાણીરી જે માગો તે મળે છે. સાંજે ૭ વાગે ડીનર. ડીનરમાં પણ વાનીઓની વિપુલતા છે. ૯ વાગે સપર. ટંકામાં અહીંના વાનીઓનો પાર નથી-માત્ર ખાવા માટે પેટની હા બેઠઘે. મહોં તો હા પાડે જ છે, દરિયાની લલાથી ભૂખ મળેલી લાગે છે પણ ખાધાં પછી પેટમાં વલોણ રાફે

યાય છે અને એ વસોણાથી ટેવાતાં સમય લાગે છે. યુરોપીઅનો અધા જે ચાંપીને ખાય છે અને પીએ છે પણ ખૂબ. આપણને પીવાના કસમ છે એટલે ખાવાનું જ માંડી વાળ્યું છે. શરીર ખાસું ઓગળ્યું છે-પણ એક પછી આનો અલ્લો મળી રહેશે.

કહે છે કે રાતો સમુદ્ર સરોવર જેવો શાંત છે. વિશેષણો માત્ર તુલનાત્મક (relative) હોય છે એટલે અરબી સમુદ્રના પ્રચંડ ડોહન અને ગર્જન આગળ રાતો સમુદ્ર શાંત સરોવર જેવો લાગતો હશે પણ એ પણ સમુદ્ર છે એ ન ભૂલવું જોઈએ. રાતા સમુદ્રમાં ગરમી અને ઉકળાટ પણ ખૂબ જ હોય છે એમ કહેવાય છે. આ પણ તુલનાત્મક વિશેષણ છે અને જાડે ભાગે યુરોપીઅનોના અનુભવ પરથી ઉપજાવેલું છે. એટલે એ વિગે સાચો અનુભવ તો એ રાતા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જ જણાવીશ.

એ જ. સૌ મળમાં હશે.

સિ. નંદલાલના પ્રણામ

તા. ૪-૮-૨૭ ને ગુરુવાર ૧૦-૩૦ વાગે

તા. ૬. ગઈ કાલથી દરિયો શાંત છે અને દવે દિવસ ખૂબ મજેના ગળે છે. ગઈ કાલે રાત્રે ડેક પર 'ડેન્સ' થયો હતો. ડેન્સ પછી ખૂબ દારૂ પીવાયો હતો. આજે સ્ટીમર કેટલા વાગે એક પહોંચશે તે પર 'sweepstake' (શરત) થાય છે. યુરોપીઅન મુસાફરોમાં પણ સોટીલીયા છે ખરા! દવે મિ. આત્રેનું સંગીત ચાલે છે (સંગીત Universal) એટલે પત્ર બંધ કરું છું.

પત્ર ૨ જે

શ્રાવણ સુદ ૯, ૧૯૮૩, અષોરના ૩ વાગે

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

છેલ્લો પત્ર લખ્યા પછી થોડી જ વારમાં અરમસ્તાનનો કિનારો દૂરબીનમાં જણાવા લાગ્યો. ચાર-ચાર દિવસ કેપાલમાન વરણદેવની લપાટો ખાધા પછી જલ્દી ધરતીમાતા અમને એના શીતળ ખોળામાં બોલાવતી હોય એમ અમને લાગ્યું અને રોશનીથી ઝગમગતા એક બંદરે પહોંચતાં અમારામાંથી કેટલાક બંદર જેવા ઉતરી પડ્યા. અમારી સ્ટીમર ઘણી જ મોટી હોવાથી તે કેક કિનારા સુધી જઈ શકે તેમ નહોતી એટલે અમારે ન્હાની ન્હાની સ્ટીમ લોચમાં બેસી કિનારે જવું પડ્યું. પિંછણતે એનાં બચ્ચાં વળગી પડે એમ અમારી સ્ટીમરની આસપાસ ન્હાની ન્હાની લોચો અને હોડીઓ વીંટળાઈ ગંધ અને ઉતાડો અને સામાન નીચે ઉતરવા લાગ્યો. કેટલાક અરબ વેપારીઓ અવેરાતના દાંગીના અને પાઉડ, શિલિંગના સિક્કાઓ લઈને સ્ટીમર પર ચઢ્યા. યુરોપીઅન મુસાફરોએ દાંગીના મૂલ્યા, અને ગરીબ હિંદીઓએ અમારી તોટા અને રૂપીઆઓ આપી પાઉડ શિલિંગ ખરીદ્યા.

રાત્રે એક બંદરની શોભા અનુપમ હતી. એનો પરવક્ષ્ય જેવો વાંક, દરિયાને ફરતી સડક અને તે પરની ઝગમગતી દીપમાલા હિંદી મુસાફરને ચોપાટીનું સ્મરણ કરાવતી. બંદરથી થોડે દૂર કેન્ટોનમેન્ટ છે. આ કેન્ટોનમેન્ટની પરચરંગી વસ્તિ ૪૦,૦૦૦થી ઉપર છે. એક શહેર બંદરથી ૭ માઈલ છેટે છે પણ તે અંગ્રેજોને કબજે નથી. એક અરબી સમુદ્ર અને રાતા સમુદ્રના સંગમસ્થાને છે અને એથી એ બે સમુદ્રની ચાવી એકનના સ્વામીને

કબજે છે. એડન, સુવેઝ, સાયપ્રસ, પોર્ટસેયદ, જુબાદટર-આ ચાવીઓનું જુમખું અંગ્રેજોની કેડે છે અને એ જુમખાને પ્રતાપે હિંદુસ્તાન અને યૂરોપ વચ્ચેના આખા જલમાર્ગના તેઓ સ્વામી છે. તેઓ ધારે ત્યારે એ જલમાર્ગ ખુલ્લો કરી શકે તેમ છે, ધારે ત્યારે તે બંધ કરી શકે તેમ છે. એમ કહેવાય છે કે બ્રિટિશ તાજનો કોહિનૂર (હિંદુસ્તાન) પોતાના હાથમાંથી ન છડકે એટલા માટે જ અંગ્રેજોએ આ બધી ચાવીઓ એક પછી એક પોતાના જુમખામાં પરાવી દીધી છે અને અરબસ્તાન અને મીસર પર જે બેઠીઓ લદાઈ છે તેનું ખંડે કારણ આ હતભાગી હિંદુસ્તાન છે.

આજે કરોચીથી યૂરોપનો વાયુમાર્ગ અંકાય છે અને ખસરા, મીસરને માગે થઇને વાયુયાનો લઈ જવાની પેરવી થાય છે. ઇરાક પર અંગ્રેજોની મીઠી નજર ફરી છે એનું કારણ આ વાયુમાર્ગ છે. જલમાર્ગની માફક વાયુમાર્ગની પણ કુચીઓ પોતાની કેડે ખોસવાની અંગ્રેજોની સ્વાભાવિક મુરદ છે. ઇરાને પોતાના મુલકોમાંથી વિમાનો લઇ જવાની ધસીને ના પાડી છે એટલે હવે મીસરનો માર્ગ પસંદ થયો છે. મીસરને આઝાદી મેળવતાં જે વિલંબ થાય છે એનું રહસ્ય આ વાયુમાર્ગના જુમખામાં છૂપાયું છે. પણ આ તો હું આડી વાતો પર ઉતરી પડ્યો. હવે મુદ્દા પર આવું.

એડન છોડ્યા પછી અમે રાતા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. રાતો સમુદ્ર અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના કિનારા વચ્ચે છે અને એથી એ જૂસમુદ્ર (Inland Sea) કહેવાય. આને લીધે અરબી સમુદ્રની માફક આ સમુદ્રમાં આંતર પ્રવાહો, (Under-currents) નથી અને એથી એ ચોમાસામાં પણ પ્રમાણમાં શાન્ત રહે છે. રાતો સમુદ્ર અરબી સમુદ્રના મુકાબલે છીછરો ગણાય, પણ એનું પાણી વધારે ખારાશવાળું છે. હિંદી મહાસાગરના પાણીમાં સેંકડે ૭ ટકા ખાર છે ત્યારે રાતા સમુદ્રના પાણીમાં ૨૦ ટકા ખાર છે. રાતા સમુદ્રમાં ઘણીવાર બેટના સ્વરૂપમાં ધરતીમાતા ઉપસી આવે છે અને પથરના બનેલા આ નિર્જન બેટો પર દીવાદાંડીનો દીપક સંકારતા એકલવાયા માણસની આપણને સહેજે અનુકમ્પા આવે છે. આવા બેટો અને દીવાદાંડીઓ અનેક છે અને તે દરેક પર રાત્રે દીવો પ્રગટે છે. આ દીવો આગીઆની પાંખોની માફક ચમકતો વીસવીસ પચીસપચીસ માઇલ સુધી દેખાય છે. સુવેઝની પાસે આવતાં The Brothers-બંધુઓના દ્વીપ આવે છે. આ બે દ્વીપ પર પણ દીવાદાંડી છે.

મુસાફરોમાં મારી સાથે આપણા ગૂજરાતી ભાઈઓ છે એની મને ત્રણ દિવસ પર જ ખબર પડી. તેઓ અમલસાડ પાસેના છે. આ ઉપરાંત સ્ટીમરમાં ઘોઘાના મુસલમાન ભાઈઓ છે. તેઓ ખારવા અને નોકર તરીકે કામ કરે છે. લગભગ ચાલીસને આસરે હશે. તેમને ખાવાપીવા ઉપરાંત રૂ. ૧૪ થી માંડીને રૂ. ૩૫ સુધીનો પગાર મળે છે. તેમને એટલેથી સંતોષ તો નથી જ પણ એથી વધારે તેમને બીજે મળે તેમ નથી એટલે પરાણે સંતોષ માનવો પડ્યો છે. આ ભાઈઓની સાથે સ્વભાષામાં વાતો કરતાં મને ઘણો જ આનંદ આવે છે. તેઓ પણ મારી તરફ ખેંચાય છે અને દરરોજ એક બે કલાક વાતો કર્યો વિના અમને એકેને એન પડતું નથી. x x x હવે અમે થોડી જ વારમાં સુવેઝની નહેરમાં પ્રવેશ કરીશું એટલે ટપાલમાં બીડવા આ પત્ર બંધ કરું છું.

જિ. નંદલાલના પ્રણામ

પત્ર ૩ ને

તા. ૧૧-૮-૧૯૨૭ ગુરુવાર,

ખપોરના ૨-૪૫ વાગે.

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

રવિવારે અમે સુવેઝની નહેરમાંથી પસાર થયા. આ નહેર કેન્દ્ર ધનનેર ફર્નીનાન્ડ લેસેપ્સે ૧૮૬૯માં બાંધેલી. એની લંબાઈ ૮૪૩ માઈલ છે અને પહોળાઈ ૩૦૦ ફુટથી ૫૦૦ ફુટ છે. આ નહેરમાંથી મોટામાં મોટું બારક્સ ૨૮,૦૦૦ ટનનું પસાર થયું છે. નહેરની મધ્યમાં ગ્રેટ બ્રિટર લેઈક અને તસમાનનાં બે સરોવરો છે. આફ્રિકાની બાજુ લીડી ઝાડી છે અને એશિયાના કિનારા પર રેતીના રણ છે. સુવેઝથી પોર્ટસૈયદ નહેરની સમાંતર રેલગાડી દોડે છે અને રેલના પાટા અને નહેરની વચ્ચે સાવકડા અને મોટરની સડક છે. આથી રેલગાડી, મોટર અને સ્ટીમર ઘણીવાર શરત દોડે છે અને એ શરતમાં સ્ટીમર હારી જાય છે. કારણકે પાણી ઓછું હોવાને લીધે સ્ટીમરનો વેગ ૭ માઈલ પહોં ભાગ્યે જ હોય છે.

નહેરમાં દર બે-ત્રણ માઈલે ડુનરો રાખેલા છે. તે કચરો બહાર કાઢે છે. કિનારા પર પથરો બડવાનું કામ નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. આ માટે દર વહાણ પાસેથી વેરો ઉઘરાવાય છે. અમારી સ્ટીમર આ વેરાપેટે ૩૦,૦૦૦ રૂપિયા ભરે છે. આ નહેરની યોજના પાર પાડવાનું માન મીસરના તુર્કી સુબા અને કેન્દ્ર પ્રમુખે ધટે છે. અંગ્રેજ પ્રજા આ યોજનાની વિરુદ્ધ હતી. માત્ર ગ્લેડસ્ટન એની તરફેણમાં હતા પણ એમનું એકલાનું દોણ સાંભળે ? આખર જ્યારે મીસર બ્રિટનની હકુમત નીચે આવતું ગયું ત્યારે મીસરનો પોતાનો અડધો ભાગ ઇંગ્લાંડે ખરીદી લીધો અને આથી આજે નહેરના સ્વામી અંગ્રેજને થઈ પડ્યા છે. યુરોપીય યુદ્ધ સમયે (૧૯૧૫) તુર્કી મનવારોએ તસમાનનાં સરોવર આગળ અંગ્રેજ અને કેન્દ્ર સ્ટીમરો પર હુમલો કરેલો પણ હિંદી સિપાઈઓએ એ મનવારોનો આફ્રિકાના કિનારા સુધી પિછો પકડ્યો અને એ મનવારોને ભાગી જવું પડ્યું. નહેરની આસપાસ મીઠા પાણીની અને ખોરાકની ભારે તાણ છે એટલે એવા સ્થાન માટે હિંદી સિપાઈઓની જ પસંદગી થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પોર્ટસૈયદ

સોમવારે રાત્રે ૮-૩૦ વાગે અમારી સ્ટીમર પોર્ટસૈયદના ખારામાં પ્રવેશ કર્યો. કિનારા પર કામ કરતા મીસરી અને અરબ મજૂરોએ નહેરમાં નમ હલા રહી, અમારી સામે બીભત્સ એકાએકરી અમને જે ક્ષોભ પમાડ્યો હતો તે પોર્ટસૈયદના કિનારા પર પણ મૂકતાં અનેકગણો વૃદ્ધિ પામ્યો. અમારી આસપાસ રંગબેરંગી પોસ્ટકાર્ડ વેચતા ફેરીઆઓ ફેરી વંચ્યા. x x x અર્થ સમજતાં મને ખૂબ જ ચીડ ચડી. મેં એને જણાવ્યું કે એ માફ અપમાન કરે છે ત્યારે એણે મારો પિછો છોડ્યો. x x x પોર્ટસૈયદ અંગ્રેજોને કબજે છે. મીસરી પોલિસ બંદોબસ્ત જાળવે છે, છતાં આ અતીતિના દલાલોના ત્રાસમાંથી અંતર્યા મુસાફરોને તે રક્ષણ આપતી નથી. ઉલટું, એ પોલિસ આ દલાલોની સાથે મળી ગયેલી જણાય છે. x x x પોર્ટસૈયદનું બંદર નહેર ઉઘડ્યા પછી જ હસ્તિમાં આવ્યું છે. તેમાં પચેરંગી પ્રજા વસે છે. x x x

પોર્ટસૈયદથી ઘણા નવીન મુસાફરો અમારી સ્ટીમરમાં દાખલ થયા. આમાં ઈઝ્રાઇલ, ફ્રાન્સ, ગ્રીસ અને ઇટાલિયા મુસાફરો મુખ્ય છે. હવે તો જાણે અમે એક નાનકડા યુરોપમાં ફરતા હોઈએ એમ લાગે છે. અમારી સ્ટીમર જે પહેલાં ખાલી હતી તે હવે ભરી ભરી લાગે છે. પુરુષો કરતાં એકલવાથી સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે છે અને એ નિયમિત રીતે પુરુષોના બધા જ ખેલો ખેલે છે, વાંચે છે, નાચે છે અને ફૂટે છે, અને દારૂ પણ પુરુષોની માફક જ પીએ છે. આપણે ત્યાંના શોખીન પુરુષોના જેવા જ બુદ્ધિવાળા વાળ તેઓ રાખે છે અને પાછળ બોચી પર અસ્ત્રો ફેરવાવે છે. x x x

મીસરના સ્ત્રીપુરુષો માત્ર તેમની કાળી ભ્રમર પરથી જ ઓળખાય છે. તેમનો પહેરવેશ, અને તેમના ગૌર મુખ યુરોપીઓના જેવાં જ છે. તેઓ નાચે છે પણ યુરોપીઓની પેટે, દારૂ પણ તેમની માફક જ પીએ છે. માત્ર યુરોપીઓનાથી તેઓ જુદા છે એસે છે, જુદા ખાત પીએ છે અને પૂર્વના સંબંધને લીધે અમારી સાથે કંઈક વધારે જામે છે. પણ હજી એમની અને અમારી વચ્ચેનો પડો તૂટ્યો નથી.

પોર્ટસૈયદ છોડ્યા પછી અમારી સ્ટીમરે જૂમધ્ય સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે. જૂમધ્ય સમુદ્ર પણ રાતા સમુદ્રની જેમ શાંત છે. આજે પેરાગિયે પાંચ વાગે ઇટાલી અને સિસિલી વચ્ચેની મેસિનેની સામુદ્રધુનિમાંથી અમે પસાર થયા. જાને કિનારે ન્હાની ન્હાની, વાદળથી ઢંકાયેલી ટેકરીઓ છે અને ટેકરીઓની તળેટી પર નાળુકે જંગલોઓની હાર લાગેલી છે. આ લીલી-હમ ટેકરીઓ જોઈ મને આશ્ચર્ય સ્મરણ થઈ આવ્યું. આણમાં માત્ર નખી તળાવ જ છે, અહીંયા જૂમધ્ય સમુદ્ર રેલે છે. આથી આ સ્થાનની શોભા ઘણી વધી જાય છે. ન્હાના ન્હાના સફેદ જંગલોની પાંખ જેવા સદ ચઢાવેલા વડાણો, સમુદ્રનું ધીરું, મધુરું ગર્જન અને મંદ, શીતલ પવન જ્યારે આ કિનારાએને આશુરાજ કરતાં પણ વિશેષ રમ્ય અને મોહક બનાવે છે સારે જીતો અને રહેલે એન્જીનોનાં ભૂંગળાં એનાં નૈસર્ગિક સૌંદર્યને ધૂમાડાથી રંગે છે. આ ધૂમાડો કોઈ સુંદર સ્ત્રીના મુખ પર મેંશનો ચાંદલો કર્યો હોય તેવો શોભે છે.

આગળ જતાં ઇટાલીની બાજુ સ્ટ્રોમ્બોલિનો જ્વાળામુખી એના ધૂમાડાથી પ્રવાસીનું ધ્યાન તરત જ ખેંચે છે અને એના મોટા બંધુ વિસુવીઅસનું સ્મરણ કરાવે છે. રાતના એની ધગધગતી જ્વાળાઓ જોઈ, કોઈ દીર્ઘકાય અગ્નિમુખી રાક્ષસની કલ્પના મનમાં ઉદ્ભવે છે. અત્યારે તો એ નિદ્રાધીન છે પણ જ્યારે એ જાગે છે ત્યારે સમુદ્રને પણ ઉકાળી નાંખે એટલો અગ્નિરસ (lava) એના મુખમાંથી ઝરે છે. પ્રભુની અનંત શક્તિનું ભાન કરાવનારા આવા જ્વાળામુખીવાળા દેશમાં જ્વાળામુખી જેવા મુસોલિની પાકે છે અને જ્વાળામુખીની જેમ સમગ્ર દુનિયાની આંખને પોતાની જ્વાળાથી આંતરે છે. જાણે જ્વાળામુખી પહોડો અને જ્વાળામુખી મનુષ્યોનો એક જ સ્થાને સંગ્રહ કરવાનો વિધિએ નિશ્ચય ન કર્યો હોય એમ વ્રાંતિ થાય છે.

ગઈકાલે અમારી સ્ટીમરે ૪૧૯ માઇલનો પંથ કાપ્યો. સમગ્ર પ્રવાસમાં આ અમારો સૌથી લાંબો પંથ છે. હવે માસેલને અને અમારે ૪૮૫ માઇલનું છેડું છે. આજે રાત્રે અમે નેપોલિયનની જન્મજયિ કોરસિકા પહોંચીશું અને આવતી કાલે સાંજે પાંચ વાગે અમે માસેલ પહોંચી ફ્રાન્સની સ્વતંત્ર ભૂમિ પર પગ મૂકીશું.

જ્ઞા ન ગો ચ રી

(૧) ઇંગ્લંડની એશિયા વિરુદ્ધની લડાઈની યોજના

તા. ૨૫ ઑગસ્ટ ૧૯૨૭ના 'ધ પીપલ'ના એકથી ઉપરના વિષય ઉપર 'એઝીસ સ્મીડલી' (?) નામની જર્મન બાઇબે એક લેખમાલા શરૂ કરી છે. છાપામાં આવતા ખર્ચે ઉપર સરકારના અંકુશને લીધે કેટલીક ખર્ચે જે દુનિયાના બીજા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે તેની આગળ મહિતી હોતી નથી માટે એવા ખર્ચે ઉપરથી ક્ષિત્રની હાલની રાજનીતિ એશિયામાં કેવી છે તે વિશે તે લખે છે.

તે કહે છે કે ઇંગ્લંડનો તાત્કાલિક નેમ ગમે તેવી રીતે રશિયા સાથે વિગ્રહ કરવાનો છે. ઇંગ્લંડ મૂઠીદાર રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે રશિયાના નવા આર્થિક તંત્રને નાશ કરવા ઇચ્છે છે. રશિયા સામેનું આ યુદ્ધ અત્યંત લયંકર થશે કારણકે રશિયા એશિયાઈ રાજ્ય છે અને ઇંગ્લંડના હિતસંબંધવાળાં ચીન અને હિંદની નિકટ છે.

“વિગ્રહ સળગાવવાને ઇંગ્લંડ અત્યારે જે ધાંધલ કરે છે તેવી ધાંધલ આજ મુઠી કોઈ રાજ્યે કરી નથી. પોતાના લાક્ષણિક દંભ અને અપ્રમાણિકતાથી રશિયાને પહેલું પગલું ભરવાની તે ફરજ પાડે છે. જેથી કરીને ઇંગ્લંડ 'સહૃદય' ન રહે અને આંતર રાષ્ટ્રીય સંઘ સોવીએટ પ્રગતિશીલ રાજ્ય સામે વિગ્રહ જાહેર કરે અને તેની આસપાસ ઘેરા ધાલે.”

ઇંગ્લંડે આને માટે એક પછી એક કાર્યો આદરી દીધાં છે: (૧) રશિયા સામે યુદ્ધનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાને જ્વરદસ્ત પ્રચારકામ તે ચલાવે છે. (૨) ચીન અને સુરાપમાં રશિયાની સામે થવા રશિયાના ઝારના પક્ષના ઑકિસરોને તે આશ્રય આપે છે. (૩) રશિયાની સામે જાસુસો અને મારાઓનું આખું લશ્કર રાખે છે. (૪) પેકિંગ, શાંગહાઈ, હોન્કોંગ ખાતે રશિયન એલચી ખાતાઓ ઉપર કરેલા હુમલાઓ અને ચીનના કોમ્યુનિસ્ટોનાં ખૂનો. (૫) લન્ડન ખાતેની આરકોસ કંપની અને રશિયાના વેપારનાં કાર્યોલયનાં મથકો ઉપરના હુમલા અને રશિયા સાથેના રાજકારણી વ્યવહારનું બંધ પડ્યું. (૬) પોલેન્ડ ખાતે રહેતા રશિયાના એલચી વાઈકેફનું ખૂન. (૭) રશિયાના મુખ્ય રાજદ્વારી પુરુષો અને અધ્યક્ષાઓનાં ખૂન કરવાનાં કાવત્રાં. (૮) રશિયાની સામે થવા હિંદુસ્તાનને લડાઈનું મથક કરવાની તૈયારીઓ.

ઇંગ્લંડની લશ્કરી યોજનાઓ વિશે તો આપણે જાણ થોડું થોડું જાણીએ છીએ. સરહદ ઉપર જમીન અને હવાઇ લશ્કરી મથકો, ખેતરવાડાની અધ્યાન સરહદ મુઠી જવાની લશ્કરી રેલવે, સિંગાપોરનું મુખ્ય મથક અને તેની સાથે સાંધેલાં રંગુન, સિલોન, ક્ષિત્રિય ઉત્તર બોર્નિઓનાં ગૌણ મથકો, જમીનનું લશ્કર કામ ન કરી શકે તો પણ હિંદને કબજે રાખી શકે તેવાં હવાઇ વિમાનો વગેરે તો સર્વ જાણે છે. પણ કોઈને ખ્યાલ ન હોય એવું તો રશિયા વિરુદ્ધનું હાલનાં ભૂદાણાંનું પ્રચારકામ છે. રશિયાનું રાજ્ય અમાનુષ, અસંસ્કૃત, જંગલી, ભુગ્મી છે અને દુનિયાની સંસ્કૃતિને તેથી જોખમ છે એ એક જ વસ્તુ કરી ફરીને કહેવાય છે.

રશિયાની સાથે જ ચીન અને હિંદનો પ્રશ્ન છે. આ બંને રાજ્યોમાં બ્રિટનની પુષ્કળ મૂડી છે અને તે બંનેને ગુલામી કે તાબેદારીમાં રાખવાં જ જોઈએ. જે તંત્રથી તે અત્યારે તાબેદારીમાં છે તે તંત્ર રશિયા વચમાં આવવાથી તૂટે છે. ચીન પણ એ જ તંત્ર પર જબરા હથોડા મારે છે. માટે ચીન પણ ‘લર્નર’ છે ! ચીનના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં રશિયાની મદદ છે તે સ્થિતિથી ઇંગ્લંડ ત્રાસી ગયું છે !

આ લેખમાલા હજી ચાલુ છે. તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બરનાં અંકમાં વિલ્ફ્રેડ વેલ્લૉક નામના અંગ્રેજ લેખકનો ‘બ્રિટન અને રશિયા’ વિશે લેખ છે. તેમાં પણ રશિયા અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેના તાણ સંબંધી લખ્યું છે. લેખક કહે છે કે બધાં રાજ્યોમાં ક્રાન્તિઓ થઈ છે, રાજ્યો પદ્મશ્રેય થયા છે, ખુદ ઇંગ્લંડે રાજ્યનો શિરચ્છેદ કર્યો છે, રાષ્ટ્રીય દેવાં અપાયાં નથી પણ રશિયા બધા કરતાં જુદું ગણાય છે. કારણ કે તેણે આખું તંત્ર બદલ્યું છે.

સોવીયેટ રાજસત્તાએ દેવા બાબત બ્રિટન સાથે મસક્ત ચલાવવા તૈયારી ખતાવી હતી. અને તે બંને તેટલાં નાણાં ભરવા તૈયાર પણ છે, પણ લેખક લખે છે:-

“પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઝારની જુદમગાર સત્તા સામે સોવિયેટ નેતાએને બૂઝવું પડ્યું હતું અને પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે તેઓ સૈબિરિયા દેશનિકાલ થતા હતા ત્યારે તેમણે જાહેર રીતે કહ્યું હતું, અને કૉન્ક્ર-સોના ફરાવથી પૂરેપૂરું સ્પષ્ટ કહી દીધું હતું કે તેમનો મુક્તિનો દિવસ આવશે અને સત્તાની લગામ તેમના હાથમાં આવશે ત્યારે, તેમને દાસત્વમાં રાખવાને જે પૈસો ધીરસો હોતો તે પૈસો તેઓ પાછો આવશે નહિ. તેમણે અમને (અંગ્રેજોને) પ્રમાણિકપણે ચેતવણી આપી હતી. અને જે પૈસો રશિયાને ધીરતા હતા તેનો શો ઉપયોગ થાય છે તે અમે જાણતા હતા.”

તે પછી ઇંગ્લંડે રશિયાને લગાધ પછીનાં વરસોમાં કેવી રીતે હેરાન કર્યું છે તે ખતાવે છે. પછી લખે છે:-

“રશિયા અમારાં ‘ઝિદો’ જાણે છે અને તેનો કેમ લાભ લેવો તે પણ જાણે છે. તે જાણે છે કે પૂર્વ દેશોના વિકાસમાં જ અમારો સ્વાર્થ છે. અમે સમજીએ તે કરતાં પૂર્વનો સ્વભાવ તે વધારે સારી રીતે જાણે છે, કારણકે તે દેશ પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વનો છે. વળી દેશની નિકટતાથી તેમ જ રાજકૌશલથી પૂર્વ પર અસર કરવાને તેની સ્થિતિ વધારે અનુકૂળ છે. ક્રાન્તિ પછી સૌથી પહેલું કાર્ય તેણે કર્યું તે એ હતું કે ધરાન, ચીન વગેરે દેશો ઉપરના પોતાના મુલકી હકો તેણે છોડી દીધા. આ કાર્યની સઘળા પૂર્વ દેશો ઉપર જાદુ અસર થઈ છે. અને તેથી તેને વિશાળ દેશોની સક્રિય અને લાગણીભરી દિલસોજી મળી છે. આ એક જ કાર્યથી રશિયાને દરેક પૂર્વની સરકારમાં સહકાર મળ્યો છે.”

પૂર્વનાં ધણાંબરાં રાજ્યો પશ્ચિમનાં રાજ્યોના બચમાં છે. તેમનાંથી તેમને મુક્ત થવું છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે તે સઘળાં રાજ્યો રશિયાની મદદ સ્વીકારે છે. આ રીતે ધરાન, ચીન અને કદાચ જાપાનમાં પણ તેની અસર છે. અફઘાનિસ્તાનને પરરાજ્યો સાથેના બ્યવહારની છૂટ મળી છે ત્યારથી ત્યાં પણ રશિયાની સારી લાગવગ છે.

ઇંગ્લંડ ખરાબર આની વિરુદ્ધ ગાલે છે, હિંદના ઉત્તર ભાગમાં રેલ્વે, સિંગાપુરનું મથક, હિંદી દરિયાઈ લશ્કર, દરિયાઈ કાફલાના અમુક ભાગને પૂર્વમાં રાખવાનું ફૂલ, અફઘાન સરહદ ઉપર લશ્કરી સંરંખનો જમાવ, અને છનિવા કૉન્ક્ર-સમાં લશ્કરી તૈયારીઓ ઝાંઝી કરવાની નાખુશી એ બધું એ જ નીતિ ખતાવે છે.

છેવટે લેખકે પ્રશ્ન પૂછે છે કે આ કામદાર વર્ગની મુક્તિ તો થવાની જ છે તો તે શાન્તિમય સાધનોથી યશો કે હિંસાત્મક સાધનોથી ? અત્યારે ચાલતી રાજનીતિથી એક ભયંકર ક્રાન્તિ આખા પૂર્વમાં થશે. તેમાંથી સળગતો દાવાનળ આખા પૂર્વમાં ફેલાશે કદાચ આખી દુનિયામાં !

ખીજો ઉપાય એ છે કે હિન્દ અને ચીન જેવા દેશોને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી. લેખક કહે છે કે જો આપણી સંસ્કૃતિ નલાવવી હોય તો એ જ ઉપાય છે કે રશિયા અને બ્રિટને દાલનાં વલણો છોડી દઇને એક ખીજ સાથે મિત્રી અને સહકાર રાખવો જોઇએ. હિંદી ભાઈઓ આ કાંઈ વિચારશે કે હિંદુ મુસલમાનો લડ્યા જ કરશે ? !

(૨) ચાઇનીઝ વિનમ્રતાનો નમૂનો

સપ્ટેમ્બર તા. ૨ ના 'ટાઇમ્સ'માં એક ખબરપત્રી તરફથી, ચાઇનીઝ વિનમ્રતાના નમૂનારૂપ, એક તંત્રીએ એક લેખને પાછો કેવી રીતે મોકલ્યો તેનો ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે. આપણે ત્યાં તંત્રીને એક ઘણી જ કડેડી ફરજ બળવવાની હોય છે, અને તે લેખ પાછા મોકલવાની. અમે માનીએ છીએ કે તંત્રીઓ ચાઇનીઝ વિનમ્રતાનું ધોરણ સ્વીકારે તો કોઇ પણ લેખકને માફ લગાડ્યા સિવાય તેઓ પોતાની ફરજ બજાવી શકે.

ચીની તંત્રીએ લેખકને લખ્યું:-

“તમારું લખાણ વાંચીને અમને અપાર આશ્ચર્ય ઉપજ્યો છે. અમારા પિતૃઓની પવિત્ર રાખના સોગંદ લઇને અમે કહીએ છીએ કે ગમે તેને આંજ નાંખે તેની આપની મહાન કૃતિ જેની અમે ખીજ કોઇ જોઈ નથી. જો અમે તેને જાપીએ, તો આપણા મોટા અને બળવાન માલિક—નેક નામદાર શહેનશાહ એને જ એક આદર્શ તરીકે સ્વીકારવાનું કહે, અને હવે પછી એનાથી ઉતરતી કોઇ પણ કૃતિ જાપવાની ના કહે ! પણ છેલ્લાં દસ હજાર વર્ષમાં આપની કૃતિની તોલે આવે એવું ખીજું કશું અમને ન જડવાથી, શોકથી અમે અતિશુબ્ધ થયા છીએ છતાં અમને આપનું દિવ્ય લખાણ પાછું મોકલવું પડે છે, અને તેમ કરવા માટે અમે આપની સહસ્ર માફી માગીએ છીએ.”

પ્રા. વિ. પા.

(૩) સાકકે-વાન્ઝેટીને અમેરિકાએ આપેલો ન્યાય

ત્યારે કોઇ પણ પ્રગ્નમાં સડો પેસે છે ત્યારે તે તેની ન્યાયની અદાલતોમાં પણ દેખા દે છે. ન્યાય શુદ્ધ રીતે થાય છે કે લુટી રીતે, તે પરથી પ્રગ્નમાં પ્રાણ છે કે બીજા છે એનું માપ આપણે કાઢી શકીએ છીએ.

અમેરિકામાં-યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય છે એમ કહેવાય છે; પણ ખરેખરી રીતે ત્યાં મુડીવાદનું રાજ્ય છે. સામ્યવાદ કે સમાજસત્તાવાદથી પશ્ચિમ ગોળાર્ધ અહીં ફર છે, છતાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તેનાથી અતિશય ગભરાય છે. સાકો-વાન્ઝેટી-જે કારણસર વીજળાની ખુરદી પર મૂકી બાળી નાંખવામાં આવ્યા તેની વિગત આવી છે. તેનો સાર નીચે મુજબ:

૧૯૨૦થી બોલ્શેવીઝમની ખીજ બધે ફેલાવા માંડી, અને અમેરિકાએ, ખૂબ કાળમાં જેમ ન્યૂ-યાર્ક-સ્ટેટને દેશપાર કરવામાં આવતા હતા, તેમ બધા સમાજવાદીઓને -Reds-નાક દીકાંવાળાને પોતાના દેશમાંથી પકડી પકડીને દેશનીકાલ કરવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી. આ વખતે માસાચુસેટ્સના દક્ષિણ પ્રેઇન્ટ્રીમાં ૧૫,૦૦૦ ડોલર લઇને એક માણસ

ખૂટ બનાવવાની ફેક્ટરીનો પગાર કરવા જતો હતો, તેનું રસ્તામાં ખૂન થયું, અને કોઇ પાંચ પરદેશી જેવા દેખાતા ગુન્હેગારો મોટરમાં બેસી પૈસા લઇને નાસી ગયા.

ત્યારબાદ ત્રણ અઠવાડીયાં વીત્યા બાદ સાક્ષો-વાન્ડેટ્ટીને પકડવામાં આવ્યા (૧૯૨૦). એ બંને ઇટલીથી આવેલા અમેરિકામાં વસ્યા હતા, બન્ને ટોલ્સ્ટોયના અનુયાયીઓ, અને સામ્યવાદીઓ હતા, અને મૂડીવાદની લાલની પ્રજ્વલિકા વિરુદ્ધ તેમના અભિપ્રાયો દૃઢ હતા. સાક્ષો બીજી ખૂટ ફેક્ટરીમાં કામ કરતો, અને વાન્ડેટ્ટી મચ્છીની ફેરી કરી ગુજરાન ચલાવતો. આ ખૂનના બનાવ વખતે પોલીસ સામ્યવાદીઓને પકડી જતા, અને એથી તેઓ પકડાવાના ભયમાં છાના રહેતા. તેમનો એક સાક્સેડો નામનો મિત્ર પકડાયા બાદ પોલીસ રેશનની એક ઉંચી બારીમાંથી નીચે પડી મરણ પામ્યો; અને સાક્સેડોએ પોતે આપઘાત કર્યો, કે કોઇ પોલીસે તેને ધક્કો માર્યો તે બાબત તપાસ કરવા જતાં પોલીસની દૃષ્ટિ એમના પર પડી. જ્યારે એમને પકડવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમણે ગલાંરાઇને આ બનાવ વિશે કંઇ ઉલ્લેખ કર્યો અને થોડું જોડું પણ બોલ્યા.

એમના કેસની સુનવણી એક વર્ષ પછી થઇ, અને પોલીસોએ જુદા સાક્ષી ઉભા કરી એમ સાબીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો કે ૬૦ વારને અંતરે સાક્ષીએ જોએલ ગુન્હેગારો તે સાક્ષો અને વાન્ડેટ્ટી જ હતા!! આ દલીલ વિરુદ્ધ બચાવ પક્ષ એટલું સાબીત કરી શક્યો કે ખૂન થયું તે વખતે સાક્ષો-વાન્ડેટ્ટી કોઈ બીજી જ જગ્યાએ હતા. પણ અદાલતે તો તેમને ગુન્હેગાર ઠરાવવા નિશ્ચય જ કર્યો હતો; અને જ્યુરીના મુખ્ય માણસે પોતાના મિત્રને એટલે સુધી પણ કહ્યું કે “ગમે તેમ સામ્યવાદી તરીકે પણ તેમને ફાંસીએ લટકાવવા જોઇએ.”

સાક્ષો વિરુદ્ધ એક એવી સાક્ષી હતી કે મરનારના શરીરમાંની ગોળા સાક્ષોની રીવાલ્વરની ગોળા જેવી જ હતી. પણ આથી તે ગોળા સાક્ષોએ જ છોડેલી એમ સાબીત થઈ શકે તેમ નહોતું, અને મારી મચ્છીને જો કે કોર્ટ આ બાબત સિદ્ધ કરવા માગતી હતી તો પણ સુનવણી પૂરી થયા બાદ જ્યારે એરીડોવિટ કરવા તે સાક્ષીને કહ્યું હારે તે ગોળા સાક્ષોની રીવાલ્વરની જ છે એમ સાક્ષી આપવા તેણે સાક્ષ ના કહ્યું.

આ પરથી કેસની ફરી વાર સુનાવણી કરવામાં આવી; અને અકસ્માત એવો બન્યો કે મેડેઇરો નામના પોર્ટુગીઝ ધાડપાડુએ આગળ આવીને એમ કબુલ કર્યું કે આ કેસમાં પોતાની ટોળીનો હાથ હતો, અને સાક્ષો-વાન્ડેટ્ટી તેની ટોળીના માણસો નહતા. સાક્ષો-વાન્ડેટ્ટીના પક્ષની આ વિગત બહુ જોઇને કોર્ટ તથા પ્રેસીક્યુશન તરફથી દાખી દેવામાં આવી અને સાત વર્ષે તેઓને દેહાંતદંડની સજા કરવામાં આવી!!

સાક્ષો-વાન્ડેટ્ટી સામે કશો પુરાવો નહોતો. તેમને નાસી જવાની તક હતી, છતાં તેઓ નાસી ગયા નહોતા. પરંતુ અમેરિકાનું લિબરલીઝમ-સ્વાતંત્ર્યવાદ-ધરોપના હરકોઈ સ્થિતિરક્ષક રાજનીતિ કરતાં સંકુચિત થઈ ગયો છે, અને સામ્યવાદના સિદ્ધાંતને દાખી દેવા તેણે ગમે તેવા ઉપાયો લાઘ્યમાં લેવા માંડ્યા છે.

વાન્ડેટ્ટીના છેલ્લા શબ્દો આ હતા: “હવે અમારી જીંદગી અફસ ગઇ છે, એમ કોઇ નહિ કહે. આવીં અમારી કારકીર્દી છે, અને આ અમારો વિજય. આ અકસ્માતથી અમે —ન્યાય અને માનવ માનવ વચ્ચેની સમજૂતી માટે જેટલું કર્યું છે તેટલું આખી જીંદગીમાં કરી શક્યા નહોતા...પણ—આ અમારા જીવોની હત્યા!—એક ભક્ષા મોચીની અને બીજા ગરીબ મચ્છીની ફેરી કરનારની—આ બધું! એ છેવટની લાણ અમારી છે—આ દુઃખ અમારો વિજય છે”!

ન્યાયને નામે થતા ઘોર અન્યાયો સામે આ શિક્ષણ દુનિયાની આંખ ઉઘાડશે એમ અમે માનીએ છીએ.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

નિર્ધૃત આદર્શ:-લેખક:-આપાસાલ ગડગડાસ શાહ, હાંસેલ. કિંમત રૂ. ૬-૮-૦

આ ગ્રંથ આ વિષયના સાહિત્યમાં ઘણી રીતે અઘનનીય (up to date) છે. દેશી વૈદ્ય શીખવા-ઝણવા માટે નિર્ધૃત્યો બહુ ઉપયોગી છે. પણ દેશી વૈદ્યકધંધાની વર્તમાન સ્થિતિમાં નિર્ધૃત જ્ઞાનની સામાન્ય રીતે ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે. ધન્યવત્તરિ નિર્ધૃત, રાજ-નિર્ધૃત વગેરે જૂના નિર્ધૃત્યોની ગોઠવણુ જરા જૂની રીતની છે. વળી જૂના નિર્ધૃત્યોમાં લગભગ એક પણ નિર્ધૃત્ય એવા નથી કે જે સંપૂર્ણ હોય. દેશી વૈદ્યમાં વપરાતાં બધાં ઔષધિ-દ્રવ્યોનું વર્ણન જ એક નિર્ધૃત્યમાં મળવું મુશ્કેલ, અને એક જ દ્રવ્યના બધા ગુણોનું પણ વર્ણન એક જ નિર્ધૃત્યમાં ન મળે. આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે ૪૦ વર્ષ પહેલાં દેશી વૈદ્યના વિદ્યાર્થીને અનેક નિર્ધૃત્યોનો સંગ્રહ કરી તથા ચરક, સુશ્રુતાદિ ગ્રંથોમાંના છુટક ઉલ્લેખો ધ્યાનમાં રાખી ઔષધિદ્રવ્યોનું ગુણજ્ઞાન મેળવવું પડતું.

ગૂજરાતમાં ઉપર કહેલી મુશ્કેલીનો પહેલ્લેલેલો નિર્ધૃત્યસંગ્રહ લખીને રૂઝનાથજી ઇદરજી (ઉર્ફે કતાભટ્ટ)એ કાંઈક તોડ કાઢ્યો. એમણે ધન્યવત્તરિ નિર્ધૃત્ય વગેરે અનેક નિર્ધૃત્યોનાં એક જ દ્રવ્યસંબંધી વચનોનો એક સાથે સંગ્રહ કર્યો એ પહેલું તો મોટું કામ કર્યું, બીજું મુખ્ય આધાર રૂપે રાખેલ ધન્યવત્તરિ નિર્ધૃત્યમાં ન સંગ્રહાયેલ દ્રવ્યોનું વર્ણન બીજા નિર્ધૃત્યોમાંથી લીધું. આ રીતે આ એ કારણથી જ કતાભટ્ટનો નિર્ધૃત્યસંગ્રહ ગ્રંથ બહુ ઉપ-યોગી થઈ પડ્યો. પણ કતાભટ્ટે સૌથી મોટું કામ તો અનેક 'વનસ્પતિદ્રવ્યો' જાતે જોઈને સંદિગ્ધતા ઓછી કરવાનું કર્યું. એમના વખતમાં સ્થિતિ એવી હતી કે ઔષધિદ્રવ્યનું સંસ્કૃત નામ આવડતું હોય, એના ગ્રંથોક્ત ગુણદોષની ખબર હોય પણ એ ક્યું જાડ એ ખબર વેઠને નહોતી. બીજી તરફથી ગાંધી કે જંગમનો પરિચિત માણસ અમુક જાડ ઓળખતો હોય, એનું દેશી નામ જણાવતો હોય પણ એ જાડને આપુર્વેમાં શું કહે છે એની ખબર ન હોવાથી એનો વૈદ્ય ઉપયોગ ન જાણે. કતાભટ્ટે આ બે જાનનો સંયોગ કર્યો. કતાભટ્ટ પહેલાં જે કેટલાંક દ્રવ્યો સંદિગ્ધ હોવાથી નહોતાં વપરાતાં તે પાછાં વપરાવા લાગ્યાં. મનઝળ કે આપણે ત્યાં વર્ગો સુધી ઔષધિદ્રવ્ય વિષે શંકા પડે ત્યાં કતાભટ્ટનો નિર્ધૃત્ય જોવો એ ધોરણ થઈ ગયું હતું.

પણ કતાભટ્ટનો નિર્ધૃત્યસંગ્રહ એ પહેલું પગથીયું હતું. એની ગૂજરાતી ભાષા સારી નથી, બીજી ભાષાનાં નામોમાં લાટિન નામો ખોટાં છે વગેરે ખામીઓ ન ગણીએ તોપણ એ ગ્રંથ અનેક રીતે અપૂર્ણ છે. (૧) કતાભટ્ટે ચરક, સુશ્રુતાના છુટક ઉલ્લેખોનો કે એ ગ્રંથોની ટીકાઓના ઉલ્લેખોનો સંગ્રહ કર્યો નથી પણ અનેક દ્રવ્યોના નિર્ધૃત્યોમાં ન કહ્યા હોય એવા બહુ ઉપયોગી ગુણો આ છુટક ઉલ્લેખોમાં મળે છે. સદૃશ વિરમચરણગુપ્તના વનોપધિર્વણમાં આવા કેટલાક છુટક ઉલ્લેખોનો સંગ્રહ થયો છે. પણ એ ગ્રંથમાં સંસ્કૃત

શ્રી મજીનુંદારની કામ કરવાની પદ્ધતિનું એક લક્ષણ એ છે કે ઉપલબ્ધ સામગ્રી એવો સંપૂર્ણ ઉપયોગ તેઓ કરે છે કે તેમની પછીના એ ક્ષેત્રના કામ કરનારને તેમ પછી મહેનતનું કશું પૂરેપૂરું મળી રહે, તેને એનું એ કામ ફરી ન જ કરવું પડે. આ નાના પુસ્તકમાં અભિમન્યુ આખ્યાન સંબંધી ઉપલબ્ધ સર્વ હકીકત તેમણે એવી : વ્યવસ્થિત કરી છે અને બીજું પણ સાહિત્ય એવી રીતે આપેલું છે.

કાવ્ય ઉપરનું તેમનું ટિપ્પણ પણ બીજાં અંગે જોટલું જ સંપૂર્ણ છે. દરેક શબ્દ વ્યુત્પત્તિ અને તે સંબંધી જ્યાં જ્યાં મતભેદ હોય ત્યાં એ મતો પણ આપવા તે ચૂક્યા નથી.

કર્તાને તેમના આ ઉદ્યોગ અને ખંતને માટે અમે અનેકધા અભિનન્દન આપીએ અને ગૂજરાતી વાંચકવર્ગ અને શિક્ષણ સંસ્થાઓ તેમના પુસ્તકનો ઉપયોગ કરીને કદર કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

પ્રેમસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ:—શ્રી પ્રેમાનન્દ ગ્રન્થમાળા, મણુકો બીજો. અનુવાદક: મોહન વિ. ગાંધી. (મોઢાસા) કાચું પૂઠું ગ્રાહકોને રૂ. ૧-૨-૦ છુટકે રૂ. ૧-૧૦-૦, પાકું ગ્રાહકોને રૂ. ૧-૮-૦ છુટકે રૂ. ૨-૦-૦

લગભગ ત્રણસો પાનાનો સફાઈથી સારા કાગળ પર છાપેલો અને સુંદર પૂંઠાવાળો ગ્રન્થ બાળાશ્રી પ્રેમાનન્દ ભારતીના Shree Krishna: the Lord of Love પુસ્તકના પ્રથમ ભાગનું ભાષાન્તર છે. ગ્રન્થના આરંભમાં સ્વામીશ્રીનું જીવનવૃત્તાંત આપેલું છે. સ્વામીશ્રી એક અતિ સમર્થ ચમત્કારી પુરુષ હતા અને ઇંગ્લંડ અમેરિકામાં તેમણે પોતા શક્તિથી ઘણી ખ્યાતિ મેળવી હતી. અમેરિકામાં તેમણે કરેલાં કામોથી તથા તેમ અનુયાયી વર્ગથી તેમને સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થની હારમાં શકાય. સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ કર્મમાર્ગી હતા, સ્વામી રામતીર્થ જ્ઞાનમાર્ગી હતા, તે સ્વામી ભક્તિમાર્ગી હતા. તેઓ શ્રી ચૈતન્યના સંપ્રદાયના હતા. જતાં જ્ઞાન ભયોગ સર્વનો તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો. દર્શનશાસ્ત્રમાં તેમને સાંખ્ય તરફ પક્ષપાત હોય પ્રસ્તુત પુસ્તક તેમણે અમેરિકાના પોતાના અનુયાયીઓને ઉપદેશ આપવા લખેલું છે. તે વક્તવ્ય બહુ જ સ્પષ્ટ છે. દાખલા દલીલ આપવાની અને વસ્તુને સમજાવવાની પ્રબલ આધુનિક છે ભાષા પ્રસાદમય છે. અનુવાદ શુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષામાં થયો છે અને અંસ ગુણોનો સારી રીતે પરિચય કરાવી શકે છે. પુસ્તકના અંતમાં સંસ્કૃત અવતરણો ૨ અધ્યાયવાર ટિપ્પણ આપ્યું છે તેથી પુસ્તક સુગમ થાય છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં રસ હોય અને દરેક વૈષ્ણવે તે વાંચવું જોઈએ. તે ઉપરાંત ગૂજરાતી ભાષામાં પણ આ પુસ્તક અભિનન્દનયોગ્ય ઉમેરો છે.

ઝંડાધારી:—લેખકો: શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી કકલભાઈ કોહારી. પ્રકાશક: સૌ સાહિત્ય મંદિર: રાણપુર, કિ. રૂ. ૦-૮-૦

શાન્ત મનાતા ગૂજરાતે હિંદુસ્તાનને બે મોટા ક્રાન્તિકારક પુરુષો સો વરસની આપ્યા. ગયા સૈકામાં સ્વામી દયાનન્દ અને આ સૈકામાં મહાત્મા ગાંધીજી.

ક્યા પણ મહાત્માઓ પોતાના દેશમાં પૂજાતા નથી. તેમ જ દયાનન્દ સરસ્વતીનું બનેલું પ્રકારની બીજી પની કદર પંજબ અને ઉત્તર હિન્દે કરી તેટલી ગૂજરાતે કરી નથી. પણ અત્યંત કાઈ દાક્તરો કે વૈદ્યો જાય છે ત્યારે આ મહાત્માને પણ અદ્વાનિ આપે છે.

આ પુસ્તકમાં સ્વામી ધ્યાનન્દના જીવનની રૂપરેખા અરધા ભાગમાં છે અને બાકીના અર્ધમાં તેમની જ્ઞાનપિપાસા, ક્ષમા, ત્યાગ, શક્તિ, વિનોદ, સ્વમાન વગેરેના આકર્ષક પ્રસંગો આપ્યા છે. ઘણા પ્રસંગો તો વાર્તાના જેવા રસથી વંચાયેલા છે. ગૂજરાતી ભાષાએ ગૂજરાતના આ વીરપુરુષનું જીવન રસથી વાંચશે.

જનપતિ શિવાજી મહારાજ:—લેખક: કલ્કલભાઈ કેકારી. પ્રકાશક: અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ. સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર, રાણપુર. મૂલ્ય દશ આના.

શિવાજી મહારાજના ગયા ત્રિશતસાંવત્સરિક ઉત્સવ પ્રસંગે આ પુસ્તક પ્રગટ થયું છે. તેમાં શિવાજીના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય યનાવોની સાલવારી, ગ્રે. મુદાળક્ષનો લેખ, શ્રીયુત કવિ ન્હાનાલાલનો લેખ તથા શિવાજીનું જીવન આપેલાં છે. શિવાજીની મહત્તાના પ્રસંગો આમાં હિંદીના મન પર આ મહાન રાષ્ટ્રભક્તની ઊપ પાડે તેવી રીતે આપેલા છે. ભાષા આવેશવાળી પંજી સમજી શકાય તેવી છે અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે સર્વ ગૂજરાતમાં આ પુસ્તક પ્રિય થઈ પડશે. શિવપ્રતિમાનો ફોટો પણ આપેલો છે. આખું પુસ્તક લાલ શાહીથી છાપેલું છે તે આખને જરા પ્રતિકૂલ લાગે છે. સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિરે આથી એક સારા પુસ્તકનો ઉમેરો કર્યો છે.

રઢીયાળી રાત ભાગ ત્રીજો:—સંપાદક: અવેરચંદ મેઘાણી કિ. રૂ. ૦-૮-૦.

આપણાં લોકગીતોનો આ ત્રીજો સંગ્રહ છે. આ સાહિત્ય આ સંપાદકે એટલું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે કે તેમને વિશે અમને કશું વિશેષ કહેવાની જરૂર લાગતી નથી. પણ આ ત્રીજા ભાગના પ્રવેશક તરફ ધ્યાન ખેંચવાની અમને જરૂર લાગે છે. આ ક્ષેત્રમાં અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પુષ્કળ કામ થયું છે અને પ્રવેશકમાં એ અંગ્રેજી વિવેચનાની દૃષ્ટિએ સંપાદકે આપણાં લોકગીતોને નાણી બતાવ્યાં છે. શ્રીયુત મેઘાણી સંગ્રહ કરે છે તે કાવ્યો જૂનાં છે. પણ આવાં કાવ્યોનો સંગ્રહ કરવાની દૃષ્ટિ આધુનિક છે અને એ દૃષ્ટિ એમના સંગ્રહમાં દેખાઈ આવે છે. લોકગીત કોને કહેવું, તેનાં લક્ષણો કયાં કયાં, તેના વિષય શો, તેની વિશિષ્ટતા શી, રીઠી કેવી વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપર તેમણે અંગ્રેજી વિવેચનના નિયમો આપી આપણા સાહિત્યને લાગુ કરી બતાવ્યા છે. અને લોકગીતો પોતે સ્વીકારેલી પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં તેમણે તેને વિશે અતિશયોક્તિભર્યા વખાણ ન કરતાં તટસ્થપણે તેની કિંમત આંકી છે અને સાહિત્યમાં તેનું કયું સ્થાન છે તે બતાવ્યું છે. અલગત આ તો હુમ્મ થતા સાહિત્યનો સંગ્રહ છે એટલે એમાં બધું સાહિત્ય ઉત્તમ નથી આખું એમ કહેવાની કે એ વસ્તુસ્થિતિને સમર્પિત કરવાની પણ જરૂર નથી. આ દેશ આખા પર વિખરાયેલા સાહિત્યને તેમણે ભેરું કરવાનો જે સંકલ્પ કર્યો છે તે જેટલો વખતસર છે તેટલો જ ઉચિત અને અગત્યનો છે. અને તેને માટે સંગ્રાહકને અભિનન્દન ધટે છે.

અલિહાન:—લેખક: અવેરચંદ મેઘાણી.

મહિલા વિદ્યાલયની બહેનોને ભગ્યવા માટે આ નાની નાટિકા લખેલી છે. નાટિકા બાલકો ભગ્યવી શકે તેવી છે. જૂના માસ્તરો જેવો ભણવાની શિખામણનો સંવાદ વિદ્યાર્થીઓ પાસે બોલાવતા તેના જેવો આ સંવાદ નથી પણ આમાં સ્ત્રીઓને પામર દશામાંથી ઉદ્ધારવાને બદાદુર પ્રયત્ન કરતી એક વીર બ્રહ્મચારિણી સ્ત્રીના પ્રયત્નોનું નિરૂપણ છે. નાટિકાની વસ્તુસ્થિતિ આપણા હાલના જમાનાની અને કાર્મિકાવાડના જેવા કોઈ સાધારણ દેશીરાજ્યની છે. કર્તા આ દિશામાં વિશેષ પ્રયાસ કરે અને તેમને વિશેષ સફળતા મળે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

ઝાદ ઝગલુલ પાશા

ઝાદ ઝગલુલ પાશા નવીન ઇજ્જતનો મહાન નેતા આગસ્ટ તા. ૨૩મીએ કેરોમાં મરણ પામ્યો. આજથી લગભગ ૭૭ વર્ષ પૂર્વે નાઈલ નદીના મુખ પાસેના એક નાના ગામમાં એ જન્મ્યો હતો. ૧૮૮૨માં પહેલવહેલાં ઇજ્જતના અરબી પાશાના ખળવામાં તેણે ભાગ લીધેલો. ચારબાદ સમસ્ત ઇજ્જતને જાગ્રત કરવા, અને અંગ્રેજોએ નાંખેલી બેરીમાંથી પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવાના પ્રયત્નમાં પોતાની છંદગી આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ૧૮૯૫ થી ૧૯૦૮ સુધી રહેલા મુખ્ય પ્રધાન મુસ્તફા પાશાની ઝગલુલ પાશા ઉપર અસર થયેલી. અંગ્રેજોના કહેવા પ્રમાણે ઇજ્જતની આંતર વ્યવસ્થામાં મદદ કરવા માટે તેઓ ગયેલા, પણ એમની કહેવાતી વ્યવસ્થા ક્યાં બાદ પણ તેઓ ઇજ્જત છોડી ગયા નહિ. યુરોપના મહાન વિગ્રહ દરમિયાન આ હકીકત દરેક ઇજ્જતવાસીને સ્પષ્ટ થઈ ચૂકી હતી; અને ઝગલુલ પાશાએ એટલો લોકમત કેળવ્યો હતો, કે અંગ્રેજોએ ઇજ્જત ખાલી કરી જવાનાં જે વારંવાર વચનો આપ્યાં હતાં, તેલગાઇ પછીની સંધીમાં પળાવાં નોંધ્યો અને ઇજ્જતને સ્વતંત્ર દેશ તરીકે લેખવો નોંધ્યો. વરસાદ પાસે જે પ્રગ્નમંડળ લગાઈ પડી મળવાનું હતું, લાં ઇજ્જતનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર રીતે ખિટીશ સરકારે જાહેર થવા દીધું નહિ, એટલું જ નહિ, પણ ઝગલુલ પાશાને લન્ડનમાં જઈ ખિટીશ સરકાર પાસે ઇજ્જતના સ્વાતંત્ર્યનો કેસ રજુ કરવા પણ તેને રજા આપવામાં આવી નહિ. આથી ૧૯૧૯માં ઇજ્જતમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ભારે હિલચાલ થઇ, અને મીલ્નર મીશનનો બોયકોટ કરવા ઝગલુલ

પાશાએ સૂચવ્યું. આ હિલચાલે એટલું ઉચ્ચ સ્વરૂપ લીધું, કે મીલ્નર મીશન મોકલતે ખિટીશ સરકારે કંઇ સાર કાઢ્યો નહિ, અને અંતે ૧૯૨૧-૨૨માં ઇજ્જતમાં વ્યવસ્થા રાખવા માટે લોર્ડ એલન્બીને માર્શલ લૉ જાહેર કરવો પડ્યો! ૧૯૨૨માં ઝગલુલ પાશાને ઇજ્જતમાંથી દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે મુસ્તફા પાશાનાં દીકરી-મેડમ ઝગલુલ પાશાએ પોતાના પતિનું ઘણું કામ માથે લઇ લીધું. લોર્ડ એલન્બીએ અતિ નમ્ર રીતે મૃદુ ક્ષેત્ર ભાષામાં સંદેશો મોકલેલો. કે મેડમની ઇચ્છા હોય તો તેઓ તેમના પતિ સાથે જઈ શકશે, અથવા એમને એક સુંદર હવાખાવાની જગ્યાએ મોકલવાની તૈયારી થઇ રહી છે. પણ મેડમ ઝગલુલ પાશાએ કેરો છેવટ સુધી છોડ્યું નહિ. ૧૯૨૨ના જાન્યુઆરીમાં ઇંગ્રેજ માલનો બોયકોટ શરૂ થયો, અને કેરોમાં ૪૦ સ્ત્રીઓની બોયકોટ સમિતિ નીમાઈ, અને દેશ આખામાં પેટા સમિતિઓ નીમાઈ. મીસરની પરદાનશીન સ્ત્રીઓએ અંગ્રેજ માલ ન-ખરીદવા તથા ન-વેચવા દુકાનદારોને વીનવણી કરી. ઝગલુલ પાશાને એડન જીઆલ્ટર વગેરે સ્થળોએ ફેરવી ૧૯૨૩ માં પાછો મીસર મોકલવામાં આવ્યો. ઇજ્જતવાસીઓએ તેને મોટો આવકાર આપ્યો, અને ૧૯૨૪માં લોકોએ તેની આગેવાની નીચે પ્રધાનમંડળ ચૂંટ્યું. ઇજ્જત ખાલી કરી જવાનો સવાલ હવે આગળ આવ્યો, અને ખિટીશ સરકાર અને ઝગલુલ પાશા વચ્ચે જે મસલત થઇ તેમાં ઝગલુલ પાશા અડગ રહ્યો. અંગ્રેજોને ઇજ્જતના રૂની જરૂર હોવાથી સુદાન છોડવું પસંદ પડ્યું નહિ, અને ખિટીશ કોટન ટ્રોઈંગ એસોસિએશન માટે, સર લી રેક્ટનું ખૂન કરવામાં

આટલું તે બદલ બ્રિટીશ સરકારે સુદાન પરથી પોતાનો જાપતો ઓછો કર્યો નહિ. ત્યારપછી નવી ચૂંટણીઓ થઇ. અગલુલના અનુયાયીઓ મોટી સંખ્યામાં ચૂંટાયા પણ આલ્દી પાશા મુખ્ય પ્રધાન થયો. ગયા વરસે જ આલ્દી પાશાના પ્રધાનમંડળની મુદત પૂરી થઇ, અને ફરીથી અગલુલ ચૂંટાયો, પણ નાદુરસ્ત તબીબીઅતને લીધે તેણે મુખ્ય પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યું નહિ.

છેવટ સુધી અગલુલ પાશા સ્વાતંત્ર્ય માટેની ધજામતી લડતનો આત્મા હતો.

* * *

દુનિયાની રૂની ઉત્પન્નમાં હિંદનું સ્થાન
સુનાઇટડરેટસ હિંદ ઇશ્મ ખીમ દેશે

૧૯૦૨-૩	૬૫	૧૬	૭	૧૨
૧૯૦૩-૪	૬૩	૧૬	૮	૧૩
૧૯૦૪-૫	૬૮	૧૫	૬	૧૧
૧૯૦૫-૬	૬૩	૧૬	૭	૧૪
૧૯૦૬-૭	૬૨	૧૬	૭	૧૨
૧૯૦૭-૮	૬૩	૧૪	૯	૧૪
૧૯૦૮-૯	૬૬	૧૫	૬	૧૩
૧૯૦૯-૧૦	૫૬	૨૧	૬	૧૭
૧૯૧૦-૧૧	૫૬	૧૫	૭	૨૨
૧૯૧૧-૧૨	૬૫	૧૧	૬	૧૮
૧૯૧૨-૧૩	૫૬	૧૬	૬	૧૯
૧૯૧૩-૧૪	૫૬	૧૭	૬	૧૮
૧૯૧૫-૧૬	૫૭	૧૫	૫	૨૩
૧૯૧૬-૧૭	૫૭	૧૮	૫	૨૦
૧૯૧૮-૧૯	૬૦	૧૬	૫	૧૬
૧૯૨૦-૨૧	૬૫	૧૪	૬	૧૫
૧૯૨૧-૨૨	૫૩	૨૪	૬	૧૭
૧૯૨૨-૨૩	૫૩	૨૨	૭	૧૮
૧૯૨૩-૨૪	૫૩	૨૧	૭	૧૯
૧૯૨૪-૨૫	૫૬	૨૦	૬	૧૮
૧૯૨૫-૨૬	૫૮	૧૯	૬	૧૭
૧૯૨૬-૨૭	૬૩	૧૪	૬	૧૭

ઉપરના આંકડાઓ 'કોમર્સ અને ઇન્ડસ્ટ્રી' નામના અમેરિકન અર્થવાડિક (તા. ૨૨, જુન ૧૯૨૭)ના અંકમાંથી લીધા છે. તે પરથી આપણે જોઈ શકીશું કે દુનિયાના કુલ રૂના પાકને ૧૦૦ ટકા લેખે ગણીએ, તો તેમાંની ઓછામાં ઓછી ૫૩ ટકા જેટલી પેદાશ સુનાઇટડરેટસમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે રૂના બજારના ભાવનો નિર્ણય ધણે ભાગે અમેરિકા કરી શકે છે, એટલે કે હિંદનો ખેડૂત પોતાના કપાસની કિંમત પોતે પોતાના ખર્ચના અંદાજ ઉપર નક્કી કરી શકતો નથી. ખીમ દેશોમાં રૂના જે ભાવ બોલાતા હોય તે પ્રમાણે તેને ભાવ મળે છે, અને હાલના હુંડીઆમણના ભાવ પ્રમાણે તેને પોતાના ખર્ચ કરતાં પણ ઓછું ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ શી. ૬ પેન્સનો હુંડીઆમણનો દર

અમેરિકા જે કે રૂનો બજાર નક્કી કરે છે, પરંતુ ખીમ દેશો સ્વતંત્ર હોઇને આમાં નીકાસના ઉપર અમુક પ્રમાણમાં કર નાંખીને પોતાના દેશના ખેડૂતને નુકશાન ન પહોંચે તે પ્રમાણે પોતાના દેશના ભાવ નક્કી કરે છે, પણ હિંદ પાસે આવા કર નાખવાની સત્તા ન હોવાને લીધે, હિંદમાંથી પૈસો ખેંચી જવાની જે પદ્ધતિ સરકાર પળે પળે અમલમાં મુકે છે, તેમાં ગરીબ ખેડૂતની પાંચમણી થાય છે.

ઇંગ્લાંડમાં ખેડૂતની સ્થિતિ ખરાબ થતી જાય છે. તે બદલ હાલ ત્યાંની પાર્લામેન્ટનું ધ્યાન ખેંચાયું છે, અને ત્યાંના ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા આંપતા ઉપાયો લેવાનો વિચાર ચાલે છે. ત્યાંના ખેડૂત તો નવાં ઓળ-રાથી અને વિગાનની મદદથી ખેતી કરે, ન્યારે આપણે ત્યાંના ખેડૂત પાસે હજી ખેતીની નવી પદ્ધતિ હાથમાં આવી નથી. આથી ન્યારે ખીમ હિંદોગોમાં નવીન યંત્રોની મદદ વડે બધું કામ કરવામાં આવે છે ત્યારે ખેતી ઉપર

ખમણો માર પડે છે; અને આ રીતે આપણા દેશનું ખર્ચ ધન લૂંટાઈ જાય છે.

૩નાં બજાર

હમણાં ઇન્ડિઅન સેન્ટ્રલ કોટન કમીટીનો રીપોર્ટ બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. કમીટીએ જે જે સ્થળોએ જરૂર જણાય તે તે સ્થળોએ, ખેડુત પોતે મોટા વેપારીઓને દલાલની મદદ સિવાય સીધી રીતે પોતાનું રૂ વેચી શકે એવી સગવડવાળી રૂની મારકીટો ખોલવાની મુખ્ય લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલને ભલામણ કરી છે. હોલ્કર રાજ્યનાં સેનાવડ ગામમાં આવી મારકીટ ખોલવામાં આવી છે, તેના અનુભવ પરથી રૂ વેચવાની આ પદ્ધતિ સરલ થઈ પડે એમ કમીટીને લાગે છે, પરંતુ આવી મારકીટોથી કોને લાભ થશે એ વિશે અમને શંકા રહે છે. દલાલોને તો તેમની રોજી નહિ જ મળે, પરંતુ મુખ્ય સવાલ એ છે કે દલાલોની દલાલી જેટલો ભાગ ખેડુતને મળશે ખરો? જરૂરખંધ માલ લેનારા વેપારીઓ જ આ દલાલી પોતે ખાઈ જશે એવો અમને ભય રહે છે, અને ખેડુતને આવા સંસર્ગથી કંઈ લાભ થવા પામે પણ નહિ. દુનિયામાં હાલ વેપારની મંદી છે તેને કારણે રંગના વેપારમાં જેમ સીન્ડિકેટ કરીને વચલા વેપારીઓની રોજી બંધ થઈ છે, તેમ હિંદમાંથી રૂ હવે પરદેશ સીધેસીધું જ લઈ જવામાં આવશે એમ અમને ભય રહે છે.

કમીટીએ બીજી કેટલીએક વિગત બહાર પાડી છે. દુનિયાના રૂના બજાર સાથે ઉભા રહેવા અને પોતે જરા વધારે નફો કરવા અહીંના વેપારીઓ રૂમાં ગાંસડીઓ બાંધતી વખતે પાણી છોટે છે. રૂમાં સાધારણ રીતે ૭ થી ૭ા ટકા જેટલી લીની હવા હોય છે જ, પણ તેથી વધારે પાણી નાંખવાથી રૂનો તાંતણો નબળો પડે છે, અને ગાંસડી દીક તણ કે ચાર રૂપિયાના નફાને માટે રૂને હમેશનું નુકશાન પહોંચે છે. કમીટી રૂની જાન સુધારવા માટે કેટલીક

શોધખોળ કરે છે, પણ તે શોધખોળો સાધારણ ખેતીના કેટલા ઉપયોગમાં આવે છે, તે વિશે શંકા છે.

* * *

દુનિયાની ઉત્પન્ન અને જકાતી દીવાલો

જીનીવા ઇકોનોમીક કોન્ફરન્સ માટે તૈયાર કરેલા રીપોર્ટમાંથી એક બાબત સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે ૧૯૧૩ અંતે ૧૯૨૫ ની સાલોની સરખામણી કરતાં, દુનિયાની વસ્તી માત્ર પાંચ ટકા વધી છે, જ્યારે માલ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ૧૬ થી ૧૮ ટકા વધી વધી ગઈ છે, (લેખર મન્યલી, જુન ૧૯૨૭). જો આમ હોય તો અધા દેશોમાં જે બેકારી અને ગરીબીની ખૂબો મારવામાં આવે છે તે ખરી નથી. એ માસિકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મૂળ કારણ એ છે કે જેટલી ઉત્પન્ન વધુ પ્રમાણમાં થાય છે, તે પ્રમાણમાં દુનિયાની સામાન્ય વસ્તી વધારે ધનવાન થઈ નથી, પરંતુ વધારાની ઉત્પન્નનો અધો નફો માત્ર થોડા મૂડીવાળાઓને જ મળે છે. આથી જેટલી ઉત્પન્ન થવા પામે છે તેની વપરાશ સામાન્ય વર્ગ કરી શકતો નથી, અને જો કરે છે તો પણ તેના જુજ ભાગનો જ. આથી ઘણી પ્રેક્ષા માગ વગર પડી રહે છે. તેને ખપાવવી ક્યાં એ મૂડીવાળાઓનો મુખ્ય સવાલ છે.

દરેક સ્વતંત્ર દેશ પોતાના વેપારને પગલાર રાખવા માટે જકાતની દીવાલો ચણે છે. યુરોપમાં આવી જકાતો દરેક દેશે પોતાની આપાત ઉપર નાંખી છે. ફ્રી ટ્રેડ-સ્વતંત્ર વેપાર માત્ર નામનો જ છે; અને જ્યાં સ્વતંત્ર વેપાર છે, ત્યાં તે એકતરફી છે, એટલે કે બીજા દેશને ચૂસી ખાવા પૂરતો જ છે. આ માટે જ હિંદમાં આવી પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવે છે, અને અમે ગયા અંકમાં જણાવી ગયા તે પ્રમાણે હિંદના મીલ ઉદ્યોગને, બ્રિટીશ માલને ઇમ્પીરીઅલ પ્રેફરન્સ આપી, બીજા દેશમાંથી

આવતા માત્ર પર જકાત નાંખવાથી, કંઈ બહુ ફાયદો થવાનો નથી. અત્યારે ખિટન ખુદની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ બહુ આશાજનક નથી. એક તરફથી કેનેડાને બિનનો-ગરમ કાપડનો ઉદ્યોગ ખીલવવા છે, અને છઠ્ઠાંડના બ્રેડફોર્ડમાં બનતા ગરમ માત્રને જે કેનેડામાં ઇમ્પીરીઅલ પ્રેક્કરન્સ છે, તે કેનેડા રફ કરવા માગે છે. બીજી તરફથી ફ્રાન્સ દલકા ભાવે ગરમ માત્ર વેચી શકે છે, ઓસ્ટ્રેલીઆ જકાતના રક્ષણ નીચે* પોતાનો ઉદ્યોગ ખીલવવા માગે છે. આવી સ્થિતિમાં માત્ર હિંદુસ્તાન જ પરવશ અને અસહાય છે, કે તેમાં જ ખિટીશ માત્ર ધુસાડી શકાય. પરંતુ હિંદીઓ ગરીબ છે, અને ખિટનનો બધો માત્ર લઈ ન શકે માટે પાર્લામેન્ટમાં એક સભાસદે તો એટલે સુધી ભલામણ કરી કે હિંદના ખેડુની આર્થિક સ્થિતિ સરકારે સુધારવી જોઈએ. અને કેઓપરેટિવ સોસાયટી દ્વારા તેમની સ્થિતિ સુધારવાથી જે હિંદના ખેડુની આવકમાં અઢવાડીએ ત્રણ ધર્ધાંગિ (પોણા આના) જેટલો જે વધારો થાય તો તેની માત્ર ખરીદવાની શક્તિ એટલી વધે કે દર વર્ષે ચાર કરોડ પાઉન્ડ જેટલો ખિટીશ માત્ર હિંદમાં વધુ ખપે !!! અને આ રીતે પાર્લામેન્ટના માનવંતા સભ્ય બને દેશની કફોડી સ્થિતિ સુધારવા માગે છે !!

હિંદની આર્થિક પામમાલી

અને ૧૯૨૬-૨૭ના કરન્સી આતાના અહેવાલ વિષે આપણું બાદશાહી “ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ” એવો મત આપે છે કે “વર્ષ દરમિયાન સરકારની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી છે,” અને “હિંદના અંદરના વેપારને માટે સાઈ વર્ષ છે.” પણ ખરેખર આંકડા જોતાં હુંડીઆ-

મણુનો દર જોયો કરીને તાણાં બચાવવાની સરકારની પદ્ધતિને લઈને હિંદના વેપારને ભયંકર નુકશાન થયું છે, તે જણાઈ આવે છે.

હિંદમાંથી નીકાસ અને ફરીનીકાસ થએલો માત્ર ૧૯૨૫-૨૬ના વર્ષ કરતાં ૭૫ કરોડ જેટલો ઓછો હતો, એટલે કે અબજ જેટલો રૂપિયાના હિસાબે નીકાસના વેપારમાં હિંદને ફટકો લાગ્યો. નીકાસમાં જ્યારે આટલી મંદી છે, ત્યારે આયાતના વેપારમાં ૬ કરોડ જેટલો વધારો છે*, એટલે કે જોયા હુંડીઆ-મણુના દરને લઈને હિંદમાં પરદેશી માત્ર સસ્તો પડે છે, અને એથી પરદેશનો માત્ર ૧૯૨૬-૨૭માં ૬ કરોડ જેટલો વધારો ખપ્યો.

આથી સરવાળે હિંદને ભારે નુકશાન થયું છે. ૧૯૨૫-૨૬માં હિંદના આયાતનીકાસના વેપારમાં જમા પાસે જ્યારે ૧ અબજ અને ૯ કરોડ રૂપિયા હતા ત્યારે ૧૯૨૬-૨૭ માં તે જમાપાસું ઘટીને માત્ર ૪૦ કરોડ જેટલું જ રહેવા પામ્યું છે; અને જો હુંડીઆમણુનો આનો આ દર રહેવા પામશે, તો જમાપાસું તદ્દન બૂંસાઈ જઈ, હિંદ બીજા દેશોનું દેવાદાર બની જશે !+

બીજા દેશોમાં પ્રબળ સરકાર તરફથી જકાતની દીવાલોથી જે રક્ષણ મળે છે, તે રક્ષણ અહીં આપણે આપણી મેળે જ ઉઠું કરવાનું છે, અને તે એ કે તમામ પરદેશી માલનો ધ્યાયકાટ કરવો.

હિંદીમાં કારખાનાના માલોકાના મંડળ (ફેક્ટરી ઓનર્સ એસોસીએશન) સમક્ષ બોલતાં-લાલા શ્રીરામે જે ભલામણ કરી હતી તે બિલકુલ ફેંકી દેવા જેવી નથી-હિંદમાં બનતા કાપડના દરેક વારે અમુક કર નાંખવો અને

* જ્યારે ચાંદીસોનાની આયાતમાં ૧૩ કરોડનો ઘટાડો છે.

+ ૧૯૧૪માં થાણતા ભાવેને ૧૪૦ ટકા લેખે ગણીને ગણતરી કરીએ તો ૧૯૨૪-૨૫માં ભાવો ૧૭૬ ને ૧૬૨ વચ્ચે ફરતા હતા, ૧૯૨૫-૨૬માં ૧૬૪ અને ૧૫૧ વચ્ચે અને ૧૯૨૬-૨૭માં ૧૪૬ અને ૧૪૪ વચ્ચે રહ્યા હતા; એટલે કે ૧૯૨૬-૨૭માં માત્ર ૪ પોઈન્ટનો તફાવત રહેતો. પણ આ ભાર ઉતર્યા તે હુંડીઆમણુના ફ્રિમ ભાવને લીધે હતર્યા હતા.

તેમાંથી ઉભી થતી રકમ સ્વદેશીના પ્રચાર માટે વાપરવી. હાલ જાદાઇ પછી દરેક દેશ પગબર થવા માગે છે, તેમાં આપણો આપણી મેલે જ સ્વદેશી માત્ર મેંધો પડે તોપણ તેનો પ્રચાર કરવાનો છે; પરંતુ આપણા બધા મીઠા એજન્ટો આ બાબતમાં એકમત થાય ખરા? યુરોપમાં દરેક ઉદ્યોગનાં કારખાનાઓનાં સીન્ડ્રિકેટ રચાય છે, અને તેઓ પોતાનો માત્ર ખપાવવા દિંદમાં આની પોતાની જ એજીસો ખોલે છે, અને દિંદોઓની દલાલી પણ મળતી નથી; એવે વખતે આપણા મૂલીવાળાઓ શું કરે છે તે ખરેખર જોવાનું છે. પણ આપણી પદ્ધતિ જ દોષથી ભરેલી છે એ ગામ વચ્ચે એક નદી હતી, તેના પર પૂલ બાંધવા વિષે બે ગામના લોકો વિચાર ચલાવવા લાગ્યા, અને છેવટે એમ નક્કી કર્યું કે નદીમાં જ્યારે પૂર હોય ત્યારે આપણાથી કંઈ પૂલ બંધાય નહિ, અને જ્યારે પૂર ન હોય ત્યારે પૂલની જરૂર નથી આથી ધૈર્ય પ્રકારની દીર્ઘદષ્ટિની આપણા મીઠા એજન્ટો પાસેથી આપણે જરૂર આશા રાખી શકીએ?

*

* *

લોખંડના ઉદ્યોગ.

યુગ્ધર્મ પુરતક ૧. ૫ ૨૬૭ પર સાર-સંચયમાં આપેલા ઇન્ટરનેશનલ પ્રેસ કોરેસ-પોન્ડ-સમાંથી ટાંકેલા ઇંગ્લંડના લોહાની ધરતી પેદાશ વિશેના નીચેના આંકડાઓ અમે આપીએ છીએ.

એક હજાર ટન.

વર્ષ	લોહું.	પોલાદ.
૧૯૧૩	૮૫૫	૬૩૯
૧૯૨૦	૧૭૦	૭૫૬
૧૯૨૧	૨૧૮	૩૦૨
૧૯૨૨	૩૬૧	૪૩૩ "

૧ એ ૨ આ જર્મન સીન્ડ્રિકેટની નિકલ બ્રીટીશ, અને બીજા દેશોના રૂંચ દિંદમાં નેચવા થયેલ ચાલી રહી છે, અને જર્મન સીન્ડ્રિકેટ નિકલ બ્રીટીશ બજારમાંથી સ્વદેશીમાં બીજા સીન્ડ્રિકેટ રચવાવાની વાત છે.

“ ઇંગ્લેંડમાં જુન ૧૯૨૨માં ૧૧૮૫૪૨૭ માણસોને રોજ નહિ હોવાને. લીધે સરકાર તરફથી અનાજ વહેંચવામાં આવ્યું. ”

૧૯૨૨ પછીની લોખંડની પેદાશના આંકડા અમને મળી શક્યા નથી, પરંતુ હાલ બ્રીટીશ લોખંડના ઉદ્યોગની સ્થિતિ સારી નથી. યુરોપી લોખંડ સામે એ લાંબની બાબતમાં હરીફાઈ કરી શકતું નથી. અને રંગના વેપારમાં જેમ જર્મનીએ સીન્ડ્રિકેટ કરી જધો વેપાર હેવેરા ટ્રોય કંપનીદ્વારા પોતાને હસ્તગત કર્યો છે, તેની જ રીતે ઇંગ્લંડના લોખંડના વેપારીઓ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે.

હાલ ઇંગ્લેંડની ૨૮ પેટીઓએ એવું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે કે દિંદના જે ધરાકો માત્ર તેમની પાસેથી જ લોહું કે પોલાદ લેવાને બંધાય તેમને તેઓ લોહાના જોઇન્ટ ઉપર (સાંધાકામ ઉપર) દર ટને ૭ શી. ૬ પેન્સનો અને પોલાદની બીજા નમુનાઓ ઉપર ૫ શી. નો વટાવ તા. ૨ જ સપ્ટેમ્બરથી કાપી આવશે.

ભારે લોખંડના નમુનાઓની બ્રીટીશ માલની કીમત જુલાઈ માસમાં કલકત્તામાં દર ટનના ૮ પા. ૧૨. શી. ૬ પેન્સ હતી. જ્યારે યુરોપના બીજા દેશોમાંથી આવતું લોખંડ દર ટનના ૫ પા. ૧૭ શી. ૧ પે. લેખે પડતું.

તાતા સ્ટીલ કંપનીના ભાગીદારો તથા ડીરેક્ટરો વચ્ચેના કથડો દર શાન્ત પડ્યો નથી. અને ચી. સમદાસાની તો કેસને કેટલું પણ ધસડી ગયા છે, ત્યાં આ જાહેરનામું પ્રકટ થાય છે. આપણા લોખંડના ઉદ્યોગને આ વટાવ સામે હરીફાઈ કરવા જતાં ખમતું પડશે એમ લાગે છે. કારણ કલકત્તાની કીમત લાઇએ તો તાતા સ્ટીલ કંપનીનો ભાવ દર ટનનો ૩. ૧૩૫ થાય છે, જ્યારે બ્રીટીશ લોખંડનો ભાવ

આજ મુધી રૂ. ૧૩૫ લાખ. હવે ઉપરના વડાવત્તા લીસાગે દર દને બ્રીટીશ માત્રમાં લગભગ રૂ. ૬ જેટલો વડાગે થાય છે એટલે કે બ્રીટીશ લોખંડ તાના સ્ટીલ કંપનીના માત્ર કરનાં દર દને રૂ. ૨ ના ઓછા ભાવે વેચાશે. જાપાનમાં તાના સ્ટીલ કંપની લોખંડ મોકલતી ત્યાં તેના પર જકાત નાખી જાપાની સરકારે પોતાના લોખંડના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપ્યું છે. અને અદારના લોખંડ સામે આપણી સરકાર તાના સ્ટીલ કંપનીને જે “આઉન્ડરી” મદદ આપી રક્ષણ આપે છે, તે સામે જ્યારે પરદેશી માત્ર વડાવ આપે છે, ત્યારે આપણા આગેવાનો સરકારને શું પગલું લેવા મૂકવે છે તે જોવાનું છે! જે બીજે કોઈ સ્વતંત્ર દેશ હોય તો જરૂર બ્રીટીશ લોખંડ પર વડાવ જેટલી વધારાની જકાત નાંખત.

* * *

સુતર પર જકાત

મુંબઈના મીલમાલિકેડોનું ડેપુટેશન વાઇસ-રોયને મળી આવ્યા બાદ દિલ્લી મીલ ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવા વિશે દિલ્લી જકાતી કમીશને જે ભલામણો કરી હતી તેના પર ફરીથી દિલ્લી સરકાર દાંત વિચાર ચલાવે છે. તે માટે એક પેટા સમિતિ નીમવામાં આવી હતી, અને તે સમિતિએ દિલ્લીમાં આયાત થતા સુતર ઉપર દર રતલે ૦-૧-૬ જેટલી જકાત નાંખવાનો દરખાસ પસંદ થયો છે. આ દરખાસ ખાસ કરીને જાપાની સુતરની અગ્રણ્ય દરીદારી સામે છે. જાપાને આપણા લોખંડ સાથે જકાત નાંખી, પણ જ્યારે આ દરખાસ પેટા સમિતિમાં પસાર થયો કે પુરત જાપાની એસોસિએટેડ એન્જીન ઓફ કોમર્સ સરકારના વિરોધી પક્ષના આગેવાન તરીકે ઘડિત મોનીટરિંગ નેદરને એવી ધમકી લખી મોકલી છે કે દિલ્લી-જાપાન વચ્ચેનો સંબંધ મારો રહે તે ખાતર તેમણે ઉપરનું

બીજા પસાર ન થાય તે માટે ખાતરું કરવું. દિલ્લી અત્યારે પરતંત્ર છે, અને ગમે તે દેશ દિલ્લીને ધમકી આપી શકે છે! જાપાન એશિયાનો એક અમૂલ્ય દેશ છે, અને એશિયાવાસી તરીકે એક જ સંસ્કૃતિના ભુલું ભુલું ફરજેદાર તરીકે તેઓ દિલ્લીને મદદ કરે એ સાવ મહત્તી વાત છે. જ્યાં વેપાર, પૈસો, અને દરીદારી આવે છે, ત્યાં દિલ્લી પર અખેડા જામે છે, અને સૌ કોઈ દિલ્લીને ચૂસી ખાવા તત્પર થઈ જાય છે. જાપાની કોટન સ્પીનર્સ એસોસિએટેડને પણ આ બીજા પસાર ન થવા દેવા માટે બંધી મળવા પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા છે.

જાપાની દરીદારીને લીધે દિલ્લીના મિલ ઉદ્યોગને કેટલું શોષવું પડે છે. તે નીચેના આંકડાઓ પરથી સાબીત થાય છે.

[રતલે દોઢ આનાની જકાત નાંખવા સંબંધીના દરખાસની વિરુદ્ધ મત આપતા સર વીક્ટર સામુને કરેલી નોંધમાંથી]

૧૯૨૬ ના પહેલા પાંચ માસમાં જાપાની કાપડની આયાત ૯૮૦ લાખ વાર.

૧૯૨૭ ના પહેલા પાંચ માસમાં જાપાની કાપડની આયાત ૧૩૨૦ લાખ વાર. એટલે કે ૩૩ ટકાનો વધારો.

૧૯૨૬ ના પહેલા પાંચ માસમાં મુંબઈએ ૪૦ નંબરના સીતો-જાપાની સુતરની આયાત ૮૦૦૦ રતલ.

૧૯૨૭ ના પહેલા પાંચ માસમાં જાપાની કાપડની આયાત ૨૨ લાખ રતલ.

આ આયાતના આંકડાની સરખામણી સાથે મુંબઈમાં ૪૦ નંબરના સુતરને બનાવનાં જે ખર્ચ થાય, અને જાપાનીક સુતર જે ભાવે દિલ્લીમાં વેચાય છે તેના આંકડાઓ પણ સરખાવવા જેવા છે.

“એંગ્લો-ઈન્ડિયન” ૧૮ મી તારીખે પાંચ ટકાની જે જકાત દાંત સુતર પર ચાલુ છે તે સુદ્ધાં ૪૦ નંબરના જાપાની સુતરની દર રતલની

કોમન મુંજાઈમાં ૧૫-૭૫ આના હતી, જ્યારે એજ નંબરનું સુતર મુંજાઈની મીઠમાં બનાવવા જતાં મશીનરીનો ઘસારો ગણતરીમાં ન લેતાં દર રતલે ૧૯-૭૧ આના જેટલું ખર્ચ થતું હતું; એટલે કે જાપાની સુતરની વેચાણ કિંમત કરતાં મુંજાઈમાં એજ નંબરના સુતરને તૈયાર કરતાં ૨૫ ટકા જેટલું વધારે ખર્ચ આવે છે.

આથી એ સાબીત થાય છે કે દર રતલે દોઢ આનાની જગત નાંખવાથી હિંદની દાથ વણાટની શાળોને જાપાની સુતર ખરીદ કરીને કપડું તૈયાર કરનાં ફાયદો પડે. અને આવા રીતે તૈયાર થએલું કાપડ હિંદી મીઠમાં તૈયાર થએલા કાપડ કરતાં ૨૦ ટકા જેટલું સસ્તે પડે.

આગળ સર વીક્ટર સાસુન કહે છે કે જાપાનથી દાઢ જે સુતર મોકલવામાં આવે છે તે ભારી નંબરનું છે, અને આપણી મીઠો જે જાડું સુતર કાંતે છે, તેના ઉદ્યોગ ઉપર જ આ બધી આપાતનો માર પડશે.

સર વીક્ટર સાસુનનો અભિપ્રાય એવો છે કે સરકારે જે હિંદના મિલઉદ્યોગને રક્ષણ આપવું જ હોય, તે તે પૂરેપૂરું આપવું જોઈએ; અને તે સિવાય આપણા મીઠ ઉદ્યોગને દાઢ કોઈ પણ રીતે રાહત મળે તેમ લાગતું નથી. સર વીક્ટર સાસુને આ મોંઘ લખી, ત્યાર બાદ એસેમ્બલીમાંથી આ બિલ ૭મી સપ્ટે. પસાર થયું છે. આ કાયદા સાથે સાથે મશીનરી ઉપરની જગત પણ નીકળી ગઈ છે, એટલે બ્રીટીશ લોકો તાના રટીલ કરતાં વધારે સસ્તું પડવાનું, પરંતુ આ વિષય ઉપર સભાસદોનું ધ્યાન ગયું હોય તેમ લાગતું નથી. મશીનરી પરથી જગત કાઢી નાખીને મીઠ ઉદ્યોગને રાહત આપી છે કે મશીનરી બનાવનારાઓને એ વિશે મતભેદ થવાનો સવાલ છે, સુતર ઉપર જગત નાંખ્યાથી સરકારને જે વધારાની આવક થશે તેમાંથી હેડક્વમના ઉદ્યોગને મદદ આપવાનું એસેમ્બલીમાં મુતવવામાં આવ્યું હતું; પણ સરકાર તેનો શો ઉપયોગ કરે છે તે જોવાનું છે.

સં. ૧૯૮૪ ના પ્રત્યક્ષ પંચાંગ (નિરવન વિભાગ) ના શુદ્ધ પત્રકની પુરાણી.

૫. ૨૪. જન્મ નક્ષત્ર ઉપરથી ફળ.

પંથા	ભોમ	વ્યથા	વસ્ત્ર	હાનિ	વિષુવત્ત ધન			
ઉ. કા. દરન મિત્રા	સ્વાતિ વિશા. અનુ.	જ્યેષ્ઠા મૃગ પૂ. પા.	ઉ. પા. શ્રવ. ધનિ.	શત. પૂ. ભા. ઉ. ભ.	રેવ. અશ્વિ. ભર.	કૃત્ત. રોહિ. મૃગ.	આ. ઇ પુન. પુષ્ય	આશ્લ. મયા પૂ. કા.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૪

આધિન : ૧૯૮૩

અંક

બૃહદ્ ભારત

કોઇ માણસ કે રાષ્ટ્ર અવનત દશામાં આવે તો તેના યથા સદ્ગુણો, યથું પરાક્રમ અને પૌરુષ નહિ જેનું જ યથા જય છે. એની અવનતિના અંધકારમાં પટલ એટલું સજ્જ થઇ જાય છે કે તેની પાછળના પૌરુષમૂર્ધનું લોકોને લાન પણ નથી થતું. તેથી એ વર્તમાન હીનસ્થિતિ જોઇ તે માણસના કે રાષ્ટ્રના મિત્રો પણ નિરાશાથી ઘેરાઇ જાય છે, અને 'શત્રુઓ અવહેલનાપૂર્વક આનંદ માને છે.

દુર્દૈવે, ભારતની એ જ સ્થિતિ થઇ છે. ૧૮૧૮ ના પારનંત્રના અગ્રાસ અદબુથી નિરતેજ થવાથી ભારતમાં એક વખત તેજસ્વિતા હતી એવો ખ્યાલ પણ કોઇને નથી આવતો. અને રાષ્ટ્રની ગતકાલીન તેજસ્વિતાની લોકોને સ્મૃતિ થાય તો કદાચ ભાવિ વિકાસને માટે તે આશાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે એવી બીકથી પરકીય રાજસત્તા પણ તે તેજસ્વી ઇતિહાસ જનતાની દૃષ્ટિથી દૂર રાખવા મથે છે. દિલ્હિસ્તાનની આખતમાં પણ અત્યાર સુધી સ્વાર્થી ઇતિહાસકારો એમ માનતા કે "ભૂતકાલમાં દિલ્હિસ્તાનમાં કદા, તત્ત્વવાન પ્રત્યાદિનો વિકાસ થયો હશે, પણ તે બીજા રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં નહિ જેવો જ ગણાય. સૌર્ય, સાહસ વગેરે આખતોમાં તો દિલ્હિસ્તાનમાં ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવા જેવા ભાગ્યે જ પ્રસંગો બન્યા હોય. એક્ષેપ્શનલ જેવો દિગ્વિજયી, કાષ્ટર અથવા મહમ્મદ જેવો મહાન ધર્મપ્રસારક, કે જેવો સમુદ્રસંચારી ભારતમાં ક્યાં છે ? ભારતમાં જેટલા મહાન પુરુષો થયા તેમનું જથ્થાનું કાર્યક્ષેત્ર માત્ર દિલ્હિસ્તાન. એની અંદર મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં આ લોકો દીપી નીકળ્યા તેમાં શી નવાઇ ? ચારે બાજુથી નિર્ભયની અબેચ તટબંધિથી સુરક્ષિત અને અલગ રહેલા ભારતવાસીઓને બહારની દુનિયાની રણભૂમિ પર ઉતરવાની તક જ ક્યાં મળી ? તેથી 'નિરસ્તપાદપે દેશે પર-

* ભાદરવા સુદ-૪ના ગણેશ ઉત્સવ પ્રસંગે કૃષ્ણમંદિર, ભદ્રમાં અપાયેલું વ્યાખ્યાન.

માનવોર સુધી પહોંચ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ ઉપર કહેલા લોકોમાં તેઓ માનવત પદવી પામ્યા હતા, તેથી કાં તો તે લોકોમાં ભારતીય વંદિક ધર્મ પ્રચલિત હોવો જોઈએ અથવા તો ભારતીય દેવોમાંથી કેટલાક દેવોને લઈને તેમની પૃથ્વી ત્યાં ચાલતી હોવી જોઈએ. આ જ સમયના બીજા લેખમાં પણ એ રાજકુટુંબની વચ્ચેના વિવાહ સંબંધમાં નાસત્યા (આશ્વિન દેવો)ની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે: એ ઉપરથી પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની પરરાષ્ટ્ર ઉપર છાપ પડેલી દેખાય છે. મારી એવી કદગના છે કે ભારતીય રાજ્યોનો વિસ્તાર અહીં સુધી જઈને કાશ્મીરન સમુદ્ર સુધી હોવો જોઈએ. પોતાને મળેલા પુરાવા ઉપરથી ડૉ. પી. ગાઇલ્સ (Dr. P. Giles)

(ચિત્ર ૧) શરસ્વતી દેવી: તીબેટ

‘કેમ્બ્રિજ ઇસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા’ માંના આર્યન નામના લેખમાં લખે છે કે

“તદન નવી શોધો એ કદપનાને ટેકો આપે છે કે ઇ. સ. પૂ. ૧૫ માં સંક્રામાં આર્ય વંશીય લોકો ઉત્તર એશિયા માધ્યમર અને વાયવ્ય બાળીસોનિયાથી મેડીયા સુધીના વિશાળ પ્રદેશ ઉપર સત્તા ચલાવતા હતા.* ”

એ ઉપરથી એટલા પ્રાચીન સમયમાં પણ ભારતીય લોકો બાહ્ય જગથી અલગ નોંતા રહેતા તે સિદ્ધ થયું.

એ પછીના સમયમાં સેમિરામિસ (Semiramis) નામની એસિરિયન રાણીએ હિંદુસ્તાન ઉપર સ્થૂરી કર્યોનો ઉદ્દેશ્ય મળી આવે છે. તેમજ ભારતીય લોકોમાંની કેટલીક જાતિઓ એસિરિયન જાતિ હેડળ આવી ગઈ હતી એમ કહેવાય છે. આજ અરસામાંના કેટલાક ભારતીય સ્ત્રી પુરુષોનાં ચિત્રો ઇજીપ્તના મેમ્ફિસ (memphis) પ્રદેશમાં મળી આવ્યાં છે તેમ જ ઇજીપ્તમાં સર્પમાળા પહેરનાર શિવનું મંદિર પણ જડ્યું છે. એ મંદિર કયા દેવતાનું છે એ વિષે પાશ્ચાત્ય સંશોધકો સંકિત હતા. પણ ફ્રેન્ચ ઓફિસરોની સાથે ઇજીપ્તમાં ગયેલા કેટલાક હિન્દી સૈનિકોએ એ મંદિરમાં જઈ શિવમૂર્તિ તાળડોળ બોળી તેને નમસ્કાર કર્યો ત્યારે પાશ્ચાત્ય પંડિતોની ખાતરી થઈ કે આ તો શિવમંદિર

* Latest researches, however, seem to discover specific evidence for the supposition that by The 15th Century B. C. the Indo-Aryans had influence over the wide area extending from Northern Asia Minor and North Western Babylonia to Media.

છે. આ ઉપરથી ઇ. સ. પૂ. ૧૨૦૦ ના અરસામાં ભારતીય લોકોની વસાહતો ધ્રુવ સુધી પણ ફેલાઈ હતી એ નિઃશંકે માની શકાય.

આ જ સમયમાં ભારતીયનેનો અને સેમેટિક લોકોનો વ્યાપારી સંબંધ ધણો જ હતો એ પ્રસિદ્ધ છે. આ પછી ઇ. સ. પૂ. ૫૧૬ માં ધરાનના ડારીયસ રાજાએ પોતાના એક અગલદારને ધરાનથી સિંધુ નદી સુધી જળમાર્ગ શોધી કાઢવા આણી તરફ મોકલ્યો હતો. ત્યાં સુધી આ બે દેશોની વચ્ચે ખુરશી માર્ગ હતો જ. તે જ પ્રમાણે ધરાનના રાજાની સાથે હિંદુસ્તાનના સૈનિકો માર્ડોનિયસ સેનાધિપતિ હેઠળ લાડીઆની સમરભૂમિ ઉપર ગ્રીક લોકોની સામે ઇ. સ. પૂ. ૪૭૯ માં લડ્યાનો ઉલ્લેખ છે. રાજા ચન્દ્રગુપ્તના વળતથી તો હિંદુસ્તાનનો પરદેશની સાથે ધણો જ સંબંધ થયો. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ ના અરસામાં રાજા ચન્દ્રગુપ્તનો રાજકારણને અંગે એક ગ્રીક રાજપુત્રીની સાથે વિવાદ થયો એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. એ જ રાજાના દરબારમાં સીરીઆના રાજા

તરફથી મેગેસ્થનીસ એલચી તરફે આવ્યો હતો. ચન્દ્રગુપ્ત પછી ભારતનો પરદેશની સાથેનો સંબંધ ખુબ જ વધતો ગયો. આ સંબંધમાં ભારતીય ધર્મોએ ધણો જ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. દા. ત. સમ્રાટ અશોકે પોતાના ધર્મોપદેશકો સીરીઆ, ધ્રુવ, મધ, મેસીડોનીઆ, સિલોન, સુમાત્રા વગેરે દેશોમાં ધર્મપ્રચારાર્થે મોકલ્યા હતા. સીરીઆમાં તો અશોકના વળતનાં દેવમંદિરો પણ મળી આવ્યાં છે.

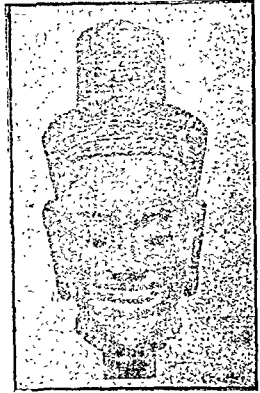
આ જ અરસામાં પૂર્વ એશિયામાં અને તેમાં બે ચીનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો અપાટાબંધ ફેલાવો થવા માંડ્યો. ઇ. સ. પૂ. ૨૭૦ માં ચીનના રાજાએ પોતાના દરબારમાં અદાર શુદ્ધ બિહુઓને નોતર્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ જ સમયમાં મધ્ય એશિયામાં કુચાન, સોગડીઆ, વગેરે દેશોમાં શુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયો હતો. ચીનમાં શુદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર ઇ. સ. પૂ. ખ્રીસ્ત સંક્રામાં સીચીઅન લોકો મારફતે થયાનો ઉલ્લેખ છે.

(ચિત્ર ૨) સરસ્વતી દેવી: જાવા

જ્યારે આમ એક તરફ ભારતીઓ પરદેશમાં છુટથી વસીને ધર્મપ્રચાર ચલાવતા

હતા ત્યારે બીજી બાજુ મધ્ય એશિયાના કુશાન અને હણ લોકો પણ ટોળાબંધ હિંદુસ્તાનમાં ઉતરતા હતા. એવી રીતે દેશમાં અને દેશ બહાર પણ પરકીય લોકોનો ભારતીય લોકો સાથે નિકટ સંબંધ થયો. અહીં આવેલા પરદેશીઓએ જો કે રાજસત્તા જમાવી લીધી પણ એ જિત-લોકો તરફથી જ હારી ગયા એમ કહેવાય. કારણ કનિષ્ક રાજા ઉશવદાતને રુદ્રામન જેવા રાજાઓ હિંદુ ધર્મીય બની તે ધર્મના આધારસ્તંભ બની ગયા. કનિષ્કને તો અહીંના ધાર્મિક લોકો તરફથી દેવપુત્રની પદવી મળી. આ કનિષ્ક અશ્વમેધ પંડિતનો શિષ્ય હતો. તેના રાજ્યમાં તક્ષશિલા એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું મુખ્ય કેન્દ્ર બની ગયું. ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો પરદેશીય ઉપર એટલો તો પ્રભાવ હતો કે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ માં અહીં આવેલા એક ગ્રીક રાજાએ વર્ણવેલ ધર્મનો બહાર રીતે સ્વીકાર કર્યો. શુદ્ધ સાહિત્યમાં ગિલિન્દ્રપ્રશ્ન ઉપરથી પણ એવા જ એક ધર્મ-પરિવર્તનનો દાખલો મળે છે.

(ચિત્ર ૩) શિવ. તુર્કી
(૭મી સદી)

ભારતીય સંસ્કૃતિએ આવી રીતે ચારે દિશા તરફ પોતાનો આપ્રતિદન સંચાર કરવા માંડ્યો, તો પણ તેમાં ખાસ કરીને પૂર્વ અને અગ્નેય એશિયા તરફ સૌથી વધારે હિંદુ સંસ્કૃતિનો, ફેલાવો થયો. મધ્ય એશિયાથી માંડીને એક દિગ્વિજયી રાજાની પેઠે ભારતીય સંસ્કૃતિનો દિગ્વિજય એક બનવાની સીમા સુધી પહોંચી ગયો. આ ધર્મસંસ્કૃતિના ફેલાવામાં સૈકડો બહે હજારો ધર્મોપદેશકોએ ભાગ લેવાનો છે. તેમાંના ધણાઓના નામો ઇતિહાસને અજ્ઞાત છે. જેટલા જ્ઞાન છે તેમાંથી પણ ધણાની કથા અત્યંત મનોહર છે. પણ તેનો વિસ્તાર હું અહીં કરી શકતો નથી.

આ ધર્મોપદેશમાં કરચપમાનંગ અને ધર્મરક્ષાની અત્યંત આકર્ષક કથા 'પ્રસ્થાન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ક્ષીતિમોહન બાણુના 'ચીનના પ્રવાસ' વર્ણનમાં આવેલી છે. તેમાં જેટલી વાતો આવી નથી તેટલી જ અહીં દુકંમાં કહીને આગળ જવા માગું છું.

મેં ઉપર કહ્યું જ છે કે શુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર મધ્ય એશિયાથી પૂર્વ તરફ થયો. એને માટે હમણાં જ બહુ સરસ પુરાવા મળી આવ્યા છે. ગયા ઓગસ્ટના

‘મોડર્ન રિવ્યુ’માં ‘Explorations in Central Asia’ નામના શ્રી. ચક્રવર્તિનો એક મનોરંજક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં એ વિષેની વિગતવાર હકીકત આવી છે. તેમાં ટુન હુઆન્ગ (Tun Huang) ગામના વિકારોમાં એક ગંજવર લાયક્ષેરી મળ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં લગભગ ૧૫,૦૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રન્થો મળ્યા છે. એ ગ્રન્થો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, સોગડીઅન, મેન્ચીઅન, તુર્ક, ડીમેડી, ચીની, જોટાની, કુચીઅન વગેરે ધણી ભાષામાં લખાયેલા છે. એમાં અદ્ભુત વાત તો એ છે કે હિંદુસ્તાનમાં જે સંસ્કૃત ગ્રન્થોનાં મૂળ મળતાં નથી તેનાં અહીં પરદેશીય ભાષામાં તરજુમા થયેલ દેખાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર મધ્ય એશિયામાં પણ કેટલું વિચાગ થયું હતું એ આ વાત ઉપરથી આપને સમજશે. મધ્ય એશિયામાંથી ઇ. સ. પહેલા સૈકથી સાતમા શતક સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ અખંડ વહેતો હતો. ઇ. સ. પહેલા સૈકામાં ચીનના રાજાના દરબારમાં શુદ્ધધર્મ પ્રસ્થાપિત થવા લાગ્યો. ત્રીજા સૈકામાં જે ધર્મરક્ષ ભિક્ષુ ચીનમાં ગયો તે મૂળ ભારતીય હતો. તેના યુર પણ એક ભારતીય આચાર્ય હતા. ધર્મરક્ષની પેઠે કુમારવિજય નામના ભિક્ષુ પણ મૂળ ભારતીય હતા. એનો બાપ મધ્ય એશિયામાં જન્મને વર્યો હતો અને ત્યાં કુચાના રાજ્યમાં તે પોતાના પાંડિત્યના પ્રભાવથી રાજયુર થયો અને કુચીયન રાજકન્યા સાથે તેનું લગ્ન થયું. તેમનો પુત્ર કુમારવિજય.

ચીનમાં શુદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કરવામાં તેનો મોટો હિસ્સો છે. જેમ હિંદુસ્તાનમાંથી સૈકડો પંડિતો અને ભિક્ષુઓ ચીન, કોરીઆ અને જાપાનમાં ગયા તેમ જ ચીનમાંથી પણ હિંદુસ્તાનમાં શુદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કરવા માટે ઘણા ચીન પંડિતો આવતા હતા. તેમાંના કાદીન, ઇસીંગ, હુએનસીંગનાં નામો બહુ જ મશહુર હોવાથી હું તેમનાં માત્ર નામનિર્દેશ કરીને જ આગળ જાઉં છું.

ઈ. સ. ૪૦૧માં ચીન રાજપુત રાજા યંગ યાંગયાંગ હિન્દુ ભિક્ષુ પાસે અભ્યાસ કરવા અહીં આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. પરદેશમાંથી કાશ્મીર નેપાલ વિક્રમશિલા અને ઉદ્દત્તપુરમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા ઘણા પરદેશી પંડિતો આવતા હતા.

ચીન પછી કોરીઆમાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ફેલાવો થયો. ઇ. સ. ૩૮૪માં મતાનંદ નામનો એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ કોરીઆમાં ગયો. ત્યાં એને રાજા તરફથી ભારે સ્વાગત મળ્યું એવો ઉલ્લેખ છે. કોરીઆ દ્વારા જાપાનમાં પણ શુદ્ધ ધર્મ દાખલ

(ચિત્ર ૪) શિવ: કમ્બોડીઆ
(૯-૧૦ મી સદી)

થયો. ઇ. સ. ૭૩૬માં બોધિસેન નામનો ભારદ્વાજ ગોત્રનો એક બ્રાહ્મણ પોતાની સાથે શિષ્યશાસ્ત્રીઓ સંગીત-શાસ્ત્રીઓ અને ધર્મશાસ્ત્રીઓ લઈ જાપાનમાં ગયાનો ઉલ્લેખ છે. તે દેશમાં તે આમરણ રહ્યો. જાપાનમાં તેમની એટલી બધી કીર્તિ થઈ કે હજી પણ તેના 'બ્રાહ્મણભિક્ષુ' તરીકે ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

આજ અરસામાં 'પશ્ચિમ એશિયા તરફ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનો બીજો પ્રવાહ વહેતો હતો. તેના પુરાવા તરીકે હું તુર્કસ્તાનમાં મળેલા આઠમી સદી અગાઉના શિવમંદિરનો ઉલ્લેખ કરું છું. (ભુઓ ચિત્ર ૩)

આઠમા સેકામાં જાપાનમાં આર્ય ધર્મમાંનું વિશિષ્ટ અવતારતત્ત્વ અને ભક્તિતત્ત્વ જાપાનમાં દાખલ થયાં. જાપાનની માફક તીબેટમાં પણ જુદા ધર્મનો સારી પેઢે પ્રચાર થયો. તેમાં શ્રીરંગભૂતિ રાગની જે બે પત્નીઓ: એક ચીન રાજપુત્રી, અને બીજી તેપાળ

રાજપુત્રી એમના દ્વારા તીબેટમાં જુદાંધર્મ દાખલ થયો. છતાં સૈકા પંચી તીબેટમાં પ્રસાર થયેલા તાંત્રિક જુદા ધર્મનો મૂળ સંસ્થાપક પણ પદ્મસંભવ નામનો એક બ્રાહ્મણ ભિક્ષુ જ હતો. ઇ. સ. ૬૨૦માં સોળ તિબેટી પંડિતો કાશ્મીરના બ્રાહ્મણોની પાસે અધ્યયન કરના દના. સંસ્કૃત વ્યાકરણની દબ ઉપર આ પંડિતોએ તિબેટી વ્યાકરણની રચના કરી.

મ. સ. ૭૪૭ માં શાન્તરક્ષિન નામના ભિક્ષુ તીબેટ રાગના ચુરુ થયા. ઉપર કહેલા ધર્મ સંસ્કૃતિના ફેલાવામાં કળા અને સાહિત્યનો પણ ફેલાવો સાથે સાથે થયો છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત છે. જુદા ધર્મની સાથે થોડે અંશે બ્રાહ્મણધર્મની અસર પણ તીબેટ ઉપર થઈ હતી એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. દેવી સરસ્વતીનું તીબેટમાં મળેલું ચિત્ર આ વાતને ટેકા આપશે. (ભુઓ ચિત્ર ૧) ઉત્તર ચીનના એક સરેવરના કાંઠા ઉપર ભારતીય શિષ્યશાસ્ત્રના સારમાં સારા નમુના બેંચાનો ઉલ્લેખ કિતિમોહન બાણુ કરે છે. હાલ મધ્ય એશિયામાં મળેલા વસ્તુસંગ્રહમાં ભારતીય શિષ્યકળાના સૈકા નમુનાઓ છે. ચીન અને તીબેટની લાયબ્રેરીઓમાં ધાર્મિક સાહિત્ય

(ચિત્ર ૩) મહેશ : તુર્ક
(૮ મી સદી અગાઉ)

ઉપરાંત લૌકિક સાહિત્ય વિશાળ છે. આ ઉપરથી ભારતીય સાહિત્યકળાનો પણ પરેશીઓ ઉપર ભારે પ્રભાવ પડ્યો હતો એ આપ જાણી શકશો.

આત્યાર સુધીની દર્શકીતમાં ભારતીઓનો પરદેશમાં રાજ્યસ્થાપન ચયાતિ જાણુ જ થોડો ઉલ્લેખ છે. પણ હવે પછી જે પ્રદેશનું હું આપની આગળ વર્ણન કરવા માગું છું તેમાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને રાજ્ય આ ત્રણે બાબતમાં ભારતીઓની છાપ પડેલી દેખાય છે. એ પ્રદેશો તે બંગાળના ઉપસાગરના અગ્રેય દિશામાં આવતા બેટાની દાર. અહીં ભારતીય સંસ્કૃતિની પરાકાષ્ટ થઈ છે. તેની વિગતવાર દર્શકીત આપવા માટે કાવ્યમયોદાને લીધે હું અસમર્થ છું માટે ત્રાચાર છું. તો પંચ દુકમાં તેની દર્શકીત આપની સમક્ષ રજુ કરું છું.

આત્યાર સુધી હિંદુઓની ખુશ્કીના માર્ગોની વસાહતો જોઈ. પણ આ બેટામાં કેવળ સમુદ્રમાર્ગથી જ ભારતીઓએ પ્રવેશ કર્યો. આ વસાહતો મુખ્યત્વે ચંપા, કમ્બોજ, જાવા, સુમાત્રા, મલાયા દ્વિપકલ્પ અને બાલિ વગેરે પ્રદેશોમાં થયેલી છે. તેમાં પ્રથમ વૈદિક

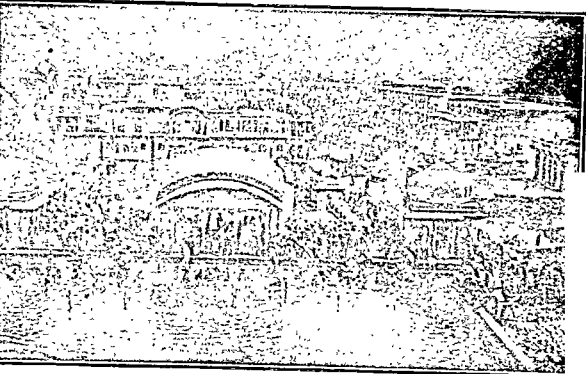

(ચિત્ર ૬) વિષ્ણુ : જાવા
Erlanga as Visnu
(ઈ. મ. ૧૦૪૩)

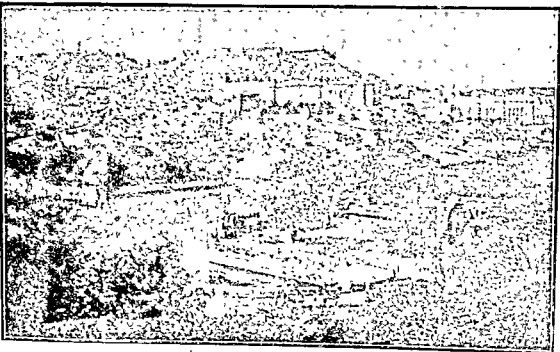
ધર્મનો જ મુખ્યત્વે પ્રસાર થયો. અને સાથે સાથે બ્રાહ્મણોનું રાજ્ય પણ થયું. બુદ્ધધર્મ તો ત્યાં મોડો ગયેલો જણાય છે.

આ પ્રદેશોમાં ત્રણ વખત હિંદુઓના સંઘ ગયા છે. પહેલો સંઘ ઇ. સ. પહેલાં સૈકામાં, બીજો પાંચમા સૈકામાં અને ત્રીજો નવમા સૈકામાં. પહેલા બેમાં કેવળ વૈદિક ધર્મનો અને હિંદુ રાજ્યનો પ્રભાવ દેખાય છે.

જાવાના ટાપુઓમાં અને કામ્બોડીઆના પહેલ વહેલા હિંદુ રાજ્યોનો સંસ્થાપક કોંડીણ્ય કરીને એક બ્રાહ્મણ હતો. ઈ. સ. ની પહેલી સદીમાં તે ત્યાં ગયો. જતાં પહેલાં તેમને ઇશ્વરનો આદેશ મળ્યો અને એક મંદિરમાં ધનુષ્ય બાણ મળ્યાં. એ સાથે લઈ, પોતાની સાથે માણસો લઈ એ કામ્બોડિયા ગયો. ત્યાં પોતાની યોગસિદ્ધિઓ વડે [અનુસંધાન ૫૪ ૫૭૩]

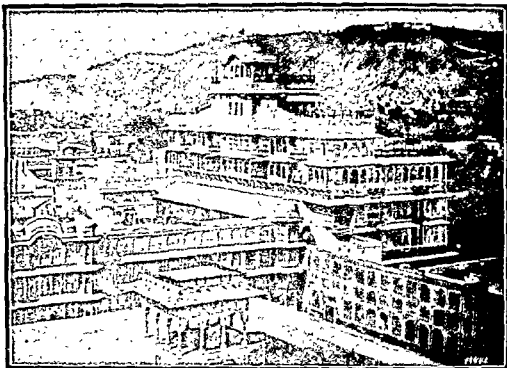

[ચિત્ર ૧] ગલતાના કુંડો : જયપુર

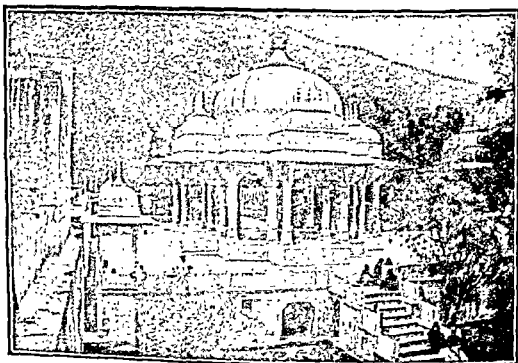
[ચિત્ર ૨] આમેરનો રાજહૃગ અને મહેલાતો : જયપુર
: રસ્તે જતાં દેખાવ :

[ખંડાક : પ્રસ્થાન પ્રોસેસ સ્ટુડીઓ]

[ચિત્ર ૩]

ચંદ્રમહેલ : જયપુર
સરખાવો ફનેહપુર. સીક્રીના અમલકામહેલ સાથે.

[ચિત્ર ૪]

સવાઇ જયસિંહની છત્રી : જયપુર

[ખંડોદ : પ્રસ્થાન પોસ્ટોમ ૨૨.૧૩૦]

હિંદુસ્તાનનું પેરીસ

ભારતવર્ષનો ગૌરવવંતો પ્રદેશ રાજપૂતાના આગે પણ અનેક ચમત્કૃતિ-આથી વિખ્યાત છે. જે પ્રદેશને જોઈ કર્નલ ટોડને ઇતિહાસપ્રેમ ઉપજ્યો, જેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને કલા જોઈ આજે ભારતરત્ન રા. બ. ગૌરીશંકર આઝાદે આશીશ વર્ષથી ઇતિહાસયત્ન ચારંજ્યો છે, તે પ્રદેશમાં અનેક રણિયામણું નગરો કિલ્લાઓ નદીઓ બંધા* : એ બધાં દરેક ઇતિહાસપ્રેમી હિંદીએ જોવા જેવાં છે.

જ્યાં આખા હિંદુસ્તાન ભરની કલાસમૃદ્ધિ સચવાઈ રહી હોય, અને જેની સ્થાપત્ય કલાની અદ્ભુતતા જોઈ વિદેશીઓ મહોમાં આંગળી નાંખે છે, તે રાજપૂતાનાની દિવ્ય નગરી જયપુર આજથી અઢીસો વર્ષ પૂર્વે સવાઈ જયસિંહે બંધાવી.

ઇતિહાસ એમ કહે છે કે જ્યાં આગળ અત્યારે જયપુર વસેલું છે ત્યાં પહેલાં મોટું મેદાન હતું. ત્યાંથી સાતેક માઈલ દૂર અંબરનરેશ ઝાલા માનસિંહનું આમેર અથવા અંબર નામનું પુરાતન શહેર છે. ચારે તરફનો કુંગરાઉ પ્રદેશ અને ત્યાંની ઊંચીનીચી ભૂમિ પર વસેલ અંબર, કલાપ્રિય જયસિંહને રચ્યું નહિ હોય તેથી તેણે જયપુરની રચના કરી. જયસિંહ મહા વિદ્વાન હતો, અને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં અતિ નિપુણ હતો. ઉપરાંત ઉચ્ચ પ્રકારનો શિલ્પી હતો. સ્થાપત્ય કલામાં પણ તે પ્રવીણ હતો.

જયપુર વસાવ્યા પહેલાં જયસિંહે તેની કલ્પના કરી રાખી હતી. કેવી રીતે બાંધવું, ક્યાં ક્યાં દરવાજા મૂકવા, રસ્તાની વચ્ચે કેટલો રાજમાર્ગ રાખવો, વગેરે બાબતોનો અગાઉથી પ્લેન કરી રાખ્યો હતો. આથી જ જયપુર શહેરની બાંધણી હિંદુસ્તાનની નગરરચનામાં શાસ્ત્રીય રીતે પ્રમાણ્યૂત અને હુનિયાભરનાં મોટાં શહેરોમાં ગણના ચાલે તેવી છે. લગભગ સરખી ઊંચાઈનાં

* બંધા એ રાજપૂત ભાષાનો શબ્દ છે. તેનો અર્થ પાણીને સાચવી રાખવા માટે બાંધેલ નહેરું જેવું.

પતથરનાં લગ્ન મહાલયો, રાજભોજીની બન્ને બાજુએ લોકોને ચાલવાના પતથરના વિશાળ પુટપાથ અને શહેરની ન્હાનામાં ન્હાની ગલીમાં પણ કોઈ અન્નપુરો માણસ ઘુસી જાય તો તે કદી પણ ભૂલો ન પડે એવી ન્હાની ન્હાની શેરીઓની રચના, જ્યાંથી ચાર રસ્તા જતા હોય ત્યાં વચમાં પતથરનો સુંદર પાણીનો કુંડ અને આખા શહેરના ફક્ત લાલ જ રંગથી રંગેલાં મકાનો: આ બધું જોઈ જ્યસિંહની બુદ્ધિમત્તા ઉપર શીદ થઈએ છીએ.

જયપુર શહેરની એક લાખ માણસની વસ્તિ છે. જયપુરનો પ્રદેશ હુંદાવના નામથી ઓળખાય છે. અહીંના લોકોની વસ્તિ લાખમાં મારવાડી અને વ્રજભાષાનું મિશ્રણ છે. ખીજા આવા મોટા શહેરમાં સાધારણ ધમાલ જણાય પણ જયપુરની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે આખો દિવસ શહેરનો ધંધો રાજગાર ધમધાકાર ચાલતો હોવા છતાં શહેરમાં સર્વત્ર શાંતિ જોવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ શહેરના પહોળા રસ્તા અને દરેક ઘરની વચમાં સપ્રમાણ થોડો માર્ગ. વળી અહીંના લોકો અત્યંત લહેરી અને વિલાસી છે, પૈસો મેળવવાની ધમાલમાં તેઓ ઝાણું પડતા નથી. રાજના જેટલું મળી રહે તેમાં મસ્ત રહી આનંદ માનવો એ જ અહીંના લોકોનું જીવન-ધ્યેય છે.

ગૂજરાતના જાણીતા લેખક શ્રી. શાસ્ત્રીએ જામનગરને મંદિરોનું નગર કહ્યું છે. પણ જયપુર જોયા પછી તો એવો ખ્યાલ મંદિરો આવે કે આટલાટલાં મંદિરો ભારતવર્ષના ખીજા શહેરોમાં હશે કે કેમ? અહીંનાં મંદિરોની ગણતરી કરીએ તો સહેજે પાંચ લાખરથી ઉપર થાય. આ મંદિરો ઘણાંખરાં રાજ્ય તરફથી જુદા જુદા સંપ્રદાયના રાજ્યોએ બંધાવ્યાં છે. આ મંદિરોની સ્થાપત્ય શૈલી ગૂજરાતનાં મંદિરો જેવી નથી. ઘણાંખરાં મંદિરોને જોતાં એવો ખ્યાલ આવે કે આ તે દેવનું ધાર કે રાજ્યોને રહેવાનું મહાલય? આ મંદિરોમાં બારે માસ કંઈક ઉત્સવો તો હોય જ અને જયપુરની લહેરી પ્રજા ઉત્સવોને સારી રીતે ઉજવી પણ જાય છે. લાંબાં લાંબાં બેગરખાં પચરંગી પાંધડીઓમાં ચપચપ ચાલના મારવાડી ગૃહસ્થો, લાંબી ધજ્જર અને તે પર ચુસ્ત અચકંદ પહેરા કરતા રાજપૂતો, અને લાંબા પહોળા ઘેરદાર ધાધરા અને પચરંગી સુંદરીઓ પહેરી કરતી સ્ત્રીઓ કોઈને કોઈ ઉત્સવ ઉજવતી હોય જ.

નેવાસાયક સ્થળો

મંદિરો ઉપરાંત શહેરમાં અને શહેર બહાર માનવ હૃદયોની સ્વયં સ્ફુરણથી બનાવેલ અનેક એવાં સ્થળો છે કે ધરીભર આમેરનો રાજદૂર્ગ નેતાં આપણે મુગ્ધ બની જઈએ. તેમાં સૌથી ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો આમેરનો રાજદૂર્ગ છે (ચિત્ર ૨). જે સમયે અકબરનો મધ્યાન્હ કાળ તપતો હતો અને દિલ્હીની જાહોજવાદી પૂર્ણતાએ પહોંચી હતી, ત્યારે અંબર નગર પણ અત્યંત સમૃદ્ધ હતું. અકબરના મહા-સુભટ માનસિંહે પોતાનું રાજ્યભવન અદ્ભુત ખૂબીથી બનાવ્યું છે: આ દૂર્ગમાં જે કલા અને વિદ્યાસ દલવાયાં છે, તે નેઈ ધરીભર આપણે દિલ્હી અને આગ્રાના બાદશાહી કિલ્લાઓની ભવ્યતા ભૂલી જઈએ. આમેરનો રાજ્ય-મહાલ તે અત્યારના રાજા મહારાજાઓ ઉભાં કરે છે તેવાં વિદ્યાવતી શાલુગારથી સજ્જેલો નથી. તે તો વીર માનસિંહના કલાપ્રિય હૃદયનું સાચું પ્રતિબિંબ છે. ડુંગરની ટોચ પર આટલો બધો વિશાળ મહાકાવ કેવી રીતે બંધાયો હશે તે કલ્પના જ આપણને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાંખે છે. બે મોટા દરવાજા વટાવ્યા પછી એક વિશાળ મેદાન આવે છે ત્યાં દીવાને-આમનો વિશાળ ખેંડ છે. એ ખંડના એક એક ચાંબડામાં પ્રાચીન સ્થાપત્ય કલાની ભવ્યતા નજરે પડે છે. અહીં માનસિંહ પોતાનો દરબાર ભરતો. ત્યાંથી ઉપર સહેજ એક માળ છે. એ માળની પથ્થરની જાળીઓમાં એવી ખૂબી કરી છે કે ત્યાં બેઠે બેઠે રાણીઓ ખુશીથી રાજદરબાર નેઈ શકે, પણ નીચેથી કોઈ પણ માણસ તેમને નેઈ શકે નહિ. એ જ ભાગમાં માનસિંહ જે જગ્યાએ બેસી પ્રાર્થના કરતો તે ખંડ છે. ત્યાંથી આગળ જતાં દીવાને-ખાસ અને શીપમહેલ આવે છે: આ બંને ભાગની કોતરણી અને કલ્પના નેતાં ધરીભર આપણે તાજ-મહાલની કબરો પરની કોતરણી ભૂલી જઈએ છીએ. શીપમહેલ તો એક અદ્ભુત ચમત્કાર રૂપ છે (ચિત્ર ૮). આખા ખંડમાં ન્હાના ન્હાના રંગબેરંગી કાચ જડી દેવામાં આવ્યા છે. રાત્રિના સમયે અહીં દીવા કરવામાં આવતા અને એક દીવાનાં હજારો પ્રતિબિંબ અહીં ફેલાઈ રહેતાં.

વીર માનસિંહ અને નેધવાઇના પાદપંકજથી પવિત્ર થયેલ આ મહેલમાં દરતાં એમ લાગે છે કે અહીં તે વીર ક્યોં હશે અને નેધવાઇએ પોતાનું બચપણ આ ઐતિહાસિક સ્થાનમાં ગાળ્યું હશે.

આમેરના આ રાજમહેલની સામે કંઈક અંશે હરીફાઈ કરતો નવા જયપુરનો ચંદ્રમહેલ છે (ચિત્ર ૩). એનું ચિત્ર જોનાં માત્રમ પ્રકાશે કે તે:

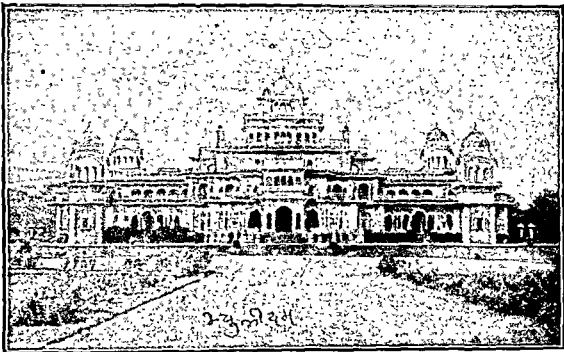
કેતેદપૂર સીકીના અકબરના મહેલને બહુ મળતો છે : આ બધાં મુખ્ય મુખ્ય રાજભવનો જોશે તો જાણશે કે એ મુગલકાળના કારીગરોને હાથે જ ધડાયાં છે. મી. હાવેલ તો એમ જ કહે છે કે ઔરંગઝેબનાં વખતથી જે હિંદુ કારીગરોને રાજદરબારમાંથી રજા મળ્યા તેઓને હાથે જ રાજપુતાનાનાં શહેરો રચાયાં છે, અને ખરેખર, એ હિંદુ કારીગરોની મદદ વિના પછી મોગલોને હાથે સુંદર કામો થયાં નથી.

જયપુરની પૂર્વ દિશામાં કુદરતનું એક મીઠા પાણીનું ઝરણું ખારે માસ વહી જાય છે. લોકો એમ માને છે કે અહીં ગાલવ-ગણતા કુંડો મુનિનો આશ્રમ હતો. આથી તેનું નામ ગલતાના કુંડો રાખવામાં આવ્યું છે (ચિત્ર-૧). શહેરથી લગભગ સો શીટ જેટલું જાયું હશે. છતાં ઠેઠ સુધી લાલ પત્થરનો સુંદર રસ્તો બાંધેલો છે. રાત્રિના વખતે અહીંથી જયપુર થઈ રણિયામણું લાગે છે.

મરંતુ આ બધાંથી થે ચારે તરફ પંકાયેલી જયપુરની વેધશાળા તે સલાહ જ્યાંસિંહની જ્યોતિષ વિદ્યાનો અચ્છો નમુનો વેધશાળા છે. જગતભરના મુસાફરો આ જોઈ ચકિત થઈ જાય છે. જે ગ્રહોની દશા પુસ્તકો વાંચી, ગણિતના દાખલા ગણી, નથી જોઈ શકાતી તે સહેજે થોડી મિનિટમાં અહીં જોઈ શકાય છે. હિંદુસ્તાનમાં આવી ચાર વેધશાળા છે, છતાં તેમાં સૌથી સરસ જયપુરની છે. અહીં રાજ્ય તરફથી એક નિષ્ણાત જ્યોતિષીને રોકવામાં આવેલ છે, જે ગિરાસુઓનું સમાધાન કરે છે.

સંસ્કૃત ભાષાની સમૃદ્ધિ જોવી હોય તો બનારસ જાઓ, નહિ તો જયપુર આવો. તેનું મુખ્ય કારણ રાગઓનો સંસ્કૃત ભાષા સંસ્કૃત કૌલેજ તરફનો પૂજ્યભાવ. અહીં સંસ્કૃત કૌલેજનું વિશાળ મકાન છે, જેમાં સંસ્કૃતના વેદ સુધીના વિષયો શીખવાડાય છે. આથી જ સંસ્કૃત ભાષાના અહીં ધુરંધર વિદ્વાનો છે. સંસ્કૃત કૌલેજ ઉપરાંત રાજ્યગઢમાં એક લગ્ન પુસ્તકસંગ્રહ છે, જેની દેખરેખ મહાવિદ્વાન પંડિત મધુસુદન ઝા રાખે છે.

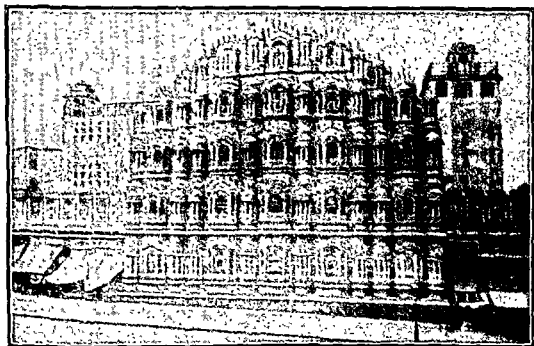
હિંદુસ્તાનનાં ગણ્યાં ગાંઠ્યાં સંગ્રહસ્થાનોમાં જયપુરનો નંબર બીજો આવે છે. ફક્ત મુગ્ગીયમનું મકાન જ જોઈ તમે ખુશ થઈ જાઓ. મુગ્ગીયમ (ચિત્ર ૫). આ મકાન એટલું બધું લગ્ન છે ! પત્થર પર બહુજાળારીકાઈથી કોતર કામ કરવામાં આવ્યું છે અને ચારે તરફ એનું સુંદર વાતાવરણ ફેલાયેલું છે કે અંદરનો સંગ્રહ જોનાં તો

[ચિત્ર ૫]

મયુજીયમ : જયપુર

; આગળનો દેખાવ :

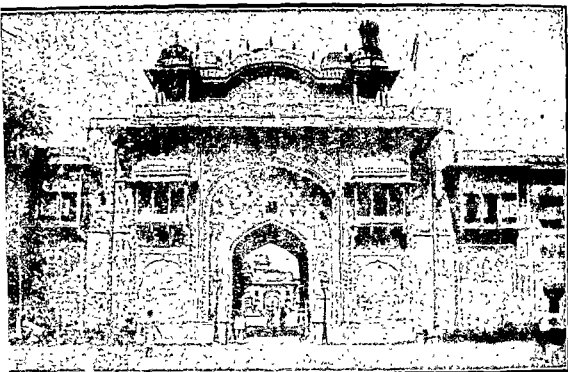

[ચિત્ર ૬]

લક્ષ્મી હોટેલ : જયપુર

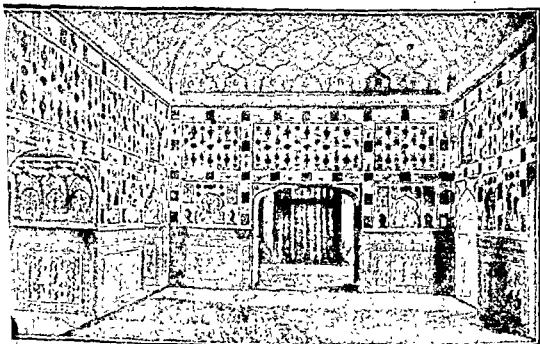
(મુદ્રક-એલ્વર્ડ પ્રેસ)

[પ્લોટ : પ્રસ્થાન પ્રોસેસ સ્ટુડીઓ]

[ચિત્ર ૭]

સાયર દેવડી : નથપુર
: રાજમહેદનો મુખ્ય દરવાજો :
સીક દરાખાદના ચક્રબરના સોળના દરવાજા સાથે સરખાવો.

[ચિત્ર ૮]

રાજમહેલ : નથપુર

: અંદરનો ભાગ :

[ગ્રંથોદ્ધાર : પ્રસ્થાન ગ્રોસેમ રટુડીઓ]

સમયનો સ્થાપત્ય કલાનો ઉત્તમ નમુનો રૂપ આ મંદાનને બેઠો. આફ્રીન થઇ જઇએ. હિંદુ સ્થાપત્ય શૈલી આધુનિકમાં આધુનિક જરૂરિયાતો માટે પણ કેવી બંધબેસતી થઇ શકે છે તેનો આ મંદાન એક અદ્ભુત નમૂનો છે. એકે પરદેશી અંગ્રેજ સ્થપતિ પોતાની નીચેનાં હિંદુ શિલ્પીનો કેટલો સમતાલપો ઉપયોગ કરી શકે છે તેનો ખુબ આ દાખલો છે. સંગ્રહસ્થાનમાં ખનિજ પદાર્થનો સારો સંગ્રહ છે. ઉપરાંત પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને લીંત પરનાં અબજોનાં ચિન્હો પણ તેટલા જ મુદર છે.

હવે જયપુરની કલા જોઇએ. કવિઓ ગાઈ ગયા છે: “ભુઓ ચિત્ર જયપુર” એ ભરાખર ખંડે છે. ચિત્રકલાનો અહીંનાં

કલા

લોકોનો શોખ હજી સુધી જળવાઈ રહ્યો છે. અહીંની ચિત્રકલાની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે ન્હાનામાં ન્હાની

વસ્તુમાં પણ ખારીક રેખાંકન જોઈ શકાય છે. કહેવાય છે કે ચોખ્ખા દાણા પર રાધાકૃષ્ણનાં ચિત્રો અહીં ચીતરાતાં: અને રંગ પણ દેશી જ વાપરવામાં આવે છે. રાજ્ય તરફથી કલાભવન (School of Art) ધણાં વર્ષોથી આવે છે. ઉપરાંત રાજ્યના પુસ્તકલંડારમાં પણ ચિત્રોનો એક મોટો સંગ્રહ છે. ચિત્રકલા ઉપરાંત શિલ્પકલા, કપડાં પર છાપવાની કલા, રત્ન પર પહેલ પાડવાનું, પીત્તળ પર મીનાકારી કરવાનું: એવી ઘણી જાતની કલાઓ શીખવાનું જયપુર એ એક કલાધામ છે. ગૂજરાતના યુવકો અહીં આવે અને આમાંની થોડી કલા ગૂજરાતને આંગણે વેરે તો ભૂખમરો અને દરિદ્રતા ઓછાં થાય.

નાગરે જયપુર નસાવ્યું ત્યારે ગૂજરાતના જુદાજુદા ભાગમાંથી અહીં પંડિતોને નોતરવામાં આવ્યા હતા. કાઠિયાવાડમાંથી

ગૂજરાતીઓ પ્રમ્નોરા નાગરો અહીં આવેલા, જેઓએ અત્યાર સુધી પણ પોતાની ભાષા અને સંસ્કાર જાળવી રાખ્યા છે

અને ‘પ્રમ્નોર’ ના નામથી પંકાય છે. ઉપરાંત સિદ્ધપુરથી ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણને મોટી સંખ્યામાં બોલાવવામાં આવ્યા હતા. અને તેઓને માટે એક જુદા ગામડા જેવું રહેવાને માટે વસાવી આપવામાં આવ્યું હતું; જે અત્યારે બ્રહ્મપુરીના નામથી ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત જુલુવાડા આદિ સ્થળોથી ગૂજરાતીઓ અહીં આવી વસ્યા છે. આજકાલ કરતાં ત્રણસો વર્ષ આ વાતને વીતી ગયાં છે છતાં તેઓની ભાષામાં સહેજ ફેરફાર પડી ગયો છે. આજી ગૂજરાતના સંસ્કાર અને પહેરવેશ ગયા નથી. આ બધા ગૂજરાતીઓ ઉપરાંત વેપારવાદ્ય અહીં આવેલાં ધણાં કુટુંબો છે.

અહીંમાં સ્ત્રીશુવનની કેટલીક વિશિષ્ટતા છે: અહીંની સ્ત્રીઓમાં વિશ્વાસ અને આનંદ ગૂઝરાત કરતાં વિશેષ છે-ઉપરાંત સંગીતનો તો અહીં અગળ્ય શોખ છે. બે ચાર સ્ત્રીઓ મળે-પછી ઘર હો કે સરીયામ બગ્ગર હોય-કે.

ખુશાથી લાંબા રાગ તાણી મંદગતિથી હાથ હલાવતી તેઓને ગાતી ચાલી જતાં આપણે જોઈએ ત્યારે અકબરના જમાનામાં આપણે રહીએ છીએ એવા ખ્યાલ આવે. શહેર કરતાં ગામડાંની સ્ત્રીઓ વધારે મજબુત હોય છે. વરસં દહાડે ભારતા બે મોટા મેળામાં ગામડાંમાંથી અસંખ્ય સ્ત્રીપુરનો આવે છે અને વિવિધ પ્રકારનાં નૃત્ય કરે છે. આજકાલ વિદ્યાવતી નર્તકીઓના નાચ જોઈ આની સાથે સરખાવતાં ખ્યાલ થાય કે ભારતમાં પણ એક વખતે નૃત્યકલા કેટલી સીમાએ પહોંચી હતી.

રાજપૂતાનાના ચારે તરફના સુકકા પ્રદેશમાં જયપુર એ એક પાણીમાંના કમળ સરીખું દીપી જાડે છે. જયપુરમાં ભારતની પ્રાચીન ઉપસંહાર કલાના પ્રાણનો ધબકારો હજી સુધી કલાપ્રિય મનુષ્ય સાંભળી શકે છે. અહીં કલા છે, વિશ્વાસ છે, સંગીત છે:

અને શુવનની ધન્ય પળો ગાળી શકાય એવી અગળ્ય શાન્તિ છે. એ કલાના દર્શન કરી ભારતવર્ષના જ નહિ પણ જગતભરના મુસાફરો જયપુર નગરી જોઈ દિગ્ધર્ષિ બન્યા છે અને એક વખત સમૃદ્ધિના શિખરે પહોંચેલ આ દેશની આટ-આટલી સમૃદ્ધિ જોઈ બળપે અગ્નિપે નમન કરે છે

જયપુર

શમ્ભુપ્રસાદ ધનામદાર

સામાજિક સુધારો અને યુવાન વર્ગ

કોઈ પણ પ્રકારનો સુધારો જાંઝ વિના થઈ શકતો નથી. અમુક ધારો ખરાબ છે, હાલના સંજોગોને પ્રતિકૂળ છે. તો તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવો, સુધારો કરવો એ કામ જાંઝોરનું છે. સામાજિક ફેરફારોની ક્રિયા ધણી લાંબી છે. સક્રિયતામાં અમુક રીતરિવાજ કે ધારા ખરાબ છે એવી ભાવના (idea) જન્મત થાય છે, પછી તે ભાવનાનો પ્રચાર હૃદયસ્પર્શી લખાણ કે ભાષણ દ્વારા થાય છે (propaganda); અને સમાજમાં પહેલ કરવાની શક્તિ નહિ

હોવાને લીધે બંડખોર વ્યક્તિઓ ખરાબ ધારાઓનો ભંગ કરે છે અને નવા આદર્શ અથવા નવા વિચારને અનુસરીને વર્તે છે. આયું બંડ ઉપરા છાપરી થાય તેને લીધે સમાજમત કેળવાય છે અને બંડખોર તરફ યુરસાને બદલે સહિષ્ણુતા, સહિષ્ણુતાને બદલે સહાનુભૂતિ ધીમે ધીમે આવે છે. દરેક વખતે આ પ્રમાણે ક્રમેક્રમે ફેરફાર થાય છે એમ નથી, કેટલીક વાર એકદમ જુસ્સો આવીને બંડ થાય છે અને તેવે પ્રસંગે બંડખોરને પધારે દુઃખ ખમવું પડે છે. સુધારાની સાથે બંડ અને દુઃખ તદ્દન અનિવાર્ય છે.

જો આપણે હિંદુસમાજની આજની વસ્તુસ્થિતિ તપાસીએ અને આજથી ત્રીસ વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિ સાથે સરખાવીએ તો તેમાં ઘણો ફેરફાર માલમ પડશે. પરદેશ જવા માટે લગભગ સંપૂર્ણ છૂટ મળી છે અને માત્ર થોડા જૂના વિચારના માણસો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો ઢોંગ કરે છે. કન્યા તથા સ્ત્રી કેળવણીનો બહુ પ્રચાર થયો નથી કારણ કે આપણે બાળકની પ્રથાને તોડી શક્યા નથી, બાકી કેળવણી તરફ વિરોધ ચાલુ રહ્યો નથી. આભડછેટના પ્રશ્નમાં ખૂબ છુટછાટ મુકાતી જાય છે, ન્યાતનું જોર માત્ર નામનું રહ્યું છે. વિધવાવિવાહ, ન્યાતની ખહાર લગ્ન વગેરે પ્રશ્નો તરફ તીવ્ર વિરોધ રહ્યો નથી અને અમુક પ્રસંગોમાં છુટછેડા આપવા નેમ્નએ એવી ચર્ચા હ્યોક થવા માંડી છે, પેટા ગાતિઓ એકઠી થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બધાં પરિણામ વિચાર, પ્રચાર અને આચારને લીધે છે. ઇષ્ટ જગ્યાતા અને ઇષ્ટ ગણ્યાતા સુધારાઓનો અમલ કરવો એ નિઠર હિંમતવાન સત્યાગ્રહીઓનું કામ છે. ઘણુંખડું એનો અમલ જુવાનીઆ કરી શકે છે. કહેવાતો સુધારો લાંબી દૃષ્ટિએ જોતાં ખરેખર ઇષ્ટ છે એમ દરેક વખતે ન હોય, પણ જડતામાં સડવા કરતાં ઠોડર ખાઇને સાચે માર્ગે ચઢી જવું એ બહેતર છે. સત્યાગ્રહીએ હંમેશાં દુઃખ બોરી લેવાનું છે. સમાજને સુખ મળે તેટલા માટે ઘણી વ્યક્તિઓને દુઃખ ખમવું પડે છે. આ પ્રકારનું દુઃખ ખમવાની શક્તિ આપણા યુવાન વર્ગમાં આવી છે.

આપણે જેટલી જેટલી બાબતોમાં સુધારા કરવા ઇચ્છીએ છીએ તેમાં પ્રજામત કેળવાયો છે, તેમાં વિરોધ નબળો થઈ ગયો છે, તેમાં કેટલાંક બંડ જગ્યા છે. દરે જો આપણા જુવાનીઆ ગાતિસુધારાના પ્રશ્નને હાથમાં લઈ લે, ગાતિની સજામાં સક્રિય ભાગ લે તો દરેક જાતના સુધારા સહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. ગયા જમાનામાં એવી વસ્તુસ્થિતિ હતી કે ગાતિસજામાં અમુક ડાહ્યા ગણ્યાતા ડોસાઓ જેમ કહે તેમ બધા વર્તવાને તૈયાર થઈ જતા.

આને આપણે માત્ર સારા તથા સાચાને જ માન આપીએ છીએ. આને વ્યક્તિગત સ્વમાનની ભાવના ખીલી છે. આપણે આગ્રહી થયા છીએ. “ચક્ષતી હે સો ચક્ષતે હો” જેવી ખાચલી સલાહ આપણે કણુક ન કરીએ. તેથી જીવવાની આગ્રહોએ ન્યાતને કૃષ્ણને કરી લેવી અને જીવના વિચારના ડોસાઓને આરામ આપવો. હું આ માર્ગ દરેક જીવવાની આને ચૂંચવું છું. આ પ્રમાણે અમુક ન્યાતે સુધારો કર્યો છે તે મારી જાણમાં છે. વરીશો તરફ અપમાનની દૃષ્ટિથી જોવું એવી સલાહ હું કદી ન આપું, પણ જ્યારે સરકાર, શુરુ કે વરીશો ધર્મન્નષ્ટ થયા છે એમ આપણે અંતરાત્મા વારંવાર કહ્યા કરે, ત્યારે તેમના હાથમાંથી સત્તા લઈ લેવી. એક વખત સંભ્રાધિમાંથી હમેશનો કણુઓ જતો રહેશે, દીક્ર દુખાશે નહિ અને જીવના વિચારના માણસો સમજી જશે કે અમુક ખાખતોમાં માણું મારવામાં ફાયદો નથી.

અસહકારની રાજકીય અળવળમાં એવી ભાવના પણ ફેલાયેલી કે ‘અમારું’ બધું સાફ છે. જેટલું જીવું છે તે સુનું છે, અને આડકતરી રીતે એવા વિચાર ફેલાયેલા કે બધું નવું કે પાશ્ચાત્યોને ખરાબ છે. પણ અસહકારની ખરી અસર તો સમાજ સુધારાને મદદકર્તા છે. અસહકારને લીધે દરેક ખરાબ કે જુદી સત્તા તરફ હુંમેશા ઉઠાવવાનું જોર આવ્યું, દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ આવી, ધારા, રૂઢી, રિવાજ, વરીશ, શુરુ, શાસ્ત્ર વગેરેની સાથે સાથે અંતરાત્માને પૂજવાની દિશા આવી, અને જો અંતરાત્માને ખૂબ જલાજે કે ધારા કે સત્તાનો અનાદર કરવો જ પડશે તો પોતાને જોખમે તેમ કરવાનું આત્મખર્ચ પોષ્યું. એટલે આને સામાજિક સુધારાને માટે ખૂબ જ અનુકૂળ પાતાવરણ છે અને જો જીવવાની આ બંડ ઉઠાવશે તો પાણસમ, કન્યાકેળવણી, કન્યાવિક્રમ, કન્યાગા, જાળવિધવા, અરપૂર્યતા વગેરે પ્રશ્નોનો નિકાલ થોડા વખતમાં થઈ જશે. જીવવાની આગ્રહોને પોતાના જાળવું બાન થવું જોઈએ. બધી સત્તા તેમના હાથમાં છે, માત્ર તેમણે એક વખત લગામ હુંટવી લેવાની છે.

આપણે આમજીવન સુધારણાની યાદીબદી વાતો કરીએ છીએ. જાળવન પ્રથમને લીધે જો વાતો નરમ પડી છે પણ આમજીવનના જીવનનું રહસ્ય એટલું જ છે કે ગામડાંનાં કરોડો લોકો રાજકીય, સામાજિક, તથા આર્થિક બંધનોનાં ગુલામ થઈને કચડાઈ મરે છે. રાજસત્તા એમને ગુલામી તથા મરી-ખાઈમાં રાખે છે, સામાજિક રૂઢી રિવાજો એવા છે કે તેમની રિયતિ ઊંચી આવી શકે જ નહિ, શહેરી પ્રજા તેમનું લોહી ચૂસી લે છે, અને તેને લીધે તે હમેશાં કરજઅસ્ત રહે છે. નાનાં ગામડાંનો ખેડૂત અસાધ્યતામાં કન્યા આપે ત્યારે

યુવામીખત પર સહી કરે છે. આવી જ સ્થિતિ બધે છે અને જો આપણો ઉદ્દેશ એવો હોય કે હિંદમાતાના કરોડો છોકરાં સાફ પણ સાફ જીવન ગાળે, તેમને પૌષ્ટિક ખોરાક મળે, સ્વચ્છ ઘરમાં રહી શકે, શરીરનું રક્ષણ થાય અને આરોગ્યતા સચવાય એવી રહેણીકરણી થાય, છોકરાંઓને શોધ્ય સાફ શિક્ષણ અપાય, સુખશાંતિને માટે અવકાશ રહે, સામાજિક સુખ અને આધ્યાત્મિક શાંતિ મેળવી શકે: તો તેમને બંડખોર બનાવો. ખેતીમાં કમાણી ન રહેતી હોય તો સરકારનાં ધોરણો સુધારવા પડશે, સામાજિક સિવાજેથી છુંદાઈ જતા હોય તો તેને તોડવા પડશે, આર્થિક બંધનોથી કચડાઈ મરતા હોય તો તેને કાપવાં પડશે. સમાજ સુધારકોએ વિચાર, પ્રચાર અને આચારનાં હથીયાર વાપરવાનાં છે. વિચાર અને પ્રચાર તો ખૂબ થઈ રહ્યાં છે અને હવે આચાર, સત્યાગ્રહ, બંડના જમાનામાં પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો છે. જુવાનીઆ, આગળ પડો !

સુખન્ત મહેતા

જવલખા

[લોકગીત]

ઘરને પછવાડે બીબડીયું રમે,
તરકડીયું રમે, કુંવર જવલખા,
રમવાને આવો.

અમે આવીએ તો તમારાં બીબડીયાં દેખે,
તરકડીયાં દેખે અમને લાંછના લાગે,
જવલખા રમવાને આવો.

અમારાં તરકડીયાં ગામ સીધાબ્યાં,
પાટણ સીધાબ્યાં, કુંવર જવલખા,
રમવાને આવો.

કુંવરી જવલખા રમવાને નિસરીયાં,
સહજે સોજ શણગાર,— જવલખા
રમી ભમીને પાછા જ વળીયાં,
તરકોની નજરે પડીયાં,— જવલખા

તરકડીયાંની ફેણું રે આવી,
 આવી આંગણીએ ઊભી,— જવલખાં
 સોના પેરાવી દાદે સોનખાઈ દેખાડ્યાં,
 આ રે મોટાનાં છોડું નોય,— જવલખાં
 રૂપા પેરાવી દાદે રૂપખાઈ દેખાડ્યાં,
 આ રે મોટાનાં છોડું નોય,— જવલખાં
 લઘરાં પેરાવી દાદે જવલખા દેખાડ્યાં,
 આ રે મોટાનાં છોડું હોય,— જવલખાં
 માતાએ તો શિશું જ દીધી,
 આવે કાંઈ ફૂંખાના ગામ,— જવલખાં
 દોરી ફૂંખાને ઘેર જ બાળે,
 સારી શિખામણ લેજે,— જવલખાં
 હાલ્યા રે હાલ્યા ગાઉ બે ચાર,
 આવ્યાં કાંઈ ફૂંખાનાં ગામ,— જવલખાં
 ભત્રીજ દેખીને ધ્રાશકે પડીયો,
 સાથે તરકડાની ફેણું,— જવલખાં
 વાટી ઘુટીને વાટકે ભરીયો,
 દ્યોરે ભત્રીજ બા પીઓ,— જવલખાં
 અમલ ચડીયું ને ડોલવા લાગ્યાં,
 તરકોને ત્રાસ જ પડીયા,— જવલખાં
 કે તો તારો દાદો તેડાવું,
 કે તો તેડાવું તારી માત,— જવલખાં
 કે તો તારો વીરો તેડાવું,
 કે તો મેલું મેથર,— જવલખાં
 લેયું લેયું લેવા લાગ્યાં,
 તરત ઊડી ગયાં પ્રાણ,— જવલખાં

ચું બ ન*

મધ્યાહ્ન-ઘંટા ચંબી ગઈ હતી અને આ તો મૃત્યુ-ઘંટ શરૂ થયો. વિશાળ હરિયાળાં મેદાનમાં રમતાં બાળકો ઉપર એની કાંઈ અસર ન થઈ. પુરુષોએ પોતાની ટોપીઓ ઉઘડી એ જ, બાકી એ સિવાય કાંઈ ખાસ બનાવ બનતો હોય એવું તેમનાં મ્હેં ઉપરથી દેખાતું ન હતું. પણ સ્ત્રીઓ—ખરેખર ચમકી ! દરેક જણીએ હાથમાંનું કામ મૂકી દીધું: કોઈ રાંધતી રાંધતી ભીડી તો કોઈ ગાય દહોતી દહોતી ભીડી, તો કોઈએ વાસીદું* પડતું મેલ્યું. ટુંકામાં આદિ જનનીની આ કુતૂહલપ્રિય પુત્રીઓ ખૂણેખૂણેથી બહાર આવી અને ગામનાં નાનાં સાદાં દેવળ ઉપર પોતાની વિશાળ શાખાઓ રક્ષણ કરવાને માટે જ જાણે પ્રસરીને ઉભેલા શતાયુશી લીમડાની નીચે—પોતાનાં હમેશનાં સભા-સ્થાને ભેગી થઈ.

“આમ એકાએક કોણ મરી ગયું હશે ?” એકે બીજાને પૂછ્યું. પણ તેઓના ચહેરા ઉપર પ્રસરેલા આશ્ચર્યથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે તેઓને આ બનાવનો ખ્યાલ સરખો થે ન હતો. ગામમાં કોઈને ગંભીર માંદગી આવ્યાતું પણ જાણમાં ન હતું.

આ બહેનપણીઓએ કોણ મરી ગયું છે એ જાણવા માટે કંઈપણના ઘોડાને છૂટા મૂક્યા અને ગામનાં દરેકે દરેક માણસની ખબર લઈ નાખી. પોતે માત્ર કુતૂહલને લઈને જ ધર છોડી લીમડા તળે આવી હતી એમ છુંડી દુનિયાના લોકો ન કહે એટલા માટે તેઓ વારેવારે પોતાના હાથોપતી લકિત-લાવથી કુંસતું ચિહ્ન કરતી રહેતી હતી, અને આ બધું કરવા છતાં ઘંટાશાળામાં ઉભેલા ઘંટ બજાવનાર ઉપર તેઓનું પૂરેપૂરું ધ્યાન હતું અને તે કેટલા ઘંટ બજાવે છે તે ઉત્સુકતાપૂર્વક ગણી રહી હતી. અરે ! આ તો બીજા ખંડે જ ચંબી ગયો. સારે તો સ્ત્રી જ હોવી જોઈએ. એક જ ખંડ વધારે વગાડ્યો હોત તો પુરુષ છે એમ સમજત.

લીમડા નીચે નવું જ આશ્ચર્ય અને નવી જ કંઈપણનો પ્રસંગ. એ તે કઈ સ્ત્રી હશે ? કયા મહોલાની હશે ?

* એક લેખિકા કેશલિના સ્વેદશાની ‘Kiss’ નામની વાતોનો અનુવાદ.

બહેનપણીઓએ ઘંટ વગાડનારને મળ્યા તેની પાસેથી બધી હકીકત જાણીને જ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભલેને ઢોર ખાલી ગમાણુ આગળ ખૂસ પાડ્યા કરે, આમલી બળાને કોણસો થઇ જાય, બિલાડી ભેડારીઆમાં ભરાઇને ખવાય એટલું ખાઈ જાય, અને જમવાનું મોડું થવા માટે પતિરાજ બળે તે પછી પોતાનાં કુતૂહલને શાંત કર્યા વિના તેઓ ત્યાંથી ચસકે એમ નથી. જો તાજ સમાચાર મળે એમ હોય તો પતિરાજ જરા બંધે તેની શી પરવા ? એ તો પત્ની નથી નજાર વાત કહેશે એટલે પતિરાજ તો બંધુ જે વૂલી જશે. આજે જ નહિ પણ ચાર દિવસ સુધી આ મરણુની જ વાત ચર્ચાશે.

* * * *

બહેનપણીઓ હવે ખિલકુલ અધીરી થઈ ગઈ કે ક્યારે ઘંટ વગાડનાર આવે. દાદર ઉતરીને મંદિર બહાર આવતાં જે એને તો જુગ વીતી ગયો. ધરડો ખખ થઇ ગયો છે: પાદરીએ હવે કોઇ સારો માણસ શોધી કાઢવો જોઇએ.

આખરે તેણે ઉમરા ઉપર દર્શન દીધાં.

“ભાઈ એ કોણ ?” હાડમાંસમાં પણ કંપારી પ્રસારે એવા તાળાં ચાવીના કર્કશ અવાજને પણ ઢાંકી દે એવા અવાજે એક સાથે તેઓ બોલી ઊઠી.

“શું ! તમને ખબર નથી એમ ?” પોતાના હાથ જાયા કરીને ઘંટ વગાડનારે પૂછ્યું. વરસના ભારે વળા ગયેલો હોવા છતાં તે હજી એવાને એવો આનંદી રહ્યો હતો.

“અરે ! પણ આ શું કહેવાય ! કંઈક અમંગળ હોતું જ જોઇએ. મને લાગે છે કે ભવિષ્યવાણી ખરી પડવાની. દુનિયામાં શું ચાલે છે એની તમને ખબર ન પડે. એવી વિચિત્ર વાતો પણ બનવા લાગી તો હવે આપણા કુંગરો ઊઠી જઈ તેને ઠેકાણે તળાવ થઇ જવાનું.”

“ચાલ, ચાલ, હવે બહુ થયું. હવે તું કહેવા શું માગે છે ?”

“આજ સુધી બધાય બનાવોની સહુ કરતાં પહેલી ખબર પડતી આવી છે એટલે તું નવાઇ કેમ ન પાડું ? લુકેસની જીવાન ખરી પ્રજુધામમાં સિધાવી છે એ વાતની તમને ખબર ન હોય એવો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો.”

“લુકેસની વધુ ? હોય નહિ ! એ બને જ નહિ. ગઈ રાતે તું તેને આ શેરીમાં મળી હતી.”

“કાલે તો મેં તેને લુગડાં સુકવતી જોઇ હતી.”

“ ખરૂં કહું છું—તમને. લુકેસની વહુ જ ખપોર પહેલાં થોડા જ વખત ઉપર એક નાની છોકરીને મૂકીને મરણ પામી.”

“ આહ ! બિચારીને કેટલું લાગ્યું હશે ! ”

“ કહે છે કે તેનું મરણ બહુ સુખભર્યું હતું. તેને જરા ય ખપર નહતી કે સૌ કોઈ જ્યાં આજ નહિ ને બે દહાડા પછી જવાનાં છે ત્યાં જ તે જાય છે. તે બીધી ગર્ભ અને પછી ફરી જાગી જ નહિ.”

“ ભગવાન શાંતિ બક્ષો.”

“ અને સદ્ગતિ આપો...તે ગુણનો ભંડાર હતી એમ તો કંઈ કહેવાય છે પણ કંઈક ન હતી.”

“ લુકેસ એને માટે જીવ કાઢી નાખે એમ નથી.”

“ એમ જ હોય ! એ તો એનાં માખાપે ધમકાવ્યો કે અમારું કહ્યું ન કર્યું તો ત્રાપ દેશું એટલે એ ભાઈસાહેબ એને પરણ્યા.”

“ અરે ! જેણે જેણે એને અને લુકેસને સાથે જોયાં છે તેને લાગ્યા વિના રહ્યું નથી કે એ બેને કેદી પરણાવવાં જોઈતાં ન હતાં. લુકેસ પોતે આખી દુનિયાનો ઘણી હોમ એમ ઠરસામાં ફરે છે, જ્યારે આ તો માંદલાં પંખીની માફક નીચેથી ઊંચું જ જીવે નહિ ને ! તેનામાં ક્યાં કંઈ એતન કે હમ જ હતા; અને શરીર પણ રોગનું ધર.”

“ પણ હવે લુકેસ મરણમાં આવે તેને વરી શકશે. હું તો બહુ ખુશ થઈ. મેં જ્યારે એને આ લીમડા આગળથી લગતને માટે જતો જોયો ત્યારે મને તો એવું લાગી આવ્યું ! જાણે કોઈ તેને ચોરી આગળ નહિ પણ ચોંકા આગળ લઈ જતું હોય એવું તેનું મોં ધોળું થઈ ગયું હતું. સહુ કોઈને એમ થાય કે એને સુખશાતા મળે તો સાઈ. એના જેવો માણસ મળવો મુશ્કેલ છે. તે કોઈનું ચે છૂં કરતો નથી, અને કોઈને કરવા પણ દેતો નથી. તમારું જો કંઈ ભલું એનાથી થઈ શકે એમ હોય તો એ જરૂર કરવાનો. જરા મિનિસી છે એ વાત ખરી પણ એમતો કોણ સંપૂર્ણ હોય છે ? ”

“ વેન્ડુદકા પેલુરકી કે તે આખરે લુકેસને જ પરણશે એમ કોણ જાણતું હતું ? જ્યારથી લુકેસનાં લમ યયાં ત્યારથી તે છોકરીએ એક પણ નાચ કે ઉત્તણીમાં લાગ લીધી નથી—જે કે તે પેખીના જેટલી રમતિયાળ અને ચંચલ છે તો પણ. તેને લુકેસ સાથે ન પરણવા દીધી એટલે તેણે પરણવાનું જ માંડી વાળ્યું.”

“પણ લુકેસનાં માખાપે કેમ એ લમમાં વાંધો લીધો ? મને તો એ સમજતું જ નથી. છોકરી તો સારી અને પુટરી છે. અને કાંઈ ગરીબ પણ નથી. વળી કામગરી પણ છે.”

“અને વળી એના તો કાંઈ સગાંમાં છે.”

“જરાબર, એટલા માટે જ એને એની સાથે પરણવા ન દીધો. એનાં માખાપ જૂના વિચારનાં છે. એ જાનેના વડવાના વડવા સગા ભાઈઓ હતા એટલે જો તેઓ આ લગ્ન થવા દે તો પાપ લાગે એવું એ લોકોને લાગ્યું. પાટરી સાહેબ પણ એમને ન સમજતી શક્યા. તેઓને ખસ એમ લાગ્યું છે કે તેઓ જ ઇશ્વરની ઇચ્છાઓ સમજી શકે છે, અને સ્વર્ગની ચાવી તો તેમના જ હાથમાં આવી ગઈ છે.”

“ત્યારે વાત આમ હતી, એમ ! હું તો કેટલી બે વાર ગુંચાયા જ કરતી. મને હજી અહીં પરણી આવ્યાને વરસ જ થયું છે ને, એટલે ! વેન્ડુસ્કા જો જાણે કે આ મૃત્યુવંટ કોનો વાગે છે તો તેનું હૈયું તો નાચી ઊઠે.”

“લુકેસ કાંઈ ફરી પરણવામાં વાર કરે એમ નથી. વાર કરે તો તો મૂઠ જ સમજવો. કોહાર્ લરીને ઢોર, ધર લરીને નોકરો, પારણે સતું નાનું છોકરું—આવા ઘરમાં માણસને સ્ત્રી વિના ચાલે જ નહિ.”

“શોકનો દોઢ મહિનો પૂરો થશે અને છેલ્લી ક્રિયા પૂરી થશે કે તરત જ તે રીધો પંજુરકી ડોસા પાસે જઈને તેની છોકરીનું માગું કરવાનો.”

*

*

*

*

તેઓ જરા પણ બૂઝ્યાં ન હતાં. લીમડા નીચે તેઓએ જે ભવિષ્ય ઉચ્ચાર્યું હતું તે જ પ્રમાણે એક એક વસ્તુ ખતી.

તેના મરણને દોઢ મહિનો પૂરો થતાં જે દિવસે તેના આત્માની શાંતિને માટે છેલ્લો વિધિ કરવામાં આવ્યો તે જ દિવસે વિધુર અને તેના બધા પુરુષ સંબંધીઓ સામાન્ય રિવાજ મુજબ શોક ઘોષ નાખવાને એક દોહડમાં ગયા. ભોજન સમય સુધી તે તેઓની સાથે ત્યાં રહ્યા અને તેઓને મિષ્ટાન્ન જમાવ્યાં. આ કાર્ય પૂરું થતાં જ અંત્યેષ્ટિ સંસ્કારમાં અને આ દિવસના વિધિમાં ભાગ લેવા માટે સદ્ગુનો તેણે ઉપકાર માન્યો અને એથી જ મૈત્રીની ભવિષ્ય માટે પણ યાચના કરી. તેઓએ તો તરત જ તેની યાચના પૂર્ણ કરવાનો ઇરાદો દાંધા-દાંધ મિત્રાવીને ખતાવી આપ્યો અને તે પણ તેમના પ્રત્યે એવી જ લાગણી રાખતો રહે એમ ઇચ્છ્યું. તેણે પણ તેઓની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો ઇરાદો મુંબન અને દસ્તમિસન દ્વારા જાહેર કર્યો. ત્યાર પછી બેટાએટી અને એક

પ્રસંગ આવ્યો જોઈ સહુ કોઈ હર્ષોત્ક્રુષ્ણ બન્યું હતું. કોઈ મહોત્સવની માફક તેમના સમની રાહ જોવાતી હતી. અને આમ છતાં આ વેરાળી આવી ગયે ન હિતરે એવી વાતો ઉચ્ચારી રહી હતો. પણ થોડી જ વારમાં ગામ લોકોનાં મન સ્વસ્થ થયાં. તેઓ એક બીજા તરફ દૃષ્ટિ મારફત સંદેશ મોકલવા લાગ્યા: “આંખો ક્યાં એને નથી ઝોળખતા ? દરેક કામમાં ધૂળ રોળવતી એ તો એનો ધંધો જ છે.”

પણ લુકેસને સંતોષ ન વળ્યો અને તે વારે વારે તમાદો કરવા લાગ્યો: “તમે આ સમ કરવાની સલાહ નથી આપતા તે કાંઈ કારણ તો હશે ને ? તમે શું એમ માનો છો કે હવે વેન્ડુફકા મને ઝોછો ચાહે છે ?”

“એવી અઘણ વિનાની વાત મ કર. એણે તો પોતાનાં આંખ અને હૃદય તારે કાજે જ ધાર્યો છે એ તું ક્યાં નથી જાણતો ? જે તારી પત્નીનું અવસાન ન થયું હોત તો તેણે જીવનભર કૌમાર સેવ્યું હોત. ધણીપ રૂપાળા અને સારા સારા છોકરાઓનાં માગાં તો આવ્યાં હતાં પણ તેમાંના એકાદને માટે પણ જો હું એને પૂછવા ગયો હોત તો એણે મારી વાત સરખી યે સાંભળી ન હોત.”

“અને કોઈનું માનું સ્વીકારવા પછી તે જો મારા ઘર આગળથી ગયો હોત તો જીવતો ઘેર પણ ન પહોંચત એ પણ હું પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહું છું.” લુકેસ એટલા તો ઝનુનથી બોલ્યો કે ભયથી મરવા જેવો થઈ ગયો અને ડોસો તો વળી પાછો તેને ઝરસો કરી પ્રજ્વળે દોષી ન થવાને વિનવવા લાગ્યો. ક્રોધથી લુકેસને ચહેરો લાલઝોળ થઈ ગયો હતો અને એ લાલીથી તેનું મુખ કોઈ અપૂર્વ શોભા ધારણ કરતું હતું. લુકેસ મગાને આદર્શ હતો. આખી દુનિયા જાણે એની પોતાની હોમ એવો વાવ એનાં વર્તનમાં તરવરી આવતો.

“એણે જેવી રીતે મારા ઉપરનો ગ્રેમ ઝોછો ન હતો કયો તેમ મેં પણ એને કહી મારા હૃદયમાંથી દૂર નથી કરી.” લુકાની ચિનવણીએને ન ગણકારતો વિધુર ગર્જ્યો. સમવિધિ પ્રસંગે વાજીત્રોમાંથી મારે કાને તો માત્ર રૂદનસ્વર જ આવ્યો હતો. કન્યાને અને પુરોહિતને ચારી આગળ જ છોડી વેન્ડુફકાની પાસે દોડી જઈ તેને છાતી સરસી આંપવાની અણી ઉપર હું આવી ગયો હતો. પછી કોઈ મને જીવ છતાં તેનાથી વિખુટો પાડી શકે એમ નહતું. કન્યાને માટે કાંઈ મેં આ અંતર્દાદ ન હતો સ્વીકાર્યો. તેને તો હું ધિક્કારતો હતો. તે જાણતી હતી કે હું તેને ધિક્કારું છું, હું બીજાને ચાહું છું, છતાં તેણે મને જ પરણવાની હક લીધી અને મારાં માઆપની સંમતિ રોળવી ત્યારે જંપી. હું તો માત્ર મારાં ઘરમાં માઆપ તરફ જોઈને પરણ્યો હતો. પુત્ર તેમનું કન્યું ન માને એ અપમાન જ તેમને કદાચ મરણથી અધિક થઈ પડત. ”

“શાંતિપ્રાપ્તિમાં પહેલેજોઈએને વળી શા માટે અહીં લાણી લાવે છે ? મેં તને કહ્યું તો ખરું કે તારી વિરુદ્ધ મારે કર્શ જ કહેવાપણું નથી. તું તો જાણ જ કલાગરો અને માયાળુ છે. પણ આ તો ને જાહે દયાળુ કન્યું ત્યારે મારા મનની વાત કહેવી પડી, કે જેથી ત્યારે તને પણ મારી વાત ખરી લાગે ત્યારે હપકો મારે શિર ન આવે. પણ

“લુકેસ કોધથી લેણકી હવાની જે ધાસ્તી એણે રાખી હતી તે ખોટી હતી. તે તો ખુલા દિલથી હસતો હતો અને બીજાઓ પણ તેનું જ અનુકરણ કરતા હતા. બધાને એમ જ લાગ્યું કે પોતાની વાત ઠસાવવાની ડોસાની આ જ રીત હતી.”

“તમારી જે મરજી હોય તો હું લખાણ કરી આપવાને પણ તૈયાર છું કે અગો જે વચ્ચે ઝથડો થાય તો તેની ખબર તમારે કાને ન આવે.” ઉત્સાહમાં આવીને લુકેસે કહ્યું.

પોતે વૈનુદકા સાથે કશુંકો કરે એ વિચાર જ લુકેસને બિલકુલ હોસ્યાં પડ્યા હતા. ડોસે આર ડોળે પુત્રીની ચોટી કરતો હતો તે સામે વિરોધ દર્શાવવા ક્રેટલીય વાર તેણે ગમતા જુવાનીઓને ડોસા વિરુદ્ધ ઉરકેયા હતા અને તેનાં છાપરાં ઉપર મોટા મોટા પત્થરો ફેંકાવ્યા હતા. પોતે બીજી સ્ત્રીને પરણ્યો હતો. છતાં પણ જેનું રટણ તેના હૈયામાં આડે પહોર ચાલતું હતું, અને જેણે લુકેસ જોડે લગ્ન થવાની બિલકુલ આશા ન હોવા છતાં તેના વિના બીજા કોઈનો પણ સ્વીકાર કરવાની ના પાડી હતી તે વૈનુદકાની સાથે લુકેસ ઝથડો કરે?

વૈનુદકાનું ઉપનામ નિરર્થક ન હતું મળ્યું. તે એને યોગ્ય જ હતો. આ પ્રસંગે પણ તેને વિષોદ્ધ અને ઉદાસીનતામાં હુબવા કારણ મળશે એમ કોણ કંઈ શકે?

હાસ્યથી ઉલ્લાસ જતો અણુવર કન્યાને તેડી લાવવા ઉપડી ગયો.

વરને ઘરમાં આવતો જોઈને જ સખ્ય રિવાજ પ્રમાણે વૈનુદકા તો સંતાંઈ ગઈ હતી. અણુવર તેને વર પાસે લઈ જવાને આવ્યો અને તેને બંધી વાત કહી સંભળાવી ત્યાંસુધી તે પોતાના શયનગૃહમાં જ બેસી રહી.

વૈનુદકાએ અણુવરની સાથે ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. પોતાની લાવિ પત્નીને જોતાં વેત જ લુકેસ ઉત્તેજનાથી એકદમ ફિલ્લો પડી ગયો. ‘લુકેસ’ કહીને તેણે પોતાના હાથ લંબાવ્યા. તેની આંખમાંથી તો અશ્રુધારા ચાલી રહી હતી. લુકેસે લુંબની માફક તેનો હાથ પકડી લીધો અને હૈયાં સરસો દાખ્યો.

“લુકેસ, તું માને કે ન માને પણ મને તો લાગે છે કે આપણે આટલે ભોગે ભોગાં મળ્યાં તેના કરતાં તો ન જ મળ્યાં હોત એ સાદું હતું. કદાચ એમ પણ હોય કે હું આખો વખત તે બિચારીને વિષે ખડુ જ કઠોરતા ભર્યાં વિચારો કરતી રહેતી હતી અને તેને તારી સોડમાં જોઈ મારા હૈયામાં ઇર્ષ્યા લગાડતી હતી. તેથી જ તેનું અવસાન નિષ્પચું હોય. પિતાજીએ મને ખડુ ખડુ સમજાવી કે પ્રભુ તો પોતાનું કાર્ય માથુસોની ઇચ્છાને ગણકારી વિના કંઈ જ ન થય છે અને મારા બધા વિચારો મૂર્ખાઈ ભરેલા છે. છતાં મારી લાવનાએ તેને કદાચ હાનિ પહોંચાડી હશે એ વિચાર મારા મનમાંથી જુદાય ખસતો નથી. તે મૃત્યુદંડા કોનું અવસાન મૃત્યવર્તી હતી તેની મને ખબર પડી ભારથી મારા આંસુ મૂકાયાં જ નથી.”

લુકેસે રડતી કન્યાને સંત્વન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેની પોતાની જ આંખોમાં આંસુ ભરાઈ ગયાં હતાં.

આ બંનેને આમ એકબીજાનો હાથ ઝાલીને સજલ નેત્રે ઉભેલાં જોઈ સહુ કોઈને એમ લાગ્યા વિના ન રહે કે એઓ પરસ્પરને માટે જ સરખાં છે. બંને જોયાં કદતાં અને ભરાવ બાંધાનાં હતાં. બંનેની આંખો અંજનશી ચંચળ અને કેશ કાળજીશા કાળા અને શુંછળાવાળા હતા. એમ જ લાગે કે તેઓના મીઠાન-લેખ વિધિએ તેમના કપાળ ઉપર લખી જ રાખ્યો છે.

લુકેસને લાગણીથી મૂક અનેકો જોઈ અનેવીએ વાત આગળ ધપાવી: “જો તમને એની સહગત પત્ની માટે બહુ લાગતું હોય તો તમે તેના બાળક પ્રતિ માયાળુ વર્તન રાખજો. તમને ખબર તો હશે જ કે આજસુધી મારી સ્ત્રી એનું ઘર ચલાવતી આવી છે. પણ તે તે ક્યાં સુધી ચલાવશે? અમે પણ ખચરવાડ છીએ. એકાદ અઠવાડીઆમાં જ જો તમારં લક્ષ્ય થઈ જાય એમ હોત તો તો હું તમને કશું જ કહેત નહિ. પણ તમે બંને કુટુંબીઓ હોઈ તમારે જિજ્ઞાસની પરવાનગીની રાહ જોવી પડશે અને એમાં બેએક માસ વીતી જવાનો સંભવ છે. એટલા માટે જ હું તમને કહું છું કે તમારે તરત જ લુકેસના ઘરને સંભાળી લેવું. આથી એને કોઈ અપરિચિતને ઘરમાં રાખવું ન પડશે અને વળી પરાયું માણસ છોકરાંની શી સંભાળ લે?”

અણુવર બોલતો હતો એ દરમ્યાન વેન્ડુલ્કા ધીમે ધીમે શાંત થઈ ગઈ હતી. “તમે શા માટે એ વિગે આટલું બધું બોલો છો?” તેણે જવાબ આપ્યો. “મારા પતિના ઘરને અને તેનાં નમાયાં સંતાનને પારકાનાં હાથમાં સોંપું તો લુકેસ પોતે અને તમારા જેવા બ્રીજ લોકો પણ મારે વિગે શું ધારે?” ટપકાભર્યા સ્વરે તે બોલી, “તેની ભીડની વખતે જો હું તેને મદદ કરવામાં ટીક કઈ તો હું કેવી સ્ત્રી ગણાઉં? કોઈ પણ છોકરી આવી વાતનો અસ્વીકાર કરે તો મારે તેને કેવી જાણવી એ મને પોતાને જ સમજાવતું નથી. હું તો તેના પ્રણયીને તેની સાથે લક્ષ્ય ન જ કરવાની સલાહ આપું. એવી છોકરીઓનાં મનમાં પતિ પ્રતિ ભક્તિ કે માનવભાવ હોય જ નહિ. જરૂર હું લુકેસનું ઘર જેમ બને તેમ જલદીથી સંભાળી લઈશ અને તમારાં પત્નીને છૂટાં કરીશ.”

સહુએ વેન્ડુલ્કાના ઉત્સાહભર્યા વચ્ચેનાં વંધાવી લીધાં. કોઈને પણ અણુવરની વિનંતિમાં જરા ધ અણુગતું ન લાગ્યું અને કન્યાએ તે સ્વીકારી તેમાં પણ કોઈને કશો વાંધો ન લાગ્યો. પણ ઉલટું જો તેણે તેના અસ્વીકાર કર્યો હોત તો તેઓને ખોટું લાગત અને તેને તેઓએ દુષકે પણ આપ્યો હોત. સામાન્ય રીતે રિવાજ તો એવો છે કે લક્ષ્યને થોડાં અઠવાડીયાં વીત્યા બાદ જ કન્યા પોતાને સાસરે રહેવા જાય છે-જો બધી રીતે અનુકૂળતા હોય તો; પણ કાંઈ ખાસ અગમ્ય ઉભી થઈ હોય તો તે પ્રદેશના પ્રણય કન્યા સાસરે જાય છે. હુંકમાં વાકફાન થયું એટલે કન્યા સાસરાને જ પોતાનું ઘર ગણતી થઈ જાય છે.

સહુકેએ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે વેન્ડુલ્કા વિવાહ થતાંની સાથે જ પોતાના પતિનું ઘર સંભાળવાને માટે ઉપડી જશે. તેની પહેલી પત્ની બહુ સારી ઘરરખુ ન હતી અને તે આમ એકાએક મરી ગઈ એટલે ઘરમાં સર્વત્ર અવ્યવસ્થા પ્રવર્તતી હતી.

વેન્કુલકા ક્યારે આ બધું બ્યવસ્થિત કરે એની જ સહુ રાહ જોઈ રહ્યા હતા એટલે અણુવરની વાત તદ્દન સ્વાભાવિક અને આવશ્યક જ ગણાઈ.

આ બધા બાબતમાં સૌથી વધુ ઉદાસીન વૃત્તિ સેવનાર કન્યાનો બાપ હતો. તેને બાપી કુલક વાતોની જરાય પરવા ન હતી. છોકરી અને તેનો ધણી ફાવે એમ ફેડી ને. તેને મન તો પોતાની પુત્રી હવે પારકી થઈ ગયેલી હતી. હવે તો તે ક્યારે આ બધું બ્યવસ્થિત વિશ્વમાંથી સુખમય પ્રદેશમાં પ્રયાણ થશે તેનો જ વિચાર કરતો હતો. પોતાની પુત્રીના જવાથી હવે તેની શાંત સાધનામાં કોઈ પણ બાધા ન આવે એવી તેને ખાત્રી થતાં મન જરા ઉદાસ પામ્યું.

વેન્કુલકા અને લુકેસ પરસ્પર સંમત થયાં એટલે બુઢાએ બોળનને માટે હુકમ આપ્યો. લોકો વાત તો ન કરે કે પુત્રીના વિવાહ પ્રસંગે અતિથિઓને મીઠું મેઠું પણ ન કરાવ્યું. અતિથિઓને ખાવા માટે આગ્રહ કરવો પડે એમ ન હતું. તેઓએ તો મતે જ એક ખીર્નની તંદુરસ્તી ઇચ્છી ખાલીએ ગટગટાવી.

લુકેસનું મન ખાનપાનમાં ન હતું. તેની આંખો તો તેની પ્રિયતમાને શોધતી હતી. તેણે બોળન સમયે પ્રધાન સ્થાનનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારથી જ વેન્કુલકા અદૃશ થઈ ગઈ હતી. ફરી દેખાઈ જ નહિ. કોઈ હસી કાઢે એ ભયે તે કોઈને પૂછી પણ ન શક્યો. પણ તેની ગેરહાજરી તેને બહુ સાલવા લાગી અને મિજબાનીમાં તેને રસ ન પડ્યો. સાંજ પડતાં પોતાના બનેલાને ઉઠવાની તૈયારી કરતો જોઈ તે એકદમ ફૂટી પડ્યો અને કોઈની પરવા કર્યા વિના લાંબી લાંબી ફાળો નાખતો પોતાની પ્રિયતમાની શોધમાં રવેશમાં ગયો.

તે એક દાસીની પાસે પહોંચી ગયો અને તેને પૂછ્યું. પેલીનાં તો આશ્ચર્યથી ડોળા જ ફાટી ગયા. તેને બહેરી ધારીને તેણે ફરી વાર પ્રશ્ન કર્યો. આખરે તેને જવાબ મળ્યો:

“તે તો ક્યારની ય ઉપડી ગઈ છે.”

“ક્યાં?” પોતાના પ્રશ્નથી દાસીને જેટલું આશ્ચર્ય થયું હતું તેટલું જ આશ્ચર્ય પામીને લુકેસે પૂછ્યું.

“તે વળા ક્યા જવાની હતી?” મેઠું વકાશીને દાસી બોલી, “તમારે ઘર. જ્યારે હું ખીર લેવા માટે ગઈ ત્યારે તે પોતાનાં વસ્ત્રો ખાંધતી હતી અને હું પાછી આવતી હતી ત્યારે તે મને તમારાં ઘર આગળ મળ્યા.”

દડતાની બાબતમાં લુકેસ વેન્કુલકાને હાથે હાર પામવા નહતો માગતો. આખે રસ્તે ખુસો પાડતો તે એકદમ ઘેર દોડ્યો અને હાંફતો હાંફતો ઓરડામાં દાખલ થયો. તેણે પોતાની પ્રિયતમાને પોનાનાં નમાયાં બાળકનાં પારણાં પાસે બેઠેલી જોઈ. અણુવર તેને વર પાસે લાવ્યો અને તે બંનેની દૃષ્ટોદૃષ્ટ મળ્યા તે વખતની માફક અત્યારે પણ તે ચોધાર આંસુએ રડતી હતી.

પોતાનાં અસીમ સુખના આવેશમાં તેના લાવમાં વિદ્વેષ કરવાની લુકેસની હિંમત ચાલી નહિ. તે પોતાની પાસે જ છે એટલું જાણીને જ સંતોષ માની તેના શાંત પડવાની રાહ જોતો બારીએ ઉભો. દિગંત પર વૃક્ષરાગિની પાછળ સૂર્ય અસ્ત પામતો હતો. સાંઝે ય વિશ્વ જાણે સોને રશ્યું હતું. પશ્ચિમાકાશમાં લાવીનો ધોધ ફાટ્યો હતો અને બધું અનસોદધિની માફક ઝળહળી રહ્યું હતું.

સૃષ્ટિનું આ સૌન્દર્ય અને આ ભવ્યતા લુકેસને અવર્ણનીય લાગ્યાં. પોતે જાણે કંઈ આ જીવન આપનાર મહોત્સવનો આરંભ નિહાળી રહ્યો હોય એવાં સુખસ્વપ્નો જોતો હતો.

એમ તો સૂર્યે ધણીવાર એટલી શોભા અને વૈભવ સાથે અસ્તાચળ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું હશે પણ તે વખતે લુકેસને બધું જ શોકની છાયાથી ઢંકાયેલું લાગતું હતું.

ધીમે ધીમે વેન્ડુકા સ્વસ્થ થઈ અને ઊંઘતાં બાલકની પાસેથી ઉઠી. લુકેસે પણ બારીએથી ફરીને પાછું જોયું. રવેશમાં પ્રવર્તતી આદર્શ સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થાએ તરત જ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. વેન્ડુકાએ પોતાના ભાવિ પતિના ઘરમાં પગ મૂકતાંની સાથે જ તેને પોતાનું કરી લીધું. વેન્ડુકાએ નોકરોને જમાડીને બધું પાછું વ્યવસ્થિત કરી મૂક્યું હતું. એ જોઈને લુકેસને લાગ્યું કે આ બાબતમાં તે બંને વચ્ચે જાણે એકંચ છે. નોકરોને તેમનું બોજન વખતસર અને યોગ્ય રીતે મળે એવી લુકેસની પણ આંતરિક ઇચ્છા હતી. તેની પહેલી પત્નીએ કેટલી યે વાર આમાં તુટિ કરીને તેને પગવ્યો હતો. પણ હવે તેને લાગ્યું કે આજથી તેના ઘરમાં નવું જ ચેતન, નવું જ જીવન વિસસશે. અને આમ છતાં પેલા ઘરડો વેરાગી કહેતો હતો કે એ બંનેના સ્વભાવનો મેળ ખાશે નહિ. તેઓના સ્વભાવમાં આટલું બધું સામ્ય છે એટલે તો તેઓ એકબીજાને વધુ સારી રીતે સમજી શકશે.

વેન્ડુકા પોતાની પાસે આવશે એવી લુકેસે આશા રાખી હતી. તેની લાગણીએ ઉત્તેજિત થયેલી હોવાથી રખેને તેનું માથું વળી ફરી જાય એ ભયથી તે તેની પાસે જતાં આનાકાની કરવા લાગ્યો. વેન્ડુકા ચૂસા પામે પડેલા રેંડીઆ અને તેની ત્રિકા તપાસતી હતી અને જોતી હતી કે નોકરડીઓ પૂરતી સંભાળ રાખે છે કે નહિ. આથી થોડી વાર થોભીને તે તેની પાસે ગયો અને ચૂસા પાસે ટૂલ પર બેઠો બેઠો ગ્રેમપૂર્ણ હૃદયે પોતાની સુંદર વલ્લભાને નિહાળવાં લાગ્યો. બપોરની માફક અસરે પણ લાગણીઓ ઉત્તેજિત થવાને લીધે તેની જીભ જડાઈ ગઈ. તેણે પણ મૌન જ સેવી રેંડીઆમાં જ પોતાનું મન પરાવ્યું.

લાગણીથી રૂંધાયેલા કંઠે આખરે લુકેસે શરૂઆત કરી: “મારા ઉપર તું આટલી બધી માયા રાખે છે એ બહુ સારી વાત છે.”

વેન્ડુકા આશ્ચર્યચકિત નયને તેના તરફ જોઈ રહી. નિર્દોષ બાળક અને તેની સદ્ગત માતાના વિચારોથી તેનું મન જો આતું ન થઈ ગયું હોત તો આ શબ્દો સાંભળીને તે ખડખડાટ હસી પડી હોત.

“એ તે કાંઈ નવી વાત છે કે તું આમ મારા વખાણ કરવા બેઠો ?”

“ના, એ નવું તો નથી જ. હું તો એટલું જ કહેવા માગતો હતો કે જે તું દંડ ન રહી હોત તો આપણે એ કદી જોયાં ન થઇ શક્યાં હોત.”

“એ તો ખરું જ” તેણે સંમતિ દર્શાવતાં કહ્યું, “આપણે સારું નસીબે બધું સધે સીધું પાર ઉતર્યું. પણ તમારી મૃત પત્નીને એ માટે ભોગવવું પડ્યું. એકનો જીવ જીવ અને બીજાને મન હસવું થાય એ તો વિશ્વનો કૂર નિયમ જ છે. છતાં તેણે તારી સોડ છોડી મારે માટે જે કર્યું છે તેનો બદલો હું તેનાં બાળકની સેવા કરીને વાળા દબા. તમે રવેશમાં આપ્યા તેની સહેજ પહેલાં જ મેં તેને વચન આપ્યું હતું કે તેનાં બાળકનો એક વાળ પાડી વાકો થવા દેવા કરતાં તો મારો હાથ જ ઉઠી જાય એ હું વધુ પસંદ કરું છું. જ્યારે તે બાળકને મળવા આવશે ત્યારે તેને ખજાર પડશે કે મેં મારું વચન સંપૂર્ણ રીતે પાડ્યું છે. તેને એક પણ વાર એનાં વસ્ત્રો ન બદલવાં પડે કે તેનું બિછાનું મેં ન બિછાવવું પડે. બાળક જાણે જળમાં ઉગેલાં પદ્મની માફક એમ જ ઉગી નીકળ્યું છે એમ લાગશે! દરરોજ રાત્રે હું તેના આવવાની રાહ જોઇશ. પારણાંની આસપાસ હું રાખ ચાળી મૂકીશ કે જેથી તેનાં પગલાં હું જોઇ શકું. કહે છે કે પ્રેતો પણ પગલાં તો પાડે જ છે; બહુ જ હળવાં હોય છે એટલે એકાએક દેખાતાં નથી, એટલું જ. તું એ જાણે છે કે નહિ?”

લુકેસે માથું તો હલાવ્યું પણ તેને ખજાર ન હતી કે શી વાતમાં તે હા પાડે છે, અથવા તો વેન્ડુકા તેને શી વાત કહી રહી છે; જો કે તેની આંખો તો વેન્ડુકાના ઓઠો ઉપર જ દરેલી હતી. પણ તે કાંઇ તેના ઉચ્ચારેલા શબ્દો ગ્રીક્ષવા માટે નહોતો મીટ માંડી રહ્યો. પણ ઓઠો બહુ જ સુંદર લાલીમાલુકત અને પક્તિગિજશા હતા માટે તેની આંખો લુબ્ધ થઇ હતી. જ્યારે એ વેન્ડુકાને મળવા માટે મહા હુમરકાનો મચાવતો હતો ત્યારના કરતાં તો વેન્ડુકાનું સૌન્દર્ય દશ ગણું વધી ગયું હતું.

ના. એ તો બને જ નહિ. આમ માત્ર ઓછદર્શનથી તે લુકેસને કેમ સંતોષ વળે? તે કેટલા ઉબ્ધ અને મધુર છે તેનો પણ તેણે અનુભવ કરવો જ જોઇએ.

અને એ શું કરે છે એ પણ વેન્ડુકા સમજી શકે તે પહેલાં તો એણે ફરીને તેને બાથમાં લીધી અને તેના લાલ અધર ઉપર પોતાનું મુખ એટલું તો જોરથી દાબ્યું કે લોહી નીકળવું જ બાકી રહ્યું.

આશ્ચર્ય અને ક્રોધથી ઝગમગી ઉઠી વેન્ડુકા પોતે છૂટી થઇ ગઇ અને પોતાની બધી જ શક્તિથી તેને હસેલી મૂક્યો. લુકેસે આનું નહતું ધાર્યું. અચાનક પાછો આવવાથી તે પાછળ લથડ્યો.

“શરમ નથી આવતી, જરા...થઇને-” તે પાછી ફરી અને જાણે સંખ્યાકાશનું પ્રતિબિંબ તેનાં મુખ ઉપર પડ્યું હોય તેમ તે એકદમ લાલ થઇ ગયું.

“બાપે! એક મુંઝવેને માટે આ ને શી ધમાલ! આ જાણે પહેલી જ વાર હું તને મુંઝવે કરતો ન હોઉં!” લુકેસે તેને ફરી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ અપરાધ ફરી કરવાનો નેનો ધરાદો દર થયો હોય એવાં બિહો કાંઇ જણાયાં નહિ.

“હું એમ નથી કહેતી કે આ પહેલી જ વાર તું ચુંબન કરવા આવે છે પણ પહેલાં તો તું સ્વતંત્ર હતો. અને જો હું વાંધો ન લઉં તો કોઇને લાગે વળગે એમ ન હતું. પણ હમણાં તો હજી તારા ઉપર તારી મૃત પત્નીનો અધિકાર છે.”

પણ લુકેસ કાંઈ આ સાંભળે એમ ન હતું. તેણે આ વચનો સામે વિરોધ દર્શાવ્યો. “ના, ના. અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર થયા ત્યારથી તે આજે છેક છેલ્લી વિધિ થઈ ત્યાં સુધી મેં મારી સ્ત્રીને માટે યથાવિધિ શોક પાળ્યો છે. આ બંધા દિવસો દરમિયાન એક વાર પણ તારું નામ સરખું થે લીધું નથી અને માર્ટિન્કા સાથે હું શું કરવા ધારું છું એ તેને જણાવ્યું ત્યાં સુધી તને જોઈ પણ ન હતી. આજે જ્યારે જ હોટેલમાં મેં તેને વિધેતા મારો બધો શોક સહુ દેખતાં દારની રેકમાં વહેવડાવી દીધો છે. ત્યાં જ તે અધ્યાય તો પૂરો થઈ ગયો. તારે જોને પૂજનું હોય તેને પૂજ. સૌ કોઈ કહેશે કે મારામાં અને કુંવારા યુવાનમાં જરૂર ફેર નથી.”

“મારે શું કરવું, શું ન કરવું એ બાબત હું બીજાને પૂછવા નથી જતી, અને કોઈએ મને કહેવું પણ નહિ. કારણ કે હું મારા પોતાના મનની વાત સારી રીતે સમજું છું. હું કહી દઉં છું હજી જ્યાં તારી મૃત પત્નીની ભોંય પણ સૂકાઈ નથી, તે તારા ઘરમાં મારી સાથે કોઈ પ્રેમચેષ્ટા કરે એ મને ન ફાવે. આખી દુનિયા મને જોડી કહે તો મેં મને તેની પરવા નથી. આપણે બંને પરણ્યા પછી આપણો પરસ્પરની ઉપર અધિકાર જનમશે અને તેને બોલું લગાડવાનું રહેશે નહિ. તે વખતે એ પ્રેમચેષ્ટાઓ માટે પૂરતો અવકાશ રહેશે.”

“જણુ વરસ પહેલાં જ્યારે હું તારે માટે ગામ બધું માથે લેતો હતો ત્યારના કરતાં અત્યારે તું દશગણી વધારે મુંઝવે જતી છે એ વાત ખરી, પણ ત્યારે તું આજના કરતાં દશગણી વધુ અનુકૂળ હતી. તું એસપન જૂઠું નીચે મારી રાહ જોતી હતી રહેતી, હું સંધ્યાકાળે ઝરણાં પાસેની વિસ્તૃતની ઘટામાં થઈને તારી વાડીમાં જાતેંજાતો આવતો. ત્યારે તું આનંદનાં પોકાર કરતી તેનો તો જરા વિચાર કર. ત્યારે તો તું આનંદજેર મારી બાથમાં ધસી આવતી. આટલી બધી લજ્જા આમ એકાએક ક્યાંથી આવી ભરાઈ ?”

આ બધી કુંજ-મિલનની સ્મૃતિ તાજી થતાં વેનુડકાએ સ્મિત ફરકવા દીધું ખરું, પણ તેના કપકાને તો તેણે સાંભળ્યો સરખો નહિ અને કોઈ પણ કારણસર બીજી વાર ચુંબન કરવા દેવાની ના પાડી. અને જ્યારે તેણે તેના ગળામાં ઓચિંતો જ લાથ નાખ્યો ત્યારે તો ગુસ્સો અજળ વધી ગયો. તેને આમ ધુરંડીયાં કરતી અને ન જાણવા દેવામાં આવે તો મોટા પરિણામે આવવાની ધમકી દેતી જોઈ કોઈને પણ આશ્ચર્ય થયા વિના ન રહે. પણ જ્યારે તે ઘૂટે ન જ પડ્યો અને તેને પળવવાનું તેણે ચાલુ જ રાખ્યું, ત્યારે તેણે તેને પકડ્યો અને શું થાય છે એની કંપના પણ તેને આવે તે પહેલાં તો તેને રવેશ બહાર કાઢી મૂક્યો અને બારણે આગળો મારી દીધો, તથા બારણાં સામે ટેબલ ગોઠવી દીધું કે ફરી આવી જ ન શકે. [અપૂર્ણ]

નગીનદાસ પારેખ

માણુસજાત=ઘેટું અને વાઘ

ભગવાન સંકેશચાર્યે મનુષ્યોનો અને પશુઓનો પ્રત્યક્ષાદિવ્યવહાર સમાન ગણ્યો છે. * આધુનિક વિજ્ઞાને, પૃથ્વીનાં મનુષ્યનું શરીર એ કુદરતના જન્મના શરીરના ક્રમશઃ વિકાસનું પરિણામ છે અને હજી પણ માનવશરીરના ઘણા ભાગોની પશુપક્ષીઓના તે તે ભાગો સાથે સમાનતા દેખાય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે; અને પછી માનવચિત્ત પણ પાશવચિત્તનો વિકાસ છે, અને માનવચિત્તની પાશવચિત્ત સાથે કેટલી બધી સમાનતા છે એ ચિત્તની ક્રિયાઓનું પૃથક્કરણ કરીને સ્પષ્ટ દર્શાવવાનો છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે.

ચિત્તશક્તિ સંબંધી આ વિશાળ સાહિત્યનો પરિચય આપવાનો કે એ શાસ્ત્રની રીતે ચિત્તનું પૃથક્કરણ હુંકામાં પણ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી, તેમ જ આદ્યાર નિદ્રા ગય મૈથુનાતિ સામાન્યમેતત્પશુભિર્નરાણામ્ એ સામાન્ય પશુસ્વભાવનું નિરૂપણ કરવાનો પણ હરાદો નથી. પરંતુ મનુષ્ય જાતમાં સ્થેજ અમુક પશુસ્વભાવ ઉપર ઉડતી નજર નાખવાનો વિચાર છે.

આધુનિક માનસશાસ્ત્રીઓ પ્રાણીમાત્રની સર્વ પ્રજાતિનું મૂળ જિજીવીષા છે એમ માને છે. એ જિજીવીષાની પ્રેરણાથી શારીરિક તથા માનસિક પ્રજાતિઓ યાવ છે અને તે તે પ્રજાતિઓ માટે આવશ્યક ખાદ્ય તથા આશ્રયતર અંગે વિકસતાં જાય છે. માણુસજાતનું વિચાર સાધન માનસયંત્ર પણ આ જ રીતે વિકસ્યું છે. માણુસ જાતે જે વિચારશક્તિના બળથી આધુનિક સંસ્કૃતિ ઉભી કરી છે તે વિચારશક્તિ પણ જિજીવીષાને આવશ્યક લાગવાથી ઉત્પન્ન થઈ છે અને ઘણી રીતે બીજાં પ્રાણીઓની પ્રજાતિ પ્રેરક જાતિને મળતી છે. પ્રાણી સૃષ્ટિનું અંતિમ અને સર્વશ્રેષ્ઠ ફળ મનુષ્ય પ્રાણી છે એમ કેટલાક સહજ અહંતાના જોશથી પ્રતિપાદન કરે છે. તે સાચું હો કે ન હો પણ ઘણાં પ્રાણીઓના સ્વભાવનું વિચિત્ર મિશ્રણ મનુષ્ય સ્વભાવના બંધારણમાં જોવામાં આવે છે, એટલું તો સ્થેજ જોતા અને વિચાર કરતાં દેખાય છે. આમાંથી ઘેટાનો એટલે ટોળામાં જીવનાર બીરુ, નાયકેચ્છુ પ્રાણીનો સ્વભાવ અને વાઘનો એટલે શિશારી પશુનો સ્વભાવ એ જે સ્વભાવોની અસંખ્ય પ્રકારની કુલગુંઘણી મનુષ્યના સ્વભાવમાં જાડું જોવામાં આવે છે. માણુસજાતની વૈયક્તિક તેમ જ સામાજિક પ્રજાતિઓના મૂળમાં આ બેમાંથી એક અથવા બેય કે બેયની કોઈક રીતની તડબેડ જરૂર જોવામાં આવે છે.

* પશ્ચાદિમિષ્ણિતોપાત્

.....

અતઃ સમાનઃ પશ્ચાદિમિઃ પુરુષાણાં પ્રમાણપ્રમેય વ્યવહારઃ । મ. મુ.ના શાંકર-બાખ્યનો ઉપોદ્ધાત.

જંગલી અવસ્થામાં રહેલા માણુસનો શીકારી સ્વભાવ અને યૂથ સ્વભાવ (ઘેટાંનો સ્વભાવ Gregarious instinct) તો સ્પષ્ટ દેખાય છે; પણ સુધરેલા મનુષ્યોની અસંખ્ય વિવિધતાવાળી પ્રવૃત્તિઓનું પણ જો જોઈએ મૂળ શોધવામાં આવે તો આ પણ સ્વભાવમાં તરત મળી આવે છે.

વ્યક્તિજીવનના દાખલા આપવાની ઇચ્છા નથી, પરંતુ દોઢ પણ વ્યક્તિ પોતાની પ્રવૃત્તિના મૂળમાં રહેલી વૃત્તિ સાથે ખિલાડાં, કુતરાં, કાગડાં, વગેરે નિત્ય પરિચયમાં આવતાં પશુપક્ષીઓની પ્રવૃત્તિઓની પ્રેરકવૃત્તિને સરખાવશે તો નહિ ધારી હોય એટલી સમાનતા ધણીવાર મળી આવશે.

સામુદાયિક જીવનમાં તો ઉપર કહેલી બે વૃત્તિઓની હારજીત અને તડગતેડ ધણી રીતે દેખાય છે. સર્વ પ્રકારના સામુદાયિક જીવનનું મૂળ કૌટુંબિક જીવન છે. જાતીય જિજ્ઞાસાની પ્રેરણાથી પ્રાણી માત્ર અથવા સમગ્ર સજીવ સૃષ્ટિ પ્રગત-નુતને આગળ ચલાવ્યા કરે છે. પણ નીચલી શ્રેણીનાં પ્રાણીઓ પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કર્યા પછી એનો બધો ભાર સર્વપ્રેરક અને સર્વનિયામક પ્રકૃતિને સોંપી દે છે. પણ જાંચી શ્રેણીના પ્રાણીઓ—ખાસ કરીને આંચળવાળાં પશુઓ તથા પક્ષીઓનાં અગ્ન્યાંઓનાં શરીર પ્રકૃતિએ એવાં બનાવ્યાં છે કે એ જન્મતાં વેત સ્વતંત્ર થઈ શકે નહિ. અગ્ન્યાંને આ રીતે પરાધીન બનાવવા સાથે જ પ્રકૃતિએ માતામાં અગ્ન્યાંને ઉછેરવાની—માતૃત્વવૃત્તિ વિકસાવી, કુતરાં, ખિલાડાં, વગેરે પોતાનાં અગ્ન્યાંઓને લઈને ફરે છે. પક્ષીઓ અગ્ન્યાં માટે માળા બાંધે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાનાં અગ્ન્યાં ઉપર વરસાદ ન પડે એ માટે, અગ્ન્યાંને પોતાના શરીરથી ઢાંકીને, બે દિવસ સુધી નિરંતર બેસી રહેલી એક કાગડીને મેં જોયું છે. આ રીતે કુટુંબભાવના તો પશુ જીવનમાં જ ઉત્પન્ન થઈ છે. આ કુટુંબ-ભાવનાનું જે રૂપ જંગલી માણુસોમાં દેખાય છે અને જે રૂપ આંચળવાળાં ઢેટલાંક પશુઓમાં તથા પક્ષીઓમાં દેખાય છે તેમાં ઝાઝો ફેર નથી. પોતાનાં અગ્ન્યાંને છાતીએ વળગાડીને બેઠેલી વાંદરીમાં અદ્વિત્ય માનવતા દેખાય છે.

આ મૂળ કૌટુંબિક ભાવનાનો માનવ કુટુંબમાં જે વિકાસ દેખાય છે તે ઉપલક્ષ દષ્ટિએ ઘણો લાગે છે પણ વસ્તુતઃ ઝાઝો નથી. મૂળ પાશવ કુટુંબમાં પુરુષનું સ્થાન નહિ જેવું છે અને માનવ કુટુંબમાં પુરુષનું સ્થાન મોટું દેખાય છે. પુરુષને આ મહત્ત્વ પ્રાકૃતિક આવશ્યકતાઓને લીધે નથી મળ્યું, પણ સામાજિક આવશ્યકતાઓને લીધે મળ્યું છે. ઉપર કહેલ યૂથવૃત્તિના બળથી હરણિયાં, ઘેટાં, વાંદરાં વગેરે અનેક પશુ જાતો ટોળામાં વસે છે. અને જંગલી માણુસોનાં પાશવ કુટુંબને મળતાં કુટુંબો, પણ આ યૂથવૃત્તિની પ્રેરણાથી ટોળે મળી રહેવા લાગ્યાં હશે. પણ આ મનુષ્ય, ટોળાંઓના પુરુષોને માથે પ્રબળ ઉછેરવાનો ભાર ન હોવાથી એની પાસે ઘણી ફાજલ શક્તિ રહે. એ સ્વાભાવિક છે. અથર્વવેદને કવિ રવીન્દ્રનાથે બતાવેલો શબ્દ વાપરીને કહું તો આ ઉચ્છિષ્ટ બ્રહ્મ ફાજલ શક્તિ (Spare energy) ના ભેર વડે પુરુષોએ વિવિધ સંસ્કૃતિ જાળી ઉભાં કર્યાં. અને એ જાળમાં જે સામાજિક રચના કરી તેમાં

પોતાને મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું. હરણના ટોળામાં કાળીઆરનું સ્થાન અસાધારણ છે. એટલે બીજા ફેરફારો થયા છતાં પુરુષે કુટુંબના નાયકનું સ્થાન કાળીઆરની સ્વાભાવિક બુદ્ધિથી લીધું અને કુટુંબે હરણનાં ટોળાંની બુદ્ધિથી એ સ્વીકાર્યું.

માણસ સામાજિક પ્રાણી છે એમ કહેવાય છે એ સાચું છે, સમાજ વગર માણસ રહી શકતું નથી. માણસની આ સામાજિકતા એ ધૃત્તિનું વિકાસ છે. પણ માણસના ચિત્તમાં ધૃત્તિ વ્યાપક નથી. માણસનું ચિત્ત અનેક વૃત્તિઓના અનિર્વચ્ય મિશ્રણ રૂપ છે. પણ એમાં વ્યાધિવૃત્તિ અથવા શિકારી પશુની વૃત્તિનું જોર લગભગ ધૃત્તિ જેટલું જ છે. પરિણામે આ બે વૃત્તિઓ કાયમ લડયા કરે છે, અને મોટે ભાગે લડાઇને પરિણામે કે લડયા વગર આ બે વૃત્તિઓ જે તડબેડ કરે છે તેને અનુસરી માણસજાત-વ્યક્તિરૂપે અને સમુદાયરૂપે પોતાનો વ્યવહાર નિભાવ્યે જાય છે.

શિકારી પશુ જે બીજાં પ્રાણીઓને દબાવે, નીચાં પાડે, એનો શિકાર કરે તો જ છવી શકે: એટલે જિજીવીષાએ શિકારી પશુના ચિત્તમાં બીજા ઉપર છાપો મારવાની ભયંકર વૃત્તિનું રૂપ લીધું છે. માણસ જાતમાં પણ એ વૃત્તિ ઉતરી આવી છે. દરેક માણસ બીજા ઉપર છાપો મારવા ઇચ્છે છે. નાનાં બાળકો જરા ગુસ્સે થાય કે એકદમ ધસી આવે છે. વાત કરતાં કરતાં સૂઝે નહિ એટલે રાડ પાડે છે, ગુસ્સે થાય છે, ઘીંબોડા ભરે છે કે બટકાં પણ ભરી લે છે. જંગમી માણસો શીકારી પશુ પેઠે જ શીકારી છંદગી ગાળે છે, પણ સુધરેલાં મનુષ્યો વધારે ગૂઢ રીતે, શીકારી છંદગી જ ગાળે છે. ઘરમાં પણ પુરુષ સ્ત્રીને કે સ્ત્રી પુરુષને દબાવવા ઇચ્છે છે. મા બાપ બાળકોને દબાવે છે. મોટાં બાપડાં નાનાં બાળકોને દબાવે છે, શેઠ નોકરને દબાવે છે, રોજ્ય સંસ્થા, પોલીસખાતું, ન્યાયખાતું, વહીવટીખાતું, લશ્કરી ખાતું વગેરે અનેક ભયંકર પંખઓ વડે, પ્રજાને દબાવે છે, ધાર્મિક સંસ્થાઓ તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને દબાવે છે. આ રીતે શીકારચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે. દબાવવાના આ બધા પ્રકારો દેખીતી રીતે શાંત અને ખૂબ બુદ્ધિપૂર્વક યોગ્યતા દેખાય છે છતાં એ મૂળમાં શીકારીવૃત્તિના જ આવિર્ભાવો છે એમ એના ઉગ્ર દાખલાઓમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. નાની કે મોટી લડાઇઓ, લુંટો, કતલો, ધાર્મિક ઝતુનધી થયેલા અને યતો વિનાશ વગેરે માણસ જાતની શીકારીવૃત્તિના ભયંકર દાખલાઓ ઇતિહાસને પાને પાને નોંધાયેલા છે.

માણસ માણસના બધા પરસ્પર વ્યવહારમાં પહેલાં તો શીકારીવૃત્તિ ઉપર આવે છે: સમો માણસ દબાવ, પોતાની સરસાઇ કબુલ રાખે, એની નબળાઈનો પોતાને લાભ મળે એ જાતનો પ્રયાસ કરવાની સહજ, સ્વભાવ રહિત વૃત્તિ ઉપડી આવે છે. વેપારની બધી લેણદેણ રાજ્યનીતિની વાટાઘાટ વગેરે દેખીતી શાંત પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આ શીકારીવૃત્તિના ખેસો થાય છે. દરેક વ્યક્તિમાં અહંભાવ—પોતાને બીજાથી હલકો ન માનવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક હોવાથી, જે માણસો કે જે ટોળાંઓ મળે કે પરસ્પર દબાવવાની પ્રેરણા અને પરિણામે હમણાં હિંદુમુસલમાનનાં ટોળાંમાં થાય છે તેમ

મૂરામારી નિરંતર થયાજ કરવી જોઈએ; પણ એમ થવું નથી, મોટે ભાગે મનુષ્ય સમાજ શાંતિથી વ્યવહાર નિભાવે જાય છે. આ શાંતિનું કારણ યૂથવૃત્તિ છે. યૂથવૃત્તિના બળથી સામાજિક શાંતિ સ્થિતિ નલાવી રાખવા માણુસ પોતાની ઉપર આવેલી શીકારીવૃત્તિને દબાવે છે, બહારના અતિ ભય વખતે પોતાના રક્ષણ તરીકે આ યૂથવૃત્તિ ઉપયોગી હોવાથી શીકારી પશુઓમાં પણ કોઈ વખતે દેખાય છે. આફ્રિકામાં હવે સિંહો પણ ટોળાબંધ કરે છે એમ દાખલો અપાય છે. બહારના ભયથી અંદર અંદર લાપતાં માનવટોળાઓમાં પણ સંપ થયાના દાખલાઓ ઇતિહાસમાં મળે છે. એક બીજી વૃત્તિ પણ આ સમાધાનીમાં મદદ કરે છે. વધારે બુદ્ધિમાન, વધારે બળવાન કે કોઈ પણ રીતે આસપાસનાં માણુસોથી થોડો ચડીઆતો માણુસ શીકારી વૃત્તિના બળથી ટોળાનો નાયક થવા અને બીજાઓને શુદ્ધાગ્રે બનાવવા કે અનુયાયી કરવા ઇચ્છે છે. આ પ્રસંગે સામાન્ય માણુસો પોતાની ઓછી શક્તિ સમજી જઈને એની સાથે લડીને પોતાની નબળાઈ સિદ્ધ કરવાનું માંડી વાળી એ નાયક સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય સાધે છે. યૂથવૃત્તિના બળથી એ નાયકને અનુસરે છે અને પ્રતિનાયકને અનુસરતાં બીજાં ટોળાં સાથે લડે છે. આવાં ટોળાંઓ નાયકના મતને પોતાનો મત ગણે છે, નાયકના જય પરાજયને પોતાનો ગણે છે. અને ઘેટાંઓ પેઠે નાયકની પછવાડે ચાલે છે. આ પ્રકારના શીકારી વૃત્તિ અને યૂથવૃત્તિના અગમ્ય સંયોગથી શુદ્ધામસંસ્થા, રાજ્યસંસ્થા, લશ્કરીસંસ્થા અને ધર્મસંસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે અને નબી રહે છે. યુદ્ધ વખતે લાખો માણુસો આ યૂથવૃત્તિના બળથી મરણના મુખમાં હોમાય છે. ધર્મરક્ષા, દેશરક્ષા, વગેરે સંસ્કૃતિ સ્થાપિત ભાવનાની મૂર્તિપૂજા યૂથવૃત્તિને મદદ કરે છે. પણ વસ્તુતઃ જંગલી ટોળાંઓની ગામઁઓ લૂંટવાની, બાળા નાખવાની અને ચારે તરફ વિનાશ ફેલાવવાની પશુવૃત્તિમાં અને યૂરોપની છેલ્લી લડાઈ જેવી લડાઈની પાછળ રહેલી વૃત્તિમાં કશો ફેર નથી.

શીકારી પશુની વૃત્તિમાં અને લગાયક માણુસની વૃત્તિમાં ફેર નથી પણ એયની પ્રવૃત્તિમાં મોટો ફેર છે. પશુઓ વૃત્તિની પ્રેરણાથી તતકાળ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને એ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ તરત ભોગવી લે છે. માણુસ એ જ વૃત્તિની પ્રેરણાથી પ્રવૃત્તિ કરવા તૈયાર થાય છે, પણ મગજની મદદથી પ્રવૃત્તિની વિશાળ દેશકાળને અસર કરે એવી યોજના ધરે છે. હાનરો વાઘના પંજાઓ કે એની દાંડો કરતાં આ માણુસના મગજ-માંથી નીકળેલી યોજનાઓ ભયંકર છે. અને શાંત સમયમાં લાખો માણુસોને પેઢી દર પેઢી શુદ્ધાગ્રીમાં રાખવાની યોજનાઓ આગળ લડાઈની ભયંકરતા હ્રદ લાગે છે.

માનસશાસ્ત્રના આ મોટા વિષયને વિગતવાર ચર્ચવા જેટલી આ લેખમાં જગ્યા નથી એટલે માનવચિત્તમાં આ પાશવવૃત્તિનું બળ કેટલું બધું છે એનું માત્ર સૂચન કરીને અટકું છું. સ્વાભાવિક પ્રેમ કરતાં અને સાચી સમજણ કરતાં આ વૃત્તિનું બળ વધારે છે. જેના ઉપર અત્યંત પ્રેમ હોય એવાં પોતાનાં નહાનાં અણુસમજણાં બાળક ઉપર માણુસ વિચાર કર્યા વગર કેવળ પશુવૃત્તિના બળથી હાથ ઉપાડે છે. વળી રેલ ગાડી પાટા ઉપર જ ચાલે છે એવી ખાત્રી હોવા છતાં દૂર રસ્તા ઉપર ચાલનાર

માણસ ગાડીનો અવાજ આવતાં પોતાની ઉપર તો ગાડી નથી ધસી આવતી એમ જોવા પછવાડે જુએ છે. કોઈ ઠેકાણે ટોળું વળાને માણસો ઉભાં હોય તો નવા આવનારને ટોળાંમાં પેશીને શું છે તે જોવાનું મન થાય છે. આવા વૃત્તિખળના ધણા દાખલા નિત્ય જીવનમાંથી જોનારને જડી આવશે. પણ માણસની વિચારશક્તિ આ તાત્કાલિક પાશવવૃત્તિના ઉત્થાનને દબાવે છે. ઉપર કહ્યું છે કે જળવાન પાશવવૃત્તિ વિચારશક્તિને પોતાના હથીઆર તરીકે ધણીવાર વાપરે છે એ ખરું છે, પણ જો પાશવવૃત્તિ એટલી જળવાન ન હોય અથવા વિચારશક્તિ વધારે જળવાન હોય કે જિજ્ઞાસીવાને વિચારશક્તિનો વધારે ઉપયોગ હોય તો તત્કાળ ઉઠેલી પાશવવૃત્તિને વિચારશક્તિ દબાવે છે. પરિણામે સામાન્ય વ્યવહાર શાંતિથી ચાલે છે.

માટે જ શંકરાચાર્ય કહે છે કે તત્સામાન્યદર્શનાદ્ વ્યુત્પત્તિમતામપિ પુરુષાણાં પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર સ્તત્કાલઃ સમાનઃ પશુઓ જેવો હોવાથી શિક્ષિત માણસોનો પણ પ્રત્યક્ષાદિવ્યવહાર તે કાળે સમાન એટલે અવિવેકપુરુષર સર છે. (છ. સૂ. શાં. ભા.નો ઉપોદ્ધાત) ટુંકમાં અશિક્ષિત કે શિક્ષિત મનુષ્યોનો વ્યવહાર વૃત્તિપ્રેરિત અને અવિવેકપુરુષર હોય છે, એ વાત નિઃસંદેહ છે અને આ વૃત્તિઓમાં સૌથી વધારે ત્વેર ઘેટાંની અને વાઘની વૃત્તિનું છે. માણસ ઘેટાંવૃત્તિથી સામાજિક બનવા ચાહે છે તો વાઘવૃત્તિથી નામક બનવા અને પાડોશી સાથે લડવા ચાહે છે. પરિણામે લોકસત્તાવાદ સાચા રૂપમાં ખીલી શકતો નથી. એક કે વધારે નાયકોના હાથમાં બધી સત્તા જઈ પડે છે. કીડીઓ અને મોકોડા જેવાં ક્ષુદ્ર જન્તુઓમાં જેવો નિર્લેખ સંપૂર્ણ સમાનતાવાળો સહકાર, અને સંપૂર્ણ સર્વસત્તાવાદ પ્રકૃતિ ખીલવી શકી છે તેવો માણસમાં નથી ખીલવી શકી.

આમ છતાં માણસ આ વૃત્તિસામ્રાજ્યના જળમાંથી છુટવાનો નિરંતર પ્રયાસ કર્યો કરે છે. આ પ્રયાસનું નામ જ વિદ્યા કે વિવેકખ્યાતિ અને એથી જ મુક્તિ મળે છે તે પશુવૃત્તિની પરાધીનતામાંથી મુક્તિ. કેવળ વિવેકાધીન માણસની પ્રવૃત્તિ કેવી હોય એ વિષે ભગવદ્ગીતાના કાળથી જવાબો અપાય છે. પણ માણસ જાતના મોટા ભાગ માટે એ વસ્તુસ્થિતિનો સંભવ હજી દૂર લાગે છે. હજી 'જેને વૃત્તિ છે અને દાખે તે સંત અને ન હોય તે ભગવંત' એમ કહેવું પડે એટલું વૃત્તિનું પ્રાપ્ત્ય છે. જિજ્ઞાસીના સાથે વૃત્તિઓને એવો કારણકાર્ય સંબંધ છે કે વૃત્તિઓનું જળ ક્ષીણ થતાં જાણે જિજ્ઞાસીના જ નજાળા પડતી લાગે છે. આ મૂળ કારણને લીધે વિવેકનો માર્ગ મુશ્કેલ બને છે. માણસ જાતમાં સાચા વિવેકની વૃદ્ધિ અનિશ્ચય મંદ ગતિથી ચાલે છે.

અહિંસા અને સત્યનો અભ્યાસ વિવેકને વધારવામાં, ખીલવવામાં કેવું કામ કરે છે એ મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. માણસે ઘેટાં વાઘમય રહેવું છે કે વિવેકી મનુષ્ય થવું છે એ આજની સંસ્કૃતિનો અને કેળવણીનો મહાપ્રશ્ન છે. જગત કશા પણ નિશ્ચિત લક્ષ્ય વગર ધરતે જાય છે. નીશે અને એ વર્ગના પંડિતો વ્યાઘ્ર પુરુષની ભાવનાને પૂરે છે. માણસ મરણ પામ્યા વગર પશુભાવમાંથી તદ્દન છુટી ન

પ્રજ્ઞ શાસ્ત્રીભાગ

[જોડા : પ્રજ્ઞાન પ્રતિભા શાસ્ત્રી]

શકે અને પશુભાવ જોટશે અંશે દખાવે તેટલો જડ થાય એમ એક વર્ગ માને છે. ખીજાઓ 'મરજવા' પણાને જીવન-મુક્ત સ્થિતિને સંભવિત માને છે. જીવન-મુક્ત સ્થિતિ સંભવિત હો કે ન હો. પણ ઘેટાંપણાની અને વ્યાધપણાની ભેડી તો ઇષ્ટ નથી જ એમ બધા કેળવણી વિચારકો માને છે. ઘેરું અને વાધ બન્ને જીવે, પણ વિવેકને વશ પર્તાને જીવે તો ખસ છે.

દુર્ગાશંકર દેવળારામ શાસ્ત્રી

પૂજ્ય શારદાદેવી*

Sensual love is sublimated into self-forgetful devotion. Instincts and passions are the raw materials which are to be worked up into an ideal whole. That marriage is successful which transforms a chance-mate into a life companion. Marriage is not the end of the struggle, it is but the beginning of a strenuous life where we attempt to realise a larger ideal by subordinating our private interests and inclinations. service of a common ideal can bind together the most unlike individuals. Love demands its sacrifices. By restraint and endurance, we raise love to the likeness of the divine.

Prof. Radhakrishna: The Hindu View of Life.

જગતના સંતોનાં માનવજીવન-તહેમની ધર્મપત્નીનાં સહકારથી કેટલાં યોગ્યાં છે તેનો જ્વલંત દાખલો રામકૃષ્ણ પરમહંસજીનાં ધર્મપત્ની-શારદાદેવી પૂરા પાડે છે. પરમહંસજીના ઉત્કૃષ્ટ અને પ્રભુમય જીવનના પ્રકાશથી જગત યાની થયું છે. પરંતુ તહેમની જ્વલંત પ્રતિભા આગળ શારદાદેવીનું સાંત જીવન એટલું પ્રકાશ પામ્યું નથી.

પરમહંસજીનું પૂર્વીશ્રમનું નામ ગદાધર હતું. ન્હાનપણથી જ તહેમનું ચિત્ત આ દુનિયાથી દૂર જ રહેતું અને તેથી દુનિયાની વસ્તુઓ ઉપર એમને મોહ જ નહોતો. માતપિતાએ ધાર્યું કે આ વેરાગ્ય તહેનું લગ્ન જોઈકું કરી દેવાથી શમી જશે. તેથી

* પ્રભુજી ભારતનાં જીવન અને જીવાઈમાં ઇંપાચેલાં Reminiscences of the Holy Mother અને 'મોહન' રીચ્યુના જીવનના અંકમાં ઇંપાચેલા શ્રીયુત ચેટરજીના લેખ "શારદામણી દેવી"ના આધારે.

ખાનગી રીતે મસજન કરવા માંડી. તહેમને એ મ્હેતી ફીકર પડી કે ગદાધર જાણી જશે તો કંઈ તોફાન મચાવશે પણ ગદાધરને ખબર પડી ગઈ. એણે તો લક્ષ્મીને આનંદથી વધાવી લીધું અને રામચંદ્ર મુકરજીનાં પુત્રી શારદાદેવી જે તે વખતે પાંચ વર્ષનાં હતાં તહેમની પોતે જ પસંદગી કરી. ગદાધર તે વખતે ચોવીસ વર્ષનાં હતા. માતૃપિતાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો, અને ગદાધર અને શારદાદેવીનાં લગ્ન થયાં.

ગદાધરની માતા ચંદ્રમણીદેવીને શારદાદેવી કુદરતી રીતે વ્હાણાં થઈ પડ્યાં. પોતે ગરીબ હતાં તેથી શારદાદેવીને શણગારવા ઉઝીના દાગીના લઈ આવ્યાં હતાં. થોડા દિવસ પછી તે પાછા આપી દેવાના હતા. પુત્રવધૂના શરીર ઉપરથી દાગીના ઉતારતાં મનમાં ઘાથું લાગી આવ્યું અને તેથી એ કામ કરી ન શક્યાં. ગદાધર મમજી ગયા. શારદાદેવી નિદ્રાવશ હતાં ત્યારે બધા દાગીના ઉતારી લીધા. શારદાદેવી જાગ્યાં અને કોણાહલ કરી મૂક્યો: “મહારા દાગીના ક્યાં ગયાં ?” ચંદ્રમણીદેવીએ પુત્રવધૂને ખોળામાં લીધી અને કહ્યું: “ગદાધર તહને પછીથી વધારે સારા દાગીના અપાવશે.”

એ જ ગદાધરે ભવિષ્યમાં પરમહંસજીના પવિત્ર નામથી પોતાને અલંકૃત કર્યા અને પોતાની પત્નીને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણીના અલંકારથી સજ્યા. પણ જગતના પુરુષોનાં અને સ્ત્રીઓનાં અલંકાર જુદા છે. શારદાદેવીના મામા તેજ દિવસે ગદાધરને લાંબાં આંધ્યાને દાગીના સંબંધી વાત જાણતાં ઘણા જ દુઃખી થયા અને શારદાદેવીને ઘેર લઈ ગયા. ચંદ્રમણીદેવીને શોક થયો, પણ ગદાધરે એમને શાંત પાડ્યાં.

“તહારી પત્નીના સહવાસમાં પણ તું નિર્વિકારી રહે ત્યાં સુધી ત્હેં કામ હત્યો છે એ હું કેમ જાણી શકું ?”

* નિર્વિકલ્પ સમાધિ ત્રણ દિવસમાં પ્રાપ્ત કરનાર- મદાત્માને શું દુર્લભ હોય ? સર્વ સ્ત્રીમાં માતાનું જ સ્વરૂપ જોનાર યોગીને વિકાર કેવા ? તેમણે તો તોતાપુરીને પોતાનું બ્રહ્મચર્ય અને સંયમ પૂરેપૂરાં જતાવી આપ્યાં. શારદાદેવી દક્ષિણેશ્વર આન્યા પછી આઠ મહીના એક જ પથારીમાં રામકૃષ્ણજી સૂતા, અને કંઈક ભુદી જ અવસ્થા ભોગવતા. તે અવસ્થાનું વર્ણન શારદાદેવી પોતે જ પોતાના શબ્દોમાં આપે છે: “એ દિવસોમાં જે અવસ્થામાં તે પડી રહેતા તેનું વર્ણન શબ્દોથી થઈ શકે એમ નથી. આખી રાત ક્યાં તો સમાધિમાં ગાળતા, કે મા માટે આદંદ કરતા કે દમ્યા કરતા અને નિશ્ચેતન સમાધિમાં પડી રહેતા. સમાધિનું મ્હને જરાજર જ્ઞાન નહિ એટલે મ્હને તો બહુ જ બહીક લાગી અને હૃદય + ને રાત્રે જ તેડવા મોકલ્યો. હૃદય આવ્યો અને “હરિ” બોલ” તો મંત્ર કાનમાં બોલ્યો ત્યારે નીચી ભૂમિકામાં પરમહંસજી ઉતર્યા.....”

આ એમનું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય અને સર્વ સ્ત્રીઓમાં માતાનું સ્વરૂપ જોવાની વૃત્તિ. એક સમયે શારદાદેવી પરમહંસજીની પગચાંપી કરતાં હતી. શારદાદેવીએ પૂછ્યું: “હું કાણ છું ?” પરમહંસજીએ જવાબ આપ્યો: “જે માતાએ (કાલી માતા) આ દેહને આ મંદિરમાં જન્મ આપ્યો છે અને હાલ નૌખતખાનામાં વિરાજે છે તે જ આનન્દમયી માતા મહારા પગની ચાંપી કરે છે. ત્હમે એ જ પવિત્ર માતાના સ્વરૂપ છો.”

આ સ્થિતિએ પ્હેંચેલા પરમહંસજીના હૃદયમાં એક જ આદર્શ હતો, અને તે આદર્શ સાધવા પોતાની પત્નીના હૃદયમાં એક જ સંસ્કાર રેડવા મથતા.

Help me build a palace where
All is wonderfully fair,
Built of truth, the while, above
Shines the pinnacle of Love.

અને શારદાદેવી નિર્દોષ અને પ્રેમાળ સુવતી હોવાથી એમના પ્રયત્નો સફળ થયા; તે શારદાદેવીનું અનુપમ જીવન પ્રત્યક્ષ રીતે સૂચવે છે.

શારદાદેવી દક્ષિણેશ્વર આન્યા ત્યારે એમની ઉંમર તેર ચૌદ વર્ષની હશે. પરમહંસજીને લગ્ન સંબંધી પૂરેપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. પણ દષ્ટિ ભુદી હતી. * વિષયાત્મિકા, સંપ્રત્યાત્મિકા, અભિમાનિકા અને આભ્યાસિકા એ ચાર જાતની પ્રીતિ-સ્નેહ-માંથી આભ્યાસિકા પ્રીતિ પોષી, ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે તેમ, લખ સૃષ્ટિમાંથી અલખ સૃષ્ટિમાં વિચરવા

* જુઓ ‘રામકૃષ્ણ કથામૃત’ રામકૃષ્ણ પરમહંસજીનું જીવન પાનું ૧૨.

+ હૃદય રામકૃષ્ણજીનો બાણેજ થતો. એના સ્વભાવનું દિગ્દર્શન જુઓ ‘રામકૃષ્ણ કથામૃત’ પાનું ૧૭૬.

* અભ્યાસાદલિમાનાથ તથા સંપ્રત્યાયાદપિ

વિષયેચ્ચ તન્મજ્ઞાઃ પ્રીતિમાહુચ્ચતુર્વિધામ્ । સરસ્વતીચંદ્ર બાગ ૪, ૩૨૩.

સંકલ્પ કર્યો, અને તેના પ્રથમ પગથિયા તરીકે શારદાદેવીને કેળવણી આપવાનું કામ હોંસથી શરૂ કર્યું. શારદાદેવીના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો: “પરમહંસજીએ મને લૌકિક અને આધ્યાત્મિક દરેક વસ્તુ શીખવી. દિવાની બત્તી કેમ ગોઠવવી, કુંડળના દરેક માણસના સ્વભાવ કેવા હતા, તે દરેક તરફ કેવી રીતે વર્તવું, બીજાના ઘરમાં કેવી રીતે રહેવું,—અને બીજી અનેક વ્યવહારી બાબતો મને શીખવી. મંથિરનું પ્રશંસાગીત પણ મને શીખવ્યું; આધ્યાત્મિક ચિંતન, સમાધિ અને બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ગૂઢ તરવો પણ મને શીખવ્યાં.”

આ જીવનમાં શારદાદેવીને પણ બહુ જ રસ પડ્યો એ એમની જવલંત પ્રતિભા અને વાસનાહીન જીવનને આભારી છે. પરમહંસજી તો આ અવરથા અનેક વર્ષોની સાધનાથી પારગા હતા. શારદાદેવીએ સાધના કરી નહોતી પણ હૃદયમાં પ્રકાશિત અને ઉજ્જ્વલ આત્મા વિરાજતો હતો. હિંદુ સ્ત્રીના હૃદયમાં અંકાયેલી ભાવના—પતિ એ જ સર્વસ્વ **પતિરેષ ગતિઃ સ્ત્રીણામ્** । અને પતિસેવા એ જ ધર્મ—એમના જીવનનો સ્તંભ હતો. અને એ ભાવનાના વિરોધી જે પ્રવાહો આવે તે બધાને મારી હડાવવા એ જ મધુરકૃત્તિ, પતિને શ્રેય સાધવા દઇ એ શ્રેયથી આત્મકલ્યાણ કરવું એ સંકલ્પ—એ બે વસ્તુઓએ એમના જીવનમાં કંઈ છુટું જ એતન રેડ્યું. અના-સક્તિ અને સંયમ માટે જેટલી પ્રશંસા રામકૃષ્ણજીની ધ્યાન તેટલી જ પ્રશંસા—ખરેકે વધારે—શારદાદેવીને ઘટે છે. “મહારા હૃદયમંદિરમાં અમૃતનો કુંભ સ્થાપિત થયો હોય એવું મને હમેશાં લાગતું. એ શાંત, અસ્પૃશ્ય, દૈવી આનંદ-કેવો અનુભવો તેવું હું વર્ણન આપી શકું એમ નથી.”

થોડા મહિના રહીને શારદાદેવી પોતાને ગામ વિદાય થયાં; સંપૂર્ણ સુખ એમને પ્રાપ્ત થયું એમ એમનાં હૃદયમાં લાગ્યું. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે એમની પ્રકૃતિ શાંત, વિચારમય અને મધુર થઇ, નિરવધારી બની. જાતની બધી સવડો અને જરૂરિયાતો ત્યાગી દીધી. બીજાનાં દુઃખો જોઇ દયા ઉત્પન્ન થતી અને લાગણી થઇ આવતી. દયાની જાણે મૂર્તિ જ થયાં. દેહનાં કપડો તેમને લાગતાં જ નહિ, આમ આત્મ-નિમજ્જનના દિવસો પિતૃગૃહે પસાર કરવા લાગ્યાં.

સ્થૂળ શરીર પિતૃગૃહે હતું પણ સૂક્ષ્મ શરીર તો દક્ષિણેશ્વરમાં જ રમ્યા કરતું. પરમહંસજીને મળવા માટે અંતરમાં ધણી જ તીવ્ર ઇચ્છા થઇ આવતી પણ તેને સંયમમાં રાખતાં. પરમહંસજી પોતે જ બોલાવશે એ શ્રદ્ધામાં દિવસો ગાળવા માંડ્યાં.

શારદાદેવી એમ કરતાં અદાર વર્ષનાં થયાં, અને પરમહંસજીના બોલાવવાની આશામાં દિનો વ્યતિત કરવા માંડ્યાં. સંસારનાં સુખ અને દુઃખથી તેમને તો કશો ભય કે શોક થતો નહિ. પણ ગામના લોકોએ એમની શાંતિમાં બંધેલ પહોંચાડી. ગામના લોકો કહેતા કે એમના પતિ તો ગાંડા થઇ ગયા છે, નસ અવસ્થામાં ફરે છે, મંથરના નામોની બૂઝો પાડ્યા કરે છે; ગામની સ્ત્રીઓ એવા ગાંડાની પત્ની તરીકે એમની દયા ખાતી અને તિરસ્કાર પણ કરતી. આ બધું શાંત ચિત્તે તેમણે સાંભળ્યાં કર્યું.

એમને સહન પણ શાંતિથી કર્યું. “ મહારા ત્યાંથી આવ્યા પછી એ શું એટલા બધા બદલાઈ ગયા છે ? જેમ વાતો સંભળાય છે તેવા જ થઈ ગયા છે ? ” આ વિચારો રમ્યા કરતા અને બે એવી જ સ્થિતિમાં હોય તો એમણે પિતૃગૃહ છોડી પરમહંસજી પાસે રહી એમની સેવા કરવી જોઈએ, એ વિચારથી દક્ષિણેશ્વર જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જાતે બહુ જોઈ, સ્થિતિને ઉચિત કાર્ય કરવું એમ સંકલ્પ કર્યો.

રામકૃષ્ણજી સ્ત્રીસહવાસથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતા અને સ્ત્રીને જોઈને ઉન્મત્ત અવસ્થામાં આવી માતાનું જ સ્વરૂપ જોતા-સંસારી લોકોને આ વસ્તુ એકદમ શક્ય જેવી ન લાગી, જેથી પરમહંસજીની પરીક્ષા લેવા સંસારી લોકોએ અનેક યુક્તિઓ રચી કલકત્તાના મથુરબાણુ-જે લવિષ્યમાં પરમહંસજીના મંદાન ચેલા બન્યા અને દક્ષિણેશ્વરનું મંદિર બંધાવી આપ્યું, તેમણે એક ખીલતસ રીતે રામકૃષ્ણજીની કસોટી કરી. પણ રામકૃષ્ણજી ચલિત ન થયા. વેસ્થાને નિર્લજ્જ અવસ્થામાં જોઇને વિકાર ન પામતાં “ મા, આનંદમયી, ” “ મા, આનંદમયી ” શબ્દથી સંબોધન કરીને નમસ્કાર કર્યો અને સમાધિસ્થ થઇ ગયા. આટલાથી સંતોષ ન પામતાં વૈદોએ એમની પરીક્ષા કરી અને અંતે સુપ્રસિદ્ધ વૈદરાજ ગંગાપ્રસાદે કહ્યું : “ ત્હમે ધારો છો તે પ્રમાણે એમને ઉન્માદ રોગ લાગ પડ્યો નથી પણ એમનાં લક્ષણ બધાં યોગી^૧ જેવાં જ છે. ”

પરમહંસજીના મહાભાવની આવી પરીક્ષાઓ થઈ. શારદાદેવી પણ બહુ પોતે જ જોવાને દક્ષિણેશ્વર આવ્યાં. પોતાના ગામથી શારદાદેવી અને રામચંદ્ર મુકરજી પગે ચાલીને ઉપડ્યાં. શારદાદેવીને શ્રમ બહુ લાગ્યો એટલે તાવ આવ્યો. દક્ષિણેશ્વર આવ્યાં ત્યારે પણ શરીરમાં તાવ હતો. રામકૃષ્ણજીને એમની આ અવસ્થાની ખબર પ્રાપ્તી એટલે ચિંતાતુર થઇ ગયા. પોતાના ઓરડામાં જ શારદાદેવીનો ખાટલો મૂકાવ્યો અને એમની સારવાર ઉપર સાવચેતીથી દેખરેખ રાખી. ત્રણ દિવસમાં આરામ થયો અને શારદાદેવીને પણ પરમહંસજીનો અસ્ખલિત પ્રેમ જોઈ શાંતિ વળી, હૃદયમાં હૃદય બાપી રહ્યો અને પતિ અને શ્વસુર સેવામાં જ પોતાનું ચિત્ત આરોપ્યું. શારદાદેવીના પિતા, પુત્રીનો આનંદ અને સુખ જોઈ ઘર તરફ પાછા ફર્યા. શારદાદેવી પાછાં આવ્યાં એટલે પરમહંસજીએ કેળવણીનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. પરમહંસજી કહેતા : “ ચાંદામામા સૌના મામા થાય, તેમ ઇશ્વર પણ આપણા જ છે. દરેકને એમની પાસે રહેવાની છૂટ છે. જે મળવા પ્રયત્ન કરશે તે ત્હમના દર્શનથી સુખી થશે. ત્હમે એમની પાસે જવા જશો તો ત્હમે પણ એમને મળશો. ”

પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યેના ધર્મ રામકૃષ્ણજી બરાબર રહમજતા. કાલીમાતા આગળ આક્રંદ કરી પ્રાર્થના કરતા : “ મા ! અવિદ્યા પણ તું છે અને વિદ્યા પણ તું છે. તું જ

૧ જુઓ ‘ રામકૃષ્ણ કથામૃત ’ : રામકૃષ્ણજીનું જીવન. પાનું ૧૨-૧૩.

૨ “ ” ” ” ” ” ૧૦-૧૧ અને સંન્યાસીનીનો મત. પાનું ૧૧. આ સંન્યાસીનીએ પરમહંસજીને સાધનામાં બહુ મદદ કરી હતી.

ગૃહસ્થના ધરતી કુલવધૂ છે અને તું જ મહત્વા બળરની વેશ્યા છે. મા ! બન્ને સ્વરૂપમાં તું મારી માતા જ છે અને હું તારો સંતાન છું.”

આ જ પ્રાર્થના શારદાદેવી આગળ બાજુ કરતા હોય એમ દીસતું. અને શારદા દેવીએ પણ બાજુ માતા કાલીની સાક્ષ જ એનો અનુકૂળ જવાબ આપ્યો: “આપે પરમેશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. આપને ત્યાંથી પાછા એચનારી અવિદ્યા માયા હું નથી થવા માંગતી-આપની પાસે આપની સેવા કરું એટલો જ પ્રસાદ ચાહું છું.”

આ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ રામકૃષ્ણજીએ શારદાદેવી આગળ મૂક્યો અને શારદાદેવીએ તેને વધાવી લીધો.

આ એમનો દિવ્ય પ્રેમ દિવસે દિવસે વધતો જ ગયો. કેટલાક દીકારો રામકૃષ્ણજી ઉપર પ્રહાર કરવા નીકળી પડ્યા: “રામકૃષ્ણ પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે કૂરતા જ વાપરી છે અને એમની રિયતિ વિધવા જેવી કરી મૂકી છે” વગેરે. પણ ચોખ્ખી દૃષ્ટિએ જોતાં તો માલમ પડશે કે આ વ્રતમાં શારદાદેવીનો સક્રિય સહકાર હતો અને એ સહકારની પાછળ પ્રબળ ધર્મભાવના હતી. વાસનાતૃપ્તિને એમણે પોતાનું જીવન સાક્ષ્ય ગણ્યું જ નહોતું એટલે શારદાદેવીએ જે પગલું ભર્યું તે વિચારમય જ હતું. ઉલટું જ્યારે જ્યારે એમની ઇંદગી વિષે પૂછવામાં આવતું ત્યારે સંતોષ અને સુખની લાગણી જ પ્રદર્શિત કરતાં; એમના જીવનમાં નિરાશાને સ્થાન જ નહોતું. * યાત્રાવલક્ય અને મૈત્રેયાના સંવાદમાં ઋષી શીખવે છે: “દેવી આત્મા પતિ જ હોવાથી પત્ની ત્હને ચાહે છે; દેવી આત્મા પત્ની હોવાથી પતિ ત્હને ચાહે છે.” † આ જ આદર્શ રામકૃષ્ણજીનો હતો.

રામકૃષ્ણજીને જ્યારે લાગ્યું કે શારદાદેવી પણ ઉત્તમ કોટી ઉપર આવી ગયાં છે, ત્યારે સમાધિનાં ગૃહ તત્ત્વો એમને પાસે બેસાડી શીખવ્યાં અને કેટલી પ્રગતિ થતી ત્હનું નિરીક્ષણ કરતા. વળી પોતે સમાધિસ્થ થઇ જતા ત્યારે એમને નીચલી ભૂમિકા ઉપર લાવવા માટેના મંત્રો પણ શીખવ્યા. શારદાદેવીનું લક્ષ એ તરફ પૂરતું હતું એટલે એ બધું શીખી લેતાં વાર ન લાગી. જ્યારે એમને લાગ્યું કે હવે બન્નેના જીવનમાં કામ જેવી વસ્તુ રહી નહોતી, ત્યારે એમણે પોડશી પૂજા આરંભી અને શારદાદેવીની જગદંબાના મૂર્તિ સ્વરૂપ તરીકે પૂજા કરી. આ પૂજના પાછલા લાગમાં શારદાદેવી પણ સમાધિસ્થ થઈ ગયાં.

હવે ફક્ત એક જ ધ્યેય રાખી શારદાદેવીએ જીવન વ્યતીત કર્યું અને તે પતિ-સેવા અને એ સેવાના દિવસો, એમનો શ્રમ, એમનો ખંત એ એમના જીવનનો દિવ્ય અલંકાર છે. સહવારે ત્રણ વાગે ઉઠી, સ્નાન કરી; પાઠપૂજા કરી રામકૃષ્ણજીને માટે અને એમના શિષ્યો અને શિષ્યાઓ માટે રસોઇ કરવામાં જ આખો દિવસ

* “પ્રભુજી ભારત:” ભુવાઇ: પાટું ૩૧૪.

† “Only with woman can Man lose his chastity; and only with her he can keep it.” Plato.

ગુંથાતાં. અને એ સેવામાં એમને આનંદ પડતો. રામકૃષ્ણજીનો ખોરાક બહુ સાદો હતો એટલે એમની રસોઇ જુદી કરવી પડતી; એમના ૩૬ શિષ્યોમાંથી ધણાખરા તે રામકૃષ્ણજી પાસે જ રહેતા. વળી વિધવા સ્ત્રીઓ પણ કેટલીક વાર દર્શને આવતી. તે બધાને જમાડતા. કેટલાક માંસાહારી હોય એટલે એ બધી વ્યવસ્થા કરવામાં ત્રણ ચાર વાર દિવસમાં રસોડું સાફ કરવું પડતું. અને તેમાં એમને આનંદ પડતો. પોતે રામકૃષ્ણજીની એક શિષ્યાને આ સંબંધી કહેલું: “શિષ્યોની બરાબર સેવા થવી જોઈએ જેથી તેઓ અમને એમના જ ગણે.” આ કાર્યમાંથી બીલકુલ પરવારતાં જ નહિ. રૂઝે ૧૧ થી ૨ વાગ્યાની વચ્ચે ગમે ત્યારે સૂતાં પણ આટલા વખતમાં પરમહંસજીનું દર્શન તો એક જ વાર થતું અને તે જ્યારે એમને માટે થાળા લઈ જતાં ત્યારે જાત માટે તો કશી પણ શીકર જ નહિ. ફક્ત એમને એક જ ચિંતા હતી અને તે એ કે રામકૃષ્ણજીના કાર્યમાં બીલકુલ ખલેલ ન પહોંચે. અને આ એમની નિસ્વાર્થી સેવાની કદર એમના શિષ્યોએ પૂરેપૂરી કરી છે. એમના સંસર્ગમાં આવનાર દરેક માણસ એમના મધુર સ્વભાવથી આનંદિત થતો અને એમને “પવિત્ર માતા”ના નામથી સંબોધતો. રામકૃષ્ણજીની શિષ્યા એક દિવસ એમનાં દર્શને આવ્યાં. પરમહંસજીએ જાણ્યું કે ભૂખ્યાં છે એટલે નૌખતખાનામાં જવા કહ્યું. શારદાદેવીએ તરત જ એમનાં જમણ માટે વ્યવસ્થા કરી આપી. આ તો પહેલો જ પ્રસંગ હતો પણ પહેલા પ્રસંગે પણ શિષ્યાનું મન શારદાદેવી માટે ઘણું આકર્ષાયું હતું. પછી તો તે શિષ્યા શારદાદેવી માટે એટલો પ્રેમ ધરાવતાં કે શારદાદેવીનો વિયોગ તેમનાથી સદન ન થતો. શારદાદેવી પોતાના સંબંધીના લગ્નમાં બહારગામ ગયાં ત્યારે શિષ્યાને વિયોગ એટલો સાહતો કે શારદાદેવીની જગ્યાએ બેસી રડ્યાં જ કરતાં. આ શારદાદેવીનો વાત્સલ્ય પ્રેમ અને નિસ્વાર્થી સેવા. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો નિશ્ચય પોતાની પ્રબળ ઇચ્છાથી જ થયો તેનો આ સખળ પૂરાવો છે. અને એમનાં જીવનની ધન્ય ઘડી એ બીજી પૂરાવો. રામકૃષ્ણજી જીવતા ત્યારે એમની સેવા કરતાં. કે-સર થયો ત્યારે પણ એમની તબિયત બરાબર સચવાય અને સેવા થાય તેથી જાતે જ સેવા કરતાં. રામકૃષ્ણજીએ દુનિયા ત્યજી પછી પણ તેમની છબીની પણ એવી જ રીતે સેવા કરતાં. “હું જ્યારે કલકત્તામાં શારદામાતાનાં દર્શને ગયો હતો ત્યારે તેઓ રામકૃષ્ણજીની છબીની પૂજા કરતાં હતાં. ફક્ત એક જ સફેદ વસ્ત્ર પહેરેલું. વાળ છૂટા હતા. લાંબા વખત મુઠ્ઠી ધ્યાન કરવાથી આંખમાંથી જે વિશેષ તેજ આવે છે તે તરફ સ્વાભાવિક રીતે લક્ષ ગયું. તેમની મુખમુદ્રા ઉપર પાવિત્ર્ય, શાંતિ, પ્રસન્નતા, અને માનવવાત્સલ્ય ભરપૂર વિલસતાં હતાં. પતિદેવની પૂજનમાં તેમની તક્ષીનતા જોઈ મનમાં થયું, શું આ પ્રત્યક્ષ દુર્ગાની મૂર્તિ હશે ?” +

સદાચારમાં જ આખી છંદગી ગાળી હોય તેમની મુખમુદ્રા ઉપર બીજી શું

* ‘પ્રશ્નજ્ઞ ભારત.’ Reminiscences of the Holy Mother પાનું ૨૪૨.

+ અધ્યાપક કાલેલકર: રામકૃષ્ણ જ્યોતિ વખતે આપેલું વ્યાખ્યાન.

હોય ? એ જ એમની સદાચારી મધુકર હૃત્તિથી રામકૃષ્ણજીના બધા શિષ્યોનાં વન્દનીય માતા થઇ રહ્યાં હતાં.

શારદાદેવી સમાધિમાં પણ લીન થઇ જતાં. પરમહંસજીના સહવાસ પછી આ સ્થિતિ એમને પ્રાપ્ત થઇ હતી, અને ત્યાં બેઠાં જ જગતના પ્રવાહોનું જ્ઞાન મેળવતાં. રામકૃષ્ણજીની એક શિષ્યા સુકાં જ બીલીપત્ર મહાદેવને ચઢાવતી હતી. સમાધિમાં શારદાદેવીને આનું જ્ઞાન થયું. તેથી જ્યારે શિષ્યા દક્ષિણેશ્વરમાં આવ્યા ત્યારે પૂછ્યું: “ત્હમે સુકાં પત્ર કેમ ચઢાવો છો ?” શિષ્યા ચક્રિત થઇ ગયાં અને પૂછ્યું: “ત્હમે કેમ જાણ્યું ?” શારદાદેવીએ કહ્યું: “આજે સહવારે ચિંતન કરતાં મેં ત્હમને સુકાં પત્ર ચઢાવતાં જોયાં.”

એ જ શિષ્યા પોતાના સ્મરણમુકુરોમાં શારદાદેવીની સમાધિ અવસ્થા વિશે નીચે પ્રમાણે લખે છે: “નૌખતખાનામાં માતાને પૂજનમાં બેઠેલાં જોયાં, મેં એમનો ઓરડો ઉઘાડ્યો અને ત્હમને દસતાં અને આકંઠ કરતાં જોયાં. ત્હમની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેતાં હતાં; અને પછી નિશ્ચેતન સમાધિમાં લીન થયાં.....એક વખત વાંસળાને નાદ સાંભળતાં જ સમાધિસ્થ થઈ ગયા અને એ અવસ્થામાંથી નીચલી ભૂમિકામાં આવતાં ઘણો સમય વીતી ગયો.....એક સમયે બલરામ* બસુની અગાસીમાં ચિંતન કરતાં સમાધિસ્થ થયાં, અને પાછી અસહ્ય સ્થિતિએ આવતાં કહ્યું: ‘હું તો કાંઈ એવા વિચિત્ર મુલકમાં જઈ આવી જ્યાં જ્યાં માયાળુ અને પ્રેમી જ હતા. હું ઘણી જ સ્વરૂપવાન બની હોઉં એવું મને લાગ્યું. પરમહંસજી પણ ત્યાં હતા. ત્યાં મને કેટલું સુખ હતું તે હું કહી શકું એમ નથી. નીચલી ભૂમિકામાં આવતાં શરીરનું જ્ઞાન થયું પણ એ ભૂમિકા એવી કટુપી લાગી કે ફરીથી ત્હમાં પ્રવેશ કરવા નારાજ હતી.’..... નીલંબર મુકરજીના બાગમાં હું, બહેન ગોલાપ અને શારદાદેવી ચિંતન કરતાં બેઠાં. જ્યારે મ્હારું ચિંતન પતી ગયું ત્યારે માતાને શાંત અને નિશ્ચેતન સ્થિતિમાં જાણે સમાધિસ્થ બેઠાં હોય એમ જોયાં. થોડો વખત રહી જડ જગતનું જ્ઞાન થતાં કહ્યું: ‘યોગિની, મ્હારા હાથ-પગ ક્યાં છે ?’ અમે એમના હાથ-પગ દર્શાવવા બેસી ગયાં પણ એમને ઘણા વખત પછી જ્ઞાન આવ્યું.

દૃઢાવનમાં કાલ્યાણને ત્યાં પણ એક સહવારે ગાઠ સમાધિમાં લીન થઈ ગયાં. મેં “હરિબોલ” કાનમાં ઉચ્ચાર્યો પણ તેથી એમનો આત્મા નીચલી ભૂમિકામાં ન આવ્યો. સ્વામી યોગાનન્દ આવ્યા અને એ જ પ્રમાણે કાનમાં મંત્ર લણ્યા, એટલે એમનો આત્મા નીચે ઉતર્યો. અર્ધજન્યત અવસ્થામાં પરમહંસજીની માફક એમણે પણ કહ્યું: ‘મ્હારે ખાવાનું જોઈએ છે.’ થોડું ખાવાનું, પાણી અને સોપારી એમના આગળ મૂકવામાં આવ્યા અને રામકૃષ્ણજીની માફક એમણે ખાધાં. સ્વામી યોગાનન્દે એમને

* જુઓ Reminiscences of the holy mother “પ્રભુજી ભારત” જુલાઈ પાનું ૨૯૧.

આ અવસ્થામાં કેટલાક સવાલો પૂછ્યા હતા જવાબ પણ પરમહંસજીની માફક જ એમણે આપ્યા. અંધા મહાભાવ પરમહંસજી જેવો જ હતો."

પતિ એ જ સર્વસ્વ: એ શારદાદેવીનો સિદ્ધાંત હતો. પાનીહટીનો મોટો વૈષ્ણવનો મેળો. જેવાને રામકૃષ્ણજી અને શિષ્યાઓ જનાર હતી. એટલે એમણે એક શિષ્યાને શારદાદેવીનો વિચાર જાણવા માગ્યો. શારદાદેવીએ કહ્યું: "એમની સાથે મોટું ટોળું જશે. મેળામાં પણ ઘણા લોકો એકઠાં થશે. હોડીમાંથી ખદાર નીકળતું અને મેળા જોવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડશે. મારો વિચાર નથી" આ પ્રસંગ સંબંધી રીકા કરતાં રામકૃષ્ણજીએ કહ્યું: "ન જવાનો નિર્ણય એમનો અચાજ છે. મને સમાધિસ્થ જોવામાં ઘણા લોકો ટોળામાં એકઠાં થતા. જો એ સાથે આવ્યાં હોત તો લોકો કહેતે "જુઓ, હંસ અને હંસી આવ્યા છે. શારદાદેવી ચતુર છે." પણ શારદાદેવીએ તો જુદી જ દૃષ્ટિથી ના પાડી હતી. મને રજા જે રીતે આપી તે ખતાવી જ આપવું હતું કે એમની સંપૂર્ણ મરજી નહોતી. જો જવામાં એ સંમત હોય તો એમણે કહ્યું હોત: "હા. જરૂર એ જશે જ." રામકૃષ્ણજીની મરજી ન હોય તો શારદાદેવીથી જવાબ જ કેમ એ વિચાર એમના મનમાં રમ્યા કરતો.

ધન સંબંધી આસક્તિ એમની ગર્ધ છે કે નહિ તે જોવા રામકૃષ્ણજીએ યુક્તિ રચી જે તેમના જ શબ્દોમાં આપી છે: "ત્યારે મારા એક મારવાડી મિત્ર દસ હજાર રૂપિયા આપ્યા ત્યારે મને તો એમ લાગ્યું કે મારા મસ્તકમાં કોઈએ કરવત બોંધી દીધી. માતા આગળ આકંઠ કર્યું.

પણ મારે મારાં પત્નીનું મન જાણવું હતું તેથી મને એમને કહ્યું: 'ભાવિકને આ ધન આપવું છે પણ હું લઈ શકું એમ નથી અને તેથી ત્હમારા નામ ઉપર આપવા માગે છે. ત્હમે કેમ સ્વીકારતાં નથી? ત્હમારો શું વિચાર છે?' શારદાદેવીએ તરત જવાબ આપ્યો: 'એ કેમ ખતે? એ પૈસા સ્વીકારી શકાય એમ નથી. જો હું લઉં તો ત્હમે લીધું કહેવાય. જો હું સ્વીકારું તો ત્હમારી સેવામાં જ મારે ખરચવું પડશે અને તેથી ત્હમે જ સ્વીકારી લીધું ગણાશે. લોકો ત્હમારા ત્યાગને લીધે ત્હમને પૂજે છે. આ પૈસા સ્વીકારી શકાય એમ નથી.' આ સાંભળી મને નિરાંત વળી "

શારદાદેવીનું પવિત્ર જીવન, ઈશ્વરમાં અંતિમ શ્રદ્ધા, અને મધુર સ્વભાવે ગમે તેવા મનુષ્યોનાં મન આકર્ષી લેતાં. એક વખત એક ધાડપાહુના લાથમાં ફસાઈ ગયાં તે વખતે પણ એમના મધુર શબ્દો એ હલકા મનુષ્યને પણ પીગળાવી નાંખ્યો. કમાર-પુકરથી દક્ષિણેશ્વર આવતાં રસ્તામાં મોટું જંગલ આવતું તેમાં ધાડપાહુઓ રહેતા. કાલીની પૂજા કરી રાત્રે જો ત્યાંથી પસાર થાય ત્હને લૂટતા. સંખ્યાકાળનો સમય અને આ જંગલની લગભગ પાસે શારદાદેવી અને એમનાં સર્ગાસંબંધી આવી પહોંચ્યાં. શારદાદેવીની ગતિ બહુ જ ધીમી હતી એટલે સર્ગાસંબંધી તો જંગલ ખદાર અલોપ થઈ ગયા અને તેમ કરવાને શારદાદેવીએ જ પોતે કહ્યું. પોતાની ગતિને લીધે એ લોકોને આવા જંગલમાં પડી રહેવું પડે અને બચ રહે તેના કરતાં એ લોકો આગળ ચાલી

જય એ એમને દીક લાગ્યું. એટલે જંગલમાં એકલાં પડી ગયાં. રાત્રિ અંધારી હતી. સહામેથી એક ઉચ્ચો કાજો માણસ હાથમાં લાડી લંબને સહામો આવ્યો અને કડક રીતે પૂછ્યું: “આવા સમયમાં અત્રે ઉભો રહેનાર તું કોણ છે?” શારદાદેવીએ મધુર કંઠે જવાબ આપ્યો: “પિતા, મહારાં સર્ગાસંબંધીઓ આગળ ગયાં છે અને હું એકલી પડી ગઇ છું. મહારા પતિ દક્ષિણેશ્વરમાં રહે છે. મહને ત્યાં લઇ જશે તો તમને મહારા પતિ ઘણી જ આભારની લાગણી ખતાવશે.” વાક્ય પૂરું થતાં જ એક સ્ત્રી તે પુરુષ પાછળ આવીને ઉભી રહી. તે ત્હેની સ્ત્રી જેવી લાગતી હતી. શારદાદેવીને નિરાંત વળી, તેથી એમનો હાથ ઝાલ્યો અને કહ્યું: “માતા, હું તમારી પુત્રી શારદા છું. હું અહીં એકલી પડી છું. સારે નસીબે પિતા અને તમને અત્રે આવી પહોંચ્યા છો; નહિ તો મહારું શું થતે તે હું કહી શકતી નથી.”

આ શબ્દોએ પેલા માણસ અને ત્હેની સ્ત્રીની ઉપર ઘણી અસર કરી. શારદાદેવીને થાકી ગયેલાં જોઇ ત્હેમને બાળુના ગામમાં લઇ ગયાં, પેલી સ્ત્રીએ શારદાદેવીની પચારી કરવા પોતાનાં લુગડાં પાથરી દીધાં, અને બજારમાંથી ચોખાં લઇ આવી શારદાદેવીને જમાડ્યાં. પેલી સ્ત્રી તો એમના મધુર સ્વભાવથી એટલી મોહિત થઇ ગઇ હતી કે સહેવાર પડતાં પોતાના પતિને કહ્યું: “તમને બહેલી પૂજ કરી લો; રાત્રે એમને બરાબર ખોરાક મળ્યો નથી. માટે બજારમાંથી સારી વસ્તુઓ લઇ આવો. મહારી દીકરીને મહારે આજે બરાબર જમાડવી છે.”

એવામાં એમનાં સર્ગાસંબંધી આવી પહોંચ્યાં, અને શારદાદેવીને જોઇ આનંદ પામ્યા. દક્ષિણેશ્વર જવાનો સમય થયો ત્યારે શારદાદેવીને બહુ લાગી આવ્યું અને એમના “માતપિતા”ની રજ માગી. “એક જ રાત્રિ એમની સાથે ગાળવામાં મહારો સ્નેહ એવો ગાઢ થઇ ગયો હતો કે જ્યારે ઉપડવાનો સમય થયો ત્યારે મહને ઘણું જ રડવું આવ્યું. ત્હેમનો વિયોગ મહને બહુ સાલતો. જ્યારે એ લોકોએ મહને દક્ષિણેશ્વરમાં આવવાનું વચન આપ્યું ત્યારે જ મહને નિરાંત વળી.”

આ પ્રસંગ અર્થસૂચક છે. ચોર અને ત્હેની સ્ત્રીનાં હૃદય જીતી લેનાર શારદાદેવી જેવાં સાધ્વી જ હોઇ શકે.

શારદાદેવીનો કંઠ બહુ મધુર હતો. દક્ષિણેશ્વરમાં કેટલીક વાર ભજનો બહુ સારાં ગાતાં. એક રાત્રિએ શારદાદેવી અને શિષ્યા લક્ષ્મીદેવી ભજન ગાતાં હતાં. રામકૃષ્ણજી સાંભળીને ખુશ થયા. બીજે દિવસે સહેવારે કહ્યું: “ગઇ રાત્રિએ તમને મધુર ગાતાં હતાં. તે જ બરાબર છે.”

એ મધુર સાધુ-સાધ્વીનાં એક જીવનનો ૧૬ ઓગષ્ટ ૧૮૮૬ ને દિવસે અંત આવ્યો. રામકૃષ્ણજીએ સ્નેહ મૂક્યો. એ મહાપુરુષના સંતસમાગમના વિયોગથી શારદાદેવીને ઘણું જ દુઃખ થયું. તે વખતે એમની ઉંમર ફક્ત તેત્રીસ વર્ષની હતી. એમના દિવસો ધર્મધ્યાનમાં જાય તે ઉદ્દેશથી રામકૃષ્ણજીના શિષ્યો રાખાત્ર (બ્રહ્માનંદ), ભવનાથ (અબેદાનંદ), સ્વામી યોગાનંદ, અને સ્વામી અદ્વૈતુતાનંદ (લાટુ) કાશી અને

વૃન્દાવન લઇ ગયા. શિષ્યા લક્ષ્મી અને શિષ્યા ગોલાપ પણ સાથે હતાં. પણ રામ-કૃષ્ણજીનો વિયોગ એમને બહુ સાલતો અને ઘણું જ રડ્યાં કરતાં. એક દિવસ એમનાં ખીજી શિષ્યા એમને વૃન્દાવનમાં મળવા આવ્યાં. રામકૃષ્ણજીએ દેહ મૂક્યાને પંદર દિવસ થયા હશે. શિષ્યાને જોતાં જ શારદાદેવી ભેટી પડ્યાં, અને ચોધાર આંસુ પાડ્યાં. રામકૃષ્ણજીએ એમને દર્શન આપ્યું અને કહ્યું: “શા માટે રડો છો ? હું તો આ રહ્યો; દૂર ગયો નથી; એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં આવ્યો હોઉં એમ જ છું.” આ દર્શન પછી શારદાદેવીએ રૂદન મૂકી દીધું અને આનંદમય બની ગયાં. આખો દિવસ અને રાત આનંદમયી મૂર્તિ સમાન જ લાગતાં અને નહાની કુમળી આનંદી બાળા જેવાં જ દિસતાં.

રામકૃષ્ણજીએ દેહ મૂક્યો એટલે શારદાદેવી પોતાનાં કાંડા ઉપરથી બંગડીઓ કાઢી નાખવાની તૈયારી કરતાં હતાં. રામકૃષ્ણજીએ દર્શન આપ્યું અને કહ્યું: “મહે શું દેહ મૂકી દીધો છે કે ત્હમે સૌભાગ્યનાં ચિન્હો ઉતારી નાંખો છો ?” રામકૃષ્ણજીની આજ્ઞા એટલે શારદાદેવીનું પાલન; પછીથી એમણે હાથ ઉપરથી બંગડી ઉતારી નથી.

રામકૃષ્ણજીના દેહત્યાગ પછી ચોત્રીસ વર્ષ જીવ્યાં અને શારદાદેવીએ ૬૭ વર્ષે દેહ મૂક્યો. બંગાદી પત્ર ‘ઉદ્ધોધને’ ત્હમના તપ, ત્યાગ, અચલ શ્રદ્ધા, સંયમ, માર્વભૌમ પ્રેમ અને સેવા, અશ્રમિત પ્રવૃત્તિ, જાતની જરૂરિયાતો તરફ બેદરકારી, સાદાઈ, નમ્રતા, ધીરજ, માયાળુ સ્વભાવ, ક્ષમા, લાગણી, નિસ્વાર્થતા અને બીજા અનેક ગુણોની પ્રશંસા કરી. એમનાં જીવને અનેક યુવતીઓના જીવનમાં, જુદું જ એતન રડ્યું છે અને તે શિષ્યો અને શિષ્યાઓ બની નિસ્વાર્થી જીવન ગાળી વહુજનહિતાય વહુ જનસુખાય નો મંત્ર જપી જગતની સેવા અનેક દેશોમાં કરી રહ્યાં છે. એમનાં એક શિષ્યા સંન્યાસીની ગૌરીપુરી દેવી અત્યારે ૮૦ વર્ષનાં છે અને આખી જીંદગી બ્રહ્મચર્યમાં જ ગાળી છે અને આ વૃદ્ધ હિંમરે શારદાદેવી આશ્રમ અને ફ્રી ગર્લ્સ સ્કૂલ કલકત્તામાં ચલાવી રહ્યાં છે. ઇશ્વર એવા પવિત્ર આત્માને શાંતિ અર્પો !

ઠાકોરલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર

અ મે રિ કા ના પ ત્રો

પત્ર ૪ થો

હોટેલ ખિટાની,

૫, ૩ સાં લાંઝાર,

પારિસ, તા. ૧૫-૮-૧૯૨૭

સોમવાર, રાતનાં દસ વાગ્યે

સ્નેહી ભાઈશ્રી બદુભાઈ,

અમારી સ્ટીમર 'રાણપુરા' ના એક ખજાસીને બગાડ્યા નીકળેલા અને એથી એને મુંઝવે બંદરે જ ઉતારી મૂકેલો. આ વાત કોર્મ પશુ માર્ગે માર્સેલના પોર્ટ ઓફિસરને કાને આવી, એથી અમારી સ્ટીમર શુક્રવારે સાંજના પાંચ વાગ્યે માર્સેલ પહોંચી ક તરત જ એમણે સ્ટીમર પર પહોંચે મૂક્યો. આખરે દરેક પેસેન્જરને તંદુરસ્તીનું પ્રમાણપત્ર મેળવવા એની આગળ યથા પસાર થવું પડ્યું અને ત્યારે જ એને ફ્રાન્સની ભૂમિ પર પગ મૂકવાની પરવાનગી મળી. સ્વતંત્ર દેશની પોતાની પ્રગ્નની તંદુરસ્તી માટેની સ્તિષ્ટનો આ નાનોશો દાખલો નોંધવા જેવો છે.

સ્ટીમર પરથી ઉતરતાં પહેલાં એક રમુજ બનાવ બન્યો. પંજાબવાળા સરે કાંજલ હુસેનનો મુસાફરમાન નોકર માથે ફેટો બાંધીને જ ફરતો હતો. એણે બંદર પર ઉતરવાનો સમય આવતાં નવો ફેટો વીંટાડ્યો અને હાથમાં લાકડી રાખી ડેક પર ફરવા માંડ્યું. તેને ફરતો જોઈ એક યૂરોપીઅન પ્રવાસીએ મિ. નગરકદીને પૂછ્યું : "Is he the Indian Maharajah?" (આ હિંદુસ્તાનના કોઈ મહારાજ છે?) મિ. નગરકદીએ જવાબમાં માત્ર ડોકું ધૂણાવ્યું અને મહાં મુસીબતે હસવું દાખી રાખ્યું. બીજા એક બે હિંદી બાઈએને આ પ્રશ્ન જ પૂછાયેલો. આ પરથી આપણા રાજમહારાજઓ વિષે સામાન્ય યૂરોપીઅનનો શો ખ્યાલ છે એ તમારા લક્ષમાં આવશે. માથે ફેટો અને હાથમાં લાકડી એ એમને મન મહારાજની નિશાની છે !

માર્સેલના બંદરે પગ મૂકતાં જ કેટલાક ધંધાદારી બોમિયાઓ (Guides) અમને ઘેરી વળ્યા. અમે અમારો બધો સામાન ટોમસ કૂકના માણસોને સોંપી સ્ટેશન તરફ ફર્ય કરી. દરેક બોમિયો બીજા બોમિયાના ચારિત્ર્ય વિષે શંકા કરતો હતો, અને જ્યારે એક બક્ષા દેખાતા પુરુષે અમને કહ્યું કે બધા ચે હરામખોર છે અને તમને કહેકાણે લઇ જશે (They will take you to a girl) ત્યારે એમના કદી, ભાત અને ચપાટી ખાવાના આમંત્રણ વિષે અમારા દિલમાં શંકા પેડી અને અમે બોમિયા વિના જ સ્ટેશન પહોંચ્યા. સ્ટેશન પર ફ્રેન્ચ સ્ત્રી અને પુરુષ સામસામા એક

એક હાથમાં ચામડાની વજનદાર સુટ-કેસો ઉંચકી પ્લેટફોર્મની અંદર દાખલ થતા હતા. દંપતીનો આ સહકાર જોઈ અમને ખૂબ આનંદ થયો.

ફ્રેન્ચ ભાષાબ્દેન કે બ્લેનપણીઓ કે ખૂબ નજીકનાં સગાંઓ એક બીજાને મળે છે ત્યારે એક ગાલ પર અને એક મુખ પર એમ બે ચુમ્બન કરે છે. આ ચુમ્બન કરતી વેળા જાતિભેદ પળાતો નથી. આપણે ત્યાંના રબારી લોકો એક બીજાને મળતાં જોટલી સ્વાભાવિકતાથી બનને બાલુ ભેટે છે તેટલી જ સ્વાભાવિકતાથી અહીંનાં સ્ત્રી પુરુષો એક બીજાને ચુમ્બન કરે છે.

કહેવાય છે કે ફ્રાન્સનાં સ્ત્રી પુરુષોનાં હૃદય અંગ્રેજોનાં કરતાં વધારે લાગણીભર્યા હોય છે. અમને પોતાને આ હકિતની પ્રતીતિ થઈ છે. ૧૨ દિવસ સ્ટીમર પર સાથે ગાળ્યા છતાં બે અંગ્રેજો સાથે મારે માંડ વાતચીત થઇ હશે. માસેલ ઉતર્યા પછી અનુપયાં ફ્રેન્ચ સ્ત્રી પુરુષોએ અમને માર્ગ બતાવ્યો છે, હોટેલમાં સાથે જમતાં એક ફ્રેન્ચમેને તો અમે એક જ (શિક્ષકના) ધંધાના હોવાથી પોતાના મિત્ર પર ભલામણ-પત્ર સુદ્ધાં લખી આપ્યો છે. અનુપયા માણસો પાસેથી આટલી સહકારની આશા અમે કદિયે નહોતી રાખી.

રાતના ૧૧૧૧ વાગ્યાની ગાડીમાં અમે માસેલથી પારિસ જવા નીકળ્યા. અહીંની પહેલા, બીજા અને ત્રીજા વર્ગની ગાડીઓમાં બહુ જૂજ તકાવત હોય છે. ભાડામાં પણ તકાવત જૂજ જ રહે છે. પહેલા બીજા વર્ગના મુસાફરો સૂતાં સૂતાં મુસાફરી કરે અને ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો મોપલાઓની માફક સિંચાઈને જાય એવું અહીં નથી બનતું. અહીં તો જેને સૂતાં સૂતાં મુસાફરી કરવી હોય એમને અગાઉથી ઉંઘવાના ડબ્બા (sleeping-car) ના પૈસા ભરવા પડે છે.

સવારમાં બીડી મેં જોયું તો આપણા ખેડા જીલ્લાને પણ ભૂલાવી દે એવો લીયોછમ પ્રદેશ બન્ને બાલુ પથરાયેલો હતો. ગૂંજરાતમાં અને તેમાં જે ખાસ કરીને ખેડા જીલ્લામાં ચોમાસું શરૂ થતાં વનરાજીની અતુલ શોભા પ્રવાસીની બન્ને આંખોને ભરી દે છે. પણ આ શોભા ત્યાં ચોમાસામાં હોય છે, જ્યારે અહીંયા એ ઉનાળામાં હોય છે. જુલો ત્યાં ગમે તેમ ઉગ્યાં હોય છે, —કોઈની ડાળ વૂટેલી હોય છે તો કોઈનું થડ ફાટેલું હોય છે—અહીંયા જુલો દારબંધ, અખંડ અને પાનોથી પૂર્ણ આચ્છાદિત હોય છે. મોરના પગ ઉધાડા રહે તેમ જુલના થડનો માત્ર થોડોક જ ભાગ ઉધાડો દેખાય છે. મોટી મોટી ટેકરીઓ પર પણ જુલોની દારો અને લીલું વાવેતર દેખાય છે. જમીનનો એક ટુકડો પણ એળે ન જવા દેવો એ અહીંના ખેડૂતનો જીવનમંત્ર છે. ઠંઠ ક્ષિતિજ સુધી આ લીલું વાવેતર અને લીલી કુંજબટાઓ જોઈ આ પ્રદેશના ખેડૂતની મહેનતનો અને શ્રુદ્ધિનો પ્રવાસીને પરિચય થાય છે.

જેમ જમીનનો ટુકડો તેઓ પડતર રહેવા દેતા નથી તેમ પાણીનું ધુંદ તેઓ ફોગટ વહી જવા દેતા નથી. નદીઓના વહેણને તેઓ બન્ને કિનારેથી બાંધી દે છે અને નદીનાં પાણીને ખોદાણથી ઊંડાં બનાવે છે. આથી અહીંની નદીઓ ગંગા જમનાની

નહેર સમી છલાછલ ભરેલી દેખાય છે. નહેરો ઓળંગવાને માટે નહેરો પર થોડે થોડે અંતરે ગરનાળાં હોય છે તેમ અહીં આ જગ્યા પૂલો હોય છે. આથી સ્ટીમલોંઓ અને વહાણો સહેલાઈથી માલ ભરી પૂલ નીચેથી જઈ શકે છે. માલ લઈ જવા લાવવામાં આ જલમાર્ગ એટલો કિંદ્રાયત પડે છે કે રેલગાડી માત્ર મુસાફરોના જ કામમાં આવે છે. ગુડઝનું કામ જલમાર્ગ ન હોય ત્યાં જ તે કરી શકે છે.

પારિસ

શનિવારે અપેરે અને મોહમમી પારિસમાં પગ મૂક્યો. પારિસ દુનિયાનું સુંદરતમ શહેર ગણાય છે. એનાં આલેશાન મકાનો, સંગેમરમર જેવા સ્વચ્છ રાજમાર્ગો, રમ્ય ખગીયાઓ અને કુવારાઓ એમના અનુપમ સૌન્દર્યથી પ્રવાસીનું ચિત્ત હરી લે છે. રાજમાર્ગ પર ટ્રામ, મોટર, ઘોડાગાડી ચાલે છે ત્યારે એની નીચે મેટ્રોપોલિટન રેલગાડી ચાલે છે.

પારિસમાં જૂની બાદશાહી ઇમારતો અને દેવળો અસંખ્ય છે. એ દરેકની આસપાસ ૧૭૮૯ની ક્રાન્તિનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો છે. હવે તે બાદશાહી ઇમારતો નથી રહી પણ પ્રગ્નકીય સંસ્થાઓ બની છે. કોઇમાં પ્રદર્શન (Museum) તો કોઇમાં યુસ્તકાલય, કોઇમાં ન્યાયાસન તો કોઇમાં પોસ્ટ ઓફિસ; એમ અનેક જાહેર સંસ્થાઓ એ જૂના કાળની ઇમારતોનું રક્ષણ કરે છે અને ભૂતકાળની સ્મૃતિને ઝાંખી બનાવે છે. આ દરેક ઇમારતનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. માત્ર તેમનાં નામો ગણાવીને જ સંતોષ માનું છું.....

એકેદેમી નાશનલ દ મ્યુઝિક, પોસ્ટ ઓફિસ, પેલે રોયલ (રાજમહેલ), ગામ્બેતા, તીલેરીયેર, ઇન્સ્ટીટ્યૂટ દ ક્રાન્સ, થીઆત્ર નાશનલ દ લોદોન, યુનિવર્સિટી દ પારિ, ટાઇન હોલ, નોન દામ ચર્ચ, પેલે દ વિક્વર લુગો, ઓપેરા સ્કવેર, સ્કવેર ઓફ ધી રીપબ્લિક, સેમીતરી, ચર્ચ માર્ગ દે લીન, ચર્ચ એક્સપીઆતરી, સેન્ટ આગનસ ચર્ચ, ધી ચર્ચ ઓફ ટ્રાયમ્ફ, ઇફેલ ટાવર, કોટ ડુ નોર્દ, ધી ચેમ્પર ઓફ ધી ડેપ્યુટીઝ આસ્ટિલ વગેરે મુખ્ય છે. માર્ગમાં ટેરેટર વિજયસ્તંભો અને ઘોડા પર સ્વાર થયેલા ક્રાન્સના જૂના શરવીરોનાં બાવલાં છે. Libertie, Egalite, Fraterniteનો મુદ્રાલેખ અનેક જાહેર મકાનોની કમાનો પર દેરાયેલો જણાય છે. લાસેલોના વિજયસ્તંભ પર વીર નેપોલિયનની મૂર્તિ ઉભી છે અને વિજયસ્તંભની અંદર સુદમાં શત્રુઓની છતેલી તોપો ભરી છે. ચાર્ચ ઓફ ટ્રાયમ્ફની નીચે અખંડ જ્યોતિ જલે છે. આ જ્યોતિ ક્રાન્સના આત્માનું પ્રતીક (symbol) છે. ઇફેલ ટાવર ૯૯૦ ફીટ ઊંચો છે. એનાં ઉપર ચઢવા માટે સિફ્ટ છે. ખીભ માળ પરની ૬૬૦ ફીટની ઊંચાઈએથી પારિસને નિરખતાં કોઇ અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થાય છે. સીન નદીની ઉત્તર અને દક્ષિણ બન્ને બાજુએ પારિસનો વિસ્તાર છે અને અસંખ્ય પૂલો એ બન્ને બાજોને જોડે છે. ઇફેલ ટાવરની પાસે જ નેપોલિયનની કબર છે. ચર્ચ એક્સપીએતરીમાં હુદ્દ ૧૬મો અને એની રાણી મેરી એન્ટોઇનેટની કબરો છે. આ કબરો અકબર બાદશાહની કબર કરતાં પણ સાદી છે. કહેવાય છે કે હુદ્દની કોફિન પાંચ રૂપિયામાં થઈ હતી !

આ ઉપરાંત એક ઐતિહાસિક સંગ્રહસ્થાન છે. એમાં અનેક ઐતિહાસિક ચીજોનો અપૂર્વ સંગ્રહ છે. વીરોની મૂર્તિઓ, ચિત્રો, સહરામાંથી પ્રથમ પસાર થનાર મોટર, જૂની તોપો, બંદુકો વગેરે અહીં જોવામાં આવે છે. પારિસથી દૂર વર્સેલમાં રાજ્યનો જુનો મહેલ છે. એ મહેલ આજે સંગ્રહસ્થાનના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પામ્યો છે. રાજરાણીના દિવાનખાનાઓ, ચિત્રો, પથર અને ધાતુની મૂર્તિઓ વગેરેનો ઇતિહાસ સંગ્રહસ્થાનના અધિકારીઓ જોવા આવનાર લોકોને સમજાવે છે. આથી સંગ્રહસ્થાન કુતૂહલનું નહિ પણ આમ પ્રગ્નની કેળવણીનું સ્થાન બન્યું છે. રવિવાર કે રજના દિવસે તો આ બધાં-યે સંગ્રહસ્થાનો સ્ત્રીઓ અને પુરુષોથી ઉભરાઈ જાય છે અને એક એક ટોળાં સાથે એક એક સંગ્રહસ્થાનનો અધિકારી ચાલે છે અને બધાં-યે ચિત્રો અને મૂર્તિઓની સવિસ્તર માહિતી આપે છે. લોકો પણ આ અધિકારીઓને જતી વખતે ક્રાંક-એ ક્રાંક બક્ષિસ આપી એની મહેનતની કદર કરે છે. લોકશિક્ષણની આ શાખા આપણા દેશમાં હજુ પૂરેપૂરી ખીલી નથી એ જાણી દુઃખ થાય છે.

૫ રૅન્સ

વર્સેલનો બગીચો એ એક અદ્ભુત બગીચો છે. એની ચોમેર ફરતી કુંજધાઓ, હામહામ ઉડતા પુવારાઓ, હોજો અને તળાવો, ટેરેટર ઉભેલી પથરની અને ધાતુની સુંદર મૂર્તિઓ અને એ બધાની વચમાં થઇને ચાલતાં પારિસનાં સુંદર સ્ત્રી પુરુષો-એ સર્વ જાણે ભૂમિ પર નહિ પણ નંદનવનમાં મહાલતા હોય એવા બ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. એક છેડે રાજ્યનો મહેલ છે, બીજો છેડે બાંધી દીધેલી નહેર છે. આ નહેરમાં હોડીઓ ચાલે છે. વચ્ચે મોટરો અને ઘોડાગાડીઓ દોડે છે. માણસોને ફરવા માટે અનેક માર્ગ છે. વૃક્ષોની ઘટાઓ એટલી ગીચ છે કે એમાંથી અજાણ્યા માણસને બહાર નીકળવું મુશ્કેલ પડે. એમની સખન છાયાને લીધે કે ગીચતાને લીધે એ પારિસનાં અનેક જોડો-ઓનું વિહારસ્થાન બને છે. હોડીમાં પણ અનેક જોડોઓ વિલસે છે. બાળકો ચગડોળ પર બેસે છે, અને દરેકના મુખ પર ઉભરાતા આનંદની ઉર્જાવલ હાસ્યરેખા ચળકે છે. પોલિસનો સિપાઈ પણ એની પ્રિયતમાને લેધ અહીંયા ફરતો દેખાય છે, અને લીલો મેવો* અને માંડું પીણું ખરીદી એને રીઝવવા પ્રયત્ન કરે છે. સર્વેના ગૌર મુખ પર રંગેલી લાલીમા, રંગબેરંગી પોશાક, સાચાં અને ખોટાં મોતી અને હીરાની માળાઓ, મુખ પર ફરકતું હાસ્ય, રેશમી પોશાકઃ સૌ વિલાસી મનોભાવના પ્રગટ કરે છે.

લિ. નંદલાલના પ્રણામ

* અહીં લીલો મેવો ખૂબ જ સસ્તો છે. આપણે ત્યાં મીસમમાં પણ ૧-૮-૦ રૂપિયે માંડ મળે એવી દ્રાક્ષ ૩ થી ૪ આને શેર, મૂળરાતની ટેડીને કંપાં-યે કાચાણે મૂકે એવી ટેડી ૪ થી ૫ આને શેર, કેળાં ૩ આને ૩૦૦, લીલાં ફુટ (ઘણાં જ મીઠાં) તથા ટામેટા ૧ આને શેર મળે છે.

પત્ર પ મો

એસ. એસ. એલિગ્નિક

તા. ૨૨-૮-૧૯૨૭

અખોરના ૨ વાગ્યે

સ્નેહી ભાઈશ્રી બટુભાઈ,

પારિસની શોભાનું વર્ણન કર્યો પછી એની શ્યામ બાજુનું વર્ણન કરતાં મને સંકોચ થાય છે. પોર્ટ સૈયદની માફક પારિસમાં પણ દેવળો અને સંપ્રદર્યાનો આગળ 'લપ' ઉમેલી જ હોય છે. માત્ર અહીંયા તે હાથ હલાવ્યાથી ખસી જાય છે, પોર્ટ સૈયદમાં પિછો પકડે છે. સ્ત્રીઓ શરીર અને ખાસ કરીને મ્હોંએ સફેદ પાઉચ લગાવે છે. ગાલ પર અને હોઠ પર રાતો રંગ (rouge) લગાવે છે. પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પણ આવો રંગ લગાવે છે. આથી પારિસમાં કેવળ સુલાબી વદનવાળી સ્ત્રીઓ નજરે પડે છે. જરા સ્ત્રીચૂવટથી જોનારને તેમના આખા શરીર પર કેસરનાં છાંટણું જેવાં પીળાં ચાઠાં જણાય આવે છે. અને એ ચાઠાં ઢાંકવાને જ આ બધો ઠંડો કર્યો હોય છે.

પારિસ એ ગોરી વેશ્યાઓના વેપાર (white slave traffic)નું કેન્દ્રસ્થાન છે. કેન્ટોન-ટીનોપલ અને પોર્ટ સૈયદ, મુંબઈ અને કલકત્તા, શાંગહાઈ અને ટોકિયો-બધા બંદરોના વેશ્યાગૃહોમાં ગોરી સ્ત્રીઓ અહીંના એજન્ટો પૂરી પાડે છે. આ બધી યે ફ્રેન્ચ સ્ત્રીઓને નામે ઓળખાય છે ખરી, પણ વસ્તુતઃ ફ્રેન્ચ હોતી નથી. ઠેક બ્રાઝીલથી માંડીને રશિયા સુધીના તમામ દેશોમાં આ એજન્ટોનાં માણસો ફરતાં હોય છે અને સ્વરૂપવાન કંગાલ બાળાઓને ફ્રેન્ચસલાની અનીતિના અંધકારમાં ધકેલે છે. આ વેશ્યાઓનો પ્રશ્ન યુરોપ અને અમેરિકાના સમાજનો આંજો સૌથી વિકટ પ્રશ્ન છે, અને એથી દરેક દેશની સરકાર આ અનીતિમય વ્યાપારનું નિયંત્રન કરવા ચાંપતા ઇલાજો લઈ રહી છે.

માર્સેલમાં એક સ્ત્રીને બોળામાં બાળક લઈ કંગાલ હાલતમાં પુટપાથ પર એડેલી જોઈ. બીજી સ્ત્રીને ગળામાં હાથ નાંખી એક યુવક સાથે ગેલ કરતી જોઈ. પારિસમાં તો આવા દેખાવો ઠેરઠેર નજરે પડ્યા. રસ્તામાં ઉમેલી સ્ત્રીઓ અજબવા પરદેશીને જાણે ઘણું યે વર્ષોની પિંજાન હોય એવી રીતે હસીહસીને આવકાર આપે ત્યારે મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. અને જ્યારે દારૂથી ચકચૂર બનેલી સ્ત્રીઓને એમના ભાઈઓ કે માખાપો એમનાં બાવડાં જાણી લયડતે પગે દોરે છે ત્યારે આ સમાજ કયી દિશામાં પસાઈ રહી છે એનું લાન થાય છે.

ગળા પર Fox's scarf—પિંજા—નાંખવાની પારિસની સ્ત્રીઓની હાલ ફેશન છે. આ ફેશન દરરોજ બદલાયા કરે છે. મ્હોંમાં આગલા દાંતની આજીબાજીના બે દાંત સોનાના નંખાવેલા ઘણી સ્ત્રીઓના મ્હોંમાં નજરે પડશે. ઘણીવાર તો એ દાંત બતાવવાને માટે જ એ હંસતી હોય એમ લાગે છે. કુદરતી દાંત તોડીને એની જગ્યાએ આ દાંત બેસાડવામાં આવે છે. કેટલાક પુરુષો પણ સ્ત્રીઓની માફક સોનાના દાંત

નંખાવે છે. આ ફેશન કોઈ બેકાર ડેન્ડીસ્ટે (દાંતના દાકતરે) શોધી કાઢી હોય તો નવાઈ નહિ.

તા. ૧૬ મીએ રાત્રે પારિસ છોડી હું શેરબૂર આવ્યો અને ૧૭ મીએ સાંજે 'ઓલિમ્પિક'માં બેસવા માટે એક ન્હાની સ્ટીમરમાં હું દાખલ થયો. આ ન્હાની સ્ટીમર પણ સાત-આઠ હજાર ટનની છે. 'ઓલિમ્પિક' એ અંગ્રેજી સ્ટીમર છે અને એનું વજન ૪૬, ૪૩૯ ટન છે. એને ચાર ભૂંગળાં છે અને ટર્ફશ બાથ, ધલેક્ટ્રિક બાથ, રિનર્મીંગ બાથ, જીમ્નેસિયમ, લાયબ્રેરી, મ્યુસિક રૂમ વગેરેની વ્યવસ્થા છે. દુનિયાની મોટી મોટી સ્ટીમર 'લીવીઆધન' અમેરિકન માલિકિની છે. એનું વજન ૬૦,૦૦૦ ટન છે અને એ જર્મનીએ બાંધેલી છે. આવી જ બીજી બે મોટી સ્ટીમરો જર્મન બારામાં બંધાય છે અને બે વરસમાં તૈયાર થઈ અમેરિકાની સફર નીકળશે એવી વધી છે.

'ઓલિમ્પિક'ની બીજા વર્ગની કેબિન 'રાણપુરા'ની કેબિન જેટલી અનુકૂળતા વાળી નથી. કેબિનમાં તાજી હવા માટે જે વ્યવસ્થા 'રાણપુરા'માં છે તે 'ઓલિમ્પિક'માં નથી અને એથી કેબિન ચોવીસે કલાક ગંધાયા કરે છે. મોટા રૂમોની પણ એ જ દશા છે. મારી સાથે જે ત્રણ અમેરિકન મુસાફરો છે તે દરિયો તોફાની હોવાથી મારી જેમ માંદા થયેલા. તેઓ અંગ્રેજોને આ દુર્ગંધ માટે ખૂબ ગાળો દેતા હતા અને ફરીથી અંગ્રેજ સ્ટીમરમાં કદી સફર નહિ કરવાનો નિશ્ચય ગ્રહ કરતા હતા.

અમેરિકામાં દારૂની બંધી છે. અમેરિકાની સ્ટીમર પર પણ કોઈ જાતનો દારૂ મળી શકતો નથી. મારા સાથીઓએ આઠ-આઠ દશ-દશ વાર પૂરોપતી સહેલગાહ કરી છે. એમને પૂરોપમાં વિસ્ફો-દ્વાની એસકો લાગ્યો છે અને તે છૂટતો નથી. આથી તેઓ અમેરિકન નહિ પણ અંગ્રેજ સ્ટીમર પસંદ કરે છે. અહીંયા દારૂની રેલમછેલ છે. તેઓ કહે છે કે દરિયો લાગેલો હોવાથી દવા તરીકે જ તેઓ વિસ્ફોનો ઉપયોગ કરે છે. માત્ર એક બે બોટલ રહી ગઈ છે તે પેટમાં ઠાલવી દેવાના જેથી જકાતખાતાની નજરે ન પડે. પેટ સિવાય બીજી કોઈ રીતે દારૂ લઈ જવો એ મોટો મુન્હો છે. એ માટે ૫,૦૦૦ ડોલર દંડ અને બે વરસની સખત સજા નિર્મોચેલી છે. ૧૯૨૮ના નવેમ્બરમાં 'પ્રેસિડન્ટ'ની જે ચૂંટણી થવાની છે તેમાં આ દારૂબંધીનો મુકો એ મહત્વનો મુકો થઈ પડશે.

મારા કેબિનના અમેરિકન સાથી ખૂબ જ ખુશમિજાજ અને માયાણ છે, જ્યારે મારા ડીનરટેબલના જર્મન સાથી ખૂબ જ ખાચ છે અને હસે છે. હું જેટલું જર્મન જાણું છું એટલું જ તેઓ અંગ્રેજી જાણે છે. આથી અમારી વચ્ચેની વાતચીત હાસ્યનું જ સ્વરૂપ પકડે છે. તેઓ મને ખૂબ ખાવાનો આગ્રહ કરે છે, પણ મને દરિયો લાગેલો હોવાથી હું માથા પર હાથ મૂકી ના પાડું છું. આથી તેઓ મારા માથાની ખજર દરોજ પૂછે છે અને હસાવે છે.

અહીંના સ્ટુડન્ટો બધા બે અંગ્રેજો છે. અંગ્રેજનું સમયપાલન અહીંયા સર્વત્ર લેવામાં આવે છે. નિયત સમયે તમારી કેબિન વળાંકને સાફ થાય છે, તમારી પથારી

ખિછાવાય છે, તમારું પીવાનું પાણી ભરાય છે અને નિયત સમયે જ તમારી નહાવાની ઓરડી તમારે માટે તૈયાર થાય છે. ‘રાણપુરા’ના ગોવાનીઝ સ્ટુઅર્ડ કરતાં આ અંગ્રેજ સ્ટુઅર્ડો વધારે સમ્ય, વિવેકી અને હુકમખરદાર છે. મારા ત્રણે સ્ટુઅર્ડો મારી બેચેનીમાં માફ મન જે પ્રકારે રીઝવતા અને મારી જે રીતે કાળજી રાખતા તે હું કદી ભૂલીશ નહિ. મારા ખાણનો સ્ટુઅર્ડ હું શાકાહારી છું એમ જણાતાં મારી આગળ મેવાની અને મીઠાઈની જુદી જુદી ચીજો જે હસતું મુખ રાખી પીરસે છે તે હું કદી વિસરીશ નહિ. મારા જર્મન સાથીઓને પણ જુદી જુદી વાનીઓ અખાડવામાં ભાષાની મુશ્કેલી છતાં એણે જે પરિશ્રમ લીધો છે તે તેઓને પણ યાદ રહી જશે.

છેલ્લા બે દિવસથી અમારી સ્ટીમર ‘ગદ્ડ સ્ટ્રીમ’માં પ્રવાસ કરે છે. આ ‘ગદ્ડ સ્ટ્રીમ’ મેક્સિકોના અખાતમાંથી નીકળી ઇંગ્લાંડના કિનારા મુઘી પહોંચે છે. એની ગરમીને લીધે ફ્લોરિડામાં શિયાળો હોતો નથી અને કહેવાય છે કે એના વિના ઇંગ્લાંડ આજે છે એથી પણ વધારે ઠંડો મુલક હોત. એની પહોળાઈ ૩૦૦ માઈલથી પણ વધારે છે અને આજે અમે સૌ ઉન્હાળાના તાપથી શેકાતા હોઈએ એમ શેકાઈએ છીએ. કાલે સવારે અમે તે પાર કરીશું અને સાંજે ન્યૂયોર્ક પહોંચીશું.

‘રાણપુરા’ની દિવસની સૌથી વધુ ઝડપ ૪૧૯ માઈલ હતી. ‘ઓલિમ્પિક’ની ૫૪૫ માઈલ છે. એનાથી મોટી ‘મેજેસ્ટીક’ની ૬૧૦ માઈલ છે. પ્રહલા બે દિવસ સખત પવન અને તોફાની દરિયો હોવાથી અમારે બધાને કેબિનમાં જ ભરાઈ રહેવું પડેલું. મોજાં સાથે જ મોટા ડુંગર જેવાં ઉજળતાં હતાં અને અમારું આ મોટું ખારકસ હાલમડોલ કરતું હતું. હવે તો દરિયો શાન્ત છે અને અમે બધા દિવસનો મોટો સમય ‘ડેક’ પર રમવા બેસવામાં જ ગાળીએ છીએ. એ જ

વિ. નંદલાલનાં પ્રણામ

(અંજન્યા)

પ્રસ્થાન

યક્ષદંપતી

૧૯૮૩

આકર્ષણ ચિત્રની અનુક્રમિતિ : કરનાર સવિસંહાર રાવળ

આ ચિત્ર અવગત મકની પહેલા નંબરની શુદ્ધિમાં, જમણી બાજુના મોઢા
જોધિસત્ત્વના ચિત્રની નજર, જોકે જોરડીના બારણા ઉપર છે. એ શુદ્ધિ ચિત્રમાં
સમજાગ છદ્ધા દેશમાં થએલું મનાય છે અને તેમાં ત્રણચાર શૈલીનાં ચિત્રો છે.

ય ક્ષ દં પ તી*

(એક વિવેચન સાહસ)

કહે છે કે શુદ્ધ ભગવાનની ઈચ્છા પ્રથમ તો સ્ત્રીને દીક્ષા આપવાની નહોતી પણ પછીથી શુદ્ધની ઓરમાન માતા મદાગ્રમપતિ-ગૌનમી જેમણે શુદ્ધને અવપાળથી પાળી પોપી મોટા કર્યા હતા-શુદ્ધની માતા માયાદેવી પુત્રને સાત વાસાનો મૂંઝી સ્વધામ ગયાં હતાં-તેમના આગ્રહથી પછી તેમણે બિંદુશુસંઘ સ્થાપ્યો હતો.

પણ તે કરતાં પણ સ્ત્રીએ વંધારે જીડો પ્રવેશ તો કલાદારા કર્યો. બૌદ્ધ ધર્મમાં ગૃહસ્થજીવન તરફ દ્રેષ નહિ તો ઉદાસીનતા તો યુષ્કળ છે. 'ધરવાળાએ ધરવિનાના થવું' એ બૌદ્ધ ધર્મસાહિત્યનું બહુ જ સામાન્ય વાક્ય છે. વેદધર્મમાં ગૃહસ્થજીવન તરફ આવી બુગુપ્સા કે ઉપેક્ષા નથી, ઉલટું ગૃહસ્થજીવનનો મહિમા છે, જીવનની યોજનામાં તેના ઉલ્લાસનું ઉચિત સ્થાન છે, તેનો સ્વીકાર છે. કદાચ બૌદ્ધ ધર્મની અંસરથી જ વેદધર્મ સન્યાસમાર્ગી અને સંસારપરાક્રમુખ થયો. પણ બહિષ્કૃત થયેલા એ સંસાર અને સંસારના પ્રતીકરૂપ સ્ત્રીએ, એકદાર બંધ થતાં, કલાદારા બૌદ્ધ ધર્મમાં ફરી પ્રવેશ કર્યો. અજન્તાની કલા તેના સાક્ષીરૂપ છે. ચિત્રકારાએ તેમાં સ્ત્રીનો ઉપયોગ ફૂલની પેડે પોતાની કલાને શણગારવાને કર્યો છે. આ યક્ષદંપતીનું ચિત્ર તેનો એક સુંદર નમૂનો છે.

અને છતાં કલાએ સર્વત્ર અજન્તાના સન્યાસના વાતાવરણને અનુકૂળ જ રૂપ લીધું છે. સંસારનું રહસ્ય તેમાં કલાદારા આવી બળ્ય છે છતાં સંસારનો ક્ષોભ હૃદયને વિક્ષિપ્ત કરે તેવા રૂપમાં આવતો નથી. સંસારની સમૃદ્ધિ, શોભા, ધન, વૈભવ, વિલાસ સર્વ આવે છે, સંસારનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે, છતાં તે એવી રીતે મૂકેલાં છે કે ચિત્રને સ્વાભાવિક રીતે જ તેને સમજી તેનાથી પર રહેતાં ફળવે. પ્રયેઠ કોપનાં ચિત્રો છે. છતાં તે હૃદયને કોપાકાન્ત કરે તેવાં નથી, કોપથી પર રાખે એવાં છે. પ્રેમનાં ચિત્રો છે, તે પ્રેમના આવેશથી હૃદયને ક્ષુબ્ધ કરી હોળી નાંખે તેવાં નથી, પણ પ્રેમની પ્રસન્નતા હૃદયમાં સંકાત કરે તેવાં છે.

સાથેનું ચિત્ર દંપતીનું છે, દાંપત્યપ્રેમનું છે. પણ તેનું આલંબન માનવ નથી યક્ષ છે, જેનો ઉપયોગ માનવ કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ છે. ચિત્રમાં સ્ત્રીનું સૌંદર્ય માનવ મર્યાદાથી જરા પણ દાંકરું નથી. મમત્ર શરીરનું લાવણ્ય સ્ફુટ છે. જેને કાલિદાસ પર્વસુ સંનતા

* આ ચિત્રો યક્ષનાં જ છે એમ માનવાને સળળ પ્રમાણ નથી. પણ યક્ષ ગાંધર્વ વગેરેનાં ચિત્રો અજન્તામાં છે, આ ચિત્ર વિશે વિશેષ માહિતી મળતી નથી અને આ ચિત્ર એકવાર આ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે માટે એમ જ નામ રાખ્યું છે.

કહે છે તેવી છે, કોઈ કવિના નાટકની પેઠે, એક અંગ બીજાની સાથે, એક સંધિ બીજા સંધિ સાથે સંવાદી થઈ બરાબર મળી રહે છે અને સમગ્ર શરીરનું લાવણ્ય પોષે છે. આ યક્ષદંપતી છે તે જોતાં સહેજે અવસ્થા ફેરવો. પણ મેઘદૂતનો શ્લોક યાદ આવે છે.

તન્વી શ્યામા શિશ્વરિદશના પક્ષચિંબાધરોઢી
મધ્યે ક્ષામા ચકિતહરિણીપ્રેક્ષણા નિમ્નનાભિઃ ।

શ્રોણીભારાદલસગમના સ્તોકનમ્રા સ્તનાભ્યામ્

યા તત્ર સ્યાદ્ યુવતિવિપયે સૃષ્ટિરાઘૈય ધાતુઃ ॥ *

કાલિદાસનું વર્ણન જુદી સ્થિતિનું છે પણ શરીરની તલુતા બિંબ જેવા હોઈ, પાતળી કટિ, નિમ્નનાભિ શ્રોણીભાર, સ્તનભાર જાણે કાવ્યનાં વર્ણનને અનુસરીને કર્યા હોય તેવાં છે. આપણાં ચિત્રો કાવ્યશાસ્ત્રની પદ્ધતિથી જ ઘણી વાર રસનિષ્પત્તિ કરે છે. કાવ્ય અને ચિત્રકલા એમ લગભગ એક ભાગે અને એક જ ફિલસુફીને અવલંબીને ચાલતાં જાણાય છે.

પણ એક જ ભાવ કાવ્યમાં અને ચિત્રમાં એક જ રીતે નિરૂપિત કરી શકાય નહિ. અમુક સ્થૂલ ભાવો જે કાવ્યદ્વારા નિરૂપિત થાય છે તે ચિત્રમાં નિરૂપિત કરતાં સુરચિતો ભંગ થાય. સ્ત્રીઓનાં ખુણાં વર્ણનો શબ્દ દ્વારા જેવાં થાય તેવાં ચિત્રમાં ન થાય અને ચિત્રમાં થાય તેવાં નાટકના તખ્તા પર ન લજવીય. કાન કરતાં આંખ એ રીતે સ્થૂલતાની વધારે વાદક છે. કાલિદાસના ચિત્રમાં શબ્દો વાચ્યમાં જ વિશેષ કરીને છે. સ્તોકનમ્રા સ્તનાભ્યામ્ અને શ્રોણીભારાદલસગમના એ કાંઈ અવસ્થા ખુલ્લું ચિત્ર નથી, છતાં વાંચનારને તેમાં સ્થૂલતાનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી. ચિત્રકારે એ વર્ણન ચિત્રમાં મૂક્યું છે અને ખુલ્લું જતાવ્યું છે, છતાં સુરચિતો ભંગ થવા દીધો નથી એ એની વિશેષતા છે. આતું દ્રશ્ય સામાન્ય રીતે ઉદામ શૃંગાર એટલા નિરૂપણમાં જ આવે પણ એ ઉદામતાની વ્યંજના ચિત્રકારે જાનેની સ્વસ્થતાથી અને પુરુષના હાથમાં આપેલા પાનપાત્રથી અટકાવી છે. આ પાનપાત્રથી દંપતી પાનક્રિયામાં વ્યાપ્ત છે એમ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. પાન એ બીજા ઉપભોગો કરતાં સૂક્ષ્મ ઉપભોગ છે. અને તેથી ઉદામ સ્થૂલ પ્રેમનો ક્ષોભ ચિત્રમાં વ્યક્ત નથી થતો તેમ ખુલા ચિત્રથી સુરચિતો ભંગ પણ નથી થતો અને અંગલાવણ્ય શું એ ચિત્રકાર બહુજ ખુશી રીતે જતાવી શક્યો છે.

આ ચિત્રનો રસ તો કાવ્યની પરિભાષામાં શૃંગાર જ છે, દંપતીનો પ્રેમ જ છે. પણ તેનો મુખ્ય ભાવ, પ્રેમના સ્થૂલ આકર્ષણનો ક્ષોભ નથી પણ પરસ્પર બન થઈ સ્વસ્થ થયેલા પ્રેમની પ્રસન્નતા, વિશ્રંભ, શ્રદ્ધા છે. વસ્ત્રની અસ્તવ્યસ્તતા કવિ જેને રતિયુદ્ધ કહે છે તેવા, પ્રેમના સ્થૂલ તોફાનને સૂચવતી નથી પણ જેમાં દેહનું ભાન ન હોય, દેહની-

* પાતળી શ્યામા, તીણા કાંતવાળી, પાકા બિંબ (દાંડોરા) ના જેવા નીચલા હોઠ-વાળી, વચમાં એટલે કે પાતળી, ચકિત થયેલી હરિણીના જેવી નજરવાળી, જાડી નાભિવાળી, શ્રોણીના ભારથી મંદ ગતિવાળી, સ્તનભારથી જરા નમેલી, વિષાતાએ યુવતીઓ ઘડવામાં પડેલીજ પડેલી એવી-જે છે તે ત્યાં હશે.

વ્યક્તિની સર્વ બાહ્ય મર્યાદાઓ, સર્વ સંકોચ પરસ્પરની શ્રદ્ધામાં સરી પડતાં હોય એવા વિશ્રંભને વ્યક્ત કરે છે. પરસ્પરનો પ્રેમ એ જ એક હૃદયમાં સામ્રાજ્ય ચલાવે છે ત્યાં સંસારની કે સ્ત્રીજાતિની કે પુરુષની મર્યાદા રાખવા જેટલું પણ દૈત રહેતું નથી, કોઈ વ્યક્તિ એકલી હોય તે કરતાં પણ વધારે સ્વસ્થતા પ્રેમમાં બંનેને મળે છે, તે આ દૃશ્યનું સૂચન છે. આ ચિત્રની નીચે એક જ શબ્દમાં મારે તેનો ભાવ બતાવવો હોય તો હું તેને વિશ્રંભ કહું.

વિશ્રંભનું વર્ણન સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ઘણીવાર આવે છે. પ્રેમ બાહ્ય ક્ષોભથી મુક્ત થઈ ન્યારે પરસ્પરની સતત શ્રદ્ધાનું સ્વસ્થરૂપ પામે છે ત્યારે વિશ્રંભાવસ્થામાં આવે છે. તેને માટે કોઈ એક અંગ્રેજી શબ્દ સમાનાર્થ મળી આવતો નથી. સંસ્કૃત કવિઓએ તેને વ્યભિચારી ભાવમાં ગણાવ્યો નથી એ આશ્ચર્ય જેવું છે. અથવા વિશ્રંભ એ કેવળ સ્વસ્થ નિશ્ચેષ્ટ નિષ્ક્રિય સ્વરૂપનો હોવાથી, ક્રિયા દ્વારા વ્યક્ત ન થતો હોવાથી, તેની તેમાં ગણના નહિ કરી હોય: એ રીતે કાવ્ય કરતાં એ ભાવ ચિત્રને વધારે અનુરૂપ છે.

ચિત્રમાં દંપતીનો રંગ જુદો જુદો શા માટે છે ? અલખત આ દૈવી વ્યક્તિઓ હોવાથી તેમને બરાબર માનવરંગ આપવાની આવશ્યકતા નથી. અને આસમાની રંગ માનવને સ્વાભાવિક ન હોવા છતાં ચિત્રમાં સુંદર તો દેખાય છે. કૃષ્ણની ભાવનાથી આ રંગ આપણને એટલો અસ્વાભાવિક નથી લાગતો, અને દૈવી યોનિમાં એ રંગ હોવાનું કલા-સમયમાં સ્વીકારાયું હોય તો મને ખબર નથી.* પણ આ સર્વ કારણો એક કારણ રાખતાં રંગમાં ભેદ રાખવાની આ ચિત્રમાં આવશ્યકતા પણ લાગે છે. અજન્તાનાં ચિત્રો રંગચિત્રો હોવા કરતાં રેખાચિત્રો વિશેષ છે; ચિત્રકાર પોતાનો ભાવ રેખાઓથી જ વ્યક્ત કરવા તરફ વિશેષ લક્ષ આપે છે અને રેખાથી પ્રથમ આકાર સિદ્ધ થયા પછી તેમાં ઉચિત રીતે રંગ પૂરે છે. રંગથી ઊંચા તેજ બતાવી શકાય છે તે તેને અગ્રાત છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, રંગની માત્રા તેજ ઊંચાના ભાનપૂર્વક અપાયેલી છે, પણ ચિત્રકાર પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કરવા રેખા ઉપર મુખ્ય આધાર રાખે છે, રંગ ઉપર નહિ. આ ચિત્રમાં બંને વ્યક્તિઓનાં એંગો એકજ સ્થાને સેળભેળ થઈ ગયાં છે. જો બંને વ્યક્તિઓનો એકજ રંગ હોત તો આ બરાબર ઉડી આવત નહિ. એટલે ચિત્રકારે રંગ બદલાવેલો છે. પછવાડે તકીઓ છે તેને પુરુષથી ભિન્ન બતાવવા પુરુષના રંગથી તરત ભિન્ન દેખાય તેવા લીલો તકીઓ મૂક્યો છે, એજ રીતે યક્ષિણી રીતે ભિન્ન બતાવવા તેનો રંગ આસમાની કરેલો છે; આસમાની રંગમાં તેના હૈમ અલંકારો, હાથ પગ હોઠ ઉપરનો રાગ અને તેનું પોતાનું પીળું વસ્ત્ર અને યક્ષના શરીરનો સ્પર્શ સર્વ સ્પષ્ટ રીતે મુરેખ દેખાઈ આવે છે.

પણ આ-રંગ પસંદ કરવાનું એક બીજું કારણ ન હોય ? ઉપર આપેલા, મેઘ-

* આ લખ્યા પછી હમણાં વાંચવામાં આવ્યું કે ‘સિદ્ધપરત’ માં રંગના સંકેતાર્થો દર્શાવ્યા છે તે પ્રમાણે રયામ રંગ સુંગરનો વ્યંજક છે, પીળાશ પડતો ચેતરંગ વીરસનો વ્યંજક છે અને પીળો રંગ દીવ્યતા અને અદ્ભુતનો વ્યંજક છે.

દૂતના શ્લોકથી જ એ તર્ક થાય છે. મેઘદૂતમાં ચંદ્રિકાનું વર્ણન 'સ્થામાં' સખ્દથી કરેલું છે. શ્યામાનો અર્થ કાંઈ વર્ણે શ્યામ એવો નથી. તેનો અર્થ તો 'ચૌવનમધ્યસ્થા' એવો મક્ષિનાથ કહે છે. પણ સ્ત્રીની આ અવસ્થાનો ધ્વનિ કરવો ચિત્રકારે શ્યામા સખ્દનો આશ્રય લઈ તેને એ વર્ણુ આપ્યો હોય એમ ન બને ? આપણામાં ચિત્રકલા એમ ઘણી જગાએ કાવ્યની કલ્પનાને અનુસરે છે.

આ રીતે આ યક્ષદંપતી પ્રેમ જ વ્યક્ત કરે છે, દંપતી પ્રેમ, પતિ પત્ની વચ્ચેનો સાંસારિક પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે. સ્ત્રીનું સૌદર્ય, તેનું લાવણ્ય, સ્ત્રીનાં જે વિશેષ અંગોમાં રહેલું છે તે પણ વ્યક્ત કરે છે. છતાં પ્રેમનું ક્ષોભમય, તોફાની, ચંચલ, વેગવાન, સ્વરૂપ બતાવતું નથી. પણ તેનું શાન્ત સ્વસ્થ નિશ્ચલ શ્રદ્ધામય સ્વરૂપ બતાવે છે અને એ રીતે સંસારના જ ચિત્ર છતાં બૌદ્ધ સન્યાસીઓની યુક્તા વાતાવરણને તેને અનુકૂલ બતાવે છે. તેના રંગો પણ આંખને આધાત કરનારા ન હોઈ મૃદુ આકર્ષણ કરનારા છે. અજન્તા આપણા દેશની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કલાસમૃદ્ધિ છે.

ડૉ. પિ. પાઠક

The Ajanta Masters use Woman as their best decorative, asset with brilliant zest and extraordinary knowledge. ... They use women like flowers. ... Nowhere else perhaps has Woman received such perfect and understanding homage. ... She is not there female merely, but the incarnation of all the beauty of the world. ... "Majesty and Power" invest the women of Ajanta....

"Charm of Indian Art"

by Captain W. E. Gladstone Solomon.

અ ભે દ

(સાદ્ગંભિરીકિત)

- કોઈ રાત્રિ વિશે સરોવર ભર્યું કાંઠા સુધી વારિથી ,
પૃથ્વીના ઉર શું, પ્રસન્ન મધુરે ગંભીર ને નિર્મળું;
ના હાલે જલ, ખાલો અંતરનો કે ઊંડી શુદ્ધા પૂરવા ,
કે આહો સમ કોઈ ગૂઢ અદ્ભુતો તોફાનો સરવો થકી ,
ના વા ક્ષુબ્ધ થતું બહાર વહતા અંજાનિલોથી 'યવા
કાળાં અગ્નિથી—અંતરાય બનતાં આકાશ ને પૃથ્વીનાં.
ને તેનાં કુચુદો પ્રકુલ નયનો શું પ્રેમનાં નેત્રને ,
પાણીથી ય અલિપ્ત, ઊર્ધ્વ, નિરખે નિષ્પન્દ, નક્ષત્રને.

ધારી એ વ્યવધાનશૂન્ય સરને. વિશ્રંભથી ઓમના
અંકે લીન થઈ જતી પૃથ્વીને આકાશ આલિંગતું ;
સંકામ્યો તહોં ઓમરંગ સરમાં, આકાશની ઉન્નતિ
ગંભીરાઈ બની રહી સરમહીં, નક્ષત્ર એ ઊતર્યા
પૃથ્વીનાં કુચુદોનો સાથ રમવા, ને લેદ ત્યાં ના રહ્યો—
આ તે છે સર, કે અગાધ અકલ્યું અરુપશ્ય આકાશ એ!

શે ૫

અમોહમસ્મિ સાત્ત્વં સાત્ત્વમસ્યમોહં, ચોરહં પૃથિવી ત્વં, સામાહમ્ ક્લુપ્ત ત્વં, તાવેહ વિવહાવહે ।
આશ્વસાયન ગૃહાસત્ર ૧. ૭. ૬. વર કન્યાને કહે છે : “ હું વિષ્ણુ છું તું લક્ષ્મી છે; તું લક્ષ્મી
છે હું વિષ્ણુ છું; હું દ્યૌ (આકાશ) છું, તું પૃથ્વી છે; હું સામ છું તું ઋત્વો છે તે આપણે
બન્ને વિવાહ કરીએ.”

વળુભાઈ અને અમે

(૧)

વળુભાઈ આવ્યા ત્યારે હજી હું સૂતો હતો. પણ તેણે તો તેના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ ગોઠવું ખેંચી લીધું: પછી મેં પછેડી વધારે સાવચેતીથી, ચારે તરફથી દાખી, એટલે એમણે પગનાં તળાખાં શોધી કાઢ્યાં ! ને તેમાં ગલગલીઆં શરૂ કર્યા ! એને ખબર હતી કે એ વાતનો હું કાયર છું : ‘ એ હકું ! હકું ! ’ કહીને મેં તરત જ મોં ખોલી નાખ્યું : બહુ મહા વિનય પ્રાપ્ત થયો હોય તેમ વળુભાઈ પોતાની આનંદી ગીડી ભાષામાં, મોટેથી બોલ્યા : ‘ કેમ નહોતા ઉઠતા ને ?... પણ અમારી પાસે દરેક તાળાની કુંચી હોય છે, એ તમને ખબર નહિ હોય ! ’

વળુભાઈ સાથે મહારી દોસ્તી તો હમણાં જ થઇ હતી. વળી સાધારણ રીતે વળુભાઈ ભારે મોલનસાર છે અને આનંદી પણ એવા જ. તે થોડાક ઘડીઆળા, થોડાક એન્જની-અર, થોડાક લડવૈયા, થોડાક પાકશાસ્ત્રી, અને એ ઉપરાંત પણ શું શું ન હતા ? એક વખત, શેરીમાં, ભગવાનજીભાઈનો પુત્ર મેડા ઉપરથી ગળદી પડ્યો, ત્યારે વળુભાઈ, કોણ બહુ ક્યારે ‘ સેંટ એમ્બ્રુસ’માં પડેલા, પણ એવો સરસ પાટો બાંધી આપ્યો કે ડૉક્ટર આવ્યા ત્યારે પૂછ્યું કે આ પાટો બાંધનાર ડૉક્ટર કોણ હતા ? સૌ હસી પડ્યા, ને વળુભાઈને દેખાડ્યા : વળુભાઈ તો વિનય કરતા બોલ્યા કે ‘ સાહેબ ! અમે તો એ ગામડાશાહી, કામચલાઉ વૈદ્યું કર્યું છે ! ... ’

પણ ત્યારે ડૉક્ટરે કહ્યું કે, હવે પાટો ફરી ઉખેડવાની જરૂર નથી, કારણકે હું પણ એ પ્રમાણે જ બાંધવાનો હતો ત્યારપછી તો વળુભાઈ હાડવેદ તરીકે પણ ખ્યાતિ પામ્યા હતા !

વળુભાઈમાં, વળી એક બીજી ખૂબી હતી. એક વખત, એક ‘ ગામડીઓ ઘી વેચવા આવેલો. આજ કાલ અમારા મંડળમાં ઘીની ખૂસ પણ ભારે હતી: અમે સૌ-કેટલાક ઉઘાડે માથે, ને કેમકે તો ઉઘાડે પગે-ત્યાં ભેગા થઇ ગયા હતા. વળુભાઈ બહુ કે જોખવાના કામમાં પણ પાવરધા. તેમણે તો સૌને ઘી જોખી આપ્યું. પણ પછી દિસાખનો ભારે મોટો ચડ્યો. હું ચેલા પટેલને સમજાવવા લાગ્યો કે ‘ ત્હારા સત્તાવીશ આના થયા !—’ સત્તાવીશ આનામાં પટેલ સમજે નહિ. મેં કહ્યું કે ‘ ત્હારો એક રૂપિયો અને ‘ ઇલેવન-અગીઆર આનાજ ’ થયા ! ’ પણ પટેલ તો ‘ ઇલેવન ’ સાંભળીને મૂંઝાયો હતો તે ‘ આનાજ ’ સાંભળીને તો ગભરાઇ ગયો !

‘ ભાઈસાખ ! આ તમે બધા મોટા માણસ—આવા ભણેલા યદને અમારું ગરીબ માણસનું ખોટું કરશે ? ’ એ ત્રણ જણા ભણેલા ઉભેલા હતા તે charge of dishonesty કહીને ખડખડ હસવા લાગ્યા ! એક ભાઈ વળી હમણાં જ ‘ સેકન્ડ એડ. એલ. બી ’ પાસ

કરી આવેલા, તે બોલ્યા કે આટલા ઉપરથી 'હેફેશન' માંડી શકાય. અને પછી તેમણે 'હેફેશન' પર લાખ્ય શરૂ કર્યું. ઘોડાના કાખમાં જેવા 'વીક્સન ગોગલ્સ' ચડાવીને તે એવું અંગ્રેજી ફેંકવા લાગ્યા કે ઘીનો હિસાબ તો જાણે મોગલ જમાનાની વાત જોતો જૂનો બની ગયો! ત્યાં વળુભાઇ પોતાની ઘીની તપેલી મૂકીને પેસા લઇને આવ્યા. પેલો પટેલ પણ તેના તરફ વળ્યો: 'ભાઈસાખ! હું આ બીજા કોઇને જોળાવતો નથી, હું તો તમને જોળાવું! બધેય હિસાબ મને ભેગો આપો!'

'ભેગો, ભેગો, લગા માણસ! તારું તો આવા 'આરિસ્ટર' જોડું નહિ કરે?' એમ કહીને બધા પેસા ભેગા કરીને પટેલને બરાબર હિસાબ સમજાવી દીધો. ને પછી પાછો માણસ દીડ સમજાવ્યો:

'જે-વળુભાઈએ મારા માથા પર દાઢ મૂક્યો-જાણે કે આ ડોક્ટર સાહેબના સત્તાવીશ આના-એ રૂપિયામાં પાંચ આના જોણા!'

'હા હા! એક ઈ બોલતો હિસાબમાં સોળવટ નોતી'. પટેલ પણ એક ધડીમાં જાણે બધું સમજી ગયો. પણ વળુભાઈએ તો 'આ વડીલ સાહેબના-આ શેઠ સાહેબના-આ આરિસ્ટર સાહેબના-અને આ બધા સાહેબોના ભેગા-એમ કહી કહીને અમને પેટ પકડીને હસાવ્યા! અને પછી-અમારું કારકુન સાહેબોનું મંડળ પણ વારંવાર હિસાબ-કિતાબમાં, ને ખાસ કરીને ઘરમાં કોઈ અટપટી ચીજ જોઈતી હોય, ત્યારે એમનો આશ્રય શોધવું. મને સાંભરે છે કે એક વખત કનૈયાલાલ મારતર-એમનાં પત્નીએ કાયાની શીદરી મંગાવી ત્યારે વળુભાઈને ત્યાં તપાસ કરવા આવ્યા હતા કે કાથો ને શીદરી બે જુદી ચીજ છે, કે બે જુદી ચીજની એક જ મિશ્રવટ છે! વળુભાઈનાં વડુ તો એ સાંભળીને ખડખડાટ હસી પડ્યાં ને બોલ્યાં કે 'તમે આવાં વેદીયાં ઢોર જ રહેશો કે શું?'-પણ વળુભાઈએ, તો એ લાઇને, જાણે કે 'દાયર એક્સપ્લોઝીવ'નો કોષ કોષડો ઉકેલતા હોય તેમ, તેમનાં પત્ની ચાર ચીજ મગાવે તો કાગળમાં ટપકાવી લેતા જોયા હતા, એટલે એમણે તો એ વાત પણ ચોખ્ખી રીતે સમજાવી, કે ભાઈ કાથો અને શીદરી બે જુદા શબ્દોમાંથી, એક સમાસ થયો છે. ને સરળતાની ખાતર તેને જુદી વિભક્તિનો પ્રત્યેક લગાડી 'કાયાની શીદરી' એવો એક શબ્દ ઉપજાવી કાઢ્યો છે!-પણ તે વસ્તુ એક જ છે. અને તે પ્રાયશઃ સાન આઠ રૂપિયે મળુ હોય છે! 'પ્રાયશઃ' શબ્દ વળુભાઈનો જ વાપરેલો હતો. 'આંડી લાવી એક ખાટલો ભરવામાં કેટલીક જોતી હશે?' કનૈયાલાલ મારતરે બીજી દડકેન રજૂ કરી.

પણ વળુભાઈએ જવાબ આપ્યો, તે પહેલાં, તો એમનાં પત્ની બોલી ઉઠ્યાં: 'અરે ભાઈ! એ તો ગમે તે મુલાકાતે પણ ખબર હોય! કેટલી? -સાન આઠ ચોર!'

કનૈયાલાલ મારતરને આ ઘા જરાક વધુ પડતો લાગ્યો. તે તેમાંથી, બેઠા થવા ચલત કરવા લાગ્યા. એમના મનમાં, એક વાત ઘોળાઈ રહી કે આ અવધારી જીવડાને, સાહિત્યની તો કાંઈ કિમ્મત જ નથી? એ વાત સાચી છે કે હું કાયાની શીદરી વિશે બહુ થોડું જાણું છું, પણ પ્લેટો વિશે એને શું ખબર છે? એક

માણસ વ્યવહાર જાણે છે તો ખીજે ઘણા આદર્શવાદીઓની માનસસૃષ્ટિ જાણે છે તેમાં બેદ—

એમની વિચારમાળા વચ્ચે જ આટલી ગદી. કારણકે વલ્લુભાઈ તો એમના હૃદયનું માથા ખરાબર જાણતા હતા: તેમને લાગ્યું કે કનૈયાલાલ માસ્તરને ખોટું લાગ્યું છે. તેમણે ધા વાળી લીધી: “પણ તને કાંઈ ખબર છે? મહીને હળવર હળવર રૂપિયા કમાવાવાળા ખારિસ્ટરે એક વખત પૂછ્યું હતું કે નિઃસરણી અને દાદરામાં શું બેદ છે? —એ તો આપણે એક ભાઈને ભાઈ સાહેબ કરવા, ને ખીજા ભાઈનું કામ કરવું ને ત્રીજાની સલામી લેવી, એટલે ખબર પડે એમાં શું?...લે, એનું કામ તું કરવા જા તો ખબર પડે...એના જેવો એક શબ્દ તો બોલી દે—તું સલામમાં જ તો ખબર પડે કે કેટલા કેટલા જીવ એને સાંભળવા તરફકાટ કરે છે!”

કનૈયાલાલ માસ્તરનું મોં જરા મલક્યું. એમને પણ લાગ્યું કે ના, મારી કિંમતની ખબર વલ્લુભાઈને તો ખરાબર છે!

‘અરે તમે પણ, વલ્લુભાઈ! આવી રીતે ખનાવવાનું—’

‘ખનાવું છું?—એમ હોય, તમે પણ શહેરમાં એક હીરા રૂપે છો! એનાં ગૂંચ તો આંકતું હોય તે આંકે!—’ પ્રસન્ન થયેલા કનૈયાલાલ માસ્તર ત્યાંથી ચાલ્યા ત્યારે વલ્લુભાઈ પ્રભેનું તેમનું માન વધારે થયું હતું! કનૈયાલાલ માસ્તરે થોડે દૂર જઈને કાગળ કાઢ્યો ત્યારે વલ્લુભાઈ પાછળથી હસ્યા: અને હસ્યા પણ એવું કે કનૈયાલાલ માસ્તરે પાછું વાળીને બેઠું:

‘હું તમારી મહેનત બચાવું!—’ વલ્લુભાઈ બોલ્યા: ‘નહિતર વળી તમે અરધા શેર બોલી લાધને જ ઘેર જશે. ને અમારાં ભાભી ઠપકો અમને આપશે.’

વલ્લુભાઈ શું બોલે છે તે તરત તો કનૈયાલાલ માસ્તર સમજી શક્યા નહિ. પણ જ્યારે વલ્લુભાઈએ કીધું કે આઠ રૂપિયે મળુ માટે તમે આઠ શેર કાથી લેશો તો દોઢ રૂપિયો ને દોઢ આનો પડશે, ત્યારે તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ, કારણકે તેમણે કાગળમાં, આઠ આનાને ત્રણે મુણી, સાડાસાતશેરનું શું ખેસે તે કાઢ્યું હતું, ને બાકી અચ્છેરનું કરવા, આઠ આનાને પાંચે ભાગવાની તૈયાર કરતા હતા, ત્યાં વલ્લુભાઈએ ખરાબર એ વર્તુ હોય તેમ હિસાબ દીધો!—કનૈયાલાલને વિચાર પણ આવેલો કે આઠ શેરને બદલે સાડાસાત શેર જ લેવી એટલે દોઢ રૂપિયો રોકડો થાય!

કનૈયાલાલ માસ્તરે થોડે દૂર જઈને હિસાબ પાછો ભાગાકારની રીતે કરી બેઠો: હતા ને “રકવી” એક પાઈ માથે થાય એ શોધી કાઢ્યું હતું! પણ ત્યાર પછી ઘણી વખત, કનૈયાલાલને એમ કહેતાં સાંભળ્યા હતાં, કે વલ્લુભાઈનો માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઘણો સંગીન છે! વલ્લુભાઈએ એ વાત એક દિવસ અમને કહીને ખૂબ ગમ્મત આપી હતી. પાછું બન્યું એવું કે જાગરમાં જતાં કાથી નીકળી સાડાસાત રૂપિયે મળુ—પછી તો કનૈયાલાલ સાડાસાત શેર લાધને જ ચાલ્યા! અને અચ્છેર બોલી લાવવા માટે, તેમનાં પત્નીએ કંઈ ત્યારે સમજાવ્યું કે એ તો વલ્લુભાઈએ કીધું છે કે સાડાસાત શેર

ધણી યશે! એ શેરીમાં, આવી આવી બાજતમાં વળુભાઈ તો પ્રમાણરૂપ મનાતા, એટલે તેમનાં પત્ની ચૂપ રહ્યાં. પણ પછી બીજે દિવસે અચ્છેર કાથીનો ખપ પડ્યો, ત્યારે કનૈયાલાલ માસ્તરે, એક ‘એકસાઈઝ’ નું પાનું કાઢી તેમાં હિસાબ ગણી કાઢ્યો. ને પછી અચ્છેર બીજી લાવ્યા! કનૈયાલાલનાં પત્નીએ, એક વખત વળુભાઈને, આવી બોલી કરકસર શીખવાડવા માટે કપડો આપ્યો ત્યારે આ બધું પોકળ પ્રગટ થયું!

આજે સવારમાં જ ભાઈશ્રી શું પધાર્યા છે, તે કળવું મુરકેલ હતું કારણકે વળુભાઈ સવારે તો ભાગ્યે જ નવરા હોય. રાત્રે જે કાંઈ તોફાન થયાં હોય, કોઈને બદમાશનો ડર લાગ્યો હોય, તો કોઈને પોતાના બારણાની સાંકળ ખખડતી લાગી હોય, કે કુતરાં વધારે પડતાં ભરયાં હોય, એ બધો હિસાબ સવારમાં વળુભાઈ પાસે રજુ થઈ જતો. ને તેના પર છેલ્લો ચુકાદો આપ્યા પછી જ વળુભાઈ બહાર નીકળતા. પણ તેમને આ માનવંતો હોદ્દો કાંઈ મફતમાં મળ્યો નથી. એક વખત, રાત્રે પોળમાં બે ચાર બદમાશ સંતાઈ રહેલા હતા. ને એક વાણીયાના ઘરમાં પેસી ગયા હતા. ઘરનાં બધાં ભગતાં જ હતા એટલે ‘કૌ કૌ તો’ ખૂબ થયું, પણ કોઈની હિંમત ચાલતી નથી, એ જોઈને એક બદમાશ તો મણીબેનનો હાર ઝૂંટાવ્યો પણ ખરો! અને બધાને કૌ કૌ કરતાં મૂકી તે રવાના થયો. વળુભાઈ તો આગળથી એતેલા હતા, એટલે જ્યાં તે ગડબડાટ થઈ કે તરત જ પેઢી પોલીસનો વેષ યગવતા કે ને તેના બારણા પાસે જ ઉભા રહ્યા. જેવો પેલો બદમાશ નીકળ્યો કે તરત જ તેમણે તો એક ધોલ ચોરી કાઢી! અને પાછી મોટેથી બૂમ પાડી: ‘રામસિંહ! પકડો આ બદમાશને!’

રામસિંહ ફાજદારનું નામ હતું. બદમાશોના તે સાંભળીને હાંબ ગગડી ગયાં ને તેમણે વિચાર્યું કે આ તો મોટી પોલીસપાટી હાજર થઈ ગઈ છે! વળી વળુભાઈએ સામે, એક ટુંકા પર પીળો ક્રોટ લટકાવી રાખેલ, તે પોલીસ જેવો જ નજરે પડતાં તો બદમાશનાં પાણી મરી ગયાં!

એણે તો ‘માપાપ! આ તમારા માટે!’ એટલું કહેતાં કે ને હાર વળુભાઈના હાથમાં સેરવી દીધો, ને પોતે ઉભી પૂંછડીએ નાસી ગયો!

વળુભાઈ ઘરમાં ગયા, ત્યાં કોશીમા ‘હડહડતો કળમુગ આવ્યો છે—’ વગેરે બોલી રહ્યાં હતાં અને શેઠ ‘શું એમ લૂંટી જશે?—એણે હજી પોલીસના હાથ જોયા નથી?—અબધવી સાળાઓને પકડાવી પાડું’ કહીને મેડી ઉપરથી ઉતરી પિના જ ખીંટી પરથી પાંધડી લઈ માથે મૂકતા હતા, ને સાળો કુપટો ક્યાં છે, એમ કહીને પાછી પાંધડી માથા પરથી, ખીંટી પર મૂકતા હતા. પણ હેડે ઉતરવાના તો સોગન જ લીધેલાં.

(૨)

મેં પૂછ્યું: ‘વળુભાઈ, અત્યારમાં ક્યાંથી આવ્યા?’

વળુભાઈએ કહ્યું: ‘અરે ભાઈ! આજ તો દસી દસીને ટગલા થવાય તેવી વાત બની ગઈ છે!’

વજુભાઈની વાત એટલે ખાસ્સો દોઢ કલાક તો ખરો જ. વજુભાઈની એક દેવ હતી કે જ્યારે તમારી સાથે વાતો કરવા બેસે, ત્યારે પગ ચડાવીને પોતાના પગના તળાપામાં, હથેળા મારતા જાય અને વાતો કરતા જાય. જ્યારે એ પગ ઉતરે ત્યારે સમજવું કે હવે અદારમા અધ્યાયનો છેલ્લો શ્લોક—અચ્યુતે કેશવ—થવાનો છે.

‘એવું જન્યું લાઈ! કે પરમ દિવસ સાંજે હું જરા રોશન તરફ ફરવા જતો હતો. ત્યારે સામે મળી ગયા માણેકલાલ!’ વજુભાઈ તો આટલો ઉપોદ્ધાત કરી, પગ પર પગ ચડાવીને બેઠા.

‘હૈ!’ હું પણ ગોઠડું ફેંકીને બેઠો થઈ ગયો.

અમારા મંડળમાં માણેકલાલનું સ્થાન ઘણું ઉચું હતું. ગમે તેવી દિલગીરીમાં પણ માણેકલાલને જો મળે તો હસવું આવ્યા વિના રહે નહિ. આ માણેક જેવા માણેકલાલની શોધ પણ મૂળ તો વજુભાઈએ જ કરેલી. સારા સાયન્ટીસ્ટને પાંરામાંથી, સોનું મળતાં જે આનંદ થાય તેવો આનંદ આ મૂર્તિનાં પ્રથમ દર્શને અમને થયેલો: માથે મેલી બેંગલોર ટોપી, ગળામાં ખીએખીય ભરાવેલી ગંજુડી નેકટાઇ, અને નીચે લખડતું પાટલુન! આ પાટલુનને વજુભાઈએ ‘કાશુલી પાટલુન’નું નામ આપ્યું હતું. એક વખત એવું જન્યું કે અમે કાંકરીઆ તળાવ તરફ ફરવા ગયા હતા. અમદાવાદના રસ્તા ગટર કરતાં લાગ્યે જ સારા હોય છે. પણ તેવા રસ્તા ઉપર પણ લાઇથી, મીલોના ધૂમાડોના તંદુરસ્તીભર્યા શ્વાસોચ્છવાસ લેતા ઉભા હતા! ... એક તરફ રસ્તા ઉપર, પોતાની જાપાનીઝ લાકડીને ટેકાવીને લાઇ જાણે કુદરતને નિહાળતા હોય તેમ થંબી ગયેલા. વજુભાઈએ ચાલનાં ચાલતાં અમસ્તું જરા કહ્યું કે શું પંચરંગી આકાશ જુઓ છો કે સપ્તરંગી લુગડાં નિહાળો છો? ત્યાં તો માણેકલાલ હસતા હસતા અમને વળગી પડ્યા: તેમણે તો ‘સાહેબજી!’ થી વાત શરુ કરી. અમે તો એક પોટલીમાં છાનામાના ડાળીઆ સંતાડેલા, એટલે ચિંતામાં પડ્યા કે આ લાઇથી જરા છૂટકારોના દમ ખેંચવા દે તો સારું! પણ માણેકલાલ તો ઉપડ્યા: પોતે કેવી રીતે મેટ્રીકમાં નાપાસ થયા : હાલ પોલીસકોર્ટમાં કેવા હોદ્દા પર છે, અને પોતાની સાથેના મેટ્રીકમાં પાસ થયેલા કેમ રખડે છે, પોતે ‘યુરોપીઅન ડેસ’ થી પોતાની ‘પોઝીશન’ કેમ જાળવી શક્યા છે, વગેરે વગેરે વાતો કરતા, માણેકલાલ તો બે ઘડીમાં જ અમારા ચિરપરિચિત હોય તેમ ખડખડાટે હસવા લાગ્યા!

વજુભાઈએ પણ પોતાની અકસ્માત શોધનો લાભ લેવો શરુ કર્યો.

અમે જ્યાં કાંકરીએ પહોંચ્યા ત્યાં માણેકલાલે પોતાના ખીસામાંથી પોટલી કાઢી: રેશમી રૂમાલ હતો, એટલે કાંઈક સારી ચીજ સંધરી દર્શે એમ ધારી અમે સામસામે અર્ધભરી દષ્ટિ ફેંકી, અમારી પાસેની પોટલી જાની જ રાખવા સૂચના કરી દીધી! પણ ત્યાં સૌની તાલુબી વચ્ચે માણેકલાલે રૂમાલ છોડ્યો ને તેમાંથી ઘાણી નીકળી પડી!... માણેકલાલે વળી એના પર પણ થોડું વ્યાખ્યાન કર્યું: ‘ઘાણી, તમે શું સંમજો છો, ઘણી જ ‘healthy’ છે. એક વખત મહારી ક્ષમતા દીકરાને જરા અતિસાર થયેલો. પછી એને ઘાણી ખવરાવી, અને તરત જ આરામ થઈ ગયો. હમણાં જ મેં

એક ઝાપામાં વાંચ્યું હતું કે રશિયાના એક ડોક્ટરે જાહેર કર્યું છે કે જો માણસ હમેશાં સાંજે ફરવા જાય ત્યારે ધાણી ખાય તો તેની શ્વાસનળીમાં, રસ્તાની ધૂળ વગેરેનાં જંતુ-ઓએ પ્રવેશ કર્યો હોય તેમનો મૂળમાંથી નાશ થઈ જાય ! ત્યાર પછી હું હમેશાં સાંજે ફરતી વખતે ધાણી ખાઉં છું. બહુ જ healthy છે.’

પછી વલ્લુભાઈએ એને અનુમોદન આપ્યું : ‘ એવી જ એક બીજી ફાયદાકારક ચીજ અમે શોધી કાઢી છે...’ વલ્લુભાઈએ કહ્યું.

‘ એવી સી ચીજ છે ?’

ઠાવડા બનીને વલ્લુભાઈએ ઉત્તર આપ્યો : ‘ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં, ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં ડૉ. બેન્સને એ શોધ પ્રથમ કરી હતી. ’

માણેકલાલ તો બહુ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યા. અમે સૌ અજ્ઞયબ્દી પામ્યા કે હવે વલ્લુભાઈ ધાણી ડાળીઆનો મેળ કરવાના કામમાં પડ્યા છે !

‘ ડૉ. બેન્સન એક વખત ‘ Nervous System ’ ની મુદ્દારણા માટે સારા ખોરાકની શોધ કરતા હતા. અચાનક એમણે થોડા ચણા ઘોડાને ખાવા આપ્યા. બીજો દિવસે ઘોડાની નસોમાં ઘણો ફેરફાર માલમ પડ્યો. એ ઉપરથી એમણે શોધ કરી, તે ચણાને બહુ માનભર્યું સ્થાન અપાવ્યું. ત્યાર પછી એ વાત વિસારે પડી ગઈ. પણ ‘ ફરસાણુ ’ ના શોખીન વાણીઆભાઈઓએ એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. ત્યારથી ચણા ખૂબ વપરાય છે. પણ તેને વાપરવાની સૌથી સારી રીત તો ભુંજેલા ચણા વાપરવા તે છે. અમે એટલા માટે હમેશાં ડાળીઆ વાપરીએ છીએ. ’

‘ એમ કે ?’ માણેકલાલે કહ્યું. એમને આ બધું નવું નવું હતું.

ત્યાર પછી વલ્લુભાઈએ ચણાની પોટલી રજુ કરી. ને તેમાંથી, ફેતરાં ફેતરાં વીણી ખાવા લાગ્યા !

‘ અરે ! આ તમે શું કરો છો ?’ માણેકલાલ બોલ્યા : ‘ તમે ફેતરાં કાં ખાઓ ?’

વલ્લુભાઈએ બીજા બે ચાર ફેતરાં મોંમાં મૂકતાં કહ્યું : ‘ એ વાત તમે નહિ સમજો, પણ હું એરે મગની દાળ કરાવી, ફેતરાં ખાઉં છું ને દાળ ફેંકી દેવડાવું છું ! બધું સત્ત્વ તો ફેતરામાં જ હોય છે ! મેં તો રોટલીમાં પણ એમ જ કર્યું છે ને !’

‘ હૈ !’ માણેકલાલ હેઠ્ઠામાં હેઠ્ઠી શોધ વાંચી તે પ્રમાણે વર્તવાનો ભારે શોખ ધરાવતા. એટલે તેમણે પણ ડાળીઆના ફેતરાં વીણવા શરુ કર્યા.

તે દિવસથી માણેકલાલનું નામ અમારા મિત્રમંડળમાં દાખલ થયું હતું. ત્યાર પછી એક વખત, માણેકલાલ, ક્યાંય જમવા ગયેલા. રસોઈમાં, વધારેલી ઝડી દાળ હતી, એટલે માણેકલાલે તો તેમાં ફાયર પણ બોળ્યો નહિ. ને ધીમેથી રસોયાને કહ્યું કે દાળનાં ફેતરાં હોય તો લાવજો ! માણેકલાલને તો ફેતરાં મળ્યાં, એટલે, જાણે કાંઈ બન્યું ન હોય, તેમ ખાવા મંડ્યા ! અમે અને વલ્લુભાઈ તો એક ખૂણામાંથી, આ જોઈને પેટ ભરીને હસ્યા. પણ હજી માણેકલાલ ઘણી વખત ફેતરાં ખાવાનું, ભર નાતમાં પણ જૂલતા નથી !

ગેરહાર્ટ હૌપ્ટમાન

Hauptmann wears all the earmarks of a genius. He is the child of his age to a dangerous degree, and his tremulous, vibrating sensibilities, mirrored the hysterical agitation, the pessimism, the sad strivings, the individualism, the fret-fire fermentings and unbelief of a dying century. ... It seems his fate to be hopelessly misinterpreted—he, the poet whose love for his fellow-beings is become a veritable passion. He began his artistic life as a poet-sculptor, and he has been modelling human souls ever since.*

—James Huneker.

જર્મન ભાષા અને સાહિત્યની કિંમત હિંદુસ્તાને હજી સુધી આંકી નથી. કોઇ પણ દષ્ટિબિંદુથી તેનો અભ્યાસ આ દેશને તેમજ ગૂજરાતીઓને ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક થઇ પડે તેવો છે. વિજ્ઞાન અને ખીન્ન શાસ્ત્રોના અભ્યાસીઓને તો યુરોપ અમેરિકામાં પણ એ ભાષા શીખવાની ફરજ પડે છે. સંગીત અને તત્ત્વજ્ઞાન તો જર્મનીનાં જ પુરાતત્ત્વ અને ખાસ કરીને આર્ય વિદ્વાનાં જ્ઞાનનો ભંડાર એ દેશ પાસે છે, એટલો ખીન્ન કોઈ દેશ પાસે નથી. ભાષાશાસ્ત્રના વિષયમાં તેની ખરાબરી કદાચ ફ્રાંસના વિદ્વાનો કરી શકે, ખીન્ન નહિ જ. આટલું તો સૌ કોઇ જાણે છે. પણ સામાન્ય અભ્યાસીને, પણ એ ભાષાના અભ્યાસથી ઘણો લાભ થાય એમ છે. એ ભાષાનું બંધારણ અને સ્વરૂપ, ઘણી રીતે સંસ્કૃત અને તેટલા માટે સંસ્કૃતની દીકરીઓ—ગૂજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે—ને મળતું આવે છે. એના શબ્દભંડોળ અને તેનો વિકાસ, આપણી માતૃભાષાના શબ્દભંડોળના વિકાસમાં સૂચક નિવડે તેવો છે. એટલું જ નહિ, પણ જર્મનસાહિત્ય અને ભાષા માત્ર છેલ્લાં ૧૭૫ વરસમાં જ આટલો ધ્રુવ વિકાસ પામ્યાં છે, એ વાત જે વળતે ધ્યાનમાં રાખીએ છીએ ત્યારે આપણને આપણી પોતાની ભાષા અને સાહિત્ય સંબંધી આશા પડે છે. ઇ. સ. ૧૭૫૦ પછી જ જર્મનીમાં શિષ્ટ અને જેને અર્વાચીન સાહિત્ય કહીએ તે લખાવા માંડ્યું. જૂનામાં જૂના જર્મન સાહિત્યના

* એક ઉત્તમ સાક્ષરના બધા ગુણો હૌપ્ટમાનમાં છે. પોતાના યુગના રંગોથી જ રંગાયેલ છે, અને એ જ રંગો—બંધોને પોતાનાં નાટક-નવલકથામાં ભર્યેકર હદ સુધી તેણે આવવા દીધાં છે. ૧૯ મી સદીની આખરમાં યુરોપીય સમાજની ગાંડી ચળવળો, મિશ્રશાવાદ, દયાજનક પ્રયત્નો, વ્યક્તિવાદ, અને નાસ્તિકપણ એના લખાણમાં તાદરશ દ્રીતે ઉતર્યું છે..... પોતાના જીવ ભર્યો મનુષ્ય, પછી તે ગમે તે સ્થિતિનો હોય, તેને સાર પ્રેમની એને કઠારી વાગી છે; પણ એના વિચાર અને ઉપદેશનો કોણ જાણે કેમ પણ બિલકુલ ઉંધો જ અર્થ કરવામાં આવે છે. એના કલામય છવનનો આરંભ કવિ-શિલ્પકાર તરીકે થયો, ત્યારથી તે આજ દિન સુધી મનુષ્યના આત્માઓને જ એ ધડી રહેલો છે.

ગેરહાર્ટ હૅપ્પમાન

[ખેતીક: પ્રસ્થાન પ્રોસેસ સ્ટુડીઓ]

નમુના ઇ. સ. ૧ લી સદીના અંતના છે. પણ ત્યારથી તે ૧૮ મી સદીની અધવચ સુધીનાં જર્મન સાહિત્યમાં ભાગ્યે જ કોઈ ઉત્તમ અને શિષ્ટ લેખક થયો હશે. પણ ત્યાર પછીની લગભગ દોઢ સૈકા જેટલી મુદતમાં લેસીંગ, ગઝટે, શીલર, કેન્ટ, નીત્સે જેવા લેખકો જર્મનીએ જગત આગળ ધર્ધા છે, કે જેનાં નામ અને કૃતિઓની ઓછી વત્તી પિછાન દરેક કેળવાયેલા સ્ત્રી પુરુષને હોય છે. પણ એ નામો શિવાય પણ જર્મનસાહિત્યમાં, અને એ જ દોઢ સદીમાં લગભગ એમના જેટલા જ મહાન લેખકો બીજા છે, કે જેમના સાહિત્યની પિછાન, હિંદુસ્તાનમાં અત્યાર સુધી બહુ જ ઓછી થઈ છે, અથવા નથી જ થઈ. ઓસ્ટ્રીયામાં પણ જર્મન ભાષા ખુલેથી જ બોલાય છે, અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના કેટલાક ભાગમાં પણ તે જ ભાષા ચાલે છે. તેથી એ બન્ને દેશોમાંથી પણ પ્રથમ પંક્તિના લેખકો, ઉપરની જ મુદતમાં થયા છે, જેવા કે કેલર (સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ), ગ્રીલપાર્ઝર (ઓસ્ટ્રીયા). અને આજે પણ જર્મનીમાં અને પેલા બે દેશોમાં પણ જગતસાહિત્યમાં સ્થાન લઈ શકે તેવા સાક્ષરો છે. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાંથી કાર્લ રપીટલરને ઇ. સ. ૧૬૧૯નું નોખેલ ધનામ મળ્યું છે. ન્યારે ઓસ્ટ્રીયામાંથી આર્થર સ્નીત્ઝલર અને હુગો ફ્રાંક હાંકમાન્સથાલ બન્નેના નાટકોની કીર્તિ બીજા દેશોમાં સારી રીતે ફેલાઈ છે. ખૂદ જર્મનીમાં પણ અત્યારે એક કરતાં વધારે સાક્ષરો છે જેની સાહિત્ય કૃતિઓ આખા યુરોપ અને અમેરિકામાં વંચાય છે. એમનાં નામ હર્માન ઝૂડરમાન, ગેરહાર્ટ હોપ્ટમાન, થીઓડોર માન, જ્યોર્જ કાયઝર અને વેડેકીન્ડ. પણ એ સૌમાં વધુમતે, હોપ્ટમાનને જ શ્રવંત સાક્ષરોમાં શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે.

હોપ્ટમાનનો જન્મ જર્મનીની દક્ષિણે આવેલા સાઈલેશીયા પ્રાંતના સાઈઝ્જુન ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૬૨ની સાલમાં થયો છે. તેનો દાદો જાતે વણકર હતો, અને શરૂઆતમાં તેને ઘણી જ કંગાલ અને કંઈક દશામાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. પોતાના બાપ, રોબર્ટ હોપ્ટમાનને મહેંએથી પોતાના દાદાના દુઃખી શ્રવનની અનેક વાતો સાંભળેલી, તેથી તેના નાણુક અને કુંણા હૃદય ઉપર તેની ઊંડી છાપ પડી ગઈ. નાનપણમાં સાંભળેલી એ વાતોમાંથી મોટપણે, વણકરોના કંગાલ અને દળાઈ જતાં શ્રવનનાં પ્રતિબિંબ પાડતું તેનું અપૂર્વ નાટક-The Weavers-જન્મ્યું. પાછળથી તે દાદાનો દિવસ ફર્યો, અને રોબર્ટને ત્રણ વીંશીએનો માલેક મૂકીને તે મરણ પામ્યો. હોપ્ટમાનના બાપ અને દાદા જેમ સાધારણ સ્થિતિના અને આમ વર્ગના હતા, તેમ તેની માતા પણ તેવી જ સ્થિતિમાં જન્મેલી હતી. એટલે પોતાના અવિધ્યના નાટકોમાં તે જ વર્ગના દુઃખો, વણમહેરેલ આશા અભિલાષોને તાદરશ રજુ કરનારે તે જાતે અતુલવ્યાં હતાં. ત્રણ ભાઈઓમાંથી સૌથી નાનો ગેરહાર્ટ અને સૌથી મોટો કાર્લ, બન્ને જણા ભાઈ છે એટલું જ નહિ, પણ મોટો ભાઈ નાનાનો યુરુ, મિત્ર અને દિશા દેખાડનાર આજ-દિન સુધી છે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ એક અજબ જ વસ્તુ ગણાય. કવિઓ અને નાટકકારોને પાઠશાળામાં ઉંચો નંબર રાખતાં કે સારાં સારાં ધનામો છતી જતાં સાંભળ્યા છે કદી? નાનકડા ગેરહાર્ટના માંબાપથી મોડીને સૌને એ છોકરો ભણે ને

કાંઈ અજવાળે એવું લાગ્યું નહિ, સિવાય કે તેનો મોટા ભાગ કાર્લ કે જેને પોતાના નાનાભાઈની હુદ્દિ અને ઉગતી કલ્પનાશક્તિમાં કાંઈક વિશ્વાસ બેઠો હતો. નાની નિશાળેથી મોટી નિશાળે, પણ ત્યાં જે ચાર વરસ પાણીમાં કાઢ્યાં. માત્ર થોડી લીટીઓ કવિતાની અને આડા અવળા નિબંધો આ ગાળામાં લખ્યાં એટલું જ. મોટી નિશાળેથી વળી તેને ધુન આવી એટલે શિલ્પવિદ્યા શીખવા કળાની નિશાળે મુકવામાં આવ્યો. પણ જે સ્વભાવ અને ટેવને લીધે સાધારણ નિશાળનું ભણતર ન મળ્યું તે જ કારણોને લીધે આ નિશાળમાંથી પણ ફરજિયાત નીકળવું પડ્યું. કેટલીક વાર મહાન પુરુષોના સંબંધમાં અને છે કે મોટી ઉમ્મર થતાં સુધી તેમનાં જીવનનું ધ્યેય નક્કી થઈ શકતું નથી. અને એક માર્ગ છોડી બીજો, બીજો છોડી ત્રીજો, એમ આડા અવળાં ફાંફાં જ તેઓ માર્યા કરે છે. આપણા ચરિત્રનાયકની પણ એ જ દશા તે વખતે હતી. શિલ્પવિદ્યાની પાટી કેપર ખરેખાત ધૂળ નાખી ત્યારે તેની ઉમ્મર લગભગ ૨૦ વરસની થઈ હતી, પણ જીવનમાં શું કરવું છે એનો નિશ્ચય હજી સુધી કયો ન હતો. અને તવાઈ જેવું તો એ છે કે જે દિશામાં, એટલે કે નાટકકાર તરીકે યુરોપ અને અમેરિકાનાં પ્રખ્યાત રંગભૂમિઓ કેપર જેનાં ઘણાંખરાં નાટકો આજે ભજવાય છે, તે હૌપ્ટમાનની તે દિશામાં નજર સરખી પણ ગઈ ન હતી. અને જે કાંઈ અત્યાર સુધીમાં લખાયું હતું તે સાહિત્યસેવાની ઇચ્છાથી નહિ જ. તેનું કારણ હૌપ્ટમાનના સંબંધમાં તો એવું જણાય છે કે જે કેળવણી નિશાળોમાંથી તેને ન મળી, તે કેળવણી આ વખતે તે લઈ રહ્યો હતો. મોટા ભાઈના સંસર્ગથી, અને ફ્રાંસ છટાવી વજેર દેશોમાં મુસાફરી કરીને, અને છેવટે, ટોલ્સ્ટોય, ઇન્સેન, ઝોલાનાં પુસ્તકો વાંચીને હૌપ્ટમાને પોતાનું માનસ ઘડ્યું. ખાસ કરીને પેલા ત્રણ જણા જેમણે યુરોપના સાહિત્યને ખૂબ હલમલાવ્યું છે તેની અસર આપણા ઉગતા નાટકકાર ઉપર જખ્ખર થઈ. તે એટલે સુધી કે તેનાં ઘણાં નાટકોમાં, કયાંય પાત્રોનું તો કયાં પ્રસંગનું એમ સહેજ સામ્ય પેલા ત્રણમાંના એકાદની સાથે જણાઈ આવે છે. છતાં એ જ નાટકોમાં અને બીજાંયમાં પણ સ્વતંત્ર એવું, હૌપ્ટમાનનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ જરૂર છે જ. સાક્ષર વડવાઈઓનો મૂળ હમેશાં પરસ્પર સાંકળાયેલાં જ હોય છે.

બાવીસ વરસની ઉમ્મરે રોમ શહેરમાં આવી હૌપ્ટમાને શિલ્પકાર તરીકેનો ધંધો શરૂ કર્યો, પણ ત્યાંની દેલા માફક ન આવવાથી ટુંક વખતમાં જ તાવ લાગી પડ્યો એટલે તેને પાછા જર્મની આવવું પડ્યું. અહીંયા એક પેસાદાર સ્ત્રીનો તેને પ્રસંગ પડ્યો; પેલીએ તેની માંદગીમાં સારી પેઠે ઉકેલ કરી એટલે કહો, કે ગમે તે કારણથી પણ જન્મેનું લગ્ન ઇ. સ. ૧૮૮૫ની સાલમાં ડેરડન શહેરમાં થયું. ત્યારબાદ થોડો વખત જન્મે જણાં દરિયા કિનારે રહ્યાં, અને પછી બર્લિનની પાસે એર્કનર ગામમાં બે જણે પોતાનું નવું ઘર માંડ્યું. હજી હૌપ્ટમાન પોતાના ધ્યેયને વિશે અનિશ્ચિત હતો. હજી એક કરતાં વધારે વિષયમાં તે રસ ધરાવતો હતો, પણ બર્લિન આવ્યા પછી, તે શહેરના કેટલાક સાહિત્યરસીઓના સંબંધથી, સાહિત્યની દિશામાં વળ્યો, અને ઇ. સ. ૧૮૮૬માં તેનું પહેલું નાટક સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં બર્લિનમાં ભજવાયું.

એને જે સંજોગોમાં તે લખાયું અને ભજવાયું, તે સંજોગોએ જ તેની લલિત્યની કારકીર્દી નક્કી કરી આપી. તે પહેલાં હૌપ્ટમાને થોડું ઘણું લખ્યું હતું ખરું, પણ એ લખાણો—કે જેમાં એક કવિતાનો સંગ્રહ, એક અધુરી નવલકથા, એક અધુરું નાટક અને એક ખંડ કાવ્ય હતાં તેના તો નામ જ આપણને અત્યારે જરૂર છે. એટલે જ “સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં” ને તેની પહેલી કૃતિ ગણવી એ યોગ્ય છે.

યુરોપના અને ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, અને જર્મનીનાં અર્વાચીન નાટકો એક પારીસની ગેસ કંપનીના કારકુનને આભારી છે. તેનું નામ Andre' Antoine. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં, તે વખતે જે પ્રકારનાં નાટકો પારીસમાં અને ખીજાં શહેરોમાં ભજવાતાં હતાં તેની અનેક તુડીઓથી ચીકાઇને, Theatre Libre અથવા સ્વતંત્ર રંગભૂમિની સ્થાપના તેણે કરી. એ નવી પ્રવૃત્તિનું નામ જ તેનો હેતુ બતાવી આપે છે; અત્યાર સુધી પોતાનાં દેશનાં નાટકો જે બંધનોમાં જકડાઇ રહ્યાં હતાં, તેમાંથી તેમને છોડવીને નાટકોને જીવનનાં વધારે ને વધારે પ્રતિબિંબ પાડનારાં બનાવવાં; અને તેમ કરવા જતાં, નાટકકાર ગમે તેવા નિયમોનો ભંગ કરે, અને ગમે તે સ્વરૂપમાં પોતાનું નાટક લખે તો યે પોતાની સ્વતંત્ર રંગભૂમિ ઉપર તેને ભજવી બતાવતાં, આન્દ્રે અચકાતો નહિ. એ રીતે એકલા ફ્રેંચ સાહિત્યની નદિ પણ આખા યુરોપના અથા દેશોના સાહિત્યની તેણે બારે સેવા કરી છે. કારણ કે, તેનું બોધને લંડનમાં Independent Theatre અને બર્લિનમાં Die Freie Bühne નામથી સ્વતંત્ર રંગભૂમિઓ સ્થપાઇ. અને તેને અંગે ફ્રાંસમાં પ્રીય જેવા, ઇંગ્લાંડમાં શૌ જેવા, અને જર્મનીમાં હૌપ્ટમાન જેવા મહાન નાટકકારોને પોતાની શક્તિને બતાવવાની તક મળી. આપણા ચરિત્રનાયકનું પહેલું નાટક આ સંજોગોમાં લખાયું અને ભજવાયું, અને હવે ઉપરા ઉપરી અલ્લેક ને બખ્ખે વરસને અંતરે, તેને હાથે વિધવિધ રસનાં અને પ્રકારનાં નાટકો લખાઇને બહાર પડ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં જ્યારે તેનું નવમું નાટક ડુબ્લો ઘંટ^૨ બહાર પડ્યું, ત્યારે આખા જર્મનીએ પોતાના સમર્થ લેખક તરીકે તેને સ્વીકાર્યો, અને સ્વદેશની બહાર પણ તેની કીર્તિ ફેલાઇ. તેના નાટકોનાં ભાષાંતરો ઇંગ્રેજી, ફ્રેંચ અને બીજી ભાષાઓમાં થવા માંડ્યાં. આખરે ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં નોબેલ ધનામ રૂપી કળાશ તેના કીર્તિમંદિર ઉપર મુકાયો. અને આજે ૬૫ વરસની ઉંમરે પણ હૌપ્ટમાનની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પહેલાના જેટલી જ ચાલે છે: બે કે, ૨૦ મી સદીમાં લખાયેલાં, તેનાં નાટકો અને નવલકથાઓ, ૧૯ મી સદીમાં લખાયેલાંના જેટલાં જ અપૂર્વ અને અદ્ભુત નથી એમ સૌ કોઇ સ્વીકારે છે: બે કે આજે નવયુગના ઉગતા લેખકો જેવા કે જ્યોર્જ કાયઝર અને વેડેકીન્ડનાં નાટકો તેના જેટલા જ ઉત્તમ મનાય છે, છતાં અર્વાચીન જર્મન સાહિત્યના પ્રથમ લેખક તરીકેનું પદ તો સૌ કોઇ—જર્મનીમાં ને જર્મની બહાર—હૌપ્ટમાનને જ આપે છે.

તેનાં લગભગ બધાંય નાટકો અને નવલકથાઓનાં ભાષાંતર ઇંગ્રેજીમાં થએલાં

હોવાથી,^૩ એ બધાંનાં નામ અને તેમાંનાં દરેક ઉપર વિવેચન કરવાનો વિચાર અલેખમાં તો નથી જ. અને ઘણીવાર અને છે, તે પ્રમાણે, તેની બધીય સાહિત્યકૃતિઓ ઉત્તમ પંક્તિની નથી. ઉલટું બીજા કોઇ પણ પ્રથમ પંક્તિમાં ગણાતા સાક્ષરના કરતાં હૌષ્ટમાનનાં ઘણાં ખરાં નાટકોમાં મોટા મોટા દોષ દેખાય છે. તેની એટલે કૃતિ કહેલો ઘંટ, તેમાંય અસ્પષ્ટતા ઘણીને જણાઇ છે. અને, એની સાથે પ્રથમ સ્થાન લેવાને દરીદ્રાઇ કરતું તેનું ચોથું નાટક, વણકરોમાં^૪ નાટ્યકલાના એક કરતાં વધારે ગુણનો અભાવ છે, એમ કહેવાયું છે. આ લેખને મધ્યજે આપેલા અવતરણમાં એવું સ્પષ્ટ સૂચન છે કે પોતાના યુગના રંગ-બોજાને પોતાની કૃતિઓમાં ભર્યકર દદ સુધી તેણે આવવા દીધાં છે, તે વાક્ય એ જ વિચારને પુષ્ટિ આપે છે. એની નવલકથાઓ એનાં નાટકો કરતાં ઉતરતી કોટીની છે. પણ જે વિચારસમૃદ્ધિ, જે આદર્શને સાફ પ્રેમ અને જે રસ તેનાં નાટકોમાં છે તેવો જ, પણ ઓછા પ્રમાણમાં તેની ચાર-પાંચ નવલકથામાં જોવામાં આવે છે. છતાં તેનું પહેલું નાટક લ્યો કે છેલ્લું લ્યો, કહેલો ઘંટ વાંચો કે તેનું બીજું કોઇ સાધારણ નાટક વાંચો; પણ દરેકમાં એણે વતું સાહિત્યનું તત્ત્વ અને કલા જરૂર જોવામાં આવશે. તેમની લેખક તરીકેની ઉત્તમતા અને સમર્થપણનો એ એક સચોટ પૂરાવો છે. અને બીજો જોઇતો હોય, તો તેના રપ કરતાં વધારે નાટકોની વિવિધતા-રસની તેમજ સ્વરૂપની-તે છે. હાસ્યરસનાં અને કરુણરસનાં, ઐતિહાસિક તેમજ ભાવનાપ્રધાન, સ્વપ્નનું કે અપ્સરા સૃષ્ટિનું, ધ્વન્યાત્મક કે જીવનનું હુબહુ ચિત્ર દોરનારું, એમ નાટકના દરેક પ્રકાર તેણે અજમાવ્યા છે. નાટ્યકલા અને સ્વરૂપમાં પણ એની જ અને એટલી જ વિવિધતા. એક નાયક અથવા એક નાયિકા અને બીજાં ગૌણ પાત્રો હોય એવાં ૫ નાટકો તેણે લખ્યાં છે. અને વણકરો નામના નાટકમાં નથી નાયક કે નાયિકા, પણ આખી વણકરની કોમ જ નાયક કે નાયિકા જે ગણો તે છે. નાટકના ૧૦ અંક સાંભળ્યા છે: અંક ૫, ૩ અને ૧ નાય નાટકો લખાય છે, પણ હૌષ્ટમાનનું હાન્નેલેનું સ્વર્ગારોહણ^૫ એ અંકમાં છે. એ જ નાટક, શરૂઆતનો અને છેવટનો કેટલોક ભાગ કરતાં, નાયિકા-હાન્નેલેના સ્વપ્નરૂપે જ આપણી નજર આગળ બજવાય છે. નાટકના વસ્તુનું પ્રથમ લક્ષણ સુગ્રંથિતતા અને સ્પષ્ટતા, કવચિત જ આપણા લેખકમાં આવેલી છે. છતાંય ખૂબ શેક્સપીયર, ઝોલા, ઇન્સેન કે મોલીયેર જેવા જન નાટકકારોએ પણ આટલી નાટકના સ્વરૂપની વિવિધતા નહિ દેખાડી હોય. જે કે રસની દૃષ્ટિથી આ બધાઓની સાથે જ હૌષ્ટમાનનું સ્થાન છે. કેમકે એમની માફક એના નાટકોનો પ્રધાન વિષય મનુષ્ય અને તેનું જીવન છે. મૃત્યુને પણ તે નથી બૂલતો, એ હાન્નેલેનું સ્વર્ગારોહણ ચાંચનાં જણાશે.

^૩ Dramatic Works of G. Hauptmann. 8 Vols. Edited by Ludwig Lewisohn. (London)

^૪ Die Weber: The Weavers.

^૫ Hanneles Himmelfahrt: Hannele's Ascension.

મનુષ્ય માન, પછી તે રાંધ હોય કે રંક, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ, બાળક હોય કે ઉમ્મર પહોંચેલ, પણ એના પાત્રોની યાદીમાં એ સૌ આવી જાય છે. પૈસાદારોનાં કલંકિત જીવન અને ગરીબોના દુખાતાં જીવનનાં ચિત્રો પણ એનાં નાટકોમાં દોરાયાં છે, અને એનું શ્રેષ્ઠ મનાતું નાટક—કુબેલો ઘંટ—પોતાના જ એટલે કે એક કલાકારનાં જીવનની યુગ્મ્યો ઉકેલે છે. પણ આમ જીવનની સપાટી નીચેના જાંડાણમાં ડાખાઉ કરીને એ ઉપદેશ છે શું ? કે મનુષ્ય એક તરણું છે. કુદરતના, સમાજના, પોતાના આત્માની આલુદીડ જાંડાણમાં રહેતા બળોથી આમતેમ ઘસડાતું, અથડાતું, ફટાતું, એક નિર્બળ પતંગીયું છે. હૌપ્ટમાનના લગભગ સૌ નાયક અને નાયિકાઓ, ઉપરના કાઠને કાઠ બળ નીચે ચગદાઈને રીયાય છે. તેનાં પાત્રો એટલે કે મનુષ્ય આજે તો અંધારામાં જ અથડાય છે. અને આજ સુધી અથડાયો છે, પછી તે પૈસાદાર હોય કે ગરીબ. ગરીબ હોય તે વધારે ફટાય છે. પૈસાદાર એછો. એને વિશે આપણા નાટકકારના ખાસ અંગત મિત્ર, અને કુબેલો ઘંટ ના ભાષાંતરકર્તા,^૧ એની પ્રસ્તવનામાં નીચે પ્રમાણે લખે છે, એટલે તેને, હૌપ્ટમાનના જ વિચાર તરિકે સ્વીકારે છૂટકા.

For my part, I incline to regard Heinrich (કુબેલાઘંટનો નાયક) as a symbol Humanity, struggling painfully towards the realization of its dream of ideal truth and joy and light and justice. Rantendelein (એક અપસરસુષિતું પાત્ર) in this reading stands for nature or for the freedom and sincerity of nature, missing a reunion with which Humanity can never hope to reach the supreme truth and the supreme bliss, of which the Sun is the emblem.^૭

આ વાક્યોમાં કુબેલા ઘંટનો ગમ્બીરતા વિચાર મુકવામાં આવ્યો છે. અને એ નાટકમાંથી હૌપ્ટમાનના જીવન અને કવનનું રહસ્ય મળી શકે છે, તેથી જો તેને આપણે નિરાશાવાદી ગણીએ તો બિહકુલ ખોટું નથી. અને તે સમજવું જરૂર મુશ્કેલ નથી. કેમકે તેના ચુરુઓમાં મુખ્ય દોસ્તોય અને નીત્સે છે. પણ જ્યારે દોસ્તોયને મનુષ્યના દુઃખમય જીવનમાંથી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં 'સર્મન ઓફ ધ માઉન્ટ' થી સાંત્વન અને પ્રેરણા મળ્યાં હતાં; અને નીત્સેને 'સુપર મેન' ના આદર્શમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી; ત્યારે એ જાનના શિખરે નથી એવી શ્રદ્ધા, કે નથી મળ્યાં એવાં સાંત્વન ને પ્રેરણા.

આખા એક પરમ નાટકકારની એકાદ વાનગી આપું ? આ જ લેખમાં ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે હૌપ્ટમાનની શ્રેષ્ઠતા, વણકરો અને કુબેલો ઘંટ એમ એ

^૧ Charis H. Meltzer.

૭ "હું પોતે તો હાઇનરી (કુબેલા ઘંટનો નાયક) મનુષ્ય જાતિના પ્રતિનિધિ રૂપ ગણું છું, કે જે સત્ય, આનંદ, પ્રકાશ અને ન્યાયના પોતાના આદર્શને પહોંચવા કઠણ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. રાઉટનડેલાઇન, પણ એ રીતે કુદરત અને કુદરતના સ્વાતંત્ર્ય તથા પ્રમાણિકતાની પ્રતિનિધિ રૂપ છે. તે પણ હાઇનરીની સાથે એકથ સાથી રાક્ષી નથી, કે જે એકથ વડે જ મનુષ્ય પરમ સત્ય અને પરમાનંદ રૂપ સત્યને પ્રાપ્ત કરી શકે."

નાટકો ઉપર રહેલી છે. અને જો કે એ નાટકોમાં અદ્ભુતતા છે, ગદ્યતા છે, તો યે તે અધુરાં અધુરાં લાગે છે. વલ્લુકરોનાં જીવન અત્યારે એવાં નથી રહ્યાં કે આપણને તેને જોઈને દયા ઉપજે. અને હુબેલો ધંદ સર્વાંશે ભાવનાપ્રધાન હોઈ, તેનામાં સંપૂર્ણ સ્પષ્ટતા કે જીવન સાથેના નિકટ સંબંધનો ગિચકુલ અભાવ છે. ઉપર આપેલા મી. મેલ્ટરના કાળ્દો ઉપરથી એના ગુણ દોષનું ભાન વાંચનારને થયું જ દશે. પણ એક ઉત્તમ નાટક નાટ્યકલાના સઘળા ગુણવાળું અને દોષરહિત તેનું જો કોઈ પણ નાટક આ સેખકને લાગ્યું હોય તો તે હાનિલેનું સ્વર્ગાવેશદ્રુષ્ટ છે. એ અંકની એ છે તો નાટિકા, પણ એટલા ટુંકા ક્ષેત્રમાં એ ગદ્યતા, રસિકતા અને ભાવનામયતાનું સુંદર મિશ્રણ કરે છે. એનો એક હાથ જીવન ઉપર અને બીજો મૃત્યુ ઉપર છે: એનું માથું સ્વર્ગમાં ને પગ પૃથ્વી ઉપર છે: એનાં પાત્રો છે સર્વ પ્રકારના મનુષ્ય: પણ આદિથી અંત સુધી—શરૂઆત ને છેવટના કેટલાક ભાગ સુધી દષ્ટિએ તો—એક જાળક—મરના મૃતેલા જાળકનું સ્વપ્ન જ છે.

હાનિલે નામની એક ૧૪ વરસની નાની છોકરીને તેનો સાવકો જાપ માર્ટેન જાડુ જ દુઃખ દે છે. તેનો મૂળ જાપ, બર્મિનગેમ એક માજસ્ટ્રેટ છે. પણ પોતાના ધર્મના લુલ્લમથી મૃત્યુ પામે છે. અને દુનિયામાં એકલી પડેલી દુઃખથી રીખાતી હાનિલે બચ્ચણમાં મળેલા ધાર્મિક શિક્ષણની વાતો યાદ કરીને, એક તળાવમાં પડીને અપ્રધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ ત્યાંથી તેને બચાવીને દૂર પર્વતોમાં આવેલા એક અનાયાત્રમમાં લઈ જવામાં આવે છે. પણ ખાટલામાં પડી પડી હાનિલે બેલાના-વરધામાં અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્નાં જુએ છે. સૌથી પહેલો તેનો સાવકો જાપ એ સ્વપ્નામાં દેખાય છે, અને ત્યાં એ, જેમ પોતાને ઘેર હાનિલેને મારતો અને ઝૂડતો, તેમ વર્તે છે. આ ભયંકર સ્વપ્નાથી જાળકનું મગજ ખડુ જ ઉત્કેષિત થાય છે. તે જાગી ઉઠે છે અને એક ખૂલ્લામાં માર્ટેનનો આકારો લે છે. પણ તાવ અને અશક્તિને લીધે ત્યાં જ ફરીથી બેલાન થઈને પડે છે. અનાયાત્રમની એક સાંજી,—Sister Martha—તેટલામાં ત્યાં આવી પહોંચે છે, અને હાનિલેને પાછી તેની પથારીમાં સુવાડે છે. એટલે જાગી પાછા એ ઉત્કેષિતેલા મગજમાં સ્વપ્નાં આવવા શરૂ થાય છે. પણ હવે થીમે થીમે, ભયંકર સ્વપ્નાને બદલે આનંદકારી સ્વપ્નાં તેને આવે છે. અને અર્સોઆ હોષ્ટમાલની કલાની ખુબી રહેલી છે! સૌથી પહેલી તેની મા સ્વપ્નમાં દેખાય છે, અને તે પોતાની દીકરીને દીકરાઓ દે છે ને દહે છે કે તેણે જીવતાં દુઃખ જોમવ્યું છે તો મૃત્યુ પછી સ્વર્ગનું મુખ તેને જરૂર મળશે. આ જગાએજ તેની માને મુખેથી હાનિલે પોતે અને આપણે તેના જાપ કોણ હતો તે જાણીએ છીએ.—પોતાની માના સ્વપ્નદર્શન કરી જાદ, હાનિલે ખુબ આનંદમાં આવી જાય છે, અને કંઈ કંઈ ગાન કરે છે. વળી પાછાં સ્વપ્નાં શરૂ થાય છે. એકમાં પોતાના શિક્ષકને કાબરને વેચે જુએ છે, કેમકે તેની આખી છંદગીમાં તેના તરફ કેમકે દેન બતાવ્યું હોય તો તે શિક્ષક જ. પછીના સ્વપ્નામાં માંખી મામાં (Sister Martha) ને,

પોતાના સાવકા બાપને, પોતાને વાસ્તે તૈયાર કરેલી મુઝાંની પેટી (Coffin) ને, બીજાં નાનાં છોકરાં છોકરીઓને અનુક્રમે જુએ છે. અને જે વખતે, આવા અદ્ભુત સ્વપ્નાં, હાન્નેલેની સાથે આપણે પણ જોતા બેઠા હોઈએ છીએ, જે વખતે આપણને એમ થાય કે હવે પછી કેવુંકે સ્વપ્ન આવશે તે વખતે એકદમ હાન્નેલેનાં સ્વપ્નાં ઉડી જાય છે, કેમકે તેનો આત્મા યે ઉડી ગયો છે. પાછા અપ્સરાઓનો સુંદર સંગાથ ત્યજી આપણે અનાયાશ્રમના ગંદા વાતાવરણમાં આવીએ છીએ. હાન્નેલેના મૃત શરીર ઉપર ડાકટર અને સાધ્વી માર્યા વાંકા વળીને ઉભાં છે તેની સાથે છેવટનો પડદો પડે છે.

મૂળ નાટક પૂરું કર્યો પછી, અને વાંચતાં વાંચતાં યે, આપણાં હૃદયમાં જે લાગણીઓ યાય છે, તે ઉપર આપેલા લુખ્ખો સાર વાંચીને નહિ-થાય. એ સુંદર નાટિકાને વિષે આગળ જે ટીકા મેં કરી છે, તે જ ફરીથી કરવાને હું લલચાઉં છું: કે નાટ્ય કલાના બંધા શણો તેમાં છે; અને તેમાં દ્રાવ્ય જો કાઈ હોય તો તે આ લેખકને હજી સુધી દેખાયો નથી. આ લેખને પુરો કરતાં પહેલાં, હાન્નેલેના સ્વગારિણીઓમાં રજુ થતા એક નિર્દોષ કિશોરીના પવિત્ર માનસને હું આગળ કરું, કે એ નાટિકાએ સ્વપ્ન નાટકની જે નવી દિશા ખોલી બતાવી છે તે કહું? અનના દક્ષિત વર્ગોનું સ્વોદ અને હૃદયદ્રાવક ચિત્ર તેની અંદર દોરવામાં આવ્યું છે તેની સત્યતાને સુંદરતાના વખાણ કરીશું, કે એમાંથી નીકળતા ઉત્તમ બોધને આપણે ગ્રહણ કરીશું? અને, પરાણે એક કલાકના આ તમાશામાંથી એક કરતાં વધારે ગહન બોધ જોનારને મળે છે, એ પણ એની ઉત્તમતાની એક સાબીતિ છે. હોપ્ટમાનના બહુખરા નાટકોની માફક, આની નાયિકા સમાજના બંધારણ રૂપી જાળમાં ફસેલી એક માણસી જ છે, કે જેને વાસ્તે શરૂઆતમાં દયા અને પહોંથી પ્રેમ, આપણા હૃદયોમાં લેખક ગમગત કરવા માગે છે. કેમકે ખૂદ દુઃખર પણ એવાં બાળકોને વહાલથી પોતાની છાતી સરસાં ચાંપે છે. મૂળ જર્મનમાં એ નાટકના મુખ્ય પૃષ્ઠ ઉપર બાળજવના નીચેના શબ્દો મુક્યા છે, અને એ જ શબ્દો નાટકની અંદર પણ એક પાત્ર બોલે છે:

Suffer the little children to come unto me, and forbid them not. For of such is the kingdom of Heaven.

વળી પહેલા જ અંકમાં મૃત્યુને મનુષ્યે કેવી રીતે ભેટવું એ પણ લેખકે સરસ રીતે કહ્યું છે. છેલ્લે, આ જ નાટક લખવાયા પછી જર્મનીનું પ્રજાકીય ધર્નામ-Grillparzer Prize-આપવામાં આવ્યું હતું, એ વાત પણ અહિંયાં નોંધવા જેવી છે.

બાંધુરાવ ગણપતરામ ડાકોર !

૮ “મારી પાસે એ નાનકડાં બાળકોને આવવા દો એમને રોકો મા. કેમકે સ્વર્ગનું રાજ્ય એવાં જ બાળકોનું છે.”

લોકચર્યા

[આ માસિકના લેખકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સીપુરોને અને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ મહિની આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી બહુવા ચોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તંત્રી]

પ્રજાની જ્ઞાનતંતુની નખખાઈ

ગાડામાં મુસાફરી કરતાં ઘણાને અનુભવ થયો હશે. એ કે ત્રણ ગાડાં હોય ત્યારે પહેલું ગોઠું હાંકવા કોઈ ગાડાવાળો ખુશી હોતો નથી. ગાડાવાળાએ ચાલતે ગાડે ઊંઘી જાય છે અને પહેલું હાંકનાર ઊંઘી ન શકે એ એવું કારણ નથી. ઊંઘવું ન હોય ત્યારે પણ પહેલું નહિ હાંકે. તેનું કારણ તેઓ એમ કહે છે કે પહેલું ચાલતા ગાડાના જગદોને થાક વધારે લાગે છે. પછીના ગાડાના જગદો દેખાદેખી ચાલ્યા કરે છે તેમને થાક એછો લાગે છે. આ વાત સાચી છે.

આ શુણ માત્ર જગદમાં જ નહિ પણ માણસમાં પણ હોય છે. લાંબી મુસાફરીએ ચાલતાં જવું હોય ત્યારે ઘોડીવાર તો બીધા ભેગા ચાલે છે. પછી થકેસો માણસ પાછળ પડે છે. થોડો પાછળ પડ્યા પછી પાછો તે દેખાદેખી એટલું ને એટલું અંતર રાખી ચાલ્યા કરે છે. એટલે કે પહેલા માણસના જેટલા જ વેગે ચાલે છે પણ રહે છે પાછળ. તેથી તેને થાક એછો લાગે છે. માત્ર ખરેખરો ચાલનારો જ આગળ ચાલે છે બીજા તેના દેખાદેખી ચાલે છે. પાછળ ચાલનારો એટલું જ ચાલે છે છતાં તેને થાક એછો લાગે છે.

આ શુણ જેવો સ્વૃષ્ટ ક્રિયામાં છે તેવો જ માણસની સૂક્ષ્મ ક્રિયામાં છે. કુદરતનું કોઈ દસ્ય જોઈ તેનું રંગિતચિત્ર કાઢવું અઘરું છે. પણ એવા ચિત્રની નકલ કરવી સહેલી છે. કોઈ માણસને જોઈ તેનું રેખાચિત્ર દોરવું અઘરું છે પણ એવું રેખાચિત્ર જોઈ તે પ્રમાણે દોરવું સહેલું છે. નવું જ કાવ્ય કરવું અઘરું છે પણ એક કવિનો રાગ કે તેનો ભાવ કે તેની પંક્તિ લઈ કાવ્ય કરવું સહેલું છે. નવી વાર્તા લખવી અઘરી છે પણ એક વાર્તાના બનાવો કે ભાવો લઈ તે પ્રમાણે બનાવો કે ભાવો ગોઠવવા સહેલા છે. પોતાની મેળે એક રાગ ગાવો અથવા છે પણ ગાયક ગવરાવે તે પ્રમાણે ગીતવું સહેલું છે. આખું કલાસાહિત્ય આની સાક્ષી પૂરે છે.

પણ જીવનમાં પણ એમ જ છે. સરકારની સામે જેવું લાગે તેવું કહી દેવું આ વરસ ઉપર અઘરું હતું, હવે એકનાર ગાંધીજીએ કહ્યું એટલે બીજા બધાને કહેવું સહેલું છે. એ દષ્ટિએ અસહકાર પહેલાંનાં ભાષણો તથા વર્તમાનપત્રોના મુખ્ય લેખો અને તે પછીનાં ભાષણો તથા લેખો સરખાવી જોવા જેવા છે. સત્યની ખાતર સમ

કેદ, દેશનિકાલ કે દેહાંત ખમંબાં દસ વરસ ઉપર અધરાં હતાં, આજે હવે તે કરવું સહેલું છે. પહેલાં કન્યાને મોટી ઉંમર સુધી કુંવારી રાખવી કે લાણ્યાવધી કે વિધવાએ ફરીવાર પરણવું કે પરદેશ જવું કે રૂઢિની સામે થઇ નાત ન જમાડવી એ સર્વ દુર્વટ હતું. અત્યારે એ સર્વ સહેલું થઇ ગયું છે. એ બધાનું એ જ કારણ છે.

ખરી રીતે આમાં સહેલું કે અધરું બને છે તેનું કારણ શરીરનો થાક નથી. પણ જ્ઞાનતંતુને લાગતો વધારે કે ઓછો થાક કે ઘસારો છે.

આ નિયમ જેમ વ્યક્તિના સંબંધમાં લંગાડી શકાય તેમ જમાનાના સંબંધમાં પણ લંગાડી શકાય. રૂઢિને અનુસરતા જમાનાને જ્ઞાનતંતુનો જે થાક કે ઘસારો લાગે તે કરતાં ઘણો વધારે થાક કે ઘસારો રૂઢિને નહિ. અનુસરનાર, નથી રૂઢિને માટે મથતા જમાનાને લાગે. આપણા બાપદાદા શરીરે બહુ સારા હતા અને આપણે ખરાબ છીએ એમ ઘણા મહેલું મારે છે, આપણે પણ એ રીતે આપણા તરફ અવગાંધી ધણી વાર બોલીએ છીએ પણ તેનું કારણ આ છે. આપણા કરતાં વધારે ખરાબ હવાપાણીવાળા ઘરમાં રહેતા અને ઓછું ઘી-દૂધ ખાતો પણ રૂઢિ પ્રમાણે ચાલતો માણસ ઘણું લાગે આપણા કરતાં વધારે સારો આ કારણથી છે. આપણા જમાનાને દરેક બાબતમાં રૂઢિઓ તોડી નવી પદ્ધતિઓ ખીલવવાની છે અને તેથી તેના જ્ઞાનતંતુઓને વધારે તાણ લાગે છે, વધારે ઘસારો અને થાક લાગે છે. આપણા બધા જીવાનો અત્યારે આ સ્થિતિમાં છે. અને છતાં આ સ્થિતિમાંથી બહાદુરીથી પસાર થવું એ જ તેનો ખરો ઉપાય છે.

જીવાનોની જ્ઞાનતંતુઓની નખખાઇ અનેક રૂપે પ્રતીત થાય છે. ઘણું બહારનું દેખાતું આંતર્ય આલાપી, અપજતા એ મને તો ઘણીવાર મનની અસ્થિરતા કે નિર્બળતાનું પરિણામ જ લાગે છે. માણસ સ્વસ્થ બેસી નથી શકતો, વિચારી નથી શકતો. કંઇ પણ કામ વિના સાધકલ પર રખડે છે, ખાય છે પીએ છે એ સ્પષ્ટ ઇચ્છાથી કરતો નથી પણ આંતર અસ્થિરતાથી કરે છે. બેકન દાખલો આપે છે કે દરદી પથારીમાં તકડકિયાં મારે છે તેનું કારણ તેની સૂવાની સ્થિતિ ખોટી છે એમ નથી પણ તેની આંતર વેદના છે. તેમ જ આ બહારનો તકડકાટ તે આંતર અસ્વસ્થતા સૂચવે છે. ઘણાઓ નાટકો સીનેમાં જુએ છે, હરે છે ફરે છે તેમાં આ અસ્વસ્થતા જ કારણભૂત છે.

જીવાન માણસો પોતાની પત્ની વિના નથી રહી શકતાં, વિયોગ નથી સાંખી શકતા તેનું કારણ પણ હું પ્રેમ નથી માનતો પણ આ જ્ઞાનતંતુની અસ્થિરતા માનું છું. ખરી રીતે પ્રેમ કરવાની બાબતમાં પણ રૂઢિ હોય છે જો કે ઘણા આ નહિ સ્વીકારે. આપણે ખાઇએ છીએ જૂખ મટાડવા પણ ખરી રીતે દરેક વાર ખાતી વખતે જૂખ છે એવા જ્ઞાનથી કે જૂખની પ્રેરણાથી નથી ખાતા પણ ખાવાનો વખત થાય છે મોટે ખાઇએ છીએ. લગનનું પણ તેવું છે. અત્યારે પ્રેમ કરવાની એ જૂની પદ્ધતિ બદલાય છે અને તેથી પ્રેમ કરવામાં પણ પહેલાં કરતાં વધારે જ્ઞાનતંતુને તાણ કે ધર્ષણ કે વ્યય કે ક્ષય થાય છે. આપણા પ્રેમની ભાવના ઉપર ઇંગ્લેંડના સાહિત્યની અત્યારે અસર છે. પણ ઇંગ્લેંડનો સામાન્ય માણસ પ્રેમભાવના ઉપર જેટલો સંયમ રાખી શકે છે, અને

વિયોગમાં સ્વસ્થ રહી શકે છે તેટલો કાશુ કે તેટલી સ્વસ્થતા આપણો યુવાન ખતાવી શકતો નથી. તેનામાં વધારે અધીરતા અને વિદ્વિગ્ધતા છે. તેનું કારણ પણ હું તો એ જ માનું છું.

આપણો યુવાન આ જ ચાપસ્ય (nervousness) બીજી અનેક રીતે ખતાવે છે. તે સ્વસ્થ બેસી શકતો નથી. અંગ્રેજોને એક જ રીતે કસકોના કલાક સુધી સ્વસ્થ સ્થિર બેઠેલા આપણે જોઈશું. પણ આપણી સભામાં બેઠેલા સભાસદો દોસેક મીનીટમાં તો માથું ખંજોળવા માંડે છે, શરીર પર હાથ ફેરવવા માંડે છે, આડું અવળું જુએ છે, ખુરશી પર કે નીચે ત્યાં બેઠા હોય ત્યાં ફરવા માંડે છે, સ્થિતિ બદલાવ બદલાવ કરે છે, અંદર અંદર વાતો કરવા માંડે છે અને તેમ ન કરે તો પણ મન સ્થિર રાખી શકતા નથી. આપણાં ઘણાંખરાં કાર્યો અને કેટલીક હીલચાલો આવા માનસિક ચાપસ્યનું જ પરિણામ હોય છે.

આવા રૂઢિઓ તુટવાના, યુવન આદર્શ બદલાવાના, નવી વિચારપદ્ધતિઓ કાર્યપદ્ધતિઓ શોધવાના જમાનામાં આપણે આંતર સ્વસ્થતા કેળવવા માટે ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. આપણી કેળવણી આ બાબત નહિ જોવો વિચાર કરે છે. ઉલ્લું કોલેજની મુક્ત ગણતરી કેળવણી આ ચાપસ્યને ઉત્તેજન આપે છે. આ ચાપસ્ય માનસિક રોગ છે એમ હજી બધા જાણતા નથી. આપણી કેળવણીએ અને ખાસ કરીને બાળકેળવણીએ આ પ્રશ્ન હાથમાં લેવો જોઈએ.

આના ઉપાયોનો વિચાર કરતાં જર્મનીની કેળવણીસંજ્ઞા ક્યાંક વાંચેલો વિચાર માદ આવે છે. તેમાં લખેલું હતું કે શાળામાં દરેક વિદ્યાર્થી ગમે તે સમયે આકાશ સામું જોઈ શકે એ રીતે બેઠેલા ગોઠવવી જોઈએ. આંતર સ્વસ્થતા માટે આકાશદર્શન જોવો એકેય સાદો સરસ અને કાર્યકર ઉપાય નથી. ગમે તેવો માનસિક હોલ પણ આકાશ તરફ જોવાથી સમી જાય છે. કેન્ટ પણ આકાશની નિરવધિ ગહનતાની ધણી રતુતિ કરે છે. આકાશદર્શન તેના ચિત્ત ઉપર બહુ ગહન સંસ્કાર પાડતું.

બીજા ઉપાયોમાં દીર્ઘશ્વાસ લેવા, સ્વસ્થ બેસતાં શીખવું, અને દૃષ્ટિ સ્થિર કરતાં શીખવું એ છે. લગ્ને આપણે ન માનીએ કે યોગથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, કે લલિમા કે એવી કોઈ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, કે હવામાં અદ્ધર ઉડાય છે, કે લલિખ્ય જાણી શકાય છે. પણ યોગનું હરકોઈ એક સાદું આસન સિદ્ધ કરી તે પ્રમાણે બેસતાં શીખવાળી, પ્રાણાયામથી કે દીર્ઘ શ્વાસથી અને ત્રાટકથી કે દૃષ્ટિ સ્થિર કરવાથી આંતર સ્વાસ્થ્ય થાય છે એટલું તો ખરું જ છે. આપણી કેળવણીમાં આ દૃષ્ટિને સ્થાન આપવું જોઈએ. તેમાં પણ નીચે બેસવાનો નવો અખનરો આપણે શરૂ કર્યો છે, ત્યારથી આસન સિદ્ધ કરવાનો પ્રશ્ન વધારે અગત્યનો થયો છે.

જ્ઞા ન ગો ચ રી

હિંદમાં રૂશિયા સાથે બ્રિટનની લડાઈની તૈયારીઓ

હિંદમાં બ્રિટન રૂશિયા સાથે લડાઈની તૈયારી કેવી રીતે કરી રહ્યું છે તે વિ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના 'લેબર મનથલી'માં એક લેખ આવ્યો છે. તેમાંથી અમારા વાચકો માટે નીચેના ફકરાઓ ઉનાર્થો છે.

(અ) પોલીટીક્સ તૈયારીઓ

(૧) દેશની રાજ્યનીતિમાં હિંદીઓને સારો ભાગ આપવો—એટલે કે ગરીબ લોકો ચૂસવામાં મૂકીદાર વર્ગને મદદ કરવી. (a share in the exploitation of the people.)

(૨) બોલ્શેવિક રૂશિયા જે ખાનગી મીલ્કત વિરુદ્ધ પ્રચાર કરે છે તેનાથી ઉપક્રમ (માતદાર) વર્ગનું રક્ષણ કરવું.

ખીમ મુદ્દામાં દેશી રાજ્યો આવી જાય છે. સરકારે જે જે તદ્દનામાં દેશ રાજ્યો સાથે કર્યા છે તેનો અભ્યાસ કરતાં એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે સરકારે ઇરાદો દેશી રાજ્યોને ખુદ બ્રિટનની સાથે જોડવાનો છે, નહિ કે જે બ્રિટીશ હિંદ સ્વરાજ્ય થયે તેની સાથે. એવી રીતે કે બ્રિટીશ-સ્વરાજ્યનું હિંદ જે કોઈ હિંદ ઈન્ડિયાની યોજનાઓ વિરુદ્ધ બંદાર પડે, તે હિંદનો જળવો સમાવવા માટે હિંદના દેશ રાજ્યોનો ઉપયોગ થઈ શકે.

* * *

હિંદુઓને એમ કહેવામાં આવે છે કે રૂશિયા અધ્યાનિસ્તાનને હિંદમાં ઇસ્લામ રાજ્ય સ્થાપવા મદદ કરે છે,^૧ અને મુસલમાનોને એમ કહેવામાં આવે છે કે બોલ્શેવિક રૂશિયા ઇસ્લામ મુર્મ તેમ જ તમામ મુર્મોનું મદદગારી છે.

(બ) લશ્કરી તૈયારીઓ

(૧) સીમાપોરનું લશ્કરી મથક જેના નીચે મુજબ ઉપયોગ થઈ શકે. પાકિસ્તાન અને ચીનના ઉપર તે કાબુ રાખે છે, હોવાંને કંઈ નહિ તો તટસ્થ રાખે છે, કેમકે પૂર્વમાં આવેલા દેશને ધમકીરૂપ છે, કાન્સને ઈન્કેંડ વિરુદ્ધ લડાઈમાં ઉતરવાનું મુશ્કેલ કરી મૂકે છે, જાપાની નૌકા સૈન્ય પર લટકતી તરવારરૂપ છે, અને હિંદમાં વિગ્રહ કે ક્રાન્તિ થાય તો બોલ્શેવિકોન તરફને હિંદમાં ઉતરવાની સરકાર કરી આવે છે.

^૧ British war Preparations in India. by A. N. Bhalari.

^૨ 'The Labour Monthly' Sept. 1927.

(૨) ટ્રીન્કોમાલીનું છુપું નૌકાસૈન્યનું મથક.

(૩) હવાઇ વિમાનોનું કરાંચીમાંનું નવું મથક.

(૪) વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતોમાં હવાઇ લશ્કરનું મથક-ત્યાં કદાચ નવી લડાઇનું નવું વર્તુલ થવા સંભવ છે. આ હવાઇ કાફલાનો સરંમમ દુનિયાના કેઈ પણ કાફલા કરતાં ઉતરતો નથી. હાલના વાઇસરોય આવ્યા બાદ પહેલવહેલાં તેઓ સરહદના પ્રાંતો પર ફરી આવેલા !

(૫) કરાંચી અને પેશાવર વચ્ચેની મોટર લોરીની સગવડ. (મોટર લોરીઓને કસ્ટમ્સ ડ્યુટીમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવી છે. જે રેલ્વેનાં કામદારો હડતાલ પાડે તો આ મોટર લોરીઓનો ઉપયોગ લડાઇનો સરંમમ મોકલવામાં થઈ શકે.)

(૬) ખૈબરખાટની અતિ ખર્ચથી બનાવાતી રેલ્વે. સરહદ પરની નવી રેલ્વે લાઇનો.

(૭) બંગાલ અને બર્મા, તથા બર્મા અને સીઆમને રેલ્વેથી જોડવાની નવી યોજના.

(૮) રોયલ ઇન્ડિયન નેવી-શાહી હિંદી નૌકાસૈન્ય-જેની ફરજ ઇરાની અખાતમાં રહેલા ખ્રિસ્તી નૌકાસૈન્ય સાથે કામ કરવાની છે.

(૯) એશિયામાં (એટલે કે ચીન કે રશિયાની સામે) ખ્રિસ્તી લશ્કરનો ઉપયોગ થઈ શકે માટે ખ્રિસ્તી એક્સ્પીડીશનરી લશ્કરને હિંદમાં રાખવાની 'લોર્ડ હોરડેઇઝ'ની ભલામણ. એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે યુરોપી લડાઇ પહેલાં એ લશ્કર ઇંગ્લંડમાં રાખવામાં આવ્યું હતું કારણ "તે વખતે એમ જાણવામાં હતું કે તેને યુરોપના ખંડમાં ઉતારવાની જરૂર પડે. " કલકત્તાનું 'સ્ટેટ્સમેન' કહે છે: "સવાલ એ છે કે જે જે ભાગો ઉપર ભય છે તે ભાગો ઉપર હુમલો કરવા માટે ઇંગ્લંડ સારામાં સારું મથક છે શું ? " (જે જે ભાગો ઉપર ભય છે-tanger centres ક્યાં ?...હિંદ પરનાં !)

(૧૦) હિંદનાં દેશી રાજ્યોનાં લશ્કરોની આધુનિક પદ્ધતિ દ્વારા ખીલવણી, અને તેમના પરનો કાબુ.

(૧૧) હિંદમાં લડાઇનો સરંમમ બનાવવા નવાં કારખાનાં.

(૧૨) ઉત્તર બર્માનાં જંગલોમાંના ગુલામોને મુક્ત કરવાના તથા ત્યાં થતા મનુષ્યના હોમ અટકાવવાના બદલાના હેઠળ હિંદી સરકાર તરફથી લડાઇની દૃષ્ટિએ એ પ્રદેશની સર્વે યાચ છે. જ્યાં સુધી ખ્રિસ્તીની અપ્રીયતા પોલીસીનું ચીન' બોગ હતું ત્યાં સુધી લશ્કરી સત્તાવાળાઓએ હિંદના રક્ષણ માટે (૧) સરહદ પરના પ્રાંતો ઉપર જ બળ આવ્યું. દરે જગ્યાએ ચીન સામે થયું છે, ત્યારે ખ્રિસ્તી શાહીવાદને એકદમ ખબર પડી કે ઉત્તર બર્માના જંગલોમાં મનુષ્યોને ભોગમાં ધરવામાં આવે છે !! (જે કે ખ્રિસ્તી સહેનશાહન મનુષ્યોનો જંગલો ભોગ ધરે છે તેના કરતાં યાજુ ઓળા પ્રમાણમાં.) તથા શિયાળામાં કમાન્ડર-ઇન-ચીફ ભાગો અને ઇરાવતી નદીએ મુસાફરી કરી, અને ત્યાંથી પખે-ચીન-બર્માની સરહદ સુધી તે અખળ્યા મુલકની તપાસ કરવા મગ્ગેલા.

કલકત્તાના 'ફોર્વર્ડ' પત્રે આ પોલીસી બદલ પાટી કે તરત તેનો બર્મામાંથી અધિકાર કરવામાં આવ્યો.

(૧૩) અફઘાનિસ્તાન, રશિયા, ઇરાન, તુર્કી અને ચીનમાં છુપા નામુસોનું વધતું જતું ખર્ચ !

રાજ્યકરણની તેમ જ આર્થિક દૃષ્ટિએ ગુલામ અનેલું દિંદ લગાઇમાં આગળ પગલાં લેવા માટે સારામાં સારું મથક છે ! !

હાલ તરત જાણ દ્વારા ખબર મળે છે કે એડનને લંડન વૉર ઓફિસની સીધી દેખરેખ તથા અધિકાર નીચે મૂક્યું છે. મ્યુનીસીપલ તથા ખીજી દૃષ્ટિએ તે હજી મુખ્ય ઇલાકામાં જ છે. આ બનાવ વિશે ચર્ચા કરતાં 'નેશનલ હેરલ્ડ' કહે છે કે દિંદને પેસે ક્વિટીશ લરકર ત્યાં સુખેથી રહેશે. આમ હોય કે ન હોય તો પણ એક વાત તદ્દન સાબીત થાય છે કે લગાઇની તૈયારીઓ ક્વિટન સંપૂર્ણ રીતે કરી રહ્યું છે.

દિંદના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર ક્વિટનનો લગાઇ ખાતાનો પ્રધાન (મિનિસ્ટર ઓફ વૉર) અહીં આવવાનો હતો ! ! ! પણ હાલ તરત તે મુક્તવી રહ્યું છે એમ ખબર આવી છે !-આટલાં આપણાં સદ્ભાગ્ય !

હિંદુઓની ઘટતી જતી સંખ્યા

હિંદુઓની ઘટતી સંખ્યા વિશે 'સ્ટેન્ડર્ડ ઓરર' લખે છે:—

“ ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રક (સેન્સર) પરથી સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે કે હિંદુઓની સંખ્યામાં લગભગ ૭૫૦ હજારનો ઘટાડો થયો છે જ્યારે ખ્રીસ્તીઓની સંખ્યા ૧૦ લાખ જેટલી વધી છે. ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૧ સુધીમાં તેઓની સંખ્યા જે પ્રમાણમાં વધી તે જ પ્રમાણ ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ના ગણનામાં તેઓએ ટકાવી રાખ્યું છે. ખરી રીતે મુસલમાન ૩૧ ટકા, શીખ ૭.૪ ટકા, તથા ખ્રીસ્તીઓ ૨૨.૭ ટકા જેટલા ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ સુધીમાં વધ્યા છે; જ્યારે હિંદુઓ ૦.૫ ટકા ઘટ્યા છે. વસ્તીપત્રકમાં હિંદુઓના આંકડામાં નીચલા વર્ગના લોકોનું પ્રમાણ વધારે છે; અને તે વર્ગમાં વિધવા વિવાહની છૂટ હોવાથી, તેમનામાં વધારે પ્રમાણમાં પ્રજેત્પત્તિ થાય છે. આ જ વર્ગમાં મુસલમાન કે ખ્રીસ્તી પાદરીઓ પોતાના ધર્મમાં લોકોને વટલાવે છે, એમાં સંશય નથી; અને તે પણ દલીલ કે જુદિયળથી લોકોનાં મનમાં પલટો કરીને નહિ, પરંતુ લાય અને નફાની લાલચ આપીને. ”

હિંદુઓની વસ્તીમાંથી દર ૨૦૦ માણસે એક માણસ ઓછો થયો છે: પછી તેને મુસલમાન કરવામાં આવ્યો હોય કે ખ્રીસ્તી. પ્રજનનશાસ્ત્રનો એ પણ એક સિદ્ધાન્ત છે કે લોહી જેમ અંદરનું અંદર ગુંથાય કરે, લગ્નો જેમ વધારે ને વધારે નજીકની પેઢીઓમાં થતાં જાય, તેમ પ્રજેત્પત્તિ ઓછી થતી જાય છે. આપણી નાની નાની નાતો તથા ગોળામાં આમ જ બને છે, અને તેને અંગે પણ હિંદુઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. આ સત્યની ખીજી બાજુ ખ્રીસ્તીઓના ૨૨.૭ ટકા જેટલા વધારામાં વ્યક્ત થાય છે. અક્ષયત પાદરીઓએ નવા ખ્રીસ્તીઓ પણ બનાવ્યા જ હશે, તોપણ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં લાગતા લોકો જુદી જુદી નાતનાં અને લોહીનાં હોવાથી તેમનામાં પ્રજે-

તપ્તિ પણ વિશેષ થાય છે. પ્રવ્રતસત્તાક જન્માનામાં સંખ્યા પણ એક મોટું અંગ છે, અને તે દૃષ્ટિએ પણ હિંદુઓ નખળા ન થયા જોઇએ.

વળી ઉપર કહ્યું છે તેમ હિંદુઓની મોટી સંખ્યા કહેવાતી હલકી વર્ણોની અનેકી છે. તેમનામાં વિધવાવિવાહ, નિરક્ષરતા વગેરે કારણોને લઈને પ્રવ્રતતપ્તિ વિશેષ થાય છે; જોડે કે દર વર્ષે હિંદુસમાજની ઉત્તતિ થવાને બદલે ઉત્તરું તે સમાજમાં અભણ અને હલકા વર્ગના લોકોની સંખ્યા વધતી જાય છે. કહેવાતી ઉગ્રજ્ઞાઆત કે ઉગ્ર કેમોનું આ તરફ લક્ષ જવાની જરૂર છે, અને લાલ જોને નીચી કેમો કહેવામાં આવે છે તેમને કેળવણી દ્વારા વધારે ઉચ્ચ સ્થાને લઈ જવા હિંદુ કેમોના આગેવાનોએ ખાસ પ્રયાત્ન કરવો જોઈએ. નહિ તો કુવામાંના દેડકાની માફક જો તેઓ પોતાની જ નાની નાતોમાં રહી સંતુષ્ટ રહેશે, તો એક દિવસ એવો પણ આવશે કે આણુઆણુના ખખા જ કાં તો મુસલમાન કે ખ્રીસ્તી થઈ ગયા હશે.

બોદ્ધશૈવિક રૂશિયાની મીલના કામદારોની સ્થિતિ

‘માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ના એક ખબરપત્રી તરફથી નીચે પ્રમાણે રૂશિયાની મીલનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે:—

“હું જુદાં જુદાં ખાતાઓમાં ફર્યો. મૂલના સાંગા પર એક સ્પીનરને દર મહીને ૧૦ પાઉંડ મળતા હતા; મોટા પીસર-તાર સાંધનારને ૮ પાઉંડ, તથા નાનાં છોકરાઓને ૬ પાઉંડ ૧૦ શી. ૧૮ વર્ષથી મોટી ઉમરના મજૂરો ૮ કલાક કામ કરતા હતા, અને ૧૬ થી ૧૮ વર્ષના ૬ કલાક. ૧૬ વર્ષથી નીચેનાને કઠી કાગે લગાડી શકતા નહોતા. મને ખાતાં ખતાવવા જે એન્જનીઅર સાથે આવ્યો હતો તેને દર મહીને ૩૦ પાઉંડ મળતા હતા, જ્યારે ડીરેક્ટરને મહીને ૨૨ પાઉંડ જ મળતા હતા. એન્જનીઅર પોતે બોદ્ધશૈવિક પહેલાં આ જ મીલમાં હતા કલાક કામ કરતો હતો, અને હવે તો દરેક સાંચાકામ કે ટેકનીકલ ગાળનમાં તે જ છેવટનો નિર્ણય આપતો.

સાળખાતામાં એક માણસ બેથી ચાર લૂમ સંભાળતો હતો; હોંશીઆર કાસ્ટિંગરો મહીને ૧૪ થી ૧૫ પાઉંડ જેટલું કમાતા, જ્યારે અણબધ માણસને ૭ પાઉંડ ૧૬ શીલ્ડિંગ મળતા. ઉમેદવારોને ૭ માસ પછી ૩૦ પાઉંડ, અને મક્કત રહેવાનું મકાન મળતું, અથવા જો ફેક્ટરીની બહાર રહેતા હોય તો ઘરનું તથા દ્રામમાં આવવા જવાનું ભાડું મળતું. મજૂરોના ૬૫ ટકા મીલની જ દીવાળત્તીરાળી ચાલીઓમાં મક્કત રહેતા અને જેઓ ત્યાં ન રહેતા હોય તેમને ૧૧ શી. ૪ પેન્સ જેટલો વધારો મળતો...સાળખાતું સવારના પાંચથી રાતના નવ સુધી ચાલુ રહે છે, અને અમુક મજૂરો સવારના પાંચથી નવ અને બપોરના એકથી પાંચ, અને બીજા મજૂરો નવથી એક અને પાંચથી નવ કામ કરતા હોય છે.

ઉત્પાન કે પ્રોડક્શન માટે મજૂરોને જવાબદાર મળવામાં આવે છે. કામની વ્યવસ્થા તથા પ્રોડક્શન કાવવાની રીત તેમજે ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા તેઓ જ સૂચવે છે. પ્રતિનિધિઓની આ કમીટી મરીનામાં બે વખત મળે છે. ડીરેક્ટરે મને કહ્યું કે તે

ફેક્ટરીમાં હતા તે દરમિયાન આવેલી સૂચનાઓમાંની ૫૫ સૂચનાઓનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો.

મેં બે પ્રતિનિધિઓ સાથે થોડી વાતચીત કરી. કામ કરવાની પદ્ધતિ તથા મજૂરીના દર ૧૫ માસ માટે નક્કી કરવામાં આવે છે.

સોવીએટના મજૂર માટેના કાયદા નીચે પ્રમાણે છે.

પરતરફ થએલો માણસ 'વર્કસે કોન્ફ્લિક્ટ કમીશન'—એ નામની કમીટીને ફરીઆદ કરી શકે છે. તે કમીટીમાં બે મજૂરો તથા બે ઓરીસના માણસો હોય છે. જે ઝઘડાઓ આ કમીટી ન પતાવી શકે તે 'કોમીસેરીઅટ ઓફ લેબર' પાસે જાય છે.ફરીઆદો સાંભળનાર કમીટી પોતે જ કોઈ મજૂરની ગફલતને લીધે થએલા તુકશાન માટે કેટલો દંડ કરવો તે નક્કી કરે છે.....સરેરાસ પગારના ૬ થી વધારે કોઈનો દંડ કરી શકાતો નથી.

ફેક્ટરીનાં બાળકો માટેના નસીબ હોતમાં જઘ આપ્યો. ત્યાં કોન્ડરગાર્ટનની એક શાળા છે, જે રજાને દિવસે ખંધ રહે છે. બાળકોની માવજત સારી થતી હતી, અને તેઓ સુખી અને સંતુષ્ટ લાગતાં હતાં. આ સગવડ બાળકો માટે મફત કરવામાં આવે છે. દર ચાર કલાકે સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને ધવરાવવા જાય છે. પ્રયત્નિ પહેલાં અને પછી બે બે મહિના સ્ત્રીઓને ચડતે પગારે રજા આપવામાં આવે છે, અને કામ પર ચડ્યા બાદ નવ માસ સુધી બાળકને ધવરાવવું પડે તે માટે માતાને તેના પગારમાં ૨૫ ટકાનો વધારો આપવામાં આવે છે. *

(રાત્રી તરફથી જ જે ટેકસ્ટાઇલ ટ્રસ્ટ નીમાએહું હોય છે તે) ટેકસ્ટાઇલ ટ્રસ્ટ મજૂરોના પગારના ૧ થી ૨ ટકા રહેવાનાં ધર માટે ફંડ તરીકે આપે છે; ૬ થી ૧ ટકા જેટલું નફાવાના હોજ તથા કલ્લો માટે આપે છે. મજૂરોની સર્વદેશીય (સાંસ્કૃતિક) ઉન્નતિ માટે વધારાનો ૧ ટકા આપે છે. આ કાર્યક્ષેત્રમાં પુસ્તકાલય તથા શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે. છેવટ પીમાફંડમાં નાણાં ભરવા રેટેડ તરફથી વધારાના ૬ ટકા આપવામાં આવે છે.

ફેક્ટરીના દરેક મજૂરને ઉનાળામાં ચડતે પગારે ૧૫ દિવસની રજા આપવામાં આવે છે.....જે માંદા પડે તો ૬ અડવાડિયા સુધી ચડતે પગારે અને વળી મફત, મજૂરોને આરોગ્યબુવનોમાં (સેનિટોરીઅમ) લઈ જવામાં આવે છે.....કાળાં સમુદ્ર અને કેકિસસનાં હવા ખાવાનાં ટેકાણાંઓમાં આ આરોગ્યબુવનો આવેલાં છે. હું પોતે એક આરોગ્યબુવનમાં ૧૫ દિવસ રહી આવ્યો.

એક બીજી ફેક્ટરી, જેમાં ૧૩,૦૦૦ મજૂરો કામ કરે છે, તે મેં જોયું. મેં આવડું મોટું ગંગવર કારખાનું કદી જોયું નહોતું...અહીંઆંતું ટ્રેડ યુનીયન મજૂરોનાં રહેવાનાં ઘર માટે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચે છે: પણ આવકનો મુખ્ય ભાગ મજૂરોની કેળવણી અને કલ્પ માટે ખર્ચાય છે. એવી કલ્પમાં નાટ્યપ્રયોગો, સંગીત, સાહિત્ય તથા રમતગમતો માટેનાં તથા બીજાં મંડળો છે....પાસેના થીએટરમાં મેં એક નાટક ભજવાનાં જોયું; અને મજૂરોને જોઈને હું ખૂશ થયો—કારણ લોકશાસરના મજૂરો કરતાં તેઓ વધારે મજબુત અને કઠાવર દેખાતા હતાં."

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

વૈદિક પાઠાવલી:—ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર ગ્રંથાવલી. સંપાદક તથા અનુવાદક: રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ કિ. રૂ. ૩-૮.

દરેક સાહિત્ય પોતાના દેશના પ્રાચીન સાહિત્યથી પ્રેરણા મેળવી લબ્ધ ઉન્નત અને સમૃદ્ધ થાય છે. આપણા દેશમાં ખીમ્મ કોઇ દેશ કરતાં વધારે પ્રાચીન સાહિત્ય છે, તે પ્રમાણમાં પણ પુષ્કળ છે અને આર્યોની ધર્મભાવનાથી સુરક્ષિત રહેલું છે. છતાં આપણે કેળવાયેલા વર્ગ આ સાહિત્યના પરિચયથી વંચિત રહેલા છે. દેશી ભાષાઓનું જ શિક્ષણ એટલું અપૂર્ણ રહે છે ત્યાં આ પ્રાચીન સાહિત્યનું શિક્ષણ મળે એવી આશા પણ ક્યાં કરવી. પરિણામ એ આવે છે કે આપણી ભાષા અને વિચાર પદ્ધતિને પ્રતિકુળ એવા પશ્ચિમના સાહિત્યથી સર્વ પ્રેરણા આપણે મેળવીએ છીએ. અને ત્યાંના શોધો, ત્યાંની વસ્તુસ્થિતિ ઉપર બંધાયેલાં અનુમાનો સાર્વત્રિક અનુમાનો તરીકે સ્વીકારીએ છીએ.

દાખલા તરીકે સાહિત્યનું તેમ જ નૃત્ય અને સંગીતનું મૂળ ખીજ ballad એટલે રાસ છે એમ પશ્ચિમના શોધકોએ નક્કી કર્યું અને એ શોધ દુનિયાના સર્વ સાહિત્યને માટે સાચી છે એમ આપણે પ્રશ્ન કર્યા વિના સ્વીકાર્યું. આપણા વેદો એ જૂનામાં જુનું કાવ્યસાહિત્ય છે એ વાસ્તવિક હકીકતનો આ અનુમાન ખાંધતાં વિચાર નથી જ થયો. અમે નથી કહેતા કે આપણા દેશમાં એમ નહિ જ હોય પણ આ અનુમાન કે તર્કને આપણા સાહિત્યની વસ્તુસ્થિતિથી કરી નેત્રો નેત્રએ એટલું પણ આપણે નથી કર્યું. આનું કારણ એ જ છે કે આપણા પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યનો આપણને નેત્રએ તેવો પરિચય નથી.

યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં વૈદિક સાહિત્યને સ્થાન મળ્યું તે પછી પણ બધા વેદોમાંથી સંગ્રહો થયા નથી. જિમ્મપુરકર તથા પિટરસનના સંગ્રહો માત્ર ઋગ્વેદમાંથી જ છે. ચારેય વેદ અને બ્રાહ્મણોમાંથી આ પહેલાં જ સંગ્રહ થએલા છે. ઉપનિષત્ પાઠાવલી, પાલી પાઠાવલી, પ્રાકૃત પાઠાવલી અને તે ઉપરાંત આ વૈદિક પાઠાવલી કરીને પુરાતત્ત્વ મંદિરે પ્રાચીન સાહિત્યનો આસ્વાદ સુગમ કરી આપ્યો છે.

ખીજ પાઠાવલીઓ કરતાં આ પાઠાવલીનું વિશેષ એ છે કે આમાં ગુજરાતી અનુવાદ પ્રેરપ્રેરો આપેલા છે. આ વિશેષતાને માટે અમે સંપાદકને અભિનન્દન આપીએ છીએ. અનુવાદ પણ ગળને અનુસરીને કરેલા છે, અને તે સાથે સરસ ગુજરાતીમાં કરેલા છે. નીચે સમજાવતી માટે દિપ્પણો આપેલાં છે અને છેવટે મોટા કોષ આપેલા છે તેથી પુસ્તક અભ્યાસીને ઘણું જ ઉપયોગી થઇ પડશે.

પુસ્તકનું સંપાદન ઘણી કાળજીથી કરેલું છે. વેદના મંત્રોનું સંપાદન કોઈ સૈરકૃત પુસ્તકના સંપાદનથી પણ વધારે કઠિન છે કારણ કે સ્વરચિહ્નો બહુ સંભાળથી મૂકવાં પડે છે. તેનો અનુવાદ પણ એટલો જ કઠિન છે. મૂળ તો ભાષાની જ મુશ્કેલી. ઘણા ભાગો તો દુર્બોધ છે, ઘણા હજી સંદિગ્ધ રહ્યા છે અને તેવા ભાગો સંબંધી અત્યાર સુધીના શોધકોએ કરેલા તર્કોથી એ કામ વધારે સહેલું બનવાને બદલે ઘણી જગ્યાએ વધારે વિકટ બન્યું છે. અનુવાદે આ બધા શોધકો અને જર્મન પુસ્તકોનો પણ આધાર લઈ પોતાનો મત બાંધ્યો છે. મંત્રની ભાષા જેમ આર્ય, જૂની છે, તેમ તેનાં વાક્યોમાં ઘણી જગ્યાએ શબ્દો અધ્યાદાર્ય હોય છે, ઘણી જગ્યાએ વાક્યો ત્રણેય હોય છે, તેથી પણ અનુવાદનું કામ દુર્ધટ બને છે. વળી તે ઉપરાંત મૂળ પદ્ય છે-ગમે તેવું અનિયમિત પણ પદ્ય છે-એટલે એનું ભાષાન્તર એ પદ્યત્વની હાયા લઈ શકે એવું થવું જોઈએ.

અનુવાદ જોતાં કર્તાએ આ સર્વ મુશ્કેલીઓમાંથી પોતાનો માર્ગ ક્યો જણાવ્યો છે. અનુવાદ શુદ્ધ ગૂજરાતીમાં છે. ગદ્યમાં છે છતાં તેમાં પદ્યની હાયા સ્પષ્ટ છે. થોડા દાખલા નીચે આપીએ છીએ.

દેવતા ઇંદ્ર, ઇંદ્ર ત્રિકટુક, ઋષિ આંગિરસ હિરણ્યસ્તપ.

ઇંદ્રનાં વીર કષેપિ હું, વર્ણુલું-જે વજ્રીએ પ્રથમ કર્યાં; અહિને હણ્યો, પાણી તોડ્યાં, પર્વતોના વહેણો ફેાડ્યાં. ૧

પર્વતમાં આશ્રય કરતા અહિને હણ્યો, ત્વષ્ટાએ એને માટે તુલસાટ કરેલું વજ્ર તૈયાર કર્યું; ભાંભરતી ગાયો જેમ હરતાં પાણી-એકદમ સમુદ્ર તરફ ગયાં. ૨

દ્રવણની જેમ માતેલાએ સોમની વાંછા કરી. નીચાવેલાને ત્રિકટુકમાં પીધો, મધવાએ વજ્રને સાચક તરીકે લીધું. અહિઓના આ અગ્રજને હણ્યો. ૩

x

x

x

x

પગ વિનાનાએ, હાથ વિનાનાએ ઇંદ્ર સામે બાથ લીધી. એના સાત (સાત જેવાં સ્કંધ) ઉપર વજ્ર માર્યું. બળવાનનો સમોતરીઓ થવા હચ્છતો ખરસી દ્રવ અનેક સ્થાને બ્યસ્થ થઈ પડ્યો. ૪

આ રીતે ફાટી પડેલા નદની જેમ પડેલાને, મનને [પણ] બોળગી જતાં પાણી બોળગી લાય છે. દ્રવ જેમને પોતાની મોટાઇથી ઘેરી હોય હોય તેમના પગ નીચે [તે] અહિ પડ્યો. ૮

દ્રવની માતા હાથ નીચા કરી રહી; ઇંદ્રે એની નીચે હથિયાર ફેંક્યું. ઉપર જનેતા અને નીચે પુત્ર હતો. પોતાના વાહરડા સાથે જેમ ગાય સુવે તેમ [એ] દાનવી સુતી. ૯

બીજા થોડા છૂટા ફકરાઓ જ આપીએ,

૩ ત્રિકટુક-‘જ્યોતિર્ગંગ, ગૌયાંગ, આયુર્ગંગ આ નામના ત્રણ યાગો ત્રિકટુક કહેવાય છે’ (સાયણ) યુદ્ધપિચ્છન વિદ્વાનો ‘પીનાતુ’ વાસણ’ એવો અર્થ કરે છે. આ શબ્દનો અર્થ હજી સંકારપદ છે.

સાયક-‘બંધક’ (સાયણ) સામાન્ય અજ્ઞતા અર્થમાં લઈ શકાય.

દાન રત્નતિમાંથી

દેવાએ જુઓને જ માતનું સાધન કર્યું નથી. ખાનાર પાસે પણ મૃત્યુઓ આવે છે. આપનારનું ધન જોઈ નહિ થાય; નહિ આપનારો મહેર કરનાર મેળવતો નથી. ૧

x

x

x

જે સાથે રહેતા, સાથે ફરનાર સખાને અન્ન આપતો નથી તે સખા નથી. 'અહીંથી તેણે ચાદ્યાં જઈ' તે ધર નથી. બીજા ફરતા જ દાવાને તેણે શોધવો. ૪

સશ્ત્રિવાળાએ બચકને દાન દેવું જ. લાંબો પંથ જોવો. રથનાં ચક્ક ઉપર નીચે ફરે છે તેમ ધન એકથી બીજા પાસે જાય છે. ૫

नीर्त्तमं च छलुपरि च दशा चक्रनेमिकेण ।

ચક્રનેમિની પેઠે લોકોની દશા નીચે જાય છે અને પાછી ઉપર આવે છે. આ મેધદૂતમાં આવેલ વિચાર અને કલ્પના આટલાં જૂનાં છે.

સ્વયસંકેતથી દાખલા વિશેષ આપી શકતા નથી. પણ અનુવાદ અમને સર્વત્ર મૂલાનુગામી તેટલો જ પછની હાથા ઝીંકનારો લાગ્યો છે. શબ્દ ઉપરાંત જે અર્થ-સંગતિનું સંગીત રહેલું છે તે અનુવાદમાં જરાજર આવેલું છે. સરમા પશ્ચિનો સંવાદ, વિશ્વામિત્ર નદીઓનો સંવાદ, પગેરે અનેક તેનાં ઉત્તમ કાવ્યમય દૃષ્ટાન્તો છે. એકલું ગૂજરાતી પણ વાંચવા જેવું છે. આવો સર્વગ્રાહી સંગ્રહ આ પહેલો જ છે.

આ પ્રકાશન માટે અમે ગૂજરાત પુસ્તકત્વ મંદિરના કાર્યકર્તાઓને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. ગૂજરાતીઓ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

સૌન્દર્યતત્ત્વ:—ભાષાન્તરકર્તા: રા. રા. મહારાજકર ઇન્દ્રજી દવે, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. રા. હીરાનાથ ત્રિભોવનદાસ પારેખ બી. એ. આસિ, સંકેટરી, અમદાવાદ. કિંમત દસ આના.

શીયુત અભયકુમાર શુદના ગ્રામ જંગાળી પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે. શુ. વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી સંસ્થા માત્ર અનુવાદો જ કરે તે સામાન્ય રીતે અમે પસંદ કરતા નથી. ભાષાને ભાષાન્તરથી સમૃદ્ધ કરવી જોઈએ પણ કર્યું મૌલિક લખાણ જ નહિ અને માત્ર ભાષાન્તરો કરી આપણે આપણને કૃતકૃત્ય માનીએ એ છટ નથી. છતાં આ પુસ્તક જેતાં આને માટે અમને વિરોધ થતો નથી.

કર્તાએ ક્યા ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક લખ્યું છે તે તેમની જામિકામાં સ્પષ્ટ થાય છે. અંગ્રેજ વિચારકો માને છે કે હિંદુસ્તાન જેવા મીમાંસા-ગ્રિય દેશે પણ સૌન્દર્યવિજ્ઞાન વિશે કર્યું નથી લખ્યું. એ દીકકારોએ પ્રથમ તો સમગ્રનું જોઈએ કે પશ્ચિમમાં પણ આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર માત્ર ૧૭ કે ૧૮મા સદીમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. પણ આ કર્તાનું તો એવું વક્તવ્ય છે કે સૌન્દર્યવિજ્ઞાન વિશે આપણા પૂર્વજોએ પુષ્કળ બિહાષોદ કર્યા છે અને તેમાં જે તરફ શોધી કાઢ્યું છે તે તરફ હજી દવે પશ્ચિમના વિચારકો ધીમે ધીમે આવના જાય છે.

પુસ્તકની વ્યવસ્થા એમણે આ રીતે કરી છે. સૌથી પ્રથમ એમણે પ્રતિપાદ્ય વિષયનો નિર્ણય કર્યો છે. તે પછી પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના મતો દૂકમાં આપ્યા છે. તે પછી આ વિશે પૂર્વના પંડિતોનો મત આપ્યો છે. એટલું કર્યા પછી પોતે સ્વતંત્ર રીતે વિષયની ચર્ચા કરી છે. કર્તાએ છેવટે ગ્રંથવિવરણી આપી છે તે ઉપરથી તથા ઠેકઠેકાણે અનેક આવનરણો ઉતાર્યા છે તે ઉપરથી તેના વિશાલ વાચન માટે માન થયા વિના રહેતું નથી.

પણ આમ કરવાથી વિષયની વિશાલતાના પ્રમાણમાં પુસ્તકનું કદ નાનું પડ્યું જણાય છે. મદાન યુરોપીય દ્વિત્વમુદ્દેશી સૌંદર્યચર્ચાનો નિષ્કર્ષ ૪૦ પાનામાં સમાવી દેવા એ કઠિન છે અને એમ કર્યા પછી પણ વાંચકને સમજાવામાં અતિ કઠિન રહેવાનું. ટાઇપસ્ટેપે પણ આમ કર્યું છે અને ત્યાં પણ અમને એ જ હોય જણાયો છે. વિષયની મર્યાદા આમ વધારી દેવાથી કર્તાને પોતાનું પ્રતિપાદન કરવાને માત્ર ૪૦ પાનાં રહે છે તે પણ અમને પૂરતાં જણાતાં નથી. કર્તા બધી ચર્ચાને અંતે કરાવે છે કે આપણા પૂર્વજોએ સૌંદર્યનું મૂલ રસ કહ્યું છે એ વાસ્તવિક છે પણ તેથી પશ્ચિમના અભિપ્રાયો-માથી જે જે પ્રશ્નો ઉઠે છે તે સર્વ ઉપર આ રસપદ્ધતિ શો પ્રકાશ પાડે છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. કર્તા પોતે પણ મુક્તિપુરસ્સર પ્રતિપાદન કરી શકતા નથી, ઘણી જગાએ માત્ર પોતાનો અભિપ્રાય જ ટાંકતા હોય એમ લાગે છે.

અમને બંગાળીનો ભેદ નથી એટલે મૂળ સાથે સરખાવી જોઈ શકતા નથી પણ ભાષાન્તર સુવાચ્ય છે.

આ વિષય આધુનિક છે. ગૂજરાતી વાંચકોને કદા સંબંધી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ છે, તે આ પુસ્તક વાંચી તેઓ સમજવા પ્રયત્ન કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્યસંચય:—સંપાદક અને સંપાદક: શ્રીમાન જિનવિજયજી, આચાર્ય ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર. પ્રકાશક: શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર. મૂલ્ય રૂ. ૨-૧૨.

ઇતિહાસમા વિષયમાં અવિદ્યાન મહેનત કરતા અને ઇતિહાસ ઉદ્દેશવામાં વિચક્ષણ દષ્ટિવાળા શ્રી જિનવિજયજીના પ્રયત્નનું આ એક વધુ ફળ છે. આમાં જૈન સાહિત્યનાં ૩૩ ગૂજરાતી કાવ્યોમાંથી ઐતિહાસિક ભાગ એકત્રિત કરી છપાવ્યો છે. વિદ્યમ સંવતના ૧૪મા શતકથી ૨૦મા શતક સુધીનાં કાવ્યોમાંથી આ ભાગ ગ્રથિત કરેલો છે.

ખરી રીતે આ ગ્રન્થ ઇતિહાસ કરતાં પણ ઇતિહાસની સામગ્રી તરીકે ઘણો ઉપયોગી છે, અને એ દષ્ટિથી જ સંપાદિત કરેલો છે. ગ્રંથના આરંભમાં પ્રથમ કાવ્યના વિષયભૂત જૈનમુરિઓનાં નામો આપેલાં છે, તે પછી કાવ્યમાં જેમના ઉદ્દેશ્ય આવેલા હોય એવા સાધુઓનાં નામો આપેલાં છે, તે પછી તેવા જ શૂદ્રસ્ત્રીનાં નામો તેમના રહેઠાણનાં ગામની સાથે આપેલાં છે અને તે પછી તેવાં સ્થલોનાં નામો આપેલાં છે, તે પછી ૨૮૪ જૃંથોમાં કાવ્યો ઉતારેલાં છે, અને તે પછી રાસોનો સાર આપેલો છે જેથી જૂની ગૂજરાતી ન સમજતા હોય તે પણ સાર સમજી શકે. છેવટે કઠિન શબ્દોનો કોષ આપેલો છે.

માત્ર જૈનકાવ્યોમાંથી આ ઉતારા કરેલા છે પણ તેમાંથી તે કાવના સમગ્ર ગૂજરાતના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પડે છે માટે ઇતિહાસમાં રસ લેનાર દરેક અભ્યાસીએ આ પુસ્તક સંઘરવું જોઈએ.

જૈન ગૂર્જર કવિઓ. પ્રથમ ભાગ:—સંગ્રહક અને સંપ્રયોજક: મોહનલાલ દસીચંદ દેસાઈ બી. એ. એસ. એસ. બી. વકીલ દાઇકાર્ટ મુંબઇ. કિંમત પાંચ રૂપીયા.

જૈન સાહિત્યના વિષયના અભ્યાસી તરીકે આ કર્તાનું નામ સાહિત્યમાં મુપ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથ તેમની અધ્યાગ મહેનતના ફલરૂપ છે. આ મોટા ગ્રંથમાં વિક્રમ તેરમા યુગથી સત્તરમા યુગ સુધીના ગૂજરાતી ભાષાના જૈન કવિઓની ચિત્રિત સૂચી આપેલી છે. ગ્રંથના પ્રારંભમાં ૩૨૦ પૃષ્ઠોના જૂની ગૂજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ આપેલો છે જે આપણી ભાષાના ઇતિહાસમાં એક મૂલ્યવાન ઉમેરો ગણાવો જોઈએ. આ ગ્રંથ દ્વનંત્ર પુસ્તક તરીકે પણ બદાર પાડ્યો હોત તો સાઈ એમ લાગે છે. ગૂજરાતીનો અપભ્રંશ જોડેનો સંબંધ બતાવેલો છે. અને વિષયની અર્થમાં સદ્ગત ડૉ. શુભે અને ચિમનલાલ દલાલ તથા શ્રી ગૌરીશંકર એ.આ.જે.વા પ્રમાણુભૂત વિદ્વાનોના લેખોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી ઇતિહાસનો ભાગ અત્યાસીને સારી રીતે ઉપયોગી બન્યો છે.

મૂળ પુસ્તકમાં ઘણાખરો ભાગ પઘાતમક જ છે અને છેવટના થોડાં પાનાં ગઘનાં છે. અંતે કવિઓની, મોટી કૃતિઓની, નાની કૃતિઓની અને સંવતવાર એમ ચાર અનુક્રમ-શ્લિકાઓ આપેલી છે.

પુસ્તક જૈન કવિઓનું જ છે પણ ગૂજરાતી ભાષાના સર્વ અભ્યાસીઓને ઉપકારક છે.

આ પુસ્તકને માટે સંગ્રહકને અમે અભિનંદન વ્યાપીએ છીએ. આવા સંગ્રહની કદર સામાન્ય રીતે વાંચનાર કરતો નથી. સંગ્રહની ગણના મૌલિક ગ્રંથથી ઉતરતી કરાય છે પણ આવા શાસ્ત્રીય સંપાદનની કિંમત સાહિત્યમાં ઘણી મોટી છે અને તેની મહેનત તો તે પ્રકારનું કામ જેણે થોડું ધાણે કર્યું હોય તે જ સમજે છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે ગૂજરાત આ સાહિત્યસેવાની કદર કરશે.

નાગાનન્દ:—૨મી પ્રસિદ્ધ કરનાર: રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ. મૂલ્ય આઠ આના.

આ સંસ્કૃત નાટકનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર ૩૬ વરસ પહેલાં સ્વ. રામરામ રામચંદર બંદ્રે કરેલું પણ તેમાં મૂળના અર્થમાં ઘણી છૂટ લેવાઈ હતી. આ નાટક સંસ્કૃત નાટક સાહિત્યમાં ઉત્તમ કોટિમાં મૂકી શકાય તેવું નથી પણ ગૂજરાતીમાં તેના એક સારા ભાષાન્તરની જોડ તો હતી જ, આ યુવાન સાહિત્યપ્રેમીએ તે જોડ પૂરવાને આ એક ઉત્તેજન યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે.

મૂળ સાથે સરખાવી જોવાનો અમને સમય મળ્યો નથી પણ અનુવાદની ભાષા સર્વત્ર સરસ આકર્ષક વિનાની છે. પદ્યના અનુવાદ સમજાવો છે, સામાન્ય રીતે પ્રાસાદિક છે. એક દૃષ્ટાન્ત આપીએ.

સાચા ધાસની આસનો શુચિ શિલા, રૂપો નીચે વાસ, ને,
ઠંડું પાન સદાય નીરજરણે, કંટો છુધા ટાંળી દે
મિત્રોમાં મુગલાં મળે વન વરચે—આંત્રી બધું થે મળે,
હુખી કો ન મળે પદોપકરણે—એ એક ત્યાં દોષ છે

નાગો રક્ષી, પ્રીતિ ના કાંઈ પામ્યો,

સ્વામીનો ના શુદ્ધ આદેશ પાળ્યો;

અન્યે જીને આત્મભોગે બચાવ્યો,

તે હું પાપી! ધિક્ક! ઠગાયો...ઠગાયો.

લોકોમાં ઘણી જગાએ હસ્તદીર્ઘની છૂટ લેવી પડી છે અને તે સર્વ છૂટો સુક્ષ્મ નથી. વળી આપી ગીતિમાં પણ ઘણી જગાએ સ્પષ્ટતા થયાં છે. પણ આ જાખતમાં સિદ્ધ-હસ્ત લેખકો એટલા ઓછા છે કે તેમાં આ યુવાન સાહિત્યસેવકનો દોષ કાઢવાં અમને ઇચ્છા થતી નથી. એ સર્વ સ્થાનો કર્તા પોને સુધારી લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

નાટકનો પ્રવેશક, પ્રો. જળિંદરાય હાકિરે લખી આપ્યો છે તે વાંચતાં જોવા છે. પરંપરા વિરુદ્ધ જઈ એમણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે કે આ નાટકને જોવી કક્ષામાં મૂકી શકાય નહિ અને તે બાણ કવિના કાંઈ સંમતીની શ્રી હર્ષનું ન હોઈ શકે. અમને એમનું પ્રતિપાદન સમ્પ્રદાન લાગ્યું છે.

આસ કરીને આ નાટક સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થશે.

સાહિત્યમાં રસ લેનાર દરેક વાંચક આ નાટકને ઉત્તેજન આપી, પ્રો. હાકિરે ઇચ્છ્યું છે તેમ, તેના કર્તાને વધારે સારાં નાટકો ગૂજરાતને ચરણે ધરવાં પ્રેરશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

રાસમણિ:—લેખક અને પ્રકાશક: ચંદ્રકાન્ત મંગળજી ઓઝા. કેશોદ (કાઠીઆવાડ.) આદિ આના.

લેખકના આળીસેક રાસોનો આ સંગ્રહ છે. ઘણાખરા સ્ત્રીઓમાં ગર્વાના પ્રચલિત દાખાનાં ગીતો છે અને સુગંધ છે. ભાષા પણ સાદી શુદ્ધ અને નિર્દોષ છે. બધા આવા સંગ્રહોનાં જે જે 'સૂઝ' અને 'જોષ' છે તે આમાં પણ છે. તે એ કે રાસ ન ગણી શકાય, તેવા પણ એક કાવ્યનો આમાં સમાવેશ થયો છે. 'ધીર સમીર', યમુના તીરે, વસતિ વને વનમાલી' એ ગીતગોવિંદનું પદ કાંઈ પણ રીતે રાસ ન ગણી શકાય છતાં તે રાગનું એક પદ આમાં છે.

ભૂમિકામાં લેહિ વિદ્યાગૌરી નીચકંઠે આ કાવ્ય વિશે યોગ્ય અભિપ્રાય આપ્યો છે કે—“સૂઝ ભાવની ચમત્કૃતિવાળી આ કાવ્યો નથી...પરંતુ સારા ભાવ, સુરમ્ય શબ્દો અને સંગીતની લલિત મધુરતા એ સંગ્રહમાં ઘણે કેકાણે જોવામાં આવશે.” તેમની સાથે અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ સંગ્રહ લોકપ્રિય બને અને કર્તાના ઉત્સાહમાં વધારો કરે.

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભાગ ૫:—સંપાદક: ઝવેરચંદ મેઘાણી. મુદ્રક અને પ્રકાશક: અમૃતલાલ દવપતભાઈ શેઠ. સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય, રાણપુર. મૂલ્ય. ૧-૮-૦, પાકું પુંડે રૂ. ૧-૧૨-૦

શ્રીયુત ઝવેરચંદ મેઘાણીની સંપાદિત કરેલી આ છેલ્લી રસધાર છે જેનાં

રસમાં સામગ્રીમાં તેની આગલી રસધારો કરતાં ઢાઢ રીતે ઉતરતી નથી. કાઠિયાવાડના કંકર સાહિત્યનો સમુદાર આ સાહિત્યલક્ષ્તે સરસ કર્યો છે. અને પોતાના શોખના વિપવનો અભ્યાસ શાસ્ત્રીય કરવા તેમણે ઉત્તરોત્તર સારા પ્રયત્નો કર્યા છે.

તેમના ગ્રંથોની વાંચક વર્ગને લગામણ કરવાનું તો હવે રહ્યું નથી. એટલે શોરડી સાહિત્યની સેવાના તેમના ખીજ ઉમંગો પાર પડે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

જૈન સાહિત્ય સંશોધક:—સચિત્ર ત્રિમાસિક પત્ર. સંપાદક: શ્રીગિનવિજયજી આચાર્ય, ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર, અમદાવાદ.

આ વર્ષમાં અંધ પટેલ ત્રિમાસિક ફરી શરૂ કરવા માટે અમે શ્રી ગિનવિજયજીને અભિનન્દન આપીએ છીએ. આ ત્રિમાસિક લેને કે જૈન સાહિત્ય સંબંધી છે છતાં તેમાં વિષયનું નિરૂપણ અને દષ્ટિ આખા ગૂજરાતની રાખેલી છે અને વિવેચન પદ્ધતિ શુદ્ધ શાસ્ત્રીય છે. તેમાં થતી ચર્ચા આખા ગૂજરાતના ઇતિહાસ અને ગૂજરાતી ભાષાના ઇતિહાસને ઉપકારક છે.

આ સાહસ સદગ ચયું છે તેમાં અમને શંકા નથી. વિષયોમાં પુષ્કળ વૈવિધ્ય છે અને લેખકો માત્ર જૈન ન હોતાં મદાત્મા ગાંધીજી, શ્રીયુત રવિશંકર રાવળ, રા. બ. શ્રીયુત કેશવલાલ કુવ, શ્રીયુત નાનાલાલ ચિમનલાલ મહેતા આદિ. સી. એસ. જેવા પણ છે અને જૈન લેખકો છે તેઓ પણ ધર્મની વિશાળ દષ્ટિથી લખનારા છે. વિષયોમાં ધર્મ કથા ઇતિહાસ ઉપરાંત સમકાલીન પુરુષો સંસ્થાઓ કલા સામાજિક સ્થિતિ ઉપર પણ લેખો છે. એક ઐતિહાસિક શ્રુત પરંપરાના લેખ ઉપર અમે ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ કેમકે તેમાં વસ્તુપાળ તેજપાળના ઇતિહાસનો એક મહત્કો જૈન અને ફારસી ગ્રંથોની એકવાક્યતા ફરી મેળવી આપ્યો છે.

ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં રસ લેનાર લોકો તેમ જ જૈનેતર ગૃહસ્થોએ વાંચવા અને પોષવા યોગ્ય છે.

તારામંડળ:—જાત્રસાહિત્યમાળા-૧. સંગ્રહકો: આસાલાલ નરસિંહલાલ પટેલ, ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ. પ્રકાશક: પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ, વડોદરા. કિંમત: કાચું પૃષ્ઠ ૦-૬-૦. પાકું પૃષ્ઠ ૦-૮-૦.

ખીજ સાહિત્યને નહિ પણ જાત્રસાહિત્યને પ્રજા ઉત્તેજન સાડું આપે છે એ પણ શુભચિન્હ છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહ જાત્રચર્ચાઓનો છે. આ વાર્તાઓ 'જાત્રમિત્ર'માં આવી ચડ છે. કેટલીક પ્રચલિત લોકવાર્તાઓ છે, કેટલીક બંગાળી અને અંગ્રેજી ઉપરથી લીધેલી છે. પરભાષાની વાર્તાઓ પણ જરાજરા ગૂજરાતી સ્વાંગમાં છે. આ સંગ્રહ જાત્રકોને પ્રિય થશે જ.

પ્રત્યક્ષ પંચાંગ (નિર્યન વિભાગ)—કર્તા: મણિત વિભાગના હરિહર પ્રાણ-સંકર ભટ્ટ અને કૃષ્ણરામ વ્હાલજી ભટ્ટ અને કલ્પયોગિત્ય અને ધર્મશાસ્ત્ર વિભાગના કૃષ્ણરામ વ્હાલજી ભટ્ટ. સંપ્રેષ્ટ, ગુજરાત પંચાંગ સંશોધન મંડળ. પ્રકાશક: હરિહર પ્રાણસંકર ભટ્ટ, રાષ્ટ્રિય વિદ્યામંદિર, સાયમદાગ્રમ, સાબરમતી. સૌલ એજન્ટ: ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર: અમદાવાદ. કિ. ૧ આનો, ગોરદેવ અધી આનો.

પ્રત્યક્ષ પંચાંગ (સાયન વિભાગ)—કર્તા, પ્રકાશક અને કિંમત ઉપર પ્રમાણે જ.

દક્ષિણમાં પરંપરાગત પંચાંગને સુધારી નવું પંચાંગ ત્યાંના વિદ્વાનોએ કર્યું છે. ગૂજરાત આ બાબતમાં પગલ હતું. પણ આ ગણિતપ્રિય કર્તાએ એ ખોટ પૂરી છે.

આ બન્ને પંચાંગો ૧૯૮૪નાં છે. ગણિત ભાગ સૂક્ષ્મ રીતે ગણેલો છે. આખા હિંદમાં ઉપયોગી થાય એવું છે. શરૂઆતમાં સમજાતું આપી છે તેથી સાધારણ બહુલો માણસ પણ તેને સમજી તે પ્રમાણે આકાશમાં ગ્રહોની સ્થિતિ સરખાવી શકે તેમ છે. ગૂજરાત આ શાસ્ત્રીય પ્રયત્નને ઉત્તેજન આપશે એમ આશા છે.

બ્રહ્મબોધ ભાગ ૧લો:—ઉપદેશક મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર. ભાષાન્તરકર્તા અને પ્રકાશક: મણિલાલ છોટાલાલ પારેખ, સદર, રાજકોટ, કાર્યું પુરું ૧૨આના. પાકું પુરું એક રૂપિયો.

મહર્ષિ તરીકે આખા હિંદમાં પૂજનયોગ્ય, પ્રાચીન ઉપનિષદ્ધર્મને એકેશ્વરવાદમાં ઉતારનાર, ‘આદિ બ્રાહ્મ સમાજ’ના આદ્ય ઋષિ, શાન્તિનિકેતનના સંસ્થાપક દેવેન્દ્રનાથ વેદી ઉપરથી જે પ્રવચનો કરેલાં, તે ૨૫ પ્રવચનોનું આ ભાષાન્તર છે. મહર્ષિ બ્રાહ્મ સમાજમાં પણ પ્રાચીન મતના ઉદ્ધારક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમનાં બધાં પ્રવચનો ઉપનિષદનાં વાક્યો ઉપર જ રચાયેલાં છે. તેમના પ્રત્યેક વચનમાં ઇશ્વર તરફની ભક્તિ દર્શક છે.

ભાષાન્તર કરનારે બ્રાહ્મધર્મનું રહસ્ય અને તેનો ભક્તિરસ પૂરેપૂરો સમજી ભાષાન્તર કરેલું છે. ભાષા સર્વત્ર સુવાચ્ય છે. પુસ્તકની છાપ વગેરે વધારે સુધક થવાની જરૂર હતી.

પુસ્તકના પ્રારંભમાં સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે પ્રસ્તાવના લખી આપી છે તેમાં બ્રાહ્મધર્મનો ટૂંકો ઇતિહાસ અને તેમાં મહર્ષિનું સ્થાન ઉચિત રીતે જતાવ્યાં છે.

આ પુસ્તક કેઈ ખાસ સંપ્રદાયનું ન ગણાવું જોઈએ. હરકેઈ સંપ્રદાયનો માણસ જેને એક ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા છે તેને આ પુસ્તક ધણું જ પ્રેરણાપ્રદ લાગશે.

વિજ્ઞાન વિનોદ:—કર્તા પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ એમ. એ., બી. એસ. સી. ઇન્ડિયન ઓર્ગાઈઝેશન એકાઉન્ટ સર્વિસ. પ્રકાશક: ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદની ભંડોળ કમિટી તરફથી બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર. કિં. રૂ. ૧-૮-૦

આ નાના સુધક છપાઈ બંધામણીવાળા પુસ્તકમાં વિજ્ઞાનમાં પ્રવેશ યદ્ય શકે તેવી અને તેટલી માહિતી છે. પુસ્તક બાળકોને રસ પડે તેવી શૈલીમાં લખાયું છે અને લખનાર વિજ્ઞાનના વિદ્વાન અભ્યાસી છે એટલે તેની પ્રામાણિકતા વિશે કશું કહેવાની જરૂર નથી. આવડા નાના પુસ્તકમાં રસાયનવિદ્યા, આરોગ્યવિદ્યા, ભૌતિક ભૂગોળવિદ્યા, ભૂવિદ્યા, શરીર વ્યાપારશાસ્ત્ર, પ્રયોગાત્મકવિદ્યા, માનસશાસ્ત્ર ઉપરાંત પ્રકૃત્યંદ્ર રાખેલો પ્રાચીન હિંદમાં રસાયનશાસ્ત્ર ઉપરનો પણ લેખ છે. છેવટે પારિભાષિક શબ્દોનો કોશ તથા કક્ષાવાર શબ્દોની સૂચી આપી પુસ્તક અભ્યાસને માટે સુગમ કરી આપ્યું છે.

ગૂજરાતીઓ આ વિષયમાં પગલ છે. દરેક ગૂજરાતી તથા કેળવણીકાર આનો ઉપયોગ કરી કર્તાની મહેનત સફળ કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

તમ જાણા છા !

[બ્રિટિશ સરકાર તારફથી તેમના સમ્યવહીવટને લગતા આંકડાઓથી ભરેછે. જુરેલો રિપોર્ટો દર મારો, અને દર વરસે બહાર પડયા કરે છે. - "હિંદની નૈતિક અને આર્થિક પ્રગતિ" જેવાં આકર્ષક નામો, પણ રિપોર્ટના રખાય છે. પણ સામાન્ય રીતે ધણાખરા સુશિક્ષિત સાધનો આવા રિપોર્ટો પર નજર નાખતા નથી. કારણ કે તેમાં હકીકતો કરતાં આંકડા જ વધારે ભરેલા હોય છે; મારા હાથમાં હમણાં જ "Statistical abstract of British India" ૧૯૧૫થી ૧૯૨૪-૨૫ સુધીના ભાતભાતના આંકડાઓવાળું પુસ્તક આવી ચડ્યું છે. પાનાંઓ હથલાવતાં આમાંના કેટલાક આંકડાઓ તહેરમાં મૂકવા જેવા સાગવાથી અને હતાશવામાં આવેલા છે.]

બ્રિટિશ પોલીસ કાબેલ છે ?

૧૯૨૪-૨૫માં ફક્ત ૪,૪૪,૬૨૨ હગ્ગર ૩. ની બ્રિટિશ હિંદમાં ચોરી થઈ હતી. તેમાંથી ૬૨,૪૨૨ હગ્ગર ૩. નો પત્તો પોલીસ મેળવી શકી હતી.

ખાતર પર હીવેલ

અને આ પોલીસને પોપવા કેટલું ખર્ચ કરવું પડ્યું છે ? ફૈયતના જનમાલનું રક્ષણ કરવા માટે નાના મોટા મળીને ૧,૮૬,૧૮૨ પોલીસ રાખવામાં આવ્યા હતા અને તેની પાછળ ૧૦,૬૨,૦૫ હગ્ગર ૩. ખર્ચવામાં આવ્યા હતા !!

*

*

*

સરકારી જેલ * : છતી મજૂરીએ ખર્ચાળ ?

કેદી બાર બાર કલાક કામ કરતા હોવા છતાં, જેલ સ્વાવલંબી કેમ થઇ શકતી નથી ?

૧૯૨૪-૨૫. બધી જેલોમાં મળી કેદીઓની રોજની સરાસરી હાજરી ૧,૨૬,૭૪૨ તેના પર પોલીસ, હવાલદાર, કારકુન, જેલર વગેરેનું ખર્ચ રૂ. ૫૬,૧૩,૩૮૨ વર્ષ દરમ્યાન કેદીઓનો ખાધાખર્ચ રૂ. ૬૨,૦૬,૪૮૬ ટૂંકમાં, દરેક કેદીનું સરાસરી વાર્ષિક ખાધા ખર્ચ રૂ. ૪૮-૯૦ આવે છે, ત્યારે માત્ર વ્યવસ્થા ખર્ચ કેદી દીઠ વરસે રૂ. ૪૪-૨૬ આવે છે !

જેલના મકાન બંધાવવામાં રોકાયેલ મૂદી, તેના વ્યાજ, અને દર વરસે તેના પર થના લાભો રૂપિયાના રિપેર ખર્ચ તો જુદા !

* હિંદુસ્તાનમાં ૪૩ સેન્ટ્રલ અને ૧૭૦ જિલ્લા-જેલ છે.

સરકારી રિપોર્ટમાં જોશે તીક્ષ્ણતા ૧૯૨૪-૨૫માં ૧,૫૮,૯૧,૬૦૦ રૂ. ખર્ચ થયું હતું તે જતાવેલ છે, પણ કેદીઓની મનૂરીમાંથી કેટલી કમાણી થઈ તે જતાવવામાં આવ્યું નથી !

સરકારી કચેરી

આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટા પગાર હિસ્સા ન્યાયાધીશોને કેમ અપાય છે ? શું કચેરીમાંથી સારી કમાણી થાય છે ?

૧૯૨૪-૨૫ માં સીવીલ કેસ	૬૩,૫૬,૪૮	હજાર કચેરીમાં નોંધાયા હતા.
સરકારને કેસની શી વગેરેની આવક	૮,૮૦,૮૬	હજાર રૂપિયા થઈ હતી.
અને તે કેસો પાછળ ખર્ચ	૬,૮૨,૯૫	,, રૂપિયા થયું હતું.

એટલે તે સાલમાં સરકારને કચેરીમાંથી રૂ. ૧,૯૭,૯૧ હજાર રૂપિયાની એટલે કે લગભગ બે કરોડ રૂપિયાની કમાણી થઈ હતી.

હવે જરા બીજી બાજુ જોઈએ:

ધ. સ. ૧૯૨૪-૨૫ માં ફક્ત ૨૫,૯૮,૫૮૪ સીવીલ કેસ નોંધાયા હતા.
૩,૨૦,૦૦૦ કેસ આશ્વા વિના પતી ગયા.
૧૨,૫૮,૩૪૦ કેસ આરોપી હાજર ન થવાથી ઉઠી ગયા.
૬,૫૭,૪૭૨ કેસ ફરિયાદીની તરફેણમાં પત્યા.
૯૨,૯૧૬ કેસ આરોપીની તરફેણમાં પત્યા.
૧૪,૪૧૯ કેસ લવાહના ચૂકાદા માટે મૂક્તતરી રહ્યા.
૫,૬૪,૬૧૩ કેસ વરસમાં નિકાલ ન થઈ શક્યા.

રોકીઆઓની ધોરજને અલાવે, યા ગરીબોના બીકણુ સ્વભાવને લીધે, લાખો રૂપિયા નંકામાં કચેરીમાં તણાઈ જાય છે. 'ત્રણ વરસ વીતે, કરગર જોડું' એ કાયદો થવાથી વેપારી અને ધરાક વચ્ચેનો અરસપરસ વિશ્વાસ ઉઠી ગયો હશે ?

સરકારની એજન્સી: ટપાલ કે દારૂ ?

હિંદુસ્તાનમાં ટપાલ ઓફીસ કરતાં પણ દારૂ અરીજી ગાંગની દુકાન વધારે છે. જુઓ અને સરખાવો.

દારૂની દુકાનો.. અરીજી, ગાંગ, ભાંગ, અરસની દુકાનો.	સરકારની આવક.
૧૯૨૪-૨૫. ૪૮,૬૯૬	૧૪,૪૨૫
	૧૬,૨૬,૮૦ હજાર રૂ.

(લગભગ ૨૦ કરોડ રૂ.)

ફક્ત ટપાલ ઓફીસ.	ટપાલચેટી.	ટપાલખાતામાં ફક્ત માણસો.
૧૯૨૪-૨૫.	૧૯,૬૫૨ *	૪૯,૯૫૯
	૧,૫૬,૧૧૭	

* સારાસાત લાખ મામરોમાં ખડોયડું હોય તો વીસ હજાર થાણાં અને દોઢ લાખ માણસ બસ થાય ખસ !

મૂડીના સાંસા

- ટપાલ ઓફીસનો આશરો -

ઉદ્યોગ ધંધા ટકાવવા મૂડીના સાંસા કેમ પડે છે ? કારણ કે લલ્લેલાઓ, વડવાની કમાણી પર નભનારા મલક સરકારનો ટપાલ ઓફીસનો આશરો લે છે !

શું આપણા વેપારીઓએ પ્રગ્નનો વિશ્વાસ ખોયો હશે ?

પોસ્ટ સેર્વીંગ	થાપણ મૂકનારની	કેટલા રૂપિયા
બેંકની સંખ્યા.	સંખ્યા.	થાપણમાં મૂકાયા.
૧૯૨૪-૨૫. ૧૦,૭૨૭.	૨૧,૬૪,૦૦૦	૧૮,૫૦,૧૦,૦૦૦
કેટલા રૂપિયા	પોસ્ટ ઓફીસમાં લેકિના	
પાછા લેવાયા	ખાડી કેટલા રૂ. રહ્યા.	
૧૭,૬૪,૯૮,૦૦૦	૨૫,૬૩,૮૪,૦૦૦	

એટલે હિંદીઓના ૨૫, કરોડ રૂ. સરકારી બેંકમાં જમા પડ્યા છે !

*

*

*

સરકારી કેળવણી ખાતું

ફી પર જ કૉલેજ, હાઈસ્કૂલ નભે છે ?

અધી જતનની કેળવણી પાછળ બ્રિટિશ સરકાર ફક્ત ૨૦,૮૭,૪૮ હજાર રૂ. ખર્ચે છે.

૧૯૨૪-૨૫માં

તેમાં સરકારની તિબેરીમાંથી ૯,૯૮,૦૧ હજાર રૂ. આવ્યા હતા. એટલે કે પૂરા આખાં નાણાં સરકારી તિબેરીમાંથી આવતા નથી.

ખામતે નાણાં મ્યુનિસિપાલિટિ, લોકલ બોર્ડ, અને વિદ્યાર્થીઓની શ્રીમાંથી આવે છે. સરકારને ફક્ત ફીની જ આવક ૪,૬૮,૩૨ હજાર રૂ. થાય છે.

આ ફીના રૂપિયામાંથી આર્ટ અને સાયન્સ કૉલેજ તથા હાઈસ્કૂલનું ખર્ચ નીકળી જાય છે. એટલું જ નહિ પણ, એક લાખ રૂપિયા ખચત રહે છે.

૧૯૨૪-૨૫માં

આર્ટ અને સાયન્સ કૉલેજનું ફક્ત ખર્ચ ૧,૩૪,૨૮ હજાર રૂ. થયું હતું.

અને હાઈસ્કૂલનું ખર્ચ ૩,૩૩,૧૨ હજાર રૂ. આવ્યું હતું.

એટલે ફક્ત ખર્ચ ૪,૬૭,૪૦ હજાર રૂ. થયું હતું.

*

*

*

મ્યુનિસિપાલિટિ પ્રગ્ન પર બેઠે છે ?

હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત ૭૬૩ મ્યુનિસિપાલિટિઓ છે.

મુંબાઈ ઇલાકામાં ૧૫૬

બંગાળા ઇલાકામાં ૧૧૫

પંજાબ ઇલાકામાં ૧૦૪

મદ્રાસ ઇલાકામાં ૮૦

મુંબઈ ધવાકો વધારે ધનવાન અને વધારે ભણેલો છે તે ખાતર વધારે મ્યુનિસિપાલિટિઓ ત્યાં કાઢવામાં આવી હશે ?

મ્યુનિસિપાલિટિ બોગવતી વસ્તીની સંખ્યા ૧,૮૮,૯૫ હજાર

મ્યુનિસિપાલિટિની વાર્ષિક આવક ૪૫,૮૬,૭૨ હજાર રૂ.

માણસ દીઠ રૂ. ૮-૬-૩ પાઇ+ મ્યુનિસિપાલિટિને કર ભરવો પડે છે.*

શું આવા ભારે કરને લીધે જ નાનાં શહેરો વાળા મ્યુનિસિપાલિટિથી કંટાળતા હશે ?

*

*

*

જીલ્લા અને લોકલ બોર્ડ

૧૯૨૪-૨૫માં કુલ ૧૨૭૬ જીલ્લા અને લોકલબોર્ડ હતા.

જીલ્લા લોકલ બોર્ડની વાર્ષિક આવક ૧૨,૩૧,૮૧ હજાર રૂપિયા હતી.

વરસે જણ દીઠ * આ. ૮-૬ પાઇ જીલ્લા અને લોકલબોર્ડ કર નાખે છે.

આવા ખર્ચાળ પરદેશી રાજ્યમાંથી ખચવા માટે, આપણે આપણી નજીબાઈઓ ક્યાં છે તે જોવી પડશે. અને તો જ નજીબાઈ આંકડામાં ખતાવી શકાય તેવી જ નોંધ લઈએ.

*

*

*

મનુષ્યની હાલિ

હિંદુસ્તાનમાં જાળવણી, અસાન અને ગરીબાઈને લીધે, આપણું મનુષ્યજાત કેટલું નષ્ટ થઈ ગયું છે તે જુઓ.

પ્રાંત	દર હજાર માણસે જન્મ પ્રમાણની સરાસરી	દર હજાર માણસે મરણ પ્રમાણની સરાસરી
બંગાળ	૨૭ .૫	૩૬ .૨
બિહાર-ઓરીસા	૩૦ .૪	૪૦ .૦
આસામ	૩૦ .૫૨	૫૦ .૯
સંયુક્ત પ્રાંત	૩૨ .૩૯	૪૧ .૬૯
મધ્ય પ્રાંત	૩૪ .૩૧	૪૩ .૨૪
મુંબઈ	૨૭ .૯૦	૩૨ .૫૩
પંજાબ	૪૦ .૩૬	૨૮ .૬
દીલ્હી	૪૫ .૮	૪૨ .૦૦
બ્રહ્મદેશ	૬૦ .૯૬	૬૨ .૭૮
આખા હિંદુનું	૩૦ .૨૪	૩૫ .૮૭

+ મુંબઈ ધવાકમાં જણદીઠ રૂ. ૧૨-૧૨-૫ ભરવા પડે છે; જ્યારે તળપદ મુંબાઈવાસીઓ તો રૂ. ૨૫-૧૨-૬ ભરે છે.

* હિંદીની વાર્ષિક સરાસરી આવક આશરે રૂ. ૪૫ અંકાય છે.

* મુંબઈ ધવાકમાં તો જણ દીઠ રૂ. ૧-૨-૬ પાઈ કર ભરવો પડે છે.

* પંજાબીઓની શરીરસંપત્તિ સારી હોવાનું કારણ વાર્ષિક સમજી ગયા હશે,

હિંદમાં એક જમાનામાં, - આપણી છંદગીમાં - ૩૨ લાખ ખેડેનો સૂવાવડમાં મરી ગય છે.

છેલ્લાં ૫૦ વરસમાં હિંદમાં ૨૫ કરોડ માણસ ગૂંચરી ગયાં.

છેલ્લાં ૩૦ વરસમાં પ્લેગમાં જ ૧ કરોડ માણસ મરણ પામ્યાં.

૧૯૧૮ના છેલ્લા ઇન્ફ્લ્યુએન્સના જપાદોમાં માત્ર ૩ માસમાં જ ૭૦ લાખ માણસો મરણ પામ્યા હતા.

x

x

x

આ પ્રકારના ણીળ આંકડાઓ શોધીને આપી શકાય. પણ શું આપણી હાલત સમજવા માટે આટલા આંકડા પૂરતા નથી ? અને જો પૂરતા હોય તો આપણી દેશ પ્રત્યે શી ફરજ છે, તે સમજવું શું મુશ્કેલ છે ?

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્મંદિર
સામરમતી. }

છગનલાલ નથુભાઈ જોષી

નોંધ

‘મીસ મેચોનું “મધર ઇન્ડીઆ”

ગયે મહિને હિંદને આર્થિક રીતે સરકાર કેવી રીતે પાયમાલ કરે છે તે વિશે થોડી ઘણી નોંધ અમે લખી હતી. ખ્રિસ્તીશ શહે-નશાહતમાં માત્ર હિંદ જ એક એવો દેશ છે જેમાંથી જોઇએ તેટલો પૈસો અને-અમે આગળ જનાવીશું તે પ્રમાણે-લોહી તેઓ ચૂસી શકે છે. હિંદને સ્વરાજ્ય ન મળે, અને મળે તો પણ બંધારણ મુજબ હકેતે હકેતે મળે એમ ખિટનતી મરજ છે. દર દસ વરસે હિંદને આ રીતે ધીમે ધીમે સ્વ-રાજ્યનો ડોઝ આપતાં રહેવો કે જેથી હિંદ-વાસીઓ બહુ અકળાઇ ન જાય તેમ જ દરદી મરી પણ ન જાય. એ દર દસમે વરસે સરકારને સુંક આવે છે. ૧૯૦૭

ના જનાવો માદ કરો-મી-ટો-મોરલી રીફોર્મનો વખત. તે વખતે ટાઇમ્સના લીટરરી સપ્લીમેન્ટે હિંદુ ધર્મ ઉપર જખરો હુમલો કર્યો હતો, અને ખ્રિસ્તીશ પાર્લમેન્ટનાં સસાસ-દોના મગજ ઉપર એમ ઠસાવી દીધેલું કે હિંદુ લોકો સ્વરાજ્યને માટે નાલાયક છે. ત્યાર બાદ વીલીઆમ આર્ચરનું પુસ્તક છપાયું: પણ તેનો જન્માજ તો સર જોન વુડ્રેફે સારી રીતે આખો, અને યુરોપમાં લગાઇ ચાલુ હતી, તે બંધ થઇ એટલે હિંદ જે પેસાની અને માણસની મદદ કરી હતી તે ધ્યાનમાં લઇ ૧૯૧૬ માં મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ રીફોર્મ હિંદને આપવામાં આવ્યાં.

અત્યારે શાલી કમીશન નીમવાની વાત

ચાલે છે. કમીશનના સભ્યોમાં કોઈ પણ હિંદી નહિ હોય!! તેનું કમીશન મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ રીફોર્મ સંદર્ભ થયા છે કે નહિ તે જોવા અહીં આવવા વધી છે, તેવે વખતે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રત્યક્ષતાક કહેવાતા રાજ્યમાંથી મીસ મેયો નામની એક કુંવારિકા બાઇલિંદના પ્રવાસે આવી ગઇ, અને તેણે 'મધર ઇન્ડિયા' નામનું પુસ્તક લખ્યું.

અમેરિકાના ન્યાયથી તો આખી દુનિયા હવે પરિચિત થઇ ગઈ છે. સાક્ષો સાન્નિધી વિશે ગુપ્તા અંકમાં ઉલ્લેખ થઇ ગયો છે. ત્યાંના રેડ ઇન્ડિયનને તો તેમણે ક્યારના મારી નાંખ્યા છે, અને નિઝોઝ-દમસીઓને છવતા આખી મુકવાનું કામ લીંચીંગ હાલ ચાલુ છે. ત્યાંના મૂડીવાદ ક્ષિટનના મૂડીવાદ કરતાં પણ વધારે દૂર અને લયંકર છે. રોકફેલર જે મજૂરો તેની ખાણમાં હક્તતા પાડતા તેમના પર લશ્કરી દુકંડી પાસે ગોળાબાર કરાવતો એ વાત અમેરિકાના લેખક આપ્ટન સીન્કલેરે આપણને કહી છે. આવા શાણા અમેરિકાની શાણી કુંવારિકા કેથેરીન મેયો હિંદમાં થોડા માસ રહી ગઇ છે, અને દુનિયાને 'મધર ઇન્ડિયા'નું પુસ્તક લખી આપે છે.

પુસ્તક અતિશય દુષ્ટ છે. એક બાઇમાં દુષ્ટ હેતુ આટલો વસી શકે એ આપણે હિંદવાસીઓને માટે સમજવું મુશ્કેલ છે. પણ તેણે જ શ્રીકૃષ્ણન ટાપૂઓને મધર

ઇન્ડિયા જેવું જ પુસ્તક^૧ લખીને સ્વરાજ્ય મળતાં અટકાવ્યા. જેઓને એ પુસ્તક વાંચવા નહિ મળ્યું હોય તેઓને પણ ખબર હશે કે પુસ્તક કેટલાંય ભુટાળાંથી ભરપૂર છે. મીસ મેયોને સી. આઇ. ડી. તરફથી ઘણી મદદ મળેલી^૨, તે ખબર આપણને સરદાર શાહલસિંહે કહી છે.

પુસ્તક હિંદની વિરુદ્ધ ચળવળ કરવા ખાતર જ લખવામાં આવ્યું છે. પાર્લમેન્ટના સભ્યોમાં તેની નકલો છૂટે હાથે વહેંચવામાં આવી હતી; અને પુરોષ અમેરિકામાં જ્યારે તેની ત્રણ આવૃત્તિઓ ખપી ગઈ ત્યારે અહીં હજી ગણીમાંડી નકલો જ મોકલવામાં આવી છે.^૩

પુસ્તકમાં આપણી દુર્બલતા, નપુંસકતા, સામાજિક કુરિવાજો, અંત્યજો અને દલિન કોમો, -જેનો ઉદ્ધાર માત્ર ક્ષિટિશ રાજ્યે જ કર્યો- (પુસ્તકમાં -હિંદમાં કાઠિન પ્રીન્સ આવ્યો, ત્યારનું ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે. કાઠિન પ્રીન્સની અહીંની મુશ્કાકાતને હિંદીઓએ બહિષ્કાર કર્યો હતો તે સરકારને હજી પણ અતિશય સાલે છે. તે વખતનું ચિત્ર દોરતાં મીસ મેયો લખે છે કે હજારો અંત્યજોનાં ટોળાં પ્રીન્સને વધાવી લેવા દોડતાં જતાં હતાં!! ખરોખર છે, માત્ર અંત્યજોનાં-કારણ બીજાઓ તે તેનો બહિષ્કાર કરેલો, અને જે લોકો ત્યાં ગએલા તેમને પણ રાજના પેસા આપી મોકલવામાં આવ્યા હતા, તેની બધાને ખબર છે.) વિધવાઓની

૧. The Isles of Fear-મધર ટાપુઓ.

૨. જો કે લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીમાં જ્યારે હોમ મેમ્બરને પૂછવામાં આવ્યું. ત્યારે તેણે તે બાબત ઇન્કાર કરેલી.

૩ સદ્ભાગ્યે કે કમભાગ્યે એ પુસ્તક અમને વાંચવા મળ્યું હવું, તેનો સચિત્તર પરિચય હવે પછી લખીશું.

સ્થિતિ, પરદાનો રિવાજ, દેશી રામઝો, દિંદુ મુમ્મલમાન વગેરે વિષયો પર અનિશય ભુટ્ટાંણીઓથી ભરપૂર કથાઓ લખવામાં આવી છે. બાળકગ્ન વિશે દોસ્પીટકમાંથી વીળી કાઢેલા લયંકર કેસો જ મીસ મેગેની નજરે આત્યા છે. અમને કાદવ ઉછાળવાનું મન નથી, પણ મેગેએ લેને યુરોપમાં કે અમેરિકામાં જ રહીને આલુઆલુની વસ્તુસ્થિતિનો જરા અભ્યાસ કર્યો હોત (પણ અમેરિકન યાન્કી અભ્યાસ કરી જ શકે નહિ) તો તેને સમગ્રત કે ચીકગોમાં જ ૧૭ વર્ષની નીચેની જ કેટલી વેરયાઓ છે. ૫૦૦૦ છોકરીઓ દર વર્ષે નવી લાવતી પડે છે. અને તેમની હોટલોમાં પણ બીબીનચંદ્ર પાસે ક્યું છે તેમ કેટલી છોકરીઓ રોટલાના દુકા વાસ્તે પોતાની જાન વેચે છે તેનું તેને બાન થાત.

અમે એમ નથી કહેવા માગતા કે આપણા સમાજમાં દોષો નથી. પુસ્તક આ દૃષ્ટિએ ફરકને પાંચવા જેવું છે; પણ જે હેતુથી તે લખવામાં કે લખાવવામાં આવ્યું છે તેની સામે અમને મજબૂત વિરોધ છે. લે દલીલ જ કરવાની આવે તો અમે કહીશું કે લે ઇંગ્લાંડનો શિક્ષિત વર્ગ—અને તે કંઈ બહુ મોટો નથી—સમસ્ત શહેનશાહતને ગણતી શકે છે, તો દિંદનો શિક્ષિત વર્ગ જેની સંખ્યા ક્યાંક મોટી છે તે આખી દુનિયાને નહિ તો દિંદનેતો સંભાળી જ શકે.

પણ દિંદને દુનિયાની નજરે ઉતારી પાડવા જે મોટી ચામડીએ કાવતું કર્યું છે તેની આ મીસ મેગે એક ગાંડી મોગડી જ છે. 'વીલીઅમ આર્ચરનાં' જે ત્રણ નાટકો તેના મરણ પછી દાહ બપામાં છે તેની

પ્રસ્તાવનામાં મીસ્ટર બર્નાર્ડ શૉએ પણ દિંદ વિશે અતિશય ખરાબ લખ્યું છે, અને તે પણ લખણ જ બહાર પડ્યું !!! મીસ્ટર બર્નાર્ડ શૉ પણ વિચિત્ર છે. આ ઉપરાંત બ્રિટીશ અને અમેરિકન મીશનરીઓ પણ દિંદ વિશેના મોટા ખ્યાલો ત્યાંના લોકોમાં પ્રસારવા ચૂકતા નથી. અહીંથી એક લખમને ત્યાં લઈ જાય, અને એક શોશમમાં તેની શી રાખી, નીચે લખે કે 'દિંદનો લખમ' અને લોકોને ટીકીટ કાઢીને અંદર દાખલ કરે ! દિંદના લોકો ઝાડ પર માળા બાંધીને રહે છે, દુષ્કાળ પડે ત્યારે ઘાસ ખાય છે, વગેરે ભુટ્ટાંણીઓથી મીશનરીઓ દિંદનું ચિત્ર રંગે છે, અને એમને દેશથી પૈસા મંગાવે છે.

આ તમામ અપમાનો દિંદ સ્વતંત્ર થાય તો જ પોતે દૂર કરી શકે એમ છે. મીસ મેગે પુસ્તકમાં કહે છે કે બ્રિટીશ લોકો મોતના સારપણને લઈને દિંદ વિશેની ખરી લગીકત કહેતા નથી. અમેરિકનોએ ત્યાંના રેડ ઇન્ડિયનોનો નાશ કર્યો પણ સારા બોળા બ્રિટીશ લોકોએ દિંદના ઇન્ડિયનોની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો ! ખરી વાત એ છે કે બ્રિટીશો જ દિંદને જાણી લેખને પછાત રાખે છે, અને સામાજિક સુધારા કે આર્થિક ઉલ્લોમને લાગે પહેંચે તેવી જ રાજનીતિ અમલમાં ચૂકે છે.

* * *

દિંદ અને બ્રિટાનીઆ

પણ બ્રિટનને દિંદ વગર આવે તેમ નથી. દુનિયામાં દાહ જે બહો મુક્ત થયાં છે તેમાંથી શાહીવાદી બ્રિટનને પોતાનો બચાવ કરવા માટે દિંદના પૈસા તેમજ માણસોનો ખપ છે. યુરોપની લગભગ પછી મોટાંશીત્રમ કે સમાજમતાવાદનું મોઝું

બધે ફેલાય એમ લાગે છે. એ વર્ગ વર્ગ વચ્ચેની લડાઇ છે. માલદાર વર્ગ અને મજૂર, એ બેમાંથી જીને ચીલે ચાલનાર ક્ષિત્રન મૂડીવાદનો પક્ષ ખેંચે એ સ્વાભાવિક છે. એટલા માટે જ રશિયા સંબંધી તમામ જાતનાં અમાનુષી જીદાંજીદાં ક્ષિત્રન છુટે હાથે દુનિયાના દેશોમાં વેરે છે.^૨

* * *

રશિયાનો ભય

રશિયા સામેની લડતમાં ક્ષિત્રને આજ સુધી ત્રણ પગલાં ભર્યાં: (૧) ખુદ ઇંગ્લંડમાં પસાર કરેલું ટ્રેડ યુનીયન બિલ. આ બિલ મુજબ મજૂરોની કામ ટોળા લડતા પાડે તો હરકાઇ બીજા મજૂરોને મજૂર-સંઘની મરજી વિરુદ્ધ કામે લગાડી શકાય. 'The black-legs' charter (૨) ચીન સામેની ક્ષિત્રનની ચડાઇ. (૩) રશિયા સાથેનો તમામ વ્યવહાર બંધ.

જુદા જુદા દેશોમાં લસકર કમી કરવાની લીગ ઑફ નેશન્સની સલાહ નિષ્ફળ નીવડી છે. ઇંગ્લંડ પોતે કહે છે કે તેના ટાપુ ઓમાં માત્ર ૬ થી ૭ અંકવાદીઓનો ખોરાક સંગ્રહલો હોય છે માટે તે પોતાનું નૌકાબળ ઓછું કરી શકે એમ નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પાસે મૂડી વધી ગઇ છે અને તેને કેમે કરતાં બ્રિટીશ નૌકાબળથી પોતાનું નૌકાબળ હિતરતું રાખવું નથી. વળી જાપાન સાથે તેને પૂર્વમાં હરીફાઇ છે. ઇંગ્લંડ અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પુકારે છે કે લડાઇ પહેલાં ઇંગ્લંડે જેમ જર્મનની આર્થિક સ્થિતિની ધખ્યા કરીને તેની વિરુદ્ધ ચળવળ કરી હતી તેમ જ હાલ તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વિરુદ્ધ ચળવળ કરે છે. આથી ઇંગ્લંડે

ન્યારે રશિયાની સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો ત્યારે અમેરિકાએ તરત જ રશિયા સાથે તેના પેટ્રોલ તથા તેલના કુવાઓની પેદાશ સંબંધી એક કરાર કર્યો. મૂડીવાદી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને સામ્યવાદી રશિયા! વળા ઇટલી-એ, શાહી ઇટાલી પણ બીજી રીતે રશિયા સાથે વેપારી કરારમાં ઉતર્યું, અને રશિયાની જે થાપણ (૫૦ લાખ ડોલર કે વધારે) ઇંગ્લંડની બેંકમાં પડી રહેતી તે એકે સપાટે ઇટાલીની બેંકમાં મુકવામાં આવી. આવી રીતે યુરોપ-અમેરિકાનું કોકકું હાલ ગુંચવાએલું છે.

પૂર્વમાં રશિયાએ ધરાન સાથે તલનામું કર્યું છે. એક બાજુ ધરાન અને રશિયા, બીજી બાજુ તુર્કી છે. હિંદની નજીક જ ચીનમાં રશિયાના સામ્યવાદની અસર જળસી છે. ચીનમાં સામ્યવાદનું મોજું અથડાયું જાણીને તો બ્રિટીશ પ્રબળે તેની સામે લડાઇ જાહેર કરી. પહેલાં કિનારા પરનાં થોડાં મથકો હિંદના લસકરી બળની મદદથી ઇંગ્લંડે ચીનમાં સામ્યવાદ, પછી ચીનાઓને અરીણ પાણું, અને હવે ન્યારે ચીન દેશ પરમુલકના સંક્રાંતમાંથી અને મૂડીવાદના અનિષ્ટોમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે હિંદનું લસકર ચીન મોકલવામાં આવ્યું! દુનિયાની આ પરિસ્થિતિમાં હિંદ જેવો દેશ પરતંત્ર રહે તે હિંદને માટે જ એક અનિષ્ટરૂપ નથી, પરંતુ સમસ્ત એશિયાની પ્રગતિ માટે જોખમ રૂપ છે. હિંદના જ પૈસા અને માણસોથી હિંદને જ નહિ પરંતુ સમસ્ત એશિયાના કોઇ પણ મુઝકને મૂડીવાદની સામે પોતાના આર્થિક સવાલોનો નિર્ણય લાવતાં ક્ષિત્રન અટકાવશે.

* * *

૧ જુઓ 'લેબર મન્યલી.' સપ્ટે. ૧૯૨૭.

૨ અને હિંદમાં મી. સ્પ્રાટને તથા બીજા સામ્યવાદીઓને પકડવામાં આવ્યા છે.

હિંદના લશ્કરનો ઉપયોગ

હિંદ આ રીતે શાહીવાદી પ્રિટનની ફારીન પોલીસીમાં એક સોગંદાશ્પ છે. સૌ કોઈ જાણે છે કે સ્પીન કમીટીનો રીપોર્ટ શાહી સરકારે મેં મૂક્યો છે. હિંદના લશ્કરને કમશ: હિંદી જનાવનું એવો સ્પીન કમીટીનો સર્વોન્નમતે રીપોર્ટ હતો. પછી આ સવાલ જ્યારે ડૉ. મુંગેએ ધારાસભા સમક્ષ મૂક્યો ત્યારે કમાન્ડર ઇન-ચીફ તરફથી એક લાંબું ભાષણ બહાર થયું, અને તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું કે હિંદના લશ્કરનું “ડીમી-સીન” કે “એરી-સીન-સી” જળ કે કાર્યસાધકતા જરા પણ પ્રોત્સાહન ન થવાં જોઈએ. હિંદનું લશ્કર ત્રણ તરત હિંદી ઓફિસરોથી લરવામાં આવે તો તેનું કાર્યસાધક જળ ઓછું થવા લાગે છે-અને આ જાખતનો કોઈ પણ નેહુજી સમસ્ત પ્રિટીશ શહેનશાહતના શત્રુનો પૂરો વિચાર કરીને જ કરવો જોઈએ. મેટ્રો કે જેમને માથે સમસ્ત પ્રિટીશ શહેનશાહતના રક્ષણનો ભાર છે તેઓ જ સ્પીન કમીટીના રીપોર્ટ વિશે વિચાર રાખી શકે. આનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે હિંદનું લશ્કર માત્ર હિંદના રક્ષણ માટે જ રાખવામાં નથી આવ્યું પરંતુ સમસ્ત શહેનશાહતના ઉપયોગ માટે છે. રોપી લગાઈ પછી જે એશર કમીટી ભવામાં આવી હતી તેણે એવો અભિપ્રાય વહેર કર્યો હતો કે હિંદના લશ્કરે હિંદ

માટે જ હિંદની જમિ. ઉપર જ નહિ પરંતુ ગમે તે સ્થળે લડવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. સર પીલીઅમ બર્ડવૂડના ભાષણનો અર્થ પણ આજ છે. આ પક્ષ સામે સર હરિસિંહ ગાઉરે સાવધાન રહેવા હિંદના રાજ-નીતિને નિતેનિતે ચેતવ્યા છે, પણ હજી સુધી તે તરફ કોઈનું ધ્યાન ગયું લાગતું નથી. સર હરિસિંહ ગાઉરે કહ્યું છે તેમ ક્રેસેન્સની શીના-સીઅલ ક્રાન્ક-સ વખતે ઇન્ડીઆ ઓફિસના એક જવાબદાર માણસની સમક્ષ હિંદનું લશ્કરી ખર્ચ હિંદની ઉપજના ૨૦ ટકા જેટલું રાખવા નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ આત્યારે એ ખર્ચ ૪૮ ટકા જેટલું થવા જાય છે.^૧

પરંતુ સરકારની પોલીસી આટલેથી અટકે એમ નથી. તો તે ખુદ ઇંગ્લંડના લશ્કરનો ઘોરો ભાગ હિંદમાં રાખવા માગે છે. શુદ્ધ ગોરાઓનું લશ્કર! અને તેનું ખર્ચ ઇંગ્લંડ, હિંદ, અને ઓસ્ટ્રેલીઆ (?) એ ત્રણે દેશો પર નાંખવામાં આવશે; એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે (‘સ્ટ્રેસમેન’ કલકત્તા) આથી હિંદના લશ્કરી ખર્ચમાં ઘટાડો થશે!!

આવી રીતે સરકાર પોતાની લશ્કરી પોલીસી અખત્યાર કરી રહી છે; અને રુશિયા સામેની નજીકના લાવિખમાં થનાર લડાઈની તૈયારીઓ હિંદમાં ચાલી રહી છે; આવે વખતે પ્રિટન હિંદના મૂડીવાદીઓને પોતાના પક્ષમાં લેવા ચુકશે નહિ જ. માલઉલાંગને મને કે કમને સરકારે ત્રણ ચાર રીતે મદદ આપી છે.^૨ અને મોસ

૧. મોસ કેચરીન ગ્રેસ કહે છે:—“તમે હિંદનું લશ્કરી ખર્ચ બહુ છે એમ બૂઝો મારો છો ! પણ તમારે તમારી ઉપજ વધારવી જોઈએ. ઉપજ વધારશો અને ખર્ચ ઓછું એ રહેશે એટલે લશ્કરી ખર્ચના આંકડાના ટકા કમી થઈ જશે ! !” કહેા સારો ઉપાય ! સરકાર પણ આથી વધારે સારો જવાબ ન આપી શકત.... પણ સરકાર ઉપજ કેમ વધારવા દેત ? ! એજ પ્રશ્ન છે. સરકાર તો પોતાની ઉપજ વધારવા પ્રયત્ન કરી રહી છે.

૨. ઇંગ્લંડમાં ૧૦ લાખ મનુષ્યો કામ લેવા વખતે પડી રહ્યા છે, અને અમેરિકન માર્કન સ્પીનર્સ સેસોસીયિયને પોતાની ઉપજ ઉપર, કામના કલાક પડાઈને, અંકુશ મુક્યો છે તો પણ ! !

મેથોનું મધર ઇ-ડીઆ બહાર પડ્યું છે તો પણ હિંદના પોલીસીશીઅનેને સંતોષવા ખાતર, શાહી કમીશન નીમી, બે ત્રણ વર્ષ વીતાડી દઈ હિંદને સ્વરાજ્યનો હકતો આપે પણ ખરા! પણ કદાચ લગાઇ ત્યાર પહેલાં જ શરૂ થઇ જાય તો?

* * *

આપણું ઘર

સમસ્ત દુનિયાના બનાવોનું વહન કઇ દિશામાં જાય છે તે જોયા વગર આપણે અહીં હિંદુ-મુસલમાનો અંદર અંદર ઝઘડ્યા કરે છે! ઇંગ્લંડનું પોતાનું કોકેટું આટલું ધુંચવાયું હોય ત્યારે હિંદની સામાજિક સ્થિતિ એ લોકો ધુંચવ્યા વગર રહે જ નહિ. “અમે યુરોપમાં અંદર અંદર સુરક્ષિત નથી તો પછી તમે શાના સુરક્ષિત રહો? એટલે હિંદુ મુસલમાન ભડે લડે!”

* * *

હિંદમાં હિંદુ મુસલમાનનો સવાલ

હાલ હિંદુ-મુસલમાનનું ઐક્ય-એ પ્રયોગ આપણે કરી શકીએ એમ નથી. બે કેમો વચ્ચેનું વૈમનસ્ય કે ગેરસમજુતી દૂર કરવા સીમકામાં ઐક્ય પરિપદા અને કેમોના નેનાઓએ ભરી, તે થોડા દિવસ બેઠી, ખલાસ થઇ, અને દેશ પહેલાં જ્યાં હતો ત્યાંનો ત્યાં છે. ૧૯૨૦-૨૧ માં ખીલાફતની ચળવળને લઇને હિંદુઓ મહાત્માજીના વચનને માન આપીને, મુસલમાનોની ખીલાફતની લડતમાં તેમની સાથે ઉભા રહ્યા. પરંતુ દુનિયાનું વહન એવી દિશામાં દોડે છે કે હવે ભવિષ્યમાં ધાર્મિક સંસ્થાઓને પ્રગ્ન પોનાના કેાઇ પણ કાર્યમાં પ્રવર્તક

હેતુ (driving motive) કરી શકશે નહિ. હિંદના મુસલમાનો ખિલાફત-ખલીફા વગેરે શબ્દો બોલતા રહ્યા અને ૧૯૨૨ માં તુર્કીએ સુલ્તાનને હાંકી કાઢ્યા બાદ ૧૯૨૪ માં ખલીફાને પણ દેશપાર કર્યો. પ્રગ્નસત્તાક તુર્કીએ પોતાની શુદ્ધ રીતે પ્રગતિ કરવા સૈકાઓના સગથી સગતા કોન્સ્ટાન્ટીનોપલનો ત્યાગ કર્યો અને રાજધાની એન્ગોરા લઇ જવામાં આવી.

ધણીવાર એમ અને છે કે માણસ જે ચીજને માટે લડતો હોય, તે ચીજનો જ નાશ થાય, કે અસલ જગ્યાએથી પદ્મપ્ત થાય, તો તે માણસના મનનો જુરસો એકદમ શાન્ત પામતો નથી, પણ તે બીજે રસ્તે વળે છે. ખલીફા તુર્કીમાંથી દેશપાર થયો, અને અહીંના મુસલમાનોએ એ પરથી આંખ ઉઘાડી, જુદી વાપરી એમ ન જોયું કે નિર્જીવ ધાર્મિક સંસ્થાઓના પુનર્જીવન માટેની લડત નકામી છે, પણ તેઓ ઉઘટા તેમના ધાર્મિક ગ્રંથમાં વધારે અંધ બન્યા. તેમાં વળી નવા સુધારા પ્રમાણેના જાતિવારનું પ્રતિનિધિત્વ સ્વીકારાયું; એટલે મુસલમાની અસ્થિતા ધર્મધતા તરફ વળી. કારણ એ કેમમાં કેળવણી ઓછી છે; સ્થાયી મૂડીનો ઉપયોગ કરી વેપાર કે કેાઇ ઉદ્યોગમાં રોકાએલાની સંખ્યા પણ થોડી છે. હમણાં જ સંયુક્ત પ્રાંતમાં મુસ્લીમ કેળવણી પરિપદા ભરાઇ તેના પ્રમુખ સલીમપુરના રાજા હીદાયત હુસૈનના કહેવા પ્રમાણે મુસલમાન કેામ માયાદીઠ કેળવણી પાછળ માત્ર ૦-૦-૩ ખર્ચે છે, બ્યારે હિંદુ કેામ માયા દીઠ ૦-૫-૦ ખર્ચે છે; એટલે કે અજણ, મનૂર તથા ગુંડાઓનું પ્રમાણ તે કેામમાં વધારે છે.

અન્યાર સુધી મુસલમાન કેમ પોતાના ભૂતકાળના રાજ્યના વખતની જાહેરાતોની આવી સ્વપ્નાં ઉપર જ છવી છે એમ કદીએ તો જોતું નથી. એમના રાજ્યના વખતમાં તેઓ જેવી રીતે જીવનના પર ભુતમ ગુજરતા હશે, એની એ મનોવૃત્તિ દાવના સામાન્ય મુસલમાનમાં પણ ઉતરી આવી છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ એમના કેટલાક નેતાઓમાં પણ તે હશે જ. ઉદાહરણ તરીકે, ધર્મના પયગંબરોને રક્ષણ આપવાના કાયદા વિશે એ માટે નીમાએલી પેટા સમિતિમાં જ એક મુસલમાન નેતા એમ બોલેલા કે “પાક પયગંબરનું અપમાન કરનાર, અને જીન્ન (જોટા) ધર્મોનું અપમાન કરનાર એ બંનેને સરખા શિક્ષા થઈ જ ન શકે. પયગંબરનું અપમાન કરનારને તો દેશનિકાલની જ સજા થશે !” મૌ. મદમદઅલી કેટલું અસંગત બાબતું કરી શકે છે તેનાં ઉદાહરણ આપી અમે અમારી કલમ દૂષિત કરવા માગતા નથી. પરંતુ મુસલમાન નેતાઓનાં આવાં વાક્યાં દલકા વર્ગના મુસલમાનોમાં કેનું સ્વરૂપ પકડે એ કોઈ પણ વાચક સમજી શકશે.

પરંતુ હિંદુ-મુસલમાનનો દાવનો ગ્રંથો માત્ર ધાર્મિક મુદ્દાઓ માટેનો જ નથી. અમે આ અંકમાં (ભુઓ ‘સાનગોયરી’) હિંદુઓની ધટતી જતી સંખ્યાઓના આંક-કેઓ આપ્યા છે. એ ધટનું કારણ હિંદુઓમાંથી વટલાતી સંખ્યા કે આપણી નાની નાની સંકુચિત લક્ષ્યવસ્થા વગેરે કારણોનું પણ અમે તેમાં સૂચન કર્યું છે. હિંદુઓમાં હવે એવી અસ્થિતા આવવા માંડી છે કે તે પોતાના સંખ્યા બળ તરફ પણ ઉપેક્ષાની નજરે જોઈ શકે એમ નથી. હિંદુઓને જો રહેવું હોય તો આખી દુનિયામાં માત્ર હિંદ જ એક એમને માટેનો દેશ છે એ વાત પણ હવે તેઓ સમજતા થયા છે; અને આવાં બધાં કારણોને લીધે જ હિંદુ ધર્મ આર્થસમાજનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શુદ્ધિની હીલચાલ શરૂ કરી છે. અમે સમજી શકીએ છીએ કે આ હીલચાલ મુસલમાન ભાષ્યોને ગમતી નથી. કારણ એ છે કે અત્યાર સુધી પરધર્મીઓને હિંદુ ધર્મમાંથી માણસો મેળવનાં એ એક મોટો કાયદો હતો કે એક વાર જ વટલેલો હિંદુ કરી હિંદુ થઈ શકે નહિ. આ

સત્યાગ્રહ આશ્રમના આંકડાશાસ્ત્રી ભાઈ હજનરાવ જોશી તરફથી હિંદુ-મુસલમાનની પ્રાંતવાર વહેંચણીના આંકડા અમને મળ્યા છે તે જાણવા ચોખ્ખા હોવાથી નીચે મુજબે છીએ.

પ્રાંત	હિંદુ	મુસલમાન
મદરાસ	૮૮૦૬૮	૬૦૭૧
મુગલ	૭૬૦૫૮	૧૮૦૭૪
બંગાળ	૪૩૦૨૭	૫૩૦૬૬
સંયુક્ત પ્રાંત	૮૫૦૦૬	૧૮૦૨૮
બિહાર અને		
ઓરિસા	૮૨૦૮૮	૧૦૦૮૫
મધ્ય પ્રાંત		
અને વરદ	૮૩૦૫૪	૪૦૮૫

પ્રાંત	હિંદુ	મુસલમાન
આસામ	૫૪૦૩૪	૨૮૦૬૬
પંજાબ	૩૧૦૮૦	૫૫૦૩૩
દીન્દી	૬૬૦૬૬	૨૬૦૦૪
અગરેર-મેરવારા	૭૩૦૫૬	૨૦૦૫૫
દેલાવાદ રાજ્ય	૮૫૦૪૫	૧૦૦૪૧
વાયવ્ય સરદદ	૬૬૦૬૬	૮૧૦૬૨
(કોલકાતાનો મુલક)		

શુદ્ધિની હિંદુવાદથી મુસલમાન ધર્મનો એ કાયદો જતો રહે છે. સામાન્ય રીતે હિન્દુ ધર્મ પોતાની સંખ્યા વધારવા પ્રયત્ન નથી કરતો પણ એવા પ્રયત્ન વિના પણ ભૂતકાળમાં તેણે આખી જાતોની જાતો પોતામાં સમાવી દીધી છે. હિન્દુ ધર્મ ધારે તો એ-શક્તિ દળ પણ ખતાવી શકે અને માત્ર સંખ્યાથી જ અને વડાજવાની હિંદુવાદથી જ પોતાનું બળ માપનાર ધર્મને આ ન પાડવે એ સ્વાભાવિક છે.

પણ એક પાત્ર મુસલમાન લાઇઓએ સમજાવી નેહએ. કેઈ પણ દેશ કે કોમ સ્વદેશ પ્રીતિને સ્થાને પારકા દેશની પ્રીતિથી આગળ વધી શકે નહિ. તેનો તાજે દાખલો તુર્કીનો છે. તેણે ઇતિહાસમાં, જેનો જોડો ન હોય એવી ઝડપથી, યુરોપનાં રીત રિવાજો દાખલ કરવા માંડ્યા છે. ડમાસ્કસની સ્ત્રીઓએ પોતાનો જુરખો કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો તે નિષ્ફળ ગયો. પણ તુર્કી તો કમાલ પાશાની સાથે આગળ ધપે જ જાય છે. ‘માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ કહે છે તેમ “૧૯૨૨ ના નવેમ્બરમાં તુર્કીએ સલ્તનતનો નાશ કર્યો. ૧૯૨૪ ના માર્ચમાં ખલીફની સંસ્થા રદ કરી, અને છેલ્લાં ૧૬૦૦ વરસથી કોન્સ્ટાન્ટીનોપલના નામની આબુગ્યાબુ જે ધાર્મિક કે આધિ-ભૌતિક અગ્રગાદ હતો તે ખરી પડ્યો... પણ તુર્કીએ હેતુપૂર્વક યુરોપનાં ધોરણો સ્વીકાર્યા.” તુર્કી પોતે એશિયાના કેઈ પણ દેશ સાથે પોતાને સંબંધ હોય એમ માનતું નથી. અને જેઓની માન્યતા હોય તેને “માત્ર કલ્પના” કહી લેતી કાઢે છે. તુર્કીનાં ફૈરીન મિનિસ્ટર કહે છે: “એશિયાની બીજી પ્રજાઓ સાથેના સહકારથી અમને કશો લાભ મળે એમ નથી. એશિયાની પ્રજા સાથે અમારે શું સામ્ય છે ?

ધર્મ ? પણ અમે તે છોડી દીધો છે. અમે મુસલમાન નથી. અમે માત્ર તુર્ક (પ્રજા) છીએ. લાખો ? તો એશિયાની પ્રજામાં કંઈ નહિ તો ૪૬ જુદી જુદી ભાષાઓ છે... અમારે ત્યાં જે કંઈ મુશ્કેલી ઉભી થાય તો અફઘાનિસ્તાન, હિંદ કે ચીનનાં વતનીઓ અમને શી મદદ કરી શકે ? આ બધાં કારણોને લીધે અમે પાંચ યુરોપ જવાની તરફેણમાં છીએ.” વળી “અમારા દેશનું હિત અને શાન્તિ એ બે હેતુઓથી જ અમારી રાજનીતિ ઘડાવી જાય છે.”

જે કમાલ પાશાની છતથી હિંદના મુસલમાન લાઇઓ મગર થતા હતા તેની પાસેથી જ તેમણે એટલું ઓછામાં ઓછું શીખવું નેહએ કે તેમનું નસીબ તેમના દેશ સાથે જોડાયેલું છે, અને પરદેશની પ્રીત તેમને કશા કામમાં આવવાની નથી. અત્યારના રાજકારણમાં આ સત્ય તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. દરેક સ્વતંત્ર દેશ, તુર્કી, અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન તે જાણે છે. માત્ર આપણો નિર્ભાગી દેશ જ તે નથી જાણતો.

આ બધાનો ખરો ઇલાજ એ છે કે રાજકારણમાંથી કેમી ધોરણ જ કાઢી નાંખવું નેહએ. પણ મુસલમાન લાઇઓ આમાં કંઈક દાહ લાગે છે. સંયુક્ત પ્રાંતની મોસ્લેમ લીગના પ્રમુખ રાજ સૈયદ મદમદ ત્વલીખાન અલવી આ બાબતમાં જણાવે છે કે “સેળબેળ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાની પદ્ધતિ જે હિંદમાં સ્વીકારવામાં આવે તો હિંદુઓની મહેરબાની મેળવવા માટે ઉચ્ચ વર્ગના મુસલમાનોને (કંઈ નહિ તો પણ) માન-સિક શુદ્ધિ કરવી પડે અને કોઈ પણ વ્યવહાર કામ પાર ઉતારવા માટે તેમને લગભગ હિન્દુ જ બનવું પડે.” આ મિથ્યા ભય છે. આ ભય સાચો હોય તો મુસલમાન લાઇઓએ હિન્દુઓથી પણ વધારે

આપણા ખીસ્તી રાજકર્તાઓથી ડરવું જોઈએ કારણ કે તેમને તેમના કાયદા નીચે રહેવું પડે છે અને નોકરી કે પ્રતિનિધિત્વ લઈને પણ તેમની પ્રમાણે ચાલવું પડશે. ખરી રીતે દેશમાં હિંદુ કે મુસલમાન એ દૃષ્ટિ-ગિન્દુનો કશો અર્થ નથી. એ ફરક માન લઈને માટે ઉભો કરેલો છે. ખરું તો દેશનું જ દૃષ્ટિગિન્દુ છે. અને તે તો દરેકે લેવું જોઈએ. ગમે તેવી પ્રતિનિધિ ચૂંટવાની કેમી પદ્ધતિ રાખવા છતાં આત્મારે એ પડેલી પણ એક ખીમને અસર કરે છે તેવી અસર તો એક ખીમ ધર્મની એક ખીમ પર થવાની જ અને થવી જોઈએ.

પણ હાલમાં મુસલમાન ભાઈઓ આ રીતે વિચાર કરવાના મિલજમાં નથી. આપણે જે કંઠ કહીએ તે હિન્દુઓ કહે છે તે તરીકે તેઓ શંકાની નજરથી લુએ છે. તો હિન્દુ ભાઈઓનું ખરું કર્તવ્ય એ છે કે મુસલમાનો તરફ જરા પણ દ્વેષ સિવાય માત્ર હિન્દુ તરીકે નહિ પણ હિન્દી અને હિન્દુ તરીકે બળવાન થવાનો પ્રયત્ન કરવો અને પોતાની આંતર નજીબાઈઓ એક પછી એક દૂર કરવી.

x x x

આ લખાઈ રહ્યા પછી અમે સાંભળીએ છીએ કે હિંદુ મદાસામાની યૂજરનાની શાખા દમખાં જ ઉઘાડવામાં આવી છે, અને તેના પ્રમુખ તરીકે ડૉ. સુમન્ત મહેતાને નીમવામાં આવ્યા છે. આવી કડાવણ ભરેલી ચૂંટણી માટે અમે સર્વ કાયદાઓને અભિ-નંદન આપીએ છીએ.

* * *

ગયું વર્ષ અને નવું વર્ષ
આ એકથી પ્રસ્થાનનું ખીતું વર્ષ પૂરું

થાય છે. આ વર્ષને માટે પ્રસ્થાનને માટે અમે કંઈક મુશ્કેલી રાખેલી તેમાંથી કેટલીક પાર પડી છે, કેટલીક પાર પડી નથી. જે જે પાર નથી પડી તેને માટે અમે અમારા વાંચનારાઓને એટલી ખાતરી આપીએ છીએ કે તે પાર ન પડવાનું કારણ પ્રયત્નની અપૂર્ણતા નહોતી પણ લેખકાના ઉપરની બીજી ફરજોનો જોગ દો. મદાસાઈ સંબંધી લેખમાલાનું જેમના તરફથી વચન મળેલું તેઓ પોતે તેમના નિકટવાસી-અંતેવાસી છે, પણ જાદુ કામને લીધે કશું લખી નથી શક્યા. અમે તેમનું નામ આત્મારથી આપીને શું કરીએ ? પણ તેઓ એ વચન જવાબે પૂરું કરશે ત્યારે આ વિશંયથી તે લેખ-વધારે મર્મભાદી થશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે, અને સુઝ વાંચનાર, તું પણ તેમને જાણે તો એ શ્રદ્ધાનો જરૂર ભાગીદાર થાય. પણ એ શ્રદ્ધા વિના પણ અમારી આ અપૂર્ણતા માટે તું ઉદારતાથી માફી તો આપીશ.

અમે કેટલુંક નથી કરી શક્યા તો બીજી તરફથી કેટલુંક પહેલાં નહિ ધારેલું થયે પણ ગયું છે. કાન્તઅંક, સમાજઅંક, અમેરિકાના પત્રોની લેખમાળા એ આજુબાજુ જ થયું છે. માણસને જેમ પ્રારબ્ધ અને અદૃષ્ટ છે તેમ માસિકને પણ છે. તો વાંચનાર, અસાર સુધી તું અમારી સાથે ચાલ્યો છે, અમારી તુટિઓને માફ કરો. આપ્યો છે, સજ્જનોની તો સાત ડગલાંની મંત્રી ગણાય છે, તો રૂપ વચનોનો આગ્રહ રાખ્યા વિના, અમારી સાથે આશા ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધાથી ત્રીજા વર્ષ તરફ પ્રસ્થાન નહિ કરે ? !

[અનુસંધાન-૫૪ ૪૭૬]

એ ભારે લોકપ્રિય થયો. આખરે તે દેશની રાણી સાથે તેનું લગ્ન થયું. આ ક્રિષ્ણે કાલિન્દ રાજવંશ સ્થાપન કર્યો. ક્રિષ્ણની પેઠે બીજા પણ બ્રાહ્મણો આ ટાપુઓમાં ગયા છે. કંબોડીયામાં આંકારવટ નામનું એક સ્થાન છે. તેમાં એમ લખ્યું છે કે “બ્રાહ્મણ અગસ્ત્યેઆર્ય દેશના રહીશ હતા. તે શૈવ મતાનુયાયી હતા. તેમનામાં અગ્નિ-શક્તિ હતી. તેના પ્રભાવથી તેઓ અહીં આવી પહોંચ્યા. તેમણે અહીં આવી ભદ્રેશ્વર નામના શિવલિંગની સ્થાપના કરી. તે અહીં જ પરબોક્તારી થયા.”

આ બેટામાં, તેમાં ખાસ કરીને, જતા, કંબોડીયા, ચંપા, મુખાના, મદ્રાસ, બર્મા અને સીઆમમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની અદ્યત્ત છાપ પડી છે, એ તે તે દેશમાં મળી આવેલાં બ્રહ્મા, શિવ, વિષ્ણુ, સરસ્વતી વગેરેનાં મંદિરો ઉપરથી સાબીત થશે. (જુઓ ચિત્ર ૨, ૪, ૫, અને ૬) સીઆમમાં તો ૧૬મા શતક મુખી પણ હિંદુઓનું વર્ચસ્વ દરેક બાબતમાં હતું. શ્રી. કાલીનાથ નાગ લખે છે:

“તેણે ચોતાની પ્રથમ સંસ્કૃતિ હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણો પાસેથી અને પછી મલબાર અને કોરોમાન્ડલ કાંઠાના વેપારીઓ પાસેથી મેળવી.” *

વળી બંધિ બેટને વિશે પ્રો. મેટરલ લખે છે:

“અહીંના અસલના વનુનીઓએ બ્રાહ્મણ ધર્મ સ્વીકાર્યો, તેની સાથે અહીં બ્રાહ્મણ પુરોહિતો અને ચંદ્રસેન સ્થા પણ આવી મળ્યા. આને પણ, બલિની પ્રજા હિંદુ દેવતાઓ સહિત હિંદુધર્મને જાણતી રહી છે. હિંદુ ધર્માચાર, તરવજાન, જાતિની પ્રથા આને પણ ત્યાં દેખાય છે. તેમજ ચમ, ઈંદ્ર, કુમેર, સરસ્વતી વગેરે બ્રાહ્મણ દેવતાઓ અને દેવીઓને તેઓ હજી માને છે અને પૂજે છે.” +

કાલીનાથ નાગ ચોતાના આ બેટાના પ્રવાસ વખતેનમાં તેમાંના હિંદુ અને બૌદ્ધ મંદિરો વિશે કૌતુકપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરે છે. તેમાં એક સ્થળે લખે છે:

“એક નિશાનમાં જતાં ત્યાંના શિક્ષકે મને એમ કહ્યું કે થોડા દિવસ પહેલાં બલિ બેટમાં મેનુસ્મૃતિના કાયદાને પ્રમાણ તરીકે માનવા હતા.” x

ચંપા બેટમાં સંસ્કૃત શિક્ષાએષો ઘણા મળી આવે છે. ચંપા રાજ્યના ગિજાના નામે પણ ચંદ્રવંશ, વિજય, કૌરવ વગેરે સંસ્કૃત નામે છે. આ બેટમાં હિંદુ

* It received its first civilization from the Brahmins of India, and then from the merchants from the Malbar and the Coromandal Coast.

+ The original peoples were converted to the orthodox Brahmenical Hinduism with Brahmin priests from India and vedic sacrifices. Even at the present day, the people of Bali retain their Hindu Religion with the Hindu Gods. Ritual of worship and philosophy and even the Hindu Caste System, Brahmenical Hindu Gods and Goddesses like Yama, Indra, Kubera, Saraswati, are even to-day worshipped and honoured.

x I was informed by the teacher that once the influence of Manu's Code was as pronounced as it is found to be in Bali to-day.

સંસ્કૃતિ પુરેપુરી છે. શિષ્ટ ભાષા સંસ્કૃત મનાય છે. અર્થપૂર્ણ શાસ્ત્ર, કાશીકાવ્ય હોરાશાસ્ત્ર, પદ્ધર્શન વગેરે ગ્રંથો ત્યાં મળી આવ્યા છે. રાગના નામો પણ ધોમો પરિવર્તન જેવા ભારતીય નામો છે. શૈવ પંથનો એક વખત અહીં ખૂબ પ્રચાર થતો. જ્યાં અને સુમાત્રા બેટામાં પાંચમા શતકથી પંદરમા શતક સુધી સિદ્ધ સંસ્કૃત સંપૂર્ણ સ્થપાઈ ગઈ હતી. અહીં વેદિક અને બુદ્ધ બન્ને ધર્મો હળીમળીને રહેતા. અહીં ભારતીય સિદ્ધશાસ્ત્રના નમૂનાઓ અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે. તે વિશે : ડૉ. બગલમે છે :

“એ દેશોએ ભારતીય કલાના જે વિશાળ અવશેષો આજે પણ સંઘટી રાખ્યા છે તેની લોકોની લોકોના હુમલાઓ પણ નષ્ટ કરી શક્યા નથી, અને તે આજે પણ કલારસિકને વિરુદ્ધમાં છે. સાહિત્ય અને કલાની બાબતમાં હિંદુસ્તાને આપેલા ઝાણની સાક્ષ્ય હજી પણ નષ્ટ છે.” +

મદ્રાસા દ્વિપકલ્પમાં આજે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવે તેના ભાષા, શિષિ, સાહિત્ય, વ્યાવહારિક શાબ્દો, તત્ત્વજ્ઞાન, આ બધાના ઉપર ભારતીય સંસ્કૃતિની છાપ પૂરેપૂરી દેખાય છે.

અહિં બેટામાં શ્રી ગણપતિની એક ભવ્ય મૂર્તિ અને ખીમ અનેક દેવતા મૂર્તિઓ મળી આવી છે.

અંધુઓ, જે મુદો લક્ષને મેં વ્યાખ્યાનની શરૂઆત કરી હતી તેનો આ ટુકા ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય લાગે છે.

મેં આ ટુકા વિવેચન એટલા સાદા જ કર્યું છે કે બૂતકાળમાં પણ ભારતીયો સંસ્કૃતિ પ્રભાવશાલી નોંતી, તેનો પ્રસાર મર્યાદિત હતો, તેમના રાજ્યો અને વસાહત પ્રદેશમાં ક્યાંયે નોંતી, જગતની દરીદ્રાઈમાં એ કદી પણ ઉતર્યા નહતા, એવા સ્વામિનિવાસકારોના આદેશો કંટવા નિરાધાર છે તે બતાવવું. પોતાના પૌરુષને આ પ્રત્યક્ષી સાંકડી લાગે એવો પ્રતાપ ભારતે જગતને એક વખતે બતાવ્યો છે. આ વેળા શાલી બૂતકાળમાંથી ગ્રેસળા લઈ ભાગે કાલમાં પણ આપણે નિહર રીતે ઉત્પત્તિને જાણી ભારતને ફરી તેવું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી આપણું એવી આશા પ્રગટ કરી આપની ગમ લઉં છું.

રામચન્દ્ર બાગચંત આ

+ The colossal work of Art, which she left behind, defy all attacks of aggressors, and still stands proudly to astound the pilgrims of India. In point of language and rich literature gava bears the testimony to a deep debt to which she owes to India.